

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

âb âlem!

Âlem-i âb, âb meclisi, bezm-i tarab da denmiştir.

İstanbul'da, 19. yy'm ikinci yarısına doğru yaygınlaşan içkili toplantılar. Mesirelerde, meyhanelerde tertip edilen âb âlemleri sazlı sözlü ve daha serbest olurken rical konak ve yalılarındaki bir tür yarı resmi havada olurdu. Daha eskilerde âb âlemlerine "bezm-i işret" (içki toplantısı), "bezm-i âlem" (eğlenti toplantısı) deniyordu.

Farsça bir sözcük olan "âb" akarsu anlamında olmakla beraber, edebiyatımızda ve özellikle de İstanbul'da, güzellik, canlılık, parlaklık, içki anlamlarını karşılayıcı bir dizi tamlamada yer aldı: *âb-ı revân* (akarsu), *âb-ı şirin* (tatlı su), *âb-ı sûr* (tuzlu su), *âb ü tâb* (güzellik, canlılık), *âb-yar* (sulayıcı, saki), *âb-gine* (içki şişesi), *âb-gir* (gölcük), vb. Şarap ve içki anlamına gelen âb'lı deyimler, İstanbul yaşamında ve edebiyatında daha çok kullanıldı: *âb-ı âteş-renk*, *âb-ı âteş-nâk*, *âb-ı âteşpâre*, *âb-ı âteg-nümâ*, *âb-ı âteş-furûş*, *âb-ı engûr*, *âb-ı erguvanı*, *âb-ı haram*, *âb-ı harabat*, *âb-ı zer*, *âb-ı tarab*, *âb-ı yakut* vb. Kuşkusuz bu zenginlik, İstanbul'un doğası ve kültürü ile çok yönlü beslene-geldi.

Boğaziçi'nin ve Halic'in eğlenmeye elverişli koyları, kent çevresindeki su kaynakları ve mesireler, küçük toplulukların gününbirlik ya da mehtaplı gecelerde mutluluk arayışlarına olanak veriyordu. Bununla birlikte 19. yy'a gelinceye kadar, su kıyılarında, çayırlarda ve havuz başlarında, meyhane görünümü veren içkili eğlenceler ancak gözlerden uzak olmak koşulu ile yapılabiliyordu. Şer'î kurallar bakımından âb âlemlerini açıkta yapmak olanaksızdı. Bu nedenle âb meclisleri meyhane ortamlarından ve konaklardan dışarıya pek fazla taşmıyordu. Bunda, 18. yy boyunca Osmanlı tahtına oturan padişahların içkiden uzak duruşlarının da etkisi vardır.

III. Selim (1789-1807) bir gün Boğaziçi'nden saltanat kayığıyla dönerken kıyıya yakın oturmuş bir grubun âb âlemi yaptıklarını görerek dümen kırdırır.

Eğlenenler hemen yer sofrasının üstüne bir seccade örtüp namaza dururlar, fakat secdeye gidemezler. Hoşgörülü padişah "âlemlerinde olsunlar!" diyerek oradan uzaklaşır. Bu padişahın döneminde İstanbul'a gelen Melling, Boğaziçi ve Haliç resimlerinin birçoğuna âb âlemi betimleri de işlemiştir. II. Mah-mud (1808-1839) ile oğlu Abdülmecid (1839-1861) içkiye düşkün oldukları gibi, dönemlerinin önde gelen yöneticileri ve aydınlar da bu konuda daha özgürdüler. Ama, gerek topluma duyulan saygıdan, gerekse şeriata karşı çekingenlikten, içki, şarap, içkili meclis demek yerine, âb âlemi ya da âlem-i âb deyimleri tercih edilmekteydi. Böylece, mecazlarla yüklü İstanbul Türkçesi zengin anlamlı bir deyim daha kazandı. Âb âlemi, su kenarında yapılan piknik anlamında yorumlanabileceği gibi, içkili toplantı ve eğlence anlamını da vermektedir.

Âb âlemleri, bir yandan, mirasyedilerin, eğlence düşünlerinin, sanat ve edebiyat meraklılarının tutkularıyla, bir yandan da yönetici sınıfın giderek yoğunlaşan siyasal ortamda içkili toplantıları yeğlemeleriyle hemen her çevreye yayıldı.

Bu tutku, Abdülmecid dönemindeki hızını, II. Abdülhamid dönemine (1876-1909) doğru bir oranda yitirmekle birlikte 20. yy'a kadar sürdü. Tanzimat dönemi (1839-1876) devlet adamlarından Âli, Fuad, Midhat paşaların konaklarında ve sahilhanelerinde düzenlenen âb âlemleri ya siyasal gündemli iç kabine toplantıları havasında ya da nükte ve mizahtan ülke sorunlarına ve müziğe değin uzayan, dönemin renkli kişilerinin de katıldığı gece eğlenceleri niteliğinde sürmekteydi. Âb âlemlerine dindar ve içkiden uzak kalmayı yeğleyen devlet adamları da ilgi duymaktaydılar. Örneğin, tarihçi, fıkıh bilgini ve devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa bile arada bu akıma ayak uydurur, yalısında en yakın dostlarıyla âb âlemi düzenlermiş. Onun şu dizeleri buna kanıt gösterilir: *Bezm-i meyde kusura bakma sakın / Âlem-i âb başka âlemdir / Mey-i ikbâli hazmeden amma / Mezhebimce sahih âdemdir*.

Âb âlemlerinin en çok dedikoduya neden olanları, I. Meşrutiyet'in ilan edildiği günlerde (1876-1877) Midhat Paşa'nın konağındaki içkili toplantılardı. Ahmed Midhat Efendi, Namık Kemal gibi aydınların da katıldığı bu oturumlarda siyasal konular tartışılır, hattâ bazen, uluorta konuşmalar bile olurdu. Bir âb âleminde "Niçin Âl-i Osman olur da Âl-i Midhat olmaz?" denmesi, ertesi gün saraya kadar ulaştırılmıştı.

Âb âlemlerinin hemen her gün düzenlendiği bir başka yer, Abdülaziz döneminde (1861-1876) Veliaht Murad Efendi'nin Kurbağalıdere'deki köşküydü. Burada Yeni Osmanlılar'ın liderleri şehzadeyle birlikte dönemin ünlü sazende ve hanendelerini de alarak âb âlemleri yaparlar ve siyaset konuşturlardı. II. Abdülhamid döneminde ise (1876-1909) âb âlemleri kentin uzağın-daki kırlara, Alemdağ, Akbaba, Sarıyer, Büyükdere gibi yörelere kaymış ve eski canlılığını bir ölçüde yitirmiş bulunuyordu. Bu dönemde, hafiyelerin izlemesinden korkanlar, âb âlemlerine "frenk-vari" giyinip başlarına şapka geçirerek katılırlardı.

İstanbul'a özgü âb âlemleri edebiyata ve müzik dünyasına da yansımıştır.

İsfahan makamından "Âlem-i âb içre Göksu'dan olub zevrak-süvar / Kıl Kalender Bağçeşin tâ subha-dek çây-ı karar" âb âlemleriyle ilgili, saptanabilen en eski şarkılardandır. İlk akla gelen dizeler ise, günümüzde de söylenen "Gidelim Göksu'ya bir âlem-i âb eyle-yelim"dir. Bunun gibi, güftesi Osman Nevres'in, bestesi Hacı Arif Bey'in "*Korkarım tevbe-i âbe düşürürsün zâhid / Hele hengâm-ı çemen, mevsim-i işret gelsin* " şarkısı veya "*Devr-i tâlinde baş eğmem bâde-i gül-fâme ben / Sâye-i pir-i muganda minnet etmem câme ben*" dizelerinde eski âb âlemlerinin anıları vardır. Lale Devri'nden (1718-1730) beri söylenen "*Mutrib duracak zaman değildir fevt etmeyelim şebâbı / Hengâme-i zevk u şevki kerem et ver meclise âb ü tabı / Âb ile şarabı mecz et*

birbirine çeng ile rebâbf dizeleri ise, 19. yy'da da Galata balozlarından Göksu Çayırı'na kadar her içki meclisinde yineleniyordu. Hacı Arif Bey (ö. 1885) âb âlemlerini konu alan iki uşşak şarkı bestelemiştir: "Meyhane mi bu, bezm-i tarabhâne-i cem mi?/ Peymâne mi bu, efser-i dârât ü haşem mi? / Saki mi bu, nev-bâve-i bostan-ı cemâli,/ Reşk-i çe-menistan-ı hıyâban-ı irem mi? /Mir'at-ı musaffa mı değil, câm-ı şarabın / iç gör ki sofası ne imiş âlem-i âbın". Diğer: "Meyhane değil, meclis-i rindâne-i cemdir / Peymâne değil, dâfi-i endûb-i elemdir / Sakiler beğim suret-i insanda görünmüş / Amma bir iki dilber-i hû-bân-ı İrenidir / Çek sağarım durma Hafîd bâde-i nâbın / Te 'şirini anla neymiş bir yudum âbın". Şevki Bey'in bir hüzzam şarkısında da âb âlemi vurgulanmıştır: " Gam-dîdeleriz saki sun bir dolu kab olsun / Bir tas arakyâhud bir kâse şarab olsun / Sen ver de peyâpey dil mest ü harab olsun / Devr eyle ki keyfimce bir âlem-i âb olsun". Güftesi Ahmet Refik Altınay'ın, bestesi Nasibin Mehmet Yürü'nün olan hicaz makamındaki "kederden mi neden böyle sararmış reng-i ruhsân" diye başlayan ünlü şarkıda da "firakın zehreder billah bana her âlem-i âbı" dizesi vardır.

Yazar ve bestekâr Ahmed Rasim (1865-1932) İstanbul âb âlemlerinin, Andelib, Nuri Şeyda gibi en renkli kişi-lerindendi; *Şehir Mektupları*'nda "Rezâ-il-i âlem-i âb'a dair" başlığı altında, rahatsızlığı nedeniyle içmemeye karar veren bir İstanbullunun ertesi akşam bir başka âb âlemine nasıl düştüğünü muhavere tekniğiyle anlatır. Başka bir yazısında da "sulu ayyaşın takımı"nın, düzensiz âlem-i âblarını eleştirir.

Âb âlemi geleneği, 20. yy başında, ilkin II. Abdülhamid'in İstanbul genelinde uyandırdığı korku yüzünden giderek sönükleşmiş, II. Meşrutiyet'te siyasal tansiyonun yükselmesi, savaşlar, yoksulluk ve eski hayat tarzının değişmesi gibi nedenlerle yaklaşık yüz yıl boyunca kazandığı incelikleri ve kuralları ile birlikte yavaş yavaş unutulmuştur.

NECDET SAKAOĞLU

A B

DAİR

REZÂİL-İ ÂLEM-İ

- Vay efendim!
- Va...y beyim!
- Maşallah! Böyle olmalı. Nerdesiniz ayol?
- Buralardayız... Fakat biraz hastayım.
- Vah vah! Geçmiş olsun. Neniz var?
- Mide.
- Evet, bendeniz de muztaribim... - Garson!

- A..ma..n, af buyurun... Midem!..
- Bir tane efendim!..
- Ama..n, müsaade buyurun... Ölüyorum!..
- Etme Alahı seversen!.. Bir taneden ne olur?
- Vallahi dokunuyor... Geçen akşam iyi eder diye iki konyak...
- Hah! Konyak midevîdir...
- Nasıl midevî efendim... Berbat etti, bıraktı...
- Ne konyağı idi?
- Yunan.
- İşte ondan. Bundan fena konyak olmaz. İhlamur suyiyle ispiroto...
- Garson!
- Aman, rica ederim.
- Dur efendim! Burada bir Fransız konyağı var... İksir... - Garson! Beyefendiye sabahlan benim içtiğim o konyaktan bir tane getir.
- Hâtır-ı âliniz için... Yoksa... kaabil değil!..
- Efendim, şerefimize!..
- Size tuhaf bir şey arzedeğim... Bir zaman... daha sizinle teşerrüf etmemiştik... merhum Arif bey... zavallı şimdi hastadır, Sadık bey... damadı rahmetli Abdi bey... filân her akşam birleşir... saat yedilere kadar çıkarız... Efendim, şerefimize!..
- Afiyet olsun!
- Fakat nasıl çıkarız?... -Garson! bir konyak daha.
- Çok olur efendim.
- Adam, bir iki konyaktan ne olur?.. Sürahilerle içerdim... Hem de fıçı konyağı!.. Bir sabah kalktım... Fakat ne haldeyim?.. Beynimin içi oğulduyor... kalbim vuruyor... göğsüm yanıyor... gözlerim ateş gibi... dil parça parça... el ayak titrer... midem bulamr... dizlerim tutmaz... boğazım kuru... yürümek kaabil değil... yatmak müteassir [güçleşmiş]... Baktım ki hal fena.; Gideceğim... O zaman da gençlik...
- Aman efendim! Şimdi ihtiyar mısınız? Otuz beş var mısınız?
- Var yok... Fakat biz aksineyiz... Gönüllerimiz kocadı... Ah!.. Afiyete efendim... Mezeden buyurun... Sahi! Konyakla şeker gider... -Garson!.. Şeker getir. Konyak getir. Dimitri, bu akşam sana ne oldu?.. -Ne arzeliyordum?.. Evet, gençlik... Karşıda, Galavani sokağında bir kız severdim... Sever değil, âdeta çıldırırdım... Hınzır kız!.. Yine hatırıma geldi.,. Adam!.. Bu akşam da benim için rahatsız ol... Ne olur?.. Allah aşkına çak!

- İiyorum efendim.
- Afiyete!.. Doğrudur, "geçmiş zaman olur ki hayali cihan değeri" derler... -Garson! Şişemi doldur. Beye de ver.
- Aman, konyak bozacak.
- Düz için.
- Konyağın üstüne bilmem nasıl olur?
- Pekâlâ olur!.. -Garson! gel gel! Bir boş kadeh daha getir. -Derken... efendime söyleyim... bizim Arif bey geldi... Rahmetli mutlaka yanında taşırdı. Yassı bir şişeciğı vardı... Doldurur, arka cebine yerleştirirdi... Allah rahmet eylesin... Çok zarif, nazik, kadirşinas bir zattı... Beni yatakta görür görmez gülümsedi. Derhal şişeyi çıkardı, ağzıma verdi. "Aman içemem, çıkarırım, fenayım!" dedimse de kim dinler?.. Hatırından da çıkılmaz... İkına sıkına birkaç yudum içtim... Şişeyi çeker çekmez yine yanaştırdı... Bir yudum daha... Afiyete!.. Ha babam ha!.. Elhasıl yarılادم... Kafa döndü... mide ısındı... Şöyle bir doğruldum... baktım ki biraz kuvvet gelmiş... Anladım... Birkaç tane daha çekersem bütün bütün kalkacağım... Dedim ki: "Aman şu dolabı aç. Benim akşam aldığım şişe oradadır." Elhasıl bir tane... bir tane daha... Yataktan kalkamıyan Esat turp gibi oldu.
- Öyledir... İnsan düştüğü yerden kalkar... Fakat bu mide ağrısı bizi korkuttu...
- Keyfine bak. Çak. Afiyet olsun!
- Evet, doğrudur. Biz içmezsek edemeyiz.
- Garson! gel şu şişeyi tazele.
- Şaka değil, buranın rakısı da iyiymiş.
- İyidir. Bu gazinocu meraklıdır. Hem iyi heriftir.
- Olmayıp ne yapacak? Biz olmasak bunlar aç kalır.
- Hay hay!.. Fakat bazıları da...
- Afiyet-i... â...linize!..
- Teşekkür ederim...

Ahmed Rasim, *Şehir Mektupları*, c. II, s. 88 vd

ABACILIK

Yünden gevşek bir biçimde dokunduktan sonra uzun süre su ile dövölerek imal edilen bir tür kaba kumaş olan aba, bu kumaştan yapılan palto ve sako cinsinden bir kışlık giysiye de ad olmuştur. Dervişler, ilmiye sınıfı mensupları ve, medrese talebesi de bir tür aba giymekle birlikte bu üstlük, zengin ve kibar çevrelerde yoksulluk belirtisi sayılırdı. Abanın kumaş olarak bilinmesi ve giysi yapımında kullanılması eski olmakla birlikte İstanbul yaşamına yaygın bir biçimde girişi yeniçeri yağmurlukları ve denizcilere özgü su geçirmeyen üstlüklerle olmuştur.

I. Dünya Savaşı sırasında Feshane abasından üniforma giydirilmiş iki çocuğu gösteren bir kartpostal.

A. Selçuk Sakaoğlu

Abadan ayrıca sako, şalvar, çakşır, potur, cepken, salta, yelek, cüppe, yağmurluk, terlik, kukuleta yapıldığı gibi at donanımında ya da yük taşımada kullanılan yardımcı eşya yapımında da yararlanılmıştır. 18. yy'dan başlayarak Osmanlı ordusunda asker giyim kuşamı için aba türü kumaşlar da kullanılmıştır. Özellikle Alemdar Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı sırasında (1808) kurulan Sek-ban-ı Cedid Ocağı'nda askerler için abadan dizlik ve tozluk yaptırılmıştı.

İstanbul'da halk arasında da aba türü kumaşlar yaygın biçimde kullanılmaktaydı. Ancak İstanbul'a özgü bir aba türü ve tekniği saptanamamıştır. Abanın hammaddesi olan yünün taşrada ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin yaygın olduğu yörelerde elde edilmesi dokuma işinin de buna bağlı olarak taşrada oluşmasına elverdiğinden İstanbul'da satılan abanın büyük bölümü başka yerlerden getirtiliyordu. İstanbul'a aba gönderen şehirler arasında Halep, Gaziantep, Kahramanmaraş, Antakya ve Balıkesir ön sırada yer alıyordu. Bununla birlikte İstanbul'da da aba imalathaneleri vardı.

Bu tür kumaşların yapımında dink ve aba dolabı çalıştırmak için çok miktarda su gerektiğinden İstanbul'daki imalathaneler Beyazıt, Eyüp, Yenikapı ve Samat-ya semtlerinde toplanmıştı. Sonraları Feshane'de(->) üretilen kaliteli aba "Feshane abası" adıyla anılmıştır.

İstanbul'da abadan giysi ve eşya imal eden, bunlar üzerine çeşitli motifler işleyen zanaatkarlarla bu tür eşyaları satan- lar genellikle Kapalıçarşı'da toplanmışlardı. Eski narh defterlerinde ve esnaf nizamnamelerinde öteki zanaatlarda olduğu gibi abacı esnafı için de bazı kurallar konulmuş, sıkı ve iyi aba işleyip satmak zorunda oldukları buyurulmuştur.

Evliya Çelebi'nin yazdığına göre abacılar, Kapalıçarşı ve Eski Bedesten'in dış esnafından sayılmakta, şehrin çeşitli yerlerinde bulunanlarla birlikte 300 dükkânda 700 usta ve kalfa çalışmaktaydı. İstanbul'un değişik semtlerindeki sokaklarda toplanmış birkaç Abacılar Çarşısı vardı. Bunların toplandığı sokaklara "abacılık" ya da "abacılar"la ilgili adlar verilmişti. 19. yy'da Eminönü Zindanka-pısı ile Odunkapısı arasında toplanan abacı esnafından dolayı Zindankapısı Caddesi'ne halk arasında yakın zamanlara kadar "Abacılar Caddesi" de denilirdi. Fatih, Eminönü, Beyoğlu ve Beşiktaş ilçelerinde bazı usta abacıların ya da bu mesleğin anısını yaşatmak için konulmuş "Abacılar Sokağı", "Abacı Halim Sokağı", "Abacı Latif Sokağı", "Abacı Mahmut Sokağı" gibi sokak adları günümüzde de yaşamaktadır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 616; (Ergin), *Mecelle*, I, 406; ay, *Rehber*, 1; Emrullah, "Aba", *Yeni Muhîtü'l- Maarif*, I, ist., 1328-1330, 95 - 97; M. F. Köprülü, "Aba", *Türk Halkedebiyatı Ansiklopedisi*, Fas. I, ist., 1935, s. 1; M. Ş. Ülkütaşır, "Aba", *Türk Folklor ve Etnografya Sözlüğü Üzerine Bir Kalem Tecrübesi*, Fas. I, ist., 1937; ay, "Aba ve Abacılık", *HBH*, S. 119 (Eylül 1941), s. 275-277; ay, "Aba", *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, II, İst., 1944, 36-38; *İSTA*, I, 1-2; Koçu, *Giyim, Kuşam*, 7-8; *İKSA*, I, 3-4; *DİA*, I, 4-5; *Şehir Rehberi-1989*, 78; E. Dölen, *Tekstil Tarihi*, İst., 1992, 378, 381, 539.

M. SABRİ KOZ

ABANİ

Ağbani, Abaniye de denir. 19. yy'da fesin tek başlık olarak kabul, edilmesinden sonra, üstüne sarılan, ağa, efendi, hacı

Bir bostancı

baratasına sarılı abani. Jean Brindesi'm'n

bir resminden ayrıntı; 19. yy.

Ara Güler

Günümüzde, Gaziantep'te imal edilip istanbul'da satılan abani taklidi örtü.

Nazım Timuroğlu

vb kimlikleri simgeleyen ensiz dolama. Çözüğü pamuk-keten karışımı iplik, atkıları ve çiçekleri sarı ipek olan abani, İstanbul ve Bursa'da dokunmaktaydı. En eski abaniler ise Halep, Bağdat ve Hindistan tezgâhlarında imal edilmiş açık sarı dokuma üstüne daha koyu, safrani (saman sarısı) dallarla desenli ağır bir kumaş türüydü. Bundan yapılan sarıklara da abani deniyordu. Üzeri sim sırma işlemeli abaniler de vardı.

Sözcüğün, "ak-mişe" gibi, "ak-banî" imlasının bozulmasıyla abani olduğu ve "ban akı" (prens beyazı) anlamına geldiği sanılıyor. Rivayete göre abaniyi İstanbul'a ilk getirenler Eflâk ve Boğdan beyleri oldu. Bunlar, başkentteki törenlere ipekten dokunmuş beyaz üstüne safran renginde dallarla bezeli kaftanlarla katılmaktaydılar. Padişaha, sadrazama sundukları hediyeler arasında da bu değerli kumaşlar bulunuyordu. İstanbul ve Bursa dokumacıları, ellerine geçen parçaları örnek edinerek yeni bir kumaş türü üretmeye başladılar. Buna, kaynağından dolayı ak-banı/ağ-banı dendi. Giderek halk arasında abani oldu. Abani, İstanbul yaşamında uzun zaman, kuşaklık, sarıkhk, perde, yorgan yüzü, başörtüsü, bohça olarak kullanıldı ve taşraya da satıldı. Buna karşılık, Bur-sa'dan, Halep, Bağdat ve hattâ Hindistan'dan İstanbul'a çeşitli kalite ve desende abaniler geliyordu. Bunlar, Hint abanisi, Halep işi abani vb adlarla satılıyordu. 17. yy'm ortalarında, İstanbul'da "ağabanu destar" (sarık) kullanıldığı narh defterlerinden anlaşılmaktadır.

1830'larda İstanbul'da başlayan fes modası, II. Mahmud'un bir fermanı ve yayımlanan bir nizamname ile yaygınla-şınca abani, eski sarığın bir simgesi gibi ve bir bant halinde fese dolandı.

Tarih-i Lûtfi'de fesin kabulünden sonra Babîâlî'deki "hulefâ ve hâcegân" sınıfından kalem şeflerinin, bir süre feslerine şal sardıkları, fakat şalın pahalılığı yanında festen kayması nedeniyle beyaz tülbent ve abani sarmaya başladıkları yazılıdır. Daha sonra II. Mahmud'un bir iradesiyle buna da bir düzen getirildiği görülmektedir. Buna göre feslerin çevresine "Ahmediye" (beyaz sarık, bugün de imamların kullandığı form) ve abani sarılması yasalaşmış oldu. Ahme-diyeyi, ilmiye sınıfından müderrisler, müftüler, kadılar benimserken İstanbul'un yaşlı, dindar, hacca gitmiş Müslümanları ve çarşı esnafı da abaniyi tercih ettiler. Kısa zamanda fes abanisi, İstanbul'dan taşraya da yayıldı. Denetimin söz konusu olmadığı Anadolu kasaba ve köylerinde eşraf, gayrimüslim, rençper ve esnaf zümreleri kimliklerini feslerine doladıkları yemeni, puşi, sarık tülbendi vb ile dışa vururlarken yörelerin zengin ve saygın kişileri de abani sarmaktaydılar. İstanbul'da ise abaniyi, çarşı esnafının yaşlıcaları, hayriye tüccarları, mahallelerin ileri gelenleri, hacılar, muhtarlar, bu kimlikleri için uygun buldular. Birçok Yahudi esnafı da taşradan alışverişe gelenlere "hacıbaba" havasında güven verebilmek için, tıpkı Müslüman meslektaşları gibi feslerine abani dolamaktaydılar.

1924-1925 tarihli *Türk Ticaret 5*«/wa-mes/'ndeki bilgilere göre bu tarihe kadar İstanbul'da önemli bir yeri olan abanici-lik, Dağıstanlı bir esnaf kesiminin elindeydi. Çakmakçılar'daki başlıca altı Dağıstanlı abanicinin birer dokuma atölyeleri de vardı. Bu el tezgâhlarında ipekli ve pamuklu olmak üzere iki tip abani üretilirken Avrupa'dan da abani taklidi dokumalar ithal ediliyordu. İthal abaniler daha ucuzdu ve Anadolu'ya satılmaktaydı.

İstanbul'daki abani dokumacılığı ve kullanımı 1925'te, fesle birlikte tüm eski serpuşları yasaklayan Şapka İktisası Ka-nunu'nun yürürlüğe girmesine kadar sürdü. Bu tarihten sonra abani başka alanlar için ve az miktarda üretilmiştir.

NECDET SAKAOĞLU

ABANOZ SOKAĞI

(Bugün Halas Sokağı.) Bir dönem gene-levleriyle ünlü sokak. Beyoğlu ilçesi merkez bucağına bağlı Hüseyinağa Ma-hallesi'nde, Sakızağacı Caddesi ile Balo Sokağı arasındadır. Bu sokaktaki evler genellikle cumbalı olup, üç ya da dört kadıdır. Kimisinin altında ayrıca dükkân vardır.

1882'de Abanoz Sokağı'nda tespit edilen 32 evde iki hekim (M. Raphael-yan ve G. Saib), Pera Telgrafhanesi direktörü (J. Antoniadis), Romanya sefaretinden bir tercüman (G. Konstantini-di) ve bazı tüccarlar oturmaktaydı. 1890'a gelindiğinde, ev sayısı 36'ya yükselmişti.

Bunlardan on kadarında bekârlara oda kiralanmaktaydı.

Tanzimat'tan (1839) ve özellikle 1855 Kırını Savaşı'ndan sonra, Türkiye Avrupalıların hücumuna uğradı. Yabancı uyrukluların zorlamalarıyla, açılmasına hükümetçe göz yumulan genelevler, gittikçe çoğalıp halk sağlığını bozmaya başladı.

Hükümet ve belediye, bu gibi evlerde çalışan kadınların bir sağlık kurumu tarafından denetim altında tutulmasını

istediyse de İstanbul'daki yabancı uyruklu kesim, bu konuda alınacak sağlık tedbirlerinden ötürü kişisel hak ve özgürlüklerinin kısıtlanacağını ileri sürüp Kapitülasyon hükümlerine sığınarak, herhangi bir kanun ya da nizamname çıkartılmasını engelledi.

1860'ta Galata ve Beyoğlu'nda adli ve tıbbi denetimden uzak olarak, çalışan 2.000 kadının varlığı tahmin ediliyor.

1879'da, Misel (Michele) adlı bir hekim ile Dr. Agop Handanyan, Altıncı Daire-i Belediye Başkanı Edouard Blac-que'a, genelevlerin denetim altına alınması, bunları denetleyecek tıbbi heyet ve hastanenin kurulması için bir rapor ile nizamname taslağı hazırladılar. Bu raporda genel sağlığın temininin hükümetin esas görevlerinden biri olduğu belirtiliyordu. Edouard Blacque da bunları Babıâli'ye sundu. Şûra-yı Devlet'in kararı üzerine, 24 Ocak 1295/6 Şubat 1879'dan 1884 yılına kadar beş yıllık deneme süresinden sonra, 14 Şubat 1299/27 Şubat 1884'te "Altıncı Daire-i Belediye Dahilinde Bulunan Bazı Hususi Hanelerin Hıfzı-sıhhiyesine Dair Talimatname" yayımlandı. Biri Galata'da biri Beyoğlu'nda

,131

Abanoz Sokağı, 1958

Turgut Kut

iki muayenehane ile Altıncı Daire-i Belediye Nisa Hastahanesi açıldı.

Kapitülasyonların kaldırılmasından (8 Eylül 1914) kısa bir süre sonra da, yurt çapında 17 Zilhicce 1333/18 Ekim 1915 tarihli "Emrâz-ı Zühreviyyenin Men'-i Sirayeti Hakkında Nizamname" (*Takvim-i Vekâyi*, no. 2328) ile zührevi hastalıkların yayılmasını önlemek üzere özel bir teşkilat kuruldu. Bu teşkilat, İstanbul'da Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'ne bağlandı. Teşkilatın çalışma tarzı ve görevleri ayrı bir talimatname ile belirlendi. Beyoğlu'nda dağınık halde bulunan genelevler sınıflandırılarak belirli sokaklarda toplandı. 1920'de birinci sınıf genelevler Abanoz Sokağı'na taşındı. Ayrıca civarındaki Küçükyaşıcı, Kilit, Lale (bugün Topraklüle), Fıçıcı (bugün Fıçıcı Apti) ve Karnavula (bugün Karakurum) sokaklarında da genelevler vardı. Ancak bu sokaklardaki genelevler 1964 yılından çok önce kapatılmışlardı.

Abanoz Sokağı'nda 1951-1956 yılları arasında ev sayısı 45'e, bu evlerde çalışan kadın sayısı da 500'e ulaşmıştı. Bu yıllardaki genelevler Hanife Güllen (no. 2), Belgüzar İnci (no. 4), Hamide Kara-

göz (no. 6), Gülizar Belen (no. 10), Sira-nuş Şerbetçioğlu (no. 12), Rukiye Gök (no. 14), Maryam Camcıyan (no. 16), Eleni Branti (no. 20), Aleksî Garip (no. 26), Kilio Sakali (no. 28), Makbule Aksu (no. 30), Naciye Akerçin (no. 32), Eftelya Yerapulo (no. 34), Kleopatra Kaçi (no. 38), Nimet Perin (no. 1), Sabahat Külâhsız (no. 3), Münevver Uygun (no. 5), Fikriye Ergemici (no. 7), Suzan Çekemem (no. 9), Leyla Toydemir (no. 15), Nimet Güler (no. 17), Takuhi Çamci (no. 19), Annik Sarmaşık (no. 21), Fotiko Balıkçı (no. 23), Fatma Demir (no. 25), israil Er-gül (no. 27), İhsan Tezcan (no. 29), Hatice Akbal (no. 31), Nermin Işıl (no. 33), Fatma Kapıcı (no. 35), Cemil Gürakan (no. 37), Kadir Büyükdoğan (no. 39), Atina Elpeze (no. 41), Matild Harikliyan (no. 43) tarafından işletilmekteydi.

1957-1958 yıllarında İstanbul'un uğradığı yoğun imar değişikliği sırasında Tak-sim-Aksaray arası araç trafiği bu sokaktan geçirildi. 19öO'tan sonra ise kimlik kontrolünü sağlamak için sokağın her iki ucuna duvar örülerek birer kapı kondu.

25 Şubat 1964 gecesi, İl Zührevî Hastalıklar ve Fuhuşla Mücadele Komisyo-nu'nun 17 Ocak 1963 tarihinde almış olduğu kararın Danıştay tarafından tasdik edilmesi üzerine *Galata*, dışında tüm genelevler kapatıldı.

Beyoğlu'nun 45 yıllık mazisi olan kiralık kızlar sokağı Abanoz'daki kadınlar, son günlerini matem günü olarak ilan edip, odalarına müşteri almayarak zil zurna sarhoş oluncaya kadar içtiler. Genelev kadınları, Vali Niyazi Akı ve Emniyet Müdürü Haydar Özkın ile Fuhuşla Mücadele Komisyonu'ndan evlerini Sanayi Sitesi arkası, İhlamurderesi, Paşa-bakkal Sokak, Çöplük ya da Aynalıçeş-me arkasında açmak için izin istediler. Ancak istekleri uygun görülmedi. Abanoz Sokağı'ndaki evlerin kimisi gizli olarak 1974'e kadar çalıştı. Ayrıca Kadillak Nermin (Nazire Nevzat), Beyoğlu Ayva Sokağı'nda Kadın Satış İstasyonu adı altında gizli bir ev açtı, ama uzun ömürlü olmadı. Bugün yeni adıyla Halas Sokağı'ndaki evlerin kimisi konut olarak kullanılmakta kimisi de boş durmaktadır. Dükkânlar ise genellikle kundura levazı-matı satmakta, kimisi de değişik amaçlı depo olarak kullanılmaktadır.

Bibi. *Journal de Constantinople*, 30 Ağustos 1860; *1301 İstatistik Cedveli*; Raphael C. Cer-vati, *L'Indicateur Ottoman. Illustré. Annuaire-Almanach du Commerce, de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature 1882-Hegire 1299*, (3. bas.) İst., 1882; Raphael C. Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce, de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature 1889-90 Hegire 1306*, (9. bas.) İst., 1890; (Ergin), *Mecelle*, V; Clarence R. Johnson, *Constantinople To-day or the Pathfinder of Constantinople*, New York, 1922; Reklâmcılık ve

Hususi Hânlar Bürosu, *İstanbul Umumi Adres Kitabı*, ist., 1951; *İstanbul Telefon Rehberi 1953* (29. bas.), İst., 1953; *İstanbul Telefon Rehberi 1955-56*(30. bas.), ist., 1956; Z. Toprak "İstanbul'da Fuhuş ve Zührevi Hastalıklar 1914-1933", *TT*, S. 39, Mart 1987. TURGUT KUT

ABASIYANIK, SAİT FAİK

(23 Kasım 1906, Adapazarı - 11 Mayıs 1954, İstanbul) İstanbul'u, özellikle de Burgaz Adası'm, Rum balıkçıları, halktan insanları, denizi anlatan yapıtlarıyla tanınan hikayeci. İstanbul Erkek Lisesi'nde başlayan lise öğrenimini Bursa Erkek Lisesi'nde tamamladı. Üç yıl İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde, üç yıl kadar da Fransa'da Grenoble Üniversite-si'nde okudu. Bir süre babasının işyerinde ticaretle uğraştı. Daha sonra kendini edebiyatla ilgili çalışmalarına verdi. Burgaz Adası'nda, ölümünden sonra müze olan evindeki yaşamı ona ada insanlarını, balıkçıların yaşamını, doğayı yakından tanıma olanağı sağladı. Beyoğlu'nun arka sokaklarında, kentin kenar mahallelerinde tanıdığı insanları konu edindi. Başlıca teması insan sevgisidir. İnsanoğluna değer verir, doğal çevreyle uyumlu yaşamın koşullarını araştırır. İç dökmeyi andıran, rahat, çekici konuşma dilini kullanır. Öyküleri *Semaver*, 1936; *Sarnıç*, 1939; *Şahmerdan*, 1940; *Lüzumsuz Adam*, 1948; *Mahalle Kahvesi*, 1950; *Son Kuşlar*, 1951; *Kumpanya*, 1951; *Havuz Başı*, 1952 gibi kitaplarmdadır. Sağlığında yayımlanan son yapıtı *Alem-dağ'da Var Bir Yılan* (1954), bilinçaltına, serbest çağrışımlara, gerçeküstü öğelere yer veren ürünleri kapsar. Roman (*Medarı Maişet Motoru*, 1940; *Havada Bulut*, 1951; *Kayıp Aranıyor*, 1953), şiir (*Şimdi Sevişme Vakti*, 1953), röportaj (*Mahkeme Kapısı*, 1956) türünde de yapıtları vardır.

İlk öykülerinde Sakarya, Bursa gibi çocukluğunu, ilk gençliğini geçirdiği çevreleri konu ediniyordu. Fransa'daki yaşamıyla ilgili olarak Marsilya, Paris, Grenoble çevrelerini anlatan öyküleri de vardır. İlerki yıllarda zaman zaman bu temalara döndüğü oldu. Fakat onun yapıtında ağırlık İstanbul kentine aittir.

Sait Faik'in yapıtı 1930'lardan 1950'lere kadar uzanan dönemde ken-

tin görünümelerini, yaşamını, insanlarını yansıtır. Anlatılanlar Adalar ve İstanbul semtleri olmak üzere iki-ana alanı kapsar. Adalara giden vapurlar, yazarın bu yolculuklarda karşılaştığı kişiler birçok öyküde yer almıştır (*Alt Kamara*, *Pro-jektörcü*, *Yandan Çarklı*). Asıl gözlem çevresi Burgaz'dır. Çevre adalar da türlü öyküleri besler (*Kınalıadada Bir Ev*; *Kaşık Adasında*; *Sivriada Gecelen*; *Siv-riada Sabahı*). Burgaz günün farklı saatlerinde, farklı mevsimlerdeki görünüşleriyle anlatılmıştır (*Bir Kıyının Dön Hikâyesi*). Canlandırılan insanlar genellikle balıkçılar, emekleriyle kıtı kıtına geçinen kimselerdir: Balıkçı Cemal (*Kayıp Aranıyor*), Ermeni Balıkçı (*Ermeni Balıkçı ile Topal Martı*), Stelyanos Hriso-pulos (*Stelyanos Hrisopulos Gemisi*), Birtakım

İnsanla?daki Berber Kir Di-mitro, Bulgar Sütçü Pandeli, Kondos diye adlandırılan Ali Rıza gibi.

Doğa, insanlar, onların birbirleriyle ilişkileri karşısında yazar bazen sadece bir gözlemcidir (*Kendi Kendime*). Yaşam güçlüklerini, yaşamlarından türlü görünüşlerini anlatır: Tepedeki bir evde karlı bir günde ölen adamın intihar eden karısı (*Kimkime*), gurbetçi Çankı-rılı Mehmet oğlu Mehmet (*Şeytan Minaresi*), doğallık, güzellik, sevgi temalarını eskiçağ tarihinden gelen çizgilerle birleştiren İmrozlu Todori (*Dondurmacının Çırağı*) gibi. Türk ve Rum kökenli balıkçılar (*Bizim Köy Bir Balıkçı Köyüdür'de* Koço, Ahmet, Muharrem, İstel-yo, İbram, Hırsto, Hüseyin, Barba Ni-ko, Karavokini) birlikte çalışır, güçlüklerle birlikte göğüs gererler. Ancak hak ettikleri "pay"ı, emeklerinin karşılığını alamazlar (*Pay ; Yaşayacak-, Haritada Bir Nokta*). Adanın mevsimlik ziyaretçileri, buraya iş için belli zamanlarda gelenler vardır: Çirozcular (*Beyaz Pantolon*), kıyıya putrel çakanlar (*.Şahmerdan*), inşaat işçileri (*Türk Ülkesi*) gibi. Yazın plajları dolduranlar (*Plaj İnsanları*), çamlıkta sevişenleri gözleyen delikanlı (*Hayvanca Gülen Adanı*), doğaya zarar verenler (*Son Kuşlar*) olumsuz tiplerdir.

İstanbul semtlerini konu edinen öyküler geniş bir alana yayılır. Silivrika-pı'dan Topkapı'ya doğru yapılmış bir yürüyüşün tanıklıkları bölgeye ait birçok özelliği tanıtır. Yedikule ile Silivri-kapı arasım incirlikler kaplar. Dutçular Şehit Nizam bahçelerinden, Kozluk dutluklarından dut getirir. Elekçi Baba, Bağdadi Baba, isyancı Arnavut beyleri olan Yedişehitler, sur kapısında Fatih ordusundan İdris'in güzü, zincirle bağlı devasa balık kemikleri, 12 yaşındaki araba ressamı Hasan, eski külhanbeyi Mehmet Reis anlatıyı zenginleştirir (*Sur Dışında Hayat*). İş kazasında sakat kalan Hüseyin ile bir çingene kızını konu edinen öykünün çevresi Kocamustafa-paşa'daki Sümbüllü Kahve'dir (*Mürüvvet*). Çingenelerin yaşadığı mahallelere ait tasvirlerle sık sık yer verilir (*Kaçamak; Papağan-Karabiber, Kalorifer ve*

ABAZA HASAN PAŞA OLAYI

7

ABBAS AĞA CAMÖ

Bahar, Dolapdere). Beyazıt Meydanı (*.Havuz Başı*), Küllük Kahvesi, Gülhane Parkı (*.Park, Parkların Sabahı, Akşamı, Gecesi*) ve Şehzadebaşı kahveleri (*Kriz*) konu edinilen yerler arasındadır.

Yazarın bir şiirine de konu olan Köprü, birçok hikâyenin mekânıdır. İzmirli Çımacı işten çıkarılıp Paşabahçe Cam Fabrikası'na girince oda arkadaşı Sivaslı işçiyle burada vedalaşır (*.Mavnalar*). Yazar, Karaköy Iskelesi'nde, birahanede, Haydarpaşa Garı'nda karşılaştığı kişileri

öykülerinde anlatır (*.Birahanedeki Adam; Balıkçısını Bulan Olta; Hikâye Peşinde*). Bu çevreden Beyoğlu'na uzanan Yüksekaldırım ve Tünel anlatılan yerlerdendir (*Yüksekkaldırım; Bacakları Olsaydı; Tüneldeki ÇocuK*). Beyoğlu, buradan Dolapdere'ye inen sokaklar, kahveler, meyhaneler, serseriler, orospular birçok öykünün konusu olmuştur (*Havada Bulut* vb). Bir öyküde şarap fiçılan odalar kadar büyük bir meyhaneden söz edilir (*.Şehrâyiri*). Hıristaki Pasajı hareketli yaşamın canlı çerçevelerindendir (*.izmir'e*). En çok sözü edilen yerlerden biri kahvehanelerdir (*.Bilmem Neden Böyle Yapıyorum; Mahalle Kahvesi; Cezayir Hurmaları*). Bir öykünün geçtiği yer Anadolu Pasa-jı'ndaki küçük bir kahvedir (*Diş Ağnsı Nedir Bilmeyen Adanı*). Genç edebiyatçıların toplandığı Asmalımescit'teki kahve (*.Genç Edebiyatçılar*), Taksim Mey-danı'na bakan kahve (*.Eftalikus'un Kahvesi*), sokak çocuklarının uyukladığı sabahçı kahvesi (*.Gece İşi*) kentteki yaşamın türlü görüntülerine sahne olur. Yazarın "Korkunç Pastahane" diye adlandırdığı yer ise haraççıların, jigoloların, fahişelerin, eroincilerin, bobstillerin, sanatçıların, kadın bulmaya çıkanların birleştiği yerdir.

Sait Faik'in canlandırdığı semtlerden biri de Şişli'de Bomonti durağına yakın evinin çevresidir (*.Lüzumsuz Adam*). Daha ötedeki Mecidiyeköy gazinoları (*Havada Bulut*), Ortaköy'e doğru inen yamaçların arasında bir dünya cenneti gibi canlandırılmış Menekşeli Vadi, Atika-li'den Atatürk Köprüsü'ne doğru uzanan bir gece serüveninin mekânı olan mahalleler (*Öyle Bir Hikâye*), kentin kötülük

Sait Faik'in
bugün müze
olan
Burgaz
Adası'ndaki
evi.

Erkin Emiroğlu,
1993

ve çirkinliklerine karşı bir masal çevresini andıran Alemdağ (*.Alemdağ'da Var Bir Yılan*) kente ait peysajı tamamlar.

Sait Faik'in öykülerinde canlandırılan kent insanları arasında üreten, birbirleri için özveri gösteren kişiler ön plandadır. Arabacı Bayram yedi yıldır uğramadığı evinde sevecenlik ve hoşgörüyle karşılanır (*.Menekşeli Vadi*). Çalılıkları temizleyerek toprağı işleyen Kör Mustafa (*Karanfiller ve Dometes Suyu*), çalışkan, doğaya uyum sağlamış Papaz Aleksandros (*.Papaz Efendi*), 80'lik duvarcı Barba An-timos (*Barba Antimos*), ıstakoz avında boğulan 75'lik Apostol Efendi (*Ağıt*),

işlemeli boyacı sandıklarını yapan Bakır-köylü Mercan Usta birer destan kişisi gibi canlandırılmıştır. Öykücü her gün karşılaşılan sıradan insanlarda sevgi uyandıran yanları bulup ortaya çıkarır, okurlarına insanoğlunu sevdirebilir (*Kame-riyeli Mezar; Projektörcü; Çöpçü Ahmet; Hallaç*). Bunlar arasında külhanbeyler (*Bir Külhanbey Hikâyesi*), kumarbazlar (*Kumarbaz Hayri Efendi*), gurbetçiler (*Birtakım İnsanlar*), kente renk kazandıran kimi kişiler (*Şöhrete Dair ; Uzun Ömer*) ve bazı meslekler de bulunmaktadır (*Ketenhelvacî*).

Bibi. T. Alangu (haz.), *Sait Faik İçin*, İstanbul, 1956; M. Uyguner, *Sait Faik'in Hayatı*, Ankara, 1959; M. Kutlu, *Sait Faik'in Hikâye Dünyası*, İstanbul, 1968; A. Miskioğlu, *Ana Temleriyle Sait Faik ve Yeni Türk Edebiyatı*, İstanbul, 1979; F. Taş, *Sait Faik*, Ankara, 1988; F. Naci, *Bir Hikayeci Sait Faik, Bir Romancı Yaşar Kemal*, İstanbul, 1990.

KONUR ERTOP

ABAZA HASAN PAŞA OLAYI

Türkmen Ağası Abaza Hasan Ağa'nın (Paşa) (ö. 1659) 1652'de Üsküdar'ı yağmalayıp İstanbul'u tehdit etmesi olayı. Abaza Vakası olarak da anılır.

İsparta mütesellimi Abaza Hasan Ağa, Göller Yöresi'ne saldıran Celâli Haydaroglu'nu yakaladığı için Yeni-İl (Kangal) Türkmen Ağalığı verilerek ödüllendirilmişti. Fakat bu yeni görevi için, vezirazama, ocak ağalarına rüşvet ve hediyeler göndermişti. Dağıttıklarını Türkmen ağalığı gelirleriyle toplamayı tasarlıyordu. Fakat ocak ağaları kendisi-

ni bu görevden uzaklaştırdılar. Bunun üzerine Hasan Ağa İstanbul'a geldi. Başvurduğu yetkililerden olumlu bir cevap alamadı. Kubbealtı'nda vezirazam ve vezirlerle tartıştı, İstanbul'u terk etmesi istendi. Üsküdar'a geçti. Öteden beri, asi sipahilerin de kaçıp sığındıkları Üsküdar'da uygun bir ortam buldu. Ulufelerini alamamış ve eylemler yapmış olan zorba sipahileri çevresine topladı. Üsküdar'ı haraca kesti. Çevreyi yağmalamaya başladı. Paşakapısı'na adam gönderip defterdarın ve Yeniçeri Ocağı önderlerinden Sarı Kâtip ile Deli Birader'in başlarını istedi. "Üsküdar, At Meydanı değildir. Bundan sonra aramızdaki sorunu kılıç çözer!" gibi tehditler savurdu. Ocak ağaları, kubbe vezirlerini Üsküdar'a geçmeye ve Abaza Hasan'la görüşmeye zorladılar. Hasan, voyvodalığı onaylanmaz ve borçları ödenmezse bir yere gitmeyeceğini bildirdi. Kendisine 30 kese akçe gönderildi. Bu kez "Ben böyle üzgün ve mağdur geri dönersem vilayetlerin hali ne olur, acımaz mısınız?" dedi. Başkent'in güvenliği dışında bir şey düşünmeyen yetkililer "Bundan kalkıp gitsin de, ne isterse yapsın, Anadolu'yu ateşe yaksın!" dediler. Hasan Ağa, arkasındaki gözü dönmüş eşkıya ile Üsküdar'dan kalktı. Yolda rastladığı, ulufe alamamış bölük halkını da yanına kattı. İznik'e yöneldi. Burada başkaldırdı. Üzerine gönderilen Katırcıoğlu'nu

bozguna uğrattıktan sonra İbşir Paşa ile birleşip İstanbul'a yürüdü. Boynueğri Mehmed Paşa'nın başkanlığında bir öğütçü heyeti Eskişehir'de Abaza'yı caydırdı ve Türkmen ağalığı ile Yeni-İl'e (Kangal) gitmeye razı etti.

1653'te sipahilerle İstanbul'a geleceği haberinin duyulması halkta korku uyandırdı. Abaza Hasan, küçük bir grupla geldi. Vezirazam Derviş Mehmed Paşa'nın himayesine girdi. Birkaç ay kaldıktan sonra Yeni-İl'e döndü. 1654'te İbşir Paşa vezirazam iken adamlarıyla gelip Üsküdar'a yerleşti. İbşir Paşa 11 Mayıs 1655'te idam edilince ayaklanmak amacıyla Anadolu'ya geçti. Vezirlik rütbesi verilerek eylemi önlenmeye çalışıldı ise de başarısız oldu. IV. Mehmed'e, "Rumeli ve İstanbul senin, Anadolu bizim olsun!" diyecek kadar ileri gitti. Ayaklanması Köprülü Mehmed Paşa'nın iktidara gelişine (1656) kadar sürdü. Cephe görevine gitmediği gibi, kendisinden hesap sorulacağından da çekinmekteydi. Köprülü Mehmed Paşa seferde iken silahlı adamlarıyla bir kez daha Üsküdar'a geldi. Saray ağalarından gizli destek sağladıktan sonra Köprülü Mehmed Paşa'nın idamını istedi. Sadrazamın ordu ile İstanbul'a gelmekte olduğu haberi üzerine Üsküdar'dan uzaklaştı. Bu kez de defter çalığı eski sipahileri af dileme bahanesiyle Üsküdar'a gönderdi. Mehmed Paşa bunun bir komplo hazırlığı olduğunu sezerek Üsküdar'da yakalattığı 1.300 kadar sipahiyi ve Abaza yandaşını idam ettirdi. Abaza'nın üzeri-

ne de Murtaza Paşa'yı sevk etti. Ilgın ordugâhında baskına uğrayan Osmanlı kuvvetleri on bin kayıp verdi. Abaza Hasan Paşa, 17 Şubat 1659'da Halep'te hile ile yakalanıp öldürüldü.

Abaza Hasan Paşa olayı, Köprülü-ler'in iktidara gelmesinden önceki genel durum için bir göstergedir. Abaza Hasan ve yandaşları Üsküdar ile çevresini aylarca yağmalamışlar, halktan vergi ve haraç toplamışlar, evlerde oturmuşlar fakat İstanbul'daki yönetim ve güvenlik güçleri hiçbir önlem alamamıştır. Bu, başkentten devam edegelen ekonomik bunalımını ve yiyecek yetersizliği sıkıntısını bir kat daha artırmış, Üsküdarlılar yoksul düşmüşlerdir.

NECDET SAKAOĞLU

ABAZA PAŞA MODASI

İstanbul'da 1630'lu yıllardaki erkek modasıdır. Giyim kuşamı silah kuşanma ve eyer takımlarını etkilemiştir. Salt giyim modasına "*Abaza kesimi*" denmiştir.

Abaza Mehmed Paşa (ö. 1634) 1620'de Rumeli Beylerbeyi iken İstanbul'a geldi. Daha o zaman kıyafeti, atı ve silahları ile ilgi ve hayranlık uyandırdı. Anadolu'daki uzun süren ayaklanmasından sonra suçu bağışlanıp 1628'de ikinci gelişinde de Bosna valiliğine gidinceye değin hem giyim kuşamı hem fiziği ile ayrıca isyan sonrası eriştiği şöhretle herkesin ilgisini çekmişti. Son olarak Vidin valiliğinden azledilip

1631'de İstanbul'a çağrıldığında da başta IV. Murad (hd 1623-1640) olmak üzere yöneticiler, giyim kuşamının uygunluğuna hayran kalmışlardı. Abaza Mehmed Paşa, kırk yaşlarında, kahraman tavırlı, uzun boylu, herkesi büyüleyen alımlı bir fiziğe sahipti. Bu nedenle de üzerindeki her şey, olduğundan daha güzel ve anlamlı gözüküyordu. Kendi destarım özel bir form vererek sarıyor, özgün buluşlarla giysilerini sıradanlık-tan kurtarıyordu. Atma da kahramanlığına yaraşır görünüm veremekteydi. Tarihçi Naima'nın deyişiyle "Kendüyü ve atlarını pehlivan-vâri tezyin etmeğe" eğilimi vardı.

IV. Murad'la Abaza Mehmed Paşa'nın dostluğu ve birlikteliği uzun sürmedi. Padişah, silahtarının etkilemesi sonucu, sözde onun İstanbullu Rumlarla Ermeniler arasındaki "Kızıl Yumurta Günü" anlaşmazlığından ötürü Ermenilerden elli bin kuruş rüşvet aldığı söylentisine inandı. Anadolu Hisarı'ndaki gece âleminden, yanında ünlü Bostancıbaşı Du-çe Mehmed olduğu halde ansızın ayrılıp İstanbul'a gelerek Çinili Köşk'te Abaza Mehmed Paşa'yı boğdurttu. Bu beklenmedik olay, İstanbul halkının giderek daha fazla korktuğu ve kinlendiği IV. Murad'a karşı bir tür tepkinin doğmasına yol açtı. Herkes, Abaza'nın anısını yaşatmak için, onunkine benzer kavuk, sarık, kaftan, eyer giymeye ve kullanmaya başladı. Abaza tarzı raht (eyer), Abazalı kavuk, Abaza kesimi kaftan,

Abaza kılıcı moda oldu. Bu akımı el altından İstanbul'un birtakım esnafı, piyasayı canlandırmak için teşvik etmekteydiler. Abaza modasına kapılanların biricik düşünceleri ise, bu tür giysi ve donanımların kendilerine yakışıp yakışmadığına bakmaktan çok, kimseden geri kalmamaktı. Abaza modası, birtakım değişikliklerle 17. yy'ın sonlarına değin sürdü.

NECDET SAKAOĞLU

ABBAS AĞA CAMÜ

bak. SELÇUK SULTAN CAMİİ

ABBAS AĞA CAMÜ

Beşiktaş'ta, Sinanpaşa Mahallesi'nde, Selamlık Caddesi ile Abbas Ağa Camii Sokağı'nın kavşağında yer almaktadır.

Banisi Darüssaade Ağası Abbas Ağa'dır (ö. 1672'den sonra). Abbas ibn Abdürrezzak adıyla da bilinir. Osmanlı sarayının ünlü darüssaade ağalarından-dır. IV. Mehmed'in padişahlığı (1648-1687) döneminde, saray haremının ve haremağalarının etkinlik kazandığı yıllarda darüssaade ağası (1668-1671) oldu. Edindiği servetle İstanbul'un birçok semtine okul, cami, hamam ve çeşmeler yaptırdı. 1672'de darüssaade ağalığından azledilerek Mısır'a sürüldü, orada öldü. Kahire'de İmam Safi Türbesi Haziresi'ne gömüldü.

Abbas Ağa'nın İstanbul'da yaptırdığı okul, sebil, çeşme ve hamamların bazıları

günümüze ulaşmıştır. En büyük eserlerinden olan, Koska'daki Kızlarağası Çifte Hamamı sanat değeri açısından da önemliyken cadde genişletmeleri sırasında yıkılmıştır. Aynı şekilde, Sirkeci'deki Küçükağa Hamamı adım taşıyan eseri de 1979'da yerine iş hanı yapılmak üzere yıkılmıştır. Cerrahpaşa semtindeki üçüncü hamamı ise Safilere mahsustu. Beşik-

Abbas Ağa Camii'nin batıdan görünümü. *Tarkan Okçuoglu, 1993*

taş'ın büyük bir bölümünü kapsayan Ab-basağa Mahallesi de bu zatın adını taşımaktadır.

Abbas Ağa Camii *Hadikatü'l-Cevâ-mtye* göre 1665-1666'da inşa edilmiştir. II. Mahmud tarafından 1834-1835'te yeniden yaptırıldığı bilinmektedir. İlk inşasında camiin yanında bir sıbyan mektebi ile bir çeşmenin tasarlandığı, yapının bir hünkâr mahfili ile donatıldığı tespit edilmektedir. Sıbyan mektebi günümüze ulaşmamıştır.

Camiin etrafı, bir konağı hatırlatacak şekilde yüksek duvarlarla kuşatılmıştır. Çevre duvarının kuzey yönünde, biri ana girişe diğeri de halen imam meşrutası olarak kullanılan hünkâr mahfiline geçit veren iki kapı bulunur. Cümle kapısı ile cami arasındaki alan, ahşap bir sakıfın altına alınmıştır. Cami, kapalı son cemaat yeri, enine dikdörtgen ha-rim, harime batı yönünde bitişen hünkâr kasrı ve minareden oluşur. Duvarlar moloz taş ve tuğla ile örülerek ahşap bir çatı ile örtülmüş, duvarlara iki sıra halinde dikdörtgen pencereler dizilmiştir. Hünkâr kasrı ise ahşap olarak tasarlanmıştır. Aslında ahşap direkler üzerinde oturduğu anlaşılan bu kasrın altı sonradan doldurularak imam meşrutası na dönüştürülmüştür. Son cemaat yerinin batı kenarında bağımsız bir girişle donatılmış olan hünkâr kasrı ise II. Ab-dülhamid devri onarımında elden geçirilmiş olmalıdır.

Harimde bulunan fevkani mahfil, doğuda ve batıda duvarların yarısına kadar, kuzeyde ise derinliğine gelişerek son cemaat yerinin üstünü kaplar. Petek kısmı prizmatik üçgenlerden oluşan silindir gövdeli minare, son cemaat yeri ile hünkâr mahfilinin birleştiği köşede, kare bir kaide üzerinde yükselmektedir. Söz konusu mahfilin cephelerinde, başlıklarında küçük oyma güleçler bulunan ahşap pilastrlar vardır. Küçük bir mihrabı olan son cemaat yeri ile ana mekân ahşap bir duvarla ayrılmıştır.

Harim tavanındaki ahşap işçilik dikkat çekicidir. Tam ortadaki avize, altın yaldızlı beyzi bir göbeğe asılmıştır. Tavan yüzeyi, kalın çıtalarla oluşturulmuş sekiz köşeli yıldızlar, kenarları yumuşatılmış dikdörtgenler ve çeşitli geometrik şekillerle düzenlenmiştir. Tavan kornişlerinde yelpaze şeklinde ajurlu konsollar, mukarnası andıran sarkıtlı süslemeler ve perde motifleri görülmektedir. Mahfil kare kesitli ahşap sütunlara oturtulmuş, mihrap eksenindeki sütun açıklığı, eğri çizgilerden oluşan

bir alınlıkla taçlandırılmıştır. Mahfilin kuzey ve doğu kanatları çıtadan mamul kafeslerle, insan boyunu aşacak yükseklikte kapatılmıştır. Hünkâr mahfili niteliğindeki batı kanadı özel bir oda olarak ayrılmış, dışarıdan aplike, renkli ahşap süsleme öğeleri ile kapatılan küçük kare mekânın üzeri bağdadi bir kubbe ile örtülüdür. Bu kubbenin içi yağlıboya akantus yapraklı bir süsleme ile bezenmiştir. Ka-

ABBAS AĞA ÇEŞMESİ

9

ABBAS VESİM

reden kubbeye geçişte köşelerde beliren üçgen alanlar, altın yaldızlı ışınsal süslemelerle kaplanmıştır. II. Mahmud devrinin özelliği olan söz konusu mekânda tavana kadar devam eden bir mihrap tasarlanmıştır. Ana mekânın, beyaz yağlıboya ile boyanmış olan mihrabı ile ahşap minberi oldukça basittir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 102-103; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 45, no. 187; Raif, *Mir'at*, 298-299; *İSTA*, I, 9; Evliya, *Seyahatname*, I; Semavi Eyice, "İstanbul'un Ortadan Kalkan Tarihi Eserleri", *tO Edebiyat Fak. Tarih Dergisi*, S. 27, İst., 1973, s. 131-178; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 1; *IKSA*, I, 19-20.

TARKAN OKÇUOĞLU

ABBAS AĞA ÇEŞMESİ

Çapa ile Kocamustafapaşa semtleri arasında, Menderes Caddesi'nden Eski Vezir Sokağı'na girerken hemen solda bir ahşap evin bahçe duvarına bağlıdır.

Yapı kesme taştan, klasik Osmanlı üslubunda yapılmış olup, haznesizdir. Altı beyit halindeki kitabe mermerdir ve çeşmenin 1032/1622 tarihinde inşa edildiğini belirtir. Yapı Sultan II. Osman zamanında sarayda önemli görevlerde bulunan Abbas Ağa adlı bir zatın hayratıdır.

Yol kotlarının yükselmiş olması nedeniyle çeşme, zeminden bir metre kadar çukurda olup, beş basamaklı bir merdiven ile inilir. Ayna nişi bu devir çeşmelerinin genel özelliklerine uygun olarak düzenlenmiştir. Sivri kemerli olan niş, sade ve az derindir. Mermer kitabe, aynataşı ve bunun iki yanındaki kaş kemerli maşrapalıklar dışında süsleme yoktur. Aynataşı yüzeysel süslemeli-dir ve 17. yy Osmanlı süsleme sanatının tipik bir örneğidir. Sivri kemerin ayakları köşeli ve kademeli olarak derinleşen silmeler halindeki sütunçelere oturur. Yapıyı üç yönde yine derin bir silme kuşağı çevreler. Kemer tepesinden saçağa kadar olan bölüm cephe boyunca bir yalancı kitabelik halinde düzenlenmiştir. Böylece cephede basit de olsa bir hareketlilik

sağlanmaya çalışılmıştır. Yuvarlak silmeli ve sıg bir saçağa sahip olan çatı örtüsü kesme taştan üçgen prizma şeklindedir.

Kitabe, yazısı itibariyle 15-16. yy ki-tabelerindeki üslubu yansıtır. Yazı kasetlerinin birleşme yerleri inceltilerek aralarına stilize rozet halinde bitkisel süsleme yapılmıştır. Kitabe yazarı belli değildir.

Topkapı ile Yedikule arasındaki bölgeyi Halkalı su şebekesinin beslediği bilindiğine göre, bu çeşme de suyunu aynı tesisten alırdı. Ancak, Kâzını Çeçen 1930'lu yıllarda bu şebekenin tahrip olduğunu ve çeşmelerin kurduğunu belirtir. Bugün çeşmenin suyu şehir şebekesinden gelmekte ve çeşme çukurluğuna yandan bağlanmış olan bir musluktan akmaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 168; Çeçen, *Su Tesisleri*, 253.

ZİYA NUR SEZEN

ABBAS HATİM PAŞA KÖŞKLERİ

Heybeliada'nın, Burgaz Adası'na bakan ve "Abbas Paşa Mahallesi" olarak tanınan kuzeybatı kesiminde bulunmaktadır.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunlarından ve II. Meşrutiyet devri ricalinden Prens Abbas Halim Paşa (1866-1935) 19. yy sonlarında (1897-1899) Heybeliada'nın bu kesiminde üç köşk inşa ettirmiştir. Paşaya ait olan, yaklaşık üç dönüm genişliğindeki arazi doğuda Abbas Paşa Sokağı'ndan başlayarak batıda deniz kıyısına kadar, güney-kuzey doğrultusunda da Refah Şehitleri Caddesi'nden Ortodoks Ruhban Mekte-bi'nin bulunduğu tepenin eteklerine kadar uzanmaktaydı. Bu geniş arazi içinde dağılmış olan köşkler, devrin ünlü mimarlarından, Abbas Halim Paşa ailesi başta olmak üzere, Mısır hanedanının birçok binasına imzasını atan Hovsep Aznavur tarafından tasarlanmış, söz konusu mimar, o zamanlar revaçta olan eklektik zevke uygun olarak her üç köşkte de tamamen farklı mimari üsluplar kullanmıştır.

Harem Köşkü: Abbas Paşa Sokağı ile Yeni iskele Yolu'nun kavşağında, ağaçlarla dolu bir bahçe içinde yer alan, Abbas Halim Paşa ailesinin ikamet ettiği harem niteliğindeki asıl köşk paşanın vefatından sonra kızlarından Prenses Zeynep Hanımefendi'ye intikal etmiş ve 1945'te yıktırılarak arsası satılmıştır. Mimar Aznavur bu köşkün cephe tasarımında, mimari ayrıntılarında ve süsleme programında, Eski Mısır mimarisinden mülhem olan ve Batı'da "*egyptian revival*" olarak adlandırılan üslubu tercih etmiştir. Muhakkak ki, bu tercihte Abbas Halim Paşa'nın Mısır hanedanına mensubiyeti belirleyici olmuştur. Bu köşk, Batı ülkelerinde, Napoleon'un Mısır seferini müteakip aristokrasi, yüksek burjuvazi ve aydınlar arasında Eski Mısır'a duyulan ilginin giderek artmasına ve egiptolojinin gelişmesine paralel olarak yaygınlaşan, mimarının yanı sıra küçük sanatlarda ve çeşitli zanaat dallarında etkileri görülen *egyptian revival* üslubunun -

Şişli yöresindeki Ermeni ve Rum mezarlıklarındaki bir iki mezar yapısı ile beraber- istanbul'daki nadir örneklerinden birini teşkil etmekteydi.

Abbas

Halim Paşa

Köşkleri

Harem Köşkü Nimet Celaloğlu

Kagir bir bodrumun üzerinde yükselen ahşap köşk iki esas kat ile kısmi bir çatı katından meydana gelmektedir. Deniz yönüne (kuzeybatıya) bakan giriş, giriş cephesi ile yan cephelerdeki taşkın kısımlar, Eski Mısır mimarisinin en karakteristik unsurlarından olup özellikle tapınak cephelerinde kullanılan pilonlar şeklinde tasarlanmıştır. Yukarıya doğru hafifçe daralan, kesik piramit biçimindeki bu pilonlar helezoni şerit kabartmalarıyla bezeli kaval silmelerle çerçevelenmiştir. Giriş cephesinde, çift kollu olarak başlayıp yapının eksenindeki bir sahanlıktan sonra bir tek kol halinde devam eden merdivenler pilonların arasındaki giriş sahanlığına ulaşmaktadır. Merdivenlerin bitiminde yükselen, üzeri hiyerogliflerle süslü, lotus biçiminde başlıklarla donatılmış iki adet sütun, üst katta pilonların arasında yer alan balkonu taşımaktadır. Zemin katta da, pilonların önünde, giriş merdivenini yanlardan kuşatan, simetrik konumda birer balkon bulunmaktadır. Aznavur'un 1897 tarihli cephe çiziminde bu balkonların köşelerindeki korkuluk babalarının üzerinde sfenks heykelleri görülmekte fakat sonradan bunlardan vazgeçildiği anlaşılmaktadır. Cephelerdeki bütün açıklıklar dikdörtgen olarak tasarlanmış, giriş cephesindeki pencere grupları ile balkon alınlıkları, kobraların ve akbaba kanatlarının kuşattığı güneş diskleri ile taçlandırılmıştır. Köşkün dış görünümüne bir Eski Mısır tapınağı havası katan bütün bu plastik unsurların çeşitli renklere boyanmış olduğu bilinmektedir. Giriş cephesinde bu havayı güçlendiren diğer bir ayrıntı da pilonların üst kata ait kesiminde, pencerelerin yanlarında yükselen ikişer bayrak direğidir. Harem Köşkü'nün önemli bir özelliği de, projeye göre önceden hazırlanan ahşap malzemenin birbirine vidalanması suretiyle inşa edilmiş olmasıydı ve bu yüzden halk arasında "Vidalı Köşk" olarak tanınırdı. Mimar Aznavur, Fener'de tasarladığı Bulgar Kilisesi'nde aynı tekniği bu sefer madeni malzemeye uygulamıştır.

Harem Köşkü'nün cephelerinde, İstanbul'un mimari mirasına tamamen yabancı bir üslubun egemen kılınmış olmasına karşılık mekânların tasarımında

Abbas Halim Paşa Köşkleri

Selamlık Köşkü

M. Baha Tanman, 1993

Osmanlı sivil mimari geleneklerinin ya-şatıldığı gözlenmektedir. Nitekim zemin katta, "zülvecheyn" denilen türde bir sofa yapıyı boydan boya kat etmekte, yanlara simetrik biçimde dağıtılmış olan salonlar ve odalar bu sofaya açılmakta, üst katta da aşağı yukarı aynı düzenin geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

Günümüze Harem Köşkü'nden, Abbas Paşa Sokağı ile kısmen Yeni İskele Yolu boyunca devam ve köşkle aynı üslubu paylaşan, kesme maltataşından örülmüş parmaklık dikmeleri ile cümle kapısı payeleri intikal edebilmiştir. Abbas Paşa Sokağı üzerindeki cümle kapısını kuşatan payeler lotus ve kobra kabartmalarıyla süslüdür. Lotuslara tırmanan kobralar Aşağı Mısır'ı (Delta bölgesini) temsil eden kırmızı tacı taşımaktadır. Parmaklık dikmelerindeki kabartmalarda da, ortada birer lotus, yanlarda, Eski Mısır tanrılarında Ptah'm atribüle-rinden çoban asaları görülmektedir. Bütün bu unsurlar yatay kaval silmeler ve çubuklu içbükey saçaklarla son bulmakta, kabartmalardaki boyaların izleri hâlâ seçilebilmektedir.

Selamlık Köşkü: Refah Şehitleri Caddesi ile Fettah Sokağı'nın köşesinde bulunan, günümüzde tahini boyalı olan köşk selamlık olarak tasarlanmıştır. Meyilli bir arsada yer alan ahşap köşk, ana girişin bulunduğu Refah Şehitleri Caddesi tarafından bakıldığında iki katlıdır. Ayrıca çukurda kalan arka bahçeden gi-rilebilen kısmi bir bodrum katı mevcuttur. Son derecede hareketli bir kitleye sahip olan ve dışarıdan bakıldığında olduğundan küçük duran Selamlık Köşkü'nün zemin katı, bahçe yönünde, ahşap dikmelere oturan büyük bir çıkma teşkil etmekte, üst kat ise zemin kata göre geriye çekilmiş bulunmaktadır. Cadde üzerindeki ana girişten came-

kânlı bir taşlığa, buradan da derinliğine yapıyı kat eden zülvecheyn sofaya geçilmektedir. Ahenkli oranları ile dikkati çeken sofa, kemerli büyük pencerelerle arka bahçeye açılmakta, yanlarda irili ufaklı odalar sıralanmaktadır. Selamlık Köşkü cepheleriyle olduğu kadar iç taksimatı ile de, geç devre ait bir ada köşkünden ziyade eski bir Boğaz yalısını andırmakta ve Osmanlı ampir üslubunun izlerini yansıtmaktadır.

Devrinin edebiyatçılarına ve sanatçılarına yakın ilgi gösteren, içlerinden birçoğunu himaye eden Abbas Halim Paşa'mn bu Selamlık Köşkü'nde özellikle hafta sonlarında verdiği ziyafetler, tertip ettiği sohbet toplantıları İstanbul'da ün salmıştı. Mehmed Akif Ersoy, Recaizade Mahmud Ekrem Bey, Abdülhak Hamid Tarhan, İbnülemin Mahmud Kemal İnal, ressamlardan Halil Paşa, Hoca Ali Rıza ve Feyhaman Duran bu toplantıların müdavimleri arasındaydı. Selamlık Köşkü'nde Abbas Halim Paşa'mn vefatını müteakip kızlarından Prenses Emine Hanımefendi 1941'e kadar ikamet etmiş ve babasının devrindeki sohbet geleneğini devam ettirmiştir. Yahya Kemal Be-yatlı ile Ahmed Hamdi Tanpınar prensesin yakın dostları ve selamlığın misafirleri

arasında bulunmaktaydı.

Bendegân Köşkü: Fettah Sokağı ile Yeni İskele Yolu'nun kavşağında yer alan ve zamanında "agavat dairesi" olarak adlandırılan üç katlı ahşap yapıda Abbas Halim Paşa'nın kalabalık bende-gâm ikamet etmekteydi. Günümüzde aşı boyalı olan bu yapı, II. Meşrutiyet devrinde kısa bir müddet "Sebilürreşad Rüşdiyesi" olarak kullanılmış, paşanın vefatından sonra kızlarından Prenses Nimet Hanımefendi'ye intikal etmiş ve 1938'de satılmıştır.

Birçok geç devir ada köşkünde oldu-

ğu gibi, kapı ve pencerelerinde Orta Avrupa şalelerinden mülhem ayrıntıların görüldüğü bu yapı aslında tek bir köşk olmayıp, birbirleriyle bağlantılı müstakil dairelerden meydana gelmektedir. Fettah Sokağı üzerinde, ufak saçaklarla donatılmış üç adet kapı sıralanmakta, yan kapılardan çeşitli dairelere, orta kapıdan ise küçük bir avluya girilmektedir. Yan kanatlar, avlunun üzerinden geçen bir koridorla irtibatlandırılmıştır.

Abbas Halim Paşa köşklerinin tamamlayıcı unsurları arasında, Bendegân Köşkü'ne bitişik olan, tek katlı kagir bir trafo binası bulunmakta, bu binanın kapısı üzerinde ta'lik hatlı bir besmele göze çarpmaktadır. Ayrıca Yeni İskele Yolu'nun denize ulaştığı yerde, "Abbas Paşa İskelesi" olarak bilinen ve yalnızca köşklerin sakinlerine hizmet eden bir iskele ile kayıkhanelerin var olduğu bilinmektedir.

Bibi. N. Gülen, *Heybeliada*, İst., 1982, s. 123-125; Tuğlacı, *istanbul Adaları*, I, s. 60-72.

M. BAHA TANMAN

ABBAS VESİM

(?, ? - 1760, *İstanbul*) Döneminde İstanbul'un en tanınmış hekimlerindendi. Tabip Abbas Efendi, Derviş Abbas Efendi adlarıyla da tanınırdı. Bedensel özü nedeniyle halk arasındaki şöhreti Kambur Vesim'di.

Çok yönlü bir öğrenim gördü. Dönemin ünlü hekimleri; Sinoplu Ömer, Şi-faî, Bursalı Ali Münşî ve Reisül-etibba Kâtipzade Mehmed Refi' Efendi'den tıp, Münecimbaşı Yanyalı Esad Efendi'den hikmet (fizik), edebiyat ve Farsça, tarihçi Ahmet Mısırlı'dan de hey'et (astronomi) dersleri aldı. Arapça da biliyordu. Ayrıca o dönemde İstanbul'da yaşayan yabancı hekimlerle dostluk kurmuş ve bu sayede biraz Fransızca ile Latince de öğrenmişti. Onların Yunanca, Latince ve İtalyanca'dan çevirdiği tıp kitaplarından da yararlanmıştı. Bir aralık tahsil maksadıyla Mekke, Medine, Şam ve Mısır'a gitmiştir.

Halk arasında sevilen ve çok tutulan bir hekimdi. Fatih'teki Sultan Selim Camii civarındaki hekim dükkânında (muayenehane) hasta bakardı. Hassa (saray) hekimliğine de yükselmişti.

Abbas Vesim geleneksel İslam tıbbı yanında Batı tıbbından da yararlanan bir

hekimdi. Ünlü eseri *Düstûrû'l-Vesim fî Tıbbi'l-Cedid ve'l-Kadim'de* bu hususu açık olarak görmek mümkündür. Yazımı 1758'de tamamlanan bu iki ciltlik kitap dört ana bölüme ayrılır. Birinci bölümde geleneksel olarak baş bölgesinden ayağa kadar sırasıyla organların hastalıkları, ikinci bölümde kadın ve çocuk hastalıkları, üçüncü bölümde şişler ve ülserler, dördüncü bölümde de basit ve bileşik ilaçlar yer alır. Son bölümü ise Hipokrat yemini ile hekimlerin mesleklerini yaparken uymaları gereken deontoloji kurallarına ayrılmıştı.

ABBASAĞA MEZARLIĞI

10

11

ABDÎ

Vesiletü 'l-Metâlib fî İlmi't-Terâkib adını taşıyan. 1735'te tamamladığı diğer eseri bir akrabadındır. Giriş bölümünde hekimlerinden Yorgiyos'un akrabadini-ni Petro adındaki filozof hekim ile inceleyerek özet olarak çevirdiklerini ve üstadı Ali el-Brusî'nin (Bursalı Ali Münşî) deneyip kullandığı yararlı terkipleri ekleyerek bu kitabı hazırladığını bildirmektedir. İki makaleden ibaret olan eserin birinci makalesinde hastalık isimleri alfabetik olarak sıralanmış ve bu hastalıklarda kullanılacak basit droglar verilmiştir, ikinci makalede ise bileşik ilaçların terkipleri ve yapıları yine alfabetik olarak sıralanmaktadır.

Abbas Vesim, matematik ve astronomi alanında da eserler vermiştir. Timur'un torunu Uluğ Bey adına yazılan Zic'i (yıldız cetveli) *Nehcû'l-Buluğ fî Şerh-i Zic-i Uluğ* adıyla 1745'te açıklamalı olarak Türkçe'ye çevirmiştir. Önsözünde el-Hac Abbas Vesim tarafından Mevlânâ Şeyh Ahmed Mısıri'nin himmetiyle hazırlanmış olduğu kayıtlıdır. Yine astronomi ile ilgili *Risale-i Rü'yet-i Hilâl* adında bir eseri daha vardır. 1740'ta yazılan bu Arapça eserde ayın görünüşlerinin çizgileri ve tarifleri verilmektedir. Kaynaklarda, *Tıbb-ı Ce-did-i Kimyevîye Risâletü'l-Vefk* adında iki eseri daha olduğu belirtilmektedir.

Abbas Vesim aynı zamanda hattat ve şairdi. Ta'lik yazıyı Reisü'l-etibba Kâtip-zade Mehmed Refi' Efendi'den öğrenmişti. Şiirlerini de bir divanda toplamıştır (yazm. Topkapı Sarayı Ktp, Hazine, no. 961).

Bibi. İbrahim, "Mefâhir-i Tıbbiye-i Osmâni-yemizden 1100 Tarih-i Hicrîsinde Osmanlılarda Tababet", *Hamidiye Etfal Hastahane-i Alisinin istatistik Mecmua-i Tıbbiyesi*, sene 5 (1320-1322/1904) 14-36; *Osmanlı Müellifleri*, III, 342; Osman Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, 1st., 1925, 58-73; A. Süheyl Ünver: "Hekim Vesim Abbas Efendiyi Ruhen Yetiştiren Kimdir?", *Dirim*, c. 22, no. 3 (1947) 1-2; F. Nafiz Uzluk, "Ölümünden 9 Yıl Sonra Ordu Hekimbaşısı Yapılan Bir Tabibimiz", *Dirim*, c. 26, no. 1-2 (1951) 18-25; Sırrı Akıncı, "Hekim

Abbas Vesim Efendi", *İst. Tıp Fak. Meç.*, c. 24, no. 4 (1961) 695-700; ay, "Kitâb-ı Düstûr-ı Vesim fi't-Tıbbi'l-Cedîd ve'l-Kadîm'in incelenmesinden Ortaya Çıkan Sonuçlar", *Yeni Tıp Alemleri*, c. 14, no. 146 (1964) 131-142; ay, "18. yy ikinci Yansı Başlarında İstanbul Hekimleri", *Hayat Tarih Meç.*, no. 3 (1972) 29-32; Muammer Dizer, *Kandilli Rasathanesi Kitaplığı Yazma Eserler Katalogu*, I, İst., 1973, 53; Nil Akdeniz, *Osmanlılarda Hekim ve Deontolojisi*, İst., 1977; A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, (haz. A. Kazancıgil-S. Tekeli) İst., 1982, 187, 189-196; Bedi N. Şehsuvaroğlu-A. E. Demirhan-G. C. Güreşsever, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa, 1984, 117-118; *Türkiye Kütüphaneleri Is-lâmî Tıp Yazmaları Katalogu*, (yay. Ekmeleddin İhsanoğlu), İst., 1984, 387.

NURAN YILDIRIM

ABBASAĞA MEZARLIĞI VE PARKI

Beşiktaş sirtlarında olan Abbasağa Mezarlığı, adını civarındaki Abbas Ağa Camii'nden(->) almıştı. Darüssaade Ağası Abbas Ağa 1668-1671 yılları arasında bu

Abbasağa Parkı, 1943

Güzetteşen istanbul, (istanbul Belediyesi Yayını) 1943

makamda bulunarak, İstanbul'da biri Laleli'de Kızlarağası Hamamı olmak üzere üç hamam ile pek çok çeşme yaptırmış, bu arada da Beşiktaş'taki camii inşa ve vakfetmiştir. Mezarlık bu cami çevresinde kurulup, gelişmiş ve oldukça geniş bir sahaya yayılmıştı. Yeri, İstanbul Şehremaneti'nce Necip Bey tarafından 1340'ta yayımlanan şehir planlarının Beyoğlu bölümünde görülebilir.

Servi ağaçları ile kaplı olan bu mezarlıkta 17. yy'dan itibaren buraya gömülmüş, birçok tarihi kişinin kabir taşları bulunuyordu. 1939'da bu mezarlığın bütün ağaçları kesilmiş, mezar taşları da sökülerek, kırılmış ve yok edilmiştir. Hiçbir izi kalmayan Abbasağa Mezarlığı

Abdal Yakub Tekkesi

Mutfak ve hamam binasının planı: 1. Hamam, 2. Ocak-külhan, 3. Mutfak.

M. Baha Tanman, 1982

arsası da park olarak düzenlenmiştir. 1941'de açılan park doğu yönünde Akdoğan Sokağı, batıda Maşuklar Sokağı arasındadır; toplam alanı 12 bin m2'dir. Mezarlık kaldırılırken kesilen servilerin yerine çam, mazi, taflan, atkestanesi ağaçları dikilmiştir. Bugün parkta çınar, akasya, sedir, atkestanesi, mazi ve defne türleri bulunmaktadır. Parkta bir basketbol sahası, çocuk oyun alanı, tarihi bir çeşme ve seyir terasları vardır.

İSTANBUL

ABDAL YAKUB TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Davutpaşa-Kocamustafa-paşa arasında, Davutpaşa Mahallesi'nde, Hekimoğlu Ali Paşa Caddesi, Esekapısı Sokağı ve Davutpaşa Değirmeni Sokağı'nın kuşattığı arsa üzerinde, Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi içinde yer almaktadır. Kaynaklarda "Abdal Yakub Dede" "Asa-fi", "Cedid Ali Paşa", "Hekimbaşı Nuh Efendizade Ali Paşa", "Hekimoğlu Ali Paşa", "Hekimzade" ve "Hekimzade Ali Paşa" adlarıyla da mezkûrdur.

Hayatı ve kişiliği hakkında pek az şey bilinen Abdal Yakub Dede tarafından, yaklaşık 18. yy ortalarında, daha sonra yerine inşa edilen Hekimoğlu Ali Paşa Camii'nin avlusunda, şadırvanın bulunduğu yerde tesis edilmiştir. Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa (1689-1758) 1147/1734'te burada cami ve külliyesini inşa ettirirken, mimari özellikleri bilinmeyen bu ilk tekkeyi yıktırması ve 1161/1748'de, hemen yakınında, bugünkü yerinde ihya etmiştir. Bu arada, biri ilk tekkenin haziyesinde gömülü olan Abdal Yakub Dede ile haleflerine, diğeri ise paşa ile aile efradına tahsis edilen iki bölümlü bir türbe inşa edilmiştir. Muhtemelen küçük kapsamlı fakat bağımsız bir kuruluş olan ilk tekleden farklı olarak, yeni inşa edilen ve bundan böyle ikinci banisinin adı ile de anılır olan tekke, Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi'nin bir

parçası durumundadır. Nitekim derviş hücreleri, harem, selamlık, mutfak ve hamam bölümlerini içerdiği halde, bağımsız tevhidhanesi olmayıp, ayinler, külliye'nin merkezini oluşturan camide icra edilmekteydi. Geçen yüzyılın ikinci yansı içinde, ahşap olan harem ve selamlık bölümlerinin yenilendikleri anlaşılmaktadır. Bütün unsurları ile günümüze intikal edebilmiş olan Abdal Yakub Tekkesi'nde, metruk ve harap olan mut-fak-hamam grubu dışında kalan kısımlar mesken olarak kullanılmaktadır.

Başlangıçta hangi tarikata bağlı olduğu şüpheli ise de, üçüncü şeyhin posta geçmesiyle Halvetîliğin Cihangirîlik koluna, 1122/1710'dan itibaren de Kadiriîliğe intikal ettiği tespit edilebilmektedir. Tekkenin ilk şeyhi Abdal Yakub De-de'den sonra posta, halifesi Üveys Dede geçmiş, bu zatı, Halvetî-Cihangirî piri Cihangirli Şeyh Hasan Burhaneddin Efendi (ö. 1663) halifelerinden Şeyh Enfi İbrahim Vehbi Efendi (ö. 1710) izlemiştir. Tekkenin dördüncü postnişini, bu zatın oğlu olan, Kadiri tarikatına mensup Şeyh Mehmed Rıza Efendi'dir (ö. 1749). Kendisinden sonra oğlu İbrahim Edhem Efendi şeyh olmuş, 22 Cemaziyülâhır 1206/1792'de vefat ettiğinde oğlu Mehmed Nasreddin Efendi henüz altı yaşında olduğundan, Şeyh Mehmed Rıza Efendi'nin halifesi Abdülkadir Efendi (ö. 1808) vekâleten meşihatı üstlenmiş, Şeyh Mehmed Nasreddin Efendi (ö. 1856) elli yıla yakın bir müddet bu görevi yürüttükten sonra yerini, Sünbül Efendi türbedan olan damadı Şeyh Sa-deddin İsmail Efendi'ye (ö. 1913) bırakmıştır. Son şeyhin Müfid Efendi adında bir zat olduğu, ayinlerin cuma günleri icra edildiği bilinmektedir.

Tekkeyi oluşturan unsurlardan beş adet derviş hücresi doğu-batı doğrultusunda uzanan bir kitle içinde sıralanmaktadır. Duvarları moloz taş ve tuğla ile örülmüş, üstleri, aynı doğrultuda devam eden ve ahşap çatı altında gizlenmiş olan bir beşik tonozla örtülmüştür. Hücre dizisinin batı ucunda, sonradan eklenmiş olması muhtemel, nispeten büyükçe

bir mekân yer alır. Doğrudan ahşap çatı ile örtülü olan bu bölümün, meydan odası, taamhane veya mihmanhane olarak kullanıldığı düşünülebilir. Pencereler, ocaklar ve dolap hücreleri ile donatılmış olan bütün bu mekânların kuzey cephesi boyunca, zemini arnavutkaldırı-mı döşeli, ahşap direklere oturan bir sundurma uzanmakta, kapılar bu sundurmaya açılmaktadır. Hücrelerin doğu ucunda ise, planı, üst yapısı ve cepheleri ile, alelade bir ahşap mesken niteliğinde olan iki katlı harem ve selamlık bölümleri bulunmaktadır. Söz konusu bölümlerle derviş hücrelerinde R. 1301/1885-86 yılında, beşi erkek dokuzu kadın olmak üzere toplam on dört kişinin ikamet ettiği Dahiliye Nezareti'nce hazırlanmış bir istatistikte belirtilmektedir.

Avlunun kuzey kesiminde, birbirine bitişik olarak tasarlanmış bulunan mutfak ile hamam bağımsız bir kitle oluşturmaktadır. Maliye Nezareti'nin 1325/1910 tarihli İstanbul Tekkeleri Ta-amiye ve Tahsisat Defteri'nde, Abdal Yakub Tekkesi'nin günde bir okka iki yüz dirhem et istihkakı olduğu kaydedilmiştir. Kare planlı mutfağın duvarları, almaşık olarak bir sıra kesme taş ve iki sıra tuğla ile örülmüş, mekânın üstü, içerden sivri tromplara, dışarıdan sekizgen kasnağa oturan, kurşun kaplı bir kubbe ile örtülmüştür. Doğu duvarında, tuğla örgülü, yuvarlak kemerli geniş bir kapı ile bir pencere, kuzey duvarında aynı tür kemerlere sahip daha dar bir kapı ile, sonradan iptal edilmiş diğer bir pencere, sağır olan batı duvarında da iki adet niş bulunmaktadır. Mutfağın güneybatı köşesinde, geniş yuvarlak kemeri ile göze çarpan ocağın dışa taşkın kitlesinin yanına, tek birimli ufak bir hamam yerleştirilmiştir. Tek sıra tuğlayla örülmüş ince duvarları ve üstünü örten beşik tonozu ile küçük bir halvet niteliğindeki bu hamam ile mutfak ocağının arasında, su kazanının bulunduğu bölme yer almakta, başka bir deyimle ocağın aynı zamanda hamam külhanı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Türk mimarisinde benzeri hemen hiç bulun-

Abdal Yakub Tekkesi

Derviş

hücreleri

M. Baba Tanman

mayan bu mutfak-hamam bağlantısı şüphesiz Abdal Yakub Tekkesi'nin en ilginç yanını oluşturmaktadır.

Bibi. Çetin, *Tekkeler*, 586; Kut, *Dergehname*, 219-220; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 81-85; Âsi-tâne, 3; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 44-45, no. 52; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 4; *Ihsaiyat*, 20; Vassaf, *Sefîne*, V, 272; *ISTA*, I, 16-17; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 69-70; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 10; Kut, *Dergehname*, 213-236; Aynur, *Saliha Sultan*, 30-39; *Fatih Camileri*, 269; M. B. Tanman, "Abdal Yakup Tekkesi", *DİA*, I, 66.

M. BAHA TANMAN

ABDÎ (Derviş)

(?, Buhara - 1647, Medine) Ta'lik hattatı. Asıl adı Seyyid Abdullah'tır. Mevlevi tarikatına bağlı olduğu için Derviş Abdî-i Mevlevi diye anılır. Hattatlar arasında ise Derviş Abdî olarak tanınmıştır. Ta'lik yazıyı, İsfahan'da İran'lı ünlü hattat İmâd el-Hasenî'den (ö. 1615) öğrendi. IV. Murad döneminde (1623-1640) İstanbul'a geldi. Padişahın ve vezirazam Mehmed Paşa'nın iltifatlarına mazhar oldu. Yenikapı Mevlevihanesi'ne kapılanarak kendini yazıya verdi. Birkaç yıl sonra hocasını görmek için İsfahan'a vardığında İmâd'm öldürüldüğünü duydu ve üzüntüler içinde hocasının evine gitti. Ev halkından, hocasının yazılarına Şah Abbas tarafından el konduğunu ve vasiyetnamesinde kendisine bir zir-meşk (yazı altlığı) bıraktığını öğrendi. Yazı altlığını kalınca bulan Abdî, kenarından aralayıp bakınca kâğıtlar arasında İmâd'm on adet kıta (tek sayfalık yazı) yerleştirmiş olduğunu gördü. Bu kıtalar, İstanbul'da "altlık kıtaları" adıyla tanındı ve İmâd tarafından mükemmel-leştirilen İran ta'liki bu yolla Osmanlı ülkesinde de yaygınlaşmaya başladı. Türk hattatları, Yesârîzade Mustafa İzzet tarafından 19. yy'da Türk ta'lik okulu kuruluncaya kadar bu üslubu takip ettiler ve İmâd derecesinde yazmayı başardılar. Başka bir deyişle, ta'lik, yerleşmiş kurallarıyla İran'da İmâd, Türkiye'de de Abdî ile başlamıştır.

Abdi'nin ustalığını gören Sadrazam Mehmed Paşa, ona bir *Şehname* yazdırmış, kâğıt, tezhip, altın ve yazma parası olarak on sekiz kese akçe sarf etmişti. Derviş Abdî hac farızasını ifa etmek için gittiği Mekke'den sonra Medine'ye geçerek ölünceye kadar Hz Muhammed'in türbesi civarında yaşadı. Eserlerinin bir kısmı Türk ve İslam Eserleri Müze-si'ndedir. En meşhur öğrencisi Tophaneli Mahmud'dur.

ALİ ALPARSLAN

ABDÎ

(18. yy) Pek çok şiirinde İstanbul sevgisini ve özlemini dile getiren âşık.

Doğum ve ölüm yeri ve tarihleri bilinmeyen Abdî, "kalem şuarası" adı verilen ve şiirlerini doğaçlamayla değil de yazarak oluşturan âşıklar zümresinden-dir. Aruz ve hece ile yazdığı şiirlerin birçoğunda ayrı düştüğü İstanbul'dan öz-

ABDÎ

12

13

ABDULLAH

lemle söz eder. "Destan" başlığı taşıyan aruzla yazılmış bir şiirindeki "Bu bin yüz altmış altıda mücavir Mekke'de Ab-dî" mısraından H. 1166 (1752) tarihinde Mekke'de bulunduğu, "Üç senedir lûtf-i Hakla Beyt'e sürdürdüm yüzümü" mısraından da üç yıl burada yaşayıp çok sevdiği istanbul'a döndüğü anlaşıyor.

Şiirde Nabî'den etkilendiğini belirtmekle birlikte Abdi'yi bir divan şairi saymak mümkün değildir. Bir âşık olarak şiirlerinde Âşık Ömer(->) ve Gevherî etkisi açıkça görülmektedir. Abdi'nin şiirlerinde istanbul iki yönlü olarak yer alır. Birincisi şehrin doğal güzelliklerine duyulan özlem ve övgüdür. İkincisi ise şehir hayatının çeşitli yönlerini, semtlerini, mesire yerlerini, giyim kuşamını, halkın ve seçkin sınıfın geleneklerini sergilemesidir.

Bibi. Naci Kum, "Şair Abdî ve Güzel İstanbul", *Yeni Türk*, no. 38, 1936, s. 70; Ergim, *Türk Şairleri*, I, 203-206; M. F. Köprülü, *Türk Sazşair-leri*, III, Ankara, 1962, 400-401-TDEA, I, 10.

M. SABRI KOZ

ABDÎ

bak. ABDÜRREZZAK EFENDİ

ABDÎ ÇELEBİ CAMİ

Fatih İlçesi'nde, Kocamustafapaşa Ma-hallesi'nde, Müdafaaimilliyeye Caddesi ile Marmara Caddesi'nin kesiştiği yerdedir. Banisi Kanuni dönemi ileri gelenlerinden Ruznameci Çelebi Abdullah

Efendi'dir. "Çilingir", "Sankiyedim", "Ye-dimiçtim" gibi adlarla da anılmaktadır.

Mimar Sinan tarafından 940/1533 tarihinde inşa edilen ilk yapı dolma bir set üzerinde yükselmekte, dört fil ayağına bir kubbe oturtulmak suretiyle tasarlanmış bulunmaktaydı. Geçen yüzyılın sonlarında çok harap durumda olan cami, devrin seraskeri Rıza Paşa'nın (1844-1920) delaletiyle, masrafı Hazine-i Hassa'dan ödenmek suretiyle yeniden inşa ettirilmiş, Mimar Sinan'ın tasarladığı ilk camiden tamamen farklı, eklektik üslupta bir yapı ortaya çıkmıştır, istanbul'da 1896'da vuku bulan Ermeni olaylarından sonra, camiin çevresindeki Ermeni mahallesinde bir karakolun inşa ettirilmesi, camiin yenilenmesine vesile olmuştur.

Osmanlı devrinin son yıllarında bakımsız kalan Abdî Çelebi Camii 1933'te Süeda Hanım adında bir hayırsever tarafından esaslı bir onanma tabi

tutulmuş, bu arada önüne imam meşrutası eklenmiştir. Şu anda (Haziran 1993) camide onarım çalışmaları yapılmaktadır. 1991-1992 yıllarında yapının kuzey kesimine dernek binası, tuvalet ve aptes yerleri eklenmiştir. Ayrıca fevkani mahfilde kuzeye bakan pencerelerden biri kapıya çevrilerek minareye ve mahfile dışarıdan giriş sağlanmıştır. Bu yeni ekler cami ile son derecede uyumsuz bir görünüm oluşturmaktadır. Son yıllarda yapıların tarihi özellikleri düşünülmeden gerçekleştirilen sağlıksız onarım ve tadillerin bir

Abdî Çelebi Camii

Araş Neftçi, 1989

örneği de burada karşımıza çıkmaktadır. Yapının cepheleri pilastrlarla bölünmüş, alt ve üst pencerelerin arasına yatay bir silme yerleştirilmiştir. Alt pencereler basık, üst pencereler ise yuvarlak kemerlidir. Üst pencerelerden cephe ekseninde bulunanlar yükseltilerek saçak kornişinden yukarıya taşırılmıştır. Birkaç istisna dışında Osmanlı yapılarında görülmeyen, buna karşılık Bizans dini mimarisinde çokça kullanılan, Osmanlı dönemi Rum kiliselerinde de sürdürülen bu saçak ayrıntısı, Abdî Çelebi Camii'nin Rum kökenli ustaların elinden çıkmış olabileceğini düşündürmektedir. Yapının dört köşesinde yükselen ağırlık kuleleri sekizgen, üst kısımları da soğan kubbelidir. Cami kiremit kaplı ahşap çatıyla örtülmüştür. Minaresi kuzeybatı köşesindedir. Kapalı son cemaat yerinin üst katı kadınlar mahfili olarak değerlendirilmiştir. Fevkani mahfilden harime açılan üç adet kemerin içinde mahfil zemini kavisli çıkmalarla genişletilmiş, bu çıkmalardan ortadaki daha geniş tutulmuştur. Kare planlı harimin tavanı köşede, pendentif görünümlü ahşap dolgularla kuşatılmış, böylece elde edilen sekizgen yüzeyin merkezine alçıdan yuvarlak bir göbek oturtulmuştur. Son devrin önde gelen hattatlarından Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer'in(->) eseri olan, yıldızla yazılmış sülüs hatlı Nur ayeti, alçı göbeği kuşatmaktadır. Mihrabı çevreleyen ve 1933 onarımına ait olduğu anlaşılan çini kuşakta mavi zemin üzerine beyaz renkle celi sülüs olarak yazılmış, Kâmil Akdik(->) imzalı İhlas suresi bulunmaktadır. Mihrap nişinde, son dönem özelliklerim yansıtan kalem işi perde motifleri görülür. Başlangıçta mescit olarak faaliyet gösteren yapının minberini 1756'da Mahmud Ağa'nın koydurduğu bilinmektedir. Halen görülen ahşap minber ise, yapının mimarisi gibi eklektik özellikler göstermektedir. 19. yy'ın sonundaki yenileme sırasında konduğu anlaşılan bu minberin köşk kısmı dilimli kemerlerle donatılmış, soğan kubbeli bir külahla taçlandırılmıştır.

Bibi. Ayvansarayî; *Hadîka*, I, 77; *İSTA*, I, 24; Öz, *istanbul Camileri*, I, 42; Kuran, *Mimar Sinan*, 135; *Fatih Camileri*, 48.

EMİNE NAZA

ABDİ İBRAHİM

bak. BARUT, ABDİ İBRAHİM

ABDİ İPEKÇİ SPOR SALONU

Zeytinburnu ilçesinin Kazlıçeşme semtinde İstanbul Belediyesi tarafından yaptırılan spor salonu. Salona bir suikasta kurban giden gazeteci Abdi İpekçi'nin adı verildi. Temeli 1979'da atılan yapının inşaatı duraksamalarla on yıl kadar sürdü. Salon 1990'da ünlü Har-lem Globetrotters basketbol takımının gösterisiyle hizmete girdi.

Açılışından bu yana basketbol, güreş, voleybol, halter gibi spor dallarında çeşitli uluslararası şampiyonalara ve

Abdi İpekçi Spor Salonu

Nazım Timuroğlu, 1993

spor etkinliklerine sahne olduğu gibi konserler için de kullanıldı. 1991 Avrupa Şampiyon Kulüpler Basketbol Turnuvası Finalleri ile en büyük sportif organizasyonlarından birini verdi. 7.000 seyirci kapasiteli salon her tür uluslararası spor organizasyonuna elverişli olup ayrıca antrenman salonlarına da sahip bulunmaktadır.

CEM ATABEYOĞLU

ABDULLAH (Sarı)

(1584, *istanbul* - 1660, *İstanbul*) Tasavvuf tarihinde "Sarı" veya "Şârih-i Mesne-vî" olarak tanınan reisülküttab, hattat, çiçekçi ve Bayramî Melamîliğine mensup mutasavvıf.

Babası, Magrib şehzadelerinden Sey-yid Muhammed, annesi Sadrazam Halil Paşa'nın kardeşi Beylerbeyi Mehmed Paşa'nın kızıdır. Eğitimini İstanbul'da tamamladı. Halil Paşa'nın (ö. 1630) birinci sadaretinde (1616-1619) devlet hizmetine girerek İran seferine katıldı. Paşanın ikinci sadaretinde (1626-1628) ise, önce tezkireci ve ardından 1627'de Mehmed Efendi'nin yerine reisülküttab oldu. Bu sırada Doğu'da Abaza Mehmed Paşa üzerine gönderilen Halil Paşa, başarı sağlayamayınca her ikisi de görevlerinden uzaklaştırıldılar. 1630'da Halil Paşa'nın ölümüyle inzivaya çekilen Abdullah Efendi, 1638'de İsmail Efendi'nin yerine tekrar reisülküttaplığa atanarak IV. Murad'ın Bağdat seferine katıldı. 1640'ta Anadolu muhasebecisi, 1650'de piyade mukabelecisi oldu ve 1654'te mensuh mukataacılığma atandı. Bu son resmi görevinden bir süre sonra ayrılan Abdullah Efendi, ölümüne kadar Koca-mustafapaşa'daki evinde tasavvufu uğraştı. Mezarı, Topkapı'da kendi adıyla anılan sofasındadır.

Gençlik yıllarında Hacı Hüseyin Ağa (ö. 1630) aracılığıyla Melamî kutbu İd-ris-i Muhtefî'ye (ö. 1615) intisap etmiş, onun ölümünden sonra da yerine geçen Hacı Bayram Kabayî (ö. 1627) ve Sütçü Beşir Ağa'ya (ö. 1662) bağlanmıştır.

16. yy başlarında "Oğlan Şeyh" lakaplı ismail Maşukî (ö. 1529) tarafından İstanbul'a

getirilen Melamîlik(->), önce Anadolu kökenli şeyhler tarafından Helvaî Tekkesi'nde(->) örgütlenmiş ise de 17. yy'dan itibaren tarikatın bu yöndeki faaliyetleri Rumeli Melamîlerinin denetimine geçerek saray çevresi ile ilmiye sı-

nıfi üzerinde yoğunlaşmıştır. Sarı Abdullah'ın mürşidi İdris-i Muhtefî(->) bu kola mensup olup, aralarında Sadrazam Halil Paşa ve Şeyhülislam Ebu'l-meyâmin Mustafa Efendi'nin de (ö. 1606) bulunduğu Osmanlı bürokrasisini kendine bağlamış, ayrıca Kırkçeşme'deki Peşta-malcılar Hanı'nda esnaf zümresini örgütlemiştir. Sarı Abdullah, Melamîliğe bu handa yapılan dini bir törenle girmiş ve yaşadığı dönemde esnaf ile iktidar arasındaki sosyokültürel ilişkinin tarikat adına düzenleyicisi olmuştur.

Sarı Abdullah, Melamîliğin 17. yy İstanbul hayatındaki siyasi ve dini rolü üzerinde etkili olmuş bir mutasavvıftır. Diğer tarikatlarla kurduğu yakın ilişki, siyasi ve mistik kişiliğinin derin izlerini taşır. İsmail Maşukî(->) ve Hamza Bâlî (ö. 1561) gibi Melamî şeyhlerinin İstanbul'da katledilmeleri üzerine gizlilik esasına dayalı bir örgütlenme modelini benimseyen Melamîlik, onun aracılığıyla hem siyasi kadrolar içinde hem de diğer tarikatların koruyucu şemsiyesi altında gelişebilme olanağı bulmuştur. Söz konusu bu tarikatlar, Melamîliğin İstanbul'daki bir çeşit resmi örgütü olan Bayramîlik(->) ile ondan ayrılarak farklı bir kimlik kazanan Celvetîlik'tir(->). *Ce-vâhir-i Bevâhir-i Mesnevi* adlı eserinde kendisini Bayramî olarak gösteren Sarı Abdullah, ayrıca Sadrazam Halil Paşa'nın da bağlı bulunduğu Celvetîliğe intisap ederek, IV. Murad'ın yakın desteğini alan bu tarikatların saray halkı üzerindeki nüfuzlarını, Melamîlere uygulanan siyasi baskıyı azaltacak yönde kullanabilme başarısını göstermiştir. 1628'de Abaza Mehmed Paşa'ya karşı düzenlenen seferin başarısızlığa uğramasıyla görevlerinden uzaklaştırılan Halil Paşa ile Abdullah Efendi'nin, Celvetî şeyhi Aziz Mahmud Hüdaî(->) tarafından IV. Murad'a bağışlatılmalârı, bu açıdan tipik bir örnektir.

İstanbul'un 17. yy mistik hayatında Sarı Abdullah'ın tasavvuf anlayışını benimseyip sürdüren pek çok ünlü şair ve mutasavvıf vardır.

Sarı

Abdullah'ın
Topkapı-
Maltepe'de
bulunan
mezar taşı.
Ekrem Işın,
1992

Bunlar arasında Neşatî Ahmed Dede ile Cevrî İbrahim Çelebi gibi Mevleviler ve La'lîzade Abdülbâki(->) gibi Nakşîler ilk anda dikkati çekerler. Gelibolu ve Beşiktaş Mevlevîhaneleri şeyhi Ağazade Mehmed Dede'nin müritlerinden olup daha sonra Edirne Mevlevîhanesi postnişinliğini üstlenen Neşatî Ahmed Dede (ö. 1674), Sarı Abdullah'ın kesedarlığını yapmış, ondan aldığı Melamî neşeyi Mevlevî kültürüyle bütünleştirerek 17. yy divan şiirinin seçkin örneklerini vermiştir. Cevrî İbrahim Çelebi (ö. 1654) ise, Sarı Abdullah'a bağlanan bir diğer büyük Mevlevî şairi ve hattatıdır. Galata Mevlevîhanesi postnişini İsmail Rüşhî Dede'nin dervişi olan Cevrî, Melamîlik ile Mevlevîlik arasındaki kültürel ilişkinin, 17. yy'daki başlıca odak noktalarından birisi sayılmaktadır. Sarı Abdullah'ın tasavvuf alanındaki asıl etkisi, torunu Şeyh La'lî Mehmed Efendi (ö. 1707) aracılığıyla, 18. yy'ın önemli Nakşî mutasavvıflarından La'lîzade Abdülbâki üzerinde olmuştur. *Sergüzeşt* adlı eserinde Sarı Abdullah ve çevresini anlatan La'lîzade kendi kurduğu kalenderhane ile bağlandığı Murad Buhârî'nin (ö. 1719) Eyüp'teki tekkesinde şekillenen Melamî-meşrep Nakşîliğinin, İstanbul'daki başlıca temsilcisidir. İkinci devre Melamîlerinin Sarı Abdullah aracılığıyla Nakşîlik üzerinde kurdukları bu yoğun etki, Şeyh Murad Tekkesi postnişini Abdülkadir Belhî'nin(->) kişiliğinde, Cumhuriyet dönemine kadar uzanmıştır.

Şiirlerinde "Abdî" mahlasını kullanan Sarı Abdullah'ın eserleri, İstanbul'daki Melamî/Hamzavîlerin kültürel dünyalarını göstermeleri açısından önemlidirler. 1625-1631 yılları arasında *Mesnevinin* birinci cildine yaptığı *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevi* (bas. 1288, 5 c.) başlıklı şerhi, onun Mevlevîlik ile kurduğu yakın ilişkinin bir ürünü olup, IV. Murad'a sunulmuştur. Aslında Bayramî olan Mevlevî şeyhi İsmail Rüşhî Dede ile yaptığı tasavvuf sohbetlerinin çeşitli tarikat silsileleri eklenerek genişletilmesi sonucu ortaya çıkan 1624 tarihli *Semerâtü'l-Fu-âd fî'l-Mebde-i ve'l-Meâd* (bas. 1288), Bayramî Melamîliğinin mistik kökeni ve gelişimi üzerinde duran temel bir kaynaktır. Bu kitaptaki tasavvuf konularını, Bayramî şeyhlerine ait menkıbelerle zenginleştirerek 1639'da kaleme aldığı *Cevheretü'l-Bidâye ve Dürretü'n-Nihâye* ise, tarikatın toplumsal tarihini yakından ilgilendirir. 1660'ta yazdığı *Mir'âtü'l-As-fiyâfîSıfât-ı Melâmîyyeti'l-Ahfiyâ*, Muh-yieddin Arabî'nin *Fütühâtü'l-Mekkiy-je'sindeki* Melamîlikle ilgili bölümlerin şerhi olup, aynı zamanda da son eseridir. Arapça yazdığı *Risale fî Merâtibi'l-Vücûd* ile Türkçe *Meslekü'l-Uşşâk* adlı 105 beyitlik kasidesi, tasavvuf ve tarikat adabının genel konularına değinir. *Mes-lekü'l-Uşşâte-z.* La'lîzade Abdülbâki ve Habeşîzade Rahimî gibi Melamîler tarafından ayrıca zeyiller yazılmıştır.

Sarı Abdullah, mutasavvıf kişiliğinin yanı sıra çiçekçiliği ve hattatlığı ile de İs-

ABDULLAH

ABDULLAH BİRADERLER

ler. Bir ay sonra yeni bilgilerle dolu olarak İstanbul'a döndüler ve tüm sanat yeteneklerini göstererek çalışmaya başladılar. Abdullah Biraderler'in çektikleri fotoğraflarda bir başka canlılık vardı. Abdullah Freres adlı stüdyonun ünü gün geçtikçe artıyordu. 18ö7'de Beyazıt'taki stüdyoyu Andreomenos'a devrederek Beyoğlu'na (o dönemdeki adıyla Pera) taşındılar.

İstanbul'un batıya dönük yaşam tarzına en yakın yeri olan Beyoğlu, bir yenilik olarak fotoğrafçılığa hemen kapılarını açtı. Buradaki yeni yerlerinde başarılı çalışmalar yapan Abdullah Biraderler'in

Abdullah Biraderler'in kullandığı bir fotoğraf kartı arkası. *Engin Çizgen*

İstanbul kültürüne renk katmıştır. Yedi ayrı zerrin lale türü yetiştirmesinden dolayı L İbrahim tarafından 1642'de "serşükûfe-ci" tayin edildiğini Müstakimzade kaydetmektedir. Hat sanatındaki başarısını ise, yazmış olduğu Abdülmecid Sivasî Tekkesi'ne ait vakfiyede göstermiştir.

Bibi. Uşşakizade, *Zeyl-i Şakaik*, 346-347; *Ta-rih-i Naima*, VI, 121; Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 202; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih*, 190; Müstakimzade, *Tuhfe*, 280-281; La'lîzâde Ab-dülbâkî, *Menakıb-ı Melâmîye-i Bayramîye*, ist., ty; Sami, *Kamus*, IV, 2916; *Sicill-i Osmâ-nî*, III, 367-368; *Osmanlı Müellifleri*, I, 100; Gölpınarlı, *Melâmilik*, 137-142; Ergun, *Türk Şairleri*, I, 194-203; Ö. F. Akün, "Sarı Abdullah", *IA*, X, 216-220.

EKREM İŞİN

ABDULLAH (Yedikuleli)

(?, *İstanbul -1731, İstanbul*) Sülüs, nesih hattatı. Yedikule'de doğduğu için hattatlar arasında, Yedikuleli veya Yedikuleli Seyyid Abdullah olarak anılır. Babası Seyyid Hasan el-Hâşimi, Yedikule Kapısı içindeki İmrâhor Camii'nin imamıydı ve hattattı. Abdullah da babasının ölümünden sonra bu camiin imamlığını yaptı.

Yedikuleli büyük sülüs ve nesih hattatı Hafız Osman'dan 1686'da yazı meşk etmeye başladı ve 1690'da icazetname aldı. Kendisi de hattat III. Ahmed'in takdir ettiği Yedikuleli, Sakazade Mustafa Efendi'den boşalan Topkapı Sarayı'nın hat hocalığına tayin edildi. Bu sırada kullandığı mürekkebin çok temiz ve akıcı olduğu duyulunca padişahın, bunun doğru olup olmadığını öğrenmek için bir adamını Yedikuleli'nin ders verdiği yere gönderdiği, giden kişinin ders alacakmış gibi yere çömeldiği ve ne maksatla geldiğini söyledikten sonra hokkayı onun mührüyle mühürleterek padişaha takdim ettiği hikâyesi ünlüdür.

Yedikuleli Abdullah'ın bir hattı

Söylentinin doğru olduğu anlaşılınca hokkanın ağzı altınla kapatılıp kıymetli hediyelerle hattata geri gönderilmiştir.

Yedikuleli Abdullah'ın hat sanatındaki ustalığını gösteren bir başka fıkra da şudur: Bir gün devrin ileri gelenlerinden birinin sorması üzerine Hafız Osman, Yedikuleli'yi göstererek "Seyyid Çelebi budur, benden güzel yazar" demiştir. Hafız Osman o zamana kadar kimse hakkında böyle söylememiştir.

Yedikuleli Abdullah'ın sülüs ve nesih yazılarını Hafız Osman'ınkilerden ayırmak zordur. Yazdığı yirmi dört Ku-ran'dan ikisi III. Ahmed'in emri ile yazılmıştır. Osmanzade Taib Ahmed'in *Meşâ-nk-ı Şerif Tercüme*stn de gene sultanın emri üzerine yazmıştır. Ayrıca yazdığı bin kadar enam, evrad, murakka (yazı albümü), kıta ve hilyenin çoğu Nuruosmaniye Kütüphanesi'ne vakfedilmiştir.

Bibi. Müstakimzade, *Tuhfe*, 269-271; Rado, *Hattatlar*, 136-137.

ALİ ALPARSLAN

ABDULLAH AĞA CAMÜ

bak. İSTAVROZ CAMİİ

ABDULLAH AĞA ÇEŞMESİ

Beylerbeyi'nde, Beylerbeyi Camii karşısında, Abdullah Ağa Çeşmesi Soka-ğı'ndadır. Paşaçırağı lakabıyla tanınan, saraydan yetiştirme Abdullah Ağa yaptırmıştır. Abdullah Ağa, başmusahip, hazine vekili ve hazinedarlık görevlerinde bulunduktan sonra darüssaade ağası olmuş ve 1256/1840'ta vefat etmiştir.

Kaynaklarda son derece sade bir tezyinata sahip olduğu belirtilen çeşme, günümüzde harap durumdadır. Horasan harçlı su haznesinden sadece 50 cm'lik bir kısım kalmıştır. Oval teknesi de toprak seviyesinin bir karış altında-

dır. Kaybolduğu sanılan kitabesi ise yaptığımız araştırma sonucunda, yaklaşık 1 km ilerideki Gül Baba Türbesi bitişiğinde yer alan ve II. Mahmud'un miralemine ait çeşmenin üzerinde bulunmuştur. Sülüs hatlı kitabe, Hazine-i Hümayun Başhademesi Nazif Mehmed Efendi'ye ait olup, tarih mısraı şöyledir: *Ayn-ı câri kıldı dârü's-sa'âde ağası lüleden* (1253/1837).

Bibi. *Sicill-i Osmanî*, III, 397; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 434-436.

DOĞAN YAVAŞ

ABDULLAH BEY (Muhsinzade)

(1832, İstanbul - 20 Ağustos 1899, İstanbul) Sülüs, nesih hattatı. II. Mahmud'un İstabl-ı Âmire müdürü Mehmed Bey'in oğludur. Beşiktaş'ta Kapıağası Mektebi'nde okurken hocası Hafız Mehmed Efendi'den yazı yazarak icazetname aldı. Sonra ünlü hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi'ye

devam etmeye başladı ve ölümüne kadar onun yanından ayrılmadı.

Abdullah Bey bir süre Sadaret Mek-tubi Kalemi'nde çalıştı, 1887'de Menşe-i Küttab-ı Askeriye'nin hat hocalığına tayin edildi. Bu arada II. Abdülhamid tarafından Reisülhattatin (hattatların reisi) unvanıyla ödüllendirildi.

Abdullah Bey, Şefik Bey ile birlikte Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin en başarılı öğrencisidir. Hat sanatında Hafız Osman üslubunu sürdürmüştür. Mah-mutpaşa Yokuşu'nun alt başında bulunan Hacı Köçek Camii'nin dış kapısındaki beyit ile kapıya bitişik çeşmenin manzum kitabesi en güzel eserlerindendir. Nesih eserleri hususi koleksiyonlardadır.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar*, 20-23; Rado, *Hattatlar*, 230-231.

ALİ ALPARSLAN

ABDULLAH BİRADERLER

19. yy'ın son çeyreğinde İstanbul'un ünlü fotoğrafçıları. Abdullah Biraderlerin dedeleri Astvazadur Hürmüzyan, lölO'da Kayseri'den İstanbul'a göç eden Aliksan'ın soyundan geliyordu. Astvazadur Hürmüzyan, Abdülmecid'in (1839-1861) sarayında mübayaacıbaşı olarak görev yapmış, alçakgönüllülüğü, ahlakı ve üstün zekâsıyla çok sevilen ve sayılan kişiydi. Sarayın ileri gelenleri bu yüzden ona Müslüman olmasını teklif ettiler. Astvazadur ise bu teklifi; "Adım Astvazadur. Yani Allah'ın oğlu. Bundan böyle bana Abdullah diyebilirsiniz. Böylece hem sizi memnun etmiş olurum, hem de gönlüm rahat eder" diye yanıtladı. Aile o günden sonra Hürmüzyan yerine, Abdullah adıyla anılır oldu.

Abdullah Biraderler'in babası Apra-ham Abdullah, 1792'de İstanbul'da doğdu. Küçük yaşta Kazaz Artin'in yanına girdi ve uzun zaman ipek işleri ile uğraşarak onun dostu ve meslektaşısı oldu. Anneleri Roza ise, Bağlıyan ailesine mensuptu. Apraham Abdullah, 1875'te öldüğünde, 3 kızı ve 5 erkek çocuğu

Abdullah Biraderler'in çektiği bir İstanbul sokağı, 1870 yılları. *Engin Çizgen*

vardı. Oğullarından Viçhen, Hovsep ve Kevork güzel sanatlarla uğraştılar. Ke-vork 1839'da İstanbul'da Ortaköy'de doğdu. Bu semt Ermeni fikir adamlarının ve asilzadelerinin buluşma merkezi sayılırdı. Gözde okullardan biri olan ve üstün yetenekli öğretmen kadrosuna sahip Lusavoriçyan okulu da bu semtteydi. Kevork Abdullah daha 10-12 yaşındayken, çalışkanlığıyla örnek bir öğrenci olarak herkes tarafından sevilip sayılıyordu. Ke-vork'un gitmeyi hedeflediği Venedik'teki Murad-Raphaelyan Okulu imparatorluğun çeşitli yerlerinde yaşayan Ermeni ailelerin çocuklarını sanat öğrenmeye gönderdikleri bir kurumdu. Kevork, 1852'de kendi yaşitlarından oluşan on iki kişilik bir grupla birlikte İstanbul'dan Venedik'teki Murad Raphaelyan Okulu'na gitmek üzere yola çıktı. Daha sonra ilk senesinde büyük bir heves ve kararlılıkla başladığı bu okuldan

1857'de mezun oldu. Yağlıboya fotoğrafçılığı dalında gösterdiği başarı nedeniyle, mezunlar içinde ödül alan altı kişiden biriydi.

Ağabeyi Viçhen Abdullah, birinci sınıf ressam olarak İstanbul'da ün yapmıştı. Sedef ve fildişi üzerine yaptığı minyatürlere en zor beğenen sanatseverler ve ressamlar bile büyük bir hayranlık duyuyorlardı. Abdülmecid'in ve daha sonra da Abdülaziz'in ve birkaç ünlü paşanın resmini hazırladı. Ayrıca, 1856'da İstanbul Beyazıt'da bir fotoğraf stüdyosu açan ve bu stüdyoda *daguerreotype* ile uğraşan Alman kimyager Rabach'ın yanında rötuşçu olarak çalıştı. 1858'de Venedik'ten dönen Kevork, ağabeyi Viçhen ve diğer kardeşi Hovsep ile birlikte Rabach'ın stüdyosunu devraldı.

Fotoğrafçılık alanında yeteneklerini daha geliştirmek ve başarılı olabilmek için, Viçhen ve Kevork, sanat dalında araştırmalar yapmak üzere Paris'e gitti-

1867'de Paris'te açılan sanat sergisinde, Türk pavyonunda sergilenen İstanbul fotoğrafları büyük bir ilgi gördü.

Osmanlı İmparatorluğu başkentinde bulunan değerli tüm eserler, bu yetenekli kişiler tarafından fotoğraflanarak, albümler haline getirildi. Abdullah kardeşler özellikle Kevork'uh kuvvetli iradesi, sanata olan tutkusu, ince zevki ve sanat dalında edindiği bilgileri ile mükemmelliğe ulaştılar. Bu başarının en büyük sırrı ise, gölgelerin inceliklerinde, renklerin ahengi ve onlara gösterdikleri özen nedeniyle uzun zaman bozulmadan dayanabilmelerinde, birkaç yıl önce çekilmiş fotoğrafların, daha dün çekil-mişçesine canlı ve taze durmalarındaydı. Fotoğraflardaki üstünlüğün nedenini, Ermenice yayınlanan *Teotik Labcinciyan* (1912) adlı yıllıkta, Kevork Abdullah, *collodion* isimli mayi in hazırlanmasındaki titizliklerine ve kompozisyonlara çok dikkat etmelerine bağlıyor. Bu dikkatin sonucunda fotoğrafların güzel bir rölyefle ışık ve gölgelerde ahenkli bir geçiş kazandığını belirtiyor.

1868'de İngiltere Veliahtı Galler Prensi Edward (daha sonra Kral VII. Edward) 20 kişilik maiyetiyle İstanbul'a geldiğinde, Abdullahlar, veliahtın eşi Alexandra ve maiyetiyle birlikte fotoğrafını çekerler. Kevork prensin hayranlığından yararlanarak, Londra'da fotoğrafhanenin bir şubesini açmak istediğini söyler, ancak daha sonra bunu gerçekleştiremezler. Ama Galler Prensi ile olan ilişkileri onlara, 1890'da "Kraliyet Fotoğrafçısı" unvanını kazandırır.

Abdülaziz, 1860'h yıllarda Beyoğ-lu'nda çalışan Derain adlı Fransız fotoğrafçıya bir portresini çektirir. Ama ne padişah, ne de saray erkânı sonuçtan hoşnut kalır. Sadrazam Fuad Paşa, padişaha Abdullah Biraderler'den söz eder. Sultan, 1863'te Abdullah Biraderler'! izmit'teki av köşküne davet ederek onlara portresini çektirir. Sonuç olağanüstüdür. Sultan, yüzünün ve asıl görüntüsünün, Abdullah Biraderler'in çektiği fotoğraftaki gibi olduğunu söyleyerek, bundan böyle yalnızca onların

çektığı fotoğrafının resmi fotoğraf olarak tanınmasını ve böyle kabul edilerek her tarafa dağıtılmasını emreder. Sultanı profilden gösteren bu fotoğraf daha sonra İmparatoriçe Auğusta'mn hazırlattığı bir madalyonda kullanılır. Sultan verdiği bir başka buyrukla da onları "Ressam-ı Hazret-i Şehriyarî" unvanı ile ödüllendirir. Ayrıca 4 Temmuz 1873 tarihli *Mec-mua-ı Maarif* 'in 11. sayısında ve *Şark* gazetesinin 182. sayısında, bu fotoğrafçıların başkaları tarafından taklit edilemeyeceği bir padişah buyruğu olarak yayımlanır.

Abdullah Biraderler'in albümleri kısa zamanda dünyaya imparatorluk başkenti İstanbul'u tanıtmaya başlar. Londra, Paris, Petersburg, Moskova gibi birçok şehirde bu değerli fotoğraflar herkesin takdir ve hayranlığını kazanır.

1870'li yılların başında Rus dükü Ni-

ABDULLAH EFENDİ LOKANTASI 16

17 ABDURRAHMAN ABDİ PAŞA

kola İstanbul'a gelerek Abdullah Birader-ler'in atölyesini ziyaret edip, fotoğraflarını çektirir. Dük Nikola çekilen bu fotoğrafları görünce, sanatçılara karşı büyük bir hayranlık duyduğunu belirtir. Daha sonra. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlıların yenilgisiyle sonuçlanınca, Rus ordusu Ayastefanos'a (Yeşilköy) kadar gelir (26 Şubat 1878). Arakel Dadyan Bey'in konağında ikamet eden Dük Nikola, ikinci kez Kevork Abdullah'ı yanına çağırarak fotoğraflarını çektirir.

Kevork'un bu yeni ilişkisi, II. Abdül-hamid tarafından, müessesenin üzerindeki padişah tuğrası geri alınarak cezalandırılır. Fakat daha sonra İgnatiyef in müdahalesi ve Dük Nikola'mn sadrazama yaptığı başvurularla bu olay kapanır ve tuğranın iade edileceğine dair söz verilir ve bu söz 1890'da yerine getirilir.

Abdullah Biraderler, stüdyolarında pek çok öğrenci de yetiştirirler. Kısa zamanda bu küçük dükkân gelişmiş bir işyeri haline gelir. Fotoğrafçılık gittikçe yaşantının bir parçası ve geçerli bir sanat olarak istanbul halkı tarafından kabul edilir. Abdullah Biraderler portrelerden başka istanbul ve çevresinde bulunan saray, köşk, kasır, cami, çeşme, sebil, kilise, bent, su kemeri, fabrika, kışla, hastane vb yapıların iç ve dış görüntülerini, çeşitli İstanbul manzaralarını, yerli ve yabancı halk giysilerinin fotoğraflarını çekerler. Dönemin seyahat rehberlerinde, İstanbul'a giden herkesin, Boğaziçi, Ayasofya ve diğer yerlerle birlikte, Abdullah Biraderler stüdyosunu da ziyaret etmeleri tavsiye edilir.

Mısır Hıdivi Tefik Paşa'nın çağrısı üzerine, 1886'da Kevork ve Hovsep Mısır'a gittiler ve Kahire'de bir stüdyo açtılar. Abdullah Biraderler Tefik Paşa'nın 1887'de Yukarı Mısır'a yaptığı geziye katılarak, Mısır'ın

fotoğraflarını çektiler. Kahire'ye dönüşlerinde Kevork Abdullah, çektiği yerlerin fotoğraflarını bir albüm halinde Hıdiv Tevfik Paşa ve eşi Emine Hanım'a hediye etti. Fotoğrafhanenin Kahire'deki şubesi dokuz sene boyunca parlak ve verimli bir dönem yaşadıktan sonra 1895'te kapandı.

Abdullah Biraderlerin İstanbul'da, Eski Rus Sarayı'ndaki (bugünkü Nar-manlı Yurdu) stüdyosu, aynı zamanda resim sergilerinin de açıldığı bir galeri, şehrin entelektüellerinin bir araya geldiği yerlerden biriydi. Abdullah Birader-ler'in fotoğraf kartlarının arkasındaki düzenleme ve kufi yazı da dönemin ünlü gazetecisi Ebüzziya Tevfik tarafından hazırlanmıştı.

Abdullah Biraderler fotoğrafçılık faaliyetlerini uzun yıllar büyük bir başarı ile sürdürürler. Ancak, 19. yy'm son yıllarında fotoğrafhane ekonomik güçlüklerle karşılaşır. Gittikçe sayıları artan fotoğraf stüdyoları acımasız bir rekabet ortamını yaratırlar. Özellikle Foto Phe-bus'un sahibi Bogos Tarkulyan'ın ilk kez boyama yoluyla ustaca renklendirdiği fotoğraflar, II. Abdülhamid'in bü-

yük beğenisini kazanır. Bir süre sonra da Bogos Tarkulyan, "Saray Fotoğrafçılığı" unvanı ile ödüllendirilir. Basil Kar-gopoulos, Guillaume Berggren, Nikolai Andreomenos, Pascal Sebah gibi ünlü fotoğrafhaneler de kaliteli işler yaratmaya başlarlar. Sonunda Abdullah Biraderler stüdyolarını, borçlarını ödeyebilmek için bütün aletleriyle birlikte, 1.200 Osmanlı Lirası karşılığında 1899'da Sebah & Joaillier'e devrederler. Daha sonraki yıllarda da üçüncü sınıf bir fotoğrafhane olarak kalırlar.

Sanatta olduğu kadar sosyal hayatta da aktif olan Kevork Abdullah, bozulan sağlığına yeniden kavuşmak amacıyla 1912 yazında İngiltere'de bulunan bir akrabasının yanına gider. Daha sonra İstanbul'a dönen Kevork Abdullah'ın, 4 Nisan 1918 tarihli 6545 sayılı *Püzantion* gazetesinde çıkan bir ilanla, 2 Nisan 1918'de sabah saat 2'de İstanbul'da öldüğü ve 4 Nisan 1918 günü cenaze merasiminin yapılacağı bildirilmektedir.

Yedikule Ermeni Hastanesi'nin 1892 yılı salnamesinde Viçen Abdullah'ın adı "Salise ve Kapucubaşı" rütbesini haiz Ermeni asıllı devlet görevlileri arasında Saray-ı Hümayun Fotoğrafçısı olarak geçmektedir. Ayrıca 4. sınıf Osmanî ve 3. sınıf Mecidî nişanlarının olduğu belirtilmektedir. 1898 yılı salnamesinde de aynı bilgiler olduğu halde 1899 yılı salnamesinde ismi geçmemektedir. Bundan Viçen Abdullah'ın o yıl Müslüman olduğu çıkarsanabilir. Abdullah Şükrü adını alan Viçen Abdullah, Müslüman olduktan kısa bir süre sonra İstanbul'da ölür ve Maçka Mezarlığı'na gömülür. Sonraları mezarlığın büyük bölümü ortadan kalktığı gibi Abdullah Şükrü'nün mezarı da kaybolmuştur. Öbür kardeşleri Hovsep Abdullah da 14 Temmuz 1902'de İstanbul'da ölmüştür.

ENGİN ÇİZGEN

ABDULLAH EFENDİ LOKANTASI

İstanbul'un bilinen en eski lokantalarından biri. 1888'de İnebolulu aşçı Ahmet Efendi'nin oğlu Abdullah Efendi tarafından Karaköy'de Viktorya adıyla açıldı. İki yıl sonra II. Abdülhamid'in "irade-i

1920'lerde Abdullah Efendi Lokantası

Abdullah Ongan

seniyesi" ile sahibinin adını aldı, Abdullah Efendi Lokantası oldu. Harem-se-lamlık biçiminde olan lokanta, saraya yakın olanların ve Meclis-i Mebusan mensuplarının yemek yediği bir yer haline geldi. 1920'de Beyoğlu'na Rumeli Ham pasajının içine taşındı; yönetimi de Abdullah Efendinin oğlu Hikmet Abdullahoğlu'na geçti. 13 yaşından beri babasının yanında "çekirdekten yetişen" Hikmet Bey'in, lokantanın gelişmesinde ve efsanevi ününe kavuşmasında büyük katkıları oldu.

Hikmet Abdullahoğlu 1960'larda Emirgân'da geniş bir arazi aldı, burasını lokantanın besin maddelerinin üretildiği bir çiftlik olarak kullanmaya başladı. Burada bir de küçük lokanta açıldı. 1968'de o dönemlerde başlayan yozlaşmanın da etkisiyle Beyoğlu'ndaki yer boşaltıldı, lokanta tümüyle Emirgân'a geçti. 1972'de, Hikmet Abdullahoğlu beyin kanamasından ölünce, kuruluşun yönetimini yeğeni Abdullah Ongan üstlendi. Asıl mesleği dişçilik olan Abdullah Ongan, burasını turizme de açtı ve lokanta, 1970'lerde en parlak dönemlerinden birini yaşadı. Ancak daha sonra aynı düzeyi koruyamadı, İstanbul'da birbiri ardına açılan lokantalarla rekabet karşısında yavaş yavaş müşterisini yitirdi ve 1993 yılı içinde lokanta kapandı.

Abdullah Lokantası, özellikle Beyoğlu'na geçtikten sonra kentin politika, sanat ve basın çevrelerinin sık sık geldiği, masa başında saatler süren söyleşilerin yapıldığı bir yer oldu. Yahya Kemal Be-yatlı'nın en sevdiği yerlerden biriydi Abdullah. Ayrıca Ahmet Hamdi Tanpınar, Behçet Kemal Çağlar, Gönül Yazar gibi ünlüler, Adnan Menderes, Fuat Köprülü, Lütfi Kırdar gibi politikacılar da çok sık gelirdi.

Abdullah Efendi Lokantası, baştan beri tipik Türk yemekleri sunan bir "tencere lokantası" oldu. Abdullah Ongan, 1978'de bir röportajında, lokantanın özelliğinin, Türk mutfağının klasik yemeklerini mümkün olduğu kadar has ve öz malzemeye yapmayı sürdürmek, bulunan malzemenin, etin, tereyağının, zeytinyağının en iyisini kullanmak oldu-

ğunu söylemiş; sunuşa da çok dikkat ettiklerini, mutfağa salon kadar önem verdiklerini eklemiştir.

Ancak, 1980'lerden itibaren dışarıda yemek yemeğe çıkan "hali vakti yerinde" kesimde, bizim yemeklerimize olan ilginin azalması, soslu, alafranga isimli, cicili bicili Batı yemeklerinin burjuvazimizin gözdesi olması, bir anlamda Abdullah'ın da sonunu getiren ana öge oldu. Daha

1970'lerde, mönülerde Türk mutfağı, nerdeyse yarı yarıya temsil ediliyordu. Giderek bu oran, Türk yemeklerinin aleyhine olarak azaldı. Kurumun bir özelliğı de, çok az aşçı değıştirme-siydi: Necati Özgen usta, 40 yıla yakın, Zülfer Yılmaz 30 yıla yakın burada yemek pişirmişlerdi. Lokanta, yıllar boyu Dışışleri Bakanlığı'nın da "yarı-resmi" yerlerinden biri olmuş, önemli konuklar burada ağırlandı. Bu gibi durumlarda, mönüler bakanlıkla lokanta yönetimi tarafından ortak olarak saptanırdı.

ATİLLÂ DORSAY

ABDULLAH el-HUDRÎ TÛRBESİ

Fatih İlçesi'nde, Eğrikapı-Ayvansaray arasında, Atik Mustafa Paşa Mahallesi'n-de, Kandilli Türbe Sokağı'nda bulunan ve ashaptan Abdullah el-Hudrî'ye atfedilen bir makam türbesidir.

İnşa tarihi tespit edilememekte, ancak İstanbul'daki sahabe türbelerinin büyük çoğunluğu gibi II. Mahmud tara-, fından 1826 tarihli Vaka-i Hayriye'yi müteakip ihdas veya ihya edilmiş olması muhtemel görünmektedir. Başbakanlık Arşivi'nde bulunan 1246/1830 tarihli bir belgede "Abdullah el-Hudrî meşhed-leri" olarak zikredilen türbenin bu tarihten önce var olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, II. Mahmud'un kızı Sali-ha Sultan ile Tophane Müşiri Halil Rıfat Paşa'nın 21 Zilhicce 1249/1833 tarihli düğünlerine davet edilen tarikat şeyhleri arasında, Halvetîliğin, Şabanîlik koluna mensup şeyhlerin listesinde "Abdullah el-Hudrî türbedarı Ahmed Efendi" adında bir şahsın adı geçmekte, bu kayıttan dolayı söz konusu tesisin bir tür-be-tekke olma ihtimali doğmaktadır. Nitekim gerek İstanbul'da gerekse de taşrada, meşihatı bir türbedar-şeyhin tasarrufunda bulunan, tarikat ayinlerinin bizzat türbenin içinde, sandukanın çevresinde halka teşkil etmek suretiyle icra edildiğı türbe-tekkelerin pek çok örneğine rastlanmaktadır.

Günümüzde Abdullah el-Hudrî Türbesi, üstü açık dikdörtgen bir alam kuşatan kagir duvarlar ile bu alanın merkezinde yer alan kagir bir lahitinden ibarettir. Aslında üzerinin ahşap çatı ile örtülü olduğu, 1952 yılında çatının çökmüş bulunduğu, ahşap sandukanın da harap olduğu bilinmektedir. Daha sonraki onarımda ahşap çatıdan vazgeçilerek açık türbe tasarımına gidilmiş, demir parmaklıklı dikdörtgen pencerelerin bulunduğu, içerden ve dışarıdan sıvalı duvarlar, profilli bir harpuşa ile dona-

tılmış, ahşap sandukanın yerine aynı biçimde betondan bir lahit yapılmıştır. Sokak üzerindeki iki pencerenin arasında, sülüs hatla istifli olarak yazılmış şu kitabe yer almaktadır: *Ashâb-ı güzînden Abdullah el-Hudri radiyallahü anh / ta-rih-i hicret 46.*

Bibi. Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, I, 350; Ün-ver, *Sahabe Kabirleri*, 11-12; İKSA, I, 76-77; İşli, *Sahabe*, 55-57; Aynur, *Saliha Sultan*, 30-39; *Fatih*

ABDULLAH İLAHÎ

(?, Simav - 1491, Vardar Yenicesi [bugün Yunanistan'da Yiannitsa]) Nakşibendî tarikatını, 15. yy sonlarında İstanbul'un gündelik hayatına sokan mutasavvıf. Tasavvuf tarihinde Molla İlahî veya Abdullah Simavî olarak da tanınır.

Eğitimine Simav'da başladı. Daha sonra İstanbul'a gelerek Zeyrek Medre-sesi'ne devam etti. Burada hocası Alaed-din Tusî'nin (ö. 1482) dikkatini çekti ve onunla birlikte Horasan, Semerkant ve Buhara'yı kapsayan uzun bir yolculuğa çıktı. Semerkant'ta Ubeydullah Ahrar (ö. 1490) ile tanışarak Nakşibendîliğe intisap etmesi, sonradan halife sıfatıyla İstanbul'da yürüteceği tarikat faaliyetlerini belirleyen bir dönüm noktasıdır.

Abdullah İlahî'nin bir Nakşibendî şeyhi olarak ilk faaliyetleri, Ahrar tarafından Ahmed Buharî (ö. 1516) ile birlikte tarikatı yaygınlaştırmak için Anadolu'ya gönderilmesiyle başlamıştır. Önce Simav'da kendi adına bir tekke kurmuş ve kısa sürede etrafına kalabalık bir derviş zümresi toplamıştır. II. Mehmed'in onu İstanbul'a davet etmesi bu ilk faaliyet dönemine rastlar. Gerçekte bu davet, merkezi otorite karşısındaki yerel güç odaklarını denetleme amacına yönelik olduğundan diğer tarikat şeyhleri gibi Abdullah İlahî de bunu ihtiyatla karşılamış ve halifesi Ahmed Buharî'nin(->) ikazlarını dikkate alarak İstanbul'a gitmemiştir. II. Bayezid döneminde (1481-1512), derviş zümreleri üzerindeki bu denetimci politikanın terk edilmesiyle İstanbul'a gelebilen Abdullah İlahî, padişahın desteğini de alarak Nakşibendîliği(->) ancak 15. yy sonlarına doğru şehrin gündelik hayatı içinde ku-rumlaştırabilmiştir.

Nakşîliğin İstanbul'daki ilk büyük örgütlenme merkezi, İlahî'nin daha önce öğrencilik yaptığı Zeyrek Medresesi'dir. Burada verdiği dersler ve sohbetleriyle, aralarında Kazasker Muhyieddin Çelebi'nin de bulunduğu ulema tabakasını kendisine bağlamış, ayrıca Ayasofya Ca-mii'ndeki vaazlarıyla da Nakşîliğin halk katında yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bir süre sonra yerine halifesi Ahmed Buha-rî'yi bırakan Abdullah İlahî, İstanbul'dan ayrılarak Vardar Yenicesi'nde Evrenoszade Ahmed Bey'in yaptırdığı tekkeye yerleşmiş ve ölümüne kadar faaliyetlerini burada sürdürmüştür.

İstanbul'da Abdullah İlahî tarafından temsil edilen Nakşîlik, tarikatın Horasan kökenli Hâcegân koluna bağlıdır. Fütüvvet

geleneklerini benimseyen, dolayısıyla birinci devre Melamîliğine yakın bir tasavvuf anlayışını sürdüren bu akım, bir yandan İstanbul'un esnaf tabakası üzerinde etkili olmuş, diğer yandan da Sıddıkî silsilesinden ötürü ulema kesimince rağbet görmüştür.

Eserlerinde Horasan kökenli geleneksel Nakşîliğin aşk, vecd ve vahdet-i vü-cud anlayışına tamamen sadık kalan İlahî, dervişlerin Kalenden ve Melamî neşeye sahip bulunmaları gerektiğini ileri sürer. Gezgin dervişlik ile esnaf ahlakının tasavvuf hayatı içinde bütünleşmesi anlamına gelen bu düşünce sistemi onun, İstanbul'daki erken dönem Nakşî kültürüne kazandırdığı en belirgin özelliktir.

Bu mistik anlayışının çerçevesini Türkçe yazdığı *Esrâmâme* ve *Meslekü't-Tâlibîn ve'l-Vâsılîn* ile Arapça *Risâle-i Vücûd* adlı eserlerinde ana hatlarıyla çizmiş, tasavvuf terminolojisini ise *Zâ-dü 'l-Müşâkîn* ve Farsça *Risâle-i Ahadiy-ye'sinde* açıklamıştır. Rûzbihân-ı Bak-lî'nin *Risâle-i Kuds'üne* Farsça yazdığı *Menâzilü'l-Kulûb* adlı şerhi hariç tutulursa, tasavvuf kültürüne kazandırdığı temel eseri, Şeyh Bedreddin'in *Varidâtına*, yaptığı *Keşfü'l-Vâridât li-Tâlibi'l-Kemâlât* ve *Gayeti'd-Derecât* başlıklı Arapça şerhtir. *Vâridât'm* aynı zamanda ilk şerhi sayılan bu eser, Attar, Mevlana ve İbnü'l-Arabî'nin onun tasavvuf anlayışı üzerindeki etkilerini sergilemesi açısından da önem taşır. Şeyh Bedreddin'i "kutup" sayan İlahî, özellikle Balkanlardaki Bedreddinî zümrelerle kendi temsil ettiği Nakşîlik arasında ortak bir düşünce zemini oluşturmuş ve bu kültürel bileşim İstanbul'da halifeleri Ahmed Buhârî ile Mevlana soyuna mensup Âbid Çelebi'nin kurduğu tekkelerde yaşatılmıştır. Ancak bu özgün Nakşîlik, tarikatın 18. yy'da Müceddidiye ve 19. yy'da Halidiye kolları tarafından şehrin gündelik hayatında geri plana itilmiş ise de varlığını mücerret (bekâr) dervişlerin barındığı kalenderhanelerde sürdürmüş, üçüncü devre Melamîliğinin kurucusu Seyyid Muhammed Nur tarafından yeniden yorumlanarak günümüzde Balkanlar merkez olmak üzere İstanbul'da da önemini koruyan bir düşünce ve yaşama biçimine dönüştürülmüştür.

Bibi. Lâmî, *Nefehât*, 453-454; Mecdî, *Hadâ-ikü't-Şakaik*, 262-265; Ataî, *Hadaiku'l-Haka-ik*, I, 61; *Osmanlı Müellifleri*, I, 91-92; Vassaf, *Sefine*, I, 29-30; K. Kufralı, "Molla ilahî ve Kendisinden Sonraki Nakşbendiye Muhiti", *TDED*, III/1-2 (1948), 129-151; M. Kara, "Molla ilahîye Dair", *OA*, VII-VIII (1988), 365-390; H. Algar, "A Brief History of the Naqshbandi Order", *Naqshbandis*, İstanbul-Paris, 1990, 17-18; H. L. Şuşud, *islâm Tasavvufunda Hâcegân Hanedanı*, İst., 1992, s. 99-100.

EKREM İŞİN

ABDURRAHMAN ABDÎ PAŞA

(1628, *istanbul-Man* 1692, *Sakız Adası* [bugün Yunanistan'da]) Abdî Paşa, kısaca Abdî olarak da bilinir. Yaşadığı dönemin tarihini, Osmanlı sarayı proto-

ABDURRAHMAN AĞA CAMÜ 18

19 ABDURRAHMAN ŞAMÎ TEKKESİ

ÂSİTANE-İ SAADET (İSTANBUL) KAYMAKAMI KANUNU

İstanbul'da sadrazam kaymakamı (vekili) olan vekil-i mutlaktır. Bütün memlekete şeriat ve kanun üzere tuğralı hükümler verir. Gerekğinde kadı tayin eder ve davalara baktırır. Hükümet işlerini, şer'î ve örfî tayinleri de eskiden beri nasıl yapılagelmişse öyle yürütür.

Kaymakam olan, divan günlerinde Divan-ı Hümayun'a devam eder. Kendi hanesinde dahi çarşamba ve cuma günleri ikindi vakitlerinde divan eyler, dava dinler ve kadılara dahi dinletir.

Divan-ı Hümayun'a İstanbul Kadısı ve Defterdarlar ve Nişancı Vekili ve sair hâcegân varırlar. Amma Çarşamba Divam'na istanbul Kadısı'ndan gayri Galata, Üsküdar, Havass-ı Kostantiniyye (Eyüp) kadıları da gelirler. Sekbanbaşı dahi gelir. Çok eğlenmeyip gider. Cuma Divam'na bu sözü edilen efendiler gelirler. Lâkin Sekbanbaşı gelmez. Amma kanun gereği o günlerde İstanbul Kadısı mutlaka bulunur.

Kaymakam olan, zaman zaman kol dolaşıp narh ahvalini yoklayıp bazan Tersane'ye de gider. Sözün kısası, halkın işleriyle ilgilenmekten bir an uzak kalmaz. Her yönden sadrazamın yapması gerekenleri yapar.

Lâkin ecnebi tüccarların Ahidnâme-i Hümayun (Kapitülasyon) hükümlerine ve Rikâb-ı Hümayun'dan (Padişahlıkça) verilen beratlarla dayalı imtiyazlarına karışmaz. Bu gibi beratlar veremez. Amma, ayrıntıya girmeksizin hepsi için geçerli tamimler verebilir. Meselâ Balyoslar, kaymakamdan mektup isteseler, 'Ahidnâme-i Hümayun gereği kendilerine güçlük çıkartılmaması icap eder' yollu kadılara mektup yazabilir ve gemileri için giriş çıkış izni verebilir.

Diğer dinî, siyasî ve örfî (törensel) hususlarda da her türlü buyruğu verir ve icra ettirir.

(.TevkiîAbdurrahman Paşa Kanunnamesi 'nden sadeleştirilmiştir.)

Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi 1087 (1676),

Ankara, 1935, ayırbasım, s. 126-128.

kolunu yazan, ilk resmi vakanüvis, şair ve devlet adamı.

Sicill-i Osmanî'de Anadoluhisarlı olduğu belirtilen Abdurrahman Abdî'yi, başka kaynaklar devşirme kökenli gösterir. Abdurrahman adı ve sonradan şiirlerinde kullandığı Abdî mahlası da bunu doğrular. Abdurrahman Ağa, içoğla-nı olarak Enderun'a girdi. Seferli Koğu-şu'nda iken Sultan İbrahim'e (hd 1640-1648) peşkir gulâmı oldu. Bu görevini IV. Mehmed'in (hd 1648-1687) ilk saltanat yıllarında da sürdürdü. Terfi ederek 1650'de Has Oda'ya geçti. Yazısının düzgünlüğü ve ifade yeteneğiyle çocuk yaştaki padişaha bir tür danışmanlık, lalalık etmek üzere sır kâtibi oldu. Has Oda'nın dördüncü büyük amirliği olan rikabdarlığa yükseldi. Uzun süren saray hizmetinden sonra 1669'da

vezirlik rütbesi verilerek dış göreve çıktı ve nişancılığa atandı. Bu tarihten başlayarak Tevkiî Abdurrahman Paşa sanıyla anıldı. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı sırasında 1678-1679'da bir yıl İstanbul kaymakamlığı yaptı. 1679'da Bosna Beylerbeyi olarak ilk kez İstanbul'dan ayrıldı. Ertesi yıl, ikinci kez nişancılığa, bir yıl sonra kubbe vezirliğine atandı. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın idamından (1683) sonra İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Basra (1683), Mısır (1687), Rumeli (1688), Kandiye (1689) beylerbeyliklerinden sonra 1690'ta Boğazhisarı Muhafızı, 1691'de Sakız Muhafızı oldu ve orada öldü.

Abdurrahman Abdî Paşa, İstanbul kültüründe özel bir yeri olan Enderun'da yetişti. Bu kurumda kazanılan

çok yönlülüğün seçkin bir temsilcisiydi. Saray görgüsünün tüm inceliklerini özümlediği, dil, edebiyat, söyleşi alanlarında uzmanlaştığı bilinir. *Tarih-i Ra-şid* 'de değinildiği üzere, Nişancı Cafer Paşa'nın ölümüyle boşalan tevkiiliğe sınırsız bilgisi ve yeteneği nedeniyle atanmıştı. Enderun ortamında ilgi duyulan tüm bilimlerle uğraşmış, Doğu edebiyatının klasik eserlerini okumuş ve incelemişti. Arapça ve Farsça biliyordu. Bu açıdan Abdurrahman Abdî, henüz bozulma sürecine girmemiş bulunan Enderun'un yetiştirdiği son aydınlardan kabul edilir. Yine o, devletin üst düzey kadrolarındaki sayıları ve ağırlıkları gi-

Abdurrahman

Çelebi

Camii'nin

planı.

Behçet Unsal

derek azalan kültürlü devlet adamlarının da sonuncularındandır.

Abdurrahman Abdî, İstanbul yaşamını her yönüyle gözlemlemiş, düzeyine uygun toplantılara, eğlencelere, av partilerine, gezilere katılmış, Köprülüler döneminin olaylarını izleme olanağı bulmuştur. İstanbul'da kendi adına bazı vakıflar kurduğu da bilinmektedir. Kısaca *Vekayiname* ya da *Abdî Tarihi* denen eserinin özgün adı *Târih-i Sultan Meh-med-i Râbi 'dır*. Bu eserim günlük tekniğiyle hazırladığı için, kendisine ilk vakanüvis denmiştir. Hicri 1054-1093 (Miladi 1648-1682) dönemi olaylarını kapsayan eserinde, başkent İstanbul'da yaşanan olaylar çokça yer tutar. Bu nedenle *Abdî Tarihi*, İstanbul için birincil kaynaklardandır. İkinci önemli eseri *Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi* adıyla tanınır. Bu eser Osmanlı sarayında geçerli kuralları ve saray protokolünü açıklar. Abdî bu değerli eserini Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya ithaf etmiştir. IV. Mehmed'in oğullarının sünnet töreni için kaleme aldığı *Surname-i Hümayun*,

Pendname-i Attar, Divan-ı Arabî şerhleri, Arap şair Kâ'b'ın *Kaside-i Lâmiyefsine* yazdığı şerh ve aynı eserin manzum çevirisi, döneminin tanınmış kişileri, devlet .adamları ve padişah için yazdığı kasideler, nazireler bilinen diğer eserleridir.

Bibi. *Tarih-i Raşid*, I, 163; *Sicill-i Osmanî*, III, 408; *Osmanlı Müelliften*, III, 98; Ergim, *Türk Şairleri*, I, 179; C. Huart, "Abdi", *İA*, I; Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları*, 250-251; *DİA*, I, 74-75; *TDEA*, I, 11.

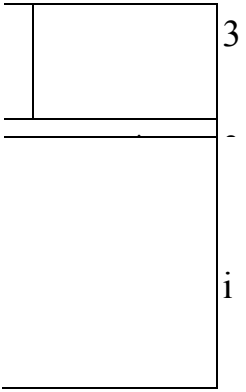
NECDET SAKAOĞLU

ABDURRAHMAN AĞA CAMÜ

bak. PAŞALİMANI CAMİİ

ABDURRAHMAN ÇELEBİ CAMÜ VE TÜRBEŞİ

Kazasker Camii olarak da anılan bu cami Fatih İlçesi, Çapa semti Ördek Kasap Mahallesi'nde, Millet Caddesi ile Selim Sabit Sokağı'nın kavşağında, Çapa Kız

X^

Öğretmen Okulu (Darülmuallimat) binasının yakınında yer almaktaydı.

Mimar Koca Sinan'ın eserlerinden olan cami Kanuni devri kazaskerlerinden Amasyalı Kızıl Abdurrahman Çelebi tarafından 962/1554 yılında yaptırılmıştır. Üst yapısı ve minaresi 1908 tarihli Çırçır yangınında harap olmuş, harabesi uzun müddet kereste deposu olarak kullanıldıktan sonra 1951-1953 arasında çevre halkının girişimleri sonucunda aslına uygun olarak ihya edilmiş, ancak 1957'de açılmakta olan Millet Caddesi'-nin güzergâhı üzerinde kaldığı sanılarak yıktırılmıştır. Günümüzde yerinde apartmanlar bulunmaktadır.

Abdurrahman Çelebi Camii Koca Sinan'ın kagir duvarlı ve ahşap çatılı camilerindendir. Duvarlar bir sıra kesme küfeki taşı ve üç sıra tuğla ile almaşık düzende örülmüştür. Cami, her ikisi de enine dikdörtgen planlı olan, kapalı bir son cemaat yeri ile bir harimden meydana gelmektedir. Söz konusu mekânların kapıları mihrap eksenindedir. Son cemaat yeri, dördü kuzeye, biri batıya diğeri de doğuya bakan toplam altı adet pencere ile aydınlatılmış, harimi ayıran duvara da dört

tane pencere ile iki küçük mihrap yerleştirilmiştir. Son cemaat yerinin üzerine fevkani mahfil olarak değerlendirilmiş, batı duvarına yaslanan bir merdivenle mahfile geçit sağlanmıştır. Harim ile son cemaat yeriai ayıran hat üzerinde, batı yönünde yer alan minare, cepheden taşkın kare kesitli ,bir kaide ve prizmatik üçgenlerden müteşekkil bir pabuç üzerinde yükselmekte, kapısı, mahfil merdiveninin sahanlığına açılmaktadır.

Harim duvarlarındaki pencereler, klasik Osmanlı üslubunun prensiplerine uygun olarak, iki sıra halinde tasarlanmış, batı ve doğu duvarlarına ikişer, mihrap duvarına da dört çift pencere açılmıştır. Alt sıradakiler dikdörtgen açıklıklı, kesme taş söveli ve sivri tahfif kemerli, tepe pencereleri ise sivri kemerli ve revzenlidir. Camiin, dört meyilli ve kurşun kaplı ahşap çatı ile örtülü olduğu, harimin ortasında, çatı altında gizlenen bir ahşap kubbenin bulunduğu bilinmektedir. /

Hadika'da baninin, Fatih'te Emik- Bu-harî Türbesi'nin karşısında inşa ettirdiği mektebin bahçesinde gömülü olduğu bildiriliyorsa da *Tubfetü'l-Mimarm'de* geçen "türbesi ana (camie) karîb" kaydı gerçeğe daha yakın görünmektedir. Her halükârda Abdurrahman Efendi'nin türbesi tamamen ortadan kalkmış olup, mimari özellikleri bilinmemektedir. Ufak boyutlu bir açık türbe olduğu tahmin edilebilir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, s. 214; Ayvan-sarayî, *Hadika*, I, 167; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 84-85, no. 340; Konyalı, *Mimar Sinan*, 151; öz, *İstanbul Camileri*, I, 87; Meriç, *Mimar Sinan*, 27, 76; Unsal, *Eski Eser Kaybı*, 6-61; Kuran, *Mimar Sinan*, 251, 258, 271, 319; *Fatih Anıtları*, 148-149.

M. BAHA TANMAN

ABDURRAHMAN NAFİZ PAŞA KÜTÜPHANESİ

bak. YENİKAPI MEVLEVİHANESİ

ABDURRAHMAN NAFİZ PAŞA TÜRBESİ

bak. YENİKAPI MEVLEVİHANESİ

ABDURRAHMAN PAŞA TÜRBESİ

Eyüp'te, Camiikebir Caddesi üzerinde, Ferhad Paşa Türbesi karşısındadır.

Türbeyi Sultan İbrahim'in başmusa-hibesi Şekerpare Kadın, kendisi için yaptırmış, fakat gözden düşünce, padişahın kızı tarafından Abdurrahman Paşa ile Hazine-i Hassa ağalarından Hasan Ağa'ya satılmıştır. Bu durum

Cevrî'ye ait sülüs hatlı ve 1058/1648 tarihli kitabede belirtilmiştir.

Abdurrahman Paşa Türbesi

Yıldız Demiriz

Babüssaade ağalarından Abdurrahman Paşa, bir süre vezirlik ve Mısır Valiliği yapmış, 11 Recep 1062/18 Haziran 1652'de sarayda katledilerek bu türbeye defnolunmuştur. Türbedeki iki sandukanın adı geçen ağalara ait olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, üzerlerinde isimlerini belirten yazı veya levha yoktur.

Kesme taştan inşa edilmiş olan türbe

Abdurrahman Şamî Tekkesi

M. Baha Tanman, 1993

sekizgen planlı ve kubbelidir. Her cephesinde altı üstlü iki sıra pencere, dikdörtgen silmelerle çevrilmiştir. Dikdörtgen açıklıklı olan alttaki pencereler mermer sövelerle kuşatılmış, sivri kemerli olan tepe pencereleri alçı revzen-lerle donatılmıştır. Saçak hattı taşkın bir silme şeklindedir. Kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Örtü sisteminin içini süsleyen natüralist bitki motifli kalem işleri de tamir sırasında yenilenmiştir.

Abdurrahman Paşa Türbesi, yıllarca marangoz atölyesi olarak kullanıldıktan sonra 1957 yılında Vakıflar Genel Mü-dürlüğü'nce restore ettirilmiş, bu sırada yola bakan cephesindeki sebil kaldırılmıştır.

Bibi. Akakuş, *Eyyûb Sultan*, 161-163; Unsal, *Türbeler*, 77-120; Demiriz, *Türbeler*, 12-14.

YILDIZ DEMİRİZ

ABDURRAHMAN ŞAMÎ TEKKESİ

Eminönü ilçesi, Cankurtaran Mahallesi'nde, Sultanahmet Meydanı yakınında, Kabasakal Caddesi ile Tevkihane Sokağı'nın kavşağında, TTOK'ye ait Yeşil Ev Otel'i'nin bitişiğinde bulunmaktadır.

Bünyesinde ashabdan Abdurrahman Şamî'nin makam türbesini barındıran bu tekke kaynaklarda "Alemdar", "Sancaktar" ve "Sancaktar Baba" adlarıyla da anılmaktadır. Tekkeye adım veren Abdurrahman Şamî'nin, Arapların 668-669 yılında İstanbul'u kuşattıkları sırada şehit düşen sahabelerden olduğu ve Ebu Eyüb el-Ensârî'nin sancaktarlığını yaptığı rivayet edilir. İstanbul'daki diğer sahabe kabir ve türbelerinin büyük çoğunluğu gibi, fetihten sonra ihdas edilmiş olması muhtemel bu makamın, uzun süre mütevazı bir ziyaretgâh olarak kaldıktan sonra I. Abdülhamid (hd 1774-1789) tarafından ihya ve kendi vakfına tescil ettirildiği anlaşılmaktadır. Tekkenin kurulması ise Rufaî tarikatına mensup türbedar Şeyh Mehmed Raşid Efendi'nin (ö. 1296/1878-79) türbeye meşihat koydurması suretiyle olmuştur. Kapatılışına (1925) kadar Rufaîliğe hiz-

ABDURRAHMAN ŞEREF'IN MAHALLE MEKTEBİ ANILARI

Mahallemizde mektep yoktu. Çocuklar diğer mahalledeki uzak mektebe giderlerdi. Mahallemiz ahalisi bir mektep yapmağa teşebbüs ettiler ve mektep yapılınca kadar cami-i şerifin müezzin mahfelinde tedris etmek üzere imam efendiyi memur kıldılar. İşte bizim mektep, Otakçılar Camii -Edirnekapı haricindedir- oldu. Bu cami küçüktür. Fakat kafesle bölünmüş fevkani bir mahfeli vardı ve yanında kafessiz bir de büyücek müezzin mahfeli mevcuttu. Yaz günleri pek ferah isek de kışın üşür ve titrerdik. Rüzgâr cami binasının bir tarafından girer öbür tarafından çıkardı. O zamanın kışları şimdikinden çok şiddetliydi. Perşembeden gayri günler iki azad olmak yani öğleyin çocuklar mektebe gelip bâ'de't-taam (yemekten sonra) yine mektebe gitmek âdet ise de fena havalarda haneleri uzak olanlar iki defa gidip gelmemek için yemeklerini küçük sefertas-ları veya sepetler yahut mendiller derûnunda mektebe getirir ve öğleyin mektepte kalırlardı.

Mektepte kalma bir iyi cünbüştü. Çünkü hoca efendi taam etmek üzere hanesine gitmekle biz başıbozuk kalır ve istediğimizi yapardık. Minder doğuşu ke-sirü'l-vuku (sıkça olan) idi. Çünkü çocuklar minderde oturur ve kendi küçük minderini hanesinden getirirdi. Soğuğun şiddetine minder silahıyla kavgaya tutuşurduk. Birkaç darbeden sonra minderlerden çıkan toz, caminin içini gök duman ile doldurup öksürmeğe başlar ve boğulsak dahi o neş'eden kolaylıkla vazgeçmezdik. Amma hocanın bazan erken gelip ve hali görüp falaka ve değneği yağlamak tehlikesi vardı. Falaka işlediği esnada madrup (dayak yiyen) çocuğun sesi haliçten fark olunmamak için hoca efendi diğer çocuklara -okuyun dersiniz! diye emreder ve çocuklar yüksek saca ile mırıldanmaya başlayıp dayak yiyenin feryadı gürültüye giderdi.

Falaka değneğinden maada, hoca efendinin yanında bir uzun değnek de bulunurdu. Ve bu değnek ekseriya kamaştan olurdu. Lâkırdı edenleri uzakdan dürterdi. Bir de değnekler tükenince yeniden değnek getiren çocuğu ibtidâ o değnekle döğmek bâzı muallimlerce mutaddı. Bizim hoca Hafız Mehmed Efendi'nin bu âdeti yoktu. Kurra ve huffaz-ı muteberedendi (saygın hafızlardan).

Halid Fahri, *Edebî Kıraat Numuneleri*, I, istanbul, 1926, 53-56 met eden tekkenin postunda, 13077 1889-90 yılında, baniden sonra ikinci şeyh olması muhtemel, Ragıb Efendi adında bir şahsın bulunduğu, ayin gününün de cuma olduğu bilinmektedir.

Kapatıldıktan sonra bakımsızlıktan harap olan Abdurrahman Şamî Tekkesi, 1985'te TTOK tarafından Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden kiralanmış ve onarılmış, tevhidhane ile türbe özgün biçimleri korunarak küçük bir müzeye dönüştürülmüş, harem ve selamlık bölümleri de Yeşil Ev Otel'i'nin kullanımına tahsis edilmiştir. Otel olan Şehremaneti Muhasebecisi Reşad Efendi Konağı'nın Serkurenâ Osman Bey tarafından, tekkenin selamlığı olarak kullanılmak üzere tamir ettirildiği ve 1303/1885 yılının sefer ayında açılış töreninin icra edildiği bilinmektedir. Türbe kapısı üzerindeki, Abdurrahman Sami'nin kimliğini belirten, hattat Mefîmed izzet Efendi'nin (1841-1903) sülüs hattıyla yazılmış 1302/1884 tarihli mensur kitabesinin de bu onarım sırasında konmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

Mimari programı ve boyutları asgari ölçülerde tutulmuş mütevazı bir zaviye olan Abdurrahman Şamî Tekkesi, doğuda türbe ve tevhidhaneden oluşan tek katlı kagir bir bölüm ile batıda buna bitişen, içinde harem ve selamlığın bulunduğu iki katlı ahşap bir kanattan meydana gelmektedir. Yapının kuzeydoğu köşesinde, kavşakta bulunan türbenin kuzey cephesinde bir kapı ile geniş bir niyaz penceresi yer alır. Bileşik kemerlerle taçlandırılmış ve kesme taştan sö-velerle çerçevelenmiş olan bu iki açıklıktan kapının üzerine kitabe yerleştirilmiştir. Doğu duvarında, diğeri ile aynı biçimde, ancak daha dar bir pencere, batı duvarında selamlığa açılan bir kapı, tevhidhane ile ortak olan güney duvarında da bir kapı ile iki pencere vardır. Türbenin cephelerinde ampir üslubunda ufak konsolların sıralandığı bir saçak silmesi dolaşmaktadır.

Dikdörtgen planlı ufak tevhidhane-nin güney duvarının eksenine, sepet kulpu kemerli basit bir mihrap yerleştirilmiş, bu mekân, ikisi mihrabın yanlarında, ikisi de batı duvarında yer alan basık kemerli dört pencere ile aydınlatılmıştır.

Türbe gibi tevhidhane de kiremit kaplı bir ahşap çatı ile donatılmıştır. Alelade bir ahşap mesken niteliğinde olan batı kanadının, büyük bir ihtimalle zemin katı selamlığa, üst katı hareme tahsis edilmişti. Bu bölümün kuzeyinde, müstakil bir kapıyla arka bahçeye bakan birçok pencere bulunmaktadır.

Bibi. Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 52-53, no. 76; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 4; Ün-ver, *Sahabe Kabirleri*, 12; Ayverdi, *Fatih*, IV, 756; Ünver, *Mutlu Askerler* 100; Hasırcızade, *İstanbul'da Sahabe ve Evliya Kabirleri*, İstanbul, 1987, 79-80; İşli, *Sahabe*, 91-94; M. B. Tanman, "Abdurrahman Şamî Tekkesi", *DİA*, I, 174.

M. BAHA TANMAN

Abdurrahman ""««I»»**" Şeref**

Nazım Timuroğlu

ABDURRAHMAN ŞEREF

(20 Ağustos 1853, İstanbul - 18 Şubat 1925, İstanbul) Tarihçi ve eğitimci. Osmanlı Devleti'nin son vakanüvisidir. Mekteb-i Mülkiye'de ve Mekteb-i Sulta-ni'de otuz yılı aşkın yöneticilik ve öğretmenlik yapmış, eğitimci ve tarih yazarı olarak İstanbul'un kültür yaşamında iz bırakmıştır.

Abdurrahman Şeref'in soyu Safran-boluludur. Babası Hasan Efendi, Topla-ne-i Amire'de mümeyyizdi. Abdurrahman Şeref, ilköğrenimini, Otakçılar Mahallesinde bir okul binası bulunmadı-

ğından Otakçılar Camii müezzin mahfilinde gördü. Eyüp Rüştiyesi'nde okudu. 1868'de açılan Mekteb-i Sultanîye (bugün Galatasaray Lisesi) yazılan ilk öğrencilerdendir. 1873'te, aynı okulun ilk mezunları arasında yer aldı. Böylece, geleneksel ve ilkel mahalle mektebinden, öğretim dili Fransızca olan modern Mekteb-i Sultanîye kadar uzayan kendi eğitim sürecinde, İstanbul'un birbirinden çok farklı kültür yaklaşımlarını doğrudan gözlemledi ve yaşadı. Bu gelişim, sentezci ve yorumcu bir aydın tarihçi oluşunu da hazırladı.

Abdurrahman Şeref, 1873'te yetiştiği Mahrec-i Aklam-ı Şahâne'de tarih ve coğrafya okuttu. Buradan Mekteb-i Mülkiye'ye geçti. 1877-1894 arasında bu okulda aralıksız öğretmenlik ve müdürlük yaptı. Mekteb-i Sultanîde, Darülmü-allimin'de de derslere girdi. 1894'te Mekteb-i Sultanî Müdürlüğüne atandı. Bu görevi 1908'e değin sürdürdü. Bu dönem, Galatasaray'ın en parlak ve verimli yıllarını kapsar. Okuttuğu lisan-ı Os-mani, tarih-i devlet-i Osmaniye, coğraf-ya-yı umumi, istatistik, ahlak derslerinde öğrencilere bilgi aktarmaktan çok, onların düşünce ufuklarını açmayı amaçladı. Özellikle tarih olaylarından ve-ünlü kişilerden hareketle eleştirel bakışlara, yorumlara önem vererek aydınlanma yolundaki gençlere, tarihi bir menkıbe gibi görmemelerini öğütledi. Aralarında Tevfik Fikret, Hamdullah

Suphi Tanrıöver, Ahmet Haşim, İzzet Melih Devrim, Reşit Safvet Atabinen'in bulunduğu Galatasaraylı ve Mülkiyeli gençler bundan çokça yararlanmışlardır. II. Abdülhamid'in baskıcı rejimine karşın, ülkenin gelecekteki yöneticilerine ve aydınlarına hürriyet tutkusunu, çalışkanlığı, dürüstlüğü, kibar ve sevecen olmayı aşıladı. Halid Ziya Uşakhgil, onun herkesçe sevilmiş olduğunu, döneminin türlü nazik işlerinde bulunmakla beraber namus bağlarının gevşemediğini vurgular.

Abdurrahman Şeref 1907'de kısa bir süre Maarif Nazırlığı yaptı. 16 Aralık 1908'de, Meclis-i Ayan üyeliğine atandı. 1909'da kısa süreli Kâmil Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, Tevfik Paşa kabinelerinde maarif nazırıydı. Aynı yıl, 1922'ye değin sürecek olan vakanüvislik görevine atandı. Arada defter-i hakanı, evkaf, posta ve telgraf, maarif nazırlıkları, Şûrayı Devlet reisliği, Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) reisliği görevlerinde de kısa sürelerle bulundu. Fakat, asıl ününü son Osmanlı vakanüvisi

sanıyla kazanmıştır.

II. Meşrutiyet döneminde üstlendiği her görevde ve katıldığı toplantılarda sağduyuyu, serinkanlılığı temsil eden Abdurrahman Şeref, Osmanlı toplumu, düzen ve yönetim konularında objektif tanılarda ve yorumlarda bulunmuş, bu görüşlerini daha çok makalelerinde işlemiştir. 27 Kasım 1909'da kurulan Tarih-i Osmanî Encümeni'nin ilk başkanı olmuş ve bu kuruluşun yayın organı olan *Ta-rih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nda örneğin "İstanbul'da Su Müzayakası" gibi, kenti ilgilendiren önemli birçok yazısı çıkmıştır. Bu kurulun başkanı, yazarı ve vakanüvis olarak Topkapı Sarayım ve Harem Dairesi'ni özel izinle incelemiş, eski Osmanlı harem mekânını tanıtan uzun bir yazı hazırlamıştır. İstanbul'da çıkan *Sabah* ve *Vakit* gazetelerinde "Musahabe-i Tarihiye" başlığı altında yayımlanan yazıları 1923'te *Tarih Musahabeleri* adıyla basılmıştır. Bu eseriyle biyografi türüne yenilikler getirmiş, kişileri yaşadıkları ortam ve koşullarla öne çıkartmayı amaçlamıştır. Bu bakımdan *Tarih Musahabeleri*, son dönem Osmanlı tarihi ve İstanbul yaşamı açılarından değerli bir kaynak sayılır. Bu eserde 36 ayrı başlıkta Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinin devlet adamları, yönetim tarzları, yenilikler, ekonomik durum, Yeni Osmanlılar, kamu yönetimi ve unvanlar, Babıâli, Boğazlar sorunu gibi birincil konular, İstanbul'un tarihini ve kent yaşamını ilgilendiren bakışlarla ve ilginç anekdotlarla ele alınmıştır. Kendisinden önceki vakanüvis Lutfi Efendi'nin *Tarih-i Lutfi* adıyla bilinen eserinin VIII. cildini uzun notlarla tamamlamış, 1912'de yayımlamıştır. Fakat kendi va-kanüvisliğiyle ilgili olarak kaleme aldığı 1908-1918 dönemini anlatan *Vekayinâ-me* adlı eseri basılmamıştır. Diğer eserleri, ders kitabı niteliğindedir.

1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması ile vakanüvisliği sona eren Abdurrahman Şeref Bey, bir süre açıkta kalmış, 1923'teki seçimlerde İstanbul mebusu seçilerek Ankara'ya gitmiştir. Hastalanınca İstanbul'a dönmüş ve burada ölmüştür. Eyüp'te Nişancı Mustafa Paşa Mahallesi'nde Çömlekçiler-Otakçılar arasındaki bir caddeye adı verilmiştir.

Bibi. Cemaleddin, *Âyine*, 153; Efdaleddin (Te-kiner), *Abdurrahman Şeref Efendi, Tercüme-i Hâli, Hayat-ı Resmiyye ve Hususiyyesi*, ist., 1927; Mükrimin Halil (Ymanç), "Abdurrahman Şeref Efendi", *TTEM*, no. 9 (86); Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları*, 439-431; Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, c. V, ist., 1936, s. 98.

NECDET SAKAOĞLU

ABDÜLAHAD NURİ

(1594, Sivas - 1651, istanbul) Halvetîli-ğın Şemsîlik kolundan ayırdığı Sivasî tarikatının kurucusu olan mutasavvıf.

Aile kökeni, Halvetîliğin ana kollarından Şemsîliği kuran Şemseddin Ah-med

Sivasîye (ö. 1597) dayanır. Babası Mustafa Safaî Efendi, Şemseddin Siva-sî'nin küçük kardeşi İsmail Efendi'nin oğlu; annesi Safa Hatun ise, büyük kardeşi Muharrem Efendi'nin kızıdır.

III. Mehmed döneminde (1595-1603) dayısı Şemsî şeyhi Abdülmecid Sivasî ile birlikte İstanbul'a geldi. Eğitimini burada tamamlayarak Halvetî hilafeti aldı. Daha sonra Abdülmecid Sivasî tarafından gönderildiği Midilli'de tarikat faaliyetlerini sürdürdü. 1620'de İstanbul'a döndü ve Şeyhülislam Esad Efendi'nin girişimiyle Çarşamba'daki Mehmed Ağa Tekkesi postnişinliğine atandı. 1631'de Fatih, 1641'de Bayezid, ardından da Ayasofya Camii kürsü şeyhliği görevlerini üstlenen Abdülahad Nuri, 1651'de vefat ederek Eyüp Nişancasındaki kendi adıyla anılan tekkenin türbesine defnedildi.

Abdülahad Nuri, kurduğu Sivasî tarikatıyla İstanbul'daki Halvetî örgütlenmesini geniş bir toplumsal zemine oturtmuş ve bu sayede taşra kökenli şeyh ailelerinin 17. yy şehir hayatında kazandıkları nüfuzun başlıca temsilcilerinden birisi durumuna gelmiştir.

Halvetîlik(->) 16. yy sonlarından itibaren İstanbul'un mistik hayatında çeşitli kol ve şubeleriyle belirleyici bir rol oynamıştır. Şemseddin Sivasî ile birlikte

Abdülahad

Nuri'nin

Eyüp

Nişancası'ndaki

türbesi.

Ekrem Işın, 1992

şehir hayatına giren Şemsîlik, bu tarikatın ana kollarından olup, Abdülmecid Sivasî'nin (ö. 1639) faaliyetleriyle yaygınlaşmış ve önceleri Şemseddin Efendi'nin doğum yerine nispetle Sivasîlik şeklinde adlandırılmıştır. Daha sonra ise Abdülahad Nuri'nin bu koldan ayırarak kurduğu tarikata Sivasîlik denildiği için, Şemseddin Efendi'nin tarikatı kendi adına izafeten Şemsîlik olarak anılmıştır.

Abdülahad Nuri'nin Sivasîlik adına İstanbul'da yürüttüğü faaliyetleri, dayısı Abdülmecid Sivasî'ye(->) bağlı Şemsîli-ğin mirasına sahip çıkan bir örgütlenme çabası olarak dikkati çeker. Bu amaçla daha önce Abdülmecid Sivasî'nin İstanbul'daki Bayramîlerle kurduğu yakın ilişkiyi geliştirmiş ve bu tarikatın Tennu-rî koluna ait bazı önemli tekkeleri denetimine alarak, yetiştirdiği halifeleri aracılığıyla Sivasîliğin şehir hayatındaki etkisini 18. yy sonlarına kadar güçlü kılmayı başarmıştır.

İstanbul'da Abdülahad Nuri'nin tarikat faaliyetlerine sahne olan ilk merkez, daha önce Abdülmecid Sivasî'nin de şeyhlik yaptığı Mehmed Ağa Tekkesi'dir (bak. Mehmed Ağa Külliyesi). Kendisinden sonra oğlu

Mustafa Çelebi (ö. 1690), halifesi Esircizade Hüseyin Efendi (ö. 1693) ve bu şeyhin oğulları Yahya Efendi (ö. 1740) ile Çelebi Mehmed Efendi (ö. 1751) tarafından burada sürdürülen Sivasî meşihati, 17. yy'm sonlarında İstanbul'a giren Bayramîliğin güçlü kolu Himmetîliğin denetimine geçmiştir.

Sivasîliğin İstanbul'daki ikinci önemli merkezi, Şehremini'ndeki Yavaşça Mehmed Ağa Tekkesi'dir. Şeyh İbrahim Efendi'nin (ö. 1630) Sivasî merkezi olarak kurduğu bu tekkede, Abdülahad Nuri'nin ünlü halifesi Mehmed Nazmî Efendi (ö. 1701) postnişinlik yapmış ve yerine geçen oğulları Abdurrahman Re-fi'a (ö. 1719) ile Abdülmecid Efendi'den (ö. 1730) sonra meşihat makamı, Bayramîliğin Himmetî kolu tarafından doldurulmuştur.

Abdülahad Nuri'nin Abdülmecid Sivasî ile birlikte faaliyetlerini sürdürdükleri bir diğer dergâh da, Bayramîliğin İstanbul'daki ilk örgütlenme merkezi sayılan Yavsî Baba Tekkesi'dir(->). Baş-

ABDÜLAHAD NURİ TEKKESİ 22

ABDÜLAZİZ

SULTAN ABDÜLAZİZ'İN KENT İÇİ GEZİLERİ

Padişah hemen hemen her gün sokağa çıkardı. Saray deyimince her gün Teşrif-i şahane olurdu. Atla veya arabada uzun gezintiler yapardı. Hekimbaşı çiftliği, Maslak, Kâğıthane, Beykoz ormanları ile Bebek, İstinye, Büyükdere, Emirgân sırtları sevdiği yerlerdi. Buralarda kır âlemleri yapar, pehlivan güreştirir, at koşturur, kuzular çevirttirir ve maiyyetine ziyafetler verip eğlenirdi. Çok titiz tabiatlı olduğu için, mevkib-i hümayun (tören alayı) pırıl pırıl parlar, göz kamaştırırdı. Arabaların en görkemlisi, güzel atların en şahanesi, yaverlerin ve mabeyncilerin en yakışıklıları, yemeklerin enfesi, Sultan Abdülaziz'in arkasında dolaşırdı. Saraydan çıkarken gideceği yeri kimse bilmezdi. Bu yüzden bütün saraylar ve sa-raycıklar hemen hemen her gün hazır, tertemiz tutulurdu. Bunun bir faydası vardı. İstanbul'un kent içi ve civar yollar, şoseler sık sık tamir görür, yeni yollar açılır, ağaçlar dikilir ve bol bol sulanırdı. Zincirîkuyu, Boğaziçi yollar, Hacıos-man Bayırı, İstinye ve Tarabya şoseleri... Hep o zaman yapılmıştı. Sultan Aziz'in bu dolaşmaları halkın da hoşuna gidiyor ve bazan da unutulmayacak hatıralar doğuyordu. Bir seferinde Bektaşî Remzi Baba,, padişahın önüne atılmış ve atının dizginlerini yakalayıp şu dizeleri söyleyerek bahşiş almıştı: Ey Padişahım bir dur/Dervişi ferah-nâk et/Mir'at-ı zamîrinden/Jeng-i kederi pak et/Bir hafta senin harcın/On yıl bana kâfidir/On yıl beni rahat kıl/Bir hafta sen imsak et!

Saltanat kayıklanıyla gezinti, cuma günleri yapıldı. Çünkü padişah, Beylerbeyi, Ortaköy, Emirgân camilerine kayıkla gider, Cuma namazını bu

camilerde kıldadı. Namazdan sonra Boğaziçi'nde Göksu gibi derelerde veya Kâğıthane deresinde gezinirdi. Bunun da İstanbul'a hizmeti olurdu. Çünkü dereler sık sık taraklanır, temizlenirdi. Tuhaftır, kendisi yaptırdığı halde Sultan Aziz'in en az uğradığı saraylar Beylerbeyi ve Çırağan idi. Bunlardan korktuğu söylenirdi. Daima Dolmabahçe'de oturur, yangından korktuğu için de bütün lambaları ve mumları büyük fenerler içinde yaktırır, mangallara kapak koydurturdu. Bunları sık sık da kontrol ederdi.

Semih Mümtaz S., *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler'den*, Hilmi Kltabevi, ist., ty, s. 9-10

langıçta Bayramîliğe bağlı bir Tennurî merkezi olan bu tekkede Cerrahzade Musliheddin Efendi (ö. 1576) ve Abdül-mecid Sivasî ile önce Şemsî, ardından Sivasî tarikatları faaliyet göstermiş, Şeyh Abdülbâki Efendi'den (ö. 1798) sonra da tekke, Halvetîliğin Sünbülî koluna bağlanmıştır.

Eyüp Nişantaşı'nda Abdülahad Nuri'nin adıyla anılan tekke ise, Sivasîliğin İstanbul'daki asıl merkezi olma özelliğini Cumhuriyet dönemine kadar korumuştur. Reisülküttab La'lî Efendi'nin Ab-dülmecid Sivasî'ye hediye ettiği bahçeye, önce Abdülmecid Sivasî ve Abdülahad Nuri'nin türbeleri inşa edilmiş, daha sonra da ahşap bir tekke binası yaptırılmıştır. Türbeler dışında tekkeye ait diğer yapılar günümüze gelememiştir.

Abdülahad Nuri, yalnızca bir tarikat kurucusu değil, aynı zamanda yaşadığı dönemde şehir hayatını felce uğratan dini taassuba da karşı çıkmış güçlü bir mutasavvıftır. 17. yy İstanbul'unu derinden etkileyen, tarikat mensupları ile ulema sınıfı arasında çatışmalara yol açan Kadızadeliler zümresine karşı mücadele etmiş, eserlerinde bu katı din anlayışının sözcülerini şiddetle eleştirmiştir (bak. Kadızadeliler-Sivasîler). Bir-givî Mehmed Efendi'nin *Tarikat-ı Mu-hammediye* adlı eserine dayanarak tasavvuf erbabına cephe alan, devran ve sema gibi tarikat ritüellerini bid'at sayarak İslamiyetle bağdaşmadıkları için yasaklanmalarını isteyen bu aşırı dinci kesime karşı Abdülmecid Sivasî'nin başlattığı mücadele, Abdülahad Nuri tarafından sürdürülmüştür. Eserlerinin bir kısmı, bu mücadeleyi desteklemek amacıyla kaleme alınmıştır. *Risale fi Cevâzi Devrânî's-Sûfiye* ile *Risâletü's-Semâyi-eti'n-Nûriye* adlı kitaplarında, tekkelerde icra edilen devran ve semain İslami-yete aykırı düşmediğini, tasavvuf musikisinin ise dini duyguları yüceltici bir sanat olduğunu savunur. Şiirlerini, ayrıca *Divârimda* toplamıştır.

Bibi. Mehmed Nazmî, *Hediyetü'l İhvan*, Sü-leymaniye Ktp, Reşid Efendi, no. 495, vr 147a; Şeyhî, *Vekayiu'l-Fuzalâ*, I, 547-549; Uşşakizade, *Zeyl-i Şakaik*, 539-540; Ayvansa-rayî, *Mecmuâ-i Tevârih*, 212; *Sicül-i Osmanî*, III, 294; *Osmanlı Müellifleri*, I, 121-122; Ho-cazade, *Ziyaret*, 88-90; Vicdanî, *Tomar-Hal-vetiye*, 116-117; Vassaf, *Sefine*, III, 358-370;

Ergun, *Antoloji*, I, 55, 87, 103, 107; *ISTA*, I, 56-57; *IKSA*, I, 88; A. Uçman, "Abdülahad Nuri", *DIA*, I, 178-179.

EKREM İŞİN

ABDÜLAHAD NURİ TEKKESİ

bak. SİVASÎ TEKKESİ

ABDÜLAZİZ

(9 Şubat 1830, *istanbul* - 4 Haziran 1876, *İstanbul*) Osmanlı padişahı (25 Haziran 1861 - 30 Mayıs 1876).

Halk arasında Sultan Aziz olarak ün-lenmiştir. II. Mahmud ile Pertevniyal Valide Sultan'ın oğludur. "Sultan Aziz Zamanı" diye bilinen kısa saltanat döneminde, "Aziziye" adı verilen fes ve gi-

ölümünün ardından Topkapı Sara-yı'ndaki geleneksel cülus töreniyle tahta çıktı. İstanbul halkı, babacan tavırlı, alçakgönüllü, güreşe, ortaoyununa düşkün yeni padişahı sevdi. Padişahlığının 1871'e kadarki ilk döneminde, Âli, Fu-ad, Yusuf Kâmil, Mütercim Rüşdî paşaları kısa aralıklarla sadrazamlık mevkiine getiren ve devlet işlerini bu deneyimli vezirlere bırakan Abdülaziz, 1871'den sonra müstebit bir hükümdar tavrıyla hareket etti. Tahta çıktığı sırada başlıca dış sorunlar Karadağ, Eflâk-Boğ-dan, Sırbistan ayaklanmalarıydı. Bunları Girit sorunu izledi. Balkanlar'da pansla-vizm akımı yaygınlaştı. Mısır'da yarı bağımsız "hıdivlik" yönetimi kuruldu. Âli ve Fuad paşaların, büyük Avrupa devletleri ile dengeli dostluk ilişkileri sürdürme politikalarına karşılık, 1871'den sonra Rusya'ya yakınlaşma söz konusu oldu. Kamu harcamalarının artması ve saray israfı sonucu dış ve iç borçlanmada en yüksek düzeye ulaşıldı. Saltanatının son iki yılında Bosna Hersek'te, ardından Bulgaristan'da bağımsızlık ayaklanmalarının başlaması, içeride hayat pahalılığının artması, İstanbul'da gündeme gelen yasaklamalar ve sansür, başlangıçtaki halk güveninden ve sempatisinden Abdülaziz'i yoksun bıraktı. Batılı devletlerin Osmanlı hükümetine ağır koşulları içeren bir memorandum vermelerinin ardından İstanbul'da durum gerginleşti ve Abdülaziz'in tahttan indi-rilmesiyle sonuçlanan olaylar yaşandı.

Abdülaziz tahta çıktığı 1861'de bir irade yayımlayarak İstanbullular için mülk (emlak) vergisi koydu. Yüzyıllar boyunca birçok yükümlülüğten muaf olagelen İstanbul halkı buna tepki gösterdi ve özellikle mülk zenginlerinin baskısı sonucu bu iradenin uygulanması 1874'e değin ertelendi. Abdülmecid döneminde başlayan dış borçlanmalara

Abdülaziz'in Abdullah Biraderler tarafından çekilmiş bir fotoğrafından ayrıntı, 1868.

Engin Çizgen

yim modaları doğmuş, kimi kuruluşlar ve yerler de bu adı almıştır. Tanzimat döneminin (1839-1876) ikinci evresini oluşturan saltanatında Osmanlı

devleti önemli dış sorunlar ve ekonomik bunalımlarla çalkamırken İstanbul, hızlı bir kentsel değişim yaşamıştır. Bu değişim ve gelişim özellikle Halic'in kuzey yakasında, Galata-Beyoğlu-Beşiktaş semtleriyle Boğaziçi'nde belirginleşmişti.

Abdülaziz, babası II. Mahmud öldüğü zaman (1839) henüz çocuktı. Ağabeyi Abdülmecid (1839-1861) kendisine eski kafes hapsini uygulamakla birlikte sistemli bir eğitim almasına da olanak tanımadı. Bu nedenle Abdülaziz, saray ortamında yarı Doğulu, yarı Batılı, din eğitimi ağırlıklı, yazı, müzik, spor, resim çalışmalarını da içeren düzensiz bir öğrenim gördü. Abdülmecid'in genç yaşta

Abdülaziz döneminde, 1863'te Sultanahmet Meydan'nda açılmış olan Sergi-i Umumi-i Osmanî. *Celsus Picture Library*

yenileri eklendi ve bunlar İstanbul yaşamını etkiledi. Borçlanmalara aracı olanlar zenginleşirken kenar halkı ve esnaf, kamu çalışanları pahalılıktan ezildi. Diğer yandan, Tanzimat'ın gerektirdiği birçok kuralın ve yeniliğin askıda tutulup uygulanmaması, Slav-Ortodoks örgütlenmelerinin İstanbul'a kadar yaygınlaştırdıkları eylemler, Batılı devletlerin ve sermaye çevrelerinin artan nüfuzları ve müdahaleleri, borçlanmalardan doğan sıkıntıları daha da artırdı. Buna karşın İstanbul, bir önceki Abdülmecid ve bir sonraki II. Abdülhamid dönemlerine oranla daha renkli, kültür ve eğlence olanakları geniş bir kent olmuştur. Buna bağlı olarak toplum da önceki dönemlere göre daha özgür bir görünüm verir. Ancak bu ortam, elde ettikleri ayrıcalıklar giderek artan gayrimüslim cemaatler ile Levantenlerin ve yabancı uyrukluların İstanbul'un ticaret hayatına, sosyal, kültürel ve bir ölçüde de mimari gelişimine egemen olmalarına da olanak vermiştir.

27 Şubat 1863'te Sultanahmet Meydan'nda açılan Sergi-i Umumi-i Osma-nî(->), ilk Türk fuarı olarak özel bir önem taşır. Abdülaziz'in isteğiyle kurulan Islah-ı Sanayi Komisyonu da aynı yıl çalışmaya başladı. Komisyonun görevi, ithalat baskısı, sermaye ve teknoloji yetersizliği gibi nedenlerle durmaya yüz tutan sanayi tezgâhlarının canlandırılması önlemlerini almaktı. Loncalar kaldırıldığından İstanbul esnafının şirketleşmeye, seri üretim olanaklarına gereksinimi vardı. Komisyonun önerileri doğrultusunda Hazine-i Hassa'dan Simkeş-hane esnafına, kılabdancılara, dökmece, saraç, kumaşçı, demirci kesimlerine kredi verildi ve şirketleşmeler teşvik edildi.

Abdülaziz'in görkemli Mısır seyahati de 1863 yılındadır. İlk yıllarda İstanbulluların sevgisini çeken padişah için Mısır dönüşü yapılan karşılama töreni, resmi organizasyondan çok, halkın içten sevgisiyle renklenmiş ve bir hafta sürmüştü. Abdülaziz, her kesimden ve cemaatten başkent halkı temsilcilerini Kâğıthane Sarayı'nda kabul etti. Cısr-i Cedit adı verilen,

Galata ile Eminönü arasındaki yeni köprünün yapılması ve ilk Darülfünun'un açılması da bu yıldadır. 1864'te ülke genelinde ve İstanbul'da nüfus sayımı yapıldı. 1866'da Romanya Prensi Kari von Hohenzollern İstanbul'a geldi ve Abdülaziz tarafından kabul edildi. Prens, Göksu Kasrı'nda misafir kaldı. Abdülaziz'in Mısır Valisi İsmail Paşa'ya 1866'da bir fermanla hıdiv unvanını vermesi ve hıdivliğin babadan oğla geçmesi esasını koyması, Kavalalı soyundan birçok prensin, Mısır'ın yönetiminde veraset haklarını yitirmelerine neden oldu. Bunlardan bazıları İstanbul'a yerleşerek Mustafa Fazıl Paşa'nın önderliğinde bir muhalefet başlattılar. Bunlar, Abdülmecid döneminde gelen ve İstanbul'da "Mısırlılar" olarak anılan çok zengin zümre ile kentte lüks ve israf düşkünlüğüne de öncülük ettiler.

Rejim muhalifi kimi aydınlar da (örneğin, Ziya Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi) bunlardan destek almaktaydılar.

Abdülaziz, İstanbul'un siyasal açıdan hareketlendiği bir sırada 21 Haziran 1807'de Avrupa seyahatine çıktı. Sadrazam Âli Paşa İstanbul'da "Saltanat Naibi" sanıyla padişahın yetkilerini kullandı. Fransa, İngiltere, Prusya ve Avusturya'yı ziyaret ettikten sonra İstanbul'a dönen padişah için üç gün üç gece donanma yapıldı. Kent semaları geceleri havai fişeklerle aydınlatıldı. Abdülaziz, bu uzun gezide gördüklerinden etkilenmişti. İstanbul'un çehresini değiştirmek gibi bir emele kapıldı. Hayran kaldığı Paris, Londra, Viyana'yı besleyen ve geliştiren olanakları düşünmeksizin, daha fazla borçlanarak birtakım yatırımlara girişti. Sarayları için çok kalabalık kadrolar oluşturdu ve lüks Avrupa eşyasına önem verdi. Törenler, eğlenceler de önceye oranla daha zengin programlara bağlandı. Abdülaziz'in bu yeni yaklaşımı, Mısırlıların getirdiği esintiler, halkı da etkiledi. Devletin ileri gelenlerinden sıradan insanlara değin moda tutkuları aldı yürüdü. Paşa konakları ve sahilhaneleri, yüzlerce kişinin yer aldığı hizmet kadroları ile doldu, Boğaziçi'nin tüm koylarına yeni yalı ve sahilhaneler yapıldı. Bunlar, o dönemin mimari üsluplarında 20-30, daha büyükleri 80-100 odalı saraylardı. Fakat müspet işler de yapılmıyor değildi.

Bir donanma âşığı olan Abdülaziz, •Tersane'nin, Tophane'nin modernleşmesine, Feshane'nin(->) çuha ve şayak

imal edecek düzeyde genişletilmesine, demiryolu yapımına, devlet yönetiminde reorganizasyona, yeni eğitim, bilim ve kültür kurumlarının açılmasına da çaba gösterdi. İlköğretim İstanbul çocukları için zorunlu kılındı, Mekteb-i Sultani, İstanbul'da ilk Sanayi Mektebi, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye 1867-1868 yıllarında açıldı. 1869'da Darülfünun-ı Osmanî'nin hizmete girişi, o yıl Fransa İmparatoriçesi Eugenie'nin Abdülaziz'in ziyaretine karşılık vermek amacıyla İstanbul'a gelişi, kent yaşamına unutulmaz anılar kattı. Bu ziyaret vesilesiyle İstanbul'da günlerce törenler, ziyafetler düzenlendi. Batı kamuoyuna karşı siyasal amaçlı programlara ağırlık verildi. Abdülaziz'le

İmparatoriçe arasındaki dostluk abartılı biçimde öne çıkarıldı.

Yabancı uyruklara mülk edinme hakkının yürürlüğe konmasının ardından 1869'da Tabiiyet Kanunu çıkartıldı. Bununla, çoğunluğu İstanbul'da yaşayan ve muhtelif yabancı devletlerin himayesini gören "yerli yabancılar" (Levantenler, konsoloslar, mümessil ve ajanlar, konsoloshane personeli vd) Osmanlı uyruğuna alınmak istendi. Bu, içte ve dışta tepkilere yol açtı. Yine o yıl Pasaport ve Mürur Tezkiresi Nizamnamesi yayımlandı. Başta İstanbul olmak üzere büyük kent ve limanlara girişler vizeye bağlandı. 1870'te Abdülaziz'in bir fermanıyla İstanbul'da Rum Patrik-hanesi'nden ayrı Bulgar Eksarhanesi(-0 kuruldu. İstanbul'daki Bulgarlar cemaat hukuku elde ettiler.

ABDÜLAZİZ

24

25

ABDÜLAZİZ

Abdülaziz'in son cuma selamlığı

The Graphic 27 Mayıs 1876 *Cekus Picture Library*

Abdülaziz'in cenaze töreni

Le Monde Illustre

Cekus Picture

Library

Abdülaziz döneminde merkezi yönetim örgütleri yeni bazı meclisler ve nezaretler oluşturularak genişletildi. Mec-lis-i Âli-i Hazain (1864), Divan-ı Muhasebat (1863), Bahriye Nezareti (1867), Şûra-yı Devlet (1868), Adliye Nezareti (1870), yalnız İstanbul'a özgü olan Pos-tahane-i Âmire'nin yerini alan Posta ve Telgraf Nezareti (1871), Meclis-i Emanet (1870), Meclis-i Tedkikat-ı Seriye (1873), Meclis-i İdare-i Emval-i Eytam (1874), Meclis-i İcraat (1875), en büyük yargı mercii olarak önceki Meclis-i Vâ-lâ'nın devamı sayılan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye (1868) bunlardandır. Aynı dönemde kentsel düzenlemelere, imar çalışmalarına da önem verilmiştir. İlk kez "mebani-i emriye" adı verilerek kamu yapıları kavramı benimsenmiş, bir bölümü dış borçlanmalarla sağlanan finans olanakları bunların yapımına ve onarımına ayrılmıştır. İstanbul'un muhtelif semtlerine postaneler, Tophane, muzıka kışlaları, Maçka Silahhanesi, Harbiye Nezareti, Pangaltı Harbiye Mektebi binaları, Avrupa hükümdarlarının yaşamları örnek alınarak projelendirilen Çıra-ğan Sarayı ile, Beylerbeyi Sarayı,

Ayaza-ğa, Tokatbahçesi, Alemdağ, İcadiye köşkleri, İstanbul-Edirne-Rumeli demiryolu, Karaköy-Beyoğlu Tüneli, bu cümledendir.

İşletme hakkını Baron Hirsch'in aldığı demiryolunun yapımı sırasında İstanbul'daki birçok tarihsel yapının zarar görmesi, bu arada Topkapı Sarayı kıyı köşklarının yıkılması söz konusu olduğunda Abdülaziz'in "Geçen şimendifer

değil mi? Bırakın, memleketin içinden geçsin de isterse göğsümden geçsin!" dediği rivayet edilir. Bu hattın ve Hay-darpaşa-İzmit hattının yapımında İstanbul'un tarihsel dokusunun büyük zarar gördüğü bilinmektedir. Dubalar üstüne oturtulan ve yapımı Tersane-i Âmire'ce gerçekleştirilen yeni Galata Köprüsü, atlı tramvay işletmesi, Boğaziçi'nde Şir-ket-i Hayriye'den ayrı olarak İdare-i *Aziziye* adlı vapur işletmesinin faaliyete geçişi, donanmanın yenilenmesi, ordu örgütünün düzenlenmesi, donanmaya ve orduya malzeme üreten fabrikaların açılması, kentte iş hayatının yaygınlaşmasına ve işçi nüfusunun artmasına olanak vermiştir. 1872'de Hasköy Tersanesi, 1873'te Kasımpaşa Tersanesi işçilerinin ilk grevleri gerçekleştirmeleri, 1875'te tüm tersane işçilerinin grevi bu gelişimin sonuçlarıdır.

1870'teki büyük Beyoğlu yangını ile 1872'deki Kuzguncuk yangını ardından, kagir yapılaşmaya gidildiği, yangınları önleyici bir dizi önlemlerin alındığı görülür. Şehremaneti ile bağlı belediye dairelerinin de kentin temizliği, iâşe temini, esnaf denetimi, sokakların aydınlatılması, yapı kontrolleri, yol ve kaldırım yapımı işlerine öncelik verdikleri saptanır. Kentin imarı ve temizliği konusunda, İstanbul'u ziyaret eden yabancı konukların da etkili oldukları kuşkusuzdur. 1870'te Franz Josef'in, 1873'te İran Şahı Nâsireddin'in, 1874'te Prens Mi-lan'ın gelişleri bu açıdan önemlidir.

Abdülaziz dönemi İstanbul'unun bir özelliği de dış ve iç borçlanmalara da-

yalı bir para piyasası oluşudur. Abdül-mecid döneminden kalan toplam 16.540.700 liralık borç, 1862-1873 döneminde 97.708.820 liraya yükselmiş, buna karşılık yıllık kamusal gelir toplamı 25 milyon lira düzeyinde kalmıştı. Bu olumsuz tablo, İstanbul'da Galata bankerlerinin ve sarrafların yönlendirdiği, aracılık, nemalandırma, faiz ve kefalet işlemlerine dayalı yeni bir piyasanın doğmasına neden olmuştu. İstanbul'un ekonomisi ve kamu maliyesi bu dönemde tamamıyla Galata bankerlerinin kontrolüne geçmiş bulunuyordu. Ancak devletin giderek sıkışması ve daha fazla borç yükü altına girmesi, 1875'te İkinci Ramazan Kararnamesi'nin yayımlanmasına yol açınca İstanbul, tarihinde görülmedik ekonomik ve siyasal bunalıma düştü ve bu, ertesi yıl Abdülaziz'in tahttan indirilmesine değin sürdü.

Abdülaziz'in saltanat yıllarında İstanbul'da Yeni Osmanlılar'ın örgütlenmesinin yanında Mason cemiyetlerinin de oluştuğu görülmektedir. Asker-sivil

komutan ve yöneticiler arasındaki iktidar mücadelesi, medreselilerin modern eğitim ve kültür kurumlarına savaş açmaları, gerici çevrelerle Yeni Osmanlılar arasındaki gizli mücadele de İstanbul'da yoğunlaşmıştı.

Abdülaziz'in 1871'de Âli Paşa'nın ölümüne değin siyasal kararlarla fazla ilgilenmediği, saray yaşamına, İstanbul'un imarına önem verdiği saptanırken bu tarihten sonra siyasal kararları doğrudan almaya yöneldiği, kent yaşamını kontrol çabasına kalkıştığı ve bu

amaçla bir hafife örgütü kurduğu ve sansür uyguladığı görülmektedir. İstanbul'un Müslüman olmayan halkı, Tanzimat ve Islahat fermanlarının sağladığı haklarla, Müslüman İstanbulluları ekonomik ve kültürel açıdan geride bıraktıkları gibi, sansür ve jurnal baskısından da uzak kalmışlardır. Artık, kentin en yüksek sosyal sınıfını onlar oluşturmakta, Beyoğlu ve Galata semtleriyle Boğaziçi'nde Avrupa standartlarında yaşam sürdürmektedirler. Buna karşılık Müslüman halk ise Balkan göçleri nedeniyle daha dar mekânlarda, daha kıt kanaat geçinmeye razı olmuş durumdadırlar.

Padişah, saraylarındaki 1.200 kadın, 350 aşçı ve yamak, 400 seyis, 400 ham-lacı-kayıkcı, 400 hademe-i hassa, 300 yaver-kâtip ve mabeyncisi ile İstanbul'un ve devletin taşıyamayacağı bir savurganlığı temsil etmektedir. Basının tutucu kesimi, ahlaksızlığın her türlüşünün ülkeye İstanbul'dan yayıldığını yazarken ilk kez kadın hakları da yine bu dönemin basınında yer almıştır. Kimi yazarlar, moda olan dar düdük erkek giysilerini, kadınların var mı yok mu belirsiz yaşmaklarını ve peçelerini eleştirmektedirler. Boğaziçi'ndeki mehtap gezilerine, Beyoğlu'nda alışverişe çıkan kadın artık yadırganmamaktadır. Ancak bu yemlikleri kimi devlet adamları bile İstanbul'da zenperestliğin ve muaşakanın artması olarak nitelendirirler.

Galata ciheti, meyhaneleri, balozları, İranlı esnafın işlettiği kahvehaneleri, çayhaneleri, tütüncü dükkânları ile tam bir tüketim merkezidir. Rum, Ermeni ve

Yahudi kızları, döneme özgü kantolarla sahneye çıkmaktadırlar. Beri tarafta Direklerarası(-») ve Gedikpaşa semtleri or-taoyunundan modern tiyatroya değin çok renkli bir temaşa dünyası oluşturmaktadır. İlk kez Türkçülük tezi de Ah-med Vefik , Mahmud Celâleddin ve Mustafa Fâzıl paşaların öncülüğünde yine bu dönemde ve İstanbul'da yeşermiştir. Bu tezin yanında Osmanlılık ve İslamcılık, hürriyet ve demokrasi düşünceleri de yine İstanbul'da çevreler bulmuştur. Kentte güzel sanatlara karşı ilgi uyanmıştır. Abdülaziz'in Ayvazovs-ki, Chlebowsky gibi sanatçıları saray ressamı olarak görevlendirmesi, resim çalışmaları için bir başlangıç gösterilebilir. Sanayi-i Nefise Mektebi'nin açılışına kadar uzayacak ve konularını İstanbul'dan seçen resim tutkusunu başlatan Abdülaziz olmuştur. Eğitim alanında İstanbul'un gerçek bir başkent kimliği kazanması da yine bu

dönemdedir. So-ğukçeşme, Beşiktaş, Fatih, Kocamusta-fapaşa, Paşakapısı askeri rüştiyeleri, ilk idadi (1873), harbiye ve bahriye mekteplerinin yapıları, programları ve öğretim kadroları ile yenilenmesi Mekteb-i Sultam, Mekteb-i Mülkiye, Darüşşafaka, Darülfünun girişimleri, 1867'de Beyazıt'ta ilk halk mektebinin açılması, kamu yönetiminin ihtiyacı olan çeşitli alanlara eleman yetiştirmek için Mekteb-i Mahrec-i Aklâm, El sine Mektebi, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Eczacı Mektebi, Kaptan Mektebi, Darülmualli-mat, erkek ve kız sanayi mektepleri, Turuk ve Muabir Mektebi vb birçok ye-

ni eğitim kurumunun açılması, İstanbul'un kültür hayatını ve yaşam tarzını çok yönlü etkilemiştir. Dil konularının tartışmaya açılması, yeni edebiyat akımlarının gelişi, roman, hikâye, tiyatro türlerinin İstanbul aydınlarınca işlenmeye başlanması, gazete sayısının artması, *Takvim-i Vekayi* ile *Ceride-i Havadis*in yamsıra *Basiret*, *Vakit*, *İstikbal*, *Sadakat*, *Sabah*, *Hayat*, *Ceride-i Askeriye*, *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye*, *Cihan* vb gazetelerin yayın hayatına girmesi de aynı dönemdedir.

Olumlu ve olumsuz tüm gelişmelerin ortak bir sonucu İstanbul'un, Abdülaziz'in 30 Mayıs 1876'da tahttan indirilmesinden, ilk Meclis-i Mebusan'ın açılmasına ve Meşrutiyet'in ilanına kadar uzayacak bir dizi, heyecan dolu olaylar yaşaması olmuştur. 11 Mayıs 1876'da Bayezid, Fatih ve Süleymaniye Medreselerinde okuyan ve "talebe-i ulûm" denen öğrencilerin "dersten kalkarak" (boykot) "Müslümanlar, Hristiyanların hakaretine uğruyor, böyle zamanda ders yapılmaz" diye yürüyüşe geçmeleriyle başlayan eylemler, Veliaht Mu-rad'm, sarrafı Hırstaki'nin parasal desteğiyle yaygınlaşmış, softalar kıyımı denen bu ilk hareket, başıbozukları ve tutucuları da yanına çekebilmiştir.

Abdülaziz'i indirmeye kararlı gözüken Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa, Mütercim Rüşdî Paşa, Kayserili Ahmed Paşa ve Süleyman Paşa ise, müdahale için İstanbullular arasında padişaha karşı "nefret-i amme" (genel hoşnutsuzluk) doğmasını beklemişler ve hazırlıklarını

ABDÜLAZİZ AV KÖŞKÜ

26

27

ABDÜLAZİZ EFENDİ

tamamlamışlardır. Fakat Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve üç gün sonra intihar etmesi, ters tepki doğurmuş, bu kez "devr-i Aziz" için türküler yakılmaya, eski günler aranmaya başlamıştır. " *Uyan Sultan Aziz uyan / Kan ağlıyor şimdi cihan*" ağıtı, o günkü duyguların anısını taşır.

4 Haziran 1876'da Çırağan Sarayı'nın Feriye dairesinde intihar eden Abdülaziz, babası II. Mahmud'un Divanyo-lu'ndaki türbesine gömülmüştür.

Abdülaziz, sade giyinmeyi sever, bol biçimli giysileri tercih ederdi. Onun isteğiyle hazırlanan ve Doğu giyim tarzına uyarlanan, ölçüleri bol tutulmuş, pantolonu eski dar şalvarları hatırlatan erkek kostümüne alaturka setre adı verilmiştir. Tipine uygun tabla fes, "azizi-ye" adı ile o zaman moda olmuştu. Protokolden hoşlanmayan Abdülaziz'in Mevlevîliğe eğilimi vardı. Yaz geceleri saray haremının pencerelerini açıp ney üflerdi. Lavta çaldığı da bilinir. Hicaz sirto, şevkefza bir şarkı, muhayyer bir başka şarkı bestelemiştir.

Abdülaziz'in güreşe merakı ve "huzur güreşleri" yaptırması, valilerden, bölgelerinin namı pehlivanlarını İstanbul'a göndermelerini istemesi, kendisinin de bir pehlivan olduğu ve güreştiği söylentilerine neden olmuşsa da buna ilişkin bir kanıt yoktur. Döneminde çayırarda ve mesirelerde sık sık karakucak ve yağlı güreş müsabakaları düzenleniyordu. Halk arasında Abdülaziz'in bir oturuşta bir kuzuyu yediği söylene-gelmiştir. Hemen her gün sokağa çıkıp halk arasında dolaşır, güreşleri izler, kır âlemleri düzenletir, sarayında güreş yaptırır, horoz dövüştürürdü. Binişlerini daha çok Zincirlikuyu, Hacıosman Bayırı, Tarabya cihetlerine yaptığından bu uzak semtlere o zaman bakımlı şoseler açılmıştı. Göksu ve Kâğıthane mesirelerine gidişi, halkın eğlenmesini izlemesi, bazen bir kır kahvesinin önünde oturup gelip geçenin selamını alması, halk arasında kendisine sempati uyandırmıştı. Fakat saray ve harem yaşamı, kaba eğlenceler eklenerek anlatıldığından kentin tutucu ve kibar kesimlerince sevilmiyordu. Edmondo de Amicis, Abdülaziz'i bir cuma selamlığında izlemiş; şişman, ablak çehreli, ak düşmüş çember sakallı, ona hayranlıkla bakanlara karşı ilgisiz, başında sade bir fes, sırtında çenesine kadar düğmeli koyu renk uzun bir palto, ayağında açık renk bir pantolon ve deri çizmeler bulunduğunu vb uzunca anlatmıştır.

Ortaoyununun altın çağı, Abdülaziz dönemidir. Padişah, Rıza Efendi'yi Karağözcübaşı yapmış, hayal ve ortaoyunu-nu teşvik etmişti. İstanbul'un geleneksel mesiresi olan Kâğıthane, Abdülaziz'in özel ilgisiyle son bir kez canlanmıştı. Tahta çıktığı yıllarda cuma selamlıklarını buradaki camide yapmıştı. İlkbaharda, Kâğıthane çayırında, mevkib-i hümayunda görevli askerlere kuzu ziyafeti veriliyordu. Buradaki eski sarayı da yık-

tırıp yerine bir saray yaptırmıştı. Tiyatroyu sevmeyen Abdülaziz'in köçek oynatıp, horoz dövüşü, Karagöz seyretmesi, Batı yanlılarınca eleştirilmiştir. Alafrangaya ilgi duymayan Abdülaziz, doğu esintili üslupları tercih etmiştir. Bu nedenle saltanatı sırasında yapılan anıtsal yapılarda ve saraylarda Batıdan gelme etkileri bir oranda bastırılan Doğu üslupları gözlenir. Abdülaziz heykeli yapılan tek padişaktır. İstanbul'da Beylerbeyi Sarayı önüne dikilmek üzere dökülen at üzerindeki

Abdülaziz heykeli, sonradan Topkapı Sarayı'na, oradan oğlu Abdülmecid Efendi tarafından Bağlarbaşı Köşküne, oradan ikinci kez Beylerbeyi Sarayı'na, en son Topkapı Sarayı'na götürülmüştür.

Bibi. Cevdet, *Tezâkir*, II-IV; Cevdet Paşa, *Mâruzât*, (yay. Y. Halaçoğlu) ist., 1980; Hüseyin Hıfzı, *Sultan Aziz Devri*, İst., 1326; İnal, *Son Sadrazamlar*, I; A. Kemalî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, İst., 1944; Haluk Şehsüvaroğlu, *Sultan Aziz, Hususî, Siyasi Hayatı, Devri ve Ölümü*, İst., 1949; Amicis, *istanbul*; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII.

NECDET SAKAOĞLU

ABDÜLAZİZ AV KÖŞKÜ

Validebağı'ndaki Âdile Sultan Kasrı bahçesinde bulunan ve Sultan Abdülaziz için 1856'da Sarkis Balyan'a yaptırılan küçük av köşküdür. Tavla Köşkü ya da Çinili Köşk olarak da bilinir. Tasarım konsepti ve plan şeması bakımından Ayazağa'daki Av Köşkü'nün benzeridir.

Köşk, iki yanında küçük servis hacimleri bulunan bir giriş bölümü ile yaklaşık 7x7 m boyutunda bir salondan ibarettir. Dört cephesinde, ahşap kolonlarla desteklenen geniş saçakların örttüğü revaklarla çevrilidir. Ancak bu re-vaktaki kolonlar ve üst kısmındaki çatki sistemi, yapının öteki kısımlarının biçimlenişinden çok farklıdır ve çok geniş tutulmuş olan saçakları desteklemek amacıyla sonradan yapılmış olduklarını düşündürmektedir.

Bu küçük yapı, basit ve yalın planına karşın son derece özgün bir kompozisyon ürünüdür. Balyan atölyesinin *neo-ottoman* bir üslup arayışını simgeleyen bir deneme olarak değerlendirilebilir.

Abdülaziz Av Köşkü

Nazım Tımuroğlu, 1993

Cepheler ayrımsız olarak aynı düzenlemeye sahiptir. Cephenin iç ve dış yüzleri dikdörtgenlerden meydana gelmiş bir çerçeveleme sistemi ile bölümlenmiştir. Pencere grupları bu çerçeveler içinde yer almaktadır. Alt ve üst pencereleri ayıran çerçeveler, sürekli bir çerçeve bandı oluşturur ve geometrik motifli bir bezeme ile süslenmiştir. Alt pencereler arasındaki çerçeveler ise ortası madalyonlu panolar olarak bezenmiştir.

Saçak altları, giriş ve havuz cephesinde yıldız, yanlarda ise baklavalı motifler yapan çatalı ahşap kaplamadır. Salon üç kenarında yer alan geniş pencereleri ile aydınlık bir mekândır. Üst pencerelerde kesişen dairelerde ise oluşan sade renkli cam bezeme vardır. Alt pencerelerde ise renkli camlar, çapraz karelerden oluşan bir şerit meydana getirmektedir. Duvarlarda, çerçeveleme sistemi içindeki panolar çini kaplıdır. Mavi ve pembe tonlarındaki çiniler, sekiz köşeli yıldız ve asma yapraklı desenlidir. Döşeme karolarında da çinilere benzer biçimde Osmanlı olmayan malzeme kullanılmış görünmektedir.

Cepheye egemen olan çerçeveleme sisteminin oranları, bölümlemedeki ritim, alt ve üst pencere düzeni ve bütünü verdiği yüzey etkisi, geleneksel Osmanlı mimarlığından alınmış, ama yeniden kompoze edilmiş örüntülerdir. Örneğin, çini kaplama düzeninin ve çerçeveleme sisteminin her cephede yeniden tekrarlanması hem geçmişe referans veren, hem de yeni olan bir öneridir. Saçak, bir başka referans ögesidir; ama kullanılan eliböğründelerin hem büyüklüğü hem de kafes biçimi dokusu ve uçlarının torna ile profillendirilmesi yepyenidir. Üstelik bu eliböğründeler, torna ile biçimlendirilmiş, bilezikli, taşıyıcı olmayan dekoratif sütuncuklarla birlikte düzenlenmiştir. Bu sütuncuklar, o narin kesitli kafes dokulu eliböğründelerle birlikte alabildiğine maniyerist, hattâ özentili bir görünüm kazanmaktadır. Kuşkusuz, rüstik olmasına çalışıldığı halde, yapının âdeta hiç boş alan bırakılmadan işlenmişlik görüntüsüne sahip oluşunda bu maniye-rizmin payı olmalıdır.

Salonun giriş köşelerinin birinde bir

Abdülaziz Av Köşkü'nün içinden bir görünüm

Erkin Emiroğlu, 1993

kahve ocağı, diğerinde ise küçük bir çeşme vardır. Değişik renk ve motifte (yabancı kökenli) çini ile kaplı olan ocağın minyatür bir çadır örtüsü görünümü veren oryantalist tüteklik örtüsü vardır. Öteki köşeye yerleştirilmiş olan çeşme yalağının ampir ayaklığı ilginç bir parçadır.

Salonun açıldığı bahçede, küçük fiskiyeli bir havuz ve önde girişe yakın rokoko oymalı küçük bir çeşme de vardır.

Bibi. Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 158-160; Eldem, *Türk Evi*, I, 208-209; *IKSA*, I, 112.

AFİFE BATUR

ABDÜLAZİZ EFENDİ (Karaçelebizade)

(1591, İstanbul - 11 Ocak 1658, Bursa) Osmanlı şeyhülislamı, şair ve tarihçi.

Ulema yetiştiren Bursalı Karaçelebizade ailesindendir. Babası Rumeli Kazaskeri Hüsameddin Hüseyin Efendi, ağabeyi ise yine kazasker Mahmud Efen-di'dir. Abdülaziz Efendi ağabeyinden ve Şeyhülislam Sunullah Efendi'den aldığı özel derslerle yetişti. 1612'de Bursa Hay-reddin Paşa Camii'nde müderris oldu. Edirne medreselerinde ders verdikten sonra, 1619'da İstanbul Süleymaniye Medresesi'ne geçti. 1623'te İstanbul'daki ulema ayaklanmasına katıldığı için, Bur-sa'ya sürgün edildi. 1624'te affedilerek Yenişehir'e, 1629'da da Mekke'ye kadı olarak tayin oldu. 1627'de İstanbul'a geri döndü. 1634'te İstanbul kadısı oldu.

İran seferi hazırlıkları (1634) sırasında baş gösteren yağ sıkıntısı sırasındaki karar ve uygulamaları ile halkın tepkisini çekti. Bunun üzerine dönemin

padişahı IV. Murad'ın gazabına uğradı ve boğdurulmak üzere Büyükada'ya yol-landıysa da, son anda Vezirazam Bayram Paşa'nın araya girmesiyle bağışlandı ve Kıbrıs'a sürgüne gönderildi. Bir buçuk yıl sonra padişah tarafından affe-

dildi ve İstanbul'a döndü. 1648'e kadar kendisine görev verilmedi. IV. Murad'ın son yılları ile İbrahim (Deli) dönemi (1640-1648) boyunca Samatya'daki evinde inzivaya çekildi. Aileden kalma mülkleri ve kendisine bağlanan Dime-toka arpalığının geliri ile geçinerek, Arapça ve Farsçadan tercümeler yaptı, şiirler ve tarih kitapları yazdı.

Ağustos 1648'de yeniçeri ağalarının önderliğinde sarayı basarak Sultan İbrahim'i tahttan indiren ulemanın başında yer aldı (bak. At Meydanı Olayı). Altı yaşındaki Şehzade Mehmed'e IV. Meh-med (hd 1648-1687) diye biat eden ilk kişi oldu. İbrahim'in öldürülmesindeki rolü ve yeni padişaha karşı takındığı alışılmışın dışındaki tavır yüzünden, İbrahim'in annesi Kösem Sultan'ın(->) düşmanlığını kazandı.

Abdülaziz Efendi, IV. Mehmed'in cülusundan hemen sonra Rumeli Kazaskeri oldu ve Vezirazam Sofu Mehmed Paşa'nın şiddete dayalı politikalarını destekledi. Çocuk padişah üzerindeki etkisini sınırlamak için Kösem Sultan'ı Eski Saray'a göndermek için uğraştıysa da başarılı olamadı. Vezirazam Sofu Mehmed Paşa'nın azli üzerine yerine geçen Kara Murad Paşa'ya kendisini şikâyet eden Kösem Sultan'ın gazabından kurtulmak için, yeniçeri ağaları ile birlikte yeni sadrazama sığındı.

Şeyhülislam Abdürrahim Efendi'-nin(-0 azli üzerine, en büyük hayali olan şeyhülislamlik makamını elde edeceğini sandıysa da, Kösem Sultan yüzünden bu arzusuna kavuşamadı. Şeyhülislamlik Bahai Efendi'ye verilince, Abdülaziz Efendi'nin tepkisini yatıştırmak isteyen Vezirazam Kara Murad Paşa, o güne dek görülmemiş bir şey yaparak Abdülaziz Efendi'ye şeyhülislamlik payesi verdirdi. Bu durum saray çevresinde rahatsızlık yarattı. Kabul törenle-

ri sırasında Vezir Kenan Paşa'nın kendisini aşağılaması, başkalarına da cesaret verince, şeyhülislamlik payesi geri alındı. Ama Mayıs 1651'de, Bahai Efendi'nin tütün içmenin günah olmadığına dair fetvası ve İngiliz elçisine karşı sert davranışı yüzünden azledilmesi üzerine, Kösem Sultan'a rağmen şeyhülislam oldu. Bu olay dolayısıyla, padişahın annesi Turhan Sultan(->) ile iktidar mücadelesinde yalnız kalmak istemeyen Kösem Sultan Abdülaziz Efendi ile barıştı.

Abdülaziz Efendi beş ay kalabildiği bu görevinde unutulmuş bazı törenleri canlandırdı, arpalık kullanım kurallarını, vakıfların yönetim koşulları ile ilgili yeni uygulamalar başlattı. Eylül 1651'de, yeniçeri ocağı ağaları ile ittifak yapan saray erkânının baskısından yılan esnafın ayaklanması sırasında halkı yatıştırmak için olaylarda taraf oldu. IV. Mehmed'in olayları bastırmak üzere, Vezirazam Melek Ahmed Paşa'yı azlederek yerine Siyavuş Paşa'yı geçirmesi ve ocak ağalarını cezalandırmayı sonraya

bırakmasını fırsat bilen Abdülaziz Efendi, Kösem Sultan ile birlikte padişah aleyhine komploya katıldı. Bunları duyan Turhan Sultan'ın padişahı uyarması üzerine plan uygulanamadı ve Kösem Sultan boğduruldu (Eylül 1651). Abdülaziz Efendi ise eski müttefiki olan ocak ağalarının yanında yer aldı. Ama kendilerine bağlı askerler tarafından bile desteklenmeyen ağaların gücünü fazla abarttığından yanlış tarafı seçmenin bedelini şeyhülislamlıktan azledilerek ödedi.

Ayaklanmanın kan dökülmeden bastırılmasından hoşnut olan padişahın hoşgörüsü sayesinde hayatını kurtaran Abdülaziz Efendi Sakız Adası'na sürüldü. 1652'de, Çanakkale Boğazı'nın Venedikliler tarafından ablukaya alınması üzerine, Bursa'ya nakledildi. Bu yıllarda kendisine ait Sakız arpalığını, Mudanya ile değiştirerek aşağılamak isteyen Şeyhülislam Hocazade Mesud Efendi'nin düşmanlığını ustaca savuşturdu. Ömrünün son altı yılını, Bursa'da Setbaşı'nda-ki konağında geçirdi. Şehre, bugün de Müftüsuyu diye anılan suyu getirdi. Kırk kadar çeşme, Büyük Cami'de iki sofa, Setbaşı'nda bir cami yaptırdı. Daha sonra kısa bir süre için Mudanya ve Gelibolu kadılıklarında bulunan Karaçelebizade Abdülaziz Efendi, Bursa'da vefat etti. Mezarı Bursa'da Şeyh Mehmed Deveci Mezarlığı'ndadır.

Abdî mahlası ile şiirler yazmış olan Abdülaziz Efendi'nin en önemli eseri yaradılıştan, 1646'ya kadar gelen *Ravzatü'l-Ebrâr*(ba.s. 1248) adlı dört bölümlük tarih kitabıdır. Dördüncü bölümü Osmanlı tarihinden söz eden bu kitaba, 1646'dan 1657'ye kadar olan dönemi anlatan bir ek yazmıştır. *Zeyl-i Ravzatü'l-Ebrâr* adlı bu ek İstanbul'un o yıllardaki siyasal yaşamına ışık tutan önemli bir kaynaktır. Diğer eserleri ise, Kanuni Süleyman'ın hayatının ve seferlerinin anlatıldığı *Süleymanname* (bas. 1248), Bağdat ve Revan fetihlerini anlatan *Zafername*, peygam-

28

ABDÜLBÂKÎ

herlerden söz eden *Mir'atü's-Safa'âir*. Ayrıca ahlak, fıkıh, tefsir ve siyer alanlarında risaleleri vardır.

Bibi. *Tarih-i Naima*, IV-VI; Ahmed Rıfat, *Devha*, 57-62; (Altınay), *Âlimler*, 151; *İlmiye*, 461; Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları*, 224; Altunsu, *Şeyhülislam*, 76; *İSTA*, I, 69-76.

AYŞE HÜR

ABDÜLBÂKÎ (La'lîzade)

(?, İstanbul - 1746. İstanbul) İstanbul Kadısı ve Nakşibendî tarikatına mensup mutasavvıf.

Aile kökeni, babası La'lî Mehmed Efendi (ö. 1707) tarafından, Melamî mutasavvıf Sarı Abdullah'a dayanır. Medrese eğitimi gördü. Sadrazam Şehit Ali Paşa'ya hocalık yaptı ve onunla birlikte Avusturya seferine katıldı.

Ordunun Va-radin'de bozguna uğraması ve Ali Pa-şa'nın şehit düşmesi üzerine 1716'da Limni'ye sürüldü. Daha sonra Nakşibendî şeyhi Murad Buharî'nin aracılığıyla III. Ahmed tarafından bağışlanarak İstanbul'a döndü. Lale Devri'ni sona erdiren Patrona Halil ayaklanmasında III. Ahmed'e yakınlığı nedeniyle bir süre gizlenmek zorunda kaldı. Ayaklanmayı izleyen yıllarda devlet yönetiminde görev almayıp, ortalığın yatışmasından sonra 1737'de I. Mahmud tarafından İstanbul Kadılığı'na atandı. Anadolu Kazaskerliği'ne kadar yükselen La'lîzade Abdülbâki, 1740'ta devlet hizmetinden ayrılarak Eyüp'te yaptırdığı Kalenderha-ne'ye yerleşti ve ölümüne kadar burada tasavvufu uğraştı. Mezarı, inşa ettirdiği tekkenin bahçesinde dir.

Aslen Melamî olan La'lîzade Abdülbâki, Şeyh Murad Buharî'ye (ö. 1719)^ intisap ederek Nakşibendîliğe de girmiştir. Melamîlerin 17. yy sonlarında, özellikle Sarı Abdullah'ın kişiliğinde, İstanbul'daki Nakşî zümreyi derinden etkilemeleri, aralarında Murad Buharî'nin de bulunduğu pek çok Nakşî şeyhinin Me-lamî-meşrep bir tasavvuf anlayışı geliştirmelerine yol açmıştır. Bu mistik etkij nin yanı sıra, Melamîlerin devlet bürokrasisi içinde örgütlenmeye başlamaları, , hem tarikatın yönetici kadrosundaki klasik mutasavvıf tipinin değişmesine neden olmuş hem de ilmiye sınıfının din yorumunu temsil eden Nakşîlik ile siyasi düzlemde ilişki kurmalarını zorunlu hale getirmiştir. Bu dönemdeki Melamî kutuplarından Paşmakçızade Ali Efendi'nin (ö. 1712) şeyhülislam, Şehit Ali Paşa'nın da (ö. 1716) sadrazam olarak bürokraside görev almaları, bu değişimin ve her iki tarikat arasındaki ilişkinin çarpıcı birer göstergesidir. 17. yy'da Sarı Abdullah'ın kişiliğinde somutlaşan bu devlet adamı/mutasavvıf tipinin 18. yy'daki temsilcisi ise, La'lîzade Abdülbâki'dir.

Yaşadığı dönem, İstanbul hayatında kültürel ve siyasi açıdan derin bir iz bırakan Lale Devri'dir. Sütçü Beşir Ağa'nın (ö. 1662) katledilmesiyle yerine geçen Bursalı Seyyid Hâşim'e (ö. 1677) küçük yaşta bağlanan La'lîzade, daha sonra Şeyhülislam Paşmakçızade Ali Efendi ve

ardından Sadrazam Şehit Ali Paşa'ya intisap ederek Melamîlerin Lale Devri'nde oluşturdukları dışa kapalı seçkinci grubun üyeleri arasına girmiştir. Bu grubun içinde Reisülküttab Mustafa Efendi, Ahmed Arifi Paşa, Defterdar Sarı Mehmed Paşa gibi devlet adamları ile Mehmed Raşid, Mustafa Sami, Osmanzade Tâib, Habeşîzade Rahimî ve Nedim gibi dönemin ünlü tarihçi ve şairleri de vardır.

Kendilerini dışarıya karşı Nakşî olarak gösteren bu aydın çevre La'lîzade'nin Melamîlik(->) temeline dayalı tasavvuf anlayışına bağlanmış, grubu himaye eden ve dönemin Melamî kutbu sayılan Sadrazam Ali Paşa bile, onun bu güçlü mistik kişiliği karşısında geri planda kalmayı tercih etmiştir. Ali Paşa'nın Varadin'de şehit düşmesiyle bazı Melamîlerce "kutup" olarak tanınmak istenmiş ise de o, böyle bir

teklifi reddetmiş ve sürgün gittiği Limni'den istanbul'a döndükten sonra faaliyetlerini bu defa, kendisi de bir Melamî olan Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın (ö. 1730) himayesinde sürdürmüştür.

1740'ta devlet hizmetinden ayrılan La'lîzade Abdülbâki, Eyüp'te Kalender-hane(->) olarak anılan tekkesine çekilerek burasını istanbul'un önde gelen Melamî/Nakşî merkezlerinden birisi durumuna getirmiştir. Hazire duyarı üstündeki kitabede yer alan *ibn-i riyâzü'l-cenne* terkibi, ebced hesabıyla 1153/ 1740 tarihini vermekte olup, La'lîza-de'nin vefatını değil, tekkeye yerleştiği yılı belirtmektedir. Diğer yandan tekkeyi kimin yaptırdığı konusunda, birbirleriyle çelişen bilgiler mevcuttur. Genellikle tekkeyi Abdülbâki Efendi'nin inşa ettirdiği kabul edilmekle birlikte, *Hadî-ka'da* banisinin babası Şeyh Mehmed Efendi olduğu kayıtlıdır.

La'lîzade, kurduğu tekkeyi "kutup" ya da "şeyh" sıfatıyla yönetmemiş, düzenlettiği vakfiyede idaresini, mücerret (bekâr) olmak kaydıyla Melamî-meşrep Nakşî şeyhlerine bırakmıştır. Bu şeyhlerden en önemlisi, daha La'lîzade hayatta iken Kalenderhane meşihatini üstlenen Abdullah Kaşgarî'dir (ö. 1760). Fakat evlenerek mücerretlik erkânını bozduğu için tekkeden ayrılmak zorunda kalmış ve Eyüp İdrisköşkü'ndeki kendi adıyla anılan Kaşgarî Tekke-si'neOO postnişin olmuştur. La'lîza-de'nin Kalenderhane'de yetiştirdiği müritleri arasında özellikle Müstakimzade Süleyman Sadeddin Efendi (ö. 1787), kaleme aldığı eserleriyle istanbul'daki Melamîlerin tarihini aydınlatmada birinci derecede rol oynamıştır.

La'lîzade Abdülbâki'nin genel tasavvuf konularına değinen çeviri ve telif eserlerinin dışında, özellikle Melamîlerin Sarı Abdullah'tan sonraki tarihlerini ele alan ve daha çok *Sergüzeşt* adıyla tanınan *Menâkıb-ı Melâmîye-i Bayramî-ye* 'si, istanbul'un mistik tarihi açısından büyük önem taşır. *Mebde'ü Meâd âe* ise Nakşîlik erkânı üzerinde durmuştur. "Yetim" mahlasıyla tasavvufî şiirler de

yazan La'lîzade'nin bu alandaki başlıca eserleri, Sarı Abdullah'ın 105 beyitlik *Meslekü'l-Uşşak* kasidesine 1716'da Lim-ni'de sürgün iken yazdığı *Hediyetü'l-Müştâk fî Şerh-i Mesleki'l-Uşşak* başlıklı şerhi ile, yine aynı kasideye 47 beyit ekleyerek Sadrazam Şehit Ali Paşa'ya ka-darki Melamî kutuplarını bildirdiği *Zeyl-i Meslekü'l-Uşşak* adını taşıyan zeylidir.

Bibi. Müstakimzade, *Menâkıb-ı Melâmîye-i Şuttariye-i Bayramîye*, Süleymaniye Ktp, Ab-durrahman Nafiz Paşa, no. 1164; Ayvansara-yî, *Hadîka*, I, 277-278; Ayvansarayî, *Mec-mua-i Tevârih*, 268-269; *Sicül-i Osmanî*, III, 298-299; *Osmanlı Müellifleri*, I, 159; Gölpi-narlı, *Melâmilik*, 153-155; Ergun, *Türk Şairleri*, I, 219-221; Ergin, *imaret Sistemi*, 28-32.

EKREM İŞİN

ABDÜLBÂKİ ARİF EFENDİ

(1633 ?, istanbul - 28 Ekim 1713, İstanbul) Hattat, şair ve âlim. Kasımpaşa'da doğdu. Tersane-i Âmire kâtiplerinden Ammizade Mehmed Efendi'dir. Medresede okudu. İstanbul'da çeşitli medreselerde müderrislik yaptıktan sonra 1681'de Selanik kadısı oldu. Ancak zevk ve sefaya düşkünlüğü yüzünden saraya şikâyet edildiğinden, IV. Meh-med'in emriyle adı kadılık defterinden silindi. Boşta kaldığı yıllarında hayatını hattatlık yaparak kazandı. Bir müddet sonra affedilerek tekrar kadılığa döndü. 1698'de İstanbul kadısı oldu. 1702'de Anadolu, 1706'da Rumeli kazaskerliğine yükseldi. Sonra tekrar gözden düşünce Bursa'ya sürgüne gönderildi. Affedilince İstanbul'a döndü ve burada öldü. Kabri Eyüp'tedir.

Çok yönlü bir kişiliği olan Abdülbâki Arif Efendi'nin dini konularda Arapça ve Türkçe kitapları ve risaleleri vardır. Türkçe ve Farsça divan sahibi bir şairdir. Türk dini edebiyatının en tanınmış eserlerinden olan *Mi'racname'si* beste-lenmiştir. Bazı kaynaklarda adı bestekâr olarak da geçer. Hat sanatında da seçkin bir yeri vardır. Usta bir talik hattatı olarak tanınır. *Tuhfe-i Hattatın* onun Mehmed-i Tebrîzi adlı bir hattattan yazdığını söylerse de bunun doğruluğunu tahkik etmek mümkün olamamıştır. *Devhatü'l-Küttâb* ise önceleri Siyahi Ahmed Efendi ile yazı hakkında müzakerelerde bulunduğunu; sonra iranlı hattat Mir Ali Herevî ve İmâd'ın yazılarını elde ederek sanatında geliştiğini, çok güzel yazdığını, hattâ kendisine talikin ikinci kurucusu denmesinin yerinde olacağını bildirir.

Yazısı hakikaten güzeldir. Eserleri müze, kütüphane ve özel koleksiyonlarda olan Abdülbâki Arif Efendi İran okulunun takipçilerindendir.

BibL Şeyhî, *Vekaytu'l-Fuzalâ*, 358-360; Müstakimzade, *Tuhfe*, 669-670; *Sicül-i Osmanî*, III, 297-298; *Osmanlı Müellifleri*, I, 362-303; Suyolcuzade Mehmed Necib, *Devhatü'l-Küt-tab*, îst., 1942[^] s. 92-93; î. H. Uzunçarşılı, "Değerli Türk Alimi ve Güzeli Sanatlar Üstadı Abdülbâki Arif Efendi", *Belleten*, no. 85, 1958; Rado, *Hattatlar*, 121; *DİA*, I, 195-198; *TDEA*, I, 155.

ALİ ALPARSLAN

ABDÜLBÂKİ EFENDİ TEKKESİ

Kadıköy tlçesi'nde, Kuşdili mevkiinde, Zühtüpaşa Mahallesi'nde, Tahtaköprü Caddesi üzerinde bulunmaktaydı.

Tekkenin ilk banisi ve kuruluş tarihi kesin olarak tespit edilememektedir. Adını taşıdığı ilk postnişinin Şeyh Abdülbâki Efendi (ö. 21 Muharrem 1223/1808) tarafından 18. yy son çeyreği içinde veya 19. yy başlarında inşa ettirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Sa'dî tarikatından olan Şeyh Abdülbâki Efendi'nin vefatından sonra yerine önce oğlu Şeyh ismail Efendi (ö. 7 Sefer 1264/1848), daha sonra da torunları

olan Şeyh Ahmed Hayri Efendi (ö. 11 Cemaziyülevvel 1274/1857) ile Şeyh el-Hac Şerif Mehmed Efendi (ö. 1 Zilhicce 1275/1859) geçmiştir. Zâkir Şükrü Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ'smdaki* şeyhler listesi burada kesilmekte, Abdülbâki Efendi Tekkesi'nin sahipsiz kalarak harap olduğu ve bir müddet sonra ortadan kalktığı anlaşılmaktadır. Nitekim aynı arsa üzerinde, Hasırcıbaşı Hacı Halil'in eşi Ayşe Sıdika Hanım tarafından 19. yy'nin üçüncü çeyreği içinde (1859-1885 arasında) yeniden bir tekke inşa ettirilmiştir. A. Sıdika Hanım 550 Osmanlı lirası harcayarak ihya ettiği bu tesisi "Mecidiye Tekkesi" olarak adlandırmış, postuna da yine Sa'dî tarikatından, Eyüp'teki Taşlıburun Tekkesi mensuplarından Şeyh Hoca Tahsin Efendi'yi oturtmuştur.

Abdülbâki Efendi Tekkesi'nin ikinci kuruluşundan sonra bazı kaynaklarda "Hamidiye Tekkesi" olarak da adlandırıldığı görülmektedir. Muhtemelen bu ad, söz konusu ihyanın II. Abdülhamid devrinin başlarında gerçekleşmiş olmasından veya adı geçen hükümdarın, tekkenin inşasına yardımda bulunmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Hoca Tahsin Efendi'den sonra tekkenin postuna, Celvetîliğın, Bektaşî etkileriyle teşekkül etmiş olan Haşimî koluna bağlı Bandırmalizade Şeyh Ahmed Münib Efendi geçmiştir. Haşimî kolunun kurucusu Bandırmalı Şeyh Seyyid Haşim Baba Efendi'nin (1718-1783) neslinden gelen A. Münib Efendi, istanbul tekkelerinin, ayın günlerine göre tasnif edilmiş bir dökümünü içeren 1307/1889-90 tarihli *Mecmua-i Tekâyâ'nın* müellifidir. Üsküdar'ın İnadiye semtinde bulunan Bandırmalizade Tekkesi'nin türbesinde gömülü olduğu bilinmektedir. Tekkenin son postnişini, A. Münib Efendi'nin oğlu olan Şeyh Yusuf Fahir Baba'dır (Ata-er) (1301/1884-1967). Celvetî-Haşimîli-ğın yanısıra Bektaşîliğe de intisabı olan Y. Fahir Baba aynı zamanda, Haşimî kolunun merkezi (asitanesi ve pirevi) olan Bandırmalizade Tekkesi'nin de son postnişinidir. Son devir tekke edebiyatının tanınmış simalarından olan Y. Fahir Baha'nın naat, kaside, nefes vb türlerde aruz ve hece vezinleriyle kaleme aldığı birçok manzumesi bestelenmiş ve istanbul tekkelerinin son günlerinde revaç

Abdülbâki Efendi Tekkesi'nin yaklaşık
durum krokisi.

M. Baba Tanman, 1993

bulmuştur. Ayrıca tasavvufa ilişkin birtakım risale ve makaleleri de bulunmaktadır. Vefatında Bandırmalizade Tekkesi'nin yakınına gömülmüştür. Tekkelerin kapatılmasından sonra Abdülbâki Efendi (Mecidiye) Tekkesi'nin harem dairesinde Y. Fahir Baba, ailesi ile bir müddet ikamet etmiş, daha sonra burasını, malikleri olan Ayşe Sıdika Hanım'ın varislerine terk etmiştir. Bakımsızlıktan harap olan tevhidhane 1944 yılında çökmüş, 1979'da da tekkenin haremını, selamlığını ve diğer bölümlerini barındıran kanat, ayrıca çevre duvarı ile cümle

kapısı yıktırılmış, böylece tamamen ortadan kalkan tekkenin yerine apartmanlar inşa edilmiştir.

Abdülbâki Efendi Tekkesi'nin mimari özelliklerini aydınlığa kavuşturacak, çizim ve fotoğraf türünden herhangi bir belge elde edilememiştir. Ancak tekke binalarını hatırlayan, ikinci bani Ayşe Sıdika Hanını'nın torunlarından Melek Erten ile Prof. Dr. Semavi Eyice'den alınan bilgilerle binaların konumu ve ana hatları tespit edilebilmiştir. Yaklaşık 600 m² genişliğindeki tekke arsasının doğu yönünde bulunan kitabeli avlu kapısı, çeyrek daire biçimindeki iki duvar parçası ile kuşatılarak çevre duvarından geriye çekilmişti. Söz konusu kavisli duvar parçalarında birer pencere yer almakta, bunlardan sağdaki A. Sıdika Hanını'nın kabrine açılan bir niyaz penceresi niteliği taşımaktaydı. Avlu kapısından 25-30 m kadar geride bulunan ahşap tekke binası iki kanadı tek bir kitle halinde tasarlanmıştı. Önde, harem dairesini, selamlık birimlerini (şeyh odası, meydan odası, derviş hücreleri vb), mutfak ve buna bağlı bölümleri barındıran, iki katlı kanat, kible doğrultusunda uzanan ince uzun bir dikdörtgen alana yayılmıştı. Zemin katta, avlu kapısının aşağı yukarı karşısına gelen yerde cümle kapısının bulunduğu, üst katta, bir koridor üzerinde beş-altı adet mekânın sıralandığı, Kible yönünde bulunan ve şeyh odası olduğu anlaşılan mekânın

29 ABDÜLEZEL PAŞA CADDESİ

yarım altıgen biçiminde bir çıkmayla genişletildiği bilinmektedir.

Bu kanadın arkasında, iki kat yüksekliğindeki tevhidhane yer almaktaydı. Ufak boyutlu, dikdörtgen planlı ve kırma ahşap çatılı olan tevhidhane iki kapıyla donatılmıştı. Bunlardan birisi doğu duvarında bulunmakta ve harem-selam-lık bölümleriyle bağlantıyı sağlamakta, kuzey duvarında, mihrabın karşısında bulunan diğer kapı ise doğrudan avluya açılmaktaydı. İki katlı mahfillerle donatılmış olan tevhidhane mekânı, ikisi güneye, ikisi kuzeye, üçü de batıya bakan yedi adet pencere ile aydınlanmaktaydı.

BibL Aynur, *Saliha Sultan*, 34, no. 4; *Âsitâ-ne*, 10; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 74-75, no. 132; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 7; Raif, *Mir'at*, 26; Vassaf, *Sefine*, V, 271; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 74; S. N. Ergun, *Bektaşî-Kızılbaş-Alevî Şairleri ve Nefesleri*, III, İst., 1956, 311-315; A. B. Turnalı - E. Turnalı, "Celvetilik üe Bektaşîliği birleştiren ilgi çekici bir dal: Hâşimîyye kolu ve Üsküdar'da Bandırmalı Tekkesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 66 (Haziran 1990), 111-120.

M. BAHA TANMAN

ABDÜLEZEL PAŞA CADDESİ

istanbul'un önemli caddelerindendir. Atatürk Köprüsü'nün Unkapanı'nda Atatürk Bulvarı ile birleştiği noktadan başlar, Fener vapur iskelesine kadar

uzanır. Cumhuriyet öncesinde Cibali, Ayakapı ve Fener caddelerinden oluşan bu yola, Abdülezel Paşa Caddesi adı cumhuriyet döneminde verilmiştir. Fener vapur iskelesine gelmeden ikiye ayrılır: Kuzeyde, Mürsel Paşa Caddesi olarak devam eder; güneyde, Bulgar Kilisesi önünde yine Mürsel Paşa Caddesi adını alır. Eyüp'e doğru, iki yol birleşerek önce Demirhisar, devamında da Ay-vansaray caddeleri olarak uzanır.

Bedrettin Dalan'ın belediye başkanlığı döneminde (1984-1989) Haliç kıyılarındaki yapılar yıkılıp yöre yeşil alan haline getirildikten sonra, Tepebaşı'ndan bakıldığında bütün caddeyi açık seçik görmek mümkündür. 1960'larda verilen plansız imar izinleri ve bilhassa 1980'ler-deki yıkım dolayısıyla hem caddenin kuzey (sağ) tarafındaki eski eserlerin bazıları ortadan kaldırılmış, hem de güney (sol) taraftaki bazı tipik ahşap yapılar çirkin bir biçimde betonlaşmıştır. Caddenin çehresi 1980'lerdeki bu yıkımdan sonra değişmiş; Gazi Meydanı'ndan Cibali'ye kadar birbirini izleyen keresteciler, kereste depoları, bıçkı atölyeleri, imalathaneler, değirmenler, ticarethaneler ortadan kalkmış; yoğun imalat ve ticaret merkezi görünümü kaybolmuştur.

Bugün, Abdülezel Paşa Caddesi ile güneyden kesişen sokaklar, sırasıyla, köprüye yakın Cemalettin Efendi Sokağı, Cibali Tütün Fabrikası'ndan sonra Sivrikoz Sokağı ve Odun iskelesi So-kağı'dır. Fener Iskelesi'ne gelmeden Haraççıbaşı Sokağı, Ayakapı Caddesi ve Miralay Nazım Bey Caddesi, üçü birden bu caddeye açılır, hareketli bir çarşı ve meydan oluştururlar.

ABDÜLFETTAH EFENDİ

30

ABDULHAMIDI

musevi hastsnesi

,j]«tfLJ

Abdülezel Paşa Caddesi

istanbul Ansiklopedisi

Abdülezel Paşa Caddesi'nin güney kesiminde Bulgar Kilisesi'nin vakfı olan bitişik nizam kagir evler; eski İstanbul'un ilk yoksul apartman örnekleri sayılan ve Yahudhane denilen bir iki yüksek ahşap bina ile Aya Nikolaos Kilisesi

önemli yapılardır. Paralel olan Mürsel Paşa Caddesi ile Abdülezel Paşa Caddesi arasındaki binalar hemen tamamen yıkıldığından, dar bir yeşil alan iki

yolu birbirine bağlar görünümündedir. Abdülezel Paşa Caddesi'nin kuzey yanındaki önemli yapılar, yıkımdan sonra sayıları iyice azalan eski konaklardır. Çoğu 16-17. yüzyıldan kalma bu yapılar Fenerli Rum beylerinin konaklarıdır. Bu civarda, I. Dünya Savaşı'nda değirmen olarak kullanılmış bir binanın Türk musikisi ile ilgili çalışmalarıyla da ünlü Kante-miroğlu'nun(-0 olduğu; oğlu Antiokhos'un da (1709-1744) bu konakta doğduğu söylenmekle birlikte, bu konuda kesinleşmiş bilgi yoktur. 19. yüzyılda inşa edilen Bulgar Kilisesi de(->) bu taraftadır. Bundan sonra Tur-ı Sina Manastırı Temsilciliği ile İoannes Prodro-mos Kilisesi(->) yer alır.

Caddeye adı verilen Abdülezel Paşa, Osmanlı askeri tarihinin en ilginç komutanlarından biridir. 1831'de Konya'nın Hadim İlçesi'nin bir köyünde doğmuş, 1853-1856 Kırım, 1876 Sırp, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşlarında bulunmuş; er olarak girdiği orduda generalliğe kadar yükselmiş, Nisan 1897'de Osmanlı-Yunan Savaşı'nda Pı-nartepe'de şehit düşmüş ve Alasonya'ya gömülmüştür.

İLBER ORTAYLI

ABDÜLFETTAH EFENDİ

(1814, Sakız Adası [bugün Yunanistan'da] - 16 Ekim 1896, İstanbul) Sülüs, nesih, ta'lik, divani ve rıka hattatı.

Aslen Rumdur. Gençliğinde Müslüman olmuş ve Sadrazam Husrev Paşa tarafından yetiştirilmiş ve okutulmuştur. Eskiden köleler ve mühtedilerden çoğunun babalarına Abdullah adı verilirdi. Nitekim kendisinin nüfus tezkeresinde babasının adı Abdullah olarak yazılıdır.

Husrev Paşa'nın seraskerliği zamanında Daire-i Askeriye'ye kaydettirilerek burada devrin bilgileri arasında geometri, hesap, Arapça, Farsça okudu, ayrıca hat dersleri aldı. Bu daireyi bitirdikten sonra çeşitli devlet işlerinde görev yapan Abdülfettah Efendi, önce Husrev Paşa'nın hizmetinde bulunduktan sonra 1831'de kurulan Sıbyan Alayı öğretmenliğine getirildi. Burada tabur kâtiplerine günlük yazışmalarda kullanılan rıka yazısını öğretti. 1839'da Sadaret Mektubi kalemine girdi. 1845'te Eyüp ve 1846'da Şehzade Camii'nin vakıf işleriyle meşgul oldu. Daha sonra Sivas, Amasya ve Aydın evkaf müdürlüğü ile Saruhan ve Kastamonu mal müdürlüğü yaptı. Üç ay Kastamonu vali vekilliğinde bulunduktan sonra Selanik vilayeti meclis reisliğine ve mal müdürlüğüne getirildi. 1857'de ser-sikkeken (madeni para ressamlarının ve para kalıpları yapanların başı) oldu. 1860'ta filigran yapımını öğrenmek için Viyana ve Paris'e gitti.

1878'de İmha-yı Kavâim Komisyo-nu'nda da vazife gören Abdülfettah

Efendi, bu görevleri dolayısıyla 1879'da birinci rütbe Mecidi ve birinci rütbe Os-mani nişanlarını aldı.

Abdülfettah Efendi sülüs ve nesih Şakir Efendi'den öğrendi ve 1832'de icazetname

aldı, ta'lik yazıdan da 1846'da Yesârîzade Mustafa İzzet Efendi'den icazet almayı başardı.

Yazıları çoktur. 1855 Bursa depreminde Ulucami'de harap olan yazıları tamir için oraya gittiğinde hem mevcut levhaları hem de duvarlarda sıva üstüne yazılmış olanları tamir ettiği gibi ayrıca büyük boyda yazılar yazdı. "Besmele", "Allah hu", "Huve Kur'anı Mecîd" levhaları bunlardan birkaçıdır. Abdülfettah Efendi bu levhaları tahtadan yaptığı geniş ağızlı kalemle yazmıştı. Ulucami'in yazılarının tamiri sona erince bu geniş ağızlı kalem camiin mihrabının yanına asıldı. Son yıllara kadar orada asılı durmaktaydı.

Diğer önemli eserleri arasında, Kastamonu'da Şabân-ı Veli'nin kabri üstündeki örtüleri ile etrafında yatanların ör-tülerindeki kelime-i tevhit, İstanbul'da Süleymaniye Camii'nin eski tarzda yazılmış yazıları, Abdülmecid'in yaptırdığı binalardaki yazılar, Abdülaziz'in tamir ettirdiği Fatih Türbesi'nin örtüsü ile etrafındaki yazılar, Aksaray'da Pertevniyal Valide Sultan Camii'nin dış kapısındaki çeşmenin yazıları, Beylerbeyi Sara-yı'ndaki ayet, kaside ve kıtalar, Yıldız Hamidiye Camii ile Beşiktaş Ertuğrul Camii'ndeki levhalar ve çeşme kitabeleri, Talimhane'de yapılmış olan büyük

Abdülfettah Efendi

Malumat, 1896 Nuri Akbayar

şadırvanın yazıları, İngiltere'de islam Cemiyeti ile Girit'teki camie hediye edilen levhalar, o tarihlerde Girit mahkemeleri için yazdığı 44 tuğra, Bursa'da Osman Gazi Türbesi'nin örtüsü üstündeki yazılar sayılabilir. Bunların dışında müzelerde ve hususi koleksiyonlarda yazıları vardır.

Sülüs ve nesihte Hafız Osman; celi sülüste Mustafa Rakım; talikte Yesârîza-de Mustafa İzzet ekolüne bağlıdır. Divani ve rıka yazılarında ise Divan-ı Hüma-yun'da takip edilen üslup yolundadır. **Bibi.** Habib, *Hat ve Hattatan*, İst., 1306, s. 180; İnâl, *Son Hattatlar*, 24-28; *Malumat*, no. 63 (19 Kânunuevvel 1312), s. 296-298; *Sictil-i Osmant*, IV, 802; Rado, *Hattatlar*, 230; *DİA*, I, 203; *İSTA*, I, 80-81.

ALİ ALPARSLAN

Abdülhak Molla

Ana Yayıncılık Arşivi

ABDÜLHAK MOLLA

(22 Aralık 1786, *istanbul* - 19 Mayıs 1854, *İstanbul*) İstanbul'un hekimbaşılı-ğa kadar yükselmiş ünlü hekimlerin-dendir. Divan-ı Hümayun'dan Mehmed Emin Şükûhi Efendi ile Hekimbaşı Büyük Hayrullah Efendi'nin kızı Nefise Ha-nım'm oğlu, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin kardeşi, Hekimbaşı Küçük Hayrullah Efendi'nin babası ve şair Abdülhak Hamit Tarhan'ın dedesidir.

Önce dini bilimler sonra da Süleyma-niye Medresesi'nde tıp tahsil ederek 1801'de müderris oldu ve Eski Saray'da hassa (saray) hekimi olarak görevlendirildi. Dönemin nüfuzlu kişilerinden Sadaret Kethüdası Halet Efendi hakkındaki olumsuz sözleri nedeniyle ağabeyi Mustafa Behçet Efendi ile birlikte 1821'de Keşan'a sürüldü. Keşan'da bir yıl kaldıktan sonra küçük kardeşi Hızır İlyas Efendi sayesinde affedilerek İstanbul'a döndü. Abdülhak Molla önce Saray-ı Cedide-i Amire (Yeni Saray, Topkapı Sarayı) hekimliğine getirildi, daha sonra da Asakir-i Hassa hekimbaşılığına atandı. Ağabeyi Mustafa Behçet Efendi'nin ölümü üzerine 1834'te hekimbaşı ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırı oldu. 1836'da hekimbaşılık görevinden azledildi. 1839-1845 arasında ikinci ve 1848-1849 yıllarında da üçüncü defa hekimbaşılık yaptı. 1852'de reisü'l-ulema un-

vanı verilen Abdülhak Molla İlmiye sınıfında da sırasıyla Selanik Mollası (1827), Mekke Kadısı (1829), İstanbul Payesi (1832), Anadolu Payesi (1836), Anadolu Kazaskerliği (1839) ile 1842 ve 1848'de iki kez Rumeli Kazaskerliği'ne yükselmişti. Ayrıca 1848'de Meclis-i Maarif Reisliği yapmıştı.

Abdülhak Molla 14 Mart 1827'de açılan Tıphane-i Âmire'nin bir süre sonra Avrupa'daki okulların gerisinde kaldığını fark etmişti. Nazırlık görevi sırasında okulun hocalarından İstefenaki Karate -odori ile birlikte II. Mahmud'un dikkatini okulun öğretim düzeyinin yükseltilmesi için Avrupa'dan hoca getirilmesi gereğine çekmişlerdi. Bunun üzerine Avusturya'dan Dr. C. A. Bernard davet edilmiş ve okul 1839'da yeniden yapılandırılarak modernize edilmiştir. C. A. Bernard'ın Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'de uygulamaya koyduğu yeniliklerde o dönemde nazır olan, Abdülhak Molla'nın büyük payı vardır. Ayrıca nazırlığı döneminde karantina teşkilatı kurulmuş ve çiçek aşısının yapımı zorunlu hale getirilmiş ve hasta müşahedelerinin çok iyi tutulmasını emretmiştir.

Bebek'teki yalısında (bak. Hekimbaşı Behçet Efendi Yalısı) ağabeyi Mustafa Behçet Efendi'nin kurduğu bir botanik bahçesi vardı. Abdülhak Molla'nın yalısındaki eczanesinin giriş kapısında yazılı "*Ne ararsan bulunur derde devadan gayri*" mısraı ünlüdür. Saray eczanesinin kapısında ise şu beytin yazılı olduğu bir levha asılıydı: *Çâresâz olsa he-kîm-i mutlak / Bula her derde deva Abdülhak*.

Ağabeyi Mustafa Behçet Efendi halk hekimliğine ait bazı ilkel tedavi yöntemleri ve inanışlarını, *Hezâr Esrar* adı altında madde madde toplamaya başlamıştı. Ölümünden sonra 850. sırdan itibaren Abdülhak Molla'nın devam ettirdiği bu eser oğlu Hekimbaşı Küçük Hayrullah Efendi tarafından 1862'de tamamlanmış ve daha sonra da yayımlanmıştır (İstanbul, 1283). Eser günümüzde Türkçe ilk tıbbi folklor denemesi olarak kabul edilmektedir.

Hekimliği yanında güzel şiirler de yazan Abdülhak Molla ne yazık ki şiirlerini bir

divanda toplamamıştır. Kalender Kasrı'nda II. Mahmud'un tavuğun nasıl pişirildiği sorusu üzerine padişaha takdim ettiği kaside ilginçtir.

Asakir-i Hassa hekimbaşısı olduğu sırada, II. Mahmud'un 1828'de ordusu ile Rami Kışlası ve Tarabya'ya gittikleri tarihten İstanbul'a dönünceye kadar geçen zaman içindeki olayları günü gününe yazmıştır. *Tarih-i Liva* adını taşıyan bu eseri R. Ekrem Koçu tarafından sadeleştirilerek tefrika edilmiştir.

II. Mahmud'un ölümü ile ilgili olarak hazırladığı rapor da Feridun Nafiz Uzluk tarafından yayımlanmıştır. Abdülhak Molla, II. Mahmud'a duyduğu bağlılık nedeniyle Abdülmecid'in iradesiyle II. Mahmud türbesinin avlusuna defnedilen ilk kişidir.

Bibi. *Mecmua-i Fevâid*, Millet Ktp., no. Yz (A) 2064, 28b; Rıza Tahsin, *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, Birinci Kitap, İst., 1327, s. 5, 8; İkinci Kitap, İst., 1320, s. 306; Abdülhak Hamid, "Üstâd-ı Azam Abdülhak Hamid'in Hayat ve Hatıraları", *ikdam*, 21 Cemaziyülâhır 1342/1923; İnal, *Türk Şairleri*, I; İzzet, *He-kim-başı Odası, ilk Eczane, Baş-Lala Kulesi*, İst., 1933, s. 26; R. Ekrem Koçu, "Hekimbaşı Abdülhak Mollanın Hatıraları", *Yeni Sabah*, 14 Şubat 1941-28 Şubat 1941; A. Süheyl Ünver, "Abdülhak Molla", *Tedavi Kliniği ve La-bomtuvan Meç.*, c. X (1941) s. 2; F. Nafiz Uzluk: "Sultan Mahmut-u A(d)li'nin Vefatı Hakkında Hekimbaşmm Raporu", *İbni Sina*, Yıl 1, S. 1 (Şubat-Mart 1950), s. 5662; F. Nafiz Uzluk, *Hekimbaşı Mustafa Behçet*, Ankara (1954), s. 105; F. N. Uzluk: "Abdülhak Molla'nın Tıp Terimleri", *Dirim*, S. 11-12 (1967), s. 278-279; N. Uzluk, "Hekimbaşı Yalısı", *VD*, IX (Ankara 1971), s. 251-259; A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (haz. A. Kazancıgil-S. Tekeli) İst., 1982, s. 217-218; Arslan Terzioğlu, "Hekimbaşı Abdülhak Molla" *Bifaskop*, Yıl 5, S. 14 (Eylül 1984), s. 13-17; Bedi N. Şehsuvaroğlu-A. E. Demirhan-G. C. Güreşsever, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa, 1984, s. 154; Rengin Dramur, "Abdülhak Molla'nın Sultan II. Mahmud'a Yazdığı Reçeteler", *Tıp Dünyası*, c. 59, S. 3 (1986), s. 61-78.

NURAN YILDIRIM

ABDÜLHALİM EFENDİ TEKKESİ

bak. KOZYATAĞI TEKKESİ

ABDÜLHAMİDİ

(20 Man 1725, *istanbul* - 7 Nisan 1789, *İstanbul*) Osmanlı padişahı. Sultan Abdülhamid Han-ı evvel, Hamid-i evvel adlarıyla da bilinir. III. Ahmed ile Şermî Râbia Kadın'ın oğludur. Oğlu II. Mah-mud'dan başlayarak Osmanlı hanedanı I. Abdülhamid'in soyundan yürümüştür. Abdülhamid, babası III. Ahmed tahttan indirildiği zaman (1730) henüz beş yaşındaydı. Topkapı Sarayı'nın Kafes

I. Abdülhamid'in Young Albümü'nde yer alan portresi. Londra, 1808 *Galeri Alfa*

canıyor ve İstanbul'a kesik başlar geldikçe seviniliyordu.

I. Abdülhamid döneminde yakalanıp idam edilerek başları İstanbul'a gönderilen ünlüler arasında Müderris Osman Paşa, Bolu Voyvodası Araboğlu, ser-eş-kıya Muslu, Sağıncalı Veli, Yahya, Bayındır Voyvodası İvaz Mehmed Ağa, Bağdat Valisi Ömer Paşa, Boğdan Voyvodası Ligor, Sivas Valisi Ali Paşa da vardı. İstanbul'da ise ribahor denen tefeciler türemişti. Bunların en tanınmışı Sultan Selim Camii'nin imamıydı. Bu adam, Aziz Mahmud Hüdâî Asitane-si'ne mürit olmuş, şeyhe hediyeler vererek faizle edindiği serveti tekkenin bir hücreğine saklamıştı. Olay ortaya çıkınca şeyhle birlikte sürgüne gönderildi. Din adamı görüntüsünde bir başka tip Lâleli Camii Selâtin Vaizi Mardinî Şeyh'ti. Bu adam servete, türlü kaynak-

I. Abdülhamid'in Topkapı Sarayı'ndaki yatak odası.

Kasrı'ndaki bir dairede gözetim altında büyüdü ve yüzeysel bir öğrenim gördü. Saraydaki tutukluluğu tahta çıkıncaya kadar 44. yıl sürdü. Bu bakımdan, dünya görüşü kıttı, İstanbul'u da yeterince tanımıyordu. Ağabeyi III. Mustafa'nın ölümü (21 Ocak 1774) ardından sarayda yapılan cülus töreniyle tahta oturdu. 27 Ocak 1774'te Eyüp Sultan'da kılıç kuşandı. O sırada Osmanlı-Rus cephe savaşları devam ettiği, ordunun seferde olduğu, İstanbul'da ise iâşe sıkıntısı çekildiği gerekçe gösterilerek cülus bahşişi dağıtılmadı.

I. Abdülhamid, hassas, sevecen, yardımsever olmasına, kamu işleriyle ilgilenme isteğine karşılık, hiçbir sorunu çözebilecek fikir donanımına ve deneyime sahip değildi. Sadrazam ve Serdar-ı Ekrem Muhsinzade Mehmed Paşa'nın Ruslara yenik düşüp geri çekilmesi Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalanması (21 Temmuz 1774), Avusturya ve İran'ın da Osmanlı Devleti'ne savaş açmaları, onun ilk saltanat yılındaki en önemli olaylardır, İstanbul'da ve tüm ülkede de ekonomik bunalım yaşanıyordu. Dağılan ordudan kaçan askerlerden 7-8 bin atlı, çapul yaparak Balkan-lar'a, oradan da İstanbul'a doldular. Fın-dıklılı Süleyman Ağa bunların "Beşiktaş iskelesine geldiklerinde ahaliyi dehşet alub Üsküdar'a uburdan (geçişten) men' edülüb ekmek vefa etmeyecek (yetişmeyince) kasabayı ateşe yakarız!" dediklerini ve Üsküdar'a geçirildiklerini yazar.

Küçük Kaynarca Antlaşması, Rusya'nın İstanbul'da ortaelçi düzeyinde ve yetkili bir temsilci bulundurmasını ve bu elçinin devlet törenlerinde öteki elçilerin sırasında yer almasını da öngörmekteydi. Bunun yanında, Rus elçisinin bütün tercümanlarına da dokunulmazlık tanın-

mıştı. Ayrıca, Rusya'ya, Boğazlar'dan geçiş hakkı, İstanbul'da ve diğer limanlarda her türlü emtiayı pazarlama olanağı, İngiltere'ye ve Fransa'ya daha önceki anlaşmalarla tanınan tüm ticari haklar da veriliyordu. Galata cihetinde "Beyoğlu" denen mahallenin yolunda, Rusya Devleti'nin bir kilise yaptırması da antlaşmada yer almıştı. Koşullara göre bu kilise halka açık olacak, Russo-Greque Kilisesi adıyla anılacak, İstanbul'daki Rus elçilerinin koruması altında, müdahaleden uzak olarak güvenlik altında tutulacaktı. Antlaşma ile Osmanlı Padişahı (Abdülhamid) "Müminlerin İmamı ve Müslümanların Halifesi" sanlarıyla anılmaktaydı. İstanbul'daki yabancı gözlemcilerin ve Avusturya Büyükelçisi Baron de Thugut'un yorumuna göre, Küçük Kaynarca Antlaşması, Rusya'nın, başkent İstanbul'u ve Osmanlı devletinin her ülkesini, her an ele geçirebileceğinin bir belgesiydi. Buna karşılık İstanbul'daki ve cephedeki Türk yönetici ve diplomatlar, bunu sezebilmekten uzaktılar. Diğer yandan, sanki ordu bir zaferden dönüyormuş gibi, I. Abdülhamid, görkemli bir alayla saraydan Davutpaşa ordugâhına giderek Şumnu'dan getirilen Sancak-ı Şerifi karşıladı. O günlerde İstanbul, anlamsız bir coşku yaşadı.

Antlaşmanın sağladığı 13 yıllık barış devresi boyunca İstanbul'da ileriki tehlikeyi önleyici hiçbir hazırlık yapılmadı. Gücünü ve etkinliğini yitirmiş Kapıkulu Ocakları'nın yanı sıra geleneksel kurumlar da olanca yetersizlikleri ile korundu. Savaş ve önemli bir iç sorun olmadığı halde Abdülhamid sık sık sadrazam değiştirerek icraat yaptığını sanmaktaydı. Örneğin, Sadrazam İzzet Mehmed Paşa 1775'te, Kırım elçisine Dolmabahçe Çayırında verilen resmi ziyafette şeyhülislamla tartıştığı için hemen azledilmişti.

I. Abdülhamid, sadaret makamına, Halil Hamid Paşa dışında bilgisi yetersiz, İstanbul'un ve ülkenin sorunlarını kavramaktan uzak kişileri getirdi. Başkentteki en güçlü ve yetkin devlet adamı Cezayirli Gazi Hasan Paşa idi. Fakat Hasan Paşa, sadaret görevini kabul etmeyerek kaptan-ı derya olarak kaldı. Kişisel girişimleriyle İstanbul'un su ve savunma sorunlarına el attı. Kasımpaşa'da ve Boğaz semtlerinde birçok çeşmeler yaptırdı. Kasımpaşa ve Galata'daki bekâr odalarında barınan sefil ve disiplinsiz kalyoncular için Tersane içinde bir kışla inşa ettirdi. İstanbul Boğazı'nın güvenliği için Karadeniz çıkışında, Anadolu yakasında Poyracık, Poyraz Limanı, Rumeli yakasında Cedid Fener kaleleri berkitildi. Buralara dizdarlar ve mustahfizlar yerleştirildi. "Kavak" denen *boğaz* istihkâmları onartıldı. Kavak nazırı, bostancı ustaları atandı. Kavak muhafızlarına barut ve işaret fişeklerinin kullanımı öğretildi.

Sadrazam Silahtar (Kara Vezir) Mehmed Paşa, 1779'da göreve geldiğinde İstanbul'un önceki yangınlarda harap olmuş semtlerinin imarına çaba gösterdi. Öte yandan, Küçük Kaynarca Antlaşması ile bağımsız olan Kırım'daki iktidar mücadelesine Rusya'nın ve Babıâli'nin müdahaleleri yeni bir

savaş olasılığı doğurdu. Rusya, 1777'de Şahin Giray'ın han olmasını desteklemişti. I. Abdülhamid ise İstanbul'da oturan Selim Giray'ı han ilan edip Kırım'a gönderdi. Selim Giray, Şahin Giray'a yenilerek İstanbul'a döndü. Gerginleşen Rusya-Osmanlı ilişkisi, Fransa elçisinin arabuluculuğu ile düzeldi ve 1779'da İstanbul'da Aynalı Kavak Tenkihnamesi imzalandı. Bununla Osmanlı padişahının tüm Müslümanların halifesi olduğu bir kez daha vurgulanmıştır. Rusya'nın ve İstanbul'daki Ortodoks Patrikhanesi'nin baskısı sonucu, Katolik Ermenilerin İstanbul'da ayrı bir patrik seçmeleri de yasaklandı.

Sadrazam Halil Hamid Paşa, iki yıldan fazla süren görevinde (1782-1785) 300 mevcutlu sürat topçularının 2.000 kişilik büyük bir birlik olarak yeni bir düzene bağlanmalarını sağladı ve eğitimlerine önem verdi, İstanbul'un iâşe sorununa eğildi. Kıtlıkları önlemek için zahire stoklamaya çalıştı, İstanbul'daki ulufeli askerlerin tam bir yoklamasını gerçekleştirdi ve kapıkulu mevcutlarını dondurmaya amaçladı. Kentte ulufe alım ve satımını yasakladı. Kayırılmış kişilerle çarşı esnafının "iratçı" adı altında kul ulufesi almalarını kaldırdı. Tüm bu köklü girişimleri sonucu karşıtları bir iftira kampanyası başlattılar. I. Abdülhamid, Halil Hamid Paşa'nın kendisini tahttan indirip Selim'i (III) padişah yapmaya hazırlandığı iddiasına inandı ve onu idam ettirdi.

İstanbul'daki Rus elçisi Potemkin, Babıâli'yi yeni ödünler beklentisiyle sıkıştırdıkça yeni bir savaş da kaçınılmaz olmaktaydı. İngiltere ve Prusya ise kendi çıkarları açısından Osmanlı yönetimi-

ni buna teşvik etmekteydiler. Yaşlı ve öngöründen yoksun I. Abdülhamid yine de bir savaşın getireceği sıkıntıları düşünebilmekte "İbadullah ayaklar altında çiğnenecekse ben öleyim, daha iyi!" demekteydi. İstanbullular arasında ise Abdülhamid'in kerametini inanmayan yoktu. Oysa, şeyhülislam konağında ve Babıâli'de yapılan meşveretlerden sonra savaş kararı çıktı ve padişah, "Moskof gemileri Sarayburnu'nda bekliyor!" denilerek kandırıldı.

Sadrazam ve Serdar-ı Ekrem Yusuf Paşa komutasındaki Ordu, Mart 1786'da İstanbul'dan tuğ ve sancak çıkartma törenleri yapılarak uğurlandı. 1787'de Rusya'ya ve Avusturya'ya savaş ilanı, İstanbul'da öncekilere oranla daha ağır bir buhranın doğmasına yol açtı. Cephelerden gelen bozgun haberleri ise kentteki sıkıntıları unutturacak düzeydeydi. I. Abdülhamid üzüntüler içinde 7 Nisan 1789'da öldü. Yerine yeğeni III. Selim tahta çıktı.

I. Abdülhamid, on beş yıllık saltanatı boyunca İstanbul'u tanımaya çalıştı. Bu amaçla kentin her semtine ya biniş düzenler ya da değişik kıyafetlere girerek tebdil çıkardı. Kendisini tanıyan bir risale yazarı, I. Abdülhamid'i, kılıç alayından 40-50 gün sonra At Meydanı'nda ulema kavuğu üzerine yeşil destar sarmış olarak gördüğünü, oradakilerce tanındığını, peşinden gittiğini; kulluk (karakol) yeniçerilerine altınlar dağıttığına

tanık olduğunu anlatır. O, böyle şerif, seyyid, derviş kıyafetleri ile çarşıları, pazar yerlerini dolaşır, çeşmeleri, sokakları, iskeleleri denetler, saraya dönünce gördüğü aksaklıkları, sadrazama veya sadaret kaymakamına yazardı. Şeyhülislamın, sadrazamın davetlerini kabul ederek konaklarına gider, yemek yer, hokkabaz, canbaz, lubiyat, tuluat izlerdi. Örneğin, Beykoz'da İshakağa Bah-çesi'nde Gümrükçü ismail Ağa'nın davetine gidecek kadar alçakgönüllü olan padişah, 1776'da sadrazamın verdiği ziyafette "mah-peyker, rânâ, dilber çengilerin, lâtife ile lâtif cünbüşlerini" izleyip neşeleniyordu. Bu sırada, İstanbul'un bir başka semtinde, Rûz-i Hızır'da atlar çayıra bırakılırken, Mir-âhûr-ı Evvel Ağa da, Mirahor Köşkü'nde Enderun halkına "âdet-i kadim üzere tablalar ile peynir ve yoğurt" döşetip ikramlarda bulunuyordu.

I. Abdülhamid, aşırı dindarlığından şeyhlere, hocalara güveni sonsuzdu. Şeyhülislamın salık vermesi üzerine, Bursa'daki Kadiri Dergâhı şeyhini İstanbul'a getirtmiş, keramet sahibidir diye Berat gecesi huzurunda vaaz verdirtmiş, nasihatim dinlemiş ve memleket için dua ettirmişti. Fakat, ne İstanbul'da, ne de ülkede huzurdan eser vardı. Anadolu ve Rumeli, soyguncu eşkıya gruplarının, kendi bölgelerim haraca kesen ve angaryaya koşan ayanların, taşra vezirlerinin baskısı altındaydı. Valiler sık sık ayaklanmaktaydılar. Olanaklar elverdiğince bunların tepelenmesine çaba har-

lardan para kazanmaya doymuyordu. Herkes onun eleştirisinden çekinerek yanına değerli hediyelerle gidiyorlardı. Bu adam, Cezayirli Gazi Hasan Paşa'ya da dalkavukluk ederdi. Lâleli vaizlerinin bir görevleri de Enderun'da vaaz etmektir. O, bu görevinde de ileri geri konuşur, Hasan Paşa'yı göklere çıkarır, başka herkesi kötülerdi. Kendisi her hafta yeni bir "avret alup cerrarlık ettiği" ayıbını görmezdi. Din kurallarını anlatmak gerekirken kürsüde siyaset yapardı. Sonunda Mardin'e sürüldü.

İstanbul Kadısı Hayatizade Mehmed Said Efendi, muhtekirleri cezalandırma- dığı, kentteki zahire kıtlığına çare bulamadığı, gelen malların toptancıdan perakendeciye el değiştirip pahalalanmasına göz yumduğu için 1775'te azledilmişti. Mısır'a ve başka üretim bölgelerine becerikli mübaşirler gönderilerek ürün

22 Şubat 1776 günü Vezir Kethüdası Mustafâ Efendi Eyüb'deki Valide Yalısı'nda Moskof Elçisine ziyafet verdi. 29 Şubat günü Yeniçeri Ağası Bahariye Yalısı'nda, 7 Mart günü de Defterdar Recaî Efendi Kâğıthane'de yine adı geçen elçiye ziyafetler verdiler. Dördüncü ziyafet, Reis (Dışişleri Bakanı) ismail Beyefendi 14 Mart günü Küçüksu'da tertip etti, : : ;

Çünkü, ziyafet olunan Büyükelçi misafir (geçici) olup ayrılmak üzereydi.

Âsitâne'de (İstanbul'da) oturacak Orta-elçi rütbeli Istekfi adlı general bu esnada gelmişti. 19 Mart 1776 Salı günü Divân-ı Hümayun'da nâmesini (güven mektubu) İslâm Padişahına (Abdülhamid) sundu. :.'!.'• :

9 Nisan 1776'da kar yağdı. Kıştan bu güfte kadar kar ve don eksik olmadığından, bu sene meyve hiç olmayacak denebilir. Üzümden gayrisi ateş pahasıdır. : .'..";

Tersane emini, kalyon amelelerinin icâre denen üç aylık toplu ücretlerini; veremediğinden;, Tersâne'de yapılmakta olan kalyonun ameleleri 14 Nisan günü toplandılar: . . ;.

-Tersane emini icâre vermiyor, hele sayla-sal. diyerek ileri geri sözler ettiler. Emin, kalabalığın dağıtılması için zabıtlar gönderince kavga çıktı. Hemen o saat Kaptan-ı Derya: Cezayirli Hasan Paşa erişti. Olası ayaklanmayı bastırdı ye Paşakapısı'na bildirdi. Tersane emini Selim Efendi -azledildi,: Yerine Serdarlar: Kâtibi Mustafa Efendi getirildi. : .'!.'-./•

15 Nisan Pazır gecesi gayrimüslimlerin paskalya gecesi idi. Q gün öylesine bir sıcak ve baskın hava oldu ki eyyam-ı bahurda görülmemiştir. Ama bundan sonra yine kış günleri yaşandı. 24 Nisan 1776'da Moskof Elçisi Röbnin memleketine dönerken yüzden fazla hademesi Müslümanlığı kabul edip burada:

Laleli Câmiin'de vaiz olan Mardinî es-Seyyid eş-Şeyh Mehmed Efendi,: pek çok kapılardan servet ve ücret edinmişti. Onun dilinden ve ithamından korkanlar, sözde duasını almaya giderlerken atıyyeler, hediyeler götürüp gönlünü hoş etmeye çalışırlardı. Kendisi Kaptan Paşa'ya (Cezayirli Gazi Hasan Paşa) yardakçılık edip o İstanbul'da iken yanından: ayrılmamaya dikkat ederkti. Lâleli Camii vaizinin cuma geceleri Enderun'da vaaz vermesi usûl olduğundan Mardinî Efendi de orada, diğer kürsülerdeki gibi uluorta :bazan halkın gidişatına, bazan ileri gelenlerin yaşayışlarına, hattâ devlet işlerine atıp tutar,- -Kaptan Gazi Hasan Paşa gibi vezir varken sadrazamlık mührü ehliyetsiz ve alçak kimselere verilir mi? İyiyi kötüyü fark eden çengi oğlanı, iş ve siyaset bilene tercih ediliyor!.. Demekten çekinmezdi. Oysa haftada bir avret almak, kapı kapı para dilenmek gibi kendi ayıplarını görmezlikten gelirdi. Vaizlerin vazifesi, din, aMâk ve fazilet dersleri vermek iken p, halkı fitneye kıskırtan sözler söylerdi. 30 Temmuz 1776'da bir Hatt-ı hümayun (padişah buyruğu) ile evinden alınıp Mardin'e sürgün edildi, ikibin akçalık gündeliği imtihan ile hak edenlere tevcih olundu. Borçlularında ve Bezazistan'da altmış: kese

akçası çıktı. Bu paraya ve evindeki eşyasına el konuldu

Mür'i't-Tevarih,m, haz. M. M. Aktepe, ist, 1981,-s. 38-39, 41-42

ABDÜLHAMİDİ

35

ABDÜLHAMİD İ ÇEŞMESİ

sevkıyatının artırılmasına çalışılmakla birlikte bunda da başarılı olunamadı. Bunun sonucunda 1782'de Rusya'dan, istanbul'un gereksinimi için buğday ithal edildi. Başkente her yıl Eflâk'dan 160 bin, Boğdan'dan 120 bin koyun gelmekte ve kasaplara dağıtılmaktaydı. Ancak bozulan ilişkiler sonucu bunda da aksamalar başladı. Kasapbaşı ise celeplerden rüşvet aldığı için 1783'te idam edildi. 1787'de ordunun sefere çıkmasının ardından istanbul'da görülmedik bir pahalılık başladı. Yiyecek kıtlığı yeniden baş gösterdi. Herkes o sıkıntı ortamında birbirini kandırma yolunu tuttu. İstanbul'a dışarıdan zahire gelmez oldu. Etin l okkası 18 paraya çıktı. Bir mum l paraya satılmaktaydı. Bu, fiyatların birkaç yıl içinde üç kat artması demekti. Halk, "Halimiz nice olacak?" diyordu. Abdülhamid dedikodulardan haberdar olunca İstanbul kaymakamına neredeyse yalvarır gibi buyruklar yazdı. Kapan tacirleri, Karadeniz'den *zahire* getirmek için savaş gemileri istediler. İstanbul'un iaşesi, cephedeki ordudan da öncelikli, padişahı ve yöneticileri uğraştırmaktaydı. Ama İstanbul, bu kıtlıkta bile eğlencelerden, donanmalardan yoksun kalmıyordu. Örneğin 1775'te, bir tarafta, Fransız büyükelçisi "Büyükdere Bahçe-si'nde sair millet-i küffara ziyafet verüb, kandiller, mumlar ve fişekler ile âheng eylerken" terziler de kendi esnaf gelenekleri uyarınca Alibeyköyü'nde üç gün üç gece teferrüç eylemekteydiler. O sırada Hadice Sultan'ın doğumu ise kentte yedi gün yedi gece şehir donanması, akşamları "sallar ile âteş-bâzlık ve fişek-feşanlık, Tophânelü çengüler, atlu-karınclar, dolaplar, mehterhaneler, mâ-hiyyeler, top ve humbara taklitleri, ha-vayi fişenklerle" gösteriler yapılıyordu.

I. Abdülhamid döneminde İstanbul bir dizi yangın geçirdi. Bunlardan ilki 1777'de Kıztaşı'nda çıktı. Sağa sola ya-

yıldı. O günlerde ikinci bir yangın da Tavşantaşı'nda parladı. 1779'da Arabacılar Kârhanesi yangını o civarı kül etti. Aynı günlerde ikinci bir yangın, Osmanlı padişahlarının uzun bir zamandan beri oturmadıkları, yer yer çökmüş ve viraneleşmiş bulunan Üsküdar'daki Kavak Sarayı'nı tutuşturdu. O çevredeki sıralardan sıçrayan kıvılcımlar bu görkemli saray harabesini tamamen yok etmeye yetti. Yine o yıl üçüncü bir yangın Destereçilerbaşı'nda bir berber dükkânından başladı. Yirmi saat sürdü ve pek çok insanın ölümüne neden oldu. Kurtulanlar yol ve kül üstünde kaldılar. Bir hafta sonra Kalaycılar Köşkü civarında bir

yangın daha başladı. Abdülhamid, devlet ileri gelenleriyle bir yangın yerinden ötekine koşuyordu. Halkın inancına göre padişah gelince yangının durması(O) gerekiyordu. Nihayet uğursuz 1779 yılının son büyük yangını Kü-çükpazar'ı kasıp kavurdu. 1780'de Nişancı tarafları yandı. Padişah ve vezirler, yangın söndürenlere doğrudan buyruklar verdiler.

İstanbul'un en sık yangın çıkan semtlerinden olan Cibali, bu yıl bir kez daha tutuştu. Aynı gün bir yangın da yeniçeri kışlalarında başladı ve beş altı oda tamamen yandı. 1782 *yazında*. Sa-matya'da Harabatlar civarında Kereste -ciler'de başlayan yangın yüzlerce evi kül etti. Ardından iki gün süren Balat yangını çıktı. Bu büyük yangın, Sultan Selim'e, Hırka-i Şerife ve Karagümrük'e *kadar* olan semtleri kül dağına çevirdi. Yedi bin dolayında ev yandı. Asıl yangın yine o yılın 21 Ağustos günü Ciba-li'de başladı. Tarihlerle "Harik-ı Kebir" adıyla geçen bu felaket, Horoslu değirmeni yanındaki Mavnacı Ali'nin evinden yayıldı. Yedikule'ye kadar genişleyen yangın alanı, Marmara kıyısında Narlıkapı, Samatya, Davutpaşa, Langa, Yenikapı semtlerini de içine aldı. Sur

I. Abdülhamid'in yaz aylarım geçirdiği Beşiktaş Sahilsarayı. M. d'Ohsson'un *Tableau Generale de L'Empire Othoman* adlı kitabından gravür, 18. yy sonu. .
Ara Güler

dışında Topkapı, Mevlevihane Yenika-pısı, Silivri Kapısı civarları da tutuştu. Beri *tarafta* Haliç kıyısında Ayakapı-sı'ndan Odunkapısı'na değin semtler, sur içerisinde ise Ağakapısı'ndan Sultan-se.lim'e doğru yamaçlar, Hasanpaşa Hanı, Sakızağacı, Emir Buharî, Koska ve Sadîler Tekkesi civarları, Aksaray, Cerrahpaşa, Avratpazarı, Molla Gürani ve Yüksekaldırım, Davutpaşa Camii çevresi, Yeniodalar, Hekimoğlualipaşa semti, Kocamustafapaşa tamamen yandı. Bilanço 20 bin evdir. Evsiz barksız kalan İstanbullular, Fatih, Laleli, Sultan Selim camilerine, At Meydam'na, çukur bostanlara taşındılar. Yangın sırasında mal kurtarma ve yağmalama derdine düşen yüzlerce insan da öldü.

1784'te, yirmi yedi saat süren bir başka yangın Edirnekapı'da Kiremit ma-hallesi'nde çıktı. Abdülhamid döneminin sonuncu yangını 1788'de Babıâli'de Kethüda Kâtibi odasında çıktı. Bu ateş, eski Paşakapısı'nın divanhanesini, Ket-hüdabeğ, Reis Efendi dairelerini, matba-hını, alt ve üst kat kalemlerini, çavuşba-şı ve arz odalarını, en son Havuzlu Köşk'ü yaktı. Sarıkçı odası, yatak odası, hazine dairesi yangından kurtuldu. Tarihçi Cevdet Paşa'nın deyimiyle, yangın Babıâli'de evrak dolaştıran hademe gibi, girmedik kapı bırakmamıştı! Babıâli evrakının epeycesi yandı. Paşakapısı'nın harem dairesi ile yangından kurtulan bölümler, geçici olarak devlet çalışmalarına ayrıldı.

I. Abdülhamid, 1776'da bir nizamname çıkartarak yoksulların orta hallilere, orta hallilerin zenginlere bakıp giyim kuşam edinmelerini, israfı önleme

gerekçesiyle yasakladı. Saray halkından vezirlere, sivil memurlara, askere, esnafa ve halka, başka başka kıyafetler öngöröldü. İkinci bir fermanla sefihane yaşayan kimselerin hademelerini kadın giysileri giydirip sıkma ve şeritli, yakası

oymalı, yenleri sırmalı entarilerle dolaştırmaları yasaklandı. 1783'te, önceki buyrukların yürümediği anlaşılnca aynı konularda bir ferman daha çıkartıldı. 1785'e doğru İstanbul'da tütün içimi öylesine yaygındı ki, bir toplulukta on beş kişi varsa ancak birkaçı tütün içmiyordu. Bir çubuk takımı beş kese akçeye kadar satılmaktaydı. Kadınlar ise murassa ve telli paşmaklara aşırı ilgi göstermekteydiler. Bunu öğrenen padişah, halkı beyhude israftan yasaklama kararma vardı. Yeni bir fermanla "Duhan çubukları imamelerini altun kakma ve envai cevahir taşları ile bezemeyi, bunların üçer beşer yüz kuruşa alunub satılmasını, keزالık nisvan tairesinin tahta pâbuşlarma sim kabara ve sırma işletmelerini" yasakladı.

İleri yaşta tahta çıkan I. Abdülhamid, harem yaşamını seviyordu. 11 kadını vardı. Bunlardan 12 sultan (kız) 8 şehzade (erkek) çocuğu olmuştur. Oğullarından Mustafa (IV) ve Mahmud (II) ileride tahta çıkmışlardır. Kadınlarından Ayşe Sineperver, çeşmeler, Binnaz Kadın vakıf tesis etmiş, Mehtâbe Kadın kitaplar vakfetmiştir. II. Mahmud'un annesi olan Nakşidil Sultan'ın Fatih'te türbesi, Alemdağ'da ve Sultanahmet'te çeşmeleri, Fatih'te sebili vardır. Abdülhamid'in, başkadım Ruhşah Hadice'ye yazdığı aşk mektupları onun hükümdarlık kişiliğiyle bağdaştımlamaz üslupta, samimi duygular yansıtır. Kızların-dan Esmâ (Küçük) Sultan, İstanbul çevresinde birçok çiftlikler edinmiş, Eyüp'te, Maçka'da birer saray, Boğaziçi'nde Tırnakçı ve Ortaköy yalılarını yaptırmıştır. I. Abdülhamid'in çocuklarına düşkün olduğu, aile yaşamına ilgi duyduğu, kadınları, kızları ve şehzadeleri ile yaz aylarını Karaağaç'ta, Beşiktaş Sahilsarayında geçirdiği bilinmektedir. Kızı Esmâ Sultan, babasının ölümünden sonra görkemli bir yaşam sürmüş, giyim kuşamı, zevke ve eğlenceye tutkunluğu, mesirelere kalfa ve cariye-leriyle gidişi, İstanbul hanımlarına örnek olmuştur.

L Abdülhamid'in İstanbul'a kazandırdığı kurumlardan Bahçekapı-Sirkeci arasında adıyla anılan cadde üzerindeki Hamidiye İmareti sonradan yıkılarak yerine Dördüncü Vakıf Hanı yaptırılmıştır. Yine, adını taşıyan Hamidiye Türbe-si'nde kendisinden başka soyundan gelen birçok hanedan bireyi gömölüdür. Külliye-yi bütünleyen sebil, Soğuk-çeşme'ye taşınmıştır. Sıbyan mektebi, medrese ve kütüphanesi de yıkılmıştır. Kütüphanesi'ndeki 1.500 dolayında yazma nadir eser halen Süleymaniye Kü-tüphanesi'ndedir. Beylerbeyi'nde annesi Râbia Sultan adına, eski Beylerbeyi Sa-rayı'nın Hırka-i Şerife Odası arsasına bir cami ile hamam ve sıbyan mektebi yaptırdığı gibi, aynı yerde iskele meydanına, Çınarönü, Havuzbaşı, Araba Meydanı ve Kısıklı'ya birer çeşme, Emirgân'da bir cami ile hamam ve dükkânlar,

I. Abdülhamid Türbesi, Bahçekapı

AH Hikmet Varlık, 1993

Dolmabahçe'de birer çeşme tesis etmiştir. Topkapı Sarayı Harem Dairesi'nde adım taşıyan bir mabeyin dairesi ile haremın en güzel mekânlarından kabul edilen bir yatak odası vardır. Beşiktaş Sahilsarayı'na yeni köşk ve kasırlar ekletmiş, yanan Hırka-i Şerif Camii'ni de yeniden yaptırmıştır. Bebek tenezzüh-gâhındaki kasr-ı hümayunu (Bebek Kasrı) onartmış, Babiâli'nin Alayköşkü karşısındaki ana kapısı önündeki dükkânları kamulaştırarak bir meydan düzenlenmesini ve yolun genişletilmesini sağlamıştır. Harap durumdaki Yediku-le'nin onarılması da onun dönemindedir. Yeniçeri Ocağı'nın ıslahı, lağımıcı ve humbaracı ocaklarının örgütlenmesi, Fransa ve İngiltere'den uzmanlar getirtilerek eski kurumların modernleştirilmesi I. Abdülhamid'in ilgi duyduğu hizmetlerdir. Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın, donanmayı yenileme çabasını desteklemiş, Mühendishane-i Bahri-i Hümayun adı verilen ilk modern askeri teknik okulun açılmasına izin vermiştir. Haliç'teki Riyaziye Mektebi'nde Baron de Tott ile Kampel Mustafa'nın dersler vermesi de onun dönemindedir. 1776'da Tersane Mühendishanesi, 1784'te İstihkâm Mektebi faaliyete geçirilmiş, bu okullarda da İstanbul'un ünlü bilgin-hocaları Gelenbevî İsmail, Kasap-zâde İbrahim efendilerin yanında Fransız uzman de la Payette de dersler vermiştir. Tophane'ye ve top dökümüne önem veren I. Abdülhamid, bütün saltanatı boyunca bu konuyla ilgilendi. Onun, bir seferinde, çok özel bir gelenekle ve anadan doğma çıplak yüzlerce işçinin çabasıyla, gerçekleştirilen, tüm devlet erkânının katıldığı top dökümü törenine Rusya elçisi Röbnin'i yanına *alarak* gittiği bilinir. Tophane'deki yenileştirmeler için Fransa'dan gelen Fran-çois Alexi, ekibiyle birlikte henüz çalışmaya başlamışken 1787'de yeni bir savaş dönemine girilmiş ve bu ekip geri gitmiştir. İbrahim Müteferrika'nın kurduğu İstanbul'daki devlet matbaası,

uzun bir işlevsizlikten sonra Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın teşviki ile Râşid ve Vâsıf efendilerin yönetiminde faaliyete geçmiştir.

Şam'da Havran bucağında saklanan Hz Muhammed'in ayak izini taşıyan "Nakş-i kadem-i şerif taşı" İstanbul'a getirten Abdülhamid, bunu türbesine koydurmuş, bu taş daha sonra Topkapı Sarayı Mukaddes Emanetler Dairesi'ne alınmıştır.

Bibi. A. Vâsıf, *Mehâsinü'l-Âsâr veHakâikü'l-Ahbar*, (Yayımlayan: Mucteba İngürel), ist., 1978; *Tarih-i Cevdet*, I, II, IV; Zaimzade Mehmed Sadık, *Vak'a-i Hamidiye*, İst., 1289; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1-2; C. Bay-sun, "Abdülhamid I", *İA*, I; Uluçay, *Padişahların Kadmları; Mür'i't-Tevarih*, III.

ABDÜLHAMİD I CAMÜ

bak. BEYLERBEYİ CAMİİ

ABDÜLHAMİD I ÇEŞMESİ

bak. MAHMUD II ÇEŞMESİ

ABDÜLHAMİD I ÇEŞMESİ

Emirgân'da Muvakkithane Caddesi ile Boğaz sahil yolunun köşesinde, Çınaral-tı denilen kahvehanenin bitişiğindedir. Yolun diğer köşesinde ise I. Abdülhamid'in yaptırdığı cami vardır (bak. Emirgân Camii).

Kitabelerine göre her iki yapı da aynı tarihlerde inşa edilmiştir. 1197/1782 tarihli olan çeşme günümüze, orijinal durumundan hiçbir şey kaybetmeden gelmiştir.

Mimarisi ve süslemesi devrinin ba-rok-rokoko üslubunu yansıtır. Sekiz cepheli, dört musluklu ve haznelidir. Tümüyle mermerden inşa edilmiştir. Çatı çıkıntılı ve ahşaptır. Saçaklar ahşap ve kasetli süslemeye sahiptir. Çatının ortasında sekizgen tambura oturan bir küçük kubbesi vardır. Dört ana yöndeki musluklu, mermer yalaklı cephelerin arasında kalan ara cepheleri ise sadedir ve üst seviyelerinde birer kitabe bulunur. Yalakların üst hizalarında bu cephelerde birer mermer platform (koyalık) yer almaktadır. Her cephedeki *aynalar* ve alınlıklar da ayrıca kitabelidir. Kitabeler Yesarî Mehmed Esad Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Aynataşların-daki kitabelikler birer ayet-i kerime ihtiva eder. Doğu cephesindeki alınlıkta Sultan Abdülhamid'in tuğrası da yer almaktadır. Cephelerin tümünde stilize bitkisel dekor hâkimdir. Kitabe kenarları ve ayna kemerleri Osmanlı rokoko üslubunun zarif örnekleridir. Cepheleri bitıştiren kenarlar boyunca köşeli ve yivli birer sütunçe yer alır.

Çeşmenin yapıldığı dönemde suyu Belgrat Ormanı'nda Valide Bendi'nden alınırdı. Bu suya daha sonraları II. Mahmud Bendi'nin suyu da katılmıştır. Bu tesis Taksim su şebekesini oluşturmuştur. Bu suyun Boğaz çeşmelerine ayrılan koluna Başlısu denir. Çeşme halen akmaktadır. Orijinal suyolları bozulma-

ABDÜLHAMİD I KÜLLİYESİ

36

37

ABDÜLHAMİD I MEDRESESİ

miş olduğundan çok lezzetli olan Başlı-su'dan Emirgân'a yolu düşen herkes tatmadan geçmez.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 128; G. Ertürk. *İstanbul Meydan Çeşmeleri*, (İÜEF Yayınlanmamış Lisans Tezi), İst., 1982, s. 49. ZİYA NUR

SEZEN

ABDÜLHAMİD I KÜLLİYESİ

İstanbul'un önemli ticaret merkezlerinden Eminönü-Sultanhamam ile Sirkeci arasında Bahçekapı denilen yerde Ha-midiye Caddesi kenarındaki Dördüncü Vakıf Mani'nin güneyinde, tam karşısına isabet eden yapı adasının merkezindedir.

Külliyenin imaret, sıbyan mektebi, sebil ve çeşme ile meydana gelen bölümünün yerinde bugün Dördüncü Vakıf Ha-m(->) vardır. Medresenin bulunduğu yerde ise sıra dükkânlar sınır teşkil eder.

Medresenin doğusunda ise türbe-ye haziresi yer almaktadır. Medresenin güneyinde mescit bulunmaktadır. Mescidin batısında Yıldız Baba Türbesi ve Yıldız Hamamı kütüphaneye sınır oluşturur.

Külliyeye ait imaret ve sıbyan mektebi yıktırılmış, sebil ile çeşme de, Gülha-ne Parkı karşısındaki Zeynep Sultan Ca-mii'nin köşesine taşınmıştır. Külliye'nin bugünkü mevcut yapıları, 18. yy'ın son çeyreğinden kalan Osmanlı külliye mimarisinin, günümüzde görülebilen son örneklerini meydana getirirler.

19 Ekim 1775'te İmaret inşaatının başlaması ile külliye'nin temeli atılmıştır. *Tarih-i Cevdet* 'te bu temelin atılışı anlatılmıştır. Ayrıca Hüseyin Ayvansarayî'de *Hadîkatü l-Cevâmi* adlı eserinde imaretin iki yöne açılan iki ayrı kapısı ve bunların dış kısımlarında birer de çeşmeleri olduğunu anlatır ve tarihlerini 1777 olarak verir.

Külliyenin diğer yapılarından sıbyan mektebi 1777, medrese-kütüphane-mescit-arasta yapı topluluğu 1780, türbe ise 1789 yıllarında tamamlanmıştır.

İmaret ve Sıbyan Mektebi: Külliye'nin Hamidiye Caddesi'nin kuzey bölümünde kalan yapıları 1913 yılından önce yerine Dördüncü Vakıf Hanı'nın yapılması gayesiyle yıkılmıştır. Bu yapıların (ima-

ret ve sıbyan mektebi) birleşik güney kenarlarının Hamidiye Caddesi'ne paralel olduğu, diğer kenarları ile birlikte pek de düzgün olmayan bir dörtgen meydana getirdiği, yapının ortasında bulunan revaklı avluya hücrelerin açıldığı, cephesinin barok üsluplu süslemelerle kaplandığını elde kalan fotoğraflardan anlıyoruz.

Sebil ve Çeşmeler: Sıbyan mektebinin Hocapaşa veya bugün Sirkeci denilen semte bakan köşesine 1774-1778 yılları arasında yapılan çeşmeler de sebil ile birlikte Dördüncü Vakıf Hanı yapılacağı sırada Zeynep Sultan Camii'nin kuzeyinde kalan köşeye nakledilmiştir. Bugün oldukça bakımsız kalan eser, barok üslubundadır.

Medrese: Külliye'nin günümüze kalan son yapılarından olan medresenin kütüphane ve mescit ile birlikte 1780 tarihinde yapıldığını Yıldız Hamamı Sokağı'na açılan cümle kapısının üzerindeki kitabesinden öğreniyoruz. Kitabe Sey-yid Yahya Tevfik Efendi tarafından manzum şekilde

düzenlenmiştir.

Medresenin kuruluşu ile ilgili diğer önemli bilgiler ise külliye'nin 15 Muharrem 1195 (11 Ocak 1781) tarihli vakfiyesinde verilmektedir.

Vakfiyede, medresede görev alacaklarda aranan özellikler, ücretleri, görevleriyle öğrencilerin nasıl terfi edecekleri, nasıl ve ne zaman, hangi dersi okuyacakları vb gibi önemli mali ve idari yönetmelik maddeleri açıklanmaktadır.

Ortaçağ'da Anadolu medreseleri genelde avlulu ve kubbeli denilen iki ana sınıfa yerleşirken Osmanlılar döneminde yapılan medreselerde bir tek plan tipine yönelim görülmektedir. Bu avlu-eyvanlı medrese tipinin biraz daha gelişerek üç ana bölümde toplanmasıdır. Bunlar selatin külliyesi medreseleri, müstemilat medreseleri ve müstakil medreseler diye açıklanabilir. Hamidiye Medresesi müstakil medreselere dahildir. Bu medreseler bir camie bağımlı olmadan başlı başına medrese olarak inşa edilmişlerdir.

Alt grup olarak Hamidiye Medresesi küçük bir manzume meydana getirenlerdendir. Bunlarda daha sonra banisinin türbesi, imaret, sıbyan mektebi, kü-

I. Abdülhamid

Külliyesi'nin

Dördüncü

Vakıf

Ham'ndan

alınmış

kuzeybatıdan

görünümü.

Nazım Timuroğlu,

1993

tüphane, hamam gibi yapılar eklenmektedir. Yakınında büyük bir cami vardır, fakat onun müstemilatı değildir. Özellikle mescidi diğerlerine göre daha farklı bir yerde planlanmıştır. Ayrıca medresenin oldukça düz bir araziye yerleşmesine rağmen hücrelerinin zemininin avluya göre yüksek tutularak altta bir bodrum katı meydana getirilmesi de farklı bir özellik olarak görülmektedir. Medrese ve eklentileri, İstanbul'da yapılan ve bir padişah tarafından inşa ettirilmiş son külliye'nin günümüze kalan parçasıdır.

Kitabenin olduğu kapıdan medreseye girildiğinde önce kare şeklinde üstü kapalı bir avluya varılır. 5,50x5,50 m ölçülerinde olan bu mekânın üstü iç tepe noktası 5,20 m gelen bir aynalı tonozla kaplıdır. Avludan sonra karşısında ikinci bir kapıdan geçilen uzunlamasına dikdörtgen planlı

medresenin iç avlusuna geçilir. Avlu 16,00x31,30 m ölçüle-rindedir. Etrafı volütlü başlıklı 30 mermer sütunla çevrilidir. Avlunun üstü medreseyi kullanan istanbul Ticaret Borsası tarafından betonarme kolonlara taşıtılan, uzun kenarlarında aydınlık fenerleri olan bir çatı ile kapatılmış ve içerisine de revakların önlerine borsanın acente odaları yaptırılmıştır.

Aslında tek kadı planlanan medresede avlu, giriş katında bırakılmış, çevrenin yüksek yapılar ile çevreleneceği kabul edilerek revak kotu yüksek tutulmuştur. Revakların üstleri çapraz tonozlar ile kapatılmıştır. Revaklara cümle kapısından sonra gelen ikinci kapının iki yanından sekiz rıhtlı merdivenler ile çıkılır.

1926'da yıkılması şartı ile istanbul Borsası'nın kullanımına bırakılmış olan medrese borsa tarafından yıktırılmamış, ihtiyaçlarına cevap verecek bir biçimde düzenlenerek restore edilmiştir. Günümüzde de gayet iyi durumdadır.

Kütüphane: Cümle kapısından girilen avlunun güneyinde yer alan merdiven, ikinci katta üstü aynalı tonoz ile örtülü bir hole varır. Bu hol doğu ve batı duvarlarında açılmış birer taş söveli pencere ile aydınlatılmıştır. Merdivenin karşısında üç rıht ile çıkılan bir koridor yer alır. Kitap okuma salonuna bu koridorun sonunda ve solunda, üstünde kitabe olan bir kapıdan girilir. Kapıdan girilince aynalı tonozla örtülü kare bir mekâna varılır. Buradan sağa dönülünce üzeri yine aynalı tonoz ile örtülü asıl kitap okuma mekânına gelinir. Salona holden sonra bir seki ile çıkılır. Planda kuzey duvarı köşeleri kırk beş derecelik açı ile kırılarak dışarıdan ikişer tane görünen pencerelere içeriden bir pencere görüntüsü sağlanmıştır. Sekinin başladığı çizgide sağda ve solda ikişer adet sütun bulunmaktadır. Bunların başlıkları stilize edilmiş iyon tarzındadır. Sekiye ayakkabı ile çıkılmaması planlanmıştır. Kitap okuma salonunun güney duvarına açılan bir kapıdan ciltthaneye geçil-

mektedir. Ciltthane, bir büyük, iki küçük aynalı tonoz ile örtülüdür.

Mescit: Medresenin uzunlamasına dikdörtgen planlı avlusu ve etrafını çeviren hücrelerinin meydana getirdiği ana yapısının güney kanadının orta aksına köşeleme gelecek şekilde biraz uzağına yerleştirilen mescide, avludan girilen bir geçitle varılır.

Geçidin doğusunda ikisi medrese ve mescit duvarlarına yapışık dört sütun, batısında ise arka bahçeye açılan kapının bulunduğu taş tuğla karışık malze-

Yüzyıl başında çekilen

bir fotoğrafta

I. Abdülhamid Külliyesi'nin

sıbyan mektebi ve
sebili (üstte).

IAM, Encümen Arşivi, no. 363

Hamidiye Sebili olarak anılan bu sebil şimdi Gülhane Parkı'nın karşısında Zeynep Sultan Camii'nin önünde yer almaktadır (solda). *Ara Güler*

me ile yapılmış bir duvar bulunur. Bu şekilde ortaya çıkan koridor geçidin üstü, beşik tonoz ile örtülüdür. Geçidin sonunda karşımıza çıkan kapıdan mescide girilir, içten içe bir kenarı on metre olan mescidin duvarlarında taş ve tuğla karışık kullanılmıştır. Duvarlar 9,50 m çapında zeminden 8 m yükseklikte bir kubbe ile örtülüdür. Dört cephesinde de iki sıra halinde pencereler olan mescit bugün iki kata bölünmüştür. Mihrabın yeri belli olmasına rağmen tam olarak görülmemektedir.

Arasta: Medresenin ana yapısının kuzey duvarı ile Hamidiye Caddesi arasında kalan sıra dükkânlar, günümüzde cephe özelliklerini kaybetmiştir. Aynı şekilde önceden tonoz örtülü olan üstleri bugün düz bir çatı ile kapatılmıştır.

Türbe : I. Abdülhamid 1789'da ölünce külliye'nin içindeki türbeye defnedilmiştir. Ayrıca kendinden sonra gelen padişahlardan IV. Mustafa da aynı yerde gömülüdür. Türbe Aya Logütkon Manastırı'nın yerine 1789'da yaptırılmıştır. Mimarı Mehmed Tahir Ağa'dır. Barok stilindeki türbenin planı köşeleri yuvarlatılmış bir karedir. Türbenin diğer bir mimari özelliği karenin yuvarlatılmış köşelerinde trompların olmasıdır. Türbenin kare duvarlarının üzerindeki kasnak, kubbeyi taşır. Dış görünüşü iki katlıdır. Alt sıradaki pencereler dövme demir, boğumlu, kare parmaklıklarla üst sıradakiler ise petek camlıdır. Türbenin Hamidiye Caddesine bakan kuzey duvarının kesik köşelerinde ve pencerelerin iki yanında dört adet barok tarzında, mermerden çeşme yapılmıştır. Kubbesi kurşunla kaplı olan türbeye güneyden girilir. Haziyesi ise türbenin güneyinde ve batısında yer almaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 175-177, 240; Evliya, *Seyahatname*, I, 304; *Tarih-i Cevdet*, I, 46, II, 102; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, I, 171-176; Kumbaracılar, *Sebiller*, 45; Eyice, *istanbul*, 23; M. Gümbür, "I. Abdülhamid Vakfiyesi ve Hamidiye Kütüphanesi", *DTCFD* (1964), 52-53; S. Eyice, "İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri", *TD*, XI/27 (1973), 146; Müller-Wiener, *Büddlexikon*, 41; İ. Birol Alpay, "I. Sultan Abdülhamid Külliyesi ve Hamidiye Medresesi", *STY*, VIII, (1978), s. 1-22.

I. BIROL ALPAY

ABDÜLHAMİD İ MEDRESESİ

Yavuzselim'de, I. Selim Camii ile Sultan Selim Caddesi arasındaki eski Yavuz Selim İmareti'nin yerine, 1333/1917 tarihinde, Evkaf Nezareti'nce

yaptırılmıştır. Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi yapılarındandır.

6 Nisan 1327/1911 tarihinde çıkartılan bir kanunla İstanbul'daki imaretler kapatılmış, bunların büyük bir bölümü yıkılarak yerlerine gelir sağlayacak yeni binalar yapılmıştır. Bu arada, Bahçekapı'da, I. Abdülhamid Külliyesi'ndeki medrese ile içindeki kitaplık Zahir ve Ticaret Borsası'na dönüştürüldüğünden, bu bina, yine "I. Abdülhamid (Abdülhamid-i Evvel) Medrese ve Kütüphanesi" adı ile, 18 Eylül 1330/1914 tarihinde, din konusunda ilim ve fen uzmanı yetiştirmek amacıyla çıkartılan kanuna uygun bir "medresetü'l-mütehassisin" olarak, aynı yıllarda yıktırılan I. Selim İmareti'nin yerinde yeniden inşa edilmiştir. Kısa kenarı Halic'e bakan bir L biçiminde planlanmış olan yeni medrese 1924'te Cumhuriyet Kız Lisesi'ne, 1950'de ise Yavuz Selim Kız Enstitü-

ABDÜLHAMİD İ SEBİLİ

38

39

ABDÜLHAMİD H

sü'ne dönüştürülmüş, son dönüşüm sırasında L'nin güney ucuna kısa bir kanat eklenerek, plana tabanı geniş bir U biçimi verilmiştir.

Cami yönündeki ana giriş kapısı üzerine yerleştirilmiş, üç kartuşlu (çerçevesi) mermer kitabe üzerinde, eski yazı ile, 1194/1780, Birinci Abdülhamid Han Medresesi, 1333/1917 kaydı görülmektedir. İlk tarih Bahçekapı'daki I. Abdülhamid Külliyesi'nin, ikinci tarih ise yeni medresenin yapılış yıllarını belirlemektedir.

Yapının kısa kanadının üst katında yeniden faaliyete geçen Hamidiye Kütüphanesi'ndeki ünlü yazma koleksiyonu, cumhuriyetin ilk yıllarında çıkarılan bir kanunla, 1924'te Çarşamba'daki Murad Molla Kütüphanesi'ne, 1954'te de Süleymaniye Kütüphanesi'ne devredilmiştir.

Evkaf Nezareti başmimarı Ahmed Kemaleddin Bey tarafından tasarlanmış olan yapı, II. Meşrutiyet döneminde yoğunlaşan Batı etkisiyle, geleneksel medrese binalarından iyice uzaklaşmış bir biçimleme anlayışıyla gerçekleştirilmiştir. Taşıyıcı tuğla duvar ve demir putrelli volta döşeme sistemiyle inşa edilmiş olan üç katlı bina, yüksek tavanları, heybetli görünüşü, saygınlık uyandıran simetrik yüzey düzenlemeleriyle, imparatorluğun son döneminde ortaya atılan dine uzmanlık eğitimi için uygun ve gösterişli bir ortam oluşturmaktaydı. I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nin biçimleme ilkelerine uyum gösteren sivri kemerli pencereleri, payandalarla taşınan geniş saçakları, sürekli taş siltmelerine karşın, I. Abdülhamid Medresesi, genel anlamda, bu yıllarda Batı'da geçerli olan yeni Rönesans üslubuna uygun bir biçimde tasarlanmıştır. Eski medreselerde görülen avlu ve revakların

yokluğu, inşaat yöntemlerinin farklılığı, iç mekânlara bol ışık sağlamayı amaçlayan büyük pencereler ve kubbeli tonozlu eski üst örtü sistemlerinin yerine kullanılan kiremit kaplı kırma çatı, yapının 16. yy'da gerçekleştirilmiş olan I. Selim Külliyesi ile bütünleşmesini önemli ölçüde engellemektedir. Son yıllarda iki yapı arasına çekilen taş duvar ise ilişkiyi en aza indirmiştir.

Bibi. Hüseyin Hüsameddin (Yasar) -İbnülemin Mahmud Kemal (İnal), *Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı*, ist., 1335; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, I; Ergin, *imaret Sistemi*, 1939; M. Cunbur, "I. Abdülhamid Vakfıyesi ve Hamidiye Kütüphanesi", *DTCFD*, XXII/1-2 (1964), 17-69; Yavuz, *Mimar Kemalettin*, 227-231.

YILDIRIM YAVUZ

ABDÜLHAMİD I SEBİLİ

bak. HAMİDİYE SEBİLİ

ABDÜLHAMİD H

(21 Eylül 1842, İstanbul - 10 Şubat 1918, İstanbul) Osmanlı padişahı (31 Ağustos 1876-27 Nisan 1909). Sultan Abdülhamid Han-ı Sâni, Sultan Hamid olarak da bilinir. Sultan Abdülmecid ile

Tîrimüjgân Kadınefendi'nin oğludur. Padişahlığının 1878-1909 arasındaki otuz yılı "İstibdat Devri" olarak anılır. Bu dönemde, dış, sorunların ağırlığını gerekçe göstererek baskıcı bir yönetim sürdürmüştür.

Abdülhamid, babası Abdülmecid'in sarayında, Edhem Paşa, Kemal Paşa, Fransız Gardet, Gerdankıran Ömer Efendi, Vakanüvis Lutfî Efendi, Guatelli Lombardi'den özel dersler aldı. Amcası Abdülaziz'le Mısır (1863) ve Avrupa (1867) gezilerine çıktı. Şehzadeligi boyunca İstanbul'daki yaşamını, saray ortamından ve lüksünden uzak geçirdi. Maslak Köşkü'nde oturdu. Tarabya'da da bir çiftliği vardı. Fırsat buldukça yabancılarla görüşürdü. Namık Kemal, Ziya Paşa gibi Türk aydınlarıyla da yakınlığı söz konusuydu. 1876'da, İstanbul'da üç ay ara ile iki padişahın tahttan indi-

H. Abdülhamid

Veliahtlık dönemi *Necdet Sakaoglu*

rilmesi, Abdülaziz'in intiharı, V. Mu-rad'ın çıldırması olayları yaşandı. Abdülhamid, hiç beklemediği bir zamanda, ağabeyi V. Murad'ın yerine tahta çıktı. 31 Ağustos 1876'da Topkapı Sara-yı'ndaki cülus töreninden sonra 7 Eylül günü Eyüpsultan'da kılıç kuşandı. Kılıç Alayı, Dolmabahçe Sarayı-Eyüp denizyolu, Eyüp-Fatih-Topkapı Sarayı karayolu güzergâhında ve geleneksel düzende yapıldı.

II. Abdülhamid saltanatının ilk yılında devlet adamları ve ordu komutanları ile yemekli toplantılar düzenledi. Görüşler edildi. Kâğıthane mesiresine gidip halkın sempatisini topladı. Kışları ziyaret etti. Sık sık

Babıâli'ye, Bab-ı Me-şihat'a, Tersane'ye ve Tophane'ye giderek çalışmaları izledi. Deniz ve Boğaz gezileri yaptı. Bu başlangıç, her kesimde, halka yakın demokrat düşünceli bir hükümdar olduğu kanısını uyandırdı. Sarayın eski düzeninde değişiklikler gerçekleştirdi. Haremin, bir kadınlar cenneti ve haremağaları yuvası olduğu izlenimini silmeye çalıştı. Haremağaları-

nın protokoldeki konumlarını kaldırdı. Üst yönetimde yeni atamalar yaptı. Mid-hat Paşa'yı sadrazamlığa getirdi. İstanbul'da, Tersane Konferansı'nın açıldığı 23 Aralık 1876 günü Meşrutiyeti ilan etti. Parlatmentonun oluşumundan önce 18 Ocak 1877'de Babıâli'de bir Meclis-i Fevkalade toplandı. Burada Bosna-Her-sek, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ sorunları ile Tersane Konferansı'nın gündemi tartışıldı. İstanbul'da her gün gösteriler yapılmakta, Dolmabahçe Sarayı ile Babıâli çevresinde yoğunlaşan bu toplantılarda Rusya'ya savaş açılması istenmekteydi. Meclis-i Fevkalade, bu ortamda, Tersane Konferansı'nın önerilerini geri çevirdi. Büyük devletlerin İstanbul'daki elçileri kentten ayrıldılar. Midhât Paşa, "Millet Askeri" adını verdiği, İstanbullu gönüllülerden bir ordu kurma girişiminde bulundu.

II. Abdülhamid, 5 Şubat 1877'de Midhât Paşa'yı sadareten uzaklaştırdı. Paşa İstanbul'dan ayrılırken "Beni gönderirseniz, Beşikler Körfezi'ndeki düşman donanması üç günde İstanbul'a gelir!" tehdidini savurmaktan çekinmedi. Meclis-i Mebusan'm açılış oturumu 18 Mart 1877'de Dolmabahçe Sarayı mu-ayede salonunda yapıldı ve padişah, özel olarak hazırlanan tahta oturarak kendi açılış söylevinin okunmasını dinledi. Bu sırada halk dışarıda coşkun gösteriler yapıyordu. Meclis sonraki çalışmalarını Ayasofya Meydanı'ndaki Darülfünun (daha sonra Adliye Sarayı) binasında sürdürdü.

27 Nisan 1877'de, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi İstanbul'u paniğe boğdu. Savaş hızla gelişince kent yaşamını doğu cephesi savaşlarından çok Tuna boyundaki ve Bulgaristan'daki savaşları etkiledi. Ordulara cephane, yiyecek ve elbise gönderilmesi, asker şevki, yaralıların tedavisi, fakat en çok sayılan on binlere varan Rumeli göçmenleri, İstanbul'un yaşam dengelerini bozdu. İstanbullular, savaşın tüm sıkıntıları içerisinde, Rus ordularının yaklaşması nedeniyle korku yaşamaktaydı. Bu ortamda, halkın moralini yükseltmek için Plevne savunması ve doğu cephesi başarıları, büyük zaferler olarak duyuruldu. Destanlar, türküler yazıldı. Fakat göçmenlerin büyük çoğunluğunun İstanbul'a dolması, bunların yoksulluk içinde camilerde, medreselerde meydanlarda yatıp kalkmaları, çadırlardan, teneke tahta barakalardan muhacir mahallelerinin oluşması, İstanbulluların belleğinde "Doksan Üç Harbi faciası" olarak yer etti.

II. Abdülhamid bu olumsuzluğu ve savaş koşullarını gerekçe göstererek 13 Şubat 1878'de Meclis çalışmalarını süresiz erteletti. Bu tarih, Abdülhamid'in

istibdat yönetiminin başlangıcıdır. Rus Orduları Başkomutanı Grandük Niko-la'nın karargâhını Yeşilköy'e kurması ile 3 Mart 1878'de Ayastafanos Antlaşması'nın imzalanması ardından kentte yoğun biçimde güvenlik önlemleri alındı.

di, göçmenlerin iskânı için çaba gösterildi. Bunların çoğu Marmara Bölgesi'ne, bir bölümü de İstanbul çevresindeki boş kamu arazilerine ve köylere yerleştirildi. 20 Mayıs 1878'de Çırağan Olayı(->) yaşandı.

II. Abdülhamid, saltanatının ilk iki yılının şokunu atlattıktan sonra Berlin Antlaşması'nın getirdiği barış ortamında, korkutucu ve baskıcı yönetimini uygulama olanağı buldu. Sadrazam ve nazırları sık sık değiştirerek, dışarıya karşı vezirleri birer kukla gibi kullanarak devletin ve İstanbul'un ayrıntıda kalan sorunlarıyla bile doğrudan ilgilenmeye, başladı. 10 Mart 1879'da İstanbul'daki inşaat amelelerinin bir tür greve gitmeleri padişahı daha da ürküttü. Benzeri kıpırdanmaları önlemek için, hafiye ve jurnal örgütlerini kurdu. Dolmabahçe Sarayı'nı, kendisinden önceki iki padişahın burada tahttan indirilmiş olmaları yüzünden güvenli bulmuyordu. Yıldız Kasrı'na çekildi. Burasını pavyonlardan ve çalışma bürolarından oluşan çok iyi korunmaya alınmış bir saray konumuna soktu. 1881'de Abdülaziz'i öldürttükleri gerekçesiyle Midhât Paşa'yı ve öteki sanıkları burada yargılatı (bak. Yıldız Mahkemesi).

1880'li yıllarda kendisini Yıldız'a hapseden II. Abdülhamid, geleneksel törenler dışında dışarı çıkmamaktaydı. Yılda iki kez bayram namazı için Beşiktaş'taki Sinan Paşa Camii'ne iniyor, bir kez Ertuğrul istimbodu ile denizden Topkapı Sarayı'na Hırka-i Şerif ziyaretine gidiyordu. Cuma selamlıkları ise sarayın önündeki Hamidiye Camii'nde düzenleniyordu. Sarayından hiç çıkmayan padişah, İstanbul'un tüm köşe bucağını hafiyeleriyle gece gündüz kontrol altında tutmaktaydı. Esnaftan, ileri gelenlerden kabadayılara kadar herkesin nerede ne yaptığını bilir, kentin her sorunuyla doğrudan ilgilenirdi. Dış siyasal konular kadar ekonomik ve askeri konulara da doğrudan müdahale eder fakat her konuda gerektiğinde sorumlu tutacağı bir başkasının bulunmasına dikkat ederdi. Abdülmecid (1839-1861) ve Abdülaziz (1861-1876) dönemlerindeki borçlanmaların ödenmeyen 252 milyon altın tutarındaki bölümü için İstanbul'da Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulması 1881'dedir. Bu yönetim, İstanbul'da, II. Abdülhamid'in kontrolü dışındaki tek kuruluş olmuştur.

Oldukça hareketsiz geçen 1880-1895 ara döneminde İstanbul'un imarı ve kentsel sorunların çözümü bakımından önemli adımlar atıldığı görülür. 1877'de çıkartılan İstanbul Belediye Kanunu, 1882 tarihli Ebniye Nizamnamesi İstanbul'un bir İmparatorluk merkezi olma ötesinde, büyük bir ticaret merkezi ve liman olarak da organizasyonunu gündeme getirmiştir. Yangın alanlarının ıslahı ve yeni yerleşimlere açılması, altyapı hizmetlerine el atılması, Terkos su şebekesi ve

Hamidiye içme suları tesisi, havagazının yaygınlaştırılması gibi birçok hizmet bu dönemde başarıldı. Padişahın güvenini kazanan ve uzun yıllar görevde kalan Şehremini Rıdvan Paşa^), kent hizmetleri için direktifleri doğrudan Abdülhamid'den almaktaydı.

Halk arasında "Üç yüz on depremi" olarak anılan 1894 depreminde, Suriçi İstanbul büyük zarar gördü. Kapalıçarşı ve çevresi en çok etkilenen bölgeydi. Abdülhamid, kısa sürede bu çevrenin yeniden imarına çaba gösterdi. Alınan önlemlerle İstanbul'un yangın korkusundan uzak kalması da sağlandı. Narh ve fiyat denetimleri düzenli yapılıyordu. Lüks ve israfın önlenmesi, kadınların sokağa çıkmalarının engellenmesi de fiyat istikrarına bir neden gösterilir.

II. Abdülhamid İngiliz elçisini kabul ederken.

The Graphic, 21 Ekim 1876 *Celsus Picture Library*

Bu dönemde, kadınların çarşafı çarşı pazara, işlek caddelere çıkmaları yasaktı. Kapalıçarşı kapılarında, köprü başında polisler, ellerinde makas çarşaf keserlerdi. Bunun nedeni, tehlikeli kişilerin ve suikastçıların da çarşafı kendilerini saklamalarının önlenmesiydi. 1899'da bir irade ile yaşamak ve ferace de salt saray kadınlarına özgü kılındı. Çarşaf ve peçenin ancak mahalle aralarında ve komşudan komşuya gidilirken kullanılabileceği duyuruldu. Bununla birlikte çarşafa ilgi yine bu dönemde başladı ve İstanbullu hanımlar, daha eskilerde kullanılmayan, Halep ve Bağdat işi çarşafı, Avrupa ipeklisinden dikilen koyu renk çarşaf ve kalın peçeyi, Abdülhamid devrinde tanıyıp benimsediler. Maşlah ve yeldirme ile kaş-pusyer üstlükleri genç hanımlar ve kızlar, çarşafı ise yaşlı hanımlar kullanmaya başladılar.

Aynı dönemde erkek kıyafetleri, tepesi dar, asabası geniş, uzun püsküllü

fes, devrik yakalı kolasız gömlek, yazın pike yelek, sof ceket, daireye gidenler için redingot, yollu pantolon, Yıldız Sarayı mensupları için İstanbul, soğuk havalarda pardösü ve palto, yanları es-nekli fotin-rugan kaloş, yağmurda kam-sele, kışın sako ve kundura lastiği modaydı. Törenlerde İstanbul ceketin göğüsleri omuz ve kolları, yaka, kol, kaşık, nişan, şerit, madalya ve kordonlarla doldurulur, ayrıca göğüsler sırma ile işlenmiş olurdu. Tüm bunlar, ekonomik istikrarla birlikte İstanbulluların "Devr-i Hamidî", aydınların ve muhaliflerin ise İstibdat Devri diye adlandırdıkları Sultan Abdülhamid yıllarının dışa vuran özellikleridir.

Dönemin canlı ve renkli gelenekleri ise her hafta yinelenen ve Yıldız Sarayı önündeki Hamidiye Camii çevresinde yaşanan cuma selamlıkları ile ramazan ayı boyunca her düzeyden İstanbullunun ilgi duyduğu Direklerarası eğlenceleri olmuştur. O gün, Beyazıt, Davutpa-şa ve Maltepe kışlarından muzıka takımlarıyla gelen askeri birlikler,

Zühaf ve Ertuğrul taburları yerlerini alır, devlet erkânı, yüksek rütbeli subay ve komutanlar ile ilmiye ricali dizilirler, Abdülhamid, Yıldız Sarayı ile cami arasındaki birkaç yüz adımlık yolu körüklü faytonunda, üzerinde boz renk kaput, karşısında mabeyin müşiri, yanında bir şehzadesi ile geçer, alkış yapılır ve camiye girerdi. Halkın bu töreni izlemesi, bir dizi önlemlerle olurdu. Saray hanımları, elçilik mensupları ve yabancı konuklar ise kafesli arabalar içinde ya da Merasim (Seyir) Köşkü'nden selamlık alayını izleyebilirlerdi. Fotoğraf çekilmesi yasaktı. Fakat Abdülhamid, fotoğrafa ilgi

ABDÜLHAMİD n

40

41

ABDÜLHAMİD H

ABDÜLHAMİD'E YEMEK SERVİSİ

II

Kilercibaşı Osman Bey önde, İkinci Kilerci Hüseyin Efendi ile üçüncü ve dördüncü kilerciler arkada olmak üzere, sepetli çantalar içine koydukları sofraları takımlarını alırlar ve sırma cepkenli, büyük şalvarlı Tablakârbaşı da başına büyük bir tabla koymuş olduğu halde hep beraber Kiler-i Hümayun'dan çıkıp yemek odasının yanındaki taşlığa gelirlerdi. Burada tablayı açılır kapanır bir masanın üstüne koyup sofrayı hazır ederlerdi, iki musahip nöbetçi kapıda beklerdi. Piyatalar, yemek tabakları porselen olup etrafları kırmızı, beyaz altın yaldızlı ve markalı idi. Su takımları da kırmızı markalı idi. Beyaz markalıları da vardı. Bunlar Bakara mamulâtı idi. Annesi Tirimüjgân Kadınefendi'den kalma altın tuzluk daima önüne konurdu. Onu sofrasında mutlak isterdi.

Çatal, bıçak takımları altındı. Öğle yemekleri saray usulü üzere saat on birde, akşam yemekleri de beşte (yani şimdiki saatle 17'de) yenirdi.

Kilercibaşı, emektarlardan Sırnecemal Kalfa'ya tablayı teslim eder, kendisi de yemek müddetince nöbet odasında beklerdi.

Yemek hazır olurolmaz bir hazinedar gelip anneme: "Efendimiz istiyor," derdi. Annem de derhal gider, babamla beraber sofraya otururdu. Babamın ekseriya yediği yemekler şunlardı: Öğle yemeğinde rafadan yumurta veya tereyağda pişmiş yumurta yahut omlet; koyun külbastısı veya kotlet pane; balıklardan mezid veya gelincik balığı; bazen börek; tatlılardan kaymaklı kadayıf, sütlâç veya muhallebi, alafranga tatlılardan şarlot. Akşam yemekleri daima hafifti: Et suyu, bazı çorbalar ve yemişlerden ibaretti. Yemişler arasında da çilek, kavun, karpuz ve şeftaliyi tercih ederdi.

duymaktaydı, istanbul'un ve imparatorluğun albümlerini hazırlatmıştı. Kendi fotoğrafının halk arasında elden ele dolaşmasına izni yoktu. Yalnızca, istanbul'un ünlü fotoğrafçısı Abdullah Bira-derler(~>) fotoğrafım çekme izni alabilmişti. Ama onun, bunu çoğaltıp sattığı öğrenilince 1887'de bir irade ile padişahın resimlerinin basımı ve satışı yasaklandı.

1895 ve 1896'da istanbul, iki "Ermeni patırtısı" yaşadı. Bu olaylar, Ermenilerin yoğun olduğu Doğu Anadolu yörelerindeki eylemlerin başkente yansımalarıdır. O zamana kadar "Millet-i Sadıka" sayılan Ermenilerin, dış tahrikler sonucu ve gizli örgütler aracılığı ile harekete geçmeleri, Abdülhamid'i önlemlere yöneltti. Padişah, Doğu Anadolu'daki Ermenilere karşı, Kürtleri silahlandırdı ve Hamidiye Alayları kurulmaya başlandı. Ermeniler de Abdülhamid'i düşman ilan

Xe \$ fhinlik

Yıldız Sarayı,

Büyük

Mabeytı

II. Abdülhamid

1878'den

1909'a kadar

imparatorluğu

ye başkent

İstanbul'u

buradan

yönetmişti.

Celsus Picture

Library

ettiler, istanbul'daki ilk Ermeni olayı 30 Eylül 1895'te yaşandı. Patrik İzmirli-yan'ın silahlandığı Ermeni militanlar Kadırga semtinde üç gün gösterilerde bulundular. Sultanahmet'e kadar yürüdüler ve terör estirdiler. Abdülhamid, hafiyeleri aracılığı ile, Ermenilere karşı Müslüman halkı, gençliği, polisi, jandarmayı harekete geçirdi. 26 Ağustos 1896'da ise Ermeniler İstanbul'daki Osmanlı Bankası'nı bastılar, bomba attılar. Sonraki yıllarda da Ermeni terörü başkentte sürdü. 21 Temmuz 1905'teki doğrudan Abdülhamid'i hedef alan Bomba Olayı(->) bunların en önemlisi-dir. O yıl, Tabakhane işçilerinin greve gitmeleri, 1906'da Şehremini Rıdvan Pa-şa'nın bir suikast sonucu öldürülmesi, Abdülhamid'in kuruntularını büsbütün

artırdı. Journaller sıklaştı, sansür önlemleri yoğunlaştırıldı.

Beşiktaş sırtlarındaki Yıldız Korusu

içinde, yaşam düzenini bozmayan padişah, yüksek duvarlarla çevrili ve karakollarla korunmaya alınmış bu bölgeyi küçük bir kasaba gibi örgütlemişti. Hükümet neredeyse tüm yetkilerini saraya bırakmış bulunuyordu. Sadrazam ve nazırlar, önemli ya da önemsiz her konu ve karar için Yıldız Sarayı Mabeyin Da-iresi'ne geliyorlar, burada çalışmak zorunda kalıyorlardı. Dünyaya karşı kişisel saygınlığını korumaya önem veren Abdülhamid, 1897'de Yunan Savaşı'nın kazanılmasından sonra, dış propagandaya daha çok önem verdi. Culus ve doğum yıldönümleri için törenler, kutlamalar düzenletti. Kendisi, İstanbul'un hattâ Yıldız'ın dışına çıkmadığı halde birçok hükümdar, prens ve devlet adamı onu ziyarete geldiler. İran şahı Nâsı-reddin, oğlu Şah Muzaffereddin, eski Amerika Birleşik Devletleri Başkanı General Grant, Alman İmparatoru II. Wil-helm, Karadağ, Romanya, Sırbistan, Bulgaristan Prensleri, Zengibar Sultanı bunlar arasındadır. Hükümdar ziyaretlerinin en görkemlisi ve unutulmayanı İmparator Wilhelm'in ve eşinin gelişidir. Aylarca önceden hazırlıklar yapılmış, basın, sürekli Türk-Alman ilişkilerini birinci konu olarak işlemiştir. Wilhelm, uzun sürecek Yakındoğu gezisinin ilk durağı İstanbul'a 18 Ekim 1898'de geldi; Topkapı Sarayını, müzeleri, surları, eşi de Abdülhamid'in harem dairesini gezdiler. Sarayda, padişahla tiyatro izlediler. 22 Ekim'de Hohenzollern yatıyla İstanbul'dan ayrıldılar. Wilhelm bu gezinin anısı olarak Sultanahmet'teki Alman Çeşmesi'ni yaptırmıştır. 1901'de, tahta çıkışının 25. yıldönümü İstanbul'da ve ülkede görkemli törenlerle kutlandı.

Sultan II.

Abdülhamid'in

Yıldız

Camü'ndeki

cuma

selamlığına

katılanları

gösteren bir

kartpostal.

Güzide Erdileh

Ama, 1906'daki 30. saltanat yılı için aynı boyutta törenler yapılmadı.

Abdülhamid, 1882'den sonra İstanbul'un eğitim sorunlarına kendi düşüncesi doğrultusunda eğilmiştir. Öncelikle saltanata bağlı kamu yöneticileri ve subaylar yetişmesini istiyordu. Sanayiinin gelişmesi, tarımın

modernizasyonu, sanat ve iş eğitimi de onun ilgi duyduğu alanlardır. Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk, Sanayi-i Nefise Mektebi, Hendese-i Mülkiye, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane öncelik verdiği okullardır. Darül-muallimin-i Âliye, Mekteb-i Fünun-ı Maliye, Eczacı Mektebi, Hanedan ve soylu aile çocukları için Yıldız Sarayı içinde açılan Şehzadegân Mektebi, taşra aşiret beylerinin çocukları için öngörülen Aşiret Mektebi, Ticaret Mektebi, Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi, Hamidiye Baytar Mektebi, Ticaret-i Bahriye Mektebi, Orman ve Maadin Mektebi, Dilsiz ve Âmâ Mektebi, Kız ve Erkek Sanayi Mektepleri, Darülfünun ile sayıları artan rüştiye ve idadiler, Abdülhamid döneminde İstanbul'daki yeni eğitim kurumlarıdır. Fakat bu okulların öğretim kadroları sıkı bir denetim altında tutulmuş, ders kitapları Maarif Nezareti tarafından, hattâ bazen doğrudan padişahça incelenmiştir.

1879-1886 döneminde açılan 17 rüştiyede, Arapça ve Farsça yanında Fransızca'nın öğretimine de yer verilmesi ilginçtir. 1880'de Aksaray'da öğretmenler için ilk meslek kursu (Darülameliyat) açılması da önemli sayılır. 1881'den sonra İstanbul'da özel okullara ilginin arttığı görülmektedir. Küçük ortaklıklar kurularak Darülfeyz, Burhan-ı Terakki, Numune-i İrfan, Şems-i İrfan vb adlarla açılan bu tür okulların sayısı 1885'te 10 iken 1900'e doğru 30'u bulmuştur. İlk numune mekteplerinin açılışı da bu yıllardadır. II. Abdülhamid döneminde İstanbul'da 12 yüksek ve lise düzeyinde, 20 erkek, 9 kız, 8 askeri, 1 Bahriye rüştiyesi, 19 erkek 3 kız numune ilkokulu ile 264 sıbyan mektebi, 66 Rum, 45 Ermeni, 9 Katolik, 34 Musevi, 3 Bulgar, 11 Protestan okulu bulunduğu saptanmıştır.

Eğitim-öğretimdeki bu gelişmeye koşut olarak İstanbul kültürünün temel taşları sayılan Müze-i Hümayun'un (bugünkü Arkeoloji Müzeleri), Beyazıt Umumi Kütüphanesi'nin, Yıldız Arşivi ve Kütüphanesi'nin, Hazine-i Evrak'ın (bugünkü Başbakanlık Arşivi) kurulması büyük hizmetlerdir. Haydarpaşa'daki görkemli yeni binasında hizmete giren Tıbbiye Mektebi ve buraya bağlı hastaneden ayrıca, II. Abdülhamid'in kendi servetinden ayırdığı para ile yaptırdığı Etfal Hastanesi, Darülaceze günümüze kadar yaşayan kurumlardır. Sansüre ve baskılara karşın, yayın hayatının da aynı dönemde gelişme gösterdiği, değerli birçok yazma eserin basıldığı, yabancı eserlerin Türkçeye çevirildiği, Babiâli semtinde basın kuruluşlarının etkili bir çevre oluşturdıkları ve edebi-aktüel-bi-

linsel içerikli süreli yayınların çoğaldığı görülür. Tiyatroyu seven II. Abdülhamid'in, Yıldız'daki saray tiyatrosunda opera, operet, çeşitli yabancı oyunlar yanında Âbdürrezzak ve öteki ünlü komiklerin tuluat sergiledikleri bilinmektedir.

II. Abdülhamid'in son on yıllık saltanatı olaylarla doludur. 1889'da kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin uzun bir hazırlıktan sonra ilkin Rumeli'nde

başlattığı eylemlerin İstanbul'a yansıması sonucu 24 Temmuz 1908'de İkinci Meşrutiyet İlan edilmiş ve Abdülhamid, otuz yıllık kişisel yönetimini noktalamak zorunda kalmıştır. Hafiyeliğin ve

i

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmeden önceki son fotoğrafı.

TBTTV"Arşivi

jurnalciliğin yasaklanması ise İstanbul'u sanki bir kâbustan uyandırmıştır. Halk, öğrenciler, askerler sokaklara düştü. Gösteriler, mitingler her tarafa yayıldı. 31 Temmuz 1908 günü Cibali Tütün Rejisi işçileri, 28 Ağustos ve 15 Eylül'de demiryolu işçileri 22 Eylül'de Orosdi-Back Mağazaları işçileri grev yaptılar. 14 Eylül günü Ahrar Fırkası kuruldu. 7 Ekim'de İstanbul'da büyük bir mitingle Yunanistan, Bulgaristan ve Avusturya aleyhine gösteriler yapıldı. Basın, sınırsız bir özgürlük ortamında dilediğini yazmaya başladı. Yüzlerle dergi ve gazete yayın yaşamına girdi, ama çoğu kısa sürede kapandı.

Bu ateşli ortamda yapılan seçimler sonunda oluşan Meclis-i Mebusan 17 Aralık 1908 tarihinde toplandı. II. Abdülhamid, altın işlemeli saltanat arabası ile Ayasofya'nın karşısındaki binaya gelerek açılıшта hazır bulundu, izleyen günlerde İstanbul'da bir dizi suikast gerçekleşti, grevler sürdü, İstanbul gümrük hamallarının grevi (20 Mart 1909) bunların en etkilisidir. *Serbesti* gazetesi başyazarı Hasan Fehmi'nin 6 Nisan 1909'da öldürülmesi tansiyonu iyice yükseltti. Otuz Bir Mart Olayı (13 Nisan 1909)(-0 bundan bir hafta sonradır. Gerici eylemleri, Hareket Ordusu'nun(-0 İstanbul'a gelişine değin (24 Nisan) sürdü. Meclis-i Mebusan, Meclis-i Milli adı ile çalışmalarını Yeşilköy'de devam ettirmek zorunda kaldı. Meclisin 27 Nisan günkü oturumunda II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi kararlaştırıldı. İstanbul'dan uzaklaştırılması uygun görülen II. Abdülhamid, ailesiyle birlikte trenle Selanik'e gönderildi. Balkan Savaşı öncesine değin burada kalan eski padişah, 1 Kasım 1912'de Alman Elçiliği'nin Lor-ley yatı ile İstanbul'a getirilerek Beyler-

ABDÜLHAMİD H CAMÜ

42

ABDÜLHAY EFENDİ

beyi Sarayı'na yerleştirildi. 10 Şubat 1918'de öldü ve büyükbabası II. Mah-mud'un Divanyolu'ndaki türbesine gömüldü. Ölüm haberi Meclis'te okunurken milletvekilleri ayakta dinlediler. Tahttan indirildikten sonra İstanbul dışına çıkartılan tek Osmanlı padişahıdır.

II. Abdülhamid gerçek bir sanatkârdı. Alman Kari Jansen'den marangozluk ve oymacılık öğrenmişti. Bu alandaki birçok eseri, halen müzayedelerde

satılır. Yıldız Hamidiye Camii'nin çifte hünkâr mahfillerinin gül ağacından kafesli cumbaları da onun yapısıdır. Değerli eşyalara meraklıydı. Yıldız Kütüphane-si'nde topladığı on bin cilt dolayındaki eser, İstanbul ve imparatorluk için hazırlattığı fotoğraf albümleri, daha sonra İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nin zenginliğini oluşturmuştur. Saraydaki marangozhanesinde *bizzat* çalışırdı. Saray'da ayrıca bir silah müzesi, bir demirhane ve bir porselen imalathanesi vardı. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişinden sonraki günlerde, Yıldız yağması denen olay sırasında saraydaki birçok eşya ile birlikte Abdülhamid koleksiyonlarının, katalogların ve albümlerin tahrip edilmiş olması önemli bir kayıptır.

İstanbul'da II. Abdülhamid'in yaptırdığı ve onun adını taşıyan (örneğin Hamidiye Suyu) birçok çeşme, cami, kışla, okul vardır. Uzunca ve kalıplı bir fes formuna da Hamidiye denmiştir. Tahttan indirildikten sonra İstanbul basınında hakkında yüzlerce fıkra, dedikodu, iddia yayımlanmış, karikatürleri çizilmiştir. II. Abdülhamid, İstanbul yaşamını, kültürünü etkileyen sonuncu Osmanlı padişahı kabul edilir. Beylerbeyi Sarayı'nda gözetim altında iken kaleme aldığı sanılan anıları sonradan yayımlandığı gibi, kızları Ayşe ve Şadiye Osmanoğlu da bu döneme ilişkin anılarını yazmışlardır.

Bibi. İnal, *Son Sadrazamlar*, I-II; Daniş-mend, *Kronoloji*, IV; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII; Said Paşa, *Hatırat*, I-III, ist., 1328; Kâmil Paşa, *Hatırat*, İst., 1329; Ali Fuad Türk-geldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiye*, III, Ankara, 1966; Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, İst., 1931; Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, İst., 1986; H. Y. Şehsüvaroğlu, "Sultan İkinci Abdülhamid", *Resimli Tarih Mecmuası*, no. 61-70, İst., 1955; *Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, (yay. î. Bozdağ) İst., 1975; Nahit Sırrı Örik, *Abdülhamid'in Haremi*, İst., 1989; Ahmed Saib, *Abdülhamid'in Evâü-i Saltanatı*, Kahire, 1326; Osman Nuri-Ahmed Refik, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, I-III, İst., 1327; Abdurrahman Şe-ref-Ahmed Refik, *Sultan Abdülhamid-i Saniye Dair*, İst., 1337; Ali Said, *Saray Hatıraları: Abdülhamid Han'ın Hayatı*, İst., 1338; Ziya Şakir, *II. Sultan Hamid, Şahsiyeti ve Hususiyetleri*, İst., 1943; İlber Ortaylı, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı imparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara, 1981; Sir Henry F. Woods, *Türkiye Anılan*, (çev. F. Çöker) İst., 1976; Cemil Koçak, *Abdülhamid'in Mirası*, İst., 1990.

NECDET SAKAOĞLU

ABDÜLHAMİD H CAMİİ

bak. SAHRAYICEDİD CAMİİ

ABDÜLHAMİD H ÇEŞMESİ

Beşiktaş ilçesinde, Barbaros Bulvarı'nın doğusundaki askeri lojmanların girişindedir.

Çeşme, isminden de anlaşılacağı gibi, II. Abdülhamid tarafından 1306/1888 yılında yaptırılmıştır. Her cephedeki son beyitlerin tarih mısraları ebcedle çeşmenin inşa tarihini vermektedir.

Zemini yükseltilmiş bir sofa üzerinde yer alan çeşmeye kuzey ve güneydeki merdivenlerle çıkılır. Batısında eski bir çınar ağacı mevcuttur. Günümüzde suyu akmasına rağmen oldukça iyi durumdadır. Sarı renkli maltataşından inşa edilen çeşmenin aynataşı, yalak, sütun ve kitabe gibi öğeleri beyaz mermerdendir. Kare planlı ve dört yüzlü olan bu çeşmede bütün cepheler birbirinin eşidir. Birinci Ulusal Mimarlık Üslubu'nun (Türk neoklasik üslubunun) erken fakat başarılı bir örneği olan bu çeşmede ikili sütun grupları ile cepheler üç eşit parçaya ayrılmıştır. Sütunların altında ve üstünde kum saatleri yer almaktadır.

Cephelerde, orta bölümde dikdörtgen bir aynataşı, hemen bunun üzerinde mukarnaslı bir silme, rumili bir süsleme, ortası rozet şeklinde olan stilize istiridye kabuğu biçiminde bir dolgu bulunmaktadır. Yanlarda ise, üç yüzlü mihrap görünümünde, mukarnas kavsaralı birer niş ile bunların üzerinde enine dikdörtgen, boş birer çerçeve görülmektedir. Bütün bunların üzerinde, kum saatlerinin hizasında mukarnaslı bir silme yatay olarak uzanmakta, onun da üzerinde, her cephede üç bölüm, her bölümde bir beyitlik kitabe levhaları yer almaktadır. Sadece doğuya bakan cephenin orta bölümünde kitabe yoktur. Burada, sonradan kazınmış bir tuğranın yer aldığı varsayılabilir. Hattın cinsi ta'lik olup kitabelerin, zamanında varak yaldızlı olduğu anlaşılmaktadır.

Kitabelerin üzerinde dilimli kaş kemer şeklinde ikiz nişler sıralanır. Yalnızca batı cephesinin orta bölümünde

n.

Abdülhamid
Çeşmesi,
Kâğıthane

Nevsâl-i Servet-i Fünûn, 1893 Nuri Akbayar

bu ikiz kemerler bulunmamaktadır. Düz kagir saçak, sütunların hizasında ikili gruplar halinde yer alan madeni konsollara oturmaktadır. Çeşmeyi, düşey yivlerle işlenmiş madeni bir alem taçlandırır.

Bibi. Raif, *Mir'at*, 313; Tanışık, *istanbul Çelmeleri*, II, 221-225; Çeçen, *Taksim-Hamidiye*, 167, 185; S. Eyice, "Çeşme", *DtA*, VIII, 277-287.

BELGİN DEMİRSAR

ABDÜLHAMİD H ÇEŞMESİ

Kâğıthane'de Cendere yolu kenarında, Anadolu Meslek Lisesi'nin yanındaki parkın ortasındadır.

Şair Feyzi tarafından yazılan kitabesinden 1310/1894 tarihinde II. Abdülhamid

tarafından yaptırıldığı anlaşılır. H. Tanışık'ın *İstanbul Çeşmeleri* 'nde Kâğıthane Çayırı ortasında olduğu belirtilen yapı 1983'te bugünkü yerine getirilmiştir. O zamana kadar iki cepheli olduğu bilinen çeşme burada dört cepheli, haz-neli bir biçime dönüşmüştür. Lions Kulübü tarafından yeniden şekillendirilen yapının ana cephesi batı yönündedir. Bu cephe ve doğuya isabet eden cephe orijinal malzemeleri ihtiva eder. Kitabe oymanın üzerinde altı satırdır. Ayna, ampir üslubunda, stilize bitkisel süsle-melidir. Doğu cephesindeki ayna da aynı süslemeye sahiptir. Ancak bunda kitabe yoktur. Yapının ana gövdesi ve çatı betonarmedir. Üzeri tümüyle mermer kaplanmıştır. Bu mermerler yer yer dökülmeye yüz tutmuştur. Saçak ise alçı kaplamadır ve kasetlidir. Doğu ve batıdaki yalaklar köşeli büyük mermer blokların birleşmesiyle oluşmuştur. Orijinaldırler. Kuzey ve güney cepheleri sade mermer kaplıdırlar ve buradaki yalaklar istiridye biçiminde yekpare mermerden oyulmuş kurnalardır. Bugün çeşmenin muslukları kopartılmış olup, akmaz durumdadır. Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 344.

ZİYA NUR SEZEN

ABDÜLHAMİD H ÇEŞMESİ

Maçka'da, Maçka Silahhanesi'nin (eski İTÜ Maden Fakültesi) karşısındadır. II. Abdülhamid tarafından 1319/1901'de İtalyan mimar Raimondo d'Aronco'ya yaptırılan bu çeşme, 1957 yılında yol genişletme çalışmaları sırasında asıl yeri olan Tophane'deki Nusretiye Camii

n. Abdülhamid Çeşmesi, Maçka

OnurDirikan, 1993

önünden sökülerek bugünkü yerine taşınmıştır.

Tamamı mermerden inşa edilmiş olan dört yüzlü, ufak boyutlu bir meydan çeşmesidir. Çeşmenin cephelerinden ikisi dar, ikisi geniştir. Üzerinde kagir, kenarları dilimli, iki kademeli, kurşun kaplı geniş bir saçak vardır. Köşelerde, beyzi madalyonlu kaideler üzerinde yükselen, üst kesiminde, düşey yivli bileziklerle donatılmış ve perde motifli başlıklarla sonuçlanan ince sütunlar yükselir. Sütunların alt ve üst hizalarında, ayrıca saçak altında yer alan silme grupları cepheleri yatay olarak kat eder. Gerek geniş gerekse dar cepheler iç içe dikdörtgen çerçevelerle donatılmış, ortaya son derecede süslü aynalar, bunların altına yalaklar yerleştirilmiştir. Sütun kaidelerinin hizasında bulunan yalaklar geniş ve dar cephelerde farklı tasarımlar gösterir. Cephelerin üst kısmında, sütun başlıklarının hizasına kabartmalı pilastrlar, pilastrların arasında kalan yüzeylere kitabenin birer beyti yerleştirilmiştir. Ta'lik hatlı kitabenin manzum metni Üsküdarlı Ahmed Talat'a (1858-1926) aittir.

Beyzi madalyonlar, perde kıvrımlı sütun başlıkları, cephelerin çeşitli yerlerindeki S

ve C kıvrımları, çiçek sepetleri, alınlık hizasında başlayan madeni şebekeler vb tasarım ve süsleme öğeleri barok üslubun özelliklerini yansıtır. Osmanlı mimarisinde barok üslubun çoktan terk edilmiş olduğu 20. yy başların-

da inşa edilmesine rağmen, önünde yer alması düşünülen Nusretiye Camii ile uyum sağlaması için bu üslupta tasarlandığı anlaşılmaktadır.

Bibi. Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, II, 229-231; Unsal, *Eski Eser Kaybı*, 6-61; Çeçen, *Taksim-Hamidiye*, 171, 179-180; S. Eyice, "Çeşme", *DİA*, VIII, 277-287.

BELGİN DEMİRSAR

H. Abdülhamid Çeşmesi, Sirkeci

Nazım Timuroğlu, 1993

ABDÜLHAMİD H ÇEŞMESİ

Sirkeci'de, Demirkapı civarındadır. 19. yüzyılın barok süslemelere sahip tipik çeşmeleri içinde yer alır. Cephe yüzeyi üçe ayrılarak orta bölüm bir niş şeklinde düzenlenmiş, yan yüzeyler ise barok üsluba uygun şekilde, büyük boyutta yüksek kabartmalarla hareketlendiril-miştir.

Çeşmenin taç kısmında dışa kıvrılmış formda, plastik değeri yüksek üç adet iri yaprak bulunmaktadır. Bunlardan soldaki süsleme, bugün mevcut değildir. Ortadaki büyük panoda ise Osmanlı saltanat arması ve üzerinde büyük bir hilal içine yerleştirilmiş olan II. Abdülhamid'in tuğrası vardır.

Yan bölümlerin alt kesimlerindeki birer adet yatık dikdörtgen pano, baklava motifli olup, beşer adet su deliğine sahiptir.

Çeşmenin on dört satırlık nestalik kitabesi Sikkiken Abdülfettah Efendi'ye aittir. Çeşme, askerlik dairesinin bitişiğine inşa ettirildiğinden, tarih mısraı şu şekildedir: "Askerine çeşme yaptırdı se-niy Abdülhamid (1294/1877)".

Büyük boyutta bir yalak teknesi olan çeşme, günümüzde Ulaştırma Birliği'nin konuşlandırıldığı surlarda, Demirka-pı'nın hemen solundaki burca gömülmüş durumdadır. Suyu kesik olup, onanma muhtaçtır. Bibi. Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, I, 286.

DOĞAN YAVAŞ

ABDÜLHAMİD H ÇEŞMESİ

bak. SİNAN PAŞA ÇEŞMESİ

ABDÜLHAMİD H ÇEŞMESİ

bak. ERTUĞRUL TEKKESİ

ABDÜLHAMİD H EVLADI TÜRBEŞİ

bak. YAHYA EFENDİ TEKKESİ

ABDÜLHAY EFENDİ

(?, Edirne - 16 Kasım 1705[^] istanbul) Celvetî şeyhi ve mutasavvıf. Babası, Aziz Mahmud Hüdâî(->) halifelerinden Saçlı İbrahim Efendi'dir (ö. 1664). Eğitimini tamamladıktan sonra babasından Celvetî hilafeti aldı. Günümüzde Bulgaristan sınırları içinde bulunan Akçakı-zanlılık'taki Alâeddin Efendi Tekkesi'nde şeyhlik yaptığı sırada babasının vefatı üzerine Edirne'ye gelerek ondan boşalan Selimiye Camii vaizliğini ve Dizdar-zade Tekkesi meşihatini üstlendi. Bu görevlerini İstanbul'daki Sokollu Meh-med Paşa Tekkesi'ne atandığı 1686'ya kadar sürdürdü.

Sokollu Mehmed Paşa Tekkesi şeyhi Kadızade Mustafa Efendi'nin vefatıyla dergâh meşihatine geçen Abdülhay Efendi, 1807'de Yeni Cami vaizliğine atanarak her iki görevi birlikte yürüttü. Daha sonra Selâmı Ali Efendi'nin yerine 1691'den vefatına kadar Aziz Mahmud Hüdâî Asitanesi(->) postnişinliğini üstlendi. Mezarı Üsküdar'da Sadrazam Halil Paşa Türbesi yanındadır.

Abdülhay Efendi, 16. yy sonlarında Aziz Mahmud Hüdâî (ö. 1623) tarafından kurulan ve 17. yy boyunca İstanbul'daki en yaygın tarikatların başında gelen Celvetîliğ'in, şehir hayatında kökleşmesini sağlamış bir mutasavvıftır. Mensubu bulunduğu şeyh ailesi, tarikatın İstanbul'dan Balkanlar'a uzanan örgütlenme ağını kurmada büyük rol oynamıştır.

Abdülhay Efendi'nin babası Saçlı İbrahim Efendi, kurucu şeyh Hüdâî tarafından hilafet verilerek Rumeli'ye gönderilen Dizdarzade Ahmed Efendi'den (ö. 1623) sonra gelen ikinci önemli Celvetî halifesidir. Dizdarzade'nin Edirne'de kurduğu tekkede önce kendisi sonra oğlu şeyhlik yapmış ve bu gelenek Abdülhay Efendi'nin halifesi olup, Hüdâî Asitanesi postnişinliğini üstlenen Şeyh Yusuf Efendi (ö. 1740) ile 18. yy'da da devam etmiştir.

İstanbul'un 17. yy mistik hayatını şekillendiren Halveti, Bayramî ve Gülşenî tarikatlarına mensup Edirneli şeyhler gibi Abdülhay Efendi'nin de aynı kökene bağlı bulunması Celvetîlik(-+) ile söz konusu tarikatlar arasındaki kültürel ilişkiyi güçlendirici bir özellik olarak dikkati çekmektedir. Özellikle Rumeli kökenli Halvetîler tarafından kurulan Sokollu Mehmed Paşa Tekkesi'nin gene aynı kökenden gelen Abdülhay Efendi aracılığıyla Celvetîlerin denetimine geçmesi, bu ilişkinin tipik bir göstergesidir.

-/—

ABDÜLKADİR BELHÎ

45

ABDUIMEOD

Abdülhay Efendi'nin güçlü mutasavvıf kişiliği, döneminin üstün bir müfessi-ri ve

şairi olmasından kaynaklanır. Bûsi-rî'nin *Kaside-i Bürdetsini* tercüme etmiş ve *Fethü'l-Beyân li-Husûli'n-Nasrî ve'l-Fethi ve'l-Emân* ile *Tefsir-i Ba'z-ı Suver-i Kur'aniye* adlı eserlerinde başlıca surelerin tefsirini yapmıştır. Bunların yanı sıra *Şerh-i Gazel-i Hacı Bayram-ı Velî* başlıklı bir risalesi de vardır. Şairliği ise, Hüdâî'nin etkisinde kalarak yazdığı ve çeşitli yazma mecmualarda dağınık şekilde bulunan tasavvufî şiirlerinde kendini gösterir. Bu şiirlerinden bazıları Hafız Post ve Gülşenî şeyhi Şîrûganî Dede tarafından bestelenerek istanbul tekkelerinde yaygın şekilde okunmuştur. **Bibi.** Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 199; Ayvansa-rayî, *Mecmuâ-i Tevârih*, 222; Şeyhî, *Veka-yiu'l-Fuzalâ*, II, 414-415; *Sicül-i Osmanî*, III, 307; Salim, *Tezkire*, ist., 1315, s. 462-463; *Osmanlı Müellifleri*, I, 125-126; Hocaşâde, *Ziyaret*, 124; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 9, 73; Vassaf, *Sefine*, III, 21; Ergun, *Türk Şairleri*, I, 227-229; Ergun, *Antoloji*, I, 54; H. K. Yılmaz, *Aziz Mahmûd Hüdâî ve Celvetiyye Tarikatı*, ist., 1980, s. 262-263; *ISTA*, \, 116; N. Özcan, "Abdülhay Celvetî", *DİA*, I, 227-228.

EKREM IŞIN

ABDÜLKADİR BELHÎ

(1839, Kunduz - 17 Mart 1923, İstanbul) Nakşibendî tarikatına mensup mutasavvıf ve Melamî/Hamzavî kutbu.

Asıl adı Gulâm-ı Kadir'dir. Aile kökeni Belh'de bir süre hükümdarlık eden Burhaneddin Kılıç tarafından Şah Hüseyin'e dayanır. Eğitimini babası Nak-şî/Müceddidî şeyhi Süleyman Hüseyinî Efendi'nin (ö. 1877) yanında tamamladı. 1855'te Belh'de baş gösteren Afgan ayaklanması üzerine babasıyla birlikte önce iran'a, ardından Irak yoluyla Anadolu'ya gelerek 1859'da Konya'ya yerleşti. Burada yaklaşık dört yıl boyunca Muhyieddin Arabî'nin eserlerim inceledi ve Mevlevîlerle kurduğu yakın ilişki sayesinde Anadolu sufiliğiyle tanıştı.

Abdülkadir Belhî, babası Şeyh Süleyman Efendi'nin Abdülaziz tarafından davet edilmesi üzerine önce Bursa'ya, sonra da istanbul'a geldi. Şeyh Süleyman Efendi'ye Üsküdar'da tahsis edilen konakta bir süre kaldı ve babasının 1867'de Murad Buhârî Tekkesi(-») post-nişinliğine atanmasıyla Eyüp'e taşındı. Şeyh Süleyman Efendi'nin vefatıyla 1877'de dergâh meşihatini üstlenen Abdülkadir Belhî, bu görevini 1923'e kadar sürdürdü. Mezarı, Murad Buhârî Tekkesi haziresindedir.

Abdülkadir Belhî, istanbul'un Cumhuriyet öncesi mistik hayatından derin bir iz bırakan ve şehrin Osmanlı dönemi boyunca gelişen zengin tasavvuf kültürünü, mensubu bulunduğu Nakşî-lik ve Melamîlik bünyesinde temsil eden bir mutasavvıf olarak dikkati çeker.

Nakşî/Müceddidî icazetini babası Şeyh Süleyman Hüseyinî Efendi'den almıştır. Nakşîliğin Horasan kökenli kla-

sik tasavvuf anlayışına bağlı kalarak 18. yy İstanbul'unda gelişen Müceddidîliğin

özellikle 19. yy boyunca tarikatın Hali-dîlik kolu tarafından geri plana itildiği görülmektedir. II. Abdülhamid döneminde Kürt kökenli şeyhlerin denetiminde yaygınlaşan ve devletin doğu politikası gereği bürokrasi içinde belirgin bir siyasi güç odağına dönüşen Ha-lidîlik (bak. Nakşibendîlik) karşısında Abdülkadir Belhî'nin temsil ettiği Müceddidîlik, varlığını istanbul'daki kalen-derhaneler ile Şeyh Murad Buharî Tekkesi'nde sürdürmüştür. Söz konusu bu tekkeler, 17. yy sonlarından itibaren Sarı Abdullah(->) aracılığıyla başlayıp 18. yy'de Şeyh Murad Buharî ve La'lîzade Abdülbâki ile devam eden Melamî-meş-rep Nakşîliğinin başlıca merkezleridir. Abdülkadir Belhî, Eyüp Nişancası'ndaki Murad Buharî Tekkesi'nde bu köklü tasavvuf geleneğini babasından sonra yarım yüzyıla yakın bir süre devam ettirmiş ve oğlu Ahmed Muhtar Efendi (ö. 1933), bu anlayışın Cumhuriyet dönemindeki son temsilcisi olmuştur.

Abdülkadir Belhî, Nakşibendî tarikatına bağlı bulunmakla birlikte istanbul hayatı üzerindeki asıl önemli etkisini Melamî/Hamzavî kutbu olarak yapmıştır. 16. yy başlarında ismail Maşukî(->) tarafından istanbul'a getirilen ve 1561'de katledilen Hamza Bâlî'den sonra Hamzavîlik (bak. Melamîlik) adıyla süren Bayramî Melamîliğinin 19. yy'deki temsilcisi, Bekir Reşad Efendi'dir (ö. 1875). Aslen Morali olan ve Rumeli Me-lamîlerinin kutup olarak tanıdıkları Reşad Efendi, Abdülkadir Belhî'ye Melamî/Hamzavî icazeti vermiştir. Böylece Horosan ve Rumeli kökenli tasavvuf akımları, Abdülkadir Belhî'nin kişiliğinde birleşmiş, bu akımların istanbul'daki temsilcileri de kendisini "kutup" olarak tanımışlardır. Bunlar arasında en başta Mevleviler ve Bektaşîler gelir.

Çelebîlik makamını temsil eden Ab-dülhalim Çelebi (ö. 1925) ile Yenikapı Mevlevîhanesi postnişinlerinden Meh-med Celâleddin Dede (ö. 1908) ve Abdülbâki Dede (ö. 1935), Galata Mevlevîhanesi postnişini Ahmed Celâleddin Dede (ö. 1946) ve Bahariye Mevlevîhanesi postnişini Hüseyin Fahreddin Dede (ö. 1911), Abdülkadir Belhî'ye bağlanan Mevlevî şeyhleridir. Ayrıca münte-sipleri arasında bulunan Sütlüce Tekkesi şeyhi Münîr Baba ile Rumelihisarı Şehitlik Tekkesi şeyhi Nafî Baba aracılığıyla son dönem Bektaşîleri üzerinde de önemli etkisi vardır.

istanbul'daki Melamî örgütlenmesi içinde ikinci devre Melamîlerince "kutup" olarak tanınan Abdülkadir Belhî, çağdaşı Seyyid Muhammed Nur'un geliştirdiği ve üçüncü devre Melamîliği olarak adlandırılan tasavvıf akımına katılmamış, kendi bağımsız çizgisini korumuştur. Aslen Arap olan Muhammed Nur (ö. 1888), Balkanlar'daki Nakşî ve Melamî zümrelerini birbirleriyle kaynaş-

tırarak oluşturduğu tarikatının çatısı altında bütün Melamîleri birleştirmek ve Abdülkadir Belhî'yi kendisine bağlayarak "gavsîyyet" makamını, temsil etmek istemiş ise de, başarılı olamamıştır. Bu amaçla birkaç

defa istanbul'a gelmiş, misafir kaldığı Murad Buharî Tekkesi'nde Abdülkadir Belhî ile görüşmüş, fakat arzuladığı sonuca ulaşamamıştır. Böylece 19. yy'nın sonlarında istanbul'un mistik hayatı içinde birbirinden farklı iki Melamî zümresi faaliyet göstermiştir. Bunlardan Abdülkadir Belhî'nin temsil ettiği akım, tarikatın geleneğine bağlı kalmış ve esnaf tabaka içinde güçlü bir örgütlenme ağı kurarak II. Meşrutiyet sonrasında ittihat ve Terakki'nin canlandırmaya çalıştığı lonca sisteminin kültürel çerçevesini oluşturmuştur.

Eserlerinin büyük bir kısmını Mesne-vî tarzında kaleme alan Abdülkadir Belhî'nin Farsça *Esrarü't- Tevhîd'i* (1331, İst.) müritlerinden Selanik Valisi Meh-med Nazım Paşa tarafından tercüme edilmiştir. 1902 tarihli *Yenâbü'l-Hikem*, 1905'te tamamladığı *Künûzü'l-Ârifîn* ile *Gülşen-i Esrar* başlıklı eserleri kaynaklarda zikredilmekle birlikte nerede oldukları bilinmemektedir. Ayrıca tasavvufî şiirlerini, D»«n'mda toplamıştır.

Bibi. Vassaf, *Sefine*, II, 227-230; Gölpmarlı, *Melâmîlik*, 181-186; Ergun, *Türk Şairleri*, I, 229-233; inal, *Türk Şairleri*, I, 7-8; N. Aza-mat, "Abdülkadir-i Belhî", *DİA*, I, 231-232; T. Zarccone, "Histoire et croyances deş dervic-hes Turkestanais et Indiens â istanbul", *AnatoliaModema*, II, (1991), s. 145.

EKREM İŞİN

ABDÜLKADİR BEY

(23 Ekim 1785, İstanbul - Eylül 1846, İstanbul) Kazasker ve hattat. Rumeli kazaskerlerinden Emin Bey'in oğludur. Medrese öğrenimi gördü. 1822'de Eyüp mollası oldu. 1826'da Mekke payesini aldı. Mekke'de kadılıkta bulundu, istanbul kadılığı payesini aldı. 1829'da Anadolu kazaskeri payesiyle Rusya ile yapılan barış görüşmelerinde ikinci temsilci olarak bulundu. 1834'te fiilen Anadolu kazaskeri oldu. 1836'da Rumeli kazaskeri payesi verildi. Bir yıl sonra da Mec-lis-i Vâlâ müftüsü olan Abdülkadir Bey'in ölümünde, Eyüp Camii civarına gömüldüğü zannolunmaktadır.

Resmi görevleri dışında ta'lik yazı ile uğraşan Abdülkadir Bey'in usta bir hattat olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır, ilk yazı derslerini kendisi gibi usta bir hattat olan babası Emin Bey'den aldı. O tarihte şöhreti gittikçe artan Yesârîzade Mustafa İzzet'ten de ders almış olabileceği akla gelmektedir.

Abdülkadir Bey'in yazılarında, 19. yy başlarına kadar etkisi sürmüş olan İran ta'lik üslubunun en büyük temsilcisi Esad Yesârî'nin tesiri görülür. Başka bir ifade ile Abdülkadir Bey İran üslubu ta'lik yazının son temsilcilerindendir. Eserleri yaygın değildir. Öğrencileri çoktur.

ALİ ALPARSLAN

Abdülmecid

W. J. Edwards'm deseninden gravür.

Celsus Picture library

ABDÜLMECİD

(25 Nisan 1823, İstanbul - 25 Haziran 1861, İstanbul) Osmanlı padişahı (1 Temmuz 1839 - 25 Haziran 1861). Sultan II. Mahmûd ile Bezmiâlem Kadınefendi'nin oğludur. Tanzimat Devri ve Sultan Mecid Zamanı denen döneminde, Batılılaşma süreci hızlanmış, yenilikler en çok İstanbul'u etkilemiştir.

Abdülmecid, babası II. Mahmud'un öngördüğü ıslahat (reform) çabaları ortamında, ilk kez Batı eğitimi alan şehzade ve taht adayı olarak dikkati çeker. Din eğitimi de gören Abdülmecid, diğer yandan Avrupa prensleri gibi yetiştirilmiş, özel hocalardan Fransızca ve Batı müziği dersleri almıştır. Kişiliği bakı-

Abdülmecid

döneminde

Tophane

semti

Kırım Savaşı

nedeniyle

askeri merkez

konumundaki

Tophane'de

Fransız

komuta

heyeti, geri

planda

Tophane-i

Âmire, önde

Hünkâr Kasrı,

Nusretiye

Camii ve saat

kulesi.

Ara Güler

mından hassas, yönetimde hoşgöründen yana, kan dökmekten nefret eden karakteri ve özgürlüğü sevmesi sonucu, saray çevresinde ve İstanbul'da değişik bir gençlik yaşamıştı. Paris'te yayımlanan, *Debas* gazetesi ile *Illustration*

dergisine aboneydi. Çağdaş düşüncelere açıktı ve kadınların serbestliğinden yanaydı. Fakat, II. Mahmud'un beklenmedik bir zamanda ölmesi ile henüz çocuk denebilecek bir yaşta tahta çıktı. Cülus töreni Topkapı Sarayı'nda yapıldı. Eyüp Sultan'da kılıç kuşandı.

O sırada Osmanlı devleti ciddi sorunlarla karşı karşıyaydı: Avrupa devletlerinin ağırlaşan baskısı ve uyanan ulusçuluk hareketleri devletin dağılmasını kaçınılmaz kılarken, ordu, Nizip Savaşı'nda Kavalalı Mehmed Ali Paşa kuvvetlerine yenik düşmüş, donanma, Mısır'a kaçırılmıştı. Üst yönetim kadrosundaki çekişmeler, Sırbistan, Eflâk-Boğdan, Hicaz, Suriye bölgelerindeki ayaklanma ve karışıklıklar, eyaletlerdeki kötü yönetimler, işsizlik ve ekonomik buhran sürüp gidiyordu. Bu nedenlerle Abdülmecid'in 22 yıllık saltanatı, iç ve dış siyaset ağırlıklı geçti. Mısır ve Boğazlar sorunlarının çözümü (1840-1841), Suriye olaylarının yatıştırılması (1848) Eflâk-Boğdan sorununda geçici barış sağlanması (1849) Kırım Savaşı (1853-1856) bunların başlıcalarıdır.

1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile açılan Tanzimat dönemi ve 1856'da yayımlanan Islahat Fermanı, İstanbul'da ve bir oranda da ülkede etkili olduğu gibi, dışarıda da yankılar uyandırdı. Her iki girişimin gerektirdiği yenilikler, İstanbul'un yepyeni bir çehre kazanmasını sağladı ve Avrupa'da bu kente yönelik ilgiyi arttırdı. Kurumsallaşma ve kişisel buyrukçuluktan tüzel kararlara yö-

nelme olgusu, Osmanlı başkenti İstanbul'un geleneksel tüm kurumlarını ve makamlarını etkiledi. Babıâli'nin ve buraya bağlı, ya da buranın yanında yer alan Meşihat, Serasker Kapısı, Nezaretler, Şehremaneti örgütlerinin bulunduğu asıl İstanbul, mekânsal bir değişim sürecine girdi.

Sivil ve askeri sanayi tesisleri Haliç ve Tophane semtlerinde gelişme ortamı bulurken para piyasası ve dış ekonomik ilişkiler için Galata ve Karaköy çevresi merkez oldu. Dersaadet (Suriçi İstanbul) ile Bilad-ı Selâse (Eyüp, Galata, Üsküdar) eski düzenlerinden, yönetsel ve yaşamsal pratiklerinden uzaklaşarak yeni oluşan semtlerle bütünleştiler. Kent, Bakırköy'den Teşvikiye'ye, Kadıköy'den Bostancı'ya, Boğaziçi'nin iki yakasında, Beykoz'a ve Sarıyer'e değin çok geniş bir yayılma olanağına kavuştu. Eski iskân yasaları ve yasaklamaları yürürlükten kalktı.

Tanzimat ve Islahat fermanlarından en çok yararlanan gayrimüslim cemaatler, bir oranda da yabancı uyruklu yerliler, getirilen mülk edinme olanaklarından yararlanarak bu açılış dönemi boyunca, Batı tarzı yapılaşmaya ve yaşamaya öncülük ettiler, İstanbul, aynı yılların Avrupa kentlerindeki barok, rokoko, ampir ve neogotik üslupların karışımını yansıtan seçmeci formlarda, resmi, özel, askeri hattâ dinsel yapılarla değişik bir görünüm almaya başladı. Abdülmecid'in isteğiyle Dolmabahçe Sarayı, büyüklü küçüklü birçok köşk ve kasır inşa edildi. Yüksek rütbeli sivil ve askeri erkân, gayrimüslim zenginler, yabancı

devlet temsilcilikleri de görkemli konaklar, sahilhaneler, yalılar yaptırma yarışına girdiler. Buna bağlı olarak iç mekânlarda ve donatımlarda da resmi da-

ABDULMECİD

46

47

ABDÜLMECİD

irelerden başlayarak geleneksel tertipler ve eşya terk edildi. Lüks düşkünlüğü, sanatsal arayışlar, mobilyadan müziğe, resme ve dekorasyona değin her alanda Batıya özentiyi öne çıkarttı. Tüm bunlarda ise, doğrudan doğruya Abdülme-cid'in yetişme tarzının, yaşam anlayışının ve babası II. Mahmud'dan devraldığı Batılılaşma tutkusunun payı büyüktü. Kendisi her ne kadar atalarının koyduğu merasim kurallarına bağlı olduğunu, dışa yansıyan törenlerde vurgulamakta idiyse de saray yaşamında köklü değişiklikleri benimsedi.

Osmanlı hanedanına yaklaşık dört yüzyıl mekânlık eden Topkapı Sarayı, bu dönemde tamamen terk edildi. Kırım Savaşı yıllarında (1853-1856) İstanbul'a gelen ingiliz, Fransız, İtalyan birlikleri ile subay ve diplomatlarının getirdikleri alafranga görenekler, İstanbul'un orta halli ailelerini bile tüketiciliğe ve lükse yöneltti. İstanbullular bir süre alaturka ve alafranga yaşama tarzlarını iç içe sürdürdüler. Örneğin, eskiden yaz başlangıcında Boğaziçi'ne göçülürken hararlara minderler, makat örtüleri, yastıklar doldurulup pazar kayıklarına yüklenirken artık bunların yanında koltuk, kanepa, konsol da götürülmeye başlandı. Alafranga takımlar ramazanda kaldırılıyor, bir ay boyunca alaturka sofraya düzenine dönülüyordu.

1850'ye doğru, İstanbul yeni bir olgu yaşadı. Mısır Valisi Abbas Paşa'nın (hd 1848-1854) reformlara ve Batılılaşmaya karşı çıkışı, Mısır'ın soylu, zengin ve Batı yanlısı elit zümresinin İstanbul'a göçmelerine neden oldu. Bunlar, bir ayakları Avrupa'da ailelerdi. Cevdet Paşa, *Maruzât'ta*, "Mısır döküntüleri" olarak nitelendirdiği bu gelenlerin, başkentin ahlakını bozduklarını vurgular. Yüksek fiyatlarla konaklar, yalılar almaları, bunların donatımı için lüks eşya getirtmeleri, sefahate dalıp bol para harcamaları ile Osmanlı yüksek zümresini de kendileriyle yarışa sürüklediklerini anlatır. Sultan Efendilerin (padişah kızları, kız kardeşleri) ise hiçbirinden geri kalmamak için hesapsız harcamalara yönelmeleri, kadınefendiler arabalarla dış dünyaya açılmakla kalmayarak alışveriş tutkusuna kapılmaları da bu dönemdedir.

Abdülmecid'in kadınefendileri, ikballeri, kızları, arabalarda piyasaya çıkıp Beyoğlu kuyumcularında, mağazalarında alışveriş yapacak kadar özgürlük kazandılar. Vezir eşlerinin, yüksek sınıf ailelerinin de onlardan kalır

yanı yoktu. Abdülmecid'in saray masraflarının dışarıya yansıyan üç yıllık borcu üç milyon keseyi geçmiş bulunmaktaydı. Dışalım öylesine artmıştı ki, saraya Amerika'dan buz getirtiliyordu. Kadınlar, eski giyim alışkanlıklarını bırakarak Avrupa'dan gelen iç çamaşırlarını, korseleri, şemsiye ve eldivenleri tercih etmekteydiler.

Cevdet Paşa, *Mâruzât'ta* bu dönemin İstanbul'unu anlatırken ilginç nok-

talara değinir. Kadın erkek ilişkilerinin geliştiğini ve doğallığına kavuşmaya başladığını, İstanbul'da, bu kente özgü garip birtakım "muaşaka" (işaretlerle sevişme, anlaşıma) yöntemlerinin yaygınlaştığını anlatır ve önemli bir başka hususu da belirtir. Abdülmecid dönemine değin, kadınların sokağa çıkmalarına son derece sınırlı izin verilegeldiğinden bu yasaklamanın eseri sayılması gereken eşcinselliğin birdenbire ortadan kalktığını itiraf eder: "Zendostlar çoğalıp mahbublar azaldı, Kavm-i Lût sanki yere battı. İstanbul'da öteden beri delikanlılar için mâ'ruf ve mu'tad olan aşk u a'lâka hâl-i tabîîsi üzere kızlara mün-takil oldu" der. Tüm bu sosyal açılım ve değişme ortamında, Kâğıthane, Lale Devri'nden sonra yeniden rağbet buldu. Orada veya Beyazıt'ta halk, artık kadınlı erkekli, hıncahınç piyasadadır. İstanbullular Boğaz'da "serv-i simin seyri" denen, mehtapta kayıkla gezmeye meraklıdırlar. Bu, müzik eşliğinde kadınların da katılım ile Büyükdere koyundan Bebek kıyılarına, Kandilli yakasına kadar Boğaziçi'ne yepyeni bir canlılık getirmiştir.

1860'a doğru, İstanbul'da sayfiye (yazlık) ve şitaiye (kışlık) olmak üzere iki yarı semtte, iki ayrı mekânda yaşamak âdet oldu. İstanbul ve Beyoğlu kışlık semtlerdi. İlkbahar sonunda padişahın göç fermanı yayınlanınca, Boğaz yalılarına, Kadıköy'e ve Adalar'a sayfiyeye çıkılıyordu. Boğaz'ın her iki yakasında satılık ya da kiralık ev, konak, yalı bulmak oldukça zordu. Bir zamanlar Baltalimanı'nda 40 bin kuruşa satılan bir yalının, mevsimlik kirası aynı miktara çıkmıştı. Çünkü, Mısırlılar gibi, kentin yerli zenginleri, gayrimüslim kuyumcular, bankerler, kibar takım ve devlet ricali de yazın Boğaziçi'nden başka yerde oturmayı düşünmemekteydi. Henüz Kadıköy, Adalar, bayındır değildi. Kızıltop-rak diye bir semt bilinmiyordu.

Anlatılan hızlı değişimde, Kırım Savaşı yıllarında (1853-1856) İstanbul'da su gibi para harcayan İngiliz, Fransız askerlerinin de rolü oldu. Fakat, bu kalabalıkların çekilmesi, iç ve dış borçlanmalar sonucu devletin aylıkları ödeyemez duruma gelmesi ardından İstanbul birdenbire ekonomik bunalıma sürüklendi. Çünkü, İstanbul esnafının dayandığı aylıklılar sınıfı parasız kalmıştı. Önceleri birkaç misli yükselen fiyatlar 1860'ta ani düşüşlerle eski düzeyini dahi koruyamadı. Bir yüzlük altın 160 kuruşa çıktı. Bu bunalım bir dizi olaya neden oldu. Örneğin, saraydan alacaklı gayrimüslim esnaf, önce Babıâli'ye başvurdu. Geri çevrilince bir vapura dolup Dolmabahçe Sarayı'nın

önüne gittiler. Buradan da bekledikleri cevabı alamayınca Fransa'nın, İngiltere'nin ve Rusya'nın İstanbul'daki elçiliklerine şikâyetle bulundular.

1845'te Halic'in iki yakasının, Kara-köy-Eminönü meydanları arasında ikin-

ci bir köprüyle bağlanması, ticaret yaşamını olduğu kadar günlük yaşamı, öteden beri ayrı dünyalar olan Dersaadet ile Galata arasındaki farklılıkları da etkiledi. İlmîye sınıfı ve bir ölçüde de geleneksel tezgâhlan çalıştıran esnaf dışında, iş hayatında ve gündelik ilişkilerde kaynaşma görüldü. 1847'de bir fermanla köle ticaretinin yasaklanması ve Avrât Pazarı'nın yıktırılması, İstanbulluları yeni arayışlara yöneltti. Anadolu'dan ve Rumeli'nden gelen yavaşmalar, aile topluluklarına katılacak düzeyde İstanbul'da iş ve barınma olanağı bulmaya başladılar. Kentin yüzyıllardan beri başlıca sorunlarından olan ve işsizlikten kaynaklanan hırsızlık olayları hemen neredeyse unutuldu. Fakat cariye edinme alışkanlığı daha uzun zaman kaçak yollardan sürdü. Saray bile harem gereksinimi olan cariyeleri kaçak olarak ve Kafkasya'dan sağlıyordu. Bu dönemde İstanbul konakları, Ermeni ayvazlar, Çerkez, Gürcü cariyeler, Habeş bacılar ve haremağaları, Arnavut bahçıvanlar.', ile renkli birer dünyaydı. 19- yy ortasında kentteki bu tür insanların 40-50 bin dolayında olduğu tahmin ediliyor ki, bu da şehir nüfusunun yüzde 10-12'si düzeyindedir. Zenciler, bu oran içinde en az sayıyı oluşturmaktaydılar.

Öte yandan Abdülmecid dönemi İstanbul'u yabancı gezgin ve araştırmacıların uğrağı olmuştı. Gerek bunlar, gerekse onlar gibi giyinen Levantenler, özellikle Beyoğlu semtlerine bir Avrupa kenti havası vermekteydiler. 1850'de Şirket-i Hayriye'nin kuruluşu ve pazar kayığı taşımacılığının önemini yitirmesi, 1854'te eski kent yönetimi örgütlerinin yerini şehremaneti (belediye) örgütünün alması, Kırım Harbi sırasında İstanbul'un müttefik güçler için bir üs konumunda olması, Fransa kentleri örnek alınmak suretiyle yeni bir yönetim sistemini de gündeme getirdi. İhtisap Nezareti kaldırıldı. Kent güvenliğinden Zaptiye Nezareti'nin, esnaf işlerinden Ticaret Nezareti'nin sorumlu kılınması, İstanbul'un doğrudan Babıâli ile ilgisinin azaltılması yoluna gidildi. Kentsel sorunlar ve çözümleri için Şehremeni'nin başkanlığında bir meclis oluşturuldu. Fakat asıl belediyeçilik hizmetleri 1857'de belediye dairelerinin, özellikle de Altıncı Daire-i Belediye'nin kurulmasından sonra gündeme geldi. 1845'te oluşturulan Zaptiye Nezareti'nin başlıca görevi İstanbul'un güvenliğini sağlamaktı. Yeni birçok karakol yapıldı. Abdülmecid, Beşiktaş sırtlamadaki ıssız ve korkulu alanları, buraya bir cami ve karakol inşa ettirerek (Teşvikiye Camii ve Karakolu) modern ve güvenli bir semt yapmayı amaçladı. Mecidiyeköy de bu sırada göçmenler için, iskâna açılmıştır.

Abdülmecid, saltanatı boyunca Rauf, Mustafa Reşid, Âli paşaları yönetimin ve

diplomasinin başında tutarak genç ve aydın bir vezirler kadrosu ile imparator-

Abdölmecid'in
Avrupa
kentlerindeki
egemen
mimari
öslupları
örnek alarak
inşa ettirdiği
Dolmabahçe
Sarayı'nın,
arkasına otel
binası
yapılmadan
önceki
görünümü.
Ara Güler

luğa, Tanzimat denen bir tür meşrutî monarşiyi yerleştirmek istemişti. Bu ölküsüne herkesten çok kendisi uymuştur. İstanbul dışına gezi amacıyla çıkması, İzmit, Mudanya, Bursa, Çanakkale ve Gelibolu'ya gitmesi, Silistre'ye kadar Tuna yalılarını, Girit'i ziyaret etmesi, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'yla uzlaşıp onun 1846'da İstanbul'a gelmesine olanak tanınması, saray kapıları önünde vezirlerin ya da eşkıyanın kesik başların sergilenmesine son vermesi, kendisini bir kamu görevlisi gibi görüp Babıâli'de hazırlanan Daire-i Hümayun'a arada gidip çalışması, bürokratları tanınması, kişiliği konusunda bir fikir verir. Fakat her gün sızacak derecede içmesi, kadınlara düşkünlüğü, haremindeki dokuz kadınefendisi ve dokuz ikbalinden ayrıca çok sayıdaki cariye ile ilişkisi zayıf bünyesini kısa zamanda yıpratmıştır. Bu yıpranıştta, karşılaştığı siyasal sorunların da payı vardır. Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerden zarar gören ya da rahatız olan kesimlerin ikide bir kayıklara salapuryalara dolup sarayı önünde gösteriler yapmaları, Kırım Savaşı başlarken Rus ajanların tahrik ettiği imam, vaiz, müderris bir kısım softanın "keferelerle (İngiltere, Fransa, İtalya) anlaşp ehl-i küffara savaş açmanın dinsizlik olduğunu" ileri sürüp eyleme geçmeleri, medrese ortamlarında barınan ve çoğunun okumakla ilgisi bulunmayan suhtelerin ikide bir "talebe-i ulum" ayaklanmaları başlatmaları, Kuleli Olayı vb gelişmelerin de

payı vardır.

Bununla birlikte, Abdülmecid dönemi İstanbul'u, halk açısından renkli ve istikrarlı geçmiştir denebilir. İstanbul'da İngiltere Büyükelçisi sıfatıyla bulunan ve padişahla randevusuz görüşebilen Lord Canning de anılarındaki açıklamalarla bu yargıyı doğrular. Canning'in vurgulamalarına göre İstanbul, artık doğal güzelliği yanında insan ilişkileri bakımından da uygar bir kent olmuştu. Örneğin, elçiliğin sayfiye sarayındaki bir baloya İstanbullu Türk gençleri katılmışlar ve serbestçe dans etmişlerdi.

1845'te çiçek aşısının uygulandığı, 1855'te İstanbulluların ilk kez telgraf olanağına (Edirne-Şumnu hattı) kavuştuğu, padişahın annesi Bezmiâlem Valide Sultan'ın halk hizmeti için ilk vakıf hastanesini (1843-Vakıf Gureba Hastanesi) tesis ettiği bu yıllar boyunca, kültürel, sosyal, askeri, dini birçok önemli kurumun hizmete sokulduğu saptanıyor. Mekteb-i Harbiye, Ulum-ı Harbiye, Fünun-ı İdadiye olarak ikiye ayrılarak çağdaş bir askerlik eğitimi başlatılmış, bu büyük kurum 1847'de yeni binasına taşınmış ve Fransa'dan uzman öğretmenler getirtilmiştir. Maarif-i Umumiye Meclisi (1846), bundan 11 yıl sonra da Maarif Nezareti oluşturuldu. Başkentte bir dizi yeni okul açıldı. Erkek ve kız rüştiyeleri, Mülkiye Mahreç Mektebi, Ziraat Mektebi, Telgraf Mektebi, Darülma-arif, Darümuallimin, Orman Mektebi ve Ebe Mektebi bunlardandır. Abdülmecid, şehzadesi Murad'la (V) kızı Fatma Sul-tan'ı ellerinden tutup okula götürerek öğretmene teslim edecek düzeyde olgunluk göstermiş ve halka örneklik etmişti. 1845'te Darülfünun'un (üniversite) temelleri atıldı. Bu kurumun hizme-

te girmesi uzayacağından 1851'de Encü-men-i Dâniş, ilk bilim akademisi kimliğinde çalışmaya başladı.

Abdülmecid, toplumu yeniliklere özendirmek için, kurum açılışlarına, okul sınavlarına ve derslerine, kışlalardaki tatbikatlara katılıyordu. İmparatorluk başkentine yeni bir düzen getirme ve yönetsel kurumları yenileme konusunda da önemli adımlar atıldı. 1840'ta Babiâli örgütü düzenlendi. Meclis-i Maliye (1855), Meclis-i Âli-yi Tanzimat (1853), Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ve Ziraat (1839), Nafia, Maarif (1857) Nezaretleri kuruldu. İlk nizami mahkemeler açıldı. Buna karşılık ilmiye sınıfının hiyerarşisine, medreselerin bozulan düzenine, bir yarar sağlamayacağı gibi yeniliklere de zararı dokunabileceği kaygısıyla ilişilmedi.

1844'te genel bir nüfus sayımı yapıldı ve halka, mecidiye denen ilk kimlik belgeleri verildi. Bu uygulama İstanbul'dan başlayarak tüm imparatorluğa yaygınlaştırıldı. Halk, nüfus tezkirlerine fesin altında saklandığı için "kafa kâğıdı" adını daha o zaman vermiştir. Yine, 1844'teki büyük para operasyonu (tas-hih-i sikke) onluk sisteme dayalı altın ve gümüş para birimlerinin kullanımını sağladı. Yeni paralara mecidiye adı

verildi. 1854'e değin dış borçlanmaya gitmemekte direnen Abdülmecid, Kırım Savaşı'nın getirdiği ekonomik yük ve başta Dolmabahçe Sarayı'nın yapımı olmak üzere kendi adını taşıyan kışlalarla okulların, ordunun gereksinimi için İngiltere ve Fransa'dan borç alınmasına izin verdi. 1855, 1858 ve 1859'daki

ABDÜLMECİD ÇEŞMESİ

49

ABDÜLMECİD EFENDİ

borçlanmalarla birlikte Galata'daki bankerlerden de yüksek faizlerle borç para alındı.

Gerçek şu ki, devlet içeride ve dışarıda mali bir iflasa sürüklenirken alınan paraların tamamının harcandığı istanbul bundan kazançlı çıktı. Bir başka gerçek, İstanbulluların, Türk, Ermeni, Rum, Yahudi, Levanten, ya da Müslim, gayrimüslim olarak birbirleriyle çok yönlü kaynaşmalarıdır.

Kent ve kendilik, daha önceki dönemlerin şehri, zimmî, Dersaadet, Galata vb kavramlarını bu dönemde geri plana itmiş gözükmemektedir. Buna karşılık, özellikle Islahat Fermanı'ndan (1856) sonra gayrimüslimlerle Levanten-lerin giderek daha şımarık kimliklere bürünmeleri, yabancı elçilerin ve en başta da "Taçsız Kral" denen Lord Can-ning'in saray ve Babiâli üzerinde aşırı nüfuz kazanmaları, 1853'te istanbul'a gelen Rus elçisi Mençikof'un tehdit edici tutumu, 1859'da ortaya çıkan ve Abdülmecid'i tahttan indirmeye yönelik Kuleli Olayı ile rüşvet ve yolsuzlukların önlenememesi, giderek artan hayat pahalılığı (örneğin bu dönemde istanbul'da odun fiyatları Paris'tekinden iki misli yüksekti) Abdülmecid dönemi Is-tanbul'undaki olumsuzluklardır.

Aynı zamanda iyi bir hattat olan Abdülmecid, ünlü hattat Mahmud Celaleddin'in en iyi çırağı olan Tahir Efen-di'den sülüs, celi sülüs ve nesih *yazılarını* meşk etti ve icazetname aldı. Sonradan Hafız Osman ve Rakım okullarının izleyicisi Kazasker Mustafa İzzet'ten de icazetname alan Abdülmecid, yazdığı kıtalarını tezhip ettirip vezirlere hediye ederdi.

Abdülmecid, daha ziyade celi sülüs ile meşgul olmuştur. Nesih hakkında bilgimiz olmadığı gibi rika yazısını da kimden yazdığı bilinmiyor. Celi sülüs yazıları cami ve müzelerdedir. Kendi devrinde yapılan Dolmabahçe ve Orta-köy camilerindeki çeharyârlar (dört halifenin isimlerini taşıyan levhalar) onundur, istanbul Üniversitesi Kütüphane-si'nde de bir levhası vardır.

Abdülmecid, hat sanatında üslubunda sert ve haşin bir görünüş bulunan ve bu yüzden ayrı bir okul sahibi sayılan Mahmud Celâleddin yoluna bağlıdır.

Abdülmecid 25 Haziran 1861'de İhlamur Kasrı'nda öldü. Sultan Selim Külliyesi Camii bahçesindeki türbesine gömüldü. Yerine kardeşi Abdülaziz tahta çıktı.

Bibi. *Tarih-i Lutfî*, VIII; inal, *Son Sadrazamlar*, I; Cevdet Paşa, *Mâruzât, ist.*, 1980; Cevdet, *Tezâkir*, IV; M. Ç. Uluçay, *Abdûlmecid*, 1976; A. H. Ongunsu, "Abdûlmecid", *İA*, I; S. L. Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*, (çev. C. Yücel), Ankara, 1959; Karal, *Osmanlı Tarihi*, "VI; Ed. Engelhardt, *Tanzimat*, (çev. A. Düz), ist., 1976.

NECDET SAKAOĞLU

ABDÜLMECİD ÇEŞMESİ

bak. ZÜBEYDE HANIM ÇEŞMESİ

LAMARTİNE VE ABDÜLMECİD

Sonunda kurmay subaylarından ve maiyet askerlerinden kumlu çok geniş bir kortej sökün etti. Mavi gök üstüne beliren, sonra, tepenin üstünden ve yamaçlarından yavaş yavaş bize doğru inen bir kortejdi bu. Yelesi güneş altında ipek gibi parlayan gümüşî bir ata binmiş biri ötekilerden çok önde gidiyordu.

Bahçivan dedi ki: "Ö, Padişah'tır!" Uzaktan, yavaş adımlarla indiğini gördük. Sonra dalların arkasında kayboldu.

Ondan önce gelen birkaç paşa bize gelerek ikifat ettiler. Padişahın selâmlarım bildirip az sonra köşkte bulunacağını söylediler.

Daha sonra Sadrâzam Reşit Paşa geldi, ıhlamur ağacının altında elimden tuttu ve iki arkadaşım ile beraber beni padişaha doğru götürdü. "Majesteleri Fransızca'yı pek iyi anlar ve rahatlıkla okur; ne var ki, bizim âdetlerimize göre, ancak tercümanları yolu ile görüşmesi gerekir. Ama kendileri ile sizin aranızda ancak vezirim istedi. Bundan dolayı, sır âdet yerini bulsun diye, sözlerinizi ben tercüme edeceğim, Majestelerinin söylediklerini de size ben nakledeceğim." dedi.

Padişah köşkte yalnızdı. Çıplak salonun en ışıksız bir köşesinde, pencere ile duvar arasında hemen hemen siliniyor gibi idi. Padişahı saygı ile selâmladım.

Sultan Abdûlmecid yirmi altı, yirmi yedi yaşında genç bir adamdır; yaşından az daha olgun görünür; uzun boylu, kıvrak, zarif ve incedir. Yunan heykellerinde hayranlık uyandıran tatlı yüz yuvarlaklığı, boyun uzunluğunun sağladığı asalet ve duruş yumuşaklığı ile başının, omuzlarının üstünde vakarlı bk duruşu vardı. Yüz çizgileri muntazam ve tatlı, alnı yüksek, gözleri mavi, kaşları, Kafkaslı soylarında görüldüğü gibi yaylı, burnu, sert olmamakla beraber düz, dudakları yarı açık, insan yüzünün karakter temeli olan çenesi yüzü ile ahenkte ve biçimli idi.

Elbisesi sade, alçak gönüllü, ağırbaşlı, ama bununla beraber şahsı gibi vakarlı idi: dizlerine kadar düz, kıvrımsız inen kahverengi kumaştan, boynu açık bırakan bir setre, siyah fotinleri örten geniş bir pantolon, kabzası süssüz bir kılıç.

Beni zarif bir şekilde selâmladı ve konuşmaya davet eder gibi, başını başıma yaklaştırdı. Aklımda iyice düşünüp tasarladığım sözleri zaten hazırlamıştım. Ona karşı durumum o kadar nazik ve ayrıntılı idi ki söylemek istediklerimin ötesinde, ya da dışında kalacak beyanlarda bulunmak istemezdim. O bir hükümdar idi, ben ise, dünya önünde, bir cumhuriyetin kuruluşuna yardımcı olmuştum; o, öz olarak, görevli olarak gelenekçi,, tutucu idi, ben ise, belki de haksız olarak, bir ihtilâl çetecisi, memleketinin tahtına karşı ayaklanmış bir adam şöhretiyle karşısına çıkıyordum; o, bir imparatorluğun başı idi, ben, toprakları üstünde bana geniş haklar kazanmış minnettar, bir yabancı. Bütün bu nedenlerden dolayı ilk söyleyeceklerim, takınacağım tutum gibi ölçülü olmalı idi. Toplumum içindeki durumumu ve icraatımı inkâr etmemem, ama bir Avrupalı ihtilâlcisi olarak ta tanınmamam gerekirdi. Ne nankör görünmeli idim, ne de dalkavuk. Sözlerimi tercüme etmesi için Reşit Paşaya baktım ve padişahın önünde yeniden eğilerek şunları söyledim:

"Majestelenize borçlu bulunduğum minnet ve şükranı arz etmek için denizleri, beşyüz fersahlık bir mesafeyi aşarak İzmir'e gitmeden önce huzurunuzda geldim; Doğu'ya olan bağlılığım, insanların cömert ve asil mizaçlarına hayranlığımdan başka, imparatorluğunuzda gördüğüm harikulade konukseverliğe hak kazandıracak hiçbir özelliğim yoktur. Ama Majesteleniz hatırladı ki, Antik Çağlarda atalarının da göstermiş oldukları konukseverlik, kimi zaman, bir hükümlanlığa şeref vermeye yetmişti. Bu yıl, yabancılara karşı büyük koruma olayları yılı olarak tarihte yaşanacaktır. Bu yılın adı, Abdülmecit'in konukseverliği ve alicenaplığı yılı olarak anılacaktır!

"Tanrı'nın güneşi, padişahın ise toprağı bağışladığı bu güzel memlekete daha önce de geldim; şanlı babanızı selâmladım ve sizi, o zaman, bir çocuk olarak yanında gördüm; imparatorlukları .gençleştiren, ihtilâlleri önleyen reformları kendisinden sonra devam ettirecek oğula, bir evlâda malik olmak ender talihine erişmiş oldu.

Alphonse de Lamartine ve istanbul Yazılan, çev. Nurullah Berk, ist., 1971, s. 165-168

Abdülmecid Çeşmesi

Ziya Nur Sezen, 1993

ABDÜLMECİD ÇEŞMESİ

Yeşilköy'de Bezm-i Âlem Camii bitişiğinde, Bademli Sokağı ile Çekmece Caddesi köşesindeir.

Sultan Abdülmecid tarafından 12587 1842 tarihinde yaptırılmıştır. Orijinal halinden bir şey kaybetmemiştir. Yalnızca çeşmeyi iki sokağı bakan cepheleri boyunca dolaşan sekiz adet yalak, 19öO'lı yıllarda kaldırılmıştır. Bugün ana cephesinde çok sade olan mermer bir yalağı vardır.

Devrinin görkemli ve çok süslü yapılarına karşın, sade bir görünüşü olan bu çeşme

hazneli ve köşe başı çeşmesi olmasına rağmen yalnızca bir cephesi mermer kaplanarak süslenmiş, diğer cepheler ise kesme taş duvar örgüsü ile bırakılmıştır. Cephenin süslemesi, barok yapıların kesik hatlı, yuvarlak kemerli ışık-gölge oyunları yaratacak tarzda düzenlenmiş cephelerini andırmakta, ancak cepheyi boyuna kesen iki sütunçe-nin tepesinde yer alan dışa kıvrımlı iki yaprak motifî dışında hiçbir bitkisel süslemeye rastlanmamaktadır. Ayna yüzeysel bir kemerin yukarısında saçağın altındadır. Altı satır halinde yan yana altı bölüm halindeki kitabe, Muhammed Ali adlı bir şairin yazısıdır ve zarif bir süslemeye sahip kasetler halindedir. Aşağıdan yukarı uzanan ve ayna kenarındaki sütunçeleri, ayna kemerini ve kitabeyi iki yanda köşeli sütunçeler sınırlar. Bunların üstü dışa kıvrık "S" şeklinde bitkisel süslemelidir. Yapı cephesinin iki dış kenarı da köşeli sütunçelerle sınırlanmıştır. Cephe enine olarak da iki ayrı silme sırasıyla bölünmüştür. Mermer kaplamalı saçak, yapıya birleştiği yerde üç kademeli bir kordon konsol tarafından taşınmaktadır.

Çeşmenin suyu Halkalı su şebekesinden sağlanırdı. Ancak bu yol yok olmuştur. Çeşme bugün suyunu şehir şebekesinden almaktadır.

ZİYA NUR SEZEN

ABDÜLMECİD EFENDİ

(29 Mayıs 1868, İstanbul - 23 Ağustos 1944, Paris) Osmanlı hanedanının son veliahdı (1918-1922) ve son halifedir (19 Kasım 1922 - 3 Mart 1924). Halife Abdülmecid, Mecid Efendi olarak da anılır. Osmanlı hanedanının tek ressam

üyesi olup döneminin Türk ressamaları arasında yer almıştır. Sultan Abdülaziz ile Hayrânîdil Kadın'ın oğludur.

Dolmabahçe Sarayı'nda doğan Abdülmecid, babası Abdülaziz öldüğü (1876) zaman çocuktur. II. Abdülhamid'in, hanedan şehzadelerine uyguladığı disiplin ve öngördüğü eğitim ortamında yetişti ve Şehzadegân Mektebi'nde özel tahsil gördü. Dönemin saray geleneklerine uyarak alafranga yaşama ilgi duydu. Fransızca öğrendi. Piyano ve resim çalıştı. Gençlik yıllarında İstanbul'un hareketli ortamlarından uzak kalmayı seçti. Bağlarbaşı'ndaki, kendi adıyla anılan köşkünde ailesiyle birlikte kapalı yaşadı. Dışarıya yansıyan davranışları ise hanedan ve sosyete arasında dengesiz ya da atakça bulunurdu.

1908'de İkinci Meşrutiyet ilan edilince hanedanın öteki yetişkin şehzadeleri gibi Abdülmecid Efendi de siyasal ve toplumsal sorunlarla ilgilenerek İstanbul'da aktif bir kişilik sergilemeye çaba gösterdi. Sanat ve edebiyat çevreleriyle ilişkiler kurdu. Birçok derneğin onursal başkanlığını üstlendi. Oğlu Ömer Faruk Efendi'yi, önce Viyana'ya, ardından Berlin'e tahsile gönderdi. İstanbul'daki

Abdülmecid Efendi

Birinci Dünya Savaşı yıllarında.

Necdet Sakaoğlu

Türkçülerin ve reform yanlılarının umut bağladıkları, en aydın ve ileri görüşlü şehzade konumunu elde etti. Toplantılara, açılış törenlerine güven verici jestlerle katılarak halkın da sempatisini kazandı. 1916'da ağabeyi Veliaht Yusuf İz-zeddin Efendi intihar edince Abdüla-ziz'in hayattaki tek oğlu kaldı. 4 Temmuz 1918'de Vahideddin tahta çıkarken Abdülmecid Efendi de hanedanın en yaşlı şehzadesi olarak resmen veliaht-ı saltanat ilan edildi.

Veliahtlığı boyunca kendi çıkarları doğrultusunda bir siyaset güttü. İstanbul'un işgali, Anadolu'da Milli Mücadele'nin başlamış olması, Vahideddin'in ka-

rarsız ve ulusal harekete düşmanca tutumu yanında, Abdülmecid, yakın çevresinin de desteğiyle Milli Mücadele'yi onaylamış gözükmeyi, ileri düşüncelere açık olmayı, zaman zaman Vahideddin'le ve İstanbul hükümetiyle ters düşmeyi tercih etti. Bir aralık, Anadolu'ya geçip Milli Mücadele'ye katılma eğilimi gösterince İngilizlerin isteğiyle Dolmabahçe Sarayı veliaht dairesinde gözetimde tutulmaya çalışıldı. Oğlu Ömer Faruk Efendi'yi 1920'de Vahideddin'in, bir ara Mustafa Kemal Paşa'ya (Atatürk) verilmek istenen kızı Sabiha Sultanla evlendirdi. Bu tür bir evlilik hanedan üyeleri arasında ilk kez oluyordu.

1 Kasım 1922'de saltanat ve hilafet birbirinden ayrılıp saltanat yönetimine son verilince Vahideddin'in sultan-padi-şah unvanları da kaldırılmış, Abdülmecid Efendi'nin de saltanat veliahdı sanı sona ermiş oldu.

Vahideddin'in 17 Kasım 1922'de İstanbul'dan kaçmasının ardından Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) 19 Kasım günü Abdülmecid'i halife seçti. Abdülmecid Efendi için, padişahlar için gelenek olan cülus ve kılıç kuşanma törenleri düzenlenmeyerek Topkapı Sarayı hırka-i şerif odasında 24 Kasım 1922'de "biat" töreni yapıldı. Bu törene milli hükümetin temsilcileri olarak Refet Paşa (Bele) ile bazı mebuslar, İstanbul'daki din görevlileri, sivil ve asker yöneticiler katıldılar. İstanbul camilerinde yeni halife adına hutbeler Türkçe okunmaya başlandı. Resmi hiçbir yetkisi ve sorumluluğu bulunmayan Abdülmecid Efendi Dolmabahçe Sarayı'na yerleşti. Her cuma günü İstanbul'un büyük bir camiine geleneksel cuma selamlıklarını hatırlatan törenlerle namaza gitmeye başladı. Kimi kez ata biniyor, Fatih Sultan Mehmed'in sarığına benzeyen bir sarık sarıyor, bazen otomobile bazen de saltanat arabasına biniyordu. Amacı, İstanbul halkına ve basına, önceki padişahlardan yetki ve protokol bakımından hiçbir farkı olmadığını göstermekti. Ama, onun bu gidişlerine mevkib-i hümayun, erkân-ı devlet, askeri birlikler katılmadığı için cuma törenleri sönük geçiyordu.

Abdülmecid Efendi, fırsat buldukça gezilere de çıkarak halka yakın olmayı, hanedana bağlılığın soğumamasını güdüyordu. Tüm bunlar, kaygı uyandırıcı

davranışlar olarak değerlendirildiğinden Refet Paşa Ankara'ya bir rapor sundu. Abdülmecid'in İslam dünyasına hitaben bir Arapça beyanname yayımlamak istediğini, kendisini Halife-i Müslimin ve Hâdimü'l-Haremeyn unvanıyla tanıttığını, imzasını Abdülmecid bin Abdülaziz Han olarak attığını ve rahatsızlık yaratan benzeri davranışlarını bildirdi. Mustafa Kemal Paşa, Abdülmecid'in redingot giyebileceğini ve davranışlarının kontrol edilmesini istedi. TBMM'de halifelik konusu tartışılmaya başlandı. Gerçekte ise Abdülmecid'in halife sanı ile ne Türkiye'de ne de İslam ülkelerinde

L

ABDÜLMECİD EFENDİ

50

51 ABDÜLMECİD EFENDİ KÖŞKÜ

egzotik kişiliği hayranlık uyandırmıştır. Çocukluğundan başlayarak kaleme aldığı "Hatırâf"ını oğlu Ömer Faruk Efen-di'ye verdiği söylenir. İstanbul'dan Paris'e resim eğitimi için gelen gençlere maddi destek sağlamıştır.

Abdülmecid Efendi, amatör denilmeyecek düzeyde ressamdı. Türk resim sanatının İstanbul'daki gelişimine desteği olmuş, 1910'da *Osmanlı Ressamlar Cemiyeti* gazetesinin çıkmasına katkıda bulunmuştur. Aynı zamanda bu cemiyetin başkanlığını yapmıştır. Saray yaşamına ilişkin birkaç tablosu, örneğin "Sarayda Aile Toplantısı", son dönem Osmanlı hanedan yaşamı açısından belge niteliğindedir. "Sarayda Beethoven", "Haremde Goethe", "Saraylı Hanım" vb tabloları, Tevfik Fikret'in *Sis* şiirinden esinlenerek çalıştığı İstanbul'u sis altında gösteren tablosu, kendisinin, Recaizade Ekrem Bey'in, Yavuz Sultan Selim'in, Halil Edhem Bey'in portreleri bilinen eserlerindendir. Toplanabilen eserleri 1986'da İstanbul'da sergilenmiştir. **Bibi.** S. K. Nigar, *Halife II. Abdülmecid*, İst. 1964; İ. Baykal, "Son Osmanlı Halifesi Abdülmecid'in Sarayında Neler Gördüm", *Resimli Tarih Mecmuası*, II, 1951; R. Yalkın, "Son Halife Abdülmecid ve Hanedan-ı Âl-i Osman İstanbul'dan Nasıl Çıkarıldı". *Tarih Dünyası*, no. 5-6, 1950; M. K. Ardakoç, *Hilafet Mesele-*

Halife Abdülmecid Efendi bir medrese ziyaretinden çıkarken, arkada Ankara hükümetinin temsilcisi Refet Paşa (Bele) görülüyor, 1923.

Nün Akbayar

ABDÜLMECİD EFENDİ'NİN KENDİ AĞZINDAN HAYATI

Pederim Abdülâziz Han hazretlerinin devr-i saltanatlarında henüz dört yaşında olduğum halde topçu silk-i askerisine dahil oldum. Evvelâ Halil Paşa, saniyen Belçika'da tahsil görmüş Said Paşa ve Beyoğlu kışlası kumandanı ve aynı zamanda Avrupa'da tahsil görmüş bulunan

Hüseyin Paşa... nezaretleri altında spor ve ata binmek tahsillerini gördüm. İl. Abdülhamid devrinde, Abdülâziz zamanında olduğu gibi spor âlemleri yani binicilik unutulmuş gibi idi. İşte bu devirde en iyi ata binen ve daha doğrusu yalnız ata binen, Osmanlılar içinde, istanbul'da üç fert sayılabilir: Şerif Ali Haydar Bey (eski Mekke Şerifi Ali Haydar Paşa). Bu zat Arap usulünde biner, ikincisi ben, üçüncüsü Halit Paşadır. Hemen asakir müstesna olduğu halde gençler meyanmda biz üç kişi ata binmek, attı icra-yı hüner etmek bize mahsustu.

Mektepten (Şehzadegân mektebi) fırsat buldukça daima av ile meşgul olurdum. Pederim gayetle kuvvetli olduğundan spor oyunlarını sever, pehlivan güreşlerine çok rağbet eder ve evlâtlarının da gayetle kuvvetli olmasına itina edilmesini ferman ederdi. Bu suretle evlâtları meyanmda en kuvvetlilerinden biri de bendim. Gençliğimde bütün akranlarıma faik kuvvette idim. Ve yüz kilodan fazla olan insanları tek kolum üzerinde tutabilirdim.

Sonraları tesadüfi olarak bulduğum bir Avusturalyalı zabitten eskrim öğrendim. Birçok da eskrim yaptım. At kemal-i süratle giderken istediğim şeyi rovel-verle vururdum. Tüfenk kurşunuyla otuz kırk adım mesafeden bir iki hata ile isim yazabilirdim. Denizde yüzmeyi de severdim.

Pederim bütün evlâtlarım sevdiği halde en ziyade büyük biraderin üzerinde dururdu (Yusuf tzeddin Efendi). Bunun da sebebi rahmetli büyük valide idi (Pertevniyal Valide Sultan). Bizi sevdiği zaman daima ona göstermemeğe çalışırdı. Bir gece pederim beni huzuruna istedi./Gittim, elimden tuttu, Dolmabah-çe Sarayfınn harem dairesinden mabeyn-i hümayun kısmına giderken merdiven dönemecinde büyük valideye rastgeldik: "Ne o yine koltuğunun altında bir şeyler var, ne oluyor?" dediler, pederim ise "Bir şey yok valideciğim" demekle beraber beni de hırkasının arasına saklamıştı, bunu da böylece geçirdik, mabeyne geldiğimizde odasının penceresini açtırttı, lapa lapa kar yağıyordu, titriyorum, pederim ise hiç fütur etmeden nöbetçi askerlere bakıyor, bir aralık "haydi Mecid, mabeyinci Fahri Beyle git nöbetçi askerlerimizin benim tarafımdan hatırlarını sor, üşüyorlar mı, şu ihsanımı da ver gel" emrini verdiler ve benim titrediğimi gördüğünde "Ne titriyorsun Mecid denizin kenarında bekliyen askerler de insandır, haydi bakayım" emri üzerine titreyerek gidip emirlerini yerine getirdim, işte hayatımdan sana bir nebze bahsettim.

İ. H. Baykal, "Son Osmanlı Halifesi Abdülmecid'in Sarayında Neler Gördüm",

Resimli Tarih Mecmuası, II, 1951

yapabileceği bir şey vardı. İslam ülkelerinin birçoğuna hâkim olan İngiltere'nin İstanbul'daki işgal kuvvetlerinden bir subay, otomobili ile Galata Köprüsü'n-den geçen Abdülmecid'i durdurarak ona sıradan insan

işlemi uygulamış ve trafik cezası kesmekten çekinmemişti. Ama, cumhuriyet ilan edilince, İngiltere ve onun adına Ağa Han, halifeliğin saygın bir konumda ve yetkili bir makam olarak korunması konusunda yeni yönetime başvurdular.

Cumhuriyet hükümetinin ilk önlemi, halife yanlılarını sindirmek için İstanbul'a bir İstiklal Mahkemesi kurulu göndermek oldu. Öte yandan Abdülmecid Efendi unvanını, cumhuriyetin ve ulusal egemenliğin üstünde hissettirmeye, İstanbul'u asıl başkent gibi göstermeye çalışıyor, İstanbul basınında her gün bir başka türlü ve üstü kapalı demeci çıkıyordu. Hükümeti küçümsediğinden, başkâtibi ile Başvekil İsmet Paşa'dan ödeneğinin artırılmasını istemesi son şanssız girişimi oldu. TBMM'deki kimi üyeler de "hilafet hükümettir" savını açıkça gündeme getirmişlerdi. Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'ya bir şifre ile "halife ve bütün cihan bilmelidir ki halife ve hilafet makamının gerçekte din ve siyaset bakımından hiçbir anlamı ve hikmeti yoktur" mesajını ulaştırdı ve Abdülmecid Efendi'nin İstanbul'da yaşaması için cumhurbaşkanı ödeneğinden az bir ödeneğin yeteceğini vurguladı. Toplanan Halk Fırkası grubunda da hilafetin kaldırılması kararlaştırıldı.

3 Mart 1924'te Meclis'te kabul edilen bir yasa ile halifelik kaldırıldı. Osmanlı hanedanının ve Abdülmecid'in 24 saat içinde yurtdışına çıkartılmaları da aynı yasanın gereği olduğundan 5 Mart 1924 sabahı, Osmanlı hanedanının tüm erkek bireyleri ve onlardan ayrılmak istemeyen kadın ve kızları ayrılış için hazırlandılar. Bu kararı Abdülmecid'e İstanbul Valisi Haydar Bey (Ali Haydar Yuluğ) Dolmabahçe Sarayı'nda tebliğ etti. Acele bir hazırlıktan sonra ailesiyle birlikte otomobille Çatalca'ya götürüldü. Orada bekletilen ve diğer hanedan mensuplarının binmiş olduğu özel trenle Edirne'den yurtdışına çıkartıldı.

Abdülmecid yaşamının son yirmi yılını İsviçre ve Fransa'da geçirdi. 23 Ağustos 1944'te Paris'te Bulogne Orma-nı'na bakan villasında öldü. Tahnit edilen cenazesi 1954'te Paris'ten Medine'ye götürüldü ve orada defnedildi. Abdülmecid, Avrupa'da, İstanbullu bir Osmanlı beyefendisi gibi yaşadı. Fesini çıkarmadı, eskiyince yenisini Suriye'den getirtti. Kaloş kunduralarını Paris'teki İstanbullu bir Ermeniye yaptırıyordu. Villasındaki yaşam düzeni, İstanbul'un köşk hayatına uyarlanmıştı. İstanbul'daki gibi, her cuma günü Paris Camii'ne gidiyor, Kuzey Afrikalı Müslümanlarla namaz kılıyordu.

Abdülmecid Efendi'nin İstanbul'a özgü iki kimliği (ruhça Türk ve Müslüman, düşüncede Batılı) temsil edişi ve

Abdülmecid Efendi'nin bir tablosu

Yalı Önündeki Kadınlar, tuval üstüne yağlıboya, 183x254 cm, 1922, Dolmabahçe Sarayı

si, İst., 1955; K. Mısırlıoğlu, *Osmanoğulları-mn Dramı*, ist., 1976, s. 159-196, 245-272; A. Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, ist., 1984, s. 246-253; S. Akgün, *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik*, Ankara, ty.

NECDET SAKAOĞLU

ABDÜLMECİD EFENDİ KÖŞKÜ

Üsküdar Bağlarbaşı'nda Kuşbakışı Sokağı no. 18'dedir. Köşk, Nakkaştepe'ye ve Beylerbeyi'ne doğru alçalan hafif meyilli ve geniş (160 dönümlük) bir arazi üzerindeki koruluğun içinde bulunmaktadır. Çok sayıda değerli ağacı da barındıran bu koruluk ve köşk, yüksek duvarlarla çevrilidir. Köşkün ana girişi Kuşbakışı Sokağı'ndadır. Güneyinde, eski harem köşkü için bir girişi daha vardır. Ayrıca bahçe ve servis girişleri de bulunmaktadır.

Köşkün arazisi daha önce Hıdiv İsmail Paşa'nın mülkiyetindeydi. İsmail Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, Saray'a damat olduğunda, kendisi için tasarladığı köşkü, seçilen yeri ve projeyi çok beğenen Mecid Efendiye devretmeyi önerdi. Arazi, Sultan II. Abdülhamid tarafından 1895 yılında satın alınarak Şehzade Abdülmecid Efendi'ye tahsis edildi.

Köşk, 1901'de dönemin tanınmış mimarı Alexandre Vallaury(->) tarafından tasarlanıp inşa edildi. Halen mevcut

olan yapı, büyük bir yazlık köşk olarak planlanan kompleksin selamlık bölümüdür. Ahşap harem dairesi ve müstemilat niteliğindeki bazı yapılar günümüze kadar gelememiştir.

Köşkün gerek tasarımı gerekse yapımı büyük bir özeni yansıtmaktadır. Küçük bir saray olarak nitelenebilecek bu köşk planı, görünümündeki köşk karakteri ve zarafetiyle iddialı bir yapıdır.

Köşkün iddiası, daha giriş kapısının düzenlenişinde ve biçiminde kendini gösterir. Osmanlı barok uygulamalarını anımsatan geniş bir saçakla örtülmüş olan kapı, basık kemeri, eliböğründeleri ve renkli bezemeleri ile görkemlidir. İhata duvarı içeri çekilerek kapının yola göre algılanışı ve perspektifi güçlendirilmiştir.

Köşk, kagir bir bodrum kat üzerine iki katlı ahşap bir yapıdır. Simetrik ve aksiyal bir planı vardır. İki ana eksenin kesiştiği noktada merkezi sofa bulunur. Burada eskiden var olduğu bilinen, merkezi sofa motifini güçlendiren ve çok eski tarihi geleneklere bağlayan havuz, sökülmüştür. Birinci katta yanlara eyvanlarla açılarak haçvari bir şema gösteren geleneksel merkezi sofa motifi, ikinci katta kapalı bir salona dönüşmüştür. Köşelerdeki dikdörtgen planlı

ABDÜLMECİD MEYDAN ÇEŞMESİ 52

ABDÜLMECİD TÜRBEŞİ

Abdülmecid Efendi Köşkü

Erkin Eminlu, 1993

odaların da ikinci katta doğrultuları deitirilmitir. Bu kk oynamalara karşın, her iki katta da, eksenler boyunca çıkıntı yaparak dışa uzanan orta mekânlar ile dört kedeki odalar, düzgün bir geometrik plana uygundurlar. Ama nc boyutta duvarların ileri geri alınıı ile kitlerde plastik bir etki ve cephelerde son derece hareketli bir görünüm sağlanmıştır.

Tasarıma ustalık katan düzenlemeler, yalnızca plandaki geometri ile cephelerdeki hareketliliği birletirmekten ibaret değildir. Vallaury, değişik tarihi referansları kullanarak ve en çok istanbul sivil mimarlıının geleneksel kimi motiflerim, örneğin ahniin ve saçakları, bezeme program ve tekniklerini yenileyerek deerlendirmitir.

Be basamaktan sonraki sahanlıktan ulaşılan revaklı giriş, üst kattaki geniş balkonla birlikte, vurgulanmış bir gölgeli alan yaratır. Aynı eksen üzerindeki arka cephede ise yine revak vardır, ama bu kez revak kesimi ileri çıkar; üstündeki balkon da renkli camla bezenerek kapanır. Yan cephede, kuzeybatıda ise, orta mekân bir ahniin yapmak üzere ileri çıkar.

Saçaklar, yapıya görkem de katan üslup öğeleri olarak deerlendirilmilerdir. Ortada, eksenler üzerindeki mekânların örtü kotu ykseltildii gibi saçakları da yüksek ve diğer mekânların saaklarından daha geniş tutulmuştur. Bu saçak hareketleri yapıya değişken perspektif olanakları sağlamaktadır.

Vallaury'nin tarihi referansları arasında geleneksel ba oda düzenlemeleri de vardır. İkinci katta, giriş cephesine bakan odalar, iki bölümlü ve divanhaneli düzenlenmiştir. Divanhane, birer ince kolona balanan alçak korkuluklar ve bir basamak farkıyla oda girişinden ayrılır. Güney tarafındaki divanhane, ayrıca ini duvar panolarının kullanıldığı bezeme programı ve tekniği ile de ayrılır.

Yapıda kullanılan kapı, pencere, kolon, kemer vb mimari öğeler, genel olarak oryantalist eilime özgü biçim özellikleri taşır. Kuzey Afrika-Ispanya islam sanatında karşılaşılan türde kemerlerin, korni profillerinin elibgrndelerin abartılı biimcilii, bu elemanlara bir dekoratif öncelik yükler.

Köşkü köşkü bir bayapıt yapan özellikler arasında kuşkusuz bezemesi önemli bir pay almaktadır. Bugüne kadar bir hayli örselenmiş olmakla birlikte hâlâ çok renklilii ile gzlci bir görünümü vardır. Bezemelerinin en önemli özelliklerinden biri, çok renkli oluşudur. Dönemin oryantalist beğenisine de uyan bu çok renklilik, dışarıda ışık altında, yapıya canlılık ve pırıltı vermektedir. Saakların bezenmesi ve çok

renklilikten pay alması ise, yapıdaki şaşırtıcı özeni daha da vurgular.

Osmanlı mimarlığında pek de karşılaşılmayan dış cephe bezemesi, cephe yüzeyini geometrik olarak bölümleyen dikdörtgenlerden oluşan ve pencere ölçülerini esas alan modüler bir çerçeveleme içinde uygulanmıştır. Oryantalist motiflerden oluşan bezeme, kalem işi tekniğindedir.

Benzer bölümlleme sistemi ve bezeme programı, yapının iç bezemesinde de kullanılmıştır, içerde kalem işine ve altın tezhipli nakışlara ek olarak çini kaplamalar da vardır. Köşke ilişkin bütün betimlemelerde anılan ve yapının yüksek tavanlı olmasını da gerektirdiği belirtilen görkemli avizeler günümüzde mevcut değildir.

Köşkün en sofistike sanat yapıtı ise birinci kat merdiven holünde duvara fresk tekniğinde yapılmış olan "Aşk Çeşmesi" adlı tablodur. Tanınmış ressam Avni Lifij'in yapıtı olan resim, Fransız Sembolist Ekolü'nün eserlerini yansıtan çok önemli bir yapıttır. Lifij'in imzasını ve 1337 Rumi / 1340 Hicri tarihlerini taşımaktadır.

Bahçede bir kar kuyusu, bir de 36 m derinlikte merdivenli bir kuyu olduğu belirtilmektedir.

Bibi. Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 229-237; T. Toros, "Yapı ve Kredi Bankası'nın Bağlarba-şı'ndaki Mecit Efendi Köşkü", *Sanat Dünyamız*, 31 (1984), s. 2-9; Eldem, *Türk Evi*, I, 204-207; M. Servet Akpolat, *Fransız Kökenli Levanten Mimar Alexandre Vallaury*, (Hacettepe Üni., basılmamış doktora tezi), 1991, s. 93-97.

AFİFE BATUR

ABDÜLMECİD MEYDAN ÇEŞMESİ

Üsküdar'da Selimiye Kışlası yakınında, Harem İskelesi Caddesi üzerinde bulunmaktadır.

Sekiz beyitlik uzun kitabesinden anlaşıldığı üzere 1257/1841 yılında Abdül-mecid tarafından yaptırılmıştır. İbrahim Hakkı Konyalı tarafından okunan kitabesinin yazarı Ziver'dir. Kitabedeki, *Çeşme-i mâü'l-hayât saltanat-ı Şâh-ı Cihan / Hazret-i Abdülmecid Han âb-ı rûy-ı kâinat / Buldu suyun cevher-i târih Zîver hâmeden / Etti carî Pâdişâh bu suda nev aynü'l-Hayat 1257*, beyitleri bu konudaki en önemli bilgilerdir.

Tamamı hemen hemen kesme taş malzemeden inşa edilen yapının dört cephesinde üçer büyük musluk vardı. Ancak bugün bunlar yoktur. Bu çeşmenin en önemli özelliği hem insanların hem de hayvanların su içmeleri için yapılmış olmasıdır. Büyük hacimli su haznesinin üstü tonozla örtülü olup, etrafında geniş bir saçak bulunmaktadır. Yapıyı dört bir yandan saran en alttaki mermer dizisi yalak olarak kullanılmaktadır. Aralarda ise kısmi bölünmeler meydana getiren levhalar yer almaktadır. Çeşmenin üzerinde yer alan kitabenin, ortadaki tuğranın iki tarafına dizildiği anlaşılmaktadır. Yapı son yıllarda geçirdiği restorasyonla büyük değişikliğe uğramıştır. Yapının büyük su toplama havuzu ise,

üstte temizlik bacalarına sahiptir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 438-440; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 22-23; Çeçen, *Üsküdar*, 127-128.

ÖZKAN ERTUĞRUL

ABDÜLMECİD SİVASÎ

(1563, Zile - 1639, İstanbul) Halvetîli-ğın Şemsî koluna mensup şeyh ve mutasavvıf.

16. yy'ın ünlü Halveti şeyhlerinden Şemseddin Ahmed Sivasî'nin (ö. 1597) kardeşi Muharrem Efendi'nin oğludur. Eğitimini babasından, tarikat icazetini ise amcası Şemseddin Sivasî'den aldı. Önce Zile'deki Halvet! tekkesine, Eğri seferinde vefat eden Şeyh Pirizade Veli Efendi'nin yerine postnişin oldu. Daha sonra 1604'te amcası Receb Efendi'den boşalan Sivas'taki Şemsî Tekkesi meşi-hatini üstlendi. Bu görevini sürdürdüğü sırada III. Mehmed'in daveti üzerine Abdülahad Nuri(->) ile birlikte İstanbul'a geldi. Kısa bir süre Sultanahmet'te ikamet ettikten sonra, müritlerinden Rei-

sülküttab La'lî Efendi'nin hediye ettiği Eyüp Nişancı'sındaki konağa yerleşti. Şeyhülislam Sunullah Efendi'nin camie çevirdiği Atpazarı'ndaki Hüsam Bey Mescidi'nde başladığı cuma vaizliği görevini, sırasıyla Şehzade ve Sultan Selim camilerinde sürdürdü. Sultan Ahmed Camii'nin açılışına "temel şeyhi" olarak katıldı ve vefatına kadar bu camide vaizlik yaptı. Vefatından iki yıl sonra, gömüldüğü Eyüp Nişancı'sındaki bahçeye müritlerinden Kösem Mahpeyker Sul-tan'ın kâhyası Behram Ağa tarafından kendi adıyla anılan türbesi inşa edildi.

Abdülmecid Sivasî'nin mensubu bulunduğu Şemsîlik, amcası Şemseddin Si-vasî tarafından kurulmuş olup, Halvetî-liğın dört ana kolundan biridir (bak. Halvetîlik). Başlangıçta Şemseddin Sivasî'nin doğum yerine nispetle Sivasîlik olarak tanınan tarikat, sonradan Abdülahad Nuri'nin (ö. 1651) kurduğu diğer bir tarikatla aynı adı taşımaktan doğan karışıklığı önlemek için Şemsîlik şeklinde anılmıştır.

Abdülmecid Sivasî'nin Eyüp Nişancı'sındaki türbesi.

Ekrem Işın, 1992

Şemsîliğin İstanbul'da yaygınlaşmasını sağlayan en etkin kişi, Abdülmecid Sivasî'dir. Tarikatın İstanbul dışında da örgütlenmesi için çaba göstermiş ve bu amaçla halifesi Abdülahad Nuri'yi Midilli'ye göndermiştir.

Abdülmecid Sivasî'nin İstanbul'daki faaliyetlerine sahne olan ilk merkez, Çarşamba'daki Mehmed Ağa Tekke-si'dir. Darüssaade Ağası Mehmed Ağa tarafından Mimar Davud Ağa'ya yaptırılan bu küçük külliye önceleri Halve-tîlerin denetiminde faaliyet gösteren tekke, Şeyh Vişnezade Mehmed Efendi'nin 1601'de vefat etmesiyle Abdülmecid Sivasî'nin idaresine geçerek Şemsîli-ğe bağlanmıştır. Bunun gibi

Yavsî Baba Tekkesi de(->), Abdülmecid Sivasî'nin Sultan Selim Camii vaizliği yaptığı sırada Bayramîlerin denetiminden çıkıp, Şemsîliğe geçen tarikat merkezleri arasındadır. Cerrahzade Musliheddin Efendi ile başlayan ve Abdülmecid Sivasî'nin postnişinliği döneminde İstanbul'un en önemli Şemsî merkezine dönüşen bu tekkede, kendisinden sonra oğlu Ab-dülbâki Efendi (ö. 1710), Mehmed Efendi (ö. 1730), Abdülmecid Efendi (ö. 1736) ve Abdülbâki Efendi (ö. 1798)

şeyhlik yapmış ve tekke 19. yy başların-, da Halvetîliğin Sünbülî koluna geçmiştir. Şemsîliğin İstanbul'da temsil edildiği son merkez ise, Taşkasap'taki Zıbın-ı Şerif Tekkesi'dir. Şeyh Mehmed Kasım Efendi (ö. 1910) ile oğlu Yusuf Ziyaed-din Efendi bu tekkede tarikat faaliyetlerini Cumhuriyet dönemine kadar sürdürmüşlerdir.

17. yy İstanbul'unda gündelik hayatı sarsan ve tarihe Kadızadeliler-Sivasîler çatışması olarak geçen olayda Abdülmecid Sivasî'nin üstlendiği rol, bu dönemde tarikatların şehir hayatındaki varlıklarını sürdürebilmelerinde başlıca etkenlerden birisidir. Birgivî Mehmed Efendi'nin *Tarikat-ı Muhammediye* 'sinde ileri sürülen görüşleri temel alıp, devran ve sema gibi tarikat ritüellerini bid'at sayarak tekkelerin kapatılmasını isteyen Kadızadelilerin karşısına, tasavvuf zümresini temsilen Abdülmecid Si-vasî çıkmıştır. Bazı saray ileri gelenleri ile ulema sınıfından destek gören Kadı-zadeliler(->), kışkırttıkları kalabalık bir zümreyle tekkeleri basmışlar, şeriatı sapmış olarak gördükleri tasavvuf ehlini böylece sindirmeye çalışmışlardır. Abdülmecid Sivasî bu karışık ortamda, tekkelerde icra edilen devran, sema ve musikinin İslamiyete aykırı olmadığını cesaretle savunmuş, kendisinden sonra halifesi Abdülahad Nuri, bu mücadeleye devam etmiştir.

Abdülmecid Sivasî'nin genel tasavvuf konularını işleyen eserlerinin yamsıra özellikle Mevlânâ'nın *Mesnevi* 'sine yaptığı şerh, bu alandaki en başarılı çalışmalardan birisi olarak kabul edilir. *Mes-nevî'nin* birinci cildinin yarısına kadar gelebilen bu şerhten başka, "Şeyhî" mahlasıyla yazdığı tasavvufi şiirlerini kapsayan bir de *Divan'ı* vardır.

Bibi. Mehmed Nazmî, *Hediyetü'l-lhvân*, Sü-leymaniye Ktp, Reşid Efendi, no. 495; Ay-vansarayî, *Hadîka*, I, 196-197; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevarih*, 211; Şeyhî, *Vekayiu'l-Fu-zalâ*, I, 62; Uşşakizade, *Zeyl-i Şakaik*, 49-54; Hocaşade, *Ziyaret*, 84-87; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 14, 60; CSR, Dosya B/23.

EKREM İŞİN

ABDÜLMECİD TÜRBEŞİ

Çarşamba'da, Sultan Selim Camii'nin arkasındaki hazirede yer almaktadır. Tarihi yarımada'nın beşinci tepesinde, Halic'e hâkim, doğal bir teras oluşturan bu hazirede ayrıca Yavuz Selim'in türbesi, 1894 depreminde

yıkılmış olan eşi Hafsa Sultan Türbesi'nin kısmen korunmuş duvarları ve Yavuz ile Kanuni'nin çocuklarına ait diğer bir türbe bulunmaktadır.

Abdülmecid Türbesi'nin yapım kitabesi yoktur. Ancak dönemin tarihçilerine göre türbe, padişahın ölümünden önce 1861'de yapılmıştır. Mimarının kim olduğu bilinmemekle birlikte, dönemin Hassa Başmimarı Garabet Balyan'ın elinden çıktığını veya en azından onun sorumluluğu altında yapıldığını düşünmek mümkündür.

Türbe, Osmanlı mimarlığında en

yaygın tip olan sekizgen plana sahiptir. İç kenarları 3,20 m uzunluğunda olan sekizgenin, giriş dışındaki her yüzünde üst üste ikişer pencere yer almaktadır. 15-20 yıl öncesine kadar önünde camekânlı, iki tarafı sedirli, ahşap bir sundurma bulunan girişin üzerinde de bir pencere vardı.

Alçak bir subasman üzerine oturan sekizgen prizma biçimli gövdenin dış köşelerinde, her biri komşu yüzeyi düşeyde sınırlayarak keskin bir kenar oluşturan yivsiz pilastrlar bulunur. Bu pilastrlar, üstte yapıyı çepeçevre kuşatan bir kornişi ve ensiz kasnakla onun üzerine oturan basık kubbeyi taşırlar. Pilastr başlıklarının silmeleri, arasındaki yüzeylerin üzerinde de devam eder. Ancak bu ara yüzeyler pilastrlara göre birkaç santim de olsa geri çekildikleri ve iki katlı düzenlendikleri için pilastrlar, subasmandan kornişe kadar süren kesintisiz biçimleriyle, yapı kütesini belirleyici bir nitelik kazanırlar. Yatay bir silmenin düşeyde ikiye böldüğü yan yüzeylerin her iki bölümü profilsiz bir kademelenmeyle geri çekilerek, pencerelerin içinde yer aldıkları dikdörtgen yüzeyleri çerçevelerler. Alt kattaki pencereler düz atkılı, üsttekiler alttakilere göre daha küçük ve kaş kemerlidir. Her iki pencere dizisi için de, duvardan ayrı bir söve söz konusu değildir. Gerek üst pencerelerin demir doğramalı dışlıkları, gerekse alt pencerelerin şebekeleri geleneksel biçimlerden farklıdır.

Abdülmecid Türbesi, dış görünümüyle İstanbul'daki padişah türbeleri arasında en sıradan örnektir. Diğerlerin-deki grimsi beyaz küfeki, mermer ve kimi kez renkli taş kullanımına karşın, burada bütünüyle alışılmadık sarı bir kireçtaşı kullanılması, revak yerine basit bir sundurmayla yetinilmesi ve gerek işçilik gerekse tasarım açısından dış kütlede hiçbir özen bulunmaması, ona taşralı bir görünüm verir. Batılılaşma döneminde, özellikle türbelerde karşımıza çıkan, tasarım kalitesindeki yükselmenin tersine, burada biçimsel açıdan yetersiz bir yapı söz konusudur. Bu durumun nedenini Cevdet Paşa'nın *Tezâ-ü'l-Ârâs*'inde sözünü ettiği alçakgönüllülükten çok, H. Şehsuvaroğlu'nun Dahiliye Nazırı Damat Şerif Paşa'dan aktardığı gibi, türbenin aslında Abdülmecid'in kendinden önce ölen oğulları için yapılmış olmasında aramak gerekir.

Türbede mermer kaideler üzerinde Abdülmecid'den başka, ikisi de 1855'te küçük

yaşlarda ölen oğulları Mehmed Abdüssamed ve Osman Seyfeddin ile 1876'da ölen Burhaneddin'in sandukaları bulunmaktadır. Köşelerde boya ile yapılmış, kaideli ve korent başlıklı, mermer taklidi pilastrlar, yine aynı şekilde yapılmış ve her yüzeyin üst bitiminde bulunan kaş kemerleri taşırlar. Alt pencereler demir kepenklidir. Üst pencereler ise mekânın pastel renklerine uymayan, canlı ve fazla iri parçalı vitraylara sahiptir.

ABDÜLVEDUD TEKKESİ

54

55

ABDÜSSELAM TEKKESİ

Abdülmecid Türbesi'nin dış görünümü (solda) ve içeride tavan süslemeleri ile çevresinin bir görünümü (üstte).¹ *Araş Neftçi*

Kubbe iç bezemesi, tüm yapının en özenli işçiliğini gösterir. Duvar bilimindeki altın varak kaplı sekizgen kornişin üzerinde, sarkan saçakları pilastrların doğrultusuna gelen, sekiz dilimli bir örtü betimlenmiştir. Merkezdeki on altı dilimli dairesel açıklık ve saçak aralarındaki üçgen kartuşların mavi renkli zemine sahip olması, sekiz dilimli örtünün, aralarından göğün görüldüğü bir tente veya çadır izlenimi vermesine neden olmaktadır. Örtünün sarı renkli zemini üzerinde, daha açık sarı, yaldız ve taba renkli, ince kıvrımlı dallar ve yapraklardan oluşan zarif bir bezeme vardır. Kubbe içindeki bezeme, sandukaların üzerindeki koyu vişne çürüğü kadife örtülerin sırma işlemeyle aynı üslup özelliğini gösterir.

Abdülmecid'in dördü Osmanlı tahtına oturmuş olan çok sayıda oğul ve kızlarının türbeye verdiği değerli armağanlar bugün yoktur. Kristal avize Galata Mevlevîhanesi'nde, sandukanın gümüş şebekesi Topkapı Sarayı'nda bulunmaktadır. Hereke'de dokunmuş olan yollu atlas perdeler ise 1970'lerde çürüğe çıkarılıp yakılmıştır.

Bibi. Cevdet, *Tezâkir*, II, 142; Şehsuvaroğlu, *istanbul*, 137, 140; Önkâl, *Hanedan Türbeleri*, 262-264.

GÜNKUT AKIN

ABDÜLVEDUD TEKKESİ

bak. YÂVEDUD TEKKESİ

ABDÜRRAHİM EFENDİ

(?, Adana - 6 Şubat 1656, Belgrad [bugün Yugoslavya'da]) Osmanlı şeyhülislamı. Babası Adanalı Mehmed Efen-di'dir. Eğitimi tamamlandıktan sonra, Süleymaniye, Yenişehir ve Sultanahmet medreselerinde hocalık yaptı. Şeyhülislam Ebu Saîd Mehmed Efendi'nin desteği ile 1639'da İstanbul

kadısı oldu. iki yıl süren kadılığı sırasında artan fiyatlara karşı önlemler aldı, bozulan narh düzenini iyileştirmeye çalıştı. Bu yüzden de hayli düşman kazandı. 1644'te Anadolu kazaskerliğine atandı. 1646'da azledilerek Edirne'ye sürgüne gönderildi ama kısa süre sonra affedilerek Rumeli kazaskeri oldu. 1647'de vefat eden Mu-

îd Mehmed Efendi'nin yerine şeyhülislam oldu. 1648'de, Vezirazam Hezârpa-re Ahmed Paşa'nın baskılarına karşı ayaklanan Yeniçeri Ocağı ile birlikte hareket ederek, Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi ve katli için fetva verdi.

Sert ve taviz vermez tutumu yüzünden devlet ricali arasında pek sevilmeyen Abdürrahim Efendi, Gürcü Abdün-nebi ayaklanmasına karıştığı için itibarını kaybetti. Oğlu Mehmed Çelebi'nin debdebeli yaşamı ve şımarık tavırları da bahane edilerek, Vezirazam Kara Murad Paşa'nın teşviki ile 1649'da azledildi. Mekke'ye sürgüne gönderildi. Dönüşünde yeniçeri ağalarının desteği ile önce Kudüs'e, sonra da Üsküdar kadılığına atandı. Ocak ağalarının gücünün kırılmasını takiben 1651'de Belgrad'a sürüldü ve orada öldü.

Açıksözlü, dürüst, bilime düşkün bir kişi olan Abdürrahim Efendi, Kâtip Çelebi'yi himayesine almıştı.

Bibi. Ahmed Rıfat, *Devba*, s. 54; *ilmiye*, 455-456; Altunsu, *Şeyhülislamlar*, 71-72; *Tarib-i Naima*, IV; Danişmend, *Kronoloji*, V, 124.

İSTANBUL

ABDÜRREZZAK EFENDİ

(1835, İstanbul - 12 Eylül 1914, İstanbul) Tuluatçı ve tiyatro oyuncusu. Abdi Efendi olarak da tanınır. Çocukluğu yoksulluk içinde geçti. Bir süre esnaf çıraklığı yaptı. Topkapı dışındaki Kavas'ın Bağ'ında Kör Mehmed'in ortaoyunlarını izleyerek ilk tiyatro derslerini aldı. Sahneye ilk kez Aksaray'daki bir mahalle tiyatrosunda çıktı. Asıl oyunculuğa, Şehzade Camii avlusunda bileyicilik yaparken Küçük İsmail Efendi(->) tarafından Zuhuri Kolu'nü yöneten Kavuklu Ham-di'nin(->) dublörü olarak başladı. Ancak İsmail Dümbüllü onu ilk kez Güllü Agop'un(->) sahneye çıkardığını söylemektedir. Bir süre Küçük İsmail'le çalıştı. Galata'daki Amerikan Alkazarı adlı tiyatrodan çalıştıktan sonra 1880'lerde Di-reklerarası'nda kendi topluluğunu önce Gülünçhane Tiyatrosu adıyla kurdu, daha sonra bunu Handehane-i Osmani'ye çevirdi. Tuluat yeteneğiyle kısa zamanda halkın gözdesi oldu. Fransız elçisinin aracılığıyla II. Abdülhamid tarafından

1895'te saraydaki Muzıka-i Hümayun'a alınarak mülazım-ı sani rütbesi verildiyse de, bir nüktesi yüzünden saray sahnesine çıkması yasaklandı. II. Meşrutiyetle birlikte yeniden sahnelerle döndü. 1911'de Kavuklu Hamdi'nin ölümü üzerine, bir süre onun kumpanyasını yönetti. Ölümüne kadar Küçük İsmail'le birlikte Kadıköy ve

Şehzadebaşı'ndaki sahnelerde oyunculuğunu sürdürdüyse de, eski parlaklığını yitirdiği görüldü. Kendisine ait komik-i şehîr (ünlü komik) unvanını Şehzadebaşı'ndaki Fevziye Tiyat-rosu'nda Naşit'e devretti.

Batı tiyatrolarındaki soytarı tipinden esinlenerek ilk kez Kavuklu Hamdi'nin topluluğunda yüzünü boyayarak yarattığı ünlü "İbiş" tipi ve bu tiplerle gerçekleştirdiği oyunlarıyla İstanbulluların uzun süre gözdesi olan Abdürrezzak Efendi, Meşrutiyet döneminin ünlü oyunlarından, Namık Kemal'in *Vatan yahut Silist-re* 'sindeki Abdullah Çavuş rolüyle de tanınır. Elinde tavan süpürgesi, arkasında rengârenk bir hırka, başında yırtık fes, kaşlarında bir karış rastığıyla, tuluatın en başarılı örneklerini veren ve iriyarı cüsseli gövdesine karşın, çevikliği, akrobatik hareketleri, yere düşüp kalkmasında-ki komikliği, kendi yarattığı İbiş tipinin giysisi ve hazırcevaplığı ile sevilen sanatçı, başta Kel Hasan Efendi(->) olmak üzere çok sayıda tuluatçının yetişmesine de katkıda bulunmuştur.

119741

Bibi. A. S. Delilbaşı, "Sahne Tarihimizden Abdürrezzak Abdi Efendi", *Ulus*, 19 Şubat-18 Mart 1944; *Ahmet Fehim Bey'in Hatıraları* (haz. H. K. Alpman), ist., 1977; M. N. Özen-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*, ist., 1967; M. Yesari, "Tulûatçıların Piri Abdürrezzak", *Yedi Gün*, no. 9, ist!, 1946; M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın*, ist., 1989; N. Tilgen, *Ortaoyunu Üstadı Kavuklu Hamdi*, ist., 1948; Ö. Nutku, *Dünya Tiyatrosu Tarihi*, I, ist., 1985; (Sevengü) *Türk Tiyatrosu*, I; And; *Tanzimat*; Sevengil, *Tanzimat*; S. Y. Ataman, *Dümbüllü İsmail Efendi*, by, ty

RAŞİT ÇAVAŞ

Günümüzde de canlandırılan ünlü ibiş tipinin yaratıcısı Abdürrezzak Efendi (ortada).

Ara Güler

ABDÜSSADIK AMİR İBN SAME

bak. AMİR İBN SAME

ABDÜSSELAM CAMÖ VE TEKKESİ

Beyoğlu İlçesi, Halıcıoğlu semti, Sütlüce Mahallesi'nde, Abdüsselâm Sokağı ile Erenler Tekkesi Sokağı arasında yer almaktadır.

Başdefterdar Abdüsselâm Bey (ö. 1526) tarafından mescit olarak tesis edilmiştir. Baninin büyük bir servete sahip olduğu, İstanbul'dan başka Küçük-çekmece'de, Hafsa'da ve Belgrad'da pek çok hayır eseri yaptırdığı, Osmanlı Devleti'nin çeşitli yerlerine dağılmış olan çok sayıda gayrimenkulu ile nakdini bu hayrata vakfettiği bilinmektedir. Halıcıoğlu'ndaki bu mescidi ne zaman inşa ettirdiği tespit edilememektedir. Ancak vakfiyesinin 1525 tarihli olmasından

hareketle bundan az önce yaptırıldığı kabul edilebilir. Evliya Çelebi bu tesisi "Tekke-i Abdüsselâm Bahçesi" olarak zikretmekte ve çevresinin "hıyâ-bân-ı İrem misali" bir gezinti yeri olduğunu belirtmektedir. Böylece, 20. yy'ın başlarına kadar mesire özelliğini sürdürmüş olan Halıcıoğlu'nda, mescidin yer aldığı yamaçlarda Abdüsselâm Bey'e ait bir bahçenin var olduğu, burasının, Süt-lüce'de varlıkları tespit edilen Caferabad ve Hasanabad tekkeleri gibi, klasik anlamda bir tarikat tesisi olmaktan ziyade, bakımı dervişlere havale edilen bir tür "mesire-tekke" olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu mescit, tespit edilemeyen bir tarihte, Aşçı Hüseyin Ağa adında bir hayır sahibinin minber koydurması ile camie dönüşmüştür.

Abdüsselâm Camii, 19. yy'm birinci yarısında, 1840'tan önce, Hüseyin Galib Efendi adında bir şahsın Kadirî tarikatından meşihat koydurması sonucunda ca-mi-tekke kimliği kazanmıştır. Hüseyin Galib Efendi'nin, ilgili vakfiye özetinde, 1.500 kuruşluk bir meblağı vakfettiği, bundan elde edilecek gelirin "Abdüsselâm Cami-i şerifinde tarikat-ı Kadiriyye ayini icra eden şeyh efendiye" ve diğer tekke giderlerine harcanmasını şart koştuğu görülmektedir. Bu devirden tekkelerin kapatılmasına (1925) kadar, tevhid-hane olarak da kullanılan caminin hari-minde, pazar günleri Kadirî ayinleri icra edilmiş, cami-tevhidhanenin batı ve güney yönlerinde şeyh meşrutası (harem), selamlık, derviş hücreleri, mutfak türünden birtakım ahşap tekke birimleri inşa edilmiştir. Dahiliye Nezareti tarafından 1301/1885-86 yılında hazırlanan ve İstanbul ile yakın çevresindeki tekkelerde ikamet edenlerin tespit edildiği istatistikte, Abdüsselâm Tekkesi'nde, dördü erkek ikisi kadın olmak üzere toplam altı kişinin oturduğu belirtilmekte, ayrıca 1325/1910 tarihli, Maliye Nezareti-İstan-bul Tekkeleri Taamiye ve Tahsisat Def-teri'nde, Abdüsselâm Tekkesi'nin günde iki çift 200 dirhem ekmek ve 200 dirhem et istihkakı olduğu kaydedilmektedir.

Abdüsselâm Tekkesi'nin ilk postnifi-ni, Şeyh Süleyman Safî Efendi'nin halifesi Şeyh Hoca İsmail Zühdü Efendi'dir. Bu zat 1272/1855'te vefat etmiş olup cami-tevhidhanenin kuzeybatısındaki sette, demir parmaklıklarla çevrili kabrine gömülmüştür. Yerine posta geçmesi gereken oğlu Mehmed Seyfeddin Efendi'nin, bu tarihte henüz reşit olmadığı ve kendisine Şeyh el-Hac Abdurrahman Hüsnü Efendi'nin halifesi Şeyh İsmail Efendi'nin (ö. 1870) vekâlet ettiği, Mehmed Seyfettin Efendi'nin 1883'te vefat etmesini müteakip önce Şeyh Mehmed Raif Efendi'nin (ö. 1885), sonra Şeyh Halid Efendi'nin posta geçtiği, son şeyhin ise Fazıl Efendi adında bir kimse olduğu tespit edilmektedir.

Abdüsselâm Camii ve Tekkesi'nin

bir görünümü.

M. Baha Tanınan, 1993

Tekkelerin kapatılmasından sonra Abdüsselâm Camii ve Tekkesi'nin bakımsızlıktan

harap olduğu, 1940'lı yılların başında cami-tevhidhanenin yok olma derecesine geldiği, bu arada diğer tekke bölümlerinin ortadan kalktığı bilinmektedir. Yüzyılımızın ortalarında, adı bilinmeyen bir hayır sahibinin himmeti ve Vakıflar İdaresi'nin desteğiyle cami-tevhidhane eskiden olduğu gibi kagir duvarlı ve ahşap, çatılı olarak ihya edilmiştir.

Günümüzde ayakta olan ve I. Ulusal Mimarlık Üslubu'nü yansıtan yapı, dikdörtgen planlı kapalı bir son cemaat yeri ile kareye yakın dikdörtgen planlı bir harim bölümünden oluşmaktadır.

Camiin, dikdörtgen açıklıklı girişı, dıştaki sivri kemerli, içteki basık kemerli olan iki nişin gerisine alınmış, yanlara birer adet dikdörtgen pencere, bunların üzerine sivri kemerli ufak tepe pencereleri yerleştirilmiştir. Sivri kemerleri üzerinde, kemer çizgisine paralel gelişen

silmeler görölmektedir. Aynı türde pencere gruplarından harim duvarlarında ikişer tane, son cemaat yerinin doğu duvarında da bir adet bulunmaktadır. Son cemaat yerinin yan kısımları ince duvarlarla giriş bölümünden soyutlanarak ufak odalara dönüştürölmüş, harim girişlerinin yanlarına, bu odalara açılan birer pencere konmuştur. Son cemaat yerinin üstü fevkani mahfil olarak değerdendirilmiş, mihrap ekseninde yarım altıgen bir çıkma yapan bu mahfil batı yönündeki bir merdivenle donatılmıştır. Harimin tavanı alelade ahşap kaplama ile oluşturulmuş, iki yandan pilastrların kuşattığı, yarım daire planlı mihrap sivri kemerli sade bir kavsara ile taçlandırılmıştır. Mermerden mamul mihrap ayeti levhasında 1965 tarihi okunmaktadır. Basit görünlü ahşap minberin yan yüzeyinde geometrik taksimat görölmektedir. Eski yapıdan kalma tek unsur olan bodur minare kuzeybatı köşesindedir. Kare planlı kaidesi yapı kitlesi içinde bulunmakta, saçağa kadar devam eden pabuçtan sonra kısa gövdesi çatıyı delerek devam etmektedir. Kesme küfe-ki taşından mamul korkulukların sınırladığı şerefe üç sıra testere dişı silmeyle takviye edilmiş, peteğin üzerine, kurşun kaplı ahşap külah oturtulmuştur.

Yapının cephe tasarımına I. Ulusal Mimarlık Üslubu'nun egemen olmasına rağmen dikdörtgen pencerelerde görölen, eski binadan kalmış olması muhtemel, baklava taksimatlı demir parmaklıklar, ayrıca köşelerde ve girişin yanlarında yükselen pilastrlar Osmanlı ampir üslubuna bağlanmaktadır. Camiin karşısında yer aldığı bilinen ve kitabesinde İstanbullu Hacı Mehmed Efendi tarafından 1309/1891 yılında vakfedildiği belirtilen aptes teknesi, son yıllarda inşa edilen, son derece zevksiz bir hela-şa-dırvan grubunun içinde kalmış, camiin çevresine de birbirinden çirkin Kuran kursu binaları inşa edilmiştir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 285; *Âsitâne*, 8; Ayvansarayî, *Hadika*, I, 309; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 16-17; Münib, *Mec-mua-i Tekâyâ*, 8; Raif, *Mir'at*, 553-554; *İSTA*, I, 166-167; Öz, *istanbul Camileri*, I, 18; *İK-SA*, I, 213-214; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 32. M. BAHA TANMAN

ABDÜSSELAM TEKKESİ

Eminönü İlçesi'nde, Koska semtinde, Mimar Kemalettin Mahallesi'nde, Börekçi Ali ve Ağa Çeşmesi sokaklarının kavşağında, Koca Rağıp Paşa İlkokulu'nun yerinde bulunuyordu.

Kaynaklarda "Koğacı Dede", "Koğacı Şeyh", "Sa'dî Abdüsselâm" ve "Âsitane-i Abdüsselâm" adlarıyla da anılan bu tekkenin dahil olduğu küçük külliye, 16. yy ricalinden Papasoğlu (Papaszade) Mustafa Paşa (Çelebi) (ö. 960/1552) tarafından kurulmuştur. Tekkeden başka bir mescit, bir darülhadis ve bir medreseden meydana gelen külliyenin inşa tarihi kesin olarak tespit edilemiyorsa da, vakfiyesinin 949 Recebinde/Ekim

ABDÜSSELÂM TEKKESİ

56

57

ÂBİD ÇELEBİ TEKKESİ

Abdüsselâm Tekkesi (işaretli alan) ve çevresinin Nisan 1924 tarihli Pervititch haritasındaki durum planı.

Semavi Eyice

1542 hazırlanmış olmasına dayanarak, bu tarihten az önce yaptırıldığı söylenebilir. Tekkenin yirmi, medresenin ise yirmi sekiz hücreyi barındırdığı, mescidin, benzer nitelikteki birçok külliye de görüldüğü gibi, aynı zamanda medresenin dershanesi ve tekkenin tevhidhane-si olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu yapıların, zaman içinde geçirmiş oldukları çeşitli onarım ve değişiklikler hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Ancak mescit ile medresenin asli konumlarını ve biçimlerini sonuna kadar az çok koruduğu, buna karşılık, başlangıçta muhtemelen kagir olan derviş hücrelerinin zamanla ortadan kalktığı, tekkenin ise geçen yüzyıl içinde ahşap bir binaya dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Kapatıldıktan sonra terk edilen ve zamanla harap olan tekke, 1940'larda külliyenin diğer bölümleriyle beraber, Vakıflar İdaresi tarafından enkazcıya satılmış ve yıktırılmıştır. Türbe ve hazire de dahil olmak üzere, en ufak bir iz bırakmadan ortadan kaldırılan tekkenin yerine 1945'te Koca Ragıp Paşa ilkokulu inşa edilmiştir.

Abdüsselâm Tekkesi'nin ilk zamanlarda hangi tarıkata hizmet ettiği ve postuna kimlerin oturmuş olduğu tespit edilememektedir. Bilindiği kadarıyla, Celvetîye'den "Şirden" lakaplı Şeyh Ab-dülvehhab Efendi'nin 1130/1717'de vefat etmesiyle, Sa'dî tarikatı piri Şeyh Seyyid Sadeddin Cibavî'nin neslinden olan ve 18. yy başlarında İstanbul'a gelmiş bulunan Şeyh Seyyid Abdüsselâm Şeybanî (ö. 1165/1751) tekkenin postni-şini olmuş, böylece burası Sa'dî tarikatına intikal ederek bu

zâtın adıyla anılmaya başlamıştır. Söz konusu tarikatın İstanbul'da temsil edildiği en eski -başka bir deyimle en kıdemli- tekke olmamasına rağmen (en eskisi Eyüp'teki

'«p

Taşlıburun Tekkesi'dir) Abdüsselâm Tekkesi İstanbul'daki Sa'dî âsitanesi olarak kabul edilegelmiştir. Muhtemelen bu husus Abdüsselâm Şeybanînin kişiliğinden kaynaklanmaktadır. Kendisi, Sa'dîye pirinin neslinden olmanın ya-nısıra, devrinin uleması ve meşayihî nezdinde itibar sahibiydi. Vaizlik yaptığı Ayasofya Camii'ne pirinin adı yazılı bir levhayı astıracak ve Kadir geceleri, başta Sa'dîler olmak üzere, hemen bütün tarikat ehlinin bu camide zikir yapmalarına izin alacak kadar nüfuzluydu. İstanbul'un tarihindeki ilk "kıyamı" tarikat şeyhi olarak bilinen Abdüsselâm Şeybanî, şehrin ileri gelen "devranî" şeyhlerinin uygun görmesi üzerine Halvetî-Cer-rahî piri Şeyh Seyyid Melîmed Nureddin Cerrahî'nin (1678-1721) halifelerinden Seitarikzade Şeyh Mehmed Emin Efen-di'ye (1686-1759) intisap ederek "teber-rûken" Cerrahî tacı giymiştir. Cerrahîlik ile olan bu bağlantının hatırasını yaşatmak üzere, Abdüsselâm Tekkesi'nin türbesinde, Abdüsselâm Şeybanî'ye ait sandukanın yanında, raf üzerinde bir Cerrahî tacının bulundurulduğu, Ramazan ve Kurban bayramları müddetince, sandukanın başucundaki Sa'dî tacının rafa kaldırılarak yerine Cerrahî tacının konulduğu bilinmektedir. Aynı sebepten dolayı, İstanbul'da Abdüsselâmîlik koluna bağlı Sa'dî tekkelerinde taç giyme (ilbas-ı taç) ve posta oturma (iclas-ı post) törenlerinde, bir Cerrahî şeyhinin, namzet olan kişiye rehberlik etmesi veya icabında bizzat posta oturtması gelenek haline gelmiştir.

Abdüsselâm Şeybanî'den sonra tekkenin postuna, önce oğlu Şeyh Seyyid Mehmed Galib Efendi (ö. 1198/1783), sonra bu zâtın halifesi Şeyh Mustafa Haydar Efendi (ö. 1206/1791) geçmiş, M. Haydar Efendi'nin, vefatından az ön-

ce İstanbul'dan sürülmesi üzerine yerine, Samatya'da bulunan Etyemez Tekkesi'nin ilk şeyhi Sa'dî Karabacak (Kara-bıçak) Şeyh Ali Hulusi Efendi'nin (1127/1715 - Cemaziyülâhır 1197/1783) halifesi Kolancı Şeyh İbrahim Sabri Efendi (ö. 11 Muharrem 1221/1806) postnişin olmuştur. Bu zâtın vefatını müteakip, Yusuf el-Şamî'nin halifesi Koğacı Şeyh el-Hac Mehmed Emin Efendi'nin (ö. 1251/1835) posta geçmesi ve neslinden gelenlerin 1920'lere kadar bu makamı ellerinde tutmaları Abdüsselâm Tekkesi'nin "Koğacı Dede" veya "Koğacı Şeyh" adlarıyla da tanınmasına sebep olmuştur. "Koğacızadeler" olarak bilinen ve M. Emin Efendi'den sonra üç nesil boyunca posta oturan şeyhler Şeyh Mehmed Galib Efendi (ö. Ramazan 1279/1863), Şeyh Yahya Efendi (ö. 4 Recep 1329/1911) ve Şeyh Sadeddin Hikmet Efendi'dir. Bu sülalenin son şeyhini, kısa bir müddet postnişin olduktan sonra, birtakım suiistimallerinden ötürü, Meclis-i Meşayih

reisi olan, S tl ce'de Hasır zade Tekkesi Şeyhi Sa'd  Mehmed Elif Efendi (1850-1927) bu makamdan azledip yerine kendi oğlu Hasır zade Y. Zahir Efendi'yi getirmiştir. Tekkenin son Şeyhi olan Hasır zade Y. Zahir Efendi'nin bu görevi üstlendiği sırada burasının, oturulamayacak kadar bakımsız ve pis olduğu, S tl ce'de babasının tekkesinde ikamet etmeye devam eden Y. Zahir Efendi'nin ancak ayin icrası için pazartesi günleri Abdüsselâm Tekkesi'ne geldiği bilinmektedir.

Abdüsselâm Tekkesi'nin mimari özellikleri hakkında, Pervititch Sigorta Şirketi'nin 1924 tarihli ve 9 no'lu paftasından bazı genel bilgiler edinilebilmektedir. Külliye'nin girişi batıda, Börekçi Ali Sokağı  zerindeydi. Arsanın kuzeyini, kollar birbirine eşit olmayan "U" Şeklindeki, iki katlı kagir bir kitle içinde toplanmış medrese hücreleri işgal ediyordu. Avluya bakan tarafta bir revakla donatılmış olan bu yapıda, her katta on d rderden, toplam yirmi sekiz hücre yer almaktaydı. Doğu yönünde bu kitleye bitişen tek katlı ahşap binanın medreseye ait bir müştemilat olması muhtemeldir. Mescit, dersane ve tevhidhane fonksiyonlarını bünyesinde toplayan, yamuk planlı, kagir duvarlı, ahşap çatılı yapı arsanın güneybatı köşesinde bulunuyordu. Bunun, biri Börekçi Ali Soka-đı'na, diğer kuzeye, medrese hücrelerinin yer aldığı avluya açılan iki tane kapısı ve her yönde ikişerden toplam sekiz adet kemerli penceresi vardı. Minaresi ise güneybatı köşesinde yükselmekteydi. Mescidin doğusunda, güneydeki Ağa  eŐmesi Sokağı'na açılan müstakil kapısı ve kuzeyde, avludan duvarlarla tecrit edilmiş k  k bir bahçesi olan, iki katlı ahşap tekke binası yer almaktaydı. Haremi, selamlığı ve dervıŐ hücrelerini barındırdığı anlaşılan bu yapının üst katta, sokak yönünde, cephesinin yarı uzunluğunda bir çıkma yaptığı ve birçok geç devir tarikat yapısında

g r ld ğu gibi, her bakımdan bir ahşap mesken niteliğinde olduğu söylenebilir. Dahiliye Nezareti'nin hazırladığı bir istatistikte, R. 1301/1885 yılında Abdüsselâm Tekkesi'nde, altı erkek ile beş kadının barındığı tespit edilmekte, ayrıca Maliye Nezareti'nden senelik 432 kuruş tahsisatı ve günde 3 okka et istihkakı olduğu öğrenilmektedir.

Arsanın güneydoğu kesimi türbe ile hazineye tahsis edilmişti. Tekkeye bitişen türbenin dikdörtgen planlı, kagir duvarlı ve ahşap çatılı bir bina olduğu anlaşılmaktadır. Ağa  eŐmesi Sokağı'na bakan, demir parmaklıklı ve sivri kemerli geniş bir niyaz penceresi, doğuya açılan bir kapısı ile ayrıca    penceresi bulunan türbede tekke Şeyhlerinin sandukaları yer almaktaydı. Abdüsselâm Şeybanî'ye ait olan sandukanın koyu yeşil renkte puŐidelerle ve kıymetli Őallarla  rt l  olduğu bilinmektedir. Benzer örneklerden hareketle, Papasoğlu Mustafa Paşa Külliyesi'nin inşa edildiği dönemde, dervıŐ hücreleri ile tekkeye ait diğer bölümlerin, medrese hücrelerini barındıran kitleye

benzer bir kitle içinde sıralandıkları ve avluyu kuşattıkları tahmin edilebilir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 136-137; Çetin, *Tekkeler*, 584; Aynur, *Saliha Sultan*, 34, no. 4; Âsitâne, 9; Ayvansarayî, *Hadî-ka*, I, 58; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 70-71, no. 113; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 10; İhsaiyat, I, 21; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 48-49; Vassaf, *Sefine*, V, 270; î. H. Konyalı, "Yeni Açılan Unkapanı ve Yenikapı Güzergâhı / IV", *İstanbul Belediye Mecmuası*, 198 (Şubat 1942), 4 vd; *İSTA*, I, 167; Öz, *istanbul Camileri*, I, 18, 114; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 333; S. Eyice, "İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihî Eserleri / III", *TED*, 10-11 (1981), 195-238; *İKSA*, I, 214-216; M. B. Tanınan, "Abdüsselâm Tekkesi", *DİA*, I, 302-303. M. BAHA TANMAN

ABEDHAN

Karaköy'de, Necatibey Caddesi'ne çıkan Erişteci Sokağı üzerinde no. 7'dedir.

Giriş kapısı, Aksu İş Ham arkasında, Havyar Hanı içi aralığındadır. Bina, Halil Paşa Sokağı'nda girişi bulunan Ömer Abed Han ile birbirine geçmiştir. Bu hanın merdivenlerinden çıkıldığında Abed Han'a ulaşılır. Erişteci Sokağı'nda Küçük Balıklı Han ile Karaköy Palas arasında dar bir cephesi bulunmaktadır.

Yazılı kaynaklarda mimarının adına rastlanmamıştır. Yapıda, kesme taş malzeme kullanılmıştır. Üç kat halinde inşa edilen yapının, Erişteci Sokağı'na bakan cephesi, 19. yy neoklasik mimari anlayışı ile oluşturulmuştur ve aynı zamanda binanın bezeme bulunan tek cephesidir.

Girişin iki yanında pilastrlar bulunmaktadır, bu pilastrlarm başlıkları triglif motifleriyle oluşturulmuştur. Birinci ve ikinci kat boyunca yükselen pilastrlar her iki katı birleştirir. Burada başlıklar, yatay dikdörtgen bloklar halindedir. Üçüncü kata bir silme ile geçilir.

Üçüncü katta yine, iki yanlarda pilastrlar ile meydana getirilen cephede,

Abed Han'ın içinden bir görünüm.

Nazwı Timuroğlu, 1993

Abed Han'ın duvarındaki eski bir levha. *Nazım Timuroğlu, 1993*

pilastr başlıkları rozas motifi ile tamamlanmıştır. Pencere denizliklerinin köşelerinde yer alan ve taşıyıcı olmayan konsollar, yapıya hareketlilik kazandıran diğer süsleme elemanlarıdır. Bina, cepheyi boydan boya geçen bir silme ile sonlandırılmıştır.

BANU KUTUN

ÂBİD ÇELEBİ TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Kadiçeşmesi ve Yeniha-mam semtlerinin sınırında, Şeyh Resmî Mahallesi'nde, Otlukçu Yokuşu ile Hüseyin Remzi Bey Sokağı'nın kavşağında bulunmaktaydı.

Kurucusu Mevlânâ Celâleddin Rûmî (1207-1273) neslinden ve Nakşibendî büyüklerinden Şeyh Abdullah İlahî (ö. 149D halifelerinden Şeyh Âbid Çelebi'dir (ö. 903/1497-98). İnşa tarihi kesinlikle tespit edilememekle beraber vakfiye tertip tarihinin 1494 sonlarına (900 Seferi'nin başları) rastlaması göz önünde tutularak, bu tarihten az önce yaptırılmış olduğu kabul edilebilir.

Birçok tarikat yapısı gibi, mescit-tek-ke niteliğinde olan Âbid Çelebi Tekkesi, banisinin hem Mevlevi hem de Nak-

şibendî hilafeti bulunması sebebiyle her iki tarikata da hizmet etmesi için kurulmuş ve bu husus vakfiyesinde belirtilmiştir. Nitekim tekkede cuma geceleri Nakşibendî, perşembe günleri de Mevlevî ayini icra edildiği bilinmektedir. İstanbul'un en eski tekkelerden biri olmanın yanı sıra, Fatih Sultan Mehmed'in Mevlevîlere tahsis ettiği Kalenderhane Cami-Tekkesi'nden sonra, şehrin ikinci mevlevîhanesi olarak bu tarikatın İstanbul'daki gelişmesinde önemli bir yeri vardır. "Fatih Mevlevîhanesi" olarak da anılan tekkenin vakıfları, Şeyh Âbid Çelebi'nin vefatından sonra, içlerinde hanımı Sittişah Hatun'un da bulunduğu birçok kişi tarafından yapılan eklerle zenginleştirilmiştir.

Âbid Çelebi'den sonra tekkenin postuna yine Mevlânâ soyundan Mehmed Sahib Çelebi (ö. 979/1571-72) oturmuş ve uzun müddet irşat görevini yürütmüştür. Daha sonraları bu görevi üstlenmiş olan Şeyh Hacı Mehmed Efendi'nin (ö. 1195/1780-81) vefatını müte-akkip tekkenin postu boş kalmış, binaları da ihmale uğrayarak harap olmuştur. 19. yy'ın birinci çeyreği içinde, Mevlevîliğe bağlı devlet ricalinden ünlü Mehmed Said Halet Efendi (1760-1823), metruk tekkenin mevlevîhane olarak ihya edilmesi için Sultan II. Mahmud nezdinde girişimde bulunmuşsa da 1823'te katledilmesi üzerine bu girişimi yarım kalmıştır. Âbid Çelebi Tekkesi'ni kısa bir süre sonra (1823-1826 arasında), Sa'dî tarikatından Eyüp'teki Taşlıburun Tekkesi'nden hilafet almış olan, ayrıca Sütlüce'deki Hasırcızade Tekkesi'nin damadı olan ve "Hasırcızade damadı" ya da "Deli şeyh" lakapları ile tanınan Şeyh Hüseyin Hamdi Efendi (ö. 1257/1841) tekrar canlandırmıştır. Bu tarikat değişikliğine rağmen yeni düzenlenen vakfiyede, Sa'dî ayini icra edilmeden önce tekkenin şeyhi tarafından Mesnevî okutulması, dolayısıyla da bu görevde bulunacak kişilerin icazetli mesnevîhan olmaları şart koşulmuştur.

Ayin günü perşembe olan Âbid Çelebi Tekkesi'nin postuna, ikinci baninin vefatından sonra Şeyh Sadeddin Efendi (ö. 1289/1872), Şeyh Mustafa Sıdkı Efendi (ö. 1890) ve Şeyh Salahaddin Bey (ö. 1930) oturmuştur. Bu arada 1918'deki Fatih yangınında tekke, çevresindeki birçok hayır eseri ile birlikte ortadan kalkmış ve bir daha ihya edilememiştir. Zamanla arsası meskenler tarafından işgal edilmiş, geriye bazı duvar izlerinden ve mezar taşlarından başka bir şey kalmamıştır.

Âbid Çelebi Tekkesi'nin gerek ilk ve gerek ikinci safhalarındaki mimari özellikleri

belli değildir. Ancak ilk inşa edildiğinde, mescit-tevhidhaneden başka şeyh ve ailesinin oturduğu bir harem dairesi ile dervişlere ait beş hücreden ibaret mütevazı bir zaviye niteliği taşıdığı, ihyasında ise daha geniş tutularak içinde harem ve selamlık bölümlerini

ÂBİDE-İ HÜRRİYET

58

59

ABRAHAMPAŞA

de barındıran iki kadı büyük bir bina yapıldığı bilinmektedir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 285-286; Evliya, *Seyahatname*, I, 249; Aynur, *5a-liha Sultan*. 34. no. 6; Ayvansarayî, *Hadîka*, I. 152; *Âsitâne*, 15; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I. 70-71, no. 285; Münib. *Mecmua-i Tekâyâ*, 14; *Ihsaiyat*, I, 21; Öz. *İstanbul Camileri*, I, 15; *İSTA*, I, 168; *İKSA*, I, 218-219; Gölpınarh, *Mevlevilik*, 337-338; Yüksel, // *Bâyezid-Yavuz*, 291; M. B. Tanman, "Abid Çelebi Tekkesi", *DİA*, I, 308.

M. BAHA TANMAN

ÂBİDE-İ HÜRRİYET

Şişli İlçesi'nin kuzeybatı kesiminde birinci çevre yolu ile Şişli-Kâğıthane Caddesi arasında kalan üçgen arazi parçası üzerinde bulunmaktadır.

Çevre yolunun viyadüklerle yükseltilmesi sonucunda anıtın bulunduğu tepe ve çevresi özgün topografik konumunu ve perspektifini kısmen yitirmiştir. Oysa bu üçgen plato, kentsel bağlantılar açısından hemen her dönemde önem taşımıştır. Örneğin, II. Mehmed'in İstanbul kuşatması sırasında otağını kurduğu yerlerden biri olduğu sanılmaktadır.

Bu üçgen biçimli ve bölgenin topografyasına birebir uyan yapı adası ve çevresi, 1896'da açılması planlanan Osmanlı tarım ve sanayi ürünleri büyük sergisi için de düşünülen alandı. II. Abdülhamid döneminin önemli girişimlerinden biri olan sergiden başka yine bir diğer önemli proje olan bakteriyoloji enstitüsünün de burada kurulması planlanmıştır.

Anıt, yakın tarihimizde 31 Mart Vakası olarak bilinen Meşrutiyet karşıtı ayaklanmanın bastırılması sırasında ölenlerin anısına yaptırılmıştır. Yapımına 1909'da başlanılan anıt, 23 Temmuz 1911'de düzenlenen bir törenle açılmıştır. Anıtın tasarımı, I. Ulusal Mimarlık Üslubu'nün tanınmış adlarından Mimar Muzaffer Bey'e aittir. Anıt için bir proje yarışması açılmış, yarışmaya dönemin en tanınmış mimarları, Kemaleddin Bey(-0, A. Vallaury(->), Vedat Tek(->),

Konstantin Kiryakidi Bey katılmış ve Muzaffer Bey'in tasarımı birinciliği

kazanmıştır.

Mimar Muzaffer Bey, üzerine anıtın oturtulacağı arazinin üçgen biçimini, çıkış noktası olarak almış görünmektedir. Anıt, bir üçgenler geometrisi üzerine kurgulanmıştır. Tematik biçim olarak üçgenin ve onun bağlı olan altıgenin kullanımı, tasarıma sıkı bir geometrik örgü kazandırmaktadır. Eşkenar üçgenin her kenarının geometrik olarak eşdeğerli oluşu, anıta çepeçevre bir eşdeğerli perspektif olanağı vermektedir. Ama bu eşdeğerliliğe, anıt alanına girişten başlayarak vurgulanan ve bir kapı motifi ile işaret edilen yönlendirici aks da eklenmiştir. Anıt genel çizgisi ile geleneksel referansları, dönemi için son derece çağdaş olan rasyonalist bir kon-sept ile birleştirmektedir.

Anıt, köşeleri pahlanmış bir eşkenar üçgen plato üzerinde yükselmektedir. Pahlanmış köşelerden üç yönde açılarak inen geniş merdivenlerle yine köşeleri pahlı üçgen biçimli zemine ulaşılmaktadır. Zeminin giriş yönündeki kenarının ortasına bir küçük taç kapı yerleştirilmiştir. Alnında "Makber-i Şühedâ-i Hürriyet" kitabesi vardır. Anıtın zeminden aşağıda bulunan kriptasına giriş veren bu minyatür boyutlu taç kapı, aynı zamanda anıta yönlendirici bir eksen sağlamaktadır. Bunlara ek olarak da geleneksel mimariye referans veren bir anı motifidir. Çok ustaca bulunmuş ve yerleştirilmiş bu taç kapının sırtında (kriptaya inişin tonoz örtüsünün dışında) basamaklar düzenlenmiş ve bir minber görüntüsü ve (belki de işlevi) sağlanmıştır. Açık hava namazgahlarını da anımsatan bu düzenlemenin çok iş-levliliği ilgi çekicidir.

Yapımında tümüyle ve yer yer çok değerli taş malzeme kullanılan anıtın tabam üçgen biçimindedir. Üçgenin köşeleri üstlerine konan birer büyük küre ile belirtilmiştir. Küreler, pembe renkli ve cilalanmış taştandır. Küreler, üçgen tabanın köşelerini pahlayan pabuçluklara

Âbide-i Hürriyet.

Özgün fener başlıklarının yerini bugün spotlar almıştır. *Onur Dirikan, 1993*

yaslanmaktadır. Böylece üçgen plandan altıgene geçilmektedir. Üçgenin kenarortaylarına gelen kısımlarda kript a bölümüne gün ışığı sağlayan pencereler açılmış ama rumî motifli mermer şebekeler konarak yüzey bütünlüğü korun-ı muştur.

Anıtın yukarıya doğru daralan altıgen kesitli bir gövdesi vardır. Bu gövdenin birer atlayarak üç yüzeyinde 31 Mart şehitlerinin adları altıgen biçimli mühürler halinde taş üzerine oyularak işlenmiştir. Gövdenin ön yüzünde V. Melîmed Re-şad'ın tuğrası, diğerlerinde de "Tarih-i Istirdâd-ı Hürriyet, 10 Temmuz 1325-ve Timsâl-i Meşrutiyet, 12 Temmuz 1325" yazılarının bulunduğu kitabeler vardır....

Altıgen gövdeden mukarnaslarla ge-" çilerek dairesel bir halka oluşturulmuş; geleneksel prizmatik üçgen geçiş şeridi kullanılarak daha dar bir halkaya ulaşılmış ve onun üzerine de top namlusu biçimindeki yüksek

gövde konmuştur. Namlu biçimli gövdenin üzerine giriş eksenî yönünde süngülü tüfekler, kılıçlar, bir cankurtaran simidi ve diğerk askeri figürlerin ve dalgalanan bir bayrağın metal döküm modelleri yerleştirilmiştir.

Anıtın çevre düzenlemesinde her kenara yerleştirilen ikişer kolon ve üzerlerindeki metal döküm ışıklıklar, eşdeğerk ve çevreleyici bir görünüm sağlamaktadır. Mukarnas başlıklı kolonlar yüksek ayaklıklar üzerindedir. Fener biçimindeki ışıklıkların üstleri minyatür kubbeciklerle kapatılmıştır.

On sekiz basamakla inilen ve üçgen planlı olan kriptâ hacmi oldukça yüksektir. Üç büyük taşıyıcı ayağı vardır. Üçgenin köşelerini tutan bu taş örgülü ayakların üstlerine birer kitâbe şeridi işlenmiştir. Üçgenin güneydoğuk köşesine mermerden bir mihrâp yerleştirilmiştir. Kriptânın üstü rumî motifli ve renkli camlı bir vitray kubbe ile örtülmüştür. Ortasında bir büyük avize vardır. Vitray kubbe avize ile birlikte asılı durmaktadır. Mermer şebekeli pencerelerden gelen gün ışığının renkli vitrayı aydınlatması çok etkileyici bir mekân izlenimi uyandırmaktadır. Ne yazık ki, vitray ve avize yer yer çok hasarlı görünmektedir.

Üçgen biçimli arazinin tepe noktasında bulunan giriş çok sade biçimlenmiştir. Üstleri miğfer biçimli taş kapaklarla sonlanan birer taş ayakla belirlenen bir büyük ve iki küçük kapı vardır.

Çevresi hayli bakımsız ve düzensiz olan anıtın bulunduğu geniş arazi, parmaklıkla çevrilidir. Sadrazam ve Harbiye Nazın Mahmud Şevket Paşa'nın türbesi(->) ile Midhat Paşa'nın ve Talat Paşa'nın mezarları da aynı arazi içinde bulunmaktadır.

Bibi. *Nevsâl-i Osmanî*, III, 169-173; *ae*, IV, lÖO-löl; *Salname-i Servet-i Fünûn*, II, 170; *ae*, III, 162-163; *Resimli Kitâp*, no. 31, Haziran 1327; Sözen, *Cumhuriyet Mimarlığı*, 38-39; *İSTA*, I, 169-171; S. Eyice, "Âbide-i Hürriyet", *DİA*, I, 309.

AFİFE BATUR

ÂBİDİN PAŞA TÜRBESİ

Fatih Camii naziresinde, Gazi Osman Paşa Türbesi'nin Kible yönünde, hemen yanında bulunmaktadır.

Son devir Osmanlı ricalinden, Arnavut asıllı Dinozade Abidin Paşa'ya (1843-1906) aittir. Preveze'de doğan Abidin Paşa çeşitli valiliklerde ve nazırlıklarda bulunmuş, ayrıca Mevlânâ'nın *Mesnevi'sini* kısmen şerh ederek bastırmıştır. Aynı türbede, yine Dinozade ailesinden ve Dergâh-ı Hümayun kapıcı-başılarmdan Veysel Paşa da (ö. R. 31 Kânunuevvel 1319/1903) gömülüdür.

Açık türbe şeklinde tasarlanmış olan yapı, kenarları 3 m uzunluğundaki kare bir taban üzerine oturmaktadır. Hemen bütünüyle beyaz mermerle inşa edilmiştir. Alçak bir korkuluk duvar, doğuk yönündeki giriş açıklığı

dışında kare tabanı kuşatmakta, bu duvara oturan on iki adet sütun üst yapıyı taşımaktadır. Köşelerde yer alan sütunlar kare, diğerleri yuvarlak kesitlidir. Açık turuncu renkte bir taştan yontulmuş olan yuvarlak kesitli sütunlar, her kenarda iki tane olmak üzere ve ortada daha geniş bir açıklık bırakacak şekilde yerleştirilmiştir. Köşeleri pahlı kaidelerle ve klasik Osmanlı mimarisindeki baklavalı başlıklardan mülhem başlıklarla donatılmışlardır. Sütunların üzerindeki lento ile bunu izleyen saçak kesintisiz olarak türbeyi kuşatmaktadır. Her cephede ikişer küçük çötenle donatılmış olan saçığın altında, Antik Yunan ve Roma mimarilerinden alınma damlalık frizi göze çarpar. Doğu cephesinde, ortadaki sütun açıklığında korkuluk duvarı kesintiye uğratarak giriş buradan sağlanmıştır. Giriş cephesinin lentosunda, sütun açıklıklarına isabet eden üç adet dikdörtgen kartuş içinde, Abidin Paşa'nın kimliğini belirten, ta'lik hatlı bir kitabe bulunmaktadır: *Eâzım-ı vükelâ ve vüzerâ-yi / saltanat-ı seniyyeden ve Arnavutluk hanedanından Dinozade Abidin Paşa 'nın/ türbe-i şerif esidir.*

Türbeyi örten sekiz dilimli kubbe, sekizgen bir kasnak aracılığı ile lentoya oturur. Mermerden yontulmuş bir alemlerle son bulan kubbenin içinde, etek kısmında, her kenarda bir tane olmak üzere, dikdörtgen kartuşlarla çerçevelenmiş, sülüs hatlı ayetler, bunların üzerinde de rumîlerden oluşan palmet kabartmaları bulunmaktadır. Kubbenin merkezine sarkıt biçiminde, sekizgen bir göbek oturtulmuştur. Gerek malzemesi ve tekniği, gerekse de tasarımı ile Osmanlı mimarisinin geleneklerine tamamen ters düşen bu ilginç kubbenin benzerlerine Hint-İslam mimarisinde rastlanmaktadır. Abidin Paşa ile Veysel Paşa'nın kabirleri aynı tasarımı sergilemektedir. Her ikisinde de, zengin bir profilasyona sahip pehle taşları görülmekte, bunların baş ve ayak uçlarında, prizmatik üçgenlerle süslü kaideler üzerinde, alt kısımları yaprak kabartmalarıyla süslü silindir biçiminde şahideler yükselmektedir. Mezar kitabeleri ta'lik

Abidin Paşa Türbesi

M. Baba Tanman, 1993

hatla yazılmıştır. Abidin Paşa'ya ait her iki şahidede, son derecede ağdalı bir Osmanlıca ile kısmen manzum kısmen mensur bir metin yer almakta, bu metinde paşanın, baba tarafından Dino, anne tarafından Çapar hanedanlarına mensup olduğu belirtilmekte, üstlenmiş olduğu görevler sayılmakta, *Mesnevi* sarihi olduğuna değinilmekte, sonunda da doğum ve vefat tarihleri verilmektedir.

Abidin Paşa Türbesi, tasarımının ana hatlarıyla, Osmanlı mimarisinde köklü bir geleneğe sahip olan, ilk örnekleri Orhan Gazi devrinde görülen açık türbelere bağlanmakta, ancak, klasik Osmanlı, Antik Yunan, Roma ve Hint-İs-lam gibi birbirlerine tamamen yabancı üsluplardan derlenmiş mimari unsurlarıyla, inşa edildiği dönemin eklektik zevkini

yansıtmaktadır.

Bibi. M. O. Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar(1453-1978)*, ist., 1979, s. 89.

M. BAHA TANMAN

ABOUT, EDMOND

(1828, Dieuze, Fransa - 1885, Paris, Fransa) Fransız gazeteci ve romancı, iki kez İstanbul'a geldi. İlk ziyaretini muhtemelen Kırım Savaşı yıllarında yaptı. Bununla ilgili yazılı bilgi yoktur. İkinci ziyareti ise 1883 sonbaharında, yataklı vagonlar işletmelerinin daveti üzerine gerçekleşti. Çeşitli ülkelerden gelen yaklaşık kırk kişilik heyet, Doğu Ekspresi ile önce Varna'ya, buradan da vapurla İstanbul'a geldiler. Beyoğlu'nda Luxem-bourg Oteli'nde kalan ziyaretçiler, Beylerbeyi, Dolmabahçe, Topkapı Sarayları ile Boğaziçi'ni ve çeşitli semtleri gezdiler. Mihmandarları ressam Şeker Ahmed Paşa idi. About bu gezi ile ilgili izlenimlerim *De Pontoise â istanbul* (1884) adlı kitabında ayrıntılı biçimde anlattı. Yedi uzun makaleden oluşan kitabın 144 sayfalık ilk bölümü 'İstanbul Seyahatnamesi' adını taşır. E. About burada, Türkler

hakkında övgü dolu ifadeler kullanır. Ayrıca, Şehzade İzzeddin Efendi'den, Sanayi-i Nefise Mektebi'nden, Üsküdar'daki bir tekmeden, İstanbul halkının giyim kuşamından, tanık olduğu Kurban Bayramı töreninden ve padişah'tan ayrıntılı biçimde söz eder.

13 Ekim 1883'te vapurla İstanbul'dan ayrılan yazar, Romanya üzerinden trenle ülkesine döndü. E. About'un edebi pek çok eseri vardır.

İSTANBUL

ABRAHAMPAŞA

(1833, İstanbul - 1918, istanbul) Ermeni bürokrat ve diplomat. Asıl adı Abra-ham Eramyan'dır. Eğinli büyük bir sarraf ailesindendi. Babası Kevork Eram-yan (1816-1900) ile büyükbabası Ter-zontz Eram Amira (1768-1835) Kavaklı Mehmed Ali Paşa'nın ve ailesinin sarraflığını üstlenmişlerdi. Abraham Eramyan .Mısır diplomatı Nubar Paşa'nın da kayınbiraderiydi. Mısır'da özel eğitim gördü ve Kavalalı'nın sarayında da özel kalem müdürlüğü görevinde bulundu. Hıdiv İsmail Paşa'nın (hd 1863-1879) kapı kâhyası olarak İstanbul'a tayin edildi. Bu görevde iken Abdülaziz'in (hd 1861-1876) son zamanlarında Mısır'ın imtiyazlarının genişletilmesinde önemli rol oynadı. II. Abdülhamid tarafından I. Meşrutiyet'te Ayan ve 1900'de de Şûrayı Devlet üyeliklerine atandı. II. Meşrutiyet'te (1908) birinci meclisten hayatta kalmış üç Ayan azasından biri olarak tekrar görevine dönmüştür.

Abraham Paşa'nın şahsiyeti ve zevkleri dönemin İstanbul'unda her zaman büyük ilgi uyandırmıştı. Abdülaziz'le yakın dostluğu olmuştu. İhtişam ve gösteriş meraklı olan ve anadili gibi Türkçe, Arapça bilen, Fransızca

da konuşan Abraham Paşa'nın Beyoğlu sosyetesinde çok faal bir rol oynadığı bilinmektedir. Atlara çok meraklıydı ve saraydakiler-den çok daha güzellerine sahip olduğu söylenirdi. Büyükdere'deki yalısında İstanbul'un en iyi aşçılarından çalıştığı mutfağı meşhurdur. Ava ve özellikle lüfer avına meraklı olan Abraham Paşa'nın bu zevkini tatmin için üstü camekânla kapalı ve ambarındaki bir delikten olta sallandırılan bir tekne yaptırdığı anlatılır. Tavla ve bilardoda son derece başarılı olduğu bilinir, hattâ hurda yakut ve zümrütle bezenmiş, zarları elmastan kesilmiş bir tavlasi olduğu rivayet edilirdi. Güzel eşyaya da ilgisi vardı. Büyükdere'deki yalısında çok zevkli parçalar bulundurduğu aktarılmaktadır.

Abraham Paşa'nın İstanbul'da son derece önemli emlake sahip olduğu bilinmektedir. Bunların başında Boğaz'ın kuzeyinde iki yakada da Karadeniz'e kadar uzanan koruları gelmektedir. Diğerleri ise Beyoğlu Cadde-i Kebir'de (bugün İstiklal Caddesi) üzerinde Cerc-le d'Orient Kulübü'nün bulunduğu büyük konak ile Büyükdere'deki yalıdır (bak. Kocataş Yalısı).

ABRAHAM PAŞA KORUSU

60

61

ACEMİ OCAĞI

ABUD EFENDİ YALISI

Boğaz'ın Anadolu yakasında, Kandil-li'dedir. Yaklaşık 1830-1855 tarihlerinde banker Altunîzade Necib Bey için inşa edilmiştir. Mimarının Dolmabahçe Sarayı mimarı Garabet Balyan olduğu ileri sürülmektedir, inşasından çok kısa bir süre sonra yalıyı Baron de Vandeuvre satın almış ve 40 yıl sonra Fransa'ya dönene dek ailesiyle burada yaşamıştır. Yalı, 1900'lü yıllar başında, İstanbul Ticaret Odası Başkanlığı'nda 33 yıl bulunmuş olan, ipek ve deri tüccarı Mehmed Abud Efendi (1830-1917) tarafından satın alınmıştır. Kızı Belkıs Abud'un 1979 yılında ölümü üzerine yalı, ertesi yıl sanayici İsmail Özdoğru'na satılmıştır.

İki katlı olan ahşap yalının, servis mekânları ve iki kayıkhanesi ile bir deniz hamamının yer aldığı bir de kagir alt katı vardır. Yalının denize dik olan batı cephesindeki girişinde selamlık sofası yer almıştır. Girişin tam karşısında, selamlık sofasının doğu kenarında, dairesel bir merdiven ile yarım daire bir servis merdiveninin yer aldığı merdiven evi bulunmaktadır. Bu ikinci merdiven doğu bölümündeki harem sofasına açılır. Merdiven evinin yüksek olan tavam basık bir kubbe ile örtülmüştür. Giriş katında, harem bölümünde, denize na-

II. Abdülhamid'in 1887'de Beykoz'daki arazisine el koymasından sonra. Abraham Paşa servetinin büyük bir kısmını borçlanma, borsa spekülasyonu ve

kumar sonucunda kaybetmiştir.

EDHEM ELDEM

ABRAHAM PAŞA KORUSU

Beykoz İlçesi sınırlan içindedir. Boğaz'a hâkim olan koru, Beykoz ile Paşabahçe arasındaki sırtlardan başlayarak Karadeniz'e, Riva'ya kadar uzanan geniş bir alana yayılmıştır. Koruya adını veren Abraham Paşa'nın(->) bu geniş araziyi padişahla tavla oynarken kazandığı söylenir.

Koru, 1887'de askeri önemi nedeniyle kamulaştırılarak hazineye devredilmiş, II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra, bir bölümü "Hürriyet Bahçesi" adı altında halkın ziyaretine açılmıştır. Korunun Boğaziçi'ne bakan yamaçlarındaki parkı, Abraham Paşa, Fransız bahçe mimarlarına düzenletmiş; bu bölüme köşkler, kuşhaneler, havuzlar yaptırmış; o zamana kadar Türkiye'de yetiştirilmeyen bitkiler, ağaçlar diktirmiştir. Abraham Paşa Korusu'nun içinde bulunan küçük tiyatro, 1937'de yanmıştır.

Halen halka açık bulunan koru 279.000 m2 alana sahiptir. Koruya giriş, Boğaz yönünde Karacaburun Cadde-si'nden, kuzey yönünde ise Kavakdere Caddesi'ndendir. Korunun yoğun ağaçlık alanında yabancı kökenli sekaya, li-bocedrus, kırmızı yapraklı karaağaç, Japon saforası gibi ağaçlar yanında, çınar, ıhlamur, meşe, atkestanesi ve erguvanlar da sıkça görülür.

Abraham Paşa Korusu içinde iki büyük mağara, beş havuz, üç grot (kayalık) vardır. Havuzlardan birinin içindeki küçük adacık ilgi çekicidir.

Koruda iki kır kahvesi, bir restoran, iki tuvalet, iki sera, iki otopark, bir açık spor alanı, çocuk bahçesi, oturma terasları ve piknik alanları, aydınlatma ve su tesisatı bulunmaktadır.

AHMET YILDIZCI

ABRAHAM PAŞA YALISI

bak. KOCATAŞ YALISI

Abud Efendi Yalısı (sağda). Yanında ise, yandığı için bugün var olmayan Ferik İsmail Paşa

Yalısı, Kandilli.

Erkin Emiroğlu, 1970'lenn başı

zır odalardan birinde bir mihrap yeri olup, bu mekânın Baron de Vandeuvre ailesince dua odası olarak kullanıldığı söylenir.

Deniz ve kara cephelerinde, her iki katta, selamlık ve harem sofaları arasında odalar yer alır. Deniz cephesine odaların yerleştirilmesi sonucu sofalar dar cepheleriyle denize yönlendirilmiştir. Selamlık sofasının üstüne gelen asıl kabul salonu haç biçimindedir. Bu salonun deniz ve bahçe yönündeki kolları dar ve derin, karşıt yöndekiler ise geniş ve de-

rinliksizdir. Salonun deniz ve kara tarafına bakan kolları ile kare planlı orta salon bölümünü ayıran ikişer zarif sütun, salonun üç bölüm olarak algılanmasına neden olur. Salonun orta mekânını örten tonozlu tavanı ile kollar üzerindeki düz tavanlar, friz ve duvarları, hurma dallarının ağırlıklı olduğu yağlıboya hayali manzara resimleri ile süslüdür. Kabul salonunun giriş kapılarının camlarında da hurma ağacı motifleri yer alır.

Bibi. Eldem, *Boğaziçi Anıları*, 304; M. C. Atasoy, *Kandilli'de Tarih*, İst., 1982, s. 71-72; P. Tuğlacı, *The Role of the Ballan Family in Ottoman Architecture*, İst., 1990, s. 91-100.

TÜLAY ARTAN

ACEM AĞA MESCİDİ

İstanbul'un kiliseden çevrilen camilerinden olan Acem Ağa Mescidi, Gülhane Parkı girişinin karşısındaki Zeynep Sultan Camii'nin sokak aşırı yanında bulunmaktadır.

Abraham Paşa Korusu'ndan bir görünüm.

Erkin Emiroğlu, 1993

Hadîka'nın verdiği bilgiye göre Arpa Emini Lala Hayreddin tarafından bu kilise kalıntısı mescide çevrilmiş, sonraları, Babüssaade ağası da olan, acemi ağalarından Ahmed Ağa bu mescide *Ecza-i Şerife* vakfettiğinden mescit bu ikinci hayır sahibinin adıyla tanınmıştır. Yine *Hadîka*, "Beyt-i İbadet", kelimelerinin, mescidin yapılışı olan 889/1484 tarihini verdiğini bildirir. 953/1546 tarihli vakıf defterinde burası Hayrüddin Bey Mescidi olarak kayıtlı olup, vakfiyesi 891 Zilhiccesinde / 1486 Mehmed bin Mustafa tarafından düzenlenmiştir. Yine *Hadî-ka'ya* göre bir yangından sonra yeniden

yapılan mescidin tarih kitabesi, yanındaki çeşme üzerine konulmuştur. Mescit, *Hadîka'ya*. göre 1169/1755 yılında idam edilen, Bıyıklı lakabı ile tanınan Sadrazam Ali Paşa tarafından minber konularak camie çevrilmiştir. Halbuki kitabesinden, 1168/1754-55 yangınından sonra Mehmed Said Paşa'nın burayı ihya ettirdiği anlaşılır. Müller Wiener'in tespitine göre 1200/1785 yangınında mescit bir daha harap olmuştur.

Acem Ağa Mescidi, cami ve mescitleri kısıtlayan uygulamaya kadar bütün aksamı tamam halde duruyorken, 1936'da Vakıflar İdaresi tarafından minaresi yıktırılıp, kiremidi, çatısı, ahşap kısımları yıkıcılara satılmak suretiyle dört duvar halinde bırakılmıştır. 1964'te İstanbul Alman Arkeolojisi Enstitüsü üyelerinden W. Kleiss tarafından içinde araştırma yapılmış, kalıntının içi ve çevresi tamamen temizlenmiş, bu arada döşemenin altında haç biçiminde, bir kutsal eşya (rölik) hücresi meydana çıkarılmıştır. Bunun arkasından kendi haline bırakılan tarihi eser bitişiğine bir bina, önüne de aslında bir aralık bırakacak surette yapılması kararlaştırılmışken, arayı da kapatan küçük bir otelin inşası

ile görünmez bir duruma sokulmuş içine de bir akaryakıt satış yerinin deposu yerleştirilmiştir.

Acem Ağa Mescidi'nin esasında Bizans döneminin önemli ibadet yerlerinden Theotokos ton Khalkoprateion Kili-sesi'nin doğu kısmı olduğu, 1920-1922 yıllarında anlaşılmıştır. Musevi bakırcıların yerleştiği bakırcılar çarşısına komşu olan kilisenin, imparatoriçe Pulkheria tarafından 449-450 tarihlerine doğru yaptırıldığı ve I. Leon'un (457 - 474) eşi imparatoriçe Verina'nın binayı tamamlamış olduğu sanılır. Bu kiliseye özel bir değer verilmesinin sebebi, Meryem'in kuşağının muhteşem bir sanduka içinde burada saklanmasıydı. Kaynaklara göre Meryem ile ilgili birçok yortular burada kutlanıyor ve bazı ayinlere, 25 Mart günü yapılan bizzat imparator, patrik ve saray erkânı da katılıyordu.

Kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, kilise ahşap çatılı bazilika biçiminde bir yapı idi. İmparator. I. Basileios (807-880) bunu tamir ettirmiş, belki de bir kubbe yaptırarak, içinin daha aydınlık olmasını sağlamıştı. İstanbul'un Latinler tarafından 1204-1261 yılları arasındaki işgali sırasında, kiliseye Katolikler tarafından el konulmuş ve içindeki kutsal eşya yağmalanarak Batı Avrupa'ya gönderilmişti. Bu sırada kilise "kuşak" anlamına gelen Sancta Maria de Cinctura (veya *de Zona*) olarak adlandırılmıştı.

İstanbul'da 1261'den itibaren Bizans idaresi yeniden kurulduktan sonra kilisenin ne durumda olduğu bilinmez. Fetih sıralarında herhalde çok harap durumda olmalıydı ki, bazilika biçimindeki binanın sadece apsis kısmı bir duvarla bölünerek, mescit haline getirilmiştir. Kilisenin kuzey duvarı, Zeynep Sultan Camii Sokağı'nın kenarında kalmıştır.

Acem Ağa Mescidi'nden bugüne kalan çeşme (avlu kapısının yanında), 1815. *Nazım Timuroğlu, 1993*

Bu önemli kiliseye ait olduğu anlaşılan, duvarları fresko resimlerle süslü, merkezi planlı bir yapı az *aşağıda* binaların altında bulunmaktadır. Bunun bir vaftiz-hane olduğu sanılmış ise de, bir *martyrion* olması ihtimali daha inandırıcıdır.

Bizans'ın Meryem (Theotokos) Kili-sesi'nin Türk dönemine ne durumda ve ne kadarının intikal ettiği bilinmez. Herhalde çok harap ve yıkık durumda olmalı ki, "şenlendirme" prensibine uyularak *ayakta*, olan, tamamen tuğla yapıli apsis kısmı, bazı pencereler yapılarak mescide çevrilmiştir.

Mescidin sağ köşesinde bir minaresi vardı, üstü ise kiremit kaplı ahşap bir çatı ile örtülmüştü. Son araştırmadaki temizlik sırasında girişin önünde olan son cemaat yerindeki döşemesi de bulunmuştu. Avlu kapısının yanında, duvara bitişik çeşmenin, *Hadika'âa* bahsi geçen yerini aldığı anlaşılmaktadır. Başçuhadar Seyyid Ömer Ağa tarafından 1230/1815 yılında yaptırılan bu çeşmenin altı beyitlik manzum kitabesi En-derunlu Vâsif tarafından yazılmış ve ta'lik yazı

üstatlarından hattat Rakım eliyle işlenmiştir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 149; D. Latho-ud-P. Pezaud, "Le sanctuaire de la Vierge aux Chalcoprata", *Echos d'Orient*, XXIII, (1924), s. 36-62; A. M. Schneider, *Byzanz*, 56; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 236, no. 246; W. Kleiss, "Neue Befunde zur Chalkopratenkirc-he in İstanbul, *İst'. Mut*, XV, (1965), s. 149-167; ay, "Grabungen in Breich der Chalkop-ratenkirche" *ist. Mut*, XVI, (1966), s. 217-240; Janin, *Eglises et monasteres* 237-242; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Deften*, 28-29, no. 13; Mat-hews, *Early Churches*, 28-33; ay, *The Byzan-tine Churches of istanbul*, Pennsylvania, 1976, s. 319-321; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 76-78; İ. Erzi, *Camilerimiz Ansiklopedisi*, I, İst., 1987, s. 202-203; *Eminönü Camileri*, 124. SEMAVİ EYİCE

ACEMİ OCAĞI

Acemioğlanlar Ocağı, Acemioğlanlar Kışlası da denir. Kapıkulu asker sınıflarına kaynaklık eden temel eğitim örgütü. İstanbul'daki Acemi Ocağı, 15. yy'ın ikinci yarısında kuruldu ve 1826'ya kadar varlığını korudu.

İlk Acemi Ocağı 1362'de Gelibolu'da açılmıştı. İstanbul fethedildikten (1453) sonra ikinci Acemi Ocağı da İstanbul'da hizmete girdi. Buraya, savaşlarda tutsak edilenlerden beşte bir oranında pençik oğlanları ile devşirme yöntemiyle Bosna, Arnavutluk, Sırbistan, Bulgaristan'dan getirilen ve "sürü" denen, 14-18 yaşlarındaki Hıristiyan çocukları alınmaktaydı. Bunların sağlıklı, gürbüz, akıllı ve vücutlarının kusursuz olmalarına dikkat ediliyordu. Acemi Ocağı'na alınanlar sünnet edilir, Müslüman olurlardı. İstanbul'da, Acemi Ocağı'na alınan gençlere, torba oğlanı, pençik oğlanı, şadi, celep vb adlar verilmekteydi. Müslüman .Boşnaklardan devşirilenlere potur oğlanı denmekte ve bunlar doğrudan Enderun'a veya Bostancı Ocağı'na alınmaktaydılar. III. Murad, 1582'de, ocak yasalarını hiçe sayıp dışarıdan gençlerin de ağa çırağı adıyla Acemi Ocağı'na alınmalarına izin verdi. 17. yy'da evli yeniçerilerin yetişkin oğulları ile savaşlarda ölen tımar ve kapıkulu askerlerinin çocukları da kuloğlu denilip Acemi Ocağı'na alındılar.

Acemi Ocağı Kışlası, Şehzadebaşı ile Vezneciler arasında, iki ayrı binadan oluşmaktaydı. Eski tanımlara göre bu kışla Akdeniz Kapısı'nda Kapamacılar Çarşısı'nın (Direklerarası) arkasındaydı. Geniş bir meydanı, camii, bir de hamamı vardı (Acemoğlu Hamamı). Bitişğinde fodla fırını, karşısında Tulumbacılar Kârhanesi bulunuyordu. Kışla binalarından birinde on altı, diğerinde beş koğuş vardı. Büyüğüne Kethüda Dairesi, küçüğüne Çavuş Dairesi deniyordu. Koğuşlarda yüz dolayında kişi kalırdı. Ocağı'nın normal mevcudu 3.000 kişi dolayındaydı. Her oda halkı bir orta (bölük) oluşturmaktaydı. Acemi Oca-ğı'nın büyük amiri İstanbul ağasıydı. İkinci düzeyde kethüda, çavuş, aşçıbaşı, meydanbaşı vb unvanlı, yeniçeri subayları vardı. Orta subayları yayabaşı, odabaşı ve çorbacıydı. Genel disiplin amiri olan meydanbaşı, kabahatlıleri

falakaya yatırır, cezaları uygulardı. Acemi oğlanlarına, kışla eğitimi ve İstanbul'da gördükleri hizmetleri için günde bir akçe hesabıyla üç aylık ulufe ödenir ve yılda bir kez elbise verilirdi. Yemeklerini kendi harçlıklarından ortaklaşa pişirirlerdi. Bitlenmemeleri için sarı ya da kırmızı bir çift gömlek, kaba Selanik çuhasından mavi şalvar, mirahuri kaput, sarık bezi ve bir çift pabuç ile yay akçesi, yılda bir kez dağıtılırdı. Acemi oğlanı kıyafeti, sivri külah (şekerci külahı), üstüne krepten ince sarık, kaput altına uzun mavi dolama, bele düzgün kuşak ve bir şeride bağlı küçük hançer ile bal-

ACEMİOĞIANLAR KIŞLASI

62

63

ACIBADEM

dır kısmı dar ve boğumlu şalvardı. Acemi oğlanları kulaklarına çiçek ilıştirmeyi gelenek edinmişlerdi.

Ocak yasaları ve sıkı disiplin altında yetiştirilen acemi oğlanların yaşça küçük olanları odadan ve kışladan dışarıya çıkartılmaz, temizlik, yemek ve ağa hizmeti işlerinde görevlendirilirlerdi. Yetişkin olanları, İstanbul Ağası'nın belirlediği düzende ve başlarında çorbacıları olduğu halde, istanbul'un bir dizi ağır işini görmekteydiler. Tersane işçiliği, kalafatçılık, miri fırınlarda hamurkâr-lık, pişiricilik, odun, at, buz kayıklarında taşımacılık, yol, iskele, meydan temizlikleri, yangın söndürme, taş ocaklarında, inşaatlarda işçilik bunlardandı.

Yaptıkları işlere göre acemi oğlanlara at oğlanı, bostancı yamağı, içoğlanı, teberdar vb adlar da veriliyordu. Evliya Çelebi, bunların "keçe külah, pür-silah" ellerinde süpürge ve küreklerle yolları temizleyerek yürüdüklerini, esnaf olaylarına da yine bu tarzda katıldıklarını yazar. Kapıcılık, baltacılık, aşçılık, peyklik, solaklık, kasaplık, helvacılık da acemi oğlanların yaptıkları işlerdendi. Kimileri de Bursa, Balıkesir dolaylarındaki büyük çiftliklere geçici olarak gönderilirdi. Bunlara "Türk üzerindeki acemi oğlanı" denmekteydi. Yaşı 23'e gelenler, Yeniçeri Ocağı'ndaki boşalmalarda buraya geçerlerdi. Buna çıkma denirdi. Asker olmayanlar, Bostancı Ocağı'na geçerler, çürük, sakat ve hastalıklılar ailelerine iade edilirdi. Yetenekli, çok zeki ve yakışıklı olanlar ise özel eğitim için Galata Sarayı, İbrahim Paşa Sarayı mekteplerine ve Enderun'a alınırlardı.

Kapıkulu Ocağı'ndaki bozulma, 17. yy ortalarına doğru Acemi Ocağı'nı da etkiledi. Bu ocağı besleyen devşirme, pençik olanakları da giderek işlemez oldu. Bunun sonunda Acemi Ocağı, disiplinsiz yeniçerilerin, kimi serseri, eşcinsel gençleri kapattıkları, çevreyi rahatsız eden birçok olayın yaşandığı yerlerden oldu. Bununla birlikte, yarı aç, çıplak,

eğitimsiz acemi oğlanlar, İstanbul yaşamında 19. yy başına kadar olageldi. 1620'lerde mevcutları 10.000'e kadar çıkmışken son dönemde 2.000 dolayındaydı. 18-19. yüzyıllarda, azılı yeniçeriler, yanlarında birer ikişer acemi oğlanını, köçek, civelek, oğlan adıyla gezdirmeyi alışkanlık edinmişlerdi. Acemi oğlanlarından, işyerlerine çırak, yamak olarak yavaşanlar da çoktu. Kent yaşamında bunların etkileri görüldü. Eşcinsel ilişkilerin yaygınlaşması yanında, kentteki her gösteriye ve ayaklanmaya bunlar da ya softalarla ya da kapıkulu askerleriyle ve esnafla birlikte katıldılar. 1648'deki Atmeydam Olayı(->), bunların ilkidir. Acemi Ocağı 1826'da Yeniçeri Ocağı'yla aynı zamanda kaldırılmıştır. **Bibi.** Evliya, *Seyahatname*, I, 514; Ricaut, *Türklerin Siyasi Düsturları* (haz. M. R. Üzmen), s. 77-80; Ergin, *Maarif Tarihi*, I, 20-29; Uzunçarşılı, *Kapıkulu*, I, 4-141.

NECDET SAKAOĞLU

ACEMİOĞLANLAR KIŞLASI

bak. ESKİ ODALAR

ACEMİOĞLANLAR MEKTEPLERİ

bak. ENDERUN, GALATA SARAYI OCAĞI, İBRAHİM PAŞA SARAYI
MEKTEBİ

ACEMOĞLU HAMAMI

Beyazıt'tan Şehzadebaşı'na giderken solda Kemalpaşa Mahallesi sınırları içinde Vidinli Tevfik Sokağı ile Şehzadebaşı Caddesi'nin kesiştiği yerdedir.

Acemoğlu Hamamı olarak bilinen yapı, bazı kaynaklarda "Acemioğlanlar Hamamı" şeklinde zikredilmektedir. Aslında Acemioğlanlar Kışlası'nın hamamı olan yapı, Türk kışla hamamları arasında önemli bir yere sahiptir.

Fatih tarafından yaptırılıp, Kanuni tarafından onartılan bu küçük ölçekli hamam, yolun arkasında olması itibarıyla gözden ırak bir durumda iken, çevre duvarlarının yıkılması sonucu günümüzde artık dışarıdan görülebilmektedir.

Hamam, Acemioğlanlar Ocağı'nın Yeniçeri Ocağı ile birlikte 1826'da ortadan kalkması üzerine, bir çarşı hamamı olarak, çevredeki esnafa hizmet vermiştir.

Acemoğlu Hamamı, beş bölümden meydana gelir. En başta bulunan came-kân bölümü, zaman içinde büyük değişiklikler göstermiştir. Bugünkü camekân kısmı, Kanunî devri özelliklerini taşımaz. Buradan geçildikten sonra varılan soğukluk bölümünün bir tarafında tuvaletler ile temizlik kısmı, diğer tarafta da nişli ve kurnalı bir diğer kısım vardır.

Acemoğlu hamamının sıcaklık kısmında, kare biçimli bir göbektaşı yer almaktadır. Bunun çevresinde de yedi tane kurna bulunur. Üzeri büyük bir kubbe ile örtülü olan mekândan dikdörtgen ve iki kurnalı ayrı bir yıkanma

yerine geçilmektedir. Sıcaklık kısmına "L" şeklinde bağlanan bu bölümle sıcaklığın hemen önünde biri dikdörtgen diğeri kare olan ve birbirine geçit veren mekânlara ulaşılır. Kare mekânda üç, dikdörtgen mekânda ise beş adet kurna bulunmaktadır. Halvet şeklinde düzenlenen bu mekânlar ile sıcaklığın birleşti-

Acemoğlu Hamamı

Erkin Emiroğlu, 1993

ği duvar boyunca külhan kısmı yer alır. Yapıyı iki küçük bir büyük kubbe örtmektedir.

ÖZKAN ERTUĞRUL

ACI HAMAM

Sultanahmet'ten Çemberlitaş'a doğru sağ kolda Divanyolu'na açılan Dr. Emin Paşa Sokağı'ndadır.

17. yy'da inşa edilen yapı, eskiden halk arasında "Acı Hamam Tatlı Su" olarak anılırdı. Bunun nedeni hamama verilen suyun Topkapı Sarayı'ndan sağlan-masıydı. Kırkçeşme tesislerine bağlı bu suyunun zamanla tahrip olması sonucu günümüzde Acı Hamam'ın suyu şehir şebekesinden alınmaktadır.

Son yapılan inşaatlarla birlikte sokak içine sıkışmış olan hamamın girişi yükseltilmiştir. Yapı içindeki değişiklikler sonucu, soyunmalık ve sıcaklık kısmı ile bunların üzerini örten kubbe belirgin şekilde günümüze kadar gelebilmiştir. Hamam, halen faaliyetini sürdürmektedir.

ÖZKAN ERTUĞRUL

ACIBADEM

Anadolu yakasında, Küçükçamlıca'nın güneybatı yamaçlarında yer alan; eskiden, Kadıköy'ün temiz havasıyla ünlü bir mesiresiyken bugün yoğun bir iskân ve yapılaşma bölgesi haline gelen bir semttir. Esatpaşa, Rasimpaşa, Hasanpaşa ve Koşuyolu mahalleleriyle sınırlanan Acıbadem, Rasimpaşa'dan Küçükçamlı-ca'ya doğru Ayrılık Çeşmesi, Hünkâr İmamı, Dört Yol, İkbaliye ve Nişantaşı olmak üzere beş kesime ayrılır. Ana eksen, güneybatıdan kuzeydoğuya doğru uzanan Acıbadem-Küçükçamlıca Cadde-si'dir. Bugünkü Osmanağa, Acıbadem ve Hasanpaşa mahallelerini kapsayan Kaptan Hasanpaşa'dan 1955'te ayrılarak Kadıköy İlçesi'ne bağlı bağımsız bir mahalle haline getirilen Acıbadem'in, Örnek-bağı'ndan Küçükçamlıca'ya doğru uzanan kuzey bölümü, daha sonra Üsküdar Belediyesi sınırlarına katılmıştır. 1990 nüfus sayımına göre 50.540 olan mahalle nüfusunun 33-364'ü Kadıköy, 17.176'sı Üsküdar'a bağlı alanlarda yaşamaktadır.

Acıbadem

Rasimpaşa Mahallesi'nden Küçük-çamlıca'ya kadar, şimdiki Acıbadem semti olarak bilinen alan, 17. yy başlarında Kızlarağası Mısırlı Osman Ağa'nın mülküyken, IV. Murad tarafından 1630'da kamulaştırılmış, daha sonra 1800'lerde III. Selim'in mülkiyetine geçmiştir. Padişahlar, ödüllendirmek istedikleri kimselere buralardan yer bağışlamış, kendileri de av ve eğlence için bölgeye sık sık gelmişlerdir.

Semtin Nişantaşı olarak bilinen Küçükçamlıca'ya yakın kesimine (Halen Doğancı Sokağı), II. Mahmud döneminde, rivayete göre padişahın, artık yerinde bulunmayan Küçükçamlıca Kas-rı'ndan tüfeğiyle nişan alıp 1.000 adım uzaktaki bir yumurtayı vurduğu yere bir nişan taşı dikilmiştir. Hicri 1227/1813 tarihli, Şair Arife ait kitabesinde, padişah övülüp olay anlatıldıktan sonra, *"Sütun-u senge şöyle nakş-ı tarih olsun ey Arif/ Bu menzilde yumuna kırdı şâh-ı Mahmud pâk-i endaz"* diye tarih düşürülmüştür.

Bugünkü Acıbadem semti, geçmişte, geniş çayırların, bağların, bahçelerin ve Küçükçamlıca'ya doğru koruların arasında, saray mensuplarının, sultanların, şehzadelerin, paşaların köşklerinin bulunduğu; temiz havası yüzünden özellikle ciğer hastalarına tavsiye edilen bir sayfiye, mesire ve dinlenme yeriydi.

ÖLÇEK

Anadolu'ya gidecek ordu birlikleri veya hacı kabileleri buradan uğurlanırdı. Bugün, Acıbadem semtinin güneybatısında demiryoluna paralel uzanan Ayrılık Çeşmesi Sokağı'nın yakınındaki Ayrılık Çeşmesi'nin adının bu törenlerden geldiği söylenir.

Günümüzdeki görünümüyle yoğun bir iskân bölgesi olan Acıbadem semtini, ortalarından, batı-doğu ekseninde İstanbul-Ankara karayolu; Küçükçamlıca'ya doğru, Nişantaşı'nın kuzeyinden çevre yolu kesmektedir.

Acıbadem'in kentsel iskân bölgesinin sınırı, 1960'lara gelene kadar Dört Yol Sarayardı Sokağı'ydı. Buradan sonra, kuzeye Küçükçamlıca'ya doğru Sokollu arazisi olarak da bilinen çayırılık ve koruluklar uzanırdı. Gerek Koşuyolu gerekse Hasanpaşa'ya doğru tatlı meyillerle inen yamaçlarda, ağaçlıklı bahçeler arasında ahşap köşkler ve 1930-1940'la-rın mimari özelliklerini taşıyan kagir villalar vardı. 1905'lerden sonra, kentsel iskân alanı kuzeye doğru yürüdü. Aynı dönemlerde Sokollu arazisinin parselasyonu bu bölgedeki yapılaşmaya hız kazandırdı. Büyük siteler kurulmaya başlandı. 1980'li yıllara doğru semti güneyden kuzeye kat eden Acıbadem Caddesi genişletildi. Caddenin iki yanında yapılaşma bu tarihten sonra daha da hızlandı ve semtin çehresi tümüyle değişti.

Acıbadem Caddesi gıda ağırlıklı bir alışveriş aksı halini aldı.

Semtin eski köşklerinin, kasırlarının, bağlarının, bahçelerinin yerinde bugün siteler, apartmanlar var. Günümüze kadar gelebilmiş olan binaların bir bölümü harap ve terk edilmiş; kimileri ise, yıllar boyunca defalarca yenilenerek eski yapısal özelliklerini yitirmiş durumda. 1980'lerden sonra kurulan sitelerle çevrili Sokollu arazisi üzerinde Sokollu Köşkü olarak bilinen, bir dönem Anadolu Lisesi olarak da kullanılmış halen boş ve harap durumdaki bina, semtteki eski köşklerin kaderini gösteren örneklerden sadece biridir. 1560-1564 yılları arasında, Sokollu Mehmed Paşa'nın, eşi İsmihan Sultan için yaptırdığı ileri sürülen bu bina, aslında V. Mehmed Re-şad'ın oğlu Şehzade Ziyaeddin Efen-di'nin köşküdür. Hanedan üyeleri yurtdışına gönderilirken Ziyaeddin Efendi damadının kardeşi Hikmet Sokollu'yu kendine vekil tayin ederek mülkü onun babasına satmış, bundan sonra köşk, "Sokollu Köşkü" olarak bilinmiştir. Acı-badem'de bir başka önemli yapı Hicaz Valisi ve Kumandanı Ahmed Ratib Paşa'nın yapımı 1908 yılında biten, sonradan bir süre Çamlıca Kız Lisesi olarak kullanılmış köşküdür. Harap bir halde de olsa günümüze kadar kalmış köşklere bir başkası da Köçeoğlu'na ait

ACIMUSLUK MEDRESESİ

64

65

ADAK YERLERİ

olanıdır. Bu köşk. eskiden Köçeoğlu'na ait büyük arazinin üzerine kurulmuş Milli Savunma Bakanlığı Göğüs Hastalıkları Hastanesi'nin bahçesi içindedir. Yine aynı arazi üzerinde, hastane bahçesinin kapıya yakın bölümünde bir av köşkü vardır.

Köşklerin dışında, semtin diğer önemli tarihi binaları arasında. II. Ab-dülhamid döneminde Faik Paşa tarafından yaptırıldığı için Faik Paşa Camii olarak bilinen tek minareli, kare planlı, taş duvarlı Acıbadem Camii; 1860 yılında L Abdülhamid'in Kızlarağası Tayfur Ağa ile manevi oğlu Besim Ağa tarafından yaptırılmış Acıbadem Çeşmesi (Ba-ba-Oğul Çeşmesi); Sultan II. Mah-mud'un tuğrasını taşıyan Acıbadem Nişan Taşı; Sokollu Mehmed Paşa tarafından yaptırıldığı sanılan, daha sonra 1735'te, 1921'de ve nihayet 1965'te yenilenip onarılan Ayrılık Çeşmesi ve Acıbadem Yıldızbakkal-Dörtyol arasında, Su Terazisi denilen, aslında bir sur kalıntısı olan yapı sayılabilir.

Konumu nedeniyle öteden beri sağlık tesislerini, sanatoryum ve prevantoryumları barındırmış olan semtte, halen Çamlıca Askeri Sanatoryumu, MSB Göğüs Hastalıkları Hastanesi, Validebağı Sağlık Tesisleri, Sabancı Spastik Çocuklar Eğitim ve Tedavi Merkezi vardır.

Kadıköy bölgesinin çeşitli yöreleri gibi, Acıbadem semti de Tanzimat'la birlikte

edebiyata girmiş, Edebiyat-ı Cedide yazar ve şairleri tarafından işlenmiş ve özellikle 20. yy'ın ilk yarısında, bun-

lardan bir bölümünün çalışma ve buluşma yeri olmuştur. Ahmed Rasim'in, pek çok eserini şimdi sadece bir durak adı olarak kalmış olan, eskiden Faik Bey Sokağı'nın sonuna yakın bir yerde bulunan Örnekbağı'nda yazdığı söylenir. 1950'lerde, o zamanlar Acıbadem iskân alanının kuzey sınırı olan Sarayardı Sokağı çevresinde yaşamış ünlüler arasında şair Özdemir Asaf, Mimar Kemalettin ile hâlâ hayatta olan bilim ve sanat insanları vardır.

istanbul **acımusluk medresesi**

bak. DAMAD İBRAHİM PAŞA DARÜLHADİSİ

ACIMUSLUK SOKAĞI SARNICI

Sirkeci yönünden Cağaloğlu'na girişte, vilayet binasının karşısındaki Cağaloğlu Yokuşu'nu sağdan kesen Cemal Nadir (eski adı Acımusluk) Sokağı'nın bitiminde ve sol tarafta, eski Çiftesaraylar arsasında bulunan mahzen ve içindeki sarnıç.

Tarihçesi ve sahibi hakkında kesin bilgiler yoktur. Mordtmann'a göre, Latin imparatorluğu (1204 - 1261) döneminde, 1209'da Venediklilerin yaptırdığı iç-kalenin (Castrum fori) bir devamı idi. B. Paluka'ya göre, I. Romanos Lekape-nos'un (920 - 944) sarayının özel banyo odasıdır. İddiasını kalıntılarda bulduğu iki adet tuğla damgaya dayandıran Paluka, mahzenin II Andronikos (1282 -1328) döneminde bir tamir geçirmiş ol-

duğunu da iddia eder. J. B. Papadopolos'a göre ise mahzen, Cenevizlilere bırakılan Botaniates (Kalamanos) Sarayı'nın uzantısıdır. Gerçekten de, 12. yy'da Cenevizlilerin Botaniates Sarayı'nı ve iki kilisesini satın aldıkları ve burayı onararak görkemli bir konsolosluk binası yaptıkları bilinmektedir. S. Eyice de, mahzenin, saray büyüklüğündeki bir sivil binaya ait olduğunu ileri sürerek bu iddiayı destekler.

Mahzeni ve içindeki sarnıcı ilk kez 1893'te İstanbul'daki tüm sarnıç ve mahzenleri gezen J. Strzygowski ve P. Forchheimer zikretmiştir. O dönemde kapalı olduğu için içine girilemeyen sarnıcın ilk planını ise, 1895'te, Sadrazam Cevad Paşa'nın, eski su tesislerini ihya etmek istemesini değerlendiren B. Paluka çizmiştir. Sonradan K. Wulzinger tarafından yeniden çizilen plana göre, sarnıcın bulunduğu mahzen oldukça büyük bir binaya aittir.

Haliç manzaralı bu binanın üst katları her ne kadar günümüze kadar gelmemişse de, mahzen ile aynı plana sahip olmalıdır. Mahzenin bir kısmı, büyük ihtimalle daha sonradan sarnıca dönüştürülmüştür. Buradan sokağa uzatılan bir boru ile dışarı ulaştırılan suyun, sokağa adını veren su olduğu sanılmaktadır. İlk incelendiği dönemde ve halen, toprak seviyesinden 10 m kadar yukarıda olan cephenin gerisinde, yan yana

tonozlu odalar ve bunların ortasında 10,65x16,01 m boyutunda bir salon vardır. İki sıra mermer sütunla süslü bu sa-

Acı Musluk

Sokağı

Sarnıcı

1, 2, 3, 5, 6 -Tonozlu odalar. 4 - Sütunlu salon,

7 - Koridor ve

dehliz,

8 - Oval sarnıç,

9 - Mermer

sütunlu oda,

10, 11 - Kare
odalar,

12 - Beşik

tonozlu, apsisli

mekân.

Jahrbuch des

Deutschen

Archöologischen

Instituts, XXVIII,

1993

Alman Arkeoloji

Enstitüsü

lonun duvarının dibinde ise bir kuyu bulunur. Mahzenin sağ tarafındaki odaların ardında, sonradan eklendiği sanılan oval biçimli bir sarnıç ve bir dehlizle sonlanan dikdörtgen biçimli uzun bir koridor vardır. Sol taraf ise ayrı bir plana sahip olup, bu kanadın devamı yoktur. Sütunlu salonun gerisinde, apsis çıkıntısı hariç, 10,25x6,70 m ölçülerinde, beşik tonozlu ve mihrap biçimli apsisi olan, su dolu bir mekân vardır. Buranın solunda ise biri 4,85x4,85 m, diğeri de 2,75x2,77 m boyutlarında iki oda ile, iki adet mermer sütunla desteklenmiş dikdörtgen bir mekân bulunur. Yamaca yaslanan ve aslında daha büyük olduğu sanılan Acı Musluk Sokağı Sarnıcı'nın sokağa bakan cephesi Osmanlı İmparatorluğu döneminde bazı değişikliklere uğramıştır. Yüzeye açılan çeşitli büyüklükteki pencereler ile içeriye ışık ve hava girmesi sağlanmıştır. **Bibi.** K. Wulzinger, "Die byzantinischen Substruktionsbauten", *Jahrbuch des Deutschen Archöologischen Instituts*, XXVIII, 1913 s. 376; Schneider, *Byzanz*, res. 45.

AÇIKHAVA TİYATROSU

Dolmabahçe Vadisi'nin Harbiye'ye bakan yamacında Hilton Oteli'nin bulunduğu tepenin eteklerinde yer alan 4.000 kişilik açık tiyatro, konser, gösteri mekânı.

Şehircilik uzmanı M. Prost, 1930'lar-da kentin imar planını hazırlarken Dolmabahçe Gazhanesi'nin arkasındaki geniş vadiyi, Spor ve Sergi Sarayı, Açık hava Tiyatrosu ve lunapark gibi eğlence yerlerini, halkın gezinti ve dinlenme sahalarının yer alacağı, büyük bir kültür parkı haline koymayı uygun buldu. Gü-müşsuyu-Taksim-Harbiye-Nişantaşı-Maçka-Dolmabahçe arasında merkezi konumu bulunan bu alanda bostanlar, bahçeler, ahırlar vardı. Küçükçiftlik ve Belvü gazinolarının da yer aldığı bu alan, park için elverişli bir mekândı. İmar planında "2 Numaralı Park" adı verilen bu alanın zamanla değerlendirileceği göz önünde bulundurulurken bölgedeki topraklar istimlak edildi.

O yıllarda kentin tiyatro ihtiyacını

Tepebaşı'ndaki iki ahşap ve eski bina karşılıyordu. Cumhuriyet rejimi tiyatroya ayrı bir önem veriyordu. İl Genel Meclisi, Taksim Meydanı'nda Büyük Opera binası ve 2 Numaralı Park'ta Açık hava Tiyatrosu olmak üzere, kentte iki tiyatro binası yapımına karar verdi.

Açık hava Tiyatrosu'nun, 2 Numaralı Park'ın üst kısmında meyilli arazide yer alması uygun görüldü. Tiyatronun planı Nihad Yücel ve Nahid Uysal tarafından yapıldı. Yapımına, Lütfi Kırdar vali ve belediye reisi iken Temmuz 1946'da başlandı. Cephe kaplamaları için küfeki ve Uzunköprü taşı karıştırılarak renk nüansı sağlandı. Döşemeleri Uzunköprü taşından yapıldı. 9 Ağustos 1947'deki açılış törenine rağmen, son şeklini, Ankara Devlet Konservatuarı rejisörlerinden Cari Ebert'in sahne tekniğine uygun değişiklikler yapılmasıyla aldı. Tüm noksanları ancak 1950'de tamamlanabildi. Bu ilavelerle maliyeti 900.000 TL'yi buldu.

Açık hava Tiyatrosu'nda, amfiteatrlarda olduğu gibi, düz bir sahneye bakan yarım daire biçiminde merdiven basamakları halinde, seyirci oturma yerleri ya da gradenler yükselir. 30 kişilik şeref locası, 3.972 kişilik seyirci yeri, 80 kişilik orkestra yeri ve gradenlerin ortasında, sinema filmi veya dia gösterildiğinde kullanılan projeksiyon yeri vardır. Sahne 200-300 figüranın serbest olarak hareket edeceği kadar geniş tutulmuştur. Geçit ve kapılar sahnenin birden boşaltılmasına uygun şekilde yapılmıştır.

Açık hava Tiyatrosu'nda ilk oynanan eser Ankara Devlet Tiyatrosu sanatçılarının sergilediği Sofokles'in *Kral Oidi-pus* adlı trajedisidir. Sahne zaman zaman opera ve folklor gösterileri, konserler, geniş toplantılar, "geceler" için de tahsis edilmiş; Yapı ve Kredi Banka-sı'nın

düzenlediği halk oyunları festivalleri bu mekânda yer almıştır. Açıkhava Tiyatrosu'nda oynanan ilk opera, 1950'de *Sevil Berberi'dir*. Bugün de, sahne sanatları, konser, gösteri ve toplantı mekânı olarak değerlendirilmekte,, İstanbul Festivali sırasında yoğun olarak kullanılmaktadır.

ZAFER TOPRAK

Açıkhava Tiyatrosu

Nazım Timuroğlu, 1993

Beşiktaş Uzuncaova Caddesi üzerindeki Tuz

Baba adak yeri.

TETTV Arşivi / Cengiz Kahraman

ADAK YERLERİ

İstanbul, adak yerleri ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan gelenekler bakımından hayli zengindir. İnsan hayatının değişik evrelerinde adak yerlerine gidilmesi ve dileklerde bulunulup adaklar adanması, dilekler gerçekleştiğinde de adağın yerine getirilmesi için ziyaretin tekrarlanması, hattâ adağa konu olan çocuksa her yıl ziyaret edilmesi İstanbul hayatının renkli yönlerinden birini teşkil ederdi.

Şehrin çeşitli yerlerine dağılmış adak yerlerinin önemli bölümünü Hz Mu-hammed'in soyundan gelenlerin, saha-benin(->), İstanbul'un fethi sırasında şehit olan askerlerin "nime'l-çeyş"(-0 ve veliliğine inanılan şeyhlerin kabirleri ve türbeleri oluşturur. Bunların dışında kutsallık yakıştırılan çeşme, hamam, direk, havuz, kuyu ve ayazma gibi ziyaret yerleri(-0 de vardır.

İstanbul'un adak yerleri arasında her türlü istek için ziyaret edilen Aziz Mah-mud Hüdâî, Çifte Sultanlar, Edhem Dede, Elekli Baba, Emir Buharî, Eyüp Sultan, Horoz Baba, Kahhar Baba, Karaca Ahmed Sultan, Merkez Efendi, Nalıncı Dede, Oruç Baba, Saka Baba, Selâmı Ali Efendi, Tezveren Dede, Yavuz Er Sinan, Yûşa Nebi; yaramaz çocukların uslanması için Baba Cafer, Çifte Gelinler, Koyun Baba, Koyun Dede; çocuk sahibi olmak isteyenler için Baba Cafer, Çifte Gelinler, Eyüp Sultan, Lohusa Sultan; derslerinde başarılı olmak isteyen öğrencilerin uğrak yeri olan Tuz Baba, Se-lâmî Ali Efendi; kismetlerinin açılmasını isteyen kızlar ve nadiren erkekler için Sümbül Efendi, Telli Baba, Tokmak Dede; yürüyemeyen ya da sürekli hastalanan çocuklar için Sümbül Efendi ve Yıldız Baba en çok tanınmışlarıdır.

ADALAR

66

67

ADALAR

Melling'in deseninde adaların genel bir görünümü, 18 yy.

Ara Güler

Çamlıca Tepesi'nden adaların bir görünümü, 1938.

Tuğrul Acar

Adak yerlerinin ziyaret edilmesi belirli günlerde yapılan kabir ve türbe ziyaretlerinden oldukça farklıdır. Tek tek ya da toplu olarak gerçekleştirilen adak yeri ziyaretleri her şeyden önce belirli bir amaca yönelik olduğu için kimlerin nerelere götürülebileceği, buralara hangi dilekler için nelerin adanabileceği önceden bellidir. Halk, Türkiye'nin her yerinde olduğu gibi İstanbul'da da kabir ve türbelere bez bağlamaya; mum yakmaya; tuz, şeker, yiyecek vb bırakmaya; toprak (cevher) almaya; buralarda gömülü olan şahısların manevi gücünden istifade etmek için yakarmaya din adamlarının tüm uyarılarına rağmen devam eder.

İstanbul'da adak yerlerinin birçoğuna neler adanacağı önceden bilindiği için Elekli Baba'ya elek; Kahhar Ba-ba'ya Kuran okuma; Koyun Dede'ye kandil yağı; Oruç Baba'ya Ramazan'ın ilk günü türbesinde sirke ile oruç açma; Selâmı Ali Efendi'ye şeker; Telli Baba'ya gelin teli; dilek sahibini bekletmediğine inanılan Tezveren Dede'ye mum, yazma, mendil, seccade, şal; Tuz Baba'ya tuz; Yûşa Nebi'ye süpürge, mum, koyun, keçi ve horoz adanırdı.

İstanbul yatırırları içinde kendilerine adanan adaklar bakımından Edhem Dede ve Saka Baba'nın ayrı bir yeri vardı. Kadınlar bu yatırlardan dilekte bulunurken göbek atma adağında bulunurlar. Hattâ Edhem Dede için hoş bir tekerleme de söylerler: *Edhem Dede Edhem Dede / Gömleği keten dede / Bu muradım olur ise /Sana bir (iki, üç...) göbek atam dede.*

İstanbul adak yerleri içinde Eyüp Sultan ve civarının ayrı bir önemi vardır. Eyüp Sultan ziyareti(->) yalnız İstanbul ve Anadolu halkınca değil İslam dünyasının her yerinden gelen insanlar tarafından da önemsenmiştir.

Eskiden İstanbul'daki adak yerlerine uzak semtlerden gelenler hemen geri dönemezlerdi. Abdest alınıp namaz kılındıktan, dilek ve adakta bulunulduktan sonra türbe ya da kabir yakınlarındaki uygun yerlerde bir süre dinlenilir, yemek yenilirdi. Bazı adak yerlerinin yakınları mesire yeri olarak da ün yapmıştı. Ziyaretçilerin dinlenme sırasında da yatırın yakınlarında bulunulduğunu unutmaması, özellikle çocukların saygısızlık sayılabilecek davranışlardan kaçınmaları sıkı sıkı tembih edilmesi önemli hususlardandı.

Bibi. M. Şakir Ülkütaşır, "Adak", *Türkiye Folklor ve Etnografya Sözlüğü Üzerine Kalem Tecrübesi*, Fas. I, İst., 1937, 23-24; Muammer Önüş, "İstanbul'da Bazı Ziyaret Yerleri", I-II, *HBH*, 104-105 (Haziran,

Temmuz 1940); Bayrı, *İstanbul Folkloru*, 152-177; ay, *Yer Adları*, 78-86; Ünver, *Sahabe Kabirleri*; ay, *Mutlu Askerler*; Lütfü Doğan, *Adak Kitabı*, Ankara, 1966; Tanyu, *Adak Yerleri*, 1-5, 218-249; M. Kemal Özerin, "İstanbul Yatırımlarına Dair", I-II, *TFA*, 237, 243 (Nisan, Ekim 1969); İşli, *Sahabe*; Hocaoglu, *Sahabe*; Gürel, *İstanbul Evliyalari*; J. Pederson, "Nezir", *IA*, EK, 239-241; Â. Özel, "Adak", *DIA*, I, 337-340.

M. SABRİ KOZ

ADALAR

İstanbul'un güneydoğu Marmara kıyısında, Bostancı ile Dragos Tepesi açıklarında bulunan 9 ada ile biri Bostancı, diğeri de Maltepe açıklarındaki sığlıkta, üzerlerinde fener olan iki kayalık, İstanbul Adaları olarak bilinen bir takımada oluşturur. En büyüğü 5,4 km², en küçüğü 0.008 km² olan bu adalar, üzerlerinde Batmaz ve Vordonos fenerlerinin yer aldığı iki kayayla birlikte, dördüncü zaman başlarındaki yer kabuğu hareketleri sırasında boğazlar açılıp Trakya-Kocaeli penneplinin güney kesimleri sularla kaplanırken, penneplinin su üstünde kalmış parçalarıdır.

Adaların, Kocaeli Yarımadası'nın batısını kapsayan eski bir kitlenin parçaları oldukları, coğrafi konumları ve jeolojik yapı özelliklerinin yanı sıra, bölgenin denizaltı topografyasından da anlaşılmaktadır. Burada, güneydoğuya doğru derinleşen bir platform Kocaeli Yarımadası'na doğru yavaş yavaş yükselerek Büyükkada ile Dragos arasında 10-15 m derinlikte bir sırt haline gelir. Yapılan ölçüm ve araştırmalar, bütün adalar arasında, sular altında kalmış eski bir akarsuyun vadileri olduğu sanılan olukların; adaların kuzeybatısında da, Boğaziçi kanalının devamı olduğu tahmin edilen bir oluğun varlığını göstermektedir.

Büyükkada (Prinkipo), Heybeliada (Halki), Burgazadası (Antigoni), Kınalı-ada (Proti), Sedefadası (Terebintos) yerleşime açıktır. Yassıada (Plati) halen İstanbul Üniversitesi Su Ürünleri Fakültesi'nin kullanımındadır. Kaşıkadası (Pita) özel mülktür. Sivriada (Ohia) ve Tavşanadası (Neandros) tümüyle boştur. Bostancı açıklarındaki Batmaz Feneri kayalığı ve Maltepe açıklarındaki Vordonos kayalığının geçmişte küçük adacıklar olduğu ve üzerlerinde yapılar bulunduğu,

ancak kuzeyden gelen şiddetli dalgaların aşındırmasıyla bin yıl içinde fener kayalarına dönüştüğü bilinmektedir.

Adalar çeşitli yükseklikteki tepelerden oluşur. Büyükkada'nın, Yüce (Aya Yorgi): 203 m, İsa (Hristos): 163 m, Te-peköy (Nevruz): 150 m, Avcı: 145 m'lik dört tepesi; Heybeli'nin Değirmen: 136 m, Köy 128 m, Makarios 98 m, Ümit 85 m yükseklikte dört tepesi; Burgazada-sı'nın 170 m'lik Bayrak (Hristos) Tepesi, Kınalı'nın Çınar: 115 m, Teşvikiye: 115 m, Manastır: 93 m'lik üç tepesi vardır. Sedefadası 55 m'lik, Yassıada 46,

Sivriada 90, Kaşıkadası 13, Tavşanadası da 40 m'lik birer tepeye sahiptirler. Adaları merkez ve çevre olarak iki büyük gruba ayırmak mümkündür: Büyüka-da, Heybeliada, Burgaz ve Kaşıkadası merkez grubudur. Bu adalar, çevredeki Sedefadası, Tavşanadası, Yassıada, Sivriada ve Kınalıada'dan daha yüksektir.

Adaların toprağı, demir oksitli kırmızı topraktır. Kireç tabakalarına karışmış bol miktarda demir filizi toprağı kızıl bir renk verir. Bu toprak, ağaç, meyve, sebze, çiçek tarımına elverişlidir. Çevre, maden bakımından zengindir. Büyüka-da'da, Maden semtinde, eskiden demir çıkartılıp işlendiğı; Heybeliada Çamlı-mam'nda bakırla karışık demir yataklarının bulunduğu, ayrıca saf bakır madeni çıkarıldığı için adaya "bakır" anlamında Halki adı verildiğı, boraks madeninin de bulunduğu bilinmektedir. Patrik Konstantinos'un aktardığına göre bu madeni ilk kez Halkedonlu (Kadıköy) Demonisos işlettiğı için, Aristoteles (MÖ 384-322) Heybeliada'yı "Demonisos Halkos" olarak anar. Sicilya Adası'ndaki ünlü Apollon heykelinin Çamlıman'nda hâlâ izleri bulunan maden ocağına çıkarılan bakırdan yapıldığı ileri sürülür. Rumeli Hisarı inşa edilirken adaların ba-

kır ve demirinden de yararlanılmıştır. Adalarda taşocakları Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde sürekli işletilmiştir. Bizans döneminin birçok rıhtım, liman ve surlarının yapımında kullanılan taşları çıkarmak için Kınalı-ada'nın Çınar ve Manastır tepelerinin batı bölümleri oyulmuş; diğer adalardan taş çıkarılmasına da yakın zamanlara kadar devam edilmiştir.

Adaların iklimi ana çizgileriyle İstanbul kentinin aynıdır. Ancak konumları nedeniyle bazı özellikler de gösterir. Sıcaklık birkaç derece daha fazladır. Kışın kar pek az görülür. Yazın da İstanbul'un diğer bölgelerine oranla daha az yağış alır. Sise az rastlanır ve çabuk dağılır. Sonbahar, genellikle ilkbahardan daha sıcak geçer. İlkbahar aylarının özellikleri birkaç hafta içinde sona erer ve yazı geçilir. Rüzgâr rejimi de genelde İstanbul'un aynıdır, ama adaların konumları bu rüzgârların etkilerini yumuşatır. Karşı kıyıda bulunan Aydos, Ka-yışdağı, Alemdağı, Küçük ve Büyük Çamlıca tepeleri, Kınalıada hariç diğer adaları poyraz rüzgârından korur. Kışın daha çok karayel eser. Batı rüzgârı mayıs ayından itibaren aralıklarla esmeye başlar. Batı-karayel adalar çevresinde fırtınalara yol açan en tehlikeli rüzgârdır. Sonbahar, kış ve ilkbahar aylarında zaman zaman esen lodos, adaları ısıtır. Sıcak mevsimlerde ise, yerel bir rüzgâr olan meltem havayı serinletir. Bu iklim ve rüzgâr özellikleri adaları sevilen bir yazlık ve dinlenme yeri yapar.

Adalar zengin ve çeşitli bir bitki örtüsüne sahiptir. Makiler ve çamlar hâkim doğal örtüyü oluşturur. Akdeniz ik-

liminin tipik bitkisi olan makiler, ilkbaharda birden rengârenk çiçeklenir ve hoş kokular yayar. Sedefadası'nın Rumca adı olan Terebintos, bir maki

türüdür ve hoş kokulu, rayihalı anlamına gelmektedir. Taşmeşesi, süpürge çalısı, sakız, kocayemiş, katırtırnağı, mersin, bodur ardıç, laden ayrıca yabani zeytin, kekik, lavanta, adaçayı, zakkum sık rastlanan türlerdendir. Adalar deyince hemen akla gelen çamlar, makilerden sonra en yaygın bitki ve ağaç türüdür. En çok Heybeliada'da görülen çamlar, kızılcam da denilen "Pinus Brutia"lar grubundandır. Büyükada'nın Kuzey kesimlerinde fıstık çamları, manastır ve mezarlıklar çevresinde serviler, yollarda akasyalar, ıhlamurlar, bahçelerde çeşitli süs ve meyve ağaçları görülür. Birkaç yüzyıl önceki gezginlerin sözünü ettiği kavaklar, çınarlar, meşeler meskûn bölgelerde olup zamanla azalmıştır. Ağaç örtüsünün, yüzyıllar boyunca yangınlar, kesimler, bakımsızlık, arsa ve toprak kazanma gibi nedenlerle zaman zaman azaldığı, sonra yeniden güneştiği, bugünkü ağaç örtüsünün en fazla 120 yıllık bir geçmişe sahip olduğu tahmin edilmektedir. Geçmişten kalan birkaç anıt ağaçtan, Kınalıada'da çarşıdaki çınarın 500 yaşında; Burğaz'da fırın önündeki çınarın, Aya Yorgi Manastırı ve Kilisesi çevresindeki üç zeytin ağacının ise yüzlerce yıllık olduğu söylenmektedir. Osmanlı döneminde adalarda sebzeçilik, meyvecilik yanında çiçekçilik de yapılmıştır. O dönemlerin ünlü ada yaseminleri, karanfilleri zamanla azalmış, kimi türler bütünüyle kaybolmuş, daha sonra günümüze doğru sera çi-

çekçiliğine geçilmiştir. Adaların karakteristik bitkilerinden biri de mimozadır. Mimozalar yanında, adaların gülleri, şebboyları, petunyaları, lale ve sümbülleri, glayörleri, beyaz sarı pompon gülleri, ortanca ve kasımpatıları ünlüdür.

Meskûn adalarda av hayvanı kalmadığı gibi artık tavşan yoktur. Tavşanadası, Sivriada ve Sedefadası'nda adatavşa-nı bulunur. Bölge, kuş açısından zengindir. Martılar, kargalar, karabatak, ispinoz, serçe, kızılgerdan (narbülbulü), kaya güvercini, sığırcık, saksağan, saka bolca vardır. Av kuşlarından, mevsiminde keklik, bildircin, çulluk, yabani-kaz görülür. 19. yy sonlarına ait gezi notlarında bülbüllerden söz edilir. Tarih boyunca balıkçılığın ana uğraş olduğu ünlü adalarda 1950'ler, hele de 1970'ler-den sonra nesilleri hızla tükenmekte olan balık cinslerinin bazıları mercan, sinarit, kırlangıç, hani, tekir, barbunya, kefal, lüfer, istavrit, levrek, karagöz, çipura (alyanak) vb'dir.

Adalar, tarih boyunca çeşitli kaynaklarda ve dönemlerde çeşitli adlarla anılmıştır. Bunların en yaygını Batı kaynaklarının kullandığı "Leş îles deş princes"dir (Prens Adaları doğrusu, Prensler Adaları). Bu ad adalara, Bizans döneminde soyluların, prenslerin, patriklerin hattâ imparatorların sürgün yeri olarak kullanıldıkları; kimi kaynaklara göre de, Bizans İmparatoru II. İustinos 567'de Büyükada'da görkemli bir saray ve manastır yaptırdığı için verilmiştir. Antik dönemde adalara Dimonisi veya Demo-nisi (Cin Adaları) denmiş, Aristoteles

"Demonisi"nin Heybeliada'da ilk kez bakır madeni işleten birinin adı olduğu-

ADALAR

68

69

ADALAR

nu ve adaların giderek onun adıyla anıldığını ileri sürmüş, kendisi ise Hal-kedon (Kadıköy) Adaları demiştir. Yunan filozof Artemidoros, Pitiusa (Çamlı), Romalı tabiat bilgini Plinius, Proponti-das (Marmara Adaları) derken Bizanslılar buralarda yaşayan keşişlerden dolayı Papadonisia (Papaz Adaları, Keşiş Adaları) demişler; tarihçi Hammer, Leş İles deş Saint (Evliya Adaları), Thomas Al-lom Demonesca, Türkler, topraklarının renginden dolayı Kızıl Adalar diye adlandırmışlardır.

Adaların Tarihi

Eldeki verilere göre adalarda tarihlene-bilen ilk olay, Makedonya Kralı Büyük İskender'in komutanlarından Antigo-nos'un oğlu Dimitrios Poliorkites'in MÖ 298'de, o dönemdeki adı Panormos (Emin Liman) olan Burgazadası'nda babasının adına ve anısına bir kale inşa ettirmesi ve adaya Antigoni adını vermesidir. Burgaz'ın tepesinde, 1860'ta Helenistik döneme ait üzeri Latince yazılı bir mezar taşı; 1930'da Büyükada'da, Büyük İskender'in babası II. Filip'e ait altın sikkeler içeren Büyükada defnesi bulunmuştur. MÖ 4. yy'da, Aristoteles, adalardan Halkedon (Kadıköy) Adaları diye söz ettiğine göre, İsa'dan önceki çağlarda da bilinmekteydi.

Adalar, tarih sahnesinin aydınlığına asıl Bizans döneminde ve Bizans kaynaklarıyla girer. Roma İmparatoru Cons-

Burgazadası'mn

Bayrak

(Hristos)

Tepesi'nde

Bizans

döneminden

günümüze

ulaşmış

kiliselerden

biri.

Erisin Emiroğlu,

1985

Yüzyılın

hemen

başlarında

Büyükada

vapur

iskelesini

gösteren bir

kartpostal.

Erkin Emiroğlu

tantinus'un 330'da İstanbul'u başkent yapmasından sonra adaların hem sürgün yeri hem de manastırlar bölgesi olarak kullanıldığı, ayrıca burada Roma tapınakları bulunduğu, Bizans dönemindeki manastırların bu tapınakların kalıntıları üzerine kurulduğu, bölgeye ait Bizans kaynaklı ilk bilgilerdir. Adaların Bizans tarihinde önem kazanması 5ö7'de İmparator II. İustinos'un, o dönemlerde Megale (Büyük) denen Büyükada'da bir saray yaptırmasıyla başlar. O zamana kadar, herhalde küçük balıkçı köyleri barındıran adalarda, bu tarihten sonra art arda manastırlar, kiliseler inşa edilir.

Ulaşımı güç, kaçmanın âdeta imkânsız olduğu adalar, asıl ünlerini din ve taht kavgalarıyla sarsılan Bizans'ın sürgün ve çile beldeleri olarak kazanmışlardır. Özellikle 8. yy'da ve sonrasında gözden düşen din adamları, siyasal rakip olarak görülen saray mensupları, prensler, naipler hattâ imparator ve im-paratoriçeler, çoğunlukla da ağır işkenceler altında, gözlerine mil çekilerek adalara sürgün edilmişler, orada hayat boyu çile doldurmaya ya da ölüme terk edilmişlerdir.

Adaların ünlü sürgünleri arasında, 780'de 10 yaşında tahta geçen VI. Konstantinos'un aynı zamanda naipliğini de üstlenen annesi İmparatoriçe Eirene de vardır. İmparatoriçe Eirene, Büyüka-

da'daki II. İustinos Sarayı'nın kalıntıları üzerine bir kadınlar manastırı inşa ettirmiş, tahta geçecek yaşa geldiğinde kendisiyle iktidar mücadelesine giren oğlu VI. Konstantinos'u tahttan indirtip gözlerine mil çektirerek kendi yaptırdığı Kadınlar Manastırı'na kapattırmıştı. Torunu Efronisi'yi de aynı manastıra hapseden imparatoriçenin kendisi de, 802' de bir darbe ile tahttan indirilip Büyüka-da'ya sürgüne gönderilmiştir. Bizans tarihinde kanlı mücadelelere yol açan "tasvir kırıncılar"la "tasvir sevenler" arasındaki hesaplaşmalarda, birçok tasvir sever din büyüğü ve rahip Büyüka-da'ya; 809'da Aziz Teodoros ve 820'de İmparatoriçe Teodosia ve oğlu Vasilios Heybeliada'daki Aya Triada Manastırı'na;

835-842 yılları arasında ünlü din adamı Metodios Burgazadası'na; 857'de Patrik İgnatios Rangavis Sedefadası'na; İmparator Mihael Teofilos zamanında Gibon, İmparator Nikeforos Botaniates zamanında (1078-1081) Nikeforigis gibi saray ileri gelenleri Sivriada'ya; İmparator V. Mihael Kalafatis'in (1041-1042) üvey annesi İmparatoriçe Zoe, 1069'da İmparatoriçe Anna Komnenos Büyüka-da'ya sürülmüştür. Ünlü Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, 1071'de Selçuklu Sultanı Alp Arslan'a Malazgirt'te yenilince, Bizans sarayında iktidarı ele geçirmiş olanlar tarafından daha İstanbul'a varmadan yakalanıp gözlerine mil çekilerek Kınalıada'da kendi yaptırdığı Hristos (Metamorfosis) Manastırı'na kapatılmış, kısa süre sonra burada ölmüştür. Bunlar Bizans tarihinin ada sürgünlerine sadece birkaç örnektir.

Ancak adalar, Bizans döneminde de sadece manastırlardan, zindanlardan, sürgünlerden ibaret değildir. Çoğu sur içinde küçük balıkçı köyleri, özellikle manastırların çevresinde tarlalar, üzüm bağları vardır. Manastırların, kiliselerin zenginliği, adaların Bizans döneminde de defalarca kuşatılmasına, yağma edilmesine neden olmuştur. 1204'te IV. Haçlı Seferi'ne çıkan Latinlerin komutanı Venedik Doju Enrico Dandolo, askerlerine, ikmal için Trakya düzlüklerine yayılmamalarını; "Halkı, tarla ve sürü sahibi zengin insanlardır" diyerek adaları yağmalamalarını öğütlemiştir. 1182'de yerli halk Haliç'teki Latin mahallelerini yağmalayıp insanların birçoğunu öldürüp bir kısmını da köle olarak sattıklarında kırıma uğrayan halktan gemilerle kaçmayı başaranlar, Büyükada önlerine demirlemiş, misilleme olarak adanın doğusundaki Kariye Köyü ile zengin Kadınlar Manastırı'nı yağmalayıp ateşe vermişlerdir. O dönemlerde, adalara yönelmiş korsan yağmaları da eksik değildir. 1302'de İstanbul önlerine gelen Giritli ve Eğribozlu korsanlar, şehrin surlarını aşamayınca adalardaki manastırları yağmalamışlar, keşişleri kollarından bacaklarından gemi direklerine asarak yeniden İstanbul önlerine gelmişler, İmparator II. Andronikos Paleologos'tan keşişler için yüklü bir fidye almışlardır.

Adaların Osmanlı egemenliğine geçmesi 1453'te Fatih'in İstanbul kuşatması sırasında gerçekleşmiştir. Kentin kuşatılmasından bir süre sonra donanma ile adalar önüne gelen Kaptan-ı Derya Baltaoğlu Süleyman Bey, kendiliklerinden teslim olan Kınalıada, Burgazadası ve Heybeliada'yı almış, kale ile çevrili Büyükada da güçlü bir direnişten sonra düşmüş ve adalar İstanbul'dan 42 gün önce fethedilmiştir. Fetihden sonra manastırlar boşaltılmış, adaların Rum halkının çoğu buralardan göçmüş, bölge bir süre canlılığını yitirmiş, daha sonra keşişler yavaş yavaş eski yerlerine dönmüşler; Osmanlı döneminde patrikhaneye adalarda toprak kullanım ve mülkiyet hakları verilmiş ve adalar, eskiden olduğu gibi, manastırların ağırlık taşıdığı köy yapılarını sürdürmüşlerdir.

Evliya Çelebi'ye göre 17. yy ortalarında, adaların üzerinde yüz-iki yüz haneli bağık bahçelik köyler, köy sakinleri arasında zengin Rum balıkçı reisleri vardır. 16. yy'a ait seyahatnamelerde Büyükada'da Prinkipo ve Kariye olmak üzere iki balıkçı köyünün, Kınalıada'nın doğusunda bir küçük köyün, Heybeliada'da daha çok manastırların eki gibi görünen küçük köy yerleşmelerinin bulunduğundan söz edilir. İki yüzyıl kadar sonra ise bu köylerden bir bölümünün, örneğin Kariye'nin ve Kınalıada'nın doğusundaki yerleşmenin harap durumda olduğu, buna karşılık yeni yerleşmelerin olduğu bilinmektedir. Görünen o ki, adalar,

18. yy sonlarına gelene kadar, savaş ve korsan talanlarına, donanma tayfalarına veya yeniçerilerin zorbalıklarına, devlet müsaderelerine, zorunlu göçlere veya iskâna sahne olmuş; yerleşim yapıları sürekli değişmiştir.

17. yy'da Eremya Çelebi, adaları anlatırken, güzel ve mamur yerler olduğunu; buralara gezmeye gidildiğini; bazılarında ziyaret yerleri, Rumlara ait kubbeli, tasvirli, bahçeli kiliseler ile manastırlar bulunduğunu; sakinlerinin şaraba düşkün olduğunu yazar. Eremya Çelebi'ye göre, adalardaki yerleşmeler sürekli huzursuzluk içindedirler, Türk donanmasının yolu üzerinde bulunduklarından harap olmuşlardır.

Uzun süreler günlük yaşamdan dinsel mekânlara, yortulara, bayramlara, törenlere kadar Rum nüfusun damgasını taşıyan adalara, İstanbul'un fethinden sonra Karadeniz Bölgesi'nden İstanbul'a getirilen Türk halktan bir bölümünün yerleştirildiği bilinmektedir. Bazı paşaların, zengin ve nüfuz sahibi saray mensuplarının adalara kısa süreli ziyaretler yaptıkları, bu ziyaretler sırasında buralarda hastane, okul, köşk gibi binalar inşa ettirdikleri, İstanbul'da çıkan salgınlar, örneğin 1562'deki veba salgını sırasında İstanbullu zenginlerin ve kimi yabancıların salgından korunmak için adalara sığındıkları biliniyorsa da,

19. yy'a kadar nüfus çoğunluğunu Rumlar oluşturmuştur. Önce Fransızlar,

Heybeliada'da

Ruhban

Okulu içindeki

Aya Triada

kilisesi ve

tarihi

mezarları.

Erkin Emiroğlu.

1985

daha. sonra İngilizler olmak üzere Batılıların gezi, ticaret, yazlık gibi amaçlarla *adalara* gelmelerinin, yaşamın değişmeye, canlanmaya başlamasının tarihi ancak 18. yy sonlarına kadar gider. 19. yy'ın ikinci yarısında Ege'deki *adalardan* İstanbul *adalarına* doğru bir göç hareketi görülmüş, özellikle balıkçılar *adalara* yerleşmişlerdir. Kınalıada'ya Ermeni cemaatinin yığınsal şekilde yerleşmesi de yine 19- yy'dadır.

Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin ve manastırların özel imtiyazlara ve mülkiyet haklarına sahip bulundukları *adalarda*, 19. yy'a gelindiğinde Osmanlı toprak düzenindeki değişmelere bağlı olarak topraklar zengin ve nüfuzlu Rum beylerinin, patriklerin, bankerlerin, Fransız ve İngiliz tüccarların, elçilerin (Örneğin 1857'de İngiliz Elçisi Sir Henry Buhver Yassıada'yı satın almış daha sonra Mısır Hıdivi İsmail Paşa'ya satmıştır), paşaların mülkiyetine geçmiştir.

Bizans döneminden beri birer sürgün, sığınma, çile doldurma ve manastır bölgesi olan adaların aynı *zamanda*

Yüzyılın başlarında Büyükada iskele meydanı. *Nezih Boşgelen*

tedavi, dinlenme ve eğlence yeri olarak da ün *kazanmaları*; sürekli ve yazlık nüfuslarının hızlı artış göstermesi için, 19. yy'ın ortalarına, *adalara* düzenli vapur seferlerinin başlamasına kadar beklemek gerekecektir. 19. yy başlarında *adalara* ulaşım *pazar* kayıklarıyla sağlanırken 1846'da küçük vapurlarla başlayan seferler ihtiyacı karşılamaz olunca Şirket-i Hayriye vapurları işletilmeye başlamıştır. 19. yy başlarında 1.200 civarında olan nüfus 1850'lerde sadece Büyükada'da 2-3 bine, 1865'te toplam 6.000'e, 1900'de resmi *kayıtlara* göre 12.000'e ulaşmıştır. 20. yy başına doğru *adalar*, artık sadece Rum, Ermeni, sonra da Yahudi azınlıkların yerleşme ve yazlık bölgesinden; kutsal yerleri, manastırları, kiliseleri, ruhban okullarıyla sadece dinsel eğitim ve faaliyet alanlarından ibaret değildir. Tanzimat sonrasının değişme süreci içinde Batılı yaşama özenen Osmanlı devlet ricalinin, paşaların, beylerin de yazlık olarak benimsemeye hattâ yerleşmeye başladıkları bir yerdir. 1850'de Bahriye Mektebi'nin

ADALAR

70

71

ADAIAR

II. Dünya Savaşı sonrasında, adalar, özellikle de Büyükada, azınlıkların yanında savaş yıllarında servetler edinmiş Türk zenginlerinin, siyaset adamlarının da ilgisini çekmiş, görece düşük olan arsa fiyatları buralarda yazlık köşkler, villalar yapılmasını hızlandırmıştır. Ahşap mimarinin yerini yavaş yavaş kagir binaların, hattâ birkaç katlı apartmanların almaya başlaması da bu yıllara rastlar.

1950'lerden sonra, adaların toplumsal yapı ve nüfus bileşiminde önemli değişimler görülür: 6-7 Eylül 1955 olayları, 1974 Kıbrıs Harekâtı, 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi gibi siyasal gelişmelerin etkisiyle başta Rumlar olmak üzere yerleşik azınlık nüfusun adaları ve Türkiye'yi terk etmesinin yarattığı nüfus gerilemesi, yine 1940'larda başlayan ama 1960, hele de 1980'den sonra hızlanan doğu illeri ağırlıklı iç göçle dengelenmiştir. Bu iç göçün sonuçları, adaların toplumsal yapısında gözle görülür bir değişim olmuştur.

Adalarda Yaşam

Bizans döneminde adalarda yaşamın merkezi, dini işleve sahip oldukları kadar siyasal mücadelelere de fon teşkil etmiş manastırlardır. Sonraki dönemler-

ki bir köşk olduğu sanılmaktadır. Köşklerin yapımı 1850'lerden sonra hızlanmıştır. Halen faal durumda olan ve çoğu 19. yy'ın ikinci yarısından sonra inşa edilmiş kiliselerin, kilise okulları ve manastırların mimarisinde, eklektik ve neogotik etkiler görülür. 20. yy'ın başında aıt-nouveau üslubu, yerleşik zev-

Heybeliada'ya taşınması, askeri tesislerin, okulların, camilerin yapılması, Tanzimat sonrasında Türklerin de yerleşim alanı olarak ilgisini çekmeye başlamasıyla, giderek İstanbul yaşamıyla bütünleşmiştir. 20. yy başlarından itibaren adalar artık Müslüman Türk nüfusun da seçkin bir sayfiye yeri; özellikle bahar ve yaz aylarında rağbet edilen bir eğlence ve dinlenme bölgesi; zarif yapılarla süslü "kibar" bir semt olmuştur. I. Dünya Savaşı sırasında, adalar Hristiyan ve Müslüman cemaatlerin birbirlerine karşı kışkırtıldığı huzursuz bir dönem geçirmiş; Bahriye Nezareti tarafından, askeri öğrencilerin yerleştirilmesi için Heybeliada'daki Ruhban Okulu'na, Elen Ticaret Okulu'na, Rum Kız Yetim-hanesi'ne el konmuştur. Mütareke yıllarında işgal kuvvetleri adalara da gelmiş; yine aynı yıllarda 1917'de Rusya'da meydana gelen devrimden kaçan Beyaz Ruslar(->) bir süre için adalardaki manastırlara ve evlere yerleştirilmişler, bunlar sonraki yıllarda adalarda açılan plajların, gazinoların, lokantaların bir bölümünü kurup işletmiş ve adaların yeniden canlanmasına katkıda bulunmuşlardır.

İstanbul'un kurtuluşundan sonra Rumların bir bölümü yurtdışına göç ettiğinden, işlettikleri lokantalar, pansiyonlar, dükkânlar kapanmış, adaların yaşamında yoklukları hissedilmiştir. Cumhu-riyet'ten sonra adalar, Atatürk'ün ve Cumhuriyet Halk Partisi ileri gelenlerinin gösterdikleri ilgiyle yeniden canlılık kazanmaya başlamıştır. Atatürk 1928 yazından itibaren her yıl Büyükada'daki Yat Kulübü'ne (bak. Anadolu Kulübü) gelerek burada dinlenmiş, balolara katılmış, zamanının siyaset adamlarıyla burada toplantılar düzenlemiştir. 1924'te rahatsızlığı

sırasında dinlenmek için Heybeliada'ya gelen İsmet İnönü de bu adada bir ev almış, ilerki yıllarda da Büyükada'daki Anadolu Kulübü'ne ve adalara sık sık uğramıştır. Aynı dönemlerde Büyükada'da yaşamakta olan ünlü bir sürgün de Ekim Devrimi'nin önderlerinden olup Stalin döneminde ihanetle suçlanarak 1929'da Rusya'dan çıkarılan Leon Troçki'dir. Troçki anılarını burada yazmıştır.

Adaların
yaygın ulaşım
araçları
faytonlar ve
bir ada
vapuru.

Erdal Yazıcı, 1988

de bulunan kalıntılar, batmış bir adacık olan Vordonos kayalığı dahil, adaların tümünün üzerinde manastırlar bulunduğunu göstermektedir. Bugün sadece kalıntıları görülen Bizans dönemi manastırlarının ve kiliselerinin en önemlileri Büyükada'daki Ayios Yeorgios (Aya Yorgi) Manastırı ve Kilisesi, Kadınlar Manastırı, Ayios Nikolaos, Hristos (Metamorfosis); Heybeliada'da Ayios Yeorgios (Aya Yorgi), Ayios Trias (Aya Tri-ada), Ayios Spridon (Arsenios) kiliseleri; Burgazadası'nda Ayios Yeorgios (Aya Yorgi), Kınalıada'da Hristos (Metamorfosis), Yassıada'da Teofilos manastırları; Sivriada'da Ohia Manastırı, Tavşanada-sı'nda İynatios (Neandros) Manastırı, Sedefadası'nda Andrevitos (Saint Mic-hel) Manastırı'dır.

Bizans döneminde keşişler, rahipler, manastırların veya sarayların zindanlarına kapatılmış soylu sürgünler, manastırlara sığınma olanağı bulmuş kaçaklar, adaların asıl sakinlerini oluşturmakta; manastırların çevresinde ve onların ihtiyaçlarına dönük olarak üretim yapan, bir bölümü köle, bir bölümü de genel olarak kıyılardaki küçük yerleşmelerde toplanmış hür köylüler nüfusu tamamlamaktadır. Ana uğraş, özellikle manastırlara ait topraklar üzerinde tarım, bağcılık, hayvancılık ve balıkçılıktır. Osmanlı döneminde de aynı uğraş ve işlevler etrafında yoğunlaşan bir yaşam 19. yy ortalarına kadar sürüp gitmiş; bağcılık ve şarapçılık geleneği keşişlerin ve manastırların tekeline zengin Rumlara, Fransız şarap tüccarlarına geçerek devam etmiştir. Büyükada'da aynı adı taşıyan tepedeki Aya Yorgi Kilise-si'nin şarabı 19. ve 20. yy'larda da ünlüdür ve kilisenin bulunduğu tepelerin yamaçları bağlarla kaplıdır. Heybeliada'da şarapçılık 1886'dan sonra Ege adalarından göç edenlerin etkisiyle gelişerek sürmüş; 19. yy sonlarında İstanbullular, eğlenmek ve adanın özel şa-

Akay İşletmesi döneminde (1933-1937) Büyükada vapur iskelesinde yolcular.
Salâhaddin Giz

raplarından içmek için Heybeli'ye gelmişlerdir. Adalara da uğrayan Corneille le Brun (1714), Seslini (1779), Von Eg-mont (1759), Olivier (1793) gibi Batılı gezgin ve yazarlar, notlarında Heybeli-ada ve Büyükada şaraplarının kalitesini överler.

Bütün bu özellikleriyle adalar, 19. yy'ın ortalarına gelene kadar "Müslüman İstanbul'a yabancısıdır. Adalarda kilise ve manastırlarda canlı bir dini yaşam sürmekte, dini bayramlar, yortular, ayinler coşkuyla kutlanmakta, fener alayları yapılmaktadır. Burgazadası'nda-ki Metamorfosis Manastırı, Paskalya Yortusu sırasında yakılan meşalelerin İstanbul halkını yangın telaşına düşürdüğü gerekçesiyle, IV. Murad tarafından yıktırılmıştır. Özellikle Paskalya Yortularının kalabalık ve canlı kutlandığı Büyü-kada'daki Aya Yorgi (diğer adı Kudu-nas) Kilisesi aynı zamanda bir adak yeridir. Hristiyan halk adalara bu ayinlere, yortulara, bayram eğlencelerine katılmak veya kutsal yerlere adak adamak için de gelmiştir.

Adaların ilk yazlıkçıları, 18. yy'ın sonlarına doğru gelen Fransızlardır. O zamanlar Tophane'den kalkan büyük pazar kayıklarıyla yapılan ada yolculuğu üç saate yakın sürmektedir.

1850'lerde kaleme alınmış bir seyahatnamede Büyükada'da yaşam anlatılırken "Gündüzün Büyükada güneş altında yatan bir çöl gibidir. Hayat akşam serinliği ile başlar ve akşamüstü şıklık taşar. Kadınlar ve kızlar Macar Kalesi önünde piyasaya çıkarlar" denmektedir. 20. yy başlarında Avrupa "Belle Epo-que" yaşamının küçük bir örneği adalarda da gözlenecektir. Büyükada Yat Kulübü bu hayatın bir parçası olarak bir ingiliz avukatın önderliğinde "Prinkipo Yacht Company" adıyla kurulmuştur. Artık adalar özellikle Hristiyan nüfus ve Osmanlı yüksek bürokrasisi için şık, seçkin, eğlencesi bol bir yazlık bölgedir. Azınlıklar, İstanbul'da sahip olamadıkları veya sergilemekten çekindikleri daha özgür ve parıltılı bir yaşam biçimini burada uygulamak imkânı bulmuşlar; birbirinden süslü, birbirinden değişik üslupta köşkler yaptırmışlar, bahçelerinde nadide çiçek ve bitki yetiştirmekte birbirleriyle yarışa girmişlerdir. Akşamları giyinip süslenip rıhtım gezintileri, faytonlarla yapılan ada turları ve çamlık gezintileri, deniz banyoları, mehtap sefaları, kayık yarışları, bando mızıka eşliğinde eğlenceler, adaların dini bayramlarına, paskalya, karnaval eğlencelerine yeni renkler katmıştır. İstanbul'da yaşayan zengin yabancılar ve tüccarlar 20. yy başında adalarda yapılan otellerde kalmaya başlamışlardır.

Adalarda manastırlar ve kiliseler dışında, köşklerin, okulların, otel olarak kullanılan binaların yapılmaya başlaması 1820'lerden daha erken değildir. Bugüne ulaşabilmiş en eski binanın, kapısının her iki yanında Arap harfleri ve yeni harflerle 1822 yazan Büyükada'da-

NE REDE O GÜZELİM ADA VAPURLARI

İlk ada vapurları yandan çarklı, simsiyah, upuzun bacalı, ince uzun teknelerdi. Vapur, sabahleyin Büyükada'dan düdüğü çalarak martı çığlıkları arasında hareket ediyor, sırasıyla Heybeliada'ya, Burgazadası'na, Kınalıada'ya uğradıktan sonra İstanbul'a varıyor, akşamüstü de yine yolcu ve yükleri alarak adalara geri dönüyordu. Geceleyin, iskelesi kuzey rüzgârlarına kısmen kapalı olduğu için de Heybeliada'da bağlıyordu. Heybeli'nin o zamanlar bir kuş kafesini andıran zarafette, çok güzel bir iskele binası vardı.

Ada halkı, hızlı ve güvenli olduğu için vapura çabuk alıştı. "Boğaz vapurlarında olduğu gibi pek çok kimse hep aynı yere oturuyor, bir buçuk saati bulan yolculuk boyunca ahbablarıyla sohbet ediyor, kahvesini içiyor, ada yolculuğunun keyfini çıkarmaya bakıyordu. Önceleri ada hattında ahşap tekneli, bacasından kapkara dumanlar salan, direklerinde de gerekince açmak için sanlı yelken donanımı bulunan, istimli, güvertesi tenteli, yandan çarklı küçük yolcu vapurları çalıştı. 1894'ten sonra İngiliz yapısı, 286 grostonluk "Fenerbahçe" ile eşi "Haydarpaşa", 1903'ten sonra da Macaristan yapısı, 375 grostonluk "İhsan" ile eşi "Neveser" Marmara seferlerinde hizmet vermeye başladılar. Bunlar da öncekiler gibi yandan çarklı vapurlardı. Bir de 257 grostonluk, aslında pek de ferah olmayan "Ferah" adlı yandan çarklı vapur vardı ki, 1898'den sonra Kadıköy ve adalar seferlerinde çalışmaya başladı. Ama en ilgi çeken 160 grostonluk küçücük bir yandan çarklı olan "Anadolu" vapuruydu. Bir römorkör kadar olmasına karşılık iki bacalıydı, bu haliyle de her zaman alay konusu oluyordu. Bu vapur yavrusu arada bir ada postasına da verilirdi; sert havalarda iki yanındaki çarklarla suları köpürterek bata çıka geldiğini gören adalılar, "Eyvah! pat pat-ı derya geliyor!" diyerek hayıflanırlardı.

1910'larda, daha büyükçe "Halep", "Bağdat", "Basra" gibi birbirinin eşi yandan çarklılar da adalara sefer yapmaya başladı. Bu vapurlar tertemiz, pırıl pırıldı. Döşemeleri fes rengi kadife kaplıydı; üzerine de beyaz ketenden, tiril tiril ütülü, tertemiz örtüler serilirdi. Şapka, paket konacak fileleri taşıyan pirinç ayaklar her zaman kaulle parlatılmış olurdu. 70 yıl önce bu vapurlar, hele havuzdan da yeni çıkmışlarsa, Köprü'den hareketinden yarım saat kadar sonra Kınalı'yı tutturlardı. Kadıköy ve adalar hattında 1912'den sonra artık "Kınalıada", "Pendik", "Maltepe" gibi pervaneli vapurlar çalışmaya başladı. O günlerde her gün adalara 12 sefer yapılıyordu. Bu yüzyılın başlarında, bunlara 1912 Fransa yapısı, 697 grostonluk, istimli, çift uskurlu "Kadıköy", "Moda", "Burgaz" gibi büyük ve yollu vapurlar katıldı. 1940'lı yıllarda 1938 Almanya yapısı, 637 grostonluk, istimli, çift uskurlu "Suvat" ile eşi "Ülev", gerek hızlilik, gerekse rahatlık bakımından ada yolcularının gözbebeği oldular. Yazlıkçılar

denklerini, sandıklarını, sepetlerini mevsim başında düzenlenen yük postasıyla adalara taşırlar, yaz sonunda yine aynı postayla İstanbul'a dönerlerdi. "Bahçe" tipi gemiler diye sınıflandırılan, üçü de dizel motorlu ve çift uskurlu olan 1952 italya yapımı 1.042 grostonluk "Paşabahçe", 1953 İngiltere yapımı 993 grostonluk "Fenerbahçe" ve eşi "Dolmabahçe" ile "ekspres" seferleri başlatılınca ada yolculuğu önemli ölçüde kısaldı. Ne var ki, ekspres seferler normal bilet ücretinden bir misli kadar pahalıydı. Ayrıca, adalardan Sedefadası'na ve Bostancı'ya gidecek yolcular için de seferler kondu. Daha sonraki yıllarda, adaların kalabalıklaşması karşısında sefer sayısı artırıldıktan başka, değişik tipteki vapurlar da bu hatlarda çalıştırılmaya başlandı. Son olarak "Bahçekapı" ile eşi "Fahri Korutürk" adlı 78 m boyunda, 11,60 m genişliğindeki büyük vapurlar, Sirkeci ya da Kabataş'taki yeni iskelelerden bir seferinde gerekirse 2.100 kişiyi alıp saatte 18 mil hızla adalara götürebilecek büyüklükte.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin 1987'de Norveç'ten getirttiği, dıştan çift burunlu, içi bir uçağı andıran çift pervaneli katamaran tipi deniz otobüsleriyle Büyükkada'ya seferler başlatıldı. Günümüzde Kabataş, Bakırköy, Kadıköy ve Bostancı'dan Büyükkada'ya çok sayıda deniz otobüsü çalışıyor.

Adalar arasında artık parasız yolculuk yapılıyor. Sirkeci, Kabataş ya da Bostancı'dan adalara ayak basanlar, bir adadan ötekine iskelede jeton atmadan rahatça geçebiliyorlar. Yaz aylarında Bostancı'dan adalara dolmuş motorları da çalışıyor. Hattâ sırasında sürat tekneleri de...

ESER TUTEL

ke uyan süslemeciliği ve ahşaba uygu-lânabilirliğiyle adalar mimarisine hâkim olmuştur. Art-nouveau'nun ahşaba uygulanmasının başka hiçbir yerde görülmeyen örneklerine, adalardaki köşklere rastlanır. Yine 1898'de otel olarak inşa edilen ama II. Abdülhamid'den izin alınamayınca yetimhane olarak kullanıl-

ADALAR

72

73

ADALAR İLÇESİ

ADA V A P URLARININ YOLCULARI

Büyükkada'dan Türkler, Rumlar ve Museviler; Heybeliada'dan deniz subayları ve aileleri ile Rum azınlık; Burgaz'dan yine Rumlar; Kınalıada'dan da Ermeni azınlığın bindiği ada vapurlarında, yolcular arasında pek çok tanınmış kişi de yer alırdı.

Çahkuşunun babası Reşat Nuri Güntekin, Bulgarlar tarafından Edirne'de şehit edilen

ünlü ressam Hasan Rıza Bey, *Akbaba'cı* Yusuf Ziya Ortaç, şair-yazar Orhan Seyfi Orhon, *Hıçkırık* yazarı Kerime Nadir Azrak, "Lale Devri"nin isim babası tarihçi Ahmet Refik Altmay, bohem ressam Çallı İbrahim, dilci Nurullah Ataç, sarı-lacivertli "Ordinaryüs" futbolcu Lefter Küçükandonyadis değişik tarih ve dönemlerde hep Büyükkada iskelesinde boy göstermişlerdi.

Dönemin başvekili İsmet İnönü ve ailesi, *Şipsevdi* 'nin bekâr yazarı Hüseyin Rahmi Gürpınar, hayatı boyunca kalemini ve kadehini elinden bırakmayan Ahmet Rasim Bey, Darülbedayi'nin büyük oyuncusu Hazım Körmükçü, Kaptan Mektebi'nin kurucusu Hamit Naci Özdeş, Türkiye'de modern kâğıtçılığın piri Mehmet Ali Kâğıtçı, papaz okulu ruhanileri, hattâ Patrik Athenagoras bile Hey-beliada yolcusuydular.

Burgaz iskelesinde hikayeci Sait Faik Abasıyamk ile edebiyatçı arkadaşlarını vapur beklerken görebilirdiniz. Sabahlan Kınalı'dan binen esnaf ve dükkân sahipleri ise giderek dolan vapurda daima kendilerine yer bulma telaşı içinde olurlardı. Son yıllarda, bu vapurlarda lotaryacılar piyango çekiyor, şişe şişe viskiler, cinler; kocaman kısaçlı dev ıstakozlar; dipdiri mercanlar, talihli sahiplerini buluyordu.

Ama eski günleri görüp bilenler, o kadife koltuklu, pırıl pırıl, tertemiz eski Ada vapurlarında yol boyunca yaşanan zevkin, ne ekspreslerde, ne deniz otobüslerinde, ne de sürat teknelerinde asla yaşanmadığımı söylüyorlar.

ESER TUTEL

J : • • .Ö»/»*»»"»»»'- •

mak üzere Rum Ortodoks Patrikhane -si'ne devredilen büyük ahşap bina adalardaki ilginç mimari uygulamalardandır. Dar cepheli, çoğu iki katlı bahçeli sıra evler ve büyük bahçeler içinde neoklasik, neobarok, neogotik, ampir, özellikle de art-nouveau üsluplu birkaç katlı ahşap köşkler, adaların yerel yerleşme ve mimarisinin temel öğeleridir. Bu mimari üslup çeşitliliği yüzyıl başlarındaki Batılılaşma sürecini yansıtmaktadır.

Günümüzde adalar, yerleşik 20.000 nüfusu, yaz aylarında bunu yüz binlere

Ada'da bir gün batımı. *Nazım Timuroğlu*

vardıran yazlıkçıları ve günübirlik ziya-retçileriyle; sık vapur ve deniz otobüsü seferleri, sayıları artan otelleri, pansiyonları, en seçkininden en sıradanına kadar lokantaları, gazinoları, kulüpleri, eğlence yerleriyle ve belli bir korumacılık anlayışı içinde, dış görünüşleri geçmişten çizgiler taşısa da içleri çok dairesel apartmanlar olarak düzenlenmiş ahşap köşkların hemen yanında ya da biraz ötesinde yükselen kagir villaları, apartman yavrusu yapıları, hattâ gecekonduları ve harap kulübeleriyle geçmişin sükunetinden ve havasından oldukça silik izler

taşımaktadır.

Edebiyatta Adalar

Adaların edebiyata girişi; şiir, hikâye, roman veya anılara fon ya da konu oluşu, Servet-i Fünun akımıyla 19- yy'm sonunda başlar. Daha önce 18. yy divan şairlerinden Fennî'nin *Sahilnâmesinde* bir mısra ile anılan adalar, Türk edebiyatına önce şiir ve şarkı güfteleri, sonra roman ve hikâyelerle girdi.

Adalar denince adı ilk anılan şair Mehmed Celal'dir(->). Mehmed Celal (1867-1912) adalara olan sevgisi ve adalar hakkında yazdığı şiirlerle "Ada Şairi" olarak ün yapmıştır. Şiirlerini *Adada Söylediklerim* (1886) adlı kitabında toplayan Mehmed Celal'in etkilendiği Reza-izade Ekrem de Büyükkada'nın güzelliklerim şiirlerinde, eserlerinde yansıtanlardandı. Fecr-i Âti topluluğu üyelerinden Tahsin Nahid de (1887-1919) hüznü aşk şiirlerinin çoğunu adalarda yazdı. Celâl Sahir gibi o da adaları şiirlerinin fonu olarak kullandı. *Ruh-ı Bî-kayd* (1910) adlı şiir kitabında, adalar çok sık geçer. Yakup Kadri Karaosmanoğlu

Gençlik ve Edebiyat Hatıraları 'nda Tahsin Nahid ve eşinin Büyükkada'ya olan hayranlıklarını, sevgilerini adaları tanıyıp sevmekte onlardan nasıl yararlandığını anlatır. Tarihçi ve şair Ahmed Refik Altınay'ın(-0 şairliğinin kaynağı belki de adalardan etkilenmesiydi. Adalar için en çok şiir yazmış şairlerden biri olan Ahmed Refik aynı zamanda bazı ünlü ada şarkılarının güftelerinin de yazarıydı. *Ufuklardan güneş hâlâ inmiyor, / İçim mahzun, gözümde yaş dinmiyor, /Ada sensiz yüreğime sinmiyor / Gel de biraz gözlerini göreyim / Mimosadan sana çelenk öreyim* ve "Adalar'dan yaralandım", "Şen Adalar", "Ada'dan sen gideli kalmadı gönlümde sürür" nakaratlı "Nerde ahu bakışın"; yine "Sensizdim o akşam Ada'nın ufku hep aldı" diye başlayan "Sensizim" şiiri, onun *Gö-ww/(1932)* adlı şiir kitabında yer alan ve çoğu bestelenmiş ada şiirlerindendir. Ahmed Rasim de hem edebi eserlerinde; hem de günlük yazılarında adalardan sık sık söz etmiş, özellikle *Kitabe-i Gam* 'da adaları şiirli bir dille anlatmıştır. Hiciv şiirleriyle ünlü Fazıl Ahmet Aykaç (1884-1967) Kınalıada başta olmak üzere adalar için de şiirler yazmıştır. *Medfun Emeller* (1919) adlı kitabında ada şiirlerini, şarkı güftelerini derlemiş olan Mustafa Reşid (1861-1936), "Ada Akşamları" şiirinde: *Gün sönerken baktım da ıssız Dil'e / Yazık, dedim, bu yıl da Adalarda yaz bitti / Dalgalar kö-pürürken indim sonra sahile, / Kalbim sanki uğultular işitti* der. Yusuf Ziya Ortaç'ın (1895-1967) "Ada Sevgisi" ve "Ada Şarkısı" adlı şiirleri ünlüdür. *Ey sevgili, akşam tura çık faytona bin de, / Bir tatlı tebessüm açarak gonca lebinde... / Tekmil ada eşrafi senin bil ki ci-binde, /Ey sevgili, akşam tura çık faytona bin de!"* mısralarında dönemin ada yaşamının bir tablosu sunulur.

Adaları şiire dökmüş şairler arasında en ünlüsü Yahya Kemal Beyatlı'dır(->). Yahya Kemal'in şiirinde adalar aşkların sahnesi, dekoru, mekânıdır: *Şen*

şarkıların durduğu bir lahza, kenarda / Yâd et ki seviştik ilahî adalarda. Büyükada'nın Viranbağı için yazdığı mısralar da ünlüdür: *Adalardan yaza ettik de veda, / Sızlıyor bağrımızın üstündeki dağ, / Seni hatırlıyoruz Viranbağ.* Yahya Kemal daha çok Büyükada'nın şairiydi. Kınılıada'yı adaların hiçbirine değişmeyeceğini söyleyen ve Kınılıada'nın şairi olarak bilinen Fazıl Ahmet Aykaç ona şu mısralarla sitem ediyordu: *Uğrama-dın bu yaz bize hiç Kemal / Neyi bekliyorsun sanki güzü mü? / Bizi unutturdu sana ihtimal / Gene bu Viranbağ'ın ekşi üzümü / Cidden birşey oldu sana bu sene / Eski dostlarını bıraktın bütün / Canım, Kınılı'ya kadargelsene, / Ekmek vesikası alıp da birgün.* Bu dizeler yazıldığı sırada, yıl 1917 idi. I. Dünya Savaşı sürmekteydi ve ekmek vesikaya bağlanmıştı. Tevfik Fikret ("Seza", "Beyaz Yelken"), Mehmet Akif Ersoy, Sela-hattin Batu, Osman Nihat Akın, Halit

Fahri, Yaşar Nabi Nayır adalarla ilgili mısralar, beyitler, şarkı güfteleri olan yazarlardan bazılarıdır.

Adaları düzyazıda hikâye, roman, anı, deneme türlerinde dile getirenler arasında en ünlüsü kuşkusuz Sait Faik Abasıyanık'tırC-»). Sait Faik'te adalar ilk kez bir mekân ya da dekor olmaktan çıkmış, başlıbaşına bir konu olmuştur. Ancak Sait Faik'e gelmeden önce Türk edebiyatında daha birçokları, adaları romanlarının, hikâyelerinin, anılarının geçtiği ana mekân olarak kullanmışlardır. Türk edebiyatına Batılılaşma süreci içinde giren ve ona paralel gelişen roman ve hikâye türlerinde, Batılı yaşamın parlak örneklerinin yaşandığı adaların öne çıkması doğaldı. Yine yüzyıl başının gözde duygusal temalarından olan, veremli sevgilinin ölümüyle sona eren romanlar için ciğer hastalığı geçirenlerin öteden beri rağbet ettikleri ve tedavi gördükleri Heybeliada adeta zorunlu bir çevreydi. Hüseyin Rahmi Gürpınar (1864-1944), romanlarında Heybe-liada'yı, oradaki yaşamı anlatır ve bu adayı olayların geçtiği yer olarak seçer. *Kokotlar Mektebi* 'nde Heybeliada'daki köşkünde kendi yaşamından söz eder. *Sevda Peşinde* adlı romanı ile *Tebes-süm-i Elem* adlı romanının bazı bölümleri Heybeliada'da geçer. Halit Ziya Uşaklıgil'in (1867-1945) *Aşk-ı Memnu* romanının hüznü, mutsuz kadın kahramanı Nihal, yazarın belleğinde, romanın kimi bölümlerinde de anlatıldığı gibi, Büyükada çamlıklarından süzülerek gelir. Mehmed Rauf'un (1875-193D) *Böğürtlen* romanında adalardaki değişen yaşam konu edinilmiştir. Çocukluğu Büyükada'da geçen Abdülhak Şinasi Hisar (1883-1963), *Geçmiş Zaman Köşkleri'nâe* ve özellikle belli bir dönemin derin toplumsal değişiminin anlatıldığı *Ali Nizamî Beyin Alafrangalığı ve Şeyhliği* adlı romanında Büyükada'yı Nizam Caddesi'ndeki bir köşk yaşamı çerçevesinde anlatır. Halide Edip Adıvar'ın(->) *Raik'in Annesi'nin* bazı bölümleri adada geçer. Ömer Seyfeddin'in (1884-1920), zamanına göre yaşlı sayılan 35' lik bir adamın 18 yaşındaki adalar güzeline sevdalanmasını, sonra Boğaz'ın poyrazını yiyince

aklının başına gelmesini anlatan hikâyesinde, adaların ilkbaharda insanın başını döndüren büyüğü havası yansıtılır. Heybeliada konusundaki incelemesiyle tanınan Nejat Gü-len'in *Heybeli'de Yaz Sonu* romanı adalarda çeşitli dilden, dinden, ırktan insanın nasıl bir arada yaşayabildiklerini bir roman atmosferinde anlatır. Burhan Cahit Morkaya, Mahmut Yesarî, Reşat Nuri Güntekin, sonraları Esat Mahmut Kara-kurt da eserlerinde adalardan söz etmiş olan yazarlar arasındadır. Yeni Türk edebiyatında, Zeyyat Selimoğlu, "Denizlerin İstanbul", "Aramızdaydın", "O Gün", "Ada Soyunuyor" hikâyesinde adaları, insanı ve doğasıyla anlatır. Bilge Karasu'nun *Uzun Sürmüş Bir Günün Akşamı* kitabında, adalarda Bizans

dönemi keşiflerinin yaşamı canlandırılır. Selim İleri, *Son Yaz'dz.* adaları karmaşık duygu ve insan ilişkilerinin daha da yoğunlaştığı bir mekân olarak kullanır. Peride Celal'in "Ada" hikâyesinde de bu yönüyle yer alır. Füzûzan adayı bir evlatlığın yoksul gözlerinden anlatır. Adalet Ağaoğlu'nun romanlarında Büyükada, özellikle de Anadolu Kulübü, toplumsal değişmelerin yansıtıldığı mekân olur. Aziz Nesin *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez* "de Heybeliada'da geçen çocukluğunu anlatırken, adalara başka bir gözle bakar ve sınıfsal farklılıkları işler.

Sait Faik'te adaların, özellikle de Burgazadası'nın yeri çok daha özeldir. O, hikâyelerinde adaları bir fon, bir dekor olarak değil de âdeta baş kahraman düzeyinde anlatır. Adaların çiçekleri, toprağı, kokuları, denizleri, balıkları ve her kesimden, her sınıf ve tabakadan, her yaş ve cinsiyetten insanları, ille de balıkçıları hikâyelerinin ana öğeleridir. Sait Faik'in adaları birer hayal, şiir ve aşk beldesi olmanın çok ötesinde okurun önüne tüm gerçeklikleriyle çıkarlar. Yüzlercesi arasından "Son Kuşlar", "Bir Kaya Parçası Gibi", "Yaşayacak", "Ağıt", "Haritada Bir Nokta", "Dondurmacının Çırağı", "Sivriada Sabahı", "Sımsıkı", "Yalnızlık", "Karanfiller ve Domates Suyu", "Kınalıada'da Bir Ev", "İki Kişiyi Bir Hikâye" (Ermeni Balıkçı ile Topal Martı), "Kendi Kendime", "Barba Anti-mos" ve diğerleri adaların ve ada insanların birbirleriyle iç içe anlatıldıkları hikâyelerdir.

Adalar, edebiyatçılara şiirler, romanlar, hikâyeler, anılar ilham etmeleri yanında, yüzyılın pek çok ünlü yazar ve sanatçısının yaşama ve buluşma yeri ol-

Ş-tplADA

ip1

Adalar İlçesi

istanbul Ansiklopedisi

muştur. İstanbul'da sadece Büyükada'yı sevdiğini söyleyen Nurullah Ataç, Hamdullah

Suphi Tanrıöver, Ruşen Eşref Ünaydın, Falih Rıfkı Atay, Yusuf Ziya Ortaç, Orhan Seyfi Orhon, Halit Fahri Ozansoy, Hüseyin Cahit Yalçın, tiyatro sanatçısı Bedia Muvahhit, pedagog Sad-rettin Celal Antel, dilci İbrahim Necmi Dilmen, daha yenilerden felsefeci Macit Gökberk, iktisatçı İdris Küçükömer, Doğan Avcıoğlu, adalarda bir dönem yaşamış, renk katmış ve bir bölümü de adalara gömülmüş kişilerdir.

Bibi. G. Schlumberger, *istanbul Adaları*, İst., 1937; E. Mamboury, *Leş Iles des Princes*, İst., 1943; Janin, *Constantinople byzantine*, Erdenen, *Adalar*; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*; Evliya, *Seyahatname*, I; N. Gülen, *Heybeliada*, ist., 1982; *Adaların Türk Turizmindeki ve Edebiyatındaki Yeri ve Önemi* (seminer/panel), İst., 1984 Ostrogorsky, *Bizans*; A. Millas, *I Pnnkipos*, Atina, 1988; Tuğlacı, *İstanbul Adaları*, I-II.

İSTANBUL

ADALAR İLÇESİ

Marmara Denizi'nin kuzeydoğusunda ve Kocaeli Yarımadası'nın Bostancı'dan Kartal'a kadar uzanan güney kıyıları karşısında yer alan irili ufaklı dokuz ada, İstanbul iline bağlı Adalar İlçesi'ni oluşturur. Yüzölçümlerine göre sıralanacak olursa, Büyükada (5,4 km²), Heybeliada (2,3 km²), Burgazadası (1,5 km²) Kınalıada (1,3 km²) öteden beri iskân edilmiştir. Sedefadası (0,157 km²), 1960'larda yazlık villaların yapılmasıyla, mevsimlik olarak iskâna açılmıştır. Yas-sıada (0,052 km²) uzun süre deniz kuvvetleri tesislerini barındırdıktan sonra İstanbul Üniversitesi Balıkçılık ve Su Ürünleri Yüksek Fakültesi'ne devredil-

o s

«£&

sl*ff>~visst!r

<i>Sayım</i>	<i>Tonlam Nüfus</i>	<i>Artıs</i>	<i>Yıllık Artıs (%)</i>
1960	19.864 15.264	-4.600 -	-4.63 -0.23
	1		
	12 807	2 270	2 02
	18.232 14.534	+5.425 -	+8.47 ~
1990	19.413	+4.879	+6.70

75

ADALET ÖRGÜTLENMESİ

Tanzimat öncesinde istanbul adalet örgütlenmesinde Rumeli ve Anadolu kazaskeri ile

istanbul kadısının özel bir yeri vardı. Resimde (soldan) kazasker, başmuhzır ağa, Mekke kadısı, Rumeli kazaskeri, nakibüleşraf ve İstanbul kadısı görünüyor. Arifi Paşa'nın *Mecmua-i Tesavir'inde* yer alan resimden kartpostal *Nün Akbayar*

Adalar İlçesi'nde Nüfus

ADALET ÖRGÜTLENMESİ 74

mistir. Sivriada (0,045 km²) ve Tavşana-dası (0,010 km²) tümüyle boştur. Kaşı-kadası (0,008 km²) 1950'den beri özel mülktür; sınırlı bir iskâna elverişli olup halen boş durumdadır.

Adaların istanbul limanına uzaklıkları, en yakın Kınalıada, en uzak Tavşan-adası olmak üzere 7 deniz miliyle 13,5 deniz mili (25 km) arasında değişir. Adalar'a ilk vapur seferleri Galata Köp-rüsü'nden 1846 yılında başlamıştır. Bugün Sirkeci, Kabataş, Kadıköy, Bostancı, Kartal'dan sürekli deniz bağlantısı vardır.

Adalar'da ilk belediye örgütü 1868' de Yedinci Daire-i Belediye adıyla kurulmuştur. 1984'e kadar istanbul Beledi-yesi'ne bağlı bir şube müdürlüğü iken 1984'ten bu yana istanbul Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı bağımsız bir belediyedir, idari yönden, 1908'de, Meşrutî-yet'in ilanından sonra mutasarrıflık olan Adalar'a Emin Paşa ilk mutasarrıf olarak tayin edilmiştir. Günümüzün Adalar ilçesi, Büyükada'da Maden ve Nizam, ayrıca Kınalıada, Burgazadası, Heybeliada olmak üzere beş mahalleden oluşmaktadır. Sedefadası, Büyükada Maden Muhtarlığı'na bağlıdır, ilçenin merkezi Büyükada'dır.

19. yy'ın ikinci yarısından itibaren düzenli deniz ulaşımının başlaması ve bir sayfiye yerleşmesi olarak önem kazanmasıyla birlikte Adalar'ın nüfusu artış göstermiş; 1816'da 1.200 kişinin, 1860'larda 6.000 kişinin yaşadığı Adalar'da toplam nüfus 1914 sayımında 11.078; 1927 sayımında 11.691; 1950'de 15.405; 1960'ta 19.864 olmuştur. Daha sonraki yıllarda, Adalar'da yaşayan azınlık nüfusun çeşitli toplumsal, siyasal olayların sonucunda dönem dönem buradan ayrılması; yerleşim alanlarının az olması dolayısıyla yeni yapılaşmaya sınırlı olanak tanınması gibi nedenlerle, 1990'lara gelene kadar nüfus ya azalmış ya da durağan kalmıştır. 1990 nüfus sayımı sonuçlarının ortaya koyduğu yeni artış eğilimi ise, büyük ölçüde Doğu Anadolu kökenli iç göçe dayanmaktadır.

Özellikle 1960'tan 1990'lara doğru, Adalarda sürekli oturan nüfus azalırken yörenin etnik ve sosyal yapısı da değişmiştir. 1914 sayımında Adalar'da toplam nüfusun dinlere dağılımı şöyledi: Müslüman 1.586, Rum Ortodoks 8.725, Ermeni Gregoriyen 596; Musevi 79; Rum

Katolik 56; Ermeni Katolik 5, Protestan 6, Latin 8, Süryani 9. 1960-1990 döneminde, Hristiyan, özellikle de Rum nüfusta büyük azalma olurken istanbul dışı doğumlu Müslüman nüfus belirgin artış göstermiştir. Günümüzde

Adalar II-çesi'nin yerleşik halkının yaklaşık yüzde 22'si Adalar doğumludur, İstanbul İli doğumlular toplam yüzde 30, Türkiye'nin diğer illerinde doğup da halen Adalar'da oturmakta olanlar, toplam nüfusun yüzde 48'idir. İstanbul dışı doğumluların büyük bir bölümü, 1940'lar-da Erzincan depremi nedeniyle İstanbul'a gelen ve özellikle Burgaz ve Bü-yükada'ya yerleşenlerdir. 1990 ve sonrasındaki nüfus artışı da, ağırlıklı olarak, ilk göçle gelen Doğu kökenli halkın hemşerilerinden kaynaklanmaktadır.

Adalar İlçesi'nin 1990 nüfus sayımına göre toplam 19.413 olan nüfusunun mahallelere dağılımı şöyledir: Büyükada Maden Mahallesi, Sedefadaşı'yla birlikte 3.697; Büyükada Nizam Mahallesi 3.278; Heybeliada 6.534, Kınalıada 3.862; Burgazadası 2.042.

Adalar İlçesi'nin bir başka özelliği, yaz kış yerleşik nüfus ile yaz nüfusu arasındaki büyük farktır. Yaz nüfusunun saptanmasına yönelik resmi istatistikler bulunmamakla birlikte, konut sayısından yola çıkarak hesaplandığında Adalar'ın yaz nüfusunun yüz bini aştığı söylenebilir. Günübirlik ziyaretçilerle birlikte bu rakam, kalabalık aylar olan temmuz ve ağustosta 250-300 bini bulmaktadır.

Osmanlı döneminde Adalar'da Ruhban Mektebi, Elen Ticaret Okulu, Kız Yetimhanesi gibi eğitim kurumlarıyla azınlık okulları vardı. I. Dünya Savaşı sırasında bunlara el konarak yerlerine askeri okul öğrencileri yerleştirilmişti. Cumhuriyet'i izleyen yıllarda bir bölümü yeniden açıldı. Heybeliada'daki Ruhban Okulu 1970'lere kadar önemli bir din akademisi sayılırdı. 1970 sonrasında özel yüksekokullar devletleştirilir-ken yüksek bölümü kapandı. Halen Özel Rum Erkek Lisesi olarak resmen açık durumdaysa da, öğrencisi yoktur ve eğitim yapılmamaktadır. Bunun dışında Büyükada'da bir Rum ilkokulu, bir resmi ortaöğretim okulu, İstek Vak-fı'na bağlı Beyhan .Aral Lisesi, Heybeli-ada'da bir ilköğretim okulu ve Hüseyin Rahmi Gürpınar Lisesi, Kınalı ve Bur-gaz'da da birer ilkokul vardır.

Adalar'ın bir yandan seçkin ve zengin bir yazlık semt olması, öte yandan turistik yönü, Büyükada başta olmak üzere, ilçede hizmet sektörü ağırlıklı bir faal nüfusun barınmasını sağlamakta, bu sektör kendine gerekli işgücünü daha çok adalara dışarıdan gelen göçten devşirmektedir. Arabacılıktan ev hizmetlerine, garsonluktan hamallığa kadar çeşitli hizmetlerde çalışanlar, son yıllarda Adalar nüfusunda gözlenen artışın ve yapısal değişikliğin başlıca öğeleridir.

TURGAY GÖKÇEN

ADALET ÖRGÜTLENMESİ

Kadı mahkemeleri Tanzimat'a kadar İstanbul'da yargı örgütünün temeliydi (bak. Bilâd-ı Selâse Kadılığı; Havass-ı Refia Kadılığı; İstanbul Kadılığı). Bunların yanı sıra zimmilerin özel hukuk alanında işlerini gören, kendi

kiliseleri içinde çalışan cemaat mahkemeleri ve yabancıları kapsayan kapitülasyonlar gereği konsolosluk mahkemeleri vardı. II. Mahmud döneminde kadıların durumlarını düzeltmeye yönelik düzenlemeler yapıldı; şeriat mahkemeleri şeyhülislamlık makamına bağlandı.

Çağdaş yargıya doğru önemli adımların atıldığı Tanzimat döneminde yargı örgütü şer'iyye, nizamiyye, ticaret, cemaat ve konsolosluk mahkemeleri başlıkları altında çeşitlilik gösteriyordu.

İstanbul şer'i mahkemeleri (Dersaadet Mehâkim-i Şer'iyyesi) iki aşamalı idi. Üst derecede geniş yetkilerle donatılmış iki mahkeme Rumeli Kazaskerliği ve Anadolu Kazaskerliği'ydi. İlki payitahtın Rumeli, ikincisi Anadolu yakasında faaliyet gösteriyordu. Her iki kazaskerliğin "iki sadr" yani Rumeli ve Anadolu Kazaskerliği anlamına gelen Sadreyn Müsteşarlığı adı altında ortak bir müsteşarlığı vardı. Ayrıca birer muavin ve vekayi kâtibi bulunduruyorlardı. Rumeli Kazaskerliği'nin ayrıca Mahfel-i Şeriat adıyla bir mahkemesi bulunmaktaydı. Kendisine havale edilen ikinci derecede önemli davalara bakardı. Ancak tarafların isteği üzerine Mahfel-i Şeriat'a havale olunan her tür dava tekrar Kazaskerliğe gönderilebilirdi. Kısmet-i Askeriye Mahkemesi'yle Beytül-mâl Kısmet Mahkemesi Rumeli Kazas-kerliği'ne bağlıydı. Üsküdar Mahkemesi ise Anadolu Kazaskerliği'nin bünyesinde yer alıyordu.

Nefs-i İstanbul yani sur içi İstanbul'u ve Bilâd-ı Selâse'den (Galata, Eyüp ve Üsküdar) her biri birer kaza olmaları nedeniyle birer şer'iyye mahkemesi ile donatılmışlardı. Ancak bunlar kazaskerliklere oranla ikinci derecede mahkemelerdi. Kazaskerlikten sonra en büyük mahkeme İstanbul Mahkemesi'ydi. Yetki alanı sur içini kapsıyordu. İstanbul kadısının bir muavini ve bir de vakayi kâtibi vardı. Maiyetindeki Bâb Mahkemesi adını taşıyan niyabeti ya da kadı vekilliği, kadı efendinin havalesi üzerine önemi düşük olan davalara bakardı (bak. Bâb Naibliği). Bunların dışında İstanbul kısı-

mının genişliği nedeniyle İstanbul Mah-kemesi'nin Davutpaşa, Mahmudpaşa, Tahtakale mahkemeleri adıyla üç niyabet mahkemesi daha bulunuyordu.

Köprünün öbür tarafı Galata Mahke-mesi'nin yetki alanına girmekteydi. Eyüp Mahkemesi yetki sınırından Ru-melikavağı'na kadar uzanıyordu. Bâb Niyabeti adıyla maiyetinde bulunan mahkemelerden başka Beşiktaş, Kasımpaşa, Tophane, Yeniköy niyabet mahkemeleri faaliyettedir. Eyüp Mahkeme-si'nin coğrafyası epey sınırlı olduğundan sadece bir tane niyabet mahkemesine sahipti.

Üsküdar Mahkemesi'nin konumu İstanbul, Galata ve Eyüp mahkemelerinden farklıydı. Rumeli yakasındaki mahkemeler bağımsız iken, Üsküdar Mahkemesi Anadolu Kazaskerliğine bağlı bir niyabet mahkemesi olarak Üsküdar ve çevresini kapsıyordu.

Kazaskerliklerin baktıkları davalar veraset, nesep, diyet, kısas gibi önemli davalardı, ikinci dereceyi oluşturan şer'iyye mahkemeleri ise nikâh, talak, nafaka gibi daha az öneme haiz davaları görürdü. Bazı akit ve muamelelerin tasdiki ile bunlardan doğacak davalar ancak İstanbul Mahkemesi'ne hasredilmişti. İstanbul çevresinde alım satım ve ekmekçi, uncu, francalacı gediklerinin alımları, hibe, icar, isticar ve ikrar-ı mülk türü işlemlerin mutlaka İstanbul Mahkemesi'nde görülmesi gerekiyordu. Mülk gedikleri ile ilgili işlemlerin tasdiki ve bunlardan doğacak davalar da İstanbul Mahkemesi'nin işiydi, İstanbul sur-i-çi mülk, akar (ve akar türü) değişik emlak alım akitlerinin tasdiki İstanbul Mahkemesi'ne verilmişti. Bilâd-ı Selâ-se'de bu gibi akaret hakkında alım akitleri akarın bulunduğu kaza mahkemesine aitti. Mamafih İstanbul ve Galata niyabet mahkemeleri ancak değeri 50.000 kuruşa kadar emlakle ilgili alım ve işlem tasdikine yetkiliydi.

Şer'iyye mahkemelerinin vakıfla ilgili vazifelerini bağımsız olarak ifa etmek üzere İstanbul ve çevresine mahsus ve yönetim açısından Evkâf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlı Teftiş Mahkemesi (Mahkeme-i Teftiş) adıyla bir mahkeme vardı. Müfettiş unvanına haiz bir hâkim ile müsteşardan oluşuyordu. Yetki alanı İstanbul, Bilâd-ı Selâse ve şehremaneti kapsamına giren yöreleri içeriyordu.

İstanbul'da gelir getiren gayrimenkul alım satımı, hibe, ikrar-ı mülk ve benzeri işlemlerin görülmesi ve tasdiki şer'iyye mahkemesine aitti. Kiralanarak tasarruf edilen vakıf müsakkafat ve müştegil-latı (tüm vakıf gelirleri) hakkında icra olunacak ferağ ve intikal gibi işlemlerin yürütülmesi ve onanması Mahkeme-i Teftiş'e aitti. Nitekim İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de bilcümle vakıf müştegillat ve müsakkafatı ile ilgili sözleşmelerde Teftiş Mahkemesi bir vekil atıyordu.

İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de tereke tahriri görevi üç kısım mahkemesi arasında paylaşılmıştı. İlki Teftiş Mahkeme-

si'ne bağlı Evkaf Kısım Mahkemesi, ikincisi Rumeli Kazaskerliği'ne bağlı Kısım-i Askeriye Mahkemesi, üçüncüsü Maliye Nezareti bünyesinde ancak yine Rumeli Kazaskerliği'nin parçası olan Beytül-mâl Kısım Mahkemesi'ydi.

Tanzimat döneminde şer'iyye mahkemelerinin yanısıra nizamiye mahkemeleri kurulmaya başlandı. Ceza Ka-nunnamesi'ni uygulamak üzere, İstanbul'da ceza mahkemesi niteliğinde Mec-lis-i Tahkikat kuruldu. Bu kurul haftanın belli günlerinde toplanarak ceza işleriyle uğraşır, yargı işlevi görürdü. Bir süre sonra bu mahkemeler eyalet merkezlerinde de açıldı. Üyelerini kadı ile eyalet meclisi mensupları içinden -ya da dışından- valinin seçtiği kimselerin oluşturduğu mahkemenin başkanı vali idi. Karma nitelikli bu mahkemeler, görüldüğü gibi, hem şeriatın temsilcisi kadı hem de sivil yöneticiler ve halk temsilcisi sayılabilecek kimselerden meydana geliyordu.

Meclis-i Tahkikat'ın verdiği hüküm, ölüm cezası dışında, hemen yerine getirilirdi. Ölüm cezası hükmü ise istanbul'daki Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye gönderilir ve yerinde görülürse padişahın onayına sunulurdu. Temyiz işlevi böylece yalnızca ölüm cezalan için geçerliydi.

1840 ertesi, ticaret uyuşmazlıklarına ayrı mahkemelerin bakması uygun görüldü, ilk olarak, yabancı tüccarlar arasında çıkan uyuşmazlıkları karara bağlamak üzere istanbul'da Ticaret Nezareti'ne bağlı bir Ticaret Meclisi kuruldu. Üyeleri loncalar ve tüccar temsilcilerinden oluşan bu mahkemenin başkanı ticaret nazırıydı. Osmanlı'nın giderek dışa açılması ve yabancı ülkelerin Babiâli üzerinde etkinliklerinin artması sonucu

1848'de karma ticaret mahkemesi kuruldu. Yedisi Osmanlı uyruğu, diğer yedisi ise Osmanlı topraklarında ticaretle uğraşan yabancı uyruklu tüccarlardan oluşan bu mahkemenin başkanı ticaret nazırı ya da onun vekiliydi. 1856'dan sonra Osmanlı uyruklarıyla yabancılar arasındaki anlaşmazlıkların hepsi konsolosluk mahkemelerine verilir oldu. Devletin yargı yetkisi böylece giderek sınırlanmış oluyordu.

Ticaret Kanunnamesi'nin kabulü ile ticari yargı önem kazandı. 1861'de yayımlanan ticaret yargılama mevzuatı ile geniş yetkili ve tüm tüccarları kapsayan ticaret mahkemelerinin kurulmasına başlandı. Bir başkan ile iki sürekli, dört geçici üyeden oluşan bu mahkemeler kara ve deniz ticareti davalarına bakmak üzere iki çeşitti. İstinaf-ı Deavi-yi Ticaret Divanı bu mahkemelerin üstünde, 500 kuruşu aşan davaları gören istinaf makamı olarak kuruldu. Ticaret Nezareti'ne bağlı bu mahkemeler 1876'dan sonra Adalet Nezareti bünyesine alındı.

20. yy'ın başlarında istanbul'da üç tür ticaret mahkemesi vardı. Dersaadet Birinci Ticaret Mahkemesi, karma mahkeme (mahkeme-i muhtelite) işlevi görüyordu. Dersaadet ikinci Ticaret Mahkemesi İstanbul ve civarında kara ticaretiyle ilgili davalara özgü bir bidayet mahkemesiydi. Bir reis ve iki azadan oluşuyordu. Dersaadet Ticaret-i Bahriye Mahkemesi'ne Üçüncü Ticaret Mahkemesi de denirdi. Deniz Ticaret Hukuku kapsamındaki davalara bakardı, iflas davaları İkinci Ticaret Mahkemesi ile birlikte bu mahkemenin de görev alanına giriyordu.

Dersaadet Birinci Ticaret Mahkemesi ile Ticaret-i.Bahriye Mahkemesi'nin karma davalar hakkında verdikleri hüküm-

76

ADALET ÖRGÜTLENMESİ

Osmanlı devletinde yaşayan yabancı uyrukluların kapitülasyonlarla elde ettikleri ayrıcalıklar arasında özel yargı hakkı da vardı. Resimde 1870'lerde istanbul'daki İngiliz Konsolosluk Mahkemesi'nde yapılan bir duruşma görülüyor. *Tanzimat'tan Cumhuriyet 'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. III *İletişim Yayınları*

ler bir üst mahkemeye götürülemiyor-du. Ancak geri gönderilebiliyordu. Bu iki mahkemede görülen taşra karma davaları da temyiz edilemezdi.

Konsolosluk mahkemeleri ya da eski deyişle konsoloshane mahkemeleri kapitülasyonlardan kaynaklanan ayrıcalıklarla donatılmışlardı. Bu mahkemelerin görevi menkul ve gayrimenkul olmak üzere iki tür davaya bakmaktı. Menkul davalarda her iki taraf da yabancı ise, dava, davalının mensup olduğu konsolosluk mahkemesinde görülürdü. Osmanlı mahkemeleri bu davalara bakamazdı. Taraflardan biri Osmanlı tebaası ise ve dava 1.000 kuruşa kadar bir meblağı içeriyorsa ya da icarla veya isticarla ilgiliyse yetkili mahkeme Osmanlı hukuk mahkemesi olurdu. Ancak mahkemede tercüman bulundurulması zorunluydu.

Bu iki tür dava dışında kalan her türlü menkul davası karma mahkemede görülürdü. Bu tür karma davalar ticaret mahkemesinin görev alanına giriyorsa Ticaret Kanunnamesi, hukuk mahkeme-sininkine giriyorsa Mecelle hükümlerine göre yürütülürdü. İstanbul'da karma mahkeme Birinci Ticaret Mahkeme-si'ydi. Bir reis, ikisi yerli, ikisi -yabancı'nın mensup olduğu ülke sefaretinden seçilmiş- yabancı, dört üyeden oluşuyordu. Dersaadet Birinci Ticaret Mahkemesi'nde görülen davalar bir üst mahkemeye götürülemezdi. Taşra karma davaları için tek üst merci Dersaadet Birinci Ticaret Mahkemesi'ydi. Ancak dava deniz ticareti ile ilgiliyse temyiz görevini Ticaret-i Bahriye Mahkemesi karma kumlu üstlenirdi.

Gayrimenkul davalarında ise İstim-lâk-ı Emlâk Nizamnamesi'ne ekli protokolü kabul ve tasdik eden yabancı ülke tebaası Osmanlı tebaası gibi ülke mevzuatına tabi tutulurdu. Bu protokolü hemen hemen Osmanlı'nın ticaret yaptığı tüm ülkeler imzalamıştı. İmza ediş sırasıyla bunlar Fransa, İsveç, Belçika, İngiltere, Avusturya, Danimarka, Prusya, İspanya, Yunanistan, Rusya, İtalya, Felemenk, Amerika Birleşik Devletleri, Portekiz ve İran'dı.

Cemaat mahkemeleri diye bilinen kilise ve hahamlığa bağlı ruhani meclisler (meclis-i ruhani) ve hey'et-i mahsusalar (özel kurullar) nikâh, talak, çeyiz, drahoma, nafaka, vakıf, vasiyet gibi mezhep bünyesinde medeni hukuk bağlamında gündeme gelecek uzlaşmazlıklara bakıyordu. Her kilisenin ruhani, cisma-ni, karma meclisleri ve bazen de komis-yon-ı mahsusları vardı. Davanın dini boyutu ruhani mecliste, dünyevi boyutu ise cismani mecliste (meclis-i cismani) veya karma meclis ya da komisyon-ı mahsusta görülürdü. Rum Patrikhane-si'nin başpiskoposluk bünyesinde İstanbul ve çevresi için bir Metropolit Cemiyeti ve bir de Meclis-i Muhtelifi bulunuyordu. Taşrada da metropolitin piskoposluk, eksarhlık esası üzerine kurulu olan ruhani taksimatta birer meclis-i ruhani ve meclis-i muhteliti vardı. Nişan ve nikâh akitleri ve fesihleri meclis-i ruhaniye aitti. Fakat her iki akdin maddi yönleri meclis-i muhtelitte çözümlenirdi. Mesela nişanı meclis-i ruhani bozuyor, taraflara düşen tazminatın ödenmesine, çeyiz ve

drahoma miktarına, zevce ya da çocukların nafakasına ait anlaşmazlıklar meclis-i muhtelitte çözülüyordu.

Aynı şekilde Ermeni cemaati için İstanbul'da dördü halktan, dördü kilise ehlinden sekiz üyeli bir mahkeme heyeti bulunmaktaydı. Keza taşrada da beşten on ikiye kadar üyeden oluşan Kilise Cemiyeti vardı. Musevi cemaati

için de hahamhanelerde birer meclis-i ruhani ve meclis-i cismani vardı.

Cemaatler bu yetkileri değişik tarihlerde çıkarılan fermanlardan elde etmişlerdi. Ancak, dava konusu evkaf ve arazi kanunlarına, mülki düzenle ilgili hususlara girerse, Osmanlı mahkemeleri yetkili kılınırdı.

Osmanlı Devleti'nde ticari yargı çağdaş yargının yolunu açtı. Adli mahkemeler ticaret mahkemelerini izledi. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye memurların yargılaması ile uğraşmış, Meclis-i Tahki-kat'tan gelen ölüm cezası hükümlerinde üst merci olmuştu. 1847'de kurulan ve yarı yarıya Osmanlı ve yabancı uyruklu görevlilerden oluşan karma ceza-hukuk mahkemesi yabancı uyrukluları yargılanmıştı. Böylece Meclis-i Tahkikat ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye uzun süre adli yargıyı meydana getirdi.

Nizamiye mahkemelerinin kuruluşu 1864 Vilayet Nizamnamesi ile başladı. Bu mevzuatla, ticaret mahkemesinin ya-nısıra her kazada bir Meclis-i Deavi, her sancak merkezinde bir Meclis-i Temyiz, her vilayet merkezinde bir Divan-ı Temyiz öngörülmüştü. Şeriat, cemaat, ticaret ve konsolosluk mahkemelerinin yargı alanları dışında faaliyet gösteren bu mahkemeler hem Müslümanlara, hem de zımmilere yargı hizmeti veriyordu.

1868'de Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ikiye ayrıldı. Bir bölümü Şûra-yı Devlet oldu. Diğer kısmı nizamiye mahkemelerinin üst organı niteliğinde yüksek adli mahkemeye dönüştürülerek Divan-ı Ahkâm-ı Adliye adını aldı. Temyiz ve istinaf olmak üzere iki bölüme ayrılmış bu yüksek mahkemenin üyeleri Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı vatandaşları arasından seçiliyordu. Üst durumda olan temyiz bölümü hukuk ve ceza dairelerinden, altında bulunan istinaf bölümü ise ceza, hukuk ve ticaret dairelerinden oluşmuştu.

Ceza, hukuk ve ticaret mahkemelerini kapsayan nizamiye mahkemelerine 1868'de yeni bir düzen verildi. Her nahiyede imam ya da papaz başkanlığında en az üç en çok on iki üyeden kurulu ihtiyar meclisleri sulh mahkemesi (deva-ir-i sulhiye) görevini üstlendiler. Kazalarda kadının başkanlığında üç Müslüman, üç zımmi vatandaştan oluşan Meclis-i Deavi kuruldu. Vilayetlerde önemli ceza davalarını görmek üzere ceza ve hukuk mahkemeleri üyeleri arasından Meclis-i Cinayet adlı ağır ceza mahkemeleri kuruldu. Nizamiye mahkemelerinde kadı ve devlet temsilcileri dışındaki üyeler iki yıl için yöre halkı tarafından seçiliyordu. Nizamiye mahkemeleri derece itibarıyla iki mahkemeye

ayrılıyordu: Bidayet ve istinaf mahkemeleri. Bunların da her biri iki daireden oluşuyordu: Ceza ve hukuk daireleri.

İstanbul'un adalet örgütü taşradaki yapılanmadan farklıydı. İstanbul bu açı-•dan üç kısma bölünmüştü: İstanbul sur içi (Nefs-i İstanbul), Beyoğlu ve Üsküdar. Bu kısımların her birinde bir bidayet

mahkemesi vardı. İstanbul Bidayet Mahkemesi, ikisi ceza ikisi hukuk olmak üzere dört daireye ayrılmıştı. Yetki alanı Yedikule'den Sütlüce iskelesine kadar uzanan sahilin iç kısımlarını içeriyordu. Beyoğlu Bidayet Mahkemesi, yine ikisi hukuk, ikisi ceza dört daireydi. Sütlü-ce'den başlayarak körfezin Beyoğlu sahilini izliyor, Galata, Beşiktaş, Ortaköy'den Rumelikavağı'na kadar ulaşıyordu. Beyoğlu, Taksim, Şişli, Beşiktaş bu dairece kapsanıyordu. Üsküdar Bidayet Mahkemesi hem ceza hem de hukuk davalarını görüyordu. Yetki alanı Göksu'dan başlıyor, Kandilli, Çengelköy, Berlerbeyi, Kuzguncuk, Üsküdar semtlerini takip ederek Kartal Kazası hududunda son buluyordu. Şehremanetine bağlı Beykoz, Kartal, Şile, Gebze, Küçükçekmece kazalarının her birinde Osmanlı'nın diğer kazalarında olduğu gibi naibin riyaseti altında halktan seçilmiş iki üyeli birer bidayet mahkemesi vardı. Beykoz Malike-mesi'nin yetki alanı Göksu Deresi'nden Anadolukavağı'na kadar uzanan sahil şeridiydi. Kartal Mahkemesi'ninkini Üsküdar'dan ayıran Bostancı (Bostancıbaşı) Köprüsü'ydü. Köprü'nün bir tarafında kalan köyler Üsküdar Mahkemesi'ne öteki tarafında kalanlar ise Kartal Kazası bidayet mahkemesine tabiydi. Adalar ayrı bir kaza olmasına karşın yargı açısından Kartal Kazası bünyesinde yer alıyordu. Küçükçekmece Kazası'nın merkezi Makriköy'dü (bak. Bakırköy). Küçükçekmece Nahiyesi'nden başka Rumeli-feneri, Suyolu gibi merkezden uzak nahiyeler vardı. Eyüp civarında bulunan Hamidiye (Rami) Köyü de doğrudan doğruya merkez kazaya bağlıydı.

Bidayet mahkemelerinin kararları bir üst mahkeme olan istinaf mahkemelerine götürülebilirdi. İstanbul istinaf mahkemeleri dört kısımdı: Cinayet, cünha, hukuk ve ticaret. Taşra istinaf mahkemeleri ceza kısmı hem cinayet davalarını görüyor, hem de cünha hakkında hüküm veriyordu. İstanbul'da bu iki görev ayrılmış birincisi cinayet mahkemesine, diğeri İstinaf Cünha Dairesi'ne verilmişti.

Dersaadet Cinayet Mahkemesi İstanbul ve şehremanetine bağlı kazalarda işlenen cinayetlerin davalarına bakıyordu. Dersaadet İstinaf Cünha Dairesi ise Dersaadet, Beyoğlu ve Üsküdar bidayet mahkemeleriyle, İzmit, Çatalca, Kal'a-i Sultaniye (Çanakkale) livaları ve şehremanetine bağlı kazaların bidayet mahkemelerinden gelen ufak cürümlerin üst mahkemesi (merci-i istinaf) niteliğindeydi. Nitekim İstinaf Hukuk Dairesi aynı mahkemelerden gelen hukuk davalarının üst mahkemesiydi. İstinaf Ticaret Mahkemesi de Dersaadet İkinci ve Üçüncü ticaret mahkemelerinden ve diğer vilayetlerle İstanbul

civarındaki müstakil liva merkezleri (kazanın üstünde, vilayetin altında kalan mülki bölüm) ticaret mahkemelerinden ya da hukuk mahkemeleri ticaret sınıfından gönderilen davaların üst merdiydi.

Nizamiye mahkemeleri büyük bir ye-

nilikti. Ulema kesiminden gelen tepkilere karşın Ahmed Cevded Paşa'nın gayretleriyle giderek benimsendi. Ancak kişilik, aile, miras alanında tek yargıçlı kadı mahkemeleri etkinliklerini sürdürdüler. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin istinaf bölümü 1870'te kaldırıldı. Geriye kalan temyiz bölümü bugünkü Yargıtay'ın ilk şeklidir.

Cumhuriyetin ilanını izleyen yıllarda hukuk ve adalet mekanizmalarını temelden değiştiren bir dizi reform yapılırken İstanbul'daki adalet örgütlenmesi de aynı çerçevede Türkiye bütününe uyumlu-laştırıldı. Buna göre, il ve ilçe düzeyinde hukuk ve ceza davalarına bakan Sulh Ceza, Asliye Ceza ve Ağır Ceza mahkemeleri İstanbul'da da Türk Ceza Kanunu ile Ceza Muhakemeleri Usulü Kanu-nu'nda gösterilen madde ve hükümlere göre görev yapmaya başladılar. Genel mahkemeler dışında kalan ve özel mahkemeler kapsamında olan adliye kuruluşları İş Mahkemeleri, Ticaret Mahkemeleri, Kadastro, İcra ve İcra Ceza Mahkemeleri ile Toplu Basın Mahkemeleri, Çocuk Mahkemeleri ve Haziran 1983 tarihli ve 2845 sayılı yasayla kurulan Devlet Güvenlik Mahkemeleri de halen İstanbul'da görev yapan yargı organlarıdır.

İstanbul ve ilçelerinde adalet örgütlenmesinde son değişiklikler 1982 yılında çıkarılan yargı mevzuatına ve düzenlemesine uygun olarak yapıldı. Buna göre, İstanbul'un çeşitli ilçelerinde ve bölgelerinde yeni adliyeler açılarak mahkemeler buralara dağıtıldı. Bu dağılım halen şöyledir: Ağır Ceza Mahkemeleri: Bakırköy 3, Eyüp 2, İstanbul (Sultanahmet Adliyesi) 7, Kadıköy 2, Kartal 2, Üsküdar 1 olmak üzere 17; Asliye Hukuk Mahkemeleri 17 ilçede toplam 66; Ticaret Mahkemeleri: Beyoğlu 2, İstanbul 7, Kadıköy 2 (toplam 11); Sulh Ceza Mahkemeleri 38; İş Mahkemeleri: Bakırköy 1, Eyüp 1, İstanbul 8, Kartal 2; İcra Mahkemeleri 29; İcra Ceza Mahkemeleri 26; Sulh Hukuk Mahkemeleri 48; Kadastro Mahkemeleri 26; Çocuk Mahkemeleri İstanbul Adliyesi'nde 2 ve Devlet Güvenlik Mahkemeleri 3 adet.

Dönem dönem kurulan ve Cumhuriyet tarihimizin yarısından fazlasında faal olan sıkıyönetim (örfi idare) mahkemeleri ile garnizon mahkemeleri ve diğer askeri mahkemeleri de İstanbul mahkemeleri arasında saymak gerekir.

Bibi. Ahmed Lutfi, *Mirat-ı Adalet: Tarihçe-i Adhye-i Devlet-i Aliyye*, ist., 1304; Cabirizade Mehmed Şevki, *Tayin-i Merci*, İst., 1322; H. Rıfat, *Yeni ve Mükemmel Malumat-ı Kanuniyye*, Dersaadet, 1327; A. Heidborn, *Manuel de droit public et administratif de l'Empire ottoman*, 2 c. Vienne-Leipzig, 1908-1909; *Tanzimat I* (yüzüncü yıldönümü

münasebetiyle), İst., 1940; EbuPulâ Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895)*, İst., 1946; R. Seçkin, *Yargıtay: Tarihçesi, Kuruluş ve işleyişi*, Ankara, 1967; A. Bayındır, *İslâm Muhakeme Hukuku*, İst., 1986; C. Üçok-Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara, 1991; H. Yavuz, *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, İst., 1991.

ZAFER TOPRAK

77 ADAM MICKIEWICZ MÜZESİ

ADALET SPOR KULÜBÜ

1946'da Adalet Mensucat Fabrikası'nın bünyesinde kuruldu. Yalnız futbol dalında faaliyet gösterdi. 1949'da İstanbul I. Ligi'ne yükseldikten sonra büyük bir transfer faaliyetine girişen kulüp, 1951'de Fenerbahçe'den altı futbolcu birden aldı. Adalet Kulübü'nün Fenerbahçe Kulübü'nü hedefleyen bu faaliyeti Fenerbahçe taraftarlarının tepkisine yol açtı. Bu nedenle Fenerbahçe-Adalet maçları yüksek tansiyon içinde oynandı. Kırmızı-beyaz formalı kulüp, İstanbul I. Ligi'nde başarılı sonuçlar aldı. Bu arada genç futbolcular da yetiştirdi. 1952-1953 sezonunda takım sayısının sekizden ona çıkarılmasıyla Beyoğluspor'la birlikte İstanbul Profesyonel Ligi'ne katıldı. 1955'te "Atatürk Kupası"nı kazanarak en büyük başarısına ulaştı. İstanbul Profesyonel Ligi'ndeki en iyi derecesini de aynı yıl dördüncü olarak elde etti.

1959'da kurulan Türkiye Ligi'ne katılan Adalet futbol takımı 1959-1960 sezonunda 2. Lig'e düştü. Ünlü futbolcularını kaybeden Adalet Spor Kulübü zor durumlarda kaldı. 1971'de Alibeyköy Kulübü ile birleşti. Bir süre Alibeyköy Adalet adıyla faaliyetini sürdürdü ise de 1980'de Alibeyköy Kulübü isminden Adalet'i çıkardı ve böylece İstanbul futbolunun renkli bir takımı tarihe karışmış oldu.

CEM ATABEYOĞLU

ADAM MICKIEWICZ MÜZESİ

Polonya'nın yetiştirdiği en büyük şairlerden biri olan Adam (Bernard) Mickiewicz'in (24 Aralık 1798, Novgorod yakınları, Rusya - 26 Kasım 1855, İstanbul) Kasımpaşa'da bir süre oturduğu ve yaşama gözlerini kapadığı evin düzenlenmesiyle oluşturulan müze.

m

Adam Mickiewicz Müzesi'nin bulunduğu bina. *Ara Güler*

ADAMOPULO HAM

78

79

ÂDİLE SULTAN

Ayşe Kadın'ın Fatih'te oturduğu sokak, eski İstanbul'dan kalan değerleri simgeler. *Handan'da* (bas. 1912) Selim Bey'in Maltepe'deki köşkü gelenekle çağdaşlığın uyumlu birleşimini gösterir. Yazılışından 20 yıl sonrasının konu edinildiği bir ütopya romanı olan *Yeni Turan* (bas. 1913) Erenköy'de Turan ülküsüne bağlı bir yaşam çevresini canlandırır. *Tatarcık* (bas. 1939) romanında Cumhuriyet dönemi gençliğinin yaşamını, davranışlarını, toplumsal görüşlerini sergileyen çevre Karadeniz kıyısında yazlıkçıların yerleştiği Poyrazköy'dür. *Kalp Ağrısında* (bas. 1924) Boğaziçi, *Sonsuz Panayır'âz* (bas. 1946) Şişli varlıklı fakat gelenek-göreneklere ters düşmüş yaşamın merkezleridir.

Yaşamını, ülkesinin özgürlüğü için verdiği mücadeleye adanmış yurtsever şair, 1855'te Prens Adam Czartoryski tarafından gönderildiği İstanbul'da, Saint Lazar Manastırı ve Lüksemburg Ote-li'ndeki kısa ikametinden sonra sözü edilen eve yerleşmişti, İstanbul'a geliş nedeni. Kırım Savaşı'nda müttefiklerin safında savaşacak olan Polonya birliklerini örgütlemek ve muhalif gruplar arasındaki görüş ayrılıklarını gidermekti. Fakat, gelişinden çok kısa bir süre sonra, muhtemelen kolera salgınında yaşamı son buldu. Bugün, istiklal Caddesi'ni Kasımpaşa yönünde kesen Sakızağacı Caddesi'nin sonunda, Serdar Ömer Paşa Sokağı ile Tatlı Badem Sokağı'nın köşesinde yer alan bu sade bina, o zamanlar Bayan Rudnicka adlı Polonyalı bir mülteciye aitti. 1870'te yeni sahibi olan Bay Jan Gorczynski tarafından yeniden yaptırılmış ve duvara Lehçe-Fransızca bir hatıra plaketi asılmıştır. 1891'de ve 1902'de İstanbul Polonya Yardımlaşma ve Hayırseverlik Derneği ile Krakow Üniversitesi'nce evin müzeye dönüştürülmesi amacıyla başlatılan kampanyalar, ev sahibinin talep ettiği paranın toplanamaması yüzünden başarısızlıkla sonuçlandı. 1909'da İttihat ve Terakki Fırkası önderliğinde bir törenle, Kırım'da kahramanca savaşan Polonyalıların anısına bugün bulunmayan ikinci plaket çakıldı. Halen binanın cephesini süsleyen diğer hatıra levhası ise, 1933'te İstanbul'da yaşayan Polonyalılar tarafından asılmıştır. Binanın müze olarak düzenlenmesi yolundaki çabalar, 1955'te sonuç vermiş ve şairin 100. ölüm yıldönümü anısına, Polonya Kültür ve Sanat Bakanlığı ile işbirliği yapılarak bir sergi düzenlenmiş ve müze ziyarete açılmıştır. Müze Türk ve İslam Eserleri Müze-si'ne bağlıdır. Üç katlı binanın ilk salonu A. Mickiewicz'in hayatı ve eserleri ile ilgili bilgi ve belgelere, fotoğraf ve büstlerine, ikinci salonu ise Polonya'nın özgürlük mücadelesine ayrılmıştır. Üçüncü salonda, şairin İstanbul'da bulunduğu yıllara ilişkin belge, fotoğraf ve gravürler bulunmaktadır. Binanın bodrum katı ise, Krakow'da gömülü olan şairin sembolik mezarı olarak düzenlenmiştir.

AYŞE HÜR

ADAMOPULO HANI

Tünel'de, Galip Dede Sokağı no. 48'de yer alan yapı 1906 yılında mimar C. Coulo-uthros tarafından inşa edilmiştir. Ön cephesi Galip Dede, arka cephesi ise Şahku-lu Sokağı'na bakar. Her iki cephe de pencere dizileriyle bölümlendirilmiştir.

Yapı, günümüzde de han olarak kullanılmaktadır. Aynı döneme tarihlenen pek çok örneği gibi ana malzemesi taş olan yapı, açıldığı iki sokağın kesişimin-de yaptığı yuvarlatılmış dönüşle, oldukça geniş bir alanı kaplar ve âdeta üç yöne açılır. Bu bölümde de yer alan pencerelerle, bölüntülü yüzeyler ve pencere dizileriyle oluşturulan simetri korunmuştur.

Adamopulo Hanı

Nazım Timuroğlu, 1993

Yapıya cepheden bakıldığında, orta bölümde yer alan 4 pencerenin, iki yanda birer pencere ile desteklendiği görülür. Birinci kat dışında bu pencereler birer balkona açılırlar. Yapıda arka cephe öne göre daha sade ve gösterişsizdir. Arka cephede her katta 12 pencere bulunurken, ön cephede 5 pencere vardır. Birinci kat pencerelerinde kullanılan üçgen alınlık, çıkma bölümünün en üst katında, orta bölümde tekrarlanır. Bu pencereler, alınlıkları ve iki yanda yer alan sütunçeleriyle, bir tapınak girişini andırırlar. Bu türden elemanların kullanımı, cephedeki düzenlemeyi neoklasik üsluba yaklaştırır.

PELİN AYKUT

ADIVAR, HALİDE EDİP

(1882, İstanbul - 9 Ocak 1964, İstanbul) Roman ve hikâye yazarı. Birçok yapıtında İstanbul'da yaşamış kahramanların serüvenlerini anlatmış, bu çerçevede kentin türlü özelliklerini yansıtmıştır.

Halide Edip

Adıvar gençlik
yıllarında.

Nuri Akbayar

Çocukluğu *Mor Salkımh Ev* (bas. 1963) adlı anı kitabında anlattığı İhla-mur'da ve Üsküdar'da geçti. Üsküdar Amerikan Koleji'nde öğrenim gördü. II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra hem edebiyat dünyasında adını duyurdu, hem de toplumsal ve siyasal alanda etkinlik gösterdi. Mütareke döneminde İstanbul'da düzenlenen mitinglerdeki konuşmalarıyla ünlendi (bak. Sultanahmet Mitingleri). Eşi Adnan Adıvar'la birlikte Milli Mücadele'ye katıldı. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında siyasal görüş ayrılıkları yüzünden eşiyle birlikte Türkiye'den ayrılmak zorunda kaldı. 1939'a değin Avrupa'da yaşadı. Türkiye'ye dönüşünde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde İngiliz dili ve edebiyatı profesörü oldu. 1950-1954 arasında bir dönem

de milletvekilliği yaptı.

Halide Edip'in yapıtları Türk toplumunun yaşadığı değişmeyi başarıyla yansıtır. İlk dönem yapıtlarında kadın kahramanlar öne çıkar. Sonra Türkçülük ideolojisi belirgin bir yer tutar. Milli Mücadele yıllarının havası, yurtseverlik duyguları yansıtılır. Son dönemdeki yapıtlarında ise konular çeşitlenir, bakış açısı felsefi özellikler kazanır. Yapıtlarında İstanbul değişik görünümleriyle karşımıza çıkar. *Sinekli Bakkal* (bas. 1936) romanı II. Abdülhamid dönemi İstanbul'unda Aksaray'da bir sokağın yaşamını canlandırır. Mahalle bakkalı, mescit, Mevlevi tekkesi, Ramazan geceleri, Karagöz, ortaoyunu gösterileri, tulumbacılar, Hıdrellez eğlencesi geçmişin artık kaybolmuş değerlerine bir övgü ve özlemi dile getirir. İşgal İstanbul'unu canlandıran *Ateşten Gömlek* 'te (bas. 1923) Doğancılar ulusal değerlere bağlı, yurtsever bir ailenin çevresi olarak canlandırılırken Şişli yanlış Batılılaşmayı, yabancılarla işbirliğini temsil eder. Bu yapıtta İngilizlerin Harbiye Nezareti civarını bombalaması, Sultanahmet mitingi; *Seviye Talipte* (bas. 1910) *Serbesti* gazetesi başyazarının öldürülmesi, hürriyet şehitleri için mevlit okutulması gibi kentte yaşanan tarihsel olaylara yer verilmiştir. *Vurun Kahpeye'de* (bas. 1926) Aliye'nin sütannesinin yaşadığı Süley-maniye; *Mev'ut Hüküm'de* (bas. 1918)

HALİDE EDİP ADIVAR'IN ÇOCUKLUK ANILARINDA İSTANBUL

....Hafızasında hayat, kendini bilmeye başladığı ilk devrin hiç unutamayacağı anılarının başı Beşiktaş'ta doğduğu eve kadar uzar. Bu ev İhlamur'a giden uzun caddeye inen, birbirine paralel dik yokuşlardan birinin hemen hemen tepesin-dedir. Bu evden sonra gelen kocaman kırmızı kagir konak, bu yokuşun son evidir. Tepenin solu koyu yeşil çamlar, nazlı söğütler arasında Abdülhamit'in beyaz saraylarını görürken, sağ yanı Adalar denizinin mavi sularına bakar.

Evin kendisi, çocuğun hafızasında "Mor Salkım Ev" olarak belirmektedir. Bu ev yarım yüzyıldan çok, zaman zaman her gece, bu küçük kızın rüyalarına girmiştir. Arka taraftaki bahçeye bakan pencereler, çifte merdivenlerin sahanlık-lardaki ince uzun pencereleri, baştan başa mor salkımlıdır ve akşam güneşinde mor çiçekler arasında camlar ateşten birer levha gibi parlar.

Bahçe, geniş iki dörtgen terastır. Aslında yokuştaki bütün evlerin bahçeleri ta caddeye kadar birbirine bakan birer yeşil terastır. Küçük kızın bahçesinin üst terasında, başları göğe değer gibi görünen uzun fıstıklar, akasyalar, aralarında iki tane, rüzgâr estikçe kırıtır gibi ipek tüyleri hareket eden, pembe-beyaz bir gül ibrişimi, çiçek açmış yemiş ağaçları, ortalarında bir tane, alev çiçekli nar ağacı vardı. Bunların ortasında yuvarlak küçük bir havuz, karşı karşıya iki beyaz mermer arslamn ağzından durmadan bu havuza billur sular akar ve güvercin, kumru sesleri ile karışır. Bazen de fıstıkların dallarım harekete

getirerek inleyen rüzgârın nağmesi ile birleşerek sabah ve akşam bir tabiat musikisi kulağa gelir. Aşağıdaki terasa üç-dört adım merdivenle inilir. Evin bahçeye açılan kapısı ile, bahçenin arkasındaki boş sırta açılan kapı arasında, çakıl döşeli ve üstü ^asma çardaklı dar bir yol vardır. Yeşil, sarı üzüm salkımlarının ve zümrüt gibi yaprakların arasından sızan ışık ve yeşil gölgenin içinde küçük kız, sabah akşam oynar durur. Alt terasta da bir havuz, türlü renkte yemiş ağaçları, iki tane gül ibrişimi ve bir de yine alev çiçekli nar ağacı vardır....

....Bundan sonra, küçük kızın hafızasında, Teşvikiye camiinin önünden İhlamur caddesine inen büyük ve geniş yokuşta, küçük bir mescidin karşısında biraz karanlık büyük ahşap bir ev vardır. Arkasında büyücek bir bahçe olmasına rağmen Mor Salkımlı Ev'in, ferah, aydınlık havasına benzemez. Küçük kızın kafasında bu evin bıraktığı görüntüler ve duygular tedirginlikle, akıntıyla doludur..!.

....Babası şimdi Yıldız'da başka bir eve taşınmıştı. Dar bir sokakta, daha küçük bir ev. Her cuma ve pazar günü gazinosunda mızıkça çalarak kalabalık bir halk toplayan, İhlamur, denilen Beşiktaş'ın tanınmış ağaçlığa çok yakındı. Orada toplanan kadınlar bir kafes arasında otururlardı. Yani o açık yerde "harem dairesi" var .demekti. İşte bu ağaçlığa sonraları küçük kız evden kaçarak gider, fıstık ağaçlarının altında oynar, rüzgârın kendine özgü biteviye uğultusunu, yaprakların garip havasını dinler, önündeki sırtın tepesindeki Mor Salkımlı Ev'in bulunduğu yere özlemle bakardı....

....Bir cuma günü, lalamız bizi İhlamur'a götürmüştü. Bir sürü uzun pan-tolonlu, apoletli, paşa minyatürü erkek ve ipek entarili süslü kız çocuklar da vardı. Oyuncakçılar, arkalarında Eyüp oyuncağı küfeleri ile dolaşıyor, sucular, bardaklarını şıkırdatarak bağırıyor, macuncular ve horoz şekerciler, bugün de olduğu gibi birtakım mâniler söylüyorlardı. Bu çingiraklar, kaynana zırıltıları, düdükler ve bardak şıkırtıları, tozu dumana karıştıran kalabalık arasında beni ilgilendiriyordu.

MorSalkımlı Ev, ist, 1970

Bibi. H. Yücebaş, *Bütün Cepheleri ile Halide Edip*, İst., 1964; M. Uyguner, *Halide Edip Adivar*, ist., 1968; A. Yakar, *Türk Romanında Milli Mücadele*, Ankara, 1973; N. Güntür-kün, *Halide Edip ile Adım Adım*, Ankara, 1974; İ. Enginün, *Halide Edip Adivar'm Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, İst., 1978; 1. Enginün, *Halide Edip Adivar*, Ankara, 1968. KONUR ERTOP

ÂDİL, FİKRET

(7 Ocak 1901, İstanbul - 5 Haziran 1973, Zürich, İsviçre) Gazeteci, yazar, sanat eleştirmeni. Askeri hekim Mahmut Âdil'in oğludur. Mekteb-i Sultanî'de (bugün Galatasaray Lisesi) okudu. I. Dünya Savaşı'nın son yılında okul kapanınca öğrenimi yarım kaldı. İlk yazıları *Şebab* dergisinde çıktı. 1922'de *Vakit* gazete-

sinde çalışmaya başladı. Birçok gazete ve dergide telif ve çeviri romanları, hikâyeleri, röportaj ve fıkraları, gezi izlenimleri, eleştirileri yayımlandı. Çeşitli haber ajanslarında görev yaptı. Türkiye İş Bankası yayın danışmanlığından emekli oldu. Tedavi için gittiği Zürih'te öldü. Kabri Eyüp Mezarlığı'ndadır.

Yapıtlarından *Asmahmescit* 74 (1933, 1953, 1988), kitaba adını veren sokağa yakın bir yerde 1930'larda bir grup sanatçının sürdürdüğü bohem yaşayışını canlandırır. Kişiler arasında ressam İbrahim Çallı, şair Necip Fazıl Kısakürek, yazar Peyami Safa, tamburi Mesut Cemil, gazeteci Nizamettin Nazif Tepedelenli-oğlu gibi gerçek kişiler, yabancı gazeteci ve kadın sahne sanatçıları yer alır. Al-yon Sokağı köşesindeki ayak meyhanesi, köprü başındaki seyyar pılavcı, sanatçıların gidip geldiği Petrograd, Garden-bar, Tokatlıyan, Meserret, Beyoğlu'ndaki barlar, randevuevleri kitapta geçen dönemin yaşamına ilişkin mekânlar arasındadır. Yazarın *İntermezzo* (1955, 1988) kitabı Yunan aktörü Yorgo Pappas ile İstanbullu Musevi kızı Tina'nın aşk serüvenini anlatır. *Beyaz Yollar Mavi Deniz* (1950, 1993) gezi notlarından oluşur. Ölümünden sonra kitaplaştırılan *Âvâre Gençlik-Gardenbar Geceleri* (1990) ile *Deli Saraylı* 'da da (1993) İstanbul yaşamından kesitler yer alır.

İSTANBUL

adile sultan

(23 Mayıs 1826, İstanbul - 12 Şubat 1899, İstanbul) II. Mahmud'un kızı, Sadrazam Mehmed Ali Paşa'nın eşi. Annesi Zernigâr Kadın'dır. Osmanlı hanedanının kadın bireyleri arasında divanı olan tek şairdir. Tanzimat ve Meşrutiyet yenilikleri boyunca İstanbul saray çevrelerinin ünlüleri arasında yer almış, kadınların haremde dışa açılışlarına, sosyal yaşama katılmalarına öncülük ve ör-

ÂDİLE SULTAN

81

ÂDİLE SULTAN

Âdile Sultan'ın 12 Haziran 1845'te Haydarpaşa çayırında yapılan düğünü. E.

Grünberg - E. M. Torn, *Four Centuries of Ottoman Taste*, 1988 / *Tarih ve Toplum*, 61 *Helisim Yayınları*

Sağlığında on dört ayrı vakıf kurmuştur. Vasiyeti gereği, taşınabilir tüm serveti ve eşyası satılarak parası yoksullara yardım için harcandı. "Neyim varsa milletindir", dediği söylenir. Sonraki yıllarda Kandilli Sarayı, kız lisesine tahsis edilmiş, Koşuyolu'ndaki köşkü ve korusu öğretmenler

için sağlık tesisi olarak (Validebağı Prevantoryumu) hizmete sokulmuş, Fındıklı Sarayı ise Meclis-i Mebusan, Darülfünun, Güzel Sanatlar Akademisi ve Mimar Sinan Üniversitesi için kullanılmıştır.

II. Mahmud'dan II. Abdülhamid'e kadar beş padişahın dönemini yaşayan ve Osmanlı hanedanının birçok erkek bireyinden daha kültürlü ve yapıcı bir kişilik sergileyen Âdile Sultan, aynı zamanda, divanı olan tek padişah kızıdır. Divanı, münacat, naat, methiyeler (babası, kardeşleri, kız kardeşleri, eşi için) mersiyeler ile tasavvufi gazelleri içerir. Dizeleri, şiir sanatı açısından değerli olma-

neklik etmiştir. Hayır, kültür işleriyle ve siyasetle ilgilenmiştir. Ağabeyi Abdül-mecid (1839-1861), küçük kardeşi Ab-dülaziz (1861-1876) ve yeğeni II. Abdül-hamid (1876-1909) dönemlerinde siyasal ve kamusal kimi kararların oluşumunda etkili olmuştur.

Saray, istanbul ve ülke düzeyinde köklü yenilikler yapan II. Mahmud (1808-1839) kendi çocuklarının eğitime de önem vermişti. Bu şanstan yararlanan Âdile Sultan, sarayda özel hocalardan din, edebiyat, müzik, hat dersleri aldı. Yazı hocası dönemin tanınmış hattatlarından Ebubekir Mümtaz Efendi'ydi. Çok iyi bir okuyazar, hattat ve şair olarak eğitimini tamamladı. Âdile Sultan'ın bu tarz eğitimi, saray için olduğu kadar İstanbul için de önemli bir aşamadır. 1845'te, Tophane Müşiri Mehmed Ali Paşa (kaptan-ı derya, sadrazam, 1813-1868) ile evlendi. Düğünü Haydarpaşa sahrasına kurulan çadırlarda geleneksel sur-ı hümayun düzeninde yapıldı. Çeyizi için, Hazine-i Hassa'dan büyük bir ödenek ayrıldı. Yeni çiftin ikameti için de eski Neşetabad'ın yerine yapılmış olan Fındıklı Sarayı (bugün Mimar Sinan Üniversitesi ana binası) tahsis edildi. Düğüne Abdülmecid, vezirler, yabancı büyükelçiler ve yüzlerce davetli katıldı. Elçiler için Haydarpaşa Kasrı ayrılmıştı. İstanbul halkını coşkuya boğan gösteri ve eğlencelerin en ilginç Ko-

maski'nin balon havalandırması olmuştu. Böylece İstanbul semalarında üçüncü kez bir balon görüldü. Geceleri ise Boğaziçi yalılarında kandiller yakıldı. Âdile Sultan, düğünün yedinci günü Beşiktaş Sahilsarayı'ndan Beylerbeyi Sa-rayı'na, oradan koçili sandala bindirilip alay ile Fındıklı Sarayı'na götürüldü.

Âdile Sultan'ın evlilik hayatı görece mutlu geçti. Doğan çocuklarının küçük yaşlarda ölmeleri, kızı Hayriye Hanım Sultan'ın titiz bir eğitim aldıktan sonra yine genç yaşta ölmesi, çapkınlıklarıyla tanınan kocasını da beklenmedik bir zamanda kaybetmesinin ardından önceki yaşamından oldukça farklı, içe dönük bir hayat tarzı benimsedi. Yaşamının 1868'e kadarki ilk döneminde, İstanbul kadınlarının dışarıya açılmalarında etkili olduğu görülür. Fındıklı Sarayı dışında, 1856'da yaptırılmış olan ve kendi adını taşıyan Kandilli'deki saray ile Kuruçeşme'deki Esmâ Sultan Yalısı, Küçük Çamlıca'daki Validebağı Köşkü, Kâğıthane Köşkü de kendisinindi. Bununla birlikte en çok Fındıklı Sarayı'nda

(1845-1876) oturdu. Yaşamının ölümüne (1899) kadarki son yıllarını ise Validebağı'nda geçirdi. Âdile Sultan sık sık kent gezilerine çıkar, temaşa ve mesire yerlerine yakın çevresinden kadınları ve kızları da götürürdü. Bu yenilik, Abdül-mecid'in İstanbul'a getirmeye çalıştığı çağdaşlaşma hareketine kadın dünya-

?, -iiTM'

m

sından gelen önemli bir destek sayılmıştır. O döneme kadar evlerinden dışarı çıkmaları çok sınırlı ve belirli nedenlere bağlı olan kent kadınları, Boğaziçi'ni, mesireleri, yalıları tanıma olanağını, Âdile Sultan'ın öncülüğünde bulabilmişlerdir. Bu gelişme tutucu çevrelerin tepkisini çekmekle birlikte onun dindarlığı ve hayırseverliği, olası yasaklamaları önlemiştir. Abdülmecid'in 1847' de köle ticaretini yasaklaması ile Adile Sultan'ın harem kapılarını aralama girişimi bir arada düşünüldüğünde, her iki hareketin ortak bir karara dayandığı akla gelir. Ramazan davetlerinde sarayına hanım sultanları, rical ve yabancı elçilerin eşlerini, kızlarını da çağırması bunlar için aynı salonda paravana ile ayrılmış bir bölümde sofralar donatılması bir başka önemli adımdır.

Âdile Sultan'ın yapıcı ve hayırsever bir kimlikle 19. yy'ın ikinci yansında İstanbul'daki faaliyetleri de Osmanlı kadınının saygınlık kazanmasına katkıda bulundu. Saray ve köşkleri her düzeyden insana açıktı. Dert dinler, yoksullara yardım eder, zengin ve soylu kesimlerden, din ve tarikat çevrelerinden insanları çağırır, toplantılar düzenlerdi. Davetlerinde, İstanbul mutfağının en güzel yemekleri, örneğin emir dolması, piliçli muluhiyye, kaymaklı tepsi böreği, kokulu hoşaf ve reçeller hazırlanır, bunlar kristal kâse ve tabaklarda sunulurdu.

Mutfağında bazen emektar saraylı kadınlar özel yemekler hazırlarlardı. Sarayları dönemin müzisyenlerine, edebiyatçılarına, hattâ kimi zaman da siyasetçilerine açıktı. Alaturka ve alafranga saz heyetleri ile orkestraların konserlerine özellikle kadın davetliler katılıyorlardı. Yetenekli gençlerin kendi himayesinde yetişerek sanatçı olmalarına çalışır; bunlara her türlü desteği sağlardı. Sarayı, barındırdığı hanende ve sazandelerle ünlüydü. Bu nedenle de Tanzimat döneminin en renkli ve neşeli geceleri Âdile Sultan'ın sarayında yaşanmıştır.

Otoriter bir kişi olan Âdile Sultan, kardeşi padişahlara gerekli uyanlarda bulunmaktan çekinmezdi. Hanedan sorunları ile de yakından ilgilenirdi. Bir kez, Abdülaziz'e "Unutma ki erkek olsam şimdi padişah bendim" uyarısında bulunması, II. Abdülhamid'e de "Neden dediğimi yapmıyorsun? Halan ve yaşça büyüğün olduğumu unutma!", dediği bilinir. II. Abdülhamid'in, onu her zaman saygıyla karşıladığı, tiryakisi olduğu nargilesini ve kahvesini kendi eliyle önüne koyduğu söylenir. Ayşe Osma-noğlu, bu hanedan büyüğünün sarayda ve tüm

İstanbul'daki saygınlığını anlatırken onun giyim kuşamı konusunda da bilgi verir. Güzel yüzlü, ince yapılı, kumral, ela gözlü ve çok nazik olduğunu, alaturka giyindiğini, saray kurallarına titizlikle uyduğunu, ağır kumaşlardan dikilmiş dört etekli entari, güderi pabuç, şal kuşak, bol yenli salta giyinip kuşandığını, başına hotoz ve bunun üzerine oyalı ipek yemeni örttüğünü, zümrüt, lal işli gül broş taktığını anlatır.

Leylâ Saz ise anılarında onun dindar, çok nazik, güler yüzlü olduğundan, iyilik etmekten ve ibadetten başka şeylerle uğraşmadığından söz eder. Bu gözlem, Âdile Sultan'ın yaşlılık dönemine aittir. Kocası Mehmed Ali Paşa'nın (1868), kızı Hayriye'nin (1869) ölümlerinden sonra bu tutkuları daha da artmıştı. Bakımsız mahalle mekteplerini onartır, gereksinimlerini karşılar, yoksul çocukları okutur, giydirip donatır, hastaları tedavi ettirir, gelinlik kızlara çeyiz yaptırır, kurumuş çeşmelerin akıtılmasına paralar harcar, yoksul ailelere yardım eder, iyiliğini İstanbul dışına da taşırmaya çalışırdı. Fındıklı, Kuruçeşme, Silahtarağa, Kandilli, Koşuyolu semtlerindeki saray ve köşkleriyle kentin dışındaki çiftliklerinde, korularında, kethüda, başağa, kâtip, imam, vekilharç, bekçi, imrahor, arabacı, kayıkçı, aşçı, tablakâr, hekim, kapıcı, haremağası olarak yüzlerce insan çalışmaktaydı. Ölünceye kadar terk etmediği bir âdeti de muharrem ayında kazanlarla aşure pişirttirip halka dağıttırmasıydı.

Kocası Mehmed Ali Paşa'yı bir kadın olarak sevdiğini her fırsatta vurgulayan ve "Ben kocamla iftihar ediyorum", diyen Âdile Sultan, yaşlılığında tutku derecesinde türbe ziyaretlerine yönelmiş, tasavvufa ilgi duymuş ve Nakşibendî tarikatına girmişti. Bu son dönemde otur-

ÂDİLE

SULTAN EFENDİ

Âdile Sultan, deniz cihetinde açık renkli ipekli kumaşla döşenmiş büyük bir odada kanepede, kerimleri Hayriye hanım sultanın yanında oturuyorlardı. Sultan girince validem tazimkâr bir temenna ile ilerleyip o vaktin âdeti üzere yer öptü. Arkasından ben ve hemşirem de aynı hürmet vazifesini yaptık, çekildik, durduk. Sultanefendinin müsaade ve emriyle yuvarlak birer kişilik kadife yer şiltelerine oturduk.

O akşam kalmamız emir olundu. Sofra odanın bir kenarına yere konuldu. Evvelâ ağır bir sırma yaygı yayıldı. Üstüne altı ayaklı gümüş iskemle kondu. Üzerine yaygının aynı bir örtü örtüldü. Bunun üstüne yuvarlak gümüş bir tepsi kondu. Salata, havyar, balık yumurtası, zeytin, peynir ile donatıldı. Kapalı, murassa tuz, biber ve tarçınlık, billur limonlukla limon suyu, ortaya gümüş nihâlî (sahan altlığı) yerleştirildi. Tepsinin etrafına üçer tane kenarı saçak çıkarılmış ince tülbent destimaller (el-bezi), bunların üstlerine birer altın çorba ve pilav kaşığı, birer de sapı mercanlı ve küçük pırlantalı sedef soğukluk kaşıkları kondu.

Hanedanın, sofralarına misafir almaları âdet değildi, misafirler o sarayın büyük kalfasıyla otururdu.

Haznedar ustanın kendi takımı; destimal üstüne gümüş ve fildişi kaşığı
kondu, ibrikdarların getirdikleri leğenlerde ellerimizi yıkadık, ibrikdar
ustanın
tuttuğu sırmalı havlu ile kuruttuk, sofraya etrafına konmuş yer şiltelerine
oturduk.
Dizlere alınan sofraya havluları da sırma işlenmişti. -

Yemekten, kahveden sonra Sultanefendinin huzuruna götürüldük. Yine
gündüzki odadaydı. Saz takımı, kalfalar, öteki köşedeki kapıdan girip
hemen
oraya alçak îskeraletlere oturdular, notalarını karşılıklarına koydu,
başladılar. Dört
keman, bir viyolonsel, bir miskal (Musikar), bir Çiner(?), bir. Kop'se
yahut
Kopsas (Uda benzer bir sazdı), bir de klarnet Üe zurna arasında.; bir
:şey vardı,
ne idi bilmem? ;:••-., . :

O zamanın modası italyan rnuzikası parçaları çaldılar. Bir şey çalınırken sazların
»adaları bkdenbire kesildi; tanımadığım, su damlalan gibi tek tek
fakat hazin-bir sesle düz iki nağme işittim. Galiba birden gözlerim
açılmış, yerimden kalkmışım. Nağmelerin tekrarlanışında,
kemanilerin, okları avuçlarına sıkıştırıp yalnız ikinci parmaklarıyla
kirişleri çekmek suretiyle o hoş sadayı çıkarttıklarım anladım.
Odadakilerin bana bakıştıklarını gördüm. Sultanefendi gülümsüyordu.
Annem, ablam, sıkılmış, bozulmuşlardı. Ben daima sarayın
meşkhanelerinden ayrılmadığım halde o sese tesadüf etmemiştim. Pek
hoşuma gitti.

Efendimizin emriyle ertesi akşam da kaldık. İkinci akşam incesaz takımı çaldılar. Bu
takımda keman, tambur, santur, def vardı, Hanendeler pek
mükemmeldi. Hele, Başhanende Kahveci ustanın sesi eşi az bulunur
güzel seslerdendi. Bu; takımı Münire Sultanefendinin düğününde
dinlemiştim. Başhanendenin adı "Mestinigâr" idî. Kızın nazık, hazin
bir sesi vardı. Orta yaşlı bir kızdı. Kendisini her görüşümde sesi
kulağıma gelirdi. O sarayda raks görmedim.

: - Leylâ Saz, *Harem'in İçyüzü*, s. 205-207;

düğün köşk ve saraylar birer ibadethane havasındaydı. Silivrikapı'daki Bâlâ tekkesini
yeni baştan yaptırıp hizmete açmıştır. Buraya geldiğinde özel ve
çoşkulu ayinler yapılmaktaydı.

Fındıklı Sarayı'nda ölen Âdile Sultan'ın cenazesi, babası Sultan II. Mah-mud'un
türbesine değil, vasiyeti gereği, Mehmed Ali Paşa ile Hayriye Hanım
Sultan'ın Eyüp'te Bostan İskeleyi Cadde-si'ndeki türbesine gömüldü.
Eyüp'e kadar istimbotla götürülen cenazeyi iskelede tekke

mensuplarının tehlikeleriyle kalabalık bir cemaat karşıladı. Törene, dönemin heyet-i vükelâ (bakanlar kurulu) üyeleri, saray ve mabeyin görevlileri, en-derunlular, asker ve polis kitaları, din adamları ve kalabalık bir cemaat katıldı. Namazı Eyüb Sultan Camii'nde kılındı.

Ölümüne düşürülen tarih şudur: *Çâr-yâr imdâd idi visal Udi bugün / Rûh-i pâki Âdile Sultân-ı cennetmekâ-nm (Hicri 1316).*

L

ÂDİLE SULTAN KASRI

82

83

ÂDİLE SULTAN SARAYI

makla birlikte duygu yönüyle samimidir. Büyük atası Kanuni Sultan Süleyman'ın (Muhibbi) divanını bastırmıştır. Kendi divanı basılmamışım Nüshaları Topkapı Sarayı, Üniversite ve Millet kü-tüphanelerindedir.

Bibi. Topkapı Sarayı Arşivi E. 29, 608, 630, 3544, 8389; D. 972, 1963, 7809, 7963, 8171 no'lu belgeler (düğünü, nikâhı, çeyizi ve sarayı ile ilgili); İnal, *Türk Şairleri*, I; *Tarih-i Lûft*, VIII, 24 vd; Ergun, *Türk Şairleri*, I; Ulu-çay, *Padişahların Kadınları*; G. Oransay, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi? I Osmano-ğullan*, Ankara, 1969; A. Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım)*, ist., 1986, 98 vd; Tanır Olgun, "Adile Sultan", *İslam-Türk Ansiklopedisi*, I, ist., 1943; Leylâ Saz, "Saray ve Harem Hatıraları", *Yeni Tarih Dergisi*, no. 2; S. Mümtaz, *Tarihimizde Hayâl Olmuş Hakikatler*, s. 161-463; H. Şehsüvar-oğlu, "Âdile Sultan", *Resimli Tarih Mecmuası*, no. 26, Şubat 1952; Elif Naci, "Türk Sarayında Müstesna Bir Prenses Adile Sultan", *Hayat Tarih Mecmuası*, I, no. 10 (1965).

NECDET SAKAOĞLU

ÂDİLE SULTAN KASRI

Üsküdar Koşuyolu'nda, Milli Eğitim Bakanlığı Validebağı Sağlık Tesisleri içinde bulunmaktadır. Kasrın geniş bahçesinde yine Sultan Abdülaziz tarafından yaptırılmış bir av köşkü vardır. •

Diğer pek çok saray ve köşk gibi cumhuriyetin kuruluşundan sonra Milli Eğitim Bakanlığı'nın kullanımına geçen Âdile Sultan Kasrı, önce Darüleytam (Yetimler Yurdu) olarak kullanılmış; 1927 yılında çocuk prevantoryumu olarak yeniden düzenlenmiştir. Halen öğ-retmenevi olarak kullanılmaktadır.

Kasır, Sultan Abdülaziz tarafından küçük kız kardeşi Âdile Sultan(->) için 1270/1853 yılında yaptırılmıştır. Niko-ğos Balyan'ın tasarladığı düşünülen kasır, yükseltilmiş bir bodrum kat üzerine iki katlı kagir bir yapıdır.

Yapı, dikdörtgen biçiminde ve dikdörtgenin orta eksenlerine göre iki yönde de simetrik olan bir plana sahiptir. Plan, 19. yy İstanbul konak, saray, vb büyük konutlarının orta sofalı şemasından geliştirilmiş görünmektedir. Dikdörtgenin eksenlerinin kesiştiği noktada, birinci ve ikinci katlarda birer büyük orta sofa-salon bulunmaktadır. Bu orta sofa-salon, dört yönde eyvan benzeri yan mekânlarla genişletilmiş bir çekirdek mekândır. Uzun eksen üzerinde orta sofanın bir ucunda merdiven, diğer ucunda ise geleneksel başoda gibi düşünülebilecek bir salon vardır. Köşelere yerleştirilmiş birer büyük ve dört küçük (muhtemelen servis hacimleri olan) oda, bu simetrik düzenli planı tamamlar. Planın geleneksel kurguyu da kullanan bu klasik geometrisi, dönemin birçok yapısında kullanılan ve Balyan atölyesini karakterize eden bir modeli tanımlamaktadır.

Yapıya dikdörtgenin kısa eksenindeki kapılardan ve her iki taraftan da girilmektedir. Çift kollu görkemli merdivenlerle ulaşılan giriş, ayrıca vurgulanmamıştır. Giriş, her iki tarafta da orta

Âdile Sultan Kasrı

Erkin Emiroğlu, 1993

sofanın eyvanları olan birer sahanlığa açılmaktadır. Bu mekânlar sofadan üç basamak ve ajurlu korkuluklarla ayrılmışlardır. Sekiz köşeli yıldızlardan oluşan arabesk ajur, orta sofa motifine uygun düşmüştür. Başoda, iki tarafındaki büyük odalarla ve ayrıca servis-bekle-me mekanlarıyla bağlantılıdır.

Uzun eksenin öteki ucunda yer alan merdiven ise, iki kollu, ahşaptan neo-barok üslupta biçimlendirilmiş bir öğedir. Eğrisel planlı bu merdivenin ilginç olan yanı, merdiven altında limonluk kirişini taşır gibi görünen, bir tür perdeleme işlevi üstlenmiş ince sütuncukların neogotik biçimleridir. Ancak bunlar öylesine ince ve aralıklıdır ki, görsel planda bir ön yüz oluşturamazlar; üstelik arkalarındaki kısım üç büyük pencere ile aydınlanmış olduğu için bir ışık-gölge kontrastı veya yüzey yanılsaması da olmaz. Gerçekte bu düzenleme, oryantalist eğilimlerle henüz tanışan bir mimari geleneğin hecelemleri gibi düşünülebilir ve salt bu nedenle ilgi çekici olabilir.

Bu merdivenin bir diğer özelliği, orta salondan ayrı olarak kapalı bir mekân içinde düzenlenmiş olmasıdır. Planın simetrisini daha rijit kılan bu hayli tutuk düzenleme içinde söz konusu merdiven daha sonraki yıllarda görülen ve orta sofa/salon mekânına gösterim ve genişleme ögesi olarak katılan örneklerden ayrılmaktadır.

Birinci katın planını aynen yineleyen ikinci kattaki orta salon, enine eksen üzerinde yapının cephelerine kadar uzanan geniş bir eyvan biçimindeki yan mekânlara açılmaktadır. Uzun eksen doğrultusunda ise mekân, her iki tarafta da genişletilmiş ve köşeler yuvarlatılmıştır. Böylece ortada oval bir zemin elde edilmiştir. Ancak orta mekânın bu açınımları,

bütünleşik bir örtü sistemi ile karşılanmamaktadır. Ortada ahşap kaburgalı, basık kubbe biçimli bir çökertme tavan vardır. Merkezi vurgulayan ve orta sofanın geleneksel bağlamına referans veren bu örtü motifi, kare biçimli bir korniş tabana oturmaktadır. Yan hacimlerin de korniş ve kirişlerden

oluşan bir tür kompartımanlı örtü sistemi vardır.

Dışarıda, yapının kitlesinde başoda ve bağlı odalar grubu, dikdörtgen ana kitleden çıkmalar yaparak belirginlik kazanırlar. Bu çıkmalar, yapının volümetri-sindeki tam ve mutlak simetriyi ve aksi-yaliteyi de vurgular. Bu simetri, birbirine eşit kat yükseklikleriyle birlikte yapıya bir denge ve durağanlık da vermektedir.

Simetri ve dengenin yanısıra, yüzeylerin ele alınışında iki özellik daha dikkati çekmektedir.

Biri, yüzeylerin bir geometrik çerçeveleme sistemine bağlanmış olması, ikincisi ise cephede az sayıda eleman çeşidi kullanılmasıdır. Fransa'da ampir döneminde belirginleşmiş olan bu çerçeveleme düzeni, burada yapının ve cephenin simetrisine katkıda bulunan, hattâ bir modül sistemi oluşturan planın geometrisini cephede yansıtan bir düzenleme olmaktadır.

Cephede kullanılan az sayıda eleman ise aynı profil ve biçimle yinelenen pi-lastrlar, korniş ve pencerelerdir. Bu mimari öğeler, aynı zamanda cephenin dekoratif elemanları olma işlevini de üstlenmişlerdir.

Cephede bütün köşeler yivli pilastr-larla tutulmuş, girişler ayrıca iki yandaki küçük pilastrlarla belirtilmiştir. Pilastrlar korentiyen başlıklarla sonlanmaktadır.

Klasik profilli kornişler dikkatli bir duyarlılıkla düzenlenmişlerdir. Pilastr hizası olan yerlerde dekoratif destek parçaları (*modillon*) ile tutulan ensiz tablalar vardır. Cephe, üstte daha büyük ölçekteki destek parçaları dizisi ile kuvvetlenen bir kornişle bitirilmektedir.

Pencerelere gelince, odalar grubu ve girişin çıkmalı kısımlarında birinci katta yarım daire kemerli, ikinci katta basık kemerli pencere grupları düzenlenmiştir. Çok birimli bir profil takımıyla hacim kazanan daire kemerler, üzengilerinin altında geç ampir üslupta yüksek desteklere oturmaktadır. Profilleri ise cephedeki çerçeveleme sistemi ile bütünleşir. Kemer içleri beş dilimli kayıtlarla bölümlenmiştir.

Giriş ve orta mekân bölümü, cephede denge ve durağanlığı bozmaksızın ayrıntılardaki değişikliklerle belirtilmişlerdir.

Birkaç kez onarılmış ve işlev değiştirmiş olan kasrın içi yenilenmiş ve bezemeler elden geçirilmiştir. Özgün durumunu koruduğu gözlemlenen kesim, giriş holünün duvarlarındaki mermer panolardır. Özenli bir torna işçiliği ile çalışılmış olan merdiven de özgün olmalıdır.

Bibi. Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 152-155; *İKSA*, I, 276-277; Eldem, *Türk Evi*, II, 268-269.

AFİFE BATUR

ÂDİLE SULTAN MEKTEBİ

Fatih İlçesi'nde, Küçükmustafapaşa Ma-hallesi'nde, Vakıf Mektebi Sokağı'nda, kiliseden dönme Gül Camii'nin karşısında bulunmaktadır.

II. Mahmud'un kızı Âdile Sultan (1826-1899) tarafından 1285/1868 yılında yaptırılan bina 1969'dan beri kütüphane olarak kullanılmaktadır. Birtakım onarımlar geçirmiş olmasına rağmen özgün biçimini koruyabilmiştir.

Halic'e (kuzeye) doğru alçalan meyilli bir arazi üzerinde yer alan ve "L" biçiminde bir alanı kaplayan mektepte, iki esas kat ile odunluk-ardiye olarak kullanılan kısmi bir bodrum katı bulunmaktadır. Muhtemelen moloz taş ve tuğla ile örülmüş olan duvarları içerden ve dışardan sıvanmış, ancak iç mekândan algılanabilen basık kemerlerle geçilen kapı ve pencere açıklıkları dışardan dikdörtgen açıklıklı kesme taş söverlerle çerçevelenmiştir. Yapı, kiremit örtülü bir ahşap çatı ile donatılmış, mekânların ahşap tavanlarında, çitalardan müteşekkil ince uzun dikdörtgenlerin sıralandığı "çubuklu" demlen taksimat uygulanmıştır.

Mektebin girişi, Gül Camii'ne bakan doğu cephesinin geriye çekilmiş olan kesiminde yer alır. Devrinden kalma ahşap kapı kanatlarında, ortadaki dikdörtgen, altta ve üsttekiler kare olmak üzere üçer adet tabla bulunmakta, dikdörtgen tablaların ortasında güneş motifleri ile bunları kuşatan baklava şeklinde çerçeveler, ayrıca köşelerde çeyrek güneş motifleri, kare tablalarda ise yuvarlak madalyonlar görülmektedir. Girişin üzerinde, yapının banisini ve inşa tarihini veren, talik hatlı, on mısralık

Âdile Sultan Mektebi

M. Baha Tanman, 1993

Osmanlıca manzum kitabe yer almaktadır, iki yandan "C" şeklinde kabartmalarla kuşatılmış olan kitabenin üzerine "T.C. Kültür Bakanlığı Âdile Sultan Halk Kütüphanesi Memurluğu" yazılı, oldukça çirkin görünümlü bir ahşap levha kondurulmuştur. Bu levhanın arkasında, kitabeyi taçlandıran beyzi bir madalyonun içinde Sultan Abdülaziz'in tuğrasının bulunduğu anlaşılmaktadır.

Zemin katta, girişi izleyen ve buna göre simetrik konumda iki pencere ile aydınlanan taşlıgın solunda, üst kata çıkan merdiven, sağında da dört adet kapı ile karşılaşılır. Kapılardan biri bodruma inen merdivene, ikisi, muallim odası türünden fonksiyonlara tahsis edildiği anlaşılan mekânlara, biri de, cephede taşkınlık yapan küçük dershaneye geçit vermektedir. Üst katta, merdivenin ulaştığı sofanın güneyine hela, batısına bir pencere ile sofanın gözetlendiği bir oda, kuzeyine büyük derslane yerleştirilmiştir. Sofanın, Gül Camii (doğu) yönüne bakan duvarında,

iki pencere arasında, devrinden kalma küçük bir çan günümüzde hâlâ durmaktadır. Halen okuma salonu olarak kullanılan büyük derslane, binanın derinliğince uzanan dikdörtgen planlı, ferah bir mekândır. Güney duvarında bir, diğer duvarlarda da üçer tane olmak üzere toplam on adet pencere ile aydınlanmaktadır.

Âdile Sultan Mektebi, gerek Batılı örneklerden mülhem tasarımı gerekse de cephelerine, yine Batı kökenli ampir üslubunun egemen olması ile Osmanlı sıbyan mekteplerinin geleneğinden tamamen ayrılmakta, Tanzimat döneminin yarattığı, tedrisat bakımından eskisinden oldukça farklı yeni mektep tipinin ilginç bir örneğini teşkil etmektedir. Ayrıca mektep binası ile bunun güney yönünde bulunan ve kendisi gibi ampir üslubunun özelliklerini sergileyen, Şaban 1307/1890 tarihli Mehmed Sadık Efendi Çeşmesi bir bütün oluşturmakta, tam karşısında yer aldıkları Gül Camii ile küçük bir meydanı çevrelemektedir. Gül Camii'nin, mektebin giriş cephesine bitişik olan sekizgen şadırvanı ile bunun yanı başında yükselen asırlık çınar ağacı bu meydancığı anlamlı kılan unsurlardır. Bibi. *İSTA*, I, 217.

M. BAHA TANMAN

ÂDİLE SULTAN NAMAZGAHI

Dudullu'da bulunan bu namazgah esasında, 18. yy'da yapılmış bir çeşmenin arkasındadır. 1730 yılında Hafız Abdül-kerim Ağa'nın yaptırdığı çeşme, 1886-1887 yılında Âdile Sultan tarafından ihya edilmiş olduğundan onun adıyla anılır.

Dudullu'nun esas meydanında trafiğı engellediğı gerekçesiyle çeşmenin yer değiştirmesi 1985-1986'da uygun görülmüştür. Önünde hayvanların su içmesi için ayrı yalakları bulunan çeşmenin belirli bir üslubu olmadığından, şimdiki biçimini Âdile Sultan tarafından yaptırıl-

an tamirde aldığı sanılır. Tek bezemesi bir bitki kabartması olan oyma taşıdır. Üstünde son tamire ait olduğu açıkça görülen bir alıntaşı bulunan çeşmenin arka yüzüne bir mihrap işlenmiştir. Böylece arkasındaki düzlüğün bir namazgah olduğu anlaşılır. Mihrabın varlığı, bu arka yüzeye güzel bir hatla işlenmiş bir ayetle de vurgulanmıştır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 334-336, no. 264/58; U. Derman, "Osmanlı Devri Şehir ve Menzil Yollarında istirahat ve İbadet Yerleri (Namazgahlar)", *Atatürk Konferansları*, V (1971-1972), Ankara, 1975, s. 292-293, res. 23.

SEMAVİ EYİCE

ÂDİLE SULTAN SARAYI

Kandilli'de Akıntıburnu sırıllarındaki düzlükte bulunmaktadır. Sarayı çevreleyen koruluğa sahil yolundaki kapısından girilir. Tepeye dolanarak çıkan yoldan sonra saraya varılır. Düzgün bir biçimi olmayan saray arsasının ön yüzü sahil yolunda, arka cephesi Sıraevler Sokağındadır.

Saray, Sultan Abdülmecid tarafından kız kardeşi Âdile Sultan(-*) için Tophane Müşiri Halil Paşa'dan satın alınan konağın yerine Sultan Abdülaziz tarafından 1876'da Sarkis Balyan'a yaptırılmıştır.

Bina, uzun bir dikdörtgen kitle olarak kayalık ve eğimli bir arazi üzerine doğu-batı yönünde yerleştirilmiş; batı cephesi Boğaziçi görünümüne yönlendirilmiştir. Bu konumundan ötürü saray, önde (batı) üç, arkada iki katlıdır. Saray, yaklaşık 32x93 m boyutunda dikdörtgen bir taban üzerindedir. Elli beş odası vardır.

Planı şematik olarak üç bölümden oluşmaktadır:

Batı bölümü: Âdile Sultan'a ait olan bu bölüm, yüksek bir subasman üzerindedir. Sarayın birinci kattaki cümle kapısına iki kollu bir merdivenle çıkılır. Dört kolonla taşınan bir şahnişin, girişin üstünü örter ve revaklı bir sahanlık oluşturur.

Girişte mermer döşeli büyük bir taşlık ve iki yanında büyük odalar vardır. Merdiven kirişini taşıyan bir çift kolonun iki yanında yükselen iki kollu bir merdivenle üst kata çıkılır. Sultanın özel dairesinin bulunduğu üst katın, zemin ile benzer bir şeması vardır. Yalnız buradaki salonun veya sofanın denize bakan cephesine, girişin üzerini örten şahniş eklenmiştir. Beş pencere ile manzaraya açılan sofanın iki yanında büyük salonlar bulunmaktadır. Sofa, merdivenin iki yanından birer koridorla orta bölüme bağlanır.

Doğu bölümü: Bu bölümün girişinde uzun ve büyük bir taşlık vardır. Geniş ve rahat bir merdivenle üst kata ulaşılır. Bu katın da odaları büyük bir sofa konumunda olan salonun kuzey ve güney tarafında yer almaktadır. Salonun doğu ucunda servis hacimleri, batı kenarında ise orta bölüme açılan kapılar bulunmaktadır.

r

ÂDİLE SULTAN TÜRBEŞİ

85

ADLİYE SARAYI

Merkez Bölüm: İstanbul saraylarında genellikle harem ve selamlık olarak kullanılan simetrik bölümlü şema, ortada daima bir merkez mekânla bağlanır (bak. Beylerbeyi Sarayı). Burada da aynı şema kullanılmıştır. Sarayın Âdile Sultan'a ait oluşu nedeniyle, farklı bir kullanıma sahip olsa da merkez bölüm, şemadaki yerine yerleştirilmiştir.

Büyük bir oval salon bu bölümün dominant elemanıdır. Uzun eksenini yaklaşık 28 m, kısa eksenini ise 10 m kadar olan oval salon, geleneksel bir form kullanılarak, kısa eksenini üzerinde iki yana doğru birer eyvan benzeri öge ile genişletilmiştir. Salon ahşap bir tavanla örtülüdür; ortada plana paralel olarak oval biçimli ve yükseltilmiş bir eğrisel örtü

düzenlenmiştir. Dörder kolonun taşıdığı bu örtü biçimi buradaki merkezi mekânı belirlemektedir.

Oval salon, yapının içinde yüzeylerinin ele alınışı ve dekoratif ilgi yoğunluğu bakımından da en ilgi çekici bölümü meydana getirmektedir. Geç rokoko denilebilecek bir üslup özelliği taşıyan zengin ve yüklü bir bezemesi vardır. Tüm bezeme, örtü kesiminde yer almaktadır. Duvarları büyük olasılıkla bir onarımda sıvanmış olmalıdır.

Eliptik örtü, simetrik yerleştirilmiş değişik çaplı dairelerin içine ve dışına istif edilmiş bezemeler taşımaktadır. Daireler, meandr motifli bir çevre ile ortası akantus yapraklı bir madalyon ve sekiz köşeli yıldızlar olarak istiflenmiş kıvrım-dal motifli bir göbekten oluşmaktadır. Kıvrımdal gruplarının ortasında arma (*trophee*) motifi vardır. Daireler dışındaki alanlar, baklava biçimli kafesle ze-minlendirilmiştir.

Eliptik tavanı taşıyan kolonlar yuvarlak gövdeli ve kompozit başlıklıdır. Yanlarında çatılmış meşe dalından birer çelenk motifinin bulunduğu yastıklar vardır.

Bu denli yoğun olmasa da binanın diğer kısımlarında da özenli bir dekoratif çabanın ürünleri görülmektedir. Âdile Sultan dairesinin bezemeleri oval salondan farklı olarak geometrik bir disiplin içinde çerçevelere bağımlı kılınmış; simetrik ve oldukça klasik örneklerdir.

Saray, dış görünüşü bakımından, çok sade bir düzenlemeye sahiptir. Cephelerde üçlü pencere birimlerinden oluşan bir gruplama fark edilmektedir. Pencereleler daire kemerli, basık kemerli veya düz atkılıdır. Kısaca, neoklasik bir cephe anlayışının belirgin olduğu söylenebilir.

Sarayın içinde yer aldığı koruda bazı müstemilat binaları da vardı.

Sarayın arkasında bulunan ve Sıraev-ler Sokağı'na bakan ve ilk işlevi bilinmeyen bina, yemekhane ve kitaplık olarak kullanılmaktadır.

Sarayın doğusunda bulunan aşçı ve seyis yatakhane bugün mevcut değildir. Batıda, sahil yolu üzerinde saray mensupları için yaptırılmış bina, satılmıştır.

Âdile Sultan'ın sarayın aşağısındaki yalısının bahçesinde bir deniz hamamı bulunduğu, saraya yol üzerinden geçen kapalı ahşap bir köprü ile bağlandığı söylenmektedir.

Saray, 1916 yılında Kandilli Âdile Sultan İnas Mekteb-i Sultanisi adıyla okula dönüştürüldü. Daha sonra Kandilli Kız Lisesi adıyla faaliyet gösteren okulun yetersiz kalması nedeniyle bahçe içine, alt kotlarda iki modern (betonarme) bina yapılarak eğitim hacimleri buraya alındı ve saray öğrenci yatakhane olarak ayrıldı. 1986 yılında da yandı. **Bibi. S. Ayverdi**, *Boğaziçi'nde Tarih*, İst., 1968, s. 337; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 157; M. Celalettin Atasoy, *Kandilli'de Tarih*, İst., 1982, s. 93-96; Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi*, 92; S. Eyice, "Âdile Sultan Sarayı", *DİA*, I, 383-384.

ÂDİLE SULTAN TÜRBEŞİ

Eyüp, Bostan İskelesi Caddesi'nde, Hüsrev Paşa ve Mahmud Celaleddin Efendi türbelerinin bulunduğu yapı grubunun bir bölümüdür.

Âdile Sultan'ın(->) adını taşıyan türbe, büyük bir ihtimalle sultanın ölümünden (1899) epeyce önce inşa edilmiştir. Buraya ilk önce eşi Sadrazam Mehmed Ali Paşa (ö. 1868) ile kızları Hayriye Hanım Sultan'ın (ö. 1869) gömülmüş olmaları bu ihtimali güçlendirmektedir.

Âdile Sultan Türbesi

Nazmı Timuroğlu, 1993

Dikdörtgen planlı türbe, ortadaki çapraz tonozlu odaya açılan karşılıklı iki odadan ibaret bir ev görünümündedir. Kare odalar birer kubbe ile örtülüdür ve mezarlar bu bölümlerdedir.

Türbenin duvarlarında, 19. yy'in tipik barok tarzında kalem işleri bulunur. Ortadaki yuvarlak alınlıklı kapı ile pencerelerin demir parmaklıklarında da ince bezemeler vardır.

Bibi. Akakuş, *Eyyûb Sultan*, 164; Unsal, *Türbeler*, 77-120; Demiriz, *Türbeler*, 14-15; Has-kan, *Eyüp Tarihi*, I, 151-153.

YILDIZ DEMİRİZ

ÂDİLŞAH KADIN CAMÜ

Edirne Kapısı'nın kuzeyinde Tekfur Sa-rayı'nın karşısında olan Âdilşah Kadın Camii ne, evvelce bu Bizans saray kalıntısı içinde ve avlusunda çalışan şişe atölyesinden dolayı Şişehane Camii de deniliyordu.

Âdilşah Kadın Camii

Erkin Emiroğlu, 1993

Geçen yüzyıl sonlarında amatör Bizans arkeolojisi uzmanları (Dethier, Mordtmann, Mehmed Ziya) bu caminin yerinde evvelce Ayios İoannes kiliselerinin bulunduğu yolunda yanlış bir görüşü paylaşmışlardır. Bu kilise arsası söylentisi bütünüyle asılsız olup, Âdilşah Kadın Camii temelden itibaren bir Türk eseri olarak 19. yy'in başlarında yapılmıştır. Cami, *Hadîka'nın* yazılışından sonra yapıldığı için bu eserin yazmaları ile baskısında yer almaz. Ancak bir yazma nüshada etraflı surette yer alır.

Bu yazmadaki kayda göre, Şişehane Camii, Beyhan ve Hatice sultanlar tarafından anneleri Âdilşah Kadın'ın ruhu için 1220/1805-06 tarihinde yaptırılmıştır. Aynı yazmadaki kenara yazılmış bir notta ise, sultanların bir gün Şişehane'yi ziyaretlerinde, buradaki Şişehane kapısı üstündeki küçük mescidin harap halde bulunmasından sanatkarların şikâyeti üzerine, kagir olarak esas camii inşa ettirdikleri

belirtilir. Arşivdeki bir belgede ise Recep ve Zilkade 1210/1795-96 tarihlerinde buradaki mescidin yapımı ve vakfedilişi ile ilgili kayıtlar vardır. Bütün bu bilgilerden çıkan sonuca göre, Âdilşah Kadınefendi, 1210/1795-96 yıllarında Tekfur Sarayı önünde ahşap olarak bir sıbyan mektebi ile bir küçük mescit yaptırtmış, ölümünden sonra kızları Beyhan ve Hatice sultanlar, daha uygun bir arsada annelerinin hatırasına, oldukça gösterişli olan kagir camii inşa ettirmişlerdir.

Âdilşah Kadın, III. Mustafa'nın (1757-1774) üçüncü kadını idi. 5 Ramazan 1218/19 Aralık 1803'te ölmüş ve Laleli Camii avlusuna caddeden girişin kenarındaki açık türbeye gömülmüştür (bak. Laleli Külliyesi).

Âdilşah Kadın'ın sağlığında yaptırdığı Tekfur Sarayı'nda, Şişehane girişine komşu ve kitabesine göre 1209/1794-95 tarihli olan ahşap sıbyan mektebi ise çok eskiden ortadan kalkmıştı. Cami sağlam bir halde duruyorken, bilinmez bir sebeple 1930'lu yıllarda terk olunarak yıkılmaya bırakılmış ve 1942-1943'te bütünüyle duvarları indirilerek, sadece

temel izleri kalmış, 1947'den sonra yerine bir gecekondu yapılmış, az sonra da caminin temelleri üstüne bir ev inşa edilmiş ise de, birkaç yıl sonra bu ev de yıktırılarak sadece duvarlarının alt kısmı kalmıştır. 1977'den itibaren vakıfların da yardımıyla Âdilşah Kadın Camii yeniden yapılmış ve ibadete açılmıştır. Bu restorasyonda genellikle eski görünüşüne uyulmakla beraber, minare nispetleri eskisine nazaran değişik olmuş, yan duvarında olan kitabesi, cami yıktırılırken kaldırılmış, fakat ihya edildikten sonra tekrar yerine konulmamıştır.

Hatice Sultan'ın mimar ve ressam A. İ. Melling (1763-1831) ile çok sıkı bir dostluğu olduğu ve Boğaziçi'nin Rumeli yakasındaki Neşetabad adlı yalısını onun yaptığı göz önünde tutulursa, camii de Melling'e projelendirmiş olabileceği düşünülür.

Âdilşah Kadın Camii, uzunlamasına dikdörtgen biçiminde, muntazam işlenmiş taş ve tuğla şeritler halinde yapılmıştı. Girişi mihrap karşısında değil yan cephededir. Kitabesi de bu cephede, yukarıda yer alan dizi pencereler hizasında idi. Caminin üstü kiremit kaplı ahşap bir çatı ile örtülmüştü. Dar bir son cemaat yeri üstünde kadınlar mah-feli vardı. Yıkılmadan önceki minaresi, benzeri örneklerden daha narin ve bilhassa petek kısmı bakımından uzun idi.

Bibi. Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, II, 116; S. Eyice, "İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri: II. Âdilşah Kadın (veya Şişehane) Camii", *TD*, XXVI (1972), 135-147; *Fatih Camileri*, 50.

SEMAVİ EYİCE

ÂDİLŞAH KADIN EFENDİ TÜRBEŞİ

bak. LALELİ KÜLLİYESİ

ADLIYE SARAYI

Sultanahmet Meydanı'nda, İbrahim Paşa Sarayı'nın arkasında yer alan adliye binası. Halen Sultanahmet Adliyesi.

Ayasofya'nın doğu cephesinin karşısında yer alan eski Adliye Sarayı'nın (bak. Darülfünun binası) 3-4 Aralık 1933 gecesini yanmasından sonra, İstanbul önemli bir adliye binasından yoksun kaldı. Mahkemeler Büyük Postane binasına taşındı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, önemli kamu yapıları büyük ölçüde başkent Ankara'nın gereksinimleri olarak görüldüğünden, Devlet en az bir on yıl boyunca İstanbul'da bu alanda yeni yatırım ve programlara girişmekten uzak durdu. Bu konuda ilk önemli hareketlenme 30'lu yıllarda başladı; bir yandan şehrin planlama çalışmalarına girilirken, öte yandan önemli kamu yapılarına ait projeler gündeme alındı.

Adliye Sarayı da bu projelerden birini oluşturuyordu. Konu ilk kez 1935'te güncelleştirilmiş ve o tarihte Cağaloğlu'nda, bugünkü Vilayetin karşısında tahsis edilen bir arsa üzerinde yapılması öngörülen bina için bir mimari proje yarışması açılmıştı. Yarışmayı mimar

Adliye Sarayı

Nazım Timuroğlu, 1993

Asım Kömürcüoğlu kazandı; ancak çalışmaların ilerlediği bir aşamada karar değiştirilerek, Adliye Sarayı'nın bugünkü yerinde, Sultanahmet'te İbrahim Paşa Sarayı'nın(->) yanındaki arsada yapılması kararlaştırıldı.

Adliye binasının nerede yapılacağı, projenin ilk gündeme geldiği andan itibaren hararetli tartışmalara yol açmıştı. En büyük tartışma İbrahim Paşa Sarayı'nın yıktırılması, binanın bu arsa üzerine yapılması fikri ileri sürüldüğünde patlak verdi. Yine de 1939'da sarayın bir bölümü yıktırıldı. İstimlakler yapıldı. Ancak, II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle çalışmalar durdu.

Savaş yıllarının getirdiği ekonomik durgunluk geçtikten sonra konu yeniden güncelleşti. 1949'da, adliye binası için proje yarışması yeniden gündeme geldi. Arsa yine aynıydı; yani Sultanahmet'te, İbrahim Paşa Sarayı yanı. Aradan geçen süre içinde değişen, daha çok mimari anlayış farklılıklarıydı. Savaş yıllarının egemen mimari ideolojisi olan nasyonalist akım (II. Milli Mimari Akımı) soluğunu yavaş yavaş tüketmeye başlıyor ve dünyanın gelişen liberal-enter-nasyonalist eğilimlerine paralel olarak, mimaride de modernist-rasyonalist anlayışlar yeniden yaygımlaşıyordu. Türk mimarlarının ve mimarlık ortamının da bu rüzgârdan etkilenmesi kaçınılmazdı ve Adliye Sarayı yarışması, değişimin en önemli göstergelerinden biri olarak tarihi yerini bulmuş oluyor, yarışma jürisinin bileşimi de bu eğilimi yansıtıyordu. O günlerin önemli rasyonalist mimarlarından birisi olan Dudok jüride yer almaktaydı. Yarışmayı kazanan proje dönemin önde gelen iki Türk mimarından ikisinin, Sedat Hakkı Eldem ile Emin Onat'ın imzasını taşıyordu.

Eldem-Onat ikilisinin projesi, XVI. yy'dan kalma Sinan yapısı İbrahim Paşa Sarayı'nın arkasında kalan ve Sultanahmet Meydanı eksenine paralel bir eksen üzerinde uzayan mahkemeler kitlesi ile, buna dik olarak Divanyolu Caddesi tarafında yer alan ve ana cephesi Sultanahmet Meydanı'na bakan savcılık-ağır ceza salonları ana bloğundan oluşuyordu. Proje bu özgün haliyle Sultanahmet Meydanı üzerinde ve meydanın batı cephesinde İbrahim Paşa Sarayı ile bü-

tünleşen anıtsal bir kompleks oluşturmayı tasarlıyordu. Nitekim, saraya bitişik Tapu ve Kadastro Müdürlüğü binasının da yıkılarak, yerinde vaktiyle yer alan ve özgün saray kompleksinin parçası olan 15. yy yapısının yeniden kurulması da öngörülmüştü.

Bu projenin ancak birinci bölümü, yani mahkemeler bloğu uygulandı. İkinci bloğun yer aldığı alanda 1958'de yapılan kazılarda, Bizans döneminden kalma önemli arkeolojik buluntular ortaya çıktı. Bunlar, Aya Eufemia Kilisesi, Lausos Sarayı Rotondası ve Trikdinyum yapısı ile Hipodrom tribünlerine ait kalıntılardı. Adliye Sarayı kompleksinin uygulanan ilk bölümünün (A ve B blokları) inşa edilmesinden ve arada proje mimarlarından Emin Onat'ın 1961'de ölmesinden sonra, Sedad Hakkı Eldem, arkeolojik buluntuları da dikkate alarak, bunların üstünü kısmen örten ve Adliye Sarayı'nın uygulanamayan bölümünü yine de inşa edebilmeyi öngören yeni bir proje geliştirdi. Ancak bu -bir ölçüde zorlama- proje de, Anıtlar Kuru-lu'nun olumlu kararına rağmen, uygulanma olanağı bulamadı.

Adliye Sarayı'nın Türkiye'nin çağdaş mimarlık ortamı içindeki önemi, bu öykünün ötesinde, 1949'da tasarlanan yapının özgün mimarisindeki kültürel-üslupsal tercihte aranmalıdır. Projenin uygulanan mahkemeler blokları bu tercihi en iyi biçimde yansıtmaktadır. Binanın uzun cephesini bir ucu açık avlucuklar-la bölen ve ana eksene dik kanatlardan oluşan bu yapı, bir yandan içinde yer aldığı çevrede nispeten daha küçük bir bina ölçeğine ulaşılmasına imkân verirken öte yandan da günün geçerli mimarlık eğilimleri arasında bir bireşim deneyimi olarak ortaya çıkmaktadır. Yapı parçalarının geniş saçakları, düşey kolon-pencere ritminin ve simetrik kurgusunun neoklasik düzeni, bir yandan eski milli mimari anlayışının bir uzantısı olarak ortaya çıkarken, taşıyıcı elemanların çıplak beton yüzeyleri, sade-rasyo-nalist çizgileri, dik açının egemenliği, geniş pencere yüzeylerinin yalın ve her türlü dekoratif-tarihi ayrıntıdan arınmış ifadesiyle bu yapı, Onat-Eldem ikilisinin ve özellikle Eldem'in sonraki uygulamalarında daha net biçimde ortaya ko-

ADNAN MENDERES BULVARI 86

87

AFİF PAŞA YALISI

yacakları ve 501i yılların Türk mimarları için yaygın üslubu oluşturacak olan enternasyonalist anlayışın habercisi oluyordu. 4.000 m2 alan üzerine yayılmış, ikisi yerin altında altı kattan oluşan bina İstanbul'da çeşitli ilçelerde çok sayıda adliyenin göreve başlamasından sonra, halen Sultanahmet Adliyesi olarak kullanılmaktadır.

ATILLA YÜCEL

ADNAN MENDERES BULVARI

bak. VATAN CADDESİ

AETİOS SARNICI

Fatih'ten Edirnekapı'ya giden ana caddenin sağında, Karagümrük semtinde bulunan ve Türk döneminde Çukurbos-tan olarak adlandırılan büyük su haznesi veya havuzu.

419 ve 425'te praefectus praetorio (şehir valisi) olduğu bilinen Aetios (Lat. Aetius) tarafından 421 yılında yaptırılmıştır. Ancak uzun süre, Karagümrük Çukurbostan'ın Aspar su havuzu olduğu sanılmış ve pek çok yayına öyle'ce geçmiştir. Schneider, eski kaynaklara dayanarak bu teşhisin inandırıcı olmadığını belirtmiştir. Trakya'dan şehre getirilen suların toplanarak, dağıtıldığı bir merkez havuzu olduğu anlaşılan bu yapı, sanıldığı gibi bir sarnıç değildir. Bu haznelerin şehrin kara tarafı surlarının önlerindeki hendeğin suyunu sağlayan depolar olduğu yolunda J. B. Papadopolos tarafından ortaya atılan hipotez de kabul görmemiştir. Daha Bizans çağında, artık içinde su toplanmayan bu kuru hazne, Türk döneminde bostan olarak kullanılmış, 1940'ta Vefa Stadı adıyla futbol sahası haline getirilmiştir.

İstanbul'un en yüksek yerinde oyulan bu çukurun uzunluğu 244 m, genişliği ise 85 m'dir. Derinliğinin 10-15 m kadar olduğu sanılmaktadır. Ancak dipte birikmiş olan kaim toprak tabakasından dolayı bu hususta kesin bir ölçüm yapılamamış, kanalların da izleri bulunamamıştır. Aralarında tuğladan hatıllar olan çevre duvarlarının kalınlığı ise 5 m'yi aşar. Osmanlı döneminde cadde tarafındaki duvarlarının üstünde rical konaklarının sı-

ralandığı bilinir. Bugün bu tarafı boştur. Fakat Haliç tarafındaki duvarının üstünde yapılan konutların hoş bir görüntüye sahip oldukları söylenemez.

Bibi. Strzygawski - Forchheimer, *Byzan-tinischen Wasserbehälter*, 48-49; X. A., Side-rides, "Ai en Konstantinoupolie kinsternai tu Aetiu kai tu Asparos", *Hellenikos Filologikos Syttogos*, XXIX (1907), s. 249-264; J. B. Papadopolos, *Leş cite mes â del ouvert et les fosses des murailles de Byzance*, ist, 1919; A. M. Schneider, "Die Zisterne des Aspar", *Byzanz*, 30-31; R. Janin, "Etüde de topographie byzantine: les citernes d'Aetius, d'Aspar et de Bonus", *Revue des Etudes Byzantines*, I. (1943), S. 89-101; ay, *Constantinople byzantine*, 204-205; Müller-Wiener, *Bild-lexikon*, 278.

AEET YOLA CAMİİ

bak. LEVENT CAMİİ

AFGANÎLER TEKKESİ

Üsküdar'da, Çavuşdere Caddesi'nde, Çinili Cami yanındadır.

1792 yılında inşa edilmiştir. 19. yy'da tamirler geçirmiş olduğu anlaşılan tekke 1925'ten sonra bir süre daha, az sayıda dervişi barındırmış, 1942'de binalarının çoğu yıktırılarak cümle kapısı üzerinde bulunan kitabesi Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi'ne (Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi) nakledilmiştir.

Hac yolculuğu için İstanbul'a uğrayan Orta Asyalı Türk ve Özbek dervişlerin geçici barınmalarını karşılamak amacıyla kurulan tekke, bu temel özelliği nedeniyle şehirdeki diğer tarikat yapılarından ayrılmaktadır. Tekkeye adını veren dervişlerin, Afganistan kökenli oldukları ya da Orta Asya'dan çıkıp Afganistan yoluyla İstanbul'a geldikleri var-sayılabılır. Diğer yandan, Bandırmalıza-de Ahmed Münib Efendi, tekkenin adını "Hindîler Tekkesi" olarak kaydetmektedir. Burada kullanılan "Hindî" terimi, ayrıca tekkenin, Hindistan'a yerleşmiş ya da bu ülkeden gelmiş Türkleri de barındırmış olabileceğini göstermektedir.

Tekkenin kurucusu ve ilk postnişini, Horasanlı Nakşibendî şeyhi Ahmed Nâ-sır-ı Afganî'dir (ö. 1795). Kendisinden

Aetios Sarmcı'mn bulunduğu yer bugün Vefa Stadı olarak kullanılıyor. *Erkin Eniroğlu, 1988*

Afganîler Tekkesi meşrutası. *Ekrem Işın, 1991*

sonra gelen diğer şeyhler de "Afganî" lakabıyla anılmışlardır. Bilinen son postnişini, Resul Mustafa Hüseyin Efen-di'dir (ö. 1903).

Afganîler Tekkesi, İstanbul'daki Nak-şî tekkeleri içinde, yalnızca bekâr (mü-cerred) dervişlerin devam ettikleri bir merkez olma özelliğini taşımıştır. Bu açıdan tipik bir "kalenderhane"dir. Tekkeye ait kitabede bu özellik şöyle belirtilmiştir: *Barekallâh bu kalenderhane / vakfolundu mücerred Efgane / şeyh-i kalenderi mücerred ola / ide it'am bulunan ihvâne.*

İstanbul'a Emir Buharî ile birlikte 16. yy'da yerleşmiş olan Nakşîbendîlerin, daha sonra Orta Asya'dan gelen ve Kalenden geleneklerine sahip derviş zümrelerinden farklı bir tasavvuf kültürünü yaygınlaştırdıkları bilinmektedir. Bu grubu meydana getiren dervişler İstanbul'da Eyüp Kalenderhanesi'nde, Üsküdar'da Haydar Taşkendî Tekkesi ile Özbekler Tekkesi'nde ve Kadırga'da Buhara Tek-kesi'nde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Afganîler Tekkesi ise Nakşibendîliğin Müceddidiye ve Halidiye kollarından bağımsız, daha çok Orta Asya kökenli klasik Nakşîlik anlayışını temsil etmiş, İstanbul'daki Özbek ve

Hindî tekkeleriyle olduğu kadar kalenderhanelerle de yakın kültürel ilişkide bulunmuştur.

Bibi. Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 15; Ergin, *İmaret Sistemi*, 33-34; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 76; T. Zarcone, "Histoire et croyances des derviches Turkestanais et Indiens a istanbul", *Anatolia Modema*, II, (1990), s. 160-164.

THIERRY ZARCONE

Mimari

Afganîler Tekkesi'nin mimari programı oldukça geniş tutulmuş, tekkeyi meydana getiren bölümlerin konumu ve tasarımı seyyah dervişlerin konaklama ihtiyaçları doğrultusunda biçimlendirilmiştir. Ufak boyutlu olduğu bilinen ahşap mescit-tevhidhane ortadan kalkmış imaret niteliğindeki mutfak-kiler-taamhane grubundan ve arsanın kuzey sınırı boyunca sıralanan derviş hücrelerinden geriye aıncak duvar ve ocak kalıntıları günümüze gelebilmiştir.

Moloz taş örgülü ihata duvarının kuşattığı geniş ve ağaçlı bahçeye, güney yönünde bulunan, barok üslupta bir kemerin taçlandığı cümle kapısından girilir. Bahçenin güneybatı köşesinde, 19. yy'da yenilendiği anlaşılan, kagir bir bodrum üzerine oturan iki katlı ahşap şeyh meşrutasının üst katı payandalı çıkmalarla donatılmıştır. Cümle kapısından girildiğinde sağda, hazirenin gerisinde moloz taş örgülü su haznesi ile bunun duvarı üzerinde beyaz mermerden yapılma ufak bir çeşme yer almaktadır.

Tekkenin ayakta kalabilmiş en önemli bölümü, bahçenin ortasında, moloz taş örgülü ve ahşap hatıllı bir set duvarının üzerinde yükselen, ahşap selamlık köşküdür. Dikdörtgen planlı, tek katlı ve tek hacimli olan köşkün iskeletli duvarları dışarıdan kaplama tahtaları, içerden bağdadi sıva ile teşhiz edilmiş, tekke terminolojisinde "şeyh odası" olarak adlandırılan bu köşk ufak boyutlu bir divanhane gibi tasarlanmıştır. Mekânın ortasında zemini renkli taş süslemeyle kaplı kare planlı ve havuzlu bir sofa, bunun doğu ve batı yönlerinde, ahşap zemini bir seki ile yükseltilmiş ve sedirlerle donatılmış, eyvan niteliğinde birer bölüm bulunmaktadır. Dikdörtgen pencerelerin sıralandığı cephelerin sadeliği ile iç mekân, özellikle havuzlu sofada yoğunlaşan göz alıcı süslemeler ilginç bir tezat teşkil etmektedir. Sofanın merkezindeki sekizgen havuzun, minyatür köşk görünümü arz eden, şebekeli, zarif fiskiyesi Lale Devri üslubunu yansıtmakta ve tekleden daha eski tarihli bir yapıya ait olduğu anlaşılmaktadır. Havuzdan geriye kalan satıh, mermer çubuklarla dörtgenlere bölünmüş, bunların içi renkli taş parçalarından müteşekkil, geometrik desenli mozaiklerle doldurulmuştur. Sultan Ahmed Camii'nin pencere içlerinde ve hünkâr mahfili duvarlarındaki taş mozaiklerle büyük benzerlik gösteren ve Anadolu'dan ziyade Suriye veya Mısır kökenli Memluk etkilerine

bağlanan bu süslemeli sathın, tekkenin yerinde bulunan daha eski bir köşkten geriye kalmış olması çok muhtemel görünmektedir.

Bibi. *Asitâne*, 18; Osman Bey, *Mecmua-i Ce-vâmi*, H, 58-59; Raif, *Mtr'at*, 131; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, II, 88-94; Behçetî İsmail Hakkı el-Üsküdarî, *Merâkid-i Mu 'tebere-i Üsküdar*, yay. B. N. Şehsuvaroğlu, İst. 1976, s. 55, 72; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 420.

M. BAHA TANMAN

AFİF PAŞA YALISI

İstinye-Yeniköy sahil yolu ile Boğaziçi arasında uzanan eğimli bir arazide yer alır.

Levazıma! Reisi ve Birinci Ferik Ahmed Afif Paşa (1852-1920) tarafından, dönemin ünlü mimarı Alexandre Vallau-ry'ye(-t) yaptırılmıştır.

Tapuya, Sarıyer, 57 pafta, 230 ada, 21 parsel (eski 7 parsel) ile kayıtlıdır.

Yalının giriş kısmının bulunduğu düzlükte yer alan Osman Reis Camii

Afif Paşa Yalısı

Oğuz Ceylan

de(-0 Afif Paşa tarafından A. Vallau-ry'ye ihya ettirilmiştir.

Setli bahçe geçildikten sonra yalı ve günümüzde ifraz edilerek ayrı parsel haline dönüşmüş olan kayıkhanenin yer aldığı rıhtım platosuna inilmektedir.

Yalı bir zemin, iki normal ve bir çatı katı olmak üzere toplam dört katlıdır. Esas girişler sağ ve sol yan cephelerde düzenlenen üç kollu merdivenler ile sağlanmıştır. Kara tarafı cephesinde sadece servis merdivenlerine açılan ve bahçe ile zemin katın bağlantısını sağlayan servis girişleri mevcuttur.

Plan düzeni ve cephe sistemi, denize dik bir eksene göre simetrik anlayışla kurulmuştur. Yalının deniz cephesinin dar, kara cephesinin daha geniş oluşunun nedeni, yalının her odasından deniz manzarasının görülebilme kaygısıdır. Plan kurgusundaki bu bilinçli davranış cephelere de yansır ve her mimari bölünme cepheye taşarak kendini belli eder. Dış merdiven akslarının ve simetri ekseninin kesim noktasında yer alan ana merdiven sadece iki katı birbirine bağlar. Deniz cephesinde yer alan köşe odaların 45 derecelik küçük çıkmalar halinde denize doğru yönelmeleri, mimari planlamada ilginç bir özellik olarak karşımıza çıkar. Vallaury bu çıkmaları deniz cephesinde yer alan kuleler ile

vurgulamış, yan cephe dengesini sağlayabilmek için ise kara tarafına iki kule daha ilave etmiştir. Çatı görünümü bu kulelere ilave edilen aynı tarzda düzenlenmiş bacalar ile (çatı formunu yok edercesine) gayet zengin bir hal almıştır.

Deniz cephesinin olağanüstü hareketli (özellikle kuleler ve dalgalanan saçaklar) görünümüne karşılık, diğer üç cephe olabildiğince sade tutulmaya

çalışılmıştır. Vallaury yapılarının giriş cephelerinin anıtsal görünümüne karşılık Afif Paşa Yalısı'nda deniz cephesinin ağırlık kazanması ilginç bir özellik olarak karşımıza çıkar. Ayrıca Vallaury yapılarının karakteristik bir özelliği olarak beliren ve ahşap panolar ile desteklenen cephe bölünmelerinde oluşturulan üç açıklıklı mimari çözümler Afif Paşa Yalısı'nda da kullanım alanı bulur.

İç mekân tavan süslemelerinde, özellikle birinci ve ikinci katlarda muşamba üzeri alçı ve altın varaklı kalem işleri mevcuttur. Yan duvarlar ise, sistematik bir şekilde panolar halinde kalem işleri ile düzenlenmiştir.

Barok mimaride süsleme unsuru olarak kullanılan bu tür panolar Afif Paşa Yalısı'nda Doğu kökenli unsurlar ile birleştirilerek uygulanmıştır. Ayrıca kara cephesindeki odaların tavan motiflerinde rokoko tarzı süslemenin izleri görülür.

AFİFE HATUN TEKKESİ

89

AGACHE, ALFRED

Afif Paşa Yalısı merdiven holü. *Oğuz Ceylan*

Seçmecî tarzın bir ürünü olan Afif Paşa Yalısı'nda Doğu ve Batı mimarisinin unsurlarından olan soğan kubbe ve dalgalanan saçaklar bir arada kullanılmıştır. Ayrıca 19. yy'ın ikinci yarısında kagir Osmanlı mimarisinde görülen motifler, Afif Paşa Yalısı'nda bu kez ahşap panolarda tekrar karşımıza çıkar.

OĞUZ CEYLAN

AFİFE HATUN TEKKESİ

Eyüp İlçesi'nde, Nişanca Mahallesi'nde, Balcı Yokuşu üzerinde bulunmaktadır.

Tanzimat devri sefirlerinden Meh-med Abdünnafi Efendi (ö. 1857) tarafından, 1844'te, annesi Afife Hatun (ö. 1834) adına tesis edilmiştir. Paris ve Viyana sefirliklerinde bulunmuş olan şair, hattat, mevlevî-meşreb bir kimse olarak tanınan M. Abdünnafi Efendi, Mevlânâ neslinden Yahya Çelebi'nin oğlu "Koca Derviş" lakaplı, Şehreminli hattat Hacı Mustafa Efendi'nin (ö. 1826) oğludur.

Afife Hatun Tekkesi'nin, Orta Asya'dan ve özellikle Nakşibendîliğin merkezi Özbekistan'dan İstanbul'a gelen seyyah ve bekâr Nakşibendî dervişlerine (vakfiyedeki tabirle "kalenderân-ı Özbekiyyeye") barınak olmak üzere inşa edildiği, yakınında, daha önce (1733'te) aynı amaçla tesis edilmiş Ka-lenderhane (Özbekler) Tekkesi'ne bağlı, küçük kapsamlı bir zaviye olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim yapıda tevhid-hane bölümü bulunmamakta, burada bir müddet ikamet eden dervişlerin Ka-lenderhane Tekkesi'nde cuma günleri icra edilen ayinlere katıldıkları bilinmektedir, *istanbul Kültür ve Sanat An-*

siklopedisi'ndeki maddede verilen vakfiye özetinde, meşihatın "...Lâlîzade Ab-dülbâki Efendi merhumun Kalenderha-ne Tekkesi şeyhi Mehmed Efendi'ye ihalesinin ve hîn-i Özbekiyyeden bir

kimse uhdesine tevcihinin" şart koşulmuş olması, iki tekke arasındaki bağımlılığı pekiştirmektedir. Aynı maddede, baninin neslinden gelen ve devlet ricalinden olan (Gümrük Nazırı Mahmud Akif Bey ile Rüsumat Nazırı ve Trablus-garb Valisi Ahmed Esad Bey) birtakım şeyhlerden söz edilmekteyse de bu kişilerin, üstlenmiş oldukları resmi görevlerle tekke şeyhliğini -en azından fiilen-beraberce yürütebilmeleri pek görülmuş şeylerden değildir. Nitekim yine aynı maddede, R. 1341/1925 tarihli *Esâ-mi-i Tekâyâ Defterinden* "...Şeyh-i hâzırı: Hasan Efendi niyâbetiyle evlâdı-ı vâkıftan sagir Mes'ud Necati Efendi" kaydı nakledilmekte, bani M. Abdünnafî Efendi'nin neslinden gelen bu şahısların Afife Hatun Tekkesi'nin şeyhliğini sembolik düzeyde, "niyâbeten" üstlendikleri anlaşılmaktadır.

Tekkenin, 19. yy'ın ikinci yarısında bazı onarımlar geçirdiği, kısmen ahşap olan yapısının yenilendiği belli olmaktadır. Kapatıldıktan sonra bakımsız kalan bina, kısmen son şeyhin ailesi, kısmen Vakıflar İdaresi'nin kiracıları tarafından mesken olarak kullanılmış, bu dönemde, 1950'den sonra, bütünüyle ahşap olan batı kanadı ortadan kalkmış, geriye kalan kısım da oldukça harap bir durumda günümüze ulaşabilmiştir.

Düzgün olmayan planlı, iki katlı ve büyük kısmı kagir olan tekkenin duvarları moloz taşla örülmüş, özensiz örgünün içine yer yer tuğla hatıllar yerleştirilmiş, cümle kapısı ile pencerelerin çoğu tuğladan, basık hafifletme kemerleri ile donatılmıştır. Ahşap bölümlerde ise duvarlar içerden bağdadi sıva, dışardan ahşap kaplama ile oluşturulmuş, yapıyı örten çatı alaturka kiremitlerle kaplanmıştır.

Cümle kapısı, Balcı Yokuşu üzerindeki kuzey cephesindedir. Beyaz mermerden yontulmuş sövelerin kuşattığı dikdörtgen açıklığın üzerine aynı malzemeden mamul, enine dikdörtgen bir kitabe levhası yerleştirilmiştir. Levhanın ortasında, çelik kalemle tıraşlanmış bir yüzey fark edilir. Burada bulunduğu anlaşılan inşa kitabesinin, tekkelerin kapatıldığı 1925'ten veya harf devriminin yapıldığı 1928'den sonra kazındığı tah-

Afife Hatun Tekkesi

22 Şubat 1950

LAM, Encümen Arşivi, II, no. 5573

min edilebilir. Kitabe, iki yandan, ortalarında birer rozetin bulunduğu pilastr-larla kuşatılmış, üst sınırı bir silme ile belirtilmiştir. Silmenin üstünde, çam kozalağı biçiminde kabartmaların arasında, günümüzde mevcut olmayan, yuvarlak ya da beyzi bir madalyonun kaidesi görülmektedir.

Bu madalyonda, Abdülmecid tuğrası, tarikat pirinin adı, Nakşibendî tacı kabartması ya da dini nitelikte bir ibarenin bulunduğu tahmin edilebilir.

Tekke binası, mesken olarak kullanılmaya başladığı 1925'ten bu yana özgün taksimatım büyük ölçüde kaybetmiştir. Her iki katta da, birbiriyle bağlantılı, farklı boyutlarda mekânlar mevcuttur. Üst katta bulunan en geniş mekânın, "şeyh odası" türünden, sohbetlere tahsis edilmiş bir bölüm olması muhtemeldir. Güneydeki çıkıntının altında, Kırkçeşme suyunun depolandığı hazne olduğu söylenen, duvarları sağır bir bölme yer almaktadır. Afife Hatun Tekkesi'nin cephelerinde, geç devre ait ahşap istanbul tekkelerinin cephelerinde gözlenen ve bu yapıları meskenlere yaklaştıran hareketlilik teşhis edilememekte, söz konusu bina, dış görünüşüyle, III. Selim ve II. Mahmud devirlerinde inşa edilmiş karakolhane veya ambar türünden yapıları andırmaktadır. **Bibi**, Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 15; Akakuş, *Eyyûb Sultan*, 314; *UÇSA*, I, 291-292.

M. BAHA TANMAN

AFİFE JALE

(1902, İstanbul - 24 Temmuz 1941, istanbul) Sahneye çıkan ve polis takibatına uğrayan ilk Müslüman Türk kadın tiyatro oyuncusu. Hekim Said Paşa'nın torunu, Hidâyet Bey adında bir zatın kızıdır. İstanbul Kız Sanayi Mektebi'nde okudu. I. Dünya Savaşı yıllarında erkek nüfus cepheye sevk edilmiş, kadınlar devlet dairelerinde, okullarda, fabrikalarda çalışmaya başlamışlardı. II. Meşru-tiyet'in gündeme getirdiği eşitlik ya da o günkü deyişle "musavat-ı tamme" ilkesi ve iktisadi zaruretlerin doğurduğu serbestiyet ortamında kadınların da erkekler gibi sahneye çıkabilecekleri düşünüldü. Afife Darülbedayi'ye alınan ilk Müslüman kızlarından biriydi. 10 Kasım 1918'de Behire, Memduha, Beyza, Refika ile birlikte Darülbedayi'ye girdi. Ardından 500 kuruş aylıkla "mülâzım artistliğe" tayin edildi. İmtihan parçası Tahsin Nahid'in Fransızcadan adapte etmiş olduğu *Rakibe* oyunundaki Leyla rolü idi. Aynı gün Refika da 600 kuruş aylıkla ikinci suflör tayin olundu. Afife bir yıl provalara katıldı, ama halkın karşısına çıkarılmadı. Kırgın olarak Darülbedayi'den ayrıldı.

Eylül 1919'da Reşad Rıdvan'm(-*) adapte etmiş olduğu *Tatlı Sır* piyesi sahnelenirken Perihan adlı Türk kızı küçük bir role çıkarılmıştı. Perihan 1920'nin ilk aylarında oynanan *Üvey Kardeşler* piyesinde de rol almıştı. Ama Perihan'ın san-

Afifejale

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

he hayatı sürmedi. Aynı yıl sonbaharda Hüseyin Suat'ın (Yalçın) *Yamalar* adlı oyunu Kadıköy'deki Apollon Tiyatro-su'nda tekrar repertuvara alındı. Bu

oyunda Emel rolünü daha önce Eliza Binemeciyan oynamıştı. Ancak o sıralarda Eliza Binemeciyan Darülbedayi'den ayrılmış ve yurtdışına gitmişti. Darülbe-dayi kadrosunda bu role uygun kimse bulunamadı. Dışardan birine rol verilmesi düşünüldü. Bir yıl Darülbedayi'ye gelip gitmiş Afife akla geldi.

Afife öneriyi sevinçle karşıladı ve Emel rolünü üstlendi. Rol dağıtımında Afife adı kullanılmadı. Sahneye Jale takma adıyla çıktı. Sonraki yıllarda da sahnede bir süre Jale adını kullandı. İkinci hafta P. Wolff tan Reşad Rıdvan'ın adapte ettiği *Tatlı Sır* oyunu sahneleniyordu. Birinci perdesinin sonunda o günün emniyet amiri olan Kadıköy merkez memurunun emriyle tiyatro basıldı ve Afife tutuklanmak istendi. Müslüman kadının sahneye çıkmasına cevaz verilmiyordu. Afife makine dairesinden kaçmayı becerdi. Ertesi hafta, İbnürrefik Ahmed Nuri'nin (Sekizinci) Maupas-sant'tan adapte ettiği *Odahk'ı* oynarken sahneyi yine polisler sardı. Afife, yine makine dairesinden kaçırılarak Apollon Tiyatrosu sahibi Sireç'in evine götürüldü. Ancak bir süre sonra Darülbedayi'ye giderken Kadıköy İskelesi'nde polis memurlarınca yakalandı ve karakolda nasihat edilerek serbest bırakıldı.

Afife'nin sahneye çıkmakla suçlanması başlangıçta yerel amirin işgüzarlığıydı. O zamanki ceza kanununda "adab-ı îslamiyeye mugayir hareket etmek" suçtu. Kadıköy emniyet amiri bir Müslüman-Türk kadınının sahneye çıkmasını islam adabına aykırı saymış ve Afife'nin peşine düşmüştü. Nitekim bir süre sonra Kadıköy merkez memuru değişti ve Afife bir süre Apollon Tiyat-rosu'nda oyunlara devam etti. Ancak bu kez de şehremaneti Afife'nin peşine düştü. Darülbedayi yönetim kurulu başkanlığına gelen 27 Şubat 1921 günlü ya-

zıda Müslüman kadınların sahneye çıkarılmaması emrediliyordu. Yönetim kuruluna bir süre sonra gelen ikinci bir yazıda bu kez Afife Jale ismen belirtilerek temsil heyetinden çıkarılması emrediliyordu. Yönetim kurulu bu emri yerine getirdi ve 8 Mart 1921 tarihli toplantısında Afife Jale'yi Darülbedayi kadrosundan çıkardı.

Afife, Darülbedayi'den ayrıldıktan sonra Burhaneddin (Tepsi) Kumpanya-sı'na girdi. Kadıköy'de Apollon Tiyatro-su'nda, Tepebaşı Tiyatrosu'nda, Beyoğlu'nda Varyete Tiyatrosu'nda bu kumpanya ile sahneye çıktı. Afife'nin aracılığıyla Seniye adlı bir başka Türk kadını daha Burhaneddin Kumpanyası'na katıldı. Bu arada Burhaneddin de Üçüncü Şube'ye çağrıldı ve kendisine Türk hanımlarını sahneye çıkarmaması söylendi. İngiliz işgal polisi de aynı emri tekrarlardı. Ancak, Burhaneddin fakirler yararına oynayacağım söyleyerek Fransızların himayesine girdi ve Afife'nin de rol aldığı *Napoleon Bonaparte* piyesini sahneye koydu. Bir yandan Fransız polisi tiyatroyu koruma altına almıştı; öte yandan Osmanlı zabıtası dışarıda tiyatronun kapısı önünde bekliyordu.

Burhaneddin'in Türkiye'den ayrılması üzerine Afife Jale İbnürrefik Ahmed Nuri Bey'in kurduğu Yeni Tiyatro Heyeti ile Kadıköy'de temsiller verdi. Milli güçlerin İstanbul'a girişi üzerine Sadi Bey'in kurduğu Milli Sahne Topluluğu'na katıldı ve uzun süre bu toplulukla Ankara'da ve başka Anadolu kentlerinde turneye çıktı.

Afife Jale'nin tiyatro hayatı daha çok Anadolu'da geçti. Cumhuriyet dönemi sahne hayatı kısa sürdü. Sahne hayatından çekildikten sonraki yılları ruhen ve bedenen ağır hastalıklarla geçti. Uyuşturucu müptelası oldu ve İstanbul'da Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hasta-hanesi'nde öldü.

Afife Jale'nin hayatı Şahin Kaygun'un bir filmine ve Nezihe Araz'ın bir tiyatro eserine konu oldu.

Bibi. And, *Meşrutiyet*; (Sevengil), *Türk Tiyatrosu*, I; Sevengil, *Meşrutiyet*.

ZAFER TOPRAK

AFRİKA PASAJI

Beyoğlu'nda Büyük ve Küçük Parmak-kapı sokakları arasında yer alır.

Anadolu ve Rumeli pasajları gibi Ra-gıb Paşa'nın mülkü olan bina, bu iki pasajdan sonra yapılmıştır. Girişte yer alan dükkânlar üstünde yükselen altı kat, yapının bütününe algılamayı oldukça güçleştirir. Ön cephe Büyük Par-makkapı Sokağı'na bakar. Kitle olarak geniş ve yüksek yapı, dar sokağa egemen olan bir perspektif verir.

Günümüzde yapı, pasaj olarak iki sokağı birbirine bağlama işlevi dışında kullanılmamaktadır. Özellikle, arka cepheye açılan apartman bölümü kullanılmaz durumdadır. Arka cephe, yani konutlara ayrılmış bölüm, ön cepheyle

karşılaştırılamayacak kadar simetrik ve sadedir. Üslup olarak neoklasik döneme yaklaşmasına rağmen İstiklal Caddesi üzerindeki çok sayıdaki örnekten daha az süslü ve tek parçadır. Yapıda birinci kat pencereleri dışında kalan pencereler birer balkonla dışarı açılır. Yapının iki yanında, üç taraflı birer çıkma görülür. Onlar da pencerelerle dışa açılmıştır. Öne çıkan bu bölümlerin arasında kalan bölümün her katında dörder pencere yer alır. Yuvarlak kemerli birinci kat pencereleri dışında tüm katlarda dikdörtgen çerçeve kullanılmıştır. Yapıda arka cephenin ön cepheye oranla çok daha düz ve sade olduğu görülür.

Afrika Pasajı'nın ön cephesinden bir görünüm.

Nazım Timuroğlu

Yapıldığı yıllarda, pasajda faaliyet gösteren kuaför Dimitri Olendezos, ayakkabıcı Onnik Papazyan, ayakkabıcı Garbis Minasyan, ütücü ve temizlemeci Yani Çobanoğlu ve matbaacı F. Car-yan'ın isimleri saptanmıştır.

Pasajın içindeki 60 daireli apartmanda dönemin seçkin aileleri oturmaktaydı. 1920'de bina sakinlerinin cemaatlere göre dağılımı ise 34 Rum, 11 Levanten, 7

Ermeni, 3 Yahudi ve 2 Müslüman ailesi olarak saptanmıştır.

PELİN AYKUT

AGACHE, ALFRED

(1875, Tours - 1959, Paris) Fransız mimar ve şehir plancısı. Paris ve Kuzey Fransa'da çok sayıda mimari uygulama gerçekleştirdi. 1903'te Avustralya'nın yeni federal başkenti olacak Canberra şehrinin planlanması için açılan uluslararası yarışmada birincilik ödülünü kazandı. Bu başarının ardından ağırlıklı olarak kent planlamasına yöneldi. Fransa'da Dunquerque şehrinin planlaması, 1930'da görevlendirildiği, kendisine bu-

AGÂH EFENDİ

90

91

AĞA HAMAMI

yük ün sağlayan ve İstanbul'a çağrılmasında da etkili olan Rio de Janeiro planlama çalışması ile 1945'te, Nijerya'da In-ter-Lagos şehir planları önemli çalışmaları arasında yer almaktadır. Bunların dışında, pek çok planlama ve kentsel düzenleme çalışması gerçekleştirdi, birçok çalışmada yer aldı. Fransız Şehirciler Bir-liği'ni kurdu, istanbul'a davet edildiğinde bu birliğin ikinci başkanıydı.

1933'te İstanbul için bir plan hazırlanması amacıyla açılan uluslararası sınırlı yarışmaya Fransız plancı Lambert ve Alman plancı Elgöztz'le birlikte davet edildi. Temmuz 1933'te İstanbul'da bir ay kalarak hazırladığı raporunda İstanbul'un kent içi ve dış dünya ile olan ulaşım ilişkilerine özel bir önem vermiştir. Şehir içinde süratli ulaşımı sağlayacak yeni yollar açılması, tarihi yanmada ile Şişli arasında Halic'i yer altından geçen bir metro inşa edilmesi, şehir içinde tramvay yerine otobüs kullanımının yaygınlaştırılması, Sirkeci tren garının şehrin başka bir yerine taşınması, bir şehir otogarı inşası. Halic'in içlerine doğru yeni bir liman oluşturulması ve havaalanına önem verilmesi bu çalışmada Agache'ın önemle üzerinde durduğu konuları oluşturur.

Dönemin genel kent planlaması anlayışına uygun şekilde, İstanbul için yeni ulaşım teknolojilerinin ağırlık taşıdığı oldukça kapsamlı bir modernleşme programı teklif eden Agache'ın en dikkate değer önerilerinden birisi de İstanbul için bir zoning (farklı kullanım ve yapılaşma türlerine göre bölgeleme) planı oluşturulmasıdır. Önerilerinin genel hatlarıyla İstanbul'u bir ticaret ve uluslararası transit merkezine dönüştürmeye yönelik olduğunu söylemek mümkündür. Sonuçta Elgöztz'ün kazandığı yarışmada Agache'ın önerileri bir bütün olarak, İstanbul için o yıllarda gerçekleştirilmesi pek mümkün olmayan, oldukça pahalı, uzun süreli

ve kapsamlı bir inşaat programı öngördüğünden jüri tarafından kabul edilmemiştir. Daha sonra, ortaya çıkan tüm önerilerin yetersiz bulunarak uygulamaya aktarılmadığı bu yarışmayla birlikte Agache'ın İstanbul'la olan kısa süreli ilişkisi de sona ermiştir. Agache'ın İstanbul'a ilişkin görüş ve önerileri 1934'te İstanbul Belediyesi tarafından *Büyük İstanbul Tanzim ve imar Programı* adı altında bir kitapçık olarak yayımlanmıştır.

MEHMET RIFAT AKBULUT

AGÂH EFENDİ

(31 Mart 1832, İstanbul - Aralık 1885, Atina, Yunanistan) Gazeteci ve devlet adamı.

Babası Yozgatlı Çapanoğullarından Ömer Hulusi Efendi'dir. 1842'de girdiği Tıbbiye Mektebi'nin hazırlık bölümünde yedi yıl okudu ve Fransızca öğrendi. 1849'da Babiâli Tercüme Odası'na girdi. 1852'de, Rıfat Velîyüddin Paşa ile birlik-

Agâh Efendi Atina'da elçiyken, 1885. *Gazanfer Erim*

te .elçilik kâtibi olarak Paris'e gitti. Sonra sırasıyla, İstanbul karantinası müdür muavinliği, Rumeli ordu başmütercimli-ği, Hersek Eyaleti meclisi geçici başkan vekilliği, Mostar'da mutasarrıf vekilliği ve askeri komisyon başkan vekilliği yaptı.

Agâh Efendi İstanbul'a döndükten sonra 1860'ta Türkçe ilk özel gazete olan *Tercüman-ı Ahval*'!(->) çıkardı. 1861'de posta nazırlığı sırasında posta sistemini modernleştirdi ve 1862'de Osmanlı Devleti'nde ilk kez posta pulu kullanılmasını sağladı. 1864'te Vapurlar ve Ereğli Kömür Madenleri nazırlığı yaptı. 1865'te Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) üyeliğine getirildi.

Mayıs 1867'de yakın arkadaşları, Namık Kemal ile Ziya Bey (sonraları Ziya Paşa), yönetimin muhalif aydınlarla baskılarını artırması karşısında Paris'e kaçtılar. Agâh Efendi'nin de görevine son verildi. Bunun üzerine, arkadaşları Ali Su-avi ile birlikte Agâh Efendi de Paris'e gitti. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin en önemli şahsiyetlerinden olan bu dörtlü "hürriyetin dört rüknü" diye anılırdı.

Agâh Efendi, bu dönemde, Jön Türkler tarafından Paris'te yayımlanan *Muhbir* ve Londra'da çıkarılan *Hürriyet* gazetelerinde çalıştı. 1871'de en çok muhalefet ettikleri kişi olan Ali Paşa'nın ölümü üzerine İstanbul'a döndü ve önce İzmit mutasarrıflığına, V. Murad'ın tahta çıkışıyla da (Haziran 1876) Şûra-yı Devlet (Danıştay) üyeliğine atandı. Ama II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından sonra 1877'de önce Bursa'ya sonra da Ankara'ya sürüldü. Agâh Efendi, yedi yıla yakın kaldığı Ankara'da çiftçilikle uğraştı.

II. Abdülhamid 1884'te Agâh Efendi'yi bağışladı ve önce Rodos sonra da Midilli mutasarrıflıklarına atadı. 1885'te elçi olarak Atina'ya gittiyse de kısa bir süre sonra burada öldü. Kabri İstanbul'da II. Mahmud türbesi

haziresindedir. Bibi. S. iskit, *Hususi İlk Türkçe Gazetemiz "Tercümaniahval" ve Agâh Efendi*, Ankara,

1937.

AYŞE HÜR

AGALLIANOS, TEODOROS

(yak. 1400, Konstantinopolis - Ekim 1474'ten önce, İstanbul) Bizanslı yazar ve din adamı. Medeialı Teofanes olarak da tanınır.

1425'te diyakon, 1437-1440 ve 1443-1454 yıllarında hieromnemon olarak Konstantinopolis patrikliğinde görev yaptı. Bizans ve Roma kiliselerinin birleşmesi karşıtı fikir ve faaliyetleri nedeniyle 1440-1443 yıllarında kilisedeki görevinden uzaklaştırıldı. Konstantinopolis'in fethi sırasında Osmanlılara esir düştü. 1454'te serbest bırakılınca İstanbul'da Grek-Ortodoks kilisesindeki görevine geri döndü. Gennadios Sholari-os'un yakın dostu olan Agallianos, o-nun patrikliği döneminde megas char-tophylox (1454) ve sonra megas oiko-nomos (1466) rütbelerine yükseldi. Ancak aynı dönemde kilise içinde Sholari-os'a düşman güçlü bir fraksiyon tarafından iki kez görevinden alındı. 1468'de Medeia'ya metropolit tayin edildi ve adını orada Teofanes olarak değiştirdi.

Agallianos'un çeşitli eserleri arasında İstanbul tarihi açısından en önemlilerinden biri, 13 Eylül 1452'de kaleme aldığı, Osmanlı fethinin hemen öncesinde Bizans başkentinin fiziki yapısını ve kent halkının manevi durumunu tasvir eden kısa bir rapordur. Kiliselerin birleşmesine karşı görüşlerinin etkisiyle Batı'dan askeri ve parasal destek gönderilmediğinin özellikle vurgulandığı bu metin, tüm taraflılığına rağmen, Bizans başkentinde fetih arifesinde hüküm süren genel atmosferi bir görgü tanığının kaleminden aktarması açısından değerlidir. Ayrıca Agallianos'un 1463'te yazdığı ve o güne dek güttüğü dini siyasetin müdafaasını içeren iki başka metin (logos), Osmanlı fethini takip eden ilk on yılda Grek-Ortodoks kilisesindeki iç çekişmelerle, o dönemin patrikleri hakkında verdiği bilgiler açısından önemlidir. **Bibi.** Ch. G. Patrinoles, *Ho Theodoros Agallianos kai hoi anekdotoi logoi autou*, Atina, 1966; C. J. G. Turner, "Notes on the Works of Theodore Agallianos Contained in the Co-dex Bodleianus Canonicus Graecus 49", *Byz'antinische Zeitschrift*, Dü, 1968, s. 27-35. NEVRA NECİBOĞLU

AGOP (Güllü)

(1840, İstanbul - 1902, İstanbul) Tiyatro oyuncusu ve yönetmen. Asıl adı Agop Vartovyan'dır. Oyunculuğu çok parlak olmamakla birlikte kurduğu ve yönettiği topluluklarla başarı kazanmıştır. Balıkhane'de memurken, Ermenice

oyunlar sergileyen Naum Efendi yönetimindeki Şark Tiyatrosu'nda sahneye çıkarak

1861-1862 yıllarında burada çalıştı. Tiyatro deneyimini ve bilgisini geliştirdikten sonra, bir süre İzmir'de genç Ermenilerin oluşturduğu amatör bir grubun yönetmenliğini üstlendi. Daha sonra İstanbul'da Asya Kumpanyası ile Ge-dikpaşa'da ve Üsküdar'da gene Ermenice oyunlar sergiledi. 1869'da Gedikpaşa Tiyatrosu'nda asıl ününü sağlayan Osmanlı Topluluğu'nu kurdu. Bu adı kendinden önce tiyatroyu kiralamış olan Razi adlı İtalyan da kullanıyordu.

Güllü Agop tiyatrosunda Türkçe oyunlar oynamaya önem verdi. 1870'te Sadrazam Âli Paşa'nın desteğiyle, saraydan on yıl boyunca İstanbul'da Türkçe oyun oynayacak tek tiyatro olma imtiyazını aldı. Bu imtiyazda, altı ay içinde İstanbul ve Üsküdar'da, üç yıl içinde de Galata, Tophane ve Beyoğlu'nda birer tiyatro binası kuracağı ve gelir gidere bakılmadan her yıl en az Üsküdar'da otuz, Galata ve İstanbul'da elli oyun oynanması şart koşulmuştu.

Güllü Agop

Ara Güler

Güllü Agop 1880'de on yıllık imtiyazın sona ermesiyle etkinliği azalan Gedikpaşa Tiyatrosu'ndan ayrıldı. Bir süre Mınakyan'la birlikte Şehzadebaşı'ndaki bir başka tiyatrodaki çalışmaya başladı. 1882'de II. Abdülhamid'in emriyle Mu-zıka-yı Hümayun'a alındı. Bu arada kendi isteğiyle Müslüman olarak Güllü Yakub Efendi adını aldı. Hayatının sonuna kadar sarayda yaşadı. Kabri Beşiktaş'ta Yahya Efendi Mezarlığı'ndadır.

Güllü Agop, Türk tiyatrosunun gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Tiyatrosunda sergilediği çeviri oyunların ya-nısına Ebüzziya Tevfik, Direktör Âli Bey, Rezaizade Ekrem, Namık Kemal, Ah-med Midhat Efendi gibi döneminin önde gelen yazarlarına ısmarladığı ya da onlardan oynadığı oyunlar Türk tiyatro dilinin gelişmesine katkıda bulundu. Teodor Kasap'm ve Ahmed Vefik Pa-Şa'nın Moliere uyarlamalarını da geniş

kitlelere tanıttı. Müslüman oyuncuların da topluluğuna katılması için çaba gösterdi. Ünlü oyuncuların Ahmed Fe-him, Ahmed Necib, Muhterem Efendi, Mehmed Vamık gibi ilk Türk tiyatro oyuncularını onun yanında yetiştirdi. Kel Hamid, Kavuklu Hamdi, İsmail Hakkı, Küçük İsmail gibi ünlü tuluatçılar da gene Gedikpaşa Tiyatrosu'ndan yetişti.

Bibi. *Ahmet Fehim Bey'in Hatıraları* (haz. H. K. Alpman), İst., 1977; M. N. Özön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*, İst., 1967; M. And, *Tanzimat*; M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın*, İst., 1989; Ö. Nutku, *Dünya Tiyatrosu Tarihi*, I, İst., 1985; (Se-vengil), *Türk Tiyatrosu*, I; And, *Osmanlı*; Se-vengil, *Saray*; Sevengil, *Tanzimat*.

RAŞİT ÇAVAŞ

AGOPYAN KÖŞKÜ

bak. ÇANKAYA OTELİ

AĞA CAMİİ

Beyoğlu'nda İstiklal Caddesi'ndedir. Camiin batısı Sakızağacı Caddesi'ne, kuzeyi Maliyeci Sokağı'na bakar. 1003/1594 yılında Galatasaray Ağası Şeyhülharem Hüseyin Ağa tarafından yaptırılmıştır. II. Mahmud 1834 yılında camii tamir ettirmiştir. Doğudan Rumeli Han'a bitişik olan camiin etrafı çevre duvarıyla kuşatılmıştır. Bu duvarların İstiklal Caddesi'ne bakan yüzünde demir parmaklıklı ve tel örgülü pencere açıklıkları ve bir de kapı yer alır. Maliyeci Sokağı'na bakan ana kapıdan avluya girilir. Tamamı kesme taş olan yapının tüm kenarları taraklı mozaikle çerçeve içine alınmıştır. Cami, üstte sivri kemerli, dıştan revzenle kapalı, içerden stilize Türk çiçek motifli, renkli cam pencerelerle, altta ise dikdörtgen kesitli ve demir parmaklıklı iki sıra pencereyle aydınlanmıştır. Yapıyı saçak hizasında dolaşan palmet firizinin hemen altında bir üçgenler kuşağı yer alır. Dışarıdan çokgen bir çıkma yapan mihrabın hemen arkasında, içinde banisi medfun olan küçük bir hazire yer alır. Camiin kuzeybatısındaki kesme taş minarenin, dikdörtgen kesitli kaidesinden petek kısmına, prizmatik üçgenlerle geçilmiştir. Silindir gövdeli ve şerefe korkulukları kesme taş olan minare, ahşap üzerine kurşun kaplı bir külah ile örtülmüştür.

Dört basamakla çıkılan kagir son cemaat yerinden bir kapıyla harime geçilir. Girişte, fevkani mahfilin tam altında kalan iki bölüm sağ ve solda ahşap korkuluklarla ayrılmıştır. Harim, mahfilin altında kalan giriş bölümüne göre biraz yükseltilmiştir. İki basık paye, kuzeybatıdan bir merdivenle çıkılan fevkani mahfili taşır. Payelerle mahfilin birleştiği yeri mukarnaslı konsollar destekler. Mahfilin altı kalem işiyle bezenmiştir. Enine dikdörtgen harim, kenarları pahlanmış iki paye ile üçe ayrılmıştır. Payeler, zeminden belirli bir yüksekliğe kadar on iki köşeli yıldızlardan oluşan geometrik süslemeyle kaplıdır. Tavan, klasik üslupta kalem işi ile bezelidir. Mahfil seviyesinden başlayan siyah üzerine

Ağa Camii

Tarkan Okçuoğlu, 1993

altın yaldızlı yazı kuşağı, iki koldan mihrabın tepeliğine kadar dolaşır. Duvarlar, zeminden itibaren pencerelerin ortasına kadar mavi, yeşil fayanslarla kaplıdır. Camiin içi, klasik motifler kullanılarak Kütahya çinileriyle, pencereler ise kalem işiyle süslenmiştir.

Avlusunda, aralarında ajurlu mermer şebekeler ve içbükey çeşme aynaları olan, sivri kemerli sütunların oluşturduğu çokgen planlı bir şadırvan bulunur. Şadırvan Mimar Sinan'ın eseridir. Bugün yerinde mevcut olmayan, fakat Mimar Sinan'ın tezkirelerinde adı geçen Kasım-paşa'daki, Sinan

Paşa Camii'nden getirtilmiştir. Fıskiyesi ise Oluklubayır Tekkesi'nden alınmıştır.

Camiin kuzeyinde, bahçe duvarının iki yanında, son zamanlarda inşa edilen iki kulübede din görevlileri barınır.

Bibi. Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*; Raif, *Mir'at*, 438; *ISTA* I, 230-232; Öz, *istanbul Camileri*, II, 1-2; *IKSA*, I, 307-309.

TARKAN OKÇUOĞLU

AĞACAMÜ

bak. MALATYALI İSMAİL AĞA CAMİİ

AĞA HAMAMI

Beyoğlu İlçesi'nde, Galatasaray-Firuza-ğa arasında, Kuloğlu Mahallesi'nde, Turnacıbaşı Sokağı ile Ağa Külhanı So-kağı'nın kavşağında yer almaktadır.

Banisi ve yapını tarihi kesin olarak tespit edilememektedir. 16. yy'da inşa ettirildiği tahmin edilen hamam zaman içinde birçok onarım ve değişim geçirmiş, sıcaklık bölümü kısmen özgün tasarımı koruyabilmiş, buna karşılık, eskiden muhtemelen ahşap olan soyun-malık (camekân) bölümü 20. yy'ın ilk yarısında kagir olarak tamamen yenilenmiş, bu arada I. Ulusal Mimari Akımı'-nda bir cepheyle donatılmıştır. Turnacıbaşı Sokağı üzerinde, soyunmalık cephesiyle birlikte tasarlanmış basık kemerli dükkânlar arasında yer alan ve aynı tür bir kemerle donatılmış bulunan ana girişten, basamaklarla, sokak kotuna göre çukurda kalan soyunmalığa inilmekte-

AĞA HAMAMI

92

93

AĞA HANI

Ağa Hamamı, Beyoğlu

Nazım Timuroğlu, 1993

dir. Ağa Külhanı Sokağı'na açılan tali bir girişe de sahip olan soyunmalık bölümü dikdörtgen bir alanı kaplamakta, ortasında fıskiyeli bir havuz yer almakta, söz konusu mekân üç katlı soyunma odaları ile kuşatılmış bulunmaktadır. 1988'den az önce gerçekleştirilen onarımda gerek havuz gerekse de ahşap bölmeli soyunma odaları yenilenmiştir.

Soyunmalık bölümünün üç katlı cephelerinde I. Ulusal Mimari Akımı'nın özellikleri gözlenmektedir. Zemin kattaki basık kemerli girişin ve dükkânların üzerinde, cepheye hareketlilik katan çıkmalar baklavalı yatay silmelerle sınırlandırılmış, köşeleri, kum saatli sütun-çelerle

yumuşatılmış, soyunma odalarına ait sivri kemerli pencerelerin altına, kare çerçeveler içinde geometrik rozetler oturtulmuştur. Hamamın, dış görünümü itibariyle, geç devre ait kagir bir

meskeni andırmasına sebep olan bu cephelerdeki bütün süsleme unsurları kalıplanmış betonla oluşturulmuştur.

Ana girişin karşısına gelen kapıdan, enine dikdörtgen planlı ve kubbeli soğukluk bölümüne, aynı eksende yer alan bir kapıdan da sıcaklığa geçilir. Soğukluğun solunda yer alan ve son onarımda saunaya dönüştürülmüş bulunan mekânın aslında temizlik odası olarak kullanıldığı bilinmektedir. Soğukluğun sağında tuvaletler yer alır. Ağa Hamamı'nın kare bir alana yayılan sıcaklık bölümü Türk mimarisinin bilinen en eski ve en yaygın plan şeması olan, hamamların ya-nısıra birçok başka yapı türünde de uygulanan, merkezi sofalı, dört eyvanlı planı ile dikkati çeker. Merkeze, göbektaşı-m barındıran, köşeleri pahlı kare şeklinde, üzeri kubbe ile örtülü bölüm yerleştirilmiş, bu bölüm dört yönde gelişen, tekne tonoz örtülü eyvanlarla kuşatılmış, böylece elde edilen haçvari mekânın köşelerine kubbeli halvetler oturtulmuştur. Göbektaşı, çevresindeki duvarlara paralel olarak köşeleri pahlı kare biçiminde tasarlanmış, köşe halvetlerinin kapıları pahlı yüzeylerden açılmıştır.

Hamamın planına dikkat edildiğinde, soyunmalık bölümünü genişletmek amacıyla önemli bir tadilatın gerçekleştirilmiş olduğu fark edilir. Tarihi tam olarak tespit edilemeyen ancak soyun-malığın yenilenmesi sırasında yapılmış olması muhtemel görünen bu tadilatta asıl soğukluk iptal edilerek soyunmalı-ğa katılmış, sıcaklığın kuzey eyvanı duvarla kapatılarak soğukluğa dönüştürülmüş, kuzeydoğudaki köşe halvetinin sıcaklığa açılan kapısı örülerek bu mekân, soğuklukla bağlantılı bir temizlik odası haline getirilmiş, kuzeybatıdaki köşe halvetinin bir bölümüne de tuvaletler yerleştirilmiştir. Sıcaklık kısmındaki, mermerden zemin ve duvar kaplamaları, ayrıca eyvanlarda ve halvetler-deki kurnalarla ayna taşları da, büyük bir ihtimalle aynı onarım sırasında tamamen yenilenmiştir. **Bibi.** *İSTA*, I, 241-243; *KSA*, I, 316.

M. BAHA TANMAN

Beyoğlu'ndaki Ağa Hamamı'nın plan krokisi:

1. Soyunmalık (camekân), 2. soğukluk, 3. sıcaklık, 4. su haznesi ve külhan.

istanbul Ansiklopedisi

AĞA HAMAMI

Şimdi adı Kocamustafapaşa olan Samat-ya semtinde, Aksaray'dan Yedikule'ye uzanan caddenin sağındadır.

Ağa Hamamı, Mimar Sinan'ın eserlerini kaydeden tezkirelere göre 16. yy'da Kapuağası Yakub Ağa tarafından Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. Glück

yaptıranın adı hakkında bazı şüpheler ileri sürmekle beraber, gerek *Adsız Risale'de*, gerek *Tuhfetü'l Mimarîn'de* ve gerek *Tezkiretü l Ebniye'de* burası "Suluma-nastır'da Kapuağası Yakub Ağa Hamamı" adıyla kayıtlıdır. Yalnız tezkirenin yazma bir nüshasında kurucunun adı Mahmud olarak yazılmıştır. A. Kuran hangi kaynaktan aldığını belirtmeksizin (soru işareti ile) yapını tarihini 1547 olarak gösterir.

Glück, 1916-1917 yıllarında istanbul hamamlarını incelediği sırada harap durumda ve kapalı olan erkekler kısmına girememiş, kullanılmayan kadınlar kısmını inceleyerek yalnızca bu bölümün plan ve kesitini çıkarmıştır, içinde bulunduğumuz yüzyılın başlarında işler durumda olan hamam kapatılarak büyük ölçüde değişiklikler yapılmak suretiyle dökümhane ve atölye haline getirilmiş, 1980'li yıllarda boşaltılmış ve kaderine terk edilmiştir.

1985'te son sahibi hamamın arkasında bulunan boş arazide yeni bir yapı inşasını ve bu arada hazırlanan projeye göre hamamın kendi tarafından restore edilmesini teklif etmiş ve bu tasarı Anıtlar Kurulu'nca kabul edilmişken, yeniden kurulan kurul tarafından 2.8.1990'-da alınan 2024 sayılı kararla, cadde ile hamam arasına dört-beş katlı yeni bir yapı inşasına izin verilerek, Mimar Sinan'ın bu eseri hem görülemez duruma sokulmuş, hem de hamam anlaşıldığı kadarıyla kısmen tahribe uğramıştır.

Ağa Hamamı kendi türünün istanbul'daki en güzel örneklerinden biri olarak tanınıyordu. Nitekim ressam Thomas Allom'un (1804-1872), R. Walsh'ın kitabı için çizerek çelik gravür olarak hakkedilen bir resminde, Samat-ya Hamamı başlıklı metnin yanında bu hamamın soyunma yerini (camekân) canlı bir görünüşle tasvir ettiği genellikle kabul edilirse de, ayrıntılarda uyarsızlıklar olduğundan bu husus biraz şüphelidir. Söylendiğine göre, erkekler kısmının yanındaki arsada, evvelce fiskiyeli havuzlu bir de bahçesi vardı.

Ağa Hamamı normal bir çifte hamamdır. Yan yana bitişik olan iki kısım da eşit ölçülerde ve tamamen birbirinin benzeridir. Tek ve müşterek bir külhan her iki bölüme de hizmet eder. Ortalarında birer şadırvan olduğu bilinen kare planlı soyunma yerlerine ters yönlerde-ki kapılardan girilir. Erkekler kısmının eski gösterişli durumu Allom'un gravüründe açık biçimde belirlidir. Bu gravürde görülen soyunma yeri içinde daire halinde sıralanan sütunlara sahip bir şadırvan vardır. Bölümün üstü ise sivri

Allom'un
betimlediği
Samatya'daki
Ağa Hamamı
erkekler

bölümünün

soyunma

odası, 19. yy.

Nazım Timuroğlu

kemerlere oturan nakışlı bir kubbe ile örtülüdür. Ancak bu mimari bugünkü haliyle hamamın bu kısmına uymamaktadır. Glück'ün çizdiği kadınlar kısmı kesitinde, içeride sadece ağaç direkler üzerine oturan pencereci ahşap bir çatı gösterilmiştir. Üç bölümlü bir ılıklik kısmından sonra gelen sıcaklık, ortada gö-bektaş ile dört eyvan şemasına göre düzenlenmiş, dört köşeye, kubbeli dört halvet hücreci yapılmıştır. **Bibi**, R. Walsh, *Constantinople and the Sce-nery of the Seven Churches*, London, 1838, s. 78-79; Glück, *Bâder*, 82-83, 150; Aru, *Hamamlar*, 58-59 ; *ISTA*, I, 243; Meriç, *Mimar Sinan*, 7, 46, 126, no. 17; Kuran, *Mimar Sinan*, 393, no. 426.

SEMAVi EYICE

AĞA HAMAMI

Üsküdar'da Gündoğumu Caddesi ile Pırnal Sokağı'nın kesiştiği yerdedir.

Darüssaade Ağısı Malatyalı ismail Ağa tarafından 1018/1609'da yaptırılmıştır. Kadınlar ve erkekler bölümlerinin bulunması açısından çift hamamlar sınıfına girer. Erkekler kısmı, kadınlar kısmına oranla daha özenli şekilde inşa edilmiştir. Camekân bölümüne ait beyzi kubbe, büyük ölçüde değişikliğe uğramış ve dışarıdan kiremit çatıyla örtülmüştür. Girişin her iki tarafında soyunma bölümleri vardır. Tavandaki ahşap göbek bu bölümleri örter. Girişin karşıındaki merdivenle, birinci kattaki soyunma mahallerine benzer mekânlara sahip ikinci kata çıkılır. Camekân kısmından kubbeli soğukluğa geçildiğinde, tuvalet ve iki küçük mekândan oluşan bir mimari düzenlemeyle karşılaşılır.

Sıcaklık kısmında sekiz köşeli bir gö-

bektaş olup etrafında üç eyvan ile bunların çevresinde sıralanmış dört halvet bulunmaktadır. Üç eyvanlı sıcaklığın üzerini büyük bir kubbe örtmektedir. Hamamdaki on sekiz kurnanın dört tanesi söz konusu bu halvetlerde yer almaktadır. Ayrıca soğukluk kısmından sıcaklığa girildiğinde, hemen sağda özel bir yıkanma bölümü dikkati çeker.

Kadınlar kısmı, erkekler kısmının sağ tarafında ve ana giriş ile aç yapan boşlukta yer almaktadır. Burada da mekânın üzerini dört kubbe örter. Kare şeklindeki erkekler kısmına oranla kadınlar kısmı, üçgene yakın bir plana sahiptir. Her iki kısım arasında iki bölümlü külhan bulunup, geçiş ahşap kapılarla sağlanmaktadır.

Bibi. *ISTA*, I, 240-241; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 435-436; *KSA*, I, 316-317.

ÖZKAN ERTUĞRUL

Ağa Hamamı, Üsküdar

Erkin Emiroğlu, 1993

AĞA HANI

Kapalıçarşı dokusunda yer alır. Yapı, Kapalıçarşı'nın batı yönünde, Çadırcılar Caddesi'ne açılan Yorgancılar Sokağı üzerinde, Yağlıkçılar Sokağı'na yakın olarak konumlanmıştır. Cebeci Hanı'nın güneyinde; Camili Han ile Lütfullah Hanı'nın doğusunda bulunur.

Hanın kitabesi günümüze ulaşmadığı gibi yaptıran ve yapan mimar da bilinmemektedir. Ancak, yapının "Hatip Emi-roğlu" ve "Ağa" adıyla tanınması yönünde yapılan araştırmalar da yaptıran kişiyi tanıtacak bilgileri kazandırmamıştır. Kapalıçarşı'nın batısında yer alması, tarihi bilinen hanlarla olan benzerlikleri nedeniyle 18. yy'ın ortalarına tarihlenebilir.

Yolun durumuna bağlı olarak konumlanan han bu planıyla üç kenarı 19 m, bir kenarı 16 m olan yamuk şekilli alana inşa edilmiştir, iki katlı olarak

AĞA KAPISI

94

95

AĞAÇAYIRI MESCİDİ

Ağa Hanı avlusundan bir görünüm.

Erkin Emiroğlu, 1993

planlanan yapının avlusu da bu yamuk dış duvarlara uydurulmuştur. Hanın zemin katı alt kat revaklarına birer kapı ile açılan mekân sıraları halinde olup, zemin katta, yapı bütünüyle dıştan başka yapılarla çevrili olduğundan, dış cepheye açılan pencereleri yoktur.

Avluyu dört yönde çeviren iki katlı revak sisteminde, kare kesitli taş payelerin taşıdığı kemerler, zemin katta yuvarlak kemerli olup tuğla ve derz doku-ludur. Günümüzde, alt kattaki revak araları kapatılarak gerideki mekânların kullanım alanı içerisine katılmış ve üst kat revakları tamamen yıkılmıştır. Üst kat mekânları dış cephelerde yer alan dikdörtgen şekilli, taş söveli pencerelerle cepheye açılırken yay kemerli kapı ve gene dikdörtgen şekilli pencerelerle de revak altına açılmıştır.

Yapının güneyinde yer alan ana giriş kapısı yay kemerli olup, beşik tonoz örtülü bir geçitle avluya açılır. İki kat arasındaki taş merdiven orijinal durumunu kaybetmiştir. Tonozlu giriş hacminin iki yanında yer alan mekânlar, birer kapı ve pencere ile buraya açılırlar. Bu mekânlar idareci hacimleri olarak kabul edilebilir. Esasen zemin kat mekânlarının, şehir hanlarında karşılaşılan bir özellik olarak depo fonksiyonuna

sahip olduğu, üst kat mekânlarının ise işi olan kimselere tahsis edildiğini söyleyebiliriz. Bu üst mekânlarda zaman içinde gelişerek süren değışiklikler nedeniyle ocak ve nişler günümüze ulaşmamıştır.

Ağa Hanı dıştan üç yönden yapılarla sarılmış olduğundan giriş açıklığının bulunduğu güney cephesinin orijinal dokusunun kesme taş, üç sıra tuğla ve derz hatıllı olarak yapıldığı ve üstten tuğla kirpi saçakla cephelerin sınırlandığı söylenebilir. Avlu cepheleri ise moloz taş, bir sıra tuğla ve derz hatıllı olarak yapılmıştır. Avlu cephelerinin de kirpi saçak bordürüyle sınırlandığı düşünülür.

Zaman içinde özgün durumunu kaybeden yapı günümüze gelişigüzel onarımlarla gelmiştir. **Bibi.** Güran, *istanbul Hanları*, 103-105.

GÖNÜL CANTAY

AĞA KAPISI

16. yy başından 1826'ya kadar, Yeniçeri ağalarının oturduğu askeri merkez, istanbul'da "kapu" olarak adlandırılan üç büyük kuruluştan tekiydi. Diğerleri Paşa Kapısı (sadrazamlık) ve Şeyhülislam (fetva) Kapısı'ydı.

Tarihler, 15. yy'in ikinci yarısında, bu adda bir yerden söz etmemektedir. Çünkü önceki yeniçeri ağaları Yeniçeri Ocağı'mn içinden atanmakta ve ocakta oturmaktaydılar. II. Bayezid döneminde (1481-1512) ilk kez Yeniçeri Ocağı dışından, enderun ağalarından yeniçeri ağası atanmaya başladı. Bunun ve maiyetinin oturmaları için de Ağa Kapısı denen bir bina yapıp vakfedildi. İlk Ağa Kapısı, Şehzadebaşı'ndaki yeniçeri odalarına (kışlalar) ve Divan-ı Hüma-yun'un toplandığı saraya yakın bir yerdeydi. Bununla birlikte bu eski bina için bilgi yoktur.

1553-1555 yıllarında İstanbul'da bulunan Alman ressam Fleusburg'lu Melc-hior Lorichs'in (veya Lorck) Galata sırtlarından çizdiği 11 metre uzunluğundaki İstanbul panoramasında (şimdi Lei-den'de), Süleymaniye'nin alt tarafında "Yeniçeri Ağası evi"ni yazı ile işaret etmiş olması, Ağa Kapısı'nın Saray-ı Atık'in (Eski Saray) yakınında şimdiki İstanbul Müftülüğü'nün bulunduğu yerde 17. yy'da yapıldığına dair, İ. H. Uzunçarşılı'mn *Kananin-i Yeniçeriyân* adlı kaynağa dayanarak verdiği bilginin gerçeği yansıtmadığını gösterir.

İstanbul'daki önemli olaylar sırasında Ağa Kapısı'ndan ilk kez söz edilmesi ise II. Osman'ın tahttan indirildiği 1622 yılındadır. II. Osman, ayaklanma başlayınca ilkin Ağa Kapısı'na sığınmıştı. *Tarih-i Naima'da*. 1651 yılı olayları anlatılırken eski Ağa Kapısı'nın Tekeli Koş-kü'nden söz edilmektedir. Bu yıllarda Ağa Kapısı etrafı yüksek duvarlarla çevrili bir alan içinde ahşap yapılar topluluğu halindeydi.

Ağa Kapısı, IV. Mehmed döneminde, 1660 yılı yazındaki yangında tamamen yanmış, arkasından derhal tamir edilmiştir. Doksan yıl sonra I. Mahmud döneminde, Haliç kıyısında Ayazma Kapısı'ndan başlayan ve 19 saat süren büyük yangında tekrar yanarak derhal tamirine girişilmiştir. Bu

sebeple I. Mah-mud'un çıkardığı hatt-ı hümayunun kopyası *Mecmuâ-i Tevârib*'le yer alır. Yılın belirli günlerinde, yeniçeri ağasının burada sadrazama bir ziyafet vermesi usuldendi.

Bu ikinci yangından sonra, Ağa Kapısı yeniden yapılırken, avlu veya bahçesine, ahşap olarak yüksek bir yangın köşkü inşa edilmişti. Burada yangınları gözetleyen görevlilere bu yüzden

lû denilirdi. Ağa Kapısı 1771 yazında çıkan bir yangınla bir defa daha bütünüyle harap oldu. İçinde kalabalık personelin bulunduğu bu önemli binanın yanışının önlenememesi şaşırtıcı olmuştur. I. Abdülhamid döneminde 1782'de Ciba-li'de çıkan bir yangında ise, Ağa Kapısı'nın yalnızca harem dairesi ile yangın kulesinin tamamı yanmıştır. Enderun hazinesinden sağlanan parayla ihya edilen yapılar, II. Mahmud yıllarında 1816-1817'de önemli ölçüde tamir görerek, yeniden döşenmiştir. Bununla ilgili harcamalar belgesi Ağa Kapısı'nın bölümleri hakkında bilgi verir.

Bu bilgilere göre Ağa Kapısı, İstanbul'daki diğer büyük resmi-özel işlevselliklerin bir arada tasarlandığı daireleri andırmaktaydı. Görkemli bir cümle kapısıyla girilen ve yüksek duvarlarla çevrili avlu etrafında birbiriyle bağlantılı ya da müstakil birçok yapı bulunuyordu. Avludaki ikinci bir kapı ile de harem dairesine geçilmekteydi. Harem dairesi, yeniçeri ağasının ailesi içindi. Kum Meydanı denen geniş avlunun ortasında bir şadırvan ve havuz ile cami vardı. Asıl Ağa Kapısı, hünkâr dairesi, divanhane, ağa odası, sofa gibi başçıl mekânları, bunlara bağlı odaları kapsamaktaydı.

Ağa Kapısı'nın resmi-selamlık bölümleri şunlardı:

- 1) Padişaha mahsus daire-i hüma
yunda yaldızlı oda, önü kafesli taht-ı
hümayun odası, abdest odası ve ma-
beynci ağalar odası.
- 2) Kışın sadrazamlara ziyafet verilen
Tekeli Köşk ile yanındaki sofa ve yatak
odası.
- 3) Kış çarşamba dairesi, ocaklı oda
ları, camekân dairesi, hazine odası,
kahve odası, hademe odaları, geniş bir
sofa ile yanında hamam.
- 4) Ağaların yazın oturmalarına mah
sus, yaz çarşamba dairesi.
- 5) Divan odası, yanında ağa odası,
ağa hasekisi odası ve gusûlhane ile
abdesthane.

6) Tekeli Köşkü ile hamam arasında
silahdar ağa odası ve Ağa Kapısı Camii.

7) Kum Meydanı'na bakan kul kethü
dasının yazlık ve kışlık daireleri, bitişi
ğinde ağa yazıcısı, serdar kâtibi, kethü
da kâtibi ve diğer görevlilerin odaları.

8) Kum Meydanı'na bakan, ortasında
şadırvan ile büyük havuz.

9) Ağa Kapısı esas girişinin sokak ta
rafında, mutfaklara kadar olan yerde,
topçu ve arabacıbaşı, birinci kethüda,
beşinci çavuş ve ocak bazirgânı odaları,
vekilharç dairesi, falakacılar dairesi ile
hapishane vb.

10) Orta kapı yanında kethüdayeri,
ağa odaları ile kâtip efendi odaları ve
kethüdayeri odası önünde Akşemsed-
din hazretlerinin makamı.

Bunlardan başka Ağa Kapısı manzumesinin sınırları içinde şu daire ve bölümler
bulunuyordu: Kalem odası, kalem şakirdleri odası, ruûs divan odası,
divan efendisi odası, kethüdayeri kâtibi odası, karakulluk ağa odası,
zindan kâ-

tibi odası, miyâne kâtipleri odaları, baş-tüfekçi odası, başyamak ağa odası, başağa
odası, vekilharç odası, beytûlmalci odası, ikinci ağa dairesi,
kaftanağası odası, enderun çamaşırcısı çavuşu ağası odası, imam
efendi odası, çaşnigir odası, saraçbaşı ağa odası, mirâhur ağa odası,
silahdar ağa odası, kapı çamaşırcısı odası, sarıkçıbaşı odası,
mehterbaşı odası, mühürdar odası, duhancıbaşı odası, emekdar
koğuşu, mehterler koğuşu, başçuhadar kahve odası. Bu bölüm ve
birimlerin hizmet özelliklerine göre ocaklı odaları, camekânları,
hazine ve kiler odaları vardır. Tekeli Köşk denen büyük salonda
yeniçeri ağası ve ocak subayları toplanırlardı. Ocak yasası gereği;
yeniçeri ağası burada, yeni sadrazama ziyafet verirdi.

Ağa Kapısı'nı merkez alan semtte, Ağa Körhaneleri denen, saraç, çizmeci, çadırcı,
aşçı, ekmekçi, berber, terzi, demirci, hallaç, kazana, nalbant, yaycı,
cebeci vb birçok esnafın çalıştığı atölyeler, bir mum imalathanesi,
ahırlar, ekmekçi dükkânları, saka kışlası ile İstanbul'un biricik
kadınlar hapishanesi olan İmam-hane ya da İmamevi de bulunuyordu.

Ağa Kapısı, Yeniçeri Ocağı'nın komutanlık merkezi olduğu gibi, İstanbul'un genel
güvenliği de buradan idare edilmekteydi. Yeniçeri ağası günlük
çalışmalarını burada sürdürür, ocak ağalarının atamalarını
gerçekleştirir, maiyetiy-le divan toplantıları ve selamlık alayları için

saraya buradan giderdi. Ocak işleri, kul davaları, kent güvenliğiyle ilgili sorunlar da haftanın belirli günlerinde, yeniçeri ağasının başkanlığında sekbanba-şı, kul kethüdası, zağarcıbaşı, seksoncu-başı, başçavuş, İstanbul ağası, yeniçeri ve fodla kâtiplerinin katıldığı ağa divanında görüşülürdü. Ağa Kapısı'nda, ağa kapısı şakirdleri, kârhane usta ve ameleleri, ağa gediklileri kadrolarında çok sayıda görevli bulunuyordu. Suçlu yeniçerilerin Ağa Kapısı'nda sorguya çekildikten sonra Haliç kıyısındaki Çardak iskelesine indirilip buradan denizyoluyla idam veya hapsedilecekler! yere götürülmeleri usuldü. 1808'deki Alemdar Olayı'nda(->) ayaklanan yeniçerilerden bir grup geceleyin Ağa Kapısı'nı basarak yeniçeri ağasını öldürmüşlerdi.

1826'da Yeniçeri Ocağı kapatılınca Ağa Kapısı da Meşihat Dairesi olmak üzere şeyhülislama tahsis edildi. Bu münasebetle, *Ağa Kapusunu verdi bize Sultan Mahmud / Bâb-ı tezvir idi, Hak kıldı mâkam-ı iftâ* beytiyle tarih düşülmüştür.

Eski Saray'ın yerinde kurulan Seraskerlik (Bâb-ı Seraskerî) makamı avlusunda kagir yeni bir yangın kulesi yapımına başlanmış, geçici olarak da ahşap bir kule yapılmış ise de, yeniçeriler taraftarı asi askerlerce bu kule yakılmıştır. II. Mahmud, Ağa Kapısı adını yasaklamış, buraya Bâb-ı Meşihat denilmesini istemiştir. Ancak 2 Ağustos 1826'da şeyhülislam bu yeni makamına tam taşınırken, Sirkeci'de Hocapaşa semtinde çıkan yangında, Babiâli de yandığından,

Ağa Kapısı, buranın ihyasına kadar Babiâli'ye tahsis edilmiş ve orada işler bittiğinde ancak 22 Ekim 1827'de Meşihat Dairesi, eski Ağa Kapısı'na yerleşmiştir.

Cumhuriyet döneminde şeyhülislamlik lâğvedildiğinde, Ağa Kapısı İstanbul Müftülüğü'ne verilmiş, binanın en gösterişli bölümüne de İstanbul Kız Lisesi yerleştirilmiştir. Daha sonra yanan bu bölümün yerine de mimar E. Egli, İstanbul Üniversitesi'nin Botanik Enstitüsü binasını yerleştirmiştir. Süleymaniye Camii'nin silüetini bozduğu gerekçesiyle 1957'de bu modern yapının bir katı indirilmiştir. Şimdi müftülük olan bina, Meşihat Da-iresi'nin Fetvahane bölümüdür.

Ağa Kapısı sarayının mimarisi hakkında açık bilgi yoktur. 1553-1555 yıllarında İstanbul'da olan Fleusburg'lu Melchior Lorichs Süleymaniye Camii'nin alt tarafındaki sade görünümlü bir binanın damına "Yeniçeri Ağası Konağı" (Je-nitzer Ağa Hauss) kaydını koymuştur. Fakat Süleymaniye'den Bozdoğan Ke-meri'ne uzanan kısımda, resmin üstündeki boşlukta "Yeniçeri Ağası Konağı" yazısı ikinci defa tekrarlanır. Bunun altındaki ağaçlar arasında masif duvarları yükselen bina veya binaların, Süleymaniye Külliyesi'nin parçalan olmasına ihtimal verilir. Bu duruma göre, caminin tam önündeki alçaktaki mütevazı yapı, ilk biçimi ile Ağa Kapısı olmalıdır.

Yangın köşkü yapıldıktan sonraki ^urum ise Miss Pardoe'nin kitabında H. Bartlett

tarafından çizilen gravürde görülür. Daha eski bir gravürde de, saray "L" biçiminde çok büyük bir yapı olarak gösterilmiş, çift sıra pencereci çıkmalariinin, duvara yaslanmış elibögründelere oturdukları belirtilmiştir. Bu çıkmalardan daha büyük olan herhalde büyük törenlerin yapıldığı kız odası veya hünkâr dairesidir. Ağa Kapısı'nın Meşihat Dairesi olduktan sonraki görünümü, İstanbul'un eski fotoğraflarında ve şeyhülislamların kısaca hayatlarını açıklayan *ilmiye Salnamestn.de* bulunur. Bu fotoğraflara göre bina son haliyle Batı mimari üslubundadır.

Bibi. Derviş Mustafa, *Harik Risalesi*, TSM, Hazine, no. 1632; *Tarih-i Naima*, V, 117; İz-zî, Tarih, ist, 1199, s. 216-217, 233-234; *Silahdar Tarihi*, I, 183; *Mûri't'-Tevârth*, I-III; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih*, 333; A. Ce-vad (Paşa), *Etat militaire ottotnan, î/1: Le corps deş Janissaires*, ist, 1882, s. 48-51; Par-doe, *Bosphorus*; E. Oberhummer, *Konstantinopel unter Sultan Suleiman*, München, 1902, s. 13, levha 10; *İlmiye*, 138-139, res. 152-153; R. E. Koçu, *Yeniçeriler*, tst, 1964; ay, "Ağakapısı", 75714, I, 245-247; Uzunçarşılı, *Kapıkulu*, I, 390 vd; S. Eyice, "Ağakapısı", *DİA*, î, 462-464.

SEMAVİ EYİCE-NECDET SAKAOĞLU

AĞAÇAYIRI MESCİDİ VE TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Kocamustafapaşa ve Yedikule semtlerinin sınırında, Ağaçayırı mevkiinde, Cambaziye Mahallesi'nde, Alayımamı Sokağı ile Ağaçayırı Soka-ğı'nın kavşağında yer almaktadır.

Ağaçayırı Mescidi'nden söz eden matbu kaynakların en eskisi olan *Hadî-ka'da* yapının Kasım Çavuş Ağa tarafından inşa ettirildiğı, baninin mihrap duvarı önünde gömülü olduğu belirtilmekte, ne var ki gerek burada gerekse de diğer kaynaklarda inşa tarihine veya Kasım Çavuş'un yaşadığı devre ilişkin hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Üstelik ne camide ne de baninin mezar taşında bu hususları aydınlatacak bir kitabe görölmektedir. Çevre halkı arasında yaşatılan, Kasım Çavuş'un Fatih'in deveciba-şısı olduğu yolundaki rivayeti de belgelemek mümkün olmamaktadır. Nitekim, İstanbul'un fethinden 1546'ya kadar, tarihi yarımada da tesis edilen bütün hayır eserlerinin vakfiye özetlerini içeren *istanbul Vakıfları Tahrir Defteri*'nde Ağaçayırı veya Kasım Çavuş Mescidi'nin adı geçmez. Söz konusu mescide, 18. yy'ın birinci çeyreğinde Halvetî-Sünbülî tarikatından meşihat konulmuş olduğuna göre inşa tarihinin 16. yy'ın ikinci yarısı ya da 17. yy içinde yer alması gerekir. Mescit adını, çevresinde yer aldığı, eski bir mesire olan Ağaçayırı'ndan almakta, aynı zamanda banisinin adıyla da anılmaktadır.

Ağaçayırı Mescidi'nde (eski tabirle "derûnunda") tesis edilen tekkenin de kuruluşuna ilişkin bazı şüpheli noktalar bulunmaktadır. Şöyle ki; Vakıflar İdaresi'ndeki kayıtlarda, tekkenin banisi olarak, Zâkir, *Mecmua-i*

Tekâyââki şeyhler listesinde ikinci sırada yer alan Şeyh Mustafa Safvetî Efendi gösterilmekte, ayrıca tekkenin tesis tarihi, daha doğrusu mescide hangi tarihte meşihat konulduğu da açıklanmamaktadır. İlk postni-şin Şeyh el-Hac Ahmed Efendi'nin vefat tarihinden (1154/1741) hareketle mescidin bu tarihten önce, muhtemelen 18. yy'ın birinci çeyreğinde tekke olarak kullanılmaya başladığı söylenebilir. Ağaçayırı Tekkesi "Çayır, Safvetî, Şeyh Safvetî, Süddedâr" gibi isimlerle de tanınmaktadır.

Atatürk Kitaplığı, O. N. Ergin yazmaları, no. 1825'te kayıtlı, yaklaşık 1220/1805 tarihli İstanbul tekkeleri listesinde, "Ağaçayırı'nda Süddedâr Tekkesi" kaydının yanında, yeni imar edilmiş olduğunu gösteren "nev-âbâd" ibaresi göze çarpmakta, diğer taraftan Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ'daki* şeyhler listesinde, 1207/1792'de vefat etmiş olan üçüncü postnişin Süleyman Efendi'den sonra gelen Şeyh Ebubekir Efendi'nin Kadiri tarikatından olduğu belirtilmekte, söz konusu tarikat değişikliği, İstanbul tekkelerine ilişkin listelerden de izlenebilmektedir. Bütün bunlar, Ağaçayırı Mescit-Tekkesi'nin, 19. yy başlarında, yeni baştan inşa ettirilmese de, muhtemelen Şeyh Ebubekir Efendi tarafından köklü bir onanma tabi tutulduğunu göstermektedir.

Halvetîliğin Sünbülî koluna bağlı olarak kurulan Ağaçayırı Tekkesi, 19. yy'ın birinci çeyreğinde Kadirîliğe bağlanmış, sonra tekrar Sünbülîlerin eline geçmiş-

AĞAÇKAKAN MESCİDİ

96

97

AĞALAR CAMÜ

tir. Şeyhlerinin listesi şöyledir: 1) Şeyh el-Hac Ahmed Efendi (ö. 1741); 2) Şeyh Mustafa Safvetî Efendi; 3) Şeyh Meh-med Şemseddin Efendi (ö. 1775): Mes-cit-tevhidhanenin mihrap duvarı önündeki küçük hazirede gömülüdür. Kabir kaşında Sünbülî tacı görülür; 4) Şeyh Süleyman Efendi (ö. 1792); 5) Şeyh Ebubekir Efendi (ö. 1804): Mescit-tevhidhanenin haziresinde gömülüdür; 6) Şeyh Sadık Efendi: Zâkir'in, *Mecmua-i Tekâyâ'sindi* adı bulunmayan bu şeyhin varlığı, Süleymaniye Kütüphanesi, Zühdü Bey böl., no. 489'da bulunan, müellifi bilinmeyen, 1823 civarına tarih-lenebilen, İstanbul'daki tekke şeyhlerinin dökümünü içeren elyazmasından tespit edilmektedir. Burada, Kadirî şeyhleri arasında "Kocamustafapaşa kurbünde Ağaçayırı'nda Şeyh Bekir Efendi hulefâlarından Şeyh Sadık Efendi dâileri" kaydı bulunmakta, böylece Sadık Efendi'nin, selefi Ebubekir Efen-di'nin halifesi olduğu, Kadirîliğe bağlı bulunduğu da anlaşılmaktadır; 7) Şeyh Mehmed Emin Efendi (ö. 1847): 1834'te

Saliha Sultan ile Halil Rıfat Paşa'nın düğününe davet edilen Sünbülî şeyhleri arasında adı geçmekte, Ağaçıyırı Tek-kesi'nin Kadirîlerden tekrar Sünbülîlere intikal ettiği anlaşılmaktadır; 8) Şeyh Mehmed Şevki Efendi (ö. 1854); 9) Şeyh Mehmed Raşid Efendi (ö. 1912): Selefinin oğludur. 1889 tarihli Münib, *Mecmua-i Tekâyâ* 'da postnişin olarak kayıtlıdır; 10) Şeyh Rıza Efendi: Tekkenin son postnişini olduğu anlaşılan bu şeyhin varlığı 1923 tarihli *Sefîne'den* öğrenilmektedir.

Ağaçıyırı Mescit-Tekkesi tekkelerin kapatılmasından sonra cami olarak kullanılmaya başlamış, 1940 civarında kadro harici bırakılmış, bu tarihten sonra kullanılmayan ve harap olan yapı 1964'te çevre halkının yardımlarıyla onararak tekrar ibadete açılmıştır. Bu onarım sırasında, aynı zamanda tekkenin tevhidhanesi olarak kullanılan mescidin mimari kimliğine uymayan değişiklikler olmuş, bu yapının kuzey yönünde yer alan ahşap tekke bölümlerinin yerine de, aynı şekilde uyumsuz, betonarme meşruta ve tuvaletler inşa edilmiştir.

Mescit-tevhidhanenin, nispeten özgün kalabilmiş harim bölümü kare planlıdır. Giriş kuzey duvarında, mihrap ek-senindedir. Onarımda, kesme taş örgüsünü taklit eden, fugalı bir sıvayla kaplanmış olan duvarlarda, iki sıra halinde düzenlenmiş dörder pencere bulunmaktadır. Alt sıradakiler dikdörtgen açıklıklı, üsttekiler yuvarlak kemerlidir. Aslında ahşap olduğu anlaşılan son cemaat yeri, betonarme tekniği ile yeniden inşa edilirken, son derece oransız, enine dikdörtgen pencerelerle donatılmıştır.

Kagir duvarlı, ahşap çatılı alelade bir yapı olan mescit-tevhidhanenin en özgün unsuru, harimin kuzeybatı köşesine kondurulmuş olan bodur minaredir. Dışa taşkın kare bir kaide üzerine oturan

Ağaçıyırı Mescidi ve Tekkesi'nin bodur minaresi.

M. Baha Tanınan, 1993

ve harim kitlesi ile yanı yükseklikte olan minare, kaide üzerine oturan, dikdörtgen pencereli bir ezan okuma yeri ile donatılmıştır. Soğan biçiminde, kurşun kaplı bir ahşap külahla son bulan bu ilginç minare, bazı istanbul mescitlerinde görülen şerefesiz bodur minarelerin "nev'i şahsına mahsus" bir örneğini oluşturmaktadır. Bunun yanına eklenmiş olan mescit kitlesine göre fazla uzun düşen yeni minarede klasik Osmanlı üslubundan alınma ayrıntılar bulunmaktadır.

Alayımamı Sokağı'ndan girilen avluda görülebilen tek özgün unsur, mermerden yontulmuş, dikdörtgen prizma biçimindeki abdest tekkesidir. Mihrap duvarının önünde, tek sıra halinde dizilmiş dört adet mezarı barındıran küçük bir hazire bulunmaktadır. Mihrabın hizasında yer alan tarihsiz, kavuklu şahide Kasım Çavuş'a aittir. Diğer üç şahi-dedin ikisi Şeyh

Mehmed Şemseddin Efendi ile Şeyh Ebubekir Efendi'ye aittir, biri de *Nûr-u dîdem oğlum / Abdül-kadir âb / kuş gibi uçdu* mısralarıyla başlamakta ancak alt kısmı toprağa gömülü olduğu için kitabenin devamı okunamamaktadır. Aynı sırada, küçük bir mezar şahidesi görünümünde, 17 Zilhicce 1277/1861 tarihli, bir namazgaha ait mihrap taşı bulunmaktadır. Eski devirlerde, mesirelerin muhakkak bir namazgaha sahip olduğu hesaba katılırsa, bu taşın Ağaçayırı mesiresinde bir zamanlar var olan namazgahtan getirilip buraya dikildiği tahmin edilebilir.

Duvarlar içerden formika lambrilerle kaplanmış, ahşap kaplamalı tavan yüzeyinde, ince çıtalarla kareli bir taksimat uygulanmış, kuzey duvarı önündeki betonarme mahfil mihrap ekseninde yer

alan bir sütunla desteklenmiştir. Yuvarlak kemerli mihrap, klasik üslupta, çubuklu bir silme ile kuşatılmıştır. 19. yy'a ait olan ahşap minberde II. Mahmud'un güneş kabartmaları, ayrıca beş ve sekiz kollu yıldızlar görülmektedir. Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 47-48; Kut, *Dergehnâme*, 222; Çetin, *Tekkeler*, 586; Aynur, *Saliha Sultan*, 34, no. 9; Âsitâne, 8; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 6, no. 29, 66-67, no. 104; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 8; *th-saiyat* II, 21; Vassaf, *Sefîne*, V, 273; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 79-80; Öz, *istanbul Camileri*, I, 19; *İSTA*, I, 235-236; *İKSA*, I, 311; *Fatih Camileri*, 146, 269.

M. BAHA TANMAN

AĞAÇKAKAN MESCİDİ VE SFFİYAN MEKTEBİ

Fatih İlçesi'nde, Kocamustafapaşa-Ağaçkakan semtinde, Alifakih Mahalle-si'nde, Ağaçkakan Sokağı ile iskender Paşa Camii Sokağı'nın kavşağında yer almaktadır.

Banisi, mescidin Kible yönünde gömülü olan Debbâğ İskender Çelebi'dir. Matbu kaynaklarda, ne İskender Çelebi'nin ölüm tarihi ne de mescidin inşa tarihi hakkında bir bilgi bulunmaktadır. Ancak mescidin, 953/1546 tarihli *istanbul Vakıftan Tahrir Defterinde* adının geçmemesinden, ayrıca eski yapısında gözlenen mimari özelliklerinden hareketle 16. yy'ın ikinci yarısına veya 17. yy'a ait olduğu söylenebilir. Banisinin adından ziyade bulunduğu Ağaçkakan semtinin adıyla anılan mescit, tespit edilemeyen bir tarihte, Kalaycızade Mehmed Efendi adında bir şahsın minber koydurmasıyla camie dönüştürülmüştür. Cumhuriyet devrinin başlarında, kullanılmadığı için bakımsız kalarak harap olan yapı 1955'te, çevre halkının yardımlarıyla yeniden inşa ettirilmiştir.

İstanbul Ansiklopedisinde: yer alan, R. Sevinçsoy'a ait plan krokisi ile dış görünüm eski mescidin mimarisi konusunda aydınlatıcı olmaktadır. Bu yapı, enine dikdörtgen planlı, bağdadi duvarlı, kapalı bir son cemaat yeri ile moloz taş örgülü duvarları olan, ters "T" planlı bir harim bölümünden meydana gelmekteydi. Geniş saçaklı, kiremit örtülü bir ahşap çatı yapıyı örtüyordu. Krokide, İskender Paşa Camii Sokağı üzerinde

bulunan cümle kapısından son cemaat yerine girildiğinde, hemen sağda, mihrap ekseninden batıya doğru kaydırılmış harim kapısı bulunmaktadır. Son cemaat yeri ile harimi ayıran duvarın eksenine küçük bir mihrap, bunun yanlarına da, simetrik konumda birer pencere yerleştirilmiştir. Harim mekânının, ahşap çatılı mescitlerde hemen hiç görülmeyen ters "T" planında olması, diğer taraftan minarenin -geleneksel mescit şemasına aykırı olarak- harimle son cemaat yerinin sınırında bulunmaması, ayrıca minareden itibaren kuzeye doğru harim duvarlarının bağdadi olarak devam etmesi muhtemelen geç devirde, ibadet alanını genişletmek amacıyla son

cemaat yerinin harime katıldığı, kuzey yönüne de yeni bir son cemaat yerinin yapıldığını kanıtlamaktadır. R. Sevinç-soy'un, mescidin güney ve batı cephelerini gösteren deseninde, harim duvarlarının ikişer çift pencere ile donatılmış olduğu, alt sıradakilerin sivri kemerli olarak tasarlandığı görülmektedir. Harimin kuzey duvarı boyunca uzanan, ahşap fevkani mahfil dört adet ahşap sütuna oturmakta, batı kesiminde kavisli bir çıkma yapmaktadır. Bugünkü mescit inşa edilirken, tasarımın ana hatlarında ve boyutlarda eski yapıya belirli ölçüde sadık kalınmış, ancak bu arada, basık kemerlerle donatılan tepe pencereleri alt sıradaki pencerelerin üzerine oturtularak cephelerdeki klasik oranlar bozulmuş, fevkani mahfil kagire dönüştürülmüş, harim duvarları, pencerelerin alt hizasına kadar, ayrıca mihrap fayansla kaplanmıştır. Özgünlüğünü koruyabilmiş tek unsur olan minare, almaşık örgülü çokgen kaidesi, alternatif dizilmiş üçgenlerden oluşan pabucu, alt ve üst bitimlerinde kesme taştan simitlerle donatılmış, almaşık örgülü ve silindir biçimindeki gövdesi, alçıdan mamul, geometrik şebekeli şerefe korkulukları ve kurşun kaplı konik ahşap külahı ile dikkati çeker. Mescidin güneybatı köşesinde, İskender Paşa Camii Sokağı tarafında, duvara yerleştirilmiş olan çok ufak bir mermer levhada, sülüs hatla yazılmış Kelime-i Tevhid ve "Şefaat yâ Nebiyallah" ibaresi görülmektedir. Cümle kapısının üzerine, Arap rakamlarıyla 1955 tarihli, Nuri imzalı, sülüs hatlı bir ayet levhası konmuş, baninin, mihrap önündeki kabri Latin harfli bir şahide ile donatılmıştır.

Aynı mahallede, Ağaçkakan Mesci-di'nin 200 m kadar batısında, Hacı Ham-za Mektebi Sokağı'nda, Debbağ İskender Çelebi tarafından yaptırılmış bir sıb-yan mektebinin kalıntıları bulunmaktadır. "Ağaçkakan" ya da "Hacı Hamza" adlarıyla anılan bu mektebin, klasik üslupta, almaşık duvarlı, çift sıra pencereli bir yapı olduğu anlaşılmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 37; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 6-7, no. 30; *İSTA*, I, 238; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 19; Aksoy, *Sıbyan Mektepleri*, 12; *İKSA*, I, 314-315; *Fatih Camileri*, 314.

M. BAHA TANMAN

AĞAÇKAKAN TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Kocamustafapaşa-Ağaç-kakan semtinde, Alifakih Mahallesi'nde, Ağaçkakan (İskender Çelebi) Mescidi'nin yanında yer alıyordu.

Adını, bulunduğu semtten ve komşusu olduğu mescitten alan bu tekke 1256/1840 yılında, Bedevî tarikatından, "Şeyh Ahmed Baba" olarak tanınan Şeyh el-Hac Ahmed Niyazi Efendi (ö. 1877) tarafından kurulmuştur. İstanbul tekkelerine ilişkin kaynaklarda, banisinin, üçüncü postnişini Şeyh Mustafa Nailî Efendi'nin veya bağlı bulunduğu tarikatın adlarıyla da anılmaktadır. İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedi-

si'ndeki maddede, İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü Arşivi, R. 1341/1925 tarihli *Esâmi-i Tekâyâ Defterinde* bulunan vakfiye özetinde, Şeyh A. Niyazi Efendi'nin "bir semahaneyi hâvi menzilin zaviye olmak üzere" vakfettiği, mü-tevellilik ve şeyhlik (tebliyyet ve meşî-. hat) görevlerinin, neslinden gelecek "eslah ve erşed" (en salih ve en reşid) kişi tarafından üstlenilmesini şart koştuğu, söz konusu evini de şeyh olanların ikametine tahsis ettiği belirtilmektedir.

Kapatıldığı tarihe (1925) kadar Bedevî tarikatına bağlı kalan Ağaçkakan Tekke-si'nde çarşamba günleri ayin icra edilmiş, postuna şu kimseler oturmuştur: 1) Şeyh el-Hac Ahmed Niyazi Efendi (ö. 1877); 2) Şeyh Mehmed Arif Efendi (ö. 1883): Selefinin torunudur; 3) Şeyh Mustafa Nailî Efendi (ö. 1908): Selefinin oğludur. II. Abdülhamid yönetimi tarafından Fizan'a sürülmüş, önce Fizan'da sonra Trablus-garp'ta yaklaşık on üç yıl hapis yattıktan sonra hürriyetine kavuşarak İstanbul'a dönmüş, yokluğunda harap olan tekkesini ihya ettikten dört ay sonra kalp hastalığından vefat etmiştir; 4) Şeyh Mehmed Atâullah Aşkî Efendi (ö. 1932): Tekkenin son şeyhidir. Bani A. Niyazi Efendi'nin neslinden olmayıp, İstanbul'daki başka bir Bedevî tekkesinin postnişini Çerkez asıllı Şeyh Şevki Beyefendi'nin oğludur. Kozlu Mezarlığı'nda gömülüdür. Şeyh M. Nailî Efendi'nin ölümünden sonra, belki A. Niyazi Efendi'nin neslinden erkek evlat kalmamış olmasından, belki de başka bir sebepten ötürü tekkenin meşihatında bir sülale değişikliğinin vuku bulduğu anlaşılmaktadır.

Geçen yüzyılın ünlü zâkirlerinden Aşkî Efendi Şeyh A. Niyazi Efendi'nin oğlu, ikinci postnişin Şeyh Mehmed Arif Efendi'nin babasıdır. S. N. Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi-Dini Eserler'de* hakkında şu bilgiler verilmektedir: "Sesinin güzelliği ve okuyuşunun düzgünlüğü ile iştihar eden değerli zâkiriierden biri de Aşkî Efendi'dir. Bilhassa Yazıcızade mersiyesini okumakla tanınmıştı... Sadrazam Kâmil Paşa'nın imamı idi. Hıdiv İsmail Paşa kızını evlendirdiği zaman birçokları gibi o da Mısır'a gitmişti. Orada hastalandı ve 1290/1873'te melevî-hanede vefat etti. Mısır'da Kadiriyyeden Talibî Dergâhı'ndaki makbereye defnedildi. Manastırlı Hoca Nailî şu tarihi vü-cude getirdi: *Âd-i adhâda dedim târih-i fevtin Nailî / Hakka kurban eyledi Aşkî Efendi kendini 1290.*

Tekkelerin kapatılmasını izleyen dönemde, Ağaçkakan Tekkesi bir yangında bütünüyle ortadan kalkmış, mimari özelliklerini aydınlatacak herhangi

bir belge de bulunamamıştır. Mamafih, yukarda sözü edilen vakfiye özetinden, İstanbul'da, şeyh evinden tekkeye dönüşmüş pek çok başka tesis gibi bunun da, tarikat fonksiyonlarına uygun biçimde tadil edilen ve kullanılan, içinde tevhidhanesi, harem ve selamlık bölümleri bulunan ahşap bir meskenden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Bu ev-tekkede,

R. 1301/1885 yılında, altı erkek ile üç kadının yaşadığı tespit edilmektedir.

Bibi. Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 64-65, no. 100; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 11; *Ihsaiyat* II, 22; Vassaf, *Sefine*, V, 271; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*. 29; Ergun, *Antoloji*, II, 484; *İSTA*, I, 238; *İKSA*, I, 313-314; *Fatih Camileri*, 153.

M. BAHA TANMAN

AĞALAR CAMİİ

Bugün Topkapı Sarayı olarak adlandırılan Saray-ı Cedîd'in (Yeni Saray) üçüncü avlusunda bulunan Ağalar Camii, hasodanın yanındadır.

R. Ekrem Koçu, sarayın içindeki camilerin en büyüğü olan bu ibadet yerine Hünkâr Camii de denildiğini bildirir. Burada içoğlanları ve Enderun-ı Hümayun zülüflü ağalar namaz kıldıklarından, daha sonraları buraya Ağa Camii denilmiştir. Yapının kesin tarihi bilinmemekle beraber, Ağalar Camii'nin duvar örgü tekniği Fatih Sultan Mehmed döneminden kaldığına işaret eder. Kapılarından biri üstündeki 1136/1723-24 tarihli kitabeden ve duvar örgü tekniğindeki farktan, 18. yy'da Seyyid Mehmed Ağa adlı bir kişi tarafından büyük ölçüde tamir ettirildiği anlaşılmaktadır.

II. Mahmud döneminde, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması kararının bu camide alındığı da söylenir. Ağalar Camii 1881'e kadar cami olarak kullanılmış, bundan sonra depo ve yemekhane olmuş ve üstünün kurşunları alınarak yıkılmaya bırakılmıştır. Ancak Topkapı Sarayı müze yapıldıktan sonra, 1925'ten itibaren kütüphane ve okuma salonu olarak restore edilmiş, sarayın çeşitli yerlerindeki yazma kitaplar burada toplanmış ve bunu anlatan 1928 tarihli bir kitabe güney tarafındaki kapısı üstüne konulmuştur.

Ağalar Camii, dikdörtgen planlı enlemesine uzanan bir yapıdır. Yanına kapısında 1136 tarihli kitabe olan mescit eklenmiştir. Camiinin ilk yapıldığında üstünün kiremit kaplı bir ahşap çatı ile örtülü olduğu ve ancak 18. yy ortalarında şimdi görülen beşik tonozun inşa edildiği, bu sonuncu elemanın Türk klasik dönem mimarisine ters düşmesinden anlaşılır. Üstünde evvelce bir kubbe olduğu yolundaki görüş inandırıcı değildir. Ağalar Camii taş ve tuğla dizileri halinde yapılmış, yuvarlak kemerli alt sıra pencereleri bu biçimlerini 18. yy'da almıştır.

Ağalar Camii'nin yanında şimdi okuma salonu olan mescidin duvarları güzel çinilerle kaplanmıştır. Mescit ile esas cami kitlesi arasında kalan ve ancak Al-

tinyol'dan ulaşılan mekân ise hareme mahsus bir namaz yeri idi.

Bibi. E. Mamboury, "Die Moschee Mehmeds deş Eroberers und die neue Bibliothek", *Die Denkmalspflege*, V (1931), s. 161-167; Halil Ethem, *Camilerimiz*, 37; Koçu, *Topkapu Sarayı*, 74; ay, "Ağalar Camii", *İSTA*, I. 247; A. Kuran, *The Mosque in Early Ottoman Archi-tecture*, Chicago, 1968, s. 185-186; S. Eyice, "Ağalar Camii", *DİA*, I, 464.

SEMAVİ EYİCE

AĞAOĞLU, SAMET

98

99

AGVA

AĞAOĞLU, SAMET (1909, Karabağ [Kafkasya] - 6 Ağustos 1982, İstanbul) Yazar, siyaset adamı. Metafizik göndermelerle yüklü, çoğu karamsar hikâyelerinde, bireysel hayatları saran yıkımları dile getirirken, şehirlerin, kasabaların, bu arada İstanbul'un toplumsal yazgısıyla da yakından ilgilendi. 1932'de Ankara Hukuk Fakültesi'ni bitirdikten sonra Fransa'da Strasbourg Üni-versitesi'nde doktora yaptı. O günlere ilişkin anılarını, gözlem ve saptayım-larını, hikâye dili çerçevesinde, *Strazburg Hatıraları* kitabında (1945) kaleme getirdi. Yurda dönünce çeşitli bakanlıklarda çalıştı; 1946'da şerbet avukatlığı seçti ve Demokrat Parti'nin kurucularından biri oldu. 1950-1960 arasında Manisa milletvekiliydi; bakan oldu. 27 Mayıs 1960'ta tutuklandı, hapse mahkûm oldu; aftan sonra Yassıada günlerini *Arkadaşını Menderes* (1968). *Marmara'da Bir Ada* (1972), *İlk Köşe* (1980) gibi kitaplarında acı bir dille yansıttı. Şiirsel anlatımlarla işlenmiş adalar, çağdaş edebiyatımızda böylece ilk kez, siyasal çalkantıların bir odağı olarak sergilendi. Hikâyelerini *Zürriyet* (1950), *Öğretmen Gafur* (1953), *Büyük Aile* (1957), *Hücredeki Adam* (1964), *Katırın Ölümü* (1965) kitaplarında derledi.

1935'ten sonra *Varlık* ve *Yücel* dergilerinde hikâyeleri yayımlanmaya başlayan Samet Ağaoğlu, göçüp gitmiş bir imparatorluktan izdüşümlerle kültür gömleği değiştirmenin serüveni üzerinde durur. Önemli hikâyelerinin hemen hepsinde duyguların, düşüncelerin karşıt ucu, ruh ikizliklerini çağrıştırmak istercesine işlenmiştir. Bir yandan yükselişin, ihtişamın, göz kamaştırıcı servetlerin hüküm sürdüğü hayatlarda, bir yandan da, önüne geçilemez bir alçalış, düşüş özlemi göze çarpar. Aynı perspektifte, öteki şehirler, yöreler gibi, İstanbul da karmaşık yapısıyla betimlenmiştir. "So-kak"ta (*Zürriyef*) adı anılmamış bu kent

bir hüznler geçit törenidir: Şefkati, ana-baba sıcaklığını birbirlerinde arayan iki sokak çocuğu, sokaklarda, caddelerde yalnızca cenaze alaylarını, trafik kazalarını, elden ayaktan düşkün hastaları, "çocuk denilecek kadar taze" orospuları, asılan ve asılmaya götürülürken ağlayan katilleri, "büyük kışlanın" askerlerini, bandoyu, meczupları görürler. Kendi hayhuyu içinde bu şehir, sokağın çocuklarına, gelecek güvencesini ancak uzak bir hayalde verebilmektedir.

"Babam"da (*Öğretmen Gafur*) Saraç-hanebaşı, "gölgeli ve harap" bahçeler, "tahtaları gıcırdayan köhne" evlerle anılmıştır. Yüzyıl başının dağdağalı günlerinde Fatih'le Sultanahmet arasında siyah bayraklı kalabalıklar belirir. Bu, "Malta esaretine tesadüf eden senelerde" türbeleri, ziyaretgâhları dolaşan, "Eyüp'te, Topkapı'da, Bebek'te, Üsküdar'da, uzun, narin serviler" altında Allah'a yakaran kadınlar söz konusudur. Harbiye Nezareti'ni Bekirağa Bölüğü.

Samet Ağaoğlu, 1951

TETPıfAr\$h/i

onu, mevkıfların götürüldüğü Arapyan Hanı takip eder. Tutuklular için bazen de "Kızkulesi yakınlarında demirli, boyalan dökülmüş, eski" yük vapurları beklemektedir.

Büyük Aile'de Meşrutiyet'in ilanından önce Niksar'dan İstanbul'a göçen bir eşraf ailesi Boğaziçi'nde köşke yerleşirler ve Mahmutpaşa'da bir handa ticarete başlarlar. Çocuklara "Rum güzel mürebbiyeler" tutulur; çocuklar "Amerikan kolejlerine" yazdırılacaktır. Ailenin taşra kökenli hanımları "en lüks terzilerin" diktiği son moda giysiler içinde daima "gülünç" görünmektedirler. Büyük aile sık sık "Semplon Ekspresi'nin yataklı vagonlarıyla" Avrupa'ya eğlenmeye gider. Kendileri gibi İstanbul'a göçen dışarıklı kişilere artık "Pis Anadolu" demektedirler. Bu, artık, sefaleti gittikçe artan bir İstanbul'dur. Birinci Dünya Savaşı ve mütareke yılları İstanbul'a sefaletin yanısıra haksız yükselişi, alın teri dökmeden kazanmayı getirmiştir. Büyük aile ahlaki bir çöküş içinde kaybolurken, aile fertlerinden biri için İstanbul'daki tek huzur köşesi, Eyüp Sul-tan'da yıkı yıprak bir tekke olacaktır.

Nihayet "Sağır Yalı"da (*Büyük Aile*) Ömer. "eski, büyük, boyaları dökülmüş, bütün pancurları kapalı" bir yalıda geçmişin kendisince de pek bilinmeyen günlerini arayacak; ama yalı, boş odaları, köhnemiş birkaç parça eşyası, tozlanmış resimleriyle ona hiçbir şey söylemeyecek, payitaht İstanbul'a özgü bir uygarlığın göçtüğünü bile söylemeye gönül indirmeyecektir. Şimdi yalı, "artık hiçbir manası olmayan, hattâ yıkılmaya mahkûm, yıkılması lazım ahşap bir evden başka bir şey" değildir. Bibi. T. Alangu, *Cumhuriyet'ten Sonra Hikâye ve Roman II*, İst.. 1965; B. Necatigil, *Edebiyatımızda Eserler Sözlüğü*, ist., 1979.

SELİM İLERİ

AĞIZLIKÇHIK

Ağızlık, tütünün sigara kâğıdına sarılarak içilmeye başlanmasıyla ortaya çıkan, tek ya da birkaç parçadan oluşan ve "takım" ya da "sigaralık" da denilen tiryaki araçlarındandır. Sigara kâğıdının İstanbul'a Abdülaziz döneminde (1861-1876) geldiği, sigara ağızlığının da bu dönemde ortaya çıktığı görüşü yaygındır.

Önceleri uzun bir çubuğun ucundaki lüle ile içilen tütün, özel olarak imal edilmiş sigara kâğıtlarıyla içilmeye başlanınca ağızlıkçılık da bir el sanatı olarak gelişmeye başlamıştır. Aslında ağızlık, ucuna lüle takılıp tütün içilen çubukların dudağa konulan ve "imame" de denilen kısmıdır. Bu yüzden ağızlık kullanımının yaygınlaşmasıyla çubukçu-luk ve lülecilik(~>) gerilemeye yüz tutmuş, kemane adı verilen el tezgâhlarında çubuk yapanlar bu kez ağızlık üretmeye başlamışlardır.

Taşınması ve kullanımı çubuktan daha kolay olduğu için ağızlık kısa sürede yaygınlık kazanmıştır.

İstanbul'da eskiden ağızlık yapımı ve satımıyla uğraşanların yoğunlaştıkları yerler Hakkâklar Çarşısı (bugünkü Sahaflar Çarşısı'nın olduğu yerdeydi) ile Mercan Yokuşu'ydu. Buralarda ağızlıklar İstanbullu tiryakilerin severek kullandığı yasemin, kiraz, gül, pelesenk, kuka gibi güzel desenli ve hoş kokulu, dokusu sık ağaçlardan yapılırdı. Malzemesi taş olan ağızlıkların yapımında ise lületaşı, kehribar, hacibektaştaşı ve ol-tutaşı kullanılmıştır. Kuyumcular tarafından yapılıp satılan altından ya da gümüşten, süslemeli ağızlıklara her zaman zengin tiryakiler itibar etmişlerdir. Ayrıca fildişi ve boynuz gibi malzemeden de ağızlık yapılmıştır. Değerli maddelerden ince işçilikle yapılmış sigara ağızlıkları antikacılar tarafından da alınıp satılırdı. Günümüzde de Uzunçarşı Cad-desi'nde bu işle uğraşan birkaç dükkân bulunmakta, bu caddeye açılan sokaklardan biri de Ağızlıkçı Sokağı adını taşımaktadır.

İstanbul'da ağızlık alım satımı dükkânlar dışında seyyar satıcılar eliyle de

r

Ağızlıkların yanısıra pipo da üreten bir dükkânın vitrini.

Erkin Emiroğlu. 1993

yapılmıştır. Seyyar ağızlıkçıların en çok iş yaptığı yerler arasında Galata ve Balıkpazarı meyhaneleri gelir, akşamüzeri bu yerleri dolaşan satıcılar ağızlık meraklısı sigara tiryakilerinin ihtiyaçlarını karşılarlardı. Seyyar satıcıların ağızlık sattığı yerlerden biri de büyük camilerin avlularıydı. Özellikle Bayezid Camii avlusunda ya da yakınında kumlan, günümüzde de Çınaraltı'nda devam ettirilen, seyyar satıcı pazarlarında ağızlık da satılırdı. Bugün pek seyrek görülen, üzerine ve ortasındaki direkçiğe çakılmış çivilere geçirilmiş yasemin ağızlıklarla süslü seyyar satıcı tablaları, eskiden her yerde meraklı tiryakilerin karşısına

çıkabilirdi. 1933-1938 arasında içinde lületaşından filtre bulunan "Doktor Apos-tol'un ağızlıkları" tiryakiler arasında moda olmuştu.

Bibi. Büngül, *Eski Eserler*, I, 14-15, 94-95; M. Z. Kuşoğlu. "Bir Zamanlar Çubuk Vardı", *İlgi*, 66 (Yaz', 1991), 32-35; *İSTA*, I, 253; *IKSA*, I, 328-329.

M. SABRİ KOZ

AĞVA

Kocaeli Yarımadası'nda, Karadeniz kıyısına kurulmuş bir yerleşmedir. İlin doğusunda yer alan Ağva, idari bölünüş bakımından Şile İlçesi'ne bağlı bir bucak merkezi durumundadır. Bugün adı Yeşilçay olan Ağva'nın 13 köyü vardır. Yerleşmeyi doğu ve güneydoğudan Yeşilçay, güneyden Dudubayır Tepe (84 m), güneybatı ve batıdan Göksu Deresi ve kuzeyden de Karadeniz sınırlamaktadır. Ağva'nın esas yerleşmesi Yeşilçay'ın batı kıyısına; kendine bağlı bir mahalle olan Yakuplu da Göksu Deresi'nin doğu kıyısına yaslanmıştır. Ağva kelimesi Latince kökenli olup, "iki dere arasına kurulmuş köy" anlamına gelmektedir.

Ağva, Yeşilçay ve Göksu derelerinin getirdiği alüvyon maddesinin Kuater-ner'deki (yaklaşık 2,5 milyon yıl önceden günümüze kadar olan dönem) deniz seviyesi değişimleri sonucu oluşmuş kıyı ovası üzerinde yer alır. Ovanın genişliği 500-600 m, uzunluğu ise 1,5-2 km dolayındadır.

Ağva ve çevresinde Akdeniz ile Karadeniz iklim tipleri arasında bir geçiş iklimi görülür. Akdeniz iklimine nazaran daha hafiflemiş yaz kuraklığı, daha az buharlaşma ve daha fazla don etkili olmaktadır. Bulutluluk ve nispi nem oranları da Akdeniz'e oranla daha fazladır. En yakın meteoroloji istasyonu olan Şile'nin değerlerine göre en sıcak ay ağustos (22,4°C), en soğuk ay ise ocaktır (5,2°C). Yıllık ortalama sıcaklık 13,4 °C dir. Şile Meteoroloji İstasyonu'nda en düşük değer olarak bir kere -11,0°C (17.1.1963 tarihinde), en yüksek değer olarak da 39,5°C (21.8.1945 tarihinde) ölçülmüştür. Yörede yıllık ortalama yağış miktarı 767,2 mm'dir. Yaz mevsimine düşen oran yüzde 10,5 ortalamasındadır. Yağışın bir diğer özelliği de sağanak karakterinde olmasıdır. Sonbahar ve kış aylarında aniden bastıran sağanaklar, özel-

Ağva

istanbul Ansiklopedisi

likle sonbahar aylarındakiler, bazen can ve mal kayıplarına da neden olmaktadır. Ağva 1942, 1969 ve 1973 yıllarında böyle sağanak yağışların sonucunda sel afetine uğramıştır. Sel afetine karşı 1973'ten sonra Yeşilçay'ın batı kenarına 7-8 m yüksekliğinde bir set yapılmıştır. Özellikle turizm bakımından önemli olan güneşlenme süresi yıllık ortalama olarak günde 5 saat 44 dakikadır. Ancak yaz aylarında bu süre 10 saat 38 dakikaya kadar çıkmaktadır. Bulutluluk bakımından açık günler sayısı 52, kapalı günler sayısı ise 120 gündür. Ağva ve

çevresinde rüzgâr genellikle kuzeydoğu ve güneybatıdan esmektedir.

Ağva ve çevresinin bitki örtüsü nemcil bir karaktere sahiptir. Yeşilçay'ın doğusundaki tepelerde ve Dudubayır Te-pe'de hâkim bitki örtüsünü Macar meşesi (*Quercus frainettd*) oluşturur. Bunlara kestane (*Castanea satiua*), gürgen (*Carpinus betulus*), akçakesme (*Pbilly-rea latifolia*), funda (*Erica arborea*), katran ardıcı (*Juniperus oxycedrus*) ve süpürge çalısı {*Çallıma vulgaris*) eşlik eder. Ayrıca kıyıdaki kumullar üzerinde kum sazları (*Ammopbila arenaria*), zambak (*Lilium sp.*) ve sütleğen (*Eup-horbia sp.*) yer alır.

Yazılı bir tarihi olmamakla beraber, Ağva'nın kuruluşunun MÖ 7. yy'a kadar uzandığı kabul edilmektedir. Hititler, Frigyalılar, Romalılar, Bizanslılar ve Osmanlılar yüzyıllar boyunca yörede hâkim olmuşlardır. Bu uygarlıkların çeşitli eserlerine Ağva'nın köylerinde rastlanmaktadır. Romalıların Nikomedia'da (İz-

mit) uyguladığı baskılardan kaçan Hristiyanlar Şile ve Ağva dolaylarına yerleşmişlerdir. Dini görevlerini yerine getirebilmek için çevredeki mağaralardan faydalanmışlar ve çeşitli tesisler yapmışlardır. Bunların en güzel örneklerini Ağva'nın güneyindeki Gökmaslı köyündeki mağara ile Hacı köyündeki Güniek ve İnkeşe mağaraları oluşturur. Bizans hâkimiyetine geçtikten sonra çeşitli aralıklarla Bizans ve Selçuklular arasında el değiştiren Ağva ve çevresi, Osmanlılar zamanında ilk defa Orhangazi'nin kumandanlarından Akçakoca Bey tarafından ele geçirilmiş, bu kez Bizanslılar ile Osmanlılar arasında el değiştirmiş, 15. yy'dan itibaren Osmanlı yönetiminde kalmıştır. Mondoros Silah Bırakışma-sı'yla Boğazlar bölgesi kapsamında sayılan Şile ve Ağva 1920'de İngilizler tarafından işgal edilmiş, 7 Ekim 1922'de kurtarılmıştır.

1935-1990 yılları arasında Ağva'nın nüfusu dalgalanmalar göstermektedir (bak. Tablo). Ağva'nın bir mahallesi olan Yakuplu 1955 sayımından itibaren köy tüzel kişiliği kazanarak nüfusu ayrı gösterilmeye başlanmıştır. Sayım zamanlarında ve kış aylarında nüfustaki bu azlığa karşılık, özellikle yaz aylarında turistler sebebiyle zaman zaman 10.000'in üzerinde nüfus görülmektedir. Ağva 1991'den beri belediye örgütlenmesine sahiptir.

Ağva'da yerleşmenin niteliği son yıllarda turizm faaliyetleri nedeniyle değişme göstermekte eski yerleşme düzen ve yapısı hızla bozulmaktadır. Buna rağmen-

AHALİ FIRKASI

100

101

AffIRKAPI

Ağva'da Nüfus

<i>Sayım Yılı</i>	<i>Erkek Nüfus</i>	<i>Kadın Nüfus</i>	<i>Toplam</i>
1025	100	201	300
1040	1212	186	1300
1045	081	104	1175
1050			175
1055	286	167	452
1060	211	161	375
1065	166	205	371
1070	208	260	467
1075	171	242	417
1080	500	271	771
1085	521	118	640
1990	1.321	1.043	2.364

men, hâlâ meskenlerin yüzde 41'ini tek katlı, yüzde 32'sini iki katlı ve yüzde 27'sini ikiden fazla katlı binalar oluşturmaktadır, iki katlı meskenlerin alt katları çoğunlukla dükkân olarak inşa edilmiştir. Gelişmekte olan pansiyonculuğun etkisiyle, eski ve ahşap evler yıkılmakta veya bahçelerine yenileri yapılarak yerleşmenin dokusunda değişiklikler meydana getirilmektedir. Son yıllarda özellikle tarım alanlarının parsellenerek iskâna açılması ise yerleşmenin özelliklerinde büyük çaplı değişikliklere neden olacaktır.

1950'li yıllara kadar Ağva'nın ekonomisi odun ve odunkömürcülüğüne dayanıyordu. Bir iskele durumunda olan Ağva'dan İstanbul'a denizyoluyla odun ve odunkömürü gönderiliyordu. Mevcut ziraat ise geçimlik düzeydeydi. Deniz kıyısında olmasına karşılık bugün de hâlâ gelişmiş bir balıkçılık faaliyeti yoktur. Ancak 1950'lerden sonra orman ürünlerinin azalması ve nüfus artışına bağlı olarak bu alandan elde edilen gelirin daha çok paya bölünmesi, ayrıca kaçak ağaç kesiminin büyük ölçüde önlenmesi nedeniyle bu faaliyet yerini tarla ziraatına ve meyveciliğe dayalı tarımsal faaliyete; ayçiçeği, mısır ekimine, elma ve fındık yetiştiriciliğine terk etmiştir.

1980'li yıllardan sonra mısır ve ayçiçeği ekilen tarlalarda ekimden vazgeçilerek, buraların parsellenerek satılması sonucunda bu tür faaliyetler oldukça azalmıştır. Bunun en büyük nedeni Ağva'nın artık bir turistik merkez niteliği kazanmasıdır. İstanbul'a yakınlığı, dalgalı fakat temiz denizi, kumsalının güzelliği, ilgi çekici ormanları ve yeşil ile mavinin uyumu gibi özellikler Ağva'nın yerli ve yabancı turistler için ilgi odağı haline gelmesini teşvik etmiştir. Yaz aylarında tatil için gelenlerin kalacakları otel, motel gibi tesislerin sayıca yetersizliği pansiyonculuğun gelişmesine neden olmuştur. Ağva gelecekte daha gelişkin bir turizm merkezi olmaya adaydır.

Bibi. A. Çelebi, *Ağva (Yeşilçay) Nahiyesinde Araziden Faydalanma 1988-1989*, İstanbul Üni., Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enst., yüksek lisans tezi, İst., 1989; A. T. Ertek, *Kocaeli Yarımadasının Kuzeydoğu Kesiminin Jeo-*

morfolojisi, istanbul Üni., Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enst., doktora tezi, İst., 1990; A. T. Ertek, "Ağva ve Çevre Sorunları Üzerine Jeomorfolojik Yaklaşımlar", *Çevre Koruma*, S. 47; Y. Dönmez, *Kocaeli Yarımadasının Bitki Coğrafyası*, İst., 1979.

SEDAT AVCI

AHALİ FIRKASI

II. Meşrutiyet döneminde İstanbul'da kurulmuş ilk muhalefet partilerindendir.

Ahali Fırkası Meclis-i Mebusan'da İttihatçı çoğunluktan ayrılan Gümülcine, Karesi, Konya, Trablusgarp, Bayezid, Tokat, Karahisar (Afyon), Erzurum mebusları tarafından 21 Şubat 1910 günü İstanbul'da kuruldu. Partinin başkanı Gümülcine Mebusu İsmail Bey'di. Hizb-i Cedid'le kaynaşarak muhalefet saflarını sıklaştırmayı denedi. Kasım 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılarak kendini feshetti.

Ahali Fırkası mensupları II. Meşrutiyet meclisinin en dağdağalı, canlı ve hararetlili döneminde üç toplantı yılını aşan bir süre etkinlik gösterdi. Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ile birlikte meclise çoğulcu ve çok partili bir görünüm kazandırdı.

Ahali Fırkası yirmiye yakın mebusla mecliste yoğun muhalefet yaptı. Sulh Hâkimleri Kanunu, Arnavutluk harekâtı, Demokrat Fırka üyeleriyle Sosyalist Fırka üyelerinin tutuklanmaları, Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın siygaya çekilmesi, Said Paşa kabinesine güvensizlik oyu verilmesi Ahali Fırkası'nın soru ve gensorularla etkin olduğu görüşmelerdi. Arnavutluk'la ilgili tartışmalarda heyecan doruk noktasına vardı ve Ergiri Mebusu Müfit Bey, Cevat Paşa'yı düelloya çağırdı.

Ahali Fırkası muhafazakâr bir partiydi. Toplumsal yönü cılızdı. Kurucuları ilmiye ağırlıklıydı. Siyonizm sorununu da Meclis gündemine Ahali Fırkası getirdi. Yahudi düşmanı olduğunu belirten Gümülcineli İsmail Bey, bu milletin Osmanlılar ve Türkler için büyük tehlike oluşturduğunu ileri sürdü. Osmanlı Devleti'nin mali yönden dış borçların baskısı altında inlediğini ve bunun mü-

sebbibinin Siyonistler olduğunu vurgulayarak Selanikli ve dönme oluşu nedeniyle Cavid Bey'i hedefledi. Reji, kaçakçılık gibi konular Ahali Fırkası liderinin diğer eleştiri alanlarını oluşturuyordu.

Mahmut Şevket Paşa'yı yıpratın gensoru önergesini Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ile birlikte Ahali Fırkası verdi. Önerge muhalefet için başarıydı. Fırka Matbuat Kanunu'nun meşrutiyet rejimiyle bağdaşmadığını ileri sürerek bir kanun tasarısı hazırladı.

İttihatçı listeden seçim kazanıp Ahali Fırkası'nı kuran mebuslar Anayasa Hukuku'nun önemli sorunlarından birini gündeme getirdiler. İttihat ve Terak-ki'den ortak istifaları seçmenlerin tepkisiyle karşılaştı. Meclis'ten istifa etmeleri gerektiği vurgulandı.

Ahali Fırkası'nı destekleyen yayın organlarının başında *Yeni Gazete* gelir. Ayrıca *Sada-yı Millet*, *İkdam* ve *Yeni ikdam* gazeteleri, sosyalist eğilimli *İştirak* de fırkaya omuz verdi.

Ahali Fırkası muhalefeti parlamanto dışına taşımadı. İbrahim Hakkı Paşa ve Sait Paşa kabinelerine karşı sert muhalefete girişmesine karşın parlamanto içinde ilk kez iktidar-muhalefet ilişkisinin oluşmasını sağladı.

Bibi. Tımaya, *Siyasal Faniler*, I, 234-241; A. Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İst. 1990, s. 40, 52.

İSTANBUL

AHALİ İKTİSAT FIRKASI

Mütareke ve işgal döneminde İstanbul'da etkinlik gösteren siyasal partidir. Kasım 1918'de kuruldu. Toplumsal ve ekonomik sorunları gündemine aldı. 143 maddelik programında savaş yıllarında revaç gören "içtimai iktisafa" yöneleceğini açıkladı. Programına toprak reformunu aldı. Bireyin ekonomik özgürlüğünü savundu. Egemenliğin halkta olduğunu vurguladı. Memuriyette liyakati ilke edindi. Osmanlı'nın kanun dahilinde mutlak hürriyete sahip olduğunu kaydetti. Osmanlı üretiminin dış rekabetten korunması gerektiğini belirtti. İşçinin (amele sınıfının) sağlık sorununu ve çalışma süresini, tatil günlerini, sigorta sorununu içerecek Amele Kanunu'nun bir an önce çıkarılmasını önerdi.

Ahali İktisat Fırkası ticaret erbabı arasında rağbet gördü. Yeterince örgütlenemedi. Kayıtlı üye sayısı 400'ü aşamadı. Ahmet Hamdi Bey'in (Başar) çıkardığı *Ticaret-i Umumiye* gazetesi partinin yayın organıydı. Şubat 1919'da "İktisadiyatımız Hakkında Bir Beyanname" yayımlayarak savaş sonrası izlenmesi gereken iktisat politikasının ana hatlarını çizdi.

İlk kongresini 4 Şubat 1919'da yaptı. Kongre gündemini 1919 seçimi, adaylık sorunu ve ekonomik bunalıma karşı alınacak önlemler oluşturuyor.

Mütareke'nin belirsiz ortamında Ahali İktisat Fırkası etkinlik gösteremedi. 1919 seçimleri için Milli Ahrar Fırka-

sı 'yla ortak liste hazırladı. Anadolu hareketiyle ilişki kurmayı denedi. Ancak seçimde kazanamadı.

Fırka resmen feshedilmedi. Meclis-i Mebusan'ın basılmasını izleyen dönemde silinip gitti. Ahali İktisat Fırkası programı ve beyannamesiyle II. Meşrutiyet yıllarında iktisadın ne denli önem kazandığını kanıtladı.

Kurucularından Ahmet Hamdi Başar 1970'lerin başına kadar iktisat yazınında etkin oldu. **Bibi.** Tunaya, *Siyasal Partiler*, II, 161-182.

İSTANBUL

AHIR KAPISI

bak. SURLAR

AHIRKAPI

Ahırkapı semti İstanbul'un Sarayburnu kadar önemli bir tarihi saray bölgesidir. Bir bölümüyle yarımadanın en doğu ucunda Boğaz'ı, Anadolu yakasını ve Adalar'ı gören güzel bir panoramaya açılır. Topkapı Sarayı ahırlarının burada olması nedeniyle eski bir Bizans dönemi kapısına bu ad verilmiş, giderek bütün semt bu isimle anılmıştır. Ahır Kapısı üzerindeki H. 1135 (1722) tarihli bir kitabe, 18. yy'a kadar uzanan sur tamirleri esnasında bu kapının III. Ahmed döneminde bile tamir edildiğini göstermektedir. Bizans döneminin Hipodrom, Bukoleon Sarayı ve Mangan Mahallesi arasındaki bu sur ve kıyı bölgesinde Bizantion'un Akropol'ü ve Agora'sından Marmara'ya doğru inen yamaçlar ve bu bölgeyi güneye doğru genişleten Bizans döneminin saray bölgesi üzerinde, Osmanlı döneminde Topkapı Sarayı dış bahçeleri ve kasırları, saray suru dışında ise fetihten bu yana, yeni konut alanları vardı. Bu bölge İstanbul'un en önemli arkeolojik alanlarından biridir.

Burada sözü edilen semt sınırları içinde, Topkapı Sarayı dış bahçesinde kalan Manganai Sarayı, Georgios, Laza-ros manastırları, Menas, Hodegetria ve Soterios kiliseleri, Lazaros ve Hodegetria sur kapıları, Tizkanisterion gibi yapılar, Arkadianai, Topoi gibi mahalleler vardı. Fakat Topkapı saray alanının dokunulmazlığı, Sur-ı Sultani dışında kalan mahallelerin de 15. yy'dan bu yana konut alanı olarak gelişmiş olması bu semtte sadece sporadik araştırmalara olanak vermiş, ancak saray arazisi içinde demiryolu güzergâhı üzerinde bazı kazılar yapılmıştır. Buradaki en önemli kalıntılar Mangan Sarayı'na aittir.

Bu semt Çatladıkapı ile Ahırkapı arasındaki İshak Paşa ve Akbıyık mahallelerini izleyen Cankurtaran Mahallesi sınırları içinde Ahır Kapısı ile Sinan Paşa Köşkü arasındaki sur çizgisinin arkasındaki düzlük ve yamaçların oluşturduğu alandır. Bu bölge İstanbul'un en eski idari bölünmesinde I. Regio'ya tekabül eder. Değirmenkapı'dan öteye Topkapı ve Sirkeci'ye uzanan kuzey bölümü ise daha çok Sarayburnu adı altında tanı-

nır. Topkapı Sarayı'nın denizle ilişkili birçok önemli işlevi bu bölgede toplanmıştı. Bugün Cankurtaran adı verilen mahalle Ahırkapı semtini içine alır, fakat çok daha geniş bir alan içerir. Meh-med Ziya Bey *İstanbul ve Boğaziçi* 'nde bu mahallede (mıntika diyor) 29 sokak, 118 hane, 2 çarşı, 4 hamam ve 2 imaret olduğunu yazar. Cankurtaran Mahallesi fetihten sonra teşekkül etmiş bir mahalledir. *Hadîka* bugün mevcut olmayan Cankurtaran Mescidi'nin Fatih'in topçubaşısı Hacı Seyyid Hasan Ağa tarafından yaptırıldığını ve mescidin kendi zamanında mahallesi olduğunu yazar. Ayasofya'dan Ahırkapı'ya saray surları boyunca inen yol üzerinde II. Bayezid'in ilk saltanat yıllarında Sadrazam İshak Paşa tarafından yapılan caminin ve hamamın varlığı

(yapımı 887 1483' ten önce) 15. yy'da saray surlarının hemen dışında Türk mahallelerinin kurulmuş olduğunu göstermektedir. Bugün İshak Paşa Mahallesi'nin daha güneyde kalmış olması mescidinin ise şimdi Cankurtaran Mahallesi'nde bulunması bölgenin 15. yy'daki adı üzerinde, kesin bir karar vermeyi zorlaştırmaktadır. E. H. Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu* adlı kitabında mescide dayanarak bu adda bir mahalleden söz etmişse de *İstanbul Vakıftan Tahrir Defteri'nde* bu mahallenin görülmediğini de kaydetmiştir. Bu bölgede Bizans döneminden kalan yapıların Topkapı Sarayı'nın yapılmaya başlandığı dönemden sonra saray hizmetlerine sunulduğu bilinmektedir.

Ahırkapı bölgesinin yaşamı, Saray-ı Hümayun'un etkinlikleriyle belirlidir. Tren yolu Sur-ı Sultani'nin bir bölümünü yok etmeden önce (1874) Ahır Kapısı'nın doğusunda Sur-ı Sultani'nin Otluk Kapısı vardı. Has ahırlar için ot ve

1890'da Ahırkapı. *Tuğrul Acar*

saman bu kapıdan saraya girerdi. Fakat sultanlar da bazen bu kapıyı kullanırlardı. Bu kapıdan daha doğuda, surların büyük bir girinti yaptıkları yerde güneye bakan Balıkhane Kapısı vardı. Bu kapının dışında ve deniz kıyısında, belki de kısmen denizin üzerinde Balıkçı-başı Köşkü bulunuyordu.

Francesco Scorella'nın 17. yy'ın ikinci yarısında yaptığı bir panoramada balıkhane köşkü deniz üzerinde gösterilmiştir. Köşk Kauffer haritasında da görülür. Bu kapının karşısında deniz içinde büyük bir dalyan ve çevresinde daha başka dalyanlar kurulmuştu. Sarayın mutfağına giden balıkların bir bölümü bu dalyanlarda görevli bostancılar tarafından tutulurdu. Söz konusu dalyanların bu bölgedeki varlığı Bizans dönemine kadar gidebilir. Eremya Çelebi bunları 17. yy'ın başında burada görmüştür. Deniz üzerindeki bir sur kulesinin üzerine inşa edilmiş olan Ahırkapı Feneri 1755 yılında yaptırılmıştır. Bizans döneminin büyük deniz feneri ise Ahır Kapısı'nın güneybatısında Bukoleon Sarayı'nın yakınında idi. Sultan III. Osman tarafından 1755'te yapılan Ahırkapı Feneri, rivayete göre Mısır'dan dönen bir geminin bu kıyıdaki kayalıklara çarparak batmasından sonra yaptırılmıştır. Burada bulunan deniz içindeki kayalar da II. Mahmud tarafından temizletilmiştir. Fenerin bu bölgede eski Kadırga limanının kuzeyindeki surların kayalar üzerinde olduğu, Va-vassore'nin panoramasında görülür. İmparator Herakleios'un Kutlu Haç'ı aldıktan sonra buraya getirdiği ve İstanbul'u fetheden Arap donanmasının da bu kıyılardaki kayalıklara bir lodos fırtınası sırasında çarparak yok olduğu söylenir. Ahırkapı Feneri'nden sonra üzerinde eski Bizans dönemi kapılan örülmüş bir sur bölümü vardır. Kuzeydoğuya doğru bu köşkü, Sinan Paşa'nın 1582'de III.

AffIRKAPI

102

103

AHIRKAPI

'HANELİK ;;>!>; \ \ &S*J, GÜLHANE '•

(SARNIÇ) .-::: SÜVERCINUK'İ^151—

™«A- KULELERİ Q

Ahırkapı

istanbul Ansiklopedisi

Murad için yaptırdığı ve kubbesine asılı olan bir inci salkımından dolayı İncili Köşk de denilen Sinan Paşa Köşkü izler. (Bu köşk İ. H. Uzunçarşılı'ya göre H. 1243/1827-28'de yıkılmıştır.) Sinan Paşa Köşkü'nün elli metre kadar batısında eskiden kumsal olan alanda Bizans döneminden kalan bir ayazma vardır. Eremya Çelebi, Kumluca adı verilen bu kıyıya Rumların kuma gömülerek şifa bulmaya geldiklerini ve burada, ünlü bir ziyaret yeri olarak, 4 Ağustos tarihlerinde yortu yapıldığını (III. Selim'in sır kâtibi Ahmed Efendi *Ruzname'de* bu tarihin 6 Ağustos olduğunu söyler) ve sultanların onları seyrederek para dağıttıklarını, fakat IV. Murad'ın bu yortuyu yasakladığını yazar. Ne var ki,, daha sonraki dönemlerde bu yasağın kalktığı, 19. yy başına kadar buraya Rumların yortu için gelmelerinden anlaşılmaktadır. Ahmed Efendi *Ruzname'de* III. Selim'in Kumluca'daki yortuyu seyretmek için birkaç kez köşke geldiği yazılıdır. Sinan Paşa Köşkü'nün yanında 1598 tarihli bir çeşme vardır. Grelot gemilerin bu çeşmeden su aldıklarını söyler.

Topkapı Sarayı ahırlarının bir bölümü Sur-ı Sultani'nin Otluk Kapısı dışında idi. Kauffer'in haritasında bu ahırlar gösterilmiştir. Sinan Paşa Köşkü'nün arkasında Türklerin cirit ve tomak oynayıp güreş yaptıkları ünlü Gülhane Mey-dam'nın, bir ölçüde, eskiden Bizans imparatorlarının Hint kökenli bir tür polo oyunu oynadıkları Tiskanisterion'a tekabül ettiği düşünülebilir. Bu meydanda Mustafa Reşid Paşa Gülhane Hatt-ı Hü-

mayunu'nu okumuştur. Sultanlar özellikle İncili Köşk'e eğlenmek için geldikleri *zaman* burada cirit, tomak oyunları oynatırlar, atış talimleri yaptırırlardı. Ahırkapı'nın karşısında bir iskele vardı. Fakat sultanlar denize çıkarken daha çok Balıkhane Kapısı'nı ve Balıkhane Kasrı'nın önündeki özel iskeleyi kullanmışlardır. Bu kasır *zaman zaman* tamir edilmiş ya da yeniden yapılmıştır. Ahmed Efendi *Ruznamdde* sultanın Bo-ğaz'a ya da Üsküdar'a geçmek istediği *zaman* buradan saltanat kayığına bindiğini yazar. Sinan Paşa Köşkü'nden sonra gelen Değirmen Kapısı ve arkasında saraya un hazırlayan değirmen,

Ahırkapı semtinin kuzeyinde kalır. Abdurrahman Şeref sarayın çöplerinin Sinan Paşa Köşkü ile Değirmen Kapısı arasında bir yerden çıkarıldığını ve bunu yapan saray hizmetlileri olan Mezbelekeşan Oca-ğı'nın yerinin de orada olduğunu yazar. Evliya Çelebi kentte çöplük subaşısına bağlı beş yüz çöp arayıcısı bulunduğunu ve onların buraya gelip saray çöpleri içinden işe yarar eşyaları ayırdıklarını yazar. Sarayın lağımları da buraya dökülmekteydi. Saray hizmetlerini yapan görevliler olarak bu bölgede birkaç tane Bostancı Ocağı (bugünkü anlamı ile bir tür karakol) bulunuyordu. Örneğin İncili Köşk'ün muhafızları Bamyacılar Ocağı'nı oluşturuyordu. Kuşhane Ocağı kuşhane hizmetlerine bakan bostancılara, İsha-kiye Ocağı, yine Gülhane çevresindeki İshakiye ya da II. Bayezid Köşkü'nün hizmetlerine, Balikhane Kapısı Ocağı Ahır Kapısı'na kadar uzanan alanın

kontrolüne ve dalyanlara bakıyordu. Otluk Kapısı içindeki Heybeciler Ocağı saray hamallarından oluşuyordu. Sarayda ölen ya da öldürülen kişilerin cesetleri de Balikhane Kapısı'ndan çıkarılarak bu kapıdaki ocakta görevli bostancılar tarafından denize atılıyordu.

Bu bölgede adı geçen saray yapıları arasında ikisi de Bizans yapıları içinde kurulmuş arslanhane ve kuşhane ile sarayın cephaneliği vardır. Vahşi hayvanların muhafaza edildiği arslanhane'nin(-t) Fatih döneminde Bâb-ı Hümayun dışında Ayasofya'mn deniz tarafında bulunan, Eremya Çelebi'nin sözünü ettiği ve İnciciyan'ın loannes Evan-gelista Kilisesi olduğunu söylediği kilisede kurulduğu genellikle kabul edilir. Abdurrahman Şeref 19. yy'a kadar bu yapının var olduğunu söyler. Evliya Çelebi arslanhane'nin üstünde Sernakkaşan Kârhanesi olduğunu ve sanatçıların buradaki hücrelerde kaldığını yazar. Diğer bir nakkaşhanenin de bu yapının yanında olduğu ve Matrakçı Nasuh'un İstanbul minyatüründe Ahırkapı ile Ayasofya arasında gösterilen büyük kilisenin arslanhane olduğu genellikle kabul edilmiştir. Nakkaşhanenin yanında, yine Sur-ı Sultani dışında cebehane vardı. Kuşhane ise Eremya Çelebi'nin Ahırkapı'nın güneyinde muhteşem bir Rum kilisesi olarak sözünü ettiği ve İnciciyan'ın Aziz Minas'a atfettiği Aziz İoan-nes (Vaftizci Yahya) Kilisesi olduğunu söylediği yapıydı. Mordtmann, Vaftizci Yahya kiliselerinden birinin Kadırga semtinde olduğunu yazmıştır. Erken do-

Allom'un
sarayda
öldürülen
kişilerin
Ahırkapı

önlerinde
denize
atılışını ve
dalyanları
betimleyen
deseninden
gravür, 19. yy.

Ara Güler

nemde sözü edilen Minas Kilisesi'nin ise yeri belli değildir. Bu kiliseye ilişkin bir efsane Eremya Çelebi tarafından anlatılmıştır. İmparator Maksimianos döneminde Mısır'da öldürülen Aziz Minas ve diğer iki azizin denize atılan sandukaları bir melek yardımıyla bu kıyılara gelmiş. İlahi bir işaretle kıyıya gelen İstanbul patriği sandukaların üzerinden bir ışığın yükseldiğini görmüş, bu nedenle de Aziz Minas'ın ve diğer iki azizin naaşları için yukarıda anılan kilise yapılmıştır. Bu hikâye İstanbul'da yerel geleneklerin nasıl birbirinin içine girdiğini, yapı ve topografya ile efsanelerin nasıl bütünleştiğini açıklayan ilginç öğeler içerir. Kayalıklar, fenerler, ışıklar, kutlu haçlar, karaya tabutu vuran azizler, kayalıklara düşerek yok olan gemiler, yortu yapılan *ayazma*, ve gemilerin bu kıyıdan su almaları İstanbul tarihini yoğuran işlevsel ve simgesel olguların sayısız örneklerindendir. 17. yy sonunda İstanbul'a gelen İngiliz papaz Chis-hull saray surları yakınındaki aynı kuşhaneden söz etmiştir. Matrakçı Na-suh'un ünlü minyatüründe Ahırkapı'da surlar dışında avlulu büyük bir yapı daha görülür. Dört kapısı olan bu yapı sarayın ahırları olabilir.

Yakın zamana gelene kadar yöredeki sahil surları yer yer deniz kenarında idi. 19. yy sonunda yapılan haritalarda bu noktadaki sur önüne düşen deniz kenarında üzerinde yapı olan pek az alan vardır. Kuşkusuz bunun bir nedeni bölgenin saray bahçeleri önünde bir güvenlik alanı olarak kontrol edilme ge-reksinmesidir. Saray surları önünde sadece Değirmen Kapısı kuzeyinde, dol-

muş bir küçük Bizans limanı üzerindeki tabhane mescidi vardı ve bostancılara tahsis edilmişti. Scorella'nın panoramasında sahil surlarının bu bölümü de çok ayrıntılı gösterilmiştir. Sur-ı Sultani'nin dışında deniz kıyısındaki ilk mescit Ahırkapı Mescidi'dir. *Hadika* anılan mescidin Babüssaade Ağası Mahmud Ağa tarafından yaptırıldığını ve kurucusunun konağının da burada olduğunu yazar. Mescidin kuruluş tarihi belli değildir, fakat minberi IV. Mehmed döneminde (1648-1687) Rukiye Hanım adlı bir hatun tarafından konulduğuna göre *Hadtk'a'da* sözü edilen mahallenin 17. yy'da ortaya çıktığı düşünülebilir. Önemli devlet adamlarının yöredeki konakları ise Topkapı Sarayı'nın inşaatından bu yana yapılagelmiştir. Mahallenin önemi demiryolunun

yerleşme alanlarını parçalaması ve sultan ailesinin Top-kapı Sarayı'nı terk etmesinden sonra azalmıştır.

Kuşkusuz, Ahırkapı eskiden beri saraylar bölgesi olduğundan ve Osmanlı döneminde de Sur-ı Sultani'nin hasbah-çesi, bazı ünlü köşkleri ve servis *alanlarını* içerdiğinden semtin İstanbul yaşamında özel bir yeri vardır. Saraybur-nu'ndan sonraki hasbahçe köşkleri içinde en ünlülerinden biri Yalı Köş-kü'nden sonra İncili Köşk'tü. Sultanlar "biniş" denilen gezileri için haremden çıktıkları zaman, çoğu kez ata binerek saray bahçesindeki köşklere, özellikle deniz üzerinde olanlara giderler, orada seyirlik oyunlar ve müzik aracılığıyla eğlenirlerdi. Seyirlik oyunlar İncili Köşk'ün arkasındaki meydanda oynanırdı. III. Selim'in yaşamında İncili Köşk

ziyaretinin büyük bir yer tuttuğu görülür. Sultan çoğu kez buradan Balıkhane Köşkü'ne geçer, orada yemek yiyip, eğlenirdi. Gemi ve donanmaların limana girmeden önce Marmara'dan gelişi de İncili Köşk'ten seyredilirdi. Bazen donanma Ahırkapı açıklarında demir atardı. İngiliz elçisi, Partenon frizlerini Londra'ya götürmekle ünlü Lord Elgin'i getiren Frigat'ın Fenerbahçe açıklarına gelişini de III. Selim buradan seyretmişti. Sultan görüşmek istediği devlet adamlarını da aynı köşke çağırır, onlarla halvete girerdi.

Sur-ı Sultani'nin Otluk Kapısı'nı sultanlar da kullanırlardı. Tebdil-i kıyafetle kentte gezmek istediklerinde buradan çıkarlar, cuma namazlarından sonra, örneğin Ayasofya'dan, Sultan Ahmet Ca-mii'nden ya da Sokollu Mehmed Paşa Camii'nden döndüklerinde bu kapıdan girer ve İncili Köşk'e giderek dinlenirlerdi. Köşk doğuya baktığı ve hem güney, hem de kuzeye açıldığı için öğleden sonraları, özellikle yaz günleri gölgeli ve serin olurdu. Sultan, Aksaray yönüne biniş yaptığı *zaman* da Otluk Ka-pısı'ndan çıkılır, Kadırga Limanı, Kum-kapı ve Samatya yolu ile Yedikule'ye ya da sur dışına gidilirdi.

Günümüzde, Ahırkapı'dan Sirkeciye doğru surlar korunmuş olduğu ve surla deniz arasında sadece yol bulunduğu için burada herhangi bir yapılaşma olmamıştır. Ahırkapı'da Sirkeci'den gelen trafik saray surlarına paralel İshak Paşa Caddesi'ni izleyerek Bâb-ı Hümayun'a ulaşır. Bugün Ayasofya-Sultanahmet bölgesi İstanbul'un en yoğun turizm merkezi olduğundan Yenikapı'dan

AHIRKAPI FENERİ

104

105

AHMEDİ

Ahırkapı'ya gelene kadar bütün bölge turistik bir yapılaşmaya sahne olmaktadır. Ahırkapı'dan güneybatıya doğru surların yıkık olduğu yerlerde yeni

oteller yerleşmeye başlamıştır. Ayasofya'nın güneyindeki eski cezaevinin de bu amaçla restorasyonu öngörülmektedir. Bu mahalleler giderek pansiyonculuk türünden işlevlere açılmaktadır. Topkapı Sarayı surları dışındaki Cankurtaran Mahallesi'nin de gelecekteki işlevi aynı doğrultudadır.

Bibi. Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*; Abdur-rahman Şeref, "Topkapı Sarayı Hümayunu", *TOEM*, S. 5; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi* I, 16-19; Dirimtekin, *Marmara Surları*; Ahmet Efendi, *Ruznâme*, Ankara, 1993; P. Gilles, *The Antiquities of Constantinople*. New York, 1988, s. 23-24; *İSTA*, I.

DOĞAN KUBAN

AHIRKAPI FENERİ

Ahırkapı'da Marmara surları ile sahil yolu arasındaki kıyı şeridindedir.

III. Osman tarafından 1755'te yaptırıldı. Kaptan-ı Deîya Süleyman Paşa nezaretinde inşa edilen bu ilk fener ahşap olup Marmara surlarının Otluk Kapısı mevkiindeki bir burcunun üzerindeydi.

Fenerin bakımı ve işletmesi başlangıçta Bostancı Ocağı neferleri tarafından üstlenilmiş, kandillerinde yakılacak yağ ise Topkapı Sarayı'ndan sağlanmıştır. I. Abdülhamid döneminde fenerin idaresi gedik usulüne bağlanarak babadan oğula geçmeye başlamış ve bu gelenek günümüze kadar devanı etmiştir.

Ahşap fenerin Ahırkapı'da çıkan yangınlarda birkaç defa yanarak harap olması üzerine 1857'de Abdülmecid tarafından bu defa sahilde taştan inşa ettirilmiş ve geçirdiği çeşitli onarımlarla günümüze kadar gelmiştir.

Fener dıştan bütünüyle sıvanmış ve beyaza boyanmıştır. Kulenin silindirik biçimindeki gövdesi çepeçevre korkuluklarla donatılarak balkona dönüştürülmüş olan kare tabanlı kaide üzerinde yükselmekte, alt kısmı da enli bir silmeyle kuşatılmış bulunmaktadır. Çokgen prizma biçimindeki feneri kuşatan ve minare şerefelerini andıran balkon küçük konsollarla desteklenmiş, şebekeli korkuluklarla sınırlandırılmıştır.

Ahırkapı Feneri yaklaşık 40 m yükseklikte olup, iki saniye aralıkla dört saniye süresince ışık vermektedir. **Bibi.** *Fener Risalesi*, İst., 1341, s. 44-45; *İSTA*, I, 264-265; *İKSA*, I, 338.

İSTANBUL

AHIRKAPI HAMAMI bak. İSHAKPAŞA HAMAMI

AHÎ ÇELEBİ CAMİİ

Eminönü'nde, Haliç kıyısında, Zindan Hanı'nın hemen batısında ve Yoğurtçular Sokağı ile Değirmen Sokağı'nın kesiştiği köşededir.

Camiin inşa kitabesi yoktur. Ancak bazı rivayetlere dayanarak kapı üzerine 1500 tarihi konulmuştur. Yapıldığı yıl

Ahırkapı Feneri

Erkin Emiroğlu, 1993

kesin olarak belli değildir. Sai Çelebi'nin kaleme aldığı *Tubfetü'l-Mimarin* ve *Tezkiretü'l-Ebniye'de* Mimar Sinan'ın eserleri listesinde ve fakat yangında harap olduğu ve tamir edildiği şeklinde açıklanarak kaydedilmiştir. Her iki tezkirede de camiin mevkii "izmir İskelesi" ve "derun-ı sebze hane" olarak geçmektedir. *Hadikatü'l-Cevâmfın* matbu nüshasına göre bani Ahî Çelebi'nin iki camii olduğu kayıtlıdır Birisi Kanlı Fırın Mescidi, diğeri de Yoğurtçular Camii'dir. Ancak görülebilen diğ er yazma nüshalardan Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'ndeki 1231/1816 tarihli yazma nüshada, Yoğurtçular Camii'nin banisinin Ahî Çelebi olduğu ve hâlâ bu isimle anıldığını yazdıktan başka, Kanlı Fırın Mescidi banisinin Fahşî (matbu nüshada Muhaş-şî) Çelebi Efendi'nin Ahî Çelebi'nin kardeşi olduğu zikredilmiştir. Halbuki yaz-

Ahi Çelebi Camii

Nazım Timuroğlu, 1993

ma nüshada bir bütün olan Yoğurtçular Camii bahsi, matbu nüshada ikiye ayrılmış ve Kanlı Fırın Mescidi Ahî Çelebi'ninmiş gibi ayrı bir bahis olarak yazılmıştır. *Hadika'nın* diğ er 1245/1829 tarihli yazına Tübingen nüshasında ise Kanlı Fırın Mescidi'nin adı hiç geçmemekte, Yoğurtçular Camii hakkındaki bilgi çok kısa olarak tekrar edilmekte ve mescidin Ahî Çelebi diye meşhur olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca yazmalarda camiin mevkii de Zindan Kapısı harici olarak gösterilmektedir. Matbu nüshada ise bu bahis de birbirine karıştırılmaktadır. Cami in bugün de Yoğurtçular Sokağı'nda olması yazmaların ifadesini doğrulamaktadır. Yanlış olarak bilinen Kanlı Fırın Mescidi ise bulunamamıştır.

Cami in banisi, Ahî Çelebi Mehmed bin Tabib Kemal Ahî Can Tebrizî'dir (matbu nüshada "can" kelimesi "han" olarak yazılmıştır). Vakfiyelerde de "Merhum Ahî Çelebi bin Kemalü'l-Tabib" olarak geçmektedir. Takribi 835/1432'de doğmuştur. Fatih, II. Bayezid, Yavuz Selim ve Kanuni devirlerinde yaşamıştır. Önce Candaroğulları hizmetindeyken, daha sonra İstanbul'a gelerek Mahmut-paşa semtinde bir dükkânda tabiplik etmiştir. İlk bilgilerini babasından alan Ahî Çelebi, Fatih Darüşşifasına hekimbaşı olmuştur. Doksan yaşını aşmış olduğu halde hacca gitmiş, dönüşte Mısır'da 930/1524'te vefat ederek İmam Şafii Tür-besi'ne gömülmüştür. Böbrek ve mesane taşları üzerine kaleme aldığı telifi ve tıbb a ait diğ er eserleri bilinmektedir.

Cami in tarihi bilinmeyen vakfiyesi 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde* .özet olarak verilmiştir. Vakfiyede Meyve Kapısı haricinde gösterilen cami ve baninin Edirne'de bir hamam, Trakya'da sekiz köy, mezralar vakfedilmiştir. Bu vakıfların yıllık gelirleri

161.390 akçeyi bulmaktadır. Ayrıca Ahî Çelebi'nin oğlu Ruhullah Çelebi'nin kızı Ayşe Hatun da 934/1528'de 10.000 akçe nakit ve senelik 1.250 akçelik bir meblağı vakfa ilave etmiştir.

Ahî Çelebi Camii'nin, Evliya Çelebi'nin meşhur seyahat rüyasının geçtiği cami olması dolayısıyla İstanbul'un folklor tarihinde önemli bir yeri vardır. Evliya Çelebi rüyasında, Ahî Çelebi Ca-mii'nde Hz Peygamberi ve diğer peygamber ve velilerin ruhlarını, sahabeyi görür, Peygamber'in elini öpmek şerefine nail olur. Bu arada da şefaati isteyeceği yerde dil sürçmesiyle seyahat dileğinde bulunduğunu çok canlı bir şekilde anlatmaktadır.

Ahî Çelebi Camii'nin, İstanbul'un meşhur yangınlarında iki defa yanmış olduğu anlaşılmaktadır. Birincisi 1539, ikincisi de 1653'tedir. 1894 zelzelesinde de bir hayli harap olmuş, fakat iyi olmayan bir tamir geçirmiştir. 1990'da Vakıflar İdaresi tarafından tekrar esaslı bir tamir görmek üzere bina hemen tamamen sıvalarından sıyrılmış, kubbe kurşunları sökülmüştür. Bu arada etrafındaki yapılar da kısmen kaldırılmış ve bina ortaya çıkarılmıştır. Ancak bugüne kadar henüz restorasyon gerçekleşmemiştir. Önceki tamirler sırasında camiin ayak ve duvarları alttan genişletilerek takviye edilmek istenmiştir. Haliç kıyısının yumuşak zemini sebebiyle ve bir aralık mihrabın sağından fışkıran suyla içerisi dolmuş ve bina bir tarafa doğru çökme tehlikesi geçirmiştir. Binanın sıvalan döküldükten sonra moloz taş ve tuğla ile inşa edildiği ve çok tamir gördüğü ortaya çıkmıştır.

Cami, tuğladan dört sivri kemer üzerine oturtulmuş, oldukça basık tek kubbelidir. Ölçüler dıştan dışa 17x24,95 m'dir. İki yana doğru birer ayak ve iki kemerle büyütülmüştür. Son cemaat yeri altı kubbelidir. Kubbeyi taşıyan sivri kemerlerin sağ ve sol üstlerinde sivri kemerli pencere izleri çıkmıştır. Binanın kare şeklindeki kubbe kasnağı çepeçevre bir demirle çevrilmiştir. Yanlara doğru ikişer payandanın da sonradan ilave edildiği belli olmaktadır. Büyük kemer içlerinde sağ ve solda dörder, kible duvarında üç, mihrap duvarında ise iki üst pencere mevcuttur. Minare sağdadır. Kaidesi kesme taştandır. İçerdeki kapısı yüksekte olduğundan ahşap bir merdivenle ulaşılmaktadır. Minare kaidesi de bu geçide imkân vermek için dışarıdan kibleye doğru uzatılmıştır. Son cemaat mahallinde minare tarafındaki duvardan bir kapı açılarak eklenti olan ilave binaya geçit sağlanmıştır. Minare pabuçtan sonra yenilenmiş ve yuvarlak bir gövde ve şerife yapılmıştır. Camiin cümle kapısı son derece basittir. Mihrabı mermer plaklarla kaplanarak yenilenmiştir. Minber, 1982'deki tetkikte olduğu gibi durmaktadır. Ahşaptan, rokoko tarzı oymalı ve yeşile boyanmıştır. Sağdaki ilave yapı üzerindeki basit çeşmenin kitabesi 1281/1864 tarihlidir. Binanın sanat açısından korunacak bir yanı olmamakla beraber, tarih açısından önemli bir yeri vardır.

Bibi. H. Ayvansarayî, *Hadîkatü'l-Cevâmi*, (yazma) TTK Ktp; H. Ayvansarayî,

Hadîka-

tü'l-Cevâmi (yazma), Tübingen, s. 1047; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 239; Evliya, *Seyahatname*, I. 27-33; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, I. 329; M. T. Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, İst., 1952, s. 488-489; Cezar, *Yangınlar*, 327-392; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defleri*, 106; İ. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid, Yavuz Selim Devri*, V, İst., 1983, s. 158-159.

İ. AYDIN YÜKSEL

AHİLLEUS HAMAMI

Constantinus(-0 döneminden önce yapıldığı tahmin edilen ve İstanbul'un en eski hamamlarından biri olan yapı.

6. yy yazarlarından Miletli Pseudo-Hesychios'a göre, kentin efsanevi kurucusu Byzas(->) tarafından yaptırılan hamamın bugünkü Sirkeci bölgesinde olduğu anlaşılmaktadır. Adını, yakınlarında bulunan ve Ahilleus adına yapılmış olan allardan almış olmalıdır. 425 dolaylarında yazıldığı sanılan ve o yıllardaki İstanbul'un nüfusu ve topografik yapısı ile ilgili ayrıntılı bilgiler içeren *Notitia urbis Constantinopolitanae* adlı kitapta, aynı yerde o güne dek bilinmeyen "Eodokia Hamamı"ndan söz edilmektedir. Büyük ihtimalle, Ahilleus Hamamı bu tarihte II. Teodosius'un (408-450) karısı imparatoriçe Atenais-Eudokia'nın(-+) adını almıştı. Fakat bu yeni isim pek kullanılmadı ve 432'de çıkan yangında zarar gören hamam tamir edildikten sonra eski adı ile anılmaya devam etti. Hamam o yıllarda yeni kurşun borularla, Hadrianus sukemerlerine bağlandı.

990 tarihli bir belgede görülen kısa bir değinme dışında, 443'ten sonra hamamla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine*, 216-220; A. Berger, *Das Bad in der byzantinisch-enZeit*, Münih, 1981, s. 148-149 '

ALBRECHT BERGER

AHİZADE HÜSEYİN EFENDİ MESCİDİ VE TEKKESİ

bak. ŞÜHEDA MESCİDİ

AHMEDİ

(18 Nisan 1590, Manisa - 22 Kasım 1617, İstanbul) Osmanlı padişahı (21/22 Aralık 1603 - 22 Kasım 1617)° III. Mehmed ile Haseki Handan Sultan'ın oğlu. Şiirlerinde Bahtî ve Ahmed mahlaslarını kullanmıştır. İstanbul'a kazandırdığı büyük eseri önceleri Ahmediye, günümüzde ise Sultan Ahmed Camii olarak anılan ve Süleymaniye'den sonra kentin en büyük selatin camisi olan mabet ile külliyesidir. Osmanlılar döneminde Atmeydanı olarak anılan hipodrom sahası da bu padişahın adını taşımaktadır. III. Mehmed 21 Aralık 1603'te ölünce henüz sancak valiliğine gönderilmemiş bulunan Ahmed, aynı gece Topkapı Sa-

rayı'nda bir iç törenle tahta oturdu. Önceki padişahlar şehzadeliklerini sancak görevinde geçirmek, evlenmek ve çocuk sahibi olmak olanağını bulmuşlarken babasının ansızın ölümü, I. Ah-

I. Ahmed'in Young Albümü'nde yer alan bir portresi, Londra 1815. *Galeri Alfa*

med'in deneyimsiz ve hazırlıksız tahta çıkmasına neden oldu. Hanedanın kendisinden ve akıl hastası kardeşi Mustafa'dan başka erkek üyesi bulunmadığından, kardeş katli geleneğini uygulayamadı. III. Mehmed'in vezirazamlığa atadığı Mısır Beylerbeyi Yavuz Ali Paşa da henüz İstanbul'a gelmemişti. 22 Aralık sabahı Divan-ı Hümayun olağan biçimde toplandığında İstanbul Kaymakamı Vezir Kasım Paşa, I. Ahmed'in ilk hatt-ı hümayununu okudu. "Sen ki Kasım Pa-şa'sm. Babam, Allah emriyle vefat eyledi ve ben taht-ı saltanata cülus eyledim. Şehri muhkem zapt eylesen. Bir fesad olursa senin başını keserim!" diyordu. Bu buyruğun amacı, İstanbul'daki kapıkulu askerlerinin ayaklanıp kenti yağmalamaları olasılığını önlemektir. O gün, Babüssaade önüne kurulan tahta başına semle (siyah sarık) sarmış olarak oturdu. Vezirler, şeyhülislam ve devlet ileri gelenleri padişaha biat ettiler. Ardından III. Mehmed'in cenazesi kaldırılıp Aya-sofya avlusundaki türbe yerine gömüldü. Cülus günü Kaptan-ı Derya Cığala-zade Sinan Paşa, bir hafta sonra Vezira-zanı Yavuz (Malkoç) Ali Paşa İstanbul'a geldiler ve padişahın eteğini öptüler. Ali Paşa, iki yıllık Mısır hazinesini de getirdiğinden I. Ahmed'den iltifat gördü. Ve-zirazam, Siyavuş Paşa Sarayı'na yerleşti. Kapıkulu ocaklarına 700.000 altın tutarında cülus bahşişi dağıtıldı.

I. Ahmed'in kılıç alayı 4 Ocak 1604'-te düzenlendi. Padişah, Eyüp Sultan Türbesi'nde Hz Muhammed'in kılıcını kuşandı. 10 Ocak'ta, babaannesi Safiye Sultan'ı kalabalık bir harem kadrosu ile Eski Saray'a gönderdi. Darüssaade ve babüssaade ağalarını değiştirdi. 23 Ocak'ta Süleymaniye Camii'nde ilk cuma selamlığına çıktı. Oradan veziraza-

AHMEDI

106

107

AHMEDI

SULTAN I. AHMED'İN NİTELİKLERİ

Felek rütbeli, melek yüzlü, derviş tabiatlı olup Süleyman ululuğundadır. Adalette Nûşirevân'a. büyüklükte İskender'e benzer. Mutluluk ve devlet sahibi olan Padişahımız, adalet ve şeriat yolundadır. Ataları gibi iyiliği ve hayır işlemeyi sever. Bilginlerin el üstünde tutulup gözetilmelerini ister. Temiz ve aydınlık yüzü değirmi, teni beyaz, boyu sultanlık bahçelerinin selvisi gibi olup sözleri ölçülü ve nüktelidir. Bayramlaşma törenlerinde elini öpen mollalara, şairlere ve vezirlere

saygı olsun diye tahtında kalkıp oturur. Bu, sultanlara yaraşan güzel bir davranıştır. Yürüyüşü bile bir padişaha uyacak biçimdedir. Bütün bunlar izlenince dedesi Sultan Murad Han'a (Yeri cennet olsun) benzediği anlaşılır. Ama Sultan Murad Han'dan bin derece yüksek, bağışlayıcı ve seçkindir. Boyu ondan daha uzundur. Orduyu ve ülkeyi yönetmede dedesinden üstündür. Sevimli yüzü ve gülümseyişi, nur saçan güneş kadar aydınlıktır. Şakada, övgüde ileri gitmez. Alçakgönüllülüğü ise sonsuzdur. Ne var ki, Tanrı vergisi heybeti ve büyüklüğü karşısında, her canlı titrer. Divân'da görevli iken yasama işleri ile ilgili sunuşlarda, yüce tahtının eteğine yüzümü sürer; ancak heybetinin aşırılığından temiz yüzüne bakmaya güç yetiremez, ne dediğimi bilemezdim. Hele bir de görev arkadaşım olan efendi hastalanıp da tek başıma sunuş okumaya girmem gerekince, Allah hakkıyçin korku ve çekingenliğimden sunuşu zar zor bitirir ve tere batardım!

Diğer yandan, mutluluk kaynağı Padişahımız, iyilikten başka şey düşünmez. Döneminde rüşvetle iş görme kökten yok olmuştur. Saygı değer kadıların haksızlıkta bulunmalarına asla izni yoktur. Başkasına kötülükte bulunanları sevmez. Bu yakında şeriata aykırı olarak devlet hazinesine gelen onbin altın sahibine geri verdirmesi, ülke halkının yüreklerini sevgisiyle doldurmuştur. Çünkü bu türlü bir uygulama epeydir görülmemiştir. Yetim malının devlet hazinesine sokulmaması için ayrı bir kasa koydurmuştur. Sözün kısası, iyi yönleri sayılamayacak kadar çoktur. Devlet hazinesini kollamadaki titizliği sugötür-mez. Kendisi, keramet de göstermiştir. Ulu Tanrı, temiz varlığını yanlışlıklardan korusun. Sultanlığını uzun kılsın. Döneminin fetihlerle zenginleşmesini kismet etsin. Uğurlu ayağının izleri her ili her ülkeyi bayındır, gücenik gönülleri barışmış eylesin.

Bostatızade Yahya Efendi, *Duru Tarih (Tarih-i Saf/Tuhfetu'l-Ahbab)*, s. 115-116

mm sarayına giderek sünnet oldu. İlk kez bir padişahın sünnet edilmesi olayını yaşayan İstanbul'da ve öteki büyük kentlerde şenlikler düzenlendi. Fakat cedri (çiçek) hastalığına yakalanması halkı kaygılandırdı.

I. Ahmed'in tahta çıktığı sırada batıda Avusturya, doğuda İran ile savaşlar sürmekteydi. Anadolu'da da Celali eylemleri doruk noktasındaydı. Bu nedenle İstanbul'un güvenliği, her iki savaş ve iç sorunlar bakımından oldukça kritikti. Yavuz Ali Paşa, kentte bir dizi önlemler aldı ve cezalar uyguladı. Narh işlerini, çarşı pazar denetimini sıkı tuttu. Yeni birtakım kurallar koydu. Akşam hava karardıktan sonra halkın sokağa çıkmasını yasakladı. Bu disiplin altında Avusturya ve İran seferleri için hazırlıkları hızlandırdı. 1604 ilkbaharında Engürüs (Macaristan) seferi için görkemli bir törenle istanbul'dan hareket etti. Halkalı'da

padişahın otağ-ı hümayunu önünde büyük bir geçit düzenlendi. Aynı günlerde Ciğalazade Sinan Paşa da Doğu seferine çıktı. İstanbul kaymakamlığına önce Sofu Sinan Paşa, kısa bir süre sonra da Hafız Paşa atandılar. Vezirazam Ali Paşa'nın Bel-grad'da ölmesi üzerine de Lala Mehmed Paşa vezirazam ve serdar-ı ekrem oldu. I. Ahmed, tüm karar ve atamalarında hocası Mustafa Efendi'ye danışmaktaydı. Eski sadaret kaymakamı Kasım Paşa'nın. Bağdat valiliğine giderken halka zulmettiği ve zorla para topladığı haber alınınca İstanbul'a çağrıldı. Padişahın önünde boynu vuruldu. Ölüsü, Edirnekapı hendeğine atıldı. İstanbul kaymakamlığına getirilen Sarıkçı Mustafa Paşa'nın, yeniçeri ulufelerinin dağıtılmasında defterdarla

anlaşamaması yanında, o sırada İstanbul'un en çok çekimlen örgütü durumundaki Melamî-Hamzavîlerle ilişkisinin bulunduğu da öğrenilmişti. Arz sırasında I. Ahmed içeriye cellat çağırarak Mustafa Paşa'nın boynunu vurdurdu. Sofu Sinan Paşa ikinci kez İstanbul kaymakamlığına atandı. Anadolu'daki Celaliler üzerine ise Nasuh Paşa gönderildi.

I. Ahmed ilk av partisine 1604 Ekim ayında kente yakın Rumeli Bahçesi'nde çıktı. Av sürerken saraydan bir şehzadenin (II. Osman) doğum haberi geldi. İstanbul'da yedi gün ve gece donanma yapıldı. Macaristan seferini tamamlayan Lala Mehmed Paşa, 1605 Şubat'ında halkı coşturan bir zafer alayı ile İstanbul'a döndü. Ama, herkes, giderek yaklaşan Celali ayaklanmasından korkmaktaydı. Celali reisleri I. Ahmed'e "İstanbul ve Rumeli senin olsun, Anadolu bizimdir!" yollu haberler göndermekteydiler. Anadolu halkı da çoğunlukla Celalilere bağlı gözükmekteydiler. Kalenderoğlu, Kara Said, Tavi Halil, Saçlı çetelerinin Anadolu'yu baştan başa kana boyadıklarına ilişkin olarak gelen bilgileri Sofu Sinan Paşa I. Ahmed'e sundu. Bunun üzerine bir meşveret meclisi toplandı. Davud Paşa'nın serdar atanması, Nasuh Paşa'ya ve valilere emirler yazılması kararlaştırıldı. Vezirazam Lala Mehmed Paşa İstanbul'da çok durmayarak 1605 Mayıs'ında Estergon seferine çıktı. Bu sefer löÖ'da Zitvatorok Antlaşması ile sonuçlanmıştır. İran savaşları ise löÖ'a kadar sürdü. Bu sırada Kuyucu Murad Paşa da pek çok kan dökerek Anadolu'daki Celali ayaklanmasını sindirdi. 12 Kasım 1605'te ölen annesi Han-

I. Ahmed'in yaptırdığı Sultan Ahmed Camii'nin içinden bir görünüm. Allom'un bir deseninden gravür 19. yy *Ara Güler*

dan Sultan'ın cenaze törenine katılan I. Ahmed ertesi gün, havanın fırtınalı olmasına aldırış etmeden kadirga ile İstanbul'dan Mudanya'ya gitti. Bursa'da atalarının mezarlarını ziyaret ettikten sonra döndü. Divan-ı Hümayun'da, Üveys oğlu Mehmed Paşa'nın Celalile-rin bastırılması önerisi görüşüldüğü sırada, İstanbul'da bin türlü suç işledikten sonra Anadolu'ya kaçmış bulunan, orada da halka salgınlar salan kapıkulu sipahilerinden Gödöslü Ali, Deli Derviş, Köse Hamza, Kızılbaş Mehmed, Arnavut Hüseyin, Küçük Halil, Tepesi Tüylü, Kumkapulu

ve daha birçok asi divan toplantısını bastılar. "Bize zulüm ve ihanet olmuştur!" diyerek vezirleri tehdit ettiler. Sofu Sinan Paşa'ya, divan üyelerine neredeyse saldırır oldular. Bunların geçmişteki kusurları silindi ve her birine b    k a  alı ı verildi. Sonra da sipahileri ile Anadolu serdarının maiyetine g  nderildiler. Bu kez, İstanbul'daki yeni  erilerle sipahiler ayaklandılar. Yakınma konulan giysilerinin ve ulufelerinin zamanında verilmemesiydi. Ulufe divanında   orba i  mediler, subaylarını ta  ladılar. I. Ahmed, eski bir gelenekle kan d  kece  ini anımsatan kırmızı kaftan giyip devlet adamlarını Sultan Bayezid K     'ne   a  ırdı. Ayaklanmaya eleba  ılık eden Silahdar A  ası   ahbaz'ı, Sipahiler K  tibi Kargazade'yi, Yek    m Mah-mud'u ve birçok askeri idam ettirdi.

Macaristan seferinden d  nen Vezirazam Lala Mehmed Pa  a 21 Haziran 1606'da   ld  . Yerine Derviş Mehmed Pa  a atandı. Duhan denen t  t  n  n İstanbul'a geli  i ve   ok kısa bir zamanda herkes  e i  ilir olması bu sıradadır. Ser-

dar Ferhad Pa  a'nın Aydın ve Saruhan y  relerindeki zulm   y  z  nden İstanbul'a d  k  len kalabalıklar Divan-ı H  -mayun'a ba  vurdular. Bundan etkilenen I. Ahmed, Vezirazam Derviş Mehmed Pa  a'yı 11 Aralık 1606 tarihinde, huzurunda bostancılara bo  durdu. Tarih  i N  ima "Bir zamandan sonra aya  ını oynatmakla padi  ah han  er ile bo  azını kesti" diye yazar. Vezirazamın b  yle bir kızgınlı  a kurban edili  inin gerisinde İstanbul'da Demirkapı semtinde yaptırdı  ı sarayın eminli  ini   stlenen Yahudiye t  m masrafları   detmesi, Yahudinin de elaltından "Konak mahzeninden Sultanlık sarayına gizli bir yol a  tırtıp padi  aha suikast d    ncesindedir!" dedikodusunun oldu  u tarihlere ge  mi  tir. Derviş Mehmed Pa  a'nın İstanbul'da, halktan her   ahni  in ba  ına biner ak  e r    vet aldı  ı da saptanmı  tı. İdam edilince halk bu yasadı  ı hara  tan kurtulmanın sevincini ya  adı.

Yeni vezirazam Kuyucu Murad Pa  a 1607 ilkbaharında, Anadolu ve do  u b  lgelerindeki e  kıyayı ve Kızılba  ları yok etme buyru  u alarak İstanbul'dan ayrıldı. Bu sırada Kalendero  lu Bursa ve   evresini zapt etmi  , İstanbul'u tehdit etmekteydi. Kalendero  lu'ndan ka  an Canbulado  lu ise İstanbul'a gelip padi  ahtan ba  ı  lanma diledi. O yıl, Anadolu'da ve Suriye'de su  lu su  suz ayırmadan binlerce insanı asıp kesen ve g  rece bir yatı  ma sa  layan Murad Pa  a, I. Ahmed katında saygınlı  ını artırdı. 1008 yılının son g  nlerinde İstanbul'a d  nd  . Kıştan ilkbahara kadar      dar'da ordug  hta kaldı. İran seferi hazırlıklarını tamamladı. Padi  ahla gizli g  r    meler yaptıktan sonra, r  tbe ve g  rev verme s  z  yle birçok Celali ba  bu  unu      dar'a getirtip birer iki  er idam ettirdi.

27 Eyl  l 1609 tarihinde I. Ahmed, At-meydanı'nın, Akbıyık tarafında iki eski pa  a kona  ının arsasına, adını ta  ıyacak camiin temelini kazdırmaya ba  ladı. Kendisi de altın bir kazma ile teriyein-ceye de  in   alı  tı. Temel atma t  reni 4 Ocak l  l  'da Atmeydanı'nı dolduran bir

kalabalığın dualarıyla yapıldı. Aşırı dindar olan L Ahmed, Mekke ve Medine'deki kutsal yerlerin ve Kabe'nin onarımı için İstanbul'dan usta ekipleri, özenle işlenmiş bir mermer minber, kitabeler, Kabe için altın ve gümüş kuşaklar gönderdi. Kendi dönemine kadar, Mısır'da dokunup özel bir törenle Kabe'nin içine ve dışına kaplanan ve her yıl yenilenen örtülerin, İstanbul kâr-hanelerinde daha kaliteli kumaşlar dokunduğu gerekçesiyle buradan gönderilmesini istedi. O zamana kadar benzeri görülmemiş astarlar ve ridalar hazırlandı. Toplam 1.060 zira' (yaklaşık 800 m) örtü kumaş; 48.000 dirhem (153 kg) ipek işleme yapıldı. Kutsal mezarlar için kisve ve nitaklar (örtü) hazırlatıldı. İstanbul'daki sim, sırma, dokuma tezgâhları için artık yeni bir iş sahası açılmıştı. Yüzlerce parçadan oluşan tüm bu örtü-

ler için 18.000 miskal (81 kg) altın tel, 460 miskal (1 kg) sırma üretildi. Tüm bunlar 1609'da yerlerine gönderildi. Padişah bu işlere öylesine kendisini vermişti ki, İstavroz Sarayı bahçesini bir atölyeye dönüştürmüştü. İstanbul'un en usta demircileri, kuyumcuları burada çalışmaktaydılar. I. Ahmed'in tanımladığı altın kaplı Kabe oluğu, üzeri gümüş ve altın kaplı demir takviye kuşakları hep burada imal edildi. Padişahın huzurunda körükler ve ocaklar koşuldu. I. Ahmed bir yandan da hemen her gün Atmeydam'na gidip cami ve külliye inşaatıyla ilgileniyordu. Diğer yandan Da-vutpaşa Bahçesi'nde de aslına uygun boyut ve biçimde bir Kabe maketi yapıldı. Karşısına kurulan sayebana da (gölgelik) padişahın tahtı yerleştirildi. L Ahmed, hazırlananların uygulanmasını buradan saygıyla izledi. İölO'da Tophane semtine bir çeşme yaptırttı.

Ölen Kuyucu Murad Paşa'nın yerine 22 Ağustos İöll'de atanan Nasuh Paşa, İran'la barış sağladıktan sonra yanında İran elçilik heyeti ve Şah I. Abbas'ın her yıl ödemeyi kabul ettiği 200 yük ipekle Eylül 1612'de İstanbul'a döndü. Vezirazam ve İran elçilik heyeti ayrı ayrı alay gösterdiler. I. Ahmed, kışı geçirmek ve avlanmak için aralık ayında Edirne'ye hareket etti. Yolda dört kez sürgün avı düzenlendi. Edirne Sarayı'na haremiyle yerleşen padişah, Gelibolu'ya, Çanakka-

le'ye gitti. İstanbul'dan getirttiği saltanat kayığı ile deniz gezileri yaptı. Gelibolu'da Gazi Süleyman Paşa'nın türbesinde kılıç kuşandı. 1613 ilkbaharında Tekirdağ üzerinden başkente döndü. Yenileriyle değiştirilen Kabe'nin ve Ravza-i Mutahhara'nın eski eşyası İstanbul'a getirildi. Bunlar arasında Kabe'nin oluğu, Peygamberin evinde asılı olan ve daha değerli bir başka taşla değiştirilen Kev-keb-i Dürri, Kabe kapısının bir kanadı da vardı. I. Ahmed, bunların Topkapı Sarayı'nda Hazine-i Âmire'de saklanmasını emretti. Hz Muhammed'in yayını, Halife Ebubekir'in seccadesi ile kılıcını, öteki sahabe kılıçlarını da taht odasına (hasoda) koydurttu. 1613 yılı yaz mevsimini Üsküdar, İstavroz, Tersane, Davut-paşa saray ve bahçelerinde geçiren I. Ahmed Çatalca Bahçesi'ne ava gitti. Bir süre Halkalı Bahçesi'nde kaldı.

Beşiktaş, Kâğıthane bahçelerinde ve öteki hasbahçelerde dinlendi. Topkapı Sarayı'na eylül ayında döndü.

O yılın Berat ve Kadir gecelerinde İstanbul halkına altınlar, gümüşler dağıtıldı. Ramazan ve Kurban bayramı alayları eski geleneğe göre çok daha görkemli gerçekleştirildi. I. Ahmed, saray hazinesini açtırarak burada biriken muazzam zenginliği izledi. Bir fermanla kesin içki yasağı koydu. Meyhaneleri kapattırdı hamr (içki) eminliğini kaldırdı. Bu yasak tüm ülke için geçerliydi.

109

108

AHMED İ ÇEŞMESİ

Bir şair. *Kalb-i âşık gibi viran etdiler meyhaneyi / Bî-vefâlar ahbine döndürdüler peymâne*yi dizeleriyle buna tepki gösterirken meyfuruşlar (içki satanlar) ortalıkta kaldı. Fakat yasaklamanın etkisi göreceydi. İnsanlar, özellikle İstanbul'da içki alışkanlıklarını gizlice sürdürdüler. Devletin ise önemli oranda, içki vergisi kaybı söz konusu oldu. Felemenk Dukası'nın elçilik heyeti ve çok kalabalık bir tüccar grubu da gemilerle İstanbul'a geldiler. Bunların getirdiği Avrupa malları İstanbul'da âdeta kapışıldı. İstavroz Sarayı'nı yetersiz bulan I. Ahmed, buraya hizmet binaları ile bir mescit ekletti. Vezirleri ve kapıkulu askerlerini işe koştı ve 40 gün gibi kısa bir zamanda her şey tamamlandı. Kasım 1613'te, kışı geçirmek için Edirne'ye hareket eden padişah, İstanbul'un yönetimini eski kaymakam Gürcü Mehmed Paşa'ya bıraktı. Vezirazam Nasuh Paşa ile tüm devlet yöneticileri de Edirne'ye gittiler. I. Ahmed, başkentten ayrılmazdan önce Florya Bahçesi'nde kaptan-ı deryayı kabul ederek kendi has gelirlerinden ayırdığı parayla yeni on kadirga yapılmasını, Tersane Bahçesi'ne bir köşk inşasına emretti. Lüleburgaz'da So-kollu Mehmed Paşa Sarayı'nda bir süre kalıp sürgün avları düzenledi. Çevrede toplanan ceylanlar ve öteki hayvanlar âdeta dalga dalga idi. Kış Edirne'de geçiren padişah, ilkbaharda Tekirdağ'a oradan da kızaklar üstünde Edirne'ye getirilen saltanat kayığı ile Tunca Irmağı'nda gezintiler yaptı. Şubat 1614'te İstanbul'a döndü. Yeni yapılan Tersane Bahçesi Kasrı'nda bir süre kaldı. Burada, iç harem bahçesine, İstanbul'un uzman çiçekçilerine ve bahçıvanlarına türlü türlü çiçekler ektirtti. Ayrı ayrı tarhlara çiçeklerin ve süs ağaçlarının dikimi törenlerine kendisiyle birlikte vezirler ve şeyhülislam da katıldılar. Burası, İstanbul bahçelerinin en bakımlısı oldu. Öte yandan Vezirazam Nasuh Paşa ise İstanbul'daki tüm köpekleri toplatıp kayıklarla Üsküdar cihetine göndertti. 17 Ekim 1614'te başkent gergin bir gün yaşadı. O gün cuma selamlığına çıkmayan I. Ahmed, saray çevresinde sıkı koruma önlemleri aldırttı. Tüm kapıkulları, Sur-ı Sultani dışına etten bir duvar gibi dizildiler. Padişahın buyruğu ile bostancıba-şı, silahlı 100 bostancı ile Paşa Kapısı'na gitti ve Nasuh Paşa'yı boğdurttu.

Nasuh Paşa'nın müsadere edilen serveti milyonlarca Duka altını değerindeydi. Ve-zirazarnın öldürölmesinin nedeni, mal düşkünöl olması, rüşvet alması ve kibirli oluşuydu. Somut neden olarak ise padişah ve vezirazam Edirne'de iken, Nasuh Paşa'nın, Cebrail adlı ağasının, bir sey-yidin evine girip karısının ırzına geçmesi, seyyidin de cuma selamlığında, cami içinde sarığının çözölp I. Ahmed'in duyacağı bir sesle "Allah'a hanginizden şikâyetçi olayım?" diye bağırması gösterilmiştir. Yeni vezirazam Ökül (Öksöl) Mehmed Paşa. 1615 ilkbaharında İran seferine çıktı. İki devlet arasındaki barışın bozulmasına neden, İran'a gönderilen elçi İncili Mustafa Çavuş'un tutuklanması ve Şah I. Abbas'ın antlaşma yükölmlölüklerini yerine getirmemesiydi. Revan Kalesi önünde başarı gösteremeyen Mehmed Paşa azledildi. 17 Kasım 1616'da Halil Paşa vezirazam oldu. İstanbul'a gelen Alman Elçisi Czernin. padişahın huzuruna çıktı ve 50.000 altın değerinde hediye sunarak aradaki barışın devamını istedi. Bu elçi görkemli bir alay gösterdi. Padişah, İran Elçisi Kasım'ı ise huzuruna kabul etmeyerek Yedikule'de tutuklattı. Yıllardır yapımı süren cami ve külliyesinin bitmek üzere olması I. Ahmed'i sevindirdi. 9 Haziran 1617 günü, Atmeydanı'na otağlar, padişahın göz kamaştırıcı tahti kuruldu. Tüm vezirler, din bilginleri, ocaklılar, esnaf ve halktan kalabalık bir topluluk hazırken cami kubbesinin kilit taşı yerleştirildi. Herkese ziyafet verildi.

I. Ahmed ekim ayında ansızın rahatsızlandı. Hekimler sıtma tanısı koydular. Fakat hastalık umulmadık biçimde ilerledi ve olasılıkla mide kanserinden 22 Kasım 1617'de öldöl. Henöl 27 yaşında olan I. Ahmed'in bu beklenmedik ölölümü, herkesi şaşkına çevirdi. O atmosferde, karar vermeye yetkili olanlar Osmanoğullarının süregelen yasasına aykırı biçimde, padişahın oğlunu (Osman) değil kardeşi Mustafa'yı tahta oturttular. Bunun da nedeni, ilk kez, ölen padişahın kardeşinin hayatta olmasıydı. O gün İstanbul camilerinde selalar okundu. I. Ahmed'in cenaze namazını, sarayın Sahn Divan-hanesi'nde Şeyhölislam Esad Efendi kıldırđı. Oradan alınan cenaze kalabalık bir cemaatle camii yanındaki türbesine gömölldöl.

Döneminde kazaskerlik yapan Bos-tanzade Yahya Efendi, I. Ahmed'in erdemlerinden, İstanbul'a hizmetlerinden uzun uzun söz eder. Başkentte rüşveti önlediğini, kadıların adil davranmalarını sağladığını, yetim malları için ayrı bir hazine oluşturduğunu, yiğit, iyi ok atan, ustaca kılıç kullanan ve topuz fırlatan, çok dindar, gerektiğinde sert ve ödölnsölz olduğunu anlatır. Bir ok müsabakasında İstanbul surları üstünden attığı ok fersahlarca ileriye düşmölştöl. Hz Muhammed'in ayak resmini içeren bir sorgucu sarığına takarak dine bağlılığını simgelemişti.

Sultan Ahmed Külliyesi ile Ayasof-ya'nın karşısında ondan daha alımlı ve görkemli dini bir anıt tasarımı için kendi gelirlerinden servetler tüketmiştir.

Caminin on dört şerefesi I. Ahmed'in 14. Osmanlı padişahı olduğunu simgeler. İstanbul'da adına yapılan diğer eserler arasında başlıcaları Eyüp'teki Sultan Ahmed Sebili, Beşiktaş'ta Tersane Bahçesi'nde köşk ve kasır, Kavak Sarayı ve İstavroz mescitleri, Alemdar, Tophane, Tersane, Haydarpaşa ve Üsküdar iskelesi çeşmeleridir. Topkapı Sarayı'nda da III. Murad Odası'na bitişik bir odası vardır. Oğullarından II. Os-

man, IV. Murad, İbrahim (Deli) padişah olmuşlar, hasekisi Kösem Mahpeyker Sultan. Osmanlı Sarayı'nın en etkin valide sultanı olarak ün yapmıştır. Şehzadelerin sancak valiliğine gönderil-meyip sarayda göz hapsine alınmaları, haremın saray ve İstanbul yaşamındaki ağırlığı I. Ahmed'le başlamıştır. **Bibi.** *Tarih-i Soiakzade*, 683 vd; *Tart h-i Naima*, I, II; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VIII, ist. 1333; Bostanzade Yahya, *Tarih-i Saf Tuhfetü'l-Ahbab (Duru Tarih)*, îst. 1978; Evliya, *Seyahatname*, I, 212 vd; Uzun-çarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III; Danişmend, *Kronoloji*, III; M. C. Baysun, "Ahmed I", *1A*, I. NECDET SAKAOĞLU

AHMED I ÇEŞMESİ

Alemdar'da, Sur-ı Sultani'den Gülhane Bahçesi'ne geçişi sağlayan Soğuk Çeşme Kapısı'mn sağında sur duvarı üzerinde yer alır.

Üzerindeki üç beyitlik kitabeden 1012/1603 tarihinde Sultan I. Ahmed tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi'nin eserinde Soğuk Çeşme adı ile bu çeşmeden bahsedilir. 1645 yılında Sur-ı Sultani üzerinde açılan ve çeşmenin yanında yer alan kapı da Soğuk Çeşme Kapısı olarak tanınmıştır. Çeşme daha sonra 1307/1889 tarihinde II. Abdülhamid tarafından yenilenmiş ve Hamidiye Çeşmesi olarak tanınmıştır. Bu durum çeşme üzerindeki ta'lik hat ile yazılmış olan iki satırlık diğer kitabede belirtilmiştir.

Mermer malzeme ile yapılmış bulunan çeşme bugün her iki dönemin de izlerini taşımaktadır. I. Ahmed zamanında yapılmış çeşmeden günümüze gelmiş olan kısımlar bugünkü çeşmenin orta bölümünü oluşturmaktadır. Bu bölümde üstte rumîli, palmetli bir taç yer alır. Bunun altında bitkisel dekorlu bir bordur ile sağlı sollu birer dal üzerinde lale, stilize çiçekler ve yapraklardan oluşan bir süsleme bulunmaktadır. Burada çiçekli iki dalın arası kazınmıştır. Muhtemelen I. Ahmed'in tuğrası burada bulunuyordu. Aşağıdaki üç satırlık kitabeden sonra sivri kaş kemerli çeşme nişi yer almaktadır. Kemer köşelerinde birer dal üzerinde ikişer lale yer alır. Çeşmenin aynataşı Bursa kemeri şeklinde düzenlenmiş olup ortada bir musluk deliği, iki yanda birer tas hücreğine sahiptir. Aynataşı üzerinde celi sülüs yazı ile bir ayet yer alır.

II. Abdülhamid devri ilavelerini orijinal çeşmenin etrafındaki parçalar oluşturmaktadır. En üstte devrin özelliğine sahip "C-S" kıvrımlı taç

bölümünde yine tuğra yeri kazınmıştır. Burada da II. Ab-dülhamid'in tuğrası bulunuyor olmalıydı. İki yanda yer alan bölümlerde bu devrin özelliklerine uygun kıvrık yaprak düzenlemeleri, ikişer sütunçe ve başlıklardan oluşan zarif kabartma süslemeler bulunmaktadır. Bunlar aşağıda oval hareketli birer kaide üzerine oturmaktadır. Çeşme altındaki dilimli kurna da bu döneme aittir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 60; O. Ş. Gökyay, "Risale-i Mimariye ve Mimar Mehmed Ağa", *ismail Hakkı Uzuncarşih'ya Armağan*, Ankara, 1976, s. 19-142.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

AHMED I SEBİLİ

bak. SULTAN AHMED KÜLLİYESİ

AHMED I SEBİLİ

bak. EYÜB SULTAN KÜLLİYESİ

AHMED H

(25 Şubat 1643, İstanbul - 6 Şubat 1695, İstanbul) Osmanlı padişahı (22 Haziran 1691 - 6 Şubat 1695). Sultan İbrahim ile Hatice Muazzez Sultan'ın oğlu. Fatih Sultan Mehmed'den sonra cülus ve kılıç alayı törenleri Edirne'de yapılan ilk padişaktır. Kısa saltanatında İstanbul'a hiç gelmedi. Döneminde, sadrazam ve vezirlerle devlet erkânı da Edirne'de veya cephede bulunduklarından fiili başkentliğini geçici olarak yitiren İstanbul'u Sadaret kaymakamı ve İstanbul kadısı yönettiler. Bu nedenle kent, sorunları ile baş başa bırakılmış olarak bir dizi sıkıntı yaşadı. Yönetimdeki boşluklar yüzünden, türeyen bir zorbalar zümresi halkı yıldırırdı.

Babası Sultan İbrahim'in (hd 1640-1648) tahttan indirilip öldürüldüğü tarihte henüz 5 yaşında bulunan II. Ahmed, sarayın Şimşirlik Kasrı'nda 43 yıl göz hapsinde tutuldu. Bu süre boyunca İstanbul'u gezip görme olanağı bulamadı. Doğup büyüdüğü İstanbul'u tanımayan II. Ahmed, şehzadelik yıllarını özel dairesinde ilm-i nücum'la (yıldızbilim) uğraşarak geçirdi.

1691 ilkbaharında Avusturya seferi hazırlıklarını tamamlayan Sadrazam Köprülü Fazıl Mustafa Paşa, İstanbul'dan hareket ederken Padişah II. Süleyman'ı da ağır hasta olmasına karşın Edirne'ye kadar birlikte gitmeye ikna etti. Veliaht konumundaki II. Ahmed de kapalı bir arabayla Edirne'ye götürüldü. Sadrazamın cepheye hareketinden kısa bir süre sonra II. Süleyman Edirne'de öldü. Şeyhülislam Feyzullah Efendi, Ri-kâp Kaymakamı Ali Paşa, Nişancı Elmas Mehmed Paşa, nakibüleşraf ve kadias-kerler ile diğer ileri gelenler Edirne Sarayı'nda toplanarak padişahlık sırası konusunu tartıştılar. Bir kısmı, IV. Mehmed'in oğlu Mustafa'yı tahta oturtmak istiyordu. Durumu Filibe'deki ordugâhta öğrenen sadrazamın müdahalesiyle II. Ahmed'in

padişahlığına karar verildi. Cülus ve biat töreni 23 Haziran 1691 tarihinde Edirne'de yapılan II. Ahmed, Kılıç kuşanma töreni için İstanbul'a gitmek istedi. Fakat bunu kendi mevkileri bakımından sakıncalı bulan yöneticiler, âdet olmadığı halde bu töreni Edirne Eski Camii'nde (II. Murad'ın da bu camide kılıç kuşandığı saptandığından) yaptılar. II. Ahmed'e, şeyhülislam ve nakibüleşraf, İstanbul'dan getirtilen Hz Muhammed'in kılıcını, camiin hünkâr mahfilinde dua ederek kuşattılar (13

II. Ahmed'in Young Albümü'nde yer alan bir resmi, Londra, 1815. *Galeri Alfa*

Temmuz 1691). Tüm bu karar ve uygulamalarda görüşüne başvurulmayan padişah, kızgınlık duyarak nakibüleşraf Ali Efendi'ye "Bre Allah'tan korkmaz, ak sakalından utanmaz. Beni bu hale koyup hapis çektirdiniz. Saltanata layık değildir demenize aceb sebep ne ola?", diye bağırıştır. Yayımlanan cülus fermanında ise "İrsen ve istihkaken ma-kam-ı saltanat ve taklid-i hükümet itti-fak-ı ârâ ile cenab-ı saadet-meabıma tevfiğ olundu", demek suretiyle tahta çıkışının yöneticilerin oyu ile olduğu vurgulanmıştı.

II. Ahmed'in saltanat yıllarında, art arda bozgunlarla sonuçlanan Avusturya-Macaristan savaşları devam etti. Hicaz'da, Suriye'de ayaklanmalar, Kuzey Afrika'da devletin önleyemeyeceği karışıklıklar vardı. Sadrazamlıkta bırakılan Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın Slanka-men Savaşı'nda şehit düşmesinden (1691) sonra II. Ahmed, kısa aralıklarla Arabacı Ali Paşa'yı (1691), Hacı Ali Paşa'yı (1692), Bozoklu Mustafa Paşa'yı (1693), Sürmeli Ali Paşa'yı (1694) sadrazam ve serdar-ı ekrem atadı. Bu sadrazamlar da görevlerini Edirne'de sürdürdüler veya cepheye gittiler.

II. Ahmed, Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemindeki yönetim geleneklerini canlandırma isteğiyle Divan-ı Hümayun'un haftada dört gün toplanmasını öngörürken bir dizi atamalarda da bulundu. İstanbul kaymakamlığına Amcazade Hüseyin Paşa'yı atadı. Başta hekimbaşı olmak üzere enderun amirlerinden çuhadar, rikabdar ve dülbend ağalarını değiştirdi. İdam ettirmek istediği Yeniçeri Ağası Eğinli Mehmed Ağa'dan çekindiği için ilkin İstanbul'a gönderdi. Amcazade Hüseyin Paşa'nın ağayı koruması üzerine de İstanbul kay-

AHMED H

makamlığına ismail Paşa getirildi. Yeni kaymakam, Mehmed Ağa'nın boynunu vurdu.

En basit konulara bile öfkelenen II. Ahmed, Arabacı Ali Paşa'yı böyle bir anında uzaklaştırıp Diyarbakır Valisi Hacı Ali Paşa'yı sadrazam atadı. O gelinceye kadar da İstanbul Kaymakamı İsmail Paşa'yı Edirne'ye çağırdı ve yeniçeri ağası yaptı, İstanbul kaymakamlığına Sarı Hüseyin Paşa getirildi. Bu sırada, padişahın ikiz şehzadeleri İbrahim ve Selim doğduğu için Edirne'de ve İstanbul'da şenlik ve donanma düzenlendi.

Fakat İstanbul, bu tür şenliklerle avutulabilmekten uzaktı. Yıllardan beri yaşanagelen güvensizlik ve ekonomik buhran, ilmiye sınıfının dinsel hoşgörüsüzlük ortamında unutturulmaya çalışılıyordu. İkiz şehzadelerin doğumu bile din çevrelerince istismar edildi ve Osmanlı tarihinde ilk kez görülen bu mutlu doğumun, yakın gelecekte her şeyin düzeleceğine bir işaret olduğu halka inandırılmaya çalışıldı. Öte yandan, İstanbul'daki din önderleri ile medreselerin bağnaz ve bilgisiz müderrisleri, halk ve esnaf yığınlarını küçük bir işaretle peşlerine takarak her türlü eylemi yapabilecek güçteler. II. Ahmed'in Edirne'de oturtulması da bu yüzdendi. Gerçek din bilginleri ve aydınlar ise İstanbul'dan uzaklaştırılmışlardı.

Bu ortamda İstanbul, tarihlere "Vak'a-i Garibe" adıyla geçen ilginç bir olay yaşadı. Mayıs 1692'deki ramazan ayıydı; ermişliğine inanılan Demirkapı-lu Şeyh Süleyman Efendi'nin Fatih Camii'nde bir cuma konuşması ve duası yapacağı bir hafta önceden halka duyurulmuştu. O gün, kadın erkek, yaşlı ve çocuk Fatih Camii'ni ve çevresini mahşer görünümünde doldurdular. Bunu haber alan İstanbul Kaymakamı Bosna-vi Sarı Hüseyin Paşa, böylesine bir kalabalığın toplanması bir karışıklığa neden olur kaygısıyla "kol"a çıktı. Hüseyin Paşa'nın arkasında kadınlar, zabıtlar ile uzaktan gözükmeleri, korku ve çekim duyguları çok baskın olan halkı heyecanlandırdı. "Vezirin kol ile gelmesi sebepsiz değildir, kaçalım!", söylentisi hızla yayıldı. Herkes dehşete kapıldı. Cami kapı ve merdivenlerinden birbirini çiğneyip ezerek çıkmaya çalışanlar, küçük çocukların ölümüne neden oldular. Bunların anneleri ve yakınları ağlaşmaya başladılar. Halk birbirine girdi. Kaymakam paşa, derhal sarayına döndü. Ama olaylar yatışmadı. Hüseyin Paşa azledilerek yerine Selanik Muhafızı eski bostancıbaşı Hüseyin Paşa atandı. Eski kaymakam, idam edileceğini öğrenince ortadan kayboldu. Bu olayın heyecanı yatışmadan Cibali'de yangın çıktı. Karanlık Mescit Mahallesi'ni saran yangın, rüzgârla yayıldı. Birkaç koldan ilerledi. Bir kol, Salih Paşa Camii çevresine, bir kol Atpazarı'na, Mıytablar Çarşısı'na uzandı. Birkaç bin ev ve dükkân yandı. 1693'te daha büyük bir yangın Ayazma Kapısı ile Unkapanı arasındaki dükkân-

111

110

AHMEDDİ

SULTAN II. AHMED'tN ÖLÜMÜ, II. MUSTAFA'NIN TAHTA ÇIKIŞI

1106 yılının Cemaziyel-âhir ayının 22 nci Pazar günküki rumî Ocak ayının 27 nci günüdür, sabahleyin güneşin doğuşundan üç saat sonra, padişahımızın amcası Sultan Ahmed damla hastalığından ölmüştü. Bu haberi Dârü's-saâde Ağası İs-hak Ağa, Sadrazam Ali Paşaya bildirince, Ali Paşa, Edirne'de bulunan vezirleri, ulemayı, Ocak ağaları ile ileri gelenlerini

ve Divan memurlarını sarayına çağırarak Sultan Ahmed'in yerine padişahlığa kimin getirileceği konusunda konuşmaya başladı. Toplantıda, bu konuda merhum Sultan Mehmed'in büyük şehzadesi Sultan Mustafa üzerinde oy birliği olduğu belli olunca, bu kararı Bâbü's-saâde Ağasına bildirdiler ve hep birlikte cülus töreninde bulunmak üzere Bâb-ı hü-mâyün'a gelerek yeni padişahın çıkışını beklemeye başladılar.

Bu sırada ben, Sultan Mustafa'nın şehzadeliklerinde oturdukları haneye koşarak muştı haberini vermiş ve onu buradan alarak Hasoda tarafında bulunan demir kapı önüne getirmiştım ki, Arz ağaları bizi karşıladılar. Buradan doğruca Tahtodası'na gittik. Padişahımız Hazret-i Peygamberin mübarek hırkalarının eteğinde iki rekât şükür namazı kılıp dua ettikten sonra, sırtında, içeride giydiği, yeşil şal kaplı samur erkân kürkü olduğu halde, başına küçük sarık üzerine murassa bir tuğ takarak biat töreni için dışarı çıkarken, Arz odası önünde şehzadelik imamı Ali Efendi, Hekimbaşı Mehmed Efendi, Cerrahbaşı Nuh Çelebi karşılayıp, padişahımızın elini öptüler. Bundan sonra Padişahımız, öğle vakti, ezanı saatle tam 7'de Bâb-ı hü-mâyün dışında kurulmuş bulunan tahta şan ve

şerefle oturdu...

Cülus töreni devam ederken merhum Sultan Ahmed'in cenazesi, Padişahın emri üzerine, Dârü's-saâde içinde Imam-ı sultanî Ali Efendi tarafından yıkanarak hazırlanmış ve Alay Köşkü önündeki musalla taşına indirilmişti. Merhumun cenaze namazı Müfti Efendi tarafından kıldırılıp cenaze arabaya konacağı sırada Padişahımız merhumu hayırla anarak cenazenin İstanbul'da Sultan Süleyman Türbesi'ne defnedilmesini buyurdu ve cenaze İstanbul'a Küçük Mir-i ahur Dilâver Ağa ile gönderildi. Cenaze töreninde hazır bulunan bütün vezirler, ulemâ ve ordu ileri gelenleri onu Solak Çeşmesi'ne kadar selametlediler.

Sikhdâr Fmdıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, c. I, s. 3-4

lan tutuşturdu. Rüzgârın şiddetiyle yayılan bu yangında Cibali Kapısı'na kadar olan sur dışı dükkân ve evler tamamen yandı. Surdan iç kesime giren bir kol, Küçükpazar'ı yaktıktan sonra üç koldan ilerledi. Süleymaniye Camii'ne kadar semtler, Vefa Meydanı çevresi, Zeyrek Yokuşu, Atpazarı, Saraçhane, Büyük Arasta (Haffafhane), Yeniodalar, Avret Pazarı, Dikilitaş (Çemberlitaş) çevresi kül oldu. Halk ve güvenlik birlikleri yangını söndürmede başarılı olamadılar. Bunun, ilahi bir cezalandırma olduğu söylentisi halk arasında yayılınca birçok İstanbullu evlerim uzak yerlere taşımaya kalkıştılar. Yirmi saat süren bu büyük yangında yüzlerce ev, mescit, bekâr odası, han ve dükkân yandı. Kurtarabildikleri eşya ile camilere, meydan ve yollara dolan halka vaizler olmadık şeyler anlatıp mucize beklemelerini öğütlemekteydiler. Yiyecek darlığı daha da arttı. Can güvenliği

olmadığı gibi, herkes, kentteki kolluk kuvvetlerinden ve yöneticilerden aşın derecede korkmaktaydı. Aradan on iki gün geçince yine Ayazma Kapısı'nda bir yangın daha başladı, Odun Kapısı'na doğru kerestecileri tutuşturdu. Olaylar, Edirne'deki II. Ahmed'e "kundak koyma" olarak ulaştırıldı. Padişah, öfkelenerek İstanbul Kaymakamı Hüseyin Paşa'yı azletti ve yerine Kıbrıs Muhafızı Kalaylıkoz Ahmed Paşa'yı atadı. Kentte sayısız hırsız, soyguncu türemişti. İstanbul'da hava karardıktan sonra kimse dışarı çıkamıyordu.

Yeni kaymakam, gece ve gündüz, kendi rahatını bir tarafa bırakıp güvenlik önlemleri aldı. Bu sırada İstanbul'daki ilginç yasaklamalara bir yenisi daha eklendi. Ahmed Paşa, Hristiyan ve Yahudi halkın renkli çuhalar, değerli elbiseler, samur kalpaklar, sarı mest pabuç giymelerini, kent içinde atla gezmelerini yasakladı. Siyah elbise, kırmızı veya siyah pabuç giyme zorunluluğu koydu. Gayrimüslimlerin hamama girdiklerinde nalın kullanmayıp çingirak bağlayarak ehl-i İslam olmadıklarını belli etmelerini emretti. Halk, bu tür önlemleri pek tuttu. Ahmed Paşa, bir anda ummadığı bir üne kavuştu. Bunu haber alan Edirne'deki Sadrazam Bozoklu Mustafa Paşa, II. Ahmed'in izniyle Kalaylıkoz Ahmed Paşa'yı görevinden aldı ve Amcazade Hüseyin Paşa'yı kaymakamlığa getirdi. Ama II. Ahmed bu değişiklikten kısa bir süre sonra sadarete eski defterdar Sürmeli Ali Paşa'yı, İstanbul Kayma-kamlığı'na da Van Valisi Esir Mustafa Paşa'yı atadı. 1694'te İstanbul'a gelen İtalyan gezgin Francis Gemelli, kentte dilediği gibi gezebilme özgürlüğü bulamadığını, hattâ Tersane'nin yanına kadar sokulma cesareti gösterdiği için Banyon denen zindana atıldığını anlatır. İstanbullu gayrimüslimlerin ise tam bir ibadet özgürlüğüne sahip bulunduklarını, kiliselerde ayinler düzenlediklerini ekler.

II. Ahmed'in ve devlet ileri gelenlerinin oturduğu Edirne, yaşama bakış ve kültür düzeyi açısından İstanbul'dan farklı değildi. Bursa'dan kalabalık bir derviş grubuyla Edirne'ye gelen ve halkı tahrik eden, yönetimi ve yeniçerileri aciz bırakan Niyazi Mışıl, mehdilik iddiasıyla ortaya çıkıp Eski Cami'de halkı kendisine biata çağıran bir meczup, dönemin özelliğine örneklerdir. Bu ortamda, Divan-ı Hümayun'un haftada dört gün toplanmasının, II. Ahmed'in sık sık atama ve uzaklaştırmalar yapmasının hiçbir yararı olmamıştır. Önceki padişah II. Süleyman (1687-1699) gibi, saray muhiti ile çevresindeki kıt görüşlü çıkarıcı bir zümrenin etkisinde kalan II. Ahmed, kendisini çok akıllı, adil, yetkin bir padişah sanmaktaydı. İstanbul'a gitme isteği her seferinde türlü bahanelerle önlenecek kalabalık kadrolu Topkapı Sarayı'nın entrikalarına oyuncak edilmemeye çalışıldığı kabul edilir. Ama gene de zayıf şahsiyeti yüzünden Edirne Sarayı'nda tecrit edilmişti.

Sağlıksız bir bünyeye sahip olan II. Ahmed Edirne'de öldüğü zaman Divan-ı Hümayun toplantıdaydı. Gelen haber üzerine II. Mustafa (1695-1703)

Edirne'de tahta oturtuldu. II. Ahmed'in cenazesi ise İstanbul'a gönderilerek Kanuni Sultan Süleyman Türbesi'ne defnedildi. Dönemindeki İstanbul kadıları sırasıyla A'reczade Abdullah, Esseyid Mehmed, Muslî, Evliya Mehmed, Tevki-izade Mehmed, Caferzade Şeyh Mehmed, Alaşehiiviii Abdullah efendilerdir. Bunların bazıları Kostantiniye Kadısı bazıları İstanbul Efendisi unvanları ile atanmışlardır.

Müzikten ve şiirden hoşlanan II. Ahmed, şehzadeliğinde, Muslihiddin Mustafa bin Vefa'nın (ö. 1491) *Mülheme-i Şeyh Vefa* adlı eserini, 1680'de Şimşirlik'te istinsah etmiştir. 33 varaktan ibaret bu eser, Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndedir. Uşşakîzade Seyyid İbrahim'in Ataî tezkiresine yazdığı Zeyl-i Ataî'nin 21. ve son bölümü bu padişah dönemindeki devlet adamlarını, bilginleri, şeyhleri kısa biyografilerle tanıtır. II. Ahmed'in kısa yaşamöyküsü de vardır. Bu konular, yine bir Ataî zeyli olan Şey-hî'nin (Mehmed bin Hasan) Vekayiu'l-Fuzalâ'sının 21. tabakasında yinelenmiştir. II. Ahmed adına, İstanbul'da yapılmış herhangi bir eser yoktur. **Bibi.** Feraizîzade Mehmed Said, *Gülşen-i Maarif*, II, İst., 1268; *Tarih-i Raşid*, II; *Silah-dar Tarihi*, II.

NECDET SAKAOĞLU

AHMED m

(31 Aralık 1673, Hacıoğlupazarağı [bugün Bulgaristan'da] - 1 Temmuz 1736. İstanbul) Osmanlı padişahı (22 Ağustos 1703 - 1 Ekim 1730). IV. Mehmed ile Rabiâ Emetullah Gülnûş Haseki Sultan'ın oğludur. İstanbul dışında doğmuş, Edirne Vakası denen ayaklanmada Edirne'de tahta çıkmış, Patrona Halil Ayaklanması(->) ile de tahttan indirilmiştir. Padişahlığının 1718-1730 arasın-

daki dönemi Lale Devri(->) olarak bilinir. Hattat olarak da ünlüdür.

III. Ahmed, 9 Ağustos 1679'da Bey-lerbeyi'ndeki İstavroz Sarayı'nda özel bir törenle ilk dersi Seyyid Feyzullah Efendi'den alarak eğitim ve öğretime başladı. Hat hocaları Hafız Osman ve Veliyeddin efendilerdi. Dini bilgiler ve yazı dışında müzik, edebiyat da öğrendi. 1687'den sonra 16 yıl boyunca İstanbul ve Edirne saraylarında, kafes hayatı denen göz hapsinde kaldı. Bu dönemde Edirne, Osmanlı Devleti'ünün fiili başkenti durumundaydı. İstanbul'da 1703'te cebecilerin başlattığı ayaklanma, Edirne Vakası denen bir ihtilalle sonuçlandı ve III. Ahmed, ağabeyi II. Mustafa'nın (1695-1703) yerine 22 Ağustos 1703'te Edirne Sarayı Hasodası'nda tahta çıktı. İlk cuma selamlığını Edirne'de Bayezid Camii'nde yaptı. Ayaklanmacıların istekleri doğrultusunda yeni atamalarda bulundu ve İstanbul'a dönmek üzere ordugâha çıktı. Hocası Feyzullah Efendi'nin öldürülmesini engelleyemedi. 4 Eylül 1703'te, yaklaşık yarım yüzyıldır, kısa aralıklarla Edirne'de süregelen saray ve saltanat düzenini kapatarak tüm saray halkıyla birlikte İstanbul'a hareket etti. 14 Eylül günü Davutpaşa sahrasında konakladı.

16 Eyl pde buradan Eyüb Sultan Türbesi'ne giderek Hz Mt -hammed'in kılıcını kuşandı ve coşkuyla bir törenle Edirne Kapısı'ndan kente girdi. Doğruca Topkapı Sarayı'na gitti.

Uzun zamandan beri denetim dışı kalmış olan İstanbul huzurlu ve güvenlikli bir ortam değildi. Karışıklıklar, tutuklama ve idamlar sürdüğü gibi, hırsızlık ve soygun olayları da yaygındı. III. Ahmed'in geldiği günlerde bostancıların, yeniçerilerin ayaklanma girişimleri güçlükle yatıştırıldı. Defter çalığı iki bin dolayında yeniçerinin ocağa dönme isteklerini geri  eviren III. Ahmed, bunların elebaşlarını idam ettirdi. Bu kez bostancılar, saray bahçelerinde eylemler başlattılar. III. Ahmed kesin hükümler içeren bir hatt-ı hümayunla bunların tümünü yeniçeri sınıfına geçirtti. Uymayanları ise idam ettireceğini duyurdu. Ocakta, sarayda ve devlet örgütünde yeni atamalar yaptı. Su lulardan kimileri idam edildi ya da sürgüne gönderildi. Yeniçeri ağası idam, Sadrazam Kavanoz Ahmed Paşa azledildi. İstanbul kadısı sürgüne gönderildi. Sadrazamlığa 16 Kasım 1703'te Damat Hasan Paşa'yı atayan III. Ahmed, İstanbul kadılığına da Kara Halil Efendi'yi getirdi. Ancak 1704 yılı ilk aylarında yönetime egemen olabildi. İstanbul'da hem para darlığı, hem mal kıtlığı vardı. Piyasadaki z yuf (düşük ayarlı) akçeleri toplanan padişah, yeni  il akçeler kestirdi ve halkın, ellerindeki düşük değerli paraları darphanede değiştirmelerine olanak verdi. Askerin ve halkın moralini yükseltmek düşüncesiyle Okmeydam'nda atış müsabakaları düzenlenirken tersanede de yeni bir savaş gemisi denize indirildi. Bu vesileyle ziyafetler verildi. III. Ahmed kısa aralıklar-

la sadrazam değiştirdi. Damat Hasan Pa-şa'mn yerine önce Kalaylıkoz Ahmed Paşa'yı ardından da 25 Aralık 1704'te Baltacı Mehmed Paşa'yı atadı. İlk  ocuğu Fatma Sultan'ın 22 Eylül 1704'teki doğumu renkli bir şenlikle kutlandı. İstanbul'daki esnaf kolları da Alay K ş k  önünde gösteriler düzenlediler.

1705'te, Sadrazam Baltacı Mehmed Paşa, İstanbul'daki Kubbe Veziri Hüseyin Paşa'yı azlettirmek için zorba bayrakları a tırtıp düzmece bir eylem yaptırtdı. Bayezid Camii'ndeki bu eylem sonucunda Hüseyin Paşa sürgüne gönderilirken yirmi kişi de idam edildi. Baltacı Mehmed Paşa'mn yerine 3 Mayıs 1706'da  orlulu Ali Paşa sadrazam oldu. İki yıl boyunca İstanbul'a birçok elçi geldi. Bunlardan İran ve Avusturya elçilerinin alay göstermeleri çok görkemli oldu. 1707'de Eyüp'te D v Ali Ağa'nın, padişahı tahttan indirmeye dönük komplosu ortaya çıkarıldı. Komplocu softaların boyunları Bâb-ı Hümayun

Levni'nin *Silsilename* "de yer alan III. Ahmed ve şehzadesini betimleyen bir minyatürü, 18.'yy.

TSM, III. Ahmed Kütüphanesi *Nazım Timuroğlu*

 n nde vuruldu. Eski İstanbul kaymakamı Firari Hasan Paşa da kuşku üzerine, bostancıbaşı tarafından kaldırılıp Fenerbahçe'ye götürüldü ve fenerci

odasında boğuldu. Bunu, Kudüs nakibinin sarayda Cellat Çeşmesi başında boynunun vurulması izledi. Bunayan Şeyhülislam Sadık Mehmed Efendi'nin yerine Ebezade Abdullah Efendi atandı. Tüm bu operasyonlardan sonra III. Ahmed, artık hem saltanatını sağlama aldı, hem de İstanbul'u baskı gruplarından ve sıkıntılardan bir ölçüde kurtardı. Dış siyasette savaş olasılığını önleyici tedbirler aldı. 1708'de Çorlulu Ali Paşa'nın II. Mustafa'nın kızı Emine Sultanla evlenmesi nedeniyle geleneksel sur-ı hümayun düzenlendi. O yaz mevsimini Kara-

AHMEDHI

ağaç Bahçesi'nde geçiren III. Ahmed çiçek hastalığına yakalandı. 8 Kasım 1708'de Üsküdar iskele meydanında Valide Sultan Camii'nin temeli atıldı. Aynı gece Hoca Paşa'da yangın çıktı, Yahudi şekerçi dükkânları, Mahmudpaşa Çarşısı, Cağaloğlu Sarayı, Daye Hatun Camii, Rüstem Paşa Medresesi çevresi, iplikçi-ler bodrumu, bin dolayında ev ve yapı yandı. 30 Kasım günü, Akdeniz'den gelen cephane yüklü bir kalyon Tersane önünde infilak etti. İçindekilerle beraber, Haliç'te balık tutanlardan, kayıkçılardan, kıyıdakilerden dört yüz kişi öldü. Tersane Bahçesi'ndeki köşkler harap oldu. O gün baklava alayı(~0 vardı. Saraydan baklava tepsileriyle dönmekte olan yeniçeriler, olayı fırsat bilip çarşı pazar içlerinde yağma ve soygunlarda bulundular.

1709'da, III. Ahmed'in henüz 5 yaşındaki kızı Fatma Sultan'la Silahdar Ali Paşa'nın "stırî" düğünleri yapıldı. On beş gün süren bu muhteşem düğünün hazırlıkları sırasında Edirnekapı-Otakçı-lar-Eyüp güzergâhındaki birçok ev, gelin alayının ve hasbahçeden alınan gümüşten iki büyük "nakıP"ın ve gümüş gelin arabasının geçirilmesi için kamu-laştımlıp yıkıldı. İstanbul'a gelen İsveç elçisini arzodasında(->) kabul eden III. Ahmed, Bender'de oturan sığınmacı Kral Demirbaş Şarl'ın korunması için, İstanbul'dan bin sipahi, bin silahdar ser-dengeçlisi, bin beş yüz kıdemli sipahi gönderdi. İstanbul'a gelen Özbek, Rus, Venedik, Kalmuk elçilerini de kabul etti. 1710'da, Sarayburnu surları üstüne yaptırılan ve Topkapı Harem Sarayı olarak bilinen yeni ahşap harem dairesine yerleşen III. Ahmed, 16 Haziran'da Çorlulu Ali Paşa'yı sadrazamlıktan uzaklaştırdı. Köprülü Numan Paşa'nın iki aylık sadaretinden sonra Baltacı Mehmed Paşa'yı. 18 Ağustos 1710'da ikinci kez bu makama atadı. Numan Paşa'nın azil nedeni, "Köprülü'nün torunu sadrazam olmuş, varalım Dersaadet'e gidelim!" diyen ayağı çarıklı Anadolu ve Rumeli Türklerinin İstanbul sokaklarını doldurmalarıydı. İstanbullular, ayaklanma çıkmasından, ekmek bulunmayacağından ve soygundan korkmaktaydılar. O yıl içinde Kırım Hanı Devlet Giray da başkente geldi. III. Ahmed'i ikna ederek Rusya'ya savaş açılmasını sağladı. Padişah, Alay Köşkü'nden geçit törenini izledikten sonra Baltacı Mehmed Paşa'yı sefere uğurladı. İbadete açılan Üsküdar Valide Sultan Camii'ni, Rabiâ

Gülnûş Sultan'ın ziyareti için, yol üzerindeki tüm evler boşaltıldı. Sokak başlarına perdeler asıldı.

Prut'taki başarısına karşın Baltacı Mehmed Paşa'yı görevden alan padişah, Gürcü Yusuf Paşa'yı 20 Kasım 1711'de sadrazam yaptı. Bir yıl sonra 12 Kasım 1712'de Süleyman Paşa bu göreve geldi. 1713'te Galata'da yangın çıktı. Kalenin iç ve dış mahalleleri yandı. Rusya ile yeni bir savaş olasılığı doğunca İstanbul'daki Rus elçi heyeti tutuklandı.

AHMED m

112

113

AHMED m

MANZARALARI

TANBUL

—
Üçüncü Ahmed devrinde İstanbul tabii güzelliklerini hemen hemen her köşe-siyle koruyor durumdaydı. Boğaziçi, onun mavi ve hafif dalgalı sularıyla titreşen yeşil sahillerde dört beş beyaz özenli köşkten başka, dikkati çeken yapılar yoktu. Beşiktaş sahillerinin çamlıkları altında Saray-ı Asafî'nin (Sadrazam Sarayı) görkemli varlığı, Anadolu sahillerinde muntazam camilerin beyaz minareleri, sonra etrafı çiçeklerle bezeli râyiha dolu koylar, Boğaz'ın güzelliğim tamam-

lıyordu.

Sarayburnu ile İstanbul semtleri, bu tabii güzellikler arasında pek özel bir mevkiydi. Sarayın sahilden başlayarak Ayasofya önlerine kadar uzayan surları ortasında, yüksek serviler, ulu ağaçlar arasında kubbeleri ve revakları ile kıyıyı süsleyen yalı köşkleri ve İncili Köşkler, bütün bu köşkların üzerinde kademeli yükselen Bağdat Köşkü'nün zarafeti, lâle bahçeleri yer alıyordu.

... Üsküdar ve Kadıköyü sahilleri de baştanbaşa köşklarle bezenmişti. Bu kıyıdaki saray ve köşklar yüzden fazlaydı. Bunlardan, Silâhdar Ali Paşa'nın, Fatma Sultanla nikâhlanmazdan önce yaptırdığı saray cidden temaşaya değerdi. Saray, deniz kenarında çok güzel bir noktada olup arkasında ormanlarla örtülü bir tepe bulunuyordu. Yüzden fazla odalarının herbiri olağanüstü tarzda bezemeliydi. Mermerler, yıldızlar, gayet ince resimler göz kamaştırıyordu. Pencere camları İngiltere'nin en değerli billurlarından seçilmişti....

Özellikle hamam dâiresi pek muhteşemdi. Kurnalar, çeşmeler, döşemeler hep mermerdi. Tavan yıldızlarla, duvarlar çinilerle kaplıydı. Hamamın yanında iki geniş dâire vardı. En yüksekteki bir sed biçiminde idi.

Dört köşesinden

şelâleler akıyordu...

Âhined Refik, *Lâle Devri*, s. 31-35'ten sadeleştirilerek özetlenmiştir.

Çelebi Mehmed Paşayı İstanbul kaymakamı atayan III. Ahmed Edirne'ye gitti.

Burada bir süre kaldı. Balıkçılıktan vezirliğe yükseltilen Kel Deli İbrahim Ho-ca'nın (Paşa) Edirne'de sadrazamlığa getirilişi 6 Nisan 1713'tedir. Bu adamın, kokuşmuş gemici fesine sarılı burma sarığı çıkartılıp başına vezir kavuğu konduğunda odaya yayılan pis koku. amber tütsüsü ile bastırılmıştı. Yollarda kadınlara laf atan bu garip sadrazam 20 gün sonra idam edildi. Damat (Şehit) Ali Paşa sadrazam oldu. Ruslarla Edirne Antlaşması imzalandıktan sonra III. Ahmed İstanbul'a döndü. 1714'te, Gümrük (Eminönü) İskeleyi'ne yanaşık duran bir Mısır kalyonu ateş alıp yandı. Bu olayda iki yüz kişi öldü. 1714'te Galata Sa-rayı'nın onarımı gündeme geldi. Yaklaşık kırk yıldır kullanılmayan ve bir bostancı bölüğünün koruduğu bu sarayın kethüda odası ile orta odası dışındaki bölümleri ve avlu ortasındaki camisi yıkılmış bulunuyordu. Aynı günlerde, Ef-lâk'te krallığını duyuran Voyvoda Kons-tantin, görevle giden Koca Mustafa Ağa'nın cesur bir girişimi ile tutuklanıp İstanbul'a getirildi. Yalı Köşkü'nde, padişahın huzurunda dört oğlu ve başbo-yarı ile birlikte boyunları vuruldu. (Bu olay, Ömer Seyfeddin'in Topuz adlı öyküsüne konu olmuştur.) 17 Ocak 1715'te Galata Sarayı, yapım ve onarımı tamamlanarak törenle hizmete girdi.

III, Ahmed Sadrazam Ali Paşa'yı Mora seferine uğurlamak üzere ilkbaharda görkemli bir törenle Davutpaşa ordugâhına geçti. Buradan da Edirne'ye hare-•ket etti. Çerkez Mehmed Paşa İstanbul kaymakamlığı görevini üstlendi. 2 Temmuz 1715'te Beyazıt Okçular Kapısı'nda yangın çıktı. Bir nakılcı dükkânından başlayan ateş, Kâğıtçılar Çarşısı'nı, Darphane'yi, Hekim Çelebi Tekkesi'ni, Laleli Çeşme çevresini kül ettikten sonra Aksaray'a yayıldı. Bir kolu Kızılımus-luk'tan Cellat Çeşmesi'ne, Langa bostanlarına, Yenikapı ve Kumkapı'ya yayıldı. Otuz saat sürdü. Şiddetli bir poyraz ve yağmur, ateşi azdırdı. Langa'da bin iki yüz insan kurtarmaya çalıştıkları eşya ile birlikte yandılar. Kumkapı'daki rical konaklarının tamamı kül oldu. Sayımda on bin ev ile iki bin dükkânın birçok cami ve mescidin yandığı saptandı. O yıl Eski Saray'ın harem dairesi de yandı. Paşmakçızade Seyyid Abdullah Efendi İstanbul kadılığına getirildi.

Ali Paşa'nın Mora'daki zaferi nedeniyle Edirne'de ve İstanbul'da yedi gün yedi gece şenlik ve donanmalar yapıldı. Fakat İstanbul'daki asayişsizliği önleyemeyen Kürt Mehmed Paşa kaymakamlıktan uzaklaştırılıp yerine Sirke Osman Paşa getirildi. 1715-16 kışında Kâğıthane'den Galata'ya kadar Haliç dondu. Kışın şiddeti Nevruz'a değin sürdü. Bir taraftan da İstanbul'daki kapıkulu askerinin ilkbaharda sefere çıkma hazırlıkları sürüyordu. Sadrazam Ali Paşa, İstanbul'un en eski

yapılarından olan Kurşunlu Mahzen'i yıktırıp buraya III. Ahmed'e hediye etmek üzere yeni bir köşk yaptırdı. İstanbul'a dönen padişah fazla kalamadan, Sirke Osman Paşa'ya kent güvenliğiyle ilgili buyruklar verdikten sonra yine Edirne'ye gitti ve sadrazamı Avusturya seferine uğurladı. Peter-varadin bozgunu, Ali Paşa'nın şehit olması ve Tamışvar Kalesi'nin yitirilişi ile başlayan çözülme, İstanbul'da paniğe neden oldu. Yeni Sadrazam Halil Paşa, ivedi olarak Kürt Mehmed Paşa'yı getirtip İstanbul kaymakamı yaptı. Başkentte yeni bir savaş için mühimmat ve levazım hazırlama çalışmaları hızlandırıldı. İstanbul Kadısı Tosyavî Mustafa Efen-di'nin yerine Yahyazade Ahmed Efendi getirildi. Hindistan elçisi, Edirne'de padişahın huzuruna çıktıktan sonra İstanbul'a "geldi ve günlerce ağırlandı. 1717 ilkbaharında Donanma-yı Hümayun'un sefere çıkış törenini İstanbul kaymakamı yönetti. Fakat o yılki savaşlarda da Osmanlı ordusunun bozguna uğraması ve Belgrad'ın düşmesinin ardından, Niş'e kadar olan bölgenin Müslüman ve Türk halkı, aç ve çıplak, Edirne'ye ve İstanbul'a doğru kaçma çabasına düştüler. III. Ahmed Sofya'da olmasına karşın hiçbir önlem alınamadı. Sadrazam Halil Paşa'nın yerine 26 Ağustos 1717'de Nişancı Mehmed Paşa getirildi. Ordunun toparlanabilen birliklerine Edirne'de yerlerine dönüş izni verildi. İstanbul'a dönen donanmanın altmış toplu bir kalyonu Tophane önünde infilak etti. Mürettebatla birlikte çevrede bulunan bin kişi öldü. İki kalyon da Yenikapı açıklarında çarpışarak battı. III. Ahmed, Macar sığınmacılarla Edirne'ye gelen Er-del Kralı II. Rakoczi'yi kabul etti. Avusturya cephesinde, Bosna ve Vidin'de elde edilen başarılarından ve 22 Temmuz

1718'de Pasarofça Antlaşması'nın imzalanmasından sonra padişah ve yeni sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa, İstanbul'a dönüş hazırlıklarına başladılar. Temmuz ayı ortasında, İstanbul'da tü-fenkhaneye yolundaki bir yahudhaneden çıkan yangın, kenti sardı. Unkapam Camii, Azepler Camii ve Hamamı, Zeyrek Mahallesi, Fatih'e ve Saraçhane'ye kadar semtler, Horhor, Etmeydanı, Molla Gü-ranî, Altımermer, öte yandan Ayazma Kapısı'ndan yayılan yangınla da Kantarcılar, Vefa, Vezneciler, Eski Odalar, Acemioğlanlar Kışlası, Çukur Çeşme, Langa, Davutpaşa Camii'ne kadar olan yerler yandı. Bu nedenle padişahın İstanbul'a dönüşü bir süre ertelendi. Kent içinde gerekli düzenlemeler ve temizlikler yapıldıktan sonra 20 Ekim 1718'de III. Ahmed büyük bir alayla başkente döndü. 1730'daki Patrona Ayaklanma-sı'na kadar sürecek olan Lale Devri bu dönüşle başlamıştır.

1719'da Topkapı Sarayı'nda arzoda-sının arkasına yeni bir kütüphane yap-tırtarak sarayın muhtelif dairelerindeki kitapları buraya toplatılan III. Ahmed, Lale Devri'nin ilk adımını bu eseriyle atmış olmaktaydı. Bunu, İbrahim Paşa'nın 24 Mayıs 1719'da Kâğıthane'de verdiği eğlenceli ziyafet, cirit gösterileri, at koşulan, pehlivan güreşleri izledi. Bu da

Lale Devri'nin ilk eğlencesi sayılır. Fakat bu eğlenceler, 14 Mayıs 1719'daki üç dakika süren ve tüm İstanbul'u etkileyen büyük depremde hemen sonraya rastladığından buruk geçti. Depremde surlar yer yer yıkıldı. Yedikule ve Ahırkapı bedenleri yarıldı. Camilerin kubbelerinde çatlaklar açıldı. Deprem merkezi olan İzmit'te ise dört bin kişi ölmüş, Yalova yerle bir olmuştu.

III. Ahmed, yakınlmaları dikkate alarak geceleyin Boğaz trafiğine bir kolaylık olmak üzere Kızkulesi'ne bir fener yapılmasını emretmişti. Padişah, çok bakımsız ve ıssız olan Dolmabahçe Çay-ının deniz tarafına da sakız bahçeleri duvarları gibi bezemeli parmaklıklar yaptırttı. Arap İskelesi'ni halka kapattırdı. Buraya dış hassa odaları ve bir kayıkthane inşa edildi. 24 Haziran 1719'da Gedikpaşa'da sabun imalathanesinde çıkan yangın, o semtteki hamamı, Bâli Paşa, İbrahim Paşa camilerini, Kürekçi-ler Hanı'nı, karakolu, Ermeni Kilisesi'ni ve mahalleleri kül etti.

III. Ahmed, en çok İstanbul'un para piyasasıyla ilgilendi. Başkentte kesilen zolata 80, Leh zolatası 90 akçeydi. Padişah bu farkın giderilmesini istedi. Yapılan ayarlamalar sonucu İstanbul zolatası 90, Leh zolatası 88 akçe düzeyine getirildi. Yeni paraya cedit zolata adı verildi. İstanbullular 1720'de heyecanlı bir gün yaşadılar. Akdeniz'in azılı korsanı Burunsuz, yakalanıp başkente getirilmişti, 1 Mart günü halk, kıyıları, kayıkları doldurmuştu. Burunsuz, kendi kalyonunun sereninde, Yalı Köşkü önünde ipe çekildi. 3 Haziran'da İbrahim Paşa'nın, Şehzadebaşı'nda Eski Odalar'ın karşısına yaptırttığı dersane, yatı hücreleri, kütüphane, sebil ve çeşme törenle hizmete girdi. 29 Temmuz'da Cihangir Camii ile çevresindeki tekke ve evler yandı. III. Ahmed, 13 Eylül günü, Okmeydanı'ndaki sur-ı hümayunla şehzadelerini sünnet ettirdi. Ziyafetler, gösteriler yirmi gün sürdü. 1721'de gündemdeki konu fiyatların denetlenenle-mesiydi. Esnaf, türlü nedenlerle narhlara uymamaktaydı. Gemilerle getirilen zahirenin, yiyeceklerin denetimi de sağ-lanamıyordu. Bu yüzden İstanbul Kadısı Dürrî Mehmed Efendi Ekim 1721'de görevden alındı, yerine Köse Şaban Efendi atandı. Öte yandan, kentin dış ve kenar mahalleleri, hırsız şebekelerin-ce soyulmaktaydı. Eyüp, Kasımpaşa, Hasköy, Beyoğlu ve Büyükdere'ye kadar Boğaz köylerinde ev basan, soygun düzenleyen, karşı koyanları öldüren çeteler kol geziyordu. Bunların, kolluk güçlerinden destek gördükleri biliniyordu. Bir baskınla 18 soyguncu yakalandı. Çaldıkları öteberi, bekâr odalarında ele geçirildi. Öte yandan III. Ahmed'in güvenini kazanıp bostancıbaşı olan Sivaslı Mehmed, türlü kanunsuzluklara göz yummakta, İstanbul'un her köşe bucağına kaçak yapılar yaptırtmakta, Boğaz'ın iki yakasında sel yataklarının önlerine duvarlar ördürtüp akıntıyı kesip şunun bunun evine, bahçesine zarar vermekte, hasbahçeleri gelenek dışı kullandırmakta ve herkesten işine göre rüşvet almaktaydı. Padişah, artan şikâyetler sonucu bostancıbaşım sürgüne gönderdi.

1721'den itibaren Eyüp, Ali-beyköyü, Beylik Bahçe'de imar çalışmaları başlatıldı. İbrahim Paşa İstanbul'un harap durumdaki tüm camilerini, deprem ve yangınlardan zarar görmüş

saraylarını, hasbahçelerini tespit ettirte-rek her birinin onarımını ve imarını da sıraya koydu.

İstanbul'un bir sorunu da taşradan kaçak gelip kentin çevresine yerleşenlerin vergi ödemeksizin mal üretip el altından satmalarıydı. Oysa bunlar, kendi memleketlerinde bağ ve gümrük resmi ödeyerek imal ettiklerini İstanbul'a ve başka yerlere ihraç edebiliyorlardı. Bu alışkanlık, kamu bütçesine zarar verdiği gibi, piyasa kurallarına da aykırıydı. İstanbul esnafının her türlü vergiden muaf olması, taşralı esnafın başkente hücumuna bir başka nedendi. Bir ferman çıkartılarak sonradan açılan tüm işyerleri vergi yükümlüsü kılındı. İstanbul'a göçlerin durmaması yüzünden taşralarda nüfusun azaldığı, kalanların daha ağır vergi yükünden ezildikleri gerekçesiyle "en az on yıldır İstanbul'da oturmayanların memleketlerine dönmeleri" için de 1722'de bir ferman çıkartıldı.

8 Temmuz 1721'de Küçükmustafapa-şa Çarşısı'nda çıkan yangında ilk kez, tulumba kullanıldı. Yüz elli tulumbacı canla başla çalışıp bu yangını yayılmadan söndürdüler. Ama bir ay sonra Ba-lat'ta çıkan yangın, yahudhanelerin sıklığı yüzünden söndürülemedi. Bu sırada yapılan bir soruşturma sonucu, her iki yangının da birer kundaklama eseri ol-

III. Ahmed'in

Topkapı Sarayı

Harem

Dairesi'nde,

hat çalıştığı

Yemiş Odası.

Araş Neftçi

duğu anlaşıldı. Suçlu bulunan bir fırıncı ibret olsun diye idam edildi. III. Ahmed'in gelişmesine çaba gösterdiği bir semt Üsküdar'dı. Annesi adına buraya bir cami yaptırtması, iskele meydanına bir anıt çeşme inşa ettirmesi de bu yaklaşımının kanıtlarıdır. Üsküdar bu yıllarda, herkesin rağbet ettiği bakımlı bir kasaba görünümü kazandı. Ramazan ayında Üsküdar Valide Camii'nde malıya yakılması için de bir ferman çıkartıldı. Fakat 1723'te kasaba çarşısında çıkan yangın, Bit Pazarı'nı, Tabhane'yi, Haffafhane'yi, birçok dükkânı ve evi yaktı. 1725'te, Hint gezginlerinin öteden beri İstanbul'a getirip pazarladıkları haşhaşın (esrar) satışı yasaklandı. III. Ahmed, İstanbul'un su sorununa da eğildi. 1725'te Belgrad Köyü korusu içinde bir bent yaptırttı. Kente su akıtan şebekeleri de onarttı. Tekfur Sarayı'nın Kârhane-i Kâşî adı ile bir çini

fabrikasına dönüştürülmesi, surların onarılması da bu yıllardadır. 1727'de Saray-ı Âmire (Topkapı Sarayı) içinde inşa edilen yeni Darphane-i Âmire faaliyete geçirilerek para işlerinin kontrolü sağlama alındı.

Para operasyonu ve o yıllarda süren İran savaşları yüzünden 1727'de yeni vergiler konması kaçınılmaz oldu. Artık İstanbullulardan da birtakım vergilerin alınmaya başlanması halkta hoşnutsuz-

AHMED m BENTLERİ

114

115

AHMED m KÜTÜPHANESİ

III. Ahmed'in şehzadelerinin düğününü anlatan *Sumame-i Vehbi'den* Levni'nin iki minyatürü: Berberler alayı (solda) ve kâğıttan kaleyle geçenler, 18. yy. TSM Kütüphanesi *Ana Yayıncılık Arşivi*

hıklar doğurdu. Başkentin medrese, ilmiye, softa, tekke çevreleri ise giderek yaygınlaşan Lale Devri eğlencelerini onaylamamaktaydılar. 1727'de imzalanan Hemedan Antlaşması'nın ardından, parasal sıkıntıları önleyecek, halkı memnun edecek çareler arandı, İstanbul'a gelen elçilerin, öncekilere oranla daha görkemli alaylar göstermeleri istendi. Bununla halk avutulmaya çalışılıyordu. Fransız rahibelerinin İstanbul'a, buradan Anadolu'ya geçip din propagandası yapmaları da aynı yıllarda başlamıştır. Başkente Istranca Ormanları'ndan gelen odunun muhtekirlerin tekelinden kurtarılması, halkın kış soğuklarında çektikleri sıkıntıyı bir oranda hafifletti. III. Ahmed yeni bir fermanla evlerin üstüne tahta bent ve yüksek mahyalı çatı yapımını yasakladı. Yeni Cami yakınındaki Balıkpazarı Kapısı dışındaki Yahudi evleri çok pis, aralarındaki sokaklar geçilmez vaziyette idi. Çıfıt Mahallesi denen burada Müslümanlara rakı ve şarap satılıyordu. Yine 1728 tarihli bir fermanla da İstanbul gümrüğünden duhan gümrüğüne kadar olan bölgedeki Yahudiler bu semtten çıkartıldılar. Evleri de yıkılıp arsaları iskele meydanına katıldı.

İlk devlet matbaasının çalışmaya başladığı bu yıldan çok önce (1715'te) İstanbul'dan kitap çıkartılması yasaklanmış bulunuyordu. *Tarih-i Raşid'de* bu konuda sahafların güzel kitapları ülke dışına satmaları yüzünden birçok kitabın bulunamaz olduğu, konunun bilim çevrelerinde tartışıldığı, İstanbul'un bir ilim merkezi olduğu, buradan kitap kaçırılıp başka yerlere satılırsa bilimin bundan zarar göreceğinin anlaşıldığı,

bunun üzerine İstanbul kaymakamına ve İstanbul kadısına, gümrük eminine emirler

yazıldığı anlatılmaktadır.

III. Ahmed'in saltanatının son iki yılında, Zindan Kapısı, Üsküdar, Avret Pazarı yangınları epeyce zarara yol açtı. Diğer yandan İstanbul'da ahlakın giderek bozulmasına önayak oldukları gerekçesiyle Acem (İranlı) oğlan ve kız köle alım satımı yasaklandı. Eskiye oranla kent yaşamının refah, eğlence ve imar açısından gerçek ilerleme gösterdiği III. Ahmed saltanatında, Lale Dev-ri'nin özelliklerini oluşturan eğlenceler, Çırağan âlemleri, düğünler ve lüks, Damat İbrahim Paşa'nın sonsuz yetkisi ve yakınlarını üst düzey görevlere getirmesi, nihayet çok olumsuz bir tepkinin patlak vermesine yol açtı. 28 Eylül-1 Ekim 1730 günleri boyunca devam eden bu ihtilal sonunda III. Ahmed tahttan indirildi. Bundan sonraki yaşamı Topkapı Sarayı'nın bir dairesinde kapalı olarak geçti.

III. Ahmed özellikle celi sülüs yazıda tanınmış bir hattattı. Sülüs ve nesih yazıda Hafız Osman'dan icazetname almış, Veliyeddin Efendi'den de ta'lik yazı meşk etmişti. Topkapı Sarayı'nda bulunan 1136/1723 tarihli celi sülüs murak-kai yazıdaki kudretine örnektir.

III. Ahmed'in daha çok celi sülüs ü-zerinde durduğu, elimizdeki eserlerinden anlaşılmaktadır. Gerçi hocası Hafız Osman, celi sülüsle fazla uğraşmış değildi. III. Ahmed'in celi yazıyı ilerletme hususunda, Mehmed Bursevi, Mustafa bin Süleyman, Beşir Ağa ve Yahya Fah-reddin gibi hat ustalarından istifade ettiğine şüphe yoktur.

Celi sülüs eserleri levha ve kitabeler-

den ibarettir. Annesi Gülnûş Sultan adına Üsküdar'da yaptırdığı Yeni Valide Camii'nde "El-cennetu tahte akdâmi'l-ümmehât" ve "Re'sü'l-hikmeti mehâfe-tu'llah" levhaları onundur. Bunlar, mü-zehhip Taşkondurmaz Mustafa Ağa'ya altınla işletilmiştir. Küçük boyda bir levhası da gene Üsküdar'da Ayazma Ca-mii'ndedir. Ayrıca Topkapı Sarayı'nda Hırka-ı Saadet Dairesi'nin kapısı üstündeki besmeleyi o yazmıştır. En büyük celi sülüs yazıları, biri Topkapı Sarayı Bâb-ı Hümayunu önünde, biri de Üsküdar Meydam'nda kendisinin yaptırdığı iki çeşmenin kitabeleridir.

III. Ahmed Türk celi sülüs üslubunun seyrini takip etmeye yarayan eserler bırakmıştır. Daha başka celi yazıları da olan padişah nesih ile de uğraşmıştır. Yazdığı dört Kuran'dan birisini, Ko-camustafapaşa Şeyhi Nureddin Efendi'-ye, diğerini Hafız Paşa Camii İmamı Veliyeddin Efendi'ye hediye etmiş; diğer ikisini de Medine'ye yollamıştır.

III. Ahmed, celi sülüste devrinin anlayışına uygun tarzda yazmıştır. Sülüs ve nesih ise Hafız -Osman üslubuna bağlıdır.

III. Ahmed, aynı zamanda münşi ve şairdi, müziğe düşkündü. Harem yaşamını ve eğlenceyi seviyordu. Cariyeleri dışında on dört hasekisi, çoğu çocukken ölen yirmi iki şehzadesi, yirmi beş kızı saptanmaktadır.

Saltanatının 1718'e ka-darki ilk evresinde önemli bir başarı yoktur. Fakat 1718 sonrası, İstanbul için bir aydınlanma ve açılma dönemi olmuştur. III. Ahmed, İstanbul'u kendi yaşam anlayışına uygun bir atmosfere kavuşturmak istemişti. Bu yaklaşım, İstanbul'a, tarihinin en önemli imar hareketlerinden birini yaşattı. Aynı zamanda bir su tutkunu olan III. Ahmed, su bentleri (bak. Ahmed III Bentleri), çeşme, sebil, havuz ve çağlayanlar yaptırttı. Topkapı Sarayı içindeki kütüphaneden başka Turhan Valide Sultan Türbesi (Bahçekapı) yanında iki kütüphane, Topkapı Sarayı'nda suffa-i hümayunda, harem dairesinde, Galata Sarayı'nda, Topkapı Sarayı'nın yazlık bölümünde yaptırdığı inşaatlar, Haliç çevresindeki çevre düzenlemeleri ve Bebek Mescidi gibi yapılar III. Ahmed'in İstanbul'a katkılarıdır. Revan Köşkü'nü özel çalışmaları için kullanmış, burada şiirler yazmış, hat çalışmıştır. Şiirlerinde "Ne-cib", "Ahmet Han" mahlaslarını kullanmıştır.

Bibi. *Silahdar Tarihi*, II; *Silahdar, Nusretna-me*, II; *Tarih-i Raşid*, III-V; Çelebizade İsmail Âsim, *Tarih-i Çelebizade Efendi*, İst., 1282; Ahmed Refik (Altınay), *Lâle Devri*, İst., 1331; (Altınay), *Onikinci Asırda*; Müstakimzade, *Tuhfe*, 76-79; E. Z. Karal, 'Ahmed III', *İA*, I, 165-168.

NECDET SAKAOĞLU

AHMED İH BENTLERİ

Kırkçeşme tesislerine ek olarak III. Ahmed'in (hd 1703-1730) yaptırdığı bentler. Kırkçeşme tesislerinin Cebeciköy kolunun memba tarafında bulunan Ce-

beciköy ızgarası denilen bağlamanın, Kırkçeşme tesislerinden sonra yapıldığı yapı tekniğinden de anlaşılmaktadır. Taş ocaklarına yapılan yeni yollar yüzünden bu bağlamanın yarısı kaybolmuştur.

Cebeciköy ızgarasından yaklaşık olarak 300 m memba tarafında bulunan eski bir bendin kalıntıları 1988'de görülüyordu. 19. yy'ın ikinci yarısında Fransız Su Şirketi tarafından çizilen bir su yolu haritasında bu bent işaretlenmiş ve su tutmadığı da belirtilerek Eski Bent diye adlandırılmıştır.

Belgelerde III. Ahmed tarafından beş bendin yaptırıldığı yazılıdır. Bunlardan birinin Belgrat Ormanları'ndaki Büyük Bent(-0 olduğu kesindir. Yukarıda kalıntılarından bahsedilen bent ile Cebeciköy ızgarası arasında ikinci bir bent kalıntısı daha tespit edilmiştir. Her iki bendin de III. Ahmed tarafından yaptırılan bentler olduğu kuvvetle muhtemeldir. 1993'te bu bent kalıntılarından hiçbir iz kalmadığı gibi, bunların bulundukları tepeler dahi taş ocakları tarafından yok edilmiştir. Bibi. Çeçen, *Kırkçeşme*, 145.

KÂZİM ÇEÇEN

AHMED H! ÇEŞMESİ

bak. YENİ VALİDE KÜLLİYESİ

AHMED İH ÇEŞMESİ

Kâğıthane'de Cendere yolu üzerinde, dere kenarındadır.

Aslen Sa'dâbâd Köşkü içinde iken bu yüzyılın başlarında havagazı fabrikası kurulup arkasındaki arazi askeri birliklere tahsis edilince çeşme de bu birlik sahasında kalmıştır. Askeri tesislerin buradan ayrılmasından sonra bakımsız kalmış ve kurumuştur. Şair Vehbi tarafından yazılan beş beyitlik kitabesine göre III. Ahmed tarafından 1135/1722'-de Sa'dâbâd Kasrı ile birlikte yaptırılmıştır.

Kesme taştan inşa edilen çeşme dört cephele olup, haznelidir. Dere tarafındaki cephesi mermer kaplıdır. Çok zarif bir süslemesi vardır. Ayna kemeri girift bir bitkisel süslemeye sahiptir. İki yanda zarif, yuvarlak yalaklı su içme çeşmeleri bulunur. Bunların derin silindi-rık aynalarının üstü istiridye motifli birer kavsaraya (çeyrek küre şeklinde örtü) sahiptir. Bunların alınlıkları ise pal-met denilen bitkisel süslemelidir. Cephede ayrıca hurma ağacı motifi ve stilize bitkisel süslemeler yer alır. Bu süslemelerin ilginç yanı kabartma olarak değil, çizgi halinde oyularak yapılmış olmasıdır. Osmanlı rokokosunun güzel bir örneğidir.

Vaktiyle suyunu Taksim su şebekesinden alan çeşme, bugün tamamen kurumuştur.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 126; *İK-SA*, I, 375; G. Ertürk, *İstanbul Meydan Çeşmeleri* (İÜEF yayımlanmamış lisans tezi), ist., 1982, s. 14

ZİYA NUR SEZEN

m. Ahmed Kütüphanesi

Ara Güler

AHMED İH KÜTÜPHANESİ

III. Ahmed tarafından kurulan kütüphane, Topkapı Sarayı'nın (Saray-ı Cedîd) üçüncü avlusunda arzodasının tam arkasında bulunmaktadır.

Kaynaklardan bilindiğine göre aynı yerde evvelce Mimar Sinan tarafından,

II. Selim (hd 1566-1574) için yapılan

Havuzlubahçe Köşkü (veya kasrı) bulunu-yordu. Basit bir resmi *Hünernâme*'-deki bir minyatürde görülen bu köşkün on iki somaki sütuna oturan bir kubbe si ve ortasında mermer bir havuz vardı. Osmanlı döneminde kütüphane mimari sinin "altın çağı" olan 18. yy'da, III. Ahmed (hd 1703-1730) saraydaki dolaplar da ve köşklerde dağınık kitapları bir yerde toplamayı düşünmüş ve bakımsız haldeki Havuzlubahçe Köşkü'nü yıktırarak yerinde hem kendi adıyla anılan

hem de Enderun kütüphanesi denilen gösterişli kütüphane binasını yaptırmıştır. Yapıma 27 Rebiyülevvel 1-131/17 Şubat 1719'da başlanmıştır. Fındıklık Silahdar Mehmed Ağa'nın *Vekâyinamds*inde bildirildiğine göre, III. Ahmed kütüphanenin temelini atmak üzere, dedesi I. Ahmed'in camiini yaptırırken kullandığı ve hasoda hazinesinde saklanan altın kazmayı kullanmıştır.

Yapımı çok kısa süre içinde tamamlanan binanın kapısı üstündeki Arapça kitabeden 1131/1719'da yapıldığı öğrenilmekte, açılış töreninin ise 10 Muharrem 1132/23 Kasım 1719 günü olduğu bilinmektedir. Safer 1132/Aralık 1719 tarihli bir kayda göre kütüphanenin yapımı 19-750 kuruşa mal olmuştur. Kütüphanenin kuruluşu ile birlikte düzenlenen vakfiyesinde, içindeki kitapların nerelerden toplandığı, buradan hangi günler istifade edileceği bildirilerek, hizmetlilerde aranacak vasıflar ile bunlara verilecek ücreti gösteren ve dışarıya kitap çıkarılmasını yasaklayan hükümler yer alır.

Yalnızca sarayda kalanlara açık olan

III. Ahmed Kütüphanesi'nin, açılış tarihinde düzenlenmiş mükemmel bir de katalogu vardır. Bu kütüphaneye sonraları, Fatih döneminden beri toplanmış, bazı Hristiyan el yazmaları ile baskılı

Batı kitapları da konulmuştu. Bu kitaplardan 35 tanesi II. Abdülhamid tarafından 1877'de Macaristan Budapeşte Üniversitesi Kütüphanesi'ne hediye edilmiş, kalanların çok iyi bir katalogu 1931'de A. Deissmann tarafından hazırlanarak 1933'te Almanya'da yayımlanmıştır.

Mimari bakımdan, Türk kütüphanelerinde büyük özen gösterilen bir uygulama burada da görülür. İçindeki kitapların rutubetten zarar görmemeleri için, binanın altında pencereless yüksek bir bodrum yapılmış, her tarafından havalandırma olması için etrafı açık bırakılmıştır. Kütüphanenin bütün cepheleri mermer kaplanmıştır.

İki taraftan merdivenle çıkılan dört sütuna dayanan üç kemerli ve üç bölümlü bir sahanlık, giriş mekânını teşkil eder. Buradaki merdivenlerin arasında, ortada çok zengin surette işlenmiş bir tacı olan, iki tarafında su içme musluklarına sahip ve mihrap biçiminde, 1131/ 1719 tarihli bir de çeşme bulunmaktadır. Değişik bir düzeni ve süslemesi cılan bu çeşmenin arkasında içeride ikinci bir çeşme daha vardır.

Kütüphanenin esas mekânı enlemesine dikdörtgen biçiminde olup girişin tam karşısında, bizzat III. Ahmed tarafından yazılan manzum bir levhadan anlaşıldığına göre hadîs-i şerif okunmasına mahsus bir çıkıntı yer

almaktadır. Ortadaki sofayı basık ve penceresiz, kasnaklı, kurşun kaplı büyük kubbe örter. İkişer sütunla ayrılan orta çıkıntı ile yan kanatlar, aynalı tonozlar ile örtülmüştür. Bunlar da kurşun kaplıdır. Kütüphane her cephesinde altlı üstlü açılmış pencerelerden gayet bol ışık alır. Bunlardan üst sıradakiler renkli camlar (revzen) ile bezenmiştir.

III. Ahmed Kütüphanesi'nin mimari zarafet ve güzelliği ile beraber, içinin de çok süslü olmasına özen gösterilerek, kubbe ve tonozların iç yüzleri çok zengin biçimde malakâri nakışlarla bezenmiş, duvarlar kısmen çinilerle kaplanmıştır. Bir kaynaktan öğrenildiğine göre, kütüphanenin yapıldığı yıllardan çok önceye ait oldukları açıkça belli olan bu 16-17. yy'a ait çiniler, Boğazi-

AHMED ffl MEYDAN ÇEŞMESİ 116

117

AHMED

Di. Ahmed Meydan Çeşmesi, Üsküdar

Miss Pardoe'nun *The Beauties of the Bosphorus* adlı yapıtında yer alan W. H. Bartlett'in deseninden gravür, 19. yy. *Nazım İlmitroğlu*

ffl. Ahmed Sebili ve Çeşmesi, Ayasofya Meydanı

Erdal Yazıcı

çi'nde Kara Mustafa Paşa Yalısı'ndan ve diğer bazı köşklere sökülerek burada tekrar kullanılmıştır. Girişteki esas kapı ile alt sıra pencerelerin ahşap kanatları, sedef, bağa ve fildişi kakmalarla bezenmiştir, içerideki kitap dolapları, 19. yy işidir ve kütüphanenin iç süslemesinin zenginliğine ve üslubuna ters düşmektedir. Herhalde III. Ahmed döneminde yapıldığında, kitaplar yirmi yıl sonrasının, 1741'in eseri olan Ayasofya Kütüphanesi'ndeki gibi, zevkli ve yaldızlı nakışlarla bezenmiş, tel kafesli dolaplarda muhafaza ediliyordu. **Bibi. M. Refik**, "Enderûn-ı Hümayûn Kütüphanesi" *TOEM*, VII/40, (1332), s. 236-241; *Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi*, İst., 1933, s. 142-145; A. Deissraann, *Forschungen und Funde im Semi*, Berlin-Leipzig, 1933; T. Öz, "La bibliotheque du Palais de Topkapu", *La Turquie Kemaliste*, no. 45, (1941), s. 9-11; Ş. Yenal, "Topkapı Sarayı Müzesi Enderun Kitaplığı", *Güzel Sanatlar*, VI, (1949), s. 85-90; *ISTA*, I, 289-293; Koçu, *Topkapı Sarayı*, 72-74; Eldem-Akozan, *Topkapı Sarayı*, 74, levha 69-70; S. Eyice, *Topkapı Sarayı*, İst., 1985, s. 28-30; S. Eyice, "Ahmed III Kütüphanesi", *DİA* II 40-41; 1. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi*, II, Ankara, 1988, s. 77-80.

SEMAVİ EYİCE

AHMED H! MEYDAN ÇEŞMESİ

Üsküdar İskele Meydanı'nda Paşalımam Caddesi'yle Hakimiyetimilliye Cadde-si'nin kesiştiği kavşakta yer alır.

III. Ahmed Meydan Çeşmesi, deniz kenarına yerleştirilmişti. Kervanların boğazı geçmek için toplandığı Üsküdar Meydanı, yolcuların konaklama ve gerekli sosyal hizmetleri karşılama amacına yönelik çeşitli yardım kurumları ve vakıflarıyla donatılmıştı. III. Ahmed Meydan Çeşmesi bu amaçla yapılan yapılardan biridir. Meydan düzenlemesi sırasında çeşme sökülüp bugünkü yerine getirilmiştir.

Som mermerden yapılmış olan çeşmenin denize dönük yüzünde III. Ahmed ile Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın birlikte hazırladıkları ve Sultan Ahmed'in celi sülüs hattıyla yazılan bir kitabe vardır. Bu kitabedeki, *Dedi Han Ahmed ile bile ibrahim tarihin / Suardı âlemi dest-i Muhammed'le ce-vâdullah* beyti ebced hesabıyla 1141 tarihini vermekte, böylece çeşmenin 1728~29'da yapıldığı anlaşılmaktadır.

Kütle ve bezeme açısından görkemli bir yapı olan çeşmede ayrıca dönemin önemli şairlerinin beyitleri bir araya getirilmiştir. Kitabelerden biri Şair Nedim'in, ötekiler Şakir ve Rahmi'nindir. Her üçü de ta'lik hatlı olup 1141 tarihini vermektedir.

Yeni konumuna yerleştirildikten sonra dört basamakla yükseltelen III. Ahmed Meydan Çeşmesi'nde gövde çokgen prizma olarak başlamakta, belli bir yükseklikte yivli gövdeli yarım küre bir konsolla kare prizmaya dönüşmektedir. Konsolun dibinde içi girift bezemeye doldurulmuş palmet örgesi, konsol kütesinden çeşme gövdesine geçişi görsel olarak hazırlamaktadır.

Çeşmenin çokgen prizma gövdesin-deki simetri eksenleri üzerinde musluklu birer niş bulunmaktadır. Niş içi ve çevresi belirli bir düzenlemeyle bezenmiştir. Bu düzenlemenin dışında çeşme duvarı yalındır, ancak deniz cephesindeki yalın duvar yan nişler eklenerek hafifletilmiştir. Bu nişler mihrap olarak da kullanılmış olabilirler. Deniz cephesinde simetri eksenini üzerinde yer alan niş "S" ve "C" kıvrımlı bir kemerle biçimlenmektedir. Kemerin köşeliklerini kıvrımdal ve rozet örgesi değerlendirir. Niş duvarına simetri eksenini üzerinde bir çiçekli rozet yerleştirilmiştir. İçinde gül, krizantem ve lalelerden oluşan birer demetin bulunduğu uzun boyunlu, şiş gövdeli vazolar, nişin iki yanında cephe tasarımının düşey öğeleri olarak yer almaktadırlar. Bu bezeme düzenlemesini sivri kemerli bir diğer bezeme düzenlemesi çevrelemektedir. Sivri kemerin içini dolduran girift bezemenin kontum yer yer palmetlerle biçimlenmektedir. Palmet aralarında rozetler bulunmaktadır. Kemer alınlığı niş bezeme grubundan mukarnas öğeleriyle oluşmuş kornişle ayrılmaktadır. Sivri kemer düzenlemesi yanlardan rumî palmetli bordür-le sınırlanmıştır. Deniz cephesinin çokgen planlı yan nişlerinin örtüleri mukarnas dizileriyle oluşturulmuş, rumî palmetli bir bordürle çerçevelenmiştir.

Deniz cephesine göre daha yalın bırakılan, öteki üç cephede benzer bezeme programı uygulanmıştır. Simetri eksenini üzerindeki niş "S" ve "C" kıvrımlı bir kemerle biçimlenmektedir. Niş içinde ve köşeliklerde birer rozet vardır. Niş bezemesiz madalyon ve çiçek dizisiyle çerçevelenmiştir. Niş bezeme düzenlemesi üzerinde mukarnas ögeli kornişle ayrılmış sivri kemer örgesi yer almaktadır. Köşelerin birleşme noktası birer kabarıyla vurgulanmıştır. Kitabe panosu kemerin üstüne yerleştirilmiştir. Niş, kemer ve yazıt düzenlemeleri rumî palmetli bir bordürle sınırlandırılmıştır.

Burmali sütunlarla yumuşatılmış çokgen prizmanın diyagonal üzerindeki yüzlerine musenna kurnalar konmuştur. Yivli kurna gövdesinin kenarı rumî palmet bordürüyle bezenmiştir. Kurnanın altından aşağıya uzun saplı, içi girift bezeli bir palmet örgesi sarmaktadır. Kurna duvarı balık pulu örgesiyle değerlendirilmiş ve ışınal gelişen yarım rozetle taçlanmıştır. Tüm bezeme alanı rumî palmetli bezeme bordürü içine alınmıştır.

Çokgen prizma gövde üzerinde oturan kare prizmanın yüzeyini kitabe, mukarnas ögeli korniş ve rumî palmet ögeli bordür çevirmektedir. Çeşmeyi örten kırma çatı geniş bir saçak oluşturmaktadır. Ahşap kaplama olan saçak altı oyma tekniğiyle bezemelidir. **Bibi.** Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 322-324; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 89-94.

AYLA ÖDEKAN

AHMED İH SEBİLİ VE ÇEŞMESİ

Topkapı Sarayı'nın Bâb-ı Hümayun kapısı önündeki Ayasofya Meydanı'nın merkezinde yer alır.

III. Ahmed Çeşmesi, İstanbul'un en çarpıcı yapılarından biridir. Yüzey bezeme işçiliği ve kütle değerlendirmesiyle dikkatleri üzerinde toplayan bu eşsiz Osmanlı yapısı, III. Ahmed tarafından Perayton adlı bir Bizans çeşmesinin yerine yaptırılmıştır.

On dört kıtalık kasidesi sebillerin ve her kenarda bulunan çeşmelerin yukarısına yazılmıştır. Ta'lik hatla yazılan kaside Tebriz fethinde meliviyeti kendisine verilen Kayseri ve Halep kadısı şair Sey-yid Hüseyin Vehbi bin Ahmed'e aittir

ve çeşmenin 1141/1728-29'da yaptırılmış olduğunu belirtmektedir. Marmara'ya bakan cephedeki kitabeden çeşmenin Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın önerisi üzerine yapıldığı anlaşıyor. Kaside Bâb-ı Hümayun ile Ayasofya arasına bakan köşedeki sebilin üzerinden başlamakta ve Ayasofya'ya karşı olan cephede son bulmaktadır. Bu cephedeki son tarih beyti III. Ahmed'in kendisi tarafından söylenmiştir. Boydan boya bir satır halinde celi sülüs hatla yazılmış olan beyit Divan Edebiyatı'nın tarihçilik alanında yazılmış en güzel beyitlerinden biridir. III. Ahmed'in imzası son tarih beytinin altında bulunmaktadır. Söylentiye göre, III. Ahmed bu tarih mısrasını "Han Ahmede eyle dua

aç besmeleyle iç suyu" diyerek tamamlamış, ancak "suyu" sözcüğü کافیye bulmak bakımından sorun yarattığından Seyyid Vehbi tarafından değiştirilerek "Aç besmeleyle iç suyu Han Ahmede eyle dua" denmiştir.

Marmara Adası naibine gönderilen bir belgeye göre çeşmenin 1141 Ramazan/Nisan 1729'da henüz bitmediği anlaşıyor. Bu belgede saf beyaz ve damarsız mermerlerin acele olarak gönderilmesi istenmektedir. Bazı yayınlarda çeşmenin baş mimarı Kayserili Mehmed Ağa'dır, ancak bu bilginin dayandığı arşiv kaydında Mehmed Ağa'nın çeşmenin alem ve şebekelerini yaldızlama işi için görevlendirildiği geçmektedir. Bu kayda göre, çeşmenin baş mimarı olarak Mehmed Ağa'yı yorumlamak yeterli değildir.

İki basamakla çıkılan bir zemin üzerine yerleştirilmiş olan dört cepheli III. Ahmed Meydan Çeşmesi'nde merkezde sekizgen prizma gövdeli bir su haznesi bulunmaktadır. Haznenin köşelerinde bulunan sebiller su servisinde kullanılan çeşmeler yerleştirilmiştir. Hazneyi içerde çevre koridoru oluşturan ve köşeleri yarım daire çıkıntılarla dönen bir beden duvarı çevirir. Beden duvarının her kenarının simetri eksenini üzerinde geniş sivri kemerli az derin niş içinde çeşme düzenlemeleri oluşturulmuştur. Yarım daire çıkıntı yapan köşe dönüşleri, birer

sebil olarak değerlendirilmiştir. Sebiller bel düzeyine kadar duvarla örülmüş, belli bir yüksekliğe kadar da dilimli kemerlerle geçilen üç tunç şebekeli açıklıklarla su dağıtımı sağlanmıştır. Şebekeli açıklıkları tekrar duvar izlemektedir. Hazne ve çevre koridorunu yüksek bir çatı örtmektedir. Çatı dışı doğru açılarak çeşme çevresindekileri yağmur ve güneşten koruyacak geniş bir saçak oluşturmaktadır. Kurşun kaplı ahşap çatı ortada sekiz cepheli kasnak üzerinde dilimli kubbecikle yükselir. Köşe sebillerinin uzantılarında da merkezdeki kubbe-cikten daha küçük kubbecikler vardır. Kubbecikler de kurşun kaplıdır ve altın yaldızlı alemlerle son bulmaktadırlar.

Meydan çeşmesinin ana cephesi Topkapı Sarayı'na giden yol üzerindedir. Bu cephe III. Ahmed'in boydan boya uzanan beytinin bulunması, hem çeşme çevresi düzenlemesi, hem de sebillerde doğalcı bitkisel bezemenin bir tek bu cephede uygulanması ve çeşme düzenlemesinin iki yanında yer alan nişlerin konumu ve işleviyle bezeme açısından farklı değerlendirilmiştir. Ana cephe doğala bitkisel bezemeli bordür-lerle çevrelenen dikdörtgen alanlara ayrılmıştır. Düşey dikdörtgen alanların or-tasındakinde musluk tablası dilimli kemer ve rozetle bezenmiş, köşelikler doğalcı bitkisel bezemeyle doldurulmuştur. Bu düzenlemenin üzerinde madalyon içinde "maşallah" yazısı vardır. Musluk tablasının' iki yanında şiş gövdeli, uzun boyunlu vazolar içinde çiçek demetleri bezemesi görülür. Mukarnas öğeli korniş ve palmet-lotuslu kornişten sonra kemer içi kıvrımdallı bir düzenlemeyle

doldurulmuştur. Niş dışında iki yanda şiş gövdeli çiçekli vazolar ikişer kere yinelenmiştir. Niş köşelikleri de bitkisel bezemelidir ve merkezde birer kabara bulunur. Yanlardaki dikdörtgen alanlarda yan nişler sebül düzeyinden başlar. Öteki cephelerdeki yan nişler çeşme yalağının düzeyindedir. Su doldururken bir eşya koyma ya da oturma işlevini karşıladıkları düşünülebilir. Ana cephede ise daha yüksekten başlarlar

ve içerden bir delik açılmıştır. Bu nişlerin kuşların su içmesi için tasarlandığı anlaşılıyor. Çeşme cephesindeki düşey dikdörtgen alanların üzerinde boydan boya yazıtın bulunduğu kırmızı çinili bordürle çevrili yatay dikdörtgen alan vardır. Sebillerde alt bölümde duvar bezemesi doğalcı bitkisel bezemedir. Şebekeler de lale motifli dökme demirdir. Rumî-palmet-lotus gibi klasik Osmanlı yüzey bezemesinde karşılaşılan geleneksel motiflerle bezemeli öteki üç cephe birbirine benzemektedir. Kitabe yalnızca musluk nişinin üzerindedir ve iki yanında boya ile bezenmiş madalyonlar vardır. Sebillerin alt bölümünde şemseler ve rozetler görülür. Güney cephesinde yan nişlerin yerinde ise birer kapı açılmıştır.

Çeşme duvarının üst bölümü palmet, yazı, kartuş, mukarnas, yeşim çini, cin bulutu ve pers beneği gibi değişik nitelikteki bordürlerle çevrilmiştir. Saçak ahşap kabartma bezemelidir. Saçağın köşelerini merkezde üzüm, armut, nar gibi kabartma meyve grupları bezer. Köşelerde ışınsal gelişen bitkisel bezeme, aralarda kaset sisteminde bir düzenlemeyle bezeme programını tamamlar.

III. Ahmed Meydan Çeşmesi doluluk ve boşluk karşıtlığı, düşey-yatay dengesi, altyapıyla üstyapı ve geometrik biçimlerin ilişkisi açısından başarılı bir tasarım örneğidir. Klasik Osmanlıdan Batı etkilerine, özellikle baroğa geçişi sergileyen bir başyapıttır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 134; A. Arel, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, İst., 1975, s. 41; S. Eyice, "Ahmed III Çeşmesi", *DİA*, II, 38-39.

AYLA ÖDEKAN

AHMED (Durmuşzade)

(1665/1666, *İstanbul - Mart/Nisan 1717, istanbul*) Ta'lik hattatı. Şehremini Durmuş Efendi'nin oğludur. Medrese eğitimi gördü. İzmir ve Edirne'de kadılık yaptı. Mekke payesi aldı. Ta'lik yazıyı Ahmed Siyahî'den(-0 meşk ettikten başka, Abdülbâki Arif Efendi(->), Kırımı Camii İmamı Ahmed Efendi gibi devrin tanınmış hattatlarıyla yakın münasebetler kurarak sanatını geliştirmiştir. Hattatlar arasında Durmuşzade unvanıyla tanınan Ahmed yaşadığı devirde çok beğenilmiş, birçok da öğrenci yetiştirmiştir.

İstanbul'da, eski Darphane'deki okul ve sebül ile Çorlulu Ali Paşa'nın Beyazıt'ta

yaptırdığı darülhadis ile tekkenin ve Hırkaîşerif teki yapılar ile Tersane'-deki camiin, Beyazıt'ta Kaptan İbrahim Paşa Camii önündeki sebilin, Fatih'te Şeyhülislam Feyzullah Efendi Medrese-si'nin (bugün Millet Kütüphanesi) ve çeşmesinin, Üsküdar'da Valide Camii'-nin (Yeni Cami) yazılan onun eseridir. Durmuşzade Ahmed, İran ta'lik okulunun takipçilerindendir.

Bibi. Müstakimzade, *Tubfe*, 643; Rado, *Hattatlar*, 123; *Tarih-i Raşid*, IV, 340; *Sicill-i Os-manî*, I, 240.

ALİ ALPARSLAN

{Ün

AHMED AĞA

118

119

AHMED BESİM PAŞA

AHMED AĞA (Tozkoparan)

(1458 ?, İstanbul - 1550, İstanbul) Kemankeş. II. Bayezid, I. Selim ve I. Süleyman devirlerinde yaşamış, birçok ö-nemli görevde bulunduktan sonra paşalığa kadar yükselmiş ve 1532-1534 yıllarında kaptan-ı deryalık yapmıştır. Asıl ünü ok atıcılığındandır. Diz çökerek attığı ok yerden 60 cm kadar yüksekten giderken hızının etkisiyle zeminden toz kaldırdığından "Tozkoparan" sanıyla anılmıştır. Menzil (uzun mesafe) atışında da, puta tabir edilen hedefe atışta da, kalın madeni levhaları delme becerisine dayanan zarp atışında da aynı büyük başarıyı gösteren na'dir kemankeşlerden biri olarak tanınmıştır. Makbul İbrahim Paşa'nın Sultanahmet'teki sarayında I. Süleyman şerefine verdiği büyük *ziyafet* sırasında yapılan gösterilerde, at sırtında dörtnala giderken savurduğu okla, iç içe yerleştirilmiş beş kalkanı birden delmek gibi büyük bir zarp vurma hüneri de göstermiştir. Çeşitli menzillerde adına taşlar diktiren Tozkoparan, sadece "Lodos Menzili"nde büyük rakibi Bursalı Şüca'yı geçememiştir. Çeşitli menzillerdeki en iyi dereceleri şunlardır: Lodos Menzili'nde 1.269,5 gez (383 m); Poyraz Menzili'nde 1.271,5 gez (839 m); Yıldız Menzili'nde 1.279,5 gez (846 m). Lodos Menzili'nde büyük rakibi Bursalı Şüca'ya sadece 1,5 gez (99 cm) geçilmiştir.

90'ı aşkın bir yaşta Cerrahpaşa'daki evinde vefat etmiş; vasiyeti üzerine evinin karşısındaki mescidin haziresinde toprağa verilmiştir. 1950'li yıllarda yolun genişletilmesi sırasında *mezat*, taşıyla birlikte mescidin arka tarafına nakledilmiştir. Heybetli *mezar* taşının üzerinde şu kitabe yer alır: *Budur Okmeydcmı ihya kılan / Söylenir dillerde nâmu haş-re dek / Budur ol ser-menzil-i sahih ü nişan / Ok atıp taş dikti, astı yayını*

/ Ona dahi kalmadı fâni cihan/ Etti işân sünnet-i peygamberi /
Menzilin nur ile Rabbü 'l-müsteen / İster ihlâs ile sizden fatiha / Hacı
Ahmed, şöhreti Tozkoparan / H. 957. Ölümünden sonra Ok-
meydanı'na üzerinde şu satırlar yer alan bir anı taşı dikilmiştir: Sene
957 / Sahi-bü'l-menzil-i fi'lmeydan / Ellezi ism-i hû Tozkoparan.

Bibi. Mustafa Kani, *Telhis-i Resailü 'r-Rumat*, ist., 1263; H. B. Kunter, *Eski Türk Sporları Üzerine Araştırmalar*, İst., 1938; S. K. İrtem, *Türk Kemankeşleri*, İst., 1939

CEM ATABEYOĞLU

AHMED AĞA (Dalgıç)

(?, ? - 1608, Ulubat) Osmanlı mimarbaşı. Dergâh-ı âli (divan-ı hümayun) çavuşlarından ve Mimar Sinan'ın çırakla-rındandır. Adı ilk kez, Yalı Kapısı'nda (Sirkeci dolaylarında) mimar Davud Ağa tarafından yapılan ve bugün Sepetçiler KasnO) olarak bilinen binanın yapımında geçer. 1593-1594 yılı mühimme defteri kayıtlarına göre, binaların yapımına, ıhlamur ağacı ve kurşun gibi mal-

zemeleri sağlamakla görevli olan Dalgıç Ahmed Ağa. 1595'te suyolları nazırı oldu. Bu görevi sırasında, Kırkçeşme su-yollannı, Eğrikapı'dan Haydar'a kadar olan çeşmeleri, Hocapaşa kârizini (lağımı), Tahtakale suyollarını onardı. 1596-1597'de ise Demirhane Çeşmesi ve Aya-sofya Çarşısı ile birçok cami, mescit, han ve medresenin suyollarını tamir etti. Eylül 1598'de Davud Ağa'nın ölümü üzerine mimarbaşı oldu. Bu dönemde, yapımına Davud Ağa tarafından başlanan Eminönü'ndeki Valide Sultan Ca-mii'nin (bugünkü adıyla Yeni Cami) inşaatını sürdürdü. 1598-1599 yılı masraf listelerine göre, Topkapı Sarayı'nın padişah hamamını, valide sultanın ve da-rüssaade ağasının odalarını, Galata Sarayı'nın mutfak ve helvahanesini onardı. Eski Saray'ın padişah odasını, ende-run (iç) ve sirun (dış) odalarını billur camları ile süsledi. Tebedarlar ve bimar-lar odalarını onardı. İbrahim Paşa Sara-yı'ndaki gılmanlar (acemiler) odasını elden geçirdi. Ayrıca eski yeniçeri odalarını, büyük ve küçük ıstabl-ı âmire hasahırlar binalarını, Beşiktaş, Kavak ve Dil (Gebze) iskelelerini, Baruthane'yi (Kâğıthane), Sinan Paşa ve Mirza Baba türbelerini, Fethiye Camii'ni de tamir etti. Dalgıç Ahmed Ağa'nın en önemli eseri, Ayasofya'nın bahçesindeki III. Mehmed Türbesi'dir. Aynı yerdeki III. Murad Türbesi'ni de onun yaptığı söylenir. Ancak kapıdaki "ameli Dalgıç Ahmed" ibaresi dışında herhangi bir belgeye rastlanmadığı için, türbenin yapımına Davud Ağa tarafından başlandığı, Ahmed Ağa tarafından tamamlandığı sanılmaktadır.

Mimarlığının yanı sıra, sedefkârlığı ile de ünlü olan Dalgıç Ahmed Ağa, Ali Usta adlı bir sedef ustasından ders aldı. Eserlerinden biri Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndedir. III. Mehmed Türbe-si'nden getirilen bu eser, sekiz köşeli ve fildişi ayaklı bir cüz mahfazasıdır. Çekmece ve kubbe

bölümleri sedef ve bağa işlemeli olan bu mahfazanın kubbe bordüründe yine sedefle yazılmış âye-te'l-kürsî'nin başlangıç ve bitim noktaları arasında Ahmed Ağa'nın imzası vardır. Kendisinin bu konudaki ustalığına diğer bir örnek ise III. Murad Türbe-si'nin kapı süslemeleridir.

Dalgıç Ahmed Ağa'nın adına 1605'-ten sonra başmimar olarak rastlanmaz. O yıl paşalığa yükselerek Silistire beylerbeyi olan Ahmed Ağa, Anadolu'da çıkan Kalenderoğlu isyanını bastırmak üzere, 1607'de Vezir Nakkaş Hasan Paşa'nın yanına gönderildi. Mihaliç'a (bugün Karacabey) giderken, Manyas yakınlarında Ulubat'ta Kalenderoğlu güçlerince öldürüldü. Mezarı, Gönen'de Ilıca mevkiinde "Paşa Mezarlığı" olarak anılan yerdedir.

Bibi. Ş. Akalın, "Mimar Dalgıç Ahmed Paşa", *TD*, S. 13 (1958), 71-80; (Altınay), *Mimarlar*, 101; Z. Orgun, *Mimar Dalgıç Ahmed*, İst., 1958.

İSTANBUL

AHMED AĞA CAMÜ

Bağlarbaşı'ndan Selimiye Üsküdar yönüne giden Tunusbağı Caddesi üzerinde, Karacaahmet Türbesi'nin karşısında, Karacaahmet Mezarlığı'na bitişiktir.

Camiin kuzeybatı köşesinde, imam odası ile pencere arasındaki on dört satırlık manzum kitabe yapının, üzengi ağalarından Rodoslu Hacı Hafız Ahmed Ağa tarafından ahşap olarak yaptırıldığını, daha sonra oğlu Tophane Müşiri Fethi Ahmed Paşa tarafından 1272/ 1857'de yeniden inşa ettirildiğini belgelemektedir.

Ahmed Ağa Camii'nin güneybatıdan görünümü.

Nazım Timuroğlu

Yapı kagir ve ahşap çatılıdır. Basık kemerli, uzun dikdörtgen pencerelerle aydınlanan camiin, türbeye bakan cephesinin altında dükkânlar bulunmaktadır. Kuzeydoğu köşesi, kitabeye kadar uzanan mermer bir sütunla yumuşatılmıştır. Ana mekâna, merdivenlerle minare kaidesinin yola ve mezarlığa bakan yönlerinden girilir. İç mekân birçok değişikliğe uğramış ve tarihi niteliğini kaybetmiştir. Tavanı ahşap kirişli, mihrap ve minberi basit ve ahşaptır.

Kuzeydoğu köşesinde yer alan minarenin dikdörtgen kesitli kaidesi yapı kitlesinin içine dahildir. Sıvalı minaresi kurşun kaplı bir külahla örtülüdür. **Bibi.** Raif, *Mir'at*, 117; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 84-85.

TARKAN OKÇUOĞLU

AHMED AĞA ÇEŞMESİ

bak. AYRILIK ÇEŞMESİ

AHMED AMİŞ EFENDİ

(1808, Tırnova - 1920, İstanbul) Halveti ve Nakşî tarikatlarına mensup mutasavvıf. Üçüncü devre Melamîlerinden olup "Fatih türbedarı" unvanıyla da tanınır.

Tırnova'da medrese eğitimi gördü ve sıbyan mektebi hocalığı yaptı. 1853'te tabur imamı olarak Kırım Savaşı'na katıldı. Abdülmecid ve Abdülaziz döneminde iki defa İstanbul'a gelerek kısa aralıklarla kaldıktan sonra tekrar memleketine döndü. Bir süre Tırnova'da hamam işletti ve 1877'de İstanbul'a yerleşerek vefatına kadar faaliyetlerini burada sürdürdü. Mezarı, Fatih Camii hazi-resindedir.

Küçük yaşta tasavvufa yönelen Amiş Efendi, Halvetîliğe bağlı Şabanîlikten kendi adına kol ayıran Kuşadah İbrahim Efendi'nin(->) Tırnova'ya gönderdiği halifesi Ömer Halvetî'ye intisap etti. Kuşadavîlik veya İbrahimîlik olarak da tanınan bu Şabanî koluna bağlanan A-miş Efendi, Kuşadalı'nın 1845'te vefatından sonra İstanbul'a gelerek onun baş halifesi Bosnavî Tevfik Efendi'den 1846'da hilafet almıştır. İstanbul'a ikinci gelişi 1866'da Tevfik Efendi'nin vefatı üzerinedir. Aralarında Tevfik Efendi'nin müritlerinden Nalçacı Tekkesi Şeyhi Mustafa Enver Bey (ö. 1872), Fatih Türbedarı Niğdeli Bekir Efendi (ö. 1877) ile Kaşgar hükümetinin İstanbul temsilcisi Yakub Han'ın da (ö. 1907) bulunduğu çevreye girmiş ve düzenlenen tasavvuf sohbetlerine katılmıştır.

1877'de bir daha ayrılmamak üzere İstanbul'a gelen Amiş Efendi, aynı yıl vefat eden Niğdeli Bekir Efendi'den Fatih Camii türbedarlığını devralmış ve bu nedenle tarikat çevrelerinde "Fatih türbedarı" olarak isim yapmıştır.

Ahmed Amiş Efendi'nin Nakşibendîliğe de intisabı vardır. Nakşî-Halidî şeyhi Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'-den(->) icazet almış ise de onun üzerindeki asıl büyük etkiyi Melamîlik yapmıştır. Kendisini Melamî olarak kabul etmeyen Amiş Efendi'nin üçüncü devre Melamîliğinin kurucusu Muhammed Nur'a bağlandığı ve onun vefatından sonra bu mistik akımın İstanbul'daki en güçlü temsilcisi sayıldığı bilinmektedir. Şehrin kültür hayatı üzerindeki derin etkisini, çevresine topladığı ve bu mistik akım içinde yer alan aydınlar aracılığıyla-

Ahmed Amiş

Efendi'nin Fatih Camii haziresinde bulunan mezar taşı. *Ekrem Işın. 1992*

la yapmıştır. Bunlar arasında Bursalı Mehmed Tahir, Babanzade Ahmed Na-im, İsmail Fennî (Ertuğrul), Ahmed Avni (Konuk) ve Balıkesirli Abdülaziz Mecdî (Tolun) gibi son dönem Osmanlı düşünce adamları da vardır.

Kuşadalı İbrahim Efendi'nin (ö. 1845) Şabanîlik(->) içinde geliştirdiği Melamî-meşrep tarikat anlayışı, Amiş Efendi'nin kişiliğinde Nakşî-Melamî mistisizmiyle bütünleşerek 19. yy İstanbul'unun tasavvuf kültürünü

zenginleştirmiştir. Amiş Efendi, tarikatların şematik kurallara bağlanıp vahdet ilkesinden kopmalarını ve böylece asıl fonksiyonlarından uzaklaşarak tutucu kurumlara dönüşmelerini eleştiren Kuşadalı'nın düşünce mirasına sahip çıkmış bir mutasavvıftır. Ona ait olan, "Mücâhedâtın bir kısmını Kuşadalı kaldırdı, mütebakisini de ben ref'ettim" sözü İstanbul'un mistik hayatında yaptığı reformun veciz bir ifadesidir. Bu açıdan Amiş Efendi, klasik anlamda bir tarikat şeyhi sayılmaz. Herhangi bir tekkede postnişinlik yapmamış, "mukabele", "esma" ve "riyazat" gibi geleneksel tarikat ritüellerine itibar etmeyerek müritlerini Melamîliğin temel yöntemi olan "sohbet" ile eğitmiştir.:

Yetiştirdiği mutasavvıflar onun mistik düşünce sistemini, Cumhuriyet döneminde de etkin kılmışlardır. Kayserili Mehmed Tevfik; Efendi (ö. 1927) ve halifesi Maraşlı Ahmed Tahir Efendi (ö. 1954), Kuşadalı ile başlayıp Amiş Efendi ile devam eden tasavvuf anlayışının Cumhuriyet dönemindeki sözcüleri olmuşlardır. Diğer halifeleri arasında Şemseddin Paşa, Evrenoszade Süleyman Sa-mî ve özellikle Abdülaziz Mecdî To-lun'un adları zikredilebilir.

Bibi. Vicdanî, *Tomar-Halvetiye*, 81-82; ay, *Tomar-Melâmilik*, 101-104; Vassaf, *Sefîne*, IV, 110; O. N. Ergin, *Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun*, ist., 1942, s. 134-167; Y. N. Öz-türk, *Muhammed Tevfik Basnevî. Hayatı, Mektupları, Halifeleri*, İst., 1981, s. 18-28; ay, *Kuşadalı İbrahim Halveti. Hayatı, Düşünceleri, Mektupları*, İst., 1982, s. 48; N. Azamat, "Ahmed Amiş Efendi", *DİA*, II, 43-44.

EKREM İŞİN

AHMED BESİM PAŞA

(8 Eylül 1850, Kandiye/Girit - 31 Ağustos 1928, İstanbul) Osmanlı amirali ve makine mühendisi. Soyca bir ilişkisi olmamakla birlikte çok iyi İngilizce bilmesi nedeniyle "İngiliz Ahmed Paşa" olarak anılır. Bahriye Miralayı Şükrü Bey'in oğludur. 1864'te Mekteb-i Bahri-ye'ye girdi, 1282/1865-66'da harbiye sınıfına terfi ederek 1286/1869-70'te buhar (makine) bölümünü birincilikle ve üsteğmen olarak, bitirdi. Aynı yıl, Tersa-ne-i Âmire'nin İngiliz başmühendisi Alexander Shanks'ın yanına yardımcı olarak atandı. 1876'da Shanks'ın ayrılması üzerine başmühendisliğe getirildi ve 16 Kasım 1909'da emekli olana kadar bu görevini sürdürdü. 1879'da yüzbaşı, 1887'de miralay (albay), 1897'de bahriye livası (tümamiral) ve 1906'da bahriye feriki (koramiral) oldu. Tersa-

nedeki görevi sırasında çizdiği planlar uyarınca 120 tane buhar makinesi yapıldı. Bu planlardan birçoğu İngiliz teknik dergilerinde yayımlandı. Buhar makinesi konusunda yaptığı çeşitli buluşların patentlerini aldı. Osmanlı döneminde yabancı uzmanlar dışında Ahmed Besim Paşa'dan başka makine tasarımı yapan bir mühendis bilinmemektedir. 1887'de

İngiltere'deki Makine Mühendisleri Ens-titüsü'ne üye olmuş ve 1914'e kadar enstitünün yaz toplantılarına düzenli olarak katılmıştır.

Ahmed Besim Paşa

IRCICA / Yıldız Fotoğraf Albümleri Koleksiyonu

Hümanist-Batıcı bir Osmanlı yurtseveri ve bir antimilitarist olan Ahmed Paşa, İngiliz İşçi Partisi lideri Keir Hardie ile 1909-1914 yılları arasında mektuplaş-mış ve 1910'da partiye üye olmuştur. Mektuplarında hem II. Abdülhamid dönemini, hem de İttihat ve Terakki'nin eylemlerini eleştirmiş, Trablusgarp Savaşı dolayısıyla İngiliz sosyalist kamuoyunu Türklerden yana etkilemeye çalışmıştır. İşçi Partisi ile olan ilişkisini I. Dünya Savaşı sonrasında da sürdürmüştür. Silahlanma yarışına karşı ve yaklaşan Avrupa savaşını önleme amacıyla 1914'te kurulmuş olan Avrupa Birliği Derneği ile ilişkiye geçmiş ve 1914'te derneğin danışma kuruluna üye seçilmiştir. Emekli olduğu 1909'dan 1928'de-ki ölümüne kadar geçen süre içinde İngiltere'deki çeşitli kişi ve çevrelerle olan eski ilişkilerini kullanarak çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bunlardan biri 1909-1910 yıllarında Üsküdar ve Kadıköy elektrikli tramvayları ile bu bölgelerin elektrikle aydınlatılması konusunda sermaye ve imtiyaz sağlamak için yaptığı girişimlerdir. Bu amaçla İngiltere'nin Leeds kentinde ortaklık kuran Rowland Edward Dixon ile Joseph Nicholsen, Ahmed Besim Paşa'ya Osmanlı hükümetine imtiyaz için başvurma yetkisi vermişlerdir. Bu girişim sonuçsuz kalmış, dönemin siyasal koşullarının da etkisiyle bu imtiyazlar İngiliz sermayesine verilmemiştir.

19H'de yakın geçmişte İstanbul'da çıkan yangınların tahrip ettiği yerlerin imarı konusunda girişimde bulunmuş,

AHMED BUHARÎ

120

121

AHMED DEDE

konuyu ilginç bulan İngiliz finans kuruluşlarından Dunn Fischer and Co., bu amaçla 1.000.000 sterlinlik ikrazda bulunma kararına varmış olmakla birlikte bu girişim de sonuçlanmamıştır.

Ahmed Besim Paşa'nın 30 yıla yakın bir süre üzerinde ısrarla çalıştığı önemli bir konu Boğaziçi tünelidir, ingiliz Henry John Cooke ile birlikte 19. yy'ın sonlarında başladıkları bu girişim konusundaki ilk başvuru 1909'da Nafia Ne-zareti'ne yapılmıştır. Bu başvuruya Lloyds İngiliz Bankası'mn bir banka mektubu ile bir de plan eklenerek tünelin üç yıl içinde bitirilebileceği ve 3.500.000 sterline mal olacağı belirtilmiştir. Tünel girişimi 1920'li yılların başlarında yeniden ve yoğun bir

biçimde gündeme gelmiştir. 1923'te denizaltı tü-nelleri yapımı konusunda çeşitli patentleri olan mühendis Lewis Thomas Godfrey-Evans. girişime ortak olmuş, gerekli sermayedarları bulmuş ve 15 ay içinde bitirilmesi düşünülen tüneli gerçekleştirmek ve işletmek için düşünülen şirketin sermaye yapısı, yatırım, amortisman ve kâr marjına ilişkin bir tasarı hazırlamıştır. Ahmed Besim Paşa 1922'de İstanbul Şehremaneti'ne başvurarak 10 yıldan fazla bir süredir düşünülen, ari'cak savaşlar nedeniyle gecikmeye uğramış olan Anadolu ve Rumeli demiryollarını Haydarpaşa ile Saraybur-nu veya Sirkeci arasında bir denizaltı tüneli ile birleştirme konusunda gerekli fenni ve mali proje ve planların *hazırlanmış* olduğunu belirterek kentin gelişmesine yardımcı olacak bu girişim konusunda görüşmelere başlama talebinde bulunmuştur. 1923'te de aynı konuda TBMM Başkanlığı ile Nafia Vekâle-ti'ne başvurmuştur. 1925'te şehremaneti konunun Dahiliye Vekâleti'ne iletilildiğini ve daha önce hükümete yapılan başvuruların incelenebilmesi için gerekli mali ve fenni bilgilerin ayrıntılı olarak verilmesinin istenildiğini bildirmiştir. Türk hükümetinin konuyu incelemek için banka garantisi istemesi ve bankaların da garanti vermek için Türk hükümetinin garantisini istemeleri üzerine konu bir kısır döngü içine girmiştir. H. J. Cooke ile L. T. Godfrey-Evans 1925 yılı başında Londra'da noterde hazırladıkları bir yazı ile Anadolu ve İstanbul demiryolu terminallerini denizaltından birleştirecek Boğaziçi tüneli için ortak olduklarını ve bu konuda yasal imtiyazı elde etmek için her türlü girişimde bulunmak üzere Ahmed Besim Paşa'yı tam yetki ile yasal temsilci tayin ettiklerini beyan etmişlerdir.

Sonunda sermayesi 1.550.000 İngiliz Sterlini olan ve merkezi İstanbul'da bulunan İstanbul-Üsküdar Tünel Kumpanyası kuruluş aşamasına kadar gelmiştir. Önerilen koşullara göre imtiyaz süresi 60 yıl olacak ve şirket hükümete her yıl 15.500 lirası amortisman bedeli olmak üzere 58.125 lira verecektir. Hükümetin bu 15.500 lirayı her yıl bir bankaya yatırması durumunda altmış yıl sonunda

bileşik faiz ile 1.550.000 lira toplanmış olacaktır. İmtiyazın bitiminde bu paranın hisse senedi sahiplerine ödenmesi sonucunda tünel hükümet tarafından satın alınmış olacaktır.

Tünelin yapımına ilişkin deniz derinliği ölçümleri yapılarak kesin yer saptanmış, gerekli plan ve projeler de büyük ölçüde hazırlanmıştır. Çok ilginç olduğu kuşkusuz olan bu belgeler bugün elde bulunmamaktadır. Tünel için bir şirketin kurulması aşamasına kadar gelinmiş olmakla birlikte, anlaşıldığı kadarıyla Türk hükümetinin günün siyasal ve ekonomik koşulları içinde olaya soğuk bakması, Ahmed Besim Paşa'nın hastalığı ve 1928'de ölümü girişimi sonuçsuz bırakmıştır.

Bibi. Ahmed Paşa, "Single sorew engines for a Turrkish war vessel", *The Mechanical World*, 5 September 1902, s. 114-115; *Deniz Mektepleri Tarihçesi*

(1929), *ist.*, 1931; E. Dölen; "Makine Mühendisliği ve Bahriye Feriki Ahmed Besim Paşa", *TCTA*, II, s. 514-515; E. Dölen, "XX. yüzyıl başlarında 'Boğaziçi Tüneli' girişimi ve Ahmed Besim Paşa", *//. Türk Bilim Tarihi Sempozyumu (İstanbul, 3-5 Nisan 1989) Bildirileri*; The Institution of Mechanical Engineers: *Memoirs, December 1928*, London, (1928), s. 1033; M. Tuncay, "İngiliz işçi Partisi'nde bir Osmanlı Amirali", *Bilineceği Bilmek*, İst., 1983, s. 166-197.

EMRE DÖLEN

AHMED BUHARÎ

(1453, Buhara - 1516, İstanbul) Nakşibendî tarikatına mensup şeyh. Abdullah İlahî'den sonra Nakşîliğin İstanbul'da yaygınlaşmasını sağlayan kişi olarak tanınır.

Nakşibendîliği 15. yy sonlarında İstanbul'un gündelik hayatına sokan Abdullah İlahî'nin(-0 halifesidir. Hayatı hakkındaki bilgiler, kendisiyle aynı adı taşıyan""bîr"diğer Nafcşî şeyhi ile karıştırıldığı için yeterince aydınlatıcı değildir.

Seyyid Mehmed Efendi'nin oğlu ve Emir Sultan'in amcazadesi olan Ahmed Buharî, Semerkant'ta Nakşîliğin önemli temsilcilerinden Ubeydullah Ahrar'a (ö. 1490) intisap etti. Burada Abdullah İlahî ile tanıştı ve her ikisi de bir süre sonra Ahrar tarafından Nakşîliği yaymak üzere Anadolu'ya gönderildi. İlahî'nin memleketi Simav'a yerleşen Ahmed Buharî, hac ziyareti için tekrar uzun bir yolculuğa çıktı ve Kudüs'te bir süre kaldı. Simav'a döndükten sonra Abdullah İlahî'den hilafet alarak şeyhi tarafından halife sıfatıyla İstanbul'a gönderildi. Burada Zeynî tarikatının ileri gelenlerinden Şeyh Vefa ile tanıştı ve onun tekkesine misafir oldu. Şeyh Vefa ile kurduğu bu yakın ilişki, aynı meşrebe sahip olan Zeynîlik ile Nakşîliğin İstanbul'da ortak bir toplumsal zemin üzerinde örgütlenmelerini sağladı. Bu sırada II.-Meh-med'in Abdullah İlahî'yi İstanbul'a davet etmesini, yerel güç odaklarını denetlemeye yönelik bir plan olarak değerlendiren Ahmed Buharî, şeyhine gönderdiği Farsça bir beyitle kuşkularını dile getirdi ve İlahî'nin İstanbul'a gel-

mesini önledi. II. Mehmed'in vefatından sonra İstanbul'a gelebilen Abdullah İlahî. Nakşîliğin şehir hayatı içinde örgütlenip yaygınlaşması konusunda Buha-rî'yi görevlendirdi. II. Bayezid'in kendisine sağladığı yakın desteği çok iyi değerlendiren Ahmed Buharî, bu görevini vefatına kadar başarıyla yürüttü ve Nakşîliği İstanbul'un mistik hayatını şekillendiren temel kurumlardan birisi hali-ne getirdi. Türbesi, Fatih'te kendi kurduğu ve bugün harap durumdaki tekkesinin yanındadır. Türbe penceresi üzerindeki kitabe, ebced hesabıyla vefat tarihi olan 1516'yı verir: *Can dimağın çünkü bu sevda Buharî kapıldı / Dil didi^ târih ey Seyyîd Buharî ah vah! 922*. Önceleri Fatih civarındaki evinde, müritlerinin eğitimiyle meşgul olan Ahmed Buharî, buranın zamanla

ihtiyaca cevap vermemesi üzerine İstanbul'daki ilk büyük Nakşî merkezi sayılabilecek tekkesini inşa ettirmiş, bu tekkenin hemen karşısına da II. Bayezid, Ahmed Buharî adına bir mescit yaptırmıştır. Bu ilk tekkeyi daha sonra Edirnekapı ve Ayvansaray'da kurulan diğer tekkeler izlemiştir. Ahmed Buharî, yetiştirdiği; halifeleri aracılığıyla Nakşîliği İstanbul'da yaygınlaştırmış ve bu halifelere bağlı olarak faaliyet gösteren söz konusu tekkeler de tarikatın şehir hayatındaki etkinliğini artırmıştır.

Halifelerinden Şeyh Mahmud Çelebi (ö. 1531), Buharî'nin kızı Fatma Hanım ile evlenerek ona damat olmuş ve şeyhinin vefatından sonra Fatih'deki tekkenin postnişinliğini yapmıştır. Mahmud Çelebi aynı zamanda Ahmed Buharî adına Edirnekapı dışında kurulan ikinci önemli Nakşî tekkesinin de şeyhliğine getirilmek suretiyle her iki dergâhın ortak meşihatini üstlenmiş, vefatıyla yerine damadı Abdülatif Efendi (ö. 1563) geçmiştir. Bir diğer halifesi Hekîm Çelebi olarak anılan Seyyid Mehmed Efen-di'dir (ö. 1566). Halıcılar civarında kendi adına kurduğu Hekîm Çelebi Tekke-si'nde faaliyet göstermişlirT Buharî'nin halifelerinden olan *Nefehatü'l-Üns* mütercimi Bursalı Lamiî Çelebi (ö. 1531) ise Nakşîliğin daha çok ilmiye sınıfı içinde yaygınlaşmasına hizmet etmiştir.

Nakşîliği İstanbul'da kurumlaştıran Ahmed Buharî, aynı zamanda tarikatı mali yönden güçlü kılan vakıf organizasyonunu da gerçekleştirmiştir. Bu vakıf sistemi sayesinde Nakşîlik diğer tarikatlara oranla daha erken bir dönemde mali özerkliğe kavuşmuş ve böylece kazandığı nüfuzu siyasi açıdan İstanbul'un üst tabakası üzerinde daha rahat kullanabilmiştir. 1546'da Ahmed Buharî'nin Fatih, Edirnekapı ve Âyvansaray'daki üç tekkesine toplam 44 adet vakıftan gelir bağlanması, tarikatın şehir hayatı içinde ulaştığı gücü açıkça göstermektedir.

Ahmed Buharî, Abdullah İlahî'den sonra Horasan kökenli Nakşîliğin İstanbul'daki en önemli temsilcisi sayılır. Tarikatın hâcegân koluna mensup bulunan Buharî'nin tasavvuf anlayışı, fütüvvet ge-

leneğine bağlı olan geleneksel Nakşîliğin mistik çerçevesi içinde şekillenmiştir. Bu açıdan tarikat ilmiye sınıfının ya-nısına İstanbul'un esnaf tabakası arasında da yaygınlık kazanabilmiş ve bu özelliğini günümüze kadar korumuştur.

Bibi. Lâmiî, *Nefehât*, 460-465; Mecdî, *Hada-ikü's-Şakaik*, 262-265; Ataî, *Hadaiku'l-Haka-ik*, 61-62; Şeyhî, *Vekayiu'l-Fuzalâ*, I, 48-49; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 42-44; ay, *Mecmuâ-i Tevârih*, 231; Hocaşade, *Ziyaret*, 10-14; Zâ-kir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 54, 66, 68; K. Kufralı, "Molla İlahî ve Kendisinden Sonraki Nakş-bendiye Muhiti", *TDED*, m/1-2, (1948), 135-143; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 203-208; I. Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, ist., 1989, s. 53-55; H. L. Şuşud, *İslâm Tasavvufunda Hâcegân Hanedanı*, ist., 1992, s. 100-

AHMED BUHARÎ TEKKESİ

bak. EMİR BUHARÎ TEKKESİ

AHMED ÇELEBİ (Hezarfen)

(17. yy) Kendi yaptığı kanatlı bir araçla uçmayı başarmış ilginç bir kişidir. Hakkında bilgi veren tek kaynak olan Evliya Çelebi'ye göre, Hezarfen Ahmed Çelebi ilk çalışmalarını Okmeydanı'nda yaptı. Sonra Galata Kulesi'nden Üsküdar Doğancılar'a kadar, şiddetli rüzgâr eşliğinde uçmayı başardı. Saraybur-nu'nda Sinan Paşa Köşkü'nden kendisini izleyen IV. Murad (hd 1623-1640) bir kese altınla onu ödüllendirdiyse de sonradan böyle sıradışı bir olayı gerçekleştiren adamın tehlikeli olacağını söyleyerek Cezayir'e sürgüne gönderdi. Evliya Çelebi'ye göre, Hezarfen Ahmed Çelebi orada ölmüştür. Bibi. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, 670.

İSTANBUL

Hezarfen Ahmed Çelebi'nin Galata Kulesi'nden havalanışını gösteren bir resim.

Ana Yayıncılık Arşivi

AHMED ÇELEBİ MESCİDİ

Üsküdar İlçesi'nde, Ahmetçelebi Mahallesi'nde, Hüdai Mahmud Sokağı ile Açıktürbe Sokağı'nın kavşağında yer almaktadır.

Hadika'da., kitabesi bulunmayan bu mescidin, 975/1567-68'de Ahmed Çelebi adında bir hayır sahibi tarafından yaptırıldığı bildirilmektedir. Baninin kabri, her ne kadar *Hadika'da* mihrap duvarının önünde bulunduğu kaydedilmişse de,

mescidin batı yönünde, sokağa doğru taşan kavisli bir çıkmanın ortasında yer almaktadır. Sonradan yenilendiği izlenimini veren bu taşın üzerinde, sülüs hatla " *Hüve'l-Hayyü'l-bakî sahibü'l-hayrât merhum el-Hac Ahmed Çelebi ruhuna Fatiha sene 975*" kaydı okunmakta, üzerine eski bir kavuğun oturtulmuş olduğu görülmektedir. Kabrin yanında, duvara yaslanmış olan kitabe levhasında da "*Bu mescid-i şerifin banisi merhum el-Hac Ahmed Çelebi'nin ruhu için el-Fatiha sene 1181 fi 8 Şevval/1768*" yazısı yer almaktadır. Burada iki ihtimal söz konusudur: Ya mescit, ilk banisi ile aynı ada ve lakaba sahip, bu tarihte vefat etmiş olan bir kişi tarafından yeniden inşa ettirilmiştir; ya da bu kitabe 1708'de gerçekleştirilen bir onanma aittir. Ahmed Çelebi Mescidi birçok onarım ve değişim geçirmiştir. Bugünkü yapı 19. yy'ın ikinci yarısından kalmıştır.

Dikdörtgen bir alanı kaplayan mescit kagir duvarlı ve ahşap çatılıdır. Bu duvarın

kuzey kesimindeki kapıdan, kapalı son cemaat yeri niteliğindeki mahfile girilmekte, mahfille harimin sınırındaki iki ahşap dikmenin arasında harime dahil olunmaktadır. Dikmelerle duvarlar arasındaki açıklıklar ajurlu ahşap korkuluklarla donatılmış, dikmelerin üst kesimi ile kirişe çakılan ahşap köşebentlerle Bursa kemeri görünümü yaratılmıştır. Girişteki bu mahfilin üst katı, hanımlara mahsus fevkani bir mahfil olarak değerlendirilmiş, mescidin kuzeydoğu köşesine bu mahfile geçit veren bir merdiven yerleştirilmiştir. Fevkani mahfilin harime bakan açıklığı, ahşap dikmelerle dokuz bölüme ayrılmış, dilimli kaş kemerlerle taçlandırılan bu bölümlerin alt kısmına ajurlu korkuluklar, bunların üstüne de sık dokulu ahşap kafesler konulmuştur.

Kare planlı harimin doğu ve batı duvarlarında, ayrıca mahfillerin arkasında kalan kuzey duvarında üçer çift, mihrabın yanlarında birer çift pencere bulunmaktadır. İki sıra halinde düzenlenmiş olan pencerelerden alttakiler dikdörtgen açıklıklı, üsttekiler kaş kemerlidir. Ufak boyutlu ve kaş kemerli bu tepe pencerelerinden bir tane de girişin üzerine yerleştirilmiştir. Yuvarlak nişli ve sivri kemerli mihrap sade bir tasarım sergiler.

Harimin tavanında, çیتالardan oluşturulmuş ince uzun dikdörtgenler sıralanmaktadır. "Çubuklu" denilen türden bu tavanın merkezinde göbek bulunmamaktadır. Güneydoğu köşesindeki ahşap vaaz kürsüsünün tek süslemesi tabanında sıralanan "çatık kaş kemer" biçimindeki ajurlardır. 1970'lerde konulduğu anlaşılan ahşap minber son derece sadedir. Mescidin en ilginç unsuru, kuzeybatı köşesinde, çatının içinden çıkan bodur ahşap minaresidir. Çokgen gövdesini oluşturan düşey ahşap panolar, enli çیتالarla birbirlerine tutturulmuş, şerefe ahşap konsollarla desteklenmiş, kısa bir saçakla son bulan peteğin üzerine, basık soğan kubbe biçiminde, kurşun kaplı bir ahşap külah oturtulmuştur.

Ahmed Çelebi Mescidi

M. Baha Tanınan

Ahmed Çelebi Mescidi'nin, İstanbul'un işgal altında olduğu yıllarda, Milli Mücadele yanlısı Üsküdarlıların gizli merkezlerinden biri olduğu bilinmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 214-215; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 56-57, no. 247; Raif, *Mir'at*, 63; *İSTA*, I, 347-348; Öz, *istanbul Camileri*, II, 2; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 86; *IKSA*, I, 395-396.

M. BAHA TANMAN

AHMED DEDE (Müneccimbaşı)

(l 631, Selanik - 27 Şubat 1702, Mekke) Osmanlı tarihçi. Yaşamının bir bölümünü geçirdiği İstanbul'da müneccimbaşı-lık görevinde bulunmuştur.

Konya Ereğlisi'nden Selanik'e göç etmiş, Lutfullah adlı bir çulhanın oğludur.

Çocukluğu Selanik'te geçti. Babasının sanatını öğrendi. Selanik Mevlevîhanesi'ne kapıldı. 1655'te İstanbul'a geldi. Medreselere ve cami derslerine devam etti. Tıp, doğal bilimler, matematik, felsefe, hadis okudu. Dönemin müneccimbaşı Mehmed Efendi'ye şakird (asistan) oldu. Galata Mevlevîhanesi'nde çile doldururken *Mesnevi* okudu ve müzik eğitimi aldı. Daha sonra Kasımpaşa Mevlevîhanesi Şeyhi Halil Dede'ye bağlandı. Ayrıca dönemin müneccimbaşı Mehmed Efen-di'den heyet (astronomi), riyaziye (matematik) ve ilm-i nücum (astroloji) dersleri aldı. Mehmed Efendi'nin ölümü üzerine 1668'de, IV. Mehmed tarafından münec-cimbaşı ve musahip olarak görevlendirildi. Görevi gereği daha çok sarayda çalışmaya başladı. Biga ve Kemer-Edremit, kendisine arpalık verildi. Müneccimbaşı olarak görevi, o zamanın gelenekleri uyarınca önemli kararların uygulanmaya konması için en uğurlu zamanı, birtakım astrolojik ölçümler ve tahminler yapıp belirlemektir. Örneğin, yeni sadrazama mühür verilmesi, kızaktaki geminin denize indirilmesi, temel atılması, ziyafet verilmesi, sefere çıkılması vb için ilm-i nücum denen Doğu'ya özgü astroloji kural-

ili

123

AHMED EFENDİ ÇEŞMESİ 122_

lanna göre zayıç hazırlıyordu. Saptanan bu uygun zamanlara vakt-i hoceste-fer-câm, saat-i saadet-encâm, vakt-i mübarek, eşref saat vb denmekteydi. *Tarih-i Raşid'de*. Müneccimbaşı Ahmed'in bir kez, padişahın huzurunda sınavdan geçirildiği anlatılır: IV. Mehmed, bir rikâb ağasına billur (kristal) bir kâse vermiş ve saklamasını istemiş. Sonra Ahmed Efen-di'ye saklananın ne olduğunu sormuş. Ahmed Efendi, elindeki zayıçı kullanarak, bunun dürbün vb cam ve mercekleri türünden bir şey olabileceğini bildirmiş. Padişahın takdirini kazanmış. IV. Mehmed, merak edip elindeki zayıçı almış. Arkasında bir dizi borcun yazılı olduğunu görünce ihsanda bulunmuş.

IV. Mehmed'in tahttan indirilmesinin (1687) ardından, onunla yakınlığı olan başkaları gibi Ahmed Dede de gözden düştü ve Mısır'a sürgün edildi. Kahi-re'de dört yıl kaldı. 1691'de hacca gitti. Mekke Mevlevîhanesi'ne şeyh oldu. 1700'de II. Mustafa tarafından münec-cimbaşılık için İstanbul'a çağırıldı. Yaşlılığından dönemedi ve orada öldü.

17. yy'm ikinci yarısındaki İstanbul kültürünü çok yönlü temsil eden Ahmed Dede; tarih, tıp, tefsir, hadis, mantık, ahlak gibi alanlarda eserler vermiş, Âşık mahlasıyla şiirler de yazmıştır. Asıl ününü sağlayan *Sahâifü'l-Ahbar* adlı iki ciltlik Arapça tarihini, çoğu sonradan kaybolmuş bulunan Arapça, Farsça, Türkçe kaynaklardan yararlanarak yazmıştır. Eser *Camiü'd-Düvel* adıyla da tanınır. Hz Âdem'den 1672'ye değin olayları kapsayan genel bir tarih olan *Sahâifü'l-Ahbar* medrese

çevrelerinin tarih bilimine sıcak bakmaması yüzünden Lale Devri'ne değin hiç okunmamış, değeri de anlaşılmamıştır. 1720-1730 arasındaki bilimsel çalışmalar sırasında şair Nedim'in başkanlığındaki bir kurulca Türkçeye çevrilmiştir. Osmanlı tarihiyle ilgili bölümleri, güvenilir bir kaynaktır. İstanbul'un IV. Mehmed dönemi için de eserde önemli pasajlar yer alır. *Sahâifü'l-Ahbar* 3 cilt olarak 1285/1868'de İstanbul'da basılmıştır. Osmanlılara ilişkin bölümü de Arapça aslından İsmail Erünsal tarafından çevrilerek *Müneccimbaşı Tarihi* (İst., 1974, 2 c.) adıyla yayımlanmıştır. Münecimbaşı Ahmed Dede'nin diğer eserleri, *Risale-i Musikî*, *Lisanü'l-Gayb ve'l-ilham*, *Letâifnâme*, *Gâyetü'l-Beyan fî Dekâik-i İlmi'l-Be-yân*, *Risale-i Kinaye ve't-Târtödît*. **Bibi.** Şeyhî, *Vekayiu'l-Fuzalâ*, II-III, 206-207; *Osmanlı Müellifleri*, III, 142 vd; Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları*, 258-259; Ali Enver, *Semahane*, 9 vd.

NECDET SAKAOĞLU

AHMED EFENDİ ÇEŞMESİ

Kuzguncuk'ta, vaktiyle çöp iskelesi olarak anılan yerde yol kenarında yer alırken, 1972'de Boğaziçi Köprüsü çevre yollarının yapımı sırasında sökülmüş, taşları bir süre karayolları şantiyesinde muhafaza edildikten sonra yok olmuştur. Tanışık, çeşmenin 1940'lı yıllarda akmadığından söz eder. Yine Tamşık'ın

kitabında yer alan kitabe metnine göre, çeşme, 1239/1823'te eşraftan el-Hac Ahmed Efendi adında bir zat tarafından yaptırılmıştır. Çeşmenin üstü yan taraflardan çıkılan bir düzlük halinde idi ve namazgah olarak kullanılırdı. **Bibi.** Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II. 416.

ZİYA NUR SEZEN

AHMED EFLAKÎ DEDE

(1808, Tekirdağ - 1876, İstanbul) Eski

Türk saatçiliğinin son büyük ustası.
Halveti Şeyhi Kırımlıade Ali Efendi'nin
oğludur. 1826'da İstanbul'a gelince
Mevlevîliğe bağlandı. Yenikapı Mevlevî-
hanesi'nde dedeliğe kadar yükseldi.
Mevlevîhanede öğrendiği saatçiliği ge-
liştirmek için Paris'e gitti. Dönüşte II.
Mahmud'un (hd 1808-1839) muvakkitli-
ğine (saat ayarlılığı) getirildi. Abdülme-
cid döneminde (hd 1839-1861) İngilte-
re'ye giderek bilgi ve deneyimini artırdı.
Tümü de özgün on saat yaptı. Bunlar
dan biri Topkapı Sarayı Müzesi'ndedir.
Daha sonra bu on saati beğenmeyerek
yepyeni bir saat meydana getirdi. Gene

kendi eseri olan Dolmabahçe Sarayı'ndaki kule biçimli saatin küçüğü olan dört cepheli, cıva yaldızı ile altın görünümlü verilmiş, makine ve çark aksamı az bulunur bu saat, yakuttan süsleriyle göz alıcıdır. 1870'te Paris Sergisi'nde sergilenen bu saat de Topkapı Sarayı Müzesi'ndedir. Ahmed Eflakî Dede, ayrıca Sadrazam Fuad Paşa'nın da muvakkitliğini yapmıştır. 1876'da Cağaloğlu-Setbaşı'ndaki evinde vefat eden Ahmed Eflakî Dede'den sonra, eski Türk saat çiliğini bilen başka bir usta yetişmedi.

Bibi. Büngöl, *Eski Eserler*, II, 47-50; *İSTA*, I, 361-362' İSTANBUL

AHMED EMİN (Servili)

(1845, istanbul - 4 Ocak 1892, İstanbul) Fotoğrafçı ve ressam. Mühendishane-i Berri-i Hümayun'dan 18ö5'te mülazım (teğmen) olarak mezun oldu. Aynı yıl, büyük resim yeteneği nedeniyle, Tophane Resimhanesi'ne desinatör olarak alındı. Burada fotoğraf işleri ile de ilgilendi ve bu alanda büyük ün kazandı.

Ahmed Emin fotoğraf aletleriyle birlikte, 1886. *Engin Çizgen*

Ahmed Emin, II. Abdülhamid tarafından, bir heyetle Anadolu'ya gönderilerek, Bursa, Bozüyük, Eskişehir ve İz-nik'in pek çok fotoğrafını çekti. Aynı zamanda iyi bir suluboya ressamı ve gravür ustasıydı. Çektiği fotoğraflardan oluşan bir albümü II. Abdülhamid'e takdim ederken, albümün kapağı da, fildişi oyma sanatındaki tüm ustalığını göstererek kendisi hazırladı. Fotoğrafla yakından ilgilenen II. Abdülhamid'in yaverliğine getirilmesi, onun fotoğraftaki başarısına bağlanabilir. Yaverlik görevinden sonra, Mühendishane'de resim hocası olarak çalışmalarına devam eden Ahmed Emin genç yaşta öldü.

Bibi. Esad, *Mühendishane*, 212; Boyar, *Türk Ressamları*, 48-50; Çizgen, *Photography*.

ENGİN ÇİZGEN

AHMED FAİZ EFENDİ

(? , ? - Mayıs 1807, İstanbul) III. Se-lim'in sırkatibi. Bu görevi sırasında kaleme aldığı *Rûznâme* 18. yy sonu istanbul'u hakkında önemli bir kaynaktır.

Ahmed Faiz Efendi kemankeşlikle (ok atıcılığı) uğraşırken bu işteki ustalığıyla III. Selim'in dikkatini çekti ve Enderun'a alındı. Burada eğitim gördükten sonra kısa bir süre mabeyncilik yaptı, 1791'de de sırkatibi oldu. Bu görevi dolayısıyla III. Selim'in yakın çevresinde yer aldı, önemli birçok resmi görüşmede bulundu, sarayda büyük güç kazandı,

atamalarda, yükselmelerde etkili rol oynadı, yüklü servet edindi. Ahmed Faiz Efendi bu konumuyla çeşitli çıkar çevrelerinin, Nizam-ı Cedid yanlısı olması dolayısıyla da tutucu çevrelerin baş hedeflerindendi. Mayıs 1807'de patlak veren Kabakçı Mustafa Ayaklanması(-0 sırasında Topkapı Sa-rayı'ndan kaçarak canını kurtarmak istediye de Fatih'te sığındığı evin sarılması üzerine damdan dama atlarken düştü ve asilerce öldürüldü.

Ahmed Faiz Efendi'nin *Rûznâme* adlı eseri Osmanlı döneminde günlük tarzında yazılmış nadir kitaplardandır. Elde bulunan nüsha Mart 1791'den Aralık 1802'ye kadar on bir yılı aşkın süreyi kapsar. *Rûznâme* dönemin siyasi tarihinden çok III. Selim'in günlük hayatı çevresinde saraydaki ve istanbul'daki olayları yansıtmaları bakımından önemlidir. Eserde gün gün padişahın gezileri, bu münasebetle ziyaret ettiği yerler, yapılar, kentte düzenlenen eğlenceler, düğünler, törenler, yarışmalar, meydana gelen ilginç olaylar, yangınlar ayrıntılı olarak tasvir edilmiştir. Eser ilk olarak Tahsin Öz tarafından tanıtılmış, V. Sema Arıkan tarafından da yayımlanmıştır. **Bibi.** *Sicill-i Osmanî*, I, 27; "Ahmed Faiz Efendi", *İSTA*, I, 363; N. S. Örik, *750 Yılın Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, ist., 1953, s. 80; T. Öz, "Selim IH'ün Sırkâtibi Tarafından Tutulan Rûznâme", IV, no. 13 (Ağustos 1944), s. 26-35; no. 14 (Birinciteşrin 1944), s. 102-116; no. 15 (Mayıs 1949), s. 183-199; Ahmed Efendi, *Rûznâme* (yay. haz. V. Sema

Arıkan), Ankara, 1993.

İSTANBUL

Ahmed Fehim

Nuri Akbayer

AHMED FEHİM

(1856, İstanbul - 2 Ağustos 1930, İstanbul) Tiyatro oyuncusu, yönetmen, sinemacı. Hattat Abdülkadir Efendi'nin oğludur. 1869'da girdiği Tophane Sanayi Mektebi'nde tornacılık eğitimi gördü. Tersanede ve Sanayi Mektebi'nde çalıştı. 1876'da Gedikpaşa Tiyatrosu'nda Güllü Agop'un yönettiği *İki Sağırlar* adlı oyunda Uşak Boniface rolüyle oyunculığa başladı. Gösterdiği başarıyla dönemin ünlü tiyatro adamlarından Tomas Fasulyeciyan'ın dikkatini çekti ve 1879'da birlikte Bursa'ya gittiler. Dört yıla yakın kaldıkları Bursa'da özellikle Ahmed Vefik Paşa'nın Moliere uyarla-malarındaki rolleriyle ünlendi.

Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa'dan ayrılmasından sonra Fasulyeciyan'ın grubuyla birlikte iki yıl boyunca Filibe, Edirne, Çanakkale, Trabzon, Ordu gibi kentlerde oynadıktan sonra iki yıl da Ankara'da kalarak burada çeşitli tiyatro çalışmaları başlattı ve kentteki ilk konserleri düzenledi, istanbul'a dönüşünde Osmanlı Komedi ve Vodvil Heyeti adlı bir topluluk kurdu. Ardından Minakyan Efendi'nin Osmanlı Dram

Kumpanya-sı'na girerek kendi tarzına uymayan dramlarda bir süre oynadıysa da daha sonra rol aldığı bir ya da iki perdelik kısa Fransız komedilerinde eski başarısını sürdürdü. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Ahmed Fehim ve arkadaşları, Fehim Efendi ve Arkadaşları Kumpanyası gibi çeşitli tiyatro toplulukları kurduysa da bunlar genellikle bir mevsim yani bir ramazan ayı boyunca sürdü. II. Meşrutiyet'in ilk günlerinde Şemseddin Sami'nin *Besa* ve Namık Kemal'in *Vatan yahut Si-listre* adlı oyunlarını yönetti. Bugünkü Şehir Tiyatroları'nın temelini oluşturan Darülbeyaz'ın komedi bölümünde, sanat yönetmeni Andre Antoine'ın çağrısıyla kısa bir süre genç oyuncularını yönetti. Muhsin Ertuğrul'un 1918'de kurduğu Sahne-i Edebi'sinde ileri yaşına rağmen sahneye çıktı ve başarı kazandı.

Çok yönlü bir sanatçı olan Ahmed Fehim oyuncu, yönetmen, dekorcu, yönetici, yetiştirici ve öğretmen olarak ilk gerçek Türk tiyatro adamı sayılır. İlk blok sahne dekoru uygulamasını Bursa'da gerçekleştiren ve Darülbeyaz için de dekor yapan Ahmed Fehim için Muhsin Ertuğrul anılarında, çok sayıda dekoru ona yaptırdığını, döneminin dekor yapma ve dekor boyamada tek Türk uzmanı olduğunu ve o tarihlerde İstanbul'da dekorculuğu meslek edinmiş başka kimsenin olmadığını yazar. Anadolu'ya turneler düzenleyerek tiyatroların buralarda da yaygınlaşmasını sağlayan Ahmed Fehim gerektiğinde gittiği yerlerde tiyatro binaları bile yaptırdı. 1919'da Malul Gaziler Cemiyeti'nin sinema kolu kurulunca, bu kolun sanat danışmanlığına ve yönetmenliğine getirildi. Ahmed Fehim Türkiye'de çekilen ilk konulu filmlerden Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın aynı adlı romanından daha önce de sahneye uyarladığı *Mürebbiye* filmini hem yönetti, hem başrolünü oynadı. Bu film Türkiye'de sansür edilen ilk film de olmuştur. Aynı yıl Yusuf Ziya Ortaç'ın Vic-tor Hugo'dan Lale Devri'ne uyarladığı *Marion Delorme* 'dan oğlu Münif Fehim'in senaryolaştırdığı *Binnaz* adlı filmi de yönetti. İleriki filmin de görüntü yönetmenliğini ilk Türk sinemacısı Fuat Uzkınay yapmıştı. 1926'da döneminin Maarif Vekili Mustafa Necati'nin desteğiyle 50. yıl jübilesi yapıldı. Aynı yıl *Vakit* gazetesinde *Sahne-i Elli Sene* adıyla yayımladığı anıları ölümünden çok sonra *Ahmet Fehim Bey'in Hatıraları* (1977) adıyla kitaplaştı. Mezarı Büyükdere'de, Türk tiyatrosunun büyük oyuncularından Ahmed Muvahhit Bey'in yanındadır.

Bibli. C. Filmer, *Hatıralar*, ist., 1984; G. Scognamiglio, *Türk Sinema Tarihi*, I, İst., 1987; *Ahmet Fehim Bey'in Hatıraları* (haz. H. K. Alpman), İst., 1977; M. N. Ozon - B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*, İst., 1967; M. And, *Tanzimat*; M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın*, İst., 1989; N. Ozon, *Türk Sineması Kronolojisi*, Ankara, 1968; Ö. Nutku, *Dünya Tiyatrosu Tarihi*, I-II, İst., 1985; Ö. Nutku, *Darülbeyaz'ın Elli Yılı*, Ankara, 1969; (Sevengil), *Türk Tiyatrosu*, I; And, *Osmanlı*.

AHMED HAMDİ BEY

(?, ? -1909, İstanbul) İstanbul'da eczane açan ilk Türk eczacı. 1879'da Mekteb-i Tıbbiye'nin Eczacılık sınıfını bitirdi. 1880'de Zeyrek Yokuşu başında Eczaha-ne-i Haindi adıyla ilk eczanesini açtı. Yerin yetersiz kalması üzerine 1895'te Vez-neciler'de, Kuyucu Murad Paşa Medre-sesi'nin karşısına taşındı. Bu semtte birkaç defa daha yer değiştirdikten sonra Letafet apartmanının (bugün yerinde İÜ Fen Fakültesi Zooloji anabilim dalı binası vardır) alt katında yeni bir eczane açtı. Bu arada 1893'ten başlayarak Haseki Hastanesi başeczacılığını da yürüttü.

Ahmed Hamdi Bey'in eczanesinde ilaç yapımı için her türlü ilkel madde, alet ve olanak bulunuyordu. Hazırladığı

AHMED HAMDİ BEY

ilaçlar ve tıbbi müstahzarlar sayesinde kısa sürede yaygın bir üne kavuşmuştu. Kola Hamdi, Elbdr Hamdi, Kefir, Liqu-eur de goudron, Dermophile ve Sirop iodotannique phosphate en tanınmış hazır ilaçlarıdır.

Ahmed Hamdi Bey eczanesinde staj yapan gençlerin elinden tutmuş, onların eczane sahibi olmalarına yardımcı olmuştur. Beşir Kemal (1897 mezunu, Bahçekapı'da eczane açmıştır), Mehmed Kâzım (1895 mezunu, Beşiktaş'ta eczane açmıştır) ve Cemal Kâzım (1897 mezunu, Üsküdar'da eczane açmıştır) bunlar arasında en tanınmış olanlarıdır.

Ahmed Hamdi Bey eczacılık mesleğinin bilimsel yönüyle de yakından ilgilenmiş, iyi ilaç yapım yöntemleri üzerindeki gözlem ve incelemelerinin sonuçlarını dergilerde yayımlamış ve meslektaşları ile tartışmıştır. Halk sağlığı konusunda da çalışmaları vardır. 1906'da "Cemi-yet-i Tıbbiye-i Şahane" (Societe Imperi-ale de Medecine de Constantinople) tarafından kurulacak komisyonca "Süt Çocuklarının Sağlığının Korunması" konulu araştırmalar arasından, seçilecek çalışmaya verilmek üzere 25 altın tutarında "Hamdi Bey Ödülü" koyması bu alandaki kişisel gayretlerine bir örnektir.

Ahmed Hamdi Bey

Turhan Baytop

Ahmed Hamdi Bey Müslüman eczacıların örgütlenme isteklerine de yardımcı olmuştur. 250 kadar arkadaşı ile birlikte 1909 da "Osmanlı Eczacıları Itti-had Cemiyeti" (Union Pharmaceutique Ottoman) adlı bir eczacılık cemiyetinin kurulmasına öncülük etmiş ve bu cemiyetin idare heyeti reisliğine seçilmiştir.

Mesleki ve bilimsel çalışmaları nedeniyle Ahmed Hamdi Bey'e Mecidi (3. rütbe) ve Osmani (4. rütbe) nişanları verilmiştir. Türk eczacılığının gelişmesi için yaptığı çalışmalar nedeniyle meslektaşları tarafından

"Şeyhüleczacıyan" olarak anılmıştır. Halk arasında ise daha çok "Ebe Zilha hanım oğlu" veya "Sakallı Hamdi" olarak tanınırdı. Mezarı Eyüb Sultan kabristanındadır. Eczacılık diploması almış olan Mustafa Asım Hamdi (d. 1885, İstanbul) adlı bir oğlu vardır.

TURHAN BAYTOP

y

AHMED KARAHİSARÎ 124

AHMED KARAHİSARÎ

(1468 ?, Afyonkarahisar - 1556, İstanbul) Aklâm-ı Sitte (yani "altı çeşit yazı" demek olan muhakkak, reyhani, sülüs, nesih, tevki ve nkâ) hattatı. Asıl adı Ah-med Şemseddin'dir. Doğum tarihi ve hayatı hakkında fazla bilgi yoktur.

İstanbul'a ne zaman geldiği de bilinmiyor. II. Bayezid döneminde (hd 1481-1512) dikiş yerleri belli olmayan gömlek dikmekte şöhret kazandığına göre, önceden bu işle uğraştığı düşünülebilir. Kaynaklara göre çok titiz ve temiz giyinen bir kişi olan Karahisarî'nin diktiği bir gömleği yedi yıl giydikten sonra bir fakire vermesine rağmen eskimemiş görünmesi II. Bayezid'in kulağına gitmiş ve emri üzerine diktiği gömleğin dikiş yerlerini terziler bir araya gelip aramış-larsa da bulamamışlar. Bunlar mübalağa da olsa onun titiz bir sanatçı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Hattatlar arasında sadece Karahisârî diye anılan Ahmed'in önce nerede ve kimden yazı öğrenmeye başladığı belli değildir. Habib, *Hat ve Hattatan* adlı eserinde Yahya Sofî'den yazdığını kaydederse de yıl olarak bu pek mümkün görünmemektedir. Zira Yahya Sofî'nin ölüm tarihi 1477'dir. Ayrıca Ahmed Karahisârî de yazılarının altına attığı imzalarında onun adını zikretmez. Yalnızca Esedullah Kirmânî'nin adını kaydeder. Ancak Esedullah Kirmânî'nin ne zaman İstanbul'a veya Afyonkarahisar'a geldiği de bilinmemektedir. Ahmed Karahisârî İran'a gidip onun talebesi olmuştur denilse bile, İstanbul'da Şeyh Hamdullah gibi bir üstadın bulunduğu devirde İran'a yazı öğrenmeye gitmek öyle mantıklı bir davranış olmasa gerek. Fatih zamanında sarayın, İranlı sanatçılara kapısını açtığı yıllarda birçok kişi arasında Esedullah Kirmânî'nin İstanbul'a geldiği ve muhtemelen Ahmed Karahi-

Ahmed Karahisarî'den bir kıta. *Şevket Rado, Türk Hattatları*

sarî'nin de o sırada ondan yazı öğrendiği hatıra gelmektedir.

Münzevi bir hayattan hoşlanan Ahmed Karahisarî'nin. kendisi gibi kudretli bir hat ustası olan kölesi Hasanı manevi evlat edinmiş olması evlenmemiş

olduğunu düşündürmektedir. Sonraları Halvetîye tarikatı şeyhlerinden İshak Cemaleddin Karamanî'ye bağlanmış ve kendisi gibi yazıdan anlayan bu şeyh ile ruhen anlaşıp ve arkadaşlık etmiştir.

Türkçeden başka Farsça şiirler de söylediği, Bursalı bir şahsa yazdığı mektuptaki üç beyitlik cevabından öğrenilen Karahisarî'nin hat sanatında hususi bir yeri vardır. O da hocası Esedullah gibi, Abbasilerin son halifesi Musta'-sım'ın saray hattatı Yakut'un üslûbunu devam ettirmiştir. Yakut ile 13. yy'm ikinci yarısında geliştirilen estetik anlayış bütün İslam hattatlarınca ideal bir yol telakki edilmiş ve Böylece Yakut yolu, İranlı Esedullah'ın öğrencisi olan Karahisârî vasıtasıyla İstanbul'a gelmişti. Karahisârî bu üslubu daha da güzelleştirmeyi başardı. Yakut'un bir ölçüde gerçekleştirdiği dinamizmi daha ileriye götürdü; onun kötü bir taklitçisi olmadı. Eğer böyle olsaydı bir okul sahibi olamazdı. Kendisinden bir süre önce yaşamış ve 1520'de ölmüş olan Şeyh Hamdullah'ın kurduğu ve Türk zevki hâkim olan okuldan ayrı bir yolda yürümüş olmasına rağmen 16. yy'da Anadolu'da yetişen yedi büyük hattattan biri olarak anılmaktadır.

üi

Eserleri, müze, kütüphane ve özel koleksiyonlardadır. Bunların en önemlisi I. Süleyman (Kanuni) için yazdığı büyük boydaki Kuran'dır. İstif (kompozisyon) yenilikleri göstermiş; bir sayfada yaptığını başka sayfada tekrar etmemiştir. Diğer önemli bir eseri de Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndeki büyük boydaki Enam'-dır. Karahisarî'nin burada yazdığı beşme-

leler ve geometrik şekilde tertip ettiği kufî yazılarda gösterdiği yeniliklere başka hattatlarda rastlamak mümkün değildir. Bunlar, onun yaratıcı bir ruha sahip olduğunu gösteren örneklerdir. Celi yazılarından bazılarını altınla yazmış ve sonra bunların kenarlarını siyah mürekkeple çevrelemiş olması, tezhip ile de uğraşmış olduğunu gösterir.

Bunlardan başka, Süleymaniye Ca-mii'nin kubbesindeki yazı da onun eseridir. Bu yazı zamanla harap olduğundan Abdülfettah Efendi(->) tarafından yeniden yazılmıştır. Kasımpaşa'daki Pi-yale Paşa Camii'ndeki "Selâmün aley-küm..." ayetini onun yazdığı kayıtlı ise de hattatın 1556'da öldüğü; camiin ise 1577'de yapıldığı düşünülürse yazının Karahisarî'ye ait olmadığı anlaşılır. Ayrıca bazı kaynaklarda Mimar Sinan Tür-besi'nin ve sebilinin yazılarının da onun tarafından yazıldığı bildirilir ki, bu da yanlıştır. Zira Sinan, ondan otuz iki yıl sonra ölmüştür.

90 yaşına yaklaştığı sırada ölen Ahmed Karahisârî, Sötlüce'de Caferâbâd Tekkesi naziresinde gömülmüştür. En başarılı öğrencisi evlatlığı olan Hasan Çelebi'dir.

Bibi. Müstakimzade, *Tuhfe*, 94; Suyolcuzaade Mehmed Necib, *Devhatü'l-Küttâb*, îst., 1942, s. 9-10; Nefeszade ibrahim, *Gülzar-ı Savab*, îst., 1939, s. 21,

58-59; Habib, *Hat ve Hat-tatan*, ist., 1305, s. 84-85; Rado, Hattatlar, 69-72; A. S. Ünver, *Hattat Ahmet Karahisârî*, ist, 1948.

ALİ ALPARSLAN

AHMED MİDHAT EFENDİ

(1844, İstanbul - 28 Aralık 1912, İstanbul) Yaklaşık yarım yüzyıl boyunca verdiği ürünlerle Türk halkına okuma alışkanlığı kazandırmakta ve çağdaş dünyayı anlayıp benimsetmekte büyük rol oynayan gazeteci, yazar.

İstanbul'un Tophane semtinde, Kafkasya göçmenlerinden bir ailenin en küçük çocuğu olarak dünyaya geldi. Annesi Nefise Hanım bekâr çamaşırı diker, babası Süleyman Ağa da bunları pazar yerlerinde satarak ailenin geçimini sağlamaya çalışırdı. Yaramaz bir çocuk olduğu için babası tarafından Mısır Çarşısı'nda bir aktarın yanına çırak olarak verildi. Ahmed Midhat, bu mesleği kısa sürede kavradığı gibi okuma yazma hevesine de kapıldı. Dükkân komşusu Hacı İbrahim Efendi'den aldığı derslerle okuma yazma öğrendi. Bununla yetinmeyerek Galatalı ve Frenk-ten Fransızca öğrenmeye bile girişti. 1856'da babasının ölümü ile düzenim kökünden sarstı. O sırada Vidin'de bulunan ve babasının ölümüyle ailenin en büyük erkeği durumuna gelen üvey ağabeyi Hafız İbrahim, annesini ve kardeşlerini 1857'de Vidin'e getirtti. Burada ilk defa okula gitme imkânı bulan Ahmed Midhat, 1861'de Niş'e vali olarak atanan Midhat Paşa'nın yanında görev alan ağabeyi ile birlikte bu şehre geldi. Burada rüştiyeye yazıldı ve kısa sürede

okulu bitirdi. 1864'te, yeni kurulan Tuna Vilayeti valiliğine atanan Midhat Paşa, Ahmed Midhat'ı da vilayet merkezi olan Rusçuk'a çağırdı, vilayet mektubi kalemünde görevlendirdi. Devrin geleneğine uyarak ona kendi adım mahlas olarak verdi. Bir süre sonra Midhat Paşa tarafından vilayetin gazetesi *Tuna'ya* yazı yazmakla görevlendirildi (1868). Rusçuk'ta çok hareketli bir hayat geçiren Ahmed Midhat bir süre sonra *Tuna'nın* başyazarlığına getirildi. Bu arada, sonraki yıllarda çok faydasını göreceği matbaa mürettepliğini ve makinistliği de öğrendi. 1869 yılı başlarında Bağdat Valiliği'ne atanan Midhat Paşa, Ahmed Midhat'ı da vilayet matbaası müdürü olarak beraberinde götürdü. Burada vilayet gazetesi *Zevra'yı* çıkarmaya başladı (1869).

Bağdat'ta tanıştığı kişilerden sonraki yıllarda müze müdürü ve ressam olarak ün kazanacak olan Osman Hamdi Bey ile Bakır Can Muattar adlı çok dil bilen, derviş kılıklı, filozof görünüşlü bir İranlıdan çok etkilendi. 1869'da ilk kitabı *Hâce-i Evvel'i* Bağdat'ta yayımladı, bunu *Kıssadan Hisse* izledi. Birincisi birkaç cüzden oluşan bir ders kitabı, ikincisi ise telif ve çeviri kısa öykü ve masallar derlemesidir.

1870'te üvey ağabeyi Hafız İbrahim Paşa'nın ölümüyle ailenin bütün yükü Ahmed Midhat'ın omuzlarına binmiş oldu. Bu yüzden 1871 başlarında Bağdat'taki resmi görevlerinden istifa edip İstanbul'a döndü. Önce *Ceride-i Askeri-ye'de* başyazarlık, *Basiret* gazetesinde yazarlık yaptı.

Bir yandan da yazdığı kitapları evinde kurduğu *matbaada* kendi basmaya başladı.

İstanbul'da kendisini politikanın içinde bulan Ahmed Midhat, 1872'de *İbret* gazetesinin yönetimini üstlenen Namık Kemal'le ve onun yakın arkadaşı Ebüzziya Tevfik'le tanıştı. Onlardan Yeni Osmanlılar hareketinin amaçlarını öğrendi ve benimsedi. Bu hızla kendi adına çıkardığı ilk gazete olan *Devir* (1872) daha ilk günden kapatıldı, ikinci gazetesi *Bedir* (1872) ise ancak on üç sayı çıkabildi. Birbirini izleyen *Letâif-i Rivâyât* (25 cüz, 1870/71-1894) cüzleri ve *Dağarcık* (1872) bu yıllarda ortaya çıktı.

İbret gazetesinde çıkan "Millet-i Met-bua" başlıklı yazısı yüzünden gazete kapatıldığı gibi Ahmed Midhat da 10 Nisan 1873'te Ebüzziya Tevfik'le birlikte Rodos'a sürgüne gönderildi. Rodos'ta da boş durmayan Ahmed Midhat, yakın akrabası Mehmed Cevdet adına aldığı ruhsatla İstanbul'da çıkarttığı *Kırkambar* (1873) dergisinde telif ve çeviri yazılar yayımladı; romanlar, tiyatro eserleri, tarih kitapları yazdı. Bu dönemde yazıp yayımladığı Alexandre Dumas (Pere) yolunda bir tarihi serüven romanı olan *Hasan Mellah yahud Sır İçinde Esrar* (R c., 1874-1875; yb *Denizci Hasan*, III c., 1975-1981) çok beğenilince *Hüseyin Fellab* (1875; yb 1981) ve *Süleyman*

Muslî'yi de (1877; yb *Musullu Süleyman*, 1971) bu sırada yazdı. *Dünyaya İkinci Geliş yahud İstanbul'da Neler Olmuş?* (1874) ve *Felâtun Beyle Rakım Efendi* de (1875; yb 1966) bu dönemin eserlerindendir.

Ahmed Midhat Efendi, 1876'da Ebüzziya Tevfik'le birlikte Rodos'ta Medrese-i Süleymaniye adıyla bir okul açmış, hattâ daha sonra bu okul için aynı adla bir ders kitabı da yazıp yayımlamıştır (1887-88, 3 cüz). Aynı yıl Abdülaziz tahttan indirilip V. Murad padişah olunca ilan edilen aflla Ahmed Midhat da İstanbul'a döndü. Üç yıl süren sürgün dönemi sonunda ülkede olup bitenleri daha değişik biçimde değerlendirmeye, politikayla ilgilenmemeye karar verdi. Ahmed Midhat Efendi bu yıllara ilişkin anılarını yarım bıraktığı *Menfa* (1877; yb 1988) adlı eserinde anlatmıştır. Sürgün dönüşü çıkardığı ilk gazete yayım hayatı yedi ay kadar süren *İttihad'dvc*

Ahmed Midhat Efendi

İstanbul Belediyesi Atatürk Kttaphğı

(1876). V. Murad'ın tahttan indirilip II. Abdülhamid'in padişah olmasının ardından Mart 1878'de *Takvîm-i Vekayi* gazetesinin müdürlüğünü kabul etti. 27 Haziran 1878'de adı her zaman onunla birlikte anılacak olan *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini yayımlamaya başladı. 1884'te Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye azalığı-na tayin edildi, 1895'te bu meclisin başkanlığına getirildi. Resmi görevleri yanında gazetesinin yönetimini de bırakmadığı gibi olağanüstü verimiyle birbiri peşi sıra kitaplar yayımlamayı da sürdürdü. 1900-1908 arasında yazı hayatı bir

duraklama geçirdi. 1908'de II. Meş-rutiyet'in ilanı üzerine yeniden gazeteciliğe döndüyse de II. Abdülhamid dönemindeki faaliyetlerinden dolayı kendisine pek iyi gözle bakılmadı. Son romanı *Jön Türk'te* (1910) geçmiş dönemin olumsuzluklarına ilişkin görüşler sergilemiş olsa bile yeteri kadar ilgi görme-

125

AHMED MİDHAT EFENDİ

diği için yazı hayatından çekilen Ahmed Midhat Efendi, Darülfünun'da(->), Darülmuallimat'ta(->), Medresetü'l-Vâ-izin'de(-0 ders vermeye başladı. Tarih-i Osmani Encümeni azalığına getirildi. Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin mec-lis-i tedris (Öğretim Kurulu) üyesi oldu. Bu cemiyetin kurduğu Darüşşafaka'-da(-0 "ders nazırlığı" da yaptı.

Aktar çıraklığı ile başlayıp değişik konularda iki yüze yakın eser kaleme alan bir yazar konumuna, gazete yayıncısı ve başyazarlığına oradan da Darülfünun hocalığına kadar uzanan hayat çizgisi ile Ahmed Midhat Efendi öteki *Tanzimat* yazarlarından farklı özellikler taşır. Yetiştikleri ortamlar arasındaki fark onun çevresine, topluma, dünyaya, *hayata*, başka türlü bakmasına sebep olmuştur. Tanzimatla birlikte Batılılaşma yönünde keskin bir dönemeçten geçen toplumun en temel ihtiyacının eğitim olduğunu önce kendi hayatında yaşamış ve uygulamıştır. Halkın yüzde 95'nin okuma *yazma* bilmediği, hayatın kapalı topluluklar biçiminde sürdüğü bir ülkede insanları dış dünyaya açmak, eğitmek, onlara hem Tanzimat'ın sağlayabileceği nimetlerden yararlanmayı öğretmek hem de onları yanlış Batılılaşmanın zararlarından korumak Ahmed Midhat Efendi'nin fikri hayatının ve yazarlığının başlıca *amacı* olmuştur.

Ahmed Midhat Efendi Osmanlı ülkesine Batı'dan gelen yeni yazı türleri roman, hikâye, tiyatro ve özellikle gazete yazılarının eğitimcilik ve öğreticilik amacına hizmet eden birer araç durumundadır. Ayrıca tarih, coğrafya, din, felsefe, eğitim, ekonomi, fen konularına ilişkin eserlerinde de bu *amaca* hizmet etmeye özen göstermiştir. "Kırk beygirlik yazı makinesi" olarak anılmasına yol *açacak* verimli yazı *hayatı* boyunca bu görevi bıkmadan, usunmadan sürdürmüş, bu yolda sert tartışmalara girmekten de çekinmemiştir.

'Ahmed Rasim(->) ve Hüseyin Rahmi Gürpınar(->) gibi iki büyük yazarın yetişmesinde etkili olan Ahmed Midhat Efendi, yönetimi altındaki *Tercüman-ı Hakikat'te* de Ahmet Cevdet Oran(->), Ahmet İhsan Tokgöz(-0 ve Hüseyin Cahit Yalçın(->) gibi önemli gazeteci, yazar ve yayıncılara ortam sağlamıştır.

Ahmed Midhat Efendi'nin eserleri Tanzimat döneminin getirdiklerini, götördüklerini; olumlu, olumsuz yönlerini o dönemin bir insanının kaleminden

öğrenebilmek bakımından tükenmez bir kaynaktır. Bunlarda Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar geçen yetmiş yıllık dönemde bilim ve teknikte, yaşama tarzında, güzel sanatlar ve edebiyatta, kadında, aile hayatında, dünya görüşünde meydana gelen değişimleri en açık biçimiyle görmek mümkündür.

Edebi eserleri geniş bir coğrafyaya yayılmış olsa bile 18. ve 19. yy İstanbul hayatını, şehrin doğal ve tarihsel çehresini gerçekçi bir dille anlatan Ahmed

SEVDİ

çeki yıllara ait bir uzun hikâyedir. Eserde eski İstanbul'un eğlenceli âdetlerinden helva sohbetleri(-*) anlatılır; bu toplantılarda oynanılan eğlenceli oyunlardan, özellikle "yüzük oyunu"ndan(->) ayrıntılı olarak söz edilir, oyuncuların kendi aralarında yaptığı şakalara kadar yer verilir. Bir gözü dışarda kadının evine aldığı sıradan bir İstanbullu olan Behram Ağa ile aynı kadının belalı bir yeniçeri ve "paşalı" kocası arasında'geçen olay yeniçerinin ve kadının "paşalı" koca tarafından öldürülmesine kadar uzanır. Yeniçerinin konuşmaları, giyim

AHMED MİDHAT EFENDİ 126

Midhat Efendi'de İstanbullu tipler de büyük bir yer tutar. Hikâye ve romanlarında konuyla bağlantılı uzun açıklamalara sık sık yer veren Ahmed Midhat Efendi, bu pasajlarıyla daha çok bir tarih, bir hayat kesiti tespiti, insan ve çevre tasvirleri, geleneklerin açıklanması gibi hizmetleri yerine getirir.

Gençlik 'te (1870) çarşı, pazar ve seyir yerlerinde gezip dolaşarak, daha çok Kalpakçılar'da alışverişe gelen kadınlara bıyık burup kaş göz atan acemi bir çapkın tipi canlandırılır.

Mihnetkeşân (1870) ve *Henüz Onye-di Yaşında* (1881; yb 1943) adlı eserlerinde İstanbul'un Beyoğlu tarafında bulunan genelevler, buralarda çalışan kadınlar, bu evlere devam eden kişiler yer alır. Bunlardan birincisinde baş kahramanlardan biri bir Müslüman kız, ikincisinde ise bir Rum kızdır. Yazar ayrıca kaleme aldığı *Yeryüzünde Bir Melek* 'te de (1879) benzer konuyu ve benzer kadın tipini canlandırır.

Yeniçeriler (1871; yb 1942), bu askeri ocağın son yıllarındaki korku, isyan ve patırtı dolu istanbul günlerini, Tophane ve Galata meyhanelerini, buralara devam eden yeniçeri zabıt ve askerlerini anlatır. Eserde olaylar, kişiler, yer ve zaman bakımından İstanbul anlatılmaktadır. Yazarın ayrıntılarla çizdiği kabadayı yeniçeri portreleri, bunların kendi aralarında kullandıkları özel deyim ve kelimelerden oluşan yeniçeri argosunun yansıtılması, giyim-kuşamlarındaki en küçük ayrıntının bile ihmal edilmemesi dikkati çeker.

Bahtiyarlık^ (1885) İstanbullu olmadığı için esef eden zengin bir köy ağasının oğlu Senai ile şehir çocuğu olduğu halde köyde yaşamayı tercih eden Şinasi arasındaki karşıtlıklar ele alınır. Senai babasından kalma mirası

Beyoğlu eğlence yerlerinde har vurup harman savurur. Bu eserde Senai'nin devam ettiği çalgılı kahvelere de yer verilir, ancak bunlardan o dönemin en alafranga eğlence yerlerinden "Cafe Flamme" ayrıntılı bir biçimde tanıtılır.

Obur (1885; yb 1945), eski İstanbul hayatının birçok yönünü çok iyi yansıtan, mirasyedi zenginlerin maskara durumuna düşmüş bazı tiplerle birtakım muziplikler yaparak nasıl eğlendiklerini anlatan bir uzun hikâyedir. Bu hikâyeye adını veren Fil Tahsin obur olduğu kadar pisboğazdır da. Eserde bir mirasyediye dalkavukluk eden "molla" ile yalancı "tabip" tipi de vardır. Eserde eski İstanbul mutfağına ait bazı yemeklerin nasıl hazırlandığı abartılı tariflerle anlatılmaktadır.

Çingene (1887), halk arasında anlatılan bir çingene kızı masalından yola çıkılarak yazılmıştır. Hikâyede Kâğıthane mesiresindeki âlemlerin ve buralara devam eden kahramanların tasvirleri yapılır. Kâğıthane âlemlerinin gerçekçi bir anlatımla canlandırıldığı görülmektedir. *Dolaptan Temaşa* (1890; yb 1986), Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasından ön-

GÖNÜL

GÖZ GÖRDÜ

Civelek Hüsnü Üsküdar iskelesinde kayıkçılık eder idi. Bir akşam saat on bir buçuğa, on ikiye kadar kayığı içinde büyük iskele başında bulunup artık müşteri zuhurundan *[çıkmasından]* meyas olarak silâhlarını iskele başına bırakmış ve kayığı kızağa çekmek tedarikiyle iştilal etmiye *[uğraşmaydı]* başlamış idi.

Derken ezan ile beraber yanında genç bir kız olduğu halde ihtiyarca bir kadın geldi:

- Aman kayıkçı, bizi Bahçekapısı'na geçir.
- Bu vakte kadar nerede kaldınız? Kadın kısmının bu vakit sokakta işi ne?
- Aıtık "Aman" dedim. Evlâdım ol bana kıydırma, vakit kaybetmeyelim, hali mi sana kayıkta söylerim.
- (Kendi kendine) Akşam üstü ummadığım taraftan bir kısmet mi geldi de sem! (Kadına hitaben) Haydi artık ne ise! (Kızı baştan ayağı süzerek ve içini çekerek) Senin oğlun olayım amma oğlun olur isem bu yanındakinin kardeşi ol mam.

Tabancalarını devşirerek kayığa girer, iskeleye yanaştırır ve kadın ile kızı alarak denize açılır. Biraz açılınca hem küreklerini yağlar ve hem de söze başlar:

- (Sırıtarak) Ey hanım abla söyle bakalım. Fakat kavlimizi *[sözümüzü]* unut ma "Senin oğlun olurum amma yanındakinin kardeşi olmam." demiş idim. Gö

züme pek parlak görünüyor.

- Eh evlâdım ırzımızı sana teslim ettik artık...
- Tamam öyle etmeli ya, buldunuz ciğer inanacak kediyi. O bir tarafa kalsın şu siz bu vakit Üsküdar'da ne geziyorsunuz; eğer Üsküdarlı iseniz İstanbul'da ne işiniz var? Çabuk söyle zira kollarım titriyor, kürek çekemiyorum. Sonra, İs tanbul'a varamazsınız ha!
- Aman evlâdım. Artık ocağına düştük. Fakat sen bizi fena zannetme ve bi ze şu muamelede bulunma. Bugün izinsiz nasılsa şeytana uyarak Üsküdar'a gelin görmeye geldik, dalıp kaldık. Bu akşam eve yetişemez isek herif bizi öldürür.

☐ Vay sizin herif te mi var?

☐ Var ya.

- Ne bok yer, o herif bu kızın kocası mı?
- Hayır benim kocam.
- Ha! şöyle söyle... Şey hanım nine bu kızın nişanlısı mişanlısı var mı? (Kendi kendine) Kollarda da takat kalmadı.
- Hayır evlâdım. Henüz kısmetini bekliyor.
- (Kendi kendine) Tuhaf. Şunun kısmeti ben olsa idim ne olur idi. (Kadına hitaben) Lâkin Allah bağışlasın. Pek güzel. Sahihan ırz ehli olduğunuzu kızın yüzünden anladım. Bak bak ne kadar mahcup, yüzüme bile bakmıyor. Hem yüreğim de bana diyor ki siz ırz ehlisiniz. Çünkü bu akşam üstü ezandan sonra siz kayıkta, ben de Civelek Hüsnü iken yüreğim bana çok şeyler söylemek lâzım gelir idi. Amma bıçağım hakkıyçin yemin ederim ki şu halde yüreğim hiç bir fenalık düşünmiyo'r.
- Allah yiğitliğini bağışlasın oğlum.
- Valide doğru söylüyorum, kazan-ı şerif hakkıyçin yüreğimden bir fenalık geçmiyor. Bu kızın babası kim?
- Babası Cellât Hasan'dır.

- Ne dedin? Ne dedin? Cellât mı dedin? Vay avradını!...
- Cellât onun lâkabıdır. Kendisi topçudur oğlum.
- Ha şöyle. Ben de cellât zannettim de... Hanım nine bana Civelek Hüsnü derler. Ben de yeniçeriyim.

Ahmed Midhat, *Yeniçeriler*, ist., 1942; s. 33-35

kuşamı ve davranışları ayrıntılarıyla tasvir edilmiştir.

Hüseyin Fellah (1874; yb 1981), konusu büyük ölçüde Cezayir'de geçmekle birlikte Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasından önceki yıllara ait olayları anlatırken bazı kabadayı tiplerini canlandırması bakımından ilginçtir. Eski Galata hendeklerini, buralarda işlenen cinayetleri anlatması ve çubukçuluk, lülecilik zanaatıyla ilgili bilgiler vermesi de İstanbul açısından dikkat çekicidir.

Dünyâya İkinci Geliş yahut İstanbul'da Neler Olmuş? (1874), Marmara Deni-

zi'ndeki ıssız adalardan birinde sevdiği kadınla birlikte yedi yıl yeraltındaki bir mağarada yaşamış bir genç adamın hikâyesidir. Konusunu eski İstanbul konaklarında, sonu ölümlerle biten entrikalardan alan bu eser Ahmed Midhat Efendi'nin olay içinde olay kurgusunu çok başarılı bir biçimde uyguladığı örneklerdendir.

Felâtun Bey ile Rakım Efendi (1875; yb 1966), alafrangalık özentisi içinde bir genç olan Felâtun Bey ve mütevazı hayatıyla örnek teşkil eden Rakım Efendi etrafında gelişen olayları konu edinir. Eserde o dönemin kibar muhitleri ile halk kesimi çok gerçekçi bir biçimde canlandırılmaktadır.

Karnaval (1881), Beyoğlu çevresinde yaşayan Hristiyanların büyük perhizden önce yaşadıkları yeme-içme ve eğlence dolu dinsel bir bayramı, zengin bir Ermeni kan kocanın yaşadığı eğlenceli hayatı da canlandırması bakımından ilginçtir.

Dürdane Hanım (1882; yb 1951), külhanbeyi kayıkçılar arasına karışmış erkek kılığında bir genç kızın başından geçenleri anlatır. Eserde Galata meyhaneleri ve buralara devam edenler ustaca canlandırıldığı gibi ad verilmeden telefonda da söz edilir.

Jön Türk (1910), II. Abdülhamid döneminin jurnalcı ortamında sevgilisi tarafından jöntürklükle itham edilen ve bu yüzden sürgüne gönderilen bir gencin başına gelenleri konu edinir. Eserin baş tarafında yer alan konak tasviri ile bütün ayrıntılarıyla anlatılmış bir İstanbul düğünü oldukça ilginç tespitler ihtiva etmektedir.

Bibi. İ. Hakkı (Eldem), *Ondördüncü Asnn Türk Muharrirleri. I. Defter: Ahmed Midhat Efendi*, İst., 1308; Ali Muzaffer, *Terâcim-i Ah-vâl-i Meşâhir yahud Zamanımız Osmanlı Odebâ ve Muharririni: Ahmed Midhat Efendi*, ist., 1317; Abdurrahman Şeref, "Ahmed Midhat Efendi", *TOEM*, III, S. 18 (1 Şubat 1328), 1U3-1119; *Ahmed Midhat Efendi*

(yay. Resimli Gazete), İst., 1927; 1. Hikmet (Ertaylan), *Ahmed Midhat*, İst., 1932; M. N. Ozon, *Türk-çede Roman Hakkında Bir Deneme*, İst., 1936, s. 187-332; K. Yazgıç, *Ahmed Midhat Efendi. Hayatı ve Hatıraları*, İst., 1940; M. Baydar, *Ahmet Midhat Efendi*, İst., 1954; H. T. Us, *Ahmet Mithat'ı Anıyoruz*, İst., 1955; A. H. Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İst., 1956, s. 433-436; C. Kudret, *Ahmet Mithat*, Ankara, 1962; ay, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman*, I, İst., 1965, s. 27-54; M. S. Çapanoğlu, *ideal Gazeteci Efendi Babamız Ahmed Midhat*, İst., 1964; M. O. Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, Ankara, 1975; ay, "Ahmed Midhat Efendi", *TDEA*, I, 68-70; ay, "Ahmed Midhat Efendi", *DİA*, II, 100-103; H. Z. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İst., 1979, s. 107-121, 216, 224; Ş. Rado, *Ahmet Mithat Efendi*, Ankara, 1986; S. E. Siyavuşgil, "Ahmed Midhat Efendi", *İA*, I, 184-187.

NURİ AKBAYAR - M. SABRİ KOZ

AHMED MİDHAT EFENDİ YALISI

Beykoz, Yalıköy mevkiinde, sahil yolu ile Boğaziçi Suyolu arasında kalan düz bir alanda yer alır. Tapuya, Beykoz, 68 pafta, 469 ada, 20-21 parseller ile kayıtlıdır.

Ahmed Midhat Efendi Yalısı'nın restorasyon öncesi sağ yan cephesi. *Oğuz Ceylan*

19. yy başlarında inşa edildiği bilinen yalı bir bodrum, bir zemin, iki normal ve bir çatı katı olmak üzere toplam beş katlıdır.

Yapı tamamen simetrik bir anlayışla inşa edilmiştir. Mimari planlamada harem ve selamlık bölümleri kendini belli eder. İki bölüm arasındaki kapılar, daha sonra kapatılmıştır. Yalıda yaşamlarını sürdürmekte olan Ahmed Midhat Efendi'nin vârislerinin ifadelerine göre, çitılar ile oluşturulmuş geometrik motifli tavan süslemeleri bir tamirat sırasında kaldırılmıştır. Bu döneme ait bir tavan motifi, yalının deniz cephesi çıkmasının altında görülmekteydi. 1980'li yılların ortalarında yalının rölöve ve restorasyon çalışmalarına başlanılmış ve yalı günümüzde yeni bir iç mekân düzenlemesiyle kagir bir yapıya kavuşturulmuştur.

Yalının eski fotoğraflarında görülen, çatı katındaki cihannüma, restorasyon esnasında inşa edilmiştir. Cephede cihannüma ile kendini belli eden, çatı katındaki çokgen mekânda Ahmed Midhat Efendi'nin temsiller verirdiği söylenmektedir.

Yalının cephe mimarisinde ampir tarzın etkili olduğu görülmektedir.

OĞUZ CEYLAN

AHMED MUHTAR PAŞA

(1861, İstanbul - 1926, İstanbul) Askeri Müze'nin(->) ikinci kurucusudur.

Davutpaşa'da doğdu. Kolağası Hasan Efendi'nin oğludur. Mühendishane-i Berrî-i

Hümayun'u bitirdi. 1881'de er-kân-ı harp (kurmay) yüzbaşısı oldu. 1885-1894 arasında Mekteb-i Hayriye'de hocalık yaptı.

1895'te miralay rütbesiyle Umum Topçu ve İstihkâm Komisyonu azalığına tayin edildi. 1902'de mirliva, 1906'da ferik rütbesine yükseldi.

II. Meşrutiyet'in ilanından birkaç yıl önce, II. Abdülhamid tarafından silah alımı için Avrupa'ya gönderilen Ahmed Muhtar Paşa, Avusturya, Almanya ve Fransa'da gördüğü askeri müzelerle ilgili izlenimlerini zamanın Tophane Müşiri Zeki Paşa'ya aktardı ve İstanbul'da da böyle bir müze kurulmasını önerdi. II. Abdülhamid'in onayıyla Ahmed Muhtar

727

AHMED MUHTAR PAŞA

Paşa'nın başkanlığında Alman Gromkov Paşa ve mühendislik okulu öğretmenlerinden Alman Jasmund'dan oluşan komisyon Yıldız Sarayı'nda bir silah müzesi kurduysa da, bu müze kısa sürede kapandı.

II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra, zamanın Tophane Müşiri Ali Rıza Paşa'nın desteği ile Ahmed Muhtar Paşa yeniden müze komisyonu başkanlığına getirildi. Yine aynı yıl Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın önerisi ile Esliha-i Askeriyye Müzesi'nin ilk müdürü oldu. 1908-1923 arasındaki müdürlüğü sırasında müzenin adı Mü-ze-i Askerî-i Osmani olarak değişti. 1914'te müzeye bağlı olarak bir mehter takımı kuruldu.

Ahmed Muhtar Paşa, aynı zamanda askeri marşlar bestelemiş, güfte yazmıştır. Verimli bir yazar olarak, çoğu askerlik tarihi ve topçulukla ilgili makale ve kitapları vardır. Bunlardan en önemlisi sayılan *Feth-i Celil-i Konstantiniyye* (1320/1902) tarihçilik açısından fazla değer taşımamakla birlikte İstanbul'un fethine ilişkin o döneme kadar yazılmış en kapsamlı eserdir.

Gazeteci ve yazar Sermet Muhtar Alus'un(-») babası olan Ahmed Muhtar Paşa, kısa bir emeklilik döneminden sonra, İstanbul'da öldü.

Bibi. Esad, *Mühendishane*, 1312, s. 230-231; 1986, 183; Gövsa, *Türk Meşhurları*, 257-258; Tülin Çoruhlu, "Ahmed Muhtar Paşa", *DİA*, II, 106-108; M. H. Yinanç, "Tanzimat'dan Meşrutiyet'e Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat*, I, ist., 1940, s. 587; N. Eralp, "1908-1923 Döneminde Türkiye Askeri Müzesi'nin Batılı Anlamda Kuruluşu ve Kültür Hayatındaki Yeri", *ikinci Asken Tarih Semineri-Bil-dinler*, Ankara, 1985, s. 285-294.

İSTANBUL

Ahmed Muhtar Paşa

Nuri Akbayer

AHMED NAILÎ

128

129

AHMED PAŞA

AHMED NAM (Galatalı)

(?, İstanbul - 1812, İstanbul) Sülüs ve nesih hattatı. Zarifi adlı bir gemicinin oğludur. Hat hocası Kütahyalı Mustafa Efendi'dir. Alımed Nailî imzasını bazen "Galatalı" bazen "Eyüplü", *Hat ve Hat-taîari'A.* göre bazen de "Kasımpaşalı" diye atmıştır.

Galata'daki Taşmektep'te uzun yıllar hat hocalığı yapan Ahmed Nailî çabuk yazan bir hattat olarak tanınmıştır. 120'-den fazla Kuran yazmıştır. 99, 100 ve 101. Kuran'ın Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndedir. İbnülemin Mahmud Kemal İnal *Son Hattatlarda.* 1226/1811 tarihli 121. Kuran'ının Ekrem Hakkı Ay-verdi'de olduğunu yazar. Şevket Rado da *Türk Hattattan'nda* 1222/1807 tarihli 113. Kuran'ını gördüğünü bildirir. Oğlu Hafız İbrahim Efendi de hattattır. Ahmed Nailî sülüs ve nesih Hafız Os-man(-») okuluna bağlıydı. Bibi. Habib, *Hat ve Hattatan*, İst., 1305, s. 163; İnal, *Son Hattatlar*, 218-221; Rado, *Hattatlar*, 187.

ALİ ALPARSLAN

AHMED NECİB

(1833 ?, İstanbul - 1898, İstanbul) Batılı anlamdaki tiyatro sahnesine profesyonel olarak çıkan ilk Türk ve Müslüman tiyatrocudur. 1869-1870 döneminde, Güllü Agop'un gazetelerde yaptığı duyuru üzerine, onun yönettiği Osmanlı Tiyatrosu'na giren Ahmed Necib'in ilk büyük rolü Kasım 1871'de oynanan *Ay-yar Hamza'daki* Muhterem Efendi rolüdür. Gedikpaşa'daki Osmanlı Tiyatro-su'nda oynamadan önce ortaoyununda pişekâr rolüne çıktı da bilinir.

Ahmed Necib Schiller'in *Haydutlar* adlı oyununda sahneye sarıkla çıkacak kadar geleneklerine bağlı olmasına karşın, kısa zamanda Tanzimat dönemi tiyatrosunun önemli oyuncularına arasına girdi. 1885'ten sonra Minakyan'ın yönettiği Osmanlı Tiyatrosu'nda rol aldı. Bin-bir Gece Masalları'ndan Gozzi'nin oyun, Weber'in müzik ve Puccini'nin de opera haline getirdiği ünlü *Turandpt* masalından uyarladığı *İdbar ve İkbal* (1874), 19. yy Türk tiyatro yazarlığı içinde kendine özgü bir yer tutan, masal havasında gelişen fantezi bir oyundur. Ahmed Necib'in, *Nedamet yahut Hırsız Evlat* (1875) adlı oyunu da Osmanlı Tiyatrosu'nda sahnelendi.

İSTANBUL

AHMED NİYAZİ EFENDİ TEKKESİ

bak. AĞAÇKAKAN TEKKESİ

AHMED PAŞA (Melek)

(1604, ? - 1 Eylül 1662, İstanbul) Osmanlı sadrazamı. Hazine açığını kapatma önlemleri alması, İstanbul'da fiyatların dört kat artmasına neden olmuştur. Evliya Çelebi'nin koruyucusu olduğu bilinir.

Abaza asıllı Pervane Kaptan'ın oğludur. I. Ahmed döneminde (hd 1603-1617) saraya alındı. Enderunda eğitim gördü. Silahdarlığa kadar yükseldi. Güzel yüzlü ve şişman oluşundan önceleri "Malak", daha sonra "Melek" lakabıyla anıldı. 1640'a doğru dış göreve çıkarak Diyarbekir, Erzurum, Şam, Halep, Bağdat valilikleri, Musul muhafızlığı görevlerinde bulundu. 1644'te IV. Murad'ın kızı İsmihan Kaya Sultan'la evlenerek saraya damat oldu. Bir görev değişikliği sonrasında yeniden Bağdat Valiliği'ne gitmek üzereyken Kaya Sultan'ın aracılığı ile 5 Ağustos 1650'de sadrazamlığa atandı. Padişah IV. Mehmed henüz 9 yaşında bir çocuktü. Kösem Mahpeyker Sultan'ın ve ocak ağalarının İstanbul'daki egemenlikleri doruk noktasındaydı. Eyaletlerden vergi toplanması ve başkente aktarılması neredeyse durmuştu. Divan üyeleri bile ancak rüşvetle ve esnafa salgınlar salarak geçimlerini sürdürmekteydiler. Kimse dış göreve ve valiliklere gitmek istemiyordu.

Ahmed Paşa, mühür-i hümayunu aldıktan sonra kola binip kenti dolaştı ve Kaya Sultan'ın Eyüp'teki sarayına gitti. Ertesi gün, şeyhülislam, kazaskerler, ağalar padişaha çıkıp aylıkların ödenmediğini şikâyet ettiler. Ahmed Paşa, defterdarı, İstanbul kadısını değiştirdi. Kendisini her konuda "evrenin vekili" ilan eden ve istanbul halkını korkutmuş bulunan Münecsimbaşı Hüseyin Efen-di'yi Boğaziçi'nde sandalda yakalatıp boğdurttu. Münecsimbaşı patriklerden, elçilerden rüşvetler alır, Kösem Sultan'a ve Murad Ağa'ya dayanarak her işi çevirirdi. Ahmed Paşa'nın bu bir-iki önlemi yüzünden, yeniçeriler kuşkulanıp ulufe divanı günü eyleme geçtiler. Asker güçlkle yatıştırıldı ve ertesi gün ulufeleri dağıtıldı.

Daha kaygılandırıcı bir durum, İstanbul'a gelmesi gereken zahire yüklü gemilerin İzmir açıklarında yabancı gemilere satılması, başkentin kıtlık tehlikesine düşmesiydi. Bunlardan habersiz çocuk padişaha, bostancıbaşı ve silahdar ağası, Kâğıthane'de, İmrahor Köşkü korusunda önüne tilkiler, tavşanlar bırakarak ilk av zevkini tattırmaktaydılar. Büyük alay göstererek İstanbul'a gelen Avusturya elçisiyle aradaki antlaşmayı yenileyen Ahmed Paşa, ekonomik sorunlara eğilmek istedi. İstanbul'a tek kuruş mukataa bedeli ve vergi gelmiyordu. Devlet bütçesi, Bağdat ve Mısır gelirleri ile kaptan-ı deryanın ödentisiyle döndürülmeye çalışılıyordu. Bu sırada donanmanın denize açılma zorunluluğu yeni kaynaklar gerektirdi.

Ahmed Paşa, iç hazineden borç isterken eyaletlere de tekâlif-i şakka (yasal

dayanaksız vergi) buyrukları yazdı. İstanbul çarşı esnafına altından kalkılamaz salgınlar saldı. Artık divan oturumlarında, üyeler birbirlerini en ağır sözlerle itham etmekteydiler. İstanbul, taşradan gelen şikâyetçilerle dolmuştu. Öte yandan, şeriatı en katı kuralları ile uygulamadan yana Kadızadeliler ile ta-

rikatçı zümrelerin çatışması da bugünlerde başladı.

Nisan 1651'de dağıtılması gereken ulufe için hazineye para bulunmadığı gibi gelecek iki yılın kamu vergi alacakları da satılmıştı. Ahmed Paşa, tüm vezir haslarına el koydu. Gürcü Mehmed Paşa ise, sadrazamı rüşvet almakla suçluyordu. Üst yönetimde ilişkiler gerginleşirken ilmiye sınıfı içinde de tütünün haram olup olmadığı konusundan kaynaklanan çatışma şiddetlenmişti. Dönemin ünlü şeriatçısı Üstüvanî Mehmed Efendi başkentte oluşturduğu çeteyle tekkeleri basıyor, şeyhleri, dervişleri dövüp sövüp tutukluyordu. Şeyhülislamın, İstanbul'daki İngiliz balyosunu (elçi), bir konudan dolayı huzuruna getirtip sorguya çekmesi, sonra da ahıra hapsettirmesi, olaylara bir de diplomatik skandal kattı. Ocak ağaları, Ahmed Paşa'yı, Karadeniz'den dönen donanmayı seyre gönderip Topkapı Sarayı'na gittiler. Ba-haî Efendi'yi azlettirip Karaçelebizade Abdülaziz Efendi'yi şeyhülislamlığa getirttiler. Bu tür kararlar, o zaman "İçerü" denen harem dairesinde alınıyordu. Halk, Abdülaziz Efendi'ye "Balyos Müf-tîsi" adını taktı. Yine Nisan 1651'de, Ahmed Paşa'nın özel olarak yaptırttığı kalyon Bahçe Kapısı'nda denize indirilmesi sırasında yan yatıp battı, 50 kişi boğuldu. Halk, bunu da Alımed Paşa'nın\ uğursuzluğuna yorumladı. "Ah ile batdı vezirin gemisi deryaya" tarihi düşürüldü.

Kapıkulu askerlerine hazıranda ulufe dağıtılamaması sonucu sipahiler, ocak ağalarını taşladılar, defterdarın konağını bastılar. Bir iki elebaşları boğdurulunca Üsküdar'a geçip "yoldaşımızın kanını isteriz!" diyerek gösteri yaptılar. Bu olaya "Yenicami Vak'ası" denmiştir.

Merkezi yönetimin Üsküdar'da bile etkinliği yoktu. Rüşvete doymayan ocak ağaları, piyasaya egemendi. Bunlar, türlü malları kente getirip yüksek Batlarla ve zorla çarşı esnafına devredip bedellerini tehditle tepkiyorlardı. Esnaf beş parasız kalmıştı. Celeplerin İstanbul'a koyun getirmelerini yasaklayıp bu işi de üstlendiler. Etin okkasını 8 akçeden 13 akçeye çıkardılar. Bursa ipeklisine, dimisine, Bağdat ve Şam hilalilerine el koydular. Şikâyetlere karşı da "İstanbul, varsıllar şehridür. Fukara şehri değül-dür. Geçiminden âciz olan varsun taşraya getsün. Bulgur bulamaç yesün!" demekteydiler. Dalkavukları ise ağalarına "Bir alay Türk, çiftlerin(i) bozup gelüb böyle nazenin şehirde zevk idüb et ve-sâir şey ayaklarına gelüb onbeş akçeye almağa ar mı iderler? Hazzı olmayan eski yerine gitsün!" diyorlardı. Ocak ağaları, hazineden çektikleri halis akçe ulufeleri, Yahudi sarraflarda ayarı düşük akçelerle bozdurup askere dağıtıyorlardı. Defterdar da bu yolu denemek istedi. Bosna dolaylarından toplattığı bozuk akçeyi,

meyhanecilerden toplanan kızıl kırpık paraları, esnafa zorla verip her 118 akçeye bir altın almaya kalkıştı. Bu

altınları da Yahudi sarraflara ikişer riyale bozdurtup bu yollardan 240.000 riyal sağlamayı ve ulufe dağıtmayı tasarlıyordu. Toplanan düşük akçeler defterdar sarayına yığıldı, keselere taksim edildi ve bedestene taşındı. 21 Ağustos 1651 günü, Bedesten Kethüdası, esnaf ihtiyarları çağrıldı. Herkes itiraz etti. "Devletli vezir, biz bu yıl on dört vergi çektik. Kesat ise canımıza kâr etti. Ağaların Karadeniz'den gemilerle getirttikleri bakır ve şap ve fındık ve tuz, İzmir'den şaykalarla gelen sabun ve dimi ve sakız ve boğası, bunca şeyler de bize aktarıldı" denilince derterdar hepsini kovdu. Esnaf, dükkânlarını kapattı. Da-vutpaşa Mahkemesi yanında toplandılar. Oradan şeyhülislam konağına yürüdüler. Abdülaziz Efendi "Ben sizin işinize karışmam!" deyince bir kethüda "Sizden kürk istenince, padişahı (İbrahim) ve veziri katlettiniz. Niye bizimle meşgul değilsiniz?" diye bağırды. Müftüyü zorla önlerine katıp saraya yürüdüler. On bin esnaf toplandı. "Herkes dükkânını kapatsın!" diye tellallar çıkartıldı. Padişah ayak divanına çıktı. Çağrılan Ahmed Paşa, korkusundan saraya gelemeydi. Gönderdiği adamını esnaf taşatuttu. Padişah bir hatt-ı hümayunla yasadız tüm istekleri kaldırdı. Bu sırada ocak ağaları da kapıkulu askerlerini At-meydanı'na getirmiş, bekletmekteydiler. Padişah, Melek Ahmed Paşa'dan mühr-i hümayunu aldırttı. Siyavuş Paşa sadrazam oldu. Ramazan olduğu için, iftardan önce herkes yatıştırılıp dağıtıldı. Ağalar da köşelere kılıçlı nöbetçiler koyup, halkı dayaktan geçirerek ertesi günkü toplanmayı önlediler. Esnaf, daha birkaç gün dükkân açmamakta direndi.

Ahmed Paşa'nın bir yıl süren sadrazamlığında özellikle paranın ayarı ile oynanmasından enflasyon dört kat arttı. 1 Macar Dukası 50 akçeden 160 akçeye fırladı. Silistire muhafızlığına atanan Alımed Paşa, ortalık yatışınca İstanbul'a döndü. Kubbe veziri oldu. 1654'te kısa süre İstanbul kaymakamlığı yaptı. Van beylerbeyliği (1654) ve Bosna valiliğinden (1658) sonra 1660'ta emekli oldu. 1659'da ölen eşi Kaya Sultan'ın sarayına yerleşti.

Alımed Paşa 30 Nisan 1662'de I. Ah-med'in kızı Fatma Sultan'la evlendi. Yeniden kubbe vezirliğine atandı. Bir ulufe divanı sonunda saraydaki ziyafette çokça yedi, soğuk şerbetler içti. O gece komaya girip öldü. Eyüp'te Keçi Mehmed Efendi'nin ayakucuna gömüldü. İyiliksever, hoşsohbet olarak tanınmıştır. Saray görgüsüne ve kültürüne sahipti. Evliya Çelebi'nin akrabasıdır. *Seyahatname* 'de kendisinden çokça söz edilir.

Bibi. *Hadikatü'l-Vüzerâ*, 91-93; *Tarih-i Na-ima*, V, 16-102; *Evliya, Seyahatname*, V-VI, İst., 1316-1318; Uzunçarşılı, *Osmanlı 'Tarihi*, III; Danişmend, *Kronoloji*, V, 38; *İSTA*, I, 419-425.

NECDET SAKAOĞLU

AHMED PAŞA (Humbaracı)

(14 Temmuz 1675, Coussae, Fransa -14 Man 1747, İstanbul) Asıl adı Claude Alexandre Comte de Bonneval'dir. Bo-urbon hanedanından bir prensti. Serüvenlerle dolu yaşamının son on altı yılını İstanbul'da geçirmiş, Üsküdar'da Kumbaracı Ocağı'nı kurmuştur. Lale Devri sonrasında Osmanlı başkentinin askeri, siyasal ve sosyal çevrelerinin etkili kişilerindendir.

Fransa ve Avusturya ordularında görev alan Bonneval, 1716'da Petervara-din Savaşı'nda mareşal oldu. Prens Eu-gene'le bozuşup 1729'da Osmanlı topraklarına sığındı ve Saraybosna'ya geldi. Müslüman olup Ahmed adını aldı. İstanbul'a gelmesi için izin çıktı. Fakat henüz Edirne'de iken Patrona Halil Ayaklanması başladı. Onun İstanbul'a

Humbaracı Ahmed Paşa

Galeri. Alfa

gelmesini Avusturya elçisi de engellemek istiyordu. Ayaklanma sonrasında ortalık yatışınca Sadrazam Topal Osman Paşa, Ahmed Bey'i İstanbul'a getirtti ve 1731'de humbaracıbaşı atadı. Amaç, Osmanlı kapıkulu ocaklarını kurtaracak bir adım atmaktı. Ahmed Bey, Müslüman olan üç Fransız subayı ve Bosna'dan getirttiği 300 humbaracı ile Üsküdar Ayazma Sarayı'nda modern Humbaracı Ocağı'nı kurdu. Üsküdar'daki Topçu Ocağı'nda da teknik ve askeri dersler vermeye başladı. İki yıl içinde, alaybaşı olarak eğittiği humbaracıları disiplinli bir birlik durumuna getirdi. Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa (1732-1735) Ahmed Bey'i "beylerbeyi" rütbesiyle ödüllendirdi. 1733'ten sonra Humbaracı Ahmed Paşa olarak anılmaya başladı. Sadrazama sunduğu bir raporda, Avrupa devletleriyle ittifak önerdi. Babıâli, ilk kez bu öneriye uyararak diplomatik ilişkilere önem verdi. 1733'te, Beyoğlu'ndaki evinden, Üsküdar'da kendisine verilen konağa taşındı. Devletin dış siyasetini fiilen yürütür duruma gelmiş bulunuyordu. 1736'da askeri danışman ve humbaracıbaşı olarak Erde) cephesine

gitti. Yeğen Mehmed Paşa sadrazamken (1737-1739) Babıâli'deki etkinliğini yitirdi. Bir toplantıda reisülküttab, kendisi için "Bu herif üç ağızla yiyor, yine doymuyor. En ziyade yediği yerler, Türkiye, Fransa ve Sicilyateyn" diyerek düşüncesini açıklamıştı. Gerçekten Ahmed Paşa, birçok devletin yöneticileri, elçiler, hatta Tekirdağ'da oturan Macar Prensi Rakoczi ile haberleşiyordu. 1738'de humbaracıların ulufe alamama yüzünden ayaklanmaları sonucu tutuklanarak Kastamonu'ya sürgün edildi. Bu, Avrupa'da yankılar uyandırdı. "Tuhaf! Nasıl olmuş da sadrazamı düelloya davet etmemiş?" bile dendi. Birkaç ay sonra döndü. Fakat artık Babıâli ile ilişkisi kesilmişti.

Son yıllarında Beyoğlu'ndaki evine taşındı. Burayı iki farklı daire olarak donattı. Bir daireyi Türk tarzında döşemişti. Burada İstanbullu dostlarıyla felsefe, siyaset konuşuyor, nargile içiyordu. Ö-teki Avrupa tarzı dairesinde, İstanbullu azınlıklardan, yabancılardan oluşan bir dost topluluğu ile

gece geç vakitlere *kadar* yiyip içer, İtalyanca, Fransızca konuşurdu. Bir dairede Osmanlı paşası, ötekinde Fransız soylusu kıyafetinde olmaya da özen gösterirdi. Birçok yabancı devlet adamı, hattâ hükümdar, Ahmed Paşa'nın aracılığı ile Babîâli'yle ilişki kurmakta yarar görmekteydiler. Kendisi de Osmanlı Devleti'nin ve İstanbul'un olanaklarını kullanarak Avru-pa'daki kişisel prestijini korumayı amaçlıyordu. Başkentteki elçilerden yalnızca Fransız elçisi Marquis de Villeneuve kendisinden uzak duruyor ve "Babîâli, Ahmed Paşa'ya güven duyduğundan beri Osmanlı Devleti'nin gizliliği kalmamıştır" diyordu. Müslümanlığım alaya alan Fransa Kralı XV. Louis ise Ahmed Paşa'ya yazdığı bir mektupta "En sonunda bir din sahibi oldun!" demişti. Gerçekte o, Müslümanlığı gelişmeye elverişli görmemekteydi. Bu nedenle ne sözde Müslümanlığına ne de İstanbul'daki saygınlığına değer vermemekteydi. Çevresinde toplanan Avrupalı bir sürü dalkavuk, tufeyli de ona özbenliğini unutturmaya çalışmaktaydılar. Bunlar arasında pek çok da casus vardı.

İstanbul'daki Fransız kültürü, etkilerinin temelini atan Ahmed Paşa, Boğaziçi'ne hayrandı. Türklerin İstanbul'daki yaşamı konusunda incelemeler yapmaktan hoşlanıyordu. Yazdığı mektuplarda, İstanbul'un renkli iç dünyasını, Avrupa'nın yüksek sınıftan bireylerine tanıtmıştır. Ölümünden kısa bir süre önce İstanbul'dan kaçmayı tasarlamış, fakat başaramamıştı. Damla (gut) hastalığından ölmesinden birkaç gün önce kendisine Fransız Elçiliği'nden yurduna dönebileceğine ilişkin bir şifre gelmişti. Türkçe bilmeyen Ahmed Paşa'nın mühründe, *Din-i islamdır a'tâ-yı müteâl / Ulu ni'met sana Ahmed Bu-neval* (ne-val, Arapça nail olmak anlamındadır) sözleri kazılıydı. Mezarı Galata Mevlevi-hanesi'nin haziresindedir. Çevresi par-

İSTANBUL

cuyu başlıktan itibaren kavrar, sonuna kadar sürükler. O dönemin dilinde sıkça kullanılan Arapça ve Farsça tamlamalar Ahmed Rasim'de büyük ölçüde bir mizah unsuru olarak yer alır. Zengin bir kelime hazinesine dayanan yalın söyleyiş Ahmed Rasim'in en güçlü özelliğidir. Bu hazineyi ortaya koyacak iki sözlük çalışmasının da yarım kalmış olması Türkçe bakımından ciddi bir kayıptır.

130

AHMED PAŞA ÇEŞMELERİ

maklık içine alınmıştır. Taşında şunlar okunur: *°El Fatiha / Hüve'l-Bâkî / Hakk Sübhane ve Tealâ Hazretleri bi'l-cümle mü'minin ve mü'minâta /Merhum Ser-Humbaracıyan Ahmed Paşa'nın ruhuna fatiha fîRa 1160 (Man 1747).*

Bibi. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV; ay, *Kapıkulu*. İİ. 117-120; Ahmed Refik (Altınay). *Tesavir-i Rical*, İst., 1331, s. 76-139; *Mürh't-Tevarih*, I; Mehmed Arif, "Humbara-cıbaşı Ahmed Paşa (Bonnaval)", *TOEM*, S.

AHMED PAŞA ÇEŞMELERİ

Fatih Camii haziresinin kuzey ve güney girişlerinde, kuzeyde Karadeniz, güneyde ise Akdeniz medreseleri olarak isimlendirilen yapıların önlerindeki avlulara bakan duvarlarda yer alırlar.

Nimetullah Efendi'nin kaleme aldığı kitabelerine göre her iki çeşme de Hacı Ahmed Paşa tarafından 1154/1741'de inşa ettirilmiştir. Tanışık'ın belirttiğine göre 1930'lu yıllarda kurumuş olan bu çeşmelerin suyu bugün akmaktadır.

Kuzey tarafta Karadeniz Medrese-si'nin giriş kapısının ön tarafına rastlayan çeşme oldukça sadedir. En yukarıda yer alan kitabeyi ve aynayı iki sütunçe çevreler. Yuvarlak ve düz olan sütunçe-lerin başlıkları dilimlidir. Bunların tepelerinde kitabenin iki yanında volüt biçiminde kıvrılmış yaprak motifleri yer alır. Ayna küçük bir kitabelik dışında süslemeye sahip değildir. Tekne de mermerden olup sadedir. Kitabe beyitler halinde yedi sıradır. Tarih beyitleri şöyledir: *Nîmetâ bâni-i şehinşaha heman / bu iki mısra-ı tarihin yazıp eyle dua /yâd edip eyledi şad âb-ı Mehmed hânı / çeşme-i âb-ı hayât-ı hacı Ahmed Paşa 1154*. Kitabe metni ta'lik hat ile yazılmış olup hattatı belli değildir. Ayna üzerinde de ayrıca bitkisel dekorlu bir çerçeve içinde, "Ve sakâhum rabbihum şarâben ta-hûra" ayeti yer alır.

Güney tarafta Akdeniz Medresesi önündeki, külliye'nin dış avlusuna bakan çeşme de diğeri gibi sade bir biçimde ele alınmıştır. Yalnız bunun aynası kıvrımdal biçiminde düzenlenmiş bir kemere sahiptir. Bu kemer kademeli olarak aynayı tepeden çevreler ve yine bitkisel dekorlu bir kavsarayı taşır.

Yine Nimetullah Efendi tarafından yazılan kitabesine göre 1154/1741 tarihlidir. Yedi beyit halindeki kitabenin tarih beyti şöyledir: *Evvel âbın içüb andan dedi Nî-met tarih / maksem-i ayn-atâ çeşme-i Ahmed Paşa 1154*. Bu kitabe de ta'lik hatla yazılmıştır. Tekne yine oyma mermerden yekparedir. Her iki çeşmede de teknenin iki yanında kovalıklar yer alır.

İ. H. Tanışık her iki çeşmede birer saçağın varlığından söz ederse de bugün bunlar yoktur. Yine Tanışık'a göre kitabeler siyah boyalı ve yazılar varak yaldızlıdır. Ancak bugün bütün bunlar silinmiş olup kitabeler sade mermerdir. Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 166-169. ZİYA NUR SEZEN

Ahmed Rasim

Nuri A

AHMED RASİM

(1865, istanbul - 21 Eylöl 1932, İstanbul) Gazeteci, yazar ve besteci. Elli yıla yaklaşan yazı hayatında hep İstanbul'u konu almış, dört dönem (II. Abdülha-mid, II. Meşrutiyet, Mütareke, Cumhuriyet) boyunca İstanbul'daki yaşamı, olağanüstü bir gözlem gücüyle son derece ayrıntılı biçimde yansıtmıştır.

Ahmed Rasim Fatih'te Sarıgözel'de doğdu. Babası daha o doğmadan evi terk ettiğinden annesi tarafından büyütöldü. Çocukluk ve ilkokul yılları *Falaka* (1927, yb 1987) kitabında anlattığı, türlü haşarılıklarla geçti. 1876'da girdiğı Da-rüşşafaka'da edebiyat ve müzikle tanıştı. Yazarlık tutkusu da bu yıllarda başladı. 1883'te okulu bitirince kısa süren memurluktan sonra 1884'te *Ceride-i Havadis'*& girerek yazı hayatına atıldı. 1886'da birçok gazeteci ve yazar gibi onun da yol göstericisi ve elinden tutan ilk kişi olan Ahmed Midhat Efendi'nin(->) *7er-cüman-ı Hakikat* gazetesine geçti. Sonraki yıllarda *İkdam*, *Malumat*, *Saadet*, *Sabah*, *Vahit*, *Zaman*, *Tasvir-i Efkâr*, *Yeni Gün* ve *Cumhuriyet* gazetelerinde yazarlık yaptı. Ayrıca birçok dergide yazıları çıktı. 1927'den ölümüne kadar İstanbul milletvekili olarak TBMM'de bulundu. Kabri Heybeliada'dadır.

Ahmed Rasim'in hemen hepsi gençlik yıllarının ürünleri olan hikâye ve romanları dönemin edebi zevkini yansıtır. *İlk Sevgi* (1890), *Bir Seşilenin Evrak-ı Metru-kesi* (1891), *Meşak-ı Hayat* (189D), *Leyâl-ı Izdırab* (189D), *Meyl-i Dil* (189D), *Tecrübesiz Aşk* (1893), *Sevda-yı Sermedi* (1895), *Nâkâm* (1897) gibi adlar taşıyan bu eserlerde realist temele dayanan bir romantizm egemendir. Ancak üslup bakımından geleceğın Ahmed Rasim'ini haber verdiği için önem taşıyan bu hikâye ve roman denemeleri olay örgüsü ve kurgu bakımından da oldukça zayıftır.

Ahmed Rasim'in başka bir yönü de bestekârlığıdır. Daha Darüşşafaka sırala-

rında hocası Zekâi Dede'den aldığı musiki zevki hayatı boyunca sürmüş, onu ünlü bir şarkı bestekârı olmaya kadar götürmüştür. Sayısı altmışın üstünde olan şarkıları arasında "leb-i rengînine bir gül konsun", "bir gönölde iki sevda sonu bilmem ne olur", "can hasta gözüm yaşlı gönöl zar ü perişan", "pek revadır sevdiğim ettiklerin", "gözümde iş-venümâdır hayal-i bî-bedeli", "dün gece bir bezm-i meyde âh edip anmış beni" gibi günümüzde de hâlâ sevilip okunan birçok beste yer alır.

Ahmed Rasim'e asıl kişiliğini veren unsur İstanbul'dur. Ahmed Rasim her şeyden önce bir İstanbul yazarıdır. Hayatı boyunca hep İstanbul'u yaşamış, İstanbul'u yazmıştır. Şaheseri kabul edilen *Şehir Mektuplarından* başlayarak bu koca şehrin kamu vicdanını temsil etmiş, İstanbul'un âdeta yeni bir kütüğünü meydana getirmiştir. İstanbul Ahmed Rasim'de mahallesıyla, sokağıyla, camisiyle, çarşıları pazarlarıyla, mesire-leriyle, meyhaneleriyle, Direklerarası'y-la, eğlence yerleriyle, Müslüman kesimi ve Pera'sıyla, buralarda yaşayan bin bir çeşit insanı, esnafı, oyuncusu, külhanbeyi, imamı, muhtarı, genç-yaşh, çoluk-çocuk mahalle halkıyla, dedikodusu, kafes arkası sohbeti, sevinci ve

hüznüyle canlı bir varlık olarak yaşar. Bu koca imparatorluk başkentinde olup biten her şey, bütün içi dışı, girdisi çıktısı olanca kozmopolitizmi ve folkloru onun keskin gözlemciliğinden, araştırmacılığından, sonsuz dikkatinden nasibini almıştır. Ahmed Hamdi Tanpınar'ın deyişiyle "pek az adam onun gibi yaşadığı şehrin üstüne eğilmiş ve bir ses makinesi gibi her duyduğunu kaydetmiştir".

İnce bir mizahın egemen olduğu anı-sohbet-fıkra karışımı bu tür yazılarından seçtiklerini bir araya getirdiği *Şehir Mektupları* (1898, 4 c., 1912-13, yb 2 c., 1992), *Eşkâl-i Zaman* (1918, yb 1969), *Cidd-ü Mizah* (1920, yb *Ciddiyet ve Mizah* adıyla 1989), *Gülüp Ağladıklarım* (1924, 1926, yb 1978) ve *Muharrir Bu ya* (1926, yb 1969) II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet, Mütareke ve Cumhuriyet'in ilk yılları olmak üzere dört dönem İstanbul'unun ayrıntılı bir panoramasını verir. Bu yazılar toplamında 1890'lardan 1920'lere kadar uzanan bir kesit içerisinde İstanbul'un değişen ve değişmeyen yönlerini görmek mümkündür.

Gençlik anılarını içeren *Fuhş-i Atik'te* (2 c., 1922, yb 1958; *Dünkü İstanbul'da Hovardalık* adıyla 1987) İstanbul'da 19 yy sonlarındaki eğlence yaşamı, kadın-erkek ilişkileri ve gizli fuhuş ortamı üstüne ayrıntılı bilgiler yer alır. Basın ve edebiyat çevreleriyle ilgili anılarını topladığı *Muharrir, Şair, Edipte* (1924, yb 1980) ise II. Abdülhamid dönemi basınının ve edebi çevrelerin iç dünyası son derece canlı biçimde tasvir edilir. Ahmed Rasim'in dili, anlatımı anlattıkları kadar kendine hastır. Büyük ölçüde İstanbul halk ağzına yaslanan bu dil son derece kıvrak bir anlatımla bütünleşerek okuy-

U N

ÖZELLİKLERİ

Garip şey! Şu Amerikalılar ne tuhaf adamlardır! İşleri güçleri yokmuş gibi tâ yeni dünyadan kalkarak eski dünyada bulunan şehrimize kadar gelmişler ve demografi yani bilâd ve sekene-i bilâd ahvâl-i umumiyesinden bahseden fenne tatbikan icra-yı tetkikât etmişler. Hatta Türklerle muaneseti meyhane âlemlerine kadar vardırıran Amerika yadigârlarından biri New York'ta neşrolunan *Comic-Review* nam mecmua-i mudhikeye yazmış olduğu makale-i mahsusada ahvâl-i fizyolojiye göre birtakım yerler göstermiştir. Bu muharririn kavline nazaran şehrimizde:

Görülür görülmez kemâl-i hayretle gülünecek ve gülündükçe kahkahaların büyüyeceği yerler: Tiyatrolarla matbaaların dahili.

Ağlayacak ve zorla gözlerden yaş getiren mahaller: Balık ve patlıcan vaktinde bakkal dükkânları önleri.

Akşamdan uykusuz kalanlara mahsus kestirme tabir olunan mızganacak mahaller: Kadıköy'ünün 4 ve 5 numaralı vapurlarıyla Haliç çektirmeleri ve

tramvaylar.

Kavga çıkan mahaller: Köprü başlarıyla Şirket-i Hayriye bilet barakaları.

Mide hastalığına kuvvet veren yerler: Alelumum lokantalar.

İshal ve basur ve barsak ufunetine ilaç satılan dükkânlar: Fatih kasaphaneleri.

Şehrin kutb-ı şimalîye tesadüf eden kısmı: Şimdilik kömür depoları.

Melbûsât mağazaları: Batpazarı (Bitpazarı).

Def-i sekre medar olan müdâvât-ı ibtidaiye mahreçleri: Küfe.

Görünür kazalar: Muhacir arabaları.

Kaza ve kaderin ekser gezindiği taraflar: Bahçe havaleleriyle duvarları.

Düşüp kafa göz yarılan, bacak kırılan, kol incinen yerler: Sokaklar.

Para verilen mahaller: Dükkânlar.

Beyhude para alınan mahaller: Köprü, Kadıköy vapurları.

Geceleyin işleyen tramvay: Tünel.

Gürültüsü nisbeten az olan mahal: Kadınlar hamamı.

Alafranse taam edilen yerler: Yani, Nikoli, Löbon, Isponek, Kafe do Süis, Gambrinoz, Bertoli birahaneleri.

Alaalman cimnastik mahalleri: Aksaray'dan Topkapı'ya ve Samatya'ya giden büyük caddeler.

Alarus tiril tiril titremelen mahaller: Köprü üzeri, başmuharrir odası, Rumeli şimendiferi vagonları.

Kulelerin göremediği duman çıkaran yerler. Sigara ağızlıklarıyla pipolar.

Sulak yerler: Kuruçeşme, Çukurçeşme, Aynalıçeşme, Selamiçeşmesi, haftada iki defa terkos boruları.

Kurak yerler: Balıkpazarı, Yemiş, Unkapam, Cibali, Ayakapısı, Fener, Hasköy.

Ciyâdet-i havasıyla meşhur olan yerler: Kazlıçeşme, Kurbağalıdere, Balat, Kasımpaşa,

Alaturka darü'l-musahabât: Mahalle kahveleri, sokak içleri, çarşı, köprüdeki intizâr salonları.

Alışveriş mahalleri: Hanaki, Mezon Ruso, Kafe do Komers'in gizli odaları; Konkordiya'nın rulet dairesi, Pale KristaPin iç salası, Tokathıyan'ın yukarısmdaki bir nev'i hücre, DoğruyoPda sabahlan meçhul bazı mesâkin-i hususiye.

Yağcı esnafı: Kumarbaz yardakları.

Miktarı günden güne tezâyüd eden nüfus: Dilencilerle arabacılar.

Yolda serbest yürüyenler: Hamallar.

Kuttâ-i tarik: Köpekler.

Soyucu esnafı: Düzinesini on beşe satan, likidasyon ilân eden şık mağazalar-
la

Tünel başındaki mezathane.

Ot pazarı: İştayn, Mayer, Viktor Tring, Goldenberg.

Attariye ve envâ-i tuhafîye dükkânı: Bonmarşe.

Antika: Galata Kulesi.

Tahte'z-zemin bulvarlar: Eyüp, Karacaahmet, Edirne, Mevlevihane kapıları.

İç deniz: Haliç, yağmurlu havalarda yol ortaları.

Dış deniz: Marmara ve havalisi....

Ahmed Rasim, *Şehir Mektupları*, 3-4, ist., 1992, s. 17-19

Bibi. R. E. Koçu, *Ahmet Rasim*, ist., 1938; S. Hizarcı, *Ahmet Rasim*, İst., 1953; H. Yücebaş, *Ahmet Rasim, Aşkları, Hatıraları,,* İst., 1957;

A. S. Levend, *Ahmet Rasim*, Ankara, 1965; İ.

B. Süreksan, *Ahmet Rasim ve Musiki*, Ankara, 1977; Ş. Aktaş, *Ahmet Rasim*, Ankara, 1987; Ş. Aktaş, *Ahmed Rasim'in Eserlerinde İstanbul*, İst., 1988; M. Gökman, *İstanbul'u Yasa yan ve Yaşatan Adam Ahmet Rasim*, 2 c., İst., 1989.

NURİ AKBAYAR

131 AHMED RATİB PAŞA KÖŞKÜ

AHMED RATİB PAŞA KÖŞKÜ

Anadolu yakasında Küçükçamlıca sem-tindedir. 1985'e kadar Çamlıca Kız Lise-si'nin eski binasının yatakhane olarak kullanıldı. Halen koruma altında olup restore edilmektedir.

1892-1908 yılları arasında Hicaz valisi ve kumandanı olarak görev yapmış olan Müşir Ahmed Ratib Paşa tarafından dönemin tanınmış mimarı Kemaleddin Bey'e yazlık köşk olarak yaptırılmıştır.

Yapı, büyük bir özenle pahalı ve değerli malzeme ile gerçekleştirilmiş, mobilyaları Viyana ve Paris'ten getirtilmiş; ancak Ratib Paşa ve ailesi köşkte hiç oturamamıştır. Yapımı ve döşenmesi bittiği sırada II. Meşrutiyet ilan edilmiş; Ratib Paşa'nın görevine son verildiği gibi mallarına da el konulmuştur.

Köşk, 1909 yılında büyük bahçesi ve müstemilatıyla birlikte dönemin maarif nazırı tarafından satın alınmış, önce Viyana Theresianum Kolejleri modelinde özel bir kız okulu kurularak ona tahsis edilmiş ve Almanya'dan öğretmenler getirtilmiştir. Kısa süren bir denemeden sonra bu pahalı ve özel model terk edilmiş ve Çamlıca İnas Sultanisi

adıyla yeni bir okul açılmıştır. Köşk, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra da okul olarak işlevini sürdürmüştür.

Köşk, kagir bir bodrum kat üzerine üç katlı ahşap bir yapıdır. Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda yerleştirilmiş 24x53 m boyutlarında bir dikdörtgen tabana oturan yapının aksiyal ve simetrik bir kuruluşu vardır. Orta (ana) eksen üzerinde yer alan giriş, üç kollu bir merdiven grubuyla vurgulanmıştır. Bu ana giriş, merdivenlerden ve antre hacminden sonra haçvari planlı büyük bir hole açılmaktadır. Girişin tam karşısında çift kollu anıtsal bir merdiven, büyük binayı uzunlamasına kat eden geniş bir koridor ve ona açılan oda ve salonlardan oluşan eş planlı yan kanatlar uzanmaktadır. Bu kanatların ucunda ve yan cephelerde, muhtemelen harem ve selamlık girişlerine hizmet eden, yine eş biçim ve düzende kapılar ve merdivenler bulunmaktadır. Bu, harem-selamlık düzeni ile simetrik plan konseptinin bir denkdüşüm örneği olarak düşünülebilir.

Eksendeki anıtsal merdivenle ulaşılan üst katta geniş bir salon-hol ve karşıda geniş balkonuyla bahçeye açılan büyük bir kabul salonu vardır. Büyük salon-hol, iki kat yüksekliğindedir; bu ikinci kat, büyük salonu çevreleyen galeriler halinde düzenlenmiş ve üstü renkli camlarla bezemeli ve metal strük-tüüü bir örtüyle örtülmüştür.

Betimlenen bu aksiyal ve simetrik şema, klasisist bir tasarım anlayışını tanımlamaktadır. Ne var ki, plan düzeyindeki bu konsept, yapı kitlesinin biçimlenişinden cephelerin düzenlenişine, yapım tekniğinden dekoratif desenlerin seçimine kadar önemli değişikliklere uğramaktadır. Kitlenin plandan gelen altyapısı, çok sayıda çıkma ve balkonla,

AHMED REFİK

132

133

AHMED VEFİK PAŞA

Ahmed Ratib Paşa Köşkü'nün cephesinden bir görünüm.

İstanbul Dergisi Arşivi

çeşitli kotlara yerleştirilmiş geniş saçaklar ve bunları destekleyen eliböğünde-lerle klasik düzenleme disiplininin farklılaşmaktadır.

Aksiyal bir yerleşme düzenleri olmasına karşın klasik olmayan biçimleri, eğrisel çizgileriyle bu öğeler Osmanlı barok geçmişine referans vermektedir. Çıkmalar ve saçaklar cephede ışık-gölge alanlarını ayırırken pencere, kapı, balkon ve benzeri tüm mimari öğelerde, örneğin sütun başlıkları, korkuluklar vb'de "floral" art nouveau çizgiler egemen olmaktadır.

Art nouveau'nun(->) klasik disiplinin normlarını zorlayan ve gevşeten, mimara keyif

ve özgürlük veren ve yaratıcılığını kışkırtan esprisinin Mimar Kemaleddin'i teşvik ettiği sezilmektedir. Örneğin ana girişteki üçlü merdiven grubunun klasik düzeni ve boyutları, mermer korkuluk ve başlıklarının art nouveau biçimlenişi çiçeksi desenlerle yumuşatılıp değiştirilmiştir. Başlık ögesinin stilizasyonu, gerçek bir plastik kaliteye sahiptir.

Orta akstaki salon-hollerde art nou-veau'ya özgü mekânsal akışkanlık yok-

Ahmed Ratib Paşa Köşkü'nde, ahşap üzerinde çiçek figürlü art nouveau uygulamasının örneklerinden biri. *Erkin Emiroğlu*

tur ama, yan mekânlarla büyüyüp genişleyen ve zenginleşen bir mekân kurgusu sunarlar, üstelik ilginç bir yapım tekniği bileşimi kullanılarak. Yapının tümünde o dönem için geleneksel sayılabilecek bir yapım tekniği kullanılmıştır: Dış duvarlarda ahşap dikme ve tuğla dolgu, içerde yine ahşap strüktür üzerine bağdadi ve sıva tekniği vardır. Orta akstaki salon-hol bölümünde ise metal bir strüktür sistemi vardır. Zemin kattaki haçvari planlı geniş holün her kenarda ikişer ince kolonla taşınan strüktürü, üst kat salonu ve galerilerini de içererek geleneksel strüktüre eklem-lenmiştir.

Salonları bağlayan anıtsal merdiven, som kristalden korkuluk dikmeleri, yine kristalden ışıklandırma öğeleri, çiçeksi art nouveau bezemeli sahanlık vitrayları ile zarafet, zenginlik ve görkemi birleştiren bir tasarımdır.

Köşk, aynı zamanda art nouveau üslubunun Türkiye'de ve İstanbul'da ahşaba uygulanmasının en görkemli örneklerinden biridir. Cephede pencere, kapı, balkon vb öğelerde kullanılan çiçek figürlü art nouveau bezemeler, blok ahşaptan iskarpela ile yontularak gerçekleştirilmiştir. Bir heykel çalışması düzeyindeki uygulama artisanat olarak da heyecan vericidir.

Köşk, betimlenen mimari özellikleriyle 20. yy'ın ilk on yılında ahşaba uygulanarak İstanbul'da bir yerel karakter edinecek olan art nouveau tasarımlarına öncülük eden bir yaratımdır. Buradaki gibi bir kompozisyon, Kemaleddin Bey'in mimarisinde -bilindiği kadarıyla-yegâne örnek ve uygulamadır. On beş yıl kadar sonra tasarlayıp gerçekleştirdiği Laleli Harikzedegân Kat Evleri'nde, Osmanlı barok geçmişinin referansları bir kez daha görülecektir. Ama sonrasında Mimar Kemaleddin, artık tüm referanslarını Osmanlı klasik döneminde, 16. yy mimarlığında arayacaktır.

Kemaleddin'in Ahmed Ratib Paşa Köşkü'nün de içinde bulunduğu ilk yapıları yeterince bilinmemektedir. Bugünkü bilgilerimize göre köşk, Kemaleddin Bey'in profesyonel yaşamının erken döneminin tek verisidir. Karşılaştırılıp değerlendirilecek başka veriler elde edilene kadar, Ahmed Ratib Paşa Köşkü, döneminin görkemli bir sivil mimari örneği olmasının yanı sıra Kemaleddin Bey'in mimarisi açısından da vazgeçilmez önemde olacaktır. **Bibi.** *ISTA*, VII, 3719-3720; Yavuz,

Mimar Kemalettin, 15; A. Batur, "Biz Aşağıda İmzası Olanlar", *İstanbul*, S. 2, 1992, s. 92-101.

AFİFE BATUR

AHMED REFİK

bak. ALTINAY, AHMED REFİK

AHMED ROBENSON

(1888, *Hindistan* - ?, *ABD*) Futbolcu ve spor adamı. Macera aramak üzere Hindistan'a giden soylu bir İngiliz baba (Sir Rhodes) ile Müslüman bir Hintli

annenin çocuğudur, iki yaş küçük Ab-durrahman ve üç yaş küçük Abdullah adlı iki kardeşi daha vardı.

Babasının aniden vefatı üzerine, üç çocuğu ile çaresiz kalan ve toplumu tarafından da dışlanmış olan annesi, selameti çocuklarını alıp İstanbul'a sığınmakta buldu.

Devrin padişahı II. Abdülhamid aileyle ilgilendi; onlara Beşiktaş'ta Aka-. retler Yokuşu'nda bir ev tahsis ettiği gibi çocukları da Kuleli Askeri Lisesi'ne yazdırdı. Ahmed daha sonra öğrenimini Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) sürdürdü. Bu okulda öğrenciyken futbola başladı. Okulun çatısı altında Galatasaray Kulübü'nün kurulmasıyla ilk futbol takımının kalecisi oldu. Çıkardığı güzel oyunlarla büyük beğeni kazandı. Spor yaşamını sürdürürken, mezun olduğu Galatasaray Lisesi'nde beden eğitimi öğretmenliğine başladı. Kadıköy, Vefa ve İstanbul sultanilerinde de öğretmenlik yaptı. Pek çok öğrenci ve sporcu yetiştirdi. Türkiye'de izciliğin kurulmasında önemli rol oynadı.

Kardeşlerinden Abdurrahman Ro-benson'un Sarıkamış, Abdullah Roben-son'un da Irak cephelerinde şehit düşmelerinden sonra annesinin de vefatı üzerine 1929'da Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etti. Son olarak orada büyük bir malikânenin idari işleriyle uğraştığı öğrenilebildi.

CEM ATABEYOĞLU

AHMED SAMİM

(1884, *Prizren* [bugün *Yugoslavya*'da] -9 Haziran 1910, *istanbul*) Gazeteci ve yazar. Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) başladığı ortaöğrenimini, Robert Kolej "de tamamladı. Bir süre Reji İdare-si'nde memur olarak çalıştıktan sonra, II. Meşrutiyetin coşkulu havası içinde yazarlığa yöneldi.

Fecr-i Âti akımı içinde yer alan yazar, Osmanlı Ahrar Fırkası'nın yayın organı olan *Osmanlı* gazetesinde yazarlık yaptı. 31 Mart olayından (1909) sonra ancak birkaç sayı yayımlanabilen *Hilâl* gazetesini çıkardı.

İttihat ve Terakki'nin politikalarına şiddetle karşı çıkan ve adem-i merkeziyetçiliği savunan Ahmed Samim, 1910 başlarında, *Sadâ-yı Millet* gazetesinin

yazı işleri müdürlüğü ve başyazarlığında bulundu. İttihat ve Terakki'ye çok sert eleştiriler yöneltti. İttihatçılar da onun İngiliz elçilik çevreleri ile yakın ilişkileri olduğunu ileri sürdüler.

Ahmed Samim 9 Haziran 1910 gecesı Bahçekapı'da, sokak ortasında tabanca ile öldürüldü. Daha sonraları, ölüm kararının bizzat İttihat ve Terakki'ce verildiğı ve öldürenin İttihatçıların önde gelen fedailerinden biri olan ve 1926'da İzmir suikastına karıştığı gerekçesiyle idam edilen Abdülkadir olduğı öne sürülmüştür.

ORHAN KOLOĞLU

AHMED SİYAHÎ

(?, İstanbul - 1687, Trabzon yakınları Karadeniz'de) Ta'lik hattatı. Zenci olduğı için hattatlar arasında Siyahî Ahmed Efendi olarak anılır. Yeniçeri Ocağı'nda kâtiplik yaptı. Sanatında hocası, yakın akrabası olan Tophaneli Mah-mud'dur. Çok güzel ta'lik yazdığı için devrinin İmâd'ı sayılırdı. En tanınmış öğrencisi Durmuşzade Ahmed'dir(->). II. Kılıç Ali Paşa ile Trabzon'a giderken yolda kalp sektesinden ölmüştür. Siyahî Ahmed Efendi, İran ta'lik okulu üslubunda eserler vermiştir. Kıt'aları, müze ve kütüphanelerdedir.

Bibi. Müstakimzade, *Tuhfe*, 643; Habib, *Hat ve Hattatan, ist.*, 1305, s. 236; Rado, *Hattatlar*, 106.

ALİ ALPARSLAN

AHMED ŞEMSEDDİN EFENDİ ÇEŞMESİ

İstinye'de çarşı girişinde Boğaziçi sahil yolu (Emirgân Caddesi) ile İstinye Caddesi'nin birleştiğı köşededir.

Çeşme, dört cepheli ve haznelidir. Sade olan cepheleri orijinal halinden pek bir şey kaybetmemiştir. Yalnızca ahşap olan çatısı çökünce yerine betonarme bir çatı oturtulmuştur. Cephelerinde dört kitabe vardır. Bu kitabelerin birinde yapının 1181/1767'de Ahmed Şemseddin Efendi isimli bir kişi tarafından yaptırıldığı, bir diğesinde ise 1341/ 1925'te Tarandil Şeminur Hanım tarafından suyollarıyla birlikte onarıldığı yazmaktadır.

Yapı sıvalı ve boyalıdır. Ayna nişi ve kemeri orantısız bir görünümündedir. Ayna ve yalak mermerdir. Aslen yapı, dört yönde üçer basamaklı merdivenlerle çıkılan bir platformda yer alıyorken, bugün bu merdivenlerden yalnızca batı yönündekinin izleri yol kenarında görülür. Çevredeki zemin kotunun tümüyle yükselmesi yüzünden diğeryönler-

Ahmed Şemseddin Efendi Çeşmesi

Erkin Emiroğlu, 1993

deki merdivenler yok olmuştur. Suyu akmaktadır. Su Belgrad Ormanı'ndan, Valide ve II. Mahmud bentlerinden gelen Başlısu'dur.

Bibi, Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 119-121. ZİYA NUR SEZEN

AHMED ŞEYDA

(19. yy) İstanbul üzerine aruz ölçüsüyle uzun bir destan yazmış olan kalem şairi. Abdülaziz devrinde (hd 1861-1876) yazdığı destanında verdiği bilgiye göre Artvin'in Ardanuç Kazası'ndandır. On iki yıl Fatih Medresesi'nde ya da Camii'nde hizmet etmiştir.

Ahmed Şeyda'nın *Dâstân-ı Medhiyye-i İstanbul'unun* da yer aldığı, 19. yy sonlarında basılmış bir destan mecmuasının kapağı.

M. Sabri Koz

M. Zeki Oral tarafından 1888 tarihli bir cönkte bulunarak yayımlanan *Dâstân-ı Medhiyye-i istanbul* başlıklı destanı üç bölüm ve elli dört dörtlükten oluşmaktadır. Aynı destan daha önce bir taşbasmalı destan mecmuasında ikisi 1284/1867-68 ve 1293/1876 tarihlerinde ve ikisi de tarihsiz olmak üzere dört kez ve elli üç dörtlük halinde yayımlanmıştır. Bu destan mecmuasından alınmış kırk üç dörtlükten oluşan eksik bir. örneğine N. F. Alsan'ın hazırladığı *Şair, Edip ve Tarihçi Kalemîyle İstanbul* (1973) adlı kitapta da yer verilmiştir.

Destanın birinci bölümü yirmi dört dörtlüktür. Bu bölümde İstanbul'dan ve Fatih Sultan Mehmed'den övgü ile söz edilir; şehrin bellibaşlı camileri, çeşitli özellikleriyle bazı semtleri ve bu semtlerde yaşayan güzellerin vefasızlığı dile getirilir. On altı dörtlükten oluşan ikinci bölüm İstanbul'un resmi dairelerini, çarşılarını, pazar yerlerini, esnaf ve sanatkârlarını, sur dışı semtlerinin tabii güzelliklerini, ilim ve devlet adamlarının özelliklerini konu edinir. On dört dörtlükten oluşan üçüncü bölüm İstanbul ramazanlarına ayrılmıştır. Ramazan ayı boyunca kandillerle donatılan bellibaşlı camilerin ve sur kapılarının görü-

nümü, türbe ve tekkeler tasvir edilmiş, şairin kimliği ve destanın yazıldığı tarih bildirilmiştir.

Ahmed Şeyda İstanbul'a methiye yazan şairler arasında halk zevkine yakınlığı, söyleyiş ve tasvirlerindeki içtenlik, gözlem gücü ile dikkati çeker.

Bibi. *Dâstân-ı Medhiyye-i İstanbul, Destan-ı Bahr, Destan-ı Vehhâbî, Destan-ı Sivastopol.* [istanbul], ty, 2-12; M. Zeki Oral, "istanbul Destanları", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, IV (1958), ist., 191-197, Nebil Fazıl Alsan, *Şair, Edip ve Tarihçi Kalemîyle İstanbul*, ist., 1973, 109-114.

M. SABRİ KOZ

AHMED TURAM TEKKESİ

bak. BABA SUNGUR TEKKESİ

AHMED VEFİK PAŞA

(1813 ?, İstanbul, - 1 Nisan 1891, İstanbul) İstanbullu devlet adamı, diplomat, dil

bilgini ve tiyatro yazarı. 19. yy'da İstanbul'un çok yönlü aile ve kültür ortamlarında yetişmiştir. Bulgarzade Yahya Naci Efendi'nin torunu, Babîâlî'nin ilk Müslüman çevirmenlerinden Ruhiddin Efendi'nin oğludur. Yine, aydın bir eski İstanbul ailesi olan Hekim-başılarla (Tarihçi Hayrullah Efendi) akrabadır.

Ahmed Vefik, 1831'de Mühendisha-ne-i Berrî-i Hümayun'a yazıldı. Buradan, 1834'te, Mustafa Reşid Paşa'nın kâtibi olan babasıyla gittiği Paris'te St. Lo-uis Lisesi'nde okudu. 1837'de İstanbul'a döndü. Babîâlî Tercüme Odası'na girdi. 1840'ta Londra elçilik kâtibi oldu. 1842'-de özel bir görevle Sırbistan'a gidip döndü. 1847'de ilk Osmanlı Devlet Salnamesini hazırladı. 1847'de Memleke-teyn (Eflâk-Boğdan) komiseri oldu. 1851'de İstanbul'a dönüşünde yeni kurulan Encümen-i Daniş'e üye atandı. Ertesi yıl gittiği Tahran Büyükelçiliği'nden 1854'te döndü. Ulâ-evveli rütbesiyle Meclis-i Vâlâ üyeliğine getirildi. 1855'te bâlâ rütbesine yükseldi. 1857'de deavi (adliye) nazırlığı yaptı. 1859 yılı sonunda Paris Büyükelçiliği'ne atandı. İstanbul'daki Fransız büyükelçisinin padişahın saltanat kayığına benzer bir kayıkla Boğaziçi'ndeki süksesini kırmak için, Paris sokaklarında imparatorun beyaz arabasını andıran bir arabayla dolaşması, amaçladığı etkiyi derhal sağladı. Bunun gibi, Paris'te oynanan, Türklüğe ve İslamiyete hakaretler yöneltici bir piyesi de sahneye çıkıp durdurdu.

1861'de geri çağırıldı. Meclis-i Vâlâ reisi, ardından evkaf nazın oldu. Bu kısa görevi sırasında Süleymaniye Camii'-nin mükemmel denecek düzeyde onarım ve restorasyonunu sonuçlandırdı. Fakat, İstanbul'daki evkaf bütçesinden aylıklı Mekke ve Medinelilerin ödeneğini kesmesi, Selatin Camii mihraplarının iki yanındaki dev mumları kaldırtması gibi nedenlerden 1862'de Divan-ı Muhasebat reisliğine kaydırıldı. 1863'te yeniden Meclis-i Vâlâ üyesi oldu. İki ay kadar Darülfünun'da hikmet-i tarih, ta-

AHMED VEFİK PAŞA

134

135

AHMED ZİYAEDDİN

rih okuttu. 1863-1865 arasında Anadolu sağ kol müfettişi olarak Bursa ve Balıkesir'de olumlu işler başardı. Örneğin Bursa'ya, görevinden dolayı "Müfettiş Suyu" denen kaynak suları akıttı. 1865-1871 arasında görevsiz olarak Rumelihi-sarı'ndaki köşkünde oturdu. Moliere'-den adaptasyon ve çeviriler yaptı, *Ta-rih-i Osmanî* adlı, İstanbul ve taşra okullarında uzun süre okutulan ilk tarih dersi kitabı ile *Atalar Sözü'nü yazdı*. 1871'de, önce rüsumat emini, 4 ay sonra da sadaret müsteşarı oldu. Sert tutumu nedeniyle buradan Maarif Nezare-ti'ne atandı.

1873'te getirildiği Şûra-yı Devlet üyeliğinden açığa alındı ve üç yıl yine görevsiz kaldı. Bilimsel ve çeviri çalışmalarını sürdürdü ve *Lehçe-i Osmanî'yi* hazırladı. 1876'da Petersburg'-da toplanan Doğu Bilimcileri Kongre-si'ne Türk delegesi olarak katıldı. 1877'de, ilk Meclis-i Mebusan'a istanbul mebusu seçildi. 5 Şubat 1877'de Meclis reisliğine atandı. 20 gün sonra vezirlik rütbesi verildi. "Bana 20 yıldır bu onurlu rütbe teklif ediliyor. Mazeret bildirip kabul etmedim. Bu sefer, padişahın meclis hakkındaki teveccühünün belirtisi olduğu için sevinerek kabul ettim." dediği bilinir. Meclis oturumlarını çok sert ve kırıncı yönetti. Midhat Paşa'mın kurduğu Hediye-i Askeriye Cemiyeti'ni kapattı. Meclis tatile girince Edirne Vali-liği'ne gönderildi. Üç ay sonra döndü. Ayan üyesi oldu. Bir ay kadar, ikinci kez maarif nazırlığından sonra 4 Şubat 1878'de dahiliye nazırlığı da üzerinde olarak "başvekil" unvanıyla sadrazamlığa atandı.

O sırada istanbul en buhranlı günlerini yaşamaktaydı. Edirne'yi işgal eden Rus orduları başkente doğru ilerlemiş, Büyükçekmece, ateşkes hattı olarak belirlenmişti. Şiddetli bir kış vardı, istanbul, Rumeli'den kaçan iki yüz bin dolayında aç, çıplak, hasta ve sahipsiz, Türk-Müslüman göçmenle dolmuştu. Bunları donmaktan korumak için tüm camiler, hanlar, hamamlar açılmıştı. Savaş koşulları yüzünden bütçe olanakları tükenmişti. Kâğıt paranın değeri gün gün düşmekte, fiyatlar yükselmekteydi. Fırınlara kapalıydı, istanbullular, kolluk güçleri, hattâ saray hademeleri, Fatih, Beyazıt, Sultanahmet meydanları ile Sirkeci çevresindeki yarı donmuş, yollarda yatan göçmen çocuklarını sırtlarında evlere taşımaktaydılar. Âhmed Vefik Paşa, ödünsüz ve tehdit edici yöntemlerle vilayetlerden para getirtti. Göçmenlerin çoğunu, Anadolu'ya gönderip iskân ettirdi. Halk bunlara "93 Muhacirleri" demiştir, istanbul'un iâşe ve geçim koşullarını büsbütün zorlaştıran nüfus yükünü bir ölçüde hafifletti. Halk ve ordu için iâşe temini önlemleri aldı. Fakat herkeste Rusların kenti işgal edecekleri korkusu vardı. Bu sırada, ingiltere'nin, İstanbul'daki uyruklarını korumak için Boğaziçi'ne bir filo gönderme girişimi, ikinci dönem çalışmalarına başlamış olan Meclis-i Mebusan'ı karıştırdı. Ah-

med Vefik Paşa, ingiltere'yi bu kararından caydırtamadı. Rusya ise böyle bir durumda istanbul'a bir tümen asker sokacağını duyurdu. Yıldız Sarayı'nda toplanan Meclis-i Fevkalade'de, ya savunma savaşına veya barışçı yoldan Rus tümeninin girişine karar verilmesi konuşuldu, ikinci öneri benimsendi. Ancak, İngiltere ile Rusya anlaşmalarından Rus birlikleri Yeşilköy'de karargâh kurmakla yetindiler. Rusya'nın ağır antlaşma koşullarını hafifletmek için Ahmed Vefik Paşa çaba harcadı ve donanmanın teslimini önledi. 3 Mart 1878'de Barış Ant-laşması'mın ön protokolü imza edildi. Ahmed Vefik Paşa, bitmez tükenmez tartışmaların geçtiği Meclis'i süresiz tatile sokan II. Abdülhamid'i, en azından, bazı mebusların tutuklanması kararından caydırdı. Fakat bu kez, padişah, kendisine "Şehremini Rasim Paşa ile Re-şad Efendi'yi

(Sultan) tahta geçirmek için istanbul'daki göçmenlerden fedailer grubu oluşturmaktadırlar!" savını içeren

Ahmed Vefik Paşa

İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı

bir jurnal sunulunca 19 Nisan 1878 tarihinde Ahmed Vefik Paşa'yı başvekillikten uzaklaştırıp Bursa valiliğine atadı. Bu görevi üç yıl sürdü.

Bursa'daki hizmetleri ve açtığı tiyatro unutulmamıştır. İstanbul'a maliye nazırına çektiirdiği bir telgrafta, istenen parayı gönderemeyeceğini aynen "Para denilen b..., bu vilayette yok!" sözleriyle bildirmesi; hükm-i karakuşi denen, yasaya, olagelene uymaz tutumu sonucu 1882'de azledildi. Buna ilişkin Meclis-i Vükela (Bakanlar Kurulu) kararında, merkezden atanan kamu görevlilerini işe başlatmamak, yetkisi yokken kaymakam azletmek, tiyatro biletlerini zorla sattırmak, kimi memurlara maaş verdirmemek, müfettişlere hakaret etmek vb suçlamalar yer alıyordu.

30 Kasım 1882'de ikinci kez atandığı başvekillikten iki gün sonra azledilince bundan çok alındı. Bir daha görev kabul etmemek kararlılığı ile Rumelihisarı'ndaki köşküne çekildi. Dokuz yıl boyunca âdeta yoksul yaşadı. Bu durumda öldü. İstanbul gazeteleri ertesi gün ölüm haberini "Bir müddettir müptela olduğu hastalıktan rehâyâb olamayarak 20 Mart 1307/1 Nisan 1891 günü Rume-lihisarı'nda kâin sâhilhânesinde teknil-i enfas eylemiştir. Hastalığında Zât-ı Hazret-i Şehriyarî (padişah II. Abdülhamid) birkaç defa Mâbeynden ahvalini sordurmuşdu" vb cümlelerle verdiler ve yaşamöyküsünü sansür korkusuyla çok kısa geçtiler. Serveti, yalısındaki 15 bin nadir kitabından ibarettir. Eyüp'teki aile kabristanına değil de Rumelihisarı'ndaki Kayalar Mezarlığı'na gömülmesi, sonradan birtakım yorum ve yalanlara bağlanmıştı. Sözde, korusunu Robert Ko-lej'e sattığı için, Abdülhamid "oraya gömün de çan sesleri dinlesin!" demiş.

Tanzimat ricali denen kişilikli kadro içinde Ahmed Vefik Paşa'nın asıl farklı ve üstün yönünü bir kültür adamı oluşu ortaya çıkarır, istanbul'a çağdaş Batı tiyatrosunun gelmesine öncülüğü o yapmış, öte yandan adaptasyonlarında Anadolu Türkçesine de yer vererek istanbul kültürüne egemen Osmanlıcaya karşı arı Türkçeyi kendi eserlerinde cesaretle kullanmıştır. 18ö8'den başlayarak istanbul'da sahnelenen, *Zor Nikâh*, *Zoraki Tabip*, *Yorgaki Dandini*, *Merakı*, *Okumuş Kadınlar*, *Kocalar Mektebi* vb çeviri ve uyarlamalarına istanbullular, kahkahalarla gülmüşler, bu sayede tiyatroya ısınmışlardır. Halk ve istanbul kültürüne, dil-sözlük ve tiyatro alanlarındaki katkıları büyüktür. *Lehçe-i Osmanî* adlı sözlüğü bir başyapıttır. Kendisi bu çalışmalarını, Türklerin dil, edebiyat, kıyafet ve sanat bakımından bağımsız bir ulus olarak canlanmalarına bir hizmet biçiminde yorumlamıştır. Moliere'den yaptığı çeviri ve adaptasyonlar öylesine

başarılıdır ki, "Ahmed Vefik Paşa, eserlerini Moliere'e yazdırtmış!" denilmiştir. Fransızca, İngilizce, italyanca, Grekçe, Arapça ve Farsçayı çok iyi bilen, Rusça, İbranice, Çağataycayı anlayan ve okuyan Ahmed Vefik Paşa'nın, Voltaire'den '*Micromegas* (Hikaye-i Hikemiye-i Mik-romege), Fenelon'dan *Telemak*, la Sa-ge'den *Cilblâs*, Santillâni'den *Sergüzeşt*, V. Hugo'dan *Ernani* çevirileri o dönem için önemli yenilikler olmuş, İstanbul aydınları, bu eserlerin 2., 3-, 4. basımlarını aramışlardır. İstanbul okullarında okutulan ilk Osmanlı tarihi ders kitabı olan *Târih-i Osmanî / Fezleke-i Târih-i Osmanî*, Osmanlı padişahlarını, övgülere yer vermeksizin, dönemlerindeki olayları özetleyen ve bir imparatorluğun anatomisini içeren özgün bir eserdir.

Vezirlerin, paşaların padişaha ve birbirlerine dalkavukluk ettikleri bir dönemde kimseden çekinmeyen, kimseye boyun eğmeyen, bilgisinden emin, ulusçu kişiliği ile herkesle ters düşmesi

doğaldı. O nedenle de farklı bir İstanbul efendisi ve Osmanlı paşası olarak yaşamının son yıllarını, İstanbul'un ilk büyük ve özel ihtisas kütüphanesini içeren evinde geçirdi. Kütüphanesi İstanbul'daki özel kitap koleksiyonlarının en değerlisiydi. 1893'te bir Amerikalının almak istediği bu kitaplığı, vârisleri satmadılar. 314 sayfalık bir katalogu Bağ-datlıyan tarafından yayımlandı. Buna göre ad olarak 3.851 eser, cilt ölçeğiyle de 6.000 dolayında kitap saptanmıştır. Bunlar arasında nadir yazmalar, Çağatayca, Farsça, Arapça, Türkçe, Latince, İngilizce, Fransızca ve başka dillerden eserler bulunuyordu. Bu eşsiz kütüphane, daha sonra küçük partiler halinde satılıp dağıtılmıştır.

Ahmed Vefik Paşa'nın, herkesten fazla alafranga olması gerekirken herkesten çok ulusçu ve gelenekçi olması, kişiliğini öne çıkartan tipik davranışları, bir dizi anekdota konu olmuştur. Onu yakından tanıyanlardan tarihçi Abdurrahman Şeref "Sokakta dilenci kıyafeti ile dolaş-sa hiç tanımayan birisi, bu adam vezirdir, diye hükmedebilirdi" der. Evinde, eşine Türk usulü ferace ve çedik giydirmesi, ailesini alafranga modalardan uzak tutması meşhurdur. Yine A. Şeref, onunla ilgili anılarında "Son yıllarda üç dört ayda bir kendisini görmeye giderdim. Gerçekten zengin bir insan değildi. Her ay ödenmeyen emekli aylığı, çok yalınkat olan evinin geçimine yetmiyordu. Eşya eskimişti. Hattâ minder örtüleri yamalı idi. Küçülmemek için ne aylığına zam ve ne de geçmiş maaşlarının ödenmesini istemiştir... Farklılığı sırf gönül tokluğu değildi. Sevmediklerini mevkilerine bakmadan apaçık aşağılardı. Hoşlandıklarına da toz kondurmazdı. İri püsküllü büyük fesi, yuvarlak çehresi, korku ve saygı duygularını bir arada uyandırır..." der. Onun için döneminde "Başasağı kütüphane", "Her tarafı dikenli bir yuvarlak", "Binek taşı iriliğinde pırlanta" denmiştir. Devlet memurlarının rüşvete bulaşmışlarını çerçöpten sayar, ahmakları ve yeteneksizleri bile bunlardan üstün tutarmış. Çoğu

çevrelerce "deli" bilinirmiş. Ahmed Vefik Paşa ise yakınlarına "Kendime deli dedirtinceye kadar neler çektim!" dermiş. Bayram tatilini kaldırması, kızdıklarını hapsettirmesi, kovması, esnafa borcunu ödemeyen bir bürokratin atını sattırması, Bursa valiliğindeki garip icraatı, alaycılığı, fesi, fesinin püskülü, takkesi, ayakkabıları, gözlüğü, gecelik entarisi vb onun ilginç özelliklerindendi.

Bibi. İnal, *Son Sadrazamlar*, I; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, ist., 1339, s. 223-234; I. Hikmet (Ertaylan), *Ahmet Vefik Paşa*, İst., 1932; F. A. Tansel, "Ahmed Vefik Paşa", *Belleten*, no. 109, 110, 113, (1964-1965); M. Z. Pakalın, *Ahmed Vefik Paşa*, İst., 1942; M. Uraz, *Ahmed Vefik Paşa*, İst., 1944; A. H. Tanpınar, "Ahmed Vefik Paşa", *İA*, I, 207-210; O. Köprülü, "Ahmed Vefik Paşa Kütüphanesinin Katalogu Hakkında", *Türk Kültürü*, Şubat 1971, s. 100.

NECDET SAKAOĞLU

AHMED ZİYAEDDİN EFENDİ TEKKESİ

bak. GÜMÜŞHANEVÎ TEKKESİ

AHMED ZİYAEDDİN GÜMÜŞHANEVÎ

(1813, Gümüşhane - 13 Mayıs 1893, İstanbul) Nakşibendîliğin Halidî koluna mensup mutasavvıf.

Gümüşhane'de başladığı eğitime sırasıyla Trabzon ve 1831'de geldiği İstanbul'da devam etti. Önce Bayezid ardından Mahmud Paşa medresesinde okudu ve burada Kürt Hoca lakabıyla tanınan Nakşî Şeyhi Abdurrahman el-Harputî'nin (ö. 1851) öğrencisi oldu. 1844'te müderrislik icazeti aldı ve aynı yıl Bayezid medresesinde ders vermeye başladı. 18ö3'te ilk hac yolculuğuna çıktı. 62 yaşında iken Şeyhülharem Meh-med Emin Paşa'mn kızı Havva Seher Hanım ile evlenen Gümüşhanevî, 1877'de Osmanlı-Rus Savaşı'na katılarak Batum cephesinde çarpıştı. Ertesi yıl ikinci defa hacca gitti ve dönüşünde bir süre Mısır'da kaldı. 1878'den vefatına kadar İstanbul'da kendi adıyla anılan tekkesinde tarikat faaliyetlerini sürdürdü. Mezarı, Süleymaniye Camii naziresinde, Kanuni Sultan Süleyman Türbe-si'nin kible duvarı bitişiğindedir.

Ahmed Ziyaeddin Efendi, medrese eğitimi gördüğü yıllarda tasavvufa da ilgi duymuş, İstanbul'daki çeşitli Nakşî tekkelerine devam ederek sohbetlere katılmıştır. Bu Nakşî merkezlerinden Üsküdar'daki Alacaminare Tekkesi'nde Mevlana Halid'in halifelerinden Abdül-fettah Ukarî (ö. 1864) ile tanışması ve onun aracılığıyla Trablusşam müftüsü olarak tanınan Ahmed Ervâdî'ye (ö. 1858) intisap etmesi, Halidîliğin İstanbul'da örgütlenmesi açısından bir dönüm noktasıdır. 1848'de gerçekleşen bu intisap sonucunda Gümüşhanevî, Halidî hilafetinin yanı sıra Nakşî, Müceddidî, Ceştî, *Mahzarı*, Desûkî, Kadiri, Kübrevî, Şazelî, Halveti, Sühreverdî, Bedevi ve Rıfâî tarikatlarından

da icazet almış, "Ca-miu't-turuk" bir şeyh olarak yetiştirdiği müritlerine, tasavvuftaki eğilimlerine göre bu tarikatlardan icazet vermiştir.

Gümüşhanevî'nin mensubu bulunduğu Halidî tarikatı, 19. yy'da Nakşibendîliğin İstanbul'daki en etkin koludur. Aslen Şafî mezhebinden olan Mevlana Halid'in (ö. 1826) kurduğu bu tarikat, Kuzey Irak'taki Süleymaniye'de kökleşmiş, Basra, Kerkük, Erbil, Diyarbakır, Cizre, Mardin ve Urfa gibi Kürt nüfusunun yoğun şekilde bulunduğu yerleşim bölgelerinde hızla yaygınlaşmıştır.

19. yy başlarında Mevlana Halid'in halifeleri Muhammed Salih ve Abdül-vehhab Sûsî tarafından İstanbul'a getirilen Halidîlik, başta Şeyhülislam Mekkî-zade Mustafa Âsim Efendi, Namık Paşa ve Necib Paşa gibi devlet adamlarından yakın destek görmüş, Hocapaşa'da Saf-vetî, Eyüp'te Hüsrev Paşa, Halıcılar'da Feyzullah Efendi ve Çarşamba'da İsmet

Efendi tekkelerinde faaliyete geçerek İstanbul'un mistik hayatında önemli rol oynamıştır. Ancak II. Abdülhamid'in doğudaki Kürt aşiretlerini denetlemek amacıyla Halidîliği himaye etmesi, tarikatın zamanla siyasi işlevini ön plana çıkartmış ve bu yüzden mensupları, Babiâli tarafından sürekli takibata uğramıştır.

Önceleri Mahmud Paşa Medresesi'n-deki hücrelerinde yakın çevresine tarikat telkini yapan Ahmed Ziyaeddin Efendi, müritlerinin kalabalıklaşması nedeniyle 1859'dan itibaren Cağaloğlu'ndaki Fatma Sultan Camii'ni merkez olarak seçmiş Halidîliğin diğer Nakşî grupları içindeki varlığı bu tarihten sonra önem kazanmıştır.

Gümüşhanevî Tekkesi'ni(->) oluşturan Fatma Sultan Camii, daha önce burada mevcut bulunan Piri Ağa Mescidi'nin yerine 1727'de Damat İbrahim Paşa'nın eşi Fatma Sultan tarafından yaptırılmıştır. 1826'da çıkan Hocapaşa yangınında harap olan yapı, 1827'de yeniden inşa edilmiş ve 1859'da Ahmed Ziyaeddin Efendi tarafından Halidî usulünce "Hatm-i hâcegân" icra edilen bir tekkeye dönüştürülmüştür. 1875'te harem ve selamlık daireleri ile derviş hücrelerinin eklenmesiyle son şeklini alan tekkede Gümüşhanevî'nin vefatından sonra Hasan Hilmî Efendi (ö. 1911), İsmail Necatî Efendi (ö. 1918), Ziyaeddin Ömer Efendi (ö. 1920) ve Mustafa Feyzi Efendi (ö. 1926) postnişinlik görevini üstlenmişler ve tekke 1925'te çıkartılan 677 sayılı kanun gereği bu son şeyhin zamanında kapatılmıştır. Cumhuriyet döneminde kadro harici bırakılan Fatma Sultan Camii ve Gümüşhanevî Tekkesi bir süre valiliğin yatakhane ve elbise deposu olarak kullanılmış, 1957'de ise yol açma gerekçesiyle yıktırılmıştır.

Günümüz İstanbul'unda varlığını sürdüren Nakşî grupları arasında Gümüşhanevî'nin tarikat silsilesine bağlı olan Halidîlik, en etkili olanıdır. Gümüşhanevî Tekkesi'nin son şeyhi Mustafa Feyzî Efendi'nin halifesi Mehmed

Zahid Kotku (ö. 1980) tarafından Fatih'teki İskender Paşa Camii'nde örgütlenen bu Nakşî kolu, özellikle 1950'ler-den sonra İstanbul'a göç eden taşralı esnaf tabaka arasında hızla yaygınlaşmış, dönemin partileriyle yakın ilişki kurarak siyasi bir kimlik kazanmıştır. Kotku'nun damadı ve halifesi Prof. Dr. M. Esad Coşan'a bağlı olarak halen faaliyetini sürdürmektedir.

Ahmed Ziyaeddin Efendi'nin tasavvuf anlayışı, Nakşîliğin ana ilkelerine sadık kalarak geliştirdiği hadis, fıkıh ve akaid ağırlıklı bir düşünce sistemi içinde şekillenmiştir. Halvete ayrı bir önem veren müritlerini riyazatla eğiten Gümüşhanevî, eserlerini Arapça kaleme almış olup bunlardan *Camiü'l-Usûl*, başta Nakşîlik gelmek üzere diğer tarikatlar-daki adap ve erkânı da inceleyen temel bir kaynaktır.

Bibi. Ayyansarayî, *Hadîka*, I, 156; *Tarih-i Lutfî*, I, 286-287; Süleyman Zühdî Halidî,

AHMEDİYE KÜLLİYESİ

136

13',

AHMET HAŞİM

Mecmuatü'r-Resâil âlâ Usûli'l-Hâliyye, İst., 1305; Mustafa Fevzî, *Hediyyetü'l-Hâlidîn*. İst.. 1313; *Osmanlı Müellifleri*. I, 157; Vassaf. *Sefine*, II, 185-186; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*. 29: İ. Gündüz. *Gümüşhanevî Ahmed Ziyâüddîn. Hayan, Eserleri. Tarikat Anlayışı ve Hâliyye Tarikatı*, İst., 1984; S. Eyice, "İstanbul'un Kaybolan Eski Eserlerinden: Fatma Sultan Camii ye Gümüşhaneli Dergâhı", *Prof. Dr. Sabri F. Ülgenefe Armağan*, İst., 1987, s. 475-511; T. Zarcone, "Remarques sur le rôle sociopolitique et la filiation historique de Şeyh Nakşbendî dans la Turquie contempo-raine" *Naqshbandis*, İst.-Paris, 1990, s. 416-420; *Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî, Sempozyum Bildirileri*, İst., 1992.

EKREM İŞİN

AHMEDİYE KÜLLİYESİ

Üsküdar'da Ahmediye semtindedir. Gündoğumu Caddesi ile Esvapçı Sokağı köşesinde meyilli bir araziye oturtulmuştur.

Külliyeye, cami, medrese (tekke), kütüphane, sebil, çeşmeler, türbe ve hazi-reden teşekkül etmiştir. Külliye'deki çeşitli kitabelere göre Tersane Kethüdası Eminzade Hacı Ahmed Ağa (ö. 1730) tarafından yaptırılmıştır. İki kapısı olan külliye'nin meyilli araziye oturtuluşu ve mimari tanzimi çok başarılıdır. Gündoğumu Caddesi üzerinde sağında bir çeşme, solunda da bir sebil olan ve Tekke Kapısı denilen birinci kapısı 1134/1722 tarihlidir. Kitabesi dört satır halinde ta'-lik hattı ile yazılmıştır. Bu kapı üzerinde medresenin dershanesi mevcuttur. Külliye'nin

ikinci kapısı Esvapçı Sokağı'ndadır. Bu kapıdan merdivenlerle iç avluya çıkılmaktadır. Külliye'nin mimarı bilinmediği gibi vakfiyesi de bulunamamıştır.

1945'te Vakıflar İdaresi'nin ve Kızılay'ın mutfak ve erzak ambarı ve imareti olarak kullanılan külliye'de, günde Vakıflar İdaresi tarafından 250, Kızılay tarafından 2.300 fakire yemek dağıtıl-maktaymış. 1986'da medresenin bir bölümü, dersane ve kütüphane, Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı bir Kuran kursu olarak kullanılmakta, diğer kısımlar yine imaret olarak vazife görmekte ve günde 176 kişiye yemek dağıtılmaktaydı. Bugün (1993) Kuran kursu talebelerine günde 40-45, imarete de fukaradan 109 kişiye yemek dağıtılmaktadır.

Cami: Cadde ve sokağın kesiştiği köşededir. Cami'in kitabesi kapı üzerinde beş satır halinde Arapça olarak sülüs hattıyla yazılmıştır. Bugün bu yazının en alt satırı üzerine giriş saçağının çinkosu isabet etmiştir. İlk cuma vaazım İsmail Hakkı Bursevî'nin verdiği ve Arapça olan tarih mısraını da söylediği rivayet edilmektedir. Kitabeyi okuyan İ. H. Konyalı ise Selim isimli bir şaire ait olduğunu söylemektedir. 1134/1722 taT rihli olan bu kitabede, yerinde bulunan Kefçe (Kepçe) Hoca Mescidi'nin harap olduğunu ve yerine Hacı Ahmed Ağa'nın bu camii yeniden yaptırdığı ve minber koydurduğu yazılıdır. Yine cami'in kapısı üzerinde bugün yeri boş bulunan bir başka levhada 1277/1860'ta Ali Efendi isminde birisinin camii tamir et-

Ahmediye Külliyesi

Önde medrese (tekke), sağda geride cami.

tirdiğinin yazılı olduğu da İ. Hakkı tarafından verilmektedir.

Cami, moloz taşından, minare kesme taştan inşa edilmiştir. Kare planlı, tek kubbeli ve bir minarelidir. 1965'ten sonra yapılan tamiratta o sıralarda mevcut bulunan ahşap son cemaat yeri kaldırılmış, yerine yenisi yapılmamıştır. Cami'in cümle kapısı, son cemaat duvarının sağındadır. Bu duvar üzerinde ortada bir mihrap ve sol üstte bir kapı-pencere vardır ki, mahfilden son cemaat üstüne geçiş olarak kullanılmış olabilir. Mahfil ahşap direkler üzerinde, çatalı tavanı boyalıdır. Yakın zamanda yapıldığı anlaşılıyor. Merdiveni cami'in içine doğrudur. Mahfilin bir yan ve dışarı açılan kapıdan başka bir penceresi daha mevcuttur. Minareye ise yeni mahfilden çıkılmaktadır. Kubbe dilimli tromplara oturmuştur, "İsm-i celâl", "İsm-i nebî" ve "cihar yâr" yazıları yuvarlak levhalar içinde ve kabartmadır. Sekiz kenarlı kasnağın her

Ahmediye
Külliyesi'nin
Esvapçı Sokağı
üzerindeki

Erkin Emiroğlu. 1993

kenarında birer pencere mevcuttur. Camiin yedi alt, sekiz üst sıra penceresi vardır. Üst pencere içliklerinde sade alçı süslemeler bulunmaktadır. Mihrap bugün sıvalı basit bir oyuktur. Daha önce içinde Kabe resmi olan yeşil zeminli bir çini bulunmakta imiş. Minber, mermerden yapılmış, küçük, fakat 18. yy'in cidden güzel bir eseridir. Külâh kenarında bir hadis-i şerif dolaşmaktadır. Ayrıca üç kenarlı güzel bir mermer kürsüsü vardır. Cami tromplardan itibaren 19. yy üslubuyla nakışlanmıştır. Pencere içleri ve mihrabın iki yanındaki setler ise modern fayanslarla kaplanmıştır. Minare, kaideden itibaren kesme taştan, muntazam; şerefe altı yuvarlak silmeli, korkulukları altı köşeli, kafeslidir. Camiin bugün iç avludan girilen bir avlu kapısı ve hazire ile birleşen bir ihata duvarı olduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır.

Medrese (Tekke): Külliye'nin on bir odalı medresesi, güneyde "L" şeklinde

iki kolludur. Medrese kollan arasından arka taraftaki helalara geçilmektedir. Odaların önünde yuvarlak kemerli ve kubbeli bir revak bulunmaktadır. Revak sütun başlıkları mermerden yontulmuş olup, "yedi-sekizli"dir. Medrese odaları da kubbelidir. Hem revaka ve hem de dışarı açılan pencereleri, dolapları ve bir ocağı bulunmaktadır. Medresenin dershanesi, Gündoğumu Caddesi'ne açılan ve Tekke Kapısı da denilen cümle kapısının üzerinde fevkanidir. Plan olarak sekiz yüzlü, kubbeli ve revaklı-dır. Kapı üzerindeki kitabesi beş satırdır ve 1134/1722 tarihini taşımaktadır. Önündeki üçlü revakın ortası çapraz tonoz, yanlar kubbe ile örtülüdür. Sütun başlıkları mukarnaslıdır. Dershanenin altı alt ve altı üst sıra penceresi mevcuttur. Mermer mihrabı beş sıra mukarnaslıdır. Mihrap dışarı doğru çok kenarlı ve yarım kubbeli olarak çıkmaktadır. Bu dershanenin Rıfâî meşayihinden Mah-mud Raci Efendi (ö. 1724) tarafından Rıfâî tekkesi haline getirildiği söylenmektedir. Sonradan buranın bir tekke için dar geldiği düşünüldükçe, camiin son cemaat yerine ahşap bir ilave yaptırıldığı rivayet edilmektedir. Bu tekke 1931'de çökmüş ve enkazı ile 1965'lere kadar duran ahşap bir son cemaat yeri yapılmıştır. Kepçe Dede Dergâhı diye de anılan dershanede 1945'lerde hâlâ tekkeye ait bazı eşyalar, kudüm vb bu-lunmaktaymış. Dershane ile medrese arasındaki dört kemerli tonoz örtülü re-vakta dokuz adet abdest musluğu bulunmaktadır.

Kütüphane: Külliye'nin Esvapçı Sokağı tarafındaki ikinci kapısı yanında fevkani olarak yapılan kütüphane binası kare planlı, tek kubbelidir. Önünde üç kubbeli revakı vardır. Sekiz alt ve altı üst sıra penceresi, bir ocağı ve iki dolabı mevcuttur. Bu kütüphanede yetmiş adet *yazma* bulunmaktaymış. Revak sol yan *tarafa* doğru genişleyerek bir hela ile son bulmaktadır. Revak sütun başlıkları bademlidir. Kütüphane binasının altı bugün umumi hela olarak kullanılmaktadır.

Sebil ve çeşmeler: Külliye'nin tekke kapısının solundaki mermer sebil üç cephelidir. Her yüzde bulunan ve içi istiridye dilimli olan yuvarlak kemerlerin üstünde ta'lik hattıyla ikişer beyit vardır. Kemer köşeleri rumîlerle süslüdür. Bu dilimli kemer aynası altında yine her yüzde birer ta'lik beyit daha vardır. Basık kemerli sebil pencereleri altı köşeli demir şebekelerle örtülmüştür. Kitabe tarihi 1134/1722'dir. Kapının sağ tarafındaki zarif çeşme de sebille aynı üsluptadır. Kitabesi beş beyittir ve ta'lik hattıyla yazılmıştır. Bu da 1134 tarihini taşımaktadır. Çeşmenin aynataşı üzerindeki ikinci kitabeye göre ise, II. Sultan Mahmud'un ikballerinden Tiryal Hanım, 1280/1873'te bu çeşmeyi membandan itibaren tamir ve ihya ettirmiştir. Ayrıca Gündoğumu Caddesi sonunda köşeye yakın daha sade, kitablesiz, ikinci bir

mermer çeşme bulunmaktadır. Bu çeşmenin solundaki küçük bölümün külliye'nin muvakkithanesi olduğu söylenmektedir.

Türbe ve hazire: Külliye'nin haziresi kible ve kuzey tarafında iki parça halindedir. Gündoğumu Caddesi tarafında altı kemerli penceresi ile ihata duvarı vardır. İçinde bir hayli kabir olan nazirede külliye'nin banisi Eminzade Ahmed Ağa'nın kabir taşı 1143/1730 tarihlidir. Ayrıca Eminzade Ahmed Ağa'nın oğlu Emin Mehmed Ağa 1159/1746, Eminzade oğlu Hüseyin Ağa 1145/1732 tarihli taşları ile Ahmediye Camii hatibi tarik-i Rıfâîyeden Hacı Seyyid Mehmed Said Efendi'nin 1288/1871 ve Rıfâî Şeyhi Mahmud Raci Efendi'nin 1316/1898 tarihli kabir taşı durmaktadır. Mescidin ilk banisi olan Kefçe (Kepçe) Mehmed Dede'nin kabri altı sütun üzerinde, kubbeli, yanları açık türbededir. Kabir taşı 947/1540 tarihlidir. Kepçe Dede'nin kabri önceleri haziredeki büyük çitlembik ağacı dibinde iken, 1975 sonrasında taşı *enkaz altından* çıkartılarak bugünkü yerine konulmuştur.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 206; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 56-57; Raif, *Mir'at*, 107-109; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 87-89; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri*, 277-392; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe*, 186-187.

İ. AYDIN YÜKSEL

AHMET CEVDET

bak. ORAN, AHMET CEVDET

AHMET HAŞİM

(1885, Bağdat - 4 Haziran 1933, İstanbul) Şair, yazar. Galatasaray Sultanisi'n-de okudu. Hukuk Mektebi'ndeki yükseköğrenimini yarıda bıraktı. Reji İdare-si'nde çalıştı, değişik okullarda öğretmenlik yaptı. İlk şiirlerini yayımladıktan sonra, Fecr-i Âti topluluğuna katıldı,

Ahmet Haşim

topluluk dağılınca *Dergâh* dergisinde eserlerini sürdürdü. Şiirlerini *Göl Saatleri* (1921) ve *Piyale* (1926) kitaplarında topladı. Şiirlerinde "duyulmak üzere vücut bulmuş, musikî ile söz arasında, sözden ziyade musikîye

yakın" bir dili işleyen Ahmet Haşim, düzyazılarında çok önemli bir kültür adamı niteliğiyle

belirmiştir. *Bize Göre* (1926), *Gurebâ-hâne-i Laklakan* (1928), *Frankfurt Seyahatnamesi* (1933) kitaplarında derlenen deneme, söyleşi, gezi ve felsefi yazılarının pek çoğunu da bu eserlerine almayarak *Servet-i Fünun*, *Dergâh*, *Yeni Mecmua* gibi dergilerle *ikdam*, *Akşam*, *Milliyet* gibi gazetelerde bıraktı. Bu yazılar *ancak* 1991'de İnci Enginün ve Zeynep Kerman tarafından bir araya getirilip *Bütün Eserleri* dizisinde yayımlanmıştır.

1901'den sonra otuz yılı aşkın bir zaman diliminde değişik aralıklarla nesirlerini yayımlayan Ahmet Haşim, çok geniş konu ve sorun yelpazesinde İstanbul'dan da söz açmış; şehrin gündelik hayatını, tarihi çehresini, törelerini, gittikçe değişen mimarisini, modalarını, mevsimlerini, saatlerini, renklerini eşsiz bir tutanakçı kimliğiyle kaleme getirmiştir. Bu yazılar, özellikle 1920-1930 yıllarının İstanbul'unu inanılmaz bir ayrıntı zenginliğiyle saptamaktadır.

Böylece şehrin hayatında sözgelimi "Sinema" (1922) ve yabancı filmler, "resmi beyazperde üzerinde kımıldayan şu rimel ile kirpiğinin her teli bir ok gibi dikilmiş güzel kadının gözünden, damla damla akan sahte gözyaşlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Bahar bayramında şehir, kırlık alanlar, papatya, gelincik ve bülbül sağanağına tutulur; Kâğıthane Deresi'nde çingene, zurna sesiyle şenlikler yaratacaktır. Ne var ki "tozlu ve dolaşık" yollardan geçilerek varılmış Kâğıthane Deresi'nde "yalnız bozuk fonograf" sesleri yankılanmaktadır ("Çingene", 1928). Fatih, Hırka-i Şerif, Kara-gümrük taraflarındaki yangın felaketinden sonra açılan "bulvarların her iki tarafında birbiri ardınca yapılmakta olan küçük, üslupsuz, nizamsız binalar, bir yeni çirkin İstanbul'un çekirdeğini" teşkil eder ("Yeni İstanbul", 1928).

İstanbul, herhalde henüz تنها bir İstanbul'dur ve "otomobillerin nadiren geçtiği", Haydarpaşa'dan Beykoz'a kadar uzanan yollarda, geceleyin, hâlâ, "merkebi yeşil dallarla yüklü rençberle-re, kollarında yiyecek taşıyan gecikmiş işçilere, bir evden diğer bir eve misafir giden, başka bir asırdan kalma küme küme hanımlara" rastlanılmaktadır ("Gece Gezintisi", 1928). Ama artık İstanbul'da hayat değişmekte; "İstanbul'u yenileştiren ve yerlisini şaşırtan istilâların en gizlisi ve en tesirlisi yabancı saatler" Müslüman saatinin yerini almaktadır. Alafranga saatle birlikte alaturka saat "camilere, türbelere ve muvakkitha-nelere bırakılmış battal bir eski saat haline" gelmiştir. Alaturka saatin "ışıkta başlayıp ışıktaki biten, on iki saatlik, kısa, hafif, yaşaması kolay" günü, bundan böyle, İstanbul'da ve bütün öteki büyük kentlerimizde, "sarhoşları, evsizleri, hırsızları ve katilleri çok ve yeraltında mümkün olduğu kadar fazla çalıştırılacak köleleri sayısız olan büyük medeniyetlerin acı ve sonu gelmez" gününe dönüşecektir ("Müslüman Saati", 1921).

AHRIDA SİNAGOGU

138

139

AİLE

Ahrida Sinagogu'nun içinden bir görünüm. Ön planda *teva* (dua kürsüsü). *Naim Gülelyüz*

ara kapı da bu iddiayı doğrular mahiyettedir. 1992 restorasyonunu üstlenen yüksek mimar Hüsrev Tayla çalışmalarını binadaki mimari bulgulara uyan 17. yy mimari tarzını ve iç tezyinatını göz önünde tutarak düzenlemiştir.

Ahrida Sinagogu Balat sinagoglarının en büyüğü ve görkemlisidir. Tuğla ve yığma taş sinagogun *teva'sı* (dua kürsüsü) bir gemi pruvasını andırır. Bir rivayete göre bu profil Nuh'un gemisini anımsatmakta, bir başka rivayete göre ise Sefaradları (ortaçağ İspanya Yahudileri) İspanya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na getiren kadırgaları simgelemektedir.

1693'te geçirdiği bir yangın felaketi sonucu harap olan Ahrida Sinagogu 10 Mayıs 1694 fermanı ile yenilenmiş, Stei-ner isimli bir gezginin ifadesine göre

Osmanlı
ordusunun
zaferi için
18 Mayıs 1877
günü Ahrida
Sinagogu'nda
düzenlenen
tören.
L'Uustration,
2 Haziran 1877
Naim Gülelyüz

Şehir hayatında usul usul bir ikilik belirmektedir. Boğaziçi'nde bütün yaz, görkemlerinden çok şey yitirmiş yalılarda, düşkün Ruslar ve Yahudiler eğlenmektedir. Onlar denizden ve güneşten yararlanırlar. "Mülkün sahipleri"ne gelince, iskele kahvelerinde, bakımsız köşelerde nargile çekmekte, "fincan fincan" kahve içmekte, gülüp eğlenenlere kızmaktadırlar. Rumeli sahili "musikîli. parıltılı'yken Anadolu yakası her gece gamlı bir karanlığa bürünür. "Oteller, kulüpler, gazinolar, meyhanelerle dolu, cazbandı ve balom alafranga Ada"da yeni devrin zenginleriye eğlenceyi, "rakı sofraları ve kumar masaları"nda

aramaktadır. Şimdi İstanbul'u saran, alaturka ve alafranga yaşıyışlarda, yoğun bir can sıkıntısı, tehlikeli bir üretimsizliktir ("Sayfıyelerden Dönerler", 1924).

İstanbul'da durgun, ölgün, isteksiz bir kültür-sanat hayatıyla karşılaşılır: "Süleyman Nazif'in mezarı hâlâ" yapılmamıştır; fakat zaten "bu gibi aç ölenlerin çürümüş kemiklerine mermerlerden bir köşk yapmaya kalkışmaktan ne çıkar?" ("Süleyman Nazif'in Mezarı", 1928). "Ertuğrul Muhsin'in Amerika'ya ansızın gidişle" Darübedayi'de yeni tiyatro mevsimi pek zayıf açılmıştır. "Hayatı bir tek adamın mukadderatına" bağlı kaldıkça böyle bir sanat kurumundan söz açmak da olasıdır ("Darülebe-dayi", 1928).

Gitgide ironik bir ifadeye bürünen yaklaşımlarda, Ahmet Haşini'nin şehir hayatının yeniliklerinde kofluğu, yalın-katlığı gördüğü sezilebilir. "Yarım yamalak tarihî bilgilerin ve ham bir zevkin kaynaklarından akıp gelen" İttihat ve Terakki siyaseti, mimaride türbeyle medresenin taklidini uygun bulmuştur. "İşte o tarihten beridir ki İstanbul'un her tarafında bu biçim binalar inşa etmek ve bu mimariye de 'millî mimari rönesansı' ismini vermek âdet" olmuştur ("Mürteci Mimari", 1926).

İstanbul'a ilişkin, bu türden, sayısız eleştirel değinme, önsezili endişeler, yönetim katlarmca ilgiye değer bulunmadığından, Ahmet Haşim'in şehir yazıları güncelliğini hâlâ korumaktadır. **Bibi.** Y. K. Karaosmanoğlu, *Ahmet Haşini*, ist., 1934; Y. K. Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, Ankara, 1969; A. Ş. Hisar, *Ahmet Haşim / Şiiri ve Hayatı*, ist., 1963; Kenan Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*, ist., 1979.

SELİM İLERİ

AHRİDA SİNAGOGU

Balat'ta Kürkçü Çeşme Sokağı'ndadır. 15. yy başlarında kurulan sinagog adını kurucularının Osmanlı İmparatorluğu'na göç ettiklerinde ilk yerleştikleri yer olan Makedonya'daki Ohri Kasabası'ndan alır. Bugünkü bina 15. yy'da yapılmış ilk bina olmayıp bir rivayete göre daha önce mevcut yan yana iki sinagogun aralarındaki duvarın yıkılarak birleştirilmesiyle oluşmuştur. Ahrida'nın son restorasyonu sırasında ortaya çıkan arka

de 1709 ve 1823'te tekrar onarım görmüştür. Sinagogun giriş kapısının üzerinde okunan 5641/1881 tarihi binanın önemli onarımlarından birini belgelemektedir.

Sinagogun bahçesinde bir *midraş* (medrese) bulunmaktadır. Sinagogun arka duvarına bitişik daha önce mevcut Yahudi okulunda 1912 yılında Türkçe, İbranice ve Almanca eğitim yapıldığı ifade edilmektedir. Belgelenmeyen bir iddiaya göre sinagogun altında nereye kadar uzadığı belli olmayan bir gizli geçit bulunmaktaydı. 1910'lu yıllarda

bazı yöneticilerin kazı yaptıkları ve gerçekten bir demir kapı ile karşılaştıkları, ancak belirsiz bir yönde ilerlemekten çekinip kazıyı kapattıkları söylenmektedir. 17. yy'da kendini mesih ilan eden Sabetay Sevi'nin İzmir'den İstanbul'a geldiğinde içinde vaaz verdiği söylenen Ahrida Sinagogu'nun geçmişindeki anlamlı anılardan biri de 1877-1878 Os-manlı-Rus Savaşı'na katılan Osmanlı ordusunun zaferi için 18 Mayıs 1877 günü düzenlenen ve Sadrazam İbrahim Ed-hem Paşa ile devlet ricalinin de katıldığı dua törenidir.

1926 ve 1955'te kısmen onarım gören yaklaşık 350 kişi kapasiteli Ahrida Sinagogu'nun 1992 restorasyonu sırasında elden geçirilen tavan kaplamalarının altında, binanın kuruluş döneminden kalma orijinal tavan süslemelerini bulmak mümkün olmuştur. Ahrida Sinagogu iki yıl süren titiz bir çalışma sonunda 19

Kasım 1992 günü düzenlenen bir törenle tekrar hizmete girdi. Balat Yahudi yaşamının görkemli günlerinde sayısız düğün ve kutlama töreninin icra edildiği Ahrida Sinagogu, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 8.6.1989 tarihli *Resmi Gazete'de* yayımlanmış olan 16.9.1987 tarih ve 3618 sayılı kararı ile (sıra no. 128) koruma altına alınmıştır.

NAİM GÜLERYÜZ

AİLE -I

Ana, baba, çocuklar ve aile biçimine göre değişen sayı ve nitelikte kan akrabalarından oluşan; tarihsel, kültürel, dinsel, ekonomik etkenlere göre biçimlenen; neslin devamını, yeni kuşakların yetiştirilmesini ve topluma katılımını sağlayan ekonomik ve toplumsal birlik.

Tarih boyunca çeşitli etnik grupları ve halkları barındırmış çok kültürlü, çok dinli bir mozaik olan İstanbul'da aile yapısının ve ilişkilerinin, tarihsel süreç içinde farklılık ve değişme göstermesi doğaldır. Böylesine geniş bir tarihsel boyut ve karmaşık bir sosyo-ekono-mik çerçeve içinde, değişmez ve tek bir "İstanbul ailesi"den söz etmek, gerçeği yansıtmayan bir soyutlama olur. Bizans ailesi Fetih sonrası İstanbul'unun orta tabaka Müslüman Türk ailesinden ne kadar farklıysa, İstanbullu bir Rum ya da Musevi ailesi de yaşam mekânı konak olan bir ulema ya da paşa ailesinden; orta sınıf Müslüman esnaf ailesi Tanzimat ailesinden, günümüzde "Te-peler"den birinde gecekonduda oturan Doğu ya da Karadeniz kökenli bir işçi ailesi de Boğaz'daki özel sitelerde bir villada yaşayan büyük burjuva ailesinden o kadar farklıdır. Bütün bu farklılıklar ve tarih boyunca geçirdiği değişimler göz önüne alındığında İstanbul ailesinden değil İstanbul ailelerinden söz etmek; tarihsel, kültürel, ekonomik ve toplumsal farklılıkların doğurup biçimlendirdiği farklı aile yapılarını ve bunların tümünde ortak kalan yanları incelemeye çalışmak doğru olacaktır.

Bizans Dönemi

Bizans iç yapısının temel birimi olan aile biyolojik, toplumsal ve ekonomik bir kurumdur. Gerek başkent Konstantino-polis'te, gerek imparatorluğun geri kalan yörelerinde rastlanan en yaygın aile türü karı, koca ve çocuklardan oluşan çekirdek (nükleer) ailedir. Bu aile türünün yaygınlığının baş nedenleri arasında Bizans miras kanunlarında, ortaçağ Avrupa'sındakinin aksine, ekber evlat hakkının mevcut olmayıp aile servetinin çocuklar arasında (kızlar da dahil olmak üzere) eşit olarak paylaştırılması gelir. Dolayısıyla, aynı çatı altında yaşayan 20-30 fertten oluşan kalabalık ailelere de kaynaklarda zaman zaman rastlanmakla birlikte, her evlenen çiftin kendilerine ayrı birer ev açmaları yoluyla ailelerin küçük birimlere bölünmesi daha yaygın bir âdet halini almıştır. Roma devrine kıyasla, Bizans'ta aile

çok daha sabit ve pekişik bir birim teşkil etmekteydi. Örneğin, Roma'da bir evliliğin yürürlüğe girmesi yalnızca tarafların rızasıyla mümkün iken, Bizans'ta bu yeterli görülmemiş, kilisenin onayı ve ayrıca her iki ebeveynin de rızası şart koşulmuştur. Roma kanununda cariyelik kurumu tanınırken Bizans imparatorları, önce evli erkeklerin cariyeye tutmalarını yasaklamış, sonra kurumu tümden yok etmeye çalışmışlardır. Bizans'ta ailenin Roma devrinden farklı bir başka özelliği de zamanla erkeğin aile içerisinde sahip olduğu sonsuz otoritenin ("patria potestas") azalıp, kadının etkisinin ve öneminin artmış olmasıdır (bak. Kadın yaşamı).

Bizans devrinde, özellikle bazı aşırı dini çevreler arasında, evlilik ve dolayısıyla aile karşıtı tavırlar mevcut olmakla beraber, aile genelde devlet ve kilisenin himaye ve gözetimi altında bir kurum olarak varlığını sürdürmüştür. 8. yy'da düzenlenen *Ekloga* isimli kanunname aile konusu pek çok maddede ele alınmıştır. Bu yasalara göre, evlilik yaşı kızlar için 13, oğlanlar için 15 olarak belirlenmiş; çeşitli akrabalık ve hısımlık derecelerinde olan kişiler arasındaki evlilikler ise yasaklanmıştır. Boşanma konusunda da devlet kısıtlayıcı bazı yasalar getirmiştir. Çiftlerin boşanması ancak erkeğin üç yıl boyunca devam eden cinsel iktidarsızlığı, kadının zina yapması, çiftlerden herhangi birinin diğerini öldürmeye teşebbüsü veya çiftlerden birinin cüzam hastalığına yakalanması durumlarında mümkündü. Buna karşılık akli denge bozukluğu veya erkeğin zina suçu aileyi bozmak için yeterli sebep sayılmamaktaydı. Yasal olarak bir kişinin üç kez evlenip ayrılması mümkün olmakla beraber, gerek devlet, gerek Bizans kilisesi ikinci evliliklere (özellikle kadınlarınkine) hoş gözle bakmamış, üçüncü evliliklere de çoğu kez engel olmaya çalışmıştır. Başkent'te, fakir halkın düğün törenleri için senato binasının karşısında Nimfaion(->) adlı bir kamu binası yapılmıştır.

Aile içi ekonomik ilişkilere gelince, Bizans'ta drahome âdeti vardı. Kadının evlenirken aileye getirdiği ve asıl amacı çocukların maddi güvenliğini

sağlamak olan drahoma, mirasın tersine, satılamaz mülklerden oluşmaktaydı ve intifa hakkı kocaya aitti. Ancak kocanın ölümünden sonra veya bazı suiistimal durumlarında kadınlar drahomalarını kendileri denetleme ve idare etme hakkını elde edebilirlerdi. Şart olmamakla birlikte, çiftler arası maddi ilişkiler ve mülk dağılımını tanzim eden evlilik kontratı âdeti de vardı. Bizans'ta aile aynı zamanda ö-nemli bir üretim birimiydi; özellikle evde dokumacılık çok yaygındı.

Bizans toplumsal yaşamında çok mühim bir yer tutan aile örnek kurum olarak başka sosyal ilişkilere de model olmuştur. Örneğin, Bizans imparatorunun halkla veya başka devletlerin reisleriyle ilişkilerinde, mecazi olarak aile

Eski İstanbul'da mahalle, aile yaşamının hem dış mekânı hem de uzantısıydı.

G. Brindesi'nin bir resmi, 19. yy *Ara Güler*

modeli kullanılmıştır. Bu sisteme göre imparator baba rolünü üstlenirken, başkalarının konumlan aile içerisindeki değişik akrabalık derecelerine göre hiye-rarşik olarak sıralanmıştır.

NEVRA NECİPOĞLU **Osmanlı Dönemi**

15. yy'ın ikinci yarısında, fetih sonrasında uygulanan iskân politikası, kente, ihtiyacı olan Müslüman kalifiye nüfusu sağlamayı hedefliyordu. İskân edilenlerin şehir hayatına uyum sağlayabilecek ve ekonomik hayatın canlandırılmasına katkıda bulunabilecek nitelikte olması yanında, bunların aile yapılarını korumalarına da özen gösterildi. İstanbul'a iskân edilen, ekonomik hayatın çok çeşitli alanlarından esnaf ve zanaatkar aileleri, Osmanlı dönemi İstanbul ailesinin ilk örnekleriydi. Şehirli kökenleri, gelişmelere ve kent yaşamına uyumlarını kolaylaştırırken kuşaktan kuşağa geçmiş becerileri, bu aileleri kent hayatının vazgeçilmez öğeleri arasına sokuyor ve İstanbul'un ekonomik hayatını canlandırma politikasının gereği olarak kendilerine sağlanan maddi destekler, aile yapısının güçlenip sağlamlaşmasına katkıda bulunuyordu. 15. yy'ın ikinci yansında ve 16. yy'da İstanbul ailesinin demografik özellikleri konusunda fazla bilgi yoksa da, orta tabaka Müslüman reaya ailesinin şer'i ve örfi hukukun biçimlendirdiği bir yapıya sahip bulunduğu söylenebilir. Eski Türk aile yapı ve gelenekleri, yerel özellikler, Bizans kenti aile yapısı, İslamiyetin aile anlayışı ve hukuku, karşılıklı bir etkileşim içinde, genel olarak kentsel Müslüman Türk ailesini, özel olarak da İstanbul ailesini şekillendirmiştir.

Söz konusu yüzyıllarda, Müslüman Türk ailesi, İslamlığın ilk dönemlerindeki kadın ve erkeğin rızasından ibaret

â,

AİLE

AİLE

19. yy İstanbul'unda geleneksel yapıda bir paşa ailesi. Fotoğrafta, oğullarını, kız ve erkek torunlarını çevresine toplamış alaylı paşa, kadınların hâlâ ev içine kapandığı, pederşahi ve gelenekçi aile yapısını yansıtır.
Necdet Saktoğlu

Abbas Halim Paşa ailesi. Paşa ve ailesi 1917 yılı civarında Bebek'te Abbas Paşa Yalısı'nın korusunda bulunan kendilerine ait köşkteler. Yenileşmeci, alafranga aile yapısına bir örnek. *Niinel Ceialoğlu*

sözleşmeyle değil, resmi bir nikâh akdi ve bu akdin getirdiği yükümlülöklere ve haklara bağılı olarak kuruluyordu. Kırsal kesimlerde evlilik ve ailede örfi hukuk hükümleri ağırlık kazanırken, kentlerde, özellikle de kentler arasında ayrıcalıklı yeri olan İstanbul'da, İslam aile hukuku ağır basıyordu. Nikâh öncesinde ailesine değil de *bizzat* kadına ödenen "mehr-i muaccel" ve evlilikten sonraki dönemlerde, örneğin boşanma durumunda ödenen "mehr-i müeccel" İstanbul'la kırsal kesim farklılığını göstermesi açısından önemliydi. Mehr, kırsal kesimlerde kızın ailesine ödenen başlık vb gibi bedellerden işlevi ve tasarruf sahibi açısından farklıydı. Öte yandan şer'i hukukta yeri olan kadının boşanma veya nişanın bozulmasını talep hakkı da İstanbul'da, pek sık olmasa da, günlük hayatta uygulanabiliyordu. Çokeşli evlilik (dört kadına kadar) erkeğe İslamiyetin getirdiği bir hakti. İslamiyet'in doğup yayıldığı bölgelerde çok karılı evlilik yaygındı. İslam, Cahiliye döneminin bu yaygın geleneğini kurallara bağlamış, dört kadına kadar cevaz vermiş ama tekeşliliği yüceltmış ve önermişti. İstanbul'da yaygın aile biçiminin ağırlıkla tek karılı olması-, kaynaklara göre, 15 ve 16. yy'larda ve Kanuni döneminde de monogamik (tekeş-li) ailenin yaygın biçim olarak görülmesi, İslamın doğuş döneminin saf bir modelini, eski Türk ailesi ve Bizans ailesinin tekeşli yapısının izlerini yansıtır, ancak aileye ilişkin diğer konularda olduğu gibi bu konuda da farklı sosyoekonomik katmanlardan ailelerde farklı eğilim ve yapılar gözleniyordu.

Birden fazla kadınla evlilik, kural olarak çocuk -çoğunlukla erkek evlat-sahibi olabilmek için başvuru olan bir yoldu. Buna karşılık saray ve çevresindeki evliliklerde harem kurumunun, cariye kullanımının getirdiği karmaşık yapılar, çok karılılığın çeşitli biçimlerine rastlanmaktaydı. Toplumsal farklılaşmanın, sosyo-ekonomik katmanlaşmanın zayıf ve yavaş olduğu 15-18. yy'lar boyunca, kendi içine kapalı geleneksel İstanbul ailesinin içinde devindiği mekân, ailenin bir çeşit doğal uzantısı sayılabilecek mahalleydi. Esnaf, imam, dul kadın, bey, paşa, asker vb hanelerin bir arada yer aldığı mahalle,

ailenin toplumla buluşma noktası, değerler sisteminin başvuru çerçevesi, kolektif yaşamın mekânıydı. Aile-mahalle bağı günümüzde anlaşılamayacak kadar sıkı ve önemliydi. Mahallenin yapı ve işlevlerindeki ilk çatlaklar daha 18. yy'da, hele de 19. yy'da, üst katmanlara mensup ailelerin eski mahallelerinden çıkıp yeni semtlerde köşkler, konaklar yaptırmaları ve buralara taşınmalarıyla başladı. Bu türden gelişmeler 19. yy ortalarında ve 20. yy'da gerçekleşecek değişimin de ilk adımlarıydı.

19. yy'a kadar geçen sürede İstanbul ailesinin gündelik yaşamına ilişkin olarak, seyahatnamelerde, yabancı elçilerin

anı veya raporlarında, seriye sicilleri, tereke defterleri gibi belgelerde, zamanın ulemasının eserlerinde dağınık bilgiler vardır. Ailede, genel olarak erkeğin, özel olarak da aile reisi erkeğin mutlak hâkimiyeti, hanenin idaresinin ve çocukların yetiştirilmesinin kadının (annenin) yetki ve görevi olarak tanımlanması, çok karılılık durumunda ilk eşin tö-resel ve hukuksal üstünlüğü, dönemin evlilik ve aile yapısının ana hatlarıydı. Öte yandan, yine aynı kaynaklardan derlenebildiği kadarıyla, İstanbul ailesinde hâkim ve yaygın biçim tekeşlilikti. 15. yy'dan itibaren, çeşitli kaynaklar, özellikle de kendi önyargı ve beklentileriyle çatıştığı için bu duruma şaşırarak yabancı gözlemciler, İstanbul aileleri arasında -hattâ tüm imparatorluk toprakları üzerinde, özellikle kentsel kesimlerde- tekeşliliğin yaygınlığına dikkat çekerler. 16. yy'dan itibaren İslami değerler açısından başlıca başvuru kaynaklarından biri sayılan *Ahlâk-ı Alâi'*-sinde Kınahzade Ali Çelebi (1510-1572) aileyi de ele alır ve Osmanlı toplum biçim yapısına uygun aile biçimini tekeşlilik olarak tanımlar. Çok kadınla evliliğin zararlarını ve ailede yol açacağı tahribatı anlatan Kınalızade'nin ahlakçı olarak ortaya koyduklarını 16, 17 ve 18. yy'da İstanbul'a gelmiş Batılı yazarlar ve eski kaynaklara doğrudan eğilen araştırmacılar doğrulamakta, tekeşliliğin yaygınlığının altını çizmektedirler.

Kulaktan dolma yerleşik kanılarla ça-tışsa da, şer'i hukuk hükümlerinin ağır bastığı, örfi hukukun etkilerinin bir ölçüde geriye itildiği ortalama İstanbul ailesinin yüzyıllar boyunca taşıdığı ana

1

özellikleri, çekirdek aile yapısının ve tekeşli evliliğin yaygınlığı, öte yandan hane halkı sayısının sanılandan düşük olmasıdır. Bu özelliklerin çağlar boyunca süreklilik gösterdiğini, Alan Duben, Cem Behar, Frederic Shorter gibi sosyal bilimcilerin daha yakın dönemlerin verilerini inceleyerek yaptıkları çalışmalar *onaya* koymaktadır. Duben ve Behar'ın 1885 ve 1907 sayımlarının verileriyle yaptıkları değerlendirmeye göre, bu yıllarda, İstanbul'daki evli erkeklerin, sırasıyla yüzde 2,51 ve 2,16'sı çokeşlidir. Ancak, toplumsal farklılaşma ve katmanlaşmanın bir hayli gelişmiş olduğu 19. yy

sonlan ve 20. yy başlarında çok karılı evlilik oranları sosyo-ekonomik katmanlara göre önemli oynamalar göstermektedir. Görece yoksul ailelerin ve geleneksel orta katmanların yerleşme bölgesi olan Fatih, Eminönü gibi sur içi semtlerde çok karılı evlilik oranı yüzde 1,41'e İstanbul ortalamasının da altına düşerken, sahilhanelerin, sarayların, konakların bulunduğu Beşiktaş çevresinde bu oran üç katına çıkmakta; yine imam, hafız benzeri din görevlileri arasında yüzde 30'a, yüksek bürokrasi ve saray çevresi arasında yüzde 10'a yükselmektedir. Çokeşli evliliklerin en seyrek görüldüğü kesim gündelikçiler, ameleler ve dar gelirli ücretlilerdir. Kimi araştırmacılara göre, çok karılı evliliklere üst katmanlar arasında daha fazla rastlanmasının nedeni, böylesine masraflı bir yaşam biçimini ancak bu katmanların sürdürebilmesi yanında, bunların yakından izledikleri saraydan etkilenmeleri ve saray yaşamını taklit eğilimleridir. İstanbul ailelerinin Osmanlı dönemi

boyunca fazla değişmemiş bir özellikleri de yukarda belirtildiği gibi hane halkı nüfusunun sanıldığından düşük olmasıdır. Bu durum, söz konusu dönemlerde ortalama yaşamın kısalığı yanında doğal afetler, savaşlar, salgınlar yüzünden ö-lüm oranlarının yüksek olmasından kaynaklandığı kadar, doğurganlık oranının düşüklüğünden de kaynaklanıyordu.

Duben ve Behar'ın daha geç dönemleri, 19. yy sonu ve 20. yy'ın başını kapsayan araştırmalarında, gerek hane nüfusunda gerekse doğurganlık oranlarında 19. yy'dan 20. yy'a ve 20. yy'ın ilk 40 yılma doğru bir düşme eğilimi saptanıyor. 1907 sayımı verilerine göre, evdeki hizmetkârlarla birlikte hane halkı nüfus ortalaması 4,4, doğurganlık oranları ise 1885'te 3,5, 1907'de 3,8'di. Paşaların, beylerin, ulemanın yüksek devlet bürokrasisinin konaklarında hane nüfusunun kimi zaman 30-40 kişiye varmasına karşılık alt sosyo-ekonomik katmanlarda hane nüfusu daralıyordu. Bu ortalama, bütün aile hanelerinin yüzde 40'ını meydana getiren ve en yaygın aile biçimi olarak ortaya çıkan basit çekirdek ailelerde 3,6'ya kadar düşüyordu. Hane halkı büyüklüğü açısından üst katmanlar ve asker sivil bürokrasi önde gelirken, en az nüfuslu haneler alt gelir grupları amele, işçi, ücretli aileleriydi.

Ailenin yapısı açısından bakıldığında, ana, baba ve çocuklardan kurulu basit çekirdek aile en yaygın biçimdi. Bu biçime en fazla Osmanlı seçkinleri (aydınları) ve esnaf, zanaatkar aileleri arasında rastlanıyordu. Buna karşılık, çiftlerden birinin anne veya babasının veya diğer yakın akrabalarının birlikte kaldığı

genişlemiş aile tipi, en yaygın olarak (yüzde 34,4 oranında) amele, işçi ve dar gelirli kesimlerde, onları izleyerek de asker veya sivil devlet memurları, bürokrasi arasında görülüyordu. Aynı veya değişik kuşaklardan birden fazla ailenin birlikte yaşadıkları çok aileli hane yapıları, alt sosyo-

ekonomik katmanlarda çok azalırken (yüzde 6,3) üst katmanlar, seçkinler arasında 20. yy'ın başlarında yüzde 21'e kadar varıyordu.

İstanbul ailesini kırsal kesim ve hattâ diğer kent ailelerinden farklı kılan bir başka özellik, evlenme yaşının gerek kadın gerekse erkek için oldukça yüksek olması ve evlilik yaşındaki yükselişin 19- yy'ın ikinci yarısından sonra daha da belirginleşmesiydi. 19. yy'ın sonlarında ve 20. yy'ın başında, basında ve *yazında* evlilik yaşı üzerine yapılan tartışmalardan ve bu dönemlerin evlendirme kayıtlarından çıkarılabildiği kadarıyla 1870-1880'lerde en erken evlilik yaşı ortalaması kadında 18-21, erkekte 24, çoğunlukla 28-30'du. Evlilik yaşının görece yüksek olmasında, İstanbul'da kız veya oğlan evlendirme masraflarının fazlalığı yanında, evlilik ve aile kurmak için sadece bedensel olgunluğa erişmenin yeterli olmadığı, aile sorumluluğunu taşıyabilecek ruhi olgunluğa erişilmiş olması da gerektiği yolundaki anlayışın da payı vardı. Yine İstanbul'da ikinci defa evlenme oranı, dul kalmış ya da eşlerinden ayrılmış olanlar arasında bir hayli *fazlaydı* ve kadınlarda bile yüzde 20'yi aşabiliyordu.

İstanbul aileleri arasında en eski dönemlerden beri yaygın olan; farklı sosyo-ekonomik katmanlardan ailelerde

genel modeli bozmayacak, kabul edilebilir oranlarda sapmalar gösteren, bu yüzden de İstanbul ailesinin özellikleri sayılabilecek; tekeşliliğin, çekirdek aile tipinin yaygınlığı, hane halkı büyüklüğü ve doğurganlığın düşüklüğü, evlenme yaşının yüksekliği gibi olgular, İstanbul'u, çağı ve çevresinde benzer kentlerden, özellikle de kırsal kesimlerden ayırıyordu. Kimi araştırmacılar, bu özellikleriyle İstanbul ailesinin Doğu ve Doğu Akdeniz tipolojilerine giremeyecek, daha çok Batı ve Balkan grubunda yer alabilecek özel, hattâ "tek" bir durumu bulunduğu kamsındadırlar.

İstanbul ailesinin gerek aile yapısı, gerek demografik öğeleri, gerekse yaşam biçimi açısından modelden belirgin biçimde farklılaştığı yer konaktır. Osmanlı toplum yapısının hızla çözülmeye başladığı ve bütün toplum kurumlarının bu çözülmeden etkilendiği 19- yy öncesinde, mahalle bütünlüğünün korunduğu ve konakların da dar gelirli mahalle halkının evlerinin yanı başında kurulu olduğu dönemlerde bile, beylerin, paşaların konaklarındaki yaşam kuşkusuz orta katman İstanbul ailesininkinden bir ölçüde farklıydı. Konaklar, doğal üyeleri sayılan hizmetkârlar, cariyeler, lalalar, evlatlıklarla kalabalık haneler meydana getiriyorlar; çeşitli derecelerden akrabaları, çoğunlukla gelinleri, bazen içgüve-yisi damatları aynı çatı altında barındırıyorlardı. Yukarda sözü edilen 19. yy sonu 20. yy başına ait nüfus araştırmaları böyle bir yapının çok daha yakın dönemlere kadar sürdüğünü ve hane halkı büyüklüğü ortalamalarından en ciddi sapmaların konaklarda yaşayan ulema veya diğer devlet ricali aileleri arasında görüldüğünü belgeliyor.

Konak, hele de toplumsal farklılaşmanın hızlandığı ve her katmandan kişi ve ailenin aynı mahalle bütünlüğü içinde yaşadığı mahalle yaşam biçiminin hızla çözüldüğü 19. yy'dan itibaren farklı bir aile yapısı sergilemeye başladı. İster gelenekçi İslamcı ulema konakları, ister Batıcı yüksek bürokrat konakları olsun, konak aileleri çok sayıda çiftin aynı mekânı paylaştıkları, birkaç kuşağın bir *arada* yaşadığı, akrabalar yanında, hizmetkârlar, cariyeler vb'nin büsbütün kalabalıklaştırdığı geniş birleşik ailelerdi. Tanzimat döneminde ve sonrasında, hızlı yenilikçilik, Batılılaşma ve alafrangalık akımları *kadar*, alafrangalığa. Batılılaşmaya ve değişmeye en sert karşı duran düşünce ve yaşam biçimlerinin de konaklarda filizlenip gelişmesi rastlantı değildi. Geleneksel orta katman İstanbul ailesinin özelliklerinden farklı yapıdaki, üretici değil tüketici yanları ağır basan konak aileleri, değişen toplum karşısında uyum sorunlarını olumlu ya da olumsuz yönden çok daha şiddetli yaşadılar. Geleneksel ve üretici orta katman İstanbul ailesi ise yapısını bir ölçüde koruyarak daha ağır ama daha az bunalımlı bir değişmeye adaydı. Tanzimat sonrasının yenilikçi, Batıcı

AİLE

142

143

AİLE

risi olduğu kadar, 20. yy'm ilk çeyreğinin sosyo-ekonomik ihtiyaç ve taleplerine verilmiş bir cevap denemesi niteliğindedir. İşgücüne, nüfus artışına ihtiyaç olduğu bir dönemde evlilik ve aile teşvik ediliyor, hattâ kimi zaman kararnamelerle zorlamaya kadar varılıyordu. Öte yandan I. Dünya Savaşı yıllarında kadın işçi taburları kurulmuş, resmi dairelerde kadınlar çalıştırılmaya başlanmıştı. Özellikle alt sosyo-ekonomik katmanlarda kadınlar çalışma hayatına girmişler ve bu gelişmeler aileyi etkilemişti. 1917'de çıkarılan Hukuk-ı Aile Kararnamesi çok kısa sürede yürürlükten kal-

Tanzimat Dönemi

Bütün toplumu sarsan ve temel toplumsal birim olan aileyi etkilemeden geçemeyecek olan değişimin, hem bir zorlama hem de bir ihtiyaç olarak ortaya çıkması 19. yy'm ilk çeyreğine rastlar; Tanzimat, I. ve II. Meşrutiyet, Cumhuriyet ve Cumhuriyet sonrasında da 1950'li, 1970'li, 1990'lı eşiklerden atlayarak devam eder. Toplumsal bunalım ve değiş-

1930'larda orta katman bir subay ailesi. Kadının annesi ve bekâr kız kardeşi de ailenin bir parçası.

TETTVAt-şivi

A|JLE_JIAYATOOZDA_AVRUPALILAŞMANIN TESİRİ

Vasat derecede bir maişete ve muayyen bir bütçeye malik bir aile tasavvur ediniz. Şişli'de bir apartmanda veya Erenköy'ünde küçük bir köşkte ikamet ediyor; ihtiyar bir peder ve valide, genç bir kadın, temiz ve pak giyinmiş bir erkek, üç çocuk ve bir hizmetçiden mürekkep olan bu ailenin tabii, bazı akraba ve taalu-

kâtı da vardır.

Genç zevç vaktiyle güzel bir terbiye almış, okumuş; sahib-i malumat ve zeki, müteşebbis ve cesur. Gündüz bir vazife-i resmiye ile meşgul. Gece gazetelerini, kitaplarını muntazaman okuyor. Her sabah erkenden kalkıyor, yıkanıyor, traş oluyor, her gün yaka ve kollarını değiştiriyor, iç ve dış gömlekleri tertemiz, ütülenmiş elbisesini giyiyor, yemek odasına giriyor.

(...) Akşamleyin vakt-i muayyeninde evine dönüyor. Çocukları ta kapıdan kendini karşılıyor. Aralarında aynı bûse-i muhabbet teati olunuyor. Güzel bir kutu gibi döşenen yemek odası temiz ve zarif evânî ile panldıyor. Geniş bir masanın etrafına bütün aile toplanıyor. Herkesin çatalı, bıçağı, tabakları ayrı. Katiyen bir tabaktan muhteliten yemek yenmiyor. Bir bardaktan iki kişi su içemiyor.

(...) Yatsı okunuyor, ihtiyar baba ve nene hep birden namazlarını kılıyorlar. Namazdan sonra hanım efendi piyano başına geçiyor. Bazı millî ve vatanî parçalar çalıyor. Çocuklar sevişerek mûsikiyi dinliyor. Yatılacağı vakit genç valide çocuklarına Kurl andan bir sûre okutuyor, onların saf kalplerini muhabbet-i ilâ-hiyeyle teshir ederek terbiye-i diniyelerine takviyet veriyor. Ve sonra temiz bir yatağa yatırıyor.

(...) Şimdi bir de şark usûlünde bir şehirli aile hayatı tasvir edelim. Bu aile de yukarıda tasvir olunan Avrupalılaştırmış aile efradı gibi bir kaç kişiden mürek-keb. Bir kız ve bir erkek çocuk o mahalle mektebine gidiyor; ayaklarında şıptık bir takunya, mendile sarılmış yiyecek. Hay ve huy ile sokağa çıkıyorlar. Okudukları da pek basit şeyler, hiç fikîr açmayan kitaplar. Zaten hoca efendinin de hiç bir şeyden haberi yok. Mektep çitlenbik ve servi ağaçları içine gömülmüş, küçük bir cami ile büyük bir mezarlığın kenarında.

(...) Akşam olmuş, sofraya kurulmuş, bey babayı bekliyorlar. Gece alaturka saat bir, gelen giden yok. Zevç kaleminden çıkmış, arkadaşlarıyla meyhaneye uğramış, rakısını içiyor, mezesini yiyor; yahut içki içmiyor, doğru evine geliyor, yukarı çıkıyor, hazırlanan yemek başına oturuyor; sofraya, küçük bir iskemle üzerine mevzu geniş bir siniden ibaret. İhtiyar peder ve valide, çoluk çocuk sininin etrafına diziliyor. Bir kap yemek geliyor, bütün eller o sahanın içine dalıyor; bir bardak geliyor on kişi aynı bardaktan içiyor; tepsinin üstü ekmek kırım-tısıyla kaşık döküntüsüyle dolmuş, zararı yok. Seferi bir haldeymiş gibi alelacele yeniliyor, kimse kimseyle hemen hiç konuşmuyor. Ağır bir yükten

kurtulmuş gibi sofradan kalkılıyor; ya sedire ya yere mevzu küçük minderlere çökülüyor.

(...) Çocuklar bir tarafa sinmiş uyukluyor; zevç aylıkların çıkmasından yahut işlerin fena gidişinden şikayete başlıyor; kasabın, sebze ve etçinin, ekmekçinin müracaatı söyleniyor. Gece yansı yaklaşıyor, yük dolabının kapıları açılıyor, her dakika hicret ve seyahate hazırlanmış gibi yük içinde bükülüp duran yataklar, çıkarılıyor. Yere seriliyor, uykuya dalınıyor, sabahleyin erken kalkıldıkça şöyle bir acı kahve ve çay ile keyif çatılıyor, bîhareket uzun müddet sedirde oturuluyor. Öğlene doğru iş başına gidiliyor. Zevcin elbisesi ekseriya altı ayda bir ütülenir. Bazen onbeş günde bir traş olur. Ekseriya gecesini kahvehanede geçirir. Evinde otele girip çıkar gibi oturur, bir gün zevcesini alıp da bir tarafa gittiği yoktur.

(...) Eve bir erkek girse ve bu erkek zevcin taallukatından veyahut ahibasın-dan biri bulunsa bile yine merdivenden yukarı çıkarken evin içine oldukça zararlı bir hayvan girmiş gibi o anda oda kapıları kapanır, kadın ve kız namına ne varsa çil yavrusu gibi dağılır. Erkek erkekle, kadın kadınla konuşur; bir arada içtimaî hayat katiiyen vuku bulamaz.

Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Avrupalılaştırmak, Felaketlerimizin Esbabı*,

Dersaadet Matbaa-ı Hayriye, 1332

arayışları ve değişimi içinde, aile üzerine tartışmalar, teori ve çözüm üretme denemeleri, eleştiri ve arayışlar hızlanırken İstanbul ailesinin ana özelliklerini ve temel değer normlarını sessizce koruyan ve dramatik bir kopuş ve değişimin olabildiğince sancısız ve yıkımsız atlatılabilmesini sağlayan toplumsal öğelerden biri de orta katman İstanbul ailesiydi.

menin kendini en şiddetli hissettirdiği büyük kent İstanbul'da aile yapısının bu değişimin dışında kalması düşünülemez.

Toplumsal ve kültürel değişim süreci içinde İstanbul ailesinin geçirdiği evrimi ve değişimin aileye ne oranda yansıdığını araştırmak için "Tanzimat ailesi" de denen aile tipini incelemekte yarar vardır. "Tanzimat ailesi" kavramıyla simge-leştirilmesine rağmen, toplumsal kültürel değişmeden etkilenen; bu değişmeye ayak uydurmaya çalıştığı kadar değişimin öncülüğünü de yüklenen Tanzimat ailesi, aslında yenilikçi Batıcı yüksek bürokrasinin konak ailesidir. Bir dönemin adıyla anılmakla birlikte, bu ailenin taşıyıcısı olduğu kültürel ahlaki değerler ve aile yapısı, 19. yy'ı aşarak 20. yy'm ilk 20 yılına kadar gelir. Yepyeni bir aile biçiminden çok bir değişim modeli ve özlemi olarak anlaşılması gereken Tanzimat'ın konak ailesi, İstanbul'un yaygın aile tipi olmaktan uzaktır. Batıcı seçkin kesimin, bir kısım yenileşmeci yüksek bürokrat ailesinin yaşam biçimi ve özlemlerinin ifadesidir. Yine de bu aile, yapısal açıdan olmasa bile kültür ve değerler sistemi açısından geleceğin, hattâ Cumhuriyet sonrasında modern ailesinin

öncüsü olmuş, gelişme ve değişimin nüvelerini içinde taşımıştır.

Tanzimat ailesi, belirtildiği gibi başlıca konak ailesidir. Ancak karşısında, geniş birleşik aile yapısı açısından kendine benzeyen, toplumsal-kültürel değişme açınsındansa gelenekçiliği ve tutuculuğu temsil eden çoğunlukla ulema konakları ve bu konakların aile anlayışı ve yaşamı vardır. Konak aileleri Tanzimat'la başlayarak tüm toplumsal değişme süreci boyunca bu iki uçta yer almışlar, bunlardan Tanzimat ailesi toplumsal-kültürel yenileşmenin ve yeni aile yapısının dinamiği olurken, gelenekçi, İslamcı ulema konağı 20. yy'da tümüyle dağılmıştır.

Tanzimat ailesine geçiş, önce ailenin eski geleneksel mahalle ve semtinden ayrılıp Beyoğlu, Galata, Harbiye, Beşiktaş, Boğaziçi gibi yeni semtlere, oradaki konaklara, sahilhanelere taşınmasıyla başlar. Bu konak ve sahilhanelerde oldukça debdebeli geçen yaşam, 19. yy'm ikinci yarısından itibaren, önce özentili ve özlem olarak başlayıp sonra yaygınlık kazanan Batı yaşam biçiminden, Batı örf ve âdetlerinden etkilenme ve eklentilerle sürer. O zamana kadar İstanbul ailesi ve hanesinde yer almayan Batı yaşam tarzının ürünü ve parçası eşyalar, mekân düzenlemesi, örneğin salonlar, salonlarda koltuk takımları, masalı, san-dalyeli, büfeli yemek odaları, çatal bıçak takımları, yüksek karyolalı, komo-dinli, konsollu yatak takımları, piyano başta olmak üzere geleneksel musikide ve gündelik hayatta o zamana kadar yeri olmayan pek çok maddi ürün konağın gündelik hayatına girer. Batı'nın erkek modasını izlemeye çalışan beylerin yanında, hanımların giyim kuşamında

da önemli değişiklikler olur. Artık ev içlerinde, komşu ziyaretlerinde Avrupa'dan gelen hazır ya da Avrupa kumaşlarından dikilmiş geleneksel bîçki ve zevkten farklı fistanlar giyilmeye başlar. 19. yy'm son çeyreğine gelindiğinde, gazeteler, dergiler konak hanımlarının feracelerinin altına giydikleri "incecik" kumaştan fistanların ve hafifmeşrep kıyafetlerin eleştirisiyle doludur. Ancak, Tanzimat ailesini geleneksel İstanbul aile tipinden farklılaştıran unsurlar, bu biçimsel değişmelerden ibaret değildir. 19. yy'da Tanzimat'la birlikte ailenin ve asıl aile içinde kadının durumuyla ilgili yoğun bir tartışma başlar. Kadının aile ve toplumdaki yeri, işlevi, hakları, eşlerin birbirleriyle ilişkileri, çocukların ve kadınların eğitimi yoğun tartışmalara konu olur. Tanzimat'ı izleyen yıllarda, 19. yy boyunca, kadının aile içindeki haklarını genişletmeye ya da güvence altına almaya yönelik, eş seçimi, evlilik kararı, evlilik yaşı vb ile ilgili bir dizi fermana rastlanır.

Kadının toplumsal hayata katılması, olabildiğince iyi eğitim görmesi, hattâ meslek sahibi olması, çalışması fikri henüz küçük örneklerle de olsa uygulama alanına geçirilmeye başlar. Kadınlara da erkekler gibi eğitim olanağı sağlayan kız rüştiyeleri (1858), Ebe Mektebi (1842), Darül Muallimat ve Kız Sanayi Mektebi (1870) ve kızların eğitimine

ilk kez yasal zorunluluk getiren 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi bu gelişmenin bazı örnekleridir. 19. yy'm ikinci yarısı boyunca üzerinde en fazla durulan konulardan biri, kadınların eğitimi, ancak eğitilmiş kadının iyi eş ve ana olabileceği fikridir. Eğitim görmüş kadın aile içinde baskılar ve korkular yüzünden değil, özgür karar verme yeteneği ve kendi özgüveniyle sadık ve iyi eş olabilecektir. Buna bağlı olarak kadınlarla ilgili yayınlarda artış, aile içinde okumanın -örneğin akşamları hep birlikte kitap okumak- teşviki ve özendirilmesi görülür. Yine geleneksel İstanbul ailesinde görülmeyen, hattâ ayıp sayılan eşlerin birbirlerine, babaların çocuklarına sevgi ve yakınlıklarını açıkça belirtmeleri, toplum hayatına birlikte katılmaları, ailenin kendi içinde daha yakın ilişkilere girmesi, geceleri aile içinde musiki talimleri, yabancı mü-rebbiyeler, misafir ağırlama adabına giren Batılı etkiler Tanzimat sonrası ve asıl 19. yy sonu İstanbul konak ailelerinin özellikleridir. Düşünce ve özlem olarak Batı'ya yönelen; mekân olarak eski geleneksel mahalleden kopup konak veya yalılara yerleşmiş; üretici değil tüketici, giderek mirasyedi olan; büyük bir hizmetkâr kadrosunu da konak içinde barındıran; birkaç kuşağın bir arada yaşadığı; otoritenin, bütün özgürlük akımlarına rağmen çoğunlukla bir paşa vb olan aile reisinde toplandığı, yapı bakımından geniş birleşik aile grubuna giren Tanzimat konak ailesi İstanbul'a özeldir. Bir dönemin, yaygın olmasa bile toplumsal değişmeyi etkileyen başat aile yapısını yansı-

••"•••••

Cumhuriyetin ilk yıllarında bir aile. Fes, peçe, çarşaf atılmış, şapka giyilmiş. *Necdet Sakaoglu*

tır. Ancak, bu aile tipi bir yüzyıla kalmadan dağılıp tarihe karışan bir geçiş biçimi, bir tür kültürel öncüdür.

II. Meşrutiyet'in ilanını izleyen toplumsal siyasal gelişmeler içinde İstanbul konak ailesinin Tanzimat'tan beri süren değişim krizi ve süreci derinleşti. 1908'in "hürriyet" belgisi aileye de yansıdı, daha doğrusu, dönemin "yeni ha-yaf'ımn ilkelerini belirleme çabasındaki Ziya Gökalp gibi ideologlarca İttihatçı bir hürriyet anlayışı çerçevesinde aileye de yansıtılmak istendi, "yeni hayat"ı kurmaya çalışırken, ittihatçılar aileyi toplumun temel birimi olarak öne çıkardılar ve devletin ilgi çerçevesi içine soktular. Artık "yeni aile" ya da daha yaygın deyimle "milli aile"den söz edilmekteydi. "Milli aile" hem Tanzimat'ın İstanbul konak ailesine ve onun getirdiği değer sarsıntısı ve çözülmesine, hem de Tanzimat ailesinin karşı kutbu ve başlıca eleştiricisi hattâ düşmanı olan İslamcı gelenekçi ulema konağı aile modeline karşıydı. Fetih'ten beri en yaygın aile biçimi olan ve değişim rüzgârlarının sürüklemesine olanak tanımadan kendi kaldırılabileceği ölçülerde değişen geleneksel İstanbul ailesinin devamı durumundaki orta katman, İstanbul ailesine sunulan toplumsal çözölmeyi onu güçlendirerek aşmaya çalışan yeni

bir modeldi. Milli ailenin kökleri, özellikle kadın özgürlüğü ve eşitliği açısından İslamiyet öncesi Türklerin aile kurumunda aranıyordu. Bu ailede hiçbir zaman çok karıllık olmadığı, kadının tümüyle erkeğe eşit olduğu gibi zaman zaman aşırı zorlanmış savlarla güçlendirilmeye çalışılan "milli aile" kuramında öngörülen aile biçimi, tekeşli evliliğe dayalı, üretici temel olarak ana, baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aileydi. Milli aile, 1908 Meşrutiyeti döneminde toplumun belli kesimlerinde ortaya çıkan aile bunalımına bir çözüm öne-

1907 ve 1985 Yıllarında İstanbul Kentinde Hane	Bileşiml	
<i>Hane Bileşimi</i>	1907	1985
<i>Besit (çekirdek aile haneleri)</i>		
<i>Cift</i>	0	11
<i>Çocuklu cift</i>	25	60
<i>Çocuklu yalnız evsahibi</i>	12	4
<i>Karmasık (genişletilmiş ve birkaç ailelik)</i>		
<i>Besit aile + diğerleri</i>	18	11
<i>Birden çok besit aile</i>	14	4
<i>Aile olmayanlar (çekirdek aile)</i>		
<i>Yalnız evsahibi</i>	15	7
<i>Cift olmayan gruplar</i>	9	3

145

144

AİLE

1985'e ait veriler o yılın İstanbul genel sayımının yüzde 3'lük bir örneklemeinden hesaplanmıştır. Sapmaları önlemek için aile ferdi üstesi tam olmayan haneler hesaba katılmamıştır. 1907'ye ilişkin veriler ise Duben ve Behar'ın *İstanbul Haneleri* adlı çalışmasından alınmıştır. (Sayılar yuvarlatılmıştır.)

1937'de Tokatlıyan Oteli'nde bir düğün. *Zamanın* Batıcı, alafranga ailesi.

Sebatı ve Joaillier'in bir fotoğrafı *M. Baha Tanman*

dırılmışsa da kadına ailede geniş haklar tanıyan özüyle, dönemin havasını yansıtmaktaydı. Ziya Gökalp'in ideologlu-ğunu yaptığı "milli aile" modeli, İttihatçıların resmi aile görüşü olarak yansısa da, Cumhuriyet sonrasında, orta katman istanbul ailesinin bu aile modeliyle büyük benzerlikler gösterdiği ortadadır.

Cumhuriyet sonrasında gerçekleştirilen bir dizi toplumsal-hukuksal reform ve ekonomik, toplumsal, kültürel değişim, genel olarak aileyi, özel olarak da İstanbul ailelerini etkileyip yeniden biçimlendirdi. Hızlanan toplumsal, sınıfsal katmanlaşma ve farklılaşma, artık belli bir tip İstanbul ailesinden söz etmeyi büsbütün güçleştirir hale geldi. II. Dünya Savaşı öncesinde, 1930-1940'larda bütün toplumsal kurumlar gibi ailedeki yapısal değişim de Tanzimat sonrasındaki kadar köklü oldu. Artık hızlı değişimin taşıyıcısı ve itici gücü, konak aileleri değil, ilk önemli servet birikimleri sağlamaya başlayan yerli burjuva

aileleriydi. Alafrangalaşma, Avrupailik, Batılılaşma gibi özelemler Tanzimat sonrasında olduğu gibi yine gündemdeydi ve bu tip aileler yine, İstanbul ailelerinin dinamik ama küçük bir azınlık kesimini oluşturuyordu. Buna karşılık "milli" ya da "yeni aile" tipinde ifadesini bulan aile biçimi ve yapısı İstanbul'un en yaygın orta katman aile tipinde bu defa Cumhuriyet ailesi olarak sonuıtlaşıyor-du. Çekirdek aile olma özelliğiyle modern aileyle benzeşen ama geleneksel orta katman İstanbul ailesinin değerlerini korumayı sürdüren bir aile tipi de, Cumhuriyet ailesinin yapı olarak benzeri ama ideolojik-kültürel açıdan ve değerler sistemi açısından karşıtı olarak

toplumda yerini aldı. Bu ikilem günümüz İstanbul ailesine kadar varlığını korudu. Ancak İstanbul'un, iç göçlerle hem nicel, hem nitel olarak derinden değişen demografik yapısı içinde, bu geleneksel ailenin değerleri, günümüze doğru gelindiğinde, İstanbul'a kırsal kesimlerden gelen ve yeni oluşan gecekondu semtlerine yerleşen ailelerce benimsendi.

Bibi. Ziya Gökalp, "Aile Ahlâkı", *Yeni Mecmua*, S. 12-17, İst., 1917; Yeni harflerle basım: *Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, c. III; İlber Ortaylı, "Osmanlı Toplumunda Aile", *Türkiye'de Ailenin Değişimi*, Ankara 1984; Alan Duben "19. ve 20. yy'da Osmanlı Türk Aile ve Hane Yapıları", *Türkiye'de Ailenin Değişimi*, Ankara 1984; Alan Duben, "Türkisch Families and Households in Historical Perspective", *Journal of Family History*, 10 (1985); A. Duben, "80 Yıl Önce İstanbul'da Aile Hayatı", *Tarih ve Toplum*, S. 50; Alan Duben-Cem Behar, "İstanbul Ha-useholds", Cambridge, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Ankara, 1991; Birsen Gökçe, "Aile ve Aile Tipleri Üzerine Bir İnceleme", *Aile Yazılan*, Ankara, 1991; Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Toplumunda Aile", *Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, c. I, Ankara, 1992; İsmail Doğan, "Tanzimat Sonrası Sosyo Kültürel Değişmeler ve Türk Ailesi", *Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, c. I, Ankara, 1992; Ekrem Işın; "Tanzimat Ailesi ve Modern Adab-ı Muaşeret", *Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, c. I, Ankara, 1992; Zafer Toprak, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Devlet. Aile ve Feminizm", *Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, c. I, Ankara, 1992; M. Akif Aydın, "Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi ve Tekâmülü", *Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, c. II, Ankara, 1992; Nüket Esen, "Türk Ailesindeki Değişmenin Romanımıza Yansımaları", *Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, c. II. Ankara. 1992.

İSTANBUL

Günümüzde İstanbul Ailesi

Haneler, bir ya da birden çok aile grubundan oluştuğundan aile ve hane, genellikle bir arada ele alınan kavramlardır. İstanbul hanelerinin hemen tümü, aralarında kan ya da evlilik bağlan olan kişilerden meydana gelmiştir. Hane bir yaşama düzenini ifade eder; yurt, otel, kışla, özel tıbbi ya da

diğer kurumlarda topluca kalan kişileri içermez. 1985 verilerine göre İstanbul nüfusunun yüzde 95'i bir aile hanesi biçiminde yaşamaktadır.

Daha eski dönemlerde İstanbul'da aile haneleri çoğu kez hizmetkârları ve cariyeye, evlatlık gibi sürekli üyeleri de içerirdi. Bu tür haneler şimdi çok azalmıştır. Bugün ailelerin gereksinim duyduğu kişisel hizmetler, çocuk bakımı ve ev işleri, kendi ayrı haneleri olan gündelikçiler tarafından karşılanmaktadır. Hizmetkâr ve cariyeye, evlatlık vb dışında, başka akrabalar olmaksızın yalnız yaşayan çekirdek aile, en azından 20. yy'ın başından beri İstanbul'da egemen hane biçimi olmuş, bu biçim zaman içinde önemini artırarak 1985 yılına gelindiğinde tüm ailelerin yüzde 75'ine ulaşmıştır, (bak. Tablo)

Evliliğin ve ailenin evlilikle yeniden üretiminin, gerek değer olarak gerekse uygulamada güçlüce benimsendiği ve akrabalarla kişisel desteği ve etkileşimi yitirmeden ayrı yaşama koşullarının olanaklı olduğu toplumlarda, nüfusun yüksek bir oranının çekirdek aile hanelerinde yaşaması olağandır. Örneğin, Doğu Akdeniz'de bir diğer kent olan Kahi-re'de, İstanbul'daki yüzde 75'e karşılık, hanelerin yüzde 73'ü basit çekirdek aileden oluşmaktadır. İngiltere ve Wales gibi Avrupa ülkelerinde ise bu oran yalnızca yüzde 53'tür ve çekirdek hanelerin hemen hemen yarısı çocuksuz çiftlerdir.

İstanbul ailelerinde, ölüm oranları çıktıktan sonra aşağı yukarı her kuşakta ebeveynlerin yerini alacak düzeyde bir ortalama doğum oram gözlenmektedir. 1990 yılı için yapılan tahminlere göre, doğurganlık yaşındaki kadın başına, ortalama 2,2 çocuk düşmektedir. Ortalama doğurganlık oram, en azından son 40 yıldır, üç çocuk ya da daha az olmuştur. İstanbul'a yönelen çok sayıda iç göçmen kimi dalgalanmalara neden olmuşsa da, kent ortalaması hep üç doğumun altında kalmıştır. Duben ve Behar, bebek ve çocuk ölümlerinin şimdikinden çok daha yüksek olduğu 1907'de bile İstanbul ailelerinin 3,7 çocuk dolayında bir doğurganlık oranına sahip olduklarını göstermektedirler. Demek ki, çeşitlilik gösteren bir nüfusta, ortalama olarak küçük aile normu çok uzun bir süredir vardır ve fiilen uygulanmaktadır.

İstanbul'da evlilik hemen hemen genel kuraldır. Hiç evlenmeyen erkek ve kadınların oranı yüzde 3'ten azdır. Buradaki tek dalgalanma erkek ve kadınların ilk evlenme yaşında olmuştur. Erkekler için bu yaş yaklaşık 24, kadınlar için ise 21'dir. Görüldüğü gibi çekirdek

aileler yirmili yaşların başında oluşmaktadır. Kadınlar için durum 1907'de de fazla farklı değildi: 1940'lar öncesinde kadınlar ilk evlilik yaşında yaklaşık üç yıllık bir yükselme dönemi yaşamışlar, sonra yeniden daha önceki 21 yaşına dönmüşlerdi. 20. yy'ın başlarında erkekler çok geç, neredeyse 30 yaşında evlenirlerken ilk evlenme yaşları sürekli düşmüştür.

- Evlenme yaşının düşmesine çoğu kez iki yorum getirilmektedir: Birincisi, 1940'lardan sonra özellikle yoğun olan iç göçün İstanbul'a erken evlenme niye-tindeki genç insanları getirdiği ya da bunların önceden evli oldukları, bu durumun da kent için ortalama evlilik yaşını düşürdüğüdür. Diğeri ise, 1950'ler-den sonra iktisadi koşulların iyileştiği, böylece genç yetişkinlerin bağımsız bir aile oluşturma sorumluluklarını daha erken üstlenebildikleridir.
- Evlilik yaşındaki düşüşün İstanbul'da evlilikdışı kadın erkek birlikteliklerine karşı toplumsal yaptırımların bugüne dek sürmesini sağlayan bir etken olduğu kuşkusuzdur. Erken evliliklerin doğum oranlarını artırmaması da dikkat çekicidir. İstanbullu çiftler, Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, doğurganlığı etkin biçimde kontrol etmektedirler (bak. aile planlaması).
- Öte yandan, genel kanıya karşın, İstanbul'da ortalama hane nüfusunda bir azalma olmamaktadır. Böyle bir kanının nedeni, herhalde, İstanbul'da çekirdek ailelerin yaygınlığı ya da tek kişilik haneler ve çocuksuz çiftlerde gözlenen artışın gelecekte hane nüfusunun azalmasına yol açabileceği düşüncesidir. 1985'te, tabloda gösterilen her kategorideki hanelerin ortalama büyüklüğü 1907'den daha yüksektir (çocuksuz çiftler ve yalnız yaşayanlar hariç). Genel ortalama 1907'de (hizmetkâr, besleme ve evlatlıklar dahil) 3,6 olan hane büyüklüğü bugün 4,0 kişidir. Bu artışın başlıca nedeni, ortalama yaşam süresinin yükselmesi, ölüm oranının düşmesidir. Tüm aile fertlerinin daha uzun ya-
- şaması halinde aile devresinin herhangi bir aşamasındaki ortalama büyüklük de büyük olasılıkla daha yüksek olmaktadır. Bütün Türkiye nüfusu gibi, İstanbullu ailelerde de yaşlı kişilerin sayılarında bir artış gözlenmekte, bu da aile biriminin nüfusunun artmasına yol açmaktadır.
- İstanbul aileleri arasında gözlenen farklılıkların başlıca kaynaklarından biri onların kökenleri, yani doğuştan İstanbullu ya da Türkiye'nin başka bir bölgesinden ya da yabancı ülkelere göçmüş olup olmadıklarıdır. Günümüz İstanbul'unda hane reislerinin yalnızca yüzde 18'i İstanbul'da doğmuştur. Geri kalanın yüzde 7'si yabancı ülke doğumlu, diğerleri ise Türkiye'nin diğer yöre-lerindendir.
- Göçle gelmiş olanlarda, basit çekirdek ailelerden çok, karmaşık aileler kurma eğilimi yüksek olmakla birlikte, bu konuda İstanbul kökenli aile reisleri ile aralarındaki farklılıklar ancak 50 yaşın üstündeki grupta istatistik açıdan önem taşımaktadır. İstanbul dışı kökenli genç göçmen aile reislerinin, özellikle de çocuk doğurma ve yetiştirme yaşlarında olanların basit çekirdek aile hanesinde yaşama olasılığı, İstanbul doğumlu aile reislerinininkinden farklı değildir. Bu sonuç, göçmen ailelerin, gençken köklü ve yerleşmiş İstanbul modelleri ile uyumlaşma, ancak aile devresinin olgun bir aşamasında, sorumlulukları üstlenebilecekleri dönemde de, akrabalarını haneye

katarak onlara aile desteği verme eğilimlerinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Kendi çekirdek aile birimlerine ek olarak yanlarında yaşayan akrabaları bulunan İstanbul doğumlu aile reislerinin oranı, bütün yaş grupları için yüzde 15'in üstündedir.

İstanbul'da farklı hanelerde yaşayan akrabalar arasında aile destek sistemleri hâlâ güçlüdür. Birlikte yaşama, evliliklerin ilk dönemleri ile bebeklerin doğumu ve yetiştirilmesi dönemlerinde yoğunlaşmaktadır. Karmaşık aile ortamın-

AİLE PLANLAMASI

da yetiştirilen bebeklerin oranı göçmen ailelerde yüzde 26, İstanbullu ailelerde yüzde 20'ye varmaktadır. Çocuklar büyüüp kardeşler gelince bu oranlar düşmekte, çünkü aileler kendi ayrı evlerine taşınmaktadırlar.

İstanbullu ailelerin yaşlanan ebeveynlerini aile hanelerine alıp almayacakları ve giderek yaşlanan nüfusun, ilerde çocuklarının yanında barınıp barınmayacakları henüz belli değildir. İstanbul doğumlular arasında en yaygın model, yaşlıların tümüyle elden ayaktan düşünceye kadar yalnız yaşamaya devam etmeleri, ancak çocuklarından çeşitli biçimlerde destek almalarıdır. Bu konuda geleceğe dönük tahminler ilerde büyük bir talep artışı olacağını gösterdiğinden, bağımsızlıklarını korumak isteyen ya da profesyonel bakıma gerek duyan yaşlılara yardım edecek kurumsal sistemlerin geliştirilmesi ciddi bir sorundur.

Bibi. A. Duben-C. Behar, *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık: 1880-1940*, İst., 1991; G. Gökçay-F. Shorter, "İstanbul'da Kim Kimle Yaşıyor", *New Perspectives on Turkey*, c. 9, 1993; Devlet İstatistik Enstitüsü, *Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, İstanbul İli*, Ankara, 1985, 1990.

FREDERIC SHORTER

AİLE PLANLAMASI

Gebeliği önleyici yöntemler kullanarak doğurganlığın denetlenmesine "aile planlaması" denir. 1965'te yürürlüğe giren bir yasa ile çiftlere doğuracakları çocukların sayısı ve zamanını denetleyebilme hakkı verilmiştir. Bellibaşlı gebeliği önleyici yöntemler, erkeği ya da kadını kısırlaştırma ameliyatları, rahim içi araç, kadına ağızdan ya da enjeksiyon ve benzeri yolla verilen suni hormonlar, prezervatif, diyafram, vajinal tablet, takvim (doğurgan dönemi belirleme), geri çekme, lavajdır. 1983'te yürürlüğe giren ek bir yasa ile kürtaj yaptırmak da "aile planlaması" yöntemi olarak benimsenmiştir. Aile planlaması yasa ve uygulamasının temel amacı, hızlı nüfus artışını düşürerek kalkınma sorunlarını hafifletebilmektir. Ayrıca, az sayıda doğumun bebek ve ana ölümlerini azalttığı da bir gerçektir.

Osmanlı döneminde ve Cumhuriyet sonrasında 1950'lere kadar, ölüm oranının yüksek olması nedeniyle nüfus yavaş artmaktaydı. Nüfusun yavaş

artması o dönemlerdeki emek yoğun üretim koşullarında, ekonominin önemli bir sorunuuydu. Doğumların azalması devletin tercih etmediği bir durumdu; bu yüzden devlet, gebeliği önleyici yöntemleri tanıtıcı eğitim ve hizmet vermiyor, aksine, kürtaj ve gebeliği önleyici yöntem kullanmak yasaklanıyordu.

Bu yasaklara rağmen, İstanbul halkı, eskiden beri doğurganlığını ciddi biçimde denetlemiş, kentin nüfusu, doğurganlıktan çok göç yoluyla artmıştır. 19. yy'ın sonu ve 20. yy'ın başında İstanbul'daki

AKA GÜNDÜZ

146

147 AKARCA MESCİDİ VE TEKKESİ

Müslüman aileleri inceleyen A. Duben ve C. Behar bu yıllarda İstanbul'da doğurganlığın oldukça düşük olduğunu ve bu açıdan İstanbul ailelerinin Anadolu'dan çok Avrupa toplumlarındaki ailelere benzediklerini göstermişlerdir. Bu çalışmada, 1907 nüfus sayımı sonuçlarından yararlanılarak ortalama doğurganlık oranının (ODO) 3,88 olduğu bulunmuştur. Kadın başına ortalama dörtten az doğumun olması çiftlerin doğurganlıklarını denetlediklerini göstermektedir.

20. yy'ın başında, İstanbul ailelerinin çoğunlukla "geri çekme" yöntemi ile korundukları ve istenmeyen gebeliklerde kürtaja çok sık başvurdukları anlaşılmaktadır. Lavaj da oldukça yaygın bir yöntemdir. Prezervatif ise, bilinmekle birlikte, tercih edilen bir yöntem değildir. O dönemlerde dünyada yaygınlaşmaya başlayan diyafram İstanbul'da bilinmemektedir.

20. yy'ın ortalarında İstanbul'da doğurganlık düzeyi daha da düşmüştür. 1945'te, biraz da II. Dünya Savaşı'nın kötü yaşam koşullarının etkisiyle, ortalama doğurganlık oranı, İstanbul ve İzmir illeri bir arada, 2,41 çocuk olarak tahmin edilmektedir. Bu tarihten sonra, doğurganlık düzeyi biraz artarak, ODO 3 çocuk civarında olmak üzere, 1980'le-re kadar istikrarlı bir seyir takip etmiş, sonra biraz azalarak 2 çocuk civarına gelmiştir.

Aile planlaması konusunda bütün İstanbul İli için yapılmış bir araştırma yoktur. Türkiye çapındaki araştırmalarda İstanbul ili için ayrı hesaplamalar da yapılmamış; İstanbul, batı bölgesinde ya da büyük kentler grubu içinde ele alınmıştır. İstanbul'un ancak belli bir yöresini temsil eden yerel araştırmalar, büyük ölçüde alt gelir gruplarına yöneliktir. Özetle, İstanbul'un bütününün ve özellikle doğurganlıkları çok düşük bir düzeyde olan üst-orta gelir gruplarının aile planlaması uygulamaları bilinmemektedir. Elde bulunan kısıtlı bilgiye dayanarak İstanbul'da çiftlerin yaklaşık dörtte üçünün gebeliği önleyici yöntem kullandıkları hesaplanmıştır.

Yerel araştırmalar, birbirleri ile tutarlı bir biçimde, ailelerin, tıpkı yüz yıl öncesinde olduğu gibi, en çok geri çekme yöntemine rağbet ettiklerini ve kürtaj yaptırdıklarını göstermektedir. Rahim içi araç kullanan kadınların oranı da bütün Türkiye'de olduğu gibi geri çekmeden sonra ikinci sırada yer almaktadır.

İstanbul'da doğurganlıklarını düşük düzeyde tutmasını başaran çiftler, bu konuda devletten ve tıp sisteminden fazla yararlanmamaktadırlar. Zira aile planlaması hizmetleri açısından burası öncelikli bölgeler arasında değildir. İstanbul'da otuz bir Ana-Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması (AÇS/AP) Merkezi halka gebeliği önleyici yöntemler hakkında yardımcı olmaktadır. Ayrıca seksenden fazla hastane ve sağlık kurumunun yalnızca sekizinde aile planlaması kliniği vardır. Bunlar arasından ancak dördün-

de, isteğe bağlı kürtaj yaptıрма hizmeti, yine dördünde, sağlık personeline aile planlaması konusunda sertifikalı eğitim hizmetleri verilmektedir. İlin nüfusu dikkate alındığında bu klinikler ve AÇS/AP merkezleri sayıca çok yetersizdir.

İstanbul'da Sağlık Bakanlığı'nın dışında aile planlaması ile ilgili hizmet araştırması yürüten kamu kurumları, İstanbul Üniversitesi Çocuk Sağlığı Enstitüsü ve İstanbul ve Marmara üniversitelerindeki Halk Sağlığı ana bilim dallarıdır. Ayrıca Türkiye Aile Planlaması ve Sağlığı Vakfı, İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı ve Aile Planlaması Derneği gibi özel vakıf ve dernekler de aile planlaması konusunda çalışmalar ve araştırmalar yürütmektedir. Ancak bu gönüllü kuruluşlar çoğunlukla tüm ülkeyi hedef alan çalışmalar yapmakta, Sağlık Bakanlığı'nın çalışmaları dahil, aile planlamasına ilişkin hizmet araştırmaları, genellikle uluslararası kuruluşların mali desteği ile yürütölmektedir. Bibi. F. C. Shorter-M. Macura, *Türkiye'de Nüfus Artışı (1935-75) Doğurganlık ve Ölümlölük Eğilimleri*, Ankara, 1983; A. Du-ben-C. Behar, *İstanbul Households, Family and Fertility, 1880-1940*, Cambridge, 1991; A. Bulut-N. Uzel-T. Kutluay-O. Neyzi, "Experiences of a Health Team Working in a New Urban Settlement Area in İstanbul", *Journal of Community Health*, XVI/5, (1991).

FERHUNDE ÖZBAY

AKA GÜNDÜZ

(1886, *Selanik* - 7 Kasım 1958, *Ankara*) Hikâye ve roman yazarı. Kuleli Askeri Lisesi'ni bitirdi. Paris'te bir süre güzel sanatlar öğrenimi gördü. 1909'da İstanbul'da gazeteciliğe başladı. İstanbul işgal edildiğinde Malta'ya süröldü. 1932-1946 yılları arasında Ankara milletvekili oldu.

Milli Edebiyat akımı temsilcilerinden olan Aka Gündüz yer yer çok gerçekçi sahnelerle örölü, ama çoğu kez üslup özenlerinden uzak, popüler edebiyatın niteliklerine yatkın hikâye ve romanlarında, "bir hayat yüksekokulu" diye tanımladığı Anadolu'yla İstanbul'u kıyaslama

yoluna gitmiştir. Başlıca romanları arasında sayılabilecek *Tang-Tango*(1928), *Bir Şoförün Gizli Defteri* (1928), *Kokain* (1933), *Çapraz Delikanlı* (1938), *Zekeriya Sofrası* (1938) ve *Bir Kızın Masalı*'ndü (1954) bu kıyaslamanın izdüşümlerini yakalamak olasıdır.

Aka Gündüz, hikâye kitabı *Bu Toprağın Kızlarında*. (1927) İstanbullu dört genç kızı odak alıyor, daha o zamanlar, eski payitahtın sefih ve düşkün bir ahlakı temsil ettiği kanısına varıyordu. İlk iki hikâye, "Sokak" ve "Salon", adlarından da anlaşılacağı gibi yoksul ve zengin çevrelerin hayatlarını dile getirmekte; İstanbul'un fuhuş bataklarına eğilmektedir. *Bir Şoförün Gizli Deften*, taksi şoförü Erol'la paşa kızı Çiler'in aşk macerası çerçevesinde, 1920'ler İstanbul'undan çok renkli sahnelerle bezenmiştir. Beyoğlu, o zamanın modern apartmanlı Taksim'i, ahşap konaklı Şiş-

li'si, gözde bir semt olan Nişantaşı, bir yandan da İstanbul'un Müslüman dünyasını simgeleyen Fatih, Karagümrük, zaman zaman Adalar, Boğaziçi gibi sayfiye semtleri romanın toplumsal coğrafyasını oluşturur. Romancı, bu semtleri, daha çok yaşama biçimleri açısından tasvir etmiş, oralarda yaşanan hayatları yansıtmıştır. İstanbul yine ahlaki çöküşün beşiğiymiş Erol'un iz sürdüğü Anadolu, bu ahlaki çöküşe bir yanıt gibi gösterilmiştir. Bununla birlikte şehrin sorunlarına ilişkin ilginç saptayımlara yer verilmiştir: Çamlıca "bir vebalı eve, bir koleralı gemiye" dönmektedir; Üsküdar, "bit düşmüş tavuk kümesinden daha ıssız, daha bakımsız"dır; sokakları kabak çekirdeği kabuğundan geçilmeyen Adalar'a yirmi iki yıl önce su gelecek denmiş, su sorunu bir türlü çözülememiştir... *Kokairide* olduğunca bu romanda da "fino" denilen esrarlı sigarayla kokain 1920'ler İstanbul'unda hem yüksek tabakanın, hem de ayaktakımı-nın rağbet gösterdiği uyuşturuculardır.

Dans tutkunu Çapraz Delikanlı Okan, adını verdiği romanda, o yılların İstanbul'unu eğlenceler, suareler, balolar dünyasıyla yansıtır. Tango, fokstrot, bluz, vals, çarliston bu çevrelerin gündemindedir. Batılılaşmayı yanlış değerlendiren İstanbul, romancının anlatımıyla, toplumsal endişelerden uzak, birtakım karanlık para işlerinden kazançlı, vur patlasın çal oynasın yaşamaktadır. İşin tuhafı, 1938 basımı *Çapraz Deli-kanliâası* 1954 basımı *Bir Kızın Masa-lî'na*, romancının bu kente bakışı hemen hiç değişmeyecek; İstanbul bir salonlar, barlar, arka sokaklar, randevuev-leri kenti özelliğiyle nitelendirilecektir.

Aka Gündüz ayrıca dergilerde, gazetelerde kalmış, bir kitapta henüz derlenmemiş yazılarında İstanbul'un ilginç kişilerinden, semtlerinden, meslek dallarından sıkça söz açmıştır. **Bibi.** S. N. Ergun, *Aka Gündüz-Hayatı, Eserleri*, ist., 1937; M. N. Ozon, *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, ist., 1941; H. Yücebaş, 'Sotem Cepheleriyle Aka Gündüz, İst., 1959.

SELİM İLERİ

(?, ? - 489, Konstantinopolis [İstanbul]) Patrik (472-489). Bu görevden önce Bizans başkentinde Zotikos Yetimhanesi'-nin yöneticiliğini yapıyordu.

Patriklik döneminin en ciddi sorunu monofizitlik akımı (bak. Halkedon Kon-sili) etrafında gelişen çekişmeler oldu. Bizans İmparatorluğu'nun özellikle doğu eyaletlerinde yaygın olan ve Halkedon Konsili (451) tarafından yasaklanan monofizitlik, Akakios'un patrikliğinin ilk yıllarında tahtı kısa bir süre için zor yoluyla ele geçiren İmparator Basiliskos (hd 475-476) tarafından yeniden tanınmıştı. Başkent halkının büyük çoğunluğundan tepki gören bu olay sırasında Akakios, Aziz Daniel Stylites(->) ile birlikte, monofizitlere karşı mücadelenin başını çekti. Mücadeleler sürmekteyken çıkan büyük bir

yangın ise başkentte birçok kitap ve değerli sanat eserinin yanmasına yol açtı.

Ancak bir süre sonra Bizans kilisesinin diğer Doğu kiliseleriyle dayanışma halinde olması yönünde bir siyaset benimseyen Akakios, bu arada monofizit İskenderiye patriğine karşı Roma kilisesiyle girdiği ittifaktan vazgeçti ve 482'de İmparator Zenon'un isteği üzerine, Halkedon Konsili taraftarlarıyla monofizit-ler arasında uzlaşma arayan bir bildiri (*Henotikoji*) yazdı. Bu bildiri, imparatorluk dahilinde her iki tarafı da tatmin etmediği gibi, Papa tarafından da reddedildi, daha sonra da, Roma ile Konstantinopolis kiliselerinin bölünmelerine sebep olan ve Akakios'un adıyla anılan bir mezhep hareketini doğurdu. Başkentte ise 5. yy'ın ortasından beri monofizitlikle mücadelenin merkezi olan Akoimetoı ("Uykusuzlar") Manastırı bu yöndeki faaliyetlerin odak noktası olarak varlığını sürdürdü.

Akakios'un patrikliği ve takip ettiği dini politika genelde başarısızlıkla sonuçlandıysa da, dönemin olayları Konstantinopolis Kilisesi'nin diğer kiliseler karşısında önem ve etkisinin artmasına işaret eder.

Bibi. E. Schwartz, *Puhlizistische Sammlun-gen zum acacianischen Schisma*, Münih, 1934; E. Marin, *Dictionnaire de theologie cat-bolique*, I, 1935, s. 288-290; W. H. C. Frend, "Eastern Attitudes to Romo during the Acaci-an Schism", *Studies in Church History*, XIII, (haz. D. Baker), Oxford, 1976, s. 69-81.

NEVRA NECİPOĞLU

AKALIN, BESİM ÖMER

(1861, İstanbul - 19 Mart 1940, Ankara) Hekim. Ömer Şevki Paşa'nın oğludur. 1885'te Mekteb-i Tıbbiye-i Şaha-ne'yi (Askeri Tıbbiye) yüzbaşı rütbesiyle bitirdi. Aynı yıl fenn-i kıbale (doğurtma bilgisi) muallim muavinliği (doçent) sınavını kazanarak akademik hayata gir-

Besim Ömer Akalın

tettv Arşivi

di. 1887'de uzmanlık öğrenimi için Paris'e gitti. 1891'de İstanbul'a dönüşünde

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane fenn-i vilade (obstetrik-döğüm bilgisi) muallimliğine (profesör) getirildi. 1892'de İstanbul'daki ilk döğüm kliniği olan Viladetha-ne'yi(->) kurdu. 1895'te müdürlüğüne atandığı Ebe Mektebi'ni modern bir okul durumuna getirdi. 1896'da seriri-yat-ı viladiye (döğüm kliniği) muallimi oldu. Bu çalışmaları ona kısa zamanda İstanbul'un en tanınmış kadın-döğüm hekimi olarak büyük ün kazandırdı. Rütbesi de paşalığa yükseldi.

Akalın 1909'da Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıbbiye) ile Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin (Askeri Tıbbiye) birleştirilmesi ile Haydarpaşa'da kurulan tıp fakültesine bağlı olarak Kadırğa'da ikinci bir döğüm kliniği ve ebe okulu açtı. Bu klinik ve okul 1928'de Haydarpaşa'ya taşınmış, buradaki klinikle birleşmiştir.

Akalın 1914'te tıp fakültesi dekanlığına seçilmiş, 1919-1923 arasında da darülfünun emirliği (rektör) yapmıştır. Mütareke dönemine rastlayan bu görevi sırasında işgal kuvvetlerinin üniversiteye girmesine izin vermemiştir. 1933'te emekli olduktan sonra 1935 ve 1939'da iki dönem milletvekili seçilmiş, bu görevi dolayısıyla bulunduğu Ankara'da ölmüştür. Kabri İstanbul'da Merkezefen-di Mezarlığı'ndadır.

Kadın-döğüm hekimliği yanında, çocuk hekimliğinin kurulmasına, hemşireliğin ve hastabakıcılığın bir meslek olarak gelişmesine büyük katkılarda bulunan Akalın 1917'de Himaye-i Etfal Ce-miyeti'nin (Çocuk Esirgeme Kurumu) kurulmasında da rol oynamıştır. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin (Kızılay) 1911'de yeniden düzenlemesine de öncülük etmiştir. 1918'de Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti'nin başkanlığına getirilmiştir. *Verem Tehlikesi Veremle Mücadele* (1919) adlı risalesi Türkiye'de veremle savaş alanında yayımlanmış ilk broşürdür.

Akalın halkın sağlık konularında eğitilmesine büyük önem vermiş, sağlıklı çocuk yetiştirmek, dişlerin korunması, zayıflık ve şişmanlık, tütün, içki, deniz banyoları, kaplıcalar ve ilkyardım gibi birçok konuda kitaplar yayımlamıştır. Halkın koruyucu hekimliğe ilgisini çekmek için *Nevsâl-i Afîyet* (1899-1904, 4 kitap) adlı yıllıklar çıkarmış, gazete ve dergilerde çok sayıda makale yayımlamıştır. Mesleki kitaplarının sayısı da elliye aşkındır.

Bibi. *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi*, İst., 1329-1.331, s. 31, 35; A. Süheyl (Ünver), "Besim Ömer Paşa ve Doğum Tarihi", *Tedavi Seririyatı ve Laboratuvarı*, II, no. 6 (1932); Feridun Neşet (Frik), "Prof. Dr. Besim Ömer Paşa'nın 70'inci Yıldönümü Münasebetiyle", *Tedavi Notları*, VIII, no. 9 (1933), s. 249-250; Â. M. Özden, "Besim Ömer Akalın, " *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı*, X, no. 37 (1942); Gövsa, *Türk Meşhurları*, 71; *İSTA*, I, 497-498.

NURAN YILDIRIM

Turhan Baytop

AKAR, NECİP

(1904, Halep - 18 Haziran 1957, İstanbul) Eczacı. 1924'te İstanbul Eczacı Mektebi'nden diploma aldı. Yeniköy'de eczane (Merkez Eczaanesi) açtı. 1927'de ağabeyi Cemil Akar ile ortak olarak diş macunu üretimine başladı. Ürettiği macuna "Necip Bey Diş Macunu" adını vermişti. Bu isim sonradan "Radyolin Diş Macunu" olarak değiştirilmiştir. 1935'te "Gripin" adını verdiği ağrı kesici bir kaşenin ruhsatını aldı. Necip ve Cemil Akar kardeşler tarafından Radyolin Laboratuvarı'nda (Bahçekapı, Mimar Vedat Caddesi) üretilen bu iki müstahzar, yapılan etkili tanıtım çalışmalarıyla yurt düzeyinde büyük üne kavuşmuştu.

Necip ve Cemil kardeşlerin ortaklığı 1950'de sona erdi, Cemil Bey Radyo-lin'i, Necip Bey ise Gripin isimli prepa-ratı aldı ve Cağaloğlu'nda (Cemal Nadir Sokağı, no. 1) kurduğu "Gripin Labora-tuvarı"nda (Gripin İlaç AŞ) bu ilacı üretmeye devam etti. Daha sonra yapım iznini aldığı "Opon" isimli ilaç da bu la-boratuvarı'da üretilmiştir.

Necip Akar ilaç yapımından sonra temizlik malzemeleri üretimine geçmiş, "Puro" tuvalet sabunu ve "Fay" temizlik tozu ürünleri ile bu alanda büyük bir gelişme ve başarı sağlamıştır.

Bir deniz kazası sırasında, arkadaşlarını kurtarmak isterken boğularak ölmüştür.

TURHAN BAYTOP

AKARCA MESCİDİ VE TEKKESİ

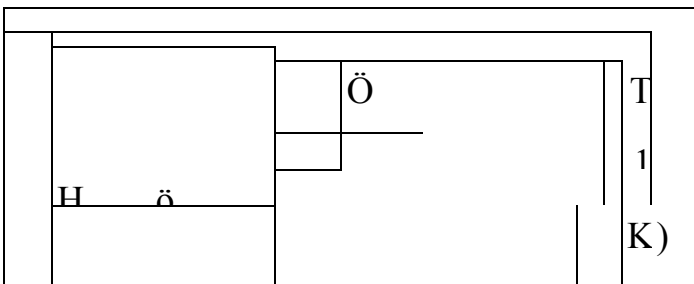
Beyoğlu İlçesi'nde, Cihangir-Akarca semtinde, Kılıçalipaşa Mahallesi'nde, İl-yas Çelebi Sokağı ile İlyas Çelebi Camii Sokağı'nın kavşağında yer almaktadır.

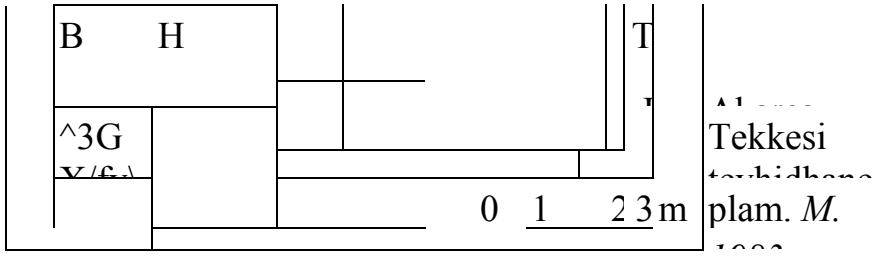
Bulunduğu semtin adı (Akarca) ile anılan bu mescit-tekke Kalyoncular Defterdarı İlyas Çelebi tarafından yaptırılmıştır. T. Öz, *İstanbul Camileri'nde* 16. yy'da inşa ettirildiğini yazmaktadır. Ne var ki, İstanbul'daki hayır eserlerinin

AKARCA MESCİDİ VE TEKKESİ 148

149

AKARETLER

Akarca Mescidi ve Tekkesi

M. Baha Tamnan, 1993

tarihçelerine ilişkin temel kaynaklarda bu hususta bilgi bulunmadığı gibi yapının inşa tarihini veren bir kitabeye de rastlanmamaktadır. Ayrıca İlyas Çelebi'nin, mihrap duvarı önünde bulunan mezar taşı da tarihsizdir.

İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü'nde-ki 1341/1925 tarihli *Esâmi-i Tekâyâ Def-fen'*nden E. Hakkı Ayverdi'nin naklettiği bir kayıta, Şeyh Veli Efendi adında bir şahsın Tophane'de İlyas Çelebi Ca-mii'ne meşihat koydurduğu bildirilmektedir. Diğer taraftan, Celvetîliğin piri Aziz Mahmud Hüdâyî'nin (ö. 1628) halifelerinden, "Ehl-i Cennet Efendi" olarak anılan Şeyh Mehmed Fenâyî Efendi'nin (ö. 1664), müşidinin vefatı üzerine (1628), görevli olarak bulunduğu Simav'dan İstanbul'a geldiği, doğduğu semt olan Tophane'de yerleşerek, Hü-dâyî Âsitanesi'ne postnişin olduğu tarihe (1057) kadar burada münzevi bir hayat sürdürdüğü, bu arada İlyas Çelebi (Akarca) Mescidi'nde kürsü şeyhliği yaptığı, kendisinden sonra, Aziz Mahmud Hüdâyî'nin diğer bir halifesi olan Tophaneli Şeyh Veli Efendi'nin (ö. 1697) bu görevi devraldığı bilinmektedir. Böylece, Akarca Mescidi'nde 17. yy'm ikinci çeyreğinde Celvetîlerin faaliyet göstermeye başladıkları, 1657'den az sonra da Şeyh Veli Efendi'nin, söz

konusu mescide meşihat koydurmak suretiyle bu faaliyete resmiyet kazandırdığı anlaşılmaktadır.

Celvetîliğe bağlı olarak tesis edilen, "İlyas Tekkesi" veya "İlyas Efendi Tekkesi" olarak da anılan Akarca Tekkesi, muhtemelen 18. yy'm birinci yarısında Kadirîlere intikal etmiş, mescidin imamı olan Mustafa Efendi (ö. 1703'ten az sonra), Kasımpaşa'daki Muabbir Tekke-si'nin şeyhi Ali Vahdî Efendi'den (ö. 1763) hilafet almıştır. II. Mahmud'un kızı Saliha Sultan'ın 1834'teki düğününe davet edilen Celvetî şeyhleri arasında "Tophane'de, Akarca'da Akarca Tekkesi Şeyhi el-Seyyid Sadullah EfendF'nin adı geçmekte, tekkenin tekrar Celvetîliğe avdet ettiği anlaşılmaktadır. Bu tarihten sonraya ait tekke listelerinde de Akarca Tekkesi Celvetî olarak gösterilmiştir. Ancak, çocukluğunda bu civarda oturmuş olan ve babası ile Akarca Tekke-si'ne birçok defa gittiğini söyleyen İ. Hüsrev Tökin burada, tekkelerin kapatılmasından önceki yıllarda Rıfâî ayinlerinin icra edildiğini, vücuda şiş saplamak, kızgın demir yalamak gibi, Rıfâ-îler'in "burhan" tabir ettiği birtakım gösterilerin yapıldığını söylemiştir.

Ayin günü çarşamba olan Akarca Tekkesi'nde postnişin olan şeyhlerin tam bir dökümü elde edilememiştir. Bu tür çift fonksiyonlu mescit-tekkelerde görüldüğü gibi burada da imamlık ve şeyhlik görevinin aynı kişi tarafından üstlenildiği anlaşılmaktadır. *Mi'rat-ı İstanbul'da*, Akarca Mescit-Tekkesi'nin kapısı üzerinde bulunduğu ifade edilen, bugün mevcut olmayan manzum kitabede, 1306/1888'de, harap durumdaki yapının, imam Hoca Fuad Efendi'nin önyak olması sonucunda halkın yardımlarıyla yeniden inşa ettirildiği belirtilmektedir.

Akarca Mescit-Tekkesi, aynı zamanda tevhidhane olarak kullanılan mescit bölümü ile bunun batı yönüne bitişen harem bölümünden meydana gelmekte, mescit-tevhidhanenin bodrum katında, selamlık birimleri veya derviş hücreleri

olarak kullanıldığı anlaşılan basık tavanlı mekânlar yer almaktadır. Yapı dik bir yamaç üzerinde yükselmekte, kuzeydeki küçük avlunun girişi, arazinin meyli yüzünden basamaklı olan İlyas Çelebi Camii Sokağı'na açılmaktadır. Halen (Ekim 1993) Vakıflar idaresi tarafından onarımı yaptırılan mescit-tevhidhane, ahşap duvarlı ve kapalı bir son cemaat yeri ile kagir duvarlı bir harimden oluşmakta, her iki mekân da, kiremit kaplı bir ahşap çatı ile örtülü bulunmaktadır. Son cemaat yerinin, ahşap dikmelerle takviye edilmiş olan üst katı, kadınlara mahsus bir fevkani mahfil olarak değerlendirilmiş, kuzeybatı köşesine, bu mahfile çıkan ahşap merdiven, merdivenle harim duvarı arasına da minarenin kaidesi yerleştirilmiştir. Dışardan ahşap kaplama, içerden bağdadi sıva ile oluşturulan son cemaat yeri duvarlarında dikdörtgen açıklıklı pencereler bulunmaktadır.

Harim kısmının moloz taş örgülü, doğu, batı ve güney duvarlarında, iki sıra halinde düzenlenmiş dikdörtgen açıklıklı pencereler sıralanmaktadır. Alt sıradaki pencerelerin açıklıkları aslında tuğladan basık kemerlerle geçilmiş olduğu halde sonradan pencerelerin içine dikdörtgen açıklıklı ahşap kasalar yerleştirilmiş, kemer aynaları da örülerek kapatılmıştır. Harimin kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerinde, zemini bir sekiyle yükseltilmiş ve çevresi ahşap korkuluklarla kuşatılmış olan birer küçük mahfil bulunmaktadır. Bunların üzerinde, fevkani kadınlar mahfilinin, birer ahşap dikmeye oturan çıkmaları yer almaktadır. Güney cephesinde dışa taşkın olan, yarım daire planlı mihrap nişinin iç yüzeyinde, geç devir mihraplarında sıkça uygulanan bir süsleme grubu görülmektedir: Tepede "Sultan Mahmud güneşi" türünden ışınsal bir motif yer almakta, bunun altında, iki yandan kordonlarla tutturulmuş perdeler, ortada ise bir kandil motifi dikkati çekmektedir. Dekupaj tekniği ile imal edilmiş, basit süslemeli ahşap minber geçen yüzyılın ürünüdür. Harimin cepheleri içbükey bir saçakla son bulmakta, güney cephesini, antik Yunan mimarisinden üçgen bir alınlık (fronton) taçlan-dırmaktadır. Kısa, silindirik minare tuğladır. Basit demir korkulukların kuşattığı şerefesi kesme taşan konsollarla

desteklenmiş, peteğin üzerine, kesme taştan, boğumlu bir külah oturtulmuştur.

Girişin, güneyde İlyas Çelebi Soka-ğı'nda bulunan harem bölümü günümüzde imam meşrutası olarak kullanılmaktadır. 19. yy sonlarına ait sıradan bir İstanbul evi olan harem bölümü kagir bir bodrum ve zemin kat ile, sokak yönüne çıkma yapan ahşap bir üst kattan meydana gelir. Mihrap duvarının önündeki küçük hazirenin, İlyas Çelebi Sokağı üzerindeki istinat duvarında I. Ulusal Mimari Üslubu'nda küçük bir çeşme vardır. Dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış olan sivri kemerli çeşme

nişinin üzerinde, boş bırakılmış olan, enine dikdörtgen kitabe yüzeyi, kemerle bunun arasında kalan üçgen alanlarda da birer adet kabartma rozet yer almaktadır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 307; Ayvansa-rayî. *Hadîka*, II, 73-74; Kut, *Dergehnâme*, 221, 232. no. 43; Çetin, *Tekkeler*, 590; Aynur, *Saliha Sultan*, 34, no. 13; Âsitâne, 14; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 34-35, no. 61- Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 11; Raif, *Mir'at*, 349-350; *Sicill-i Osmanî*, IV, 612; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 3; M. Sertoğlu, "Galata ve Tophane", *Hayat Tarih Mecmuası*, 7 (Temmuz 1977), 9-17; H. K. Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayî ve Celvetiyye Tarikatı*, İst., 1982, 126, 130, 286-287.

M. BAHA TANMAN

AKARÇEŞME HAMAMI

Eyüp Defterdar Mahallesi'nde Çömlekçiler Caddesi ile Abdurrahman Şeref Bey Caddesi'nin kesiştiği köşededir.

Bulunduğu mahallenin adına atfen "Çömlekçiler Hamamı" da denir. Çifte hamamdır ve Türk hamamlarının en güzel örneklerinden biridir.

Camekân kısmının üstü kiremit örtülü olup, bir özelliği yoktur. Çatıda ahşap gövdeli bir aydınlık feneri vardır. Burada kahve ocağı ile üst kata çıkılan merdivenler yer alır.

Soğukluk kısmında, girişin sağındaki duvarda, küçük bir niş içinde bir çeşme vardır. Buranın iki yan duvarının önünde peykeler bulunur. Bunlardan sağdaki'nin üstü bölünerek iki duş yeri yapılmış ve yapı düzeni bozulmuştur.

İki soğukluktan soldaki sıcaklığa açılır. Sıcaklık üç bölümden oluşur. Birinci kısım, iki geniş kemerin taşıdığı bir kubbe ile iki küçük beşik tonozun örttüğü bir sofadır. İki kademeli bir seki üzerinde altı kurnası vardır. Sıcaklığın sol duvarında boydan boya tas koymak için bir duvar girintisi ve ayrıca derin ve yüksek bir niş bulunmaktadır. Sağda ise biri üç, diğeri dört kurnalı iki halvet vardır. Bunların arasındaki duvarda kandil nişi yer alır. Halvetlerin üzeri kubbelidir.

Bibi. *İSTA*, I, 500-501; *İKSA*, I, 510.

ZİYA NUR SEZEN

AKARETLER

Beşiktaş ve Maçka arasında, bulunduğu semte adını veren sıra ev grubu. Şair Nedim ve Spor caddelerinin çatalağzı biçiminde birleştikleri bölgede ve eğimli arazide kurulmuştur.

Akaretler sıra ev grubu, "sıra ev" olarak adlandırılan konut tipinin. İstanbul'daki en önemli ve anıtsal örneğidir. Yapımına Ocak 1875'te irade-i hümayunla başlanan Akaretler sıra evlerinin mimarı, Sarkis Balyan'dır.

Bu sıra evler kira konutu olarak tasarlanmış ve bunlardan elde edilecek gelirle Aziziye Camii'nin yapılması öngörülmüştür.

Sıra ev, 19. yy'ın ikinci yarısından başlayarak İstanbul'un kentsel büyüme

alanlarında, yangın sonrası düzenleme bölgelerinde veya azınlık gruplarının vakıf arazilerinde inşa edilmiş bir konut tipidir. Orta ve küçük kentsoylu sınıfının konutu olarak ortaya çıkan sıra ev tipi, İstanbul'daki konumu ve mimari nitelikleri ile kent tarihi ve sosyolojisi açısından son derece önemli veriler oluşturmaktadır.

Akaretler sıra ev grubu, 66 parsel üzerinde 133 konut birimini içermektedir. Parseller, konum ve büyüklük bakımından birbirlerinden küçük ayrımlar gösterirler. En farklı olan, üçgen biçimli adanın köşe parseldir. Belirli geometrik biçimi olmayan, üç cephesi de yola bakan ve alanı en büyük (600 m²) olan parseldir. Geri kalanların tümü küçük kenarları yoldan cephe alan dikdörtgen biçimli ve alanları 180 m² ile 220 m² arasında değişen parsellerdir. Parsellerin yoldan cephe alan kenarları, her bir grup içinde birbirine eşit genişliktedir. Üçgen adadaki parsellerin cephe genişliği 8,80 m, öbür gruplarda 7,50 m'dir. Arazinin eğimlerinden ötürü arka bahçe çizgisi değiştiğinden parsel büyüklükleri az da olsa farklıdır. Biri Şair Nedim Caddesi'nde dördü de Spor Cadde-si'nde olmak üzere beş parsel çift parsel alanı büyüklüktedir. Parsellerin tümü yolu dik çizgilerle bölümlenmiştir.

Akaretler sıra ev grubunun etkili kentsel perspektifi öncelikle bu parselasyon sistemine dayanmaktadır. Mimar, kendi imar kurallarını da getiren bu düzenleme ile ve yaratıcı bir ustalıkla arazinin elverişsiz koşullarını olumlamıştır.

Üçgen biçimli yapı adasında arka bahçelerin gerisinde Akaretler'e ait ve muhtemelen ortak kullanım için ayrılmış, geniş bir alan bulunmaktadır. Bugün Beşiktaş Plaza Projesi'nin uygulandığı bu alana Spor Caddesi üzerinde bulunan ve basık kemerli bir kapısı olan geniş bir geçitten girilmektedir.

Akaretler sıra ev grubunda, plan ti-polojisi bakımından iki ana tip ve bunların küçük farklar içeren varyantları bulunmaktadır.

Birinci tip, yandan girişli, önde salon ve arkada yatak odaları ve ortada servis

Akaretler jji

hacimleri olan modeldir. Bu tipin, merdivenin ortada veya yanda oluşuna ve arkada tek veya çift oda bulunuşuna göre varyantları bulunmaktadır. Yaklaşık 120 m2'lik inşaat alan rasyonel bir düzenlemeyle, kayıp alanlar en aza indirgenerek kullanılmıştır. Mutfak ve banyo/tuvaletin günümüz ölçülerine göre küçük tutulmasına karşılık oturma hacimleri büyüktür (ortalama net 49 m2). Çok eskimiş ve kötü kullanılmış olmakla birlikte Çağdaş donanımı vardır.

İkinci tip, yalnızca, yukarıda beş tane olduğunu söylediğimiz çift parsel büyüklüğündeki parsellerde kullanılmıştır. Çok daha ileri bir tarihin plan anlayışına yakın duran bir düzenleme görülmektedir. İki konut birimi, ortada yer alan tek bir merdiven çekirdeğine bağlanmış ve böylece altı daireli apartman tipi bir konut elde edilmiştir. Öteki parsellerdeki gibi önde salon, arkada iki oda ve ortada servis hacimleri olan plan, özellikle bu hacimlerin daha konforlu olabileceği boyutlar sağlamaktadır. Tek merdiven ve geniş bir aydınlık orta alanlara önemli bir planlama rahatlığı getirmiştir.

Akaretler sıra ev grubunda, cephe ti-polojisi bakımından da iki ana tip vardır.

Birinci tip, üçgen biçimli adanın cephelerinde kullanılan ve birinci katında bir çıkma ve onun üzerinde bir balkon bulunan cephe düzenlemesidir. İkinci tip ise, caddelerin öbür kenarındaki konutlar için seçilmiş olan çıkma-sız ve salt ikinci katta balkonu olandır.

Sıra ev grubunun cephe düzeni ve grubun genel konsepti için üslup terimi olarak neoklasisizm sözcüğü kullanılabilir. Ancak burada üslubun esnek ve özgül kullanımına işaret edilmelidir. Çünkü buradaki gibi bir kentsel düzenleme söz konusu olduğunda üslup betimlemeleri tek birimi değil, grubun bütününe göz önüne almak durumundadır. Tek yapıda belirgin, önemli veya belirleyici olmayan bir yapı elemanı, bütün içinde belirleyici özellik kazanabilir.

Bu açıdan bakıldığında Akaretler sıra ev grubunda, her iki cephe tipinde de yatay bölümlmeyi, dolayısıyla konut bi-

AKARSULAR

150

157

AKARSULAR

rimleri arasındaki bağlantıyı ve süregidişi sağlayan cephe öğelerinin öncelikle kullanıldığı gözlenmektedir. Örneğin, giriş katının yüksek bir profille

üst kattan ayrılması, kat bitiminin ayrıca 0,20 m'lik bir konsol kornişi ile belirtilmesi ve nihayet küçük takozlar dizisiyle vurgulanan saçak kornişi ve parapet, yatay bağlantıyı ve sürekliliği sağlayan öğelerdir.

Birinci cephe tipindeki çıkmalar, bu tipin en önemli cephe motifidir. Köşeleri klasik pilastrlarla belirtilmiş olan çıkmalar, büyük ve yüksek kemerli ön pencereleriyle birim konuta anıtsal sayılabilecek bir gösterim verirler. Bu gösterimin yanısıra çıkmalar, bütün içinde sağladıkları ritim dolayısıyla önemlidirler. Birim konutlar, eğime bağlı olarak ikişer veya üçerli gruplar olarak bloklaş-tığında sıra ev dizisi, bu çıkmalarla şa-şırtmalı bir hareket kazanmaktadır. Böylece cephelerin birim konuttaki klasik dengesine karşın bütünde sokak mekânının akışına katılan bir hareket yönlendirilmesi oluşturmaktadır. Cephe düzenlenmesi bakımından üçgen yapı-adasın-daki konutlar daha özenle ele alınmış görünmektedir. Bunların alanlarının da 20 m² kadar büyük olması, bir üst sınıf için tasarlandıklarını düşündürmektedir.

İkinci gruptaki yapılar, daha mütevazı bir görünüşe sahiptir. Giriş katı, kalın ve düz bir profille üst kattan ayrılmıştır. Birinci ve ikinci katın pencereleri üçlü gruplar olarak düzenlenmiştir. Ancak, mimar cephede küçük yüzey *faikları*, çökertme ve taşmalar yaparak ve hemen hiçbir bezeme ögesi kullanmadan pencere yerleştirmeleri ile oynayarak cepheye mimari kalite kazandırmıştır. İkinci katta taş konsol öğeleriyle desteklenen balkon, cephe tipolojisinin önemli bir ögesidir, ilk bakışta fark edilmeyen herhangi bir profille işlenip belirtilmemiş bir pilastr, zeminden yapı bitimine kadar uzanmaktadır. Bu öğe, her birim konutun yalnızca bir tarafında yer almaktadır; yani birim konutun cephesinin var olan simetrik yapısını değiştirmektedir. Ama bu asimetri, grubun bütünlüğüne bağlı olarak bir süreklilik motifi olmaktadır. Yani konut birimleri kendi içine kapalı ve bitmiş simetrik cepheler yerine bir sonrakine bağlanan açık birimlerin bütünlüğü ve sürekliliğini edinmektedir.

Balkonla cephe dizisinde, birim konutlar, her parselde tek tek zemine uyarlanarak yerleştirilmiştir. Her birim konutun diğeri ile ilişkisi eşdeğerli bir kayma ile belirlenmektedir. Bu dizinin düzenli ritmi, karşı sıradaki dizinin şaşırtmalı ritminden farklıdır; daha süregendir.

Birim yapılarıdaki konstrüktif öğelerin, örneğin pencere^altı veya kat silmelerinin son derece sade ve düz profili, birim konutta belki sözü edilmeyecek bir biçimlenmedir ama, bütünde bir süreklilik ve ritim motifine dönüşmüştür.

Akaretler sıra ev grubunun kentsel açık mekânı, yani sokağı betimlemede ve tanımlamadaki güçlülüğü, temsil etti-

ği anıtsal sokak mekânı imgesi, yapılarla açık mekân arasında gerçekleştirdiği entegrasyon, bu anıtsal uygulamanın en özgün kalitesini

oluşturmaktadır. **Bibi.** A. Batur-A. Yücel-N. Fersan, "Nineteenth Century Row-Houses of Istanbul", *The Aga Han Award for Architecture, II, ist.*, 1978; A. Batur-A. Yücel-N. Fersan, "İstanbul'da Ondokuzuncu Yüzyıl Sıra Evleri. Koruma ve Yeniden Kullanım İçin Bir Monog-rafik Araştırma", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, y/2*, 185-205; *IKSA, I*, 510-512; N. Akın, *19- yy'm İkinci Yansında Balat, Gala-ta-Pera ist.*, (basılmamış profesörlük tezi), 1993.

AFİFE BATUR

AKARSULAR

İstanbul ili sınırları içinden denize dökülen akarsular, Karadeniz ve Marmara Denizi havzasına dökülen akarsular olmak üzere ikiye ayrılırlar, İstanbul'un Avrupa yakasından denize dökülen akarsular eski masif ve dağlarla çevrilmiş bulunan Ergene Havzası nedeniyle, kendilerine büyük bir akaçlama havzası veya su toplama havzası (bir akarsuyun kolları ile birlikte yayılmış olduğu alan, ya da başka bir deyişle, bir akarsu tarafından suları boşaltılan alan) bulamamışlardır. Bu sahadaki akarsulan döküldükleri havzalara göre ayıran ve kabaca ku-zeydoğu-güneybatı doğrultusunda olan su bölümü hattı, son epirojenik hareketler (yer kabuğunun yavaş bir tempo ile ve esas olarak düşey doğrultuda maruz kaldığı yükselme, alçalma, çanaklaşma ve çarpılma gibi) esnasında şekillenmiştir. Adı geçen su bölümü hattının güneyindeki akarsular Marmara Denizi'ne, kuzeyindekiler ise Karadeniz'e dökülür. Karadeniz kıyısında yer alan Terkos Gö-lü'ne dökülen Isıranca Deresi, Marmara kıyısındaki lagünlerden Büyükçekmece Gölü'ne akan Çakıl ve Karasu dereleri ile Küçükçekmece Gölü'ne açılan Sazlı-dere ve Nakkaşdere Avrupa yakasındaki göllere dökülen akarsuların en önemlileridir. Su toplama havzaları, Karbon devrine (zamanımızdan 280 milyon yıl önce) ait sertleşmiş kil taşları (şist) ve yap-raklaşmış killi kumtaşlarından oluşan Alibey ve Kâğıthane (eski adı Kâtane) dereleri Halic'e dökülmektedir. Bu dereler killi, kumlu, dolayısıyla ufalanabilir araziden geçtikleri için, Halic'e taşıdıkları malzeme de çok boldur. Halic'in yukarı kesimi Alibey ve Kâğıthane derelerinin getirdikleri erozyon materyalleriyle geniş ölçüde dolmuştur. Adı geçen derelerin havzalarındaki arazilerin yaşı eskiden beri Devon (zamanımızdan 345 milyon yıl önce) olarak kabul edilmişse de İ. Yalçınlar tarafından bulunan fosiller, bölgedeki bu eski arazinin Karbon yaşında olduğunu ortaya çıkarmıştır. Alibey. ve Kâğıthane derelerinin uzunluğu 38 km kadardır. Yaklaşık 205 km²'lik bir alanın sularını toplayan Kâğıthane Dere-si'nin, deniz seviyesinden ortalama yükseltisi ise 38 m'dir. Alibey Deresi 130 kırflık bir alanın sularını toplamakta ve deniz seviyesinden ortalama 30 m'lik bir

yükseltide akmaktadır. W. Penck Kâğıthane ve Alibey derelerinin Halic'te birleştikten sonra Sarayburnu eşiği önünden kuzeye doğru kıvrılarak

Boğaziçi'ni takip eden bir yatak içinde aktığını iddia etmiştir.

İstanbul İli'nin, Kocaeli Yarımadası üzerinde bulunan ve Anadolu yakası adı verilen bölümünde ise akarsu ağında bir disimetri dikkati çeker. Karadeniz'e dökülen akarsular ile Marmara Denizi'ne dökülen akarsular arasında kabaca kuzey, kuzeybatı-güney, güneydoğu doğrultulu olarak uzanan su bölümü hattı, sahanın tam ortasından değil, çok daha güneyden Marmara Denizi kıyılarına yakın olarak geçer. Bu su bölümü hattının kuzeyinde kalan ve Karadeniz'e dökülen, nispeten çok sayıda, uzun akarsu bulunduğu halde, Marmara Denizi'ne dökülen kısa birkaç akarsu vardır. Anadolu yakasındaki akarsulardan en önemlileri Riva Deresi ile Hiçiz Deresi'dir. Karadeniz'e dökülen bu akarsulardan Riva'nın uzunluğu 65 km, su toplama havzası 680 km², deniz seviyesinden ortalama yüksekliği 50 m'dir.

İstanbul ili sınırları içinden denize dökülen ve İstanbul'un Armutlu Yarımadası üzerindeki (Pendik yöresi) kesiminde bulunan akarsulardan Sellimandıra Deresi, Eyrek Deresi (Kurtköy Deresi) ve K1-lınç Deresi Marmara Denizi'ne akarlar. Anılan akarsular yaz aylarında iyice azalırken, ilkbaharda genellikle taşarlar. Bununla birlikte, İstanbul'un birçok akarsu vadisi bugün tümüyle yerleşme alanı olmuştur. Ancak günümüz İstanbul'unun yoğun nüfuslanmış alanlarının dışında kalan ve tabanları verimli alüvyal topraklarla kaplı bulunan bazı akarsu vadileri tarım alanları olarak kullanılmaktadır.

İstanbul akarsularının bazılarının üzerinde barajlar yapılmıştır. Bunlar Alibey Deresi üzerindeki Alibey Barajı, Riva Deresi üzerindeki Ömerli Barajı, Hiçiz Deresi'nin kollarından Darlık Deresi üzerindeki Darlık Barajı ve Göksu üzerindeki Elmalı Barajı'dır.

İstanbul'da yer alan akarsulardan bazılarının özellikleri şöyledir:

Istranca Deresi: İstanbul İli'nin, Avrupa yakasında bulunan Istranca Deresi, sularını Terkos (Durusu) Gölü'ne boşaltmaktadır. Yaklaşık 287 km² su toplama havzası olan akarsuyun ortalama debisi 2,07 m³/sn'dir. Istranca Dağları'nın doğuya doğru uzantılarını oluşturan Kaplıca Tepe (351 m) ve Garipkuyu Tepe'nin (361 m) güneye bakan yamaçlarından iki farklı kaynak halinde doğan, daha sonra birleşerek Şeytandere adını alan akarsuya, Karamandere yakınlarında, Danamandıra yöresinden kaynağını alan başka bir akarsu da katılır. Daha doğuda Yamaç Tepe'nin (281 m) kuzey ve güneyindeki iki kaynaktan çıkan suları da kendine katan dere, doğu-batı doğrultusunda Istranca Deresi adını alarak Terkos Gölü'ne ulaşır. Karamandere Köyü yakınında yapılan ölçümlere göre ocak-mart aylarında mak-

Akarsular

Sedat Avcı

simum debisi 3,80 mVsn'ye ulaşırken, eylül-ekim aylarına rastlayan minimum debisi 0,07 mVsn civarındadır. Yıllık ortalama su hacmi yaklaşık 105 milyon m³'tür.

Çakıl Deresi: Büyükçekmece Gölü'ne batıdan dökülen Çakıl Deresi, kaynağını Ovayenice'nin kuzeyinden alır. İhlamur Tepe'nin (223 m) kuzeyinde Çatalca yöresine doğru bir yay çizen Çakıl Deresi, güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunu alarak Büyükçekmece Gölü'ne ulaşır. Tepecik Köprüsü'nde yapılan ölçümlere göre, ortalama debisi 0,430 mVsn olan akarsu, 133 km²'lik bir su toplama havzasına sahiptir. Yıllık ortalama su hacmi 16 milyon m³ dolayında değişir.

Karasu Deresi: Büyükçekmece Gölü'ne karışan en önemli akarsulardan birisi olan dere, İnsaniye yöresinden doğar, Kabakça'da güneyden gelen Delice Irmağı'm da alarak İnceğiz'e ulaşır, buradan kuzeydoğuya doğru bir yay çizdikten sonra kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda akar. Göle ulaşmadan önce, Kestanelik Köyü'nün doğusundan kaynaklanan Sarısu Deresi ile birleşerek kuzeyden Büyükçekmece Gölü'ne dökülür. İnceğiz Köyü yakınında yapılan ölçümlere göre ortalama debisi 1,04 mVsn, yıllık ortalama su hacmi ise 44 milyon m³ dolayındadır. Diğer akarsularda olduğu gibi genellikle maksimum debileri ocak-mart aylarında görülür. Bu değerler 2,22-2,06 mVsn arasında değişir. Karasu Deresi'nin minimum debileri temmuz-ağustos aylarında 0,081-0,093

mVsn arasındadır. Su toplama havzası 175 km²'dir.

Sazhdere: Küçükçekmece Gölü'nü besleyen en önemli akarsu olan Sazlıde-re, Terkos Gölü'ne güneyden dökülen küçük akarsuların su toplama havzalarının güneyinden beslenir. Dursunköy yakınlarında kuzeyden gelen üç kolla birleşip, güneye doğru inerek, Küçükçekmece Gölü'ne kuzeyden dökülür. 84 km²'lik bir su toplama havzasına sahiptir. Ortalama debisi 0,87 mVsn, yıllık ortalama su hacmi 35 milyon m³ dolayındadır.

Nakkaşdere: Küçükçekmece Gö-lü'nün kuzeyinde kalan havzalardan birinin sularını toplayan Nakkaşdere'nin su toplama havzası 43 km²'dir. Ortalama debisi 0,25 mVsn, yıllık ortalama su hacmi 14 milyon m³'tür.

Alibey Deresi: Kara Tepe'nin (158 m) doğu ve batı yamaçlarından iki kol halinde doğan akarsuyun bu iki kolu, İm-rahor'un güneyinde birleşerek, Çıplak Tepe'nin (207 m) kuzeyinden kabaca doğu-batı yönünde akar. Halic'e ulaşan en önemli akarsulardan birisi olan Alibey Deresi üzerinde Alibey Barajı kurulmuştur. Baraj toprak dolgu tipinde inşa edilmiştir ve istanbul'un içme suyunun bir bölümünü karşılamaktadır. Debi değerleri ve yıllık su hacmi yağışa göre değişen Alibey Deresi'nin su toplama havzası Karbon devrine ait formasyonlardan ibaretken, vadisi Miosen ve Pliosen (Üçüncü Zaman'ın 2. yarısı, zamanımızdan yaklaşık 26 milyon yıl önce) tabakalarından ve bu tabakaların

kısmen örttüğü Birinci Zaman'ın Karbon devrine ait kil taşlarından ve kumtaşlarından (gre) oluşan yapılarda açılmıştır. Vadinin kazılması esas itibariyle Pliosen devrine ve bu devirdeki ovamsı aşınım düzlüklerinin (peneplen) meydana geldiği zamana rastlar. Taban seviyesini meydana getiren denizlerin Dördüncü Zaman'dan itibaren alçalmalarına ve Pliosen penepleninin yüksekte kalmasına bağlı olarak, başlıca derelerin ve diğer akarsuların yataklarındaki eğim ve dolayısıyla akarsuların aşındırma güçleri artmış, sonuçta Alibey ve Kâğıthane derelerinin vadileri derinleşmiştir. Adı geçen vadilerin peneplenlere göre derinliği yerine göre 100-150 m'yi bulur.

Alibey Deresi'nin beslenme havzasındaki Karbon devrine ait arazinin üzerinde, Boğazköy ve İhsaniye köyleri kesimlerinde olduğu gibi, Üçüncü Zaman'a ait (daha çok Neojen) parçalar halinde kumlu, çakıllı ve killi topraklar varsa da, bunlar suyun dibe sızıp tutulmasına yaramaktan çok, kolayca ufalanıp taşındıkları için, sel ve derelerle Halic'e taşınan maddelerin miktarını geniş ölçüde artırmışlardır. Halic'in dolmasına da neden olan bu özellik nedeniyle, tarihi kaynaklarda Fatih Sultan Mehmed'in Halic'in dolmasını önlemek için çıkarmış olduğu kanunla, Alibey ve Kâğıthane derelerinin sularını topladığı havzalar içinde ağaç kesmeyi, hayvan otlatmayı ve tarımı yasakladığı belirtilmektedir.

Kâğıthane Deresi: Kara Tepe'nin (158 m) doğusunda iki ayrı kaynaktan

AKAY

152

153

AKBABA TEKKESİ

silcilerinden olan Akbaba Mehmed Efendi'nin hayatı hakkında bilinenler, birçok benzeri gibi, tarihi olmaktan ziyade menkıbevi bir nitelik arz etmektedir. Aslında Rum Abdallarından veya Anîlerden olduğu halde, 16. yy başlarından itibaren, hatırasına ve kurduğu tekkeye Bektaşîlerin sahip çıkmış olması muhtemeldir. Fetih'ten hemen sonra, devlet tarafından ihsan edilen bu arazide tekkesini kurduğu, fütühat devirlerinin şenlendirme politikası gereğince, çevresini imar ettiği, zaman içinde burada, tekkenin adını taşıyan bir köyün oluştuğu anlaşılmaktadır.

İstanbul'un çevresindeki diğer Bektaşî tekkeleri gibi, Akbaba Tekkesi de, şehrin gürültüsünden ve halkın dedikodusundan uzakta, asude ve havadar bir ortamda yer almaktadır. Nitekim, zengin bir bitki örtüsüyle ve birbirinden leziz memba sularıyla çevrili olan Akbaba Köyü İstanbul'un en gözde mesirelerinden birisi olmuştur. Anadolu ve Rumeli'deki birçok "yatırlı mesirede" olduğu gibi, bu-

doğan Kâğıthane Deresi, Kemerburgaz'ın kuzeyinde kalan alanların önemli bir kısmının sularını toplayarak Halic'e dökülür. Yaklaşık 161 km²'lik bir su toplama havzasına sahip olup, vadisi Miosen ve Pliosen tabakalarından ve bu tabakaların kısmen örttüğü Birinci Za-man'ın Karbon devrine ait kil taşlarından ve kumtaşlarından oluşan yapılarda açılmıştır. Dolayısıyla Halic'e taşıdığı alüvyon da çok boldur.

Riva (Çayağzı) Deresi: Ömerli Barajı'nın üzerine kurulu bulunduğu Riva Deresi, İstanbul'un en büyük akarsuyudur. Kollarından bir kısmı İstanbul ili sınırları dışından gelir. Bunlardan birisi Kocaeli il sınırları içinde kalır ve Mollafenari yöresinin sularını toplar. Uzundere adını alan bir diğer kolu da yine Kocaeli il sınırları içinden doğar, kaynaklarını değişik yerlerden alan birkaç küçük akarsu ile beraber Ömerli Baraj Gölü'ne dökülür. Baraj çıkışında Riva Deresi adı altında kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda Sırapınar yerleşmesine ulaşır. Alemdağ'ın kuzey eteklerinden doğan Alibahadır Deresi'ni de kendine katarak, Çayağzı'ndan Karadeniz'e dökülür. Deniz seviyesinden ortalama yüksekliği 50 m olan Riva Deresi 680 km²'lik su toplama havzasına sahiptir.

Hiçiz Deresi: Şile'nin batısından Karadeniz'e dökülen Hiçiz Deresi'nin 2 önemli kolu vardır. Bunlardan birincisi Kocaeli ili sınırları içinden çıkarak kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda akan Uludere'dir. Diğeri ise Gürgencik Tepe'nin (357 m) kuzeyinden kabaca doğu-batı doğrultusunda akan Yeşilvadi Deresi'dir. Yeşilvadi Deresi ile Uludere'nin birleşmeleriyle meydana gelen Hiçiz Deresi Şile'nin batısından denize dö-

külür. Yaklaşık 208 km²'lik bir su toplama havzasına sahip olan Hiçiz Deresi'nin Şile yakınlarındaki ölçümlere göre ortalama debisi 4,69 m³/sn, yıllık ortalama su hacmi ise 169 milyon m³'tür.

Göksu Deresi: İstanbul ili sınırları içinde yer alan ve Göksu adını taşıyan iki akarsu vardır. Bunlardan birincisi Bakırdağı'nın (201 m) kuzey eteklerinden doğan ve Anadoluhisarı'nın kuzeyinden Boğaz'a ulaşan Göksu'dur. Diğeri ise Ağva'da denize dökülen Göksu'dur. Bu ikinci Göksu Deresi, suları Kocaeli il sınırları içinde kalan birkaç derecikten alarak Karadeniz'e akar. Yaklaşık 395 km²'lik bir su toplama havzasına sahiptir; ırmağın ortalama debisi 5,89 m³/sn'dir. Yıllık ortalama su hacmi 159 milyon m³ olan akarsuyun maksimum debisi ocak-mart aylarında 17,64 m³/sn, minimum debisi ise eylül-ekim aylarında 0,19 m³/sn dolayındadır.

Sellimandıra Deresi: Armutlu Yarı-madası'nda kabaca doğu-batı doğrultusunda uzanan Samanlı Dağları'nın, kuzeye bakan eteklerinden kaynağını alan Sellimandıra deresi, Marmara Denizi'ne dökülür. Yaklaşık 80 km²'lik su toplama havzasına sahiptir, ortalama debisi 2,2 m³/sn'dir. Yıllık ortalama su hacmi 60 milyon m³ dolayındadır.

Bibi. H. Akyol "Türkiye'de Akarsu Sistemleri ve Rejimleri", *Türk Coğrafya Dergisi*, S. 9-10, 1947; H. Akyol "Türkiye'de Akarsu Rejimleri", *ae*, S. 11-13, 1948-1949; İ. Yalçınlar, "İstanbul Haliç'inin Temizlenmesi ve Şehrin Gelişmesi Üzerine Notlar", *istanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, S. 20-21, 1974-1977; Y. Dönmez, *Kocaeli Yarımadasının Bitki Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü yay., no. 112, İst., 1979.

MERAL AVCI

AKAY

Adalar, Kadıköy yakası, Anadolu yakası ve Yalova iskelelerine sefer yapan deniz ulaşım şirketi. Akay sözcüğü Adalar, Kadıköy, Anadolu yakası ve Yalova iskelelerinin başharflerinden oluşan akro-nimdir.

1 Temmuz 1933'te Seyrüsefain İdaresi yerine üç bağımsız işletme kuruldu: İç ve dış hatlarda yolcu taşıyan Denizyolları İşletmesi Müdürlüğü; Havuz ve Fabrikalar Müdürlüğü ve Marmara dahilinde İstanbul ve civan sayfiyeler arasında deniz ulaşımını sağlayan Akay İşletmesi. Dönemin diğer iki deniz ulaşım şirketi Boğaziçi'ne çalışan Şirket-i Hayriye ve Haliç Vapurları Şirketi'ydi. Akay döneminde Burgazadası'nın baraka iskelesi yıkılarak yerine taş bir iskele binası yapıldı. Galata Köprüsü'ndeki Ka-dıköy-Haydarpaşa İskelesi yenilenerek bir "deniz istasyonu"na dönüştürüldü.

Deniz ulaşımının yanı sıra, Yalova kaplıcaları da Akay'ın bünyesinde yer alıyordu. Akay döneminde Yalova'da Termal Oteli yapıldı. 27 Şubat 1937'de Denizbank kuruldu ve diğer deniz işletmeleriyle Akay İşletmesi de bu banka bünyesinde kurulan Devlet Denizyolları İşletme Umum Müdürlüğü Şehir Hatları'na devredildi.

Devir sırasında Yalova Kaplıcaları ve Otelleri'nin idaresi de Denizbank'a intikal etti. 1937'de, Akay'ın, toplam tonajı 4.011 olan 14 vapuru vardı. Ayrıca, devir öncesi Avrupa'ya iki vapur ısımlan-mıştı. Şirket 550 dolayında insan istihdam ediyordu. Yılda ortalama 11.500.000 yolcu taşımaktaydı.

ZAFER TOPRAK

Akay'a bağlı yandan JÜJ çarklı vapurlar Karaköy İskelesi'nde.

» .. » .
ralR Şenol

Akbaba

Akbaba'nın üç ayrı dönemde çıkan sayılarından örnekler

8 Ocak 1924 tarihli 10. sayı (solda), 12 Eylül 1936'daki 140. sayı (ortada), 28 Mayıs 1953'teki 63. sayı (sağda). *Turgut Çeviker (sol) . Nün Akbayar (ona ve sağ)*

de (Serbest Fırka olayının etkisi [1931-1933] ve çok partili hayata geçiş [1949-1951]) kitlelerin ilgisini kaybetmiş ve yayınına ara vermiştir. *Akbaba*, Babiâli adı verilen İstanbul basın dünyasında, yeni yeteneklere bir okul görevi yaptı. Yusuf Ziya ve Orhan Seyfi'den başka pek çok ünlü yazara sütunlarını açtığı gibi, birçok yeni yetenek de orada -özellikle Yusuf Ziya'nın yönlendirmesiyle- yazarlık ya da çizerlik yaşamlarına başlamıştır.

Bibi. Y. Z. Ortaç, *Portreler*, İst., 1963; ay, *Bizim Yokuş*, ist., 1966.

ORHAN KOLOGLU

AKBABA MESCİDİ

bak. CANFEDA KADIN MESCİDİ

AKBABA TEKKESİ

Beykoz İlçesi'nde, Akbaba Köyü'nde, Fener Caddesi üzerinde bulunmaktadır. Banisi İstanbul'un fethinde bulunmuş olan Akbaba Mehmed Efendi'dir. "Gaziyan-ı Rûm" olarak adlandırılan ga-zi-dervişler zümresinin 15. yy'daki tem-

AKBABA

İstanbul'da yayımlanmış mizah dergisi (7 Aralık 1922-28 Aralık 1977). Kurucuları Yusuf Ziya (Ortaç) ve Orhan Seyfi'dir. Başlangıçta haftada iki defa çıkıyordu, sonra haftalığa döndü. Orhan Seyfi'nin kısa bir süre sonra ayrılmasıyla dergiyi tek başına çıkaran Yusuf Ziya Ortaç'ın 1967'de ölümü üzerine yönetimini oğlu Ergin Ortaç üstlenmiştir.

Akbaba, İstanbul'un işgalden, kurtuluşundan ve Osmanlı saltanatının sona erişinden sonra, yeni Türkiye'nin havasını taşıyan bir içerikle sunuldu. Ankara'ya karşı saltanatın savunuculuğunu yapmış olan Refik Halid'in (Karay) *Ay-dede'sinm* yerine geçti. Dolayısıyla daha başından itibaren Kemalist hareketin ve Cumhuriyet Halk Fırkası'nın yanında yer aldı.

Akbaba okuyucusuna, İstanbul merkezli bir yaşamı, İstanbul yaşamının şakalarını, nüktelerini sunmuştur. Halk düzeyine inmeyip memurlar, orta halliler ve aydın kesime hitap etti. İlk sayısındaki Halil Nihad'ın "Var ise eğer şeh-r-i İstanbul'da maaşın" nakaratlı "Memurların Şarkısı" şiiri, hedef aldığı kesimi iyi belirler. Bu niteliğiyle yeni bir "Cumhuriyet dönemi İstanbullusu" biçimlendirmeye çalıştı. Sütunlarında, İstanbul sanat ve kültür çevrelerinin, orta ve üst tabaka insanların yaşamları yer aldı. Kent, sorunları, belediye hizmetleri yoğun şekilde konu edildi. Bu yanı sıra Türkiye'deki değişmeden çok, İstanbul'un değişmesinin belgeseli halindedir. Anadolu'ya da bu açıdan bakar.

Akbaba Tekkesi

M, Baha Tanınan, 1983

Siyasi eğilimi dolayısıyla rejimle birlikte hareket etmiş, birinci sayısında belirttiği gibi ne kuş ne de deve olmak iddiası güdüp "yumuşak hicvi"

seçmiştir. Bu yüzden siyasi ortamın kızıştığı dönemler-

AKBIYIK HAMAMI

154

155

AKBULUT, AHMET ZİYA

Ahşaptan mihrap ve minber yüzyıl sonlarının eklektik zevkini yansıtır. Minarenin, kitleden taşkınlık yapan çokgen kaidesi ile pahlı yüzeylerden oluşan pabuç kısmı eski yapıdan kalmadır. Pabuçtan itibaren silindir biçiminde gövde ile üç sıra testere silmenin taşıdığı, geometrik şebekeli şerefe gelmekte, soğan biçiminde bir kubbecik şeklinde tasarlanmış olan, kurşun kaplı ahşap külahla minare son bulmaktadır. Mescit-tevhid-hane yapısının, güneydoğu köşesindeki pahnın üzerinde yer alan bademli, dolgu ilk inşa döneminden kalmış olabilir.

Ahşap oyma tekniğiyle yapılmış ze-rendud (siyah zemin üzerinde yaldızlı) sülüs hatlı mihrap ayeti ile ta'lik hatlı "Yâ Hazret-i Bilal-i Habeşî" levhaları,

rada da. halkın sevgisini kazanmış ve kolektif hafızada yer etmiş bir velinin gömülü olması, dinlenme ve eğlenmenin yanı sıra. ziyaretlere mistik bir boyut katmaktaydı. Yaz. kış misafiri eksik olmayan Akbaba Tekkesi'nin tam teşekküllü bir tarikat tesisi olduğu anlaşılmaktadır.

Akbaba Tekkesi, bütün diğer Bektaşî tekkeleri ile beraber, Vak'a-i Hayriye (1826) sırasında kapatılmış, dervişleri sürgüne yollanmış, daha sonra Nakşibendîlere devredilmiştir. Yüzyıllar içinde muhakkak ki, birtakım onarımlar ve değişimler geçirmiş olan ilk tekke binasının bu arada tahribe uğradığı, belki de tamamen ortadan kaldırıldığı düşünülebilir. Vak'a-i Hayriye'den sonraki Nakşibendî tekkesinin, eski Akbaba Tekkesi'nin parlaklığı ile ilgisi olmayan, kendi halinde bir *zaviye* olduğu, bu dönemde, tekkedeki gerilemeye paralel olarak çevresindeki köyün de küçüldüğü, nüfusunun *azaldığı* dikkati çekmektedir.

Tekke, son olarak, 1876-1888 arasında, Nakşibendî şeyhlerinden Buharalı Abdülhakim Efendi (ö. 1888) tarafından canlandırılmıştır. II. Abdülhamid devrinin başlarında Buhara'dan İstanbul'a gelen Abdülhakim Efendi'ye, İstanbul merkez kumandam olan hemşehrisi Abdül-kadir Paşa'nın delaletiyle, tekkenin boş bulunan şeyhlik makamı verilmiş ve arkasından, şeyhin girişimi ve paşanın yardımlarıyla harap durumdaki tekke yeniden inşa edilmiştir. Abdülhakim Efendi'nin ölümünden sonra yerine oğlu Hafız Ahmed Mansur Mükerrerem Efendi (ö. 1961) geçmiş, 1925'e kadar tekkenin postnişini olarak görev yapmıştır.

Akbaba Tekkesi'nin ilk yapısı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Günümüze intikal

edebilen bina ise, boyutları ve mimari programı asgari düzeyde tutulmuş bir zaviye niteliğindedir. Kagir bir bodrum üzerinde yükselen ve dış görünüşüyle sıradan bir ahşap konutu andıran bu tek katlı ahşap yapı, ufak bir tev-hidhane ile iki odalı bir harem bölümünden ibarettir. Dikdörtgen pencerelerin aydınlattığı bu mekânlardan tevhid-hanenin girişi bahçe yönünde, haremin-ki ise cadde üzerindedir. Harem bölümünde halen Akbaba (Canfeda Kadın) Camii'nin imamı olan, son şeyhin oğlu oturmakta, kullanılmayan tevhidhane yarı yıkık durumda bulunmaktadır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 337; Ayvansa-rayî, *Hadîka*, II, 150; Münib, *Mecmua-i Te-kâyâ*, 13; *İSTA*, I, 504; *İKSA*, I, 516-518.

M. BAHA TANMAN

AKBIYIK HAMAMI

Sultanahmet'in Akbıyık Mahallesi'nde, Akbıyık Caddesi'nin sonunda, tren köprüsünün deniz tarafında, Keresteci Hakkı Sokağı'nın köşesindedir.

İstanbul'da halen ayakta olan hamamların en eskilerinden biridir. Bir çifte hamam olan yapının kadınlar kısmı bugün çalışmakta, erkekler kısmı ise boş durmaktadır. Bu kısım 1956-1957'deki tamir sırasında bozularak dış görüntüsü orijini-

Akbıyık Hamamı'nın sıcaklık kubbelerinin görünüşü.

Nazım Timuroğlu, 1993

nallığını kaybetmiştir. Ancak yapının planı orijinal halini korumaktadır.

İstanbul'da mevcut hamamların içinde küçük sayılabilecek bir yer işgal eder. 1946'da geçirdiği ilk tamirde ca-mekân kısmının üstü kiremit örtü ile kaplanmış, ortasına yine kiremit örtülü bir aydınlık feneri yerleştirilmiştir. Erkekler kısmında 18. yy yapısı fıskiyeli bir havuzun mevcudiyeti bilinmekle birlikte bugün yerinde yoktur.

Girişte kahve ocağının ve yukarı giden merdivenlerin yer aldığı bir antre vardır. Soğukluğa geçiş ocağın yanındaki kapıdandır. Üst katta iki soyunma odası ile uzun bir peyke bulunur. Sıcaklık kısmı ise dört kubbe altında üç bölümden oluşur. İlk bölüm tek kubbeli ve dört köşe bir göbekaşı ile bunun etrafındaki beş adet kurnadan ibarettir. Bunlardan biri duvarla çevrilerek bir halvet haline getirilmiştir. İkinci kısımda ise küçük bir kubbenin altında iki kurnalı bir halvet vardır. Bunun solunda ise biri büyük, diğeri küçük iki kubbenin örttüğü bir başka sıcaklık birimi yer alır. Burası da iki duvarla bölünerek üç ana bölüme ayrılmıştır. Yanlardaki bölümler ise yarım duvarlar aracılığıyla bölünerek ikisi tek, ikisi çift kurnalı dört halvet elde edilmiştir. Aynı plan her iki tarafta simetrik olarak izlenebilir.

Yapının dış görünüşü bir hamamdan ziyade, birbirine bitişik yapılar topluluğunu andırır. **Bibi.** *İSTA*, I, 508-509; *İKSA*, I, 520-521.

ZİYA NUR SEZEN

AKBIYIK MESCİDİ VE TEKKESİ

Eminönü İlçesi'nde, Ahırkapı'da, Sultanahmet Mahallesi'nde Akbıyık Caddesi ile Akbıyık Camii Sokağı'nın kavşağında yer almaktadır.

Banisi, Hacı Bayram Veli (1352-1429) halifelerinden, II. Murad ve Fatih devirlerinin ileri gelen sufilerinden, "Şems-i

Hûda" mahlaslı şiirleri bulunan Akbıyık Dede'dir. İstanbul'un fethine katılan gazi dervişler zümresinden meczub meş-repli bir zat olduğu anlaşılan Akbıyık Dede'nin, menkıbelerle, efsanelerle iç içe geçmiş hayatı ve kişiliği hususunda kesin şeyler söylemek imkânsızdır. Nitekim, muğlak ve çelişkili ifadelerle yer veren kaynaklar, Akbıyık Dede'nin adı (Abdullah, Ahmed Muhyiddin, Mehmed, Muhyiddin veya Şemseddin) ve vefat tarihi (1456 veya 1481) konusunda bile uzlaşmış değildir. Bursa'da yaptırdığı, günümüze kalmamış imaret ile zaviyenin yanındaki türbede gömülü olduğu halde İstanbul'daki bu mescit-tekkenin haziresinde de 894/1488 tarihli şahide-siyle bir makam kabri bulunmaktadır.

Her ne kadar bazı araştırmacılar söz konusu mescidin, İstanbul'un fethini müteakkip Akbıyık Dede'nin adına "te-berrüken" inşa ettirildiğini ileri sürmüşlerse de, 953/1546 tarihli *Tahrir Defte*-n'nde yer alan "vakf-ı sahibü'l-mescid" ibaresi bu iddiayı şüpheli kılmaktadır. Mescidin inşa tarihi kesin olarak tespit edilememektedir. Ancak vakfiyesinin 869 Rebiyülevvelinin evâili/1464'te tertip edilmiş olmasına dayanarak bu tarihten az önce yaptırılmış olduğu kabul edilebilir. İstanbul'un en eski mescitlerinden olduğu anlaşılan bu yapıya, tarihi yarımada'daki cami ve mescitler içinde kibleye en yakını olduğu için "ima-mü'l-mesâcid" veya "evvel-i Kible" de-nilegelmiştir.

Akbıyık Mescidi'nin, daha sonraki tarihlerde birtakım ek vakıflarla gelirleri artırılmış, yapı zaman içinde çeşitli tamirler geçirmiş, çevresine başka hayır eserleri eklenmek suretiyle küçük kapsamlı bir külliye teşekkül etmiştir. Da-rüssaade Ağası Mustafa Ağa, bir minber ilave ederek mescidi camiye dönüştürmüş, 941 Zilkadesinin evâili/1535 tarihli .vakfiye özetinde adı geçen Hüsam Bey bin Abdurrahman adında bir hayır sahibi mescidin yanına bir mektep inşa ettirmiş, Mehmed Yazıcı adında bir başka hayır sahibi minarenin karşısına 1208/1793'te bir şadırvan yaptırmış, daha sonra "suyu çalınan" bu şadırvan kızı Hacce Hanım tarafından 12837 1866'da ihya edilmiştir. 19. yy'ın sonlarında, eski boyutları korunarak yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır. Son olarak, Türkiye Anıtlar Derneği'nin İstanbul şubesi, 1950'lerde, çevre halkının yardımları ile mescidi yenilemiştir.

Akbıyık Tekkesi'nin, mescide ilişkin esas vakfiyede mezkur olmamasına rağmen, mescitle birlikte ya da az sonra tesis edildiği, Hoşkadem binti Abdullah adlı kadının 889 Şevvalinin evâsıtı/1484'te tertip edilmiş olan bir vakfiye ile Yediku-le'de bulunan evini "şeyh-i Akbıyık Zaviyesi'ne" tahsis etmesinden anlaşılmaktadır. Zamanla ortadan kalkmış olduğu anlaşılan tekkeyi 17. yy ortalarında Vezira-zam Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa (1637-1691) yeniden tesis etmiş, postuna Halveti tarikatından Çarhacı Şeyh Ahmed

Akbıyık
Mescidi'nde
mihrap duvarı.
Erkin Emiroğlu,
1983

Efendi'yi (ö. 1669) geçirmiştir. Kapatıldıktan sonra bakımsız kalan tekke binaları günümüze ulaşamamıştır.

Her ne kadar elde bulunan şeyhler listesi Çarhacı Şeyh Ahmed Efendi ile başlıyorsa da, Akbıyık Dede'nin Hacı Bayram Veli halifelerinden olmasına dayanarak, tekkenin başlangıçta Bayramî-liğe bağlı olduğu söylenebilir. 17. yy'da-ki ihyasından sonra Halvetîliğe, 18. yy'ın son çeyreğinde bu tarikatın Cerrahî koluna, son ihyasında da Kadirîliğe intikal ettiği tespit edilmektedir.

Çift fonksiyonlu bir tesis olan Akbı-yık Mescit-Tekkesi'nin mimari özellikleri bütün ayrıntılarıyla bilinmemektedir. Yine de, geçirmiş olduğu üç aşamada, tevhidhane olarak kullanılan mescit ile bunun avlusu etrafında sıralanan birtakım ahşap binalardan oluştuğu söylenebilir. Son dönemde, avluda bulunan fevkani mektebin zemin katının tekke olarak kullanıldığı, bundan başka iki adet çift katlı ahşap binanın var olduğu bilinmektedir. Avlunun batı kesiminde, halen Akbıyık Camii'ni Yaşatma ve Hizmetlerini Yürütme Derneği binası ile görevlilerin ikamet ettiği yeni yapının yerinde bulunduğu anlaşılan bu ahşap binalardan harem ve selamlık bölümlerine tekabül ettiği tahmin edilebilir.

Geçen yüzyıl sonlarında yeni baştan inşa edilen mescit-tevhidhane kagir duvarlı, ahşap çatılı sıradan bir yapıdır. Her ikisi de enine dikdörtgen planlı olan, kapalı bir son cemaat yeri ile harim bölümünden meydana gelmektedir. Moloz taş örgülü ve sıvalı olan duvarlarında, on bir tanesi harime ait, toplam on yedi adet dikdörtgen açıklıklı ve demir parmaklıklı büyük pencere sıralanmaktadır. Cumhuriyet dönemi onarımında yenilenen son cemaat yerinin üstü fevkani mahfil olarak değerlendirilmiş, üst katı taşıyan betonarme sütunların arasına, harime açılan geniş pencereler yerleştirilmiştir. Duvarları bel hizasına kadar koyu yeşil renkte fayanslarla kaplı olan harim mekânı bir tekne

tavanla örtülüdür. Tavanın merkezinde var olduğu bilmen nakışlar boyanarak yok edilmiştir.

ayrıca II. Mahmud devri üslubunu yansıtan, helezoni yivli, pirinç mihrap şamdanları ve aynı devrin üslubunu gösteren, İstanbul yapımı sedef kakma rahle dikkati çeken eşyalardır. Avlu duvarındaki yeni muslukların üzerinde 1285 tarihli ta'lik hatlı "Rifat" imzalı manzum onarım kitabesi bulunmaktadır. Hazire-nin duvarlarında, sokağa açılan parmaklıklı ziyaret pencereleri vardır. Akbıyık Dede'nin makam kabri mescit-tevhidhane duvarının önündedir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 10-13, 390; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 44; Çetin Tekkeler, 584; Aynur, *Saliha Sultan*, 34, no.14; *Âsi-tâne*, 13; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 8-9, no.7, 33; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 11; *İhsaiyat* II, 20; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 38; *İSTA*, I, 507, 509; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 21; S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanan Araştırma ve İncelemeleri*, I, (1963), 31-132; Ayverdi, *Fatih III*, 313-314; *İKSA*, I, 520-522; H. K. Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, 174-176, 285-286; M. B. Tanınan, "Akbıyık Mescidi ve Tekkesi", *DİA*, II, 222-223.

M. BAHA TANMAN

AKBULUT, AHMET ZİYA

(1869, İstanbul - 16 Nisan 1938, İstanbul) Perspektif bilgisini yansıtan mimari ağırlıklı manzaraları ile tanınan ressam.

Harbiye Mektebi'nde Osman Nuri Paşa ve Hoca Ali Rıza'nın(->) öğrencisi oldu. Mezuniyetinden sonra 1887'de Er-kân-ı Harbiye Resimhanesi'ne hoca olarak atandı. Perspektif konusundaki uzmanlığı nedeniyle "menazırcı" lakabı ile anılır. *Ameli Menazır* ve *Usul-i Ameliye-i Fenn-i Menazır* adlı eserleri yıllarca

Ahmet Ziya Akbulut'un bir tablosu:

"Yıldız Sarayı'nın Bahçesi'nden", 1890, tual üzerine yağlıboya, 73x92 cm,

MSÜ Resim ve Heykel Müzesi.

Nazım Timuroğlu

L

AKDİK, KÂMİL

156

157

AKINTILAR

onun emekliye ayrılması üzerine bu vazifeye getirildi. 1915'te Sultan V. Meh-med (Reşad) tarafından reisü'l-hattatin (hattatların reisi) unvanı verildi ve

ayrıca, Osmani ve Mecidi nişanları ve hediyelerle taltif edildi. 1914'te kurulan Medresetü'l-hattatin'de sülüs ve nesih hocalığı, 1918'de de Mekteb-i Sultani'de (bugün Galatasaray Lisesi) nk'a öğretmenliği yaptı. 1922'de emekli oldu. Cumhuriyet devrinde harf inkılabından sonra da sanatından istifade edildi. 1929'da Şark Tezyini Sanatlar Mekte-bi'ne hat hocası oldu. 1936'dan ölümüne kadar Güzel Sanatlar Akademisi'nde hat dersleri vermeye devam etti.

Kâmil Akdik, Şevki Efendi'den sonra Hafız Osman üslubunu hakkıyla temsil eden ikinci büyük hattattır. Asıl ustalığı sülüs ve nesih'tir. Devrin ünlü ta'lik hattatı Necmeddin Okyay'ın(-») ifadesine göre, Şeyh Hamdullah ile Hafız Os-

Şeref Akdik'in
bir resmi:
"Balıkçı
Tekneleri",
1955, tual
üzerine
yağlıboya,
54,5x65 cm,
özel
koleksiyon.

reli, Mahmut Cüda, Ratip Aşir Acudoğu, Fahrettin Arkunlar ve Nurullah Berk ile Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği'nin kurucuları arasında yer aldı. Avrupa'daki yeni sanat eğilimlerinin yurtta tanınmasını ve yaygınlaşmasını amaçlayan bu birliğin sergilerine düzenli olarak katıldı.

1965'te emekli olması nedeniyle geniş bir retrospektif sergisi düzenlenen Akdik ölümüne kadar sergilere katılmaya devam etti. En son 33. Devlet Resim ve Heykel Sergisi'ne (1972) "İstanbul" adlı tablosuyla katıldı.

Şeref Akdik'in resimlerinde, renk coşkusunun disiplin altında tutulduğu gerçekçi, ifadeci figür kümelerinin ağırlıklı olarak işlendiği, akademik bir tavır gözlenir. 1930'lu yıllarda gerçekleştirdiği, "Atatürk Telgraf Başında", "Harf inkılabı", "Mektebe Kayıt" gibi anlatımcı, milli coşkunun temsiline yönelik büyük boyutlu eserleri ilgiyle karşılandı. Cumhuriyet Halk Partisi'nin yurt gezileri programına katılarak 1940'ta İçel'den, 1943'te Erzincan'dan manzaralar yapan Şeref Akdik'in İstanbul konulu resimleri ağırlıklı olarak, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'ne hoca olarak atandığı 1951'den sonra görülür.

Akdik'in İstanbul konulu tablolarından bazıları şunlardır: "Beylerbeyi Sırtlarından", "Kısıklı", "Boğaz'dan", "Çamlıca",

Harbiye Mektebi ile Sanayi-i Nefise Mektebi'nde (Devlet Güzel Sanatlar Akademisi) ders kitabı olarak okutuldu. Matematik ve astronomi gibi fen bilimleri ile ilgilendi. 1913'te Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin başkanlığını yaptı. Cemiyetin yayımladığı dergide eğitici makaleler yazdı.

Akbulut, 1914'te Sanayi-i Nefise Mektebi'nde, matematik ve perspektif dersleri vermeye başladı. Hocalığın yanı sıra müdür yardımcılığı da yaptı. Daha sonra çeşitli askeri okullarda öğretmenlik, Tophane Resimhanesi ve Askeri Matbaa'da müdürlük, Evkaf-ı İslamiye Müzesi'nde (bugün Türk ve İslam Eserleri Müzesi) müdür yardımcılığı görevlerinde bulundu, inkılap Müzesi Müdürü iken öldü.

Akbulut resimlerinde, konu olarak ele aldığı mimari elemanları, perspektif kuralları ve akademik ilkeler doğrultusunda düzenlemiştir. Renklendirilmiş fotoğraf etkisi uyandıran resimleri, Hoca Ali Rıza'nın paleti ile karşılaştırıldığında daha donuk bir izlenim bırakır. Resimsel tavrı daha çok Osman Hamdi, Muallim Şevket ve Süleyman Seyyit gibi akademik, ayrıntılara önem veren ressamların çizgisine yakınlık gösterir, İstanbul'un tarihi yapılarının tüm görkemi ile yansıtıldığı büyük boyutlu eserlerinde figüre az yer verilmiştir. "Üsküdar Mihrimah Sultan Camii", "Sultan Ahmed Camii", "Beyazıt imaret Binası", "Beyazıt Sahaflarbaşı" gibi önemli eserleri bugün İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nde bulunmaktadır.

Bibi. Boyar, *Türk Ressamları*; N. İslimyeli, *Türk Plastik Sanatçıları Ansiklopedisi*, Ankara, 1967; T. Dayımoğlu, "Akbulut", *Ankara Sanat Dergisi*, no. 22, 1968.

AHMET ÖZEL

AKDİK, KÂMİL

(29 Kasım 1861, İstanbul - 23 Temmuz 1941, İstanbul) Hattat. Asıl adı Ah-med'dir. Fındıklı'da doğdu. Babası, Tersâne-i Âmire erzak ambarı başkâtibi Hacı Süleyman Efendi'dir. Zeyrek'te Çu-kurçeşme'de Salma Sultan İlkokulu'nda yazı hocası Hacı Süleyman Efendi'den ders ve 1873'te icazetname aldı. Fatih Rüşdiyesi'ni bitirdikten sonra 1880'de Dahiliye Nezareti'nde memur oldu. Bu sırada ünlü hattat Sami Efendi'den(->) sülüs ve nesih yazıyı ilerletip 1884'te icazetname almayı başardı. 1894'te Di-van-ı Hümayun Mühimme Kalemi'ne geçti. Burada Sami Efendi, asıl mahlası olan Kâmil'i Hâşim'e çevirmesini tavsiye ettiği için 1304-1307/1886-1889 yılları arasında o mahlas ile yazmış ise de sonradan tekrar Kâmil'i kullanmaya başlamıştır. 1895'te aynı kalemin name-nüvisliğine (resmi mektuplar yazıcılığı) getirildi. Daha sonra Nişan-ı Hümayun Kalemi'nde çalıştı ve burada hutû-ı mü-tenevvîa (çeşitli yazılar) hocalığı yaptı. Daha önce Divan-ı Hümayun'da Sami Efendi'den tuğra çekmeyi, divani ve celi divani yazılarını öğrendiği için 1909'da

"-^i^~'.^y~-^^-yJ}'^ :. .-.'J" ""••"; "-.••' 'im-••-""•.••;"-? .-':- i""t"/^;/^î;.:K;ox;-/: •-

r~t,-:!.S;"j&f-.~'ii-- ;S1§

Kâmil Akdik'ten sülüs hatla hikmetli bir beyit: *Cihan bağmda ey âkil budur makbul
ins ü cin /Ne kimse senden incinsin ne sen bir kimseden incin. Ara
Güler*

man'ın yazılarına bakarak yaptığı taklitlerde o derece başarılı olmuştur ki, bunları birbirinden ayırmak mümkün olmamaktadır. Eserlerinin çoğunu, padişah mektupları (name-i hümayun), va-zaret menşurları, tasdiknameler ve fermanlar teşkil etmektedir ki, bunlar Divan-ı Hümayun'da kaleme alınmıştır. Bunun dışında küçük kıt'a murakka, hilye, Kuran cüz ve sureleri ile celi sülüs levhalar yazmıştır. Yazdığı tek Kuran hâlâ Pakistan'dadır. Hıdiv ismail Paşa ve Mahmud Muhtar Paşa ailelerinin türbelerindeki celi sülüs yazılar onun eseridir. Keza, hocası Sami Efendi ile karısının mezar taşlarını da o yazmıştır. Abdülhak Hamid'in, Fatih adlı şiiri de Kâmil Akdik tarafından yazılmış ve 1916'da yapılan bir merasimle Fatih Türbesi'ne asılmıştır.

Kendisinin biriktirdiği yazılar ile koleksiyonu ölümünden sonra Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ne intikal etmiştir. Kâmil Akdik, sülüs ve nesihte Hafız Osman, celi sülüste Mustafa Rakım, talikte Yesârîzade okuluna bağlıdır. **Bibi.** İnal, *Son Hattatlar*, 168-174; Rado, *Hattatlar*, 252; Melek Celal, *Reisülhattatin Kâmil Akdik*, ist., 1938.

ALİ ALPARSLAN

AKDİK, ŞEREF

Kâmil Akdik

Feyhaman Duran, yağlıboya, 67x78 cm, Ankara Resim ve Heykel Müzesi

Nazım Timuroğlu

(12 Haziran 1899, İstanbul - 20 Haziran 1972, istanbul) Ressam. Sanat üzerine ilk temel bilgilerini, babası ünlü hattat Kâmil Akdik'ten(->) aldı. Ortaöğreniminden sonra girdiği Sanayi-i Nefise Mektebi'nde (Devlet Güzel Sanatlar Akademisi) Warnia Zarzecki, ibrahim Çallı ve Hikmet Onat'm öğrencisi oldu. Okul döneminde desen çalışmalarıyla dikkati çeken ve sergilere eser veren Şeref Akdik, 1925'te Avrupa sınavını kazanarak Paris'e gitti. Julian Akademisi'nde Albert Laurens'in atölyesinde çalıştı. Louvre Müzesi'nden kopyalar yaparak sanatını geliştirdi. Almanya, Belçika ve italya'ya inceleme gezileri yaptı. 1928'de yurda dönüşünde arkadaşları Zeki Kocamemi, Ali Avni Çelebi, Refik Epikman, Muhittin Sebatı, Cevat De-

"Kalamış'ta Sabah", "Salacak'tan istanbul'a Bakış", "Dolmabahçe'de Kayıklar".

Bibi. G. Elibal, *Şeref Akdik*, İst., 1973; O. Altıntaş, *Şeref Akdik*, Ankara, 1988.

AHMET ÖZEL

AKIN SİNEMASI

Feriköy'de, Kurtuluş Caddesi üzerinde, önceleri Kurtuluş Sineması, daha sonra da Yeni Atlas Sineması olarak bilinen sinema salonu.

1937'de, Nazif Duru tarafından, eski bir garaj binasının yerinde Kurtuluş Sineması adıyla kuruldu. Sahibi ve işletmecisi olan Nazif Duru ve ağabeyi Naci Duru, Samsun'da matbaacılıkla uğraşmışlar, sonra İstanbul'a gelmişlerdi. Nazif Duru bu sinema salonunu açtıktan sonra ağabeyi Naci Duru ile Duru Film Şirketi'ni kurdu.

Adı 1938'de Akın Sineması olarak değiştirilen salon parter, parter locaları ve balkon bölümlerinden oluşuyor ve yaklaşık 500 seyirci alıyordu. Sinemada, çoğu Rum ve Ermeni asıllı olan semt halkının isteği doğrultusunda Türk filmleri ve Türkçeleştirilmiş yabancı filmler oynatılıyordu.

Nazif Duru, 1943'te işletmeciliğin yanı sıra, film yapımcılığına da başladı. 1945'te, Murat Köseoğlu ile birlikte "Atlas Film Şirketi"ni, 1946'da ise "Atlas Film Stüdyosu"nu kurdu. Sinemanın adı

da, 1958'de geçirdiği büyük onarımdan sonra Yeni Atlas Sineması olarak değişti. Özellikle 1950'den sonra, Nazif Duru'nun yapımcılığını üstlendiği; *Dağları Bekleyen Kız*, *İki Ateş Arasında*, *Beyaz Mendil* bu sinemada oynayan ve büyük beğeni toplayan filmler arasındadır.

Bugün sinema salonunun yerinde bir işhanı vardır.

BEHZAT ÜSDİKEN

AKINTILAR

İstanbul Boğazı, Karadeniz ile Marmara Denizi'ni birleştiren önemli bir deniz geçididir. Marmara Denizi'nin kuzeyinde kabaca kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan ve ortalama uzunluğu 31 km, ortalama derinliği 35,8 m olan İstanbul Boğazı büyük bir akarsu görünümündedir. Boğazın en belirgin özelliği iki tabakalı akıntı sistemidir. Üst akıntı Karadeniz'den Marmara Denizi'ne doğru, alt akıntı Marmara Denizi'nden Karadeniz'e doğrudur.

İstanbul Boğazı'nda farklı su kütlelerinin iki yönlü hareketi günümüzden yaklaşık 3.000 yıl kadar önce belirmiştir. Çok sayıda akarsu tarafından beslenen Karadeniz'de, bu beslenme fazlalığı, Karadeniz'den İstanbul Boğazı'na doğru taşma akıntılarına neden olur. Karadeniz'deki sıcaklık ve tuzluluk oranları ile de doğrudan ilgili olan bu

Hhfrfc-

AKINTILAR

158

159

AKİDE ŞEKERİ

akide şekeri ikram edilmesi de yerleşti. 19. yy ortalarına doğru ise ağdanın mermer tezgâh üzerinde çubuk biçimine getirilip köşeli, yuvarlak beyzi doğranması ile "Hacıbekir kesimi" denen akide türü ortaya çıktı. İstanbulluların pek sevdiği akide, sade, fındıklı, fıstıklı, tar-çınlı hattâ kakaolu türleriyle Anadolu'ya da yayıldı. Günümüzde de İstanbul'da akide şekeri imal edilmektedir. **Bibi.** Es'ad Efendi, *Teşrifat-ı Kadime* (tıpkı basım), İst., 1979, s. 70-71; Uzunçarşılı, *Kapıkulu*, I, s. 178-179; Remzi, *Lugat-ı Remzî*, I, ist., 1305, s. 881; (Altınay), *Onaltınca Asırda*, 178-179; M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İst., 1983, s. 101.

NECDET SAKAOĞLU

Boğaziçi akıntıları: 1. Yüzey (0 m), 2. dip (30 m), 3. dip (60 m) akıntıları. *İstanbul Ansiklopedisi*

akıntı Boğaz'da bir yüzey akıntısı olarak belirir. Karadeniz'in az tuzlu sularını (yüzde 20'den az) taşıyan yüzey akıntısı Boğaz'da burunların önünden geçer ve sıkışma alanlarında hızı artar. Bu hız ortalama olarak saniyede 0,90 m'dir (saatte 3,2 km). Kandilli önlerinde saniyede 1,45 m (saatte 5,2 km) hızı olan yüzey akıntısı, rüzgârlı havalarda saatte 9-10 km'ye ulaşabilir. Koılar içinde ise ters yönde yer değiştiren ve sonunda ana akıntıya tekrar katılan hafif karşı akıntılar görülür.

Alt akıntı, Boğaz boyunca uzanan kanalı izleyerek Karadeniz'e ulaşırken, Boğaz'ın kuzeyinde yer alan bir topukla kısmen de olsa sınırlanır. Alt akıntının hızı üst akıntıdan daha az ise de, maksimum hızı yine saniyede 1,22 m'yi (saatte 4,4 km) bulur. Normal durumlar dışında ise akıntıların rejiminde birtakım değişiklikler olur. Şiddetli ve sürekli kuzey rüzgârları sırasında üst akıntının hızı çok artar. Bu arada Boğaz'dan geçen suyun hacmi de artar. Karadeniz'den gelen sular bütün Boğaz oluşunu doldurarak alt akıntının Boğaz'a girmesini önler. Şiddetli güney rüzgârları (lodos) sırasında ise, kabaran denizin suları Boğaz'ın güney ağzından içeri girerek üst akıntıyı itmekte ve alt akıntı ile birleşmekte, böylece Boğaz oluşu tek bir su kütlesi ile kaplanmaktadır. Yılda birkaç defa tekrarlanan ve İstanbul Boğazı'nda oldukça acık bir şekilde görülen üst akıntının güney-kuzey yönünü alması olayına orkoz adı verilmektedir.

İstanbul Boğazı'nda su alışverişi konusunda ilk çalışmalar 19. yy'da başlamış olup Makarov'un çalışmalarını Alman araştırmacı Merz'in ayrıntılı çalışmaları izlemiştir. 1917'de yapılan çalışmalar daha sonra Möller tarafından yayımlanmıştır. Ulliot ve İlgaz'ın, İstanbul Boğazı ile ilgili araştırmalarında Bo-ğaz'daki su hareketleri üzerine geliştirdikleri hipoteze göre sular Marmara De-nizi'nin derinliklerinden ayrılıp, çok tuzlu alt akıntıyı meydana getirerek kuzeye doğru akmakta, ancak Karadeniz'e ulaşmadan üst akıntıya karışarak tekrar Marmara

Denizi'ne dönmektedir. Araştırmacılar Boğaz'daki bu özelliğin, Azak Denizi'ndekinin bir benzeri olduğunu da belirtmektedirler. Aynı araştırmacılara göre, Boğaz'ın kuzey ağzında bulunan, Avrupa kıyısından Asya kıyısına kadar uzanan ve en fazla derinliği 50 m yüksekliğindeki bir eşik, Karadeniz'in alt kısımlarından gelen suların Boğaz'a girmesine de engel olmaktadır. Konuya eğilen uzmanlardan Wodjanitzky ise Ulyot ve İlğaz'ın Boğaz'daki su alışverişi konusundaki tezlerine karşı çıkararak, soruna su dengeleri açısından yaklaşmak gerektiğini savunmuştur. **Bibi.** P. Ulyot-O. İlğaz "İstanbul Boğazı'nda araştırmalar II, Boğaz'daki su hareketleri üzerine yeni bir hipotez", *Türk Coğrafya Dergisi*, S. 5-6, 1944; ay "İstanbul Boğazı'nda araştırmalar I, Karadeniz Boğazı'nın coğrafi ve hidrolojik durumunun incelenmesi", *ae*,

1. 1945; ay "İstanbul Boğazı'nda araştırmalar III. Senelik Sühnet ve Tuzluluk devresi", *ae*, S. 7-8, 1945; O. İlğaz, "Karadeniz'den İstanbul Boğazı'na giren sular hakkında bazı notlar", *ae*, S. 7-8, 1945; M. Tuncel, *Marmara Bölgesi Coğrafyası*, İst., 1981; A. Bakkalsali-hoğlu-H. Yüce, "İstanbul Boğazı Beykoz koyunda denizdibi sediment dağılım özellikleri", *İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni* 1, 1984; H. Yüce "Karadeniz dip tuzluluğunun değişimi", *ae* 2,

198" MERAL AVCI

AKİDE ŞEKERİ

Bir yeniçeri geleneğinden, İstanbul'a özgü şekerleme türleri arasına girmiştir. Akide sözcüğü, inanç, bağlılık, birbirinden ayrılmamak, yapışmak anlamındadır. Bir tür sert ve yapışkan şekerin yetkililere sunulduğu, yeniçerilerin devlete bağlılığına kanıt sayıldığından adına akide şekeri denilmiştir.

Ulufe divanı günü yeniçerilere üç aylıkları dağıtılır ve saray avlusunda fodla, çorba, zerde ve pilavdan oluşan bir yemek verilirdi. Bu tören içinde yer alan "akide merasimi" ise, kapıkulu askerlerinin aldıkları aylıktan ve yedikleri yemekten hoşnut kaldıklarını gösteren basit fakat ilginç bir ara törendi. Osmanlı kanunnamelerine göre, ulufe divanının bu aşamasında, sadrazam ile divan-ı hümayun üyeleri ilkin askerin yemeğinden tadarlar, fodlayı kontrol ederlerdi. Bundan sonra kendilerine muhızır ağa,, asesbaşı ağa ya da kul kethüdası tara-î findan tabaklar içinde şekerler sunulur- l du. Bu, askerlerin bir şikâyetlerinin bu- \ kanmadığına kanıttı. Dolayısıyla şeker '• tabaklarının divana getirilmesi herkesi rahatlatırdı. Saray helvahanesinde özel olarak hazırlanan ve işlevinden dolayı akide denen bu şekerler, dirhem (3,2 gr) hesabınca ve mangır (bakır para) biçiminde hazırlanıyordu. Akide şekerinden, sadrazama 500, vezirlere, yeniçeri ağasına, sekbanbaşıya 300-200, başçavuş, yeniçeri kâtibi, zağarcıbaşı, sam-soncubaşı, kethüdayeri, başyayabaşı, turnacıbaşı vb ocak ağalarına 50-20, daha

alt düzeydeki ocak subaylarına da 15-5 dirhem miktarında akide verilmesi ocak yasası gereğiydi. Bu işlem bittikten sonra Divanhane önünde feth-i şerif (Fetih Suresi) okunurdu.

Bu saray ve ocak geleneği nedeniyle, İstanbulluların akide şekerini, kent güvenliğinin ve huzurunun bir simgesi gibi gördükleri söylenebilir. İmalı basit olan (eritilip ağdalanmış ve tartarik asit katılmış sakkaroz) akide şekeri, İstanbul şekercileri tarafından içerisine tarçın, karanfil, türlü baharat, zararsız boya ve koku maddeleri katılarak değişik biçimlerde imal ediliyordu. Şekerci esnafı örgütüne bağlı olmaksızın akideyi kaçak yapıp satanlar da vardı. 26 Safer 9907 22 Mart 1582 tarihli İstanbul kadısına yazılan bir hükümde, şekerci esnafının ehl-i hibre ve yiğitbaşlarının, İstanbul'da "koltukçu"ların çoğaldığını, şehre gelen şekeri bunların alıp akide etmekle şeker fiyatlarının yükseldiğini, okka-

Cumhuriyet'in ilk yıllarında bir şekerci dükkânı ve akide kavanozları (üstte), geleneksel kavanozları içinde çeşitli akide şekerleri (altta). *Necdet Sakaoğlu (üst), Bünyad Dinç, 1992 (ali)*

sının 30 akçeden 45-50 akçeye çıktığını şikâyet etmeleri üzerine, koltukçuluğun yasaklandığı bildirilmiştir.

1640'a ait narh defterindeki kayıtlardan aktar ve şekercilere verilen narhlar arasında tarçın, karanfil, anason, amber, gül, kişniş, saray bademi, frengi badem, peynir şekerlerinin yanında sade akidenin 5 dirhemi için bir akçe, mümessek (kokulu) akidenin 4 dirhemine bir akçe narh konduğu görülmektedir ki akide, değerce, sayılan diğer şekerler düzeyindeydi.

17. yy'da yaygınlaşan mevlit geleneğinde, müminlerin, Allah'a ve peygambere içten bağlılıklarının göstergesi olarak kokulu şurup ve şerbetlerin yanında

1

AKİNDİNOs, GREGORİOs

160

r

161

AKSARAY

AKİNDİNOs, GREGORİOs

bak. PALAMÎSM

AKÖZER, Aİİ SAMİ

(3 Şubat, 1866, Rusçuk [bugün Bulgaristan 'da] - 1936, istanbul) Ressam ve

fotoğrafçı. Halil Kamili Paşa'nın torunu, Hacı Şefik Mevlevi'nin oğludur. Ailesi Üsküdar Beylerbeyi nüfusuna kayıtlı olan Aközer, Mühendishane kayıtlarında "Üsküdarlı Ali Sami" diye geçer. 1886'da Mühendishane-i Berri-i Hümayun'u bitirdi. Okulda resim ve fotoğraf öğretmenini olarak görevine başladı. Şehzade Burhaneddin Efendi'ye uzun zaman fotoğraf ve resim dersleri veren Ali Sami Bey, sarayın fotoğraf hocalığını yaptı. Servili Ahmed Emin'in(->) kızı ile evlendi. Bu evlilik fotoğrafçı olan kayınpederi ile birlikte, onun fotoğraf alanında daha da yoğunlaşmasını sağladı. Karakalem ve suluboya resim konusunda da usta olan Aközer, 1892'de kolağası rütbesine yükseldi. 1898'de Alman İmparatoru II. Wilhelm'in, İstanbul'u ziyaretinde, Yıldız Sarayı'nın büyük salonunda yapılan karşılama törenini, Yıldız Talimhane'deki geçit törenini fotoğrafladı. II. Wilhelm'in Kudüs gezisine de II. Abdülhamid'in emriyle fotoğrafçı olarak katıldı ve İstanbul'dan Kudüs'e kadar İmparatoru izleyerek fotoğraflar çekti. Bu fotoğraflar albümler halinde II. Abdülhamid'e sunuldu.

Aközer, II. Meşrutiyet'ten sonra Mühendishane'deki resim ve fotoğraf öğretmenliğinden ayrıldı. Daha sonra Trabzon Lisesi'nde resim öğretmenliği yaptı. 1935'te İstanbul'a döndü ve burada öldü. **Bibi. E. Çizgen**, *Fotoğrafçı Ali Sami Bey*, İst.,

1989.

ENGİN ÇİZGEN

Ali Sami Bey'in Phebus Atölyesi'nde çekilmiş bir fotoğrafı, 1888.

Engin Çizgen

Akritas

Tuzla Burnu *İstanbul Ansiklopedisi*

AKRİTAS

Anadolu yakasında, bugün Pendik'in güneydoğusuna tekabül eden yere Janin'e göre Bizans döneminde Akritas ya da Akra adı verilmiştir. Burada aynı adı taşıyan bir de köy vardı.

Bizans döneminde Akritas ve çevresinde çok sayıda manastır vardı. Bunlardan bazıları Tuzla Burnu yakınındaki adalar üzerinde inşa edilmişlerdi. Anılan manastırlar içinde en eskisi 6. yy'da sözü edilen Ayios Trifon'dur. Bir yarımada üzerindeki kalıntıları ve yakınındaki bir sarnıç yakın zamana kadar görülüyordu.

Tuşburnu açıklarındaki adanın üzerindeki Ayios Andreas Manastırı'nın adına kaynaklarda 9. yy'dan sonra rastlanmaktadır. Yapının birkaç kez restore edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Janin bu manastırın 17-18. yy'lara kadar yaşadığını söyler. Bir üçüncü manastır olan Ayios

Teotokos deniz kenarında inşa edilmişti. Kalıntıları son zamanlara kadar görülüyordu. Ayios Demetrius Manastırı 1923 yılına kadar var olan bir Rum köyü içindeydi. Ayia Glikeria Manastırı ise aynı adlı küçük bir ada üzerine yapılmıştı. Tarihçi Zonaras vakayinamesini 12. yy'da bu manastırda yazmıştı. Adı geçen manastırın ve yakınındaki sarnıcın kalıntıları da yakın zamana kadar duruyorlardı. Bibi. Janin, *Englises et monasteres*.

DOĞAN KUBAN

AKROPOLİS

Bütün Yunan kentleri gibi ilk Megara kolonisinin de genellikle bugünkü Topkapı Sarayı'mn avlularına tekabül ettiği düşünülen plato üzerinde bir akropoli-si, yani bir iç kalesi vardı. Bizantion kenti de Topkapı Sarayı surlarıyla çevrili alanda kurulmuş olmalıdır (bak. Bizantion).

Genellikle antik yazarlardan kent hakkında birçok bilgi ediniyorsak da, ne kentin ne de akropolisinin planlarını açıklığa kavuşturacak herhangi bir arkeolojik veri bugüne kadar bulunabil-miştir. Topkapı Sarayı alanına rastlayan bu alanda sistematik bir araştırma da hiçbir zaman öngörülmemiştir. Eski kaynaklar Akropolis'te Zeus, Atena, Apollon, Poseidon, Afrodite ve Artemis tapınakları olduğunu yazarlar. Bizantion Akropolisi'nin önce sursuz yapıldığı, daha sonra çevresine bir duvar çevrildiği anlaşıyor.

Bugünkü Topkapı Sarayı alanının topografyası incelendiğinde Bizantion Akropolisi'nin sınırları güneybatı yönü dışında oldukça kesin bir şekilde saptanabilir, ilk koloni kentinin iç kalesinin Topkapı platformunun, güneydoğuda Fatih Köşkü, kuzeybatıda III. Osman Köşkü'nün bulunduğu teras, kuzeydoğuda ise Bağdat Köşkü terası ile belirlenen sınırlar içinde bulunduğu hemen bütün kent tarihçileri tarafından kabul edilmiştir. Bizantion Akropolisi buna gö-

Sarayburnu'nda Akropolis tepesinin doğal yapısı.

Doğan Kuban

re ortalama 8 hektarlık bir alanı kaplıyor ve en uzun kenarı 350 m'yi geçmiyordu. Arazinin binlerce yıl yapı yıkıntı-larıyla dolduğu düşünülürse güneybatıdaki Topkapı Sarayı'mn birinci avlusunun da o zamanki Bizantion Akropolisi'nin platformuna göre göreceli olarak daha yüksekte olduğu söylenebilir.

Bizantion Akropolisi'nin eteklerinde kentin asıl limanı olan Neorion'a doğru resmi yapılar bulunuyordu. Akropolis'in doğu eteklerinde ise bir stadion ve tiyatro yer alıyordu. Topkapı Sarayı'mn kent imgesine yüzyıllarca egemen olan biçimi ve onun arka fonunda bir Bizans anısı olarak yükselen Aya İrini ve Aya-sofya kiliseleri Bizantion Akropolisi'ni hayal etmemizi güçleştirir. Fakat Atina Akropolisi'nden başlayarak Helenistik çağa kadar, örneğin Bergama Akropolisi'ni de göz önüne

getirirsek, teraslar üzerinde kademeli olarak yerleşmiş ve doğuya yönelmiş, genellikle dorik üsluplu tapınaklarla silueti belirlenen Bizantion Akropolisini İstanbul'un Boğaz girişine egemen ilk anıtsal çekirdeği olarak tasavvur edebiliriz.

Bibi. E. Oberhummer, *Constantinopotis, Ab-riss der Topographie und Geschicthe*, Stuttgart, 1899; G. Wissowa, "Byzantion", *Pauly's Re-alenzyklopâdie*, c. III.

DOĞAN KUBAN

AKROPOİİTES AİLESİ

Bizans İmparatorluğu'nda varlığı 10. yy'dan itibaren bilinen ve çoğu devlet görevlilerinden oluşan, muhtemelen Konstantinopolis kökenli aile. "Akropolis" sözcüğünden türemiş olan aile isminin Bizantion Akropolis'iyle(->) bağlantılı olduğu sanılmaktadır (bak. Akropolis). Nitekim, kaynaklarda rastlanan ailenin en eski üyesinin büyük olasılıkla başkentin akropolisinde mevkilenmiş bir eve sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Devlet görevleri arasında özellikle hazine ve mali işlerden sorumlu memuriyetlere tayin edilen aile üyeleri arasında en ünlüleri 13. yy'da yaşayan Georgios Akropolites ile büyük oğlu Kons-

tantinos Akropolites'tir. Her ikisi de çeşitli idari görevlerden sonra devlet hiyerarşisinde oldukça itibarlı bir konumu olan *megas logothetes* rütbesine yükselmişlerdir.

Bizans İmparatorluğu'nun son hanedanının kurucusu imparator Mihael VIII. Paleologos'la hısımlık bağları olan baba Georgios Akropolites'in (1217-1282) doğum yeri olan Konstantinopolis, yaşamının uzun bölümünde Latin hâkimiyeti altındaydı (bak. Paleologos Hanedanı, Haçlı Seferleri ve Latin imparatorluğu). Dolayısıyla, siyasi yaşamına 1233'te gittiği iznik İmparatorluğu'nda başlayan Georgios, Konstantinopolis Latinlerden geri alındıktan sonra tekrar doğduğu kente döndü. Zamanının ileri gelen aydınlarından olan Georgios, burada Latin imparatorluğu altında gerileyen Bizans yükseköğrenim kurumlarının yeniden gelişmesine katkıda bulundu ve felsefe, geometri, konuşma sanatı, konularında dersler verdi. Öğrencilerinden biri daha sonra Kıbrıslı II. Gre-gorios adıyla patrik oldu. Devlet adamlığı ve hocalığın yanısıra yazarlık da yapan Georgios Akropolites'in çeşitli eserleri arasında belki de en önemlisi Latin istilası döneminde Konstantinopolis'ten kısmen Iznik'e göçmüş saray ve kent halkının çevresinde geçen olayların aktarıldığı, 1203-1261 yıllarını kapsayan, *Chronike Syngraphe* isimli tarihi kaynaktır. Aynı zamanda faal bir sanat koruyucusu olan Georgios, 1261'den sonra başkentteki Anastasis Kilisesi'ni o-nartmış ve oğlu Konstantinos'a vasiyetle bırakmıştır.

Babasının izinde yürüyen Konstanti-nos Akropolites (ö. yak. 1324) ise, devlet görevlerinin yanı sıra, Anastasia Manastırı'nın kuruculuğunu üstlenmiş, ayrıca çok miktarda aziz biyografisi ile diğer bazı eserler kaleme almıştır.

Çeşitli aristokrat ailelerle evlilik bağları bulunan Akropolites ailesinin kadın üyeleri arasında, 14. yy'ın başında Kons-tantinopolis'te gayrimenkul sahibi olan, Maria Dukaina Akropolitiaea sayılabilir.

Bibi. D. M. Nicol, "Constantine Akropolites: A Prosopographical Note", *Dumbarton Oaks Papers*, XIX, 1965, s. 249-256; E. Trapp (haz.), *Prosopographisches Lexikon der Pala-iologen-Zeit*, Viyana, 1976, I. faş. 517-525.

NEVRA NECİPOĞLU

AKSARAY

Yarımadayı en dar yerinden ve en alçak geçidinden geçerek ikiye bölen ve Haliç'le Marmara kıyılarını birbirine bağlayan berzahın (bugünkü Atatürk Bulvarı) Bayrampaşa (Lykos) vadisi ile kesiştiği düzlükte yer alan semt. Eski Bous (Boğa) Forumu'nun(->) yerinde, Türk döneminin Aksaray semtinin merkezi o-luşmuştur. Bu bölge, Konstantinopolis'in kurulduğu günden sonra, bir yandan Roma döneminin en büyük limanlarından biri olan Yenikapı'daki Eleue-terios Limanı'na(->) (sonradan Langa-Ulanka) yakınlığı, öte yandan kentin en önemli yolunun üzerinde oluşu nedeniyle hayati bir ticari merkez ve ulaşım odağıdır. Fetih'ten sonra, ticari işlevini büyük ölçüde yitirmiş olan bu bölgeye, Karamanoğullarınm Ishak Paşa'ya yenilgisinden sonra, Aksaray halkının bir bölümü getirilerek yerleştirilmiş, bundan sonra da semtin adı Aksaray olmuştur.

Vakfiyelere ve tahrir defterlerine göre Aksaray'da Fatih döneminde hepsi mescitlere göre adlandırılmış on iki mahalle görülmektedir. Bu mahalleler alfabetik sırayla şunlardır: Alem Bey Mescidi Mahallesi, Baklalı Kemaleddin Mescidi Mahallesi, Çakır Ağa Mescidi Mahallesi, Gureba Hüseyin Ağa Mescidi Mahallesi, Kemal Paşa Mescidi Mahallesi, Kızıl Minare Mescidi Mahallesi, Kovacı Dede Mescidi Mahallesi, Mesih Paşa (Bodrum Camii) Mescidi Mahallesi, Molla Kestel Mescidi Mahallesi, Murad Paşa Camii Mahallesi, Oruç Gazi Mescidi Mahallesi, Sinekli Mescidi Mahallesi. O dönemde İstanbul'da bilinen 262 mahallenin yüzde 5'i oranında bir büyüklük olarak bunun 5-6.000 civarında bir nüfusa tekabül ettiği düşünülebilir. Bu mahalleler yakın zamana kadar yaşamıştır.

Bugünkü Vatan Caddesi'nin yerinde olan Bayrampaşa Deresi'nin 19. yy'a kadar kurumadığı ve bütün yıl olmasa bile bazı mevsimlerde aktığı anlaşılmaktadır. Kauffer'in 1786 tarihli haritasında bu dere görülür. Reşad Ekrem Koçu da 18. yy'da Aksaray'da bir ahşap köprünün varlığından söz eder.

19. yy'a kadar, Bayrampaşa vadisinin surlarla Aksaray arasındaki bölümü bahçe ve bostanlarla doluydu. Bunlar Edirnekapı ile Topkapı arasında geniş bir yeşil alan oluşturuyordu. Aksaray, bu büyük yeşil alanla kentin ana ulaşım aksının bulunduğu yerde olması ve Marmara kıyılarına yakınlığı ile kent içinde gözde bir konuma sahipti. Fakat kentin en alçak alanı olarak, İstanbul platosunun kendine bakan yamaçlarındaki bütün suyu alıyor, bu nedenle de sık sık su baskınlarıyla karşılaşılıyordu.

Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği Ayşe

AKSARAY

162

163

AKSARAY

i

Aksaray,1875

Taşbasma

haritalardan

yararlanılarak

1964'te İstanbul

Belediyesi

tarafından

hazırlanan

haritalardan

çizilmiştir.

istanbul

Ansiklopedisi

Aksaray, 1993

istanbul Ansiklopedisi

rişsiz dükkânlarla çevriliydi. Deniz tarafında birkaç sokak üzerinde çarşı alanı bulunuyordu. Bu meydanın Yenika-pı'ya doğru açılan ve Aksaray'dan kalkan tramvayların hareket alanı olan bir cebi vardı. Topkapı'ya ve Yedikule'ye giden tramvay yolları meydandan âdeta küçük ahşap evlere sürünerek çıkardı.

İstanbul gibi Aksaray'ın da değişmesi, Demokrat Parti'nin iktidara gelişinden ve II. Dünya Savaşı sonrası ekonomik ve politik programlarının Üçüncü Dünya'yı ve Türkiye'yi sarsmasından sonra oldu. Bu bölgede yaşayan halkın dağılmaya başlaması ve eski kent dokusunun bozulması Menderes döneminin imar hareketleri sonucudur. Buradaki

rin oturdukları mahallelerdi. Buna karşılık Cerrahpaşa, Kocamustafapaşa, Fatih, Horhor, Laleli gibi iç mahallelerde Türkler yerleşmişti. Aksaray, Hristiyan ve Müslüman cemaatler arasında bir buluşma meydanıydı. III. Murad döneminden (hd 1574-1595) sonra sürekli karışıklıklar çıkaran ve kontrol edilemeyen 40.000 kadar yeniçerinin büyük bir bölümü Aksaray'da oturuyordu. Eski ocak disiplini bozulduktan sonra bunların birçoğu kışlalar çevresindeki bekâr odalarına taşınmış, kimisi çarşı ve pazarda ticarete koyulmuş, ulufelerini alamadıkları zaman kentte kargaşalıklar çıkarmışlardı. Aksaray'ın kötü şöhreti yeniçerilerin yarattıkları bu anarşi ortamının sonucu

Sultan ve Kara Mustafa Paşa saraylarının varlığına bakarak Aksaray'ın 17. yy'da konut alanı olarak itibarlı bir semt olduğunu söyleyebiliriz. Bu saraylar kurucularının ölümünden sonra, büyük yangınlar sonucu ortadan kalkmış olmalıdırlar. Konumu açısından Aksaray, bir kent yapısının en önemli odaklarından biri, daha sınırlı bir görüş açısından bir semtin merkezi işlev alanı olarak düşünülebilir. Laleli, Fındıkzade, Yenikapı-Langa, Haseki, Saraçhane gibi semtlerle çevrilidir.

Aksaray'ın konumu kentin nüfus dağılımı açısından da ilginçti. İstanbul'un Marmara kıyıları, Samatya'dan Kunika-pı'ya kadar genellikle Rum ve Ermenilerle 1950'lerde Aksaray Meydanı'ndan geçen Topkapı-Bahçekapı tramvayı ve arkada Valide Camii.

Ekrem Işın

olarak görülebilir. Vaka-i Hayriye'den az önce kurulan Eşkinci askeri kurumunun kendilerine zarar vereceğini düşünen yeniçeriler Aksaray'daki Etmeydanı'nda toplanmışlar, kazanlarını bu meydana getirerek başkaldırmışlar ve kente dağılarak yağmaya başlamışlardı (bak. Vaka-i Hayriye). Sonunda yenilerek odalarına sığınan yeniçerilerin Etmeydanı'ndaki kışlaları sarılmış ve o sırada çıkan yangında bu yapılar yok olmuştur.

Vaka-i Hayriye'ye (1826) kadar yeniçeriler kent yaşamında önemli bir öge oldukları için, Aksaray daima çok canlı ve olaylarla dolu bir semt olarak tanınmıştır. Yeniçeri ocaklarının giderek kontrolden çıkmalarına bağlı olarak Aksaray çevresinde bir yolsuzluk ve fuhuş bölgesi oluşmuştur. Aksaray'ın, Yenibahçe ve Langa gibi halkın çok gittiği bahçe ve bostanlık kent içi mesire yerleri arasında olması, çarşısı, fuhuşla ilişkisi ve kentin tarihi ulaşım aksı üzerindeki yeri, onu ünlü bir semt haline getirmiştir.

Aksaray'ı Osmanlı döneminde tanımlayan ünlü yapılar vardır. Her ne kadar semt bütün tarihi fizyonomisini yitirmiş-se de, yapıların bir bölümü bugüne kadar yaşamıştır. Bunların en önemlisi Fatih'in vezirlerinden Murad Paşa'nın yaptırdığı ve camiini 1471'de bitirdiği Murad Paşa Külliyesi'dir(->). Külliye cami-iyle birlikte bir medrese (1936'da yıkılmıştır), bir hamam (1958'de, Vatan Cad-desi'nin açılışı sırasında yıkılmıştır), Murad Paşa'nın türbesini ve bir hazireyi içerir. Camiinin önündeki şadırvan 1622'-de Kara Davud Paşa tarafından yaptırılmıştır. Aksaray'daki diğer bir ünlü yapı, Şehzade Camii yapıldıktan sonra buraya inşa edilen yeniçeri odalarıdır. Bu kışlanın yeri kesin olarak bilinmemekle birlikte, ortasında Etmeydanı Mescidi bulunuyordu. Etmeydanı bu kışlaların

önündeydi. 18. yy'ın sonunda, Kauffer planında Yeniçeri Mahallesi olarak gösterilen bölge, Murad Paşa Camii'nin kuzeybatısında, Bayrampaşa Deresi üzerinde ve Yenibahçe denilen bahçe ve bostanların yanındadır. Böylece kışlaların, bugünkü Ahmediye Camii (Orta Camii, Etmeydanı Camii olarak da bilinir) çevresinde Sofular Caddesi civarında olduğu söylenebilir. Aksaray'ın yakın çağlardaki kimliğini yaratan yapılardan bir diğeri, seçmeci bir sözde-İslami üslupla yapılmış Pertevniyal Valide Sultan Ca-mii'dir (bak. Valide Camii). Aksaray Meydanı'ndan Cerrahpaşa'ya çıkan yolun ağzında ise, R. E. Koçu'ya göre eski bir yeniçeri kolluğunun yerine yapılmış neoklasik üsluplu ve karakteristik bir revakı olan ünlü Aksaray Karakolu vardı (1957'de yıkılmıştır). Eski Aksaray Meydanı'nın Cerrahpaşa yönündeki sınırlarından biri bu karakoldu.

Adnan Menderes döneminin imar etkinliklerine gelene kadar meydan ve çevresinin oldukça yeşil bir görünümü vardı. 1937-1938'de yeni kent düzenlemeleri sırasında yapılan Aksaray Parkı o zamana kadar duran bir bostan üzerinde kurulmuştu. Langa meyhaneleri ve ünlü Yeşil Tulumba Kahvesi gibi eğlence yerleri hep bu bahçeler içindeydi.

Aksaray semtinde yukarıda adı verilen başlıca yapılar dışında mahalle mescitleri, tekkeler, sıbyan mektepleri ve çeşmeler gibi kamu yapılarından bazıları, değişikliklere uğrayarak günümüze kadar gelmiştir.

Aksaray, Cumhuriyet'ten II. Dünya Savaşı sonuna kadar bellibaşlı anıtsal yapılarını, kent dokusunu, konaklarını ve mütevazı evlerini koruyan, 1911 Uzunçarşı yangınından sonra daha çabuk yenilenmiş olan Laleli ile derin bir uykuya dalmışa benzeyen Cerrahpaşa

ve Haseki gibi semtler arasında canlı bir kent ortamıydı. Aynı zamanda bir tramvay terminaliydi ve burada tramvay depoları bulunuyordu. Bu depolar atlı tramvaylar döneminde ahır olarak kullanılan alanlarda yapılmıştı. Aksaray çarşısı büyüktü ve kent içinde ünlüydü. Semt halkının büyük bir bölümü İstanbul yerlisi denilebilecek Müslümanlardan oluşuyordu. Geleneksel yaşamı sürdüren bir sosyal yapısı vardı. Eski Bous Forumu'nun yerindeki Aksaray Meydanı, ortadaki büyük ve bol

ağaçlıklı refü-jün çerçevesinde Valide Camii'nin görkemli avlu cephesi ve taç kapısı, Aksaray Karakolu'nun revakının yanısıra her iki tarafından da kısmen ahşap, göste-

Meydanı ortadan kaldıran köprülü kavşak yapıldıktan sonra Aksaray.

Erkin Emiroğlu

AKSARAY

164

r

165

AKSEL, MALIK

1940'larda Valide Camii'nden Murad Paşa Camii ve çevresinin görünümü.

Ara Güler

tarihi dokuyu ilk kez değiştiren Unka-panı-Yenikapı arasındaki Atatürk Bulva-n(->) olmuştur. Onu izleyerek önce Beyazıt'tan gelen yolun Topkapı'ya ulaşması için Millet Caddesi(->), sonra Bayrampaşa vadisinde, o sırada gerekli olduğu söylenemeyecek Vatan Cadde-si(-0 açılmış, Beyazıt'tan inen eski yolun bunlarla buluşabilmesi için Aksaray Meydanı ortadan kaldırılmıştır. Ulaşım düzeninin karayolu mühendislerine çözdürülmesi, kentsel koruma kavramının henüz gelişmemiş olması ve tarihi anıt kavramının zayıflığı nedeniyle, Aksaray'ın tarihi çekirdeği yok edilmiştir. Eski Aksaray'ın tarihi röperlerinden Murad Paşa Külliyesi'nin sadece cami ve türbesi, Vatan ve Millet caddelerinin arasında bugüne ulaşabilmiştir. Valide Camii'nin egemen olduğu bir kent me-

kânı kalmamış, Aksaray Karakolu da o düzenleme içinde yıkılmıştır. Buna karşın Horhor, Cerrahpaşa caddesi gibi yolların çevresinde kentin eski dokusu bir süre daha yaşamaya devam etmiştir. Fakat bu tarihten sonra doku giderek artan bir hızla bozulmuş, tramvaylar kaldırılmış, eski konak ve evlerle bahçelerin yerini yoğun bir apartman yapılaşması almış, eski halkın büyük bir bölümü kentin başka bölgelerine göç etmiş ve eski kentin Aksaray'ı hem fiziksel hem de sosyal dokusunu yitirmiştir.

Aksaray, eski İstanbul içinde işlevsel ve fiziksel çekici bir odak, bir terminal, birleştirici bir kent vizyonu parçasıydı ve kendi folklorunu üretmişti. Semt, antikiteden bu yana ticari işlevini sürdürmektedir. Bugün ise bir transit alanıdır. Çok sayıdaki alt ve üst geçit nedeniyle

Menderes dönemi yıkımları sırasında Murad Paşa Camii'nden Aksaray'a giden yol.

Ara Güler, 1958

kent içi mekânının hiçbir özelliğini taşımamaktadır. Valide Camii, çevresinde dolaşan yollara göre çok düşük bir kotta kaldığı için bütün anıtsal etkisini yitirmiştir. Atatürk Bulvarı'ndan sahil yoluna ve Beyazıt'tan batıya giden trafik burada kesişir. Ayasofya'dan Topkapı'ya kadar eski Mese(->) (Divan Yolu-Ordu Caddesi) ve Millet Caddesi çevresinde oluşan yoğun bir turistik oteller zinciri Aksaray'dan da geçer. Kentin ikinci sınıf turistik konaklama alanı bu çevrede yoğunlaşmıştır. Aksaray'ın tarihi kentsel karakterini bozan sadece yollar değildir. Saraçhanebaşı'na yeni Belediye Sarayı yapılması öngörüldükten ve Atatürk Bulvarı açıldıktan sonra, bu yeni cadde üzerinde, eski konut dokusundan tümüyle farklı boyutta yeni apartmanlar yapılmaya başlanmıştır. Bunların o dönemde en görkemlisi Pertevniyal Lisesi karşısındaki Emlak apartmanlarıdır. Sonradan, yeni apartmanlar bunları izlemiştir.

İstanbul'un, geleneksel dokusuyla yeniçağa katılamayacağı açıktı. Fakat bunun eski dokuyu tümüyle ortadan kaldırarak gerçekleşmesinin; yol mühendislerinin tasarımlarıyla gelişen kent içi ulaşım planlarıyla yapılmasının ne tür bir değişiklik getirebileceği, en açık Aksaray'da yaşanmıştır. Bu, kökten fiziksel değişimlerin bu bölgeye getirdiği yeni işlevlerin bazılarının kent tarihinin en eski çağlarından bu yana olanlarla benzerliği de ilginçtir. Özellikle 1980'den sonra büyük bir yoğunluk kazanan turistik otel inşaatının yamsıra kaçak eşya satışı ve fuhuş gibi etkinlikler de yine bu çevrede yoğunlaşmıştır. Sementin konut alanları hemen hemen yok olmuş, yerini ticaret ve otelcilik almıştır. Büyük bir hızla gelişen bu ortamda mimari açıdan ya da kent planlaması açısından ilgi çekecek bir uyarılma da bugüne kadar gerçekleşmemiştir.

Günümüzde Aksaray semti, Aksaray Meydanı çevresinde, Fatih ilçesi'ne bağlı Gureba Hüseyin Ağa ve Murat Paşa mahalleleri ile İnebey Mahallesi'nden oluşmaktadır. Topkapı yönünde Murat Paşa Camii, Laleli yönünde Valide Camii ile sınırlanan Aksaray Meydanı, Saraçhane'den gelen Horhor Caddesi, Edirneka-pı'dan gelen Vatan Caddesi (bugün Adnan Menderes Bulvarı) Topkapı'dan gelen Millet Caddesi (bugün Turgut Özal Caddesi) Cerrahpaşa'dan gelen Cerrahpaşa Caddesi ile Yemkapı'dan gelen Namık Kemal Caddesi ve Laleli'den gelen Ordu Caddesi'nin birbirine kavuştuğu bir geçit yeri haline gelmiştir.

Horhor Caddesi ile Ordu Caddesi arasında kalan Gureba Hüseyin Ağa Mahallesi'nin, Aksaray semtine dahil olan kesiminde bulunan önemli sokaklar, Aksaray Hamamı, Nalıncı, Çingiraklı Bostan, Dağarcık, Toprak, Oruç Gazi sokaklarıdır. Ordu Caddesi ile Küçük Langa Caddesi arasında yer alan İnebey Mahallesi'nin Aksaray semtine giren sokakları arasında, Valide Camii, Tiryaki

Hasan Paşa, Cezmi, Teceddüt, Koçibey sokakları ile İnkılap Caddesi sayılabilir. Bu

mahallenin diğ er sınırlarını ise Namık Kemal Caddesi ile Mustafa Kemal Caddesi çizer. Aksaray Meydanı, Vatan Caddesi ve Millet Caddesi arasında kalan üçgen biçimindeki bölgede semtin üçüncü mahallesi olan Murat Paşa Mahallesi vardır. Bu bölgenin Aksaray semtine dahil olan başlıca sokakları, Tamburi Cemil, Murat Paşa, Sadi Çeşmesi, Yekta Efendi, Safi Efendi, Kazanı Sadi, Kadri Bey, Saray Mektebi ve Acar Ahmet sokaklarıdır.

DOĞAN KUBAN

AKSARAY HAMAMI

bak. MURAD PAŞA KÜLLİYESİ

AKSEKİ KEMÂLEDDİN MESCİDİ

Fatih İlçesi, Muhtesip İskender Mahalle-si'nde, Akseki Caddesi ile Akseki Camii Sokağı'nın kavşağında, Hırka-i Şerif Camii'nin karşısında bulunmaktadır.

"Akseki" ve "Dal" isimleri ile de anılan mescidin ilk banisi İstanbul'un fethine katılanlardan Akseki Kemâleddin Efendi'dir (ö. 1453). Kabir kitabesinde, "bâni-i evvel Akseki Kemâleddin Efendi rahmetullahı aleyh 857" yazılıdır. Yapı, 16. yy sonlarında Reisülküttab Dal Mehmed Efendi (ö. 1604) tarafından yenilenmiş, üçüncü olarak da Rıfâî tarikatı şeyhlerinden ve Maliye Hazinesi memurun kalemi hulefasından Hacı Şevki Aşkî Efendi (ö. 1906) tarafından, 1315 Ramazanı/1898'de son şekliyle yeniden inşa ettirilmiştir. Üç baninin de mezarları mihrap duvarının önündeki küçük hazirede yer almakta, birinci ve ikinci banilere ait şahidelerin 1898 tarihli ihya sırasında yenilendikleri anla-

Akseki Kemâleddin Mescidi

Emine Naza, 1993

sumaktadır. Söz konusu yenilemelerden birinde minare ve minberle donatılarak camiye dönüştürülen Akseki Kemâleddin Mescidi son yıllarda aslına uygun olarak yenilenmiştir.

Yapı ahşaptır. Doğu ve batı cephelerinde üç, mihrap duvarında ise iki tane büyük boyutlu dikdörtgen pencere mevcuttur. Kapalı son cemaat yeri iki katlı olup alt ve üst katında iki sıra halinde üçer pencere bulunmaktadır. Mescit kiremitle örtülüdür. Minare, son cemaat yeri ile harimin birleştiği noktada, batı yönünde yükselmektedir. Kaidesi bir sıra kesme taş, iki sıra tuğla olarak almaşık düzende inşa edilmiştir. Çokgen pabuç kısmı ile silindir biçimindeki gövde tuğladan, şerefe altı ve korkuluklar kesme taştandır. Minare, kurşun kaplı konik ahşap külâhla son bulur. Harim bölümünde kuzey duvarı boyunca gelişen fevkani mahfil iki ahşap direk ve aynı malzemedir korkuluklarla donatılmıştır. Tavanın çevresinde, yedi kollu yıldızlardan oluşan bir friz dolaşmakta, merkezinde de, yedi kollu bir

yıldızı içeren kare bir göbek bulunmaktadır. Akseki Kemâleddin Mescidi, İstanbul'un sivil mimarisi ile yakınlık gösteren ve sayılan günümüzde çok azalmış bulunan ahşap mescitlerden olması dolayısıyla ilgi çekmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadika*, I, 52-53; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 8-9, no. 34; *İSTA*, I, 543-544; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 21; Ay-verdi, *Fatih*, III, 314; *İKSA*, III, 1513; *Fatih Camileri*, 53.

EMİNE NAZA

AKSEL, MALİK

(1901, Katerin, Selanik [Bugün Yunanistan'da] - 15 Şubat 1987, İstanbul) Eserlerinde yerel konulan işleyen, Türk resmine folklorik özellikler taşıyan suluboya çalışmalarıyla katkıda bulunmuş olan ressam, folklor araştırmacısı. Resimlerinde ve araştırma yazılarında eski İstanbul'a ilişkin anı ve gözlemlerini dile getirmesiyle de tanınmıştır.

Darülmualimin'de (İstanbul Erkek Öğretmen Okulu) öğrenim gördüğü üç yıl süresince (1918-1921) bu okulda ressam Şevket Dağ'ın öğrencisi oldu. Resim yeteneğinin gelişmesinde ve sonraki yıllarda ulaşacağı çizginin belirmesinde hocasının sanatta özgürce yönlendirme eğiliminin büyük etkisi olmuştur.

1921-1928 yılları arasında ilkokul öğretmenliği yapan Aksel, 1928'de Maarif Vekâleti'nin açtığı sınavı *kazanarak* Almanya'ya gitti. Berlin Yüksek Öğretmen Okulu'nda gördüğü resim pedagojisi eğitimi sırasında (1928-1932) yağlıboya ve gravür çalışmaları yaptı. Müzelerde, resim sergilerinde incelemeler *yaparak* görgü ve bilgisini artırdı. 1932'de Ankara'ya dönüşünde yeni açılan Resim Öğretmen Okulu'nda bir süre çalıştıktan sonra Gazi Eğitim Enstitüsü resim bölümünde (1932-1951), Çapa İlköğretmen Okulu ve İstanbul Eğitim Enstitüsü'nde (1951-1968) öğretmenlik yaptı.

Malik Aksel

Ara Güler

Malik Aksel, öğretmen okulu öğren-cisiyken yaptığı "âmin alayı, bayram yerleri, zıp zıp oyunları" gibi çocukluk anılarından yararlanarak İstanbul hayatının o yıllarda resme konu edilmemiş yönlerini yansıttığı resimlerle Türk Ressamları Cemiyeti'nin düzenlediği karma sergilere katıldı. Resimde ulusallıktan ve yerellikten yana olduğunu sık sık vurguladı ve bu anlayışını yaptığı resimlerle dile getirdi. Cumhuriyet Halk Partisi'nin düzenlediği Anadolu resim gezilerine (1937-1944) katıldı, bu amaçla gittiği Sivas (1939) ve Denizli'de (1942) yerel motiflerle bezemeli resimler yaptı.

Uzun yıllar kişisel sergi açmaktan kaçınan ve karma sergilerle, her yıl açılan Devlet Resim ve Heykel Sergisi'ne katılan Aksel, ilk sergisini retrospektif nitelikte olmak üzere 1969'da Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nde

açtı. Daha sonraki yıllarda İstanbul (1977, 1982) ve Ankara'da (1982) açılan sergilerinde uzun yılların birikimi ile oluşmuş suluboya resimleri onu yeniden gündeme getirdi. Suluboyalarının büyük bir bölümü gündelik hayatın zamanla yitip gitmiş sahnelerini yansıttığı için belgesel nitelik de taşır.

İstanbul folkloruyla ilgili belge ve bilgi birikimlerini yansıttığı yazılarında görsel malzeme olarak kendi yaptığı resimleri kullanmış olması da ayrı bir önem taşımaktadır. Çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanmış yazıları Türk folklorunun çeşitli konularına ilişkin anı, gözlem ve incelemeler bakımından da önemlidir. Ressamlığı kadar araştırmacılığı ile de tanınmış olan Malik Aksel, "İstanbul Mimarisinde Kuş Evleri" (*İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, V, 1959) makalesi ile İstanbul'un cami, medrese, ev, han gibi yapılarının cephe ve köşelerinde bulunan kuş evlerini fotoğraf ve çizimlerle sanat dünyasına tanıttı.

"Halk resmi" kavramını sanat çevrelerine kabul ettiren ve Türk folklorunun ihmal edilmiş bu yönünü aydınlatan Aksel, zengin koleksiyonunu ve başka ellerde bulunan malzemeyi değerlendiren incelemelerini daha sonra *Türk Halk Re-*

AKSUHOS AİLESİ

166

167

AKŞAM OKULLARI

Malik Aksel'in bir resmi: "Unkapanı Köprüsü", mal üzerine yağlıboya, 49x59 cm.
Türk Kültürüne Hizmet Vakfı

simleri (1960) adlı bir kitapta topladı. Büyük ölçüde taşbaskısı halk hikâyelerinde bulunan resimlerin incelenmesine ayrılan bu kitap, halk kitaplarını resim sanatı açısından değerlendiren ilk kaynaktır. Bu eserinde İstanbul'da kahvehanelere, meyhanelere, muhallebici, bozacı ve şıracı dükkânlarına asılan ilk tablo-. larımızı tanıtmış, böylece dini resimlerden folklorik resimlere geçişi belgeleyen, Türk resmindeki modernleşmenin kök ve izlerini araştıran önemli bir çalışma ortaya koymuştur.

Türklerde *Dinî Resimler* (1967) adlı eseriyle unutulmuş yazı-resim sanatını inceleyen Aksel, dokusunu harflerden alan cami, çifte vav, kandil, başlık, es-hâb-ı kehf, gemi, kuş, aslan, ibrik ve insan resimlerini incelemiştir. Eserde bu resimlerin Türk toplumundaki varoluş sebepleri açıklandığı gibi din, mezhep ve tarikat açısından ne anlama geldikleri de açıklanmış bulunmaktadır.

Malik Aksel'in anı ve inceleme niteliğindeki yazılarını topladığı *Sanat ve Folklor* (1971) ile *İstanbul'un Ortası* (1977) adlı kitapları da eski İstanbul'a

ilişkin bilgilerle, tanıklıklarla doludur. Adını, İstanbul halkının Şehzade Ca-mii'nin Vefa'ya dönen köşesindeki mermer sütunun şehrin ortası olduğuna inancından alan *İstanbul'un Ortası* yazarın çocukluk, ilk gençlik ve orta yaşlılık anılarını, şehrin değişen çehresini yansıtır. Kitapta özellikle eski tiyatrolar, kahvehaneler, meddah ve ortaoyunu üstadlarıyla birlikte İstanbul'un eğlence hayatı hakkında ilginç bilgiler vardır.

Bibi. K. Ertop, "Malik Aksel ve İstanbul'un Ortası", *TFA*, 350 (Eylül 1978); A. Kaynardağ, "Malik Aksel'le Söyleşi", *Çevre*, 5 (Eylül-Ekim 1979); S. Tansuğ, "Resmin Büyük Ustalarından: Malik Aksel", *Gösteri.*, 15 (Şubat 1982); Z. Kerman, "Malik Aksel'le Mülakat", *Kaynaklar*, no. 4 (1984); Ahmet Koksall, *Ressam, Eğitimci ve Yazar Malik Aksel*, İst., 1988; G. Derman, *Resimli Taşbaskısı Halk Hikâyeleri*, Ankara, 1988.

M. SABRI KOZ

AKSUHOS AİLESİ

11. yy'ın sonlarında Bizans İmparatorluğu'na iltihak eden Türk (Anadolu Selçuklu) kökenli aile. Ancak Türkleri genellikle İranlılarla özdeşleştiren Bizans kaynaklarında Aksuhosların İran kökenli olduğu ileri sürülür.

Ailenin Bizans'a gelen ilk mensubu loannes Aksuhos (veya Aksuh) adıyla bilinir. Kendisi I. Haçlı Seferi (bak. Haçlı Seferleri) sırasında, İznik'te, 10 yaşındayken esir alınıp, Haçlı ordusu tarafından İmparator I. Aleksios Komnenos'-a(->) armağan edildi. Bu yoldan köle olarak Bizans sarayına giren Aksuhos, orada imparatorun oğlu ve veliaht loannes Komnenos'la (bak. loannes II. Komnenos) yakın dostluk kurdu. Prens II. loannes unvanıyla 1118'de tahta çıkmasından sonra da devam eden dostluk Aksuhos'un *sebastos* rütbesine yükselmesi ve Bizans askeri teşkilatında çok üstün bir makam olan *megas domesft&M'luk*, yani başkumandanlık (veya doğu ve batı ordularının kumandanlığı) görevine tayiniyle sonuçlandı. Aksuhos o derece yetkili ve saygındı ki, hanedan üyeleri (bak. Komnenos Hanedanı) bile onu gördükleri zaman atlarından inip selamlarlardı. II. loannes ile kız kardeşi Anna Komnena(->) arasında çıkan bir taht kavgasından sonra İmparator kardeşinin el koyduğu tüm mülklerini Aksuhos'a armağan etmek istemiş, ama Aksuhos bu malları uygun bir şekilde reddederek Komnenos Hanedanı'nın güçlü bir koluyla ilişkilerinin zedelenmesinden kaçınmıştı. II. loan-nes'in Anadolu'da bir seferdeyken ölmesi sırasında (1143) yanı başında hazır bulunan Aksuhos, yine orada bulunan ve halef ilan edilen I. Manuel Komnenos'tan(->) önce başkent Konstantino-polis'e gönderilerek, yeni imparatorun çekişmesiz bir şekilde tahta çıkması için gerekli ortamı hazırladı. Bizans sarayında üç imparatorun yönetiminde elli yıl

kadar görev yapan loannes Aksuhos yaklaşık 1150'de öldü.

Ayrıca felsefe ve Hıristiyan ilahiyatına ilgi duyan Aksuhos, ön adından da anlaşıldığı

gibi, küçük yaşta girdiği Bizans sarayında Hristiyanlık dinini kabul etmiş ve bu yönde eğitilmişti. Olgunluk yıllarında da Hristiyanlığa inancı devam eden Aksuhos için, din adamı Modonlu Nikolaos -onun bizzat merak ettiği bazı teolojik konulara açıklık getiren- kısa bir risale yazmıştır.

Aksuhos ailesi loannes'in ölümünden sonra önemini yitirmeyip, aksine güçlenmeye devam etti. loannes Aksu-hos'un kesin sayıları belli olmayan çocukları arasında en azından bir kızı ile bir oğlunun imparatorluk ailesinden gelen kişilerle evlendikleri bilinir. Bunlardan biri, İmparator Manuel Komne-nos'un bir yeğeniyle evli olan Aleksios Aksuhos, loannes'in büyük oğluydu ve sarayda babasınınki gibi askeri bir görev *olan protostrator'luk* (başseyis) makamına sahipti.

Aleksios Aksuhos'a sık sık elçilik ve benzeri diplomatik görevler de verilmekteydi. Fakat çok zengin olan, gerek Bizans ordusunda gerek başkent halkı arasında özellikle sevilen ve sayılan Aleksios Aksuhos, çok geçmeden bazı saray mensuplarının kıskançlığını üzerine çekti. Sonunda da, rakip bir grup tarafından, Sultan II. Kılıç Arslan'la işbirliği yaparak imparatora karşı bir darbe düzenlediği iddia edilerek gözden düşürüldü ve yaşamının geri kalan yıllarını bir manastırda geçirmek zorunda bırakıldı. Bu ihanet söylentilerine ilave olarak, bir Bizans kaynağı Aleksios'un başkent civarındaki evlerinden birinin duvarlarını, âdet olduğu gibi imparatorun değil, Selçuklu sultanının zaferlerini gösteren resimlerle bezettiğini ileri sürer.

Aleksios Aksuhos'un iki oğlundan biri olan ve annesinin aile ismini kullanmayı tercih eden loannes Komnenos, aynı zamanda "Şişman" lakabıyla da tanınır. Babası öldükten sonra I. Manuel mallarının çoğuna el koyduğu için yoksulluk içinde büyüyen loannes, 1185'te Komnenos Hanedanı'nın son bulmasıyla tahta geçen Angeloslar devrinde (bak. Angelos Hanedanı) durumunu kısmen düzeltti. Ancak 1200 yılında İmparator III. Aleksios Angelos'a karşı düzenlenen bir darbeye alet olunca, talihi yeniden ters döndü. Darbeci-lerce Ayasofya Kilisesi'nde imparator ilan edilen Şişman loannes (kendisi anne tarafından eski İmparator II. loannes Komnenos'un büyük torunu oluyordu), kısa süre içinde bastırılan ayaklanma sırasında hayatını kaybetti.

Böylece varlığını Konstantinopolis'te üç kuşak boyunca sürdüren bu Türk kökenli ailenin adı bundan sonra başkent sahnesinden silinmekle beraber, nüfuzu Trabzon'da devam etmiş olmalıdır, çünkü 13. yy'ın başında kurulan Trabzon İmparatorluğu'nun üçüncü hü-

kümdarı loannes Komnenos Aksuhos (hd 1235-1238) ismini taşır.

Bibi. K. M. Mekios, *Ho megas domestikos tou ByzanHou loannes Axouchos kat bo protost-rator hyios autou Alexios*, Atina, 1932.

NEVRA NECİPOĞLU

AKŞAM

Günlük gazete. I. Dünya Şavaşı'nın son aylarında İttihatçı iktidarın basına daha yumuşak davranmaya başladığı ortamda 20 Eylül 1918'de, yayın hayatına girdi. Başyazar Necmeddin Sadık (Sadak), yazar Falih Rıfkı (Atay), yazı işleri müdürü Ali Naci (Karacan) ve yönetici olarak Kazım Şinasi'nin (Dersan) ortaklığıyla, öğleden sonra gazetesi olarak yalnızca İstanbullulara hitap ediyordu. İşgal döneminde, Anadolu ile ilişkilerin kopuk olmasına rağmen, dinamik bir gazetecilik yaparak, özel haber ağıyla İstanbulluları olayların iç yüzünden haberdar etmeyi başardı. Sansürle ve işgal kuvvetleriyle çatışmaya girişmekten çekinmeyerek Ankara'nın zaferlerini İstanbul halkına ulaştırdı. Bu yüzden, gazete daha makineden çıkarken kapışılıyordu. Akşam bu yıllarda Ankara'daki gaziler için hediye toplama kampanyası açarak İstanbulluları Milli Mücadele'ye katılmaya teşvik etti. Futbol karşılaşmaları düzenleyerek gençliğin ulusal duygularını kuvvetlendirmeye çalıştı.

Akşam, İstanbul'un kurtuluşu ve Cumhuriyetle birlikte Kemalist devrimlerin savunuculuğunu üstlendi. Latin harflerinin benimsenmesi için büyük çaba sarf etti. Fıkraları ve yazı dizileri kadar ciddi haberciliğiyle de "İstanbul beyefendisinin gazetesi olmaya yöneldi. Yazarları arasında bulunan Hikmet Feridun Es, Vâlâ Nureddin, Muharrem Feyzi Togay, Enis Tahsin Til, Refik Halit Karay, Şevket Rado, Burhan Felek, Hüseyin Cahid Yalçın, Adnan Adıvar, Ser-med Muhtar Alus, Ahmed Refik Altınay gibi kalemlerle Cemal Nadir Güler gibi karikatüristler, bir dönem gazetenin saygınlığını artırdılar.

Çoğulcu demokratik ortama tam uyamama yüzünden gazete, 1940'ların ikinci yarısında etkisini tamamen yitirdi. Ancak Haziran 1957'de yeni sahibi Malik Yolaç'ın yatırımları ve girişimciliği sonunda hem sabahları çıkmaya başladı, hem de bütün Türkiye'ye hitap eden ulusal gazete niteliğine büründü. Bu yıllarda Demokrat Parti iktidarının baskılarına karşı güçlü bir mücadele verdi. 1960'larda Ankara'da bastırıp Anadolu'ya daha hızlı ulaştırma çabaları sonunda tirajı o zamanlar için rekor sayılabilecek iki yüz bini aştı. Bunda, yazı kadrosuna alınan Aziz Nesin, Çetin Al-tan, İlhami Soysal gibi kalemlerin etkisiyle solda saygın bir yer tutması da rol oynadı.

Akşam gazetesinin mali zorlukları giderek arttı ve sonunda 1972'de Türk-İş'e devredildi. Yeni yönetim de gazetenin gelişmesini sağlayamayınca *Akşam'ı*

•-. aW4^:^^->^*-;y 3^*r,s^f..{ J^ftgffffz4ğf'>-*i& 'HSrcHSi:

^j^fify i -•j^ij\^-).

%]:?\${<?#

Cemiyefci Afeyaaı zabıta' j fcs^fe- ı^İ vagiİFesâniyagafaiKrıai? i^^^^A^^S^^

A.K'.§-'A

İki ayrı dönemde *Akşam*.

12 Haziran 1922'deki 1337. (üstte) ve

13 Şubat 1932'deki 4793. sayıları.

İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı

bir özel girişimci devraldı, fakat o da gazeteyi geliştiremedi. Sonunda "Türkiye'nin en eski gazetesi" sıfatını başlığının kenarında taşıyan *Akşam* gazetesi, 9 Ocak 1982'de, 64. yılında yayın hayatına son verdi.

ORHAN KOLOĞLU

AKŞAM OKULLARI

Yetişkinlere okuma yazma, vatandaşlık bilgileri öğretmek, noksan kalan okul öğrenimlerini çalışma saatleri dışında tamamlama olanağı sağlamak amacıyla Türkiye'de ilkin İstanbul'da uygulanan değişik programlara dayalı okullar ve kurslardır. "Gece mektebi", "gece dersleri mektebi" de denmiştir.

İstanbul'daki en eski akşam okulu

Eminönü Çiçekpazarı'ndaki Taş Mek-tep'tir. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin merkezi konumundaki bu binada 1864-1876 arasında özel gece konferansları verildi. Okulun geniş salonuna isteyenler gelir, bilimsel, ahlaki, edebi konuşma ve konferansları dinlerlerdi. O zaman bu faaliyete "gece dersleri" denilmiştii.

II. Abdülhamid döneminde (hd 1876-1909) bu tür bir çalışma olmadı. Gelişmesini İstanbul dışında tamamlayan ve 1908'de bir ihtilalle Osmanlı yönetimine el koyan İttihad ve Terakki, parti amaçlarını ve ideolojisini İstanbul halkına, özellikle de gençlere anlatıp aşılatabilmek için, II. Meşrutiyet'in ilanını izleyen günlerde fırka kulüpleri aracılığı ile akşam okullarını gündeme getirdi. Bu sırada İstanbul basınındaki hareketlilik ve halkın okumaya duyduğu gereksinim de bu girişimi desteklemekteydi. Yeni dönemin getirdiği koşullarda, iş bulabilmek için de okuryazar olmak gerekiyordu. Bu nedenle ayrıca Türk Ocağı ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye de "ten-vir-i ahali" (halkı aydınlatmak) için akşam okulları ve gece dersleri faaliyetine yöneldiler. İttihad ve Terakki, İstanbul'daki merkez binası ile bellibaşlı kulüplerinde düzenli birer programa bağlı gece dersleri başlattı. Programlar iki türdü: Avam (halk) için okuma yazma öğretimi veriliyordu. İkinci grupta ise ha-vass (aydın ve seçkin)

kesimi yer almaktaydı. İkinci gruba okumuş gençlerin alınmasına titizlik gösterilmekte ve bunlara ulusal düşünce ve duygularını güçlendiren konferanslar verilmekteydi. Bu konuda en çok başarılı olan kulüp Süleymaniye'ydi. Burada, parti ideolojisi ateşli hatiplerce gençlere aktarılıyordu. Bununla da kalınmayarak kulübün mescidinde topluca yatsı namazı kılmıyor ve dine bağlılık da işleniyordu. Derslere devam eden öğrencilere ihtiyaçlarını bildirmeleri durumunda parasal yardım da yapılmaktaydı. Avam için öngörülen program, okuma ve yazma dersleriyle birlikte Kuran, ilmihal, kıraat, imla, dört işlem, malumat-ı medeniye, tarih, coğrafya çalışmalarını da kapsamaktaydı. Buna karşılık havass grubunda ağırlıklı olarak Fransızca öğretimi vardı. Aksaray, Şehzadebaşı, Fatih, Pangaltı, Davut-paşa kulüplerindeki gece çalışmaları da aynı doğrultuydaydı. Her kulübün yetkilileri, kendi semtlerinin gençlerini, okuma yazma bilmeyen erkek nüfusunu toplamaya çaba göstermekteydiler. Gençlere, hayata atılmaları ve iş bulabilmeleri için usul-i defterî, iktisat gibi dersler de gösterilmekteydi. Davutpaşa ve Beykoz kulüpleri, kendi binaları yetersiz kaldığından idadi binalarında gece dersleri düzenlediler. Fatih Kulü-bü'nün açtığı kurslara toplam 615 kursiyer ve dinleyici katılıyordu. Pangaltı Kulübü ise, diğerlerinden farklı olarak Türkçe bilmeyenlere Türkçe kursu da açmıştı.

Bu geniş ve etkili kampanya, İstanbul'daki yabancı ve azınlık okullarını da

AKŞAMCILIK

168

169

AKŞAMCILIK

şen ve şad felek / Kıskandı bezm-i işrete katdı fesadfelek, demiştir.

İstanbul'da ayyaş denen alkol bağımlıları dışında akşamdan akşama içenler arasında ün yapan ilk isim Özdemiroğlu Osman Paşa'dır (ö. 1585). Onun akşamcılığını tarihçi Peçevî anlatır. Uzun gecelerde, bir içoğlamın elinde içki sürahisi, bir diğerinin elinde meze tepsisi ile paşanın önüne oturduklarını, iki-üç oğlanın da başka yiyecek tabakları ile buyruğunu beklediklerini, paşa istedikçe içki ve meze sunduklarını, bu sırada gılmanların saz çalıp şarkılar söylediklerini ve paşanın beş-on kadeh içtikten sonra uykuya daldığını yazar.

Akşamcılığın yüzyıllar boyu kazandığı zengin folklorik kültürü özümseyerek bu geleneğe ayak uyduranların son simaları arasında ise Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, ünlü Bektaşî babalarından Yorgam Hasan Baba, Kemeñeci Vasil, Ahmed Rasim, Baba Yaver, Nuri Şeyda, Ebüzziya Tevfik, Ahmed Midhat Efendi, Muallim Naci ilk akla gelenlerdir.

Akşamcılığın İstanbul'da tutunuşunun bir nedeni, erkekler açısından gündüz yaşamı

ile evdeki gece yaşamı ara-

harekete geçirdi. Yabancı okulları ücretsiz ya da sembolik bir ücret karşılığı akşam okulları açtılar ve dil dersleri başlattılar. Bu konuda öncülüğü Haydarpa-şa'daki Alman Mektebi yaptı ve uygulamayı 10 Kasım 1908 tarihinde başlattı.

Halkı aydınlatma konusunu amaç edinenlerden Ahmed Midhat Efendi başta olmak üzere Efdaleddin (Teki-ner), Ahmed Şuayb, Sâtı Bey, Ahmed Muhtar ve Mehmed Emin (Yurdakul) İstanbul basınıni bu kampanya için yardıma çağırdılar. Gazetelerde her gün, gece derslerinin ilanları çıkmaktaydı. Ahmed Midhat Efendi'nin açtığı Osmanlı Mektebi, gündüz yapılan okul içi, açık hava çalışmalarından başka en verimli gece derslerini de programlamıştı. Fatih'teki Cestebâli Mektebi ilk özel akşam okulu olarak iptidai (ilkokul öğrenimi) için ayda 5 kuruş, Arapça, Farsça, Osmanlıca öğretim kursları için de ayda 10 kuruş ücretle öğrenci kaydına yine bu tarihlerde başladı. Akşam okulu, gece dersleri geleneğine Darüşşafaka mezunları da katkıda bulundular. 27 Şubat 1909'da Salih Zeki'nin bir söylevi ile Çi-çekpazarı'ndaki Taş Mektep'te yeni bir program uygulamaya kondu. Okuma yazma eğitimi yanında hesap, tarih ve coğrafya, vatandaşlık bilgilerini içeren bu program, çarşı esnafının eğitimden yoksun kalmış çıraklarına dönüktü. Bu nedenle de bu yeni akşam okuluna "çırak mektebi" de deniyordu. 1909'dan 1926'ya kadar 1.358 gencin yetiştiği bu kurum 1929'da harf devrimini izleyen günlerde kapanmıştır.

Balkan Savaşı (1912-1913) ve I. Dünya Savaşı (1914-1918) yıllarında İstanbul'daki birçok askeri ve sivil okulla birlikte akşam okulları da kapandı.

Cumhuriyet'in ilanından (1923) sonra, İstanbul'daki iki kız sanayi mektebi bünyesinde, ortaokul düzeyinde birer akşam kız sanat okulu faaliyete geçti. Bunlar, yetişkin kızlara ve ev hanımlarına pratik beceriler kazandırmaya dönük uygulama kursu niteliğindeydi.

1928'deki harf devriminin ardından Türkiye'nin her tarafında olduğu gibi İstanbul'da da millet mektepleri açıldı. İstanbul'un, ulaşım, aydınlatma ve diğer fiziksel özellikleri millet mekteplerinin akşam saatlerinde verimli ve yoğun çalışmalar yapmasına uygundu. 1928-1935 döneminde İstanbul Millet Mektepleri, kentin bütün semtlerinde dört ay süreli kurslarla on binlerce yetişkine okuma yazma eğitimi hizmeti verdi. Millet mekteplerinin A sınıfı sadece okuma yazma öğrenimine mahsusken B sınıfında kıraat, tahrir, hesap, ölçüler, sağlık bilgisi, yurt bilgisi dersleri de gösteriliyordu. İstanbullular, kent yaşamının gerekleri açısından millet mektepleri gece derslerine aşın ilgi göstermekteydiler.

1934-1935 öğretim yılında ise İstanbul'daki iki büyük erkek sanayi mektebi olan Tophane ve Sultanahmet sanat mektepleri bünyesinde birer akşam erkek sanat okulu açıldı. Bu okulların

amacı, türlü işkollarına dönük kurslar düzenleyerek kalifiye eleman yetiştirmek, eski mezunlara yeni teknolojiyi göstermekti. Çırakların, noksan kalmış öğrenimlerini bu gece okullarında tamamlamalarına da olanak tanınmıştı. Aynı şekilde benzeri bir akşam okulu İstanbul Erkek Terzilik Okulu'na bağlı olarak açıldı. Bunun Kadın Biçkisi, Erkek Biçkisi adlı iki şubesi vardı.

Sonraki yıllarda, semtlerin gereksinimleri dikkate alınarak Nişantaşı, Kadıköy kız sanat okullarında da akşam bölümleri açıldı. Okul çağı dışı kızlara ve ev kadınlarına hizmet veren bu okulların programları A-B-C kategorilerine ayrılmıştı. A şubesinde 4-5 saatlik beceri kazandırma, moda, biçki-dikiş bölümleri vardı. Haftalık ders saati toplamı 27'-ye ulaşıyordu. B şubesi 19 saatlik bir programla vakti sınırlı olan kadınlara hitap etmekteydi. Çalışan kadınlar ve kızlar içinse haftada 6 saatlik bir program uygulayan C şubesi vardı. Bu gelişmeye koşut biçimde İstanbul'daki lise, ortaokul ve ticaret okullarında da akşam bölümleri açılmaya başladı.

Kent nüfusunun giderek artması, İstanbul'un bir sanayi merkezi haline gelmesi, 1950'li yıllardan başlayarak akşam okullarına olan ilgiyi artırdı ve çok sayıda ve farklı düzeylerde akşam okullarının açılmasını gerektirdi. Ama, 1980'e doğru, toplumsal bunalım ve karışıklıklar, gündüz okullarından daha çok akşam okullarını etkiledi. Bu nedenle de pek çoğu kapatıldı. Öğrencileri ise eğitimi sürdüren diğer akşam okullarına aktarıldı.

1993-1994 öğretim yılı başında İstanbul'da 6'sı özel, 20'si resmi 26 akşam okulu açıldı.

Bibi. N. Atuf (Kansu), *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, II, İst., 1932; N. Ayaş, *Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi Kuruluşlar ve Tarihçeleri*, Ankara, 1948; Ergin, *Maarif Tarihi*, IV, V; F. R. Unat, *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Toplu Bir Bakış*, Ankara 1964; N. Şakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, ist., 1992.

NECDET ŞAKAOĞLU

AKŞAMCILIK

Bizans içki kültürünün etkisinde 16. yy'ın ikinci yarısında yeni bir canlanış gösteren İstanbul'a özgü bir gelenektir. Zamanla başka büyük kentlere de yayılmış; 20. yy başında, ortamını, tiplerini, üslubunu yitirmiştir.

İstanbul'da eskiden beri akşamcılıkla "iyy-i müdâm" denen alkoliklik farklı algılanmıştır. Hattâ daha da ileri gidilerek içiş vakitlerine göre "sabahçılık", "gün-düzcülük", "akşamcılık" ve "şâribü'l-ley-lü ven'neharlık" (gece gündüz aralıksız içmek) deyimleri kullanılmıştır. Kimileri de akşamcıları "keyif için", alkolikleri ise "ihtiyaç için" içenler olarak tanımlamışlardır. Akşamcılara göre günün sadece akşam saatlerinde birkaç kadeh içmek bir bakıma "rûh-ı sâni"ye

(ikinci bir canlılığa ve neşeye) kavuşmaktır.

İstanbul'da kalan Rumların, tanınan haklar çerçevesinde kendi meyhane geleneklerini sürdürdükleri kuşkusuz olmakla birlikte bunların işlettiği taverna, meyhane ve balozlara Müslüman Türklerin hangi padişah döneminde gitmeye başladıkları konusunda bir bilgi mevcut değildir. Kanuni döneminde (hd 1520-1566), Türkler arasında da akşamcılığın yaygınlaştığı bilinmektedir. Bu nedenle de ilk içki yasağı bu dönemde birkaç kez yinelenmişti. Bu önlemler ve yasaklamalar Bakî, Nev'î gibi dönemin ünlü şairlerini dahi etkilemiş; onların, yasağa ilişkin, *Reh-i meyhaneyi kat'etdi tiğ-ı kahır sultânın / Su gibi arasın kesdi. Stanbul u Galata'nın veya Kalb-i aşk gibi viran eldiler meyhaneyi / Bî-vefâlar ahdine döndürdüler peymâneyi* vb dizeleri halk dilinde de yer etmişti.

Akşamcılığı ya da içkiye düşkünlüğüyle tanınan II. Selim döneminde (hd 1566-1574), ilkin sınırsız bir içki serbestisi tanınmış, hattâ söylenti doğru ise bu padişah babasının anısına tüm İstanbul'un donanmasını, minarelerden de "iyş ü işret" (yiyip içmek ve eğlenmek) için selalar okunmasını buyuracak kadar aşırılıkları göze almıştı. Onun bu yaklaşımını ünlü *Münşeât* yazarı Feridun Bey'in desteklediği ve "Niçün hilaf turalım (karşı çıkalım), mizac-ı âlem (toplumsal bünye) her zaman kaabız üzere (yasaklama) tahammül eylemez. Gâhi basit (özgürlük) ister. Padişah-ı âlemin kalb-i şerifleri her neye teveccüh eylese caiz ki anda hayrola!" dediği tarihe geçmiştir. Bu yaklaşımdan cesaret alan şair Hayalî Bey daha da ileri giderek dizelerinde namaz eşyası olan hırkanın ve seccadenin rehine verilip içki meclislerinin aksatılmamasını yaza-bilmiştir. Dönemin ünlü şeyhülislamı Ebussuud Efendi (ö. 1574) ise cuma namazı kılınan kentlere açıkça içki sokulmasının doğru olmayacağına, alım satımının da yine açıkta yapılmayacağına ilişkin fetva vermişti. Buna göre, istanbullu gayrimüslimler ve kentteki yabancılar kendi aralarında içki alıp satabilecekler, gizlice içebileceklerdi. Bu hoşgörü, akşam karanlığının sağladığı gizlilik olanağı ile birlikte Müslümanlar için de bir kapı araladı ve akşamcılık denen ilginç gelenek, 16. yy sonlarına doğru yaygınlık gösterdi. Bununla birlikte içki yasağı ve akşamcılarının huzursuz edilmeleri kısa aralıklarla yineleni. Örneğin I. Ahmed dönemindeki (hd 1603-1617) yasak çok etkili oldu. Naima bu yasağı anlatırken "humların (küpler) pare pare ve meyhanecilerin âvâre (işsiz) olduğunu" yazar. Son içki yasağı koyan padişah, III. Selim'dir. Onun döneminde (hd 1789-1807), İstanbullu akşamcılarının bahçelerine imbik kurup *kaçak* rakı imal ettikleri ve evlerinde demlendikleri biliniyor. Nihayet son bir içki yasağı 1922'de milli ordunun İstanbul'a girmesinin ardından ilan edilmiş ve 1930'lu yıllara kadar sürmüştür. Bu dönemin bir akşamcı ozanı: *Meyhanede görünce bizi*

Ressam Münif Fehim'e göre eski İstanbul akşamcıları. Yazılarında akşamcılığı anlatan Ahmed Rasim de resimde canlandırılmıştır (soldan ikinci).

sındaki kopukluk ve farklılıktı. İçgü-veyler, kaynana, kayınpeder baskısından yılğınlar, görücü usulüyle evlenip karısına sıcaklık duymayanlar, evindeki yoksulluktan rahatsız olanlar, iş sonrasında bir-iki saatlik akşamcı keyfi yaşadktan sonra yapay bir neşeyle eve gitmeyi yeğlemekteydiler. Akşamcılar arasında sıkça geçen "İnsan, evdeki çopur kocakarıyı sütlaç görüyor!" deyimini bu duygunun bir ifadesidir. Yine akşamcılığın İstanbul'daki yaygınlığında, eski Rum meyhane ve taverna geleneklerinin özellikle de Sakızlı meyhanecilerin etkisi büyüktü. Evdeki üç-beş kişilik sade ve çoğu ortamda soğuk birlikteliğe karşılık, Barbaların, Apostolların, Lan-ga'daki, Limon Iskelesi'ndeki, Samat-ya'daki, Galata'daki meyhanelerinde samimi arkadaş grupları arasında olmak, edebiyat konuşmak, müzik dinlemek, nükteler ve fıkralarla açılmak, çok farklı ve vazgeçilmez bir ihtiyaçtı. Akşamcılar birbirlerini beklerler, ararlar, nereye gideceklerini, ne içeceklerini, mezelerini çoğu kez önceden kararlaştırırlardı.

İstanbul akşamcılığı 19. yy'a kadar "gedikli" meyhanelerde, Abdülaziz dö-

Günümüzde

istanbul

akşamcılarının

uğrak

yerlerinden

Kumkapı'da

gecenin

ilerlemiş

saatleri.

Elif Erim

neminden (hd 1861-1876) başlayarak da "selatin" meyhanelerde sürdürüldü. Çünkü bu tür meyhaneler ruhsatlıydı. Bu nedenle de hem meyhaneler zengin donanımlı, hem gelenler belli düzeydeydi. Ayrıca buralarda Evliya Çele-bi'nin deyimleriyle "akşamcılar çekmek için meyhane içre hanende ve sazende ve mutribân" da (saz ve söz takımları) bulunmaktaydı. Akşamcılığın en çok özenilen yönü ehlidil denen, duygulu, kültürlü, sanatsever ve görgülü insanların bu ortamlarda buluşmalarıydı. İstanbul akşamcıları ister esnaf takımından, ocaktan (asker), ister Babiâli'den olsun, mutlaka nüktedan, sözü sohbeti dinlenir, rint insanlardı. Aralarında taklit yeteneği olanlar, meddahlar, müzisyenler, şairler de bulunurdu.

Akşamcıların "vakt-i kerahet" dedikleri ikindi sonrasında güneşin batımına kadarki süre, daha çok içkiye hazırlık faslıydı. Asıl seviyeli sohbetler, saz ve

söz geçişleri bu sırada yapıldı. Alaturka saat 10.00 sularında (akşam ezanına 1-1,5 saat kala) başlayan bu fasıl, ezanın okunmasından hemen sonra yerini içki faslına bırakırdı. Akşamcıların içişleri de iki aşamalıydı; meyhanecinin "orta kandili" yakışına değin (akşam-yatsı arasının yarısı) "çakırkeyif" olunur, yatsıya kadarki son 30-40 dakikalık zamanda da "keyif" sınırı yakalanırdı. Akşamcılar arasında bu sınırı aşmak ve içkiye devam etmek istemek görgüsüzlük sayılırdı. Demlenme süresince yudumlama usullerine uymayanlar, kadehi bir dikişte boşaltanlar da ayıplanır bunlar hakkında "delik taş su döküyor!" denirdi. Akşamcıların zaman kavramına saygıları şaşmaz bir titizlik örneğiydi. Hattâ, meyhaneci "sofra şamdanı"nı ya da gaz lambasını yakmadan kadehini dudağına değdirmeyen akşamcılar çoktu. Yine, hem ev halkını bekletmemek, hem içki müptelası olmamak bakımından kalkışta da bir saat kol-lanır ki, bu konuda eski akşamcıların "müezzin minareye (yatsı ezanı için), biz evin kapısından içeriye!" dedikleri bilinir.

Bir başka ölçü "gıda" denen içki ile "meze"de gözetilirdi. Her akşamcı kendi "gıda"sını aşmamaya dikkat ederdi. Bu, eski ölçü ile 25-30 dirhemlik 1 veya 1,5 karafakiyi aşmazdı. Kadehe 1/4 oranında rakı konup su katılması; vaktin uzunluğuna göre, gıda miktarı artırılmamak koşulu ile bir kadehin, en az beşer dakika aralıklarla ve "küçük yudum" denen usulle 6-8 kalkışta bitirilmesi, ortalama bir kuraldı. Gerçek bir akşamcı, sabaha kadar içmek durumunda dahi kalsa gıdasının miktarını artırmaz, yudumlarını daha seyrek ve az tutarak idare ederdi.

İstanbul akşamcılarının meze (lezzet) seçimindeki titizlikleri de meşhurdur. İlk sırayı haşlanmış yumurtaya vermiş olmaları ilginçtir. İkinci sırada sakız leblebisi gelirdi. Eski akşamcılar için şu dört şey, tam bir keyif için gerekli saydırırmış: Sakız mastikası (rakı), istragalya meze (sakız leblebisi), civan perçemi tütün,

r

AKŞAMCILIK

170

171

AKŞEMSEDDİN TEKKEŞİ

K İ

M

R

K

İstanbul akşamcıları, ekseriyetle hoşsohbet, kalendermeşrep adamlardı. Rindâ-ne gazeller söyleyen, destan semaî düzen bu saz ve söz sahiplerinin

arasına eli bıçaklı ve yumruk oyununa alışmış baldırı çıplaklar pek karışmazdı. Bu gibilerin gittikleri yerlere de berikiler ayak *atmazdı*. Kanlı kavgalar daima süflî koltuk meyhanelerinde çıkardı. Yeniçeri kabadayıları, akşamcılığa yeni yeni ayak uydurmağa çalışan delikanlıları mütecaviz sarhoşlara karşı müdafaa etmekle övü-nüierdi. Akşamcılardan bir kısmı da muziplikleri tuhaflıkları ile meşhurdu. Gedikli meyhanelerin kapanma saati alaturka 1,5 sulan idi. Vakit gelince, uşaklar çingırağı çalarlardı. Hanlar içindeki gediklilerde çingırak bulunmaz, davul çalınırdı.

Akşamcılar meyhane dönüşlerinde semtlisi ile birleşerek yolda da muhabbet ve sohbet ederlerdi. Fazla kaçıranlardan bazan yollarda dökülüp kalanlar da olurdu. Hoş bir fıkradır:

Akşamcının biri evinin kapısına kadar gelmiş, fakat tokmağı vuracak takati kalmadığından kapı önünde sızmış, kalmış. Derken kol (devriye) geçmiş. Bir yeniçeri çorbacısı (kolluk subayı) sarhoşu uyandırıp:

- Kalk! "Kapı"ya (karakol) gideceksin. Demiş. Sarhoş gülmüş:
- Ağa, hâlim olsa, evimin kapısından içeri girerdim! Demiş.
(...)

Devlet ricalinden, kalem âmirlerinden, hattâ ulemâdan ve müderrislerden bile kıyafetlerini değiştirip gedikli meyhanelere giden akşamcılar olurdu. Bazı fakir akşamcılar da vardı ki tatlı dili, güzel sesli yahut herhangi bir sazdaki hüneri ile meyhanelerde her akşam bir sofranın misafiri olurdu. Geçen asrın başlarında yaşamış imameci kalfalarından Kırbalı Ahmed bunların en namlılarından biridir. Daha çocukluğunda çığırtma çalmağa heves etmiş, az zamanda fevkalâde hüner sahibi olmuş, bu yüzden pek genç yaşında akşamcılar arasına düşmüş, meyhane âlemlerinden kendisim kurtaramamış, meyhane meyhane dolaşmış, rakıyı bol, arkadaşı teklifsiz bulmuş ve akşamcıların tabiriyle "okkalık"lar-dan olmuştu. Öyleki yaptırttığı yarım okkalık bir kırbayı da eve giderken dol-dururmuş. Kırbalı lâkabı bundan ötürü kalmış.

Reşad Ekrem Koçu, *Osmanlı Tarihinde Yasaklar*, s. 24

kafadar marka sarma kâğıdı. 19. yy'm sonlarına doğru İstanbul'da içilmeye başlayan "düz" rakıyı, akşamcılar uzun zaman benimseyememişlerdir. Sakız leblebisini tercih nedenleri, hem ağız kokusunu alması, hem mide suyunu emmesindendir. Mezenin karın doyurmak maksadıyla atıştırılması da akşamcılar arasında bir görgü noksanlığı kabul ediliyordu. Fakat, sofralarında her çeşit mezenin bulunmasından da zevk almaktaydılar. Eski meyhanelerde akşamcılar için hazırlanan başlıca mezeler; sardalye, çiroz, likorinoz, ringa, ançüez, ciğer tava, piyazlar, pilaki, havyar, peynir türleri, muska böreği, midye tavası, pavurya, İstakoz, kuzu söğüşü, turşu, bumbar, dolmalar, işkembe tuzlaması, patates ezmesi, keten helva, kâğıt helva veya tahin helvası,

zeytinyağlılar, çerkez tavuğu, kaz ciğeri ezmesi, pastırma, mevsim meyveleri, reçelden kadayıfa kadar tatlı çeşitleri idi. Sofranın zenginliği ne ölçüde olursa olsun bir akşamcıyı en çok üzen şey, daha fazla içmesi konusunda ısrar edilmesi idi. Deneyimli akşamcılar, böyle bir pozisyonun olasılığını hissettiklerinde "sızma" numarasına yatarak kendilerini kurtarırlardı. Ayrıca, tanımadıkları, huyunu suyunu bilmedikleri insanları sofralarına yaklaştırmazlar, uzak dururlardı. Cıvıyan, içtikçe konuşan, coşan tipleri ise meyhaneci içeriye almaz, "senin hakkın iki değil bir buçuk!" deyip bir önceki akşamın tatsız durumunu hatırlatır, gerektiğinde "racon keser", fazla içki vermezdi. Kendi masasında to-sunluk ve kabadayılık yapmaya kalkışanı da, akşamcıların huzurunu kaçırmamak için, "sofra oğlanlarının (garson) yardımıyla olaysız dışarı atardı.

Gedikli meyhanelerde, akşama yakın, esnaf kalfalarının, genç Babîâlî kâtiplerinin tezgâh başında bir-iki kadeh alarak akşamcılığa adım atmalarına olumlu bakılır, fakat böyleleri fazla kalmadan meyhaneden uzaklaşırlardı. Çünkü adlarının akşamcıya çıkması evlenip yuva kurmalarına engel olabilirdi. Asıl akşamcılar, yaşını başını almış ocak *ağalan* -bunlara her gittikleri meyhanede ilk sırada saygı gösterilir ve "dayı" denilirdi-, esnaf, gemi reis ve kaptanları, şair, yazar takımı ile kabadayılar daha sonra gelmeye başlardı. Meyhaneciler, akşamcıları davet işareti olarak hava kararmak üzereyken ilkin kendi sofralarının şamdanını *yakarlar*, "ateş oğlanı" (çubuklara ateş tutan), "sofra oğlanları" (bunların çoğu Sakızlı Rum gençlerdi), tertemiz giyinmiş, kapıda ve sofra başlarında müşteri beklerlerdi. İstanbul akşamcılarının en çok titizlendikleri bir husus da meyhanenin temizliği, servisin düzenli ve dikkatli yapılmasıydı. Akşamcılar arasında, ateş veya sofra oğlanlarından birine tutulup her akşam aynı meyhaneye gidenler de olurdu ki, bunlardan şair olanlar, İstanbul edebiyatının özgün bir türünü oluşturan birçok "sâki-name"ler yazmışlardır.

İstanbul'un değişik semtlerindeki

meyhanelere devam eden akşamcılar arasında sınıfsal ve mesleki farklılıklar da söz konusuydu. Örneğin, yeniçeriler, topçular, kalyoncular, esnaf, oda, kışla veya mahallelerine yakın meyhanelere giderlerdi. Galata meyhanelerinde Müslüman akşamcıdan çok gayrimüslimler ve levantenler görülürdü. Tersane halkı ise Kasımpaşa, Salıpazarı, Fındıklı meyhanelerini tercih etmekteydiler. Akşamcılığı meyhane yerine evinde sürdürenlerin tezgâhına ise "çilingir sofrası" deniyordu. Bu, o gün evde *hazırda* veya pişmiş ne varsa her birinden küçük tabaklara konmuş bir tepsi ile karafaki ve sürahisinden ibaretti. Akşamcı, evin kendi zevkine uygun bir köşesinde yalnız demlenir, ev halkı ise yer sofrasında akşam yemeğini yerdi.

Akşamcılar için "mola" denen içkiye ara vermek, kandil ve cuma geceleri, *ramazan*

ayı, ertesi gün kabir veya türbe ziyaretine gidilecek akşam, daha inançlılar için *ayrıca* muharrem ayının ilk on günü, hattâ tövbe *aylan* (recep, şaban) boyunca olabilirdi. Kimi akşamcılar da şaban ayının 15. günü ağızlarını yıkarlar, Ramazan Bayramı'nın üçüncü günü akşamına kadar içmezlerdi.

Eski İstanbul'da akşamcılığın kent nüfusuna oranı çok düşüktü. Ahmed Ra-sim, taş çatlasa her mahallede bir veya iki akşamcı ve sarhoş olduğunu belirtmiştir. Bu sınırlılıkta, toplumun içmenin her türlüünü onaylamayışmm, din bas-

kısının, türlü kaygı ve korkuların etkisi vardı. Örneğin İstanbullular "Akşamcının kızını alma dükkânın varsa meyhane yapar!" derlerdi. Mahalle çocukları gün boyu, sokak aralarında sarhoş taklidi yaparlardı. Kadıya "Efendim bu adam akşamcıdır. Gece gündüz içer!" dendiği an, kişinin tanıklığı kabul edilmezdi. Mahalle kadınları, kocası akşamcı olan komşularına "Senin yerinde olsam bu herifin derdini bir gün çekmem!" derlerdi. Kısacası, son derece seviyeli ve kontrollü olmalarına karşın, akşamcıların toplumdaki konumları olumsuzdu.

Akşamcılık, İstanbul'da yüzyıllarca birçok incelikleri, kuralları, alışkanlıkları özümseyerek, edebiyat, müzik, taklit, nükte ortamlarında gelişme gösterdikten sonra 20. yy başında, âb âlemi(->) ve daha birçok özgün âdet gibi nitelik kaybına uğradı ve biçim değiştirdi. Günümüzde, İstanbul'un meyhane muhitlerinde, örneğin Çiçek Pasajı'nda, Kumkapı'da ve Boğaz'da, turizme dönük, nostaljik atmosferli meyhaneler varsa da eski akşamcılık âdetleri unutulmuştur.

Bibi. A. Rasim, "Rakı Nasıl İçilmelidir?" *Resimli Ay*, no. 2-4, 1927; A. Refik, "16. Asırda içenler", *Aydabir*, no. 4, 1936; A. Rasim, "Zevalini Sevinçle Gördüğümüz Fena İtiyatlardan: Akşamcılık" *Resimli Tarih Mecmuası*, no. 6, 1950; R. E. Koçu, "İçki Yasağı" *Osmanlı Tarihinde Yasaklar*, İst., 1950; M. Tev-fik, "Meyhane Yahut İstanbul Akşamcıları", *istanbul'da Bir Sene, İsi.*, 1991.

NECDET SAKAOĞLU

AKŞEMSEDDİN

(1390, Şam - 1459, Göynük) II. Meh-med'in hocası ve Bayramı tarikatına mensup mutasavvıf.

Asıl adı Şemseddin Muhammed olan Akşemseddin'in aile kökeni, babası Şeyh Hainza tarafından ünlü mutasavvıf Şehabeddin Suhreverdi'ye (ö. 1234) dayanır. Yedi yaşında iken babasıyla birlikte Şam'dan Anadolu'ya geldi ve A-masya'nın Kavak İlçesi'ne yerleşti. İlk dini bilgileri babasından aldı. Daha sonra zahiri ilimlerde bilgisini derinleştirdi ve Osmancık Medresesi'ne müderris oldu. Bu görevde uzun süre kalmayarak tasavvufa duyduğu ilgi nedeniyle Hacı Bayram-ı Velî'ye (ö. 1429) intisap etti ve Bayramı hilafeti aldı. Tarikatı

yaymak amacıyla Beypazarı ve İskilip'e gitti. Her iki yerde de birer mescit yapıp müritlerinin eğitimiyle meşgul olduktan sonra Göynük'e gelerek yerleşti. Hacı Bayram-ı Velî'nin vefatıyla birlikte Bayramî meşi-hatini üstlendi. Daha önce şeyhi Hacı Bayram-ı Velî aracılığıyla II. Murad ile tanışmış ve şehzade II. Mehmed ile de ilişki kurmuştu. Bu yakınlığın sonucu olarak II. Mehmed'i manevi yönden etkiledi ve padişahın yakın çevresine girerek diğer Bayramî şeyhleriyle birlikte İstanbul'un fethine katıldı. Şehrin alınmasından sonra Ayasofya Camii'nde ilk cuma hutbesini okudu. Bir süre kiliseden çevrilen Zeyrek Camii'nde ders verdi. Ardından tekrar Göynük'e döndü ve burada vefat etti. Türbesi vefatından beş yıl sona 1464'te yaptırıldı.

Akşemseddin İstanbul'un tarihinde iki ayrı açıdan önemli rol oynamıştır. Birincisi, fetih sırasında kuşatmanın kaldırılması fikrini ileri süren Çandarı Halil Paşa'ya karşı çıkıp kuşatma yanlısı Zağanos Paşa'ya destek vermesi ve bu *amaçla* II. Mehmed'e bir mektup yazarak padişah üzerindeki nüfuzunu kullanmasıdır. Bu açıdan Akşemseddin, fetih konusunda padişahı cesaretlendirmiş ve bu tutumu nedeniyle İstanbul'un manevi mimarı olarak kabul edilmiştir. İstanbul tarihinde oynadığı ikinci önemli rol, mensubu bulunduğu Bayramîliğin şehir hayatına girmesi için uygun ortamı hazırlamasıdır. Ancak Bayramîlik(->) Akşemseddin'in vefatından sonra onun halifeleri aracılığıyla şehir hayatına girebilmiş ve kısa sürede yaygın bir örgütlenme başarısı göstermiştir.

Bayramîlikten kendi adına kol ayıran Akşemseddin, Şemsîliğin kurucusudur. Hacı Bayram-ı Velî'nin vefatını izleyen yıllarda kendisi gibi Bayramî halifesi olan Bıçakçı Ömer Dede (ö. 1475) ile arasında tasavvuf anlayışı bakımından ayrılık çıkmış ve Bayramîlik iki ana kola ayrılmıştır. Bunlardan Akşemseddin'e bağlı olan Şemsîlik, klasik Bayramîliğin bir devamı niteliğini taşımış, Ömer Dede ise ikinci devre Melamîliğinin temellerini atmıştır.

Şemsîliğin Akşemseddin tarafından İstanbul'da ne ölçüde yaygınlaştırıldığı bilinmemektedir. Buna karşın Bayramîlik,

II. Bayezid döneminde (hd 1481-1512), Akşemseddin'in halifelerinden İbrahim Tennûrî'ye (ö. 1482) bağlı olan Muhyied-din Mehmed İskilibî (ö. 1514) tarafından İstanbul'da örgütlenmiş, Bıçakçı Ömer Dede'ye mensup bulunan Bayramî Melamîliği ise İsmail Maşûkî (ö. 1529) aracılığıyla ancak Kanuni'nin ilk saltanat yıllarında şehir hayatına girebilmiştir.

İstanbul'da Akşemseddin'in adını taşıyan bir mescit ve iki tekkenin onunla olan tarihsel ilişkisi eldeki mevcut bilgilerin azlığı nedeniyle yeterince aydınlatılamamıştır. Fatih'te Keçeciler Cadde-si'ndeki Akşemseddin Mescidi'nin(->) onun tarafından yaptırıldığı rivayet edilmekte ise de bu kesin değildir. Bu mescidin yanında bulunan ve Şeyh Muhyî Efendi Tekkesi olarak bilinen Akşemseddin Tekkesi'nin de durumu

aynıdır. Tekke Kadirî tarikatına bağlı olup Mehmed Şemseddin Efendi (ö. 1812) tarafından kurulmuş ve Cumhuriyet dönemine kadar faaliyet göstermiştir. Bilinen son şeyhi, Hayrullah Efendi'dir. Akşemseddin'in adını taşıyan ikinci tekke ise Zeyrek'te-dir. Semerci İbrahim Efendi Tekkesi olarak da tanınan bu dergâhın Bayramîlikle ilgisi kurulamamıştır. Nakşibendîliği İstanbul'a getiren Abdullah İlahî(->) bu tekkenin ilk postnişini olup daha sonra meşihat makamına Halvetî ve Celvetî şeyhlerinin geçtiği bilinmektedir.

Akşemseddin'in tasavvuf alanında kaleme aldığı *Risâletü'n-Nûriye* ile *Def'u Metâini's-Sûfiye* Arapça ve *Maka-mât-ı Evliya*, Türkçedir. Bunlardan *Risâletü'n-Nûriye*, 1434-1438 yılları arasında yazılmış olup Hacı Bayram-ı Velî ve Bayramîliğe yöneltilen eleştirilere bir cevap niteliği taşımaktadır.

Bibi. Enisî, *Menâkıb-ı Akşemseddin*, Millet Ktp, Emirî Şer'iye, no. 1044; Abdürrezzak Ey-yübî, *Tuhfetü'l-lhvânfi Menâkıb-ı Akşemseddin*, Süleymaniye Ktp, Esad Efendi, no. 3622/10; Lâmî, *Nefehât*, 685; Mecdî, *Hada-ikü's-Şakaik*, 240-246; Ataî, *Hadaiku'l-Haka-ik*, 64-65; Şeyhî, *Vekayiu'l-Fuzalâ*, I, 55; Ay-vansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih*, 270; Feridun Ahmed, *Münşeati's-Selâtîn*, I, İst., 1274, s. 28; *Osmanlı Müellifleri*, I, 12-15; Vassaf, *Sefine*, II, 130; Gölpınarlı, *Melâmilik*, 40-42; Er-gun, *Türk Şairleri*, I, 400-401; H. J. Kissling, "Ak Şems ed-Din: Ein Türkischer Heiliger aus Endzeit von Byzanz", *Byzantinische Zeit-schrift*, XLIV (1951); A. İhsan Yurd, *Fatih'in Hocası Akşemseddin. Hayatı ve Eserleri*, İst., 1972; H. J. Kissling, "Zur Geschichte deş Denvischordens der Bajrâmijje", *Dissertati-ones Orientales et Balcanicae: I. Das Der-ivischtum*, München, 1986, s. 237-268; H. İnalçık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, I, Ankara, 1987, s. 127-28; K. Eras-lan, "Akşemseddin'in Dinî-Tasavvufî Şiirleri" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)*, 1987, s. 11-85; O. F. Köprülü-M. Uzun, "Akşemseddin", *DİA*, II, 299-302.

EKREM İŞİN

AKŞEMSEDDİN MESCİDİ

Fatih İlçesi'nde Hırka-i Şerif Camii civarında, Mimar Sinan Mahallesi'nde Keçeciler Caddesi üzerindedir.

Banisinin Fatih'in şeyhi Akşemseddin olduğu tahmin edilmektedir. 18. yy'ın

Akşemseddin Mescidi

Erkin Emiroğlu, 1993

ilk çeyreğinde III. Ahmed bu camide öğle namazı kılmış, mescidin ismini sorup Akşemseddin tarafından yaptırıldığı söylenince minber koydurmuş ve vazifelilerin gündeliklerini artırmıştır. 953/ 1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri* 'nde Ali Paşa Camii nahiyesinde gösterilip, evkafı olmadığından yazılmadığı bildirilmektedir. II. Abdülhamid

devrinde Bosnalı Hacı Emine Hanım isminde bir hayırsever kadının vasiyeti üzerine tamir edilmiştir. Tamir kitabesi, kapıdan girerken kapı ile sağdaki pencere arasındadır. Talik yazı ve siyah zemin üzerine sarı yaldızlı kitabe 1322/1904 tarihini taşımaktadır. Yapıda 1944'te mahalle halkının yardımlarıyla geniş bir tamir yapılmıştır.

Yapının harim kısmı kare planlı, duvarları kagir, ahşap çatılı ve kiremit örtülüdür. Cepheelerde ikişer tane dairesel kemerli pencereler vardır. Pencereler batı normunda tuğlalarla çevrelenmiştir. Kuzeydoğudaki minarenin kaidesi almaşık düzende, pabuç kısmı taş tuğla üçgenlerden oluşmuş, tuğladan gövdesi ise çokgendir. Şerefesi kesme taştan düz korkuluklu, külâh kısmı kurşun kaplı ahşap konik bir biçimdedir. 1993 Haziran'mda cami onarımında idi. Son cemaat yeri tamamen yenilenmiştir. Eski son cemaat yerinin ahşap olduğu ve dikdörtgen pencerelerle aydınlatıldığı bilinmektedir. Camiin güneybatı ve kuzey yönünde bir haziresi vardır. Yapının önünde Akşemseddin adına yapılmış mermerden bir anıt bulunmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 40; *İSTA*, I, 558-559; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 21; Bar-kan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 410; Ayverdi, *Fatih Devri*, III, 314; *İKSA*, I, 507-568; *Fatih Camileri*, 54.

EMİNE NAZA

AKŞEMSEDDİN TEKKESİ

bak. MEHMED ŞEMSEDDİN EFENDİ TEKKESİ

AKŞEMSEDDİN TEKKESİ

bak. SEMERCİ İBRAHİM EFENDİ TEKKESİ

•fe

r

AKTANSEL, SAİM TURGUT

172

173

AKTARLAR

Evliya Çelebi, 17. yy ortalarında İstanbul'da sağlıkla ilgili maddeler satan dükkânların ve buralarda çalışan usta ve kalfaların sayısı hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre 300 macuncu dükkânında 500 kişi, 41 gülsuyucu dükkânında 70 kişi, 8 ilaç yağlan satıcısı dükkânında 14 kişi, 70 dekçi aktar dükkânında 100 kişi, 2.000 hoca aktar dükkânında 3.005 kişi, 35 amberci dükkânında 100 kişi, 25 buhurcu dükkânında 35 kişi, 3 bağdemyağcı aktar dükkânında 8 kişi çalışmaktadır. Dükkân sahibi olmayan seyyar aktarların sayısı ise 300'dür.

A. Süheyl Ünver de *BOA'da*. bulunan 1.686 sayılı dosyaya dayanarak 1260/ 1884'te İstanbul'da toplam olarak 492 aktar dükkânı bulunduğunu ve bunların vergi yönünden 9 sınıfa ayrılmış olduklarını saptamıştır. Bunlardan 35'i birinci sınıf, 30'u ikinci sınıf, 27'si üçüncü sınıf,

AKTANSEL, SAİM TURGUT

(1895, *istanbul* - 24 Ağustos 1949, *istanbul*) Spor kulübü yöneticisi ve hakem. Şehzadebaşı-Çukurçeşme'de doğdu. Vefa Sultanisi'nde okuduğu dönemde, arkadaşları ile birlikte, daha sonraları Vefa Spor Kulübü'ne(->) dönüşen Vefa İdman Yurdu'nun kurucuları arasında yer aldı ve 1 numaralı üyesi oldu.

Aktansel, Vefa futbol takımında sol haf oynadı. Bu dönemde amatör olarak güreşle uğraştı. Sporla ilgisi, I. Dünya Savaşı'nın başlaması yüzünden kısa sürdü. Yedeksubay olarak, Makedonya ve Irak cephelerinde çarpışmalara katıldı. 1918'de esir düştü ve bir buçuk yıl Mısır'da kaldı. Yurda döndükten sonra eğitimini tamamlayarak öğretmen oldu. Çeşitli okullarda yöneticilik ve öğretmenlik yaptı. 1923'te Türkiye'de sporun ilk ulusal örgütü olan Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nın ve daha sonra Futbol Fe-derasyonu'nun kuruluşlarında yer aldı. Uzun yıllar, Vefa Spor Kulübü'nde yöneticilik ve başkanlık yaptı. Başarılı bir futbol hakemi olarak tanındı. Futbol Federasyonu üyeliğinde bulundu. Reşad Ekrem Koçu'nun yayımladığı *İstanbul Ansiklopedisi*'nin yazarlarındandı.

CEM ATABEYOĞLU

AKTARLAR

Aktar tabiri Osmanlı döneminde ilaç yapımında kullanılan hammaddeleri satan ve ilaç hazırlayan esnaf topluluğu için kullanılmıştır. Sonradan, mahalle aralarında iğne, iplik, düğme, mum ve kibrit gibi ufak tefek şeyleri satan kişilerin küçük dükkânlarına da "aktar dükkânı" ismi verilmiştir.

İlaç hammadesi satan ve ilaç hazırlayan bu esnaf topluluğu İstanbul'da Bizans döneminde de vardı. Bunlar her-barius (ilaç yapımında kullanılan otları satan), farmakopoeos (ilaç hazırlayan), rhizomatos (kökçü, yerli bitkileri toplayıp satan) ve ungentarius (merhem yapıp satan) gibi sınıflara ayrılıyordu.

Bizans döneminde esnaf çok iyi bir biçimde teşkilatlandırılmıştır. Esnafın dahil olduğu gruplara göre satabilecekleri maddeler, satış yerleri ve kâr hadleri belediyelerce saptanırdı. Bir esnaf ancak grubuna ait malları satabilirdi. Belediyelerin saptadığı kurallara uymayanlara kırbaçlama, başım tıraş etme, sürgün veya loncadan çıkartma gibi cezalar verilirdi. İlaç yapımında kullanılan maddelerle ilaç satıcılarının kâr hadleri, diğer esna-finkinden daha yüksekti. Örneğin aktar ve baharatçılara tanınan kâr haddi yüzde 16 iken kasap, balıkçı, mezeci ve fırıncı gibi esnafın kâr haddi yüzde 4 idi.

Osmanlı döneminde halkın ilaç ihtiyacı büyük ölçüde aktarlar tarafından karşılanmıştır. Bu dönemde aktarlar, hekimler gibi usta-çırak yöntemi ile yetişiyorlardı. Aktarlar dış ülkelerden getirilen bitkisel, hayvansal ve madensel ilaç hammaddelerini, kökçü denilen esnaftan aldıkları yerli hammaddeleri ve kendile-

Mısır Çarşısı'nda günümüzün aktarları olan baharatçılar.

Erdal Yazıcı

rince hazırlanan tertipleri (amel hapı, basur hapı, öksürük hapı, pehlivan yakısı, çocuk macunu, yara merhemi, romatizma merhemi gibi) satıyorlardı. Bazı İstanbul aktarları ise taze ve üstün nitelikli bitkisel hammaddeleri elde etmek amacıyla, evlerinin bahçelerinde veya özel olarak edindikleri bahçelerde, tıbbi bitkileri (adaçayı, biberiye, boruçiçeği, hatmi, kekik, kudretnarı, menekşe, oğulotu, reyhan ve sater gibi) yetiştirip bunların çiçek, yaprak veya köklerini zamanında topladıktan sonra usulüne göre kurutarak dükkânlarında satıyorlardı.

Buna karşılık bazı cahil aktarlar, ak-sülümen (*Hydrargyri chloriduni*) ve sıçanotu (*Arsenii trioxidum*) gibi öldürücü zehirler, esrar ve afyon gibi uyuşturucu ve barut gibi patlayıcı ve yanıcı maddeler satarak halk sağlığı için tehlike oluşturmuyorlardı.

İSTANBUL AKTARLARIN D A

1. Bitkisel kökenli droglar

Acıağaç (*Lignum quassiac*), acıbadem (*Semen amygdali amamin*), adaçayı yağı (*Oleum salviae*), adaçayı yaprağı (*Folium salviae*), adasoğanı (*Bulbus scillae*), akasya çiçeği (*Floş robiniaepseudoacaciae*), akgünlük (*Olibanurri*), akse-defotu (*Herba poliî*), almanpapatyası (*Floş chamomillae ro-manae*), amber kabuğu (*Cortex cascarillae*), anason (*Fructus anîsi*), anzarut (*Sarcocollid*), arapzamkı (*Gummi Arabi-eum*), ararot (*Amylum marantae*), ardıç tohumu (*Fructus junipert*), asilbent (*Gummi benzoe*), atkestanesi tohumu (*Semen hippocastani*), ayçiçeği tohumu (*Semen helianthi annuî*), ayrik kökü (*Rhizoma graminis*), ayva çekirdeği (*Semen cydoniae*), ayvadana (*Herba artemisiae*), bademyağı (*Oleum amygdalae*), baldıranotu (*Herba conii maculati*), bamya çiçeği (*Floş hibiscı*), besbase (*Macis*), beyaz santal (*Lignum santali albüm*), biberiye (*Folium rosmarinî*), bito-tu (*Semen sabadülae*), boruçiçeği (*Floş stramonii*), boyacı-kökü (*Radix rubiae tinctoruni*), böğürtlen yaprağı (*Folium rafa*), buhur (*Cortex thymiamatis*), burçak tohumu (*Semen lathyri*), cavi (*Resina agatbt*), ceviz kabuğu (*Cortex juglan-dis regiae nucuni*), ceviz yaprağı (*Folium juglandis*), ceviz-yağı (*Oleum juglandis regiae nucum*), çadıruşağı (*Gummi ammoniacum*), çam katranı (*Pix tiquidd*), çamsakızı (*Tere-binthina communis*), çekem tohumu (*Fructus visci albi*), çemen tohumu (*Semen foenum graect*), çeşmezen (*Fructus paliuri*), çibriska (*Herba saturejae*), çiriş (*Radix eremuri*), çörekotu

tohumu (*Semen nigellae sativd*), çörekyağı (*Oleum nigellae sativd*), çöven kökü (*Radix saponariae albae*), dağ nanesi (*Herba sideritis*), dardare darısı (*Semen panici mili-acei*), dar fulful (*Fructuspiperis longi*), darı, dağdağan darısı (*Fructus muit*), defne tohumu (*Fructus lauri*), defne yaprağı (*Folium lauri*), defne yezit kökü (*Radix gentianae*), defne-yağı (*Oleum lauri*), demirhindi (*Pulpa tamarindorum*), denizkadayıfı (*Carrageen*), devediken tohumu (*Semen curdii mariae*), ebegümece yaprağı (*Folium malvae*), edrefil tohumu (*Semen amomi paradisi*), ağır kökü (*Rhizoma calami*), enginar tohumu (*Semen cynarae*), ferfelek tohumu (*Semen arecae*), fındık yağı (*Olcum coryli*), gelincik çiçeği (*Floş rhoeados*), gelincik suyu (*Aqua rosae*), gelincikyağı (*Oleum rosae*), gıcır, gutalampa (*Gummi guttae*), gül kurusu (*Floş rosae*), hardal tohumu (*Semen sinapis*), haşhaş tohumu (*5e-men papaveris*), hatmi çiçeği (*Floş althaeae*), hatmi kökü (*Radix althaeae*), havacıva kökü (*Radix alkannae*), havlıcan (*Rhizoma glangae*), havuç tohumu (*Semen dauci*), hindiba kökü (*Radix cichorii*), hintyağı (*Oleum ricini*), hiyar-şember (*Fructus cassiaefistulae*), hünnap (*Fructus jujubae*), ıhlamur çiçeği (*Floş tiliae*), ısırgan tohumu (*Semen urticae piluliferae*), iğde çiçeği (*Floş elaeagni*), inek yaprağı (*Folium caricae*), kabak çekirdeği (*Semen cucurbitae*), kâthindi (*Catechu*), kâfur (*Camphord*), kâfurotu (*Herba artemisiae camphoratae*), kahve çekirdeği (*semen coffeae*), kakaoyağı (*Oleum cacaö*), kakule (*Fructus cardamomt*), kantaron (*Herba centaurei*), karabaldır (*Herba adianti*), karabaşotu (*Floş lavandulae romanec*), karabiber (*Fructus piperis nigri*), karadut yaprağı (*Folium mori nigri*), karahalile (*Fructus myrabalani nigri*), karanfil (*Caryophyllus*), karaot kökü (*Radix hellebori*), karatopalak (*Tuber cyperi*), kardeşkanı (*Sanguis draconis*), kargabüken (*Semen strychni*), karnıyarık tohumu (*Semen psyllii*), kasnı (*Galbanum*), kebabiye (*Fructus cubebae*), kediotu kökü (*Radix valerianae*), kefe- kimyonu (*Fructus laseri*), kekik (*Herba origani*), kekikyağı (*Oleum origani*), kenevir tohumu (*Semen cannabis*), kenger kökü (*Radix gundeliae*), kereviz tohumu (*Fructus apii*), keten tohumu (*Semen lint*), kına (*Folium latvsoniae*), kınakına kabuğu (*Cortex cinchonae*), kırkkilitotu (*Herba equise-ti*), kırmızı santal (*Lignum santali rubrum*), kırmızıbiber (*Fructus capsici*), kısamahmut otu (*Herba chamaedrys*), k1-

SUNULAN BAŞLICA DROGLAR

zılcık kurusu (*Fructus comi*), kimyon (*Fructus cumini*), kişniş (*Fructus coriandri*), kitre zamkı (*Gummi tragacanthae*), kodamanotu çiçeği (*Floş helichrysi*), kozalak (servi) (*Fructus cupressi*), kökenfiye (*Rhizoma veratri albi*), kudretnarı (*Fructus momordicae*), kuşburnu (*Fructus cynosbati*), küçük hindistancevizi (*Fructus Myristicae*), küçük hindistance-viziyağı (*Oleum myristicae*), lavanta çiçeği (*Floş lavandulae*), lif kabağı (*Fructus luffae cylindricae*), limon kabuğu

(*Cortex citrifructus*), mahlep tohumu (*Semen pruni maha-leb*), maydonoz tohumu (*Fructus petroselini*), mazi (*Gallae quercinae*), melisa yaprağı (*Herba lippiae*), menekşe çiçeğı (*Herba vlolae tricoloris*), menekşe kökü (*Rhizoma iridis*), mersin yaprağı (*Folium myrti*), mezbek tohumu (*Semen staphisagriae*), meyanbalı (*Succus liquiritiae*), meyankökü (*Radix liquiritiae*), mısır püskülü (*Stylus maydis*), misvak (*Stipites salvadorae*), nane kabuğı (*Cortex granati fructu-uuni*), nane yaprağı (*Folium menthae*), naneyağı (*Oleum menthae*), nar çiçeğı (*Floş granati*), nişasta (*Amylum*), oğulotu yaprağı (*Folium melissae*), okaliptüs yaprağı (*Folium eucalptu*), ödağacı (*Lignum aquüariae*), palamut (*Semen quercî*), pamuk tohumu (*Semen gossygit*), panama kabuğı (*Cortex quillajae*), papatya çiçeğı (*Floş chamomillae*), papa-zotu tohumu (*Semen sabadülae*), pelinotu (*Herba absint-hif*), raziyane (rezene) (*Fructus foeniculî*), ravent kökü (*Rhizoma rheî*), reçine (*Colophonium*), reyhan tohumu (*Semen basilici*), safran (*Stigmata crocî*), sakız, kara (*Resina nigrd*), salep (*Salep*), santal odunu (*Lignum santali*), saparna kökü (*Radix sarsaparillae*), sarıhalile (*Fructus myrobala-ni citrinae*), sarısabır (*Aloe*), sedefotu (*Herba rutae*), sığırdili (*Herba anchusae*), sinameki yaprağı (*Folium sennae*), si-nirliot yaprağı (*Folium plantaginis*), sumak yaprağı (*Folium rhois coriariae*), susam (*Semen sesamî*), şahtere otu (*Herba fumariae*), şalgam tohumu (*Semen rapae*), şeftali çekirdeğı (*Semen persicae*), tarçın kabuğı (*Cortex cinnamomi*), turunç kabuğı (*Cortex aurantii amarae*), turunç yaprağı (*Folium aurantii amarae*), üdülkahrı (*Radix pyrethri români*), üvez kurusu (*Fructus sorbi domesticae*), üzerlik tohumu (*5e-men peganî*), vanilya (*Fructus elateri*), yapışkanotu (*Herba parietariae*), yenibahar (*Fructus pimentae*), zencefil (*Rhizoma zingiberis*), zerdeçal (*Rhizoma curcumae*), zulumba kökü (*Rhizoma zedoariae*).

2. Hayvansal kökenli droglar

Akamber (*Ambra grisea*), alabalıkyağı (*Oleum truttae*), ayıyağı (*Oleum ursi*), bal (*Mel*), balık nefsi (*Cetaceum*), balık tutkalı (*Colla piscum*), balıkyağı (*Oleum morrhuae*), balmumu (*Cera flava*), balmumu çamuru (*Ceraflava*), denizköpüğü (*Ossa seipiae*), deveyağı (*Oleum cameli*), domuzyağı (*Adeps suillus*), misk (*Moschus*), sülük ~(*Hirudö*), şeytantırnağı (iblistırnağı) (*Unguis diaboli*), tav-şanyağı (*Oleum cuniculî*), yılangömleğı (yılanhavı) (*Ser-pentina exuvia*).

3. Diğer droglar

Barut (*Pulvis fulminalis*), beni israilzeytini (*Lapis judaicus*), beyaz potas (*Kalium cyanatuni*), cıva (*Hydrargyrum*), çivit (*Pigmentum indicum*), demirbozan (*Stibin minareli*), güherçile (*Kalium nitricunî*), göztaş (*Cupri sulfas*), ingiliz-tuzu (*Natrü sulfas*), kayatuzu (*Sal gemmae*), kınmtartar (*Kalii tartras*), kilermeni (*Bolus armeniae*), kükürt (*Sülfür*), mürdesenk (*Lithargyruun*), nisadır (*Ammonii chloriduni*),

ponza taşı (*Lapis pumicis*), rastık taşı (*Stibium sulphuratum nigrum*), saçıkıbrıs (*Ferrum sulfuricum oxydultum*), sıçanotu (*Arşeni trioxiduni*), sürür (*Hydrargyri oxidum rubrutn*), şap (*Alumen*)t tenkâr (*Sodii boras*), tuz (*Natrii chloriduni*), yılcıktaş (*Lapis ophites*), zencefre (*Hydrargyri sulfidum rubrum*), zırnık, kırmızı {*Arsenicum sulfuratum rubrum*), zırnık, sarı (*Arsenicum sulfuratum, flavuni*).

ALACA HAMAM

174

175

ALÂEDDİN BEY

'ı .

— TO,.. —

Alacaminare Tekkesi'nin yapılar arasına sıkışıp kalmış harap durumdaki ahşap binası ve naziresinden bir görünüm. *M. Baba Tamnan, 1988*

35'i dördüncü sınıf, 35'i beşinci sınıf, 65'i altıncı sınıf, 65'i yedinci sınıf, 100'ü sekizinci sınıf, 100'ü dokuzuncu sınıftır.

İstanbul aktarlarının en ünlüleri Mısır Çarşısı'nda(-t) bulunuyordu. Başlangıçta çarşıda bulunan 100 dükkânın 49'u aktarlara geri kalanı ise yorgancı ve pamukçulara ayrılmıştı. 1925'te İstanbul'da, çoğunluğu Mısır Çarşısı içinde veya civarındaki sokaklarda olmak üzere, 75 kadar aktar dükkânı bulunuyordu. Bugün (1993) İstanbul'daki aktar adedi, çoğunluğu Mısır Çarşısı ve Çemberli-, taş'ta olmak üzere, 15 civarındadır. 1850'den sonra İstanbul'da, bugünkü anlamdaki eczanelerin çoğalması (1884'te İstanbul'da toplam 52 eczacı dükkânı bulunuyordu), tedavi alanına hazır ilaçların girmesi, bazı aktarların hazır ilaç satmaya başlamaları ve Müslüman halkın aktarları tercih etmeleri gibi sebepler nedeniyle aktarlar ile eczaneler arasında büyük bir rekabet oluşmuştur.

Eczacılar kazançlarının azalmasına sebep olduğuna inandıkları aktarların rekabetinden kurtulmak için, bazı azınlığa mensup ve yabancı uyruklu hekimler ile birlikte olup aktarların halk sağlığı için bir tehlike oluşturduğunu ileri sürerek işi İstanbul'daki bütün aktarların kapatılmasını istemeye kadar götürmüşlerdir.

Bu dönemde Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye başkâtibi olan Mehmed Muhtar Efendi'nin kişisel gayretleri ile aktarlığın tüm olarak kaldırılması önlenmiştir. Buna karşılık ilaç yapımı ve satımını yalnızca *eczacılar* bırakmak amacıyla, 24 Nisan 1884 tarihinde, "Aktarlar ve Kökçüler Nizamnamesi" yayımlanmıştır. Bu nizamname uyarınca aktarların zehirli drog ve bileşikleri, terkibi gizli ilaçlar ve tıbbi müstahzarları satmaları ve hekim reçetesine göre ilaç hazırlamaları yasaklanmıştır.

Eski aktarlar bugün genellikle "baharatçı" veya "tohumcu" şekline dönüşmüştür. Dükkânlarında bilhassa baharat veya sebze ve çiçek tohumu bulunmaktadır. Bununla beraber çok az bir kısmı halen tedavide kullanılan maddeleri de

Aktar geleneğim sürdüren bir esnaf ve dükkânı.

Erdal Yazıcı

satmaktadır. Bunlara "ince aktar" adı verilir. 1983'te bazı ince aktar dükkânlarında yapılan incelemeler sonunda bunların dükkânlarında 200 kadar bitkisel ve 50 kadar da hayvansal ve sentetik drog çeşidi bulunduğu saptanmıştır.

İstanbul aktarlarında bulunan drogların listeleri N. Baylav (1959), M. Heilbronn (1959), A. Demirhan (1975), F. Günergun (1984) ve T. Baytop (1984) tarafından saptanarak yayımlanmıştır.

Bibi. S. Ünver, "1260 (1844)'de İstanbul'da Attar ve tıbbî eczacıların Sayısı", *Dirim*, XXI/11 (1946), 415; M. Heilbronn, "Eski Mısır Çarşısı Hakkında", *Türk Eczacıları Birliği Mecmuası*, II/3 (1959), 10; N. Baylav, *Eczacılık Tarihi*, İst., 1968, 136-143; A. Demirhan, *Mısır Çarşısı Drogları*, İst., 1975; F. Günergun, *Osmanlı Yükseliş Devrinde (14-17. yy.) Kullanılan Anorganik İlaçlar ve Elde Ediliş Metotları*, İst., 1984; T. Baytop, *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi (Geçmişte ve Bugün)*, İst., 1985; ay, *Türk Eczacılık Tarihi*, İst., 1985, 73-81.

TURHAN BAYTOP

ALACA HAMAM

Sultanhamamı'ndan İstanbul Üniversitesi'ne çıkarken Çelebioğlu Aleaddin Mahallesi'nde, Marpuççular Sokağı'ndadır.

Alaca Hamam II. Mehmed vakfıdır. Orijinalinin çifte hamam olduğu bilinmekle birlikte, takriben 1900'lü yılların başında kadınlar kısmı bozularak came-kân kısmı bir *mağaza* haline getirilmiş, bu kısmın soğukluk ve sıcaklığı ile halvetleri de erkekler kısmına eklenmiştir.

Yapı bugün yol kodundan aşağıda kaldığı için basamaklarla inilir. Came-kândan soğuklukla geçilen kapının üstünde çok zarif bir yaşmak bulunmaktadır. Bu bölümde ayrıca iki uzun peyke ile yukarı çıkılan merdivenler yer alır.

Soğukluk sadedir. Sıcaklık denilen asıl hamam kısmı ise klasik hamam planlarına uymaz. Girişe göre sol tarafta kalan bölümde sekiz köşeli bir göbektaş, arkasına rast gelen duvarın iki köşesinde tek kurnalı birer halvet ile bunların arasındaki duvarın ortasında tek kurnalı yıkanma sekisi bulunur. Göbektaşının çevresinde ayrıca altı kurna yer alır.

Buradan soğukluğa geçilen kapının hemen yanında tek kurnalı bir usturalık

odacığı bulunmaktadır. Sıcaklığın sağ bölümünde ise dört kurna ile yine tek kurnalı bir sofa ve tek kurnalı bir başka usturalık bulunur. Bu bölümden

eskiden kadınlar kısmı olarak kullanılan bölüme geçilebilir. Bu bölüm on kurnalıdır. Üçgen planlı olan ikinci kısım ise bir konak hamamını andırmaktadır. Camekân kısmında bir de kuyu bulunmaktadır.

Reşad Ekrem Koçu'nun belirttiğine göre 1946 yılında bu hamam Terkos suyu kullanmaktaydı. Ayrıca Kırkçeşme suyundan da bir lüle su hakkı vardı.

Oldukça eski bir yapı olan Alaca Hamam ile ilgili hikâyeler de çoktur. III. Ahmed'in cülusundan sonra Eyüb Sultan Türbesi'nde kılıç kuşanmasını müteakip istekleri yerine getirilmeyen yeniçeriler ayaklandı. Çalık Ahmed tarafından ayaklanma bastırıldı. Lakin gece Alaca Hamam Mahallesi'nde büyük bir yangın çıktı. Padişah olayı bizzat yerinde inceledi ve söndürülene kadar da oradan ayrılmadı. Alaca Hamam da bu yangında büyük zarar gördü. Daha sonra padişah tarafından yeniden yaptırılması için emir ve para verilmiştir. Bibi. *İSTA*, I, 570-571; *IKSA*, I, 577-578.

ZİYA NUR SEZEN

ALACA MESCİT VE TEKKESİ

bak. MARPUÇÇULAR MESCİDİ

ALACAMESCİT TEKKESİ

bak. MERCİMEK TEKKESİ

ALACAMİNARE TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Nuhkuyusu civarında, Pazarbaşı Mahallesi'nde, batıda Kartalbaba Caddesi, kuzeyde Boybeyi Sokağı, doğuda Köprülü Fazıl Paşa Sokağı tarafından kuşatılmış bulunan arsada yer almaktadır.

Nakşibendî tarikatından, "Hacı Dede" lakaplı Şeyh el-Hac Hüseyin Dede (ö. 1760) tarafından 1143/1730 yılında tesis edilen tekke daha ziyade, karşısında yer aldığı Alacaminare Mescidi'nin adıyla tanınmış, ayrıca "Hacı Dede, Sadık Efendi, Şeyh Sadık Efendi, Ebültev-fik İbrahim Efendi, İbrahim Efendi, Şeyh İbrahim Efendi" gibi çeşitli adlarla da anılmıştır. II. Abdülhamid'in I. hazinedarı tarafından 1302/1884'te yeniden inşa ettirilen Alacaminare Tekkesi'nde, bu yıllarda beşi erkek, sekizi kadın olmak üzere toplam on üç kişinin ikamet ettiği, Maliye Nezareti'nden senede 132 kuruş tahsisatı olduğu bilinmektedir. Tekkelerin kapatılmasından sonra tekke binaları harap olmuş, tevhidhane 1940'-ta Vakıflar İdaresi tarafından > yıktırılmış, diğer bölümlerin bir kısmı ortadan kalkmış, günümüze, ancak tevhidhanenin duvar izleri, bazı harap birimler, hazire, abdest teknesi ile ufak bir çeşme ulaşabilmiştir.

Sonuna kadar Nakşibendîliğe bağlı kalan Alacaminare Tekkesi 1858-1859'-da Bağdatlı Şeyh Abdülfettah Efendi'nin posta geçmesiyle bu tarikatın Halidî ko-

luna intikal etmiştir. Ayin günü perşembe olan tekkenin meşihat listesi şöyledir: 1) Şeyh el-Hac Hüseyin Dede (ö. 1/60); 2) Şeyh Mehmed Fahri Efendi (ö. 1778); 3) Erzincanlı Şeyh Mehmed Sadık Efendi (ö. 1794-1795); 4) Şeyh el-Hac İbrahim Celali Efendi (ö. 1827-1828); 5) Şeyh Ali Rıza Efendi (ö. 1858-1859); 6) Bağdatlı Şeyh Abdülfettah Efendi (ö. 1864-1865); 7) Tırnovalı Şeyh İbrahim Şerif Efendi (ö. 1882); 8) Şeyh İsmail Efendi.

Alacaminare Tekkesi'nin binaları, kible doğrultusunda uzanan, dikdörtgen planlı geniş bir arsaya dağılmış bulunmakta, çoğu ortadan kalkmış olan bu yapıların konumları, boyutları ve malzeme özellikleri 1935 tarihli Pervi-titch paftasından öğrenilebilmektedir. Kartalbaba Caddesi üzerinde, arsanın batı sınırında yer alan tevhidhane, kagir duvarlı, ahşap çatılı, sıradan bir mescit niteliğindedir. Kuzey yönünde kapalı bir son cemaat yeri ile donatılmıştır. Moloz taş örgülü duvarlar yer yer tuğla hatıllarla beslenmiştir. Dikdörtgen planlı harimde, caddeye bakan iki pencere ile yarım daire planlı mihrap nişinin kalıntıları hâlâ seçilebilmektedir. Kuzey duvarındaki son cemaat yeri girişinden başka, doğu yönündeki avluya açılan bir giriş daha mevcuttur. Tevhidhanenin kuzeyinde, hemen karşısında, günümüzde mevcut olmayan iki katlı ahşap binanın, selamlık dairesi olması muhtemeldir. Söz konusu bina, cadde ve avlu yönlerinde çıkmalarla genişletilmiş, girişi güney cephesine alınmıştır.

Arsanın doğusunda, Köprülü Fazıl Paşa Sokağı üzerinde iki tane tek katlı ahşap bina ile bunların arasında, halen harap durumda olan kulemsi kagir bir yapı göze çarpar. Duvarlarının alt kesimleri moloz taş ve tuğla ile, üst kesimleri bütünüyle tuğla ile örülmüş

olan, zamanında tek katlı ahşap birimlerin kuşattığı bu iki katlı yapının mutfağı ve mutfakla bağlantılı bölümleri (taamhane, kiler vb) barındırması ihtimal dahilindedir. Duvarlarında farklı boyutlarda söveli pencereler, batı cephesinde, zemin katta, kesme taştan iki konsola oturan, tuğla örgülü bir kemerin taşıdığı, ilginç bir çıkma gözlenmektedir.

Doğudan ve batıdan iki girişle donatılmış olan arsanın kuzey kesimi hazire-ye tahsis edilmiş, ayrıca tevhidhanenin doğusunda da ufak bir hazire bölümü oluşmuştur. Kartalbaba Caddesi üzerindeki avlu girişinin yanında bulunan ufak çeşmenin, Osmanlı baroğu üslubunda kabartmalarla bezeli dikdörtgen ayna taşı dikkat çekicidir. Arsanın güney kesiminde, duvarları almaşık örgülü, beşik tonozlu bir su haznesinin kalıntıları, tevhidhanenin doğusunda, minyatür şadırvan niteliğinde bir abdest teknesi bulunmaktadır. Yekpare küfeki taşından yontulmuş, dikdörtgen prizma biçimindeki teknenin geniş yüzlerinde, çatık kaş kemerli çerçeveler içinde birer musluk yeri bulunmakta, bu çerçevelerin üzerinde, aynı tür kemerciklerle sonuçlanan, enine dikdörtgen biçiminde kartuşlar görülmektedir. Batıya bakan yüzdeki kartuşun içinde, ta'lik hatla şu kitabe yer alır: *Asitâneli Dilsizzade el-*

Hac Büyük/esli Mehmed Fahreddin Efendi'nin hayratıdır gurre-i Receb 1326/1908.

Pervititch paftasında, arsanın güney kesimini işgal ettiği görülen, büyük boyutlu, iki katlı ahşap konağın Alacaminare Tekkesi'nin harem dairesi olduğu anlaşılmaktadır. Diğer tekke binaları ile beraber aynı çevre duvarının kuşattığı bu konağın güneydoğu köşesinde hamamı, güneybatı köşesinde de su haznesi görülmektedir. Günümüzde bu konağın yerinde birçok apartman bulunmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 218; Çetin, *Tekkeler*, 588; Aynur, *Saliha Sultan*, 37, no. 150; *Asitâne*, 16; Osman Bey, *Mecmua-i Ce-vâmi*, II, 56-57, no. 86, 66-67, no. 115; Mü-nib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 14; Raif, *Mir'at*, 133-134; *Ihsaiyat*, II, 19; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 27; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 90-91 420-421.

M. BAHA TANMAN

Alâeddin Ali Çelebi Türbesi planı.

'Yıldız Demiriz

ALÂEDDİN ALİ ÇELEBİ TÜRBESİ

Eyüp'te Piyer Loti Mezarlığı'ndadır. Alâeddin Ali Çelebi (ö. 1496), II. Bayezid devri şeyhülislamlarındandır. Molla Gü-rani ve Hızır Bey'in talebesi olmuştur. Halep civarında doğduğu için Alâeddin el-Arabî olarak da tanınır. Şeyhülislamlığı 1495-1496 yıllarına rastlar.

Alâeddin Ali Çelebi'nin kare planlı açık türbesinden bugün sadece kare tabanı ile iki paye kalmıştır. Aslında dört paye üzerinde sivri kemerlere oturan kubbeli bir yapı idi. Tabanın, payelerin ve kemerlerin kesme küfeki taşı ile inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 262-265; Par-doe, *Bosphorus*, 12-13; Grosvenor, *Constan-tinople*, I, 84; M. Koman, *Eyüp Sultan Loti Kahvesi ve Çevresi*, İst., 1966, s. 5; Demiriz, *Türbeler*, 16; S. Eyice, "Haliç Sırtlarında Perişan Bir Türbe: Yok Olmaktan Kurtarmak", *istanbul*, S. 5 (Nisan 1993), 66-68.

YILDIZ DEMİRİZ

ALÂEDDİN BEY

(1844, ? - 1887, *İstanbul*) Sülüs ve nesih hattatı. Muzıka-i Hümayun'da esvab emini ve sağ kolağası idi. Hat sanatında hocası ünlü hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin(->) usta öğrencilerinden biri olan Şefik Bey'dir. Şefik Seyfi Bey, Ab-dülaziz'in mabeyincilerinden Gözügüzel Hakkı Bey, Şekercizade Hüseyin ve Çen-gelköylü Sahhaf Besim Efendi de Alâeddin Bey'in tanınmış öğrencilerindendir.

Alâeddin Bey'in İstanbul'daki eserleri arasında Yıldız'da Orhaniye Camii'ndeki yazı ve levhalarla Beşiktaş'ta Sinan Paşa Camii'nin pencereleri üstündeki esmâ-i hüsnâ (Tann'nın güzel isimleri) yazıları zikredilebilir. Alâeddin

ALÂEDDİN MESCİDİ VE TEKKESİ 176

Bey ve onun üstadı Kazasker Mustafa İzzet Efendi yolundadır. BibL İnal, *Son Hattatlar*, 39; Rado, *Hattatlar*, 226.

ALİ ALPARSLAN

ALÂEDDİN MESCİDİ VE TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Aksaray'da, Sofular Ma-hallesi'nde, Molla Hüsrev Sokağı'nda bulunmaktadır.

Halvetîliğin Sünbülî kolunu tesis eden Şeyh Yusuf Sünbül Sinan (Sünbül Efendi) (ö. 1529) halifelerinden Kefeli Şeyh Aiâeddin Ali Efendi (ö. 1562) tarafından 16. yy başlarında yaptırılmış, vakfiyesi 916 Cemâziyelevvelinin ortalara-ır/1510'da düzenlenmiştir. *İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi* 'nde bulunan ilgili madde de, C. S. Revnakoğlu'ndan naklen, Fatih Sultan Mehmed'in Okçu-başısı Sinan Ağa tarafından, adı geçen, şeyh için inşa ettirildiği yolunda bir kayıttan söz edilmektedir. Ancak, 9537 1546 tarihli *Tahrir Defteri'nde*, "Mahal-le-i Mescid-i Mevlânâ Hüsrev" bölümünde yer alan, 1820 no'lu ve "vakf-ı Zâviye-i Şeyh Alâüddin Halîfe" başlıklı vakfiye özetinde şeyh efendinin "vâkıf" olarak zikredilmesi yukarıdaki kaydı geçersiz kılmaktadır.

İstanbul'daki birçok tarikat yapısı gibi, bir mescit-tekke olan bu tesisin zaman içinde çeşitli onarım ve değişimler geçirdiği tahmin edilebilir. Vezirazam Bayram Paşa'mn (ö. 1638), minber koydurmak suretiyle mescidi camie dönüştürdüğü bilinmektedir. Tekkelerin kapatılmasından sonra bakımsız kalan binalar ortadan kalkmış, boş kalan arsada, 1976 yılında, bu amaçla kurulan bir dernekle Vakıflar İdaresi'nin işbirliği sonucunda yeni bir cami inşa ettirilmiştir.

Halvetî-Sünbülî tarikatına bağlı olarak faaliyete geçen Aiâeddin Tekkesi 19. yy başlarında Celvetîliğe ve Sa'dîliğe intikal etmiş, aynı yüzyılın birinci çeyreğinde, bir müddet her iki tarikata birden hizmet etmiştir. Postuna geçen şeyhlerin listesi şöyledir: 1) Kefeli Şeyh Aiâeddin Ali Efendi (ö. 1562); 2) Şeyh Abdi Çelebi Efendi; 3) Şeyh Mısırî Ömer Efendi (ö. 1658); Halvetîliğin Şemsî kolunu kuran Şeyh Şemseddin Sivasî'nin (ö. 1597) torunudur. 4) Şeyh Hamid Efendi; 5) Şeyh Mehmed Müstakim Efendi (ö. 1709); 6) Şeyh Feyzullah Efendi; 7) Şeyh el-Hac Mustafa Efendi (ö. 1735); 8) Şamîzade Kefeli Şeyh Seyyid Ahmed Efendi (ö. 1773); 9) Mudanyak Şeyh Yakub jEfendi (ö. 1808); 10-11) Şeyh Mehmed Nured-din Efendi (ö. 1849) ile Şeyh Nizameddin Efendi (ö. 1822): İkisi de Yakub Efendi'nin oğlu olup birlikte posta geçmişlerdir. M. Nureddin Efendi Celvetî, Nizameddin Efendi ise Sa'dî tarikatından hilafet almıştır. 12) Saçlı Şeyh Mehmed Emin

Efendi (ö. 1879), 13) Şeyh Mehmed Nizameddin Efendi (ö. 1888), 14) Şeyh Seyyid Halid Efendi (ö. 1916), 15) Şeyh Hoca Salih Nazım Efendi (ö. 1918),

16) Şeyh Ali Sıdkı (Kurtar) Efendi (ö. 20.11.1958). Aiâeddin Tekkesi'nde pazartesi günleri ayin icra edildiği, 1301/ 1885'te dördü erkek olmak üzere beş kişinin ikamet ettiği, Maliye Nezare-ti'nden günde 3 okka et, Kurban Bayramlarında da 7 tane kurban istihkakı olduğu bilinmektedir.

Aiâeddin Mescit-Tekkesi'nin bütün binaları tarihe karışmış, ancak çevre duvarlarının bir kısmı, avlu girişi, girişin yanındaki çeşme ve bazı yıkıntılar günümüze ulaşabilmiştir. Kesme küfeki taşı ile örülmüş, basık kemerli avlu girişinin üzerinde, sülüs hatlı, kelime-i tev-hidle başlayan ve baninin adım içeren tarihsiz bir kitabe bulunmaktadır. Kapının sağına bitişik olan çeşmede alt alta iki kitabe göze çarpar. Çeşmenin yapım tarihini (1246) veren alttaki kitabe, su mimarisinde kullanılan ayetleri içermekte ve sülüs hatla yapılmış değişik bir istif sergilemektedir. Rumi ve Hicri olarak onarım tarihini (Nisan 1312 ile Zilkade 1313), ayrıca Ahmed Hulusi Paşa ile eşi Nefise Hanım'ın isimlerini veren üstteki kitabe ise talik hatla yazılmıştır. Sağda, buna bitişik olarak yer aldığı bilinen diğer çeşme ortadan kalkmıştır, *istanbul Ansiklopedisi'nde* yer alan, A. B. Koçu'ya ait resimde görülebilen bu çeşmenin, enine gelişen oranları ve sade cephe tasarımı ile bu çeşmenin ilk inşa döneminden (16. yy başlarından) kalma olduğu kabul edilebilir.

Arsanın kuzeybatı köşesinde hazire, güneybatı köşesinde, eski İstanbul'da "taş oda" denilen türden, almaşık duvarlı, tuğla beşik tonozlu, harap bir mekân, kuzeydoğu köşesinde de bir su haznesinin kalıntıları bulunmaktadır. Arsanın ortasında yer aldığı anlaşılan, günümüzde en ufak bir izi kalmamış

**Alâeddin
Mescidi ve
Tekkesi**

Erkin Emiroğlu, 1993

olan eski mescit-tevhidhanenin kagir duvarlı, ahşap çatılı iddiasız bir yapı olduğu tahmin edilebilir. Aşağı yukarı aynı yerde, 1976'da inşa edilmiş olan kagir duvarlı, ahşap çatılı yeni cami, tasarımı ile olduğu kadar ayrıntıları ile de Osmanlı mescitlerinin geleneğini sürdüren sevimli bir yapıdır. İki sıra tuğla ve bir sıra kesme taşla kaplanmış olan duvarlarda, klasik Osmanlı üslubundaki düzene uygun biçimde, iki sıra halinde pencereler açılmış, iki yandan sağır duvarlarla kapatılmış olan son cemaat yerinin sınırına, ahşap dikme görünümünde betonarme sütunlar, bunların üzerine, yine ahşap mimariden alınma yastıklar konmuş, son cemaat yerinin, ahşap kaplı tavanı harim

bölümü ile birlikte aynı çatı altına alınmıştır.

Camiin en ilginç ayrıntısı, batı duvarında yer alan, benzerlerine birtakım klasik devir mescitlerinde rastlanılan, baca görünümlü şerefesiz minaredir. Camiin doğu yönüne inşa edilmiş olan yeni şadırvanda da klasik Osmanlı üslubunu yaşatma gayreti göze çarpar. Beyaz mermerden mamul sekizgen bir hazne, bunu kuşatan sekiz adet ince mermer sütun, bu sütunlara oturan, sekizgen piramit biçiminde, kurşun kaplı bir ahşap çatıdan meydana gelen şadırvan, ahenkli oranları ve özenli ayrıntıları ile dikkati çekmektedir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 312; Kut, *Dergehnâme*, 219; Çetin, *Tekkeler*, 584; Aynur, *Saliha Sultan*, 34, no. 15; *Asitâne*, 10; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 148; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 72-73, no. 117; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 10;- *İhsaiyat*, II, 20; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 49-50; *İSTA*, I, 575-576; Öz, *istanbul Camileri*, I, 21; *IKSA*, I, 581-582; H. K. Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, İst., 1982, 284-285.

M. BAHA TANMAN

Allom'un deseninde Alay Köşkü, 19. yy.

ALAY KÖŞKÜ

Bugün Topkapı Sarayı olarak adlandırılan, Saray-ı Cedid'in (Yeni Saray) etrafını çeviren Sur-ı Sultani denilen duvarın bir köşesinde yer alan Alay Köşkü, esasında bir burcun üstünde inşa edilmiş olup, 18. yy'dan beri Sadaret makamı olan Babıâli'nin, evvelce yalnızca sadrazamların girip çıkmalarına mahsus olan ve şimdiki biçimini 19. yy'm ilk yarısında alan, geniş saçaklı Paşa Kapısı'nın tam karşısında bulunur. Saray surunun 90 derecelik bir dirsek teşkil ettiği köşedeki burç, diğerlerinden daha itinalı malzeme ile yapıldığı için daha Fatih zamanında da bir köşk taşımak üzere tasarlandığı tahmin edilir. 16. yy'da burada ahşap bir köşk vardı. Bugünkü binanın pencere kemerlerinde bronz harflerle yazılan manzum kitabeye göre, II. Mahmûd tarafından daha önceki bir köşkün yerine 1225/1810 veya 1235/1819'da yaptırılmıştır. Keçecizade İzzed Molla tarafından yazılan bu tarihlerin ebcedinin çözümlemesinde değişik görüşler ortaya atılmakla beraber, noktalı harfleri toplamak suretiyle 1235 elde edilmiştir ki, genellikle kabul edilen de budur. Alay Köşkü'nün, açıkça Batı Avrupa üslubunda oluşu, bunun, kesin bir bilgi olmamakla beraber Kirkor Amira Balyan (1764-1831) tarafından yapılmış olabileceğini hatıra getirir.

Alay Köşkü, önünden geçen şehrin anacaddesinin kenarında olduğundan, padişahın bu caddeden geçit yapan alayları görmesi içindi. Bu yüzden burcun üzerinde taş konsollara dayanan çokgen ve yedi cephesi pencereli köşk, büyük tek salondan ibarettir. Arka ve yan tarafında değişik büyüklükte hizmet odaları vardır. Saray bahçesinden geniş bir rampa

ile büyük sofaya ulaşılır. Köşkün üstünü, geniş saçaklı, soğan biçiminde ve dilimli, kurşun kaplı bir külah örter. İçeride ise bu külahın kubbe halinde olduğu görülür. Köşkün dış yüzü ise mermer levhalarla kaplanmıştır. Köşkün yedi penceresinin üstlerindeki yayvan kemerler siyah mermer kaplanmış olup her birinde bir beyit olmak üzere bronz harflerle tarih manzumesi yazılmıştır. Pencerelede evvelce altın yaldızlı oldukları anlaşılan dökme demir şebekeler vardır. Sofa ve esas salonun kubbe ve tavanı kalem işi nakışlarla bezenmiştir.

İsviçreli mimar Fossati kardeşlerin projesine göre, 1855'te Alay Köşkü ile Soğukçeşme Kapısı yanındaki burç arasına ve surun dışına bitişik olarak ilk Telgrafhane-i Âmire binası yapılarak, Dolmabahçe Sarayı'nın bir köşesinde yeni bir Alay Köşkü (Pembe Köşk) yapıldığından, artık fonksiyonunu kaybeden esas Alay Köşkü, telgrafhane nazırlarına makam olarak tahsis edilmiştir. Telgrafhane buradan çıktıktan ve cadde kenarındaki binası da yıkıldıktan sonra Alay Köşkü uzun süre boş durmuş, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında Güzel Sanatlar Birliği'ne tahsis edilmiştir. Bir süre Eminönü Halkevi'nin oyun salonu ve 1945-1946'da İstanbul Eski Eser-

Alay Köşkü'nden bir ayrıntı. *Bünyad Dinç*

ALAYLAR

leri Tescil Bürosu olarak kullanılmıştır. 1938'de Topkapı Sarayı Müdürlüğü'ne bağlanan Alay Köşkü 1959-1960 yıllarında büyük ölçüde bir tamir geçirdiğinde bazı geç tarihlerde yapılmış ahşap katlar ve bölmeler kaldırılmıştır. Bir ara Topkapı Sarayı Müzesi'ne bağışlanan Kenan Özbel'in Halk Sanatları Koleksiyonu burada teşhir edilmiş, fakat sonra buradan alınmıştır.

Bibi. *Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi*, İst., 1933, s. 19-20; (Konyalı), *Abideler*, 6-7; *İSTA*, II, 582-584; Koçu, *Topkapı Sarayı*, 22-28; Z. Orgun, "Alay Köşkü", *Arkitekt*, S. 309, (1962), s. 153-162; S. Eyice, "İstanbul'da ilk Telgrafhane-i Âmire'nin Projesi (1855)", *TD*, S. XXXIV (1984), s. 61-72.

SEMAVİ EYİCE

ALAYLAR ^u.

Resmi, dini, askeri ve folklorik nitelikli, halkın da izlediği törenler.

Bizans Dönemi

Bizans tarihi dinsel inanç ve törelerle pekiştirilmiş çok zengin bir tören yaşamına tanıktır. Bunların bir bölümü sarayda ve kiliselerde sınırlı ya da özel bir insan grubu için yapılan tören ve ayinlerdi. Diğer bir grubu ise kentin sokaklarında halkın katılımı ile yapılan (bir bakıma halkın katılımının özellikle istendiği) büyük alaylardır. Sıradan halkın düğün törenleri, cenaze merasimleri, lonca mensuplarının geçit alayları, ölüm

mahkûmlarının siyaset meydanlarına götürülmesi, vahşi hayvanların sürücü ve bakıcılarıyla birlikte geçmeleri halkın ilgisini çekse de, Konstantinopolis'in yaşamına özellik kazandıran büyük toplumsal olgular içinde Hippodrom'daki yarışlar sayılmazsa özellikle imparatorun yaşamına ilişkin alaylar büyük önem taşır. Bunu dini nitelikli alaylar izler. Anılan törensel alayların ayrıntıları zaman içinde değişmiş ama nitelikleri aynı kalmıştır. Askeri zaferlerden sonra başkente dönüşte yapılan merasim ve alaylar (Latince *trtumph*, Yunanca *riambos*, *ta epinikid*) Bizans'a Roma'dan kalan geleneklerdir. Zafer alayının imparatorun yasal statüsünü pekiştiren bir tür referandum olduğu söylenebilir. İstanbul'da ilk yüzyıllarda putperestlik gelenekleri içinde yapılırken, 7. yy'dan sonra Hristiyanlık öğeleri önem kazanmaya başlamıştır.

İmparatorun zafer dönüşü bir bayram gibi kutlanırdı. *De Ceremoniis*'de 872'de I. Basileios'un zafer alayı anlatılır. İmparator geceyi sur dışında manastırda geçirmiş, ertesi gün, oğlu ile birlikte, değerli taşlarla süslü beyaz atlara binmiş olarak Altın Kapı'dan(->) kente girmiş ve orada kentin valisi (Latince *praefectus*, Yunanca *eparkos*) tarafından karşılanmıştı. Mese(->) baştanbaşa re-vaklar, değerli kumaşlar ve çiçeklerle süslenmişti. Tezahürat yapan, alkışlayan ve çiçekler atan halkın arasında geçen kabileyi arkada Müslüman esirler ve ganimetlerle dolu arabalar izliyordu. Konstantinos Forumu'nda alay durmuş ve imparator bu forumdaki Meryem

ALAYLAR

178

179

ALAYLAR

İstanbul'da bir düğün alayı. Önde giden nahılı, çeyizi taşıyanlar takip ediyor. En arkada ise gelin arabası; Melling'in bir deseninden gravür, 18. yy. *Voyage Pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore*, tıpkıbasım, 1969 TETTV Arşivi

(Teotokos) Kilisesine girerek askeri elbiselerini değiştirmiş, ünlü kırmızı kaftanını (tunic) ve altın yaldızlı yeleğini giydikten sonra, kiliseden çıkıp yoluna devam ederek Augusteion'dan Ayasofya Kilisesi'ne gelmiş, kapıda patrik tarafından karşılanmış, Ayasofya'daki törenden sonra Büyük Saray'a geçmişti.

imparatorun başkentten ayrılışı (Latince *profectio*, Yunanca *ta eksitirid*) yine kilisede yapılan bir ayinle başlıyor ve halk imparatoru kent kapıları dışına kadar uğurluyordu. 972'de loannes Tzi-miskes savaşa giderken arkasında bir rahip ordusu ile önce çıplak ayakla saraydan Ayasofya'ya, oradan Ayvansa-ray'daki Meryem Kilisesi'ne (Teotokos

ton Blahernon) gitmişti. Damlara kadar her yer tıklım tıklım insanla doluydu. İmparator rahiplerle birlikte yüksek sesle dualar okuyor, halk da onlara katılıyordu, imparatorun kente dönüşü ise (Latince *adventus*, Yunanca *apantisis*) büyük bir törendi. Bu törenin bütün ayrıntıları önemli bir devlet protokolü olarak belirlenirdi. Karşılama komitesinin seçimi, karşılama yapılacak yerin belirlenmesi, alkış ve tezahürat töreni, okunacak övgü ve şiirler, yakılacak kandil, meşale ve kokular, nihayet taç giyme töreni bu karşılamanın parçalarıydı. Kentte imparatora refakat etmek ve yürüyüş boyunca yapılacak şeyler de bütün ayrıntılarıyla saptanıyordu. Karşılama töreninden sonra Altın Kapı'dan alay kente girer, bir ünlü kilise ziyaret edilir ve saatlerce süren alay töreni Ayasofya ve Büyük Saray'da biterdi. Halkın katılımı imparatorun prestijini ortaya koyan bir gösterge idi. Nikeforos Fokas İstanbul'a döndüğünde önce gemiyle Bakırköy'e (Hebdomon) inmiş, yaldızlı kırmızı kumaşlarla süslü beyaz bir ata binmiş, önünde altı sancak olduğu halde ve günün bütün sıcağına karşın yanmış meşaleler, trompetler, nekkareler, davullar eşliğinde Ayasofya'ya gelmişti. Halkın elinde küçük bayraklar ve meşaleler vardı. Bütün bu kalabalık imparatorla birlikte Ayasofya'ya girmişti. Nikeforos Fokas'ın atla kente girişini gösteren bir minyatür tarihçi loannes Skilit-zes'in *Synopsis Historiarum* adlı yazmasının Madrid'deki nüshasındaki minyatürler arasında yer alır.

De Ceremoniis'in birinci kitabında o sırada temel öğeleri iyice belirlenmiş olan imparator gezintilerinin (Latince *prokensos*, Yunanca *proeleusis*) (Osmanlılarda biniş) ayrıntıları açıklanmıştır. Büyük yortularda kentin dini statüsü yüksek kiliselerini ve onlardaki kutlu eşyaları (?« *leipsand*) ziyaret için alaylar düzenlenirdi. Alayların yolları, duraklan zaman zaman değişmiştir. Genel olarak imparatorun geçtiği yollar donatılır, durak noktalarında yeşiller ya da maviler (bak. Maviler, Yeşiller) ve *eufemia* denilen bağırma ve alkışlama içeren tezahüratla (ki bu bazen protestoya da dönüşebilirdi) imparatoru karşılardı. İmparatorun bu binişler dolayısıyla özel olarak

giyeceği elbiseler, bütün ayrıntılarıyla ilgili memurlar tarafından düzenlenirdi. İzleyiciler yolun iki tarafına dizilir ve eğer bir dilekleri varsa, imparatorun önüne yazılı dilekçeler atarlardı, imparatorların kent içi gezilerinde durdukları ya da geçtikleri yerleri belirten yol programları, kentin Bizans dönemi topografyasını saptamak açısından tarihçiler için temel verilerden birini oluşturmuştur.

Din şehitlerinin, sonlan da büyük din adamları ile azizlerin naaşlarının, ya da Kudüs'te mezarlarından çıkarılarak büyük kentlere, bu arada İstanbul'a getirilmiş kemiklerinin ve kutsal eşyaların bir kiliseden bir başkasına taşınması da önemli bir alay türüydü. Bu taşıma törenleri bir bayram havasına bürünür, kilise takvimlerinde özel bir yer alırlardı ve Bizans sokak yaşamının sürekli gösterileriydi. Bazıları her hafta olurdu.

Örneğin, Meryem'in başörtüsünün -ki Konstantinopolis'in Palladium'u kabul edilirdi- saklandığı Blaherna bölgesindeki Meryem Kilisesi'nden (Teotokos ton Blahernon) Ayasofya yakınındaki Halkoprateia Kilisesi'ne kadar uzanan alay her cuma günü yapılırdı. Patrik ve imparator, törene beyazlar giymiş, meşaleler ve kandiller taşıyan halkla birlikte katılırdı. Azizin ikonu bir kişi tarafından taşınır, arkasında kalabalık bir rahip grubu dualar söyleyerek onu izler, halk da bunların arkasında ve etrafında büyük bir coşku ile yürürdü. Bizans sanatında törensel alaylara ilişkin sahneler resimlenmiştir. Örneğin, 6 yy'a ait bir fildişi plakada, iki atlı bir arabada dizlerinde kutsal eşya kutusunu taşıyan patrik, atları dizginlerinden tutan bir yüksek memur, onların önünde yürüyen üç kişi, onları karşılayan bir Basileus -ve etraflarında alayı seyreden kadın, erkek

İstanbul'da
ilk zafer alayı:
Fatih'in törenle
kente girişi.
F. Zonaro'nun
tablosundan
ayrıntı, 1908,
Doîmabahçe
Sarayı
Ara Güler
fotoğraf arşivi

karışık bir grup insan resmedilmiştir. Düğünlerde, kilisedeki törenden sonra, müzik ve şarkılarla yola çıkan düğün alayında gelinin arkasında nedimeler gelirdi. Alay damadın evinde sona ererdi. Genellikle düğün alayı gece yapılır ve meşale taşıyanlar yollan aydınlatırlardı. Cenaze alayları (*kideid*) Türk dönemindekinden çok farklı değildi. Cenaze evde yıkanıp ölü beyaz ketenden kefene sarıldıktan ve evde eşin dostun ziyareti tamamlandıktan sonra sandukayı mezarlığa götürenler buhurlar ve meşaleler yakarlardı.

Bibi. *De Ceremoniis L Kitap*; L. Brehier, *le Monde Byzantine, III, civüisation byzantine*, Paris, 1970, s. 84-85; M. Mc. Cormick, *Eter-nal Victory, Triumphal Rulership in Late An-Hquity, Byzantium and the Early Medieval West*, Cambridge, 1986; *Dictionary of Byzantium*, ilgili maddeler; Janin, *Constantinople byzantine*; Janin, *Eglises et monasteres*; Mordtmann, *Esquisse*.

DOĞAN KUBAN Osmanlı Dönemi

Osmanlı döneminde İstanbul'da yapılan resmi, dini, askeri ve folklorik nitelikli,

halkın izleyebildiği törenlerdi. Padişahın katıldığı alaylara "selamlık alayı", "alay-ı hümayun" denirdi. Geçit törenlerine "alay gösterme", işkollarının gösterilerine "esnaf alayı", sefere çıkış törenlerine "alay-ı azîm" vb adlar veriliyordu.

Bizans imparatorluk geleneklerinde önemli bir yer tutan törenler, bu devletle komşuluk ilişkisi olan Selçuklu ve Osmanlı devletlerini de etkiledi: Grekçe "allagion" (maiyet askeri) sözcüğünden Türkçeleşen alay deyimini ise tören anlamında kullanıldı.

istanbul'un fethinden (1453) sonra, kentsel birçok gelenek arasında yeni bazı törenler daha alaylar kapsamında pro-

tokole girdi. Kuşkusuz bu törenlerin çoğu, istanbul'un kuruluşundan beri, yönetim biçimlerine ve inançlara uyarlanarak koainagelmişti. Kentin alınışı ile Osmanlı Devleti ilk kez büyük bir kültür ve ticaret merkezine kavuşurken buradaki uygarlık birikimleri de Türk ve islam gelenekleri ile bağdaştımlabildiği oranda korundu. Culus (tahta çıkma) töreni ve bahşişi, alkış ve alaylar bunlardandır.

Osmanlılar döneminde İstanbul'da düzenlenen ilk büyük alay, fethin ertesi günü (30 Mayıs 1453) II. Mehmed'in (Fatih) İstanbul'a girişi münasebetiyle yapılan zafer alayıdır. Bu alayda ve 20 gün sonra Fatih'in Edirne'ye dönüşünde, soylu Rum kadın ve kızları, yol boyunca karşılıklı dizilerek padişahı ve maiyetini alkışlamışlardı. Fatih Kanunnamesi ile de İstanbul'da yapılacak alayların ilkeleri ve protokolü ilk kez belirlendi. Örneğin, daha önce, yalın bir dinsel görev niteliğinde algılanan iki bayram (Ramazan ve Kurban) için, sarayın ve padişahın olanca görkemini ve gücünü dışa yansıtıcı programlar öngörüldü. Alay geleneğinin istanbul'da giderek yerleşmesi ve başka birçok etkinliği de kapsamına alması ise 16. yy'dadır. Bu süreç 17. ve 18. yy'larda birtakım yenilik ve değişikliklerle devam etmiştir.

istanbul alayları arasında önceliği, sonraları selamlık resm-i âlisi de denen, her hafta cuma günleri yinelenen selamlık alayı(->), kutsal gün ve gecelerde yapılan mevlid alayı(->) alıyordu. Padişahlar, haftada bir kez, mevkib-i hümayun denen görkemli tören birlikleri ile saraydan bir camie giderek cuma nama-

zı kılmayı aksatmamaya özen gösterirlerdi. Yılda iki kez bayram alayı(->), ramazan ayının 15. günü Hırka-i Saadet ziyareti, tahta çıkan padişahın Eyüb Sultan Türbesi'nde kılıç kuşanması için düzenlenen kılıç alayı(->), kutsal gün ve gecelerde yapılan mevlid alayı ve kadir alayı(-0, her yıl receb ayının 12. günü düzenlenen Surre alayı(-0, sancak-ı şe-j rifin saraydan çıkartılıp savaşa giden sadrazama teslimi için düzenlenen tören, İstanbul'dan Edirne'ye ya da sefere gidiş, seferden dönüş törenleri, odağı padişah olan, dini, askeri ve siyasi amaçlı büyük alaylardı. Bunlar, niteliklerine göre farklı kadroların katılımı ile uygulanır, İstanbul halkının da izlemesi için önlemler alınırdı.

Bu asıl alaylardan başka, İstanbul'a gelen elçiler, verilen izin uyarınca alay gösterirler, gerektiğinde elçilerin yukarıda sözü edilen alayları izlemelerine de olanak verilirdi. Tahta çıkan padişahın annesinin valide sultan olarak Eski Saray'dan Yeni Saray'a (Topkapı) törenle gelişinde valide alayı, padişah kızının veya kız kardeşinin evlenip damat sarayına gidişinde cihaz alayı ve gelin ala-yı(-0, padişahın çocuğu doğduğunda beşik alayı(->), ölen padişah için cenaze alayı(->) düzenleniyordu. Bunlar, resmi yönü ikinci sırada kalan özel törenlerdi.

Üçüncü düzeydeki alaylar, halkı daha az ilgilendirirdi. Bunlardan bazıları alay-ı yevm-i sâlis denen, bayramın 3. günü sadrazamın törenle Eyüb Sultan Camii'ne namaza gitmesi, yeni sadrazamı ziyaretler, çıkma denen yöntemle saraydan ayrılıp dış göreve giden silah-

jrünüyor.

dar, rikabdar ağalar için düzenlenen törenler ile yeniçerilerin baklava alayı(-0 gibi kısa programlı alaylardı.

Alayların ilginç bir gösterisi de "al-kış"tı. Son dönemlerde "alkış" da denen bu gelenek, alkışlama değil, dua idi. Alayın türüne göre bir alkışçıbaşının yönettiği alkışçılar korosu, belirli noktalarda, örneğin padişah atına binerken, attan inerken, camiden çıkarken, "Aleyke avnullah, uğrun açık olsun ikbâlin ef-zun, padişahım devletinle bin yaşa!"; "Maşallah, mağrur olma padişahım senden büyük Allah var!"; "Uğrun hayır ola, yaşın uzun ola, Hak tealâ, Efendimize ömürler vere. Devletinle bin yaşa!" vb duaları yinelerdi. Her cuma günü selamlık alayı, yılda iki kez bayram, birer kez Hırka-i Saadet ve mevlid alayı, sık sık yinelenen elçilik ve beşik alayları, esnaf kesiminin organize ettiği esnaf alayları ile çocukların okula başlamalarında düzenlenen âmin alayı(->), bir yılın ortalama 1/5'ini renklendirdi.

Kuşkusuz alayların ortak akılcı bir amacı, İstanbul'un kozmopolit toplumunu bu tür renkli ve oyalayıcı gösterilerle gerilimlerden uzak tutmaktı. Buna bağlı olarak başkent halkının nabzı alaylarla kontrol edilebiliyordu. Coşku düzeyi, padişah ve yönetim için bir bakıma kamuoyu yoklaması yapma olanağı vermekteydi. Bu nedenle de alayları çok sayıda insanın izlemesi önlemleri alınırdı. Örneğin, cuma selamlıklarında, sarayla padişahın gideceği cami arasında izlenecek güzergâhtan ilkin, hasodalılar biri sorguçlu öteki sorguçsuz iki sarık götürürler, bununla halka kortejin geçe-

ALAYLAR

180

181

ALEKSANDER

ceği yollar gösterilmiş olurdu. Buna sarık alayı(->) deniyordu. Yine, alay sırasında görevlilere arzuhal (dilekçe) verme olanağı da vardı. Kimileri ise gerilerden slogan atarak ortak bir şikâyeti dile getirebilirlerdi.

Osmanlı teşrifat kanunnameleri, padişahın alayla saraydan çıkışına, sadrazamın, vezirlerin, kaptan-ı deryanın istanbul'dan ayrılışlarına, curna ve bayram alaylarına ilişkin kuralları ve ayrıntıları veren bölümler içermektedir. Örneğin, bir alay kortejinin düzenlenmesinde sadrazamdan başlayarak protokolün en alt sırasında yer *alana*, değin kimlerin, mevsimlere göre ne tür tören giysileriyle alaya katılmaları gerektiği belirlenmiştir: "...Sadr-ı â'zâm hazretleri kallavi ve bermuktezâ-yı mevsim erkân kürkü ya ferace ve divân bisatlu esb ile ve Re'isü'l-küttâb Efendi ve çavuşbaşı ağa selimi ve muktezâ-yı mevsim üzre erkân kürkü ya ferace ile..." vb kurallar yanında alay sırasındaki hareketler, karşılamalar da gösterilmiştir: "Ve yeniçeri ağası ibtidâ camie geldikde mahfeU hümayûn kapusuna inüb şevketlû efendimiz havli tapusundan duhûl buyurduklar gibi kapucubaşı ağalan yere beraber temenna idüb..." veya "...müretteb alay ile bâb-ı hümayundan çıkub Alay Köşkü altından Hocapaşa'dan Bağçekapu-sunda kireç iskelesine vardıklarında dua idüb..." ifadeleri bu türden ayrıntılara örnektir. *Tevkiû Abdurrahman Paşa Kanunnamesi* 'nin "Kanun-ı Alay" başlıklı bölümünde, büyük alaylarda, sefere çıkışlarda, diğer alaylarla türbe ziyaretleri için düzenlenen *alaylarda* nelere uyulacağı açıklanmıştır. Örneğin, vezir ve serdar olanların silahdarları ile çuhadarlarının kırmızı zerdûz üsküf, kırmızı kadife şalvar giymeleri, satırlarının ise zerrin taşlar ile katılmaları, alay günlerinde zırh giyilmek ve tirkeş kuşanılmak gerekirse zırh üzerine celâbî kaftan onun üstüne de çaprastlı kırmızı mevhi-dî giyilmesi, "atlara kıtas ve zerdûz aba ve yancak vurulması" gibi birçok ayrıntının bu kanunnamede yer aldığı görülmektedir. Esad Efendi'nin *Teşrifat-t Kadime* adlı derlemesinde de benzeri ayrıntılar görülmektedir. Örneğin "tertib-i alay-ı iyd-i saîd" başlığı altında divan-ı hümayun hâcegânının, kapıcı ağaların, nişancı, defter emini, şikk-ı sani ve şikk-ı sâlis efendilerin, defterdarın, re-isülküttabm. vezirlerin, sadrazamın, şeyhülislamın alay protokolündeki sıraları, ayrıca alay boyunca kimlerin ne gibi görevleri *yapacakları* da -seccade götürme, sarık taşıma vb- gösterilmiştir. Örneğin, cuma selamlığında camiden çıkışta kapıcılar kethüdasının "elinde sim a'sâ ve nim-tane kürk ve selimî ve kadife şalvar ve çerkesî filâr ile piyade şevketlû efendimiz hazretlerinin" (padişahın) önünde yürümesi gibi. Evliya Çelebi, bir esnaf alayını anlatırken alay çavuşlarının "ellerinde çevgân, dillerinde vird-i Dâvudî olduğu hâlde küheylân *atlara* binüb altışar pare yancakları ve

ESNAF ALAYINDA YENİÇERİLERİN GEÇİŞLERİ

Yeniçeri Ocağı müruru ki, ibtidâ kırk iki nefer Kalkanlı-çavuş, ba'dehu sağda Orta-

çavuş, solda Küçük-çavuş, verâlarında iki sıra Sakkalar, nihâyetinde Sak-ka-başı bayrağı ile, ba'dehu ortalar ki, birinci bölük altmış dört ve yetmiş bir cema'atlar, ba'dehu beşinci bölük, ba'dehu altmış sekiz ve altmış yedi ve kırk dört ve seksen iki cema'atlar, ba'dehu şâir cema'at ve bölük ortalan neferâtı ve kazanları ile iki sıra gidüp, orta yerlerinde birer ve ikişer Ocak çavuşları ve Orta yazıcıları yürür; ortalar itmamında, sağ kolda birinci bölük, solda beşinci bölük bayrakları verâlarında şâir ortalar bayrakları, iki sıra tamamında Oda-başı-lar, kezâlik iki sıra hitâmında Çorbacılar, kezâlik iki sıra geçerler ve Çorbacılar süvari, orta yerlerinde Deveci Ağa ve Beytü'l-mâlcî ve Baş-Çavuş, Ağalar, Ocak imamı Efendi ve Zenberekçi ve Haseki Ağalar ve Turnacı-başı ve Sansuncu ve Zağarcı-başı ve Kul Kethüdası Ağalar ve Yeniçeri Efendisi, ba'dehu Ocak tuğları ve sîm kalkanlı yedekler ve İmânı-ı a'zam hazretlerinin beyaz sancağı, ba'dehu Yeniçeri Ağası, ba'dehu Tüfengciler ve Kâr-hânelü ve Kethüdâ-yeri ve Ağa Kethüdası ve Baş-halîfe ve Beytü'l-mâl kâtibi ve Kîsedarlar ve Kethüdâ-yeri kâtibi ve Dîvân kâtibi ve Kapı-halîfesi ve Çavuş-halîfe ve tabii, alem tertîb-i mezkûr üzre mürur ederek, Alay-köşkü'ne gelmeden mukaddem zikr olunan rû'esâ ve çorbacıyân ve şâir ağalar atlarından nüzul ve hil'atlar ilbâs olunduk-da, Çavuş-başı ile Hünkâr Kapıcılar Kethüdası dîvân libâsı ve sîm asaları ile piyade önlerine düşüp, Alay-köşkü tahtına götürüp, beraber zemînûs ve Kasrı geçtikde, adarına suvar olup, alaya mülhak olurlar.

Yeniçeri Ağası dahi zikr olunan mahalle geldikde, ber-vech-i meşrûh hil'at ilbâs olunduktan sonra, Çavuş-başı ile Kapıcılar Kethüdası istikbâl ve huzûr-ı hümayûna îsâl olundukda, yeşil çuha samur kürk ilbâs ile ikram olunup, çıktık-da râkiben ve ağayân-ı mezburân râcilen Kasr altına geldikde, özengi beraberî temenna eder, geçer. Bu *alayda* Yeniçeri Ağası rûz-merre desâr ve al çuhaya kaplı, kapâniçe yakalı, uzun ferace yenli, muvahhadi resminde Vaşak kürk ve silâh ve bisât ile ve Yeniçeri Efendisi Kafesî destâr, ferace kürk ile Kul Kethüdası Balıkcın başında ve kezâlik al çuha Vaşak kürk, lâkin yakası ağanınkinden noksanca ve Sakkaların cümlesine bin kuruş atıyye-i hümayûn ve beher ortanın Kara Kullukcularına, kazan ile giderken beyaz astarlı birer çıkı ve her bir Aşçıya onar altın ve derviş du'acıya ve şâire ikişer üçer altın surra-i hümayûn verildi.

Şemdanîzade Fındıklık Süleyman Efendi, *Mür'i't-Tevarih* II/A, (haz. M. Aktepe), s. 117-118, İstanbul 1978

selam adlı ikinci kapısı arasında kalan geniş alana alay meydanı denmiştir. Çünkü, alay günleri, ilgililerin alay elbiselerini (üniformalar) giyinmiş olarak buraya gelmeleri gerekiyordu. Burada alay bağlanıyor (kortejin oluşturulması) ve alaya biniliyordu (atlara binilip hareket edilmesi). Hava koşullarına ve sağlık durumuna göre padişah kimi kez at yerine alay arabasına binerek kortejdeki yerini almaktaydı. Dolmabahçe

Saray'na geçildikten sonra, saat kulesine *bakan* selamlık kapısından girilen geniş avlu alay yeri, sarayın caddeye bakan camlı köşkü de Alay Köşkü işlevini görmüştür.

İstanbul'daki geleneksel *alaylar*, önce saltanatın (1 Kasım 1922), ardından da halifeliğin (3 Mart 1924) kaldırılması ile tarihe karışmıştır.

Bibi. *Tevkiî Ahdurrahman Paşa Kanunnamesi*, Ankara, 1935, s. 93-152; Esad Efendi, *Teşrifat-ı Kadime* (Tıpkıbasım), İst., 1979; Ali Şeydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız*, İst., ty; Küçükçebelizade İsmail Âsim Efendi, *Küçük-çelebizade Tarihi*, İst., 1282, s. 555, 559, 600, 610; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, III, İst., 1330; s. 218 vd; Mehmed Fuad (Köprülü), "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Notlar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, 1931, s. 270 vd, Evliya, *Seyahatname*, I, s. 511 vd; Uzunçarşılı, *Saray*.

NECDET SAKAOGLU

yumru su tasları ile gûnâ-gûn zillerle kemer raht ve gaddare ile atlarını beze-düb kendüleri dahi gûnâgûn akmîşe fâ-hireler" giyinmiş olarak herkesi coşturduklarını betimler.

Batıda Avusturya ve Rusya'ya karşı savaşlar açıldığında Anadolu'dan gelen eyalet askerleri, başlarında beylerbeyleri ve sancak beyleri olduğu halde ya Topkapı Sarayı'nın Alay Köşkü önünden geçerek ya da Davudpaşa ordugâhında alay göstermeleri de yasa gereğiydi. Bunlara, padişahın ve *sadrazamın* İstanbul'a dönüşlerinde düzenlenen törenlere alay-ı a'zîm de deniyordu. Bu törenlerde, başlarında sorguçlu mücevvezi olan, omuzlarında topuz taşıyan alay çavuşları önden yürüyerek hem halkı coştururlar hem de korteje yol açarlardı. Örneğin, *sadrazam* Özde-miroğlu Osman Paşa'nın 1584'te sefer için İstanbul'dan alayla çıkışı öylesine görkemli olmuştu ki, şair Harimî "*Şöyle dolmuşdu sokaklar içi â'mm u hâsdan / iğne atsan yîre düşmez kesret-i eşhâs-dan*" diye başlayan uzun bir manzume yazmıştı.

Osmanlı padişahlarının Topkapı Sara-yı'nda oturdukları zamanlar boyunca (19- yy ortalarına kadar) bu sarayın bâb-ı hümayun denen birinci kapısı ile bâbüs-

ALBERTI, TOMMASO

(17. yy) İstanbul'da 1609 ile 1621 tarihleri arasında kalan ve gördüklerini tasvir eden Tommaso Alberti hakkında bildiklerimiz ancak kendi yazdıklarıdır, onlar da yok denecek kadar azdır. Bo-lognalı ya da Venedikli olduğu sanılıyor. Venedikli tüccarların yanında yardımcı ya da uşak olarak 18 Mayıs 1609'-da Venedik'ten gemiye binerek 18 Teni-muz'da İstanbul'a geldi. 26 Kasım 1612'de aynı tüccarların halı, ravent ve ipek yüklü otuz üç arabasını, Polonya'nın (bugün Ukrayna'da) Lvov kentine götürmek üzere yola çıktı. İstanbul'a 1 Haziran 1613'te döndü ve üç hafta sonra yeniden Lvov'a doğru hareket etti. Orta Avrupa'yı

dolaşarak Venedik'e geldi ve oradan gemiye binerek 30 Haziran 1614'te İstanbul'a ulaştı. Bu sefer kentte yaklaşık yedi yıl kalan Alberti İstanbul'u son olarak 14 Mayıs 1621'de terk etti, denizyoluyla Venedik'e vardıktan sonra 1 Ağustos'ta Bologna'ya geldi. Ancak İstanbul'la ilgisini kesmediği görülür. Çünkü yazısında Mayıs 1622'de II. Osman'ın yeniçeriler tarafından öldürülmesinden söz eder.

Alberti'nin bırakmış olduğu yazma, Bolognalı kitap meraklısı bir eczacının elinden bu kentin üniversite kütüphanesine geçmiş, 1889'da Alberto Bacchi della Lega tarafından *Viaggio di Costa-ninopoli di Tommaso Albeni* adıyla 202 adet olarak basılmıştır. Metinde, İstanbul'un tasvirinden çok, Osmanlı Devle-ti'nin idari düzeni hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vardır. Ancak Bostancıbaşı kethüdasına olan yakınlığından dolayı, padişahın avda olduğu bir sırada, Topkapı Sarayı'nın deniz kapısından içeri alınarak ona bazı köşkler ve harem dairesinin altında bulunan büyük havuz gezdirilmiş, havuzun içinde eğlence için kullanılan küçük bir geminin (çek-tiri) olduğunu görmüştür. Bu mekânın üstünde bulunan padişahın *yalak* odasına da bir göz attığını yazan Alberti, tasvirlerinin doğruluğuna bakılırsa, harem dairesini kısmen de olsa görüp yazabilen ender kişilerden biridir.

STEFANOS YERASİMOS

ALBOYACIYAN, ARŞAG

(17 Haziran 1879, İstanbul - 24 Haziran 1962, Kahire) İstanbul Ermeni kiliselerinin tarihi üzerine araştırmaları ile tanınmış yazar. Üsküdar'da doğdu. Öğrenimini Getronagan Lisesi'nde tamamladı. Sekiz yıl kadar ticaretle uğraştıktan sonra, yazı hayatına atıldı.

Alboyacıyan'ın ilk yazılan 1897'de *Püzantion* gazetesinde yayımlandı. *Hantes Amsordya*, *Goçnag*, *Püragn*, *Masis* ve *Dzağig* dergilerine S. Ankeğ-ya, Şavarş takma adlarıyla yazılar yazdı. *Amenun Daretsuytsi*'da (Herkesin Yıllığı) yazmaya başladı. 1910-1922 arasında Türkiye Ermenileri Patrikliği'nde sekreterlik görevinde bulundu. *Yazları* İstanbul'daki düşün ve sanat adamları-

nın toplantı merkezi haline gelen Kına-lıada'da yaşayan Alboyacıyan, 1922'de Kahire'ye göç edip hayatının geri kalan bölümünü orada tamamladı.

Arşag Alboyacıyan araştırmacı-yazar-lığın dışında uzun yıllar öğretmenlik görevinde bulundu. Mısır Murahhaslı-ğı'nda Divan başkanı oldu. *Azad Midk* (Özgür Düşünce, 1936-1937) ve *Kırase-ri Araçnort* (Kitapseverin Kılavuzu, 1938-1949) dergilerini; D. Şahlamyan ile *Gyank yev Kir* (Hayat ve Yazı, 1948) yıllığını çıkardı.

İstanbul tutkunu yazarın bu şehirle ilgili sayısız makalesi yıllık ve dergilerde dağılmış durumdadır. 1910 *Surp Pır-giç Ermeni Hastabanesi Yılhğı*'nda "Ni-zamname-i Millet-i Ermeniyan"ın 50. yılı nedeniyle çok geniş kapsamlı bir araştırması; aynı yılının 1925 tarihli sayısında

ise "Anhedatsadz Hay Yegeğet-sinerı Bolso Meç" (İstanbul'daki Kaybolmuş Ermeni Kiliseleri) adlı yazısı yayımlanmıştır. *Yerektaryan Badmutyun Surp Hreşdagabed Yegeğetsvo Balatu* (Balat Surp Hreşdagabed Kilisesi Üç Yüzyıllık Tarihi, 1931) adlı eserde Balat Mahallesi'nin kuruluşu ve Balatlıların ilk kiliseleri olan Çarkhapan Surp Asd-vadzadzin hakkında kapsamlı bir yazısı vardır.

Alboyacıyan'ın eserleri arasında bazı büyük şehirlerdeki Ermeni kolonilerinin tarihi önemli bir yer tutar: *Badmutyun Hay Gesaryo* (Kayseri Ermenileri Tarihi, 2 cilt, 1937), *Badmutyun Yevtogyo Ha-yots* (Tokat Ermenileri Tarihi, 1961), *Badmutyun Malatya Hayots* (Malatya Ermenileri Tarihi, 1961), *Huşamadyon Gudinahayeru* (Kütahya Ermenileri Anı Kitabı, 1961). Bazı önemli aile ve kişilerle ilgili eserleri de vardır: *Krikor Zoh-rab ir Gyankn u Kordzi* (Krikor Zoh-rab. Hayatı ve Eserleri, 1919), *Krikor Gesaratsi Badriark yev ir Jamanagı* (Patrik Kayserili Krikor ve Zamanı, 1936), *Torkom Badriark Kuşagyan* (Patrik Torkom Kuşagyan, 1940), *Dad-yannen* (Dadyanlar, 1965). **Bibi.** M. Boduryan, *Hay Hanrakidag* (Ermeni Ansiklopedisi), c. I, Bükreş, 1938, s. 71-72; *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran* (Sovyet Ermeni Ansiklopedisi), c. I, Erivan, 1974, s. 190.

VAĞARŞAG SEROPYAN

ALEKO (Tahtaperde)

(1880, Midilli - 1955, İstanbul) Futbolcu. Tam adı Aleko Kaliya'dır. Doğum yeri olan Midilli'den 15 yaşındayken İstanbul'a geldi. Kadıköy gazinolarında fıstık satarak hayatını kazanmaya başladı. İstanbul'a yerleşmiş İngiliz ailelerin Kadıköy çayırlarında oynadıkları futbolun cazibesine kapılarak 1900'de Kadıköy'de Rum arkadaşlarıyla birlikte Elpis takımını kurdu. Bu takımda defans oyuncusu olarak kendini gösterdi. 1,90 m'lik boyu ile rakip forvetlerin karşısında büyük bir set gibi durduğundan "Tahtaperde Aleko" diye anıldı. Futbol-culuğunu daha sonra İngilizlerin kurdu-

ğu Kadıköy takımında sürdürdü. Bu takımda oynadığı bir maçta sakatlanıp futbolu bırakmak zorunda kaldı. Ömrünün sonuna kadar futbol maçlarını ilgiyle izledi. Hayatı Kadıköy'de geçti. Orada öldü.

CEM ATABEYOĞLU

ALEKSANDER (D'jak)

(14. yy) Muhtemelen 1394-1395'te, Konstantinopolis'e kısa bir ziyaret için gelen Rus gezgini. Büyük olasılıkla Novgorodludur. Mesleğini Rusçada çeşitli anlamlara gelen *d'jak* (küçük kilise görevlisi; yazıcı veya muhasip; herhangi seviyede bir devlet memuru) sözcüğüyle tanımlayan Aleksander, Bizans başkentinde ticaret amacıyla bulunduğunu ileri sürer. Burada kaldığı sürece gördüğü yerleri kısaca anlattığı gezi raporunun dışında başka hiçbir kaynaktan adına rastlanmaz.

Sözü geçen kısa rapor, Aleksan-der'm ziyaret ettiği ve çoğunluğu kilise veya manastır gibi dini önemi olan yerlerin isimlerinden, buralarda bulunan kutsal emanetler veya meşhur ikonların listelerinden ve zaman zaman da bu yerlere ilişkin efsanelerin anlatımından ibaret bir katalogdur.

Ortaçağ boyunca Bizans başkentini görmeye gelen birçok gezgin gibi, Aleksander da kent turuna Ayasofya Kilisesi'ni ziyaret ederek başlamış, oradan sırasıyla kentin doğusu, ortası ve kuzeybatısındaki diğer bellibaşlı kutsal yerlere uğramıştır. Gezisine şehir surlarını güneye doğru takip eden bir yoldan devam ettikten sonra, tekrar doğu istikametine yönelip, Büyük Saray ile Hippodrom'dan geçerek Ayasofya civarına geri dönmüştür.

Aleksander'ın aşağı yukarı iki-üç gün sürdüğü tahmin edilebilen ziyareti boyunca gördüğü yerler anlatılış sırasına göre şunlardır: Ayasofya (bak. Ayasofya Camii); Ayios Georgios Manganai Manastırı; yine Mangana'daki Soterios Filantropos Kilisesi; Panalirantos Manastırı; Hodegetria Manastırı (bak. Hodegetria Manastırı ve Ayazması); Havariyyun Kilisesi (Ayios Apostoleion); Pantokrator Manastırı (bak. Zeyrek Kilise Camii); Pammakaristos Manastırı (bak. Fethiye Camii); Petra'da Ayios Ioannes Prodromos Manastırı; yine Petra'da Ayios Nikolaos Manastırı; Kariye (bak. Ka'riye Camii); Blaherna Kilisesi(->); Kosmidion Manastırı; Kutsal Peygamber Daniel Manastırı ve Türbesi; Peribleptos Manastırı; Studios Manastırı (bak. İmrahor Camii); Kyra Marta (Rahibeler) Manastırı; Büyük Saray(->); Küçük Ayasofya (Ayios Sergios ve Bakkhus) (bak. Küçük Ayasofya Camii); Hippodrom(->) ve son olarak kentin doğu ucundaki Ayios Lazaros Manastırı. ...

Bibi. G. P. Majeska, *Russian Trâvelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Washington, DC, 1984.

NEVRA NECİPOĞLU

r

ALEKSİOS I KOMNENOS

ALEKSİOS I KOMNENOS

(1048, Konstantinopolis - 15 Ağustos 1118, Konstantinopolis) Bizans imparatoru (hd 1081-1118) ve Komnenos Hanedanı'nın(->) kurucusu. Babası İoannes Komnenos, annesi Anna Dalasse-ne'dir(->); kendisi İrene Dukaina ile evlenmiştir. Anadolu'da toprak sahibi asker kökenli aristokrat bir aileden gelen Aleksios, Konstantinopolis'te (İstanbul) imparator III. Nikeforos Botaneiates'e karşı düzenlediği bir darbe sonucunda başa geldi. Ağabeyi İsaakios Komnenos ile beraber 14 Şubat 1081'de başlattıkları ayaklanma başkentten 1 Nisan'da düşmesiyle sona erdi ve Aleksios 4 Nisan'da imparator ilan edildi. Tahta çıkışı Anadolu'nun askeri aristokrasisinin başkentte hüküm sürmekte olan sivil aristokrasiye karşı zaferinin bir simgesi olarak kabul edilir.

Aleksios'u meşgul eden ilk önemli meselelerden biri Normanların lideri Robert Guiscard'a (ö. 1085) karşı giriştiği mücadele oldu. 1081 Ekim'inde Adriyatik Denizi'nin doğu kıyısındaki Dyrrakhion (Durazzo) kentini fetheden ve buradan Bizans başkentine doğru ilerleyen Robert Guiscard'la, Aleksios ancak Alman İmparatoru IV. Heinrich ve Papa VII. Gregorius ile giriştiği müzakereler ve Venedik'ten sağladığı yardımlar sayesinde başa akabildi. Venediklilerin yardımlarına karşılık onlara çeşitli ticari imtiyazlar tanıyan Aleksios'un bu hareketi genelde Bizans İmpa-

I. Aleksios Komnenos'u (solda)

betimleyen bir elyazması. *Nevra Necipoğlu fotoğraf koleksiyonu*

ratorluğu ve özellikle Konstantinopolis ekonomisi için çok önemli sonuçlar doğurdu. 11 ırde Pisa kenti de imparatorundan benzer imtiyazlar aldı.

Aleksios'un hükümdarlığı aynı zamanda Türklerin Bizans topraklarını ciddi şekilde tehdit ettiği yıllara rast gelir. Selçuklularla Anadolu'da mücadeleler sürerken, başkent Konstantinopolis 1090-1091 kışında güçlü bir filoyla sahip olan İzmir Emiri Çaka Beyle Peçeneklerin denizden ve karadan ortak saldırısına sahne oldu. Peçenekleri yine ancak Kumanların yardımıyla geri çevirebilen Aleksios, bu arada Bizans tahtına göz diken ve kendini imparator ilan eden Çaka Bey tehlikesinden, önce Ebu'l Ka-sım'ı, sonra I. Kılıç Arslan'ı ona karşı kışkırtarak kurtuldu.

1096-1097'de, I. Haçlı ordularının uğrak yeri olan Konstantinopolis'te tekrar heyecanlı olaylar yaşandı. İlk önce Ami-ens'li Pierre l'Hermite'in liderliğindeki disiplinsiz, yağmacı güçler, ardından yüksek düzeydeki

baron ve şövalyelerle beraberlerindeki ordular, imparatora ve başkent halkına zorlu günler geçirttiler (bak. Haçlı Seferleri).

İçişlerinde ise Aleksios özellikle saray ve devlet teşkilatında birçok yeni düzenleme yaptı. 11. yy'ın ortalarından beri sürekli zayıflayan devlet otoritesini yeniden güçlendirmek amacıyla sıkı bir merkezileştirme politikası uyguladı. Ancak Aleksios'un merkeziyetçilik anlayışı kendi ailesinin ve ona bağlı diğer aris-

tokrat ailelerin saray ve devlet işlerindeki üstünlüğü prensibine bağlıydı. Dolayısıyla, kendisi tahta çıkmadan önce yüksek itibar ve yetki sahibi olan ve büyük ölçüde sivil kesimi temsil eden senatörler sınıfı ile hadımların yetkilerini kısıtladı. Onlardan boşalan yerleri ise kendi akrabaları ve taraftarlarıyla doldurdu. Aleksios'un ve sonra haleflerinin, hadımlara karşı takındıkları olumsuz tavırda ayrıca o devirde çok vurgulanan yiğitlik, erkeklik, mertlik ve cengâverlik gibi aristokratça değerlerin de rolü vardır. Aleksios rütbe ve unvanlar sistemine getirdiği birtakım değişikliklerle de, yine akrabalarının ve destekçilerinin toplum ve saray hiyerarşisinde zirveye çıkmalarını sağladı. Özellikle kendi taraftarları için yarattığı yeni rütbe ve unvanlar yoluyla (örneğin ağabeyi Isaakios için icat edilen ve sonra sadece imparatorların kardeşleri ve oğullarına verilen *sebastokrator* unvanı veya eniştesi Mihail Taronites'in sırasıyla sahip olduğu *protosebastos* ve *panhypersebastos* gibi unvanlar) başkent yönetici sınıfının kompozisyonunu tamamen değiştirdi. Son olarak, Aleksios tüm devlet dairelerini *logothetes ton sekreton* adlı tek bir görevlinin kontrolü altında yeniden düzenleyerek bir başka merkeziyetçilik girişiminde bulundu. Gelgelelim, tüm gayretlerine rağmen, merkezi iktidarı tam olarak yerine oturtamadı ve hükümdarlığı sırasında, özellikle güçlerini kaybeden şahıs ve aileler tarafından imparatora karşı düzenlenen çok sayıda komplo ve darbeye muhatap oldu.

İktisadi bakımdan Aleksios yönetiminin ilk on yılı sorunlu olmakla beraber, sonraları para sisteminde yapılan bazı değişiklikler olumlu yönde kimi gelişmeler sağlanmıştır. Örneğin, 1081'den beri sürekli değer kaybeden Bizans altın sikkesi, yaklaşık 1092'de imparatorun emri üzerine tam ayarlı yeni "hyperpyron"ların piyasaya sürülmesiyle yeniden değer kazandı.

Aleksios'un kilise ile ilişkilerinde, Norman ve Peçeneklerle savaşırken kilise hazinelerine el koymasının yarattığı gerginlik haricinde, genel bir uyuşma ve işbirliği hâkimdi. İmparatorluğu döneminde kiliseyi ve doktrini tehlikeye düşüren bazı akımlar ve bu akımların temsilcileriyle bizzat mücadele etti. İmparatorlukta süratle yayılan ve başkent ahalisi arasında da, özellikle aristokrat çevrelerde, çok sayıda taraftar kazanan itizalci Bogomil doktrininin lideri Basi-leios'u tutuklattı ve yargılanmasından sonra Hippodrom'da halkın gözleri önünde yakılarak idam ettirdi. İmparator bundan önce Ioannes Italos isimli

meşhur bir filozofun da antik felsefe taraftarlığı ve Hıristiyanlık öncesinden kalma düşüncelere düşkünlüğü, Hıristiyan doğmalarını önemsememesi yüzünden aforoz edilmesinde rol oynamıştır.

Dindarlığıyla tanınan Aleksios, ayrıca hayır kurumları banisi olarak da ünlüdür. Başkentte, Akropolis civarında, 6.

yy'dan beri var olan Hagios Pavlos yetimhanesi imparator tarafından onartılıp aenişletilerek, yetimhane ve okuluna ek olarak fakirler, körler, sakatlar, yaşlılar ve emekli askerler için bakımevlerini de içeren, yepyeni bir kurum haline getirilmiştir. "Başkent içinde ikinci bir kent" olarak tanımlanan Hagios Pavlos kompleksinden "binlerce" kişinin yararlandığı ve tamamını gezmek için tam bir gün gerektiği devrin kaynaklarında belirtilir. **Bibi.** F. Chalandon, *Essai sur le regne d'Alexis Ier. Comnene (1081-1118)*, Paris, 1900; C. Morrisson, "La Logarike: Reforme moneta-ire et reforme fiscale sous Alexis Ier Comnene" *Travaux et Memoires*, VII, 1979, s. 419-464; M. Angold, *The Byzantine Empire, 1025-1204; A Political History*, Londra-New York, 1984, s. 102-149.

NEVRA NECİPOĞLU

ALEKSİOS SARAYI

İmparator I. Aleksios Komnenos (hd 1081-1118) iktidarı ele geçirdiğinde Sultanahmet semtindeki Büyüksaray'da değil, şehrin kuzeybatı köşesinde Blaher-nai (Vlaherne) bölgesindeki küçük pavyonlarda oturmayı tercih ettiğinden, burada yeni bir saray binası yaptırtmıştır.

İmparatorun kızı Anna Komnena, babasının hayatına dair yazdığı kitapta, Aleksios'un burada, I. Haçlı Seferi'ni yapan Batılı şövalyeleri kabul ettiğini bildirir. Haçlılar 1096'da İstanbul'dan geçtiklerine göre, saray bu tarihte tamamlanmış olmalıdır. Anna'mn yazdığına göre, Haçlılar bu sarayda saklanan göz kamaştırıcı zenginlikteki eşya ve değerli şeylere hayran kalmışlardır. Bizanslı tarih yazarı Georgios Pakymeres (1242-yak. 1310), bu sarayı Aleksiakos basili-kos triklinos (Aleksios'un imparatorluk triklinos'u) olarak adlandırır. Latin işgali sona erip Bizans devleti yeniden İstanbul'a sahip olduğunda, 1354'te burada dini bir toplantı (consil) yapılmıştır. 1341-1354 yılları arasında tahtı ele geçirerek imparator olan VI. İoannes Kanta-kuzenos yazdığı tarihinde bu sarayı bir kaleye (frurion, kastellion) benzettiğine göre, içten ve dıştan gelecek tehlikeleri önleyecek biçimde tahkim edilmişti.

Sarayın, şehrin kara tarafı surlarına bitişik olduğu, sur dışında ordugâh kuran Haçlıların attıkları oklardan birinin pencereden girerek, imparatorun yamn-dakilerden birini yaralamış olmasından anlaşılır.

İmparator II. İsaakios Angelos (hd 1185-1195) sarayı daha da tahkim etmek üzere bitişik bir kule yaptırdığına göre, bu sarayın Eğrikapı'da üzerinde İvaz Efendi Camii'nin bulunduğu teras üzerinde ve belki de kısmen, hemen

yanında olan Anemas Zindanı denilen kemerli ve tonozlu mahzenin üstüne uzandığı tahmin edilir. Janin, Aleksios Sarayı'nın belkide Emîr Buharî Tekke-si'nin olduğu yere kadar yayıldığını ileri sürer. Dirimtekin tarafından yapılan kazılar, bazı duvar buluntuları sağlamış olmakla beraber, bunların saray ile ilişkileri aydınlatılmış değildir.

Aleksios Sarayı'ndan toprak üstünde hiçbir iz yoktur. Yalnızca İvaz Efendi Camii önündeki burcun en üstündeki, odanın saraya ait bir mekân olması mümkündür. Çevredeki arazide evlerin altlarında duvar kalıntıları ve küçük sarnıçlara da rastlanır. Fakat bunların Aleksios Sarayı'na ait olduklarını ispata yarayacak kesin dayanak yoktur.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine*, 125-126; J.-B. Papadopoulos, *lespalais et leş egli-ses deş Blachemes*, Thessalonique, 1928, s. 138, 141-147; F. Dirimtekin, "Leş palais d'Alexis I et Manuel II pourraient etre localises", *TTOK Belleteni*, S. 201 (1958), s. 23-24; ay, "AyVansaray'daki imparator Sarayları Bölgesinde Yapılan Kazı", *Türk Arkeoloji Dergisi*, IX (1960), s. 18-23.

SEMAVİ EYİCE

ALEMDAĞ

İlin doğusunda, Ümraniye İlçesi'ne bağlı bir köydür. Resmi adı Alemdar olmakla birlikte yaygın olarak Alemdağ diye adlandırılır.

Kuzeybatıdan Polonezköy, kuzey ve kuzeydoğudan Reşadiye, doğudan Mahmutşevketpaşa, güneydoğudan Paşa-köy ve güneybatı ile güneyinden de Sultançiftliği köylerinin arazisiyle çevrilmiştir. 21 km² yüzölçümüne sahiptir. İdari bölünüş bakımından 1987'ye kadar Üsküdar İlçesi'ne dahilken, bu tarihten sonra yeni kurulan Ümraniye İlçesi'ne bağlanmıştır.

Alemdağ

Sedat Avcı

Birinci Zaman'a (Paleozoik) ait ka-yaçlardan oluşan köyün arazisinde, gerek Silür (yaklaşık 435-395 milyon yıl öncesi), gerek Devon (yaklaşık 395-345 milyon yıl öncesi) devirlerine ait kayaç-lar da yer alır. Bu kayalar, detritik tortul kayalardan arkozlar, grovaklar, kuvarsitler, feldispatlı kuvarsitler ve şeyllerden ibarettir.-Alemdağ Köyü'nün çevresindeki en büyük yükselti Alemdağı'dır (442 m). Kuzeybatıda Türbe Tepe (379 m), kuzeyde Göz Tepe (267 m) ve Papeli-naçma Tepe (238 m), doğuda Kamburun Tepe (138 m) ve güneydoğuda Alem-dağburnu Tepe (200 m) yakın çevredeki diğer yüksek noktaları oluşturur.

Alemdağ Köyü ve çevresinin iklimi, içinde bulunduğu Marmara Bölgesi'nin-ki gibi Akdeniz ile Karadeniz iklim tipleri arasında bir geçiş tipini oluşturur. Bu iklimin genel karakteri yazlar sıcak ve kurak, kışlar ılık ve yağışlıdır. Ancak Karadeniz'e yakınlığı nedeniyle, yöre Kocaeli Yarımadası'nın güneyine nazaran daha serin ve nemlidir.

Köyün arazisinde üç farklı toprak tipi görülür. Bunlar kırmızı Akdeniz toprakları, kahverengi orman toprakları ve alüvyal topraklardır. Alemdağ Köyü'nün çevresindeki ormanlık sahalarda kırmızı Akdeniz toprakları ile kahverengi orman toprakları yer alır. Kahverengi orman topraklarının üzerindeki orman örtüsü, köye yakın alanlarda tahrip edil-

ALEMDAĞ KASRI

184

185

ALEMDAR OLAYI

SEKBANLARIN ÇARPIŞMALARI

4 Kasım çarşamba sabahı, Kadı Paşa, Demirkapı'dan; bir binbaşı Soğukçeş-me'den; diğer bir binbaşı da Bab-ı Humâyun'dan olmak üzere, seymenleri ile beraber dışarı çıkarak dövüşe dövüşe Irgatpazan'na kadar ilerlediler ve o kadar yeniçeri öldürdüler ki ceset yığınından sokaklar geçilmez bir hale geldi. Seymenler: "Ey yeniçeriler, neredesiniz? Dövüşmek için meydana çıkın" diye bağıyor ve rast geleni öldürüyorlardı. Bu esnada, Kapudan Paşa da gemide hazır durmuş, kalabalık gördüğü iskeleleri topa tutuyordu. Gemilerden biri, toplanmış bulunan yeniçerileri dağıtmak için bilhassa Ayakapı'yı ve Süleymaniye'yi devamlı olarak topa tutuyordu. Fakat bu aksi netice verdi, çünkü sık sık atılan toplardan dehşet içine düşen halk, yeniçerilerin tarafını tutmağa başladı. Kadı Paşa'nın kendilerini amansızca imha edeceğini anlayan yeniçeriler, birbirine cesaret vererek, halkın da iştirakiyle Kadı Paşa'ya karşı harekete geçtiler. Büyük bir savaş oldu ve bir seymene karşı on kişi olmak üzere pek çok yeniçeri öldü. Paşa, yeniçerilerin kırıldıkça daha da çoğalarak hücum ettiklerini görünce, dövüşe dövüşe geri çekilip Cebehane kışlasına geldi ve orada da birçok adamı öldürdü. Seymenler ara sıra dışarı çıkarak dövüşüp ve hayli insan öldürdükten sonra içeri çekiliyorlardı. Bu suretle, iki defa gah bu, gah o taraf kazanıyordu. Bab-ı Humâyun'dan Ayasofya'ya ve Cebehane'ye kadar olan yerler kana bulanmış, sokaklar cesetlerden geçilmez olmuştu. Vaziyetlerinin fenalaştığını gören yeniçeriler, seymenleri paniğe uğratmak için Cebehane'yi arka taraftan birkaç yerinden ateşe verdiler. Bir rivayete göre ise, önce seymenler yangın çıkarmışlar, yeniçeriler de onların hareketini tekrarlamışlardır. Cebehane gündüz saat 5'de yanmağa başlamış ve büyüyen ateş cehennemi bir manzara meydana getirmişti. Bir taraftan yükselen alevler, diğer taraftan da top ve tüferik sesleri şehri tasviri gayri kabil bir dehşet içine düşürmüştü. Yayılan yangının bir kolu Yerebatan

sarayı, bir kolu Süleymanpaşa Hanı, diğer bir kol Fazılpaşa Camii, başka bir kol da Çatladıkapı'ya doğru uzandı. Yangın yirmiiki saat devam etti. Hepsi de türklere ait olan evler, ne hamal ne de zabıt bulunmadığı için bütün eşyaları ile beraber kül oldular ve sakinleri ancak canlarını kurtarabildiler. Bununla beraber alevlerin içinde kalmış birçok insan da yanmıştır.

an'm Ruznâmesi, (çev. H. D. Andreasyan), s. 41-42, İst., 1972

mis ve ziraat sahası haline getirilmiştir. Çevredeki kuvarsit tepelerde ana materyalin ayrışması sonucunda ortaya çıkan malzeme, yağışlarla akıp gittiğinden, toprak oluşumuna meydan vermez. Köy ve çevresindeki akarsuların tabanları alüvyal topraklarla kaplıdır.

Köy sınırları içinde özellikle geçmiş dönemlerde ekip-biçme faaliyetleri için orman tahrip edilerek arazi kazanılmaya çalışılmıştır. Köyün kuzeybatısında yer alan Alemdağ, bitki örtüsünün çeşitliliği ile ilginçtir (bak. Alemdağ).

Alemdağ Köyü'nün arazisi Riva De-resi'nin kollan tarafından sulanır. Yerleşmenin su ihtiyacının bir kısmı kaynak sularından (Defneli, Ayazma, Mütevelli, Elmalı ve Kozpınar gibi), bir kısmı da kuyulardan sağlanır.

Alemdağ Köyü'nün kumlusu hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak yaşayanların çoğu "93 Rus Harbi" olarak bilinen Osmanlı-Rus Savaşı yıllarında (1877-1878) Hopa'dan göçmüş olanların torunlarıdır. Son yıllarda özellikle Doğu Karadeniz kıyı şeridindeki illerden de nüfus almaktadır. Nüfus sayımlarına göre köyün nüfusu büyük artış ve azalışlar gösterir. Bunun en büyük nedeni çevredeki askeri birliklerin hareketleridir. 1970'lerden sonraki hızlı nüfus artışı ise köyün İstanbul'un banliyölerinden biri olması ve sanayi tesislerinin özellikle 1980'den sonra bu araziye yerleşmesidir.

Köyün nüfusu 1935'te 337, 1970'te 668 iken 1990 sayımında 6.684 olarak kaydedilmiştir. 35 yılda iki katına çıkan nüfusun son 20 yılda on katına çıkması tüm İstanbul'a özgü göç olgusunun Alemdağ'a yansımaları gösterir.

Köyün geçimi yakın yıllara kadar tarıma dayanmaktaydı. Bu durum 1970'lere kadar devam etmiştir. 1967'de köyde sanayi tesisi olarak yalnızca yeğurthane vardı. Ancak son yıllarda ulaşım şartlarının iyileşmesi ve hızlı nüfus artışı -sonucunda Alemdağ Köyü önce bir banliyö karakteri kazanmış, ardından sanayi tesislerinin gelmesiyle bir sanayi merkezi halini almıştır. 1980'de süs eşyasından soba tuğlasına ve marley, muşamba, profil sac, asetilen gazı üretimi gibi değişik ürünlerin üretildiği 20'nin üzerinde tesis bulunmaktaydı.

Üsküdar-Şile karayolu kenarına yerleşmiş olan Alemdağ yerleşmesinin ulaşım problemi yoktur, İstanbul Belediye-si'nin düzenli otobüs seferleri vardır. Su, elektrik ve ulaşım gibi hizmetlerin yanında ucuz işgücü ve

arsa fiyatları, çevrede sanayinin gelişmesini teşvik etmektedir. Bibi. Karakurum, "Alemdağ Ormanları ve Orman Köyleri", (İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü, bitirme tezi), İst., 1939; N. Çakın, "Alemdar Köyü Beşeri ve İktisadi Etüdü", (İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü, bitirme tezi), İst., 1967; Y. Dönmez, *Kocaeli Yarımadasının Bitki Coğrafyası*, İst., 1979; A. T. Akdoğan, "İstanbul'da Şehirleşmenin Tarım ve Orman Alanlarına Etkisi", (İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü, bitirme tezi), İst., 1981; İ. Ketin, *Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış*, İst., 1983.

SEDAT AVCI

ALEMDAĞ KASRI

Alemdağı mesire yerinde, padişahın kısa süre kalması için yapılmış bir biniş kasrıydı. Sultan Abdülaziz (hd 1861-1876) için Sarkis Balyan tarafından tasarlanmış neoklasik üslupta, yüksek bir bodrum kat üzerinde iki katlı kagir bir yapıydı. 1940'lı yıllarda bekçisinin çıkardığı bir yangında harap oldu.

İSTANBUL

ALEMDAĞI

İstanbul'un Anadolu yakasında, Üsküdar-Şile arasına çekilecek hayali bir hattın üzerinde yer alır. Deniz seviyesinden yüksekliği 442 m'dir. Alemdağı ve çevresi Birinci Zaman'ın (Paleozoik) Si-lürrien ve Devonien devirlerine ait ka-yaçlardan meydana gelmiştir. Bu kayaç-lar, tortul detritik kayaçlardan arkozlar, grovaklar, kuvarsitler, feldispatlı kuvarsitler ve şeyllerdir. Alemdağı'nı oluşturan kayaçların tabakaları, Kocaeli Yarı-madası'ndaki diğer yüksek tepeler gibi doğu-batı doğrultusunda kıvrılmıştır. Bu kıvrılma hareketi muhtemelen Kaledonien Orojenezi'nde (435-395 milyon yıl önce) meydana gelmiştir.

Alemdağı, üzerini kaplayan orman örtüsüyle ilginç bir günübirlik dinlenme alanıdır. Kocaeli Yarımadası'nda görülen iki farklı karakterdeki bitki örtüsünün sınırı bu dağdan geçer. Dağın kuzeye bakan yamaçları nemli ormanlar sahasına dahilken güneye bakan yamaçlarında kuru ormanlar görülür. Dağın zirve kesi-. minden kuzeye, Polonezköy'e kadar olan bölgede, 250 m'ye kadar, kayın ağaçları (*Fagus orientalis*) hâkimdir. Kayının içine özellikle batı kesimde birlikler halinde kestane de (*Çastanea sativd*) dahil olur. Doğuda ise gürgen (*Carpi-nus betulus*) ve ıhlamur (*Tilia tomento-sd*) nemli ormanın diğer türlerini oluşturur. Özellikle kayının tahrip edildiği yerlerde, hâkim türlerini kızılçık (*.Cornus mas*), muşmula (*Mespilus germanicd*), üvez (*Sorbus torminalis*), geyik dikenini (*Crataegus monogynd*), fındık (*Coylus avettana*) ve sırimbağının (*Dapbnepon-tica*) oluşturduğu maki benzeri bir bitki örtüsü yer alır. Kuzeye bakan yamaçlarda 250 m'nin altındaki yükseltilerde saçlı meşe (*Quercus cerris*) toplulukları yayılış gösterir. Alemdağı'nın güneye bakan yamaçlarında, kuru ormanı mazı meşesi

(*Quercus infectoria*) ve yer yer maki temsil eder. Maki topluluğu içindeki hâkim türler akçakesme (*Phillyrea latifolia*), kermez meşesi (*Quercus coc-ciferd*), kocayemiş (*Arbutus unedö*), funda (*Erica arbored*) ve katran ardıcısıdır (*Juniperus oxycedrus*). Alemdağı'nın kuzey yamaçlarında, gelişmiş ağaçlarıyla tam bir orman görünümü varken, güneye bakan yamaçlar çalı görünümlü ağaçlardan oluşmuştur. Ormanın özellikle alt seviyeleri sürekli tahrip ve karşı karşıyadır. Hayvan otlatma, kaçak ağaç kesimi ve tarla açmak için yapılan tahribat yüzyıllardır devam etmektedir.

Bibi. 1. Yalçınlar, *Türkiye Jeolojisine Giriş (Paleozoik açısından)*, ist., 1976; Y. Dönmez, *Kocaeli Yarımadasının Bitki Coğrafyası*, ist., 1979; t. Ketin, *Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış*, İst., 1983.

SEDAT AVCI

ALEMDAĞI İSPEVOZU

Bayağı ispinoz, saka, flürya, iskete gibi ötüşü güzel birçok kuş türünü içeren ispinozgiller familyasının (*Fringilla co-elebs*) bir üyesidir. İstanbul'da Alemdağı ispinozu olarak bilinir. İstanbul'un Anadolu yakasında, Çekmeköy'den, kuzeyde Riva'ya kadar uzayan Alemdağı orman serisi ve avlağında, öteki göçmen kuşlarla birlikte görülür. Açık mavi, kırmızı, yeşilimsi, beyaz-siyah tüyleri ve diğer özellikleri ile öteki ispinoz türlerinden önemli bir farkı yoktur. Ancak ötüşü daha güzel ve şakraktır. Tanınması ise 19. yy'da Alemdağı korularının ve membalarının mesire (piknik yeri) olmasından sonraya rastlar.

Alemdağı ispinozu

DHKD Arşivi

Alemdağı mesirelerine tutkun olan ve sık sık bu çevreye binişler düzenleyen II. Mahmud döneminde (hd 1808-1839) İstanbullular da günübirlik veya çadır kurup geceleyerek Alemdağı'na mesireye gitmeye başladılar. 19. yy boyunca süren bu geleneğin bir amacı da ispinoz ve bülbül dinlemektir. İlkbahar sonu, yaz ayları boyunca tertiplenen geziler için özellikle mehtaplı geceler seçilirdi. Taşdelen ve Malkuyusu sularını içmek, eğlenceler düzenlemek, mehtapta ve kuru serinliğinde dinlenmek, özellikle Üsküdar ve Kadıköy halkı için vazgeçilmez bir tutku oldu. "Alemdağı'na ispinoz dinlemeye, Taşdelen suyu içmeye gidiyoruz!" diyenler, Üsküdar, Dudullu, Kısıklı, Sultançiftliği semtlerinden at ve öküz arabaları ile sazlı sözlü yola çıkarlardı. İstanbul kibar çevrelerinin, doğal seslere ve çevre.. güzelliklerine düşkün aydınları ve sanatçıları da Emirgân'da bülbül-, Göksu'da mehtapta kurbağa, Boğaziçi'nde açık yalı pence-

resinden deniz şıptısı dinlemek kadar, Alemdağı ispinozlarının ötüşlerini dinlemeye de meraklıydılar. Bunlar aralarına, dönemin ünlü bestekârlarını da (kemani Tatyos, kemençeci Vasil, kanuni Şemsi, tanburi Yuvakim,

Şevki Bey vd) alırlar; kuşların ötüşüne eşlik eden fasıllar tertiplerlerdi. Kimi zaman da ispinozları çalgı sesleri ile farklı ötüşlere alıştırmaya yarışmaları düzenlenirdi.

Kentin edebiyat ve sanat çevrelerinde, ispinozların kimi saz sanatçıları tanıdıkları ve usullerini taklit ettikleri gibi iddialar ve fıkralar eksik olmazdı. İstanbul'un kenar halkı arasında ise Alemdağı ispinozu bir alay simgesiydi. İnce sesli ve hızlı konuşan, kısa aralıklarla duraksayan, sesi pürüzsüz kimselere, kentli görgüsünü bir tarafa bırakıp uluorta ve seri konuşanlara, bazen ayıplama, bazen de alaya almak için "Alemdağı ispinozu" denirdi. Ahmed Rasim, *Şehir Mektupları*'nda bir İstanbullu tipini (Muhsin Bey) tanıtırken "...Alemdağı ispinozu gibi öte öte Kadıköy'ünde de-hen-i şikâyetini açar..." der.

NECDET SAKAOĞLTI

ALEMDAR GENÇLİK KULÜBÜ

1926'da Sultanahmet'te Alemdar semtinde kuruldu. Turuncu-lacivert formalı kulüp futbol, boks ve basketbol dallarında faaliyet gösterdi. Uzun yıllar Alay Köş-kü'nün çatısı altında barınan Alemdar Gençlik Kulübü özellikle boks dalında pek çok ünlü şampiyon çıkardı. Bunlar arasında Halit Ergönül, Abdi Özkutlu, Cevdet Özçendek, Cihat Vurucu gibi isimler de bulunmaktadır. Futbol takımı ise İstanbul mahalli liglerinde uzun yıllardan beri faaliyetini sürdürmektedir. Alay Köşkü'nden çıkarılmasından sonra kulüp bir lokal sahibi olamadığı gibi, boksörlerini çalıştırabilecek yer de bulamadı. Yıllar geçtikçe artan ekonomik sıkıntılar Alemdar Gençlik Kulübü'nü bugün Sultanahmet'te küçük bir kahvehane köşesinde ve salt amatör futbol dalında faaliyette bulunmaya zorlamaktadır.

CEM ATABEYOĞLU

ALEMDAR OLAYI

Babıâli Baskını, Alemdar Vak'ası, Bayraktar Mustafa Paşa Vak'ası da denir (16-19 Kasım 1808). Yeniçerilerin İstanbul'da gerçekleştirdikleri son büyük ayaklanmadır.

1807'deki Kabakçı Mustafa Ayaklan-ması'mn(-0 ardından İstanbul çalkantılı bir yıl geçirdi. III. Selim'in(->) tahttan indirilmesi, Nizam-ı Cedid(->) birliklerinin dağıtılması, Boğaz yamaklarının terörü nedeniyle kentte can güvenliği kalmadı ve soygun olayları yaşandı. Sürgünler ve idamlar devam ediyordu. Rusya ile savaş durumunun sürmesi de İstanbul yaşamını etkilemekteydi. Sadrazam Çelebi Mustafa Paşa cephede olduğundan kenti sadaret kaymakamı yönetiyordu. Orduyla birlikte İstanbul'a hareket eden Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa, sevk

ettiği bir öncü birlikle Kabakçı'yı ve adamlarını öldürterek yamakları etkisiz duruma getirdi. 21 Temmuz 1808'de İstanbul'a geldi. III. Selimin

öldürülmesini önleyememekle birlikte 28 Temmuz günü IV. Mustafa'yı tahttan indirip II. Mahmud'u padişah ilan etti. Başlarında şubara, kuşakları, omuzlan silahlarla dolu 8-10.000 Kırçalı milis ile İstanbul'un yönetimini ele geçirdi. Yeniçeriler, bu disiplinli ve silahlı güçle baş edemeyeceklerini görerek sindiler.

Sadrazamlık görevini üstlenen Alemdar Mustafa Paşa, Rumeli ve Anadolu ayanlarını İstanbul'a çağırarak Osmanlı Devleti'nin iç ve dış güvenliğini sağlama konusunda görüşmeler yaptı. Aralarında Cebbarzade Süleyman, Karaosma-noğlu Hacı Ömer Ağa, Serezli İsmail Bey, Kadı Abdurrahman Paşa, Gemici Ali Ağa, Hacı Ahmed Ağa gibi ünlü derebeylerinin de bulunduğu ayanlar, 29 Eylül 1808'de Sened-i İttifak denen bir protokol imzaladılar. Bunun bir maddesi de yeniçerilerin, İstanbul'da ayaklanma girişiminde bulunmaları durumunda ayanların çağrı beklemeksizin başkente gelmelerini içermektedir. II. Mahmud (hd 1808-1839), bu protokolü kendi mutlak egemenliğine gölge düşürücü bulmakla birlikte kabul etti.

İstanbul'daki derebeyi ayanların her semte yayılan silahlı, saygısız ve vuru-cu-kırıcı milisleri kentin özellikle çarşı pazar düzenini büsbütün altüst etti. İaşe sıkıntısı baş gösterdi. Alemdar, kentte kalabalık bir milis gücüyle dolaşıyor, padişahın katına bile silahlı çıkıyor, astığı astık bir yönetim anlayışıyla herkesi sindirmeye çalışıyordu. Bu sırada, Sek-ban-ı Cedid(->) adıyla, dağıtılan Nizam-ı Cedid'in yerini alacak yeni bir asker örgütü için de aday yazımına başlandı. Alemdar, padişahın Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasına onay alamayınca bu ocağa karşı daha sert uygulamalardan çekinmedi. İstanbul'un yüzyıllardır oluşa-gelen yaşam pratiklerinden, kültüründen de habersiz olduğu için, koymak istediği her kural tepkiyle karşılandı. Milisler ise birkaç hafta içinde han, hamam, çarşı, kapan ve iskelelere el koymuş, vezir konaklarına yerleşmişlerdi. Dönemin İstanbul ozanlarından Galatalı Hüseyin, bunlar için yazdığı uzun destanında şöyle diyordu: *Bastı İstanbul'u dağ civanları / Alemdar Paşanın pehlivanları / Cümbüşlü olur bağçe zamanları / Pek yamandır bu Kırçalı askeri.*

Babıâli'de oturan Alemdar da her gün kenti denetliyor, suçlu gördüklerini bir-iki dedirtmeden astırıyordu. Halk arasında ise geceleri Babıâli'de zevk ve sefa içinde cariyelerle düşüp kalktığı konuşulmaktaydı. İstanbul kahvehanelerine bu dedikoduları yayanlar yeniçerilerdi. Çoğu ocağa kayıtlı yeniçeri olan esnaf ise Kırçalı milislere her gün rüşvet vermekten, angaryaya koşulmaktan bıkmıştı. Bu nedenle çarşı esnafının birço-

ALEMDAR SİNEMASI

186

187

ALIŞVERİŞ MERKEZLERİ

ğu, ocaklılarla birlikte hareket etmek durumundaydı. Bu dayanışma bir komplo hazırlığına da olanak verdi, ilkin, Babiâli'nin duvarlarına yaftalar yapıştırıldı: "Kümelinden geldi bir çıtak. Bayram ertesi ya kılıç oynayacak ya bıçak!" Eylemi planlayanlar için en uygun zaman, kadir alayının(->) yapılacağı 157 16 Kasım (Ramazan'ın 27. gecesi) akşamı idi.

Yeni Odalar'da toplanan 450 kadar yeniçeri, suikastı kararlaştırıp yemin ettiler. Bunlardan 300'ü Atmeydanı, diğerleri ise gruplara ayrılıp Ağa Kapısı'na, Çarşıkapı ve Çemberlitaş'a yöneldiler. Ağa Kapısı'na gidenler yeniçeri ağasını öldürdüler. Öte yandan, o gün iftar için Şeyhülislam Esad Efendi'nin Çemberli-taş'taki konağına giden Alemdar Mustafa Paşa, Ayasofya Camii'ndeki kadir alayına yetişmek için erkenden çıktı, istanbullular, kutsal gece nedeniyle Çarşıka-pı'dan Ayasofya'ya uzanan Divanyo-lu'nu ve ara sokakları doldurmuşlardı. Yeniçeriler, akşam karanlığında kalabalığın arasına dağılarak suikast fırsatı kol-ladılarsa da Alemdar'ın vardacıları, kavas ve sekbanları halkı döverek güç bela yol açtılar. Alemdar, Ayasofya'daki törene katıldıktan sonra Babiâli'ye gitti. Atmeydanı'nda toplanan yeniçeriler ise Babiâli'ye topluca gitmenin kuşku u-yandıracağını düşünerek, "Yangın var!" ağzıyla harekete geçmeyi uygun gördüler, "sabahtır" sözcüğünü de parola edindiler. Küçük gruplar halinde ara yollardan ve sokaklardan Babiâli'ye yöneldiler. Eski Odalar'daki bölükler ve acemioğlanlar da sahurdan önce Vezne-ciler'den topluca yürüyüşe geçtiler.

Babiâli'yi kuşattıklarında, artık Alemdar'ın dışarıya haber uçurup milislerini getirtmesi olanağı kalmamıştı. Yeniçeriler ilkin ahşap konağı ateşe verdiler. Alemdar Mustafa Paşa, dışarı çıkmayarak yamndakilerle Babiâli'nin kagir bölümünün bodrumuna indi. Mazgaldan kurşun atmak suretiyle yeniçerileri oyalamay ve sabahı beklemeyi denemek istedi. Bu sırada tek tuk oraya gelen Kuralıları ise ayaklanmacılar hemen öldürmekteydiler. Savunma 7-8 saat sürdü ve ertesi günü (16 Kasım) kuşluk vakti oldu. Bodruma giremeyen yeniçeriler, yapının kubbesini yıkmaya başladılar. Yangının dumanları, kuşatmacılar, seyre gelen halk ve esnaf, o günkü Babiâli mesaisine gelen kamu görevlileri ile ortalık ana baba günüydü. Herkes izliyor, fakat içlerinden müdahale etmek isteyenler çıkmıyordu. Öte yandan ayaklanmacıların ileri gelenleri, ulemadan birkaç kişiyi, kendilerini tutan *bağnaz* Aygır İmam'ın görüşü doğrultusunda saraya gönderdiler. Amaçları, padişahı da tahttan indirmekle tehdit etmektir. Fakat II. Mahmud, Tersane'den ve Üsküdar Kışlası'ndan getirttiği disiplinli 3-4.000 askerle saray güvenliğini sağlamış bulunuyordu.

Öğle üzeri, Alemdar'ın sığındığı bölümde büyük bir patlama oldu. Olası-

lıkla Alemdar Mustafa Paşa, kurtuluş çaresi kalmayınca bodrumdaki cephaneliği ateşlemişti. Patlama sonucu Alemdarla birlikte birkaç yüz yeniçeri de öldü. Kalost Arapyan ölü sayısını 800 olarak verir.

Olayın uzantıları kentin başka semtlerini de etkiledi. Rumelili milisler, kaldıkları veya saklandıkları evlerden, hanlardan toplanıp sur dışına çıkartıldılar. Hasköy Ayanı Süleyman Ağa'nın kaldığı konak basıldı. Birçok kamu görevlisi parçalandı. Ölüler, Ağa Kapısı'nın avlusuna atıldı. İkindiye doğru saraya yönelen ayaklanmacılar, içerideki sekban askerlerinin bir çıkış hareketiyle püskürtüldüler. Sekbanlar, silahlarını ateşleyerek Bâb-ı Hümayun'dan çıktılar. Atmey-danı'na kadar gövde gösterisinde bulundular. Dükkânlardan, fırınlardan bulduklarını yağmalayıp geri saraya döndüler. Alemdar'ın intiharından sonra kışlalarına çekilmeyi tasarlayan yeniçerileri, İstanbul medreselerinin *bağnaz* kesimi sürekli kışkırtmaktaydı. Bunlar, eyleme katılmayanların nikâhlarının düşeceğini bildiren bir de fetva çıkartmışlardı. O akşam yeniçeriler, kışlaların sekbanlarca basılacağından korkup kentin amele takımını (ırgat, hammal, kayıkçı vb) zorla sokak ve mahalle nöbetine koydular.

16/17 Kasım 1808 gecesi, II. Mahmud, yaşamını ve tahtını güvenceye almak için, daha önce tahttan indirilmiş bulunan ağabeyi IV. Mustafa'yı boğdurttu. II. Mahmud, Osmanlı hanedanının hayattaki tek bireyi kaldı. Ertesi gün, ayaklanmacılar yeniden saraya yöneldiler. Ayasofya'nın minarelerinden kurşun attılar. Sarayın suyollarını tahrip ettiler. Sekbanlar ikinci bir çıkışla yeniçeri kalabalığını dağıttılar. Cebeci kışlalarını basıp yakaladıkları yeniçeriye öldürdüler. Kanlı sokak çarpışmaları oldu. 5.000 yeniçerinin, 600 sekbanın öldüğüne ilişkin tarihi bilgilerde abartı yoksa, o gün İstanbul'un korkunç bir katliam yaşadığı söylenebilir. Haliç'teki donanma gemilerinden de Ağa Kapısı topa tutuldu. Cebeci Kışlası'nda çıkan yangın, Ayasofya, Sultanahmet semtlerine yayıldı. Üçüncü gece boyunca genişleyen yangın, olayların heyecanı ile birlikte İstanbul halkını korkuya boğdu. Herkes sokaklarda sabahladı. 18 Kasım günü de hem yangın, hem eylemler devam etti.

Bu kez, *Galata* ve Tersane semtlerindeki külhanbeyi, kopuk, serseri, ipsiz, kaçak takımları, Kandıralı Mehmed adlı bir kabadayının peşine takılıp yürüyüşe geçtiler. Tophane'yi ve Tersane'yi ele geçirdiler. Topçu, top arabacı askerleriyle birlikte İstanbul *tarafına*, geçip At-meydanı'na geldiler. II. Mahmud'un, eski padişahı (IV. Mustafa) öldürttüğünü öğrenince "Bu padişaha itimadımız yoktu. Esmâ Sultan'a (I. Abdülhamid'in kızı) ya Tatarzade (Kırım Hanı soyundan) birine, Konya'daki çelebiye (Mevlevî şeyhi) biat ederiz. Padişahlar insan değil midir? Kim olsa olur. İllâ bize ilişme-

sün!" dediler. Babiâli'nin yıkıntıları arasında bulunup çıkartılan Alemdar Mustafa Paşa'nın cesedini çırılçıplak soyan yeniçeriler ipe bağlayıp

sürükleyerek kent sokaklarında "Savulun! Haydi açılın, çabuk, işte Sadrazam Mustafa geliyor!" diye dolaştırdılar. Sonra iki ayağından bir *ağaca* asıp olmadık aşağılamalarda bulundular. En son Edirne Kapısı dışında bir hendeğe attılar. Alemdar yanlısı Kaptan-ı Derya Râmiz Paşa ile Kadı Abdurrahman Paşa, tersane emini ve başkaları İstanbul'dan kaçtılar. Bunlar, daha sonra gittikleri yerlerde yakalanıp idam edilmişlerdir.

Bu kadar olaydan sonra somut bir başka sonuç daha elde edemeyeceklerini kavrayan yeniçerilerle öteki katılımcılar, Çarhacı Ali Paşa'nın, kazaskerlerin öğütlerine uyarak 19 Kasım (Ramazan Bayramı arifesi) günü sözde yatıştılar. Koşullan, Sekban-ı Cedid Ocağı'nın kapatılması idi. Fakat o gün de Selimiye ve Levent çiftliğindeki sekban kışlalarını yaktılar. Bu semtleri yağmaladılar. Beyoğlu cihetine zarar verdiler. Yakaladıkları sekbanları da öldürdüler. Zorbaların isteğini kabul eden II. Mahmud, eski çavuşbaşı olan İstanbul Kaymakamı Muhsin Paşa'yı sadrazam, Hacı Memiş Efendi'yi sadaret kethüdası, Şeydi Ali Paşa'yı kaptan-ı derya atadı.

Yüzlerce insanın öldüğü, evlerin, dükkânların yağmalanıp yıkıldığı Alemdar Olayı, İstanbul halkını ve II. Mah-mud'u çok etkiledi. Padişah, 1815'e kadar önemli hiçbir yeniliğe girişemedi. Yeniçerilerin kentteki şımarıklığı ve zorbalığı sürdü. Kahvehanelerde yıllarca olayın destanları, ağıtları okundu. Örneğin, aynı *zamanda*, bir yeniçeri olan Derviş Osman, konuya ilişkin uzun destanında, *Sahur taamında yediğim yağlı / Dört yanım ateştir kollanın bağlı / Kara kın içinde kılıçlar zağlı / Kıymayın canıma der Mustafa Paşa* dizeleriyle Alemdar'ın trajik sonunu anlatmıştır. 1826'da Yeniçeri Ocağı kapatıldıktan sonra ise Alemdar'ın bir kahraman kimliği kazandığı dikkati çeker.

Bibi. *Tarih-i Cevdet*, VIII, X; *Tarih-i Şâniza-de*, I; Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, III-IV, ist., 1327; I. H. Uzunçarşılı, *Rumeli Ayanından Tirsinikli İsmail, Yıhkoğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, Ankara, 1942; Karal, *Osmanlı Tarihi*, V; G. Oğulokyan, *Georg Oğulokyan'm Ruzname-si-1806-1810 isyanları*, III. *Selim*, IV. *Mustafa*, II. *Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa*, ist., 1972; Efdaleddin (Tekiner), "Alemdar Mustafa Paşa", *TOEM*, no. 10-21 (1911-1913); Ali Rıza, *Bir Zamanlar* • K. Arapyan, *Rusçuk Ayanı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Kahramanlıkları*, Ankara, 1943.

NECDET SAKAOĞLU

ALEMDAR SİNEMASI

İstanbul'un sinema olarak yapılmış ve halen ayakta olan en eski salondur. Gülhane'den Yerebatan Sarayı'na doğru çıkarken, Alemdar Caddesi üstünde sağ koldadır. Bugün (1993) otomobil galerisi olarak kullanılmaktadır.

İhtifalci Ziya Bey, sinemanın yapıldığı yerde eskiden bir Bizans Manastırı'nın

(Meryem Ana) bulunduğunu söyler. Salonun inşa tarihi belli değildir. Cumhuriyet'ten önceki yıllarda işletmecisinin Haçaras Efendi, sonra ise Anas-tas ve Vasil Anas kardeşler olduğunu 1933'te *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan bir yazıdan öğreniyoruz. Mustafa Gökmen de, çeşitli gazete kayıtlarına dayanarak, sinemanın ilk sahibinin Mehmed Abut Efendi, ikinci sahibinin ise Sadık Bey olduğunu yazar.

Alemdar Sineması'nın bir özelliği de kadın ve erkeklere bir *arada* film oynatmayı ilk deneyen salon oluşudur. Bilindiği gibi İstanbul'da ilk sinema salonları açıldığında müşteriler sadece erkeklerdi. Alemdar'da ise, kapıdan perdeye doğru tahta perdeyle salon ikiye bölünerek, bir tarafına kadın, diğer tarafına erkek seyirciler alınmıştır. Burhan Ar-pad, 1960'lı yıllarda kaleme aldığı bir yazıda, Alemdar Sineması'nın bir zamanlar İstanbul sinemalarının en kibar salonu olarak tanındığını belirtir. 470 kişilik, locası ve balkonu bulunmayan bir salona sahip olan Alemdar Sineması, açıldığı günden 1960'lara kadar sürekli yabancı film oynattı. Daha sonra ise yerli film gösterilmeye başlandı. 1974'te seyirci sayısı iyice azalınca kapatıldı. Önce spor salonu oldu, ardından da otomobil galerisi yapıldı. **Bibi.** Gökmen, *Sinemalar*, 27; *İSTA*, II, 606. GÖKHAN AKÇURA

ALGAZİ, İZAK

(24 Nisan 1889, İzmir - 3 Mart 1950, Montevideo, Uruguay) Yahudi asıllı, klasik Türk musikisi ve Musevi dinî musikisi okuyucusu; Musevi din adamı. "Bülbülî Salomon" lakabıyla tanınan, sinagog hazzanı (hanendesi), besteci Salomon Algazi'nin oğludur. İlk ve orta öğrenimini İzmir'de tamamladı. 1914'te İzmir'deki Yahudi okullarında öğretmenliğe başladı. Genç yaşta Yahudi cemaati içinde ve dışında çeşitli toplumsal faaliyetlere katıldı, cemaate bağlı kuruluşlarda görevler aldı. 1908-1911 arasında İzmir Belediye Meclisi'nde üye olarak bulundu. I. Dünya Savaşı ile Yunan işgalinin yol açtığı yıkımlar İzmir'deki Yahudi cemaatim de etkileyince 1923'te ailesiyle birlikte İstanbul'a göç etti. İstanbul'da Şişhane'deki Neve Şalom Sinagogu'nun(->) maftirimine (koro) girdi, bir süre sonra da musiki faaliyetleriyle tanınan Galata'daki İtalyan sinagoguna hazzan ve musiki müdürü oldu.

Algazi İstanbul'da geçirdiği on yıl içinde Yahudi cemaatinin en ileri gelen hahamlarından biri oldu. Yahudi eğitim kurumlarında etkin görevler üstlendi. Cemaatle genç cumhuriyetin ileri gelenleri arasındaki ilişkileri geliştirmeye ça-"Ştı. Yahudi cemaatinin cumhuriyetin ülküleriyle bütünleşmesi gerektiği görüşünü benimseyerek bu inancını İstanbul'da çıkardığı haftalık gazete *la Voz*

İzak Algazi

Edwin Seroussi, *Mizimrat Qedem - The Life and Music of R. Isaac Algazi from Turkey*, Kudüs, 1989

Oriental'de yazdığı yazılarda dile getirdi; Atatürk'ün modernleşme ve Batılılaşma konusundaki düşüncelerini savundu.

1930'lu yıllar Algazi için oldukça huzursuz yıllardır. Devlet memuriyetinde Türklerin azınlıklara tercih edilmesi yüzünden iş bulma imkânları azalmış, bu *arada* radyo yönetim kurulu üyeliği yetkililerce onaylanmamıştır. Çıkardığı haftalık gazete 1933'te İbrani alfabesini bırakıp, Latin alfabesini kabule zorlanmış, siyonist eğilimleri de Türkiye'de kalmasını engellemiştir. Bütün bu etmenler sonucu Türkiye'de artık barınamayacağına inanan Algazi önce Paris'e göç etmiş, iki yıl sonra da Uruguay'ın Montevideo şehrine yerleşmiştir.

İzak *Algazi* İstanbul'daki Yahudi cemaatinin en tanınmış hahamlarından ve en seçkin aydınlarından biridir. Geniş kültürü son yıllarında yayımlanan, makale, şiir ve öteki edebi yazılarını topladığı kitaplarında görülür. Aynı zamanda güzel konuşan, etkileyici bir hatipti. Yahudi ve Türk musikilerindeki ustalığı ise en önemli yönüdür. Bu çokyönlülüğüyle Türkiye Yahudi cemaati içinde benzerine az rastlanır bir ün kazanmış, nerdeyse efsaneleşmişti. Bu efsane bugün de Yahudi cemaati içinde canlıdır.

Algazi 20. yy'ın en önde gelen Sefa-rad musikicilerinden biridir. Yahudi dünyasında yakın zamanların en büyük Doğulu musiki adamlarından biri sayılmaktadır. Musikiciliğiyle Türklerin de hayranlığını kazanmış, musiki çevrelerinde seçkin bir sanatçı katına yükselmiştir; musikideki bilgisi ve ustalığından ötürü Türklerce "Hoca" sıfatıyla anılırdı. Musiki yeteneği çok genç yaşta fark edilen Algazi ilk musiki bilgilerini *babası* Salomon Algazi'den öğrendi. Musiki-

deki öbür hocaları Musevi besteciler Sem Tov Şikâr (1840-1920) ile Hayyim Alazraki'dir (ö. 1913). Hem Musevi dini musikisi hem de klasik Türk musikisi alanında yetişti. Türklere ve Yahudilere musiki dersleri verdi. Algazi'nin eşine az rastlanır, geniş hacimli sesi ile üstün okuyuş üslubu 78 devirli plaklarla günümüze ulaşmıştır. Bu plaklardan 32'si dini ve dindışı Yahudi şarkıları ile doğaçlamalardır. Bu ezgilerin en belirgin özelliği, bir-iki şarkı dışında tümünün Türk musikisi makamlarının yapısı içinde bestelenmiş ve icra edilmiş olmasıdır. Doğrudan doğruya Türk musikisi için doldurduğu plaklarda ise şarkılar ve gazeller okumuştur; Türk musikisi plaklarının tam bir dökümü çıkarılmamıştır. Tamamı İstanbul'da doldurulan her iki türdeki plaklarında da ses, perde ve aralık hâkimiyeti hemen dikkati çeker. Özellikle "gazel" türünü başarıyla kullanmıştır. Üslubu ve tavrı zamanın tanınmış birçok Türk musikisi okuyucusu üzerinde etkili olmuştur. Gözlemciler göre Türk musikisi repertuarı da geniş olan bir sanatçıydı. Algazi üzerine bir araştırma yayımlayan, İsrail'deki Bar-Ilan Üniversitesi öğretim üyesi Dr. Edwin Seroussi sanatçının taş plaklarından temizlenerek hazırlanan iki kasetini kitapla birlikte yayımlamıştır.

Algazi aynı zamanda bestecidir. Neveser kâr, suzidil, şevkefza, mâye ve bestenigâr fasılları bestecilik alanındaki başlıca ürünleridir. Ne var ki, bu eserler bestelendiği günlerde seslendirilmişse de notaları yayımlanmamış, mirasçılarında kalmıştır. Sanatçı bunlar dışında bir de "tayyare marşı" bestelemiştir. Şiirleri ile şiir derlemeleri Türk musikisi açısından önem ve özellik taşır. Bu şiirlerin her biri bir musiki faslında yer alan musiki eserleri için yazılmış, bir araya getirildiğinde bir dizi oluşturan güftelerdir. Her dizi bir makamın adım taşır.

Algazi'nin bir de *Hüseyinî Faslı* adlı bir nota yayını vardır. 1925'te İstanbul'da yayımladığı bu kaynakta çeşitli Musevi bestecilerin bir "fasıl" oluşturan eserlerinin notaları yer almaktadır.

Bibi. A. Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, ist., 1947; A. Galanti, *Türk Harsı ve Türk Yahudi-si*, ist., 1953; E. Seroussi, *Mizimrat Qedem-The Life and Music of R. Isaac Algazi from Turkey*, Kudüs, 1989; B. Aksoy, "Unutulmuş Bir Musiki Üstadı: Haham İzak Algazi Efendi", *Argos*, no. 37, Eylül 1991.

BÜLENT AKSOY

ALİŞVERİŞ MERKEZLERİ

Kentin çeşitli semtlerinde, son beş yıl içinde kurulup yaygınlaşmaya başlayan, içinde çeşitli *mağazalar* yanında eğlence ve boş zaman değerlendirme birimlerini de toplayan büyük merkezler.

İlki 1988'de Ataköy'de Galleria adı altında açılan modern alışveriş merkezleri, tarih boyunca her zaman canlı bir alışveriş ve ticaret kenti olan İstanbul'un Kapalıçarşı, Mısır Çarşısı, büyük pasajlar gibi mekânlarının işlevini günü-

ALİŞVERİŞ MERKEZLERİ

188

189

ALİ

Center Şişli'de, 19 Mayıs Caddesi üzerinde kuruludur. 1990 Eylül'ünde faaliyete geçmiştir. İnşaatına Temmuz 1986'da başlanan merkez toplam 16.280 m2 alan üzerine kuruludur. İşmerkezi olarak hizmet veren Nova Baran Plaza, 13-350 m'2'de 20 ofis katı ile bunlara ait bir kapalı garajdan oluşmaktadır. 3 a-det, 21 kata hizmet veren, 1 adet de 5

müzde yüklenmiş çarşılarıdır. Aynı çatı altında giyim kuşamdan gıdaya, elektronik eşyadan müzik aletlerine kadar çeşitli ürünleri pazarlayan mağazaları, büroları, lokanta ve cafeleri, eğlence, dinlenme ve boş zamanları değerlendirme birimlerini barındıran bu merkezler, 1990'dan itibaren farklı semtlerde birbiri ardına kurulmaya başlayarak kentin ekonomik yaşamında olduğu kadar sosyal yaşamında da yeni bir ilgi odağı

haline gelmiştir. Her gün binlerce müşteri ve meraklının ziyaret ettiği bu merkezler sinema, toplantı, fuar solanlarına; buz pateni pisti ve oyun salonları gibi bölümlere de sahiptir. İçlerindeki çeşitli lokanta, kafeterya ve barlarda değişik ülke mutfaklarından örneklerin de sunulduğu alışveriş merkezlerinde ünlü mağaza ve kuruluşların şubeleri, irili ufaklı dükkânlar vardır.

Büyüklikleri, çeşitlilikleri, modern ve özenli mimarileri, yönetim anlayışları ve işletmecilikleriyle Türkiye için yeni örnekler oluşturan bu merkezler kendi güvenlik ve enerji sistemlerine, açık ya da kapalı otopark alanlarına sahiptirler, İstanbul'da açılan alışveriş merkezlerinin sonuncusu Eylül 1993'te hizmete giren Capitol'dür. Nova Baran, Pyramid, Atrium yanında kentin çeşitli bölgelerinde halen en önemlisi inşaatı bitmekte olan Levent-Etiler Nispetiye Caddesi ü-zerindeki Ak Merkez olmak üzere benzer yeni merkezlerin de kurulması planlanmaktadır.

Kentin modern alışveriş merkezlerinin ilk örneklerinden olan Galleria'nın inşaatına Ocak 1987'de, Ataköy Turizm Merkezi Kompleksi'nin ilk bölümü olarak başlanmış ve projesi Hayati Tabanlıoğlu'na ait olan Galleria, 18 ayda tamamlanmıştır. Türkiye Vakıflar Bankası'nın iştiraki Ataköy Turizm Tesisleri ve Ticaret AŞ tarafından işletilen Galleria, toplam 77.000 m²'lik alana yayılmıştır. Merkezin en büyük bölümleri, Fransa'nın ünlü Printemps Mağazaları ile ABD'nin ünlü eğlence merkezi Fame City'dir. Galleria bütünlüğü içinde 127 mağaza bağımsız olarak hizmet vermektedir.

Alışveriş merkezinde, 480 m²'lik bir buz pisti, 2.000 arabalık üç katlı otopark, kuruluşun 3. yılında hizmete giren 1.400 m²'lik fuar alanı, kokteyl salonu, 450 kişilik Palladium, iki seminer salonu ve cep sineması vardır. Birinci kata yayılmış restoran, kafeterya, açık büfe gibi yeme içme birimleri ise merkezin en çok müşteri toplayan bölümleridir.

1993 istatistiklerine göre, *haftada*. 200.000 kişinin ziyaret ettiği Galleria'da, kişi başına düşen alışveriş süresi 82 dakika, bir kişinin saat başına yaptığı harcama ise 434.110 TL'dir. Haftanın yedi günü, saat 10.00 ile 22.00 arası açık olan Galleria'da, Fame City ve yiyecek içecek bölümleri, cuma ve cumartesi günleri saat 01.00'e, diğer günler ise 24.00'e kadar hizmet vermektedir.

Galleria, 1988'de Uluslararası Alışveriş Merkezleri Konseyi'nin ABD ve Av-Altunizade'de Eylül 1993'te açılışı yapılan alışveriş ve eğlence merkezi Capitol.

Elif Erim / TETTV Arşivi

rupa'da o yıl hizmete giren 78 merkez arasında yaptığı bir değerlendirmede, en iyi mimari tasarım, en iyi *mağaza* karışımı, en detaylı proje, en hızlı inşaat ve en farklı özellikleri taşıyan merkez olarak birinciliği kazanmıştır.

Capitol alışveriş ve eğlence merkezi Altunizade'de, Tophanelioğlu Caddesi üzerinde kuruludur. 18 Eylül 1993'te açılmıştır. Projesi, Miar Mimarlık AŞ tarafından hazırlanan inşaatın yapımını üstlenen Mesa Grubu ile Tursoy Otelcilik ve Turizm Yatırımları AŞ'nin ortak yatırımı olan merkezin yönetimini, Mesa ve Tursoy grupları tarafından kurulan Metur Alışveriş Hizmetleri AŞ yürütmektedir.

Toplam 57.000 m2 *alanda* kurulu cılan 6 katlı Capitol, 2 garaj katı, 3 alışveriş katı ve eğlence merkezinden oluşmaktadır. 131 bağımsız bölümü vardır. Zemin katında 3.800 m2 alana yayılmış irili ufaklı hazır yemek işletmeleri ve konfeksiyon mağazaları yer almaktadır. Birinci katında, 50 m2'den 210 m2'ye kadar çeşitli genişlikte giyim *mağazaları*, ayrıca bu iki kata birden yayılmış, 5.700 m2'lik büyük bir *mağaza daha* vardır, ikinci katta ise, ev dekorasyon, günlük ihtiyaç ve konfeksiyon *mağazaları* bulunmaktadır. Bu katta en büyük alanı (2.300 m2) bir süpermarket kaplamakta, en üst katta geniş bir eğlence merkezi (6.700 m2) yer almaktadır.

Capitol'de, ayrıca 3 adet sinema, 1 adet küresel perdeli sinema, bowling, bilardo, quasar (lazer oyunu) salonları, çocuk merkezi ve hazır yemek işletmeleri vardır. Merkezin ortasında bulunan *agora*, çarşı içi yaya trafiğinin odak noktasıdır. Burada düzenlenen konser, defile, tiyatro gösterileri, bütün katlardan izlenebilmektedir.

Nova Baran Plaza ve Center

Elif Erim / TETTV Arşivi

Katlar arası düşey ilişkiyi 11 adet yürüyen merdiven, 4 adet 12 kişilik asansör ve merdiven güçlendirmektedir. Merkezde her kattaki *mağazalara hizmet* veren, garajla bağlantılı bir yük asansörü, yangın ve servis merdiveni, tuvalet, depolar ve tesisat shaftından oluşan 6 adet servis modülü vardır.

Nova Baran Plaza ve Nova Baran

kata hizmet veren asansör vardır. Plaza bölümünün toplam yüksekliği 72 m'dir.

Alışveriş merkezi olarak faaliyet gösteren Nova Baran Center ise 2.930 m2'lik bir alanda, 3 kata dağılmış 46 dükkân ile hizmet vermektedir. Birinci katta lokantalar, "fast food" dükkânları, cafe ve barlar vardır. İkinci katta, giyim, bijuteri, parfümeri, saat, gözlük, içki, sigara, evcil hayvanlar satan *mağazalar* ile bir pizza restoranı, oyun salonları ve Nova Baran Sineması bulunmaktadır. Üçüncü kat yine giyim ve çeyiz mağazaları, plak, kaset, CD, fotoğraf *mağazaları* ile güzellik salonlarına ve turizm acentalarına ayrılmıştır.

Nova Baran Plaza ve Center'ın dış cephesi reflektif camla kaplıdır. Isıtma, soğutma, havalandırma merkezi sistem ile sağlanmaktadır. Binada, uydu TV ve müzik yayını yapabilen modern donanım vardır. Güvenliği sağlamak amacıyla kurulmuş güvenlik odası, bu merkeze bağlı olarak tüm

katlarda elektronik u-yarı sistemleri ve çok ekranlı bir koruma sistemi ile donatılmıştır. Merkez kendi kesintisiz enerji *kaynağına* sahiptir.

Center'ın iç bahçesi boydan boya ayna ve çiçeklerle süslü, ferah bir mekân olarak düzenlenmiştir. Kapalı otopark, Plaza katlarının kullanıcılarına (her kata 4 araçlık yer olarak) tahsis edilmiştir. Açık otopark ise, 60 araç kapasiteli olup, Center'daki dükkân işleticilerine ve müşterilerine ayrılmıştır.

Fenerbahçe Burnu'nda kurulu olan Pyramid kültür ve eğlence merkezi, *mağazacılık* sektörünün tanınmış isimleri (Cotton Bar, Divarese, Beymen Club, Benetton, Sisley, Jean Shop, Be-netton 012 Levi's), fast food firmaları (Mc Donald's, Dairy Queen, Creperie, Sultanahmet Köftçisi, Taco Grande, Pizzamatik, Yanı Yam, Baskin Robins), Talya Tekel birimi, 10 hattan oluşan Bowling Salonu, Snack Bar'ı ve sineması ile her yaştaki müşteri kitlesine seslenmektedir.

Yaklaşık 3.000 m²'lik bir alana kurulmuş olan merkez, 2 kattan oluşmaktadır. Giriş katında 8 *mağaza*, 5 yiyecek içecek *mağazası* ve tek el birimi vardır. İkinci katta Bowling Salonu, Snack Bar, Family Fun adlı oyun salonu ve Deniz Bar bulunmaktadır. Alt kattaki 440 m²-lik Atrium, müşterilerin dinlenme alanı olarak düzenlenmiştir.

Yaz aylarında açık olan teras katında, iki adet bar ve şark köşesi vardır. Eğlence merkezinin bahçe düzenlemesi ve iç mekânlarının dekorasyonu, İstanbul insanının özlem duyduğu yeşillik ve doğa imgelerini canlandırmayı hedeflemiştir.

AYŞE HÜR

ALİ (Acem)

(?, ? - 1537, *İstanbul*) Klasik Osmanlı yapı sanatında adı bilinen ilk başmimar-dır. 1537'de ölen Acem Ali ile aynı dönemde yaşayan Esir Ali arasındaki isim benzerliği, araştırmacıların dikkatini

çekmiş ve her ikisinin de aynı kişi olduğu ispatlanmıştır. "Acem" ve "Esir" lakaplarıyla anılmasının nedeni, Yavuz Sultan Selim'in Doğu seferi sırasında İranlılardan esir alınmasıdır.

Babasının Abdülkerim adlı bir kişi olduğu, vakfiyelerdeki "Abdülkerim oğlu Alâeddin Ali Bey" kaydından anlaşılmaktadır. Mezarı, Şehremini'ndeki kendi adını taşıyan Mimar Acem Camii'nin mihrap cephesi önündeki hazirededir. Kendisinden sonra Mimar Sinan, mimarbaşılığa atanmıştır.

Acem Ali, mimarbaşılığı döneminde Bursa ve Edirne üsluplarını çok iyi özümlemiş; Sinan ve sonrası için bu *alanda* önemli bir mimari birikim bırakmıştır. Bunların içinde en önemlisi hiç şüphesiz cami mimarisinde yan mekânların terk edilip, orta kubbenin ayak kullanmadan doğrudan duvarlara oturtulması geleneğini başlatmış olmasıdır.

Sultan Selim Camii ve Sultanahmet'teki İbrahim Paşa Sarayı(->), Acem Ali'nin en önemli eserleridir. Kitabesiz olmalarına rağmen bazı yapıların da ona ait olduğu, üslup özellikleri dikkate alınarak ileri sürülmüştür. Bunların arasında Eyüp'teki Cezerî Kasım Paşa Camii, Söğüt ve Silivri'deki Pirî Mehmed Paşa camileri ile Topkapı Sarayı'ndaki Bâbüssemâ bulunmaktadır.

ÖZKAN ERTUĞRUL

ALİ (Kara)

(17- yy) Osmanlı cellatlarının en ünlüsü. 17. yy'm ortalarında yaşadı ve yaklaşık yirmi beş yıl cellatbaşılık yaptı. Cellat Usta Süleyman'ın çırağı olarak mesleğe başladı. Pek çok cellat gibi Çingene asıllı olduğu sanılmaktadır. İri yarı bir adam olan Kara Ali, yaz kış çıplak

Derviş Ali'nin bir hattı: Mülk suresi. TSM. Şevket Rado, *Türk Hattattan*

dolaşır, sağ omzunda *çapraz* takılmış yalın bir kılıç taşırdı. Kuşağından kement ve çeşitli işkence aletleri sarkar, bu görünümü ile etrafa dehşet saçardı. İdam edilen kişinin giysileri ve üzerindeki parası celladın hakkı olduğundan, Kara Ali'nin kurbanlarının kim olduğunu dahi merak etmeden büyük bir soğukkanlılıkla görevini yaptığı söylenirdi. Şair Nefî, Sadrazam Hezarpare Ahmed Paşa ve Sultan İbrahim Kara Ali'nin boğduğu ünlü kişilerden birkaçıdır. Kara Ali'nin yalnız, Sultan İbrahim'in ölümünde (1648) soğukkanlı davranmadığı rivayet edilir.

İSTANBUL

ALİ (Derviş)

(?, İstanbul - 1673, İstanbul) Sülüs ve nesih hattatı. Hattatlar arasında, Anbarî-zade Derviş Ali'den ayırmak için Büyük Derviş Ali, I. Derviş Ali *adlarıyla anılır*. Yeniçeri ağalarından Karahasan oğlu Hüseyin Ağa ailesi tarafından yetiştirildi. Bir rivayete göre Hüseyin Ağa'nın manevi evladı; bir rivayete göre de azatlı kölesidir. Gençliğinde Yeniçeri Ocağı'nda karakullukçu idi. Hat sanatında hocası Halid-i Erzurumi'dir. Birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bunlar arasında Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa da vardı.

Derviş Ali, elliden fazla Kuran ve birçok enâm, evrâd (dua kitabı), kıt'a ve murakka yazmıştır. Suyolcuzaade Mehmed Necib Efendi, *Devhatü'l-Küttâb adlı* eserinde onu, Şeyh Hamdullah üslubunu canlandığı için göklere çıkarır.

Derviş Ali, gerçekten de Şeyh Hamdullah kudretinde yazı yazmıştır. Eserlerini Şeyh Hamdullah'ın eserlerinden ayırmak zordur. Bu yüzden hattatlar,

r

ALI

190

ALİ EFENDİ

ona "şeyh-i sani" (ikinci şeyh) adını vermişlerdir. Den'îş Ali, ünlü hattat Hafız Osman'a da(->) hocalık etmiştir.

Bibi. Müstakimzade, *Tuhfe*, 336; Rado, *Hattatlar*. 100-101: Suyolcuzade Mehmed Necib, *Devh'atü'l-Kütiâb*, İst., 1942, s. 49.

ALİ ALPARSLAN

ALİ (Derviş) (Anbarîzade)

(?, İstanbul - 1716, İstanbul) Hattat. Ak-lâm-ı sitte denen altı çeşit yazıda ustalık göstermiştir. Babası Anbarîzade unvanını taşıdığı için Anbarîzade Derviş Ali diye meşhur olmuştur. Ayrıca, Şeyh Hamdullah okuluna bağlı diğer Derviş Ali'den(-0 ayırmak için II. Derviş Ali, Küçük Derviş Ali, Derviş Aliyy-i Sani veya îmam Derviş Ali gibi unvanlarla da anılır. Mevlevî tarikatına mensuptu. Hat sanatında hocası Ağakapılı ismail bin Ali'dir. Yazının inceliklerini de Hafız Osman'dan öğrenmiştir. Alaca Mescit denen Çelebioğlu Mescidi'nin imamı idi. Mezarı Eyüp'tedir. Derviş Ali, Hafız Osman okulunun ünlü hattatlarından. **Bibi.** Müstakimzade, *Tuhfe*, 338; Rado, *Hattatlar*, 123.

ALİ ALPARSLAN

ALİ BABA TEKKESİ

bak. ŞEHİDLİK TEKKESİ

ALİ BEHÇET EFENDİ TEKKESİ

bak. SELİMİYE TEKKESİ

ALİ BEY (Denizoğlu)

(19. yy) Türk besteci. Hayatı, gördüğü musiki eğitimi ile onu izleyen musiki çalışmaları konusundaki bilgiler yok denecek kadar azdır, ama İstanbul'da yaşadığına kesin gözüyle bakılabilir.

"Denizoğlu" lakabıyla anılan Ali Bey, hem sanat musikisi zevkine, hem de halk zevkine seslenen, kendi türünde son derece başarılı şarkılar bestelemiştir. 17. ve 18. yy'ların musikisinde "şarkı" pek önemli sayılmayan, kuralları kesin olarak belirlenmemiş, hafif bir türdü. "Şarkı" ilk kez 19. yy ortalarında Hacı Arif Bey'in eserleriyle kuralları belirli, daha ciddi bir müzik formu durumuna geldi. Ancak, Hacı Arif Bey'le aynı dönemde yaşadığı halde eski bestecilerin şarkı anlayışını sürdüren değerli besteciler de vardır. Son derece kıvrak, coşkun, neşeli, zarif, şuh, bazen de buruk bir hüznü taşımakla birlikte büsbütün karamsar olmayan bu tür şarkılar, bir bakıma "Mustafa Çavuş üslubu" denebilecek bir bestecilik çizgisinin uzantılarıdır.

Denizoğlu Ali Bey de bu çizginin bestecilerinden biridir. Şarkıları İstanbul'un musiki çevrelerinde olduğu kadar halk katında da çok sevilmiştir. Sanat musikisi zevkiyle İstanbul halkının musiki zevkini ilgi çekici bir üslupla kaynaştırdığı, bu yönüyle de İstanbul'a özgü musiki zevkini geniş ölçüde temsil ettiği söylenebilecek olan Ali Bey'in şarkılarından bazıları Türk musikisi reper-tuvarının en tanınmış şarkıları arasında

yer alır. Özellikle hisarbuselik yürük aksak ("Yandım deminden, ağyar elinden"), şehnazbuselik semai ("Gönlüm alamam, yüzün göremem") ve şedd-i araban yürük aksak ("Bahçelerde aşla-ma, aşlamayı taşlama") şarkıları günümüze kadar değerinden ve güzelliğinden hiçbir şey yitirmeyen, konserlerde ve radyolarda sık sık okunan eserlerdir.

İSTANBUL

ÂLİ BEY (Direktör)

(1844, istanbul- 3 Şubat 1899, İstanbul) Mizah ve oyun yazarı. Kapı kethüdası Yusuf Cemil Efendi'nin oğludur. Özel eğitim gördü. Babîâli Tercüme Odası'nda çalıştı. Karantina başkâtipliği, Varna Sancağı mutasarrıflığı, Mamure-tü'l-Aziz ve Trabzon valiliği yaptı. 1894'ten ölümüne kadar Düyun-ı Umumiye İdaresi'nde direktör olarak çalıştı. Bu yüzden "Direktör" lakabıyla anılır.

Âli Bey ilk Türk mizah yazarlarından. *Diyojen* (1870-1872), *Çingiraklı Tatar* (1873) ve *Hayal* (1873-1877) gazetelerindeki yazıları edebi mizahın ilk başarılı örnekleri arasındadır. Âli Bey Gedik-paşa'daki Osmanlı Tiyatrosu'nun kuruluşunda Güllü Agop'la(->) birlikte önemli rol oynadı. Fransız oyun yazarlarından çeşitli yapıtlar uyarladı. Telif oyunları da yazdı. Bunların başlıcaları *Ayyâr Hamza* (1871, yb 1940), *Kokana Yatıyor* (1870, yb 1961), *Misafiri İstiskal* (1870), *Geveze Berber* (1872), *Tosun Ağa* ve *Çingir-*

Direktör ': Âli Bey

Nuri Akbayar

ra/fe'tir. Ayrıca *Letafet* (1897, yb 1961) adlı müzikli oyunu vardır. *Lehçetü'l-Hakayık* (1897, yb 1962, 1974) adlı mizahi sözlüğü de çok ünlüdür.

Bibi. *Osmanlı Müellifleri*, II, 334; *Sicitt-i Os-manî*, W, 675; (Sevengil), *Türk Tiyatrosu*, I, 31; And, *Tanzimat*, 259; And, *Osmanlı*, 173.

İSTANBUL

AIİ BİN ABDULLAH

(1456, ? - ?, ?) Osmanlı mimarı. Mimarbaşı Yakub Şah'ın başhalifesi olarak Ba-yezid Camii'nin inşasında görev aldığı ve padişah tarafından çeşitli hediyelerle ödüllendirildiği bilinmektedir.

1507'de Yakub Şahla birlikte Bursa Pirinç Hanı'nın yapımında görev aldı. Yakub Şah'ın ölümünden sonra mimarbaşı oldu. Bu dönemde, Rumelihisarı

Hamamı'nı inşa etti. II. Bayezid'in Dime-toka Sarayı'nın yapımında bulundu. İstanbul'da kırk beş gün süren 1509 depreminde hasar gören birçok yapının tamirini üstlendi. Bu yapılar arasında bulunan Fatih Camii'ni Mimar Bâlî ve Mimar Mahmud ile birlikte tamir etti. Yine aynı depremde hasar gören İstanbul surlarının onarımını mimarbaşı sıfatıyla yürüttü. Mimar Ali bin Abdullah'ın Hamza isimli bir oğlu olduğu ve saray mimarlarına katılmış olduğu bilinmektedir. Mimar Ali bin Abdullah'tan sonra, saray mimarbaşılığı görevine Mimar Murad'ın getirilmiş olma ihtimali kuvvetlidir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 141-142; R. Melül Meriç, "Beyazıd Camii Mimarı", *Ankara Üniversitesi ilahiyat Fak. Yıllık Araştırmalar Dergisi*, II (1957), s. 30-31.

BURCU ÖZGÜVEN

ATİ ÇAVUŞ TEKKESİ

bak. ALTUNCUZADE TEKKESİ

ALİ EFENDİ (Paşmakcızade)

(1638, İstanbul - 1712, İstanbul) Şeyhülislam ve Melamî kutbu. Melamîlerce "Seyyid Ali Sultan" olarak tanınır.

Üsküdar Kadısı Paşmakcızade Mehmed Efendi'nin oğludur. 17.yy'ın önde gelen alimlerinden ders gördü ve Müftü Abdurrahim Efendi'nin yanında mesleki tecrübesini geliştirdi. Bir süre İstanbul'un çeşitli medreselerinde müderrislik yaptıktan sonra 1686'da Kudüs ve ardından 1689'da Edirne kadısı oldu. Bu görevlerinde gösterdiği başarı üzerine kendisine "Nakibüleşraf" unvanı ve "Rumeli payesi" verildi.

Paşmakcızade Ali Efendi, üç defa şeyhülislamlık makamına getirilmiştir. Bunlardan birincisi, "Edirne Vak'ası" olarak bilinen ve II. Mustafa'nın tahttan indirilmesiyle sonuçlanan ayaklanmanın karışık siyasi ortamına rastlar. Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin devlet yönetimindeki nüfuzunu ortadan kaldırmak isteyen Sadrazam Ramî Mehmed Paşa, o sırada Gürcistan seferini bahane eden Cebeci Ocağı'nı el altından kışkırtmış ve İstanbul'da başlayan ayaklanma kısa sürede Edirne'ye sıçramıştır. İsyancılar 23 Temmuz 1703'te Ali Efendi'yi Feyzullah Efendi'nin yerine şeyhülislam seçmişler ise de o bu görevi, siyasi ortamın karışıklığı nedeniyle kabul etmemiş, bunun üzerine İmam Mehmed Efendi, isyancılar tarafından şeyhülislamlığa getirilmiştir. Padişah iradesi alınmadan yapılan bu atamalar yasal olmadığı için II. Mustafa, durumu düzeltmek amacıyla Ali Efendi'yi 31 Temmuz 1703'te birinci defa şeyhülislamlık makamına getirmiş, ancak isyancılar İmam Mehmed Efendi üzerinde ısrar edince bu görevde 23 gün kalabilmiştir. II. Mustafa'nın tahttan indirilip yerine III. Ahmed'in geçmesiyle Ali Efendi, ikinci

defa 26 Ocak 1704'te şeyhülislam olmuş ve üç yıl bu görevini yürüttükten sonra Sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın muhalefeti nedeniyle 1707'de Sinop'a sürülmüştür. Bir süre burada kalan Ali Efendi, III. Ahmed tarafından bağışlanmış ve Ebezade Abdullah Efendi'nin yerine üçüncü defa 16 Temmuz 1710'da şeyhülislam olarak atanmıştır. Bu son görevini yürütürken vefat eden Ali Efendi, Edirnekapı Mezarlığı'nda gömülüdür.

Yazılı kaynaklarda yalnızca şeyhülislamlığı belirtilen ve yakın çevresi dışında, üstlendiği bu resmi görev nedeniyle tanınan Paşmakcızade Ali Efendi, İstanbul hayatı üzerindeki asıl kalıcı etkisini Melamî kutbu olarak yapmıştır.

Ali Efendi, kendisinden önceki Melamî kutbu Bursalı Seyyid Haşim Efendi'nin (ö. 1677) müritlerinden olup müderris ve şair Gedayî Ali Efendi tarafından tarikata sokulmuştur. Haşim Efendi'nin vefatından sonra Melamîliğin "gavsiyet" makamına geçmiş ve tarikatı büyük bir gizlilik içinde yönetmiştir. Bu gizliliğe o denli riayet etmiştir ki, onun tarikatla bağlantısı ancak vefatından sonra vasiyeti gereği ünlü Melamî Kutbu Sütçü Beşir Ağa'nın (ö. 1662) damadı Osman Ağa'nın Edirnekapı'daki mezarı yanına gömülmesi üzerine öğrenilmiş ve bu durum İstanbul halkı arasında çeşitli söylentilere yol açmıştır. Mezartaşı kitabesi Melamî şairlerinden Rahimî'ye ait olup tarih beyti şöyledir: *Yegâne zâtı gitdikde denildi fevtine târîh / Bekaya göçtü es-SeyyîdAH ol müftî-i af âk 1124*.

İsmail Maşukî(->), Hamza Bâlî ve Sütçü Beşir Ağa'nın(->) şeriata ters düştükleri gerekçesiyle katledilmeleri üzerine Melamîlik(->), gizlilik esasına dayalı içedönük bir örgütlenme modeli benimsemiş ve böylece 17. yy ortalarından itibaren özellikle saray çevresi ile bürokrasi içinde etkili olmuştur. Sadrazam Halil Paşa, Sarı Abdullah(->) ve La'lîzade Abdülbâki(->) gibi devlet adamları bu dönemde Melamîliğe girmişler, fakat hiçbirisi "gavsiyet" makamına yükselip tarikatın yönetimini üstlenmemiştir. Melamîliğin tarihinde bu görevi üstlenen ilk devlet adamı Paşmakcızade Ali Efendi'dir.

III. Ahmed üzerindeki nüfuzunu kullanarak saray çevresinde kendine bağlı bir zümre oluşturmayı başaran Paşmakcızade, böylece Melamîliği bürokrasi içinde ağırlığı olan bir baskı grubuna dönüştürmüştür. Lale Devri boyunca bu grubun Topkapı Sarayı'ndaki helvacılar zümresi içinde örgütlendiği ve bürokrasinin çeşitli kademelerine yapılan atamalarda söz sahibi olduğu görülmektedir. Paşmakcızade'ye bağlı bu Melamîler arasında sadrazamlığa kadar yükselecek olan Şehit Ali Paşa ile Nevşehirli İbrahim Paşa(->) da vardır. Şehit Ali Paşa, Paşmakcızade'nin vefatıyla Melamî kutbu olmuş, III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan ile evlenerek sarayla bağını güçlendirmiştir. Ali Paşa'nın Petervara-din'de şehit düşmesiyle dul kalan Fatma Sultan, daha sonra Nevşehirli İbrahim

Paşa ile evlenmiştir. Paşmakcızade Ali Efendi tarafından Melamîliğe kazandırılan bu siyasi kimlik, Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın katledilmesine kadar önemini korumuş ve başta Sadrazam Çorlulu Ali Paşa (ö. 1711) olmak üzere pek çok üst düzey muhalifini siyaset sahnesinden silmiştir.

Bibi. *İlmiye*, 496-498; Gölpınarlı, *Melâmilik*, 163-164; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, 45; Altunsu, *Şeyhülislam*, 107-108.

EKREM IŞIN

ALİ EFENDİ (Tanburi)

(1836, Midilli - Temmuz 1890, İzmir) Besteci ve tanburi. Enisefendizadeler soyundan Hafız Bekir Efendi'nin oğludur. Genç yaşında İstanbul'a geldi. Hayatının en uzun ve verimli dönemini İstanbul'da geçirdi. Medresede okurken musikiye başladı. İlk musiki derslerini Enderun hocalarından Lâtif Ağa (yak. 1815-1885), Sütüceli Âsim (P-1895) ve Kanuni Rıza Efendi'den aldı. Yenikapı Mevlevîhanesi Şeyhi Celâleddin Efendi (1849-1907) ile birlikte Tanburi Küçük Osman Bey'in (yak. 1825-yak. 1900) tanbur derslerine devam etti. İstanbul'da geleneksel tanbur tavrının usta bir tanburisi olarak ün kazandı. Ali Efendi'nin aynı zamanda güzel bir sesi vardı. Fatih Camii Müderrisi Hopçuzade Hafız Şakir Efendi'den ders alarak zamanın en iyi hafızlarından biri oldu. 1868'e doğru "Sarıklı Müezzin" göreviyle saraya girdi. 1868'de Abdülaziz'e "imam-ı sani" oldu. Ali Efendi, ayrıca, padişah imamlarına verilen müderrislikte ikinci dereceye yükselerek mevleviyet rüusu aldı. 1869'da imam-ı saniliği sona erdi; 1872'de de saraydan çıkarıldı. 1885'te Abdülaziz'in tahttan indirilmesiyle ilgili olaylara karıştığı şüphesiyle İzmir'e gönderildi. Hayatının son beş yılını İzmir'de geçirdi.

Ali Efendi İstanbul'da Beylerbeyi'nde, İstavroz Mahallesi Nevnihal Sokağı'nda oturdu. Oğlu besteci ve tanburi Aziz Mahmud Bey (1870-1929) bu evde dünyaya geldi. Türk musikisinin saraydaki itibarını günden güne kaybettiği V. Mu-rad ve II. Abdülhamid dönemlerinde İstanbul'da saraydan uzak, besteci olarak eser verirken, pek çok da öğrenci yetiştirdi; İsmail Fennî Ertuğrul (1856-1946), Ömer Ferid Kam (1863-1944) ve Tanburi Cemil Bey(-») öğrencileri arasındadır. Cemil Bey, Ali Efendi'den doğrudan doğruya ders almamakla beraber, genel musiki bilgisi ve Türk musikisinin inceliklerini öğrenmek bakımından kendisinden yararlanmıştı. Ali Efendi tanburda geleneksel tavrın önde gelen temsilcilerinden olduğu halde Cemil Bey'in çok genç yaşlarında elde ettiği yeni tanbur tavrını benimsedi ve onu teşvik etti. İstanbul'un musiki hayatı, o dönemde bu iki usta ile daha bir canlılık kazanmıştı. Yeğeni Bekir Sıtkı Efendi de (ö. 1934) musikiciydi.

Tanburi Ali Efendi 19. yy'ın önemli bestecilerindendir. Büyük beste formlarını kullanmış, bu arada fasıllar beste-

miş olmakla birlikte, musikisi dönemin anlayış ve özelliklerine uygun olarak içli ve duyguludur. Eserlerinde, ince bir hüznün altında, aydınlık ve coşkulu bir sevgi hissedilir. Sipihr, nişabur, muhay-yerzengule, muhayyersünbüle, arazbar-buselik gibi az kullanılmış ya da unutulmaya yüz tutmuş makamlardan eserler besteleyerek bu makamları tekrar canlandırdı. Bir ay içinde bestelediği "suzidil takımı", Türk musikisinin şaheserleri arasındadır. Oğlu Aziz Mahmud Bey ve Manisalı Hafız Salis Efendi (?-1915) tarafından notaya alman eserleri Aksaray yangınında yandı. Yüz elliye yakın eser bestelemişse de çeşitli özel koleksiyonlarda ve öğrencilerinde bulunan notalarda değişik makam ve formlardan seksen dolayında eseri günümüze ulaşmıştır.

GÜLDENİZ EKMEN

ALİ EFENDİ (Çırcırlı)

(?, ? - Kasım/Aralık 1906, İstanbul) Celi sülüs, sülüs ve nesih hattatı. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Hattatlar arasında Çırcırlı veya Haydarlı lakabıyla anılırdı. Uzun yıllar Maliye Nezareti'nde memurluk yaptı. Sülüs, celi sülüs ve nesih yazılarını Şefik Bey'den öğrendi.

Eserlerinin birçoğu kaybolmuş, bir kısmı da şahıslarda kalmıştır. Sanatında usta olduğunu, devrin en büyük hattatı Sami Efendi de takdir etmiştir.

Ali Efendi, hocasının takip ettiği Kazasker Mustafa İzzet üslubuna bağlıdır.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar*, 45-48; Rado, *Hattatlar*, 232-233.

ALİ ALPARSLAN

ALİ EFENDİ (Basiretçi)

(1838, İstanbul - 1912, İstanbul) İstanbul basınının yurtdışında önemsenerek izlenmesine zemin hazırlayan gazetecilerden. Enderun'dan yetişti. Memurluklarda bulundu. 1283/1866-67'de bir gazete çıkarmak için Hariciye Nezareti'ne başvurdu, izin verilirse o sırada sorun yaratan Rumlara da izin verilmesi zorunluluğu doğabileceği gerekçesiyle reddedildi. Oysa aynı sırada *Tasvir-i Efkâr* ve *Muhbir* de şiddetli muhalefet yaptıkları için geciktirilmişti. Ali Efendi izni 1869'da aldı ve Babıâli'nin maddi yardımıyla *Basiret* 'in ilk sayısını 20 Şevval 1286/23 Ocak 1870'te yayımladı. Kısa süre sonra Prusya-Fransa Savaşı'nın patlaması ve buna objektif bir yaklaşımla sütunlarında yer vermesi -Fransız kültürünün egemen olduğu bir dönemde Alman tezlerini dışlamaması- dikkatleri çekti. Alman Başbakanı Bismark'ın bu Türk gazetesinin yayınlarının kendisine ulaştırılması hakkındaki emri üzerine *Basiret*'ten yapılan çeviriler gönderildi. Bunun üzerine Almanya'ya çağrıldı. Sadrazam Âli Paşa'mn izniyle Almanya'ya gitti, onun talimatlarına uygun konuşmalar yaptı. Bismark'ın hediye ettiği bir matbaa makinesi, gazetesinin daha iyi baskı yapmasını sağladı.

Mısır'a gidip Hıdiv İsmail Paşa ve Hocabey'de Rus Çarı II. Aleksandr ile

AIİ EFENDİ

192

193

AIİ KETHÜDA CAMÜ

RET GAZETESİ YAYINA HAZIRLANIYOR

1283 senesinde ulûm-ı maarif ve politikadan bahsetmek üzere *Basiret* namıyla bir gazetenin yayınlanması konusunda yazdığım dilekçemi Hariciye Nazırı Fu-ad Paşa'ya sunulmak üzere adigeçen bakanlık müsteşarı Said Efendi'ye verdim. Said Efendi, nazır paşanın odasına girip biraz sonra çıktığında altına kırmızı mürekkeple havalesini gösterdiler: "Bu dilekçenin şimdilik saklanması" işareti yazılmıştı. "Acaba bunun nedeni nedir?" diye sorduğumda "Şimdi Girit'te karışıklıklar var. Sana müsaade edilmiş olsa birtakım Rumlar da gazete imtiyazı istiyorlar; onlara da vermek gerekir. Evraktan numarasını alınız da bu karışıklık son bulunca baş vurunuz, o vakit müsaade olunacaktır, buyurdular" diye cevap verdiler. Artık Girit karışıklığının ortadan kalkmasını beklemeye koyuldum ve iki yıl bekledim. Sözümlü ettiğim karışıklığın ortadan kalktığını gördüğümde hemen müsteşar Said Efendi'nin yanına-, gittim. Nazır paşaya da anlattıklarında nazır paşa bizi istemiş; huzuruna çıktım. Matbuat Müdürü Macid Bey'i çağırttılar, "Şimdi ruhsat kâğıdını yazıp getiriniz" emrini verdiler. Yarım saat sonra ruhsat kâğıdı yazıldı. Nazır paşaya sunuldu. Bunun üzerine nazır paşa "işte ruhsat kâğıdınız. Hemen bir iki güne kadar çıkmasını isterim" buyurdularında bir an duraksadım. Nazır paşa bu halimden sezinleyip muhasebeci efendiyi çağırıp kulağına bir şey söyledi. "Haydi, muhasebeci efendi ile gidiniz ve aralıkta beni ziyaret ediniz" buyurdular. Muhasebeci efendi ile beraber gittik. "Nazır paşa hazretleri size yardım olmak üzere üç yüz lira verilmesini emrettiler" deyip sö-züğeçen parayı elime teslim etti. O vakitler matbaa bulmak çok zor olduğundan Vezir Ham'nda Tatyos'un (Divitciyan) kırık dökük bir makinesine baş vurdum. Pazarlığı kesip sayısı yirmi paraya olmak üzere küçük boyda *Basiret*'i yayınlamaya başladım. Üç yıl kadar yayınıni sürdürmeyi başardım.

Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul'da Elli Yıllık Önemli Olaylar*, s. 13-15

de görüşmeler yapan Ali Efendi, 1874'te *Kahkaha* adında bir mizah dergisi de yayımladı. Kendisi yazarlıktan çok, iyi bir gazete yöneticisi niteliğine sahipti. Sert polemiklerden çok, yumuşak hicivlerle eleştirmeyi yeğleyen bir üslubu vardı. Babıâli Caddesi'nde bile cinayetler işlenir ve kimse yakalanamazken zaptiye müşirini doğrudan eleştirmekten kaçınıyordu. Hırsızların geceleri gökten zembil ile inip işlerini

gördükten sonra yine gökyüzüne çekilip gittiklerini ileri sürdükten sonra "Buna müşirin Eflatunca tedbirleri ne yapabilir" diyerek ince bir hicvi tercih ediyordu. Ancak bu bile, gazetesinin 3-4 kere kapatılmasını ve her seferinde yüzlerce lira ödeyip açtirmasını önleyemedi.

Gerçek baskıları 1877 öncesinde yaşayan Ali Efendi, gazetesinde Ali Su-avi'nin(->) içeriği muğlak bir ilanının yayımlanması ve Çırağan Olayı(->) üzerine tutuklandı. Beş buçuk ay sonra Kudüs'e sürüldü. Birkaç yıl sonra affedildi ve gazetecilik yapmamak koşuluyla istanbul'a döndü. Daha sonra kaymakamlığa atanarak Anadolu ve Suriye'ye gönderildi. II. Abdülhamid rejiminin doğrudan baskısını yaşamamakla birlikte, istanbul'daki gazetecilik yaşamından kopmanın üzüntüsünü yaşadı. Anılarında II. Abdülhamid'i, istanbul yıkılsa da aldırmayan, "Sadece Yıldız mamur olsun bana yeter" diyen biri olarak niteledi.

II. Meşrutiyet'ten sonra *Basiret*'i yeniden çıkardıysa da başarısız kaldı. Anıları İstanbul'da *Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme* (1909, yb *İstanbul'da Elli Yıllık Önemli Olaylar*, 1976) adıyla yayımlandı.

ORHAN KOLOĞLU

ALİ EFENDİ SİNEMASI

İstanbul'un tanınmış lokantacılarından Ali Efendi, Kemal Seden ve Fuat Uzkı-nay tarafından 27 Mayıs 1914'te Sirkeci Ankara Caddesi 173 numarada açıldı. Sinemanın açıldığı yerde daha önce Stayn-berg adlı bir birahane bulunuyordu.

I. Dünya Savaşı'nın başlangıç yıllarına dek Türkiye'deki sinema işletmeciliği yabancı uyruklularla azınlıkların elindeydi, istanbul Sultanisi'nde (bugün istanbul Erkek Lisesi) dahiliye memurluğu yapan Fuat Uzkınay ile aynı okulda öğretmenlik yapan Şakir (Seden) Bey sinemayı ilk kez okula soktukten sonra işletmecilik yapmak istediler. Şakir (Seden) ve Kemal (Seden) beyler İstanbul'un en tanınmış lokantacılarından Ali Efendi'nin yeğenleriydiler. Bundan cesaret alarak amcalarının mülklerinden birinde sinema açmak istediler ve Ali Efendi'yi aralarına alarak Türk işletmecilerinin sahip olduğu ikinci sinemayı açtılar. Türk işletmecilerinin sahip olduğu ilk sinema ise Murad Bey ile Cevat (Boyer) Bey'in 19 Mart 1914'te Şehzade-baş'ında Fevziye Kiraathanesi'nin yerinde açtıkları Milli Sinema idi.

Ali Efendi Sineması, Ali Efendi'nin 250, Kemal Bey'in ise 50 Osmanlı Lira-sı'ndan oluşturdukları 300 lira ile kuruldu. Daha sonra ilk Türk filmini çekecek olan Fuat Uzkınay ise yalnızca emeği ile bu şirkete ortak oldu. Ali Efendi Sineması bayram günleri gösterilen filmlerin tüm hasılatını Kızılay'a bırakıyordu. Salon film gösterilerinin yamsıra düğün ve özel davetler için de kiralanıyordu. Ne zaman kapandığı tam olarak tespit edilemeyen Ali Efendi Sineması'nın yerinde

1938'de Yeni Valide Lokantası vardı. Daha sonra da burası beyaz eşya ve spor malzemesi satan bir mağaza olmuştur.

Sinemaya adını veren Ali Efendi (1861-1954) Bulgaristan'dan İstanbul'a göçmen olarak gelmiş, 1885'te Sirke-ci'de kendi adıyla anılan lokantayı açarak kısa sürede üne kavuşmuştu. Daha sonra ittihat ve Terakki saflarına katılan Ali Efendi, Mustafa Kemal'in yanında yer aldığı için mütareke döneminde idam cezasına çarptırılmış ancak karar uygulanmamıştı.

BURÇAK EVREN

ALİ EMİRİ EFENDİ

(1857/58, Diyarbakır - 23 Ocak 1924, İstanbul) Tarihçi, yazar, kitap koleksiyoncusu ve kütüphaneci. Sahip olduğu 16.000'i aşkın kitabı bağışlayarak Millet Kütüphanesi'ni(->) kurdu.

Şairler ve hattatlar yetiştiren bir ailenin çocuğudur. Büyük dedesi şair Sey-yid Mehmed Emiri Çelebi, babası tüccar Mehmed Şerif Efendi'dir. ilköğrenimini Diyarbakır'da yaptı ve amcası müderris Mehmed Şaban Kami Efendi'den ders aldı. 1868'de Siirt Sancağı'na bağlı Şirvan'da kaymakam olan dayısı Abdülfet-tah Efendi'nin yanına gitti. Burada Ne-vinli Mehmed Efendi'nin öğrencisi oldu. Diyarbakır'a döndükten sonra hat sanatı ile uğraşmaya başladı. Bu dönemin ürünü olan levhalar halen Diyarbakır cami-lerindedir. 1874'te Diyarbakır postanesinde altı ay süreyle telgrafçılık öğrendi. Hava değişimi için gittiği Mardin'deki Kasımpadişah Medresesi'nde Diyarbakırlı Ahmed Hilmi Efendi'den üç yıl ders aldı ve çocukluğunda öğrenmeye başladığı Arapça ve Farsçasını ilerletti. Bu yıllarda şiir yazmaya başladı. 1876'da başladığı ilk resmi görevi olan Mardin tahrirat kâtipliğinden 1878'de ayrıldı ve Diyarbakır'a döndü. Aynı yıl bir heyet-i islahiye ile Diyarbakır'a gelen Âbidin Pa-şa'nın yanında görev alarak Marriuretü'l-Aziz (Elazığ), Sivas ve Selanik'e gitti. Daha sonra çeşitli vilayetlerde muhasebecilik, defterdarlık, maliye müfettişliği gibi görevlerde bulundu.

Otuz yıl kadar süren memuriyet hayatı 1908'de kendi isteği ile son buldu. Emekliliğini geçirmek üzere geldiği İstanbul'da Tasnif-i Vesaik-i Tarihiye Encümeni başkanlığı yaptı. Bugün *BOA'da*. Ali Emiri Tasnifi olarak bilinen tasnifi meydana getirdi. Ayrıca Tarih-i Osmani Encümeni üyeliğinde bulundu. Sonraları zamanının büyük bölümünü eski tutkusu olan kitap toplamaya hasretti. Sabahtan akşama kadar Sahaflar Çarşı-sı(->) ile evi arasında mekik dokuyan Ali Emiri Efendi, terekeleri izler, aklına koyduğu kitabı almak için her yolu denerdi. Kitabını satmak istemeyen birini ikna etmek için Yanya'dan Yemen'e tayinini çıkartacak kadar tutkulu biri olan Ali Emiri Efendi, eğer kitabı satın alamazsa onun kopyasını çıkartırdı. Türk dilinin en eski sözlüğü olan *Divanı Lu-*

gati't-Türk'ün bilinen tek nüshası da onun fedakârca çabasıyla yitip gitmekten

kurtulmuştur.

Yaşam biçimi ve kişiliği ile sıradışı biri olan Ali Emiri Efendi ailesine, padişahlığa ve Diyarbakır'a büyük sevgi besledi. Özellikle annesine olan sevgisi yüzünden hiç evlenmedi. Dini inançları güçlü biri olarak hiç fotoğraf çektirmemi ve sakal tıraşı olmadı. Öfke ve sevinçlerinde aşırıya kaçır, övgüden çok hoşlanırdı. Uzun ve iri gövdesinden beklenmeyen ince sesi ile bağıarak konuşan, mücadeleci ve gururlu bir kişi idi.

1918 ile 1920 arasında 31 sayı *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası* ile 1922'de 5 sayı *Tarih ve Edebiyat Mecmuası'nı* yayımlayan Ali Emiri Efendi, üç divan dolduracak kadar şiir de yazmıştır. Biyografi alanındaki çalışmalarından yalnızca *Tezkire-i Şuara-yı Âmid'in* ilk cildi yayımlanmıştır (1911). Mezarı Fatih Camii'nin haziresindedir.

Bibi. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları*, 437-439; Ergun, *Türk Şairleri*, I, 1251-1256; inal, *Türk Şairleri*, II, 300-312; Ş. Beysanoğ-lu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adanılan*, II, ist., 1960, s. 139-174; M. Tefkikoğlu, *Ali Emiri Efendi*, Ankara, 1989.

İSTANBUL

AIİ FAKİH CAMÜ

Fatih İlçesi'nde, Kocamustafapaşa'da, Ali Fakih Caddesi'ndedir.

Banisi Fatih Sultan Mehmed'in çoban-başı Ali Fakih Efendi'dir. Burada gömölüdür ve adına sonradan yapılmış bir mezar taşı vardır. Fatih devrinden kalmış yapı, 1310/1894'teki depremde yıkılmış, Mısırlı bir hanım tarafından 1328/1910'da yemden yaptırılmıştır. 1985'te ise yıktırılıp yeniden inşa edilmiştir.

Eski haliyle İstanbul'un en bodur camilerinden olan yapı kare planlıdır. Duvarları iki sıra tuğla, bir sıra kesme taş ile almaşık düzende örölmüştür. Doğı, batı ve mihrap duvarında ikişer sıralı dört pencere vardır. Alt kısımdaki pencereler sivri kemerli beyaz mermer söve-li, üst kısımdakiler ise sivri kemerli ve alçı revzenlidir. Güneybatı köşesi pahlan-mış, üst kısmı kademeli şekilde testere dişlerle örölerek çatı kısmında kareye tamamlanmıştır. Yapının üstü iki sıra kirpi saçak üzerine kiremit çatı ile örtölmüştür. Minarenin kaidesi eski yapıdandır. Çokgen pabuç kısmı, kesme taş ve tuğladan üçgen dilimlerle bölünmüştür. Silindir gövdeli, şerefe altı testere dişlidir. Şerefe korkulukları basit geometrik şebekelidir. Camekânlı, basık son cemaat yerinin alt kısımları taraklı mozaik kaplamadır. Bu bölüm cami ile uyumsuz bir görünüme sahiptir, iç kısımda kadınlar mahfili bulunmaktadır. Mihrap, minber ve vaaz kürsüsü mermerdir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadika*, I, 148; İSTA, III, 664-665; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 22; Ayver-di, *Fatih Devri*, III, 315; İKSA, II, 649; *Fatih Camileri*, 55.

EMİNE NAZA

ALİ HAYDAR BEY

(1802, İstanbul - 28 Haziran 1870, İstanbul) Ta'lik hattatı. Sadrazamlardan Melek Mehmed Paşa'nın torunudur. Bu yüzden "Melek Paşa hafidi" diye tanınır. Medrese öğrenimi gördü. Önce müderrislik yaptı, 1843'te Galata kadısı; 1851' de Filibe kadısı oldu. 1855'te Mekke; 1862'de İstanbul kadılığı payesini aldı. 1868'de de İstanbul kadılığına getirildi. Kabri Beşiktaş'ta Yahya Efendi Dergâhı haziresindedir.

Ali Fakih Camii'nin güneyden görünümü. *Emine Naza, 1993*

Kabataş'ta küçük liman için dikilmiş olan taşın üstündeki kitabe Ali Haydar Bey'e, tuğra ise Abdülmecid'e aittir. *Erkin Emiroğlu, 1993*

Ali Haydar Bey'in Türk ta'lik yazısının gelişmesinde büyük rolü vardır. Bilhassa celi ta'likte ünlüdür. Yesârîzade Mustafa İzzet Efendi'nin(->) öğrencisidir. 1823'te aldığı icazetnamesi Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir. Ali Haydar Bey'in, Sami Efendi(->) gibi bir dâhinin yetişmesinde büyük payı vardır. Dairevi harflerinde biraz genişlik göze çarparsa da bu, önemli bir kusur sayılmaz. Bildiğimiz eserleri şunlardır: Dolmabahçe ve Ortaköy camileriyle Selimiye Kışlası'nın ana kapısı üstündeki kitabeler; Dolmabahçe Camii ile Kabataş İskelesi arasında kayıkların sığınması için yapılan küçük liman için dikilmiş olan taşın üstündeki kitabe (halen yerindedir); Eğrikapı'da Bezm-i Âlem Valide Sultan Mektebi'nin kitabesi; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde 1285/ 1868, tarihli "Fîhâ kütübün kayyime" levhası; Bayezid Camii'nde 1282/1864 tarihli "İnne's-salâta..." levhası; Taksim Yenişehir'de Rıza Bey Çeşmesi kitabesi, Sultanselim'de Mesnevîhane kitabesi.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar*, 542; *SiciU-i Osma-m*, III, 572; T. Cantay, "19. Yüzyılın Usta bir Hattatı Ali Haydar Bey", *TT*, S. 52 (Nisan 1988), s. 14-16.

ALİ ALPARSLAN

ALİ KETHÜDA CAMİİ

Sarıyer'de, Yenimahalle Caddesi'ndedir. Banisi, II. Mustafa zamanında (1695-1703) sadrazam kethüdası olan Ali Efendi'dir. *Hadîkatü'l Cevamî'de* 1720-1721'de Nevşehirli İbrahim Paşa'nın kethüdası Maktul Mehmed Ağa tarafından tamir ettirildiği, bu sırada bir minare eklendiği yazılıdır. Yapının 19. yy'ın ortalarında yenilendiği mimari özelliklerinden belli olmaktadır. İlk inşa edildiğinde deniz kıyısında yer aldığı, zamanla

ALİ PAŞA HANI

195

Âli Paşa Camii ve Sebili'nin Mercan Caddesi'nden görünümü (solda) ve birinci katı. *Fotoğraflar Nazını Timuroğlu, 1993*

ALİ NUTKÎ DEDE

Ali Kethüda Camii'nin içinden bir görünüm. *Tarkan Okçuoğlu, 1993*

kıyının doldurulması sonucunda bir miktar içerde kaldığı tespit edilmektedir. Nitekim deniz yönünde kayıkhanelerin bulunduğu, kaynaklarda ifade edilir.

Kible doğrultusunda gelişmiş, derinliğine dikdörtgen bir alana yayılan yapı kagir duvarlı ve ahşap çatılıdır. Bir bodrum katı üzerine oturan cami, kapalı bir son cemaat yeri ve harimden oluşur. Cümle kapısı kuzeyde, mihrap eksenini üzerindedir. Ana mekân, sekizgen kesitli, pilastr başlıklı yedişer ahşap sütunla derinliğine üç nefe ayrılmıştır. Sütunlar kuzey, doğu ve batı duvarları boyunca mihrap duvarına kadar uzanan fevkani mahfilî taşır. Mahfilin, kuzey kanadında, mihrabın karşısına gelen kısmı yarım daire bir çıkma yapmaktadır. Aşağıdaki-lerle aynı hizada olan ahşap sütunlar çatıyı destekler. Üst katta, batı yönündeki pencerelerden beş tanesi kapı olarak kullanılmakta, bu açıklıklardan, son yıllarda yapıya eklenen kadınlar bölümüne geçilmektedir. Kuzeydeki ana girişten başka doğu duvarında bir yan giriş bulunmaktadır. Duvarlar dışarıdan, kesme taş örgüsüne benzer şekilde taraklı mozaikle kaplıdır. Bütün cephelerde iki sıra halinde, dikdörtgen açıklıklı ve kesme taş söveli pencereler sıralanmaktadır. Gerek pencere söveleri gerekse de aynı özellikleri gösteren cümle kapısı söveleri pilastr şeklinde yontulmuştur. Yalnızca ana girişin üstünde daire şeklinde bir pencere açılmıştır.

Harimin tavanı, boydan boya, ince ve kalın çitalarla yapılmış, sivri uçlarında iç içe geçen baklava şekilleriyle düzenlenmiştir. Bu düzenleme yer yer kare çerçeveler içine alınmış, çiçek süslemeleri ile renklendirilmiştir. Mihrap beyaz ve siyah mermerle üslupsuz bir şekilde yenilenmiştir. Ahşap minberin kapısında ve köşk kısmının sütunlarında, II. Mahmud devrinden itibaren yaygınlaşan çubuklu süslemeler vardır. Minberin köşk kısmının üzerinde, sekizgen prizma biçiminde bir kasağa oturan piramit şeklinde bir külah bulunmaktadır.

Kuzeybatı köşesindeki minarenin, yapı kitlesi içine gömülü kaidesinin kuzey yüzünde, diğer pencerelerle aynı boyutta üst üste iki sağır pencere vardır. Kesme taştan inşa edilmiş, silindir gövdeli minare, birçok geç devir örneğinde olduğu gibi, yine kesme taştan, soğan kubbe biçiminde bir külahla son bulmaktadır. Camiin kuzeydoğu köşesinde, basık bir kitle halinde abdest mekânları yer almaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 143; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 50-51, no. 216; Raif, *Mir'at*, 246; *İSTA*, II, 674-676; Öz, *istanbul Camileri*, II, 4.

TARKAN OKÇUOĞLU

ALİ NUTKÎ DEDE

(27 Temmuz 1762, *istanbul* - 4 Eylül 1804, *istanbul*) Mevlevî şeyhi, hattat ve

bestekâr.

Babası, Yenikapı Mevlevîhanesi(-0 Şeyhi Ebubekir Dede (ö. 1775); annesi, Galata Mevlevîhanesi(->) Şeyhi Abdül-bâki Sırrı Dede'nin (ö. 1750) kızı Saîde Hanım'dır. Yenikapı Mevlevîhanesi'ne yakın bir evde doğdu. Amcası Ömer Dede'nin oğlu Sahîh Ahmed Dede (ö. 1813) tarafından yetiştirildi. Arapça ve Farsça öğrenerek dergâhta musiki meşk etti. 1775'te babası Ebubekir Dede vefat edince onun yerine Yenikapı Mevlevî-hanesi postnişini oldu. 29 yıl bu görevde kaldı. Kendisinden sonra meşihat makamına kardeşi Abdülbâki Nasır Dede (ö. 1821) geçti. Vefatım takiben Ye-nikapı Mevlevîhanesi Türbesi'ne gömülen Ali Nutkî Dede'nin sandukası 1961' de çıkan bir yangın sonucunda yanmış olup bugün türbedeki yerini tespit etme olanağı yoktur.

Ali Nutkî Dede, 1746-1925 tarihleri arasında Yenikapı Mevlevîhanesi'nin yönetimini üstlenmiş ve istanbul Mevle-vî kültürüne damgasını vurmuş ünlü bir şeyh ailesine mensuptur. Ailenin kökeni, Halveti Şeyhi Seyyid Nureddin Efen-di'ye (ö. 1675) dayanır. Nutkî Dede'nin babası Ebubekir Dede, Galata Mevlevî-

hanesi Şeyhi Abdülbâki Sırrî Dede'nin kızıyla evlenerek bu tekkeyi nüfuzu altına almış, kardeşi Ömer Dede'nin oğlu olan ve Nutkî Dede'yi yetiştiren Aşçıbaşı Sahîh Ahmed Dede'nin çocuğu Kud-retullah Dede (ö. 1871) ile torunu Ata-ullah Dede (ö. 1910) ise Galata Mevlevîhanesi postnişinliği yapmışlardır. Bu arada Nutkî Dede'nin yaşça küçüklüğü nedeniyle Yenikapı Mevlevîhanesi yönetimini üstlenen Sahîh Ahmed Dede'nin dergâh meşihatini ailenin Ömer Dede'ye bağlı koluna geçirmek istemesi üzerine Nutkî Dede tarafından mevlevî-haneden uzaklaştırılması, aile içindeki çatışmanın somut bir örneği olarak da değerlendirilebilir. Bu yüzden Sahîh Ahmed Dede, vefatından sonra Yenikapı Mevlevîhanesi'ne değil, Merkezefen-di Mezarlığı'na gömülmüştür.

Şeyhliği I. Abdülhamid ve III. Selim dönemlerine rastlayan Ali Nutkî Dede, Batılılaşma hareketinin istanbul hayatında yol açtığı ilk büyük değişikliklere tanık olmuştur. Babası Ebubekir De-de'den sonra kendisi de yenilikçi akımı desteklemiş ve bu amaçla başta III. Selim olmak üzere saray çevresinin temsil ettiği siyasi modernleşme hareketinin içinde yer almıştır. Nutkî Dede'nin bu tutumu daha sonra kardeşleri tarafından da sürdürülecek ve 19. yy'da ailenin yetiştirdiği ünlü Mevlevî şeyhlerinden Osman Salâhaddin Dede (ö. 1887), müritleri arasında bulunan Midhat Paşa aracılığıyla Yeni Osmanlılar grubu içinde önemli rol oynayacaktır.

istanbul Mevlevîleri arasında kariz-matik kişiliğiyle tanınan Nutkî Dede, bu özelliği sayesinde pek çok devlet adamını kendisine bağlamıştır. Bunlar arasında Devlet Kethüdası Halet Efendi (ö. 1822) tarikatın tarihinde oynadığı siyasi rol açısından büyük önem taşır. Hem istanbul'daki mevlevîhaneleri ihya etmiş hem de tarikatı, saray ve bürokrasi içinde

söz sahibi yapmıştır.

Nutkî Dede'nin ünlü Melamîlerden Habeşîzade Zaim Ağa'nın sohbetlerine katılan babası Ebubekir Dede'den miras aldığı Melamîmeşrep Mevlevîlik anlayışını sürdürdüğü ve çevresindeki sanatçıları da bu yolda eğittiği bilinmektedir. Bu sanatçılar arasında babası Mustafa Reşid Efendi aracılığıyla Melamîliğe bağlanan ünlü Mevlevî şairi Şeyh Galib de (ö. 1799) vardır. Divan edebiyatının bu tanınmış ismi, Nutkî Dede'nin müritlerinden olup Yenikapı Mevlevîhane-si'nde çile çıkartmış ve ardından Galata Mevlevîhanesi postnişinliğine atanmıştır. Bir şiirinde Nutkî Dede'yi şöyle anlatmaktadır: *Dedem kim Hazret-i Seyyid Ali'dir/Keramet vech-ipâkinde celidir/ Odur seccâde-i ma 'nada el'an / Sezadır rütbe-i irşada el'an*. Nutkî Dede'nin yetiştirdiği diğer büyük bir sanatçı da Dede Efendi olarak tanınan Hamamîzade İsmail Dede'dir (ö. 1846). Çilesini Nutkî Dede'nin yanında çıkartmış ve ondan dini musiki meşk etmiştir.

Musiki alanındaki üstün yeteneğini

r

bestelediği "Şevk-i Tarab Mevlevî Ayîni" ile gösteren Nutkî Dede, eserini Hamamîzade'ye ithaf ettiği için yakın zamana kadar onun sanılmış, fakat bizzat Hamamîzade İsmail Dede Efendi'nin *Def-ter-i Dervîşân'a* düştüğü bir kayıttan ayının Nutkî Dede'ye ait olduğu anlaşılmıştır. Nutkî Dede'nin bir diğer eseri *Def-ter-i Dervîşân'âir*. Postnişinliği döneminde kendisine intisap edenleri ve Yenikapı Mevlevîhanesi'nde geçen olayları günlük şeklinde kaydettiği bu eser, vefatından sonra kardeşi Abdülbâki Nasır Dede tarafından tutulan notlarla zenginleştirilmiş olup İstanbul Mevlevîliğinin tarihi açısından temel bir kaynaktır. **Bibi.** Ali Nutkî Dede-Abdülbâki Nasır Dede, *Def-ter-i Dervîşân*, Süleymaniye Ktp, Abdur-rahman Nafiz Paşa, no. 1194; Esrar Dede, *Tezkire*, Süleymaniye Ktp, Halet Efendi, no. 109, vr 112b; Şeyh Galib, *Divân*, Bulak, 1252, s. 119; Fatîn Davud, *Tezkîre-i Hatime-tü'l-Eş'ar*, İst., 1271, s. 410-411; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 230; Ali Enver, *Semahane*, s. 236; *Sicill-i Osmanî*, III, 553; M. Ziya, *Merakiz-t Mühimme-i Mevleviyye'den Yenikapı Mevlevîhanesi*, ist., 1329, s. 144-148; Vassaf, *Sefine*, V, 206; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 31; Rauf Yekta, *Esâtiz-i Elhan. III. Dede Efendi*, İst., 1343, s. 127-128; Ergun, *Antoloji*, II, 413-415; Subhi Ezgi, *Nazarî ve Amelî f ürk Musikisi*, V, ist., 1953, s. 429; Sadettin Heper, *Mevlevî Ayinleri*, Konya, 1974, s. 235-244; A. Gölpınarlı, "Şeyh Galib", *M*, XI, 463; N. Öz-can, "Ali Nutkî Dede", *DİA*, II, 423-424; E. Işın, "İstanbul'un Mistik Tarihinde Mevle-vîhaneler", *İstanbul*, S. 4 (Ocak 1993), s. 119-131.

EKREM IŞIN

ÂLİ PAŞA CAMİİ VE SEBİLİ

Beyazıt'ta, Fuat Paşa Caddesi ile Mercan Caddesi'nin kavşağında, İstanbul Üniversitesi Merkez Binası bahçesinin bugün kullanılmayan güneydoğu kapısının karşısında yer alır.

Yapı, Ağa Mescidi ve Yakub Ağa Camii olarak da tanınır. Cami, Saray Ağası Yakub Ağa'nın 954/1547'de ölümünden önce, Eski Saray'dan kalkan cenazelerin namazlarının kılınması için yaptırdığı mescidin yanması üzerine, Sultan Abdü-laziz dönemi sadrazamlarından Âli Paşa (1815-1871) tarafından 1286/1869'da yaptırılmıştır.

Yapının mimarı İtalyan Bariori'dir. Kitabe üzerinde, beyzi bir madalyon içinde Sultan Abdülaziz'in tuğrası yer almaktadır. 1912 Mercan Yangını'nda hasar gören yapı otuz yedi yıl harap durumda kaldıktan sonra 1949-1953 yılları arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından, Âli Paşa dönemindeki üslubuna uygun olarak restore edilmiş ve ibadete açılmıştır.

Eklektik üsluptaki bu yapı, altındaki dükkânları, köşesindeki sebili ve sekizgen prizma biçimindeki kitlesiyle dikkat çekicidir. Dıştan sekizgen olan şema içte yuvarlatılmış ve üstü kubbeyle örtülmüştür. Alttan, dönen bir merdivenle çıkılan kapalı son cemaat yerinden yine aynı türde bir merdivenle mahfile çıkılır. Bu merdivenin altından da bir kapıyla çokgen gövdeli, kırık piramidal

külahlı, gövdesi üzerinde madeni aydınlatma şebekeleri bulunan minareye geçilir. Şerefede, uçlarında sarkıtları bulunan konsollara oturtulmuş olup korkulukları yine şebekeli madeni levhalardan meydana gelmektedir.

Yapıldığı arsanın konumu nedeniyle ana eksende olmayan son cemaat yeri Fuat Paşa Caddesi'ne bakan giriş cephesi üzerindeki küçük köşk çıkmasıyla ilgi çekicidir. Yarım altıgen planlı ve her kenarında dilimli kemerlere sahip bir pencereyle aydınlatılan bu çıkma, yapının bu kesimine sivil mimari ifadesi katmaktadır. Cami, caddelere bakan cephelerindeki pencerelerle aydınlatılmıştır. Bu pencerelerden doğrudan ana mekâna açılan üç tanesi oldukça yüksek tutulmuş olup yuvarlak kemerlerle donatılmıştır. Kemerlerin üzengi hizalarına üçgen çıkıntılar konulmak suretiyle at nalı kemer havası verilmiştir. Bu pencerelerin üzerinde, içerden alçı vitraylar, dışarıdan Mühr-i Süleyman biçiminde şebekelerle donatılmış birer yuvarlak tepe penceresi yer almaktadır. Yapının mihrabı çokgen çıkıntısı ile cephede vurgulanmıştır.

Cami, iç süslemesinin bugünkü sadeliğine karşın dıştan çok hareketli bir görünüme sahiptir. Yapının saçak silmesi klasik oranlardan uzaklaşmış mukarnas-lardan oluşmaktadır. Ana kitlede, saçığın üst bölümünde, her cephede dilimli kemer şeklinde biçimlendirilmiş, içi ru-mîleri hatırlatan stilize bitki motifleri ile dolgulu alınlıklar yer almaktadır. Bu alınlıklar, cephelerin köşelerinde birer palmiet oluşturmakta ve böylece yapıyı bir taç gibi sarmaktadır. Harime açılan yuvarlak kemerli pencerelerin iki yanı, üzengi hizasına kadar bir sıra altıgen

kesme taşla hareketlendirilmiş, altıgen-

lerin birleşme noktalarında oluşan boşluklar kırmızı ve yeşil taş kakmalarla doldurulmuştur.

Dükkânlar ve sebilin yer aldığı zemin kat ile camiin bulunduğu birinci katın arası, küçük konsollardan oluşan bir kuşakla belirtilmiştir. Günümüzde namaza tahsis edilmiş olan ancak gerçek fonksiyonu tam olarak anlaşılmayan zemin katta, basık kemerli pencereler yer alır.

Yapıya egemen olan eklektik üslubun yanında Osmanlı baroğunun örneğini veren sebil, iki caddenin kesiştiği köşede bulunur. Üç yüzlü sebilin köşelerinde yükselen sütunların arası madeni şebekelerle kapatılmış, üstleri iç içe iki dilimli kemerle taçlandırılmıştır. Zemin katla birinci katı ayıran konsoflu silme, sebilin saçağında da devam etmekte, böylece cami ile sebil kitlelerim bütünleştirmektedir. Bu silmeden başlayan ve harim pencerelerinin alt hizasında sona eren basık piramidal biçimde bir çatı sebili örtmektedir. Camiin Fuat Paşa Caddesi'ne açılan küçük bir de avlusu bulunmaktadır.

BM. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 38-39; Kumbaracılar, *Sebiller*, 57; *İSTA*, II, 695-696; Öz, *istanbul Camileri*, I, 18; *İKSA*, II, 682-683; *Eminönü Camileri*, 17-18; S. Ögel, "İstanbul'da 19. yy'm Sekizgen Camileri", *Unsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri*, İst., 1989, s. 65-70.

HAKAN ARLI

ALİ PAŞA HANI

Kapalıçarşı hanlar bölgesinde yer alan yapı, Tıgıcılar Sokağı boyunca uzanan beş büyük handan biri olup kuzeyde yer alan ikinci yapıdır. Kuzeyinde Mercan Çukur Hanı'nın arsası, güneyinde Yıldız Hanı paralel eksenler üzerinde doğu-batı doğrultusunda konumlanmışlardır.

ALİ PAŞA HANI

196

197

ALİ PAŞA KEMERİ

Küçükpazar'daki Ali Paşa Ham avlusundan iki görünüm,

Nazım Timuroğlu, 1993

Kitabesi olmayan yapının "Ali Paşa" adıyla tanınması sebebiyle ve yapı malzemesi özelliklerinden dolayı 18. yy ortalarına tarihlenmesi mümkün olmaktadır.

Günümüze çok değişmiş, orijinal görünüşünü kaybetmiş, hattâ doğu tarafı tamamen yeniden inşa edilmiş olarak gelebilmiştir.

Plan kuruluşu, bulunduğu arsanın durumuna göre yorumlanan yapının doğu-batı uzun

kenarları kırık bir şekil göstermekte, avlu da bu dış şekillenmeye uymaktadır. Yapının doğu cephesinde bir sıra dükkân planlanmış bulunmaktadır. Zaman *zurnan* yapılan onarımlarla yapı malzemesinin de orijinal dokusunu kaybettiği yapıda girişin yer aldığı doğu kanadının üç katlı olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Üçüncü kata, girişin sol tarafındaki üst revakta yer alan dar bir merdivenle ulaşılmaktadır. Avlu revakları *zaman* içinde ortadan kalkmış, revak kemerleri üzerinde devam eden avlu cepheleri tamamen yenilenmiştir.

Hanin zemin kat mekânları revak altına birer kapı ile açılır durumdayken sonradan birer de pencere açılmıştır. Üst kat mekânlarının ise revaklara birer kapı ve pencere ile açıldığı, gene bu mekânların dış cephelere açılan birer penceresi olduğu görülmektedir.

Kapalıçarşı'da, Tıgıcdar Sokağı'nda yer alan Ali Paşa Hanı'nın avlu cephesinden bir görünüm. *Nuri Seçgin*

Kapı ve pencere sövelerinde taş kullanılmış, duvar dokusu ise taş, tuğla ve derz ile oluşturulmuştur. Bu doku günümüze yer yer çimento sıvalı olarak ulaşmıştır.

Tıgıcılar Sokağı'na açılan kapısı yuvarlak taş kemer olup beşik tonoz giriş mekânı ile avluya bağlanır. Zeminde bir sıra dükkân bulunur ki, kemerleri orijinal görünüşlerini kaybetmiştir. Dükkân sırası üzerinde yükselen ana cephe taş, tuğla ve derz doku ile taş söveli pencerelerle, ancak bozulmuş olarak, günümüze ulaşmıştır. **BibL** Güran, *istanbul Hanları*, 108-109.

GÖNÜL CANTAY

ALİ PAŞA HANI

Kapalıçarşı hanlar bölgesinde, Çadırcılar Caddesi ile Yorgancılar Sokağı'nın birleştiği köşede inşa edilmiştir. Güneybatısında Bodrum Hanı ve güneyinde Yarım Taşhan Sokağı ve bu sokağa adını veren eski bir hanın kalan mekânları ile bitişiktir.

Yapı, banisinin adıyla tanınırsa da kitabesi olmadığından hangi Ali Paşa'ya ait olduğu kesinlik *kazanamaz*. Ancak yapısal özellikleriyle 18. yy'm ikinci yarısına konulabilir. Bu ise banisinin He-kimoğlu Ali Paşa olması ihtimalini ortaya koyar.

Kapalıçarşı'da, Yorgancılar Sokağı'nın köşesinde yer alan Ali Paşa Hanı'nın ikinci katından bir görünüm. *Nuri Seçgin*

Ali Paşa Hanı, Yorgancılar Sokağı boyunca uzanan bir dikdörtgen plan şemasına bağlı kalınarak planlanmıştır. Sadece Bodrum Hanı ile bitişik kenarı, iki kırık dış duvar şeklindedir.

Ali Paşa Hanı, üç kenarı ile muntazam bir plana sahip olan yapıda, avlu şekillenmesi de bu düzeni koruyan biçimde tasarlanmış, Bodrum Ham'na bitişik kanatta ise hacimler avluya farklı cephelerle açılmıştır. Bu durum

yapıda sonradan yapılan değişiklikler sonucu oluşmuştur.

Avlu etrafında iki katlı revaklar ve re-vakların gerisinde yer alan mekânlar, yapının orijinal planını açıklar niteliktedir.

17x27 m ölçüsündeki bu avlu, iki katlı revak sistemiyle çevrili olup *zaman* içinde bazı değişiklikler ve bozulmalar olmuştur. Zemin katta revakların gerisindeki mekânlar birer kapı ve pencere ile revak altına açılırken, üst kattaki mekânlar dış cephelere açılan birer pencereye de sahiptirler. Bu mekanlardaki ocak ve nişler günümüze ulaşmamıştır.

Yapıda önemli bir özellik, üst katta giriş yönü ile kuzeyde yer alan orta mekânların açıldığı revak bölümlerinin avluya birer eyvan düzeniyle açılmasıdır. Kanatların birleştiği köşelerdeki dar koridorlarla geçilen küçük hacimlere de üst kat mekânları birer kapı ile açılırlar.

Yapının ana cephesi Yorgancılar So-kağı'na bir sıra dükkân ve kapı ile açılmakta, doğu tarafı ise dışa çıkıntı yapmaktadır. Yapının Çadırcılar Caddesi'ne açılan kuzey cephesi de bir sıra dükkânla bütünleşmiştir. Gerek bu cephe gerekse ana cephede yapı malzemesi kesme taş, tuğla ve derz dokusuna sa- " hiptir. Kapı ve taş pencere söveleri dışında cepheyi ifadelendiren yapı malzemesi bunlar olmaktadır. Kirpi saçak bordürü ise günümüze ulaşmamıştır.

Giriş yuvarlak kemerli bir açıklık şeklinde olup tonoz örtülü bir koridorla avluya açılır. Avluda üst kata çıkan orijinal taş merdivenlerin yerini demir merdivenler almış ve ilave hacimler orijinal avlu görünüşünü bozmuştur. Avlu cepheleri de taş, tuğla ve derz dokuya sahip olmalıdır. Bozulmuş plan ve dokuyla günümüze ulaşan yapı, 18. yy içinde Bodrum Hanı ile birlikte bütünleşen cepheleriyle bir çift han kompleksi durumuyla Kapalıçarşı hanlar bölgesinde önemli olmaktadır. **BibL** Güran, *istanbul Hanları*, 107-108.

GÖNÜL CANTAY

ALİ PAŞA HANI

Küçükpazar'da Unkapanı Caddesi ile Kible Çeşme Caddesi arasında inşa edilmiştir. Hanın kitabesi mevcut değildir. Mimarı bilinmediği gibi banisi de bilinmemektedir. Yapı görülen özellikleri ile 18. yy'a tarihlenmekte, adının "Ali Paşa Hanı" olarak belirlenmiş olmasıyla olacak, Çorlulu Ali Paşa'ya atfedilmektedir. Sonradan genişletilerek Atatürk Bulvarı adıyla bilinen kuzey-güney yönün-

de uzanan caddenin doğusunda bulunan yapı, inşa edildiği yıllarda mevcut yol durumuna uygun olarak şekillenmiştir. Bu nedenle bulvar cephesi kısa ve uzun kırık bir şekilde, kuzey ve güneyi düz bitişik *nizamda.*, girişin yer aldığı ve ana cephe olarak Kible Çeşme Caddesi'yle şekillenen bir plan şemasına sahiptir; yapı tamamen bulunduğu yerin (arsanın) durumuna uydurularak planlanmıştır. Bulvar cephesinde alt katın yola bağlı düzensiz gelişimi üst kat mekânlarının iki noktada konsollarla

dışa taşması ile giderilmeye çalışılmıştır.

Hanın planında dış konturlarda görülen farklılıklar iç avluya yansımamışsa da, avlusu köşegenleri ve kenarları (15 ve 17 m) farklı boyutlarda olan bir plan şeması gösterir. İki katlı olarak planlanan yapının avlusu revaklı olup, her iki katta da mekânlar revaklara açılırlar. Üst kat mekânları revak altına birer kapı ve pencere ile açılırken, dış cephelerde de ikişer pencere, cephelerin şekillenmesine katılmıştır. Zemin kat mekânları, yapının dışındaki dükkânlarla aynı duvar ekini paylaştığından dışa pencere ile açılmaz.

İki kat boyunca yer alan revak sisteminde, zemin kat revakları, doğu yönünde bütünüyle kapatılarak depo haline getirilmiş, diğer yönlerde ise avluya açılan mekânların kullanım alanı içerisine katılmıştır. Kare kesitli ayakların taşıdığı kemerler tuğla derz dokulu sivri kemer şeklindedir. Zemin kat revakları beşik tonoz örtü sistemine sahiptir. Üst kat revaklarında da aynı yapı malzemesi görülmekte, ancak kemer şekilleri değişerek yuvarlak kemer olmaktadır. Gene, zemin kat mekânları ile üst kat mekânları ve revaklar *çapraz* tonoz örtü sistemine sahiptir.

Kible Çeşme Caddesi'ne açılan cephede yer alan giriş, taştan sivri kemerli olup, beşik tonoz örtülü bir koridorla avluya açılır. Solda taş merdivenlerle . üst kata çıkılır. Gene solda merdivenin simetrik köşesindeki bir giriş, bu bölge-

de yer alan ahır mekânına açılır; beşik tonoz örtülüdür.

Ali Paşa Hanı'nın Atatürk Bulvarı'na açılan cephesi kesme taş ve tuğla derz hatıllı olarak örülmüş, aynı dokuyla zemin kat dükkânlarının payeleri de meydana getirilmiş, hafif sivri kemerleri ise tuğla derz olarak yapılmıştır. Üst katta her mekân bu cepheye tuğla derz yay kemerle kavranan dikdörtgen taş söveli ikişer pencere ile belirlenmiştir. Yakın *zamanda* görmüş olduğu onarımlarla bugünkü şeklini almış olan cephenin alt kısmı, esasında alt kat mekânlarına ait birer penceresi olan düz bir duvar halinde yükselmekteydi. Ancak, cephenin bulvara açılması ile cephedeki alt kat mekânları birer kemerle dışa açılan hacimler durumuna getirilmiştir.

Kible Çeşme Caddesi'ne uydurulmuş ana cephe, bütünüyle muntazam kesme taş dokuya sahiptir. Yay kemerli alt kat dükkânları arasındaki giriş açıklığı da basık yay kemerli olup üstte çifte kartuş yer alır. Giriş üzerinde belirgin cephe özelliği olarak taş konsollar üzerine taşan ve çift pencereli mekân cepheye hâkim bir şekilde yer alır. İki tarafta ise üst kat mekânlarının pencereleri bu cepheyi ifadelendirir. Bu giriş kapısı üzerindeki taşkın mekân, mescit fonksiyonunu yüklenmiştir. Üstten, cepheyi sınırlayan kirpi saçak yer yer ve dış örtü sistemi *zaman* içinde değişmiştir. Avlu cepheleri ise taş, tuğla derz dokulu olup bunların gene kirpi saçak bordü-rüyle sınırlandığı

anlaşılmaktadır.

Bibi. Güran, *İstanbul Hanları*, 105-107; G. Güreşsever (Cantay), "Anadolu'da Osmanlı Devri Kervansaraylarının Gelişmesi", (yayımlanmamış doktora tezi), İst., 1975.

gönül cantay aii paşa kemer!

Metris Çiftliği'nin 750 m kadar güneydoğusu veya Avasköy Kemerinin 750 m kuzeydoğusunda, Ayvalı Dere'nin batı kolunda bulunup üzerinden Beylik ve Süleymaniye suyollarının künkleri geçer.

Ali Paşa Kemerinin kimin tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Eskiden mevcut olan "maşallah" yazısının altında 1205/1790-91 tarihi görülmektedir.

Ali Paşa Kemerini iki katlıdır, altta altı, üstte ise sekiz gözü vardır. Bu kemer gerek 1748 tarihli ve ölçekli Beylik Suyu haritasında ve gerekse ölçeksiz 1750-1800 arasında yapılmış olan Süleymaniye suyollarına ait haritada gösterilmemiş, yerine Ayvalı Dere'nin daha yukarısında üç gözlü, bir katlı küçük bir kemer çizilmiştir. Anlaşıldığına göre bu üç gözlü kemer harap olmuş, yerine daha aşağıda iki katlı bugünkü Ali Paşa Kemerini yapılmıştır.

Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı III. Ahmed Bölümü'nde mevcut 1816 numaralı ve 1016/1607 tarihli haritada 59 numara ile gösterilen "Ali Paşa suyu başıdır" şeklindeki yazıdan, Ali Paşa Kemerinin adının bu sudan geldiği anlaşılmıştır. Ayrıca Millet Kütüphanesi'nde-ki 1584 tarihli haritada Ali Paşa suyundan bahsedilmiştir. 1859 tarihinde yapılan Köprülül haritasında kemerin adı "Şirinkemer"dir. Buradan da anlaşılabacağı üzere bu kemer adını Ali Paşa Mem-ba'ından almıştır. 16. yy'da yaşayan bu kişinin hangi Ali Paşa olduğu bilinmemektedir.

Bu kemerin O. Dalman tarafından 1930'da çekilen fotoğrafındaki durumunun bugünkü ile kıyaslanmayacak kadar iyi olduğu görülmektedir. Dalman'ın kitabındaki fotoğrafta kemerin güney yüzünde, dördüncü ve beşinci üst gözlerin arasında dairesel bir madalyonun içerisindeki "maşallah"ın altında "sene 1205" tarihi yazıldığı açıkça görülmektedir. 1979'da çekilen fotoğraflarda madalyonun çerçevesinin sağlam durduğu ve "maşallah" yazısının ise düştüğü tespit edilmişti. Ancak 16 Mart 1989'da çekilen fotoğraflarda madalyonun kenarları ile kemerin birçok yeri yıkılmış ve tümü yıkılmaya yüz tutmuştur. Kemerde yalnızca moloz taşların kullanılması, kesme taşlara kenet yapılma-

ÂLİ PAŞA KONAĞI

198

r

199

Ali RIZA

rar verildiyse de Napoli'de çıkan kolera salgını nedeniyle bu eğitim mümkün olamadı. Sağlık durumu yüzünden emekli olduğu 1911'e kadar mektep hocalığı görevini sürdürdü. Birçok asker ressamın yetişmesine katkıda bulundu. Emekliliğinden sonra da çeşidi liselerde hocalık yaptı. Hoca Ali Rıza, bir dönem Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin başkanlığını da üstlendi; cemiyetin çıkardığı dergide yazılar yazdı.

Hoca Ali Rıza, en çok İstanbul'un çeşitli köşelerinden yaptığı peyzajlarla tanınır. Tipik bir açık hava ressamıdır. "Kırkambar" diye nitelediği malzeme kutusuyla doğaya açılır, büyük bir keyifle gününü İstanbul'un çeşitli görünümelerini resmederek geçirirdi. Çamlı-ca'dan bakış, Üsküdar'ın eski ahşap evleri, Kız Kulesi, Karacaahmet Mezarlığı, Osmanlı çeşmeleri, Fenerbahçe, sahil yalıları, Beykoz, onun tipik konularıdır.

Resimlerinde 19- yy Fransız resminin, Corot, Courbet, Fransız Barbizon Oku-lu'nun etkilerinin görülmesine karşın,

AH Paşa Kemerî *Kâzım Çeçen*

ması yıkılmanın hızını artırmıştır. Üst gözlerin tabanındaki kornişlerin açıklıklar arasındaki bölümleri ise tamamen dökülmüştür. Kemerin kuzey tarafı, yani memba tarafı güneye nazaran çok daha harap durumdadır, kornişler sökülmüş, kaplamalar dökülmüş, alt kemerlerden sol sahilde iki. sağ sahilde ise bir gözün kemerleri yıkılmıştır. Kısa bir gelecekte bu kemer bir yıkıntıdan ibaret olacaktır. Gözlerin üzerindeki künkler dahi sökülmüş, yalnızca harç içerisindeki izleri kalmıştır. Künklerin her iki sahildeki kalıntılarına rastlanmaktadır.

Ali Paşa Kemerî'nde gözlerin açıklığı 2,70-2,75 m arasında değişmektedir. Duvar kalınlığı 2,50 m olup yukarıdan temele kadar içerdedir, ancak üst kemerlerde bu girinti gözlerin altına kadar devam eder. Bilhassa üst kemerlerin ayaklarında çok iri yontma taşlar kullanılmış fakat hepsi kenetsiz inşa edildiği için dökülmüş veya dökülmek üzeredir. Bibi. O. Dalman, *Der Valens Aguadukt in Konstantinopel*, Bamberg, 1933; Çeçen *Halkalı*, 130-132.

KÂZIM ÇEÇEN

İstanbul'un içinde, son dönemde yapılan konakların en büyüklerinden biridir. Beyazıt'ta Mercan Yokuşu başında, Halic'e ve Boğaz girişine hâkim bir yerde bulunuyordu. Mercan Sarayı da denir.

Üç katlı kagir yapısı ve çok büyük ölçüleri ile bir konaktan çok bir saray görünümünde idi. Aynı yerdeki ahşap konağın yanması üzerine, Abdülaziz tarafından 1865'te masrafı Hazine-i Hassa'dan karşılanmak üzere İstanbul'un silüetine hâkim bir yerde bu muhteşem bina yaptırıldı. Bazı yerlerde konağın İsviçreli mimar G. Fossati tarafından yapıldığı bildirilmekte ise de, 1865 tarihi doğru olduğu takdirde, 1858'de Fossati yurduna döndüğüne göre, bu binanın onun eseri

olmasına ihtimal verilemez. Konağın Agop ve Sarkis Balyan kardeş-kardeş arasındaki anlaşmazlık sonunda, 1893'e doğru Hanım Sultanlar bu binadan ayrılmışlar ve Âli Paşa Konağı'na, Mekteb-i Mülkiye'ye öğrenci hazırlayan idadi (ortaokul), Mercan İdadisi adıyla yerleşmiştir. Daha sonra konak, Harbiye Nezareti'ne devredilerek, Erkân-ı Harbiye (Genelkurmay Dairesi) yapılmıştır. 23 Temmuz 19H'de Beyazıt-Laleli-Ak-saray semtlerinin büyük kısmını harap eden Mercan yangınında Âli Paşa Konağı da yalnızca kagir duvarları kalacak surette mahvolmuştur.

ler tarafından yapılmış olması görüşü daha inandırıcıdır. Zaten bu mimarların yaptıkları binalar listesinde, Âli Paşa Konağı da yer alır.

Âli Paşa'nın 1871'de ölümü üzerine konak değerinin çok aşağısında az miktarda para verilerek ailesinden alınıp, kısa bir süre için şeyhülislamlık (meşihat) makamı olmuştur. Âli Paşa'nın kızı Rukiye Suad Hanım tarafından, II. Ab-dülhamid'e yollanan ve İbnülemin Mah-mud Kemal'in ^ (İnal) yayımladığı dilekçede, konağı Âli Paşa'nın kendi parası ile yaptırdığı bildirilir.

Konak, Abdülmecid'in büyük kızı Fatma Sultan'a (1840-1884) tahsis edilmişti. Bir süre sonra Abdülaziz'in kızları Saliha (1862-1942'ye doğru) ile Nazime (1866-1895) sultanların beraberce ikamet etmelerine ayrıldı. II. Mahmud'un kızı Âdile Sultan'ın (1826-1899) ölümü üzerine, Fındıklı'daki sahilsarayı Nazime Sultan tarafından istenildiğinde, Saliha Sultan da Mercan Konağı'nın kendisine tahsis edilmesini istemiştir. Fakat iki

Halk arasında "Yanık Saraylar" adıyla tanınan Âli Paşa Konağı veya Mercan Sarayı harabesi İstanbul silüetinin bir alameti olarak öylece, boş pencereleri ile yıllarca durmuş, arada bu koca binanın restorasyonu yapılarak kullanıma tahsisi düşünülmüş, hattâ ihya edilerek büyük üniversite kütüphanesinin buraya yerleştirilmesi teklif edilmiştir. Bunların hiçbirisi gerçekleşmeden Vali ve Belediye Başkam Prof. F. Kerim Gökay zamanında, sarayın kalıntısı tamamen ortadan kaldırılmış, açığa çıkan arsası üzerine ahşap barakalar yapılarak, Bü-yükçarşı (Kapalıçarşı) yangınında dükkânları yanan esnaf buralara yerleştirilmiştir.

Çarşı tamir edilip, esnaf buradan çekildikten sonra barakalar perişan, sefil dükkânlar halinde daha uzun yıllar kalmış, ancak 1985'e doğru, askeri yönetim sırasında, barakalar ile birlikte, konaktan kalmış olan bodrum katı da yıkılmış ve çok derine inen kazıda evvelce burada sütunlu bir Bizans su sarnıcı olduğu görülmüştür. Bugün aynı yerde çok^ katlı bir otopark vardır.

Âli Paşa Konağı veya Mercan Sarayı, dış mimarisi bakımından bütünüyle Tanzimat üslubu denilen Batı mimari zevkine uygun biçimde yapılmış bir bina idi. Bayezid Kulesi'nin önünde şehir silüetinde heybetli bir görünümü

vardı. Üç katlı olan binanın cepheleri, çıkıntılarla hareketli bir biçime sokulmuştu. Herhalde çok muhteşem olduğu anlaşı-

AH Paşa Konağı

Clara E. element, *Constantmople - The City oftbe Sultans*, Boston, 1895 *Semavi Eyice koleksiyonu*

lan iç süslemesine dair maalesef bilgi yoktur. Belki Erkân-ı Harbiye olduğu sıralarda çekilen fotoğraflardan bazı şeyler öğrenilebilir.

Konağın yakınında olan 16. yy'a ait Ağa Camii de Âli Paşa tarafından değişik bir mimaride yeniden yaptırılmıştır. O da yangın geçirmesine rağmen yakın tarihlerde ihya edilmiştir. Evvelce Âli Paşa Konağı'nın önündeki caddeye Fu-ad Paşa'nın adının verilmesi de belediye ilgililerinin İstanbul'da sokakların ad-landırılmasındaki keyfi davranışlarının bir örneğidir.

Bibi. *Resimli Kitap*, no. 31, Haziran 1327 (Eylül'de yayımlanmıştır); înal, *Son Sadrazamlar*, I, 35; *İSTA*, II, 696-698; Tuğlacı, *Balyan Ailesi*, 206.

SEMAVİ EYİCE

ALİ PERTEK CAMÜ

bak. HAMAM CAMİİ

ALİ POYRAZOĞLU TİYATROSU

Tiyatro sanatçısı Ali Poyrazoğlu'nun kurduğu, çalışmalarına 1972'de Küçük Sahne'de(->) başlayıp, günümüzde Sıra-selviler'de Clup 12'de devam eden tiyatro topluluğu.

Gülriiz Sururi-Engin Cezzar Toplulu-ğu'ndan ayrılan Ali Poyrazoğlu, 1972-1973 sezonunda Ali Poyrazoğlu Tiyatro-su'nu kurdu. Topluluğun ilk oyunu olan, Umur Bugay'ın yönettiği Aziz Ne-sin'in *Hakkımı Ver Hakkı* eseri, Küçük Sahne'de sergilendi. Topluluğun ilk kadrosu Ali Poyrazoğlu, Korhan Abay, Güzin Özipek, Işık Yenersu, Aydemir Akbaş, Semra Savaş, Turgut Savaş, Alpay İzer, Jale Onat, Ahmet Sezerel'den oluşuyordu.

Topluluk 1980'e kadar çalışmalarını Küçük Sahne'de sürdürdü, *ipteki*, *Eski Çamlar Bardak Oldu*, *Canavar Cafer*, *Amerikana*, *Gözlerimi Kapatım Vazifemi Yaparım*, *Deliler Boşandı*, *Dur Konuşma Sus Söyleme*, *Bizim Sınıf*, *İsteyenin Bir Yüzü Kara*, *Yedi Deliler* topluluğun bu dönemde oynadığı oyunlardan bazılarıdır.

1980-1981 sezonunda Şişli'deki Ümit Tiyatrosu'na taşınan topluluk, değişik sezonlarda yeniden sahnelenen *Çılgınlar Kulübü* (1981 Avni Dilligil Ödülü) ve *Sevimli Kanguru* adlı çocuk oyunu ile seyirci karşısına çıktı. Ancak sezon sonunda Ümit Tiyatrosu'nun yıkılması üzerine topluluk Harbiye'deki Kenter Tiyatrosu'na taşındı. Kenter Tiyatro-su'nda *Deliler Boşandı*, *Hayvanat Bahçesi*, *Oğlum Çiçek Açtı*, *Orkestra* (1986 Ankara Sanat Kurumu Ödülü) adlı o-yunları

sahneledi. Daha sonra Sıraselvi-ler'deki Clup 12'ye geçen topluluk, burada eski oyunlarının yanısıra *Hoşçakal İstanbul*, (1986 Ulvi Uraz Ödülü), *Dünyalar* (1988), *Uzakta Piyano Sesleri* (1992 Avni Dilligil Ödülü), *Ali Harikalar Diyanında* (1993) adlı oyunları sahneledi.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

Hoca Ali Rıza'nın bir tablosu: "Paşabahçe'den Boğaz", 1923, suluboya, 33x50 cm.

Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

ALİ RIZA (Hoca)

(1858, İstanbul - 30 Mart 1930, İstanbul) İstanbul manzaralarıyla tanınmış Türk ressam. Üsküdar Ahmediye'de doğdu. Bazı kaynaklarda doğum tarihi 1864 olarak verilir. Babası hat sanatına meraklı Üsküdarlı süvari binbaşı Mehmet Rüşdi Bey'dir.

Resme olan ilgisi, Mekteb-i Harbi-ye'de okurken yoğunlaştı. Resme meraklı birkaç arkadaşı ile birlikte Harbi-ye'de bir resimhane (atölye) açılmasına önayak oldu. İlk ciddi resim derslerini burada, ünlü asker ressamlardan, hocaları Osman Nuri Paşa, Fransa'da eğitim görmüş Miralay Süleyman Seyyit'ten ve Mösyö Kez adıyla bilinen Fransız kökenli yabancı bir ressamdan aldı.

1883'te Harbiye Mektebi'nden mezun olduktan bir süre sonra Osman Nuri Paşa onu yardımcılığına getirdi. 1895'te kolağası rütbesiyle resim öğretmenliğine atandı. Bu dönemde resim eğitimi için İtalya'ya gönderilmesine ka-

201

r

200

ALİ RIZA

Hoca Ali Rıza, özellikle 1910'dan sonra kendine özgü bir yoruma ulaşmış, resimdeki üslup ve tavrıyla bir okul haline gelmiştir. Titiz, belgeci, ayrıntılardan vazgeçmeyen canlı fırçasıyla kendinden önceki soğuk, fotoğrafik etki uyandıran anlayışlarından ayrılır. Konu olarak figüre ve natürmorta fazla ilgi göstermemiştir. Asıl alanı manzara ressamlığıdır. Aynı zamanda büyük bir desen ustası olan ressamın öğrencileri için hazırladığı taşbaskı albümlerde yer alan desenleri bu ustalığını çok iyi yansıtır. Hoca Ali Rıza, resimlerinde Osmanlı karakterini özellikle vurgulamış, yitip gitmekte olan değerleri, yaşantı biçimlerini olabildiğince belgelemeye çalışmıştır.

Hoca Ali Rıza, teknikte gelenekten ve denenmişten yanaydı. Özellikle suluboya ve guvaş boyaları kullanmadan önce dener, güneşte solmadığına emin

olduğu boyalarla çalışırdı. Yağlıboya çalışmalarında, şeffaf boya katmanlarından oluşan "glase" tekniğini kullanırdı, izlenimcilerin (empresyonistler) rağbet ettiği kalın boya tekniğine, dökülme ve çatlama tehlikeleri taşıdığı endişesiyle hiç yanaşmadı.

Türk resmindeki imzasız resimler sorunu, Hoca Ali Rıza için geçerli değildir. İmzasız resmi hemen hemen yok gibidir. En küçük krokisini dahi imzalamıştır.

İlk toplu sergisi ölümünden üç yıl sonra 1933'te Eminönü Halkevi'nde açılmış, bu sergide yaklaşık iki yüz eseri sergilenmiştir. 1956'da Ankara Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde açılan sergisinde ise 441 eser yer almış, bu eserler 1960'ta Milli Kütüphane tarafından satın alınmıştır.

Üretken bir sanatçıdır. Suluboya, guvaş, pastel, desen ve yağlıboya tekniği ile oluşturduğu binlerce eseri bugün başta Milli Kütüphane olmak üzere çeşitli müze, banka ve özel koleksiyonlarda yer almaktadır.

Manzara alanında, Halil Paşa ile birlikte Türk resminin en önemli temsilcilerinden biri olan Hoca Ali Rıza'nın eserleri, bugün müzayedelerde yüksek fiyatla alıcı bulmaktadır.

Bibi. Boyar, *Türk Ressamları*; N. İslimyeli, *Türk Plastik Sanatlar Ansiklopedisi*, Ankara, 1967; K. Erhan, *Hoca Ali Rıza*, Ankara, 1986.

AHMET ÖZEL

ALİ RIZA (Sepetçi)

(1860, İstanbul - 19 Aralık 1928, İstanbul) Ortaoyunu ve tuluat oyuncusu. Oyuna çıkmadığı zamanlar İstanbul Si-livrikapı'daki sepetçi dükkânında asıl işi olan sepet örücülüğü yaptığı için "Sepetçi" adıyla da anılırdı. Önceleri orta-oyunlarında oynadıktan sonra, 1880' ler-de Abdürrezzak Efendi'nin Handehane-i Osmani Topluluğu'nda çalıştı. Kel Hasan Efendi'nin Hayalhane-i Osmani ve Şevki Efendi'nin Eğlencehane-i Osmani topluluklarında komik, ortaoyununda ise aptal rollerine çıktı. Kavuklu'ya çıktığı da olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Şevki Efendi'nin oynadığı tiyatrodan bir topluluk kurduysa da yürütemedi.

1923-1925 arasında çekilen filmlerde küçük rollerde görüldü.

RAŞİT ÇAVAŞ

ALİ RIZA BEY

(1845 ?, ? - 1926, İstanbul) Eski İstanbul yaşayışına ilişkin anı ve gözlemlerini dile getirdiği dizi yazılarıyla tanınan yazar. Balıkthane'de yöneticilik yaptığı için "Balıkthane Nazırı" diye de ün kazanmıştır. Öldüğünde 80 yaşını geçkin olduğu bilinmektedir.

18 Kasım 1902 tarihli *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde yer alan Balıkthane'nin açılışı ile ilgili haberde Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne bağlı olarak faaliyet gösteren bu kurumun başında bulunduğu kaydedilen Ali Rıza Bey'in

hayatıyla ilgili fazla bilgi yoktur.

Ali Rıza Bey eski İstanbul yaşayışını iyi bilen ve yazılarında bunu o güne kadar çok az denenmiş bir yolla yansıtan yazarlardandır. Gazetelerde yayımlanan dizi yazıları "Onüçüncü Asır-ı Hicrîde İstanbul Hayatı" genel başlığını taşımaktadır. Yazı başlığı 18. yy sonlarını da içine alıyor izlenimi veriyorsa da gözlem ve anıların ağırlığı 19. yy'm ikinci yarısı ile 20. yy başlarına aittir.

Ali Rıza Bey, dizi yazılarına ilkin *Alemdar* gazetesinde başlamış (8 Şubat 1921), daha sonra aralıklı olarak *Peyâm-ı Sabatite* (9 Mayıs 1921-25 Kânunısani 1922) sürdürmüştür. Bu yazılardan bazıları, sonradan yazarın evrakına sahip olan şair ve yazar Necip Fazıl Kı-sakürek (1905-1983) tarafından *Büyük Doğu* dergisinde de yayımlanmıştır. Çoğu gazete sayfalarında kalan bu yazıların bir bölümü gazeteci, yazar Niyazi Ahmet Banoğlu (1913-1992) tarafından sadeleştirilmiş, birtakım açıklayıcı notlar eklenerek *Bir Zamanlar İstanbul* (ty) adıyla kitaplaştırılmıştır.

Bir Zamanlar İstanbul'da, mahalle çocuklarının oyunları, mahalle mektepleri, devlet memurlarının niçin cahil kaldığı, İstanbul esnafı tütüncüler, bedestenliler, kaşıkcılar, mürekkepçiler, çubukçular, tespihçiler, balmumcular, in-ciciler, doğramacılar, ciltçiler, çiniciler, çatma, kilim ve halı satanlar, 1863'teki Sergi-i Umumi-i Osmanî, İstanbul sokaklarının nasıl temizlendiği, İstanbul tabakhaneleri, saraçlar, simkeşler, tuzcular, balıkçılar, kasaplar, ekmekçiler, narh, Tiryaki Çarşısı, tiryakilerin hayatı, muşamba feneciler, divitçi esnafı, tiryaki kahvehaneleri ve tiryakiler, esrarkeşler ve meczuplar, sebilciler, dilenciler, kopuklar, tulumbacılar, köşklüler, küplü takımı, doğum âdetleri, lohusa eğlenceleri, kurşun dökme, çocuk dili, aile kavgaları, ramazan âdetleri, eğlenceler, mesire yerleri, Karagöz ve ortaoyunu sanatçıları, hokkabazlar, cambazlar, çengiler, nüktedanlar, musahipler, nedimler, musiki üstatları ve meyhane âlemleriyle ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Ali Rıza Bey'in, *Peyâm-ı Sabah'te* aynı genel başlık altında yayımlandığı halde *Bir Zamanlar İstanbul* 'a alınmayan "Saray Âdetleri" ve "Balık Musahabeleri" başlıklı yazıları da vardır.

Bir söyleşi rahatlığı ve anı lezzeti ile kaleme alınmış olan bu yazılar, İstanbul folkloru, tarihi ve şehrin eski çehresi bakımından kaynak niteliği taşımaktadır.

Bibi. Ali Rıza, "Saray Âdetleri", *Peyâm-ı Sabah*, (24 Kânunievvel 1921-6 Kânunısani 1922); ay "Balık Musahabeleri", *Peyâm-ı Sabah*, (23-25 Kânunısani 1922); ay, "19'uncu Asırda İstanbul", *Büyük Doğu*, S. 59-87, (18 Nisan 1947-2 Nisan 1948); ay, "Eski Ramazan Adetleri", *Büyük Doğu*, S. 55-62 (11 Mayıs-29 Haziran 1951); *İSTA*, IV. 2011-2015; *IKSA*, II, 688.

ALİ RIZA BEY (Kaptanzade)

(1881, İstanbul - 15 Şubat 1934, Edremit) Besteci. Mecidiye Kruvazörü süvarisi Miralay Mehmed Bey'in oğludur. Babası kaptan olduğu için "Kaptanzade" lakabıyla anılmıştır. Çocukluğundaki kısa bir süre dışında bütün ömrü İstanbul'da geçti. Öğrenimini tamamladıktan sonra İstanbul gümrüğünde memur olarak çalıştı, ayrıca öğretmenlik yaptı. Bir ara amatör olarak Karagöz oynattı. Karagözü Sevenler Cemiyeti'ne başkan oldu.

Besteci, icracı ve aktör olarak tanınan Ali Rıza Bey musikiye 14 yaşında kanun çalarak başladı, daha sonra piyano öğrenerek Batı müziği etkileri taşıyan eserler besteledi. Geleneksel Türk musikisinde sahne musikisi örnekleri yaratmak amacıyla Musahibzade Celal, Muallim İsmail Hakkı Bey ve Fahri Kopuzla birlikte 1919'da kurdukları İstanbul Operet Heyeti'nin çalışmalarına önemli katkılarda bulundu. "Macun Hokkası" ve "İstanbul Efendisi" operetleri, zamanında çok sevilmişti; Ali Rıza Bey bestelediği bu operetlerde aktör olarak da rol almış, çok başarılı olmuştu. Operetleri dışında şarkı, fantezi, fokstrot ve marş türlerinde eserleri vardır. Kürdilihicazkâr ("Her tel saçı bir ter dudağın değdiği yerdir"), acemkürdi ("Leyi olur ki hüzn içinde her nefes bir âh olur"), hicaz ("Âşıkım dağlara kurulu tahtım"; "Ufuklara yaslanmış yorgun dağlar sırayla"; "Eğilmez başın gibi gökler bulutlu efem"); segah ("Gel gitme kalmasın gözüm yollarda"), nihavend ("Issız gecede ben yine hicranı düşündüm"; "Benim gönlüm sarhoştur yıldızların altında") şarkı ve fantezileri sevilen, günümüzde de okunan eserlerinden bazılarıdır.

İSTANBUL

ALİ SAMİ (Bahriyeli)

(?, İstanbul - ?, Selanik) Fotoğrafçı. Hayatı ile ilgili fazla bilgi yoktur. 1892'de Mekteb-i Bahriye-i Şahane ve Leyli Tüccar Kaptan Mektebi'nin, inşaiye sınıfından deniz teğmeni olarak mezun oldu. Yüzbaşılığa kadar yükseldi. Ali

r

Sami Bey, "Bahriyeli Ali Sami" diye anılır. Bu lakap kendisine, yine saray için çalışan, Mühendishane-i Berri-i Hüma-yun'dan mezun Ali Sami Aközer'le(->) aynı adı taşıdığından, karışıklığı önle-

•gen koleksiyonu

mek için verildi. Darülaceze'de başfo-toğrafçılık ve Mekteb-i Bahriye'de fotoğraf hocalığı yapan Ali Sami, Osmanlı donanmasının pek çok fotoğrafını ve İstanbul'a gelen yabancı amirallerin ve donanmaların fotoğraflarını çekti. 1893'te *Mebadi-i Usul-i Fotoğrafya* adlı bir kitap yayımladı. Dönemin fotoğraf tekniklerini içeren kitap, II. Abdülhamid'e ithaf

edildi.

Ali Sami, 1897'den sonra Yıldız Sara-yı'nda açılan serginin müdürlüğünü yaptı. Daha sonra II. Abdülhamid'in yaverliğine getirildi ve saray fotoğrafçısı oldu. Bu dönemde padişah için pek çok albüm hazırladı. Özellikle bahriye için çok değerli belgeler olan bu albümler nedeniyle, üçüncü dereceden Osmani, dördüncü dereceden Mecidi nişanı ve sanat madalyası ile ödüllendirildi.

Ali Sami II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, subaylıktan uzaklaştırıldı. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin 2 Ağustos 1909 tarihli sayısında bahriye fotoğrafçısı Ali Sami Bey'in bir hafiye olduğu belirtilerek padişah yaverliğinden alındığı ve İskenderun liman reisliğine tayin edildiği bildirilmektedir. Bu arada Mısır'a kaçan Ali Sami'nin fotoğraf makinesini de yanında götürdüğü anlaşılmaktadır. 28 Ağustos 1909 tarihli *İkdam* gazetesinde Ali Sami'nin beraberinde götürdüğü devlet malı fotoğraf makinesinin bedelinin, kaçağın haciz edilen mallarından tahsil edileceği haber verilmektedir.

Ali Sami, milli mücadelenin başladığı sıralarda tekrar Anadolu'ya gelerek, Bandırma'da beş sayı yayımlanabilen *Adalet* adında bir gazete çıkardı. Bu gazete ile II. Abdülhamid devrini savundu, Milli Mücadele'ye karşı çıktı.

Kurtuluş Savaşı başladığında ise, önce İzmir'e, oradan da Selanik'e kaçtı.

1924'te hazırlanan ve Kurtuluş Savaşı'na karşı çıktıkları için Türkiye'ye dönmeleri yasaklanan "yüzellilikler" listesinde yer alan Ali Sami Selanik'te öldü.

ENGİN ÇİZGEN

ALİ SAMİ YEN STADYUMU

Mecidiyeköy'de, Galatasaray Spor Kulü-bü'nün yönetiminde bulunan, kulübün kurucusu ve 1 numaralı üyesi Ali Sami Yen'in adını taşıyan stadyum. Taksim Stadı'nın 1940'ta yıkılıp yerinde İnönü Gezisi'nin yapılması üzerine, sahasız kalan Beyoğlu semti kulüpleri için, Mecidiyeköy'de, Likör Fabrikası'nın yanında bulunan Tekel'e ait arazi Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü tarafından satın alınmış ve 30 yıl müddetle, yıllık 1 liradan Galatasaray Spor Kulübü'ne kiralanmıştı. Galatasaray kulübü bu sahada modern bir stad ve velodrom yapılmasını taahhüt etmişti. Stadın yapımına ancak 1943'te başlanabildi. Araya II. Dünya Savaşı'nın en karanlık günlerinin girmesi nedeniyle saha küçük açık tribünlerle çevrilebildi. Buna rağmen saha açıldı ve 1945'ten itibaren resmi maçlar oynanmaya başladı. Ancak inşaatın Galatasaray Spor Kulübü'nün maddi imkânlarıyla yürütülemediği görüldüğünden iş Beden Terbiyesi Genel Müdürlü-ğü'ne devredildi. Stadın inşası duraksamalarla sürdü ve ancak 1964'te tamamlanabildi.

Stadın açılışı 20 Aralık 1964'te Türki-ye-Bulgaristan milli maçıyla yapıldı. Açılış töreninde büyük izdiham yüzünden Büyükdere Caddesi tarafındaki

açık tribünden yüzlerce kişinin alt kata düşerek yaralanması üzücü bir olay teşkil etti. 1965'te ışıklandırılarak bir süre ge-

r i

Ali Sofî'nin

Bâb-1

Hümayun

kemerî

aynasındaki

inşa kitabesi.

Erkin Emiroğlu,

1993

AIİSOFÎ

ce maçları da oynanan stadın aydınlatma sistemi 1993'te yenilendi ve yeniden gece maçları oynanmaya başladı. Yaklaşık 40.000 seyirci kapasiteli Ali Sami Yen Stadı İstanbul'un en büyük stadyumlarından biri olarak bugün de hizmetini sürdürmektedir.

CEM ATABEYOĞLU

AIİSOFÎ

(15. yy) Özellikle celi sülûste ünlü hattat. Edirneli hattat Yahya Sofî'nin oğludur. Hayatı hakkında bilgi çok azdır. Yazıyı babasından öğrendi. Her çeşit yazıda usta idi. Eserlerinden II. Mehmed (Fatih) döneminde (hd 1451-1481) yaşadığı anlaşıyor. Mezarı Karacaah-met'te Şeyh Hamdullah'ın mezarının yakınındadır.

Bildiğimiz imzalı kitabeleri şunlardır: Ayasofya'nın arkasında Bâb-1 Hümayun kemeri aynasında müsenna besmele ve "inne'l müttekîne..." ayeti, kapı kemeri üstünde girift celi sülûsle inşa kitabesi, sağda dairevi ve müsenna tarzda "Nas-run min Allah" ayeti ile solda aynı tarzda ketebe kıtası. Fatih Camii'nin üç parçadan ibaret olan inşa kitabesi. Bu kitabe sağda yedi satırla başlayıp kemer üstünde iki satır halinde devam etmekte, solda yine yedi satırla sona ermektedir. Hattatın Bâb-1 Hümayun'daki imzası "Ali bin Mürîd es-Sofî" Fatih Camii'nin kitabesinde de "Ali bin es-Sofî" şeklindedir. Sofî kelimesi künyedir, mürid ise bir ad olmayıp sıfattır. Yani birinci imzanın anlamı, "Sofî'nin müridinin oğlu" ikincisinininki ise "Sofî'nin oğlu Ali"dir.

Bilhassa Bâb-1 Hümayun'da müsenna ayet ile kitabede harfler, yazı kurallarına uygun ve hem teker teker hem de bir-

AIİSUAVİ

AIİBEYKÖYÜ

leşmiş durumlarıyla güzeldir. Ali Sofî'nin ustalığını anlamak için, Bâb-ı Hümayun'un Topkapı Sarayı tarafında, celi sülüsün en gelişmiş çağında yani 19. yy'ın sonunda Abdülfettah Efendi tarafından yazılmış olan diğer müsenna "inne'l-müttekîne..." ayetine bakmak kâfidir.

Ali Sofî, devrini aşan bir hattattır. Celi sülüs onun elinde hemen hemen kemal derecesine yükselmişken, sonraki asırlarda duraklamış, hattâ gerilemiş, ancak 19. yy'da yetişen Mustafa Ra-kım'ın elinde yeniden güzelleşmiştir.

Bibi. Müstakimzade, *Tuhfe*, 333; Nefeszade ibrahim, *Gülzar-ı Savab*, İst., 1939, s. 17; E. H. Ayyerdi, *Fatih Devri Hattattan ve Hat Sanatı*, İst., 1953, s. 16-21.

ALİ ALPARSLAN

AIİSUAVİ

(*Kasım/'Aralık 1839, istanbul - 20 Mayıs 1878, istanbul*) Gazeteci, yazar, fikir adamı. Yazarlığı kadar eylemciliği ile de tanınır. Medrese kültürü ile Batı kültürünü bağdaştırmaya çalışan yeni Osmanlı tipinin örneklerindendir. Yoksul bir ailenin çocuğuydu. Davutpaşa Rüştîyesi'ni bitirdi. Bir süre Bâb-ı Seraske-ri'de memurluk, ardından Simav, Bursa, Sofya ve Filibe'de rüştiye öğretmenliği yaptı. Filibe'deki görevinden devlet yönetimini eleştiren konuşmaları yüzünden uzaklaştırılınca İstanbul'a gelip gazetelerde yazar olarak mücadeleye girişti. *Muhbir'deki* sert eleştirileri üzerine 1867'de Kastamonu'ya sürüldü. Kısa süre sonra Paris'e kaçıp Mustafa Fazıl Paşa'nın yanında toplanmış olan Namık Kemal ve Ziya Bey'e (Paşa) katıldı. Yeni Osmanlılar'ın yurtdışındaki ilk gazetesi olan *Muhbir'i* orada yayımlamaya başladı (31 Ağustos 1867). Bir süre sonra beliren anlaşmazlık üzerine onlardan ayrıldı. 1869'da Paris'te *Ulûm* gazetesini çıkardı. 1870'te *Kamusu'l-Ulûm ve'l-Ma-*

AH Suavî

İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı

arif yayınıyla Türkçe ilk ansiklopedi örneğini verdi.

Bireysel davranışı tercih eden Ali Suavi, Âli Paşa'nın ölümünden (1871) sonra çıkan aftan yararlanmadı. Avrupa'da kaldı, ancak 1876'da V. Murad tahta çıktıktan sonra İstanbul'a döndü. *Basi-ret'te* Midhat Paşa aleyhindeki yazılarıyla yeni Sultan II. Abdülhamid'in dikkatini çekti ve Ocak 1877'de Mekteb-i Sultani (bugün Galatasaray Lisesi) müdürlüğüne getirildi. İngiliz eşiyile yaşantısı ve okuldaki alışılmamış davranışları

tepkiler topladığından Aralık 1877'de görevinden alındı. Rus ordularının İstanbul kapılarına dayanmış olduğu bir sırada, *Basiret* gazetesinde, devletin içine düştüğü güçlüklerden kurtulmanın yolu bulunduğunu, bunu üç gün sonra açıklayacağını yazıp herkesi o tarihli gazeteyi okumaya davet etti. O gün bazı Rumeli göçmenlerini ayaklandırıp Çıra-ğan Sarayı'nı bastı ve akli denge bozukluğu sebebiyle tahttan indirilmiş olan V. Murad'ı tekrar padişah yapmaya çalışırken öldürüldü (bak. Çırağan Olayı).

Ali Suavi Tanzimat'ın gündeme getirdiği Doğu-Batı sentezinde, bir yandan saf ve temiz bir İslamı, İslami adaleti savunurken, öbür yandan Kuran'ın Türk-çeye çevrilmesinden, Türkçülükten bahsedebiliyordu. Bunların İstanbul'da medreseliler ve softalar arasında yayılması ve devrimci eylemlere dönüşmesinde (kanun-ı esasi istemek gibi) şüphesiz etkisi oldu. Bu yüzden M. G. Kuntay, onu "Sarıklı İhtilalci" olarak niteler. Ali Suavi'nin uzun süren bir etkisi de V. Murad'ı tahta çıkarma girişimiyle II. Ab-dülhamid'de "Murad psikozu"nu kökleştirmesinde görülür.

Bibi. İ. H. Danişmend, *AH Suavi'nin Türkçülüğü*, 1st., 1942; M. C. Kuntay, *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi*, 1st., 1946; F. R. Atay, *Baş-veren Bir İhtilalci*, 1st., 1954; N. Akbayan, "Ali Suavi", *TDEA*, I, 116-117; I. Doğan, *Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi*, 1st., 1991.

İSTANBUL

ALİ SÜREYYA

bak. KALEMCİOĞLU, ALİ SÜREYYA

ALİ UFKÎ BEY

(17. yy) Leh asıllı Osmanlı besteci, nota yazarı, çevirmen. Polonya (Leh) kökenli olup asıl adı Wojciech Bobowski'dir. Batı kaynaklarında adı daha çok Albert Bo-bowski ve Albertus Bobovius diye geçer. Din değiştiren Ali adını almıştır; "Ufkî", şiirlerinde kullandığı mahlasıdır. Kimi kaynaklarda lölO'da Polonya'nın Lwow şehrinde doğduğu belirtilirse de bugüne kadar hayatı, doğum, ölüm tarihi ve yeri hakkında kesin bilgi elde edilememiştir.

Soylu bir aileden geldiği söylenir. Çocukluğu ve öğrenim hayatı konusunda da aydınlatıcı bilgiler yoktur. Ancak eserlerinden, muhtemelen esir olarak İstanbul'a gönderilmeden önce iyi bir öğrenim gördüğü, birçok dil öğrendiği anlaşılmaktadır.

İsveç'in o dönemdeki İstanbul sefirlerinden Claes (Nicholas) Ralamb, kendisinden dinlediğine göre, onun 1645'te Osmanlı-Venedik Savaşı'nda Osmanlılara esir düştüğünü, sarayda Enderun'a alınarak yetiştirildiğini ve burada on yıl hanendelik ettikten sonra padişah tarafından azat edilerek sipahi ulufesi aldığını yazar. Kendisi de, Sultan İbrahim (hd 1640-1648) ve IV. Mehmed dönemlerinde (hd 1648-1687) sarayda

görev aldığını, Enderun'da bilim, fikir ve sanat alanlarında yeteneğini geliştirdiğini belirtir. Genel bilgilerin yamsıra Doğu ve Batı musikisini öğrendiğini, kısa sürede santur çalmakta usta olduğunu, Ufkî mahlasıyla şiirler yazdığını, musiki eserleri bestelediğini yazar. İçoğlanı ve mu-sikici olarak on dokuz yıl kadar sarayda kaldı, yetenekleriyle dikkati çekti. Di-van-ı Hümayun'da tercümanlık görevinde bulundu. Çeşitli kaynaklarda on yedi dil bildiği belirtilir. 1675'te İstanbul'da öldüğü tahmin ediliyor.

Çok yönlü bir kişiliği olan Ali Ufkî Bey İstanbul'da musiki eserleri bestelemiş, bunları *Şiir ve Şarkı Mecmuası* (Paris Bibliotheque Nationale, AF 292) ile Ali Ufkî Edvarı diye bilinen *Mecmua-i Saz ü Söz* 'de (Londra British Museum, Sloane 3114) toplamıştır. Bu eserler, kendi besteleri dışında, 17. yy saz ve söz, dini ve dindışı musiki eserleri ile halk ezgilerinin notalarını verdiği için Türk musikisi tarihi açısından büyük önem taşır. Saray ve İslami gelenek ve göreneklere ilişkin bir yapıtı olan *Serai Enderum Cive Penetrable deli' Serraglio detto Nuovo dei G. Stie Re Ottomani* (Londra British Museum, Harleian 3409) 17. yy'da İstanbul'da saray hayatı, Enderun örgütü, orada verilen eğitim ve öğretim ile günlük hayat ve Türk musikisi hakkında yazılmış gözlem ürünü değerli bir belgedir. 1643'te İstanbul'da kaleme aldığı bir Latince-Türkçe konuşma kitabı (Paris Bibliotheque National, FT 216) ünlüdür. İstanbul'da çevirdiği en ünlü yapıtı Kitab-ı Mukaddes çevirisidir; birçok kez gözden geçirilip düzeltilen bu çeviri günümüze kadar kullanılmıştır. Eski Ahid, Yeni Ahid ve Apokrip-ha'dan meydana gelen bu çeviriyi Ali Ufkî Bey Hollanda'nın İstanbul sefiri Le-vinus Warner'in isteği ve onun para yardımı ile gerçekleştirmiştir. Eski Ahid'deki Ezra ve Yeremya kitaplarından bir bölümü eksik olan yazma, Le-iden Üniversitesi Levinus Waner kolek-siyonundadır (Cod. 390 Warn). 1664'te tamamlanan bu çevirinin Yeni Ahid bölümü Kieffer'in tashihinden geçtikten sonra 1819'da, tamamı ise 1827'de Paris'te yayımlanmıştır. Eski Ahid'in bir bölümü olan *Mezmurlar* 'm (Paris Bibli-othèque Nationale Suppl. türe 472) ilk on dört bölümü Latin harfleriyle, nota-larıyla birlikte yayımlanmıştır. O dönemde İstanbul'da İsveç sefiri olan Claes Ralamb'in Ali Ufkî Bey'den satın aldığı 137 adet minyatürün de Ali Uf-kî'nin eseri olabileceği ileri sürülmüştür.

Bu minyatürler bugün Stockholm Kun-gelige Bibliothek'tedir (no. 10). **Bibi.** C. Ralamb, *Constantinopolitaniske Re-san*, Stockholm, 1679; F. Babinger, "Wojci-ech Bobowski", *Polski Slounik Biograficzny*, II, 1936; T. Kut, "Ali Ufki Bey ve Eserleri Hakkında", *Musiki Mecmuası*, S. 332 (Haziran 1977); C. Behar, "Ali Ufkînin Bilinmeyen Bir Musiki Elyazması", *TT*, VIII, 1987; C. Behar, *Ali Ufkî ve Mezmurlar*, istanbul, 1990.

TURGUT KUT

ALİBEYKÖYÜ

Alibeyköyü, Halic'in yukarı kesiminde, Alibeyköyü Deresi'nin Halic'e ulaştığı bölgede yer alan, Eyüp İlçesi'ne bağlı bir semttir. Haliç'te 1.000 m dolayında sahili olan Alibeyköyü, kuzeyde Kemerburgaz ve Cebeciköy, güneyde Haliç ve Eyüp İlçesi, doğuda Kâğıthane Deresi ve batıda da Küçükköy ve Gaziosmanpaşa arazileriyle sınırlanmıştır.

Alibeyköyü'nün yaşamında Alibeyköyü Deresi ve Haliç tarih boyunca çeşitli şekillerde etkili olmuştur. Halic'in eski mesire olanakları, kıyılarda yalı ve köşk tipi konutların gelişmesine yol açarken Alibeyköyü Deresi vadisindeki zengin topraklar, çayırlar ve su, Osmanlı askerlerinin atlarının beslenmesi dahil, topraktan yararlanmada geniş olanaklar sağlamıştır. Bu doğal kaynakların bozulmasıyla eğlence-dinlenme işlevinin azalarak yavaş yavaş ortadan kalkmasına rağmen, dere boyunca tarım ve hayvancılık 1950'lere kadar Alibeyköyü'nün simgesi olmuş, 1950 yıllarında bile, Alibeyköyü, sebzeçilik ve mandıracılığın egemen olduğu 2.150 nüfuslu bir köy yerleşmesi görünümünü korumuştur.

Alibeyköyü'nün, İstanbul'un gerek iş merkezlerine (örneğin Eminönü) gerekse yoğun nüfus alanlarına yakınlığına rağmen, uzun süre İstanbul İli sınırları içinde, geniş boş alanlara da sahip küçük bir yerleşme halinde kalmasının nedenlerinin başında, büyük kısmı ile İstanbul'a yönelen iç göçlerin o dönemlerde henüz güçlenmemiş ve yerleşmenin mekânsal olduğu kadar sosyoekonomik yapısını da etkileyecek olan sanayi faaliyetlerinin yoğunlaşmamış olması gelir. İstanbul'un gerek alansal gerek nüfus bakımından büyümesinde büyük rolü olan iç göçlerin yöneldiği ve buna bağlı olarak da nüfus ve yerleşme alanının büyüdüğü semtlerinden biri de Alibeyköyü'dür. 1950'den itibaren ülkenin çeşitli kesimlerinden İstanbul'a gelen nüfus, şehirde, genelde jeomorfolojik yapı bakımından daha önce konut ya da diğer yerleşmelere pek uygun olmayan Alibeyköyü ve benzeri alanlara (dik yamaçlar, tepeler vb) sahip kesimlere yerleşmiştir. Alibey-köyü'ne özgü bir başka göç hareketi de 1950-1955 yılları arasında yoğunlaşan Yugoslav göçmenlerinin Alibeyköyü sınırları içine yerleştirilmesidir. Yugoslavya'dan gelen göçmenlerin planlı bir şekilde Taşlılarla ve Sağmalcılar'a yerleştirilmesine paralel olarak Alibeyköyü De-

Alibeyköyü ve çevresi

istanbul Ansiklopedisi

resi batı yamacı ve Eyüp doğrultusundaki yayla düzlüğü (Köpek Yaylası), önceleri plansız gecekondular, bir süre sonra da gecekondular önleme girişimlerine bağlı olarak sosyal konutlar ile iskân edilmeye başlanmıştır. Böylece eskiden beri yerleşme bölgesi olan Halic'in sonundaki alan dışında, Alibeyköyü arazisinin geri kalan kısımları da konut alanları haline dönüşmüştür. Kısa bir süre

Alibeyköyü'nden bir görünüm. *Erkin Emiroğlu, 1993*

sonra, daha önceden var olan kırsal nitelikteki sanayie hızla başkalarının da eklendiği görülür. Bunda, Alibeyköyü'nün şehre kolay ulaşılabilir konumu, ucuz ve bol işçi ile yine ucuz ve bol arazinin varlığı başrolü oynamış; böylece, Alibeyköyü arazisinde, başlıca-ları eski köy konutları, gecekondular ve sosyal konutlar olan konut alanları dışında, yeni bir arazi kullanım şekli ola-

ALİBEYKÖYÜ BARAJI

204

r

205

ALLEON AİLESİ

rak sanayi de güçlü bir şekilde yer almaya başlamıştır. Sanayi faaliyetleri ve onunla sıkı bağı olan gecekondulu yapımı, Alibeyköyü'nün eskiden rekreatif kullanışlara, oldukça yakın zamanlara kadar da sebzecilik ve hayvancılık faaliyetlerine sahne olan vadideki arazisinin büyük çapta ortadan kalkmasına yol açmış, Alibeyköyü Barajı'nın kurulması ise Alibeyköyü Vadisi'nin âdeta yok olmasına neden olmuştur.

Özellikle 1950-1960 arasında Alibey-köyü'nde sanayi faaliyetleri çok hızlı gelişmiş; 1950'den önce bir-iki gıda, dokuma, madeni eşya sanayi tesisi ile mermer atölyesi varken, bu tarihten sonra, İstanbul'un başka yerlerinden, örneğin Kuruçeşme ve Şişli'den buraya taşınan ya da doğrudan burada kurulan sanayi tesisleri de bunlara eklenmiştir. Bu tesisler Ali-beyköyü'nde iş imkânları yaratırken, bir yandan da konut alanlarında çok daha yoğun bir gecekondulaşmaya yol açmıştır. Bütünüyle Haliç'te, özellikle Alibey-köyü'nde, temelde yine sanayie bağlı olarak, ulaşım sektöründe de sorunların artması ve çevre kirliliğinin büyük boyutlara varması bu kesimden sanayiin kaldırılmasına neden olmuştur.

Günümüzde Alibeyköyü, sanayiin terk ettiği alanlardan yararlanma biçiminin araştırıldığı; gecekondulu alanlarının iyileştirilmeye çalışıldığı; istanbul'un içinde yer almasına rağmen şehrin birçok yerinde olduğu gibi ayrı bir sosyoekonomik yapıya sahip bir yerleşme halindedir. Bu yapı ve yarattığı mekânsal görünüm, hızlı nüfus artışı ve doğurduğu sorunları kontrol altına alma amacıyla, Alibeyköyü 1967'de belediye haline getirilmiştir.

Alibeyköyü'nde, mekânsal değişim ve gelişim sonucu yerleşmede 4 mahalle oluşmuştur: Merkez, Karadolap, Emniyet-tepe ve Güzeltepe mahalleleri. Merkez Mahallesi Alibeyköyü yerleşmesinin çekirdeğini

oluşturan mahalledir. Merkezi iş alan, pazar, bu mahalle içindedir; yerel ihtiyaçları karşılayacak ticarethaneler, lokantalar, sinemalar, eczaneler, doktor muayenehaneleri ve avukat büroları, idari binalar da burada yer almaktadır.

Sosyoekonomik yapıdaki değişim, Merkez Mahallesi'nde yer alan bu fonksiyonlara da yansımıştır. Örneğin, hayvancılık faaliyetinin hâkim olduğu devrede yem satan dükkânlar çoğalmış, zamanla sinemaların yerini müzik ve video kaseti satan dükkânlar almıştır.

Merkez Mahallesi dışında kalan diğer mahalleler konut alanlarıdır. Karadolap Mahallesi'nin çoğunluğunu ve Merkez Mahallesi'nin de bir bölümünü Yugoslavya'dan gelen göçmenler oluşturur. Emniyettepe ve Güzeltepe mahallelerinde daha çok Erzurum, Sivas, Kars ve Doğu Karadeniz illerinden gelenler çoğunluktadır.

Alibeyköyü'nün bugünkü kalabalık görüntüsünü almasında iç ve dış göçler başlıca etkindir. Gerçekten de 1935'te yalnızca 701, 1940'ta 856 olan nüfus

1950'de ancak 2.150 olmuş, yukarıda verdiğimiz büyüme çizgisine uygun olarak, 1955'te, yani beş yıl içinde, 12.809'a varmıştır. Sürekli artış çizgisini daha sonraki yıllarda da sürdüren Alibeyköyü'nün nüfusu 1970'te 22.072, 1975'te 33.387 ve 1980'de de 45.532 olmuştur. Eyüp ilçesi içindeki mahalle sayısının artması ve mahalle bölünmeleri nedeniyle 1985'te 37.927'ye inmiş görünen Alibeyköyü'nün nüfusu 1990 sayımında, tekrar 45.292'ye çıkmıştır.

EROL TÜMERTEKİN

ALİBEYKÖYÜ BARAJI

bak. BARAJLAR

ALİBEYKÖYÜ MESCİDİ VE ÇEŞMESİ

Alibeyköyü'nün girişinde, Silahdarağa Caddesi'nin sağında yer alır.

Mescit, Hibetullah adında hayırsever bir kadın tarafından inşa ettirilmiştir. Hangi tarihte yaptırıldığı ve banisinin kabri bilinmemektedir.

III. Ahmed, minber koydurmak ve vakfiyeye gerekli ilaveleri yapmak suretiyle mescidi camie dönüştürmüş, yapının giderlerinin, babaannesi Hatice Turhan Valide Sultan'ın Yeni Cami Külliyesi gelirlerinden ödenmesini şart koşmuştur. Muhtemelen bu sebepten ötürü, söz konusu yapı günümüzde "Hatice Sultan Camii" olarak tanınmaktadır. 19. yy'm sonlarında Kürt Ahmed Paşa ile eşi tarafından yeniden inşa ettirilmiş, bu husus girişin üzerinde yer alan ta'lik hatlı, sekiz mısralık kitabeyle belgelenmiştir. Söz konusu kitabenin altında,

Alibeyköyü

Mescidi ve

Çeşmesi

1315 tarihini içeren kartuşun sağında ve solunda "mimarı Eskizağralı-Mehmed Sadık" ibaresi yer almaktadır. Geç devirde pek az örneği bulunan bu mimar kitabesi dikkat çekicidir.

Eski haliyle dört kagir duvar üzerine kiremit çatılı ve ahşap minareli olan yapı son yıllarda betonarme olarak tamamen yeniden inşa edilmiştir. Doğu ve batı cephelerinde ikişer pencere yer almakta, mihrap duvarının önüne bir oda ile hela eklenmiş bulunmaktadır. Giriş cephesinde de küçük bir son cemaat yeri oluşturulmuş, fayansla kaplanan bu cephede, demir doğramadan mamul, son derecede zevksiz camekân kapısının üzerine onarım kitabesi yerleştirilmiştir. Mescidin kuzeybatısında yer alan geniş gövdeli güdük minare de yenilenmiştir. Harim mekanındaki fevkani mahfil iki sütuna oturmakta, mihrabın yanındaki pencereler, sonradan eklenen küçük odaya bakmaktadır. Mihrap ile minber fayansla kaplanmıştır.

Mescidin güneybatı köşesinde yer alan, kesme taşla klasik üslupta inşa edilmiş olan çeşmenin yapım tarihi ve ilk banisi bilinmemektedir. Ta'lik hatlı kitabesinde Adana mutasarrıfının küçük kızı Hatice Hanım'ın ruhu için 12797 1862 yılında onarıldığı belirtilmektedir. Çeşme, bulutların arkasından güneş ışıklarının dağılımını temsil eden bir kabartma ile taçlandırılmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 299; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 12-13, no. 47; Ra-if, *Mir'at*, 574; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 274; *İSTA*, II, 640, 642; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 21; *İKSA*, II, 632.

EMİNE NAZA

11

ALİBRANTİS, YORGO

(1886, *İstanbul* - ?, ?) Jimnastikçi. Öğrenimini yaptığı Galatasaray Lisesi'nde jimnastik sporuna başladı. Ali Faik Üs-tünidman'ın(->) en yetenekli öğrencilerinden biri olarak yetişti. Spor yaşamını daha sonra Tatavla Heraklis Jimnastik Kulübü'nde (bugünkü Kurtuluş Spor Kulübü) sürdürdü. 1906'da Atina'da yapılan "Ara" olimpiyat oyunlarına Osmanlı Devleti'ni temsilen katılan Tatavla Kulübü sporcuları arasında yer aldı. O tarihlerde olimpiyat oyunları resmi programı içinde bulunan 10 m'lik ipe tırmanış yarışmasında 11,4 saniyelik derecesiyle şampiyon oldu. Bu aynı zamanda olimpiyat ve dünya rekoru idi.

Yorgo'nun kardeşi Nılco Alibrantis de

Jimnastikçi idi. O da Tatavla Heraklis Jimnastik Kulübü'nde yetişmiş ve ağa beyi ile birlikte "Ara" olimpiyat oyunlarına katılmış ama derece elde edeme

mişti. Yorgo Alibrantis'in daha sonra Yunanistan'a yerleştiği ve orada öldüğü bilinmektedir. CEM ATABEYOĞM

Yorgo Alibrantis

Melissinos Hristodulos, *Ta Tatavla*, İst., 1913

ÂLİME HATUN TEKKESİ

bak. KABAKULAK TEKKESİ

ALKAZAR AMERİKAN TİYATROSU

İstanbul'daki bazı tiyatro ve sinemaların adı Alkazar'dı. Ancak 19. yy'da, Tophane Caddesi 216 no'da bulunan Alka-zar'ın adı halk arasında Amerika Tiyatrosu ya da Amerikan Alkazarı olarak bilinirdi. İki sıra locası vardı. Kantocula-rıyla ünlüydü. Çoğu oyunları pando-mim ve şarkılı oyunlardı. Asıl adının Kadriye Hanım olduğu söylenen, zamanın ünlü kantocusu Matmazel Küçük Amelya kanto yapardı. İzleyicilerinin çoğunluğu gemiciler ve Galatalılardı. Bunlar hareketli bir seyirci kitlesi oluş-

tururlar, sık sık olay çıkarırlardı. Bir Rum tiyatrosu olan Alkazar Ameri-kan'da, Güllü Agop'un Osmanlı Tiyatrosu, 1872'de Mustafa Efendi'nin *Leyla ile Mecnuriunu* da oynamıştı. Çeşitli kumpanyaların oyunlarını sergilediği ve bir tür içkili gazino olan Amerikan Alkaza-rı'nın adını taşıyan ikinci bir tiyatro, II. Meşrutiyet yıllarında Galata'da yaptırılmıştır. İstiklal Caddesi 184 no'daki Alka-zar'a ise Bizans Alkazarı (Alcazar Byzantin), Petit Alcazar ya da daha sonraki adıyla Şark Tiyatrosu da denirdi.

Bibi. M. N. Özön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*, istanbul, 1967; M. And, *Tanzimat*.

RAŞİT ÇAVAŞ

ALKAZAR SİNEMASI

Beyoğlu İstiklal Caddesi'nde, 1923'ten bu yana film gösteren sinema. Sinema binasının ilk yapım tarihi kesin olarak bilinmemekte, 1918-1920 yılları arasında inşa edildiği tahmin edilmektedir. Salon 1923'te Safvet ve Naci beyler tarafından Cine Salon Electra adıyla işletilmeye başlanmış, 1925'te Alkazar adını almıştır. Sinemanın bulunduğu binanın mülkiyeti 1955-1956 yıllarında Doğubank'a geçmiş; bir dönem Mahmut Hayrettin Kocataş, daha sonra Kadri, Ali, izzet Cemali kardeşler tarafından işletilmiştir.

Alkazar Sineması binası, İstiklal Cad-desi'ne açılan Ahududu ve Kuloğlu sokakları arasındaki yapı adasında, 179 no'da İstiklal Caddesi'ne bakan dar cepheli bir parsel üzerinde kurulmuştur. Yığma ve dört katlı olan binanın, geçirdiği onarımlar nedeniyle, yapım sistemi hakkında detaylı gözlem yapma olanağı yoktur. İki yanında karyaditler bulunan

ve iki kat boyunca yükselen yarım daire kemerli giriş kapısının açıldığı koridorun tonoz örtüsü, alçı kasetler ile bezemelidir. Üst katlara çıkan merdiven ise, bu holün bitiminde, solda yer almaktadır ve giriş koridorundaki alçı kaset bezemeler basamak altlarında da kullanılmıştır. Parsel üzerinde, giriş koridorunun bitiminde yer alan sinema salonuna giriş, fuayenin de bulunduğu birinci kattan sağlanmaktadır. İkinci katta da diğer bir salon girişi bulunan binanın son katında merdiven holünü aydınlatan tepe ışıklığı çevresindeki alçı tavan, dolama dal motifleri ile bezemelidir.

Binanın yapıldığı dönemin seçmeci anlayışını yansıtan cephesinde, giriş kapısı kemerinin sırtı ile kat silmesi arasındaki alanda bulunan antik dönem kaynaklı mitolojik hayvan figürleri ve kilittaşı yerindeki barok kartuş ile üçüncü katın geriye çekilmiş, taş parmaklıklı ve kolonlu küçük balkonu üzerinde yer alan barok bezeme öğeleri cepheyi zenginleştirmektedir.

Alkazar Sineması 1930'lu yıllarda kovboy ve korku filmleriyle özdeşleşmiş bir sinemaydı. Drakula, Frankenş-tayn türünden filmler bu sinemanın repertuvarının özelliği sayılırdı. 1950'ler-de, "Maskeli Süvari", "Yüzbaşı Ameri-

ka", "Ormanlar Prensesi", "Kamçılı Süvari", "Zorro" gibi seri filmler ağırlık kazandı. 1960'larda Ayfer Feray'ın kendi adıyla kurduğu tiyatro topluluğunu barındırdı. 1970'li yıllardan itibaren ağırlık seks filmlerine kaydı. Aynı dönemde alt salonu birahane ve bilardo salonuna dönüştürülerek sinemadan ayrıldı.

İSTANBUL

Alkazar

Sineması

binasının

ön

cephesi.

Erkin

Emiroğlu,

1993

ALLEON AİLESİ

1789 Fransız İhtilali'nden sonra, Osmanlı Devleti'ne sığınmış soylu bir Katolik ailesi.

Fransa'da bankerlikle uğraşan Alleon ailesinin zenginliği ünlüydü. Aile İstanbul'a ilk geldiğinde önce Büyükdere'ye yakın bir yerde çok büyük bir konağa yerleşti; daha sonra, yabancıların gayrimenkul edinmelerine olanak sağlayan 1854 tarihli yasadan yararlanarak Grand Rue de Pera'da (bugünkü İstiklal Caddesi) 354 no'lu konağı satın aldı. Kışları burada,

yazları ise yine Büyükdere'de oturuyorlardı. İleriki yıllarda, Pera'daki büyük konak, Bortoli Biraderler'e satıldı, ünlü "bön marche" mağazası haline getirildi.

Alleon ailesinin Jacques, Antoine ve Jean adlı üç oğlu vardı. Bu çocuklar, babalarının ölümünden sonra dağıldılar. Büyük oğul Jacques satılincaya kadar

ALLIANCE ISRAELLTE OKULLARI 206

baba evinde kalırken, Antoine, Derviş Sokağı'nda büyük ve eski bir konağı satın aldı. En küçükleri Jean ise, yine Grand Rue de Pera'da, şimdiki Tokatlı-yan Ham'nın karşısındaki üç katlı eve taşındı.

Pera bölgesinde Altıncı Daire-i Bele-diye(-0 kurulduğunda, Antoine Alleon buraya birinci üye olarak seçildi, uzun yıllar yönetimde kaldı. Altıncı Daire-i Be-lediye'nin adı da yine Antoine Alleon'un öneri ve etkisiyle Paris belediye örgütünün gelişmiş bir bölgesi olan "6. Arron-dissement"dan esinlenerek konulmuştu.

Babalarının ölümünden sonra, üç kardeş bankerlik işine devam ettiler, işe ilk olarak Voyvoda Caddesi'nde bir büro açarak başlayan Alleonlar, sonraları, dönemin en ünlü bankerlerinden Mano-laki Baltazzi ile ortak oldular. Bu kişi, yabancı uyruklu olmasına rağmen Osmanlı imparatorluğu sınırları içinde özel bir irade ile gayrimenkul satın alabilen ilk kişidir. Alleonlar böyle güçlü bir ortak sayesinde, 1845 başlarında İstanbul'daki tüccarlara 450.000 Fransız Frangı tutarında bir kredi sağlayacak düzeye ulaşmışlardı. Alleonların ortak olduğu bankerlik kuruluşu, bir banka kurmak için girişimlere başladı. 1847'de, özel bir ferman ile 1.000.000 İngiliz Sterlini sermaye ile kurulan bu bankanın adı Ban-que de Constantinople idi. 100.000 hisseye bölünmüş bankanın en büyük hissedarı ise Baltazzi ve Alleon aileleriydi. Gerçek görevi, kambiyo kurunu belirli bir düzeyde tutmak olan banka, bu amacında başarılı oldu. Ancak 1848 Fransız ihtilali sırasında, Fransa ile yürüttüğü yakın ilişkiler yüzünden büyük sarsıntı geçirdi. Bu dönemi atlatmak için, kendilerine kuruluştaki yardımcı olan Osmanlı Devleti'ne başvuran ortaklar, umdukları desteği göremediklerinden hisselerini 1852'de devretmek zorunda kaldılar. Bu arada baba Alleon da, Alphonse de Lamartine'e(->) Türkiye'deki girişimleri için ihtiyacı olan kredileri bulmakta aracılık ediyordu.

Aile, büyük konağı elden çıkardıktan sonra Beyoğlu'nda yeni bir konak yaptırarak buraya taşındı. Sokağa da ailenin adı olan Alleon (bugün Alyon Sokağı) adı verildi. Aile fertleri zaman içinde teker teker Fransa'ya döndüler. Ancak, öldüklerinde, cenazeleri İstanbul'a getirildi ve Pangaltı'daki Katolik mezarlığına gömüldü.

BEHZAT ÜSDİKEN

ALLJANCE ISRAELITE OKULLARI

Yahudi eğitim kurumları. 19. yy'ın ikinci yarısında yurtdışında gelişen bir girişim

Türkiye ve İstanbul Yahudileri üzerinde birkaç nesil iz bırakan boyutlara erişti. 1840'ta Şam'da meydana gelen bazı toplumsal olayların yarattığı heyecan sonucu, özellikle Fransız ve Alman Yahudileri arasında, dini inançlarından dolayı ayrımcılığa maruz kalan Yahudileri, nerede olurlarsa olsunlar korumak

amacı ile bir teşkilat kurulması fikri gelişti. 1858'de Bologna'da (İtalya) Morte-ra adında bir Yahudi çocuğun Roma'ya kaçırılarak zorla vaftiz edilmesi olayı da bu fikri oluşumu hızlandırdı. Mayıs 1860'ta Paris'te, aralarında Isidore Ca-han, Narcisse Leven, Charles Netler ve Eugene Manuel'in de bulunduğu bir grup Fransız Yahudi yazar ve edebiyatçı tarafından Alliance Israelite Üniverselle (AIU) adlı bir cemiyet kuruldu. Kurum cehalet ve fakirlikten kurtulabilmenin ancak lisan, müspet ilim ve teknik bilgi temellerine dayalı çağdaş bir eğitim sistemi uygulaması ile mümkün olabileceği esastan hareket etti. AIU yöneticileri arasında, bu gayeye ulaşabilmek için her toplumun yaşamını sürdürdüğü ülkenin anadilinde eğitilmesi gerektiğinin faydalarını savunanlara karşın en uygun lisanın bir kültür dili olan Fransızca (Mısır ve Ortadoğu'da biraz da İngilizce) olduğu görüşünde olanlar çoğunlukta idi.

AIU'nun okullar zincirinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk halkaları Bağdat ve Şam'da görüldü. Bu okullar daha sonra Volos, Edirne, Selanik, İzmir, İstanbul'un değişik semtlerinde, Kava-la'dan Safed'e, Üsküp'ten Kudüs'e, Ma-nastır'dan Basra'ya muhtelif yerleşim merkezlerinde kuruldu. Ev işleri ve aile bilgisi (dikiş, nakış, yemek, bakım, vb) ağırlıklı kız okullarının yanında erkek okulları, meslek okulları, ziraat okulları ve seminer (ruhban okulu) açıldı. İstanbul'da ilk AIU erkek okulu 1875'te Dağ-hamam'da öğretime başladı. Bunu, Temmuz 1875'te Balat erkek, Ağustos 1875'te Hasköy kız, Ekim 1875'te Galata erkek, 1876'da Aşkenaz cemaati karma, Ocak 1877'de Hasköy erkek, Temmuz 1879'da Kuzguncuk erkek, Ağustos 1879'da Galata kız, Ağustos 1880'de Dağhamam kız, Şubat 1881'de Ortaköy karma, Nisan 1882'de Balat kız okulları izledi. İlk kız meslek okulu 1882'de Galata'da öğretime başladı. Bu okulların mali gereksinmesi, kısmen AIU fonlarından, kısmen de yerel cemaat yönetimlerinin ve durumu müsait olan öğrencilerin katkılarından sağlanıyordu.

AIU okullarının Türkiye Yahudilerin! eğitime ve kültür seviyelerini yükseltme konularındaki başarıları tartışılmaz. Ne var ki Alliance uygulamasına karşı ciddi tenkitler de bulunmaktadır. Özellikle Fransızca'yı temel eğitim dili olarak kabul etmesi sonucu Osmanlı Yahudilerinin Türkçeyi zamanında öğrenmeyi ihmal etmeleri yanında İspanya göçünden beri korudukları Judeoespanyol'u (Yahudi İspanyolcası) unutmaları veya çarpıtmaları bu tenkitlerin başında gelir.

Alliance okullarına zaman zaman Yahudi olmayan birçok öğrenci de devam etti. Cumhuriyet'in ilanından sonra milli bir eğitim sisteminin yerleşmesi

üzerine Haziran 1924'te Maarif Vekâleti (Milli Eğitim Bakanlığı) Yahudi okullarından tedrisata Türkçe veya anadillerinde devam etme konusunda tercihlerini bildir-

melerini istedi. Türkçe eğitimin seçilmesi üzerine tüm bu okulların AIU genel merkezi ile bağlan sona erdi ve Türk eğitim sistemi içindeki yerlerini aldılar.

Bibi. A. Rodrigue, *French Jews Turkjeivs*, In-diana, 1990; P. Dumont, "Üne source pour l'Etude deş Communautés Juives de Turquie: leş archives de l'Alliance Israelite Üniverselle", *Journal Asiatique*, Paris, 1979, s. 267; B. Lewis, *Thejeivs of islam*, Princeton, New Jer-sey, 1984.

NAİM GÜLERYÜZ

ALLOM, THOMAS

(13 Şubat 1804, Londra - 21 Ağustos 1872, Barnes) İstanbul'u konu alan resimleriyle tanınan İngiliz mimar ve ressam. Kraliyet Akademisi'ni bitirdi. Fransa'da Kral Louis Philippe'in (1773-1850) Dreux Şatosu için resimler yaptıktan başka, mimar olarak da 1850'de Hig-burg'da İsa, 1856'da Notting-HiU'de Sa-int Peter kiliselerini inşa etti. 1827-1871 arasında Royal Academy'de projelerini sergileyen Allom, İngiliz Mimarlar Ensti-tüsü'nün (Institute of British Archi-techts) kurucularındandı.

Allom, Avrupa'nın çeşitli ülkelerindeki görüntüleri resimledi. Bunlar İngiltere, Fransa, Belçika ile ilgili olup, ayrıca Çin'den resimler getirdi. 1834-1836 arasında İstanbul'dan başlayıp. Anadolu, Suriye ve Filistin'i gezdiği, buralarda resimler yaptığı bilinmektedir. Taslak halinde çizilen bu resimler, İngiliz hakkâkları tarafından çelik üzerine işlenerek gravür olarak Robert Walsh'ın yazdığı bir metin ile birlikte yayımlanmıştır. İstanbul'da İngiliz Elçisi Lord Strangford'un 1820'den itibaren özel papazı olan Robert Walsh,, Osmanlı topraklarında gördüklerine dair 1836'da yayımlanan bir eserinden başka *A Journey from Constantinople* başlıklı bir kitap daha hazırladı ve bu metin İstanbul ile Batı Anadolu'daki başlıca antik merkezlerle dair büyük kitapta kullanıldı. Allom'un resimleri ile süslenen ve çeşitli ülkelere dair büyük bir dizinin içinde yer alan bu kitap *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asta Minör* adı ile, iki cilt olarak 1838'de Londra'da yayımlandı. Aynı kitap L. Gali-bert ile C. Pelle tarafından Fransızcaya çevrilerek üç cilt halinde *Constantinople ancienne et moderne, comprenant aussi leş Sept Eglises de l'Asie Mineure* adı ile Paris'te basılmıştır. Metinler arasında farklılıklar olmakla beraber, Allom'un resimleri aynı çelik klişeler kullanılmak suretiyle bu yayında da yer aldı. İçinde İstanbul'un çeşitli görüntüleri dışında Bursa, Manisa, Bergama, Efes, Pamukka-le'den de resimler bulunur. Ancak kitaptaki gravürlerin hepsi Allom'un çizgisi değildir. Bunlardan tamamen fantezi ürünü olduğu görülen Silivri Kalesi

gravürü F. Herve imzalıdır. Rumeli ve bilhassa Arnavutluk'u tasvir eden gravürler de başka ressamlarıdır ve gerçekçilik dereceleri şüphelidir. Allom, ayrıca L. Galibert ve C. Pelle'in *Constantinople ancienne et moderne* (1828) ile *Charac-*

207 ALMAN ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ

Thomas Allom'un *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia*

Minör adlı kitapta yer alan Atmeydanı'nı betimleyen bir deseni, 1838.

Ara Güler fotoğraf arşivi

da Roma'da kurulan bir araştırma merkezinin yaratılması ile gerçekleşmiştir. Arkeoloji Enstitüsü programı sonra genişledi. Önce 1859'da Prusya Devlet Enstitüsü, 1871'den itibaren de Alman İmparatorluk Enstitüsü oldu ve arkasından da Alman Devleti Arkeoloji Enstitüsü adını aldı. Berlin'de kurulan bir merkez dışında Atina'da, Frankfurt'ta, Madrid'de, Ka-hire'de, son olarak da Bağdat'ta (az sonra lağvedildi) şubeler açıldı.

İstanbul'da da bir enstitü kurulması fikrinin temeli 1924'ten itibaren atılmış bulunuyordu. Alman Arkeoloji Enstitülerinin İstanbul şubesi önce Alman Elçi-liği'ne komşu bir evde kuruldu. Başına müdür olarak Prof. Dr. Martin Sche-de'nin (1883-1947) getirildiği bu müessese 1929 yılında bütçesinin kabul edilmesi üzerine resmileşti. Enstitüye, Taksim'de Sıraselviler'de Alman Hastane-si'nin kapısı yanında ayrı bir bina olan poliklinik tahsis edilmişti. Alman Arkeoloji Enstitüleri İstanbul şubesi, bütün teşkilatı ve zengin kütüphanesi ile buraya yerleşti ve 1930 yılından itibaren çalışmaya başladı.

O sıralarda adı, Archâologische Insti-tut deş Deutschen Reiches Abteilung İstanbul olan enstitünün çok zengin kütüphanesi, tanınmış Türkolog ve Bizans arkeolojisi uzmanlarından A. D. Mordt-

mann ailesinin bazı fertlerinden alınan kitaplardan oluşmuştu. 1917'de kurulup, 1918'de ilk dünya harbinin yenilgiyle sona ermesi üzerine kapanan Macar Enstitüsü'nün pek fazla olmayan kitapları da buraya devredilmiş, bunlara gerek Türkiye'de alınan, gerek Almanya ve çeşitli ülkelerden pek çok sayıda getirtilen kitap ve dergi de katılarak çok zengin bir kütüphane meydana getirilmiştir. Bununla birlikte, enstitüde eski nadir fotoğraflardan oluşan bir de arşiv düzenlenmişti. Müdür M. Schede'nin Berlin'deki ana merkeze atanması üzerine de İstanbul şubesinin başına Prof. Dr. Kurt Bittel geçti ve enstitü uzun yıllar onun yönetiminde kaldı.

Sıraselviler Caddesi'ndeki küçük bina böyle bir enstitü için çok dardı. Zemin katında hizmet mekânlarından başka, Türkiye'ye gelen Alman araştırmacılarına mahsus üç küçük odası vardı. Birinci katta ise büyük bir okuma salonu ile başvuru kitaplarından oluşan bir kütüphane bulunuyordu. Gerideki büyük salon ise kitap ve dergi deposu idi.

Kütüphane her kesimin faydalanmasına açıktı.

Alman Enstitüsü faaliyete geçmesi ile birlikte bazı yayınlara da girişmişti. Bunlardan ilki *istanbul Forschungen* (İstanbul Araştırmaları) adlı bir dizi olup, ilk fasikülü İstanbul Arkeoloji Mü-

ter and Costume in Turkey and Italy (1840) adlı kitaplarını da resimlemiştir. Bunlarda da İstanbul'un tarihi atmosferini ve günlük hayatını aksettiren güzel gravürler yer alır.

Allom, gördüklerini güzel ve canlı şekilde, ayrıntılara önem vererek tasvir eden bir resim ustasıdır. Ressamın yerinde çizdiği gerçekçi desenler, bu yerleri hiç görmemiş hakkâklar tarafından klişe haline getirilirken, bazı üslup farkları da meydana gelmiştir. Fakat ne olursa olsun, fotoğraf sanatının başlayıp yaygınlaşmasından pek az önce Allom'un meydana getirdiği gravürler, İstanbul'u binaları, manzaralar, insanları ve bunların kıyafetleri ile Batı'ya tanıttı. Bugün bu resimlerin çoğu birer belge niteliğindedir. **Bibi.** *The Art Journal*, no. 300 (1872); Thi-eme-Becker, *Künstlerlexikon*, I (1907), s. 319; R. E. Koçu, "Allom, Thomas", *ISTA*, II, s. 725-727; H. Bowen, *British Contributions to Turkish Studies*, London, 1945, s. 35; L. Thornton, *Leş orientalistespaintres voyageurs 1828-1908*, Paris, 1985; S. Eyice, "Allom, Thomas", *DM*, II, s. 505.

SEMAVİ EYİCE

ALMAN ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ

Arkeoloji biliminin Batı ülkelerinde yaygınlaşması ile, Almanya'da da klasik arkeoloji ile uğraşacak bir enstitü kurulması düşünüülerek, bu yolda ilk adım 1829'-

r

ALMAN ÇEŞMESİ

208

209

ALMAN ELÇİLİĞİ BİNASI

leşi ile İstanbul'un geleneksel meydan çeşmelerinden de farklıdır. Tipolojik olarak çeşmeden çok şadırvan modeline yakın bir tasarıma sahiptir ve bu anlamda tipik bir örnektir.

Konsept açısından bir tür Alman neorönesansı olan Rundbogenstil çizgisinde görünmektedir. Bizans referansları da içeren bu stilin İstanbul'a özgü bir versiyonu olduğu söylenebilir. Bu açıdan da tipik bir uygulamadır.

Çeşmenin kagir ve metal bütün yapısal öğeleri, Almanya'da hazırlanmış; mermer ve

değerli taşlardan oluşan malzemesi orada işlenmiş ve gemiyle İstanbul'a taşınarak burada monte edilmiştir. Mükemmel bir işçilik ve yüksek bir pre-sizyon çeşmenin yapımını tanımlar.

Alman Çeşmesi, temelde, en genel çizgisi içinde sekizgen bir şadırvan olarak tanımlanabilir. Yapıt, sekizgen plan-

zeleri'nin o sırada müdür muavini olan (sonra Prof.) Dr. Arif Müfid Mansel'in (1905-1975) Almanca doktora tezi olarak basıldı. Bunu başka yayınlar takip etti. İkinci dizi ise *Istanbuler Mütteüung-en* (İstanbul Haberleri) adlı olup, bu da kitaplardan meydana geliyordu. Ancak sonraları bu dizi kalın bir dergi veya yıllık şekline dönüşmüştür.

Ayrıca enstitü bu dizilerden bağımsız olarak bazı yayınlar da yapmıştır. Her iki dizi ve bağımsız yayınlar çeşitli konulara dair olmakla beraber aralarında yalnızca İstanbul hakkında olanlar da bulunuyordu.

İstanbul Alman Arkeoloji Enstitü-sü'nde çalışan elemanlardan Prof. Dr. A. M. Schneider (1896-1952) İstanbul'un Bizans dönemindeki topografyası ve eski eserleri üzerinde malzeme toplarken, II. Dünya Harbi içinde, Sultanahmet'te yeni adliye binası yapılırken ortaya çıkan Aya Efemiya *martiron* 'unun kazısını idare etmiş ve buluntuları yayıma hazırlamıştı. Fakat 1 Ağustos 1944'te Türkiye'nin Almanya ile siyasi ilişkilerini kesmesi üzerine enstitü kapatıldı ve mensupları da yurtlarına dönmek zorunda kaldılar. Enstitü, Almanya'nın 1945'te yenilgisi üzerine zor günler yaşadı. Sovyet hükümeti, gördüğü zarar ziyanın karşılığı olarak kütüphanesinin kendisine teslimini istiyordu. Bu arada, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak

Alman

Arkeoloji

Enstitüsü'nün

okuma ve

konferans

salonu.

Almanya Federal

Cumhuriyeti

İstanbul

Başkonsolosluğu

izniyle

bulunan Macar asıllı Halâşi Kun Alman Enstitüsü Kütüphanesi'nde bulunan ve Macar Enstitüsü'nden kalmış olan genellikle İstanbul tarihine dair yayınların Ankara Üniversitesi'ne devredilmesini sağlamış ve bu ciltler çıkarılarak gönderilmiştir. Bu da, bu zengin kütüphanede bazı önemli

boşlukların oluşmasına yol açmıştır.

Enstitü 1948 yılı sonlarında geçici olarak İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Arkeoloji Kürsüsü Başkanı Prof. Dr. Arif Mürfid Mansel'in yönetimine verildi. Böylece buradan yine faydalanmak mümkün oldu. Ancak 1950'den itibaren Almanya'nın bir devlet olarak yeniden haklarını alması üzerine adı Deutsche Archâologische Institut'a (Alman Arkeoloji Enstitüsü) dönüşen müessese, yeniden işlemeye başladı, az sonra da yayınları birbirini takip etti.

Alman Enstitüsü, Roma'da veya Ati-na'daki örneklerinde olduğu gibi, şehrin içinde başlıbaşına büyük ve yeni bir bina yaptırarak kütüphanesi, arşivi ve misafirhanesi ile buraya yerleşmeyi istemesine rağmen, yabancıların Türkiye'de mülk edinemeyecekleri yolundaki yasa yüzünden bu istek olumlu karşılanamadı. Sonunda çok dar olan ve komşusu Alman Hastanesi'nin de Türk idaresine geçme hazırlıklarının belirmesi üzerine Alman Arkeoloji Enstitüsü, Ayaspaşa semtinde eski elçilik binası olan Alman Konsoloslugu'nun sınırları içindeki bir

binaya geçmek zorunda kaldı. Şimdiki çalışmalarım burada sürdürmektedir. Müdürlerinden Prof. Dr. K. Bittel bir Hititolog idi. Prof. Dr. Ing. W. Müller-Wi-ener ise çeşitli konularla ilgilenmekle beraber İstanbul hakkında yayınları ile birlikte *Büddlexikon zur Topogmpbie Is-tanbul's* başlıklı büyük bir de kitabın yayımlayıcısı olmuştur.

Enstitünün şimdiki müdürü Wolf Koe-nigs'dir. Kütüphanesinde çeşitli alanları kapsayan 50.000 cilt kitap vardır.

Bibi. G. Rodenwaldt, *Archâologisches Insti-tut deş Deutschen Reiches, 1829-1929*, Berlin, 1929; H. Eteni (Eklem), *İstanbul'da iki irfan Evi: Alman ve Fransız Arkeoloji Enstitüleri ve Bunların Neşriyatı*, İst., 1937; S. Eyice, "Arkeoloji Enstitüleri", *ISTA*, II, 1023-1024; *150 Jahre Deutsches Archâologisches Institut, 1829-1979*, Mainz, 1981.

SEMAVİ EYİCE

ALMAN ÇEŞMESİ

Sultanahmet'te günümüzde Sultanahmet Meydanı olarak anılan antik Hippodrom alanının kuzey kesiminde ve I. Ahmed Türbesi'nin önündedir. Meydanın dikilitaşlarla belirlenen aksından kaydırılarak doğuya alınmıştır.

Prusya Kralı ve Alman İmparatoru II. Wilhelm'in 1898 yılında Türkiye'ye yaptığı ikinci ziyaretinin anısına ithaf edilmiş bir anıttır. Anıtın tasarımının II. Wilhelm'in bir deseni üzerine geliştirildiği, planların Kaiser'in özel danışmanı mimar Spitta (1842-1902) tarafından çizildiği ve yapımının mimar Schoele'ye verildiği bilinmektedir. Yapının mimarları arasında ayrıca mimar Carlitzik ve İtalyan mimar Joseph Antony de vardır.

Çeşme için çalışmalar 1899 yılı yaz ' aylarında başlamış, önce Hippodrom alanının düzenlenmesi, dikilitaşların çevresinin düzeltilmesi ve ağaçlandırma

alışmaları yapılmıştır. Çeşmenin nce II. Abdülhamid'in 25. cülus yıldönümünde (1 Eylül 1900) açılması düşünülmüş ancak, muhtemelen yapım çalışmalarının yetişmemesi nedeniyle 27 Ocak 1901 günü, bu kez İmparator Wil-helm'in doğum gününe rastlatılarak açılmıştır.

Yapıldığı tarihte Türk-Alman dostluğunun simgesi olarak sunulan ve dolayısıyla politik anlamı ve içeriği eşme olarak işlevinin önüne geçen yapıt, günümüzde daha çok anıtsal değeri ile tanınmaktadır.

eşme, II. Wilhelm tarafından (kanalizasyon giderleri dahil) yaptırılmış ve Osmanlı hkmetine teslim edilmiştir. Evkaf Nezareti'nin devraldığı çeşmenin kitabesi Seraskerlik Dairesi görevlilerinden Ahmed Muhtar Bey tarafından yazılmıştır. Çeşmenin giriş bölümünde bir bronz plaka üzerinde de Almanca" olarak bir kitabe bulunmaktadır.

Alman eşmesi, genellikle üstü açık ve heykellerle veya plastik öğelerle bezeli Avrupa meydan eşmelerinden hayli farklı bir tasarıma ve görünüme sahiptir. Mimari olarak, şeması veya kit-

Alman eşmesi'nin 27 Ocak 1901 günü açılışını gösteren eski bir kartpostal fotoğrafı. *Glden Hacaloğlu koleksiyonu*

lı ve yüksek bir taban üzerinde sekiz basamakla çıkılan bir platform, bir su haznesi ve sekiz kolonla taşınan bir kubbeden oluşmaktadır.

Sekizgen tabanın yedi kenarında benzer kompozisyonlar içinde çeşmeler vardır. Güneydeki kenarı ise merdiven olarak düzenlenmiş ve böylece çeşmeye bir ön cephe kazandırılmıştır.

Kenarlara aksiyal olarak yerleştirilen çeşmelerin geniş ve uzun yalağı, dairesel kesitli bir teknedir. Musluklar, döküm metaldendir ve diyagonal yerleştirilmiş kare musluk tablalarına bağlanmıştır. stte, taş üzerine oyma ve zincirleme daire motifli bir şerit dolanır.

Su haznesinin bulunduğu platformda, çeşmenin tabanının parapetiyle hazne arasında bir evre koridoru ve kenarlarında mermer oyma kanepeler vardır. Bu da başka rneği olmayan bir

Alman eşmesi (sağda) ve çeşmenin kubbe içi mozaik kaplamasından bir görünüm (stte).

Fotoğraflar Afife Batur

düzenleme öğesidir. evre koridorunun zemini, renkli taşlardan geometrik desenli olarak işlenmiştir.

Su haznesi, silindirik bir taban üzerinde kubbemsi bir kapakla örtülüdür. Tümü mermerden yapılmış olan haznenin örtüsü, tunç döküm çemberlerle kuşaklanmış iken sonradan bunlar çalındığı veya çıkarıldığı için halen ahşap ıttadan çemberler bulunmaktadır. Hazne kubbesinin üstünde yine tunç döküm, kulplu ve ta biçiminde bir kapak vardır.

Çeşmenin en gösterişli kesimi, koyu yeşil renkli somaki kolonlar ile nakışlı kemerleri

ve bakır kaplı açık yeşil renkli kubbesidir. Kolonların tunç dökümü tabanları ve başlıkları, kabartma desenlidir. Taban parçalarında, stilize bitkisel motifli ve almaşık sıralı dört, başlıklarda iki farklı desen kullanılmıştır.

Yarım daire kemerlerin kilit taşı noktalarına daire biçimli, göbekli ve kabara benzeri kabartma birer madalyon yerleştirilmiş; kemer yüzleri, ortası yıldızlı dairesel motif şeritleriyle çevrilmiştir. A. Muhtar Bey'in tarih kitabesi, İzzet Efen-di'nin sülüs hattı ve altından harflerle ve her beyti bir kemeri çevrelemek üzere kemerlerin iç yüzüne işlenmiştir.

Kubbenin içi, mozaik tekniğinde altın parçacıklarla kaplanmış; tam ortasına iç içe dairesel motiflerden oluşan renkli mozaik bir göbek yapılmıştır. Kubbe eteğinde kolon hizalarına gelen noktalarda sekiz tane madalyon vardır. Almaşık dizili olarak bu madalyonlarda açık yeşil zemin üzerine altın ile II. Abdülhamid'in tuğrası ve Prusya mavisî zemin üzerine yine altınla ve gotik harflerle II. Wilhelm'in inisiyalleri (W ve II) işlenmiştir.

Yarıküre biçimli kubbe bakır kaplıdır ve eteğinde dışta döküm bronzdan bir damlalık çemberi vardır.

Alman Çeşmesi, hiçbir figüratif motifin kullanılmadığı bezemesi, çeşme ti-polojisi açısından özgün şeması, politik ve anısal içeriği ve kuşkusuz anısal kalitesi ile İstanbul'u zenginleştiren bir yapıdır.

Bibi. *Yıldız Hususî, BOA*, no. 416/116. (12.9.1318); Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 298-300; *İSTA*, II, 727-728; S. Eyice, "İstanbul (Tarihî Eserler)", *İA*, V/2, 1214/94.

AFİFE BATUR

ALMAN ELÇİLİĞİ BİNASI

Alman İmparatorluk Sarayı olarak da tanınan ve bugünkü adıyla Almanya Federal Cumhuriyeti Başkonsoloslugu binası olan yapı, Gümüşsuyu-İnönü Caddesi üzerinde yer almaktadır.

Yapı, İkinci Alman İmparatorluğu döneminde İstanbul'da inşa edilen ilk Alman elçilik binasıdır. Prusya Elçiliği'ni barındıran eski binanın ihtiyaçları karşılayamaz ve onanma muhtaç duruma gelmesi üzerine yeni bir tasarımın oluşturulması ve uygulanması söz konusu olmuştur. Bu görevi üstlenen Kölnlü eyalet mimarı Hubert Goebbels, biri mevcut arsanın değerlendirilmesine, diğeri ise

L

ALMAN ELÇİLİĞİ YAZLIK

210

F

211

ALMAN HASTANESİ

iki oda, birinci katta rahibeler için bir oda, kadın hastalara ayrılmış bir özel oda bulunmaktaydı. Orta bina iki katlıydı, iki katta da çiçek hastaları için odalar, zemin katta bir de çamaşırhane yer almaktaydı. Ön cephede bulunan üçüncü binanın alt katında mahzen, banyo, eczane ve bir hasta odası vardı. Birinci katında bir genel hasta koğuşu, frengi hastalarına ayrılmış bir istasyon ve birinci sınıf hastalar için 5 özel oda mevcuttu. Isınma odun sobalarıyla sağlanıyordu. Hastanedeki toplam 33 yatak genel koğuşlarda iki sıra halinde dizilmişti. Koğuşlar birbirine koridorlarla bağlıydı. Hastanenin iç hizmetleri biri müdire, ikisi erkek koğuşundan, biri kadın koğuşu ve eczaneden, biri de mutfak ve çamaşırhane sorumlu beş rahibe tarafından yürütülmekteydi. Ayrıca birer hastabakıcı, kapıcı, hizmetçi ve aşçı bulunmaktaydı. Binanın su

1871 yangınında boşalan yakın çevredeki arazinin de dahil edilmesine dayanan iki proje geliştirmiştir. Bu arada yeni projenin, yapılaşmanın olmadığı yeni ve serbest bir çevrede inşa edilmesi düşüncesi de gündeme gelmiş ve bugünkü binanın işgal ettiği yerdeki ilk arazi satın alınarak zaman içinde genişletilmiştir. Galata Serdar-ı Ekrem Sokağı'ndaki (eski adıyla Yazıcı Sokağı) ilk arsada ise bugün "Doğan Apartmanı" yükselmektedir. Arazinin bir kısmını kaplayan mezarlıktan yalnızca Silahdar Ali Ağa ve ailesinin mezarları, anlaşma üzerine korunmuştur. Büyük bir yer edinme arayışında, Rusya, Fransa ve İngiltere elçiliklerinin yerleştiği alanlardan daha küçüğüne razı olmayarak Almanya'nın prestijine uygun bir çözüme varılması isteği de rol oynamıştır. Sonuçta, başka koşullar için üretilen proje, değişikliklerle yeni bir duruma uyarlanmıştır, inşaat 1874'te başlamış ve 1 Aralık 1877'de binanın açılışı gerçekleştirilmiştir.

Yapı malzemesinin bir kısmı başka ülkelerden gelmiştir. Ana korniş ile pencere silmelerinin taşları Arles'dan getirilmiş, tuğlalar da kısmen Livorno'da kısmen de yerel bir işletmede üretilmiştir. Bir ülkenin yabancı topraklarda tipik mimarisi ile temsil edilmesi ve zamanın uluslararası geçerli stil öğelerinin bağdaştırılması, mimarın tasarımıdaki çıkış noktalarıdır. Ana bina, kısa kenarlarında birer çıkma bulunan büyük, dikdörtgen bir kütleden ibarettir, içeride elçilik işlevinin gerektirdiği mekânlar ve bütün katlar yüksekliğinde, üstü açık, küçük bir peristyl yer almaktadır. Kütle ve cephe düzeninde neorönesans bir yaklaşım egemenken, yalın bir klasisizm ve özellikle cephede çıplak tuğla kullanımı Prusya mimari geleneğine bağlanmaktadır, iç mekanların tefriş edilmesinde de yine diğer bazı önemli elçiliklerin standardı gözetilmiş ve eldeki kısıtlı maddi olanağa rağmen öncelikle büyük kabul salonlarına değerli Türk halıları, abajurlar ve ampir üslubunda

mobilyalar yerleştirilmiştir. Önemli salonlar ve geçiş mekânları, klasisizm içinde (kaset tavanlar, alçı-mermer duvar kaplamaları, nişler içinde heykeller) "Prusya görkemi"ni vurgulamaktadır. Özgün eşyanın çoğu,

ALMAN ELÇİLİĞİ YAZLIK KÖŞKLERİ

Tarabya'da koy içinde, Yeniköy-Tarab-ya caddesi üzerindedir. Denize hayli geniş bir cephe veren büyük bir bahçe içine yerleştirilmiş çeşitli yapılardan oluşmuştur.

Alman Elçiliği

(bugün

başkonsolosluk)

binasının

bahçe

cephesinden

görünümü,

19. yy sonu.

Necdet Sakaoğlu koleksiyonu

binaya zaman içinde iki kez el koyulduğu için kaybolmuştur. Başlıca bezeme öğelerinden olan sekiz adet ünlü çatı kartalı da II. Dünya Savaşı sırasında kaybolmuştur.

istanbul'un mimarisiyle kontrast içinde, fazla kütleli bir etkiye sahip oluşu, bir ön bahçesi olmaksızın âdeta doğrudan caddeye açılması, bazı önemli iç mekânların karanlıkta kalacak şekilde dışarıyla zayıf ilişkilendirilmesi zamanında eleştirilmiştir. Dönemin Alman gazeteleri, yeni elçilik binasından söz ederken "Almanya'nın birliği ve büyüklüğü", "Prusya ruhu", "Avrupa ve Asya'yı kucaklamak isteyen kartallar" gibi ifadelerle yapının temsil ettiği imparatorluk imgesini vurgulamışlardır.

Bugün başkonsoloslukta 1989'da binaya yerleşen Alman Arkeoloji Enstitü-sü'nün istanbul şubesi de faaliyetini sürdürmektedir.

Bibi. F. O. Gaerte, "Das Deutsche Kaiserlic-he Palais in istanbul", *ist. Mut.*, 35 (1985), s. 323-351; *Dokumentation - Kulturhistorische Bauten der Bundesrepublik Deutschland in İstanbul*, Berlin, 1989; C. Meyer-Schlicht-mann, *Von der Preussischen Gesandschaft zum Doğan Apartmanı*, ist., 1992.

TURGUT SANER

Elçiliğin arazisi eski Tarabya Kas-rı'nın bulunduğu yerdir. Nitekim alt bahçede halen mevcut bir kemer kalıntısı üzerinde Abdülaziz'in tuğrası görülmektedir. Aynı kemerin diğer yüzünde yeşil zemin üzerine san

yaldızla "Ya Hafız" yazılı bir levha vardır. Eski Tarabya Kasrı'ndan kalmış, değiştirilmemiş ve halen depo olarak kullanılan bir de mutfak binası vardır. Vaziyet planında yeni yapıların yamsıra yerleri bilinen kimi eski yapılar da işaretlenmiştir.

Bahçe düzeninde ve yeni yapıların yerleştirilmesinde belirli bir geometri ve aksiyalite gözetilmek işlenmişse de muhtemelen eski yerleşme izlerine bağlı kalmaktan ötürü radikal bir geometri sağlanamamış görünmektedir. Merkezdeki meydanda kesişen yollar, olması gerektiği gibi 90 derecelik bir açı yapmazlar. Elçilik rezidansından başlayıp batıdaki partere ulaşan anayol, düz bir doğru olarak uzanmak yerine hafif bir kırılma gösterir. Binaların yerleşimi de simetrik bir konumda değildir. Örneğin, ana bina merkezde görünmesine karşılık yeni elçilik evi ve müsteşar evinin konumları simetri dışıdır. Dolayısıyla Alman neoklasik yerleşme düzeninin bir hayli dışına düşen daha serbest bir yerleşme gözlenir.

Yapılar fazla yüksek olmayan kagir birer bodrum kat üzerine üç (bazısı iki) katlı ve ahşap olarak inşa edilmişlerdir. Tüm yapılarda şale tipi bir ahşap bezeme kullanımı vardır.

Binalar, genel olarak 19. yy sonunun eklektisist anlayışını yansıtmaktadır. Planlarının, ana çizgileriyle klasik olan

Alman Elçiliği Yazlık Köşkleri

Elçilik rezidansı (sağda), elçilik müsteşarı konutu (solda). *Almanya Federal Cumhuriyeti istanbul Başkomoloslugu'nun izniyle*

düzenine karşın cephelerde oryantalist bir tasarımın pek çok ögesi yer almaktadır. Dilimli moresk (magrip tipi) kemerler, "Chinoiserie" üslubundan kule figürleri ve tüm çatı saçaklarının uçlarında görülen mızrak biçimli öğeler bunlardan birkaçıdır. Önde denize bakan elçi evinde eklektisist repertuvara alt kat pencerelerindeki üçlü yonca yaprağı biçimindeki neogotik pencere düzenlemeleri eklenmektedir.

Zaman içinde bazı yeni ek binaların da inşa edildiği elçilik arazisi içinde, bahçede eski hamam binasının yerine inşa edilmiş bir de şapel bulunmaktadır. Bahçede bazı başka yapılar da vardır. Bunlar arasında üzerinde kazıma tekniğinde Aziz Georg'un tasviri bulunan bir çeşme ile mezarlık ve Moltke Anıtı anıl-malıdır.

Denize nazır tepe üzerindeki bu mezarlıkta I. Dünya Savaşı'nda şehit olan askerler ile Mareşal Von der Goltz yatmaktadır. Şehit askerlerin anısına hazırlanan rölyef, kendisi de asker olan Ge-org Kolbe'ye aittir.

Üst bahçe terasında 1835-1839 yılları arasında Türkiye'de bulunmuş olan Moltke'nin anısına dikilmiş bir de obelisk vardır. Kaidesindeki yazıya göre 1888'de dikilmiş olan obelisk'in bir cephesinde Moltke'nin bronz bir madalyon içinde profilden portresi yer almaktadır. Kaidenin ise bir yüzüne II. Abdülhamid'in tuğrası, diğer yüzüne de imparator II.

Wilhelm'in "W" ve "R" harflerinden oluşan monogramı işlenmiştir.

Tümü bakımlı olan binalar, 1990 Ha-ziran'ında bir yangın tehlikesi geçirmiş-se de mutfak dışında önemli bir zarar meydana gelmemiştir.

AFİFE BATUR

ALMAN HASTANESİ

Taksim Sıraselviler Caddesi'nde bulunan özel sağlık kurumu. Prusya Elçiliği hekimlerinden Dr. Georg Hermann Rit-ter von Mühling'in (1826-1907) önerisi üzerine İstanbul'daki D. W. V. Alman Hayır Cemiyeti'nin katkılarıyla 6 Nisan 1846 tarihinde kurulmuştur. Hastane için gereken arsa ve bina Alman Protestan Kiliseleri Topluluğu tarafından sağlanmıştır. Sıraselviler'de sadece 5 yatakla hizmete giren hastanenin kısa bir süre sonra ihtiyaçları karşılayamadığı görüldüğünden aynı yılın kasım ayında daha geniş bir ev kiralınmıştır. Hastane 1851'de Sakız Sokağı'na, 1853'te de Telgraf Sokağı'na taşınmış ve içinde taş bir bina bulunan bir arsa da satın alınarak hastaneye eklenmiştir. Kırım Savaşı (1854-1856) sırasında hasta sayısı artınca, 1856'da Halilpaşa arsası adı verilen bugünkü hastane sahasının içine ek bir bina yapılmıştır.

Hastane 1874'te at nalı şeklinde dizilmiş üç binadan oluşuyordu. Ön binanın zemin katında kapıcı odası, bekleme odası, mutfak ve mahzen, asma katta konsültasyon odası, rahibeler için

Geçen yüzyılın sonlarına ait iki kartpostalda Alman Hastanesi'nin binaları. *Erkin Emiroğlu arşivi (üst), Nuri Akbayer koleksiyonu (alt)*

ihtiyacı ise bir kuyu ve sarnıçtan sağlanıyordu.

Hastane Alman Hayırseverler Cemiyeti tarafından Alman Elçiliği'nden bir temsilci ile birlikte yönetilmekte ve cemiyet üyeleri ücretsiz tedavi edilmekteydi. Hastaların büyük bölümünü İstanbul'a gelen Alman gemiciler, yoksul Almanlar oluşturmuyordu. İstanbul halkından da çok sayıda hasta başvurmaktaydı. İstisnalar dışında ruh hastaları ile frengililer kabul edilmiyordu. Eczane, gerekli farmasötik işlemleri bilen bir rahibenin sorumluluğu altında çalışmaktaydı. Gereken ilaçlar İstanbul'da ilgili yerlerden sağlanmakta, alkaloidler ise Almanya'dan getirilmekteydi. Hastanede basit ameliyatlara için gereken cerrahi aletler, ayrıca bir elektromanyetik cihaz ile sabit akım veren 30 voltluk bir batarya da bulunmaktaydı. 1915'te şehir elektrik ağına bağlandıktan sonra hasta-

212

ALMAN KÜLTÜR MERKEZİ

nede röntgen ve sterilizasyon bölümleri açılmıştır.

I. Dünya Savaşı sırasında (1914-1918) Almanya'dan hekimler getirilmiş ve bir doğum servisinin açılması düşünülmüş fakat savaş yüzünden gerçekleştirilememiştir. Savaş sırasında 1917'de ana bina sivil hizmete

bırakılmış, çocuk ve erkek servislerine ait 72 yatak askeri birliklere verilmiştir. Teknik aletlerin de ortaklaşa kullanılması kararlaştırılmıştır. Savaşta yaralanan Türk ve Alman askerler hastanede tedavi edilmişler, sterilizasyon bölümünün bir kısmı da bitleri temizlemek için bir tebhirhane haline getirilmiştir. Çocuk servisinin yerine, 1918'de Mo-da'da bir yer kiralanarak 20 yataklı bir çocuk servisi faaliyete geçirilmiştir.

I. Dünya Savaşı'nın bitiminde imzalanan mütarekename uyarınca bütün Alman ve Avusturyalılar İstanbul'u terk etmişler ve 2 Şubat 1919'da hastanede İngiliz hekim ve hemşireler çalışmaya başlamıştır. Bu tarihten sonra İngilizler hastanede asker barındırmışlar, 1925-1928 yıllarında da hastaneyi Amerikalılar kullanmışlardır. Kaiserswerth rahibe hemşireleri ancak 1931'de Alman Hastanesi'ne geri gelmişlerdir. Kaiserswerth Vakfı 1973'te dağılınca hastane Alman Federal Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'na bağlanmıştır. Eylül 1993'te, Almanya ile Türkiye arasında imzalanan bir protokole göre Alman Federal Cumhuriyeti, Alman Hastanesi üzerindeki bütün haklarını ve kullanım imkânlarını İstanbul Erkek Liseliler Vakfı'na devretmiştir.

Günümüzde Alman Hastanesi; dahiliye, cerrahi, kadın hastalıkları, doğum ve çocuk kliniği, röntgen, laboratuvar ve mutfak bölümlerinin bulunduğu ana bina ile diğer binalarında bulunan toplam 90 yatakla faaliyetini sürdürmektedir. **Bibi.** Plan-Proje-Kroki, *BOA*, no. 701; İrade, Rüşumat, *BOA*, no. 6-20, s. 1312; Abdullah Bey-Zoeros-Mordtmanrı: "Notices sur le hô-pitaux civüs de Constantinople", *Gazette Me-dicale d'Orient*, c. 18, no: 9 (1874) s. 141-142; H. Akbay, "Alman Hastanesi", *İSTA*, II, 728; İstanbul Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Cem'i Demiroğlu Üniversite Arşivi Alman Hastanesi dosyası.

NURAN YILDIRIM

ALMAN KÜLTÜR MERKEZİ

Aralık 1956'da, Almanya ile Türkiye arasındaki kültürel ilişkileri geliştirmek amacıyla, Dr. Robert Anhegger tarafından, Beyoğlu Alyon Sokağı'nda kurulan kültür merkezi.

Merkezin Teutonia Alman Kulübü'n-de(-0 başlayan kuruluş çalışmalarında Macit Gökberk, Behçet Necatigil, Adalet Cimcoz, Haldun Taner, Bülent Özer, Metin Özek, Mustafa Aslıer ve Ekmel Zamil de yer aldı. Başlangıçta, Türk Alman Kültür Enstitüsü adıyla, Almanya'da bulunan Goethe Enstitüsü'nün Türkiye şubesi olarak yalnızca dil eğitimi vermeyi amaçlayan kuruluş, 21 Ocak 1959'da Türk-Alman Kültür Der-neği'ne dönüştü ve kültür etkinliklerine

başladı. 1961'de, merkezi Almanya'nın Münih kentinde bulunan ve 70'i aşkın ülkede 150'ye yakın şubesi olan Goethe Enstitüsü'nün bünyesine girdi. Böylece Almanya'dan yazar ve sanatçıların gelmesi ve merkezin

alışmalarına destek vermesi kolaylaştı. 1988'de Alman Kültür Merkezi adını alan kuruluş çalışmalarını, Program, Eğitsel İlişkiler, Dil ve Kütüphane bölümlerinde yürütmektedir. Uluslar ve kişiler arasında kültürel iletişime yardımcı olmak ve Alman dilini yaymak amacıyla olan merkez, çalışmalarını 2.500'e yakın üyesiyle halen İstiklal Caddesi'ndeki Odakule binasında sürdürmektedir.

AYŞE HR

ALMAN LİSESİ

Beyoğlu Tünel'de, Almanca eğitim veren, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı özel yabancı okul.

Alman Lisesi, 19. yy ortalarından itibaren sayıları giderek artan Alman tüccar, zanaatkar, mühendis, hekim ve elçilik mensuplarının çocuklarının eğitim ihtiyaını karşılamak üzere Mayıs 1868' de 23 ğrenci ve 2 öğretmenle derslere başladı. Okul, ocuklarını Prusya Elçiliği ikametėâhında, 1850'den beri eğitim veren Protestan evangelist kilisesine bağlı okula göndermek istemeyen; ağdaş ve bağımsız bir eğitim düşleyen Alman ve İsviçreli ailelerin abalan sonucunda kısa sürede gelişti. 1871'de Alman Birliği'nin sağlanmasıyla sonra, Alman devletinden önemli yardım alabilme olanağı doğdu. 1873'te İstanbul'da ayrı ayrı eğitim vermekte olan iki Alman okulu birleşti. O yıl, okulun 4 ğretmeni ve 147 ğrencisi vardı.

1873'e kadar Pera civarındaki kiralık binalarda barınan okul, aynı yıl Galata yakınındaki kendi binasına taşındı. Galip Dede Sokağı'na bitişik Meyyetzade Camii karşısında bulunan ve Doğan Apartmanı olarak bilinen binanın mimarı M. F. Cumin'di. Okulun planı, dönemin Alman okul planlarına uygun olarak düzenlenmişti. On bir sınıflı ve üç katlı olan binada, ğretmen konutları, bir sarnıç ve bir jimnastik salonu da vardı. Dönemin okul binalarında sık

Alman
Lisesi'nin
şahkulu
Bostanı
Sokağı'ndaki
bugünkü
binası.

Erkin Emiroğlu arşivi

rastlanan neoklasik üsluptan izler taşıyan yapı, 1894'teki zelzelede büyük hasar gördü. Sayıları sürekli artan, 1873'te 147; 1884'te 180 erkek, 137 kız olmak üzere toplam 317'ye yükselen öğrencilerin ihtiyaçlarına yetmeyen eski okul binasının yerine yeni bir bina yapılması gündeme

geldi. 1868'de okulun kurulmasına önyak olan Okul Birliği, İstanbul'daki Almanlardan ve Almanya'dan o *zamana*, göre büyük bir meblağ olan 100.000 mark topladı. Deutsche Bank'ın da mali desteğiyle inşa edilen o zamanlar on beş sınıflı yeni binaya Eylül 1897'de taşınıldı. 1901'de binaya, kız okulu ve öğretmen evleri için altı sınıflı bir bölüm eklendi. Alman Lisesi'nin bugün de bulunduğu Şahkulu Bostanı So-kağı'ndaki bu bina üç katlıydı. Planlarını, binanın inşaatını da üstlenen Otto Kapp, eski binada olduğu gibi dönemin eğitim ilke ve ihtiyaçları yanında sağlık koşullarına ve pedagojik işlevlere uygunluğu da göz önünde bulundurarak, hazırlamıştı. Binanın cephesi pilastırlar ve neoklasik üsluba uygun dekoratif unsurlarla bezenmişti.

- I. Dünya Savaşı sona erdiğinde Türkiye'deki Almanlar ülkeyi terk ederken Alman Lisesi de kapatıldı, bina işgal kuvvetlerinin eline geçti. Okul Kasım 1924'te o zamanki adı Polonya Caddesi olan Nuriziya Sokağı'nda geçici bir binada 100 öğrenciyle yeniden açıldı. Bir yıl sonra yeniden kendi eski binasına taşındı. O günlerde binaya merkezi ısıtma sistemi eklendi. Neoklasik üsluba uygun olarak inşa edilmiş eski düz çatı, beşik çatı ile değiştirilerek bugünkü haline getirildi. Bu onarım ve ekler sıra-sında, binanın bazı karakteristik özellikleri değişime uğradı.
- II. Dünya Savaşı'nın son dönemlerinde, 1944'te kapatılan okul, 1953'te yeniden açıldı. Arada geçen sürede Beyoğlu Kız Lisesi olarak kullanılan bina, 1953-1957 arasında önemli onarımlardan geçti. Binaya bir jimnastik salonu ve müzik odası eklendi. Okulun karakteristik Prusya üsluplu cephesi de değiştirilerek kışla görünümünden uzaklaşması sağlandı.

Bina, bazı küçük değişiklikler dışında, halen 1957'deki durumunu sürdür-

r

inektedir. Okulun "L" biçimindeki kitlesi, uzun koridorlu ve iki yanı derslikli bir plana dayanır. Binanın dolaşım eksenini oluşturan koridorlar ve oldukça geniş merdivenler, dersliklerden aynı anda çıkan öğrencilerin rahat dolaşımını sağlamayı amaçlamaktadır. Üst katlarda yer alan spor, müzik vb işlevli salonlar Prusya okul mimarisinin ve 19- yy Alman eğitiminin vazgeçilmez öğelerindendir. Binanın cephesi 19. yy okul binalarında sık rastlanan sadeleştirilmiş, klasik bir cephe'dir. Bu sade görünümü, kornişler ve saçak süslemeleri tamamlamaktadır.

Başlangıçta İstanbul'daki Alman çocukların okul ihtiyacını karşılamayı amaçlayan okul giderek Alman, İsviçreli ve Avusturyalı öğrenciler yanında 18 değişik ulus ve tabiyetten öğrencilere de açıldı. İstanbul'un Türkler arasında da rağbet gören seçkin okullarından biri oldu.

1879'da Direktör Mühlmann döneminde hazırlık sınıfı açılarak Almanca bilmeyen çocukların da okula devam edebilmeleri sağlandı. 1880'lerden sonra, öğrencilerin 16 yaşına kadar eğitim görebilecekleri bir ortaokul yapısı

kazandı. 1898'de, Alman imparatorunun İstanbul'u ve okulu ziyaretinden sonra, okula Alman resmi ortaokul diploması verme hakkı tanındı. 19H'de son sınıflara sınavla Osmanlı diploması verilmeye başlandı. I. Dünya Savaşı yıllarında, bir ara, öğrenci sayısının bine varmasının en önemli nedeni, Almanya dışında orta dereceli Alman diploması veren tek Alman okulu olmasıydı.

1924'te yeniden açıldığında okulun 587 öğrencisi vardı. Bu sayı 1931'de 828'e yükselmişti. Okul, kuruluşunda olduğu gibi, Alman devletinden yardım ve destek görüyordu. 1933'ten sonra, *nazizm* döneminde, dönemin okul müdürü Scheuermann'ın da katkılarıyla eğitim büyük yara almadan ve bağımsızlığı korunarak sürdürülebildi. 1954'te Başbakan Konrad Adenauer'in ve 1957'de Cumhurbaşkanı Theodor He-uss'un okulu ziyaretleri, Federal Almanya'nın bu eğitim kurumuna verdiği önemin bir göstergesiydi. Okul bu destekten yararlanarak kısa zamanda İstanbul'un seçkin özel yabancı okulları arasında yerini aldı. Bu gelişmede *nazizm* döneminde Almanya'yı terk eden hocası Leo Spitzer'i izleyerek İstanbul'a gelmiş olan ve önce öğretmen, daha sonra müdür yardımcısı, 1961'de okul müdürü olan Anstock'un payı vardı.

İstanbul Özel Alman Lisesi günümüzde bir yıllık hazırlık sınıfı, üç yıllık orta kısım ve dört yıllık lise kısmıyla, Türkçe-Almanca iki dilde eğitim yapan, zorunlu İngilizce yanında seçmeli olarak Fransızca da okutan, fen ağırlıklı bir lisedir. Sınıfların her biri A'dan D'ye dört şube olup A şubeleri Alman tabiiyetindeki öğrencilerle daha önce Almanya'da okumuş Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı öğrencilere ayrılmıştır. Merkezi sınav sistemi ile öğrenci alınan okul-

da 1993-1994 öğretim yılında 259 kız, 698 erkek öğrenci eğitim görmektedir. Bunlardan 114'ü çoğu Alman olmak üzere yabancı uyrukludur.

BURCU ÖZGÜVEN

ALMANCA BASIN

Almanya Osmanlı Devleti piyasalarına geç girdiğinden Almanca da basında geç belirdi. Alman uzman ve işadamlarının sayısı 119. yy ortalarından, özellikle 1880'lerden sonra arttı; bundan dolayı gazete ihtiyacı ortaya çıktı. *Osmanisch-en Post'un* ilk sayısı 20 Eylül 1890'da yayımlandı. Alman İmparatoru II. Wil-helm'in İstanbul'a bir yıl önceki ziyaretinin bunda etkili olduğu anlaşılmaktadır. Gazete önce haftada iki gün, sonra günlük çıktı; 1895'te kapandı. Sayıları gittikçe artan Alman ve Avusturyalı tüccarlar bilgiye gereksiniyorlardı, bunun için 1896'da İstanbul'da haftalık *Köns-tantinopler Handelsblatt* yayımlanmaya başladı; 1905'te yayını hâlâ sürdürüyordu. Gazete daha çok ticari, mali, sınai ve ulaşım konularından söz ediyordu. Sözü edilen iki gazete de özel girişimcilerin çabalarıyla çıkarıldı. Bunların dışında, İstanbul'da her gün 600 kadar Almanya ve Avusturya gazetesinin

satıldığı hesaplanmıştır.

Artan bilgi ihtiyacı, İstanbul'un, Alman gazetecileri ve ajansları için merkez haline getirilmesi sonucunu da doğurdu. *Frankfurter Zeitung* 'un muhabiri Paul Weitz 1895'ten 1918'e kadar 23 yıl İstanbul'da yaşamış, bütün devlet adamlarıyla yakınlık kurmuş, bu arada Alman Elçiliği'nin başlıca haber kaynağı olmuştu. Viyana'da çıkan *Neue Freie Presse* 'nin muhabiri Nevlinski de II.Abdülhamid ile Siyonist lider Herzl arasında bağ kurmakta önemli rol oynamıştır. Ayrıca Alman haber ajansı Wolffsche Telegraf-er Bureau, İstanbul'da şube açarak, Wie-ner Telegrafer Bureau ise Agence de Constantinople ile bağ kurarak iki taraflı haber akımını sağlıyorlardı.

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı Almanları daha etken bir mekanizma işletmeye yöneltti. Ekonomik etkinliği artırmak kadar siyasal etkinliği de artırmak planlandı. Alman Dışişleri Bakanlığı'nın yönetiminde Loewe ve Krupp gibi silah fabrikalarıyla National Bank ve Deutsche Bank'ın mali katkılarıyla 18 Aralık 1908'de *Osmanischer Lloyd* Almanca ve Fransızca (*Lloyd Ottoman*) olarak yayıma başladı. Yeterli sayıda Almanca okuyan belirince Fransızca nüshanın yayımdan kaldırılacağı belirtiliyordu. 1918 sonuna kadar yaşayan *Osmanischer Lloyd*, ilk yılında 836 nüsha basarken 1915'te 6.700 nüshaya ulaştı. Gazete Alman makamlarından her yıl 100^200 bin mark arasında yardım alıyordu. Savaş sırasında yerli gazetelerin aksine kâğıt ve baskı malzemesi sıkıntısı çekmediğinden Fransızca nüshasının 1.800'lük tirajı diğer Fransızca gazetelerin iki misline ulaşıyordu.

213 ALTI-YEDİ EYLÜL OLAYLARI

Savaş sırasında, daha çok askeri uzmanlar ve makamlar için *Neuen Türkei, Jilderim* (Yıldırım), *The Verteidigung* (Fransızca nüshası *Defense Nationale*) gazeteleri Türkçe olarak da çıkmış fakat etkileri çok sınırlı kalmıştır.

Hitler'in iktidara gelişinden sonra yoğunlaşan propaganda çabalarının aracı olarak İstanbul'da 1944'e kadar *Türkisc-he Post* adlı bir gazete de yayımlandı.

Bibi. I. Jacobsen, *Die Deutsche Pressepolitik und Propagandatätigkeit im Osmanischen Reich*, (doktora tezi), Hamburg Üniversitesi, 1987.

ORHAN KOLOĞLU

ALTI-YEDİ EYLÜL OLAYLARI

Kıbrıs sorununda Yunanistan'a karşı Türkiye'nin tepkisini gösterme gerekçesiyle İstanbul ve İzmir'de, bir ölçüde de Ankara'da, ulusal duyguların vandaliz-me dönüştürüldüğü ve *Rum* vatandaşların taşınır ve taşınmaz mallarının yağmalandığı 6-7 Eylül 1955 gecesi, Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik bunalımın da bir göstergesiydi. Yunanistan aleyhine bir gösteri biçiminde başlayan olay, taşkın halkın amansız bir servet düşmanlığına dönüştü.

Demokrat Parti 50'li yılların ortalarında ekonomik sorunlarla karşı karşıya gelmişti. Toplumda hoşnutsuzluk artıyor, muhalefet giderek bastırıyordu. Demokrat Parti yönetimi içindeki baskıyı azaltmak kaygısıyla kamuoyunun dikkatini dış olaylara çekmeyi denedi. Kıbrıs sorunu kısa sürede milli davaya dönüştü.

Yunanistan Enosis'te diretiyor, İngiltere ise Türkiye'yi de taraf haline getirerek Yunanistan karşısında konumunu güçlendirmeyi deniyordu. Bu sırada Kıbrıs'ta terör olayları artmıştı ve Türkler giderek mağdur oluyordu. Nitekim Türkiye de, bir süreden beri Kıbrıs'la ilgilenmeye başlamış ve "Kıbrıs Türktür, Türk kalacaktır" belgisi, giderek kamuoyuna benimsetilmişti. İngiliz Uluslar Topluluğu'nun bir iç sorunu gibi görünen Kıbrıs sorunu kısa sürede uluslararası bir nitelik kazandı.

1955'te terör olayları Kıbrıs'ta tırmanışa geçmişti. Haziran 1955'te İngiltere, Türkiye ve Yunanistan'ı bir konferansa çağırdı. Türkiye çağrıyı kâğıt üstünde aldı ve Yunanistan'a sert bir nota vererek Kıbrıs konusundaki kışkırtmalara son verilmesini istedi. Adanın kaderini belirleyecek görüşmeler 27 Ağustos 1955'te Londra'da başladı. Görüşmelerden üç gün önce, Menderes, "Kıbrıs'taki kardeşlerimizin yakın günlerde umumi bir tecavüz tehlikesi karşısında bulundu-ğu"ndan söz etti. Dış politikada son derece gergin bir dönem yaşanıyordu.

Konferansta Yunanistan Enosis'i savundu. Türk kamuoyunun dikkati Londra'ya çevrilmişti. Basın görüşmelere geniş yer veriyordu. Bu arada Kıbrıs Türk Kültür ve Yardım Cemiyeti, Kıbrıs Okullarından Yetişenler Cemiyeti, Kıbrıs Koruma Cemiyeti, Kıbrıs Türk Derneği gibi dernekler kurulmuş, kamuoyu

f

labalık çığ gibi büyüdü; giderek hareketlendi ve denetimden çıktı. Bu arada binlerce sopa ve demir yerden bitercesine ortalığa yayıldı. Sokaklarda birtakım kimselerin "on binlerce lira kazanıyor, iki paralık malı iki liraya satıyorlar" diye kulaklara fısıldadıkları duyuluyordu. Saldırılacak dükkân ve evler, önceden saptanmış, tahrip edici araçlar hazırlanmıştı. Bir süre sonra Beyoğlu'nda, Kara-köy'de Rum vatandaşlara ait dükkânların kepenkleri demir çubuklarla sökülüyor; camlar kırılıyordu. Taşkın halk içeriye dalıyor; ne kadar eşya varsa dışarı fırlatıp o dakikada kullanılmaz hale getiriyordu. Çapulculuk ve kundakçılığın önü almamıyordu. Kısa sürede tecavüz meskenlere, mabetlere ve mezarlıklara kadar genişledi.

ALTI-YEDİ EYLÜL OLAYLARI 214

6-7 Eylül gecesi İstanbul sokaklarında yaşanan olaylardan bir görünüm. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

bu konuda sürekli canlı tutulmuştu. Kıbrıslı Türkler 4 Eylül'de Londra'da bir gösteri yaptılar. Türkiye'de de benzer bir gövde gösterisi, dengeleri Kıbrıs

Türkü'nün lehine çevirebilirdi.

6-7 Eylül Olayları, 6 Eylül günü ikinci baskı yapan *İstanbul Ekspres* ve *Hürriyet* gazetelerinin Atatürk'ün Selanik'teki evine yapılan bombalı saldırıyı büyük puntolu harflerle manşete çıkarmalarıyla başladı. Haber derhal yayıldı; bütün yurttan infial ve hiddet uyandırdı. Ülkede hava, Kıbrıs sorunu nedeniyle, haftalardır zaten gergindi.

6 Eylül öğleden sonra yükseköğrenim gençliği bir gösteri düzenledi. Havanın kararmaya başladığı saatlerde yer yer gruplar ortaya çıktı. Büyük ölçüde Tak-sim'de toplanıldı. Birkaç saat içinde ka-

6-7 Eylül Olayları'ndan taşıtlar da nasibini almıştı. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

Saldırganlık akıl almaz boyutlara ulaşmış, çapulculuk ve yağmacılık başlamıştı. Kitle psikolojisinin yönüne kapılan insanlar, bilinçsiz ve kendilerini kaybetmiş bir biçimde çevrelerinin etkisine giriyorlar; gördüklerini yapıyorlardı, isimleri yabancı veya sahipleri Rum olan dükkânlara kuru kalabalık dolmuştu. Mücevhercilerdeki mücevherat, saatçilerdeki saatler, avizecilerdeki avizeler, porselen takımlar havalarda uçuşuyordu. Yağmayı durdurmak imkânsızdı. İzmir'de Yunan Konsolosluğu ve Fuar'da-ki Yunan pavyonu ateşe verilmişti.

Ordu ancak gece yansından sonra olaya hâkim olabildi. 7 Eylül sabahı bütün İstanbul'un üzerine ağır, hazin bir hava çökmüştü. Kent sanki büyük bir afet görmüş; bir gece önce, âdeta bir siklon koca İstanbul'u perişan etmişti. Sabaha karşı kentin caddelerinde bulunanlar gördükleri manzaraları hayatlarının sonuna kadar unutamayacaklardı. O gece Beyoğlu sanki talan edilmiş bir düşman mahallesi idi. Taksim'den Tünel'e kadar uzanan yoldan geçmek olanaksızdı. Bütün cadde, kepenkleri kınlan dükkânlardan alınan eşyalarla doluydu. Her renkten ve çeşitten kumaş yerlerde sürünüyordu. Kaldırım taşları, tramvay hattı, iki taraftaki asfalt tamamıyla kumaşla örtülmüştü. Ötede beride kırılmış, parçalanmış buzdolapları, radyolar, bisikletler yatıyordu. Cadde cam parçalarıyla doluydu. Orada burada otomobiller devrilmiş, yakılmış, tekerlekleri boşlukta dönüyordu. Taksim'deki ve Galatasaray'daki kiliselerden henüz sönmemiş yangınların dumanları yükseliyordu. İstiklal Caddesi'nde üç dükkândan ikisi • tamamıyla harap edilmişti.

İstanbul'un diğer semtlerinde de durum farksızdı. Bilinçsiz kalabalık önüne ne çıkarsa eziyor, sahipleri Rum diye bilinen ne kadar dükkân varsa aynı akıbete uğruyordu. Köşedeki, kıyıdaki bakkal dükkânları, sütçüler, ayakkabı tamircileri dahi talandan kurtulamadı. Rum evlerine girilip, insanlar sokaklarda sürüklendi. Sanki bir sadizm dalgası şehri bir uçtan öbür uca sarmıştı. İlk tahminler maddi zararın bir milyar lirayı geçtiği doğrultusunda idi. Saldırıya uğrayarak, yağmalanmış ve yakılmış toplam dükkân ve ev sayısı 5.538'di. 2 manastır, 8 ayazma ve 71 kilise tahrip gördü. Bu arada mezarlıklarda bazı kabirler de tahrip

edildi. Ruhaniler tehdit edildi; tartaklandı, biri öldürüldü.

Gece yarısı dolaylarında, Ankara yolunda olan Başbakan Adnan Menderes'ten sıkıyönetim ilan edildiği haberi geldi. Ancak yönetim bu konuda son derece kararsızdı. Nitekim ertesi sabah sıkıyönetim erkenden kaldırılacak, ama , akşamüzeri yeniden konacaktı. Bakanlar Kurulu üyeleri ivedi istanbul'a çağrıldı. Başbakanın basın konferansını müteakip toplanan Bakanlar Kurulu yeniden sıkıyönetim ilanına karar verdi. Bu kararı, cumhurbaşkanının, Meclis'i 12 Eylül'de toplantıya çağırması izledi.

12 Eylül Pazartesi günü Meclis olağanüstü toplanarak istanbul olaylarını görüştü. Muhalefet lideri İsmet İnönü iktidara uyarı niteliğinde bir konuşma yaptı: 6-7 Eylül Olayları'nda Türkiye'nin kaybı asıl manevi yönden ağırdı. Vatandaşın el sürülmez hakları, kanun himayesi, hukuk devleti gibi kavramlar ağır darbe yemişti. Bu olaylar vatani cehennem kılan, Türk ulusunu uygarlık karşısında lekelemeye yönelik girişimlerdi. İnönü konuşmasında sıkıyönetimin kaldırılmasını da istedi. Ancak DP Meclis Grubu, sıkıyönetimin altı ay sürmesine daha önce karar vermişti. Bir görüşe göre, sıkıyönetim, hükümetin muhalefeti daha kolaylıkla kontrol altına alabilmesi için ilan edilmişti.

Dışişleri Bakanı Köprülü suçu "komünistler"e yüklemeyi denedi. Emniyette dosyası bulunan birçok solcu, herhangi bir delil olmaksızın, olay ertesi hemen tutuklandı; sorgusuz sualsiz aylarca hapis yatırıldı. *Zafer* gazetesi: "Müessif hadisenin tahrikçilerinden İstanbul'da 43 kızıl yakalandı" haberini veriyordu. Hapse atılanlar arasında, Hasan İzzettin Dinamo, Aziz Nesin, Faik Muzaffer Amaç, Hamdi Şamilof, Kemal Tahir, doktor Bo-ratav kardeşler, Arslan Kaynardağ, Asım Bezirci, Emin Sekün, Hadi Malkoç, İsmet Selimoğlu, Recep Yelkenkaya vardı. Vâlâ Nurettin, İstanbul Sıkıyönetim Komutanı Nurettin Aknoz'a Harbiye'de tutuklu bulunan elli iki kişiyi ne yapacaklarını sorduğunda "istanbul'u yaktıran o heriflerdir. Hepsine müstehak oldukları cezayı verdireceğim. On, on beşini sallandıracağım, geri kalanını da yirmi beşer, otuzar yılla zindanda çürüteceğim" yanıtını almıştı. Bu arada Demokrat Parti, tezini doğrulatmak için, Amerika'dan uzman getirterek 6-7 Eylül Olayları'nı inceledi. Amerikalı uzman, komünistlerin bu kadar güçlü olmaları durumunda, etrafı tahrip edeceklerine ihtilal yapmayı yeğleyeceklerini kaydederek DP'nin "komünist parmağı" görüşünü reddetti.

12 Eylül günü toplanan Meclis'te günün en ilgi uyandıran konuşmalarını DP'nin Ermeni ve Rum iki milletvekili yaptı. Özellikle Hacopulos'un konuşması pek çok acı noktayı içeriyordu, istanbul Rum milletvekili bizzat başına gelenleri anlattı. Polisin olaya seyirci kalışını gündeme getirdi. Hacopulos'a göre, kolluk kuvvetleri sanki masum vatandaşları değil, mütecavizleri koruyordu. Hacopulos, 80 yaşındaki anne ve babasının nasıl tartaklandığını, kiliselerinin nasıl yakıldığını bir bir

söyledi.

Meclis'te herkes mütecavizleri telin ediyordu. Ancak hükümet kuvvetlerinin gerektiği gibi müdahale etmediği, önlenebilecek olayların önüne geçilemediği genel kanıydı. Daha sonra Başbakan Adnan Menderes ve yardımcısı Fuad Köprülü de bunu kabul edecekler, kolluk kuvvetlerinin milliyetçi bir gösteri olduğu kamsıyla ayaklanmaları bastırmadıklarını ve bu nedenle iyi çalışmadıklarını bizzat söyleyeceklerdi.

Menderes'e göre olay, "bir gençlik, bir talebe grubunun harekete geçmesiyle" başlamıştı. Öğrenci dernekleri, Kıbrıs Cemiyeti ve bu tür kuruluşlar "birtakım muzır eşhasın, muzır faaliyetlerine meşruiyet kisvesini ve siperini" teşkil etmişti. Kısaca ayaklanmadan yine komünistler suçlanıyordu. Öte yandan hasıl olan psikoz, o derece birden patlamıştı ki, ilk anda polis güçleri mefluç hale gelmişti. Menderes Kıbrıs sorununun bütün vicdanlarda bir "cihat" gibi gösterilmiş oluşu nedeniyle kolluk kuvvetlerinin gelişmelere anında müdahale edemediğini vurguluyordu. "Şeytan, rahmani bir kılığa girerek" karşılarına çıkmıştı.

6 Eylül gecesi istanbul ve izmir'de, 9 Eylül'de Ankara'da sıkıyönetim ilan edildi. "Vatandaşları tahrik ve memleketin yüksek menfaatlerine aykırı olarak hükümet kuvvetlerine karşı koymak suretiyle girişilen toplu hareketlerin amme huzur ve asayişini ihlâl edecek istidat göstermesi" sıkıyönetim ilanına gerekçe gösterildi. Hükümet "yağmacılığın ve tahrikçiliğin, merkezi Beyrut'taki kızıl bir örgütçe hazırlandığı" ve buna alet olduğu gerekçesiyle Kıbrıs Türktür Ce-miyeti'ni kapattı. Bu dernekte bazı

7 Eylül sabahı İstiklal Caddesi. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

215 ALTI YEDİ EYLÜL OLAYLARI

CHP'lilerin yer aldığını bilen DP, olayların kısmen de olsa CHP tarafından düzenlenmiş olabileceği görüntüsünü vermeye çalıştı. 10 Eylül günü, Namık Gedik içişleri Bakanlığı'ndan istifa etmek zorunda kaldı. Bu, hükümetin verdiği tek şekli tavizdi.

6-7 Eylül'de tahrip edilen milli servetti. Kıbrıs sorununda puan kazanmak istenirken dünya kamuoyu önünde Türkiye çok güç duruma düşmüştü. Olaylarla ilgili olarak önce 6.000 kişi tevkif edildi. Bir süre sonra 3.000'i serbest bırakıldı. Ancak yüzlerce vatandaş, olayla ilgili olarak sorgusuz sualsiz dört ay boyunca Selimiye Kışlası'nda tutuklu kaldı. Sonuçta yargı önüne çıkarıldılar ve beraat ettiler.

Hükümet yapılan tahribatı tazmin yoluna gitti ve zarar sahiplerine 68 milyon lira ödedi. Zarara uğrayan kurumlar o yıl gelir vergisinden muaf tutuldu. Yunanlıların istediği manevi tamir yani tarziye Türk Hükümeti adına büyükelçi tarafından tebliğ neşretmek suretiyle yapıldı. Yunanlılar, bunu yeterli görmediklerinden dolayı, Ulaştırma Bakanı Muammer

ALTTMERMER

216

T

217

ALTIN KAPI

ki taş ve tuğla tekniği çok açık surette 13-14. yy'ların Bizans duvar örgüsüne işaret eder.

Fetihten az sonra 1457/58'de II. Mehmed tarafından Altın Kapı ve yanlarındaki kulelerin arkası kuleli bir duvarla çevrilip burası bir hisar biçimine sokularak tarihe Yedikule Hisan(->) olarak geçmişti. Kulelerden güney tarafındaki zindan yapılmış, hattâ II. Osman burada öldürülmüştür.

Altın Kapı'nın önünde, ön surun küçük kapısı ve burçları bulunmaktadır, iki sütunun desteklediği bir kemerden ibaret olan bu kapının, mimarisi bakı-

bayrağının çekilme merasiminde hükümet adına bulunarak tarziye anlamına bayrağı selamladı.

6-7 Eylül Olayları 27 Mayıs 1960'ta DP'nin bir askeri darbe ile iktidardan uzaklaştırılmasından sonra, Yassıada mahkemelerinde tekrar gündeme geldi. Mahkeme 6-7 Eylül Olayları'm Anaya-sa'yı ihlal suçunun maddi unsuru olarak kabul etti. Duruşmalar sırasında Menderes, olayların tertip olmadığını; bu tür bir olayın daha önceki hiçbir hükümetin başına gelmediğini; o nedenle önlem alınmasının olanaksız olduğunu vurguladı.

Ancak, Menderes'in inkârına rağmen genel kam, 6-7 Eylül'de tertip unsurunun olduğu doğrultusunda idi.

Gösterilerin bir tertip eseri olduğu mahkeme tarafından şu kanıtlara dayandırılıyordu: Olaylar İzmir ve İstanbul'da aynı *zamanda* başlamış; aynı tür tahrip araçları kullanılmıştı, ilgililer olay saatinden kısa bir süre önce İstanbul'dan uzaklaşmışlar, sadece içişleri Bakanı Namık Gedik İstanbul'da kalmış; ancak olayların vahamet kazanması üzerine, başbakan ve cumhurbaşkanı Sapan-ca'dan geri dönmüşlerdi, İstanbul Valisi Fahrettin Kerim Gökay'ın istifa ederken söyledikleri, yukardan direktif aldığı şeklinde yorumlanmıştı.

Yine dava sırasında ortaya çıktığı kadarıyla, önlem alınan yerlerde tecavüz olmamıştı. Mesela Eyüp'te o tarihte 263 fabrika bulunuyordu. Ancak burada kolluk kuvvetleri önlem aldığı için hiçbir tecavüz olayı saptanmamıştı. Keza İstanbul Valisi Rum Ortodoks Patrikha-nesi'ne telefon ederek telaşlanılmaması-nı, patrikhane için güvenlik

önlemlerinin alındığını bildirmişti. Nitekim patrikhaneye ilişilmedi.

ilginç bir örnek de Kınalıada'da görülmüştü: Kınalıada'yı tahrip için karşı sahilten kayıklarla gelen kafiye, Kına-lıada emniyet amiri "Burası tamam; siz başka yere gidin!" demişti.

Olaydan sonra Milli Emniyet Müfettişliği tarafından yaptırılan tahkikat da aynı doğrultuda sonuca varıyordu. Müfettiş Korgeneral Behçet Türkmen'in verdiği raporda, olayın birbirinden uzak mekânlarda aynı anda başladığı; bazı yerlerde göstericilere talan vaat edildiği; Rum *mağaza* ve dükkânlarının bilinerek, ilk anda hedef olduğu; olaylar Kıbrıs'taki gelişmelere bir mukabele olarak başlasa da, bilincini kaybeden topluluğun önlemlerin alınmayışı nedeniyle talana yeltendiği kaydediliyordu.

Daha sonraki yıllarda, 1960'lardan sonra, 6-7 Eylül'ün ilk kıvılcımı olan, Atatürk'ün Selanik'teki evine bomba atılmasının, bir tertip olduğu da ortaya çıktı.

6-7 Eylül Olayları Demokrat Parti iktidarının sertleşmesinin başlangıcı oldu. İlan edilen sıkıyönetim İstanbul'da 279 gün sürdü.

ZAFER TOPRAK

ALTEMERMER

Türk döneminde Rumların "Eksimarma-ra" diye adlandırdıkları Kocamustafapa-şa bölgesindeki Çukurbostan (Mokios açık sarnıcı) çevresi, Rumca sözün Türkçeye çevrilmesiyle Altımermer'e dönüşmüştür. Bugün de aynı bölgede Altımermer Caddesi vardır. Koçu burasının, eski kent teşkilatı içinde Samatya nahiyesinin Seyit Ömer Mahallesi ile civarındaki Altımermer bostanları olduğunu yazar. Bütün sur çevresi eskiden bostan olduğu için bu tanımın alan tanımı ile ilgili bir değeri yoktur. Bizans dönemi kent tarihçileri, bu arada Janin, Eksimarmara deyiminin Rumlar tarafından bölgenin eski adı olan Eksokionion sözünün bozulmasından ürediğini yazarlar. Bunun inandırıcı bir açıklama olduğu söylenemez. Eksokionion dış re-vak anlamına gelir ve patriograflara göre, Konstantin surları dışında bir kapı önünde inşa edilen ve imparatorun heykelini taşıyan bir sütunla onun çevresindeki revağa işaret eden bir sözcüktür. Pseudo-Kodinus, antik siteden gelen bu revak sütunlarının 10. yy'da hâlâ görüldüğünü söyler. Türk döneminde de bu sütunlar bir süre yerinde kalmış olmalıdır. Fakat Janin'in dediği gibi bu bölgenin Konstantin suru ile Teodosius suru arasındaki bütün alanların adı olduğu kabul edilemez. *De Ceremoniâde* imparatorun Balıklı'ya Kserolofos'da (Yedinci Tepe, yani Cerrahpaşa) Arka-dios Forumu'ndan daha sonra Mone-ta'dan geçerek Eksokionion'a vardığı yazılıdır. Bu sınırlı bir alana işaret ediyor, imparator paskalyadan sonraki dördüncü haftada Aziz Mokios Kilise-si'ni ziyaret edip dönerken Moneta denilen yapıda Yeşiller ve Mavilerle görüşüyordu. Kilise bugün yeri belli olan Çukurbostan (Mokios Sarnıcı) yakınında olduğuna göre, Eksokionion da, bugünkü

gibi, Türklerin Altımermer dedikleri bölge olmalıdır. Fatih döneminde Altımermer Mescidi Mahallesi vardır. Bu da Altımermer'in belirli bir bölgenin adı olduğunu kanıtlamaktadır.

Bibi. *De Ceremoniis*; Mordtmann, *Esquisse*-, Janin, *Constantinople byzantine*; "Altımermer", *İSTA*, II, 731.

DOĞAN KUBAN

ALTIN KAPI

İstanbul kara tarafı surlarının, Yedikule kesiminde imparatorların zafer alayı başında şehre giriş yaptıkları Bizans dönemine ait ana tören kapısıdır.

Yıldızlı Kapı olarak bilinen bu giriş, Latince "Porta Auera", Grekçe "Krisai pilai" (Kriseia pile veya porta) olarak adlandırılmıştı. Osmanlı döneminde ise Yedikule Kapısı olarak tanınmıştır. Batıda Trakya yönünden uzanan şehirlerarası Via Egnatia denilen yol bu kapı önüne kadar gelir ve kapıyı aştıktan sonra şehrin içindeki Mese(->) adı verilen anacade ile Ayasofya önündeki meydana kavuşurdu.

Altın Kapı, üç gözlü bir mimariye sahip olduğundan, dış ifadesi bakımından bir zafer takına benziyordu. Bu hususu dikkate alan bazı sanat ve istanbul tarihçileri, başta J. Strzygowski olmak üzere, bunun, esasında arazide yapılmış bir zafer takı olduğunu ve kara tarafı surlarının inşası ile onlarla birleştirilerek kapı haline getirildiğini ileri sürmüşlerdir. Ancak sonraki inceleme ve araştırmalar bu görüşün inanılır olmadığını ve Altın Kapı'nın surlar ile beraber bir bütün olarak yapıldığını ortaya koymuştur. Kapı, adını altın yıldız kaplamalı kapı kanatlarından almıştı. Sadece imparatorlara mahsus olduğundan, bunun az yukarısında kuzeyde, surlarda halk için bir kapı daha açılmıştı. Yeni Yedikule veya sadece Yenikapı denilen bu kapı Türk devrinde büyük ölçüde değişikliğe uğramış olmakla beraber, esasının Bizans dönemine ait olduğu kabul edilir.

Üç gözlü olan Altın Kapı'nın iki yanında 16,87 m ileri taşan kare planlı iki kule vardır. Her biri 18,34 m genişliğinde olan bu kulelerin arasında daha geride olan üçlü giriş cephesi yer alır. 19,40 m yükseklik ve 29,34 m genişliğindeki bu cephenin ortasında açılan kemerli esas kapı 15,50 m yüksekliğinde ve 8,50 m genişliğindedir. İki yanındaki yine kemerli küçük geçitler 10,88 m yükseklik ve 5,75 m genişliğindedir. İki büyük kule ("propile'ler) ve 66 m'yi bulan üçlü cephe tamamen Marmara Adası (Pro-konnessos) mermeri ile kaplanmıştır. Bunlar da çok muntazam işlenmiş, 1,90 m boyunda, 0,37 m yükseklik ve 0,95 m kalınlığında bloklar halinde yontulmuştur. Kulelerin üstlerinin, etrafı mermer korkuluklu teras olduğu anlaşılmaktadır. Kulelerin saçak silmelerinin köşelerine ise birer Roma kartalı kabartmasının işlenmiş olduğu dikkati çeker. Ortadaki kapının büyük kemer taşlarında evvelce altın kaplamalı bronz harflerden bir kitabe bulunduğu çok eskiden beri tespit olunmuş ve bu harfleri bağlamak için açılan kemer

deliklerinden harfler teşhis olunarak Trakya tarafındaki Latince kitabe okunmuştur: AVREA SAECLA GERİT QUIPORTAM CONSTRVIT AURO

Ünlü Fransız araştırmacı Charles du Cançe'nin (1610-1688) İstanbul'a hiç gelmeksizin, tespit ettiği bu metin, "kapıyı altın olarak yaptıran altın bir devir yarattı" şeklinde çevrilebilir. Kapının, şehre açılan doğu tarafındaki kemerinde ise aynı sistemle düzenlenmiş ikinci kitabe bulunuyordu: HAEC LOCA THEVDOSIVS DECORAT POST FATA TYRANNI

Bu metnin çevirisi de şöyledir: "Tiranı yok ettikten sonra Teodosius burayı süsledi".

Altın Kapı'nın aslında bir zafer takı olduğunu düşünenler, bu *yazıda* adı geçen imparatorun I. Teodosius (379-395) olduğunu düşünüyorlardı. Ancak bu hükümdarın, Hippodrom'da Dikili-taş'ın kaidesindeki kitabesinde çoğul olarak "tiranlara karşı zaferinden" bah-

Altın Kapı'nın
üç gözlü
anıtsal girişini
gösteren
çizim.

Fritz Krischen, *Die
Landmauer von
Konstantinopel,*
Berlin, 1938
*Alman Arkeoloji
Enstitüsü*

sedümesi, halbuki Altın Kapı'da tekil olarak yalnızca bir tirana karşı kazanılan zaferin anılması, burada adı geçen imparatorun II. Teodosius (408-450) olması gerektiğini gösterir. (Tiran: Geç imparatorluk döneminde, otorite boşluğundan *faydalanarak* kendilerini dış eyaletlerde imparator ilan ettiren kişilerdir). Gerçekten I. Teodosius, tahta ortak olmak isteyen Maximus ve oğlu Victor'a karşı savaşmış, II. Teodosius ise yalnızca 423'te İtalya'da ayaklanan Primecerius ile çarpışmıştır. Ph. Schweinfurth tarafından ileri sürülen bu görüş inandırıcıdır. Bu duruma göre Du Cançe'dan beri kapının I. Teodosius tarafından yaptırıldığı hipotezi kapanmıştır. Bu duruma göre II. Teodosius tarafından, şehrin kara tarafı surları 412 yılına doğru *pmefectus praetorio (eparkhos)* Anthemius tarafından inşasına başlanıp, büyük ihtimal ile 439'a doğru tamamlandığında Altın Kapı da inşa edilmiş olmalıdır (bak. Surlar). Malzeme farklılığı dışında Altın Kapı, surların diğer kapıları ile aynı prensiplere uygun yapıldığına göre bir bütünün parçasıdır. Mermer cephe yüzeyine kırmızı ve siyah boya ile

bazı yazılar da yazılmıştır. Bunlardan Grekçe olanında "Basileios'a çok yıllar" temenni edilir; Latince olanları ise "cornuti" ve "leones iuniores" denilen askeri birlikler ile ilgili olup, bu yazılar büyük ihtimalle II. Teodosius'un Primecerius'un öldürülmesinden sonra İtalya'ya gitmek üzere

yola çıkıp, geri dönmek zorunda kalması üzerine, onun şehre girişinde yazılmıştır.

Altın Kapı Bizans İmparatorluğu'nun sonlarına doğru eski haşmetini kaybetmeye başlamıştı. Evvelce Trakya'dan istanbul yönünde giden herkesin, daha çok uzaklardan heybetli beyaz kitlesi ile gözünü dolduran, Roma'ya nazaran yabancı sayıldıklarından "Barbar" denilen insanların hayretini çeken bu muhteşem kapı tesisinin üç açıklığı içleri doldurulmak suretiyle kapatılmış, hattâ işlemeli başlıklar olan yan dikmelerin yerleri değiştirilmiştir. Soldaki girişin dolgusunda-

Alün Kapı'nın giriş cephesini kare planlı kuleler ve surlarla birlikte gösteren çizimden ayrıntı. Fritz Krischen, *Die Landmauer von Konstantinopel*, Berlin, 1938 *Alman Arkeoloji Enstitüsü*

ALTINAY, AHMED REFİK

218

r

219

ALTINAY, AHMED REFİK

yazılmıştır. *Gönül* (1932) adlı şiir kitabında topladığı şiirlerinden birçoğu İstanbul esintili olup bestelenmiştir.

Türkiye'de henüz resmi tarih yazıcılığının ve ağır anlatım dilinin geçerli olduğu bir dönemde Ahmed Refik'in tarihi açık, kolay anlaşılır biçimde sunması kimi çevrelerce yadırganmış ve eleştirilmiştir.

Gazete ve dergilerde 1901-1937 arasında 741 makale, sohbet, biyografi,

mından ilgi çekici bir tarafı yoktur. Yalnız bunun 19. yy'ın ilk yarısı başlarında II. Mahmud devrinde tamir edildiği, kapı kemeri üstündeki tuğradan (1992'de sökülüp çalındı) ve fresko olarak yapılmış bunu çevreleyen Osmanlı devlet armasından anlaşıyordu. Bu arma da son yıllarda yok olmuştur. Bizans döneminin sonlarında 14. yy'da kapının iki yanındaki duvar yüzeylerine, daha eski yapılardan çıkarılan mermer konsol ve sövelerle çerçeveler yapılarak bunların içlerine, yine antik çağa ait bir yapıdan çıkarılmış, mermerden kabartmalarla süslü on iki levha yerleştirilmişti. MS 2. yy'a ait kabartmalar, mitologya konulu olup bunlarda Herakles, Afrodite, Apollon ve Faeton'un maceraları anlatılıyordu. Fetih'ten sonra da yerlerinde kalan bu levhalar, İstanbul'da 1621-1628 yılları arasında İngiltere elçisi olarak bulunan Sir Thomas Roe'nin (1584-1644) ilgisini çekmiştir. Roe aldığı bir izne

güvenerek bunları söktürmüş, ancak çevre halkının şiddetle karşı koyması üzerine kabartmaları götüremeyip, sökülmüş halde yere bırakmak zorunda kalmıştır. Fakat bunlar toplanmadığından dağılarak kaybolmuş, bazı parçalar ise Batı müze ve özel koleksiyonlarına gitmiştir. Bugün yalnızca çerçevelerinin kalıntıları görülür. 1894 depreminde Altın Ka-pı'nın yanındaki güney kulesinin yukarı kısmındaki mermer kaplama, ana duvardan çok tehlikeli biçimde ayrılmış ve böylece yarım yüzyıl durmuştur. Uzmanlarca çoğu çok zahmetli ve masraflı tamir sistemleri teklif edilirken yüksek mimar Cahide Tamer 1960'larda büyük bir başarı ile buradaki restorasyonu gerçekleştirmiş, eksik kısımları bütünü ile değil, fakat evvelce var olduğunu gösterecek biçimde kısmen yapmıştır. Bu vesile ile Altın Kapı içi, geçitleri ve döşemesi de temizlenmiştir. Maalesef, büyük kemerin taşları yenilenirken, üstlerinde kitabe harflerinin kenet delikleri olan taşlara dikkat edilmediğinden bunların yerlerine düz taşlar konulmuştur. Altın Kapı'nın üstünde olduğu bilinen Te-odosius ve zafer tanrıçası Nike heykellerinden hiçbir iz yoktur. Yalnız son tamir sırasındaki temizlikte toprak içinden, dışarıdaki kabartmalardan bazı küçük parçalar bulunmuştur. Daha başka parçalar da 1930'larda yapılan kazılarda meydana çıkarılmıştı.

Bibi. J. Strzygowski, "Das Goldene Thor in Konstantinople", *Jahrbuch des Archâologisc-hen Instituts/VLll*, I, (1893), s. 1-39; Millin-gen, *Walls*, 59-73; E. Weigand, "Neue Unter-suchungen über das Goldene Tor..." *Athe-nische Mitteilungen*, XXXIX (1914), s. 1-64; R. Paribeni, "Porta Aurea", *Historia*, II (1928), s. 539-549; G. Gerola, "Porta Aurea-Porta Aureola", *Atti del R. Istituto Veneto*, 89 (1929-1930), s. 391-419; Th. Macridy-S. Cas-son, "Excavations at the Golden Gate", *Archaeologia*, LXXXI (1931), s. 63-84; H. Edhem (Eldem), *Yedikule Hisarı*, ist., 1932; B. Me-yer-Plath, "Das Goldene Tor in Konstantinopel", *Mnemosynon Th. Wiegand*, München (1938), s. 87-98; F. Krischen, *Die Landmauer von Konstantinopel*, I, Berlin, 1938, lev. 19-

22, 41-44; Schneider-Meyer, *Landmauer*, II, s. 39-62; Ph. Schweinfurth, "İstanbul Surları ve Yıldızlı Kapı", *Belleten*, XVI/62 (1952), s. 261-267; Janin, *Constantinople byzantine*, 252-255; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 298-300.

SEMAVİ EYİCE

ALTINAY, AHMED REFİK

(1880 ?, İstanbul - 10 Ekim 1937, İstanbul) Kitaplarında ve yazılarında eski İstanbul hayatını en çok işleyen ve bunu, tarihi sevdirci bir üslupla yapan yazar. Türkiye'de popüler tarihçiliğin kurucusu ve en başarılı kalemi sayılır. 20. yy'ın ilk yarısında İstanbul'un aydın ve sanatçı çevrelerinin ilk akla gelen kişilerin-dendi. Çağdaşı birçok yazar, şair gibi o da bellek gücüne, kitap bilgisine, halk kültürüne, anı zenginliğine sahip

renkli bir şahsiyet olup "tarihi sevdiren adam" olarak tanınmıştı. Ahmed Rasim gibi, bilgi ve belgeleri gerektiğinde öyküleştirebilen usta bir yazar, meclis adamı ve İstanbul efendisiydi. Yahya Kemal Beyatlı'nın Lale Devri diye nitelendirdiği 1718-1730 yenilikler dönemim, aynı adı taşıyan bir kitapta anlatmış, İstanbul'un ve Osmanlı tarihinin bu çok renkli yılları artık Lale Devri olarak yerleşmiştir. Ahmed Refik, 1934'te aldığı "Altınay" soyadını yazılarında kullanmamıştır.

Ürgüplü Gürlükçüoğullarından, saray vekilharıcı Ahmed Ağa'nın oğludur. Viş-nezade Sıbyan Mektebi, Beşiktaş Askeri Rüştîyesi, Kuleli Askeri İdadisi ve Harbiye Mektebi'nde öğrenim gördü. 1898'de mülazım-i sani (asteğmen) çıktı. Askeri okullarda coğrafya, tarih, Mekteb-i Harbiye'de Fransızca ve meç öğretmenliği yaptı. 1908'de Mekteb-i Harbiye'nin asıl öğretim kadrosuna tarih muallimi olarak katıldı. II. Meşrutîyet'e (1908) kadar, İstanbul'da yayımlanan *îrtika*, *Malumat*, *Hazine-i Fünun*, *Mecmua-ı Ebüzziya* adlı dergilerde makaleler, *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde de başyazılar yazdı. II. Meşrutîyet'i izleyen günlerde ise

Ahmed Refik'in
İbrahim Çallı
tarafından
yapılmış bir
resmi, 1931.
Erkin Emiroğlu
fotoğraf arşivi

dönemin havasına uygun ve kendisine ün sağlayan popüler tarih yazılarını *İkdam* gazetesinde yayımlamaya başladı. Bu dizide, sonradan ayrı kitaplar halinde de yayımlanan "Samur Devri", "Köprülüler", "Felâket Seneleri", "Lâle Devri" vb tefrikaları çıktı ve İstanbul'da çok tutundu. İlk kez halka dönük, açık ve akıcı bir Türkçe ile tarihi ve geçmişteki yaşamı anlatması takdir topladı.

Ahmed Refik, 1909'da Erkân-ı Harbi-ye-i Umumiye Reisliği (Genelkurmay Başkanlığı) tarafından yayımlanan *Mec-mua-yı Askeri'nin* yönetimine getirildiği gibi, yeni kurulan Tarih-i Osmani Encümeni'ne de üye seçildi. Balkan Savaşı (1912-1913) boyunca askeri sansür müfettişliği yaptıktan sonra emekliye ayrıldı. Fakat kısa süre sonra yüzbaşı rütbesiyle yeniden orduya alındı. Kavalalı ailesinin Osmanlılara ihanetini anlatan bir yazısından dolayı dönemin sadrazamı (Kavalalı

soyundan) Said Halim Paşa tarafından, 1914'te arpa saman memuru olarak Ulukışla'ya sürdürüldü. 1915'te Eskişehir'e atandı. Hastalanarak İstanbul'a döndü. *Harp Mecmuasında* yazıları çıkarken bir yandan da Hazine-i Evrak denen Devlet Arşivi'nden, eski İstanbul yaşayışına ilişkin yüzlerce belge derledi. I. Dünya Savaşı'nın (1914-1918) sonuna doğru yabancı gazetecilerle birlikte Doğu Anadolu'ya gitti. 1918'de ikinci kez, yüzbaşı rütbesiyle emekliye ayrıldı. Darülfünun'a tarih müderrisi oldu.

Ahmed Refik mütareke yıllarında (1919-1922) siyasetle ilgilendi. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katıldı. Veliaht Ab-dülmecid Efendi (son halife) ile dostluk kurdu. 1925'te Abdurrahman Şeref ölünce Türk Tarih Encümeni başkanlığına seçildi. O yıl, Milli Mücadele sırasında faaliyet gösteren Tarikat-ı Salahi-ye adlı gizli örgütle ilişkisi olduğu ileri sürülerek tutuklandı. Ankara İstiklal Mahkemesi'nde yargılanıp beraat etti. 1931'de, İstanbul Belediyesi'nin taraf

olduğu ünlü Surp Agop Mezarlığı davasında, Elmadağ-Harbiye arasındaki arazinin belediyeye ait olması gerektiğini belgelerle kanıtladığından, İstanbul Belediyesi'nce kendisine bir ev armağan edildi.

1932'de I. Türk Tarih Kongresi için Ankara'ya çağrıldı. *Türk Tarihinin Ana-hatları'nın yazı* kurulunda çalıştı. 1933'teki Darülfünun tasfiyesi ve İstanbul Üniversitesi'nin kuruluşu sırasında kadro dışı bırakıldı. Bundan çok etkilendi ve Büyükkada'daki evine çekildi. Ölümüne değin resmi bir görev almayarak *Yedigün*, *Millî Mecmua*, *Hayat mecmuası* ile *Cumhuriyet* ve *Akşam* gazetelerine yazılar yazdı. Yazı gelirleri ve yüzbaşı emekliliği aylığı ile geçinemedi-ğinden sıkıntı çekti. Kütüphanesini, tablolarını sattı. Uzun bir hastalıktan sonra Haydarpaşa Hastanesi'nde öldü. Büyü-kada Tepeköyü Mezarlığı'na gömüldü.

Ahmed Refik'i önce İstanbullulara sonra da ülke genelinde okuyuculara sevdiren özelliği, konuları seçişi, konuya yaklaşımı ve üslubudur. Resmi belgeleri, tam bir yetkinlikle yorumlayarak kullanmış; çoğu kez, İstanbul halkının ve taşranın Osmanlı yönetimine bakışını, olayları değerlendirişini ve anlak anlayışını da ustalıkla yansıtmıştır. Tüm etütlerini ve yazılarını genelde iki ana eksen etrafında kaleme almayı ilke edinmiştir. Bu eksenler, eski yüzyıllarda "Osmanlı hayatı" ile "İstanbul'da gündelik hayat"ür. Vurgulanması gereken ikinci yönü, tarihin en kanlı ve korkunç olaylarını bile yumuşak ve akıcı bir anlatı tekniğiyle işlemesidir. Bu iki önemli özelliğinden dolayı kendisine "ilk halk tarihçisi" denmiştir. Tarih yazarlarından Turhan Tan ise ölümünden sonra *Cumhuriyet* gazetesindeki yazısında, onun şair, sanatkâr, dinamik bir tarihçi ve edebiyat ustası olduğunu, geçmiş zamanların üç büyük kültür adamı olan Reşidüddin (14. yy), Hakanı (17. yy) ve Mütercim Âsim (19. yy başı) ile denk tutulması gerektiğini vurgulamıştır. Ercü-mend Ekrem Talû ise *Son Posta'da*, Ahmed

Refik'in eserlerinin piyasada bulunmadığını, çıktığı gün kapışıldığını, onun sırtından para *kazanan* Babıâli'nin beyin ve kültür kabızmallarının (yayıncıların) kaldırımlarda sürüklediği hastalıklı vücuduna yüz çevirdiklerini yazmıştır.

Zamansız ölümünün İstanbul'da yaygın üzüntüye neden olması salt tarihçiliğinden değildi. Ahmed Refik, içki ve meze seçiminden sohbet konusunu belirlemeye, zaman ve yer saptamaya, arkadaş grubu oluşturmaya değin pek çok incelikleri olan örnek bir İstanbul insanıydı. Engin tarih kültürü, yazdığı şiirler ve şarkı güfteleri, gazeteciliği, seyahat ve askerlik anıları, bağ bahçe düşkünlüğü ve espri yeteneği ile tıpkı, Ahmed Rasim, Ercümen Ekrem, Niza-meddin Nazif, İbrahim Çallı vd gibi İstanbul'un renkli kişilerindendi. Katıldığı içkili toplantılarda pek çok ilginç olay yaşanmış, şarkılar bestelenmiş, güfteler

MESELE SI

İSTANBUL'UN ODUN

Saraya verilen odun da mühim bir yekûne baliğ olurdu. Kanunî Sultan Süleyman zamanında "Darüssaade" ve matbahı âmire maslahatı için "her yıl İzmit-mid kadılığından yirmi bin vezne ve Yalakova (Yalova) kadılığından dokuz bin vezne ve Geğbuze (Gebze) kadılığından iki bin vezne" odun gelirdi. Bir vezne üç bin altı yüz dirhemdi. Her kadılık bu odunu vaktinde kestirir, sahile indirtir, "odun maslahatı için" gelen gemilere yükletirdi. Odunların bir iki ay içinde gelmesi elzem olduğu gibi, kimseye de verilmezdi. Her vezne için iki buçuk akça fiat takdir olunmuştu. Kadılar bu akçaları odun kesip indiren rençberlere dağıtırlar, gemiye ne *kadar* odun yükletmişlerse, gemi ile gelen adama ona göre hüccet verirlerdi. Odun İstanbul'a geldiği zaman, iskelelerde İstanbul vezne-sile tartılır, kadıların hüccetlerine muvafık olup olmadığına bakılırdı.

Darüssaade için yakılan odun, meşe odunu yani palamut odunu ile karışıktı. Her sene sarfedilen meşe odununun miktarı da, bin beş yüz vezne idi. İzmit, Yalova, Gebze kadıları her sene beşer yüz vezne de bu odundan göndermeye mecburdular. Meşe odunla sair odunların iki bin vezneye baliğ olması kanun iktizasındandı. Şu halde her sene, yalnız Harem ile mutbak için sarfedilen odun, otuz üç bin vezne idi. Saraya mahsus olan bu otuz üç bin vezne odundan paşalar, beylerbeğiler, kapı ağaları bir vezne bile alamazlardı. Onlar da ahali gibi, odunu "odun satan kimesnelerden" alırlardı. Yalnız, mucibi memnuniyet bir nokta vardı: "Beyliğe alınan ve sair halk için satılan odun"un fiatı birdi. Odun veznesi Saray için de, ahali için de iki buçuk akça idi. Veznenin, İstanbul veznesi olması meşruttu. Hattâ Saraya gelecek odunlar için İzmit, Yalova, ve Gebze iskelelerine İstanbul veznesi gönderilir, İstanbul'a gelecek odunlar o vezne ile tartılırdı.

Hariçten şehire gelecek odundan resim alınırdı. Bu resim de çok bir şey değildi. Sultan Süleyman'ın (Kanunname! Âli Osman)ı bu mes'eleyi tasrih ediyor: "Ve eşek yükü odun kaleye girse, kapıcı resim bir odun ala" (s 22); Fatihin kanunu bu bir odunun nereye sarf edileceğini de tasrih ediyor: "Şehirden gelüb giden beğ kuluna" (madde 14). Memleket dahilinden gelen odundan da araba başına bir akça alınırdı.

Beylik odunların haricinde, ahali dağlardan ve ormanlardan odun kesebilirlerdi. Bunları "kim dilerse düşüre. Anundur." Eğer başka biri tarafından korunmuş ve yetiştirilmişse, ona ancak sahibi tasarruf eder, başkası kesemezdi.

İstanbul'da odunun veznesi, vakıa umum için, iki buçuk akça idi; fakat bu iki buçuk akça nerh, 'ancak saraya münhasir kalırdı. Ahali, odunu gene on dört, on beş akçaya alırdı. Odun tacirleri odunu İstanbul'a getirdiler mi, derhal "ekâbir âdemisi namına" acemi oğlanlar kayıkları karşılarlardı. Bazan iskelelerde gemilere girerler, odunu tacirlerden çekisini on akçaya alırlar, şehirde on beş akçaya satarlardı. Bazan tacirler de onlarla ortak olurlar, parayı aralarında taksim ederlerdi. Odun tacirleri, bu halden bizar olurlar, "meclis şer'e" İstanbul kadılığına müracaat ederlerdi. Kadı, mes'eleyi Divâna yazar, neticede çekisi iki buçuk akçaya alınan odunun on akçaya satılmasına karar verilirdi. Keza, odun hammallarının taşıma ücretleri de tayin edilirdi. Her gemiden dört ilâ altı akça navlun alınırdı.

Üçüncü Sultan Murat zamanında, en çok odun gelen yerler: Yalak âbâd, Mi-halıç, Şile, Kandın, Aydıncık, Biga, Karadeniz ve Rumeli yalılarıydı.

İstanbul'da odun sıkıntısı daima mevcuttu. Yangınlar çoğaldıkça kereste fiatı artar, o zaman kayıklar İstanbul'a odun getirmezler, mütemadiyen kereste taşırlardı. Buna mani olmak için, Çöplük iskelesinde olan Ahtabolu gemileri ile Ah-taboluda bulunan kayıkların kereste taşımaları men edilir, Kasımdan evvel her kayığın ikişer sefer odun getirmesi temin olunurdu.

Bazan odunları iskelelere yığarlar, daha pahalı satmak için fırsat beklerlerdi. Divandan mahallî kadılara mütemadiyen hükümler yazılır, fakat hiç bir tesiri görülmezdi.

Ahmed Refik Altınay, *Eski İstanbul*, ist. 1931, s. 99-102

eleştiri vb türde yazısının yayımlandığı saptanmıştır. Bunlar arasında Bizans dönemiyle ilgili olanlar da vardır. Çoğu, Osmanlı dönemi İstanbul'unun gündelik yaşamıyla ilgilidir. Kentin hamamları, surları, çarşıları, alışveriş gelenekleri, gümrük işleri yanında, İstanbul-Anadolu ilişkileri, İstanbul'a gelen gezginler ve ressamalar, ekmek, yağ, iâşe sorunları, itfaiye işleri, odun-kömür, su meseleleri, ilk kâğıt fabrikası, Okmeydanı, ace-

ALTINCI DAİRE-İ BELEDİYE

sel, Altıncı Daire Reisi Blak Bey (Edo-uard Blacque) nezdinde girişimde bulundu; Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye üyelerinden Muallim Doktor Kaymakam Agop Handanyan Bey'in de katılımıyla bu dairede bir tıbbi heyetin oluşturulmasına ve bir hastane açılmasına karar verildi. Böylece genelevler ve zührevi hastalıklarla ilgili ilk mevzuat "Altıncı Daire-i Belediye dahilinde bulunan bazı hususi hanelerin hidemat-ı sıhhiyesine dair talimatname" başlığıyla Altıncı Daire bünyesinde kabul edildi. Zührevi hastalıklar için bir Altıncı Daire-i Belediye Nisa Hastahanesi kuruldu.

1857 Nizamnamesi'ne göre Altıncı Daire-i Belediye Meclisi belediye hizmetlerinin yürütülmesi için gerekli vergilerin miktarını ve tahsil usulünü saptayacaktı. Ayrıca devletin de belediyeye yardım yapacağı belirtilmişti. 1858 Ni-zamnamesi'nde Altıncı Daire'nin gelirleri daha da belirgin olarak kaydedilmişti.

Mevzuata göre, Altıncı Daire'nin gelirleri adi gelirler ve fevkalade gelirler olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Sokaklara konulacak kandiller nedeniyle hane ve dükkânlardan alınacak tenvirat vergisi; sokakların tamiri ve temizliği karşılığı olarak tanzifat vergisi; kontratolar-dan alınacak harçlar; mizan ve ölçü resimleri; bina tamir ya da inşası için ruhsatiye karşılığı harçlar; patent resmi; geliri olan emlakten senelik gelirin en çok yüzde 2'si kadar alınacak emlak vergisi adi gelirler arasında yer alıyordu.

ALTINCI DAİRE-İ BELEDİYE 220

mioğlanlar, Boğaziçi, meslekler, esnaf, kadın zümreleri, düğünler, eğlenceler, rüşvet, ayaklanmalar, anıtlar vb ele aldığı konuların başlıcalarıdır. *Yedigün* dergisinde ise 1933'ten itibaren, Münif Fe-him'in resimlendirdiği, yine eski istanbul yaşamına ilişkin en zevkli yazıları yer almıştır.

Yayımlanan 91 kitabından, doğrudan istanbul'u ilgilendirenler şunlardır: *Bizans İmparatoriçeleri* (1331), *Eski istanbul* (1931), *Hicrî Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı* (1931), *Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı* (1930), *Hicrî Onüçüncü Asırda İstanbul Hayatı* (1932), *Kadınlar Saltanatı* (I-IV c., 1916-1923), *Lâle Devri* (İst., 1331), *Onuncu Asr-ı Hicrîde istanbul Hayatı* 1333 (yb *Onaltıncı Asırda istanbul Hayatı*, 1935), *Tarihî Simalar* (ist., 1331), *Türklerin istanbul Müh asar alan* (1932).

Kitaplarının ve yazılarının açıklamalı bir listesi, Muzaffer Gökman'ın hazırladığı *Tarihi Sevdiren Adam Ahmed Refik Altınay* adlı kitapta yer almıştır.

Bibi. M. Halil (Ymanç), "Müverrih Ahmed Refik", *Millî Mecmua*, no. 39, 1925; M. H. Bayrı, "Müverrih Ahmed Refik", *Yeni Türk*, no. 59-60, 1937; R. E. Koçu, *Ahmed Refik Hayatı, Seçme Sür ve Yazılan*, ist., 1938; M. Gökman, *Tarihi Sevdiren Adam Ahmed Refik Altınay*, ist., 1978.

NECDET SAKAOĞLU

ALTINCI DAİRE-İ BELEDİYE

Tanzimat döneminde, Batı'dan esinlenerek çağdaş kent anlayışı doğrultusunda Galata-Beyoğlu bölgesine hizmet götüren ve Altıncı Daire-i Belediye adıyla bilinen ilk belediyeçilik deneyimi.

Kırım Savaşı Osmanlı Devleti'nin Batı ile ilişkilerini pekiştirdi; İstanbul kısa sürede yabancı orduların, ardından Avrupalıların uğrak yeri oldu. 1820'ler ertesi, gerek ticari ilişkilerdeki artış, gerekse Kırım Savaşı nedeniyle Galata'nın bir ara liman işlevi görmesi Avrupalıların Galata ve Beyoğlu'nda iş tutmalarına ve zamanla yerleşmelerine ortam sağladı.

Tanzimat'ın gündeme getirdiği Batı özlemi sarayı da etkilemekte gecikmedi. Abdülmecid, "nefs-i İstanbul" diye bilinen suriçini terk ederek, köprü'nün karşı yakasına geçiyor: 16 Temmuz 1856'da Dolmabahçe Sarayı'nı Fransız tarzı bir devlet yemeğiyle açıyordu. Saray bundan böyle Topkapı'dan kentin Avrupalı yakasına taşınmıştı. Eskiden Batılı diplomatik misyonların mekân edindikleri Beyoğlu bundan böyle Avrupalı tüccar, serbest meslek erbabı ve Avrupalı yaşamı benimsemiş Levanten ve gayrimüslim Osmanlıya mesken oluyordu. Bundan böyle Galata ve çevresinin servet birikimi bir tür Osmanlı "burjuvazisinin oluşumuna ortam hazırlıyordu.

Sanayi devrimi Batı'daki kent dokusunu kökten etkilemişti. 19. yy'da Avrupa kentleri hızla büyüyor; artan nüfus kent hizmetlerinin önem kazanmasına neden oluyordu. Tanzimat'la birlikte çağdaşlaşmaya yönelik Batı'dakine ben-

zer kent hizmetlerini de gündeme getirdi, İstanbul'a Batı başkentlerine benzer bir görünüm verme özlemi bir dizi reformu gerekli kılıyordu. 16 Ağustos 1855'te *Takvim-i Vekayi*, Meclis-i Âli-i Tanzimat'ta, İhtisap Nezareti'nin lağve-dildiğini ilan ediyor "Dersaadet ve Bi-lâd-ı Selâse'de şehremaneti ünvanıyla bir memuriyet" ihdas edilmesine ve bir şehir meclisi kurulmasına karar verildiğini yazıyordu. Bu doğrultuda Kırım Savaşı ertesi kısa aralıklarla çıkarılan iki nizamname çağdaş belediyeçiliğin temellerini attı: Bunlar 28 Aralık 1857 günlü "Altıncı Daire-i Belediye Nizama-tı" ve 7 Haziran 1858 günlü "Devair-i Belediyeden Altıncı Daire İtibar Olunan Beyoğlu ve Galata Dairesinin Nizam-ı Umumisi"ydi.

28 Aralık 1857 tarihli nizamname ile nefis-i İstanbul (İstanbul suriçi), Boğazlar ve Adalar da dahil olmak üzere İstanbul 14 belediye dairesine ayrıldı. Beyoğlu ve Galata, Altıncı Daire olarak örgütlendi. Kısmen Tophane'yi de içeren Altıncı Daire yabancıların, Levantenlerin ve Ermeni, Rum, Osmanlı gayrimüslimlerinin rağbet ettikleri bir mekândı.

Babıâli'nin, belediye reformuna Galata-Beyoğlu'ndan başlamasının nedeni, yörede değerli ve görkemli taşınmazların bulunması ve kentin bu kesiminde oturanların Avrupa'da bu tür belediye hizmetleri gördükleri için reformlara sıcak bakacakları umuduydu. Altıncı Daire örnek ya da o

günkü deyimle "numune" bir daire olarak kuruluyordu. Galata'mn Altıncı Daire adını almasının nedeni Paris'te "sixieme arrondissement" (6. bölge) diye bilinen belediye biriminin kentin en etkin donanımına sahip bölgesi olmasıydı. Altıncı Daire başarılı olduğu takdirde, yeni belediye düzeni diğer bölgelere de uyarlanacaktı. Altıncı Daire'deki deneyim doğrultusunda tedricen diğerlerinin de kurulması öngörölmüşü.

Öte yandan Tanzimat'ın gündeme getirdiğı istişari nitelikteki İntizam-ı Şehir Komisyonu büyük ölçüde bu bölgede yaşayanlardan ve tüccarlardan oluşuyordu. Bu nedenle reformlara kentin bu bölgesinden başlanması doğaldı. Nitekim sokakların düzenlenmesi ve temizliğı girişimlerine ilk kez bu yörede başlandı. Gazyağıyla sokak aydınlatılması işine de Cadde-i Kebir (bugün İstiklal Caddesi) öncölük etti. Yöre halkının görece varlıklı ve Batı'ya açık oluşu, belediye hizmetlerine sıcak bakılacağı beklentisine neden olmuştu.

Paris'e özenilerek verilen Altıncı Daire adı, 1868 mevzuatında da korundu. Keza 1877'de daire sayısı yirmiye yükseltilirken sıra itibarıyla, Beşinci Daire Eyüp'ten sonra Hasköy'ün Altıncı Daire olması gerekiyordu. Hasköy Yedinci Daire yapılarak sıra atlandı ve Beyoğ-lu'na Altıncı Daire dendi. 1880'de daire adedi ona düşüröldüğünde de Beyazıt birinci, Fatih ikinci, Cerrahpaşa üçüncü daire diye adlandırıldı. Sıra gereğı Be-

yoğlu'nun Dördüncü Daire olması gerekirken, Beşiktaş'a Dördüncü Daire dendi; Beyoğlu Altıncı Daire adını korudu.

Altıncı Daire adı bir kez başka bir semte verildi: 1912'de belediyeler tekrar düzenlenirken Beyoğlu Üçüncü Daire oldu; Üsküdar'a Altıncı Daire dendi. 1913 başında daire adı toptan kaldırıldı ve yerel birimler şubeye indirgendi.

1857 Nizamnamesi Altıncı Daire'nin başına bir daire müdürü getiriyor; onun başkanlığında Daire-i Belediye Meclisi'ni kuruyordu. Babıâli'nin atadığı ve padişahın tasdik ettiğı daire müdürünün Altıncı Daire hudutları dahilinde en aşağı 100.000 kuruşluk emlake sahip bulunması gerekiyordu.

Altı ay sonra 7 Haziran 1858'de yayımlanan Nizam-ı Umumi, Altıncı Daire'nin görevlerini bu kez ayrıntılarıyla düzenliyordu. 1857 Nizamnamesi on dokuz madde iken, 1858 Nizam-ı Umumi doksan üç bent ya da maddeden oluşuyordu; 1857 Nizamnamesi'ni geliştiren bir mevzuattı. Bu nizamname ile Altıncı Daire müdürünün adı "reis" olmuştu. Padişah iradesiyle atanacak olan reis, hizmeti karşılığı bir ücret almıyordu.

1857 mevzuatına göre, Daire-i Belediye Meclisi, reis dışında yedi üyeden oluşuyordu. Babıâli'nin seçtiğı ve padişah

iradesiyle göreve gelen üyelerin en az 100.000 kuruşluk emlak sahibi olmaları ve en az on yıldan beri İstanbul'da oturmaları gerekiyordu. Altı ayda bir kura ile Meclis üyelerinin yarısı değişecekti.

Nizamnamede asli üyelerin yanı sıra, belediye hizmetleri nizamnameye dönüştürülürken görüşmelerde bulunmak üzere dört müşavir üye öngörülmüştü. Asli üyeler gibi Babıâli'nin seçtiği bu üyeler padişah iradesiyle göreve getirili-yorlardı. Müşavir üyeliğe atanabilmek için kendisinin ya da en yakın akrabasından birinin Altıncı Daire sınırları dahilinde en az 500.000 kuruş değerinde emlake sahip ve en az on yıldır İstanbul'da oturuyor olması gerekiyordu. Belediye dairesinde çalışan birinci mimar, mühendis ve tabip de Daire-i Belediye Meclisi'ne müşavir sıfatıyla katılabileceklerdi.

1858 mevzuatında Daire-i Belediye

Meclisi üyesi, ikisi reis vekili tayin edilmek üzere sekize çıkarılmış, dört müşavir korunmuştu. Meclis'in diğer üyeleri bir muavin, bir başkâtip, bir sandık emini, iki mütercim, bir mühendis ve bir mimardı. Böylece Meclis, reis dahil yirmi kişiden oluşuyordu. Üyelerin hizmet süreleri üç yıldız ve kendilerine herhangi bir ücret ödenmeyecekti.

Daire-i Belediye Meclisi nizamname ile belirlenmiş görevleri yerine getirecek, bu konuda hazırlanacak ayrıntıları yeni nizamnamelerle düzenleyecekti. Mahalle, çarşı ve pazarların temizlik düzenine ait kararlar alacak, yasaklar koyacak ve bu konuda talimatnameler hazırlayacaktı.

Yapı ve tamir işlerini pazarlık veya eksiltme yoluyla ihale etmek ve bunlarla ilgili sözleşmeler düzenlemek ve ka-

f

rara bağlamak Meclis'in görevleri arasındaydı. Keza belediye hizmetlerinin görülmesi için mülk sahiplerinden alınacak vergilerin miktar ve tahsil usulü de Meclis'çe saptanacaktı.

Daire-i Belediye Meclisi haftada iki gün toplanıyordu. Gerekli görüldüğünde olağanüstü toplantı çağrısı da yapılabiliyordu.

Altıncı Daire mevzuatı geçici bir düzenlemeydi. Nitekim ikinci nizamnamenin bend-i mahsus kısmında, İstanbul'daki diğer belediye daireleri de oluştuğunda bunlar için düzenlenecek mevzuatın Altıncı Daire-i Belediye'yi de kapsayacağı kaydediliyordu.

İstanbul'daki diğer daireler 6 Ekim 1868'de yayımlanan Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi'yle kapsandı. Bu nizamnamede Altıncı Daire korundu;

Kurtuluş, Beyoğlu, Maçka bölgeleri Altıncı Daire olarak bir kez daha belirtildi.

1857 tarihli nizamnameyle Altıncı

Daire-i Belediye, daire dahilindeki mahalle ve sokaklarla kaldırımları, su yolu ve lağımları tamir ve inşa ettirecek; bunların temiz tutulmasını sağlayacak; sokakları aydınlatacak; sokakların temizliğine bakacak; bu hizmetlerin yürütülmesi için gerekli masraflar karşılığı olarak varidat sağlayacaktı.

1858 Nizamnamesi'yle belediye hu

dutları içindeki bütün emlakın; kıymet ve iradım, inşa tarzını, mutasarrıflarının isimlerini de içermek üzere tahrir görevi de Altıncı Daire-i Belediye'ye verilmişti. Bu tahrir, dairenin alacağı emlak vergisi için de esas oluşturacaktı. Nizam-ı Umumi'de yer alan başka bir madde ile yangın söndürme işleri de belediye hizmetleri arasında sayılmıştı.

Aynı nizamnamede "zehair ve esarın tahkik ve tecessüsü" görevi de Belediye Meclisi'nin görevleri arasında sayılmıştı. Böylece daire, ölçü ve kantarları teftiş edecek, narh koyacaktı. Narh uygulaması 1865'e kadar devam etti. 28 Temmuz 1865 tarihli Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ kararı ile ekmekten başka diğer bütün maddelere narh konulmasından vazgeçildi.

Beyoğlu ve Galata sokaklarının aydınlatılması da Altıncı Daire'nin görevleri arasındaydı. Her iki nizamnamede bu görev açıkça belirtilmişse de Altıncı Daire sokaklarının petrol fenerleriyle aydınlatılması ancak 1864-1865'te mümkün olabilmişti. Aydınlatma işi o tarihlerde müteahhitlere ihale olunuyordu.

Altıncı Daire'nin kuruluşu ertesi reisliğe, evi Cadde-i Kebir'in Taksim ucunda bulunan Mehmet Kâmil Bey atandı. Mahşer Midillisi lakabıyla tanınan Kâmil Bey başhariciye teşrifatçısı olarak yabancılarla ve diplomatik misyonlarla sürekli ilişkideydi. Bükreş, Varşova, Paris'i görmüştü. Batılı bir yaşam tarzı vardı.

Daire Meclisi üyeliklerine Osmanlı uyruğu ve daire hududu dahilinde emlak sahibi olan tüccardan Sava, tiyatrocu Naum, Mısır sarrafının biraderi tüccardan İlya, Miltiyadi Bey, Balmumcu -

Altıncı Daire-i

Belediye antedi

2 Kânunısanı

13127

14 Ocak 1897

tarihli emlak

vergesi

makbuzu.

Necdet Sakaoğlu

koleksiyonu

zade Salih Efendi, Sarraf Ohannes, daire mimarı Bilezikçi Artin ve daire tabibi Serviçen getirildiler. Ayrıca daire hududu dahilinde emlak sahibi yabancılardan Antoine, Hanson, Septim Frankini, Kamatoğlu Avram müşavir üye olarak atandılar.

Altıncı Daire ilk iş olarak Beyoğlu ve Galata'nın kadastro haritasını tanzim etti. Bu kesimdeki İslam mezarları hariç, defin yerlerini şehir dışına ve Şişli'de tahsis edilmiş yere naklettirdi. Tepebaşı ve Taksim'de birer umumi bahçe yapıldı. Vukuatın yoğun olduğu bir semt oluşu nedeniyle yaralananları tedavi etmek üzere bir hastane açıldı. Galata ve Beyoğlu'nun yolları olanaklar ölçüsünde genişletildi. Büyük Beyoğlu yangınından sonra kagir inşaat özendirildi. Yapımı 1869'da başlayan ve kısa sürede tamamlanan (1870-1871) büyük bir Belediye konağı (Altıncı Daire Konağı) yaptırıldı.

Osmanlı ülkesinde hükümetin denetimi altında ilk umumhaneler Altıncı Daire'de açıldı. Kırım Savaşı ertesi Avrupalıların Osmanlı payitahtında yoğun iskânı sonucu "âlüftegân"ın sürekli sağlık denetiminde bulundurulması hükümetçe ve belediyece uygun görüldü. Ancak "hürriyet-i şahsiye"yi tahdit edeceği gerekçesiyle alınacak önlemlerin sefaret-lerce kapitülasyonlara aykırı olduğu ileri sürüldü; bir süre engellendi (bak. Abanoz Sokağı).

Bir süre sonra yöre tabiplerinden Mi-

ALTINCI DAİRE-İ BELEDİYE

222

r

223

ALTINCI DAİRE-İ BELEDİYE

Daire sınırları içinde açılan yeni yol, cadde ve yapılan lağımlar için hane ve dükkânlardan fevkalade vergi alınacaktı. Bu oran mülk sahiplerinden emlak vergisinden ayrı olarak alınacak, mülklerinin yıllık gelirinin en çok yüzde 3'ü kadar olabilecekti. Daire-i Belediye Meclisi'nce kararlaştırılan istikraz geliri; devletçe yapılacak para yardımı ve hayırsever kişilerin bağışları nizamnamede fevkalade gelirler arasında sayılmıştı.

1858 Nizamnamesi'nde Daire-i Belediye Meclisi'ne belediye zabıtası görevi de verilmişti: Narh ve tarifeleri düzenleyecek; kantar ve ölçüleri denetleyecek; panayır, tiyatro, çarşı, lokanta, mektep, balo, kahve, meyhane türü kamuya açık mekânlara nezaret edecekti. Nizamnamede bu hizmetler için ayrı ayrı düzenlemelere gidileceği de belirtiliyordu. Nitekim 20 Nisan 1859 tarihli "Sokaklara Dair Nizamname" bu tür bir düzenlemeydi.

Nizamnameyle Altıncı Daire sokakları üç sınıfa ayrılıyor, bunların süpürülmesi eksiltme usulüyle müteahhide ihale olunuyordu. Nizamnameye göre, birinci sınıf sokaklar kışın günde bir, yazın iki kez; ikinci sınıf sokaklar yazın ve kışın günde bir; üçüncü sınıf sokaklar haftada bir kez süpürülecekti. Nizamnamede sokakların yaz ve kış mevsimlerinde günün hangi saatlerinde temizleneceği de belirtilmişti. Dükkân sahipleri ile ev sakinleri yaya kaldırımlarının yıkanıp sü-pürülmesiyle mükellef tutulmuş ve çöpçülerin her evin kapısını çalarak çöp tenekelerini alacakları, başka zamanlarda dışarıda çöp tenekesi bulundurmanın yasak olduğu kaydedilmişti. Meydan ve sokakların yazın sulanması da müteahhitler aracılığıyla gerçekleşecekti.

15 Mayıs 1871 tarihli bir kararname ile Altıncı Daire bünyesinde bina ve gayrimenkul gelirleri davalarına bakmak üzere bir sulh mahkemesi (mahke-me-i sulhiye) kuruldu. Mahkeme Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nezareti'ne tabi olacaktı. Böylece belediye davalarına bakmak üzere bir ihtisas mahkemesi oluşturuluyordu. Daire bünyesinde sulh mahkemeleri kurulmasına 1877 belediye mevzuatıyla son verildi.

28 Aralık 1857 ve 7 Haziran 1858 tarihli Altıncı Daire nizamnameleri 5 Ekim 1877 tarihli Dersaadet Belediye Kanunu ile kaldırıldı. Altıncı Daire genel belediye mevzuatına girdi. Yeni kanunla İstanbul Şehremaneti yirmi belediye dairesine ayrıldı. Beyoğlu bölgesine yine Altıncı Daire dendi. Diğer adı Beyoğlu Dairesi'ydi; Kasımpaşa Deresi'nin sol tarafından Tatavla (Kurtuluş), Feriköy dahil olduğu halde Küçükçiftlik Deresi'yle Dolmabahçe İskelesi'ne ve sahilde Azapkapı'dan Galata, Tophane, Salıpazarı, Kabataş ve Dolmabahçe'ye kadar olan mahalleri kapsıyordu.

Böylece 30 Ocak 1913 tarihli Dersaadet Teşkilât-ı Belediyesi hakkındaki Muvakkat Kanun'a kadar Altıncı Daire varlığını sürdürdü. Bu yeni mevzuatla İstanbul şehri bir tek belediye dairesi addolundu ve bu dairenin dokuz idare şubesine ayrılması öngörüldü. Böylece da-ire-i belediye meclisleri ve reislikleri de kaldırıldı. Bu dokuz belediye idare şubesinin başında ve şehremininin emri altında olmak üzere, devletçe mansup bir müdür bulunması öngörüldü, idare şubelerinin sınırları ve merkezleri ayrı bir nizamname ile saptandı. Ancak bu nizamname Şûra-yı Devlet'te takıldı kaldı.

Böylece 1913 tarihli mevzuat görece bağımsız belediye dairelerini şehrema-netinin bünyesi içinde eritti. Bu bir anlamda, 5 Ekim 1877 günlü Dersaadet Idare-i Belediye Nizamnamesi'yle ayrıcalığını yitiren Altıncı Daire'nin adını da yitirmesi anlamına geliyordu.

Bir deneme niteliğinde kurulan Altıncı Daire, bağımsız kimliğiyle on iki yıl devam etmişse de, gündeme getirdiği kent hizmetleri ile Osmanlı belediye tarihi üzerine etkileri derin olmuştur. Öte yandan yerel yönetim anlayışına Batı normlarını getirmenin ve diğer belediyelere örnek olmanın ötesinde Altıncı Daire, Tanzimat zihniyetini de yansıtmaya bakımından Osmanlı çağdaşlaşma anlayışına ışık tutmaktadır.

Batı'daki kentleşme örneğini Osmanlı'ya taşıyarak Tanzimat'ın gündemindeki "asrileşme" ya da "muasırlaşma" anlayışına da ışık tutmaktadır. Galata ve Beyoğlu Osmanlı'nın etnik dokusundaki çeşniyi en iyi yansıtan mekânlardan biridir. Bu tür karmaşık bir nüfusu ortak yaşama uyum sağlamak üzere katılıma özendirilmesi ve bu alanda başarı göstermesi Tanzimat'ın Osmanlılık anlayışının bir yansımasıdır. Müslümanı, gayrimüslimi, Levanten, yabancıyı ile bu mekân Tanzimat'ın karşılaştığı tüm etnik sorunları bağrında yaşatmıştır. Farklı unsurların birlikteliği, aynı mekânı ve sorunları paylaşmaları, ortak çözüm arayışı çağdaş kent kültürünün yeşermesine yol açmıştır. Altıncı Daire, Osmanlı'nın genel düzeyde karşılaştığı tüm sorunları farklı ölçekte de olsa yaşamış bir idari birimdir. Bu açıdan Altıncı Daire Tanzimat'ın bir tür bilançosudur.

Osmanlı yönetiminin 19. yy'da ana sorunu Müslümanlarla gayrimüslim kesimin meşru göreceği çağdaş bir devlet kurmaktı. Bu nedenle geleneksel yapının çözülerek Osmanlılık anlayışının toplumun her katmanında yerleşmesi gerekiyordu. Osmanlılık bir anlamda din farkı gözetmeksizin aynı devlet bünyesinde yurttaşlık bilincinin oluşması ve yasalar karşısında eşitlikti. Yerel yönetim anlayışında Altıncı Daire'nin yapmak istediği işte böyle bir katılım bilincini oluşturmaktı. İdari reformların ve yasal eşitliğin sağladığı olanaklarla pekiştirilmiş yerel yönetime *bizzat* katılım, bağımsızlık özlemlerini törpüleyecek ve yeni bir devlet yapısı oluşabilecekti. Bu açıdan Altıncı Daire deneyimi Tanzimat beklentilerinin küçük ölçekte de olsa bir göstergesiydi. Babiâli Galata'da, gayrimüslimlere ge-

niş bir özerklik tanıyarak belediye reformlarını özendirmekle kalmadı; aynı *zamanda* Osmanlılık anlayışını sınama olanağı buldu. Osmanlı yurttaşlığı anlayışını beslemek amacıyla Galata'da girişilen bu yeni yapılanma ve Daire-i Belediye Meclisi'ne sağlanan mali destek İntizam-ı Şehir Komisyonu'nun beklentilerine yanıt veriyordu. Babiâli yeni bir devlet yapılanmasının kent öncelikli olacağı bilincindeydi. Osmanlı yurttaş ancak kent ortamında yeşerebilirdi. Nitekim Daire-i Belediye Meclisi üyeleri de Altıncı Daire girişimi ile Osmanlılık anlayışı arasında ilişki kurmakta gecikmemişlerdi.

Bütün bu beklentilere karşın, Altıncı Daire'de gerçekleştirilenler Osmanlılık bilincini oluşturmakta başarılı olamadı. Yönetim büyük ölçüde Galata-Beyoğlu kesiminde yerleşik Avrupa himayesinde bulunan varlıklı "burjuvazi" elinde kaldı. Gerek İntizam-ı Şehir Komisyonu, gerekse Daire-i Belediye Meclisi kent reformları konusunda tutucu bir çizgi izledi. Öneriler ve icraat yörenin fiziki ve toplumsal yeniden yapılandırılmasından çok, var olan ekonomik ve toplumsal ilişki ağına akılcı kılmaya yönelikti. Bu nedenle sokakların düzenlenmesi ve temel kent hizmetleri ile yetinildi. Daire-i Belediye Meclisi, bu tür bir düzenlemenin yörenin varlığını göstereceği, Avrupailişme çizgisini kanıtlayacağı ve Galata'nın varlıklı kesiminin kültür normlarını ön plana çıkaracağı beklentisi içindeydi. Ancak Altıncı Daire bölgesinde yaşayan farklı toplumsal katmanların gereksinimlerine karşı bir sorumluluk duygusu oluşmadı. Babiâli karşısında güç kazanmak ve özerklik elde etmek Galata iş çevrelerinin konumlarını güçlendirmek anlamına geldi.

Nitekim Daire-i Belediye Meclisi'nin çabaları üyelerinin toplumsal sınıf beklentilerini yansıttı ve bu nedenle belediye reformlarını cılız bir konuma soktu. Düzenlen, genişletilen, gazla aydınlatılan, taş döşenen sokaklar dairenin ana ulaşım *ağına* hasredildi. Ticaretin gerçekleştiği alan, Meclis üyelerinin de yaşadıkları, iş kurdukları, eğlendikleri mekândı. Cadde-i Kebir donatılırken daire sınırları içinde yer alan sokakların büyük çoğunluğuna en temel hizmetler bile götürülemedi. *Galata* tacirinin Mec-lis'teki ağırlığı bu yörede ticaret mahkemelerinin kuruluşu ve gediğin kaldımlı-şıyla da kanıtlanıyordu.

Öte yandan dairenin en büyük gider kalemi *Galata* rıhtımı ve han yapımıydı. Ticaret erbabının özlemini duyduğu Ga-lata-Taksim araba yolu aynı kesimin beklentilerinin bir başka göstergesiydi. Beyoğlu ile Galata'yı birleştirecek bir tramvay hattı istemi ve fuhuşu Galata rıhtımına kapatma girişimi yörenin Hristiyan ve orta sınıf değerlerinin kanıtıydı. Tüm bu projeler, yörenin fakir Rum ve Ermeni sekenesi ve Tepebaşı, Kasımpaşa ve Pangaltı varoşlarında ya-, şayan Müslüman ahalî için pek bir an-

lam taşımıyordu. Bu yörelerde ne çöp toplandı, ne de sokaklar temizlendi.

Altıncı Daire'nin öncelikleri, ticareti rasyonel temellere oturtmak, Avrupai kent

hizmetlerini getirmek ve yeni bir tüketim örüntüsü oluşturmaktı. Bu nedenle, sefaretlerin bulunduğu bir ortamda, Avrupa'ya aşırı bağımlı oluşu, Osmanlılık bilincinin gerektirdiği Müslü-man-gayrimüslim dayanışmasına engeldi. Avrupa'yı taklit özlemi *zamanla. Galata'da* Müslüman ve Hıristiyan cemaatini uzlaşmaz bir konuma getirdi.

Daire-i Belediye Meclisi'ne tanınan özerklik Osmanlılık anlayışını geliştirmek şöyle dursun Meclis üyelerinin Osmanlı yönetimine karşı bağıllık duymalarına bile yol açamadı.

Sefaretlerin yerel yönetim girişiminde sınırlayıcı rolü yöre sakinlerinin yapılan yenilikler konusunda gösterdiği tepkide de gözlemlendi. Osmanlı gayrimüslim tebaasına kapitülasyonlarla ayrıcalıklı konum tanınması, gayrimüslim cemaate güvenlik ve sadakat konusunda başka seçenekler sundu. Yabancıların himayesine giriş Osmanlı nüfusunun yurttaşlık bilincini köreltti. Ortak mekânın paylaşıldığı bir cemaat anlayışından, giderek bağımsız millet yapılanmasına yönelindi. Babiâli'nin, Daire-i Belediye Meclisi'nde Düvel-i Muazzama'nın her birinin himayesine aldığı bir kişiyle temsilini istemesi, bu eğilimi güçlendirici bir etmen oldu. Birçok girişim, kapitülasyonlara aykırı olduğu gerekçesiyle, başta İngiltere olmak üzere, sefaretlerce engellendi. Birçok sefaret Avrupa devletlerinin himayesinde oldukları ve dokunulmazlıkları bulunduğu için dairenin giderlerini karşılamak üzere belirlenen vergileri ödemeyenlere arka çıktı. Başkalarına kötü örnek olan bu tür durumlar daire gelirlerini büyük ölçüde sınırladı. Özellikle, vergi ödemeye yanaşmayanların dairenin varlıklı kesimi oluşu, özerk yönetimin mali temellerini yok etti.

Altıncı Daire deneyimi Tanzimat döneminde Batı ile olan sağlıklı ilişkilerin de bir göstergesiydi. Daha Ocak 1858'de Babiâli, Altıncı Daire düzenlemesinden sefaretleri haberdar eder etmez tepki almakta gecikmedi. Birçok düzenlemenin kapitülasyonlara aykırı olduğu ileri sürüldü. Vergilere, bu arada, ticaret erbabına getirilen harçlara büyük itiraz geldi. Osmanlı, bir yandan belediye hizmetlerini düzenlemeye çalışırken öte yandan sefaretlere sürekli güvence verme gereği duydu. Batı'nın reformdan, yana desteği, kendi vatandaşlarının ve himayelerine aldıkları unsurların çıkarlarıyla çatıştığı anda yerini köstek olmaya bıraktı.

Kapitülasyonlar Babiâli'nin elini kolunu bağlıyordu. Altıncı Daire ile bölge yönetiminin özerk kılınması kapitülasyonları daha da vahim bir konuma soktu. Bu nedenle Babiâli, 1913'te Altıncı Daire'nin ayrıcalığını kaldırdı ve diğer belediyeler konumuna indirgedi.

Ancak bu tür olumsuzluklara rağmen Altıncı Daire deneyi Babiâli'nin kent konusunda duyarlılık kazanmasına neden oldu. Çağdaş toplum anlayışının kent dokusundan geçtiğini gördü. Kent hizmetlerinin kamunun görev alanına girdiğini anladı. Geçmişin vakıflar gibi dağınık birimleriyle gerçekleştirilen değişik tür hizmetlerini tek bir

çatı altında toplanmanın gereğine inandı. Bu nedenle çağdaş yerel yönetim anlayışının Türkiye'de temelleri kısa süreli bir girişim de olsa, Altıncı Daire ile atıldı.

Bibi. (Ergin), *Mecelle*, İst., 1330-1338; (Osman Nuri Ergin) *Muhtasar Mecette-i Umur-ı Belediye*, İst., 1337; İ. Ortaylı, *Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Gelenegi*, İst., 1985; ay, *Tanzimattan Sonra Mahalli idareler (1840-1878)*, Ankara, 1974; S. T. Rosent-hal, *The Politics of Dependency: Urban Reform in Istanbul*, Westport, 1980; S. Tümer-kan, *Türkiye'de Belediyeler (Tarihi gelişim ve bugünkü durum)*, ist., 1946.

ZAFER TOPRAK

ALTINCI DAİRE-İ BELEDİYE BİNASI

Günümüzde Beyoğlu Belediye Başkanlığı olarak kullanılan Altıncı Daire-i Belediye binası, Şişhane Meydanı'nda, Yolcuzade İskender, Meşrutiyet ve Müellit caddelerinin birleşme noktasındadır. Arkasında (doğusunda) Tünel'in üst girişini oluşturan Metro Han, kuzeyinde Şişhane ve Tünel Meydanı'm birbirine *bağlayan* merdivenlerden sonra köşede bugün otel olarak kullanılan Degucis Evi yer alır. Yapının güney ve doğusundan tırmanan yokuş İstiklal Caddesi'nin girişine ulaşır.

Altıno Daire-i Belediye binası

Nazım Timuroğlu, 1993

1857'de on dört bölgeye ayrılan İstanbul'da, örnek belediyeçilik uygulamasına Altıncı Daire kabul edilen Beyoğlu-Gala-ta bölgesinde başlandı. Bina Edouard Blacque Bey'in ilk reisliği döneminde (1879-1883) inşa edilmiştir. Mimarı, İs-

tanbul'a başka eserler de kazandırmış olan İtalyan kökenli Barborini'dir. Haliç ve tarihi yanmada manzarasına hâkim olan yapı, önemli işleviyle semte de adını vermiş, Meşrutiyet Caddesi'nin başlangıcı "Daire" olarak anılmıştır.

Osmanlı'da ilk belediye binası olan Altıncı Daire-i Belediye, uzun yıllar işlevini sürdürmüş, 1960'lı yıllarda kaymakamlık olarak kullanılırken tekrar belediye şube müdürlüğü yapılmış, 1984'te Beyoğlu Belediye Başkanlığı olmuştur. Bu sırada tadilat görmüş, mevcut çatı katı, çatının yükseltilmesi ile normal kata dönüştürülmüş, ancak bu müdahalede yalın bir ifadeye sahip olan ilave kat, cepheden içeri çekilmiş ve şevli (geriye doğru hafif eğik) eserin özgün mimarisinden yalıtılmaya çalışılmıştır. 1992'de dış cephesi temizlenmiş ve boyanmıştır. Eski fotoğraflarda, yaz aylarında, yapının pencerelerinde cepheye hareket kazandıran tenteler kullanıldığı görülür.

Dik eğimli bir parselde yer alan yapı, Şişhane Meydanı'ndan merdivenlerle ulaşılan yükseltilmiş bir platform üzerine inşa edilmiştir. Açıklıkların tonozlarla geçildiği bu geniş platformun altı bodrum kat olarak

kullanılmaktadır. Mimari düzenleme, ihtiyaçlara cevap veren açık ve sade bir tasarımdır. Zemin katta, yapı aksında geniş bir giriş holü ve buradan ulaşılan her iki yönde uzanan koridorlar üzerinde, hepsi iyi ışık alan ofis olarak düzenlenmiş mekânlar yer alır. Kat yükseklikleri 4,5 m'yi bulur. *Katlar* arası bağlantıyı sağlayan merdivenler giriş holünün karşısındadır. Yenilenen merdiven kovanının yanına, kat yüksekliğinden yararlanılarak ara kat seviyesinde muhdes mekânlar ilave edilmiştir. Merdivenler, bu mekânlara girişi sağlamak amacıyla dört kollu olarak yenilenmiştir. Girişin üzerinde birinci katta yer alan geniş salon günümüz-

İl

225

':.:••:, v":'-SSStS»fe&î«3lS5*MWaE2:'«s:iSv .•

Altıncı Daire-i Belediye Hastanesi

Saman Sokağı 15 numaradaki binada hizmet verdiği yılları gösteren bir resim. *Nuran Yıldırım koleksiyonu*

6. Filo'yu protesto amacıyla Dolmabahçe sahilinden denize siyah çelenk atan TMTFlî öğrenciler. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

ALTINCI DAİRE-İ BELEDİYE 224

de Belediye Meclisi salonu olarak kullanılmaktadır. Yeniden düzenlenen çatı katına bağlantıyı metal konstrüksiyon döner bir merdiven sağlar. Ahşap olan kat döşemeleri betonarme kaset sisteme dönüştürüldüğünden iç mekân tezyinatı tamamen yok olmuştur.

Neoklasik anlayışta düzenlenmiş cephelerde tam bir simetri hâkimdir. Geniş kat silmeleri, saçak silmeleri, köşe pilastrları, pencere balustrad (korkuluk) ve frontonları (alınlık) ile Beyoğlu mimarisinin örnek bir yapısıdır. Pilastr şeklinde çifter kolonla ayrılmış yuvarlak kemerli üç sıra geniş pencereye yer verilen giriş holü cephesi, ana küttleden 3 m'lik bir çıkma şeklinde düzenlenmiştir. BibL S. N. Duhani, *Eski insanlar Eski Evler*, İst., 1982, s. 13; Cezar, *Beyoğlu*, 250-251; C. Can, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapılan ve Koruma Sorunları", Yıldız Teknik Üniversitesi, (yayımlanmamış doktora tezi), 1993, s. 198-201.

CENGİZ CAN

ALTINCI DAİRE-İ BELEDİYE HASTANESİ

Beyoğlu Belediye Hastanesi'nin temelini oluşturan sağlık kurumu. İstanbul'da belediye eliyle kurulmuş ilk hastanedir. 1865'teki kolera salgınında, İstanbul'a gelmiş olan St. Vincent de Paul rahibeleri Kuledibi'nde kiraladıkları bir dükkâna 8 karyola yerleştirerek koleraya yakalanan kişileri burada tedavi etmeye başlamışlardı. Salgın sırasında tedavi ettikleri 1.200 kişinin yandan fazlasını iyileştirmişlerdi. Rahibelerin

bu hizmeti Altıncı Daire-i Belediye Reisi Server Paşa tarafından takdirle karşılanmış ve salgın bittikten sonra da hizmetlerini sürdürebilmeleri için 40-50 yataklı bir belediye hastanesi kurulması önerilmişti. Hastanede inanç ve milliyet ayrımı gözetilmeden belediye hudutları içinde oturanların tıbbi bakım ve tedavileri yapılacaktı. Bu amaçla Saman Sokağı no. 15'te belediye tarafından bir ev kiralanmış ve eşyalarının büyük bölümü de hayır kurumlarınca karşılanmıştı. O dönemde önemli bir ihtiyacı karşılamasına rağmen çok masraflı olduğu gerekçesiyle hastanenin kapatılması yönünde birçok girişimde bulunulmuştur. Ama hastane gelişmesini sürdürmüş ve daha büyük bir binanın yapımı için belediye bütçesinden önemli miktarda para ayrılmıştır.

Hastane 3.400 rtf'lik bir alana yayılmıştı. Her biri 150 ırf'lik iki kattan oluşan iki ahşap barakası vardı. Zemin katta mutfak, çamaşırhane ve malzeme odaları, birinci katta iki rahibe odası, eczane, çamaşır salonu, ikinci katta ise bir büyük iki küçük koğuş ile bir çocuk koğuşu bulunmaktaydı. Hasta sayısı da 35-40 arasında değişmekteydi. Büyük baraka, tifo, humma gibi enfeksiyöz hastalıklarla ciddi cerrahi vakalara ayrılmıştı. Küçük baraka ise çiçek, kızıl gibi bulaşıcı hastalıklara tahsis edilmişti, 1, 2, 3 numaralı koğuşlar sıradan hastalıklara, 4. koğuş ise çocuklara aitti. Bina odun so-

basıyla ısıtılmaktaydı. Hastanede 46 yatak vardı. Hastalardan ücret alınmamakta, ancak zührevi hastalığı olanlar ile kronik hastalar kabul edilmemekteydi, istanbul'un diğer belediye bölgelerinden gelen hastalara da bakılmaktaydı. 1865-1871 arasında hastanede toplam 3.535 hasta tedavi görmüş, bunların 3.156'sı taburcu edilmiş, 379'u da ölmüştür.

1874'te Altıncı Daire-i Belediye'ce Tophane'de Defterdar Yokuşu'nda büyük bir konak kiralanmış ve hastane buraya nakledilmiştir. Burada normal hastalardan çok Galata, Beyoğlu ve civarındaki yerlerde kavgalarda yaralananların tedavileri yapıldığından hastaneye Altıncı Daire-i Belediye Mecruhun Hastahane-si adı verilmiştir. 1878'de de sahibinin ısrarı üzerine konak satın alınmıştır. Ahşap olan bina 30 Aralık 1893'te hastane ocağından çıkan yangında eşyasıyla birlikte yanmıştır. Yangından sonra Beyoğ-lu'nda Kumbaracı Yokuşu'nda bir ev kiralanmış, gerekli malzeme temin edilerek geçici bir hastane haline getirilmiş ise de binanın darlığı, sağlık koşullarına uymaması sebebiyle burası terk edilerek Ağahamamı'nda bir ev kiralanmış ve zemin katı 10 yataklı bir hastane haline getirilmiştir. Fakat sahibi binanın diğer bölümlerine hasta yatırılmasına izin vermiyor, hastane de talepleri karşılayamı-yordu. Bunun üzerine 1901'de rahibelerin düzenlediği piyangodan elde edilen gelir ve toplanan bağışlarla 35 hasta ya-tırılabilir genişlikte bir iki oda, iki katlı bir pavyon ve bir de ameliyathane yaptırılarak hastalar buraya nakledilmiştir. Asıl bina

rahibelere ayrılmış ve ayrıca eczane, laboratuvar, kütüphane, kabul salonu, mutfak ve çamaşırhane de burada bırakılmıştır.

Şehremaneti Meclisi 1894'te bir mazbata ile, yanan binanın arsasına, civarındaki bir ev ile bir arsanın da istimlak edilmesiyle bölgedeki yabancı hastane-

lere karşı imparatorluğun şanına yakışacak, yeni bir hastane yapılmasını teklif etmiştir. Yapılan eksiltmede inşaat, mimar Ernest'in üzerinde kalmış fakat kış mevsimi olduğundan, inşaatın ilkbaharda başlaması kararlaştırılmıştır. Şûra-yı Devlet'in 25 Ekim 1894 tarihli mazbatasından da hastanenin yapılacağı alana bitişik olan ev ile arsanın istimlakine karar verildiği anlaşılmaktadır. Ancak 1904'te yanan binanın Tophane'deki arsası satılmış, buna rahibelerin St. Benoit Başrahibi Françoise'dan borç olarak aldıkları miktar eklenerek Ağahamamı'-ndaki ev satın alınmıştır. 14 Ekim 1910'da Müessesat-ı Sıhhiye-i Hayriye'ye devredilen hastaneye yaralıları dışında hasta da kabul edildiği göz önünde bulundurularak adı Beyoğlu Zükûr (Erkekler) Hastahanesi olmuştur. Bu tarihte, biri asıl bina diğeri de sonradan yapılan pavyon olmak üzere başlıca iki binaya sahipti. Altı rahibe çalışmakla birlikte yönetimi müesseseye bağlanmış ve bir belediye hastanesine dönüştürülmüştü.

Hastane, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransızlar tarafından işgal edilmiş, bir yıl kadar da Rus göçmenlerini barındırmıştır. Daha sonra binanın Dr. Haim Naum yönetiminde Dâülkelp (kuduz) Tedavihanesi olarak kullanılmaya başlaması üzerine hastalar önce Çapa'ya, 1924'te de Şişli'de kiralanan 41. İlkokul binasına yerleştirildi. İngilizler İstanbul'dan ayrılırken, Kuledibi'ndeki İngiliz Bahriye Hastanesi (British Seaman Hospital) binasını Kızılay'a devretmişlerdi. Beyoğlu Zükûr Hastahanesi, Şehremini Operatör Emin (Erkul) Bey zamanında (1924-1928) İngiliz Bahriye Hastanesi'nin binasına taşındı. 1933'te bina belediyeye intikal etti ve Beyoğlu Belediye Hastanesi adını aldı. 1983'te de el değiştirerek Sağlık Bakanlığı'na geçti. Bugün Beyoğlu Devlet Hastanesi adı altında faaliyetim sürdürmektedir.

T

Bibi. Abdullah Bey-Zoeros-Mordtmann, "No-tices sur leş hôpitaux de Constantinople", *Gazette Medicale d'Orient*, c. 18, no. 6-7, (1874), s. 115-117; *Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti*, İst., 1911, s. 57-60; B. N. Şehsuvaroğlu, *İstanbulda 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*. İst., 1953; B. N. Şehsuvaroğlu, "İstanbul Sağlık Hayatı", *İstanbul İl Yıllığı*, İst., 1973, s. 452-453; İ. Ortaylı: *Tanzimat-dan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İst., 1985, s. 139; İstanbul Tabip Odası, *İstanbul Tıp Katalogu* 86-87, İst., (1987), s. 28; O. Balcıgil, "Geçmiş Zaman Olur ki. Şimdiki Beyoğlu Hastanesi'nin Aslı İngiliz Bahriye Hastanesi'dir", *Hürriyet Magazin*, no. 7, 12 Şubat 1989.

NURAN YILDIRIM

ALTINCI FİLO'YU PROTESTO OLAYLARI

6. Filo'nun İstanbul'u ziyareti sırasında Amerikan askerlerine karşı girişilen eylemler.

1967-1969 yılları arasında özellikle eğlence yerlerinin ve genelevlerin bulunduğu Beyoğlu'nda Amerikan askerlerinin başlarından keplerini kapmak, üstlerine kırmızı mürekkep atmak, üniformalarını jiletlemek, ya da köşede kısıtırıp hırpalamakla başlayan "antiemper-yalist eylemler" askerlerin Dolmabah-çe'de kargatulumba denize atılmasına kadar vardı.

Kıbrıs sorununda Amerika'nın tutumu, Vietnam Savaşı, Ortadoğu'da ABD' nin İsrail yanlısı tavrı ve İsrail-Arap savaşı 1960'lı yılların gençliğini Amerika karşıtı bir tavır almaya sevk etti. "Amerikan emperyalizmi" bu yıllarda sol söylemin ana muhalefet çizgisiydi. ABD'nin Akdeniz'deki gücü 6. Filo, gençlik eylemlerinin hedeflerinden biri oldu. Bu gösteriler İstanbul'da Haziran 1967'de başladı ve dönem dönem tekrarlanarak Kanlı Pazar diye bilinen 1969 Şubat'ına kadar sürdü. Bu süre içinde, 6. Filo'nun Türk limanlarını her ziyareti gençliğin protestosuyla karşılaştı.

24 Haziran 1967 günü, Amerika'nın Türkiye ve Ortadoğu'daki rolüne karşı öğrenci gösterileri sırasında Alp Kuran ve arkadaşları hırpalandı. Olayı izleyen günlerde, TMGT (Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı) ve TMTF'nin (Türkiye Milli Talebe Federasyonu) bunu protesto etmek üzere yayımladıkları bildiride, "Bu kahbece hırpalanmanın Amerika'ya ve CIA'ya uşaklık edenlerden beklenebileceği" belirtiliyor, "Türkiye'deki Amerikan üslerini söküp atacağız" deniyordu.

6. Filo'ya karşı gösteriler Eylül 1967'de tırmanışa geçti. Olaylar 6. Filo'nun İzmir'e, ardından İstanbul'a gelişiyse ve Dolmabahçe önlerine demirleyişiyse başladı. Ziyaretin İstanbul'un düşman işgalinden kurtuluşunun 45. yıldönümüne rastlaması yükseköğrenim gençliğinin siyasal bilincinde yer etmiş "bağımsızlık" duygularına da ters düşüyordu.

İTÜ, İTÜ Teknik Okulu, ODTÜ, İstanbul Yüksek Teknik Okulu öğrenci birlikleri ortaklaşa bir protesto hareketi düzenlediler. 6. Filo erlerinin ayak bastıkları Dolmabahçe rıhtımını, cumartesi

sabahı işgal ederek Amerikalıların geçmesine izin vermeyeceklerini açıkladılar. Yayımlanan bildiride "şımarık Amerikalı ve Amerikan askeri" için Saygon ile Türk limanlarının pek fark etmediği, kentlerimizi "cinsel boşalım merkezi" olarak kullandıkları, en çok satan gazetelerin objektiflerine kucaklarında Türk kızları olduğu halde poz verdikleri, İstanbul sokaklarının Saygon sokaklarına benzetilmek istendiği kaydediliyor, "işte biz Türk gençleri olarak bu kez buna izin vermemek azmindeyiz" deniyordu.

TiP (Türkiye İşçi Partisi) Genel Sekreteri Rıza Kuas da yayımladığı bildiride

"Emperyalist Amerika'nın Akdeniz korsanı" 6. Filo'yu artık Boğaziçi sularında görmek istemediklerini, Lozan Antlaşma-sı'na hayır diyen Amerika'nın, istanbul'un kurtuluşunun kutlandığı günlerde Dolmabahçe'ye demir atmasının Türk halkının bağımsızlığına karşı alenen saygısızlık oluşturduğunu belirtiyordu.

7 Ekim sabahı gençler ellerinde "Yankee, Go Home", "6 Ekim'de kovduk, 7 Ekim'de geldiler", "Filolarıyla geldiler, finolarıyla dönecekler", "Türkiye Vietnam olmayacaktır" yazılı pankartlar olduğu halde Dolmabahçe rıhtımını tuttular. Sol basın, direnişi Türkiye'nin "ikinci kurtuluş savaşının ilk muharebeleri" olarak yorumluyor, gençlik ve işçi liderlerini "Yankee emperyalizmi"ne karşı mücadele açmaya çağırıyordu.

Gençlerin Dolmabahçe rıhtımını tutması üzerine Amerikalı askerler sahile başka yerlerden çıkarıldılar. Subaylar helikopterlerle Yeşilköy'e götürüldü. 12 Ekim'de de, bu kez İzmir'de, Amerika aleyhtarı gösteriler yapıldı.

Bir sonraki yıl, gençliğin benzer eylemleri sürdü. Sol yazının bir kesiminde "Dolmabahçe Direnişi" diye bilinen olay-

ALTINCI FİLOYU PROTESTO

lar 15 Temmuz 1968 günü 6. Filo'nun istanbul'a gelişiyle başladı. Aynı gün İTÜ'de öğrenci dernekleri bir toplantı düzenlediler ve yapılacak protesto eylemlerini tartıştılar. Toplantı ertesi, gençlerin Taksim Alanı'na çıkışı toplum polisince engellendi. Öğrenci liderleri gözaltına alındı.

16 Temmuz günü, İTÜ'lü öğrenciler bu durumu protesto etmek üzere Dolmabahçe rıhtımına indiler; göndere ya rıya kadar bayrak çektiler. Gerekçe 6. Filo'nun Türkiye'nin "tam bağımsız"lığı için tehdit oluşturduğuydu. Bu sırada İTÜ sürekli polis ablukası altındaydı. Taksim ve Gümüşsüyü çevresinde polislerle öğrenciler vur-kaç yöntemiyle çatışıyorlardı.

Aynı gece bir grup öğrenci Gümüş-suyu'ndan Taksim'e doğru yürüdü. Polis 16 öğrenciyi Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Yasası'na aykırı hareket gerekçesiyle gözaltına aldı. Gençler Dolma-bahçe'den Beyoğlu'na çıkan Amerikalı erlerin ve subayların üzerlerine boya atıyor, keplerini alıyor ve kıstırdıklarını pataklıyorlardı.

17 Temmuz günü sabaha karşı İTÜ Rektörü Bedri Karafakioğlu'nun, yurdun üniversite dışında olduğunu belirtmesi üzerine Talebe Birliği ve 444 öğrencinin kaldığı İTÜ Öğrenci Yurdu polis tarafın

dan basıldı. Öğrenciler direndi. Aralarında FKF (Fikir Kulüpleri Federasyonu) İstanbul Sekreteri Veysi Sarısözen'in de bulunduğu 30 öğrenci tutuklandı. Yaklaşık yedi saat süren olaylar sırasında 35 öğrenci, 70 polis yaralandı. Ağır yaralanan Vedat Demircioğlu, Alpaslan Ertuğrul ve Kerim Taşgören adlı öğrenciler ilk Yardım Hastanesi'ne kaldırılarak yoğun bakıma alındılar. Vedat Demircioğlu tüm çabalara karşın kurtarılamadı ve

r

226

ALTEVKUM PLAJI

24 Temmuz günü öldü. Öğrencilerle toplum polisi arasında çıkan çatışma, 27 Mayıs'tan beri, bu tür olayların ilki idi.

İTÜ Öğrenci Yurdu baskını ertesi, gençler Taksim Alanı'na kadar bir protesto yürüyüşü düzenlediler. "Bağımsız Türkiye", "Kahrolsun Amerika", "Amerikalı it, evine git", "Tanklarıyla toplarıyla gelseler dahi, bağımsız olacak Türk'ün ülkesi" sloganları atıldı. Taksim Alanı'nda 6. Filo'yu protesto eden gençler, daha sonra Amerikalı denizcilerin kadınlarla girdikleri Opera Oteli'ni taşladılar.

Ardından açığında 6. Filo'nun demirli olduğu Dolmabahçe rıhtımına yöneldiler. Durumun vahamet kazanması üzerine FKF yöneticileri ve İTÜTB (İstanbul Teknik Üniversitesi Talebe Birliği) Başkanı Harun Karadeniz yürüyüşçüleri durdurmak istediler. Ancak, Mustafa Gürkan ve öteki DÖB'lüler (Devrimci Öğrenci Birliği) yürüyüşün sürdürülmesinden yana etkin ajitasyona giriştiler. Polis kitleyi durduramadı ve rıhtımı boşalttı. Bu sırada botlarla açılmaya çabalayan Amerikan erleri gençler tarafından denize atıldılar. Filo'ya ait motorlar taşlandı. Yeşilköy'den Amerikan donanmasına erzak getiren bir kamyon yağmalandı ve yakıldı. Amerikalılara ait bir askeri otobüs taş yağmuruna tutuldu. Dolmabahçe duvarları ve yerler yazılarla donatıldı.

İstanbul Merkez Komutanı Tümgeneral Selami Pekün gençlere dağılmalarını söylediye de sözünü dinletemedi. Tümgeneral Pekün omuzlarda taşındı ve ordu lehinde tezahüratta bulunuldu. Bu arada 41 öğrenci geç saatlerde gözaltına alındı; 400'e yakın toplum polisi Dolmabahçe rıhtımını kuşattı.

18 Temmuz günü İTÜ Rektörü Prof. Karafakioğlu ile dekanlar ve senato üyeleri topluca görevlerinden istifa ettiler. Gözaltına alınan 30 öğrenci ilk

sorgularından sonra tutuklandı. Amerika'ya karşı gençlik hareketi bu sırada Ankara'ya da sıçradı. Amerikan Haberler Merkezi, Pan Amerikan Hava Yolları ve Amerikan Kültür Merkezi'ne molotofkokteyli atıldı; cam ve vitrinleri kırıldı;

Tuslog Komutanlığı'nın duvarları siyaha boyandı.

20 Temmuz günü gençlik örgütleri Beyazıt'ta emperyalizme karşı büyük bir miting düzenlediler. Bir gün sonra Mec-lis'te, İçişleri Bakanı Faruk Sükan bu hareketlerin ve akımların hürriyeti kötüye kullanmak olduğunu, ülkedeki sükûneti bozduğunu, vatandaşlar arasında şikâyetlere yol açtığını ve devletin prestijini sarstığını söyleyerek, bunların devamına izin verilmeyeceğini bildirdi.

24 Temmuz günü Vedat Demircioğ-lu'nun komadan kurtarılamayarak ölmesi ikinci bir öğrenci-polis çatışmasına neden oldu. FKF'liler Vilayet'e siyah çelenk koymaya ve "oturma grevi" yapmaya karar verdiler. 47 öğrenci tutuklandı. İstanbul Üniversitesi'nde toplanan gençler Vilayet'e yürüdüler. Divanyo-lu'nda polisle çatışmaya girildi. Vedat Demircioğ-lu'nun cenazesinin gençlere verilmemesi üzerine sembolik bir tabutla yürüyüşe geçildi. Öğrenci ile polis sokak aralarında çatıştı. Askeri inzibat birlikleri devreye girdi.

Temmuz olayları TMGT'nin ayın 27'sinde yaptığı "Anayasa ve Kanunlara Saygı" mitingiyle son buldu. Dolmabahçe olayları TİP yanlısı "Sosyalist Dev-rimciler"le sonraki yıllarda Milli Demokratik Devrim yanlısı olan "Demokratik Devrimciler" ayırımının belirginleşmesine neden oldu. TİP "oportünizm" ile suçlandı.

Kısa bir süre sonra 6. Filo liman kentlerini tekrar ziyarete geldi. 21 Ağustos 1968 günkü *Cumhuriyet* gazetesi Dışişleri Bakanlığı'nın ve Deniz Kuvvetle-ri'nin, 30 Ağustos Zafer Bayramı ve 9 Eylül İzmir'in kurtuluşu ile aynı zamana rastlayan 6. Filo'nun ziyaretlerine karşı çıktığını yazıyordu. 30 Ağustos günü Zafer Bayramı nutkunda Cumhurbaşkanı Sunay, Türkiye'nin Nato müttefikleriyle ilişkilerini sarsmaya uğraşan aşın grupları eleştirdi ve 6. Filo'ya geleneksel misafirperverliğin gösterilmesini istedi.

6. Filo olaylarının son evresi 1969 Şubat ayıdır. Filo'nun İstanbul'u yeniden ziyaret etmesi üzerine 10-13 Şubat

6. Filo

olaylarının

öğrenci

liderleri

(ortada İTÜ

Talebe Birliği

Başkanı Harun

Karadeniz)

Dolmabahçe'de.

Cumhuriyet

Gazetesi Arşivi

1969 günleri 6. Filo'ya karşı gösteri yapanlarla polis arasında çatışmalar çıktı. 16 Şubat'ta Taksim'de düzenlenen mitinge bu kez gençliğin yamsıra sendikalar ve meslek kuruluşları da katıldı. O-laylar 6. Filo'ya karşı gösteri yapanlara, "Müslüman Türkiye" diye bağırarak bir grubun saldırıya geçmesiyle başladı. Gençlere sopalarla ve bıçaklarla saldıran kalabalık karşısında toplum polisi çaresiz kaldı. Sokak aralarındaki çatışmalarda 2 işçi öldürüldü; 200 kişi yaralandı. Kanlı Pazar ya da 16 Şubat Ola-yı'nı anlatan basın, "Taksim Savaş alanına döndü" diyordu.

Tabii Senatör Ahmet Yıldız, Kanlı Pazar olayından hükümeti sorumlu tuttu ve istifasını istedi. Demire! Kanlı Pazar'la ilgili filmlerin televizyonda gösterilmesini yasakladı. Basın bunun bir sansür olduğunu ileri sürdü; Demirel kanunun kendisine bu yetkiyi verdiğini söyledi.

Kanlı Pazar'dan sonra Amerikan hükümeti 6. Filo'nun Türkiye ziyaretlerini bir süre için ertelemeye karar verdi. **Bibi.** E. Korkmaz, *Kafa Tutan Günler: 68 Güncesi*, ist., 1969; S. Genç, *Bir Devrin Perde Arkası... 1960-71: 12 Man'a Nasıl Gelindi*, Ankara, 1971; H. Karadeniz, *Olaylı Yıllar ve Gençlik*, ist., 1975; H. Çetinkaya, *Sancılı Yıllar (1965-1971)*, ist., 1986; A. Yıldırım, *Belgelerle FKF, Dev Genç*, 2 cilt, Ankara, 1988, 1990; E. Höke, *1960'lardan 1980'e Gençlik ve Mücadelesi*, ist., 1989; A. Kabacalı, *Türkiye'de Gençlik Hareketleri*, İst., 1992; *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*. ZAFER TOPRAK

ALTINKUM PLAJI

Boğaz'ın yukarı kesiminde, Rumeli yakasında Rumelikavağı'nın kuzeyinde, doğal bir plajdır. Şirket-i Hayriye(->) tarafından, 1929'da, halkın ailece, kadınlı erkekli denize girebilmesi amacıyla soyunma kabinleri kurulması ve doğal kumsalın düzenlenmesiyle açıldı. Anadolu yakasındaki Küçüksu Plajı'yla birlikte, tasarlanarak işletmeye açılmasında Boğaz'ın gelişip kalkınmasını ilke edinen Şirket-i Hayriye'nin yöneticilerinden Necmettin Kocataş'la birlikte Müdür Sadi Akant'ın da emeği geçti.

İncecik kumu ve tertemiz deniziyle dikkati çeken Altinkum'da soyunma kabinleri ve bir lokanta da yaptırıldı. O tarihlerde Sarıyer'den ulaşılması hayli zor olduğundan vapur seferleri düzenlendi. Şirketin o sıralarda yeni inşa ettirdiği vapura da "Altinkum"(-0 adı verildi. Ne var ki plaj, şehre uzak olduğu için fazla rağbet görmedi. Araya II. Dünya Savaşı'nın girmesiyle, Sarıyer Yenimahalle'den itibaren sahil şeridi askeri bölge içine alınınca, çevreye giriş çıkışlar kısıtlandı. Plajın ulaşımı daha da güçleşti.

Plaj bugün halka açıktır. İstanbul'da halen denize girilebilen ender doğal plajlardan biridir. Sarıyer'den kalkan belediye otobüsleri ve dolmuşlarla gidilebileceği gibi, şehir hattı vapurları da yanı başındaki Rumelikavağı İskelesi'ne yaz kış ring seferleri yapmaktadır.

ESER TUTEL

r

Altinkum Vapuru

Salâhaddin Giz

ALTINKUM VAPURU

Şirket-i Hayriye'nin, Cumhuriyet'ten sonra inşa ettirdiği Boğaz vapurlarından biridir. 1929'da, İskoçya'da, Glas-gow'daki Fairfield Sihpbuilding Cop. tezgâhlarında yapıldı. Baca numarası 74'tür. Yazın 975, kışın da 885 yolcu alıyordu. 415 grostonluk olup 46 m uzunluğunda, 7,6 m genişliğindeydi; su kesimi 2,9 m kadardı. Toplam 580 beygircücündeki iki buhar makinesiyle saatte 10 milin üzerinde hız yapabiliyordu. Baş tarafında ayyıldız içeren kabartma süsler vardı; sonra bunlar bakım zorluğundan kaldırıldı.

İstanbul'a getirildiği günlerde, kıç tarafındaki İngiliz bayrağının Türk karasularında indirilmesi gerekirken indil-memesi bazı tatsız olaylara yol açtı. Sonunda, Ticaret-i Bahriye Müdüriyeti'nin girişimleriyle indirilerek yerine Türk bayrağı çekildi.

Şirket-i Hayriye'nin tanınmış kaptanlarından Şeref Kaptan'ın bir süre süvariliğini yaptığı bu vapurla 1930'lu yıllarda normal posta seferlerinin dışında, Yalova'ya, Çınarcık'a müzikli eğlence seferleri de düzenlendi. Şeref Kaptan genç yaşta ölünce, cenazesi yine bu vapurla Beykoz'a götürüldü.

Boğaz sularında aralıksız 55 yıl çalıştıktan sonra 1984'te kadro dışı bırakılan Altinkum, 1987'de de satışa çıkartıldı. Bugün, Gelibolu-Eceabat arasındaki Bur-hanlı mevkiinde, Sur ve Göztepe adlı şehir hattı vapurlarıyla birlikte yeniden değerlendirilmek üzere bekletilmektedir.

ESER TUTEL

ALTINVARAKÇILIK

Altınvarak, külçe altının haddehanede silindirden geçirilmesi ve daha sonra değişik özellikteki deriler arasında dövülerek inceltilmesiyle elde edilen çok ince bir kâğıt görünümündeki levhadır. Belli boyutlarda kesilip aralarına "tükürük kâğıdı" konularak on yaprağı bir "deste", yirmi destesi de bir "tefe" diye

adlandırılır; deste ya da tefe olarak alınıp satılırdı.

Altınvarak, geniş yüzeylere levha halinde yapıştırma yoluyla uygulandığı gibi, derin bir porselen kapta sulandırılmış arapzamlı ile ezilip boya kıvamına

getirildikten sonra fırça ile gereken yerlere uygulanabilmiştir.

Altınvarakçılık eskiden Osmanlı kuyumculuğunun merkezi olan İstanbul'da Kapalıçarşı'nın içinde ve çevresinde yer alan han ve işliklerde yapılırdı. Özellikle Kapalıçarşı'da Sandal Bedesteni yakınında Çuhacı Hanı Sokağı ile Karakol Sokağı arasında bulunan Varakçı Hanı da bu geleneksel sanatın merkezlerindendi. Devlet, altın ve gümüş tüketimini, dolayısıyla da altınvarakçılığı İstanbul kadısı eliyle denetim altında tutuyordu. Altınvarak belli büyüklükte kalıba göre seçildiği ve kalınlığı da belli olduğu için destesi on beş altından satılırdı. Zaman zaman altınvarakçılar büyük kalıplarla çalışır, bu yüzden altın fiyatlarında yapay bir yükselme olurdu. Devlet hassa (saray) nakkaşlarının altınvarak sıkıntısı çekmemesi için her varakçının haftada dört deste varağı esnaf yiğitbaşlarına teslim etmelerini ve saray için buradan satın alınmasını uygun görmüştü.

Altınyurt Spor

Kulübü'nün

sunduğu kanto

gösterilerinden

biri, 1965.

Tuna Baltacıoğlu

arşivi

221 ALTINYURT SPOR KULÜBÜ

19. yy'ın tanınmış simalarından Altı-nizade İsmail Zühdi Paşa'nın(->) babası Hacı Ali Efendi Varakçı Hanı'nda varakçılar kethüdalığı yapmıştı. 19- yy sonlarına doğru Avrupa'dan ithal edilen fabrikasyon altınvarakla rekabet edemeyen Osmanlı altınvarakçılığı terk edildiğinden bu handa da kuyumculuk malzemeleri satan işyerleri açılmıştır.

Altınvarak daha çok müzehhipler, mücellitler, minyatürcüler, lake ressamaları ve hattatlar tarafından kullanıldığı gibi mobilyacılıkta, endam aynası ve kavukluk yapımında, mermer süslemelerinde ve kitabelerde, madenden yapılan kubbe ve minare alemlerinde de kullanılmıştır.

MEHMET ZEKİ KUŞOĞLU

ALTINYURT SPOR KULÜBÜ

İlk kuruluş tarihi 1935'tir. Altı-nizade semtinin Tophanelioğlu kesiminde tramvay caddesi üzerinde boş bir dükkânda kurulan kulübün futbol ve voleybol takımları vardı. Gençler sporla yetinmeyip tiyatro kolu ile gezi kolu da kurmuşlardı. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun *Akıl Taciri*, *Kafa Tamircisi*, *inanmak* adlı yapıtları kitap olarak yayımlanmadan önce ilk kez kulüp sahnesinde oynanmıştı. İlk Altınyurt üç yıl yaşadı.

İkinci Altınyurt o yılları yaşamış çılanların girişimiyle 16 Mart 1959'da kuruldu.

Kurucuları arasında Tuna Baltacı-oğlu, Metin Yasavul ve Engin Yesarioğ-lu vardı. Kulüp etkinlikleri futbol, voleybol ve basketbolü kapsıyordu. Kulüp üyeleri ve yöneticileri spor kadar tiyatroya da önem veriyorlardı. Kulüp henüz bir binaya kavuşmamış olduğundan tiyatro kolu Ekim 1959'da Altunizade Köşkü(->) salonunda Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* ile Thornton Wilder'in *Trenton ile Caniden 'a Mutlu Yolculuk* adlı oyunları ile ilk etkinliğini gösterdi. Oyunları sahneye Hasan Kuruyazıcı koymuştu.

Kulüp 1961'de Altunizade'de Küçük Çamlıca Caddesi üzerinde üyelerinin çaba ve katkılarıyla bir lokal binasına sahip oldu. Lokalde bir de küçük sahne vardı. Bu sahnede 1961-1963 yıllarında sonradan ün kazanan Müjdat Gezen,

iii

229

r

ALTUNBEZER, İSMAİL HAKKI 228

Savaş Dinçel, Atila Alpöge, Arif Erkin, Mehmet Akan, Ergun Köknar, Çetin İpekkaya gibi birçok genç sanatçı oyun sergiledi. Yine bu yıllarda kulüp istanbul'da ilk kez Direklerarası'nın eski ramazan eğlencelerini canlandırdı. Kulübün tüm amatör sanatçıları on yıl boyunca ramazan ayında kanto eğlenceleri düzenlediler. Bu etkinlik kamuoyunda ve basında büyük ilgi uyandırdı.

1965'te eskrim kolu kuruldu. Sosyal çalışmalar çerçevesinde resim sergileri, edebiyat geceleri, konserler, konferanslar, geziler, sinema şenlikleri, sanatçıları *anma* günleri, folklor, tiyatro gibi etkinlikler de geniş bir şekilde yer alıyordu. Kulüp 1965'te futbol şubesini kapattı. Voleybol, basketbol, eskrim dalları Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'nce tescil edildi. 1969'da voleybol şubesinin başına Mehmet Bengü getirildi. Mehmet Bengü, Türkiye'de ilk kez Asya voleybolu diye adlandırılan hızlı ve aldatmacalı bir uygulama başlattı. Bu sistem birkaç yıl içinde sonuç vermeye başladı. Voleybol A Takımı durmadan gelişerek 1974'te Türkiye Ligi'ne yükseldi. Yine Türkiye voleybol tarihinde ilk kez gerçek amatör oyunculardan kurulu bir takım 12 yıl küme düşmeden Türkiye Li-gi'nde kalmayı başardı.

Kulüp, bugün lokal binası bitişiğinde Genel Sigorta Şirketi'nin yardımıyla ya-, pılan güzel bir kapalı salona sahiptir. Bu tesislerden yaklaşık 300 sporcu yararlanmaktadır. Kulübün en büyük özelliği kuruluşundan bu yana amatör bir semt kulübünün nasıl olması gerektiği yönünde bir örnek oluşturmasıdır.

TUNA BALTACIOĞLU

ALTUNBEZER, İSMAİL HAKKI

(9 Şubat 1873, İstanbul - 19 Temmuz 1946, İstanbul) Özellikle celi sülüs ile uğraşmış hattat, tuğrakeş ve müzehhip.

Kuruçeşme'de doğdu. Baba tarafı beş göbek hattattı. Babası Mehmed îlmi Efendi Kazasker Mustafa izzet Efen-di'nin(->) öğrencisiydi. Altunbezer Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Sıbyan Mektebi'ni, Fatih Rüştîyesi'ni bitirdi. Bu *arada*, ilk önce babasından sülüs ve nesih yazı öğrendi. Daha sonra Sami Efen-di'ye(->) devam ederek tuğra çekmeyi, divani, celi divani ve celi sülüs öğrendi. 1890'da genç yaşında Divan-ı Hümayun Kalemi'ne girdi. Kısa zamanda yükselerek birinci tuğrakeş (tuğra çeken) oldu. Bu kalemden çıkan nişan, berat ve menşur gibi resmi evrakı yazma işini üstlendi. Bu evrakı divani ve celi divani ile yazarken diğer *taraf*tan da bu evrakın üst yanına tuğraları çekiyordu.

Altunbezer, 1896'da Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Akademisi, şimdi Mimar Sinan Üniversitesi) resim bölümünü birincilikle bitirdi. Bir aralık çeşitli okullarda rık'a yazı öğretmenliği yaptı. 1914'te açılan Medresetü'l-Hatta-tin'e tuğra ve celi sülüs hocası oldu. Ayrıca Üsküdar İdadisi ve Darülmualli-min'de hat, Toptaşı Rüştîyesi ile Galata-

'."7TT W* WJ?3E?" ^

•m> _ *«**jj&fî8&s5- v&

Altunbezer'in müsenna bir yazısı Şevket Rado, *Türk Hattattan* saray Sultanisi'nde de resim öğretmenliğinde bulundu.

Medresetü'l-Hattatin 1928'de kapanınca emekli oldu ise de bir müddet sonra açılan Şark Tezyini Sanatlar Mek-tebi'ne tezhip hocası oldu. Bu okulun müdür yardımcılığını yaptı. Daha sonra Güzel Sanatlar Akademisi Türk Tezyini Sanatlar Şubesi tezhip öğretmenliğine getirildi. Tezhip sanatını Bahaeddin Bey'den öğrenmişti. Bu sanatta kendine has bir üslubu vardı ki, klasik anlayışa aykırı idi. Bu yüzden de ölümünden sonra terk edildi. Soyadı kanunu çıkınca arkadaşı hattat Necmeddin Okyay(->) ona, müzehhipliği dolayısıyla Altunbezer soyadını uygun görmüş o da bunu benimsemişti. Hattatlar arasında daha çok Tuğrakeş İsmail Hakkı diye anılırdı.

Altunbezer, ta'lik müstesna, her çeşit yazı ile uğraştı. Nesih ve sülüs üzerinde fazla durmadı. Tuğra, divani ve celi divani de üstüne yoktu. Bilhassa celi sülüs yazı kompozisyonundaki buluşları fevkaladedir. Aynı *zamanda* hakk (oymacılık) sanatında da ustaydı.

Divan-ı Hümayun'da yazdığı sayısız nişan, ferman, berat ve menşur dışında yapılarıdaki eserlerinden *bazdan* şunlar-

Altuncuzade
Tekkesi'nin
planı.

M. Baha Tamiun, 1982

dır: Üsküdar, Selimiye, Edirnekapı, Zeynep Sultan, Abdi Subaşı camilerinin kubbe yazıları, Üsküdar Şemsi Paşa Camii kuşak yazısı. Ayrıca İstanbul'da Laleli, Bebek, Bakırköy, Kemer Hatun ve Ağa Camii'nde de eserleri vardır. En meşhur öğrencileri Macid Ayrıl(->) ile Halim Özyazıcı'dır(->). Altunbezer, Hafız Osman ve Mustafa Rakım ekollerinin usta temsilcisidir.

Bibi. *İnal*, -*Son Hattatlar*, 97-101; Rado, *Hattatlar*, 258-259.

ALI ALPARSLAN

ALTUNCUZADE TEKKESİ

Eminönü İlçesi'nde, Şehzadebaşı semtinin, eskiden "Ağayokuşu", "Kırkdörtka-pısı" veya "Mehmedağayokuşu" olarak anılan kesiminde, Kemalpaşa Mahalle-si'nde, Şirvanizade Sokağı ile Yeşil Tulumba Sokağı'nın kavşağında, mahalleye adım vermiş olan mescidin yanında yer almaktadır.

Yanında yer aldığı Kemâl Paşa Mes-cidi'nde imamlık yapan, Halveti *tarikâtından*, "Sarhoş" lakaplı Şeyh Bâlî Efendi (ö. 1572) tarafından 16. yy'ın ortalarında tesis edilmiştir. Bâlî Efendi'nin başlangıçta adı geçen mescitte Halveti

r

ayini icra ettiği, daha sonra mescidin yanına bağımsız bir tevhidhane inşa ettirdiği, hayatı boyunca burada şeyhlik yaptıktan sonra mescidin haziresine gömüldüğü anlaşılmaktadır. Daha sonra tekkenin postnişini olan "Altuncuzade" ve "Kudsizade" lakaplı şeyhler, tekkenin bu isimlerle de anılmasına sebep olmuşlardır. Bu *arada* İstanbul tekkelerine ilişkin bazı kaynaklarda tekkenin "Altun", "Altunizade", "Altıncıoğlu" olarak kaydedilmiş olduğu görülmektedir. Ayrıca, Saliha Sultan'm 1834'teki düğününe davetli olan şeyhler arasında, Hal-vetîliğın Şabanı kolundan, "Ağayoku-şu'nda Altıncıoğlu Tekkesi Şeyhi Müştak Efendi'nin" adı geçmekte, tekkenin bu tarihten itibaren Halvetîliğın bu koluna bağılı kaldığı, "Hacı Müştak" veya "Müştakzade" gibi adlarla da anılmaya başladığı tespit edilmektedir.

İlk yapının özellikleri bilinmemekte, çeşitli tarihlerde onarımlar geçirdiği hattâ yeni baştan inşa edildiği anlaşılmaktadır. Özellikle 1826 tarihli Vaka-i Hayriye'de, hemen yanında bulunan, "Eski Odalar" isimli yeniçeri kışlasının yakılması sırasında tekkenin de tahrip olduğu, 1826-1834 arasında, yukarıda adı geçen Şeyh Müştak Efendi tarafından Şaba-nî koluna bağılı olarak ihya edildiği tahmin edilebilir. Tekkenin, yarı yıkık du-

Altunizade

İstanbul Ansiklopedisi

rumda günümüze intikal eden son yapısı ise 20. yy başlarına aittir. Kemâl Paşa Mescidi'nin yanındaki türbesinde gömülü olan Hasan Fehmi Paşa'nın eşi Zey-neb Feride Hanım'm, 1902'de, adı geçen mescitle birlikte Altuncuzade Tekkesi'ni de yenilemiş olması akla yakındır. 23 Temmuz 1911 tarihli ünlü Aksaray yangınında Kemalpaşa Mahallesi bütünüyle yandığında muhakkak ki tekke de büyük ölçüde harap olmuş ve daha sonra onarım görmüştür. 1925'ten sonra kaderine terk edilen tekkenin tevhidhanesi halen mezbelelik halindedir. Harem-selamlık kanadından geriye kalan zemin kat ise Kemâl Paşa Mescidi'nin imam meşrutası olarak kullanılmaktadır.

Mimari programı ve boyutları asgari düzeyde tutulmuş, mütevazı bir *zaviye olan* Altuncuzade Tekkesi, aralarında duvarla bağlantı kurulmuş iki kanattan oluşmaktadır. Batı kanadı tevhidhaneyi, doğu kanadı da iki katlı harem ve selamlık bölümlerini barındırmaktadır. Kareye yakın dikdörtgen planlı ufak tevhidhane, son devre ait sıradan bir mescit niteliğindedir. Duvarlar moloz taş ve tuğla ile örülmüş, üstü ahşap çatı ile kapatılmıştır. Doğu yönünden girilen bu mekânda toplam beş adet basık kemerli pencere bulunmakta, tuğla ile örülmüş olan bu kemerlerin bir eşi de mihrap ni-

ALTUNİZADE

şini taçlandırmaktadır. Girişin yer aldığı doğu duvarındaki izlerden, burada iki katlı ahşap mahfillerin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Aslında iki katlı olduğu bilinen, ahşap olan üst katı ortadan kalkmış bulunan harem-selamlık kanadının zemin katı, geçirdiği değişimler sonucunda özgün tasarımını bütünüyle yitirmiştir. Söz konusu iki kanat arasında, basık kemerli geniş bir pencereyle kuzeydeki Yeşil Tulumba Sokağı'na açılan, üstü açık ufak bir avlu bulunmaktadır. **Bibi.** Evliya, *Seyahatname*, I, 256; Ayvansa-rayî, *Hadîka*, I, 180; Çetin, *Tekkeler*, 585; Aynur, *Saliha Sultan*, 34, no. 18; *Âsitâne*, 9; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 8-9, no. 10; *Ihsaiyat*, II, 22; M. B. Tanman, "Altuncuzade Tekkesi", *DM*, II, 544-545.

M. BAHA TANMAN

ALTUNİ2ADE

Üsküdar-Kısıklı yolu üzerinde, Bağlarba-şı ile Millet Bahçesi adı verilen park arasında kalan bölgenin güneye, Koşuyo-lu'na doğru uzanan kesimine Altunizade adı verilir. Semtin adı Altunizade İsmail Zühdi Paşa'dan(->) gelmektedir. İsmail Zühdi Paşa'ya "Altunizade" adı, babası döneminin büyük altınvarakçılarından ve ticaret filosu sahibi Altuni Hacı Ali Efendi olduğu için II. Mahmud tarafından verilmiştir. İsmail Zühdi Paşa, Altunizade lakabını aldıktan sonra bu semtte

ALTUNİZADE KÜLLİYESİ

Altunizade Külliyesi'nin dükkânları ve geri planda camii. *Hakan Artı, 1993*

r

230

ALTUNİZADE KÖŞKÜ

iki köşk, bir cami, çeşme, iptidai ve rüştiye mektepleri, fırın, hamam, karakol, vakıf evleri ve dükkânlar yaptırmıştır.

Altunizade semti geçmişte, büyük bahçe içinde köşkleri ve konaklarıyla İstanbul'un ünlü bir yazlık köşesiydi. Şimdi çoğu yıkılmış olan eski Altunizade köşkleri arasında şunları sayabiliriz: Altunizade Köşkü(->), Sürre Emîni Be-hiç Bey'in köşkü (1858) (restore edilmiştir, Prof. Dr. Fahreddin Kerim Gökay Caddesi no. 33'tedir), Hüseyin Hâki Köşkü (1922'de gazeteci yazar Burhan Felek'in amcası tarafından satın alınmış, 1947'de Burhan Felek tarafından Emniyet Genel Müdürlüğü'ne satılmıştır. Halen polis prevantoryumu olarak kullanılmaktadır), Âdile Sultan Kasrı(-t) ve Abdülaziz Av Köşkü(->)) bakımlı olarak *ayakta* durmaktadır. Millet Bahçesi'nin karşısında Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa Sarayı bugün Sabancı Holding'e aittir. Altunizade'nin diğer ünlü köşkleri arasında Rauf Paşa Köşkü, Nafiz Paşa Köşkü ve Sermet Efendi Köşkü sayılabilir.

Semtin en önemli camii olan Altunizade Camii'nin (bak. Altunizade Külliyesi) banisi İsmail Zühdi Paşa'dır. Camiin önünde bir çeşme ve Altunizade ailesine ait bir mezarlık yer alır. Bu *mezarlıkta* İsmail Zühdi Paşa, eşi Habibe Nev-res Hanım, kız kardeşi Emine Şerife Hanım, oğlu Ali Necib Bey ve torunu Emine Rabia Hanım yatmaktadır. Camiin bitişiğindeki "akaretler" adı verilen evlerde, kira ödemedi imam ve müezzinler otururdu. Diğer evlerin, dükkânların, fırın ve hamamın iradı camie verilirdi. Camiin karşısında Küçük Çamlıca yolu üzerinde Altunizade Karakolu vardır. Karakol binası da İsmail Zühdi Paşa tarafından 1866'da yaptırılmıştır.

Altunizade semtinin güneye doğru uzanan kesiminde eskiden bellibaşlı üç yapı yer alırdı. Bunlar Koşuyolu'na doğru Muhsin Bey'in köşk ve bahçesi; Saffet Bey'in köşkü ve Validebağ Prevantoryumu idi. Muhlis Bey'in köşkünün yerinde bugün Marmara Üniversitesi Hastanesi ve Huzurevi bulunmaktadır. Saffet Bey'in köşk ve bağının yerinde ise STFA şirketinin genel müdürlük binaları yükselmektedir. Milli Eğitim Bakanlığı'na ait Validebağ Prevantoryu-mu'nun bahçesinin kuzey kesimine son yıllarda yapılan okul binasına Haydarpaşa Lisesi taşınmıştır.

Altunizade Camii'nin arkasındaki iptidai mektebinin adı Cumhuriyet'ten sonra Altunizade 14. İlkokul'a dönüştü. Bu okul 1923-1938 arasında Millet Bah-çesi'ne yakın bir yerde Kısıklı tramvay caddesi üzerindeydi, ahşap bir binaydı ve oldukça haraptı. Bu bina yıkılınca okul Yeniyol adlı kavşaktaki kagir bir binaya taşındı. 1954'te İsmail Zühdi Pa-şa'nın torunu Saime Altunigil, Altunizade Köşkü'ne ait 40 dönüm bahçeyi parselletti ve 1.800 m2 büyüklüğünde bir arsayı okul yapmak koşuluyla Milli Eğitim Bakanlığı'na bağışladı. Milli Eğitim Bakanlığı buraya bir okul binası inşa et-

ti. Altunizade İlkokulu bugün, bu binada öğretimini sürdürmektedir.

Altunizade semtinin Üsküdar-Kısıklı tramvay caddesinin bulunduğu kuzey kesimine eskiden Tophanelioğlu denirdi. Şimdi Tophanelioğlu adı bilinmeyen bir nedenle Koşuyolu'na inen caddeye verilmiştir. Tophanelioğlu'nda Gül Baba adıyla anılan bir yataının türbesi vardır. Altunizade'de Altınyurt adlı bir de spor kulübü bulunmaktadır (bak. Altınyurt Spor Kulübü).

Altunizade semti son yıllarda imar durumunda yapılan değişiklik nedeniyle işyeri binalarının, sitelerin ve apartmanların birbiri ardından yükseldiği bir çevre haline geldi. Bahçeler, yeşillikler arasındaki köşklerle belirlenen görünümü değişti. Genel müdürlüklerim Altunizade ve çevresine taşıyan birçok tanınmış kuruluştan sonra Eylül 1993'te Capitol adlı büyük alışveriş merkezinin (bak. Alışveriş Merkezleri) açılmasıyla semt, bahçeli yazlık köşklerin *gözde* olduğu o eski havasını tümüyle yitirdi.

TUNA BALTACIOĞLU

ALTUNİZADE KÖŞKÜ

Altunizade Köşkü semte adını vermiş olan Altunizade İsmail Zühdi Paşa tarafından 1808'de inşa ettirilmiştir. Paşa daha önce o *zaman* sahibi bulunduğu Milli Eğitim Bakanlığı Validebağ Prevariantoryumu *arazisi* içinde kendisi için bir köşk yaptırmıştır. İlk Altunizade Köşkü budur.

Harem ve selamlık bölümleri birbirine köprüyle bağlı olan ve Küçüksu Kas-n'nı(->) andıran bu köşkün dış görünümü çok güzeldi. Bu güzelliğin övgüsünü duyan Abdülaziz, İsmail Zühdi Pa-şa'yı huzura çağırarak ima yoluyla bu köşkün kendisine verilmesini ister. Padişahın isteğine boyun eğen İsmail Zühdi Paşa bu güzel köşk elinden gidince Altunizade Camii'nin karşısında yeni bir köşk yaptırır. Altunizade Köşkü denilen bu yeni köşkün dış görünüm olarak eskisinin aksine hiçbir özelliği ya da güzelliği yoktur. Paşa elinden alınan ilk köşkün yapımında özen gösterdiği dış güzelliğe, bu kez yeni köşkün iç bezemelerinde yer vermiştir. Altunizade Köşkü'nün on sekiz odası, üç salonu, altı sandık odası, altı helası vardı. İki mutfaklı içeren bodrum katının üstünde bir alçak tavanlı kat ile iki yüksek tavanlı kat olmak üzere, üç yerleşim katından oluşmaktaydı. Köşk 420 m2'lik bir zemin üstüne

oturtulmuştu. Bina yüksekliği ön cephede 18 m, arka cephede 16 m idi. En üst katın salon tavanı bir İtalyan ressam tarafından alçı üzerine yapılmış çok güzel yağlıboya resimlerle bezenmişti. Ayrıca tüm salonların ve odaların tavan bezemeleriyle merdiven korkulukları elışı tahta oyma sanatının birer göstergesi gibiydi. Bir kattan diğer kata iniş çıkış dört ayrı merdivenden yapılmaktaydı.

Köşkün 40 dönüm bahçesi vardı. Bu

bahçe içinde beş tane havuz, bir de hamam bulunuyordu. Havuzlardan biri, içinde kayıkla gezilebilecek büyüklükteydi. Havuzun ortasında küçük bir adacık *vardı*.

Köşkün *ayakta* kaldığı 120 yıl içinde yaşanan en ilginç olaylardan biri, I. Dünya Savaşı sonrasında İstanbul işgal altında iken Anadolu'ya kaçırılan bazı silahlar için kısa süreler depo olarak kullanılmasıdır. Bir keresinde işgal kuvvetleri aniden köşkü basarak oturanları bir hayli korkutmuşlar fakat yaptıkları *aramada saklı olan* silahları bulamamışlardır.

Köşk çok uzun yıllar onarım görmemiş, artık içinde oturulamaz bir duruma gelmişti. Bu nedenle birinci derecede eski eser sınıfına giren köşk, 1987'de İsmail Zühdi Paşa'nın vârisleri tarafından içerisi ve dışarısi aynı görünümde olmak üzere yeniden inşa edilmek koşuluyla STFA firmasına satıldı ve 1988'de yıktırıldı. Yeni binanın yapımına ise şu ana kadar başlanmamıştır.

Altunizade Köşkü kuruluşundan itibaren kültür ve sanat faaliyetlerine açık bir yuva olmuştu. Cumhuriyet sonrasında, aile bireylerinin ve yakınlarının sanatın çeşitli kollarına yatkınlıkları köşkün sanat atmosferini daha da zenginleştirdi (bak. Altınyurt Spor Kulübü). Köşk 1 Mart 1935 ile 31 Aralık 1936 tarihleri arasında iki yıla yakın bir süre, Saime Altunigil'in eşi İsmayıl Hakkı Bal-tacıoğlu'nun çıkarmakta olduğu haftalık *Yeni Adam* dergisinin yönetim yeri olmuştu. Erenköy'de oturmakta olan ünlü besteci Yesari Asım Arsoy(->) 1940'lı yıllarda bazı geceler Altunizade Köşkü' nün üst salonunda ışıkları söndürterek ay ışığında Altunizadelilere kendi bestelerini okumuştur. Nazım Hikmet'in 1948'de *yazdığı* "Angina Pectoris" adlı şiirinde: *Sonra, bizim hurda mahkûmlar uykuya varıp revirden el ayak çekilince / kalbim Çamlıca 'da bir harap konaktadır her gece, doktor,* diye sözünü ettiği harap konak Altunizade Köşkü' dür. Nazım Hikmet'in eşi Piraye Hanım, bu harap köşkün bir odasında 10 yılı aşkın süreyle oturmuştur.

TUNA BALTACIOĞLU

ALTUNİZADE KÜLLİYESİ

Üsküdar İlçesi'nde, kendi adını taşıyan mahallede, Ord. Prof. Dr. Fahreddin Kerim Gökay (Küçükçamlıca) ve Tophanelioğlu (Koşuyolu) caddeleriyle

İsmail Paşa Sokağı'nın çevrelediği dikdörtgen bir alan üzerinde kurulmuştur. Camideki iki kitabeye göre Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde önemli görevler alan devlet adamı Altunizade İsmail Zühdi Paşa (1806-1887) tarafından 1282/1865'te yaptırılan külliye," cami, hamam, sıbyan mektebi, muvakkithane, dükkânlar, fırın, imam ve müezzin meşrutaları ile çeşmeden ibaret olup cami dışında kalan yapıların bir bölümü çok harap durumda günümüze ulaşmış, bazıları da ortadan kalkmıştır. Ayrıca bu yapı topluluğunun yakınında, imam ve

f

müezzin meşrutalarının karşısında İsmail Zühdi Paşa'nın konağı bulunmaktaydı. Söz konusu konak, yakın bir tarihte STFA firması tarafından, yeniden inşa ettirilmek üzere yıktırılmıştır.

Cami: Ord. Prof. Dr. Fahreddin Kerim Gökay Caddesi ile Tophanelioğlu Caddesi'nin kesiştiği köşeye verrev olarak yerleştirilmiştir. Cami, kitabeli bir kapıdan girilen avlu içinde yer almakta ve inşa tarihi ile banisini belgeleyen iki adet kitabe bulunmaktadır. Her ikisi de Trabzonlu Mehmed Rasim Efendi'nin (1842-1885) ta'lik hattıyla mermer levhalar üzerine yazmış olduğu manzum kitabelerden, avlu girişi üzerinde yer alanın metni Senih Efendi'ye (1822-1900), mihrap duvarının dış yüzeyinde-kininki ise "Asım" mahlaslı şairlerden birine aittir.

Cami, kare planla ve tek kubbeli bir harim ile enine dikdörtgen planlı ve üç birimli, kapalı bir son cemaat yerinden meydana gelmektedir. Duvarlar kesme taştan inşa edilmiş, harimi örten bağdadi kubbe içerden sıva, dışarıdan kurşunla kaplanmıştır. Son cemaat yerinin önünde camekânlı bir giriş bölümü mevcuttur. Ortadaki daha büyük olmak üzere üç kapı ile harime geçit veren son cemaat yerinin ortadaki birimi aynalı tonoz, yanlardaki birimleri beşik tonozlarla örtülüdür. Son cemaat yerinin köşelerindeki ahşap merdivenlerden söz konusu mekânın üst katını işgal eden fevkani müezzin ve kadın mahfillerine çıkılmaktadır. Bağdadi kubbenin ağırlığı sınırlı olduğu halde harimin köşelerine kalın payeler konmuş, bunlar birbirlerine basık kemerlerle bağlanmış, ayrıca içerde kubbenin köşelerine pandantifler yerleştirilmiş, böylece kubbenin kagir olduğu ve ağırlığının kemerlerle köşe payelerine intikal ettiği izlenimi verilmek istenmiştir. Esasen taşıyıcı niteliği olmayan harim duvarlarında, iki sıra halinde büyük boyutlu ve yuvarlak kemerli altışar pencere açılmıştır. Biri pencere sıralarının arasında, diğeri payelerin üst hizasında bulunan iki silme grubu ile cepheler yatay olarak bölünmüş, ayrıca pencerelerin arasına gelecek şekilde her cepheye ikişer pilastr kondurulmuştur. Yatay silme grupları pilastrların ve payelerin hizasında çıkıntı yaparak çepeçevre cepheleri kuşatmaktadır. Gerek silme ve pilastr gibi öğelerle gerekse de üst sırada, ortada yer alan pencerelerin diğerlerinden daha büyük tutulması ve bunların üzerinde silmenin, kubbeyi taşıyor görünen

basık kemere teğet bir yuvarlak kemer teşkil edecek şekilde kıvrılması sayesinde harim kitlesinin cepheleri hareketlilik kazanmıştır.

Son cemaat yerinin batı köşesinde, yapıya dıştan bitişik, kare kaideli, silindirik gövdeli, tamamen kesme taş örgülü minare yükselmektedir. Barok üsluba uygun bir profile sahip pabucun üzerinde yükselen gövde, orta yerinde yıldızlı bir frizle donatılmış, şerefe küçük konsollar

ve akantus yaprakları ile desteklenmiştir. Geç dönem Osmanlı minarelerinin çoğunda olduğu gibi burada da kurşun kaplı konik ahşap külah yerine kesme taş örgülü ve birtakım süsleme öğelerine sahip bir külah tercih edilmiştir.

Karimde duvarlar, pendentifler ve kubbe yüzeyi, pastel renklerin egemen olduğu eklektik kalem işleri ile bezenmiştir. Barok ve ampir üslubundan aktarılan motiflerin kullanıldığı bu kalem işleri kapı ve pencerelerin üstlerinde, mahfil çıkıntılarının alınlarında, pendentiflerde ve kubbede yoğunlaşmaktadır. Kapı ve pencere kemerleri, "S" ve "C" kıvrımları ile stilize yapraklardan müteşekkil süsleme grupları ile taçlandırılmış, pendentiflerdeki yuvarlak hat madalyonları aynı öğeleri barındıran bezemelerle kuşatılmıştır. Kubbe yüzeyi kartonpiyerden yumurta frizleri ile on altı dilime ayrılmış, nispeten dar tutulan sekiz dilimde açık renk zemin üzerine koyu renklerle, daha geniş tutulan diğer sekiz dilimde de koyu renk zemin üzerine açık renklerle aynı türde bezemeler yapılmıştır. Kubbe merkezinde bulunan ve hemen bütün Osmanlı camilerinde Nur ayetinin yazılı olduğu yuvarlak madalyonun boş bırakılmış olması şaşırtıcıdır. Beyaz mermerden mamul olan mihrap, minber ve vaaz kürsüsünde, binanın mimarisi ile uyum sağlayan ayrıntılar gözlenmektedir. Mihrabı iki yandan kuşatan yivli sütunlar, minarede olduğu gibi kare kaidelere oturmakta ve gövdelerinin en orta yerinde yıldızlı bir frizle donatılmış bulunmaktadır. Akantus yapraklı başlıkların üzerinde, pilastrlarla kuşatılmış olarak mihrap ayeti levhası bulunmakta, bunun da üzerinde, yaprak kabartmaları ortasında yuvarlak bir ayet madalyonu görülmektedir. Minberin alt kesiminde ve köşk kısmında bulunan yuvarlak kemerlerin içine, Abdülaziz devrinde moda olmaya başlayan neogotik üsluptan alınma üç merkezli sivri kemerler yerleştirilmiş, köşk kısmı

Arap etkilerinin hissedildiği dilimli bir kubbecikle taçlandırılmıştır.

Sıbyan Mektebi: Tophanelioğlu Cad-desi'ne cepheli olan sıbyan mektebi mihrabın arkasındaki hazireye bitişiktir, iki katlı binanın caddeye ve avluya açılan birer kapısı vardır. Kız ve erkek öğrenciler için iki bölüm halinde tasarlanmıştır. Günümüzde bu bölümlerden biri mesken, diğeri dükkân (eczane) olarak kullanılmaktadır.

Hamam: Yine Tophanelioğlu Caddesi üzerinde, sıbyan mektebinin bitişiğindeki dükkânlar ile fırının arasındadır. Moloz taş ve tuğla ile inşa edilmiş

olan bu küçük mahalle hamamı dikdörtgen bir alan kaplamaktadır. Soyunmalık, ılıklik ve sıcaklık olmak üzere üç bölümden ibarettir. Soyunmalık kısmı yıkıktır. Ilıklık kısmının üzeri tonoz, sıcaklık kısmının üzeri ise kubbeye örtüldür. Halen oldukça harap durumdadır.

Fırın: Tophanelioğlu Caddesi'ne cephe ve hemen hamamın yanındadır. İki katlı olan yapının caddeden bir girişi ve arka bahçeye açılan diğeri bir kapısı vardır. Caddedeki kapıdan girildiğinde sağda duvara bitişik olan fırın 2x2 m ölçü-lerindedir. Günümüzde mesken olarak kullanılan yapının üst katına geçit veren merdiveni bahçe yönündeki duvara yaslanmaktadır.

İmam ve Müezzin Meşrutaları: Tophanelioğlu Caddesi üzerindeki diğeri külliye binaları gibi iki katlı olarak ve aynı malzemelerle inşa edilmiştir. Aynı şekilde caddeye ve arka bahçeye açılan kapıları vardır. Günümüzde özgün işlevini sürdürmektedir.

Çeşme- Aynı cadde üzerinde, mihrap yönünde, hazireye doğru girinti yapacak şekilde yerleştirilmiştir. Ufak boyutlu, mermer yalıklı sade bir sokak çeşmesidir. Alınlık altı kollu bir yıldızla ve barok kıvrımlarla bezenmiştir. Suyu ak-mamaktadır.

Dükkânlar, Muvakkithane ve Kahvehane- Cadde üzerinde sıralanan bütün

233

ANADOLU YAK

r

232

ALUS, SERMET MUHTAR

Altunizade Camii'nin içinden bir görünüm. *Hakan Arlı, 1993*

bu yapılar arasında, farklı boyutlarda, toplam on adet dükkân yer almaktadır. Hepsi iki katlı olan dükkânların çoğu yıkık durumdadır. Bunlardan bir kısmı, hastaneye yakınlıklarından ötürü eczane olarak hizmet vermektedir.

Ord. Prof. Dr. Fahreddin Kerim Gö-kay Caddesi üzerinde, camiin son cemaat yeri ile avlu ihata duvarı arasında kalan üçgen alanda muvakkithanenin yer aldığı bilinmektedir, iki caddenin kesiştiği noktada, yine bugün mevcut olmayan bir kahvehanenin varlığı tespit edilmektedir.

Bibi. Raif, *Mir'at*, 55; *İSTA*, II, 752-753; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 4; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 91-94, II, 300, 436; *IKSA*, II, 719-720; H. Küçükbaür, "Altunîzade Külliyesi", *DİA*, II, 546-547.

HAKAN ARLI

ALUS, SERMET MUHTAR

(28 Mayıs 1887, istanbul - 18 Mayıs 1952, istanbul) Eski İstanbul hayatını konu edinen yazılan ve romanlarıyla tanınmış gazeteci, yazar. Askeri Müze Müdürü Ahmed Muhtar Paşa'nın(-0 oğludur. Galatasaray Lisesi'ni (1906) ve Mekteb-i Hukuk'u bitirdi. Hoca Ali Rı-za'dan(->) resim dersleri aldı. II. Meşru-tiyet'te iki arkadaşıyla birlikte *El Üfürük* (1908) adlı mizah dergisini çıkardı. Necdet takma adıyla çeşitli dergilerde hikâyeler yayımladı. *Davul* (1908-1909) adlı mizah dergisine yazılar yazdı.

Sermet Muhtar Alus mütareke döneminde tiyatroyla ilgilendi. *Helâl Mal* (.Temaşa, S. 10-11, 1918), *Ev ilacı* (.Şâir, S. 12-15, 1919), *Kalem Efendileri*, *Sevki Tabîî*, *Gemi Arslanı* gibi telif ve uyarlama komediler kaleme aldı. Sonraki yıllarda *Yedigün*, *Yeni Mecmua*, *Hafta*, *Akbaba*, *Amcabey*, *Aydabir* ve *Resimli Tarih Mecmuası* gibi dergilerle *Akşam*, *Son Posta*, *Cumhuriyet*, *Vakit*, *Tan*, *Vatan*, *Tasvir-i Efkâr* ve *Yeni Sabah* gibi

gazetelerde eski İstanbul hayatını, unutulmuş ilginç olay ve kişileri gözlem ve anılarına dayanarak anlattığı yazı dizileri yayımlandı. Bunlardan *Akşam*'da yayımlanan *30 Sene Evvel İstanbul* 'da (1931) Beyoğlu ile ilgili çeşitli konulara, ressamalara, hekimlere, çocuk oyunlarına, ramazan âdetlerine, pazar yerlerine, tuluat tiyatrolarına, tandırbaşı eğlencelerine; *Eski Defterdekiler* ve *Masal Olanlar* 'da (1932) eski İstanbul'dan bazı ünlü kadın ve erkek tiplerine, bunlarla ilgili anı ve anekdotlara, mesire ve eğlence yerlerine, eski semtlere; *84 Sene Evvel İstanbul*'da (1932) bazı eski geleneklerle önemli birkaç konak ve yalıyla ilgili anılara; *istanbul Kazan Ben Kep-çe'de* (1938-1939) eski İstanbul'un semtlerinin özelliklerine; *40 Yıl Evvelki-ler'de* (1939) eski İstanbul'da yaşamış bazı ünlü sanatçılara ve çok değişik tip ve meşrepte insanlara; *Eski Günlerde'de* (1939-1940) İstanbul halkının ramazan, bayram, ulaşım araçları bağlamında gündelik yaşayışıyla ilgili anı ve gözlemlere; *Gördüklerim ve Duydukla-nm'da*. (1942-1944) İstanbul'daki eski eğitim kurumlarına, lokanta, gazino, kahvehane ve tiyatro hayatına; çay, şerbet, reçel, dondurma, çikolata, kakao, bira, şarap, rakı, tütün ve kahve gibi maddelerin geçmiş zamanlarda gündelik hayattaki yerine değinilir.

Sermet Muhtar Alus'un, konularını eski İstanbul hayatından alan romanlarından ancak dördü kitaplaşmıştır: *Kıvırcık Paşdâz* (1933) son dönem Osmanlı paşalarından birinin konak hayatı çerçevesinde kalan çapkınlıkları, zaman zaman düştüğü güç ve komik durumlar eserin ana konusunu oluşturur. *Pembe Maşlahlı Hamın*'da. (1933) Jön Türklükle suçlandığı için yurtdışına kaçan bir kocanın İstanbul'da bıraktığı genç karısı anlatılır. Asıl adı Hayriye olan kadın gezinti ve eğlence yerlerinde pembe maşlah giyi-

nip arabayla dolaşır. Bu yüzden peşinde koşan çapkınlar arasında "Pembe Maşlahlı Hanım" diye anılır. Eserde, II. Ab-dülhamid'in son yıllarındaki

İstanbul hayatı, çapkınlar ve bunların dolaştığı yerler çerçevesinde canlı tasvirlerle verilir. *Harp Zengininin Gelini'nde* (1934), I. Dünya Savaşı yıllarının fırsatlarını iyi değerlendiren zengin olmuş Asmaaltı (Eminönü) tüccarlarından Cevdet Efen-di'nin evinde, dükkânında ve ilişkide bulunduğu çevrede geçen olaylar anlatılır. Cevdet Efendi ve ailesi özellikle de oğlu Lûtfi'nin alafranga karısı Suat Hanım eserin odak noktasını oluşturur. *Eski Çapkın Anlatıyor* 'da (ty [1944]) ise yaşlanmış eski bir İstanbullu çapkının ağzından yazılmış çapkınlık anılarına yer verilir. Eserin en ilginç yönlerini İstanbul'un köşe bucak ayrıntılarla anlatılması ve her kesimden insanın canlandırılması oluşturur. Kitaplaşmamış roman ve uzun hikâyelerinden Sermet Muhtar Alus'un, "Sülün Bey'in Hatıraları", "Rüküş Hanımlar" ve "Havalanmalar", *Akşam'da*; "Tombul Mirasyedi" ve "İki Gönül Bir Olunca", *Son Posta'dz*; "On İkiler", *Cumhuriyet'te*; "Kırkıncıdan Sonra", "Anasını Gör Kızını Al" ve "Harman Sonu", *Vakit'te*; "Bebek Emine" ise *Vatan* 'da tefrika olarak kalmıştır.

Bütün romanlarında kahramanlarının davranış ve konuşmalarını kendi mizah anlayışı çerçevesinde yansıtan, canlandırdığı tiplerin siyah-beyaz karikatürü andıran desenlerini çizen Alus, bütün eserlerinde yalnızca İstanbul'u anlatan ender yazarlardan biri olmuştur. **Bibi.** C. Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman*, II, Ankara, 1970, s. 372-379; *İSTA*, II, 755-756; Gövsa, *Türk Meşhurları*, 42-43.

İSTANBUL

Sermet Muhtar Alus

Mustafa Çetin Tükek koleksiyonu

ASI SAYFIYELERİ

Çamlıcalar, şenlik, kalabalık, rağbet itibarile bir zamanlar Boğaziçi ile atbaşı beraber gidermiş.

Abı ve havası meşhur, manzarası ve yüksekliği emsalsiz; gezme tozma yerleri müteadditmiş. Bağlarbaşı piyasası, belediye bahçesi, çiftlik gazinosu, kaç tane tiyatro.

Muhit Boğaziçi ile beraber yavaş yavaş sönmeğe başlamış; el ayak çekile çe-kile ıssızlanmış, köşkler boşalmış; şimendüfer güzergâhı modasıdır baş göstermiş.

Ötedenberi Üsküdar ve Kadıköy sayfiyeden madut değil. Üsküdar bilâdı se-lâsedden ve mutasarrıflık merkezi bir şehir; Kadıköy ise kasaba; Moda ecnebiler yatağı. Hep bu taraftakiler yerli; yazlı, kışlı otururlar.

Şimendüfer boyuna ilk teveccüh eden sayfiye herhalde Kurbağalıdere'deki sultan Muradın köşküdür.

Çamlıcanın revnakında yavaş yavaş husuf başlarken öbür tarafta canlılık ve hareket Kızıltopraktan baş vermişti. Hattı fasıl Kuşdilinin önündeki köprü ve

dere idi. Köprü asarıatıkadan, yanın yumru, haleti nezide bir alâmetti. Altındaki dere kışın taşar, yazın üstünde milyonlarca haşarat ve tatarcık kaynar, bataklık ve çamur deryası halinde, gelip geçen arabaların tamiratına da hizmet ederdi. En lüks faytonlardan tutunuz da çıkırık arabalarına kadar, her geçen araba hiç değilse bir nebze olsun burada yıkanır, pir ve pak, Kadıköyün sınırını aşardı.

Kurbağalı derenin yanındaki yokuşta hâlâ ismi kalan Ziver bey köşkü vardı. Yokuşun alt başındaki şimendüfer geçit noktası öyle tehlikeli bir yerdi ki Eğri dere yanında halletmiş. Canından bezmiş ihtiyar bir bekçi güya nöbet bekler; tren geçeceği zaman parmaklıkları çekip yolu kapar. Rabbim kimseye göstermesin, birgün çocukluğumda araba ile oradan geçerken az kaldı lokomotifin altında kalıyorduk.

Ziver bey köşküne sonraları Acemlerin köşkü denilmeğe başlandı. Hattın bu tarafında maarif nazırı Zühtü paşanın kâşanesi. (Şimdi kız orta mektebi olan bina Zühtü paşanın ikinci köşküdür. İlki kazaen tutuşmuş; Zühtü paşa allahlık adam değil mi, yangın yanarken sandalyayı karşısına atmış, (her ne gelirse yahşidir, zira o dostun bahsidir) felsefesine dayanarak yangını bir âlâ seyretmiş.)

Gene hattın bu tarafında Pirinçciler lâkabile anılan Hasan Amirlerin, Taşçı zadelerin, Feshane başkâtibi Ahmet beyin, bahriye fabrikalar müdürü Hüsnü paşanın köşkleri vardı. Fabrikatör Raif beyin ki binnisbe yemdir. Yapıldığı tarihin en alâmod, en cicili bicili köşklerinden olduğu muhakkaktı. Tuğlacıbaşı tarlalarında da yeni yeni evler. Kuyubaşında bahriyeli Mahmut beyin, Hüseyin paşanın tiyatrocusu K. Hasanın, kilerci başının köşkleri eskidir.

Kızıltopraktan Bağdat caddesi takip edilince ve şimdi (Depo) ismi verilen noktaya gelince yol ikiye ayrılır;

Fenerbahçe istikameti, Bağdat caddesi.

Buradan Kalamışa saparken sağda, bilmem neli molla lâkabile meşhur zatın köşkü önünden geçilir, Kalamışa gelinirdi.

Nefis rakısı dillere destan olan ve şekil ve şamaili Karaca Ahmedî hatırlatan Vasil'in gazinosu burada idi. Biraz ileride ve sol kolda lokantacı ve şarapçı Ozi-er'in yazlık şubesi vardı. Daha ileri yürününce Fuat Paşanın hududu önüne gelinirdi.

Sıra sıra Çin, Japon köşkleri: aksayı ümrandan bait park; müştemelât, daireler, ahırlar. Kendimi bildim bileli buradaki inşaata şahit olmuşumdur.

Donanmalarda ibadullah birbirini çiğner, kıyametler kopar, elektrik projektörleri gözleri kamaştırır, sazlar, muzikalar kulakları doldurur, ikram edilen dondurmalar, şerbetler, sigaralar ortalığı velveleye verir, fakat Fuat paşanın kasrı bîr türlü kurtarıp ortaya konamazdı.

Fenerbahçeye giderken ilerisi ecnebi evleri; Gül bayramında önü bin bir ayak olan kiliseler, Otel Sebastiyano ve Otel Belvü.

Şimdilik depodan Bağdat caddesini takip eden cadde Feneryolunda Hafız paşa zade Nail beyin ve zamanın meşhur tuhafiyecisi Şişman Yankonun köşkleri önünden geçerdi.

Feneryolundan Kayışdağı caddesine sapan tarikte meşhur Musullu arap Sami beyin, Sergi müdürü ve bilâhare masraf nazırı Rıza beyin kösleri... Başkâtip Tahsin paşanın geçen sene yıkılan kâşanesi çok sonradır.

Daha ileride, Serasker Ali Saip yaşa zade Sadi paşanın köşkü muhit içinde, zamanı lâle devrine ulaştıran ve (benden sonra tufan) diye para, pulu su gibi istihlâk eden bir malikâne. Çifte havuzlar basık havasız, Bülbülderesindeki mezarlığın yamacı kadar karanlık ve kasvetli bir yerdi; içinde kırmızı balığından çok yosunu olan havuzun kenarında meyhaneci İspiro barbunya tavasına ve karşıkı bağın ince kabuklu çavuş üzümüne terfikan enfes rakı sunardı...

Sermet Muhtar Alus, "Anadolu Yakası Sayfiyeleri", *Akşam*, 1931

AMALFİLİLER

ALYANAK ALİ EFENDİ TEKKESİ

bak. ZİHGİRCİ KEMALEDDİN MESCİDİ VE TEKKESİ

AMALFİLİLER

İtalya'nın Napoli kırsal bölgesinde, Sa-lerno civarında bulunan Amalfi kentinin, 10-13. yy'larda, Konstantinopolis'te koloni kuran halkına verilen ad.

6. yy'dan beri bilinen Amalfi kenti halkı, İtalya'nın yerli (otokton) halklarından değildir. Ostrogot akınlarından kaçarak İtalya'ya geldiler ve Bizans hakimiyetindeki Napoli Dükalığı'na bağlı olarak yaşadılar. 839'da bağımsız bir şehir devletine dönüştüler, yöneticilerini, şehrin soylu (patrisyen) ailelerinden, kendileri seçmeye başladılar. Bizans imparatorları tarafından "praefecturii", "go-mite", "hypati" ve "duces" gibi unvanlarla adlandırılan bu şefler, gerek İtalya'da, gerekse Amalfi kolonilerinde siyasal ve ekonomik iktidarı temsil ediyorlardı.

Rakipleri olan Venedikliler(->), Cenevizliler^), Pisalılar(~»), Ankonalıları(->) ve Gaetalılar gibi Akdeniz ticaretinde önemli bir rol oynayan Amalfililer, 875'te Salerno, Napoli ve Gaeta ile birlikte Araplarla ittifak kurarak Roma'yı yağmaladılar. Bu işbirliğinin meyvesi olarak da, o dönemde "Arap Denizi" diye tanımlanan Akdeniz'de önemli ayrıcalıklar edinip, İspanya, Fas, Mısır ve özellikle Bizans ile yakın ticari ilişkiler kurdular. 973'te Salerno'da yapılan bir kontrat Mısır'a mal götüren Amalfilili tüccarlardan söz eden nadir yazılı kanıtlardandır. 949'da Konstantinopolis'i ziyaret eden Liutprand'ın(->) anılarında da, o tarihte Bizans'a sokulması yasak olan malların Venedik ve Amalfi üzerinden geldiğine dair bilgilere rastlanır.

10. yy'dan itibaren Bizans İmparatorluğu ile bağlarını pekiştiren Amalfililer, Konstantinopolis, Antiokheia (Antakya) ve Akka'da koloniler

kurdular. Konstantinopolis'te diğ er İtalyan şehir devletleri mensupları gibi belli bir *alanda*, imtiyaz sahibi oldular, "doj" adı verilen ş eflerinin yönetiminde 1073'e kadar rakipleri ile eş it ilişkiler içinde yaşadılar. Kolonileri, diğ erleri gibi kentin kalabalık semti Peramatis'te (bugünkü Sarayburnu ile Eminönü arasındaki bölge) yer alıyordu. Sokak kenarlarındaki kemerlerden gelen adıyla "embolum" denilen bu mahallelerin etrafı surlarla çevrili olup, sınırları ve içinde bulunan anıtları, imparatorluk emirnameleriyle tam ve ayrıntılı bir şekilde tanımlanırdı. Bu koloni yerleşim alanlarında en az bir ibadet yeri, bir fırın, bir iskele, ticaret için açık ya da kapalı bir pazar yeri bulunurdu, koloni ş efleri, Ayasofya ve Hippodrom'da(->) birer şeref mevkiine sahiptiler.

19. yy'da İstanbul'u ziyaret eden Yunanlı Paspati'ye göre, İstanbul'daki Amalfi Kolonisi, kentin Halic'e bakan kuzey yakasındaydı, batıda Porta Peramatis (bugünkü Balıkpazarı) ile doğuda Porta Neorion (bugünkü Bahçekapı)

r

234

AMASTRIANON FORUMU

arasında yer alıyordu. Bir başka kaynağ a göre ise, Amalfi Mahallesi o zamanlar Apologotheton Manastırı'nın (bugünkü I. Abdülhamid Türbesi'nin mevkii) bulunduğu yerdeydi. Yine Paspati'ye göre, Amalfililer, Langa ile Kumkapı arasında taşımacılık yapıyorlardı. Akdeniz'den Hint Okyanusu'na kadar geniş bir coğrafyada faaliyet gösteren Amalfililerin taşıdıkları en önemli mallar, "triblattia" denen üç renkli kadifeler, Babylonia (Kahire) mumları ve Afrika ipeğinden yapılmış mihrap örtüleri idi.

Konstantinopolis'teki Amalfi Koloni-si'nin tarihi, Kont Mauro ailesinin iki üyesi, Mauros ve büyük oğlu Pantaleon'un faaliyetinde izlenebilir. Bizans belgelerinde "consoli marittimi" (deniz konsolosu) olarak tanımlanan Pantaleon, büyük ihtimalle Konstantinopolis'teki Amalfi Kolonisi'nin de başıydı, İmparator tarafından "patrice" ve "consul" payeleri ile onurlandırılan bu soylu kişi, İtalya'da Normanların hâkimiyetini kırmak için Bizans imparatorluğu ile ittifak kurmuş, bunun karşılığında da önemli ayrıcalıklar elde etmişti. Öte yandan baba Mauros da, Salerno Prensi Gisulf'u Normanlara karşı kışkırtıyordu. Bir belgeye göre, baba Mauros Prens Gisulfu, hac nedeniyle Kudüs'e giderken uğradığı Konstantino-polis'te, oğlu Pantaleon'a ait güzel bir malikânede misafir etmişti. Pantaleon'un, Venedik'teki St. Andrea Kilisesi için, 1066'da Konstantinopolis'te yaptırdığı bronz kapı öylesine ün kazanmıştı ki, o dönemde İtalya'daki irili ufaklı birçok kilise bu kapının kopyalarını Konstantino-polis'e sipariş etmiş, ayrıca

İskenderiye ve Konstantinopolis'ten getirttikleri mozaik ustalarıyla kilise binalarını onartmış-lardı. Bu kiliselerin arasında Roma'daki ünlü St. Paul Kilisesi de vardı.

İtalya'daki St. Andrea Kilisesi ile aynı adı taşıyan küçük bir kilise (burası ya St. Sauveur Manastın veya Santa Maria de Latino Manastırı olabilir) Amalfililerin istanbul'daki ibadet yeri idi. Söz konusu kilisede Salerno Dükü Gisulf ile birlikte Haçlı Seferi'ne çıkan, fakat Konstantinopolis'te bir salgın hastalıkta yaşamını yitiren Palermo Piskoposu Bernard'ın gömülü olduğu rivayet edilir.

1073'te, kendilerine baskı yapan Lom-bardlardan kurtulmak için Normanlardan yardım isteyen Amalfililer, Bizans Impa-ratorluğu'nun tepkisini çektiler. Bizans'ın en büyük düşmanı olan Normanlarla ittifak kuran Amalfilileri cezalandırmak isteyen I. Aleksios Komnenos(->) (hd 1081-1118), bir emirnameyle, Konstantinopolis'te ve imparatorluğun herhangi bir yerinde dükkânı olan her Amalfilinin Venedik'teki St. Marco Kilisesi'ne ağır bir vergi vermesini emretti (1082). O güne değin diğer koloni devletleriyle eşitlik içinde rekabet eden Amalfililer, bu yasadan sonra Venediklilerin uyruğu durumuna düştüler. Böylece, Bizans tarafından, İtalya'daki yardımlarından dolayı Venediklilerin ödüllendirilmesiyle, Amalfililerin yıldızı sönmeye başladı. 1135'te Pisalılar

Akdeniz' deki Amalfi donanmasını yok ettikten sonra, Amalfi Kolonisi önemini neredeyse tümüyle yitirdi.

Bu tarihten sonra Amalfi adına pek az belgede rastlanır. 1192 tarihli bir başka imparatorluk emirnamesinde, Konstantinopolis'teki Amalfililerin kendilerine saldırıda bulunan batı komşuları Pi-salıları şikâyet ettikleri görülür. Gerçi verilen cevapta, tüm varlıklarının imparator tarafından güvence altına alındığı garanti edilmektedir, ama Amalfililerin durumunun giderek kötüleşmekte olduğu da bir gerçektir.

Konstantinopolis Patrikliği'ne verilmesi gereken yabancılar vergisine ilişkin 1208 tarihli bir emirnamede, Papa

III. Innocent şehirde yerleşmiş yabancılar arasında Amalfililerden de söz etmektedir. Gene aynı yıl, büyük ihtimalle uğradıkları saldırılar yüzünden, Ayios Andreas'a (bak. Andreas [Ayios]) ait kutsal emanetlerin, Amalfili Kardinal Pierre de Copoue tarafından italya'ya taşındığı anlaşılmaktadır. 1256' da, Papa

IV. Alexandre Amalfililere ait Santa Maria de Latino Manastırı'nı himayesine aldıysa da, 1257'de tekrar Papa'ya başvuru

ran Amalfililer kendilerine yöneltilen saldırıların devam ettiğinden şikâyet ediyorlardı. Papa'nın cevap mektubunda, Konstantinopolis'teki Cistercien tarikatına bağlı St. Ange Kilisesi rahibinden, nüfuzunu bundan böyle koloni lehine kullanmasının istenmesine karşın, bu tarihten sonra Amalfililerin adına bir daha rastlanmaz.

Mucidi oldukları mıknaatıslı gemici pusulaları ile tanınan Amalfililer, aynı zamanda Akdeniz'de 1570'e *kadar* geçerli olan "Tavola Amalfitana" adlı denizcilik yasaları ile ünlüdürler. St. Jean Şövalyeleri Tarikatı'nın da Amalfi Piskoposu Jean adına Kudüs'te kurulan bir imarethanede doğduğu söylenir.

Bibi. W. Heyd, *Yakm-Doğu Ticaret Tarihi I*, Ankara, 1975; R. Stewig, *Bizans-Konstanti-nopolis-İstanbul, "Dünya Şehri" Problemi Bakımından Bir Araştırma*, İst., 1965; Janin, *Constantinople byzantine*, 228-f; ay, *Englises et monasteres*, 570.

AYŞE HÜR

AMASTRIANON FORUMU

İstanbul'un Bizans dönemi topografyası içinde yer alan bir meydan. Varlığı ve bazı işlevleri bilinen ve Filadelfion gibi Tauri Forumu(->) ve Bous Forumu(->) arasında yer alan meydanın kent içindeki kesin yeri saptanamamıştır. Varlığı ve içindeki önemli yapıtlar bilindiği halde İstanbul topografyası ile ilgilenen tarihçiler bazen Amastrianon'dan söz etmemeyi yeğlemişlerdir. Bu meydan belgelerde forum olarak adlandırılmaz.

Meydanın adı, Amastrisli (Amasra) bir kişi ile ilgili, belgelenmemiş bir kuruluş hikâyesinden kaynaklanmaktadır. *De Ceremcmis?de* imparatorun Beyazıt'tan Aksaray'a (Tauri Forumu'ndan Bous Forumu'na) inerken sırayla önce Filadelfion'dan sonra Amastrianon'dan

geçtiği yazılmıştır. Meydanda çok sayıda pagan heykel (Pseudo-Kodinus) olduğu bilindiğine göre, kuruluşunun Konstantin döneminde olduğu söylenebilir. O dönemde yarımadanın topografyası doğal durumunu korumaktaydı.

Mese'nin, önce Konstantin Martiri-onu'na giden yönde ve yarımadanın oldukça düz olan en yüksek su ayrımı çizgisini izleyerek Tauri düzlüğünden ayrıldığını ve sonradan bugünkü Saraçhane'ye varmadan Şehzadebaşı'nın bir noktasında şimdiki yol kotundan 4-5 m daha alçak bir düzeyde Bous Forumu'na doğru meyilli olarak döndüğünü düşünmek gerekir. Bugünkü yol yönleri o gün için yanıltıcı olabilir. Bu nedenle Amast-rianon'u Sarachanebaşı'nda değil, daha önce

Şehzadebaşı ile Laleli arasında Aksaray'a yakın bir noktada ve Bous Foru-mu'nu da, Bayrampaşa Deresi'ne doğru, Aksaray düzlüğünün daha batıda bir noktasında düşünmek doğru olabilir.

Öte yandan eski yeniçeri odaları, Fatih'in Saraçlar Çarşısı ve sonradan Şehzade Camii'nin yapıldığı düzlük göz önüne alınırsa Filadelfion ve Amastrianon'un birbirlerini izleyen bir çizgide ve platonun su ayrımı çizgisine yakın bir doğrultuda iki meydan oldukları da düşünülebilir.

Kentin tarihi topografyasını inceleyen bilim adamlarının kesinleştiremedikleri sorun, Aksaray'a (Bous) giden yolun Filadelfion'dan sonra Amastrianon'a ve Konstantin Forumu'na doğru iki kola ayrılıp ayrılmadığıdır. Guiland, Amastrianon'un Apostoleion (eski Konstantin Martirionu) yolunda olduğu kanısındadır. Fakat *De Ceremoniis'de*, Filadelfion'dan sonra iki yol ayrıldığına ve bunlardan birinin Amastrianon Bousu'na, diğerinin Olibriu-Polieuktos Kilisesi-Konstantin Martirionu'na gittiğine işaret edildiğine göre Amastrianon'u Edirnekapı'ya giden yol çizgisi üzerinde düşünmemek daha doğru olur. Arazinin topografyası çok değiştiği ve arkeolojik veriler de yetersiz olduğu için, bugüne kadar kesin bir sonuca ulaşamamıştır. Ne var ki, Amastrianon'un Polieuktos Kilisesi'nden çok daha eskiden kurulduğu, kilisenin bugünkü Aksaray'a yakınlığı ve bugün bile var olan arazi meyli düşünülecek olursa, Amastrianon'un Belediye Sara-yı'nın arkasındaki daha düşük bir kotta, bugünkü Aksaray kavşağına yakın bir yere oturduğu savunulabilir.

Filadelfion'u vaktiyle bazı araştırmacıların yaptığı gibi bugünkü Şehzade Külliyesi'nin yerinde düşünmek de doğru olamaz. Polieuktos Kilisesi ile külliye arasında ancak 100 m'lik bir mesafe vardır. Oysa, bu arada Olibriu denen mahalle yer alıyordu. Filadelfion Beyazıt'a yaklaşıncı, Amastrianon da daha kolay açıklanabilir bir konuma gelmektedir.

Amastrianon'da pagan dönemden kalmış heykeller arasında en çok sözü edilenler bir kadrığa üzerindeki Zeus Helios ile Herakles ve Hermes heykelleriydi. Bu meydanda 8. yy'da hâlâ ayakta

duran bir Zeus tapınağı, içinde atlarla birlikte müzik aletleri de olan ve Artemision olarak adlandırılan bir yapı ile bir tiyatro ya da hipodrom vardı. Sonraki gözlemcilerin sözünü ettiği yarım daire biçiminde olan ve Vavassore'nin kent planında görülen yapı bu yöredeydi. Ancak yapının Amastrianon'la doğrudan ilişkisi bugünkü bilgilerle ileri sürülemez. İzleri Osmanlı dönemine kadar gelen bu dairesel yapı kalıntısının geç dönemlerde "Coliseo dei Spiriti" (Ruhlar Amfiteatırı) adıyla anılması Latin işgalinden kalmış olabilir ve bu ad burada hâlâ pagan geleneklerin kehanet ve tılsımlarla ilgili pratiklerinin yapıldığını gösterir. Bizans kaynaklarının I. Teodosius ya da II. Teodosius tarafından yapıldığını söyledikleri anfiteatrın burada gerçekten var olup olmadığı tarihçiler arasında tartışmalı olmakla birlikte, eski gravürlerde dairesel yapı vurgulu biçimde gösterilmiştir.

Hristiyanlığın kabulünden uzun yüzyıllar sonra bile, burada hâlâ pagan gelenekler içinde kehanetler yapılıyordu. Bu kehanetlerle ilişkili olan nehir, kurt, kartal, kaplumbağa, kuş ve yılan heykelleri de 8. yy'da henüz ayakta duruyordu. Amastrianon'da da, bütün forum ve meydanlarda olduğu gibi ticaret yapılıyordu. Burada at ve büyükbaş hayvan satılırdı. Aynı etkinlikler Bous'da da yapıldığına göre, Amastrianon Bous'a yakın olmalıdır. Türk döneminde Saraçhane Çarşısı'nın konumu bu eski ticaret alanlarının bir uzantısı olarak düşünülebilir. Janin, Bizans tarihinde önemli olan Modion'un bu meydana olduğunu yazar. Modion piramit biçiminde bir anıttı ve üzerinde iki uzanan el arasında bir tahıl ölçü birimini (modius) gösteren kabartma vardı. Amastrianon'da bir tahıl ambarı da vardı. İmparatoriçe Eirene 8. yy'da meydanın bir bölümünü ve bu arada amfiteatrı da yıkarak bir saray yaptırdığı zaman bir yoruma göre bu yapıdan kalan revakların içine fırıncı dükkânları inşa ettirilmişti. Amastrianon'da bir tahıl ambarı (Horreum) ve fırıncıların bulunması onun Aksaray Meydanı'na yakın olduğunun bir başka kanıtıdır. Çünkü burasının da Bous Forumu gibi Eleuterion Limanı'ndan gelen tahılın depolandığı bir yer olduğuna işaret etmektedir. İmparatoriçe Eirene'in sarayının adı da Eleuterios idi. Ne var ki, *De Ceremoniis'de*, Modion'un Tauri Forumu ile Filadelfion arasında olduğu yazılmıştır. *De Ceremoniis'in* ziyaretlerden söz eden bölümü 10. yy'a aittir. Oysa Modion'u Amastrianon'da gösteren kaynaklar daha eski tarihlidir. O zaman iki Modion'un varlığından söz edilebilir. Birincisi bir anıta izafeten verilmiş bir meydan adıdır ve bunun Tauri ile Filadelfion arasında yer alması gerekir, ikinci Modion ise sadece bir anıttır. Bu durum Cameron'un dediği gibi, Modion'daki heykelin Amastrianon'a taşındığını gösterebilir. Parastaseis'te, Modion'un diğer adının Horreum olduğu belirtilir. Bu, Modion heykelinin Amastri-

anon'daki tahıl deposu önüne ya da üzerine konduğuna işaret edebilir.

Amastrianon'un, meydana idam cezaları yerine getirildiği için kent tarihinde kötü bir şöhreti vardı. Fakat şöhretinin kötülüğü büyük bir olasılıkla, Hristiyan Konstantinopolis'te pagan âdetler ve geleneklerle uzun zaman iç içe yaşanmış olmasından kaynaklanmaktaydı. Sade halk için, burada şeytanlar, kâhinler, tılsımlarla ilişkilendirilen pagan dönemi kalıntıları vardı.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine*, s. 72-74; A. Cameron-J. Herrin, *Constantinople in the Early 8th Century, The Parastaseis Syntomoi Chronikai*, Leiden, 1984, s. 187, 224, 226, 228.

DOĞAN KUBAN

AMBARI CAMİ

bak. YUSUF ŞÜCAÜDDİN CAMİİ

AMBARLI

Ambarlı, Avrupa yakasının Marmara Denizi kıyısında, Küçükçekmece'den 7 km ileride tatlı bir meyille denize inen arazinin üzerinde kurulmuş bir yerleşim birimidir. Osmanlı döneminde zengin çiftçilerin buğday ambarlarının burada bulunmasından dolayı Ambarlı olarak anılmıştır.

Bizans imparatorlarının yazlık olarak kullandıkları Küçükçekmece çevresinde bulunan Ambarlı, bir balıkçı köyüydü. Osmanlı imparatorluğu döneminde, istanbul'u çevreleyen surların dışındaki Eyüp Kadılığı sınırları içinde bir Rum köyü olarak varlığını sürdürdü. Ambar-lı'ya Türklerin ilk yerleşmesi, 1912'de Usturumca muhacirlerinden 15 hane kadar Türkün iskânıyla başlamış ancak I. Dünya Savaşı sonunda Rumlar, Türkleri köyden çekilmeye mecbur etmişlerdir. 1922'den sonra, Ambarlılı Rumlar mübadeleye tabi tutulmuş ve Selanik Kayalar'dan gelen muhacir Türkler bölgeye yerleştirilmiştir.

Ambarlı Cumhuriyet döneminde bir İstanbul köyü olarak varlığını sürdürmüş, 1950'li yıllarda bir banliyö yerleşim alanı olarak gelişmeye başlamış ve kısa sürede istanbul'a yönelen iç göçten nasibini *alarak* banliyö kimliğinden uzaklaşmış ve 900 haneli bir yerleşim alanına dönüşmüştür. Ambarlı 1980'li yıllardan sonra daha çok Türkiye'nin doğu bölgelerinden gelen göçle büyümüştür.

Ambarlı istanbul kentine ve kentin önemli merkezlerinden Aksaray'a Edirne asfaltından ayrılan bir yol ile bağlıdır. Halen balıkçı sığınaklarının bulunduğu deniz kıyısından geçirilecek yolun E-5 Karayolu'na bağlanması projesi sonuçlandığında, Ambarlı şehirlerarası ulaşım ağına girecektir.

Ambarlı, daha önce Küçükçekmece İlçesi'ne(->) bağlıydı. 1992'de Avcılar(->) Küçükçekmece'den ayrılıp ilçe yapıldığında Ambarlı da Avcılar'a bağlandı. Ambarlı doğuda yine Avcılar İlçesi'ne bağlı Deniz Köşkler Mahallesi, batıda

235 AMBARLI TERMİK SANTRALI

Büyükçekmece İlçesi'ne bağlı Yakuplar Köyü, kuzeyde Cihangir ve Merkez mahalleleri ve güneyde Marmara Denizi ile çevrilidir. Kıyılardaki kumların lodos rüzgârlarıyla Soğuksu Burnu'na sürüklenmesini ve dolayısıyla toprağın kaymasını önlemek için setlerle korunmaktadır.

Ambarlı'nın batısında bulunan Reşid Paşa Çiftliği'nin bir kısmından şimdi aynı adı taşıyan cadde geçmektedir. Arazinin geriye kalan bölümünde apartmanlar yapılmıştır. Bu çiftliğin ilerisinde bulunan ve Yakuplar Köyü'ne kadar olan yerlerde ise çeşitli fabrikalar ve işletmeler kurulmuştur.

1922'de muhacirlerin yerleştirilmesi sırasında mevcut kiliseden mescide çevrilen binadan günümüzde iz kalmamıştır. Ambarlı Sağlık Ocağı'ndan aşağıya doğru denizcilerin barınağına inen yolun solunda, yamacın üstündeki restoranın yerinde, eskiden Rum mezarlığının bulunduğu

söylenmektedir. Semtte Osmanlı döneminden kalma, ancak kullanıma kapatılmış 3 çeşme vardır.

Eski Rum yerleşim yerlerinden olan Ambarlı'da, bugün Türk ve Müslüman nüfus, semt nüfusunun tamamını oluşturmaktadır. Nüfusun büyük çoğunluğu işçi ve ücretlidir.

Cumhuriyet döneminde muhacirlere dağıtılan tarımsal topraklar yapılaşmaya açıldığından, artık tarım yapılmamaktadır. Semtte, Kaleterasit, İnşa, Arçelik fabrikaları ile Petrol Ofisi ve Etibank tesisleri bulunmaktadır. Ambarlı Termik Santrali(->) semtin sınırları içindedir.

FİGEN TAŞKIN

AMBARLI TERMİK SANTRALI

Avcılar'da kurulu İstanbul ve Trakya'ya elektrik enerjisi sağlayan Türkiye'nin en büyük termik elektrik santrallerinden biridir. Kuruluş çalışmaları 1964'te başlayan santral, 1967'te 110 MW'lık iki ünitesiyle devreye girdi. Yakıt olarak fueloil kullanan santrale, 1970'te 110 MW'lık bir ünite daha eklendi. 1971'de 150 MW'lık iki ünite daha devreye sokulunca, Ambarlı Termik Santrali 630 MW'lık toplam kurulu güç ve 3,472 Gwh'lık termik enerjisi ile (2.400 MW'lık Atatürk, 1.350 MW'lık Karakaya ve 1.340 MW'lık Afşin Elbistan santrallerinin ardından) Türkiye'nin dördüncü büyük elektrik santrali oldu.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde, Türkiye'nin mevcut elektrik kapasitesinde 910,4 MW'lık bir artış sağlanmıştı. Bu dönem boyunca, hidrolik enerji kaynağından daha çok yararlanılması yönündeki plan ilkelerinin aksine, 280,4 MW'lık hidroelektrik santrallerle karşılık 630 MW'lık, termik güçle çalışan Ambarlı Termik Santrali inşa edilmiş; böylece termik santrallerin toplam elektrik enerjisi üretimi içindeki payı korunmuştur.

Ambarlı Termik Santrali yakıt olarak İpraş, Araş ve Aliaga rafinerilerinden getirilen fueloil kullanmaktadır. Devreye

Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi'nin yüzyıl başlarındaki görünümü. Sebil, hazire pencereleri

ve giriş kapısı.

İAM, Encümen Arşivi, /, no. 448

r

236

AMCAZADE HÜSEYİN PAŞA

Ambarlı Termik Santrali

Erkin Emiroglu, 1993

sokulduğu 1967 yılında varili 2,5 dolar olan petrolün 1973'teki büyük petrol bunalımı döneminde aşın zamlanması sonucu, Ambarlı Termik Santralı yakıt sıkıntısına düşmüş, bir elektrik darboğazı oltaya çıkmış, o zamanki bir deyimle Ambarlı, petrol değıl dolar yakmaya başlamıştır. Bu dönemde istanbul'da elektrik darboğazından kurtulmak için elektrik kesintileri yapılmış, daha sonraki yıllarda, petrol faturasının nispi ağırlığının azalmasıyla bu uygulama kaldırılmış, santral günlük üretimine dönmüştür.

Bugün, 630 MW'lık Ambarlı Termik Santralı, 1980 yılında ilk grupları devreye giren, 1990 yılında da tamamlanan 1.350 MW'lık Ambarlı Doğalgaz Kombine Çevrim Santralı ile birlikte toplam 1.980 MW'lık elektrik enerjisi üretmektedir. Ambarlı Doğalgaz Kombine Çevrim Santralı her biri 139 MW gücünde altı gaz türbinine ve her biri 172 MW gücünde, atıksuyu değıerlendirmeye yönelik inşa edilmiş üç buhar türbinine sahiptir.

Halihazırda Türkiye Elektrik Kurumu'nün işlettiğı Ambarlı Termik Santralı, tam kapasite ile çalıştığı zaman, günde 14 milyon, yılda 4-4,5 milyar kilovat/saat elektrik enerjisi üretmektedir. Ve bu üretilen elektrik enerjisi 34 kilo-voltluk hatlarla Trakya'ya, 154 kilovolt-luk hatlarla da istanbul'a gönderilmektedir. Bu iki santral ortalama olarak Türkiye'nin elektrik enerjisi üretiminin yüzde 5'ini karşılamaktadır, istanbul'un, Türkiye'de üretilen elektrik enerjisinin yaklaşık yüzde 40'ını tükettiğı dikkate alınırsa, bu iki santralin istanbul'un elektrik enerjisi ihtiyacının yaklaşık yüzde 37'sini karşılamak suretiyle çok önemli bir rol üstlendiğı görülmektedir.

istanbul'un elektrik enerjisi ihtiyacının geri kalan bölümü ise Lüleburgaz'da inşa edilmiş, 100 MW gücünde sekiz gaz, 100 MW gücünde dört buhar türbininden oluşan toplam 1.200 MW lık kurulu güce sahip Trakya Hamitabat Doğalgaz Kombine Çevrim Santra-lı'ndan ve istanbul Boğazı üzerinden

geçirilen bir adet 380 kilovoltluk, iki adet 154 kilovoltluk TEK bağlantısından, Anadolu'dan istanbul'a doğru akan elektrik enerjisi ile karşılanmaktadır.

Bibi. (Bu madde kaleme alınırken, rakamsal bilgilerin güncelliğini sağlamak için Ambarlı Termik Santralı Teknik İşler Müdürlüğü yetkililerinin sözlü açıklamalarından da faydalanılmıştır.); T. Çandar, "Türkiye'de Enerji", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3, İst., 1983; K. Ongun, "Türkiye'de Elektrik Enerjisi Üretimindeki Gelişmeler", *Enerji Dünyası*, Dünya Enerji Konferansı Milli Komitesi, Ankara, 1975; M. Ula, *Türkiye'de Elektrik Santralleri*, TEK Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1985; M. Ula, *Türkiye Elektrik İstatistikleri Özeti*, TEK Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1983; T. Yarman, "Enerji ve Türkiye", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3, İletişim Yayınları, 1983.

AMCAZADE HÜSEYİN PAŞA KÜLLİYESİ

Fatih ilçesi, Saraçhanebaşı semtinde, Sofular Mahallesi sınırları içinde yer almaktadır.

17. yy sonlarında İbrahim Ağa'nın mimarbaşılığı sırasında inşa edilen külliye'nin banisi Köprülü ailesinden olup II. Mustafa devrinde vezirazam olarak görev yapmış olan Amcazade lakabı ile de tanınan Hüseyin Paşa'dır.

Külliye önceleri medrese, dersane-mescit, kütüphane, sıbyan mektebi, dükkânlar ve sebilden oluşmakta iken daha sonra bunlara Şeyhülislam Mustafa Efendi tarafından 1152/1739'da bir çeşme ilave edilmiştir. Ayrıca 1114/1702'de vefat eden Amcazade Hüseyin Paşa'nın sebilin güneyine gömülmesinden sonra aileden olan diğer kişilerin de buraya gömülmeleri ile bir hazire oluşmuştur.

Külliye 1718 ve 1782 yangınlarında, 1755 ve 1894 depremlerinde hasar görmüştür. 1755'te banisinin kızı Rahmiye Hanım tarafından, 1940, 1957-1958 ve 1960'ta çeşitli tamirler yaptırılmıştır. 1966 yılında Vakıflar idaresi tarafından yapılan yeni düzenlemeler ile müze bi-

nası haline getirilmiş olan külliye "Türk inşaat ve Sanat Eserleri Müzesi" olarak kullanılmaktadır.

Kareye yakın bir alanda yerleştirilmiş olan külliye'nin doğu cephesi ortasında basık kemerli kapısı vardır. Üzerinde üç satır halinde Arapça yazılmış on iki mısra-lık inşa kitabesi bulunmaktadır. Kapının sağında çeşme ve altta dükkânlar ile üstte sıbyan mektebi, solunda ise ortada sebil iki yanda hazire yer almaktadır. Girişin karşısında, batı cephesi boyunca uzanan, kuzey ve güney yönlerde de kolları olan "U" şeklinde revaklı medrese odaları mevcuttur. Avlunun kuzeyinde, medresenin kuzey koluna bitişik olarak fevkani kütüphane binası yer alır. Avlunun ortasına yakın bir yerde sekizgen şadırvan ile güneyde üç tarafı revaklı sekizgen dersane-mescit binası bulunmaktadır.

Dershane-Mescit: Külliye'nin en dikkat çekici bölümlerinden birini güneyde yer alan dersane-mescit binası oluşturur. Sekizgen plana sahip yapı, geçişleri mukarnaslarla sağlanan 11 m çapında kubbe ile örtülmüştür. Bina dıştan doğu, batı ve kuzey olmak üzere üç yönden "U" şeklinde geniş bir revak ile çevrelenmiştir. 22 mermer sütun üzerinde mukarnaslı ve baklavalı başlıklara oturan sivri kemerli revakta birimlerden dokuz tanesi kubbe, dört tanesi çapraz tonoz, bir tanesi aynalı tonoz ile, sekizgen gövdeyi tamamlayan dört köşe ise yarım kubbelerle örtülmüştür.

Girişin önündeki revak kemeri diğerlerine göre daha dar tutulmuş, üzerini örten kubbe ise biraz yüksek ele alınmıştır. Dershane-mescit kapısı, mermer kaplamalı olup basık kemerli, açıklığa sahiptir. Kemer ortasında

"Müht-i Süleyman" motifi yer alır. Kemer köşe dolguları kıvrık dallar üzerinde rumîlerden oluşan süslemeye sahiptir. 1112/1700 tarihini veren tek satırlık Arapça sülüs kitabe üzerinde mukarnas ve palmet sıralı firiz bulunmaktadır. Kapının iki yanında birer küçük niş yer alır.

Yapı çift katlı pencere düzenine sahiptir. Giriş cephesi hariç diğer cephelerde altlı üstlü ikişerden dört pencere yer alır. Alt kat pencereleri basık boşaltma kemerleri altında dökme demir parmaklıklı, dikdörtgen söveli, üst kat pencereleri ise sivri kemerli olup içlik ve dışlıklara sahiptir. Girişin iki yanında, altta pencereler yerine küçük birer dolap nişi açılmıştır. Girişin karşısında eksende yer alan mermer mihrap yedi kenarlı bir nişe sahiptir. Niş üzeri mukarnaslı, yaşmaklı olup iki köşede birer rozet mevcuttur. Üstte sülüs hat ile yazılı mihrap ayeti, en üstte ise palmetli bir firiz ile taçlandırılmıştır.

Yapıda kubbe içi, pencere ve dolap üstleri kalem işleri ile süslenmiştir. Yenilenmiş olan bu kalem işlerinde klasik desenler söz konusudur. Kubbe ortasındaki yazı madalyonundan sonra kubbe eteğine uygun salbekli şemseler sıralanmıştır, içlerinde bitkisel düzenlemeler görülür. Yazı madalyonunun etrafı ile kubbe eteğinde, pencere ve dolap üstlerinde kıvrık dallarla rumîli ve palmetli kompozisyonlar vardır. Üst kat pencere aralarında mihrap üstüne gelen yerde çerçeve içinde yine mihrap ayeti yazılmıştır. Diğerlerinde ise yuvarlak madalyonlar içinde Allah, Muhanimed, dört halife, Hasan, Hüseyin adları yazılıdır.

Dershane-mescidin etrafında yer alan revakta kubbe içlerinde vaktiyle mevcut olan 19. yy kalem işleri bugün mevcut değildir. Buralarda yer yer orijinal kalem işlerinden küçük izler görülmektedir.

Medrese Odaları: Girişin karşısında yer alan medrese, güneydeki dershane-mescit ile kuzeydeki kütüphane arasında avluyu geniş bir "U" şeklinde çevrelemektedir. Batıda on bir, kuzeyde dört, güneyde iki olmak üzere toplam on yedi birimden oluşan medrese önünde baklavalı başlıklara sahip on üç mermer sütunun taşıdığı sivri kemerli revaklar yer almaktadır. Medrese odalarının tamamı pandantiflerle geçişleri sağlanmış kubbeler ile örtülüdür. Revaklarda ise güney uçtaki birim ile batıda kuzey kanatla birleşmeden önceki birimin üzerleri, aynalı tonozla, diğerleri pandantifi! kubbelerle örtülüdür. Medrese odaları yaklaşık 4x4 m ölçüsünde olup basık kemerli kapı ve dikdörtgen söveli bir pencere ile revaklara, bir veya ikişer pencere ile de dışarıya açılmaktadır. Yalnızca güneyde ortada yer alan oda ile kuzeyde kütüphane yanındaki üç odanın dışarıya açılan pencereleri yoktur. Burada köşeye yakın olan odanın köşedeki birime açılan bir penceresi vardır. Köşe mekânının üzeri bugün açıktır, içinde bir ocak nişi ile vaktiyle dışa açılan fakat bugün içi doldurulmuş olan kapısı vardır. Odaların içinde iki veya üç dolap nişi ile bir de ocak nişi bulunmaktadır. Ocaklar dıştan sekizgen gövdeli, her yüzeyinde birer rüzgâr açıklığı bulunan, üzeri küçük kubbecik ile örtülü kesme taş

bacalara sahiptir.

Medresede yapı malzemesi dış cep-

helerde bir sıra kesme taş, iki sıra tuğla, revak cephesinde ise tuğla hatıllı moloz taştır. Bu cephe günümüzde sıvalı olup pencere ve kapı üstlerindeki tuğladan sivri boşaltma kemerleri ve tuğla alınlıkları sıva altında kalmıştır. Revak kemerleri ve kemer araları düzgün küfeki taşından olup tüm örtü sistemleri tuğladandır. Batıdaki revak cephesinin ortasında kemer arasındaki yüzeyde bir tane kuş köşkü bulunmaktadır. Revak kemerlerinin kilit taşı üzerinde bir rozet, bir "Mühr-i Süleyman" motifi alternatif olarak sıralanmıştır. Revak medrese birleşmesinde bir uyumsuzluk söz konusudur. Depremler neticesinde çok harap olan medresede yenilenen kubbeler arasında da farklılıklar görülmektedir.

Şadırvan: Avlunun ortasında mermerden ongen bir haznesi olan şadırvan, baklavalı başlıklara sahip sekiz mermer sütunun taşıdığı ahşap çatı ile örtülmüştür. Son yıllarda yenilenmiş olan şadırvanda hazne, fiskiyeli olup çeşme aynataşları, silmelerle sivri kaş kemer şeklinde düzenlenmiş, içleri bir rozet ile süslenmiştir.

Ayrıca ihtiyaçtan dolayı girişin sağında yer alan hazne duvarına musluklar yerleştirilmiş, önüne de küfeki taşından bir kanal yapılmıştır. Vaktiyle üzerinde ahşap bir sundurmanın da olduğu mevcut izlerden anlaşılmaktadır.

Kütüphane: Avlunun kuzeyinde sıbyan mektebi ile medrese odaları arasında yer alan kütüphane iki katlı bir yapıdır. Avluya bakan girişinin üzerinde yer alan ve nesta'lik hat ile yazılı olan dokuz satır halinde, on dört mısıralı oval kitabeden, yapının 1168/1755'te Hüseyin Paşa'nın kızı Rahmiye Hanım tarafından tamir ettirildiği anlaşılmaktadır.

Avluya bakan cephesi düzgün kesme küfeki taşı ile kaplı olan yapının diğer üç cephesi bir sıra kesme taş, iki sıra tuğla ile kaplanmıştır. Yalnızca doğu

23 7 AMCAZADE HÜSEYİN PAŞA

duvarının avluya yakın köşesinde pencere açıklığı boyunca kesme küfeki taşı kaplama yapılmıştır.

Yuvarlak kemerli açıklığa sahip olan tonozlu dehlizden geçilerek kuzeydeki küçük avluya, oradan da üst kata ulaşılır. Burada baklavalı başlıklı iki mermer sütunun taşıdığı basık tuğla kemerli, üzeri düz meyilli beton çatı ile örtülü olan revak bulunmaktadır. Ortada yer alan yuvarlak kemerli açıklığa sahip kapı, dıştan küfeki taş, içten mermer sö-velidir. 6,50x6,50 m ölçüsündeki mekânın üzeri dıştan sekizgen kasnaklı, içten pendentiflerle geçişi sağlanan kubbe ile örtülmüştür.

Kütüphane, güneyindeki avluya dört, girişin iki yanında birer, doğu ve batı duvarlarının güney uçlarında yanlara iki olmak üzere toplam sekiz

pencere ile dışa açılmaktadır. Pencereleler dikdörtgen olup dıştan küfeki taş, içten mermer sövelidir. Batı cephesinde yer alan pencere, tuğladan sivri boşaltma kemeri altında, niş içindedir. Güneydeki avluya bakan dört pencere ile, doğu cephesindeki pencerenin üstleri birbirini takip eden üç kademeli silme ile sivri kemerli alınlık şeklinde dekorlanmıştır. Kütüphanede doğu ve batı duvarları içinde üçerden altı tane dikdörtgen niş bulunmaktadır. Mekânın içi beyaz badana ile kaplanmıştır. Vaktiyle mevcut olan 19. yy kalem işlerinden hiç iz kalmamıştır.

Külliyenin yapımından sonra kütüphanenin geçirdiği tamirlerden dolayı geç devir izleri açıkça belli olmaktadır.

Kütüphanenin altında yer alan mahzenin su dağıtma yeri (maksem) olduğu anlaşılmaktadır. Güneyde avluya bakan küçük yuvarlak kemerli açıklığı bulunmaktadır. Bugün tonozlu koridordan bir kapı açılmış ve depo olarak kullanılmaktadır. Yapıda ayrıca üst kata çıkışı sağlayan merdiven altında bir hela yer almaktadır.

r

238

AMCAZADE HÜSEYİN PAŞA

Kütüphaneye Hüseyin Paşa 457, Sey-yid Nafiz Efendi 85 kitap vakfetmiştir. Kitaplar önce Beyazıt Kütüphanesi'ne, 1929 yılında Fatih-Millet Kütüphanesi'ne, son olarak da 1936 yılında Süleymaniye Kütüphanesi'ne taşınmıştır.

Sıbyan Mektebi: Külliye'nin doğusunda ön cephede yer alan dükkânların üzerine inşa edilmiştir. Bugün kare planlı iki kubbeli mekândan oluşan yapı 1894 depreminde büyük hasar görmüş, son yıllarda Vakıflar idaresi tarafından esaslı bir şekilde onarılmıştır.

Mektebe giriş, dükkân dizisinin ortasında yer alan yuvarlak kemerli kapı ile sağlanmıştır. Beşik tonozlu bir koridordan geçilerek etrafı duvarla çevrili, zemini taş döşeli küçük iç avluya ulaşılır, içinde bir adet hela bulunan ve mektebin batısında yer alan bu avludan yukarıdaki sahanlığa çıkılır. Köşeye yakın yerleştirilmiş olan küfeki taşından söveli ve basık kemerli kapı ile önce kuzeydeki mekâna, oradan da dikdörtgen mermer söveli kapı ile güneydeki mekâna geçiş sağlanmıştır. Mekânlar dıştan on iki kasnaklı, içten pendentiflerle geçişi sağlanan kubbelele ile örtülmüştür. Kuzeydeki oda, batıda iki pencere ile iç avluya, doğuda iki pencere ile de dışa açılır. Kuzey duvarında üç, güney duvarında bir mermer söveli niş mevcuttur. Bu mekânda, girişten sonra zemin 0,30 m kadar yükselir. Güneydeki ikinci oda ise doğuda üç pencere ile dışa, batıda bir pencere ile avluya açılmaktadır. Bu mekânın batı duvarında bir ocak nişi ile güney

duvarında mermer söveli üç dolap nişi vardır. Baca dışta, kesme taştan sekizgen gövdeli olup üzeri küçük kub-becikle örtülmüştür. Her yüzde birer ta-

ne rüzgâr açıklığı vardır. Yapı dıştan bir sıra moloz taş, iki sıra tuğla dizisinden oluşan almaşık bir duvar örgüsüne sahiptir. Yalnızca penceresiz olan güney cephe ile batı duvarının güney köşesi tamamen düzgün kesme küfeki taşı ile kaplanmış olup taş konsollar ile dışa hafif taşkındır. Bu cephe üzerinde üçlü konsollara oturan iki kuş köşkü mevcuttur. İçten sade, dıştan ise tuğladan sivri boşaltma kemerleri altında mermer alınlık ve söveleri olan pencereler dökme demir parmaklıklıdır. Güney mekânda odaları ayıran ortak duvar üzerinde 19. yy'da yazılmış olan iri çifte vav kompozisyonu bulunmaktadır.

Dükkânlar: Külliye'nin doğu cephesinde, sıbyan mektebinin altında dört adet dükkân yer almaktadır. Oval hareketli, iki kademeli konsollar üzerine oturan dışa taşkın yuvarlak kemerli cephelere sahiptirler. Beşik tonoz ile örtülmüş olan mekânlarda girişin karşısında birer tane niş bulunmaktadır. Altında mahzenleri olan dükkânlar 2,5x5 m ölçüsünde olup dikdörtgen plana sahiptirler.

Sebil: Külliye'nin doğu cephesi üzerinde, girişin solunda yer alır. Son yıllarda tamir görmüş olan sebil dışa taşkın dört dilimli cepheye sahiptir. İçten pandantiflerle geçişi sağlanan bir kubbe ve bunun önünde küçük yarım kubbe ile örtülü olan sebil dıştan bir saçak ile çevrelenmiştir. İki duvara gömülü, üçü serbest beş mermer sütun üzerinde mukarnaslı başlıklara oturan sivri kemerli dört açıklığa sahiptir. Kemer içleri mermer dolgulu olup başlık araları da oval harekete uygun lentoludur. Kemer kilit taşlarında birer rozet, lentolarda kıvrık dallar üzerine rumîlerden oluşan süslemeler görü-

ÇEŞME

lür. Cephelerde "C", "S" kıvrımlarından oluşan dökme demir parmaklıklar vardır. Her parmaklıkta Bursa kemerli altı tane su verme açıklığı mevcuttur.

Dershane-mescidi çevreleyen revak ile sebil arası iki çapraz tonoz ile örtülmüştür. Burada yer alan basık kemerli kapı ile sebile geçilir. İçeride kuzey duvarı üzerinde dikdörtgen bir niş bulunmaktadır. Güney duvarı üzerinde ise vaktiyle mevcut olan sivri kemerli açıklık, nazire zemininin yükselmesinden dolayı kapatılmış, içine yatık dikdörtgen şeklinde mermer hazne ve bir kurnadan oluşan çeşme yerleştirilmiştir. Haznedeki aynataşı, silme ile üçe ayrılmıştır. Ortada sivri kaş kemerli bölüm içinde büyük bir rozet ile karşılıklı iki vazodan çıkan stilize çiçekler vardır. İki yan panoda ise birer iri servi ağacı motifi mevcuttur. Çeşmenin yanında bir de kuyu bulunmaktadır. Sebil içinde vaktiyle mevcut olan ve 19. yy'ın zevkini aksettiren kalem işlerinden bugün iz kalmamıştır. Son restorasyonda klasik desenlerden izler tespit edilmiştir.

Çeşme: Külliye'nin doğu cephesi üzerinde, girişin sağında dışa hafif taşkın olarak yer alır. Külliye'nin inşasından 39 yıl sonra Şeyhülislam Mustafa Efendi tarafından yaptırılmış olmasından dolayı Şeyhülislam Mustafa Efendi Çeşmesi adı ile tanınmaktadır. 1152/1739 tarihine veren mermer üzerine ta'lik hat ile yazılmış bulunan beş satır halinde yedi be-yitlik bir kitabesi vardır. Kitabenin hattatı Katibzade diye de tanınan Mehmed Refi bin Mustafa'dır. Harap durumda olan kitabenin alt satırında, iki köşede bitkisel süslemeli küçük kartuşlar görülmektedir.

Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi

ÖLÇEK: 1/500

Erdem Yücel, *Vakıflar Dergisi*, Sayı VIII, 1968 (Sıbyan Mektebi'nin kaynak planda var olmayan sağ kanadı sonradan onandığı için plana eklenmiştir. A. V. Çobanoğlu)

r

Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi

Araş Neftçi, 1990

Klasik üslupta olan çeşme kesme küfeki taşından inşa edilmiştir. Sivri kemerli bir niş şeklinde düzenlenmiş olan çeşme oldukça sade olup silmelerle çevrelenmiştir. Kemer kilit taşında kabarık bir gül rozeti bulunan çeşmenin aynataşı sade düz mermer levhadandır. Altta mermer bir teknesi vardır. Tekne hizasına kadar yanlar da mermer ile kaplanmıştır. Arkada kesme taştan üzeri pramidal örtülü geniş bir su haznesi bulunmaktadır.

Nazireler: Külliye'de üç adet mevcuttur. Amcazade Hüseyin Paşa'nın 1114/ 1702 tarihinde vefatı ve sebilin güneyine gömülmesinden sonra bu aileden ölen kişiler de buraya gömülmüşlerdir. Girişin solunda sebilin iki yanında yer alan ve cephe boyunca kademeli üç bölümden oluşan üzerleri açık hazirelerde bugün 47 mezar bulunmaktadır. En erken tarihli Hüseyin Paşa'ya ait olup 1114/1702 tarihli'dir. En geç tarihli olan ise Köprülü-zade el-Hac Mehmedzade Ömer Lütü Bey'in annesi Vesile Hanım'a ait olan 1334/1915 tarihli mezardır.

Girişin solundan sebile kadar olan birinci bölümde dört mezar vardır. Zeminden biraz yükseltilmiş olup 5x5,50 m ölçüsünde kareye yakın bir alan kaplar. Mermer kaplamalı dış cepheye ikisi duvarda, biri serbest üç mermer sütun üzerinde mukarnaslı başlıkların taşıdığı sivri kemerli iki pencere açılmaktadır. Kemer köşe dolgularında iri rozetler vardır. Kemer içi, mermer kaplamalı olup başlık hizasından dokuz dilimli kemer şeklindeki açıklığı, oval hareketli dökme demir parmaklıklıdır. Dilimli kemer üzerinde bir sıra mukarnas dizisi görülür. Avluya bakan cephelerinde malzeme kesme küfeki taşıdır. İki pencere ile kuzeye, iki pencere ve bir kapı ile de batıya açılmaktadır. Küfeki taşı sütunlar üzerinde düz başlıklara sivri kemerler oturmaktadır. Başlık araları

lentoludur. Güney uçtaki kapı altta basık kemerli ve mermer söveli olarak düzenlenmiştir.

Sebilin solunda, güneyde yer alan ikinci bölüm 9,50x9,50 m ölçüsündedir. Doğu cephe mermer kaplamalı olup ikisi duvarda üçü serbest beş mermer sütun üzerinde mukarnaslı başlıkların taşıdığı sivri kemerli dört açıklığı vardır. Açıklıklar geometrik düzende dökme demir parmaklıklıdır. Güneye de dört kemerle açılan hazire, batıda dersane-mescit revağı ile sınırlanmıştır. Zeminden yükseltilmiş olan hazireye kuzeyde yer alan basık kemerli kapıdan geçilir. Kapı ile sebil arasında hazireye bakan bir de pencere vardır. Kuzey, batı ve güneydeki açıklıklar dökme demir parmaklıklıdır. Bu hazirede bir tanesi Amcazade Hüseyin Paşa'ya ait olan 21 mezar bulunmaktadır.

İkinci bölümün güneyinde, zemini diğerlerine göre biraz düşük tutulmuş olan 3x34,50 m ölçüsündeki üçüncü bölüm yer alır. Güney cephe boyunca devam eden bu bölümde 22 adet mezar bulunmaktadır. Doğuda, cepheye göre daha alçak seviyede kesme küfeki taşı duvar üzerinde, sivri kemerli bir açıklığı vardır. Güney duvarı ise aynı zamanda külliye'nin de duvarı olup son yıllarda yenilenmiştir. Dersane-mescit önünde yeni yapılmış bir duvar ile doğu yönünde kesilen hazirede her iki duvar da almasıık örgüye sahiptir.

Bibi. Ayvansarayî, *-Hadika*, I, 91-92; Kumbaracılar, *Sebiller*, 29; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 102-163; E. H. Ayverdi, "Amucazâde Hüseyin Paşa Külliyesi", *İSTA*, II, 792-799; Ş. N. Bayraktar, "Amucazâde Hüseyin Paşa Kütüphanesi", *İSTA*, II, 799; Eyice, *istanbul*, 78; Öz, *istanbul Camileri*, I, 22; Y. Önge-E. Yücel, "Amca Hüseyin Paşa Külliyesi (Saraçha-nebaşı)", *Arkitekt*, XXXV (1966), s. 181-187; E. Yücel, "Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi", *VD*, VIII (1968), s. 249-266; Kütükoglu, *Darü'l-Hilafe*, 161-162; O. Aslanapa, *Osman-*

239 AMCAZADE HÜSEYİN PAŞA

h Devri Mimarisi, ist., 1986, s. 364-365; İ. E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*. Ankara, 1988, s. 65; *Fatih Anıtları*, 108; Ş. Aydın, "Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi", *DİA*, III, 9-10.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

AMCAZADE HÜSEYİN PAŞA YALISI

Asya yakasında ve Anadolu Hisarı'nın kuzeyinde, İstanbul Boğazı'nın günümüzde ayakta kalan en eski yahşidir. Meşruta Yalı olarak da bilinir.

1699'da Amcazade Hüseyin Paşa (1644-1702) için inşa edilmiştir. Yeğen, Sarhoş, Mevlevi lakaplarıyla da bilinen Amcazade Hüseyin Paşa, Köprülü Mehmed Paşa'nın erkek kardeşinin oğlu ve Fazıl Ahmed Paşa'nın amcası idi; II. Mustafa döneminde çeşitli yüksek görevlerde bulunduktan sonra 1697-1702 yılları arasında sadrazamlık yapmıştı.

Bugüne kalan yapı, eskiden Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı'nın selamlık dairesinin divanhanesini teşkil ediyordu. Harem dairesi ise selamlığın 70-80 m kadar güneyinde idi. Aralarındaki bahçe arkadaki tepenin eteklerine kadar uzanıyordu. Haremin eski bir fotoğrafından hareketle iki katlı, iki büyük sofalı ve 15-20 odalı olduğu tahmin edilmektedir. Deniz cephesinde üç geniş oda çıkma yapıyordu. Yalının 1893 Rus Savaşı *sıra-*' sında yerleştirilen Rumeli göçmenleri yüzünden tahrip olduğu ve kısmen yıktırıl-dığından ya da bir yangınla ortadan kalktığından söz edilir. Ancak, daha yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı sivil mimarlığının eşsiz bir eseri olarak dikkat çekmiş olmasına rağmen, Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı'nda en büyük tahribata günümüze kadar süren ihmal neden olmuştur.

S. H. Eldem'in hazırladığı restitüsyona göre eski selamlık dairesinin, hamam, mutfak ve uşaklar dairesi gibi ek binalarıyla sokak seviyesine kadar u-zandığı anlaşılmaktadır. Yalının arkasından geçen yol önceleri bugünkü sokaktan denize 5 m daha yakın ve bugünkü seviyesinden daha aşağıda olmakla birlikte, gene de yalının oturduğu zeminden çok daha yüksekte idi. Boğaziçi yalılarında sık görülen bu durum göz önüne alınırsa, yalının arkasında yolun öte tarafında kalan, set duvarıyla tutulmuş arka bahçeye göre 1-1,5 m kadar daha aşağıda bir geçit bulunmuş olduğu ve arka bahçe ile bağlantıyı bu geçidin sağladığı kabul edilebilir. Harem dairesi ise bu yolun hemen kenarına gelmekteydi. Burada da üst katta yolun öbür tarafına uzanan bahçeye bir geçit olması olasıdır. Selamlık divanhanesinin oturduğu zemin rıhtımdan 2 m kadar yüksektir. Kaide duvarları rıhtım hizasından başlayarak, kısmen dolma olan yapının alt tabanına kadar yükseliyordu. Selamlık dairesinin arkasındaki yapıyı bağımsız bir konuta dönüştüren ilave bina, harem yok olmadan evvel, 19. yy'ın ikinci yarısına doğru ya-

AMCAZADE HÜSEYİN PAŞA

240

241

AMELE TEALİ CEMİYETİ

pılmıştır. Bunun için selamlığın iki odası ve sofası ile bazı servis binalarının yıktırılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Selamlıktan artakalan divanhane "T" şeklindedir. Ahşap kubbe ile örtülü kare şeklindeki orta şahın etrafında birer kol, bir tanesi deniz üstüne olmak üzere, üç yönde çıkıntı meydana getirirler. Seriye sicilleri, Boğaziçi ve Haliç sahılsa-raylarına ait inşaat, keşif ve onarım defterleri, "üç sofalı oda" diye tanımlanan bu mekân tipinin 17. yy sonundan itibaren yalnızca hanedana ait kasırlar ve köşklerde değil, sıradan insanların

evlerinde de revaçta olduğuna tanıklık eder. Bu tipin en son örneklerinden biri de Küçüksu Kasrı'(->); ayrıca Bebek Köşkü, Beşiktaş Sarayı'nda Çinili Köşk(->), Aynalı Kavak Kasrı(->), Çırağan Sarayı'nda Gülşenabad Köşkü, Emirgân'daki Şerifler Yalısı(->) divanhaneleri de bu tipteydi. 18. yy "da Boğaziçi'nde inşa edilmiş olan pek çok sahilsarayda ve yalıda böyle denize taşan ve üç yönde *manzaraya*, açılan bir mekânın aranmış olması *kadar*, evlerde de bu tür sofalara çok sık rastlanması, bu tipin kaynakları üzerinde ayrıca durulmasını gerektirir.

Hanedana ait yapılara baktığımızda, "üç sofalı oda"ların, henüz sahilsarayların denize paralel değil de dikey olarak birbirine eklemlenen *odalar* ve sofalar dizisi halinde bahçe içlerine uzandıkları dönemde, hemen deniz üstündeki ön mekânların, itibarlı, geniş kabul salonları, divanhaneler olduğu anlaşılmaktadır. Bu divanhanelerin denize taşan kısımları büyük çıkma payandalarla destekleniyordu. Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı'nda da divanhane kaide duvarından çıkan büyük furuşlarla taşınmaktadır. Selamlık divan-

hanesinin en karakteristik tarafı pencerelerinin çok alçak tutulmuş olmasıdır. Duvar yüksekliğinin ancak yarısına kadar *uzanan* pencerelerin üst tarafı tamamen sağırdır; Osmanlı konut mimarisinin klasik cephe elemanı olan ikinci sıra pencereler burada tamamen kaldırılmıştır. El-dem'e göre ışığın bu derece kısılması, Boğaz sahillerinde denizden gelen yansımayı önlemek içindir. Divanhane'nin üç tarafı *manzaralı* olduğundan doğal olarak arka duvarı hariç diğer duvarları tümüyle pencereyle kaplanmıştır. Pencerelerin üst kısımlarının da cam duvar yapılması halinde mekânın dayanılmaz bir ışık fazlalığı içinde kalması tehlikesi doğabilirdi. Eldem bu düzenin kendine mahsus bir mekân ve ışık kompozisyonu yarattığı görüşündedir. Suyun üstündeki hareketli ışınların loş tavan ve duvarlara akisleri, bu arada tezhipli yüzeylerdeki altın kaplamaların yer yer pırıltıları, benzersiz bir mekân yaratmış olmalıdır.

Yapının ait olduğu Mülhak Amcazade Hüseyin Paşa Vakfı ve Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı İnşaat, Restorasyon, Turizm ve Ticaret AŞ'nin yıllardır süren dışlayıcı tutumu nedeniyle, bugünkü durumu bilinmeyen iç mekân, bir zamanlar tamamen renkli desenlerle bezeli ahşap panellerle kaplanmıştı. Kullanılan renklerde büyük bir ılımlılık ve ölçü hissedilmekteydi. Bazı mimari elemanlar altın varak kaplı veya tezhipli-ydi. Duvarlar stilize çiçekler, tavan ise yerine göre tezhipli soyut şekiller ve bitkisel desenlerle bezenmişti. Orta tavandaki şişelerin arasında zarif güller yer almıştı. Çepeçevre duvar kitabelerinin içindeki panolara *vazolar* içinde na-türalist *tarzda nar* çiçeği, gül, karanfil,

Amcazade

Hüseyin Paşa

Yalısı'nın
günümüze
kalabilen
selamlık

divanhanesinin

Boğaz'a hâkim
konumu.

Bünyad Dinç,
1992

yasemin ve lale demetleri yerleştirilmişti. Kapı ve dolap cephesi ise tel ve fildişi kakma ile bezenmişti. Odanın ortasındaki havuz ve fıskiye iki sıra mermer ile çevriliydi. Daha bundan otuz yıl önce gözlemciler ahşap dekoratif elemanların tamamen süngerleşmiş olduğunu kaydettiklerinden artık yalının iç dekorasyonunu yenilemek için özgün parçaların kullanılamayacağı sanılmaktadır.

Yalının dış cephesi, yapıldığı günlerde de içerisindeki zenginliği dışa vurmazdı. Sonradan kesilmiş olan geniş saçağın yerine gelmiş olan çıtak baş silmesi dışında, dış mimari elemanları korunmuş; ancak eskiden pencereleri örten kepenkler ortadan kalkmıştır. Bugün bir eşi mevcut olmayan bu uygulamanın diğer örneklerine, dönemin çeşitli sahilsaraylarını, bahçeler içindeki köşk ve kasırlarını gösteren gravürlerde rastlıyoruz. Pencereler ve kapakları, bu geometri ve süslemeden tamamen arınmış cephelerin tek canlı elemanı idi. Pencere kapakları kapandıkları *zaman* bir yatay tahta kaplama yüzeyi meydana getirirlerdi ve böylelikle bir dönem yalnızca mevsimlik olarak kullanılmış olan Boğaziçi yalıları denizin ve iklim koşullarının tahribatından bir ölçüde korunurdu. Üst kapaklar açıldığı zaman ise pencerelerin önünde bir gölgelik, güneş siperi meydana gelirdi.

1956'da yetersiz bir onarım gören yapı bugün, ortadan kalkma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Bibi. M. H. Saladin-R. Mesguich, *Le Yali deş Keupruli â Anatoli-Hessa Göte Asiatique du Bosphorer*, Paris, 1915; S. Ünver-S. H. Eldem, *Amucazade Hüseyin Paşa Yalısı*, İst., 1970; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, II, s. 151-179; Eldem, *Türk Evi*, II, 190-191.

TÜLAY ARTAN

AMELE FIRKASI

Mütareke yıllarında İstanbul'da kurulmuş siyasal parti.

Amele Fırkası, Amiralzade Cemal Hüsnü, Davavekili Râdi, sabık memurlardan Mehmet Behçet ve Haydar, kömür müteahhidi Mehmet Kâmil, Hüsnü

Paşazade Seyit Bilâl, kömür kâtiplerinden Ali Haydar, Vanlı Mehmet Baba ve Mehmet Ali Ağa tarafından 11 Ağustos 1920'de kuruldu.

İşçinin refah ve saadetini sağlamak, işçi ile sermayedar arasındaki ilişkileri düzenlemek, hasta düşen işçiyi tedavi, sakat ve alil olanlara sahip çıkılması ve kimsesiz kalan amele evladının okutulması için amele sandıkları kurmak, fırkanın ana amacıydı. Genel merkezi İstanbul'da olmak üzere ülkenin birçok yöresinde ve özellikle Ereğli kömür havzasında şubeler açmayı amaçlıyordu.

Fırkaya memur alınmıyordu. Üyelerin serbest meslek ve mesai erbabından olması gerekiyordu.

Amele Fırkası'nın örgütlenişi ve faaliyetleri hakkında fazla bilgi yoktur.

ZAFER TOPRAK

AMELE TEALİ CEMİYETİ

Cumhuriyetin ilk yıllarında İstanbul'da kurulan işçi konfederasyonu.

Türkiye'de sendikal örgütlenmeyle ilgili mevzuat 1909 Tatil-i Eşgal Kanunu ile gündeme geldi. Bu yasanın 8. maddesi kamuya hizmet götüren işyerlerindeki sendika kuruluşunu yasaklayarak diğer işyerlerinde sendikal gelişmeleri zımnen onaylamış oldu. Meşrutiyet'in ilk yıllarında cemiyet olarak kurulan sendikalar yine 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu'na tabiydiler.

Cumhuriyet döneminde sendikalara ilişkin mevzuatın ana *dayanağı* 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'ydu. Cumhuriyet'in bu ilk anayasasının 70. maddesi toplanma ve dernek kurma hakkını düzenliyor, böylece sendika hakkı da dernek kurma hakkı bünyesinde ele alınmış oluyordu. 1925 tarihli Takrir-i Sükûn Kanunu sendika kurma hakkını ortadan kaldırırsa da, 1926'da benimsenen Türk Medeni Kanunu ile dernek kurma hakkı geniş bir biçimde düzenlendi.

Bu genel çerçeve içinde yer alan, 1920'li yıllardaki sendikal gelişmelerde Amele Teali Cemiyeti'nin ayrı bir konumu vardır. 12 Ağustos 1924 günü kurulan cemiyet, çalışma yaşamıyla ilgili olgularda ön planda görüldü; sendikalar arası eşgüdüm ve uyumu sağladı. Cemiyet, İstanbul sendikalarının bir anlamda bağlantı noktasıydı. Daha önceki Türkiye Umum Amele Birliği'ne oranla çok daha etkin bir kuruluştı. Siyasal bağlamda radikal çizgideki Aydınlık(->) çevresiyle de diyalogu vardı.

Amele Teali Cemiyeti aslında gitgide güçten düşen ve işlevini yitiren Türkiye Umum Amele Birliği yerine kurulmuş bir sendikaydı. Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte, hükümetin Amele Birli-

ği'ni giderek daha sıkı denetleme çabası içinde olduğu gözlemlendi. Türkiye Umum Amele Birliği Başkanı Rasim Bey zaten yönetimin yakın ve güvenilir adamıydı. Onun yamsıra Halk Fırkası İstanbul Mutemedi Refik İsmail

Bey'in Birlik Yürütme Kurulu Başkan Yardımcılığı'na getirilmesi, işçi çevrelerince olumsuz karşılandı. 1923 Arahk'ında 19.000 dolayında üyesi olan birliğin üye sayısı dört beş ay içerisinde 7.000'e düştü. Bu gelişmeler sonucunda Mürettibin Cemiyeti, İstanbul Umum Deniz ve Maden Kömürü Tahmil ve Tahliye İşçileri Cemiyeti, Cibali Tütün Fabrikası Amele İttihadı Cemiyeti, Şark Şimendiferleri Müstahdemin Te-avün Cemiyeti, Anadolu Bağdat Şimen-diferciler Cemiyeti, İstanbul Tramvay Amelesi Cemiyeti, Haliç Şirketi Amele Cemiyeti başta olmak üzere, İstanbul'un bellibaşlı işçi kuruluşları bir araya gelerek Amele Teali Cemiyeti'ni kurdular.

Amele Teali Cemiyeti değişik işkollarının yoğunlaştığı yörelerde şubeler açtı. Şirket-i Hayriye işçilerini Kürkçüler Kapısı Şubesi'nde, Gaz Şirketi işçilerini Dol-mabahçe Şubesi'nde, kunduracı işçilerini Divanyolu Şubesi'nde örgütledi. Bir ara *Emekçi* adıyla bir gazete çıkarma girişiminde bulundu. Bünyesinde sanatkârları toplayarak Amele Sahnesi adı altında tiyatro gösterileri sunmayı kararlaştırdı. 1925 yılı, Amele Teali Cemiyeti'nin en faal olduğu yıldır. Mesai Kanunu projesi üzerine görüş bildirmek için toplantılar düzenledi. İstanbul'un hemen hemen tüm işçi sendikaları 13 Şubat 1925 tarihli toplantıya katıldılar. Amele Teali Cemiyeti, Mürettibin Cemiyeti, Bahriye Milli Sanatkâran Cemiyeti, Tahmil ve Tahliye Maden Kömürü Amelesi Cemiyeti, Em-val-i Ticariyye Tahmil ve Tahliye Cemiyeti, Cibali Tütün Amelesi Cemiyeti, Şark Şimendiferleri Müstahdemin Teavün Cemiyeti, Balat Un Fabrikaları Amelesi, Seyrüsefain Fabrikaları Amelesi, Şirket-i Hayriye Amele Cemiyeti, Şirket-i Hayriye Memurin Cemiyeti, Perukâr Esnafı Cemiyeti, Hasköy Değirmen Amelesi, İnşaat İrgat ve Rençber Amelesi Cemiyeti, Kaptan ve Makinist ve Müntesibin-i Bahriye Cemiyeti, Anadolu Bağdat Şimendiferleri Cemiyeti, Şark Şimendiferleri Edirne Cemiyeti, Kazancı Amelesi, Makriköy Fabrikaları Amelesi, Tramvay İşçileri Amelesi Cemiyeti, Kalafatyeri Fabrikaları Amelesi ve İstinye Dok Şirketi Amelesi toplantıya temsilci gönderdiler.

Katılan sendika temsilcilerinden, 19 kişilik bir komisyon (encümen) kuruldu. Komisyon, Amele Teali Cemiyeti'nin Babıâli'deki merkezinde toplanarak o sırada TBMM Ticaret ve Ziraat Encümeni'nde görüşülmekte olan Mesai Kanunu hakkında bir "layiha" hazırladı. İzmir İktisat Kongresi'nce kabul edilen ilkeler çalışmalarda esas olarak alınacak, Heyet-i Umumiye'nin onayından sonra Meclis'e sunulacaktı.

Cemiyetin "layiha" üzerinde çalışması güç koşullar altında gerçekleşiyor; cemiyet merkezinde toplanan amele zümrele-

ri murahhasları hakkında hükümetçe "takibat ve isticvaba!" icra edileceği söylentileri bazı gazetelerde yer alıyordu. Cemiyetin "layiha" çalışmaları 17 Şubat günü -nü başladı. 20 Şubat günü tekrar toplandı. Bu kez mekân

Divanyolu'ndaki Cumhuriyet Lokantası'ydı. Ancak bu toplantıya, *Meslek* dergisinin tanımıyla "Türk komünistleri" de iştirak etmişler, heyecanlı tartışmalar izlenmiş; itirazlar yükselmişti. Layihayı yetersiz bulup Ankara'ya yeni bir layiha gönderilmesini öneren "müfrit" guruba karşı "mutediller"in görüşü ağırlık kazandı. Halk Fırkası kâtibi ve tramvay işçileri reisi Sadi Bey "müfrit" komünistleri tasvip etmediğini vurguladı. Komünistler bunu protesto ettiler. Amele Teali Cemiyeti ile "eski tüfeklerin ilişkileri basında da tartışıldı.

Bu konuda "uyarı"lardan biri de *Meslek* dergisi çevresinden geliyordu. Derginin görüşü sendikalist bir temele oturtulmuştu: İşçinin sorununu en iyi işçi bilirdi. İşçiyi siyasi amaçlarına alet etmek isteyenlere karşı işçi uyanık davranmalı, işçi haklarına kendisi sahip çıkmalı mücadelesinin önderliğini bizzat üstlenmeliydi. Politikacılar işçiyi şuraya buraya çeğiştirip duruyorlardı. Şayet politika yapmak gerekirse de onu "proletarya kendisi cemaat halinde" yapmalıydı.

Çalışmalar şubat sonunda bitirildi. Dilekler uzunca bir "layiha" halinde tespit edildi. "Amele metalibatı" böylece Ticaret Vekâleti'ne gönderilecekti. Bu sırada Şeyh Sait isyanı baş gösterdi. Cemiyet Cumhuriyet'ten yanaydı. Amele Teali Cemiyeti isyanı telin için toplandı.

1925 1 Mayıs İşçi Bayramı, Amele Teali Cemiyeti tarafından örgütlendi, (bak. Bir Mayıs Kutlamaları) Aynı gün işçilere, Amele Teali Cemiyeti yayınlarından "Mayıs 1 Nedir?" başlıklı kitapçık dağıtıldı. 16 sayfalık bu broşür, işçilerin birlik ve dayanışma günü 1 Mayıs'ın kısa tarihçesini veriyordu. Risale Şefik Hüsnü tarafından kaleme alınmıştı.

Ancak, bu broşür nedeniyle başta Kâtib-i Umumi Abdi Receb olmak üzere Amele Teali Cemiyeti yöneticileri tutuklandılar. Ankara'ya gönderilerek İstiklal Mahkemesi'ne çıkarıldılar. Yargılama sonucu 10 amele "komünistlik teşkilat ve propagandası yapmak suretiyle dahili emniyeti ihlâl ve binnetice hükümet şeklini değiştirmeye matuf fiil ve hareketlerde bulunmak"tan suçlu bulunarak tevkif edildi ve 7 yıldan 15 yıla kadar küreğe mahkûm oldu.

Aynı yılın eylül ayında ilk senelik kongre toplandı. Bu kongreye 60 üye katıldı. Cemiyetin Babıâli Caddesi'ndeki genel merkezinde toplanan delegeler marangoz esnafından Hasan "arkadaş"ı riyasete seçtiler. Gündemde amele çocuklarına mahsus bir okul açılması ve bir teavün sandığının kurulması da vardı. Yeni yönetime Refik İsmail (riyaset), Sabri (riyaset-i sani) ve Hüseyin (kâtib-i umumi) beyler seçildi. Amele Teali Cemiyeti 1927 sonbaharına kadar faaliyeti-

r

AMELE-İ OSMANİ CEMİYETİ 242

ni sürdürdü. Bu arada 1927 1 Mayıs'ı kutlandı. Bu tarihe kadar Babıâli'deki genel merkezin yanısıra Beyazıt, Aksaray, Yedikule, Haliç ve Beşiktaş'ta

şubeler açılmıştı. 1927 Ekim'inde zabıta cemiyetin kayıt ve defterlerine el koydu, işlemlerinde yolsuzluk olduğu gerekçesiyle soruşturma açtı.

Cemiyetin kapatılış tarihi kesin olarak bilinmemekte, ancak soruşturma açılmasından kısa bir süre sonra kapatıldığı tahmin edilmektedir. Nitekim o tarihlerde diğer sendikaların da faaliyetlerine son verilmiştir. Bazı kaynaklarda Amele Teali Cemiyeti'nin 1928 Tem-muz'unda yapılan Şark Şimendifer ve İstanbul Tramvay grevlerinden sonra kapatıldığı ileri sürülmektedir.

Bibi. Z. Toprak, "Tek Parti Döneminde Çalışma Yaşamı ve Amele Teali Cemiyeti," *Düşün*, S. 7, Haziran 1986; M. Tuncay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, 2 c., İst., 1991; M. Tuncay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1925-1936)*, İst., 1992.

ZAFER TOPRAK

AMELE-İ OSMANİ CEMİYETİ

Osmanlı Amele Cemiyeti adıyla da bilinen, İstanbul'da sendikal amaçlı kurulan ilk işçi örgütü.

1890'ların ortalarında İstanbul'da Tophane fabrikaları çevresinde kuruldu. O sırada bu fabrikalarda dört binin üzerinde işçi çalışıyordu. Sekiz kişilik bir kurucu heyetle örgütlenme girişiminde bulunuldu. Avrupa'daki Jön Türklerle temasa geçildi. Gizli kuruluşu ve Abdül-hamid'e karşı tavır alışını nedeniyle yarı sendikal, yarı siyasal bir dernekti. Bir yıl gibi kısa bir faaliyet süresinin ardından, kurucuları yakalandı; sürgüne gönderildi; dernek dağıldı.

Kurucularının sürgünden kaçarak geri dönmesinden sonra 1901-1902'de cemiyet tekrar canlandırılmak istendi. Toplantılar düzenlendi; işçi kesiminin sorunları gündeme getirildi. Avrupa'daki sosyalist hareketle ilgili gelişmelere ilişkin bilgi ve yayınlar çevrilerek dağıtıldı. Topkapı Mezarlığı'nda gizli bir toplantı yapıldı; alınan kararlar bir bildiri şeklinde İngiliz, Fransız ve Rus sefaretleri aracılığıyla padişaha gönderildi.

Hükümet bir aralık işçi sorunlarına eğilir gözükmüşse de, dernek yöneticileri kısa süre sonra tutuklanarak tekrar sürgün edildiler. Dernek dağıldı. Kaçabilenler Amerika ve Avrupa'ya gittiler. Bunlar arasında Osmanlı sosyalist hareketinde daha sonraki dönemlerde de adı geçen Osman Abdullah ve Edhem Nejat da bulunuyordu.

Kuruculardan bazılarının aynı kişiler olmasına dayanılarak II. Meşrutiyet ertesine kurulan Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti'nin Amele-i Osmani Cemiyeti'nin uzantısı olduğu söylenir.

ZAFER TOPRAK

AMELİ HAYAT MEKTEPLERİ

Vilayet Umumi Meclisi'nin aldığı kararla 1925'te açılan, pratik yabancı dil ve ticaret bilgisi kazandırmaya yönelik kurs nitelikli okul. 1932'de Ameli Hayat İktisat Lisesi adını almış, 1936'da kapanmıştır.

Eskiden beri bir ticaret merkezi olagelen, ayrıca çok sayıda yabancı nüfus barındıran İstanbul'da yabancı dil öğrenimi ve ticaret bilgisi edinimi için okul açılması düşüncesi 1883-1884'te gündeme gelmişti. Bu amaçla Hariciye Nezareti'nin, Lisan Mektebi, Ticaret Nezareti'nin de Hamidiye Ticaret Mektebi adlı birer okul açtıkları bilinmektedir. Hamidiye Ticaret

Cumhuriyet'in ilk yıllarında bir bayram törenine katılan İstanbul Ameli Hayat Ticaret ve Lisan Mektebi öğrencileri öğretmenleriyle. *Necdet Sakaoğlu koleksiyonu*

Mektebi'nin ayrıca, Fransızca öğretimine mahsus mahreç (hazırlık) sınıfı da vardı.

1914'te ise ticaretle uğraşanlara pratik bilgiler kazandırmak amacıyla serbest ticaret derslerinin verildiği bir sabah mektebi açılmıştı. İlkokul mezunlarının kabul edildiği bu kurs, ertesi yıl iki devreli rüştiye (ortaokul) düzeyinde bir okula dönüştürüldü. Sonraki yıllarda ise, lise ve yüksek düzeyde sınıfları da açıldı. Bu okul bünyesinde bir de ameli ticaret şubesi bulunuyordu. 1917'de kızlar için ameli ticaret inas şubesi de faaliyete geçti. İstanbul'u örnek alan İzmir, Samsun, Trabzon, Adana ve Ankara'da da benzeri kurs ve okullar açıldı.

Cumhuriyet'in ilam (1923) ve Tevhid-i Tedrisat (Öğretim Birliği) Kanunu'nun yürürlüğe girmesinin (1924) ardından bu tür okullar, yerel yönetimlere bağlı oldukları için yaşama olanağı bulamayarak kapandı. 1918'de Orta Ticaret Mektebi adını almış olan İstanbul'daki okul da aynı nedenle 1924'te çalışmasına ara verdi. Fakat, İstanbul'un büyük bir ekonomi merkezi olması ve dış ticaret ilişkileri, aynı amaçlı bir okulun açılmasını gerektiriyordu. Diğer yandan, İstanbul'da işsizlik ve geçim sıkıntısı ileri düzeydeydi. İlk ve orta okuldan sonra okuma olanağı bulamayan veya öğrenimini yarım bırakan gençler için, kısa yoldan meslek ve uzmanlık edinebilecekleri kurumlara gereksinim duyulmaktaydı. Konu, aynı zamanda belediye meclisi işlevindeki Vilayet Umumi Mec-lisi'nde gündeme geldi. Ortaokullardan Fransızca derslerinin kaldırılmış olması da dikkate alınarak yeni bazı meslek ve ihtisas okulları yanında iki kız ve üç erkek ameli hayat mektebi açılması kabul edildi. Zabıta-i Belediye Memurları Mek-

F

tebi, Şehir Bandosu Mektebi, Hastabakıcı Mektebi'nin açılması da benzeri gerekçelerle kabul edildi.

Öngörülen beş ameli hayat mektebinden ancak ikisi, biri kızlar, diğeri erkekler için açılabilirdi. Vilayetin bu okullara katkısı özel idare bütçesinden "yardım" adı altında, ilkokullara, Darüşşafaka'ya, azınlık okullarına

sağlanan olanaklar düzeyinde tutuldu. Fakat, daha başlangıçta Maarif Vekâleti (Milli Eğitim Bakanlığı) ile İstanbul Vilayeti arasında uzlaşmazlık doğdu. Bakanlık, Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereği tüm okulların kendi örgütü içinde yer alması gerektiği görüşündeydi. Vilayet ise, vilayet bütçesinden yardım alan ilkokullarla diğer okulları örnek göstererek ameli hayat mekteplerinin de vilayete bağlı olarak çalışabileceğini ileri sürüyordu. Bu sürtüşme, okulun kapanışına değin sürmüştür.

Milli Emlak'e ait, yerleri saptanmayan iki ayrı binada öğretime açılan kız ve erkek ameli hayat mektepleri, önceki kurum gibi, pratik Fransızca ile ticaret bilgilerinden ibaret bir programa sahipti ve bir yıllıktı. Okula, ilkokul mezunları, ortaokul ve liselerden ayrılanlar ile bir yüksekokula gidemeyen lise mezunları, Darülaceze Mektebi'ni bitirenler, ayrıca taşradan ticaret mektebine girmek için gelip de giremeyenler kaydolabiliyorlardı. Kurs nitelikli okulun öğretmenleri, aylıklarını vilayet bütçesinden almaktaydılar. 1932-1933 öğretim yılında kız ve erkek okulları birleştirilerek karma öğretime geçildiği gibi öğretim süresi üç yıla çıkartıldı ve okulun adı Ameli Hayat İktisat Lisesi olarak değiştirildi. Maarif Vekâleti bu kez konuya daha da titizlikle eğildiğinden öğrenim izni onayı verilmedi. Okul 1936'da kapandı.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi*, V; F. R. Unat, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964; N. Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İst., 1991; ay, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İst., 1992.

İSTANBUL

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ ELÇİLİĞİ BİNASI

Beyoğlu'nda, Meşrutiyet Caddesi (eski Kabristan Sokağı) üzerinde bulunan ve eskiden "Corpi Sarayı" diye tanınan eski elçilik binası.

Yakın akraba olan Corpi, Nomico ve Tubini ailelerinin ortak mülkü olan, yaklaşık 9.000 m²'lik arsanın, Corpi ailesinin payına düşen kısmında yapılmış olan binanın sahibi Ignace Corpi'dir. Şimal Sokağı'ndan Corpi Sokağı'na kadar olan bölümde Nomico ailesinin evi bulunuyor, Corpi Sarayı ile Tepebaşı Cad-desi'nin köşesine kadar olan yeri ise Tubini ailesi kullanıyordu. 19. yy'da, Ceno-va'dan Sakız Adası'na göç eden bu Katolik ailelerden Corpi ve Tubiniler Gala-ta'da bankerlikle uğraşırken, Nomicolar, aynı yerde lokum fabrikası işletiyordu.

Daha sonraları Corpi Sarayı olarak ünlenen binanın mimarı, yine Sakızlı bir

Amerika
Birleşik
Devleüeri
elçilik
(bugün

başkonsolosluk)
binası,
Işıl Özışık'm
bir resmi.
ABD İstanbul
Başkonsolosluğu
Arşivi

göçmen olan Giocomo Leoni'dir. 1882'de oturulabilir hale gelen binanın, inşaatına ne zaman başlandığı bilinmemektedir. Bina tamamlandıktan kısa süre sonra ev sahibi Ignace Corpi vefat etmiş, bunun üzerine aile, evi 1890'da Amerika Birleşik Devletleri'ne, elçilik binası olarak kiraya vermiştir.

1900'de, ortaelçi John G. A. Leish-man döneminde, binanın ABD hükümetince satın alınması gündeme geldi. Uzun süren görüşmeler sonunda, 1907'de Corpi Sarayı Amerikan hükümetince satın alındı. 1937'de, elçiliğin Ankara'ya nakledilmesine kadar, elçilik binası, sonra ise konsolosluk binası olarak kullanıldı. Binanın hemen yanındaki Tubini Evi ise, bugün konsolosluğun vize bulumu olarak hizmet vermektedir.

Görkemli bir "palazzo" olarak tasarlanmış olan yapı, simetrik ve aksiyal bir kuruluşa sahiptir. Dikdörtgen planlı binanın giriş aksında öne çıkan üçlü bir kemer grubu, üstündeki alınlıkla birlikte simetri eksenini vurgulamaktadır.

Yüksek bir bodrum üzerine iki katlı kagir bir yapıdır. Sahibinin isteği doğrultusunda, binada dönemin en iyi ve değerli malzemeleri kullanılmış, bunların birçoğu da İtalya'dan getirilmişti. Pencere ve kapı kasalarının Piemon-te'den, yerlerde ve ön cephede kullanı-

Amerikan Bristol

Hastanesi'nin
Nişantaşı'ndaki
ana binasının
1940'lardan bir
fotoğrafi.

TETT\Arşivi

243 AMERİKAN BRİSTOL HASTANESİ

lan mermerlerin ise Carrera'dan geldiği söylenmektedir.

Giriş katı, yarım daire kemerler ve toskan sütun başlıklarıyla, neorönesans bir düzenlemeye sahiptir. Duvarlar yanda derzlendirilmiş şekilde

işlenmiştir. Belirgin bir kornişle ayrılan ikinci kat, yükseltilmiş bir cepheye sahiptir. Yine yarım daire kemerli orta aksın yüksek pencerelerinin gerisinde, zengin bezemeli bir merasim salonu vardır. Bu salonun döşemesi de özel olarak yaptırılmış geometrik biçimli mermerlerle kaplıdır. Binanın yemek salonunda, doğal büyüklüklerinde resmedilmiş, bir İtalyan sanatçının yapıtı olan ünlü bir pano vardır. Giriş cephesinin iki yanındaki çift kemerlerin ortasında, heykelleri konmamış birer niş bulunmaktadır. Binanın üçüncü katı ise geri çekilerek düzenlenmiştir.

BEHZAT ÜSDİKEN-AFİFE BATUR

AMERİKAN BRİSTOL HASTANESİ

Nişantaşı Güzelbahçe Sokağı'nda yer alan özel sağlık kurumu, 1 Ağustos 1920'de Kızılhaç'ın yardımlarıyla Amerikan Yüksek Komiserliği tarafından açılan hastane Çarşıkapı'daki ahşap bir köşkte Amerikan Hastanesi adıyla hizmete girdi. Hastane I. Dünya Savaşı'nın bitiminde İstanbul'a gelen çok sayıdaki

AMERİKAN LİSAN VE TİCARET 244

245

ÂMİN ALAYI

mültecinin acil sağlık ihtiyaçlarını karşılamak gayesiyle kurulmuştu. Kurucuları arasında Beyrut-Odessa deniz sahasında seyreden 50 gemilik filonun komutanı ve Amerika Birleşik Devletleri'nin İstanbul'daki temsilcisi Amiral Mark L. Bris-tol de vardı. Amiral Bristol'ün 1945'te ölmesinden sonra, hastanenin gelişmesine yaptığı hizmetlere karşılık adı Amiral Bristol Hastanesi olarak değiştirildi. Daha sonra da Amerikan Bristol Hastanesi oldu.

Zamanla büyüyen hastane, 1929'da Teşvikiye'ye taşınmış ve burada 69 yatak ile faaliyetini sürdürmüştür. 1939'da ise bugünkü yerine taşınmıştır. 1928-1957 arasında başhekimlik yapan Dr. Lorrin A. Shepard'ın hastanenin gelişmesinde büyük payı vardır. 1969'da yatak sayısı 72'ye çıkarılan hastaneye 1970'te bir yoğun bakım ünitesi, 4 yeni ameliyathane eklenmiş ve bir de modern radyoloji servisi kurulmuştur. 1977'de 2 kat ilave edilerek yatak sayısı HO'a çıkarılmıştır. 1988'de ise 10 katlı yeni bir poliklinik binasının açılmasıyla hastane artık ayakta tedavi ve koruyucu hekimlik hizmetleri de veren bir tıp merkezi niteliğini kazanmıştır. 1990'da yoğun bakım ünitesinin tamamlanmasıyla yatak kapasitesi 125'e ulaşmıştır. Amiral Bristol Hemşirelik Okulu(->) hastaneye bağlı olarak çalışan bir diğer kuruluştur.

istanbul

amerikan lisan ve ticaret dershanesi

bak. YMCA

AMERİKAN ROBERT LİSESİ

1863'te kurulan Robert Kolej(->) ve 1871'de faaliyete geçen Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'nin(->) devamı olan karma lise.

1971'de Arnavutköy Amerikan Kız Koleji ile Robert Kolej birleşti ve karma eğitime geçti. Robert Kolej'in yüksek kısmı, Bebek'teki kampusta kurulan ve bir devlet üniversitesi olan Boğaziçi Üniversitesi'ne devredildi. Orta-lise eğitimi veren okulun adı Özel İstanbul Amerikan Robert Lisesi oldu.

Okul Milli Eğitim Bakanlığı'nın denetimi altında öğretim faaliyetini sürdürmektedir. Son yıllarda Hisar Vakfı'ndan, mezunlarından ve hükümetin bina yapımı ve onarımı için sağladığı destekten, gitgide artan ölçülerde yararlanmaktadır. Okul ücretlerinden elde edilen gelir, 1993-1994 yılı tahminlerine göre işletme giderlerinin yüzde 35'ini karşılamaktadır. Bağışlar yüzde 5, mali yatırım gelirleri yüzde 26'dır. Mali desteğin önemli bir kesimi ABD'deki vakfedilen mal varlığından sağlanmaktadır. Günümüzde çok tercih gören bir ortaöğretim kurumudur.

Robert Lisesi'nin kütüphanesi Türkiye'deki ortaöğretim birimlerinde bulunan en iyi kütüphanedir. Çağdaş ileti-

sim ve bilgi teknolojisiyle ve Amerikalı personeliyle etkin bir başvuru kaynağı oluşturmaktadır. Görsel-işitsel merkezi öğrencilere geniş olanaklar sunmaktadır. Mezunlarının Bizim Tepe diye bilinen bir dernek mekânı vardır.

İSTANBUL

AMİGOLUK

Spor karşılaşmalarında tribünlerin renkli simaları; kitleleri yöneten kişiler. İspanyolca ve Portekizcede "arkadaş" anlamına gelen "amigo" adıyla tanındılar. 1940'lı yılların başlarında; Fenerbahçe tribünlerinde Babahindi Süha(->) ile başlayan amigoluk gittikçe' yaygınlaşarak günümüze kadar geldi. Galatasaray tribünlerinde Karıncaezmez Şevki(->) ve Aslan; Beşiktaş tribünlerinde Kafa Sabahattin ve Orhan; Fenerbahçe tribünlerinde Amigo Çetin ve Feriköy maçlarında Apartman Mustafa; basketbol maçlarında İTÜ'lü yüksek mühendis Mehmet Ali Denli, milli maçlarda da "Milli Amigo Birol" içlerinde en ünlüleri olarak tanınırlar. Ayrıca bir mobilya mağazası sahibi olan Vecdi Teker de tribünleri kendi eliyle yazdığı koskoca bez dövizlerle donatarak "Paşalı Birol" olarak ün yaptı. Takım amigolarının zaman zaman birbirlerine çiçekler vermek suretiyle dostluk gösterilerinde bulunduklarına da rastlanır.

ÂMİN ALAYI

İstanbul'da Cumhuriyet'ten önce çocukların ilkokula başladıkları gün yapılan özel tören. Bed-i besmele cemiyeti de denmiştir. Hazırlık, Eyüb Sultan ziyareti, alay ve ziyafet etkinliklerini içerirdi. Kısaca âmin de denen bu halk geleneğinin amacı, çocukları okumaya heves-

BİR ÂMİN ALAYI İLÂHİSİ

Ey garip bülbül, diyarın kandedir Bir haber ver gülizarm kandedir Sen bu ilde
kimseye yar olmadın Var senin elbette yarin kandedir

âmin

Arttı günden güne feryadın senin Ah u figan oldu mutadın senin Aşk içinde kimdir
üstadın senin O senin sabr u kararın kandedir

âmin

Bir enisin yok aceb hayrettesin Rahatı terk eyleyip mihnettesin Gece gündüz
bilmeyip hayrettesin Ya senin leyî u neharin kandedir

âmin

Gökte uçarken yere indirdiler Çar anasır bendlerine urdular Senin adın Niyazi
koydular Sol ezelden itibarın kandedir âmin

Musahipzade Celâl, *Eski istanbul Yaşayışı*, İst., 1992, s. 44-45

lendirmek, aileleri, kendi çocuklarını okula göndermeye teşvik etmekte. İstanbul çocuklarının yaşamında, sünnetten sonra en unutulmaz anıyı oluştururdu. Kentin zengin ve soylu ailelerinin gele-nekleştirdiği âmin alayını, yoksul kesim yapamaz veya dua ile geçiririrdi. İstanbul'a özgü bu tören, görenekle başka büyük kentlere de yayılmıştı.

İstanbul'da, Tanzimat'tan önce de âmin alayı geleneği vardı. Fakat kurgusu ile toplumu etkileyici bir programa kavuşması, 19. yy'm ikinci yarısında okumanın değer kazanması sürecindedir. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) açılan özel okullar da daha çok öğrenci çekebilmek için, önceleri eğitimin hayırlı olmasına dönük bir dua töreni ile türbe ziyareti yalmlığındaki bu töreni ilginç bir alay haline getirmişlerdir.

Aminin ilk aşamasında evde temizlik ve bayram hazırlığı yapılırdı. Ziyafet için günlerce önceden kumanyalar alınır, aşçı kadınlar tutulur, davet edileceklerle haberler gönderilirdi. Ailenin kadın bireyleri okula başlayacak çocuğu hamama götürürlerdi. Bir erkek çocuk için bu, onun annesi, teyzesi, halası, ablaları ile son kez kadın hamamına gidişiydi. Bu nedenle hamamda natırlar tarafından çocuğa türlü gösteriler sergilenir, göbek atılırdı. İkinci aşama çarşıya çıkmaktı. Hayatta ise büyükanne, hanımanne, cicianne, dadı, kalfa... ile Mahmutpaşa Çarşısı'na, Kapalıçarşı'ya gidilir, Kapamacılar'dan kız veya erkek çocuğa, uygun giysiler alınır. Hilâli gömlek, ipek

mintan, kalçın, kaloş potin, mavi püsküllü fes... bunlardandı.

Kesenin ağzını açanlar, kuyumcuya uğrar sorguç, nazarlık iğne beğenirler, fesin ortasına nazarlık, yanlarına sorguç iğne takarlardı. Kitapçılardan elifba cüzü, supara, nihale, cüz kesesi; Tahtaka-le'den de rahle alınırdı. Atlas minder çoğu kez evde hazırlanırdı. Çocuğun boynuna lahuri şal bağlama âdeti de vardı. Üçüncü gün, çocuk yeni giysisi ile türbe ziyaretine götürülürdü. İstanbul tarafında oturanlar için bu ziyaret Eyüb Sultan'a yapılırdı. Çocuk, türbenin hacet penceresine alnını dayar, büyükleri de dua ederlerdi. Türbe ziyareti sabahleyin yapılmışsa öğleden sonra veya ertesi gün asıl âmin alayı başlardı.

Zengin rical çocukları için düzenlenen bir âmin alayının programı şöyleydi: Çocuğun başlayacağı sıbyan mektebinin hocasına haber verilir, okuldan veya dışarıdan bir ilahiciler ekibiyle anlaşılır, midilli ya da bir fayton temin edilirdi. Mektebin hocası, öğrencilerine ertesi gün âmin alayı olacağını bildirerek temiz giyimli gelmelerini söylerdi. Perşembe veya pazartesi günü yapılan töreni, denk düşerse kandil günleri yapmaktan hayır beklenirdi. O gün sabah çocuk hazırlanır, kız ise başörtüsüne bir iğne iliştirirdi. Sonra çocuğun boynundan aşağıya hamayli olarak sırma işlemeli cüz kesesi sarkıtılır, evin cumbasına, saçağına, kapısına bayraklar, renkli

Karikatürist

Salih'in

(Erimez)

fırçasıyla bir

âmin alayı.

Karikatür, c. 3,

no. 71, s. 18

kumaşlardan askılar, işkembe fenerler asılırdı. Yine fenerler, askılar ile süslenmiş fayton ya da kırmızı kolanlı, yeşil altlıklı, siyah eyerli midilli kapıya getirilirdi. Tüm bunlar, bir kalabalığın toplanması, çocuğun da kendisi için yapılanları görüp çok önemli bir işe başlamakta olduğu inancıyla okul yaşamına ısınması içindi. Diğer taraftan hoca, kalfalar ve öğrenciler, önlerinde ilahici grup ve âminciler olduğu halde ikişerli sıralarla okuldan hareket ederler, yol boyunca ilahiler okuyarak eve yönelirlerdi. Âmin alayı sokağın başından gözükünce, çocuk dualarla dış kapının önüne çıkartılır, mahalle bekçisi tarafından midilliye veya arabaya bindirilirdi. Arabada yanına, karşısına mektebe başlayacak bir akraba, komşu çocuğu veya giydirilmiş bir yetim, çocuğun lalası, dadısı binerlerdi. En önde, kadife veya atlas yastık ile üstündeki elifbayı taşıyan, onun arkasında mavi atlas kaplı minder ile bağa veya sedef işli rahleyi götüren, sonra midilli veya arabaya binmiş çocuk, daha sonra hoca, ilahicibaşı, ilahiciler, âminciler, çocuğun babası,

akrabaları ve mahalle halkından katılanlar sıralanırdı. Bu kortej, evin çevresindeki sokakları, varsa yakındaki çarşığı, meydanı dolaşarak en uzun yoldan ve ağır ağır, arada âminler için durarak ilerlerdi. İzleyen kalabalık da giderek artardı. Ayrıca sokak kapılarına koşanlar, pencerelerden, şahnişinlerden sarkanlar, dükkân tezgâhlarının önüne çıkanlar alayı izlerlerdi. Halk arasında, âmin alayına meleklerin de katıldığı inancı yay-

gındı. Bu nedenle yaşlılar, hastalıklılar, sakatlar, şifa bulmak umuduyla sokağa çıkıp kalabalığa sürtünülerdi. Fakat asıl, okula başlayan çocuk, kişiliğinin değerini, toplumun kendisine verdiği değeri bu mizansen içinde kavrar, belki de ilk kez sorumluluk duyardı.

Dolaşma sırasında ilahilerin okunuş sırası vardı. Çocuk evinin kapısına çıkınca, "*Tövbe edelim zenbimize/Tövbe illallah ya Allah / Lütfunla bize merhamet eyle/ Aman Allah ya Allah*" ilahisi^ okunur; âminciler hep bir ağızdan "Âmin! Âmin!.." derlerdi. Yol boyunca, "*Gel vücudun âteş-i aşk-ı Habibullah 'a yak / Çeşm-i kalbi ol ziyâde fethedip Mevlâ'ya bak/ Sinen içre nûr-ı zikr ile uyandırır bir çerâğ / ol çerâğm sû 'lesiyle görüne didâr-ı Hak*" dizeleri yinelenir, arada, "*Allah Allah uludur / Emrin tutan kuludur...*" veya Niyazî-i Mısırî'den bir başka ilahi okunurdu. Sık sık durulup dua edilirdi. Varlıklı aileler âmin töreni için İstanbul'un en tanınmış ilahicilerini çağırırlardı. Evin kapısına dönüldüğünde mektep gülbankı okunurdu. Hoca, gülbanktan sonra uzunca bir dua eder, mektep cemiyeti için eve girilirdi. Bu cemiyete semtin yaşlıları, davetliler de katılırlar, sofada veya selamlık başoda-sında hoca ortaya oturur, önüne rahle ve minder konur, çocuk hocanın elini öpüp iznini aldıktan sonra mindere diz çöker ve ilk dersi orada alırdı. Bu ders "besmele" okumak ve "elif" (Arap alfabesinin ilk harfi), demekten ibaretti. Hoca bundan sonra, eğitim-öğretimin güzel başlayıp kolay ve başarılı gitmesi dileği-

ni içeren "Rabbi yessir" duasını okurdu. Evdeki bu derse "bed-i besmele" denirdi. Sonra sofralar kurulup yemekler, tatlılar yenir, topluluk dağılırdı. Ertesi gün çocuk lalasının elinden tutarak okula gitmeye başlar veya özel hoca konağa gelerek derslere devam edilirdi.

Âmin alayının daha kısa programlısı, mektebe başlama cemiyeti adıyla yapılırdı. O gün çocuk, bir arabaya veya midilliye bindirilir; mektebin bevvabı (kapıcı), başında rahle, minder, omzunda, kendisine hediye edilen mintanlık kumaş bağlı olduğu halde, önde yürür, başkalfa, ilahici çocuklar, âminciler ile doğru mektebe gidilirdi. Alay okula gelince burada, ilahicibaşı çocuk, gülbank çekerdi. Bütün çocuklar da bir ağızdan "huu!" derlerdi. Öğrenciler içeri girerlerken mektep kalfası ile bevvab çocuğun elinden tutup hocanın önüne götürürler, rahlesi, minderi konur, cüz kesesinden elifbası çıkartılırdı. Hoca, "elifi gösterir, "Bugünkü dersin bu. Unutursan kulağını çekerim!" derdi.

II. Abdülhamid döneminde âmin alayı dualarına bir de kendisi için dua katılmıştı:

"Ey şehriyâr-i pür kerem/Ey pa-dişah-ı muhterem/Tahtında ol dâim
hurrem/Ey padişah-ı muhterem."

Tarikat şeyhlerinin ve mensuplarının çocukları için yapılan âmin alaylarına şeyhin izniyle dergâh veya tekkenin dervişleri, önlerinde tarikat sancakları, kudüm, ney, halile, mazhar çalarak, zikir çekerek nevbe (ayin) tertibine katılırlardı. Sıradan ahalinin çocukları için âmin alayı söz konusu değildi. Baba,

•ir

ÂMİNE HATUN CAMÜ

246

241

AMPİR ÜSLUBU

» % t

Amiral Bristol Hemşirelik Okulu'nun 1924-1925 dönemi personel ve öğrencileri.

The American Hospital of Constantinople, Announcement 1924-25, Instruction for Nurses, İst., 1924 Gökhan Akçura koleksiyonu

elinden tuttuğu çocuğunu hocaya götürüp "Eti senin kemiği benim!" derdi. Bu nedenle âmin alayı bir tür ayrıcalık gösterisiydi de. Böyle görkemli törenle okula başlayan çocukların öğrenciler arasında, hattâ hocanın ve kalfaların katında daha ilk günden ağırlıkları olurdu. Osmanlı sarayında âmin alayının yalnızca bed-i besmele cemiyeti yapıları. Çünkü şehzadelerin saraydan çıkartılıp dolaştırılmaları hanedan yasalarına aykırı olduğu gibi, okumaları da sarayın şehzadegân mektebinde özel eğitimle olurdu.

Bibi. *Tarih-i Raşid*, V, 320 vd; Ahmed Ra-sim, *Falaka*, İst., 1987, s. 33 vd; Ergin, *Maarif Tarihi*, I, 77 vd; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, I, 58 vd; M. Ş. Ülkütaşır, "Âmin Alayı", *Is-lâm-Türk Ansiklopedisi*, I, İst., 1941, s. 786 vd; *İSTA*, II, 783 vd; Musahibzade, *istanbul Yaşayışı*, 1992, s. 43 vd; H. Kodaman, "Âmin Alayları", *Yedigün*, no. 398 (22 Teşrinievvel 1940).

NECDET SAKAOGLU

ÂMİNE HATUN CAMİİ

bak. KARTALTEPE CAMİİ

AMİRAL BRİSTOL HASTANESİ

bak. AMERİKAN BRISTOL HASTANESİ

AMİRAL BRİSTOL HEMŞİRELİK OKULU

Nişantaşı'nda Güzelbahçe Sokağı'nda Amerikan Bristol Hastanesi içindeki "özel yabancı okulu" statülü sağık eğitimi kurumu. 1992'de uygulamaya konan programdan önceki adı Özel Amiral Bristol Sağık Meslek Lisesi'ydi. Türkiye'de ve İstanbul'da hemşirelik eğitimi alanında ilk meslek okuludur.

Amiral Bristol Hemşire Mektebi'nin (Amiral Bristol School of Nursing) adı ile ilk açılışı Çarşıkapı'da kiralanan bir konakta 20 Mayıs 1920 tarihindedir. İşgal edilen İstanbul'a gelen İtilaf devletleri askerlerinin tedavisi için kentte yeterli sağık kuruluşlarının ve elemanlarının bulunmaması nedeniyle bir hastane ve hemşire okulu açılması girişimine öncülüğü Amerikan Yüksek Komiseri ve Donanma Komutanı Amiral Mark Bristol yapmış, bu nedenle kurulan okula onun adı verilmişti. Oluşturulan komitenin çalışmaları iki ay sürmüş ve okulun hizmete girmesi 20 Ağustos 1920'de gerçekleşmişti.

2,5 yıl süreli olan Hemşire Mektebi 1923'te ilk 5 mezununu verdi. İşgalden sonra da İstanbul'daki faaliyetini sürdüren okul, 1925'ten itibaren her yıl 25 öğrenci olarak 4 yıllık öğrenim süresi itibarıyla 100 mevcutlu, "hususî ecnebi mektebi" statüsü elde etti. 1928'de Amerikan Hastanesi ile birlikte Nişantaşı'ndaki Bedreddin Bey Apartmanı'na (şimdi aynı yerde Nişantaşı Rüştü Uzel Kız Enstitüsü vardır) taşındı. 1929'da öğretim süresi 3 yıl oldu.

1950'de yatılı olarak Amerikan Bristol Hastanesi içinde faaliyetini sürdürmeye devam eden okulun yeni açılışı 4 Ekim 1950 tarihindedir. Bu yeni do-

nemde hastanenin ve okulun geliştirilmesini Amerika Birleşik Devletleri hükümeti üstlenmiştir. Bununla birlikte dersane statüsü yerine gerçek anlamda okul statüsünü ancak 1957'de Maarif Vekâleti'nin onayı ile kazanabilmiş, 4 yıl öğrenim süreli Hemşire Sağık Koleji olmuştur. 16 Şubat 1976 tarihinde ise yine Milli Eğitim Bakanlığı'nın onayı ile adı Amiral Bristol Özel Hemşirelik Lisesi oldu. 1981'de benzeri okullar için öngörülen ad standardı gereğı bu kuruma da Amiral Bristol Özel Hemşire Meslek Lisesi adı verildi. 1982'de ikinci bir değişiklik ile de Amiral Bristol Sağık Meslek Lisesi adı uygun görüldü.

1992-1993 öğretim yılından itibaren de yeni bir program değişikliğı yapılarak bu tarihe kadar ortaokul mezunu kız öğrencilerin sınavla ve yatılı olarak alındığı okul, lise mezunlarının yine sınavla alındığı bir meslek okulu konumuna getirildi. 2 yıl süreli "hemşirelikte tamamlama programı"nın uygulandığı okulda, Amerikan Bristol Hastanesi'ndeki ileri tıp teknolojilerinden de yararlanılarak mesleki konular yanında her türlü uygulamaya ve staj tekniklerine de yer verilmektedir.

1992-1993 öğretim yılına kadar okuldan, 70 yılda toplam 850 hemşire yetişmiş bulunmaktadır. 1990'a kadar okulun müdürü ABD tarafından, Türk müdür başyardımcısı ise TC Milli Eğitim Bakanlığı'na atanmakta iken 1990'da ayrılan Amerikalı müdür yerine, bu okulda uzun

yıllardan beri hizmet veren Türk Müdür Başyardımcısı Gülse-vim Çeviker, ABD tarafından müdürlüğe atanmış bulunmaktadır.

KUTLUAY ERDOĞAN

AMİRAUK

"Amira" kelimesi Arapça "âmîr"den gelmektedir. Genellikle yüksek devlet görevlisi Ermenilere ve bu meyanda sarraflar, barutçubaşılar, hassa mimarları, darphane eminleri bu unvana sahip olmuşlardır.

Eski yüzyıllarda "amira" kelimesi "amir" şeklinde de kullanılmıştır. Örnek olarak Fatih Sultan Mehmed'in hekimi Amir Dovlat gösterilebilir.

İstanbul'da şimdiye kadar bilinen ilk amira, Eğinli Hanımoğlu Kololentz Kir-kor'dur ki, adı 1758'de ölen oğlu Hov-hannes'in Balıklı Ermeni Mezarlığı'nda bulunan mezar taşı kitabesinde kayıtlıdır.

Bu unvanı taşıyanlar arasında, Harut-yun Bezciyan (Kazaz Amira), Mıgırdiç Cezayirliyan, Mikayel Pişmişyan, Hov-hannes Serveryan, Hovhannes Dadyan, Boğos Dadyan, Krikor ve Garabed Balyan, Harutyun Yerganyan, Garabed Az-navuryan, Kevork Çarazlıyan, Misak Misakyan, Maksud Sarimyan kaydedilebilir. Son amira ise, Midhat Paşa'nın sağ kolu olan Kevork Papazyan'dır (Bahçe-vanoğlu).

Amiralar Ermeni Patrikhanesi'nin ve kiliselerinin yönetiminde önemli rol oynamışlardır.

Bibi. H. K. Mırmıryan, *Hin Örer u Ayt Ore-run Hay Medzadunnen 1550-1870* (Eski Günler ve o Günlerin Ermeni Zenginleri 1550-1870), Venedik, 1901; P. Keçyan, *Bad-mutyun Surp Pırgçi Hivantanotsin Hayots* (Surb Pırgiç Ermeni Hastahanesi Tarihi), İst., 1887; K. Pamukciyan, "Ağıntzi Hin Kertas-danner U Temker" (Eğinli Eski Aileler ve Simalar), (yayımlanmamış çalışma); T. Azad-yan, *Ağın (Eğîn)*, ist., 1956.

KEVORK PAMUKCİYAN VAĞARŞAG SEROPYAN

AMİRUTZES, GEORGİOS

(1400, *Trebizond [bugün Trabzon]* -1475 ?, *istanbul*) Bizans soyundan gelme filozof, dinbilimci ve yazar. Trebizond'un Osmanlılar tarafından fethinden (Ağustos 1461) sonra Edirne'ye, ardından İstanbul'a giderek, II. Mehmed'in (Fatih)(->) yakın çevresine girdi ve ona hocalık yaptı.

Adı Türkçede "emircik" anlamına gelen Amirutzes'e ilk kez, Ferrara-Floran-sa'da toplanan dini konsile katılan Bizanslı delegelerin danışmanı olarak rastlanır. Amirutzes, bu toplantıda, Kiliselerin Birleşmesi(->) doktrinini destekledi-yse de daha sonraları, XI. Konstanti-nos'un kardeşi olan Mora Prensi despot Demetrios'a yazdığı mektupta, bu konudaki tavrını değiştirdiğini beyan etti. Bu tutumu, bazı çağdaşları tarafından kararsız karakterine bir kanıt olarak gösterilmişse de, kimi

tarihçiler, birlik karşısı bu mektubun, Amirutzes'e atfe-dilmesine karşı çıkarlar.

Trebizond'da hüküm süren son Rum imparatorunun elçisi olarak 1447'de Ce-nova'ya gönderilen Amirutzes, 1458-1461 arasında İmparator I. David Komnenos'a "protovestiarios" ve son "megas logothetes" olarak hizmet etti. Trebizond'un 1461'de Osmanlılar tarafından kuşatılması sırasında, kentin düşmesinde Amirutzes'in ihanetinin rol oynadığı ileri sürülmüştür. Bazı tarihçilere göre savunma önlemlerini sabote ederek, halkın cesaretini kırmasıyla, kentin kaderini tayin etmiştir. Yaşamı boyunca Osmanlılara ve İslamiyete yakınlık duyan Amirutzes'in bu davranışlarında, anne tarafından, Fatih Sultan Mehmed'in veziri Mahmud Paşa ile akraba olmasının etkisi muhtemeldir. Gerçekten de, Mahmud Paşa'nın annesi Trebizondlu bir Rum olup, aynı zamanda Amirutzes'in annesinin kuzenidir. "Türksever"liği çağdaşlarınca içten görülmemiş olan Amirutzes, bu yardımlarının ödülünü, kentin zaptından sonra kendisinin ve iki oğlunun yaşamlarının bağışlanmasıyla aldı. Tüm imparatorluk ailesi yok edildiği halde, Amirutzes yakınlarıyla birlikte, o sıralar Edirne'de dinlenen Fatih Sultan Mehmed'in yanına gitti, onun güvenini kazandı ve sultanın yakın çevresine girmeyi başardı. Kendisi hiçbir zaman İslamiyeti kabul etmediyse de, Mehmed ve İskender adını verdiği iki oğlunu bu inanca uygun olarak yetiştirdi.

Bilime, teolojiye ve özellikle felsefeye yakın ilgi duyan Fatih Sultan Mehmed'in hocalarından biri olarak, onunla stoacılık, Aristoculuk (daha doğrusu ne-oplatonculuk) üzerine derin tartışmalara giren Amirutzes, özellikle İslamiyet ve Hıristiyanlık üzerine, o günler için oldukça sıradışı kabul edilen görüşlerini padişahla paylaşıyordu. 1465 yazında, Fatih coğrafyaya merak sardı ve Amirutzes'in rehberliğinde İskenderiyeli ünlü matematikçi ve astronom Ptolemaios'un (ö. 145) coğrafya kitapları, harita ve diyagramları üzerinde çalışmaya başladı. Amirutzes, Ptolemaios'un harita ve planlarını karşılaştırıp bir araya getirdi ve sultan için tek bir dünya haritası hazırladı. Bu haritadaki ülke, kent ve kasaba isimleri Amirutzes'in oğullarından biri tarafından Arap harfleriyle haritaya eklendi. Ptolemaios'un ölümünden sonra defalarca Latinceye çevrilen ünlü eseri

Almagest'e ilgi duyan Fatih Sultan Mehmed'e bu çalışmalarda yardımcı olan bir diğer felsefeci de yine Trebizondlu olan Georgios Trapezuntios'tur (d. 1395). Amirutzes'in tersine, Aristo ve Platon karşısı olan bu soylu, Amirutzes'in teşviki ile *Almagest'i* Grekçeye çevirerek Fatih'e sunmuş olan kişidir.

Çabaları padişah tarafından büyük övgülerle ödüllendirilen Amirutzesler, çeşitli para ve unvanlar vaat edilerek haritanın metnini Arapçaya çevirme görevini aldılar. Çevirinin iki kopyası günümüze dek ulaşmıştır. Bundan bir süre sonra, üç Amirutzes'in de adına pek rastlanmaz.

Muhtemelen Mehmed Amirutzes'in, o sıralarda patrik olmaya hazırlanan III. Maximos'a başvurarak, Fatih Sultan Mehmed için Hıristiyanlığı tanıtan bir eser yazmasını talep ettiği söylenir. Yine Mehmed Amirutzes'e, sultan için İncil'in Arapça bir tercümesinin sipariş edildiği söylenmekle beraber bu tercüme günümüze ulaşmamıştır.

Bazı kaynaklara göre, 1475'te zar atarken geçirdiği bir kalp krizinde yaşamını yitiren Georgios Amirutzes, çağına göre yetkin bir insan ve felsefeci idi. Kendisinden kalan az sayıdaki elyazması arasında, Fatih Sultan Mehmed ile yaptığı sohbet ve tartışmalara dair yazılar, sultan için kaleme aldığı methiyeler ve çağdaşı olan Bessarion ve T. Agallianos(->) gibi yazarlara yazdığı mektuplar vardır.

Bibi. F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, Princeton, 1978, s. 195, 196, 230, 246-248

AYŞE HUR

AMORİON HANEDANI

820'den 867'ye kadar iktidarda kalan Bizans ailesi. Frigya Hanedanı olarak da tanınır. Adını ailenin kurucusu II. Mihael'in doğum yeri olan Amori-on'dan (bugünkü Afyon-Emirdağ yakınlarında Hisar kasabası) alır. Hanedanın diğer ünlü üyeleri Teofilos(->), onun karısı Teodora(->) ve III. Miha-el'dirC-»)). Amorion Hanedanı, zamanında meydana gelen önemli dini olaylardaki rolü ile tanınır. Teodora, II. Mihael'in hoşgörüsü ve Teofilus'un desteği ile İkonoklasma(->) hareketine son verdi. Hanedanın son üyesi III. Mihael ise, Patrik Fotios'un seçimi sırasında Roma Kilisesi'nden ayrı bir yol tutarak hizipçilik yaptı. Ayrıca filozof Konstantin ve Bulgar Boris'in vaftizciliğini destekleyerek, Slavların Bizans kültürüne girmesine yardımcı oldu.

Amorion Hanedanı, dünyevi öğretilerin canlanması için de çaba gösterdi ve Teoktistos, Kayzer Bardas gibi siyasal kişiliklere, matematikçi Leon(->) gibi bilim adamlarına destek verdi. Hanedan zamanında, Araplar-Girit'i, Sicilya'yı ve Güney İtalya'nın diğer bölgelerini işgal ettiler. Fakat Arapların zaferi uzun erimli olmadı ve özellikle III. Mihael döneminde (842-867) saldıran değil savunmaya geçen taraf oldular.

AYŞE HÜR

AMPİR ÜSLUBU

Napolyon yönetimi sırasında Fransa'da ortaya çıkan bir tür neoklasik üslup, sanat tarihinde ampir (empire) üslubu olarak tanınır. İtalya ve Mısır'ın fethinden sonra Napolyon'un bir imparatorluk üslubu yaratmak isteğini karşılamak üzere geliştirilmiştir. Ampir üslubunun Fransa'da etkin olduğu süre 1800-1830 yıllarıdır; ancak, Fransa dışındaki ülkeleri de etkisi altına aldıktan sonra bu ülkelerde daha uzun bir süre varlığını korumuştur. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda 20. yy'ın

başlarına kadar izlerini sürdürdüğü görülür. Genel bir dönem üslubu olarak yaşamasa bile, yüzyılın sonlarında beliren seçmeci (eklektik) üslup içinde ampir üslubuna özgü bezeme öğeleri kullanılmaya devam etmiştir. Ampir üslubunda Antik Yunan ve Roma biçimleri yalınlaştırılmıştır. Bezeme kendinden önceki barok ve rokoko üsluplarına göre daha sınırlı kullanılmıştır, öğeler birbirlerinden ayrı, tek tek işlenmiştir ve simgesel öğeler seçilmiştir.

Fransa'da barok dönemden gerçek ampir üslubuna geçiş birden olmamıştır. Geçişte, bir ara üslup olarak, direk-tuvar üslubu (1790-1800) vardır. Doğadan, hafiflikten uzaklaşma ve klasisizme dönüş bu dönemde başlar. Sanat yine bir araçtır; istek imparatoru ve imparatorluğu yüceltmektir. Bunun sonucunda yüce, ulu, sonsuzluk, ölümsüzlük gibi kavramları vurgulayacak bir anlatım diline gereksinim doğmuştur. Aranan "asil yalınlık, sakın yücelik"tir. Duygusal ve ince espriden uzaklaşan direktuvar üslubu giderek kısa zamanda ampir üslubunun olgunlaşmasına zemin oluşturur. Yatay ve düşey öğeler arasında görsel denge, taşıyanla taşınan arasında strüktürel denge, boşlukların azalıp dolulukların çoğalması, dolgu duvarın tanımlanması, hacimsel olanın vurgulanması ampir üslubunun etkisini belirleyen niteliklerdir. Tüm bu nitelikler baroğa karşıt bir üslubun araçlarıdır. Ra-

Ampir üslubundaki Alay Köşkü'nün cephesinden bir ayrıntı. *Afifi Batur*

r

AMPIR ÜSLUBU

248

249

ANADOLU BİRAHANESİ

hatlık, samimilik, gerçekdışılık ve düşsel tasarım bırakılmıştır.

Fransa'da direktuvar üslubuna özgü yapıt sınırlıdır. Yapılar ya yok olmuş ya da *zamanla*, değişime uğramıştır. Yuvarlak kemer, madalyon çevresinde ışınal çizgiler, üçgen alınlık, simetri, yüzeysel tasarım, kanatlı zafer alegorileri direktuvar döneminin cephe anlayışını biçimlendiren asal öğelerdir. Ampirde bu öğeler daha da gelişir. Cephede Fransız ve İtalyan Rönesansı'ndan alınma antik alınlıklar, pilastrlar ve kolonadlar Made-leine kilise mimarlığına örnek olmuştur. Ampir, mermer yerine yerel taş kullanımıyla malzeme açısından antikten ayrılır. Antik Yunan ve Roma sütun ve başlıkları, yuvarlak kemer, üçgen alınlık, yalın silmeler dışında Mısır mimarlığı da algılanma alanıdır. Bu uygarlıkların bezeme örgeleri bir arada kullanılmıştır. Bezeme örgeleri utku kavramını vurgularlar. Askerlikle ilgili biçimler, özellikle Fransız devrimcilerinin yakalarına taktıkları rozet, kargı, top, meşale gibi öğeler ampir üslubunun bezeme öğeleri olmuştur.

Bunların yanısıra gülbezek, aylama askı, defne dalı, *baklava* gibi biçimler de bezeme programında yer alır.

Ampir üslubu mimarlık dışında mobilya sanatına da belirgin bir değişiklik getirmiştir. Mobilyada maun yerine karaağaç, akağaç ve limon kullanılır. Yuvarlak ya da sekizgen üç ayaklı masaları antik çağdan gelen öğeler bezeler.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ampir üs-

Osmanlı mimarlığındaki ampir üslup kullanımının en başarılı örneklerinden olan II. Mahmud Türbesi, 1840. *Afife Batur*

lubu II. Mahmud döneminde başlar. II. Mahmud dönemi, 18. yy'da başlayan Batılılaşma sürecinin yeni bir aşamasıdır. Bu süre içinde, ampir üslubu, Fransa ile sürdürülen siyasi ilişkilerle koşut olarak, çeşitli sanatlara yansır.

Osmanlı sanatında ampir üslubu çok değişik biçimlenmiştir. Barok ve rokoko üsluplar devam ederken, bir grup yapıda ampir üslubu birlikte uygulanmaya başlamıştır. Nakşidil Sultan Türbesi (1818), Nusretiye Camii (1823-1826), Dolmabahçe Camii (1853), Ortaköy Camii (1853) bu tür bir birlikteliği sergilerler. Kimi örnekler ise, özellikle konut mimarlığında, barok motiflerle yerli gelenekler ampir bezemeye birlikte kullanılarak çok değişik bir üslup geliştirirler. Kimi örnekler de, ampir üslubunun gerçek karakterini, başka bir deyişle, yalınlığını ve formel yaklaşımını yakalamışlardır. Alay Köşkü (1810), Çevri Kalfa Sıbyan Mektebi (1820), II. Mahmud Türbesi ve Sebili (1840) Osmanlı mimarlığına özgü saf ampir üslubunu yansıtan başarılı örneklerdir.

Osmanlı mimarlığında kılıç, bayrak demetleri, müzik aletleri, vazo içinde çiçek, uçları sivriltilmiş akantus yaprakları, tüy, perde gibi öğeler alegorik gruplar oluşturur. Akantus yaprakları yaprakla tüy arası bir motife dönüşür. Kimi yerde de tepeliklerde yelpaze gibi açılırlar ve ortadaki motifin yükselmesiyle üçgen alınlık biçimini alırlar. Bezeme hayvan ve insan yerine bitkisel kökenli-

dir. "S" ve "C"ler de yaprak biçiminde şekillenir. Aylama askı en yaygın kullanılan öğedir; aynı *zamanda* sütun başlıklarının bezemesidir. Saçak düzeyinde su oluşturmayan, tek ama kendi içinde gruplaşan öğeler dizisi yer alır. Bezeme ögesi olarak kullanılan yapısal öğeler yivli ve düz, gömülü sütunlar, köşe sütunları, yuvarlak ve düz kemerlerdir. Kemerde kilit taşı kullanılır. Silmeler ise yalın ve az derindir.

Barok ve ampirin birlikte kullanıldığı Nakşidil Sultan Türbesi'nde oval tepe pencereleri, dalgalı kat ve saçak korniş, sütun başlıklarında iri akantus yaprakları barok, alt katın yalın silmeli pencereleri ve aylama askıları ampir öğelerdir. II. Mahmud döneminin önemli dinsel yapısı Nusretiye Camii'nde(->) ampir üslubu büyük ölçüde benimsenmiştir.

Sütun başlıklarında görülen *aylama* askılar içbükey ve dışbükey dalgalanmaların yer aldığı barok şerefelerin altında yinelenir. Caminin önündeki kütle pencere söveleri, duvara gömülü sütunların yalın çizgileri ve kesin geometrik yapısıyla ampirdir. Yuvarlak kemerli üst pencere hotozları ortada yüksek ve uçları sivriltilmiş palmet ve ortadaki motifin iki yanında simetrik akantus yapraklarıyla aynı üslubu yansıtırlar. Kat silmeleri yalındır. Hünkâr mahfili kapı alınlığında aylamalar gülbezeklerle birbirlerine bağlanmıştır. Buna karşılık cami önündeki sebilde barok çizgiler ve hareketlenmeler dikkat çekicidir. Kimi yerde, örneğin, giriş kapısının alınlığında olduğu gibi, barok öğeler klasik bir düzen içinde kullanılmıştır.

Dolmabahçe ve Ortaköy camilerinin yoğun bezeme programı içinde ampir üslubuna özgü bezeme öğelerinin barok bezeme öğeleriyle bütünleşerek farklı bir üslup oluşturdıkları görülür.

II. Mahmud Türbesi kütle anıtsallığıyla gerçek ampir üslubunu vurgular. Yüzey düzenlemesindeki ayrıntılar da etkiyi yoğunlaştırır. Altıgen prizma gövdenin her yüzünde iki gömülü sütun arasında yüksek yuvarlak kemerli pencere bulunur. Kemerin kilit taşı ve üzengi noktaları bezemesel belirtilmiştir. Pencere kemeri üzerinde yatay dikdörtgen bir boş yazıt vardır. Sütun başlıklarında vo-lütler arasında deniz kabuğu ve palmet dizgisi yer alır. Saçak kornişinde *çapraz* kılıçlı bir zafer simgesi ve aralarında gülbezek yaprak örgesi vardır.

19. yy'ın ilk yansında II. Mahmud İstanbul'un bayındırlık sorunlarına eğilmiş, bir yandan eski yapıları -türbeler, tekkeler, saraylar- onartmış, bir yandan da ampir üslubunda yeni saraylar, kışlalar, resmi daireler, hastaneler, okullar yaptırmıştır. Üsküdar'da, Haydarpaşa ve Maltepe'de birer hastane, Bâb-ı Seraskeri'de bir küçük hastane ve Toptaşı'nda بیمارhane yaptırmıştır. 1812'de Tıbbiye Mektebi, 1820'de Çevri Kalfa Sıbyan Mektebi, 1829'da Heybeliada Bahriye Mühendis-hanesi, 1834'te Maçka'da Harbiye Mektebi, 1838'de Kasımpaşa'da Bahriye Mekte-

bi yapılmıştır. Hocapaşa yangınında yanan Babiâli'nin yapımına 1826'da başlanmış, yapı 1838'de tekrar yanmıştır. II. Mahmud döneminde çok sayıda karakol binası da yapılmıştır. Bu tür yapılar arasında 1831'de yapılan Hasanpaşa Hanı yakınındaki karakol, Odunkapısı Karakolu, Şehzade Camii karşısındaki karakol ve 1834'te yapılan İstinye Karakolu ampir üslubunun örnekleridir.

Saray konusunda da II. Mahmud dönemine ait birçok yapı vardır. II. Mahmud Topkapı Sarayı'nda 1819'da Kubbe-altı'nı ve Enderun odalarını, 1823 yılında Hırka-i Saadet dairesini ampir üslubunda onanmıştır. Topkapı Sarayı yazlık bölümünün yapımını 1815'te yeniden başlatmıştır. Boğaz kıyılarında ahşap Beylerbeyi Sarayı ve Çırağan Sarayı'nın yapımına II. Mahmud'un emriyle başlanmıştır. Üsküdar'da Şemsi Paşa Kasrı, Küçükçamlı-ca'da Sürurâbâd, 1810'da Alay Köşkü yapılmış,

1814'te Sa'dâbâd Sarayı, 1828'de Davutpaşa Sarayı ve kışlası onarılmıştır. Ayrıca Beşiktaş Sarayı'nda, Dolmabah-çe'de, Galatasaray'da, Babiâli'de, Bâb-ı Seraskeri'de, Kuleli Kışlası'nda, Haydarpaşa Hastanesi'nde ve diğer kimi yerlerde padişah için kasırlar yapılmıştır.

II. Mahmud döneminde ampir üslubu konut mimarlığında da etkili olmuştur. Geleneksel Türk konutunun yapısal ve biçimsel özellikleriyle uyum içinde kullanılmıştır. 19. yy'ın içinde ve 20. yy'ın başlarında izleri devam etmiştir. Ampir, ampir eğilimli ya da seçmeci üslubun bir parçası olarak değişik görüntülerde ör-

nekler vermiştir. Anıtsal ve taş mimarlığa bir öykünme niteliğinde benimsendiği söylenebilir. Yalın bezemesi, klasik ve simetrik kurgusuyla tutunmuştur. Pencere alınlıklarında üçgen, basık ve kırık yuvarlak kemerlidir. Yuvarlak kemerli pencerelerde kilit taşı ve üzengi noktaları belirtilmiştir. Pencere alınlık tablasında *aylama* askılar görülebilir. Pencereler arasında duvara gömülü sütunlar ve katlar arasında da düz silmeler vardır. Bezemede yüzeyselleştirilmiş palmet ve yapraklar, yıldız ve ışınsal dağılan motif yaygındır. Barok ve ampirin bezemede birlikte yer aldığı örnekler çoktur. Bu örneklerde balkon perdesindeki oymalarda barok bezeme yer alırken, gömme sütunlarda başlıklar ampirdir. Çatı katındaki öküzgözü pencere ampir olabilir.

Ampir üslubunun etkisi saray ve konutların duvar bezemesine de yansımıştır. Özellikle Topkapı Sarayı'nın perspektifli mimarlık betimlemelerinde bu etki görülür. Bu resimlerde egemen renk gri ve bejdir. Haremde Sultan Da-iresi'ne çıkan arka merdiven nişini, III. Osman Köşkü'nün oda duvarlarını ve Valide Sultan Yemek Odası duvarlarını *manzaralı* mimarlık betimlemeleri bezeyen.

Ampir üslubunun tasarım ilkelerini en iyi yansıtan bir öteki ilginç yapı grubu, 19. yy'ın ilk yarısında yapılmış çeşmelerdir. Bu yapıların düzenlemelerinde çoğu kez musluk çevresi bir yay kemerle çevrilidir. Çeşme köşeleri kare kesitli, gövdeleri yivli ve İyon başlıklı az derin pilastrlarla belirlenmiştir. Belli bir yük-

Ampir üsluba çeşmelerden bir örnek: Zübeyde Hanım Çeşmesi, Beşiktaş, 1850. *Afife Batur fotoğraf arşivi*

seklikten sonra yalın silmeli bir korniş yapıyı dolandır. Yazıt kornişin üstüne alınmıştır. Bu dönemde cephe düzenlemesine yeni bir öğe olan tuğra katılır. Akantus yaprağı, istiridye kabuğu, kilit taşı ögesi keskin çizgilerle yontulmuş hotoz biçimini almıştır. Yaprak öğeleri kumaş biçimine dönüşmüştür. Amfora, madalyon, tüye dönüşmüş yaprak biçimleri bu dönemin çeşme tasarımında yer alan bezeme öğeleridir. Üsküdar III. Selim Çeşmesi (1802), Küçüksu Meydan Çeşmesi (1806), Beylerbeyi II. Mahmud Çeşmesi (1811), Çevri Kalfa Çeşmesi

(1819), Maçka Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi (1839), Topkapı II. Mahmud Çeşmesi (1843), Talimhane Abdülmecid Han Çeşmesi (1843), Gedikpaşa Kethüda Canfeda Kadın ve Haznedar Şevkini-hal Usta Çeşmesi (1847) ve Eyüp Pertev-nihal Kadın Efendi Çeşmesi (1856) çeşme mimarlığında ampir üslubun değişik yorumlarını sergileyen yapılardır.

Bibi. M. Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, İst., 1971, 27-23; S. Ciner, *Son Osmanlı Dönemi Ahşap Konutlarında Cephe Bezemeleri*, İst., 1982; A. Ödekan, "Kentiçi Çeşme Tasarımında Tipolojik Çözümleme", *Semavi Eyice Armağanı, istanbul Yazılan*, İst., 1992, 284-285; Tuğlacı, *Balyan Ailesi*.

AYLA ÖDEKAN

ANADOLU BİRAHANESİ

Beyoğlu'nda, Grand Rue de Pera'da (bugünkü İstiklal Caddesi) Atlas Sineması^)^ bitişigindeki Anadolu Pasa-jı'nda halen çalışan tarihi birahane.

Birahanenin bulunduğu Anadolu Pa-sajı(->) 20. yy'ın başlarında yapılmıştı. Pasajın sahibi, II. Abdülhamid'in maiyetinden Mabeyinci Ragıp Paşa idi. Pasajın inşa edildiği yerde önceleri Hayden mağazalarıyla Madam Latour'un kadın giysileri satan dükkânı vardı. Anadolu Pasajı'nın 9 ve 11 numaralı yerleri de, önceleri Galata'da, Kara Mustafa Paşa Sokağı'nda meyhanecilik yapan Nikola (veya kısaca Niko) Valavanis tarafından kiralanmıştı.

Meyhanecilik konusunda çok bilgili olan Valavanis, burayı dekore ederek, lüks bir birahane haline getirdi ve adını Brasserie l'orient (Şark Birahanesi) koydu. Birahane herkeş birasını, rakısını içer, ara sıra gelen yabancılar ise şarabını, viski ve votkasını yudumlardı. Birahanenin havuzunda sular akar, akvaryumunda canlı renkli balıklar dolaşır, bahçede ise bülbüller öterdi. Galata'da-ki meyhanesinde kendisine "Balabani" diye hitap eden müşteriler, burada da onu aynı adla çağırıyorlardı.

Niko Valavanis'in ölümü üzerine, oğlu Apostol Valavanis, burayı Madam Ma-rie Fundulis'e devretti. Kendisi de, Gla-vany Sokağı'nda (bugünkü Kallavi Sokağı) Caprice Lokantası'nı açtı. Babasının düzenini aynen koruyan A. Valavanis binayı 1934'te Yani Meletyadis' ve ortaklarına sattı ve lokantanın adı Anadolu Birahanesi oldu. Aynı tarihte, Beyoğlu Hamalbaşı Caddesi üzerinde Todori Dosso-

251

Yon (Hrom) Burnu ve Anadolu Feneri'nden bir görünüm. *BünyadDinç, 1992*

ANADOLU ÇOCUK OYUNLARI 250

pulos tarafından işletilen bir Anadolu Birahanesi daha vardı. Burası, Anadolu Birahanesi açılınca kapandı ve yeniden dekore edilerek, Corico

Battars yönetiminde Güzel Anadolu adıyla yeniden açıldı. Apostol Valavanis'in birahanesi ise Di-mitri Malatos tarafından satın alınarak günümüze kadar yaşamını sürdürdü.

' BEHZAT ÜSDİKEN

ANADOLU ÇOCUK OYUNLARI KOLU

Çocuk tiyatrosunun yaygınlaşması, özgün bir kimlik kazanması amacıyla, Muhsin Ertuğrul ve Haldun Taner'in yönlendirmesiyle 1973'te Üsküdar'da kurulan topluluk. Çocuklara paylaşmayı öğreten, kaderciliğe karşı çıkan, insancıl değerleri işleyen, zorbalık ve savaş karşıtı oyunlar sahneye koydu. Topluluk 8 yaş üstü seyirciye yöneldi. Ümit Denizer'in yazıp, Turgut Denizer'in müziklerini yaptığı ve yönettiği, Üsküdar, III. Selim İlkokulu'nda 26 Aralık 1973'te sahnelenen *Mutluluklar Ülkesi*, topluluğun ilk oyunu oldu. 1974'te Üsküdar Şehir Tiyatrosu'nda *Mor Gezen*, 1975'te Üsküdar III. Selim İlkokulu'nda *Ferhad ile Şirin* (1975, İsmet Küntay Ödülü); yine 1975'te Hamburg'da Tik Theater'da *Keloğlan* (Yılın Oyunu Ödülü); 1978'de *Leke, Çizgi/Benek, Renk*; 1981'de Duis-burg, Lehmbrück Realshule'de *Aksak Timur ile Hoca Nasrettin*; 1984'te *Avrupa'ya Avrupa'ya* Herten, Gloria Theater'da; 1986'da Heybeliada Ayyıldız Sineması'nda *Barbiana'da Bir Okul* (1987, Avni Dilligil Ödülü); 1990'da Kadıköy Haldun Taner Sahnesi'nde *Benim Arkadaşım Yok*; 1991'de, Tünel Karaca Tiyatrosu'nda *Uçan Şemsiye*; 1992'de Deniz Yolları'ndan sağlanan şehir hatları vapurlarından birinde ve Boğaz'ın değişik yerlerinde iskelelerde gerçekleştirilen, Muhsin Ertuğrul'un yaşamını ve düşüncelerini anlatan *Perdeci* (1992, Tiyatro Eleştirmenleri Birliği Ödülü) topluluğun sahnелendiği oyunlardır. Topluluğa, 1989'da Kültür Bakanlığı tarafından Türk Tiyatrosuna Katkı Ödülü verildi. İstanbul'un değişik yerlerine turneler düzenleyen topluluk, Şehir Tiyatroları'nın ve Devlet Tiyatrolarının sahnelerinden başka, Kadıköy Halk Eğitim Merkezi, Moda Sineması, Harbiye Konak Sineması, Suadiye Atlantik Sineması, Bebek Parkı, Yıldız Parkı, Taksim Atatürk Kütüphanesi, Ortaköy Kültür Merkezi, Güzel Sanatlar Akademisi, Deniz Harp Okulu, Harbiye Şan Tiyatrosu, Dostlar Tiyatrosu, Levent Tenis Kulübü gibi elliye aşkın yerde oyunlarını sahneledi.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

ANADOLU DENİZCİLİK MESLEK LİSESİ

İstanbul-Ortaköy Çırağan Caddesi'nde daha önce Yüksek Denizcilik Okulu'nun bulunduğu Çırağan Fer'iyesi denen saraydadır. Kültür derslerinin Türkçe, meslek derslerinin İngilizce olduğu

okul, deniz ve gemi adamı yetiştiren resmi Anadolu lisesi statüsündedir. 4 Ekim 1982'de açılmıştır.

Denizcilik Meslek Yüksek Okulu'nun Tuzla'ya taşınması ile boşalan binaların Milli

Eğitim Bakanlığı'na devredilmesinin ardından boşalan binada denizcilik sektörü ticaret filosuna eğitilmiş teknik eleman yetiştirmesi amacıyla, 4 Ekim 1982 tarihinde Denizcilik Meslek Lisesi adıyla açıldı. 1982-1983 yılında öğretime "Güverte ve Gemi Makineleri" bölümü ile başlandı. 1983-1984'te "Gemi Elektronik ve Haberleşme, Deniz İşletme" bölümleri de açıldı.

1985-1986 öğretim yılında denizcilik mesleğinde yabancı dil faktörünün önemi dikkate alınarak okul, Anadolu meslek lisesi statüsüne kavuşturuldu. Okulun yeni adı, Anadolu Denizcilik Meslek Lisesi oldu. Halen 1 hazırlık 3 lise sınıflı olarak eğitimini sürdürmektedir.

Okula Merkezi Sınav Sistemi ile öğrenci alınmaktadır. Öğrenci mevcudu 360 olup, tamamı yatılıdır. Öğrenciler, atölye ve laboratuvar çalışmalarını okulda, deniz uygulamalarını ise işletme ve gemilerde yapmaktadırlar. Mezun olan öğrencilerin yüzde 65'i diğer yükseköğretim kurumlarına giderlerken yüzde 5'i branşlarındaki yüksekokullara devam etmektedir. Bir kısım mezun öğrenci de kamu ve özel sektör gemilerinde iş bulmaktadır. 1992-1993 öğretim yılı sonunda okuldan 89 öğrenci mezun olmuş ve yeni ders yılında 88 öğrenci kaydedilmiştir.

Sivil denizciliğe büyük katkılarda bulunan ve 1992'de ölen armatör Ziya Kalkavan'ın adı 12 Mart 1993'te okula verilmiş ve bu tarihten itibaren okulun adı Ziya Kalkavan Anadolu Denizcilik Meslek Lisesi olmuştur.

KUTLUAY ERDOĞAN

ANADOLU FENERİ

İstanbul Boğazı'nın Anadolu yakasında, Boğaz'ın Karadeniz'e açıldığı kuzey ucunda Yon (Hrom) Burnu üzerinde bulunan deniz feneri.

1855'te, Kırım Savaşı sırasında Fransız ve İngiliz gemilerinin İstanbul Boğazı'nın Karadeniz girişini görebilmeleri ve Boğaz sularına rahatça girebilmeleri için yapımına karar verilen Anadolu Feneri, 15 Mayıs 1856'da hizmete girdi. Karşısındaki Rumeli Feneri'nden(->) yaklaşık 2 deniz mili uzaklıkta olan fener kulesi, deniz seviyesinden yaklaşık 75 m yükseklikte, beyaz taştan yapılmıştır. Fransız yapımı olan kulenin boyu 20 m civarındadır. Döner sistemli, sabit ve çakıcı bir fener olup, iki saniye ara ile iki beyaz ışık yayar ve on sekiz saniye karanlık kalır. Bu ışık fazlalaşıp azalsa bile hiçbir zaman yok olmaz. Açık havada 20 deniz mili uzaklıktan görülebilen fener, 360 derece açılı olup, yalnızca Beykoz'a dönük yüzünün dar bir kısmı karanlıkta kalır. Şehir elektriği ile çalışan Anadolu Feneri, elektrik kesintilerinde bütangazı ile yedeklenir.

AYŞE HÜR

ANADOLU GÜZEL SANATLAR LİSESİ

Güzel sanatlar alanında lise düzeyinde eğitim-öğretim vermek amacıyla Türkiye'de

ilk kez İstanbul'da açılan, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı resmi okul. 1989-1990 öğretim yılında açıldı. Okul Erenköy/Kadıköy Ömerpaşa Sokağı no. 57'dedir. Ortaöğretim düzeyinde, fen-edebiyat, beden eğitimi, yabancı dil, mesleki ve teknik alanlara dönük program geliştirme çalışmaları kapsamında bu türde bir lise açılması, 1989'da Milli

Eğitim Bakanlığı'nca kararlaştırıldı. Öngörülen amaç, ilk ve ortaokulda, resim ve müzik dallarında yetenekleri ortaya çıkan öğrencilere özel eğitim alanı hazırlamak, ayrıca üniversite düzeyinde güzel sanatlar eğitimi veren fakülte ve yüksekokullara aday yetiştirmektir. Ülke kültürü ve sanat kaynakları bakımından da bu tür bir okul için uygun ortamın öncelikle İstanbul olduğu belirlendi.

İstanbul Anadolu Güzel Sanatlar Lisesi, konumuna uygun hizmet binası yapılmıyaya değin Erenköy Kız Lisesi pansiyon binasında eğitim vermek üzere 1989-1990 öğretim yılında açıldı. Okula, diğer Anadolu meslek liseleri için uygulanan sınav esaslarına göre ve ayrı bir yetenek sınavı da uygulanarak başarılı ortaokul mezunları alınmaktadır. Müzik ve resim bölümleri bulunan okul, eğitim-öğretim, araç-gereç ve uygulamalar yönünden, Marmara Üniversitesi ile Mimar Sinan Üniversitesi'nden destek görmektedir. Okul hizmet binası projesi Marmara Üniversitesi tarafından hazırlanmış, ancak henüz uygulanmamıştır. Tüm Anadolu liselerindeki yabancı dil dersleri bu okulda da vardır. Okul, 1992-1993 öğretim yılı sonunda ilk kez 72 mezun vermiştir. 1993-1994 öğretim yılı genel öğrenci mevcudu 244'tür. Milli Eğitim Bakanlığı'nın aldığı kararla 1993-1994 öğretim yılında açılan iki Anadolu Türk müziği lisesinden teki de (diğeri Urfa'da-dır) geçici olarak bu okulun bünyesinde 24 öğrenciyle eğitimini sürdürmektedir. AYHAN DOĞAN

Flandin'in bir litografisinde Anadolu Hisar Eugene Flandin, *L'Orient*, Paris, 1958 *Ara Güler fotoğraf arşivi*

ANADOLU HİSARI

İstanbul Boğazı'nın yaklaşık 780 m genişliğindeki en dar yerinde, Anadolu yakasında, Göksu (Aretas) Deresi'nin Boğaz'a döküldüğü yerde bugün aynı adlı semtte bulunan hisar.

I. Bayezid (Yıldırım), Bizans'ı kuşatmadan önce, Boğaziçi'nden geçişleri kontrol altına alabilmek ve Göksu Vadi-si'ne girişi önleyebilmek için, zaten Türklerin idaresinde olan Anadolu yakasında bir hisar yaptırmayı, strateji bakımından uygun görerek Boğaz'ın iki yakasının en dar olduğu yerde Güzelce-hisar olarak adlandırılan kaleyi yaptırdı. Neşrî tarihinin bir nüshasında buraya Gözlücehisar denilmiştir. Gözetleme işi gören bu kaleye, Güzelcehisar adından çok Gözlücehisar adının uygun düştüğü söylenebilir. Fatih dönemi kaynaklarından Tursun (Turu Sina) Bey, burayı Ye-nihisar veya Yenicehisar olarak anar.

Daha sonraları Hoca Sadeddin Efendi ise burayı Akçehisar şeklinde adlandırır. 16. yy'da İstanbul'da incelemeler yapan Albi'li Pierre Gylli'nin (Gyllius) yakıştırdığı "Nova-castrum" adı da, Yenihisar'ın tercümesidir.

Yıldırım Bayezid'in Bizans'a karşı bir "köprübaşı" olarak tasarladığı hisar için Göksu Deresi'nin denize döküldüğü yer ile Boğaz arasında yükselen kayalık topuk seçilmişti. Aynı yerde evvelce bir Bizans kalesi bulunduğu yolundaki^ görüşün sağlam bir dayanağı yoktur. Âşık-paşazade'nin bildirdiğine göre kale

ANADOLU HİSARI

797/1394-95'te Şile'nin fethine Yahşi Bey gönderildiği sırada, Yıldırım Bayezid Kocaeli'nden Yoros'a giderken yaptırılmıştır. Ankara Savaşı'nın (1402) arkasından, Osmanlı Beyliği bir dağılma dönemi yaşadığı sırada kalenin yine Türk kuvvetlerinin elinde kaldığı sanılır. Ancak Bizans'ın desteğini sağlamak isteyen Süleyman Çelebi'nin İstanbul'a yakın Kartal, Pendik gibi yerleri Bizans imparatoruna geri verirken Anadolu Hi-sarı'nın durumunun ne olduğu bilinmez. Yalnız şehzade kısa bir süre burada konaklamıştır.

Avrupa yakasında, 1452'de Rumeli Hisarı'nı yaptırırken II. Mehmed (Fatih), tam karşısında olan Anadolu Hisarı'nın da güçlendirilmesi gereğini görerek, etrafına bir hisarpeçe inşa ettirmiştir. Evliya Çelebi'nin 17. yy'da yazdığına göre hisarın bir dizdarı ile Kocaeli sancağından gelme iki yüz tımar neferi vardı. Toplan ise, karşıya Rumeli Hisarı'na ve Akıntı Burnu yönüne atış yapacak surette yerleştirilmişti. Anadolu Hisarı'nda dışarıda olan bir mescitten başka bir de namazgah vardı. Mescit yıkılıp yakın tarihlerde başka yerde yemden yapılmıştır, namazgah ise yerinde durmaktadır, (bak. Anadoluhisarı Namazgahı).

Anadolu Hisarı'nın esas görevi Bizans'a Karadeniz yoluyla yardım gelmesini önlemek olduğundan, İstanbul'un fethi ile bu görevi sona ermişti. Bundan sonra "kalebend" edilecek suçlu yeniçerilere hapishane olarak kullanılmış, 17-

ANADOLU HİSARI

252

ANADOLU KULÜBÜ

""* :! -." "

&• İ

fe = - --

•'--^1fr>^*^-.. i 418^ .r&:^rf

Sebah & Joaillier'in bir fotoğrafında Göksu ve Anadolu Hisarı. *İAM Kütüphanesi Koleksiyonu*

18. yy'larda Boğaz'ı tehdit eden *Kazak* akınlarının durdurulmasında biraz faydalı olmuş, fakat 18. yy'da Boğaz'ın kuzey kesiminde yeni istihkâmların yapılması ile tamamen görev dışı kalmıştır.

Hisarın 19. yy'ın ortalarına gelinceye kadar mimari bütünlüğü korunmuştu. Eski resimlerinden anlaşıldığına göre, Anadolu Hisarı'nın bütün kalelerinin üstlerinde külahları 1825'te henüz duruyordu. Çevresi ise boş kalmış, sadece hisarpeçe ile esas eski kale arasında bulunan sahada, içlerinde muhafızların barındıkları evler yapılmıştı. 1830'lardan itibaren, hisar duvarları ile Göksu Deresi ve deniz arasındaki kıyı doldurulmuş ve buraya ahşap yalılar yapılmıştır. Anadolu Hisarı ise bütünüyle ihmal edilmiştir. Bu arada çok yanlış bir iş yapılarak, hisarpeçeden dışarı açılan iki kapı yıkılıp buradan duvarda iki geniş gedik açılarak avludan geçirilen yol, Anadolu yakasının ana sahil caddesi olmuştur. 1928'de Anadolu Hisarı'nın bazı kısımları tamir edilerek, iç avludaki bazı evler yıktırılmış ancak çimento takviyeler bu değerli esere zarar vermiştir. Anadolu

Hisarı'nın bütününe iyi bir biçimde restore edilmesi ve içinden geçen ana-caddenin kaldırılması ile ilgili projeler bugüne kadar bir sonuç vermemiştir ve bundan sonra da böyle bir uygulamanın yapılabilmesi ihtimali çok zayıf görünmektedir.

Kale ve şatolar konusunda iyi bir uzman olan mimar Prof. A. Gabriel'e göre, ortaçağ mimarisine göre yapılan Anadolu Hisarı'nın en eski kısmı, dört köşe planlı bir basküle (donjon) ile bunu saran bir "gömlek"ten ibaret olup, Göksu Deresi vadisini koruyan bir savunma kalesi idi. Esasında kayalık bir burun üstüne oturan bu ilk hisarın eteklerine kadar suyun geldiği tahmin edilir. Sonradan 1452'de Fatih Sultan Mehmed'in çevirttiği köşeleri burçlu hisarpeçe ile Anadolu Hisarı bir taarruz kalesi durumunu almıştır. Hisarpeçe duvarı arkasına yerleştirilen toplar, su hizasından atış yaparak, Boğaz'dan geçecek gemileri hedef tutabiliyordu.

Basküle kare planlı olup, üstü tonozlu bir mekândan ibarettir. Duvarlarındaki giriş delikleri, evvelce bodrumun

içinde üç kat daha olduğunu gösterir. Esasında başkulenin dışarıya bağlantısı, birinci kattan bir iner-kalkar köprü ile sağlanmıştı. Böylece burası tam bir ortaçağ şatosu karakterinde idi. Buradan da bodruma duvar kalınlığı içindeki bir merdivenden iniliyordu. Bu başkuleyi saran ve "gömlek" denilen yamuk dörtgen biçimli duvarların köşelerinde küçük kuleler vardır. Kuleler arasındaki bağlantı, dendanların arkasında çepeçevre dolaşan bir seğirdim yolu ile sağlanmıştır. Avludan seğirdim yoluna çıkış, bazıları temel duvarlarının içinde olan taş merdivenler yardımıyla oluyordu. Sonradan eklenen hisarpeçenin yarım yuvarlak burçlarının ikisinin içlerinde, minare merdiveni biçiminde helezoni merdivenler vardır.

I. Bayezid (Yıldırım) dönemindeki kısımlarının yapısında duvar örgülerinde moloz taş ile aralarında tuğlalar kullanılmıştır. Pek az yerde tuğlalardan yapılmış geometrik süslemeler ile karşılaşılır. Sonraki Fatih dönemine ait kısımda ise, daha değişik bir duvar örgüsü tekniği uygulanmıştır. Top menfezlerinin ke-

es i B|\f ...

Bugünkü haliyle hisarın denizden bir görünümü.

BünyadDinç, 1992

inerleri ise kesme taştandır. 1830'lara kadar Anadolu Hisarı'nın başkulesi ile bütün burçlarının üstlerinde, dışları kurşun kaplı ahşap külahlar vardı. G. San-dis, A. J. Melling ve Ch. Pertusier'nin seyahatnamelerinin gravürlerinde bu külahlar açıkça belirlidir. T. Allom'un, 1830'a doğru R. Walsh'm kitabı ve W. Barlett'in Miss. Pardoe'nun İstanbul hakkındaki kitapları için çizip çelik gravür olarak hakkedilen resimlerinde ise külahlar ortadan kalkmıştır. J. Laurens'in Anadolu Hisarı'nı gösteren güzel bir yağlıboya tablosu 1957'de istanbul'da bir antikacıdan Irak kralı II. Faysal'ın yeni sarayı için satın alınmıştır. 1958 ihtilalinden sonra ne olduğu bilinmez.

Bibi. Aşıkpaşazade, *Tarih*; Tursun Bey, *Ta-rih-i Ebûl-Feth*, (yay. M. Tulum), ist., 1977, s. 43, 45; Nişancı Mehmed Paşa, *Tarih*, ist., 1290, s. 114; Evliya, *Seyahatname*, I, 466; Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 162; S. Toy, "The Castles of the Bosphorus", *Archeologia*, LXXX (1930), s. 215-228; H. Högg, *Türken-burgen an Bosporus und Hellespont*, Dres-den, 1932, s. 8-11; A. Gabriel, *Châteaux Turcs du Bosphore*, Paris, 1943, s. 9-28; Ay-verdi, *Fatih IV*, 617-624; M. Esen, "Anadolu Hisarı", *İSTA*, II, 808-818; R. Anhegger, "Anadolu Hisarı", *EF*, I, 481; S. Eyice, "Anadolu Hisarı", *DİA*, III, 147-149.

SEMAVİ EYİCE

ANADOLU KULÜBÜ

Merkezi Ankara'da bulunan Anadolu Kulübü'nün İstanbul Büyükkada Nizam Mahallesi'nde, 23 Nisan Caddesi üzerinde bulunan şubesi.

Anadolu Kulübü, Cumhuriyet'in ilanından sonra Batılı bir yaşam biçimine uyma amacıyla Atatürk'ün isteği üzerine 31 Ekim 1926 tarihinde Ankara'da kurulmuş olan ilk ve tek parlamenter kulübüdür. Merkezi Ankara'dadır. Kuruluş tüzüğü gereği parlamenterlerin yamsıra üst dereceli bürokratlar, hariciyeciler ile yabancı ülke elçileri de kulübün asli ve-

ya geçici üyeleridir. İlk başkanı İsmet İnönü'dür.

İstanbul, Büyükkada'da bulunan şube, 1937 yılında iflas eden Büyükkada Yat Kulübü Türk Anonim Şirketi'nin icradan satın alınması suretiyle tesis edilmiştir. Kulüp, dört parselde bulunan yedi yapıdan oluşur. 20 yy'ın

başlarında (1906) "Yacht Club of Princes" adıyla İngiltere Yat Kulübü'nün şubesi olarak bugün oyun salonunun bulunduğu binada (Sarı Ev) kurulmuştur. Daha sonra hemen yanında yer alan Giacomo Otel'i'nin yanması üzerine, satın alınan parselde o zamanki kulüp başkanı Leon Pearce'in girişimiyle bugünkü Merkez Bina (Tarihi Bina/Beyaz Ev) yaptırılmış ve 1908'de Prinkipo Yacht Club Company Limited oluşmuştur.

Cumhuriyet'in ilanı ile 29 Temmuz 1924'te kulüp, adını Büyükada Yat Kulübü TAŞ'ye çevirmiştir. 1937'de Atatürk'ün de teşvikiyle Anadolu Kulübü tarafından satın alınmış ve kulübün Büyükada şubesi olarak çalışmaya başlamıştır.

Anadolu
Kulübü'nün
merkez binası
olan Beyaz Ev,
Büyükada.
Sinan Genim,

Anadolu Kulübü Ana Tüzüğü'ne göre, Ankara üyeleri kulübün şubesinin de asli üyeleri iken, Büyükada üyeleri sadece şube üyesi kabul edilmişler, aynı dönemde, İstanbul valisi, kara ve deniz komutanları, vali yardımcıları, belediye başkan ve yardımcıları, Adalar kaymakamı ile İstanbul'da bulunan diplomatik çevreler, herhangi bir koşul aranmaksızın ve aidatsız olarak üyeliğe hak kazanmışlardır.

1960'ta Demokrat Parti'yi iktidardan indiren ordu hareketi sonrasında, kulüp üyelerinin büyük çoğunluğu Yassı-ada'da yargılanmaya başlayınca Büyükada Anadolu Kulübü bir süre denetimsiz kalmış; daha sonra üyelik koşullarında kısmi değişiklikler yapılmış; üyelik, yüksek kademeli devlet memurlarına, yüksek rütbeli subaylara ve elçilere de açılmıştır.

Mimari üslup olarak Anadolu Kulübü'nün bugünkü Büyükada'da bulunan binası İngiliz kökenli kolonyal ve Vik-toryen üsluplarının bazı özelliklerini taşımaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerinde batı yaşamına adapte olmuş Türklerin, azınlıkların, Levantenle-rin ve Avrupalıların rağbet ettikleri Büyükada, özellikle söz konusu üslupların yaygın olduğu yerleşmelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Büyükada'da görülen ve yüzyılımızın başlarından kalan Viktoryen üsluptaki birçok ev ve köşk ahşap olmasına karşın, Anadolu Kulübü binası, belki büyük ölçüleri, belki de İngiliz kültürünün ağır basması nedeniyle kagir olarak inşa edilmiştir. Bina, çok hareketli çatısı ile ilk bakışta Viktoryen üslubu izlenimini kolayca vermektedir. Ancak, ayrıntılara inildiğinde, yapının tam anlamı ile bir üsluba mal edilemeyeceği, seçmeci bir anlayışla hareket edildiği

görülür.

Üst pencerelerde ampir üslubunun belirtileri olan madalyonlara, frontonla-ra ve kolon başlıklarına yer verilmiştir. Viktoryen üslup, çatıyı oluşturan kitlelerde (kuleler) ve elemanlarda, özellikle saçakları taşıyan destek strüktürlerinde kendisini açıkça belli eder. Yapının plan olarak belirli bir karakteri yoktur.

ANADOLU LİSELERİ

254

255

ANADOLU OTELCİLİK

Beyoğlu Anadolu Lisesi'nin bulunduğu binanın dış cephesinden bir görünüm.

Beyoğlu Anadolu Lisesi Arşivi

Bazı anılarda belirtildiği kadarıyla, zemin katın yat kulübünün toplantı ve yemekleri için kullanıldığı, üst kattan ise otel olarak faydalandığı anlaşılmaktadır. Yapının bahçeye bakan köşe odalarından birinde. Atatürk'ün adaya geldiği zaman kaldığı, bu sebeple de buraya bir banyo ilave edildiği bilinmektedir. Bina 12/13 Ağustos 1979 gecesini, hemen yanında yer alan Akasya Oteli'nde başlayan bir yangın sonucu yanmış, özgün yapısına ve görünüşüne uygun olarak 1980'de mimar Sinan Genim tarafından restore edilmiştir. Anadolu Kulübü'nün bulunduğu arazi içerisinde yer alan diğer yapılardan Sarı Ev, çeşitli ek ve değişikliklerle günümüze ulaştığından özgün mimarisi hakkında bir hükme varmak zordur. Aynı *arazide* yer alan bir diğer önemli yapı ise "İkiz Konaklar" olarak bilinen Gavuridis Evleri'dir.

SİNAN GENİM

ANADOLU LİSELERİ

Yabancı dil (İngilizce-Almanca) ağırlıklı program uygulayan resmi liseler. İlk uygulama 1955-1956 öğretim yılında, İstanbul'da Kadıköy Maarif Koleji'nde başlatıldı. Bu okul örnek alınarak sonraki yıllarda, Ankara'da ve diğer illerde de Anadolu liseleri açıldı. 1993-1994 öğretim yılında İstanbul İli'nde 22 Anadolu lisesi vardı

Bu liselerin öğretim süreleri 1 yıl hazırlık ertrnak üzere, 7 yıldır. İstanbul Lisesi ve Galatasaray Lisesi ile Kadıköy Anadolu Lisesi'nde ise öğretim süresi 2 yılı hazırlık, 3 yılı ortaokul ve 3 yılı da lise olmak üzere 8 yıldır. Bu okullarda ağırlıklı yabancı dil dersleri yanında, matematik ve fen dersleri de (fizik, kimya biyoloji, fen bilimleri) yabancı dille okutulmakta, diğer dersler genel lise programlarıyla paralel götürülmekte-

dir. Anadolu liseleri türü içinde özel konumlan olan Galatasaray Lisesi'nde(->) Türkçe-Fransızca; İstanbul Lisesi'nde(->) Türkçe-Almanca öğretim

yapılmaktadır.

İstanbul İli'ndeki diğer Anadolu liseleri, Türkiye genelindeki benzerleriyle aynı programı uygulamaktadırlar. İstanbul'daki Anadolu liselerini şöyle sıralayabiliriz: Bakırköy-Adnan Menderes Anadolu Lisesi (İng.), Yeşilköy 50. Yıl Anadolu Lisesi (İng.), Bahçelievler Anadolu Lisesi (Alm.), Beşiktaş Atatürk Anadolu Lisesi (İng.), Beyoğlu Anadolu Lisesi (İng.), Galatasaray Lisesi (Fr.), Büyükşehir Hüseyin Yıldız Anadolu Lisesi (İng.), Eminönü-İstanbul Lisesi (Alm.), Vefa Anadolu Lisesi (İng.), Ca-ğaloğlu Anadolu Lisesi (Alm.), Fatih-Vatan Anadolu Lisesi (İng.), Kadıköy Anadolu Lisesi (İng.), Kartal-Burak Bora Anadolu Lisesi (İng.-Fr.), Kartal Anadolu Lisesi (Alm.), Fatin Rüştü Zorlu Anadolu Lisesi (İng.), Maltepe Anadolu Lisesi (İng.), Şişli-Nişantaşı Anadolu Lisesi (İng.), Üsküdar Hüseyin Avni Sözen Anadolu Lisesi (İng.), Üsküdar Anadolu Lisesi (Alm.), Ümraniye Anadolu Lisesi (İng.), Zeytinburnu A. Mermerci Anadolu Lisesi (İng.). Tamamında karma (kız-erkek) ve normal olmak üzere öğretim yapılmaktadır.

Kadıköy Maarif Koleji 1975'e kadar bu adla öğretim yaptıktan sonra 1974'te IX. Milli Eğitim Şûrası'nda, programlara dönük ilke kararlarına dayalı olarak Kadıköy Anadolu Lisesi adını aldı.

Nişantaşı Anadolu Lisesi ile Beyoğlu Anadolu Lisesi ise eski İngiliz Erkek ve Kız Okulları'nın (Boys' High School ve Girls' High School) İngiltere hükûmeti ile imzalanan bir protokolde Milli Eğitim Bakanlığı'na devrinden sonra 12 Ekim 1979'da Anadolu lisesi konumuna getirilmişlerdir.

İstanbul'da Anadolu lisesi konumunda teknik ve mesleki öğretim veren liseler de vardır (bak. Endüstri meslek liseleri; kız meslek liseleri; ticaret liseleri,

imam hatip liseleri).

AYHAN DOĞAN

ANADOLU OSMANLI DEMİRYOLU GREVİ

II. Meşrutiyetin ilanı (1908) ertesi baş gösteren ve İstanbul'da ulaşımı önemli ölçüde aksatan ilk kapsamlı grevlerden biri.

Osmanlı döneminde İstanbul'da kurulan ilk sendika tipi örgütlerden Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i Uhuvvetkâra-nesi'nin başlattığı bu grev, kapsamı ve tartışmanın boyutları açısından Türkiye'de iş hukuku ve sosyal politika tarihinin önemli bir evresidir.

II. Meşrutiyet Türkiye'de sendikal talihin başlıca dönüm noktalarından biridir. 1908 Jön Türk Devrimi ya da o günkü deyimle "İlan-ı Hürriyet"le birlikte, çalışan kesimin sendikal nitelikli ilk örgütleri doğdu. Osmanlı topraklarında geniş iş bırakma eylemleri görüldü. Ka-vala'dan

Hayfa'ya, Samsun'dan İzmir'e ülkenin dört bir yanında baş gösteren grev dalgası günlük yaşamı önemli ölçüde etkiledi.

Anadolu Demiryolu Kumpanyası'nda ilk grev söylentileri halk arasında ağustos sonlarına doğru dolaşmaya başladı. 26 Ağustos günü bu söylentiler üzerine Üsküdar Mutassarrıfı ve Ordu-yı Hümayun Erkân-ı Harbiye Reisi Ferik Ahmed Şükrü Paşa komutasındaki askeri birlikler, hattın başlangıcı Haydarpâşa Garı'nı kuşattılar. Ancak, grev emaresi herhangi bir durumla karşılaşılmadığından, askere "seferberlik halinde vagonlara girip çıkmak" talimi yaptırıldı ve kışlaya dönüldü.

Aynı gün, Anadolu Demiryolu Kumpanyası işçileri, Moda'da Kışlık Tiyat-ro'da toplandılar. Başta ücret artışı olmak üzere, işverenden talepleri içeren bir "layiha" düzenlendi. Bu istekler daha sonra Sadaret makamına, Nafia Ne-zareti'ne, Deusche Bank'a ve Alman Se-fareti'ne bildirildi. 29 Ağustos günü Dahiliye Nazırı, Zaptiye Nazırı ve Deutsche Bank temsilcilerinden oluşan bir komisyon ücret artışı talebini incelemeye koyuldu.

Anadolu demiryolu işçilerinin "Cemiyet-i Uhuvvetkârane'leri vasıtasıyla ilettikleri talepleri inceleyen komisyondan bir sonuç çıkmadı. O sırada Rumeli De-miryollan'nda da iş uyuşmazlığı sürmekteydi. Nitekim Rumeli Demiryolu çalışanları da greve gitmişlerdi.

Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemin Cemiyet-i Uhuvvet-kâranesi'nin Sadaret'e verdiği layihada, grevden doğacak sorumluluğun kumpanya ve hükümete düşeceği belirtiliyordu. Layiha Türkiye'de toplu iş sözleşmesi yapma girişimlerinin ilk örneklerinden biriydi. Cemiyet-i Uhuvvetkâra-ne, Anadolu-Bağdat demiryolu memu-

rin ve müstahdemini adına toplu görüşme ve toplusözleşme yapmayı amaçlamaktaydı. 33 maddelik "metalibat" iş gören kesimin toplusözleşme tekliflerini kapsamaktaydı. Bu denli ayrıntılı bir "metalibat" listesi, iş gören kesimin örgütlenme gücünü de yansıtmaktaydı.

Hat çalışanları, her şeyden önce, kurdukları sendikanın işveren tarafından tanınmasını istiyorlardı. Talep listelerinin ilk maddesi bu isteği içeriyordu. Ücretlerde, on yıllık çalışanlara yüzde 40, beş yıllık çalışanlara yüzde 30 ücret artışı talep ediliyordu. Günlük çalışma saatlerinin sınırlandırılması, gece işi için çift yevmiye ödemesi, pazar gününün hafta tatili olarak kabulü, senede dört hafta ücretli izin, talep listesinde yer alan diğer maddelerdi. Ayrıca çalışanların hastane masraflarının şirketçe ödenmesi istenmekteydi.

"Eşit işe eşit ücret" Osmanlı uyruklu çalışanların direttikleri önemli taleplerden biriydi. Kumpanyanın "İstanbullu ve bilhassa Türk memurlara müsavata muhalif muamelede" bulunduğu, yerli ve yabancı işçiler arasında ayırım gözettiği, yapılan işe göre ücret tahakkuku taleplerini

geri çevirdiği vurgulanıyordu.

Fransa'nın İstanbul'daki Ticaret Odası, Türk işçilerin Avrupalı işçilerden her bakımdan geri oldukları gerekçesiyle işçilerin istemlerine kesinlikle karşı çıktı.

İstanbul'daki yabancı ticaret odalarının farklı ücret uygulama yönteminden yana tavırlarına Dersaadet Ticaret Odası da katıldı. Odanın yayın organı, yerli-yabancı işçi ayrımı konusunda Osmanlı amelesini haksız buldu. "Yerli amelenin ecnebi amelesi seviyesinde olamayaca-ğı"nı belirtti.

Demiryolu grevleri işte böyle bir ortamda başladı. 13 Eylül günü Haydarpaşa İstasyonu girişine bir beyanname asılarak 13 Eylül akşamı son trenlerin gelişinden sonra tüm işçilerin işyerlerini terk edecekleri işçi komitesince halka duyuruldu.

Grevin başlamasıyla birlikte Harbiye Nezareti Haydarpaşa'ya asker sevk etti. İşçiler işgal ettikleri binalardan çıkarıldılar. Cemiyet temsilcilerinin kumpanya genel müdür Huguenen ile görüşme girişimleri sonuç vermedi; direktör kendilerini kabul etmedi.

Grevden asıl zarar gören devlet ha-zinesiydi. Grev nedeniyle Babıâli her geçen gün kilometre garantisi ödemek zorunda kalmaktaydı. Zaptiye Nazırı Sami Paşa Haydarpaşa'ya geçerek işçi temsilcileriyle görüştü; grevler sonucu Maliye'nin güç durumda kaldığını anlattı, işbaşı yapmadıkları takdirde zor kullanıp grevci işçileri tutuklatacağı tehdidim savurdu.

Grevin üçüncü günü, Cemiyet-i Uhuvvetkârane Hukuk Müşaviri Abdur-rahman Adil Bey hükümetin arabuluculuğunu talep etti. Sadaret'te bulunun Kâmil Paşa'ya verdiği istidada "memurin ve müstahdeminin hükümet-i seniyyenin zararını mudi olmamak için tek-

rar işe başlamaya amade olduğunu", ancak Ankara demiryolu mukavelenamesinin 12. maddesi gereğince "ahvâl-i fevkaladede temin-i münakalât için hükümet-i seniyyenin tekmil hatta vaziyet etmesi"nin gerektiğini belirtti.

İstida, şirketi harekete geçirdi. Ordunun demiryollarına el koyması kumpanyanın işine gelmiyordu. Huguenen, cemiyetin "metalibatı"nı alelacele kabul etti. Anadolu Demiryolları Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i Uhuvvetkâra-nesi'ne yazdığı 19 Eylül 1908 günlü "tahrirat" bir bakıma sendikanın tanınması anlamına geliyordu.

Ancak, Tatil-i Eşgal Kanun-ı Muvak-katı'nın yayımlanması ve bir süre sonra 31 Mart Vakası üzerine İstanbul'da ilan edilen sıkıyönetim Huguenen'i sözünden döndürdü. Verilen haklar geri alındı. Bunun üzerine memur ve müstahdem 900 kişinin imzasını taşıyan bir "istida" hazırlandı ve Ticaret ve Nafia Ne-zareti'ne verildi. Bakanlığın arabuluculuğu istendi. Nazır Hallaçyan Efendi'nin başkanlığında iki kez işçi ve kumpanya temsilcileri bir araya geldiler. Hallaçyan Efendi çalışanları haklı buldu. Ancak genel müdür Huguenen ortalıkta yoktu. Görüşler

Huguenen'in dönüşüne ertelendi.

Bu *arada* Cemiyetler Kanunu yayımlandı. Adliye Nezareti Adli İşler Müşaviri Kont Ostrorog'un uyarısı üzerine, işçi cemiyeti nizamnamesinde gerekli düzenlemeleri yaptı ve resmen hükümete başvurdu. Üsküdar Mutasarrıflığından alınan onayla Anadolu Osmanlı Demiryolları Memurin ve Müstahdemin Cemiyet-i Uhuvvetkâranesi yasal bir örgüt olarak tasdik edilmiş oldu.

Reisliğini demiryolu hekimlerinden Arhangelor Gavrili'nin yaptığı cemiyetin yeni programında, işverene karşı çalışanların haklarını korumanın yanında iane sandığı kurulacağı, hasta, sakat kalan çalışanların gözetileceği, vefat edenlerin ailelerine yardım edileceği, çocuklarının okutulacağı kaydediliyor; demiryolu memurlarına mahsus bir kooperatif açılacağı, fırın işletileceği, yakacak temin edileceği belirtiliyordu.

Huguenen bu gelişmeleri kaygıyla izlemişti. İşçi cemiyetini kapattırmak için elinden geleni ardına koymadı. Cemiyetin gizliliğini ileri sürdü. Sonuç alamayınca bu kez de cemiyetin aslında sendika olduğunu ve Tatil-i Eşgal Kanunu gereğince kapatılması gerektiğini iddia etti.

Bu *arada*, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti merkez yayın organı *İttihat ve Terakki* gazetesinde demiryolu işçilerinin taleplerinin hiçbir esasa istinat etmediği, bu tür aşırı taleplerden vazgeçmeleri gerektiği, aksi takdirde ülke için hayati bir önem taşıyan demiryollarının işletilmekten alıkonmasına milletin razı olamayacağı, bu nedenle hükümetin işe vaziyet ederek ordu içerisinde oluşturulacak şimendifer taburlarıyla trenleri işleteceği, işçilerin de açıkta kalacağı belirtiliyordu.

Nitekim bir süre sonra Anadolu ve Rumeli demiryolları hatlarında grevlerin önlenmesi amacıyla Harbiye Nezareti'nce Hicaz demiryolu zabitlerinden şimendifer taburları oluşturuldu ve kumpanyalara grev vukuunda gerekli işgücünün hükümetçe sağlanacağı bildirildi.

Ayrıca Ticaret ve Nafia Nezareti'nin demiryolu şirket ve kumpanyalarına 14 Ekim 1908 tarihli bir tezkeresiyle, grevlerin ülkede ticareti ve kamu güvenliğini aksattığı, devletin siyasi ve mali itibarını düşürdüğü, halkı güç durumda bıraktığı gerekçesiyle bundan böyle demiryolu, liman, rıhtım, tramvay, *havagazı*, elektrik, gibi genel hizmete yönelik işyerlerinde devlet memuriyetinde olduğu gibi greve gidilemeyeceği; bunun çıkarılmakta olan Tatil-i Eşgal Kanun-ı Muvakkati ile güvence altına alındığı bildirildi. Durumlarından hoşnut olmayanlar şirketle ilişkilerini kesmek üzere istifa edeceklerdi. Buna uymayan ve grev girişiminde bulunan ya da grev kışkırtıcılığı yapan işçi ve memurların tutuklanıp haklarında kanuni takibata geçileceğinin şirketçe çalışanlara iletilmesi istendi.

Bibi. A. Gavrili, *Anadolu Osmanlı ve Bağdat Demiryolu Şirket-i Osmaniyyesi'nin içyüzü*, Dersaadet, 1327; H. Onur, "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler", *Yurt ve Dünya*, S. 2, Mart 1977; D. Quataert, *Osmanlı*

Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayıhını ve Direniş (1881-1908), Ankara, 1987; O. Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı: Doğuşu ve Yapısı*, İstanbul, 1969; Z. Toprak, "İlân-ı Hürriyet ve Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurun ve Müstahdemini Cemiyet-i Uhuvvetkâranesi," *Tarih ve Toplum*, S. 57, Eylül 88; Z. Toprak, "1909 Tatil-i Eşgal Kanunu Üzerine", *Toplum ve Bilim*, S. 13, 1981.

ZAFER TOPRAK

ANADOLU OTELCİLİK VE TURİZM MESLEK LİSELERİ

İstanbul'da otelcilik ve turizm eğitimi veren biri resmi, ikisi özel üç okul vardır. Bunlardan resmi olan Anadolu Otelcilik ve Turizm Lisesi Beşiktaş'ta, Etiler-Nispetiye Caddesi, Ulus kavşağı yanındadır. 1967'de İstanbul Otelcilik Okulu adı altında, Üsküdar-Harem yolu üzerinde bulunan, Toprak Mahsulleri Ofisi binasında kurulmuştur. Eğitim-öğretim 1976'ya kadar bu binada sürdürülmüş; 1976'da önce Zeytinburnu'nda geçici bir binaya taşınmış, daha sonra Anadoluhi-sarı Ortaokulu binasına geçmiştir. 1980'de yine geçici olarak Çapa Yüksek Öğretmen Okulu binasına nakledilmiştir. Okul, Etiler'deki bugünkü binasına Aralık 1983'te taşındı. 1986-1987 öğretim yılında "Anadolu lisesi" konumuna getirilerek, "Anadolu Otelcilik ve Turizm Meslek Lisesi" adını aldı. Kurum olarak, çeşitli turistik tesislere (otel, restoran, seyahat acentesi vb) orta seviyede nitelikli eleman (resepsiyoncu, rehber, kat hizmetlisi, mutfak personeli vb) yetiştirmeyi amaçlayan bir meslek lisesidir.

Ortaokul mezunu olup merkezi sistemle yapılan meslek liseleri sınavını ka-
f

ANADOLU PASAJI

256

257

ANADOLUHİSARI

ANADOLU SPOR KULÜBÜ

Üsküdar'da kurulmuş spor kulübü. II. Meşrutiyetin ilanıyla gelen cemiyet kurma serbestisi sonucu 1908'de kuruldu. Kulübün kurucuları semtin köklü ailelerinin çocuklarıydı. Bunların arasında Burhan Felek ile kardeşi Dr. Hüdaî Felek de bulunuyordu. Yeşil-sarı formalı Anadolu Kulübü, futbolun yanı sıra atletizm, deniz sporları ve halat çekme dallarında da varlık gösterdi. Burhan Felek ile kardeşi Hüdaî Felek, kulübün ilk futbol takımlarında yer aldılar. Anadolu futbol takımı. 1920'li yıllara kadar İstanbul'un en güçlü ekiplerinden biri olarak kendini gösterdi. Uzun süre İstanbul amatör ve profesyonel liglerinde yer alan futbol takımı, 1970-1971 sezonunda Türkiye 3. Ligi'ne katıldı. 1980-1981

sezonunda Türkiye 2. Ligi'ne yükseldiyse de tekrar 3. Lig'e düştü. Son yıllarda Üsküdar Anadolu Spor Kulübü adını aldı. CEM ATABEYOĞLU

ANADOLUHİSARI

İstanbul Boğazı'nın en dar yerinde, Anadolu yakasında, Göksu Deresi'nin denize aktığı bölgede, aynı adı taşıyan hisarın (bak. Anadolu Hisarı) çevresinde ve ardındaki yamaçlarda kurulu köy. Halen, yalı, villa ve diğer konutların yoğun olarak bulunduğu; turistik yanı da olan, Beykoz İlçesi'ne bağlı Boğaziçi semti.

zanmış öğrenciler ayrıca okulda yapılan mülakata alınırlar. Mülakatta, düzgün fiziki görünüm, konuşma yeteneği, insan ilişkilerinde rahatlık ve yabancı dil bilgisi gibi hususlar göz önünde bulundurulur. Öğretim süresi, 1 yılı hazırlık sınıfı olmak üzere 4 yıldır. Okulda öğrencilere kültür dersleri yanında, uygulamalı olarak meslek dersleri verilmektedir. Öğrenciler uygulama çalışmalarını özel sektörde yapmaktadırlar. Öğretim süresince 180 günlük uygulama çalışmasını başarıyla tamamlamamış öğrencilere diploma verilmez. Okuldan 1992-1993 öğretim yılma kadar 2.134 öğrenci mezun olmuştur. 1993-1994 öğretim yılında kız-erkek 620 öğrencisi vardır.

Öğrencilerin mesleki bilgi ve becerilerini geliştirmek bakımından, okul binasına bitişik uygulama oteli ve lokanta faaliyet göstermektedir. Uygulama oteli kısmında toplam 69 yatak kapasiteli 36 oda vardır. Ayrıca toplam 250 kişiye hizmet verebilecek iki lokanta ve halka açık büfesi ile çay bahçesi mevcuttur.

İstanbul'da ayrıca Milli Eğitim Bakan-lığı'na bağlı iki özel Anadolu otelcilik ve turizm meslek lisesi vardır. Özel Altuni-zade Anadolu Otelcilik ve Turizm Meslek Lisesi Üsküdar'da Altunizade-Küçük-çamlıca Caddesi'ndedir. Okul, 1972'de "Özel Otelcilik Meslek Lisesi" olarak Or-taköy'de açılmış, 1988-1989 öğretim yılında özel Anadolu lisesi statüsü kazanmıştır. Bu kurum da şimdiye kadar çoğu otelcilik ve turizm sektöründe çalışan 2.342 mezun vermiştir. Özel Birkan Yetkin Anadolu Otelcilik ve Turizm Meslek Lisesi, kurucusunun ismini taşımaktadır. 1991-1992 öğretim yılında açılmıştır. Beşiktaş, 4. Levent-Akasyalı Sokağı'nda faaliyet göstermektedir.

AHMET MÜLAYİM

ANADOLU PASAJI

Beyoğlu İstiklal Caddesi'nde, bugünkü Atlas Sineması'nın bitişğinde, günümüzde de yaşamakta olan Anadolu Pasajı, bugünkü Alyon (eski Alleon ya da Aleon) Sokağı'na açılır.

Yapının 20. yy başlarında inşa edildiğini biliyoruz. Sahibi, II. Abdülhamid'in mabeyincilerinden Eğribozlu Ragıp Pa-şa'dır. Ragıp Paşa, çeşitli devlet görevlerinin yanı sıra, uzun süre ticaret ve madencilikle

uğraşmış, kazandığı paralarla Beyoğlu'nda Anadolu, Rumeli ve Afrika hanlarını inşa ettirmiştir.

Dikdörtgen planlı yapının ana malzemesi taştır. Yapı, dar cephesine rağmen, büyük bir kitle olarak İstiklal Cad-desi'nden Alyon Sokağı'na kadar devam eder. Pasajın yapıldığı dönemde geçiş koridorunun üstünün açık olduğu, bu t kısmın sonradan kapatıldığı sonucuna varmak mümkündür.

İstiklal Caddesi'ne bakan giriş cephesinden içeri girildiğinde, iki taraflı dükkânların yer aldığı uzun bir koridora geçilir. Dükkânların bulunduğu giriş bölümü dahil beş katlı yapının orta bölü-

münde üç kat boyunca bir çıkma yer alır. Girişin üstünden başlayarak devam eden çıkma, en üst katta bir balkona açılır. Yapı cephesine hâkim pencere dizilerinde genellikle dikdörtgen çerçeve kullanılmıştır. Sadece beşinci katta kilit taşları belirtilmiş, yuvarlak pencereler kullanılmıştır.

Yapının tümünde kullanılan pilastr, sütunçe ve frizler, öne çıkan bölümde yoğunluk kazanmış durumdadır. Cephe düzenlemesi, pencere dizilerinin yerleştirilişi ve kullanılan dekoratif elemanlar yönünden incelendiğinde, neoklasik dönem mimari özelliklerinin ağırlıklı olarak kullanıldığı söylenebilir. Yapının balkon korkuluklarında metal malzeme kullanımı görülür. Bugün, içinde çeşitli dükkânların yer aldığı pasajda eskiye ait ayrıntıların gün geçtikçe daha da azaldığını gözlemek olasıdır.

Anadolu Pasajı'nın inşa edildiği yerde önceleri, "Hayden" *mağazaları* ile Madam Latour'un elbise *mağazaları vardı*. Bu *mağazaları* satın alan Ragıp Paşa, Anadolu Pasajı'nı onların yerinde inşa ettirmiştir. Pasaj bittiğinde, girişin sağ tarafına Lazarro Franco ve oğlunun mefruşat mağazası, sol tarafına ise, önce Mihal Kukis'in manifatura mağazası, daha sonra, Belfast gömlekçisi yerleşmiştir. Bu pasajın içinde ünlü Anadolu Birahanesi de(->) yer alır.

PELİN AYKUT

ANADOLU PASAJ

Anadolu

Pasajı'nın giriş

cephesi.

Nazım Timuroğlu,

1993

Günümüzde Anadolu Hisarı'nın bulunduğu yerde daha Önceleri bir Zeus ya da Jüpiter Urillo tapmağı olduğu rivayet edilmektedir. Bazı kaynaklarda Göksu Vadisi'nde Neapolis adında küçük bir Bizans yerleşmesinin

varlığı kaydedilir. Petrus Gyllius 1544'te İstanbul'u ziyaret ettiğinde, bu bölgede Neapolis adını hatırlatan Napli adlı bir yerleşmenin hâlâ yaşamakta olduğunu tespit etmişti. 19. yy'ın son çeyreğinde ise Göksu Vadisi'nin (Arethaoi, Potamoni-on-tatlı su) iç *tarafında* Bizans dönemi kalıntılarına rastlanıldığı kaydedilmektedir. Hisarın yapımında kullanılan taşlar arasında Bizans yapılarından devşirilmiş parçalara rastlanıyorsa da bu yapıların neler olduğu açığa çıkarılamamıştır.

Fetih'ten sonra Anadolu Hisarı Karadeniz yönünden gelebilecek saldırılara karşı başkenti savunacak istihkâmlardan biri oldu. Evliya Çelebi'ye göre 17. yy'da Anadolu Hisarı'nda II. Mehmed (Fatih) dönemine tarihlenen bir camiden başka bir dizdarhane, cebehane ile asker odaları da bulunmakta; *ayrıca* burada "iki yüz tımar ehli nefer" yaşamaktaydı. Bu kale muhafızlarının hepsinin tımarları Kocaeli sancağı sınırları içindeydi. Evliya Çelebi, halkının tümünün Müslüman olduğunu kaydettiği Anadolu Hisarı'nın dış mahallelerine ilişkin abartılı görünen rakamlar vermekte; 1.080 ev, 20 dükkân, bir hamam, 7 sıbyan mektebi, 1 cami ve sayısız mescitten söz etmektedir. Anadoluhisarı'nda II. Mehmed'e atfedilen ve bir zamanlar iskelenin tam karşısında olan cami, Hi-sar-Kanlıca yolu açılırken bu yol üzerinde yeniden inşa edilmiş, hamam ise tespit edilemeyen bir tarihte yıktırılmıştır.

Evliya Çelebi, daha 17. yy'da burada büyük sahilsaraylar, yalılar olduğunu kaydetmektedir. Bunların arasında Şeyhülislam Bahâî Efendi'ninki özellikle çî-nileriyle ünlüydü. 18. yy sonundan 19. yy ortalarına kadar olan dönemi kapsayan bostancıbaşı defterlerinden, bu sahilde, çoğunlukla görevden alınmış kazasker, şeyhülislam ve diğer ulema ile gene görevden alınmış devlet görevlilerinin yalılarının yer aldığı anlaşılmaktadır. Esasen İstanbul Boğazı'nın iki yakası arasında devlet hiyerarşisini simgeleyen belirgin bir yerleşim protokolü izlendiği açıktır (bak. Boğaziçi). Örneğin, Bebek ve Rumelihisarı sahilinde, Anadoluhisarı'nın tersine, 17. yy sonrasında birkaç nesil şeyhülislam yetiştirmiş ulema ailelerinin ve nakibüleşrafın yalıları bulunmaktaydı.

Anadoluhisarı'nın hemen yanındaki Göksu Deresi (bak. Göksu), güneyindeki Küçüksu Deresi ve çayırılığı çok revaçta olan mesirelerdi. 18. yy sonrasında buralarda yapılan günlük geziler, kayık sefaları, mehtap âlemleri, musiki fasılları birçok kaynakta canlı bir biçimde tasvir edilmiş; tek çifte piyade kayıklarıyla dere yukarı çıkıp dönmenin dört saat sürdüğü kaydedilmiştir. Özellikle cuma günleri yapılan bu seferler, yazları çar-

Anadoluhisarı

istanbul Ansiklopedisi

samba ve *pazar* günleri de İstanbul halkını buraya çekiyor; sultan ve şehzadeler,

hanedanının kadın üyeleri kalabalığı seyretmeye Göksu Vadisi'ne geliyorlardı. 18. yy ortasına kadar sultanların Asya yakasındaki üçüncü biniş yeri olan ve özellikle IV. Murad tarafından itibar edilen bu hasbahçede, Küçüksu Deresi'nin denize döküldüğü noktada bir bostancı ocağı ve Küçüksu Kasn(-0 bulunuyordu. I. Mahmud zamanında, 1752'de, Di-vitdar Mehmed Paşa tarafından sahilde bir kasır inşa edilmiş, bir havuz ve fiskiye yapılmış; III. Selim ve II. Mahmud zamanında tamir edilen kasır, I. Abdülme-cid *zamanında da* bugünkü haliyle yeniden inşa edilmişti. Ayrıca Göksu üzerinde bir köprü olduğu ve tepede I. Mahmud ile III. Selim tarafından dikilmiş nişan taşları bulunduğu bilinmektedir. Dere boyundaki birçok çemenzar, *namazgah* ve çeşme gibi dinlence noktalarının yanı sıra, vadinin sonundaki Göksu panayırı denilen ayazına da ilgi çekiyordu. Özellikle eylül aylarında kalabalık Hristiyan gruplar burayı ziyaret etmekteydi. Göksu Deresi 1909'daki sel felaketi sonrasında dolmuş ve geleneksel Göksu eğlencelerinin sonu gelmiştir.

Göksu Deresi boyunca elde edilen çamurdan yapılan çanak, çömlek ve testiler meşhurdur. Ayrıca dere boyunca sultan sarayları için un öğüten hassa değirmenleri vardı. Bugün Göksu'nun denize döküldüğü noktada ayakta kalan birkaç yalı, Boğaziçi'nin bu yöresinin şiirsel güzelliğinin son şahitlerin-dendir.

Bibi. A. Gabriel, *Châteaux turcs du Bospbo-re*, Paris, 1943, s. 9:28; E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin ilk Devri*, İst., 1966; Eyi-ce, Boğaziçi, R. E. Koçu, "Anadoluhisarı", *ISTA-* M. Tayyip Gökbiğin, "Boğaziçi", *İA-* Evliya, *Seyahatname*, I, İst., ty; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*; İnciciyan, *istanbul*; A. Ş. Hisar, *Boğaziçi Mehtapları*, ist., 1955; F. Ka-zancıbaşı, *Anadoluhisan Yöresinin Tarihçesi*, İst., 1992.

TÜLAY ARTAN

Günümüzün Anadoluhisarı

Günümüzde Beykoz İlçesi'ne bağlı bir semt olan Anadoluhisan, sahilde Küçüksu Deresi ve Kanlıca Körfezi ile sınırlanırken, iç bölgelerinde Otağtepe yolu ile Kavacık'a, Göksu-Göztepe yolu ve Bent yolu ile Elmalı Baraj Gölü'ne, Hekimbaşı Çiftliği yolu ile de Ümraniye'ye komşu olur. Fatih Sultan Mehmet Köprüsü(->) Anadoluhisarı'mn hemen

258

ANADOLUHİSARI CAMİİ

İ N

Anadolu Hisarında bir gün geçiren insan Türk ruhunu derinden derine öğrenir. *Güzelce Hisar, Göksu, Otağ Tepesi..* Yalnız bu isimler başlı başına birer resimdirler. Anadolu zevkinde bir isim olan *Güzelce Hisar zaman* içinde kaybolmuş yerine Anadolu'nun kendi ismi gelmiş, *Göksu* ne kadar hayâl meyâl bir kelimedir; *Otağ Tepesi*, bilâkis

fütihat devrinin mücessem bir sahnesi gibi gözleri kamaştırıyor.

Göksu vadisinden Boğaziçi sularına ilk gelen Türkler'den tâ İstanbul'un fethine kadar bu köy anlı şanlı bir hisardır; kâh Anadolu'dan Rumeli'ye kâh Rumeli'den Anadolu'ya koşan *Yıldırım Bâyezid*le onun oğulları, *Murad* ve *Fâtih* gibi ve onların arkadaşları olan cengâverler ikide birde, bir kartal kümesi hâlinde, bu kulelere konarlar, bu kulelerden kalkarlar; Fetih senesi bu köy, kahramanlık çağının kemâlindedir. Hicretin 856 senesinin baharında, genç Fâtih ikide birde gelir, gider. Nihayet o martın yirmi altıncı günü Hisar önünde, Gelibolu'dan gelen *Balta Oğlu Süleyman Bey*"in donanması, Karadeniz Boğazı'ndan taş ve kireç yüklü binlerce gemi ve mavna Hisar önünde demirlerler; Fâtih bütün paşalarıyla, beyleriyle, ağalarıyla, mîmar-başlılarıyla, işçileriyle karşıya geçer: O gün o kıyıda, Boğazkesen Hisarı'nın ilk temel taşlarını kendi koyar, ve-zîrinden son nefere kadar bütün maiyeti işe girişir...

...O sene Anadolu Hisarı'nın son kahramanlık senesiydi. Önce genç rakibi olan karşı hisarın beş ayda göklere yükseldiğim gördü, sonra kışı, târihin en büyük vak'asım hazırlamakla geçirdi, daha sonra ilkbaharda İstanbul surlarından gelen top uğultularım dinledi, mayısın yirmidokuzuncu günü fetih müjdesini aldı, şimdiki İskele Câmii'nin yerinden fetih ezanlarını dinledi.

Camiin yanı başında iskele kahvesinin ağacı altında otururken kollarım sıvamış birer köşede abdest alan ihtiyarlara baktım ve düşündüm ki fetihten çok evvel böyle müslüman, böyle Türk, böyle sâde olan bu yerde, böyle bir kahve, böyle ağaçlar ve böyle bir câmî vardı, bu manzaranın o günlerde başka türlü olduğuna ihtimâl de verilemez çünkü mevki' tabiatın dar bir çerçevesinde, İstanbul'un muhasarası günlerinde bu küçük meydan tıpkı bu saatte olduğu gibiydi, ihtiyarlar şurada, burada abdest alıyorlardı, küçük kızlar çanaklariyle yoğurt almağa gidiyorlardı, kahvenin ağaçları altında köyün ileri gelenleri konuşuyorlardı. Benim İstanbul'dan Akşam gazetesini beklediğim bu saatte onlar, İstanbul muhasarasının yeni haberlerini bekliyorlardı, sonra yataklarına o haberlerle yatıyorlardı. Ve o elli günlük muhasaranın top uğultularını dinledikten sonra mayısın son sabahı bu camiin minarelerinden fetih ezanlarını işittiler. Ah o yaz bu Hisar'da kimbilir nasıl geçti? Fakat işte o yazdan sonra Hisar kahramanlık çağını geçirir, artık sayfiye olur, önünden zaman Göksu gibi ağır akar, dâima saz sesleri ve arada sırada, şenlik günleri kulelerinden atılan topların uğultusunu duyar. Nedim'in rubaisinde dediği gibi:

Zannetme ra'd ü berk'dir etti gulu

Top şenliğidir Hisâr'ın ey sâkî bu

Âmîhte kıl tegerg ile sahbâyı

Sun rind-i mey-âşâme dolu üzre dolu

Yahya Kemal Beyatlı, *Aziz istanbul, ist.*, 1974, s. 105-107

lat fabrikası, çömlekçi atölyeleri ve Göztepe Suyu'nun kaynağı vardır.

Yenimahalle, Küçüksu Deresi ile Göksu Deresi arasında uzanan bölge olup başlıca ulaşım yolları Çiftlik, Nişangâh ve Cephane caddeleri ile bunların arasında bulunan Yenimahalle, Taşocağı, Dürdane, Nişanlı, Barutçular, Nişantaşı Çınarlı sokakları ile Hekimbaşı Çiftliği yoludur.

Bir zamanlar İstanbul'un en ünlü mesirelerinden olan Göksu bölgesinin çayırılık ve ağaçlıklarının tahrip edilerek evlerle doldurulmasından sonra idari birim olarak Göksu Mahallesi adını alan bölgede, eski adı Anadoluhisar Gençlik ve Spor Akademisi(->) olan bugün Marmara Üniversitesi'ne bağlı spor okulu bulunmaktadır. Göksu Mahallesi, Küçüksu Caddesi ile Göksu Caddesi arasında kalan yeşil alanlardan başka, gü-

kuzeyinden geçer. Semt dört mahalleye ayrılmaktadır. Anadoluhisar Mahallesi en eski yerleşme bölgesidir. 19. yy'da kurulmuş olan Yenimahalle, tarihi oldukça yeni olan Göksu ve Göztepe mahalleleri diğer üç mahalledir. Anadoluhisar Mahallesi, merkezin ticari ve sosyal yaşamının kalbidir. Başlıca sokak ve caddeleri sahil boyunca uzanan Körfez ve Kanlıca-Anadoluhisarı caddeleri ile Kızılserçe, Kanije, İbrahim Bey, Setüstü, Merdivenli Köşk, Hisar Kalesi, Hisar Hamamı, Toplar Önü, Riyaziyeci, Pazar Aralığı, Hisar Deresi, Pazar, Saka Bayın sokakları, Otağtepe Caddesi ve buna bağlı Muhteşem Çıkmazı'dır. Çarşı ve turistik mekânlar, Anadolu Hisarı'nın çevresinde toplanmıştır. Kızılserçe So-kağı'nın bitiminde, Göksu Deresi'nin kenarında Anadoluhisar Mezarlığı bulunur. Bunu takip eden alanda ayrıca ha-

neyde Yenimahalle'ye doğru, Çuvalcı, Merdivenli Köşk, Şekercibaşı, Eyüpağa, İnişli, Buğday, Süslü Kız, Hasan Efe, Mazgal ve Cuma sokaklarında yoğunlaşan bir yerleşim yeridir. Mahalledeki Dörtkardeşler ve Baruthane çayırları ise, ünlü mesire yerleridir.

Semt dördüncü mahallesi olan Göztepe Mahallesi oldukça yeni bir yapılanmadır. Otağtepe Caddesi'ni keserek güneye yönelen Göksu-Göztepe yolunun doğusundan Kavacık'a doğru yayılan bölgenin en önemli sokakları, Perçemli Kız, Tamara, Maral, Sanal, Seval, Penbe Hanım, Mamureler, Nural, Polat, Yavuz, Nüve, Şarklı, Karabey, Orhun, Timuçin, İlk, Gülgün, Selçuklu ve Uluırmak sokaklarıdır. Bu mahalle sınırları içinde bulunan mesire yerleri Elmalı Baraj Gölü'ne doğru uzanır.

Bölgeyi yarım daire şeklinde kucaklayan tepelerde fundalık karakteri hâkimdir. Küçüksu Deresi ile PTT Mensupları Dinlenme Kampı arasında kalan bölüm ayrıkotu ile kaplı iken Küçüksu Kasrı'nın arkasındaki bölüm yabancı hardal ve mor renkli yonca bitkilerinin yoğun bulunduğu bir yeşil alandır. Koruluk olarak kayıtlı bulunan alanların toplamı

yaklaşık 400.000 ırftır. Yakın zamana kadar Göksu Deresi tarafından sulanan verimli topraklarında incir, çilek, kiraz, fındık, üvez, ayva, üzüm ve mısır yetiştirilen Anadoluhisarı bugün sebze meyve ihtiyacının büyük kısmını dışarıdan karşılamaktadır. Birçok semt sakininin yüzmeyi öğrendiği, balık tuttuğu, sandal sefalarının yapıldığı Göksu ve Küçüksu dereleri tümüyle kirlenmiştir. Bölgenin ünlü mesire yerleri olan Göksu, Küçüksu, Baruthane, Dörtkardeşler, Ayazmalar, Çınarlitepe ve Elmalı Bendi çayırıların büyük kısmı inşaat alanı olmuştur. Bölgenin tatlı su kaynakları ise Göztepe, Kestane ve Elmalı suları adları ile tanınır. Bunların dışında pek çok pınar, maslak ve ayazmaya sahip olan Anadoluhisan günümüzde turistik ve seçkin bir Boğaz semti olarak bilinmektedir. Sahildeki yalılar ve tarihi binalar hızla onarılmakta özellikle de yalılar ve eski köşkler son yıllarda yüksek değerlerle el değiştirmekte ve Göksu Deresi'nin kuzey yamaçlarında villa ve benzeri konut inşaatları sürmektedir. Son olarak 2.500 ünitelik bir konut kompleksi Göksu Vadisi'nin kuzeyini tümüyle işgal etmiştir.

Semtin, her biri bağımsız birer muhtarlık olarak Beykoz'a bağlı dört mahallesinde 1990 sayımlarına göre yaklaşık 20.000 kişi yaşamaktadır. Bölgede bir ticaret lisesi, bir ortaokul, bir ilköğretim okulu ile iki ilkokul bulunmaktadır.

AYŞE HÜR

ANADOLUHİSARI CAMİ

Anadoluhisarı-Kanlıca yolu üzerinde, caddenin kara tarafındadır. *Hadîkatü'l-Cevâmi'de* Fatih Sultan Mehmed tarafından, hünkâr mahfiline sahip, fevkani

Anadoluhisan Camii

Tarkan Okçuoğlu, 1993

bir cami olarak inşa ettirildiği kayıtlıdır. Minarenin kaidesindeki kitabede caminin 1301/1883'te II. Abdülhamid tarafından yeniden yaptırıldığı yazılıdır. Geniş bahçe duvarları içinde yer alan kagir cami ahşap çatı ile örtülüdür. Yapı kare planlı bir harim ile, cephede üç sıra kemerle açılan bir son cemaat yeri ve kuzeybatıda kesme taştan yapılmış bir minareden meydana gelmiştir. Sonradan pencerelerle kapatılan, ahşap tavanlı kagir son cemaat yerinin doğu ve batı yönlerinde sivri kemerli açıklıkları vardır. Yapı, sivri kemerli pencereleriyle I. Ulusal Mimari döneminin özelliklerini sergiler. Bu husus caminin II. Abdülhamid döneminden sonra yenilendiğini göstermektedir. Son cemaat yerinin kemerleri arasında, tahta üstüne alçı kaplama palmetler yer alır.

Ana mekânı ve daha alçak olan son cemaat yerini çatalarla kasetlenmiş bir saçak kuşatır. Cami, alt sırada dikdörtgen kesitli, üst sırada ise alttakilerle aynı hizada ve genişlikte olan sivri kemerli ikiz pencerelerle

aydınlanmıştır.

Harimin kuzeyinde, mihrap ekseninde, kuzeybatıdan bir merdivenle çıkılan, iki ahşap direğin taşıdığı fevkani bir mahfil yer alır. Çıtalarla kasetlenmiş ahşap tavanın ortasında, kare içine alınmış, merkezden kenarlara doğru gelişen çıtaların oluşturduğu bir göbek meydana getirilmiştir. Son cemaat yerinin tavanı da aynı biçimde çıtalarla kasetlenmiş ve iç içe iki karenin ortasına çıtadan sekiz kollu bir yıldız yerleştirilmiştir. Minber ahşaptır.

Kuzeybatıdaki kesme taş minarenin, II. Abdülhamid'in yaptırdığı eski camiden kaldığı bilinir. Kare bir kaide üzerinde yükselen minarenin altıgen geometrik geçmeli korkuluklu şerefesi kaim konsollarla desteklenmiştir. Taş külahının altında bir girland dizisi dolaşır.

Son cemaat yerinin doğusuna bitişik,

sonradan kapatılmış küçük bir mekânda, bir mermer çeşme ile abdestlik yeri oluşturulmuştur.

Bahçede 1987 yılında yapılmış altıgen bir şadırvan ve doğusunda lojmanlar bulunur.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II; Raif, *Mir'at*, 222-223; Öz, *istanbul Camileri*, II, 5.

TARKAN OKÇUOĞLU

ANADOLUHİSARI GENÇLİK VE SPOR AKADEMİSİ

Anadoluhisarı'nda sahil yolu ile Göksu-Küçüksu dereleri arasındaki 100 dönümlük arazide kurulu yükseköğretim kurumu. Türkiye'de alanındaki ilk yüksekokul olarak 1976'da açılmıştır.

1968-1975 arasında milli takımların kamp yeri olan bu sahaya yapılan binalardan yararlanılarak spor alanında yükseköğretim verecek bir okulun açılması 12 Ocak 1976 tarihinde Gençlik ve Spor Bakanlığı'nca kabul edildi. Öngörülen ilk programa göre okulda antrenör ve spor yöneticisi yetiştirilecekti. Öğretim çalışmalarını bu kapsamda sürdüren okul, 1982'de Yüksek Öğretim Kuru-lu'nun kararı ile Marmara Üniversitesi'ne bağlandı. Atatürk Eğitim Enstitü -sü'nün 1983'te Eğitim Fakültesi olması ile bu yeni fakültenin bünyesine alındı ve Gençlik ve Spor Bakanlığı ile ilişkisi kalmadı. Son olarak 1993'te de doğrudan Marmara Üniversitesi Rektörlüğü'ne bağlı, bağımsız yüksekokul konumuna getirildi ve adı Beden Eğitimi ve Spor Yüksek Okulu olarak değiştirildi.

Okulda, beden eğitimi, antrenör eğitimi, spor yöneticiliği adlı üç ana dal ve bu dallarda öğrenim gören yaklaşık 1.000 öğrenci vardır. Öğretim kadrosu 80 dolayında öğretim üyesinden oluşmaktadır. Okul kampusu içinde, Marmara Üniversitesi'ne bağlı İktisadi İlimler Fakültesi'nin Çalışma Ekonomisi ve

259 ANADOLUHİSARI NAMAZGAHI

Endüstriyel İlişkiler Bölümü, Almanca İşletme Bölümü, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri

Enstitüsü, Bankacılık Enstitüsü de faaliyet göstermektedir.

Kampusta, okula ait tesislerin başlıcaları, 3 açık tenis kortu, 1 jimnastik, 1 oyun (basketbol, voleybol, hentbol), 1 ritmik jimnastik, 1 judo, 1 masatenisi, 1 tekvando salonu ile 2 futbol sahası (birinde ayrıca atletizm pisti ve yan açık tribün bulunmaktadır) vardır. Kampustaki Kredi ve Yurtlar Kurumu'na ait yurttta 600 kız öğrenci kalmaktadır.

Okuldan mezun olanlar arasından karatede Haldun Alakaş dünya şampiyonu, tekvandoda Nusret Ramazanoğlu ve Gülnur Yerlisu dünya ikincisi, Mustafa Baş ve Nurten Yalçinkaya Avrupa şampiyonu, güreşte Salih Bora Avrupa şampiyonu ve dünya ikincisi olmuşlardır.

AYHAN DOĞAN

ANADOLUHİSARI İDMAN YURDU

Anadoluhisarı'nda kurulmuş spor kulübü. Kuruluş tarihi 1912'dir. Futbol, hokey ve kürek dallarında faaliyet gösteren sarı-yeşil formalı kulüp, kendi mütevazı imkânlarıyla, İstanbul'un en gözde mesire yerlerinden biri olan Anadoluhisarı çayırının bir köşesinde bir futbol sahası yaptırdı. Er Meydanı adı verilen saha, 19 Şubat 1915 günü törenle hizmete girdi. Uzun yıllar bu sahada resmi ve özel futbol ve hokey maçları oynandı. Kulübün futbol takımı uzun yıllar İstanbul mahalli liginde yer aldı. Bu arada kürek sporunda da kazandığı şampiyonluklarla dikkat çeken bir kulüp oldu. Kulüp bugün Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'nce yaptırılan küçük bir stadyumu işletmektedir.

CEM ATABEYOĞLU

ANADOLUHİSARI NAMAZGAHI

Anadoluhisarı'nda Toplarönü mevkiinde yer alan namazgah. Boğaziçi'nden geçişleri kontrol etmek ve Bizans'a karşı bir "köprübaşı" olmak gayesiyle I. Bayezid (Yıldırım) tarafından yaptırılan Anadolu Hisarı'nın yanında bir de mescit vardı. Bunun dışında ayrıca bir de namazgaha niçin ihtiyaç duyulduğu bilinmez.

Hisarın güneybatı tarafında olan namazgah etrafı bir duvarla çevrili yaklaşık 20x25 m ölçülerinde bir sahaya sahiptir. A. Gabriel, bu namazgahın, hisarın dışındaki toprağın yükseltilip düzenlenmesinden sonra büyük ihtimal ile 17. yy'dan daha önce olmamak üzere yapılmış olacağını ve mihrabın üslubunun da bu tahmini doğruladığını yazar. Ancak böyle bir dayanağın yetersizliği de açıkça belirlidir. Uğur Derman, altta bir çeşmesi olduğuna göre bunun bir "fevkani" namazgah olduğunu yazar. Fakat böyle bir çeşme izine rastlanmadığı gibi namazgahın fevkani olabileceğini gösteren bir işaret de yoktur.

Anadoluhisarı Namazgahı, son yıllar-

ANADOLUHİSARI VAPURU

ANADOLUKAVAĞI

ayrı mahallesi bulunan önemli bir yer- re, 1946'da 270-280 haneli olan, halkı- leşmeydi. Şirket-i Hayriye'nin 1914'te nın büyük çoğunluğu balıkçılıkla geçi- yayımladığı *Boğaziçi* broşüründe, o ta- nen, diğerlerinin bahçecilik ve işçilik rihte 180 haneli ve 1.000 kadar nüfuslu yaptığı Anadolukavağı, 1990'da 1.500 olduğu bildirilmektedir. E. Koçu'ya gö- nüfusa sahiptir.

da oldukça harap ve bakımsız hale girmişken, 1986'da Beykoz Belediyesi tarafından temizlenmiş ve çevre duvarının eksikleri tamamlanarak restorasyonu yaptırılmıştır.

Anadoluhisarı Namazgahı, etrafı duvarla çevrili namaz mekânı ile kible duvarında bir mihraptan ve bunun yanındaki bir minberden oluşmuştur. Muntazam işlenmiş kesme taşlardan yapılan mihrap sade görünüşlü olup üzerinde herhangi bir süsleme yoktur. Minber de yeni taştan daha basit olarak inşa edilmiştir. Merdivenin yukarı ucunda, normal minberlerdeki gibi bir köşkü yoktur. Evvelce böyle bir ..elemanın bulunduğu dair de bir iz görülmez. Fakat bu namazgahta mihrap ve minberin oluşu, buranın bir açık hava camisi gibi tasarlandığını gösterir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, s. 162; A. Gabriel, *Châteaux Turcs du Bosphore*, Paris, 1943, s. 26; U. Derman, "Osmanlı Devri Şehir ve Menzil Yollarında İstirahat ve İbadet Yerleri: Namazgahlar", *Atatürk Konferansları, 1971-1972*, V (1975), s. 291.

SEMAVÎ EYİCE

ANADOLUHİSARI VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. 1949'da, Hollanda'nın Den Haag şehrindeki Industrielle Handels Combinatie tezgâhlarında inşa edilen birbirinin eşi 6 vapurdan biriydi. 56l grostonluktuk. Boyu

Anadoluhisarı Vapuru

Eser Tttel, 1975

Anadoluhisarı Namazgahı

Onarımdan önce

Nuri Akbayer koleksiyomt

54,4 m, genişliği 10,9 m, sukesimi 2,5 m kadardı. Her biri 340 beygirgücünde iki makinesi vardı. Çift uskurluydu. Kazanı kömürle ısıtılıyordu. Önceleri

Köprü -Kadıköy, sonraları daha çok Boğaz seferlerinde kullanıldı. 1985'te kadro dışı bırakılarak elden çıkartıldı.

ESER TUTEL

ANADOLUKAVAĞI

Boğaziçi'nin kuzey kesiminde, Anadolu sahilinde, Rumelikavağı'nın karşısında bulunan, tarihi eskilere dayanan Boğaz köyü. Bizans ve Osmanlı dönemlerinde ana uğraşı balıkçılık (özellikle kılıçbalığı avı) bahçecilik ve Karadeniz'e açılmak için elverişli hava bekleyen gemilere hizmet vermek olan Anadolukavağı, günümüzde Beykoz İlçesi'ne bağlı turizm ve balıkçılık ağırlıklı bir sahil köyüdür.

Anadolukavağı'nın gerek adı gerekse tarihiyle ilgili bilgiler, çeşitli kaynaklarda farklılıklar ve çelişkiler göstermektedir. Köyün adının kavak ağaçlarından geldiği yolundaki yaygın kanıyı, Eremya Çelebi "Muazzam kavak ağaçları bulunan Kavak iskelesi yakınıdadır. Sahildeki bu kavak ağaçlarının her birini üç adam ancak kucaklayabilir" diyerek pe-kıştıriyorsa da gerek Anadolu gerekse karşı sahildeki Rumelikavağı'nın adları, "kavak kalelerinde de geçen ve sınır, gümrük kontrol noktası anlamını taşıyan "kavak" sözcüğünden türemiş olmalıdır. Gerçekten de, Boğaz'ın Karadeniz'e açıldığı bölgeye yakın ve iki yakanın birbirine çok yaklaştığı bir noktada bulunan karşılıklı iki yerleşme, Karadeniz'den Boğaz'a girecek gemilerin en iyi kontrol edilebileceği ve gereğinde durdurulabileceği bir konumdaydı.

Kavaklar'dan Karadeniz'e doğru, Boğaz'ın Karadeniz'e açıldığı Anadolu ve Rumeli fenerlerine kadar denize dik inen tepeler ve sarp kayalıklar arasında kalan koylar, limanlar çevresinde, her iki yakada da, birden fazla manastır, kavak kalesi ve istihkâmın varlığı bilinmektedir. Bu kaleler halk arasında çoğunlukla yanlış olarak Ceneviz kaleleri ya da Kavak kaleleri adıyla tanınırdı. Bu kalelerin en önemli görülenleri Osmanlı

döneminde zaman zaman tamir edilmiş, kimileri yeniden yapılmış, kimileri de terk edilip yıkılmaya bırakılmıştır. Ana-dolukavağı'na adını veren ve özellikle çeşitli yüzyıllarda seyyahların sözünü ettiği kavak kalesinin, köyün kurulu olduğu vadinin kuzeyindeki tepenin üstünde bugün de kalıntıları bulunan Bizans yapımı görkemli Yoros Kalesi(->) mi, yoksa IV. Murad tarafından 17.yy'da yaptırılan, sahilde bulunan ve bugün tümüyle yok olmuş kavak kalesi mi olduğu yanılığlara da yol açmış bir tartışma konusudur. Kaynakların karşılaştırılması, Anadolukavağı'nda iki ayrı kale bulunduğunu göstermektedir. Biri Bizanslılardan kalma, muhtemelen 1348'den itibaren kısa bir süre için Cenovalıların eline geçmiş, aynı yüzyılın sonlarında, Boğaziçi'nin Anadolu yakasına tümüyle egemen olan Osmanlılar tarafından zaptedi-lip uzun süre kullanılmış Yoros Kalesi; diğeri Yoros'un eteklerinde, IV. Murad'ın 1624'te, Karadeniz'den 150 şaykayla gelip

Boğaziçi'nin Rumeli kesimini Yeniköy'e kadar yağmalayan Kazakların ani baskınından sonra, bu türlü olayları engellemek için yaptırdığı kaledir.

1580'lerin ortalarına doğru bölgeyi dolaşmış olan Heberer'in kitabında yer alan gravürde Yoros Kalesi ayrıntılı şekilde çizilmiştir. Osmanlı belgeleri, kalenin 1576 yılında esaslı bir tamir gördüğünü kanıtlamaktadır. Daha önce, 1403'te Timur'un yanına gitmek için Boğaziçi'nden bir yelkenli ile geçen ispanyol elçisi Cla-vijo da bu kalenin bakımlı olduğunu, içinde bir Türk garnizonunun bulunduğunu yazar. Yine Clavijo, daha sonra Evliya Çelebi'nin de nakledeceği yaygın, ancak kanıtlanmamış bir söylentiye ilk ortaya atanlardan biridir. Buna göre, Anadolukavağı'ndaki kaleden denizin ortasında bulunan bir kuleye de dolanarak karşı sahilde Rumelikavağı'ndaki bir diğer kuleye bağlanan bir zincir Boğaz'ı kesiyor ve tüm Boğaz'ın bu noktadan kontrol edilebilmesini sağlıyordu.

Anadolukavağı'nda, Yoros Kalesi'-nden başka, IV. Murad'ın yaptırdığı ve "Anadolu Kilidü'l-bahir Kalesi" olarak da bilinen sahildeki kaleyi, Evliya Çelebi, kibleye bakan demir kapılı, içinde 80 civarında asker odası, dizdarı, 300 kadar neferi, 1 camii, 2 buğday ambarı, 100 adet topu bulunan güçlü bir kale olarak anlatır.

Anadolukavağı Köyü, kavak kalelerinin varlığı yüzünden tarih boyunca önem kazanmış, ayrıca da bir gümrük ve sınır kontrol noktası olarak ekonomik bakımdan gelişmiştir. Evliya Çelebi, bağlık bahçelik, müreffeh bir belde olarak anlattığı köyde, 800 Müslüman evinin, kale içindeki camiden başka köyde de 1 caminin, 7 mescidin, 200 dükkânın, bekâr odaları ve sıbyan mektebinin bulunduğunu kaydeder. "Suları âb-ı hayat misalidir. Halkı cümle gemici, bahçıvan ve tüccardır. Cümlesi Anadolu'dandır. Üsküdar Mollası'nın bir naibi bulunur ve kalenin dizdarı da idare eder" dedikten

Anadolukavağı

Yoros Kalesi'ni ve IV. Murad'ın yaptırdığı sahildeki kaleyi gösteren Allom'un bir deseni, 19. yy.

Nazını Tiinuroğlu fotoğraf arşivi

sonra, yaz ve kış, limanında 300 gemi olduğunu ekler. Bir yüzyıl sonra, Incici-yan, Anadolukavağı'nın nüfusunun 1.000 kadar Türk'ten oluştuğunu, köyün dükkânlarının denizcilerin ihtiyaçlarını karşılamak için geceleri bile açık tutulduğunu, sayısı bazan 300'ü bulan geminin Karadeniz'e çıkmak için müsait hava kollarken burada demir attığını yazar. Eremya Çelebi'nin de, limanda "nodos"u (lodos) beklemek üzere iki veya üç yüz geminin durmasının vaki bulunduğunu yazması ilginçtir. Yine Eremya Çelebi, buradan Karadeniz'e, Giresun'a (Kera-sun), Azak'a, Don Nehri ve Sinop'a, gemilerle odun, yemiş, başta buğday olmak üzere hububat sevk edildiğini, ayrıca kirazının meşhur

olduğunu, üç su değirmeninden oluşan, saraya has ekmek yapılmak üzere un üreten beylik değirmenin de burada olduğunu kaydeder.

Anadolukavağı

Geçmişte, Boğaz'ın Karadeniz'e açıldığı bölgede askeri ve ticari öneme sahip bir yerleşme olduğu anlaşılan Ana-dolukavağı'nın dalyanlarının da en eski ve bereketli daylanlardan olduğu, ancak 19. yy'm sonlarında kapandığı bilinmektedir. Özellikle kılıçbalığı avı, yakın zamanlara kadar köy halkının başlıca geçim kaynağını oluşturmuştur.

20. yy başlarında Anadolukavağı hâlâ oldukça büyük bir çarşıya sahip, beş

r

ANADOLUKAVAĞI VAPURU 262

263

ANAOKULLARI

Anaokullarında oyun (solda) ve resim yapma (sağda) çocukların sıkılmadan eğitilebilmelerinin en önemli araçlarıdır. Öze! Şişli Terakki Lisesi Anaokulu *Cengiz Kahraman / TETTV Arşivi*

Anadolukavağı'nın çehresi 1980'lerde, bölgenin askeri yasak bölge olmaktan çıkarılmasından sonra değişmeye başlamıştır. Kuzey Deniz Saha Komutanlığı tesisleri halen Anadolukavağı'nda bulunmakla birlikte, Anadolukavağı ve çevresinin "yasak bölge" statüsünün kaldırılmasıyla Beykoz, Riva, Şile vb üzerinden karayolu bağlantısı sivil araçlara da sağlanmış, karayolu ulaşımı başlamıştır.

Yoros Kalesi, geçmişte olduğu gibi bugün de, önemli bir tarihsel kalıntı olarak turizme açılmış; sahilde öteden beri var olan küçük kahve ve bir-iki salaş lokantanın yerini çok sayıda balıkçı restoranı, çay bahçeleri, kahveler almaya başlamış; turistik eşya satan dükkân-

lar açılmış, köy vadinin içine doğru da genişlemiştir. Köy, turizm mevsimi dışındaki dönemlerde, Boğaz'da eski sükûnetinden ve görünümünden hâlâ bir şeyler koruyabilen nadir köşelerden biri sayılabilir.

Anadolukavağı'na Beykoz üzerinden belediye otobüsleri ve diğer vasıtalarla ulaşılabilceği gibi şehir hatları vapurları da Rumelikavağı'ndan Anadolukavağı iskelesine sefer yapmaktadır. Anadolu-kavağı'nın kalesi, balığı ve balık lokantaları yanında kavakinciri olarak bilinen küçük siyah incirleri, günümüzde hemen hemen kalmamış olan kiraz, armut ve diğer meyveleri, bir de tatlı yumuşak içimli suları ünlüdür.

İ

Semtin iskele meydanında turistik hizmet veren bazı eski tip yapılar. *Erkin Emiroğlu, 1993*

Anadolukavağı ve Karadeniz'e açılımının izlenebildiği bir genel görünüm. *Bünyad Dinç, 1993*

Bibi. S. Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi, ist.*, 1976, s. 72-92; "Anadolukavağı", *ISTA*, s. 828-831; M. Tayyip Gökbilgin, "Boğaziçi", *IA*, s. 683; Evliya, *Seyahatname I-II*, İstanbul, s. 320-321; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*, s. 49, 269; İnciciyan, *istanbul*, s. 120, 123, 124

İSTANBUL

ANADOLUKAVAĞI VAPURU

Şehir Hatları işletmesi vapuru. 1961'de, İskoçya'da Glasgow'daki Fairfield tezgâhlarında inşa edilen birbirinin eşi 9 şehir hattı vapurundan biriydi. 781 grostonluk olup boyu 69,9 m, genişliği 13,6 m, sukesimi de 2,6 m kadardı. Her biri 800 beygirgücünde iki buhar makinesi vardı. Kazanı akaryakıtla ısıtılıyordu. Çift uskurluydu. 5 Mart 1985 günü, limanda iken makine dairesinde başlayan yangın sonunda büyük hasar gördü. Can kaybı olmadı. Kasım 1986'da satışa çıkarıldı.

ESER TUTEL

ANAHORİTİS KİLİSESİ

bak. KİRYAKOS (AYİOS) KİLİSESİ

ANAIİPSİS KİLİSESİ

bak. HRİSTOS ANALİPSİS KİLİSESİ

ANAOKULLARI

II. Meşrutiyet döneminden (1908-1918) günümüze kadar, okulöncesi 2-6 yaş grubu çocukların eğitimlerine katkı sağlayan İstanbul'daki resmi ve özel karma (kız-erkek) kurumlardır. Hizmet türlerine ve statülerine göre anasınıfı, yuva, çocuk yuvası, çocukeyi, çocuk bahçesi, kreş adları ile bilinenleri vardır. Türkiye'de ilk anaokulları İstanbul'da açıldığı

gibi, ülke genelinde de en çok anaokulu İstanbul'da olagelmıştır.

Tanzimat'ın ilanından (1839) önce ve Tanzimat döneminde, İstanbul'da çocukların okula başlama yaşları 4-6 olarak kabul ediliyordu. Çocukların erken okula gönderilmelerindeki amaç ise hoca önündeki eğitimin, aile eğitiminden daha yararlı olduğu kanısına dayanıyordu. Ancak, herhangi bir kayıt esası bile bulunmayan mahalle-sıbyan mekteplerine verilen çocuklar, ilk bir-iki yıl, ciddi bir eğitim-öğretim almadan mektep ortamına ısınmaktaydılar. Bu okullarda bireysel eğitim ve öğretim geçerli olduğundan, hoca, yaşça büyük kardeşiyle okula gelmeye başlayan küçük çocuklarla daha az ve terbiyevi açıdan ilgilenirdi. Bu açıdan, eski sıbyan mekteplerinin bu süreci anaokulu işlevindeydi.

1846'da yürürlüğe konan Sıbyan Mektepleri Talimatnamesi ise ana babanın rızasıyla 5 ve daha aşağı yani 4 yaşındaki çocukların okula kabul edilmelerine

izin vermektedir. Fakat bu yönetmelikte asıl okula başlama yaşı 6 olarak belirlenmişti. Eğitimle ilgili daha sonraki bir dizi düzenlemede de bu yaş sınırlarında bir değişiklik olmadı. Ancak, doğrudan, okulöncesi çocuklar için ayrı veya özel bir kurum da açılmadı. Buna karşılık Abdülaziz döneminden (1861-1876) başlayarak varlıklı aileler, çocuklarının yetişmesi için ev ve konak ortamlarında, anaokulunun ilkeleri doğrultusunda pedagojik yöntemlerle beden, akıl ve duygu gelişimine dönük "hususî tahsil ve terbiye"ye (özel eğitim ve öğretim) giderek daha çok ilgi duydular.

II. Meşrutiyet'ten (1908) sonra İstanbul'daki özgürlük ortamı, iptidai (ilk), rüştiye (orta), idadi (lise) düzeylerinde çok sayıda özel okulun açılmasına da olanak verdi. Cemiyet-i İrfan, Şirket-i Tedrisiye-i Osmaniye vb adlarla ortaklıklar kuran girişimciler, Batı'daki okulöncesi eğitim kurumlarını özellikle de Almanya'daki kinder-garden (çocuk bahçesi) sistemini örnek alarak ilk ana

mekteplerini de açtılar. Buna koşut olarak İttihad ve Terakki Fırkası da Osmanlı Mektepleri, İttihad Mektepleri adları altında, anasınıflarını da içeren iptidai ve rüştiyeler açtı.

Osmanlı eğitimine köklü yenilikler getirme çalışmalarıyla tanınan ve iki kez maarif nazırlığı (1910-1911, 1912) yapan Emrullah Efendi (1858-1914) ise, "ana mektebi" (küçük çocuklar sınıfları) kavramını ve bunun yararını ilk defa ortaya attı. Emrullah Efendi'nin bu görüşü dönemin İstanbul basınında ve aydınları arasında tartışıldı. Emrullah Efendi, ana mektebi konusunda "çocuğun olabildiğince erken yaşta okula alınıp bir taraftan zihin kuvvetlerinin dengeli biçimde gelişmesine bir taraftan da yeteneklerinin ortaya çıkmasına yardımcı olunması" gerekliliğini vurguladı. Önerdiği eğitim sistemini de ana mektepleri 1 yıl -sıbyan mektepleri 3 yıl- rüştiyeler 3 yıl olarak önerdi ve İstanbul'daki uygun ortamlı okullarda ilk uygulamaları başlattı.

Fakat bu girişimin henüz yasal bir dayanağı yoktu. 1913'te yürürlüğe giren Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakka-ti'nin (Geçici İlköğretim Yasası) 3. ve 4. maddesi ile ana mekteplerine de yer verilmesi, ayrıca 2 Mart 1915 tarihinde Ana Mektepleri Nizamnamesi'nin yayımlanması, bu boşluğu giderdi. Kuşkusuz yasal düzenlemeler tüm Osmanlı ülkesine dönüktü. Fakat, İstanbul dışında, henüz ilköğretim bile yeterince yaygınlaştırılmamış olduğundan, ana mektep-leriyle ilgili gelişmeler, daha çok İstanbul'u ve birkaç büyük kenti ilgilendirmekteydi. Bu sırada, İstanbul'daki tüm yabancı okulları ile azınlıkların cemaat okullarında da anasınıfları bulunuyordu. 1910'lu yıllarda Ermenilerin 20 anaokulunda 600 çocuk, 30 eğitimci; Musevilerin ise 2 anaokulunda 30 çocuk, 2 eğitimci vardı.

Maarif Nazırı Şükrü Bey döneminde (1913-1917), sayıları artmakta olan ana mekteplerine öğretmen yetiştirmek için İstanbul'daki Darülmuallimat (Kız Öğ-

retmen Okulu) bünyesinde bir ana muallime mektebi (şubesi) açıldı. 1913-1914 öğretim yılından başlayarak 1918'e değin buradan 100 dolayında ana mektebi muallimesi (bayan öğretmen) yetişti. Bunların çoğu, İstanbul'daki ana-okullarında öğretmen olarak veya aile yanında mürebbiye (eğitimci) sanıyla iş buldular.

4-6 yaş çocuklarının alındığı İstanbul ana mekteplerinde, nizamname gereği, ruh ve beden sağlığına yararlı oyunlar ağırlıklıydı. Ayrıca, dönemin siyasal yaklaşımları buralarda da etkiliydi ve çocuklara ulusal, dinsel öyküler anlatılıyor, bu doğrultuda seçilen resimler ve levhalar üstünde gözlemler yaptırılıyor-du. Özel girişimcilerin, ana mektebi açabilme olanağını kötüye kullanmamaları için de bu alana tahsis edilecek binaların, yeni, bakımlı, ferah, geniş bahçeli olması koşulları getirilmişti. Diploması ya da sertifikası olmayanların eğitimciliğine de izin verilmiyordu. Önemli bir aşama olarak da İstanbul'daki ana-okullarının eğitimciliğine salt bayanlar atanmaktaydı. Bu nedenle, Türk kadınının sosyal ve kültürel yaşamda yerini almasında anaokulları ayrıca önemli olmuştur.

Maarif Nazırı Şükrü Bey, Meclis-i Me-busan'daki bir konuşmasında 4-6 yaş grubu çocuklarının okul eğitimi alarak yetişmelerinin zorunluluğu üzerinde durmakla birlikte, henüz İstanbul'da bile bu düzeyde kurum sayısı ve kapasitesi, kentin barındırdığı nüfusla orantıla-namayacak yetersizlikteydi. Tahmini olarak 20 dolayındaki ana mektebinde 500-600 çocuk eğitim alabilmekteydi.

Cumhuriyet'in ilanından sonra ilköğretimin ve dolayısıyla da okulöncesi anaokulu ve anasınıflarının yerel yönetimlere bırakılmasının ardından, 1925'te ve 1930'da Maarif Vekâleti'nin iki ayrı genelgesiyle ilköğretime duyulan gereksinim ileri sürülerek anaokullarına ödenek ayrılması bir bakıma yasaklandı. Bu tür eğitim kurumlarının, istisnai olarak

ANASTASİOS I

264

265

ANASTASİOS SURU

işyerlerinde ve fabrikalarda açılabilceği öngörüldü. Annesi çalışmayanların ana-okullarına kabulü durumunda bu okulların kapatılacağı duyuruldu.

Bu kararın etkisi en çok İstanbul'da duyuldu. Kapatılan anaokullarının yerine 1932'de İstanbul Belediyesi'nin girişimiyle ilk çocuk yuvaları açıldı. Bu yeni kurumların amacı, kentte çeşitli işkollarında çalışan kadınların küçük çocuklarına eğitim olanağı sağlamaktı. Yapılan düzenlemeye göre, işçi ya da kamu görevlisi anneler, sabahleyin işe giderken çocuklarını yuvaya bırakıyor, akşam iş dönüşü alıyorlardı. 3-7 yaş grubu çocukların alındığı bu tür kurumları, fabrikalar ve kadın işçi çalıştıran

öteki sanayi kuruluşları da açmaya başladılar. Bunlar arasında anaokulu tanımına en uygun olanları ve çok yönlü hizmet verenleri, Atık Ali Paşa Çocuk Bakımevi ve Dispanseri, Cibali Tütün Fabrikası Çocuk Yuvası ve Kreşi ile Üsküdar Süt ve Mektep Çocukları İhtimai Hıfzıssıhha Dispanseri olmuştur. Bu kurumlarda bayan eğitimcilerin yamsıra hekim, hastabakıcı, hizmetli ve aşçı da görev yapmaktaydı. 1936'da İstanbul Şehir Meclisi'nin aldığı bir kararla binaları ve bahçeleri elverişli 16 ilkokulda "çocuk bahçeleri" açıldı. Amaç, gündüzleri aile gözetiminden ve eğitiminden yoksun olan okulöncesi çocuklarını sokaktan kurtarmaktı. Belediye, bu okullara gerekli oyun malzemelerini, araç gereci ve eğitim giderlerini sağlamaktaydı. Yine o yıl, çalışan anne ve babaların çocuklarını evde kilit altında tutma zorunluluklarına da bir çözüm olmak üzere, merkezi semt okullarında çocuk barındırma odaları açılması girişiminde bulunuldu. Anaokulu özelliği ikinci planda kalan bu girişim yeterli ve verimli de olmadı.

Türkiye genelinde olduğu gibi İstanbul'da da bağımsız, özel, ilkokula bağlı anaokullarının ve anasınıflarının önem kazanması ve yaygınlaşması ise 5-14 Şubat 1953 tarihleri arasında toplanan V. Milli Eğitim Şûrası'nda "Okulöncesi Eğitim ve Öğretim" in gündeme alınmasından sonradır. Bu tarihten başlayarak İs-

Amokulunda bir grup çalışması. Özel Şişli Terakki Lisesi Anaokulu *Cengiz Kahraman/ TETTV Arşivi*

tanbul'daki kız enstitülerinin bünyesinde anaokulları, resmi ve özel ilkokullarda da anasınıfları açılmaya başlamıştır.

1973'te yürürlüğe giren Milli Eğitim Temel Kanunu, okulöncesi eğitimi teşvik edici hükümler içerdiğinden, İstanbul'daki ilkokulların pek çoğunda anasınıfları, kız meslek liselerinin tamamında anaokulları ve uygulama anaokulları açıldığı gibi, özel öğretim kurumları kapsamında da özel Türk anaokulları ile özel azınlık anaokulları açılmıştır. Bu kurumlar, Milli Eğitim Bakanlığı'nca yayımlanan Anaokulları ve Anasınıfları Yönetmeliği esaslarına göre hizmet vermektedir. 1993 verilerine göre İstanbul'da bağımsız 4, resmi 58 özel anaokulu bulunmaktadır. Ayrıca Sağlık ve Sosyal Yardım Müdürlüğü'ne bağlı 90 kreş ve çocukevi vardır. Tüm bunlar, okulöncesi (kreş ve anaokulu) yaş düzeyindeki toplam çocuğun ancak yüzde l'ine eğitim olanağı sağlayabilmektedir.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi*, III-V; Nâfi Atuf (Kansu), *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, I-II, İst., 1930-1932; A. Berker, *Türkiye'de ilköğretim*, Ankara 1945; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964; A. Oktay, *Okul Öncesi Eğitim ve Türkiye'de Okul Öncesi Eğitim Konferansları*, İst., 1984; Y. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara, 1988; N. Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İst., 1991; ay, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İst., 1992. NECDET SAKAOĞLU

ANASTASİOS I

(430, Dyrrachion [bugün Arnavutluk'ta] - 9 Temmuz 518, Konstantinopolis) Bizans imparatoru (hd 491-518). Devletin para sistemini yetkinleştirdi ve hazineyi güçlendirdi. Yetenekli bir yönetici olarak içte ve dışta başarılar kazandı. Fakat uyguladığı monofizit din politikası yüzünden zaman zaman ayaklanmalara neden oldu.

Selefi Zenon 491'de öldüğünde, devlet üzerinde Germenlerin ve İsaüralıların baskılarından kaynaklanan etnik sorunlar ve monofizitlik-Ortodoksluk etrafında odaklanan dinsel sorunlardan bıkmış olan halk, dul imparatoriçe Ariadne'ye

"Devlete Romalı bir imparator ver, devlete Ortodoks bir imparator ver!" diye bağırıyordu. Devlet işlerinde başarılı bir kariyere sahip olan yaşlı saray memuru Anastasios, bu ortamda imparator olarak seçildi. İmparatoriçe Ariadne ile evlenerek durumunu sağlamlaştırdı ve ilk iş olarak mali sorunlara el attı. I. Constantinus(->) döneminde oluşturulan madeni para sistemini güçlendirmek için değeri sürekli dalgalanan bakır "follis"i, altın sikkeye göre oranladı. Vergi sistemini düzene soktu ve vergi toplama görevini şehirlerde, "praetorion prefekti" (valiye) bağlı olarak çalışan "vindicta" denilen görevlilere verdi. Şehirlerde ticaret ve zanaatla geçim kimselerden alınan "chrysargyron" vergisini kaldırarak, başta başkent Konstantinopolis olmak üzere, büyük kent merkezlerinde ekonomik bir canlanma sağladıysa da, bu vergiyi telafi etmek için köylülerden daha önce aynı olarak toplanan "annona" adlı vergi para olarak tahsil edilmeye başlandığı için kırsal bölgelerden büyük tepki aldı. Şiddetli bir biçimde uyguladığı para politikaları sonucu, öldüğü vakit geriye devlet hazinesinde 320 bin libre altından oluşan büyük bir servet bıraktı.

I. Anastasios'un ikinci büyük icraatı, selefi Zenon'un dikbaşlı ve güçlü hem-şerileri olan İsaüralıları (bak. İsaüria Hanedanı) gerek Konstantinopolis'ten, gerek yurtları İsaüria'dan çıkararak, Trakya'da iskân etmesiydi. Böylece eski gücünü kaybetmiş bu hizipten kurtulan başkentte, etnik sorunlardan doğan bunalım büyük ölçüde giderildi. Buna karşılık, dinsel çatışmalar daha da arttı. İmparator olurken, Patrik Eufemios'un isteği üzerine, Halkedon Konsili'ne(->) ve onun Ortodoks öğretilerine bağlılığını beyan etmek zorunda bırakılan Anastasios, aslında İsa'nın tanrısal ve insansal olarak iki ayrı doğaya sahip bulunduğunu savunan görüşe karşı, tanrısal olarak tek bir doğası olduğunu savunan monofizit görüş taraftarıydı. Bu durum, Suriye ve Mısır'da barışı getirdiyse de, başkentte ve Avrupa eyaletlerinde karışıklık yarattı. Böylece, ardı arkası kesilmeyen ayaklanmalar ve bunlara karşı yöneltilen baskıcı tutumlar, bu dönemin karakteristik yönünü oluşturdu.

Dinsel tartışmalardan doğan çatışmalar, ünlü Maviler ve Yeşiller(->) partilerinin de karışması ile daha keskinleşti. Monofizitliği destekleyen Anastasios,

Ye-şiller'in dostu olduğundan, Maviler'in tepkisini çekti. Başkentte ona karşı ayaklanan Maviler'e bağlı güçler, zaman zaman kamu binalarını ateşe verdiler ve Hippodrom'da(->) imparatora taş atarak küfür ettiler. 511/512'de Kudüs'ten Konstantinopolis'e gelerek imparatoru monofizitlik taraftarlığından vazgeçirmeye çalışan Aziz Sabas'ın çabaları dahi sonuç vermedi. Nihayet, kilise ayinlerinde "üç defa kutsal" anlamına gelen Trisagi-on ilahisinin, monofizit bir anlayışla tamamlanması yüzünden, 512'de çıkan is-

yan neredeyse Anastasios'u tahtından ediyordu. Bunalımın doruk noktasını ise, Trakya'daki komutanlardan Vitalianos'un 513'te başlattığı ayaklanmalar oluşturdu. Emrindeki birliklerle Ortodoksluğun savunucusu olarak üç kez başkente yürüyen Vitalianos, 515'teki üçüncü saldırısında yenilgiye uğratıldıysa da, Anastasios'un değiştirmeye yanaşmadığı dini-si-yasi tavrı yüzünden, başkent devamlı bir gerginlik içinde yaşadı.

I. Anastasios'un kayda değer faaliyetleri arasında "Makron Teichos" (Uzun Duvar) veya "Anastasios Duvarı" adlarıyla anılan, Trakya'da inşa ettirdiği ve Konstantinopolis'in savunmasına dolaylı olarak katkıda bulunan surlar gelir. Başkentten batı yönünde, kimi kaynaklara göre iki günlük, kimilerine göre dört günlük yolculuk mesafesine uzanan ve 45 km olduğu tahmin edilen bu surların bazı bölümleri hâlâ ayakta.

518'de hiç çocuksuz ölen I. Anastasios, yerine yeğenlerinden birini bırakmayı düşündüyse de, tahtı, muhafız alayı komutanı ve gelecekteki ünlü İmparator I. İustinianos'un(-t) amcası, I. İusti-nos'a kaldı. Ne var ki, Anastasios'un yeğenlerinin soyundan gelen kişiler, 6. yy'da, yaklaşık beş kuşak boyunca, Konstantinopolis'in siyasi, dini ve toplumsal yaşamında söz sahibi olmaya devam ettiler.

Bibi. C. Capızzı, *L'Imperatore Anastasio I (491-518)*, Roma, 1969; P. Charanis, *Church and State in the Later Roman Empire: the Re-ligious Policy of Anastasius the First, 491-518*, 2. baskı, Selanik, 1974.

AYŞE HÜR

ANASTASİOS H

(?, ? - 719, *Konstantinopolis*) Bizans imparatoru (hd 713-715). 8. yy başında, düşman akınlarına karşı Konstantinopo-lis'i tahkim etti ve donanmayı yeniden kurdu.

Vaftiz adı Artemios olup, imparator olmadan önce, sıradan bir sivil memur (protasekretis) idi. Yüzyılın başında ortaya çıkan karışıklıkların zayıf bıraktığı imparatorluk, o sırada bir yandan Arapların bir yandan da Onogur Hunlarının (o döneme ait kaynaklarda Bulgarlar olarak adlandırılırlar) saldırılarına uğramaktaydı. Özellikle II. Anastasios'un selefi Filip-pikos devrinde (711-713) Onogur Hanı Tervel'in komutasındaki birliklerin Konstantinopolis surlarının hemen önüne

dek gelerek, zengin Bizanslıların başkent dışındaki sayfiye mahallelerini yakıp yıkması üzerine, bölgeye Opsikion temasına (vilayetine) ait birlikler sevk edilmişti. Fakat Opsikion'lular, düşmanla savaşmak yerine, imparatora karşı ayaklandılar ve 3 Haziran 713'te, Filippikos'u tahttan indirerek gözlerine mil çektiler. Yerine de memur Artemios'u, II. Anastasios adıyla imparator ilan ettiler.

Yeni imparatorun ilk işi, Filippi-kos'un monoteletik görüşlerine karşı çıkararak, 680/81'de başkentte gerçekleştirilen VI. ökumenik konsilin kararlarını geçerli kılmak (bak. Konsiller) ve Mili-on Kapısı üzerindeki Filippikos ve Patrik Sergios'a ait tasvirleri yerinden sökmek oldu. Bu politika uyarınca, VI. İon-nes'in yerine I. Germanos'u patrik olarak atayan II. Anastasios, dikkatini, şehre saldırıya hazırlanan Araplara çevirdi. 714'te Galatia içlerine (Ankara, Yozgat ve Çankırı havalisine) bir akın düzenleyen Arap komutanı Mesleme (Maslama) ile barış sağlamak için Halife Velid'e başvuran II. Anastasios, Suriye içlerinde toplanan büyük bir ordunun Konstantinopolis'e saldıracağını öğrenince, kuşatmaya karşı hazırlıklar yapmak üzere başkente geri döndü. Kara ve deniz surlarını onarttı, tahıl stok ettirdi ve donanmayı neredeyse yeniden yaptırdı. Konstantinopolis halkı içinde üç yıl süresince geçimlerini sağlayıp ihtiyaçlarını tedarik edemeyecek durumda olan kişilerin kenti derhal terk etmelerini emretti. İç çekişmeleri önlemek için de, kendisine rakip olan tema şeflerini ve değerli komutanları önemli devlet görevlerine atadı. Araplardan önce davranarak onları habersiz vurmak isteyen II. Anastasios, Rodos üzerinden, Arapların kereste deposu olan Fenike'ye karşı 715'te bir deniz saldırısı başlattıysa da, Rodos'ta yeniden ayaklanan Opsikion'lular, Anadolu'ya geçerek, yine bir vergi memuru olan Teodosios'u imparator ilan ettiler. Altı ay kadar süren çatışma döneminden sonra, III. Teodosios adıyla tahta geçen yeni imparator tarafından kesin olarak yenilgiye uğratılan II. Anastasios, keşişliği seçti ve Selanik'e sürgüne gönderildi.

719'da, magistros (bir çeşit yüksek memur) Niketas Ksilinites tarafından kışkırtılan II. Anastasios, Onogur Hanı Tervel'in yardımıyla Konstantinopolis'e yürüdüysen de bir süre sonra, Onogurlar kendisini o sırada imparator olan III. Leon'a(->) teslim ettiler Leon tarafından başı vurulan II. Anastasios'un cesedi, karısı Eirene tarafından Konstantinopolis'teki Havariyyun Kilisesi'ne(->) (Ayios Apostoleion) gömüldü.

Bibi. Ostrogorsky, *Bizans*, 143-144; Sumner, "Philippicus, Anastasius II and Theodosius III", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, S. 17, 1976, s. 289-291.

AYŞE HÜR

ANASTASİOS SURU

İmparator I. Anastasios'un yaptırdığı (hd 491-518), İstanbul'u Trakya yönünden gelen

akınlara karşı korumak üzere Karadeniz'den Marmara'ya kadar uzanan sur.

Eyaletlerin (*Hmes*) sınırı boyunca Roma İmparatorluğu böyle surlar inşa ettirmiştir (Büyük Britanya'da Hadrianus; Dobruca'da Traianus duvarları gibi). I. Anastasios bunların benzeri olarak bir sur duvarını 507-512 yılları arasında Bulgar akınlarından şehri korumak üzere yaptırdı. Prokopios'un 6. yy'da yazdığına göre, şehirden 40 mil uzakta inşa ettirdiği sur duvarı "çok uzundu ve ace-

le yapıldığından yeteri kadar güçlü değildi". Ayrıca bunun korunması için çok sayıda askeri kuvvete ihtiyaç vardı. 6. yy yazarlarından bir başkası ve daha sonrakileri buraya "Uzun Duvar" adını verir. Bir başka kaynak ise duvarın yapımının 512'de gerçekleştiğini bildirir. Bizans kaynaklarından öğrenildiğine göre. Anastasios Suru, imparatorlar tarafından tamir ettirilmiş olmakla beraber, bunların şehrin korunmasında fazla bir faydası olmamıştır. Bu onarımlar 10. veya 11. yy'a kadar sürmüştür.

Ancak Anastasios Suru kendilerinden bekleneni tarih içinde hiçbir vakit gerçekleştirmedi. Batıdan gelen her akın onları kolayca aşabildi. Surlar, Karadeniz kıyısında Avcık İskeleyi denilen yerden başlar ve 500 m kadar batıya uzandıktan sonra, güneybatıya dönerek Hisaitepe'ye ulaşır. Buradan da Karacaköy yakınından geçerek, Balçıkdere ve Karacaköy Deresi'ni aşarak, Hamzaderesi'ni geçip, küçük Kuşkaya Tepesi'ne ulaşır. Bu tepenin 0,5 km güneyinde uzanan surlar Kızıltepe'ye, oradan da Kabakça-Karacaköy yoluna paralel uzanarak, Kurfallı-Gümüşpınar yolu kenarından güneye doğru devam eder. Hırsızte-pe'den sonra surların yalnızca temel kalıntısı olarak görülebildiği belirtilmiştir. Sur izleri, Kurfallı'nın içinden geçerek,

Anastasios Suru'nun izlediği hat.

F. Dirimtekin, "Anasthase Surları", *Belleten*, XII/45, (1948), s. 1-10, Lev. Tden yararlanılarak hazırlanmıştır.

ANATOLİ

266

267

ANDREAHANI

Kurfallı-Silivri yolunu doğuda bırakarak Çilingirtepe'ye ulaşır. Buradan sonra Anastasios'un uzun duvarı, Kurfallı-Fe-ner yolunu takip eder, Fener'in 200 m batısında ve Yapağca'yı doğuda bırakarak Parapattepe'den geçerek Sancakte-pe'ye, oradan da Karınca Burnu'nda Marmara kıyısında denize kavuşur.

Son derecede harap durumda olduklarından, ancak birçok yerlerde sadece temel işleri kalan Anastasios Suru'ndan oldukça iyi korunmuş bir parça Arabacı Kapısı denilen yerde görülmüştür. Burada surun 30 m'lik kadar bir parçasının, yüksekliği 5 m'den fazla olarak ölçülmüştür. Kalınlığının ise 3,15 m olduğu görülmüştür. Surun uzunluğu Feridun Dirimtekin tarafından 52 km kadar hesaplanmıştır. Duvarlar küfeki taşlarından kaplanarak içleri moloz dolgu olarak ho-rasanharıcı ile yapılmış olmalarına rağmen bazı yerlerde değişik teknik ve malzeme kullanılmış olması, geç dönemlerde yapılan tamirlerin işaretleri olarak kabul edilir. Schuchhardt'ın 1898'de yaptığı incelemeler sırasında varlıkları tespit edilen Karanlık Ayazma ile Çilingirtepe arasındaki on kadar yarım yuvarlak burçtan da bir şey kalmamıştır.

Anastasios Suru'nda devamlı savaşçı bulundurmak mümkün olmadığı için, duvarların gerisinde, kışlalar veya ordugâhlar yapılmıştı. Bunlardan Karacaköy yakınındaki, 250x300 m ölçüsündedir. Surların geçit yerlerinin ise 31x57 m veya 31x59 m ölçülerinde dikdörtgen biçiminde kapı tahkimatlarına sahip oldukları tespit olunmuştur. Böylece, dışarıdan içeriye ancak bu dikdörtgen küçük avludan geçilerek girilebiliyordu. Benzeri sistem 6. yy'da Bizanslıların Kuzey Afrika'da yaptıkları küçük kalelerde de görülmüştür. Halk tarafından bu, köşelerinde kuleler olduğu anlaşılan kapı tahkimatlarına "bedesten" adı verilir. 1898'de mükemmel durumda olan kapı istihkâmları sonraları yok edilmiştir. Anastasios Suru'nun Silivri yakınındaki güney ucu daha 1898'de görülmez durumdaydı. Nispeten belirli olan kuzey bölümü de çevredeki köylüler tarafından taşlarından faydalanmak için tahrip edilmiş, 1990'da, duvarın Karadeniz'e kavuşan ucu da bir müteahhit tarafından sökülüştür.

Bibi. C. Schuchhardt, "Die Anastasiusmauer bei Constantinopel und die Dobrudschawâl-le", *Jahrbuch des Archâologischen Institut, XVI* (1901), s. 107-127; ay, *Aus Leben und Arbeit*, Berlin, 1944, s. 210-216; F. Dirimtekin, "Anasthase Surları", *Belleten*, XII/45, (1948), s. 1-10, lev. I-X; ay, "Le mura di Anastasio I", *Palladio* (yeni seri), V (1955), s. 80-87; R. M. Harrison, "The Lorig Wall in Thrace", *Archaeologia Aellana*, XLVII (1969), s. 33-38; ay, "Trakya'da Uzun Duvar", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XVIII/1 (1969), s. 77-83.

SEMAVİ EYİCE

ANATOLİ

Evangelinos Misailidis (1820-1890) tarafından istanbul'da yayımlanan Karamanlıca (Grek harfleriyle Türkçe) gazete. Külâh bir ailenin çocuğu olan Evangelinos Misailidis Efendi, uzun yıllar İzmir'de gazetecilik ve yayımcılık yaptı. Matbaası yandığı için İstanbul'a göçtü ve 1851'de *Anatoli* gazetesini çıkarmaya başladı.

Anadolu'da yaşayan ve Rumca bilmeyen Ortodoksların okuma ihtiyaçlarını

karşılama amacıyla Grek harfleriyle Türkçe kitap ve gazete yayımlanması 19. yy'ın ikinci yarısından sonra hız kazanmıştır. "Karamanlı" denilen ya da kendilerini "Anadollu" (Anadolulu) olarak niteleyen bu topluluk Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ve İstanbul'da yaşamıştır.

Anatoli gazetesi 1865'e kadar Karamanlıca, bu yıl içinde birkaç ay kadar Hristoforos Samarcidis'in başyazarlığında Rumca olarak çıkmıştır. Daha sonra 1873'e kadar yalnızca Karamanlıca çıkan *Anatoli* gazetesine bu tarihte bir de Rumca bölüm eklenmiştir. 1874'te Rumca bölüm *Mikra Asia* adıyla ayrı bir gazete haline getirilmişse de bir yıl sonra kapanmıştır. 1877'de Rumca bölüm yeniden konulmuştur. 10 yıl boyunca iki dilde yayımlanan gazetenin Karamanlıca bölümünde siyasi haber ve makaleler, Rumca bölümünde ise kilise haberleri ve dini makaleler yayımlanıyordu. Rumca bölümün başyazarlığını Manuel Gedeon yapmıştır.

Anatoli gazetesinin matbaası yalnızca gazete basımıyla değil, Karamanlıca kitap basım ve yayımıyla da uğraşmıştır. Gazete, başyazarının ölümü üzerine 1920'li yıllara kadar oğlu Hristos Misailidis tarafından devam ettirilmiştir.

Bibi. M. Gedeon, *Aposimiomata Hronografu 1800-1913*, Atina, 1932; T. Kut, "Tefnaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş Yazarı Evangelinos Misailidis Efendi", *TT*, S. 48 (Aralık 1988), s. 22-26; R. Anhegger, "Evangelinos Misailidis ve Türkçe Konuşan Dindaşları", I-II, *TT*, S. 50, 51 (Şubat, Mart 1988), s. 9-12, 47-49; E. Misailidis, *Seyreyle Dünyayı (Tema-şa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş)*, haz. R. Anhegger-V. Günyol, İst., 1988 (2. bas.), s. 643-664.

İSTANBUL

ANDAY, KADRI RAŞİT

(1875, İstanbul -1949, İstanbul) Çocuk hekimi. Eczacı Mirliya Mehmed Raşid Paşa'nın oğludur. İlköğrenimini Beyazıt'taki Simkeşhane Mektebi'nde yaptıktan sonra Soğukçeşme Askeri Rüştiyesi ve Kuleli'deki Askeri Tıbbiye İdadi-si'nden mezun olup Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye (Askeri Tıbbiye) girdi. Üçüncü sınıf öğrencisiyken 1894'te kaçarak Paris'e gitti ve tıp fakültesine kaydoldu. Paris'te kaldığı yıllarda muntazaman ünlü fizyoloji bilgini Charles Richet'nin la-boratuvarına devam etmiş ve ayrıca Prof. Grancher, Marfan ve Nobecourt'-un çocuk hastalıkları kliniklerinde ihtisas yapmıştır. 1900'de pekiyi derece ile diploma almış ve 1901'de İstanbul'a dönmüştür.

Anday İstanbul'a döndükten sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de (Sivil Tıbbiye) açık bulunan fizyoloji dersi muallimliğine (profesör) tayin edilmiş-

Kadri Raşit Anday

Nuran Yıldırım koleksiyonu

tir. Aynı yıl bu okulda fahri olarak çocuk hastalıkları polikliniği dersi vermeye başlamıştır. 1905'te Hamidiye Etfal Hastanesi dahiliye kliniği şefliğine nakledilmiştir. Burada hem hastanenin gelişmesi için çalışmış hem de pek çok çocuk hastalıkları uzmanı yetiştirmiştir. 1917'de yeniden Tıp Fakültesi Seririyat-ı Etfal (Çocuk Kliniği) müderrisliğine getirilmiş, 1933 üniversite reformunda emekli edilmiştir. 1933-1945 yılları arasında Beyoğlu Belediye Hastanesi'nin çocuk kliniğinde hekimlik yapmıştır.

Anday'ın çocuk kliniğinde görevlendirildiği 1917'den önce sütçocuklarına kadın-doğum mütehassısları bakıyordu. Diğer yaş gruplarındaki çocukları ise dahiliye uzmanları tedavi etmekteydi. Anday, çocuk hastalıkları üzerinde yaptığı araştırmaları yayımlayarak, çocuk hastalıklarını ayrı bir uzmanlık dalı olarak tanıtmıştır. Besim Ömer Akalın(->) ile birlikte ailelerin çocuğa önem vermelerinde etkili olmuştur. Türkiye'de ilk çağdaş çocuk hastalıkları kliniği onun tarafından kurulmuştur, çocuk hastalıkları dalının da öncüsüdür.

Anday, İstanbul'da muayenehane açan ilk hekimlerdendir. Eskiden İstanbul'da hekimler, hastalarını ya bir eczanede ya da eczanenin üstündeki bir odada muayene ederlerdi. İstanbul'da kendi adına ilk muayenehaneyi Cemil Topuzlu(->) açmış, onu Besim Ömer Akalın ve Kadri Raşit Anday izlemiştir.

Bibi. Gövsa, *Türk Meşhurları*, 202; K. R. Anday, *Hatıralar*, İst., 1947; F. Erden; *Türk Hekimleri Biyografisi*, İst., 1948, s. 17-18; N. Onur, "Kadri Raşit Paşa, Hüseyin Kenan Tu-rakan", *Pratik Doktor*, c. 19 (1949), s. 13; İ. H. Alanlar, "Prof. Kadri Raşit Anday", *istanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, c. 12 (1949), s. 47-49; M. O. Uzman, "Kadri Raşid Paşa", *istanbul Seririyatı*, c. 31 (1949), s.

NURAN YILDIRIM

ANDAY, MELİH CEVDET

(1915, İstanbul) Şair, romancı, denemeci ve oyun yazarı. Ankara Gazi Lisesi'ni bitirdi, 1940'larda Belçika'da kaldı, savaş çıkınca yurda döndü. Ankara'da Milli Eğitim Bakanlığı Yayın Müdürlüğü'nde çalıştı; İstanbul Belediye Konservatuva-rı'ndaki öğretmenlik görevinden emekli oldu. Anday, Orhan Veli ve Oktay Ri-fat'la birlikte, Yeni Şiir'in (Garip Şiiri) başlıca temsilcilerindendi. Şiirlerini *Garip* (Orhan Veli ve Oktay Rifat'la birlikte, 1941), *Rahatı Kaçan Ağaç* (1946), *Telgrafhane* (1952), *Yanyana* (1956), *Kollan Bağlı Odysseus* (1963), *Göçebe Denizin Üstünde* (1970), *Teknenin Ölümü* (1975), *Ölümsüzlük Ardında Gtlgamış* (1981), *Tanıdık Dünya* (1984), *Güneşte* (1989) kitaplarında topladı. *Aylaklar* (1965), *Gizli Emir* (1970), *İsa'nın Güncesi* (1974) önemli üç romanıdır. 1987-1989 arası iki ciltte derlenen toplu oyunlarından *İçerdekiler* (1965), *Mikado'nün Çöpleri* (1967) İstanbul sahnelerinde büyük ilgi devşirmişti. *Doğu-*

Batı (1961), *Konuşarak* (1964), *Yeni Tanrılar* (1974), *Paris Yazılan* (1982), *Yiten Söz* (1992) bazı deneme kitaplarıdır. *Akan Zaman Duran Zaman* /'de (1984) anılarını, yetişme ve gençlik yıllarını dile getirdi.

Bellekte iz bırakan şiirlerinden "Fotoğraf" (*Rahatı Kaçan Ağaç*) Dört kişi parkta çektiirmişiz / Ben, Oktay, Orhan, bir de Şinasi.. dizeleriyle başlıyor; İstanbul'un ve yurdun dört bir yanının o ünlü parklarda hatıra fotoğraflarına şiirle sesleniyordu. "Boğaziçi'nde Ayın On-dördü" (*Telgrafhane*) Boğaziçi pitoreskine alışıl gelmiş şiirsel söyleyişin çok dışında yaklaşıp. Bu şiirde Boğaziçi yine bir eğlenceler, güzellikler beşiğidir ama, sosyal endişeler açısından ne ölçüde bilinçsiz yaşandığına da işaret etmektedir. Art arda sıralanan çalgı adları birdenbire bir musiki faslını söyler: *Nazlı nazlı, aheste beste... Derken zil zurna / Def keman dümbelek çiftenağra...* Herkes Boğaziçi'nde mehtap eğlentisine karışmıştır: "Sonunda fakir zengin bir arada". Ayışığında sırlı güzellikler sunan Göksu testileri, balık ağları, alamanalar geçişir; bir yanda yalılar, sahilsaraylar, ötede balıkçı köyleri... Bazı yalıların "Hürriyette beli bükülmüştür, bazılarıysa yine o dönemde yapılmıştır. Sonra günün özüm-senmemiş mimarisi belirir: *Bir yanda betonarme kübik yalılar / Betonarme kübik yalıların salonlarında /Mor kadife yastık üstüne çiğ beyaz / Yağlı boya hülyalı bir mehtap.* Nihayet bu yalılar, âdeta bir bostancıbaşı defteri söylemiyle, küçük bir geçit törenine çıkartılır; şiir acı bir alayla sona erer. "Şinanay" (*Telgrafhane*) ise ada vapurlarını şenlikli seslenişle saptar. O yandan çarklı vapurlar cafcıflı bayraklarla İstanbul'dan Adalar'a, "Müsülmanı yahudisi urumu", kozmopolit bir kalabalığı taşımakta; yeller esmekte, hanımların saçları, etekleri uçuşmakta; Adalar yazlara özgü sevinçlerden bir hatıra olup kalmaktadır...

Cağaloğlu'ndaki eski bir İstanbul evinin merdivenlerinde Melih Cevdet Anday. *İsa Çelik*

Melih Cevdet, *Aylaklar* romanında konak ve köşk hayatının, sonunda ille apartmana geçecek son temsilcilerini, edebiyatımızda örneğine az rastlanılır bir başarıyla dile getirmiştir. II. Abdülhamid'in eczacıbaşlarından Şükrü Paşa'nın Erenköyü'ndeki bu konağı "artık çökmeye yüz tutmuş, üç katlı" bir yapıdır. İç süslemesini bir zamanlar bir İtalyan sanatçı yapmış; eşyaları da İtalya'dan getirtilmiştir. Ne var ki "dam saçakları sarkmış, pancurların çoğu kırık, bağdadi yer yer kopmuş, dökülmüş"tür. Kapıları kapanmaz olmuştur. Koltukların, kanepelerin değerli kumaşı çoktan yırtılmış, perdeler lime lime olmuştur. Üç kuşağı barındırmış konakta, son fertler, eski, varlıklı günleri hâlâ sürdürme peşindedirler. Mesela Şükrü Paşa'nın kızı Leman Hanım, krem rengi, çiçekli hasır şapkası, "şanel biçimi, kırmızı harçla süslü, parlak Fransız keteninden, lâcivert tay-yörüyle" imparatorluğun kılıç artığı,

Ş İ N A N A Y

Ada vapuru yandan çarklı Bayraklar donanmış cafcaflı Simitçi kahveci gazozcu
Şinanay da şinanay

Müsülmanı yahudisi urumu İsporcusu ihtiyarı veremi Kiminin saçı uçar, kiminin
eteği Şinanay da şinanay

Estirir de Ada yeli estirir Seni sevindirir beni küstürür Lüküs kamarada kimler oturur
Şinanay da şinanay

Melih Cevdet Anday

Cumhuriyet modasıyla içli dışlı, bir İstanbul hanımefendisi görünümündedir. Hiç çalışmadan, üretmeden yaşamak isteyen bu imparatorluk çocukları ve onların yetiştirdiği kuşak, bir yandan da, bugünkü hayatımızda yeri kalmamış eli-açıklığı, ikramseverliği, hatta dalkavuk beslemeyi sürdürmek isterler. Yakın geçmişte yaşadıkları zaman, şimdi birdenbire "tarih" olmuş; onlar da bu tarihi çözemez duruma gelmişlerdir. Romanın kişilerinden biri şöyle der: "Birinci Dünya Savaşı'na neden girdiğimizi Talât Paşa bilmiyor, Cemal Paşa bilmiyor. Enver Paşa bilmiyor. Peki kim biliyor? Bilen yok." Acı tatlı bir ironi diliyle yazılmış bu güçlü roman, kültür gömleği değiştiren İstanbul'un öz çocuklarını tanımak açısından bir kaynak niteliğindedir.

SELİM İLERİ

ANDELİB

bak. FAİK ESAD

ANDREAHANI

Karaköy-Tophane arasında, Galata Mumhane Caddesi üzerinde bulunan 63 numaralı binadır. Hanın yan cephesi Karatavuk Sokağı'na, arka cephesi Hoca Tahsin Sokağı'na bakmaktadır. Binanın tek girişi, Galata Mumhane Caddesi üzerinde bulunur.

Yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, 1880'lerde Rusya'dan hac görevi için Kudüs ve Aynaroz'a giden Ortodoksların İstanbul'da konaklamaları amacıyla yapılmıştır. Bina, Ayna-roz'daki üç manastırdan biri olan Aya Andrea'ya bağlı olması dolayısıyla bu adı almıştır.

I. Dünya Savaşı'na kadar hacı adaylarının konakladıkları binanın malzemelerinin bir kısmının, Rusya'da açılan bağış kampanyası ile getirildiği söylenmektedir. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra, ülkeden ayrılan çarlık yanlısı Beyaz Ruslar bir süre burada ikamet etmişler, daha sonra Avrupa ve Amerika'ya geçmişlerdir. İstanbul'da kalanlar ise, daha çok Beyoğlu bölgesine yerleşmişlerdir.

1950'lere kadar binanın idaresi keşişlerin elindeydi. Bu dönemde keşişlerin Aynaroz'a dönmeleri veya ölüm nedeniyle, bina bir süre idaresiz kaldı. 1954'-te Galata bölgesindeki üç kiliseden -Panteleymon,

Andrea, Elia- üçer kişilik heyetlerin P. A. E. Fukaraperver Cemiyeti'ni kurmaları ile bina, cemiyetin idaresi altına girdi.

"L" biçiminde bir plana sahip olan yapı kagirdir. Üç katlı inşa edilen han, cephede kesme taş ve tuğla malzeme birlikteliği ile oluşturulmuştur. Girişi tamamen kesme taş malzeme ile meydana getirilmiştir. Üst kat cepheleri ise tuğla örgülüdür. Cephenin simetri ekseninde orta bölüm ve köşeler kesme taş ile öne çıkarılmıştır.

Sütunlu giriş kapısının iki yanında ve diğer cephelerde dükkânlar bulunmaktadır. Bu dükkânlar, binaya ve Ayna-

ANDREAS, APOSTOLOS

268

269 ANEMAS ZİNDANI VE KULESİ

Nikolai Andreomenos'un Şişli Rum Ortodoks Mezarlığı'ndaki mezar taşı üzerinde eşiyile birlikte kendi portresinin bulunduğu aile mezarı.

Engin Çizgen koleksiyonu

Efendi'nin övgüsü üzerine II. Abdülhamid tarafından iki nişanla ödüllendirildi. 1903'te Paris'te açılan bir sergiye dört İstanbul manzarası ile katılarak, bu sergiden bir madalya aldı. Ölümünden sonra oğlu Tanaş Andreomenos Beyoğlu'ndaki stüdyoda çalışmalarına devam etti. 1930'da stüdyonun adı Saray olarak değiştirildi. 1980'li yılların sonuna doğru Tanaş Andreomenos Atina'ya göçtüğünden, stüdyo kapandı.

ENGİN ÇİZGEN

ANDREOSSY, ANTOINE FRANÇOIS

(6 Man 1761, Marsilya - 10 Eylül 1828, Paris) Fransız elçi ve gezgin. 17. yy'ın başında İtalya'nın Lucca kentinden Fransa'nın güneyine göç etmiş soylu bir ailenin çocuğuydu. 1781'de Metz'deki topçu okulunu bitirdi. 1798'de Napole-on Bonaparte'm Mısır seferine katıldı ve Fransızların Kahire'de kurdukları enstitünün matematik bölümünün başına getirildi. Fransa'ya Napoleon'un kurmay başkanı olarak dönen Andreossy bir süre sonra generalliğe yükseldi ve 1802'de Londra elçiliğine atandı. 1803-1808 arasında Viyana'da elçilik yaptı. 26 Mayıs 1812'de de Fransa'nın İstanbul elçiliğine getirildi. Görevi Napoleon'un Rusya seferi boyunca Osmanlı Devle-ti'nin Fransa'ya karşı bir ittifaka girmesini önlemektir. Bu görevini başarıyla yerine getirdi ama Napoleon'un yenilgisi ve iktidardan uzaklaştırılması üzerine 13 Ağustos 1814'te elçilikten alındı.

Andreossy İstanbul'da bulunduğu sürede İstanbul Boğazı'nın haritasını çıkardı ve kentteki su tesisleriyle yakından ilgilendi. Fransa'ya döndükten sonra İstanbul ve çevresiyle ilgili daha çok

gözlemlerine dayanan *Essai sur le Bos-pbore et la partie du delta de la Thrace* (Paris, 1818-1819) ve *Constantinople et le Bosphore de Thrace* (Paris, 1828) adlı iki kitap yayımladı. İkinci kitap bir metin cildi ile bir atlastan oluşur. Özellikle yapıların tekniğine ilgi gösteren Andreossy, İstanbul'un suyollarına, kemerlere ve bentlere önem verir. Ama dönemin pek çok yazarı gibi bunların büyük bölümünün Bizans eseri olduğuna inanır. STEFANOS YERASİMOS

ANEMAS ZİNDANI VE KULESİ

Anemas Zindanı olarak adlandırılan mahzenler, İstanbul'un kara tarafı surlarının bitişiğinde Eğrikapı yakınında bulunmaktadır. Mahzenler, İvaz Efendi Ca-mii'nin(->) bulunduğu burçtan başlayarak, Halic'e doğru inerler.

Zindana adını veren Anemas, Arap

roz'daki Aya Andrea Manastırı'na gelir sağlamak üzere yapılmıştır.

Orta bölüm, birinci katta üçgen alınlık, ikinci katta yuvarlak kemer ve üçüncü katta düz bir pencere ile tamamlanırken, diğer pencereler kemerlidir. İlk iki katta, kilittaşı yerini barok kartuşlara bırakmıştır. Pencere kenarlarında ise, "S" motifleri bulunur. Aynı pencere eteklerinin köşelerinde, triglif (üçüz yiv) motifli konsollar ile cephe hareketlendirilmiştir.

Kat araları, zincir daire motifli yatay dikdörtgen bloklar ile öne çıkarılmıştır. Bina, cephe boyunca devam eden bir saçakla sonlandırılmıştır.

Giriş cephesinin gerisinde yer alan ve çekme kat-teraz olarak düzenlenmiş katta, Aya Andrea Kilisesi bulunmaktadır. Bu katta, kilise girişinde duvar resimlerine de rastlanır, ikametgâh olarak kullanılan odaların sayısı yetmiş kadardır.

BANU KUTUN

ANDREAS, APOSTOLOS (AYİOS)

Bizans devrinde ortaya çıkan söylencelere göre Konstantinopolis piskoposluğunun kurucusu; isa'nın on iki havarisinden biri; aziz. Yortu günü 30 Kasım'dır.

Andrea Ham'nm giriş cephesi.

Nazım Timuroğlu, 1993

Andreas, Roma kilisesinin kurucuları olarak bilinen havarilerden Petros ve Pavlos'dan ilkinin kardeşi idi ve aynı zamanda Petros gibi balıkçıydı. Hakkındaki en eski öykülerde, yaşadığı devirde henüz Byzantion adıyla anılan Konstantinopolis kentiyle herhangi bir alakası görülmemekle birlikte, Tours'lu Gre-gory onun çeşitli misyonerlik gezileri sırasında bu kenti de ziyaret ettiğine değinir. Ancak ilk defa 7. yy'da, Andre-as'ın Stachys isimli efsanevi bir kişiyi Konstantinopolis'e kentin birinci piskoposu olarak atadığı ve dolayısıyla ilerde patriklik olan Konstantinopolis piskoposluğunun kuruculuğunu yaptığı ileri

sürülür.

Efsanenin ortaya çıkışının nedenleri bu devirde Konstantinopolis ve Roma kiliseleri arasında giderek yoğunlaşmaya yüz tutan rekabette aranmalıdır. 6 ve 7. yy'larda "ökumenik patrik" unvanını kullanmaya başlayan Konstantinopolis piskoposları böylelikle Roma kilisesinin o güne dek savunduğu ve Hristiyanlık âleminin beş ana kilisesi (Roma, Konstantinopolis, İskenderiye, Antakya, Kudüs) arasında Roma'ya en üstün mev-kiyi tanıyan prensibe karşı geliyorlardı.

Öte yandan, Roma kilisesinin üstünlük iddiaları, Aziz Petros tarafından kurulmuş olması nedeniyle, İsa'nın havarilerine devrettiği tüm güç ve otoritenin doğrudan doğruya Petros'un haleflerine, yani papalara da geçtiği fikrine dayanıyordu. Dolayısıyla, Roma'nın üstünlüğüne meydan okuyarak eşitlik arayan Bizans kilisesinde, bu iddiaları haklı çıkarmak için, Konstantinopolis'e ilişkin bir havari geleneği yaratmak ihtiyacı hasıl oldu. 9. ve sonraki yüzyıllarda daha da geliştirilen Andreas efsanesi, 12. yy ortalarında din adamı Neilos Doxo-patres tarafından Konstantinopolis'in Roma'dan da üstün olduğunu kanıtlamak için kullanılmıştır. Ancak Konstantinopolis ve Roma kiliselerinin arasındaki rekabette sıkça başvurulduğu görülen Andreas efsanesi, Bizans halkı arasında pek yaygınlaşmamıştır.

Bibi. F. Dvornik, *The Idea of Apostolocity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andreu*), Cambridge, Mass., 1958; E. C. Sutt-ner, "Der hl. Andreas und das ökumenische Patriarchat", *Der christliche Osten*, S. 38, 1983, s. 121-129.

NEVRA NECİPOĞLU

ANDREOMENOS, NİKOLAI

(1850, İstanbul-27 Ocak 1929, İstanbul) Fotoğrafçı. 11 yaşındayken Abdullah Biraderler'in Beyazıt'ta Rabach'tan devraldıkları, bugünkü İstanbul Üniver-sitesi'nin yakınındaki stüdyoda çırak olarak çalışmaya başladı. Mesleği iyice öğrendikten sonra 1867'de stüdyoyu Abdullah Biraderler'den(->) satın aldı. 30 yıla yakın bir zaman burada çalışan Andreomenos, daha sonra fotoğrafçılığın merkezi haline gelen Pera'da (Beyoğlu) bir şube açtı. Pera'daki stüdyoyu merkez, Beyazıt'takini ise şube durumuna getirdi. Yavaş yavaş işi azalan Beyazıt'taki stüdyo daha sonra kapatıldı. 1890'larda 27x33 boyutundaki makinesiyle İstanbul sokaklarının büyük bir titizlikle fotoğraflarını çekti.

Andreomenos saraya girmeyi başaran fotoğrafçılardandır. VI. Mehmed'in (Vahideddin) veliahtlığı sırasında ona fotoğraf dersleri verdi ve Vahideddin

İliyesiSBİa^shlS'

Andreomenos'un kullandığı fotoğraf kartı arkası. *Engin Çizgen koleksiyonu* asıllıdır. Girit Adası Arap idaresinde bulunduğu sırada, buranın son idarecisi ve

kumandanı, Kandiya'yı uzun süre savunan Abdülaziz el-Kuturbî nihayet 961'de buranın düşmesi üzerine esir olarak Byzantion'a getirilmiş ve burada Hristiyanlığı kabul ederek yerleşmiştir. Güzel bir malikânesi olan bu eski Müslüman emirinin oğullan, Bizans ordusunun gözde kumandanları olmuştur. Ab-dülaziz'in bir oğlu Anemas 972'de Do-ristolon (Silistre) Savaşı'nda ölmüştür.

Bizans ordusunda yüksek rütbeli bir asker olan Mihael Anemas ise bilinmeyen bir sebepten İmparator I. Aleksios Komnenos'u (hd 1081-1118) devirmek isteyen bir komploya bulaşarak, 1107'de diğer üç kardeşi ve ileri mevkilerdeki diğer bazı kişilerle, İoannes Salomon adında bir kişinin ihbarı üzerine yakalanmış ve ağır hakaretlerle halkın arasında dolaştırıldıktan sonra gözlerine mil çekme cezasına mahkûm edilmiştir. Aleksios'un kızı Anna Komnena, nedense Anemas'a özel bir ilgi duymuş ve son anda, onun kör edilmesini engelleyerek, bir kuleye hapsedilmesini sağlamıştır.

Babasının hayatını yazan Anna, aynı zindana kapatılan Trabzon Dukası Gre-gorios Taromites'ten bahsederken bu hapishanenin, surların bir kulesi olduğunu ve Blahernai Sarayı(->) yanında bulunduğunu belirtir. O vakte kadar alelade bir kule olan bu yerin ancak Anemas'ın buraya kapatılması ile hapishaneye dönüştüğüne de yine Anna işaret eder. Böylece kulenin, surların bir burcu ve Blahernai Sarayı'nın komşusu olduğu anlaşılır.

Bir ayaklanmada tahtını kaybeden I. Andronikos (hd 1183-1185) korkunç işkencelerle öldürülmeden önce kısa süre burada hapis tutulmuştur. İmparator II. İsaakios Angelos ise (hd 1185-1195) Blahernai Sarayı'na bitişik olarak 1186-1187 yıllarında bir kule yaptırmış ancak 1195'te kardeşi tarafından tahttan düşürülerek, gözlerine mil çekildiğinde, buraya veya Anemas Kulesi'ne hapsedilmiştir. Oğlu genç Aleksios kaçarak, batıda yeni bir Haçlı seferine hazırlanan

Anemas Zindanı'nın plato olarak kullanıldığı bir filmde iki sahne. Ertem Eğilmez, "Senede Bir Gün", 1965. *Gökhan Akçura Arşivi*

ANEMAS ZİNDANI VE KULESİ 2 70

271

ANGIOLELLO

Anemas Zindanı denilen Blahernai Surları bölgesinin planı.

Wolfgang Müller-Weiner, *Bildlexikon zur Topographie Istanbul*, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen, 1977

Alman Arkeoloji Enstitüsü

şövalyeleri babasını yeniden tahta çıkarmaya ikna etmiş ve Bizans'a gelen Haçlı ordusu 1203'te şehri işgal ederek, kör edilmiş İsaakios'u "Blahernai

Sara-yı'ndaki mahbesinden" kurtarmış, onu yeniden tahtına döndürmüştür.

Yüksek mevkilerde bulunanlara mahsus bir çeşit devlet hapishanesi olan Anemas Zindanı ve Kulesi, Latin işgali 1261'de bittikten sonra da bu işlevini sürdürmüştür. 14. yy'da türlü entrikalarla Bizans devletinin en güçlü ve en zengin kişisi durumuna gelen Aleksios Apo-kaukos, kendisine karşı olan pek çok kişiyi zindana attırmış ve bunları görmeye gittiğinde linç edilmek suretiyle öldürülmüştür. Bu olayın geçtiği yerin de Anemas Zindanı denilen mahzenler olduğu kuvvetle muhtemeldir, imparator V. İoannes Palaiologos'un (1341-139D oğlu Andronikos da I. Murad'ın oğlu Savcı Bey ile 1374'te babalarına karşı bir

ayaklanma düzenlediklerinde yakalanmışlar ve Andronikos, Anemas Zinda-nı'na kapatılmıştır. Fakat 1376'da buradan kaçarak, babası ve kardeşi Manuel'i aynı yere hapsedirmiştir. İoannes yabancıların yardımıyla buradan kurtularak yeniden iktidarı ele geçirmiştir.

İstanbul'un 1453'te kuşatılması sırasında surların bu bölgesi Rumeli Beylerbeyi Karaca Bey'e karşı Manuel Palaiolo-gos ile Venedikli Leonardo Langaso tarafından müdafaa ediliyordu. Zorzi Dolfın adında Batılı bir görgü tanığının bildirdiğine göre, herhalde Papa'nın sağladığı para ile Katolikleri Ortodokslarla birleştirmeye gelen Kardinal İzidor, Anemand-ra adında bir kuleyi tamir ettirmiştir. Bunun Anemas Kulesi olduğu sanılır.

Fetih'ten sonra Anemas Kulesi ve yanındaki mahzenin herhangi bir iş için kullanıldığı hususunda bir bilgi yoktur. Ancak eski bir gravürde, Anemas zin-

danları denilen yapıların üstlerinin bir teras halinde olduğu ve burada çok sayıda servi ağacının dikili bulunduğu dikkati çeker. İstanbul'un her taşım Bizans tarihinin olaylarına, romantik bir tutumla bağlayan A. G. Paspatis, Anemas Zindanı ve Kulesi hakkında ilk yayını yapmış (1877); sonra A. van Millingen, surlara dair kitabında bu kalıntıları plan ve fotoğrafları ile tanıtmıştır. A. M. Schne-ider ile B. Meyer-Plath, kara tarafı surları hakkındaki büyük kitaplarında burayı incelemişler ve tam olmayan yeni bir de planını yayımlamışlardır. Bu satırların yazarı da 1946'da Anemas Zindanı'nda inceleme yapmıştır. Son yıllarda M. W. Carlson adında bir öğretmen de burada bazı araştırmalar sonunda planlara geçmemiş bir dehliz bulmuştur.

Blahernai Sarayı'na ait oldukları anlaşılan mahzenler ve kuleler genişçe bir kompleks oluşturur. Üstünde 16. yy sonlarında inşa edilen İvaz Efendi Camii'nin bulunduğu terasın önünde bulunan bitişik kulelerden birine Anemas, diğerine İsaakios Angelos Kulesi denilir. Gerçekten bu kulelerden bir tanesi üzerinde İmparator II. İsaakios Angelos'un adını ve Bizans takviminin 6695 (1186/87) tarihini veren mermer bir kitabe

vardır. Bunun aslında yanındaki kulede iken, sonra şimdiki yerine konulduğu yolundaki iddiaya inanmak zordur. Kulelerin içlerinde aşağıdan yukarıya bağlantıyı sağlayan rampalar bulunduktan başka, kulelerin üst katlarının ikamete uygun biçimde oldukları, bilhassa bir kuledeki kemerli pencerelerin varlığından ve dışarıda dizi halinde duvara saplanarak bir balkona temel teşkil eden mermer sütun gövdelerinden anlaşılır. Birine sağlam bir dayanağı olmaksızın Anemas, diğerine kitabe sebebiyle Angelos Kulesi denilen bu iki burcun temelleri geç bir dönemde taştan çok kalın bir kılıf içine alınarak takviye edilmişlerdir. Bunun Türk dönemine ait olduğunu kabul eden hipotez de pek inandırıcı değildir. Ancak tek ihtimal, üstte İvaz Efendi Camii inşa edilirken böyle bir takviye gereği duyulmuş olmasıdır. Kulelerden Haliç tarafında olanının içinde, üstü beşik tonozla örtülü bir bodrum vardır. Duvarları su geçirmez sıva ile kaplı olduğuna göre burası son Bizans döneminde sarnıç haline getirilmiş ve tepesine açılan bir delikten kova ile içinden su çekilmiştir.

Bu çifte kulenin arkasında, kazematlı eski bir sur duvarı önüne on dört bölüm halinde bir altyapı veya bodrum eklenmiştir. Burası Blahernai Sarayı'nın bir kısmının mahzeni ve hattâ zemin katı olup, zindan olarak kullanılmış olması ihtimal dışı değildir. Bu hücreli galeri daha eski bir sur duvarına bitişik olarak yapılmıştır. Bu bodrum iki kat halinde olup herhalde İstanbul'un kuşatılması günlerinde, yukarı mazgallardan ok atabilmek için buraya ahşap bir kat yapılmış, alt mazgallara ise bir insan boyunun erişebilmesi için toprak konularak

taban yükseltilmiştir. Ahşap kirişlerin muntazam sıralı delikleri görülür. Üzerleri beşik tonozlarla örtülü olan hücrelerin ortasında uzanan kemerli galeri dört kat halinde ise de, bunu ancak bazı yerlerde tespit mümkündür. Bu karanlık hücreler yalnızca dış duvardaki dar mazgallardan pek az ışık ve hava alır.

Yarım yüzyıl öncesine kadar, bu esrarlı ve ürperti veren mahzeni ziyaret etmek isteyenler, İvaz Efendi Camii imamının yaktığı meşalelerle içeri girebilirlerdi. Sonraları buraya elektrik tesisatı konuldu ise de, burada barınan genellikle esrar çeken kişilerce bu hatlar birkaç defa söküldü. Son yıllarda, Anemas Zindanı denilen tonozlu hücreler, tarihi filmler için plato olmuştur. Fatih Belediyesi de burayı temizleyerek turistik bir yer haline getirme düşüncesindedir. İstanbul arkeolojisine Anemas Zindanları olarak geçen bu önemli kalıntıların her şeyden önce eksiksiz ve doğru plan ve rölövesinin çıkarılması, bütün dehlizlerin ve bağlantıların temizlenmesi ve çeşitli kısımlarının duvar teknikleri bakımından incelenerek, hangi dönemlere ait olduklarının meydana çıkarılması gereklidir.

Bibi. Anonim (Patrik Konstantios), *Constan-tiniade*, ist., 1846, s. 13; A. G. Paspatis, *Byzantinai Meletai*, îst., 1877, s. 32-33, 38; Millingen, *Watts*, 131-163; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, I, 257, II, 119; Schneider - Meyer,

Laundmauer, II, s. 100, 143; J. B. Papadopoulos, *Leş palais et leş eglises deş Blaquernes*, Selanik 1928, s. 80-82; S. Eyice, "Anemas Zindanı ve Kulesi", *İSTA*, II, 853-859; Müller-Wiener, *Bildlexikön*, 301; M. W. Carlson, "Söylenmemişin Şarkısını Söylemek: Blacher-na Sarayı'nda Keşfedilen Yeni Bizans Mimarisinin Kısa Raporu", *Dragon*, S. 3-4 (Mart-Mayıs 1991), s. 1, 6.

SEMAVİ EYİCE

ANEMODULİON

Üzerinde kadın biçiminde bir rüzgârgülü olan bu piramidal ya da piramidal bir örtü ile kaplı kare planlı kule Tauri Forumu^ yakınlarında bir meydandaydı. Kedrenus'a göre 5. yy'da yapılmıştı. "Rüzgârın hizmetinde" anlamına gelen adıyla kentin ilgi çeken yapılarından biriydi. Bu tür yapıların en ünlü örneği Atina'da MÖ 1. yy'a tarihlenen Rüzgâr Kulesi'dir. Sekizgen planlı küçük bir kuleli yapı olan Atina'daki yapının cephelerinde de Anemodulion'daki gibi çeşitli alegorik kabartmalar vardı. 13. yy'da Niketas Honiades, Anemodulion'un kentin diğer semtlerindeki büyük sütunlar kadar yüksek ve bronz kaplı olduğunu, üzerinde kuşları, çiftçileri, koyun ve kuzuları, kimisi ağlara takılmış, kimisi ağdan kurtulup denize dönen balıkları, birbirleriyle güreşen, birbirlerine elmalar atan çıplak Erosları tasvir eden bezemeler bulunduğunu yazar. Piramidal bir çatı ve en hafif bir rüzgârla dönen bir kadın heykeliyle biten anıtın Haçlılar tarafından eritildiğini belirtir. Honiades, I. Andronikos'un (hd 1183-1185) bu anıtın üzerine kendi hey-

kelini dikmeyi düşündüğünü de söyler. Bu yapının yüzlerini süsleyen dört büyük bronz heykelin Teodosius'un geldiği kent olan Dyrrhachium'dan getirildiği Patria'da yazılmıştır. Rodoslu Konstantinos İstanbul'daki yapı harikalarından biri olan Anemodulion'un I. Teodosius (hd 379-395) tarafından yaptırıldığını yazar. Anemodulion, Tauri Forumu ile Artopoleia adlı fırıncılar çarşısı arasında, herhalde Mese(~») üzerinde ya da yakınında bir yerde bulunuyordu.

DOĞAN KUBAN

ANGELOS HANEDANI

Bizans İmparatorluğu'na 1185-1204 yılları arasında hükmeden soylu aile. Ailenin ismi, Türkçe karşılığı "melek" olan Grekçe sözcükten türemiş olabileceği gibi, Amida'ya (Diyarbakır) bağlı bir yöre adı olan Angel veya Agel'den de geliyor olabilir. Ailenin kurucusu Filadelfia (Alaşehir) asıllı Konstantinos Angelos, belki çok yüksek bir sosyal sınıfa mensup olmamakla beraber, Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos'un(~0 kızlarından Teodora (d. 1096) ile yaptığı evlilik vasıtasıyla sülalesinin asaletini temin etti.

Bu çiftin torunlarından biri, II. İsaakios Angelos (hd 1185-1195, 1203-1204), ailenin

imparator olan ilk ferdidir. Komnenos Hanedanı'nın son ferdi I. Andronikos'u bir ayaklanma sonucu tahttan indiren başkent ahalisi tarafından 12 Eylül 1185'te imparator ilan edildi (bak. Komnenos Hanedanı). Hükümdarlık dönemi zorluk, sıkıntı ve sorunlarla dolu geçti. II. İsaakios sık sık devlet memuriyetlerini satmak yoluna başvurdu. İkinci evliliğinin düğün masraflarını karşılamak için toplattığı özel bir vergi halkın kızgınlığına neden oldu. Frederik Babarossa komutasında Bizans'tan geçen III. Haçlı Seferi orduları (bak. Haçlı Seferleri) başkent ahalisine korkulu günler yaşattı. Tüm zorluklara rağmen, II. İsaakios başkentte çeşitli imar faaliyetlerinde bulundu: Büyük Saray(->) ve Blahernai Sarayı'na(->) hamamlar ve yeni daireler ekletti; Marmara Denizi üstünde suni adalar inşa ettirdi. Fakat aynı zamanda Büyük Saray'ın içindeki Genikon isimli hazine binası ve Manganai Manastırı'nı temelden yıktırıp, Nea Ekklesia'yı da(->) talan ettirdi.

1195'te, II. İsaakios ağabeyi III. Aleksios tarafından bir darbeye tahttan indirildi, gözleri kör edildi ve hapse kapatıldı. 1203-1204'te oğluyla birlikte tahtı tekrar ele geçiren II. İsaakios, artık kör, yaşlı ve bunamaya yüz tutmuş bir imparatordu.

III. Aleksios Angelos'un (hd 1195-1203) zayıf idaresi altında ise Bizans devleti daha büyük çöküntüye uğradı. Konstantinopolis ahalisi zaman zaman imparator aleyhtarı gösteriler ve ufak başkaldırıları düzenledilerse de, devrin en ciddi ayaklanmasını hazırlayan "Şiş-

man" İoannes Komnenos'a (bak. Aksu-hos Ailesi) yeterince destek vermediler. 1203 yılında Bizans başkentini kuşatan IV. Haçlı Seferi orduları karşısında kısa bir mücadeleden sonra şehri terk edip kaçan III. Aleksios, Konstantinopolis'e bir daha hiç geri dönmedi ve yaşamı 1211 veya 1212'de İznik'te sona erdi.

Angelos Hanedanı'nın son hükümdarı IV. Aleksios (hd 1203-1204), babası II. İsaakios'un 1195'te tahttan uzaklaştırılmasından az sonra Avrupa'ya kaçmıştı. IV. Aleksios babasının tahtı yeniden ele geçirmesi için Avrupa'da çeşitli girişimlerde bulundu ve IV. Haçlı Seferi'nin Konstantinopolis üzerine yöneltilmesinde rol oynayan kişilerden biri oldu.

1203 yılında Haçlılar baba oğul Angelosları Bizans tahtına yerleştirdilerse de Angeloslar Haçlılara verdikleri vaatleri yerine getiremediler. Bunun üzerine IV. Aleksios başkentte Haçlılara düşman gruplarla işbirliği yapmaya başladı. Bunların arasında kendinden sonra imparator olacak olan V. Aleksios Dukas da vardı. V. Aleksios 28/29 Ocak 1204'te önce IV. Aleksios'u saraydan

kaçmaya teşvik etti ve hemen ardından da yakalattırıp boğdurttu. Yaşlı imparator II. İsaakios ise, V. Aleksios'in müdahalesine gerek bırakmadan, kısa bir süre önce doğal şekilde ölmüştü.

Angelos Hanedanı böylece son bulurken, Angelos ailesinin bazı fertleri

1204 Latin istilasının ardından Konstantinopolis'ten Epir'e ve Selanik'e gidip yerleşerek, orada Angelos Komnenos Dukas adı altında güçlerini sürdürdüler.

Bibi. C. Brand, *Byzantium Confronts the West, 1180-1204*, Cambridge, Mass, 1968, s. 69-157, 234-251; G. Ostrogorsky, *Bizans*, s. 371-386, 441, 459-460.

NEVRA NECİPOĞLU

ANGIOLELLO, del il ANGIOLELLI GIOVANNIMARIA

(1451, *Vicenza* - 1524, ?) İtalyan yazar. 13. yy'da Bologna'dan Vicenza'ya göç eden önemli bir ailenin çocuğudur. 17 yaşına gelince, ağabeyi Francesco ile birlikte Venedik yönetiminde olan Neg-reponte'nin (Eğriboz, bugünkü Halkis) savunmasına katılır. Kent 2 Temmuz 1470'te Osmanlılar tarafından alınınca, esir düştü. 5 Eylül'de İstanbul'a getirilen Angiolello 1472'de II. Mehmed'in (Fatih) ikinci oğlu Şehzade Mustafa'nın hizmetine verildi ve 1473'te Otlukbeli Savaşı'na katıldı. 1474'te Mustafa'nın ölümünden sonra sarayda içöğlanlığa alındı ve hazinedar oldu. Bu sıfatla padişahın yanında 1476 Boğdan ve 1476-1477 Bosna seferlerine katıldı. II. Mehmed'in (Fatih) ölümünde (3 Mayıs 1481) yanında bulunuyordu.

Angiolello, II. Bayezid'e hizmet etmeyi de sürdürdü, büyük bir olasılıkla, padişah tarafından Tebriz'e, Uzun Ha-san'ın yanına gönderildi. Ama bu görevden geri dönmeyerek İtalya'ya kaçtı. 1483'te Vicenza'dadır. 1490'da bu kent-

ANIT AĞAÇLAR

273

ANIT AĞAÇLAR

te Uzun Hasan'a ait gözlemlerini içeren bir metni basılır. Bugün hiçbir nüshası kalmamış olan bu metin G. B. Ramu-sio'nun Venedik'te 1559'da basılan *Na-vigazioni e Viaggi* adlı derlemesinin ikinci cildinde "Breve Narratione della Vita e Fatti degli Scia di Persia Ussun Hassan" (İran Şahı Uzun Hasan'ın Hayatı ve Eylemlerinin Kısa Anlatımı) adı ile yeniden yayımlanır. Angiolello 1499 ile 1515 arasında İran'a ikinci bir yolculuk yapmış olabilir. 1517'de Vicenza'da noterler loncasının başına getirilen An-giolello'ya ait son bilgi Ağustos 1524'e rastlar.

Sağlığında basılmış kitabının dışında iki tane yazma eser bırakmıştır. Bunlardan biri 1909'da Bükreş'te Ion Ursu tarafından *Historia Turchesca* (1500-1514) adı ile yayımlanmış olan Osmanlı tarihidir. Rumen araştırmacının bu metni Donado da Lezze'ye atfetmesine rağmen bu iddia doğru değildir. İstanbul'u tasvir eden ikinci bir yazma ise 1881'de Vicenza'da A. Caparozzo tarafından *Di G. M. Angiolello e di un Svo Manoscritto Inedito* adı ile özel olarak bastırılmıştır.

En az yedi yılını İstanbul'da geçirmiş olan Angiolello kentin Fetih'ten sonraki durumunu anlatan ilk yabancısıdır. Verdiği bilgiler, örneğin sürgün yoluyla İstanbul'a getirilip yerleştirilen halkın oluşturduğu mahallelerin, birbirinden ayrı dil, örf ve âdetlerinin olması, kentin o dönemdeki sosyal yapısına dair bazı ipuçları verdiği gibi, binalar ve mekânlar hakkında da birçok bilgi sunmaktadır. Bunların en önemlileri içinde yaşamış olduğu Topkapı Sarayı'na aittir. Böylece üçüncü avluda bulunan ve bugün Kutsal Emanetler Dairesi adı verilen dairenin sanıldığı gibi II. Bayezid zamanında inşa edilmeyip Fatih dönemine ait olduğu anlaşıyor. Angiolello'dan 1766'da yıkılan ilk Fatih Camii'nin, üçü önde ikisi yanda olmak üzere beş kapısının olduğunu da öğreniyoruz.

Bibi. S. Yerasimos, "Giovan Maria Angiolello ve İstanbul'un Fethinden Sonraki İlk Tasviri", *İT*, 58, (Ekim 1988).

STEFANOS YERASİMOS

ANGLİKAN KİLİSESİ

bak. KIRIM KİLİSESİ

ANGLİKAN ŞAPELİ

Galatasaray'da, İngiliz Sarayı'nın (bugün İngiltere Başkonsolosluğu) bahçesindeki küçük kilise. 1692-1697 arasında, İngiltere Büyükelçisi Lord Paget döneminde inşa edilen bina, Windsor tarzındadır. Şapelin yapıldığı tarihe kadar, İstanbul'da yaşayan Anglikanların başka bir mabedi yoktu. Şapelin saraya açılan kapısı dışında, Tepebaşı Caddesi (bugünkü Meşrutiyet Caddesi) üzerinde no. 12'de ikinci bir girişi daha vardır. Haco-pulo Pasajı'nın (bugünkü Danışman Geçidi) karşısındaki çıkmaz sokakta bulunan bu kapı, ziyaretçilerin İngiliz Sarayı'na girmeden kiliseye ulaşmalarını sağlıyordu.

5 Haziran 1870'teki Pera yangınında sarayla birlikte şapel de büyük zarar gördü. 1873'te iki bina da onarıldı. Halen faal olan ve St. Helena Şapeli adıyla da bilinen kilise, 1988'den beri rahip Ian Shenvood tarafından yönetilmektedir.

BEHZAT ÜSDİKEN

ANIT AĞAÇLAR

Batı'da akla gelip benimsenmiş bir kavram. Ağaçların birkaç bakımdan anıt çapına ve

karakterine erişmiş olanlarını anlatan bir deyim.

Bu kavramın ve deyimın ortaya çıkışı Avrupa'da endüstrinin yol açtığı gelişmeler içinde oldu. İlk fabrikalar kurulup üretime geçtiklerinde, bu, bir sıra köklü değişimi de beraberinde sürükledi. Değişimin bir bölümü de şehirler mimarisinde yaşanmaya başladı. Kültür temeli endüstrileşmeye rağmen devam eden Batı ülkeleri, önce Alman prenslikleri olmak üzere, bu yozlaşmaya karşı bir koruma doktrini ve rejimi kurdular. Buna "tarihin ve sanatın korunması" adı verildi. Endüstrinin yol açtığı ikinci tahribat tabiat varlıklarında görülüyordu. Bozulan doğal ortam, eski denge içinde yer alan tabiat zenginliklerinin yaşam hakkını ellerinden alıyordu. Bu yozlaşmaya karşı da aydın çevreler ve bütün

Büyükdere
Çaym'ndaki,
bugün mevcut
olmayan yedi
gövdeli çınar
grubu.

B. de Thihatcheff in *La vie*

minen rel ünün (Paris, 1853) botanik bölümünde yer alan

J. Laurens'in bir litografisi. *Nuri Akbayar koleksiyonu*

kültür çevreleri, yani öğretmenler, yazarlar, şairler ve özellikle müzisyenler, ikinci bir doktrin kurdular. Buna da, "tabiatın korunması" adı verildi.

Tabiatı korumak, kendi içinde birkaç ilgi ve çalışma grubunu içeriyordu. Birincisi, orman, göl ve ırmak gibi toplu doğal (ve güzel) peyzajların, olduğu gibi, yani bütün bakir tablosuyla devam ettirilmesi fikriydi. İkincisi, belirli bitki ve hayvan türlerinin korunmasıydı. Üçüncüsü, dağ, kaya ve tepe gibi jeolojik yapıdaki özel biçimlenmelerin esir-genmesiydi. Dördüncü kategori, bir kısım tek tek ağaçların, ya formları, ya da yaşlan ile dikkati çekecek kişisel bir görüntüye ulaşmış olmaları halinde, üzerlerine adeta görünmez bir cam fanus kapatır gibi, hem toplumun özel ilgi ve sevgisine sunulmasını, hem de hukuk sisteminin belirli güvencelerine kavuşturulmasını sağlıyordu. Toplumun bilgisi, dikkati ve sevgisi olmadan yapılacak her düzenleme ve kurulacak her rejim temelsiz ve ömürsüz olurdu. Onun için aydınlar, "anıt ağaç" kavramını yerleştirecek birçok özverili çalışma yaptılar. Anıt görüntüsündeki ağacı yücelten, içli ve lirik şiirler yazıldı. Tablolar yapıldı. Belgesel nitelikli ya da sanat içerikli fotoğraflar çekildi; sergiler, yarışmalar dü-

zenlendi; kitaplar yayımlandı. Bu iş için kurulmuş derneklerin etkisiyle, bu beğeni ölçüleri ve değer yargıları, hukuk sistemlerine de girdi.

Bu kültürel hareketin Türkiye'ye ve İstanbul'a yansıması, öbür teknik ve hukuk değişimlerine oranla, hem çok geç, hem çok zor oldu. Osmanlı İstanbul'u ise, kendine özgü dağınık, romantik, sükûnetli ve yemyeşil yerleşim tipi içerisinde, zamanla Batı'nın anıt ağaç kavramına giren birçok doğal varlıkları ve zenginlikleri de kazanmıştı. Eski İstanbul'un, geniş ve düz caddeleri ve dolayısıyla dizi ağaçları, yoktu. Fakat camiler yapıldığında, nüfus azlığı faktörünün de etkisi ile, geniş tutulan avlularına, şadırvan çevresi veya sıra halindeki ab-dest alma muslukları önüne, müminlerin hem ibadete huzur içinde hazırlanmaları, hem de güneşin yakıcılığına karşı korunmaları için, bol ağaç dikilmesi geleneği doğdu. Yaramaz çocuklara karşı kayyumların özel koruması altındaki bu ağaçlar, özellikle de çınarlar, zamanla, tam anıt çaplarına ve boylarına ulaştılar. Osmanlı İstanbul'unda, mahalle aralarında Batı'nın -hattâ Bizans'ın- anıt meydan ölçülerine sahip olmayan her açıklığa da, geniş şekilde ağaç dikilmişti. Evlerin ve konakların, iç ve arka bahçelerini meyve ağaçlarının bereketine kavuştururken, ön giriş kapısını da ileride görkemli boylara varacak bir ağaçla süsleme geleneği vardı. Bu 300-400 yıllık bir yaşam bereketinin ve birikiminin oluşturduğu ağaç varlığı hakkında, tam ve ayrıntılı bilgi sahibi değiliz.

Bunun birinci sebebi, bir yandan Osmanlı'nın "eflâke ser çekmiş" deyimini ile tanımladığı "ulu ağaç" tipinin şehirdeki bolluğu, öbür yandan, bunları tespit edip bir kayda geçirme kavramının, hem bir Batı değer yargısı oluşu, hem de endüstri ve geometrik şehir olgularından uzak ve de habersiz ilk dönemlerde, böyle bir çalışmaya hiç gerek du-yulmayışı idi.

Tarihe ancak yan olaylarla geçebilmiş ulu ağaçlardan biri, Batı'da Haçlı Seferleri dolayısıyla ün yapan Fransız Komutan Godefroi de Bouillon'un Büyükdere Çayırı'nda altında çadırını kurduğu, yedi gövdeli olağanüstü çınar grubu idi. Bu çınarların 19- yy'da yapılmış çok değerli gravürleri vardır.

İkinci bir örnek, Sultanahmet'teki "Vakvak Ağacı"dır. IV. Mehmed'in çocuk yaşta tahta çıkarılması ile başlayan kargaşada, mali darlık yüzünden asker ulufesi, bakır oranı çok gümüş akçe basılarak ödenmiş ve esnafın bunları kabul etmemesi üzerine, sipahiler ve yeniçeriler ayaklanmıştı. Bunların, devleti soyan 40 kişinin listesini vermeleri üzerine, her biri boğdurulup Sultanahmet çınarına baş aşağı asılmışlardı. Biri de, Valide Sultan'ın yakını bir kadın: Melekî Usta'ydı. Yıl 1656, 4 Mart (bak. Çınar Olayı).

Cesetlerin asıldığı bu ağaç, efsanede-

Topkapı Sarayı
ikinci
avlusunda

bulunan ve
çevresi
10 m olan
çınar ağacı.
Çelik Gülersoy
arşivi

ki bir ağaç ismine atıfla, Vakvak Ağacı olarak ün yapmıştı. Ağacın tam yeri kesin değildir.

Batılılaşma başlarken onun koruma rejiminin Osmanlı'ya geçmesine, birkaç iç faktör engel olmuştu.

Önce, Batı'mın 1800'ler ortasından itibaren başlayan teknik etkilemesi, sonra da 1960'lar ve devamının kalabalık faktörü.

Birinci devrede, belediye yöneticilerinin Avrupa'yı bilmeden taklit tutkuları, başrolü oynadı. Her yol genişletmesi ve meydanı büyütme hareketi, önce, oradaki ağaç varlığını yok etmek zorunda kaldı. Bu operasyon, eski ve bambaşka şartların ürünü bir resmin üzerine, bambaşka bir şablonu koyup, onun sert çizgilerini çekme işlemiydi. Değişen şartlar bir yerde bunu zorunlu kılabilirdi ama, "eski şehri koruyup, bir yenisini az ötesine kurmak", o zaman çok mümkün iken, kimsenin aklına gelemediği için, mimarisi ile, yeşil dokusu ile eski mirası esirgeme şansı da gereksiz yere yitirilmiş oldu. Bu döneme bir örnek vermek üzere, Meşrutiyet'in Şehremini Dr. Cemal Paşa'nın (Topuzlu), *80 Yıllık Hatıralarım* adlı eserinde, kendisinin övünçle anlattığı bir olay kaydedilebilir: Topkapı Sarayı'nın dış bahçesini "Gülhane Parkı" adıyla halka açan Paşa, burada düz bir cadde açabilmek uğruna, kaç tane asırlık ağaç kestirdiğini ve buna şiddetle karşı çıkan Fransız sefirinin eşini (Madam Bompard) nasıl atlattığını, iftiharla anla-

tır. Türk aydın kesiminden ancak Hüseyin Cahid'in bu "hatt-ı müstakim" merakına karşı çıkan tavrı gibi, cılız ve tek tuk eleştiriler alabilen bu "düz ve geniş bulvar" merakı, İstanbul'un Osmanlı'dan devraldığı ağaç varlığını ortadan kaldıran ilk faktör olmuştur. 1930'lu yıllarda aynı akım içinde Sarıyer kaymakamı, Büyük-dere Çayırı'nın Batı'da bile ün yapmış yedi kollu ve bin yıllık ulu çınarından kalan gövdeyi, yine yol için ortadan kaldırmış, (yani caddeyi o noktada ikiye ayırmayı akıl edememiş), 1950'ler sonunda devrin başbakanı da, kişisel takdirleriyle tek başına yürüttüğü "imar" hareketleri içinde ilk iş olarak, Laleli Cad-desi'nin ortasındaki çınarları kestirmiştir.

İkinci dönem olan 1960 sonrasında çeşitli örnekler arasında, Divan Oteli önündeki anıtsal bir dişbudak ağacının, sırf bilgisizce, ayrı ayrı ve koordinasyonsuz olarak, elektrik, su, kanal ve telefon kazınılan yüzünden kökleri zedelenip sonunda yıkıldığını kaydetmek, yeterli olabilir.

İstanbul'daki anıt ağaçları kısmi bir saptama çalışması, bu satırların yazarının girişimiyle, 1967-1969 yıllarında Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu-Belediye işbirliği ile yapılmış; yazar Kerim Yund, eski ve yeni Bahçeler müdürleri Necmettin Kasımoğlu ve fotoğrafçı İsmail Akbaş'ın katılımı ile bir komisyon, Alibeyköyü-Rumelifeneri arasını tarayarak fotoğraflar çekmiş, ağaçların beden ölçülerini almış; bunların 14

ANIKIA İULIANA

274

275

ANKONA1HAR

**

âli1

ciltlik albümleri TTOK tarafından bir törenle dönemin İstanbul Belediye Başka-nı'na teslim edilmiş, bir özeti ve seçmeler albümü ise kurum tarafından 1972 yılında yayımlanmıştır.

İstanbul'da halen yaşayabilen olağanüstü yaş, boy ve güzellikteki ağaçlara, örnek olarak, Büyükdere'de Kibrit Fabrikası ile yukarıda sukemeri arasındaki geniş ormanı ifade eden, Bilezikçi Çiftliği içinde, sağda giriş yolundan sonra sol kolda kalan, içi boşalmış yaklaşık 1.200 yıllık çınar ile ileride sağdaki havuz kenarında, yaklaşık 400 yıllık, fakat yatay bir kolundan ağaç gövdeleri yükselmiş "Uyuyan Çmar"ı gösterebiliriz. İstanbul'un diğer önemli anıt ağaçları ve bunların çevre uzunlukları aşağıdaki gibidir: Rumelikavağı'ndaki mescit önündeki çınar (6 m), Hünkâr Suyu'nda set üstündeki ıhlamurlar (5,20 m ve 3,80 m), Çırçır Suyu'ndaki çınarlar (3,20 m ve 3,10 m), Tarabya Dere Sokağı'ndaki çınar (5,40 m), Yeniköy üstündeki Ayapa-raskevi Ayazması'ndaki çınar, (4,40 m), Emirgân Uşaklıgil Villası'ndaki sedir (3 m), Baltalimam Kemik Hastanesi bahçesindeki manolya (3,65 m) ve kayın (3,30 m), Baltalimam Hidrobiyoloji Enstitü-sü'nün bahçesindeki çınar (5 m) ve lale ağacı, Bebek Parkı'ndaki çınarlar (4,10 m ve 5,70 m), Arnavutköy Kız Kole-ji'ndeki çınar (7,30 m), Etiler'in altındaki ayazmanın çınarları, Yıldız Parkı girişinin dışında (3,80 m) ve içindeki çınar-

Arnavutköy

Amerikan Kız

Koleji

bahçesinde

çevresi 730 cm

olan çınar

ağacı.

Çelik Gülersoy

arşivi

lar, Sötlöce Tekel deposundaki çınar (6 m), Soğukçeşme'de Zeynep Sultan Camii önündeki çınar (6,85 m), Topkapı Sarayı ikinci avlusundaki çınarlar (4,35 m, 3,55 m, 10 m ve 10 m), Çinili Köşk önündeki çitlembik (3,50 m), Sultan Ah-med Camii avlusundaki çınarlar (6,22 m ve 6,08 m), İbrahim Paşa Sarayı avlusundaki çınar (4,80 m), Bayezid Camii avlusundaki çınar ve atkestanesi, Süley-manıye Camii'nin avlusundaki çitlembik (4,20 m), servi ve çınar (4,42 m), Rum Ortodoks Patrikhanesi avlusundaki çınar (4,20 m), Fatih Camii avlusundaki çınarlar (2,39 m, 2,82 m ve 2,85 m) ve kavak (1,90 m), Aksaray Murad Paşa Camii avlusundaki çınar (3,90 m), Eyüp Camii avlusundaki çınarlar (6 m ve 9 m).

Bibi. Ç. Gülersoy, *İstanbul'un. lan*, ist., 1989.

ÇELİK GÜLERSOY

ANİKİA İULİANA

(461/63, *Konstantinopolis* - 527/29, *Konstantinopolis*) Bir soyluluk unvanı olan *patrikia* unvanına sahip, Bizanslı sanat hamisi kadın. Babası 472 yılında Batı Roma tahtına çıkan Anikıus Olybri-us, annesi "Genç" Placidia'dır (Galla Pla-cidia'nın ve Bizans İmparatoru II. Te^odosios'un(->) torunu, Batı İmparatoru III. Valentinianus'un kızı). Babasının imparator olarak İtalya'ya gitmesinin ardından annesiyle birlikte Konstantinopo-lis'te kalan Anikia İuliana, 478/479'da

Alan komutanı Flavius Areobindus Da-galaiphus Areobindus ile evlendi. Bu evlilikten doğan oğullan Olybrius (Genç) daha sonra Bizans İmparatoru I. Anasta-sios'un(->) yeğeni Firene ile evlendi.

Köklü ve zengin bir aileden gelen Anikia İuliana, yaşamını geçirdiği Kons-tantinopolis'te birçok kilise inşa veya tezyin ettirdi. Bunlardan adları bilinenler arasında en belli başlıları Ayia Eufemia Kilisesi(-0 ve ona bitişik manastır, Kons-tantinianae Mahallesi'ndeki (bugünkü Saraçhane) Ayios Polyeuktos Kilisesi ve Anadolu yakasında Honoratae Mahalle-si'nde (Anadoluhisarı civarında) Teoto-kos (Meryem Ana) Kilisesi'dir. Bazı araştırmacıların Konstantinianae yakınında, Zeugma'daki(-t) Ayios Stefanos Kilisesi'-ni de Anikia İuliana'nın inşa ettirdiğini düşünmelerine karşın, bu konudaki veriler zayıf ve ikna edicilikten uzaktır.

Konstantinianae Mahallesi'nde aynı zamanda büyük bir konak sahibi olan Anikia İuliana'nın, emrinde çoğunluğu hadımlardan oluşan çok sayıda hizmetkâr çalıştırdığı bilinir. 511-512'de Konstantinopolis'i ziyaret

eden Aziz Sabas'la yakınlık kurup onunla sık sık görüşen Anikia İuliana'nın ölümünden sonra, hizmetindeki hadımlar topluca başkenti terk ederek, Sabas'ın Kudüs yakınlarındaki manastırına keşiş olarak girdiler.

Anikia İuliana, ailesinin, servetinin, ve sanat hamiliğinin kendisine kazandırdığı ün dışında, devrinin dini ve siyasi olaylarında da önemli rol oynadı. 512'de monofizitlik sempatzanı İmparator I. Anastasios'a karşı ayaklanan başkent halkı, Halkedon Konsili(-0 tarafından benimsenen Ortodoksluk doktrininin koyu taraftarı olduğu bilinen Anikia İuliana'nın evine gelerek, orada kocası Are-obindus'u imparator ilan ettiler. Ancak olaya karışmak istemeyen Areobindus başka bir yere kaçıp saklandığı için, halk emeline ulaşamadı. Ayaklanma bastırıldıktan sonra ise, gerek I. Anasta-sios'un, gerek onun dini politikasını destekleyen Patrik Timoteos'un (511-518) baskılarına karşı koymayı başaran Anikia İuliana, Halkedon Konsili ilkelerine daima sadık kaldı. Anikia İuliana yine monofizit-Ortodoks çekişmelerinden doğan Akakios'un başlattığı dinsel akım, Roma ile Konstantinopolis kiliseleri arasında 484-519 arasında geçici bir bölünmeye yol açtığında faal davrandı ve kiliseler arasındaki sürtüşmeye son vermek amacıyla Papa Hormisdas'la mektuplaştı. (bak. Akakios)

Anikia İuliana'nın, kendisi için yaklaşık 512 yılında kopya edilen ve bugün Viyana'daki Avusturya Ulusal Kitaplığı'nda bulunan, Dioskorides'in *De ma-teria medica* isimli eserinde bir minyatür portresi mevcuttur.

Bibi. C. Capizzi, "L'attivita edilizia di Anicia Giuliana", *Orientalia christiana analecta*, 204, 1977, s. 119-146; ay, "Anicia Giuliana (462 ca.- 530 ca.); Ricerche sulla şua famiglia e la şua vita", *Rivista di studi bizantini e ne-cellenici*, 5, 1968, s. 191-226.

NEVRA NECİPOGLU

ANKARA CADDESİ

bak. BABİÂLİ CADDESİ

ANKARA PASTANESİ

Beyoğlu'nda, İstiklal Caddesi'nde bulunan eski pastane.

Ankara Pastanesi ilk olarak 1918-1920 arasında İstanbul'a gelen Beyaz Ruslardan Nikola İgnatiedis tarafından Petrograd Pastanesi adıyla Tepebaşı, Meşrutiyet Caddesi no. 9-11'de açılmış, daha sonra İstiklal Caddesi'ne, Alkazar Sineması'nın biraz ilerisine taşınmıştır. Ankara Pastanesi adını aldığı anda, Mustafa Tütüncü ve Aleksandr adlı ortaklar tarafından işletiliyordu.

Ankara Pastanesi'ne girildiğinde sağ tarafta merdivene kadar uzanan büyük bir buzdolabı göze çarpardı. Sol tarafta ise, bembeyaz örtülerle kaplı masalar sıralanırdı. Yukarı kata çıkan merdivene gelmeden solda

bulunan küçük girintide de birkaç masa vardı. Üst katta ise, küçük bir salonla yan yana iki oda bulunuyordu. Buranın müdavimi olan yazar ve sanatçılar alt katı tercih ederler, mümkünse ön masalarda oturmaya çalışırlardı. Üst katta ise özel nitelikli toplantılar yapılırdı.

1943'te, Aleksandr'ın ayrılması üzerine M. Tütüncü pastaneyi işletemedi ve 1944'te Niko Kleovulos Hürmüzoğlu adlı bir Rum'a devretti. Hürmüzoğlu pastanenin üst katındaki duvarları yıkarak burasını büyük bir salona dönüştürdü. Alt kat ise Atlantik Lokanta ve Birahanesi adıyla yeniden hizmete girdi.

Ankara Pastanesi'nin bir diğer özelliği de, sabaha kadar açık olmasıydı. Bu arada, aynı dönemde Büyükkada'da, Pet-ro Çiçoviç adlı bir Rus tarafından işletilen bir Ankara Pastanesi daha vardı. Bugün Ankara Pastanesi'nin yerinde bir işhanı ve altında bir mağaza vardır.

BEHZAT ÜSDİKEN

ANKARAVÎ MEHMED EFENDİ MEDRESESİ

1686-1688 arasında şeyhülislamlık yapan Mehmed Emin Efendi adına yaptırılan medrese, Saraçhanebaşı'nda, İstanbul Büyükşehir Belediye Sarayı'nın güneybatısında yer almaktadır.

Kapısı üzerindeki yazıta göre medrese 1119/1707 tarihinde, Osmanlı mimarlığının klasik çağının sonlarında yapılmıştır. Mimarı bilinmemektedir. 1935 tarihli Pervititch planında medrese girişinin Hoşkadem Medresesi Sokağı üzerinde yer aldığı ve giriş yönü hariç, yapılarla çevrili olduğu görülmektedir. 1950'ler-de Belediye Sarayı yapımı sırasında çevresindeki kentsel doku istimlak edilerek kaldırıldığından, medrese bugün yeşil alan içinde tek başına durmaktadır.

Hoşkadem Mescidi'ne yakınlığı dolayısıyla Hoşkadem Medresesi olarak da anılan yapı, günümüzde (1993) Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı ve Kaşgarlı Mahmut Dil Enstitüsü tarafından kullanılmaktadır.

Ankaravî

Mehmed

Efendi

Medresesi

Erkin Emiroğlu

Medrese, bir külliyeğe bağlı olmadan yapılan tek medrese türü içine girmektedir. Bir derslane, on dört hücre ve helalardan oluşmaktadır. Hücreler dar, uzun bir avlunun üç kenarı üzerinde, "U" plan düzeninde sıralanmakta, derslane onlardan bağımsız olarak dördüncü kenar üzerinde yer almaktadır. Güneydoğu cephesindeki girişten beşik tonozlu dar bir geçitle revaklara ulaşılmaktadır. Girişin üzerinde ahşap bir saçak olduğu, geriye kalan demir kancalardan anlaşılmaktadır. Avlu zemininden yükseltilmiş olan derslane, giriş

ekseni üzerindedir. Önündeki revak, alışılmıştan farklı olarak tek açıklıklıdır ve üzerinde dar bir tonoz vardır. Kare planlı olan dershanenin duvarlarında pencereler ve nişler yer almaktadır; dilimli tonoz bingilere oturan bir kubbe ile örtülüdür.

Üç kol üzerinde yerleştirilen hücrelerden güney kol üzerinde yer alan dört tanesi diğerlerinden daha büyüktür. Kuzey kol üzerinde beş hücre dizilmiştir. Zemin kattaki on üç hücreye ek olarak, girişin üstünde, merdivenle ulaşılan küçük bir hücre yer almaktadır. Helalar güneybatı köşesindedir.

Medrese yapılarla çevrili olduğundan, dersane ve hücreler avluya açılan pencerelerle aydınlatılmıştır. Yalnız dershanenin batı yönüne açılan üç üst penceresinin yanısıra kuzeydoğu köşesindeki küçük bahçeye bakan alt pencereleri vardır.

Revaklar taştan yekpare olarak yapılmış kaide ve sütunlara oturmaktadır. Kireçtaşından yapılan sütun başlıklarının üzerlerinde yüzeysel olarak işlenmiş baklava motifleri bulunmaktadır. Kuzey ve güney yönündeki kemer biçimleri farklıdır; kuzeydekiler basık sivri kemer biçimlidir. Kemerler tuğladan yapılmıştır; yalnızca kilit taşları küfeki taşındandır. Revak kemerleri üstünde ve dershanede bir sıra taş, iki sıra tuğladan oluşan almaşık örgü uygulanmıştır. Dıştan ise, giriş cephesi dışında kalan ve çevre yapılarla kapanan kısımlarda özensiz, kaba yönü taş örgü vardır. Hücreler kubbe, revaklar aynalı tonozlarla örtülüdür. Revak örtüsünün eğimi avluya doğru verilmiş ve yağmur suları sütun eksenleri üzerine yerleştirilen cörtenlerle uzaklaştırılmıştır.

Medresenin kötü bir onarım geçirdi-

ği, birçok özgün ayrıntısını yitirdiği gözlenmektedir. Kalan izlerden kornişlerin kirpi saçak, çatı kaplamasının kurşun olduğu anlaşılmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadika*, 98; *ISTA* I, 87-88; Unsal, *Eski Eser Kaybı*, 22; Kütükoğlu, *istanbul Medreseleri*, 297-299; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe*, 81-82.

ZEYNEP AHUNBAY

ANKONALILAR

İtalya'nın Adriyatik kıyısında küçük bir liman şehri olan Ankona'nın, 12-15. yy'larda Konstantinopolis'te koloni kuran halkı.

İtalya Yarımadası'nda, Bizans İmparatorluğu'nun yürüttüğü politikalara destek veren Ankonalıları, 1173-1174 yıllarında Alman İmparatorluğu ve Papalık tarafından kuşatıldıktan sonra, Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos'un(->) (hd 1143-1180) desteği ile bazı ayrıcalıklar elde ettiler. Bu döneme ait bir emirnamede, bunalım dönemlerinde, Ankonalıların "akla uygun" ve "dürüstçe yapılmış" her türlü isteğinin karşılanması konusunda imparatorun talimatı görülür. Kentleri düşmana teslim olduktan sonra, Ankonalıların, Konstantinopolis'te

belli bir toprak sahibi olmayı talep edip etmedikleri bilinmemekle birlikte, başkentteki faaliyetleri hakkında yazılı belgeler vardır.

11 Şubat 1199'da, St. Peter ve Pisalı-lara ait St. Nikolas kiliselerine gönderilen bir protokolde, Ankonalılara ait St. Stephen adlı kiliseden ve onun rahibi Dominik'ten söz edilmektedir. (15. yy'da yapılmış bir Ankona portolanına İdeniz haritasına] eklenmiş listede, Konstantinopolis'teki St. Stephen Kilisesi zikredilmiştir.) 1308 tarihli bir imparatorluk emirnamesinde, II. Andronikos Paleologos'un (hd 1282-1328) Ankonalılara da, Venedikliler(-k) ve Cenevizlilere^) tanınan ayrıcalıkları tanıdığı belirtilmektedir. Buna göre Ankonalılar şehrin limanlarına gelen ve buradan giden mallar için sadece yüzde 2 vergi ödemekle yükümlü idiler. Bu belgede her ne kadar Ankonalıların nerede yerleştikleri konusunda kesin bilgiler yoksa da, anlaşıldığına göre bu mahalle, diğer İtalyan yerleşimleri gibi, Halic'in güney kıyısında, Pisalılar(->) ile Cenevizlilerin

ANTEL, NECİP CELAL

276

277

ANTİKACILIK

mahalleleri arasında, "Porta Veteris Rek-toris" (bugün Sirkeci) civarında olmalıdır.

17 Ağustos 1380 tarihli bir talimatta, Konstanünopolis'ten Ankona'ya gönderilen buğday yüklü gemiler anlatılır; 30 Eylül 1380 tarihli bir yazıda, imparator V. İoannes Paleologos'un (hd 1341-1391) uygulamalarından zarar gören Ankona kolonisinin şikâyetleri sıralandıktan sonra, seçimle gelen yöneticisi G. Angeli di Michele'den söz edilir. 1389'da yazılmış bir mektupla, Konstan-tinopolis'teki St. Stepnen Kilisesi'nin onarımı için Loggia'dan (tüccarlar evi ya da sarayı) yardım istenmesi, Ankona kolonisinin şehirde başka kurumlara da sahip olduğunu düşündürmektedir. 1392'de, Ankonalıların Konstantinopo-lis'teki yöneticisi olduğu sanılan "con-sul" G. de Arduinis adlı bir soylunun, imparator II. Manuel Paleologos'u (hd 1391-1425X->) kutlamak ve Ankonalı tüccarların kentte kalmasına izin vermesini sağlamak amacıyla imparatoru ziyaret ettiği bilinmektedir. Bu ziyaret sırasında, şehirde yaşayan Ankonalıların gönderdiği 25-30 duka değerinde bir hediye de imparatora verilmiştir.

8 Nisan 1419 tarihli bir mektup ise, genel konsül olarak seçilen F. de Alferi-is'i kutlayan II. Manuel'e, Ankona kolonisinin teşekkürü hakkındadır. 20 Nisan 1430'da toplanan koloni meclisi, imparator VIII. İoannes Paleologos'un(->) (hd 1421-1448) elçisi olarak Papa V. Martin'i ziyaret eden heyetin, Anko-na'da "Plazzo della farina"da ağırılanmasının, imparatoru çok hoşnut edeceği konusunda görüş

bildirir. 21 Nisan 1440 tarihli bir belgeye göre bu konsül, Konstantinopolis limanlarına Ankonalı-larca getirilen mallar için belli bir yüzde almaya hak kazanmıştı.

Bütün bu belgelerden anlaşıldığına göre, Ankonalılar şehirde en az bir kiliseye, bir "Loggia"ya, kendilerini temsi-len seçilmiş bir konsüle ve İtalya'daki Ankona genel meclisinde temsil hakkına sahiptiler. Bu meclise gönderilen temsilciler koloni halkı tarafından 3 yıllık bir dönem için seçiliyorlardı. Ankonalıların yönetim biçimi de aynen diğer İtalyan kolonilerindeki gibi olmalıdır. Venediklilerin "balyoz"u, Cenevizlilerin "potes-tas"ı gibi onların da "konsüF"leri vardı. Bazı kaynaklarda kentin Osmanlılar tarafında kuşatılması sırasında Ankona konsülü olarak zikredilen Boldoni, fetihten sonra Fatih Sultan Mehmed tarafından bağışlanmış ve daha önce el konan bir gemi yükü mal kendisine iade edilerek şehri terk etmesine izin verilmişti. Ankonalıların Konstantinopolis'ten başka ikinci büyük yerleşimlerinin bulunduğu Gallipoli'de (Gelibolu) yaşayan ünlü Ankonalı tüccar ve gemi sahibi Lil-lo Ferducci'nin kayınbiraderi olan bu zat, bazı kaynaklara göre, Fatih'in Fer-ducci ailesine duyduğu yakınlıktan yararlanmıştı. Bazı kaynaklar ise, Boldo-ni'nin uzun yıllar önce Fatih'in dedesi Mehmed Çelebi'ye tam donanımlı bir

gemi hediye etmesinden dolayı bu ayrıcalıklı davranışı hak ettiğini belirtir. (Ferducci'nin oğlu Othman Lillo'nun adı da II. Muradın isteği üzerine konmuştur.) Othman Lillo ve Barnabei; Boldo-ni'nin bağışlanmasında, kendisinin Fatih'in yakın çevresinden bazı önemli kişileri Ankona'daki evinde ağırlamasının rolü olduğundan söz ederler. Bu araçlardan biri büyük ihtimalle Ciriaco adlı bir aydındır. Bu kişi İstanbul'un fethinden sonra, Fatih'in maiyetinde yer almış ve ona danışmanlık yapmıştır.

Yakın zamanda bulunan bir belgeye göre ise, şehrin fethi sırasında Ankona Konsülü Boldoni değil Benvenuto adlı bir başka soyludur. Benvenuto tarafından şehrin kuşatılması sırasında yazılmış bir rapor ya da mektup, başlığı ve adresi bilinmemekle beraber, şehirdeki Ankonalıların tarihi hakkında önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Bu şahsın yazılarındaki bilgiler, sonradan Kritobulos(->), Kievli İsidoros(->), Kioslu Leonardo(->) gibi tarihçilerin verdiği bilgilerle uyum içindedir. Fetihle ilgili olayların ayrıntılı bir dökümünü yapan Benvenuto, her ne kadar şehrin savunmasında kendisinin ve diğer Ankonalıların aldığı görevleri tam olarak belirtmiyorsa da, Cenevizlilerin ve Venediklilerin faaliyetlerine ilişkin önemli bilgiler vermektedir.

Bu tarihten sonra, bazı Ankonalıların adına, Fatih'in yakın çevresinde rastlanmakta ise de Ankona kolonisinin varlığını sürdürmediği bilinmektedir.

Bibi. A. Pertusi "The Anconitan Colony in Constantinople and the Report of its Consul Benuemuto, on the Fail of the City", *Cbara-nış Studies*,

Essays in Honour of Peter Chara-nis, Ed. A. E. Laiou, New Brunswick, N. O., 1980.

AYŞE HÜR

ANTEL, NECİP CELAL

(1908, İstanbul - 29 Aralık 1957, İstanbul) Besteci. Hukuk müderrisi ve Osmanlı Devleti nazırlarından Mehmet Ce-laleddin Bey'in en küçük oğlu, Cumhuriyet döneminin ilk pedagoglarından Sadrettin Celal'in kardeşidir. Küçük yaşlarda keman öğrenimine başlatıldı, tik

Necip Celal

Belkîs Özdoğan 'in izniyle

müzik hocası Tahir Sevenay'dır. Gözlerindeki ciddi rahatsızlık yüzünden ilkokuldan sonra özel öğrenim gördü. İleri-ki yıllarda görme yetisini tümüyle yitirdi. Bir ara Almanya'da kimya öğrenimi gören ağabeyi ile birlikte Avrupa'ya gitti ve orada tedavi görürken Profesör Ha-bermann'ın keman ve kompozisyon öğrencisi oldu. Ailesinin ısrarla klasik müziğe yönlendirdiği Necip Celal, önceleri hafif müzik parçaları besteledi. İlk iki eseri "Sarı Yapıncak" ve "Daktilo" adlı iki fokstrottu. Sözlerini Necdet Rüştü Efe'nin yazdığı bu iki parçadan sonra ilk Türk tangosu olarak kabul edilen "Mazr'yı besteledi (1928). Yitirilen bir aşkın anısı için bestelediği bu tangoyu hemen hepsi beğenilen öteki eserleri izledi: 11 tango, liedler, viyolonsel sonatı, viyolonsel konçertosu, keman konçertosu, obua konçertosu, marş vb. Günlerini Sultanahmet ve İstinye'deki evlerinde İstanbul'un artık göremediği ama gönlünde hissettiği güzelliklerinden aldığı esinle dopdolu olarak geçiren Necip Celal'in İstanbul sevgisi müziğinde ve tangoları için yazdığı dizelerde belirginleşir. Necip Celal'in en güzel tangolarından biri de Alman film yıldızı Evelin Hold'a adadığı "Özleyiş" adlı tangodur. Sanatçının tangoları bütün Türkiye'de çalınıp söylendiği gibi *bazdan* Avrupa radyolarında da seslendirildi. Son yazdığı üç tango dışında bütün tangoları Seyyan Hanım tarafından plağa okundu. "Ayrılık", "Suna", "Kimse Sevgimi Bilmez", "Yıllar", "Günler", "Bir An için" çok tanınmış tangolarından bazılarıdır. Plağa okunmayan, sözlerini de kendisinin yazdığı son üç tangosu "Benim Şarkım", "Damla Damla" "Geçmiş Zaman" adlarını taşır.

Hemen her çeşit müzik aletini çalabilen ve müziğin çeşitli türlerindeki bestecilik çalışmalarını ömrünün sonuna kadar sürdüren Necip Celal'in öteki eserleri arasında "Fenerbahçe Marşı" ile Atatürk'e adadığı "Yalova" adlı bir parça anılabilir.

Soyadı Kanunu'nun çıkarılmasından sonra Yahya Kemal Beyatlı tarafından

aileye ant içen el anlamında önerilen ve kabul edilen ANDEL soyadı, *zamanla*, fonetik kolaylık için ANTEL'e dönüşmüşse de Necip Celal bütün yaşamı boyunca soyadını ilk haliyle ve ANDEL olarak kullanmıştır.

ANTEMİOS

(5. yy) Muhtemelen Mısır asıllı soylu ailelerden birine mensup yüksek düzeyde devlet görevlisi. Arkadios(->) ve II. Teodosios'un(->) imparatorlukları döneminde önce *magister officiorum* (404), sonra *praefectus praetorio* (405-414) olarak hizmet gördü. 404'te İoannes Hrisostomos'un(->) Konstantinopolis patrikliği görevinden alınmasında rol oynamış olması muhtemeldir. Bu tarihten iki yıl sonra, Peygamber Samuel'e ait kutsal emanetler Konstantinopolis'e onun refakatinde getirildi. Antemios, *praefectus praetorio* görevinin yetkileri dahilinde, başkentin iâşesini yeniden düzenledi ve şehir surlarını onarttı; onarım işleminin 4 Nisan 413'te tamamlandığı bilinmektedir. Çocuk imparator II. Teodosios'un hükümdarlığının ilk altı yılı boyunca devlet idaresini fiili olarak elinde tutan Antemios, imparatorun ablası Pulheria'mn(->) 414'te hâkimiyeti ele geçirmesinin hemen ardından görevinden alındı ve gücünü kaybetti. Pulheria onun yerine Aurelianos isimli bir başka kişiyi atadı.

Ancak Antemios'un ailesi başkentteki nüfuzunu sürdürmüş olmalıdır ki, kendisiyle aynı adı taşıyan torunu 454'te Bizans tahtına aday olmuştur. I. Leon (hd 457-474) tarafından kayzerliğe yükseltilen torun Antemios, nihayet 467-472 arasında, fakat imparatorluğun doğu değil batı kesiminde hükümdarlık yapmış ve Roma'da ölmüştür.

Bibi. R. Martindale (haz.), *The Prosopography of the Later Roman Empire*, c. 2, Cambridge, 1980, s. 93-98.

NEVRA NECİPOĞLU

ANTEMİOS (Tralles'li)

(6. yy) Ayasofya'nın 6. yy'da yapımında çalışmış iki mimardan biri olarak bilinen Antemios'un (Anthemios) hayatı hakkında yeterli bilgi elde edilememiştir.

Batı Anadolu'da Tralles'li (Aydın) olduğu ve çağının tanınmış bir ailesinden geldiği bilinir. Kardeşlerinden biri de o yüzyılın ünlü hekimlerinden biri olarak isim yapmıştır. Tralles'li Antemios, 532'de Nika ayaklanmasında yanan Ayasofya'nın I. İustinianos tarafından yeniden, değişik ve iddialı bir mimari projeye göre yapılmasında Miletos'lu (Söke yakınında) İsidoros ile birlikte çalışmıştır. Her iki mimarın da Batı Anadolu'dan oluşu, yapı sanatında Anadolu'nun yaratıcı gücünü gösterir.

Ayasofya gibi bir yapının meydana getirilmesinde, göz önünde tutulması gereken statik bilgilere sahip olduğuna göre, Antemios'un çağına göre bir mü-

hendis-mimar kabiliyetinde olduğu anlaşılır. I. İustinianos dönemine (527-565) dair bir tarih yazan Myrina'lı Agati-as onun üstün matematik bilgisine sahip olduğunu, kardeşleri Metrodoros'un kuvvetli bir matematik

bilgini, Olynpi-os'un tanınmış bir hukukçu, Dioskoros ve Aleksandros'un ise şöhretli hekimler olduğuna işaretle, "analarının böyle evlatlara sahip olmasıyla iftihar etmesi gerektiğini" yazar. Bunlardan Dioskoros Tralles'te kalarak mesleğini burada sürdürmüş, Aleksandros ise Roma'ya giderek, yerleşmiştir. Metrodoros ile Antemios'un şöhretlerinin yayılması üzerine imparator onları Byzantion'a çağırılmış ve burada bilgilerini ortaya koyduktan başka "başka yerlerdeki birçok binayı inşa etmişlerdir". Antemios hakkında başka bir bilgi edinilemediği gibi diğer yapıları da tespit olunamamıştır.

Bibi. F. W. Unger, *Quellen der Byzantinischen Kunstgeschichte*, I, Viyana, 1878, s. 45-46.

SEMAVİ EYİCE

ANTİKACILIK

Değerli ve eski eser satıcılığı, İstanbul'a özgü antikacılık temelde, kuyumculuk işleri başta olmak üzere Doğu el sanatları ürünlerine dayalıdır. Koleksiyonculuk ve antika merakının giderek daha geniş alanlara yönelmesiyle etnografik ve arkeolojik eserler 19.yy'dan beri İstanbul antika pazarında yer almıştır.

Eski dönemlerde İstanbul'da "antikacı" denen satıcılar ve bir esnaf zümresi yoktu. Buna karşılık Kapalıçarşı'da özellikle de Cevahir Bedesteni'nde faaliyet gösteren mücevherciler, silahçılar, billurcular, kutucular, sedefçiler, alanlarıyla ilgili ya da elden düşme antika parçaları pazarlamaktaydılar. Evliya Çelebi, *Seyahatname*'de "Esnaf-ı bezazistan-ı atik" başlığı altında İç (Cevahir) Bedesten'deki esnafla ilgili bilgiler verir. Burasının güvenliğini oluşunu, kapı ve percerelerin demir kapaklı olduğunu, akşamları pasbanların (bekçi) kubbelerin çevresinde dolaşıp kapakları kapattıklarını, dört sokakta 600 dolap-dükân bulunduğunu, murassa ve mücevherat eşyanın ortada bırakılsa bile çalınmasının olanaksızlığını vb anlatır.

Antikacılığın İstanbul'da gelişiminde, Bizans geleneklerinin ne ölçüde etkili olduğu konusunda bilgiler yoktur. Buna karşılık 16. yy'da, Batı'da ve Doğu'da pek çok ülkeyi kapsayan sefer ve fetihlerin, elde edilen ganimet mallarıyla İstanbul'u bir antika hazinesi durumuna getirdiği ve başta Cevahir Bedesteni esnafı olmak üzere başka zümrelerin de bunların alım satımına yöneldikleri anlaşılmaktadır. Saray ve Darphane hazinelerinde her yıl yapılan genel ayıklama ve düşüm işlemlerinde de pek çok değerli parçanın müzayede yoluyla İstanbul piyasasına devredildiği bilinmektedir.

İstanbul'un bir antika pazarı oluşunda, Ehl-i Hıref-i Hassa denen ve saraya bağlı bir sanatkârlar örgütü olarak çalı-

şan eski ustaların da rolü vardır. Bu sanatkârların, içinde ve çevresinde yerleştikleri

Kapalıçarşı ise yeni üretilen fakat değerli olan parçalarla birlikte kıymetli eski eşyanın da pazarı olmuştur. Bu açıdan Kapalıçarşı, yüzyıllar boyunca Avrupa'nın, Anadolu'nun ve Ortadoğu'nun en zengin antika *pazarı olma* özelliğini korudu.

Osmanlı yönetiminin, İstanbul'a gelen tüketim maddelerinin ve iâşenin ihracını önleme konusundaki duyarlılığı, antika vb eşya, araç gereç için, son dönemlere kadar söz konusu değildi. 1582'de İstanbul'a gelen İngiliz gezgin-diplomat John Sanderson, bedestenleri kentin en önemli ticaret merkezi olarak tanımlanmıştır. Dükkânlarda çok ender rastlanan mallar, paha biçilmez mücevherler, inciler, samurlar, kumaşlar, yabancı taşlarla süslü palalar ve kılıçlar, ok ve yaylar, kalkanlar bulunduğunu anlatır. 17. yy'da İstanbul'a gelen yabancılar, efsanevi bir yer olarak düşledikleri Kapalıçarşı'ya mutlaka uğramakta, ilgilerini çeken parçaları, Nişabur firuzelerini, Arap mızraklarını, Bahreyn incilerini, Golkonda elmaslarını, Afgan ve Hint şallarını, Çin ve Rodos porselenlerini, eski çağlara ait paraları almakta ve ülkelerine götürmekte; çarşıda üretilen ve işlenen kutni ve kemha kumaşlara, pahalı kürklere de müşteri olmaktadır.

Çarşı içinde en zengin zümreyi oluşturan mücevherciler ya da bedesten ha-cegileri, dükkânlarında göz kamaştırıcı bir sergileme yapmayarak, salt neler alıp sattıkları konusunda fikir veren örnek parçaları, seyyar camekânlarına, raflara, önlerindeki tezgâh görevi yapan açık kepengin üstüne koyarlardı. Müşteriyle ilgilenmezler, ancak o bir şey sorar veya isterse, bazen dünyanın en eşsiz parçalarından birini çıkartıp önüne koyabilirlerdi. Buna karşılık kentte sık sık yinelenen şenliklerde, çarşıdaki süsleme kampanyasına bunlar da katılırlar ve dolap denen dükkânlarının içini dışını mücevherler, antika ziynet eşyaları, murassa hançerler, eyerler vb ile donatırlardı.

Antikacılığın Kapalıçarşı'da ve özellikle de İç Bedesten'de odaklanışında burasının yangına ve depreme karşı da güvenli oluşu etkiliydi. İstanbul'un sık sık geçirdiği yangınlar ve depremler pek çok yeri yok ederken bundan en az zarar gören yer Kapalıçarşı'ydı. Kentte yaşanan ayaklanmalarda da çarşı, soygun ve -*yağma* olasılığına karşı çok sağlam bir koruma yapısına ve güvenlik önlemlerine sahipti. Bununla birlikte 1695, 1701, 1750 yangınları, 1894 depremi, 1687'deki ayaklanma Kapalıçar-şı'yı, dolayısıyla da buradaki antikacıları olumsuz yönde etkiledi. 1687'deki ayaklanmada buraya saldıran yeniçeriler, İç Bedesten'de bir dolabı *yağma* edince tüm çarşı esnafı, dolap sahibinin açtığı bayrak altında toplanarak karşı eyleme geçmiş ve saraya yürümüşlerdi. Sonuçta, bedesten soyguncusu yeniçeriler yakalanıp idam edilmişlerdi.

ANTİKACILIK

ANTİKACILIK

vb) kandil zarfları, sedef kakmalı Kuran ve sakal-ı şerif mahfazaları, bunların bağa, fildişi işlemeli, altlıkları ajur süsle-meli olanları, Trabzon kemerleri, Van işi savatlı tabakalar, Tokat bakırı evani, Beykoz işi cam eşya, yaldız pullu şişeler, süt beyaz, mine rengi opalin şekerlikler, sürahiler, lacivert ve kırmızı camdan kandiller, laledanlar, bardaklar, kupa ve kâseler, fincanlar, ibrikler, aşurelikler, gülabdanlar, çeşmibülbüller, kuşlar (güvercin ve kumru), tabaklar, daldırmalar, kadehler, tuzluk, şekerlik, yumurtalık, karlıklar, nargileler, hokkalar, mühreler, mataralar, avizeler, askı topları, duvar, koyun saatleri, sandıklı saatler, sedef işli çekmeceler, rahleler, gümüş, altın, billur, çini kupalar, Osmanlı silahları, Edirnekâri çekmeceler, halkâri billur kutular, minekâri kutu ve çekmeceler, kuburlar, sadaklar, som veya geçme türlü ağızlıklar, Venedik işi gümüş el ve minder aynaları, Tophane işi lüleler, yazı takımları, sürahiler, ibrikler ve askılar, bağa, fildişi işlemeli kutular ve çekmeceler, hamam lalinleri, madeni hamam tasları, sabunluk ve killikler, tel-kırma, İstanbul işi, sırma işlemeli hamam takımları, günlük yaşamla ilgili fakat antika değerindeki bağa hoşaf kaşıkları, mercan saplı kaşıklar, billur kâ-

No. 24 .Constantinople - Antiquaire

1930'lu yıllarda Kapalıçarşı'da bir antikacı dükkânı. *Gökhan Akçura arşivi*

16. yy'ın sonlarına doğru, antika eşya ticaretiyle uğraşan esnafla ilgili bazı hükümlerin çıkarıldığı tespit edilmektedir. Bunlardan biri 1573 yılına ait olup bedestende, esnaf ile tellalların anlaşıp hilelere başvurduklarına ve gelen eşyayı değerinden çok ucuza alıp sonra yüksek fiyatla sattıklarına ilişkindir. Bu konuda bedesten kethüdasının uyarıldığı görülmektedir. Yine aynı yıllarda, kimi esnafın damgasız gümüş evani ya da sahte şeyler sattıkları saptanmış ve bu tür suçları işleyenlerin hapsolunacakları bildirilmiştir. Yine bedesten hacedgileri, kol-tukçu ve oturakçı denen esnafı aracı edinerek terekelerden ya da paraya sıkışanlardan pek ucuza mal kapatıp sonra kendi aralarında çıkışma denen yöntemle kazanç paylaşımı yapmaktaydılar. Bundan dolayı 19. yy ortalarına doğru suçlanmışlar ve birbirlerine müteselsil kefil olmuşlardı. 1582'de ise bir dilekçeyle saraya başvuran bedesten esnafı, vakıf sandığına yüksek bedeller ödeyerek tasarruf hakkını elde ettikleri dolaplarının, ölümlelerinden sonra varislerine verilmeyip başkalarına kiralandığını, bu yüzden çoluk çocuklarının perişan oldu-

ğunu bildirdiklerinden istanbul kadısına ve Ayasofya mütevellisine hüküm yazılarak ölen esnafın tasarrufundaki dolabın varislerine verilmesi duyurulmuştur. Bedestendeki dolap denen, mücevheratla birlikte nadir ve yüksek değerli antikaların da satıldığı küçük dükkânlar ilginçti.

Buralarda dükkân sahipleri salt kendi mallarını muhafaza etmez, belli bir saklama ücreti karşılığında çarşı içinden ve dışından varlıklıların da kıymetli öteberilerini, paralarını saklardı. İstanbullu zengin ailelerin bedestende bir dolap sahibiyle mutlaka bu tür bir ilişkisi vardı. Bu açıdan bedesten, tüm kentteki antikaların büyük bir bölümünün deposu durumundaydı. İç Bedesten'de 44 mahzen ve bunların önünde de dolap denen dükkânlar vardı. Mahzenler birer kasa odası durumundaydı. Diğer esnaf gibi antika alım satımı yapanlar da sandıklarını, camekânlarını, satmak istedikleri eşyayı, dolap raflarına, oturdukları tezgâhın çevresine yerleştirirler, akşam toplarlardı. Dolap sisteminde dükkânlar bedestenin dışında, Kapahçarşı'nın başka yerlerinde de bulunuyordu. Bunların aşağıya ve yukarıya açılan iki

kanatlı kepenkleri, eşya teşhirinde işe yaramaktaydı. Eski eser alıp satanlar, önlerindeki, yanlarındaki kutulara, ca-mekânlara, raflara ve rahlelere porselen, fağfur, ayna, billur, lamba, şamdan, mangal, her çeşit eşyayı, Venedik kristallerini, bindallıları, şalları, halı seccadeleri yerleştirirler, silahları, hançerleri asarlardı. Çarşının loş ortamında bunlar, olduklarından daha farklı gözüktür, ilgi uyandırır. Sandal Bedesteni ise daha çok değerli kumaşların, giyim eşyasının pazarlandığı bir yer olmakla birlikte burada da antika alım satımı yapılmıyordu. İstanbullu hanımlar, sokağa ve çarşıya çıkabilme iznine bağlı olarak en çok buraya gelmekte, bazen eski bir şey satmakta, bazen da alıcı olmaktadır.

Her köşe bucağı ile bir antika pazarı olan Kapalıçarşı ile Cevahir ve Sandal bedestenleri için Miss Julie Pardoe, "Avrupalıların binbir gece rüyası" deyimini kullanmıştır. Pardoe, bu çarşının, pazar-lanan değerli eserler bakımından, Ala-eddin'in sihirli lambası gibi ışıklar saçtığını yazar. İç Bedesten'i, Sandal Bedesten'i ve Galata'daki daha eskiden mevcut olan ve benzeri şeylerin satıldığı-

ğı kapalıçarşığı tanımlar. Galata'daki bedestenle ilgili 22 Aralık 1585 tarihli bir belge önemlidir. Bu belgede, Galata ci-hetindeki aşırı gereksinim dikkate alınarak 20 kubbeli ve Bizans yapısı olan eski bir binanın onarılıp 55 dolaplı bir bedesten durumuna getirilmesi ve Ayasofya vakfına bu yoldan yeni bir gelir kaynağı sağlanması açıklanmaktadır. Kuşkusuz Galata Bedesteni'nde İstanbul ci-hetindeki antikacıların rağbet etmedikleri, daha çok gayrimüslimleri ilgilendiren ikonalar, tablolar, Hristiyanlıkla alakalı eşya ve simgeler satılıyordu.

Bedestenlerde antika değerinde kitapların satıldığını ise 1672-1673 yıllarında buralardan hayli yazma eser alan An-tonie Galland anlatmaktadır. Galland, aldığı yazmalar arasında Hasan Çelebi'nin *Tezkiretü's-Şuara'sı* ile Lâmiî'nin *Ceva-miü'l-ffikâyafmı* da zikreder. Tarih bilgileri, yangın tehlikesi nedeniyle sahafların yüzyıllar boyunca Kapalıçarşı içinde ve bedesten civarında iş yaptıklarını

doğrulamaktadır. Dolayısıyla İstanbul'a gelen yabancılar, gerek sahaflardan gerekse bedestenlerdeki antikacıardan nadir yazmaları, hatları, levhaları da almaktaydılar. Sahafların kitap alma ve satmalarının da yine bedesten esnafının alım satım gelenekleriyle aynı olduğu anlaşılmaktadır. Birer dolaba sahip olan sahaflar, antika değeriindeki kitaplarını ortada bulundurmuyarak uygun müşterisinin çıkmasını beklerlerdi. Bunlar, yeni kitap alımında ise tellalın o dolaptan ötekine dolaştırdığı sahafiyeye işi kitabı dikkatle incelerler, uzmanlarına danışır ve ona göre artırırlardı. Sahafların Kapalıçarşı'dan dışarıya çıkıp şimdiki yerlerine (eski Hakkâklar Çarşısı) geçmeleri 19. yy'ın sonlarında başlamıştır.

İstanbul antikacılığının bir uzantısı ise Sultanahmet Arastası idi. Buradaki silahçılar aslında birer antikacıydı. Ed-mondo de Amicis, burayı anlatırken parlatılarak boy boy sıralanmış olan korkunç silahların, Türk, Macar, Arap kılıçlarının, kabzaları mücevherli, altın işlemeli tüfeklerin, piştov ve tabancaların, meşin kılıflı hançerlerin uyandırdığı duyguları dile getirir. Sedef, agat, sapları firuzelerle bezemeli simli kamaları, altın ve inci işlemeli eyerleri, at başlarına mahsus tombak zereleri, gümüş gemleri, haşaları, fitilli tüfekleri, Arnavut tabancalarını, baştan başa mücevher gibi işlenmiş uzun Arap tüfeklerini, türlü derilerden yapılma antik kalkanları, Çerkez ve Kazak zırhlarını, yayları, cellat palalarını... betimler. Satıcıları ise bağdaş kurmuş, yaşlı, zayıf, yüzleri gülmeyen insanlar olarak tanımlar. Gazeteci Mery (19. yy) silahçıların, İngiliz koleksiyoncuları ile antika meraklılarının istilasına uğradığını yazar. Birçok parçanın, Justinian zırhı, son yeniçeriye ait kuka, III. Murad'ın hançeri vb yutturmalarla lortlara nasıl pazarlandığını hikâye eder. Antika fiyatları konusunda bilgiler veren gezgin Fellows'a (19. yy) göre ise antika silah ve öteberinin satıl-

dığı Sultanahmet Arastası müşteri açısından tenhadır.

Eski birçok resim ve gravürün delaletiyle Kapalıçarşı'da ve Mısır Çarşısı'nda seyyar antikacıların dolaştığı da biliniyor. Bunlar, omuzlarına attıkları şallar, ağır kumaşlar, boyunlarına geçirdikleri yay kırışları, kılıçlar, kuşaklarına doldurdukları piştovlar, hançerler, kollarındaki dizilerle tespih, çubuk vb ile dolaşmakta ve ayaküstü pazarlıkla antika alıp satmaktaydılar.

Fakat, 19. yy ortalarına gelinceye değin İstanbul antikacılarının ev eşyası türünden parçalarla ilgilenmedikleri, toprak altından çıkan arkeolojik objeleri de türlü inanç kaygıları ve sakıncalar yüzünden alım satım konusu yapmadıkları anlaşıyor. Saray çıkışlı bile olsa mobilya türü eşyanın bitpazarlarına gittiği ve çoğu zaman da antika fiyatlarıyla oranlanamayacak düzeyde ucuza satıldığı veya en iyilerinin Sandal Bedesteni'nde, dışarıdaki mezat yerlerinde müzayedeye çıkarıldığı sanılıyor. Bu açıdan, eski İstanbul antikacılarının, deyim anlamına uygun olarak yükte hafif pahada ağır nesnelerle uğraştıkları

söylenebilir. Bakır, pirinç, gümüş, altın evani (mangal, güğüm, tepsi, fincan zarfı, gülabdan, buhurdan, fiske, şamdan semaver

Geçen yüzyılda

Kapalıçarşı'daki

bir antikacı

dükkânını

betimleyen

kartpostal.

Turhan Baytop

koleksiyonu

ANTİKACILIK

280

281

APARTMAN

Cevahir Bedesteni'nde günümüzden bir antikacı dükkânı. *AH Hikmet Varlık, 1993*

seler, çini tabaklar, taslar, fildişi taraklar, tombak sahanlar, ibrikler, güğümler, Edirne işi kahve değirmenleri, kalemtırış, makas, makta vb el aletleri, sahaf işi nadir kitaplar, Osmanlı deri ciltleri, bunların şemseli, salbekli, rumîli, Heratişi, yekşah vb olanları, Selçuklu yazmaları, Avrupa'dan gelme albümler, ördekbaşı, kakum, samur, san samur, misk, vaşak, karakulak, kunduz, kaplan kürkleri, mühürler, yüzük, bilezik, gerdanlık, taç, sorguç, zincir, muska mahfazası, kemer tokası, kaşbastı, tepelik, çeleng, iğne vb kuyumculuk işleri, mücevherli, murassa, madeni, hayvani (boynuz, inci, sedef, kemik vb), cebel-lukum, şahmaksut, yüzürü, necef, kehribar, kuka vb tespihler, şahkulu gibi ün yapmış ustaların eserleri, saz üslubuyla işli çiniler, deri, kumaş, lake eserler, ebrular, İznik, Kütahya, Haliç ma-mulatı, Avrupa'dan, Çin'den gelme çini evani, İran, Kirman, Kafkasya halıları, şal, çatma, kemha seccadeler vb İstanbul antikacılarının yüzyıllar boyunca alıp sattıkları parçalardı.

Hat denen ve Osmanlı sanatı içinde, özellikle de İstanbul'da özel bir yeri olan güzel yazı tekniğiyle hazırlanan levha, murakka, hilye-i şerif, kıt'a vb de genellikle antika satıcıları tarafından pazarlamyordu.

Abdülmecid döneminde (1839-1861) İstanbul'a gelen Miss Pardoe, Kapalıçar-şı'da gördüğü antikaları sınıflandırırken altın işlemeli fincanlardan, gerdanlıklardan, at eyerlerinden, altın bileziklere kadar pek çok şeyi sayar. Silah Paza-rı'nın ise başlıbaşına bir antika hazinesi olduğunu ilave eder. Her devrin, her ulusun pusatlarının, antik kalkanların,

sanki devler için yapılmış duygusu veren ağır ve korkutucu savaş silahlarının, tolğaların, zırhların, altın tellerle işlenmiş ibrişim kumaşlarla, muslinlerle, kenarları ayet işli örtüler ve namazlıklarla oluşturduğu *tezada* değinir.

19. yy'da Avrupa ile olan ilişkilerin artması, İstanbul antika pazarlarını canlandırmıştır. Bu evrede, antika kavramının ve alanının da yeni boyutlar *kazandığı* gözlemlenmektedir. Bu dönüşüm için Kırım Savaşı yılları (1853-1856) başlangıçtır. Bu yıllarda Müttefikler, İstanbul çarşı'pazarlarına geçmişte olmayan bir hareketlilik getirdikleri gibi en çok da "Doğu ve İstanbul hatırası" sayılabilecek nesnelere yönelmişlerdir. Bu olgu, Kapalıçarşı'yı antikacılık yönünden daha da öne çıkarırken kentin birçok semtinde, özellikle de Galata-Tophane-Beyoğlu çevresinde yabancılara hitap eden, Avrupai görünümlü antikacı dükkânları ilk kez bu yıllarda açıldı. Buralarda Avrupalı ressamların tabloları da yer aldı. Avrupa'da en çok önem verilen arkeolojik buluntular da modern antikacıların uğraşı alanına girdi. Anadolu'nun sahipsiz arkeolojik zenginliği ise yeni sektörün hızla zenginleşmesine olanak verdi. Ege ve Marmara bölgelerinde yoğunlaşan yağmalar ve kaçak

kazılar, eski eserlerin yurtdışına kaçırılması sürecine koşut biçimde İstanbul antikacılarını de beslemekteydi. Doğal olarak bu yoldan satılanlar da yine Avrupa'ya götürülüyordu. Bununla da kalınmayarak etnografik nitelikli (yazma, peşkir, futa, çatma, çorap vb) nesneler de eski halı ve kilimlerle birlikte antikacı dükkânlarında yer aldı. Giderek eski çinici, ciltçi, çubukçu, kaşıkçı dükkânları da birer antika mağazası oldu.

19- yy'm sonuna doğru İstanbul'a gelen ve bir süre kalan Fransız ressam Pretextat Lecomte, İstanbul ve Doğu antikacılığının tahlilini doğru bir bakışla yapmıştır. Ona göre, bu alanın başcıl malzemesi çinidir. İkinci sırayı, İstanbul'daki özgün işlenişiyle sedef kakmacılığa verir. Şam çekiç işlerini, dökümcülük ve bakırcılık ürünlerini, vitrayı, kumaş ve halıları, saraçlık işlerini, Eski Doğu silahlarını, telkari, çekiçleme, çalma, gravür, çakma, mine teknikleriyle ekstra değer kazandırılmış objeleri ayrı ayrı yorumlamıştır. İstanbul'da ya da Doğu'da üretilen eserlerin antika sayılmalarını gerektirir birinci nedeni ise ustaların "müşteriyi değil kendilerini tatmin duygusu ve çabasıyla" emek vermelerine bağlar. Bu açıdan, antikanın, mutlaka eski olmasının gerekmediğini, kuyumcuların, telkârların, tornacıların, çubuk, marpuç ustalarının, fildişi, şimşir işleyenlerin, lülecilerin hâlâ nefis antikalar ürettiklerini vurgular. Lecomte, İstanbul'u, salt antika pazarlanan bir merkez olarak değil, dünyanın bellibaşlı antika üretim yerlerinden biri olarak tanımlar.

19. yy'm sonlarında İstanbul antika piyasası çoğunlukla gayrimüslim azınlıkların, ikinci sırada ise İran Azerbaycan'ından gelip Cevahir Bedesteni'ne yerleşen Acemlerin eline geçti. Levanten, Katolik, Arap, Rum,

Ermeni, Yahudi,

Gürcü, Azeri, Acem antikacıların yanında Türk antikacılar giderek *azaldı*. Bunun nedenleri arasında, Türklerin yabancı dil bilmemeleri, antika alanındaki uzmanlıklarına karşılık, asar-ı atika (arke-olojik-eski eser) alanında hiçbir bilgiye sahip olmamaları, bunları alıp satmanın günah olduğuna inanmaları geliyordu.

Bir antika uzmanı ve başarılı bir antikacı olarak ün yapan Nurettin Rüştü Büngül (1882-1951) 20. yy'm başından ölümüne değin Kapalıçarşı'da antikacılık yaptı. *Eski Eserler Ansiklopedisi* adıyla yayımladığı ve bir bakıma İstanbul antikacılığı için rehber kabul edilen kitabındaki değerlendirmeleri, 20. yy ortalarına doğru antikacılığın alanlarını belirlemek, fiyat analizleri yapabilmek bakımından önemlidir. Büngül, eski İstanbul antikacıları olan bedesten hacedgilerini de siyasal yaşamdaki etkilerine değin tahlil eder. Tatlı dilleriyle müşteri kandırmalarını, Müslüman olmasalar bile yaklaşan müşteriyi görünce abdeste sığanıp uzun uzun dualarla *namaz* hazırlığı yapışlarını, tatlı dilleriyle müşteriyi ısıtırdıktan sonra elindekini pek ehven bir bedelle alıp sonra da bunu pek yüksek paralarla elden çıkardıklarını anlatır.

Yakın zamanların tanınmış antikacıları arasında 18ö3'te İstanbul'da ilk büyük antika mağazasını açan ve daha sonra Paris'te de benzeri bir işyeri kuran Soustiel ailesi, Osmanlı sarayına yakınlıklarıyla tanınan Mandiller ve ku-yumcubaşı Saran, ilk sırayı alırlar. Türk antikacıların en tanınmışları ise 1950 öncesinde bu işle uğraşan Nurettin Yatman, Selahattin Refik Sırmalı ve Nurettin Rüştü Büngül'dür.

I. Dünya Savaşı'ndan Cumhuriyet'e uzayan dönemde (1914-1923) İstanbul antikacılığı neredeyse sönmüştü. Yeniden kalkınışı daha sonradır. 1340-1341

(1924-1925) yılı *Ticaret Salnamestndeki* bilgilere göre, o yıllarda İstanbul'daki antikacıların birçoğu halıcılık yapıyordu. Çoğu Ermeni olan antikacılar ise Doğu malları, Avrupa mamulâtı, Trakya silahları, Vidin bıçakları, Edirnekâri işler, Edirne minyatürleri, Darphane işi, Buhara tespihleri vb satmaktaydılar. Antikacı dükkânları, Kapalıçarşı'da Aynacı-lar'da 10, Abud Han'da 2, Mahmutpa-şa'da 3 olmak üzere toplam 15'ti. 1928'den itibaren, aynı muhitlerde yeni başka antikacı dükkânları açıldı.

Günümüzde antikacılar, Kapalıçarşı'da, yoğun olarak Cevahir Bedesteni'nde, Nişantaşı'nda, Beyoğlu'nda, Ku-ledibi'nde, Çukurcuma'da, Ortaköy'de, Mecidiyeköy ve Horhor'daki antikacılar çarşılarında, Üsküdar ve Kadıköy'de iş yapmaktadırlar. Sık sık düzenlenen antika müzayedeleri bu alana dönük ilgiyi artırmıştır. Son olarak KÜSAV (Kültür ve Sanat Vakfı) tarafından Harbiye Kültür Merkezi'nde 5-13 Kasım 1993 tarihleri arasında Antika ve Dekoratif Sanat Fuarı düzenlenmiştir.

Bibi. *Tarib-i Selânikî*, 255-256; Evliya, *Seyahatname* I, 506; *Tarib-i Naima*, V, s. 258; T. Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda istanbul'da Hayat*, Ankara, 1983, s. 39; A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, Ankara, 1987, s. 213-214; P. de Tour-nefort, *Relation d'un Voyage du Levant*, Paris, 1717, s. 514; B. J. Berry, *OutoftbePast the İstanbul Grand Bazaar*, New York, 1977; E. de Amicis, *Constantinople*, Paris, 1883, s. 112-116; C. Fellows, *Ein Ausjlug nach Klein-asien und Entdeckungen in Lycien*, Leipzig, 1840, s. 47-48; Mery, *Constantinople et la Mer Noire*, Paris, 1855, s. 367-368; E. Teki-ner, "istanbul'da Kapalıçarşı", *TTOK Belleteni*, (Mayıs 1949); R. C. Ulunay "Sandal Bedesteni" *TTOK Belleteni*, (Ekim 1962); Musa-hipzade Celal, *İstanbul Yaşayışı*, 1992, s. 177; Ali Rıza, *Bir Zamanlar*, 32 vd; B. Ata-lay, *Türk Halıcılığı ve Uşak Halıları*, İst., 1967; Pretextat-Lecomte, *Türkiye'de Sanatlar ve Zanaatler*, ty; K. Şahin, "Sahhafılık", *Milli Kültür*, no. 60 (Mart 1981), s. 30-31; Ahmed Refik (Altınay), *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, Ankara, 1987, s. 160-161, 180, 181, 195, 196, 199, 200; *Türkiyemiz*, no. 13 (Haziran 1974), 38 (Ekim 1982), 40 (Haziran 1983), 43 (Haziran 1984), 54 (Şubat 1988); *Türk Ticaret Salnamesi 1340-1341*, İst., 1341, s. 182; *Türkiye Salnamesi*, İst., 1928, s. 7; T. Toros "Antika ve Ünlü Türk Antikacıları", *Antika*, no. 1 (Nisan 1985), s. 12-14.

NECDET SAKAOĞLU

ANTİOHOS SARAYI

bak. EUFEMİA (AYİA) KİLİSESİ

ANTOEVE, ANDRE

(31 Ocak 1858, Limoges - 19 Ekim 1943, Poulinguen) Fransız tiyatro ve sinema yönetmeni, oyuncu ve eleştirmen. İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatroları'nın temeli olan Darülbedayi'nin kurucusudur. Büyük ölçüde kendi kendini yetiştirdi. Paris Havagazı Şirketi'nde çalışırken bir yandan oyunculuk yaptı. 1887'de döneminin natüralist yapıtlarını sahnelemek üzere Theatre-Libre'i kurdu. Günün edebiyat alanındaki muhafa-leti olan natüralizmden büyük ölçüde

etkilendi, Comedie Française'den ve Odeon'dan geri çevrilen herkese kapılarını açtı ve sonuçta tiyatrosu Paris'in aydınlarının odağı haline geldi. Antoine, mali nedenlerle tiyatrosunu 1896'da kapattıktan sonra bir yıl Theatre de l'Ode-on'da yönetmenlik yaptı ve hemen Theatre Antoine'ı kurarak daha önceki tiyatrosunun türünde yapımlarla izleyicisinin karşısına çıktı.

Antoine, 1894 ve 1897'de İstanbul'da da temsiller vermişti. 1914'te dönemin şehremini Cemil Paşa'nın (Topuzlu) çağrısı üzerine İstanbul'a geldi. Ama I. Dünya Savaşı çıkınca kısa süre sonra ülkesine döndü. Daha sonra tiyatro eleştirmenliği yapan Antoine sinema alanına geçerek aşırı derecede yenilikçi ve gerçekçiliğin gelişmesindeki katkıları

ancak çok sonra anlaşılacak filmler çekti.

Antoine'ın İstanbul açısından önemi İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatroları'nın kuruluş çalışmalarını başlatmasıdır. Antoine Cemil Paşa'nın önerisi ve Şehremaneti Meclisi'nin 3 Haziran 1914 günlü kararıyla bir konservatuvar kurmak için 28 Haziran 1914 günü İstanbul'a geldi. 8'i kadın 197 kişinin sınavlara girmek için başvurduğu ve ilk elemeleri 67 kişinin kazandığı konservatuvarda Antoine, temel bir tiyatro eğitim programı hazırlamış, okula sınavla yetenekli öğrenciler alınmasını sağlamıştır. İstanbul'da başta Muhsin Ertuğrul olmak üzere birçok Türk tiyatro adamına da emeği geçmiştir. Türkiye'yle ilgili anıları *Chez leş turcs* (1965) adıyla Ankara'da Metin And tarafından yayımlanmıştır.

Bibi. M. N. Özön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*, ist., 1967; And, *Meşrutiyet*; M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın*, İst., 1989; Ö. Nutku, *Darülbeydi*; ay, *Dünya Tiyatrosu Tarihi*, I-II, 1985; (Sevengil), *Türk Tiyatrosu*, I.

RAŞİT ÇAVAŞ

ANTONİADES, E. M.

Ayasofya üzerine araştırmaları ve yayınları bulunan yazar. Hayatı ve çalışmaları hakkında fazla bilgi yoktur. Antoniadès, önce *Arkeologiki pinakes tes Hagias Sofl-as* (Ayasofya'nın Arkeolojik Resimleri) başlığı ile İstanbul'da 1905'te bir albüm yayımlamış ve bunu *He Hagia Sofla, ek-setazomeni upo arhitektomikin kai ark-heolugiken epokni en pinaksin* (Mimari ve Arkeolojik Bakımdan Ayasofya) başlığıyla, içinde sadece dokuz levha bulunan bir broşür halinde, Paris'te 1906 arasında yayımlamıştır. Ayasofya hakkındaki ana eseri olan *Ekfrasis tes Hagias Sofi-as* (Ayasofya'nın Tarihi Tasviri) adlı üç büyük ciltlik eseri Atina'da 1907-1909'da yayımlanmıştır. Yine Ayasofya'yı tasvir eden ikonalarla dair *Byzantinische Ze-itschrieffte* yayımlanan (1907) "*Periton akeiropoipoieton tes Hagias Sophias*" başlıklı bir makalesi vardır. Bu makale, Ayasofya'nın insan eliyle değil, kutsal olarak kendiliğinden yapıldığı inancını tasvir eden ikonalar hakkındadır.

İSTANBUL

APARTMAN

Bir konut binası içinde diğerlerinden bölmelerle ayrılmış ve bağımsız bir birim oluşturan odalar kümesini adlandıran "apartman" (Fransızca appartement) kelimesi Türkçe kullanımda birkaç bağımsız konut birimini içinde toplayan bina anlamını taşımaktadır.

Apartman, Avrupa ülkelerinde 19. yy'm ikinci yarısında endüstrileşmenin paralelinde ortaya çıkan bir kent yapısıdır. Yeni orta tabakalar denen, sayıları yüzbinlere varan işçi ve memurların konut sorununa çözüm, aynı arsa üzerinde çok birimli yapılarla, yani apartmanlarla bulunmuştur.

İstanbul'da ilk apartmanlar 19. yy'm sonlarında Galata-Beyoğlu gibi Müslüman olmayan halkın yaşadığı bölgelerde yapılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında, Batı'ya bağımlı yeni banka, şirket gibi işyerlerinde çalışan orta tabakaların konutu olarak ortaya çıkan apartmanlar, bu çalışma ortamına Müslüman kesimin de katılması ve aile yapısındaki değişmelerle yaygınlaşmıştır.

Beyoğlu'nda ilk apartmanın yapımı 1882'de gerçekleşmiştir. Tünel'deki Se-feroğlu Apartmanı Galata'daki ilk apartmanlardandır. Yine Beyoğlu'ndaki Casa Botter 1907 tarihlidir. Bu tarih Kadıköy'de 1909 yılı olarak belirlenmektedir. Müslüman-Türk kesiminin de bu yeni konut türüne talebinin ortaya çıkmasıyla, yapım faaliyeti Maçka, Teşvikiye, Nişantaşı ve Cihangir gibi semtlere sıçramıştır.

İstanbul'da tarihi yarımada'daki ilk apartman binası Laleli'deki Harikzede-gân Apartmanlarıdır (bak. Tayyare Apartmanları). 1918 yangınında evsiz kalan dar gelirli için 1920'de başlanan ve 1922'de bitirilen bu apartmanlar, Ba-tı'daki benzerlerinden izler taşımakla birlikte, Osmanlı mimarisinden alınan biçimsel öğeleri ile I. Ulusal Mimari Akı-mı'nın örnek yapılarındandır. Harikze-degân Apartmanları, içindeki konut birimi sayısının çokluğu ile de Türkiye'nin ilk toplu konut örneği kabul edilebilir.

Cumhuriyet döneminde yaşam biçimindeki değişikliklerin konuta da yansması ve apartman yapımının artması o dönemin çeşitli gazete yazı ve makalelerine de konu olmuş, apartman hayatının eski örf ve âdetlere uymadığı, kaç-göç olduğu için de Türk aile yaşamına ters düştüğü ancak Cumhuriyet'ten sonra apartmanın rağbet görmeye başladığı yazılmıştır.

Gerçekten, toplumdaki yapısal değişikliklere bağlı olarak apartmanlaşma 1930'lardan itibaren hızla yaygınlaşmıştır. O dönemlerde çok katlı ve çok daireli bir apartmanın yaptırılmasının gerektirdiği yatırım için yeterli birikime sahip kişilerin sayısının az olması, 1950'le-re kadar apartman yapımını sınırlayan bir 'faktör' olmuştur. Bu ilk dönemde, yüksek gelirli kesimler tarafından yaptırılan apartmanlar Nişantaşı, Şişli, Ayaz-

APARTMAN

282

283

APOKAUKOS AİİJESİ

Oluşma döneminden 80'lere apartman

I. Sıra: Gümüşsüyü Palas
(1900-1910),

Teşvikiye Palas (1910-1920), Harikzedegân apartmanları, Laleli, (1920).

II. Sıra: Maçka Palas (1920-30),
Ceylan Apartmanı, Taksim
(Sedat Hakkı Eldem, 1933),
Tüten Ap., Gümüşsüyü
(1930-40).

III. Sıra: Şişli'den bir
örnek (1940-50),
Dramalı Apartmanı, Maçka,
(M. Ali Handan, 1960),
Dere ap, Bebek

(Nezih Eldem, 1960'lar).

IV. Sıra: Mimarlar Sitesi,
Yeniköy (1970-80),
Boğaziçi Sitesi, Tarabya
(Maruf Önal, 1981)

I. Sıra: fotoğraflar Erkin Emiroğlu

II. Sıra: Erkin Emiroğlu (sol ve sağ),
Afife Balur (orta)

III. Sıra: Esra Özsüt (sol),
Aramış Kalay (orta),
Afife Batur (sağ)

W. Stra: Doğan Kuban (sol), B. Hamzaoğlu (sağ)

paşa gibi kentin prestijli semtlerinde yer almakta ve modern hayatı simgelemektedir. Apartmanda yaşamının toplum içinde bir statü göstergesi olması dönemin operetlerine de yansımış ve Lüks Hayat'ta "Şişli'de bir apartman, yoksa eğer halin yaman" sözleriyle dile getirilmiştir. Binayı yaptıranların ve kullananların toplumdaki ayrıcalıklı konumları 1950'lere kadar yapılan apartmanların niteliklerini de etkilemiş, binalar daha sonraki yıllarda pek görülmeyen belirli bir özenle gerçekleştirilmiştir.

1955'te Kat Mülkiyeti Kanunu'nun çıkarılması apartmanlaşma sürecinde önemli bir dönüm noktasıdır. Hızlı kentleşme, arsa fiyatlarındaki artışlar ve spekülasyon eğilimleri orta sınıfların konut sorununa kat mülkiyeti ile çözüm aranmasını doğurmuştur. Sosyal Sigortalar Kurumu ve Emlak Kredi Bankası'nca sağlanan kredilerin de desteği ile bu yeni dönemde apartman yapımı büyük bir hızla artmış, ancak bu yeni yapıların inşaatının örgütlenmesi, büyük ölçüde "yapsatçı" olarak adlandırılan üreticilerce gerçekleştirilmiş ve bina niteliği de onlar tarafından

yönlendirilmiştir. En yüksek kârı amaçlayan bu süreç istanbul'un dokusunu ve görünümünü olumsuz olarak değiştiren başlıca faktörlerden biridir.

1950'lerin sonlarında Emlak Kredi Bankası'nın başlattığı büyük ölçekli proje uygulamaları, giderek özel konut yapımcıları tarafından da benimsenmiş, 1960-1970'lerde çok sayıda apartman üretilmiştir. Toplu apartman yapımı olarak adlandırılacak bu uygulamalar çoklukla orta ve üst-orta gelir gruplarının taleplerini karşılamaya yöneliktir (So-yak-Göztepe, STFA-Kozyatağı gibi). 1980'li yıllarda ise istanbul'da lüks toplu apartmanlar dikkati çekmektedir. Al-kent, Naciye Sultan Korusu vb yerleşimlerde, özenle tasarlanmış apartmanlar, yüksek gelir gruplarının kullanımına sunulmuştur. Günümüzde de gerek tek, gerekse büyük siteler halinde apartman inşaatı kentin çeşitli yörelerinde büyük bir hızla sürmektedir.

Bibi. Y. Şey, "To House New Citizens", *Modern Turkish Architecture*, Chapter VIII, Philadelphia, 1984; 1. Tekeli, "Türkiye Kentlerinde Apartmanlaşma Sürecinde İki Aşama", *Çevre*, no. 4 (1979); M. Kıray, "Apartmanlaşma ve Modern Orta Tabakalar", *Çevre*, no. 4 (1979); Y. Yavuz, "Türkiye'ye Çok Katlı Sosyal Konuta İlk Örnek: istanbul Laleli'de Harikzedegân Katevleri", *Çevre*, no. 4 (1979); M. Ünal, "Türkiye'de Apartman Olgusunun Gelişimi: istanbul Örneği", *Çevre*, no. 4 (1979); M. Sözen-M. Tapan, *50 Yılın Türk Mimarisi*, İst., 1973.

YILDIZ ŞEY

APERY, PIERRE

(1852, İstanbul - 24 Ocak 1918, İstanbul) Eczacı. Ortaköy'de eczane sahibi olan Nicolas Apery'nin (1802-1884) oğludur. 1872'de Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane'nin eczacılık sınıfından diploma almıştır. 1874'te Velits ve or-

Pierre Apery

Turhan Baytop koleksiyonu

taklan (Velits et Co.) tarafından 1850'li yıllarda kurulmuş olan Yüksekaldınm no. 68'deki eczaneye sahip olmuştur. 1898'de eczanesini aynı caddede 74 no'lu dükkâna taşımıştır. Bu eczanede hekimler için bir okuma salonu ve bu salonun kitaplığında da yüzden fazla bilimsel dergi bulunuyordu. 1908'de de eczanesini Voyvoda Caddesi no. 18'e nakletmiştir. Apery'nin biyolojik ve endüstriyel analizler yapan bir tahlil labo-ratuvarı da vardı. Burada biyolojik analizler (kan, idrar ve süt vb) yapıldığı gibi gıda maddeleri ve endüstriyel analizler de yapılıyordu. Bu laboratuvar Altıncı Daire-i Belediye'nin(->) gıda analizleri ile resmen görevlendirilmişti.

Apery çalışan, bilgili ve becerikli bir eczacıydı. 1888'de yayımlanmaya başlayan *Revue Medico-farmaceutique* isimli derginin direktörlük ve

başyazarlığını yapmıştır. Bu dergide yayımlanan araştırmaları ve eczacılık mesleğinin ilerlemesi için yaptığı çalışmalar nedeniyle birçok ülkeden altın madalya ve şeref diplomaları almıştır.

Apery birçok ilmi ve mesleki derneğin yönetim kurulu üyeliği veya başkanlığını yapmıştır. Cemiyet-i Eczacıyân der Âsitane-i Aliye (Societe de Pharma-ciens de Constantinople) ve Devlet-i Osmaniye Eczacıları Cemiyeti (Societe deş Pharmaciens de l'Empire Ottoma-ne) gibi eczacılık cemiyetlerinin kurucu üyesi olup zaman zaman bu cemiyetlerin yönetim kurulu başkanlıklarını da yapmıştır.

Apery *Gazette Medicale d'Orient, Journal de la Societe de Pharmacie de Constantinople* ve *Revue Medico-phar-maceutique* gibi istanbul'da yayımlanan tıp ve eczacılık dergilerinde birçok bilimsel ve mesleki inceleme yayımlamıştır. *Annuaire Oriental de Medecine et de Pharmacie* (1892) adlı bir de kitabı vardır.

TURHAN BAYTOP

APOKAUKOS AİLESİ

Bizanslı aile; varlığı 10. yy'ın sonundan itibaren bilinir. Apokaukosların Konstantinopolis kökenli olduğuna dair hiçbir veri olmamakla beraber, değişik kolların imparatorluğun çeşitli yörelerine dağılmış olan ailenin başkentte de bazı önemli üyeleri yaşıyordu.

12. yy'ın ikinci yarısında, eğitimini başkentte tamamladıktan sonra Konstantinopolis Patrikliği'nde noterlik görevinde bulunan İoannes Apokaukos (d. yak. 1155-0.1233) bunlardan biriydi. Ancak 1199/1200'de Naupaktos metropoliti olarak atanıp başkentten ayrıldı ve yaşamının geri kalan bölümünü Epiros'ta geçirdi.

13. yy'ın ikinci yarısında, Konstantinopolis'te *sebastopanhypertatos* unvanına sahip bir başka İoannes Apokaukos'un var olduğu bilinirse de, hakkın da başka bilgi yoktur. 1342'de başkentte *megas drungarios* rütbesiyle karşımıza çıkan Georgios Dukas Apokaukos hakkında da askeri mtbesi haricinde bir şey bilinmez.

Ailenin en meşhur üyesi Aleksios Apokaukos'tur (ö. 1345). Apokaukosların Bitinya yöresinde yaşayan, önemsiz bir kolundan gelen Aleksios, sonradan imparator olan VI. İoannes Kantakuze-nos'un(->) maiyetine *proteje* unvanıyla katıldıktan sonra siyasi kariyerinde süratle yükselerek, 14.

yy'ın ikinci yarısında Konstantinopolis'in en ileri gelen kişiliklerinden biri oldu. 1321'de III. Andronikos Paleologos'un II. Andronikos Paleologos'a karşı başlattığı taht kavgasında (bak. Paleologos Hanedanı), o sırada Batı ordularının *domestikos'u* (kumandan) olan Aleksios Apokaukos, genç imparatorun tarafını tuttu. Bunun karşılığında *parakoimomenos* makamı (imparatorun yatak odasının yanında uyuyan ve genellikle imparatorun en yakın adamlarına verilen çok yüksek bir saray memuriyeti) ile mükâfatlandırıldı. 1328-1341 arasında III. Andronikos'un *mesazoriu* olarak, devlet idaresinin imparatorundan sonra en başta gelen mevkiinde -15. yy. Bizans tarihçisi Du-kas(->), *mesazon'u* Osmanlı Devle-ti'ndeki başvezire benzetir-görev yaptı. 1341'de III. Andronikos'un ölümünü takip eden iç savaşta ise, eski dostu ve hamisi Kantakuzenos'a karşı ana imparatoriçe Savoylu Anna'nın tarafını tuttu. Böylece *megas duks'ı* (deniz kuvvetleri kumandanlığı) yükseltlen Apokaukos, ayrıca Konstantinopolis *epar-/?ctfu(-0* olarak başkent ve civar adaların idaresiyle görevlendirildi. Bu son görevinin gereği olarak Teodosios Sur-ları'nı (bak. Teodosios II; surlar) tamir ettirdi. Aleksios Apokaukos'un Silivri'nin doğusunda, Epibatai denilen yerde, bir kale diktirdiği, Silivri'de de bir kilise yaptırdığı veya onarttığı da bilinir. Aristokratların başı ve temsilcisi olan Kantakuzenos'a karşı, çoğunlukla tüccar ve gemiciler tarafından desteklenen

APOLLON SİNEMALARI

284

285

ARABA VAPURLARI

Apokaukos'un idaresi altında, gerek başkentte, gerek imparatorluğun diğer yörelerinde, aristokrat ve mülk sahibi sınıf çok sıkıntı çekti ve zayıfladı. Aleksios Apokaukos, 11 Haziran 1345'te, Konstantinopolis'te bir zindanı teftişi sırasında orada bulunan aristokrat asıllı siyasi mahkûmlar tarafından öldürüldü. İki oğlu oldukça yüksek makamlara erişmelerine rağmen, başkent dışında daha faal oldular; *megas primikerios* olan İoannes Apokaukos Selanik'te, Ma-nuel Apokaukos ise Edirne'de valilik yaptı.

Aile, Aleksios Apokaukos'un ölümünden ve özellikle Kantakuzenos'un 1347'de imparator olmasından sonra gücünü büyük ölçüde yitirdiyse de, Konstantinopolis'te bu adı taşıyan kişilere ileriki yıllarda zaman zaman rastlanır. 14. yy'm ikinci yarısında, Ayasofya Kilisesi'nin *megas skeuofylaks'ı* Eutymi-os Apokaukos ile, her ikisi de papaz olan Konstantinos ve Manuel Apokaukos ile 15. yy'ın başlangıcında saray

çevrelerine çok yakın olan ve 1403'te Blahernai Kilisesi'ne(->) bir elyazması bağışlayan, şehrin ileri gelenlerinden, *arhon* Georgios Apokaukos bunlardan üçüdür.

Ailenin başkentte ismi bilinen tek kadın üyesi, 1401 öncesinde Kyprianos Manastırı'na katılan, Eirene Apokaukissa'dır.

Fatih Sultan Mehmed'in (bak. Meh-med II, [Fatih]) İstanbul'daki sarayında 1456-1488 arasında kâtiplik yapan De-metrios Kyritzes Apokaukos'un adından anlaşılabileceği gibi, aile, varlığını kentte Osmanlı hâkimiyeti altında da sürdürmüştür. 1453'te esir düşen ve ileride patrik olan Filippopolisli Dionysios'un fetihten az sonra fidyasını ödeyerek hürriyetini satın alan Demetrios Kyritzes Apokaukos, Osmanlı hâkimiyetinin ilk yıllarında kentin Grek-Ortodoks cemaati üzerinde ve özellikle Osmanlı sarayının patriklikle ilişkilerinde, büyük rol oynadı.

Bibi. E.Trapp (haz.), *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, Viyana, 1976, 1. faş., no. 1178-1195; S. Eyice, "Alexis Apo-cauque et l'église byzantine de Selymbria (Silivri)", *Byzantion*, 34, 1964, s. 77-104; O. Feld, "Noch einmal Alexios Apokaukos und die byzantinische Kirche von Selymbria (Silivri)", *Byzantion*, 37, 1967, s. 57-65.

NEVRA NECİPOĞLU

APOLLON SİNEMALARI

İstanbul'da Apollon adını taşıyan üç salon vardı. İlki Kadıköy'ün en eski tiyatro ve sinema salonudur. Bugünkü Reks Sineması'nın bulunduğu yerdeydi. Bina Kadıköy Rum Ortodoks Kilisesi Vakfı'na aitti. Sakızgülü Caddesi no. 20-22'de bulunuyordu.

Dışı kagir, içi ahşap olarak klasik tiyatro biçiminde inşa edilen binanın tek özelliği üç kat localara sahip olmasıydı. 1908'den sonra çoğunlukla tiyatro binası olarak kullanıldı. Milli Osmanlı Tiyatrosu *Kirli Çamaşırlar*, 1913'te de Milli Osmanlı Operet Kumpanyası *Leblebici*

Horhor Ağa başta olmak üzere bir dizi oyunu bu binada sergiledi. 1915'te salonda sinema filmleri de gösterilmeye başlandı. Darülbeyti 1916'dan itibaren haftada bir kez burada temsiller verdi. Apollon Sinema-Tiyatrosu tiyatro tarihimizde yer alan önemli bir olaya da tanıklık etti. İlk Türk kadın oyuncu Afife Jale(->) ilk kez *Tatlı Sır* oyunuyla burada sahneye çıktı ama ardından bir dizi olaya neden oldu.

Rus Yahudisi Siroçkin tarafından işletilen Apollon Tiyatro-Sineması Şark adıyla da anıldı. 1922'de adını değiştirerek Hale Sineması oldu. Önce Süreyya Paşa (İlmen), sonra Sami İpekçi, Vasil Anas, son olarak da Anastas Anas ile Yordan Anas tarafından işletilen sinema binası 1960'ta büyük ölçüde yıkıldı, yerine 1961 'de bir kez daha, hem adını hem de mimarisini değiştirerek bugünkü Reks Sineması'na dönüştürüldü.

İkinci Apollon Sineması 1914'te Beşiktaş Şair Nedim Caddesi no. 46'da açıldı. Çok kısa bir süre hizmet veren bu binanın yerinde bugün Vakıflar İdaresi

Onarım Şantiyesi vardır.

1920'de Kuledibi Büyük Hendek Caddesi no. 87'de Union Sineması'nın yerine açılan sinema da Apollon adıyla anılmıştır. Ayrıca Millet ve Kuledibi sineması da denilmiştir. Bu sinemaya Apollon Apatmanı'ndan girilir, Okçu Musa Caddesi tarafından da çıkılırdı. İşletmeciliğini önce S. de Toledo, sonra da Kemal Seden'in yaptığı bina 1923'te Keneset Sinagogu'na dönüştürüldü.

Kaynaklara göre, Bakırköy Sakızağa-cı'nda ve Şişhane Karakolu yakınlarında da Apollon adlı birer tiyatro vardı. Yine, yüzyılın başlarında, baloz adı verilen

HftLE

-jt

•i-

KADIKEUY

l 1

beş plus beaux Fiims <iss •=m ses be plus sclec! publiç beş dcniars sueees se
;ss

Cette semaine:

Je plus grand succes de ia saison

Interprcte par Eva May et Harry Litke

*,

Apollon Sineması'nın Hale adını aldıktan

sonraki dönemine ait bir ilan.

Hakkı Tank Us Kütüphanesi

Mustafa Gökmen, *Türk Sinema Tarihi*, ist., 1989

şarkılı, danslı eğlence yerlerinden birinin de Galata'da Topçular Sokağı no. 136'da bulunduğ ve Apollon Tiyatrosu olarak tanındığı anlaşılmaktadır.

Bibi. C. Filmer, *Hatıralar*, ist., 1984; And, *Meşrutiyet*; And, *Tanzimat*; Gökmen, *Sinemalar*, Ö. Nutku. *Dünya Tiyatrosu Tarihi*, c. c. 2. İst., 1985.

BURÇAK EVREN

AFOYEVMAİİ

69 X P O N I A

Apoyevniatini'ran logosu.

APOYEVMATİNİ

Rumca yayımlanan günlük akşam gazetesi. 13 Temmuz 1925'te Ligor Yaveridis tarafından kuruldu. Galatasaray Lisesi mezunu olan L. Yaveridis,

gazeteci Sedat Simavi'nin(-0 sınıf arkadaşıydı. Kuruluşundan bugüne değin, İstiklal Cad-desi'nde Suriye Pasajı'nın zemin katındaki yerinde kesintisiz olarak yayımlanmaktadır. L. Yaveridis, 19ö2'ye kadar gazetenin hem sahibi hem de başyazarı idi, bu tarihte çıkan bir yasa ile üniversite mezunu olmayanlara gazete sahipliği yasaklanınca *Apoyevmatinfi* damadı Dr. Yorgo Adasoğlu'na devretti. L. Yaveridis 1975'e kadar başyazarlığı sürdürdü. Balıklı Rum Hastanesi'nin başhekimliğini de yapan Yorğö Adasoğlu ve Ekim 1993'te vefat edinceye kadar kardeşi Vasili Adasoğlu 1977'den sonra gazeteyi fiilen yönettiler.

1929-1930 arasında tirajı 15.000'lere çıkan *Apoyevmatini*, bugün (1993) 900 kadar basılmakta, Kadıköy, Feriköy ve Balat'taki belirli gazete bayileri aracılığıyla okurlarına ulaşmaktadır. Yazı işleri müdürü İstefan Papadopulos'tur. El dizgisi yapan eski makinelerim, Basın Müzesi'ne(->) bağışlayan gazete, yaklaşık altı yıldır, montaj ve pikaj işlerini kendisi yapmakta, *Jamanak*(->) gazetesi matbaasında basılmaktadır.

Halen pazar günleri hariç her gün 4 sayfa olarak yayımlanan *Apoyevmati-ni'de*, İstanbul haberleri, evlenme, ölüm gibi cemaat haberleri, Türkiye ve Yunanistan'da yayımlanan gazetelerden özetler, bazı bilimsel yazılar ve ilanlar

yer alır.

İSTANBUL

APRAHAM (Engürülü)

(15. yy) İstanbul'un fethine tanıklık etmiş Ermeni rahip. Hayatı hakkında hiçbir bilgi yoktur. Engürülü lakabından aslen Ankaralı olduğu anlaşılmaktadır. 1786 tarihli Ermenice yazma kısmi bir *Osmanlı Tarihinden* Galata'da oturmuş olduğu tespit edilmiştir.

Engürülü Apraham, doksan sekiz dörtlükten ibaret olan, İstanbul'un fethi hakkında bir mersiye kaleme almıştır ki, birçok yazma nüshası olduğu gibi, birkaç defa da neşredilmiştir. Önce,

1

1835'te Paris'te, *Nouveau Journal Asi-atique* dergisinde, Eugene Bore tarafından *Elegie sur la prise de Constantinop-le* başlığı ile yayımlanmıştır. İkinci defa 1836'da yine Paris'te yayımlanan Lebe-au'nun *Histoire du Bas-Empire* adlı eserinde yer almıştır. Üçüncü defa ise, 1872'de Budapeşte'de, Dr. A. Dethier tarafından *Monumenta Hungariae Historica* adlı eserin XXII. cildinde neşredilmiştir. Sen Arevşadyan tarafından yapılan Rusça tercümesi de 1953'te Moskova'da *Vizantiyakiy Vremennik* (c. VII) dergisinde çıkmıştır. Türkçe tercümesi ise, bugüne kadar basılmamıştır.

Mersiye'nin muhteviyatından, Rahip Apraham'ın Ekim 1453'te henüz İstanbul'da

bulunduğu anlaşılmaktadır. Metnin ihtiva ettiği en önemli bilgi ise, son Bizans İmparatoru XI. Konstantinos Pa-leologos'un gemiyle Avrupa'ya kaçmış olmasıdır. Aynı malumatı, Harputlu Ta-vit isminde o günlerde yaşamış bir Ermeni yazar da kaydetmiştir. Bununla birlikte, Bizanslı tarihçilerin kralın cephede öldüğünü bildirmeleri, ona bir kahramanlık hüviyeti vermek istemeleri nedeniyle olabilir.

Karnik İstepanyan'a ve *Ermeni Ansiklopedisine* göre, Engürülü Apraham başlangıçtan 1358'e kadar, bir *Ermeni Tarihi Kronolojisi* de bırakmıştır. Kitabın sonunda, Roma ve Bizans imparatorlarının muhtasar tarihleri de vardır. **Bibi.** Hagop Amasyan (Söylemezyan), *Hay-kakan Ağpürnen Püzantioni Angman Ma-sin*, (Bizans'ın Düşmesi Hakkında Ermeni Kaynakları), Erivan, 1957; Karnik İstepanyan, *Gensakarakan Pararan*, (Biyografik Sözlük), I, Erivan, 1973; *Haykakan Sovetakan Hanra-kidaran* (Ermeni Sovyet Ansiklopedisi), I, Erivan, 1974; K. Pamukciyan, *Ermeniler Hakkında Biyografik Notlar* (Ermenice yayımlanmamış çalışma).

KEVORK PAMUKCİYAN

APUKURYA

İstanbul'un Rum halkı arasında "büyük perhiz"e girmeden önce şubat ayında, karnaval günlerinde düzenlenen eğlencelere verilen ad. Türkler tarafından "apukurya" denildiği halde Rumlar "apekriya" derlerdi.

Apukurya eğlenceleri üç hafta sürerdi. Her haftanın başka bir adı olduğu gibi bu haftalarda yenilen yemekler de ayrıydı. "Kreatini" adı verilen ilk haftada bol bol et ve etli sebzeler yenirdi. Her türlü yemeğin yendiği ikinci haftaya "Tirini" denilirdi. "Stridia" adlı üçüncü haftada ise isticridye ve öteki deniz ürünleri yenirdi. Bu eğlencelerin son günü mutlaka pazartesiye rastlardı. "Katari Lefteri" adı verilen bu günde Tatavla'da (bugün Kurtuluş) panayır düzenlenir, ertesi gün kırk gün sürecek "büyük perhiz" başlardı.

Apukurya gecelerinde garip maskeler takarak ve makyajlar yaparak maskara kılığına girildiği için halk arasında "apukurya maskarası", "apukurya maskarası gibi", "apukurya maskarasına dönmek" deyimleri doğmuş ve günümüze kadar kullanılagelmiştir.

Münif Fehim'in

yorumuyla

Kuledibi'nde

Apukurya

maskaraları.

TETİV Arşivi

Beyoğlu'nda başta bugünkü İstiklal Caddesi olmak üzere sokaklarda çalgılar eşliğinde gösteriler yapan halk salonlarında da balolar düzenleyerek

eğlenirdi (bak. karnavallar).

Bibi. A. Rasim, *Fuhş-ı Atik*, II, İst., 1340, 181-218; S. M. Alus, "Apukurya", *Resimli Tarih Mecmuası*, VI, S. 72 (Aralık 1955), 4228-4230, 4246; "Apukurya Maskaraları", *İSTA*, II, 891-901; "Apukurya", *IKSA*, II, 746-748.

İSTANBUL

ARABA VAPURLARI

Dünyada bugünkü anlamda ilk araba vapuru İstanbul'da kullanılmıştır. Dünyanın birçok yerinde, karşılıklı iki kıyı arasında gerili zincir boyunca gidip gelen, başı ve kızı aynı şekilde yapılmış ilkel araba vapurları vardı. Bunlarla bir kıyıdan ötekine, at, araba ve her türden yük taşınıyordu. Ama Boğaziçi gibi hayli geniş, sert akıntıları olan, şiddetli rüzgârların etkisindeki bir boğazda bu tip teknelerin çalıştırılması elbette ki imkânsızdı.

1870'te Şirket-i Hayriye idarecilerinden Hüseyin Hâki Efendi, müfettişlikte bulunmuş olan İskender Efendi ve Has-köy Fabrikası ustalarından Mehmed Efendi bir araya gelerek o güne kadar benzeri görülmemiş bir tekne tipi yarattılar. Bu teknenin iki başında iki kapağı vardı. Vapur, iki yanındaki çarklarını hangi yöne çevirecekse, aynı hızla iki yönde de ilerleyecekti. Önü ve de arkası olmadığı için, hangi yönde yol alıyorsa,

orası önü olacaktı. Güvertesi boştu; buraya atlar, arabalar alınacak; yolcular üst kattaki salona çıkacaklardı. Lond-ra'daki Maudlay Sons & Field tezgâhlarına ısmarlanan bu yandan çarklı yeni tip vapura kolaylık anlamına gelen Su-hulet(->) adı verildi. 1872'de hizmete giren Suhulet ilk seferinde Üsküdar'dan Kabataş'a atları ve tüm cephanesiyle birlikte bir topçu birliğini bir defada geçirdi. Halbuki aynı birliğin mavnalarla geçirilmesi saatler alıyordu.

Anadolu yakasında Üsküdar, Rumeli kıyısında da Kabataş, araba vapurlarının hareket edeceği iskeleler haline getirildi. O sıralarda, Sirkeci'de de bugünkü iskelenin yerinde üçüncü bir araba vapuru iskelesi daha yaptırılarak hizmete sokuldu. Suhulet'in büyük yararı görüldüğü için aynı tersaneye bir benzeri daha ısmarlandı. Bu vapura, "kıyılan birbirine bağlayan" anlamına Sahilbend(-0 adı verildi. İki vapur da barışta olduğu gibi savaş boyunca da aralıksız çalışarak 1960'lı yıllara kadar gerçekten büyük hizmetler gördüler.

Uzun yıllar boyunca Boğaz'ın iki yakası arasında araba ve yük taşımacılığı bu iki vapurla sürdürüldü. Ayrıca Beşiktaş'taki Hayrettin İskelesi'nden de küçük tekne ve sonraları motorlarla Üsküdar'a yük taşınıyordu. 1940'lı yıllarda Bağdat adlı yolcu vapuru da araba vapuru haline getirilerek 1954'te hurdaya çıkıncaya kadar çalıştırıldı. Bu arada,

ARABA VAPURLARI

ARABACILAR

İlk araba vapuru Suhulet. *Şükrü Yaman koleksiyonu*

1938'de Şirket-i Hayriye, Haliç Şirke -ti'nden aldığı, önü ve arkası yuvarlak küçük tekneyi dizel motorlu araba vapuru haline getirdi. Ama ortaya çıkan Kabataş adlı vapur yetersiz ve dengesiz olduğu için ertesi yıl seferden kaldırıldı. II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru, İngilizler tarafından yardım olarak Deniz Kuvvetleri'ne verilen 12 adet araba vapurunun dördü Devlet Denizyolları İşletmesi'ne aktarıldı. Bunlar, 692 grostonluk, önleri yuvarlak, başta ve kıçta kapakları olan sağlam teknelerdi. Çardak ve Silivri yıllarca Kartal-Yalova hattında çalıştırıldı. Derince ile Mudanya da Çanakkale-Eceabat hattına verildi.

1952'de İstanbul sularına 4 adet yeni, Fransız yapısı araba vapuru geldi. Bunlar, dört köşesinde birer kaptan köşkü olan, o zamana kadar benzeri görülmediği için de hayli yadırganan, 1.013 grostonluk Kasımpaşa ve eşi Kızkulesi ile, 813 grostonluk Kuruçeşme ile eşi Karaköy'dü. Dördü de dizel motorluy-

sorun oldu. Üsküdar'da ve Kabataş'ta uzun vapur kuyrukları oluştu. Meydanlar sıraya giren otomobilleri alamaz oldu. Bu durumda, ortaya çıkan ihtiyacı karşılamak üzere, yeni araba vapurlarının inşasına hız verildi. Üçü de motorlu olan 900'er grostonluk Harem 1965'te, Salacak 1966'da, Eminönü 1967'de hizmete sokuldu. Onları, 1971'de çalışmaya başlayan Topkapı, Kınalıada, Cemalettin Erem ile Eyüp izledi. 1980'li yıllarda da İntepe, Kocadere, Fırkatepe, Topçular I, Eskihisar I, Halidere, Karamürsel, Değir-mendere, Hereke III, Selamiçeşme, Sultantepe, Zeytinburnu, Okmeydanı, Haznedar, Mecidiyeköy, Esenköy adlı araba vapurları inşa edildi.

Eskiyen vapurların hurdaya çıkmasıyla ortaya çıkan boşluklar yeni vapurlarla kapatılmaya çalışıldı. Bu vapurlar yalnızca İstanbul sularında değil, zaman zaman Çanakkale Boğazı'nda da çalışarak araçları iki yaka arasında taşımakta devam ettiler.

du. İşletme, 1954'te Kartal, iki yıl sonra da Kabataş araba vapurlarını inşa ederek Boğaz'da hizmete soktu. Bunların yalnız tekneleri yeni inşa edilmişti. İlkinin makinesi eski Maltepe yolcu vapurunun, ikincisinininki de eski Pendik'in hâlâ çalışabilir durumdaki buhar makineleriydi. Yine eski yolcu vapurlarından Basra ile Bağdat'ın makineleri kullanılarak, Karamürsel adlı, hayli uzun ve geniş çok sayıda araba alabilen bir araba vapuru daha inşa edildi. Bu vapurun özelliği, ikisi bir başında, ikisi de öteki başında olmak üzere dört çarkı olmasıydı. Ne var ki, bu

vapur fazla uzun ömürlü olamadı. 1960'ta inşa edilen Hürriyet adlı araba vapurunu, 1962'de Orhan Erdener, bir yıl sonra Hüseyin Hâki, ertesi yıl Sirkeci, daha sonra da Şemsipaşa izledi. Dördü de buhar makineli vapurlardı.

Bu tarihten sonra, şehirdeki motorlu araç sayısının hızla artmaya başlamasıyla Boğaz'ın bir yakasından ötekine geçmek

Sirkeci'den Harem'e doğru giden Esenköy araba vapuru (solda), Sirkeci'de bir araba vapuru boşalmak üzere (üstte). *BünyadDinç, 1993*

Bugünkü Araba Vapurları

Adı

İnşa yeri

Groston

İnşa tarihi

Kasımpaşa	Fransa	1052	1 012
Kızılaleci	Fransa	1052	1 012
Kurucaesme	Fransa	1052	812
Kabatas	Haliç	1056	802
Harem	Camialtı	1065	000
Selacak	Camialtı	1066	000
Eminönü	Camialtı	1067	000
Camalettin	Haliç	1071	1 047
Tonkarı	Camialtı	1971	1 047

Eyüp

1971

1.077

Camialtı Haliç

Kınalıada

1971

1.077

Kocadere	Haliç	1082	1 077
Eurkatona	Haliç	1082	1 077
İntona	Haliç	1082	1 047
Eczikisar I	Dendik	1086	1 505
Haraka III	Dendik	1086	1 505
Karamürsel	Dendik	1086	1 505
Toncular I	Dendik	1086	1 505
Dağirmender	Dendik	1087	1 505
Halidere	Haliç	1087	1 505
Selamiceesme	Camialtı	1088	1 077
Esenköy	Camialtı	1080	1 077
Zeytinburnu	Camialtı	1080	1 077
Sultantona	Camialtı	1080	1 077
Haznedar	Camialtı	1000	1 077
Gavrettone	Camialtı	1000	1 077

<u>Mecidiyeköy Camialtı</u>	<u>1000</u>	<u>1.077</u>
<u>Okmevdanı Camialtı</u>	<u>1990</u>	<u>1.077</u>

kış saati beklenmeden hareket ettiriliyor. Harem-Sirkeci arasında da 30 sefer yapılıyor.

ESER TUTEL

ARABACI BAYEZİD MESCİDİ

Hadika'daki kısa kayda göre Arabacı Bayezid Mescidi, eski bir kiliseden çevrilmiş olup Silivrikapı'nın iç tarafında, Silivrikapısı Caddesi dolaylarında bulunuyordu. Mezarının nerede olduğu bilinmeyen Arabacı Bayezid tarafından çevrilen bu mescidin giderleri Sultan Selim Vakfı'nca karşılanmıştır. 953/1546 tarihli *Vakıflar Tarih Defterinde*, üç bin akçe vakfedilmiş, oldukça fakir bir hayır eseri olarak kayıtlıdır.

Bizans arkeolojisi ile uğraşan amatör (A. G. Paspatis) ve profesyonel (A. M. Schneider) araştırmacılar tarafından yeri bulunamayan bu mescit Karateodori (Caratheodory) ve Demetriades'in 1881'de yayımladıkları İstanbul kara tarafı surları haritasında yanlış olarak surların dibinde (no. 52) işaretlenmiştir. Mühendishane öğrencileri tarafından çizilerek 1264/1848'de yayımlanan İstanbul camileri haritasında işaretlenen bu mescit, 1880'e doğru yapıldığı anlaşılan ve Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından yayımlanan haritada gösterilmediğine gö-

İstanbul'da ilk araba vapuru seferleri Üsküdar-Kabataş ve Üsküdar-Sirkeci arasında başlamıştı. Kartal-Yalova hattı, 15 Temmuz 1949'da açıldı. 1969'da Üsküdar-Kabataş arasında, henüz Boğaz Köprüsü olmadığından günde karşılıklı 54 sefer yapılmaktaydı. İstinye-Paşabah-çe arasında karşılıklı 21, Kartal-Yalova arasında da karşılıklı 10 sefer vardı. Sirkeci-Harem hattı otobüs ve kamyonlara mahsustu; günde karşılıklı 25 seferle hizmet veriyordu. Boğaz Köprüsü'nün 1973'te açılmasıyla İstinye-Paşabahçe seferleri kaldırıldı. 1975 yazında Sirkeci-Üsküdar arasında günde karşılıklı 5 araba vapuru seferi kondu. 1979 yazında da Darıca-Yalova hattı açıldı. İlk yıl karşılıklı 13 sefer vardı. Nisan 1988'de Ulaştırma Koordinasyon Merkezi'nin aldığı karar gereğince Üsküdar Meydanı'nın yeniden düzenlenmesi söz konusu olunca 116 yıldan beri sürdürülen Üsküdar-Kabataş hattı seferlerine son verildi. İki yaka arasındaki trafiğin yükü Boğaz Köprüsü'ne aktarıldı.

1989'da Eskişehir-Topçular hattının açılmasıyla Kartal-Yalova arasındaki seferler büyük ölçüde azaltıldı. Günümüzde Eskişehir-Topçular arasında günde karşılıklı 72 araba vapuru seferi var. Kalabalık saatlerde vapurlar oldukça kal-

re, aradan geçen süre içinde bütünüyle ortadan kalkmış olmalıdır. 1948'de imza sahibi tarafından yapılan araştırmada, caddenin solundaki bostanın içinde, yaşlı bir ağacın dibinde bir mescit naziresine işaret eden mezar yıkıntıları ile, şahideleri olmayan, güzel mermer bir lahit görülmüştür. Sonraları buralara yapılan inşaat ile Arabacı Bayezid Mescidi'ne ait

olduğuna kuvvetle ihtimal verilen bu kalıntılar ortadan kalkmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 147; Schneider, *Byzanz*, 79; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 380, no. 173; İ. Erzi, *Camilerimiz Ansiklopedisi*, I, ist., 1987, s. 199; S. Eyice, "Arabacı Bayezid Mescidi", *İSTA*, II, 918.

SEMAVİ EYİCE

ARABACEBAŐI TEKKESİ

bak. DÜĞÜMLÜ BABA TEKKESİ

ARABACILAR

İstanbul'da şehir içi ulaşımında binek arabası kullanılması oldukça yakın bir dönemde başlamıştır. İstanbul halkı, şehir içinde bir yerden bir yere genellikle yürüyerek gider, mevki ve varlık itibarıyla gücü yetenler ise ata binerlerdi. Sokakların dar oluşu, binek arabalarının ancak uzak yerlere giderken kullanılmasına el veriyor, bu da yalnızca kadın ve çocuklar için olabiliyordu.

Uzun bir süre yalnızca saray kadınları için şehir içinde binek aracı olarak kullanılan arabalar, Lale Devri'nde (1718-1730) kibar ve rical aileleri tarafından mesire yerlerine giderken kullanılmış, ancak Tanzimat'tan (1839) sonra halk arasında da yaygınlık kazanmaya başlamıştır.

II. Mahmud döneminde çıkarılan 1242/1826 tarihli İhtisap Ağalığı Nizamnamesi ile yolcu taşımacılığı yapan arabacıların bir esnaf topluluğu olarak düzene sokulmak istendiği dikkati çekiyor. Nizamname, İstanbul'da hizmet veren arabacılar ve arabacı çırakları hakkında ayrıntılı bilgi de vermektedir. Buna göre arabacı esnafı, arabalarının bulunduğu yerde çırak adı altında gereğinden fazla insan bulundurmayacaklardı. Arabacıların isimleri belirlenerek deftere kaydedilecek, ehl-i ırz kimseler olduklarına ilişkin mutlaka kefil gösterilecekti. İhtisap Ağalığı Nizamnamesi ayrıca arabacıların ve çıraklarının giyim kuşamını da belirlemişti. Bundan böyle, eskiden giydikleri bol biniş, cüppe ve şalvarı, bellerine sardıkları lahur ve car şalı kesinlikle terk edecekler, yenleri dar çuha biniş ve cüppe giyeceklerdi. Başlıkları ise ustalar için dört, çıraklar için iki parmak kenarlı yeşil kalpak olarak belirlenmişti. Sakalsız ve sakalı çıkmamış gençlerin arabacılık yapamayacağı da ayrıca belirtilmişti.

Nizamnameye göre arabasına kadın müşteri alan arabacı, arabanın ya önünden ya da ardından gidebilecek, pencere yanında duramayacaktı. Giyim kuşamında ve araba kullanımında herhangi bir uygunsuzluğu görülen arabacı, ihti-

ARABACILAR HAMAMI

288

289

ARABALAR

ye de düşkün kimselerdi. Kabadayılık âlemlerinin ayrılmaz parçası, tuluat tiyatrolarının sürekli seyircileri arasında yer alan arabacılar için 19. yy sonlarında o yılların modasına uygun olarak birtakım kantolar da bestelenmiştir.

Bibi. (Ergin), *Mecelle*, 349; A. Rasim, *Muharrir Bu Ya*, ist., 1927, s. 368; *İSTA*, 902-918.

İSTANBUL

ARABACILAR HAMAMI

Fatih İlçesi'nde, Ayvansaray'da, Esnaf Loncası adı ile bilinen mahallede, Yonca Sokağı üzerindeki Yatağan Mesci-di'nin 50 m aşağısında köşe başındadır. Çeşitli değişiklikler sonucu bugün tanınmaz bir yapıya dönüşmüş olan Arabacılar Hamamı, kayıtlara göre Fatih devrinde inşa edilmiştir. Ancak yapının yuvarlak kemerli geçişleri ile tonozlu mekân örtüsü, buranın daha öncesinin de var olduğunu, yani aslen bir Bizans yapısı olmasının hiç de yabana atılmayacak bir ihtimal olduğunu ortaya koy-

Yüzyıl başlarında Sarıyer'de bir mesire yerindeki arabacıları gösteren bir fotoğraftan ayrıntı. E. İhsanoğlu, *istanbul, Geçmişe Bir Bakı*}, İst., 1987 *IPCICA, Yıldız Fotoğraf Koleksiyonu*, no. 37/23

sap ağası tarafından cezalandırılacaktı.

istanbul (suriçi) sokakları dar olduğundan arabacıların araba sandıkları üstüne binmeleri eskiden de yasaktı. Bu yasak, yeni nizamname ile de sürdürülmüş, ancak Üsküdar sokakları elverişli olduğundan burada arabacıların sandık üzerine binmelerine izin verilmişti.-

İstanbul sokaklarında kibar ve ricalin özel binek arabalarıyla dolaşmaları Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından (1826) sonra daha da yaygınlaşmıştır. Bu tarihlerde özel binek arabaları yanında kira arabaları da yaygınlık kazanmıştır. Abdü-laziz (hd 1861-1876) ve II. Abdülhamid (hd 1876-1909) dönemleri, kira arabalarının şehrin her yanında görülmeye başlandığı yıllardır. 20. yy'ın ilk çeyreğinde kitle ulaşım araçlarının şehir yaşamında etkili olmaları, otomobilin yaygınlaşmaya başlaması atlı binek arabalarını rekabet edemez duruma getirmiş, arabacılar da bir esnaf topluluğu niteliğim kaybetmişlerdir. Yalnızca yük arabacılığı 1950'li yılların sonuna kadar varlığını korumuş, artan motorlu araç trafiği dolayısıyla şehir içinde yük taşımaları yasaklanınca onlar da tarihe karışmışlardır.

Arabacılar Hamamı

Ziya Nur Sezen, 1993

Bugün arabacılık yalnızca motorlu araç trafiğinin yasak olduğu Adalar'da varlığını korumaktadır. Arabacılık eskiden ayaktakımından kimselere mahsus

bir meslek gibi görülmüş, bu işi yapanlara külhani, kabadayı, kavgacı gözüyle bakılmıştır. Arabacı esnafı belediye tarafından sıkı denetim altında tutulduğu halde düzene sokulmaları mümkün olamamış, zaman zaman halkın bu kişilerin tutum ve davranışlarından şikâyetçi olduğu görülmüştür. Arabacılar, aynı zamanda hovardalığa, işret ve eğlence-

maktadır. Plan itibarıyla son tadilatlardan önce tek hamam halinde idi.

Ayvansarayî *Hadîkatü'l-Cevâmfde* bu hamamı Çelebi Mehmed Paşa'nın hanımı ve Karahasanzade Mustafa Paşa'nın kızı olan Fatma Hanım'ın, Yatağan Mescidi önündeki sıbyan mektebine vakıf olarak yaptırdığını yazar. R. E. Koçu ise, bir süre sonra bu vakıf mülkünün şahıslar eline geçtiğinden ve Münir Bey isimli bir zatın sistemi bozmadan burayı dokuma atölyesi yaptığından bahseder. 1946 yılında Zonguldaklı bir tüccarın eline geçen hamam, 1950'li yıllara kadar kapalı kaldıktan sonra 1955'te Şükrü Kahveci-oğlu tarafından bugünkü sahibi olan Sivaslı Hasan Yıldırım'a kiralanmıştır. Bu kişi 1967'de hamamın mülkünü satın almış ve soğukluk ve sıcaklığı ikiye bölerek planını değiştirmiş, yapının içini ve giriş kısımlarını da renkli fayanslarla kaplatmıştır. Vaktiyle gündüz kadınlara, gece erkeklere açık olan hamam böylece her iki hizmeti aynı anda yapabilecek duruma gelmiştir.

Son tadilatta eski soğukluk, bir gö-bektaş ile 19 adet kurna döşenmek suretiyle erkekler kısmı sıcaklığı haline getirilmiştir. Bu kısım bir beşik tonoz ile örtülüdür. Buraya giriş sağlayan bölüm beş adet soyunma ve dinlenme odası ilavesi ile soğukluk haline getirilmiştir. Bugün kadınlar kısmı olarak kullanılan eski sıcaklık ise orijinal halini korumaktadır. Ancak buranın girişi de yeniden düzenlenmiş ve camekân ile soğukluk hiç de güzel olmayan bir şekilde bölünerek yapının bütünlüğü ve estetiği bozulmuştur.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 224; *İSTA*, II, 921-922.

ZİYA NUR SEZEN

ARABACILAR MESCİDİ

bak. HACI HALİL MESCİDİ

ARABALAR

Araba insanlığın yüz binlerce yıllık uzun tarihi içinde, "yeni" sayılabilecek, İstanbul'da ise dünya örneklerine ve Batı yaşamına göre daha da yeni tarihlerde ortaya çıkmış, hayvan koşulu bir taşıma aracıdır.

Roma-Bizans İstanbul'unun nasıl bir araba türü kullandığı, özel olarak incelenmemiştir. Genel bilgi ve kaynakların ışığında bakıldığı zaman, şehir hayatının ana eksenini oluşturan hipodrom olgusu içerisinde, Roma ana model alınarak, sürat ve yarış arabalarının kullanıldığı kolaylıkla kabul edilebilir. Bunlar, önüne bir veya birkaç at koşulan;

sürücünün taşıtı ayakta durarak kullandığı kısmı yüksek, arkası açık olan iki tekerlekli taşıtlardı.

Avrupa müzelerinde, Roma tarihinden sadece bu tip arabalara ait rölyefler ve biblolar görülür. İstanbul'un Arkadi-os Sütunu'nun(->) helezonlu kabartmalarında, Bizans yaşamını asker, tutsak ve köylü kesimlerinden yansıtan resimlerde de, daha sonraki dönemlere mahsus dört tekerlekli arabalara rastlanmaz. Bizans kaynaklarının bu monografik konu açısından taranması gereklidir.

Osmanlı İstanbul'unda yani son 500 yılda ise durum daha açıktır. Şehrin bu döneminde, bir yerden bir yere gitmek için prensip, insanların yürümesi gereği idi. Araba, sadece iki kesim, biraz varlıklı kadınlar ve aynı durumdaki hastalar için kabul edilmişti. Yoksul hastaları taşıma aracı, el sedyesiydi.

Başlangıçta Avrupa ülkelerinde de aynı durum geçerliyken, 16-17. yy'dan sonra, önce hanedana mensup, sonra varlıklı erkekler, bu ayrıcalığı kazanmıştı. Osmanlı İstanbul'unun bu aşamaya geçmesi, 200 yıllık bir arayla olmuş, yani ancak 19. yy ortalarından itibaren erkekler, o da bir kesimi, arabaya bine-bilmiştir.

Fetih'ten sonra 400 yıl boyunca, İstanbul'da insanlar bir yerden öbürüne, genelde yürüyerek gitti. Kudret sahibi erkeklerin ata binmesine izin vardı. Önce sadece saray kadınlarının bir aracı olan araba, 19. yy'dan itibaren sırasıyla, paralı kesimlerin kadınlarına ve daha sonra, "arabaya binmesi yakışık alabilecek" her tabakanın erkeklerine doğru yaygınlaştı. Özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra, kesesi elveren herkes için, daha sonraki dönemlerin özel otosu ve taksisi konumuna geçti.

Osmanlı İstanbul'unun hayvan koşulu ilk araba tipi, iki öküzün çektiği *koçu* idi. Bu, boyunduruktan geriye doğru kırık yay biçiminde iki askıya püskül ve çingiraklar takılmış, makassız ve yaysız, yüksek tabanlı ve dört büyük tekerlekli, üstü yarım silindir biçiminde kasnakla örtülü bir taşıttı. *Koçu* arabalarının saray tipi, içleri süslü minder ve yastıklı, iki

uzun yan dayanak tahtaları ise dıştan altın varaklanmış motifleri ile boyalı ve desenli olurdu.

Kimi minyatür ve gravürlerde, öküz yerine at koşulmuş, dört tekerlekli ve daha kapalı, yanları kafesli örtülü türler görülmekte ise de, genel tip, yukarıdaki *koçu* arabasıydı. 18. yy, Avrupa ile beraber Osmanlı payitahtında da genel bir aydınlanmayı ve yükselmeyi getirdi. Mimarlıkta, giysilerde ve çeşitli kullanım eşyalarında ince bir zevki egemen kılarken, taşıma araçlarında da, çizgileri daha rafine, renkleri ve süslemeleri daha zengin bir araba tipini topluma soktu: *Kâtipodası*.

Bu, öküz yerine bir veya iki at koşulu, karoseri ahşaptan bir oda biçiminde, dört tekerleğe fazla yüksek olmayan bir seviyede oturtulmuş; yanlardan büyük ve açık iki, arkadan camlı ve küçük tek pencere, zarif bir

taşıttı. Dıştan açık yeşil ve sarı gibi zeminler üstüne çiçek desenleri ile süslü, tekerlekleri de boyalı, pencereleri ponponlu perdeli, içleri iyi kumaşla kaplı, köşelerine aynalar ve ince uzun kristal vazolar yerleştirilmiş bu arabalar da, önce saray hanımlarının, sonra her varlıklı aile kadınının taşıtı oldu. Erkeklerin bu arabalara binmesi, akıldan bile geçirilmezdi.

Arabanın kadın ve en çok hastalar için kabul edilmesi o kadar kesin bir kuraldı ki, yaşlı ve hasta olarak son

Koçu

Amadeo
Preziosi'nin
bir resmi,
19. yy.

Ara Güler fotoğraf arşivi

Nemse Seferi'ne çıkan Kanunî Sultan Süleyman, uzun yollarda *koçu* ile giderken şehir ve kasaba geçişlerinde, o haliyle arabadan çıkıp ata binmekteydi.

19. yy'ın son çeyreğinde, artık Avrupa'dan ithal, iki yani açık, üstü arkadan körüklü (meşin) iki kişilik *faytonlar*; onların dört kişilik, karşılıklı iki kanepeli ve ön ile arkadan iki körüklü, üstü kapanan tipi olan *landonlar* ve her yanı ahşap yapım, kapalı, yan pencereleri camlı, kutu biçiminde dik, iki kişilik atlı arabalar olan *kupalar* sosyal hayata girdikten sonra, devlet yapısında ve cemiyetin dünya görüşünde kaydedilen gelişmelerin etkisiyle, bunlara yine sırasıyla, başta padişah, saray mensubu erkekler, devlet ricali, yüksek memurlar ve bu taşıtları satın alıp arabacı-seyis tutabilecek ya da geçici olarak kiralayabilecek kadar varlıklı aileler binebilmeye başladı. Abdülmecid bu yolu önce kendisi için açtı. Birkaç irade ile, konuya ilk düzenlemeleri getiren de yine o oldu.

I. Dünya Savaşı'na kadar atlı *faytonlar* ve *kupalar*, şehirde birkaç sınırlı güzergâhta 1860'lardan itibaren işlemeye başlayan atlı, sonra elektrikli tramvay dışında, başlıca ve genel tipte ulaşım araçlarıydı.

Özel tipte *arabalara* gelince, onları da şöyle sıralamak mümkündür: Eşya ve yük naklinde kullanılan, önlerine manda koşulu, uzun gövdeli *ağır arabalar*.

ARABESK

290

291

ARABESK

yana iki kişi alabilen, *kabriyoleler*. Avrupa hükümdarlarının ve hanedanlarının, hattâ papaların kullandığı, ağır mobilya karoserli, oymalı, altın varaklarla kaplanmış, hattâ dıştan meşaleler ve heykellerle süslenmiş, gösterişli ve külfetli saltanat arabaları ise, hiçbir zaman, Osmanlı sarayının kullanımına giremedi ve payitaht sokaklarında arz-ı endam etmedi.

Bu ilginç durumun ve farklılığın birkaç sebebi vardır.

- 1) Önce, payitahtın yaygın şekilde kullandığı en geniş ve güvenli yol, kara değil denizdi. Her kesimden insanın mecburen bir taşıta binme imkânına sahip olduğu denizde (Boğaziçi, Liman ve

Dolmabahçe
Sarayı'nın
saltanat kapısı.
Erdal Yazıcı

artan süslemeleri hareketli bir görünüm kazanır.

Orta kesimin en tepesinde; iki kat halinde kartuşlarla çevrili kulplu vazo formu, bir yumru tepelikle son bulur. Bunu destekleyen eğri konsollu Rönesans alınlığının altında Abdülmecid'e ait

Şehzade
Camii'nde
pencere
çerçevesi
üstündeki
sivri kemerli
alınlık _
dolgusunda Jj
arabesk. Jı

Selçuk Mülayim m

Kupa arabaları, 19. yy. Sebah & Joaillier'in bir fotoğrafından ayrıntı. *Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, 9709*

Civar köylere ve bozuk yollu mesirelere gidişte 1900'ler başına kadar kullanılan *koçu* arabaları.

Yine, daha çok uzak semtlere ve kırılık yerlere mahsus, bazen eşek koşulu, *koçuya* göre daha kısa boylu ve daha alçak, perdeli bir araba tipi olan *talikalar*.

Adalar ve Yeşilköy başta olmak üzere, yazlık semtlerde kullanılan, *örgü sepet* arabalar. (Bunlara günümüzde yanlış olarak *ada faytonlan*

denilmektedir.)

Avrupalılaşıp, iyi giyimli ve biraz gösteriş seven beylerin şık eldivenler giyerek kendilerinin kullandıkları, Viya-na'dan, Paris'ten ithal, Beyoğlu (Taksim) mağazasından alınma, parlak metalik renkli, karoserli, tek at koşulu, yan

Kâtipodası ^

A. Preziosi'nin bir

resmi, 19. yy.

Ara Güler fotoğraf arşivi

Haliç), hanedan, Avrupa saraylarının saltanat arabalarından çok daha görkemli, çok daha uzun, kalabalık personelli, atlas perdeli, altınlanmış köşklü, gümüş sütunlu kayıkları kullanıyordu.

2) Osmanlı payitahtı, göçerlik karak

terine sahip iç dokusu nedeniyle, bulvarlara ve meydanlara sahip olmadığından, ağır, hızlı ve büyük Avrupa arabalarının işleyebileceği Versailles veya Fontaineblau'nun şehir içi açıklıklarından yoksundu.

3) Fazla motif, külfetli oymalar ve

süslemeler anlayışı ve heykel figürleri, baroğu bir ölçüde benimsemiş de olsa fazlasına yatkın olmayan Osmanlı'nın, zevkinin de, felsefesinin de kaldırabileceği şeyler değildi. Avrupa öğrenimli Ermeni Balyan ailesinin telkinleriyle Avrupa tipi sarayın inşasına izin veren Abdülmecid'in ve Abdülaziz'in ilk saraylarında, özel yemek salonları yer almıyor ve karyola bile henüz kullanılmayıp yer yataklarında yatılıyordu. Bu filozofik ve sosyal dokudaki saray, Batı tipi süslü arabalara bir ölçüde geçti ama, bunlar hiçbir zaman, Paris ve Viyana modelleri olmadı. Olabilenlerden kalanlar, Topkapı Sarayı ahırlarında görülebilir.

4) Avrupa saraylarının çok görkemli

saltanat arabalarına geçtikleri dönemler, Fransa'nın Güneş Kralı XVI. Louis devri hariç, daha çok 18. ve 19. yy'dır ve bu iki yüzyıl, Avrupa'nın ekonomik olarak yükseldiği zenginleşme çağlarıdır. Aynı

yüzyıllar, Osmanlı için iniş devirlerini ifade eder.

Saray arabalarının en süslülerini II. Mahmud sattırıldığı gibi, oğlu genç Ab-dülmecid de, kadınlarının ve damatlarının lüks araba israfını önleyebilmek için, tekerlekleri zincirletmek gibi tedbirler uygulamak zorunda kalmıştı. Cevdet Paşa, ünlü *Tezâkir'inde* bu olayları ibretle kaydeder ve israfta Osmanlı sarayına da fena örnek olan -ve sonunda kendileri de batan-Mısır hanedanını, acı acı eleştirir.

I. Dünya Savaşı, istanbul'u toplam sayıları ve türleri fazla olmayan atlı arabalarıyla buldu. Savaş şartları, adına otomobil denilen yeni icadı, önce askeri yetkililerin kullanımına sundu. Sonra zengin aile beyleri ve delikanlılarının getirtmeye başladıkları bu daha konforlu ve çok daha hızlı "kendi kendine giden" araç, hayvanla çekilen arabaları, hızla istanbul sahnesinden sildi. Günümüzde, film çekimleri için bir adet fayton bile zor bulunuyor.

ÇELİK GÜLERSOY

ARABESK

Endülüs'ten Hindistan'a kadar yayılmış olan İslam sanatında arabesk, her bölgede değişik motif ve bileşenleriyle yerel uygulamalara yansımıştır. Yaklaşık 500 yıl Osmanlı payitahtı olan istanbul, bu tür süslemelerin zirve eserlerinin sergilendiği bir merkez halindedir. Sanatın her dalında adeta bir "başkent üs-

lubu" yaratan bu şehrin Osmanlı mimarlık eserleri, karmaşık/girişik kurgulu süslemeleriyle "arabesk" olarak tanımlanan örneklerin en güzellerini sergilemektedir.

Arabeski en geniş anlamıyla alırsak, erken Osmanlı, klasik devir ve Batılılaşma dönemine kadar uzanan çizgide, değişen üsluplara uygun olarak varlığını koruyan seçkin örneklerle karşılaşmak her zaman mümkündür. Malzeme ve teknikten gelen farklılıklar yanında, bazen geometrik, *bazen* de bitkisel süslemelerin ağırlık kazandığı örnekler, eklektik üslup dışında, hemen daima bağlı olduğu mimari üslubun karakterini yansıtmış, mimari bütüne kimlik kazandırıcı bir unsur olmuştur.

Arabesk olarak tanımlanan kompozisyonların klasik devirdeki en seçkin örneklerinden biri Şehzade Camii'nin (1548) avlu pencerelerinde yer almaktadır. Dikdörtgen pencere çerçevesinin üstünde yer alan sivri kemerli alınlık dolgusu, gerek motif düzeni, gerekse malzeme ve teknik bakımdan dikkate değerdir. Tepede hafifçe sivrilen yarım daire alana bütünüyle yayılan bitkisel kompozisyon, oyularak indirilen yüzeylerin kırmızı bir hamurla dolgulanma-sıyla kakma tekniğini andıran bir tarzda işlenmiştir. Benzeri konumdaki çini dekorasyona göre daha sade, kalem işi örneklerle göre daha dayanıklı olan

kompozisyon, türünün en güzel denemelerinden biridir. Bu teknik yapının diğer unsurlarında da göze çarpan renkli taş işçiliği ile üslup bütünlüğü içindedir. Kompozisyon, yüzeydeki tek renk etkisini unutturacak derecede güçlü ve doyurucudur. Orta düşey eksene göre iki yanda tamamen simetrik düzenlenen kompozisyon, orta eksenenden çıkan dallar, farklı çapta dairesel kıvrımlar yapan dallarla spiral bir açılma hareketine dönüşür. Bu tasarım çini ve seramikte "Haliç işi" adı verilen üslubu hatırlatmaktadır. Kıvrım dallara bağlanan rumîler, yer yer tekrarlanan geometrik düğümlerle dekorasyon, tekdüzelikten kurtulmaktadır. Gerek desen, gerekse açık-koyu dengesi, gözü rahatlatan bir sükûnet içinde bütünüyle klasik devir ölçülerine uygun düşmektedir.

Abdülmecid tarafından yaptırılan ve 1856'da tamamlanan Dolmabahçe Sara-yı'nın Dolmabahçe Caddesi'ne bakan saltanat kapısı, bu dönemin en anıtsal cephelerinden biridir. Daha çok bir dantel dokusu sergileyen dökme demir kapı kanatları ile farklı kademelerde zengin dekoratif alanlar halinde düzenlenen kapı kütlesi, plastik unsurların çeşitliliği ve ayrıntılarındaki inceliği dolayısıyla etkili bir görünüm sunar. Eklektik üslubun pek çok unsurunu içeren kompozisyon, farklı sanat okullarına ait motif ve şekillerin yerli yerinde kullanılmasıyla diğer örneklerden ayrılır. Yuvarlak kemerli orta açıklık ve bunun iki yanındaki kanatların simetrik kuruluşu, bütün bu unsurların, yukarıya çıktıkça

bir tuğranın işlendiği görülür. Bunun altında dört mısralık tarih kıtası kendisi için ayrılan *alana* yazılmıştır. Her iki yanda yükselen kuleler, kıvrım dallı zengin tepelikler, iri rozet motifleri, gir-landlar, istiridye formlarıyla simetrik düzenin etkisini artırır. Yan kanatlar, iki

ARABOĞLU, MELİDON

292

293 ARAP AHMED PAŞA TÜRBESİ

uçta tepelikli kuleler halinde yükselen daha ince unsurlarla sınırlandırılmıştır. Yan kanatların üst kısmı akroter sırala-ıyla son bulan süslü bir korkulukla cephelendirilmiştir.

Dışa taşıntı yapan konsollu bir sunı durmayla ayrılan alt kesimde, genel kompozisyonu belirleyen unsurlar Ko-rent başlıklı sütunlar ve üçlü kemer formlarıdır, iri rozetler ve akantus formlarıyla dolgulanmış bölmelerin yer aldığı friz, cepheyi enlemesine kat eder.

Yan nişlerin üstü; bitkisel formlar, kartuşlar, vazo formları ve "C" kıvrımla-ıyla, çapraz çubuklu *ızgara* ile dolgulanmış olup, dekoratif yükün en yoğun

olduğu alanlardan biridir. Orta kesim de, Roma zafer taklarında olduğu gibi tonozla örtülüdür. Bu kısım, cephelerde yarım daire kemerlerle cephelere açılır. Kemerin üstünde kalan üçgen köşelikler daire madalyon içinde rozet ve akantuslarla dolgulanmış, kilit taşı zengin bir bitki kompozisyonu ile taçlandırılmış tır.

Kapı cephesinin en çarpıcı unsurlarından biri de dökme demirden kapı kanatlarıdır. Simetrik işlenmiş her kanat; çapraz çubuklu kafes şeklindeki şebekeler, zengin bitkisel kıvrımlarla bir dantel görünümüne sahiptir.

Dolmabahçe Sarayı'nın saltanat kapısındaki anlayış; 18. ve 19. yy saray ve kasırlarında görülen eklektik karakteri yansıtmaktadır. Yazı, bitkisel ve geometrik formlarla Yunan, Roma ve Rönesans mimarisinin çeşitli unsurları bir araya getirilmiştir. Karmaşık-girişik bezeme olarak, en geniş anlamıyla alınan arabesk karakter, hem klasik Osmanlı hem de Batılılaşma dönemine ait İstanbul örneklerinde tekrarlanmaktadır.

SELÇUK MÜLAYİM

ARABOĞLU, MELİDON

(?, Kayseri - Eylül/Ekim 1742, İstanbul) Ermeni asıllı hassa mimarı. III. Ahmed (hd 1703-1730) ve I. Mahmud (hd 1730-1754) döneminde hassa mimarlığı yaptı. Sultan Ahmed Camii'nin onarımında çalıştı. Tarihçi Yetvart Alyanakyen'a göre şahsi dostluğunu kazandığı Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın inşa ettirdiği külliye'nin kalfalığını yürüttü. Caminin önündeki sebille de onun eseridir.

Ayrıca 1719'da Kumkapı Surp Asd-vadzadzin Kilisesi'nin yeniden inşasına nezaret etti. 1722'de yenilenen Samat-ya'daki Surp Kevork Kilisesi'nin mimarlığını yaptı. 1730'da bir yıl önce yanan Balat'taki Surp Hıreşdagabet Kilisesi'nin üçüncü inşaatını yürüttü. Tarihçi Hovhannesyan'a göre bu kilisenin yakınında kagir büyük bir evi vardı. **Bibi.** Y. Alyanakyen, "Altımermeri Surp Ha-gop Ukhdavayrı" (Altımermer'deki Surp Ha-gop Adak Yeri), *Jamanak*, 31 Mart 1945; S. Hovhannesyan, *Vibakrutyun Gosdantnubulsa* (İstanbul Tarihi), Kudüs, 1967; K. Pamukci-yan, "Ermeniler Hakkında Biyografik Notlar" (yayımlanmamış çalışma).

KEVORK PAMUKCİYAN

ARABYAN, BOĞOS

(1742, Kemaliye/Erzincan - 1836, İstanbul) Ermeni asıllı matbaacı. Babası Hovhannes Arabyan da (ö. 1802/1803) matbaacıydı. Mesleğe genç yaşta İstanbul'da başladı. 1778'de babasıyla birlikte Mahmutpaşa Kürkçü Hanı'nda kurduğu matbaayı 1796'dan sonra tek başına yönetti. 1800'den sonra oğulları Ast-vadzadur, Kevork ve Kalust da burada çalışmaya başladılar. 1820'de oğulları için Ortaköy'de yeni bir matbaa açtı.

Boğos Arabyan, 1816'da Matbaa-i Âmire müdürlüğüne atanınca "Araboğlu hurufatı"

olarak tanınan nesih ve ta'lik harfleri hazırladı. Göze daha hoş gelen bu harfler Osmanlı matbaacılığının gelişmesinde bir aşama sayılır. 1831'de yayıma başlayan *Takvim-i Veka.yfn.in* Ermenice baskısı da Boğos Arabyan'ın matbaasında basılmıştır. **Bibi.** Teotik (Lapçinciyan), *Dib u Dar* (Baskı ve Harf), İst., 1912; K. Gorgodyan, *Hay Dı-bakir Kirkı Gosdantnubolsum* (İstanbul'daki Ermenice Basılı Kitap), Erivan, 1964; K. Pa-mukciyan, "1801-1850 Yılları Arasında Ermenice ve Ermeni Harfli Türkçe Meçhul Baskılar" (Ermenice), *Pazmayep*, 1-2, Venedik, 1992.

KEVORK PAMUKCİYAN

ARABYAN, KALUST

(1785, İstanbul - 9 Temmuz 1850, İstanbul) Matbaacı ve tarihçi. Boğos Arabyan'ın(->) en küçük oğludur. 1800'de babasının matbaasında çalışmaya başladı. 1820'den sonra kardeşleriyle birlikte Ortaköy'deki matbaayı yönetti. 1846-1850 arasında *Takvim-i Vekayfnin* Ermenice baskısının yazışlarını yürüttü. Onun ölümünden sonra gazete kapandı. Kalust Arabyan'ın Alemdar Mustafa Paşa hakkında 1815'te kaleme aldığı Ermenice tarihçe, yazma nüshasından Türkçeye tercüme edilmiş ve *Ruşuk Ayanı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Kahramanlıkları* adıyla basılmıştır (Ankara, 1943). Ayrıca *Hazret-i Süleyman'ın Mesellerim* de Türkçeye çevirmiş ve yayımlamıştır (1806). Oğlu Harutyun Arabyan da (1816-1890) matbaacılıkla uğraşmıştır.

Bibi. Teotik (Lapçinciyan), *Dib u Dar* (Baskı ve Harf), İst., 1912; V. K. Gukasyan, *Bolsa-hay Mamuli Iskızpnavorumi* (İstanbul Ermeni Basınının Başlangıcı), Erivan, 1975; K. Pa-mukciyan, "Ermeniler Hakkında Biyografik Notlar" (yayımlanmamış çalışma).

KEVORK PAMUKCİYAN

ARAKEL KİTAPHANESİ

I. Meşrutiyet (1876) sonrasında ortaya çıkan "alafranga" kitapçı dükkânlarının ilklerindendir. Önceleri Galata Köprü-sü'nde gazete müvezziliği yapan Arakel Topuzluyan tarafından 1875'te Babıâli Caddesi no. 46'da açıldı. Arakel Kitap-hanesi daha çok okullarda okutulan Türkçe ve Fransızca ders kitaplarının ya-nısıra; Ahmed Rasim, Ahmed İhsan, Ha-lid Ziya gibi dönemin ünlü yazarlarının çeviri ve telif eserlerini de yayımladı.

Kuruluşundan on yıl sonra 1885'te Türkçe ilk özel kitapçı katalogu sayılması gereken *Esamî-i Kütüktü* yayımlayan Arakel Kitaphanesi, bu katalogdaki kitapları Osmanlı Devleti'nin taşradaki vilayet ve sancaklarında dağıtabilmek için 24 merkezde dağıtım örgütü oluşturdu. Ayrıca İstanbul'da yayımlanan Türkçe ve öteki dillerde gazeteleri de bu yolla okuyucusuna ulaştırdı.

Arakel

Kitaphanesi'ni

kuran Arakel Tozluyan Efendi.

Vahran ve Raçe Dernesesyanyan, *Dib u Dan*; ist., 1912

Lütfü Seymen koleksiyonu

1899'da Sirkeci'de Musullu Hanı'nda kendi matbaasını da kuran Arakel Efendi, Muallim Naci ile birlikte *Talim-i Kıraat* ve *Mekteb-i Edeb* isimli okul kitapları da hazırlamıştır.

Arakel, Nisan 1912'de ölünce oğlu Leon bir süre yayıncılığı sürdürdüyse de başarılı olamadı ve Arakel Kitaphanesi 1914'te kapandı.

LÜTFÜ SEYMEN

ARAKİYECİ AHMED ÇELEBİ MESCİDİ

Fatih İlçesi'nde, Kocamustafapaşa'da, Arabacılar Mahallesi'nde Meşeli Mescit Sokağı ile Alayımamı Sokağı'nın dik açısı ile kesiştiği köşededir.

Banisi 1613'te vefat etmiş olan Araki-yeci Hacı Ahmed Çelebi'dir. Mezarı caminin kuzeybatı köşesinde yer almaktadır. Yapı "Meşeli Mescit" ve "Takkeci Ahmed Çelebi Mescidi" olarak da anılmaktadır. 16. yy'da Mimar Sinan'ın tasarladığı bu eser sonradan değişikliklere uğramıştır.

Mescitten, Evliya Çelebi Seyahatna-mesi'nde, dörtgen planlı, kesme taştan, çatılı ve taş minareli olarak söz edilmiştir. Günümüzde ise harını duvarları ahşap hatıllı moloz taştandır. Yapı iki sıra kirpi saçak üzerine kiremit çatı ile örtülmüştür. Doğu, batı ve mihrap duvarında iki sıra halinde sıralanan pencereler, alt kısımda dikdörtgen açıklıklı sövelerle çerçevelenmiş, sivri hafifletme kemerle-

riyle donatılmış, üst kısımda ise yuvarlak kemerli olarak tasarlanmıştır. Halk tarafından maltataşından tamir ettirilen minare, şerefe altına kadar orijinal olup, şerefe ve petek kısmı ise 19. yy'a tarihlenir. Ayrıca minarenin gövdesinde demir kenetler göze çarpmaktadır. Yapı 1973'te yenilenmiş ve son cemaat yerine eklemeler yapılmıştır. Bununla beraber son cemaat yerinin iç duvarları bozulmamıştır. Dış duvarlarda sıvadan taşan ve mescide adını veren meşe direkleri görülmektedir. Ayrıca bu durum, cami ilk yapıldığında burada bir sundurma bulunduğu işaret eder. Son cemaat yeri ve harim girişi sağa kaydırılmıştır. Bursa kemerli son cemaat yeri mihrabı, kuzey duvarı ekseninde yer almaktadır. Mihrabı zencerek motifi çevrelemektedir.

Harim kısmında, mihrap duvarındaki alt pencerelerin yerine, aynı boyutlarda iki dolap nişi konmuştur. Alçıdan, altı sıra mukarnaslı yaşmağı olan mihrap orijinaldir. Ahşap minberi ise sadedir. Çubuklu ahşap tavan 19. yy'dan kalmadır. Sonradan bazı değişiklikler ve eklemeler yapılmasına karşın, yapıda harim kısmının klasik ölçüleri ve mimari karakteri muhafaza edilmiştir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 200; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 104; Kuran, *Mimar*

Arakiyeci Ahmed Çelebi Mescidi

Araş Neftçi

ARAKİYECİ İBRAHİM AĞA CAMİİ

bak. TAKKECİ İBRAHİM CAMİİ MESCİDİ; SEBİLLER

ARAMON, GABRIEL de LUETZ d'

(16. yy) Fransız diplomat. Gençliği ve yetişmesine dair bilgi bulunmayan Gab-riel de Luetz, Baron et Seigneur d'Ara-mon et de Valabregues soylu bir ailedendi. 15. yy'm sonlarında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir.

D'Aramon'un

1548'de

Halep'ten

yazdığı

bir

mektuptaki imzası.

Güney Fransa'da Nîmes yakınında olan d'Aramon (veya Aramont) ve Valabregues arazilerinin 1539'da Guillaume de Saint-Vallier'ye geçmesi üzerine, bunları silah yoluyla geri almaya çalıştığı bilinir. Başarıya ulaşamayınca, Venedik'e giderek burada Fransa'yı temsil eden Kardinal Pellicier'nin hizmetine girdi; arazilerine ise kral tarafından el konuldu. D'Aramon 1541'den itibaren Pellicier'nin ajanı olarak İtalya'da bazı girişimlerde bulundu. Bir ara raporunu vermek üzere Fransa'ya gitti. 1542'de tekrar Venedik'e döndüğünde, burada İstanbul'dan gelen Fransa hükümeti kuryesi Antoine Polin de la Garde ile karşılaştı. Aramon'un niçin İstanbul'a gittiği bilinmez. Yalnız, A. Polin de la Garde'ın, 16 Mayıs 1543'te Barbaros Hayreddin Paşa'nın donanması ile Akdeniz'e açılırken, İstanbul'da yerine d'Aramon'u bıraktığı bilinir. Fakat az sonra Fransa Kralı I. François ile Charles Quint arasında yapılan Crespy Antlaşması Osmanlı Devleti aleyhine olduğundan d'Aramon İstanbul'da zor günler yaşadı. Fransa kralının elçisi Jean de Montlue ile de aralarında anlaşmazlık çıkınca d'Aramon acele yurduna döndü. Az sonra Kral I. François onu resmi elçi olarak tekrar İstanbul'a yollamayı uygun gördü.

D'Aramon, Venedik, Ragusa üzerinden kara yoluyla Edirne'ye geldi, buradan da 14 Mayıs 1547'de İstanbul'a ikinci defa ayak bastı. Beraberinde çok kalabalık bir hizmetliler topluluğu ile birlikte bazı İtalyanlar ve Ragusalılar da vardı. Elçi olarak önce Sadrazam Rüstem Pa-şa'yı sonra da Kanuni Sultan Süleyman'ı ziyaret ederek Fransa kralının hediyelerini takdim etti. D'Aramon'un görevi, Osmanlı Devleti'ni

Avusturya'ya karşı bir sefere zorlamaktı. Fakat François'nin ölümü ile bu plan gerçekleşemedi.

Yeni kral II. Henri, d'Aramon'un Ka-nuni'nin 1548'de İran'a karşı başlattığı sefere katılmasını istediğinden, 40 deve, 18 katır, 12 yük beygiri, çift katırın taşıdığı tahtirevan ve 75-80 kadar atlı ile başlarında Fransa Krallığı'nın üç zambaklı sancağı olduğu halde d'Aramon uzun bir yolculuğa çıktı. 1550'de İstanbul'a geldi ve 1551'de tekrar Fransa'ya döndü. D'Aramon Cezayir, Malta, Trablus üzerinden hayli maceralara uğrayarak 21 Eylül 1551'de yeniden İstanbul'a geldi. 1552 yazında Turgut Reis'in donanması ile Akdeniz'e açılan d'Aramon'un sağlığı da bozulduğundan 14 Eylül 1553'te Fransa'ya döndü. On yıldır süren hizmetlerinin karşılığı olarak arazilerim alabileceğini umuyordu. Fakat kral bu toprakları metresi Diane de Poitiers'nin mülkiyetine geçirmişti. Bu yüzden d'Aramon'a iki ka-

dırğa ile Hyeres Adaları'nı bağışladı. D'Aramon 1554 başında Fransa'da öldü.

D'Aramon, o yıllarda Osmanlı Devle-ti'ne gelen Pierre Belon, Pierre Gilles, Guillaume Postel, Nicolas de Nicoley gibi araştırmacıları himaye ederek onlara çalışmalarında yardımcı olmuştur. Andrea Arrivabene adlı bir İtalyan tarafından çevrilen Kuran tercümesinin (Venedik 1547) başında da ona büyük övgü vardır.

D'Aramon'un Osmanlı topraklarındaki seyahat hatıraları, bir bakıma kâtibî durumunda olan Jean Chesneau (de la Regnardiere) tarafından yazılmıştır. Bu seyahatnamenin 5 yazma nüshası Paris'te Bibliotheque Nationale'da, 1 tanesi ise Bibliotheque de l'Arsenal'dadır. Bu metin eksik olarak birkaç defa basıldıktan sonra Arsenal nüshası esas alınarak Ch. Schefer tarafından 1887'de, etraflı bir önsöz ve çok zengin açıklama notları ve konu ile ilgili bazı belgeler ile birlikte Paris'te yayımlandı.

Seyahatnamede, d'Aramon'un uzun gezilerinde gördüğü yerlere dair bazen kısa bazen de geniş ve ayrıntılı bilgiler bulunmakla beraber, İstanbul hakkında da oldukça değerli görüşler yer almıştır. Bu kitapta Saray-ı Hümayun, Ayasofya, Fatih Külliyesi, Süleymaniye Camii, At-meydanı ile buradaki anıtlara dair bilgiler verilmiştir. Şehirde Türklerden başka Rumların ve Yahudilerin yaşadığına işaret edildikten başka, burada çok sayıda İtalyan tüccarın, onlara nispetle çok daha az Fransızın da bulunduğu kaydedilmiştir. Bedesten ve esir pazarından başka, çeşitli vahşi hayvanların bulundukları yerleri de anlatan eserde, Tersane ve Tophane'den de bahsedilir. Ayrıca kitabın içinde oldukça etraflı surette Osmanlı saray teşkilatı ile İstanbul'da marifetlerini gösteren cambazların şaşıllacak hünerleri de anlatılmıştır.

Bibi. J. Chesneau, *Le voyage de Monsieur d'Aramon, ambassadeur pour le Roy en Le-vant faict de Paris â Constantinople l'an 1547*, Paris, 1887 (tıpkıbasımı, Geneve, 1970); Baron de Testa, *Recueil des traites de la*

Porte Ottomane, Paris, 1864, I, s. 37, 47-66 (anlaşmalar hakkında); J. Ebersolt, *Constantinople byzantine et leş voyageurs du Levant*, Paris 1918, s. 84-86; C. Dana-Rouillard, *The Türk in French History, Thought and Literature*, Paris, 1940, s. 122-126, 195-200, 212-213, 521; L. Farges, "Aramon", *La Grande Encyclopedie*, III, s. 538; S. Eyice, "Aramon", *ISTA*, II, 965-966; ay, "Aramon", *DİA*, III, 270-272; S. Yerasimos, *Leş voyageurs dans l'Empire ottoman (XIVe-XVIe siecles)*, Ankara, 1991, s. 211-214.

SEMAVİ EYİCE

ARAP AHMED PAŞA TÜRBESİ

bak. KEŞFİ CAFER EFENDİ TEKKESİ

ARAPCAMÜ

294

295

ARAPÇA BASIN

jütü

"-•-r- ı v *• i *^I iîi-i-;l *S».âf

jfi\$Ü

İstanbul'da yayımlanan Arapça gazete *el-Cevaib'in* 31 Mayıs 1861 tarihli birinci sayısı (solda), Arapça yayın da yapan *Malumat 'in* 24 Ekim 1895 tarihli Arapça nüshası (sağda). *Nuri Akbayer koleksiyonu*

ARAPCAMÜ

Halic'in Galata yakasındaki en büyük camii olan Arap Camii'nin esasının, Byzantion'u kuşatmaya gelen Arap kuvvetleri tarafından 716-717'de kurulduğu yolunda bir efsane varsa da, bunun tarihi gerçeklere uymadığı bellidir.

Araplar İstanbul önlerine gelerek şehri kuşatmış olmalarına rağmen, burada kagir bir camileri olmamıştır. Zaman zaman imparatorlarla yapılan anlaşmalar ile Byzantion'a gelen Müslümanlar için bir cami yapımına izin verilmekle beraber, bunun surların içinde değil, dışında olduğu ve politik durumun dalgalanmasına göre tahrip edildiği veya ihya olduğu bilinir. Zaten Arap ordu ve donanması kuşatmayı kaldırarak geriye çekildikten sonra, bir caminin burada kalması düşünülemez.

Bazı tahminlere göre Arap Camii olan binanın yerinde evvelce bir Bizans kilisesi vardı. Bazı duvar kalıntıları bunu gösterir. Kilisenin Aya Eirene adına olduğu yolundaki görüş ise sadece bir tahmine dayanır. Bu Bizans dönemi kalıntılarının üzerinde 13. yy'da Latinler tarafından bir kilise inşa edilmiştir. Bu sıralarda Galata, İtalyan ticaret şehirlerinden

Cenova'nın idaresi altındadır. Kilisenin San Paolo adına olduğu bilinir. Yine Latin idaresi sırasında, 1233'e doğru San Paolo Kilisesi'ne komđu olarak, Dominiken tarikatı tarafından bir manastır tesis edilmişti. Çeşitli belgeler bu manastırın varlığını gösterdikten başka,

Arap Camii

Hazım Okurer, 1993

Arap Camii'nin döşemesi altında bulunan çok sayıdaki mezar kitabesi, en erken olarak 1325'ten itibaren buraya Cenevizlilerin (Cenevizlerin) gömüldüklerini gösterir. Kilisenin bitişğinde bulunan Mevrim ve Nikola adlarına iki şapel bazı ileri gelen Ceneviz ailelerinin mezar şapelleri idi.

Papa XII. Gregorius'un 1407'de tami-

Arap Camii'nin içinden bir görünüm. *Hazım Okurer, 1993*

ri için destek olduğu kilise, 14. yy içlerinde burayı kullanan Dominikenlerin, tarikat başı olan azizin adını alarak San Domenico Kilisesi olmuş ve her iki ad beraberce kullanılmıştır (San Paolo e San Domenico). İstanbul'un 1453'te fethinin arkasından alınan yerlerde, en büyük kilisenin camiye çevrilmesi geleneği uygulanmış, Cenevizliler ile Fatih Sultan Mehmed arasında bir dostluk anlaşması olmasına rağmen, Türk kaynaklarında Mesa Domeniko şeklinde adlandırılan kilise 1475'e doğru Galata Camii adıyla camiye çevrilmiştir. Eski kilise, doğrudan doğruya Fatih vakıflarından biri olarak cami yapılmıştır. 1492'de İspanya'dan göçe zorlanan Endülüs Arap-larının, bu cami çevresine yerleşmesi ile de burası Arap Camii olarak adlandırılmıştır. Bu hususta sonraları yaratılmış başka efsaneler de olmakla beraber en doğru yaklaşım budur.

Arap Camii, III. Mehmed döneminde (hd 1595-1603) bir tamir gördükten sonra, 1731'deki Galata yangınının arkasından 1147/1734'te Galata'nın bu bölgesinde hayır eserleri yaptıran I. Mahmud'un (hd 1730-1754) annesi Saliha Sultan tarafından büyük ölçüde restore edilmiş, bir de şadırvan yapılmıştır. Cami, 6 Cemâziyülevvel 1222/12 Temmuz 1807'de bir yangın geçirmişse de hemen tamir edilmiştir. Bu tamir ile birlikte Divan-ı Hümayun kâtiplerinden Hacı Emin Efendi tarafından binanın manzum bir tarihçesi yazılarak taşla işlenmiş ve mihrabın sağındaki duvara konulmuştur. Bu manzumede caminin esasının Mesleme bin Abdülmelik'e (ö. 738 ?) dayandığı uzun uzadıya anlatılır.

Arap Camii'nin önemli ölçüde büyük bir onarımı 1285/1868'de II. Mahmud'un kızı Âdile Sultan ile kocası Mehmed Ali Paşa tarafından yapılmıştır. Bu sırada avlunun altına bir sarnıç ile

şimdi görülen şadırvan da inşa edilmiştir. Balkan Harbi'nden az önce caminin tekrar

tamirine girilerek, bütün çatısı açılmış ve 1913'te yapılan bu çalışmalarda binada değişiklikler yapılmıştır. Bu sırada ahşap döşemenin altından çok sayıda kitabeli ve armalı mezar taşları meydana çıktığından, bunlar Arkeoloji Müzesi'ne taşınmıştır. Ayrıca binanın doğu kısmında Bizans üslubunda bazı fresko resimlere de rastlanmış, çok sayıda Bizans korkuluk levhaları bulunmuştur. Giritli Hasan Bey adında bir kişinin kontrolünde yapılan bu tamirde, avlu tarafındaki cephe ileriye alınmış, Arap mimari üslubunu taklit eden yeni bir son cemaat yeri ilave edilmiş, mahfiller, ahşap direkler üzerine yeniden inşa edilmiştir. Mihrabın yanındaki hücrenin, "Mesleme'nin Çilehanesi" olarak düzenlenmesi ve kaldırılan hünkâr mahfili merdiveninin yerinde, rüya ile keşfedildiği söylenen Arap Baba merka-dinin yapılması yakın tarihlerde gerçekleşmiştir. Son yıllarda, kilisenin çan kulesi olan, çok değişik biçimli minaresi küçük bir tamir görmüştür. Bu minarenin Şam'daki Emeviye (Ümey-ye) Camii minarelerine çok benzemesi de camiye Araplara bağlayan efsaneyi desteklemiştir.

Arap Camii esasında dikdörtgen planlı ve gotik üslupta bir yapıdır. Minareye yakın duvarda esasları gotik kemerli bir-iki pencerenin izleri fark edilir. Dominiken kiliselerinin kuleleri biçiminde olan kare kesitli minarenin de altında gotik sivri kemerli bir dehliz, avluya geçilmesini sağlar. Kulenin üçüz pencereleri örülerek mazgal biçimine sokulmuştur. Caminin içinde mihrap bölümünde gotik mimarisinin en başta gelen özelliği olan kaburgalı tonozlar görülür. Mihrap ve hünkâr mahfili ile yan kapıların röve-leri, barok üslupta olduklarına göre 1734/35'te Saliha Sultan tarafından yapılan tamir dönemine ait olmalıdır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, s. 30-31; Raif, *Mir'at*, 463; Celal Esad (Arseven), *Eski Galata ve Binaları*, İst., 1329, s. 46-51; F. M. Has-luck, "The Mosques of the Arabs", *The Annual of the British Scholls at Athens*, XXII (1916-1918), s. 157-174; J. Ebersolt, "Arab Djami et ses sculptures byzantines", *Mission Archeologique de Constantinople*, Paris, 1921, s. 38-44; M. Canard, "Leş expeditions deş Arabes", *Journal Asiatique*, S. 208 (1926), s. 94-95; T. Öz, *Zwei Stiftungsurkun-den Sultan Mehmed II*, İst., 1935, s. IX; *Fatih Vakfiyeleri*, Ankara, 1938, s. 202, 258; E. Dal-leggio d'Alessio, *Le pietre spolerale di Arab Giami*, Genova, 1942; A. M. Schneider-M. is. Nomidis, *Galata. Topographisch-Archâolo-giscber Plan*, İst., 1944, s. 19, 25-26, 28; B. Palazzo, *L'arab Djami ou Eglise Saint-Paul â Galata*, ist., 1946; S. Eyice, "Arab Camii", *ISTA*, II, 936-947; ay, "Arab Camii", *DIA*, III, 326-327; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 79-80. SEMAVİ EYİCE

ARAPÇA BASIN

İstanbul'da ilk Arapça gazete, resmi yayın olan *Takvim-i Vekayi'nin* (1831) Arapça nüshasıdır. Etkisi ve ömrü az olmuştur. Ama Kırım Savaşı'ndan

(1853-

1856) sonraki koşullar yeniden Arapça bir gazeteye ihtiyaç yarattı. Çünkü Mısır'daki basın resmi niteliğiyle yaygınla-şamamıştı. Fransa, Arapça konuşulan sömürgeleri için kendi kontrolünde ve buraların İslam dünyası, özellikle Osmanlı Devleti ile ilişkilerini kesecek nitelikte yayınlar yaptırıyordu. İstanbul'da ilk özel girişim 1850'lerin sonlarında *Miratü'l-Ahval* ile yapıldı. Ama *Tercüman-ı Ahval'in* belirttiği gibi "tarafsızlık ve hakkaniyete riayet etmediğinden", açıkçası Babîâli'nin çizgisine uymadığından kısa süre sonra kapatıldı.

1860'ta Beyrut ve Şam'da çıkan kanlı olaylar, Beyrut'un Arapça gazetesi *Ha-dikatü'l-Abbar'm* önemini artırdı, nitekim olayları bastırmakla görevlendirilen Fuad Paşa bunu vilayetin resmi gazetesi haline dönüştürdü. Ancak, resmi yayınların arzulanan etkiyi yaratamadığını artık fark eden ve 1860'ta ilk özel Türkçe gazeteye izin veren Babîâli, aynı uygulamayı Arapça için de yapmak gereğini hissetti. Böylece ortaya çıkan *el-Ceva-ib*(~>) gazetesi ve matbaasının yayınları, İstanbul'u, yirmi yıl kadar Arapçanın merkezi haline getirerek, Osmanlı Dev-leti'nin o dönem ve daha sonraki politikaları üzerinde etken oldu. Bir yandan da Tanzimat'ın felsefesinin sadece Arap dünyasına değil, Hindistan'a kadar yansıtılmasına, Türkçerin Avrupa'dan aldığı yeni fikir ve terminolojinin Arap diline geçmesine katkıda bulundu.

Gazeteyi çıkaran Farisu's-Şıdyak'-tı(->). Farisu's-Şıdyak, 1859'da Abdülme-cid'in çağrısı üzerine İstanbul'a geldi ve Matbaa-i Âmire'de başmusahhihliğe atandı. 31 Mayıs 1861'de Babîâli'nin maddi desteğiyle *el-Cevaib'i* yayımlamaya başladı. *Tercüman-ı Ahvalin* "ilmen

ve edeben ehliyeti müselleme" diye övdüğü Şıdyak, gazetesinin amacını, ülkedeki Arap kesimi dünya ahvalinden ve özellikle Osmanlı yönetiminin görüşleriyle iyi niyetinden haberdar etmek olarak belirtir. Birinci sayıdaki sunuşunda yeni uygarlığı Doğulular arasında yaymayı tasarladığını, Doğuluların haklarını da Batılılara karşı savunmayı amaçladığını kaydetmiştir.

Şıdyak'ın *el-Cevaib* aracılığıyla faaliyeti iki alanda olmuş ve İstanbul'un bir kültür merkezi olarak şekil almasına katkıda bulunmuştur. Birincisi İslam dünyası ile ilişki kurup haber alışverişini yoğunlaştırmaktır. Bunu yaparken gazete Tanzimat ilkelerini savunmuş, Osmanlı politikalarını övmüştür. Başlangıçta sadece 6 yerde temsilciliği varken, 1875'te Avrupa'da ve İslam dünyasında 61 temsilciliği olduğu görülüyor. Bunlar Cezayir (5), Tunus, Mısır (23), Suriye ve Arap Yarımadası (22), Hindistan (6), Londra, Viyana, Paris, Leipzig olarak dağılmıştı. Çoğu yerde Osmanlı konsoloslğunun dahi bulunmadığı bir dönemde bu ağ büyük bir başarıydı ve sadece gazetenin satışı için değil, haber toplama açısından da önemliydi. Böylece İstanbul özel bir haber alma ağına sahip oldu. Sultan-halifeye bağlılık mesajları, 1877-1878 Osmanlı-Rus Sava-ş'ında Tunus'tan ve Hindistan'dan gelen bağışların

listeleri, Cezayir ihtilalcilerinin mesajları, sömürgeleşmesi hızla ilerleyen İslam toplumlarının İstanbul'a yönelmesini teşvik etmiştir. Bu doğal eğilimi panislamcılık olarak niteleyen Avrupalılar, sorumlusu saydıkları *el-CevaiV'*i yasaklamışlardır. Oysa gazete tam anlamıyla Tanzimatçı idi ve din tartışmasını reddedip, ıslahatı savunuyordu; tabii

ARAPKAPISI MESCİDİ

296

297

ARAYICI ESNAFI

İstanbul'un en önemli arastalarından olan Sultanahmet Külliyesi'nin güneyindeki arastadan bir

görünüm.

Hazım Okurei; 1993

Müslüman haklarını da savunuyordu. Oysa Farisu's-Şidyak'ın oğlu Selim Şid-yak Mısır hıdivinden aldığı maddi yardımın da etkisiyle gazeteyi 1878'den itibaren Arap ya da Mısır ulusçuluğuna doğru yöneltmeye çalışmıştır. İddiaların aksine panislamcı olmayan ama ayrılıkçı eğilimlerden ürken II. Abdülhamid'in sansürü bu yayınları frenlemiş, sonunda gazete 1884'te kapanmıştır. Bununla İstanbul'un Arap kültürünü yönlendiren bir merkez olma niteliği ortadan kalkmıştır. İkincisi gazetenin dışında el-Ce-vaib Matbaası, Arapça kitaplar yayımlayarak ve hem Türkçe hem de Arapça kitapları bütün İslam dünyasında pazarlayarak önemli bir rol oynamıştır. 1881'e ait bir listede şunları görüyoruz: Farisu's-Şidyak'ın Arapça 5 kitabı, ayrıca 7 cilt olarak *el-Cevaib den.* seçmeler; bir Hintlinin Arapça 6 kitabı; din, dil, şiir gibi konularda 43 ciltte 19 Arapça kitap; Türkçe 5 eser. Ayrıca el-Cevaib Matbaası'nda basılmış olanların dışında pazar-lanan, Mısır'da basılmış 9, Suriye'de basılmış 25, Paris'te basılmış 1, Hindistan'da basılmış 1 eser vardı. Yayın yeri belirtilmemiş 8 Arapça, 7 Farsça, 16 Türkçe kitap da vardı. Bunlar arasında Türkçeden Arapçaya çevrilmiş *Kanun-ı Esasi*, *Nizamât-ı Ayan* ve *Mebusan*, *Me-celletü'l-Ahkâmü'l-Adliye* (16 cilt), *Hukuku 'l-Milel*, divanlar, *Tarih-i Amerika* gibi kitapların da bulunması Tanzimat'ın Arap dünyasına aktarılması çabasının önemli kanıtlarıdır.

1852-1877 arasında Osmanlı topraklarında yayımlanan (Mısır hariç) 33 Arapça yayından sadece 3'ü İstanbul'da çıkmış, bunlardan ancak *el-Cevaib* önemli etki yaratmıştır. 1878-1907 arasında 93 Arapça gazete ve dergiden l6'sı İstanbul'da çıkmıştır. Ancak sansür yüzünden bir dinamizme sahip olamamışlardır. Zaten en önemlileri, vilayetlerde yayımlanan resmi gazetelerdi. II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük havası içinde 1908-1914 arasında 399 Arapça yayın görülür, bunların

sadece 27'si İstanbul'da çıkmıştır ve polemik niteliklidirler. İstanbul'dan önce Beyrut'a, sonra Mısır'a geçmiş olan Arapçanın kültür merkezi olma niteliğini geri almaya hiç yeterli değillerdi. Hattâ bu son dönemde Mısır'dan Osmanlı topraklarına doğru yoğun bir gazete ve kitap ihracatı görülür.

Cumhuriyet'ten sonra İstanbul Arap-çayla ilişkisini tümüyle keser. Harf devrimi de bunda etkili olur. Sadece bir kere, İran şahının ziyareti sırasında (1934) *Son Posta* gazetesinin Arap harfleriyle "hoş geldin" yazısı yazmasına izin verilmiştir. Günümüzde turizm ve ticaret bu tabuyu kaldırmış ama Arapça gazete ihtiyacı yaratmamıştır.

1908 öncesinde İstanbul'da çıkan Arapça gazeteler *Miratü'l-Ahval*, *el-Cevaib*, *el-Saltana*, *es-Selam*, *Medresetü'l-Fünun*, *el-İtidal*, *el-İnsan*, *Kevkebü'l-ilm*, *el-Hakaik*, *el-Hukuk*, *el-Beyan*, *el-Malumat*, *el-Mekteb*, *el-Ahval*, *Kevke-*

bü'l-Osmani olarak sıralanabilir. II. Meşrutiyet (1908) sonrasında imtiyazı alınan gazete ve dergilerin (bazıları çıkmamıştır) başlıcaları şunlardır: *el-Adl*, *el-Fatihü'l-İslam*, *el-Ar ab*, *el-Hadara*, *el-Rakib*, *Hilalü'l-Osmani*, *el-Hidaye*, *Ci-han-ı İslam*, *Hak*, *el-İttihadü'l-Osmani*, *Darü'l-Hilafe*, *Darü's-saade*, *Sada-i islam*, *Lisanü'l-Arabi*, *el-Mutadü'l-Edebi*, *el-Âlemü'l-İslami*, *el-Musavat*, *Livaü's-Şark*, *en-Nahla*, *el-İttihadü'l-İslami*, *ed-Destur*. Ayrıca Türkçe-Arapça ve Arap-ça-Fransızca olanlar da vardır.

Bibi. İmad el Solh, *Ahmad Farisu's-Şidyak*, Beyrut, ty; O. Koloğlu, "Turkish-Arabic Relations as Reflected in the Arabic Press" *Türk-Arap İlişkileri I. Uluslararası Konferansı Bildirilen*, Ankara, 1979, s. 96-121.

ORHAN KOLOĞLU

ARAPKAPISI MESCİDİ VE TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde Samatya Narlıkapı'da Hacı Hüseyin Ağa Mahallesi'nde, Arap-kuyusu Sokağı ile Hacı Hüseyin Camii Sokağı'nın kesiştiği köşededir. 1012/1603 tarihli caminin minberini İmam Ali Efendi koydurmuştur. Yapı "Arapkuyusu" ve "Hacı Hüseyin Ağa" adlarıyla da anılmaktadır.

Caminin duvarları ahşap hatırlı moloz taştan inşa edilmiştir. Üzeri ahşap çatıyla örtülmüştür. Minaresi avlu duvarına bitişik ve camiden bağımsızdır. Kaide ve pabuç kısmı kesme taştan, gövdesi ise tuğladandır. Harim girişi mihrap ekseninden sağa kaydırılmış, sol tarafta iki pencere ve aralarına son cemaat yeri mihrabı yerleştirilmiştir. Son cemaat yerinin ahşap tavam çubuklu demlen türdendir. Harim kısmında çift sıra pencereler 18. yy tarzında alçı revzenle teşki-

Arapkapısı Mescidi ve önde sağda banisine ait çeşme. *Araş Neftçi*, 1993

latlandırılmıştır. Ahşap tavanda, çitalarla basit geometrik taksimat uygulanmıştır, tavanın merkezine beyzi bir göbek oturtulmuştur. Ahşap direkler üzerindeki fevkani mahfil, ajurlu ahşap korkuluklarla çevrelenmiştir.

Mihrap yeni Kütahya çinileriyle kaplıdır. Sade görünümlü ahşap minberde, kapının üzerine ve köşk kısmının saçağına oymalı ve yaldızlı alınlıklar yerleştirilmiştir.

Caminin son cemaat yerine bitişik bir meşrutası bulunmaktadır. Doğu ve güney yönünde bir haziresi olmakla beraber banisinin mezarı bilinmemektedir. Caminin avlu giriş kapısının karşısında bulunan köşesi pahlı, sivri kemerli çeşme Ahmed Dede'nin hayratıdır.

Bu yapıda Halvetî-Sünbülî tarikatının faaliyet gösterdiği, harimde ayinlerin icra edildiği bilinmektedir. Tekkelerin son günlerinde kaleme alınan *Sefîne'de*, İstanbul'daki Sünbülî tekkeleri arasında "Arapkuyusu Tekkesi"nin adı verilmekte, pazartesi geceleri ayin yapıldığı belirtilmekte, şeyhi Mustafa Efendi'nin adı kaydedilmektedir. Daha eski tarihli tekke listelerinde adı geçmeyen bu tekkenin 20. yy'ın birinci çeyreğinde tesis edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim harimin güneydoğu köşesindeki vaaz kürsüsünün üzerinde "Ya Hazret-i Sultan Sün-bül Sinan" yazısını içeren, söz konusu pirin ve tarikatın simgesi durumundaki sümbül motifleri ile süslü 1286/1869 tarihli ve "Hafız Ahmed Sünbülî" imzalı bir levha dikkati çekmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadika*, I, 147; Vassaf, *Sefîne*, V, 273; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 23; *Fatih Camileri*, 108

EMİNE NAZA

ARASTA HAMAMI

bak. SULTAN AHMED KÜLLİYESİ

ARASTALAR

Farsçada "ordugâh pazarı" anlamına kullanılan bir terimden Türkçeleştirilen arasta, dükkân dizilerinden meydana gelen çarşıları ifade eder. Osmanlı döneminde, külliyelerin bakımları için gelir sağlamak amacıyla yapılan arastaların ikinci bir görevi de külliyenin çevresine canlılık vererek, külliyenin merkezi olan camiye cemaat sağlamaktır. Dükkânlar iki sıra olarak karşılıklı yapılmış, ortadaki yol ise önceleri sadece gölgelik asmalar veya ahşap çatılar ile örtülmüş, sonradan yangınlar yüzünden bu yolların da üstlerinin kagir tonozlar ile örtülmesi yoluna gidilmiştir. Bu arada dükkânların da bu orta yola kemerlerle açılan, tonozlu gözler halinde yapılması tercih edilmiştir. Arastalarda, esnafın sabahları topluca yemin ve dua ettikleri bir de dua yeri bulunur.

İstanbul'da büyük külliyelerin çoğunun ilk yapıldıklarında böyle arastaları vardı. İlk Fatih Camii'nin, Şehzadebaşı tarafında geniş bir alana yayılan Saraçlar Çarşısı esasında bir arasta idi. Bugün hemen hemen hiçbir izi kalmayan bu arastadan yalnızca Saraçhanebaşı semt

adı bir hatıra olarak yaşamaktadır. Ba-yezid Camii'nin ilk inşasında arastası yoksa da, daha sonra ya da kısa bir süre sonra 16. yy içinde dış avlu duvarına

bitişik olarak bir dizi dükkân yapılmıştır. Bugün görülen tek sıra dükkânlar yeni olmakla beraber eski dükkânların geleneğini sürdürür. Tek sıra dükkânlardan ibaret bir diğer arasta ise Süley-maniye Külliyesi(->) ile inşa edilmiş olup iki medresenin altında uzanmaktadır. Burası da Osmanlı tarihinde Tiryaki Çarşısı(->) olarak tanınır.

İki tarafında kagir dükkân gözleri olan, fakat ortadaki yolun üstü açık bırakılmış büyük bir arasta, Sultan Ahmed Külliyesi'nin(->) güneyinde (Marmara tarafı) uzanır. Sipahi Çarşısı olarak da adlandırılan bu arasta, çok uzun yıllar harabe halinde kaldıktan, bazı bölümleri yıkılıp, içi gecekondular tarafından işgal edildikten sonra 1980'li yıllarda Vakıflar İdaresi'nce boşaltılıp temizlenerek restore edilmiş ve yeniden turistik eşya satan dükkânlara dönüştürülmüştür. Buradaki orta yol da Arasta Sokağı olarak adlandırılmış ise de bu,' resmi şehir planına girmemiş, ancak 1935'lerden itibaren Bizans Büyük Sarayı'nın mozaik döşemesini bulmak için yapılan kazılar "Arasta Sokağı" veya "Arasta Kazıları" olarak yayınlara geçmiştir. Sultanahmet Arastası'nın başında, evvelce içi çini kaplı sebiller bulunduğu görülür. Ayrıca dışında, önünde Mimar Mehmed Ağa Sokağı köşesinde bir de meydan çeşmesinin olduğu, restore edilmeden bırakılan harap kalıntıdan anlaşılır. Arasta Sokağı adı, yalnızca Üsküdar'da Mihri-mah (veya İskele) Camii'nin yanındaki bir sokakta yaşamaktadır.

Büyük külliyelerden, Eminönü'nde Yeni Valide (veya kısaca Yeni Cami) Camii'nin (bak. Yeni Cami Külliyesi) arastası önemli bir yapıdır. Yapıldığından beri genellikle Mısır'dan getirilen çeşitli bitkilerin satışını yapan baharatçılar toplu olarak bulundukları için Mısır Çarşısı(->) olarak adlandırılan bu yapı, Yeni Cami'nin dış avlusunu "L" biçiminde iki taraftan sarar. Avlunun huzurunu bozmamak için avluya bakan taraflara dükkân yapılmamıştır. Yalnız buraya açılan kapılar vardır. Burada orta yolun üstü de kagir tonozla kapatılmıştır. İki yolun birleştikleri yerde ise Dua Meydanı bulunur. Bunun mükebbiresi (tekbir getirmek için imamın oturduğu çıkma) yeniden yapılmış olarak bugün görülebilir. 1940'lı yıllarda İstanbul Belediyesi tarafından Mısır Çarşısı restore edildiği sırada içerideki dükkânların genellikle 18-19. yy'lara ait ahşap bezemeli dış süslemeleri sökülmüş ve dükkân gözlerinde her çeşit esnafın yerleşmesinde bir sakınca görülmemiştir.

İstanbul'un önemli arastalarından daha sonraki döneme ait bir örnek ise, Şehzadebaşı'nda Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın inşa ettirmiş olduğu cami, medrese, kütüphane, sebil ve çeşmeden meydana gelen külliyesinin

(bak. Damad İbrahim Paşa Külliyesi) dışına yaptırdığı iki sıra halindeki dükkânlardır. Şehrin anacaddesi olan Di-vanyolu'nun karşılıklı olarak iki tarafında sıralanan bu dükkânlardan bir tarafta olanlar 19. yy'da cadde genişletilirken bütünüyle ortadan kaldırılmıştır. Külliyenin komşusu

olan diğ er dizi, önlerindeki kemerleri taşıyan sütunlar dolayısıyla Direklerarası olarak İstanbul tarihi ve yaşantısına girmişti. Caddeden geçen tramvay hatlarına yer kazanmak için bu sütunlar ve yaya kaldırımını örten saçağı taşıyan kagir kemerler, 20. yy başlarında kaldırılmış, yalnızca çoğu bozulmuş halde olarak tonozlu dükkânların bir kısmı kalmıştır.

SEMAVİ EYİCE

ARAYICI ESNAFI

15. yy sonlarından 19. yy ikinci yarısına kadar, İstanbul'un sokak temizliğıyle görevli örgüt. Çöplük subaşısının y neticiliğı altında ayrı bir gedik oluşturan arayıcı esnafı, çöplük subaşısına avaid ( cret)  demekteydiler.

Arayıcı esnafının disiplininden ve çalışma düzeninden sorumlu olan çöplük subaşısı, İstanbul kadısının denetimin-deydi. Atanmasını, şehremini gerekli onayları alarak yapıyordu. Çünkü parasal yönden şehreminine bağılıydı. Sistemin işleyişi, diğ er birçok alanda olduğı gibi Hazine tarafından yıllık ihale ile gerçekleştirildiğinden, çöplük subaşılı-ğını üstlenen, görevini en iyi biçimde yerine getirmeye ve arayıcı esnafını çalıştırmaya çaba gösterirdi. Halk, semtlerin ve mahallelerin yeterince temizlenip temizlenmediğı konusunda duyarlıydı ve saptanan ihmaller nedeniyle ilgili makamlara şikâyetle bulunuyordu. Örneğın, 26 Zilhicce 993/19 Aralık 1585 tarihli, İstanbul kadısına saraydan yazı-

lan bir hükümde Atmeydanı ile Beyazıt havalisinin ayda iki kez süpürülüp tertemiz duruma getirilmesi eski bir gelenek iken bu yerlerin uzun zamandan beri s p r lmemesinin nedeni sorulmuş ve çöplük subaşısının bu yerleri temizletmesi emredilmiştir.

Evliya  elebi ise kendi döneminde (17. yy ortalan) İstanbul'daki arayıcı esnafının 500 kişi olduğunu, 1638'de çöplük subaşısına 60 bin akçe avaid ödediklerini yazar. *Seyahatname'deki* bilgilere göre, arayıcı esnafı evlerden s p-r nt , atılacak öteberiyi topladıkları gibi anayollarda ne kadar çöp, pislik varsa bunları da zembilleri ile deniz kıyısına götürmek hizmetini üstlenmişlerdi. Bu işi, kazançları olduğı için istekle yapmaktaydılar. Çünkü taşıdıkları çöpleri ayıklayıp değ rlendirdikleri gibi bunların arasından kimi zaman altın, gümüş de bulmaktaydılar. Arayıcıların giyimleri, battal kasık çizmesi, siyah veya kırmızı meşinden kaftan, hamideli külahı veya kulakları da kapatan takke idi. Ara  gereçleri çapa, *kazma*, kavata (ağ  tekne) elek, süpürge, harar (büyük çuval), zembil ile el arabası veya beygir koşulu iki tekerlekli mezbele arabasıydı. Arayıcılar, İstanbul'un umumi yollarında, herkese açık yan sokaklarda, arasta ve han meydanlarında biriken süprüntüleri toplarlar, deniz kıyısında, belirli noktalara sırt küfeleri, zembiller, arabalarla g t r rlerd . Daha sonra bunları, alışageldikleri yöntemlerle ya deniz suyuyla ya da denize akan kent içi su ağızlarında yıkar, ayıklar, elerler; neredeyse tek tek

elden geçirirlerdi. Buldukları bakır, demir, kemik, çivi, tel, kumaş, kösele vb her şeyi ayrı ayrı biriktirirler, bu arada mangır, akçe, takı vb bulmaya dikkat ederlerdi. Arayıcı esnafının İstanbul çöpleriyle uğraştığı

i

ARBORETUM

298

299

ARETAS SARAYI

dört yüzyıl boyunca, eşeledikleri birikintiler içerisinde çok değerli yüzükler, pırlantalar, sorguç vb saray işi parçalar ele geçirdikleri tarihlerde yazılıdır. Yine onların en çok ilgi duydukları bir alan da yangın yerleriydi. Arayıcılar, yasal süre sonunda yangın yerlerini tathir etmek (temizlemek ve molozları kaldırmak) hakkı elde ederler, böylece hem enkazın kaldırılmasını gerçekleştirirler hem de yangın külleri altından değerli şeyler bulurlardı.

Arayıcı esnafının bir bölümü, kent mahallelerini dolaşıp sokak başlarında "Çöp çıkaran!.." diye bağırırlardı. Eski kent düzeninde o muhitten olmayan kimselerin rasgele sokaklara girmeleri yasak olduğu halde arayıcı esnafı için bu yasak söz konusu değildi. Arayıcılar kapı kapı gezip evlerde biriken çöpleri, zembil ve küfelerle alırlardı. Bu hizmetlerine karşılık kendilerine bahşiş de veriliyordu. Evlerden toplananlar kemik, paçavra, kırık dökük nesnelerden ibaretti. Çünkü eskiden her eve giren tüketim maddeleri o zamanki yaşam pratikleri içerisinde çöp bırakmayacak tarzda tüketiliyordu. Örneğin yiyecek artıkları kedilere, kümes hayvanlarına yal ve yem olmakta veya küçük koltuk bahçelerine gübre olarak gömülmekteydi. Yine, sokaklarda kaçak olarak dolaşan eskiciler de birçok şeyi değerlendirmekteydiler. İstanbul'un kenar mahallelerindeki durağan yaşamın bir sonucu olan aşırı gözlemcilik ve komşular arası kıskançlık, arayıcı esnafının ve eskicilerin birtakım öteberiyi torbalarına atmalarına fırsat sağlıyordu. Çünkü kimi aileler varsıllıklarını kanıtlamak ve komşularını kıskandırmak için, henüz kullanılabilir bazı eşyayı "Aman al şu partalları da ortadan kalksın!" yollu konuşmalarla arayıcılara verirlerdi. Bu tür bir davranış hemen etkisini gösterir; cumbadan cumbaya "Aaa, seninki yepyeni hırkayı arayıcıya verivermiş!" dedikoduları aktarılırdı.

Arayıcı esnafının kent temizliğine önemli hizmette bulunduğundan söz edilemez. Çünkü, örneğin çarşı esnafı, ortaklaşa ya da bireysel olarak kendi arastalarının temizliğini gerçekleştirirler; işyerleri denize yakın olan esnaf, dükkân süprüntüsünü götürüp denize atardı. Ya da dükkân

sahipleri, anlaştıkları arayıcılara haftalık, aylık belli bir ücret ödeyerek çöplerini kaldırtıyordu. Bundan ise esnaf kethüdaları sorumluydular. Kent meydanlarının temizliğini ocak subaşları! acemioğlanları istihdam ederek sağlamaktaydılar. Bu nedenle meydan temizliklerine arayıcı esnafı karışmazdı. Anacaddelerle meydanların düzenli olarak acemioğlanlarca temizletilip temizletilmediğini, yeniçeri ağası, kola (genel denetim) çıkan sadrazam, İstanbul kadısı kontrol ettikleri gibi, tebdil gezen padişah da denetlerdi. Görülen olumsuzluklardan şehremini sorumlu tutulur ve kendisine buyruklar yazılırdı. Mahalle temizliği ise, İslami bir gereklilik de sayıldığından sorumluluğu mahalle

imamına bırakılmıştı. Her mahalle imamı, bu işi ya arayıcı esnafı ile anlaşılarak veya mahalle olanakları ile bir düzene bağlamak durumundaydı.

Darphane'nin özel bir arayıcı örgütü vardı. Darphane'deki para döküm ve kesimi sonunda lağım ve kanallardaki altın, gümüş, bakır tesviye artıkları görevli arayıcılar tarafından toplanıp yine Darphane'ye teslim edilirdi. Sarayların çöplerini taşıyan, ayıklayan örgüte ise Mezbelekeşan deniyordu. Bunlar Bostancı Ocağı'na bağlıydılar. 1585'te İstanbul kadısına yazılan bir hükümden, Yeniçerilerin Eski Odalar ile Yeni Odaların, Acemioğlanlar Kışlası'nın, sekban odalarının mezbelelerini her gün kendi beygirleriyle mirî mezbelecilerin Langa civarındaki kapıdan denize döktükleri, fakat kapıcıların buna engel olmak istedikleri öğrenilmektedir.

İstanbul'da İhtisap Nazırlığı'nın kurulması (1826) ile kent ölçeğindeki temizlik işleri yeni esaslara bağlandı. Bu tarihten sonra bir süre adı geçen nezaret, ardından Zaptiye Nezareti ve 1854'ten sonra da şehremaneti (belediye), çöp ve temizlik işlerini yükledi. Fakat sağlıklı bir işleyişe kavuşturulamayan temizlik işleri için Altıncı Daire-i Belediye'nin (Beyoğlu) akılcı bir çözüm bulduğu saptanmaktadır. Galata-Beyoğlu semtleri çöplerinin ihale yöntemiyle kaldırılması, anayolların, hayvan pisliklerinden, enkazdan çamur ve tozdan arındırılması konusunda bu belediyenin çalışmaları Avrupa kentleri düzeyinde olmuşken, beride İstanbul cihetindeki ara sokaklar uzun zaman çamur, su birikintileri, gübre, pislik yığınları, kedi köpek, fare ölümleri ile çok kötü manzaralar sergilemiş, arayıcı düzeni de giderek bozulmuştur. Nihayet 1868'de şehremaneti yeni bir organizasyona giderek ilk kez çöp arabaları yaptırmış, "çöpçü" adı altında aylıklı personel istihdamıyla bu işi üstlenme gereğini duymuştur. Çöpçülerin kontrolü ise belediye kavaslarına bırakılmıştı. Ancak, bu dönemdeki temizliklerin meydan, anayol, çarşı pazar sınırlarını aşmadığı,

İ. Galip Arcan

(sağda) Kral

Lear oyununda

kral rolündeki
Hüseyin Kemal
Gürmen'le.
Şehir Tiyatroları,
1937.

Turban Gurkun

mahalle içlerinin ise eski durumunda bırakıldığı biliniyor. Özellikle de arsalar ve terk edilmiş evler ve viranelikler, birer çöplük durumundaydı. İstanbul Belediyesi'nin buralara da temizlik hizmeti götürmesi 1911'den Nezafet-i Fenniye Müdüriyeti'nin kurulmasından sonradır. **Bibi.** Evliya. *Seyahatname*, I, 514-515; (Ergin), *Mecelle*, I; Ali Rıza, *Bir Zamanlar*, Pa-kahn. *Tarih Deyimleri*, I; Ahmet Refik (Altı-nay), *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, Ankara, 1987, s. 98.

NECDET SAKAOGLU

ARBORETUM

bak. ATATÜRK ARBORETUMU

ARCAN, İSMAİL GALİP

(1894, *istanbul* - 8 Ağustos 1974, *İstanbul*) Tiyatro ve sinema oyuncusu, yönetmen, oyun yazarı. Ravza-i Terakki Okulu'nda ve Soğukçeşme Askeri Rüştîyesi'nde öğrenim gördü. İlk kez 1909'da Ahmed Fehim Efendi'nin kumpanyasında, Ahmed Vefik Paşa'nın Moliere'den uyarladığı *Tabibi Aşk* adlı oyunuyla sahneye çıktı. Daha sonra Burhanettin Tepsi'nin topluluğuna katılan sanatçı, 1914'te açılan Darülbedayi'nin ilk öğrencileri arasına girdi. 1921'de Fransa'ya -gidene kadar Darülbedayi'de *Uçurum*, *Kundak Takımları*, *Kismet Değilmiş*, *Kendini Bil* adlı oyunlarda rol aldı; *Bora* adlı oyunun çevirisini yaptı. 1921-1924 arasında Paris'te çeşitli tiyatrolarda çalıştı. 1924'te yurda dönerek Muhsin Ertuğ-rul'un kurduğu Ferah Tiyatrosu'nda bir yıl kadar çalıştıktan sonra, 1925'te bir yıllığına Berlin'e gitti. Yurda gelişinde yeniden Şehir Tiyatroları'na girdi, emekli oluncaya kadar bu kurumda çalıştı. İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatrolarında yüze yakın oyunda rol almıştır. Bu oyunlardan bazıları şunlardır: *Kafes Arkasında* (1930), *Müddeiumumi* (193D), *Bir Ölü Evi* (1932), *Süt Kardeşler* (1933), *Hamlet* (1934), *Müfettiş* (1935), *Ayak Takımı Arasında* (1936), *Kral Lear* (1937), *Windsor'un Şen Kadınları* (1938), *Kibarlık Budalası* (1941), *Nasıl Hoşunuza Giderse* (1942), *Cimri* (1944), *Cyrano de Bergerac* (1945), *Kral Oidi-*

pus (1947), *Don Juan* (1950), *Son Koz* (1952), *Benim Üç Meleşim* (1957), *Bir Kavuk Devrildi* (1962). Ayrıca, sahnelenen, basılan birçok çevirisi ve uyarlaması bulunan sanatçının, *Tiyatroda Makyaj* (1941), *Tiyatroda Diksiyon* (1947) adlı yapıtları vardır. Konservatuvarda diksiyon dersi

de veren Arcan, sinemada "Bi-can Efendi", radyoda "Habibe Molla" tiplerleriyle geniş ilgi toplamıştı.

H. ZAFER ŞAHİN

AREL, HÜSEYİN SAADETTİN

(18 Aralık 1880, İstanbul - 6 Mayıs 1955, İstanbul) Türk musikisi bilgini ve bestekârı. Vefa semtinde dünyaya geldi. Babası Anadolu Kazaskeri Mehmed Emin Efendi, annesi Fatma Zekiye Ha-nım'dır. Beş yaşında özel olarak musiki dersleri almaya başladı. İlkokul öğrenimine İstanbul'da başladı, babası Emin Efendi'nin kadı olarak İzmir'e tayini çıkınca, Arel eğitime İzmir'de Fransız Koleji'nde devam etti. Burada Fransızca'nın yamsıra Almanca ve İngilizce öğrenme imkânını elde etti. Aynı yıllarda İzmir medreselerine de devam ederek orta kısımdan "icazet" aldı. Böylece Tanzimat'ın iki kültürlü eğitimini birlikte gördü.

"Rûûs" denen yüksek medrese icazetini İzmir'den almak mümkün olmadığından İstanbul'a geldi. Almanca, İngilizce ve Farsça özel dersler alarak, Fransızca ve Arapça gibi bu üç dili de çok iyi öğrendi. Yüksek medreseden sonra, Mekteb-i Hukûk-i Şâhâne'ye devam etti. 1906'da bu okuldan mezun oldu.

Arel 1901'den 1918'e kadar çeşitli memuriyetlerde bulundu. Adliye Neza-reti'nin çeşitli kademelerinde çalıştıktan sonra müsteşarlığa kadar yükseldi. 1914'te Defter-i Hakanî nazırlığına, bir yıl sonra da Şûra-yı Devlet Tanzimat Dairesi başkanlığına atandı. 1918'de Şûra-yı Devlet kapatılınca memurluktan ayrıldı, daha sonra verilen hiçbir görevi kabul etmedi, sadece avukatlıkla uğraştı.

Çocukluğundan beri musikiye karşı derin bir ilgi duyan Arel musikiye mandolin çalarak başladı. Notayı ve Batı müziğinin temel kurallarını bu dönemde öğrendi. İzmirli Şeyh Cemal Efendi ile Şekerci Cemil Bey'den ut ve Türk musikisi dersleri aldı. İstanbul'a geldikten sonra da çalışmalarına aralıksız devam etti. 1907-1909 arasında Edgar Manas'tan armoni, kontrpuan ve fûg dersleri aldı. Çalgı tekniği, orkestra tekniği, bestecilik ve musiki tarihi gibi konulardaki araştırmalarıyla bilgilerini geliştirdi. Aynı zamanda Hüseyin Fahreddin De-de'den de dini musiki dersleri aldı. Türk ve Batı musikisi sazlarını daha yakından tanımak amacıyla ney, nısfıye, girift, kemence, keman, viyola, viyolonsel ve piyano üzerinde çalıştı. Böylece Türk ve Batı musikisini teorik ve pratik yönleriyle değerlendirip, karşılaştırabilecek bir musiki birikimine erişti. Bu anlayış doğrultusundaki çalışmalarla, Türk

musikisini eğitim, öğretim ve uygulama bakımından, çağdaş bir zemine oturtmaya çalıştı. Yakın arkadaşları Dr. Suphi Ezgi ve Rauf Yekta Bey ile Türk mü-zikolojisini temellendirmek üzere bilimsel araştırmalara girişti. Dr. Suphi Ezgi ile Türk musikisi nazariyatı üzerine çalıştı. Ord. Prof. Salih Murad Uzdilek'in ses fiziği incelemeleriyle bir oktavda eşit

olmayan 24 aralık ve 25 sesin oluşumu açıklandı. Arel-Ezgi-Uzdilek sistemi olarak adlandırılan bu sistem, eğitim, öğretim ve nota yazımı bakımından büyük kolaylıklar sağladı.

Türk musikisinde çoksesli eserler verilmesi taraftarı olan Arel, Türk musiki aralıkları ve perdelerine bağlı kalarak çeşitli beste çalışmalarına yöneldi. Bir Türk musiki piyanosu geliştirmek istedi. Ke-mençenin üç telini, dörde çıkararak dört telli ve keman düzeninde kemence kullanımını özendirdi. Kemençenin soprano, alto, tenor, bas, kontrbas türlerini imal ettirdi. Ayrıca musiki terimleri üzerinde de çalıştı; bugün kullanılan birçok Türk musiki terimini o türetmiştir. Bütün bu çalışmalar, Batılı anlamda bir Türk musiki eğitimi, orkestrası ve icrasına ulaşma amacım taşıyordu.

Arel bir musiki eğitimcisi ve öğretmen olarak sırasıyla Darüttalim-i Musiki Cemiyeti'nde, İstanbul Belediye Konser-vatuvarı'nda ve İleri Türk Musiki Kon-servatuvarı Derneği'nde çalıştı. 1943'te İstanbul Belediye Konservatuvarı'nda, Türk musiki bölümü ve bu bölüme bağlı icra heyetinin kurulması görevini üstlendi. Çağdaş ölçülere göre kurduğu bu bölümde, nazariyat, armoni, musiki tarihi, prosodi dersleri verdi. *Türk Musiki Nazariyatı Dersleri* 'ni bu amaçla kaleme aldı. 1948'de konservatuvardaki sözleşmesi bitince uzatılmasını istemeyerek konservatuvardan ayrıldı. 1949'da İleri Türk Musiki Konservatuvarı adı altında bir dernek kurdu. Bu dernekte bir süre dersler verdi.

Musiki teorisine çok önem veren, çocukluğundan başlayarak ömrünün son günlerine kadar kitap toplamaya devam eden Arel'in zengin bir kitaplığı vardı. 1922'de İstanbul'un işgali sırasında, müttefik askerlerince el konulan konağında çıkan yangın sonunda, 10.000'e yakın basma kitapla 200 kadar da değerli yazma yok oldu. Daha sonra topladığı kitap, yazma ve notalarla ikinci kütüphanesini kurdu. Kütüphanede Türk ve Batı musiki ile ilgili basma eserler, nota ve dergi koleksiyonları, Türk musiki üzerine yazılmış Arapça, Farsça, Türkçe yazmaların kopyaları vardı. Özellikle Dr. Suphi Ezgi'nin yetmiş yılda topladığı notaları da koleksiyonuna alarak kütüphanenin nota kısmını zenginleştirdi. Kitaplığın Batı musiki bölümünde ise üç büyük Batı dili ile yazılmış yüzlerce kitap ve on binlerce nota vardı. Kütüphanenin büyük bir kısmı, Arel'in ölümünden sonra, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü'ne verildi.

Arel müzikle ilgili birçok kitap, makale, inceleme yazdığı gibi 1909-1914 arasında *Şehbâl*, 1939-1940 arasında da *Türklük* adlı dergileri çıkarmıştır. *Türk Musiki Nazariyatı Dersleri* adlı çalışması *Musiki Mecmuasının* 1-83. sayılarında yayımlanmış, sonradan kitap haline getirilmiştir. *Türk Musiki Kimindir* önce *Türklük* dergisinde, sonra *Musiki Mecmuasında*, yayımlanmış, 1969'da kitap haline getirilmiştir. *Prosodi Dersleri* de 1992'de yayımlanmıştır. Bunların dışında musiki

ile ilgili 100'ü aşkın makale yayımlamıştır.

Türk musikisinin kendi ses sistemine dayanarak çoksesli Batı tekniği ile çağdaş bir noktaya geleceğine inanan Arel, tek sesli ve çoksesli, dini ve dindışı beste şekillerinde 700'e yakın eser bestelemiştir. 72'si çoksesli olan bu eserlerin içinde, hüseyini "Düğün Evinde", tahir "Oyun Havası", hicazzirgüle "Bir Peri Masalı", nihavend "Minimini Bir Peşrev", kürdilihicazkâr "İnce Bir Bulut Gibi Siyah İpek Peçesi" gibi eserleri sık sık icra edilir. **Bibi.** Y. Öztuna, *Sâdeddin Arel*, Ankara,

FATİH SALGIR

Büyükçekmece Gölü yakınında Aretas Sarayı'nın kalıntısı olduğu sanılan Bizans harabesi.

Semavi Eyice arşivi

ARETAS SARAYI

Malazgirt'te 1071'de Selçuklulara yenilen imparator IV. Romans Diogenes (hd 1068-1071), kısa saltanatı sırasında, şehrin dışında yazlık bir saray yaptırmıştı. I. Aleksios Komnenos'un (1081-1118) kızı Anna Komnena'nın yazdığına göre bu saray İstanbul'a oldukça yakın sayılacak bir yerde, denizden fazla uzak olmayan ufak bir tepede bulunuyordu.

Bazı araştırmacılar, Aretas Sarayı'nın Topkapı Maltepe'sinde Davutpaşa'da olabileceğini ileri sürmüşler, ancak sarayın denize inen bir yamaçta bulunduğu bilindiğinden bu görüş pek inandırıcı olmamıştır. Janin ise Aretas Sarayı'nın Haznedar Çiftliği'ne hâkim olan yamaçta olması gerektiğini ileri sürer. Gerçekten 1950'li yıllarda burada evvelce bir Bizans yapısı bulunduğuna işaret eden, işlenmiş mermer mimari parçalar meydana çıkarılmış fakat ilgili yerlere duyu-rulmaksızın bunlar yok edilmiştir. Bunun dışında, Büyükçekmece'ye inen yeni yolun sağ tarafındaki yamaçta bir Bi-

L

AKGİRÖN

300

301

ARİF BEY

HÜSEYİN RAHMİ'DEN İSTANBUL ARGOSUNA BİR ÖRNEK

... Gönül bu... İskete kuşuna benzer... Korkma sen. Bizim dala da konan bulunur...
Aynalı karılara bakmak insanın gönlünü midye gibi açar be!..

- Kısrakları gördün mü dadaş?

- (Sahi) be...'(Gerdan) kırışa, adım atışa bak... Senin altındaki ekmekçi bey

girine benzemiyor... Beygir işte böyle olmalı... Kız gibi maşallah...

- Haydi yanlarına gidelim de dikkat geçelim...
- Döldülü parmakla ulan, onlara başka türlü yetişebilir miyiz?
- Duru kısarak da üzerindeki bey de aynalı. Birbirini açmış... Kır kısraktakini gördün mü? (Ayastafonoz) kopoyuna benziyor... Hayvanın namusuna yazık de
gil mi?

O esnada oradan geçen bir kadın arabasına:

- Ah canımın içi mavilim!.. İpsiziz... İşte böyle seyyahınız... Fakat güzelin kadrini biliriz... Kır hayvandaki kopoyu gördün mü?... Benim atım çirkin amma kendim o kopoydan güzel değil miyim?.. Dengi dengine binse ne ise... Haydi yosmam sen buna bir "racon" kes... Böyle şeylere tutulurum... Suratına bakmı yor da yeşillilere hampalanıyor...
- Yoldaş be!.. Senin odabaşılı aftosu gördün mü? İpekli ferace giymiş de şim di bize kafa tutuyor... Kaça alırım çalımını... Eskiden altmışlık pakete mumdu. Şimdi piyasası fırlamış... Bir aval yakalamış yoluyor... Deminden otuz paralık fıstık ikram ettim... Vay geçmişinin canına... "Fıstık yemem" dedi... Ben de avuçlan suratına fırlattım... Bizim otuzluk yerlere saçıldı... Kimin umurunda! Hovardalıkta paranın gittiğine bakılır mı? Namustur bu.. Mangize kıyarım da ca kamı bozmam...

Çifte naranın refakatine "düm düm"üne refakatle nihavendden gezinen zurnacı:

- Beyler keriz edelim mi?
- Vay kibar tavgıları be!.. Burada hiç mangiz lâfı etmemeli mi?

Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Bir Muadelet Sevda*, Hilmi Kitabeyi, îst., 1946

zans binasının kalıntısı görülmektedir. Planı anlaşılamayan, fakat taş ve tuğla duvar örgüsünden Bizans yapısı olduğu anlaşılan bu kalıntının, Diogenes'in sarayının son izi olabileceğine ihtimal vermek mümkündür. Büyükçekmece'ye Aretas denilmesi bu hususta destek olduktan başka, kalıntının olduğu yerin denize ve göle hâkim bir yamaç olması önemli bir dayanak sayılabilir. Harabenin içinde ve çevresinde yapılacak bir kazı ile aydınlatıcı çözüme ulaşılabilir.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine*, 137, 406; S. Eyice, *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes*, Ankara, 1971, s. 91-93.

ARGİRONİON

Beykoz'un kuzeyinde bugün Macar Burnu denilen yerin Bizans dönemindeki adı. Bu mahalde ünlü bir cüzam hastanesi ya da yurdu bulunuyordu, Iustinianos'tan önce var olan hastane onun zamanında yeniden yaptırılmıştır. Bizans döneminde cüzamlılar için kurulan hastanelerin en tanınmış Pantokrator Manastırı'na bağlı olarak II. İoannes Komnenos tarafından yaptırılan hastaneydi (bak. Zeyrek Kilise Camii). Argi-ronion'da cüzam hastanesinin yanısıra bir de manastır yer alıyordu. Söz konusu manastır orada daha önce var olan ve 4. ya da 5. yy'da inşa edilen Pantele-imon Kilisesi'ne ek olarak yapılmıştı. 1924 yılında İstanbul Arkeoloji Müzesi tarafından bir kazıda kubbeli küçük bir kilisenin temelleri ortaya çıkarıldı. Bu bölgenin kent içindeki tanınmışlığı cüzam hastanesinden çok, civardaki Yuşa Tepesi'nin ününden dolayıdır. Kilise bu tepe üzerinde bulunuyordu. Bibi. Janin, *Constantinople byzantine*,

DOĞAN KUBAN

ARGO

İstanbul, Türkçenin dünyanın büyük dilleriyle karşılaştığı yerdir. Türkçe, daha önce Çinceyle, Hindistan dilleriyle, Arapça ve Farsça ile karşılaşmış, onlara söz verip söz almıştı. Kâşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lûgât-it-Türk* adlı olağanüstü sözlüğünü 1072'de bitirdi. Sözlükte argo vardı. Elliye aşkın sözcük, Türkçede argonun Türkçe sözcüklerle var olduğunu gösteriyor. Selçuklular 1071'de Anadolu'nun, bir bakıma İstanbul'un kapılarını açtı. Kâşgarlı Dede'nin sözlüğü, ülkeye varan Türkçenin de diğer dillere bir selamıydı. Türkçe. Anadolu'da Yunan-cayla, Ermeniceyle, İstanbul'da da (neredeyse) dünyanın bütün dilleriyle karşılaştı. Liman bir "Lingua Franca" ülkesi gibiydi.

İstanbul'un Türklerle zenginleşen insan dokusu, kendisini argoda da gösterdi: İstanbul argosu, dil kökenleri açısından tarandığında, yirmiden çok dille karşı karşıya geliriz. Türklerin ilginç coğrafyasını gösteren bu metropol haritasında argo, Çince ve Moğolcayı taşıdı-

ğı gibi, Çingenece yoluyla Sanskritçeyi, Yahudiler yoluyla İspanyolcayı taşır. Yunan dilini, Ermeniceyi, Almancayı, Arnavutçayı, Bulgarçayı, Fransızçayı, Flamancaı, İngilizceyi, İtalyancaı, Kürtçeyi, Macarcayı, Portekiz dilini, Ro-menceyi, Rusçayı, Yugoslavçayı vb taşır. Bunun nedeni biraz karmaşık olsa da, İstanbul'un, bu diller kapısının ürettiği argo, argo ile ilgili genellemelerle açıklanabilir: İstanbul, bir dil metropolüdür; İstanbul'da azınlıklar vardır; kapalı yerler, argo odakları, kışlalar, hapishaneler, okullar vardır; İstanbul'da suç vardır, kabadayılık, fuhuş, uyuşturucu, hırsızlık vardır ve diller diller vardır. İstanbul, "etnik" azınlıklarla "etik" azınlıkları argoda buluşturan sayılı kentlerden birisidir; Doğu dilleriyle Batı dillerini buluşturan bir

metropoldür. Bu anlamda, ancak New York İstanbul ar-gosuyla boy ölçüşebilir. O da, eski dünya dilleriyle bağları açısından biraz zayıf kalabilir, istanbul'un argo haritası, sosyolojik bir saptama olduğu gibi, dillerin alt kültürlerle bağları, edebi yaratıcılık, dillerin kardeşliği, olağanüstü bir Esperanto girişimi, etik azınlıkların dilsel muhalefeti açılarından da binbir türlü "okunabilen" bir dil şölenidir. Orada, "Mira! Lavuğa dikiz! Lubunya o biçim fertikliyor. Alarga! Herif triplerde tabii. Ense nanay," dendiğinde, ispanyolca, Kürtçe, Romence, Sanskritçe, Çingenece, Almanca, italyanca, Arapça, İngilizce, Türkçe yan yana gelmiş ve yeni bir semantik yaratılmıştır. Bugün şöyle

söylenebilir: "Bak, adama bak, edilgin eşcinsel hızla kaçıyor, uzaklaşıyor. Adam esrik olduğu için, yakalayamıyor"... Türkçede, özel olarak da İstanbul'da argonun yaratıldığı, üretildiği temel grup ve alanların bir döküm denemesi yapılabilir:

- 1- Hırsız, dolandırıcı, yankesici argosu (Açık kaldırım: Ortalıkta duran herhangi bir şeyi çalmak. Kleftecilik: Planlı, programlı hırsızlık; dolandırıcılık. Ta-tulaci: 400 yıllık olan bu argo sözcük, eskiden kervansaraylarda müşterinin tatula denen uyuşturucu ile uyutularak soyulması anlamına geliyor.) 2- Uyuşturucu argosu (Dalga: Esrar. Sınıf: Uyuşturucuyu burna çekme. Toprak: Düşük nitelikli toz halinde uyuşturucu madde.) 3- Kumar argosu (Boğuntu: Kumarda kendisine karşı hile yapıldığını anlamayarak yenilmek. Makas: Kumarda iki kişinin birlik olarak bir başka kişiye karşı hile yapması. Sirkaf: Kumarda hile, kâğıt çalma.) 4- Kabadayı argosu (Anafor: Bedava para; emek harcamadan elde edilen şey, beleş. Düzeltmek: Özellikle yüzüne vurarak dövmek. Kampanasını sökmek: Birini çaresiz bir duruma düşürmek; fena halde dövmek.) 5- Dilenci argosu (Cort: Dilenci. Kademi cort: Ayağı sakat, total dilenci. Bello: Sadece dilencilerin polise verdiği isim.) 6- Hapishane, tutukevi argosu (Anten: Müzevir. Volta: Yürüyüş. Zula: Bir şey gizlenen yer.) 7- Yatılı okul, okul, öğrenci argosu (Ramses: Çirkin. Tophane güllesi: Sıfır. Tetas: Göğüs. Subiş: Çocuk.) 8- Kışla, asker argosu (Tertip: Aynı devredeki asker. Hemşo: Hemşeri. Astek: Asteğmen.) 9-Denizcilik argosu (Çaça: Usta denizci. Baba: Penis. Palamarı çözmek: Kaçmak.) 10- Etnik azınlıklar argosu 11-Göçmen argosu (Zarbo: Polis memuru. Moruk: Arkadaş. Nema: Yok. Kaspak-nak: Zor yoluyla alınmış şey. Nokaris: Bitti. Kavanço: Takas.) 12- Cinsel argo (Ahtu: Cinsel ilişki. Fular: Bir kadınla erkek travestinin sevişmesi. Metalle-mek: Cinsel ilişkide bulunmak.) 13- Eşcinsel argosu (Koli: Cinsel ilişki. Kurşet: Eşcinsel olduğunu gizlemek. Denyo: Delibozuk.) 14- Fuhuş argosu (Otobüs: Fahişe.) 15- Esnaf argosu (Hanut: Komisyon. Mira: işte, bak. İmşa olmak: Ortak olmak.) 16- Şoför argosu (Ördek: Yolcu. Asfalt biti: Küçük oto. Şaşı: Şaşkın.) 17- Eğlence yerleri argosu (Faca: Yüz, surat. Resto: Yeter.

Mekân: Kumarhane.) 18- Spor argosu (Ampul: Topun üst direğın hemen altından, üst köşelerden girerek gol olması. Çocuğu koymak: Gol atmak. Doksana asmak: Topu direğın hemen yanından kaleye sokmak.)

Bibi. (Bayrı), *istanbul Argosu*; S. Şimşek, *Mecaz ve Argo Lûgatçesi*, İst., 1958; Ferit De-vellioğlu, *Türk Argosu*, İst., 6. bas., 1980; H. Aktunç, *Büyük Argo Sözlüğü*, İst., 1990; ay, "istanbul'un Argo Haritası", *Aktüel*, 24-30 Eylül 1992.

HULKİ AKTUNÇ

ARICAN, FİKRET

(1911, İstanbul - 24 Mayıs 1993, İstanbul) Futbolcu ve spor yöneticisi. Futbola, doğup büyüdüğü Kadıköy'ün çayırlarında başladı. Fenerbahçe Spor Kulü-bü'nde yetişip parladı. Kısa bir süre küçükler takımında top koşturduktan sonra 16 yaşındayken birinci takım kadrosuna alındı. On dört yıl aralıksız olarak Fenerbahçe birinci takımında solaçık formasını giydi. Bu süre içinde 406 maç oynadı, 231 gol kaydetti. Yine aynı sürede 6 kez milli futbol takımında yer aldı, iki de gol attı. Zeki Rıza Sporel takım kaptanlığını, daha futbolu bırakmadan ona devretti. Futbol dünyasında "Büyük Fikret" namıyla tanındı. Futbolu bıraktıktan sonra da Fenerbahçe kulübüne hizmetini sürdürdü; antrenörlük, teknik direktörlük ve kulüp müdürlüğü görevlerinde bulundu, son olarak da Fenerbahçe kulübü başkanlığına seçildi. Oyuncu ya da takım kaptanı olarak kutladığı şampiyonluklara yaşamının sonlarında kulüp başkanı olarak bir Türkiye Futbol Ligi şampiyonluğu ekledi.

CEM ATABEYOĞLU

ARIKAN, SAİM

(1906, İstanbul) Güreşçi ve güreş antrenörü. İstanbul'un işgali yıllarında (1918-1922) ailesi tarafından gönderildiğı Ordu'daki dayısının köyünde güreşe başladı. Karakucak güreşinden yetişti. 1924'te İstanbul'a döndü. Minder çalışmalarına ve grekoromen güreşe Kum-

kapı Güreş Kulübü'nde başladı, iki yıl içinde kendini gösterdi. 1926'da sıkletinin istanbul ikincisi oldu, 1928'de milli güreş takımına seçildi. O sene Amster-dam'da yapılan Olimpiyat Oyunları'nda milli mayo altında ilk güreşlerini yaptı. Güreş hayatını kapattığı 1938'e kadar 5 kez milli takımla Rusya'ya gitti; orada yaptığı 34 güreşin 33'ünü kazandı. 1936 Berlin Olimpiyatı ile 1937 Avrupa Şam-piyonası'nda başarılı güreşler çıkardı. 1932, 1933, 1934 ve 1935'te 72 ve 66 kilolarda dört kez Balkan şampiyonluğunu kazandı.

Arıkan güreş hayatında 200'e yakın yabancı ve 2.000'in üzerinde yerli rakiple karşılaştı. Bunların yaklaşık yüzde 80'inde galip geldi. Güreşi bıraktıktan sonra antrenörlüğe başladı. Bu alanda da büyük ün yaptı.

1947'de İran Güreş Milli Takımı antrenörlüğüne getirildi, iki yıl içinde güreş dünyasında söz sahibi olan bir İran takımı ortaya çıkardı. Yurda döndükten sonra güreş antrenörlerine hocalık yaptı. Bir ara spor levazıma ti mağazası işletti.

CEM ATABEYOĞLU

ARITMA TESİSLERİ

bak. ATIKSU

ARİF BEY (Hacı)

(1831, İstanbul - 28 Haziran 1885, İstanbul) Bestekâr. Eyüp'te doğdu. Babası şer'i mahkeme başkâtibi Ebubekir Efendi'dir. Eyüp'te iptidai mektepte okurken sesinin güzelliği ile dikkat çekti. Aynı okulda kalfalık eden Zekâi Dede, onu Dede Efendi'nin öğrencilerinden Eyyubi Mehmed Bey'e götürdü. Ey-yubi Mehmed Bey, Arif Bey'le bir süre ilgilenince, büyük bir yetenekle karşı karşıya olduğunu anladı. Ona makam, usul ve çeşitli fasıllar öğrettikten sonra öğrencisini Dede Efendi'ye götürdü. Dede Efendi, Arif Bey'i dinledi, çok beğendi, bir süre evine kabul ederek ders verdi.

Eyyubi Mehmed Bey, Muzıka-i Hü-mayun'da^ hocalık etmeye başlayınca, öğrencisi Arif Bey'i Türk musikisi kısmına aldı. Bu arada, Mehmed Bey'den otuza yakın fasıl öğrendi, serhanende sıfatıyla saray fasıl heyetini yöneten Haşini Bey ile de derslerini sürdürüyordu. Arif Bey öğrenimi süresince meşk ettiği eserleri hemen öğrendi. Bu arada Mehmed Bey'in aracılığıyla Bâb-ı Seraske-ri'ye kâtip olarak girdi.

Arif Bey 20 yaşlarında Abdülmecid'e mabeyinci oldu. Burada cariyelerin bir kısmına musiki meşk etmeye başladı. Bu dersler, Arif Bey'in hayatındaki çalkantıların da başlangıcı oldu. Padişahın gözdelerinden Çeşmidilber adlı Çerkez kızı ile aralarında başlayan duygusal ilişki sarayda duyulunca, Abdülmecid, Arif Bey'le Çeşmidilber'in evlenmelerine izin verdi. Sanatçı bu arada "Geçti zahm-ı tîr-i hicrin tâ dil-i nâşâdıma" kürdilihicazkâr şarkısını Çeşmidilber

için besteledi. Bu şarkıyla sarayda bestekâr olarak da adını duyurmaya başladı, ama Arif Bey evlilikte umduğunu bulamadı, eşi, iki çocuğuyla Arif Bey'i bırakarak kaçtı. Bu olay Arif Bey'in ruhunda derin izler bıraktı. Bu dönemdeki duygularını "Niçin terkeyleyip gittin a zalim" kürdilihicazkâr şarkısıyla dile getirdi. Saraya karşı da mahcup duruma düşen Arif Bey, eşinin zaman zaman geri döneceği umuduna kapıldı. Padişahın kendisini affetmesi için sulta-nîrak makamından bestelediği, *Bana lutfeylerken sen / neden menfurun oldum ben* şarkısını Abdülmecid'e sundu. Bunun üzerine affedilerek tekrar saraya alındı. Faikat daha önceki hatasını tekrarlayan Arif Bey bu kez de Zülfinigâr adlı bir cariyeye ile duygusal ilişki kurdu. Olayın dedikodusu Abdülmecid'in kulağına gidince padişah ikisini evlendirdi. Bir süre

sonra Zülfinigâr geride bir çocuk bırakarak veremden öldü. Arif Bey duygularını segah makamındaki ünlü "Olmaz ilaç sine-i sad-pâreme" şarkısı ile dile getirdi.

Hacı Arif Bey

Nuri Akbayar koleksiyonu

Kendisi de bestekâr olan ve Türk musikisini seven Abdülaziz 1861'de tahta geçince Arif Bey'i tekrar saray fasıl heyetine başhanende olarak aldı. O sırada saray fasıl heyetinin başında Dede Efendi'nin torunu Rifat Bey vardı. Arif Bey bir yandan da saray cariyelerine ders vermeye başladı. Pertevniyal Valide Sul-tan'ın nedimelerinden Nigâr-nîk adlı cariyeye ilişkisi duyulunca, valide sultan ikisini hemen evlendirdi. Arif Bey bu sıralarda İstanbul'da ününün zirvesine çıkmıştı. Gördüğü aşırı ilgi, iltifat ve övgüler onu davranışlarında ölçüsüzlüğe itti. 1871'de saraydan üçüncü kez çıkarılan Arif Bey bu yıllarda Şûra-yı Devlet'te kâtiplik yaptı, sonra da Beykoz maliye müdürlüğünde çalıştı. Ölümünden bir süre önce kalp hastalığına yakalandı. Dehasını adeta özetleyen "Gurub etti güneş dünya karardı" kürdilihicazkâr şarkısını besteledikten kısa bir süre sonra öldü.

ARGİRÖNİÖN

303

ARİFE DİVANI

R İ

D İ

R

N

Hicrî 1207 - Milâdî 1793 Ramazanı arifesinde III. Selim'in katıldığı tören

"Cuma günü yevm-i arife olmağla Cuma namazını eda için Ayasofya-yı Ke-bir'i teşrif edib namazdan sonra Topkapu Sarayı'na döndü. Traş olub abdest tazeledikten sonra Hırka-i Şerif Odası'm teşrif eyleyüb ikinci namazını eda etti. Sonra devletin eski geleneklerinden olan arife divanı için Arz Odasını teşrif ve arife merasimi icra edildikten sonra Silahdarağa Yeri'ni şereflendirdi. Mehterhane ve ağaların merasimlerini ve tomak oyununu temaşa eyleyüb paralar saçtırdı. Akşama kadar eğlenüb iftar için iffet-saray-ı şahanelerini (harem) teşrif buyurdular."

Sırkâtibi Ahmed Efendi, *Ruznâme* (haz. V. S. Arıkan), Ankara, 1993, s. 125

Hicrî 1227 - Milâdî 1812 Ramazanı arifesinde II. Mahmud'un katıldığı tören

"Arife günü Padişah Yalı Köşkü'ne gelip buradan Hırka-i Şerife geçti. Sünnet

Odası'nda saltanat kisvesiyle ve cemaatle birlikte ikinci namazını kıldı. Ka-nun-ı kadim üzere Arzodası'na geçti. Hasodalı Ağalar, üsküflü kaftanlar giymiş olarak Babüssaade'nin iç kapısına dizilip törene katıldılar. Arzodası dışına kurulmuş sedefli tahta padişah oturunca davullar çalındı. Divan çavuşları aleyke avnullah duasını göklere çıkardılar. Taşra mehterleri de beş on dakika kadar kös vurdular. Bayram, âleme ilân edildi. Padişah Arzodası'na geçti. İmamlar hatipler huzuruna çıkıp aşir okudular. Bitince Silahdar Köşkü'ne geçildi. Üç Odanın (Kiler, Sefer, Hazine) ağaları takiye fesleri ile acaib kıyafette huzura dizildiler. Çuhadar Ağa da Silahdar Ağanın hediyesi olan ata binib dolaştı. Sonra ağalar tomak oynadılar. Padişah bunlara altın, Silahdar Ağa ise gümüş *paralar dağıttılar*. Herkes odalarına döndü. Padişah da iftar için Mustafa Paşa Köşkü'nü teşrif etti." Hafız Hızır İlyas Ağa, *Tarih-i Enderun -Letâif-i Enderun*, (Çev. C. Kayra) ist., 1987, s. 70

zans binasının Planı anı" "

, L. y J ..pV».^" '£İ-1A-1 ı^y i J ı »«->• •.-"-

;«\36fverimli bir bes-

™ ~^^â şarkı bestele-

^- tJz'in verdiği bir

v~ VJy5\$ sam ve usulde bes-

V>e ^/Mecmua-i Arifi adlı

f Jûası yayımlamıştır. Kür-

Jakamını terkip etmiş, mü-^ulünü düzenlemiştir. Arif xDnra bu makam ve usulde bir-
_r verilmiştir. Arif Bey, Kanuni Meî^ied Bey, Mustafa Servet Efendi,
Zati Arca, Levon Hancıyan, Lem'i Atlı, Bimen Şen ve Şevki Bey gibi
birçok öğrenci yetiştirmiştir.

Dede Efendi'den sonra, sarayda yaygın olan Batı müziğine karşı, Arif Bey'in "şarkı" formuyla Türk musikisini ayakta tuttuğu görülür. Yüzyıllardır birinci planda bulunan kâr, beste, semai gibi beste şekillerinin yerini şarkı formuna bırakması büyük bir değişimdir. Geçmişte de kullanılan şarkı formu, Arif Bey'le gerçek kurallarını bulmuş, şekilde kesinlik kazanmıştır. Sonraki bestekârların hemen hepsi, Arif Bey'in açtığı bu yolda şarkılar bestelemişlerdir.

Hacı Arif Bey, binden fazla eser bestelemiştir. Bugün elimizde dini ve dindışı formlarda üç yüz seksen dolayında eseri bulunmaktadır. Nihavend "Bakmıyor çeşm-i siyah feryade", "Vücut ikliminin sultanısın sen", "Ben bûy-i vefa bekleriken suy-i çemenden"; mahur "Gösterip ağıyare lütfün bizlere bigânesin"; muhayyer "İltimas etmeye yâre varınız" çok sevilen ve sık sık okunan yüzlerce şarkısından birkaçıdır. **Bibi. Y.** Öztuna, *Hacı Arif Bey*, Ankara, 1986; S. Y. Ataman, *Mehmed Sadi Bey*, Ankara, 1987; İnal, *Hoş Şada*.

FATİH SALGIR

ARİF BEY (Çarşambalı)

(?, İstanbul - 1892, İstanbul) Sülüs, celi sülüs, nesih ve ta'lik hattatı, İstanbul'da Çarşamba semtinde oturduğu için "Çarşambalı" unvanıyla anılırdı. Uzun yıllar Maliye Nezareti Mektubi Kalemi'nde çalışan Arif Bey, sülüs ve nesih, Haşim Efendi'den(-«); taliki Sami Efendi(->) ile İsmail Hakkı (Kıbrısîzade) Efendi'den meşk etti. Sonraları Ali Haydar Bey'e(->) devam edince, bunu duyan Sami Efendi'nin Arif Bey'i "Ben, hocamı ölünceye kadar bırakmadım ve çok feyz aldım" sözleriyle tenkit ettiği söylenir.

Çifte yazı (oynak yazı veya müsenna yazı da denir) yazmakta ustaydı. Bir başka özelliği de, imzasız yazıların kime ait olduğunu anlamasıydı.

Yazdığı Kuran ve *Delâil-i Hayrat* nesihte usta olduğunu gösterir. Yalnız bu Kuran'ın iki cüzüne hareke koymaya ve sonuna imza atmaya ömrü yetmemiştir.

" Ta'lik ile de uğraşan hattat bu yazıda Yesarîzade Mustafa İzzet, sülüs ve nesihde Hafız Osman, celi sülüste de Mustafa Rakını ekolüne bağlıdır. Eserleri pek yaygın değildir.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar*, 49-53; Rado, *Hattatlar*, 226-227; U. Derman, *Hattat "Hacı Arifler*. İst., 1965.

İSTANBUL

ARİF DEDE TEKKESİ

bak. KAPIAĞASI MESCİDİ VE TEKKESİ

ARİF EFENDİ (Kethüdazade)

(l 771, İstanbul - 28 Şubat 1849, İstanbul) Tanzimat öncesi İstanbul'unda ilmiye sınıfından olmasına rağmen yeniliğe açık görüşleriyle dikkati çekmiş bir kişidir.

Dedesı Yusuf Ağa III. Selim'in annesi Mihrişah Valide Sultan'ın kethüdasıydı. Bu görevi dolayısıyla padişahın yakın çevresinde bulunmuş ve Nizam-ı Cedid hareketinin de destekleyicileri arasında yer almıştı. Yusuf Ağa bu tutumun bedelini III. Selim'in tahttan indirilmesinden (1807) sonra idam edilerek ödemişti. Babası Mehmed Sadık Efendi (1747-1818) ise ilmiye sınıfındandı. Medrese öğrenimi görmüş, kadılıklarda bulunmuş, Rumeli kazaskerliğine kadar yükselmişti.

Arif Efendi de babası gibi medrese öğrenimi gördü. 1795'te imtihanla müderris oldu. Ama bununla yetinmeyerek dönemin tanınmış müderrislerinden riyaziye (matematik), hey'et (astronomi), felsefe, mekanik, edebiyat, tasavvuf gibi alanlarda özel dersler aldı. Tıp ve musikiyle de ilgilendi. 1822'de Halep kadılığına atandı. 1832'de Bursa kadısı oldu. 1836'da Mekke, 1838'de de İstanbul payesini aldı. 1847'de Anadolu kazaskerliği payesine yükseldi.

Arif Efendi ilmiye sınıfındaki bozulmayı yakından bildiği için Halep kadılığı dışında fiilen görev yapmamış, 1824'ten ölümüne kadar İstanbul'da bulunduğu

sürede özel dersler vererek birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bu arada Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi(->) üyesi olduğu için 1826'da yeniceriliğin kaldırılması olayında Bektaşilikle suçlanmışsa da hayatına dokunulmamıştır.

Arif Efendi Tanzimat öncesi dönemde yeniliğe açık düşünceleri ve davranışlarıyla dikkati çekmiştir. Osmanlı Devleti'nin kurumsal yapısındaki çözülmenin ardındaki zihniyeti eleştirmiş, Batı'nın bilim, eğitim ve teknoloji alanındaki ilerlemelerini övmüş, bunların mutlaka örnek alınmasını savunmuş, sarığı ve cüppesiyle kiliselere giderek, yabancıların balo davetlerine katılarak taassuba meydan okumuştur. Arif Efendi'nin hayatından sayfalar, çeşitli konular, olaylar ve gelişmeler karşısında sergilediği davranışlar öğrencilerinden Emin Efendi'nin yazdığı *Menakıb-ı Ket-büdzade* (İst., 1877; 2. bas., İst., 1888) adlı kitapta ayrıntılı biçimde aktarılmıştır.

tır. Şiirlerinin bir bölümü de ölümünden sonra öğrencisi Ahmed Tevhid Efendi tarafından derlenip *Divan-ı Kethüdaza-de Arif* adıyla yayımlanmıştır (İst. 1855).

Bibi. *Sicill-i Osmani* II, 248; ae; III, 273; ae, IV 668-669; Fatin Davud, *Tezkire-i Hâtîme-tü'l-Eş'ar*, İst., 1271. s. 261-202; Ergun, *Türk Şairleri*. I, 66-69; inal, *Türk Şairleri*, 16-20; İ. H. Uzunçarşılı, "Nizam-ı Cedid Ricalinden Valide Sultan Kethüdası Meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdazade Arif Efendi", *Belleten*, no. 79, 1956; E. insanoğlu, "19. Asrın Başlarında -Tanzimat Öncesi- Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i ilmiyesi Olarak Bilinen Ulemâ Grubunun Buradaki Yeri", *Osmanlı ilmî ve Meslekî Cemiyetleri*, ist., 1987.

İSTANBUL

ARİF EFENDİ (Bakkal)

(1830, Filibe [bugün Bulgaristan'da] -17 Eylül 1909, İstanbul) Sülüs, nesih hattatı. Emîr Şeyhi diye bilinen Süleyman Efendi'nin oğludur. Ataları, I. Murad zamanında ordu şeyhi olarak Filibe'nin alınışından sonra buraya yerleşmişti. Arif Efendi'nin tam adı el-Hac Ahmed Arif Efendi'dir. Yazılarında bazen El-hac ve Seyyid kelimeleriyle birlikte Ahmed adını da kullanırdı. Medrese eğitimini Filibe'de yaptığı sırada Yürüyüş Camii hatibi hattat Hafız İsmail Efendi'den yazı öğrenerek icazetname aldı. Genç yaşında hacca gittikten sonra 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında İstanbul'a geldi ve Saraçhanebaşı'nda bir bakkal dükkânı açtı. Bir yandan da yazı ile meşgul oldu. Kayınbiraderi hattat Hulusi Efendi'nin yardımıyla ünlü hattat Şevki Efendi'ye müracaat etti. On öğrenciden başkasına ders vermeyen Şevki Efendi, Arif Efendi'nin yazılarını görünce "O tahdit senin gibiler için değil" diyerek kendisini çıraklığa kabul etti. Arif Efendi 40 yaşından sonra, kendisinden bir yaş büyük olan Şevki Efendi'den aldığı dersler sayesinde terakki ederek 1884'te ikinci icazetnamesini aldı. Bir hilye

olan icazetname Topkapı Sarayı Müzesi'ndedir.

Arif Efendi, açılan imtihanı *kazandıktan* sonra Nuruosmaniye Camii Vakfı yazı hocalığına başlayınca dükkânını kapatarak zamanını *tamamıyla yazıya ayırdı*. Haftada iki gün ders vererek öğrenci yetiştirdi. Hastalanıncaya kadar kalemi elinden bırakmadı. Çabuk ve tashihsiz yazmasıyla ün salmıştı. Kabri Edirnekapı Mezarlığı'ndadır.

Arif Efendi sülüs ve nesih hatla çok sayıda meşk, kıt'a, hilye, murakka, ev-rad, delâil ve levha kaleme almıştır. Şevket Rado, *Türk Hattatları* adlı eserinde, hattatın Kuran yazdığından bahsedilmemiş olmasına rağmen, yazılış tarihi belli olmayan "es-Seyyid el-Hac Ahmed Arif" imzalı bir Kuran gördüğünü ve bunun ona ait olabileceğini bildirir. Yazdığı delâilden biri Medine Kütüpha-nesi'ne hediye edilmiştir. Biri de Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın oğlu Hüseyin Kâmil Paşa için yazılmıştır. İstanbul'da Şehzade Camii'nin Vefa tarafındaki kapısı üstündeki besmelesi pek meşhur-

dur. Sami Efendi, öğrencisi hattat Nec-meddin Efendi'ye (Okyay) "Dünya kurulalı böyle celi bir besmele yazılmamıştır" demiştir.

"Bakkal" veya "Filibeli" lakaplarıyla anılan Arif Efendi hem çok yazmış hem de çok öğrenci yetiştirmiştir. Öğrencisi Küçük Hamdi Efendi (Yazır), Sami Efendi'nin şu sözlerini nakletmiştir: "Arif Efendi yazmıştır. Yazıları içinde öylesi vardır ki bakılmaz; öylesi vardır ki *yazılmaz*". Yetiştirdiği öğrenciler arasında Hamdi Efendi (Yazır), Şeyh Abdülaziz, Fetva Emni Nuri Efendi oğlu Re-bî Molla, Kayserili Abdülkadir, Harbiye Nezareti memurlarından Re'fet, Nec-meddin Okyay, Osman Ağa Camii hatibi Abdülkadir ve oğlu Mustafa Rakım en tanınmışlarıdır.

Arif Efendi, sülüs ve nesih Hafız Osman, celi sülüste Mustafa Rakım ekolünü takip etmiştir.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar*, 54-57; Rado, *Hattatlar*, 238-239; U. Derman, *Hattat "Hacı Arifler*, ist., 1965.

ALİ ALPARSLAN

ARİF HİKMET BEY

(?, *Yugoslavya* - 13 Kasım 1918, *İstanbul*) Sülüs ve nesih hattatı. Hafız Ham-za Efendi'nin oğludur. Genç yaşta İstanbul'a geldi. Bir süre Enderun'da bulundu. Hattat Bakkal Arif Efendi'den(-0 sülüs ve nesih yazı meşk etti. Bir süre Matbaa-i Âmire hattatlığında bulundu. Sonraları Kahramanzade Hanı'nda açtığı yazievinde isteyenlere yazı yazdı; 1914'te açılan Medresetü'l-Hattatin'in müdürlüğüne tayin edildi. Burada da fazla kalmayan hattat, Babîâli Cadde-si'nde "Yazı Yurdu" adında bir yer açtı ve serbest hattat olarak çalıştı. 1918'de veremden öldü. Mezarı Sümbül Efendi Camii haziresindedir.

Arif Hikmet Bey, birinci sınıf bir hattat değildir. Bununla birlikte kartvizit

kompozisyonlarında maharet gösterdiğine şüphe yoktur. Kendi icadı olan ve harfleri sümbülü andırdığı için hatt-ı sünbülî (sümbül yazısı) olarak adlandırdığı yazı türü dolayısıyla tenkide uğramıştı. *Yazıda* yenilikçi olduğu anlaşılan Arif Hikmet Bey'in eserleri yaygın değildir.

Bibi. inal, *Son Hattatlar*, 58-62; Rado, *Hattatlar*, 249; M. Z. Kuşoğlu, "Osmanlı Kartvizitleri ve Hattat Arif Hikmet Bey", *İlgi*, no. 46, Ağustos 1986, s. 31-35.

ALİ ALPARSLAN

ARİFE DİVANI

Arife muayedesı, arife merasımı de denmiştir. Osmanlılar döneminde İstanbul'da Ramazan ve Kurban bayramları arifelerinde yapılan törenlerdi. Bu törenlerle İstanbul halkı başka bir havaya girer, çarşı pazar hareketlenir, saray ve yönetim açısından da bayramın törensel yükünün bir bölümü arife günlerinde yerine getirilirdi.

Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi ile vekayiname ve ruznameler-

deki bilgilere göre "tehniye-i iydiye" de- j nen bayram kutlamaları, Ramazanın 27. j günü başlamakta ve bayram günleri bo-1 yunca sürmekteydi. Kurban Bayramı • öncesinde de üç gün süreyle benzeri törenler yineleniyordu. Amaç, başkent halkını bayram heyecanı ile hareketlendirmek ayrıca padişahın ve devlet adamlarının bayram günlerindeki tebrik , kabullerini bir oranda azaltmaktı.

Ramazanda arife törenleri 27. gün başlardı. O gün şeyhülislam tören giysisi ve maiyetiyle Paşakapısı'na gelir, re-isülküttab, mektupçu, teşrifatçı, selam ağası, muhızır ağa ve Paşakapısı erkâ-nınca törenle karşılanırdı. Divanhane önünde sadrazam binektaşına *kadar* ilerler, buradan birlikte yürüyerek içeri girer ve yaklaşan bayram nedeniyle tebrikleşirlerdi. Sadaret Arzodası'ndaki baş başa görüşmelerinde her ikisi de törene özgü kavuk ve sarıklarını çıkartıp adi destar ve küçük tepeli ile oturlardı. Bu sırada salonda gülsuyu serpilip buhurdan dolaştırılır, *ramazan* olması nedeniyle ikramda bulunulmazdı. Aynı gün ve izleyen 28., 29. günlerde ise vezirler, emekli vezirler, ilmiye sınıfı ricali, ocak *ağalan*, kazaskerler, selatin şeyhleri (büyük camilerin vaizleri), sarayın ve Paşakapısı'nın üst düzey görevlileri, örneğin şikâr ağalan, mirahur ağa, kapıcı-başı, mir-i alem vakıf mütevellileri, âsi-tane denen büyük dergâhların şeyhleri, sırayla sadrazamı, şeyhülislamı, vezirleri ziyaret ve tebrik görevini yerine getirirlerdi. Bu üç gün boyunca süren ziyaret ve kutlamalarla İstanbul'daki protokole dahil kişilerin kendi aralarındaki bayramlaşmaları tamamlanmış olur, yal-

nızca bayram sabahı sarayda yapılması gelenek olan muayede resm-i hümayunu kalırdı. Böylece herkesin bayram süresince kendi evinde ya da konağında bayram yapabilmesi olanağı sağlanmış olmaktaydı.

Arife divanı ise *ramazan*ın son günü olan arifede ve Kurban Bayramı arifesinde saraya özgü özel bir törendi. Bu törenin dışa yansıyan, mehterhanenin nöbetler çalması, Boğaz'dan toplar atılması, gece de ışıklandırma yapılması vb uygulamaları, İstanbullulara bayramın resmen başladığını duyururdu. Arife günü, saraydan başka hiçbir yerde tören yapılmaz, ancak çarşı *pazar*, *canlı* ve kalabalık bir gün yaşardı.

Arife divanının 16-17. yy'lardaki protokollerinin ve törensel yönünün değişiklikler gösterdiği saptanmaktadır. Örneğin Divan-ı Hümayun'un işlevini koruduğu dönemlerde (17. yy'ın ikinci yarısına değin) bu tören ağırlıklı olarak Kubbealtı'nda yapılmaktaydı. O gün öğle namazından sonra çavuşbaşı ve Divan-ı Hümayun çavuşları, resmi giysili olarak ve ellerinde uzun asaları bulunduğu halde Divanhane'de, Adi Köşkü'ne karşı saf dururlar; dışarıda Mehterhane yerini alırdı. Has Ahır'dan getirilen padişahın atları, çok süslü rahtları ve üniformalı binicileri (ahır saraçları) ile *arkada* bir sıra oluşturlardı. İkinci ezam okunduktan sonra Fatih ile tören başlar, Mehterhane nöbetler çalar, fasıl aralarında çavuşlar "aleyke avnullah!" diyerek alkış *-yaparlar*; en son bir çavuş dua eder, âmin denir, Fatih'yla dış tören sona ererdi. Bu sırada Enderun'da padişahın katıldığı asıl arife muayedesı

L

•i.

ARİF BEY

302

303

ARİFE DİVANI

R İ

D İ

R

N

Hicrî 1207 - Milâdî 1793 Ramazanı arifesinde III. Selimin katıldığı tören

"Cuma günü yevm-i arife olmağla Cuma namazını eda için Ayasofya-yı Kebiri teşrif edib namazdan sonra Topkapu Sarayı'na döndü. Traş olub abdest tazeledikten sonra Hırka-i Şerif Odası'nı teşrif eyleyüb ikinci namazını eda etti. Sonra devletin eski geleneklerinden olan arife divanı için Arz Odasını teşrif ve arife merasimi icra edildikten sonra Silahdarağa Yeri'ni şereflendirdi. Mehterhane ve ağaların merasimlerini ve tomak oyununu temaşa eyleyüb *paralar* saçtırdı. Akşama kadar eğlenüb iftar için iffet-saray-ı şahanelerini (harem)

teşrif buyurdular."

Sırkâtibi Ahmed Efendi, *Ruznâme* (haz. V. S. Arıkan), Ankara, 1993, s. 125

Hicrî 1227 - Milâdî 1812 Ramazanı arifesinde II. Mahmud'un katıldığı tören

"Arife günü Padişah Yalı Köşkü'ne gelip buradan Hırka-i Şerife geçti. Sünnet Odası'nda saltanat kisvesiyle ve cemaatle birlikte ikinci namazını kıldı. Ka-nun-ı kadim üzere Arzodası'na geçti. Hasodalı *Ağalar*, üsküfü kaftanlar giymiş olarak Babüssaade'nin iç kapısına dizilip törene katıldılar. Arzodası dışına kurulmuş sedefli tahta padişah oturunca davullar çalındı. Divan çavuşları aleyke avnullah duasını göklere çıkardılar. Taşra mehterleri de beş on dakika kadar kös vurdular. Bayram, âleme ilân edildi. Padişah Arzodası'na geçti. İmamlar hatipler huzuruna çıkıp aşır okudular. Bitince Silahdar Köşkü'ne geçildi. Üç Odanın (Kiler, Sefer, Hazine) ağaları takiye fesleri ile acaib kıyafette huzura dizildiler. Çuhadar Ağa da Silahdar Ağanın hediyesi olan ata binib dolaştı. Sonra ağalar tomak oynadılar. Padişah bunlara altın, Silahdar Ağa ise gümüş paralar dağıttılar. Herkes odalarına döndü. Padişah da iftar için Mustafa Paşa Köşkü'nü teşrif etti." Hafız Hızır İlyas Ağa, *Tarih-i Enderun - Letâif-i Enderun*, (Çev. C. Kayra) İst., 1987, s. 70

Arif Bey Türk musikisinde çığır açmış bir bestekârdır. Şarkı formunu yeni bir anlayışla işlemiş, musiki bilgisinin sınırlılığına rağmen ünü zamanının bütün bestekârlarını aşmıştır.

Hanendeliğindeki ustalığı da, onun her *zaman* aranan bir musikici olmasını sağlamıştır. Arif Bey çok verimli bir bestekârdı. Bir gecede sekiz şarkı besteleyebiliyordu. Abdülaziz'in verdiği bir güfteyi yedi ayrı makam ve usulde bestelemiştir. 1873'te *Mecmua-i Arifi* adlı bir güfte mecmuası yayımlamıştır. Kür-dilihicazkâr makamını terkip etmiş, müsemmen usulünü düzenlemiştir. Arif Bey'den sonra bu makam ve usulde birçok eser verilmiştir. Arif Bey, Kanuni Mehmed Bey, Mustafa Servet Efendi, Zati Arca, Levon Hancıyan, Lem'i Atlı, Bimen Şen ve Şevki Bey gibi birçok öğrenci yetiştirmiştir.

Dede Efendi'den sonra, saramda yaygın olan Batı müziğine karşı, Arif Bey'in "şarkı" formuyla Türk musikisini ayakta tuttuğu görülür. Yüzyıllardır birinci planda bulunan kâr, beste, semai gibi beste şekillerinin yerini şarkı formuna bırakması büyük bir değişimdir. Geçmişte de kullanılan şarkı formu, Arif Beyle gerçek kurallarını bulmuş, şekilde kesinlik kazanmıştı. Sonraki bestekârların hemen hepsi, Arif Bey'in açtığı bu yolda şarkılar bestelemişlerdir.

Hacı Arif Bey, binden fazla eser bestelemiştir. Bugün elimizde dini ve dindışı formlarda üç yüz seksen dolayında eseri bulunmaktadır. Nihavend "Bakmıyor çeşm-i siyah feryade", "Vücut ikliminin sultanısın sen", "Ben bûy-i vefa bekleriken suy-i çemenden"; mahur "Gösterip ağyare lütfün bizlere bigânesin"; muhayyer "İltimas etmeye yâre varınız" çok

sevilen ve sık sık okunan yüzlerce şarkısından birkaçıdır. **Bibi.** Y. Öztuna, *Hacı Arif Bey*, Ankara, 1986; S. Y. Ataman, *Mehmed Sadi Bey*, Ankara, 1987; İnal, *Hoş Şada*.

FATİH SALGIR

ARİF BEY (Çarşambalı)

(?, *İstanbul* - 1892, *İstanbul*) Sülüs, celi sülüs, nesih ve talik hattatı, *istanbul*'da Çarşamba semtinde oturduğu için "Çarşambalı" unvanıyla anılırdı. Uzun yıllar Maliye Nezareti Mektubi Kalemi'nde çalışan Arif Bey, sülüs ve nesih, Haşim Efendi'den(->); taliki Sami Efendi(-0 ile ismail Hakkı (Kıbrısîzade) Efendi'den meşk etti. Sonraları Ali Haydar Bey'e(->) devam edince, bunu duyan Sami Efen-di'nin Arif Beyi "Ben, hocamı ölünceye kadar bırakmadım ve çok feyz aldım" sözleriyle tenkit ettiği söylenir.

Çifte yazı (oynak yazı veya müsenna yazı da denir) *yazmakta*, ustaydı. Bir başka özelliği de, imzasız yazıların kime ait olduğunu anlamasıydı.

Yazdığı Kuran ve *Delâil-i Hayrat* nesihte usta olduğunu gösterir. Yalnız bu Kuran'ın iki cüzüne hareke koymaya ve sonuna imza atmaya ömrü yetmemiştir.

Talik ile de uğraşan hattat bu yazıda Yesarîzade Mustafa izzet, .sülüs ve nesihte Hafız Osman, celi sülüste de Mustafa Rakım ekolüne bağlıdır. Eserleri pek yaygın değildir.

Bibi. inal. *Son Hattatlar*, 49-53; Rado, *Hattatlar*. 226-227; U. Derman, *Hattat "Hacı Arifler*, İst., 1965.

istanbul

ARİF DEDE TEKKESİ

bak. KAPIAĞASI MESCİDİ VE TEKKESİ

ARİF EFENDİ (Kethüdazade)

(1771, *İstanbul* - 28 Şubat 1849, *İstanbul*) Tanzimat öncesi *İstanbul*'unda ilmiye sınıfından olmasına rağmen yeniliğe açık görüşleriyle dikkati çekmiş bir kişidir.

Dedesi Yusuf Ağa III. Selimin annesi Mihrişah Valide Sultan'ın kethüdasıydı. Bu görevi dolayısıyla padişahın yakın çevresinde bulunmuş ve Nizam-ı Cedid hareketinin de destekleyicileri arasında yer almıştı. Yusuf Ağa bu tutumun bedelini III. Selimin tahttan indirilmesinden (1807) sonra idam edilerek ödemişti. Babası Mehmed Sadık Efendi (1747-1818) ise ilmiye sınıfındandı. Medrese . öğrenimi görmüş, kadınlıklarda bulunmuş, Rumeli kazaskerliğine kadar yükselmişti.

Arif Efendi de babası gibi medrese öğrenimi gördü. 1795'te imtihanla müderris oldu. Ama bununla yetinmeyerek dönemin tanınmış müderrislerinden riyaziye (matematik), hey'et (astronomi), felsefe, mekanik, edebiyat, tasavvuf gibi alanlarda özel dersler aldı. Tıp ve musikiyle de ilgilendi.

1822'de Halep kadılığına atandı. 1832'de Bursa kadısı oldu. 1836'da Mekke, 1838'de de İstanbul payesini aldı. 1847'de Anadolu kazaskerliği payesine yükseldi.

Arif Efendi ilmiye sınıfındaki bozulmayı yakından bildiği için Halep kadılığı dışında fiilen görev yapmamış, 1824'ten ölümüne kadar İstanbul'da bulunduğu sürede özel dersler vererek birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bu *arada* Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi(->) üyesi olduğu için 1826'da yeniçeriliğin kaldırılması olayında Bektaşilikle suçlanmışsa da hayatına dokunulmamıştır.

Arif Efendi Tanzimat öncesi dönemde yeniliğe açık düşünceleri ve davranışlarıyla dikkati çekmiştir. Osmanlı Devleti'nin kurumsal yapısındaki çözülmenin ardındaki zihniyeti eleştirmiş, Batı'nın bilim, eğitim ve teknoloji alanındaki ilerlemelerini övmüş, bunların mutlaka örnek alınmasını savunmuş, sarığı ve cüppesiyle kiliselere giderek, yabancıların balo davetlerine katılarak taassuba meydan okumuştur. Arif Efendi'nin hayatından sayfalar, çeşitli konular, olaylar ve gelişmeler karşısında sergilediği davranışlar öğrencilerinden Emin Efendi'nin yazdığı *Menahib-ı Kethüdazade* (İst., 1877; 2. bas., İst., 1888) adlı kitapta ayrıntılı biçimde aktarılmıştır.

tır. Şiirlerinin bir bölümü de ölümünden sonra öğrencisi Ahmed Tevhid Efendi tarafından derlenip *Divan-ı Kethüdazade Arif* adıyla yayımlanmıştır (İst. 1855).

Bibi. *Sicill-i Osmanî*, II, 248; ae, III, 273; ae, IV, 668-669; Fatin Davud, *Tezkire-i Hâtime-tü'l-Es'ar*, İst., 1271, s. 261-262; Ergun, *Türk Şairleri*, I, 66-69; İnal, *Türk Şairleri*, 16-20; İ. H. Uzunçarşılı, "Nizam-ı Cedid Ricalinden Valide Sultan Kethüdası Meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdazade Arif Efendi", *Belleten*, no. 79, 1956; E. İnsanoğlu, "19. Asrın Başlarında -Tanzimat Öncesi- Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulemâ Grubunun Buradaki Yeri", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, İst., 1987.

İSTANBUL

ARİF EFENDİ (Bakkal)

(1830, Filibe [bugün Bulgaristan'da] -17 Eylül 1909, İstanbul) Sülüs, nesih hattatı. Emîr Şeyhi diye bilinen Süleyman Efendi'nin oğludur. Ataları, I. Murad zamanında ordu şeyhi olarak Filibe'nin alınışından sonra buraya yerleşmişti. Arif Efendi'nin tam adı el-Hac Ahmed Arif Efendi'dir. Yazılarında bazen El-hac ve Seyyid kelimeleriyle birlikte Ahmed adını da kullanırdı. Medrese eğitimini Filibe'de yaptığı sırada Yürüyüş Camii hatibi hattat Hafız İsmail Efendi'den yazı öğrenerek icazetname aldı. Genç yaşında hacca gittikten sonra 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında İstanbul'a geldi ve Saraçhanebaşı'nda bir bakkal dükkânı açtı. Bir yandan da yazı ile meşgul oldu. Kayınbiraderi hattat Hulusi Efendi'nin yardımıyla ünlü hattat Şevki Efendi'ye müracaat

etti. On öğrenciden başkasına ders vermeyen Şevki Efendi, Arif Efendi'nin yazılarını görünce "O tahdit senin gibiler için değil" diyerek kendisini çıraklığa kabul etti. Arif Efendi 40 yaşından sonra, kendisinden bir yaş büyük olan Şevki Efendi'den aldığı dersler sayesinde terakki ederek 1884'te ikinci icazetnamesini aldı. Bir hilye olan icazetname Topkapı Sarayı Müzesi'ndedir.

Arif Efendi, açılan imtihanı kazandıktan sonra Nuruosmaniye Camii Vakfı yazı hocalığına başlayınca dükkânını *kapatarak* zamanını tamamıyla yazıya ayırdı. Haftada iki gün ders vererek öğrenci yetiştirdi. Hastalanıncaya kadar kalemi elinden bırakmadı. Çabuk ve tashihsiz yazmasıyla ün salmıştı. Kabri Edirnekapı Mezarlığı'ndadır.

Arif Efendi sülüs ve nesih hatla çok sayıda meşk, kıt'a, hilye, murakka, ev-rad, delâil ve levha kaleme almıştır. Şevket Rado, *Türk Hattatları* adlı eserinde, hattatın Kuran yazdığından bahsedilmemiş olmasına rağmen, yazılış tarihi belli olmayan "es-Seyyid el-Hac Ahmed Arif" imzalı bir Kuran gördüğünü ve bunun ona ait olabileceğini bildirir. Yazdığı delâilden biri Medine Kütüpha-nesi'ne hediye edilmiştir. Biri de Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın oğlu Hüseyin Kâmil Paşa için yazılmıştır, İstanbul'da Şehzade Camii'nin Vefa tarafındaki kapısı üstündeki besmelesi pek meşhur-

dur. Sami Efendi, öğrencisi hattat Nec-meddin Efendi'ye (Okyay) "Dünya kurulalı böyle celi bir besmele yazılmamıştır" demiştir.

"Bakkal" veya "Filibeli" lakaplarıyla anılan Arif Efendi hem çok yazmış hem de çok öğrenci yetiştirmiştir. Öğrencisi Küçük Hamdi Efendi (Yazır), Sami Efendi'nin şu sözlerini nakletmiştir: "Arif Efendi yazmıştır. Yazıları içinde öylesi vardır ki bakılmaz; öylesi vardır ki yazılmaz". Yetiştirdiği öğrenciler arasında Hamdi Efendi (Yazır), Şeyh Abdülaziz, Fetva Emni Nuri Efendi oğlu Re-bî Molla, Kayserili Abdülkadir, Harbiye Nezareti memurlarından Re'fet, Nec-meddin Okyay, Osman Ağa Camii hatibi Abdülkadir ve oğlu Mustafa Rakım en tanınmışlarıdır.

Arif Efendi, sülüs ve nesih Hafız Osman, celi sülüste Mustafa Rakım ekolünü takip etmiştir.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar*, 54-57; Rado, *Hattatlar*, 238-239; U. Derman, *Hattat "Hacı Arifler*, İst., 1965.

ALİ ALPARSLAN

ARİF HİKMET BEY

(?, *Yugoslavya* - 13 Kasım 1918, *İstanbul*) Sülüs ve nesih hattatı. Hafız Ham-za Efendi'nin oğludur. Genç yaşta İstanbul'a geldi. Bir süre Enderun'da bulundu. Hattat Bakkal Arif Efendi'den(->) sülüs ve nesih yazı meşk etti. Bir süre Matbaa-i Âmire hattatlığında bulundu. Sonraları Kahramanzade Ham'nda açtığı yazıevinde isteyenlere yazı yazdı;

1914'te açılan Medresetü'l-Hattatin'in müdürlüğüne tayin edildi. Burada da fazla kalmayan hattat, Babiâli Cadde-si'nde "Yazı Yurdu" adında bir yer açtı ve serbest hattat olarak çalıştı. 1918'de veremden öldü. Mezarı Sümbül Efendi Camii haziresindedir.

Arif Hikmet Bey, birinci sınıf bir hattat değildir. Bununla birlikte kartvizit kompozisyonlarında maharet gösterdiğine şüphe yoktur. Kendi icadı olan ve harfleri sümbülü andırdığı için hatt-ı sünbülî (sümbül yazısı) olarak adlandırdığı yazı türü dolayısıyla tenkide uğramıştı. Yazıda yenilikçi olduğu anlaşılan Arif Hikmet Beyin eserleri yaygın değildir.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar*, 58-62; Rado, *Hattatlar*, 249; M. Z. Kuşoğlu, "Osmanlı Kartvizitleri ve Hattat Arif Hikmet Bey", *İlgi*, no. 46, Ağustos 1986, s. 31-35.

ALİ ALPARSLAN

ARİFE DİVANI

Arife muayedesı, arife merasimi de denmiştir. Osmanlılar döneminde İstanbul'da Ramazan ve Kurban bayramları arifelerinde yapılan törenlerdi. Bu törenlerle İstanbul halkı başka bir havaya girer, çarşı pazar hareketlenir, saray ve yönetim açısından da bayramın törensel yükünün bir bölümü arife günlerinde yerine getirilirdi.

Tevkî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi ile vekayiname ve ruznameler-

deki bilgilere göre "tehniye-i iydiye" de-] nen bayram kutlamaları, Ramazanın 27. \ günü başlamakta ve bayram günleri bo- j yunca sürmekteydi. Kurban Bayramı i öncesinde de üç gün süreyle benzeri törenler yineleniyordu. Amaç, başkent halkını bayram heyecanı ile hareketlendirmek ayrıca padişahın ve devlet adamlarının bayram günlerindeki tebrik , kabullerini bir oranda azaltmaktı.

Ramazanda arife törenleri 27. gün başlardı. O gün şeyhülislam tören giysisi ve maiyetiyle Paşakapısı'na gelir, re-isülküttab, mektupçu, teşrifatçı, selam ağası, muhızır ağa ve Paşakapısı erkâ-nınca törenle karşılanırdı. Divanhane önünde *sadrizam* binektaşma kadar ilerler, buradan birlikte yürüyerek içeri girer ve yaklaşan bayram nedeniyle tebrikleşirlerdi. Sadaret Arzodası'ndaki baş başa görüşmelerinde her ikisi de törene özgü kavuk ve sarıklarını çıkartıp adi destar ve küçük tepeli ile oturlardı. Bu sırada salonda gülsuyu serpilip buhurdan dolaştırılır, ramazan olması nedeniyle ikramda bulunulmazdı. Aynı gün ve izleyen 28., 29. günlerde ise vezirler, emekli vezirler, ilmiye sınıfı ricali, ocak *ağalan*, kazaskerler, selatin şeyhleri (büyük camilerin vaizleri), sarayın ve Paşakapısı'mn üst düzey görevlileri, örneğin şikâr *ağalan*, mirahur ağa, kapıcı-başı, mir-i alem vakıf mütevellileri, âsi-tane denen büyük dergâhların şeyhleri, sırayla sadrazamı, şeyhülislamı, vezirleri ziyaret ve tebrik görevini yerine getirirlerdi. Bu üç gün boyunca süren ziyaret ve kutlamalarla

İstanbul'daki protokole dahil kişilerin kendi aralarındaki bayramlaşmaları tamamlanmış olur, yal-

nızca bayram sabahı sarayda yapılması gelenek olan muayede resm-i hümayunu kalırdı. Böylece herkesin bayram süresince kendi evinde ya da konağında bayram yapabilmesi olanağı sağlanmış olmaktadır.

Arife divanı ise ramazanın son günü olan arifede ve Kurban Bayramı arifesinde *saraya* özgü özel bir törendi. Bu törenin dışa yansıyan, mehterhanenin nöbetler çalması, Boğaz'dan toplar atılması, gece de ışıklandırma yapılması vb uygulamaları, istanbullulara bayramın resmen başladığını duyururdu. Arife günü, saraydan başka hiçbir yerde tören yapılmaz, ancak çarşı *pazar*, canlı ve kalabalık bir gün yaşardı.

Arife divanının 16-17. yy'lardaki protokollerinin ve törensel yönünün değişiklikler gösterdiği saptanmaktadır. Örneğin Divan-ı Hümayun'un işlevini koruduğu dönemlerde (17. yy'ın ikinci yarısına değin) bu tören ağırlıklı olarak Kubbealtı'nda yapılmaktaydı. O gün öğle namazından sonra çavuşbaşı ve Divan-ı Hümayun çavuşları, resmi giysili olarak ve ellerinde uzun asaları bulunduğu halde Divanhane'de, Adi Köşkü'ne karşı saf dururlar; dışarıda Mehterhane yerini alırdı. Has Ahır'dan getirilen padişahın atları, çok süslü rantları ve üniformalı binicileri (ahır saraçları) ile arkada bir sıra oluşturlardı. İkinci ezanı okunduktan sonra Fatiha ile tören başlar, Mehterhane nöbetler çalar, fasıl aralarında çavuşlar "aleyke avnullah!" diyerek alkış yaparlar; en son bir çavuş dua eder, âmin denir, Fatiha'yla dış tören sona ererdi. Bu sırada Enderun'da padişahın katıldığı asıl arife muayedesini

L_

ARİF BEY

302

303

ARİFE DİVANI

R İ

D İ

R

N

Hicrî 1207 - Milâdî 1793 Ramazanı arifesinde III. Selimin katıldığı tören

"Cuma günü yevm-i arife olmağla Cuma namazını eda için Ayasofya-yı Kebiri teşrif edib namazdan sonra Topkapu Sarayı'na döndü. Traş olub abdest tazeledikten sonra Hırka-i Şerif Odası'nı teşrif eyleyüb ikinci namazını eda etti. Sonra devletin eski geleneklerinden olan arife divanı için Arz Odasını teşrif ve arife merasimi icra edildikten sonra

Silahdarağa Yeri'ni şereflendirdi. Mehterhane ve ağaların merasimlerini ve tomak oyununu temaşa eyleyüb *paralar* saçtırdı. Akşama kadar eğlenüb iftar için iffet-saray-ı şahanelerini (harem) teşrif buyurdular."

Sırkâtibi Ahmed Efendi, *Ruznâme* (haz. V. S. Arıkan), Ankara, 1993, s. 125

Hicrî 1227 - Milâdî 1812 Ramazanı arifesinde II. Mahmud'un katıldığı tören

"Arife günü Padişah Yalı Köşkü'ne gelip buradan Hırka-i Şerife geçti. Sünnet Odası'nda saltanat kisvesiyle ve cemaatle birlikte ikinci namazını kıldı. Ka-nun-ı kadim üzere Arzodası'na geçti. Hasodalı Ağalar, üsküflü kaftanlar giymiş olarak Babüssaade'nin iç kapısına dizilip törene katıldılar. Arzodası dışına kurulmuş sedefli tahta padişah oturunca davullar çalındı. Divan çavuşları aleyke avnullah duasını göklere çıkardılar. Taşra mehterleri de beş on dakika kadar kös vurdular. Bayram, âleme ilân edildi. Padişah Arzodası'na geçti. İmamlar hatipler huzuruna çıkıp aşir okudular. Bitince Silahdar Köşkü'ne geçildi. Üç Odanın (Kiler, Sefer, Hazine) *ağalan* takiye fesleri ile acaib kıyafette huzura dizildiler. Çuhadar Ağa da Silahdar Ağanın hediyesi olan ata binib dolaştı. Sonra ağalar tomak oynadılar. Padişah bunlara altın, Silahdar Ağa ise gümüş *paralar* dağıttılar. Herkes odalarına döndü. Padişah da iftar için Mustafa Paşa Köşkü'nü teşrif etti." Hafız Hızır İlyas Ağa, *Tarih-i Enderun - Letâif-i Enderun*, (Çev. C. Kayra) İst., 1987, s. 70

Arif Bey Türk musikisinde çığır açmış bir bestekârdır. Şarkı formunu yeni bir anlayışla işlemiş, musiki bilgisinin sınırlılığına rağmen ünü zamanının bütün bestekârlarım aşmıştır.

Hanendeliğindeki ustalığı da, onun her zaman aranan bir musikici olmasını sağlamıştır. Arif Bey çok verimli bir bestekârdı. Bir gecede sekiz şarkı besteleyebiliyordu. Abdülaziz'in verdiği bir güfteyi yedi ayrı makam ve usulde bestelemiştir. 1873'te *Mecmua-i Arifi* adlı bir güfte mecmuası yayımlamıştır. Kür-dilihicazkâr makamını terkip etmiş, müsemmen usulünü düzenlemiştir. Arif Bey'den sonra bu makam ve usulde birçok eser verilmiştir. Arif Bey, Kanuni Mehmed Bey, Mustafa Servet Efendi, Zati Arca, Levon Hancıyan, Lem'i Atlı, Bimen Şen ve Şevki Bey gibi birçok öğrenci yetiştirmiştir.

Dede Efendi'den sonra, sarayda yaygın olan Batı müziğine karşı, Arif Bey'in "şarkı" formuyla Türk musikisini ayakta tuttuğu görülür. Yüzyıllardır birinci planda bulunan kâr, beste, semai gibi beste şekillerinin yerini şarkı formuna bırakması büyük bir değişimdir. Geçmişte de kullanılan şarkı formu, Arif Bey'le gerçek kurallarını bulmuş, şekilde kesinlik kazanmıştır. Sonraki bestekârların hemen hepsi, Arif Bey'in açtığı bu yolda şarkılar bestelemiştir.

Hacı Arif Bey, binden fazla eser bestelemiştir. Bugün elimizde dini ve dindışı formlarda üç yüz seksen dolayında eseri bulunmaktadır. Nihavend

"Bakmıyor çeşm-i siyah feryade", "Vücut ikliminin sultanısın sen", "Ben bûy-i vefa bekleriken suy-i çemenden"; mahur "Gösterip ağyare lütfün bizlere bigânesin"; muhayyer "iltimas etmeye yâre varınız" çok sevilen ve sık sık okunan yüzlerce şarkısından birkaçıdır. **Bibi.** Y. Öztuna, *Hacı Arif Bey*, Ankara, 1986; S. Y. Ataman, *Mehmed Sadi Bey*, Ankara, 1987; inal, *Hoş Şada*.

FATİH SALGIR

ARİF BEY (Çarşambalı)

(?, *istanbul* - 1892, *İstanbul*) Sülüs, celi sülüs, nesih ve talik hattatı, *istanbul*'da Çarşamba semtinde oturduğu için "Çarşambalı" unvanıyla anılırdı. Uzun yıllar Maliye Nezareti Mektubi Kalemi'nde çalışan Arif Bey, sülüs ve nesihi, Haşim Efendi'den(-0; taliki Sami Efendi(-0 ile ismail Hakkı (Kıbrısîzade) Efendi'den meşk etti. Sonraları Ali Haydar Bey'e(->) devam edince, bunu duyan Sami Efen-di'nin Arif Beyi "Ben, hocamı ölünceye kadar bırakmadım ve çok feyz aldım" sözleriyle tenkit ettiği söylenir.

Çifte yazı (oynak yazı veya müsenna yazı da denir) yazmakta ustaydı. Bir başka özelliği de, imzasız yazıların kime ait olduğunu anlamasıydı.

Yazdığı Kuran ve *Delâil-i Hayrat* nesihte usta olduğunu gösterir. Yalnız bu Kuran'ın iki cüzüne hareke koymaya ve sonuna imza atmaya ömrü yetmemiştir.

Talik ile de uğraşan hattat bu yazıda Yesarîzade Mustafa İzzet, .sülüs ve nesihte Hafız Osman, celi sülüste de Mustafa Rakım ekolüne bağlıdır. Eserleri pek yaygın değildir.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar*, 49-53; Rado, *Hattatlar*, 226-227; U. Derman, *Hattat "Hacı Arifler*, İst., 1965.

İSTANBUL

ARİF DEDE TEKKESİ

bak. KAPIAĞASI MESCİDİ VE TEKKESİ

ARİF EFENDİ (Kethüdazade)

(1 771, *İstanbul* - 28 Şubat 1849, *istanbul*) Tanzimat öncesi *İstanbul*'unda ilmiye sınıfından olmasına rağmen yeniliğe açık görüşleriyle dikkati çekmiş bir kişidir.

Dedesi Yusuf Ağa III. Selimin annesi Mihrişah Valide Sultan'ın kethüdasıydı. Bu görevi dolayısıyla padişahın yakın çevresinde bulunmuş ve Nizam-ı Cedid hareketinin de destekleyicileri arasında yer almıştı. Yusuf Ağa bu tutumun bedelini III. Selimin tahttan indirilmesinden (1807) sonra idam edilerek ödemişti. Babası Mehmed Sadık Efendi (1747-1818) ise ilmiye sınıfındandı. Medrese öğrenimi görmüş, kadılıklarda bulunmuş, Rumeli kazaskerliğine kadar yükselmişti.

Arif Efendi de babası gibi medrese öğrenimi gördü. 1795'te imtihanla müderris oldu.

Ama bununla yetinmeyerek dönemin tanınmış müderrislerinden riyaziye (matematik), hey'et (astronomi), felsefe, mekanik, edebiyat, tasavvuf gibi alanlarda özel dersler aldı. Tıp ve musikiyle de ilgilendi. 1822'de Halep kadılığına atandı. 1832'de Bursa kadısı oldu. 1836'da Mekke, 1838'de de İstanbul payesini aldı. 1847'de Anadolu kazaskerliği payesine yükseldi.

Arif Efendi ilmiye sınıfındaki bozulmayı yakından bildiği için Halep kadılığı dışında fiilen görev yapmamış, 1824'ten ölümüne kadar İstanbul'da bulunduğu sürede özel dersler vererek birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bu arada Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi(-0 üyesi olduğu için 1826'da yeniçeriliğin kaldırılması olayında Bektaşilikle suçlanmışsa da hayatına dokunulmamıştır.

Arif Efendi Tanzimat öncesi dönemde yeniliğe açık düşünceleri ve davranışlarıyla dikkati çekmiştir. Osmanlı Devleti'nin kurumsal yapısındaki çözülmenin ardındaki zihniyeti eleştirmiş, Batı'nın bilim, eğitim ve teknoloji alanındaki ilerlemelerini övmüş, bunların mutlaka örnek alınmasını savunmuş, sarığı ve cüppesiyle kiliselere giderek, yabancıların balo davetlerine katılarak taassuba meydan okumuştur. Arif Efen-di'nin hayatından sayfalar, çeşitli konular, olaylar ve gelişmeler karşısında sergilediği davranışlar öğrencilerinden Emin Efendi'nin yazdığı *Menakıb-ı Kethüdazade* (İst., 1877; 2. bas., İst., 1888) adlı kitapta ayrıntılı biçimde aktarılmış-

tır. Şiirlerinin bir bölümü de ölümünden sonra öğrencisi Ahmed Tevhid Efendi tarafından derlenip *Divan-ı Kethüdazade Arif adiyiz* yayımlanmıştır (İst. 1855).

Bibi. *Sicill-i Osmanî*, II, 248; ae, III, 273; ae, IV, 668-669; Fatin Davud, *Tezkire-i Hâtîme-tü'l-Eş'ar*. İst., 1271, s. 261-262; Ergun, *Türk Şairleri*, I, 66-69; inal, *Türk Şairleri*, 16-20; İ. H. Uzunçarşılı, "Nizam-ı Cedid Ricalinden Valide Sultan Kethüdası Meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdazade Arif Efendi", *Belleten*, no. 79, 1956; E. insanoğlu, "19. Asrın Başlarında -Tanzimat Öncesi- Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulemâ Grubunun Buradaki Yeri", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, ist., 1987.

İSTANBUL

ARİF EFENDİ (Bakkal)

(1830, Filibe [bugün Bulgaristan'da] -17 Eylül 1909, istanbul) Sülüs, nesih hattatı. Emîr Şeyhi diye bilinen Süleyman Efendi'nin oğludur. Ataları, I. Murad zamanında ordu şeyhi olarak Filibe'nin alınışından sonra buraya yerleşmişti. Arif Efendi'nin tam adı el-Hac Ahmed Arif Efendi'dir. Yazılarında bazen El-hac ve Seyyid kelimeleriyle birlikte Ahmed adını da kullanırdı. Medrese eğitimini Filibe'de yaptığı sırada Yürüyüş Camii hatibi hattat Hafız İsmail Efendi'den yazı öğrenerek icazetname aldı. Genç yaşında hacca gittikten sonra 1877-1878 Osmanlı-Rus

Savaşı sırasında İstanbul'a geldi ve Saraçhanebaşı'nda bir bakkal dükkânı açtı. Bir yandan da yazı ile meşgul oldu. Kayınbiraderi hattat Hulusi Efendi'nin yardımıyla ünlü hattat Şevki Efendi'ye müracaat etti. On öğrenciden başkasına ders vermeyen Şevki Efendi, Arif Efendi'nin yazılarını görünce "O tahdit senin gibiler için değil" diyerek kendisini çıraklığa kabul etti. Arif Efendi 40 yaşından sonra, kendisinden bir yaş büyük olan Şevki Efendi'den aldığı dersler sayesinde terakki ederek 1884'te ikinci icazetnamesini aldı. Bir hilye olan icazetname Topkapı Sarayı Müzesi'ndedir.

Arif Efendi, açılan imtihanı kazandıktan sonra Nuruosmaniye Camii Vakfı yazı hocalığına başlayınca dükkânını kapatarak zamanını tamamıyla yazıya ayırdı. Haftada iki gün ders vererek öğrenci yetiştirdi. Hastalanmıca kadar kalemi elinden bırakmadı. Çabuk ve tashihsiz yazmasıyla ün salmıştı. Kabri Edirnekapı Mezarlığı'ndadır.

Arif Efendi sülüs ve nesih hatla çok sayıda meşk, kıt'a, hilye, murakka, ev-rad, delâil ve levha kaleme almıştır. Şevket Rado, *Türk Hattatları* adlı eserinde, hattatın Kuran yazdığından bahsedilmemiş olmasına rağmen, yazılış tarihi belli olmayan "es-Seyyid el-Hac Ahmed Arif" imzalı bir Kuran gördüğünü ve bunun ona ait olabileceğini bildirir. Yazdığı delâilden biri Medine Kütüpha-nesi'ne hediye edilmiştir. Biri de Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın oğlu Hüseyin Kâmil Paşa için yazılmıştır. İstanbul'da Şehzade Camii'nin Vefa tarafındaki kapısı üstündeki besmelesi pek meşhur-

dur. Sami Efendi, öğrencisi hattat Nec-meddin Efendi'ye (Okyay) "Dünya kurulalı böyle celi bir besmele yazılmamıştır" demiştir.

"Bakkal" veya "Filibeli" lakaplarıyla anılan Arif Efendi hem çok yazmış hem de çok öğrenci yetiştirmiştir. Öğrencisi Küçük Hamdi Efendi (Yazır), Sami Efendi'nin şu sözlerini nakletmiştir: "Arif Efendi yazmıştır. Yazıları içinde öylesi vardır ki bakılmaz; öylesi vardır ki yazılmaz". Yetiştirdiği öğrenciler arasında Hamdi Efendi (Yazır), Şeyh Abdülaziz, Fetva Emni Nuri Efendi oğlu Re-bî Molla, Kayserili Abdülkadir, Harbiye Nezareti memurlarından Re'fet, Nec-meddin Okyay, Osman Ağa Camii hatibi Abdülkadir ve oğlu Mustafa Rakım en tanınmışlarıdır.

Arif Efendi, sülüs ve nesihte Hafız Osman, celi sülüste Mustafa Rakım ekolünü takip etmiştir.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar*, 54-57; Rado, *Hattatlar*, 238-239; U. Derman, *Hattat "Hacı Arifler*, ist., 1965.

ALİ ALPARSLAN

ARİF HİKMET BEY

(?, *Yugoslavya* - 13 Kasım 1918, *İstanbul*) Sülüs ve nesih hattatı. Hafız Ham-za Efendi'nin oğludur. Genç yaşta İstanbul'a geldi. Bir süre Enderun'da

bulundu. Hattat Bakkal Arif Efendi'den(->) sülüs ve nesih yazı meşk etti. Bir süre Matbaa-i Âmire hattatlığında bulundu. Sonraları Kahramanzade Hanı'nda açtığı yazıevinde isteyenlere yazı *yazdı*; 1914'te açılan Medresetü'l-Hattatin'in müdürlüğüne tayin edildi. Burada da fazla kalmayan hattat, Babiâli Cadde-si'nde "Yazı Yurdu" adında bir yer açtı ve serbest hattat olarak çalıştı. 1918'de veremden öldü. Mezarı Sümbül Efendi Camii haziresindedir.

Arif Hikmet Bey, birinci sınıf bir hattat değildir. Bununla birlikte kartvizit kompozisyonlarında maharet gösterdiğine şüphe yoktur. Kendi icadı olan ve harfleri sümbülü andırdığı için hatt-ı sümbülî (sümbül yazısı) olarak adlandırdığı yazı türü dolayısıyla tenkide uğramıştı. Yazıda yenilikçi olduğu anlaşılan Arif Hikmet Bey'in eserleri yaygın değildir.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar*, 58-62; Rado, *Hattatlar*, 249; M. Z. Kuşoğlu, "Osmanlı Kartvizitleri ve Hattat Arif Hikmet Bey", *İlgi*, no. 46, Ağustos 1986, s. 31-35.

ALİ ALPARSLAN

ARİFE DİVANI

Arife muayedesı, arife merasimi de denmiştir. Osmanlılar döneminde İstanbul'da Ramazan ve Kurban bayramları arifelerinde yapılan törenlerdi. Bu törenlerle İstanbul halkı başka bir havaya girer, çarşı *pazar* hareketlenir, saray ve yönetim açısından da bayramın törensel yükünün bir bölümü arife günlerinde yerine getirilirdi.

Tevkî Abdurrahman Pasa Kanunnamesi ile vekayiname ve ruznameler-

deki bilgilere göre "tehniye-i iydiye" denilen bayram kutlamaları, Ramazanın 27. i günü başlamakta ve bayram günleri bo- j yunca sürmekteydi. Kurban Bayramı; öncesinde de üç gün süreyle benzeri törenler yineleniyordu. Amaç, başkent halkını bayram heyecanı ile hareketlendirmek ayrıca padişahın ve devlet adamlarının bayram günlerindeki tebrik kabullerini bir oranda azaltmaktı.

Ramazanda arife törenleri 27. gün başlardı. O gün şeyhülislam tören giysisi ve maiyetiyle Paşakapısı'na gelir, re-isülküttab, mektupçu, teşrifatçı, selam ağası, muhızır ağa ve Paşakapısı erkâ-nınca törenle karşılanırdı. Divanhane önünde sadrazam binektaşına kadar ilerler, buradan birlikte yürüyerek içeri girer ve yaklaşan bayram nedeniyle tebrikleşirlerdi. Sadaret Arzodası'ndaki baş başa görüşmelerinde her ikisi de törene özgü kavuk ve sarıklarını çıkartıp adi destar ve küçük tepeli ile oturlardı. Bu sırada salonda gülsuyu serpilip buhurdan dolaştırılır, ramazan olması nedeniyle ikramda bulunulmazdı. Aynı gün ve izleyen 28., 29. günlerde ise vezirler, emekli vezirler, ilmiye sınıfı ricali, ocak *ağalan*, kazaskerler, selatin şeyhleri (büyük camilerin vaizleri), sarayın ve Paşakapısı'nın üst düzey görevlileri, örneğin şikâr *ağalan*, mirahur ağa, kapıcı-başı, mir-i alem vakıf

mütevellileri, âsi-tane denen büyük dergâhların şeyhleri, sırayla sadrazamı, şeyhülislamı, vezirleri ziyaret ve tebrik görevini yerine getirirlerdi. Bu üç gün boyunca süren ziyaret ve kutlamalarla İstanbul'daki protokole dahil kişilerin kendi aralarındaki bayramlaşmaları tamamlanmış olur, yal-

nızca bayram sabahı *sarayda* yapılması gelenek olan muayede resm-i hümayunu kalırdı. Böylece herkesin bayram süresince kendi evinde ya da konağında bayram yapabilmesi olanağı sağlanmış olmaktadır.

Arife divanı ise ramazanın son günü olan arifede ve Kurban Bayramı arifesinde saraya özgü özel bir törendi. Bu törenin dışa yansıyan, mehterhanenin nöbetler çalması, Boğaz'dan toplar atılması, gece de ışıklandırma yapılması vb uygulamaları, İstanbullulara bayramın resmen başladığını duyururdu. Arife günü, saraydan başka hiçbir yerde tören yapılmaz, ancak çarşı *pazar*, canlı ve kalabalık bir gün yaşardı.

Arife divanının 16-17. yy'lardaki protokollerinin ve törensel yönünün değişiklikler gösterdiği saptanmaktadır. Örneğin Divan-ı Hümayun'un işlevini koruduğu dönemlerde (17. yy'ın ikinci yarısına değin) bu tören ağırlıklı olarak Kubbealtı'nda yapılmaktaydı. O gün öğle namazından sonra çavuşbaşı ve Divan-ı Hümayun çavuşları, resmi giysili olarak ve ellerinde uzun asaları bulunduğu halde Divanhane'de, Adi Köşkü'ne karşı saf dururlar; dışarıda Mehterhane yerini alırdı. Has Ahır'dan getirilen padişahın atları, çok süslü rantları ve üniformalı binicileri (ahır saraçları) ile *arkada* bir sıra oluşturlardı. İkinci ezanı okunduktan sonra Fatiha ile tören başlar, Mehterhane nöbetler çalar, fasıl aralarında çavuşlar "aleyke avnullah!" diyerek alkış yaparlar; en son bir çavuş dua eder, âmin denir, Fatiha'yla dış tören sona ererdi. Bu sırada Enderun'da padişahın katıldığı asıl arife muayedesini

L_

ÂRİFÎ PAŞA KORUSU

304

305

ARKADİOS

Bugün artık koru niteliğini yitirmiş olan Arifi Paşa Korusu'ndan geriye kalan tek tuk ağaçların

arasından Boğaz'm görünüşü.

Hazım Okurei; 1993

yapılırdı. 17. yy sonlarına doğru dış törenin tamamen terk edilerek Enderun'daki törenle birleştirildiği anlaşılmaktadır. Esad Efendi'nin *Teşrifat-ı Kadime* adlı eserinde açıkladığına göre bu tören şöyle olmaktadır: Çavuşbaşı, mü-cevveze kavuk, serasere kaplı üstlük, divan bisatlı atla

ikinci namazından bir saat önce saraya gelir, ikinci namazını eski Divanhane'de (Kubbealtı) kıldıktan sonra Bâbüssaade karşısında kapıcılar kethüdası ile yerini alırdı. İkisinin arasında ve bir adını geride ise teşrifati efendi (protokol müdürü) bulunurdu. Çavuşbaşının yan gerisinde mücevveze kavuklu ve erkân kürklü çavuşlar kâtibi, çavuşlar emini, duagû (duacı), daha geride gedikli ve ulufeli çavuşlar yine mücevveze kavuk ve çuha feraceli olarak yerlerini alırlardı. Kapıcılar kethüdasının yan gerisinde ise kapıcılar kâtibi, mataracı; pişkeşçi, kapıcı sınıfından saray görevlileri, muvahhidi kürk ve mücevveze sarıklı olarak sıralanırlar, en arkada ise mir-i alem, mirahurlar, başlarında selimi kavuk, serasere bölüklü samur kürk, kadife şalvar ve filar denen ayakkabı giymiş olarak dizilirlerdi. Daha da geride Mehterhane ve padişahın atları yerlerini alırlardı. Bâbüssaade girişinin sağ yanında zülüflü baltacılar, Ka-pıarası'nda akağalar, Arzodası önüne konan tahtın her iki yanında Enderun ağaları dizilirlerdi. Bu düzen tamamlanınca padişah Arzodası'ndan çıkıp sedef işli Arife Tahtı'na (bugün Topkapı Sarayı Müzesi'ndedir) oturur, herkes yer öper, usulünce alkış yapılır, Mehterhane bir fasıl çalar, duagû dua eder ve padişah Arzodası'na dönerdi.

Törenin bu aşamasının ardından Ar-zodası'na alınan selatin cami hatipleri tarafından, padişahın huzurunda aşr-i şerifler okunur, kendilerine atıyyeler verilirdi. Bazen, törenin bu bölümü, Hırka-i Saadet Odası'nda yapılırdı. Padişah Arzodası'nda iken başta yeniçeri ağası olmak üzere ocak ağaları, cebeci-başı, topçubaşı, humbaracıbaşı, topara-bacıbaşı, lağımcıbaşının, kul kethüda-sıyla birlikte huzura girip tebrikte bulunmaları da usuldendi. Yine bu tören sırasında silahdar ağa ile sadrazamın Enderun ve Birun görevlileri adına, bayram hediyesi olarak padişaha birer at sunmaları da gelenektir. Bu gelenek son dönemlerde kısmen bırakılmıştır.

Arife divanının daha eski tarihlerde Hasoda önünde yapıldığı, ancak bu iç törene, dışarıdan Birun halkından görevlilerin katılmadıkları ve Enderun ağalarıyla sınırlı kaldığı sanılıyor:

III. Selim'in sırkâtipliğini yapan ruz-name yazarı Ahmed Efendi'nin belirlemelerine göre 18. yy sonunda arife divanı daha da basit bir programla icra edilmekteydi. Padişah, arife günü öğle namazından sonra sarayda, Sünnet Odası'nda tıraş olup abdest tazeliyor, buradan Hırka-i Saadet Odası'na geçerek ikinci namazını kılıyordu. Sonra Arzodası'na gelerek alışlagelen törene ka-

tılıyordu. Buradan çıkınca da Silahdara-ğa Köşkü'ne geçerek Mehterhane'nin çaldığı marşları dinliyor, Enderunluların (içoğlanları) tomak oyunlarını izleyip para saçtırıyor, silahdar ağanın sunduğu ata binerek kısa bir gezinti yapıp iftar için iç köşklerden birisine gidiyordu.

Bu tören programının II. Mahmud döneminde de (1808-1839) değişmediğini *Tarih-i Enderun'un* yazarı Hızır 11-yas Ağa'nın açıklamalarında görmekteyiz.

Hicri 1227 (Miladi 1812) yılı ramazan ayı sonunda icra edilen arife divanında II. Mahmud, Yalıköşkü'nden Sünnet Odası'na gelmiş, burada cemaatle ikindi namazını kıldıktan sonra Arzodası'na geçerek tören öncesinde dinlenmişti. Dışarı çıkıp sedefli tahta oturmuş, divan çavuşlarının ve hasodalıların alkış yapmaları, Mehterhane'nin nöbet çalması ve duadan sonra yine Arzodası'na girerek imam ve hatiplerin aşr-i şerif okumalarını dinlemiştir. Farklı olarak Si-lahdarağa Köşkü'nde karşısına sıralanan Enderun ağalarının ilk kez fes giymiş olmaları herkesin dikkatini çekmiştir. O gün akşam, gece yarısına kadar meşaleler yakıldığı gibi saray dış avlusunda da Mehterhane nöbet vurmıştır.

Arife divanı geleneği, 19. yy ortalarına doğru, daha dar kapsamlı bir saray geleneği durumuna girmiştir. Buna karşın, devlet yöneticilerinin bayramdan önce ve arife muayedesı adı altında birbirlerini ziyaretleri, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına değin sürmüştür. **Bibi.** *Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, Ankara, 1935, s. 120-124; Âta Bey, *Ta-rih-i Atâ*, I, İst., ty, s. 221 vd; *Silahdar Tarihi*, II, s. 748 vd; Esad Efendi, *Teşrifat-ı Kadime*, İst., ty, s. 43; Sırkâtibi Ahmed Efendi, *Ruznâme*, Ankara, 1993, s. 75, 125, 272, 369; Hızır İlyas Ağa, *Tarih-i Enderun (Vekayi-i Letâif-i Enderun)*, İst., 1276, s. 25-26; Uzun-çarşılı, *Saray*, s. 201-202.

NECDET SAKAOĞLU

ÂRİFÎ PAŞA KORUSU

Bebek-Rumelihisarı arasındaki sahil yolundan Boğaziçi Üniversitesi korusu ve kampusuna doğru yükselen, yamaçları güneydoğuya dönük, Boğaz'ı gören, oldukça dik eğimli arazi parçasıdır. Tüm alanı yaklaşık 22 dönüm kadardır.

ismi kuru ile bütünleşen Arifi Paşa (1830-1895), hariciye nazırlarından Sekip Paşa'nın oğludur. Arifi Paşa elçiliklerde bulunmuş, hariciye nazırlığı ve sadrazamlık (1879) yapmıştır.

Koru, Hariciye Nazırı Sekip Paşa tarafından Yahya Paşa'dan satın alınmış olmakla beraber, mülkiyeti (tapusu) ancak padişah fermanı ile Arifi Paşa'ya verilmiştir. Bu yer 1930'lu yılların başında varisleri arasında taksim edilmişse de, 1952'ye kadar ağaçlarına el sürülmemiş; sık ağaçlardan oluşan orman görünümü devam etmiştir. Arifi Paşa'nın uzaktan akrabası olan ve Mısır Kralı Faruk'un halası ile evlenmiş bulunan Mustafa Bey, korunun hissesine düşen kısmını, 1946'da çok düşük fiyatlarla bankacılara satmıştır. 1952-1960 arasında koruda, 3, 5 ve 6 katlı apartman blokları inşa edilirken ağaçların hemen tümü kesilmiştir. Bloklar arasında iki yaşlı çınar, birkaç ıhlamur ve atkestanesi ile üç beş sedir ağacı, korudan geriye kalan tüm bitki örtüşüdür. Bugün Ârifî Paşa Korusu, duvara çakılmış bir tabela üzerine yazılmış bir isim olarak kalmıştır.

AKİF'İN KIRAATHANESİ

19. yy'ın son çeyreğinde Divanyolu'nda bugünkü Sağlık Müzesi'nin karşı sırasında yer alan tanınmış kıraathanelerden biri. Setli kahve de denilirdi. Kurucusunun adından dolayı bu adla anılmış olan kıraathane İstanbul'un gazete ve dergi okunan, sohbet edilen, meddah, Karagöz gösterilerine sahne olan merkezlerinden biriydi.

Ünlü hayalilerden Kâtip Salih Efendi'nin ramazan gecelerinde Karagöz oynattığı zamanlar halkın Arifin Kıraatha-nesi'ne büyük ilgi gösterdiği, her yaşta insanın, özellikle de küçüklerin ön sıraları doldurduğu biliniyor. Ahmed Rasim bu yüzden kıraathaneyi "sıbyan mektebi" diye de anar.

19. yy'ın son yıllarında Meddah İsmet Efendi'nin hikâyeler anlattığı bu kıraathaneye dönemin tanınmış aydınları da devam ederdi. Resmi dairelere yakın oluşu memurlar tarafından uğrak yeri haline getirilmesine yol açmış; böylece gazeteciler, yazarlar, şairler ve devlet görevlilerinden oluşan seçkin bir müşteri topluluğuna sahip olmuştur.

Birçok yazar satranç, dama gibi oyunların da oynandığı kıraathaneden yeri geldikçe eserlerinde söz etmekten geri durmaz. Bunlardan Ebüzziya Tevfik *Yeni Osmanlılar Tarihi* adlı eserinde Arifin Kıraathanesi'ni anmakta ve kendisinin, Namık Kemal'in ve akrabası Zaptiye Müdürü Kâzım Bey'in yakın arkadaşı Yanyalı Nuri Efendi'nin dava vekilliği ve arzuhalcilik yaparken burayı yazıhane gibi kullandığını yazmaktadır.

Mütareke döneminde İstanbul'a gelen ve eğlence hayatının çehresini değiştiren Beyaz Ruslar İstanbul'da (suriçi) ilk barı bu kıraathanede açmışlardı. Burada Rus kadınları hizmet ederler, konsomasyona çıkarlar, bir yandan da müşterilerle dans ederlerdi. Bu yıllarda kumar amacıyla tombala oynatılan, karafatma yarışları yaptırılan bir yer olarak da dikkati çekiyordu.

Ahmet Hamdi Tanpınar kıraathanelerden söz ederken burasını da anar ve karşısındaki bir başka kıraathanenin sahibi ile Arif arasında geçen kavgayı anlatan şu dörtlüğü verir: *Dün gice iki kı-raathâneci / Birbiriyle eylemişler arbede / Vak'ayı seyreyleyenler didiler/Ârifi yıktı Bekir bir darbede.*

Kıraathane Cumhuriyet'in ilk yıllarında da ününü sürdürmüş, dönemin edebiyatçılarından Celal Sahir Erozan ve arkadaşları ile İzzet Melih Devrim, Agâh Sırrı Levend buraya devam etmişlerdir.

Bibi. S. M. Alus, "Eski Kıraathaneler", *Akşam* (28 Kânunievvel 1938); *İSTA*, 1007; M. And, "Eski İstanbul'da Meddah Kahveleri", *Folklor*, S. 3 (Temmuz 1969), s. 8; A. H. Tanpınar, *Beş Şehir*, ist., 1972, s. 205-206; Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi* (haz. Ziyad Ebüzziya), c. 2, İst., 1973, s. 154; S. Birsell, *Kahveler Kitabı*, İst., 1975, s. 210, 218, 222, 251-254; M. Ertuğml, *Benden Sonra Tufan Olmasın! Anılar*, İst., 1989, s.

ARİSTARHİS AİLESİ

Yüzyılı aşkın süreyle Osmanlı Devle-ti'ne yüksek görevlerde hizmet etmiş Fener Rum aristokrasisine mensup bir ailedir.

Ailenin kumcusu sayılan Hacı Niko-laos Aristarhis Cezayirli Kaptan Hasan Paşa'nın bankeri idi. Oğlu Stavrakis (1770-1822), K. Muruzi'nin görevden alınmasıyla 1821'de baştercümanlık görevine atanmış, ilk görevi ise Yunanistan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle Fe-ner'deki Rum Patriği 5. Gregorio.s'un azil fermanını kendisine tebliğ etmek olmuştu. Onun oğlu Nikolaos Stavrakis Aristarhis, Rum Ortodoks Kilisesi'nin patrikten sonra gelen en üst düzey danışmanlık (logothetis) görevinde bulundu. Aynı aileden Miltiyadis Aristarhis 1859-1866 arasında Osmanlı Devleti'nin Sisam Adası valisi olarak görev yaptı, daha sonra devletin Yüksek Adalet Divanı üyeliğine getirilerek Prens unvanıyla taltif edildi. S. İoannis, Osmanlıların Berlin sefirliğini^ yaptı, N. Stavrakis ise I. Meşrutiyet'te Ayan üyeliğine getirildiğinde, babası Nikolaos gibi Fener Patrikhanesi'nin en üst düzey danışmanıydı. Patriğin Osmanlı sultanlarıyla görüşmelerinde ona refakat eder, tercümanlık görevini üstlenirdi. Patrik seçimlerinde çift oya sahipti.

Nihayet, Grigorios Aristarhis, Osmanlı Devleti'nin Paris sefaretinde Birinci Kâtiplik, Washington'da konsolosluk görevlerinde bulunmuş; Aleksandros Aristarhis ise Karadağ konsolosluğu yapmıştı.

SULA BOZİS

ARKADİANAI

Arkadios Hamamı'nın bulunduğu semt. Bu hamam 395'ten sonra İmparator Arkadios ya da kızı tarafından yaptırılmıştır. Veya babanın başlayıp kızının bitirmiş olma ihtimali de vardır. Bu bölge Büyük Saray'ın kuzeyindeydi; güneyde deniz kenarındaki Topoi semti ile kuzeydeki ünlü Mangana Mahallesi arasında yer alıyordu. Prokopius'a göre Akropo-lis'in Marmara'ya bakan yamaçlarında inşa edilen Arkadios Hamamı'nın yanından, tepeden Marmara kıyısına inen ve İustinianos döneminde yapılmış heykellerle süslü olan bir büyük revak (embo-los) geçiyordu. Bu semtte Aziz Mihail ve Aziz Gabriel (Cebrail) adına kiliseler bulunmaktaydı. İmparator Makedonyalı I. Basileios'un (hd 867-886) bir süre oturduğu konak buradaydı, sonradan Aziz Konstantin'e ithaf edilen küçük bir manastıra (metokion) dönüştürülmüştü.

Bibi. Mordtmann, *Esquisse-*, Janin, *Constanti-nople byzantine*.

DOĞAN KUBAN

ARKADİOS

(377/78, *Konstantinopolis* - 408, *Kons-tantinopolis*) Doğu Roma İmparatoru (395-408). I. Teodosios'un(-0 büyük oğlu olan Arkadios, 395 yılında ölüm

Arkadios

istanbul Arkeoloji Müzeleri *Nevra Necipoğlu fotoğraf arşivi*

döşegindeki babasının emriyle ikiye bölünen Roma İmparatorluğu'nun Doğu kesimine, kardeşi Honorius ise Batı kesimine imparator tayin edildiler. Ancak bu şekilde resmen ikiye ayrılan imparatorlukta devletin birliği ideolojisi devam etti; iki ayrı devlet yerine, tek bir devletin iki imparator idaresindeki iki yansı fikri benimsendi.

Zayıf bir imparator olarak bilinen Arkadios, hükümdarlığı süresince çevresindeki çeşitli kişilerin etkisi altında kaldı. Sırasıyla, tahta çıktığı yıl kendisine naiplik ve danışmanlık yapan praefec-tus praetorio Rufinus (bak. Rufinianai Sarayı), ardından Rufinus'u ortadan kaldırıp 396-400 arasında devletin en güçlü kişisi durumuna gelen eski köle ve hadım Eutropios, 400-404 arasında karısı Eudoksia ve son olarak 404-408'de bir başka praefectus praetorio, Antemi-os(->) imparatoru yönlendirdiler.

Eutropios'un öncülüğünde, Yahudilere, özellikle tüccarlara bazı imtiyazlar tanındı. İoannes Hrisostomos(->) Konstantinopolis kilisesinin başına getirildi, heretiklere (kilise doktrinlerinin karşısında olanlara) ve paganlara (puta tapanlara) karşı birtakım yasal önlemler alındı. Daha sonra, Antemios'un da muhtemel aracılığıyla, Hrisostomos kilisedeki görevinden uzaklaştırıldı.

Arkadios döneminde Konstantinopolis Gotlarla girişilen önemli mücadelelere sahne oldu. I. Teodosios zamanında bir tabilik (foedus) anlaşmasıyla uzaklaştırılmış olan Vizigot tehlikesi yemden canlandı. Liderleri Alarik komutasında ayaklanarak Balkan Yarımadası'nı baştan başa tahrip eden ve Konstantinopolis surlarına dayanan Vizigotlarla ancak Alarik'in *magister militum per illyricum* (İllirya askeri komutanı) olarak tayin

-fc.

ARKADİOS FORUMU

306

307

ARKEOLOJİ MÜZELERİ

edilmesi ve ordularının İtalya ve batıya yönltilmesiyle barış sağlandı. Fakat bu arada başkentte Germen aleyhtarı kuvvetli bir tepki oluşmuştu ve çok geçmeden Bizans hizmetindeki Gainas isimli bir Got generali yeni bir krize sebebiyet verecekti.

İlk önce Rufinus'un, sonra Eutropi-os'un güçten düşmelerinde rol oynayarak Konstantinopolis içerisindeki siyasi çekişmelere karışan Gainas, kentte Germen karşıtı aristokratik bir siyasi grubun liderliğini yapan Aurelianos'un da sürgüne gönderilmesini sağladıktan sonra, askeri birlikleriyle Konstantino-polis'e girdi. Büyük Saray'ı işgal etmeye koyulan ve Ari inancına bağlı Gotlar için Konstantinopolis'te özel bir mabet kurulmasını talep eden Gainas'a karşı başkent halkı ayaklandı. Kentteki çatışmalar 12 Temmuz 400 günü Gainas ve beraberindeki Gotların yenilip tümünden yok edilmeleriyle son buldu.

Arkadios Forumu ve Arkadios Sütunu'nün haricinde, Arkadios döneminin önemli anıt ve binaları arasında en kayda değer olanlarından bir diğeri Arkadi-anai(->) isimli hamamdır. **Bibi.** J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire, I*, New York, 1958, s. 106-158; J. H. W. G. Liebeschuetz, *Barbarians and Bis-hops: Army, Churc and State in the Age of Arcadius and Chrysastum*, Oxford, 1990; A. Cameron-J. Long, *Barbarians and Politics at the Court of Arcadius*, Berkeley, 1993.

NEVRA NECİPOĞLU

ARKADİOS FORUMU

İmparator II. Teodosios(->) döneminde (408-450) düzenlenen ve ortasında anıtsal bir sütun bulunan meydan. Bizans döneminde Kserolofos (Kuru Tepe) diye bilinen, daha sonraları ise Avrat Tepesi denen bugünkü Haseki bölgesinde idi.

İmparator ArkadiosO) (hd 395-408), Got generali Gainas'ın çıkardığı ayaklanmayı bastırdıktan sonra, 5. yy başlarında (402 veya 403), kazandığı zaferi kutlamak amacıyla anıtsal bir sütun inşa ettirmeye başladıysa da, eser ancak ölümünden (1 Mayıs 408) sonra, oğlu II. Teodosios tarafından tamamlandı. Üzeri ve kaidesi zengin bezemelerle süslenen bu sütun Arkadios Sütunu(->) olarak adlandırılmıştı. Teodosios, sütunun üstüne babasının büyük boyutlu bir heykelini yerleştirdikten sonra, 421'de görkemli bir törenle açılışı yaptı.

Bundan bir süre sonra (453 ?) heykelin ve sütunun bulunduğu yerin çevresinde bazı galeriler ve dükkânlar yapılmış ve meydan, ithaf edilen ya da yaptıran imparatorun adıyla, Arkadios veya Teodosios Forumu olarak adlandırılmıştır. Forumu çevreleyen mimari unsurlar bilinmemekle beraber, burasının Tauri Forumu'nun(-0 bir benzeri olduğu düşünülmektedir. Kaynaklara göre, meydanda Arkadios Sütunu'ndan başka, tanrıça Artemis, II. Teodosios, III. Va-lantinianos, Markianos vb'nin heykelleri bulunmaktadır.

543'teki deprem ve 550'de üzerine düşen bir yıldırım yüzünden Arkadios Sütunu'nun gördüğü zarar bilindiğine göre, bu tarihlerde, forumu çevreleyen yapıların da tahrip olduğu düşünülebilir. Arkadios heykelinin yıkıldığı 740'tan, şehrin Osmanlılar tarafından fethedildiği 1453'e kadar, forum ve içindeki eserler hakkında yazılı bir kaynağa rastlanmamıştır.

Fetihten hemen sonra sütunun çevresinin ahşaptan yapılmış ev ve dükkânlarla çevrelendiği ve forumun "Avrat Pazarı" olarak adlandırıldığı bilinmektedir. 1633 ve 1660 depremlerinde, çevresindeki evlerin sütunun üzerine yıkıldığı bilindiğine göre, o tarihlerde forum (meydan) olarak adlandırılabilcek bir mekânın kalmadığı söylenebilir.

Bibi. J. Strzygowsky, "Die Saeule deş Arcadius", *Jahrbuch deş Deutschen Archäologisch-en Instituts*, VIII, (1893), s. 230-249; A. Geff-roy, "La colonne d'Arcadius â Constantinople d'apres un deşsin inedit.", *Monuments et me-moires*, Fondation E. Piot, S. 2, 1895, s. 99-129-Müller-Wiener, *Bildlescikon*, 250-253.

SACİT PEKAK

ARKADİOS SÜTUNU İstanbul'un eski Lycus (Likos), sonraki adıyla Bayrampaşa Deresi vadisinin güneyinde olan ve Kserolofos denilen yedinci tepesinde, İmparator Arkadios döneminde (395-408) onun hatırasını yaşatmak üzere büyük bir anıt dikilmişti. Arkadios Sütunu olarak bilinen bu anıt aynı imparatorun adını alan Arkadios Forumu'nunC-») ortasında yükseliyordu. Bizanslı tarih yazarı Teophanes'e göre, anıt 404'te yapılmış fakat üstüne Arkadi-os'un heykeli ancak oğlu II. Teodosios tarafından konulabilmiş ve bunun için 10 Temmuz 421'de tören yapılmıştır.

Bir başka yazardan öğrenildiğine göre ise, anıtın dikilmesinden hayli sonra forumun düzenlenmesi ancak 435 'te tamamlanmıştır. Forum anlaşıldığı kadarı ile dikdörtgen biçiminde olup, etrafı re-

Arkadios
Sütunu'nun
kaidesi.

İAM, Encümen Arşivi, I, no. 249

vaklarla çevrilmişti. Hattâ burası kabartmalar ve heykeller ile süslenmişti. Buradaki heykeller arasında Artemis ile Sep-timius Severus'unkinden başka, II. Teodosios, I. veya II. Valentinianos ve Markianos'unkiler de vardı.

Arkadios Anıtı 543 depreminde zarar gördü. Az sonra, 24 Haziran 550'de bir yıldırım anıtın tepe kısmında tahribat yaptı. 26 Ekim 740'ta vuku bulan şiddetli depremde ise imparatorun heykeli aşağıya düştü ve herhalde bir daha da yerine konulamadı.

Bizans halkı, bu ve bunun gibi anıtları birtakım hurafelere bağlamıştı. 1204'ten 1261'e kadar Bizantion'u işgal eden Haçlılar da aynı hurafelere inanmış gözükürler ve hatıratlarında bunları tekrarlarlar. Hattâ inanıldığına göre, anıtın gövdesindeki kabartmalarda şehrin işgal edileceği kehanetinde bulunulduğu için Bizanslılar güya bu kabartmalardan bazılarını kazımışlardı. O sıralarda anıtın tepesinde bir keşiş

yaşıyordu. Latin işgali sırasında, Bizans'ta hüküm süren kargaşa sırasında 1204'te kendisini imparator ilan eden V. Aleksios Murtzuflos, Haçlıların eline geçtiğinde, "unvanının yüksekliğine uygun" bir şekilde idam edilmesi için, yüksek bir yerden aşağı atılmak suretiyle öldürülmüştü. Haçlı kaynakları onun, "dışı resimli bir sütunun üzerine çıkarılarak", buradan aşağıya atıldığını bildirir. İstanbul'da bu türden iki anıt olduğuna göre, bu infaz ikisinden birinde cereyan etmiş olmalıdır.

Türk döneminde Arkadios Anıtı'nın dibinde ve yakınında alıcıları ve satıcıları kadın olan kadınlar pazarı kurulduğundan, bu tarihi eser de "Avrat Taşı" olarak adlandırılmıştır. Sanıldığı gibi, burası kadın esirlerin satıldığı esir pazarı değildi.

Osmanlı döneminde İstanbul'a gelen yabancı seyyahların pek çoğu Arkadios Anıtı'ndan bahsederler. 17. yy'da Evliya Çelebi de, eski Bizans efsanelerinden aktarmak suretiyle, bu anıtın bir tılsım olduğunu bildirir.

Onun yazdığına göre anıtın üstünde bir maksure bulunur ve bunun da tepesinde bir kız heykeli dururmuş. Bu kız yılda bir kere canlanır, bir sayha koparır, bunun üzerine de uçan kuşlar yere düşermiş. Yine Evliya Çelebi'nin rivayetine göre, Hazret-i Muhammed dünyaya geldiğinde bir deprem olmuş, sütun parçalanmış fakat tılsımlı olduğundan dağılmayarak, Çelebi zamanına kadar gelmiştir.

1544-1547 arasında İstanbul'da bulunan Albi'li Pierre Gilles, Arkadios Anıtı'nı oldukça etraflı surette inceleyerek ölçülerini almıştır. 1605'te anıtı anlatan bir seyyah, gövdesinde çatlaklar olduğundan demir çemberler ile bir dereceye kadar sağlamlaştırılmış olduğunu bildirir. British Museum'da bulunan bir el-yazmasında 1670'lere ait olduğu sanılan bir resmi bulunan bu anıt, o tarihlerde artık tehlikeli durumda bulunuyordu. 1666'da İstanbul'da olan Robert de Dre-ux, anıtın içine girmiş ise de, ortalarda merdivenler yıkıldığından daha yukarı çıkamamıştır. Çevresini harap eden büyük yangınlar, mermerden olan anıtta izler bırakmıştı.

1711'de yurduna dönen Aubry de La Motraye, anıtın birdenbire devrilip bir kazaya sebep olmaması için, İstanbul'dan ayrılışından az sonra yıktırıldığını haber verir. İngiliz elçisinin eşi Lady Montague ise, 1718 tarihli bir mektubunda, kendisi İstanbul'a gelmeden iki yıl kadar önce anıtın yıktırıldığını öğrendiğini bildirir. Veliyüddin Efendi Kütüphanesi kitapları arasındaki 3191 sayılı mecmuada bulunan ".. hedm-i dikilitaş der Kurb-i Cerrahpaşa, fî 16 Şevval 1123" şeklindeki kayıttan anıtın, 1711'de yıktırıldığı açıkça öğrenilir.

18. yy seyyahları Arkadios Anıtı'nın artık yıkılmış olduğunu ve sadece kaide kısmının durduğunu görürler. Son yüzyıl içinde ise anıt hakkında J. Strzygowski, C. Gurlitt ve J. Kolhvitze tarafından ilmi araştırmalar

yapılarak yayımlanmıştır. A. Geoffroy, Paris'te Ro-bert de Gaignieres Koleksiyonu'ndan Bibliotheque Nationale'da Arkadios Anıtı'nın, boydan boy, bütününü yıkılmadan önceki görüntüsüyle tasvir eden bir resmini yayımlamıştır (1895). Resimde sütunun gövdesinin çatlamış olduğu ve alt kısımlarda demir çemberlerle takviye edildiği görülür. Anıtın kare planlı kaide kısmının iç yüzünün de evvelce şeritler halinde kabartmalarla kaplı olduğu Cambridge'te Trinity College'de bulunan resimlerden anlaşılır.

Son dönemde Arkadios Anıtı, her tarafından bitişik olan evler ile sarılmış, hattâ bu yüzden kaidenin içine ulaşamaz duruma gelmiştir. Bu önemli tarihi hatıranın iyi bir biçimde ortaya çıkarılması için Fatih Belediyesi'nce istimlak yoluyla etrafının açılmasını amaçlayan bir proje hazırlanmıştır.

Anıt, Roma imparatorluk döneminde tercih edilen bir biçimde yapılmıştı. Kare bir kaidenin üstünde bir çelenkle

başlayan yuvarlak gövdenin dış yüzeyi, spiral (helezoni) biçimde uzanan ve İmparator Arkadios ile babası I. Teodosi-os'un sefer ve zaferlerini anlatan kabartmalarla bezenmişti. Bu tür anıtlardan Roma'da yapılan Traianus ile Mareus Aurelius anıtları hâlâ ayakta durmaktadır. Çok sonraları Napoleon da aynı tür anıta heveslenerek, Paris'te bunların benzeri olarak Vendôme Anıtı'nı yaptırmıştır. Ünlü Avusturyalı mimar Fischer von Erlach da, 18. yy'da Viyana'da inşa ettiği Karlskirche'nin önündeki çifte kuleyi yine böyle yapmıştı.

Arkadios Anıtı'nın içinde dönen merdiven en yukarıya kadar çıkışı sağlıyordu. Bunun sonunda, anıtın başlığında bir balkon vardı. Gylli'nin verdiği ölçülere göre hesaplandığında anıtın boyu 47 m kadardı. Bu yüzden Galata sırtlarından çizilen İstanbul resimlerinde anıtın en yukarı ucu, şehrin silüetine hâkim olarak görülür. (Traianus Anıtı, 39 m, M. Aurelius Anıtı ise 41 m'dir.) Gylli, anıtın içinde 233 basamak saymış, içeriği aydınlatan 56 mazgal tespit etmiştir. Yıkıldıktan sonra bu anıttan geriye ancak 8-9 m yüksekliğinde, yangınlardan çatlamış ve ufalanmış, şekilsiz bir kitle durumundaki kaide kalmıştır. Evvelce bunun yüzeylerini kaplayan kabartmalardan, dışarıdan görülebilen tek cephede hiçbir iz yoktur. İki taraftan evlere bitişik olan cephelerin durumu ise bilinmez.

Kare biçimindeki kaidenin içinde bir giriş holünden başka, birinden diğerine geçilen iki küçük oda vardır. Holün diğer tarafında ise bir merdiven, evvelce gövdenin içinde spiral olarak çıkan basamaklara ulaşır. Bugün duvar kısmında, çelenk biçimindeki bir bilezikten sonra başlayan dışı kabartmalı gövdeden geriye 0,60 m kadar yükseklikteki dışı kabartmalı az bir parça kalmıştır. Orta aksın çapı 1 m kadar olup, etrafında dönen basamaklar 0,80 m genişliğin-dedir. Giriş holünün tavanındaki levhada da ortada İsa'nın alameti olan bir khrista işlenerek bunun iki yanında alfa ve omega harfleri yer almıştır (Grek

alfabesinin ilk ve son harfı, İsa'nın her şeyin başı ve sonu olduğuna işaret eden iki semboldür). İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki kabartmalı mermer parçalarından 1874'te Davutpaşa Kapısı yanında denizde bulunanın bu anıta ait olduğu kuvvetle muhtemeldir. Diğer bazı parçaların buraya mı yoksa Beyazıt'ta onun benzeri olan Teodosios Anı-tı'na mı ait oldukları anlaşılamamıştır. Fatih Belediyesi'nin projesi gerçekleştiği takdirde, anıtın kaidesinin etrafındaki toprak temizlendiğinde daha başka parçaların da çıkması beklenir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 61; J. Strzygowski, "Die Sâule deş Arcadius", *Jahrbuch deş Archâologischen Instituts*, VIII, (1893), s. 230-249; C. Gurlitt, "Antike Denk-malsâulen in Constantinopel", *Der Baumeister*, VII (1909), s. 55-56; ay, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin, 1908-1912; F. W. Unger, *Quellen der Byzantinischen Kunstgeschichte*, Viyana 1878, s. 179-186; S. Re-

inach, "Description deş oeuvres d'art..", *Re-vue deş Etudes Grecques*, 1896, s. 78-82; A. Geoffroy, "La colonne d'Arcadius â Constantinople", *Fondation E. Piot-Monuments et Memoires*, II, Paris, 1895, s. 99-129; J. Ebersolt, *Constantinople byzantine et leş voya-geurs du levant*, Paris, 1918; W. Hasluck, "Topographical Drawings...", *Annual of the British School at Athens*, XVIII (1911-1912), s. 273; J. Kolhvit, *Oströmische Plastik der Thepdosianischen Zeit*, Berlin, 1941, s. 17-62; S. Ünver, "Avrat Pazarı Dikilitaşı", *Tarih Dünyası*, 11/16 (1950), s. 687-689; A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris, 1936, lev. 13-15; G. Mendel, *Catalogue deş sculp-tures grecques, romanes et byzantines*, II, 1914, s. 242, III, s. 523-524; S. Eyice, "Arkadios Sütunu", *ISTA*, II, 1012-1019; Janin, *Constantinople byzantine*, 75-76, 86-87; G. G. Giglioli, *La colonna di Arcadio a Costan-tinopoli*, Napoli, 1952; G. Becatti, *La Colonna coclide Istoriata*, Roma, 1960, s. 151-164; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, s. 250-253.

SEMAVİ EYİCE

ARKEOLOJİ MÜZELERİ

Sultanahmet'te, Gülhane Parkı girişinin sağından Topkapı Sarayı Müzesi'ne çıkan Osman Hamdi Bey Yokuşu'nun sol tarafındadır.

İstanbul Arkeoloji Müzeleri idaresi altında Arkeoloji Müzesi, Eski Şark Eserleri Müzesi(-0, Çinili Köşk(->) Müzesi yer alır. Bu yüzden, kurulduğundan bu yana çoğul olarak "İstanbul Arkeoloji Müzeleri" diye adlandırılmıştır.

Bu müzelerde 60.000 arkeolojik eser, 800.000 sikke, 75.000 çiviyazılı tablet, 2.000 civarında Türk çini ve keramiği ile kütüphanesinde 70.000'i aşkın kitap bulunmaktadır.

İstanbul'da ilk müze, Abdülmecid zamanında Tophane Müşiri Ahmed Fethi Paşa

(1801-1858) tarafından gerçekleştirilmiş ve 1846'da, Topkapı Sarayı'nın dış avlusunda, o tarihe kadar cephane ambarı olarak kullanılan 6. yy Bizans yapısı Aya İrini Kilisesi'nde (Hagia Eire-ne) çeşitli eski silahların toplanması suretiyle oluşturulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde bulunan eski eserler İstanbul'a getirilmeye ve Aya İrini'de toplanmaya başlanmıştır.

Böylece, Aya İrini'de iki bölümden oluşan bir koleksiyon oluşmuştur. Bu koleksiyonlara Mecma-i Asâr-ı Atika (Eski Eser Koleksiyonu) ve Mecma-i Es-liha-i Atika (Eski Silah Koleksiyonu) adları verilerek Arkeoloji Müzesi ile Askeri Müze'nin(-0 temelleri atılmıştır.

Bu küçük müzenin basit bir katalogu İstanbul'u ziyaret eden Albert Dumont tarafından 1867'de hazırlanmıştır. Dumont'un bildirdiğine göre, burada Yunan, Roma, Erken Hristiyan ve Bizans eserleri bulunmakta, bunlar camekânlı dolapları olan kapalı büyük bir salonda, bu salonun önündeki açık avluda ve Harbiye Ambarı'nın girişinin solunda bulunan açık avluda sergilenmektedir.

Toplanmış eserlere ilk defa müze adı Âli Paşa'nın (1815-1871) sadrazamlığı ve Saffet Paşa'nın (1814-1883) Maarif nazırlığı sırasında verilmiş, koleksiyon Müze-i Hümayun adını almıştır.

ARKEOLOJİ MÜZELERİ

308

309

ARKEOLOJİ MÜZELERİ

lim dünyasına tanıtmış ve kataloglarının hazırlanmasını sağlamıştır. Özellikle Gustav Mendel'e hazırlattığı *Heykeltraş-lık Eserleri Katalogu*, (*Catalogue des sculptures Grecques, Romaines et Byzantines*, [ist. 1912-1914]) ile Pişmiş Toprak Figürinler Katalogu (*Catalogue des figurines Grecques de terre cuite*, [İst., 1908]) bugün bile değerlerinden bir şey kaybetmemiştir.

Müzelerin bir eğitim ve araştırma merkezi olduğunu iyi bilen Osman Hamdi Bey, müzenin içinde bir de büyük kütüphane kurmuştur. Müdürlüğü döneminde 15 bine ulaşan bilimsel kitap ve derginin çoğunu kişisel dostluk ve gayretleriyle Avrupa ülkelerinden bağış yoluyla sağlamıştır.

Müze koleksiyonlarında Balkan-lar'dan Afrika'ya, Anadolu ve Mezopotamya'dan Arabistan Yarımadası'na ve Afganistan'a kadar bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yer alan bölgelerden, değişik kültürlerle ait zengin ve çok önemli eserler vardır.

Osman Hamdi Bey 1910'da ölünce yerine kardeşi Halil Edhem (Eldem)(->) tayin edilmiş, 1931'de emekliye ayrılana kadar bu görevde kalmıştır. 1931-

1953 arasında Aziz Ogan(-0 müdürlük yapmış, daha sonra da sırayla, Rüstem Duyuran (1954-1961), Necati Dolunay (1962-1978), Dr. Nezih Fıratlı (1978-

Saffet Paşa vilayetlere genelgeler yollayarak arkeolojik eserleri toplamalarını ve bunları kırılmayacak şekilde ambalajlayarak müzeye göndermelerini istemiştir. Kuzey Afrika'da Trablusgarp Valisi Ali Rıza Paşa ile müsteşarı Karabella Efendi, Selanik Valisi Sabri Paşa, Girit'te Lasit Mutasarrıfı Kostaki Paşa Adossides, Konya Valisi Abdurrahman Paşa en çok eser gönderenlerdir.

Arkeoloji

Müzeleri

ana binasındaki

Lahitler

Salonu'ndan

bir görünüm

(üstte),

iskender Lahti

(solda).

Fotoğraflar

Bünyad Dinç

Temmuz 1869'da dönemin müze müdürü Edward Goold, Kapıdağı Yarı-madası'nda Kyzikos antik yerleşmelerinde kazı yaparak, oradan çok miktarda eser getirmiştir.

Ahmed Vefik Paşa(->) 1872'de Maarif nazırı olunca, bir dönem kaldırılan Mü-ze-i Hümayun Müdürlüğü'nü yeniden kurmuş ve başına Dr. Philipp Anton Dethier(->) adında bir Almanı getirmiştir.

Dethier 1847'de Atmeydanı'nda çalışmış. Yılanlı Sütun'u meydana çıkarmıştır.

Dethier'in müdürlüğü sırasında 1873'te H. Schliemann Troia'da bulduğu eserleri Yunanistan'a götürmüş, Dethier bu eserlerin geri alınması için çok uğraşmış, fakat başarılı olamamıştır. Ancak, bundan kısa bir zaman sonra, 1874'te İlk Âsâr-ı Atika Nizamnamesi yayımlanmıştır. Bu yönetmelik, bulunan eski eserlerin sadece üçte birinin, bulan tarafından yurtdışına götürülmesini öngörmekteydi.

Dethier'in Kıbrıs'tan 88 sandık eski eserle dönmesi üzerine başka bir binaya gerek duyulmuş, önce yeni bir bina inşa edilmesi üzerinde durulmuş, fakat bu isteğin yerine getirilmesi mümkün olmadığından, Çinili Köşk'ün müzeye çevrilmesi uygun görülmüştür.

Yeni müze binasına eserlerin taşınması, değişiklikler, yeniden düzenleme hayli uzun sürmüş, Ağustos 1880'de müzenin açılış töreni yapılabilmektedir. Goold zamanında 160 olan eser adedi Dethier zamanında 650'ye yükselmiştir. Dethier müzeyi geliştirmek için çalışmalar yapmış, müzenin küçük bir katalogunu hazırlamış fakat bunu bastıramamıştır.

Dethier'in ölümü (1881) üzerine Sadrazam Edhem Paşa'nın oğlu ressam Osman Hamdi Bey(->) Müze-i Hüma-yun'un müdürlüğüne atanmış, onun bu işin başına geçmesiyle Türk müzeciliğinde yeni bir dönem ve çığır açılmıştır. Osman Hamdi Bey, bir taraftan mevcut eski eser koleksiyonlarını bilimsel bir tarzda sınıflandırmış ve düzenlenmesi ile uğraşmış, diğer taraftan yabancı arkeologlar getirterek onlara eserlerin kataloglarını hazırlatmıştır. Müzeyi zenginleştirmek için 1883-1895 arasında Nemrut Dağı, Myrina, Kyme ve diğer Aiolia nekropollerinde ve Lagina Heka-te Tapınağı'nda kazılar yapmış ve bulduğu eserleri müzeye getirmiştir. 1887-1888'de Sayda'da Krallar Nekropolü'nde yaptığı kazıda içlerinde dünyaca ünlü İskender Lahti denilen lahit ile Ağlayan Kadınlar, Satrap, Likya ve Sayda kralı Tabnit'in lahitleri de bulunan önemli eserleri meydana çıkarmıştır.

Mevcut müze binası küçük olduğundan bu lahitler için yeni ve günün koşullarına uygun bir müze binası yapımı gereği doğmuştur. Osman Hamdi, Çinili Köşk'ün tam karşısına, o dönemin ünlü mimarlarından ve Sanayi-i Nefise Mek-teb-i Âlisi hocalarından mimar Alexand-re Vallaury'ye(->) yeni bir müze binası yaptırmıştır.

Yeni bina "Lahitler Müzesi" adıyla 13 Haziran 1891'de açılmıştır. "Âsâr-ı Atika Müzesi" olarak da anılan bu yapı 19. yy sonlarında, dünyada müze binası olarak tasarlanıp yapılan 8-10 müze binası arasında yer almasıyla da büyük bir önem taşımaktadır.

Osman Hamdi Bey, bu görkemli müzenin gelişmesi için çok çaba harcamış, eserlerin ve müzenin düzenlenmesinden başka, bunları çeşitli yayınlarla bi-

Arkeoloji Müzeleri'nin bahçesinde sergilenen eserlerden bazıları. Arka planda ana binanın giriş cephesi görülüyor.

Fotoğraflar Hazın Okurer, 1993

1979), Aykut Özet (1979-1980), Altan Akat (1980-1981), Dr. Nuşin Asgari (1982-1985), Alpay Pasinli (1985) bu görevi sürdürmüşlerdir.

Osman Hamdi Bey'in yaptırdığı Arkeoloji Müzesi binası, üzerinden 100 yıla yakın uzun bir zaman geçmesinden ötürü, son yıllarda gerek yapı olarak eskimiş, gerekse geçen zaman içinde çok sayıda eserin yan yana dizilmesiyle, teşhiri kalabalık, sıkışık, hatta sıkıcı bir hal almış ve adeta bir depo niteliğine bürünmüştü. Hem binayı restore ederek, çağdaş, eğitici ve anlaşılır bir sergileme yapmak, hem de müzenin Topkapı Sarayı avlusuna bakan arka cephesine bitişik 4 katlı yeni ek binanın birkaç katını ziyarete açabilmek için 1988'den itibaren

çalışmalara başlanmış, çalışmalar 1991'de sonuçlandırılmıştır.

Müzenin kuruluşunun 100. yılı olan 13 Haziran 1991'de, ana binanın restore edilerek yeniden düzenlenen 8-20 no'lu salonları ile ek binanın üst iki katı çağdaş bir müzecilik anlayışıyla ziyarete açılmıştır.

Restorasyon ve mekânların yeniden düzenlenmesinden sonra Arkeoloji Müzeleri'nde sergilenmekte olan en önemli parça ve koleksiyonlar arasında, ana binadaki Sidan (Sayda) Kral Nekropolü lahitleri (İskender, Ağlayan Kadınlar, Satrap vb); arkaik dönemden Roma dö-

nemi sonuna kadar heykeller, Kyme, Milet ve Iğın'da bulunmuş Ana Tanrıça Kybele'ye adanan adak stelleri; Halikar-nassus Mauseleum'una ait adak kabartmaları, Bergama Zeus Sunağı'ndan heykel parçaları, İskender başı, Afrodisias, Efesos ve Miletos'ta bulunan heykeller; küçük boyutlu çanak çömlek, pişmiş toprak figürinler; "Hazine" bölümünde, takı ve kıymetli süs eşyaları, sikke kabineleri vardır.

Yeni ek müze binasında "Anadolu'nun Çevre Kültürleri" bölümünde Kıbrıs'ta, Filistin-Suriye bölgesinde, Beyrut, Sayda, Sebasteia, Megiddo vb merkezlerde yapılmış kazılarda bulunmuş eserler; "Anadolu ve Truva Kültürleri" bölümünde Trakya bölgesinden Truva'ya, Frigya ve Gordion'a kadar çeşitli arkeolojik buluntular sergilenmektedir.

1991'de yapılan yeni teşhirde, müze koleksiyonlarındaki eserler çağdaş ve yeni bir anlayışla sergilenmiştir. Bu sergilemede, panolar ve video köşeleri ile ziyaretçilere daha fazla bilgi verilmesi düşünülmüş; çizim, fotoğraf, maketler ile kolay ve eğitici bir sergileme yapılmıştır.

1991'de teşhire açılan bu bölümler yerli ve yabancı kamuoyunda büyük bir ilgi ve beğeni toplamış, İstanbul Arkeoloji Müzeleri, 17 Avrupa ülkesinden 46 müze arasından EMYA (Avrupa'da Yılın Müzesi Ödülü) Komitesi tarafından seçilerek Avrupa Konseyi'ne önerilmiş ve konseyin kültür ve eğitim komisyonunca 1993 yılı "Avrupa Konseyi Müze Ödülü"ne layık görülmüştür.

Çinili Köşk'ün yan cephesine bakan alanda yer alan çaybahçesi sergilenen eserlerle iç içe. *Ali Hikmet Varlık, 1993*

Bibi. G. Mendel, *Catalogue des Sculptures grecques, romaines et byzantines*, I-III, ist., 1912-1914; E. B. Şapolyo, *Müzeler Tarihi*, İst., 1932; H. E. Eldem, "Müzeler", *Birinci Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1932; A. Ş. Hisar, "Bizde Müzeciliğin Başlangıçları", *Ülkü*, no. 8, 1933; ay, "Müzelerimiz ve Hamdi Bey", *Ülkü*, no. 14 ve no. 16, 1934; A. Oğan, "Türk Müzeciliğinin yüzüncü yıldönümü", *TTOK Belleteni*, S. 61, 1947; T. Öz, "Ahmet Fethi Paşa ve Müzeler", *Türk Tarih, Arkeologia ve Etnografya Dergisi*, V, 1949; S. Eyi-ce, "İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin ilk müdürlerinden Dr. Ph. Anton Dethier hakkında notlar", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, 9 (1960), s. 45-52; K. Su, *Osman Hamdi Bey'e Kadar Türk Müzesi*, ist, 1965; M. Cezar, *Sanatta*

ARKEOLOJİ MÜZELERİ BİNASI 310

ARKEOLOJİ MÜZELERİ

ESKİ ŞARK ESERLERİ MÜZESİ

1971; N. Dolunay, *istanbul Arkeoloji Müzeleri*, İst., 1973; M. Önder, *Türkiye Müzeleri ve Müzelerdeki Şaheserlerden Örnekler*, Ankara, 1977; *İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi*, ist., 1981; S. Eyice, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", *TCTA*, VI; A. Pasinli, *istanbul Archaeological Museums*, ist., 1989; ay, "13 Haziran 1991'de 100. kuruluş yılını kutlayan istanbul Arkeoloji Müzeleri'nin yeni açılan bölümleri", *Müze-Museum*, S. 4, 1990-1991, s. 68-72; A. Pasinli-S. Balaban, *Türk Çini ve Keramikleri, Çinili Köşk*, ist., 1992; A. Pasinli, "Osman Hamdi Bey'in Müzecilik Yönü ve istanbul Arkeoloji Müzeleri", *Osman Hamdi Bey Kongresi Bildirilen*, İst., 1992, s. 147-152.

ALPAY PASİNLİ

ARKEOLOJİ MÜZELERİ BİNASI

Sultanahmet'te, Topkapı Sarayı dış avlusunun kuzeyinde, Haliç girişine inen yamaçta ve üzerinde Çinili Köşk'ün(-0 de yer aldığı platodadır. Topkapı Sarayı, Darphane ve Gülhane Parkı tarafından çevrelenmiş olan alandaki müzelere, Topkapı Sarayı-Gülhane Parkı bağlantısını sağlayan bir iç yol üzerinden ulaşılmaktadır.

Müze binası, 1891-1907 arasında ve üç aşamada olmak üzere dönemin tanınmış mimarı Alexandre Vallaury(->) tarafından tasarlanıp inşa edilmiştir.

Yapı, uzunlamasına ana ekseninde kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda, Çinili Köşk'ün (ve Topkapı Sarayı'nın) ana eksenlerine bağıntılı olarak yerleştirilmiştir, ikinci ve üçüncü etapta eklenmiş kanatlarıyla Çinili Köşk'ü "U" biçiminde kuşatır. Bu yerleştirmesi ile bütünleşmiş bir müze mekânı oluşturur. Eski Sanayi-i Nefise Mektebi binasının Şark Eserleri Müzesi'ne dönüştürülmesi ve Çinili Köşk'ün de Çini Müzesi olarak yeniden düzenlenip açılmasıyla, üç bü-

yük yapıdan oluşan bir müzeler kompleksi meydana getirilmiştir. Açık havada sergilenen çok sayıda yapıt, kompleksin kendine özgü atmosferine katılır.

Arkeoloji Müzeleri binaları, dünyanın en zengin Grek-Roma heykel ve lahit koleksiyonlarından birine sahiptir. 50.000 civarında kayıtlı eser bulunmaktadır. Ayrıca 800.000 parçanın bulunduğu bir sikke kabini ve 75.000 civarında çiviyazılı tabletten oluşan bir tablet arşivi ve 70.000 civarında nadir ve değerli kitaptan oluşan bir arkeoloji kitaplığı vardır. Arkeoloji Müzeleri, 1993'teAvru-pa Konseyi ve UNESCO'nun "Avrupa Müzesi" ödülünü almıştır.

Müzenin ilk bölümü, 6x13 m'lik bir dikdörtgen olarak inşa edilmiştir. Önce tek katlı olarak yapımına başlanan binaya daha yapımı sırasında bir kat daha eklenmesi kararı verilmiş ve yapı bugünkü boyut ve görünümü ile bitirilerek 13 Haziran 1891'de açılmıştır.

O. Hamdi Bey tarafından sürdürülen arkeolojik kazılarda çıkarılan yapıtların giderek artması karşısında mevcut müze yapısı yeterli olmamaya başlamış ve yeni bir ek bina yapılması kararlaştırılmıştır. Mevcut yapının kuzey tarafına eklenen yeni dairenin yapımına 1 Eylül 1898'de başlanmıştır. Tasarımı yine A. Vallaury'ye ait olan ek binanın yapım çalışmaları mimar ve ressam Philippe Bello'nun katılımıyla yürütülmüş ve yeni bölüm 7 Kasım 1903'te açılmıştır.

Yeni buluntular nedeniyle binanın yine yetersiz kalması karşısında bir ek daha yapılması gerekmiş ve hemen ertesi yıl yeni bölümün yapımına girişilmiştir. 1 Eylül 1904'te temeli atılan güney kanadının yapımı Nisan 1907'de ta-

Arkeoloji Müzeleri Binası

istanbul Ansiklopedisi

mamlanmıştır. A. Vallaury'nin tasarladığı güney kanadının yapım çalışmaları bu kez mimar H. Edhem Bey tarafından yürütülmüştür.

Eklenen iki yeni bölümle 192 m'lik bir uzunluğa ulaşan müze binası, yaklaşık 9.000 m2'lik bir alan kaplamaktaydı. Eski Şark Eserleri ve Çini müzelerinin katılımına karşın yeterli olmayan ve özellikle modern müze işlevleri için gereken mekânlar açısından yeni bir yapıya gerek duyulmuş ve müze, 1984'te arka cephesine eklenen bir yapıyla genişletilmiştir.

A. Vallaury'nin tasarımı, son derece klasik bir plan şemasına ve neogrek vurgusu belirgin klasik bir konseptte oturmaktadır.

ilk yapı, bir giriş bölümü ile iki ana salondan oluşmaktaydı. Giriş bölümünde geniş merdivenlerle ulaşılan ve dört kolonla taşınan bir propile vardır, iki kat yüksekliğindeki kolonlar, yüksek bir en-tablement ve akroterli bir fronton taşırlar. Lotus yapraklı başlıklar ve akroterler dışında bezeme yoktur. Duvar yüzeyi, strüktürel eksenleri belirten ve antomi-onla sonlanan pilastrlarla bölünmüş; aralarına iyon düzeninde gömme kolonların çerçevelediği pencereler yerleştirilmiştir. Bu pilastr+kolon modülü, yapının tüm cephe düzeninde yinelenen birim ögedir. Modülün iki kat olan yüksekliği, yapının tek kat gibi algılanmasına ve cephenin bütüncül kavranışına yol açmaktadır. Birinci ve ikinci kat arasında kat kornişi veya benzeri bir ögenin bulunmaması, ayrıca pencerelerle birlikte geriye çekilmiş olması bu bütüncül kavrayışı güçlendirmekte ve yapıya sade ama anıtsal bir görünüm vermektedir.

Çinili Köşk ile aynı eksen üzerinde olan propileden sonra girilen holde, tek kollu bir merdiven üst kata ulaştırmaktadır. Bu holün iki yanında "Lahitler Salonu" olarak tanınmış olan büyük ve yüksek salonlarda, İskender

Lahti olarak anılan (ve kime ait olduğu kesin olarak bilinmeyen) lahit başta olmak üzere Say-da kazısında bulunmuş olan 20 civarında lahit sergilenmektedir. Bu yapıtlar müzenin tasarımından önce bulunmuşlar ve İstanbul'a getirilmişlerdi. Bu bakımdan salonların boyutlandırılmasını ve hattâ mimari konsepti etkilemiş olması doğaldı. "Ağlayan Kadınlar Lahti"nin mimari konsepti etkilemiş olduğu pek çok yazar tarafından öne sürülmüştür. Bu lahtin mimari düşünceyi öne çıkaran kompozisyonu, iyon düzenli kolonları, frontonu vb klasik mimari öğeleri gerçekten esin kaynağı olabilecek güçtedir. Yine de A. Vallauy'nin yapıtın bu ilginç biçim öğelerinden çok, çağrıştırdığı klasi-sist idealle ilgilendiğı söylenebilir. Müzenin yalın ama güçlü anlatımı klasik ideale denk düşmüş görünmektedir.

içeride, giriş katı, lahitlerin sergilenip kavranabileceğı yüksekliktedir. Mimar, mekânlar arasında açık geçişler sağlayan kapı boşluklarını bu yüksekliğe uyarlamak üzere giriş/lentolarının üzerini açmış ve İyonik düzenli dekoratif öğeler taşıyan dörder mini kolon yerleştirmiş ve mekânlar arası sürekliliğı sağlayan ilginç bir çözüm bulmuştur.

ikinci katın yüksekliğı daha azdır ve bu katta mekânlar arası açık geçiş yerine salonlar ayrı ayrı tutulmuşlardır.

Müzenin ikinci aşamada yapılan bölümü ilk bölüme büyük bir dikkat ve

Arkeoloji

Müzeleri ana

binası.

Bünyad Dinç

uyumla eklenmiştir. Bir ikincil giriş bölümü ve iki yanında büyük salonlar olarak düzenlenmiştir. Dışarıdan olduğu kadar içeriden de ilk bölümün öğelerini, mimari konseptini ve biçimlerini sürdürmektedir.

Bu bölümde müzenin en ilgi çekici mimari özelliğı sahip köşelerinden biri olan kitaplık bulunmaktadır. Kitaplık, çift kollu bir merdivenle çıkılan ikinci kattadır. Merdiven anıtsal bir düzenleme gösterir: Bir çift kükreyen arslan heykelinin (Bukaleon arslanları, MS 6. yy) iki başa yerleştirildiğı merdivenin sahanlığında da tam ortaya bir Medusa figürü konmuştur.

Kitaplık, tamamen kagir olan yapının içinde ahşap iç merdivenleri ve asma kadarıyla hem malzeme açısından çok farklı bir noktadır, hem de diğer salonların anıtsal ölçülerinin dışında kalan oranlarla düzenlenmiş görünmektedir. Sergileme ve okuma/araştırma arasındaki işlev farkını vurgulayan bir düzenleme ve öne çıkan bir torna işçiliğı vardır. Belki de Ph. Bello'nun katkısını düşündüren bir medievalist yaklaşıma işaret etmektedir.

Güney kanadının, başlangıçta tıpkı kuzey kanadı gibi tek bir dikdörtgen kitle olarak

eklenmesi düşünülmüş olmalıdır. Bu kanadın yapımında A. Valla-ury ile birlikte çalışan Mimar H. Ed-hem'in imzasını taşıyan bir proje, bu tasarımı biçimlendirmektedir. Ancak sonradan ek bölümün daha geniş tutulması düşünülp gerçekleştirilmiştir. Bunun için de o zamana dek inşa edilmiş olan bölümler, birinci ve ikinci etap binaları, üçüncü etapta birlikte, aynen ve simet-

rik olarak inşa edilmişlerdir. Bunun sonucunda müzenin iki propilesi olmuş; güney kanat, Sanayi-i Nefise Mektebi binası ile bütünleşebilen bir pozisyon kazanmıştır; veya mektep-müze kompleksinin avlusuna bağlanabilmiştir.

Kuzey ve güney kanatlarındaki bölümler daha geniş olarak planlanmış ve iki ayak sırası tarafından üç nefe ayrılmıştır. Kuzey kanatta alternatif dizili ikisi büyük, ikisi küçük dört salon vardır ve bu bölüm güney kanada göre daha uzundur. Güney kanatta eşit büyüklükte dört salon vardır.

Tümü kagir malzeme ile, taşla kaplı tuğla duvarlarla ve çelik putrelli döşeme ile inşa edilen yapı, kiremit kaplı kırma bir çatı ile örtülüdür. Müzenin tüm sergi salonları kaset tavan düzenin-dedir. Bunlar en çok geometrik desenlerin ve meandr çeşitlemelerinin yer aldığı dekoratif öğelerle bezenmişlerdir.

Son yıllarda yapılan doğudaki ek bina, Arkeoloji Müzesi'ne ikinci katta bağlanmaktadır.

Bibi. *ISTA*, II, 1025-1033; M. Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, İst., 1971, s. 165-214; M. Akpolat, *Fransız Kökenli Levanten Mimar Alexandre Vallaury*, (basılmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi), Ankara, 1991, s. 122-124.

AFİFE BATUR

ARKEOLOJİ MÜZELERİ KÜTÜPHANESİ

Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü birimi olan kütüphane. Kütüphanenin resmen kuruluşu, Arkeoloji Müzesi'nin II. Daire-si'nin 1903'te açılışına rastlar. Bazı kaynaklarda bu tarih 1902'dir. Ancak Maarif

ARKEOLOJİ MÜZELERİ YILLIĞI 312

313

ARNAVUTKOY

Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi'nin okuma salonu (solda) ile giriş mekânından bir görünüm (üstte). *Fotoğraflar Bünyad Dinç*

Arnaud'in Kandilli-Rumelihisarı arasında yapılmasını önerdiği köprü.

Z. Çelik, *ne Remaking of Istanbul, Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Washington, 1986

Nezareti'nin kütüphaneye ilk olarak 1893'te memur atamış olması, oluşumunun 1902/1903'ten çok daha önce başladığını göstermektedir. Kütüphane II. Daire'nin üst katında, yaklaşık 500 m2'lik alanda yer alır. İlk kütüphanecileri müzeciliği ve devrin uluslararası kitap kataloglama kurallarını bilen değerli şarkiyatçılardı. Bugünkü dermenin büyük kısmı Osman Hamdi Bey'in titiz tutumuyla satın alma, bağış ve değişim yoluyla oluşmuştur. Kuruluşundan sonraki elli yıl içinde gittikçe artan değerli yazma eserleri, oldukça kabarık sayıda Arap harfli ve yabancı dillerde çeşitli konulardaki dermesiyle, uzmanlık kütüphanesi sınırlarını aşmıştır. Dermesinin bu özelliğinden ötürü sürekli başvuru alan kütüphane, az sayıda personelle hizmet vermeye çalışmıştır. Kütüphanecilik mesleğinden ilk atama 1972, ikincisi de 1993'te yapılmıştır.

Bugün yaklaşık 80.000 dermesi içinde bağışlar önemli bir yer tutmaktadır. Çoğunluğu veya tamamı izlenmiş yaklaşık 700 başlıklı süreli yayından halen 1/10 kadarı izlenmektedir. Derleme Ka-nunu'nun 11. maddesince alınması gereken meslek dermesi bugün alınmamaktadır.

Kütüphaneye uzmanlık dalı dışındaki çeşitli konularda yapılan bağışların en önemlileri, başta 5.000 ciltle Ahmed Cevad -Paşa Koleksiyonu olmak üzere Mehmed Şakir Paşa; V. Mehmed (Re-şad), Diyarbakirli Said Paşa, Recaizade Ekrem,,, Hattat Mektebi, Murtaza 'Hoca-zade Hatice Hanım, Zeki Megamiz, Kamran Büyükkayra ve H. Turhan Dağ-lıoğlu toplu bağışlarıdır. Bugün de bu yolla beslenen ..kütüphaneye uzmanlık dallarında sürekli ve en büyük bağışlar, istanbul Arkeoloji Müzelerini Sevenler Derneği'nce yapılmaktadır.

Alfabetik (yazar, kitap, bazen seçilmiş başlık adına göre) ve özel konu fiş katalogları vardır. Süreli yayınlardan uzmanlık dalıyla ilgili gerekli yazılar da katalpğa alınmaktadır. Ahmed Cevad Paşa, V. Mehmed (Reşad) koleksiyonlarının basılı katalogu vardır. V. Mehmed

(Reşad) Koleksiyonu'ndaki 52 adet beşik devri (1500 tarihine kadar basılmış kitaplar) kitap, resimli yazmalar, uzmanlık süreli yayınları ayrıca yayımlanmıştır. Kurumun kültürel etkinliklerinin de yer aldığı, 15 kişilik okuma masası bulunan kütüphanede, yer sıkıntısı nedeniyle uzun yıllardır sağlıklı yerleştirme yapılamamaktadır. Kütüphaneden resmi işgünlerinde kurum izniyle yararlanılmaktadır.

Bibi. *Collection des Guides-Joanne (De Paris a Constantinople)*, Paris, 1902; Halil Edhem, "Das Osmanische Antikenmuseum in Kons-tantinopel", *Hilprecht Anniversary*, Leipzig, 1909; O. N. Ergin, *Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İst., 1937; H. Kı-vırcık-N. Vatin, "La Bibliotheque des Musees Archeologiques d'Istanbul", *Turcica*, 2, 1984; *Salname-Maarif*, III, 1318; V. Tura, "Müze Kütüphanesine Vakfedilen Kitaplar ve Vakıfları", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, V, Ankara, (1949); P. D. Voûte-S. B. Baykan, *Catalogue des Period-iques Concernant l'Histoire, l'Archeologie*,

ARKEOLOJİ MÜZELERİ YILLIĞI

İstanbul Âsâr-ı Atika Müzeleri (sonra Arkeoloji Müzeleri) Müdürlüğü bütün dünya müzelerinde usulden olduğu gibi, yeni giren eserleri ilim âlemine tanıtmak gayesiyle Türkçe ve bir yabancı dilde olmak üzere bir yıllık yayımına 1934'te başladı. 74 sahifelik bu ilk yıllıkta, müzenin kadrosu, yeni gelen eserler ve yayınlar tanıtılmış, metin Türkçe ve Fransızca olarak yayımlanmıştı. İkinci sayı ancak 1937'de basıldı. Uzunca bir aradan sonra üçüncü sayı 1949'da yayımlanmış, fakat bu defa yabancı dil metin İngilizceye dönüşmüştür. Yıllık bundan sonra oldukça intizamlı biçimde yayımlandı.

Dördüncü sayı 1950'de basıldığında, içinde müzeye giren eserlere dair kısa makalelere de yer verildiği görülür. Beşinci sayıdan (1952) itibaren, bu makaleler daha dolgun bir biçim almıştır. Yıllık, intizamlı sayılabilecek aralıklarla ve

hacmi gittikçe büyüyerek çıkmaya devam etti. Bu arada, içindeki makaleler müzeyle ilgili konularda olmak üzere küçük araştırmalar halinde yayımlandığından, yillığa bir arkeoloji dergisi hüviyeti verdi. 316 sahifelik kalın bir cilt teşkil eden 15-16. sayı (1969), yillığın son gelişme aşamasını gösterir. Yıllık uzun yıllardır çıkmamaktadır.

SEMAVİ EYİCE

ARMAN, CİHAT

(1918, istanbul) Futbolcu. Futbola İstanbul'da başladı. Daha sonra babasının görevi nedeniyle gittikleri Ankara'da lise öğrencisiyken Gençlerbirliği Spor Kulübü'n'e girdi. 1933'te genç takım kadrosuna alındı. İki maç oynadıktan sonra birinci takım kalesi kendisine teslim edildi. Çıkardığı güzel oyunlar sonucu Güneş Spor Kulübü yöneticileri tarafından İstanbul'a getirildi. Öğrenim hayatını Boğaziçi Lisesi'nde sürdürdü. Bu arada Güneş takımının kalesinde parladı. 1936'da İstanbul'da oynanan Türkiye-Yugoslavya milli maçında, henüz 18 yaşındayken milli takım kalesini korudu. 1939'da Güneş Spor Kulübü'nün kapanmasıyla Fenerbahçe'ye geçti. On iki yıl aralıksız olarak Fenerbahçe'nin değişmez kalecisi oldu. Milli maçlardan uzak geçen on bir yıllık (1937-1948) dönemden sonra 1948'de yemden milli takımın kalesini korudu. "Uçan Kaleci" lakabıyla ün kazandı. Fenerbahçe birinci takımında 308 maç oynadı, uzun yıllar kaptanlık yaptı. 13 kez de milli takımda yer aldı, bunlardan 9'unda milli takımlarında kaptanlık yaptı.

Cihat Arman futbolu bıraktıktan sonra antrenörlük hayatına başladı. Beşiktaş, Kasımpaşa, Beyoğluspor, İstanbulspor ve Yeşildirek takımlarını

çalıştırdığı gibi Genç ve A milli takımlarında antrenörlük yaptı. Aktif spor yaşamı sürerken *Özfenerbahçe* dergisini çıkarmakla (1948) başlayan spor yazarlığı da çeşitli gazetelerdeki yazı ve yorumlarıyla devam etti.

CEM ATABEYOĞLU

ARNAUDIN

(20. yy) Fransız mühendis. Yüzyıl başında bir Boğaziçi demiryolu geçişi projesine bağlı olarak, İstanbul için, gerçekleşmeyen ilginç bir metropoliten gelişme şeması önermiştir.

Arnaudin'in planı, salt İstanbul'un bütünü için geliştirilmiş bir plan olmayıp, Boğaziçi geçişi için önerilen bir demiryolu köprüsü çerçevesinde düşünülmüş bir çalışmadır.

Mart 1900'de. Compagnie Internationale de Chemin de Fer. de Bosphore şirketi adına Arnaudin iki köprüyle Boğaziçi'ni geçen bir çevre yolu önerir. Projeyi, getirdiği önerilerle metropoliten bir ulaşım projesi olarak değerlendirmek mümkündür. Projede önerilen ilk köprü Üsküdar-Sarayburnu, ikincisi ise, Kandilli-Rumelihisarı arasında olacaktır. Böylece İstanbul çevresinde Boğaziçi'ni iki noktadan geçen bir ring oluşturulacak ve köprüler aynı zamanda Anadolu ve Rumeli demiryollarını da birbirine bağlayacaktır.

Arnaudin'in köprüleri iddialı ve gösterişlidir. Üsküdar-Sarayburnu arasındaki köprü her iki sahilten 130'ar m uzaklıkta birer çift, ortada da bir çift olmak üzere altı ayağı olan bir asma köprüdür. Ayaklar köprü zemininden itibaren 16 m yüksekliğinde minarelerle süslenmişlerdir.

Kandilli-Rumelihisarı arasındaki diğer köprü de üç çift ayaklıdır. Hamidiye Köprüsü adı verilen bu köprüde, ayaklar ilkinden farklı olarak, köşelerinde dört minarenin yer aldığı Kahire Memluk mimarisi üslubunda, cami şeklinde tasarlanmıştır. Arnaudin, köprü ayakları için proje raporunda, "Müslümanlar'ın Halifesi Sultanın dinî ve politik gücünü sembolize etmekde, taçlandırmaktadır" ifadesine yer verir.

Önerdiği proje pahalı ve gösterişli

olmasına karşın Arnaudin ciddi bir kentsel büyüme önerisi ortaya koymuş ve bunu ulaşım ile bütünleştirerek çözmeye çalışmıştır. Bugünkü II. Çevre Yolu'nun bile dışında kalan demiryolu ringi, o zamana göre geniş bir metropoliten sınır tamamlamakta ve gelecekteki gelişmelerin bu sınırlar içinde olacağını ya da olması gerektiğini öngörmektedir. Gerçekleşmeyen bu öneride Arnaudin'in, yağ lekesi şeklindeki öngörüsüyle İstanbul için oldukça gerçekçi ve olabilir bir-gelişme tahmininde bulunmuş olduğunu söylemek mümkündür.

Bibi. Z. Çelik, *The Remaking of Istanbul, Portrait of an Ottoman City in Nineteenth Century.* University of Washington Press, 1986.

ARNAVUT ZİNCİRİ

Haddeden geçirilmiş ince altın ya da gümüş tellerin çift katlanarak at nalı biçiminde birbirini kavrayacak biçimde karşılıklı getirilip, biri diğerinin halka boşluğundan geçirilerek yapılan bir zincir çeşididir. Örgü, istenilen uzunlukta yapıldıktan sonra halka boşluklarına "güverse" denilen kürecikler kaynatılır ve zincir böylece tamamlanmış olur.

Arnavut zinciri saat kösteği olarak Batı'dan gelmiştir. İlk Batılılaşma hareketleriyle birlikte saat, köstek, yelek ve Avrupalı giyim kuşam Osmanlı aydınları arasında yayılınca Fransa'dan ithal edilen bu köstek zinciri sonraları İstanbul'da da yapılmaya başlanmıştır.

Adına "saray kösteği" denilen İstanbul işi yassı zincir ile milli bir karakter kazanan bu zincir, çeşitli adlar alarak halk arasında da benimsenmiştir. Çoğunlukla köstek olarak kullanılan bu zincire, Arnavut asıllı Osmanlı tebaasın-ca çok kullanıldığı için "Arnavut kösteği"; yuvarlak oluşu ve boşluklarında gü-

verse olduğu için "yuvarlak" ya da "gü-verseli köstek"; Giritlilerce de benimsenmesinden dolayı "Girit kösteği" de denilir.

Bu zincirler Kapalıçarşı civarındaki bütün hanlarda yapılırdı. Köstekli cep saatlerinin modası geçip de yerini kol saatleri alınca bu sanat 1970'li yılların sonuna kadar zincir kolye yapımında azalarak sürmüştür. Son ustası ise Çuhacı Hanı'nda İsmet Esen'dir. Bugün ise kaba turistik bir işçilikle bazı kişilerce yapılmaktadır.

MEHMET ZEKİ KUŞOĞLU

ARNAVUTKOY

Boğaziçi'nde, Kuruçeşme ile Akıntıbur-nu arasındaki sahilde ve bu sahile açılan vadi boyunca, yamaçlarda kurulu, halen Beşiktaş İlçesi'ne bağlı semt. İlkçağda adı Hestai idi. Bizans döneminde Promotu ve Anapulus olarak da bilinirdi. Boğaziçi'ndeki önemli ibadet yerlerinden biri olan Ayios Mihael Kilisesi buradaydı. Konstantinos tarafından yaptırıldığı söylenen bu kilisede Başmelek Mi-hael'in mozaik bir ikonası saklanıyordu. Büyüklü küçüklü çok sayıda kilise ve ayazmanın yapılmasından sonra ve büyük olasılıkla Ayios Mihael Kilisesi'nin varlığı yüzünden, bölgeye Melekler Köyü dendiği anlaşılmaktadır. Kaynaklarda adı geçen Mihaleion bölgesinin, Karadeniz'den Marmara'ya Boğaz akıntısının en kuvvetli olduğu bugünkü Arnavutköy ile Akıntıburnu arasında bulunduğu sanılmaktadır.

Köyün Arnavutköy adını hangi nedenle ve ne zaman aldığı kesinlikle bilinmemektedir. Bir rivayete göre, II. Mehmed'in (Fatih) Arnavutluk'a egemen olmasından sonra yöreden getirilen Arnavutlar bu semte yerleştirilmiştir. Bir Arnavut cemaatinin, o zamanlar bakımsız, harap ve yarı metruk olan bu sahile yerleştirilmesinin tarihi

olarak 1468 verilmektedir. 1540'larda İstanbul'a gelmiş olan Petrus Gyllius, bu civarın üzüm bağlarıyla kaplı olduğunu yazarken bölgenin adını Arnavutköy olarak anmaz. Buna karşılık 1568'de bostancıbaşına gönderilmiş bir fermanda, "Bostancıbaşıya hüküm ki, Arna-vudköy bağları hassa-i hümayunum için koru iken bazı kimseler anda şikâr ettikleri işitilmiştir..." denmekte ve halkın buralarda avlanmasının yasaklanması istenmektedir. Bu fermanan anlaşıldığına göre 1568'de bölgenin adı artık Ar-navutköy'dür. 1715'te ölmüş olan şair Fennî, Boğaziçi köyleri üzerine yazdığı *Sahilnainefde*, eskiden hamam tellaklarının ekseriya Arnavut olduğunu hatırlatarak, burası için *Takılub ardına âl ile rakib-i nâpâk / Arnavud karyesine gitmiş o şüb-i dellâk* beytini söylemiştir.

Arnavutköy'ün daha 16. yy'da İstanbul'un en ünlü mesire yerlerinden olduğu; bağları bahçeleri bulunduğu; tepelerdeki koruların sultanın hasları olduğu; nüfusunun 19. yy'ın ortalarına kadar

ARNAVUTKÖY

314

315

AKNAVUTKÖY

Yüzyılm
başlarında
Arnavutköy.

Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

Arnavutköy

h/anbul Ansiklopedisi

Rum ve Musevilerden meydana geldiği; uzun süreler bakımlı, güzel, canlı bir Rum köyü olarak kaldığı bilinmektedir.

Evliya Çelebi 17. yy ortalarında burada, köyün sahile yakın bölgesinde 1.000 kadar bağlı bahçeli mamur Rum ve Musevi hanesi olduğunu; cami, mescit, imaret bulunmadığını, sadece küçük bir hamama rastlandığını; "Ekmeğinin ve pek-simedinin beyaz, Yahudilerinin sahib-i zevk ve elil-i saz, Rum Hristiyanlarının kavmi-i lâz, cemaati müslimin gayet az" olduğunu yazar. İncidyan, 18. yy'da köy halkının tümüyle Rum olduğunu kaydeder. 1768'de tamamlanan *Hadikatül-Ce-vami*, Arnavutköy'den söz ederken "Ka-riye-i mezburede cami ve mescid olmadığından Bebeğe geçilmiştir" der. III. Se-lim'in tahta çıktığı ilk yıllardaki (1790'lar) bir bostancıbaşı defterinde Kuruçeşme'den Akıntıburnu'na doğru binalar sayılırken "Tarandabol tercümanı Yenaki zimminin yalısı, yanında Eflâk Voyvodası Mihalâki Bey'in, yanında Sakızlı Dimit-ri, yanında Hanım Sultan'ın yalısı, altı göz kayıkhanesi, altı adet dükkânları, yanında Arnavutköy iskelesi,

yanında Tabip Nikola zimminin yalısı, yanında

Todoraki zimminin yalısı, yanında Ando-naki'nin yalısı, yanında Yorgaki'nin, yanında Kostantaki'nin" diye giden listeden de anlaşıldığına göre, sahil boyu o dönemlerde İstanbul'un varlıklı ve nüfuzlu Rumlarının, özellikle de Bizans ailelerinin devamı olan ve Osmanlı Devle-ti'nde yüzyıllar boyunca tercümanlıkla görevlendirilmiş Fenerli Rum beylerinin, voyvodalarının yalılarıyla kaplıdır. Sıralanan yalılar arasında sadece birinin "Sultan Hanım'ın yalısı" olarak geçmesi ilgi çekicidir. 1821'de Mora'da patlak veren ve Orta Yunanistan'la Girit'e sıçrayan ayaklanmadan sonra, Rum aristokrasisinin yalıları, konaklar müsadere edilerek Musevilere satılmıştır. 18. yy sonları 19. yy başlarından itibaren, hanedanın sultan kızı veya kardeşi gibi iktidar sahibi kadın üyelerinin de, öteden beri kendilerine ayrılmış olan Ortaköy-Kuruçeşme sahilinin kalabalıklaşması üzerine Arnavutköy-Akıntıburnu arasında ve Akıntı-bumu'ndan Bebek'e doğru sahilsaraylar inşa ettirmeye başladıkları anlaşılmaktadır. 1808'de tahta çıkan II. Mahmud dönemindeki bir bostancıbaşı defterinde, Arnavutköy sahilindeki yalılar bu defa

şöyle sıralanmaktadır: Beyhan Sultan'ın mâ-ı Leziz çeşmesi ile sahilsarayı, Halil Paşazade Nuri Paşa'nın yalısı, Arif Molla Yalısı, Biniş-i Hümâyun'a mahsus Meh-med Paşa Kasrı, Hekimbaşı Necip Efendi, Haznedarbaşı Şâkir Ağa, Sadrazam Selim Paşa, Dürrizade Abdullah Molla vb yalıları. Aynı dönemde, II. Mahmud tarafından Arnavutköy'e 1832'de bir cami, bir karakol ve kışla yaptırılmıştır.

Arnavutköy'de, 18. ve 19. yy'larda çıkan büyük yangınlarda, yukarıda bazıları sıralanan yalılar, yamaçlardaki ve vadideki köşkler hemen hemen tümüyle yanmış; sahilhaneler ve sahilsaraylar-la birlikte, köy içlerindeki mahalleler de kül olmuştur. Örneğin 1797'deki yangında Akıntıburnu'ndaki Hasan Halife Bahçesi'yle birlikte yakınındaki bir yalı (muhtemelen III. Mustafa'nın kızı Beyhan Sultan'ın 19. yy başında inşa ettirdiği Beyhan Sultan Sahilsarayı(->), daha sonraki adıyla Said Paşa Yalısı), onun üstündeki setlerde bulunan Sadrazam İzzet Paşa'nın yaptırdığı Biniş Köşkü (Vezir Köşkü, Boyalı Köşk), sadrazamın kendi yalısı ve Mektupçu İbrahim Efendi yalısı da yanmıştır. 1883'te iskele ba-

şında 18 evin, 1887'de 264 evin, 1908'de 109 evin yandığı kaydolunmuş; 1887 yangınından sonra Yahudilerin büyük kısmı köyü terk etmiş, onların yerine Müslümanlar yerleşmeye başlamıştır. I. Dünya Savaşı arifesinde 1912'de Şirket-i Hayriye'nin yayımladığı *Boğaziçi Salnamesi'nâe* Arnavutköy'de 493 Müslüman, 5.973 Rum, 342 Ermeni, 32 Musevi ve 642 ecnebinin yaşadığı kaydolunmakta, günlük vapur yolcusu sayısı 1.550 olarak hesaplanmaktadır.

Arnavutköy öteden beri canlı bir ticaret hayatına sahip görünmektedir. Ye-niköy'den sonra Boğaz'ın denizciler için peksimet üreten ikinci köyüydü. Burada

II. Mahmud döneminde bostancıbaşı defterine de geçmiş bir beylik peksimet fırını bulunmaktaydı. Daha Evliya Çelebi zamanında çok sayıda dükkân olduğu, bağlarının bahçelerinin Kanuni döneminden itibaren büyük ün kazandığı, burada büyük panayırlar kurulduğu bilinmektedir. Kaynaklarda panayır geleneğinin eskilere gittiği, 18. yy'da "panayır akçesi" alınmaya başlandığı, panayırların 1940'-lara kadar sürdüğü nakledilmekte; aynı zamanda Arnavutköy'ün öteden beri bir eğlence ve zevk merkezi olduğu vurgulanmaktadır. Akıntıburnu'nun, yazın en sıcak günlerinde bile tatlı esintili havası, köyün sırtlarındaki bağlar ve bahçeler, buraya mesire yeri olarak her dönem ün kazandırırken, gazinoları, sandal sefaları özellikle panayır döneminde çalgılı, kasap havalı, sazlı, sözlü âlemleri de meşhurdu. Ortodoks kilisesinde İsa'nın vaftizine remiz olarak haçın suya atılması yortusu, Arnavutköy'de 20. yy'ın başına kadar geleneksel biçimde kutlanmaya devam etmiş, denize haç atma törenini izleyen çalgılı, içkili gazino âlemleri rağbet bulmuştu. O zamanlar Arnavutköy'e bu canlı eğ-

gındı. Bu kabuklu deniz hayvanlarının rıhtımda bıraktıkları izlerin 18. yy'da hâlâ belirgin olduğu yolundaki iddia bu söylencenin bir parçası olmuştu.

Ayazmalar, bağlar, bahçeler, koruluklar arasındaki köşkleri, sahil boyunca dizilen sahilhaneleri, sahilsarayları, yalıları ile bilinen Arnavutköy'ün çehresi günümüzde tümüyle değişmiş bulunuyor. Or-taköy'den Arnavutköy'e uzanan yol dar olduğu ve ihtiyaca cevap veremez hale geldiği için, önce deniz tarafındaki binaların büyük bölümü yıkıldı ve tramvayın geçtiği yol sahil yolu haline getirildi. Bu sırada ahşap binaların yıktırılarak yerleri-

İMml&i

lence hayatı yüzünden Küçük Beyoğlu da denirdi.

Arnavutköy'ü semt olarak kuzeyde sınırlayan Akıntıburnu, İstanbul Boğa-zı'nda akıntının en şiddetli olduğu yeri. Eskiden kötü havalarda çok tehlikeli sayılan bu sahilde, kayıklar kimi zaman yedekçiler tarafından halatla sahilden çekilir, kimi zaman da yolcular burada kayıklardan inerek yollarına karadan devam ederlerdi. Hattâ 16. yy'da akıntıya karşı yüzemeyen çağanoz sürülerinin de burada karaya çıktıkları, akıntının sonuna kadar yürüdükleri, sonra yeniden denize döndükleri söylencesi yay-

Arnavutköy'den geçmiş günümüze getiren bir ev (solda) ve bir sokak (sağda). *Ahmet Hızarcı (sol), Erdal Yazıcı (sağ)*

TÜLAY ARTAN

ları arttı. Halen semt, çok sayıda lüks restoran, gazino, gece kulübü, bar ve modern kahvelerle Boğaz'ın canlı bir yaşam ve eğlence merkezi görünümündedir.

Bibi. S. Eyice, *Boğaziçi*, s. 25-28; R. E. Koçu, "Arnavutköy", *İSTA*, II., s. 1039-1041; Evliya, *Seyahatname*, ty, s. 314; *Boğaziçi*; Kömürçi-yan, *İstanbul Tarihi*, s. 41, 219, 259; İncici-yan, *İstanbul*, s. 115-116; "Arnavutköy", *İK-SA*, II, s. 782, 783.

Ç L

ne beton binalar yapılmasına da başlandı. Bir dönem yangınlar, daha yakın dönemde yapılaşma ve betonlaşma semtin . görünümünü hızla değiştirdi. 1960'lardan sonra sahil yoluna ve vadi boyuna apat-manlar dikilmeye başlandı. 1980 sonrasında, sahil yolunun genişletilmesi sırasında halen var olan yalıların önünden, denizin içinden "kazıklı yol" geçirildi. Yapılaşma daha hızlandı, arsa ve bina fiyat-

E Ğ İ

ARNAVUTKÖ

Arnavutköy'ün bağlan, bahçeleri 16. yy'dan beri ünlüydü. Bu bölgede bağcılığın tarihinin daha eskilere, Bizans dönemine gittiği bilinir. Ancak, köyün kendi adını taşıyan çileğinin tarihi sanılabileceği kadar eski değildir. İlk çilek fidesinin, 19. yy'm hemen başında İpsilanti ailesi tarafından getirildiği, Arnavutköy sırtlarına dikildiği, bir süre sonra da bağların önemli bölümünün, yerini çilek tarlalarına bıraktığı bilinmektedir.

Arnavutköy'de aslında iki ayrı cins çilek yetiştirirdi. Küçük, açık pembe renkli, kokulu olanı, osmanlıçileği de denen, sevilip aranan bir türdü. Bu nadide cins, önceleri sadece Arnavutköy sırtlarındaki tarlalarda bulunurken, daha sonra İstanbul'un Yeniköy, Tarabya, İstinye sırtlarında ve Kadıköy tarafında Pendik civarında da yetiştirilmeye başlandı. Ancak adı nereden gelirse gelsin, belli bir türe bağlı olarak Arnavutköy çileği kaldı. 'Arnavutköy'de sırtlardaki tarlalarda osmanlıçileğinden başka daha koyu renkli ve biraz daha büyük frenkçileği de dikilirdi. İlk mahsul, genellikle mayıs ayında alınır; çilek meraklıları tarlalara küçük sepetlerle kendileri toplamaya ve hemen orada taze taze yemeye gelirlerdi. Çevreye kol atan çilek fideleri, küçük beyaz çiçekleri ve koyu yeşil yapraklarıyla bahar aylarında çok güzel görünür, çilek tarlalarının bulunduğu sırtlardan çevreye çilek kokusu yayılırdı.

Arnavutköy sırtlarındaki çilek tarlaları, 1960'lara kadar korundu. 1960'lardan sonra, önce osmanlıçileği daha sonra frenkçileği hem .Arnavutköy'de, hem

de bu çileğin yetiştirildiği diğer bölgelerde azalmaya başladı. Günümüzde ise, küçük özel bahçeler hâricinde, bütünüyle yok oldu; sadece adı ve bilenlerin damağındaki ince, hoş lezzeti kaldı.

İSTANBUL

Kıyıda

"kazıldı yol"

geçirildikten

sonra

Arnavutköy.

Tuğrul Acar,

1992

ARNAVUTKÖY AMERİKAN KIZ KOLEJİ

1871-1971 arasında Gedikpaşa, Üsküdar ve Arnavutköy'de faaliyet gösteren Amerikan eğitim kurumu.

Robert Kolej'in(->) kurucusu Cyrus Hamlin 1867'de kız öğrenciler için de bir okul açılması gereğini duydu. Chris-topher Robert öneriyi Congregational Kilisesi Kadın Misyon Heyeti'ne (Wo-man's Board of Missions) götürdü. Kadın Misyon Heyeti ve Bostonlu bir grup eğitimci kadın bir araya gelerek 3.000 dolar topladılar ve okulu kurarak başına Julia Rappleye'i getirdiler.

1871'de Abdülaziz'in iradesiyle Ge-dikpaşa'da kiralık bir konakta açılan okulun İngilizce ilk adı Home School for Giriş at Constantinople idi. İlk yıl 6 yaşında 3 öğrencisi vardı. 1873'te anaokulu düzeyinde öğrenci sayısı 40 oldu. Bu arada 50.000 dolar bağış toplandı ve Anadolu yakasında, Üsküdar Selam-sız'da, Pişmişoğlu'na ait arazi satın alındı. Bu arazi üzerinde yapımına başlanan ve sonraları Bowker Hail diye bilinen bina bitinceye kadar inşaata yakın bir konak kiralandı ve eğitime Anadolu yakasında devam edildi. Bina inşaatı 1875'te tamamlandı ve okul burada Üsküdar Kız Rüştîyesi olarak öğrenime başladı.

Julia Rappleye'in 1875'te istifası üzerine Clara Catherine-Pond Williams görevi devraldı. Bu arada William Chapin, 20.000 dolara Barton Hail adı verilen ikinci binayı yaptırdı. Okul 1890'da Mas-sachusetts Eyaleti yasalarına göre kolej olarak örgütlendi. Kolej'in İngilizce iki

adı vardı: American College for Giriş ve Constantinople Woman's College.

Kız kolejine Yunanistan, Arnavutluk, Dicle-Fırat yöresi, Mısır, Suriye, Rusya, Romanya ve Bulgaristan gibi geniş bir coğrafyadan öğrenci geliyordu. Willi-ams'ın emekliliği ertesi, okul bir süre Cyrus Hamlin'in kızı Clara Hamlin ve May Mills Patrick'in ortak yönetiminde kaldı. 1889'da Clara Hamlin'in evlenmesi üzerine Mills Patrick yönetimi tek başına üstlendi ve 1924'e kadar mü dire olarak kaldı.

Kolej ilk mezununu 1891'de verdi. Mezuniyet töreninde II. Abdülhamid'in bir temsilcisi de bulundu. Miss Patrick fen derslerine ayrı bir önem veriyordu. 1894'e gelindiğinde okul klasik diller, edebiyat ve fen dallarında üç bakalorya verir durumdaydı. 1893'te Şikago'da açılan bir sergide kolej öğrencileri bronz madalya aldılar. Kolejden ilk Müslüman mezun 1901'de Halide Edip (Adıvar) Hanım oldu. 1903'te koleji ziyarete gelen Boutiller adlı Amerikalı zengin bir kadın ve yakınları okula 62.000 dolar yardımda bulundu.

Aralık 1905'te sınıfların bulunduğu Barton Hall yandı. Fen laboratuvarları, jimnastik salonu, toplantı salonu ve yatakhane de bu binadaydı. Yangına rağmen hazırlık okulunun ilk üç sınıfı kapatılarak eğitime devam edildi.

Miss Patrick okulu tekrar kurmakta kararlıydı. II. Meşrutiyet'in ilanı ile yabancıların taşınmaz mal edinmeleri üzerindeki sınırlamaların kaldırılması Miss Patrick'in işini kolaylaştırdı. 1908'de Massachusetts yasama organlarının kararıyla kolej Kadın Misyon Heyeti'nden ayrılarak tümüyle bağımsız bir eğitim kurumu oldu. Böylece kolej daha liberal bir çizgiye girdi.

Önceleri koleji genişletmek için Üsküdar'da komşu arazi satın alınmak istendi. Ancak fiyatın yüksek bulunması ve Barton Hall'un yanması kolejin başka yere taşınmasına neden oldu. 1907'de Arnavutköy ile Kuruçeşme arasındaki tepenin Boğaz'a bakan yamacında bulunan 54 dönümlük arazi Paris'te oturan bir Ermeni ailesinden 57.400 dolara satın alındı.

II. Meşrutiyet kız kolejinin tarihinde dönüm noktası oldu. Koleje Müslüman kızların alınması teşvik gördü. 1910'da Türk kadınları için özel sınıflar açıldı. Çoğu anne olan bu kadınlara tercüman aracılığıyla yemek pişirme, çocuk bakımı, Türk tarihi ve İngilizce dersleri verildi. Osmanlı hükümeti 5 kızın kolejde okuması için maddi yardımda bulundu. Bu kızları seçim görevi yazar Halide Edip (Adıvar) Hanım'a verilmişti.

1910'da Arnavutköy'de koleje komşu olan Paris elçilerinden Musurus Pa-şa'nın konağı ve arazisi satın alındı. 16 Kasım 1910'da Arnavutköy'de hazırlık sınıfları ve bina inşaatı için irade yayımlandı ve inşaaata başlandı. 1914'te kolej, yapımları tamamlanan beş katlı, girişi İyon stilinde sütunlarla süslü Gould

Hail, dört katlı Sarah Lindley Mitchel Hail, dört katlı Hemy Woods Hail, dört katlı Russel Sage Hail adlı dört binaya taşındı. 1922'de William Bingham tarafından Bingham Hail yaptırıldı.

Kız koleji bir süre B. A. (edebiyat-li-sans), ardından 1917-1918'de M. A. (yüksek lisans) derecesi verdi. Sonraları Türk milli eğitimi denetimine girinceye kadar B. A. ve B. S. (fen-lisans) verdi. I. Dünya Savaşı sırasında kapitülasyonların kaldırılmasına rağmen kız kolejine dokunulmadı. Milliyetçiliğin güçlendiği bir ortamda kolej diplomaları Latincenin yamsıra Türkçe de yazılmaya başlandı. Amerika savaşa

girdikten sonra da Osmanlı topraklarında birçok Amerikan okulu açık kaldı.

I. Dünya Savaşı öncesi kız koleji iki alana açılmayı düşünüyordu. Bunlardan biri öğretmen okulu, diğeri tıp okuluydu. Ancak her iki proje Osmanlı Devle-ti'nin savaşa girişiyle ertelendi.

Savaş ertesini 1919'da tıp okulu için girişimlere başlandı ve Dr. Aide R. Ho-over okulu kurmakla görevlendirildi. Yakın Doğu Yardım Örgütü (The Near East Relief) ve Amerikan Kızılhaçı, okulun kuruluşuna yardımcı olacaktı. Üç deniz subayı cerrah ve bir ABD Halk Sağlığı Servisi doktoru göreve getirildi. 1920'de kolejde 19 öğrenciyle altı yıllık tıp eğitimine başlandı. Aynı zamanda sonradan Amiral Bristol adını alan bir hastane ile bir hemşire okulu açıldı.

Arnavutköy
Amerikan Kız
Koleji ve
Robert Kolej'in
(bugün
Amerikan
Robert Lisesi)
öğretim
yaptığı Gould
Hall'un girişi
(üstte) ve
okulun
bahçesinden
bir görünüm.

Hazım Okurer,

Tıp okulu binasının inşaatına 1922'de William Bingham'ın bağışladığı 100.000 dolarla başlandı. 1923'te tamamlanan binaya Bingham Hail adı verildi. Ancak, 1924'te kolejin mütevelli heyeti tıp okulunu sürdürecektir mali gücü olmadığını açıkladı. Öte yandan kapitülasyonları kaldıran Cumhuriyet hükümeti sağlık eğitimini de ulusal örgütlenme içine aldı. Bu nedenle tıp okulu Nisan 1924'te kapatıldı. Amerikan Has-tanesi'ne bağımsız bir statü verildi ve ayrı bir mütevelli heyeti oluşturuldu.

Cumhuriyet hükümetleri başlangıçta ülkedeki Amerikan okullarına sıcak bakmadı. Bu okulların değişik etnik unsurlara kültürel kimlik kazandırdığı ve kültürel düzeyde de olsa, yerel milliyetçilikleri özendirdiği yaygın

kanydı. Nitekim kız koleji mezunu olan Kyrias kardeşler Arnavut milliyetçiliğinin olgunlaşmasına yol açan kültürel çevrenin oluşmasında başı çekmişlerdi. Keza Bulgar, Ermeni ve Arap milliyetçilikleri için de aynı şey söylenebilirdi. Amerikan okulları bu tür milliyetçilikleri doğrudan özendirmese de ders programlarında yerel dillerin, edebiyat ve kültürün öğretilmesi, Batı Avrupa siyasal düşüncesinin işlenmesi, ulusal bilincin oluşmasında önemli katkılarda bulunuyordu. Kolejlerin entelektüel çevresi milliyetçi düşüncelerin gelişmesi için uygun bir ortam oluşturunuyordu. Amerikan eğitiminin öğrenciye kimlik kazan-

ARNAVUTKÖY KARAKOLU

318

319

ARSA SPEKÜLASYONU

Catalca (Merkez)	250.000.-	1.000.000.-
Silivri	100.000.-	400.000.-
Avcılar	250.000.-	600.000.-
Maltepe	250.000.-	750.000.-
Merter	2.500.000.-	6.000.000.-
Maslak	3.000.000.-	7.000.000.-
Beşikdüzü	250.000.-	500.000.-
Havaalanı/İkitelli	500.000.-	1.000.000.-
Zincirlikuyu	10.000.000.-	20.000.000.-
Bakırköy/Yeşilköy	1.000.000.-	5.000.000.-

Kaynak: MUHVeî /

İstanbul'da 1992-1993 Arsa ve Arazi Fiyat Artışları

1992 başlan (TL/m2)

Bölge

1993 başlan (TL/m')

^M^m^t: ^:'

Nâzım plana aykırı olarak yeni oluşturmaya çalışılan Sarıyer-Kilyos kırsal yerleşme bölgesindeki Zekeriyaköy evleri.

Bünyad Dinç, 1993

dırmasını, siyasal nitelikli milliyetçilik hareketlerini teşvik etmek için bu kimliği bağımsızlık doğrultusunda işlenmesi izledi. Bu gelişmeleri yakından izleyen Kemalist kadrolar Milli Mücadele ertesi yabancı okulların bir kısmını kapattılar; kalanları da sıkı denetim altına aldılar.

Cumhuriyet ile birlikte Maarif Vekâleti Arnavutköy Kız Koleji'nin diğer yabancı okullar gibi Türk milli eğitiminin gerekleri doğrultusunda yeniden örgütlenmesini istedi. Eğitim, ders programı, ders kitapları ve öğretmen kadrosu bakanlığın onayım gerektiriyordu. Milli eğitimin ders yükümlülükleriyle uyumlu kılınan ve lisans öğrenimi kaldırılarak yalnızca ortaöğretim kurumu haline gelen okul, ABD kıstaslarıyla Junior College oldu.

1920'li yıllarda Türkiye'de siyasal rejimin değişimi ve ekonomik-toplumsal dönüşüm sonucu ticaret eğitimi, ev ekonomisi ve kültürel fizik ağırlık kazandı. Kolejin birçok öğrencisinin mezuniyet sonrası tıp eğitimi görme eğilimi nedeniyle fen derslerine rağbet arttı. Türk dili eğitimi Cumhuriyetle birlikte iki saatten beş saate yükseltildi. Ayrıca ikişer saat Türkçe, coğrafya ve tarih dersi kondu.

Kız koleji Osmanlı döneminde Yunanca, Latince, Ermenice, Bulgarca, Türkçe, İngilizce, Fransızca ve İtalyanca öğretiyordu. Genellikle bu diller klasik biçimiyle sunuluyor ve klasik edebiyata ağırlık veriliyordu. Ankara Hükümeti Milli Mücadele ertesi Türk vatandaşlarının ayırım gözetilmeksizin Türkçe öğrenmelerini şart koştu ve Ermenice ve Rumca'yı okul eğitim programından kaldırdı.

Cumhuriyetle birlikte kız kolejinin yaşadığı başka bir bunalım okula alınacak Türk öğrencilerle ilgiliydi. Hükümet 1926 yazında 25 Türk öğrencinin ücretsiz okutulmasını istedi. Mütevelli heyeti önce okulun standartlarını tutturmaları koşuluyla 10 öğrenci almayı kabul etti. Ancak daha sonra kolej, hükümetin isteğini okula verdiği önemin bir kanıtı olarak yorumlayarak kabul etti. Cumhuriyet döneminde Müslüman öğrenci sayısı arttı. 1912-1913 arasında 266 öğrenciden 50'si Müslüman iken, 1925-1926 arasında 434 öğrenciden 156'sı Müslümandı.

1932'den itibaren tek bir müdür tarafından yönetilen Arnavutköy Amerikan Kız Koleji ve Robert Kolej 1971'de birleştirilerek İstanbul Amerikan Robert Lisesi(->) oldu.

Bibi. *The American College for Girls: Centennial Album, 1871-1971*, İst., 1972; R. L. Daniel, *American Philanthropy in the Near East*, Athens, 1970; H. D. Jenkins, *An Educational Ambassador to the Near East: The Story of Mary Mills Patrick and an American College in the Orient*, New York, 1925; M. M. Patrick, *A Bosphorus Adventure: Istanbul (Constantinople) Woman's College, 1871-1923*, London, 1934; ay, *Under Five Sultans*, London, 1929; R. Ülke, *İstanbul Amerikan Kolejinin Tarihçesi*, İst., 1965.

ZAFER TOPRAK

Arnavutköy Karakolu

Erkin Bmn-oğlu, 1993

ARNAVUTKÖY KARAKOLU

Boğaziçi'de, Akıntıburnu mevkiinde, Ar-navutköy-Bebek Caddesi üzerinde ve Parmaksız Çıkmazı köşesindedir.

Kagir malzeme ile 1259/1843'te inşa edilmiş olan karakol binası, iki katlıdır. Hayli büyük olan yapı, bir merkez bölüm ve iki yan kanattan oluşan "U" biçimli bir plan şemasına ve kitleye sahiptir. Planın ve kitlenin klasik kuruluşu, cephe düzenlemesinde de aynen gözlenmektedir. Onanlıp elden geçtiği ve bazı dekoratif ve stilistik ayrıntılarını yitirdiği anlaşılan binada merkez bölümü yan kanatlardan yaklaşık 2 m kadar geridedir. Yan kanatların köşeleri pi-lastrlarla belirtilmiştir. Ortada ve yan kanatlardaki beşik çatık örtüleri cepheye birer alınlıkla geçirilmiştir. Alınlıkların simetrik düzeni, yarım daire kemerli ve bezemesiz pencerelerin birörnek ve yine simetrik dizilişi, dönemin resmi daireler için öngördüğü klasik ve sade mimarlık konseptine uygundur. Halen taba renkli bir badanası olan cephede pilastrlar ve alınlıklar beyaz boyalıdır.

Simetrik bir kurgusu olan binanın mermer giriş kapısı orta eksen üzerindedir. Ampir başlıklı bir çift pilastrın çerçevelediği kapının üstünde, arşitrav bölümünde dörderli yerleştirilmiş sekiz mıs-ralık kitabe panosu ve yatay pozisyonda bir oval madalyon içinde de kısmen kazınmış olarak Abdülmecid'in tuğrası vardır. Tuğra madalyonu, alçı üzerine altın yaldızlı şemse motifi ile çevrelenmiştir.

Karakolun arka bahçesi içinde, ne olduğu saptanamamış tuğla hatıllı moloz taş duvarlı bir kalıntı vardır.

AFİFE BATUR

ARPA EMİNİ TEKKESİ

bak. ŞEYHÜLİSLAM TEKKESİ

ARPACILAR MESCİDİ

bak. BURSA TEKKESİ MESCİDİ

ARPAD, BURHAN

(19 Mayıs 1910, Mudanya) Gazeteci ve yazar. Orta Ticaret Okulu'ndan sonra hayata atıldı. Çeşitli işlerde çalıştı. 1947-1955 arasında *Memleket*, *Hürriyet* ve *Vatan* gazetelerinde muhabir röportaj yazarı olarak çalıştı. 1955-1962 arasında *Vatan'da*. fıkra yazarlığı yaptı.

Arpad, edebiyata şiirle başladı. Hemen hepsinin konusu İstanbul'da geçen *Şehir 9 Tablo* (1940), *Dolayısıyla* (1955), *Taşı Toprağı Ahun* (1966; *Taşı Toprağı Altın İstanbul* adıyla, 1990), *Alımdaki Bıçak Yarası* (1968), *Yeditepe Olayları* (1974) gibi hikâye ve romanlar kaleme aldı. Gezi izlenimleri, eleştiriler, edebiyat incelemeleri yazdı, çeviriler yaptı. İstanbul'la ilgili çalışmaları tiyatro hayatını yansıtan izlenim-röportaj türü yazılarıyla kentin son altmış-yetmiş yıllık değişimini, canlı

kesitler halinde irdeleyen fıkra-deneme-anı türü yazılardan oluşur.

Direklerarası (1974) kitabında topladığı yazılarında İstanbul'un son elli yıllık tiyatro hayatı oyunlar, oyuncular, topluluklar çerçevesinde ele alınır. "Son Perde" adını taşıyan bölümde de ünlü komik Naşit Özcan'ın öyküleştirilmiş hayatı yer alır. *Yokedüen istanbul*'daki (1983) yazılarında kentin insan ve mekân dokusundaki değişmeler daha çok gözlemlere, anılara dayanılarak bir hemşeri bakışıyla yansıtılır, eleştirilir, İstanbul'un bin-bir ayrıntısından ilginç noktalara belgeci bir yaklaşımla değinilir. Bu yazılar toplam şehirli olma bilincine ulaşmış sade ama aydın bir kişinin yaşadığı şehirle ilgili duygularını, düşüncelerini yansıtmaları bakımından da önemli bir örnektir.

İSTANBUL

ARSA SPEKÜLASYONU

Türkiye ekonomisini özellikle 1940'lı yıllardan sonra etkisi altına alan sürekli enflasyon, ülkede üretilen hemen tüm mal ve hizmetlerin her yıl bir öncekinden daha pahalı olmasını olağan kılarken, arsa ve arazi fiyatlarının da yine her yıl yükselmesini yerleşik bir ekonomik kural durumuna getirdi. Yine tıpkı temel tüketim mallarının uzun süreli stoklanmasıyla elde edilen ve kaynağını sürekli enflasyondan sağlayan üretim dışı kazanç birikiminde olduğu gibi, kentlerdeki ve kıyılardaki arsa ve arazilerin de benzer şekilde stoklanmasıyla, yüksek oranlarda rant oluşmaya başladı; bu yolla kazanılan gelirler çoğaldıkça, "arsa spekülasyonu" da en çekici ekonomik etkinliklerden biri haline geldi.

İstanbul'daki arsa spekülasyonu, ülke düzeyindeki bu genel gidişe koşut olarak, önceleri, salt enflasyonun getirdiği yıllık fiyat artışlarına dayanarak gelişti.

Gecekondulaşmanın (bak. gecekondu) ve yap-sat sektörünün kentin genel imar düzeni içindeki yerinin henüz çok etkili olmadığı 1940-1950 döneminde, arsa alım satımları ağırlıklı olarak gerçek ihtiyaca dayanan nedenlerle gerçekleşiyordu. Toplu arsa alımı ya da büyük araziler satın alınarak bunların daha sonra parsellenip birkaç katı fiyatla satılması şeklindeki eğilimler 1950'lerden sonra ortaya çıktı. İstanbul'da emlak komisyonculuğunun ayrı bir "meslek" olarak 1950'lerden itibaren görülmeye başlaması; imar planlarındaki apartmanlaşmaya dönük kararlarla birlikte kat karşılığı inşaat sürecine geçilmesi ve ardından göç ile gecekondulaşmanın da baskısıyla henüz planlarda yerleşime açılmayan yörelerdeki arsa ve arazilerin değer kazanmaya başlamaları spekülasyonun da giderek kurumsallaşmasına yol açtı.

Böylece, kent topraklarının değer-lenmesiyle elde edilen rant oranları, özellikle 1960'lı yıllarla birlikte, yıllık enflasyonu gerilerde bıraktı. Günümüzde bu

fark, İstanbul'un bazı semtlerinde, yıllık enflasyonun beş-altı katına ulaşarak spekülasyonun lehine tırmanışa geçti.

1992-1993 döneminde, yıllık enflasyon oranının yüzde 70lerde olmasına karşın, aynı dönemde ve sadece bir yıl içinde arsa fiyatları yüzde 400'e varan artışlar gösterdi, (bak. Tablo)

Arsa spekülasyonu ve buna girdi oluşturan gayrimenkul değer artışları, kentsel değerler üzerinden elde edilen yüksek ve yasadışı (vergisiz) kazancın ötesinde, doğrudan kentin imar hareketlerine ve gelişmesine yönelik olumsuz etkileri açısından da İstanbul için önem taşımaktadır.

Denebilir ki İstanbul'un özellikle son 40 yıllık kentleşme sürecinde, arsa spekülasyonu, planlama ve imar eylemlerinin birçok temel kararında etkili olurken, bu kararların yarattığı yeni ve daha yüksek rant hareketleriyle birlikte yine arsa spekülasyonunda da hızlı bir tırmanma yaşanmıştır.

Yani, spekülasyon imar politikalarına yön vermiş, imar politikaları da spekülasyonu daha fazla özendirmiştir.

Bu sürecin kaçınılmaz sonucu ise, yine İstanbul'un kentsel dengelerini gözetken bir gelişmeye değil, bu dengeleri bozan ve değerlerini yok eden bir "büyümeye" tutsak olmasıdır. Böylece kent, imar için değil, rant için planlanan ve yapılaşan bir metropol kimliği ve görüntüsü içinde büyümektedir.

ARSA SPEKÜLASYONU

320

321

ARSA SPEKÜLASYONU

Spekülasyonun Nedenleri

İstanbul'da, yıllık enflasyonun getirdiği "olağan" fiyat artışlarından kaynaklanan arsa ve arazi fiyatlarındaki yükselmenin ötesinde, doğrudan enflasyona bağlı olmayan ve diğer mal ve hizmetlere göre çok daha yüksek artışlarla beslenen arsa spekülasyonunun başlıca nedenleri, göç ve gecekondulaşma, imar afları, nâzım plan kavramından uzaklaşma ve ımar hukukundaki "ayrıcalıklı hak olanakları" olarak sıralanabilir.

Bu nedenler arasında özellikle nâzım plan disiplininin 1980'li yıllarla birlikte terk edilmesi, kentin olağan gelişme alanlarının yanısıra, doğal ve ekolojik çevre özellikleri nedeniyle yapılaşmaya kapalı tutulması gereken tarım ve orman alanlarının da spekülasyonun yoğunlaştığı bölgeler arasına girmesine yol açmıştır. Yine 1980'li yılların özelliği olan "ayrıcalıklı imar hakları" ise, merkez semtlerde ve Boğaziçi alanında spekülatif yapılaşmanın aşırı derecede yoğunlaşması sonucunu yaratmıştır.

Göç ve Gecekondulaşma: 1950'li yıllarla birlikte hemen her dönemde artarak süregelen göç(->) olgusu, 1990'lı yıllarda artık yılda 400 bine yaklaşan kitlesel karakteriyle İstanbul'daki arsa spekülasyonunu yasadışı yapılaşmayla besleyen bir ekonomik sürecin de temel dayanağını oluşturmaktadır.

Özellikle son yıllarda yapılan araştırmalar kitlesel göçün yarattığı gecekondulaşmanın arsa ve arazi gereksinmesinin, eskiden olduğu gibi "fiili işgal" ile değil, doğrudan "satın alma" yoluyla karşılanmaya başladığını göstermektedir.

DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) uzmanlarının 1992 yılı sonunda tamamlan-

dıkları bir araştırmaya göre, İstanbul gecekondualarının yüzde 96'sı kamu arazileri üzerinde kurulmuş durumdadır. Bu gecekondu sahiplerinden ancak yüzde 18'i araziye kendisi işgal ederek sahiplenirken; yüzde 78'inin daha önce çeviren ve el koyan başka kişilerden satın aldıkları görülmektedir. Yani arsa spekülasyonu, salt özel mülkiyetteki arazilerin değil, büyük oranlarda kamuya ait alanların da yasadışı yollardan ele geçirilip, pazarlanması yöntemiyle gelişmekte ve yaygınlaşmaktadır.

Aynı araştırmanın diğer verileri, İstanbul'da salt gecekondu bölgelerindeki kamu arazileri üzerinde yasadışı yöntemlerle gerçekleştirilen arsa spekülasyonunun yarattığı haksız kazancın 45-50 trilyon liraya tırmandığını göstermektedir.

Devlete ait 110 bin dönüm alan üzerine yayılan Sultanbeyli'de(->), üzerine kaçak olarak apartman yapma hakkı fiilen elde edilen ve herhangi bir kadastro çalışmasına bağlı olmadan, basit krokilerle ve toprak üzerindeki işaretlerle ayrılan arsaların satış fiyatı m²'si 1,5 milyon liraya dek yükselebilmektedir.

Benzer şekilde, ormanlar nedeniyle kaçak yapılaşmaya açılabilen alanları kısıtlı olan Karadeniz kıyılarındaki Riva bölgesinde de, yine 1993 yılı fiyatlarıyla, m²'si 3 milyon liraya kadar tırmanan gecekondu arsaları pazara çıktığı saptanmıştır, (bak. tablo)

imar Afları: İstanbul'da arsa spekülasyonunun yaygın ve "güvenli" bir ekonomik etkinlik olarak kentin imarına egemen olmasında, imar atlarının payı önemli yer tutmaktadır. Kaçak yapılaşma ve özellikle gecekondulaşmanın sürekli olarak özendirilmesine yol

Yakın zamana kadar doğal çevreye uygun ev ve yaşama koşullarına sahip Bostancı sahillerindeki aşırı

yapılaşmanın oluşturduğu son durum. *Bünyad Dinç, 1993*

açan imar afları, 1984 ve 1985'teki yasalarla, "tapu güvencesini" de gündeme getirmiştir. Tapu tahsis belgesi uygulamasıyla, kamu arazileri

üzerindeki ge-cekondur sahiplerine işgal ettikleri arsalar devlet garantisi altında verilirken bu tür arsaları yine yasadışı yöntemlerle ele geçirenlerin spekülasyon kazançlarında olağanüstü artışlar ortaya çıkmıştır.

İmar aflarının, spekülasyondaki yükselmeye ve yaygınlaşmaya yol açan diğer bir uygulaması ise yine 1985 yasasından sonra yürürlüğe giren "İslah İmar Planı"dır.

Af kapsamına giren kaçak yapıların oluşturduğu yasadışı yerleşme bölgelerinde, söz konusu yapıları koruyarak; bu

Gecekondur İçin Pazarlanan Hazine Arazilerinde 1993 Yılı m2 Fiyatları

<u>Gecekondur m2 arsa</u>	
<u>Beşiktaş</u>	100-120
<u>Kurnaköy</u>	10-60
<u>Yenideğir</u>	80-100
<u>Samandıra</u>	70-100
<u>Sultanbeyli</u>	100-1.500
<u>Divan</u>	500-2.000
<u>Kurtköy</u>	100-500
<u>Emirli Köyü</u>	200-700
<u>Ömerli</u>	200-700
<u>Dudullu</u>	200-500
<u>Arnavutköy</u>	200-700
<u>Esenyurt</u>	100-400
<u>Armutlu</u>	100-500

Kaynak: Nokta dergisi araştırması - Şubat 1993

yapıların bulunduğu arsalarla ek imar olanakları sağlayarak ve en önemlisi de aynı bölgedeki henüz yapılaşmamış arsa ve arazilere de imar hakkı tanıyarak yerleşmenin "planlı" bir bölge haline getirilmesini amaçlayan İslah İmar Planı uygulaması, bu nitelikleriyle arsa spekülasyonunun da giderek en güçlü yasal dayanaklarından biri niteliğine bürünmüştür.

1986-1993 arasındaki yedi yıllık dönem içinde Kartal, Pendik, Ümraniye, Üsküdar, Beykoz, Sarıyer, Şişli, Gaziosmanpaşa, Bayrampaşa, Zeytinburnu, Bakırköy, Bahçelievler, İkitelli, Küçük-çekmece, Avcılar, Büyükçekmece gibi, kentin gelişme bölgelerini içeren hemen tüm semtlerinde, nâzım planlarda koruma bölgeleri olarak belirlenen alanlar, gecekondulaşma oranı ne düzeyde olursa olsun, doğrudan ıslah imar planlarıyla imara açılmıştır. Yine, bütün bu bölgelerdeki arsa ve arazileri daha önceden çok ucuz fiyatlarla satın alan spekülasyon çevreleri, ilçe belediyelerince yürürlüğe sokulan ıslah imar planları sayesinde, imar yasalı arsaları üzerinde yapı hakkı elde ederek, spekülasyon oranlarını olağanüstü yükseltmişlerdir.

Nâzım. Plan Kavramından Uzaklaşma

İstanbul'un kentleşme ve imar sürecinde arsa spekülasyonunun etkilediği bir başka

olumsuzluk da nâzım plan(->) kavramından uzaklaşılmasıdır. Yine göç, gecekondulaşma, imar afları ve ıslah imar planları olgularında yaşandığı gibi, kentin nâzım plan disiplininin çıkartılması da aynı anda spekülasyonun yaygınlaşmasına ve yoğunlaşmasına yol açmıştır.

29.7.1980 tarihinde onaylanarak yürürlüğe giren nâzım plan, İstanbul'un Marmara Denizi'ne paralel olarak doğu-batı ekseninde "lineer" bir konumda büyümesini öngören ve kentsel gelişme alanlarını bu ilkeye bağlı olarak belirleyen bir plandı. Pendik-Küçükçekmece arasında uzanan yaklaşık 100 kmTik metropoliten bölgenin temel toplu ulaşım aksı da Haydarpaşa ve Yenikapı istasyonlarından denizyolu bağlantısıyla bütünleştirilecek demiryolu şebekesiyle tasarlanmıştı. Öte yandan aynı nâzım plan, Asya yakasında Üsküdar bölgesi, Avrupa yakasında ise Beyoğlu-Şişli-Be-şiktaş bölgesi ve Haliç çevresi dışında, kentin kuzey kesimlerini iskân dışı bölgeler olarak ayırmış, böylece bu kesimlerdeki içme suyu havzaları, tarım alanları ve ormancılık bölgelerinin korunmasını, İstanbul'un kentsel gelişmesinin diğer önemli temel ilkesi olarak belirlemişti. Kuzeyde, korunan bu bölgelerin arasında bir doğal ve kültürel aks oluşturan Boğaziçi ise, yine hem nâzım plan yönlendirmeleriyle, hem de özel yasa ve nâzım plana bağlı alt plan kararıyla, bir SİT alan olarak ayrıca koruma altına alınmış; düşük yoğunluklu iskân ve bununla dengeli bir bütünleşme gös-

terecek kültür, dinlence, gezi bölgeleri tasarlanmıştı.

12 Eylül 1980'den sonra İstanbul Nâzım Plan Bürosu'nun lağvedilmesi, yasal olarak onaylı konumda bulunmasına karşı, 1/50.000 ölçekli Metropoliten Alan Nâzım Planı'nın da uygulamadan fiilen kaldırıldığı bir sürecin başlamasına yol açtı. Bu süreç 1984 yerel seçimlerinden sonra hızlandı. Ağırlıklı olarak, 1985'ten sonra İstanbul bütününe egemen olan süreç, yine arsa spekülasyonunun hem etkisi altında, hem de spekülasyonu özendiren ve güçlendiren etkileriyle, kentin bugün yaşanan ağır imar sorunlarını yaratmıştır.

1/50.000 ölçekli nâzım planda İstanbul'un yaşam kaynağı alanları olarak belirlenen, kuzey bölgelerindeki tarım ve orman arazileri, 1986'dan sonra "bölgesel imar planları" ve "ıslah imar planları" uygulamalarıyla 1980 onaylı nâzım plana aykırı olarak parça parça yapılaşmaya açılmıştır. Özellikle Sarıyer-Kilyos bölgesinde Zekeriyaköy, Demirciköy, Uskumruköy gibi kırsal yerleşme bölgelerinde hızla yaygınlaştırılan bu uygulamayla, daha önce imar kısıtlaması bulunduğu parasal değeri de düşük

Boğaz
sırtlarında
yapılaşmanın

bir örneği:
Anadoluhisan.

Bünyad Dinç, 1993

olan yeşil alan niteliğindeki araziler, birkaç yıl içinde olağanüstü değer artışlarına kavuşmuşlar; Sarıyer İlçesi İstanbul'da arsa spekülasyonunun her tür kentsel, kültürel ve politik olumsuzluklarının yoğun olarak yaşandığı bir bölge haline gelmiştir.

Yine bu yörede, 1990'da başlanan ve 1991'de sonuçlandırılan "bölgesel planlama" çalışmalarıyla, Boğaziçi Yasası'nın gerigörümüm ve etkilenme bölgeleri için öngördüğü yapılaşma oranlarının çok üzerinde yeni imar hakları getirilmiş ve son kalan tarım alanları da "iskân bölgesi" olarak spekülasyona açılmıştır. Söz konusu alanlardaki arazilerin, küçük parseller olarak değil, geniş mülkiyetler halinde bulunması, bu bölgedeki arsa ve arazi spekülasyonunun, yüksek gelir gruplarına pazarlanan pahalı villa siteleri uygulamalarıyla çok daha yüksek oranlarda gerçekleşmesine yol açmıştır. Yine, 1991 planlarında, daha önce bölgesel spor alanı, kültür tesisleri ve yeşil alan olarak ayrılan ya da okul, çocuk bahçesi, rekreasyon alanı, kırsal koruma alanı vb gerek İstanbul bütününe, gerekse bölge halkına hizmet edebilecek sosyal ve kültürel altya-

ARSA SPEKÜLASYONU

322

ARSAN, HÜSEYİN HÜSNÜ

pı alanları da benzer şekilde villa ticaretine dönük iskân sahaları haline getirilerek spekülasyonun tüm Sarıyer sınırları içinde en etkin ekonomik faaliyet olması sonucu yaratılmıştır.

Su Havzalarında Spekülasyon

İstanbul'da hemen tüm ilçe belediyeleri yönetimlerinde ve Büyükşehir Belediyesi yönetiminde, 1980'li yıllarla birlikte egemen olan "nâzım plana bağlı kalmama" eğilimleri, 1980 onaylı 1/50.000 ölçekli nâzım planda koruma altına alınan su havzalarında ve yakın çevrelerinde de yine bölgesel planlama ve ıslah imar planları uygulamalarıyla spekülasyonun ve yapılaşmanın özendirilmesine, yaygınlaşmasına yol açmıştır.

Asya yakasında Ümraniye(->) bölgesi, ilçe sınırlarının tamamına yakın bir kesiminde nâzım planlara aykırı ıslah imar planlarıyla kentleşirken, bu kentleşmenin yasadışı ve denetimsiz karakteri arsa spekülasyonunu da hızlandırmış, bu süreç 1988'lerden sonra hızla tersine dönerek, bu kez spekülasyonun baskısıyla o yıllara dek yapılaşmayan bölgeler de iskân yöreleri olarak imara açılmıştır.

Asya yakasında Ömerli Barajı'nı besleyen ormanlık alanlar, "kaçak kent" olarak adlandırılan Sultanbeyli'deki spe-

Si

Koruların yok edilmesiyle elde edilen imar alanlarına iki örnek: Zincirlikuyu'daki Koru Sitesi (solda) ve bugün sadece adı kalmış olan Arifi Paşa Korusu'ndan bir görünüm (üstte), *Elif Erim (sol)*, *Faik Yaltınk (üst)*

ise 1993 Ekim ayında gerçekleşmiştir. Habibler Köyü ile Cebeci Mahallesi arasında kalan ve Alibeyköyü Barajı su toplama havzası içinde bulunan 92 hektarlık alanın imara açılması kararı Gaziosmanpaşa Belediye Meclisi'nde alınırken, bu bölgede henüz yapılaşmamış bölgelerde arsa ve arazi fiyatlarının bir yıl önceye göre on, on beş kat birden yükselmiş olması, bur karar üzerindeki spekülâtif etkilerin de göstergesidir. Bü-yükçekmece Gölü içme suyu havzası ve çevresinde ise arsa spekülasyonunun imar hareketleri yönlendirmesi, gecekondulaşma ağırlıklı değil, büyük tesisler ve prestij yatırımları şeklinde kendini göstermektedir.

Bu bölgede daha önce imara yasaklanan tarım alanları, lüks villa siteleri, toplu konut uygulamaları, serbest bölge, özel üniversite kampusları, özel havaalanı girişimleri vb değişik amaçlarla yapılaşmaya açılmaya başlanmıştır. Bölgede planlı ve plansız olarak gerçekleştirilen bu tür yatırımların üzerinde ilgili kamu kuruluşlarının gerekli denetlemeyi yapmamaları sonucunda, içme suyu havzası ve çevresindeki, özellikle Çatalca ilçesi'nde bulunan arsa ve arazilerde spekülâtif değer artışları yüksek düzeylere ulaşmıştır. Böylece, Büyükçekmece Gölü ve içme suyu kaynağını oluşturan

külasyonun başlıca yeni kazanç alanlarını oluşturmaktadır.

Yine Asya yakasındaki en önemli içme suyu kaynaklarından olan Elmalı Baraj Gölü çevresindeki arazilerde gerçekleşen kaçak yapılaşma, sonunda bu kaynağın "giderilebilmesi olanaksız" derecede kirlenmesine yol açmış ve Elmalı Barajı, İstanbul'un içme suyu şebekesinden, ayrılarak 20 Eylül 1993 günlü II Hıfzıssıhha Kurulu kararıyla devre dışı bırakılmıştır. Elmalı bölgesindeki yasadışı yapılaşmanın da önemli ölçüde arsa spekülasyonu tarafından özendirildiği, bu bölgedeki kamu arazilerinin yine yasadışı yöntemlerle gecekondulaşmak isteyenlere satıldığı bilinmektedir.

Benzer gelişme, öbür su havzaları arasında özellikle Alibeyköyü Barajı çevresinde de ortaya çıkmıştır. Yine bu bölgede, 1980 onaylı nâzım planda ve 1986lara kadar yapılan planlarda kesin koruma altına alınan arazilerde, özellikle 1987lerden sonraki el değiştirmeler sonucundaki arsa spekülasyonu, baskısını göstermeye başlamıştır. Kaçak yapılaşma için satılan arsaların bulunduğu bölgelerde ıslah planı uygulamasına

geçilmesiyle birlikte de spekülâtif imar hareketleri yaygınlaşmıştır. Alibeyköy(->) bölgesinde, arsa spekülasyonunun yönlendirdiği son büyük imar operasyonu

havzadaki araziler, yasal olarak "imara kapalı" bölge içinde kalmalarına karşın, yapılaşma hakkının elde edilebileceği yönündeki güvenceler ve başlayan yaptırımların da bu güvenceyi pekiştirmesi sonucunda, İstanbul'un en hızlı ve yüksek oranlarda değer kazanan mülkleri arasına girmiştir.

Orman Alanlarında Spekülasyon

İstanbul'da arsa ve arazi spekülasyonunun son yıllardaki etkisini yoğunlaştırdığı alanlar arasında ormanlar da önemli bir yer tutmaya başlamıştır.

Özellikle Beykoz bölgesindeki ormanlık alanlarla yine Sarıyer yöresindeki ormanlarla kaplı arazilerde, üst gelir gruplarına pazarlanmak üzere üretilmeye başlanan villa siteleri, spekülasyonun bu doğa zenginliğini de hızla ortadan kaldırdığı bir süreci gündeme getirmiştir.

Ormanlık bölgelerdeki spekülasyon, özel orman statüsünün yaygınlaştırılması ve bu statüdeki yerler için Orman Yasa-sı'yla getirilen yüzde 6 oranındaki yapılaşma hakkı ile birlikte hızlanmıştır. İmar planı kurallarından ve nâzım plan ilkelerinden bağımsız bir yapılaşma olanağı yaratarak, denetimden uzak bir imar etkinliğine ortam sağlayan bu yasal düzenleme, ormanlık alanlarda aslında yüzde 30lara varan bir yapılaşmaya hukuksal dayanak oluşturmuş; böylece spekülasyonu da yine hem özendirilmiş, hem de etkili bir güç haline getirmiştir.

Beykoz bölgesindeki Mahmutşevket-paşa Köyü, Polonezköy ve Cumhuriyet Köyü, çevresi ormanlarla kaplı kırsal yerleşim alanları olarak arsa ve arazi spekülasyonunun ormanları imara açan etkisi altında hızla yapılaşan yöreler arasındadır. Bölgenin kent merkezine olan 25-30 kmlik uzaklığı ve bu uzaklığın yeni yol projeleriyle ulaşılabilir bir konuma gelmeye başlaması, nâzım planlarda korunmaya çaba gösterilen bu yörelerin de İstanbul için yeni yerleşme alanları olması sonucunu yaratmaktadır. Orman alanlarındaki spekülasyon, yine son yıllarda planlanan bazı büyük özel yatırımlar için de ormanların yeğlenmesi sürecini başlatmıştır. İstanbul'da 1993-1994 öğrenim yılına geçici tesislerinde başlayan bazı özel üniversiteler, asıl kalıcı kampusları için Sarıyer ve Riva bölgesindeki orman arazilerinde yer seçimlerini yapmışlardır.

Boğaziçi'nde Spekülasyon

İstanbul'un dünya ölçeğinde değer taşıyan doğal ve tarihsel zenginlikleriyle bezeli Boğaziçi bölgesi, koruma amaçlı imar kısıtlamaları nedeniyle, yapı fiyatlarının her dönemde çok yüksek olduğu bir özellik göstermiştir.

1970lere kadar etkin koruma önlemleri bulunmayan ve belli oranlarda yapılaşma olanakları sağlayan imar planları ile, yine kentsel yerleşme bölgesi

statüsünde imar hakları sağlayan imar yönetmeliklerinin olumsuz etkilerini yaşayan Boğaziçi, ilk kez 1974 yılında Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek

Kurulu'nun kapsamlı bir kararıyla "SİT alanı" olarak tescil ve ilan edilmiştir.

1980'de onaylanan İstanbul Metropoliten Nâzım İmar Planı'nda da Boğaziçi için özel koruma kuralları getirilmiş ve böylece dünyanın en değerli SİTlerinden biri, metropoliten kent bütünü içindeki olumsuz etkilenmelerden uzak tutulmaya çalışılmıştır.

Boğaziçi'nin korunmasına yönelik 1980 sonrası gelişmeler içerisinde de aynı amaç ve ilkeleri benimseyen Boğaziçi Yasası'nın; bu yasayla eşgüdüm içinde hazırlanan Boğaziçi koruma planlarının devreye girmesi ve bölge için özel bir koruma kurulu ile yine özel bir imar müdürlüğü örgütlenmesinin gerçekleştirilmesi önemlidir.

Bütün bu önlemlerin sonucunda, Boğaziçi ülke düzeyinde en etkin koruma hukukuna ve kurumlarına sahip bir SİT bölgesi özelliğine kavuşurken sahip olduğu zenginlikler ve mülkiyetlerinin değeri nedeniyle de yine arsa spekülasyonunun en büyük gözdesi olmak talihsizliğini sürekli yaşamıştır.

Boğaziçi'nde arsa spekülasyonu, imara yasak olmasına rağmen denetim zayıflığı nedeniyle yasadışı yapılaşmanın işgaline uğrayan Beykoz, Paşabahçe, Çubuklu, Kavacık, Çengelköy, Küplüce (Beylerbeyi) ve Üsküdar-Çamlıca bölgesiyle Avrupa yakasında Sarıyer, Büyükdere, Armutlu, Bebek-Etiler yamaçları ve Ortaköy Vadisi gibi bölgelerde özellikle etkili olmuştur.

Bunun yamsıra, 1985'te yürürlüğe giren 3194 sayılı İmar Yasası'nda yer verilen ve Boğaziçi Yasası ile koruma planları ve SİT kurallarına aykırı olarak, öngörünüm bölgesinde yüksek oranlarda yapılaşma hakkı getiren özel maddelerle arsa ve arazi spekülasyonuna "yasal ortam" hazırlanmış ve yüksek düzeyde arazi alım satımına koşut olarak birçok koruma alanında yapılaşma gerçekleştirilmiştir.

Boğaziçi öngörünüm bölgesinde belli büyüklüklerdeki arazilere imar olanağı getiren ve böylece arsa spekülasyonunu özendirerek hızlandıran bu yasa maddeleri, 11.12.1986 tarihinde Anayasa Mahkemesi'nce iptal edilmesine karşın, kararın *Resmi Gazetede* yayımı için beklenen yaklaşık 4 aylık süre içinde yine spekülasyon ve bunu besleyen ruhsatlı yapılaşmada patlama yaşanmıştır.

Öte yandan aynı uygulamalar, Boğaziçi'nde koruma altına alınan araziler üzerinde imara açılma umudunu da sürekli canlı tutan bir süreç başlatmış, böylece bir yandan arsa ve arazi fiyatlarında yeniden yüksek artışlar gözlenirken öbür yandan yatırım amacıyla arsa satın alınması yönünde de gelişmeler gözlenmiştir.

Kültür Mirası Üzerinde Spekülasyon

Boğaziçi'nde Boğaziçi Yasası ve SİT kuralları ile birlikte getirilen genel imar yasağı, bölgedeki yapı gereksinmesi için tek yasal olanak olarak kalan eski

eser binaların olağanüstü değer kazanmasına yol açarken, bu tür binalar üzerindeki spekülasyonun da yükselmesine neden olan bir süreç başlatmıştır. 1983'te sık sık gözlenen tarihi bina ve yalı yangınlarının, imar yasağının başladığı bu tarihten sonra birdenbire azalması; yıkılacak derecede harap durumda olan eski ahşap binaların bile ayakta durabilmeleri yönünde sahiplerince önlemler alınmaya başlaması; eski eser restorasyonunda yoğun artışlar, hattâ vaktiyle var olduğu halde, daha sonra çeşitli nedenlerle yıkılan ve yok olan binaların "tarihsel değerleri" anımsanarak yeniden inşa edilmeleri Boğaziçi'nde 1983 sonrasındaki imar uygulamalarının başlıca alanını oluşturmuştur.

Eski eserlerin böylesi bir ayrıcalık elde etmeleri, bu yapılar üzerinde spekülatif girişimlerin de etkili olmalarını getirmiştir.

İstanbul için arsa spekülasyonu, özellikle kentin Nâzım Plan Bürosu'nun lağvedildiği ve nâzım planın askıya alındığı 1980li yıllarla birlikte, yine İstanbul'un bütününe yönelik imar politikalarını yönlendiren önemli ve güçlü bir ekonomik faktör olurken buna bağlı geliştirilen imar kararları ve uygulamaları da aynı anda .spekülasyonu özendiren ve körükleyen bir süreç izlemiştir.

OKTAY EKİNCİ

ARSAN, HÜSEYİN HÜSNÜ

(1898, *istanbul* - 31 Temmuz 1949, *İstanbul*) Eczacı. 1922'de İstanbul Eczacı Mektebi'ni bitirdi ve 1923'te Küçükpa-zar semtinde bir eczane satın alarak eczacılığa başladı. Kısa süre içinde bu eczane semtin en önemli eczanesi haline gelmiştir. Arsan 1934'te Küçükpazar'da-ki eczanesini satarak Karaköy'deki Kas-toryadis Eczanesi'ni almış ve adını Karaköy Eczanesi olarak değiştirmiştir. Burası kısa sürede İstanbul'un sayılı eczanelerinden biri olmuştur.

Hüseyin Hüsnü Arsan

Turhan Baytop koleksiyonu

ARSENİOS MANASTIRI

324

325

ARSLANHANE

Ç_ E JL AL ESAD'IN PORTRESİ

Çıplak bir baş, ihtiyar bir yüz ve bakışları genç gözler... Bu çehreye, kanatları yarımşar küreyi andıran bir burunla azalan eksilmiş cemiyetler gibi, loş ve ıssız bir ağız da ilâve ediniz, işte Celâl Esad!

Başın küçük bir kısmına ilişen fötr şapka, senelerin elinde mıncıklanmaktan, kâh Napoleonun şapkasını andırıyor, kâh avuçlanmış bir hamuru!

Kıravatı pek mahcuptur: Hep yakalığın altına saklanır!

Tarihî eserleri sevdiği için mi, bilmem? Dede mirasına benzeyen tüyleri dökülmüş kürklü paltosu hiç sırtından çıkarmaz...

Bu haliyle, muhtelif insanlar için tarih-i mimarî hocası, ressam, tiyatro muharriri, musikişinas, kimyager olarak muhtelif şekilde tanındığı gibi, bazan parasını aş evinde yumurtlatan bir tüccar ruhu da gösterir.

Üstadın orijinal bir ruhu vardır. Buna misal mi istiyorsunuz?., işte bir delikanlılık hikâyesi:

Gençliğinde, 12 metre murabbai bezle kaplanmış ve iki tarafına bir çok fenerler, çingiraklar takılmış, çamaşır ipi ile uçurulan muazzam uçurtmayı yaptığı zaman, ilk uçuş gecesi Yıldız sarayında hayli telâş hasıl olmuş. Havada ışıklar saçıp, çingiraklar çalarak dolaşan bu heyulanın topla imhasına teşebbüs edildiğini söylersem onun nasıl bir balon meraklısı olduğunu siz de tahmin edersiniz artık!

O, operet yazdığı yahut akla gelmedik işlerle meşgul olduğu vakit muhakkak parasızdır. Zayıflığın moda olduğu bu zamanda zayıflamak isteyenlere iyi bir rejim olarak üstat şu reçeteyi verir: Bir gece pokerde kaybederek sabaha kadar uykusuz kalmak!

(Raison) yok (logique) var düsturiyle fikirlerini müdafaa eden ve bizi elimizden tutarak, nefis üslûbu ile edebiyat havası içinde semt semt dolaştıran bu zat, (Eski İstanbul) dan bir fikir binasıdır!

A. Nihat, *Akbaba*, yıl 12, S. 50 (Birinci Kânun, 1934), s. 13

Arsan 1933'te kurduğu Hüsnü Arsan Laboratuvarı'nda tıbbi müstahzar yapımına başlamıştır. Vefatından sonra labora-tuvar 1978'e kadar kızı eczacı Tülay Arsan tarafından yönetilmiş ve daha sonra Bilfar Holding bünyesine katılmıştır.

Arsan Türk eczacıların birleşerek çağdaş düzeyde üretim yapacak kurumlar oluşturması fikrinin savunucusuydu. Bu konuda meslektaşlarına öncülük yaparak 1930'da eczacıların ortaklığı ile oluşan Türkiye Eczacıları Laboratuvarı ve Türkiye Eczacıları Deposu gibi kuruluşların gerçekleşmesine öncülük etmiştir.

Arsan mesleğin ticari ve sosyal yönüyle de yakından ilgilenmiş, meslek dergilerinde yazılar yazmış, Türkiye Eczacıları Cemiyeti, Etibba Odası, Kodeks Komisyonu, Verem Savaş Derneği, Çocuk Esirgeme Kurumu, Türkiye Eczacıları Laboratuvarı, Türkiye Eczacıları Deposu gibi birçok mesleki kuruluşun yönetim kurulu üyeliği veya başkanlığı gibi görevleri uzun süre başarıyla yürütmüştür.

TURHAN BAYTOP

ARSENİOS MANASTIRI

bak. SPIRİDON (AYİOS) MANASTIRI

ARSEVEN, CELAL ESAD

(1875, *İstanbul* - 13 Kasım 1971, *İstanbul*) Sanat tarihçisi. Esas adı Mehmed Celaledin'dir. Beşiktaş'ta dünyaya geldi. Babası Ahmed Esad Paşa (1828-1875) birçok önemli makamda bulunduktan sonra 15 Şubat 1873-16 Nisan 1873 ve 26 Nisan 1875-26 Ağustos 1875 tarihleri arasında sadrazam olmuş ve ikinci sadaretinden sonra atandığı Aydın valiliği görevi sırasında, bir teftiş dönüşü İzmir'de 29 Kasım 1875'te ölmüştür. Celal Esad, babasının ölümünden bir ay (veya kırk gün) kadar önce doğmuştu. Annesi Fatma Suzidil Hanım, babası gibi Sakızlı idi.

Celal Esad ilköğrenimini, babasının konağı yakınındaki Taşmektep'te ve Ha-midiye okulunda yapmış, 1885'te Beşiktaş Askeri Rüşdiyesi'ne geçmiş, 1888'de Mekteb-i Sultani'de (bugün Galatasaray Lisesi) öğrenimine devam ederken, II. Abdülhamid'in iradesi ile 1891'de Mekteb-i Harbiye'nin zadegan sınıfına kaydolmuştu. Celal Esad buradan mülazım (teğmen) rütbesiyle mezun olmuş fakat askerlik hayatı çok kısa sürmüş, II. Meşrutiyet'ten az önce (1908) istifa suretiyle askerlikten ayrılmıştır.

Askerliği sırasında, 1903'te ABD'de Saint-Louis'de düzenlenen milletlerarası sergide Türk mahallesinin projelerini hazırlamıştır. Kendi ifadesine göre, sonraları İstanbul hakkında yazdığı kitabın ana malzemesi, bu projeleri hazırlamak için topladığı notlara dayanır. II. Meşrutiyet'i takip eden yıllarda bir süre resmi görev almaksızın, yazılar yayımlamak, sanat ve arkeoloji araştırmaları yapmak suretiyle yurtiçinde ve yurtdışında yaşadı. 1912'de "binaları kayıt dairesi" olan Galata Tahrir-i Müsakkafat Reisliği'nde

resmi bir görev almış, bir yıl sonra da 1913'te şehremaneti umur-ı fenniye ve istatistik müdür muavini olmuştur. I. Dünya Savaşı yıllarında Kadıköyü Belediye Dairesi başkanı oldu.

Celal Esad, bu yıllarda Viyana ve Berlin'de açılan Türk resim sanatı sergilerinin hazırlayıcısı ve idarecisi olmuştur. 1920'de Sanayi-i Nefise Mektebi'nde (Güzel Sanatlar Akademisi) öğretmen olarak görev almış, önce belediyece ve şehircilik, sonraları da mimarlık tarihi ve şehircilik dersleri vermiştir. Bu görevi, aralıklar ile 1941'e kadar sürmüştür. 1923'ten sonra kısa süreler için Da-rülbedayi (Şehir Tiyatrosu) ile İstanbul Ticaret Odası neşriyat müdürlüğü de yapmıştır.

Celal Esad, Ankara'nın imar planını hazırlamak üzere getirilen Alman şehircilik uzmanı Prof. H. Jansen'in yanında iki yıl kadar, Ankara şehri imar müşaviri (danışman) olarak çalışmıştır. Türkiye'yi ve Türk ürünlerini Batı'ya tanıtmak için 1928'de Avrupa limanlarında dolaşan seyyar sergi vapuru Karadeniz'de Ticaret Odası'nın temsilcisi olarak bulunmuştur.

İstanbul'da Âsâr-ı Atika Müzesi'nde (Arkeoloji Müzesi) 1917'de kurulan Mu-hafaza-ı Abidat Encümeni'nin de (İstanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni) sekiz kişiden oluşan üyelerinden biri olmuş, 1933'ten 1937'ye kadar Kadıköy Halkevi başkanlığı yapmıştır. İstanbul milletvekili olarak 1942'de VII. dönemde TBMM'ye girmiş, 1946'da VIII. dönemde Giresun milletvekili olarak Mec-lis'te kalmıştır. 5805 sayılı kanunla kurulan Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar

Yüksek Kurulu'na 1951'de üye seçilmiş, 5 Kasım 1951'den 15 Kasım 1953'e kadar bu kurula başkanlık yapmıştır. 1958 başlarında istifa suretiyle kurul üyeliğinden ayrılmıştır. 1971'e kadar, ilerlemiş yaşma rağmen dinç ve kafası işler durumda olan Celal Esad, bu yıl içinde yatağa düşmüş, koma halinde iken ekim ayında kendisi için yapılan törenleri bile, hissedemeyecek durumda yaşamını sürdürmüş ve 13 Kasım 1971'de sabaha karşı son nefesini vermiştir. Kabri Sahra-yıcedit Kabristam'ndadır.

Celal Esad, sonra aldığı soyadı ile Ar-seven, idari görevleri dışında güzel sanatların hemen hemen her dalıyla uğraşmış ve eser vermiştir. Değişik müzik aletlerini çaldığı gibi çeşitli tekniklerde resim de yapmış, edebiyat türlerinin birkaçında, hikâye ve roman da dahil olmak üzere eser vermiştir. Bunların arasında sahne için yazılmış hayli oyun da vardır. İdareci, şehirci, sanat ve belediyecilik konuları yazarı, sahne oyunları yazarı, rejisör, ressam, arkeolog, sanat tarihçisi, öğretim üyesi, ansiklopedici ve sözlükçü, dergi yayımcısı, kütüphaneci olan Celal Esad'ın, *Güneş*, *Servet-i Fû-nun* dergileri ile *İkdam*, *Tanin*, *Akşam*, *Cumhuriyet*, *Hâkimiyet-i Milliye*, *Ulus*, *Yeni İstanbul*, *Dünya* gazetelerinde tek veya sürekli değişik konularda pek çok makalesi çıkmıştır.

Çok değişik ve çeşitli dallardaki yayınlarından burada, yalnızca İstanbul'a dair olanları üzerinde durulacaktır. Fransa'da bulunduğu yıllarda, Paris'te Renouard ve H. Laurens yayınevinin çıkardığı bir dizi için hazırladığı metni

bizzat Fransızcaya çevirmiş, içine Türk sanatı ve Türk eserlerine dair büyük bir bölüm katarak *Constantinople, De Byzance â Stamboul* başlığı ile 1909'da yayımlamıştır. Kitabın başında tanınmış Bizans tarihi uzmanlarından Prof. Charles Diehl (1859-1944) tarafından yazılan önsözde, C. Esad'ın meslekten bir eski eser uzmanı olmamakla beraber, uzmanların araştırmalarını iyi bilen bir amatör olduğu belirtiliyor ve alanın yabancısı olan okuyucunun eski Bizans'ın çok zor topografyası ve eserleri hakkında pek çok şey öğrenmesini sağlayacak bir kitap meydana getirdiği vurgulanıyordu. Fakat Diehl, C. Esad'ın kolaylıkla yerinde yapabileceği bazı orijinal araştırma ve tespitleri ihmal etmesini de eleştirmiştir. Bu kitap P. Bezobra-zov tarafından Rus diline çevrilerek *Konstantinopol', od Vizantü do Stambula* başlığı ile Moskova'da yayımlanmıştır. Aynı konu hakkında

olmakla beraber, metninde farklılar olan *Eski İstanbul, âbidat ve mebânisi, şehrin tesisinden Osmanlı fethine kadar* başlıklı eseri ise İstanbul'da 1328/1912-1913'te basılmıştır. Başlığından da anlaşıldığı gibi bu kitapta İstanbul'un Bizans dönemine ait eserleri üzerinde durulmuş, fakat Fransızca kitapta büyük yer tutan Türk devri ve bu dönemin eserleri yazılmamıştır.

Celal Esad'ın, *Eski Galata ve binaları* başlığı ile 1329/1913-1914'te basılan küçük kitabı ise içindeki güzel plan ve surlardan kalanlar ile Türk eserleri hakkında verdiği bilgiler bakımından değerlidir. Yazar bu eserinin Fransızcasım da hazırlamıştı. Fakat bastırılmadan kalan bu yazmanın ne olduğu bilinmez. *Eski İstanbul* ve *Eski Galata*, 1989'da

Arslanhane

Yıkılmadan

önce Inciciyan
tarafından
yapılmış
bir gravür,
18. yy.

Müller-Wiener,
Bildlexikon
Alman Arkeoloji
Enstitüsü

Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu yayınları arasında yeni harflerle tekrar basılmış olmakla beraber, her iki kitapta da konuların son 70-80 yıl içindeki gelişmeleri dikkate alınarak bazı düzeltmeler ile eklemelerin yapılmayışı büyük eksikliklerdir.

Celal Esad'ın İstanbul'a dair üçüncü eseri *Kadıköy Hakkında Tetkikat-ı Bele-diye'dit* (1329). Bu ince cilt, metni ve resimleri bakımından *Eski Galata* kalitesinde değildir. Zaten başlığından da anlaşıldığı gibi, tam bir tarih ve arkeoloji araştırması da değildir.

İstanbul'a dair son derecede az rastlanır bir çalışması ise üzerinde baskı yeri ve tarihi olmamakla beraber 1908'e doğru hazırlanan *İstanbul'un arkeolojik plâm-plan archeologique de Constantinople* başlıklı 57x38 cm ölçüsünde plan ile bunun 4+32 sayıfeli indeksidir. C. Esad bu planı, İstanbul hakkındaki kitabına rehber olarak hazırlamıştı. Bu güzel baskılı, renkli planda, şehrin 1900'lerdeki sokakları, üzerinde siyah ve kırmızı işaret ve yazılarla bellibaşlı Bizans ve Osmanlı mahalleleri, semtleri ve eski eserleri işaretlenerek adları yazılmıştır. Bu elde

edilmesi hemen hemen imkânsız olan planın siyah-beyaz bir röprodüksiyonu, C. Esad Arseven hakkındaki yazımızla birlikte *Belleteride* tekrar yayımlanmıştır.

- Bibi.** R. Koçu, "Arseven, Celâl Esad", *ISTA*, II, 1056-1057; D. Kuban, "Celâl Esad Arseven ve Türk Sanatı Kavramı", *Mimarlık*, no. 72, 1969, s. 18-20; B. Özer, "Celâl Esad Arseven", *Mimarlık*, no. 72, 1969, s. 21-24; E. Dolu (Kırdar), "Harika İhtiyar öldü...". *Hayat*, S. 49- (2 Aralık 1971), s. 27-30; B. Unsal, "Celâl Esad Hoca", *Arkitekt*, S. 345 (1972), s. 33-35; N. Diyarbakirli, "Türk sanatının büyük kaybı, Celâl Esad Arseven", *Türk Kültürü*, S. 113 (1972), s. 303-314; S. Eyice, "Celâl Esad Arseven", *Belleten*, S. 142 (1972), s. 173-202 ve 12 levha ile 1 plan (burada C. E. Arseven'in her daldaki çalışma ve yayınları belirtilmiştir); ay, "Arseven, Celâl Esad", *DİA*, III, s. 397-399; E. Işın, "Celâl Esad Arseven Üzerine", *Eski Galata*, ist., 1989, s. 9-18; ay, *Eski İstanbul*, İst., 1989, s. 7-16.

SEMAVİ EYİCE

ARSLANHANE

Ayasofya'nın güneydoğusunda, eski Darülfünun arsasında evvelce bir Bizans kilisesi bulunuyordu. Osmanlı döneminde burası Arslanhane olarak tanınmıştı.

Tarihi kaynakların desteğiyle yapılan araştırmalar imparatorların Büyük Sa-ray(->) denilen sarayının esas girişinin burada bulunduğunu gösterir. I. Romanos Lekapenos (hd 920-944) sarayın Halke Kapısı adı verilen girişinde İsa adına küçük bir şapel yaptırmıştır. İçine güçlkle on beş kişinin sığabildiği bu ibadet yeri I. İoannes Tzimitzes (hd 969-976) 971 Mart'ında Ruslara karşı bir sefere çıkarken, bu şapelin küçüklüğünü görerek, kendisi tarafından düzenlenen bir plana göre bunun yerinde yeni ve muhteşem bir kilise yapılmasını emretmiştir. Çok zengin surette bezenen bu kiliseye imparator birçok değerli eşya ile iki kutsal hatıra da (rölik) bağışlamıştı. İoannes 976 Ocak'ında öldüğünde, bu kilisenin giriş holünde kendisi için önceden hazırlattığı müzeyyen bir lahte gömülmüştü. Bizans tarih yazarlarından Kedrenos'un ifadesine göre, bu kilise Halke Kapısı'nın kemeri üstüne oturtulduğundan, yüksek bir bina idi.

Fetih'ten sonra bu alanda, eski yapıların kalıntılarından da faydalanmak suretiyle, bir Cebehane(->) yapılmış, 16. veya belki de 17. yy'da buradaki bir es-

ARSOY, YESARİ ASEM

326

327

ART NOUVEAU

ki kilisenin içine Saray-ı Hümayun'a ait vahşi hayvanlar yerleştirilmiştir. Kuvvetle muhtemeldir ki, Halke Kapısı üstündeki İsa Kilisesi bu Arslanhane'dir.

Polonyalı Simeon 17. yy başlarında Arslanhane olarak tanınan eski kiliseden ve bunun içinde hâlâ görülen mozaiklerden bahseder. Evliya Çelebi de yine 17. yy'da "Arslanhane'nin üst tabakaları kat kat bina hücreleridir ki cem-i nakkaşan-ı ustadan kârhanede sakinlerdir" diyerek, Arslanhane'nin üst katında hücreler bulunduğunu ve saray nakkaşlarının burada barındıklarını bildirir. Böylece eski kilisenin altındaki mahzen veya bodrumun Arslanhane, üstteki esas mekânın ise Nakkaşhane olduğu anlaşılır. Arslanhane-Nakkaşhane olarak yüzyıllar boyu kullanılan kilisenin, 1786'da Sir Richard Worsley için bir İtalyan ressam eliyle çizilen resminde sadece kubbesi görülür. İsveçli subay Cornelius Loos'un 1710'da çizdiği İstanbul manzarasında da, pencereleri yarıya kadar örülmüş yüksek kasnaklı, otlarla kaplanmış kubbe fark edilir.

Ermeni coğrafya yazarı İnciciyan'ın (1758-1833) 11 ciltlik büyük coğrafya eserinin, beşinci cildinde bu kilisenin, tek levha halinde bir gravürü bulunmaktadır. Bu satırların yazarı tarafından ilk defa meydana çıkarılan bu gravürde Arslanhane olan eski kilise, başlıca mimari ayrıntıları ile görülebilir. Nasuh es-Silahi'nin (Matrakçı Nasuh) 16. yy'da yaptığı İstanbul minyatüründe Ayasof-ya'nın komşusundaki kubbeli yapının da böylece Arslanhane olduğu anlaşılır.

İnciciyan'ın bildirdiğine göre 1802'de Nakkaşhane yanmış, komşusu Cebeha-ne'nin genişletilmesi için 1804'te yıktırılmıştır. Fakat 1808'de Alemdar Mustafa Paşa olayı sırasında Cebehane bir yangın daha geçirmiş ve toprak üstünde hiçbir izi kalmayan Arslanhane'nin arsası üzerinde İsviçreli mimar G. Fossa-ti'nin projesi uygulanmak suretiyle 1848'de büyük bir Darülfünun binası yapımına başlanmıştır. İnşası yıllar süren bu bina sonra çeşitli müesseselere tahsis edilerek, nihayet İstanbul Adliyesi olmuş ve 1933'te yanmıştır.

Eski gravüründen öğrenildiği kadarı ile Arslanhane-Nakkaşhane olan kilise, gerçekten geniş kemerli bir kapı üstünde idi. Otlarla kaplanmış kubbesi, pencereleri yarıya kadar örülmüş kasnağı, bunu destekleyen iki takviye payandası ve bir yarım kubbesi görülür. Önde, kemerli kapının tam önünde, çok geç dönemin mimari özelliğini gösteren, üzeri kiremit örtülü, pencereli bir ek bina vardır. İleriye taşan bu binanın biraz gerisinde ve kemerli kapının iki yanında yine kiremit örtülü iki kanat bulunmaktadır.

Bibi. C. Mango, *The Brazen House, A Study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople*, København, 1959; S. Eyice, "Arslanhane ve Çevresinin Arkeolojisi", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, XI-XII (1964), s. 23-33, lev. IV-IX; Janin, *Eglises et monasteres*, 529-530; Mülîer-Wiener, *Bildlexikon*, 81.

ARSOY, YESARİ ÂSEM

(6 Ağustos 1896, Drama [Bugün Yunanistan'da] - 18 Ocak 1992, İstanbul) Şarkı bestekârı. Berkofçalı Ömer Lutfi Efendi'nin oğludur. Annesi Zübeyde Hanım'dır. Sırasıyla Nazifi Mektebi, Beykonağı Rüşdiyesi ve Yeni İdadi'de okudu. Okul dönemlerinde müezzinlik etti, sesinin güzelliği ile dikkatleri çekti. 1917'de ailesi ile Adapazarı'na göç etti. Burada babasının karşı çıkmasına rağmen musiki ile uğraşmaya başladı. Çeşitli saz sanatçılarından ders aldı. İki yıl kadar bağlama çaldı. Sonra uda başladı. 1920'de Antalya'da vapur acenteliğinde çalıştı. Aynı yılın sonuna doğru İstanbul'a yerleşti. Bir ara İzmit'te maliyede görev yaptı. Burada Fehmi Tokay ve Zeki Arif Ataergin ile tanıştı, onlardan yararlandı. 1929'da ilk eserini besteledi. 1930'larda eserlerini plaklara da okudu. İstanbul radyosunda iki defa sanatçı öğretmen olarak görev aldı. Solak olduğu ve sol elle çaldığı için "Yesari" adıyla tanınmıştır.

Yesari Âsim Arsoy, musiki zevkini ve anlayışını kendi çalışmalarıyla geliştirdi. Tasavvufa ömür boyu ilgi duydu. Ta-savvufî şiirler yazdı. Musiki sanatına saygısı yüzünden, kendisine önerilen yüksek ücretleri kabul etmedi ve piyasaya çıkmadı. Bestelediği şarkılar ve okuduğu plaklar ile geniş kitlelere seslenmeyi tercih etti.

İstanbul'u çok seven Yesari Âsim Arsoy şarkılarında da İstanbul'un birçok semtini ve güzelliklerini dile getirdi. Eserlerinin hepsinde güfte ile beste arasındaki uyuma son derece özen gösterdi. İlhamsız eser besteledi. Şarkı güftelerinin de çoğunu kendi yazdı. Arsoy kendi bestelerini çalıp okuması yönünden ozan geleneğinin çağdaş bir temsilcisiydi. Gaygaysız, düz ve sade olan okuyuş üslubu yeni icranın ilk örneklerinden biriydi. Bu yönleriyle kendine özgü bir tavır oluşturdu. Arsoy şarkıdan daha hafif bir beste şekli olan "fantezi" türünde pek çok eser bestelemiş bir sanatçıdır; çoğunu plaklara okuduğu,

Bebek,

inşirah Sokağı
no. 13'teki
evin
cephesinden
art deco bir
ayrıntı.

Afife Batur

1930'lu, 1940'h yıllarda çok tutulan bu fanteziler o dönem İstanbul'unun yaygın gündelik musiki zevkini yansıtır. Hüseyini makamında "Fariğ olmam meşreb-i rindaneden" gibi, geleneksel yolda bestelenmiş şarkıları da vardır. Öğrencisi Bülend Gündem, sanatçının ölümünden sonra bütün

eserlerim bir araya getirmiş, adına da bir musiki derneği kurmuştur.

Verimli bir besteci olan Yesari Âsim Arsoy iki yüzden fazla eser bırakmıştır. Hüzam "Ömrüm seni sevmekle nihayet bulacaktır", "Yar yolunu, kolladım"; hicaz "Sazlar çalınır Çamlıca'mn bahçelerinde", "Adalardan bir yar gelir bizlere"; sultaniyegâh "Biz Heybeli'de her gece mehtaba çıkardık"; kürdilihicazkâr "Öm-rümce o saf aşkını kalbimde yaşatsam", "Aşkım Yeniköy sahil-i deryasını sardı" onun sevilen eserlerinden birkaçıdır.

FATİH SALGIR

ART DECO

Art deco, mimarlıkta ve dekoratif sanatlarda 1920'lerde ortaya çıkan ve 1930'larda yaygınlaşan bir akımdır. Adını, 1925'te Paris'te açılan ve akımın tanınip yaygınlaşmasını sağlayan Çağdaş Dekoratif ve Endüstriyel Sanatlar Uluslararası Sergisi'nden (Exposition Internationale des Arts Decoratifs Industriels et Modernes) alır.

Art deco, köken olarak büyük ölçüde art nouveau(->) akımından beslenen bir stil veya beğenidir. Ama art nouveau'nun Bauhaus ve kübizm gibi akımlardan etkilenecek daha sade, geometrik, analitik ve endüstriyel nitelikli bir içerik edinmesiyle ortaya çıkan bir biçim ve beğeni bütünüdür. Art nouveau üslubunun ve zengin Avrupa beğenisinin 1920'lerin Amerikan kültürü içinde özümsemesi ile de bağlantılıdır. New York'taki Rockefeller Merkezi, Chrysler binası veya Empire State binası, art deco'nun anıtsal örnekleridir.

Endüstriyel tasarıma özgü, sadelik, düzlemsellik, öğelerin yinelenmesi, geometri ve stilizasyon art deco'da gözlenen niteliklerdir. Estetik kökeni dışavurumculuk ve kübizme yaslanır. Mimaride yalın ve saf biçimler, geometrik üsluplu bezemeler ve genellikle yüksek kaliteli ve pahalı malzeme kullanımı görülür.

İstanbul'da art deco mimarlığı, 1920-1940 arasında özellikle kentin orta üst sınıflarının yerleşim alanlarındaki konut yapılarında görülmektedir. Özellikle Talimhane, Ayaspaşa, Maçka-Nişantaşı ve Şişli ile Cihangir, ait deco mimarlığının seçkin örneklerinin en çok bulunduğu semtlerdir. İstanbul'da apartman tipi konutun ortaya çıkışı kuşkusuz daha erkendir ama yaygınlaşmaya başlaması art deco uygulamalarıyla eşzamanlı görünmektedir.

Bu yapıların mimari niteliklerinin ve düzeyinin Avrupa'daki örneklerle paralel olduğu söylenebilir. Kitle biçimlenişinde ve plan şemalarında benzerlik açıktır. Cephelerde stilize pilastrlar, geometrik motifli balkon ve pencere parapetleri, daha çok giriş katlarında kullanılan köşeleri pahlı pencereler ve hemen daima ayırt edici bir geometrik motif kompozisyonuna sahip olan kapılar, İstanbul art deco'sunun da tipik özellikleridir. Apartman girişinde büyük panolar halinde resim

kullanımı, özgün bir uygulama olarak hayli yaygındır. Bu karakteristiklere sahip apartmanlara örnek olarak şunlar verilebilir; Gümüşsuyu'nda Bosfor Apartmanı (Mimar Sami Maca-roğlu), Ankara Palas, Gümüşsüyü Apartmanı; Nişantaşı'nda Melek Apartmanı; Taksim'de Pertev Apartmanı.

Art deco'nun tek aile konutunda kullanımına ilişkin birçok örnek, özellikle Kadıköy'de Moda, Feneryolu veya Suadi-ye semtlerinde bulunmakta idi. 1970'li yıllardaki yoğunluk artırıcı imar uygulamaları sırasında art nouveau üslubundaki konutlar gibi art deco üslubundaki küçük konutlar da ortadan kalktı. Yalnızca birkaç tanesi ayakta kalmış bu örneklerin İstanbul'a özgü karakteristik biçimlenmeleri de böylece kaybedilmiş oldu.

Konut dışı uygulamalar arasında Eminönü'ndeki Kuru Kahveci Mehmet Efendi ve Oğulları Mağazası ilginç bir art deco örneği olarak belirtilebilir. Ama İstanbul'daki en önemli art deco tasarımı Markiz Pastanesi için tanınmış sanatçı Mazhar Resmol'un yaptığı vitray çalışmasıdır. Bir peyzaj stilizasyonu olan bu vitray çifti, İstanbul art deco literatürü için özgün bir örnek sayılmalıdır.

AFİFE BATUR

ART NOUVEAU

Sanat tarihinde 19. yy'ın sonu ile 20. yy'm başında yaklaşık 25 yıl süren ve derin izler bırakmış olan akım.

Art nouveau 19- yy'ın son çeyreğinde Avrupa ülkelerinin, görece bir politik istikrara ve refaha kavuştuğu yıllarda ortaya çıktı. Öncelikle sanayileşmiş, yeni bir üretim biçimini geliştirip sahiplenmiş ülkelerde görüldü. Akımın düşünsel arka planı, sanayileşmenin ve büyüyen ekonomilerin problemleriyle

Beyoğlu'ndaki

Markiz

Pastanesi'nde

art deco bir

vitray.

Erkin Emiroğlu,

1980

ilişkiliydi. Aynı ortak zemin, toplumsal yapılaşmanın belirli bir aşaması için de geçerliydi. Yeni sınıf ve tabakaların oluştuğu Avrupa ülkelerinde bu yeni sınıfların ve başta zengin, aydın ve özgürlükçü kentsoyluların estetik gereksinme ve taleplerinin ve etik normlarının art nouveau'nun oluşumunda büyük payı vardır. Akım, İngiltere ve Amerika'da *modern style*, Fransa ve Belçika'da *art nouveau*; Hollanda'da *nieu-we kunst*;

Almanya'da *jugendstil*; Avusturya'da *secessionsstil*; İtalya'da *stile floreale*, İspanya'da *modernismo* gibi adlarla anılıp benimsendi.

Art nouveau üslup olarak çeşitli kaynaklardan esinlenmiştir. Bunların hemen tümü o zamana dek bilinmeyen veya marjinal olarak kalmış ikincil kaynaklardı. Klasik ve akademik çizginin dışında tutulmuş eğilimlerdi. Klasisiz-min yaslandığı Grek-Roma dünyasında bile farklı esin kaynaklarına, örneğin Girit ve Minos kültürüne yönelmişti.

Art nouveau'nun asıl esin kaynağı Avrupa dışı kültürler oldu. Bunların başında Japon sanatı geliyordu. Japon kültürüyle en etkili karşılaşma, 1873 Viyana Dünya Sergisi'nde oldu. Özellikle Japon grafik sanatının çiçeksi bezemeye birleşen çizgisel düzenlemeleri, gölge-sizliği ve asimetrisi, sergiye gelen veya yayınlan izleyen sanatçıları çok etkiledi; coşkuyla karşılandı.

Art nouveau mimarlığında başlıca iki ana çizgi öne çıkmaktadır: Biri ve kronolojik olarak önce gelen, Brüksel/Paris-Nancy/Barcelona eksenli eğrisel ve çiçeksi (floreale) olandır; diğeri Viyana merkezli Orta Avrupa ülkelerinin birkaç yıl sonra geliştirdiği geometrik konsepttir.

İstanbul'da Art Nouveau Üslubu

Art nouveau üslubunun İstanbul'a nasıl, kimler tarafından ve ne zaman getirildiği veya İstanbul art nouveau'sunun hangi ilişkilerle, çalışma ve etkileşimlerle oluştuğu aslında 19. yy İstanbul'unun yapısal, ekonomik, politik ve kültürel özelliklerine ilişkin bir sorudur.

Art nouveau akımının ortaya çıkıp geliştiği yıllar, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş öncesi dönemine rastlamaktadır ve yüzyıl sonu İstanbul'u da çökmekte olan bir imparatorluğun başkentidir. Milliyetçi veya etnik başkaldırıları, sürekli savaşlar ve yenilgiler, özellikle "93 Harbi" denen 1293/1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Çatalca'ya kadar gelen düşman ve o müthiş Ayastefanos Anlaşması, imparatorluğu güçsüz ve yoksul düşürmüştür. Sanayi gelişmemiştir; üretim düşüktür.

Ne var ki, imparatorluğun içinde bulunduğu bu perişan durum, İstanbul ve bazı kentler için geçerli görünmemektedir. İmparatorluk için çizilebilecek karanlık ve koyu renkli tablo, İstanbul, İzmir vb kentler söz konusu olduğunda ışıltıya dönüşebilmektedir. Bunlar, imparatorluğun tüm verimini toplayıp ihraç eden, bir anlamda hinterlandı impa-

ART NOUVEAU

328

329

ART NOUVEAU

1923 yılında yıktırılan Kuruçeşme'deki Nazime Sultan Sarayı (1903). *Afife Batur koleksiyonu*

ratorluğun kendisi olan büyük kentlerdir. Özellikle istanbul, Tanzimat'tan sonra yönetim etkinliklerinin artması ve merkezileşmesi; dışalım ve liman işlevlerinin önem kazanması, transit ticaretin getirdiği yüksek gelirler ve nüfus artışı ile ülkenin "egemen" kenti olmuştur. Bazı araştırmacıların sağlıksız ve kolon-yal tipte buldukları bu tür gelişme, sonuçta bu kentleri -özellikle de istanbul'u- zengin ve yapı yatırımlarına aktarılacak büyük artıdeğer birikimine sahip merkezler haline getirmiştir.

Gerçekten de istanbul'da aktif bir inşaat ve mimarlık piyasası vardır. Piyasayı canlandıran, yalnızca dış ticaret gelirleri veya yüzyıllarca 300.000 ila 500.000'i geçmeyen istanbul nüfusunun 19. yy sonunda bir milyona yaklaşması değildir. Nüfusun yapısında ve gereksinmelerinde büyük değişimler olmuştur: Geleneksel toplumsal tabakaların durumu gerilerken yeni bir kentsoylu kesim, Osmanlı yüksek bürokrasisini de içeren varlıklılar ve Levanten kentsoylular öne çıkmakta, gereksinme ve beklentileri önem kazanmaktadır.

Kısaca, imparatorluk içinde bir ada gibi de olsa İstanbul, yenilikçi düşüncelerin ve art nouveau'nun boy verdiği Avrupa başkentlerinin parasal ve toplumsal koşullarına sahip gibi görünmektedir.

Çok isabetli bir öngörü ile gerçekleştirilen çağdaş iletişim ve ulaşım araçlarının kullanımı, Osmanlı başkentini tüm

Avrupa kentlerine ve yurtiçine bağlayan telgraf haberleşmesi ile demiryolu yapımları, istanbul'un Avrupa ile bağlantısını kolaylaştırmaktadır. Paris ve Brüksel'deki gibi istanbul'da da "Bön Marc-he", "Au Lion", "Bazar Allemand", "Louv-re" vb büyük mağazalar açılıyor; istanbul kentsoylusu Paris veya Londra modasını "Maison Botter" in *baute couture* kreasyonlarından veya "Mir et Cotte-rau" dan izleyebiliyordu. "Cercle D'Ori-ent", "Teutonia", "Constantinople", "Union Française" kulüplerden; "Concordia", "Odeon", "Cristal", "Petits Champs" tiyatrolardan birkaçıydı. Listeye yüzlerce isim daha eklenebilir. Tümü Avrupai yaşam biçiminin gereği veya dekoru olan binlerce yapı inşa edilmektedir.

Yüzyıl ortalarında kurulan belediye de istanbul'a çağdaş bir kent görünümü kazandırmak amacındadır. Bu amaç, yukarıda değinilen gereksinmelerle birlikte Avrupa'dan gelecek mimarlar için geniş iş alanları demektir.

Osmanlı başkenti, herhangi bir alanda -örnekse tıp veya askerlikte- öteden beri Avrupalı uzmana alıştıdır. Ama mimarlık, bilindiği kadarıyla, daima yerli sanatçıların alanı olarak kalmıştı. Ancak, 18. yy'da Batı'ya açılmaya başlayan imparatorlukta yeni program ve kavramlar, yeni teknikler, yeni model ve tipler ve yeni motifler mimarlığın gündemine girdiğinde yabancı mimar gereksinimi belirdi. Çünkü geleneksel yetiştirme mo-

Kefeliköy Caddesi no. 43'te Bilgin Evi olarak anılan binanın ön cephesi. *Afife Batur* deli içindeki Hassa Mimarları Ocağı'nın bilgi ve deneyim alanı dışında kalan yenilikler vardı. Örgün mimarlık eğitiminin Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi bünyesinde kurulup mezun vermesine kadar, yaklaşık bir yüzyıl boyunca yapı alanı yabancı mimarların katkısına açık kaldı. (Yurtdışında öğrenim görebilen birkaç Osmanlının bu açığı kapatması söz konusu değildi.)

19. yy başında yabancı mimar olarak yalnızca A. Melling'in(->) adı bilinirken 1850'li yıllara doğru Fossati Kardeşler pek çok istanbul yapısını imzalamışlardır. Ama yüzyılın ikinci yarısından başlayarak çeşitli Avrupa ülkelerinden gelmiş çok sayıda mimarın bu kentte çalıştığı bilinmektedir.

Aslında Osmanlı mimarlığında Batılı üslup ve biçimlerin, Osmanlı mimarlarınca kullanımı yeni değildir. 18. yy ortalarındaki Osmanlı barok üslubunun (bak. barok mimari) özgün ve ustalıkla uyarlamaları, Topkapı Sarayı'ndaki rokoko bezemeler, 19. yy başındaki klasisist tasarımlar, ampir(->) uygulamalar belirli bir yönelimi ve birikimi işaret etmektedir.

Krikor ve Garabet Balyan, Melling, Smith ve Fossatiler, yüzyılın ilk yarısının klasisist eğilimlerini biçimlendiren önemli ve tanınmış adlardır. Bu kuşağın çekilmesiyle 1860'lardan başlayarak klasik disiplinin çözülmeye başladığı görülmektedir. Okul, kışla, hükümet konağı, hastane vb resmi binalarda neo-klasik çizgiler hâlâ egemendir ama kentsel mimaride bir çeşitlilik ve reper-tuvan geniş bir eklektisizm belirlemektedir. Bu çeşitlilikte Doğu ve İslam kökenli oryantalist biçimlenmeler giderek öne çıkmaktadır. Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden gelmiş çok sayıda mimarın varlığından ötürü bu dönemde bir üslup çeşitliliği yaşanmaktadır. Dönem Avrupa'da da eklektisizmin (eclectis-me=felsefe ve sanatta seçmecilik) ve historisizmin (historicisme=felsefe ve sanatta tarihselcilik) alabildiğine yaygın olarak kullanıldığı yıllardır. Ama istanbul'da ülkelerarası yaklaşım ayrımlarının da aynı kentsel mekânda yer aldığı görülmekte ve belki de bu nedenle eşi olmayan bir koleksiyon oluşmaktadır.

Art nouveau, historisizmin hemen her modelinin temsil edildiği İstanbul mimarisine yüzyıl dönümünde katıldı.

Sanatlarda yenilik düşüncesinin sanayileşme düzeyi ile ilişkisine yukarıda işaret edilmişti. Tarihsel ve yapısal özellikleri nedeniyle sanayi toplumuna doğru bir evrimi gerçekleştiremeyen Osmanlıların, bu açığı ve geride kalmışlığı aşma amacıyla başlatılan ve "Batı'ya açılma", "Batılılaşma" gibi terimlerle dile getirilen modernizasyon çabaları bilinen gerçeklerdir. Ne var ki, yüz elli yılı aşan modernizasyon çabalarına karşın 19. yy sonuna gelindiğinde sanayi hâlâ yeterince gelişmiş

değildi. Buna bağlı olarak da sanat veya kültür üzerine tartışmaların geliştirdiği söylem, sanayi ve makinenin ezdiği veya yozlaştırdığı zanaat-sanat

üzerine estetik ve etik çerçevede bir tartışma ile değil, Batılılaşmanın iyi mi kötü mü olduğu ekseninde politik bir kutuplaşmanın terminolojisi ile oluştu. Bu söylem, ister istemez, yalnızca sanatın spesifik alanını dışlamakla kalmadı, kendi politik eksenine çekerek sanatın kullanıcılarının seçeneklerini de kısıtladı veya kaldırdı. Basitleştirerek örneklemek gerekirse, art nouveau'ya tekabül eden Osmanlıca "tarz-ı cedid" teriminin yalnızca art nouveau üslubundaki tasarımlar için değil ama diğer Avrupa üsluplarının bütünü için ve dikkatsizce kullanıldığı, yine Avrupa'dan gelmiş olan oryantalist üslubun ise yerli ve islam sayıldığı (Arap üslubu dendiği de var) belirtilebilir.

Art nouveau mimarlığının istanbul'da, Avrupa kentlerinde olduğu gibi, dernek, dergi veya kulüpler çevresinde toplanan sanatçılar tarafından geliştirilmediğine kesin gözüyle bakılabilir.

istanbul'da canlı bir kültürel yaşam varsa da bugüne kadar böyle bir dergi veya dernek hakkında bilgi bulunamamıştır. Ne var ki bütün kısıtlılığına, politik eksene yapışmışlığına karşın kimi kavram ve terimlerin ve sözcüklerin art nouveau literatüründekilerle benzerliği şaşırtıcıdır.

Edebiyat-ı Cedide, bu tür bir yakınlık için son derece ilginç bir örnek olarak düşünülebilir. Adındaki "yeni" (cedid) sözcüğü bile ilgi duyulmasını gerektirir. Edebiyat-ı Cedide hareketi, 1896-1901 yıllarında Tevfik Fikret'in (1867-1915) yönetiminde yayımlanan Servet-i Fünun dergisi çevresinde yeni bir edebiyat kuşağının oluşumunun adıdır. Hareketin aktif yılları tam da art nouveau'nun ortaya çıktığı yıllardır. Ve Servet-i Fünun dergisi, döneminin resimli dergilerin-dendir. Yurtiçinden ve dışından birçok yapının fotoğrafları ile roman ve şiir ilüstrasyonları ve art nouveau logo ve vinyetler, çiçeksi desenler dergi sayfalarını bezemektedir. Dergi, kapanmasından az önce 588. sayısında (18 Temmuz 1318/31 Temmuz 1902, s. 235-238) art nouveau sanatını ve mimarisini tanıtan bir yazı ve resimler de yayımlamıştır. Yazar ve şairlerin kendilerini simbolizme yakın hissettikleri de bilinmektedir. Görsel sanatlara açık olsa da ressam ve mimarların dergi çevresinde yer almamalarına bakarak, Servet-i Fünun'un ve Edebiyat-ı Cedide'nin, akımın odağı olmadığı, fakat art nouveau estetiğine açık ve bu akımı entelektüel olarak besleyen bir çevre geliştirdiği söylenebilir.

Art nouveau estetiğinin ve beğenisinin bir diğer giriş kanalı kadın dergileri olmalıdır. Art nouveau'nun kumaş de-senciliği alanındaki yaratıcılığı ve feminist hareketin yükselişi yüzyıl dönümünde moda dünyasını da etkilemiş ve birçok kadın dergisi yayımlanmaya başlamıştı. Avrupa'dan gelen dergilerin yanı başında istanbul'da da yayımlanmaya başlayan kadın dergileri, varlıklı kesimin art nouveau beğenisini tanımasının bir diğer

yolu oldu.

İthal edilen ve İstanbul'un lüks büyük mağazalarında satılan günlük kullanım eşyaları bir diğer kanaldı. Günümüz İstanbul antikacılarının gözde parçalarını oluşturan art nouveau objelerin, art nouveau beğenisinin benimsenmesinde büyük payı olmalıdır.

Art nouveau mimarlığının ilk örnekleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun ticareti ve sanayisi gelişmiş merkezlerinde ve bazı kıyı kentlerinde 20. yy başında görüldü. Özgün ve anıtsal örnekler bu merkezlerde ve 1910'lara kadar olan sürede gerçekleştirildi. Daha küçük kentlerde ve anonim mimaride ise 1930'lara kadar ve art deco'ya(->) dönüşerek kullanıldı.

İstanbul birçok bakımdan olduğu gibi art nouveau mimarlığı bakımından da Türkiye'nin en önemli merkezidir. Bu önem önce, sayısal olarak en zengin birikime sahip olması anlamındadır. Son yıllarda kıyım düzeyine varan mimari miras kaybına rağmen İstanbul'da hâlâ önemli bir art nouveau yapı stoku vardır, ikinci olarak art nouveau üslubunda tasarlanmış anıtsal yapılar İstanbul'dadır; çoğu genellikle iyi korunmuştur ve bu anıtsal örneklerdeki stilistik nüansların bir tür koleksiyon oluşturan kaliteleri İstanbul örneklerine önem kazandırmaktadır. Ve nihayet üçüncü olarak anonim mimaride İstanbul'a özgü olduğunu savunduğumuz bir art nouveau konut ve dekorasyon modelinin gelişmiş olmasıdır.

İstanbul art nouveau mimarisinde birçok yapının müellifleri ve yapım tarihleri henüz bilinmemektedir. Bilinen, üslubun önce profesyonel örneklerde veya çalışmalarda kullanıldığı ve anonim mimariye daha sonra geçtiğidir.

İstanbul'da tarihi bilinen en eski art nouveau yapı, Maison Botter'dir (İstiklal Caddesi'nde). II. Abdülhamid'in resmi terzisi olan Hollanda uyruklu J. Bot-ter'in *haute couture* tarzında çalışan evi için İtalyan mimar Raimondo D'Aronco tarafından tasarlanmıştır. Sarayın da mimarı olan ve 1900 yılına kadarki çalış-

malarında -belki de resmi istekler uyarınca- genel olarak *à l'ottoman* bir vurgu taşıyan oryantalist/historisist tasarımlar hazırlayan ve art nouveau'yu temkinli bir dikkatle kullanan D'Aronco, Maison Botter'de cesur ve yaratıcı bir tasarım ortaya koymuştur. Maison Bot-ter, oval planlı merdiveni, mağaza bölümünde defileler için düzenlenmiş asma katının eğrisel çizgili planı ile dar ve uzun arsasının kısıtlamalarını aşan ve içeride de art nouveau'nun mekânsal özelliklerini sunan bir yapıtı. Bu bölüm, 1962 yılında bir banka şubesine dönüştürülmek üzere yıkıldı. Botter ailesine ayrılmış olan üst katlar halen ofis olarak kullanılmakta ve korunmaktadır. -Yapının cephesinde, planda olduğu gibi, konut bölümü ile modaevi bölümünün incelikli dekoratif düzenlemelerle ayırt edildiği; konut bölümünü belirten ve İtalyan barok biçimlerini anımsatan plastik öğelerle yüzey bezemelerinin

kontrastı belirtilmelidir.

Maison Botter'de birçok esin kaynağına referans verilebilir: Secession Evi'ndekileri anımsatan dal ve yaprak istifinden oluşmuş bezeme grupları veya Mackintosh'un uygulamalarını düşündüren balkon demirleri gibi.

Maison Botter'in yapımı, sahibinin ve mimarının tanınmışlıkları bir yana, getirdiği yeni biçim önerileriyle etkili olmuş görünmektedir. Grand Rue de Pera çevresinde art arda art nouveau yapıların *ortaya* çıkması rastlantı olmamalı. Bütün yıkımlara karşın, halen istiklal Cadde-si'nin iki yanındaki yapı adalarında sayısı elli civarında art nouveau üslubunda tasarlanmış veya en azından dekorasyonu art nouveau olan apartman bulunmaktadır. Örnek olarak, istiklal Caddesi no. 403, Aşmalı Mescit Sokağı Pina Apartmanı, Mis Sokağı Kont Otel veya no. 28, Büyük Parmakkapı Sokağı no. 30, Sofyalı Sokağı no. 7 ve birçok bina sayılabilir.

1900 veya kesin tarihi bilinmeyenler de dikkate alınarak 1898'lerde başlayan

ART NOUVEAU

330

331

ART NOUVEAU

istanbul'daki art nouveau mimarlığı uygulamalarında başlıca iki dönem ayırt edilmektedir:

I. Birinci dönem: 1900-1915; II. İkinci dönem: 1922-1930.

Bu tarihlendirme hemen fark edilebileceği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi tarihi ile belirlenmiş gibidir. I. Dünya Savaşı doğal olarak bütün ülkelerde olduğundan daha fazla Türkiye'yi ve İstanbul'u etkiledi. İmparatorluğun çöküşü ve yeni bir siyasi düzenin oluşumu elbette belirleyici olacaktı.

I. Dönem

I. dönem, art nouveau mimarlığının profesyonel mimarlar tarafından benimsenip uygulandığı dönemdir. Bu dönemin art nouveau tasarımları, bilindiği kadarıyla, örgün akademik eğitim görmüş mimarlar tarafından gerçekleştirildi. Bu nedenle hemen hepsinde belirli bir profesyonel kalite hep var oldu.

Profesyonellik, bu ilk dönemde tüm tipolojik ve işlevsel kategorilerde art nouveau üslubunun kullanılmasında da gözlenmektedir. Cami, türbe, çeşme, müze, resmi yapı vb ile her tür konuta (apartman, otel, saray, sayfiye konutu vb) okuldan hatıra anıtına kadar çeşitli tip ve işlevde yapı, art nouveau üslubunda tasarlandı. Bu olguda en büyük katkı R. D'Aronco'nundur. Karamustafa Paşa Mescidi (Karaköy, 1903; 1958'de

yıktırıldı), Şeyh Zafir Türbe / Kitaplık / Çeşmesi (Beşiktaş, 1903), Laleli Çeşme (Galata), Yeniçeri Müzesi (Sultanahmet, 1900), yetimhane (Beyoğlu, 1900), saray (Şale Köşkü, 1898), tiyatro (Yıldız Sarayı) ve diğer birçok yapısı anılabilir. R. D'Aronco'nun sarayın ve Evkaf Nezareti'nin de mimarı oluşu, tipolojik reper-tuvarın genişlemesine katkıda bulunmuş olmalıdır.

İstanbul'un art nouveau yapı portföyünde en çok apartman, köşk veya konak türü büyük kentsel konutlar, sayfiye konutu ve ofis binaları bulunmaktadır.

İstanbul'da kentsel lokalizasyon açısından art nouveau'nun belirli bir yoğunlukla kullanıldığı belirli bölge ve mahalleler seçilebilmektedir. Bunlar, genellikle Osmanlı yüksek bürokratlarının, sarayla ilişkili kesimin, Levanten kentsoyluların, yabancı misyon mensuplarının yerleşme haritası ile hemen hemen çakışaktır: Pera, Boğaziçi'nin batı yakası, Yeşilköy, Moda gibi. Art nouveau yapı lokalizasyonu, art nouveau'nun temsil ettiği yenilik ve çağdaşlık eğilimlerini ve ürünlerini benimseyip kullanmaya hazırlıklı elit kesimin de sosyal topografyasını vermektedir.

Sıralanan bu sosyal grupların gereksinme ve beğenilerinin ve parasal olanaklarının bir türevi olarak gerçekleştirilen art nouveau mimarisi genellikle bü-

Beyoğlu Mis

Sokağı'ndaki

28 no'lu Ferah

Apartmanı

veya Kont Otel

binası.

Erkin Emiroğlu

yük, görkemli ve pahalı yapılardan oluşmaktadır. İstanbul art nouveau mimari mirasının en önemli örnekleri arasında Hıdiv sarayları (Bebek ve Çubuklu), Hu-ber Köşkü (Yeniköy-Tarabya, halen Cumhurbaşkanlığı Rezidansı), İtalyan Elçiliği Yazlık Rezidansı (Tarabya, 1905), Nazime Sultan Sarayı (Kuruçeşme, 1903; 1923 yılında yıktırıldı) belirtilebilir.

Bu dönemde genellikle kagir yapım yöntemleri kullanıldı. Taş, tuğla vb geleneksel malzemeler ve geleneksel yapım teknikleriyle olduğu kadar çelik strüktürlü ve cam yüzeyli uygulamalar da yapıldı. Genel olarak anıtsal yapılarda geleneksel tekniklerle yeni malzeme ve teknikler bir arada kullanıldı. En çok görülen düzgün kesilip işlenmiş taşla kaplı tuğla duvar ve volta tekniğinde çalışılmış putrelli döşemedir. Beyoğlu'ndaki apartmanların hemen tümü bu malzeme ve tekniklerle inşa edilmiştir. Yine bazı anıtsal yapılarda İstanbul'un geleneksel malzeme ve tekniği kullanılmış; kagir zemin kat üzerine, ahşap strüktürlü, tuğla dolgulu ve bağdadi duvarlar yapılmıştır. Bu teknik, örneğin, İtalyan

Elçiliği Yazlık Rezidansı olarak R. D'Aronco tarafından tasarlanmış olan Tarabya'daki görkemli binada kullanılmıştır. Benzer bir uygulama A. Ratib Pa-şa'nın Küçükçamlıca'daki anıtsal konağında mimar A. Kemaleddin(->) tarafından da gerçekleştirilmiştir. Her iki örnekte galeri ve benzeri mekânların strüktürü için yer yer yeni malzemelere de başvurulmuştur.

Tasarım yapan mimarların değişik Avrupa ülkelerinden gelmelerinin veya Osmanlı mimarlarının farklı akademilerde öğrenim yapmalarının sonucunda art nouveau tasarımlarda stilistik ve formel özellikler bakımından zengin bir-, çeşitlilik gözlenmektedir. Bu bakımdan İstanbul art nouveau'su değişik esin ve etkileri yansıtan görkemli bir koleksiyon olarak algılanmaya açık bir mimari mirastır. İstanbul'daki art nouveau yapılarının hepsinin kendi içinde bütüncül anlamda bir art nouveau mimari tasarıma sahip olduklarını söylemek kolay değildir. Art nouveau özellikleri, motifler, biçimler çoğu kez, -Avrupa'da da olduğu gibi- başka üsluplardaki tasarımlara eklenmişlerdir. Örneğin, Hidiva Emine Sa-rayı'nda (Bebek) art nouveau, neoklasik biçimlerle bir aradadır. Yeniçeri Müzesi ve Ziraat, Orman ve Maadin Nezareti binasında oryantalist öğeler art nouveau bir tasarıma eklenmiştir.

İstanbul art nouveau'sunun sözü edilen çeşitliliğine karşın başlıca iki çizginin egemen olduğu da söylenebilir. Biri, en belirgin olarak Şeyh Zafir Tür-be/Kitaplığı'nda temsil edilen -yapının kitlesinin de biçiminin, hattâ geometrisinin önem kazandığı- Viyana Ekolü ve özellikle Olbrich etkileridir. Hidiva Emine Sarayı, Maison Botter veya Laleli Çeşme de bu grup içinde yer alabilir. İkinci çizgi, İtalyan Liberty'sinin floral motiflerinin öne çıktığı bezemenin de

daha natüralist karakterde olduğu kon-sept olarak tanımlanabilir. Vlora Hanı olarak bilinen yapı (Sirkeci) veya Beyoğlu Mis Sokağı no. 28'deki apartman örnek olarak verilebilir.

Kuşkusuz tamamen özgün tasarımlar da vardır: Alımed Ratip Paşa Köşkü(-+) ve İtalyan Elçiliği Yazlık Rezidansı, farklı esin kaynaklarına karşın İstanbul'a özgü olmada birleşen yapıtlardır. Rezi-dansın, klasik plan şemasını asimetrik bir kitle kurgusuna dönüştüren art nouveau karakteri, Boğaziçi peyzajına katılan geniş saçaklarının ve büyük açık-lıklı payandalarının yerel çizgisiyle özgün bir bütünlük oluşturur. Ratip Paşa Köşkü'nde de saçaklar ve eliböğünde-ler kullanılmıştır ama bu kez, çok geniş olmayan saçaklar değişik kotlarda balkon veya pencere üstlerinde kullanılarak cephenin geleneksel geometrik bölümlenmesini değiştirir ve ahşaptan oyma floral motiflerin art nouveau etkisini tamamlar.

Art nouveau konseptin plan ve mekânlara getirdiği yenilikler fazla yaygın görünmemektedir. Geleneksel plan şemalarında büyük değişiklik görülmezken galeri ve asma kat kullanımı, floral desenli vitraylarla iç mekânı aydınlatan metal strüktürlü cam çatı örtüleri, büyük konut

veya saraylarla sınırlı kalmıştır. Örnek olaraksa Hıdiv sarayları, Ratip Paşa Köşkü, Ziraat, Orman ve Maadin Nezareti binalarının floral desenli vitrayları sayılabilir. Her ikisi de değiştirilmiş olan Maison Botter ve Etem Bey Evi'nin asma katlarla zenginleştirilmiş eğrisel çizgili giriş katlarının akışkan mekânları özellikle belirtilmelidir.

Cephelerde simetrik düzenlemeler geçerlidir. Genellikle giriş katından ayrılan ve üç ila dört kat boyunca pilastrlar-la çerçevelenmiş ve üstte floral bir bitiş motifi olan cephe düzeni yaygındır.

Bezemeler, çoğunlukla pencere, kapı, balkon vb mimari öğelerde toplanmıştır. Bezeme tekniklerinde alçı döküm tekniği başta gelmek üzere, çoğunlukla da anıtsal örneklerde taş oyma ve metal kullanılmıştır. Dökme ve dövme demirden pencere, balkon ve bahçe parmaklıkları zengin bir art nouveau motif dağarı oluşturur. Muhtemelen model kitaplardan çıkarılan desenlerden oluşan bu parmaklıklar, yalnızca art nouveau üslubundaki yapılarda değil dönemin farklı konseptteki yapılarında da uzun süre kullanılmıştır.

İç mekânların bezemesinde alçı yine başta gelmektedir. Örneğin Tarabya'daki rezidans salonlarının tavanları her biri değişik floral desende alçı bezemelidir. Seramik ve duvar kâğıdı, en sık karşılaşılan ve art nouveau iç mekânları canlandıran ithal malzemedir. İç mekânlardaki merdivenlerde metal işçiliği, özellikle zengin ve anıtsal yapılarda parlak örnekler oluşturur. Hıdiva Emine Sarayı'nın merdiven korkulukları, natüralist bitkisel çizgileriyle göz alıcı bir yetkinliktedir. Harem ve selamlık bö-

Üsküdar
Selamsız
Caddesi
no. 355'teki
yapıdan art
nouveau bir
pencere
ayrıntısı.

Erkin Emiroğlu

Kimlerinin kabul salonlarına olağanüstü bir görsel zenginlik katan merdivenler ayrıca üstten floral desenli vitraylarla aydınlatılmıştır. Vitray, art nouveau yapıların gözde dekorasyon tekniklerinden biridir. Kimi zaman belirli sanatçıların yapıtları -Yıldız Sarayı Küçük Mabeyin binasının giriş holü pencerelerindeki natüralist çiçek motifli vitray örneğindeki gibi- bile ithal edilmiştir.

II. Abdülhamid'i deviren Temmuz 1909 ihtilali, art nouveau üslubunun gelişmesinde,

en azından resmi binalar veya saray gibi anıtsal yapılardaki kullanımında önemli bir kopukluğa neden oldu. Kültürel kimlik sorununu milliyetçi ideoloji bağlamında programlayan Jön Türk hareketi, mimarlıkta da Batılılaşmanın, Avrupalılığın ve kozmopolitizmin sorgulanmasını gündeme getirdi. Günlük dilde "milli mimari" olarak anılan Osmanlı revivalizmi öne çıkarken art nouveau hareketi gerilemeye başladı. 1860'lardan beri varlığını sürdüren oryantalist eğilim, bu kez Osmanlı görünümüler edinerek kültürel kimliğin göstergesi sayıldı. Öyle ki, İstanbul'daki en ilginç art nouveau saraylardan birini tasarlamış olan Kemaleddin Bey, milli mimarinin en güçlü isimlerinden biri oldu. Art nouveau'nun bu gerilemesi ve ardından gelen savaşlar, yenilgi, çöküntü ve işgal, yalnızca art nouveau için değil, her şey için ve tüm mimarlık için bir boşluk yarattı. **ü. Dönem**

Kurtuluş Savaşı'nın bitiminde yaşam yeniden başlarken art nouveau'nun da kaldığı yerden yeniden sürmeye başladığı görüldü. Art nouveau'nun ilk on yıllık periyodunda gerçekleştirilen yapıtlar, günlük ev eşyası, gazete ve dergilerin de katkısıyla, belirli bir alışkanlık ve eğilimin oluşmasını sağlamıştı. Her

zaman olduğu gibi avant-garde ve yüksek kültürden orta sınıflara kültür aktarımı süreci sonunda -savaş kesintisine rağmen- art nouveau'ya ilişkin beğeni kalıplarının orta-üst kesimden orta-alt kesime kadar benimsendiği bir oluşum yaşandı.

II. dönem, art nouveau beğenisinin orta sınıflar tarafından benimsenmesi ve konut yapımında art nouveau mimarlığının yaygınlaşması ile karakterize olur. Orta sınıfın konutu ise, çoğunlukla, anonim mimarlık kapsamında gerçekleştirilir. Profesyonel işi mimariden farklı olarak genellikle örgün eğitimden geçmemiş, usta-çırak ilişkisi ve uygulama içinde yetişmiş yapı ustalarının ürünü olan anonim mimari, belirlenmiş yapım teknikleri ve malzemenin yanı sıra yine belirli beğeni kalıplarına, üslup örüntüleri-ne bağımlı bir karakter gösterir. Yaklaşık yirmi yıllık bir süreç sonunda art nouveau mimarlığı için bu tür üslup çerçevelerinin oluştuğu anlaşılmaktadır.

II. Abdülhamid'in tahttan indirilme-siyle birlikte saray mimarları kadrosunun değiştirilmesi ve pek çok mimarın İstanbul'dan ayrılması da anonim mimariye geçişi hızlandıran bir etken olarak düşünülebilir. Örneğin D'Aronco 1909 yılında İtalya'ya dönmüş, dönemin en karizmatik ismi olan mimar A. Valla-ury(->) birden unutulmuştur.

Bu ikinci evresinde art nouveau mimarlığı, çoğunlukla geleneksel yapım teknikleri ve malzemeleri kullanılarak gerçekleştirildi. Daha önce de belirtildiği gibi, art nouveau mimarlığı, Avrupa'da geleneksel yapım yöntemlerinden çok, demir-çelik malzemenin yeni kullanım biçimlerini geliştirme çabalarına oturuyordu. İstanbul'da ise -Rusya'da ve Balkan ülkelerinde olduğu gibi- çoğu kez geleneksel malzeme ve

ART NOUVEAU

333

ARZODASI

öne geçmişti. Çeliğin olanaklarına bağlı olan strüktürler ve strüktürel dekorasyon, İstanbul'da kolaylıkla tercih edilemezdi. Tümüyle ithal edilmesi gereken çeliğin kullanımı bu nedenle önemli ve pahalı yapılarla sınırlı kalmıştır. Hattâ R. D'Aronco bile, Maison Botter'in yapımında veya Casa Santoro'nun projesinde çeliğe verdiği ağırlığı başka pek çok uygulamasında, özellikle konutlarda, terk etmiştir. Bu konuda en önemli örnek, mimar Kemaleddin'in A. Ratip Paşa için tasarladığı büyük köşktür. Çelik, cam ve ahşabın yan yana kullanıldığı ama geleneksel teknolojinin daha ağırlıklı olduğu yapı, asıl ahşaptan art nou-veau dekorasyonu ile ünlüdür. Bu tür ara örneklerin varlığı ve ahşabın art nou-veau için kullanımı yerli ustalar için bir tutamak ve yol gösterici olmuştur.

İkinci evrenin art nouveau yapıları İstanbul'da geniş bir coğrafyaya yayılmış görünmektedir. 1930'lara kadar olan kentsel sınırlar içinde İstanbul'un hemen her semtinde art nouveau yapılara rastlamak olasıdır. Yine de rastlama sıklığı ve yoğunluk bakımından bazı semtler ayırt edilmektedir. Bir yoğunluk haritası kentin kozmopolit semtlerini daha yoğunluklu gösterebilir; Sarı-yer/Büyükdere, Yeniköy, Arnavutköy, Bakırköy, Yeşilköy, Moda/Mühürdar/Bahariye, Yeldeğirmeni, Adalar gibi. Ne var ki, Göztepe ve Erenköy gibi daha homojen bir nüfus yapısı gösteren bölgelerde de art nouveau üslubu çok yaygındır. Hattâ kimi yazarlar İstanbul art nouveau'sunu Erenköy üslubu olarak adlandırmışlardır.

Bu evrenin art nouveau yapıları genellikle iki veya üç, bazen de dört katlıdır. Yükseltilmiş kagir bir bodrum kat ile tuğla üzerine ahşap kaplı beden duvarları genel bir uygulamadır. Bezeme öğeleri ahşaptandır.

Plan şemalarında belki çok önemli yenilikler gözlenmez ama geleneksel şemaların kullanımında bazı esneklikler

Beyoğlu, Asmahmescit Sokağı'ndaki Pina

Apartmanı'nın cephesinden bir ayrıntı. *Erkin Emiroğlu*

ve vurgulamalar görülür. Asıl önemlisi pek çok örnekte karşılaşılan kitlelerin serbest artikülasyonudur. Topografyanın el verdiği durumlarda yarım kat ilişkisinin ve bunun cepheye getireceği hareketin aranması, çok sık kullanılan yarım altıgen çıkmalar ve geleneksel Osmanlı konutunda olmayan sekizgen köşe kulesi motifi altı çizilerek belirtilmelidir. Balkon öğesinin konumu, sayısı ve boyutlarındaki artış ve bezemesiy-

le vurgulanması, bu evrenin bir diğer özelliğidir.

Cephelerde genellikle stilistik bir tutarlılık vardır. İstanbul art nouveau'su-nun profesyonel uygulamasındaki kimi eklektik uygulamalara karşı anonim art nouveau mimarisi daha homojen karakterde ve otantik çizgiler taşır. Cephelerde dekorasyonun istifi, Osmanlı sivil mimarisinin ilkeleri ve belirlenmiş alışkanlıkları paralelinde, belli mimari öğeleri bezeme için değerlendiren bir anlayışla gerçekleştirilmektedir.

Bezeme motifleri, jugendstil esinini ve çizgilerini yansıtan, kendi içinde asimetrik ve floral ama binaya montajında geometrik bir disipline bağlanmış biçimlerdir. Pek çok motif veya motif grubunun belli şablonlarla üretilmiş olduğu bellidir.

İstanbul art nouveau'sunda renk kullanımı nadirdir. Bazı balkon parmaklıklarının renklendirilmesi ve vitraylar dışında renk kullanımı yalnızca sofaları, balkon veya merdiven holü ve girişleri ayıran bölmelerin camlarında görülür. Kapı ve bölmelerin üst kısımlarında küçük kareler içinde renkli cam kullanımı en yaygın uygulamadır. Camlarda, desenli ve şeffaf kâğıt yapıştırma da ucuz ve kolay bir renklendirme tekniği olarak kullanılmıştır.

Öte yandan çoğu ahşap olan bu art nouveau konutların renkleri konusu düşündürücüdür. Günümüzde hemen tümü beyaz boyalı olarak görülen bu konutların özgün yapımlarında da aynı

standart renk anlayışının olup olmadığı belli değildir. Art nouveau'nun cephelerde renklendirmeye açık bir üslup oluşu, kimi ülkelerdeki renkli ve parlak malzeme kullanımı, Catalan Modernis-mo'su kadar değilse bile Fransa veya Rusya'da da renkli cephelerin varlığı göz önüne alınmalıdır. Ahşabın sürekli boyanması gereken bir malzeme oluşu, özellikle 1930'lardan sonra modernist hareketin beyaz renge olan düşkünlüğü ile birlikte değerlendirilmelidir.

Yukarıda sıralanan özellikler, tek ve toplu olarak tamamen İstanbul'daki uygulamalarda gözlenen motif veya bileşimlerdir. Bu nedenle bu özelliklerin, özgül bir İstanbul art nouveau mimarisini tanımladığı varsayılmalı ve savunul-malıdır. İstanbul'da oryantalist eğilimli bir eklektisizmi beraberine alarak yaygınlaşan art nouveau konut mimarisi, 1930'lara doğru bu kez art deco anlayışının eşliğinde daha bir süre devam etti ve yerini modernist anlayışa bıraktı.

İstanbul'da 1950'li yıllarda başlayan ve 1970'li yıllarda hızlanan nüfus artışına paralel olarak ortaya çıkan tarihi mimari miras yıkımı, en çok İstanbul art nouveau mimarisini etkilemiştir. Belediyelerin yoğunluk artırıcı kararları, sık sık yenilenen mevzi imar planları, kent toprağının spekülatif değer artışlarına konu olması karşısında tarihi yarımadanın büyük anıt çevrelerinin korunmasında bile büyük sorunlarla karşılaşılırken, korumasız olan konut alanları hızla kaybedilmiştir.

Özellikle 19. yy'm sayfiye yöresi olan Göztepe-Erenköy-Suadiye bölgesi kentleşmiş; genellikle geniş bahçeler içinde bulunan ve çoğunluğu art nouveau üslubunda olan konut stoku bir iki göstermelik örnek dışında tamamen yok olmuştur. Bakırköy örnekleri tükenmiştir. Yeşilköy değişmiştir. Art nouveau açısından bir büyük kayıp da 1987 yılındaki büyük Tar-labaşı yıkımı olmuştur.

Adalar ve Boğaziçi'nde kalabilmiş örnekler dışında İstanbul'un özgün art nouveau mimarisi artık büyük ölçüde arşiv malzemesidir.

Bibi. S. Naoum Duhani, *Vieilles gens, vieilles demeures / topographie sociale de Beyoğlu au XIX.eme siecle*, İst., 1947; S. T. Madsen, *Sources of Art Nouveau*, New York, 1956; A. Batur, "Yıldız Serencebey'de Şeyh Zafir Türbe, Kitaplık ve Çeşmesi", *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, I (1968), s. 103-137; ay, "L'art nouveau d'Istanbul et ses particularites", *Fifth International Congress of Turkish Art*, Budapeşte, 1975, s. 147-161; ay, "Leş oeuv-res de Rainondo d'Aranco a istanbul", *Congresso Internazionale di Studi su R. D'Aranco*, Udine-Passariano, 1981, s. 118-134; A. Batur-S. Batur, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Sanayi Yapılarından Fabrika-i Hümayunlar", */. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, İst., 1981, s. 331-342; S. Ciner, *Son Osmanlı Devri Ahşap Konutlarında Cephe Bezemeleri*, İst., 1982; A. Batur, "Yıldız Sarayı'na İlişkin Bazı Belgeler ve Türkiye'de Belgeleme Çalışmalarının Sorunları", *TBMM, Milli Saraylar Sempozyumu. Bildiriler*, İst., 1984, s. 89-96; ay, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", *TCTA*, V, 1037-

1090; Z. Çelik, *The Remaking of Istanbul. Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Washington, 1986; A. Batur, "On the Contributions of Italian Architects to the Architecture of Istanbul in the 19th Century", *6. Seminario Internazionale; Presenza dell'Italia nell'Architettura e nell'Urbanistica dell'Islam Mediterraneo 1857-1980*, Roma, 1990; ay, "Art Nouveau Architecture in Turkey", *International Joint Cultural Study and Action Project to Preserve and Restore World An Nouveau/Jugendstil Architectural Heritage*, Viyana, 1990; ay, "On Some Characteristics of Building Material Usage in Art Nouveau Architecture of Istanbul", *International Joint Cultural Study and Action Project to Preserve and Restore World An Nouveau/Jugendstil Architectural Heritage*, Brüksel, 1991; ay, "Biz Aşağıda imzası Oianlar", *İstanbul*, S. 2, (1992), s. 97-101; ay, "İstanbul Mimarlığında Oryantalizm", *Arredamento Dekorasyon*, S. 9 (1992).

AFİFE BATUR

ARTEMEL, TALAT

(24 Nisan 1901, İstanbul - 4 Ağustos 1957, Bolu) Tiyatro ve sinema oyuncusu. Topkapı Mahfeli'nde dekoratörlük, makyajcılık yaptıktan sonra, amatör olarak sahneye çıktı. Daha sonra Raşit Rıza'nın topluluğunda

oynayan sanatçı, 1927'de girdiği Darülbeydi'de ölünceye kadar çalıştı. Burada *Hamlet*'le (1927) başlayan oyunculuğunu, yüz kadar oyunda rol alarak sürdürdü. Bunlardan bazıları, *Bir Kavuk Devrildi* (1930), *Şarlattan* (1931), *Pazartesi-Perşembe* (1932), *Büyük İkramiye* (1933), *Unutulan Adam* (1934), *İnsanlık Komedi* (1935), *Macbeth* (1936), *Kuru Gürültü* (1937), *Haydutlar* (1939), *Otello* (1940), *Vişne Bahçesi* (1943), *Atinalı Timon* (1944), *Kral Oidipus* (1947), *Faust* (1949), *Fırtına* (1952), *Hile ve Sevgi* (1955), *Tanrı Dağı Ziyafeti* 'dır (1957).

Artemel'in İ. Galip Arcan'a imzaladığı bir fotoğrafı, 1933.

Ara Güler fotoğraf arşivi

Artemel, 1930'da *Kaşıkçılar* ile sinema filmlerinde rol almaya başladı, *istanbul Sokaklarında* (1931), *Aysel*, *Bataklı Damın Kızı* (1935), *Bir Kavuk Devrildi* (1939), *Dertli Pınar* (1943), *Deniz Kızı* (1945), *Kanun Namına* (1952), *Beklenen Şarkı* (1954), *Bir Avuç Toprak* (1957) oynadığı filmlerden bazılarıdır. Ayrıca *Hürriyet Apartmanı* (1945), *Sonsuz Acı* (1946), *Vatan ve Namık Kemal* (1951), *Can Yoldaşı* (1953), *Büyük Sır* (1956) adlı filmleri yönetti. Bir film çekimi için gittiği Bolu'da trafik kazasında öldü.

H. Z. ŞAHİN

ARZODASI

Arzhane, Arzhane-i Hümayun adlarıyla da bilinir. Topkapı Sarayı'nın(->) padişaha mahsus makam dairesidir. Sadrazam, vezirler, kazaskerler, sunuşta bulunmak için padişahın katına burada çıkmaktaydılar. Yabancı devlet elçilerinin, prens ve bağlı kralların huzura kabul törenleri de burada yapılmaktaydı.

Topkapı Sarayı'nın üçüncü avlusuna geçişi sağlayan Babüssaade'den girilince tam karşıdardır. Edirne Sarayı'ndaki Arzodası'nın plan ve özellikleri örnek alınarak yapılmıştır. Osmanlı saray protokolünde, 19. yy ortalarına değin en önemli mekân olma özelliğini koruyan Arzodası, Osmanlı hanedanının Beşiktaş saraylarına taşınmasından, saray mabeyin örgütünün kurulmasından sonra işlevim yitirdiği gibi, 1857'deki yangınla da iç tezyinatı büyük ölçüde tahrip olmuştur. Osmanlı devri Türk mimarlığı içinde, köşk yapılarına özel bir örnek teşkil eder.

Arzodası'm, Fatih devri yapıları arasında gösteren Evliya Çelebi, burayı, dikdörtgen planlı, çevresi revaklı, üstü geniş saçaklı bir çatı ile örtülü olarak tanımlar ve "Havernak Kasrı"na benzetir. Edirne Sarayı Arzodası'nın bir benzeri olan bu mekân 24,05x18,70 m ölçüsünde bir temele oturmuştur. Dış çevresinde 4 m genişliğinde revaklı bir açık dehliz vardır. Asıl kapalı mekân 16,13x10,36 m boyutundadır. Dış revaklar eskiden ahşap sütunlara dayalı iken sonradan bunların yerine çeşitli

mermer sütunlar konmuştur. Sütunların yirmisi yeşil breş, ikisi beyazdır. Asıl yapı ise taş-tuğla sıralarla örülmüş, dıştan ve içten çini ve mermerlerle kaplanmıştır. Revak sütunları, mukarnaslı başlıklar ve kırmızı-be-yaz taşlardan örülme sivri kemerler, Osmanlı mimarisinin klasik devir üslubunu vermektedir. Babüssaade tarafında iki kapısı ve ortada büyük bir "maruzat penceresi" bulunan Arzodası'nın arka cephesinden Enderun avlusuna iniş çifte merdivenle sağlanmıştır. Odanın sağındaki iki küçük bölümden biri hela ve abdest odası, diğeri hediyelerin konduğu pişkeş odasıdır. Asıl mekânı çatı altında gizlenmiş olan tek bir kubbe örter. Sağ ve sol duvarlarda mermer çerçeveli ikişer niş bulunmaktadır. Sol taraftaki iki nişin arasında ise çok zarif bir ocak yaş-

mağı yer alır. Bu madeni davlumbazın tombak tekniğinde altın yaldızlı olduğu tahmin edilmektedir.

Arzodası'nın başköşesini, padişaha mahsus sedir-taht işgal eder. Dört ince sütunun taşıdığı taht kubbesinin iç yüzü, muhteşem bir dekorasyona sahipti ve oymaların aralarında çeşitli değerli taş kakmaları kullanılmıştı. Sedir-tahtın üstü ve yastıkları ise sim işlemeli, inci ve değerli taşlarla bezeliydi. Bu örtü ve yastıklar, halen Topkapı Sarayı'nın Hazine bölümünde teşhir edilmektedir. Salonun iç duvarları çinilerle kaplıdır. Kapı, pencere ve dolap kapakları ise bağa ve sedef kakma tekniğiyle ve muhtemelen altın yaldızlı nakışlarla işliydi. Günümüze bunlardan hiçbir örnek kalmamıştır. Salon tavanının da önceden malakârî bir süslemesi olduğu düşünülebilir. Fakat 1857'deki yangında iç süslemeler tamamen tahrip olduğundan daha sonra asıl mimari ve süsleme ile bağdaşmayan bir yenilemeye gidilmiştir. Topkapı Sarayı'nın Enderun Mektebi ile Akağalar Da-iresi'ni de kül eden söz konusu yangında, Arzodası'nın sedir-tahtı ile madeni ocak davlumbazı kurtarılabilmektedir.

Dış duvarları yer yer çeşitli devirlere ait çinilerle kaplı olan Arzodası'nın Babüssaade tarafındaki ön yüzünde ve sağ tarafta, Farsça kitabesinden Kanuni Sultan Süleyman (hd 1520-1566) tarafından yaptırıldığı anlaşılan duvara bitişik bir çeşme vardır. İçeride sedir-tahtın kub-besindeki süslemeler arasına yazılan manzum tarihler ise III. Mehmed dönemini (1595-1603) işaret eden 1005-1006/1597-1598 tarihlerini verir. Babüs-saade'ye bakan arz kapısı üstündeki sülüs besmele, III. Ahmed'in (hd 1703-1730) imzasını taşımaktadır. Arkadaki kapının üstünde ise IV. Mustafa'nın (hd 1807-1808) tuğrası ile adını içeren manzum bir kitabe bulunmaktadır. Bu kitabe, Arzodası'nın IV. Mustafa tarafından tamir ettirildiğini açıklar. Yine Babüssa-ade'ye bakan Pişkeş Kapısı'nın üstünde ise II. Mahmud'un imzasını taşıyan 1225/1810 tarihli bir dua levhası vardır. Arzodası'nın 1857 yangınından sonraki onarımı Abdülmecid (hd 1839-1861) tarafından, Avrupa'nın ampir(->) üslubuyla yaptırılmış, bu çalışmalar sırasında

mekânın iç çini kaplamaları, duvarların ve kubbenin eski ihtişamı, kapı kanatları tamamen kaybolmuştur. Cumhuriyet dönemindeki ilk onarımı 1946'dadır. Sonraki yıllarda da daha esaslı onarımlar görmüştür.

Arzodası, fermanlarda, hükümlerde sıkça geçen ve "Südde-i Saadet", "Serir-i Saltanat" denen, padişah makamıydı. Ba-büssaade'ye iyice yakın bir konumda yapılmak suretiyle geri plandaki Enderun mekânları saklanmıştı. Ancak önünde, törenler için elverişli geniş bir sofa veya taşlık bulunmadığı için, Babüssaade'nin, sütunlara dayalı ve Divanhane avlusuna bakan sayvanı, Arzodası'nın dışa dönük tören salonu işlevindeydi. Cülus, bayram, sancak-ı şerif çıkartılması törenleri

ARZODASI

334

335

ARZUHALCİLER

girecek yabancı elçilerin, protokol kurallarına uymalarına önem verilmekteydi. Gerektiğinde rikab ağaları elçiyi kollarından sımsıkı tutup yer öptürtür, çıkıncaya kadar da kollarını bırakmazlardı. 1667'de IV. Mehmed'in huzuruna çıkartılan Rus elçisinin direnmesi üzerine silahdar ağa elçiyi ensesinden tutup zorla yere yatırarak yer öptürtmüştü.

Arzodası'ndaki elçi kabullerine ilişkin yabancı kaynaklarda pek çok bilgi vardır. Ayrıca bu kabullere dair resimler de yapılmıştır. Bunlarda, bu mekânın göz alıcı ihtişamı özellikle vurgulanmış-

M

ftv|?«8:,t8fıtoSİİİ

Hfe

Arzodası'nda padişahın bayram kabulünü gösteren bir gravür *Ara Güler fotoğraf arşivi*

yolluklarla, revaklar ise kadife perdelerle örtülüydü. Her noktada bir akağa merasim nöbeti tutardı. Rivayete göre Arzodası'mn çeşmeleri, içeride kabul töreni olduğu sürece akar, böylece hem konuşmalar dışarıdan duyulmaz, hem de suyun müzikli sesi etrafa yayılırdı. Gala-be Divanı denen elçi kabullerinde, padişaha sunulan ağır hediyeler, at, silah,

kürk, cariye vb içeriye sokulmaz maruzat penceresinin önünden geçirilirlerdi. Aynı şekilde, idam edilen kralların, paşaların, asilerin kesik başları da bu pencere önünden usulen geçirilirdi. Huzura

ile ayak divanları burada yapılıyordu. Divan-ı Hümayun teşkilatı dağıtılıncaya ve Osmanlı hanedanının Beşiktaş saraylarına taşınmasına kadar (19. yy) padişahın, sadrazamı, vezirleri, divan üyelerini, İstanbul'a gelen elçileri, prens ve kralları kabulleri Arzodası'nda olmaktaydı. Padişahlar zaman zaman halktan kimseleri ve şikâyetçileri de burada huzurlarına alıp sorunlarını dinlemekteydiler.

Arzodası — -

*Ali Hikmet Varlık, -, * & 1993*

Padişahın Arzodası'ndaki kabulü "teşrifat-ı azime" denen ve saray protokolünün tüm inceliklerini içeren bir düzenle yapılmaktaydı. Bu kurallara padişah da uymak durumundaydı. Örneğin Sedir-tahtta, o günkü kabulün özelliğine 3? göre oturuşu, elçi kabullerinde hiç ko-' nuşmaması ve hareketsiz durması, huzura girenlerin padişahla göz göze gelmemeye dikkat etmeleri gerekiyordu. Sedir-taht, üzerindeki kubbe, muhteşem ocak, büyük kubbe ve çeşmeler, egemenlik sembolleriydi. Nişlere, padişahın sorguçlu kavukları konuyordu. Arzoda-sı'na padişahın gelişi de özel bir törenle olmaktaydı. Elmas düğmeli kabaniçe, hüma tüylü, murassa sorguçlu sarık ile iki yanında silahdar ağa ve hasodabaşı olduğu halde ilerleyen padişaha, Ende-runlular alkış yaparlardı. İnci, yakut, zümrüt işlemeli taht minderine oturunca yanına murassa kılıcı ve yazı takımı konurdu. Bu iki öge, padişahın iki gücünü simgeliyordu. Arzodası'mn içi ve dışı, ipek halılarla payendaz denen yine ipek

tır. 1606-1609 arasında İstanbul'da bulunan Venedik Balyosu Ottoviano Bön ile Fransa Elçisi Henri de Gournal, ayrıca 1631'de saraya giren Jean Baptiste Ta-vernier, seyahatnamelerinde, elçilerin Arzodası'ndaki kabullerini ayrıntılı olarak anlatmışlardır.

Bibi. A. Şeref. "Topkapı Saray-ı Hümayunu", *TOEM*, V (1328), s. 395; M. Refik, "Arz Odası", *TOEM*, VII (1332), s. 110-116; *İstanbul Asâr-ı Atika Müzeleri Topkapı Sarayı Muhtasar Rehberi*, İst., 1341, s. 20-21; Mamboury, *Rehber*, 393 vd; *Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi*, ist., 1933, s. 61-62; N. M. Penzer, *The Harem*, Londra, 1936, s. 118; Melek Celâl Lampe, *Le vieux serail des sultans*, ist., 1959, s. 28-30; Koçu, *Topkapı Sarayı*, 69-72; *İSTA*, II, 1078-1082; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, I, 81-86; Eldem-Akozan, *Topkapı Sarayı*, 95; F. Davis, *The Palace of Topkapı in istanbul*, New York, 1970, s. 112-122; Ayverdi, *Fatih IV*, 715; S. Eyice, *Topkapı Sarayı*, İst., 1985, s. 16-17; ay, "Arz Odası", *DİA*, III, 445-446. SEMAVİ EYİCE-NECDET SAKAOĞLU

ARZUHALCİLER

Osmanlı başkenti İstanbul'da padişaha ya da sadrazama dilekçe vermek isteyenleri dinleyip konuyu dönemin yazım kurallarına göre kâğıda geçirip dilekçe hazırlayan yazıcılarıdır. Dersaadet arzuhalcileri, yazıcı da denmiştir.

İstanbul arzuhalcileri, arzuhalcibaşı-mn denetiminde ayrı bir esnaf örgütüydü. Bu mesleğe katılabilmek için özel bir sınavdan geçmek kuraldı. Divan-ı Hümayun Çavuşları Ocağı'ndan bir kalem zabiti ile çavuşlar emini ve arzuhal-cibaşından oluşan sınav kurulu, arzuhalci adayım yazı kuralları, başvuru yöntemleri, yazı ve hat türleri alanlarında sınavdan geçirirlerdi. Bundan amaç, doğrudan padişaha ya da sadrazama sunulması nedeniyle arzuhallerin ifade, anlam ve biçim bakımından doğru ve düzgün olmasıydı. Ayrıca, arzuhalcilerin, yazdıkları dilekçenin, sarayın veya Babîâli'nin hangi biriminde işlem göreceğini de bilmeleri koşuldu. Bazı dilekçelerin seçili (iç kafiyeli) yazılması, ifadenin Arapça ve Farsça tamlamalarla yüklü olması da gerektiğinden, arzuhalcilerin ezberden de olsa pek çok deyim, terim ve kalıp cümleleri bilmeleri zorunluydu. Yine hoş-nüvis (okunaklı yazan), dürüst ve güvenilir, şer'i şerif ve kanun-ı münif (yasa ve kurallar) bilen, deneyimli kişiler olmaları da aranırdı. Çünkü, konunun etkileyici bir ifadeyle, saygı vurgulamalarıyla yazılması, ama yanlış anlamalara neden olmaması gerekiyordu. Tüm bu özellikleri ise Divan-ı Hümayun ve Babîâli kalemlerinden emekli olan eski kâtipler taşıdıklarından, arzuhalcilik bir bakıma bunların tekelindeydi. Sözü edilenler, ilgililere rüşvet vererek arzuhalcilik tezkiresi elde ederlerdi.

Mesleğin iş alanı çok geniş, kazanç olanağı da yüksekti. Çünkü salt İstanbullular değil, taşradan gelip ilgili makamlara dilekçe sunmak isteyenler de bunlara başvurmak durumundaydılar. Halkın büyük çoğunluğu okuma yazma

Cami

avlusunda

arzuhalci.

A. Preziosi'nin

bir resmi,

19. yy.

Necdet Sakaoğlu koleksiyonu

bilmediğinden, mektup, pusula, maz-har, ıtıkname, senet, mukavele vb belgelerin yazımı için de arzuhalcilere görev düşerdi. Çoklukla da askerler, gurbetçiler, bazen sevgililer, mektuplarını yine arzuhalcilere yazdırırlardı. Başvuran, dileğini uzun uzun anlatmaz, sadece konuyu bildirmekle yetinirdi. Örneğin bir muhabbetname (sevgili mektubu) işlenmişse, arzuhalci elindeki inşa defterinden örneğini bulur veya ezberinden yazıp verirdi.

İstanbul arzuhalcilerinin ayrı dükkânları, yazıhaneleri yoktu. Cami avlularında revaklar altında, arastalarda, saraya ve Babiâli'ye yakın han, kervansaray ve kahvehanelerde seyyar olarak iş yapmaktaydılar. En çok bulundukları yerler Yeni Cami ile Ayasofya, Bayezid ve Sultan Ahmed camileri avlularıydı. Her arzuhalcinin bir rahlesi, hasırdan küçük bir iskemlesi olurdu. Rahleye mürekkep hokkası, rıhdan, kamış kalemler, arzuhal kâğıtları tomarı konur, müşterinin oturması için de arkalıksız yer iskemlesi bulundurulurdu. Kimi arzuhalcilerin ise divitleri ve kâğıt kuburu kuşaklarında olurdu.

İstanbul'a taşradan gelenler, ilkin sorup soruşturarak davasına uygun en etkili dilekçeyi hangi arzuhalcinin yazabi-

leceğini saptamaya çalışırlardı. Arzuhalci ise başvuru ya da şikâyet konusunun yazılmasında yürürlükteki yasalar ve kurallar açısından hem kendisi hem dilek sahibi açısından bir sakınca olup olmadığına karar verirdi. Çünkü, arzuhaller çoğu kez, selamlık alaylarında, padişahın ardınca giden kapıcılar kethüdasına verilir, genelde de padişah tarafından okunurdu. Bu konuda Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e (hd 1640-1648) uyarıları ilginçtir. Koçi Bey, *Risalesinde*, kapıcılar kethüdasına, kadınların ve erkeklerin verdikleri arzuhalleri, padişahın saraya döndükten sonra dikkatle okumasını, daha sonra hepsini bir tomar halinde bağlayıp mühürleyerek *sadrözama* göndermesini, ayrıca "Sen ki Vezira-zamsm. Birkaç arzuhal sunanların davalarını dinleyip haklarını hak edip bir dahi katıma arzuhal sunan olmasın, şöyle bilesin" yollu bir buyruk yazmasını önermektedir.

Evliya Çelebi, kendi dönemindeki arzuhalcileri "Esnaf-ı Yazıcıyan" adı altında 400 dükkân ve 500 yazıcı olarak tanıtır. Bir kısmının orduyla beraber cepheye de gittiğini, yol boyunca ve cepheye *sadrözama* sunulan arzuhalleri, İstanbul'dakilerin ise Paşakapısı'na yakın oturup arzuhal ve mektup yazdıklarını

ARZUHALCİLER

336

337

ASÂKİR-İ MANSURE-İ

R

U

H

Ocak ayının kemiklerde ilikleri dondurduğu bir günüydü. Yenicâmi civarında bir duvar dibinde gerdiği büyük şemsiye altında eski hasır sandalyesini ve yanına üstündeki hokkası, kalemi, kâğıtları ile küçük komidini koymuş, şüphesiz soğuktan titreyen ayaklarını karnı altına ısıtmak için

iskemlesine diz çök-rnüş, başı ve boynu yün sargı içinde kır sakallı bir yazıcı efendi gördüm.

Toplu parmaklarını, kar yağarken mektebe giden çocuklar gibi, hohlaya hohlaya ısıtarak arz-ı hâl yahut mektup siparişi bekliyordu. Yazıcılık, eski cehalet asırlarından yadigâr kalan bir meslek. Şimdi işsizlikten çok şikâyetçi olmalıdır: Kalem tutamadıkları halde haberleşmek isteyen eller o kadar azaldı ki... İşte şu bedbaht yazıcı efendinin -Kim bilir hangi resmi dâirenin kadrosuzluktan açıkta kalanlarından?- bekleyiş içinde, kâğıtları üstüne güya sis çökmüş ve güya yazısı, revaçsızlıktan örümceklenmişti... Fakat hayır, yünlü çarşafa bürünmüş orta yaşlı bir kadın, rüzgârdan sallanan küçük siyah çadır altına başını soktu. Hiç olmazsa çorbanın tuz parasını getiren bu beklenmeyen müşteriyi yazıcının öyle sevinçle karşılayışı vardı ki!.. Kadının müracaat maksadım çok çabuk anlamıştı: Titreyen eli ile gözlüğünü taktı, soğuktan morarmış tırnağı üzerinde kamyş kalemim çıtlattı. Ortaladığı tahrirlik kâğıda tereddütsüz başlığı ve unvanı koydu. Şimdi iki cümle arasında bir saniye düşünmeğe bile ihtiyaç his-setmeksizin seri bir hatla yazıyor, yazıyordu. Bu kadar sür'at ve emniyetle müsvedde değil, temize çekme ve kopye bile güçtü. "Gözlüğünün altında gizli bir müsvedde mi var?" diye kendi kendime sordum. Zavallı adam aynı fikirleri kim bilir kaç yüzüncü defadır kâğıt üstüne koyuyor. Tekrarı tekrarlamaktan usanmış hafızası, şimdi aceleci bir suflör olmuştu. Diğer yandan soğuk da ona "Düşünme, fakat bitir!" diyordu. Oh! İşte pulu yapıştırdı ve tarihi koydu. Artık ellerini oğuşturarak ısıtabilir ve mendilini çıkarıp soğuktan rutubetlenen burnunu kurulabilirdi." (Cenab Şahabeddin)

Halid Fahri, *Edebî Kıraat Nümunekri*, ist., 1926, s. 27-28

Arzuhalcilerin

dilekçe ve

mektup

örneklerini

içeren yazma

inşa

defterinden

"Rikab-ı

Hümayun'a

arzuhal"

(padişaha

dilekçe).

Necdet Sakaoglu

koleksiyonu

Arzuhallerin ilgili yerlere sunulmasında da birtakım kuralların olduğu biliniyor. Örneğin, dilekçe sahipleri Divan-ı Hümayun'a doğrudan başvurabilmekteydiler. Yine, Deavi Kasn'nda nöbetçi olan vezire de arzuhal veriliyordu. İkinci, çarşamba ve cuma divanlarında ise Paşakapısı'na gidilip sadrazama veya İstanbul kaymakamına arzuhal sunuluyordu. Selamlık alaylarında olduğu gibi, binişlerde de halkın arzuhallerini kapı kethüdası, bazen de rikâb çavuşları toplamaktaydılar.

Tanzimat'ın ilanından (1839) sonra idari yapıda önemli değişiklikler gerçekleştirilerek yerel yöneticilere yeni birtakım yetkiler tanınınca arzuhalcilik taşrada da bir meslek oldu. Giderek taşra arzuhalcileri, davavekili konumu elde ettiler. Cumhuriyet'in ilam en çok İstanbul arzuhalcilerini etkiledi ve işsiz bıraktı. Hükümet merkezinin Ankara olması ile İstanbul'daki yüzlerce arzuhalci boşta kaldı. Bunlarla birlikte, dağıtılan saltanat, sadaret, nezaret vb kadrolarından açıkta kalan yüzlerce yazıcı, daire müdürü, mümeyyiz de Ankara'ya ve

1970'li yılların ortalarına kadar rastlanabilen dilekçeciler arzuhalcilerin 20. yy ortalarında aldığı son biçimdi. F. Rimelli, *Türkiye*, Istituto Geografico de Agostini-Novara

«îiteA»

""%n*ti::

iŞ

•

anlatır. Bunların pirlerinin Kûfeli Kasım bin Abdullah olduğunu yazar.

18. yy'm ikinci yarısında arzuhalcilerin örgütsel düzenlerinde bozulma başladığı, deneyimsiz ve bilgisiz birçok kişinin rüşvet vererek arzuhalcilik tezkiresi aldıkları, hattâ kimilerinin de tezkire bile almadan kaçak çalıştıkları; bunların, başvuru konularının niteliğine bakmaksızın her konuyu yazıya döktükleri, haklarındaki şikâyetlerden anlaşılmaktadır. Örneğin, islam hukukuna göre zamanaşımına uğrayan haklar için arzuhal verilmemesi gerekirken, türedi arzuhalciler buna dikkat

etmedikleri gibi, bazı yörelerin vergi yükümlüsü sayısının düşürölüp başka yerlerin vergi yükünün artmasına, kamu gelirlerinin azalmasına neden olan arzuhaller de yazmaktaydılar. Bu dönemde bir tür gedik (rüüs) düzenine bağlanan arzuhalcilerin kontrol altında tutulmalarına da çalışıldığı görölmektedir. Şeriata, kanunlara, yürürlükteki kurallara aykırı arzuhaller yazıp hem halkın parasını alan hem ilgili makamları uğraştıran arzuhalcilerin tezkireleri iptal ediliyordu.

başka illere dağılarak arzuhalcilik, dava vekilliği yapmaya başladılar.

Son dönem İstanbul arzuhalcileri, değişen yaşam koşulları nedeniyle aşk mektubu, asker mektubu, hattâ muska, büyü yazarak para kazanma çabası-daydılar. Bunların başlıca merkezleri Eminönü'nde Yeni Cami avlusu ve çev-resiydi. İstanbul'da bugün de kamu kuruluşlarının çevrelerinde daktilo ile dilekçe yazan arzuhalciler görölmektedir. Bunlar daha çok Sultanahmet'te Adliye Sarayı önünde, Unkapanı'nda Sosyal Sigortalar Bölge Müdürlüğü'nün kapısında çalışmaktadırlar.

Eski İstanbul yazıcıları, değişmez bir şablona göre arzuhal yazmaktaydılar. İlk arzuhal kâğıdım uzunlamasına ikiye katlayıp bir orta çizgi elde ettikten sonra bu çizginin yukarısına "beduh" işaretini koyar, sonra kâğıdın üst yarısını, göreceği işlem için boş bırakırlardı. Yine, sağda da genişçe bir kenar bırakılır, buna karşılık yazılan her satır sol kenara iyice yaklaştırılarak sağda boşluk payı kazanılırdı. Konu ne olursa olsun, arzuhalin tek kâğıtta ve kâğıdın ön yüzünde başlaması ve bitmesi, altta da bir miktar boşluk kalması esastı.

Arzuhallerin şablonu şöyleydi:

Hitap ve dua (ilgili makamın ya da kişinin unvanıyla anılışı ve devamlılık, uzun ömür dileği), tarif-i nefis (kişinin kendisini tanıtması), beyan-ı matlab (dilek ve istek), hatime (dilekçenin sona erdiğine ilişkin, yine bir dua içeren cümle).

Örneğin, "Hâk-ı pây-i meded-risây-ı hazret-i veliyü'n-niâmîlerine arz-ıhâl-i ubeydânem budur ki (hitap). Bu kulları, Fındıklı'da iskeleye karib kalafatçı taifesinden olup (tarif-i nefis); mahallemiz sakinleri ehl-i ırz olup kadimden kahvehane ve şerbethâne ve bozahane ve koltuk tâ'bir olunur meyhane yoğiken çend seneden beni ocakdan ve kalyoncu taifesinden kimesneler kefare hanelerini meyhane ve koltuk ittihaz edüb... (beyan-ı matlab). İnşallahu tealâ manzur-ı ayn-ı inayetleri buyuruldukda ol babda ve herhalde emr ü ferman inayetlu merhametlu veliyü'n-niâm-ı â'lem efendim sultanım hazretlerininindir (hatime)".

Arzuhalin sonuna "bende" (kul) sözcüğüyle birlikte kişinin adı yazılır varsa mührü de basılır, fakat tarih konmazdı.

Eski istanbullular için arzuhalciler birer sırdaştı. Her türlü dertlerini dökerler, ondan akıl alırlar, en gizli haberleşmeleri için yine onlara güvenirlerdi.

Elemli, sıkıntılı günlerde de nereye başvuru-lacaksa yine arzuhalcilere danışılırdı. İstanbul'da yaygın "*Peder gitti, konak yandı, birader hâli de mâ'lûm /Elimde bir yazım yok her kime arzuhal etsem!*" beyti, acıların ve çaresizliklerin, bir arzuhalde giderilebileceği temasını içermektedir. 1835'te İstanbul'a gelen Moltke, Tophane ve Nusretiye camilerinin avlularında bir kemerin altında sanatını sürdüren arzuhalcileri, dizlerinin üstünde bir tabaka kalın kâğıt, ellerinde

kamış kalem, karşılarındaki feraceli, san pabuçlu, peçeli kadınlarla hararetli hararetli tartıştıkları biçiminde betimlemiştir. Arzuhalcinin, karşısındakinin söylediklerine kulak vermeden ya aileye dönük bir sırı içeren bir mektubu ya bir dava dilekçesini, ya da padişaha sunulacak bir şikâyeti, hattâ belki de bir kara haberi nasıl çabuklukla yazdığını, sonra kâğıdı ustalıkla katlayıp bir parça musline sararak kırmızı mühürle mühürlediğini anlatır; aldığı ücretin 20 para olduğunu vurgular. Yeni Cami avlusundaki arzuhalcileri ise 1910'da İstanbul'a gelen Bareilles, hokkaları, kamış kalemleri, mektubun yazılmasını çömelerek bekleyen kadını da betimleyerek anılarına katmıştır. Cenab Şahabeddin'in "Arzuhalci" öyküsünde konu Cumhuriyet'in ilk yıllarında eski bir kalem efendisinin arzuhalciliğidir.

Yerli ve yabancı birçok ressam da, eski İstanbul'da kadınla erkeğin birbirine yaklaşımlarının biricik tablosunu veren arzuhalcileri bu özelliğinden dolayı konu seçmişlerdir. 19. yy'da İstanbul'a gelen A. Preziosi, C. Bisco, J. Frederich Le-wis başta olmak üzere birçok ressam, "arzuhalci" tabloları yapmışlardır. Osman Hamdi Bey'in de (ö. 1910) "Cami Avlusunda Arzuhalci" tablosu ünlüdür. Bibi. Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, (haz. Z. Danışman), İst., 1972; s. 147; Evliya, *Seyahatname*, I, 524; H. İnalçık, "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzarlar", *Osmanlı Araştırmaları*, VTI-VIII (1988); (Altınay) *Onikinci Asırda*, 207; Ahmed Refik (Altınay), "Eski İstanbul'da Arzuhalciler", *Akşam*, 1936; H. von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, Ankara, 1960, s. 20-21.

NECDET SAKAOĞLU

ASAFİ TEKKESİ

bak. İZZET MEHMED PAŞA TEKKESİ

ASÂKİR-İ MANSURE-İ MUHAMMEDİYE

Tam adı "Asâkir-i Muntazama-i Muvaz-zafa-i Muhammediye"dir. "Asâkir-i Muvazzafa-i Muhammediye", "Asâkir-i Mansure", "Mansure Ordusu" da denmiştir. 17 Haziran 1826'da İstanbul'da kurulan yeni ordu örgütüdür. Kuruluş tarihini izleyen ilk dönemde "Asâkir-i Mansure", "Asâkir-i Hassa", "Asâkir-i Bahriye" adlarını alan üç ayrı örgüt oluşturulmuş; 1843'ten sonra kara örgütlerine "Mansure Ordu-yı Hümayunu", "Hassa Ordu-yı Hümayunu" denilmiştir. Osmanlı Silahlı Kuvvetleri'nin İstanbul'daki bu iki özel ordusu, imparatorluğun

yıkılışına değin Dersaadet (Birinci) Ordu-yı Hümayunu, Hassa Ordusu adları ile başkentin güvenliğini sağlamıştır.

Kuruluş tarihinde bu yeni askeri düzen için öngörülen ve Türkçe olmayan uzun ad takımı "Düzenli ve sürekli İslam ordusu" anlamını vermekteydi. Bununla, gerici çevrelerin ve dağıtılan Yeniçeri Ocağı yandaşlarının, oluşturulması düşünülen modern orduya karşı çıkmaları önlenmek istenmişti.

Asâkir-i Mansure örgütü, Vak'a-i Hayriye denen, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığı 16 Haziran 1826 tarihinden bir gün sonra sembolik olarak kuruldu. İlk kadronun oluşumu için de önceki düzenlemelerle bir oranda modernleştirilmiş bulunan askeri teknik sınıflardan (hum-

baracı, topçu, toparabacı, lağımcı) yararlanıldı. Bu birliklerle tersane ve donanmanın azaplarından ve bayrak askerlerinden aday yazımına başlandı. II. Mahmud (hd 1808-1839) Asâkir-i Mansure piyade ve süvari birliklerinin en kısa sürede oluşumuna çaba gösterdi. Çünkü, İstanbul'daki disiplinsiz Yeniçeri Ocağı'nın kapatılması yanında eski tımar sistemi de uzun süreden beri işlevini yitirmişti. Devlet, resmen ordusuz durumdaydı. Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasında başarılı hizmeti görülen son yeniçeri ağası Ağa Hüseyin Paşa, padişah tarafından Asâkir-i Mansure-i Muhammediye seraskerliğine atandı. Yeni ordu için yaklaşık 12.000 kişilik ve görev alanı başkent İstanbul'la sınırlı bir kadro öngörüldü. Serasker Paşa'nın görevleri arasına, İstanbul'un genel güvenliği ve asayişi de katıldı. Yeni ordunun kuruluşu, eğitim ve disiplin işleri, subay ve komuta kadroları için bir dizi nizamname ve talimatname çıkartıldı. Ağa Hüseyin Paşa, Kocaeli, Hüdavendigâr (Bursa) Vilayeti, Rumeli ve Karadeniz bölgelerinden paralı asker *yazımı* için, valilere buyruklar gönderdi. Kapatılan Yeniçeri Ocağı'na mensup olmakla birlikte eylem ve ayaklanmalara katılmamış olan deneyimli eski askerlerden de sınavla çavuş ve subaylar alındı. Enderun ağalarından ve gediklilerinden seçilen gençler, yeni ordunun örgütlenmesinde görev üstlendiler. II. Mahmud, Asâkir-i Mansure örgütünün Avrupa ordularından hiçbir farkı olmasını istiyordu. 1827'de seraskerlik makamına Hüsrev Paşa atandı.

Oluşturulan ilk tümen çekirdeğine "Asâkir-i Muntazama-i Muvazzafa-i Hassa", "Asâkir-i Muntazama-i Muvazzafa-i Mansure" adları verildi. Birincisi olan hassa tümeninin asıl görevi, Osmanlı hanedanı saraylarının korunması ve mevkib-i hümayun denen tören birliklerini oluşturmaktan ibaretti. Mansure tümeni ise Üsküdar (Anadolu) cihetinin güvenliğinden sorumluydu. Rumeli, Anadolu, Arabistan bölgeleri için de birer mansure ordusunun kurulması amaçlandı. Her mansure ordusunun atlı (süvari) ve yaya (piyade) birliklerden oluşması esastı.

Asâkir-i hassa ve mansure sınıflarına kabul edilen paralı askerler için, başlangıçta

muavazzaflık süresi konmamıştı. 1830'a doğru 12 yıllık zorunlu hizmet süresi yeterli görülürken Asâkir-i Bahri-ye'de de (tersane ve dqr\anma) bayrak askerliği düzeni (sefer zamanı, kıyı halkından asker alınıp sefer sonrası terhis etmek) kaldırıldı. Deniz gücü, Asâkir-i Mansure'nin üçüncü bir kolu kabul edilerek sürekli ve düzenli bir yapıya kavuşturuldu. Asâkir-i Bahriye'ye, denizciliğe yatkınlıkları nedeniyle Ege adalarının Rum gençleri de alınıyordu. Ayrıca, eski askeri teknik sınıfların da Asâkir-i Mansure'ye koşut biçimde örgütleri yenilendi. 1834'te topçubashılık, Tophane müşirliğine dönüştürüldü.

ASÂKİR-İ MANSURE-İ

338

339

ASAYİŞ VAPURU

"Asâkir-i Mansure-i Muhammediye"nin geçit töreni. François Dubois'ın bir resmi, 19. yy, Dolmabahçe Sarayı.

Ara Güler fotoğraf arşivi

Asayiş Vapuru

Arkada henüz bomboş olan Ortaköy tepeleri görülüyor. *Eser Tutel koleksiyonu*

Üçüncü aşamada ise eyaletlerin iç güvenlik sorunlarına bakmakla yükümlü, ayrıca büyük savaşlarda bir bölümü orduya çağrılacak olan düşük aylıklı (mansure askeri aylığının 1/4'ü ödenen) yerli milislerden "Asakir-i Mansure Redif" birlikleri oluşturulmaya başlandı.

1834'te Asâkir-i Mansure'ye subay yetiştirmek için Maçka Kışlası'nda Mek-teb-i Harbiye açıldı.

Asâkir-i Mansure'nin ilk döneminde II. Mahmud bir komutan gibi görev üstlendi. Enderun ağalarından oluşan Birinci Asâkir-i Hassa Taburu'nun eğitimiyle doğrudan ilgilendi. Özellikle de 1828-1829'da, Rusya ile savaşlar devam ederken Rami Kışlası'nda kalarak yağışlı ve soğuk havalarda dahi askerle talime çıktı. Hekimbaşı Abdülhak Molla, bugünlere ilişkin anı ve olayları *Tarih-i Liva* adlı vakayinamesinde anlatmıştır. Serasker Hüsrev Paşa ise, kendi yetiştirmesi olan köle asıllı subaylar arasından en yetenekli olanların Avrupa'ya askeri eğitim için gitmelerini sağladı. Rusya'ya (1829) ve Mısır Valisi Kavalah Mehmed Ali Paşa'ya (1833) karşı yenilgiler nedeniyle Asâkir-i Mansure'nin en iyi biçimde yetiştirilmesi amacıyla Prusya'dan askeri danışmanlar istendi. Gelen danışmanlar arasında bulunan Moltke'nin ve diğer uzmanların verdikleri raporlar doğrultusunda ordu için yeni bir organizasyon öngörüldü ve daha çok istanbul dışındaki eyalet ordularının geliştirilmesine önem verildi.

"Asâkir-i Mansure Redif Müşirlikleri" kuruldu. 1843'te ise "Asâkir-i Mansure" adı yerine "Asâ-

kir-i Nizamiye-i Şahane", bunun kısaltılmışı olarak da "Asâkir-i Şahane" deyimini geçerli oldu.

Asâkir-i Mansure'nin istanbul'daki ilk örgütü 8 tertip (alay) idi. Bunlardan ikisi eski Ağa Kapısı'nda, üçü Davutpa-şa'da, üçü de Üsküdar'daydı. Üsküdar'daki yeni kışla (Selimiye) yapılmaya kadar buradaki askerler baraka ve çadırlarda barınmışlardır. Tertip komutanlarına binbaşı, tertiplerin genel komutanına da başbinbaşı deniyordu. Her tertip 16'şar saftı (bölük). Saf komutanlarına yüzbaşı rütbesi verilmişti. Saf komuta kadrosunda 2 yüzbaşı mülazımı (teğmen), 1 sancaktar, 1 çavuş vardı. Her tertip 2 kola (tabur) ayrılmıştı. Kol komutanlarına sağ kolağası (ağa-yı ye-mîn), sol kolağası (ağa-yı yesâr) deniyordu. Bunların da kolağası mülazımı denen birer yardımcısı vardı. Bir tertibin mevcudu, nefer ve zabitleriyle 1.280'e ulaşmaktaydı. 1828'deki ikinci örgütlenmede tertip yerine alay, saf yerine bölük denildi. 8 bölük 1 taburdu, 1 alay, 3 taburdan oluşmaktaydı. Bu yeni düzenleme gereği alay komutanına "mir-i alay" (miralay-albay), tabur komutanlarına binbaşı, yardımcılara kaim-i makam (kaymakam-yarbay), 4'er bölüktük kol komutanlarına kolağası, bölük komutanlarına da yüzbaşı rütbeleri öngörüldü. Eski Bostancı örgütünün yerini alan Asâkir-i Hassa için de özel bir tüzük (nizamname) çıkartıldı. Asâkir-i Hassa komutanı bir süre bostancıbaşı olarak anılmış, sonra hassa müşiri unvanını almıştır. 1832'de Asâkir-i Mansure

kadroları genişletildi. 2 alaya "liva" (fır-ka-tümen), livaya komutanına "mir-i livaya" (mir-livaya-tümgeneral) denildi, istanbul'un iki yakası birer livaya merkezi sayılarak İstanbul ciheti "Hassa", Üsküdar ciheti "Mansure" garnizonları kabul edildi. Hassa birlikleri komutanına hassa feriki (korgeneral), mansure komutanına da mansure feriki rütbeleri verildi. 1833'te bu unvanlar müşirliğe (mareşal) dönüştürüldü. Asâkir-i Mansure rütbeleri ise yukarıdan aşağıya müşir, ferik, mir-livaya, miralay, kaymakam, binbaşı, sağ kolağası, sol kolağası, yüzbaşı, mülazım, başçavuş, çavuş, bölük emini, onbaşı, nefer olarak belirlenmişti. Miralay üstü rütbedekilere "paşa" sanı veriliyordu. Ordu içinde ilk sivil rütbelere tabur emini, alay emini, tabur kâtibi, bölük emini idi. Taburlarda görev alan Mühendishane çıkışlı uzmanlara da mansure mühendisi denmiştir. Asâkir-i Mansure'nin er sayısı artınca 15-18 yaş arasındaki gençlerin alındığı sıbyan bölüklerinde okuma yazma, din ve askerlik eğitimi başlatıldı. Süvari sınıfı için de Kuleli Kışlası yapıldı. Asâkir-i Mansure'ye yazılmak isteyenlerde aranan koşulların başlıcaları: 15-30 yaş arasında olmak; sağlıklı, soyu soppu belli olmak, işsiz, aylak, serseri, tellak, berber, hamal, dönme olmamaktı.

Asâkir-i Mansure için öngörülen ilk ,, kıyafet, vücuda yapışan dar ceket, gemici

pantolonu, potin ile önceleri şubara denen başlık, 1828'den sonra festi. Silahları tüfek ve kılıçtı. Neferden başlayarak her rütbedekilere gündelik hesa-

bıyla maaş ve tayinat bedeli ödeniyordu. Neferlikten müşirliğe yükselme olanağı vardı. İlk dönemde, kadroya alınan herkese üniforma ve tüfek yetiştirmediğinden, çoğu, bellerine ordudan verilen beyaz bir kuşak dolamakta, ellerinde birer sopa ile İstanbul sokaklarında dolaşmaktaydılar.

İstanbul'un kent içi güvenliği için ayrılan iki tabur ise nöbetleşe, seraskerlikte, karakollarda asayişe bakmakta ve yangın gözcülüğü yapmaktaydılar. Zabit denen subayların özel hizmetlerini yapan uşaklara da nefer üniforması giydirilip kollarına birer emir-ber şeridi bağlanmıştı.

Bibi. *Tarih-i Lutfi*, I, 192 vd; Esad Efendi *Üss-i Zafer, ist.*, 1293, s. 190; Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, (haz. N. Çağatay) III-IV, Ankara, 1980, s. 297 vd; H. von Molt-ke, *Türkiye'de Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, Ankara, 1960; M. Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu," *Redif-i Asâkir-i Mansure*", *TED*, 12, 1982; ay, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kıyafeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", *İÜEF Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan* İst., 1981, s. 519-605; İ. H. Uzunçarşılı, "Asâkir-i Mansure'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadnâzam'ın Takriri ve II. Mahmud'un Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, 70, 1954; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, I, 92; Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 150 vd; *Salname-i Askeri*, 1282.

NECDET SAKAOĞLU

AŞARIYE CAMÜ

Beşiktaş'ta, Yıldız Mahallesi sınırları içinde, Aşariye Caddesi ile Aşariye Camii Çıkma'nın köşesinde bulunmaktadır.

Aynı yerde daha eski tarihli bir caminin bulunduğu bilinmekte, ancak kaynaklarda söz konusu yapının inşa dönemi ve banisi hakkında farklı görüşler ileri sürülmektedir. Bugünkü yapı II. Mahmud tarafından, büyük bir ihtimalle saltanatının (1808-1839) sonlarına doğru inşa ettirilmiştir. Caminin ta'lik hatlı mermer kitabesi kırık olarak bahçenin kuzeydoğu köşesinde durmakta, ancak eksik olduğundan tarihi tespit edilememektedir.

Daire planlı ve kagir olan yapıya, geç dönem özelliği olarak, dış görünüşüne egemen olan ve kuzeybatı köşesinde dikdörtgen bir çıkma yapan ahşap hünkâr kasrı eklenmiştir. Hünkâr kasrı çıkmasını taşıyan, iki mermer sütunun arasına, daha sonra iki adet kare kesitli ahşap sütun yerleştirilmiştir. Ana mekân, yüksek ve yuvarlak bir kasnağa oturan, içeriden sıvalı, dışarıdan kurşun kaplı bağdadi bir kubbe ile örtülmüştür. Kagir duvarlarda iki sıra halinde dikdörtgen açıklıklı pencereler yer almakta, alttakiler, II. Mahmud devrinde çokça görülen, baklava taksimatlı ve

pullu şebekelerle donatılmış bulunmaktadır. Harimin cümle kapısı kuzeyde, mihrap ekseninde yer almakta ve kapalı son cemaat yerine açılmaktadır. Daire planlı ana mekân, alışılmış cami plan tiplerine aykırı, şaşırtıcı bir görünüm sunar. Pencere aralarındaki sekiz çift bağdadi pi-lastr, kubbe eteğine kadar devam eder.

Eteğinde geniş bir silmenin dolaştığı bağdadi kubbenin iç yüzeyi kartonpiyer tekniğinde yapılmış, ampir üslubunda süsleme grupları ile bezenmiştir. Merkezde, avizenin asılı bulunduğu yuvarlak madalyon şeklindeki göbek içinde, yapraklardan ve çiçeklerden oluşan sekiz kollu bir süsleme görülür. Geri kalan yüzey, çift pilastıların hizasında bulunan birer çift silme ile sekiz dilime ayrılmıştır. Silmeler arasında, kubbe merkezine doğru gittikçe daralan sekiz adet dikdörtgen bölüm içinde, yaprak dolgulu oval süsleme grupları yer alır. Söz konusu dilimlerin eteğinde çelenk motifleri, merkeze bağlanan kısımlarında ise perde motifleri bulunur. Aynı perde motifleri mihrabın üzerinde de karşımıza çıkar, iki yandan ahşap pi-lastrlarla sınırlanan mihrabın yanlarında, ampir üslubu ile uyum içinde, cami ile yaşıt pirinç şamdan durmaktadır. Ahşap minber, iki tarafındaki pilastrlar ve eğri çizgilerden oluşan tepeliği ile aynı üslubun egemenliğini vurgular.

Caminin kuzeybatı köşesinde, hünkâr kasrı çıkmasının altındaki kapıdan, hünkâr kasrının zemin kat sofasına girilir. Güney yönünde bir odanın bulunduğu bu sofadan merdivenle üst kata çıkılır. Hünkâr mahfili ile bağlantılı üst kat, bir sofa, iç içe iki oda ve bir hela-abdestlik mekânından oluşmuştur. Ha-rim yönünde dışbükey bir çıkma yapan hünkâr mahfili ahşap karkaslı, ajurlu madeni şebekelerle kapatılmıştır. Karkasın üzerinde, marköteri tekniğinde, II. Mahmud döneminde çok yaygın olan çubuk biçiminde ve oval kakmalar vardır. Son cemaat yerinin üstünde büyük bir mahfil, kuzeydoğu köşesinde ise, hünkâr mahfilinin simetriği olan ve aynı biçimde bir çıkma ile donatılmış ancak şebekesiz müezzin mahfili bulunmaktadır. Söz konusu mahfilin merdiveni son cemaat yerinin doğu kesiminde yer alır. Caminin kuzeydoğu köşesindeki kesme taş minarenin kare kaidesi gövdeye

kadar yükselir. Pabuç kısmı olmaksızın kalın bir simitle başlayan silindir gövdeli minarenin şerefesinin akma madeni akantus yaprakları aplike edilmiştir. Sekizgen yıldızlarla süslü şerefe korkuluklarının alt kısmına giriiand kabartmaları yerleştirilmiştir. Çıkmaz sokağın kuzeyinde, eskiden şadırvanın olduğu yerde halen tuvaletler ve abdest alma mekânı bulunur. Hünkâr kasrının zemin katı dernek lokali olarak kullanılmaktadır.

Barok üsluptan ampir üslubuna geçişin yaşandığı II. Mahmud dönemine ait, daire planlı Aşariye Camii, Kocamusta-fapaşa'da aynı dönemin eseri olan, oval planlı Küçük Efendi Camii-Tekkesi ile beraber, Osmanlı cami tasarımında ge-lenekleşmiş kare ve dikdörtgenin uygulanmadığı, Batı kökenli barok etkilerden kaynaklanan yeni biçimlerin tercih edildiği

nadir örneklerden birisini oluşturmaktadır.

Bibi. *İSTA*, II, 1095-1097; Öz, *istanbul Camileri*, II, 41; T. Cantay, "Aşariye Camii" *DM*, III, 461.

TARKAN OKÇUOĞLU

ASAYİŞ VAPURU

Şirket-i Hayriye'nin 18 baca numaralı vapuru. 1865'te, Londra'da M. Wigram tezgâhlarında inşa edildi. 17 no'lu Ba-hariye'nin eşiydi. Maudslay yapımı, 70 beygircüünde makinesi vardı. Teknesi ahşap olup, yandan çarklıydı. Hasköy Fabrikası'nın sermimarı Mehmed Efen-di'nin gözetimi altında yapılmıştı., 1865' te hizmete girdi. Baş bodoslaması sivri ve bastonlu olduğu için Boğaz halkı tarafından ilgiyle karşılandı.

Asayiş, 1908'de, iki Fransız tarafından seyyar sinema yapılmak istendi. Vapur römorkörle çekilerek Boğaz, Adalar, Bakırköy ve izmit Körfezi kıyılarında uygun yerlerde bağlanacak, içinde "sinematografi" gösterileri yapılacaktı. Ancak Yıldız Sarayı Mabeyin Başkâtibi Tahsin Bey'in 20 Haziran 1908 günkü yazısından, dönemin padişahı II. Abdül-

ASDVADZADZİN ERMENİ

340

341

ASDVADZADZİN KİLİSESİ

hamid'in sakıncalı görerek bu girişime izin vermediği anlaşıyor. "Asayiş" 1914'te kadro dışı bırakıldıysa da I. Dünya Savaşı'nda duyulan ihtiyaç üzerine 1915'te yeniden hizmete alındı. 1919'da sökülme üzere satıldığı zaman 54 yıllık bir tekneydi.

ESER TUTEL

ASDVADZADZİN (SURP) ERMENİ-SÜRYANİ KİLİSESİ

Beyoğlu, Tarlabası, Karakurum Soka-ğı'ndadır. Ermeni-Süryani kiliselerinin yakınlığı, her iki kilisenin de Doğu Ortodoks kilise grubuna bağlı olmalarından gelir. 5. yy sonunda ve 6. yy başında Ermeni Kilisesi, diğer Doğu Ortodoks kiliseleri üzerinde bir otoriteye sahipti. Süryaniler, diğer kiliselerle birlikte yetkilerini ve resmi onaylarını Ermenilerin himayesi altında alırlardı. Birçok Süryani episkoposun, Ermeni episkoposlar tarafından takdis edildiği bilinmektedir.

Süryani Kadim Kilisesi tarihine göre Süryani Patriği II. İlyas'ın istanbul vekili Metropolit Kirillos Yakup, Beyoğlu Karakurum Sokağı'ndaki arsayı 1844'te alıp bir kilise ve bitişğinde metropolit-lik ikametgâhı inşa ettirmiştir. Ermenice kaynaklara göre ise 1650-1780 arasında burada bir kilise vardı. Mardiros Ha-mesyan'a göre İstanbul'a gelen Süryani

Patriği İlyas 30 Temmuz 1844'te Beyoğlu Surp Yerrortutyun (Kutsal Üçlü) Ermeni Kilisesi şapellerinden birinde ayin yapmıştır. Daha sonra da, 1846'da Kudüs'teki Aziz Gregor Manastırı'ndan İstanbul'a gelen Metropolit Yakup, Ermeni çocukların da öğrenim gördüğü, bir Süryani okulu ve matbaası kurar. Tüm bunlar Ermeni Patriği II. Madteos'un emri ve desteği ile gerçekleşir. Metropolit Yakup'un yardımcısı Şemmas İšo (veya İsa) kilise inşasına başlar.

1863'te Hasköylü mimar Serope Kalfa kiliseyi tekrar inşa eder. inşaatın giderleri İzmirli Isdepan Ağa Bilezikciyan tarafından karşılanır. Ermeni yönetim meclisi tutanaklarına göre, eski şapelin yerinde, Ermeni patriğinin elde ettiği fermanla yeni kilise inşa edilmiştir. Kilise ibadete açılmadan Metropolit Yardımcısı Şemmas İšo, Isdepan Ağa Bilezikciyan ile yazılı bir antlaşma yapıp kilise üzerindeki tüm haklarından feragat eder ve mülkiyetini Ermeni milletine bırakır, 1 Mayıs 1863 tarihli bu antlaşma gereğince Ermenilere boş olarak teslim edilen kilisede her iki millet de eşit şekilde ayin yapabileceklerdir.

6 Eylül 1863'te biten inşaatın ardından, 8 Eylül 1863 Pazar günü kilise takdis ve meshedilip ibadete açılır. Kilisenin yönetimine Mardiros Antreasyan ve aktar Krikor seçilir. Bunlara bir de Süryani asıllı üye katılır. Kilise 1870'teki Beyoğlu büyük yangınında harap olur. Yangın sonrasında ikinci büyük onarım gerçekleştirilmiştir. Kilisenin bugün var olan kitabesi 1878 tarihini büyük onarım tarihi olarak kaydeder. Bu onarımın erte-

sinde 1880'de Ermeni Patriği II. Nerses (Varjabedyan) tarafından takdis edilip ibadete açılır. Burada unutulmaması gereken nokta, ülkedeki Süryani azınlığın Ermeni toplumunun bir alt topluluğu olarak görülmesiydi. Osmanlı Devleti'nin gözünde yalnızca iki patrikhane vardı: Rum ve Ermeni patrikhaneleri. Diğer tüm Hristiyan azınlıklar bu iki patrikhanenin himayesi altında toplanmışlardı. Monofizit inanca bağlı Ermeniler, Gürcüler, Alanlar, Süryaniler, Kiptiler, Habeşler ve Kaideliler Ermeni Patrikliği'nin himaye ettiği grubu oluşturlardı.

1961'de yıkılan kilisenin yerine bugünkü kilise binası inşa edilmiştir. İki yıl süren inşaatın temellerini Süryani Patriği İknados III. Yakup atmış ve kilise 1964'te ibadete açılmıştır.

Günümüzde İstanbul Süryani cemaati dini reisi İstanbul ve Ankara Metropolit ve Patrik Vekili Mor Filüksinos'tur (Yusuf Çetin).

Kilisenin taş kaplama olan cephesinin girişi asma ve üzüm salkımları motifleri ile süslüdür. Kilisenin çan kulesi, binanın tipik Süryani mimarisine ait olduğunu kanıtlar. Kuzey ve güneydeki binalar ile kilise binası bir kompleks oluşturur. Bu kompleksin bodrum katı tören salonu ve büyük mutfak olarak kullanılmaktadır. Salonun her iki yönünden merdivenlerle zemin kata çıkılır. Zemin kat iki giriş ve ibadethaneye

ve vaftizhaneye tahsis edilmiştir. Birinci normal katta kilisenin galeri katı bulunmaktadır. İkinci normal katın doğusu müdüriyet, sekreterlik ve bürolara ayrılmıştır. Aynı katın batı ucunda ise bekleme odası ve kabul salonu vardır. Çatı-teraz katı ise metropolitlik ikametgâhı olarak kullanılmaktadır. Kilise yönetim kurulu toplantılarını kilisenin güney yönünde bulunan binada yapmaktadır.

Bazilika tipindeki kilisenin ibadethane bölümü iki safhada incelenebilir. Kuzey ve güney yönlerinden ikişer adet olmak üzere toplam dört kapıdan girilen nef, halkın ibadetine ayrılmıştır. Burada doğu-batı yönünde iki duvara bitişik on iki kolon vardır. Bu kolonlar dışında, nefin batısında "U" şeklindeki galeri katını taşıyan iki kolon daha vardır.

Işık alan üç pencere batı yönündeki duvar üzerindedir. Yan duvarlarda bulunan pencereler ise havalandırma amacıyla açılmış olup kuzeydeki üç pencere kilisenin yan binasına, güneydeki ikisi ise giriş bölümüne bakarlar.

Nefin doğu ucunda absid bölümü vardır. Dairesel geniş basamaklarla çıkılan absidin önünde ise, ortada, İncil'in konduğu yüksek bir sehpa vardır. Absidin iki ucunda episkopos ve ruhaniler için sandalyeler bulunur. Absidin de kuzey ve güneyden iki kapısı vardır. Absidin ortasındaki yarım dairesel niş içerisinde ise krem renkli, Mardin'den getirilmiş mermerden yapılmış olan tipik Süryani tarzındaki sunak vardır. Kilisenin kuzey yönünde bitişik bina daha sonra alınınca aradan geçit sağlanıp, bu-

radaki bir odaya kurna koyularak vaftiz-hane olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Yalın bir yapıya sahip kilise binası içerisinde iki çeşit süsleme görülmektedir: Sütun başlıklarında görülen taş işçiliği ve sonradan boyayla yapılan duvar resimleri. Kilisenin tüm dış yüzeyi, çan kulesi; içerde sunak, sütun başlıkları ve bazı bölümler Mardin'den özel olarak getirtilmiş ve İstanbul'daki Mardinli ustalar tarafından oyulmuş krem renkli taşlarla bezenmiştir.

Girişte gül motifleriyle süslü kemerli kapı, tümü kemerli pencereler, tipik Süryani tarzıyla yapılmış çan kulesi, kilisenin alnındaki melek ve haç kabartmaları, sütun başlıklarındaki burmalardan sarkıtılmış çelenk işlemleri binaya zenginlik kazandırmaktadır.

Bibi. M. Hanesyan, *Haryurkisanhinkamya Hopelyan Perayi Surp Yerrortutyun Yegeğets-vo* (Beyoğlu Surp Yerrortutyun Kilisesi Yü-zellinci Yıl Hatıra Kitabı), ist., 1932, s. 330-337; S. İ. Saka, *Süryani Kilisesi Tarihi*, Şam, 1985; M. Ormanyan, *Azkabadum*, İst., 1912, c. I, s. 511, 512, 537, ist, 1914, c. II, s. 3159; A. Berberyan, *Badmutyun Hayots* (Ermeni Tarihi), ist., 1871, s. 547-548; A. Günel, *Türk Süryani Tarihi*, Diyarbakır, 1970; Tuğlacı, *Ermeni Kiliseleri*, 82.

VAĞARŞAG SEROPYAN

ASDVADZADZİN (SURP) KİLİSESİ

Beşiktaş'ta İlhan Sokağı no. 20'dedir. İlk kez P. G İnciciyan tarafından hakkında bilgi verilen kilise muhtemelen 1661 veya 1681-1684 arasında inşa edilmiştir. Aynı yazarın 1794'te kaleme aldığı *Amara-nots Püzantyan* (Bizans Yazlıkları) adlı eserinde ise kilisenin yıkık olduğu kaydedilmiştir. Sarkis Tıbir Sarraf Hovhan-nesyan yıkılış tarihini 1759 olarak kaydeder. 1836-1838 yıllarına rastlayan ikinci inşa tarihine dek yerine geçici bir şapel yapıldığı konusunda kanıtlar mevcuttur.

Kilise ikinci kez ünlü saray mimarı Garabed Amira Balyan'ın (1800-1866) mali desteği ile yapılmış olup, mimari olarak da yine onun eseridir. Süsleme ve bezeme bakımından çok zengin bir kilisedir. İkinci inşasından sonra kiliseye verilen isim "Küd Dıpo Surp Asdvadzadzin"dir (Aziz Meryem Ana'nın Sandukasının Bulunuşu).

Kilise inşaatının bitiminden 28 yıl sonra konan kitabe şöyledir: "Bu Kutsal Kilise Bakire Meryem Ana adına 1838 yılında ünlü Hassa Mimarı Saygıdeğer Garabed Amira Balyan eliyle ve yardımcılarıyla inşa edildi. Onun 1866 tarihindeki beklenmedik ölümünü, sayısız iyiliklerini gören Ermeni toplumu kederle anar ve Kilise sonsuz göksel yaşam diler".

Çan kulesi daha sonra eklenmiştir. Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Kuzguncuk'taki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi ile birlikte Osmanlı döneminde inşa edilen iki kubbeli kiliseden birisidir. Kilise 1987'de büyük bir onarım geçirmiştir. Bu onarım sırasında kilisenin içi ve dışı boyanmış, ahşap sunak tümüyle altın varak kaplanmıştır.

Kilise plan yönünden Ermeni kilise mimarisinin tipik bir örneğidir. Haçvari plana sahip kilisenin değişik yönlerinden biri iki galeri katma sahip olmasıdır. Kilisenin ana girişi batı yönünden-dir. Önce nartekse girilir. Burada, sağ ve soldaki mekânlar yerden üç rıht yüksektir. Tüm kilisede yalnızca burada taşıyıcı kolonlar görülür. Narteksin iki yönünde ikişer pencere ile kilise avlusundan hava ve ışık alınır. Narteks neften demir kafes-seperatörle ayrılır. Sepera-törün aksı üzerinde sadece görünüşte simetriyi bozmamak için demirle dört kolon görünüşü elde edilmiştir. Haçvari nefin girişinde sağ ve sol köşelerdeki kolonlardan sonra kilise avlusuna çıkış kapıları vardır. Nefin dört kolu tonozlarla örtülü olup köşe kolonlara biner.

Kilisenin tüm sütunları duvarlara bitişiktir. Binanın tüm köşelerinde ikişer kolon vardır. Bunların dışında, nefin kuzey ve güney kollarının uçlarında ikişer kolon vardır. Nefin doğu kolu ruhanilere ve okuyuculara ayrılmıştır. Bu bölümün yanlarından kiliseciklere girilir. Küçük birer odadan ibaret olan kili-secikler çapraz tonozla örtülüdürler. Kuzeydeki kilisecik vaftizhaneye, güneydeki ise ruhanilerin ve okuyucuların giyimine ayrılmıştır. Yarım yuvarlak planlı abside beş

nhttan oluşan geniş basamaklarla çıkılır. Kilisenin doğu kolunu örten tonozun bitiminde bulunan kemer, duvara bitişik iki ve ayrıık duran iki (toplam dört) kolon üzerine oturur. Bu kemerin üzerinde kilisenin Meryem Ana'ya atfedildiğini belli eden ve Ermeni Kilisesi ilahilerinden alınan şu dize yazılıdır: "Tanrı kelamının temiz mabedi, sınırsız konutu olan aziz Bakire". Absidin ortasında sunak bulunur.

Sunağın arkasından açılan kapı, güneydeki kiliseciğe bağlanan koridor-odaya açılır. Bu koridor-oda ile simetrik olarak vaftizhaneden girilen kilisenin kk hazine odası vardır.

Kuzey, güney ve batı kollarındaki pencereler yarım daire şeklinde olup, yüksektedir. Doğu kolunda ise, tepede, absidi aydınlatan kk bir pencere vardır.

/• *

Kilise dış görünüş bakımından sade ibadethanelerden biridir. n cephesinde düz bir satıh üzerinde kapı ve üç pencere görülür. İkinci galeri katının yarım dairesel penceresi cepheyi süsleyen yegâne öğedir. Cephe, içindeki oyuğa anın yerleştirildiği üçgen bir alınlıkla son bulur. Cephe, kapı üzerindeki kitabe yalın yzeyeye hareketlilik kazandırır.

Kilisenin süslemeleri iki eşitir. Bunlardan ilki Garabed Amira Balyan'ın inşaat sırasında yaptığı mimari süslemelerdir.

Kilisenin dört kolunu örten tonozlar haçvari ve eşkenar dörtgen şeklindeki bölümlere ayrılmıştır. Bu bölümler ise kendi içlerinde süslenmişlerdir. Haçların içi iek, asma yapraklan ve üzüm salkımlarıyla bezenmiştir. Eşkenar dörtgenler ise yine asma yaprakları, zm salkımları, çiçekler ve başaklarla bezelidir. Kubbenin merkezindeki İsa yağlıboya resminin yanındaki haçvari dört kolun uçlarındaki süslü çelenkler ve ışınlar içerisinde "HS" (Hisus: İsa), "KS" (Krisdos: Mesih), "DR" (Der: Rab), "AZ" (Asdvadz: Tanrı) kelimelerinin kısaltılmış şekilleri vardır.

Aşırı sade dış görünüşüne karşın süslü bir i ortamı olan kilise, sunağı ile tam bir uyum içerisindedir. Beyazın ağır bastığı, sarı ve mavinin de kullanıldığı mekân, varakla kaplı sunağı ile seyreden i büyüler. Başlıbaşına bir sanat eseri olan sunak dört kolon üzerinde yükselmiştir.  kolonun birleşmesinden oluşan her bir kolon helezonik yivlidir. Kolonlara oturan takın i merkezinde Kutsal l'y (teslis) simgeleyen üçgen içindeki göz resmi vardır. Bu resmin tüm çevresini ışınlar kaplar. Daha st bölümde rozetler, onların üzerinde ise çelenklerin üzerinde ha bulunmaktadır. Yivli kolonlar korint yaprak-larıyla süslü sütün başlıkları ile son bulur. Kolonlardan sonra binanın içini çevreleyen saçak ise akantus yaprakları ve çiçeklerle süslenmiştir.

İkinci süsleme çeşidi ise resimlerdir. Genellikle büyük boy olan aziz resimleri saray ressamı Umed Beyzad'ın (1809-

Surp

Asdvadzadzin KUIsesi, Beşiktaş

Hazım Okurer, 1993

1874) eseridir. Her iki tonozun birleştiği köşede ise dört İncil yazarının, Matta, Markos, Luka ve Yuhanna'nın eliptik resimleri vardır. Tonozların bingisinde duran bu resimlerin etrafındaki yerler de defne yaprakları ve çiçek demetleri ile süslenmiştir.

Sunağın iki yanı ile nefin çevresinde bezemeler ve kemerlerle bölünmüş mahallerde Beyzad'ın resimleri bulunmaktadır.

Bibi. M. Ormanyan, *Azkabadum*, 3 c., İst., 1912-1914; P. ğ. İnciciyan, *Amaranots Püzantyan* (Bizans Yazlıkları), Venedik, 1794, s. 122; E. Ç. Kömürciyan, *Sdambola Badmutyun* (İstanbul Tarihi), I-III, Viyana, 1913-1938, s. 41, 82, 650-661, 671; İnciciyan, *İstanbul*, 114; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*, 254; S. Hovhannesyan, *Vibakrutyun Gos-tantnubotts Mayrakağakin 1800* (Başkent İstanbul'un Topografyası 1800), Kudüs, 1967; A. Berberyan, *Badmutyun Hayots* (Ermeni Tarihi), ist., 1871, s. 611; Tuğlacı, *Ermeni Kiliseleri*, 108-113.

VAĞARŞAG SEROPYAN

ASDVADZADZİN (SURP) KİLİSESİ

Kumkapı'da Şarapnel Sokağı no. 3'te-dir. Patrikhane Kilisesi, Patriklik Katedrali olarak da adlandırılır. İstanbul'un fethinden sonra şehre getirilen Ermeni toplumuna verilen birkaç Bizans kilisesinden biridir. 1608'de Ermeni gezgini Polonyalı Simeon seyahatnamesinde bu kiliseden söz eder. Patrik makamı ve patrikhane 1641'de Samatya'dan (bugün Kocamustafapaşa) Kumkapı'ya taşınmıştır.

Mayıs 1645'teki yangında harap olan kilise, Patrik Tavit I. Arevelkli'nin üçüncü döneminde (1644-1649), Divrikli Rahip Boğos'un ve bölgedeki kadınların bilfiil çalışmaları sonucu tekrar inşa edilir. 14-17 Temmuz 1660 büyük yangınından Patrik Mardiros II. Gırimetsi'nin (Kırımlı) çabaları sonucu hasar görmeden kurtulur. 1677'de kilise çevresinde basımevi kurulur. Burada birçok kitap yayımlanır.

Merkezi kilise olması nedeniyle sayısız önemli olaya sahne olur. Kilise 5-6 Temmuz 1718 yangınında patrikhane ile birlikte yanar. Ertesi yıl Kudüs Patriği Krikor Şirvantsi (Şirvanlı) Şıgtayagir ve İstanbul Patriği Hovhannes Pağışetsi (Bitlisli) Golod'un ortak çabalarıyla onarım başlar. Hassa mimarı Melidon Araboğlu(->) ve Sarkis Kalfa yönetiminde yürütülen çalışmalar, yetmiş gün gibi kısa bir sürede tamamlanıp kilise 13 Aralık 1719'da ibadete açılır. Kilisenin takdis töreni sırasında, merkezi kilise Meryem Ana'nın göğesi alınışının anısına Surp Asdvadzadzin, yan kiliseler ise, kuzeydeki Surp Sarkis (halk arasında dış kilise adıyla anılırdı), güneydeki ise Surp Hagop diye adlandırıldılar. Bu onarıma paralel olarak, patrikhane binası da

onardır. Bu tarihten itibaren kilise ilk kez Mayr Yegeğetsi (Ana Kilise, Katedral) adıyla anılır.

10 Mayıs 1762 yangınında büyük ha-

ASDVADZADZİN KİLİSESİ

342

343

ASESLER

sar gören kilise Koca Ragıp Paşa ve Patrik II. Hagop'un ortak çalışmaları sonucu onarılır (1764). Bu tarihe kadar Surp Asdvadzadzin Kilisesi avlusunda bulunan Kudüs Patrikliği Vekâlethanesi yangında harap olunca bugünkü patrikhane binasının bitişiğinde yeni bir bina inşa edilmiştir. (I. Dünya Savaşı'ndan sonra yıkılan binanın arsası birkaç yıl öncesine değin boş durmaktaydı. Günümüzde, üzerine bina inşa edilmiş olup, polis lojmanı olarak kullanılmaktadır.)

Patrik II. Hagop ana kilisenin kuzeyinde bulunan Surp Sarkis Kilisesi'nde Surp Nigoğayos sunağını ve yangın duvarını inşa ettirir. Ama 1767'de duvar fazla yüksek bulunarak yıktırılır. 1769' da kiliseye bir su havuzu inşa edilip, tulumbacı grubu kurulur.

Kilise 1819'da büyük bir onarıma tabi tutulur. Patrik Boğos I. Adrianobol-setsi (Edirneli) Krikoryan döneminde (1815-1823) ve Harutyun Amira Bezci-yan yönetiminde ve hassa mimarı Hov-hannes Serveryan'ın kalfalığında yapılan onarım kilise tutanaklarına-göre 1 Aralık 1819'da başlayıp, 19 Şubat 1820 tarihinde son bulur. Takdis töreni sırasında kuzeydeki kilise Surp Khaç, güneydeki ise Vortvots Vorodman (Gök Gürlemesinin Oğulları) diye adlandırılır. (Surp Khaç bugün Kazaz Artin Amira adıyla tören ve yemek salonu olarak kullanılmaktadır. Vortvots Vorodman ise boştur.)

Altı yıl sonra, 18 Ağustos 1826 Hoca-paşa yangınında kilise, patrikhane, Kudüs Patrikliği vekâlet binaları harap olur. II. Mahmud'un yakın dostu ve danışmanı olan Harutyun Amira Bezci-yan'ın sayesinde 2 Şubat 1828 tarihinde elde edilen onarım fermanı ile onarım çalışmaları başlar. Krikor Amira Balyan (1764-1831) ve Dövletyan Garabed kilise kompleksinin planlarını çizerler. 10 Şubat'ta temeller atılıp eylül ayı sonunda tamamlanır. İnşaat sırasında üç büyük, üç küçük kilise ve şapeller dışında fakir çocuklar için bir dershane, ilahi öğrenimi için iki sınıf, yangına karşı bir havuz ve tulumbacılar için bir oda yapılır. Havuz ve tulumbacılar odası günümüzde yoktur. Bunların yerinde Ekna-yan ve Tavşancıyan kardeşler tarafından inşa edilen okul binası bulunmaktadır. Halkın isteği üzerine, Surp Harutyun Şapeli'nin bodrumunda Aziz Teodoros adına bir de ayazma yapılır. Patrikhane ve Kudüs Patrikliği vekâlet binaları da tekrar inşa edilir.

18 Ocak 1845 tarihli fermanla kilise 1847'de kısmi bir onarım daha geçirir. 1870'te Patrik Mıgırdiç I. Vanetsi (Vanlı) Khırimyan'ın çabalarıyla katedralin ana girişine saatli bir çan kulesi inşa edilir. 1902'de kilise büyük bir onarım daha geçirir. Son kez de 1985'te onarılmıştır.

Surp Asdvadzadzin Kilisesi doğu-batı yönünde oturan tipik bir bazilikadır. Batıdaki çan kulesinin altındaki kapıyla ana giriş bölümüne girilir. Giriş bölümü ikisi duvara, ikisi daha geniş kolonlara

bitişik, dördü serbest, iki sıra üzerine dizili toplam sekiz kolonla üç nef ayrılır. Kuzey ve güney neflerinin tabanı yerden üç rıht yüksektir. Narteksin güneybatı köşesinde Patrik Nerses II. Var-jabedyan'ın mezarı bulunur. Girişte üçü kuzey, üçü güney, ikisi de batı yönüne açılan sekiz pencere vardır. Girişin sonunda demir bir kafes kapıdan geçilip asıl kiliseye girilir.

Nefte iki sıra üzerine dizili on ikisi serbest, ikisi duvara bitişik on dört kolon vardır. Kilise boydan boya, orta nef basık beşik tonozla, yan nefler ise düz döşeme ile örtülmüştür. Kuzey ve güney neflerin batı ucunda birer-kapı vardır, iki kolon dizisiyle üçe bölünen kilisenin ortasındaki büyük nef, koro bölümü ile biter. Kuzeydeki nefte ilk kapıdan sonra, Surp Harutyun Şapeli'ne açılan üç pencere, bir kapı, Surp Khaç Kilisesi'ne giden geçide açılan bir kapı vardır. Daha yüksekte ise altı pencere daha vardır. Kuzey nefinin kuzey duvarının ortasında Ermeni kiliselerinde hiç olmayan vaiz ve incil okuyucu kürsüsü vardır. Girişi, katedrali Surp Harutyun Kilisesi'ne bağlayan kapının duvarı içindeki merdivenlerdir. Güneydeki nefte ise ilk kapıdan sonra, üç pencere, Surp Dzıunt Vaftizhane Kilisesi'ne açılan bir kapı, diğer yan bölümlere açılan bir kapı vardır. Yine yüksekte altı pencere daha vardır.

Kilisedeki kolonlar ahşap strüktür üzerine alçı ile yapılmıştır. Kolonlar, yerden belli bir yüksekliğe eriştikten sonra yivlerle süslenir. Klasik kolon başlıkları çelenklerle zenginleştirilmiştir. Kolon başlıkları birbirine basık kemerlerle bağlanır. Bunlar üzerine oturan basık tonoz kolonlar arasına sadece süsleme amacıyla çiçek desenli kayıtlar atılmıştır. Bunlar dışında yalın kiliseyi süslemek amacıyla tonozla altın yaldız bezemeli göbekler konmuştur.

Nefteki son kolonlarla başlayıp, ab-sidle son bulan bölüm koro ve ruhanilere ayrılmıştır. Yüksek korkuluklarla ayrılan bu bölümde patriklik ve episko-pos tahtları bulunmaktadır. Buradan beş rıhtla abside çıkılır. Katedral ana sunağının iki yanlarında küçük sunaklar vardır. Ana sunağın güneydoğusunda hazine odasına, kuzeydoğusunda ise küçük şapele açılan geçitler vardır.

Bir tonozla örtülü basit bir kilise olan Surp Harutyun Şapeli de tipik bazilik plandadır. Kuzeyinde dört, güneyinde üç, batısında iki pencere olan bu kilisenin batıdan, güneyden ve doğudan (sunağın arkasından) üç

kapısı vardır. Kuzeybatı köşesinde Harutyun Amira Bezciyan'ın lahit-mezarı ve bronz büstü yer alır. Mezarın hemen yanından inen merdivenlerle Surp Teodoros Ayaz-ması'na inilir.

Surp Dzınunt Vaftizhane Kilisesi tonozla örtülü kuzey, güney ve batıdan girişli, batıda iki penceresi olan küçük bir kilisedir.

Surp Khaç ve Surp Vortvots Vorod-

man kiliseleri simetrik iki yapıdır. Batı yönünden verilen ana giriş kapısının üzerinde beş pencere bulunur. Girişten sonra ikisi duvara bitişik on altı kolon iki sıra halinde dizilmişlerdir. Katedralden farklı olarak ilk on kolon üzerine oturan ve genellikle koroya tahsis edilen "U" planlı bir galeri kata sahiptir. Vortvots Vorodman'ın kuzeyinde beşi işler, altı pencere vardır. Kilisenin kuzeydoğu ucunda geçide açılan bir kapısı vardır, ikinci kat yüksekliğinde de sekiz pencere dizilmiştir. Kilisenin güney yönünde ikisi kapıya çevrilmiş, biri kapatılmış, altı pencere vardır. Güneydoğu köşesinde bahçeye açılan bir kapısı ve üst kat seviyesinde sekiz penceresi daha vardır. Absidde ana sunağın iki yanında bulunan iki küçük sunak da günümüze değin varlıklarını korumuştur.

Galeri kat çıkışı kilisenin kuzeybatı ve güneybatı köşelerindeki merdivenlerle sağlanır.

Bibi. M. Ormanyan, *Azkaabadum*, 3 c., 1912-1914; E. Ç. Kömürciyan, *Sdambola Badmutyun* (İstanbul Tarihi), 3 c., Viyana, 1913-1938, s. 8, 140, 157, 169, 213, 226, 229, 231, 257, 337, 779-780; K. Pamukciyan, *Hagop Nalyan Badriark 1706-1764, Gyanki, Kordzeri yev Aşagerdneri* (Patrik Hagop Nalyan 1706-1764, Hayatı, Eserleri ve Öğrencileri), ist., 1981, s. 22, 24, 25, 28, 56, 58, 61, 64, 69, 101, 105, 109, 115-118, 128, 145, 160-163, 168, 172, 173; Inciciyan, *İstanbul*, 20, 38, 84-85; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*, 3, 23, 76, 80-82; Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, ist., 1964, s. 4; H. Varjabedyan, *Haryuramya Hopelyan Veraşinutyun Badri-arkanisd Mayr Yegeğetsvuyun Kumkapui* (Kumkapı'daki Patriklik Katedralinin Yeniden inşasının Yüzüncü Yıl Anı Kitabı), ist., 1928; E. Ç. Kömürciyan, *Badmutyun Hragiz-man Gostantnubolso (1660 Darvo)* (İstanbul 1660 Yangını Tarihi), ist., 1991, s. 10-12, 16-17, 23, 31, 72, 76-77, 119; S. T. S. Hovhan-nesyan, *Vibakrutyun Gostantnubolis Mayra-kağakin 1800* (Başkent İstanbul'un Topografyası 1800), Kudüs, 1967, s. 6, 8; Tuğlacı, *Ermeni Kiliseleri*, 96-103.

VAĞARŞAG SEROPYAN

ASDVADZADZİN (SURP) KİLİSESİ

Yeniköy'de Salih Ağa Sokağı no. 19'dadır. İstanbul Ermeni Patriği II. Hagop Zimaralı'nın (Nalyan) döneminde (1741-1764) inşa edilmiştir. Kesin inşa tarihi bilinmemekle birlikte 1760 civarında olduğu kabul edilmektedir. Tarihçi Rahip Ğugas İnciciyan *Amaranots Püzantyan*

(Bizans Yazlıkları) adlı eserinde bu kiliseden söz eder. Ünlü tarihçi Sarkis Tıbir Sarraf Hovhannesyan da Yeniköy ve Surp Asdvadzadzin Kilisesi hakkında bilgi verir. Kilise ilk büyük onarımını 19. yy'da geçirmiştir. Bu onarımın mali yükü Harutyun Amira Nevruzyan tarafından üstlenilmiştir. Büyük onarım sonrası, kilisenin ibadete açılış töreni 24 Haziran 1834'te Patrik Isdepanos II. Ağavni (Zakaryan) tarafından yapılmıştır.

Büyük onarım sonrasında koyulan kitabenin metni ise aynen şöyledir: "Yeniköy Surp Asdvadzadzin Kilisesi saygıdeğer Harutyun Amira Nevruzyan'ın gayret-

Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Yeniköy

Hazım Okurer, 1993

leriyle onarılıp 24 Haziran 1834 tarihinde Ağavni diye adlandırılan İstanbul'un Isdepanos Patriği eliyle meshedildi".

Kilise 1984'te Patrik I. Şınorhk döneminde de büyük bir onarım geçirmiştir. Kilise ibadethane, bahçeler, papazevle-ri, sarnıç, Mamigonyan Okulu ve evlerden oluşan bir kompleksin ortasındadır. Kilisenin arsası arkasında ise küçük bir mezarlık vardır.

Bazilika tipinde inşa edilen kilisenin değişik olan yönü girişidir. Tüm İstanbul Ermeni kiliselerinde batıdan açılan ana giriş, burada kuzey ve güney yönler-indedir. İki pencerele küçük bir narteks-ten sonra nefe girilir. Tonoza örtülü ne-fin iki yönde dizilmiş kemerli sekiz penceresi vardır. Tonozu kesen yüksekteki yarım dairesel pencereler kilisenin ışıklandırılmasına hizmet eder. Korkuluklarla biten neften hemen sonra ruhanilerin ve koronun bulunduğu yer vardır.

Burada iki yandaki kapılardan bitişik kiliseciklere (şapel) giriş sağlanır. Bu kiliseciklerin kuzey yönünde olanı vaftis-haneye, güney yönünde olanı ise okuyucular için giyinmeye tahsis edilmiştir. Tonoza örtülü her iki kilisecikte de birer sunak mevcuttur.

Asıl kilisede derin sayılabilecek ve beş rıhtla çıkılan bir absidden sonra, duvardaki yarım dairesel niş içerisinde sunak bulunur. Sunağın üzerindeki kemerde ise İsa'nın "Yol, gerçek ve hayat benim" cümlesi yazılıdır.

Narteksin üzerinde bulunan galeri katı ise önemli günlerde koro tarafından kullanılır.

Bibi. E. Ç. Kömürciyan, *Sdambola Badmutyun* (İstanbul Tarihi), II, Viyana, 1932, s. 702-704; K. Pamukciyan, *Hagop Nalyan Badriark 1706-1764, Gyanki, Kordzeri yev Aşagerdneri* (Patrik Hagop Nalyan 1706-1764, Hayatı, Eserleri ve Öğrencileri), İst., 1981, s. 28, 64-65; İnciciyan, *İstanbul*, 118; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*, 1988, 265; S.

Hovhannesyan, *Vibakrutyun Gostantnubolis Mayrakağakin 1800* (Başkent istanbul'un Topografyası 1800), Kudüs, 1967, s. 50; Ğ. İnciciyan, *Amaranots Püzantyan* (Bizans Yazlıkları), Venedik, 1794, s. 157;

VAĞARŞAG SEROPYAN

ASESLER

1826'ya kadar İstanbul'un gece güvenliğini sağlayan yeniçeri birliği. Ases sözcüğü Arapça "nöbetçi" anlamındadır. Amirlerine asesbaşı ya da sayabaşı deniyordu.

14. yy'da ve daha sonraları Anadolu kentlerinde çarşı pazar ve kent güvenliğinden sorumlu küçük birliklere asesler deniyordu. İstanbul'un fethinden (1453) sonra, değişik konumu, barındırdığı nüfus ve Bizans döneminden kalma gelenekler nedeniyle kent güvenliği uzunca bir süre yeterince sağlanamadı. Sonuçta Fatih Sultan Mehmed (hd 1451-1481) Yeniçeri Ocağı'nın 28. Orta'sını Ases Bölüğü olarak görevlendirdi. Orta bö-lükbaşısına da asesbaşı dendi. Galata ciheti de bir kadılık olarak örgütlendikten sonra, Ases Bölüğü iki kısma ayrıldı. Dersaadet Asesleri ile Galata Asesleri ayrı birer asesbaşının komutası altındaydı. Asesler için konan yasa gereği, yaklaşık 500 dolayındaki asker, "koP'lar halinde İstanbul'un ve Galata'nın çarşılarını, meydanlarını, anayollarını, kapıları-^ nı, özellikle de meyhane, bozahane,X, şerbethane, batakhane muhitlerini gece boyunca gezerlerdi. Hırsızlık, sarhoşluk, fuhuş vb fiillere suçüstü cezası uygulama yetkileri vardı. Suçüstü olmasa bile yasaklı yerlerde ve uygun düşmeyen saatlerde yakaladıklarına para cezası uygularlardı. Suçluları gece dayağa çektikten sonra ertesi sabah kadı (yargı) önüne çıkarmaları kanundu.

17. yy'da aseslik, Yeniçeri Ocağı'nın belli bir ortasına değil, ağa bölüklerinden sırası gelene veriliyor ve bu görevi üstle-

nen ortaya Ases Ortası deniyordu. Evliya Çelebi, İstanbul'daki esnaf ve asker zümrelerini ayrıntılıken "esnaf-ı askerî-i asesbaşı" başlığı altında bunların "bölük odalarından bir oda asker ile sefere gider çorbacılar" olduklarını, ellerinde asa, başlarında görkemli üsküf bulunduğunu, törenler sırasında geçitlerin yapıldığı anayolun her iki yanında dizilip yolu geniş tuttuklarını ve kalabalığa engel olduklarını yazar. Ayaklanmacı askerlerin idamlarının da şeriat gereği bunlar tarafından yerine getirildiğini ekler. Ases kollarının özellikle Galata tarafındaki gece denetimleri sayısız olaylara neden olmaktaydı. Çünkü kentin bu yakasında meyhaneler, uygunsuz yerler çoktu. Geceye doğru tüm meyhanelerin kapatılması gerektiğinden, meyhaneciler bu vakit gelince zil çalar, sözde içki servisini keserlerdi. Bundan sonra kepenkler indirilir, içeride sessizce âleme devam edilirdi. Asesler buna alışık olduklarından, meyhaneciden bir miktar rüşvet alıp oradan uzaklaşırlar, fakat bazen de beklenmedik tepkiler gösterirlerdi. Geceleri evlerde de içkili âlem düzenlemek yasaktı ve asesler buna da izin vermezlerdi. Bir İstanbul ozanı olan Uşşakizâde, (m&j)Hânedede

*mey-nûş eden bilmez nedir havf-i ases / Pençe-i şehbazdan azadedir
mürğ-ı kafes, dizeleriyle kepenkleri kapatılmış meyhanede ya da evde
içenlerin, kafesteki kuşun, doğanın pençesinden uzak oluşu gibi
özgürlük duyduklarını anlatmıştır.*

Kanun-ı Asesân (Asesler Yasası) gereği İstanbul'daki tüm işyerlerinden "resm-i asesiyye" (aseslik vergisi) olarak ayda birer akçe alındığı gibi, arife, bayram, düğün, esnaf alayı vb vesilelerle de asesler pişkeş adı altında esnaftan para toplarlardı. Ayrıca, el altından kentin azılı hırsızlarından, yankesicilerinden para sızdırmakta, uygunsuz yerlerden

Asesbaşım betimleyen bir resim. *Nün Akbayan koleksiyonu*

ÂSİTANE

344

345

ASKERÎ HASTANELER

de göz yummalarının karşılığı rüşvet almaktaydılar. Ases kollan, gece karanlığında karşılarına çıkan her tip insan ve grupla baş etmek durumunda olduklarından, bugünkü judo, karate tekniklerine benzer hünerlere sahiptiler. Evliya Çelebi, asesler sınıfını (esnaf-ı ases-i sâ-ni-i bî-aman) anlatırken 202 nefer olduklarını, tutma, kapma, vurma, kovma, basma, bağlama işlerinde pek başarılı, "birbirinden eşed mel'un" bir topluluk oluşturduklarını açıklar.

Asesbaşı, Yeniçeri Ocağı'nın "Erkân-ı Yeniçeriyân" ya da "Katar Ağalan" denen, 18 büyük subayının (yeniçeri ağasından avcıbaşıya kadar) 17.'si idi. Resmi kıyafeti, yeşil çuhadan çatal kalafat başlık, zağra yakalı ve yeşil kaplı divan kürkü, ak çakşır, sarı yemeniydi. Paşa-kapısı'nda (Babîâli) oturur, sadrazamın buyruklarına göre gece kollarını düzenlerdi. Kendisi de "koP'a çıkardı. Sadrazam seferde iken sadaret kaymakamının emrinde hareket eder, "büyük kol" gezmelerine, arkasında asesleriyle katılırdı. İstanbul sorunlarının görüşüldüğü "çarşamba divanı" oturumlarında asesbaşı, asesleri ile ayakta dururdu. Sadrazamın cuma namazına gidişinde yol boyunca güvenliği sağlayıcı önlemler alırdı. İstanbul'daki tutukevi ve hapishaneler (tomruklar) ile Baba Cafer Zinda-m'nın da amiriydi. Kent güvenliğini bozan, yargılanıp idama mahkûm olan yeniçerilerin gece yarısı Baba Cafer Zinda-nı'nda idam edilmesi sırasında hazır bulunurdu. Asesbaşı, Ağa Kapısı'ndaki Di-van'a da (yargı kurulu) katılır, idama mahkûm edilen asker kendisine teslim edilirdi. Asesbaşı, yeniçeri ağasından da buyruk alır ve ikisi arasındaki iletişimi "emir neferi" sağlardı. Ulufe dağıtımı sırasında, yeniçerilerin iyi tutumlarına kanıt olarak sadrazama ve ocak ağalarına şeker sunmak, esnaf alaylarında subaşı

ve kılavuz çavuşu ile atbaşı, kortejin önünde ilerlemek, padişah veya sadrazam sefere çıktığında tüm aseslerle uğurlama törenine katılmak asesbaşının görevlerindendi. Aseslik, 1826'da Yeniçeri Ocağı ile birlikte kaldırılmıştır.

İstanbul halk kültüründe, mahalleyi korkutan, erkekleri susturan kadınlara "atlı ases" deniyordu. Bu adla ün yapan bir fahişenin de 16. yy'da, Arap Fatı, Narin, Girütlü Nefise ile, Galata semtinde "yaramazlık" yaptıkları, evlerinin basıldığı, semt halkının bunlardan şikâyetçi oldukları saptanmıştır.

Bibi, Evliya, *Seyahatname*, I, 517; d'Ohsonn, *Tableau*, VII, 167, 319; Marsigli, *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden inhitatı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti*, ist., 1934, 83 vd; (Ergin), *Mecelle*, I, 884 vd; Uzunçarşılı, *Kapıkulu*, I.

NECDET SAKAOĞLU

ÂSİTANE

"Âsitane-i Saadet", "Âsitane-i Aliyye", "Âsitane-i Padişahî", "Âsitane-i Saadet-Âşîyan", "Âsitane-i Devlet-i Aliyye" de denmiştir. Osmanlılar döneminde İstan-

bul için, resmi belgelerde sıkça geçen adlardandır. Eskiden İstanbullulara da Âsitaneli dendiği olurdu. Kentteki başlıca büyük kurumlara, dergâhlara da âsi-tane deniyordu.

Farsça bir sözcük olan "âsitan/âstan", kapı, kapı eşiği, giriş, başlangıç, savaş yeri, dergâh, hükümdar sarayı, yer, makam, başkent, evliya kabri vb kavram ve adlan karşılayan bir anlam zenginliğine sahiptir. Osmanlılardan önce de Doğu'da hükümdar saraylarına "âsitan-ı ref-î mekân" (yeri yüksek eşik) dendiği bilinmektedir. Tasavvufta dünyaya "âsi-tane-i fena", "âsitane-i adem" dendiği gibi Mevlevîlikte çileye girilen tekkelere de "âsitan" denmekteydi. Tarikat çevrelerinde, dergâhların kapıları ve eşikleri, yüz sürölüp niyaz edilen, öpülen, basılmadan geçilen, pirin veya şeyhin ayağını bastığı kutsal yer olarak ululandığından, bunların gerisindeki dergâhlara da "âsitane" denmiştir. İslam dünyasında, kutsal yapıların, hükümdar saraylarının bulunduğu kentlere de "âsitane" denilmiş, ayrıca buraları için "aliyye, saadet, muallâ" vb sıfatlar da kullanılmıştır.

Saraylara "âsitane" denmesi, Müslüman hükümdarların "emirü'l-mü'minin, imam, halife, melikü'l-âdil, rüknü'd-din, nâsirü'd-din" vb unvanlar alarak kendilerini birer İslam önderi olarak tanıtmalarıyla ilgilidir. Kendilerine duyulması gereken saygıdan ve saraylarının bir hak ve adalet yeri olarak görülmesinden dolayı oturdukları kente veya saraya "âsitane" denilmiştir.

İstanbul'un fethinden (1453) önce, Edirne'ye, Bursa'ya, buralardaki Osmanlı saraylarına "âsitane" dendiğine ilişkin bilgiler mevcut değildir. Bu

deyimin yaygınlık ve resmiyet kazanması, İstanbul'da Sur-ı Sultani denen duvarlarla çevrili Saray-ı Cedide-i Âmire'nin (Topkapı Sarayı) yapılmasından sonradır. Zamanla, içinde padişah saraylarının, büyük selatin camilerin, kurumların, dergâhların yer aldığı suriçi İstanbul'a da "âsitane" denmeye başlanmıştır.

"Âsitane-i aliyye" ve daha doğru biçimiyle "âsitane-i devlet-i aliyye" deyimlerinin, Osmanlı resmi belgelerinde sıkça kullanılmaya başlaması ise 17. yy'dadır. "Mahsurâ-i saltanat", "südde-i saadet" deyimleri, Edirne için de kullanıldığı halde "âsitane-i aliyye" salt İstanbul'u ve Topkapı Sarayı'nı karşılayan resmi bir ad olmuştur.

Nefî (ö. 1634) IV. Murad için yazdığı bir kasidesinde, sarayı ve İstanbul'u tüm dünya hükümdarlarının kiblesi ve Kabe' si olarak nitelendirir: *Ol Şehinşâh-ı ci-hân-perver ki lâyıkdır dese / Kible-i şâ-hân-ı âlem âsitammdır benim.*

Başka bir şiirinde ise; *Asmân-ı din ü devletdir o âlî âsitan / Matla-ı mihr-i ci-hân-tâb-ı saâdetdir o bâb*, diyerek yine sarayı ve istanbul'u, dini ve devleti gökyüzü gibi kapsayan nitelikte tanımlar. Padişahı da güneşe eş tutar. Osmanlı tarihçilerinin birçoğu, örneğin, Selânikî, Nâimâ, Abdî de İstanbul için "âsitane-i

aliyye", "âsitane-i şâh-ı cihan", "âsitane-i padişah!" deyimlerini kullanmışlardır. Resmi belgelerde "âsitane" ile eşanlamda atebe deyimi de sıkça geçer. Bununla birlikte "atebe-i aliyye", "atebe-i ulyâ", "atebe-i felek-mertebe" vb daha çok padişahlık sarayı anlamını vermektedir.

Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunna-mesi'nde ise "Kanun-ı Kaimmakam-ı Âsitane-i Saadet" başlıklı bölümde, sadrazamın yokluğunda ona vekillik eden ve İstanbul'un sorunlarıyla ilgilenen vezirin, kentle ilgili yetkileri açıklanmaktadır. Evliya Çelebi ise, Tophane-i Âmi-re'yi "Evsâf-ı Âsitane-i Tophane" başlığı altında anlatır. Eski birçok kayıt ve belgeler ise, bazı tarikatların İstanbul'daki merkez tekkelerine "âsitane" denildiğini kanıtlamaktadır. Aziz Mahmud Hüdâî (Celvetî) Âsitanesi, Kadirîlerin, İsmail Rûmî ve Kadirihane (Tophane) âsitaneleri, Sünbülîlerin Kocamustafapaşa ve Sünbül Sinan âsitaneleri, Koska'daki Sâ'di Âsitanesi (Abdüsselâm Tekkesi), Bedevî Âsitanesi, Üsküdar'daki Rıfâî Âsitanesi, Uşşakîlerin Kasımpaşa Âsitanesi, Mevlevîlerin, Galata, Yenikapı, Kasımpaşa, Bahariye âsitaneleri (Mevlevi-haneleri), Karagümrük'teki Nureddin Cerrahî Âsitanesi bunlardandır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemine doğru, İstanbul için "âsitane" deyiminin giderek daha az kullanıldığı, bunun yerine Dersaadet'in öne çıktığı görülmektedir. Buna bağlı olarak sadaret kaymakamına, âsitane kaimnakamı, defterdar vekiline âsitane defterdarı vb unvanlar verilmesi de bırakılmıştır.

Halk arasında ise "âsitanlı" deyimi, İstanbullu anlamında uzun zaman kullanılmıştır.

İstanbulluların kendilerine "şehrî", Galata, Eyüp, Üsküdar halkına "kasabalı", Anadolu ve Rumelililere de "taşralı" demelerine karşılık, taşra halkı da İstanbullulara "âsitaneli, âsitanlı" demişlerdir. Halk ozanı Gedaî bir şiirinde "Mücerred âsitanlı adı şanlı dilber-i şehrî" der.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 436; *Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, Ankara, 1935, s. 126-127; *Tarih-i Cevdet*, I, 298; Hüseyin bin Halef Tebrizi, "Astan", *Tibyan-ı Nâfi der Tercüme-i Burhan-ı Katı*, (çev. Mütercim Âsim), ist., 1214, s. 48; Pakalm, *Tarih Deyimleri*, I, 94; Efdaleddin (Tekiner), "Âsitane", *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, I, İst., 1941, s. 547.

NECDET SAKAOĞLU

ASKERİ HASTANELER

Osmanlı Devleti'ndeki askeri kurumlarda sağlık işlerine uzun yıllar cerrahlar bakmış, hekimlere ise sadece savaşlar sırasında geçici olarak görev verilmiştir. Bu yüzden uzun süre askeri hastanelere ihtiyaç duyulmamıştır. İlk kez, III. Selim zamanında (1789-1807) ordunun yeniden yapılanması sırasında askeri hastaneler kurulmaya başlanmıştır.

Bugünkü bilgilerimize göre İstanbul'daki askeri hastanelerin en eskilerinden biri Tophane-i Âmire Hastane-si'dir. Taksim'deki topçu ocağı erlerinin tedavilerine tahsis edilen bu hastanenin açılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ama 1796'da faaliyette olduğuna ilişkin belgeler vardır. 1841'de tek katlı olan hastane binasına bazı koşullar ve dersaneler eklenmiş ve Mekteb-i Har-biye'ye tahsis edilmiştir. Bu tarihten sonra Tophane'deki müşirlik binasında küçük bir hastane faaliyete geçirilmiştir.

1850'de Gümüşsüyü Askeri Hastanesi'nin^ hizmete girmesi, bunu takiben de İstanbul Boğazı'ndaki Liman-ı Kebir Hastanesi ile Zeytinburnu Hastanesi'nin Tophane Müşirliği emrine verilmesi nedeniyle Tophane-i Âmire Hastanesi'nin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan hemen sonra kapatıldığı sanılmaktadır.

Bu dönemdeki askeri hastanelerden biri de Asâkir-i Hassa-i Muhammediye Hastanesi adı ile de tanınan ve Topta-şı'ndaki Valide-i Atik Bimarhanesi'nde faaliyet gösteren Toplası Hastanesi'dir. III. Murad'ın annesi Nurbânu Valide Sultan tarafından 1583'te yaptırılan bi-marhane, III. Selim zamanında Nizam-ı Cedid askerlerine kışla olarak tahsis edilmiştir. Bu ordunun lağvından sonra bir müddet boş kalan bimarhane sonraları askeri hastane olarak kullanılmaya başlanmıştır. 1865'te İstanbul'da patlak veren kolera salgınında hastane koleralı hastaların bakımını üstlenmiştir. Ekim 1873'te buraya Süleymaniye Bimarhanesi'ndeki akıl hastaları nakledilmiş ve bu tarihten sonra askeri hüviyetini yitirerek akıl hastalarının kabul edildiği bir bimarhane olmuştur.

1799'da hizmete giren Asâkir-i Man-sure-i Hassa Hastanesi, III. Selim'in tahttan

indirilmesi üzerine 1807'de diğer bütün mansure kuruluşları gibi kapatılmış ancak 1834'te, II. Mahmud devrinde Süleymaniye Külliyesi'nin tabhanesinde yeniden hizmete girmiştir. Daha iyi hizmet vermesi amacıyla tabhaneye yeni koğuş ve daireler ilave edilmiştir. Bu hastane hakkında fazla bilgiye sahip değiliz.

III. Selim tarafından mansure askerleri için kurulan diğer bir hastane de Levend Çiftliği Hastanesi'dir. Bu hastane III. Selim'in 1799'da, Nizam-ı Cedid askerlerinin talim ve terbiyeleri için Levend Çiftliği'nde yaptırdığı kışla yakınında faaliyete geçmiştir. Bostancı Tü-fenkçileri Ocağı askerlerine sağlık hizmeti vermek amacıyla ayrılan binanın yetersiz gelmesi üzerine hemen ertesi yıl Foti Kalfa'ya tek katlı yeni bir hastane binası yaptırılmıştır. Bu hastane de Nizam-ı Cedid'e karşı ayaklanan yeniçeriler tarafından tahrip edilmiş ve 1807' de kapatılmıştı. Ancak 1834'te burada yeniden hasta askerler tedavi edilmeye başlanmıştır.

III. Selim zamanında açılan bu askeri hastaneler faaliyetlerini sürdürürken 14 Mart 1827'de, barışta hastalanan, savaşta yaralanan askerlerin tıbbi kurallara uygun olarak tedavi edilmeleri amacıyla askeri hekim yetiştirmek üzere Tıbha-ne-i Amire(->) açılmıştır. Bunu yine orduya cerrah yetiştirmek amacıyla, 9

Zeytinburnu Askeri

Hastanesi'nin
deniz
tarafından
(üstte) ve ön
cephesinden
(sağda)
görünümü.

TETTVArslvı

Ocak 1832 tarihinde öğretime başlayan Cerrahhane-i Mamure(->) izlemiştir. II. Mahmud bu askeri eğitim kurumlarından sonra III. Selim gibi yeni kurduğu Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'ye hizmet vermek için yeni askeri hastaneler tesis etmiştir. II. Mahmud zamanında açılan askeri hastaneler şunlardır:

Maltepe Hastanesi: Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin önerisi üzerine 1827'de yaptırılmıştır. Asâkir-i Mansure Hastanesi adı ile bilinen hastanede Kırım Savaşı sırasında, hasta ve yaralı Fransız askerleri tedavi edilmiş, 1877 Osmanlı-Rus Savaşı'nda da hastane hasta ve yaralı bakmış, yatak sayısı 979'u bulmuştur.

Maltepe Hastanesi, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) büyük itibar kazanarak

İstanbul'un en büyük askeri hastanesi olmuştur. Balkan ve I. Dünya savaşlarında kısmen bulaşıcı hastalıklar hastanesi şeklinde hizmet vermiş, 1922' de de lağvedilmiştir.

Bâb-ı Seraskeri Hastanesi: Şimdiki İstanbul Üniversitesi merkez binasının bulunduğu yerde iki katlı kagir bir binada II. Mahmud tarafından kurulmuştur. Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Beyazıt Yangın Kulesi 1826'da yapıldığına göre hastanenin de bu tarihte faaliyete geçmiş olduğu kabul edilmektedir. Hastane Balkan Savaşı (1912-1913) sonunda Sıhhiye Eğitim Merkezi olarak kullanılmış, İstanbul Üniversitesi'nin Harbiye Nezareti binalarına yerleşmesinden sonra yıktırılmıştır.

Mühimmât-ı Harbiye (Askeriye) Hastanesi: Tophane askerlerine bakmak amacıyla 1828'de Tophane-i Âmire'ye bağlı olarak Cebthane adı ile kurulan hastane, 1831'de bu adı almıştır. Azatlı ve Ayastefanos (Yeşilköy) baruthanelerinin Avrupa'dan getirilen araç gereçle faaliyete geçmesi üzerine artan hasta talebi karşısında hastane yetersiz kalmış ve 1847'de fabrikalar müdürü Halil Paşa tarafından yeni bir bina yaptırılarak adı Zeytinburnu Askeri Hastanesi olarak değiştirilmiştir. Tek katlı ve kagir olan bu yeni bina Tophane-i Âmire'ye bağlı hastanelerin en küçüğüydü. Zaman zaman kapasitesinin çok üstünde hizmet veren bina 1893'te II. Abdülhamid tarafından yıktırılarak yerine yenisi yaptırılmıştır. Hastane Balkan ve I. Dünya savaşlarında faaliyetini sürdürmüş, 1918' de de kapatılmıştır. Cumhuriyet döneminde farklı amaçlarla kullanılan bina 1947'de yeniden hastane olarak hizmete açılmış ama İstanbul'daki askeri hastanelerin yeterli olduğu ileri sürülerek 1956'da lağvedilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde karantina uygulanmadan önce İstanbul'da askerler arasında görülen salgın hastalıklar sırasında tecrit ve tedavi maksadıyla Maltepe Hastanesi kullanılmaktaydı. 1831'de, burası yeterli olmadığından etrafı açık ve denizle çevrili Kızkulesi, Kızkulesi Mat'ûnün (vebalılar) Hastanesi adıyla bir süre koleraya yakalanan erlere tahsis edilmiştir.

ASKERİ HASTANELER

346

347

ASKERÎ HASTANELER

mıın m ısı iît ııı ısı iî eı m jıı uj ııı mı ui ;ıı !U f inim in !ıı i!ı 13 ü! !ıı !E l II !!ı Ii! !fi
il) l mra ffv.'v.-i) 5UÎULC55Î

Selimiye
Kışlası'nın
hastane olarak
kullanıldığı
dönemden bir
resim.
*The Illustrated
London News*, 6
Ocak 1855
*Nuran Yıldırım
koleksiyonu*

1877-1878
Osmanlı-Rus
Savaşı sona
erdikten sonra
kapanan
Serviburnu
Askeri
Hastanesi.
10 Kütüphanesi,
Yıldız Albümleri,
no. 90667/5

1 -• --1 şfetS* -•-•-• .:-v'-:/^ :*t^*~

Bu dönemde Sarayburnu'nda faaliyete geçen ve Topkapı Hastanesi, Asâkir-i Hassa-i Şahane Hastanesi adları ile bilinen diğer bir hastanenin Maltepe Hastanesi ile karıştırıldığı görülmektedir. Burada daha çok Sarayburnu'ndaki süvari kışlasıyla, Ayasofya civarında bulunan cephane kışlasından gelen hastalar tedavi edilmekteydi. Topkapı Hastane-si'nin hangi tarihe kadar çalıştığı bilinmemektedir.

Selimiye Hastanesi: Selimiye Kışla-sı'na ek olarak yaptırılan koğuş ve dairelerde 1833'te faaliyete geçmiştir. Kırım Savaşı'nda (1854-1856) Selimiye Kışlası istanbul'a gelen İngiliz askerlere tahsis edilmişti. Hastalanan erler ile Kırım'dan gelen hasta ve yaralılar ise Haydarpaşa Askeri Hastanesi'ne yatırılmıştı. Çok sayıda hasta ve yaralının gelmesi

üzerine Kavak Kasrı da hastalara tahsis edilmişti, İngiliz askerleri Kırım'a sevk edilince Selimiye Kışlası'nın tamamı hastane haline getirilerek, Osmanlı ve Müttefik ordularının hasta ve yaralılarına ayrılmıştır. Hastabakıcılığın ve hemşireliğin kurucusu, İngiliz Florance Nightingale(->) ve 40 kadar yardımcısı buradaki çalışmaları ile Türk ve dünya hastabakıcılık tarihinde büyük bir ün kazanmıştır.

Selimiye Hastanesi, Balkan ve I. Dünya savaşlarında Sıhhiye Eğitim Merkezi görevini yapmıştır. Mütareke'de hastanenin çalıştırılmasına gerek kalmadığı gerekçesiyle kapatılmış ve 1920'de bina Beyaz Rus göçmenlerine tahsis edilmiştir.

1933'te Haydarpaşa Askeri Hastane-si'nin onarımı sırasında Haydarpaşa Selimiye Asker Hastanesi adı ile tekrar bir hastane açılmış ve 1940'a kadar hizmet

vermiştir. Bu hastanenin çalışmalarını sürdürdüğü yerde, II. Dünya Savaşı sırasında, 1948'de II. Tümen birliklerinin tamamı Selimiye Kışlası'na yerleştirilince, Selimiye Hastanesi, Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nin karşısında bulunan Askeri Veteriner Tatbikat Okulu binasına taşınmıştır. Aynı zamanda maluller yurdu olarak da kullanılan hastane 1950'de lağvedilmiştir.

Mekteb-i Harbiye öğrencilerinin tedavisi için 1834'te Maçka Kışlası'nda Mekteb-i Harbiye Hastanesi açılmıştı. Daha sonra, bazı eklemeler yapılan hastane, şimdiki Harbiye binasının bulunduğu yere nakledilmiştir. II. Abdülhamid devrinde hastane Harbiye'nin ön cephesinde, batı köşesinin üst katındaki 7 odaya yerleştirilmiştir. Çanakkale Savaşı (1915) sırasında Mekteb-i Harbiye Ağır Mecruhin (yaralıları) Hastanesi adıyla çalışmıştır.

Humbarahane-i Mamure Hastanesi: BOA'daki belgelerden 1836'da Sütlu-ce'de hizmette bulunduğu anlaşılmaktadır. Humbarahane binası kışla, hastane ve askeri malzeme deposu olarak kullanılmış, 1838'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Galatasaray'daki binasının yanmasından sonra bir süre burada faaliyet göstermiştir. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda hasta sayısı artan Humbarahane Hastanesi, Balkan Savaşı'ndan sonra çalışmalarını durdurmuş, I. Dünya Savaşı'nda da kapatılmıştır.

Kuleli Askeri Hastanesi (Selimiye Hastanesi): 1844'te yanan eski kışlanın yanında bulunan fener yıktırılmış ve temelleri üzerine ortasında bahçe bulunan dört cepheli hastane binası inşa ettirilmiştir. 1845'te hizmete giren hastane Selimiye ve Kuleli kışkalarında barınan

hassa askerlerine hizmet vermiştir. 1848'de tamir gören kışla ve hastane, Kırım Savaşı sırasında bir ara İngiliz ve Fransız askerlerine tahsis edilmiştir. 1859'da bina yanmış, 1863'te Abdülaziz tarafından kagir olarak yeniden yaptırılmıştır. Sonraları hastane Beylerbeyi'ne taşınmış, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra (1908) eski yerine dönmüş, Anadolu

yakasında Haydarpaşa ve Selimiye hastanelerinden sonra en büyük askeri sağlık kurumu olarak çalışmalarını sürdürmüştür. Mütareke yıllarında faaliyeti durdurulmuş, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra ise kapatılmıştır.

II. Dünya Savaşı seferberliğinde Kuleli Kışlası'nda, Çengelköy Askeri Hastanesi adı ile 1.000 yataklı bir hastane faaliyete geçirilmiştir. Savaş sonrası hastane 1947'de lağvedilmiş ve bu tarihten sonra bina Kuleli Askeri Lisesi olarak kullanılmıştır.

Arşiv belgelerinden, 1838'de Anado-lukavağı'ndaki Liman-ı Kebir (Büyük Liman) koyunda Tophane-i Amire'ye bağlı olarak bir hastane kurulduğunu öğrenmekteyiz. Liman-ı Kebir Hastanesi adı verilen bu askeri hastane Kavak Hastanesi adı ile de bilinmekteydi. Hastane 4 büyük koğu ve müştemilatı olan bir köşte hizmet veriyordu.

1909'da eskimiş olan binaya yeni pavyonlar ilave edilmesi kararlaştırılmış bunlar I. Dünya Savaşı'ndan önce tamamlanarak hizmete girmiştir. Bu savaşta yararlı hizmetlerde bulunan hastanenin faaliyeti, Mütareke'de Boğazlar'ın İtilaf devletleri tarafından işgali üzerine durdurulmuştur. 1933'te yeniden açılmış, II. Dünya Savaşı seferberliğinde 451 Numaralı Memleket Hastanesi adı ile hasta kabul etmiştir. Seferberliğin so-

nunda büyük bir onarım görmüş ve bir de ameliyathane ilave edilmiştir. Boğazlar Kumandanlığının, Deniz Kuvvetle-ri'ne devredilmesi üzerine hastane Kara Kuvvetleri'nden ayrılmış ve 1960'a kadar Deniz Kuvvetleri emrinde faaliyetini sürdürmüştür. II. Mahmud döneminde kurulmuş bir başka deniz hastanesi Ka-sımpaşa'daki Bahriye Merkez Hastane-

Tarabya'da bulunan Alman Elçiliği'nin yazlık binasının yerinde Tarabya Askeri Hastanesi adında bir hastane bulunduğu bilinmekteyse de açılış tarihi belli değildir. I. Dünya Savaşı'nda Tarabya Hastanesi adı ile faaliyete geçen hastanenin bu hastane ile bir ilgisi yoktur.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve savaşı izleyen geri çekilişte İstanbul, askerler ile göçmenlerin akınına uğramıştı, İstanbul'daki sağlık kurumları çoğu hasta ve yaralı olan bu göçmen ve askerlere cevap veremediğinden İstanbul'da bu dönemde yeni askeri hastaneler açılmıştır. Bunları şöylece sıralayabiliriz:

Mîrgûn (Emirgân) Hastanesi: Mısır Hıdivi ismail Paşa kendisine ait Emir-gân'daki korulukta, yanında hamam ile ayrı bir memurlar dairesi bulunan bir hastane inşa ettirmişti. Fakat bina tamamlandıktan sonra içi döşenmeden kalmış ve araç gereç de alınamamıştı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda yardım için Mısır'dan gönderilen askerlerin hasta ve yaralılarının bakım ve tedavilerinin burada yapılması düşünülmüş ve bina derhal donatılarak hizmete açılmıştır. Savaş sırasında 7-8 ay kadar faaliyette bulunan hastane savaş bitince kapatılmıştır.

1879'da yeni Mısır Hıdivi Tevfik Paşa ile yapılan görüşmeler sonunda hastane binası ve arazi, şehremanetine devredilmiştir. Ama yeterli tahsisat bulunamadığı için burası hastane olarak kullanılamamış, boş kalan hastane 19H'de harap bir halde Müessesât-ı Sıhhiye-i Hayriye Müdüriyeti'ne verilmiştir. I. Dünya Savaşı'nda burada bir nekahethane açılmış, savaş bitince lağvedilmiştir. Tekrar belediyeye intikal eden binanın yer aldığı arazi bugün Emirgân Korusu olarak kullanılmaktadır.

İplikhane Hastanesi: 1827'de Eyüp'te ordu kumaşlarının yapımında kullanılan ipliklerin hazırlanması amacıyla kurulan İplikhane'de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında 1.500 yataklı bir hastane faaliyete geçmiştir. 1890'a doğru hastane, personeli ile Humbarahane Kışlası'na nakledilmiştir. I. Dünya Savaşı'nda İplikhane tekrar hastane haline getirilmiş, Mütareke'de hizmet vermemiş, 8 Haziran 1921'de lağvedilmiştir.

Beylerbeyi Hastanesi: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Beylerbeyi Sara-yı'nın eklerinden olan Muzıka-i Hümayun ve Paşalar Dairesi binalarında açılmıştır. Sarayın Kuzguncuk tarafında olan bu bölümlerine 1890'da Kuleli Kışla-sı'ndaki hastane ve Tıbbiye İdadisi taşınmış, 1906'da da Mekteb-i Sultani (bugün Galatasaray Lisesi) bir süre burada faaliyetini sürdürmüştür. Mekteb-i Sultani'nin yerine taşınması üzerine 15 Mart 1909'da yeniden hastane olarak kullanılmaya başlanmıştır. I. Dünya Savaşı'nda ağır yaralılara tahsis edilmiş, 1919'da lağvedildikten sonra bina bir aralık Yedek Subay Okulu ve Sıhhiye Transit Deposu olarak kullanılmış, daha sonra da büyük bir restorasyon geçirerek Deniz Astsubay Okulu olmuştur. Sonraları kısmen yanmış ve daha sonra da yıkılmıştır.

Serviburnu Askeri Hastanesi: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki Yıldız Albümleri'nden (no: 90667/5), 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Beykoz' da Yalıköyü'ndeki Serviburnu Koyu'nda bir kışla ile bir askeri hastanenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Burası, I. Dünya Savaşı'nda bulaşıcı ve salgın hastalıklardan birine yakalanan erler için tecrit yeri olarak kullanılmış, Mütareke'den sonra kapanmıştır.

Şemsipaşa Muhacirin Hastanesi: Bu hastanenin mevcudiyetini, İstanbul Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Ana-bilim Dalı'nda bulunan 19 Şubat 1294/3 Mart 1879 tarihli bir yazıdan öğrenmekteyiz. Hastane Sertabibi Mahmud Bey'in mührünü taşıyan yazı hastaneye tayin edilen eczacı Ali Rıza Bey hakkındadır. Hastanenin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra göçmenlere ve askerlere hizmet amacıyla faaliyete geçtiği düşünülmektedir.

II. Abdülhamid döneminde açılmış en önemli askeri hastane Yıldız Askeri Hastanesi'dir. Bu hastane 1884'te Balmumcu ve Orhaniye kışlalarındaki saray muhafız erleri ve Beşiktaş çevresinde oturan saray mensuplarının muayene ve tedavileri için Yıldız Sarayı içinde

kurulmuştur.

En son yeniliklerle donatılan ve Du-quer Sistemi adı verilen barakalardan oluşan hastane üç ayrı pavyondan meydana gelmekteydi. Bunlar taş temeller üzerine kurulan ve 10 saatte sökülüp yeniden kurulabilen portatif barakalardı. 200 hastanın yatırılarak tedavi edile"-bildiği hastanenin 1887'de Hassa Ordu-yı Hümayunu İkinci Fırkası için daimi bir hastane haline getirilmesi kararlaştırılmış ve kagir olarak inşa edilecek ba-

ASKERİ HASTANELER

348

349

ASKERİ KURULUŞLAR

rakaların koridorlarla bağlanması düşünülmüştü. Ancak yapılan keşifte bunun çok masraflı olduğu tespit edilince sonraları bir röntgen dairesi, hamam ve müştemilat ilave edilmiştir.

1892'de Almanya'dan en son sistemde 13 baraka satın alınmış, hastanenin yerleştirilmesi için Yıldız Sarayı bahçesinde bulunan Yıldız Hastanesi'nin arkasındaki Ramiz Paşa'ya ait arsanın satın alınması kararlaştırılmıştır.

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında hastanede yatak sayısı 957 idi. Yataklarına kadar bütün eşyaları Almanya'dan getirtilen hastanede Tesalya'dan gönderilen 2.000'e yakın yaralı tedavi ve ameliyat edilmiştir. Nisan 1897'de, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin son sınıfında okumakta olan Esad Feyzi ve Rifat Osman yaralılarıdaki kurşun ve mermi parçalarını röntgen ışınları ile tespit ederek Cemil Paşa'nın (Topuzlu) yaptığı ameliyatlara yardımcı olmuşlardır. Bunlar dünya tıp tarihinde savaş yaralıları üzerinde yapılan ilk röntgen uygulaması olarak kabul edilmektedir. Dünyada röntgen uygulaması yapan ilk askeri hastane de Yıldız Hastanesi'dir, röntgeni savaş cerrahisinde kullanan ilk cerrah da Cemil Paşa'dır. Hastane II. Meşrutiyet'te faaliyetini sürdürmüş, Balkan ve I. Dünya savaşlarında da yaralı erleri tedavi etmiştir. Mütareke'de çalışmaları durdurulmuş, 1923'te de lağvedilerek malzemesinin bir bölümü Gümüşsüyü Hasta-nesi'ne gönderilmiştir.

Günümüze kadar ulaşan en önemli askeri hastanelerden biri olan, Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastane-si(-0 de 1898'de faaliyete geçmiştir.

İstanbul'daki askeri hastanelerin sayısı Osmanlı Devleti'nin girdiği savaşlara paralel olarak artış göstermiştir. Balkan ve I. Dünya savaşları ile II. Dünya Savaşı seferberliği sırasında orduda baş gösteren salgın hastalıklarla mücadele etmek ve yaralıları tedavi etmek üzere pek çok geçici

hastane kurulmuştur. Osmanlı Hi-

lal-i Ahmer Cemiyeti'nin (Kızılay) yardımlarıyla, savaşlar boyunca olağanüstü koşullarda hizmet veren bu hastaneler barış döneminde kapatılmıştır.

Balkan Savaşı'nda (1912-1913), Rumeli'ye gönderilmek üzere Anadolu'dan gelen, Kartal ve yöresinde toplanan askerler arasında kolera baş göstermişti. Hadımköyü'ne yapılan sevkıyat hastalığının yayılmasına sebep olmuştu. Hasta sayısı çok fazla olduğundan bir kısmı İstanbul'a gönderilmiş ve kolera İstanbul'a da yayılmaya başlamıştı. Salgın nedeniyle Kızılay'ın yardımlarıyla, Demir-kapı ve Ayastefanos'ta askeri hastaneler kurulmuştur. Demirkapı Hastanesi, Top-kapı Sarayı içinde Demirkapı civarında kurulan barakalarda 110 yatakla hizmet vermiştir. Salgın önlendikten sonra da savaş bitinceye kadar yaralı ve hasta erlerin tedavilerini üstlenmiştir. Ayastefa-nos (Yeşilköy) Hastanesi ise Yeşilköy tren istasyonu yakınlarındaki Rum mektebi merkez olmak üzere çeşitli binalar, deniz kıyısında kurulan barakalar ve çadırlarda faaliyet göstermiştir. Salgın önlendikten sonra I. Dünya Savaşı'nda 200 yataklı hafif yaralı menzil destek hastanesi olarak askeri hekimler ve Kızılay denetiminde faaliyetini sürdürmüştür. Çanakkale'nin İngilizler tarafından boşa-tılmasından sonra Kızılay tarafından başka bir yere sevk edilmiştir.

Hasta ve yaralı ordu mensupları ise şu hastanelerde bakıma alınmışlardır:

Taşkışla Hastanesi: Balkan Savaşı sırasında Taksim'deki Taşkışla binasında 2.000 yatakla yedek harp hastanesi olarak 2 Kasım 1912'de hasta kabulüne başlamıştır. Bir yıl görev yaptıktan sonra lağvedilmiştir. I. Dünya Savaşı'nda Taşkışla yeniden yedek hastane haline getirilmiş Mütareke'de tasfiye edilmiştir.

Kandilli Hastanesi: Kandilli'de Prens Celaleddin Bey'in köşkündeki ağalar dairesinde 7 Kasım 1912 tarihinde 50 yatakla hizmete girmiştir.

Klemov Hastanesi: Şişli'de Süvari Ka-

Yıldız Askeri Hastanesi'nin barakaları. *Servet-i Fünun*, c. XIII, no. 330, s. 280, 1313/1897

rakolu (bugün yerinde Şişli Camii vardır) ile karşısındaki Rıza Bey Kona-ğı'nda Dr. Klemov'un yardımlarıyla kurulmuştur. Kasım 1912-Şubat 1913 tarihleri arasında burada 155 yaralı ve hasta tedavi olmuştur.

Maçka Hastanesi: Balkan Savaşı'nın zor günlerinde İstanbul'daki kışlaların hastane olarak kullanılması zarureti doğmuş ve Maçka Silahhanesi'nin bir bölümü de yaralılara ayrılmıştır. I. Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine binanın tamamı 400 yataklı bir hastane olarak hizmete girmiştir. Çanakkale Savaşı sırasında yatak sayısı 750'ye yükseltilmiştir. Hastane hizmetlerine uygun olmayan binada sağlık hizmetleri zorluklarla yürütülmüştür. Hastane 1922'de lağvedilmiştir.

Tuzla Askeri Hastanesi: Balkan ve I. Dünya savaşları sırasında Tuzla Tahaffuzhanesi

yakınlarında kurulmuştur. Tuzla Sevkıyat Hastanesi adı ile de anılan hastane, 1912-1913'te koleralı erlerin tecrit ve tedavileri ile meşgul olmuştur. 1914'te, ordu zührevi hastalıklar hastanesi yapılmış, ancak 300 yataklı hastanede hasta mevcudu 20-30'dan yukarı çıkmamıştır. 1918-1919'da hastane tahaffuzhanede bulunan sıhhiye bölüğüne devredilmiş, bir süre sonra Çamlıca'ya nakledilmiş, 1920'de de lağvedilmiştir.

II. Dünya Savaşı seferberliği sırasında Trakya'nın boşaltılma karan üzerine 1941'de Kırklareli Hastanesi, Tuzla'daki Topçu Kışlası'na nakledilmiştir. Bir ameliyathane eklenerek Tuzla Harp Hastanesi adı altında faaliyetini sürdürmüştür. Bundan sonra yöredeki birliklerde görülen; dizanteri, menenjit ve tifüs vakalarının tecrit ve tedavileri ile uğraşmış, hasta mevcudunun artması üzerine hastalar yöredeki başka sağlık kurumlarına nakledilmiştir. Hastane ise önce Gebze'deki 41. Tümen emrine, sonra Eskişehir Yurtiçi Bölge Komutanlığı'na bağlanmış, 1947'de de kapatılmıştır.

İstihlak-ı Milli Cemiyeti Hastanesi: İstanbul Divanyolu'nda halen Sağlık Müzesi olarak kullanılan binada Çanakkale Savaşı (1915) sırasında 173 yatakla hizmete girmiş, 1916'da da kapatılmıştır.

Moda Askeri Hastanesi: Çanakkale Savaşı sırasında Kalamış ile Mühürdar arasında bulunan bazı binalar ile Mo-da'da Vitollere ait konak bu isim altında faaliyete geçmiştir.

Ağahamamı Hastanesi: Çanakkale Savaşı sırasında açılmıştır. 1917'de lağvedilmiş, hastalar İplikhane Hastane-si'ne nakledilmiştir.

Makriköy (Bakırköy) Gaziler Askeri Hastanesi: Çanakkale Savaşı sırasında, Bakırköy'deki Reşadiye Kışlası'nda faaliyete girmiş, iç hastalıklarının ve nekahet dönemindeki erlerin tedavilerine ayrılmıştır. Savaş bitince kapatılmıştır.

Çamlıca Askeri Hastanesi ve Sanatoryumu: I. Dünya Savaşı sırasında yeri ve havasının güzelliği, çevresinin sessizliği dikkate alınarak Çamlıca'da bir ne-kahethane açıldığı ve Mütareke yıllarında bir süre faaliyette bulunduğu bilinmektedir. Burası esaretten dönen subayların bir süre dinlenmesi amacıyla kullanılmaktaydı. 1920'de lağvedilen hastanede görevli hekimlerin bir kısmı Anadolu'ya geçmiş, bir kısmı da emekliye ayrılmıştır.

Cumhuriyet döneminde başlatılan verem mücadele programı çerçevesinde ordu için bir verem hastanesi kurulması planlanmıştır. 1939'da Çamlıca'daki eski nekahethane civarında, Abdülmecid ve

Abdülaziz'in av köşkü olan ve o dönemde Alımed Celaledin Paşa Köşkü olarak bilinen yapı ve çevresindeki arazi, diğer binalarla birlikte satın alınmıştır. 1940'ta Milli Savunma Bakanlığı emrine verilen hastane 1943'te faaliyete geçmiştir. 1945'te mevcut binaların yetersizliği göz

önünde tutularak yeni bir hastane inşaatına başlanmıştır. 1950'de hastane 200 yataklı yeni binasına taşınmış, eski bina bir süre müze gibi korunmuştur. Artan hasta talebi karşısında burası da yetersiz kalınca 1953'te 500 yataklı büyük bir binanın yapımına başlanmış ve 1963'te bitirilmiştir. Buraya Sarayburnu'ndaki Verem Hastanesi de nakledilerek Çamlıca Askeri Göğüs Hastalıkları Hastanesi adı altında faaliyete devam edilmiştir.

Davutpaşa Askeri Hastanesi: I. Dünya Savaşı sırasında Davutpaşa Kışlası'nda açılmış, 1920'de lağvedilmiştir.

Fenerbahçe Askeri Hastanesi: 1915'te Fenerbahçe askeri depolarının yakınında kurulmuş bulunan barakalarda faaliyet göstermiş, Çanakkale Savaşı'nın bitiminden sonra kapatılmıştır.

Teâli-i Nisvan Cemiyeti Hastanesi: I. Dünya Savaşı sırasında yaralı erleri tedavi etmek amacıyla açılmıştı. Cağaloğ-lu'nda Himâye-i Etfal Sokağı'nda bulunan ve cemiyet üyelerinden Mihri Ha-nım'ın (Pektaş) ailesine ait olan evde 30 yatakla hizmet vermiştir. Burada Halide Edip Adıvar da hastabakıcılık yapmıştır.

Pangaltı Askeri Hastanesi: I. Dünya

Yıldız

Hastanesi'nde bir yaralının el röntgeni çekiliyor, 1897. *Nurun Yıldırım koleksiyonu*
Savaşı'nda Pangaltı'daki Rus Hastanesi'nde faaliyete geçmiş, Çanakkale Savaşı'ndan sonra kapanmıştır.

Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'da kurulan diğer geçici askeri hastaneler şunlardır:

Beyoğlu yakası: Belediye Hastanesi (bugünkü İlk Yardım Hastanesi), Bo-monti Hastanesi (Bomonti'deki İtalyan Mektebi'nde), Emirgân Nekahethanesi (Emirgân Tokmakburnu'ndaydı, bugün yıkılmıştır), Feriköy Mecruhın Hastanesi, Galatasaray Hastanesi, Halıcıoğlu Hastanesi, İngiliz Hastanesi (Kulekapı-sı'nda bugünkü Belediye Hastanesi'nde), İtalyan Hastanesi, Ağaçlı Maden Hastanesi (Kâğıthane), Maçka Hastanesi, Taksim Fransız Hastanesi (bugünkü Fransız Konsoloslugu binası), Tarabya Hastanesi (Tarabya'daki Sümer Palas Oteli'nde, daha sonra yıkılmıştır), Yeni-köy Hastanesi, Zapyon Hastanesi (Zap-yon Lisesi'nde) ve Sarıyer Hastanesi.

İstanbul yakası: Vefa Hastanesi (Vefa Lisesi'nde), Balat Yahudi (Orahayim) Hastanesi, Darülmualimîn Hastanesi (Çapa), Darülfünun Hastanesi (Zeynep Hanım Konağı'nda), Darüşşafaka Hastanesi, Letafet Apartmanı Hastanesi (Şeh-zadebaşı'nda), Mercan Hastanesi, Yedikule Hastanesi (Yedikule Rum ve Ermeni hastanelerinde), Yeşilköy İntaniye Hastanesi.

Üsküdar yakası: Alemdağ Hastanesi, Anadolu-kavağı Hastanesi, Beylerbeyi

Hastanesi, Tıp Fakültesi Hastanesi (Haydarpaşa'daki Tıp Fakültesi binasında), Zeynep-Kâmil Hastanesi (Zeynep Kâmil Hastanesi'nde).

Cumhuriyet döneminde İstanbul'da kurulan en önemli askeri hastaneler ise Maslak Askeri Hastanesi ile son yıllarda Gülhane Askeri Tıp Akademisi'ne bağlanarak yeniden örgütlenen Haydarpaşa Askeri Hastanesi'dir(->).

Bibi. Tahsin, *Tıbbiye*; Esad, *Harbiye*; *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi 1329-1331*; ist., 1329; S. Ünver, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", *Tanzimat*, I, İst., 1940; H. Şehsuvaroğlu, "19. Asırda İstanbul'da Hekimlik", *Akşam*, 5 Kasım 1947; C. Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım*, ist., 1951; S. Kumbaracılar, "İstanbul'da Askeri Hastanelerin Kuruluşu", *Dirim*, c. XXVI, no. 5-6, no. 7-8; K. Özbay, *Asker Hekimliği*, III, Kısım 1-2; N. Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *TCTA*, V.

NURAN YILDIRIM

ASKERİ KURULUŞLAR

İstanbul coğrafi konumu bakımından askeri öneme sahip olduğu kadar, Roma, Bizans ve Osmanlı imparatorluklarının başkenti olması yönüyle de askeri bir merkez olma özelliğini sürekli korumuştur. Bizans döneminde en seçkin birliklerin bulunduğu, eğitildiği, silah ve diğer savaş araç gereçlerinin hazırlandığı yerdi. Osmanlı döneminde de bu özellik yoğun biçimde sürdü. Birçok askeri kuruluş kent içinde konuşlandığı gibi çevrede de askeri amaçlı

ASKERİ MÜZE

350

351

ASKERİ OKULLAR

maktadır. Bir başka bölümde at koşumları, süvari sınıfıyla ilgili silahlar, II. Mehmed'e (Fatih) ait bazı eşyalar, I. Se-lim'in (Yavuz) atının zırhı ve bir kılıcı, Bizanslıların Halic'e gerdikleri zincir, I. Süleyman'a (Kanuni) ait on dört kılıç ile atının alınlığı sergilenmektedir. Müzenin en zengin koleksiyonlarından birini ise alemler oluşturur. Birçoğu Memluk sultanları ve İran şahları adına yapılmış olan bu alemler maden işçiliği sanatının en güzel örneklerindendir. Bir başka bölümde yer alan Avrupa silahlarının önemli kısmı, Mısır'ın fethi (1517) sırasında Kahire hazinesinden getirilenlerdir. Buradaki Haçlı kılıçlarından en ilginç olanı 1437'de Bohemya kral ve kraliçesi adına yapılmış olan bir mızrak temrenidir. 13- yy'a ait İslam kılıçları, 17-18. yy'lara ait yatağanlar, İran şahlarına ait kakmalı kılıçlar bu koleksiyonların en değerli parçalamadandır.

Bir diğer bölümde, 14-20. yy'larda kullanılan çeşitli çelik miğferler, zırhlı at

başlıkları, Macar ve Rus askerlerine ait zırh gömlekleri vardır. Hemen ardındaki salonda Osmanlı, Akkoyonlu ve Memluklerin kullandığı zırhlar ve diğer savunma silahları ile ilgi çekici bir deve alınlığı görülür. Ateşli silahlar bölümünde fitilli, çakmaklı, kapsüllü ve iğneli mekanizmalı çeşitli silahlar sergilen-

üretim yapan yarı sivil bir hayli kurum vardı. Osmanlı ordusunun İstanbul'daki en önemli gücünü oluşturan yeniçeri-ler(->) kent yaşamında da etkili rol oynamışlardır. Kapıkulu Ocakları'nı(->) oluşturan topçu, top arabacı, cebeci, la-' gımcı, humbaracı gibi ocakların bir bölüm kuruluşu da İstanbul civarındaydı. Ayrıca donanma da İstanbul'da üslenmişti. Tophane-i Âmire(->), Tersane-i Âmire(->), Kılıçhane(->), Tüfenkhane(->) gibi askeri araç gereç üretim merkezleri ve ambarlar da kentte yer almışlardı. Baruthaneler(+) zaman zaman meydana gelen büyük *kazalar* sonucu kent yaşamını altüst etmelerine rağmen varlıklarını sürdürmüşlerdi.

Osmanlı dönemi boyunca İstanbul'un içinde ve çevresinde çok sayıda kışla da vardı (bak. kışlalar). Bunlardan bazıları günümüzde de kullanılmaktadır. 18. yy'da başlayan ordudaki modernleşme çabaları çerçevesinde kurulan yeni askeri kuruluşlar da hep İstanbul'da üslenmişlerdi. Nizam-ı Cedid(->), Sekban-ı Cedid(->) ve Asâkir-i Mansure-i Muhammediye(->) bunların başlıcalarıdır. 19. yy'da İstanbul askeri okulları-O, askeri hastaneleri^») ve askeri fabrikalar bakımından da önemli bir merkezdi.

Cumhuriyet döneminde Türkiye değişen dünya ve ülke koşulları içinde askeri kurumların yeniden düzenlenirken İstanbul tarih boyunca önemini koruyan jeopolitik konumu yüzünden askeri merkez olma özelliğini yitirmedi. Bugün Kara Kuvvetleri bakımından I. Ordu'nun karargâhı İstanbul'dadır ve çevresinde bu orduya bağlı çeşitli birlikler konuşlandırılmıştır. Deniz Kuvvetleri bakımından ise Kuzey Deniz Saha Komutanlığı ile Boğazlar Komutanlığı'nın bulunduğu yerdir. Ayrıca Taşkızak Tersanesi de askeri bir kuruluştur. Hava Kuvvetleri'nin de kent çevresinde çeşitli hava savunma birimleri vardır.

İSTANBUL

ASKERİ MÜZE

Harbiye'de, Türklere ve yabancılara ait silah ve savaş araç gereçlerinin sergilendiği müze.

II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) Topkapı Sarayı'nı yaptırırken saray surlarının içinde kalan Aya İrini Kilisesi'ne cebecilerden bir kısmını yerleştirerek burayı sarayın silah ambarı haline getirdi. İç cebehane olarak anılan bina 1726' da III. Ahmed'in emriyle onarılarak gezilebilecek şekilde düzenlendi, kapısına "Darü'l-Esliha" yazılı bir kitabe kondu ve bazı tarihi Kuranlar ve kutsal emanetler de buraya

yerleştirildi. III. Se-lim'in tahttan indirilmesi (1807) sırasında cebeciler tarafından yağmalanması, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra birçok eserin yeniçerilerle ilgili olduğu için tahrip edilmesi veya dağıtılması üzerine Darü'l-Esliha'nın önemi *azaldı*. 1839'da adı Harbiye Am-barı'na çevrilerek tekrar silah ambarı

olarak kullanılmaya başlandı. 1846'da Tophane Müşiri Ahmed Fethi Paşa'nın girişimiyle Aya İrini Kilisesi'nde Mecma-i Esliha-i Atika ve Mecma-i Âsâr-ı Atika adlı iki bölümden oluşan modern anlamda ilk Türk müzesi açıldı.

Mecma-i Esliha'da eski zırh takımları, miğferler, ordu kantarları, baltalar, kılıçlar vb malzeme vardı. Mecma-i Âsâr-ı Atika'da ise, Mısır'dan gelen mumyalar, lahitler ve yazıtlar ile çeşitli çini eserler sergileniyordu. İkinci kısım, II. Abdül-hamid döneminde (1876-1909), Osman Hamdi Bey'in denetiminde Çinili Köşk'e(->) taşındı ve bugünkü Arkeoloji Müzesi'nin temelini oluşturdu.

Abdülaziz döneminde (1861-1876), müze önemini yitirdi ve tekrar Harbiye Ambarı'na dönüştü. Müzede bulunan ve Ahmed Fethi Paşa tarafından Avusturya'da yaptırılan mankenler önce Sultanahmet'teki Mehterhane'ye, sonra Ma-adin ve Sanayi Mektebi'ne en sonunda da Sultanahmet'teki Ticaret ve *Ziraat* Nezareti'ne taşındı. II. Abdülhamid zamanında Mühendishane-i Berri-i Hümayun öğretmenlerinden Ahmed Muhtar Paşa(->), Tophane Müşiri Zeki Paşa'ya Avrupa'daki benzerleri gibi bir müze kurulmasını önerdi. Bunun üzerine Alman mühendis Jasmund ve Alman Gromkov Paşa bir müze projesi hazırlamakla görevlendirildi. Bu proje uyarınca Yıldız Sarayı(->) bahçesindeki bir köşkte bir müze açıldıysa da, II. Abdül-hamid'in kuşkuлары yüzünden kısa sürede kapatıldı ve buradaki eserler Maçka Silahhanesi'ne(->) nakledildi.

1908'de, II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra, Tophane Müşiri Ali Rıza Paşa'nın girişimiyle Mühendishane-i Berri-i Hümayun Nazırı Ferik Ahmed Muhtar Paşa başkanlığında bir müze tesis komisyonu kuruldu ve malzemeler Aya İrini'de toplanmaya başlandı. Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa tarafından müze müdürlüğüne *atanan* Ah-

Askeri Müze'nin girişinden bir görünüm, Harbiye. *Hazım Ohurer, 1993*

med Muhtar Paşa daha önce Maçka Silahhanesi'ne kaldırılan çeşitli malzemeleri buraya getirtti; dört bir yana dağılmış topların hurda demir olarak satışını engelledi. Adı Müze-i Askeri-i Osmani olarak değiştirilen müzenin aylık 500 kuruş olan tahsisatının yetersiz olması yüzünden cumaları 100 para, diğer günler ise 4 kuruş giriş ücreti alınmaya başlandı. 40 para karşılığında "Endaht Oda-sı"nda atış talimleri yaptırılıyor, 1 kuruş ile çalışan bir org, çeşitli marş ve havalar çalıyordu. Binanın bir bölümü ise sinema salonu olarak düzenlendi. Ahmed Muhtar Paşa, 1914'te Mehter Takımı'nı yeniden kurarak

konserler verdirdi.

Müzedeki eşyalar ve eserler II. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine güvenlik gerekçesi ile 1940'ta Niğde'ye taşındı. 1949'da, 7.000 parçalık koleksiyon, İstanbul'da Maçka Silahhanesi'ne getirildi, fakat buranın istanbul Teknik Üni-versitesi'ne devri üzerine 1955'te eski Harbiye'nin jimnastikhane binasına nakledildi ve restorasyon çalışmaları bittikten sonra 1959'da burada faaliyete geçti. Bu binanın yetersiz kalması üzerine 1967'de mimar Nezih Eldem'in projesiyle Harbiye binasının tadilatına ve yeni binalar yapılmasına başlanmış, yeni müze kompleksinin bir bölümü 1986'da, tamamı 1993'te hizmete açılmıştır.

Askeri Müze'deki eserler Silahlar, Çadırlar, Kıyafetler, Meşrutiyet Dönemi, I. Dünya Savaşı, Çanakkale Savaşı, Kurtuluş Savaşı, Cumhuriyet Dönemi, Atatürk ve Şehitler konu başlıkları altında 17 salonda sergilenmektedir.

Toplam 20.000 eserden ancak 9.000 tanesinin sergilenabildiği müzede, bütün koleksiyonlar Şubat 1993'te elden geçirilerek yeniden sınıflandırıldı. İlk salonda, 16-19. yy'lara ait ok, yay ve bunlarla ilgili malzemeler, IV. Mehmed, III. Selim ve II. Mustafa'ya ait ok nişan beratları ile 1882'de Hüsameddin Paşa adına dikilmiş bir ok menzil taşı bulun-

Askeri Müze'nin eşyaları 1940'ta Niğde'ye taşınmadan önce son kez Aya İrini'de.
Gökhan Akçura koleksiyonu

mektedir. Bunlar arasında 1570'te yapılmış İtalyan çakmaklı metris tüfeği ile II. Mahmud'un kaza ile yaralanmasına neden olan tüfek en ilginç parçalardır. Koridorlarda ise 15. ve 16. yy'lara ait tunç ve ahşap top modelleri ile bunlardan yapılmış toplar dünya çapında bir koleksiyonun parçaları olarak ziyaretçilere sunulmaktadır. Atatürk'e ait çeşitli eşya ve eserlerin sergilendiği salon ise, Atatürk'ün bu okulda ders gördüğü günlerdeki biçiminde düzenlenmiş bir mekândır. Müzenin açık olduğu günlerde 15.00-16.00 arasında Mehter Takımı konser vermektedir. Müzenin yanındaki bir süre Harbiye Orduevi olarak kullanılan bina da onarılarak 1993'te Kültür Sitesi olarak hizmete açılmıştır.

Bibi. A. Sermed Muhtar (Alus), *Müze-i Askeri-i Osmanî Züvvanna Mahsus Rehber*, I-III, İst., 1920-1922; N. Eralp, "1908-1923 Döneminde Türkiye Askeri Müzesi'nin Batılı Anlamda Kuruluşu ve Kültür Hayatındaki Yeri", *İkinci Askeri Tarih Semineri*, Ankara, 1985.

İSTANBUL

ASKERİ OKULLAR

15. yy'ın ikinci yarısında Acemi Ocağı'nın örgütlenmesinden sonra İstanbul askeri eğitimin merkezi oldu. 18. yy'da Avrupa'daki teknik askeri eğitim kurumları örnek alınarak yeni okullar, 19.

yy'da Harbiye, Askeri Tıbbiye gibi yüksekokulların yanında rüştiye ve idadi düzeylerinde de yeni okullar hizmete girdi ve İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri eğitim merkezi oldu. Kent, Cumhuriyet döneminde de bu niteliğini bir oranda korudu. Günümüzde Harp Akademileri, Deniz Harp Okulu ve Hava Harp Okulu, Kuleli Askeri Lisesi ile bazı teknik askeri uzmanlık sınıf okulları, bazı yedek subay okulları ve askeri eğitim merkezleri İstanbul'dadır. Kent, 15. yy'dan beri, askeri sanayinin ve teknik eğitimin de merkezi olup Tophane, Tersane, Kılıçhane, Tüfenkha-ne aynı zamanda birer okul hizmeti vermişlerdir.

Bir askeri temel eğitim okulu ve talimgahı olan Acemi Ocağı(->) ile bu kaynaktan beslenen Enderun(->), Galata Sarayı Mektebi, İbrahim Paşa Sarayı Mektebi(->), Topçu, Cebeci, Toparabacı, Humbaracı, Lağımcı ocakları, Bostancı Ocağı(->), Mehterhane(->), Canbazha-ne(->) ve diğerleri, askeri nitelikli eğitim kurumlarıydı. Bunların her birinde, genel askerlik eğitiminin yamsıra uzmanlık eğitimleri de veriliyordu. Ata binme, ok atma, mızrak kullanma, kılıç talimi, kebede (bir tüy yay) germe, kepez sallama, top, cup, tomak, cirit oynama başlıca çalışmalardı. Mehterhane, Can-

ASKERİ OKULLAR

353

ASKERİ OKULLAR

Bugün Beşiktaş Belediye Başkanlığı binası olarak kullanılan Beşiktaş Askeri Rüşdiyesi.

Elif Erim / TETTV Arşivi

Mekteb-i Fünun-u Bahriye-i Şahane'de maket gemi üzerinde çalışan öğrenciler.

Bahriyeli Ali Sami'nin 1900 yıllarına ait bir fotoğrafı. *Engin Çizgen koleksiyonu*

bazhane gibi özel yetenek gerektiren kurumlarda ise seçilen adaylar bu alanlara göre yetiştirilmekteydiler. Tophane, Kılıçhane, Tüfenkhane, Humbarahane ocaklarında ise Acemi Ocağı'ndan gelen adaylara uygulamalı teknik eğitim veriliyordu. Bu geleneksel örgütler, sistemlerini 18. yy'a kadar korudular.

İstanbul'da modern bir askeri okul açma girişimi 27 Aralık 1734'te I. Mah-mud'un isteğiyle gerçekleşti ve Üsküdar'da Hendesehane adı ile teknik askeri uzman yetiştiren bir okul açıldı. Ama, bu kurum, yeniçerilerin tepkisi sonucu gelişme gösteremeyerek kapatıldı. Benzeri bir okul, 1759'da Kâğıthane'de Karaağaç semtindeki bir konakta yine aynı adla açıldı. Bunu 18 Kasım 1776'da Tersane içinde hazırlanan özel bir binada faaliyete geçen Mühendisha-ne izledi. Eğitimin çağdaşlaşmasında ve askeri eğitimin Batı'dan etkilenmesinde önemli bir adım sayılan bu

okulun resmi adı Mühendishane-i Bahrî-i Hüma-yun'dur(->). 1884'te Mühendishane'ye kara ordusuna teknik subay yetiştirmek amacıyla özel bir şube eklendi. Daha sonra 10 Mayıs 1796'da Eyüp Bahariye Sarayı'nda Mühendishane-i Sultani ya da daha yaygın adıyla Mühendishane-i Berri-i Hümayun(-0 olarak bilinen kara mühendis okulu açıldı. Bu sırada Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun'da da bir inşaiye şubesi hizmete girdi. Mühendishanelerin gelişmesine önem veren III. Selim, her ikisi için de özel binalar yaptırdığı gibi, öğretmen, araç gereç ve eğitim gereksinimleri konusunda özverili davrandı. Bu iki kurum, Türkiye'de modern eğitimin temel taşları, Batı tarzı askeri eğitimin de ilk örnekleri sayılır.

II. Mahmud dönemi (1808-1839) askeri okullar açısından, İstanbul'un en hareketli yılları oldu. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kapatılıp Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'nin(-0 kurulmasının ardından, yeni orduya katılan askerlere okuma yazma, temel askerlik bilgileri öğretmek, orduya subay yetiştirmek için, ilkin eski Acemi Ocağı kışlasında bir talimhane açıldı. Şehzadebaşı'nda 14 Mart 1827'de faaliyete geçen Tıbhane-i Âmire(->) de askeri bir okuldu. Yine, 1832'de Topkapı Sarayı'nın Yıldızlı Ka-pı'sı yakınında açılan Cerrahhane-i Mamure^ 1836'da Tıbhane ile birleştirilip Otlukçu Kışlası'na, 1838'de de Galatasaray'a taşındı. Okula, II. Mahmud'un "Adlî" mahlasını da içeren uzun bir ad verildi: Dârü'l-Ulumü'l-Hikemiye-i Osmaniye ve Mekteb-i Tıbbiye-i Adlîye-i Şahane.

Diğer taraftan 1831'de, Selimiye Kış-lası'ndaki mansure askerlerinden seçilen genç askerler sıbyan bölükleri adı altında özel eğitime alınarak ordu için gerekli çavuşların (astsubay) yetiştirilmesine başlandı. Hassa Ordusu Müşiri Ahmed Paşa'nın önerilerini olumlu karşılayan II. Mahmud, Maçka Kışlası'nda Mekteb-i Harbiye adıyla ilk kara subayı okulunun açılmasına 1834'te izin verdi. Talimhane de buraya taşındı. Bir süre sonra 1846'da bu okulun bir üst aşaması olan Mekteb-i Ulum-ı Harbiye de eğitime başladı. Böylece, askeri temel eğitim nitelikli sıbyan bölükleri ile birlikte 8 yıllık ve üç aşamalı, programı ile askeri uzmanlığı öngören önemli bir eğitim sistemi oluşturuldu. Harbiye'de matematik, fizik, astronomi, istihkâm, topçuluk, süvarilik vb dersler okutulmak-

taydı. Beşiktaş Sarayı'nın bir bölümünde ise eski Mehterhane'nin yerini alan Mızıka Mektebi yine 1834'te açıldı. Serasker Kapısı'nda "mektep" adıyla ve dışarıdan görevlendirilen öğretmenlerin görev aldıkları, askeri büro memurları yetiştirme amaçlı okulun açılışı da bu sıradadır. Bu okul, 1875'te Menşe-i Küt-tâb-ı Askeriye adını almış, bir süre üç yıllık, 1880'den sonra iki yıllık bir meslek okulu olarak çalıştıktan sonra 1908' de kapatılmıştır. Bunun bir eşiti ise Ka-sımpaşa'daki, Bahriye, Mühendishane, Çarkçı mekteplerine aday yetiştiren Bahriye Rüşdiyesi olup 1880'e doğru Rüşdiye-i Bahriye ve Menşe-i Küttâb-ı Askeri

denen bu okul, 1908'de kapatılmış, 1917'de Heybeliada'da Çarkçı Mektebi içinde Kâtib Mektebi adıyla yeniden açılmıştır.

İstanbul yaşamında önemli bir yeri olan okul ise Askeri Tıbbiye olarak bilinen Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'dir(->). Burası, 1850'ye doğru, başkentin en iyi örgütlenmiş, yabancı uzman ve profesörlerin de ders verdiği, laboratuvarları, matbaası bulunan bir eğitim-öğretim kurumuydu. Okulun yabancı hocaları ve ilk mezunları, İstanbulluları, Beyazıt'ta ücretsiz muayene etmişler, ilk hekim muayenehaneleri de bu semtte açılmıştır. 1845'te de buraya öğrenci hazırlayan ilk tıp lisesi, Mekteb-i İdadi-i Tıbbi adıyla Çengelköy Kışlası'nda açıldı. Askeri tıp eğitimi ile ilgili olarak 1855'te alınan bir kararla rüştiye mezunlarının da sınavla Tıbbiye İdadisi'ne alınmalarına olanak tanındı. İlk uygulamalı okul-hastanesi olan Tatbikat-ı Tıbbiye-i Askeriye Mektebi 1870'te Haydarpaşa'da, 1898'de ise Tababet-i Askeriye Tatbikat Mektebi adıyla Gülhane'deki askeri rüştiye binasında açılmıştır. Bu sonuncu kurum, günümüzdeki Gülhane Askeri Tıp Akademisi'nin temelidir.

Diğer yandan 23 Temmuz 1847'de Pangaltı'daki yeni binasına taşınan Mekteb-i Harbiye'de o yıl bir baytar (veteriner), şubesi açılması Türkiye için önemli bir yenilik sayılır. Bu şube 1872'de Askeri Tıbbiye'ye aktarılmış, 1888'den sonra yemden Harbiye bünyesine alınmıştır. Burada okuyanlar, Taksim'de Baytar Ameliyat Mektebi'nde staj yapmaktaydılar. 1886'da ise İstanbul'da 4 yıl süreli bir Askeri Baytar Rüşdiyesi açıldı. Burayı bitirenler, Tıbbiye İdadisi'ne, oradan da Harbiye Baytar Şubesi'ne geçmekteydiler.

Tanzimat dönemi (1839-1876) boyunca askeri okulların öncülüğünde İstanbul'da birtakım eğitim atılımları başarıldı. Örneğin, 1863'te askeri idadilere Fransızca dersi, Harbiye'ye jimnastik eğitimi konması, yine Harbiye'de özel bir sınıf açılarak öğretmenliğe yetenekli olanların, askeri muallim ve muallim muavini olarak yetiştirilmeleri ve ilk matematik ve resim muallim muavinlerinin 1868-1869'da mezun olmaları, Türkiye'de resim sanatının başlangıcını belirleyen önemli bir aşama kabul edilir. 1875'ten

başlayarak medrese çıkışlılardan seçilen adaylar Harbiye'deki Menşe-i Muallimin şubesine alınmak suretiyle edebiyat, topografya, tarih, coğrafya, matematik, resim branşlarında askeri öğretmenler yetiştirilmişti. 1882'den sonra, von der Golt (Golç Paşa) yönetiminde tüm askeri okulların daha çağdaş ve verimli bir yapıya kavuşturulmaları da gündeme geldi. Bu aşamaya gelmezden önce, İstanbul'da ikinci düzeyde başka askeri okulların da açıldığı saptanıyor. Donanmaya teknik eleman yetiştirmeye dönük İmalat Sıbyan Tabum (deniz sanat okulu) (1864), Mekteb-i Harbiye'nin üstünde Erkân-ı Harb sınıfının açılması (1864), kara ordusu levazım işleri için Sanayi Alayı bünyesinde İdadi Bölükleri denen kurslar ve İmalat-ı Harbiye Sanayi Mektebi (1864) bunlardandır. İstanbul'da ayrı ayrı semtlerdeki

Harbiye, Bahriye, Mühendishane ve Tıbbiye idadilerinin, Mekteb-i İdadi-i Umumi adı altında 1865'te birleştirilip Galata Sara-yı'na taşındıktan sonra 1868'de yeniden ayrılmaları, askeri okullara yaz imtihanlarının konması (1869), Askeri Tıbbiye için, o güne kadar Fransızca olan derslerin Türkçe verilmesinin kabul edilmesi (1870), Mühendishane-i Berrî-i Hü-mayun'un Harbiye ile birleştirilmesi (1872), askeri okullara sözlü imtihan yerine yazılı imtihan konulması, 1875'te Topçu Harbiyesi'nin ayrı bir okul konumuna getirilmesi vb de bu dönemdedir. İlk 1872'de Askeri Sanayi İdadisi adıyla Tophane'de açılan askeri sanat okulu, 1875'te askeri rüştiyeler açılıncaya değin rüştiye düzeyinde bir teknik okul olarak eğitim vermiştir. Bu okulun, İstanbul'un yoksul, kimsesiz çocuklarını, parasız yatılı olarak alıp yetiştirmesi, o zaman önemli bir hizmet olmuştur. Tophane-i Askeri İdadisi de denen bu okula, II. Meşrutiyet'e (1908) değin, salt İstanbullu çocuklar alınmaktaydı.

1875'te İstanbul'da ilk askeri rüştiyeler açıldı. Mülkiye (sivil) rüştiyelerden başlangıçta bir farkı bulunmayan bu okullara 12-14 yaş arasındaki iptidai öğrenimli erkek çocuklar alınmaktaydı. İstanbul'daki askeri rüştiyeler için, II. Ab-dülhamid döneminde (1876-1909) bir dizi yeni bina yapıldı ve bu okullara devam edenlere de ağırlıklı olarak askeri eğitim verilmeye başlandı. İstanbul'daki askeri rüştiyeler Gülhane, Soğukçeşme (halen Devlet Güvenlik Mahkemesi binası), Fatih, Kocamustafapaşa, Beşiktaş, Toptaşı, Paşakapısı ve Has-köy'deydi. 1876'da bu okullara toplam 1.500 dolayında öğrenci devam ediyordu. Eyüp'te askeri baytar, Kasımpaşa'da bahriye rüştiyeleri vardı. İstanbul askeri rüştiyeleri 1912-1913 Balkan Savaşı sırasında kapanmıştır.

1878'de askeri idadilerde de yeni bir düzenlemeye gidildi. Bahriye, Topçu, Tıbbiye idadileri ayrıldı. Tıbbiye İdadisi Gülhane'deki Kırmızı Kışla'ya, Bahriye İdadisi Heybeliada'ya, Topçu İdadisi de Halıcıoğlu'na taşındı. Bu okulların prog-

ramları da yeni dersler eklenmesiyle askeri eğitim ağırlıklı konuma getirildi. Bahriye Mektebi'ne ve Bahriye İdadisi'ne jimnastik dersi kondu. Askeri okulların reorganizasyonunda önemli hizmeti olan Golç Paşa. 1892'de oluşturulan Umum Mekâtib-i Askeriye Nezareti'nin başına getirildi ve askeri mektepler müfettişi oldu. Tersane'deki imalat sıbyan taburu bölüklerinin gerçek anlamda bir okul niteliğine kavuşması bu dönemdedir. 1887'de Haddehane adını alan bu kuruma yazılanlar 5 yıl sanayi neferi sanıyla Tersane'de çıraklık ettikten sonra 3 yıl da ihtiyat sınıfı okumaktaydılar. 1906'da Haddehane'nin yerini Çarkçı Mektebi almıştır. 1908'de II. Meşrutiyetin ilanının ardından, Umum Mekâtib-i Askeriye Nezareti kaldırılarak yerine Askeri Mektepler Terbiye ve Tedrisat-ı Umumiye Müfettişliği kuruldu. Bu değişikliğin amacı İstanbul'daki askeri okulların çağdaştırılması ve ordunun gereksinim duyduğu alanlarda ve yeter sayıda subay, uzman

yetiştirilmesi idi. Ordu merkezlerindeki harbiye mektepleri de kapatılıp İstanbul'a taşındı. Askeri rüştiyelerin ve idadilerin süreleri 3'er yıl oldu. Harbiye, 3 yıldan 2 yıla indirildi. 1909'da Erkân-ı Harbiye, Harbiye'den ayrılıp bağımsız bir üst okul konumuna getirildi ve Yıldız Sarayı'na taşındı. 1909-1910 arasında yeni bazı askeri okullar açıldı. Başlıcaları şunlardır:

Zabitan Talimgahı-. Öğretim durumları yeterli olmayan subaylar için 1909'da Yıldız Sarayı Şehzadegân Mektebi'nde açıldı. 120 piyade, 40 süvari subayının devam ettiği 3 aylık devreli bir kurstu.

Küçük Zabit ve Numune Taburu: Maçka Kışlası'nda hizmet veren bu okulla da yetenekli askerler alınmakta ve astsubay olmaktaydılar. Buraya Ermeni, Rum ve Musevi asıllılar da alınıyordu. İlk mezunlarını, 1912'de verdi.

Jandarma-Zabit Mektebi: Selanik, İzmir ve İstanbul'da açılan üç okuldan ilk ikisi Jandarma Mektebi, İstanbul'daki Jandarma Zabit Mektebi'yd.

Askeri Levazım Mektebi: 1909'da Ga-lata'daki Bank-ı Osmani Karakolu'nda açıldı. Miralay-mülazım (albay-teğmen) rütbeli 40 subaya levazım kursu veriliyordu.

Daire-i Harbiye Mektebi: Menşe-i Küttab-ı Askeriye'nin yerine 1910'da hizmete girdi, ama dört yıl sonra 1914' te kapatıldı.

İhtiyat Zabıtları Mektebi: Sivil okullardan mezun olan İstanbullu gençlerin sıradan er olarak orduya alınmaları başkentte hoşnutsuzluk nedeni olunca bunlar için 1910'da özel bir kanun çıkartıldı ve ihtiyat zabiti (yedek subay) olmaları olanağı getirildi. Harbiye Mektebi'nde açılışı yapılan okul, aynı yıl Beylerbeyi'ndeki hastane binasına taşındı, 1 yıl süreli bu okula başlangıçta rüştiye mezunları alınıyordu. Yapılan bir yasa değişikliği ile lise ve muadili okul mezunlarının alınması ve 6 ay teorik dersten sonra adayların ihtiyat zabiti olarak kıtaya çıkmaları öngörüldü. Bu okulun önemi Balkan Savaşı (1912-1913) ve I. Dünya Savaşı (1914-1918) yıllarında arttı. 1918'de kapatıldı. 1931'de Halıcıoğlu Topçu Mektebi'nde yeniden açıldı. 1936'da Harbiye'ye taşındı. Adı da Yedek Subay Okulu oldu.

Kâtip Mektebi: Bahriye Rüşdiyesi'ne bağlı bu okula Küttâb-ı Bahriye Mektebi de deniyordu. 1908'den sonra Bahriye Rüşdiyesi'yle birlikte kapatıldıysa da

ASKERİ TAHİNİYE FABRİKASI 354

355

ASMAOMESCIT SOKAĞI

Bugün Devlet Güvenlik Mahkemesi'nin bulunduğu Soğukçeşme Askeri Rüşdiyesi'nin binası.

1917'de Heybeliada'daki Çarkçı Mektebi binasında yeniden açıldı.

Namzet Mektebi: Kapatılan Bahriye İdadisi'nin yerine, sivil okullardan sınavla alınan adayları Bahriye Mekte-bi'ne hazırlamak için açıldı, 1 yıllık hazırlık okuluydu. 1918'de satın alınan Heybeliada Papaz Mektebi'ne yerleşti. Güverte Mektebi ile Çarkçı Mektebi namzet sınıfları da buraya taşındı.

Mızıka Mektebi: 1917'ye kadar düzenli bir eğitim sistemine kavuşamayan bu okul, Heybeliada Bahriye Mektebi nekahethanesinde çalışmalarla başladı ise de Mütareke döneminde (1918-1922) Heybeliada'daki tüm askeri okullarla birlikte kapatıldı. Okul binaları Rumlara geri verildi.

Çarkçı Mektebi: Tersane'deki binasından Heybeliada Rum Ticaret Mektebi binasına taşındı. Ancak 1 yıl sonra 1918'de diğerleri gibi bu bina da eski sahiplerine verildiğinden Çarkçı Mektebi, Güverte Mektebi'ne nakledildi.

Askeri Baytar Mektebi: 1909'da açılan bu okul 1914'te kapatıldı. Bu yıl içinde İstanbul'daki askeri rüştiyeler, Maarif Nezareti'ne bağlandı. Harbiye Mekte-bi'nin bütün öğrencileri ise talimgah eğitiminden geçirilip orduya alındığı için, savaş boyunca Harbiye kapalı kaldı. Mütareke'de İstanbul işgal altında olduğundan sağlıklı eğitim yapamadı. 1924'te Ankara'daki Zabıt Talimgahı İstanbul'a taşınarak Harbiye'ye yerleşti. Harbiye Mektebi yeniden organize edildi. 7 Eylül 1936'da Harbiye Ankara'ya taşındı, İstanbul'da Yıldız Sarayı'nda kalan Erkân-ı Harbiye Mektebi 1927'de Harp Akademileri adını aldı. Halen Maslak'taki kampustadır.

1939'da II. Dünya Savaşı başlayınca İstanbul'da alınan bir dizi önleme koşut olarak Bahriye Mektebi, askeri lise ve ortaokullar, Ankara'ya ve Anadolu'nun

başka kentlerine taşınmış, savaştan sonra yeniden eski binalarına dönmüşlerdir.

Bugün (1993) İstanbul'da yedek subay okulu olarak da hizmet veren Tuz-la'da Piyade Okulu, Halıcıoğlu'nda Personel Okulu, Kâğıthane'de de Levazım-Maliye Okulu ve Eğitim Merkezi bulunmaktadır.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi*, I-IV; Esad, *Harbiye*; Tahsin, *Tıbbiye*; E. E. Denizer, *Deniz Okulumuz*, ist., 1936; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964, s. 58-70; H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, İst., 1953; Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyesi*, I-II, İst., 1325; *Deniz Mektepleri Tarihçesi*, ist., 1931; M. M. İskora, *Harp Akademileri Tarihçesi*, I-II, Ankara, 1966-1968; *Harp-okulu Tarihçesi 1834-1945*, Ankara, ty.

NECDET SAKAOĞLU

ASKERİ TAHİNİYE FABRİKASI

Geçen yüzyıl ortalarında Unkapam'nda kurulan askeri un değirmen. Tahiniye,

öğütölmüş tahıl veya un anlamına geliyordu.

1838'de II. Mahmud tarafından yeni teknikleri öğrenmek ve yabancı uzmanları, mühendisleri ülkeye davet etmek için İngiltere'ye gönderilen heyetin girişimleri sonucunda, önde gelen bir mühendis olan Sır William Fairbairn (1789-1874) 1839'da İstanbul'a geldi. Huzura kabul edileceğı günden bir gün önce II. Mahmud öldü. İstanbul'da dört-beş hafta kalan Fairbairn büyük sanayi kuruluşlarının hemen tümünü gezdi ve bunların modernleştirilmesi için çeşitli siparişler aldı. Bu arada kendisine ordu için bir buharlı değirmen siparişı verildi. Bu değirmenin makinelerinin konacağı yapı 1840'ta Fairbairn'in Londra yakınındaki Willwall'daki fabrikasında prefabrik olarak demirden yapıldı ve kurularak bir süre teşhir edildi. Daha sonra sökölerek 1841'de gemiyle İstanbul'a gönderildi.

Yapı, 7,6x15,2 m boyutunda ve üç katlıydı. Yapının ana çerçevesi ve alt katlardaki spandreller (üçgen şeklinde kemer üstü dolgusu) dökme demirden, üst kattaki spandreller ise dövme demirden yapılmıştı. Katları ve çatıyı, dökme demirden kolon ve kirişler taşıyordu. Gerek binanın dışı ve gerekse çatısı dökme demirden levhalarla kaplanmıştı. Binanın yalnızca temelleri ve içindeki makineleri taşıyan alçak bir duvar kagir olarak inşa edilmişti. Binanın tümüyle demirden yapılmış olması o dönemde buharlı değirmenlerde sık karşılaşılan yangınları önlemeyi amaçlıyordu.

Bu değirmenin Unkapam'nda kurulduğı yer ve sonunda ne olduğı kesin olarak bilinmemekle birlikte, 1913'te yapılan sanayi sayımında bu değirmenden "Unkapanı'nda Harbiye Nezareti'ne bağı ve en az elli yıldan beri mevcut olan Askeri Tahiniye Fabrikası" olarak söz edilmektedir.

Bibi. A. Batur-S. Batur, "İstanbul'da 19. yy Sanayi Yapılarından Fabrika-i Hümayunlar", / *Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi (İTO, 14-18 Eylül 1981) Bildirileri*, c. III, İst, 1981, s. 334; G. Okçun (Haz.), *Osmanlı Sanayii - 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Ankara, 1971, s. 35; W. Müller-Wiener, "15-19- Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi*, İst., 1992, s. 76-77.

EMRE DÖLEN

ASLANYAN, VİÇEN

(1866, istanbul - 1942, istanbul) Ermeni asıllı ressam. 1883'te girdiğı Sanayi-i Nefise Mektebi'nden (daha sonra Güzel Sanatlar Akademisi) 1887'de mezun oldu. Galatasaray Lisesi ve çeşitli Ermeni okullarında resim öğretmenliğı yaptı. İlk olarak 1903'te dört eserle üçüncüsü düzenlenen Sanayi-i Nefise Mektebi sergisine, 1916'da da Galatasaray Sergisi'ne katıldı. 1921'de Galatasaray Sergisi'nde "Tahtakale'de Bir Çeşme", "Ayasof-ya'dan Bir Köşe" ve "Sultan Selim'in Türbesi" adlı eserleri,

1930'daki sergide de "Rüstempaşa Camii'nin Kapısı" adlı tablosu sergilendi. "İstanbul" (suluboya, 1894), "İstanbul Manzarası" (yağlıboya, tarihsiz) ve "Natürmort" (yağlıboya, tarihsiz) adlı tabloları 5 Kasım 1989'da Yıldız Sarayı'ndaki müzayedede satışa çıkarıldı. Resimleri gözleme dayalı, gerçekçi, Batı akademik anlayışını özümsemiş bir üsluptadır.

Bibi. *Hilal*, 2 Temmuz 1916; M. Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Haindi*, İst. 1971; V. Aslanyan, *Otobiyoğrafı* (yazma), 2 Ekim 1931; K. Pamukciyan, "Ermeniler Hakkında Biyografik Notlar" (yayımlanmamış çalışma).

KEVORK PAMUKCİYAN

ASMAHMECİT SOKAĞI

Beyoğlu İlçesi'ne bağlı Asmahmescit Mahallesi'nde, İstiklal Caddesi'yle Meşrutiyet Caddesi arasındadır. Mahalle ve sokak, adını II. Bayezid döneminde (1481-1512) Tersane-i Âmire Kalafatçı-başısı Yunus Ağa tarafından inşa ettiren

Asma Mescidi'nden almıştır. *Hadî-katü'l-Cevâmi'*ye göre, "tarik-i 'ânı üzre (cadde üstünde) bina olunmakla Asma mescidi diye" şöhret kazanmıştır.

Tahminen, Sofyalı Sokağı köşesi ile Kamhi Apartmanı civarında olan ve bugün yerinde bulunmayan mescit, muhtemelen 1898'den çok önceleri ortadan kalkmıştır. Münif Fehim'in, *Asmahmescit* 74 adlı kitaba (1933) çizdiği krokideki, üzerinde "*Haza*. kabri Mehmed Dede. Sene 99" yazan parmaklıkla çevrili mezar taşının bulunduğu set bugün hâlâ yerindedir. Ancak Ekim 1993'te setin duvarları sıvatılmış üzerine yeniden demir parmaklık yaptırılmıştır.

İstanbul'u Sevenler Grubu'nun 1945 tarihli raporuna göre, bu sette bulunan Yunus Ağa'nın ve başka iki mezar taşının Galata Mevlevihanesi'ne(-0 taşındığı bildiriliyorsa da, yaptığımız araştırmada bu taşlar mevlevihanede yoktur.

Mescidin yakınında bulunan 11537 1740 tarihli, Beşir Ağa Çeşmesi'nin kitabesi bugün Kamhi Apartman'ının altında durmaktadır. Suyu akmayan çeşmenin sarnıç kapısı 1950'lerde örülerek kapatılmıştır. Üçer mısralık dört satıra hakkedilen kitabenin tarih beyti şöyledir: *Aktı bir tarih-i ter mizân-ı tab'a su gibi / Ayn-i zemzem âb-ı dîlcû kıldı pak icra Beşir 1153*.

Asmahmescit Sokağı'na, İstiklal Caddesi tarafından girildiğinde, sağ tarafta Şark Aynalı Pasajı'nın çıkışı (no. 12), Gönül Sokağı'na (eski Timoni Sokağı) açılan Nil Pasajı'nın girişi (no. 40, eski Pasaj Français, daha sonra Papazyan Geçidi) ile Meşrutiyet Caddesi'ne çıkan

Asmahmescit Sokağı

Oteller Sokağı (eski Kabristan, daha sonra Asmahmescit Mezarlık Sokağı) vardır.

Soldaysa Sofyalı Sokağı ile Minare Sokağı bulunmaktadır. Pasaj Français, kaynaklarda 1882'den sonra ortaya çıkmaktadır.

1881'de Asmahmescit Sokağı'nda, ünlü fotoğrafçı ve Darphane-i Âmire hakkâklarından James Robertson (no. 9), *Courrier d'Orient*'m sorumlu müdürü J. Giampietri (no. 28), taşbaskıcı F. Loeffler (no. 34), hekimlerden E. Spada-ro, Elias Paşa, Polyak, E. Revey, J. Sal-vatori ve bugünkü Nil Apartmanı'nın bulunduğu yerde de tanınmış P. Cris-tisch ailesi oturmaktaydı. Bu mülk, 1932'de Viçen Papazyan'a geçmiştir. Ayrıca, sokakta C. M. Tothfalussy'nin işlettiği Hotel Imperial (no. 45, daha sonra 1912'de Azarian Apartmanı olmuştur) ile A. Nicolaidi'nin lokantası (no. 63) vardı.

İthal malı içkiler satan ünlü "A la Grotte" mağazası (no. 5) daha sonraki yıllarda el değiştirip, 1940'ta Arap tz-zet'in (İzzet Toker) işlettiği ve dönemin sanatçılarınin bulunduğu Tuna Birahanesi (bugün Beyoğlu Restoran) olmuştur.

Romanya Konsolosluğu, 1882'de no. 31'de faaliyete başlamış ve on yıl sonra da no. 13'e taşınmıştır. Bu bina, 1912'de Paris Oteli'ne dönüşmüştür. Bugün yerinde Çağm Han bulunmaktadır. 1889' da P. Pichalowski'nin açtığı ekmek fırını, 1932'de İlya Yuvanidis tarafından işletilmiş ve 1950'lere kadar aynı yerde kalmıştır (bugünkü Hotel Pınar'm altı). Yine 1889'da Bulgaristan Prensliği'nin kançılaryası ve ajansı (no. 14-15) açıl-

mış, kançılarya daha sonra, 1892'de no. 47'ye taşınmıştır. *Stanboul* gazetesinin yönetim bürosu ve matbaası da 1889-1902 arasında no. 21-22'deydi.

1895'te, *Sabah* gazetesinin sahibi Mihran Efendi (no. 5), Belçika Legasyo-nu'nun birinci tercümanı Baron Gustave Hübsch (no. 11) bu sokakta oturmaktaydı. Amerika Birleşik Devletleri Legas-yonu no. 14'te ve İstiklal Caddesi no. 467'den taşman *Levant Herald* gazetesinin matbaası no. 35'te yer alacak, gazete 1914'te kapanıncaya kadar burada kalacaktır. Matbaa arka bahçesinden, Minare Sokağı no. 11'de bulunan *Ha-menora* dergisinin (1923-1938) yönetim binasına bağlanmaktaydı.

1892'den beri, mermerci dükkânlarının bulunduğu yere, 1908'de Kamhi Apartmanı inşa edildi. 1932'de apartmana, Konyalı Kullukzade ailes ortak oldu. 1980'lerde, apartmanın tümünü izale-i şüyü ile alıp, TEK'e kiraladılar. Şimdi boş olan binanın altındaki dükkânların birisi (no. 57), İrina Baydak tarafından avizeci dükkânı olarak kullanılmaktadır.

Ünlü fotoğrafçı Guillaume Berggren de, 1912'de bir süre Hacı İlyas Bey Apartmanı'nda (no. 51, bugün Hak-Hürriyet Apartmanı) oturmuştur. Yine aynı yıl sokakta, sattığı Münih biralarıyla tanınan A. Kohout'un birahanesi de (no. 27) bulunmaktadır. İleriki yıllarda birahane birkaç kez yer değiştirecektir.

Fikret Âdil'in, *Asmahmescit* 74 adlı romanında adı geçen ev, bugün altındaki

dükkânla birlikte harap bir halde bulunan, iki katlı 47 no'lu binadır.
Fikret Âdil, bohem hayatım anlatan romanında,

ASPAR SU HAZNESİ

356

357

ASRÎ SİNEMASI

loş, *Leş cilernes â del ouvert et leş fosses deş murailles de Byzance*, İst., 1919; A. M. Schneider, "Die Zisterne deş Aspar", *Byzanz*, s. 30-31; R. Janin, "Etudes de topographie byzantine. Leş citernes d'Aetius, d'Aspar et de Bonus", *Etudes Byzantines*, I (Bükreş, 1943) s. 89-101; E. Mamboury, *istanbul tomnistique*, İst., 1951, s. 252-253; Janin, *Constantinople byzantine*, 197-198; Müller-Wiener, *Büddlexikon*, 279; (içindeki cami hak.) Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 77; İ. Er-zi, *Camilerimiz Ansiklopedisi*, I, s. 116; *Fatih Camileri*, 120.

SEMAVÎ EYİCE

ASRÎ SİNEMASI

Tepebaşı'nda Sergi Sarayı'nın bulunduğu yerin üst tarafında yer almış eski sinema.

Bina 1889'da, aynı zamanda bir opera emperyosu olan Claudius tarafından üstü açık bir amfi şeklinde inşa edilmiş ve bir dönem "Amphi" adıyla anılmıştı. Aşağıda daha önce yapılmış Kışlık Tiyatro'ya karşılık, üstü açık olduğu için Yazlık Tiyatro diye de bilinirdi. 1890'da çıkan bir yangında bina tamamen yok olunca, büyük para kaybına uğrayan Claudius, dönemin Fransa büyükelçisinden yardım istemek zorunda kaldı. Yazlık Tiyatro yeniden inşa edilinceye kadar temsiller Kışlık Tiyatro'da verildi.

Yeni tiyatro binası bu defa çatısı kapalı olarak yapıldı. Mevcut on altı kapısının yanısıra, yeni yapılan yola ulaşmak için bir de geçit eklendi. 1905'te kapılarının değiştirilmesi ve yeniden dekore edilmesi amacıyla mimar Campanaki ile anlaşma yapıldı. Campanaki, tiyatronun çıkışını yukarıya, Glavani Konağı'nın (şimdiki Kallavi Sokağı'nda, Büyük

Asmalımescit Sokağı'ndan bir görünüm. Sağdaki bina Kamhi Apartman'ın altı.

Turgut Kut, 1993

zenledi. Fakat esnaf buraya gelmek istemediğinden, bu düzenleme öylece kaldı, yalnız mescit bu vesile ile ihya edilmiş oldu.

Bu haznelerin Trakya'dan şehre getirilen suyun toplanıp, çeşitli yönlerde dağıtıldığı havuzlar olduğu açıkça belirli olmasına rağmen bunlara sarnıç denilmesi yanlıştır. Çok yıl önce J. B. Papa-dopulos tarafından ortaya atılan, bu haznelerin surların hendeklerine su sağlayan merkezler olduğu yolundaki hipotez de pek kabul edilmemiştir.

Bibi. Strzygowski-Forchheimer, *Byzantinisch-en, Wasserbehälter*, 46-47; J. B. Papadopu-

Macera peşinde vatanını bırakan, hudut haricine atılan, yayan devri âleme çıkan ecnebler ve barlarda çalışan bütün artistler Asmalımesçitte otururlar.

Dünyanın her köşesinden gelmiş, ekserisinin milliyetleri ancak pasaportlarında -eğer varsa- yazılı bu insanların etrafında, gene ecnebi, fakat en aşağı 20 senedir. Asmalımesçitte yerleşmiş bir grup daha vardır. Bu gruba mensup olanlar, artist acenteliği, tefecilik, pansiyonculuk ve tellâllikle geçinirler, her lisanı konuşurlar, hiç birisini okuyup yazamazlar, türkçe imzalarını atmayı bilirler ve zabıtanın tanıdıkları çoktur.

Marsilyalı bir "souteneur" Napolili bir "lazzarone" Şikagolu bir "gangster" kendisini Asmalımesçitte yabancı saymaz.

Buranın hususiyetini, güneş görmeyen, dolambaçlı, rutubetli, her köşe başı amonyak kokusu neşreden sokaklara açılan demir kapılı, demir kepenk ve parmaklıklı pencerelerle bu müteaaflın havayı teneffüs etmeğe hazırlanan karanlık evler ve onların sakinleri tamamlar.

Odalardaki çiçekler, saksıları içerisinde pencerelere doğru zayıf dallarını uzatmağa çalışırlar; alekser 25 mumluğu geçmiyen elektrik lâmbaları küvetlerdeki suların pisliklerini göstermezler ve insan eğer bu evlerden birisinde oturursa geceleri uyuyamaz, çünkü Asmalımesçidin nabızları gibi, mütemadi topuk sesleri, sofalarda ve bitişik evlerde dolaşır, her an odanızın önünde birinin nefes aldığını zannedersiniz. Sabaha karşı da uyumak kabil değildir. Bu saatlerde artistler işlerinden dönerler, ekserisi içmiş olduğu için yüksek sesle konuşurlar, beraberlerinde getirdikleri adamlarla "*daha* içelim, yatmalıyım" diye münakaşa ederler, gramofon çalarlar. Bütün bunlara, sokaktan geçmeğe başlayan simitçi, zerzevatçı, sütçü naraları, tramvay dandanları karışır.

Asmalımesçitte insan, ancak oraya yerleştikten bir hafta sonra ve sabah saat 8 ile 16 arası uyuyabilir.

Fikret Âdil, *Asmalımesçit 74 (Bohem Hayatı)*, Suhulet Kütüphanesi, 1st., 1933, s. 4-5

CIN6-THgATR (Ex~ **Anıphitheâtre M**

deş Petts - Champs)

-I!

Asri Sineması'nın amfi şeklindeki oturma düzenini gösteren plan.

bu evin numarasını ters çevirerek vermiştir. Evin altındaki dükkân, 1912'de, H. Papadopoulos'un eczanesiydi. Romanın yazıldığı yıl evin mülkiyeti, Viçen Papazyan ile Satenik Lazyan'a aitti.

1940'a kadar Madam Margrite ve Avusturyalı eşi aşçı Wiemer tarafından işletilen Viyana Lokantası'nın bulunduğu yeri (no. 37), 1941'de Tünel'deki Fischer Lokantası'nın sahibi Rudolph Fischer devraldı. Fischer, şimdi Sofyalı Sokağı'nda bulunan Refik Restoran'ın sahibi Refik Arslan'ı

yanına alarak Nil

M

M

Lokantası'nı açtı. 1943'te ölünce, lokanta el değiştirerek, 1970'li yıllara kadar aynı ad altında hizmet verdi. Bir süre de Bekir Saz adı altında işletildi. Dükkân bugün, aydın ve sanatçıların pek rağbet ettiği Yakup II Lokantası'dır.

1940'larda yazar ve şairlerin sürekli olarak buluştukları bir başka mekân, Yakup H'nin bitişiğindeki Asmalımescit Apartmanı'nın altında bulunan Elit Kah-vesi'ydı. Kahvenin sahibesi Madam Brown, bu ünlü yeri 1953'e kadar açık tuttu.

Nil Apartmanı (ya da hanı), 1950'li yıllarda büyük bir onarım gördü. Morali Geçidi'nde (eski d'Andria Geçidi) bulunan Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu 1955'te Nil Ham'nın ikinci katını satın alıp faaliyetlerini 1960'a kadar burada sürdürdü. Yine Morali Geçidi'nde bulunan Çardaş Lokantası da Nil Ham'nın bodrum katına 1955'te taşındı. Ancak ömrü uzun sürmedi.

Uzun yıllar, konsoloslukların, tanınmış ailelerin, hekimlerin, sanatçıların oturduğu, çeşitli lokanta, birahane ve otellerin yer aldığı bu ilginç sokak, günümüzde de canlılığını korumaktadır. Bugün (1993) sokakta, yedi restoran ve birahane, üç kiraathane, yedi otel, bir pansiyon, iki antikacı, bir antika tamircisi, iki avizeci, dört müzikhol ve disko, bir atari salonu, beş büfe, iki nalbur, iki mezeci, üç berber ve oto tamircisi, gömlekçi, bakkal, börekçi, muhallebici, kundura tamircisi, manav ve Tepebaşı Eczanesi bulunmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II; Raif, *Mir'at*; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II; Çeçen, *Taksim ve Hamidiye*; F. Adil, *Asmalımescit 74*, ist., 1933; *Annuaire Oriental du Commerce, de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*, Cree par Raphael C. Cervati, 1881, 1882, 1889-1890, 1892, 1895, 1902 ve 1912 yılları; *TTOK Belleteni*, no. 41 (Mayıs 1945); *Vakit*, 2 Aralık 1930; *1932 Beyoğlu Kazası Bina Tahrir Defteri*; Ç. Gülersoy, "Asmalımescit: Beyoğlu'nun Anadolu'su", *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1989.

TURGUT KUT

ASPAR SU HAZNESİ

İstanbul'un geç Roma döneminde yapılmış su tesislerinden bir açık hava su toplama ve dağıtım havuzudur. Bu bakımdan buna sarnıç denilmesi tam doğru sayılmaz. Bir kaynağın bildirdiğine göre Roma İmparatorluğu hizmetindeki Got asıllı bir komutan tarafından, 459'a doğru "şehrin eski surları yakınında" yapılmıştır.

Aspar, 471 "de İmparator I. Leon (hd 457-474) tarafından idam ettirilmiştir. Alan

asıllı olan Aspar, Marcianus (Mar-kianos) (hd 450-457) ve Leon dönemlerinde Byzantion'un en kudretli ileri geleni olmuş ve hattâ bu iki hükümdarın iktidara geçmesinde büyük rol oynamıştır. Onun nüfuzundan bıkan Leon sonunda Gotlara karşı harekete geçmiş ve Aspar'ın oğlu Ardabur öldürülmüş, diğer oğlu Patrikios yaralı olarak canını kurtarmakla beraber, siyasi durumunu kaybetmiş hattâ imparatorun kızıdan da ayrılmak zorunda bırakılmıştır.

İstanbul arkeolojisi üzerinde çalışanlardan bazıları, Edirne Kapısı'nın iç tarafında Karagümrük semtinde; cadde kenarında bulunan ve 1940'lı yıllardan beri futbol sahası olarak kullanılan Çukur-bostan'ı, Aspar Su Haznesi olarak teşhis etmek isterler (Konstantios, A. G. Pas-patis, M. Gedeon, Dr. Mordtman, J. Strzygowski, A. van Millingen, M. İs. Nomidis [Misn takma adı ile], E. Mam-boury [sonra görüşünü değiştirdi]). Fa-

m

"~ ;

Aspar Su Haznesi'nin bugünkü durumu.

Araş Neftçi, 1993

kat sonraları, Aspar Su Haznesi'nin bu değil, Sultan Selim Camii yanındaki Çukurbostan olduğu yolunda yeni bir görüş ortaya atılmıştır (A. M. Sermekler, R. Janin, E. Mamboury, W. Müller-WI-ener). Genellikle yeni ve sağlam kaynaklara dayanan bu teşhis gerçeğe en yakın olanıdır. Buranın Bonus Su Haznesi olduğu yolundaki hipotez ise artık bütünüyle reddedilmektedir.

Bu açık hava su haznesi kare biçiminde olup 152x152 m ölçüsündedir. Etrafını çeviren duvarların aslında yüksekliği 11 m kadardı. Kalınlıkları ise 5,20 m olarak ölçülmüştür. Duvarların dış yüzeyi çok muntazam 5 sıra tuğla şeritler ile 5 sıra kesme taş diziler halinde örülmüştür. Geçen yüzyılda güneydoğu duvarının ortalarında bir kanal ağzı tespit edilmişti.

Bizans döneminde bu su haznesinde artık su toplanmadığı ve buraya "kuru bostan veya bahçe" anlamında Kseroki-pion denildiği bilinir. Albi'li Pierre Gylli, 1540'larda buranın içinde bostan olduğunu görmüştür. Su haznesinin içinde daha 16. yy'da küçük bir mahallenin kurulmuş olduğu da, burada 973/1565-66 tarihinde ölen ve o yılların bazı önemli camilerinde hatiplik yapmış olduğu bilinen Hatip Müslihüddin Mustafa Efendi tarafından Çukurbostan Mescidi şeklinde adlandırılan küçük bir mescidin yaptırılmasından anlaşılır. Bu mescit 1950'li yıllarda tamamen yıkılmış, 1987-1989 arasında ise yeniden yapılmıştır.

Aspar Su Haznesi, 1950'li yıllara kadar içindeki küçük ahşap evlerden, aralarındaki dar sokak dokularından ibaret görünümü ile İstanbul'un en ilgi çekici

ve sempatik köşelerinden birini teşkil ediyordu. Fakat 1950'den sonra bu şirin evler çirkin beton kitleleri hattâ küçük apartmanlara dönüştü ve mescit de yıkıldı. 1985'te Fatih Belediyesi haznenin içini istimlak ederek, tamamen temizledi ve burayı açık pazaryeri olarak dü-

ASTARCI HANI

358

359

AŞENİ, AHMED FETGERİ

Londra Oteli'nin bulunduğu yer) karşısına aldı. Tiyatro salonu onarılarak 1.200 kişiye hizmet verecek hale getirildi.

Tiyatronun yeniden açıldığı dönemde o zamanki deyimle "hareketli resimler" ilgi çekmeye başlamıştı. Sinema piyasasında ünlenmiş olan Pathe Freres'in temsilcisi Sigmund Weinberg burayı kiralayarak Pathe Sineması adı altında işletmeye başladı. 1915'te sinema bu kez Charles Varian'a kiralandı. Bu dönemde sinemanın adı Modern Sinema olarak değiştirildi. Sonradan sinemanın "Asri" olarak adlandırılmasının kaynağı bu isimdir. 1916'da sinemanın sahibi olan istanbul Şehremaneti işletmeyi geri aldı. 1918'de ise sinemayı Jean Lehmann kiraladı ve adını tekrar Ampli koydu. 1924'e kadar sinemayı işleten Lehmann, dönemin en güzel filmlerinin oynatılmasını sağladı.

1924'te Henri Habib, salonu belediyeden kiraladı ve adını Asri Sineması koydu. Bundan sonra işletmecisinin değişmesine karşın, bu isim değiştirilmedi. 1942'de sinemanın son işletmecisi Necip Erses burayı boşaltmak zorunda kaldı. Bina uzun süre Şehir Tiyatroları Komedi Bölümü olarak kullanıldı. 1958'de ise hiçbir gerekçe gösterilmeden yıktırıldı.

Asri Sineması'nın fuayesi küçüktü. Fuaye girişinin hemen yanında, en arkada localar vardı. Yandaki iki iniş merdiveninden başka, sahneye doğru inen beş ayrı yol bulunuyordu. Merdivenler ve yer tahtaydı. Son yıllarında oldukça bakımsız kalan sinemada dönemin en güzel filmleri oynatılmıştır.

BEHZAT ÜSDİKEN

ASTARCI HANI

Kapalıçarşı'nın kuzey tarafında Yağlıkçılar Caddesi boyunca uzanan hanlar grubunda, Cebeci Hanı'na bitişik bir konumdadır. Doğu yanında Küçük Sarraf Hanı bulunur.

Astarcı Hanı inşa malzemesi ve özellikleriyle 18. yy'a tarihlenebilir.

Günümüze pek çok onarım ve değişiklikle gelmiş olan yapı, Cebeci Hanı eksenine

paralel bir eksen üzerinde dikdörtgene yakın bir plan semasıyla konumlanmıştır. İki kat düzeninde 22x18 m ölçüsünde inşa edilmiştir. Kareye yakın dikdörtgen şeklindeki avlu iki kat boyunca revaklı olup bu revak sisteminden pek azı günümüze ulaşabilmiştir. Revak kemerleri tuğla derz dokulu, avlu cephesinin ise moloz taşla inşa edildiği anlaşılmaktadır. Zemin kattaki revak kemerlerinin sivri kemerli, üst kattakilerin ise yuvarlak kemerli olduğu anlaşılmaktadır. Üst kat revaklarının gerisinde yer alan mekânlar orijinal özelliklerini kaybetmişlerdir. Zemin kat mekânları da aynı durumda olmakla beraber, girişin iki yanındaki mekânların birer kapı ile giriş koridoruna açıldığı ve gene köşe mekânlarının çapraz tonoz sistemiyle örtülü olduğu görülmektedir.

Yağlıkçılar Caddesi'ne açılan ana cephede zeminde bir sıra dükkân kemerler-

le dışa açılmakta, üstte yükselen cephede ise üst kat mekânlarının birer pencere sırası orijinal durumlarını kaybetmiş olarak günümüze gelmiş bulunmaktadır. Yapının Yağlıkçılar cephesinde yer alan girişi karşısında, kuzey kanatta da zemin kat mekânları arasında tonoz örtülü bir koridorla dışa açılan bir kapı yer alır.

GÖNÜL CANTAY

AŞÇI AHMED DEDE TÜRBEŞİ

Zeytinburnu İlçesi'nde, Merkezefendi Mezarlığı'nda, Mevlanakapı'dan Yenikapı Mevlevihanesi'ne giden Mevlevihane Caddesi'nin üzerinde bulunmaktadır.

Yenikapı Mevlevihanesi'nin aşçı dedelerinden Sahih Ahmed Dede (ö. 1813) için II. Mahmud devri ricalinden, Mevlevi muhibbi Halet Said Efendi (ö. 1823) tarafından 1235/1819'da yaptırılmıştır. "Hacı Dede" lakabı ile tanınan Sahih Ahmed Dede, Yenikapı Mevlevi-hanesi şeyhlerinden Seyyid Ebubekir Dede Efendi'nin (ö. 1775) kardeşi Ömer Efendi'nin oğlu, Galata Mevlevihanesi şeyhlerinden Seyyid Kudretullah Dede Efendi'nin (ö. 1871) babasıdır. Yenikapı Mevlevihanesi'nde aşçı dede (sertab-bah) olarak görevli olduğu sırada, 19. yy'ın başlarında, Telhisçi Ahmed Ağa adında bir muhibbin delaletiyle ve Sadrazam Safranbolulu İzzet Mehmed Pa-şa'nın (ö. 1812) masrafları üstlenmesiyle mevlevihanedeki türbenin, genişletilerek yeniden inşa edilmesine önayak olmuştur. Amcazadesi Seyyid Nasır Ab-dülbaki Dede Efendi'nin (ö. 1820-1821) 1804'te posta geçmesi üzerine Yenikapı Mevlevihanesi'nden uzaklaştırıldığı, Macuncu semtindeki evinde münzevi bir hayat sürdüğü ve zikirle meşgul iken vefat ettiği bilinmektedir.

Açık türbeler grubuna giren yapı bütünüyle *beyaz* mermerden inşa edilmiştir. Türbenin dikdörtgen tabanı, dar yüzlerinden biri cadde üzerine gelecek

Aşçı Ahmed Dede Türbesi'nin doğu cephesi. *Muhterem Balta, 1981*

şekilde konumlandırılmıştır. Türbe alanını ön dört adet sütun kuşatmakta, bunların üzerinde çepeçevre bir lento dolaşmaktadır. Sütunlar, dar yüzlerde ikişer, geniş yüzlerde dörder, köşelerde de birer tane olmak üzere, eşit aralıklarla yerleştirilmiş, arka cephede, kapı olarak kullanılan orta açıklık dışında, diğerleri demir parmaklıklarla donatılmıştır. Türbenin iç ve dış yüzünde pilastr-larla hareketlendirilmiş olan sütunların kesiti haç şeklindedir. Lento, pilastrların hizasında bir miktar ileri alınmış, cadde üzerindeki doğu cephesinde, türbe kaidesinin yüzeyi de mermerle kaplanarak pilastrlarla donatılmış, lentoda gözlenen profilasyon, zemin kolundaki silmeye de aktarılmıştır. Bu cephede, ziyaret penceresi niteliğinde olan ortadaki açıklığın üzerine beyzi bir kitabe levhası konmuştur. Yaprak kabartmalarının kuşattığı levhada, "Hüve'l-Bakî" ibaresinin altında, Aşçı Ahmed Dede'yi öven, onun keramet sahibi olduğunu belirten, ta'lik hatlı iki beyit yer almaktadır.

Türbede, Aşçı Dede'ye eşi Emine Hatun'a (ö. 1809) ve iki yakınına ait dört tane kabir bulunmaktadır. Aşçı De-de'nin, cadde tarafından bakıldığında üçüncü sırada yer alan kabri alışılmadık bir tasarıma sahiptir: Beyaz mermerden mamul olan lahit, kapalı türbelerin ahşap sandukalarına benzer biçimde tasarlanmış, başucuna, kare kesitli kısa bir kaide üzerine Mevlevî sikkesi oturtulmuştur. Lahtin yan yüzlerinde, uçları kemerler ve yaprak kabartmaları ile sonuçlanan, enine dikdörtgen kartuşlar içinde, Aşçı Dede'nin kimliğini açıklayan, ayrıca türbenin banisi Halet Efendi'nin adı ile inşa tarihini (1235) veren ta'lik hatlı ikişer beyit sıralanmaktadır. Keçecizade İzzet Molla'nın (ö. 1829) eseri olan bu beyitlerde türbenin yapımına iki ayrı tarih düşürüldüğü görülür. Lahtin doğu (cadde) tarafındaki beyit, . "Aşçıbaşı Dede'nin kabri kılınıdî iscâd",

batı (arka) tarafındaki ise, "Mânend-i cihan türbe-i Aşçı Dede oldu", mısralarıyla son bulmaktadır. Lahtin ayakucunda içi boş bırakılmış, aynı türde bir kartuş, başucunda ise, üçgen bir alınlığın taçlandığı dikdörtgen bir çerçeve içinde Aşçı Dede'nin ta'lik hatlı kabir kitabesi bulunmaktadır. Alınlığın ortasına, "Hü-ve'l-Bakî" ibaresini içeren beyzi bir madalyon yerleştirilmiş, madalyonla üçgen çerçevenin arasında kalan yüzey kıvrımlı yaprak kabartmaları ile doldurulmuştur. Dikdörtgen çerçevede önce, yine Keçecizade İzzet Molla'nın nazmet-miş olduğu, "Hû deyüp Seyyid-i Sahih-i Mevlevî eyledi vefat (1228)" mısraı ile son bulan bir dörtlük, bunun altında Aşçı Dede'nin, sefer ayının yirmi altıncı cumartesi gecesini vefat ettiğini belirten Arapça bir satır bulunmaktadır. Yukarıdakilerden daha kısa olan bu satırın yanlarındaki kare boşluklara birer gül kabartması işlenmiştir. Aşçı Dede'nin, kendisinden önce vefat etmiş olan eşi Emine Hatun'un mezar taşının üst kısmında kıvrımlı yaprak kabartmaları görülmekte, sülüs hatlı mensur kitabenin altında 7 Rebiülâhir 1224/1809 tarihi

okunmaktadır.

Aşçı Ahmed Dede Türbesi'nin banisi Halet Said Efendi, bu türbenin inşa edildiği 1819 yılı içinde, Galata Mevlevihanesi'nde de birtakım inşa ve yenileme faaliyetlerinde bulunmuş, cümle kapısının sağına, kendi türünün son örneğini oluşturan bir sebilküttâb (sebil-çeşme-muvakkithane-kütüphane grubu), soluna da, kendisi için, bugün mevcut olmayan bir açık türbe yaptırmış, avluda bulunan Ankaralı Şeyh İsmail Rusuhî Dede Efendi-Şeyh Galib Dede Efendi Türbesi'ni de yeni baştan inşa ettirmiştir. Aşçı Ahmed Dede Türbesi ile Galata Mevlevihanesi'ndeki bu yapılar, özellikle de, Antik Yunan mimarisindeki pro-pileleri hatırlatan iki açık türbe çarpıcı benzerlikler sergilemekte, aynı mimar ya da kalfanın eseri olduğu anlaşılan bu binaların cephelerinde Osmanlı ampir üslubunun özellikleri gözlenmektedir. Üstelik, Osmanlı mimarisi tarihinde baroktan ampire geçiş yapısı olarak kabul edilegelen 1826 tarihli Nusretiye Camii'nden yedi yıl önce tasarlanmış bulunan bu yapılarda, ampir üslubu, Nusretiye Camii'nde olduğundan çok daha yalın bir ifadeyle, bir-iki süsleme ayrıntısı dışında, baroğun etkilerinden hemen bütünüyle kurtulmuş olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylece, İstanbul'da ampir üslubunun ilk ürünlerinden olan Aşçı Ahmed Dede Türbesi de, iddiasız bir bina olmasına rağmen Batılılaşma dönemi Osmanlı mimarisinde önemli bir yere sahip olmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 46-47; M. Ziya, *Yenikapı Mevlevihanesi*, İst., ty, s. 84; M. Balta, "İstanbul'da Açık Türbeler", (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Türk İslâm Sanatı Anabilim Dalı basılmamış lisans tezi), İst., 1981, s. 33.

M. BAHA TANMAN

Aşçıbaşı
Camii'nin
batıdan
görünümü.
*Ahmet Vefa
Çobanoğlu,
1993*

AŞÇIBAŞI CAMİ

Eyüp, Nişancı Mustafapaşa Mahalle-si'nde Aşhane Sokağı ile Aşçıbaşı Camii Sokağı'nın kesiştiği köşede yer alır.

Ayvansarayî'ye göre yapının banisi Aşçıbaşı Mehmed Ağa olup mihrabın önünde gömülüdür. Vakfiyesi 999/1589 tarihlidir. Çeşitli tamirlerle günümüze ulaşan yapı bugün, aralarda tuğla hatılları olan moloz taş duvar örgüsüne sahiptir. Mihraba dik, dikdörtgen bir plan arz eden yapı

içten ahşap tavan, dıştan ise dört tarafa meyilli kiremit çatı ile örtülmüştür. Çatının altındaki bir sıra kirpi saçaktan sonra tuğlaların dekoratif yerleştirilmesi ile hareketli bir kuşak elde edilmiş olup bütün yapıyı çepeçevre dolandır. Kuzeydeki kapının üzeri konsollara oturan genişçe bir basık kemer şeklinde olup üzeri kirpi saçaklı sundurma gibi düzenlenmiştir. Bunun üzerinde ise tuğladan yuvarlak kemerli sağır bir pencere yer alır. Yine tuğladan yuvarlak kemerli yüksek pencere açıklıklarına sahip yapıda içte bir son cemaat yeri vardır. Asıl harim mekânı kare planlı olup son cemaat yerinin üstünde ahşap korkuluk-lu bir mahfil bulunmaktadır.

Dıştan dikdörtgen çıkıntı yapan mihrap, içten derin yarım yuvarlak bir niş şeklinde düzenlenmiştir. Mihrap nişi önünde köşelerde birer kaideye oturan yivli ahşap sütunçeler bulunmaktadır. Aşağıdan yukarıya hafifçe daralan bu sütunçeler üstte yine ahşap bir lento ile birbirlerine bağlanmıştır. Sade ahşap bir minberi bulunan camide mihrap nişi, duvar yüzeyleri ve pencere içleri tamamen geç devir kalem işleri ile süslenmiş-

tir. Harap durumunda olan kalem işlerinde kiremit renkli çerçeveler içinde "C" ve "S" kıvrımlı sarı, kirli sarı renklerde bitkisel motifli süslemeler görülür. Pencereilerin alt hizasına kadar duvar yüzeyleri son yıllarda fayanslarla kaplanmıştır.

Cami hariminin kuzeybatı köşesinde dışa taşkın bir minare yer almaktadır. Bir sıra düzgün kesme küfeki taş, iki sıra tuğla ile almaşık örgülü kare kaide üzerinde geçiş bölgesindeki üçgenlerin biri taş, biri tuğla olarak ele alınmıştır. Kaval silmeden sonra sıvalı olan yuvarlak minare gövdesi tekrar kaval silme ile oval hareketli taş şerefeye kadar uzanır. Şerefede korkuluklar demir parmaklıklı olup yine sıvalı olan pabuç bölümünden sonra iri alem şeklindeki taş külâh ile minare son bulur.

Caminin doğu tarafında sokak köşesinde uygun bir şekilde yer alan çevre duvarı üzerindeki mermer kaplamalı çeşme son yıllarda yapılmıştır. Bugün yapının mihrabı önünde ve batı tarafında toprağa gömülü olarak birkaç tane mezar taşı bulunmaktadır. **Bibi.** Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 124; *İSTA*, II, 1337; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 24.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

AŞENİ, AHMED FETGERİ

(1886, *istanbul* - 1966, *Gölcük*) Spor adamı. Beşiktaş Jimnastik Kulübü'nün kurucularındandır. Spora Mekteb-i Bahriye (Deniz Harp Okulu) öğrencisiyken başladı. Güreş ve aletli jimnastikle meş-gul oldu. 1903'te arkadaşlarıyla birlikte Beşiktaş Jimnastik Kulübü'nün kurulmasına katıldı. Türk sporunun en başarılı

ÂŞIK, CEMAL

ÂŞIK EDEBİYATI

yöneticilerinden biri olarak tanındı. 1923'te, Türk sporunun ilk örgütü Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nın kurucuları arasında yer aldı. 1923'te teşekkül eden ilk Güreş Federasyonu'nün da başkanı oldu. 1924'te Atletizm Federasyonu başkanlığı görevine getirildiyse de bir yıl sonra tekrar Güreş Federasyonu başkanlığına döndü. 1937'ye kadar bu görevi sürdürdü. 1924 Paris, 1928 Amster-dam ve 1936 Berlin Olimpiyat Oyunla-rı'na katılan Türk sporcu kabilelerine yönetici sıfatıyla katıldı. Kardeşi Mehmet Ali Fetgeri de mükemmel bir jimnastikçi ve halterci idi. Kızı Suat Fetgeri Tarı'yı da sporcu olarak yetiştirdi. Suat Hanım, Türkiye'nin ilk bayan eskrim şampiyonlarından biri olarak kendini gösterdi. 1936 Berlin Olimpiyat Oyunları'nda Ah-med Fetgeri Aşeni yönetici, kızı Suat Fetgeri de eskrimci olarak Türkiye'yi temsil ettiler. Deniz albaylığından emekli olduktan sonra Gölcük'e yerleşerek ömrünün son yıllarını orada geçirdi.

CEM ATABEYOĞLU

ÂŞIK, CEMAL

(yak. 1875, istanbul - ?, ?) Tektelli Âşık Cemal diye de tanınan, kalender-meş-rep, nüktedan, yan meczup halk şairi.

Evkaf Başmümeyyizi Trabzonlu Kambur Mustafa Bey'in oğludur. Babasını küçük yaşta kaybedip üvey ana baba elinde büyüdüğü için öğrenim göremedi. Genç yaşta Kocamustafapaşa'daki Ramazan Efendi Dergâhı'na kapılandı.

1874'te baba dostu Selanik Evkaf Muhasebecisi Ahmed Fahreddin Bey'in kızıyla evlendi ve Selanik'e gitti. Burada okumasını isteyen kayınpederinin ısrarı üzerine okula yazıldı, ama İstanbul'da kazandığı tekkelere devam etme alışkanlığını sürdürdüğü ve bu *arada*. esrara da alıştığı için aile düzeni bozuldu. Eşini ve küçük çocuğunu terk ederek İstanbul'a döndü, babasından kalan mirası da yiyip bitirerek bir tekkeye yerleşti. Esrar tiryakiliğini ilerleten, içki içmeye başlayan Âşık Cemal, şeyhinin Silivri Kapısı dışında bulunan Tepe-bağ'daki köşkünde Mazhar Bey adlı birinin hediye ettiği beş telli sazın dört telini çıkararak tek telli sazla âşıklığa başladı. Sazını tek telli hale getirmesini "Gönül bir, dost bir, Allah bir" sözüyle açıklayan, İstanbul sokaklarında dolaşarak ölçüsüz, kafiyesiz ama yer yer ince nükte ve buluşlar içeren şiirler söyleyen âşık, I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında Bandırma, Bursa, Eskişehir, Ankara yoluyla Amasya'ya gitmiş ve mutasarrıfın huzurunda tek telli sazı ile "Arş ileri" marşını çalarak herkesi hayrette bırakmıştı. *Amasya Seyahatnamesi* (1926) adıyla yayımladığı kitapçıkta beş sayısının uğurlu rastlantılarıyla ilgili pek çok ortak noktayı dile getirmiştir. Kitapçığın sonuna eklediği uzun bir şiir, *Seyrandayım bîkarar böyle haylice zamandır / Şu tek teli*

I

Âşık Cemal

Amasya Seyahatnamesi'nin kapağı, 1926 M. Sabri Koz koleksiyonu
ma çaldıran aşk-ı vatandır, dizeleriyle bitirmiştir.

Bastırdığı "Tek Telli Saz Şairi Âşık Cemal" levhasını göğsüne asarak İstanbul'u dolaşır, kendisine ilgi gösterenlere ya da tanıdıklarına şiirsel sözler söyleyerek takılır, tek[^]telli sazı ile gösteri yapardı. 1934'te "Âşık" soyadını almıştır. Ne zaman öldüğü bilinmemekle birlikte *İstanbul Ansiklopedisi* 'ne Hakkı Göktürk tarafından yazılan biyografisinden 1940'lı yıllarda sağ olduğu anlaşılmaktadır. Bibi. Hakkı Göktürk, "Âşık (Tek Telli Sazşairi Cemal)", *İSTA*, III, 1728-1729; M. Aksel, "Tek Telli Sazşairi Âşık Cemâl", *istanbul'un Ortası*, Ankara, 1977, 165-169.

İSTANBUL

ÂŞIK EDEBİYATI

16. yy'dan itibaren Osmanlı İmparator-luğu'nun dört bir yanında başta İstanbul olmak üzere büyük şehir ve kasabalarda, köylerde ve göçebe topluluklarda, yeniçeri, sipahi vb askeri ocaklarda, Kuzey Afrika'da yerleşen Garp Ocakla-rı'ndaki Türk denizcileri arasında yetişen âşıklar, birer sanatçı olarak yeteneklerine göre halk arasında rağbet kazanmışlardır.

İstanbul, daha 17. yy'da Âşık, Kâtibî, Kuloğlu ve Kayıkçı Kul Mustafa gibi ünlü âşıkların yaşadığı bir şehir haline gelmişti. Bunlardan Yeniçeri Ocağı'na mensup olanlar birçok sefere katılmışlar, şiirlerinde savaşların sıkıntılarından, zaferlerin sevinç ve şenliklerinden söz etmişlerdir.

Evliya Çelebi *Seyahatname*'de İstanbul'da çöğür çalmada usta saz şairlerini anarak şöhretlerinin yaygın olduğundan söz eder. IV. Murad'ın, âşıklara büyük ilgi göstermesi ve Bağdat Seferi'ne (1638-1639) çıkarken orduya çok sayıda âşık alması bu seferle ilgili pek çok destan söylenmesine yol açmıştır. Bu âşıklardan Âşık, IV. Murad'ın musahibi iken öldürülen Musa Çelebi için padişah ağzından bir "mersiye" söylemiş, padişah da bu mersiye için bir nazire yazmıştır. Âşık'ın hayatı hakkında ayrıntılı bilgi yoksa da asker olduğu, savaşlara katıldığı kesindir.

Bu dönem âşıklarından Kâtibî'nin de padişahın yakınları arasında yer aldığı, yeniçeri olduğu, Bağdat Seferi'ne katıldığı, seferle ve padişahla ilgili şiirler söylediği biliniyor.

Kuloğlu da İstanbul'da bulunmuş, padişahın yakınları arasında yer almış yeniçeri âşıklarındandır. IV. Murad'ın ölümüne (1640), İstanbul'da yaşayan diğer âşıklar gibi Kuloğlu da ağıt söylemiş, devrinin bazı siyasal

olaylarına da karışmıştır.

Kayıkçı Kul Mustafa da ordu mensubu âşıklardandır. Gençliğinde denizcilikle uğraştığı, IV. Murad'ın Bağdat Seferi üzerine destan söylediği biliniyor. Bu sefer sırasında yararlıklar gösteren Genç Osman adlı bir yeniçeri için yazdığı destan büyük bir yaygınlık kazanmıştır. Kul Mustafa da arkadaşları gibi İstanbul'da yaşamış ve padişahın yakınları arasında yer almıştır.

Koroğlu, II. Osman'ın öldürülmesi olayına adı karışan yeniçeri âşıklarındandır. IV. Murad döneminde hapsedilmiştir; daha sonra da idam edilmiş olabileceği tahmin edilmektedir.

IV. Mehmed döneminde de (1648-1687) padişaha yakınlıkları olan âşıklar, gerçekleştirilen seferler için destanlar söylemiş, asker ve halk arasındaki şöhretlerini devam ettirmişlerdir.

Bu dönemin İstanbullu âşıklarından Üsküdarî, Köprülü Fazıl Ahmed Pa-şa'nın Uyvar Kalesi'ni zaptıyla (1663) ilgili bir destan söylemiştir.

1660'taki büyük İstanbul yangınıyla ilgili olarak iki bölümden oluşan bir destan söyleyen Aznavuroğlu da İstanbul'da yaşamış Türkçe şiirler söyleyen Ermeni aşuğlardandır.

Uzun yıllar taşra hizmetlerinde bulunduktan sonra hayatının son yıllarını İstanbul'da geçiren Âşık Ömer(-+), gerek İstanbul'dayken, gerekse İstanbul dışındayken bu şehre karşı derin bir sevgi ve özlem duymuştur. Âşık Ömer'in, İstanbul için söylediği destan ise şehrin kapıları, bazı semtleri ve özellikleri bakımından oldukça ilginçtir.

Ali Ufkî'nin(->) bu yüzyılda İstanbul'da hazırladığı *Mecmua-i Saz ü Sö'z*'de, 16. ve 17. yy'larda yaşamış birçok âşık tanıtıldığı gibi bilinen âşıkların yeni şiirlerine de yer verilmiştir.

İstanbul'la ilgili bir âşık olmamakla birlikte Gevherî'nin Kırım hanlarından I.

Selim Giray'ın 1100/1688-89'da İstanbul'a gelişiyle ilgili bir destanı vardır. Bu destanda hanın İstanbul'da nasıl karşılandığı, gördüğü izzet ve ikram saygılı bir dille anlatılmaktadır.

17. yy sonlan ile 18. yy başlarında İstanbul'da daha çok nakkaşlığı ile tanınmış olan Levnî(->) aynı zamanda güzel destanlar söylemiş bir âşık olarak da bilinir. 18. yy âşıklarından Abdî(-0 de aruz ve hece ile söylediği şiirlerde İstanbul'dan ve bu şehre duyduğu sevgi ve özleminden söz eder.

18. yy'da âşık edebiyatı bakımından İstanbul'da büyük isimler görülmemekle birlikte şiirlerinde şehrin çeşitli yön

lerinden ve bazı tarihsel olaylardan söz eden birçok âşık vardır. Bağdatlı olduğu ya da uzun bir süre burada yaşadığı tahmin olunan Âşık Bağdadî, Topkapı Sarayı ile III. Selim hakkında şiirler söylemiştir. Bağdadî, yayımlanmış iki koşma ve bir semaisinde Topkapı Sarayı Hazine Dairesi'nden söz etmekte, padişahı bizzat görüp ayağına yüzünü sürdüğünü, karşısında el bağlayıp divan durduğunu ifade etmektedir.

Konyalı olduğu sanılan ve Kabakçı Mustafa Ayaklanması(->) ile ilgili bir destan söyleyen Nigârî, isyancılardan yana olduğunu, ıslahatçıları ve ıslahatları sevmediğini dile getirmiş, III. Selim'in yerine tahta geçen IV. Mustafa'yı övmüştür.

Anadolulu âşıklar arasında İstanbul'a uğramak, kazanç ve şöhret sahibi olmak için gerekli görülürdü. Bu yüzden gezici âşıkların 18. yy'm sonlarından itibaren İstanbul'a uğradıkları saptanmıştır.

Konyalı Şem'î (1783-1839) 18. yy sonlarıyla 19. yy'm ilk yarısında yaşamış, hayatının bir döneminde İstanbul'da bulunmuş âşıklardandır. İstanbul'a üç kez gelen Şem'î, âşık kahvelerinde çalıp söylemiş, ünü kibar ve rical konaklarına, saraya *kadar* ulaşmıştır. Şem'î bir gazelinde III. Selim'in huzurunda da saz çaldığını belirtir. Bu yakınlığın sonucu kendisine Konya'nın başhavalılığı (su memurluğu) ve sonra da çarşı ağalığı görevi verilmiştir. Ölümünden sonra İstanbul'da birçok kez basılan *Divan-ı Sem 'î*, bu âşığın şöhretinin 20. yy başlarına kadar devam ettiğini gösterir.

Şem'î'nin arkadaşı Silleli Sürûrî de (ö. 1855) memleketinden ayrılıp İstanbul'a gelen âşıklardandır. Geleneğe göre âşık kahvelerinde çalıp söylemiş, padişah katında ilgiye mazhar olmuş, ancak kendisini kıskanan İstanbullu âşıklar tarafından zehirlenerek ya da boğdurularak öldürülmüştür. Kesin olmayan bu bilgiler Sürûrî'nin bir ara İstanbul'da bulunduğunu göstermesi bakımından ilginçtir.

18. yy âşıklarından Zileli Talibî de (ö. 1813) âşıklar arasındaki geleneğe ve çırağı Fedâî'nin ifadesine göre İstanbul'da bulunmuş, burada âşıkların hatırasında iz bırakmıştır. Fedâî'nin yolu da bir ara İstanbul'a düştüğünde Kumka-pı'daki "Sazlı Kahve"ye uğramış ve ora-

daki âşıklar kendisinden Talibî'yi sormuşlardır. Fedâî bu olayı "İstanbul Des-tanı"nda dile getirmiş, âşıklara ustasının öldüğünü bildirmiştir.

Üsküdarlı olup Mora Seferi'nde (1715) ölen Şermî de kahvelerde altı telli saz çalan asker âşıklardandır. Aruzla da şiirler yazmış olan Âşık Şermî'den şuara tezkireleri de söz eder.

DÎVAN

Dermedim hayli zamandır gülünü

İstanbul'un

Dinlemeğe hasretiz bülbülünü

İstanbul'un

Bilmezem n'işler içinde ol

melek-siymâları

Gelir ise ben sorayım yelini

İstanbul'un

Bir acâyib yerde kaldık kûy-ı yârdan kim gelür Biz varınca nazlı dilber bizi

yakmağa gelür Ne hâlimden bir sorar var, ne

dilimden bir bilür Hele bizler de unuttuk dilini

İstanbul'un

Görmez olduk hûblar ile ol safâlı

yerlerin Kokmaz olduk yasemîn-ü nerkis-ü

sünbüllerin Gam yemezdim vakıamda bari

görsem hûblann Hasretiz sarmağa ince belini

İstanbul'un

Gider oldum hasretiyle ben de

hülya semtine Ol sebeften gitmedim ben dahi

sevda semtine Bir kerecik düşebilsem ben de

Konya semtine Def ederdim ol vakit işgilini

İstanbul'un

Çare ne gurbet ilinde ben bükâlar

eylerim Ol keman - ebrulara hayr-ü dualar

eylerim *Ahdî* der kim yine inşallah sâfalar

eylerim Destime bir kez alaydım elini

İstanbul'un ABDÎ

19. yy, âşık edebiyatının büyük şahsiyetler yetiştirdiği, İstanbul'da da âşıklara değer verildiği bir dönemdir.

Âşıklığı meslek olarak seçmiş halk sanatçılarının ülkenin dört bir yanını dolaştıkları, birçoğunun yanında çırak-larıyla gidilen her yerde meclis kurup meydan açtıkları, panayır zamanlarında Anadolu'nun büyük şehirlerinin bu gezici âşıkları dört gözle beklediği bu yüzyılda İstanbul'da da büyük bir âşık

etkinliği göze çarpar. Âşıklar arasında kendileri için kullanılan ve daha sonra araştırmacılar tarafından da benimsenen "meydan şairi" adlandırması bu yüzyıldan kalmadır.

Kibar ve rical konaklarından şehrin değişik semtlerine dağılmış meyhanelere, bozahanelere ve âşık kahvelerine kadar her ortamda kendilerine yer edinen âşıklar saray tarafından da korunmuşlardır. Âşıklar arasındaki geleneğe göre bu yüzyılda Çemberlitaş'taki Tavuk-pazarı'nda bulunan bir kahve en önemli âşık merkezi sayılıyordu. Burada saray tarafından himaye edilen bir "reis-i âşı-kan", "âşıklar kâhyası" bulunur, âşıklar loncasının işlerini idare ederdi. II. Mah-mud (hd 1808-1839), Abdülmecid (hd 1839-1861) ve Abdülaziz (hd 1861-1876) dönemlerinde saray tarafından himaye edilen yirmi-otuz âşık bulunduğu kabul edilmektedir. Geleneğe göre İstanbullu Âşık Hüseyin, Tavukpazarı âşıklarına 1834-1861 arasında reislik yapmış, on üç yıl da sarayda fasıl yapan âşıkların başında bulunmuştur. Beşiktaşlı Gedâî(->) de Abdülaziz döneminde padişah huzurunda icra edilen fasıllara reislik etmiştir. Bu yüzyılda İstanbul'da öteden beri varlığını koruyan, Türkçe şiirler söyleyen Ermeni aşuğlar da ya kendi muhitlerinde ya da âşık kahvelerinde sanatlarını icra etmişlerdir. Bunlardan Nâmî(->), Bîdârî(->) ve Serverî(->), destanları, koşmaları ve aruz-lu şiirleriyle ün yaptıkları gibi, basılmış eserleri ile de adlarını duyurmuşlardır.

19. yy'da İstanbul, âşık edebiyatının en eski türlerinden biri olan destanın, bunu bir geçim yolu haline getiren destancılar eliyle yaygınlık kazanmasına ve 20. yy başlarına, hattâ günümüze kadar devam etmesine de tanık olmuştur. Son yıllara kadar Anadolu'da da devam ettirilen destancılık(->) tek yaprak üzerine basılmış destanları kalabalık yerlerde yüksek sesle ve özel bir ezgi ile okuyan destancılar eliyle sürdürülürdü (bak. destanlar).

Bolu'nun Şahnalar Köyü'nde doğan Dertli de (1772-1845) İstanbul'a uğrayan âşıklardandır. İlk kez 25 yaş dolaylarında İstanbul'a gelen Dertli, burada umduğunu bulamaz. Konya, Halep, Şam ve Mısır'da geçirdiği uzun yıllar onun âşık olarak olgunlaşmasına, tasavvuf terbiyesinden geçmesine yardımcı olur. Yıllar sonra bir kez daha İstanbul'a gelen Dertli, âşıklılığının zirvesindeyken burada büyük bir itibar kazanır. Tavukpazarı'ndaki Âşıklar Kahvesi'nde âşıklar kâhyasının önünde saz çalıp muamma çö-zer, o günlerde yeni kabul edilen fes üzerine bir methiye yazarak II. Mah-mud'un himayesini kazanır. Dertli'nin İstanbul'daki şöhreti ölümünden sonra da sürmüş, taşbasması olarak birçok kez basılan *Divarfi* büyük ilgi görmüştür.

Kalem şuarası âşıklardan Bayburtlu Zihnînin (1797-1859) İstanbul serüveni de oldukça ilginçtir. 1815'ten itibaren birkaç kez İstanbul'da bulunmuş, bazı devlet adamlarının divan kâtipliğini

ÂŞIK EDEBİYATI

ÂŞIK MUSİKİSİ

yapmış, *Divanım* Babıâli'ye sunmuştur. Taşradaki memuriyetlerinden istifa ya da azil nedeniyle ayrıldıkça yeni bir görev için İstanbul'a uğrayan Zihnî'nin "Vardım ki yurdundan ayağ göçürmüş" mısraı ile başlayan koşması, İstanbul'da iki kez bestelenmiş ve günümüze kadar sevilerek okunmuştur. Aruzla yazdığı şiirlerden oluşan *Divan'ı* ise ölümünden sonra oğlu tarafından İstanbul'da bastırılmıştır (1876). Zihnî'nin, henüz basılmamış "Sergüzeştname" adlı eserinde de İstanbul'la ve buradan tanıdığı bazı devlet görevlileriyle ilgili şiirleri vardır.

Develili Seyrânî de (1800-1866) 19. yy'in ikinci çeyreğinde İstanbul'a gelmiş, medreseye devam edip hat sanatı ve nakkaşlık eğitimi görmüştür. Saray ileri gelenlerinden bazı kişileri hicvettiği için hemşerilerinin yardımıyla İstanbul'dan kaçmış, bir süre değişik yerlerde dolaştıktan sonra memleketine dönmüştür. Orta Anadolu âşıklar içinde, yaşadığı dönemin aksaklıklarını ve Tanzimat'ın uygulanmasında görülen bozuklukları en iyi eleştiren âşık olma özelliğini kazanmıştır.

Develili Seyrânî kadar ünlü olmamakla birlikte ondan bir süre önce yaşayıp Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasına bir destan söylemiş olan Ispartalı Seyranı de 1826'da İstanbul'da bulunmuş olmalıdır. Onun "Vak'a-i Hayriye Destanı" diye bilinen bu şiiri olayın ayrıntılarını bir gözlemcinin kaleminden çıkmış gibi vermektedir.

Bu dönemin İstanbullu âşıklarından olup da donanmada görev yapan ve bu görevden emekli olan Gülzârî de II. Mahmud'un ölümü üzerine yazdığı uzun destanla büyük ün kazanmıştır. Bu destanda padişahın hastalanıp ölmesi, Abdülmecid'in tahta geçişi hikâye edilmekte, halkın hissiyatı acıklı bir dille anlatılmaktadır. 19. yy İstanbul'unun renkli simalarından olup yerleştiği yerin adıyla "Beşiktaşlı" diye anılan Gedâî de bu semtin ve İstanbul âşık muhitlerinin simgesi olmuş kişiliklerden biridir.

II. Mahmud döneminin İstanbullu âşıklarından Reşidi, semai kahvelerinin müdavimi halk sanatçılarından biridir. Yaşamı ve kimliği hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte çeşitli destanları ile meddahları yerden yere vuran hicviyesi ünlüdür.

Şiirlerinde açık bir biçimde ifade etmese de âşıklar arasındaki bir geleneğe göre Erzurumlu Emrah da (ö. 1860) İstanbul'a gelmiş ve Tavukpazarı'ndaki Âşıklar Cemiyeti'ne altı ay kadar reislik etmiştir. Bu bilgiler kesin olmasa da geleneğin ünlü âşıkların birçoğu için öngördüğü gibi İstanbul'a uğrama ve burada kazanç ya da şöhret aramayı ifade etmesi bakımından ilginçtir. Emrah'ın İstanbul'da basılmış olan *Divan'ında*

(1916) bulunan "Püskül Destanı" belki de bu İstanbul ziyareti sırasında II. Mahmud'a ve devlet ileri gelenlerine yaranmak, halka fesi benimsetmek amacıyla söylenmiş olmalıdır.

20. yy başlarında İstanbul'un âşık muhitleri eski canlılığını yitirmiş, devlet ve toplum düzeni farklı bir görünüm kazanmış, II. Meşrutiyet'in (1908) getirdiği özgürlük ortamı içinde ve birbirini izleyen savaşların oluşturduğu maddi ve manevi yıkımların etkisi altında yeni bir âşık tipi ortaya çıkmıştır. Âşık kahvelerinin bu arada yarı resmi nitelikteki âşıklar teşkilatının dağılması ile İstanbul'un çeşitli yerlerinde semai kahveleri(->) açılmaya başlamış, buralara devam eden külhanbeyi ve tulumbacıların etrafında yeni bir âşık edebiyatı ve musiki bağlantılı farklı bir sanat ortamı doğmuştur. Özellikle ramazan aylarında faaliyet gösteren çalgılı kahvelerde çalınıp okunan1 usta malı deyişler ve destanlar, bu muhitlere özgü ayaklı maniler İstanbul halkının gündelik hayatına yeni bir canlılık kazandırmıştır. Bu yüzyılın başlarından itibaren yaşanan hızlı gelişmeler âşık edebiyatının yavaş yavaş sönüp gitmesine yol açmıştır.

M. Fuad Köprülü'ye 19. yy sonu ile 20. yy başlarının âşık edebiyatı ve âşıklarla ilgili her konuda kaynaklık eden kişilerden biri olan Kastamonulu Âşık Fevzî, geleneğin bütün yönlerine vâkıf son âşık sayılabilir. Yozgatlı Hüzni, Üsküdarlı Râmî, Kastamonulu Yorgansız Hakkı, Şarkışlalı Âşık Veysel Şatıroğlu, Ali İzzet Öz-kan, Ali Huzurî Coşkun gibi âşıklar ya bir süre İstanbul'da yaşayarak ya da arada bir gelip geçerek eski geleneğin anımsanmasına, aydınların desteği ile yeni bir âşık tipinin canlanmasına yardımcı olmuşlardır. Günümüzde de İstanbul'un zaman zaman gösteri niteliğinde âşık toplantılarına ev sahipliği yaptığı görülmektedir. Bu etkinliklerin eski âşık kahveleri, semai kahveleri ve çalgılı kahvelerden izler taşımasının söz konusu olmadığı; bir gösteri, bir konser niteliği taşıdığı ortadadır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 638-639; ay, *Seyahatname*, V, İst., 1315, s. 283; Köprülü-zâde Mehmed Fuad, "Saz Şairleri I-IX", *İkdam*, 12 Nisan-24 Mayıs 1330 (1914); ay, "Türk Edebiyatında Âşık Tarzının Menşe' ve Tekâmülü Hakkında Bir Tecrübe", *Millî Te-tebbular Mecmuası*, I, 1 (Mart-Nisan 1331 [1915]), s. 5-46; Ahmet Cevat, "Meydan Şairleri I-H", *HBH*, S. 26, 27 (Temmuz, Ağustos 1933); M. F. Köprülü, *Türk Sazşairleri*, II-III, İst., 1940-1941; ay, *Türk Sazşairleri*, I-V, Ankara, 1902-1965; Ahmed Tal'at (Onay), *Halk Şiirlerinin Şekil ve Nev'i*, İst., 1928; Saadettin Nüzhet (Ergun), *XVncü Asır Sazşairlerinden Kâtibî*, İst., (1933); ay, *XIX'uncu Asır Sazşairlerinden Süle'li Sürurî*, İst., (1933); ay, *XVII'nci Asır Sazşairlerinden Âşık*, İst., (1933); ay, *XVII'nci Asır Sazşairlerinden Ku-loğlu*, İst., (1933); ay, *XIX'uncu Asır Sazşairlerinden Beşiktaşlı Gedâî*, İst., (1933); ay, *Âşık Ömer. Hayatı ve Şiirleri*, İst., (1936); O. C. Kaygılı, *İstanbul'da Semaî Kahveleri ve Meydan Şairleri*, İst., 1937; İ. Ozanoğlu, *Âşık Edebiyatı. Medhal*,

Kastamonu, 1940; M. Y. Dağlı, *Tokatlı Gedâî. Hayatı ve Eserleri*, İst., 1943; T. Alangu, *Çalgılı Kahvelerde Külhan-bey Edebiyatı ve Numuneleri*, ist., 1943; H. C. Öztelli, *Zileli Şairler*, Samsun, 1944; ay, *Halk Şiiri. XIV-XVII. Yüzyıllar*, İst., 1955; ay, *Halk Şiiri. XIV-XVII. Yüzyıllar*, İst., 1955; ay, *Üç Kahraman Şair: Köroğlu, Dadaloğlu, Ku-*

DESTAN

Nice vâf-ı etmeyim böyle koçağı Menendi gelmemiş asla dünyâya Dilerim ki cennet
olsun durağı Evvel mekâmı firdevs-i âlâya

Artsun eksilmesün böyle koçaklar Hep o yüzden şeref buldu ocaklar Çekildi gaibden
yeşil sancaklar Niyet edip asker çıktı gazaya

Ondört kal'a yürüyüş etti birden Gaib erenler erişti geriden Merd yiğitler şikâr aldı
sürüden Mübarek *gazası* Halil Ağa'ya

Ara yerde gitti İngiliz Mahmud işidip herbiri oldular bîhûd Şaşırttı onları Cenâb-ı
Ma'bûd Uğradı herbiri gizli sıtmaya

Ondört kal'a bir araya geldiler Büyük Dere'de kavi ü karar ettiler Mustafa'yı sol
serasker diktiler Çekildi bayraklar Âsitâne'ye

Allah Allah deyüb yürüdü asker Böyle istedi ol Celîl-i Ekber Erişti geriden Üçler,
Yediler Kırklar da beraber girdi araya

Kireç Bumu köy başım aştılar Sağ selâmet îstinye'yi geçtiler Deryâ-menend
dalgalanıp coştular Gelip dâhil oldular Tophane'ye

Yetmiş idi bu âlemin canına Girmediler hiç kimsenin kanına Çektiler kazanı Et
Meydanı'na Haber gitti Seğmen Başî Baba'ya

Cem' olub bir yere geldi Ocaklı Hep elleri güzrlü, kolu kolçaklı Ol yüzü heybetli,
belli bıçaklı Velvele verdiler Âsitâne'ye

Şeyhislâm, Kazasker cümle geldiler Şer'-i şerif üzre fetva verdiler Allah Allah deyüb
gulbeng çektiler El kaldırıp başladılar duaya

Herbiri bir güne oldular yeksan Olmadı bir zerre kimseye ziyan Defetti kazayı
rahmet-i Yezdan Nâm u sâni gitti Kızıl Elma'ya

Râhma aşk edem bu canı feda Vücûdun hatasız eylesün Huda Tahta cülus etti Sultan
Mustafa Önce selâmlayub Ayasofya'ya

îri vâfım etmede hâlâ İnayet-i Hak'dan buldu tecellâ Cihanda olmamış böylesi asla
Yazdılar tarihin ilm-i simyaya

Evvelâ fermanlar oldu kıraat Kurtuldu, sevindi cümle mevcudat Cenab-ı Bâri'den
oldu inayet Emroldu, fermam gitti Konya'ya

ÂŞIK NİĞÂRÎ

loğlu, İst., 1974; ay, "Osmanlı Tarihine Adı Karışan Saz Şairi Köroğlu", *Türkoloji*,
VI, S. 1, Ankara, 1974; ay, *Uyan Padişahım*, İst., 1976; H. Eren, *Türk
Sazşairleri Hakkında Araştırmalar*, I, Ankara, 1952; M. H. Bayrı,
Halk Şiiri. XIX. Yüzyıl, İst., 1956; ay, *Halk Şiiri. XX. Yüzyıl*, İst., 1957;

K. Pamukciya'n, "Aznavuroğlu", *İSTA*, III, 1728-1729; Ali Ufkî, *Mecmuâ-i Saz ü Söz* (haz. Şükrü Elçin), Ankara, 1976; *Şair Dertli*, I-II (haz. Şemsettin Kutlu), İst., 1979; F. Halıcı, *Âşık Şem'i. Hayatı ve Şiirleri*, Ankara, 1982; ay, *Âşıklık Geleneği ve Günümüz Halk Şairleri. Güldeste*; Ankara, 1992; H. A. Kasır, *Develili Seyrânî. Hayatı-Sanatı-Şiirleri*, İst., 1984; Ş. Elçin, *Halk Edebiyatı Araştırmaları*, I-II, Ankara, 1988; M. Yardımcı-H. ivgin, *Zileli Fedaî*, Ankara, 1983; M. Yardımcı, *Zileli Âşık Talibi*, İst., 1989; S. Sakaoğlu, *Bayburtlu Zihnî*, İst., 1988; ay, "Türk Saz Şiiri", *Türk Dili*, S.445-450 (Ocak-Haziran 1989), s. 104-250; ay, "17. Yüzyıl Âşık Edebiyatı Üzerine Notlar: İ-IX", *Türk Dili*, S. 477-501 (Eylül 1939-Eylül 1993).
M. SABRİ KOZ

ÂŞIK MUSİKİSİ

Osmanlı ülkesinde yıllarca gezip dolaşmış ve ustalığın kabul ettirmiş âşıklar, İstanbul'a gelerek musiki çevrelerinde tutunmaya çalışır, kahvehanelerde, meyhanelerde, bozahanelerde, mesire yerlerinde, panayırarda ve düğünlerde çalıp söylerlerdi. Bu halk sanatçıları, beylerin konaklarında ve padişah saraylarında bile ustalıklarını göstermeye çalışırlardı. Evliya Çelebi, IV. Murad ve IV. Mehmed'in âşıklara ilgi gösterdiklerini belirtmiştir. Çeşitli kaynaklarda da 19. yy'da II. Mahmud, Abdülnecid ve Ab-dülaziz dönemlerinde sarayda, otuzdan fazla âşık bulunduğu değinilmiştir.

19. yy'm ikinci yarısından itibaren İstanbul'da Aksaray, Beşiktaş, Çemberli-taş, Yenibahçe, Unkapanı, Üsküdar ve Tahtakale âşık kahveleri öncelikle âşıkların özel mekânları idi. Bu kahveler içinde Beşiktaş, Çemberlitaş ve Tahtakale âşık kahveleri gözde idi. Fuad Köprülü'ye göre, II. Mahmud'dan önceki dönemlerde Tahtakale, daha sonra da Tavukpazarı'nda bulunan kahvehaneler, âşıkların mekânı olarak önem kazanmıştı. Semai kahveleri(->) ya da âşıklar mahfeli denilen bu mekânlar içinde en önemlisi Çemberlitaş'taki Tavukpazarı'nda idi.

Âşık sanatının, II. Mahmud döneminde (1808-1839) teşkilatlanmış bir sanat olarak geliştiği görülmektedir. Ustalığı kabul edilmiş bellibaşlı âşıklar, âşıklar cemiyetini meydana getirir, bir âşık da başkanlığa seçilirdi. Başkana da "reis-i âşıkan" ya da "âşıklar kethüdası" denirdi. Reis-i âşıkanın makamı, Tavukpazarı'ndaki büyük kahve idi.

Kendisinde âşıklık hevesi ve kabiliyeti gören bir genç mutlaka gelip Tavukpazarı'ndaki Âşıklar Cemiyeti'ne sığınır ve önce "çırak" olarak kabul edilirdi. Usta âşıklardan ders *alarak saz* ve sözde onları taklide başlar, kabiliyet gösterirse kalfa olur ve kabiliyetini daha fazla geliştirince usta âşık kabul edilerek "itimadname" alırdı. O zaman bunun için özel bir tören düzenlenir, uğur

sayılan bir "arakiye" âşıklar reisince kendisine hediye edilirdi.

O dönemde, âşıkların belirli bir kıyafetleri yoktu. Ama giyimleri dervişane ve

birbirine benzer tarzda idi. Bazıları destegül dedikleri kolsuz hırka giyerler, bellerine kemer bağlarlar ve çoğu zaman başlarına yeşil bir sarık sararlardı. Bir kısmı da haydari giyerek başlarına dervişlerinkine benzer taç koyarlardı.

16-17. yy âşık sanatında âşık meclislerinin nasıl kurulduğu ve âşık fasıllarının nasıl yapıldığı konusundaki bilgiler yok denecek *kadar azdır*. Bununla birlikte, âşık musikisini doğrudan ilgilendiren en eski kaynak olan Ali Ufkî Bey'in kaleme aldığı *Mecmua-i Saz ü Söz*'de varsağı, türki, tekerleme, yekeme, dua, oyun havaları gibi türlerle, aşk, muhabbet, gurbet, nasihat, kahramanlık, savaş, tabiat ve övgü konulu âşık tarzı havaların da yer alması, âşıkların repertuvarı hakkında bazı ipuçları vermektedir. Bu ezgilerin güfteleri genellikle, her mısrası 7, 8 ve 11 heceli dörtlüklerden oluşmaktadır. Bunun yanında, gazel ya da murabba tarzlarında fâilâtün-fâilâtün-fâilâtün-fâilün; mefûlü-mefâilü-mefâilü-meûlün; mefâilün-mefâilün-mefâilün-mefâilün ve müstefilâtün-müstefilâtün-müstefilâtün-müstefilâtün gibi kalıpları - çoğu zaman bozuk bir biçimde- kullanan aruz vezinli ya da aruz veznine hece sayısı bakımından uyan tarzlara da rastlanmaktadır. Ancak, bunların ne zaman, hangi ortamlarda, ne şekilde kullanıldığı bilinmemektedir.

M. Fuad Köprülü'nün, Kastamonulu Âşık Fevzi'den aldığı bilgiye göre; 19-yy'm ikinci yarısında, İstanbul Tavukpa-zarı âşık fasıllarında, önce bir âşık, Çu-hacıoğlu Ali Paşa peşrevini okur, ardından âşıklar reisi saz üe bir taksim ve gezinme ile faslı başlatırdı. Başâşığın okuduğu gazel ve bir beyitlik bir parçanın ardından, öbür âşıkların katılımı ile divan okunur, bunu her âşığın ayrı ayrı çaldıkları divanlar takip eder, sonra âşıklar reisi bir koşma okur, taşlamalara başlardı; Öbür âşıklar da reisi takip e-derlerdi. Yanık Kerem ve garip havalarının okunmasından sonra yatsı namazı için yaklaşık bir saatlik bir ara verilirdi. Aradan sonra, âşıklar reisinin okuduğu bir gazel ve bir kalenderi ile fasıl yeniden başlar, reis yine bir semai söylerdi, semailerden sonra da sıra destanlara gelirdi. Destan bitince, bülbül koşması ile bir müstezat birkaç âşık tarafından okunur veya dü-beyt, bahr-i tavil, acem ağ-zı-sakiname veya Âşık Emrah'ın püskül ve perçem kalenderisi, bunlar da olmazsa Tahir-Zühre havası, Köroğlu, Genç Osman, Sivastopol, Yemen ve Mısır destanlarından biri söylenirdi. Fasil bu şekilde bitince sıra muammaya gelirdi.

Âşık tarzı, 19. yy'm sonlarında gittikçe zayıfladı, itibarını kaybetti. Halk, semai kahveleri yerine çalgılı kahve denilen yerlere rağbet etmeye başlayınca da bu kez âşıkların sığındıkları mekânlar çalgılı kahveler oldu. Çalgılı kahvelerde

de tutunamayanlar İstanbul'u terk ettiler, kalanlar ise tarzlarını az çok değiştirerek sanatlarını yaşatmaya çalıştılar.

Çalgılı kahvelerde, âşık tiplerinin yanında, kendisine âşık sıfatı yakıştırarak destan,

mani, semai ve divan gibi okuduğu tür ya da türlerle ünlenmiş okuyucular ortaya çıktı. Arnavut, Ermeni gibi çeşitli zümrelere mensup okuyucular da okuyuş *tarzları* ile ünlenenler arasında idi. Böylece gerçek temsilcileri ile olmasa bile, geride bıraktığı kalıplaşmış söz ve musiki unsurları ile âşık sanatı bir süre daha yaşamaya devam etti.

Çalgılı kahveler, çoğunlukla tulumbacılığın en parlak olduğu semtlerde, sadece *ramazan* aylarında ve hükümetten izin alınarak açılırdı. Halkın serbestçe oturmalarına elverişli olarak seçilen bu kahvelerin bir köşesi çalgıcılara mahsustu. Çalgı sesinin her taraftan iyi duyulabilmesi için çoğu zaman kahvenin ön köşelerinden birisi çardağa benzer biçimde, yerden biraz yüksek bir zemin olarak hazırlanır, dört tarafı birtakım kâğıt çiçeklerle süslenir ve kapısının üzerine de "muamma" asılırdı. Meclis, daha çok, muamma hazırlayan ve asan usta bir âşığın çalıp okuduğu bir hava ile başlar, ardından başka bir âşık, meclisi idare etme görevini üzerine alırdı. Muammayı asan ve meclisi idare edene çığırtkan denirdi.

Bu mekânlarda, musiki meclisleri ise mani ile açılırdı. Mani faslının ardından koşma, semai, divan, yıldız, destan, kalenderi, lebdeğmez ve noktasız gibi türlerde havalar okunur ve âşık karşılaşmaları yapılırdı. Âşık karşılaşmaları ve okuyucuların atışmaları genellikle hazırlanmadan gerçekleşirdi.

Çalgılı kahvelerde halkı eğlendirecek bir program uygulanırdı. Kurulan musiki meclisleri eskiye göre daha basit, hattâ yozlaşmış bir *tarzdaydı*. Gerçi bu kahvehanelerde de âşık tarzı havalar çalınıyordu, ancak, âşıklar ve âşık çalgıları yerine gürültülü çalgılarla okuyuculara eşlik eden ve daha çok kalıplaşmış ayaklar, aranağmeler çalan çalgıcılar önem kazanmıştı artık. Gene de, âşıklar, çalgılı kahveler dışında, açık havada düzenlenen düğün şenlikleri ve eğlencelere de katılarak geçimlerini temin etmeye çalışıyorlardı. Bu şekilde mesleklerini yaşatmayı başaran bu son âşıklar, İstanbul'da âşık sanatının da son temsilcileri oldular ve 1920'li yıllarda tamamıyla kayboldular.

Çeşitli kaynaklardan 16. ve 17. yy' larda kopuz, çöğür, bozuk, çeşde, sun-der, çarlar, şeş-hane, yelleme, karadü-zen, ravza, yonkar, tanbura gibi çalgıların Osmanlı şehirlerinde ve saraylarda çalındığı anlaşılmaktadır. Minyatürlerde de bu çalgılardan bazıları resimlenmiş-tir. 18. yy'a kadar kopuz, çöğür ve bozuğun fasıl heyetinde kullanıldığı görülmektedir. 18. yy'da kopuz kaybolmaya başlamış, çöğür hâkim çalgı olmuştur. Çaldıkları çalgıdan dolayı âşık kelimesi ile aynı anlamda olan "çöğürcü" tabiri

ÂŞIK ÖMER

364

365

ÂŞIK PAŞA KÜLLİYESİ

de bu yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır. Kastamonulu Âşık Fevzî, 19. yy'da semai kahvelerinin duvarlarında gün boyu çöğür, onun küçüğü Bulgarî, beş telli bağlama, altı telli bozuk (bozok), yedi telli yanuk ve tambura gibi çalgıların asılı durduğunu bildirmektedir.

20. yy başlarında, çalgılı kahvelerde ise, klarnet, zurna, darbuka, dümbelek, zilli maşa, çifte nağara gibi çalgılar kullanılmıştır, ama bu çalgılar, şüphesiz âşık sazları değildir. Bunlar, âşık tarzı havalan okumakla ünlenmiş halk sanatçılarına eşlik jeden çalgıcıların kullandığı çalgılardır. Âşık sanatının İstanbul'da yok olduğu *zamana, kadar*, özellikle çöğür vb çalgılar kullanıldığını çeşitli kaynaklar bildirmektedir.

İstanbul'da yüzyıllar boyunca yaşamaya ve geleneklerini korumaya çalışan âşık musikisi, İstanbul'un musiki hayatına pek çok katkıda bulunmuş, İstanbul'un sanat hayatından da çok yönlü etkilenmiştir. Özellikle aruz vezinli ya da aruz vezinli hissi veren bazı türlerde bu etkilenme kendim daha çok gösterir. Bu çeşit ezgilerin okuyuş tavrı, klasik Türk musikisi ve tekke musikisinin bir sentezi gibidir. Vezin, söz ve ritim kullanımları ile ezgisel işleyişler de şehir muhiti âşık sanatının önemli unsurlarıdır.

Bu özellikler âşık fasıllarında kendini daha belirgin bir biçimde gösterir. Peşrev, gazel ve taksim gibi türlerin âşık fa-sıllarındaki varlığı ile mersiye, methiye, nat, divan, semai, kalenderi ve müstezat gibi türlerin icra tarzları tekke musikisi ve klasik Türk musikisinin etkilerini kolayca hissettirir. Bir özentî sonucu ortaya çıktığı açık olan bu özellikler, şüphesiz ki *zamanla* âşık repertuvarında belli bir zenginlik de yaratmıştır.

Âşıklar kendi şiirleri yanında, Fuzuli, Ziya Paşa ve Rıza Tevfik gibi kalem şairlerinin şiirleriyle de âşık tarzı havalar okumuşlar ve ilgi toplamışlardır. Bu şiirlerden *bazıları* klasik Türk musikisi bestekârlarınca da bestelenmiştir, sözgelimi Medeni Aziz Efendi'nin, "Ey çerh-i sitemger dil-i nâlâne dokunma" mısraı[^] ile başlayan hicaz şarkısının güftesi, Âşık Ömer'in bir kalenderisidir. Bunun yanında, âşık musikisi türlerinden divan, koşma, kalenderi, müstezat, semai, kesik kerem gibi *havalar* ve bunların ayakları, klasik musiki icra eden sazende ve hanendelerce de çalınıp söylenmiştir; örneğin Âşık Dertli'nin "Sâkıyâ camında nedir bu esrar" mısraı ile başlayan kesik keremi ile "Ok gibi hûblar beni yaydan yabana attılar" mısraı ile başlayan "divan"ı bu yoldan günümüze ulaşabilmiştir.

Âşık musikisi, ayrıca bazı klasik Türk musikisi bestekârlarına ilham vasıtası da olmuştur. II. Malımud, Pertev Paşa, Kemani Tatyos Efendi, Nevres Paşa, Suphi Ziya Özbekkan gibi bestekârların divan, kalenderi,

müstezat ve kesik kerem gibi âşık musikisi türlerinde eserleri vardır, bu eserlerinin güfteleri de daha çok âşık şiirlerinden seçilmiştir.

Çalgılı kahveler ve özellikle meyhaneler gibi halkın sık sık bir araya geldiği yerlerde âşık tarzının bozuk örneklerini söyleyen okuyucular âşık musikisinin İstanbul kültür hayatına bıraktığı hatırayı yaşatmaya çalışmışlardır. Yakın bir geçmişe kadar, matbaada bastırdığı hüznü ya da eğlenceli destanları okuyarak dolaşan destancılar da âşık musikisinin son temsilcileridir.

İstanbul âşık musikisinin çeşitli Osmanlı şehirlerinde yaygınlaşmış olan şehir muhiti âşık sanatı ile de büyük benzerlikleri vardır. Bu benzerliğin en önemli kaynağı, daha çok kendi kişiliklerini ispatlamak ve biraz da şöhret bulmak amacıyla İstanbul'a gelen ve bir süre kaldıktan sonra tekrar memleketlerine dönen gezgin âşıklar ve bu âşıklar yoluyla oluşmuş "âşık kolları"dır.

İstanbul'a gelen bu gezgin âşıklar, geliş ve gidişlerinde uğradıkları yörelere öğrendiklerini götürmüşler ve yetiştirdikleri çıraklara da bildiklerini aktarmışlardır. Böylece, Anadolu'da yaygın âşık tarzı havaların İstanbul'a taşınması yanında, İstanbul'daki âşık meclislerinde çalınan ezgilerin, ağızların ve bunların çalış-okuyuş tavır ve üsluplarının yayılmasına da vasıta olmuşlardır. Nitekim halk musikisi derleme gezileri ile eski şehir merkezlerinde tespit edilen şehir muhiti âşık musikisi özellikleri (gelenek, görenek, *adap*, erkân, türler, âşık tarzı ezgi çeşitliliği, icra tarzları, ağız kullanımları vb), İstanbul semai kahvelerinde ve İstanbul'u çevreleyen yörelerde icra edilen âşık musikisiyle yakın benzerlik gösterir. Sözelimi, İstanbul âşık fasıllarında icra edilen taksim, divan, koşma, taşlama, muamma, kalenderi, aruz semai, müstezat, mersiye, methiye, kerem havaları, Tahir-Zühre havası (Tahir ağzı), Garip ağzı, destan çeşitleri, Çuhacıoğlu Ali Paşa peşrevi, bülbül koşması, Köroğlu, Genç Osman, Sivastopol gibi ezgiler, "adam aman"lı maniler, lebedğmez ve noktasız gibi türler, Anadolu'nun özellikle şehir merkezlerinde derlenmiştir. Ayrıca, Anadolu'da, İstanbul Âşık ağzı olarak okunan "adam aman" manileri, aruz semai ve divan gibi örnekler de derlenmiş ve notaya alınmıştır.

İstanbul âşık musikisinin özellikle Anadolu'ya yayılmasını sağlayan merkezlerden biri de Tavukpazarı'ndaki Âşıklar Cemiyeti'dir. M. F. Köprülü'nün verdiği bilgilere göre, Rumeli ve Anadolu'da dolaşan âşıklar, hükümet memurları tarafından korunabilmek için, Ta-vukpazarı Âşıklar Cemiyeti'nden vesika ve itimatname alırlardı. Her yıl ekim başından, şubat sonuna kadar âşıklar arasından seçilen güvenilir ve hatırı sayılı olanlar vilayetlere gönderilirdi. Âşıklar, duruma göre vilayet merkezlerine, livalara, *kazalara* dağıtılır; nahiye ve köylere de vilayet ve liva merkezindeki âşıklardan bir kısmı gönderilirdi. Bu âşıklar gittikleri yerlerin kahvehanelerinde oturup fasıl geçerler, halkın

duygularını

coşturarak hükümetin istediği yönde kamuoyu oluşturmaya çalışırlardı.

Hükümetçe korunan ve teşkilatlanmış bir âşık sanatı ile özellikle Anadolu âşık sanatı arasında tespit edilen yakınlık, İstanbul'un etkili bir merkez olduğunu göstermektedir. Bu benzerlikler, 18. yy'a kadar Anadolu'dan İstanbul'a taşınan bir âşık sanatı geleneğinin varlığını düşündürebilirse de özellikle 19. yy'dan itibaren etkileşimin yönünün İstanbul'dan Anadolu'ya doğru olduğu gözlemlenmektedir.

Bibi. Ahmet Cevat, "Meydan Şâirleri, 1-2", *HBH*, 26, 27, 1933; Ahmet Talât (Onay), *Halk Şiirlerinin Şekil ve Nev'i*, ist., 1928; Ali Ufkî, *Mecmuâ-i Saz ü SözÇaz*. Şükrü Elçin), ist., 1976; İ. H. Uzunçarşılı, "Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı", *Belleten*, no. 161, 1977; M. K. Özergin, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Ülkesinde Çalgılar", *TFA*, no. 263, 264, 265, s. 6006-6009, 6031-6036, 6049-6056; Köprülüzade Mehmed Fuad, "Türk Edebiyatında Âşık Tarzının Menşe ve Tekamülü Hakkında Bir Tecrübe", *Millî Tettebbu-larMecmuası*, I, 1, Mart-Nisan/1331(1915), s. 5-46; ay, "Saz Şâirleri/1-11", *ikdam*, 3, 7, 11, 16, 19, 25 Nisan; 2, 7, 9, 31 Mayıs; 6 Haziran/1330 (1914); M. F. Köprülü, *Türk Sazşâ-irleri*, I-V, Ankara, 1962-1965; ay, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara, 1966, s. 157-238; O. C. Kaygılı, *istanbul'da Semaî Kahveleri ve Meydan Şâirleri*, ist., 1937; İ. Ozanoğlu, *Âşık Edebiyatı*, Kastamonu, 1940; S. Şenel, "Âşık Mûsikîsi", *DİA*, III, 553-556.

SÜLEYMAN ŞENEL

ÂŞIK ÖMER

bak. ÖMER (ÂŞIK)

ÂŞIK PAŞA KÜLLİYESİ

Fatih İlçesi'nde, Haydar Mahallesi'nde, Cibali Caddesi, Esrar Dede Sokağı ve Şair Baki Sokağı'nın kuşattığı alan üzerinde bulunmaktadır.

Sonradan camiye dönüştürülmüş bir mescit, günümüzde mevcut olmayan bir tekke, iki türbe, bir çeşme ve hazire bölümlerinden meydana gelen Âşık Paşa Külliyesi'nin kuruluş dönemi yeterince aydınlatılmış değildir. Külliyeyle ilişkin kaynaklarda, inşa tarihi, banisinin kimliği, binaların geçirmiş olduğu onarımların niteliği gibi önemli hususlar hakkında çelişkili ifadeler rastlanmaktadır. Külliye'nin tarihçesi, şimdilik, 953/1546 tarihli *istanbul Vakıfları Tahrir Defte-rz*'ndeki kayıtlar esas alınarak şu şekilde özetlenebilir: Külliye'nin merkezini oluşturan mescit, 1464-1479 arasında, Eski Saray'ın ağalarından Abdullah oğlu Hüseyin Ağa tarafından, "Derviş Ahmed Âşıkî" ya da kısaca "Âşıkpaşazade" olarak tanınan, sufi ve tarihçi Şeyh Ahmed-Efendi (ö. 1484'ten az sonra) adına inşa ettirilmiştir. Mescit, Şeyh Ahmed Efendi'nin büyükbabası olan, Kırşehir'deki türbesinde gömülü, ünlü

sufî ve şair Âşık Paşa'nın (ö. 1333) ruhuna ithaf edilmiş ve onun adıyla anılagelmiştir.

Âşık Paşa Mescidi'nden önce burada, "Azadlı Sinan" ya da "Sinan-ı Atik" olarak tanınan Mimar Sinaneddin Yusuf Ağa'nın (ö. 1471-1472) bir zaviye inşa

ettirdiği ve tesisi, "Gaziyân-ı Rûm" zümresinin en efsanevi kişisi olan Sarı Saltuk'un hatırasına ithaf ettiği tespit edilmektedir. 869/1464'te kurulan, İstanbul tekkelerine ilişkin kaynakların bazılarında Sarı Saltuk'un adıyla, bazılarında da banisinin adıyla anılan bu zaviyeden dolayı, çevresindeki mahallenin önceleri "Mimar Sinan" ve "Sarı Saltuk" olarak adlandırıldığı bilinmektedir. (Söz konusu zaviye, 19. yy sonlarında aldığı şekliyle, Âşık Paşa Mescidi'nin güneyinde, hemen yanında hâlâ durmaktadır.) Âşık Paşa Mescidi'nin inşa edilmesiyle mahalle yeni yaptırılan bu binanın adını almıştır. Buradan hareketle, söz konusu mescidin, Mimar Sinan (Sarı Saltuk) Za-viyesi'nin kuruluşu (1464) ile mescidin zikredildiği en eski tarihli vakfın (İlyas kızı Hatice Vakfı, 883 Zilhicce'sinin ortaları/1479) tescil edilmesi arasında yaptırıldığı kabul edilebilir.

Mescidin banisi Hüseyin Ağa'nın, gerek 898 Muharremi *başları*/1492 tarihli vakfiyesinde gerekse de 16. yy başlarında (1502-1504) bu vakfiyeye yaptığı eklerde, bağışlanan çeşitli gayrimenkullerin dökümü yapılmakta, bunlardan elde edilecek gelirin Âşık Paşa Mescidi'nin görevlilerine harcanması, ayrıca Âşık Paşa Zaviyesi şeyhinin de vakfa nezaret etmesi istenmektedir. Böylece, vakfiyesi 928 Muharremi *başları*/1521'de Âşıkpaşaza-de'nin damadı ve halifesi Seyyid Velayet Efendi'nin (Hazret-i Emîr Şeyh Seyyid Velayet bin Şeydi Ahmed) adına tescil edilmiş bulunan zaviyenin (tekkenin) bu tarihten epey önce kurulduğu, 1504'te mevcut olduğu ortaya çıkmaktadır. İstanbul tekkelerine ait listelerin çoğunda Seyyid Velayet'in adıyla anılan, ayrıca "Âşık Paşa" ve "Emirler" olarak da kaydedilen bu tekkenin de tesis tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, bir şeyhin, henüz mürşidi hayatta iken onun yanı başında tekke açması, tarikat^adabına aykırı olduğundan bu tarihin, Âşıkpa-şazade'nin ölümü (1484'ten az sonra) ile 1504 arasında yer alması icap eder.

Âşık Paşa Külliyesi'ndeki mescit ile tekkenin kuruluşunu izleyen yıllarda, bu tesislerdeki çeşitli hizmetlere yönelik, hepsi de hanımlar tarafından yapılmış dört vakıf tespit edilmektedir. Bunlar, yukarıda değinilmiş olan İlyas kızı Hatice (883 Zilhicce'sinin ortaları/1479), II. Bayezid'in kızlarından "Sufî Sultan Hatun" olarak tanınan Fatma Sultan (907 Cemaziyelahir'inin *başları*/1501), Yusuf kızı Paşa Bola (913 Rebiyüla-hir'inin ortaları/1507) ve Âşıkpaşaza-de'nin kızı, Seyyid Velayet'in eşi olan Rabia Hatun (934 Cemaziyelahir'inin sonları/1528) vakıflarıdır. Fatma Sul-tan'ın vakfiyesi bir padişah kıзма yakışır zenginlikte olup İstanbul'un yamsıra Anadolu'da ve Rumeli'de pek

çok gayrimenkulu kapsamaktadır. Rabia Ha-tun'un vakfiyesinde de, Âşık Paşa Zavi-yesi'ndeki sekiz adet hücrenin Mimar Sinan tarafından inşa edildiği belirtilmiştir. Koca Sinan'ın, hassa başmimarı ol-

Âşık Paşa

Külliyesi'nin

vaziyet planı.

1. Mescid,

2. Hüseyin Ağa

Türbesi,

3. Âşıkpaşazade

Türbesi,

4. Seyyid

Velayet

Türbesi,

5. Çeşme.

Müller-Wiener,

Bildlexikon

Ahnun Arkeoloji

Enstitüsü

madan (1538) önce üstlendiği bilinen birtakım mütevazı inşaatlardan birisi daha böylece ortaya çıkmaktadır.

Ayvansarayî'den kaynaklandığı anlaşılan ve birçok araştırmacıyı etkilemiş olan bir yanlışlıktan söz etmek gerekmektedir: Adı geçen yazar, *Hadikatü'l-Cevâmi'de* Âşık Paşa Mescidi'nin ilk yapımından söz ederken "...cümle harç ve masrafı mescidin dairesinde medfun Ağay-ı Bâbüssaade Tavası Hüseyin Ağa teberrüken vermiştir" demektedir, burada adı geçen kişinin *istanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ndeki vakıf* kaydının sahibi Eski Saray ağalarından Abdullah oğlu Hüseyin Ağa olduğu, aradan geçen yaklaşık üç yüzyıl sonunda, görevine ilişkin ayrıntıların halkın hafızasında bir miktar değişime uğradığı anlaşılmaktadır. Aynı yazar, *Mecmuâ-i Tevâ-rib'mde*, Âşık Paşa ile neslinden gelenler hakkında bilgi verirken, Nişancı Eğ-riabdizade Mehmed Efendi'nin (ö. 1566) İstanbul'daki Âşık Paşa Mesci-di'ni, minber koydurmak suretiyle camiye dönüştürdüğünü belirttikten sonra şöyle devam eder: "...Ve minberin vaz' olunduğu sene Devlet-i Aliyye'nin Enderun ağalarından Tavaşî Hüseyin Ağa müceddeden mescid-i şerifi bina eylemiştir. Vefatında camiin taşrasında dergâhı kurbünde defn olunmuştur". Burada aynı kişinin (ilk banisi olduğu anlaşılan Hüseyin Ağa'nın), "Bâbüssaade" yerine "Enderun" ağası

olarak, ikinci bir kere karşımıza çıktığı hemen kesin gibidir. Ayrıca her iki kaynakta da ağaların gömülü oldukları yer tanımlanırken, aşağı yukarı aynı mevkiye işaret edilir (mescidin dairesinde-caminin taşrasında dergâhı kurbünde); *Mecmuâ-i Tevâ-rih'teki* "dergâh" kelimesi burada caminin ana kapısını ifade etmektedir ki,

Ayvansarayî'nin genellikle dergâh kelimesini bu anlamda kullandığı dikkati çeker. Gerçekten de, caminin (daha doğrusu harimin) kapısının yakınında, son cemaat yerinin doğusuna bitişik, kubbeli eyvan şeklinde tasarlanmış bir türbede, bu sefer "Darüssaade Ağası Hüseyin Ağa" olarak zikredilen aynı kişinin 1198/1783-84 tarihli mezar taşı göze *çarpar*. Buradaki tarih kesinlikle ağanın ölüm tarihi olmayıp, harim kapısındaki ayet levhasının altında da görülen bir onarım tarihidir. Nitekim külliye'nin, 1633 ve 1782'de, çevresini tahrip eden yangınlardan zarar gördüğü, caminin 1198/1783'te esaslı bir onarım geçirdiği bilinmektedir. Bu onarımdan külliye'deki diğer yapıların da nasiplendikleri tahmin edilebilir. 1918 tarihli büyük Cibali-Fatih yangınında harap olan külliye'nin, camii ve türbeleri 1970'li yıllarda Vakıflar İdaresi tarafından onartılmış ancak bu son onarımda caminin son cemaat yeri ihya edilmeden bırakılmıştır.

Kurulduğu dönemde, İstanbul'daki nüfuzlu tarikatlardan olan, Âşıkpaşazade ile Seyyid Velayet'in de bağlı bulunduğu Zeynîliğe hizmet eden tekkenin, söz konusu tarikatın sönmeye yüz tutmasıyla el değiştirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1256/1840 tarihli *Âsitânefde* "Seyyid Velayet Hazretleri Tekkesi'nin" Halvetî tarikatına bağlı olduğu, ayrıca ortadan kalkarak yerinin "arsa" haline geldiği belirtilmiştir. Bu tarihten sonra tekrar canlandırıldığı anlaşılan tekke, 1301/1885-86'da Dahiliye Nezareti'nce hazırlanan bir istatistik cetvelinde Nakşibendî olarak gösterilmekte ve biri erkek olmak üzere, dört kişinin burada oturduğu kaydedilmektedir. 1325/1910 tarihli bir belgede, Maliye Nezareti'nden her yıl, Kurban Bayramı'nda dört koyun

ÂŞIK PAŞA KÜLLİYESİ

366

367

ÂŞIK PAŞA KÜLLİYESİ

Hız Muhammed'e salat getirmeleri şart koşulmuştur. Başlangıçta, cuma geceleri icra edilen haftalık ayinlerin daha sonra cumartesi gününe kaydırıldığı tespit edilmektedir. Seyyid Velayet'ten sonra tekkenin postuna oğullarından Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1535) ile damadı ve halifesi olan Gazalîzade Şeyh Abdullah Efendi (ö. 1570) geçmiş, bu tarihten sonra post makamı, bir müddet daha

Âşık Paşa Camii ile Seyyid Velayet Türbesi'nin kuzeybatıdan görünüşü, ortada önde

çeşme.

ibrahim Tütüncü, 1982

istihkakı olduğu belirtilen tekkenin Nakşibendliğe bağlı olarak faaliyetini sürdürdüğü 1918'deki Cibali-Fatih yangınında tarihe karıştığı anlaşılmaktadır. , / Fatma Sultan'm vakfiyesinde, "Seyyidl / Velayet Hankahı" olarak anılan tekkede, kurrâların ve zikirlerin, cuma geceleri (perşembeyi cumaya bağlayan gecelerde) adı geçen şeyhin huzurunda toplanarak "teşbih ve tehlil etmeleri",

Âşık Paşa Camii ve Aşıkpaşazade Türbesi'nin 1918 tarihli büyük Cibali-Fatih yangınından

sonraki durumu.

İAM, Encümen Arşivi. I, no. 204

Seyyid Velayet'in neslinden gelenlerin tasarrufunda kalmıştır.

Külliyedeki türbelerden biri Âşıkpa-şazade'ye, diğeri Seyyid Velayet'e aittir. İnşa tarihi tam olarak bilinmeyen Aşıkpaşazade Türbesi'nin, 1484 civarında, Âşıkpaşazade'nin son yıllarında veya vefatından kısa bir süre sonra yaptırıldığı tahmin edilebilir. Ancak türbenin üslubu, özellikle cephelerinin oranları, 15. yy sonları ile bağdaşmamakta ve olgunluk aşamasındaki klasik Osmanlı üslubunu yansıtmaktadır. Söz konusu yapının güneybatısında, ana mekâna sonradan eklendiği belli olan ufak boyutlu bir türbe bulunmakta, Seyyid Velayet'in torunlarından 924/1518'de vefat eden Pürhayat oğlu Mehmed Çelebi'nin kabrini barındıran bu ek bölüm ile ana bölümün, Cibali Caddesi üzerindeki ortak cephelerinde tam bir üslup birliği gözlenmektedir. Bu gözlemlere dayanarak Aşıkpaşazade Türbesi'nin 1518'den az sonra yenilendiği, en azından geniş kapsamlı bir onarım geçirdiği varsayımı ileri sürülebilir.

Seyyid Velayet'in vakfiyesinde ise, mescidin yakınında bulunan evi için "kendü fevt olduklarından sonra kendü-lere türbe ola" denilmekte, Hz Muhammed'e bağlanan ve birçok başka velinin hayatında da gözlenen bir gelenek uyarınca, Seyyid Velayet'in evine gömüldüğü ve kabrinin üzerine türbe inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Külliyenin en ilginç unsurlarından biri de, "muammalı" kitabesinden ötürü tarihlendirilmesi konusunda çeşitli iddiaların ileri sürülegeldiği çeşmedir. Saçak silmesinin üzerinde bulunan dört beyit-lik Arapça kitabenin altında "sene 9787 1570-71" ibaresi yer almakta, fakat son mısra ebcedle hesaplandığında 9727 1564-65'i vermektedir. Ayrıca çeşmenin üst köşelerine, içerdikleri muamma dolayısıyla ebced meraklılarını uğraştırmış olan Osmanlıca beytin mısraları yerleştirilmiştir. Bu konuda ayrıntılı bir makale yayımlamış olan E. Mitchell adlı araştırmacı, herhalde kendi türünün tek örneği olan bu muammayı ustaca çözmüş ve Osmanlıca beytin de 972'ye tekabül

ettiğini kanıtlamıştır. Bu durumda tarihlerden birincisi (972) çeşmenin yapımına, ikincisi (978) üstteki kitabenin konmasına ait olmaktadır.

Mescit (Cami): Kare planlı (9x9 m) bir harim ile üç birimli bir son cemaat yerinden meydana gelmektedir. Duvarları bir sıra kesme taş ve iki sıra tuğla ile almalı düzende örülmüş, harim kubbesi içerden pandantiflere, dışardan on iki köşeli bir kasnağa oturtulmuştur. Son cemaat yerinin kalıntılarından, ortadaki birimin dikdörtgen planlı ve tonoz (tekne tonoz veya aynalı tonoz) örtülü, yanlardaki birimlerin ise kare planlı ve kubbeli oldukları anlaşılmaktadır. Bu örtü unsurlarını taşıyan", tuğla örgülü sivri kemerler, baklavalı başlıklarla donatılan mermer sütunlara oturmuştur. Son cemaat yerinin batı sınırında, mina-

re kaidesinin hizasında bulunan sütun-başlık-kemer üçlüsü günümüze gelebilmiştir. Buradaki sütunun, muhtemelen 1783 onarımında kesme küfeki taşından bir kılıf içine alınarak üst yapının desteklendiği görülmektedir. İstanbul'da Mahmud Paşa Camii gibi- birtakım başka camilerde de bu çözüme başvurulmuştur. Baklavalı başlığın oranları 15. yy'ın ikinci yarısına uygun düşmektedir.

Son cemaat yerinin doğusunda ve bunun devamı niteliğinde olan, kubbeli eyvan şeklinde tasarlanmış Hüseyin Ağa Türbesi yer alır. Üç yönden (güney, doğu ve kuzey) duvarlarla kuşatılmış, batı yönünde geniş bir sivri kemerle son cemaat yerine açılmış olan bu ilginç türbe İstanbul'da kendi türünün tek örneğidir. İstanbul'un fethinden önce, erken dönem Osmanlı mimarisinde, Amasya'daki 1430 tarihli Yörgüç Paşa Camii'ndeki gibi, son cemaat yeri ile bütünleşen banî türbelerine az da olsa rastlanır. Bu da Âşık Paşa Mescidi'nin erken tarihli olduğu tezini destekleyen özelliklerden biridir.

Basık kemerli harim girişinin üzerinde, 1198/1783-84 onarım tarihini taşıyan, sülüs hatlı bir ayet levhası bulunmaktadır. Aynı duvarda, harim girişi ile Hüseyin Ağa Türbesi'nin arasında ufak bir mihrap mevcuttur. Harim duvarlarında, iki sıra halinde düzenlenmiş dörder pencere" görülmektedir. Alttakiler dikdörtgen açıklıklı olup kesme küfeki taşından söveler, demir parmaklıklar ve sivri hafifletme kemerleri ile donatılmış, sivri kemerli tepe pencerelerine alçı revzenler yerleştirilmiştir. Revzenlerin 1970'lerdeki son onarımda yenilendikleri belli" olmaktadır. Mihrap duvarındaki-lerde "Allah" ve "Muhammed" isimleri ile lale, şakayık, karanfil gibi klasik dönem bezemesinin sevilen çiçekleri bulunmakta, diğer revzenlerin çok daha sade tutulmuş olduğu görülmektedir. Kuzey duvarı boyunca uzanan fevkanî mahfil basit ahşap direklerle taşınmakta ve hiçbir özelliği olmayan ahşap kafeslerle donatılmış bulunmaktadır. Son yıllarda yağlıboya ile boyanarak çirkinleş-tirilmiş olan mihrap, yarım sekizgen planlı nişi, köşelerindeki, kum saatli ve burmalı sütunçeleri, mukarnaslı yaşmağı ile klasik üslubu yansıtır. Buna karşılık, 1783 onarımında yenilendiği anlaşılan ahşap minberin kapısında ve

köşkünde Osmanlı baroğunun gözde motifleri olan beyzi madalyonlar, bereket boynuzlarından fışkıran güller, istiridye kabukları, "S" ve "C" kıvrımları seçilmektedir. Kubbenin merkezinde ve eteğinde, ayrıca mihrabın üzerinde görülen kalem işleri son onarıma ait olsa gerektir. Tıpkı revzenlerde olduğu gibi bu süsleme unsurlarında da klasik üsluba uyulmuş, rumîlerin dolguladığı palmet dizileri tercih edilmiştir.

Onarımlarda özgün ayrıntılarını bir miktar kaybetmiş olan kesme taş örgülü minare, ımarimin kuzeybatı köşesinde yükselir. Dışa taşkın ve harimin beden

Âşık Paşa

Camii'nin

kuzeybatıdan

görünümü.

ibrahim Tütüncü, 1982

duvarları yüksekliğinde tutulmuş olan kare tabanlı kaideden sonra, üçgen yüzeylerden oluşan basık bir pabuç kısmı gelmekte, çokgen gövde bir simitle son bulmaktadır. İçbükey bir kuşak şeklinde olan şerefe altında, 1782 yangınından önce mukarnas sıralarının var olduğu tahmin edilebilir. Şerefe geometrik şebekelerle sınırlandırılmış, peteğin üzerine, koni biçiminde, kurşun kaplı ahşap külâh oturtulmuştur.

Tekke: Geçen yüzyılın ilk yarısında ortadan kalktığı, sonra ihya edildiği anlaşılan ve 1918 Cibali-Fatih yangınında bütünüyle yok olan tekkenin mimari özellikleri hemen hiç bilinmemektedir. E. H. Ayverdi'nin yayımlamış olduğu 19. yy *İstanbul Haritası*'nda, cami ile Seyyid Velayet Türbesi'ni ayıran sokağın doğusundaki kavşakta bulunduğu görülen tekkenin mimari programı kaynaklardan aşağı yukarı tespit edilebilmektedir. *Hadîkatü 'l-Cevâmi* 'deki "Âşık Paşa Tekyesi Mescidi" başlığından bir mescit-tevhid hanenin mevcut olduğu anlaşılmakta, Seyyid Velayet ile eşi Rabia Hatun'un vakfiye özetlerinde de,

"fukarâ-i sâlihîn" olarak anılan dervişlerin barınmasına mahsus hücrelerden, hamamdan, ahırdan, bahçelerden, bir tanesinin harem dairesi olarak kullanıldığı tahmin edilebilen çeşitli evlerden, şeyh dairesi olması muhtemel bir kasrın varlığından söz edilmektedir.

Aşıkpaşazade Türbesi: Caminin kible yönünde, Cibali Caddesi üzerinde bulunan bu yapı, farklı tarihlerde inşa edilmiş fakat sonradan birleştirilmiş oldukları anlaşılan kare planlı iki bölümden meydana gelmektedir: Âşıkpaşazade'nin kabrini barındıran, büyük boyutlu (16x16 m) ve kubbeli esas türbe ile bunun güneybatısında bulunan, Seyyid Velayet'in torunlarından Mehmed Çelebi'nin (ö. 1518) gömülü

olduğu, çapraz tonoz örtülü küçük (7x7 m) türbe. Aşıkpaşazade Türbesi, camiye paralel olarak, kible eksenine üzerine yerleştirilmiş, küçük türbenin konumlandırılmasında ise Cibali Caddesi'nin hattı esas alınmış, bu yüzden iki bölümün arasında üçgen planlı bir ara mekân ortaya çıkmıştır. Yapının duvarları kesme küfeki taşı ile örülmüş, asıl türbenin kubbesi içerden,

ÂŞİR EFENDİ KÜTÜPHANESİ

368

369

AŞİRET MEKTEBİ

Recaî Efendi atandı. O gün yapılan konuşmalarda da Osmanlı feodal topluluklarının hanedan gençlerini az çok bir genel kültürle donatıp İslamiyetin yüce ve bağlayıcı esaslarını ve Türkçeyi öğretmenin din ve kamu görevi olduğu vurgulandı. Dörder beşer gelmeye baş-

mukarnas konsollu sivri tromplar, dışardan on iki köşeli bir kasnakla desteklenmiştir. Yapının kuzeybatı ve kuzeydoğu köşeleri pahlanmıştır.

Türbenin basık kemerli girişi doğu duvarında olup bu yöndeki avluya açılır. Avluyu sınırlayan ve cadde boyunca uzanan kesme taş örgülü duvarda, dikdörtgen açıklıklı, demir parmaklıklı pencerelerle basık kemerli bir dış kapı bulunmaktadır. Asıl türbenin kuzey, batı ve doğu cephelerinde, klasik düzende, iki sıra halinde düzenlenmiş altışar pencere vardır. Bunların ayrıntıları, daha önce değinilen cami pencereleri ile aynıdır. Güneydoğu köşesindeki alt pencere yerini türbe girişine terk etmiştir. Âşıkpaşazade'ye ait ahşap sanduka mekânın güney kesiminde, iki türbe bölümünü bağlayan üçgen alanın sınırında yer alır. Bu bölümde Âşıkpaşazade'den başka, herhalde neslinden gelen dokuz kişi daha gömülüdür. Ne var ki bu yapı da, İstanbul'daki birçok türbenin akıbetine uğramış, 1925'te türbeler kapatıldığında, ahşap sandukaların başuçlarında duran, kitabe niteliğindeki levhalar kaldırılmış, geriye kalan kabir izlerinin kimlere ait olduğunu kanıtlayacak hiçbir belge kalmamıştır. Kubbe eteğinde, bazı parçaları hâlâ görülebilen, barok üsluptaki siyah renkli kalem işlerinin, caminin onarıldığı 1783'e ait olması muhtemeldir. Tromplarla kubbe arasında yer alan küçük pandantiflerin yüzeyinde, yuvarlak çerçeveler içinde, istifli sülüsle yazılmış "esmâ-i hüsnâ" da (yâ Sultân, yâ Sübhân, yâ Gaffar vb) geç döneme ait olmalıdır. Pandantiflerden bazılarında, türbenin inşa edildiği döneme ait küçük parçalar halinde günümüze intikal edebilmiş, stilize bitki motiflerim içeren kalem işi izleri seçilmektedir.

Türbenin iki bölümü arasında bulunan üçgen planlı birimin cadde üzerindeki cephesine üçlü bir pencere grubu yerleştirilmiştir. Ziyaret penceresi

niteliğinde olan ortadaki açıklık, köşelerinde sütunçelerin yer aldığı sıg bir nişin içine alınmış, hafifletme kemerinin aynası, geometrik taksimatlı bir mermer şebeke ile kapatılmış, üzerine de küçük bir tepe penceresi oturtulmuştur. Ayrıca nişin içine, ziyaretçilerin içeriye görebilmeleri için basamaklar konmuştur. Padişah ve rical türbelerinde hemen hiç görülmeyen, veli türbelerine özgü bir ayrıntı olan bu tür pencerelerin istanbul'daki en erken tarihli örneklerinden birisi bu olmaktadır.

Güneybatıdaki ufak bölümde Meh-med Çelebi'nin mermer şahideli kabrinden başka, külliye zengin bir vakıfla katkıda bulunmuş olan Fatma Sultan'a ait olduğu rivayet edilen, levhası ve sandukası bulunmayan bir mezar daha teşhis edilmektedir. Fatma Sultan'ın Bursa'da gömülü olduğu bilindiğinden, bu rivayetin tarihi gerçeklere uymadığı ya da bağlı bulunduğu bu tekkede kendisine bir makam kabri yapıldığı ileri sürülebilir. Basık bir kemerle üçgen

planlı birime açılan küçük türbenin caddeye bakan iki penceresi, diğer yön-lerdeki duvarlarında da ikişer dolap nişi bulunmaktadır.

Seyyid Velayet Türbesi: Kare planlı (18x18 m) ve kubbeli olan Seyyid Velayet Türbesi, malzeme ve mimari ayrıntı bakımından Aşıkpaşazade Türbesi ile aynı özellikleri paylaşmaktadır. Basık kemerli bir kapıdan türbenin doğusundaki avluya, buradan da, aynı tür bir kapıyla türbeye girilmektedir. Beyaz mermerden sövelerle çerçevelenmiş olan avlu kapısının üzerinde, yan yana iki kartuş içinde, istifli sülüsle yazılmış "resem Ali el-ma-ruf bi-Kanîzade" imzalı, Seyyid Velayet'in ayrıcalıklı kişiliğini vurgulayan Arapça bir kitabe bulunmaktadır. Kuzey duvarı sağır bırakılmış, bu duvara üç adet dolap yerleştirilmiş, diğerleri, iki sıralı altışar pencere ile donatılmıştır.

Türbede, Seyyid Velayet'in, son yıllarda acemice onarılmış sıvalı lahtinden başka on iki kabir daha bulunmaktadır. Bunlardan birisi eşi Rabia Hatun'a, bir diğeri de neslinden gelen şeyhlerden Said Efendi'ye aittir. Sandukalarından ve kitabe levhalarından soyutlanmış olan diğer on kabrin kimlere ait olduğunu bilen yoktur.

Hazireler: Aşık Paşa Külliyesi'nde biri Seyyid Velayet Türbesi'nin batısında diğeri cami ile Aşıkpaşazade Türbesi'nin arasında yer alan iki hazire adası bulunmaktadır. Seyyid Velayet Türbe-si'ne komşu olan hazire adası kesme taş örgülü bir çevre duvarı ile kuşatılmış, bu duvar dikdörtgen açıklıklı ve demir parmaklıklı pencerelerle donatılmıştır.

Seyyid Velayet Türbesi'ne bitişik, basık bir kemerli kapıdan girilen bu hazire bölümünde ulemeden ve devlet ricalinden birçok kimsenin, tasarım açısından ilginç mezarları bulunmaktadır. Çevre duvarındaki bazı pencereler, ha-zirede gömülü olan kimselere ait kitabelerle taçlandırılarak ziyaret penceresi durumuna getirilmiştir.

Çeşme: Kesme küfeki taşıyla örülmüş olan çeşme caminin çevre duvarı üzerinde,

Seyyid Velayet Türbesi'ne komşu olan hazirenin karşısında bulunmaktadır. Klasik üsluba uygun oranları ve ayrıntıları ile dikkati çeken çeşmenin cephesi silmelerle çerçevelenmiş, sivri kemerin üzengi hizasında yer alan yatay bir silme ile de cephe ikiye ayrılmıştır. Biri kemerin kilit taşında, dördü de yanlarında olmak üzere toplam beş adet rozet kabartması, ayrıca ufak servi kabartmaları çeşmenin süsleme unsurlarını oluşturur.

- Bibi.** Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 273-278; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 153-155; ay, *Mecmuâ-i Tevârih*, 109, 126, 145, 275-276; Çetin, *Tekkeler*, 585; *Âsitâne*, 5; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 54-55, no. 79; *İhsaiyat* II, 19; Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, I, 14; Ay-verdi, *Mahalleler*, 37; "Âşıkpaşa Camii ve Âşıkpaşazade Türbesi", "Âşıkpaşazade Çeşmesi", *ISTA*, II (1959), 1148-1151; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 24; Cezar, *Yangınlar*, 335, 364; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 369-370, 519; İ. Tütüncü, "Âşık Paşa Külliyesi", *istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk İslam Sanatı Anabilim Dalı basılmamış lisans tezi*, 1982; S. Eyice, "Âşık Paşa Camii", *DİA*, IV, 3-5; E. Mitchell, "Âşık Paşa Çeşmesi'nin Gizli Tarihi", *İT*, 90 (Haziran 1991), 44-49; *Fatih Camileri*, 59-60, 271, 315, 351, 360.

M. BAHA TANMAN

ÂŞİR EFENDİ KÜTÜPHANESİ

Bahçekapı'da, Âşir Efendi ve Sultanha-mam caddelerinin birleştiği köşededir.

- I. Mahmud'un reisülküttablarından Mustafa Efendi, Bahçekapı'da kendi adına bir kütüphane kurmak istemiş ve bu amaçla 1741 ve 1747'de iki ayrı vakfiye düzenleyerek 1237 kitabını vakfetmiştir. Ancak 1749'da vefat etmesi üzerine yarım kalan bu kütüphane projesini, oğlu Şeyhülislam Mustafa Âşir Efendi (ö. 1804) yeniden ele alarak, babasının düzenlediği vakfiyede bazı küçük değişiklikler yapmak suretiyle gerçekleştirmiştir.

Kütüphanenin kitap koleksiyonu önce Reisülküttab Mustafa Efendi'nin bağışıyla oluşmuş ve bunu Şeyhülislam Âşir Efendi, Rumeli Kazaskeri Hafîd Efendi, Kasidecizade Süleyman Sırrı Efendi ile Mehmed Bahaeddin Efendi'nin bağışları izlemiştir. Bu koleksiyon, 1914'te Sultanselim'deki Medresetü'l-Mütehassîsin'e, daha sonra 1918'de Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledilerek "Reisülküttab Mustafa Efendi" ve "Âşir Efendi" bölümlerinde toplanmıştır.

Âşir Efendi Kütüphanesi, iki katlı olup dış cephesi taş ve tuğla şeritlerle örülmüştür. Yaklaşık 11x14 m ebatların-daki binanın ikinci katında yer alan ve taş konsollar üzerine oturtulan çıkma şeklindeki okuma salonu güzel mimarisi ile dikkat çeker.

Bugüne kadar bitişigindeki han ile birlikte tam bir rölevesi yapılmayan kütüphanenin yalnızca planı yayımlanmıştır. Bu plana göre, merdivenle çıkılan üst

katta "L" şeklindeki koridora açılan bir kitap deposu ve yanında iki küçük mekân vardır. Koridorun diğer ucundaki okuma salonu ise iki sütunla ayrılmış üç bölümlü bir girişle bu hole açılır. Bu üç bölmeden ortadaki kubbeli olup yanlardakiler çapraz tonozlarla örtülüdür. Ana koridorun ucundaki küçük hücre ise büyük ihtimalle hela olarak kullanılmaktaydı. Altındaki kumaş mağazasının deposu olan okuma odasının tavan tonozundaki çiçekli kalem işi nakışlar, üzerleri boya ile örtüldüğü halde, 1960'lara kadar görülebiliyordu.

Âşir Efendi ve ailesinin mezarları, kütüphanenin taşınması sırasında Molla Gürânî Camii haziresine nakledilmiş ve boşaltılan kütüphane dükkân olarak kiraya verilmiştir.

Bibi. Ş. N. Bayraktar, "Âşirefendi Kütüphanesi", *İSTA*, II, 1154-1155; Unsal, *Kütüphaneler*, 101; İ. E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi*, II, Ankara, 1988, s". 120-121; ay, "Âşir Efendi Kütüphanesi", *DİA*, IV, 8; S. Eyice, "Âşir Efendi Kütüphanesi", *DİA*, IV, 8-9.

SEMAVİ EYİCE

AŞİRET MEKTEBİ

Aşiret Mekteb-i Hümayunu da denmiştir. II. Abdülhamid'in isteğiyle kurulmuş ve 1894-1907 arasında açık kalmıştır.

Osmanlı ulusçuluğu ya da Osmanlı topraklarında yaşayanları İslamiyet ülküsü ve padişahın kutsal kişiliği çevresinde bütünleştirme çabası Tanzimat döneminin (1839-1876) sonlarına doğru ortaya çıktı. Bu düşünceye dolaylı yoldan da olsa hizmeti amaçlayan girişimlerden teki, 1864'te Silahşoran-ı Hassa örgütü içinde, özel bir zadegan ve aşiret birliğinin kurulmasıdır. Abdülaziz (hd 1861-1876) bu girişimle, uzak bölgelerdeki etkili aşiretlerin hanedan gençlerini İstanbul'a getirtmek ve kendi özel hassa birlikleri arasında bir çeşit rehin tutmak, ayrıca bu gençlere saltanata bağlılık duygusu aşılamak istemişti. Bu özel bölük, II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) tahta çıktığı sırada, saray muhafız birlikleri arasındaki yerini korumaktaydı.

II. Abdülhamid, biraz daha farklı bir yaklaşımla 1886'da, Arap aşiret reislerinin ve şeyhlerinin yetişkin çocuklarını Harbiye Mektebi'ne aldirttı. Hicaz, Yemen ve Trablusgarp eyaletlerinden seçilerek getirtilen 48 genç, Harbiye'deki üç yıllık eğitimden sonra mülazım (teğmen) rütbesiyle ve padişahın fahri yaveri sanını da taşıyarak memleketlerine gönderildiler. Ancak bu uygulama, askeri okulların yeniden örgütlenişiyile aynı yıllara rastladığı gibi Harbiye'de Arap gençlerinin okumasını istemeyen etkili çevrelerden de tepki gördü. II. Abdülhamid, yeni bir düşünceyle askeri danışmanlarından Osman Nuri Paşa'ya bir layiha hazırlaması direktifini verdi. 9 Haziran 1308/22 Haziran 1892 tarihli layihada özetle Arap topluluklarının geçimsizliğinin ve devlete karşı olumsuz tavırlarının bilgisizlikten kaynaklandığı, bunun giderilmesinin ise ancak eğitimle mümkün

olabileceği, bu maksatla İstanbul'da bir aşiret mektebi açılmasının yerinde olacağı vurgulanıyordu. Layihada, önerilen okul için bir ders programı da düzenlenmişti. Bundan beş gün sonra 27 Haziran 1892'de de Aşiret Mektebi Nizamnamesi yayımlandı. Ayrıca Beşiktaş'ta Akaretler'deki uygun binalar da bu okula tahsis edildi. Daha ilginç olarak da nizamnamede okulun her türlü masrafının devletçe karşılanacağı ve yatılı olacağı belirtilmişken tüm giderleri Darüşşafaka'ya yüklendi. İlgili valilere yazılan ivedi buyruklarla Halep, Şam, Bağdat, Basra, Musul, Zor, Kudüs, Di-yarbakir, Trablusgarb ve Bingazi sancaklarından dörder, Yemen ve Hicaz bölgelerinden de beşer (toplam 50) aşiret soylusu gencin, yaşları 12-16 arasında, sağlıklı ve zeki olmak koşulu ile seçilip gönderilmeleri istendi.

Henüz İstanbul'a hiçbir aday gelmeden, 3 Ekim 1892 günü sembolik bir açılış töreni düzenlendi. Okul müdürlüğüne Mülkiye Mektebi Müdür Muavini

Aşiret Mekteb-i Hümayunu'nun Akaretler'deki ilk binası. Abdullah Biraderlerin bir fotoğrafı.

Ş. Tekin-G. A. Tekin (Editör), "Imperial Self-Portrait: The Sultan Abdül Hamid II's Photographic Albums", *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları*, c. 12, 1988

layan gençler, belirlenen kadro tamamlanıncaya değin Mülkiye Mektebi'nde konuk öğrenci olarak barındırıldılar. Bu arada, II. Abdülhamid'in bir iradesiyle Kabataş'taki Esmâ Sultan Sarayı tahsis edildi. Okulda derslere 14 Eylül 1894'te başlandı. Sonraki yıllarda da 50'şer öğ-

Aşiret Mektebi öğrencileri toplu halde. Abdullah Biraderlerin bir fotoğrafı.

Ş. Tekin-G. A. Tekin (Editör), "Imperial Self-Portrait The Sultan Abdül Hamid II's Photographic Albums", *Journal of*

Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları, c. 12, 1988

ÂŞİYAN

370

371

ÂŞİYAN

hendese, hıfzıssmha, usul-i defterî, ayak talimi (yürüyüş) dersleri de sonraki sınıflarda ekleniyordu.

Okul kadrosunda müdür, müdür muavini, muhasebeci, dahiliye müdürü, kâtipler, doktor, eczacı, operatör, dahiliye zabıtları, imam ve branş öğretmenleri vardı.

Bibi. Mahmud Cevad ibn eş-Şeyh Nâfi, *Ma-arif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve icraatı*, 1338, s. 338 vd; Esad, *Harbiye*, 747 vd; Ergin,

Maarif Tarihi, III, 973 vd; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964, s. 72; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, 400; *Salname-Maarif*, IV, 148-150.

NECDET SAKAOĞLU

ÂŞİYAN

Bebek ile Rumelihisarı arasında, bugün aynı isimle anılan mezarlık sırtlarında bulunan semt. Sahilden denizin içine uzanan dil, Boğaz'ı çok daralttığı için buraya Yunanca Lomekopi, Türkçe olarak da Boğazkesen denilmişti. Eremya Çelebi Kömürçiyan, Boğaziçi'ndeki üçüncü burun olan bu mahalde denizde iri kayalar bulunduğunu kaydetmektedir. Bu kayalardan ötürü semte Kayalar Köyü adı verilmişti. Evliya Çelebi, Önkayalar denilen Sıdkî Efendi Ca-mii'nin de bulunduğu mevkide o dönemde 40-50 ev olduğunu söyler. 17. yy yazarlarından Kömürçiyan ve 18. yy yazarlarından İnciciyan da burada Türklerin oturduğunu, sahilde bir küçük mescit, birkaç bahçe ve ilerisinde servi ağaçlarının yükseldiği bir Müslüman mezarlığı olduğunu kaydederler. Bu mezarlık Üsküdar'dan sonra Boğaziçi'ndeki ikinci önemli mezarlıktı. Hi-sar'da yaşayan Müslüman ahalinin bes-

Âşîyan'da Tevfik Fikret'in Edebiyat-ı Cedide Müzesi (Âşîyan Müzesi) olarak kullanılan evi. *İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphaneler ve Müzeler Genel Müdürlüğü*

Yerel giysileriyle Aşîret Mektebi öğrencileri. Abdullah Biradenier'e ait iki fotoğraf.

Ş. Tekin-G. A. Tekin (Editör), "Imperial Self-Portrait: The Sultan Abdül Hamid I's Photographic Albums", *Journal of*

Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları, c. 12, 1988

içte ciddi sorunların gündemde olduğu bir sıradaki bu eylem, II. Abdülhamid'i kaygılandırdı. O yılki tatilden sonra okul bir daha açılmadı.

Aşîret Mektebi sınıflarının ders programları, dengi okullara oranla çok basitti. İlk iki sınıftaki Kuran-ı Kerim, ulum-ı diniye, ilm-i hal, kıraat-ı Türkî, imla, talim, sonraki iki yılda da okutuluyor, ayrıca lüsn-i hat, lügat, hesap, tecvit, kı-sas-ı enbiya, sarf-ı Türkî, coğrafya, Fransızca, sarf-ı Arabî, nahv-i Türkî, Farisî, Tarih-i İslam, kitabet-i Türkî, malûmat-ı mütenevvîa, resim, Tarih-i Osmanî, ka-vaid-i Osmaniye, mükâleme-i Türkî,

rencinin gelmesiyle beş yıllık okulun sınıfları tamamlandı ve 250 mevcudu oldu. Rüştîye-idadi düzeyindeki Aşîret Mektebi'ni bitirenler Harbiye ve Mülkiye mekteplerine girebilmekteydiler. Amaç, bu okullarda okuyanların Osmanlılığı, Türklüğü, Osmanlı hanedanını seven ve savunan aydınlar olarak memleketlerine subay ve yönetici kimlikleriyle dönmeleriydi. Okulun İstanbul'da açılışının bir nedeni ise onları bu görkemli kentte büyülemekti. Ayrıca, II. Abdülhamid, Arap aşîret reislerinin yetişkin oğullarını İstanbul'da rehin tutarak

olası ayaklanmaları önlemeyi de düşünmüş, ayrıca bu gençleri himayesinde göstermek suretiyle de Araplar arasında sempati toplamayı amaçlamıştı. Yatılı olan okulda öğrencilerin gereksinimlerinin en iyi şekilde karşılanması, her birine ayda 30 kuruş harçlık verilmesi, törenlerde ön sıraları almaları vb de aynı düşüncelere dayanıyordu. Öğrencilerin iki yılda bir, özel görevliler eşliğinde memleketlerine ziyarete gitmeleri de sağlanıyordu.

1902'de okula ilk kez 18 Arnavut genç de alındı. Böylece genel mevcut Arap, Kürt ve Arnavut gençlerinden oluştu. Ancak, her yıl muhtelif bölgelerden gönderilen gençler, amaçlandığı gibi, yörelerin ve aşiretlerin hanedan, reis ve şeyh çocukları olmayıp sıradan ailelerin çocuklarıydı. Bu ise amaca aykırıydı. Diğer yandan 1897'de Mülkiye Mek-tebi'ne Aşiret Mektebi mezunları için özel bir sınıf açılmıştı. Bir yıl süreli bu sınıfın çok basit programını izleyenler, kendi bölgelerine kaymakam atanmaktaydılar. Mülkiye Mektebi'nin bu sınıfından 1907'ye değin dört dönem mezun verilmiştir.

Giderek şımaran ve kozmopolit bir okul topluluğu oluşturan Aşiret Mektepliler, 1907'de, okul yönetiminden şikâyetle yemek boykotu yaptılar. Dışta ve

içmeleri olan çırpıcılar Kayalar Köyü sahillerinde köy ve hisar sakinlerinin çamaşırlarını yıkarlardı. Bugün Kayalar Köyü'nün ismi, burada bulunan cami dışında tamamen unutulmuştur. Sahil ve sırtlar Âşîyan semti olarak bilinir.

17. yy'da burada Nişancı Ahmed Sıtkı Efendi (Paşa) (ö. 1662/63) tarafından, Kayalar Mescidi olarak bilinen, duvarları kagir, çatısı ahşap bir mescit yaptırıldığı kaydolunmuştur. Evliya Çelebi bu mescidin üst tarafında bulunan Kadiri dergâhı ile I. Süleyman (Kanuni) döneminde yaşamış bir Bayramî-Melamî şeyhi olan İsmail Maşukî'nin anıtmezarını efsanevi bir tarzda anlatmaktadır. 1551'de müritlerinden Irakîzade Hasan Efendi, İsmail Maşukî'nin başının gömülü olduğuna inanılan Kayalar Mescidi'ne bitişik Şeyh Mehmed Efendi naziresinde şeyhin anısına bir anıtmezar yaptırmıştır. Mescidin hemen arkasında, Melamîlere karşı inşa edildiği söylenen Kadiri Tekkesi'nin bugün hiçbir izi kalmamıştır. Dergâhın sırtlarındaki bağ ise birkaç kez kaptan-ı deryalık yapmış ve Girit'in fethinde önemli rol oynamış Deli Hüseyin

yin Paşa'ya aitti. Bu bağ, Rumeli Hisar-
rı'nın arkasında, bir Bektaşî tekkesi olan
Nafi Baba Tekkesi'ne kadar uzanıyordu.

Vakanüvisler ve arşiv belgeleri 16. yy'da bu sahilde eşkıyanın ve haydutların mekân tuttuklarına işaret etmektedir. 17. yy'da ise bir başka efsanevi kişilik, gemicilerin dostu olarak tanınan Durmuş Dede burada bir dergâha adını verir. Durmuş Dede'nin I. Ahmed zamanında (1603-1617) Akkırman'dan İstanbul'a gelerek Kayalar Köyü mezarlığının bittiği yere yakın bir noktada, deniz kenarında bir tekke de şeyh olan Akkırmanlı Ali Baba'nın yanına yerleştiği söylenmektedir. Aslında tekkenin kurucusu, I. Süleyman (Kanuni) zamanında Mısır'dan İstanbul'a göçen Şeyh İbrahim Gülşenî halifelerinden Hasan Zarifi Efendi (ö. 1569) olduğu halde tekke Durmuş Dede'nin adıyla anılagelmıştır. Zamanla, Boğaz'dan geçen gemilerin tekkeye zahire yardımında bulunmaları bir gelenek haline geldi. *Hadîkatü'l-Ce-vâmtı* yazdığı 17ö8'de, Hafız Hüseyin Ayvansarayî bu geleneğin hâlâ devam ettiğini kaydetmektedir. Çeşitli kaynakların, yerini Rumelihisarı yönünde Kayalar Köyü yakınında tespit ettiği Durmuş Dede Tekkesi'nden günümüze hiçbir iz kalmamıştır. Bu tekke Gülşeni tekkesi olarak kurulmuşsa da Ahmed Münib Üsküdarî'nin *Mecmua-i Tekâyâ* adlı eserinde ayın günü Çarşamba olan bir Şabanî dergâhı olarak gösterilmiştir.

1715'te ölmüş olan Fennî Mehmed Dede Boğaziçi köyleri üzerine yazdığı *Sahilname'âe* bu semt için *fiske tâşıyla eğer ürker ise gülşenden / bülbul-i zâre Kayalar kadar olmaz mesken* demiştir.

18. yy sonundan 19. yy ortalarına kadar olan dönemi kapsayan bostancıbaşı defterlerinde bu sahilde hekimbaşı, reisülküttab ve ulemeden önemli devlet görevlilerinin yalıları olduğu kaydedil-

miştir. Bunların içinde Tavukçu Reis adı ile bilinen Reisülküttab Mustafa Efen-di'nin yalısı kayda değer. Mustafa Efen-di'nin geniş bir bahçe içindeki yalısını devlet ricali ve Avrupa elçileri gizli görüşmeler için sık sık ziyaret ederlerdi. Mustafa Efendi'nin hayratından olan, Kayalar Mescidi'nin yakınında ve sahilde bulunan 1763 tarihli çeşme, 1914'te sahil yolunun genişletilmesi sırasında yıkılmış; yalı ve Deli Hüseyin Paşa Bağı Robert Kolej'in mülkiyetine geçmiştir. Devlet protokolünde nişancılarından hemen sonra gelen reisülküttabların da hep bu mahalde yerleştiklerini göz önüne alırsak Boğaziçi sahillerinin yerleşim hiyerarşisine dair bir başka geleneği yakalamış oluruz. Bir başka 18. yy yalısı, Yılanlı Yalı'nın kötü bir restorasyon geçiren selamlığı halen ayaktadır. Semt bugünkü adım şair Tefvik Fikret'in bu mahaldeki evinden almaktadır. Farsça bir sözcük olan "âşiyân"ın anlamı "kuş yuvası"dır.

Bibi. B. Tanınan, "Settings for the Venerati-on of Saints", *The Dervish Lodge*, Berkeley, 1992, s. 169; M. T. Gökbilgin, "Boğaziçi", *IA*, II, 677; Evliya, *Seyahatname*, I, 314; Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi*, 41, 219, 260; tncici-yan, *İstanbul*, 116; R. E. Koçu, "Âşîyan", *IS-*

7Wl6lvd TÜLAY ARTAN

ÂŞİYAN

Rumelihisarı'nda Âşîyan (Kayalar) Me-zarlığı'nın önünden başlayan yolun solunda Robert Kolej'in doğusundaki sırttadır. Tanınmış şair Tevfik Fikret'in evi olan konut, 1946'dan beri İstanbul Bü-yükşehir Belediyesi'ne aittir ve müze olarak hizmet vermektedir (bak. Âşîyan Müzesi).

Âşîyan, kagir bir zemin kat üzerinde iki ahşap katı olan üç katlı küçük bir evdir. Evin önemi Tevfik Fikret'e ait oluşunun yanı sıra onun tarafından tasarlanmış ve yapılmış olmasındadır. 19. yy'ın sonuna doğru Avrupa'da, daha çok da İngiltere'de görülen amatör ve kişisel tasarım ürünü ve kırsal karakteri belirgin küçük konut yapımının Türkiye'de bilinen birkaç örneğinden biridir.

İngiltere'de "arts and crafts" (bak. art nouveau) hareketiyle başlayan, önce mimarlar eliyle, sonraları ise amatör ta-sarımcılarca sürdürülen rahat, cesaretli, serbest taşra evi yapımları özgür bir yaşam kültürü ile birlikte dönemin aydın kesimi, düşünür ve sanatçıları tarafından da benimsenmiş bir moda idi. "Do-mestic styl" veya "domestic revival" olarak anılan, genellikle farklı stillerden seçilmiş başka başka motiflerin karışımının pitoresk olanaklarından yararlanan bir eğilimdi. Yayın tekniklerinin ve olanaklarının gelişmesiyle ortaya çıkan dergi ve model kitaplarıyla yayılan bu eğilimin en başarılı örneği, mimar Ph. Webb'in (1831-1915), İngiliz yazar ve politikacı W. Morris için onunla birlikte tasarladığı ünlü Red House'dur.

Osmanlı elit kesiminin Avrupa'da olan bitenden habersiz olduğunu sanmak yanıltıcı olur. Özellikle dergi ve

Tevfik Fikret'in Âşîyan'ı tasarlarken yaptığı küçük ev resimleri. *Fotoğraflar Erkin Emiroğlu, 1993*

model kitaplarının İstanbul'a da gelmiş olduğu, kitaplık ve arşivlerdeki varlıklarından ötürü kesindir. Âşîyan Müze-si'nde Fikret tarafından yapılmış küçük ev resimleri, sözü edilen model kitaplarındaki ev resimlerine birebir benzemektedir. Bu küçük resimler, Fikret'in "domestic revival"ı tanıdığının kanıtlarıdır. W. Morris gibi Fikret'in de kendine özgü bir konut yapma isteği, çağının duygu ve düşünce dünyasına yakınlığının da işaretidir. Hattâ adının "Âşîyan" oluşu, çağrıştırdığı şiirsellik, hüznün ve

ÂŞİYAN MÜZESİ

BURHAN FELEK'TEN BİR AŞURE ANISI

Peder merhum uzun müddet Evkaf Nezaretinde (Vakıflar Bakanlığı) memuriyet etmişti. Evkaf Nezareti de Muharremde aşure pişirtip dağıtırdı. Evkafın dağıttığı bu aşure, şimdi yerine Bahçekapısı Dördüncü Vakıf Hanın yapıldığı Hamidiye İmaretinde, zannederim Birinci Abdülhamid'in vakfı olarak pişer, dağıtıldı. Aşure dağıtmak için hususi deştiler vardı. Muteber yerlere ve kimselere gidecek aşureler Avrupa malı tek kulplu, ağızlı, kapaklı porselen güzel vazo gibi destilere konurdu.

Bizim eve, bildiğimiz topraktan içi dışı yeşil sırlı geniş ağızlı destilerle gelirdi. Bu deştiler yarım gaz tenekesi kadar aşure alırdı. Babam merhum müdür olduğu zaman 6 desti aşure geldiğim hatırlarım. Ye babam ye!.. Tabii biz de konu komşuya dağıtırdık. Ama kendimiz de ayrı aşure pişirirdik. Babam merhumun ilk memuriyeti bu aşurelerin piştiği Hamidiye imaretinde anbar memurluğu ile başlamış imiş. O bize anlattı. Aşureler, imaretin büyük, ama birkaç tonluk kazanlarında bir gün evvelden pişermiş. Muharrem'in dokuzunu onuncu gününe bağlayan gece soğuduktan sonra sabah erkenden kapıları halka açarlarmış... Çoluk çocuk, kız kızan genç ihtiyar eline ne geçirirse imarete koşar kazana daldırılmış. Bir gün kalabalık öylesine hücum etmiş ki elindeki saplı gaz tenekesini biraz derinleşmiş olan kazana daldırmak için fazlaca içine eğilen bir Arap (zenci) arkadakilerin de tazyiki ile başaşağı aşure kazanına düşüp boğulmuş. Rahmetli peder: "Kazanda aşure bittikten sonra cesedini çıkardılar" diye anlatırdı...

Milliyet, 20 Mart 1970

içedönüklük dönemin egemen eğilimi olan art nouveau'nun sembolist estetiğinden hiç de uzak değildir.

Âşiyân, İstanbul konutlarından izlenimler taşıyan ama "domestic revival" örneklerine daha yakın olan bir tasarımdır. Planında, profesyonel bir tasarımcının yapmaması gereken yanlışlar vardır. Üst kattaki çift koridor veya taş duvarın konutu kesen pozisyonu bunlardan biridir. Buna karşılık "bay win-dow" tipi yarım altıgen çıkmaların kullanımı ustacadır. Fikret'in asıl yaşama hacmi olan giriş katı düzenlemesine özen gösterdiği anlaşılmaktadır. Burada salonun Boğaziçi panoramasına açılan kesimdeki küçük nişlerin veya şöminenin konumu son derece kişiseldir.

Fikret'in iç mekân düzenlemelerini büyük ölçüde art nouveau mobilya ve kumaşları kullanarak gerçekleştirmiş olduğu çeşitli betimlemelerden anlaşılmaktadır. Âşiyân, şairin resim ve mimarlığa olan yakınlığının

onun edebiyat dışı kişiliğini ne denli "avant garde" bir çizgiye ulaştırdığının göstergesi ve ölçütü olan önemli bir yapıttır.

Bibi. *İSTA*, III, 1161-1170; B. R. Eyüboğlu, "Çekirdekten Yetişen Ressamlara Yaraşır, Açık Seçik, Dipdiri Resimler", *Milliyet Sanat Dergisi*, S. 145, s. 18-20.

AFİFE BATUR

âşîyan müzesi

Tevfik Fikret'in Rumelihisarı'nda müzeye dönüştürülmüş evi.

İstanbul Belediyesi, büyük Türk şairi ve düşünürü Tevfik Fikret'in hayatının bir kısmını içinde geçirdiği, şiirlerini yazdığı, edebiyatçı dostlarıyla ilişkilerini sürdürdüğü ve hayata gözlerini kapadığı Rumelihisan'ndaki "Âşîyan" adını taşıyan konutunu 1940'ta şairin eşi Nazi-me Hanım'dan satın alarak kamulaştırdı. Binada dönemin vali ve belediye başkanı Lütfi Kırdar'ın girişimiyle bir Edebiyat-ı Cedide Müzesi kuruldu. Tevfik Fikret'e, Abdülhak Hâmid'e ve diğer Edebiyat-ı Cedide yazarlarına ait hatıra eşyalar ve belgeler bu binada toplandı.

19 Ağustos 1945'te açılan müzenin Tevfik Fikret kısmında 160, Hâmid kısmında 378 ve diğer Edebiyat-ı Cedideci-ler kısmında ise 22 olmak üzere toplam 470 parça eşya ve eser mevcuttu. Bu arada Hâmid'in kütüphanesine ait 120 eser de ciltlenmiş bir halde bulunmaktaydı. 1959'da Şair Nigâr Hanımın kitapları ve arşivi de müzeye katıldı. 1961'de Âşîyan Müzesi adını aldı. Bugün (1993) müze Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Kütüphaneler ve Müzeler Müdürlüğü'ne bağlıdır. Pazartesi ve perşembe günleri dışında 9.00-17.00 saatleri arasında ziyarete açıktır.

İSTANBUL

Meddah Aşkî (ortada, eli yanağında olan) (solda Cüce Vasil, önde Pişekâr Asım Baba, sağda Çiftenaracı Emin). *Yedigün* dergisinden alınmıştır.
Gökhan Akçura arşivi

AŞKÎ (Meddah)

(1853, Bodrum/Muğla - 1934, İstanbul) Döneminin en iyi meddahlarından biriydi. Sakız Adası'nda doğduğu da söylenen Aşkî, Rumca ve İspanyolca da bilirdi. Meddah Şükrü'nün yetiştirmesiydi. Kendisi de ünlü meddah Sururi'yi yetiştirdi. Genç yaşta geldiği İstanbul'da büyük ün kazandı. Geniş bir repertuarı

Âşîyan Müzesi'nden Tevfik Fikret'in çalışma odası. *Erkin Emiroğlu, 1993*

bulunan Aşkî'nin bazı hikâyeleri taş-plaklara da alınmış, Portakala Yahudi, Sürpik Dudu, Belalı Bıçkın, Sulukule kavgaları gibi taklitleri de plaklara geçmiştir. Günümüzde bilinen meddahlık hikâyelerinden çoğu, 60 yıla yakın bir süre meddahlık sandalyesine oturan Aşkî'den derlenmiştir. Aşkî, meddahlık sandalyesine, başında sıfır kalıp bir fes, arkasında

kısa bir ceket, açık renkli bol bir pantolon, ayağında ökçesi kırık bir pabuçla ve okuma yazması olmayan bir bıçkın görünümüyle çıkardı. Çeşitli tipleri konuşurken ayağa kalkıp oynaması ve tiplere göre başlığını da değiştirmesi kendine özgü bir meddahlık biçimiydi. 1910'da, Göksu'da Tahtirevan adı verilen yerde döneminin ünlü oyuncularıyla birlikte ortaoyununa da çıkmıştır.

Bibi. M. And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu*, Ankara, 1969; Ö. Nutku, *Dünya Tiyatrosu Tarihi*, c. I, ist., 1985; Nutku, *Meddahlık*, S. N. Gerçek, *Türk Temaşası*, İst., 1942.

RAŞİT ÇAVAŞ

AŞURE

Muharrem aşı da denen aşure, Hz Nuh'un, Tufan'dan sonra karaya çıktığı zaman gemide kalan yiyecekleri bir kazana doldurup pişirmesine bağlanan eski bir Doğu geleneğidir. Anadolu'da olduğu gibi İstanbul'da da aşurenin en az yedi çeşit malzemeye pişirilmesi âdetti. İstanbul'un saray ve zengin çevreleri aşure geleneğine farklı özellikler kazandırmıştır.

Türk-Müslüman geleneğinde aşure, hicri-kamerî yılın ilk ayı muharrem'in 10. günü pişirilir. İstanbul mutfağı aşureyi, buğday, bakla, nohut ağırlıklı "aş" niteliğinden bir sofraya spesiyalitesi düzeyine getirmiştir. İstanbul usulü aşurede, pirinç, buğday, iç bakla, fasulye, şeker vb ana malzeme oranlarının dengelenmesi yanında incir, üzüm, kuşüzümü, kayısı, kestane, çamfıstığı, şamfıstığı, ceviz, fındık, nar tanesi vb kullanılarak damak zevki de gözetilir. Ayrıca misk, amber, gülsuyu ilave edilir ve tarçın serpilir. Saray ve konak usulü aşure ise "süzme" ve "sütlü" denen iki ayrı tarzda bir tür muhallebi kıvamında hazırlanır. Bu tür lüks aşureye bademşekeri, çikolata dahi katılır.

Osmanlılar dönemi boyunca aşure geleneğinde öncülük saraya aitti. Muharrem ayının 10. günü Topkapı Sarayı mutfaklarında pişirilecek aşure için Ki-lar-ı Has'tan gereken malzeme verilir; birkaç gün önceden hazırlıklara başlanırdı. Saray aşuresini helvacıbaşılar pişirmekteydiler. Büyük kazanlarla hazırlanan aşureden ilkin, özel bir törenle padişaha, harem halkına sunulması, sonra devlet ileri gelenlerine, imaretlere, halka dağıtılması âdetti. Sır kâtibi Salâhî Efen-di'nin tuttuğu *Ruznâme'den*, 1735'te sarayda pişirilen amberli ve miskli iki maşrapa aşurenin, o sırada Beylerbeyi Sara-yı'nda dinlenmekte olan I. Mahmud'a götürüldüğü, bir maşrapasının padişaha, diğerrinin de maiyetindekilere sunulduğu ve zevkle yenildiği yazılıdır. II. Abdülha-

mid döneminde (1876-1909) Yıldız ve Beşiktaş saray mutfaklarında hazırlanan aşurenin dağıtımı İstanbullularca sabırsızlıkla beklenirdi. Dağıtım iki biçimde yapılırdı. Birincisi, saray testilerine ve kâselerine konan aşureleri tablakârlar, Beşiktaş, Ortaköy, hattâ daha uzak semtlerdeki yüksek kamu görevlilerinin, ilmiye, mülkiye ricalinin konaklarına

götürürlerdi. Ertesi gün, "cevap" denen usul gereği boş testi ve kâselerin çikolata, bademşekeri, fıstık vb doldurularak konak ağalarının saraya iadesi gelenektir. İkinci ve asıl dağıtım, halka dönüktü. Saray matbahlarının her birinde iki ve dört kulplu büyük kazanlarda, buğday, incir, üzüm, kayısı kurusu, nohut, bakla, vb ile "daneli" denen aşureler pişirilir; 10 Muharrem gecesini, sırık hammallarm-ca taşınan 50-60 kazan, Yıldız Talimhane Meydanı'na götürülerek düzgün bir sıra halinde dizilirdi. Sabah erkenden Matbah-ı Âmire müdürü, vekilharç, helvacıbaşılar resmi giysileriyle meydanda hazır beklerler, seccadecibaşının, aşure tevziinin padişahın buyruğu olduğunu duyurmasından sonra, Matbah-ı Âmire imamı dua eder, âmin diyen halka parmaklık kapıları açılırdı. Her kazanın önünde kuyruklar oluşur ve herkesin getirdiği kap kaçağa aşure doldurulurdu. Bu sırada disiplinin sağlanamadığı, görevlilerin tepeden tırnağa aşure bulaşığına battığı sıkça görülür, bu da tatlı anılara olanak verirdi.

Saraya koşut biçimde, sultanefendiler de (padişah kızları) kendi saraylarında aşure pişirttirip semt halkına, yoksullara dağıttırırlardı. Hanedan mensuplarının karşılıklı olarak birbirlerine gönderdikleri aşureler çok değerli porselen, kristal, bakır, gümüş, princi aşureliklere konurdu. Sürahi biçiminde ve ağzının bir tarafı yalaklı olan bu tek kulplu aşureliklerin yaldızlı, kabartmalı, hattâ murassa olanları vardı. Bunlar, birer hediye olarak konak ve sarayların köşe raflarında camekânlarında saklanırdı. 10 Muharrem'i izleyen hafta boyunca rical ve paşa konaklarında da aşure pişirilip dağıtılırdı. Son dönemlerde aşureden çok aşure kabı ilgi çektiğinden muharrem ayı yaklaşınca züccacıyeci ve evani dükkânları binbir çeşit aşurelik, kâse, tas ve sürahilerle dolardı. Bunları alanlar, aşure vesilesiyle yakınlarına, komşularına değerli hediyeler sunmuş olurlar, bu tür kaplar da evlerde hediye edenin adıyla, örneğin "Saraylı hanımın kâsesi", "Müftü efendi tası" vb olarak anılırdı.

Evkaf Nezareti de kendi bünyesindeki sayısız vakfın birçoğunun vakfiyelerinde yer alan "Muharrem ayında aşure pişirilip halka ve fukaraya dağıtıla" koşulu gereği, İstanbul'un büyük imaretlerinde aşure pişirttirip dağıtımını sağlardı. Son dönemlerde bu gelenek daha çok Bahçekapı'daki Hamidiye İmaretinde yapılıyordu. Aşurenin yanısıra, aynı günlerde imaretlerde, sebillerde şerbet, memba suyu, hatta pişmiş kurban eti dağıtıldığı da olurdu. Kimi zaman esnaf örgütleri de

İstanbul usulü pişirilmiş bir ev aşuresinin üzerinde ceviz, nar taneleri, kuşüzümü ve serpilmiş tarçın taneleri görülüyor. *Hazım Okurer*

kendi aralarında bir organizasyonla imaretlerden hayrat kazan alıp aşure pişirir, çarşı esnafına ve halka dağıttırırlardı.

Evlerde ise her aile, kendi konumuna ve ihtiyacına göre 10-17 Muharrem haftası içerisinde mevsim olanaklarına göre zengin malzemeli aşure pişirirdi. Evlerde büyük helvahane veya kuzu kazanı içinde hazırlanan aşure

ocaktan indirilince evin en yaşlısı kazanı karıştırıp bir Yasin-i şerif okur, kazanın ağzına kalaylı bir tepsi, bunun üstüne de beyaz bir örtü örtülür, aşurenin demlenmesi tamamlanınca tepsi alınır, evin en büyüğünden en küçüğüne sıra ile tas tas verilir. Herkes salavat getirdikten sonra yer, ayrıca tepsideki "aşure teri" denen buhar suyu da şifa niyetine gözkapaklarına ve alna sürülürdü.

İstanbul halkı arasında eskiden, aşu-

re ile ilgili tuhaf inanışlar vardı. Örneğin, aşure yenirken ağza gelen ilk bakla çiğnenmez, çıkarılır, yıkanıp kurutulur ve para kesesine "bereket baklası" ya da "aşure baklası" denerek konurdu. Hemen herkesin kesesinde bir aşure baklası bulunurdu. Aşure pişerken karıştırmaya mahsus kepçeye ibrişimle delikli gümüş paralar bağlamak, daha sonra bunları yıkayıp yine bereket olsun diye keseye koymak da bir âdeti.

Şehzadebaşı Külliyesi tabhanesinde barınan veya Anadolu'dan gelen körler, muharrem ayının ikinci ve üçüncü haftaları boyunca "aşure goygoycuları" olarak İstanbul'un bütün semtlerini dolaşırlardı. Altışar kişilik gruplar halinde, Kerbela ağıtları söyleyerek dolaşan goygoycuların boyunlarına geçirilmiş önlü arkalı iki gözlü heybeler (on iki heybegözü, On İki İmam'ı simgeliyordu) aşure erzakına mahsustu. Bir sokak başında durduklarında yüzleri birbirine dönük bir halka oluştururlar, hep bir ağızdan; *Seyyah Dede topraklara yüzünü / Sürsün, kan ağlasın, Matem ayında* nakaratlı mersiye okurlar, bu sırada semt halkı taslarla aşurelik getirip hangi gözde ne varsa aynısını onun üstüne koyarlar, bu sırada körler de "Hoy! göy göy canım!.." derlerdi.

Eski birçok gelenek gibi, İstanbul'a özgü aşure geleneği de unutulmuştur. Ancak yine de muharrem ayında Müslüman aileler evlerinde aşure pişirmekte, konu komşuya dağıtmaktadırlar. Öte yandan, İstanbul mutfağının yemeklerini hazırlayan birkaç lokanta ile muhallebiciler süzme aşure yapmaktadırlar.

Bibi. Efdaleddin (Tekiner), "Aşura", *İslam-Türk Ansiklopedisi*, İst., 1942, s. 604-614; Pa-kalın, *Tarih Deyimleri*, I, 101-102; "Aşure", *İSTA*, III, 1178.

NECDET SAKAOĞLU

AT YARIŞLARI

374

375

ATABİNEN, REŞİT SAFVET

bun yaptırıldı ve yarışlar için de iki pist açıldı. Düzenlenecek at yarışlarının teknik işleriyle uğraşmak üzere, yine Enver Paşa tarafından Keçecizade İzzet Fuad Paşa ile İmrahor (ahırlar amiri) Miralay Şevket Bey

görevlendirildiler. İş pek hızlı büyüdü; modern sistemlerin yanı sıra, İngiltere ve Macaristan'dan davet edilen jokeyler de İstanbul at yarışlarına katıldılar. Yine aynı yıllarda Romanya'dan gelen Sabri (Tulça) Bey de modern yarışçılık anlayışının yerleşmesinde etkili oldu. Heyecanlı yarışlar gitgide daha fazla ilgi topluyor ve aralarında Reşid Akif Paşa, Kıbrıslı Mustafa Paşa, Hassa Müşiri Rauf Paşa, Keçecizade Hikmet Bey, Müşir İzzet Fuad Paşa, Sa-ib Molla, Hacıbekirzade Ali Muhiddin Bey ve Şehzade Ömer Faruk Efendi gibi devrin ileri gelenlerinin de bulunduğu birçok kişi atçılıkla fiilen ilgileniyordu.

Enver Paşa'nın İzmir'den satın aldığı "Übeyyâm" isimli atı da Veliefendi'nin en gözde şampiyonlarından biri olmuştu. Önceleri İstanbul at yarışlarına katılan atların tümü Arap atlarıyken, zamanla bunlara İngiliz adarı da eklendi. Rus İhtilali sırasında 1918-1920 arasında

AT YAKIŞLARI

Türkiye'de, bugünkü şekline en yakın at yarışlarının 1900'de İzmir'de düzenlenmeye başlandığı bilinir. Bu konuda öncülük yapan kişi orada yerleşmiş bulunan Mr. Patterson adında bir İngiliz işadamıydı. Onunla el ele veren Musevi asıllı Riz ve Alyoti efendilerle Evliyaza-de Refik Bey'in girişimleri sonucu, o zamanlar Paradisu adıyla anılan bugünkü Şirinyer'de ilk at yarışları yapılmaya başlanmıştı. On yıla yakın bir süre devam eden İzmir at yarışlarının kesilmesinden sonra İstanbul'a gelen Evliyaza-de Refik Bey, at merakıyla tanınan dönemin Harbiye Nazırı Enver Paşa'yı ziyaretle at yarışları konusunu açıp geniş izahatta bulunmuştu. Konuya ilgi gösteren Enver Paşa'nın emriyle, derhal kendi başkanlığında bir "İslah-ı Nesl-i Feres Cemiyeti" (At Neslini İslah Derneği) ile buna bağlı olarak Sipahi Ocağı Kulübü kuruldu. Bu cemiyet ile kulübe, devrin ileri gelenleri arasındaki at meraklıları toplandı. Önemli şahsiyetlerin de destekleriyle Makriköy'de (bugünkü Bakırköy) Hazine'ye ait Veliefendi Çayırı bu işe tahsis olundu. Buraya ahşap bir tri-

” ” ” ” — .

At yarışlarının günümüzde de sürdürüldüğü Veliefendi Hipodromu'ndan görünümler.
Fotoğraflar Erkin Emiroğlu

İstanbul'a sığınan Beyaz Ruslar arasındaki atçılar da yarışçılık dünyamıza ayrı bir renk kattılar. Özellikle, Arcady ile kardeşi Dr. Seferov'un Türk yarışçılığına pek büyük yararları dokundu.

Mütareke yıllarında, işgal Kuvvetleri Başkumandanı General Harrington'ın girişimiyle İngilizler tarafından İstanbul'da at yarışları yeniden başlatıldı. Yarışları İşgal Kuvvetleri'nin kontrolü altındaki "Races Syndikate of Makrikeu (Makriköy Yarış Sendikası)" düzenliyordu.

Yine aynı sendika tarafından Veli-efendi'de ahşap tribünlerin yerine beton bir tribün yaptırıldı. Kurtuluş Sava-şı'nın ardından İngiliz İşgal Kuvvetleri'nin İstanbul'dan ayrılmasıyla at yarışları yeniden durgun bir döneme girdi.

Cumhuriyet'in ilanından sonra bu konu yeniden ele alındı. Akif Akson'un kişisel gayretinin hükümet tarafından da desteklenmesiyle, Veliefendi'de at yarışları yeniden başladı. Cumhuriyet yönetiminin en seçkin kişilerinin bu işe eğildikleri görüldü. İsmet (İnönü), Fevzi (Çakmak) paşalar ile Celal (Bayar), Atıf (Esenbel), Ahmet (Atman), Ali Muhiddin (Hacıbekir), Akif (Akson) beylerin de atları yarışlara katılmaya başladı. Bu arada Atatürk'ün izniyle 1927'de kendi adına ihdas olunan koşu İstanbul at yarışlarına ayrı bir renk ve heyecan kattı.

At yarışları gittikçe artan büyük bir ilgiyle sürdü. Bu arada yerli yarış atları da yarışlara başka bir kan getirdiler. 1950'de Demokrat Parti Hükümeti tarafından konu ele alındı; bu işe gönül ve emek vermiş kişilerin bir araya gelmeleriyle kurulan "Türkiye Jokey Kulübü", at yarışları organizasyonunu üstlendi ve bugünlere kadar gelen olumlu çalışmalarıyla at yarışlarına çağdaş bir nitelik kazandırdı.

CEM ATABEYOĞLU

ATABAY, KEMAL

(1903, istanbul - 8 Ekim 1967, Baden-Baden/Almanya) Eczacı. Babası kaymakamlık görevlerinde bulunmuş olan, Mülkiye Mektebi mezunu Ahmed Esad Sezai Bey'dir. Atabay 1926'da İstanbul Eczacı Mektebi'nden diploma almış ve ecza ticareti ve tıbbi müstahzar yapımı konularıyla ilgilenmiştir. Çalışmalarına öğrenciliği sırasında Nazaryan Ecza Deposu'nda başlamış, eczacılık diploması aldıktan sonra bir süre Ekrem Necib Ecza Deposu'nda çalışmış ve 1928'de Osmanlı döneminin ünlü ecza depolarından Şark Merkez Ecza Deposu şirketine memur olarak girmiştir. 1930'da şirketin bir şubesini kurmak üzere Ankara'da görevlendirilmiştir.

1940'ta şirketin İngiliz ve Rum ortakları arasında yapılan düzenleme sonucu Atabay meslektaşı Hasan Derman ile birlikte, Şark Merkez Ecza Deposu'nun en büyük hissedarı durumuna gelmiş ve vefatına kadar bu şirketi yönetmiştir. Şirket 1985'te kapanmıştır.

Atabay tıbbi müstahzar yapımına

Kemal Atabay

Turban Baytop koleksiyonu

1938'de Galatasaray'da kurduğu Nur La-boratuvarı ile başlamıştır. 1942'de eczacı Emin Eman (1904-1982) ile ortak olarak Gedikpaşa'da Merkez Laboratuva-rı'nı kurmuştur. 1955'te bu ortaklıktan ayrılarak tek başına Atabay İlaç Fabrika-sı'nı (Defterdar Yokuşu no. 23, Tophane) açmış

ve fabrika 1969'da ilaç ve kimyasal madde yapımı için, özel olarak düzenlenmiş olan binaya (Köftüncü Sokağı, no. 1, Acıbadem) taşınmıştır; halen de bu binada ilaç imali konusunda çalışmaktadır.

Atabay, Türkiye'de dünya standartlarına uygun hazır ilaç ve ilaç hammaddesi yapımı ilkesini savunan ilk kişilerden biridir. Türk ilaç sanayiinin bu koşulları yerine getirebildiği ölçüde uluslararası ilaç ticaretinde başarılı olabileceği kanısını taşıyordu.

TURHAN BAYTOP

ATABEY, EŞREF ŞEFİK

(1894, İstanbul - 6 Eylül 1980, İstanbul) Spor adamı, spor yazarı ve spikeri. Galatasaray Lisesi'nde başlayan öğrenimini Fransa'da tamamladı. Paris'te geçen yıllarında boks sporuyla yakından ilgilendi. Boks dünyasının ünlü kişilerini ve boksörlerini orada görmek ve tanımak imkânını buldu. I Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine 1914'te İstanbul'a döndü. Paris'te öğrendiklerini burada tatbiki yöneldi. Galatasaray Spor Kulübü'nde genç heveslileri yetiştirdi. Onların arasından Küçük Kemal ve Melih Açıba gibi iki büyük yıldız çıkardı. 1918'de *İleri* gazetesinde spor yazarlığına başladı, daha sonra *Son Posta*, *Akşam*, *Tan*, *Vatan*, *Cumhuriyet* ve *Hürriyet* gazetelerinde spor yazarlığını sürdürdü.

Atabay 1933'te İstanbul Radyosu'nun ilk spor spikeri olarak başladığı bir başka uzmanlığını uzun yıllar devam ettirdi. Güreş ve boks müsabakalarının radyodan naklen yayınlarının unutulmaz

Eşref Şefik Atabay

Cem Atabeyoğlu arşivi

ismi Eşref Şefik, ayrıca kendisine ayrılan haftalık radyo programlarında, spor konuları, balıkçılık, gençlik anıları, eski İstanbul yaşamı gibi çok çeşitli konulardaki sohbetleriyle de ün yaptı.

Boks ve güreş dallarında otorite olan ve Türkiye'nin ilk Boks Federasyonu başkanlığını yapmış bulunan Atabay, anılan radyo programları dolayısıyla salt bir spor adamı olma vasıflarını aşan, her yaşta insanın, beğeni ve ilgisini kazanmış kendine özgü bir konuşmacıydı.

CEM ATABEYOĞLU

ATABEYOĞLU, SELAHATTİN ENİS

(1892, Antalya - 11 Haziran 1942, İstanbul) Roman ve hikâye yazarı, gazeteci. Çıldır Atabeyleri soyundan jandarma subayı Ahmed Enis Bey'in oğludur.

Selahattin Enis Atabeyoğlu

Cem Atabeyoğlu'nun izniyle

Çocukluğu babasının görevi dolayısıyla Anadolu'nun çeşitli kentlerinde geçti. Küçük yaşta edebiyatla ilgilenmeye başladı. İlk yazısı 11 yaşındayken

Konya'da *Anadolu* gazetesinde yayımlandı. 1912' de *Tanin'de* yazmaya başladı. Aynı yıl 17 yaşında yazmış olduğu *Neriman* adlı romanı yayımlandı. I. Dünya Savaşı'nda yedek subay olarak askere alınması üzerine hukuk öğrenimini yarıda bıraktı. Mütareke yıllarında *Kaplan* adlı bir dergi çıkardı, fakat sansür baskısı nedeniyle kapatmak zorunda kaldı. Daha sonra *Fağfur*, *Şair*, *Rebab*, *Düşünce*, *Resimli Hikâye* dergilerinde yazdı. *Zâniye-ler* (1924, yb 1943, 1989), *Sara* (1926), *Cehennem Yolculun* (1926) adlı romanları, *Bataklık Çiçeği* (1924) adlı hikâye kitabı yayımlandı. *Orta Malı*, *Ayan Bozuklar*, *Endam Aynası* adlı romanları 1925-1927 arasında *Son Saat* gazetesinde, *Mahalle* romanı *Vakit* gazetesinde tefrika edildi.

Cumhuriyet döneminde Seyr-i Sefain İdaresi'nde (Devlet Deniz Yolları) çalıştı. Son görevi Devlet Deniz Yolları neşriyat müdürlüğüydü. Bir yandan da *İkdam*, *İleri*, *Vakit*, *Son Saat*, *Payitaht*, *Milliyet*, *Cumhuriyet* ve *Son Posta* gazetelerinde musahhih, muhabir, yazar ve yazı işleri müdürü olarak çalıştı.

Selahattin Enis'in I. Dünya Savaşı ve Mütareke yıllarında İstanbul'daki yüksek tabakanın yozlaşmış hayatını konu alan eserleri Türkiye'de natüralizmin ilk örneklerindendir. Bu yüzden "Türkiye'nin Emile Zola'sı" olarak anıldı. Roman ve hikâyelerinde Türk toplumunca hoş görülme-yen davranış ve ilişkileri, hayatın iğrenç sahnelerini bütün açıklığıyla kaleme aldı. En tanınmış eseri olan *Zaniyeler'de* iyi eğitim görmüş ve güzel bir kadın olan Fitnat'ın evlenip Konya'ya yerleştikten sonra kocasını terk ederek İstanbul'da çeşitli erkeklerle metres hayatı yaşaması çerçevesinde, I. Dünya Savaşı İstanbul'unda savaş zenginleri, ünlü yazarlar, bürokratlar gibi üst *tabaka* mensuplarının Şişli, Beyoğlu, Adalar ve Moda'daki yoz hayatları, alafrangalık özentileri, ahlaki düşkünlükleri anlatılır. Atabeyoğlu toplum hayatına dair sıra dışı fikirleri ve kendine özgü giyim kuşamıyla ilginç bir kişilik olarak tanınmıştır.

Bibi. C. Atabeyoğlu, "Babam Salâhaddin Enis", *Zaniyeler*, ist., 1989, s. 5-13; "Atabeyoğlu, Salâhaddin Enis", *İSTA*, III, 1185-1186; "Atabeyoğlu, Selahattin Enis; *TDEA*, I, 210-211- C Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman, 1859-1959*, II, Ankara, 1970, 200-220.

ATILLA ÖZTÜRK

ATABİNEN, REŞİD SAFVET

(1884, Sarıyer - 2 Şubat 1965, İstanbul) Yazar, diplomat ve kültür adamı. Babası, saray orkestrasının şefi (Muzika-i Hümayun atik miralay) Safvet Bey'dir. Türk musiki tarihinde ilk solfeji yayımlamış olan bu flütist, Danişmendlerin kolundan Atabinenoğulları'na mensuptur.

ATAI

17 yaşında liseyi bitiren Reşid Safvet, 1904'te. Paris'te Ecole libre de Sciences Politiques'ten diploma almış ve istanbul'a döndükten sonra, o zaman yabancı dil bilen gençler için birkaç çalışma yerinden biri olan Tütün Rejisi Komiserlik Kalemi mütercimliğine tayin edilmiştir (1906). Aynı yıl Beyoğlu'nda Fransızca ve İngilizce yayımlanan *Levant Herald* gazetesinin başyazarlığa getirilir. Burada Avrupa-Yakındoğu ilişkileri konusunda vukuflu yorumlarıyla dikkati çeker. Dönemin bütün Fransızca literatürünü edindiği gibi, salonlarını ünlü kişilere açan alımlı ve ünlü Frenk ve Levanten madamlarının da en makbul davetlilerinden biri olur.

Bu arada 10 yıldan fazla sürecek mesleği de artık belli olmuştur: Diplomatlık. 1907'de Osmanlı Devleti-Ro-manyalı Muhtelit Komisyonu başkâtipliği yapan Reşid Safvet, Bükreş Sefareti başkâtip vekili olur. Sonra, sırasıyla Amerika'ya, İspanya'ya ve İran'a gider; Washington, Madrid ve Tahran'da başkâtiplik yapar.

1917'de Beyoğlu'nun bu gözde siması, artık yuva kurmak zamanının geldiğine inanmış, bir izdivaç yapmıştır. Seçtiği kız, II. Abdülhamid'in seraskeri Rıza Paşa'nın torunu, Nurhayat Hamm'dır.

1918-1920 arasında Reşid Safvet Bey, İsviçre ve Fransa'ya gider ve Anadolu hareketinin haklılığını Batı kamuoyuna kabul ettirmek üzere birçok şehirde konferanslar verir, kitaplar, risaleler yayımlar. Bunların hepsi, Mustafa Kemal Paşa'nın bilgisiyledir. Çünkü, genç ve dâhi Paşa, Çanakkale Savaşı'ndan (1915) İstanbul'a döndüğü vakit, Akaretler'de Reşid Safvet'le komşuluk etmiştir.

1921'de Reşid Safvet Bey "Şûra-i Devlet Tanzimat Dairesi" üyeliğine atanır. Lozan Barış Konferansı'na Türk heyeti gönderilirken. Atatürk, genel sekreterliğe Reşid Safvet Bey'in adını yazarsa da İsmet Paşa, Lozan Konferansı'nın ikinci bölümüne Reşid Safvet Bey'in katılmasını veto eder. Atatürk de bu duruma ses çıkarmaz ve Reşid Safvet Bey, 5 yıl kadar, kendisini bir boşluğun içerisinde bulur.

Ancak 1923'te önemli bir iş yapar: Cumhuriyet'in kuruluşundan bir ay önce, Türkiye'nin en eski turizm kuruluşu olan Türkiye Turing ve Otomobil Kuru-mu'nu(->) (TTOK), iki isimli küçük bir dernek halinde kurar: Türkçe adıyla Türk Seyyahın Cemiyeti, Fransızca adıyla Touring Club de Turquie.

Reşid Safvet Bey, Atatürk'ün desteği ile 1927 ve 1931'de Kocaeli mebusu olarak, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girer. 7 yıllık bu dönem, gerek Reşid Safvet Bey, gerekse genç Türkiye Cumhuriyeti devleti için yurtdışı konferanslarının parlak başarılarıyla doludur. Bu tarihçi diplomat,

sadece Fransızca konferanslar ve seçkin çevrelere davetlerle yetinmemekte, kendisi keman, eşi piyano çalarak resitaller de vermektedir. Atatürk ölmeden, ona bir jest daha ya-

par: Nazilerin Berlin'inde Türkiye'yi temsil etmek üzere Uluslararası Olimpiyat Komitesi'nin Türkiye temsilciliğini ona veririr.

Kısa süre sonra patlayan savaş, Ata-binen'in başında bulunduğu TTOK'yi harp öncesi yıllardaki faaliyetinden alı-koyar.

1940'lardan ölümüne kadar geçen bu dönemde Atabinen'in İstanbul açısından özel önemi şu alanlarda kendini gösterir: O dönemlerde henüz bir Anıtlar Yüksek Kumlu bulunmadığı için, o boşluğu istişari bir organ olarak doldurmaya çalışan "Eski Eserler Encümeni" üyesi olan Atabinen, çeşitli yazılarla, encümene gönderilen kültür mirasımızla ilgili bütün dosyaların takipçisi olur ve kendi kendine üstlendiği bu fonksiyonu, yönetimindeki kurum eliyle yapar.

Kurum dergisi *TTOK Belleteni*, çeyrek yüzyıllık bir dönem boyunca, özellikle o zamanlar İstanbul'da henüz yaşayan bütün fiziksel kültür mirasının durumu, problemleri ve İstanbul'la ilgili literatür hakkında başlıca ve en zengin kaynak olmuştur.

1940'lar ile 1950'ler boyunca Atabinen'in istanbul için bir başka hizmeti, kurumun o zamanki çok dar imkânlarını zorlayarak, birkaç örnek restorasyonu üstlenmiş ve gerçekleştirmiş olmasıdır. Bunların başlıcaları, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nin bitişiğindeki İbrahim Paşa Sebili'nin ve Gala-ta'da Kara Mustafa Paşa Camii'nin önündeki Reisülküttab İsmail Efendi Mektebi'nin ve altındaki enfes rokoko çeşmenin onarımlarıdır.

Reşid Safvet Bey'in İstanbul için bir başka önemli işi, tehlikede gördüğü önemli binaların durumunu, ısrarla mektuplar, ziyaretler ve temaslarla, devamlı olarak yetkili ve sorumlu makamlara iletmesidir. Bu iletişimi yapmak için, tercih ettiği yollardan biri, zengin, ama nezih davetler düzenlemesidir. Bunun için, elinde iki ayrı mekân vardır. Birisi, Taksim Cumhuriyet Caddesi'nde 133 no'lu, üç katlı küçük evidir. II. Ab-dülhamid döneminde Furlani adlı İtalyan piyaniste ait olan kagir ev, geniş bir mekân değildir ama, evi 1920'lerde satın alan Reşid Safvet Bey, onu saygı uyandıran bir konut haline getirmeyi bilmiştir: Koyu yeşile boyalı demir giriş kapısının üzerinde, sarı pirinçten iki adet "RS" inisiyali taşımasının, İstanbul'da bir başka benzeri yoktur. Asalet mührü, böylece daha kapısında başlayan küçük bina, holden itibaren zevkle yerleştirilmiş ve yığıntı şeklinde olmayan, ama her yeri dolduran tablolarla, gravürlerle, bronz heykelciklerle ve mutlak sessizliği ile küçük bir mabede benzer.

Reşid Safvet Bey, burada ağırladığı konuklarına, önleri prostelalı, beyaz saçlı Ermeni ve Rum hizmetçiler gümüş takımlarla çay servisi yaparken İstanbul'a ait bir derdi iletirse, onun, makama gönderilecek bir yazıdan daha

etkili olacağını düşünür.

Atabinen'in ikinci mekânı, çok daha görkemli bir yerdir: Damadı olduğu Serasker Rıza Paşa ailesinin elindeki son konak. Seraskerin II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Midilli'ye sürülmesi üzerine kapanan Yıldız'daki Büyük Saray, 1932 veya 1933'te rehinli olduğu Emniyet Sandığı'nca sökülmüş, paşanın torunu Nurhayat Hanımefendi'ye bu taş konak kalmıştır. Eski Saray'ın arkasında, II. Abdülhamid'in kuyumcubaşısı tarafından yaptırılmışken, Serasker Rıza Paşa'nın satın aldığı 4 dönümlük ayrı bir bahçe içindeki binada, Reşid Safvet Bey'in II. Dünya Savaşı sonundan, 1965 başındaki vefatına kadar 20 yıl boyunca yazları düzenlediği kokteyller ve resepsiyonlar, o tarihlerde İstanbul'da bir başka benzeri olmayan kalabalık ama seçkin davetlerdir.

İstanbul'un tarih mirasını kendine dert edinen, aristokrat ruhlu bu aydın kişinin önüne, iki büyük toplumsal problem çıkmıştır: 1939'da Vali Lütfi Kırdar'ın, 1956'da da Başbakan Adnan Menderes'in başlattıkları, tekniğe ve modernizme öncelik veren iki büyük imar operasyonu meselesi. Atabinen, bu iki olayda, o zamanlar çok riskli bir durum olan, "resmi makamlarla ihtilafa düşmek" pahasına da olsa, kültürün ve sanatın açık ve cesur savunuculuğunu yapar. 1964'te yakalandığı prostat kanseri, onu, 1 yıl kadar sonra bu dünyadan ayırdı. 4 yıl kapalı kalan ve vefatından birkaç gün sonra zaten bütün personeli dağıtılmış konağının eşyaları ve en değerli parçaları, 1969'da yok pahasına elden çıkarıldı. Sonra da, Serasker Rıza Paşa Konağı'nın bu son müstemilat binası, toprağı, yani arazisi değil, kiremitleri ve tuğlası satılmak suretiyle söküldü. Aile, 10.000 cilde yakın zengin kütüphaneyi TTOK'ye bağışladı.

Kara Şemsi soyundan Reşid Safvet Bey, aynı soydan gelen ve "Sünbül Efendi" namı ile maruf evliyanın, Koca-mustafapaşa'daki türbesine, 1950'lerde dönemin cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın aracılığı ile alınmış olan özel izinle gömüldü.

ÇELİK GÜLERSOY

ATAÎ (Nev'îzade)

(*Ekim 1583, İstanbul - Ekim 1635, İstanbul*) Divan şairi. 16. yy'ın ünlü şairlerinden Nev'î Efendi'nin oğludur. İyi bir medrese öğrenimi yanında devrin önemli âlimlerinden dersler gördü. İstanbul'da müderrislik yaptı. Rumeli'nin pek çok kasabasında (Babadağ, Varna, Rusçuk, Lofça, Silistre, Tırnova, Tırhala, Üs-küp) kadılıklarda bulundu. Sık sık azillerle karşılaştı. Ömrü, bürokratik mücadelelerle geçti. Mezarı İstanbul'dadır.

Ataî, divan edebiyatında bilhassa mesnevileriyle tanınmıştır. Osmanlı biyografî yazarlarının da önemlilerinden sayılır. Manzum eserleri, *Divân*, *Hamse (Nefhatü'l-Ezbâr, Sohbetü'l-Ebkâr, Hil-yetü'l-Efkâr, Heft-hân*

ve *Sakînâme*); mensur eserleri ise *Hadaiku'l-Hakaikfî*

Tekmiletî's-Şakaik, *el-Kavlü 'l-Hasen*, *Münşeât*, *Zeyl-i Siyer-i Veysî*'dir.

Ataî İstanbulludur ama ömrünün pek çoğunu taşrada geçirmiştir. Bu yüzden taşrada yazdığı eserlerinde İstanbul bir daüssıla özlemiyle anlatılır. Pek çok şiirinde ismi anılsın yahut anılmasın, verilen mekân ve tabiat tasvirleri İstanbul'dan mülhemdir.

Divanında yer alan pek çok kasidenin (bahariyye, nevrüziyye, temmuziy-ye) nesip bölümleri kısmen İstanbul'un güzelliğini, baharını, yazını, denizini, bahçelerini, çiçeklerini, kuşlarını vb anlatır. Yine pek çok gazelde tasavvuf ve edebiyat muhitlerinden, eğlence ve zevk dünyasına kadar zengin bir İstanbul hayatım bulmak mümkündür.

Ataî'nin İstanbul'u somut biçimde anlattığı eserleri mesnevileridir. İstanbul dışında yazılan mesnevilerde özlediği bu şehri, mevsim mevsim hasret duygularıyla dile getirir. *Sobbetü'l-Eb-kâfîn* bütün sohbetlerinde, çevre tasvirleri hep İstanbul'dan alınmadır. "Zenpâre-i âvârelerin ahvâli beyânın-dadur" başlıklı hikâyede Üsküdarlı "Kuşu ipli" demekle maruf bir hovardanın tuhaf hikâyesi (41 beyit) ile Ferdî adlı bir mahbûbun başından geçenleri (103 beyit) sosyal hayat sahneleriyle anlatır. Keza *Nefhatü l-Ezbâr'da* yer yer İstanbul'un bazı ahlaki sorunlarına değinir. İstanbul'u en canlı şekliyle terennüm ettiği eseri ise *Sakînâme'dir*. Burada Haliç ile Boğaz'ın güzellikleri, mesireleri, kasırları, tekkeleri vb övülür. *Dil ü cana hoş cây-ı zibâdur ol / Meğer mecma-i asr-ı İsa 'dur ol* beyti ile başlayan Haliç bahsinde, *Kafeslerde var nice âlî makam / Olur aksi deryaya düştükçe dam / Kafes içre rahşân meh-veşân / Olur peyker-i encüm-i asman (...)* Geçer gah î alay ile hûblar / Olur zevrak anlara dürc-i güher gibi pek çok beyit yer alır. Boğaziçi'nin ve hisarların anlatıldığı "Menkıbet-hânî-i Hisâr-ı gerdûn-iştihâr ve medh-i mesî-regâh" bölümünde de Boğaziçi'nin mehtaplarından yerleşim bölgelerine, ağacından çiçeğine, suyundan toprağına bütün tabiatı ve coğrafyası; sosyal hayat ve eğlenceleri ile hisarlar zengin motiflerle işlenir. *Çekilmiş biri Göksu ırmağına/Akıtılmış biri bahri ayağına/ Mukabil durur iki dilkeş mahal / Gören meyi eder birbirinden güzel (...)* Eder lyş u nûş ehlini kâmyâb / Koyu gölgelikte sürülmüş şarâb beyitleri bunlardandır. Biyografik eseri *Hada-iku'l-Hakaik'te* de İstanbullu kişilerden söz açıldıkça, sık sık benzetmelerle İstanbul anılır.

Bibi. Ataî, *Külliyât* (Divân ve Hamse), Nu-ruosmaniye Ktp. no. 3776; vr 49a-50a; 68a-70b, 87a-91b; A. S. Levend, *Atayî'nin Hilve-tü'l-Efkâr'ı*, Ankara, 1948, s. 4 vd; T. Karacan, *Nev'îzade Ataî, Heft-hân Mesnevisi*, Ankara, 1974, s. 35 vd; Çelebi, *Divan Şiirinde İstanbul*, 50-51; Ergun, *Türk Şairleri*, II, 541-543; A. Karahan, "Nev'îzade Ataî", *IA*, X, 226-228.

İSKENDER PALA

ATAKÖY

1958'den başlayarak çeşitli dönemlerde yapılmış toplu konut ve tesislerden oluşan, Bakırköy ilçesi'ne(->) bağlı mahalleler grubudur. Gerek yapılarının niteliği, gerek yerleşme düzeni ve şehircilik anlayışıyla Bakırköy İlçesi içinde ayrı bir uydu kent görünümündedir. Bakırköy'ün güneybatısında, eski Ba-ruthane'nin bulunduğu bölgede, Emlak ve Kredi Bankası (bugün Emlak Bankası) tarafından başlatılan toplukonut inşaatı aynı zamanda Türkiye'nin kent ölçeğinde gerçekleştirilen en büyük toplu konut tasarımıdır. Ataköy projesi toplam 12.000 konut ve 60.000 nüfusu öngörmektedir.

Güneyde sahil yolu ve Marmara Denizi, doğuda Bakırköy, batıda Ayamama Deresi ve Yeşilköy, kuzeyde Londra Asfaltı (E-5, yeni koduyla 0-1) ile sınırlanan ve 4.000.000 m2'lik bir alana yayılan Ataköy, dört muhtarlıktan oluşmaktadır.

1958'de başlanan Ataköy 1. Kısım, Fişekhane, N. Tınaztepe ve Strasburg caddeleriyle çevrilidir. 1990 nüfus sayımına göre nüfusu 1.500 civarındadır. Mahallenin deniz tarafında, bugün deniz kirlenmesi yüzünden artık plaj olarak yararlanılmayan, Ataköy'ün kurulduğu sıralarda ise İstanbul'un en iyi ve modern tesisli plajlarından biri sayılan Ataköy Plajı, Emlak ve Kredi Bankası Kampı, Ataköy motelleri yer alır.

Ataköy 2. ve 5. kısımlar doğuda Strasburg Caddesi, batıda Adnan Kahve-

Ataköy toplu
konutlarından
7. ve 8. kısım
(üstte) ile
5. kısımdaki
yerleşmelerden
görünüm.

Hazım Okurer,
Nazım
Timuroğlu (alt)

ci Bulvarı, güneyde Rauf Orbay Caddesi ve Ali Rıza Efendi Caddesi, kuzeyde Lale Sokağı, kuzeydoğuda Doktor Remzi Kazancıgil Caddesi ile sınırlıdır. Tek muhtarlık olup 1990 sayımına göre nüfusu 10 bini aşmaktadır. Bu mahallenin sahilinde, marinayı ve Galleria'yı içeren otellerin, yat kulübünün, restoran ve eğlence yerlerinin, çarşıların, alışveriş merkezlerinin yer aldığı geniş bir turizm kompleksi vardır.

Nüfusu 7.000'e yaklaşan 3. ve 4. kısımlar, kuzeydoğuda Behçet Kemal Çağlar, batıda Doktor Remzi Kazancıgil caddeleri, güneyde Ataköy 1. ve 2.

kısımlarla sınırlıdır. Ataköy ortaokul ve lisesiyle M. Üstündağ İlkokulu bu mahallenin ortasında yer alır. 7, 8, 9, 10 ve 11. kısımlar 1990 sayımı sonuçlarına göre Bakırköy Zuhuratbaba Mahallesi'yle birlikte 33-000'i aşan nüfusa sahiptir.

Ataköy 6. Kısım'da inşaat henüz başlamamıştır. Arazi, Ayamama Deresi'ne yakın olup kısmen bataklık durumundadır. Ataköy'ün bütün kısımları ve mahallelerinin kendi alışveriş bölgeleri, çarşıları, spor tesisleri, çocuk bahçe ve parkları vardır.

Ataköy'ün üzerine kurulu olduğu arazide, III. Selim dönemine kadar "Emekçi Çiftliği" adıyla bilinen bir çiftlik vardı. 19. yy'da buraya bir baruthane ile bir ispiro deposu kurulmuştu. Buradaki küçük bir limandan gemilerin bir kısım ihtiyaçları da karşılanabiliyordu. Bunların dışında, bölge, bir yanı kumsal ve

ATAKÖY

378

379

ATANASİOS I

Ataköy

Marina'dan

bir görünüm.

Bünyad Dinç

artık İstanbul ile birleştiği 1960 sonlarında planlanarak inşaata başlandı. Arsa ve diğer girdi fiyatlarının artmış olması, maliyetleri yükselttiği için daha mütevazı, daha küçük konutlar yapıldı. Bu kısımlar da ağırlıklı olarak orta halli memurlar, aydınlar, orta katman aileler tarafından satın alındı. 5. kısmın inşaatına 1976'da başlandı. Konforlu, rahat prefabrik binalar ilk kez 5. kısımda ya-

Ataköy

İstanbul Ansiklopedisi

deniz olan, büyük boş bir araziydi ve Baruthane adıyla bilinirdi.

II. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllara kadar İstanbul'a yönelen ciddi bir iç göç yoktu. Konut ihtiyacı ve gecekondulaşma 1950'lere doğru kendini göstermeye .' başladı. İstanbul'un 1950'lerden sonra artan konut talebini karşılayabilmek içirt Türkiye Emlak ve Kredi Bankası çeşitli bölgelerde toplu konutlardan oluşan yeni mahalleler kurma işini üstlendi. 1950'de Levent, daha sonra Koşuyolu ve nihayet Ataköy toplu konut projeleri birbiri ardına gerçekleştirilmeye başlandı. Banka, Ataköy'ün üzerine kurulu olduğu araziye, Makine Kimya Endüstrisi Kurumu'ndan 1955'te satın alarak altyapı ve planlama çalışmalarını başlattı. Kentin dışında kaldığı için arsa fiyatlarının

oldukça düşük olması, öte yandan kente yakınlığı bu bölgenin seçilmesinin başlıca nedenleriydi.

1. kısmın temeli 1958 başında atıldı. Apartman tipindeki konutlar, 3 veya 4 odalı geniş evler olarak planlanmıştı. Konutlar uzun vadeli kredilendirmeye, yani küçük bir peşinattan sonra aylık

taksitlerle ödeme koşuluyla satışa çıkarıldı ve daha çok orta düzeydeki bürokratlar, orta üst katmandan memur ve emeklilerce tercih edildi. 2. kısımda konutların inşaatına 1963'te başlandı. Apartman daireleri daha küçük tutuldu. Bloklar denize dik olarak yerleştirildi ve binalar, geçiş kolaylığı sağlamak üzere kolonlar üzerinde yükseltildi. 3. ve 4. kısımlar, Ataköy'ün ve çevresinin

Galleria'nın genel

görünümü. *Ara Güler*

pildi. 9. ve 10. kısma, 1985'te başlanarak kısa sürede tamamlandı. Bu kısımlarda hem 15 katlı yüksek bloklar hem de 5 katlı apartmanlar yer aldı. Lüks inşaat kategorisine giren 9. ve 10. kısımlarda merkezi ısıtma sistemi kullanıldı. Konutların fiyatları artık oldukça yükselmişti. Satın alanların sosyal profili de değişmeye başladı. Varlıklı kesimler, orta üst ve üst gelir grupları bu bölgeden konut aldılar. 1988'de yapımına başlanan 7. ve 8. kısımlar, Ataköy konutlarına talebin fazlalığı nedeniyle villadan, küçük apartman dairelerine kadar çok alternatifli düşünülmüştü. Bu kısımlarda, serpiştirilmiş bloklar yerine eski Türk yaşam biçiminden esinlenen bir yerleşme düzeni oluşturulmasına çalışıldı.

Alçak bloklar arasında sokaklar, sokakların açıldığı meydanlar ve meydanları çevreleyen blokların köşelerine yerleştirilmiş dükkânlarla değişik bir ortam yaratılmak istendi. Bu arada açık artırma ile gerçekleştirilen satışlarda Ataköy konutlarının fiyatları olağanüstü yükselirken bu yükseliş İstanbul konut piyasasına da sıçradı. Böylece, İstanbul'da orta katmanların konut ihtiyacına elverişli koşullarla cevap verebilmek amacıyla kurulan Ataköy, son kısımlarında, her kesimden üst gelir grubundan kişilerin rağbet ettikleri lüks bir yerleşme bölgesi haline geldi.

Günümüzde Ataköy, İstanbul'un düzenli, seçkin ve yer yer de lüks semtlerinden biri sayılmaktadır. Semtte, çeşitli kısımlara dağılmış olarak çarşılar, okullar spor ve kültür tesisleri vardır. Sahildeki marina İstanbul'un en önemli turizm komplekslerinden biri durumundadır. Yine İstanbul'un en büyük alışveriş merkezlerinden Galleria ve Atrium Ataköy'dedir.

Londra Asfaltı'ndan güneye doğru

uzanan, 9. ve 10. kısımların da doğu sınırını çizen Ataköy Bulvarı'nın doğusunda, 9. ve 10. kısımların karşısında, buz pateni salonu, kapalı atletizm salonu,

olimpiyat evi, açık yüzme havuzu, sporcu sosyal tesisleri gibi önemli spor tesisleri sıralanmıştır. İkinci dereceden korunması gereken tarihi eser sayılan eski Baruthane'nin dışının aynen restore edilmesiyle düzenlenen Yunus Emre Kültür Merkezi de 9. kısımdadır. Bu merkezde iki tiyatro sahnesi ve bir sanat galerisi vardır. Büyük sahnenin bulunduğu salon 360 kişiliktir. Deneme sahnesi ise 260 kişilik salona sahiptir. Merkezde ayrıca 300 m²'lik bir sanat galerisi bulunmaktadır.

İSTANBUL

ATAKÖY VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. 1961'de İskoçya'da, Glasgow'da Fairfield Ship-building Cop. tezgâhlarında inşa edilen birbirinin eşi 9 şehir hattı vapurundan biridir. 780 grostonluktur. Boyu 69,9 m, genişliği 13,6 m, su kesimi 2,6 m kadardır. Her biri 800 beygircüğünde iki makinesi vardır. Kazanı akaryakıtla ısıtılmaktadır. Çift uskurludur. Daha çok Köprü-Kadıköy arasında çalışmaktadır. ESERTUTEL

Ataköy Vapuru

Eser Tutel

ATANASİOS I

(yak. 1235, Adrianopolis [Edime] - yak. 1315, Konstantinopolis) Konstantinopolis patriği (Ekim 1289-Ekim 1293; Haziran 1303-Eylül 1309). Ölümünün ardından, 14. yy'ın ikinci yarısında, Bizans kilisesi tarafından aziz ilan edildi; yortu günü 28 Ekim'dir.

Yaşamının ilk yansımları Bizans İmparatorluğu'nun değişik yörelerinde muhtelif manastırlarda keşişlik yaparak geçiren Atanasios, 1282'de tahta çıkan İmparator II. Andronikos (bak. Paleologos Hanedanı) tarafından Konstantinopolis'e çağrıldı ve kentin Kseralofos Tepe-si'nde bir manastıra yerleştirildi. 1285'te, Kiliselerin Birleşmesi(-0 taraftarı Patrik İoannes Bekkos'un görevinden azledildiği Blaherna Konsili'ne katıldı. Dört yıl sonra imparator kendisini patrik tayin etti. Ancak koyu disiplin taraftarı ve fanatik bir din adamı olan Atanasios, aynı zamanda Anadolu'da Türklerin korkusuyla görev bölgelerini (metropolitlik-ler) terk edip başkente gelmiş bulunan çok sayıdaki piskoposa karşı açtığı şiddetli kampanya yüzünden, manastır ve kilise çevrelerinin tepkilerini topladı ve iki kez görevinden uzaklaştırıldı.

Atanasios patriklik dönemlerinin her ikisinde de Bizans kilisesi çeşitli dış ve iç sorunlarla çalkalanmaya devam etti. Bunlardan biri 1274'teki Lyons Konsi-li'nden beri süregelen Kiliselerin Birleşmesi davası, diğeri de 1265'te İmparator VIII. Mihael Paleologos'un(->) meşruiyetini tanımamakta direndiği için patriklik tahtından indirilen Arsenios Autorianos'tan sonra seçilen patrikleri kabul etmeyen ve Arsenitler adıyla anılan bir grubun neden olduğu iç çekişmelerdir. Arsenitlere

karşı sert bir kampanya sürdüren Atanasios'un ikinci patriklik döneminin bitmesiyle, bu sorun sona erdi.

ATANASİOS KİLİSESİ

380

381

ATATÜRK ARBORETUMU

İSTANBUL'DA KULLANILAN ATASÖZLERİ'NDEN SEÇMELER

Acı söz insanı dinden çıkarır, tatlı söz yılanı deliğinden. / Aç ile eceli gelen konuşur. / Aç kendini ateşe atar. / Ağzına bir zeytin verir, ardına tulum tutar. / Alan yok satan neylesin, satan yok alan neylesin. / Alma mazlumun ahım çıkar aheste aheste. / Anlatışa göre fetva verilir. / Arif anlar, sağır dinler. / Atı alan Üsküdar'ı geçti. / At tırnaktan, insan kulaktan. / Atın yürük ise bin de kaç. / Ayağında donu yok, başına fesleğen takar. / Babalı fırın has çıkarır. / Bakla değil, baklava bile vakitsiz yenmez. / Balık kavağa çıktığı vakit kösenin sakalı da biter. / Beslemeden kadın, ödağacından odun olmaz. / Bir akça ile dokuz kubbeli hamam yapılmaz. / Can cefadan da usanır safadan da. / Çarşambadan belli olur perşembenin gelişi. / Çuhasını giymektense kenarını kuşandık. / Deniz suyu ne içilir, ne geçilir. / Dilenci bir olsa şekerle beslenir. / Düğün evinde Fat-ma'cığın lâkırdısı mı olur. / Er lokması er kursağında kalmaz. / Hım hım ile bu-runsuz birbirinden uğursuz. / İki kamçı bir kuyruk herkes başına buyruk. / Karganın gönlünden şahinlik geçer. / Kedi öldü fareler baş kaldırdı. / Kedi yavrusunu yiyeceği zaman sıçana benzer dermiş. / Kem söz kalp akça sahibinindir. / Kenarın dilberi nazik de olsa nazenin olmaz. / Kesesine güvenen her gün baklava börek yer. / Lâkırdısını bilmeyen çavuşlar, sönmemiş ateşi avuçlar. Lodosun gözü yaşlıdır. / Paluze diş kırmaz. / Sabırla koruk helva olur, dut yaprağı atlas. / Rüzgârlı havanın kuytusı, yağmurlu havanın uykusu. / Semizdin hani sarkanların, zengindin hani artanların. / Sındırgıyı sıyırtmış, Karaağaç'a kandil asmış. / Şahin sinek avlamaz. / Tavuk kaza bakmış, kıcını yırtmış. / Ummadık hacıyı deve üstünde yılan sokar. / Uzunçarşı'mın üst başında bir yalan söyler, alt başında kendisi de inanır. / Uzunçarşı baştan başa, beğen beğendiğini al. / Yağmur yağarken küpünü doldurmayan susuz kalır. / Yatsıdan sonra hoş geldin bayram ağa. / Verdik kırkı, gitti korku. / Yüzü kasap süngeriyile silinmiş. / Yüzü güzelden kırk yılda usanılır, huyu güzelden kırk yılda usanılmaz. / Zencinin yüzü yıkamakla ağarmaz. / Zeyrekten başka yokuş, serçeden başka kuş bilinmez. / Züğürt olup düşünmektense uyuz olup kaşınmak iyidir. / Züğürdün gönlü yufka olur.

M. H. Bayrı, *İstanbul Folkloru*, (1972), s. 38-57

İmparator II. Andronikos'un desteğine rağmen kilise ve manastır çevrelerince benimsenmeyen Patrik I. Atanasios, Konstantinopolis halkı tarafından çok seviliyor, özellikle fakir ve ezilmiş kişilerin koruyucusu olarak tanınıyordu. Konstantinopolis'te 1304'te başlayan ve 1306-1307 kışında doruk noktasına ulaşan açlık sırasında aldığı önlemler bu açıdan önemlidir. Civar topraklarda Ka-talan ve Türk akınları nedeniyle ortaya çıkan ve imparatorun kimi yanlış kararları yüzünden daha da ciddileşen tahıl kıtlığının başkentteki yansımaları olan yiyecek spekülasyonu, tahıl ve ekmek fiyatlarının artması, açlık, vb gibi sorunlarla şahsen mücadele eden Atanasios, kentin bazı mahallelerinde, köşebaşla-rında, fakir ve aç halka yiyecek dağıtan aşevleri açtırdı. Kent içinde ekmek ve buğday fiyatlarını denetleyen bir komisyon kurulmasına onay ak oldu. Ayrıca Katalan ve Türk akınlarından kaçıp Konstantinopolis'e sığınan Bizanslı ahaliye yiyecek, giyecek ve sığınak yardımında bulundu.

Patrik, bu olaylardan kısa bir süre önce, 1305'te, başkentte çıkan büyük bir yangın sırasında yine etkili olmuş, Petra'daki İoannes Prodromos Manastırı'ndan Kinegos Kapısı'na kadar uzanan yangın yöresindeki ev, dükkân ve diğer binaları talan eden bazı fırsat düşkünü kişileri yakalatarak çaldıkları eşyaların sahiplerine iade edilmesini sağlamıştı.

L Atanasios, çok önem verdiği ahlaki değerlere ilişkin kararlar almak üzere, 1304'te başkentte kendi başkanlığı altında bir "sinod" (ruhani meclis) toplatmış-tır. Bazı adaletsizliklerin son bulmasını ve ahlaki standartların yükselmesini amaçlayan bu toplantıda taverna ve hamamların açılış ve kapanış saatlerini ya da fuhuş, zina, veraset gibi birtakım konulan kapsayan kararlar alındı. Bu kararlar 1306'da imparator tarafından onaylanmıştır.

Atanasios'un, başta II. Andronikos olmak üzere, Bizans devletinin ve kilisesinin önde gelen kişilerine yazdığı çok sayıda mektupla verdiği çeşitli vaazlar günümüze kadar gelmiştir. Ayrıca yaşamöyküsü Palamizm(~>) taraftarı iki Bizanslı din adamı (İosef Kalotetos ve Teoktistos Studites) tarafından ayrı ayrı kaleme alınmıştır.

Ölümünden sonra popülerliği devam eden Atanasios'un mezarı civarında çeşitli mucizelerin gerçekleştiğine inanılmış ve burası kutsal bir ziyaret merkezine dönüşmüştü.

Bibi. A. M. M. Talbot (haz.), *The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople*, Washington, D. C., 1975; ay, *Faith Healing in Late Byzantium; the Posthumous Miracles of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Theoktistos the Stoudite*, Brookline, Mass., 1983; A. Laiou, "The Provisioning of Constantinople during the Winter of 1306-1307", *Byzantion*, XXXVII, 1967, s. 91-113; J. Boonamra, *Church Reform in the Late Byzantine Empire*, Selanik, 1982.

NEVRA NECİPOĞLU

ATANASİOS (AYİOS) KİLİSESİ

Kurtuluş'ta, güneyde Omuzdaş Sokağı ile doğuda Ateşböceği Sokağı arasında, Omuzdaş Sokağı no. 1'de yer alır.

Kilisenin batısında yer alan ve kiliseyle aynı adı taşıyan ayazmanın giriş kapısı üzerindeki 1855 tarihli Yunanca kitabe, yapının inşasına ilişkindir. Kilisede 1893 ve 1949 tarihli iki kitabe daha bulunmaktadır.

Eğimli bir arazi üzerinde yer alan kilise bugünkü yol seviyesinden aşağıda kalan, yüksek duvarların çevrelediği geniş bir avlunun ortasındadır. Avlunun güneybatısında yönetim birimleri vardır.

Kubbeli bazilika tipindeki kilise do-ğu-batı doğrultusunda uzanır. Kuzey ve güneyinde, batıya doğru eksende ve narteks hizasında iki kez kademelene-rek genişleyen yapının dört köşesinde baldaken tipinde çan kuleleri bulunur. Yapı, dört yönde çift yüzlü kırma çatılar ve bunların kesiştiği yerde yüksek kubbe ile örtülüdür.

Kilisenin doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ve tek nefli naosu, doğusunda içte yarım yuvarlak ve deh-lizli apsis ile sınırlanır. Naosun batısındaki narteks, kuzey ve güney cephelerdeki kademelere oturarak yapıyı dışta "U" biçiminde çevreler. Naosta, kuzey ve güneydeki duvar payeleri ve bunları dört yönde bağlayan yuvarlak kemerlerin sınırladığı merkezi mekân kare planlıdır. Apsis önünde bema ile doğuya doğru uzatılan naos, batısında bemaya eş planlı mekân ile tamamlanmıştır. Naosun batısında narteks üzerinde yer alan galeri, narteks ile eş planlıdır. Galeriye, narteksin kuzeyindeki merdiven ile çıkılır. Doğuda apsis üzerinde eksende küçük bir mahfil bulunmaktadır.

Kilisede merkezi mekânın örtüsü, duvar payelerine oturan ve pendentiflerle geçilen kasnak üzerindeki yüksek kubbedir. Merkezi mekânın doğusunda ve batısında yer alan mekânlar beşik tonoz ile örtülüdür. Apsisin örtüsü içte yarım kubbe, narteksin örtüsü düz tavanıdır. Kilisenin naosa açılan ve nar-tekste yer alan üç girişinden biri batıda eksende, ikisi karşılıklı olarak kuzey ve

Ayios

Atanasios

Kilisesi

Zafer Karaca

güneydedir. Narteksin girişleri kuzey ve güneydeki çıkıntılar üzerinde yer alır. Yapının kuzey ve güneyinde aynı hizada, eş aralıklı ve eş büyüklükteki yuvarlak kemerli pencereler ile bunların üst hizasında bulunan yarım daire biçimindeki birer pencere karşılıklıdır. Doğu ve batıda üstte, biri eksende ve büyük, ikisi yanlarda simetrik olan karşılıklı üç dikdörtgen pencere vardır. Doğuda bunların alt hizasında

üç dar pencere, üst hizasında eksende daire biçiminde bir pencere, batıda ise nartekse bakan yuvarlak kemerli üç pencere bulunur.

Atanasios Kilisesi'nin naosunda, doğuda apsis önünde ahşap ikonostasis, kuzeydoğuda ahşap ambon ve karşısında despot koltuğu yer alır. İkonostasiste ve ambon yüzlerinde ikonalar, yan duvarlarda incil'den sahneler, pendentiflerde dört İncil'in yazarları, kubbede Pantokrator İsa tasvirleri görülmektedir. ZAFER KARACA

ATASÖZLERİ

İstanbul'da kullanılan atasözleri genel anlamda başka kentlerde kullanılanlardan farklı değildir. Yüzyıllar boyunca İstanbul değişik yerlerden sürekli göç aldığı için folklorik zenginlikler de bu olgudan etkilenmiştir. Atasözlerinde İstanbul'a ait yer adlarının sıkça geçmesi de bir özellik olarak belirmektedir. "Arasta, Uzunçarşı, tiryaki isen tütün taşı.", "Uzunçarşı'mın üst başında bir yalan söyler, alt başında kendisi de inanır.", "Uzunçarşı baştan başa, beğen beğendiğini al." bunlara birkaç örnektir. "Divan-yolu'nda fidan büyümez." sözüyle gelip geçen çok olduğu, Babıâli'ye yani saraya giden bu yolda fazla gidip gelmenin iyi olmayacağı ima edilir. "Eğrika-pı'nın eğrisi, mahallenin doğrusu.", "Ok-meydam'nda buhur yakılmaz.", "Atı alan Üsküdar'ı geçer, alamayan çukuru kazar." sözleri İstanbul hayatının türlü yönlerini hatırlatan gerçek olgulara dayanır.

İstanbul'un eğlenceli geleneklerinden helva sohbetleri(->) sırasında atasözleri de oyunlara konu olurdu. Bunları *İstanbul'da Bir Sene* adlı eserinin Helva Sohbeti bölümünde oldukça can-

lı bir anlatımla derlemiş olan Çaylak Tefik, adını açıkça belirtmemekle birlikte güzel bir atasözü oyununa yer vermektedir. Oyuna katılanlar "eliften "ye"ye kadar elifbadaki tüm harflerle başlayan birer atasözü söylerler. Oyun, oynayanların birbirine takılmaları, atasözü bulamayana ya da yamrlara durumlarına uygun sözler söylemeleriyle devam eder. İstanbullular atasözü kadar değer verilen meşhur mısra, beyit, kelimikibar türünden sözleri de sıkça kullanmışlardır.

Bibi. B. Gürcan, "İstanbul'da Kullanılan Bâzı Tabirler ve Atasözleri", *TFA*, VI, S. 141 (Şubat 1962); O. A. Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, I-III, Ankara, 1971; A. Oy, *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*, İst., 1972; Bayrı, *istanbul Folkloru*, 38-57; K. Yund, "Atasözleri-mizde Geçen İstanbul Yer Adları ve Açıklamaları", *Türk Folklor Araştırmaları Yıllığı 1975*, Ankara, 1976, s. 171-194; M. Tefik, *istanbul'da Bir Sene* (haz. N. Akbayer), İst., 1991, s. 64-65.

M. SABRİ KOZ

ATATÜRK ARBORETUMU

İstanbul'a 20 km uzaklıkta, Büyükdere-Kemerburgaz yolu üzerinde, ağaç ve odunsu bitkilerin sergilendiği geniş alan.

Arboretumlar her biri etiketlenmiş ağaç, çalı ve diğer odunsu bitkilerin bir arada yetiştirildikleri ve sergilendikleri yerlerdir. Bunlara "canlı ağaç laboratu-varları" veya "canlı ağaç müzeleri" de denmektedir. Arboretumlardaki ağaçlar

sadece sergilenmek için değil, üzerinde ciddi incelemeler, bilimsel araştırmalar yapmak için yetiştirilmişlerdir. Bu bakımdan orijinlerinin (kökenlerinin) bilinmesi ve özellikle adlarının doğru bir şekilde etiketlenmiş olması gerekmektedir. Onları parklardan ayıran da bu özellikleridir.

Arboretumların rekreasyon değerlerinin yamsıra, daha önemli olan öğretici yanları ağır basmaktadır. Bölge halkına ağaç ve çalılarından, süsleme değeri açısından en güzel olanlarını seçebilme olanağı sağlamak; o bölgeye yeni odunsu bitkilerin getirilmesine ve yayılmasına öncülük etmek; geniş halk kitlesine ağaç sevgisini aşılama; hangi ağaç türlerinin hangi yerel şartlarda iyi yetiştiğini araştırmak; daha önce o bölgede yetişmeyen ağaç türlerini getirip dikerek bölgenin güzelliğini, ekonomik önemini ve verimliliğini artırmak arboretumların yarar ve işlevleri arasındadır.

Dünyanın birçok ülkesinde kuruluşları yüzyılların ötesine dayanan (örneğin The Arnold Arboretum 1863, The Royal Botanic Garden, 1670) çok sayıda arboretum vardır. Yurdumuzda arboretum kurma fikri ilk kez 1949'da İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Hayrettin Kayacık tarafından ortaya konmuş; fikir fakülte kurulunca benimsenip Orman Genel Müdürlüğü'ne teklif edilmiştir. Genel müdürlükçe de kabul edilen bu öneri üzerine, Sarıyer İlçesi hudutları içinde

kalan, çiçek ve bitki zenginliği ile birçok yerli ve yabancı botanikçinin ilgisini çekmiş olan ünlü Belgrad Orma-nı'nın güneydoğusunda seçilen 38 hektarlık bir alan üzerinde çalışmalara başlanmıştır. Sorbonne Üniversitesi botanik bahçesi enspektörlerinden Mr. Camille Guinet davet edilmiş; kendisi 1959-1961 arasında birkaç defa İstanbul'a gelerek arboretumun genel planlamasını yapmıştır. 1980'de Atatürk'ün 100'üncü doğum yılı anısına, arboretumun adı Atatürk Arboretumu olarak değiştirilmiş, alanı da genişletilerek 345 hektara yükseltilmiştir.

Atatürk Arboretumu İstanbul'a yaklaşık 20 km uzaklıktadır. Doğu sınırı İstanbul Boğazı'ndan 5 km, kuzey sınırı Karadeniz'den 8 km içeride kalmaktadır. Büyükdere ve Bahçeköy'ü Kemerburgaz'a bağlayan asfalt kaplamalı devlet yolu Atatürk Arboretumu'nun ana giriş kapısının önünden geçer. Bu yol İstanbul halkına ve ziyaretçilere her mevsim ulaşım kolaylığı sağlamaktadır. Arazinin denizden yüksekliği 80-120 m arasındadır. Arazinin genel bakışı güneydoğu ve güneybatı yönlerinde ise de, değişik yönlere dönük irili ufaklı yamaçlar, vadiler vardır. Bu dalgalı yapı, değişik ağaç türlerinin yetiştirilmesine uygun

düşen habitatları (yetiştirme ortamlarını) sağlamaktadır.

Topografik yapısının çeşitliliği; içerisinde irili ufaklı dört adet bendin (gölet) bulunması; yapraklı orman formasyonu olan Belgrad Ormanı'nın hemen tüm otsu ve odunsu doğal türlerini içinde barındırması gibi karakteristikler Atatürk Arboretumu'nu dünya arboretum-ları ile karşılaştırdığımızda avantajlı kılan özelliklerdir. Ayrıca birçok arboretumda olmayan doğal ve yapısal güzelliklere de sahiptir. Örneğin, II. Mahmud döneminde başlanıp, 1818'de tamamlanan, mermer taşlarla inşa edilmiş Kirazlı Bent, Atatürk Arboretumu sınırları içinde yer almaktadır.

Arboretumun bir başka özelliği de ülkemizde tesis edilen ilk orman fidanlığının yerinin arboretumun sınırları içinde kalmış olmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında (1916) burada, Orman Mekteb-i Âlisi'nin öğrencilerine uygulama yaptırmak, genç fide ve fidanları göstermek maksadıyla bir fidanlık kurulmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında, Atatürk'ün Ankara'da yeşertmeye çalıştığı Gazi Çiftliği'ne dikilmek üzere, bu fidanlıktan yalancı akasya fidanları gönderilmiştir.

Arboretumun doğal ağaç ve çalı türleri sapsız meşe, saplı meşe, Macar meşesi, doğu kayını, adi gürgen, Anadolu keşanesi, adi kızılbaş, titrek kavak, gümüşü ıhlamur, ova akçağacı, kuşüve-zi, muşmula, geyikdiken, çakaleriği, karayemiş, aksöğüt, akçakesme, adi kurtbağır, demircik, ateşdiken, İspanyol katırtırnağı, pembe ve beyaz çiçekli ladenlerdir. Meşe türleri alanın yüzde 75'ini kaplatmakta, bunu sırasıyla adi

ATATÜRK BULVARI

382

383

ATATÜRK HAVALİMANI

Atatürk Arboretumu'nun girişinden (üstte) ve içinden (sağda) bir görünüm.

Faik Yallmk

"canlı ağaç laboratuvarı" olarak hizmet görmektedir.

Atatürk Arboretumu'nu ziyaret edenler, İstanbul'da başka bir yerde göremeyecekleri bazı nadide ağaçları, örneğin, Japon şemsiyeçamı (*Sciadopitys verticil-lata*), Çin suladini (*Metasequoia glyptostroboides*), Kaliforniya susediri (*Calocedrus decurrens*), bataklık servisi (*Taxadium disticuni*), Çin tırpanağacı (*Cunninghamia lanceolatd*), tayvanya (*Taiu>ania cryptomeroides*), Amerikan sığlası (*Liquidambar styraciflua*), Amerikan laleağacı (*Liriodendron tulipifera*), mendilağacı (*Davidia involucratd*), Doğu Karadeniz meşesini (*Quercus ponticd*) burada bulabilirler.

Bibi. F. Yaltırık, "Atatürk Arboretumu", *İÜ Orman Fakültesi Dergisi*, Seri A, c. 38(2), 1988; J. Scott-F. Yaltırık, *The gardens of İstanbul and the Bosphorus*, Londra, 1990.

FAİK YALTIRIK

gürgen, doğu kayını ve Anadolu kestanesi izlemektedir.

Arboretuma yabancı orijinli (egzotik) ilk fidan, kokulu servi (*Cupressus gove-niand*) 1960'ta dikilmiş ve o tarihten itibaren yabancı kökenli ağaç dikimine artan bir hızla aralıksız devam edilmiştir. Bunların çoğu Çin, Japon ve Kuzey Amerika ağaçlarıdır. Diğer taraftan, ülkemizin değişik bölgelerinde yetişen ağaç ve çalı türleri de arboretuma getirilip dikilmektedir.

Bugün arboretum, başta İÜ Orman Fakültesi öğretim elemanları ile öğrencilerinin, Orman Bakanlığı bünyesindeki ilgili kuruluşlar ile orman mühendislerinin, diğer fakülteler ile araştırma kurumlarının, yerli ve yabancı bilim adamlarının, doğaseverlerin yapacakları incelemeler, bilimsel araştırmalar; lise, orta ve ilkokul öğrencilerinin ve halkın gezip görmesine her yönüyle açık

Atatürk Arboretumu'nda büyük gölet ve çevresinden bir görünüm. *Faik Yaltırık*

ATATÜRK BULVARI

Unkapam ile Aksaray'ı birbirine bağlayan kentin ana arterlerinden biridir.

Cumhuriyetle birlikte kent içi ulaşım sorun olmaya başladı. Vali ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar döneminde (1938-1949) yol yapımına önem verildi. Atatürk Bulvarı, Dolmabahçe-Maçka, Ka-sımpaşa-Dolapdere-Pangaltı, Taksim-Taşkışla yolları ve daha birçok yol bu devrin ürünüdür.

Atatürk Bulvarı'nın inşasına Cumhu-riyet'in ilk yıllarında başlandı. Uzunluğu 445 m, eni 50 m olan Yenikapı-Ak-saray kısmı 1925'te yapıldı. Parke olan bu kısım 160.000 liraya mal oldu. Atatürk Bulvarı'nın ikinci ve üçüncü kısımlarını oluşturan Saraçhanebaşı-Unkapam ve Aksaray-Saraçhanebaşı kısımları 1938 sonrası yapıldı. Bu kısımlar için istimlaklerle birlikte 4.200.000 lira sarf edildi.

Saraçhanebaşı-Unkapam kısmının boyu 1.100 m, eni 44 m'ydi. Aksaray-Saraçhanebaşı kısmı 555 m uzunluğunda ve 40-50 m genişliğindeydi. Kısmen mozaik parke, kısmen asfalt olarak yapılan her iki kısmın toplam alanı 43.788 m²'ydi. Sonraki yıllarda yapılan alt ve üst geçitler nedeniyle ilk şekli değişime uğradı.

Atatürk Bulvarı'nın Haliç ucu, Unkapam Geçidi'nin inşasına Haşim İşcan'ın belediye başkanlığı döneminde (1964-1968), 30 Nisan 1964 günü başlandı. Unkapam Geçidi Aksaray'dan gelip Azapkapı'ya geçmekte olan araçlarla, Eminönü-Eyüp arasında işleyen araçların bütün

kesişmelerini ortadan kaldırdı.

Bu geçit yonca yaprağı biçimindedir. Balçıklı bir zemin üzerine oturduğu için bu alana 198 adet fore kazık çakıldı. Her' biri 30-35 m uzunluğunda olan bu kazıkların uzunluk toplamı 6.450 m'dir. 40 ton taşıma gücü olan her kazık 40 cm çapındadır. Kazıklar birbirine bağlanarak kolonlar meydana getirildi. Her kolon 205 ton ağırlık kaldırabilecek güçtedir.

Atatürk Bulvarı'mn uzantısı olan üstgeçit 27 m genişliğinde ve 68 m uzunluğundadır. Bu kısım Aksaray ile Taksim arasında işleyen araçlara ayrılmıştır.

Altgeçit ise Eminönü-Eyüp arasında ana trafiği kaldırır. Yonca yaprağı her iki istikametteki trafik bağlantılarını sağlar.

Unkapam Geçidi Atatürk Bulvarı'mn Haliç ucuna bir de meydan kazandırmıştır. 1965'te yapımı tamamlanan geçit 3.300.000 liraya çıkmıştır.

Atatürk Bulvarı'mn Beyazıt-Edirneka-pı yoluyla kesiştiği Saraçhanebaşı yine Haşim İşcan döneminde tekrar düzenlendi. Daha sonra Haşim İşcan Geçidi adı verilen Saraçhanebaşı Geçidi'nin yapımına 2 Eylül 1964 günü başlandı. Geçit 11.500 m2'lik bir alanı kapsamaktadır. Bu alanın 6.000 m2'lik kısmına geçit betonarme olarak inşa edildi. Sistem kenar ayaklar hariç, 16 kolon üzerine oturmaktadır. Küçük kolonlar 25 ton, en büyük kolonlar 1.000 ton yük taşıyacak güçtedir. Bu muazzam yük fore kazıklarla alt yol seviyesinden 10 m aşağıdaki kayaya yüklenmektedir.

Saraçhane Geçidi'yle Atatürk Bulvarı, Beyazıt-Edirnekapı yolunun altına alındı. Altgeçit ve üstgeçit üçü geliş, üçü gidiş olmak üzere altı izlidir. Geliş, gidiş yollarının her birinin genişliği 10,5 m' dir. Orta refüj ile birlikte altgeçidin genişliği 24 m'dir. Geçidin altındaki duraklara sağlı sollu (dörder merdivenle üst kattan ulaşılabilir.

Atatürk Bulvarı üzerinde üçüncü bir

W

1

Atatürk
Bulvarı'mn
Aksaray-
Saraçhanebaşı
bölümünden
bir görünüm.
AH Hikmet Varlık,
1993

düzenleme Aksaray alt ve üst geçitleridir. İki kısımdan oluşan bu projenin ilk kısmının yapımına 20 Şubat 1970'te, Fahri Atabey'in belediye

başkanlığı sırasında başladı. Bu projeyle Vatan Caddesi bağlantısı dışında Atatürk Bulvarı, Millet ve Ordu caddeleri ile Yenikapı kesişimleri önlenmiş oldu. Çalışmaların ikinci kısmı Vatan, Millet caddeleriyle çevre yolu ve Aksaray Geçidi'nin bağlantısını sağlıyordu.

İSTANBUL

Atatürk Bulvarı'nın Unkapam yönüne doğru görünümü. *Erdal Yazıcı*

ATATÜRK FEN LİSESİ

Kadıköy, Eğitim Mahallesi, Sarayönü Caddesi'ndedir. 17. yy'da bu yöre IV. Murad'ın av yeri idi. 1960'larda, padişahlara ait av köşkünün kalıntılarının yerine İstanbul Eğitim Enstitüsü binaları inşa edilmiş, enstitü daha sonra İstanbul Atatürk Eğitim Enstitüsü ve İstanbul Atatürk Yüksek Öğretmen Okulu olarak hizmet vermiştir. 1982-1983 öğretim yılında bu binalarda İstanbul Atatürk Fen Lisesi öğretime başlamıştır.

Okulun eğitim amaçları matematik ve fen bilimleri alanlarında üstün yetenekli öğrencileri bilim adamı olmaya hazırlayacak bir eğitim vermek ve diğer ortaöğretim kurumlarının matematik ve fen programlarında yapılacak yenilikler konusunda laboratuvarlık yapmaktır.

Okulda öğrenim süresi, 6 dönemdir. Karma ve yatılı eğitim yapılan okula her yıl 96 öğrenci kabul edilir. Merkezi sistemle yapılan giriş sınavlarına katılmak için, ortaokul son sınıf öğrencisi olma, ortaokulda sınıf tekrar etmemiş olma, ortaokul ikinci sınıfta Türkçe, matematik ve fen bilgisi derslerinin yıl sonu notlarının en az 2, bu derslerin yıl sonu notlarının toplamının en az 10 olması şartları aranır. Atatürk Fen Lisesi'nden 1993'e kadar 760 öğrenci mezun olmuştur. Okul öğrencileri ulusal ve uluslararası düzeyde matematik ve fen alanlarında birçok başarı ödülü kazanmıştır. Lise, özendirici bilimsel proje çalışmaları konusunda Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu ile işbirliği yapmaktadır.

AHMET MÜLAYİM

ATATÜRK HAVALİMANI

İstanbul'un 20 km batısında Yeşilköy'de, denizden 30 m yükseklikte kentin ana havalimanıdır. 1930'lu yıllarda önce askeri amaçlara hizmet eden İstanbul'un hava terminali 1938'de İstanbul-Ankara seferlerinin başlamasıyla sivil amaçlı havacılığa açılmış oldu. Bu ilk havaalanı uluslararası standartlar dışında bir meydan olarak bir süre hizmet verdi; 1944'ten sonra Amerikan Wes-

ATATÜRK HAVALİMANI

384

385 ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ

pılması gereksinmesini ortaya çıkarmıştır. Özellikle turizm mevsimlerinde ve yurtdışında yaşayan büyük işçi gruplarının yurda geldikleri tatillerde, bayram arifelerinde, havalimanında büyük bir kargaşa yaşanır. Öte yandan sürekli trafiği, gümrüksüz satış dükkânları, dünyanın her köşesinden gelen kozmopolit yoku kalabalığı ile İstanbul'un en renkli köşelerinden biridir.

Atatürk Havalimanı planlamasını mimar Hayati Tabanlıoğlu yapmıştır. Atatürk Kültür Merkezi(->) ve Ataköy'deki Galleria kompleksi (bak. alışveriş merkezleri) gibi yapılarıyla da tanınan Ta-banlıoğlu'nun bu yapısı, kendisinin öğretim, eğitim ve uygulama yaşamında sıkı ilişkiler içinde olduğu çağdaş Alman modernizminin etkilerini özümseyen bir mimari davranış sergiler. Strüktürel ifadeye duyarlı, ayrıntılarda itinalıdır. Genel kompozisyonuna, kavranabilen geometrik formların abartılı olmayan bir artikülasyonu egemendir. Renk ise klasik modernizmin ak-kara kontrastına indirgenmiştir. Atatürk Havalimanı terminal binası, çağdaş ve dikkatli tasarımı ile II. Dünya Savaşı sonrası İstanbul mimari peyzajında kentin uluslararası hava ulaşım ağının saygın bir kapısını oluşturur.

Bibi. Anonim, *Yeşilköy Havalimanı Yeni Terminal Binası*, Cenajans, ist., 1984.

DOĞAN KUBAN

Atatürk Havalimanı

Şemsi Güner

tinghouse-IG White firmasıyla yapılan bir anlaşma uyarınca 1949-1953 arasında uluslararası normlarda inşa edildi. 12.000 m²'lik bir alanı kaplayan bu meydan tesisleri hem iç, hem dış seferler için hizmet veren bir terminal binası, bir hangar ve servis yapılarından oluşuyordu. 2.300 m uzunluğunda pisti ile bu meydan, yılda 500.000 yoku kapasitesi ile 1957'ye kadar yeterli olmuştur. Bu yıldan sonra uluslararası seferlerde jet uçaklarının kullanılmaya başlanması, alanın kullanımını kısıtlamıştır. Gerçi 1960 ile 1970 arasında yolcu sayısında yüzde 25 dolayında artış olmuş ve bu oran giderek büyümüştür. Fakat 1969'dan bu yana terminal tesislerinin yeniden planlanarak kapasitelerinin artırılması gündeme gelmiş ve 1971'den başlayan plan hazırlıkları sonucunda 1975'te inşaata girilerek sekiz yıl içinde yeni terminal 1.275 hektarlık bir alan üzerinde gerçekleştirilmiş ve 7 Ekim 1983'te çalışmaya başlamıştır. Eski do-ğu-güney pisti 2.300 m, yeni kuzey-güney pisti 3.000 m'dir. Yeni terminal binasının bitirilen birinci bölümü 70.000 m²'dir. 1.000 araçlık bir otopark imkânı olan alanın yıllık yolcu kapasitesi, bittiği tarihte, 5.000.000'du.

Terminal binası, yapıldığı dönemde, iç hatlara tahsis edilen eski yolcu salonu ile birlikte kentin hava ulaşım gereksin-

melerini karşılayabiliyordu. Yeni terminal binasına aynı anda dokuz uçak köprülerle yanaşabilmekte, ayrıca apronda on uçak park edebilmektedir. Terminal, yapıldığı dönemin bütün teknik, konfor ve emniyet gereksinmelerini karşılamaktaydı. Ne var ki, turizmin giderek artan yoğunluğu, havayollarının, özellikle "charter" servislerinin, uluslararası yolculukta daha çok yeğlenen bir ulaşım aracı olması, özel uçak trafiğinin ve Türk Hava Yolları'nın dış seferlerinin artması gibi nedenlerle, eski Yeşilköy terminalinin kapasitesinin 1980'li yılların sonunda büyük ölçüde artırılarak hemen hemen iki katına çıkarılmasına karşın, bugün Atatürk Havalimanı İstanbul'un hava ulaşımı ihtiyacını karşılamaktan çok uzaktır. Terminaldeki yolcu salonları 1993'te yapılan değişikliklerle iki katına çıkarılmıştır. İstanbul'a eski çevre yolu ile bağlanan terminale TEM ve Marmara kıyısından gelen yollar da geliştirilerek, üçüncü bir yol daha bağlanmıştır. Havalimanına yeni bir genel müdürlük binası yapılmış, hangarlar, servisler, bürolar ve otoparklar ilave edilmiştir. Dünyanın bütün büyük kentlerindeki havalimanları gibi Atatürk Havalimanı da sürekli büyümektedir. Bu durum, başından beri planlanan 2 no'lu terminal binasının yapılmasını zorunlu kıldığı gibi kentin yeni planlamasında başka havalimanlarının da ya-

ATATÜRK HEYKELİ

Sarayburnu'nda Gülhane Parkı kapısının karşısındaki alandadır. Anıtın yerleştirildiği nokta Atatürk'ün Kurtuluş Sa-vaşı'nı başlatmak için Samsun'a yola çıktığı yerdir. Yapıt Türkiye'deki ilk figüratif heykeldir.

Cumhuriyet'in ilanından sonra Kurtuluş Savaşı'nın önemli basamakları bir dizi heykelle anıtlştırılmak istenmişti. Türkiye'nin pek çok yerini kapsayan bu program çerçevesinde Sarayburnu Atatürk Heykeli Avusturyalı heykeltıraş Heinric Krippel'e verildi. Krippel'in Türkiye'deki ilk çalışması olan heykel, sanatçının Viyana'daki atölyesinde gerçekleştirildi. Dökümü Viyana'da Birleşik Maden İşletmeleri'nde yapıldı; daha sonra parçalar Türkiye'ye taşınarak sanatçının denetiminde yerlerine yerleştirildi. Heykelin yapımına 1925'te başlanmış, açılışı 3 Ekim 1926'da yapılmıştır.

Bronzdan dökülmüş olan heykel, Atatürk'ü sivil giysili, başı açık, sol elini beline dayamış, sağ kolunu aşağı uzatmış olarak gösterir. Heykel, yüksekliği 3 m'ye yaklaşan, yukarı doğru hafifçe incelen, mermer ve granitten, dörtgen bir kaideye oturur. Kaide de iki katlı, dörtgen bir platformun üzerinde yer alır. Birinci kata dört, ikinci kata üç basamakla çıkılır. Alanın dış çevresi 70 cm yüksekliğinde alçak bir duvarla çevrili dir. Üzeri üçgen, kare ve altıgen motiflerle dekore edilmiş olan duvarda 1'er m aralıklarla, 1'er m yüksekliğinde sütunlar kullanılmıştır. Bu sütunların kubbeye benzer başlıkları vardır. Benzeri elemanlar

kaidenin yer aldığı noktanın çevrenmesi için daha küçük ölçülerde tekrarlanmıştır.

Bu dönemde Türkiye için yeni bir yaklaşım olan figürlü anıt aslında Avrupa'da yaygın bir anıt tipiydi. Bu anlayışın en tipik özelliklerini taşıyan heykel,

Atatürk Heykeli, Sarayburnu

OnurDirikan, 1993

alan düzenlemesi, çevre ilişkileri, kaide biçimi, modelin anlatım yöntemi konusunda Batı Avrupa'da 19. yy'dan itibaren yaygınlaşan tercihin açık izlerini taşır. Heykelin büstünden kalıplar alınarak birçok resmi bina ve alana kopyaları yerleştirilmiştir.

FATMA AKYÜREK

ATATÜRK KİTAPLIĞI

Taksim'de, Mete Caddesi üzerinde, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü'ne bağlı, halka ve özel araştırmacılara hizmet veren kütüphane.

İstanbul'da ilk belediye kütüphanesi 1924'te Şehremaneti Dairesi'nde oluşturuldu. Daha sonra Vali ve Belediye Başkanı Muhittin Üstündağ başkanlığında Fuat Köprülü, Halil Edhem, Süheyl Ün-ver ve Osman Nuri Ergin'den kumlu bir komisyonun çalışmasıyla 1929'da Şişli Atatürk Evi'nde toplanmaya başlanan ve 1931'de de Beyazıt Medresesi'ne taşınan koleksiyon 10 Temmuz 1939'da Belediye Müzesi ve Kütüphanesi olarak açıldı. Kütüphane, satın alma ve büyük çapta bağışlarla büyüyünce, 1945'te müze buradan ayrıldı. Büyümenin sürüp gitmesiyle 1960'lı yıllarda kütüphane koleksiyonu da medreseye sığamaz oldu. 3 Mart 1981'de Koç Topluluğu tarafından yapılan yeni binasına taşınarak ferah bir mekâna kavuşan kütüphane 24 Nisan 1981'de Atatürk Kitaplığı adıyla hizmete girdi.

Bugün Atatürk Kitaplığı her kesimden okuyucuya, 4'ü kendisine bağlı Kadın Eserleri Kütüphanesi'nde olmak üzere 8'i kütüphaneci, 67 personelle hizmet vermektedir. 180.000 dolayındaki genel dermesi içinde yaklaşık 70.000 Türkçe, 30.000'e yakın yabancı dilde, 17.000 kadar Osmanlıca, 17.000 kadar da süreli yayın vardır. Çeşitli yazma, al-

bum, atlas-harita, takvim, salname, kartpostal, ayrıca gazete, Atatürk, İstanbul, başvuru gibi özel koleksiyonları bulunmaktadır. Bu dermelerle ilgili bölümler haftanın altı günü, "kendi kitabını okuma bölümü" ise her gün saat 19.00'a kadar açıktır. 500.000 kitap kapasiteli deposu, cilt ve onarım atölyesi, arşivi, konferans ve sergi salonları, fotokopi ve mikrofilm servisleriyle kitaplık sürekli çalışma ve gelişme halindedir. Muallim Cevdet kitaplarıyla başlayan, Koç Topluluğu bağışları da

dahil pek çok değerli bağışla büyüyüp beslenen kütüphaneye en son bağış Ferit Edgü tarafından yapılmıştır.

Alfabetik, konu (Dewey) katalogları bulunan kütüphanede sözlük ve konu başlıklarıyla fiş katalogu çalışmaları, Anglo-Amerikan Kataloglama Kuralları (AAKK 2) uygulanarak sürdürülmektedir. Osman Nuri Ergin kitapları, O. Du-rusoy'ca hazırlanıp 1953 ve 1954'te üç cilt halinde basılmıştır. Yazmaların, N. Bayraktar'ca hazırlanan yeni bağışlar kısmı ile haritaların ilk kısmının katalogları da yayımlanmıştır. Yazmaların ve haritaların geri kalanlarıyla konusal başlık verme çalışmaları süren kartpostal katalogları ise basıma hazırlanmaktadır.

Belediyenin olanakları çerçevesinde başta altı terminalli bilgisayar sistemi olmak üzere, kütüphaneciliğin diğer modern sistemlerine kavuşma yolunda projeler geliştiren kitaplık, çeşitli kültür etkinlikleriyle de ilgi çekmektedir.

Bibi. M. Alpay-S. Özkan, *istanbul Kütüphaneleri*, İst., 1983; M. O. Durusoy, *istanbul Belediye Kütüphanesi Alfabetik Katalogu*, I, İst., 1953; A. Polatoğlu, "İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı", (basılmamış konferans metni), 1992; U. Yıldırım, "İstanbul Kütüphaneleri ve Bir Sorun", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XVII, 2, 1968. HAVVA KOÇ

ATATÜRK KÖPRÜSÜ

bak. UNKAPANI KÖPRÜLERİ

ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ

Taksim'de Kültür Bakanlığı'na bağlı gösteri sanatları, müzik, sergi ve konfe-* rans işlevli sanat kurumu.

1930'lu yılların başlarında İstanbul'da Batı türü sanat etkinlikleri için mekâna ihtiyaç duyuldu. Tepebaşı'nda iki ahşap ve eski tiyatro binası dışında bu tür etkinlikler için kamuya ait yer yoktu. Binanın yapımı İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Dr. Lütfi Kırdar tarafından gündeme getirildi. İl Genel Meclisi'nin onayıyla biri Taksim Meydanı'nda Büyük Opera binası, diğeri 2 Numaralı Park'ta Açık hava Tiyatrosu olmak üzere iki gösteri mekânı inşasına karar verildi.

Ünlü Fransız mimar Auguste Per-ret'nin (1874-1954) önerileri alındı. Büyük Opera binasının tasarlanması amacıyla uluslararası bir yarışma açıldı. Ancak II. Dünya Savaşı döneminde yarışmayı kazanan proje uygulanamadı.

İstanbul'un fethinin 494. yıldönümü-

ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ

386

38 7 ATATÜRK VE GENÇLİK ANITI

ne rastlayan 29 Mayıs 1946'da mimar Feridun Kip ile mimar Rükneddin Güney'in hazırladığı daha küçük tutulmuş projenin belediyenin mimari bürosunca uygulamasına geçilerek temel atıldı. Bina 5.277 m²'lik bir alanda inşa ediliyordu. On milyon liraya mal olacağı tahmin edilen yapı İstanbul'un fethinin 500. yıldönümüne yetiştirilecekti.

Projenin ilk şeklinde Büyük Opera, Auguste Perret'nin üslubu doğrultusunda erken modernist çizgide bir yapı olarak tasarlanmıştı. Cepheye geniş merdivenlerle çıkılıyor, yedi büyük kapıdan giriliyordu. Bina, giriş, fuaye ve salon; tiyatro ve konser salonlarından oluşan orta kısım; sahne ve müştemilat olmak üzere üç temel kısımdan oluşuyordu. Girişte her iki tarafında gişeler bulunan giriş holü vardı. Buradan, karşılıklı vestiyerleri ihtiva eden büyük hole geçiliyor-

Atatürk

Kültür

Merkezi

Nazım Timuroelu

du. Holden ötede büyük salonun fuayesi vardı. Fuayede, büyük salonun parterine açılan kapılarla, her iki tarafta balkon katlarına çıkan, konser katına inen abidevi merdivenler, asansörle ve yan fuayelerle irtibat geçitleri bulunuyordu.

Büyük salonun parteri at nalı biçimindeydi. Localarla birlikte 723 kişilik oturma yeri vardı. Orkestra yeri sahne önünde yan gömülü bir şekilde tasarlanmıştı. Bu suretle müziksiz temsillerde orkestra boşluğu, asansör tertibatıyla, parter seviyesine yükseltilerek seyirci adedinin artırılması sağlanacaktı. Birinci balkonda şeref locası ve ön localarla yan koltuklar vardı. Bu balkon 358 kişi alıyordu. İkinci balkon 485 kişilikti.

Parterin altında konser salonu vardı. Bu salon 576 kişilikti. Salonun önünde fuayesi ve yanlarda salonları mevcuttu. Burası kapılarla doğrudan doğruya dış-

la bağlantı halindeydi. Konser fuayesinin önündeki büyük salon, aynı zamanda resim sergisi salonu olarak da kullanılacak şekilde düzenlenmişti. Hem temsil hem de konser verildiği zaman her iki salon birden toplam 2.705 izleyici alabilecekti.

Ancak belediyenin mali olanakları böyle büyük bir projeyi yürütecek güçte değildi. Fethin 500. yıldönümünde parasal olanakların darlığı nedeniyle yapının ancak kaba kısımları sonuçlandırılmıştı.

1953'te Prof. Bonatz ve daha sonra Prof. Holzmeister İstanbul'a davet edildiler. Yapının sonuçlandırılması için fikir ve bilgilerine başvuruldu. Yine aynı yıl özel bir yasayla belediye yapısı Bayındırlık Bakanlığı'na

devretti. Ayrıca 1953-1954 öğretim yılında İstanbul Teknik Üniversitesi'nde konuk öğretim üyesi olarak çalışmış Prof. Gerhard Graubner'den de rapor istendi. Graubner'in raporu çalışmaları olumlu olarak niteleyince inşaatın devamına karar verildi. Bakanlık opera binası olarak tasarlanan yapının bir kültür sitesine dönüştürülmesini öngördü. İnşaatı yürütmek üzere oluşturulan proje bürosunun başına yüksek mühendis Hayati Tabanlıoğlu getirildi.

Büro 1956'da çalışmalarına başladı. Hayati Tabanlıoğlu yapı programını değiştirdi: Binayı 500 dinleyici alabilen bir konser salonu, 200 kişilik oda tiyatrosu, 250 kişilik sinema salonu ve sanat galerisi de ekleyerek çok yönlü bir kültür merkezine dönüştürdü. Değişik amaçlı geniş fuayeler açıldı. Yeniden tasarlanma aşamasında yapıya 1950'lerin yalın, akılcı, işlevci anlayışına uygun bir dış görünüm verildi.

AKM Büyük Salonu'nda Hintli müzisyen Ravi Shankar ve topluluğunun verdiği bir konser. *Ahmet Kuzik*

Elektrik, havalandırma ve sahne tertibatı 1960'lı yılların en modern olanaklarıyla donatıldı. Uzun bir yapım süresi sonunda Nisan 1969'da bitirildi; 12 Nisan'da Devlet Opera ve Balesi'nin Verdi'nin "Aida" Operası ve "Çeşmebaşı" Balesi galalarıyla açıldı. O günün kıstaslarıyla dünyanın dördüncü, Avrupa'nın ikinci büyüklükteki bu çağdaş sanat abidesi İstanbul Kültür Sarayı adı altında hizmete girdi. Açıldığı günkü maliyeti doksan üç milyon liraydı. Sonradan yapılan eklemeler, dekor-kostüm vb masraflarla bu rakam yüz yirmi milyon lirayı buldu.

27 Kasım 1970 günü, Arthur Miller'in ünlü eseri *Cadı Kazam* oynanırken çıkan bir yangında yapının büyük salonu ve sahnesi tahrip oldu. Birkaç hafif yaralı dışında can kaybı olmadı. Ancak, Topkapı Müzesi'nden alınarak IV. Murad adlı oyunun temsili nedeniyle üst fuayede sergilenen IV. Murad'a ait tablo kül oldu. Yine IV. Murad'a ait birçok tarihi eşya kayboldu, yandı, ağır hasar gördü.

Bina yüz otuz milyon lirayı bulan kapsamlı bir onarım gerektirdi. Bu arada bazı kesimler yeniden yapıldı. İç dekorasyonu değiştirildi. Lokanta salonu sanat galerisi haline getirildi. Sahne tekniği çalışmaları Alman mimar Willi Ehle, mimari çalışmalar ise Hayati Tabanlıoğlu tarafından hazırlanıp uygulandı. 6 Ekim 1978'de bu kez Atatürk Kültür Merkezi (AKM) adıyla kullanıma girdi.

Kendi türünde Türkiye'nin en büyük kuruluşu olan AKM bugün 1.300 kişilik büyük salonu ile 500 kişilik konser salonunu, 250 kişilik sinema salonunu, 200 kişilik oda tiyatrosunu, sergi salonlarını ve geniş hizmet mekânlarını kapsar.

AKM'nin birbiri ardına sıralanmış dikdörtgenler prizmalarına dayanan bir mimarisi vardır. Bunların Taksim Meydanı'na bakan birincisinde fuayeleriyle izleyici salonları yer alır. İkincisinde ise sahne bölümü vardır.

Bunların arkasından da işlikler, depolar, donanım merkezleri, sanatçılar için hazırlık, çalışma ve dinlenme odaları ile yönetim birimlerini içeren sekiz katlı bölüm gelir. Yapı 1950'li yıllarda mimarlığa egemen olan işlevselciliğin bir temsilcisi sayılır. Taksim Meydanı'na bakan giriş yüzü büyük bir pencere gibi düzenlenmiştir. Önündeki alüminyum güneş kesiciler bu yüze ilginç bir devingenlik kazandırır ve yapının kendine özgü görünüşünü oluşturur. İşlevleri gereği öteki yüzlerde sağır duvarlar daha ağır basmaktadır. Yapının içi aşırı gösterişe kaçmayan ölçülü bir biçimde düzenlenmiştir. Buradaki en çekici noktalardan birini giriş fuayesinin bir yanında boşluğa asılıy-mışçasına duran döner merdiven oluşturur. Yapı bütün bu özellikleriyle çağdaş mimarlığın İstanbul'daki en önemli örneklerinden biridir.

Yapının işletmecisi AKM Müdürlü-ğü'dür. İçinde İstanbul Devlet Operası ve Balesi, İstanbul Devlet Tiyatrosu, İs-

tanbul Devlet Senfoni Orkestrası ve İstanbul Devlet Klasik Türk Müziği Korosu müdürlükleri bulunmakta ve etkinlikleriyle yapıyı kullanmaktadırlar. Ekim-mayıs ayları arasındaki gösteri mevsimi dışında AKM Uluslararası İstanbul Festivali, İstanbul Film Festivali, İstanbul Tiyatro Festivali ile Kültür Ba-kanlığı'nın izin verdiği uluslararası toplantılar için de kullanılmaktadır. Yapının üst katındaki galerilerde resim, süsleme ve plastik sanatlar sergileri düzenlenmekte, alt katındaki sinema salonunda da film gösterileri yapılmaktadır. 1970'te yangın dolayısıyla yapının geçirdiği olumsuz deneyim, güvenlik önlemlerinin çok sıkı tutulmasına yol açmıştır. Sahneyi izleyici salonundan ayıran çelik perde, duman kapakları, kaçış yolları, yangın söndürme, yağmurlama, uyarı (alarm), yıldırım çekici (paratoner) gibi donanımların yanısıra güvenlik görevlileri de sürekli işbaşındadırlar.

İSTANBUL

ATATÜRK MÜZESİ

Şişli'de Halaskârgazi Caddesi'nde İstanbul Belediyesi'nce müzeye dönüştürülmüş Atatürk'ün Şişli'de oturduğu ev.

Mustafa Kemal I. Dünya Savaşı'nın sona ermesi üzerine Suriye cephesinden ayrılarak 13 Kasım 1918 günü İstanbul'a geldi. Bir süre Pera Palas'ta kaldıktan sonra dostu Salih Fansa'nın Beyoğlu'ndaki evinde misafir oldu. Bu sırada Şişli'de, bugünkü Halaskârgazi Caddesi'nde Osep Kasabyan'ın 1908 yapımı üç katlı evini kiraladı.

Mustafa Kemal Akaretler'de oturan annesi Zübeyde Hanımla kız kardeşi Makbule'yi de yanına alarak üst kata yerleştirdi. Kendisine orta katı ayırdı. Yaveri ise alt katta oturuyordu. İstanbul'un düşman işgali altında bulunduğu günlerde Mustafa Kemal arkadaşlarıyla bu evde sık sık toplandı. Samsun'a hareket ettiği gün, 16 Mayıs 1919'a kadar bu evde oturdu.

Mustafa Kemal Ankara'ya yerleşince annesini ve kardeşini yanına aldı. Şiş-li'deki ev 1924'te eski valilerden Erzurum Milletvekili Tahsin Üzer tarafından satın alındı. Bu tarihte Atatürk'ün 1919' da bu binada oturduğunu gösteren tabela kondu. İstanbul Belediyesi binayı 1928'de Tahsin Uzer'den satın aldı ve Atatürk'le ilgili eşya, tarihi belge ve hatıraları bu binada toplamaya başladı. Bina 1942'de Vali ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar döneminde müzeye dönüştürüldü ve Atatürk İnkılabı Müzesi olarak 15 Haziran 1942'de ziyarete açıldı.

1960 askeri yönetimi sırasında Belediye Başkanı Refik Tulga'nın girişimiyle binada onarım yapıldı. 9 Ocak 1962'de kısmi bir yangın geçiren müze Atütürk'ün 100. doğum yıldönümü yaklaşırken yeniden büyük çaplı bir onarım gördü. Türkiye İş Bankası'nın mali desteği ile yapılan onarımın, dekorasyon ve düzenleme işleri de Türkiye Turing

Atatürk Müzesi, Şişli

ElifErim

ve Otomobil Kurumu'nca üstlenildi. Bina kapı tokmaklarından camlara kadar 1910'lu yılların üslubuna uygun olarak onarıldı. 19 Mayıs 1981'de Atatürk Müzesi olarak yeniden açıldı.

Müzedede Atatürk'ün doğumundan ölümüne kadar yaşamına ait fotoğraflar, elbiseleri ve kullandığı eşyalar, Atatürk ve inkılaplarla ilgili belgeler, Milli Mücadele ve Atatürk tabloları yer almaktadır.

İSTANBUL

ATATÜRK VE GENÇLİK ANITI

Beyazıt'ta İstanbul Üniversitesi merkez binasının önündeki alanda yer alır. Heykeltıraş Yavuz Görey ile heykeltıraş Hakkı Âtamulu'nun eseri olan anıt 1955' te yapılmıştır.

Bir klasik imparator figürü gibi sol kolunu yönlendirici ve azmettirici bir

Atatürk ve Gençlik Anıtı

Nazım Timuroğlu

ATATÜRK VE İSTANBUL

388

389

ATATÜRK VE İSTANBUL

Atatürk'ün Pera Palasta kaldığı (1918) süitin salonundan bir görünüm. *Pera Palas Oteli Müdürlüğü'nün izniyle*

jestle uzatan Atatürk'ün sağında aydınlanmayı simgeleyen meşale tutan bir genç kız. solunda bayrakla ulusal devleti simgeleyen bir genç erkek figürü vardır, ideolojik bir tavırla Atatürk'ün gençliğe hitabesini

somutlaştıran ve üniversite önündeki yeri ile yol gösteren bilime adanmış bu kompozisyon, Batı heykel sanatının özellikle totaliter kültür ortamlarında I. Dünya Savaşı'n-dan sonra oluşturdukları neorealist ve klasisist bir üslupta tasarlanmıştır. Oldukça alçak ve kademeli kaidesi, 4 m yüksekliğindeki bu bronz heykelle gözlemciyi kaynaştıran bir nitelik taşır. Bu amacına uygun olarak 27 Mayıs 1960 hareketi öncesinde ve sonrasında öğrencilerin gerçekleştirdikleri birçok eyleme sahne olmuştur.

İSTANBUL

ATATÜRK VE İSTANBUL

14 Mayıs 1899-10 Kasım 1938 tarihleri arasındaki yaklaşık 40 yıllık sürecin 1919'a kadarki ilk 20 yılında İstanbul'un, Atatürk'ü çok yönlü etkilediği gözlemlenir. Buna karşılık 1919-1938 arasında İstanbul'la ilgili yeni durum ve gelişmelerde Atatürk'ün kararları etkili olmuştur. Bu iki açıdan bakılınca Atatürk'le İstanbul arasındaki ilişkiler üç aşamalıdır: Atatürk'ün öğrenimini ve askerlik kariyerini tamamladığı ilk dönem (1899-1919); Atatürk'ün önderliğindeki Kuva-yı Milliye ve Cumhuriyet yönetimi ile İstanbul'daki saltanat yönetimi ve eski payitaht kurumları arasındaki kırılganlık dönemi (1919-1924); Atatürk'ün yakın ilgisiyle İstanbul'un Türkiye'nin kültür, sanat, spor, turizm merkezi olması çabalarının öne çıktığı son dönem (1924-1938).

Atatürk'ün İstanbul'a ilk geliş tarihi 14 Mayıs 1899'dur. Bu tarihte Harbiye Mektebi'ne yatılı olarak kaydolmuş, er-kân-ı harp (kurmay) sınıflarıyla birlikte

1904'e değin aralıksız 5 yıl İstanbul'da okumuştur. 20-25 yaş arasındaki gençlik dönemine rastlayan bu yıllar zarfında, Mustafa Kemal'in, çevresindeki soylu ve zengin ailelere mensup arkadaş grubundan İstanbul'a özgü incelikleri, yaşam anlayışını özümseydiği, kibar kişiliğinin oluşumunda bu kabullenişinin payı olduğu söylenebilir. Ali Fuat Cebe-soy'un *Sınıf Arkadaşım Atatürk* adlı anı kitabı, bu yargıyı doğrulayan bir dizi anekdot ve açıklama içerir. Örneğin Be-yoğlu'nun renkli dünyasına Mustafa Kemal'in de katılımı bu grupla olmuştur. Onlarla Zeuveler Alman Birahanesi'nde içmiş, İngiliz Con Paşa'nın lokantasına birçok kez gitmiş, Taksim Bahçesi'nde müzik dinlemiş, Adalar'da çamlar altında sabahladığı olmuştur. Her İstanbullu gibi o da Alemdağı mesiresine gitmiştir. Mercan'daki ünlü Altın Makas Terziha-nesi'nde ilk kurmay subay üniformasını diktirdiği de biliniyor. Fakat, İstanbul yaşamıyla böylesine kaynaşmışken II. Abdülhamid'e suikast hazırlayanlar arasına adının karışması ve benliğini derinden yaralayan bir tutuklanmanın ardından 1905'te Şam'daki 5. Ordu'ya bir anlamda sürgün olarak atanması, İstanbul'dan buruk duygularla ayrılmasının nedenleridir.

31 Mart Olayı'ndan sonra 23 Nisan 1909'da İstanbul'a giren Hareket Ordu-su'nun kurmay subayları arasında yer alan Atatürk, ayaklanmanın bastırılması üzerine Selanik'teki görevine döndü. Bundan sonra, görev değişiklikleri nedeniyle 1912, 1913 ve 1915'teki kısa sürelerle İstanbul'da kaldığı biliniyor. 1917'de Suriye'den İstanbul'a izinli gelişinde Veliaht Vahideddin ile Almanya gezisine çıkmış, dönüşünde yine Suriye'ye gitmiştir. 13 Kasım 1918'deki İstanbul'a gelişi, İtilaf Devletleri ortak donanmasının İstanbul'a demir attığı gün-

lere rastlamıştır. İlk birkaç gününü Pera Palas'ta geçiren ve dağıtılan 7. Ordu'nun komutanı Mirliva (tümgeneral) Mustafa Kemal Paşa sanıyla Harbiye Nezareti'ne gidip gelmeye başlayan Atatürk'ün, 16 Mayıs 1919'a kadar 7 ay kaldığı İstanbul'da ilginç girişimleri, ilişkileri saptanıyor. Kentin kaderinin istilacılar, saltanat yönetimi ve azınlıklar arasında pazarlık konusu olduğu bu aylarda, Vahi-deddin'in kızı Sabiha Sultanla evlendirilip hanedan damadı olması gündeme gelirken o, Beyoğlu'nda Bursa Soka-ğı'nda oturan Madam Corinne adlı, çok iyi piyano çalan, İtalyanca, Fransızca bilen fevkalade kibar bir Levanten hanımla dostluk kurmuştur. Padişah damatlığı konusundaki kararsızlığını ise arkadaşı Rasim Ferid (Talay), kendisini caydırarak gidermiştir. Yaşama bakışında, ka-dın-erkek ilişkilerini algılayışında, Ba-tı'yı örnek seçişinde ise İstanbullu dul Levanten hanımın etkili olduğunu, bizzat Atatürk, çok sonraki yıllarda itiraf etmiştir.

Öte yandan ilginç bir girişimi, aylıklarından artırabildiği bir miktar parayı yatırarak arkadaşı Ali Fethi (Okyar) ve Dr. Rasim Ferid'le *Minber* gazetesini çıkarmasıdır, 1 Teşrinisani 1334/1 Kasım 1918 günü ilk sayısı yayımlanan bu gazetede, gerçi onun imzasıyla veya takma adıyla çıkmış bir yazıya rastlanmaz. Buna karşılık, "Mustafa Kemal Paşa ile Mülakat", "Nihüfte Bir Sima" başlıklı iki yazı kendisiyle ilgilidir (*Minber* 16. ve 18. sayılar). Bu yazılardan, 19 Teşrinisani 1334/19 Kasım 1918 tarihli şu cümleyle biter: "Herhalde istikbal-i vatan Mustafa Kemal Paşa'dan büyük hizmetler beklemekte haklıdır." Kuşkusuz, o gün için *Minber'in* okuyucularından hiçbiri, İstanbul'un gelecekteki yazgısının da Mustafa Kemal'in kararlarıyla belirleneceği düşünmemişlerdir. *Minber* 52 sayı çıkmıştır.

İstanbul'daki bir görevi de seryaver-i şehriyarilik (padişah yaverliği) olan Mustafa Kemal Paşa'nın Pera Palas'ta çok kalmayarak Beyoğlu'nda dostu Salih Fansa'nın evine geçtiği biliniyor. Yeni bir görev verilinceye kadar uzun bir zaman İstanbul'da kalacağını öğrenince de Şişli'de Osep Kasapyan'ın (bugün Atatürk Müzesi) evini tutmuş, Akaret-ler'deki lojmanda oturan annesi ile kız kardeşini de bu evin üçüncü katına almıştı. Burada, 16 Mayıs 1919'da Samsun'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılınca da değin oturan Atatürk'ün, Anadolu'ya geçmek, halka dayalı bir mücadele başlatmak kararını bu evde aldığı, arkadaşlarıyla siyasal gündemli toplantılarını burada yaptığı

yaşamöyküsünde vurgulanır. Yaverlik görevi nedeniyle Yıldız Sarayı'na gidişlerinde Vahided-din'le birkaç kez ülke sorunlarını görüştüğü de bilinir. Bir keresinde Vahided-din'in kendisine "Paşa, ben her şeyden evvel İstanbul halkını doyurmak mecburiyetindeyim. İstanbul halkı açtır" dediği, Atatürk'ün de bunu, padişahın ön-

celikle İstanbulluları kazanmak ve gelecekte onlara dayanmak amacıyla olduğu biçiminde yorumladığı rivayet edilir. Sık sık Babiâli'ye giden, tanıdığı nazırların odalarına girip işgal sorunlarını görüşen Atatürk, 14 Mayıs 1919 günü akşamı Sadrazam Damat Ferid Paşa'nın konağında davetliler arasındadır. Yemekten çıkınca Nişantaşı'ndan Teşvikiye'ye doğru yürürlerken Erkân-ı Harbi-ye-i Umumiye Reisi (genelkurmay başkanı) Cevad Paşa (Çobanlı) sorar: "Bir şey mi yapacaksın Kemal?" "Evet. Bir şey yapacağım!" Bu kesin ve kısa ifade, Milli Mücadele kararının İstanbul'da verildiğine kanıt gösterilir.

15 Mayıs 1919 günü Vahideddin, Atatürk'ü son kez kabul ettiğinde, aralarındaki kısa konuşmanın bitiminde padişahın kendisinden memleketi kurtarmasını istediği sonradan açıklanmıştır. Ertesi gün ordu müfettişi göreviyle İstanbul'dan ayrılmazdan önce, yaver-i ekrem olduğu için ilkin padişahın maiyetinde Beşiktaş'ta Sinan Paşa Camii'n-cleki selamlık alayına katılmış, namaz sonrasında hünkâr mahfilinde Vahided-din'le vedalaşıp iskeleye inmiş; buradan bir istimbotla Bandırma Vapuru'na geçmiştir.

İstanbul'dan ayrılışı sırasındaki düşüncesi, buradaki aydınların ve vatanseverlerin umutsuz, karamsar ve isteksiz oldukları, siyasal bir birliğin bulunmadığı, Türk varlığına düşman odakların İstanbul'da giderek güçlendikleri yönündeydi. Bu kanısından dolayı, Milli Mücadele boyunca İstanbul'daki kadrolarla ilişkisi giderek sertleşmiş ve aradaki güvensizlik artmıştır. Buna karşın, Atatürk'e ve Milli Mücadele'ye sürekli destek sağlayan asker ve aydın kesimler de eksik olmamıştır. 16 Mart 1920'de İstanbul resmen işgal edilince dağıtılan Meclis-i Mebusan'ın birçok üyesiyle birlikte aydınların da Ankara'ya gelmeleri için çaba göstermiş; gelen subaylar, doktorlar, hukukçular, yazar, gazeteci ve ozanlar, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın aktif kadroları arasında yerlerini almışlardır. Ankara aleyhine çalışan saray ve Babiâli ile İstanbul halkını ayrı tutmak gerektiği görüşünü savunan Atatürk, İstanbul'a duyulan tepkilere karşı "hükümetimizi ve ordumuzu kuvvetlendirmek için muhtaç olduğumuz maddi ve manevi unsurların çoğunu bize İstanbul veriyor. Bu güzel vatan parçasıyla irtibatımızın kesik olmasından elem duymaktayız. Onu esaretten kurtarmak vazifesi gene bize düşüyor" diyerek tepkilerin düşmanlığa dönüşmesini önlemeye çalışmıştır.

Kurtuluş Savaşı zaferle sonuçlanıncaya değin İstanbul basınının Ankara'ya yeterince sıcak baktığı söylenemez. İstanbul'daki kurum ve kuruluşlar da kesin sonuca değin sessiz kalmayı yeğlemişlerdir. 4 Nisan 1922'de Rus

heyetine cepheyi gezdiren Mustafa Kemal Paşa'nın "milli kuvvetlerin İzmir'i de İstanbul'u da kurtaracaklarını" söylemesi, İs-

30 Haziran

1927 tarihli

Akbaba'nın

Atatürk'ün

İstanbul'u

ziyareti

nedeniyle

düzenlenmiş

ilk sayfası.

Nuri Akbayar

koleksiyonu

İstanbulcular için de artık inanılır ve beklenen vaat olarak başkent basınına yansımıştır. Zaferden (30 Ağustos 1922) ve İzmir'in kurtuluşundan (9 Eylül 1922) hemen sonra, 10 Eylül 1922'de İstanbul Darülfünunu Edebiyat Medresesi Müderrisler Meclisi'nin Mustafa Kemal Paşa'ya fahri müderrislik vermesi de anlamlıdır. Mustafa Kemal, *Vakit* gazetesi başyazarı Hakkı Tarık'a (Us) İzmir'de verdiği demeçte "İstanbul'la yakında birbirimizi kucaklayacağız. İstanbul'un kurtuluşu yakındır" demesi ise başkentte yankılar uyandırmış ve genel havanın tamamen Ankara Hükümeti lehine dönmesinde etkili olmuştur. 30 Ekim'de Bursa'ya gelen İstanbul muallimleri ile söyleşisinde Atatürk'ün "İstanbul'un nur ocaklarını temsil eden heyetiniz karşısında duyduğum zevk sonsuzdur" demesi de anlamlıdır. 12 Aralık 1922 günü çıkan *Vakit* gazetesinde ise "İstanbul halkını, memur ve gazetelerini başlıbaşı-na şayan-ı itimat bir kuvvet telakki edebiliriz" cümlesiyle başlayan bir demecinin yer aldığı görülmektedir. Bu, saltanatın kaldırılmasından ve İstanbul'un fiili başkentliğinin sona ermesinden sonra, ulusal iradenin İstanbul'a bakışının

bir ifadesi olarak değer taşır. 6 Haziran 1923 tarihinde de İstanbul Şehreminliği tarafından kendisinin "tabii hemşeri" ilan edilmesi üzerine daha anlamlı bir demeç verdiği saptanıyor: "İstanbulcular çok sıkıntı çekmişlerdir. Fakat hür ve serbest yaşamak zamanı yaklaşmıştır. İstanbul'u hür bir milletin kâbesi olarak göreceğimize eminim." 22 Haziran 1923 tarihli İstanbul gazetelerinde yayımlanan uzun demecinde ise "Türk ve Müslüman İstanbul, Milli Mücadele boyunca millet ve vatan aşkımızın mukaddes ve ulvi bir mihrabıdır. Her Türkün ve Müslümanın kalbi, İstanbul aşkının, İstanbul hasret ve

iştiyakının halimidir. Dört-beş asırlık milli mesaimizin mahsulü bu güzide şehrimizde toplanmıştır. Milli kabiliyetimizin ebedi ve belig birer nişanesi olan bina, abideler, müesseseler hep oradadır" demesi Atatürk'ün İstanbul'u, politik çalkantılardan, genel yönetim külfetlerinden arındırılmış bir kültür merkezi konumunda tutmayı tasarladığını düşündürür.

29 Haziran 1923 genel seçimlerinde en yakın dava arkadaşlarından Rauf Or-bay, Fevzi Çakmak, Fethi Okyar, Kâzım Karabekir, Refet Bele, Hamdullah Suphi

ATATÜRK VE İSTANBUL

390

391

ATATÜRK VE İSTANBUL

lettirmiş, İstanbul'u kemiren karaborsacılara ve muhtekirlere karşı savaş başlattırmıştır. Bankalardan, tefecilerin ayda yüzde 25 faiz uygulamalarını önlemelerini, bu amaçla halka ve esnafa

Tanrıöver, Refik Saydam, Adnan Adıvar, Abdurrahman Şeref, Yusuf Akçura, Muhtar Bey, Ali Rıza Bey, ismail Canbu-lat, Süleyman Sırrı ve Miralay Hamdi'nin İstanbul mebusu seçilmeleri Atatürk'ü sevindirir, işgal kuvvetlerinin kenti terk etmesinin ardından istanbulluların davetini, "Sevgili istanbul'u ilk fırsatta ziyarete koşacağını" belirterek cevaplandırır. Gazetelere verdiği demecinde ise "milyona yakın nüfusu ile istanbul'un ülke sanayiine, sanatına, kültürüne, ekonomisine çok yönlü katkılarını" açıkladıktan sonra "istanbul, bizzat Türk ve İslam olan unsurların medine-i dilrübâsı kalacaktır!" der ve saltanat yönetiminin tarihe karışması ile kentteki kamu görevlilerinin açıkta bırakılmayacaklarını, istanbul'un yeni rejimden pek çok faydalar göreceğini müjdeler.

13 Ekim 1923'te Ankara'nın resmen başkent ilan edilmesinden on gün sonra 23 Ekim 1923 günü, Atatürk'ün, Hanı-diye zırhlısıyla Mudanya'dan hareketle Boğaz'dan geçip Karadeniz'e çıkması, bir çatana ile zırhlıya yetişip huzuruna çıkmak isteyen Şehremini Haydar Bey'i (Yuluğ) kabul etmemesi bir şok etkisi yapmış, Atatürk'ün istanbul'a küskün

Atatürk Vilayet'ten ayrılırken (üstte) ve Moda deniz yarışlarında (yanda), 1927

olduğuna büsbütün inanılmıştı. Hattâ kimi vatandaşlar, Ankara'ya protesto telgrafları çekmişlerdi. 5 Şubat 1924'te izmir'de, İstanbul gazetelerinin başyazarlarına bir yemek veren Atatürk, İstanbul basınına fikir ve zihniyet kalesi olarak nitelemiş fakat yapılan daveti bir kez daha geri çevirmiştir. Bunun gibi, 22 Eylül 1925'te 500 kadar İstanbullunun Kınalıada Vapuru ile Armutlu'ya gelip Ertuğrul yalındaki Atatürk'e

bağlılıklarını bildirip davet etmeleri, 31 Mayıs 1926'da Bursa'ya yaptıkları ziyaretle çağrılarını yinelemeleri de hep cevapsız kalmıştır. 3 Ekim 1926'da kent halkının yepyeni bir jestte bulunduğu görülmektedir. O gün Sarayburnu'ndaki Atatürk Heykeli(->) açılır. Vali Emin Bey (Erkul) çektiği telgrafta "Heykeliniz, minnet ve şükran hisleriyle çalkalanan İstanbul çocuklarına mutaf-ı mukaddes oldu!" der. Nihayet, yıllardır beklenen ziyaret 1 Temmuz 1927'de gerçekleşmiştir. Karşılama hazırlıkları aylarca önce başlamış, halk kendi elleriyle taklar yaparak İstanbul'u süslemişti. Kentin yakın tarihinde saptanan ve halkın yediden yetmişe içten katılımıyla gerçekleşen iki büyük törenden birincisi, Atatürk'ün İs-

tanbul'a bu ilk resmi ziyareti, ikincisi ise 1938'de ölümünü izleyen günlerdeki tavaf ve cenaze törenidir.

1927 ziyareti başlıbaşına bir olaydır. Bütün kent günlerce "Büyük Münici", "Büyük Gazi", "Halaskar Gazi"yi görmek, alkışlamak için sokakları, meydanları, denizin yüzünü doldurur. Şirket-i Hayriye vapurları, takalar insan hevenk-leriyle örülür. Cazbantlar, bandolar, donanmanın tüm gemileri, okullar, askeri birlikler, kurumlar, esnaf, kayıkçılar, balıkçılar, çevre köylüler bütün İstanbul ayaktadır. Gazeteler özel sayılar yayımlarlar. Ertuğrul yatı ile Boğaz'a gelen Atatürk, Nil muşu ile Dolmabahçe rıhtımına çıkar. Şehremini Muhiddin Bey, kendisine "İstanbul halkının aziz halaskarını bağrına bastığı bugün şehrin en büyük bayramı olacaktır" der. Atatürk, irticalen yaptığı konuşmasında İstanbul'u "iki büyük cihanın mültekasında Türk vatanının ziyneti, Türk tarihinin serveti, Türk milletinin gözbebeği..." diyerek över. O gün sabaha kadar süren fener alayları, şenlikler, ertesi günlerde de sürmüştür. Atatürk kentte gezintiler yapar. Vilayeti, belediyeyi ziyaret eder ve yaya olarak halkın arasına karışır. II. mevki tramvaya binip bilet kestirir. Tokatlıyan'a girip kahve içer, Karabet Efendi'yle sohbet eder. Lebon Pastanesi'nde dondurma yer. Göksu'ya, Çırçır'a, gençliğindeki gibi Taksim Bahçesi'ne, gazinolara gider. Padişahları görkemli cuma selamlıklarında, ulaşılmaz, kutsal ve insanüstü görmeye alışmış İstanbullular için Atatürk, bir anda tam bir sevgi odağı oluvermiştir. 30 Eylül 1927 tarihine kadar kentte kalan Atatürk, Moda deniz yarışlarını izler ve balolara katılır. Bakanlar Kurulu'na başkanlık eder. 1927 genel seçim beyannamesini İstanbul'da hazırlar.

5 Haziran-14 Eylül 1928 tarihleri arasındaki Atatürk'ün ikinci İstanbul yaz tatili, Cumhuriyet döneminin en kalıcı ve köklü yeniliklerinden harf devrimine tanık oldu. Bu gelişinde Haydarpaşa Garı'ndan Üsküdar'a geçen ve Üsküdar çiçekçilerinin hazırladığı çiçekli yolda yürüyen Atatürk'e yaşlı bir İstanbullu kadının "Sesim çıkmıyor, fakat gözlerim seni görüyor. Ey güneş yüzlü Gazi, beni ihtiyar yaşımda düşman eline bırakmayan yavrum! Çok yaşa, ilelebet yaşa!" deyip yığılması Atatürk'ün gözlerini yaşarttı. Yaz boyunca İstanbul'un sorunlarıyla

ilgilenen Atatürk, 9 Ağustos günü Sarayburnu Parkı'ndaki Cumhuriyet Halk Fırkası müsamesesini, Maarif Vekili Mustafa Necati Bey'le izledi. Mısırlı şarkıcı Münire el-Mehdiyye'yi, Türk kadın şarkıcıları dinledi. Teşekkür konuşmasının bir bölümünü Latin harfleriyle yazmıştı. "Dilimiz, yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir... Çok işler yapılmıştır. Lakin çok lüzumlu bir iş daha vardır. Herkes yeni Türk harflerini çabuk öğrenmelidir. Her vatandaşa, kadına, erkeğe, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bunu vatanperverlik ve milliyetperverlik vazifesi biliniz..." dedi. İzleyen

günlerde İstanbul gazeteleri Latin harfleriyle birer sütun açtılar. 25 Ağustos'ta Dolmabahçe Sarayı'nda 150 milletvekiline bir konferans ve ilk yeni harfler dersi verildi. Dil uzmanları Atatürk'ün yönelttiği soruları cevaplandırıdılar. 29 Ağustos'ta sarayda Halid Ziya (Uşaklı-gil), Mahmud Sadık, Abdullah Cevdet, Reşat Nuri (Güntekin), Aka Gündüz, Ahmet Haşini, Celal Sahir (Erozan), Pe-yami Safa gibi *yazarların* katıldığı toplantıda imla konulan tartışıldı. Dil Encümeni üyeleri açıklamalarda bulundular. Atatürk, harf devriminin gündeme alındığı bu yılki İstanbul tatilinden Karadeniz gezisine çıkarken, yeni yazıyı öğrenmek ve öğretmek için İstanbulluların, kurum ve derneklerin, İstanbul basınının, fikir adamlarının yardımlarına teşekkür etti. İstanbul'un bu devrimi benimsemesi, yeni harflerin süratle kabulüne ve ülkenin her köşesinde öğrenilmesine olanak vermiştir.

Atatürk, 1929'daki gelişinde (6 Ağus-tos-30 Eylül) kentin sorunlarıyla daha yakından ilgilendi. İmar konularını gündeme aldırdı. Yalova kaplıcalarının onarımı, Beyazıt Meydanı'nın düzenlenmesi, gezdiği Sultan Ahmed, Ayasofya camile-riyle Topkapı Sarayı için onarım, bakım direktifleri vermesi, yine Atatürk'ün direktifiyle Seyr-i Sefain İdaresi'nce istanbul-Yalova seferlerinin başlatılması, bu yılki yeniliklerdir. Büyükdere'de kendisini görmek için tezahürat yapan kalabalık topluluğa, sonradan vecize değeri kazanan "Beni görmek demek, behema-hal yüzümü görmek değildir. Benim fikirlerimi, benim duygularımı anlıyorsanız ve hissediyorsanız, bu kâfidir" diye hitap etmiş; halkla yakınlaşmasını sürdürmüş, örneğin Küçük Çiftlik Gazino-su'nda, herkesin arasında oturup Safiye Ayla'yı, Hafız Burhan'ı, Deniz Kızı Eftal-ya'yı, Selahattin Pınar'ı dinlemişti.

11 Haziran'dan 19 Eylül'e kadar süren 1930'daki uzun tatilinde gündemin siyasal ağırlıklı olduğu görülmektedir. Ali Fethi Bey'le (Okyar) istanbul'da ve Yalova'daki bir dizi görüşmelerden sonra Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulmuş ve bir bakıma Atatürk, ilk demokrasi denemesi için basının ve kamuoyunun en güçlü olduğu İstanbul'u özellikle seçmiştir. O yaz, Beyoğlu'nda diş hekimi Sami Günzberg'e dişlerini tedavi ettiren Atatürk, Dolmabahçe Sarayı'ndaki uzmanlık çalışmalarına ve "sofra" denen akşam toplantı gündemine Kuran'ın Türkçeye çevrilmesi ve

Türkçe okunması konusunu, klasik Türk müziği sorunlarını da katmıştır.

2 Aralık 1930'da bir kez daha istanbul'a gelen ve ocak ayı başına *kadar kalan* Atatürk, Harp Akademisi'ni, Harbiye Mektebi'ni, Mülkiye Mektebi'ni, Galatasaray Lisesi'ni ziyaret ederek derslere girmiş, saptadığı noksanlıklar konusunda ilgilileri uyarmıştır. Yanındaki bakanlık müfettişlerine kentte genel denetimler yap tutarak okul, hastane, ticaret kurumlarıyla ilgili raporlar düzen-

Atatürk, İstanbul'a ikinci kez gelirken Arifiye İstasyonu'nda halkla selamlaşıyor, 1928. *Fotoğrafla Atatürk*, 1939

kredi açmalarını istemiştir. Bu kış ziyaretinde, Turkuaz Pastahanesi'nde Ruşen Eşref (Ünaydın) ve Şükrü Kaya ile oturup çay içtiği, Elhamra Sineması'nda, kendisiyle ilgili belgesel bir filmi özel

ATATÜRK'ÜN CUMHURBAŞKANI OLARAK İSTANBUL'A İLK GELİŞİNDE YAPTIĞI KONUŞMA

istanbul halkını, İstanbul'daki cemiyetleri ve muhtelif teşekkülleri heyeti aliyye-nizde selâmlamakla bahtiyarım. Aziz vatandaşlarımın bana karşı olan teveccüh ve muhabbetlerinin bugünkü parlak tezahüratından, çok mütehassis oldum. Samimî kalbimden teşekkür ederim, istanbul'dan çıktığım günden bugüne kadar sekiz sene geçti. Hicran ve tahassürle geçen dakikaların bile ne kadar uzun geldiği düşünülürse sekiz senelik hasretin, istanbul'un muhterem ahalisi için ruhumda ateşlediği iştiyakın büyüklüğü kolaylıkla takdir olunur.

İki büyük cihanın mültekasmda, Türk vatanının ziyneti, Türk tarihinin serveti, Türk milletinin gözbebeği istanbul, bütün vatandaşların kalbinde yeri olan bir şehirdir. Bu şehir, meş'um hadiselerle muztarip bulunduğu zamanlar, bütün vatandaşların kalblerinde kanıyan yaralar açılmıştı. Kalbi yaralı olanlardan biri de bendim. Bugün görüyoruz ki, geçirdiğimiz karanlık gecelerin meşiminden kalplerimizi mesâr ile dolduran nurlu seherler doğdu.

Sekiz sene evvel muztarip ve ağlayan İstanbul'dan kalbim sızlayarak çıktım, teşyi edenim yoktu. Sekiz sene sonra kalbim müsterih olarak, gülen ve daha güzelleşen istanbul'a geldim. Bütün İstanbulluların ruhuma heyecan veren sıcak ve muhabbetkâr ağuşile karşılandım. Sekiz sene, heyeti içtimaiyemizin yeni dahil olduğu devrin tarihi, ihtiva ettiği ihtilâllerle, inkılâplarla ve neticeleriyle az meşbu değildir. Sekiz senede milletimizin siyasi, içtimai ve medeni inkişaf yolunda gösterdiği kabiliyet ve liyakat derecesi yüksektir. Bu dereceyi her gün daha ziyade yükseltmek için çok dikkatle ve azimle çalışacağız! Vatanın imarı, milletin refahı, daha çok gayret ve mesai talebetmektedir. Hissiyatı ve vicdanî telâkkiyatı ilim ve fenle tenmiye ve terbiye ederek heyeti içtimaiyemizin hakikî huzur ve saadetine çalışmak ulvî bir noktai nazardır.

Bu noktai nazarı size, aziz istanbul halkına, sekiz sene evveline kadar içinde yedi evliya kuvvetinde bir heyula tasavvur ettirilmek istenilen bu sarayın (Dolmabahçe Sarayı) içinde söylüyorum. Yalnız artık bu saray, zilûllâhların değil, zil olmıyan, hakikat olan milletin sarayıdır. Ve ben burada milletin bir ferdi, bir misafiri olarak bulunmakla bahtiyarını.

İstanbul'un bediî güzellikleri, İstanbul halkının samimî nüvazişleri içinde geçireceğim günlerin bende, yemden unutulmaz hâtıralar bırakacağına, feyizli ilhamlar yaratacağına şüphem yoktur. Bunun için çok seviniyorum. Bu sevincimi bütün halka iblâğ buyurmanızı rica eder ve heyeti aliyyenizi tekrar selâmlarım.

Hâkimiyeti Milliye, 2 Temmuz 1927

ATATÜRK VE İSTANBUL

392

393

ATATÜRK VE İSTANBUL

-

>,ifcsj£

1929'daki
gelişinde
Haydarpaşa
Garı'ndan
kendisini
Dolmabahçe'ye
götürecek
motora
giderken.

Fotoğrafla Atatürk,

1939

Atatürk
Serbest
Cumhuriyet
Fırkası'nı kuran

Ali Fethi Bey'le
(Okuyar)
birlikte,
Yalova, 1930.
Fotoğrafla Atatürk,
1939

yaret etti. Ürdün Kralı Abdullah'ı Beylerbeyi Sarayı'nda ağırladı. Prof. Pit-tard'la dil ve tarih konularını tartıştı. 20 Eylül'de Dolmabahçe Sarayı'nda toplanan II. Tarih Kurultayı'na katıldı. İsmet İnönü'nün başvekillik görevinden alınıp Celal Bayar'ın vekâleten bu göreve getirilişi de İstanbul'da oldu.

18 Ocak 1938'de Ankara'da içişleri Bakanlığı'na giden Atatürk'e H. Prost'un hazırladığı İstanbul'un imar planı ve maketi hakkında brifing verildi. Kuşkusuz o çevresinde çağdaş dinlenme tesis-

gösterimle izlediği, Yalova'ya geçip buradaki bataklığın kurutulması çalışmalarıyla ilgilendiği, İstanbul ve çevresinde ağaçlandırma yapılması için emirler verdiği vb girişimleri saptanmaktadır. Unutulmayan bir başka anı, 13 Aralık 1930 günü Darülfünun'u ziyaretidir. Öğrencilere "Bilim uğruna ölmeyi değil yapmayı isteyin!" öğüdünde bulunmuştur. Bu bir aylık gezinin programının, kentin her yönü hakkında bilgilenmeyi sağlayacak yoğunlukta tutulduğu görülür. Kazlıçeşme'yi, Yedikule'yi, Bakırköy sanayi bölgelerini, Çarşıkapı'daki ayakkabıcılar sergisini, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası'nı ve mağazasını, Sultanahmet Trikotaj Fabrikası'nı, Karaağaç Mez-bahası'nı, Kâğıthane Köyü ile Süleyma-niye'deki İtfaiye Alayı'nı ve Darülace-ze'yi gezen Atatürk, vilayeti, belediyeyi, Halk Partisi ocaklarını, kolordu karargâhını, Kadırga Maarif Cemiyeti'ni ziyaret etmiş, Türk Ocağı'ndaki konuşmasında gençlere "Demokrasinin ne olduğunu halka anlatalım" mesajını vermiştir. Kısa Trakya gezisinden dönüşünde ise Menemen Olayı'nı öğrenmiş ve Dolmabah-çe Sarayı'nda, TBMM Başkanı Kazım Paşa (Özalp), Başvekil İsmet Paşa (İnönü) ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa (Çakmak) ile bir toplantı yaptıktan sonra Ankara'ya dönmüştür.

Atatürk 1931 yazında 21 Temmuz' dan 25 Eylül'e kadar süren tatilinin büyük bölümünü Yalova'da geçirdi. Bir sabah erkenden (güneş doğmadan) Eyüp sırtlarına gelerek İstanbul'un şafak manzarasını izlemesi, buradan Yeşilköy'e ve Halkalı'ya gitmesi, dönüşünde yine halkın arasına karışıp banliyö trenine binmesi, kendisini tanıtmadan, yakın

köylerden İstanbul'a hayvanlarıyla kavun,

karpuz, meyve getiren köylülerle *pazarlık* edip bir araba kavun, altı küfe üzüm alması, bu yazın ilginç anılarından. Giderek İstanbul'a daha çok ısınan ve kış tatillerini de burada geçiren Atatürk, 12 Ocak-4 Mart 1932 tarihleri arasında yine İstanbul'daydı. Elhamra Sinema-sı'nda *Kongre Eğleniyor*, Opera Sinema-sı'nda *Çanakkale* filmlerini, Darülbida-yi'de *Yalova Türküsü* ve *Akın* piyeslerini, Galatasaray Lisesi müsamesesini izledi. Dolmabahçe Sarayı'nda alaturka fasıllar dinledi, Maksim'de baloya katıldı. Şehir içinde ve Boğaz'da geziler yaptı. O yılın 16 Temmuz'undan 21 Ekim'ine değin süren uzun yaz tatilini de çoğunca Yalova'da geçirdi. Artık İstanbullular için Yalova bir yazlık olmuştu. Dünya güzeli seçilen Keriman Halis'i kabul eden Atatürk "Türk ırkının soylu güzelliğini" vurgulayan bir mesaj yayımladı. 1932 yazında Florya ile de ilk kez yakından ilgilendi. Burasının, bir plaj olarak düzenlenmesi emrini verdi. Çamlıca tepelerini gezerek korumaya ve park olarak imar kapsamına alınmasını istedi. 20 Eylül'den sonra dil çalışmalarıyla ilgilenmeye başladı. İstanbul'da oluşturulan Türk Dili Tedkik Cemiyeti Müteşebbis Heyeti'ne koruyucu başkan oldu. 26 Eylül 1932'de ilk dil kurultayı, Dolmabahçe Sarayı'nda toplandı. İstanbul'a gelen ABD Genelkurmay Başkanı Mac Artur, dil çalışmalarının ikinci oturumunu Atatürk'le birlikte izledi. Kurultay çalışmaları 5 Ekim'e kadar sürdü. 4 Ekim günü *Diyarbakir* gazetesine şu demeci verdi: "Diyarbakirli, Vanlı, Erzurumlu, Trabzonlu, İstanbullu, Trakyalı ve Makedonyalı, hep bir ırkın evlatları hep aynı cevherin damarlarıdır." Atatürk'le İsmet İnönü arasındaki ilk açık tartışma ve kırıng-

lık da bu tatilde, Yalova'daki Gazi Köş-kü'nde, kendisine dizbağı nişanı verilmesi nedeniyle çıktı.

8-26 Şubat 1933 tarihleri arasında bir kez daha İstanbul'a gelen Atatürk, Top-kapı Sarayı'ndaki düzenlemeleri gördü. Tokatlıyan'da Vali Muhiddin Bey'le (Üs-tündağ) yemek yiyerek kentin başlıca sorunlarını görüştü. Kadıköy-Köprü vapurunda halkın arasına oturdu ve sohbet etti. 31 Mayıs 1933'te Darülfünun'un kapatılmasından bir ay sonra 30 Haziran günü ikinci gelişinde, İstanbul Üni-versitesi'nin kurulması çalışmalarıyla ilgilendi. Okul sınavlarında bulundu. 7 Eylül'e kadar süren tatilinin çoğu günlerini Yalova'da geçirdikten sonra trenle Ankara'ya döndü. 11 Eylül'de tekrar İstanbul'a gelerek Yunanistan Başbakanı Venizelos ile Türk-Yunan Antlaşma-sı'nın imza töreninde bulundu. 4 Ekim günü Yugoslavya Kralı Aleksandr ile Kraliçe Mari'yi konuk etti. 9 Ekim'de Ankara'ya döndü.

Soyadı Kanunu'nun kabul edildiği gün (21 Haziran 1934) İran Şahı Rıza Pehlevi'yi konuk eden Atatürk, onunla 26 Haziran'da İstanbul'a geldi. Harp Akademisi'ni birlikte ziyaret ettiler. Şah İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Atatürk Yalova'da dinlendi. 12-18 Ağustos 1934 tarihleri arasında

Dolmabahçe Sarayı'ndaki II. Dil Kurultayı çalışmalarını izledi. 20 Eylül'de Ankara'ya döndü.

1935 yılı boyunca, ocak, şubat, mayıs, haziran aylarında dört kez geldiği İstanbul'dan Ege seyahatine çıktı; Hürriyet-i Ebediye Tepesi'nde düzenlenen manevraları izledi. 28 Haziran'dan 21 Eylül'e kadar, Yalova'da, Florya'da dinlendi. Edebiyatçıları, tarihçileri, askerleri, müzisyenleri toplayarak kültür so-

runlarını tartıştı. Özellikle de düğün ve balolara katılarak bu tür sosyal etkinliklerin birer curcuna havasında değil, çağdaş ve gelişmiş bir toplumun göstergeleri niteliğinde gelenekleşmesine çaba gösterdi. Bu yılki, İstanbul'a dönük en dikkate değer mesajı ise "Sinan'ın heykelini yapınız!" olmuştur. İstanbul'a Türk-İslam silueti kazandıran ve kentin uluslararası ününü artıran anıtsal eserlerin mimarı için bu görevin, görkemli bir anıtla yerine getirildiği söylenemez.

1936'da da şubat, mayıs, haziran ve *aralık* aylarında dört kez İstanbul'a geldi. Topkapı Sarayı'ndaki onarım ve müze çalışmalarıyla ilgilendi. Yeşilköy'deki uçuş denemelerini izledi. Montrö Sözleşmesi (20 Temmuz 1936), o İstanbul'da iken imzalandı. 22 Ağustos'ta III. Dil Kurultayı, Dolmabahçe Sarayı'nda yine Atatürk'ün katılımı ile başladı ve üç gün sürdü. 2 Eylül'de Beylerbeyi Sarayı'nda Balkan Festivali düzenlendi. Atatürk 4-7 Eylül 1936 tarihlerinde, Nah-lin yatıyla gelen İngiltere Kralı VIII. Edward'ı ve Miss Simpson'u İstanbul'da ağırladı. Kralla otomobil gezileri yaptılar ve Moda deniz yarışlarını izlediler.

1937'nin ocak ayından ekim ayına kadar, kısa yurt gezileri ve Ankara'ya gidişler dışında dokuz ayını İstanbul'da geçirdi. Hatay'la ilgili politikayı, basının ağırlığını da dikkate alarak İstanbul'da belirledi ve yürüttü. Bu konuda sık sık demeçler verdi. Gençlik coşkulu mitingler düzenleyerek ulusal duygunun doruğa çıkmasını sağladı. Daha çok Yalova'da ve Florya'da kalan, denize giren Atatürk, İstanbul'un yakın köylerini (Yakuplu, Mimarşinan, Büyükçekmece köyleri, Angurya ve İskeçe çiftlikleri) zi-

lerinin, bakımlı plajların, spor alanlarının yer aldığı, tarihsel ve kültürel zenginlikleriyle korumaya alınmış bir İstanbul düşlemekteydi, İstanbul'un salt Türkiye'nin değil, Balkanlar'ın ve Ortadoğu'nun çok yönlü bir kültür merkezi konumuna getirilmesini istiyordu. Fakat, İstanbul için hazırlanan planın uygulanmasıyla ilgilenmeye, 22 Ocak 1938'de Yalova'da konan siroz tanısından sonra zaman bulamadı. 24 Şubat 1938'de İstanbul'dan Ankara'ya döndü, iki ay sonra 27 Mayıs'ta trenle son kez

Atatürk, 1932'deki uzun yaz tatilinin çoğunu Yalova'da geçirdi. Solunda Yunus Nadi Bey (Abalıoğlu) görülüyor. *Fotoğrafla Atatürk*, 1939

ATATÜRK VE İSTANBUL

ATATÜRK VE İSTANBUL

Son zamanlarında dinlenmeye çekildiği Florya Köşkü'nde İsmet İnönü ile birlikte, 1937. *Fotoğrafla Atatürk*, 1939

şay), Ahmed Refik (Altınay), Ahmed Rasim, Celal Sahir (Erozan), Hasan Âli Yücel gibi pek çok kültür adamının sarayda komisyonlar halinde çalışmaları, kentin sosyal ve sanatsal çehresinin bozulmaması için, İstanbul'u İstanbul yapan pastane, lokanta, *gazzino* ve sine-

Atatürk, 4 Ekim 1933'te İstanbul'a gelen Yugoslavya Kralı Aleksandr ve Kraliçe Mari'yi Dolmabahçe Rıhtımı'nda karşılar. *Fotoğrafla Atatürk*, 1939

istanbul'a geldi ve ölümüne değin burada kaldı. Yalova'da ve Dolmabahçe Sarayı'nda tedavisi sürerken deniz havasının iyi geleceği düşüncesiyle satın alınıp İstanbul'a getirilen Savarona yatına geçti. 19 Haziran günü Romanya Kralı Karol ile yatta görüştü. Ertesi gün yine yatta Bakanlar Kurulu'na başkanlık etti. 29 Haziran'da içişleri Bakanı Şükrü Kaya ile Vali Muhiddin Üstündağ'ı kabul ederek İstanbul'un imarı konusunda direktifler verdi. Ağustos ayında Savarona'yı terk ederek Dolmabahçe Sarayı'na yerleşti. Tedavisi sürerken vasiyetnamesini hazırladı. 6 Ekim günü İstanbul'un kurtuluşu nedeniyle yapılan geceki fe-

ner alayında Tophane Caddesi'nden sarayın önüne gelen coşkun bir halk kalabalığı "Yaşa Atatürk! Var ol, Ulu Önder!" diyerek gösterilerde bulundu. Bundan duygulanan Atatürk'ün İstanbul halkına son mesajı "Halkın bana gösterdiği samimi hislerden çok duygulandım. Aziz İstanbullulara candan teşekkür ve sevgilerimin iletilmesini rica eder, hepimize daima artan refah ve saadetler dilerim" olmuştu.

16 Ekim'den sonra durumunun ağırlaşmasına karşın, Cumhuriyet'in 15. yıldönümü münasebetiyle orduya bir mesaj yayımladı. Bunda "Zaferleri ve *mazisi* insanlık tarihi ile başlayan ve daima

Atatürk, 4-7 Eylül 1936 tarihlerinde İstanbul'da bulunan İngiltere Kralı VIII. Edward'a Nahlin yatında ziyaret iadesinde bulunuyor. Soldan sağa Fethi Okyar (Londra büyükelçisi), VIII. Edward, Numan Menemencioğlu (ileride ortada), hemen önünde Miss Simpson, Atatürk, Sir Percy Loren (İngiliz büyükelçisi) ve İsmet İnönü görülüyor.

Fotoğrafla Atatürk, Hayat Yayınları

zaferle beraber uygarlık ışıklarını taşıyan kahraman Türk ordusu!" diyordu. Cumhuriyet Bayramı gecesini, Boğaziçi vapurlarından birini tutan

istanbullu gençlerle bir motora binmiş olan Kuleli Askeri Lisesi öğrencileri Dolmabahçe Sarayı'nın rıhtımına yanaştılar. Haykıra-rak Atatürk'ü görmek istediklerini duyurmaktaydılar. Atatürk, el işaretleriyle pencerenin önüne gitmek arzusunu belirtti. Kollarına girip pencere önündeki bir koltuğa oturtular. Vapurda, motorda adeta kıyamet koptu. Gençler hep bir ağızdan "Dağ başım duman almış" marşını söylemeye başladılar. Atatürk kısık bir sesle ve ancak çevresindekilerin güçlükle duyabildikleri son mesajını verdi: "Bu bayramlar ve yarınlar sizindir. Güle güle çocuklar!"

Atatürk, 10 Kasım 1938 günü sabah saat 09.05'te Dolmabahçe Sarayı'nda öldü. Yüzlerce yıllık tarihi boyunca imparatorların, padişahların ölümlerine ve cenaze törenlerine tanık olan İstanbul, kuşkusuz tüm kent halkının aynı acılar ve duygular içerisinde katıldığı, yakın tarihin en büyük cenaze törenini yaşadı. Bunu izleyen Fransız muharriri Emile Bouery "Türkiye'nin eski payitahtı tanınmayacak bir haldeydi. Acıyla ezilmiş tek vücut bir ulus, her tarafta bedbin insanlar, yaşlarla dolu gözler, sessiz sokaklar..." diye yazmıştır.

Atatürk'ün cenaze *namazı* Diyanet İşleri Başkanı Şerefeddin Yaltkaya tarafından kıldırıldı. 16 Kasım günü sarayın Muayede Salonu'nda katafalka kondu, istanbullular, üç gün boyunca akın akın, geceli gündüzlü saygı geçidi yaptılar. 19 Kasım sabahı törenle saraydan çıkartılan tabutu, top arabasıyla Saray-burnu'na, Burada Zafer torpidosuna alınarak açıkta bekleyen Yavuz zırhlısına götürüldü. Donanmanın refakatinde izmit'e, oradan da özel trenle Ankara'ya ulaştırıldı. İstanbul, 10 Kasım gibi, 19 Kasım'daki uğurlayısta da yollan, kıyıları dolduran yaşlı bir kitlenin mahşerini yaşadı.

ilk bakışta İstanbulluların Atatürk'e bağlılığı için bir neden bulunamaz. Aksine, imparatorluk başkenti sıfatını yitiren İstanbul, yeni dönemde başta işsizlik olmak üzere bir dizi sıkıntıyla yüz yüze geldiğinden, Cumhuriyet rejimine ve onun kurucusuna kırgın ve soğuk davranmakta haklı olabilirdi. Oysa, 1927'deki ilk resmi ziyaretinden ölümüne değin, Atatürk ülke genelinde en içten ve coşkulu ilgiyi İstanbul'da görmüştür. Yurtdışı gezilerine çıkmayan, Anadolu'daki gezilerinde de hiçbir yerde birkaç geceden fazla kalmayan Atatürk, İstanbul'da *aylarca* kalmış, yeni Türkiye'nin kültürel alanda çağdaşlaşması girişimlerini burada başlatmıştır, İstanbul'a bakışı, farklı *zamanlarda* iki ayrı açıdandır: Önceleri Osmanlı payitahtı İstanbul'un siyasal yapısını ve buradaki saltanat kurumlarını onaylamadığı için bu oluşumlar ortadan kalkıp bir oranda unutuluncaya kadar İstanbul'

dan uzak kalmayı yeğlediği söylenebilir. Yüzyıllarca, selamlık alaylarının, görkemli cülus törenlerinin düzenlendiği, Osmanlı hanedanı ile ulema, rical, zadegan, gayrimüslim cemaat, Frenk vb zümrelerin barındığı, pek çok ayrıcalığa sahip bir kentin tüm bu sayılanlardan arındıktan sonra

Atatürk'e kucak açması ise Balkan Savaşı'ndan Mütareke yıllarının sonuna kadar yaşanan acılardan ve tutsaklıktan kurtulmanın uyandırdığı duygularla açıklanabilir.

ması, Dolmabahçe Sarayı veliaht dairesinde Resim ve Heykel Müzesi'nin açılması, sarayın ise büyük bir kültür ocağı konumuna getirilmesi tasarısı, bu amaçla Ahmet Cevat (Emre), Reşit Galip, Ruşen Eşref (Ünaydm), İbrahim Necmi (Dilmen), Hamit Zübeyr (Ko-

1922-1927 arasındaki 5 yılda istanbul bir "tensikzedegân" yoksulluğu yaşamıştı, saray, Babıâli, nezaret (bakanlık) kadrolarından açıkta kalan binlerce İstanbullu, yoksulluk gerçeğiyle karşı karşıya kalmıştı. Bunların bir kısmı küçük memuriyetlerle Anadolu'ya dağılmış, istanbul kültürünü ve görgüsünü taşraya taşımışlardır. Diğer yandan, İstanbul'u bir kültür merkezi yapmak isteyen Atatürk, buradaki değerlerin korunmasına ve ortaya çıkartılmasına çaba göstermişti. 1928'de harf devrimi için işaretin istanbul'dan verilmesi, dil, tarih çalışmalarının, üniversite reformunun burada başlatılması, hattâ 8 Şubat 1928'de ilk Türkçe hutbenin istanbul camilerinde okutulması, her daldan bilim, fen, sanat adamlarıyla çoğu kez akademik düzeyde çalışmalar yapılması, 1924'te Topkapı Sarayı'nın bir müze olması için Bakanlar Kurulu kararı alın-

Sarayburnu'ndan Zafer torpidosuna konan Atatürk'ün naaşı açıkta bekleyen Yavuz zırhlısına götürülüyor. *Fotoğrafla Atatürk*, 1939

396

ATÂULLAH EFENDİ

madan camilere kadar her kurum ve eserle Atatürk'ün doğrudan ilgilenmesi, söz konusu yaklaşımın kanıtlarıdır. İstanbul basım, Atatürk'ün her gelişini ve kentle ilgili çalışmalarını aşırı duyarlılıkla işlemiş, saraya ve sultana bağlılık duygularının yerini, Atatürk sevgisine bırakmasında etken olmuştur.

Atatürk'ün istanbul'da dört dinlenme ve çalışma ortamı seçtiği görülür: Dol-mabahçe Sarayı, Yalova, Florya ve Adalar. Bir mekân olarak sevmediği ve "İnsan denen varlığın yaşayacağı yerler değil!" dediği Dolmabahçe Sarayı'nda siyasal nedenlerle ve o günün koşulları gereği kaldığı bilinmektedir. Ancak Atatürk, "Hususi Daire" denen küçük bir bölümünü kullandığı bu sarayı siyasal ve kültürel çalışmalara olabildiğince açmıştı. Yalova'yı kaplıca ve sağlık turizmine açan Atatürk'tür. Burası için imar planı hazırlatmış, kaplıcaların modern yapılara kavuşmasını sağlamış, bu köy görünümlü beldeyi, hareketli, şirin ve çağdaş bir turizm merkezi konumuna getirmiştir. Millet Çiftliği, Atatürk Köşkü, Cumhurbaşkanlığı Köşkü ile Termal Otel, Atatürk döneminde buraya kazandırılan eserlerdir. Atatürk döneminde Yalova, bir bakıma Türkiye Cumhuriyeti'nin yazlık başkenti olmuştu. Florya'ya ilgisi ise 1935'ten sonradır. Buradaki doğal plaj, İstanbul Belediyesi tarafından Cumhurbaşkanlığı Deniz Köşkü'nün yapılması

ve Atatürk'ün 1935, 1936 ve 1937 yaz aylarında burada denize girmesi ile İstanbulluların koştığı bir yer olmuştur.

Atatürk'ün İstanbul halkıyla ilişkisi de padişahların "yaklaşılmaz ve kutsal" kişiliklerine oranla doğal ve samimiydi. Halkla denize girer, parkta onlarla gezer, *kayığa*, biner, kürek çeker, o denizdeyken veya caddede yürürken herkes serbestçe çevresini alır, kendisiyle pekâlâ şakalaşılırdı.

Halkın arasında görünmesi temel atma, kurdele kesme ya da tören gereği değildi. Müsamerelerde, yüzme, idman, güreş müsabakalarında, at yarışlarında, plajda, parkta, lokantada, gazinoda İstanbullularla yan yanaydı. "Ankara'da dağ başında yaşıyorum. İstanbul'da saraya hapsoluyorum. Bırakın, burada gelenleri gidenleri göreyim. Hiç olmazsa tren sesi işiteyim" dediği Florya'nın denizine, Yalova'nın ise suyuna ve yeşiline tutkundu.

Yeşilköy'ün bir havacılık merkezi oluşuna da Atatürk öncülük etmiş, Türk Hava Yolları'nın hangarları onun direktifiyle kurulduğu gibi ilk kadın havacılar da burada yetiştirilmişlerdir.

Bibi. N. A. Banoğlu, *Atatürk'ün İstanbul' daki Hayatı*, MI, ist., 1973-1974; A. F. Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İst., 1967; A. Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Ankara, 1968; Ş. S. Aydemir, *Tek Adam*, I-III, İst., 1969-1971; S. Borak, *Ata ve İstanbul*, İst., 1983; V. Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçah Atatürk Günlüğü*, Ankara, 1988.

NECDET SAKAOĞLU

ATÂULLAH EFENDİ (Şânizade)

(l 771?, *istanbul - Ağustos 1826, Tire*) Çağdaş anatomi ve hastalık kavramını getiren eserleriyle Türkiye'de yeni tıbbın yerleşmesine yardımcı olan hekim ve tarihçi.

Mehmed Atâullah Efendi, büyükbabası Ahmed Dede, tarakçılık yaptığı için Şânizade (Tarakçıoğlu) adıyla tanınmıştır. İstanbul Ortaköy'de bir yalıda doğduğu bilinmekle birlikte doğum tarihi kesin değildir. Medrese öğrenimini tamamlayarak 1786'da ilmiye rûusu aldı. Daha sonra Süleymaniye Tıp Medrese-si'nde ve Halıcıoğlu'ndaki Mühendishane'de öğrenim gördü. İtalyanca, Fransızca, Arapça, Farsça ve Rumca öğrendi. *Hesap* adlı eserinde önce Mühendishane'de İtalyanca, daha sonra da Fransızca kitapları aslından okuyabilmek için Fransızca öğrendiğini bildirmektedir.

Öğrenimini tamamladıktan sonra uzun süre ordu kadısı olan babası Hacı Mehmed Sadık Efendi ile dolaştı. 1792' de Medine mevleviyetine yükseldi, 1816'da Havâss-ı Refia (Eyüp) kadılığına ve mûsila-i Süleymaniye derecesiyle Çorlu Medresesi müderrisliğine getirildi. 1817'de Haremeyn Evkafı müfettişi olmuş, 1819'da da vakanüvis tayin

edilerek kendisine Mekke-i Mükerreme payesi verilmiştir.

Süleymaniye Tıp Medresesi'ni bitirdiği, çok önemli tıp kitapları yazıp yayımladığı ve hasta tedavi ettiği halde hekim olarak kendisine hiçbir resmi görev verilmemiştir. Bunun sebebi tıptaki bilgisini çekemeyen, başta Hekimbaşı Mustafa Mesud olmak üzere, devrin ileri gelen görevlileridir. II. Mahmud'un Atâullah Efendi'yi hekimbaşı yapmasından korkmuşlardır. İtalyancadan çevirdiği *Miyâ-rü'l-Etibba* adlı eserini 1812'de, II. Mah-mud'a sunulmak üzere, o sıralarda bağlı bulunduğu Şeyhülislam Dürri-zâde Abdullah Efendi'ye vermiş, fakat eser bir

Şânizade Atâullah Efendi

Nuran Yıldırım koleksiyonu

türlü padişaha takdim edilmemiştir. Bu arada modern tıbbın anlaşılabilmesi için modern anatominin de bilinmesi gerektiğini düşünerek bir de anatomi kitabı hazırlamıştır. Haremeyn Evkafı müfettişliğine atanınca görevi sadrazam denetiminde olduğundan yeni hazırladığı kitabını Sadrazam Mehmed Emin Rauf Paşa vasıtasıyla padişaha sunabilmiştir. Önsözünde *Miyârü'l-Etibba'âa.n* da bahsettiği için daha önce yazdığı fizyoloji kitabı *Usû-lü'l-Tâbi'a* da dahil üç kitabın basılmasına irade çıkmıştır. Buna rağmen *Hamse-i Şânizâde'nin* ilk üç cildim teşkil eden bu eserlerin basımı üç senede tamamlanabilmiştir. Şânizâde'nin çektikleri bununla kalmamış, Valide Sultan'ın ölümü üzerine Hekimbaşı Mustafa Mesud Efendi az-ledildiğinde hekimbaşılık hakkı olduğu halde bu göreve Halet Efendi'ye yakın olan Mustafa Behçet Efendi getirilmiştir. Kendisini çekemeyenler, İzzet Molla'nın "Erkân-ı devletin haline bak. bir müverrihi hekimbaşı ve bir başhekim vakanüvis tayin ettiler" sözünü Şânizade söylemiş gibi yetiştirince, Mustafa Behçet Efendi önce kendisini vakanüvislikten azlettirmiş, sürülmesi için de elinden geleni yapmıştır. 1821'de Rum ihtilaline karışan baştercüman Dimitreško'nun idamından sonra bu göreve atanması düşünülmüş, bu gerçekleşmediği gibi Divan-ı Hümayun tercümanlığına getirilmesi de engellenmiştir. Onu çekemeyenlerin kullandığı en etkili silah, Beşiktaş Cemiyet-i İlmi-yesi(->) üyeliği olmuştur. Cemiyetin toplantılarını gizli yapması ve üyeleri arasında Bektaşî Şeyhi Mahmud Baba'nın da bulunması, 1826'da yeniçeriliğin kaldırılması olayında Şânizade ve diğer cemiyet üyelerinin Bektaşîlikle suçlanmasına yol açmış, cemiyet dağıtılmış ve üyeler ayrı ayrı yerlere sürgüne gönderilmiştir. Şânizade de vakanüvislikten azledilerek arpalığı olan Tire'ye sürülmüştür. Tire'ye gittikten 2 ay sonra masum olduğu anlaşılmış, ancak fermanı getiren Tire Voyvodası Eğinli Ali Bey; itlakınıza (affınıza) diyeceği yerde, itlafınıza (idamınıza) ferman getirdim deyince fenalaşmış ve bir-iki gün sonra da vefat etmiştir.

Çok yönlü bir kişiliği olan Atâullah Efendi'nin, tıp, tarih, edebiyat, matematik ve

diğer bilim dallarında telif ve tercüme kitaplarının sayısı 16'yı bulmaktadır. Bunların en önemlileri şüphesiz tıp konusunda olanlardır.

Atâullah Efendi, tıp kitaplarına İslam dünyasındaki geleneğe uyarak *Hamse-i Şânizade* veya İbn Sina'nın *Kanun fi't-Tıbb* adlı külliyyatına benzeterek *Kânûn-ı Şânizade* adını vermiştir. *Hamse-i Şâ-mzâde'nin* (İstanbul, 1235/1820) ilk üç kitabı bir arada yayımlanmış, erkân (devlet büyüklerine armağan) ve halk nüshaları (satış için) olmak üzere iki türde hazırlanmıştır. Bundan önce *Ter-tib-i Ecza* (İstanbul, 1232/1817) adlı ilaçlara dair bir kitapçık varsa da *Hamse-i Şânizade* modern tıp bilgilerini içeren ilk Türkçe basılı tıp kitabıdır.

15 Safer 1235/3 Aralık 1819 tarihinde

Atâullah Efendi'nin Tire Müzesi'ndeki mezar taşı.

vakanüvis tayin edilen Şânizade 4 Cema-ziyelevvel 1223/28 Haziran 1808 ile Ağustos 1821 tarihleri arasındaki olayları *Tarib-i Şânizade* (İstanbul, 1284/1867) adlı tarihinde yazmıştır. Önceki tarihçilere göre daha sade bir dille kaleme aldığı bu kitabında İstanbul-Kâğıthane, Ayaza-ğa Çiftliği'ndeki ineklerde çiçek hastalığı olduğunu, bunlardan elde edilecek aşı ile pek çok kişinin aşılana bileceğini söylemiştir. Ayrıca o tarihte Osmanlı Devle-ti'nde henüz uygulanmayan karantinanın kurulması gerektiğinden söz etmiştir.

Şair de olan Atâullah Efendi şiirlerini bir divanda toplamıştır. Şiirlerinde Ata mahlasım kullanmıştır.

Matematiğe ait eseri *Terceme-i Cedi-de-i Usûl-i Ta'limiyye'nin* bilinen tek nüshası J. V. Hammer tarafından Viya-na'ya götürülmüştür. Bu kitabın Charles Bossut'un, *Cours Complet de Mathemati-ques* (Paris, 1765) adlı eserinden çeviri olduğu ileri sürülmektedir. Önsözünde çeviriyi yaparken Mühendishane hocalarından Yahya Efendi'nin yardımını gördüğünü belirtmektedir. Matematik konusunda yazılmış *Cebr ü Mukabele* ve *Hendese* adlarında iki eseri daha olduğu biliniyorsa da henüz ele geçmemiştir.

Atâullah Efendi, askerliğe dair eserler de vermiştir. Bunlardan *Vesâyânâ-me-i Seferiyye* (Bulak, 1238/1822) Prusya Kralı Büyük Friedrich'in kumandanları ve askerleri için yazdığı savaş hilelerini konu edinen kitabının çevirisidir. Bu eserin önsözünde *Müfredât-ı Kül-liyye fi Sevâhilü'l-Bahriyye* adında coğrafyaya ait bir tercümesi olduğundan söz etmektedir. *Tarih-i Şânizâde'nin* önsözünde eserlerini sayarken ise bu eserini *Tarifât-ı Sevâhil-i Derya* adıyla anmaktadır. Şânizâde'nin bu kitabı ile kaynaklarda verilen; *Tenbihât-ı Hükümran bâ-Seraskerân*, *Tanzim-i Piyâ-degân*, *Süvariyyân* ve *Kavâninü'l-Asâki-*

rü'l-Cihadiyye adlarını taşıyan eserleri henüz ele geçmemiştir.

Çok yönlü bir insan olan Atâullah Efendi hat sanatında ustaydı, güzel tambur çalar,

resim yapardı. Saatçiliğe meraklıydı ve usta bir avcıydı. İlm-i nücum (astroloji) ile de ilgilenmişti.

Bibi. M. Dilemre, "Türkiye'de Basılı ilk Anatomi Kitabımız", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, I, S. 1-2 (1947); *Osmanlı Müellifleri*, III, s. 221; *Sicil-i Osmanî*, III, s. 479-80; *Tarih-i Şânizade*, I, 1; B. N. Şehsuva-roğlu, *Hekim Şânizade Atâullah Efendi ve Modern Türk Tababeti*, Ankara, 1952; F. N. Uzluk, *Şânizade Mehmet Atâullah*, Ankara, 1951; A. S. Ünver, "Şânizade Atâullah Efendi'nin Tıbbi Eserleri", *Dirim*, S. 7 (1947); N. Yıldırım, "Türkçe Basılı İlk Tıp Kitapları Hakkında", *Journal of Turkish Studies*, III (1979); B. Zülfikâr, *Şânizade, Hayatı ve Eserleri*, İst., 1991.

NURAN YILDIRIM

ATAULLAH EFENDİ TEKKESİ

Beykoz İlçesi'nde, Kanlıca Mahalle-si'nde, Mihrabad Caddesi üzerinde yer almaktadır.

Nakşibendî şeyhlerinden Seyyid Mehmed Atâullah Efendi (ö. 1789) tarafından, muhtemelen 18. yy'ın üçüncü çeyreğinde tesis edilen bu tekkenin vakfiyesi baninin damadı ve halefi olan Amasyalı Şeyh Ubeydullah Efendi (ö. 1826) tarafından düzenlenmiştir. 20. yy başlarında harap durumda olan tekke, Prenses Fatma Hammefendi'nin eşi ve yakındaki Kavacık Çiftliği'nin sahibi Mahmud Sırrı Paşa tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Bu yenileme sırasında tevhidhane ve türbe bölümlerinin kagire dönüştürüldüğü bilinmektedir. 1925'ten sonra terk edilen ve zamanla harap olan tekke, 1976'da çevre sakinlerince kısmen onarıma tabi tutulmuş, cami olarak kullanılan tevhidhaneye minare eklenmiş, bu arada bir de şadırvan yaptırılmıştır. Geriye ka-

Atâullah Efendi Tekkesi'nin planı:

1. Tevhidhane, 2. Türbe, 3. Selamhk-Harem.

M. Baha Tanınan, 1983

39 7 ATÂULLAH EFENDİ TEKKESİ

lan türbe, harem ve selamlık bölümleri halen harap durumdadır.

Nakşibendîliğe bağlı olarak kurulan Atâullah Efendi Tekkesi'nin postuna Şeyh Ubeydullah Efendi'den sonra oğlu Şeyh Mehmed Kadri Efendi (ö. 1868), ondan sonra Halvetîliğin Sabam kolundan Kütahyalı Şeyh Ahmed Lütfi Efendi (ö. 1881) geçmiş, bu tarihten kapatılmasına kadar tekke Şabanîliğe hizmet etmiştir. Ayın günü perşembe olan tekkenin son dönemdeki şeyhlerinden Mahmud Efendi'nin adı *Mecmua-i Tekâyâ'dz* geçmektedir.

Kanlıca'yı Kavacık'a ve Göztepe'ye bağlayan dağ yolunun üzerinde, günümüzde bile iskân bölgesinin dışında kalan Atâullah Efendi Tekkesi'nin, özellikle kurulduğu dönemde tamamen münzevi bir tesis olduğu

anlaşılmaktadır. Tevhidhane, türbe, harem ve selamlık bölümleri tek bir kitle halinde Mihrabad Caddesi üzerinde yer almaktadır. Ha-rem-selamlık kanadının ahşap üst katı dışında, yapı kagirdir. Duvarlar moloz taşlarla örülmüş ve tuğla hatıllarla donatılmış, yapıyı örten ahşap çatı kiremitle kaplanmıştır.

Cümle kapısı, doğu yönünde, tevhidhane, türbe ve harem-selamlık kanadı arasında kalan yamuk planlı taşlığa açılmaktadır. Buradan geçilen sekizgen prizma biçimindeki tevhidhanenin üç kenarı yapı kitlesi içinde kalmakta, diğerleri dışarıdan algılanabilmektedir. Dışarı açılan bu kenarlardan kible yönünde bulunana mihrap, diğerlerine yuvarlak kemerli birer büyük pencere yerleştirilmiştir. Ayrıca türbeye açılan bir kapı ile bir pencere, tarikat yapılarına has ibadethane-türbe bağlantısını somutlaştırmaktadır. Cadde üzerinde sıralanan ve tevhidhanedekilerin benzeri olan bir dizi pencerenin aydınlattığı türbe çok geniş tutulmuştur. Türbenin ba-

ATENAİS-EUDOKİA

398

399

ATIF EFENDİ KÜTÜPHANESİ

rafyasına uydurulmuş görünüşüyle İstanbul'un eski Türk ev mimarisinin günümüze kadar gelebilmiş nadir örneklerindendir.

Kütüphanenin yanındaki meşruta evler, yüksek dış cepheleri ile üç kat halinde olup en üst katlarda konsollara oturan çıkmalar vardır. Bu evlerin orta avlusundaki kütüphane yaklaşık 13,5x 9,5 m ebatlarında zemin üzerine oturtulmuş bir bodrum ile çıkıntılı bir esas kattan oluşur. Kesme taş ve tuğladan şeritlerle örülmüş dış cephe sokağın kavsini izler. Üzerinde 1289/1872 tarihi bulunan kemerli kapı, bir dehlizle teneffüs avlusuna bağlanır. Burada esas kütüphane binası, kemerlerle dışarıya açılan bir bodrum üzerine oturtulmuştur. Binanın havalandırılmasında önemli rolü olan bu kemerler ne yazık ki, daha sonraları kapatılmış ve bodrum, M. Zeki Pakalın ailesinin bağışladığı kitaplar için bir depoya dönüştürülmüştür. Bodrumdan altı basamakla bir sekiye çıkılır ve namazgah olarak düşünülmüş mihraplı küçük bir mekâna ulaşılır. Buradan iki açıklığı bulunan bir sundurma aracılığıyla kütüphanenin okuma salonuna geçilir. Kare biçimindeki bu bölüm, aynalı tonoz-

tekrar gönderilmiş (443) ve kalan ömrünü orada geçirmiştir. **Bibi. B. Bury**, *History of the Later Roman Empire*, c. I; **A. Cameron**, "The Empress and the Poetr-Paganism and Politics at the Court of Theodosius II", *Yale Classical Studies*, 27 (1982).

ATICILIK

Okla yayın yerini ateşli silahların alması bu silahlarla atış yapmayı da bir spor dalı haline getirmeye başladı, böylece daha önceden okla yapılan nişancılıkta ateşli silahlar ön plana geçti.

Ceddi olan Osmanlı padişahları Ok-meydanı'nda adlarına taş diktirirlerken, Abdülaziz de (hd 1861-1876) Maçka'da yaptığı silah atışlarında gösterdiği maharetle adına nişan taşları koydurmuştu. Bugün Maçka ve Nişantaşı adlarıyla andığımız semtte görülen nişan taşları, Türkiye'deki atıcılık sporunun ilk belgeleri olarak geçtiğimiz yüzyıldan günümüze ulaşmıştır.

Daha sonraları ateşli silahların avcılığa da girmesi, atıcılık sporunda yeni bir unsur oldu. Atıcılığın modern bir spor olarak benimsenmesi ise 20. yy'ın başlarına rastlar. Komple bir sporcu olduğu kadar mükemmel bir avcı da olan Said Salâhaddin Cihanoğlu'nun girişimiyle 1913'te Fenerbahçe Spor Kulübü'nde bir avcılık ve atıcılık kolunun faaliyete geçtiği, böylece kulüplerimizin de atıcılık sporuna eğildiği görülür. Ancak bu faaliyetin 1920'li yılların sonlarında büyük bir duraksama içine girdiği de gerçektir. Atıcılık sporu modern şartlarla ancak 1950'li yıllarda yeniden canlılık *kazanır*. Bu tarihlerde Beden Terbiyesi İstanbul Bölge Müdürü olan Said Salâhaddin Cihanoğlu'nun kişisel çabasıyla Emirgân sırtlarında kurulan atış poligonu ile

ve Nestorius'la görüş birliği yapan Eudokia, Pulheria'nın imparator üzerinde ki katı dinci etkisini, bir süre için azaltmayı başarmıştı. Constantinus tarafından kurulan üniversitenin Teodosios döneminde yeniden örgütlenmesinde ve müfredat programının

hazırlanmasında o zamanki prefekt ve kendisi gibi gelenekçi Kiros'la işbirliği yaptığı düşünülür. 437 depreminin ardından kenti imar eden Kiros, Konstantin'den sonra Konstantinopolis'in ikinci kurucusu gibi övülmüştür. Kiros ayrıca kentin sokaklarını ilk kez aydınlatan ve kararnameleri ilk kez Yunanca yayımlayan bir devlet adamı sıfatıyla da ünlenmiştir. Eudokia'nın bir yazar kimliğiyle pagan üslubunda yazılmış dinsel şiirleri *yanında*, kilise ilahileri de vardır. Sonradan Pulheria'nın kardeşi üzerindeki etkisi yeniden güçlenmiş, Eudokia 438'de hac için gittiği Kudüs'e zorunlu olarak

Fotoğrafta Türkiye'nin ilk atıcılık milli takımlarından biri görülüyor. Ortada bu sporun gelişmesine önderlik eden Said Salâhaddin Cihanoğlu.

Cem Atabeyoğlu arşivi

Atâullah Efendi Tekkesi'nde türbe ve tevhidhanenin güney cephesinin görünümü. *M.*

ğimsız girişi kuzeye, hazirenin bulunduğu tarafa açılmaktadır. Çatısı çökmüş olan bu mekânın barındırdığı ahşap sandukalar bütünüyle ortadan kalkmış olup bunların sayısı ve konumu bilinmemektedir.

Kuzeyde, ayrı bir girişe sahip olan harem-selamlık kanadının zemin katında, ortada bir taşlık ile buna açılan mutfak ve kahve ocağı gibi servis birimleri bulunur. Üst katın üç yönde yaptığı çıkma, tuğla örgülü yedi adet payenin ya-nısıra, Batı kökenli olması muhtemel, art nouveau(->) üslubunda iki döküm sütunla taşınmaktadır. Üst katta, *ortada* "zülvecheyn" bir sofa ile buna bağlanan odalar ve bir hela yer almaktadır. Hazi-rede son dönem Osmanlı mezar tasarımı açısından dikkate değer taşlar gözlenmektedir.

Bibi. *Âsitâne*, 17; Osman Bey, *Mecmua-i Ce-vâmi*, II, no. 78, 52-53, no. 79, 54-55; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 15; Raif, *Mir'at*, 225; *thsa-iyat*, II, 19; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 78; Va-da, *Boğaziçi*, 82-83; M. B. Tanman, "Ata Efendi Tekkesi", *DİA*, IV, 36-37.

M. BAHA TANMAN

ATENAİS-EUDOKİA

(400, *Atina* - 460, *Kudüs*) II. Teodosi-os'un(->) karısı ve Konstantinopolis kültürünün paganizmle Hristiyanlık arasındaki erken dönem çatışmasında gelenekten yana ağırlığını koyan Augusta(->).

Atenais Atinalı bir felsefe hocasının kızı olarak iyi bir eğitim görmüş ve bir miras nedeniyle geldiği başkentte imparatorun ablası Pulheria'nın ilgisini çekerek, onun tavsiyesiyle 421'de II. Teodo-sius ile evlenmiş, Hristiyan olup Eudo-kia adını almıştı. İmparatorun üç çocuk doğuran Atenais küçük yaşta tahta çıkan II. Teodosios üzerinde egemenlik kurmuş, ablası Pulheria ile hem imparatora etki yapmaya çalışarak, hem de saraydaki paganizm-Hristiyanlık tartışmasında gelenekçiler safında yer alarak, sürekli çekişmek zorunda kalmıştı. Bizans tarihindeki yeri temelde bu çatışmadan kaynaklanır. II. Teodosios'un da önce bir ölçüde katıldığı fikirleri taşıyan

atıcılık sporu İstanbul'da belirli olanaklar kazandı. Ancak kabul etmek gerekir ki, İstanbul'da atıcılık sporu diğer illerimize oranla oldukça sönük kaldı. İstanbul bölgesi av meraklıları arasından "trap" ve "skeet" dallarında bir-iki atıcı çıkarabildi, diğer silahlarda büyük bir varlık gösteremedi. İstanbul Atış Poligo-nu'nda düzenlenen birkaç şampiyona ve uluslararası müsabaka bu spor dalında görülebilen en önemli faaliyet oldu. CEM ATABEYOĞLU

ATIF EFENDİ KÜTÜPHANESİ

Vefa'da, Vefa Caddesi'nde, bulunan vakıf kütüphanesi. Bugün Kültür Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Süleymaniye Kütüphanesi Mü-dürlüğü'ne bağlı birimdir.

I. Mahmud döneminde (1730-1754) üç kez başdefterdarlık yapmış, divan sahibi şair Atıf Mustafa Efendi (ö. 1742) tarafından 1741'de kurulmuştur. Dış giriş kapısı üzerinde "Dârü'l-Kütüb-i Atıf yazılı 1289/1872 tarihli kitabesi, okuma salonu girişinin sağ duvarında ise bir mermer levha üzerinde kabartma sülüs yazıyla vakfiyesinin özeti bulunmaktadır.

Kütüphanenin 2858/5, 8, 12 no'lann-da kayıtlı vakfiyelere göre, gelir kaynakları ve idaresi belirlenmiş olan kütüphanede üç hafız-ı kütüb, bir şeyhü'l-kurra, bir su yolcu, bir mücellit, bir marangoz ve bir ferraş (temizlikçi) görevlendirilmişti. Kütüphanenin yanına inşa edilmiş olan üç meşruta evde oturmaları şart koşulan hafız-ı kütübler haftada beş gün kütüphanecilik görevinde bulunmanın yanı sıra kütüphanede cemaatle kılınacak namazlarda imamlık ve müezzinlik yapmakla yükümlüydü. Kütüphane salı ve cuma günleri dışında açık olacak, günlük çalışma güneşin doğuşundan bir saat sonra başlayıp, batımın-dan iki saat önce bitecektir.

Atıf Efendi'den sonra oğulları Meh-med Emin, Ömer Vâhid, torunları Ömer Hüsâmeddin ve Abdülkâdir efendiler kütüphaneye kitap vakfettikleri gibi, Atıf Efendi'nin kayınbiraderi Darphane-i Âmire Başkâtibi Hacı Ömer Efendi'nin kitapları da ölümünden sonra evinin satılması üzerine 1743'te Atıf Efendi koleksiyonuna katılmıştır.

.Kurulduğunda 2.857 kitapla hizmete açılan kütüphane, Kültür Bakanlığı ve çeşitli kişi ve kurumlardan gelen kitaplarla gelişmektedir. Nisan 1993 itibariyle 3.228'i yazma, 24.597'si eski ve yeni basma olmak üzere toplam dermesi 27.825'tir. Yazmalar içinde Nef'i'nin evinde *yazdığı* divandan başka pek çok müellif hattı, çok eski nüshalar, güzel ciltler, tezhip ve minyatürlü eserlerle mühür albümleri yer alır. Koleksiyon, Atıf Efendi, Atıf Efendi Eki, M. Zeki Pa-kalın ve Yeni Eserler bölümlerine yerleştirilmiştir. Alfabetik (yazar, kitap) ve konu (Dewey) fiş katalogu, ayrıca kuruluştaki ilk kitapları içeren *yazma* ve basma fihristleri bulunmaktadır.

Kütüphaneye çoğu şarkiyatçı, yerli ve yabancı araştırmacılar başvurmakta; 1993'ten itibaren kendi kitabını okuma izni verilerek, üniversite ve lise öğrencileri de kabul edilmektedir. 48 kişilik okuma salonunda, üç kişilik ayrı bir masa, vakfiye uyarınca yalnızca Atıf Efendi kitaplarının okunması için hazır tutulmaktadır. Kütüphanede doktora eğitilmiş bir sorumlu, bir koruma görevlisi, bir de yardımcı personel hizmet vermektedir.

Haziran-eylül döneminde cumartesi, *pazar*; eylül-haziran döneminde *pazar*, pazartesi hariç resmi çalışma günlerinde açık olan kütüphane, huzur verici avlusu ve iç mekanlarıyla zevkli bir çalışma ortamıdır.

Bibi. *Osmanlı Müellifleri*, II; *Defter-i Kütüb-hâne-i Atıf Efendi*, İst., 1310; 1. E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II, Kuruluştan Tanzimata Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara, 1988, s. 90-91; *İSTA*, III; F.

Sezgin, "Atıf Efendi Kütüphanesi Vakfiyesi", *TDED*, VI (1955).

HAVVA KOÇ

Mimari

Planı, yapı strüktürü ve konumu ile dikkat çekici bir yapı olan Atıf Efendi Kütüphanesi, şehrin eski sokak topog-

Atıf Efendi
Kütüphanesi
(üstte) ve
kütüphanenin
dış giriş
kapısından
ayrıntı (yanda).
Fotoğraflar
Erkin Emiroğlu,
1973

TM**~">ffllmrf'g"Tı'^f^^^^^gr^SS^^^^S5^^a^i*ıWjiE^^a"---:_ -'L,- - '•- 1 -,.,•'•, ."\
.-

ATIKSU

400

401

ATIŞ ALANI

	<i>Debi</i>	<i>Ört. Hizmet</i>	<i>İnşaat</i>
<i>Kuzey Hali</i>			
<i>Kasımca</i>	4 2 2 2	636 000	Tamamla
<i>Kasımca Tüneli</i>	0 2 2 5	471 000	Tamamla
<i>Donanma Tüneli</i>	0 2 2 5	471 000	Tamamla
<i>Fındıklı Tüneli</i>	10 1 2 0	122 000	Tamamla
<i>Bacıktaş Tüneli</i>	11 2 4 5	200 000	Tamamla
<i>Arnavutköy</i>	12 1 5 0	165 000	Tamamla
<i>Deltalimanı Tüneli</i>	12 4 5 1	44 000	Tamamla
<i>Güney Hali</i>			
<i>Alibeyköy</i>	4 0 1 0	345 000	Tamamla
<i>Evin Tüneli</i>	4 7 1 2	165 000	Tamamla
<i>Hali Tüneli</i>	4 7 1 2	265 000	Tamamla
<i>Eatib Tüneli</i>	8 0 2 2	710 000	Tamamla
<i>Bakırköy</i>	6 8 2 4	850 000	Tamamla
<i>Sarayburnu</i>	2 4 1 8	505 000	Tamamla
<i>Dragos Kadıköy</i>			
<i>Dragos</i>	4 0 2 8	702 000	İnşa
<i>Caddebostan</i>	6 6 4 0	1 200 000	Tamamla
<i>Dalyan Tüneli</i>	7 5 4 6	1 362 000	Tamamla

Moda Tüneli	16.49.9	3.997.000	Tamamla
1000	7 762 500	1 250 000	15
2000	12 112 000	2 800 000	37
2020	20.057.000	5.230.000	60
		9.556.000	110.6

Tablo I Toplam Nüfus ve Atıksu Debileri

Tablo m

İstanbul'un Mevcut Taşıyıcı Sistemleri ve Tünelleri (1993 Mart ayı sonu itibariyle)

En yüksek debi

ırf/gün mVsn

Ortalama debi

mVgün nf/sn

Yıllar

larla örtülü olup üç tarafı, tonozlu beş hücre ile çevrilmiştir. Bu bölümler, eskiden sedirlerle tefriş edilmiş okuma salonları idi. Söz konusu bölümlerden üçü, sofadan, iki sütun üzerine oturan üç kemerle ayrılmıştır. Sofanın gerisinde bulunan kitap hazinesinde evvelce yaldızlı kafesli ahşap dolaplar vardı. Bu bölüm havalandırmayı sağlamak için her yanı pencereli olarak yapılmıştır.

Bibi. *İSTA*, III, 1276-1281; Ö. Çetinalp, "Ve-fa'da Atıf Efendi Kütüphanesi", *Röleve*, I (1968). s. 30-31; Unsal, *Kütüphaneler*, 98, 101, 117; A. Küçükalfa, "İstanbul Vakıf Kütüphaneleri", *Vakıflar*, Ankara, 1985; S. Eyice, "Atıf Efendi Kütüphanesi", *DİA*, IV, 61. SEMAVİ EYİCE

ATKSU

Kullanılmış pis su ve diğer sıvı maddeler. Konutlarda ve işletmelerde kullanılan suların ve diğer sıvı maddelerin uzaklaştırılması ve zararsız hale getirilmesi, geçmişte olduğu gibi bugün de, gerek halk sağlığı gerekse şehircilik açısından, İstanbul'un en önemli sorunlarından biridir.

İstanbul'da arıtma sorunlarına ilişkin çalışmaların başlangıcı 1920 yılı öncesine kadar uzanır. İlk çalışma 1918-1920 arasında Fransızlar tarafından "Genel Kanalizasyon Projesi" adı altında hazırlanmıştır. Bu çalışmayı, Şehremini Doktor Emin (Erkul) döneminde, 1925'te başlanan Alman mühendis Wild'in hazırladığı "İstanbul Su Temini ve Kanalizasyon Master Plan ve Fizibilite Raporu" izlemiş, 1959'a kadar da bu proje baz alınmak suretiyle çok sayıda caddeye kanal döşenmiştir. İstanbul'da atıksulann ayrık sistemle toplanması çalışması ise 1959-1966 arasında Alman Prof. Dr. Dietrich Kehr tarafından projelendirilmiştir.

1966-1970 arasında Dünya Sağlık Teşkilatı'nın müteahhidi DAMOC Konsorsiyumu tarafından "İstanbul Su Temini ve Kanalizasyon Master Planı ve Fizibilite Etüdü" hazırlanmıştır. Bu proje hâlâ uygulanan sistemin

esasını teşkil etmektedir. 1970-1971 arasında SCANDIA-CONSULTI firması "İstanbul'un Yağmur Suyu Drenajı Master Planı"nı hazırlamış, 1974-1975 arasında DAMOC projesi CAMP-TEKSTER konsorsiyumu tarafından revize edilmiş, 1978-1980 arasında da NEDECO firması "Güney Haliç Ko-lektörleri Yenikapı Ön Arıtma Tesisi ve Ahırkapı Deniz Deşarjı" sisteminin uygulama projesi ile ihale dokümanlarını hazırlamıştır. 23.11.1981 tarihinde İSKİ kurulduktan sonra da, 1. ve 2. Aşama Kanalizasyon Projeleri hazırlattırılmış, Silivri-Gebze arasındaki tüm alanı içine alan "Büyük İstanbul Kanalizasyon Projesi" devreye sokulmuştur.

Bu son çalışma İSKİ tarafından sürdürülmektedir. Buna göre belirlideşarj sahalarından (Baltalimanı, Adalar, Bü-yükçekmece, Küçükçekmece, Terkos gibi) biyolojik arıtma çalışmaları devam etmektedir. Kadıköydeşarjının yerinin

değiştirilip Riva Deresi civarında kurulacak biyolojik arıtma tesisinden geçirilerek Karadeniz'e verilmesi ve Dragos'un batısında kalan kesimin atıksularının Kadıköy Havzası'ndan çıkarılarak Tuzla biyolojik arıtma tesisine bağlanması kararlaştırılmış ve çalışmalara başlanmıştır. Bütün bu projelere ve uygulamalara rağmen, kentin atıksu sorununun çözüldüğü söylenemez. Aksine, günden güne büyüyen ve 1993 sonbaharında atıksu (kanalizasyon) karıştığı için suyu sağlığa zararlı ve ölümcül hale gelen Elmalı Barajı'nın devreden çıkarılmasına kadar varan sorunun, bu vahim boyutlara ulaşmasında, İstanbul'a özgü bazı olgular önemli rol oynamıştır. Kentin . düzensiz, başıboş büyümesi; sanayinin gelişigüzel kurulması; iç göçün kentin nüfusunu baş döndürücü bir hızla artır-ması, yeni kurulan gecekondu semtleri yanında lüks sitelerin de giderek baraj ve su kaynakları çevresinde yoğunlaşması bu olguların başında gelmektedir. Öte yandan mevcut kanalizasyon sistemlerinin arıtma yetersizliği yüzünden, önce Haliç ve tüm İstanbul'un sahillerinin, giderek Boğaziçi'nin ve Marmara Denizi'nin yoğun bir kirlilikle karşı karşıya kalmasının önü alınamamıştır. **Günümüzdeki durum** Yapılan araştırmalar (Büyük İstanbul Atıksu Projesi) sonucunda İstanbul'un atıksularının sadece konut kökenli olanlarının, 1990 yılı için nüfus başına birim atıksu debilerinin 160 lt/N-gün olup 2020 yılı için 250 lt/N-gün değerine ulaşacağını tespit etmiştir. Halen, 7.800 km'yi aşan eski ve yeni kanalizasyon şebekesinden, günde 1.350.000 m3'lük atıksu İstanbul Boğazı ve Marmara De-. nizi'ne akıtılmaktadır.

Tablo H

İstanbul ve Çevresinden Marmara Denizi'ne Bırakılan Atıksu Yükleri

<i>Yerleşim</i>	<i>Konut</i>
<u>İstanbul</u>	<u>204 406 00</u>
<u>Silivri</u>	<u>1 405 00</u>
<u>Çatalca</u>	<u>622 28</u>
<u>Solunpası</u>	<u>452 42</u>
<u>Çınarlık</u>	<u>411 76</u>
<u>Yalova</u>	<u>3.552.64</u>

Bu hesaplamaya göre toplam nüfus ve atıksu debileri önümüzdeki 30 yılda Tablo I'deki seyri izleyecektir.

Bir başka araştırmaya göre (Konut Kirlilik Komisyonu Raporu) Marmara Denizi'ne İstanbul ve çevresinden bırakılan konut kaynaklı atıksu yükleri, biyolojik oksijen ihtiyacı temel alındığında Tablo H'deki gibidir.

Bu organik maddelerin yanında günde 54 ton azot ve 9 ton fosfor da bu atıksularla taşınmaktadır.

2020 yılı için BOİS'in (biyolojik oksijen ihtiyacı) yaklaşık üç misli artarak günde 1.000 tona, toplam, azot yükünün 160 tona ve toplam fosfor yükünün günde 32 tona yükseleceği hesap edilmektedir.

İstanbul'da, endüstriyel atıksuyu olan, İSKİ abonesi 2.800 sanayi kuruluşu vardır. Kentte kanalizasyon ve atıksu arıtma-uzaklaştırma değeri için esas alınan endüstriyel atıksu yükü 220.000 mVgün'dür. 1990 yılı için toplam atıksu-yun 1.350.000 mVgün olduğu dikkate alındığında bu atıksu debisinin içinde endüstrinin payının yüzde 17 dolayında kaldığı varsayılmaktadır.

Bu endüstriyel atıksu debisi, atıksu niteliği hesaba katılmazsa 1.375.000 kişilik bir nüfusa eşdeğer kirlilik yaratmaktadır. Ancak endüstri atıklarının çevre kirlenmesini yaratan etkilerinin yüksekliği hesaplandığında endüstri atıksuyunun çevre ve su kirlenmesine etkisinin yukarıdaki oranların üstünde olduğu anlaşılır.

İSKİ verilerine göre atıksuyu olan 2.800 sanayi tesisinin en büyük ilk 150'si, toplam endüstriyel atıksuların yüzde 80'ini deşarj etmektedir. Yine aynı verilere göre bu 150 sanayi kuruluşunun yüzde 80'i arıtma yapmaktadır. İstanbul'da toplam endüstriyel arıtma yüzde 65 civarındadır. İnşaat halindeki arıtma tesisi 76 tanedir ve günlük debileri 6.000 m³'tür. Ancak arıtmanın yetersizliği ve kalitesinin gerekenden düşük olduğu, somut olgular ve hızlı su kirlenmesiyle ortaya çıkmaktadır.

İstanbul'da atıksuları uzaklaştırmak ve bertaraf etmek için mevcuda ek olarak en az 800-1.000 km'lik kanalizasyon hattına ihtiyaç vardır. Halen bunun 600 km'lik bölümü inşa edilmiş durumdadır. Bunlar taşıyıcı sistemler (kolektörler) ve tüneller olarak hazırlanmıştır. İstanbul'un (merkez) mevcut taşıyıcı sistemleri ve tünelleri Mart 1993 sonu itibariyle Tablo lifteki durumdadır.

Arıtma Tesisleri

İstanbul'un 1.350.000 mVgün'lük atıksu-yunu uzaklaştırmak için inşa edilen kolektör ve tünellerin yanında bu atıksuyu zararsız hale getirmek için de çalışmalar yapılmaktadır. İller Bankası'nın 1993 yılı itibariyle hazırladığı atıksu arıtma tesislerinin durumu Tablo IV'teki gibidir: Tablodan da izlenebileceği gibi çok

Tablo IV İstanbul'un Atıksu Arıtma

Tesislerinin Durumu (1993 Mart ayı itibariyle)

Tamamlandı

Yenikapı Ön Arıtma Tesis

Tamamlandı

Üsküdar Ön Arıtma Tesis

Proje aşamasında

Baltalimanı Biyolojik Arıtma Tesis

Proje aşamasında

Küçükçekmece Biyolojik Arıtma Tesis

Tamamlandı

Tuzla Biyolojik Arıtma Tesis

Proje aşamasında Proje aşamasında Proje aşamasında

Riva Biyolojik Arıtma Tesis

Terkos Biyolojik Arıtma Tesis

Büyükkada Biyolojik Arıtma Tesis

Proje aşamasında Proje aşamasında

Kınalıada Biyolojik Arıtma Tesis

Burgazada Biyolojik Arıtma Tesis

Proje aşamasında

Heybeliada Biyolojik Arıtma Tesis

önemli arıtma tesislerinin büyük çoğunluğu henüz proje aşamasındadır. Öte yandan hızlı ve kontrolsüz gecekondulaşma yüzünden, kentin en önemli, hattâ hayati su kaynaklarının çevresindeki günden güne büyüyen yerleşmelerin atıksu ve arıtma sorunlarına yeterli çözüm getirilememekte ve İstanbul'un atıksu sorunu tüm yatırım ve çabalara rağmen ağırlığını korumaktadır.

Bibi. S. Budak, "Kentlileşemeyen Kent Örneği. Bir Sorunlar Yumağı Kent İstanbul", *tu Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 3-4-5, 1993; D. Orhon, *İstanbul'un Çevre Sorunları ve Çözüm Yolları*, İst., 1991; A.

Samsunlu, "İstanbul'un Kanalizasyon ve Arıtma Tesisi Sorunları", *İstanbul'un Çevre Sorunları ve Çözümlen Sempozyumu*, 9-13 Nisan 1990, ist., *İller Bankası Kanalizasyon Tesisleri Proje ve İnşaat Özetleri 1991 Katalogu*; "Marmara Denizi Toplantısı Evsel Kirlilik Komisyonu Raporu", 4-5 Ekim 1993, ist., (yayımlanmamış toplantı notları); K. Esmer, *Tarih Boyunca İstanbul Sulan ve İstanbul Su ve Kanalizasyon Sorunu*, İst., 1983.

SEVİM BUDAK

ATIŞALANI

Önceleri Bakırköy İlçesi içerisinde yer alırken 1990 genel nüfus sayımının ardından ilçe statüsü kazanan Güngören'in(->) kuzey kesimini oluşturur, Kuzeydoğuda Bayrampaşa İlçesi'nin Yıldırım ve Kartaltepe mahalleleri, güneyde Güngören İlçesi'nin Esenler kesiminin Fevzi Çakmak ve Fatih mahalleleri, batıda 1990 sonrası kurulan Bağcılar İlçe-si'nin(->) Yeşilbağ, Fevzi Çakmak, Kemal Paşa (Mahmut Bey) ve 100. Yıl mahalleleriyle sınırlanmıştır. Kuzeyde ise

Küçükçekmece, Bağcılar ve Güngören ilçelerinin kuzeyinde ve Gaziosmanpaşa İlçesi'nin(->) batısında yer alan geniş askeri saha ile sınırlanmıştır. Atışalanı Trakya otoyolu E-5 bağlantı yolu üzerindeki Esenler kopili kavşağı ile ikinci çevre yolu üzerinde, batıda Mahmut-bey, kuzeydoğuda da Metris kavşakları arasında kalan üçgen içerisinde. Bu açıdan ikinci çevre yolunun hizmete girişiyle birlikte günümüzde zengin bir ulaşım altyapısına sahip olmasına rağmen kuzeyinde yer alan askeri saha nedeniyle gelişme olanakları sınırlıdır.

İdari açıdan Kemer, Birlik, Havaalanı, Turgut Reis, Cevat Paşa ve Karabayı mahallelerine bölünmüştür.

Atışalanı yöresinde 1970'ten sonra çok hızlı bir nüfus artışı görülmüştür. Nitekim Atışalanı'nın 1970'te 1.222 olan toplam nüfusu 1975'te 14.054'e, 1980'de 42.264'e, 1985'te 58.439'a, 1990'da da 100.839'a yükselmiştir. 1990 genel nüfus sayımı verilerine göre nüfusun mahalleler itibariyle dağılımı şöyledir: Turgut Reis (38.003), Birlik (14.506), Kemer (10.306), Havaalanı (20.144), Karabayı (17.238) ve Cevat Paşa (642).

Atışalanı nüfusunun büyük çoğunluğunu İstanbul dışında doğanlar oluşturur. 1990 genel nüfus sayımına göre, Atışalanı'nı oluşturan 6 mahallede, İstanbul doğumluların toplam nüfusa oranı yüzde 25 (Turgut Reis) ile yüzde 31 (Havaalanı) arasında değişmektedir. Aynı oranın, 1990'da, Bakırköy İlçesi'nin E-5 yolu ile Marmara Denizi arasında kalan mahallelerinde yüzde 50-60'lar düzeyinde değiştiği göz önüne alınırsa, Atışalanı'nın hızlı iç göç sonucu kente yeni gelen göçmenlerin yerleştiği bir bölge olduğu söylenebilir. Türkiye'nin hemen tüm illerinden göç almış olmasına rağmen Cevat Paşa, Karabayı, Birlik ve Turgut Reis mahallelerinde Sivas'tan gelen

göçmenlerin; Kemer'de Kars kökenlilerin; Havaalanı Mahallesi'nde de Sinop ve Giresun'dan gelen göçmenlerin ağırlıkta olduğu görülmektedir.

Atışalanı nüfusunun eğitim düzeyi incelendiğinde, 6 ve daha yukarı yaşlardaki nüfus içerisinde okuma yazma bilmeyenlerin Karabayır Mahallesi'nde yüzde 15, Turgut Reis'te yüzde 14, Bir-lik'te yüzde 13, Cevat Paşa'da yüzde 12, Kemer ve Havaalanı mahallelerinde de yüzde 11 düzeyinde olduğu görülüyor. Aynı oranın 1990'da Bakırköy İlçesi genelinde yüzde 9,6, E-5 yolu ile Marmara Denizi arasında kalan mahallelerde de yüzde 4-5 arasında bulunduğu göz önüne alınarak Atışalanı nüfusunun eğitim düzeyinin görece olarak düşük olduğu söylenebilir.

Diğer taraftan, bir öğretim kurumundan mezun olanların büyük çoğunluğu ilköğretim mezunudur. 1990'da Atışalanı bölgesinde en son bitirdiği okul ilköğretim olanların herhangi bir öğretim kurumundan mezun olanlara oranı Turgut Reis'te yüzde 70, Birlik ve Kemer mahallelerinde yüzde 68, Karabayır'da yüz-

ATIŞ ALAM

402

403

ATİK ALİ PAŞA KÜLLİYESİ

İlmi-Teknik	29	32	38	04	21	27	84
Üst kademe	16	12	25	04	08	15	36
İdari personel	48	52	52	55	26	12	72
Ticaret satış	127	102	122	80	128	117	152
Sahis hizmetleri	05	06	82	128	01	88	88
Tarımda çalışan	10	07	12	26	07	10	08
Sanayide çalışan	617	630	602	634	632	631	502
İssiz olanlar	58	67	67	60	77	60	58
Toplam Yüzde	100	100	100	100	100	100,0	100,0
	1						

Atik Ali Paşa Camii'nin güneybatıdan görünümü, Atikalı. *Araş Neftçi*

camii, Kariye Camii'dir. Edirnekapı'da yeri tarif edilen cami ise zikredilen camidir. Bu caminin vazifelileri için ayrılan yıllık ücret 12.600 akçeye ulaşmaktadır.

Yapı birçok defa onarılmıştır. Bilhassa 1648 zelzelesinde son cemaat kemerlerinin tamamen, minaresinin de şerefesine kadar yıkıldığı kayıtlara geçmiştir. 1960'lara kadar ahşap olarak kalan son cemaat yeri, temel izlerine göre tekrar yapılmıştır.

Cami iki sıra kesme taş, üç sıra tuğla ile inşa edilmiştir. Plan olarak iki kare ayak üzerinde altı kubbelidir. Son cemaat yeri de kesme taştan kare dört ayak üstünde üç kubbe ile örtülüdür.

Atışalanı'nda İstihdam Yapısı (Genel ve mahalleler itibariyle çalışanların yüzdeleri)

Turgut Birlik Kemer Hava- Cevat Karabayır Atışalam Bakırköy
Reis alam Paşa Toplam Geneli

Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı için özel olarak hazırlanan "1990 Genel Nüfus Sayımı Mahalleler" itibariyle döküm tablolarından hesaplanmıştır. 12 yaş üzeri ekonomik açıdan aktif toplam nüfus verileridir. Karşılaştırma kolaylığı açısından yüzde değerler verilmektedir. Mutlak sayılar toplam çalışan sayılarından elde edilebilir.

de 67, Havaalanı Mahallesi'nde yüzde 65, Cevat Paşa'da da yüzde 61 düzeyindeydi. Aynı oran, Bakırköy ilçesi genelinde yüzde 54, E-5 yolu ile deniz arasında kalan mahallelerde de yüzde 25 ile yüzde 30 düzeylerindeydi. Bu veriler, Atışalam nüfusunun öğrenim sürecini erken terk etmek zorunda kaldığını göstermektedir. Bu durumda, Atışalanı'nda ekonomik açıdan aktif nüfusun metropoliten iş pazarına daha çok imalat sanayiini oluşturan işkolları aracılığı ile katılması doğal karşılanmalıdır. Atışala-nı'nı oluşturan 6 mahallede ekonomik açıdan aktif nüfusun işkolları itibariyle dağılımı tabloda verilmektedir.

Tablodaki istihdam verilerinin de açıkça gösterdiği üzere, Atışalam, imalat sanayii ağırlıklı, ancak mahalleler itibariyle mekânsal farklılaşma göstermeyen bir istihdam yapısına sahip bulunmaktadır. Bu yapının en belirgin özelliği de ilmi-teknik elemanlar, yöneticilik, idari

personel, ticaret ve satış personeli gibi görece yüksek eğitim düzeyi gerektiren işkollarında çalışanların oran olarak belirgin bir biçimde Bakırköy ilçesi ortalamasının altında; sanayi çalışanları gibi yüksek beceri gerektiren istihdam kategorilerinin yanı sıra, inşaat işçiliği ve şoförlük gibi görece az eğitim ve beceri gerektiren alt başlıklar içeren bir kategoride Bakırköy İlçesi ortalamasının çok üzerinde bir yığılmaya sahip oluşudur. Gerçekten de bu kesimde imalat sanayiinde çalışanlar, metropoliten alan ortalamasının yaklaşık iki katıdır ve 1990 nüfus' sayınının yapıldığı tarihteki sınırlarıyla Bakırköy ilçe ortalamasının da yüzde 13 üzerindedir. Buna karşılık

Atışalanı'nda ticaret ve hizmet sektöründe çalışanların toplam istihdam içerisindeki payları ilçe ve büyükşehir için hesaplanan değerlerden kayda değer biçimde daha düşüktür.

Eğitim düzeyi incelenirken görüldüğü üzere, Atışalanı'nda aktif nüfus genelde belli bir eğitim düzeyi ve iş deneyimi gerektiren iş pazarlarının giriş engellerini aşacak özelliklerle donanmış olmasa da, dokuma ve konfeksiyon işçiliği gibi deneyim ve beceri gerektiren iş pazarlarına girebilmeyi başarmıştır. Bu durum sanayi kategorisinin alt baş-

Atışalanı Köyü

İstanbul Ansiklopedisi

lıkları incelendiğinde açıkça karşımıza çıkmaktadır. Nitekim çeşitli işkolları arasında tekstil işçileri çoğunluktadır. Dokuma işçileri ve terzi-döşemecilerin alt kategorilerinin toplam sanayi çalışanlarına oranı Turgut Reis Mahallesi'nde yüzde 42, Havaalanı Mahallesi'nde yüzde 32, Birlik Mahallesi'nde yüzde 34, Kemer Mahallesi'nde yüzde 36, Karaba-yır'da yüzde 35, Cevat Paşa Mahallesi'nde de yüzde 50 düzeyindedir.

Önemli sayıda tekstil işçisi barındırmasına karşılık Atışalam kayda değer sayı ve büyüklükte sanayi kuruluşu

içermemektedir. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nin kapasite raporlarındaki kayıtlara göre, Atışalanı'nda 1987'de toplam olarak 4 mühendis, 9 teknisyen, 18 usta, 141 işçi ve 17 idari personel çalıştıran sadece 7 sanayi kuruluşu bulunuyordu. Diğer bir deyişle Atışalam, İstanbul metropoliten alanında önemli bir sanayi bölgesi değildir. 1993 kapasite raporlarına göre Atışalanı'ndaki kuruluş sayısı 20'ye yükselmiş bulunuyordu. Bu bilgilere göre Atışalanı'nın komşu ilçelerdeki tekstil komplekslerinin emek havuzu olduğunu söyleyebiliriz.

Tablodaki istihdam verilerinin açığa çıkardığı ikinci nokta, Atışalam kesimini oluşturan 6 mahallenin hiçbirinde istihdam yapıları açısından kayda değer bir farklılaşma bulunmayışıdır. Nitekim nüfus büyüklükleri birbirinden çok farklı altı mahalleden alınan istihdam yapıları neredeyse birbirinin aynısıdır. Bölge homojen bir işçi bölgesi olarak ele

alınabilir.

Bu veriler ışığında, Atışalam, 1970-1990 döneminde yurtiçi göçle çok hızlı büyümüş; okuryazarlık ve eğitim düzeyi, 1990'a kadar, içerisinde yer aldığı Bakırköy ilçe ortalamasından ve bu ilçedeki düzenli konut alanlarınmkinden, göz ardı edilemeyecek düzeyde düşük; istihdam yapısı farklılaşmamış (homojen); çevre ilçelerdeki önemli sanayi komplekslerinin emek havuzu içerisinde yer alan ve ağırlıklı olarak tekstil işçilerinin yaşadığı bir konut alanı olarak tanımlanabilir.

MURAT GÜVENÇ

ATİK ALİ PAŞA CAMİİ

Atik Ali Paşa'nın "Zincirlikuyu, Kara-gümrük, Vasat Ali Paşa" camileri de denilen camii, bugün Atikali semtinde Fevzi Paşa Caddesi'ndeki set üstündedir. Zincirlikuyu adını, caminin yakınında bulunan bir kuyudan almıştır. Civarında hattat Rakım Efendi'nin medresesi ve türbesi ve Semiz Ali Paşa'nın medresesi vardır.

Banisi olan Atik Ali Paşa II. Bayezid devrinde iki defa sadrazam olmuştur. Aynı zamanda "Hadım, Tavaşi, Şehit, Eski" lakapları ile de anılmaktadır. Şah Kulu veya Şeytan Kulu Vakası'nda (1511) şehit olmuştur.

Caminin inşa tarihi bilinmemektedir. Fakat vefatından önce olduğu muhakkaktır. Kitabesi mevcut değildir. Atik Ali Paşa'nın 915/1509 vakfiyesine göre İstanbul'da camileri, medresesi, imaret ve hankahı, Edirne'de camii, hankahı vardır. Yassıvıran'da da bir camii olduğu bir kaynaktan geçmektedir. Bu hayrat için İstanbul'da, Anadolu ve Rumeli'de bir hayli köy, arazi, dükkân, bedesten, hamam, bahçe ve evler, fırın, bostan, değirmenler bırakmıştır. Mora'da beş muallimhanesi vardır. Ayrıca 119 cilt kitap da vakfedilmiştir. Bu vakıfların yıllık geliri 471.998, masraf ise 270.638 akçeye varmaktadır. Vakfiyede Balat'ta görülen

Kemerlere isabet eden yerlerde, dış duvarda istinat ayakları mevcuttur. Kemerler son tamirde dışta taş, içeride tuğla ile örülmüştür. Altta ve üstte sekizer pencere vardır. Ayrıca mihrap duvarında üstte iki yuvarlak pencere daha mevcuttur. Minare sağda, kapısı dışarıdadır. Kaidesi kaba yönü kesme taştandır. Pabuç kısa, gövde kesme taştandır. Şerefe altı helezoni yivlidir. Cümle kapısı da kesme taştan dışarı az çıkık, üstte sivri kemerli, sade silmelidir. Kitabe yeri boştur. Mihrap alçıdan, yeni uçları püsküllü, altı sıra bademlidir. Minber, taştandır fakat yağlıboya ile boyalıdır. Nispetli, sade bir eserdir. Fakat caminin yegâne tezyini unsurudur. Külâhı tutan ayaklar sekiz kenarlı, sütun başlıkları ve külâh kaidesi mukarnalıdır. Korkuluğun sağ ve solunda gülçeler mevcuttur.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Deften*, 70; Ay-vansarayî, *Hadîka*, I, 119; M. T. Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edime ve Paşa Livası*, İst., 1952, s.

401; E. H. Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, İst., 1953, s. 215; S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanat Tarihi Araştırmaları ve İncelemeleri*, I (1963), s. 69; I. A. Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid, Yavuz Selim Devri*, V, İst., 1983, s. 175.

I. AYDIN YÜKSEL

ATİK ALİ PAŞA KÜLLİYESİ

Atik Ali Paşa'nın Çemberlitaş'taki külliyesi. II. Mahmud Türbesi'nden Çarşıkapı'ya uzanan Yeniçeriler Caddesi üzerindedir. Külliye'nin inşa edildiği alan, Bizans döneminde I. Constantinus tarafından yaptırılan dikilitaşın bulunduğu Constantinus Forumu'nun(-+) sınırları içindedir.

Külliye, vakfiyesindeki kayıtlarına göre cami, medrese, imaret, hankah, kervansaraydan teşekkül etmektedir. Bugün bu eserlerden cami ve önü kesilmiş olarak medrese mevcuttur. Hanka-hın ise avlu giriş kapısı yanında bulunan ve üzerinde bir muvakkithane kita-

Atik Ali Paşa Külliyesi'nin Nuruosmaniye Camii minaresinden görünümü. *Araş Neftçi*

ATİK ALİ PAŞA KÜLLİYESİ

404

405

ATİK ALİ PAŞA KÜLLİYESİ

Melchior Lorichs'in çiziminin ahşap baskısı, 1576. Önde külliye'nin imareti olduğu sanılan yapı

ile arkasında cami.

W. Müller-Wiener, *Bildlexikon*

besi bulunan yapı olduğu sanılmaktadır, imaret, nazirenin devamında idi. Bu yüzyılın başına kadar harap olarak gelmiş ve bir kısmı Divanyolu Caddesi'nin düzenlenmesi esnasında ve son kalan izleri de 1912-1914 arasında ortadan kalkmıştır. Vakfiyede imarete yakın olduğu ifade edilen kervansaray ise şimdi yoktur. Bu kervansarayın elçilerin misafir edildiği ve Elçi Hanı(->) denilen bina olduğuna dair ihtimaller ileri sürülmektedir. Bu han 1865 Hocapaşa yangınında harap olmuş ve 1880'e doğru tamamen ortadan kalkmıştır.

Külliye'nin banisi aslen Bosnalı olan "Hadım, Tavaşi, Şehit, Eski" lakapları ile anılan ve iki defa *sadrızam* olup, 1511' de Şah Kulu (veya Şeytan Kulu) Vaka-sı'nda şehit olan Atik Ali Paşa'dır. Vakfiyesi 915/1509 tarihlidir.

Ali Paşa, İstanbul'da, Edirne ve Mo-ra'daki hayratı için İstanbul içinde ve dışında çeşitli vakıflar bırakmıştır. Bunlar, İstanbul, Galata, Edirne, Yanbolu, Yenicezağra, Moton, Koton, Anavarin, Kefe, Balyabadra (Patras),

Serez, Bursa, Mizestre (Mistra), Silivri, Pınarhisar, Vize, Filibe, Zihne, Kartene, Hırsova, Göl, Alaşehir, Adalar, Ayasluğ, Amasya, Kavak, Bafra, Çarşı gibi şehir, kasaba ve köylere dağılmıştır. Buralarda bedesten, hamam, dükkânlar, köy, bostan, mezra ve bahçeler, değirmenler olduğu gibi 119 cilt kitap da vakfedilmiştir. Vakfın gelirleri 471.998 akçe, giderleri ise 270.638 akçeye ulaşmakta idi. Külliye'nin inşa tarihi bilinmemektedir.

Cami: "Sedefçiler", "Eski Ali Paşa", "Çemberlitaş", "Dikilitaş", "Vezirhanı", "Sandıkçılar Camii" gibi isimlerle tanınan Atık Ali Paşa Camii, külliye'nin *ayakta* kalan en büyük parçasıdır. Şehrin en işlek caddelerinden birindedir ve İstanbul'un en eski eserlerinden biridir.

Caminin orijinal kitabesi yoktur. Fakat cümle kapısı üzerindeki hattat Sami Efendi imzasını taşıyan "ayet-i kerime" yazılı 1314/1896 tarihli kitabenin köşesine 902/1496 rakamı ilave edilmiştir. Üstünde yine Sami Efendi'nin beyzi bir besmelesi vardır. Yazı levhasının 1894 zelzelesinden sonra konulduğu anlaşılmaktadır. Minare kapısında da 1315/ 1897 tarihli bir "besmele" bulunmaktadır. Cami çeşitli tarihlerde geçirdiği yangın ve zelzelelerden sonra tamir görmüş olmalıdır. Bu yangınların neticesinde yapılan tamirlerde cümle kapısı köşelerindeki kum saatleri yontularak boşaltılmış ve bazı kemer kilit taşları barok üslubu ile tadil edilmişlerdir. 1648 zelzelesine ait olduğu sanılan bir vesikada caminin kubbesinin tamamen ve minaresinin de şerefesine kadar yıkıldığı kayıtlıdır. Daha sonra 1716 ve 1766'daki zelzeleler, 1865 Hocapaşa yangını ve 1894 zelzelesinden sonra da mühim tamirler geçirmiş olduğu muhakkaktır. Cami, en son 1937-1938 arasında tekrar tamir gördükten sonra 1981'de küçük bir onarım geçirmiştir.

Cami tamamen kesme küfeki taşından yapılmıştır. Plan olarak beş kubbeli bir son cemaat yeri, bir eksen üzerinde bir büyük ve mihrap üstünde bir yarım

Atık Ali Paşa Külliyesi'nin vaziyet planı.

1. Cami,
2. Medrese,
3. İmaretin
veya tekkenin
yeri,
4. Dükkânlar
ve
muvakkithane,
5. Türbe ve
hazire,
6. Çeşme,

7. Su haznesi

Müller-Wiener,
Bildlexikon
Alman Arkeoloji
Enstitüsü

kubbe ile örtülüdür. İki yana doğru birer kare paye ile ana mekândan ayrılan daha alçak ikişer kubbenin örttüğü yan hacimlerle genişletilmiştir. Minare sağda ve tek şerefelidir. Bu plan eski Fatih Ca-mii'ne küçük bir farkla benzemektedir. Fatih Canii'ndeki yan hacimler üçer kubbe ile örtülü idi. Yan hacimlerin tab-haneli veya zaviyeli camilerde olduğu gibi sonradan ara duvarlarının açılarak esas harime dahil edilmedikleri anlaşılmaktadır. Hans Dernschwam'ın 1553'te-ki gözlemlerinde bugün kare ve barok bir üslubu yansıtan ayakların yuvarlak, kırmızı benekli sütunlar olduğu ifade edilmiştir. Bu yan hacimler sayesinde ki yapı mimari nispetler bakımından oldukça mükemmel bir hal almıştır. 6,85 m genişliğindeki revak (son cemaat yeri) beş kubbelidir. Altı sütunun dördü mermer, ikisi porfirdir. Sütun başlıkları klasik *tarzda* mukarnaslıdır.

Revağın orta kubbe köşelikleri badem ve yapraklarla çok zengin görünümlü olduğu gibi, kubbe içi de rumî mala-karilerle kaplanmıştır. Cümle kapısı çerçevesi sade silmelere sahiptir. Üstü ise devrin birçok örneğinde olduğu gibi zengin mukarnaslarla son bulmaktadır. Sağda ve soldaki kum saatleri yok olmuş, sadece yerleri kalmıştır. Yukarıdaki bitişleri barok üslubu yansıtmaktadır. Kapının sağ ve solundaki nişlerin mukarnaslarının bir bölümü korunabilmiş-tir. Son cemaat duvarındaki pencere aralarında da birer mihrap bulunmaktadır.

Caminin duvarları 2,05-2,10 m kalınlı-

ğında, iç ölçüleri enine 28,13 m, boyuna 21,55 m'dir. Yarım kubbe köşelikleri iri ve çok zengin mukarnaslıdır. Orta kubbe köşeleri düz ve tezyinatsızdır. Yan hacim kubbe köşelikleri bademlidir.

Caminin birinci sıra pencereleri on dört, ikinci sıra pencereleri on beş adettir. Ayrıca yan kubbelerde ikişer ve yarım kubbede üç, kubbe kasnağında ise on iki pencere olduğu gibi ana kubbeyi tutan yuvarlak kemerler içinde de üçer pencere mevcuttur. Ana kubbe dışarıdan sekiz adet payanda ile desteklenmektedir. İç cümle kapısının sağ ve solunda birer niş ve dolap mevcuttur. Bugün mevcut olan ahşap mahfil yenidir. Ancak daha öncede bir mahfilin olduğu muhakkaktır. Zira kubbeye çıkış kapı üstündeki bir girişten mümkün olmaktadır ki, bu da ancak bir mahfil vasıtası ile olabilir.

Mihrap, zarif, nispetli, mermerden klasik üslupta, yedi sıra mukarnaslıdır ve oldukça sadedir. Mihrabın iki yanındaki mumların üstüne isabet eden yerlerde birer duman külahı mevcuttur. Bu dumanlıklar üst pencere içlerine açılmaktadır.

Minber, siyah ve beyaz mermerden, nispetli ve güzeldir, fakat sadedir. Yanlardaki üçgen yanlıklar ve asabada rumî tezyinatlı bir su dolaşmaktadır. Minberin giriş kapısı üzerinde "kelime-i şahadet" yazılıdır. Sağda ve solda, ortasında düğümlenen yivlerle işlenmiş birer kum saati mevcuttur.

Sağda bulunan minare kare bir kaide üzerindedir. Kapı kemeri üstünde 1315/ 1899 tarihli bir besmele vardır. On altı kenarlı gövdeye üçgenli kısa bir pabuçla geçilmektedir. Şerefenin, inşa edildiği devre ait olduğu tahmin edilebilir.

Medrese: Atik Ali Paşa Medresesi, caminin karşı tarafındadır. Arkadan geçen Yeniçeriler Caddesi, 1880'lerde genişle-tilirken ön tarafı kesilmiş, yıkılan dört hücre yerine üstlerine ikişer oda ilave edilmiştir.

Yapının kitabesi bulunmamaktadır. Atik Ali Paşa'nın 915/1509 tarihli vakfiyesine göre paye olarak "kırklı" idi ve talebe için ayda 30 akçe tayin edilmişti. Senelik tahsisatı ise 27.640 akçedir.

İlk yapısı sırasında on altı oda ve bir dershanesi vardı. Kesilen odalar üste ilave edildiğinden oda adedi olarak değişmemiştir. Binanın inşaatı kaba yönü taş ve iki sıra tuğladır. Fakat bugün cepheye tesadüf eden tadil edilmiş kısımlar kesme taş ile yapılmıştır. Pencereler ve revaklar basık kemerli, üstleri de beşik tonozludur. Tadilatın yapıldığı devrin üslubu açıkça görülmektedir. Cümle kapısının iki sütuna oturan memeli sivri kemeri biraz arabesk karakterlidir. Binanın iç revak kemerleri ise yuvarlaktır. Dershane önüne isabet eden sütunların ikisi yeşil, diğerleri beyaz mermerdendir. Odalar altta ikişer, üstte bir pencereli, iki dolap ve ocaklıdır. Dershanenin altı alt, dört üst penceresi vardır. Mihrap ve ocak yoktur. Avluda eskiden bir şadırvanın bulundu-

ğu kayıtlarda geçmektedir. Daha önceleri çeşidi derneklere tahsis edilen, fakat bir hayli bakımsız kalan medrese 1965'te bir kültür vakfına tahsis edilerek tamir ettirilmiş ve yeniden hizmete açılmıştır.

Hankah (Tekke): Atik Ali Paşa'nın vakfiyesinde caminin yanında olduğu belirtilen hankahın yerini tayin etmek mümkün değildir. Bir ihtimale göre imaretin bulunduğu yerde olduğu veya bugün avlu giriş kapısı solundaki iki katlı olan ve üzerinde 1315/1897 tarihli bir kitabe bulunan muvakkithane binasıdır. Bu yapının üst katının sıbyan mektebi olduğu da ileri sürülmektedir. Vakfiyesinde cami ile birlikte mütalaa edilen hankahın şeyhine 15 akçe gündelik tayin edilmiştir. 19. yy sonlarında Halvet! tarikatından Kasım Çelebi Tekkesi'nin ayinlerinin Atik Ali Paşa Camii içinde icra edilmekte olduğu da bilinmektedir.

îmaret: Atik Ali Paşa imareti, kuvvetli bir ihtimalle bugün caminin haziresi dışında ve Çemberlitaş'a kadar uzanmakta idi. Vakfiyesinde kiler, matbah, ahır, hela gibi bölümleri bulunan imaretin hizmetlileri için yılda 19.800 akçe ve çeşitli miktarda malzeme tayin edilmiş idi. 1553-1555

arasında Alman ressam Melchior Lorichs, Elçi Hanı'ndan caminin ve önündeki kubbelerin resmini yapmıştır. Resimde bir ihata duvarı içinde görülen üçü bacalı beş kubbenin imaret olduğu zannedilmektedir. Bu bina harap olmuş ve kalıntıları dükkân haline getirilmiştir. Divanyolu Cadde-

si'nin düzenlenmesi sırasında da bir kısmı yıkılmış ve son kalan izleri kaldırılmıştır. 1937-1938'de hazire düzenlenirken 1314/1896 tarihli bir imaret kitabesi bulunmuştur. Bu kitabenin tarihi ile caminin son tamirdeki kitabesinin tarihi aynıdır.

Türbe ve hazire: Caminin haziresi yol ve kible tarafındadır. Burada altı ayak üzerinde kubbeli, yanları açık bir türbe ve bir hayli de kabir mevcuttur. Lorichs'in 16. yy'da yaptığı resimde gösterilmeyen türbenin kime ait olduğu bilinmemektedir. Şu anda içinde hiçbir iz bulunmayan türbede son tamirlerden evvel üç büyük ve üç küçük sanduka olduğu bilinmektedir. Ali Paşa'nın Şah Kulu Vakası'nda şehit olduğu ve cesedinin kaybolduğu kaynaklarda yazıldığından, türbenin daha sonraları bir başkası için yapılmış olduğu tahmin edilebilir. 19. yy'm ikinci yarısında ve 1937 ve 1956'da yol tanzim edilirken bazı kabirler ortadan kalkmıştır. Burada birçok önemli Osmanlı devlet adamı ve kişilerin kabirleri mevcuttur. Bunlardan bilinen Defter-i Hakani Emini Ali Efendi, Derviş Mehmed Paşa, Siyavuş Paşa, Boynu Eğri Mehmed Paşa, Hasan Paşa, Reisülküttab Küçük Çelebi, Şeyh Kasım ve Ramazan efendilerin kabirlerinden bazıları buradadır. Bir kısmı da kaybolmuştur.

Çeşme ve hazne: Caminin cümle kapısı sağındaki iki pencere yanında barok üslubunda Hekimoğlu Ali Paşa'nın bir çeşmesi bulunmaktadır. Beş satırlık

ATİK İBRAHİM PAŞA CAMÜ

406

407

ATİK VALİDE KÜLLİYESİ

Atik Mustafa Paşa Camii'nin yüzyılın başındaki görünümü.

İAM, Encümen At-şivi, I, 101

kitabesindeki tarihi 1168/1754'tür. Ayrıca Nuruosmaniye Camii tarafında kita-besiz bir su haznesi bulunmaktadır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 67-72; Evliya. *Seyahatname*, I; Ayvansarayî, *Hadî-ka*, I, 149-152; Osman Bey. *Mecmua-i Cevâ-mi*, I, 70-71, no. 287; Gurlitt, *Konstantino-peîs*, 63; Gabriel, *Constantinople*, 367-368; F. İ. Ayanoğlu, "Vakıflar İdaresince Tanzim Ettirilen Tarihi Makbereler". *VD*, II (1942), s. 400; M. T. Gökbilgin, *XV-XVI*.

Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, İst., 1952; Eyice, *istanbul*, 38-39; E. H. Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, İst., 1953; Cezar, *Yangınlar*, 335-336; S. Eyice, "Atik Ali Paşa Camii'nin Türk Mimarisindeki Yeri", *TD*, XIV/19 (1964), 99-114; S. Eyice, "Elçi Ham", 723, 24 (1970), s. 93-130; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 371-373.

İ. AYDIN YÜKSEL

ATİK İBRAHİM PAŞA CAMÜ VE MEDRESESİ

bak. ÇANDARLI İBRAHİM PAŞA CAMİİ VE MEDRESESİ

ATİK MUSTAFA PAŞA CAMÜ

İçinde sahabeden Hazret-i Câbir'in kabrinin bulunduğu inancıyla Câbir Camii olarak da adlandırılan bu tarihi yapı esasında eski bir Bizans kilisesidir. İstanbul'un kuzeybatı köşesinde kara tarafı surları ile Haliç kıyısı arasında kalan sahada Ayvansaray semtinin içinde fakat 1933'lere doğru yapılan garip düzenleme sonucunda adını verdiği mahallenin surları dışında bulunmaktadır.

Eski bir kilise olduğu kesinlikle belli olan bu yapının eski adı tespit edilememiştir. İstanbul'un Bizans dönemine ait eski eserlerine dair toplu bir eser yazan Patrik Konstantios, Fransızcası 1846'da yayımlanan (Rumca ilk bas. 1824, 2. bas. 1844) kitabında burayı havarilerden Petrus (Petros) ve Marcus'un (Markos) kilisesi olarak gösterir. Bu teşhis sonraları İstanbul'un eski eserleri ve tarihi topografyasına dair bellibaşlı kitaplarda tekrarlanmıştır. A. G. Paspatis 1877'de, D. Pulgher 1878'de, Dr. Mordtmann 1892'de burayı Petros ve Markos Kilisesi olarak gösterdikleri gibi, E. Mamboury de ilk baskısı 1925'te yapılan *Rehber-i Seyyabin'de* aynı teşhisi tekrarlamıştır. Bu hipoteze esas olan efsaneye göre, I. Leon döneminde (457-474) Galbios ve Kandidos adlarında iki patris Kudüs'ü ziyaretlerinde bir Yahudinin evinde bulunduğunu öğrendikleri Meryem'in elbisesini (maforion) çalarak 458'e doğru Bizantion'a getirirler ve Blaherna semtinde havari Petros ve Markos adlarına bir kilise yaptırarak bu kutsal elbiseyi küçük bir yapı olan bu kiliseye koyarlar. Fakat imparator bunu öğrenince daha büyük olan Blaherna Kilisesi'ni inşa ettirerek, elbiseyi oraya taşır. Bu eşyanın oraya konulmasının hatırası için her yıl 2 Temmuz günü büyük bir tören yapılırdı. Fakat Atik Mustafa Paşa Camii olan kilisenin, iki patrisin 458'e doğru inşa ettirdikleri bina olması ihtimali çok zayıf hattâ imkânsızdır. Buna karşılık bu bölgede İmparator Teofilos'un (hd 829-

842) kızı Tekla'nın bir kilise ve manastır kurdurduğu ve azizelerden Aya Tekla adına sunulan bu manastıra çekilerek burada öldüğü bilinir. Aya Tekla Kilisesi, bir savaştan dönerken korkunç bir kasırga ile selden kurtuluşunu o gün yortusu olan Aya Tekla'nın bir mucizesine borçlu olduğuna inanan, İsaakios Komnenos (hd 1057-1059) tarafından 1059'da tamir ettirilmiştir. Bu tamirin önemli ölçüde bir yenileme

olduğunu, I. Aleksios'un (hd 1081-1118) kızı Anna Komnena'nın kitabından öğrenmek mümkündür. Anna Komnena bu kilisenin "... muhteşem bir mabet olduğunu, hiçte azımsanmayacak harcamalarla yapıldığını, sanatın çeşitli usulleriyle be-zendiğini ve imparatorun ibadetlerini daima orada yaptığını..." yazmıştır. Anna Komnena'nın büyükannesi Anna Do-lassena da gününün büyük kısmını bu Aya Tekla Kilisesi'nde ibadetle geçirirdi. Tarihi topografya hakkında araştırma yapan, bazı yazarlar, Atik Mustafa Paşa Camii'nin az ilerisinde olan yine kiliseden çevrilme Toklu İbrahim Dede Mescidi'nin (şimdi hiçbir izi kalmadı) isim benzerliğinden dolayı (Tekla: Toklu) bu Aya Tekla Kilisesi olabileceğini ileri sürmüşler ise de, bu teşhis inandırıcı görülmemiştir. Papadopoulos, Schneider ve bu satırların yazarı Aya Tekla Kilisesi'nin, Atik Mustafa Paşa Camii olabileceği görüşündedirler.

Fetih sıralarında kilisenin ne durumda olduğu bilinmez. Fatih vakfiyelerinde adı geçen Ayaleharna Mahallesi'nin Blaherna olması muhtemel görülmüş ve buradaki Çokalica Manastırı'nın adı Çu-halica olarak açıklanarak, bunun Meryem'in elbisesi ile bağlantılı olduğu sonucuna varılmıştır. Blaherna'daki Mer-

yem Kilisesi, bu caminin çok yakınında olduğuna göre (100-150 m mesafede) manastırın tarihte adı geçen Tekla Kilisesi yanındaki manastır olabileceği de bir hipotez olarak düşünülmüştür. 1430' da Blaherna Kilisesi yandığında, Meryem'in kutsal elbisesi, komşu Tekla Kilisesi'ne konulmuştur. Elbise (çuha) yaklaşımları ile, vakfiyedeki Çuhallıca'nın Tekla Kilisesi olduğu, dolayısıyla Atik Mustafa Paşa Camii eğer Tekla Kilisesi ise, kutsal elbisenin saklandığı mabedin burası olması muhtemeldir.

Kilisenin, II. Bayezid döneminde sadrazam olan ve I. Selim'in (Yavuz) 1512'de idam ettirdiği Koca Mustafa Paşa tarafından camiye çevrildiği bilinmekte ise de bu hususta da bazı karanlık noktalar vardır. 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defterinde* çok daha küçük mescitler ayrı başlık altında yer alırken bu cami, Koca Mustafa Paşa'nın bir semte adını veren, yine kiliseden çevrilme diğer camii ile birlikte kaydedilmiştir: "... ve câmi-i şerif-i ahar der kurb-i Bâb-ı Hazret-i Ebu Eyyüb-i Ensâ-rî". Vakıf kaydından öğrenildiğine göre, bu caminin çevresindeki pek çok sayıda ev ve dükkân da onun evkafındandı. Binanın bütün saçak bölümü Türk döneminde değiştirilip, esas Bizans yapısı kubbenin yerine Türk mimari üslubunda bir kubbe yapıldığına göre, bu işlemin 1509 depreminden sonra gerçekleştirildiğine ihtimal verilebilir. Ayvansaray'da büyük tahribat yapan 1729 yangınında cami zarar görmüş olmalıdır. İstanbul'da eski eserlerde izler bırakan 1894 depreminde de Atik Mustafa Paşa Camii zarar görmüş ve minaresi yıkıldığından yeni baştan yapılmıştır. Bu tamirin 1906'ya kadar sürdüğü söylenir.

Atik Mustafa Paşa Camii

Hazım Okurer, 1993

Caminin apsisinin sağ tarafındaki hücre bir türbe biçimine sokularak, buraya konulmuş olan talik hatla yazılı bir levhada buranın Hazret-i Câbir'in kabri olduğu bildirilir. Bu bölmenin kapısı üstünde de "Haza merkad-i Câbir bin Ab-dullahü'l-Ensârî" yazısı vardır. *Hadî-ka'nın* verdiği bilgiye göre ise Eyyub-i Ensârî ile Bizans döneminde Bizanti-on'un önüne gelen sahabeden olan Câbir bin Abdullah burada gömülüdür. Halbuki İslam tarihinin bilinen iki Câbir bin Abdullah'ından ikisi de Bizantion kuşatmalarında bulunmamıştır. Bu türbenin bir makam olduğu anlaşılmaktadır.

Atik Mustafa Paşa Camii olan kilise, Bizans dini mimarisinde "kapalı haç planlı" yapılar grubunun, köşe duvarlı ti-pindendir. Burada binanın içinde haç biçimindeki mekânı, dört taraftaki dört hücrenin köşeleri meydana getirir. Ortada dört kolun birbirlerine kavuştukları karenin üstünde Bizans döneminde, pencereless yüksek kasnaklı kubbe bulunuyor olmalıydı. Türk mimarisinin klasik döneminde (belki 1509 depremi arkasından), buraya şimdi görülen penceresiz basık kasnaklı kubbe yapılmıştır. Bu arada, aslında iç bünyenin dışa aksettirilme-si yüzünden inişli çıkışlı olması gereken saçak hattı da, yan cephelerde kemerlerin kesilmiş olmasından açık surette görüldüğü gibi, düz bir biçimde değiştirilmiştir. Ayrıca orijinal pencerelerin çoğu örölmüş ve sövelerinden belli olduğu üzere yeni pencereler de açılmıştır.

Kiliselerde mutlaka bulunan giriş holü (narteks) yoktur. Bilinmeyen bir dönemde yıkılan bu bölümün yerine basit, üstü çatılı ve mimari hüviyeti olmayan bir son cemaat yeri yapılmıştır. Minare ise 1894 depreminden sonra standart tipte yapılan, taş külahlı minarelerdendir. Caminin içinde Bizans dönemine ait hiçbir »bezeme yoktur. Türk döneminde

de yapılan ahşap minber ile mermer vaaz kürsüsü sanat değerine sahip değildir. Caminin tonoz ve duvarlarını kaplayan kalem işleri çok yakın tarihlerde, herhalde 1894'ten sonra yapılmıştır. 1946'larda bu nakışların altında daha eski nakışların izleri fark ediliyordu.

Caminin dışında duran yekpare mermerden oyulmuş bir vaftiz teknesi 1922' de Arkeoloji Müzesi'ne taşınmıştır. 1957'de Amerikan Bizans Enstitüsü, binanın güney cephesinde badana tabakasının altında fresko tekniğinde yapılmış birtakım aziz resimleri bulmuştur. Bunlardan ikisi hekim asıllı azizlerden Ayios Kosmas ve Ayios Damianos olarak teşhis edilmiştir. Üçüncüsü ise baş-melek Mikael'dir. Üzerleri tahta ile kapatılan bu freskolar dış tesirlere ve bilhassa insanların tahriplerine bırakılmış olup bugüne kadar bilindiği kadarıyla yayımlanmamıştır. Genellikle cami ve mescitlerin etraflarında rastlanan bir ha-zire de yoktur. Yalnız 1947 Mart'ında sol duvarın dibinde toprağa gömülü bir

mezar taşı görülmüştü. Caminin şadırvanı, girişin önünden geçen sokağın karşı tarafındadır. Yanında da 1692'de Şatır Hasan Ağa tarafından yaptırılmış bir çeşme vardır.

- Bibi.** Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 167; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, no. 2167, 366; Paspatis, *Byzantini Meletai*, İst., 1877, s. 317; Anonim (Patrik Konstantios), *Constanti-niade*, İst., 1846, s. 113; J. Ebersolt, *Leş sanctuaires de Byzance*, Paris, 1921, s. 45; Gurlitt, *Konstantinopels*, 37; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, II, 130; P. Richter, *Quelben der byzantinischen Kunstgeschichte*, II, Viyana, 1897, s. 124, 188, 373; Millingen, *Byzantine Churches*, 191-195; Ebersolt-Thiers, *Eglises*, 131-136; J. Papadopoulos, *Lespalais et leş eglises de Blachernes*, Thessalonique, 1928, s. 162-165; Schneider, *Byzans*, 53; ay, "Die Blachernen", *Oriens*, IV (1951), s. 105; ay, "Maienı und Töre an Goldenen Horn", *Nachrichten der Akademie der Weisenschaf-ten*, Göttingen, 1950, s. 70; Janin, *Eglises et monasteres*, 402; S. Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İSTA*, III, 1288-1297; T. F. Mathews, *Byzantine Churches*, s. 15-22; Süheyl Onver, *İstanbul'da Sahabe Kabirleri*, İst., 1953, s. 21-22; Müller-Wiener, *Bil4lexikon*, 82-83; *Fatih Camileri*, 122-123.

SEMAVİ EYİCE

ATİK VALEDE KÜLLİYESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Toptaşı semtinde, Valideiatik Mahallesi'nde yer almaktadır.

III. Murad'ın annesi Nurbânu Valide Sultan (ö. yak. 1580) tarafından 1570-1579 arasında yaptırılmış olan bu külliye'nin tasarımı mimar Koca Sinan'a aittir. Cami, medrese, tekke, sıbyan mektebi, darülhadis, darülkurra, imaret (aş-hane-tabhane-kervansaray), darüşşifa ve hamamdan meydana gelen geniş kapsamlı bir yapı topluluğudur. Külliye önceleri "Valide Sultan" adı ile anılmış, 18. yy'ın başlarında, Gülnûş Valide Sul-tan'ın, yine Üsküdar'da, İskele Meyda-nı'ndaki Yeni Valide Külliyesi'ni yaptırması üzerine "Eski Valide", "Atik Valide" veya "Valide-i Atik" isimleriyle tanınır olmuş, ayrıca bazı kaynaklarda, Üsküdar'daki konumundan ötürü "Orta Valide" olarak da zikredilmiştir.

Atik Valide Külliyesi'nin binaları, kuzeydeki Çavuş Deresi vadisine doğru alçalan, çevreye hâkim bir yamaç üzerine, kademeli olarak yerleştirilmiştir. Külliye'nin merkezini oluşturan cami-medrese grubu ortada yer almakta, caminin kuzeyinde önce, cami ile aynı düzeyde şadırvan avlusu, sonra, bu avluya bitişik olan ve daha alçakta kalan medrese bulunmaktadır. Caminin kible yönünde, zaman içinde bir hazire meydana gelmiştir. Batıda, Kartal Baba Cad-desi'nin öbür yakasında, birbirlerine bitişik olan fakat kendi içlerinde bağımsız bütünler oluşturan darülkurra, darülhadis, darüşşifa ile aşhane, tabhane ve kervansarayı içeren imaret yer almaktadır. Bunların kapladığı yapı

adasını kuzeyde Helvacı Ali, güneyde Valide İmaret sokakları, batıda Toptaşı Caddesi sınırlar. Adanın doğu kanadına, Kartal Baba Caddesi'ne paralel uzanan darülhadis ile bunun güney ucuna bitişen darülkurra, arkada, daha alçakta kalan batı kesimine imaret ile darüşşifa yerleştirilmiştir. Bu grubun kuzeybatısında, Toptaşı Caddesi'nin arkasında hamam, cami-medrese grubunun güneyinde, Çinili Cami Sokağı'nın öbür yakasında sıbyan mektebi, doğusunda, Tekkeönü x Sokağı üzerinde tekke bağımsız yapılar olarak yükselmektedir.

Cami, medrese, tekke, imaret ve da-rüşşifanın duvarları kesme küfeki taşı ile örülmüş, buna karşılık sıbyan mektebinde, darülkurrada, kervansarayda ve hamamda almaşık örgü tercih edilmiştir. Taşıyıcı payeler kesme küfeki ile örülmüş, sütunlarda ve başlıklarda beyaz mermer kullanılmıştır. Üstyapıyı oluşturan kubbe ve tonozlarda tuğla kullanılmış, bunlar dışardan kurşunla kaplanmıştır. Öte yandan pencereler,

ATİK VALİDE KÜLLİYESİ

408

409

ATİK VALİDE KÜLLİYESİ

sonlarında ya da II. Mahmud devrinde onarım geçirdiğini kanıtlamaktadır.

Fevkani bir yapı olan hünkâr kasrı, dış avlu ve şadırvan avlusu yönlerinde direkler üzerine oturmaktadır. Kısmi zemin katında, güneyde, Osmanlı baroğuna has bileşik bir kemerle donatılmış olan giriş, bunu izleyen ufak bir taşlık ile üst kata çıkan merdiven yer almaktadır. Hünkâr mahfili ile bağlantılı olan üst kat, padişah ile maiyetinin dinlenmesine mahsus mekânları içerir. Bu mekânların, dışardan ahşap kaplama, içerden bağdadi sıva ile oluşturulmuş duvarları, dikdörtgen açıklıklı ve pan-curlu pencereleri, hafif içbükey saçakları ve her iki yönde ilerleyen çıkmaları hünkâr kasrına bir eski istanbul konağı görünümü kazandırmaktadır.

Hünkâr mahfili, caminin güneybatı köşesindeki kubbeli birime yerleştirilmiştir. Harime bakan doğu sınırı kavisli bir çıkma ile hareketlendirilmiş, ahşap kafeslerle donatılmıştır. Kafeslerin üzerinde, barok üslubun bütün özelliklerini sergileyen, oymalı ve yaldızlı ahşap hotozlar sıralanmaktadır. Hünkâr mahfilinin kuzey ve güney duvarlarında yer alan resimler de Batılılaşma dönemi Osmanlı resim sanatının dikkate değer örneklerindendir. II. Mahmud dönemine tarihlenen bu duvar resimlerinde, o yılların, baroktan ampire geçiş aşamasındaki mimari zevkini yansıtan hayali saray enteryörleri tasvir edilmiştir. Kordonlarla tutturulmuş perde kıvrımlarının sınırladığı

kompozisyonun güney duvarındaki kesiminde, sarayın bir penceresinden, tam olarak teşhis edilememekle birlikte bazı ayrıntıları 1826 tarihli Nus-retiye Camii'ni hatırlatan bir yapı seyredilmektedir. Güney duvarındaki iki pencerenin arasına, perde ve kandil motifleriyle süslü ufak bir mihrap yerleştirilmiştir. Batı duvarındaki pencerelerden birisi, hünkâr dairesi ile bağlantıyı sağlamak üzere kapıya dönüştürül-

Atik Valide Külliyesi vaziyet planı restitüsyonu. 1. Cami, 2. Medrese, 3. Tekke, 4. Sıbyan mektebi, 5. Darülahadisin yeri, 6. Darülkurramn yeri, 7. Kervansaray, 8. Aşhane, 9. Tabhane, 10. Darüşşifa, 11. Hamam. *Ali Saim Ülgen, levha 136, 1951*

klasik Osmanlı üslubundaki düzene uygun olarak, iki sıra -caminin bazı duvarlarında üç sıra- halinde düzenlenmiş, alttakiler dikdörtgen açıklıklı söveler ve demir parmaklıklarla donatılmış, sivri kemerli olan tepe pencerelerine ise alçı revzeriler yerleştirilmiştir. Caminin son cemaat yeri revağında görülen mukar-naslı başlıklar dışında, külliyedeki bütün başlıklar baklavalı türde imal edilmiş, tekkenin avlu revağındaki kırık (çatık) kaş kemerler dışında bütün diğer kemerler de sivri olarak tasarlanmıştır. Bu arada kapı ve pencere sövelerin-de, şadırvan haznelerinde ve birtakım başka ayrıntılarda beyaz mermer tercih edilmiştir.

Cami: Külliyenin ana yapısı olan caminin bugünkü duruma üç aşamada ulaştığı anlaşılmaktadır:

1) 1570-1579 arasında inşa edilen ve kesinlikle Koca Sinan'ın eseri olan ilk cami bugünkü caminin, altıgen şemaya sahip olan orta bölümüdür. Bu durumda, kuzey yönünde son cemaat yeri ve ahşap çatılı ikinci bir revak (dış revak) bulunmakta ve bu dış revak harimin kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerinde yer alan minarelerin güney sınırına kadar ilerleyerek son cemaat yerini üç yönden kuşatmaktaydı.

2) Vakfın ilk mütevellisi Pir Ali bin

Mustafa'nın bu göreve getirildiği 1582 başları ile, halen cami kapısında yer alan ve yapıyı tarihleme hususunda birçok araştırmacıyı yanlışlığa sürüklemiş olan kitabenin konduğu 1583 arasında, harim, yanlara doğru, ikişer kubbeli sa-hınlar eklenmek suretiyle büyütülmüştür. Bunun sonucunda cami harimi, Osmanlı mimarisinde ilk defa 1447 tarihli Edirne'deki Üç Şerefeli Cami'de görülen, Sinan'ın 1555 tarihli Beşiktaş Sinan Paşa Camii'nde tekrar ele alarak geliştirdiği şemaya sahip olmuş, minareler de, klasik Osmanlı uygulamalarına ters

düŖecek Ŗekilde yapı kitlesinin içinde kalmış, dış revak harimin kuzey duvarının hizasında kesilerek, her iki yanda bir adet kemer, yeni inşa edilen duvarların içine gömülmüştür.

Sinan'ın 1580'lerde iyice yaşlandığı ve çeşitli inşaatlarda, yardımcıları olan mimarları görevlendirdiğı hatırlanacak olursa, bu ikinci aşamada tasarımı, Sinan'ın çıraklarından birisi -mesela Da-vud Ağa (ö. 1598)- tarafından üstlenilmiş olması akla yakın gelmektedir. Ayrıca, Üsküdarlılar arasında yaygın bir rivayete göre, Sinan'ın çıraklarından olup külliye'nin inşaatında görev alan mimarlardan biri de, buradan aşırdığı malzemelerle Üsküdar'ın Hayrettinçavuş (Deb-bağlar) Mahallesi'nde kendi adını taşı-

yan bir mescit-tekke inşa ettiren, mesele ortaya çıkınca da idam edilen "Kurban" ya da "Kurbağa" lakaplı Nasuh'tur (ö. 1586).

3) II. Mahmud devrinde, muhtemelen 1834-1835'te caminin güneybatı köşesine, bağımsız girişi bulunan bir hünkâr kasrı ve bununla bağılantılı bir hünkâr mahfili ilave edilmiş, bu arada, söz konusu köşede cami kitlesine saplanan şadırvan avlusu revağından iki birim iptal edilmiş, ayrıca harimin batı yönündeki pencere düzeni kısmen değışime uğramıştır. Bunlardan başka, sonuncusu 1956-1972 arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü eliyle gerçekteşirilmiş olan, çeşitli onarımlar da söz konusudur.

Camiyi üç yönde (kuzey, doğı ve batı) kuşatan şadırvan avlusuna, her biri bir yöndeki dört adet kapıdan girilmektedir. Güney kapısı, kısmen hazirenin işgal ettiğı dış avluya açılmakta, medrese avlusu ile bağılantıyı sağılayan kuzey ka- • pisi ile sokaklara açılan yan kapılar merdivenlerle donatılmış bulunmaktadır. Üçü batı kapısının, biri de doğı kapısının yanında olmak üzere, toplam dört tane sivri kemerli çeşme, avlu duvarının dış yüzeyinde yer alır. Güneydeki hariç diğeri girişlerin üzerine, bevvapların (kapıcıların) barınmasına mahsus, kaburgalı çapraz tonozlara oturan, kare planlı ve

kubbeli birer oda yerleştirilmiştir. Avlu revaklarını oluşturan otuz sekiz birim, bu odalarla aynı boyutlarda olup pan-dantifli kubbelerle örtölüdür. Her birimin arkasındaki duvarda, dikdörtgen açıklıklı ve sivri hafifletme kemerli birer pencere yer alır. Avlunun merkezinde, yakın zamanda onarılmış olan çokgen hazneli şadırvan bulunmaktadır.

Caminin giriş cephesindeki dış revak, dört paye ile on altı sütuna oturan, beyaz mermer ve somaki ile örölmüş sivri kemerlerle dışarı açılmaktadır. Ortadaki payelerin, taç kapı ile aynı eksendeki açıklığı basık bir kemerle geçilmiştir. Kurşun kaplı olan ahşap çatı kısa bir saçakla son bulur. Dış revağa gömülmüş olan son cemaat yeri beş birimlidir. Yüksek tutulmuş olan orta birim aynalı tonozla, diğeri pandantifli kubbelerle örtölüdür. Bütünöyle beyaz mermerden mamul olan taç kapı, kaval silmeli çerçevesi, basık kemerli açıklığı, mukarnaslı ve

sarkıtlı kavsarası, köşelerinde kum saatli sütunçeleri, yanlarda yarım sekizgen planlı ve mukarnaslı hücreleri ile klasik üslubun ve titiz bir işçiliğin bütün inceliklerini sergiler. Kemerin üzerinde, Nurbânu Valide Sul-tan'ın adını ve 991/1583 tarihini veren, ahşap bir levha üzerine talik hatla yazılmış Osmanlıca manzum kitabe bulunmaktadır. Taç kapıya göre simetrik olarak, yanlarda, pencerelerin yanısıra birer küçük mihrap ile minare girişi, ayrıca doğu köşesinde, fevkani mahfillere çıkan merdivenin kapısı görülmektedir.

Harimin, ilk yapıdan kalan orta bölümü yaklaşık 13 m çapında bir kubbe ile örtülmüştür. Yapının gerek dış görünüşüne gerekse de iç mekânına egemen olan bu merkezi kubbe, güneyde ve kuzeyde ikişer duvar payesine, batıda ve doğuda, kahverengi somakiden birer sütuna oturan altı adet sivri kemerle taşınmaktadır. Sütunlar küçük kemerlerle gerilerindeki payelere bağlanmıştır.

Merkezi kubbe, ikisi batıda, ikisi doğuda, biri de güneyde olmak üzere, toplam beş yarım kubbe ile desteklenmiş, bütün bu örtü öğeleri ile duvarlar arasına küçük pandantifler yerleştirilmiştir. Harim, kible yönünde, iki duvar payesi arasında, bir yarım kubbe derinliği kadar ileriye doğru genişletilmiş, bu suretle güney duvarının ortasında, mihrabı barındıran ve üstü, bu yöndeki yarım kubbe ile örtülü olan bir çıkıntı elde edilmiştir. Doğu ve batıdaki sütunların arkasındaki payeler ilk yapıda duvar payesi niteliğinde iken, ikinci aşamada buradaki duvarlar kaldırılınca, birer sivri kemerle, hem güney ve kuzeydeki duvarlara hem de geri çekilen doğu ve batı duvarlarındaki gömme payelere bağlanmış, her iki yönde, kemer açıklıkları çapında ikişer kubbe inşa edilmiştir.

Küçük Bursa kemerleri ile donatılmış korkulukların sınırladığı mahfiller harimi üç yönde (doğu, batı ve kuzey) kuşatmaktadır. Müezzinlere ait olan kuzey kanadında, taç kapı hizasına gelen kesimin zemini yükseltilmiş, yine bu hizada, daha yukarıda, duvar payeleri arasındaki girintiye iki mahfil daha kondurulmuştur. Bunlardan alttaki taç kapı kitlesine oturmakta, diğeri bu kitleye dayanan sivri kemerli bir revak tarafından taşınmaktadır. Mahfillerin güneybatı kesimi hünkâr mahfiline dönüştürülmüş ve ahşap çıkmalarla genişletilmiştir. Beden duvarlarında yetmiş üç, yarım kubbelerin eteklerinde yirmi üç, merkezi kubbenin kasnağında on sekiz tane olmak üzere, toplam yüz on dört pencereden ışık alan, ayrıca başarılı oranlarda şekillendirilmiş bulunan harim mekânı aydınlık ve ferahdır. Minareler kare planlı kaidelere oturmakta, üçgen yüzeylerin oluşturduğu pabuç kısmından sonra çokgen gövde yükselmektedir. Şerefelerin altındaki yumurta frizleri ya da ahşap külahların eteğindeki girlandlar gibi birtakım ayrıntılar minarelerin 18. yy'ın

Caminin 1579'daki durumunu gösteren restitüsyon planı (solda) ve 1583'teki durumunu gösteren restitüsyon planı (üstte). *Apîulîah Kuran*

ATİK VALİDE KÜLLİYESİ

410

411

ATİK VALİDE KÜLLİYESİ

muş, diğeri iptal edilerek, oymalı bir hotozun taçlandığı süsleyici bir niş şeklinde değerlendirilmiştir.

Çoğunlukla 18. ve 19. yy'lara ait mezar taşlarını barındıran hazirenin duvarında, pencere üstlerine çeşitli mezar kitabeleri konmuştur. Sinan'ın hemen bütün eserlerinde olduğu gibi, Atik Valide Camii'nde de, oranların ahengi ile anlam kazanan cephelerde süsleme yok denecek kadar azdır. Buna karşılık içerde oldukça zengin bir süsleme programının uygulandığı görülür. Süsleme öğeleri içinde öncelikle, caminin inşa edildiği dönemde en parlak çağını yaşayan İznik çiniciliğinin, gerek kalite ve teknik gerekse de renk ve kompozisyon açısından çok başarılı örnekleri olan panolara değinmek gerekir. Sıraltı tekniğinde imal edilmiş olan, kompozisyonlarında natü-ralist çiçek motiflerinin ağır bastığı bu çiniler mihrap çıkıntısında yoğunlaşmaktadır. Bu bölümdeki pencerelerin üst hizasında yer alan ve mihrap tarafından iki eşit parçaya bölünen yazı kuşağı, lacivert zemin üzerine beyazla yazılmış, celi sülüs hatlı "âyetü'l-kürsî"yi içerir. Zemininde yer yer rozetlerin, ufak çiçeklerin, yaprakların ve geometrik geçmelerin serpiştirilmiş olduğu yazı kuşağında bazı harflerin karınları firuze ya da mercan kırmızısı ile renklendirilmiştir. Güney duvarındaki pencerelerin iç, kuzey du-vanndakilerin ise dış yüzeylerinde, aynı özellikleri gösteren yazı panoları vardır.

Camideki en önemli çini süsleme grupları, mihrap çıkıntısının yan duvarlarında yer alan, birbirinin aynı iki büyük panodur. Bunlarda, mercan kırmızısı zemin üzerine, beyaz rumîlerle süslü bir vazodan, birbirine bağlı iki şemse çıkmaktadır. Şemselerin içine, lacivert zemin üzerine, beyaz, mercan kırmızısı ve koyu yeşille renklendirilmiş laleler, karanfiller, birtakım ufak çiçekler ve yapraklar oldukça karmaşık bir düzende yerleştirilmiştir. Geriye kalan yan kesimlerde, zarif kıvrımlarla yükselen kahverengi dallar üzerinde, ortaları mercan kırmızısı yaprakları mavi olan bahar çiçekleri ile küçük yeşil yapraklar dikkati çekmektedir.

Caminin süslemeleri arasında, sedef ve fildişi kakmalarla zenginleştirilmiş geometrik kompozisyonları ile kapı ve pencere kanatları 16. yy'ın ahşap işçiliğinin kıymetli örneklerindendir. Mahfil tavanlarında, koyu kırmızı zemin üzerine açık kırmızı ve yaldızla çalışılmış olan kalem işleri tezhibe yaklaşan bir inceliktedir. Mihrap klasik üsluba uygun oranları ve ayrıntıları ile mimariye uyum sağlamaktadır. Bütünüyle

beyaz mermerden mamul olan minberin şebekeli bölümleri yan şeffaf yüzeyler oluşturacak kadar ince bir işçilikle ele alınmıştır. Ayrıca kubbe ve kemerlerin iç yüzeylerinde ve pendentiflerde bulunan kalem işleri rumî, palmet, şakayık gibi klasik süsleme motiflerini içermektedir. Renkli camlarla işlenmiş, klasik üsluptaki alçı revzenler de kayda değer niteliktedir.

Medrese: Vakıflar idaresi tarafından 1963-1964'te onarılmış ancak herhangi bir fonksiyon verilmediğinden kısa bir müddet sonra yoksul ailelerce işgal edilmiştir.

Yamuk planlı medrese avlusu doğu, batı ve kuzey yönlerinde revaklar ve hücrelerle, güneyde ise, yüksekte kalan şadırvan avlusunun duvarı ile sınırlandırılmıştır. Medreseye göre alçakta kalan Valide Kâhyası Sokağı boyunca uzanan kuzey duvarı istinat duvarı niteliğinde olup payandalar ile desteklenmiştir. Ca-mi-medrese bağlantısını sağlayan kuzeydeki merdivenli geçidin yanı sıra, esas giriş batıdaki Kartal Baba Caddesi'ne açılmaktadır. Avlunun ortasında, sütunları ve çatısı ortadan kalkmış olan şadırvanın sekizgen prizma biçimindeki haznesi göze çarpmaktadır. Revak, üçü dikdörtgen planlı, diğerleri kare planlı olan, toplam on dokuz birimden oluşur. Dikdörtgen birimler aynalı tonozlarla, kare birimler pendentifli kubbelerle örtülmüştür. Re-vağın arkasında sıralanan on sekiz adet hücreden on beşinin öğrencilere, ikisinin "muitlere", birinin de bevvaba tahsis edilmiş olduğu vakfiyede kayıtlıdır. Kare planlı olan hücreler pendentifli kubbelerle örtülüdür. Hepsinde revakla açılan birer kapı ve pencere, dışarı açılan ikişer tepe penceresi, birer ocak ve çeşitli dolap nişleri bulunmaktadır.

Kuzey kanadındaki hücre dizisinin ortasında, yaklaşık dört hücre büyüklüğünde olan, ayrıca hücrelerden biraz geriye çekilmiş bulunan dersane yer almaktadır. Dershanenin önünde, kare kesitli iki mermer sütuna oturan bir iç revak bulunmaktadır. Yatayda ve düşeyde hücrelerin kitlesinden taşkınlık yaparak medresenin görünümüne egemen olan dersane kare planlı ve kubbeli bir tasarım sergiler. Dersane kuzeyde, Valide Kâhyası Sokağı'nın karşı yakasına yerleştirilmiş iki paye ile payandalı medrese duvarına basan sivri kemerlerin taşıdığı çok basık bir tekne tonozun üstüne oturmaktadır. Böylece fevkani bir mekân niteliği kazanmış olan dersane, altından geçip giden sokağı tıkamadığı gibi çevreye özellik katan bir mimari öge olmaktadır, içine ufak bir çeşmenin kondurulmuş olması bu tonozlu geçidi daha da çekici kılmaktadır. Dershanenin basık kemerli kapısı basamaklarla çıkılan bir sahanlığın önündedir. Sekizgen kasnakla destejlenmiş bir kubbenin örttüğü mekânın güney, doğu ve batı duvarlarında çift sıralı pencereler bulunmasına karşılık, komşu meskenlere bakan kuzey duvarı, muhtemelen mahremiyetin ve sessizliğin korunması amacıyla sağır bırakılmıştır.

Medresenin helaları doğu kanadının arkasında, bağımsız ufak bir avlunun etrafında

sıralanır. Avlunun güneybatı köşesinde, girişin yanında yer alan ve bağdadi sıvalı duvarları, caddeye doğru ilerleyen çıkması ve ahşap saçakları ile ufak bir köşk görünümü arz eden fevkanî yapının, külliye'deki sıbyan mektebinin 18.

yy'da kütüphaneye dönüştürülmesinden sonra aynı görevi üstlenmek üzere inşa edildiği tahmin edilebilir.

Tekke: Kaynaklarda "Atik Valide Sultan", "Eski Valide", "Valide-i Atik", "Ka-rabaş-ı Velî" ya da "Karabaş Ali Efendi" adlarıyla anılmaktadır. Nurbânü Valide Sultan'ın vakfiyesindeki bilgilerden, Vakıflar idaresi Arşivi'ndeki kayıtlardan ve *Mecmua-i Tekâyâ'daki* şeyhler listesinden tekkenin -bazı yayınlardaki iddianın aksine- başından beri külliye'nin mimari programı içinde yer aldığı ve özgün kullanımını tarikatların yasaklandığı 1925 tarihine kadar sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Başından beri Halvetîliğe bağlı olan tekkenin postuna, 1670'te, bu tarikatın Karabaş! kolunu kuran, "Karabaş-ı Velî" ve "el-Atvel" (en uzun) lakaplı Şeyh el-Hac Ali Alâeddin Efendi (ö. 1635) geçmiş ve sürgüne yollandığı 1679'a kadar buradaki görevini sürdürmüştür. Tekkenin bu müddet zarfında Karabaşî kolunun merkezi (âsitanesi) olduğu söylenebilir. Karabaş-ı Velî'den sonra bu makama, Halvetîliğin Sivasî kolundan Bülbül-cüzade Şeyh Fethi Abdülkerim Efendi (ö. 1694) ile oğlu Abdürrahim Nesib Efendi (ö. 1713) geçmiş, daha sonra tekke, aynı tarikatın Şabanî koluna intikal etmiştir. Kapatıldıktan sonra uzun müddet metruk kalarak harap olan yapı 1970'li yıllarda İlim Yayma Cemiyeti'ne bağlı bir öğrenci yurdu olarak kullanılmaya başlamış, bu arada onarım görmüştür.

Yamuk planlı bir avlu ve bunu çepeçevre kuşatan, kırık kaş kemerli ahşap çatılı revağın arkasında otuz beş adet kare planlı ve kubbeli birim sıralanmaktadır. Bunlardan, güneybatı köşesinde bulunan iki tanesi, eksenleri kaydırılmış bir giriş bölümü oluşturmaktadır. Geriye kalan otuz üç birim şeyh ile dervişlerin ikametına tahsis edilmiştir. Nitekim vakfiyede "hankah" ve "ribat" olarak anılan tekkede bir şeyh ile otuz iki "nefer fukaranın" sakin olması öngörülmektedir. Doğu kanadındaki hücrelerin arasından, kare planlı ve kubbeli tevhidhanenin kitlesi yükselir. Hücrelerin kubbeleri pandantiflere, tevhidhane kubbesi ise, içerden mukarnaslı konsollarla desteklenmiş sivri kromplara, dışardan on iki köşeli bir kasnağa oturur.

Tekkenin tek girişi, mukarnas başlıklı bir paye ile yumuşatılmış olan güneybatı köşesinde bulunmaktadır. Basık kemerli girişin üzerinde ta'lik hatlı bir beyit bulunmaktadır. Beyitte geçen "Hazret-i Şaban-ı Velî" ibaresi, tarihsiz olan bu kitabenin, tekkenin Şabanîliğe intikal ettiği 1713'ten sonraya ait olduğu kanıtlanmaktadır.

Avluyu kuşatan hücrelerde -köşelerde bulunanlar hariç- revağa açılan kapıların yanı sıra avluya bakan birer dikdörtgen pencere ile yuvarlak tepe

penceresi bulunmaktadır. Verev dehlizlerden ulaşılan köşe hücrelerinde ise, avlu yönüne pencere açmak imkânsız olduğundan, ılık ve hava ihtiyacı dışa açılan

pencerelerle giderilmiştir. Dolap nişleri ile donatılmış olan bu mekânlarda, tev-hidhaneye komşu olan ikisi dışında ocak bulunmamaktadır. Ocaklarla donatılmış bulunan ve tevhidhane ile bağlantılı olan bu iki mekânın sıradan derviş hücreleri olmadığı, diğerlerinden daha büyük ve dikdörtgen planlı olan gü-neyindeki şeyh odası, kuzeyindeki-nin de kahve ocağı ya da "meydan odası" olarak kullanıldığı tahmin edilebilir. Doğu yönünde dışa taşkınlık yapan tev-hidhanenin basık kemerli girişinden başka toplam on dört adet penceresi vardır. Kuzey ve güney duvarlarının ortasında, mukarnaslı kavsaraları bulunan nişler yer alır. Avlunun ortasındaki şadırvandan geriye günümüze sekizgen kaide ulaşabilmektedir.

Tekkenin tasarımında dikkati en çok çeken husus, aynı külliye'deki medreseden farklı olarak, varlığı zaruri görülen sınırlı sayıda pencere dışında, cephelerin tamamen sağır bırakılmış olmalarıdır. Buna karşılık avlu cephelerinin hareketli bir ifadeye sahip olduğu gözlenir. Büyük bir ihtimalle, tekke hayatının gerektirdiği içedönük yaşantı yapının mimarisine yansıtılmıştır. Aynı varsayım, Sinan'ın bir başka eseri olan, Kadırga'daki 1574 tarihli Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi'nin tekkesi için de geçerlidir. Bu arada söz konusu iki tekkenin de, başından beri, öğreti sistemini "halvet" uygulaması üzerine kurmuş, hattâ adını bile bu uygulamadan almış olan Halvetî tarikatına hizmet etmiş olmaları bu varsayımı desteklemektedir.

Sıbyan Mektebi: Feridun Ağa adında bir hayırsever tarafından 18. yy'da kütüphaneye dönüştürülmüş, geçen yüzyılın sonlarına kadar bu yeni kullanımını sürdürdükten sonra terk edilerek harap olmuştur. Günümüzde mesken olarak kullanılan yapı tamire muhtaç durumdadır.

Kare planlı bir mekândan ibaret olan sıbyan mektebi, içerden pendentiflere oturan kasnaksız bir kubbe ile örtülüdür. Girişi, aslında ahşap bir saçakla donatılmış olduğu anlaşılan doğu cep-hesindedir. Gerek giriş cephesinde gerekse de güney ve batı cephelerinde pencereler yer almakta, sokak boyunca uzanan kuzey cephesinin ise -iç mekânı gürültüden soyutlamak amacıyla- sağır bırakılmış olduğu görülmektedir.

Darülhadis, Darülkurra, İmaret (Aş-hane-Tabhane-Kervansaray) ve Darüş-şifa. Aynı yapı adası üzerinde yekpare bir kitle oluşturan bu bölümler 18. yy'ın sonlarından itibaren özgün kullanımlarını yitirerek birtakım yeni faaliyetlere tahsis edilmiştir. İmaret ile darüşşifa, sırayla, Nizam-ı Cedid süvarisinin, Sek-ban-ı Cihadiye askerinin ve Asâkir-i Nizamiye süvarisinin kışlası (yak. 1800-1865), akıl hastanesi (1865-1927) ve Tekel yaprak tütün bakım atölyesi (1935-1976) olmuş, darüşşifa 1977'de Üsküdar İmam Hatip Lisesi'ne verilmiş, darülha-dis-

darülkurra grubu ise Cumhuriyet

Medreseye

üstten ve

batıdan bakış.

Araş Neftçi

döneminde uzun müddet Toptaşı Cezaevi olarak kullanıldıktan sonra yakın bir geçmişte tahliye edilmiştir. Bu arada, özellikle de 1834-1835'te, söz konusu bölümler, mimari kimliklerine ters düşen çeşitli değişimlere sahne olmuştur.

Darülhadis, kible doğrultusunda uzanan, pendentifli kubbelere ve batıya açılan iki sıra pencereye sahip, doğu yönünde sakıflı bir revakla kuşatılmış bir dizi hücreden ibarettir. Bu dizinin güney ucunda, cezaevinin hamamı olarak kullanılmış olan, darülhadis hücrelerinden daha büyük ve daha yüksek tutulmuş, kare planlı, kubbeli bir mekândan ibaret darülkurra yer almaktadır.

Batı kesimi kervansaray, kuzeydoğusu tabhaneye, güneydoğusu aşhaneye tahsis edilmiş olan imaretin, batıda Toptaşı Caddesi üzerindeki cümle kapısı, II. Mahmud devrinde, ampir üslubunda bir sayvanla donatılmış, kemerin üzerine adı geçen padişahın tuğrası yerleştirilmiştir. Girişin sağında, istifli sülüsle yazılmış Osmanlıca manzum kitabesi 987/1579-80 tarihini ve Hasan Çavuş'un adını veren, kırık kaş kemerli bir çeşme yer almaktadır.

Cümle kapısından, ortada pendentifli bir kubbenin, yanlarda birer beşik tonozun örttüğü taşlığa geçilmekte, taşlığın orta bölümünden, kervansarayın iki kanadına ulaşılmaktadır. Dikdörtgen planlı olan bu kanatlar eşit büyüklükte tasarlanmıştır. Dış duvarların alt kesimi dışında bütünüyle yenilenmiş olduğu anlaşılan kervansarayda, her kanatta, bir iç avlu etrafında, iki katlı muhdes mekânlar sıralanmakta, aslında bu kanatların, Sinan'ın Büyükçekmece'deki 1566 tarihli Sultan Süleyman Kervansa-rayı'nda olduğu gibi, üç sıra payeye oturan kırma ahşap çatılarla örtülü oldukları anlaşılmaktadır.

Giriş taşlığının doğusundaki merdivenli ve kubbeli geçitten ulaşılan, tab-hane ile aşhanenin ortasında yer alan müşterek avlu, pendentifli küçük kubbelerin örttüğü yirmi dokuz birimli bir revakla kuşatılmıştır. Revağın arkasında, doğu kanadının yanlarında, darülhadis hücrelerinin altında kalan, beşik tonozlu ikişer mekân ile ortada bu hücrelere

çıkan bir merdiven vardır. Aynı türde birer mekân da batı kanadında, girişin yanlarında yer almakta, kuzey ve güney yönlerinde ise tabhane ile aşhanenin iç avlularına açılan birer kapı ile bu bölümlerin bazı birimlerine ait kapı ve pencereler sıralanmaktadır.

Aynı boyutlara sahip olan aşhane ile tabhane, ortaklaşa kullandıkları avluya göre simetrik olarak tasarlanmışlardır. Her ikisi de "T" biçiminde bir avlu ile bunu kuşatan, beşik tonozlu revakları içermektedir. Revakların gerisinde sıralanan on üçer birimden dördü darülhadis hücrelerinin altında kalmakta ve beşik tonozlarla örtülü bulunmaktadır. Diğerleri pandantifli kubbelerle donatılmıştır. Aşhanenin batısında yer alan ve havalandırma fenerleri ile taçlandırılmış olan altı birim mutfaktır. İki bölüm halinde düzenlenmiş olan mutfaklara doğu yönünde komşu olan iki birimli mekân yemekhanedir (me'kel). Diğerleri kiler ve ambar olarak kullanılmaktadır. Kervansarayın kanatları ile tabhane-aş-hane kitlesi arasında, ince uzun dikdörtgen planlı birer avlu uzanır. Birer kapı ile orta avluya, beşik tonozlu birer geçitle de "T" planlı avlulara bağlanan bu avlulardan kuzeydeki, tabhanenin helalarına tahsis edilmiş, dışarıya açılan bir kapının bulunduğu güneydeki avlu ise, yakacağın ve erzağın cümle kapısından geçirilmeden aşhaneye ulaşabilmesi ve çevredeki yoksullara yemek dağıtımını için düşünülmüştür.

Günümüzde iki katlı, ahşap çatılı ve tabhane ile bağlantılı bir yapı olan da-rüşşifanın, aslında, tek katlı, kagir örtülü ve tamamen bağımsız olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır. Kuzeyde, Helvacı Ali Sokağı üzerindeki girişi, tromplu kubbe ile örtülü bir birim izlemekte, buradan bir seki ile ikiye ayrılmış olan dikdörtgen planlı avluya ulaşılmaktadır. Avluyu kuşatan sakıflı revağın arkasındaki mekânlardan güneybatı köşesinde bulunan ve tromplu kubbe ile örtülü olanı darüş-şifanın mescididir. Güney kanadında da darüşşifanın ihtiyacına cevap verecek düzeyde tasarlanmış küçük bir hamam yer almaktadır. Bunlardan başka avlunun çevresinde, ikisi dikdörtgen planlı

ATİKAIİ

412

413

ATLETİZM

şampiyon ve rekortmenlerin de büyük çoğunluğu yine İstanbulluydular. Bu dönemde Muzaffer Baloğlu, Melih Kotanca, Ali Ferit Gören, Rıza Maksut İşman, Faik Önem, Arat Ararat, Fikret Taygun, Ruhi Sarıalp, Doğan Acarbay,

ve beşik tonozlu, on ikisi kare planlı ve kubbeli olmak üzere toplam on dört birim tespit edilmektedir.

Hamam: Gelir getirmek amacıyla tasarlanmış olduğundan vakfiyede adı geçmeyen, ancak Sinan'ın eserlerine ilişkin tezkirelerde yer alan hamam geç devirde marangozhane olarak kullanılmış, Vakıflar idaresi tarafından son yıllarda onartılarak tekrar faaliyete geçmiştir.

Ufak boyutlu bir çifte hamam olan yapı, doğu-batı doğrultusunda gelişen ayrılma çizgisine göre simetrik olarak yerleştirilmiş soyunmalıklar, birer sofa ile halvetten oluşan soğukluklar, sıcaklıklar ve iki bölüm boyunca uzanan su haznesinden meydana gelmektedir. Günümüzde yerlerini bir dizi dükkâna terk etmiş bulunan soyunmalıkların ahşap çatılı oldukları tahmin edilebilir. Soğukluklar pendentifli kubbeler ve aynalı tonozlarla, sıcaklıklar tromplu kubbelerle, su haznesi de beşik tonozla örtülüdür.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 328; Ayvansa-rayî, *Mecmuâ-i Tevârih*, 16, 125; Ayvansara-yî, *Hadîka*, H, 182-184; Kut, *Dergehname*, no. 105, 236; Aynur, *Saliha Sultan*, no. 203, 39; *Aslâtâne*, 18; Osman Bey, *Mecmua-i Ce-vâmi*, II, no. 316, 72-73; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 8; Raif, *Mir'at*, 128-129; *îhsaiyat* II, 21; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 74-75; Gurlitt, *Konstantinopels*, II, 85, levha 28; Gabriel, *Constantinople*, 353-419; Halil Ethem, *Camilerimiz*, 72-74; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 258; Konyalı, *Mimar Sinan*, 77-85; E. Di-ez, *Sinan-der Baumeister Osmanischer Glanzzeit*, Erlenbach-Stuttgart, 1954, 105-107; Eyice, *istanbul*, 114; D. Kuban, "Eski Valide Camii", *Mimarlık ve Sanat*, 2 (1961), 33-36; D. Kuban, "Leş mosques â coupole â base hexagonale", *Beitrage zur Kunstge-schichte Asiens-In Memoriam Emst Diez*, ist., 1963, 49-68; Meriç, *Mimar Sinan*, 24, 33, 35-37, 39, 45, 79, 94, 100, 106, 108, 125; Öz, *istanbul Camileri*, II, 68-69; A'. Batur-S. Batur, "Sinan'a ait yapıların listesi", *Mimarlık*, 49 (1967), 35-44; K. Tuğcu, "Eski Valide Camii", *Hayat Tarih Mecmuası*, 2 (1967), 54-57; F. Akozan, "Türk Külliyesi", *VD*, VIII (1969), 303-308; Goodwin, *Ottoman Architecture*, 288-291; E. Yücel, "Eski Valide Camii ve Külliyesi", *İSTA*, X (1971), 5300-5303; A. Strat-ton, *Sinan*, Londra, 1972, 159-169; H. Sum-mer-Boyd-J. Freely, *Strotting trough İstanbul*, ist., 1972, 425; Sözen, *Mimar Sinan*, 209-210, 224, 232, 333, 374, 386; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 470, 474, 607, 612; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 141-149, 439-445, II, 29; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri*, 386; G. Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı (1700-1850)*, Ankara, 1977, 119-120; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 402-404; Uluçay, *Padişahların Kadınları*, 40; A. Kuran, "Üsküdar Atık Valide Külliyesi'nin Yerleşim Düzeni ve Yapım Tarihi Üzerine", *Suut Kemal Yetkin'e Armağan*, Ankara, 1984, 231-248; Kuran, *Mimar Sinan*, 175-192, 254, 304, 354, 357, 359, 361, 367, 376, 401; *Osmanlı Müellifleri*, I, ty, 96, 138, 217; M. B. Tanman, "Atık Valide Külliyesi", *STAD*, 2 (Nisan 1988), 3-19; M. B. Tanman, "Atık Valide Sultan Külliyesi", *DİA*, 4, 68-73.

M. BAHA TANMAN

ATİKALİ

Karagümrük'le Çarşamba arasında, Halic'e bakan yönde yer alan, Fatih İlçesi sınırları içindeki semt.

Bizans dönemi İstanbul'unun, Aya-

sofya önünden başlayarak Edirne Kapı-sı'nda son bulan en büyük yolu Me-se(~>), Atikali semtindeki bugünkü Hasan Fehmi Paşa Caddesi'nden geçmekteydi. Yine Osmanlı döneminin en işlek kapısı olan Edirne Kapısı'ndan padişahın sarayına kadar olan yol da bu hat üzerindeydi. Atikali semti bu yolun güney kesiminde bulunur. Semt, ismini Fevzi Paşa Caddesi ile Hasan Fehmi Paşa Caddesi arasında, Atikalipaşa Camii Sokağı'ndaki Atik Ali Paşa Camii'nden almaktadır.

Semt ikiye ayıran ve eskiden Fatih-Edirnekapı tramvay hattının geçtiği Fevzi Paşa Caddesi, kentin önemli merkezlerinden olan Aksaray'a bağlanır. Semtin, Edirnekapı ile İstanbul'un tarihi surları dışında kalan semtleriyle bağlantısını da yine bu cadde sağlamaktadır.

Atikali semti, güneyinde Hırka-i Şerif, kuzey ve batı tarafında Karagümrük, doğusunda ise Yavuzselim semtleriyle çevrilmiştir. Muhtesip İskender ve Bey-ceğiz mahalle muhtarlıkları arasında bölünmüştür. Ancak bu mahallelerin sınırları Atikali'den daha geniştir ve semtin sınırlarını bu iki mahallenin sınırlarıyla özdeş saymamak gerekir.

Bizans döneminde, kentin en önemli güzergâhı üzerinde bulunduğu göre, bölgede belli ölçülerde bir yerleşme olmalıdır. Ancak daha sonra bölgenin boş arazi ya da bostan olarak kullanıldığı sanılmaktadır. Semtin hemen yanında, Bizans döneminden kalma, halen Karagümrük Mahallesi içinde bulunan dev sarnıç daha sonra doldurularak bostan haline getirilmiş ve Çukurbostan olarak bilinmiştir. Hemen yanı başındaki toprakların da aynı amaçla kullanılmış olması doğaldır.

Eremya Çelebi de, 17. yy'da Edirne Kapısı'ndan içeriye doğru bir beylik çayırından bahseder ki, tarif ettiği yer Atikali civarlarına denk düşmektedir. Semte adını veren ve Zincirlikuyu Camii olarak da bilinen Atik Ali Paşa Camii, II. Bayezid'in sadrazamlarından Hadım Ali Paşa tarafından 15. yy sonlarında yaptı-

Atlas Sineması

film çekimleri

için de

kullanıldı.

Resimde

Vedat Ar'm

yönettiği

"III. Selim'in

Gözdesi"

filminden

bir sahne
görülüyor,
1950.

Gökhan Akçura arşivi

rıldığına göre semt bu tarihten sonra iskân edilmeye başlamış olmalıdır.

Kentin eski semtlerinden biri olan Atıkali'de, Osmanlı döneminde esnaf ve zanaatkarların yoğun olduğu, Uncular, Somuncular, Tahtacılar, Rendeciler vb sokak adlarından anlaşılmaktadır. Uzun yıllar eteklerinde bostanlar olan geleneksel bir mahalle görünümündeki semt, 1970'lerden sonra arada kalmış boş arazi ve bostanların da yapılaşmaya açılmasıyla bugünkü, kagir bina ve apartmanların yoğun olduğu görünümü almıştır.

Semtın bugünkü sakinleri Cumhuriyet'ten sonra yerleştirilen muhacirler ile yoğun yaşanan iç göçle gelenlerden oluşmaktadır. Azınlık nüfus yoktur. Hırka-i Şerif Camii'nin yakınında bulunması nedeniyle, semt özellikle ramazan aylarında kentin ve Türkiye'nin çeşitli yörelerinden gelen Müslümanlarla canlılık kazanır. Nüfusun çoğunluğunun geleneksel ve dinsel yaşam biçimini sürdürdüğü Atıkali, ekonomik açıdan orta ve orta-alt katmanların yerleştiği bir semt görünümündedir.

Semtın ana arteri olan Fevzi Paşa Caddesi, ticari faaliyetin yoğun olarak yaşandığı bir kesimdir. Cadde üzerinde çeşitli malların sergilenip satıldığı mağazalar bulunmaktadır.

FİGEN TAŞKIN

ATLAMATAŞI MESCİDİ

bak. HACI HALİL MESCİDİ

ATLAS SİNEMASI

Beyoğlu İstiklal Caddesi 209 no'da bulunan sinema salonu. 19 Şubat 1948'de açıldı. 1.600 koltuk ve 35 locası ile Be-yoğlu'nun en büyük sinemaları arasında yer aldı. Daha önce aynı yerde, sinema salonunun da ilk sahibi olan Köçeoğlu'nun 1870'te yapılan kışlık evi bulunuyordu. Salon daha sonra Aziz ve Ahmet Borovalı tarafından satın alınıp işletildi.

Atlas Sineması ilk yıllarında Fitaş Şir-keti'nin işletmesinde serüven filmleri gösterdi. 1950-1951'de ise yine aynı şir-

ketin yapımcılığını üstlendiği *Lale Devri* ve *Yavuz Sultan Selim ve Yeniçeri Hasan* gibi Türk filmlerine de programında yer verdi. 1970'li yıllarda Fitaş'ın işletmeciliğinden çıkarak Banker Kastel-li'nin (Cevher Özden) eline geçti. Bir süre kapatıldı. 1980'li yılların ortalarında alt salonu antikacılar çarşısına dönüştürüldü ve yalnızca balkon kısmı sinema olarak kaldı. Erol Özpeçen ile İrfan Ata-soy'un işletmeciliğine geçen

salonda bir süre seks filmleri oynatıldı. Daha sonra salon Kültür Bakanlığı'na devredildi. 1989'da Türker İnanoğlu'nun işletmeciliğine geçerek Warner Bros'un birinci vizyon filmlerini göstermeye başladı.

BURÇAK EVREN

ATLETİZM

Türkiye'de modern anlamda atletizm faaliyetinin II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra İstanbul'da başladığı görülür. Daha  nceleri Okmeydanı'nda bazı koşular yapılıyorduysa da buna ciddi bir atletizm faaliyeti denemezdi. Bu arada Mekteb-i Sultani'de (bugünkü Galatasaray Lisesi) jimnastik  ğretmeni olarak görev yapan M. Curel'in 1870'te  ğrencilerine K ğithane'de koşu ve atlamalar yaptırdığı ve başarı gösterenlere madalyalar verdiği bilinir. Bu olay Türkiye'de atletizm sporunun tam bir başlangıcı sayılmasa bile, ilk adım olması bakımından önem taşır.

Öte yandan 1863'te Robert College'de de  ğrencilerin Amerikalı  ğretmenler nezaretinde koşular ve atlama müsabakaları yaptıkları bilinen bir başka gerçektir. Adı geçen iki okulda yetişen öğrenciler arasında atletizme önem veren bazı Rum gençleri bulunuyordu. Tatavla Kulübü'nden Konstantin Devecis ile Kosta Celepoğlu bu alanda parlayan ilk atletler olarak göze arpanlardı. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanıyla yasal kimlik kazanan spor kulüpleri futbolun yanısıra atletizme de önem vermeye başladılar. Galatasaray, Fenerbahçe ve Beşiktaş kulüplerinin yanısıra Anadolu Spor Kul -b (->) de, kurucusu Burhan Felek'in girişimiyle atletizmde temayüz eden bir başka spor örgütüydü. Galatasaray'dan Cel l İbrahim, Sabri Mahir, Silifkeli şükrü Halil (D lek), Beşiktaşlı şâir Kâzım ve Fenerbahçeli Sel haddin (T rsen) ile Nureddin (Otmar-Savcı) parlayan ilk Türk atletleri oldular. Bu arada 1912'de Stockholm'de yapılan Olimpiyat Oyunları'na kendi paralarıyla giden Vahram Pa-pazyan ile Mıgır Mıgıryan adlarında iki Ermeni genci orada Osmanlı Devleti'ni temsil eden ilk atletlerdir.

1913'te Anadoluhisarı İdman Yurdu (-0 tarafından Anadoluhisarı ayı-rı'ndaki "Er Meydanı" sahasında düzenlenen yarışmalara Naile, Fahriye ve Fa-ide hanımların da ilk Türk bayan atletleri olarak katıldıkları görüldü. 1913'ten itibaren Fenerbahçe Spor Kulübü'nün İtti-hatspor sahasında tertiplemeye başladığı atletizm yarışmaları bu spor dalına ayrı

1932'de 3. Balkan Oyunları'na katılan atletizm milli takımımız. Sol başta kafilе başkam Tevfik Haccar Bey (Taşçı), sağ başta Alman antrenör Herr Abrahams.

Cem Alabeyoğlu arşivi

bir renk ve heyecan getirdi. Bu yarışmalarda Fenerbahçe'den Bedri (Yıldırım), İstanbul Sultanisi'nden Ziya, Alman Mek-tebi'nden Fuad, Sanayi

Kulübü'nden Hasan, Galatasaray Spor Kulübü'nden Şükrü Halil (Dölek) beyler sivrildiler.

I. Dünya Savaşı yıllarında bir duraklama dönemine giren atletizm Cumhuriyet'in ilanından sonra yeniden canlandırıldı. Galatasaray, Fenerbahçe ve Beşiktaş kulüplerinin tertipledikleri atletizm bayramları da ayrı bir ilgi odağı oluyor ve Galatasaraylı Rauf (Hasağası), Beşiktaşlı Sünusi ve Daniş (Karabelen), Ali Rıza (Sözeralp), Fenerbahçeli Âsim (Uçar), Turhan (Nazikoğlu), Hakkı (Gürtay) ve Tarık beyler sivriliyordu.

1924'te Türk atletlerini Paris'te yapılacak Olimpiyat Oyunları'na hazırlamak üzere Almanya'dan getirtilen Abra-hams'ın çabalarıyla modern atletizmi yakından tanımak imkân ve fırsatını bulan İstanbul atletizmi yeni yeni şampiyonlar ve rekortmenler kazandı. Ömer Besim Koşalay, Şakir Engineri, Rauf Hasağası, Adil Giray, Suat Hayri Ürgüplü, Unvan Tayfuroğlu, Vildan Aşır Savaşır, Cezmi Şahingiray, Mazhar Resmor, Said Odyak, Cemal Tural bu dönemin atletizm pistlerinde parlayan yıldızları oldular.

İlk sürat koşucularından Silifkeli Şükrü Halil (Dölek) yarışma giysisi ve madalyalarıyla. *Cem*

Atabeyoğlu arşivi

Daha sonra Semih Türkdoğan, Mehmet Ali Aybar, Mehmet Koşar, Sudi Aziz Vurdemir, Nailî Moran, Veysi Emre, Haydar Aşan, Tevfik Böke, Selim Dirva-na, Enver Aziz Göknıl gibi genç isimler ortaya çıktı. Bu isimler 1930'lu yıllarda yalnızca İstanbul atletizminin değil, tüm ülke atletizminin en büyük şampiyonları olarak kendilerini gösterdiler.

1940'lı ve 1950'li yıllarda da İstanbul'da atletizm gözde bir spor dalıydı. Milli atletizm ekibinin büyük bölümünü İstanbullu atletler oluşturdukları gibi

ATLI, LEM'İ

414

415

ATMEYDANI

Cahit Önel. Ayçan Önel, Osman Goş-gül, Eşref Aydın, Güner Frik, Cezmi Ör, Kemal Koksall, Kemal Aksur, Torna Balcı, Mehmet Jeba Berkok, Ekrem Koçak, Muzaffer Selvi, Erdal Akkan, Ferhan De-vekuşoğlu. Orhan Aydın, Aydın Onur, Turhan Göker gibi büyük isimler çıktı. 1948 Londra Olimpiyat Oyunları'nda Ruhi Sanalp'in üç adım atlamada Olimpiyat üçüncülüğünü kazanması büyük bir olay teşkil etti. Aynı atletimiz 1951 Avrupa Şampiyonasında kazandığı üçüncülük ile Olimpiyat Oyunları'ndan sonra Avrupa Atletizm Şampiyonası tarihinde de madalya kazanan ilk Türk atleti olmak şerefine erişecekti.

Ruhi Sarı-alp, Fenerbahçe Spor Kulübü'nde yetişip parlamış bir atletti.

1960'lı yıllarda istanbul'da atletizm faaliyetinde büyük bir durgunluk başladı. Bu, doğrudan tüm ülke atletizmini etkiledi. Atletizm pistlerinden kayda değer başarılar gelmez oldu. Ama yine de o tarihlerden bu yana yapılagelen Türkiye atletizm şampiyonalarında ekip birinciliklerinin Galatasaray ve Fenerbahçe kulüpleri arasında paylaşılması en durgun devrinde dahi İstanbul atletizmin üstünlüğünün bir göstergesidir.

CEM ATABEYOĞLU

ATLI, LEM'İ

(1869, İstanbul - 25 Kasım 1945, İstanbul) Şarkı bestekârı. Üsküdar'da doğdu. Babası Çerkez İbrahim Hakkı Bey, annesi ise Dilber Hamm'dır. Annesini doğduktan bir hafta kadar sonra, babasını da 2 yaşlarındayken kaybetti. Ablası ile eniştesinin yanında büyüdü. Tezgâh-çılar İlkokulu'nu bitirdikten sonra Fatih Askeri Rüştîyesi'ne devam etti. Özel hocalardan Arapça ve Fransızca dersleri aldı. 1887'de Soğukçeşme Rüştîyesi'ni bitirdikten sonra bir süre Mülkiye Mektebi'nde okudu. 1889'da Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî'nde kâtip ve nazırın mühürdarı olarak çalışmaya başladı. Aynı zamanda *Takvim-i Vekayi* yazarlığını da yürüttü. 1894'te Zaptiye Nezareti Mektubi Müdürlüğü'nde başkâtip oldu. 1907'de memuriyet hayatından ayrıldı.

Atlı askeri okuldayken sesinin güzelliği ve "tavırlı" okuyuşu ile dikkatleri üzerinde topladı. Musikisever bir kişi olan eniştesi Şefik Beyle beraber musiki toplantılarına katıldı. Musikiye karşı duyduğu ilgi ve öğrenme isteği onu Hafız Yusuf Efendi'den dersler almaya yöneltti. Repertuvan genişleyince, musiki-severlerin evlerinde düzenlenen fasıllara katıldı. Henüz 14 yaşındayken dönemin büyük bestekârı Hacı Arif Bey(->) ile tanıştı. Arif Bey, sesini beğenince, ondan ders alma imkânı doğdu. Lem'i At-ı'nın musiki anlayışını büyük ölçüde etkileyen bu dersler, Arif Bey'in ölümüne (1885) kadar sürdü.

18 yaşındayken "Hüsnüne etvâr-ı nâzın şân senin" güfteli şarkısını karcığâr makamında besteledi. Bestekâniik alanında vermiş olduğu bu ilk eser, geniş

ölçüde ilgi uyandırdı. Hemen sonra güftesini Mahmud Celaleddin Paşa'nın yazdığı "Penbelikle imtizaç etmiş tenin" şarkısını hicazkâr makamında besteleyerek, adını İstanbul'un musiki çevrelerinde duyurmaya başladı. Bir yandan da Hacı Faik Bey, Bolâhenk Nuri Bey, Rıfât Bey, Levon Hancıyan, Kadıköylü Ali Bey gibi zamanın ünlü musiki adamlarından yararlandı. "Boğaziçi Bülbülü" adıyla da tanınan, 1894-1904 arasında Kanlıca ve Rumelihisarı'nda oturan Lem'i Atlı, Boğaz'da düzenlenen toplantıların da seçkin musikicilerindendi.

Lem'i Atlı, Arif Bey'in geliştirip yaygınlaştırdığı şarkı bestekârlığının son büyük temsilcileri arasında yer almış, bu zevk ve anlayışa uygun eserler

vermiştir. Bir şarkı bestekârı olarak temiz bir üslup ve şekil anlayışı çerçevesinde çok güzel eserler vermiştir. Beste ile güftenin anlamca uyumuna olduğu kadar, "prozodi" denilen biçimsel uyuşmasına da önem vermiştir. Hayatının son yıllarında kaleme aldığı anıları ölümünden sonra *Hatıralar* (1947) adıyla yayımlanmıştır. Şarkılarının konserlerde ve radyolarda olduğu kadar sahnelerde okunması, plaklara alınması, filmlerde kullanılması Atlı'nın ününü iyice perçinlemiştir. "Bir kendi gibi zâlimi sevmiş yanıyormuş" kürdilihicazkâr, "Siyah eb-rûlerin duruben çatma" uşşak, "Son aşkımı canlandıran en tatlı emelsin" hicazkâr, "Bu zevku safa sahn-ı çemen zâre de kalmaz" rast, "Bin gül çıkarırdım sana kalbimdeki külden" nihavend şarkıları, en tanınmış eserlerindendir.

Bibi. inal, *Hoş Şada*, 213-214; Öztuna, *BTMA*, I, 123-126.

FATİH SALGIR

ATMEYDANI

Hippodrom'a(->) istanbul'un fethinden (1453) Yeniçeri Ocağı'nın kapatılışına (1826) kadar verilen addır. Ahmediye Meydanı, Sultanahmet Meydanı olarak da bilinir. Atmeydam deyimi, Hippod-rom'un Türkçesidir. Bizans döneminde Eski Mısır, Eski Yunan, Roma ve Bizans anıtlarını içeren meydan, Osmanlılar zamanında yapılan Türk-İslam eserleriyle Akdeniz uygarlıkları havzasının en ilginç açık mekânı özelliğini kazandı. Hippodrom'un geleneksel şenliklere ve çoğu zaman da kanlı ayaklanmalara sahne oluşu gibi, Atmeydam da yüzyıllar boyunca saray düğünlerine ve ayaklanmalara sahnelik etti.

Hippodrom'un 118,5x370 m (yaklaşık 45.000 m2) ölçülerine karşılık, Atmeydam, çevresindeki yapılaşmalar nedeniyle 75x300 m'lik (22.500 m2) ölçüsüyle daha dar bir açıklıktı. Yine de Su-riçi istanbul'un, en geniş alanıydı. Ayrıca "meydan" adını taşıyan sayılı ve işlevsel alanların en önemlisi sayılıyordu.

Atmeydanı'nın daralışı, güney-kuzey doğrultusunda doğu tarafındaki eski seyirci tribünlerinin yerine önce paşa saraylarının, 17. yy başında Sultan Ahmed

Camii'nin, batı tarafına ise yaklaşık 150 m cephesi 50-75 m derinliği olan İbrahim Paşa Sarayı'nın yapılmasının sonucudur. Mehterhane, Arslanhane, hapisane, mektep, medrese, imaret vb diğer yapılaşmalar da meydanı daralttı. Eski surnamelerdeki minyatürlerde 16-18. yy'lardaki görünüşüne yer verilen Atmeydam, duraklama ve gerileme devirlerindeki ayaklanmalarda tahrip gördü. Uzun bir bakımsızlık döneminden sonra Abdülaziz döneminde (1861-1876) Zaptiye Nazırı Hüsnü Paşa'nın girişimiyle park olarak düzenlendi.

Hippodrom'un 1453'teki durumunu açıklayan bilgiler olmadığı gibi, II. Meh-med'in (Fatih) (hd 1451-1481) İstanbul'da başlattığı imar çalışmaları

kapsamında bu alana ilişkin bir girişiminin bulunup bulunmadığı da bilinmemektedir. Bununla birlikte meydanın kuzeydoğu uzantısını oluşturan alanın, Aya-sofya-yı Kebir Meydanı olarak Saray-ı Cedide-i Âmire'nin (Topkapı Sarayı) merasim kapısı (Bâb-ı Hümayun) önündeki törenler için yeterli görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu bakımdan, Atmeydam adı verilen, yıkıntılarla dolu Hippodrom'un bir süre olduğu gibi bırakıldığı, burada, cirit ve at yarışları yapıldığı tahmin edilebilir. Fatih'in de burada gürz talimi yaptığı biliniyor. 17-18. yy'da İstanbul'a gelen gezginler, Türklerin, cuma günleri öğleden sonra Atmeyda-nı'nda toplanıp iki gruba ayrılarak cirit oynadıklarını, bu yarışların çok tehlikeli ve heyecanlı geçtiğini, ayrıca meydanda, at üzerinde ok atışları yapıldığını anlatırlar.

1491 tarihli Firuz Ağa Camii ise, Atmeydanı'nın kuzeybatı köşesine yapılan ilk Osmanlı eseridir, istanbul'u 15. yy'ın ikinci yarısındaki durumuyla gösteren eski harita ve resimlerde Atmeyda-nı'ndaki Roma-Bizans yapı yıkıntıları, Kadirga yönünde ise muhteşem Bizans sarayı harabesi görülür. Ancak bunlardan hiçbiri zamanımıza kadar korunamamıştır. Halkın kıyamet-i suğra (küçük kıyamet) adını verdiği 1509'daki büyük depremle, sonraki yangın ve depremlerde bu açık ve nispeten güvenli alanın evsiz barksız kalan İstanbul halkına geçici olarak mekânlık ettiği de bilinmektedir.

Rum kaynakları ise, Latin yağmasının Hippodrom'u çok tahrip ettiğini, kolonlardan bir kısmının ise Fatih tarafından kentin başka yerlerine taşındığını, öte yandan Hippodrom'a ait çok sayıdaki sütunun, eski mermer amfi kalıntılarının da ve İbrahim Paşa Sarayı ile sonraki cami ve saray yapımlarında kullanılarak ortadan kaldırıldığını yazar.

Lokman'ın (ö. 1601) *Hünernâme'sindeki* Atmeydam tasvirinde, Makbul/Maktul İbrahim Paşa'nın 1530'a doğru burada yaptırdığı saray ile Budin'den (Budapeşte) getirip meydana diktirdiği Herkül, Apollon ve Diana tunç heykelleri de gösterilmiştir. Tarihçi Solakzade "Ol üç suret-i garibeyi istanbul'a naklet-

tirib Atmeydam'nda amud (sütün) üzerine kondurdular" demekte ve sarayının karşısına heykeller diktirdiği için, İbrahim Paşa'nın putperestlikle itham edildiğini eklemektedir. Figanı Ramazan Çelebi (ö. 1526) ise Farsça bir beyitle İbrahim Paşa'yı putperestlikle suçladığı için idam edilmiştir. Beyit şudur: *Dü İbrahim âmed be-deyr-i cihan / Yeki büt-şi-ken yeki büt-nişan* (Dünyaya iki İbrahim geldi, ilki -Peygamber Halil İbrahim- putları kırdı, ikincisi ise put dikti).

Atmeydam'ndaki sarayında yabancı elçileri kabul eden İbrahim Paşa, olasılıkla bu heykelleri Osmanlı Devleti'nin hükmettiği ülkelerin simgesi olarak dik-tirmiştir. Nitekim, 1533'te kalabalık bir heyetle İbrahim Paşa Sarayı'na gelen Avusturya elçisi, Budin'den gelme heykellerle darağaçlarını görmüştü. 1553'te istanbul'a gelen Hans Dernschwam, idam edilen İbrahim Paşa'nın büyük ve çok güzel sarayından, bu

sarayın At-meydam'na inen bir yokuşun yukarısın-daki şato görünümlü manzarasından söz ettikten sonra Atmeydanı'nın ortasındaki beyaz mermerden kalın ve kısa boylu sütunlar üstündeki büstlerin halen mevcut olduğunu da yazar. İbrahim Paşa'nın ölümünden sonra kaldırılıp atılan üç başka büstün daha olduğunu öğrendiğini de ilave eder. Bu gezgin, kaldırım döşeli meydanda Romalılar döneminde kum serili olduğunun anlaşıldığını açıklar. Meydanın orta yerinde, uzun ve güzel mermer basamaklar bulunduğunu, bunların üzerlerine enlemesine beyaz mermer levhalar uzatılmış olduğunu, fakat bunların sökülüp Süleymaniye Camii inşaatında kullanıldığını vb anlatır.

1582'de Atmeydanı'nı gezen John Sanderson, buradaki tunç büstlerin Macar Kralı Mathias Corvino'ya ait olduğunu, İbrahim Paşa idam edilince bunların öfkeli halk tarafından parçalandığını yazar. Sanderson, Atmeydanı'nın Ayasofya cihetinde eski tiyatro kalıntılarının Arslanhane olarak kullanıldığını da ekler.

Atmeydanı'nın çevresindeki yapılaşmanın 16. yy'da, İbrahim Paşa Sarayı'nın inşasını izleyen yıllarda yoğunlaştığı kesindir. Kanuni Sultan Süleyman'ın hasekisi Hürrem Sultan'ın 1555'te Mimar Sinan'a yaptırdığı Çifte Hamam (Haseki Hamamı) buradaki ilk büyük tesistir.

Meydanın çevresindeki başlıca saray ve konaklar ise *Tezkiretü'l-Ebniye'ye* göre Siyavuş Paşa Sarayı, (Sokollu) Mehmed Paşa Sarayı, Sadrazam Sinan Paşa Sarayı, Ahmed Paşa Sarayı, Kap-tan-ı Derya Sinan Paşa Sarayı ve en meşhurları olarak da İbrahim Paşa Sara-yı'dır. Bunlar, farklı dönemlerde resmi ikametgâh, mehterhane, defterhane, hapisane gibi hizmetler için kullanılmıştır. Evliya Çelebi, Atmeydam çevresindeki eski sarayların yanında, birçok vezir, ulema, ayan konaklarının da bulunduğunu, Sultan Ahmed imareti ile bi-marhanenin de (hastane) burada olduğunu kaydeder.

Atmeydam'nda

III. Murad'ın

oğlu Şehzade

Mehmed'in

sünnet

düğünü için

düzenlenen

şenliklerin

anlatıldığı

Surname-i

Hümayuridan

at üstünde
yapılan
oyunları (cirit
ve ok atma,
takla atma)
betimleyen
bir minyatür,
1582.

Erkin Enüroğlu fotoğraf arşivi

1609'da yapımına başlanan Sultan Ahmed Camii için, Padişah I. Ahmed'in aşırı dindarlığı nedeniyle kiliseden çevrilme olan Ayasofya Camii'nin yakınına ve onun görkemiyle yarışacak bir yapı tasarlanmış, yer olarak da Ayasofya'nın tam karşısındaki Atmeydam uygun görülmüş; meydanın kible (güneydoğu) cihetindeki Ayşe Sultan mülkü, Sinan yapısı saray (Ahmed Paşa Sarayı), 30.000 altına alındığı gibi, Sokollu Mehmed Paşa Sarayı, Arslanhane, miri ambarlar, birçok dükkân da bu cami için kamulaştırılmıştır. Bu yer, aynı zamanda eski Bizans sarayının arsasıydı. Sultan Ahmed Camii'nin 8 yıl süren inşaatı, Atmeydanı'nın zemininde ve çevresinde önemli değişikliklere neden olmuş, muhtemelen, İslamiyetle bağdaşım-la-mayan büst ve benzeri anıtlar da bu sırada kaldırılmıştır.

Caminin 9 Haziran 1617'de törenle ibadete açılmasıyla birlikte Atmeydam da bir bakıma bu yeni mabedi ve külliye-yi kapsayan geniş dış avlu görünümü kazandı. Jean Thevenot, 1665'teki istanbul gözlemlerinde, meydandaki eskiden kalan birçok heykelin, dikilitaşın, sütunun tahrip edildiğini, eski genişliğini koruyan alanda, Türklerin her gün at

yarışları düzenlediklerini anlatır. 1659' da çıkan ve istanbul'un pek çok semtini kül eden yangının bir kolununun Atmeydanı'nı, buradan da Kadırga semtini etkilediği bilinmektedir. Evliya Çelebi ise buradaki dikilitaşların her birini birer tılsım olarak tanımlar. Burmak Sü-tun'un ejderha başlarından tekinin bir yeniçeri tarafından kılıçla uçurulmasın-dan sonra tılsımlardan birinin bozulduğunu ve kenti yılan, çıyan, akrep gibi sokucuların istila ettiğini yazar. İstanbul'daki barutçu esnafının da buradaki Baruthane'de üretim yaptıklarını ekler.

Lady Montagu, istanbul'dan 10 Nisan 1718'de Lady Bristol'e yazdığı mektubunda, "Laf aramızda, Londra'daki St. Paul Kilisesi Ayasofya ile kıyaslanamayacağı gibi, en bakımlı meydanlarımız da Atmeydam ile boy ölçüşemez!" demiştir. İstanbul'u konu alan resimleriyle ünlü Thomas Allom, 1838'de yaptığı Atmeydam resminde, alanı tarihsel işleviyle canlandırmış, at koşturan, atla gezen birçok insan ile İbrahim Paşa Sarayı'nın önüne oturmuş çubuk içerek onları seyredenleri

canlandırmıştır. Resimde, toprak zeminli meydana, Sultan Ahmed Camii olanca görkemiyle hâkim olmakla birlikte küçük ve özenli bazı binalar

ATMEYDANI

416

417

ATMEYDANI

Bir zamanlar Atmeydanı adını taşıyan Sultanahmet Meydanı'nın yüzyılın başlarındaki görünümü.

Jean Baptiste Hilair'in Atmeydanı'nı betimleyen bir deseninden gravür. Chousel de Gouffier, *Voyage Pittor Ara Güler fotoğraf arşivi*

buranın romantik manzarasını çerçeve-lemektedir.

Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasından sonra Atmeydanı'nda bir süre Asâkir-i Mansure-i Muhammediye birliklerinin talim yaptıkları bilinmektedir. II. Mahmud'un da (hd 1808-1839) buraya gelerek birlikleri teftiş ettiği *Tarih-i Lutfi'de* yazılıdır. Buna ilişkin yağlıboya bir tablo ise Dolmabahçe Sarayı'ndadır. Bununla birlikte Atmeydanı'nın, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ilgiden yoksun kaldığı anlaşıyor. Sadece at meraklılarının uğradıkları, cirit oynanan, Arap ve Tatar atlarının koşturulduğu, doğal olarak at alım satımlarının da yapıldığı bir yerdi. 1853-1856 Kırım Savaşı yıllarında, İstanbul'daki müttefik kuvvetleri subaylarının girişimiyle meydandaki dikilitaşların çevrelerine oval hendekler kazılarak toprak dolgu altında kalan kaidelerin ortaya çıkartıldığı bilinmektedir. Bu düzenleme günümüze kadar korunmuştur. 1863'te ise ilk Osmanlı fuarı olan Sergi-i Umumi-i Osma-nî(-») Atmeydanı'nda açılmıştı. Bu tarihlerde artık buraya Atmeydanı yerine Sultanahmet Meydanı deniliyordu. Sergiden hemen sonra da burası, Zaptiye Nazırı Hüsnü Paşa'nın girişimiyle park olarak düzenlenmiştir.

II. Abdülhamid (1876-1909) ve II. Meşrutiyet dönemlerinde (1908-1918) eski Atmeydanı'nın çevresine Ticaret Mektebi, Defter-i Hakanî Nezareti, Baytar Mektebi gibi yeni binalar da yapılmış,

bu arada Alman imparatoru II. Wilhelm'in İstanbul'u ziyareti anısına Almanya'da yapılan çeşme, 1901'de getirilip meydanın, Bizans imparatorlarının Hippodrom oyunlarını izledikleri loca mevkiine kurulmuştur.

Atmeydanı'nın İstanbul kent tarihinde ve Osmanlı yaşayışında birbiriyle zıt iki ayrı olguya mekânlık etmesi ilginçtir. Kent halkını günlerce neşeye boğan büyük sultan düğünleri (sur-ı hümayun) daima burada düzenlendiği

gibi, yönetime başkaldıran kapıkulu askerleri de Topkapı Sarayı'na ve Paşakapısı'na, ayrıca kentin alışveriş merkezlerine ve limanına yakın bu meydana, eylemlerine en uygun yer olarak seçmişlerdir.

Fuad Köprülü, Osmanlılar döneminde saray düğünleri münasebetiyle At-meydam'nda tertip edilen eğlence ve ziyafetlerin, İorga'nın iddia ettiği gibi, Bizans devrindeki Hippodrom şenlikleri-le bir ilgisinin bulunmadığını savunur. Köprülü'ye göre Atmeydanı eğlenceleri ve genel şölenleri Bizans geleneklerinden apayrı, eski Türk  detleriyle bağlantılıdır. Nitekim, Köprülü burada düzenlenen her sur-ı hümayunda, herkese açık sofralarda, türlü yemeklerin, şekerleme ve şerbetlerin eski han-ı yağma geleneğini andıracak tarzda sunulduğunu anlatır. Ancak, I. Süleyman'dan (Kanuni) (hd 1520-1566)  nce burada bu tür şölen ve şenliklerin düzenlendiğine ilişkin bir bilgi mevcut değildir. Öyle anlaşılıyor ki Atmeydanı, sarayca prog-

'a Grece, c. II, 1822.

ramlanan ve tüm istanbul halkına dönük şenliklere mekânlık etme işlevini, Kanuni'nin vezirazamı (1522-1535) ibrahim Paşa'mn burada yapılan sarayını, hem ikametgâh, hem resmi makam olarak kullanmaya başlaması sürecinde kazanmıştı. Nitekim, Atmeydanı'ndaki saptanabilen ilk şenlik 22 Mayıs 1524 tarihinde Kanuni'nin kız kardeşi Hatice Sultanla ibrahim Paşa'mn 15 gün süren d ğ nleridir. 1529'da Avusturya seferi dönüşünde "Pişg h-ı Menzil-i Sultan " olan Atmeydanı'nda türlü gösteriler yapıldığı,  arşı esnafının alay gösterdiği biliniyor. Fakat asıl büyük düğün, 1530' da Kanuni'nin şehzadelerinin sünnetleri için düzenlendi. Atmeydanı'nın kuzeyinde lacivert s t nlar üzerine konan özel bir tahtta oturan padişah, altın istemeleriyle gözleri kamaştıran bir s ye-ban (gölgelik) altında oyunları izledi. ' Meydana yüzlerce güzel çadır kurulmuştu. Bunlar arasında Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın, Memluk Sultanı Kansu Gavri'nin savaşlarda ele geçen otağları da vardı. Meydandaki gösterilerin en heyecan uyandıranı ise gerçek silahlarla yapılan savaş oyunuydu. Geceleri, meydandaki ahşap kuleler tutuşturuluyor, havai fişekler atılıyordu. Meydandaki iki dikilitaş arasına gerilen bir ip-te, Mısırlı bir cambaz hünerler gösterdi.    hafta boyunca istanbullular ilk kez muhteşem bir düğün izlediler. Benzeri bir başka sünnet düğünü 1539'da 15 gün süreyle Kanuni'nin iki k  k şehza-

desi (Bayezid ve Cihangir) için tertip edildi. Bu kez Atmeydanı, kaplanların, aslanların, vaşakların, pelenk ve kurtların vahşi boğuşmalarına da tanık oldu. Bu d ğ nle Kanuni'nin kızı Mihrimah Sultan da Rüstem Paşa ile evlenmişti. 1547' de Osmanlı Devleti'ne sığınan Sa-fevi şehzadesi Elkas Mirz 'ya oturması için Atmeydanı'nda bir saray tahsis edilince, konuğun vaktini hoş geçirebilmesi için burada sık sık kılıç-kalkan, cirit müsabakaları ve at yarışları düzenlenmişti. Bayramlarda ise binlerce kişinin doyabileceği kadar yemek pişirilip tevzi

edilmekteydi. Atmeydanı'ndaki bir bayram şölenini izleyen H. Dernschwam, parçalanmadan kızartılmış yirmi öküz gövdesinin de şölen yemekleri arasında bulunduğunu, ayrıca, bayrama gelenlerin, meydana salıverilen kurt, tilki ve köpeklerin, tavşanlarla, kuşların peşindeki ko-şuşlarmı heyecanla seyrettiklerini anlatır.

Atmeydanı'nın tanık olduğu en görkemli şenlik ise hazırlıkları bir yıl süren, 7 Haziran-30 Temmuz 1582 tarihleri arasındaki 53 günlük sünnet düğünüdür. III. Murad'ın (hd 1574-1595) oğlu Şehzade Mehmed (III. Mehmed) için tertiplendiği bu şenlik için, Atmeydanı'nda geçici ya da temelli birçok seyir köşkü inşa edilmiş, padişahın oyunları izlemesi içinse İbrahim Paşa Sarayı onarılmış ve özel bir şahnişin eklenmişti. *Tarih-i Selanik?de*, meydandaki düzenlemeler anlatılırken Mehterhane tarafında devlet adamları ve ileri gelenler için uzunlamasına bir divanhane inşa edildiği, burada en alt basamağın yabancı devlet elçilerine ayrıldığı, Kırım hanının kardeşi ile Lehistan elçisi için de divanhanein karşısına özel bir temâşagâh yapıldığı, halkın şenlikleri izlemesi maksadıyla yamaçlara oturma yerleri hazırlandığı, Arslanhane tarafında pek çok küçük köşkle tahtabendlerin kurulduğu, Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa'mın ise donanma ustalarına kendisi için özel bir seyir köşkü yaptırttığı vb anlatılır. Bostanzade Yahya Efendi ise *Tarih-i Safta*, III. Muradın düğüne gösterdiği ilgiyi, Atmeydanı'ndaki oyun ve gösteri sergilemelerini, örneğin seyyar hamamı, ağaçları, kuşları, karacaları, çimenliği ile yapay tepe vb'yi hikâye etmiştir. Surna-melere konu olan bu düğünde her akşam bin tabak pilav, her tabak için bir ekmek, on altıdan yirmiye kadar kızartılmış öküz dağıtılıyor ve tıpkı eski han-ı yağmalardaki gibi, halk tabak çanakları yağmalıyor, kırıyordu. Gece gösterileri için meydan, yüksek direklere bağlanan kandillerle aydınlatılıyordu. Hıristiyan kölelerin Pirus raksı, Aya Yorgi'nin ejderha ile mücadelesi, deniz cenkleri, binicilik hünerleri, yarışlar, hayalci gösterileri ve en çok da İstanbul esnaf ve sanatkârlarının gösterili geçişleri ilgi uyandırmıştı. Düğün sırasında yeniçeriler arasında çıkan kavgada ise Vezirazam Sinan Paşa'mın önünde iki yeniçeri öldürülmüştü.

İlhan Pınar koleksiyonu

Atmeydanı mekânlı şenlikler, sur-ı hümayunlar ve bayramlar 17. yy'da da bir önceki yüzyılın parlaklığında olmasa da yineleniyordu. Şeyhülislam Yahya (ö. 1644) bir şiirinde, *Semend-i nâz ile yüğrük civanlar seyre çıksunlar / Pür olsun hûblarla Atmeydanı Sitanbulun*, dediğine göre, meydanda gençlerin kula atlara binip yarıştıkları, cirit oynadıkları, bunları seyretmek için de istanbullu güzellerin buraya geldikleri anlaşılmaktadır. Bu gelenek 18. yy'da da sürmüştü, şair Nedim (ö. 1730), Yahya Efen-di'nin dizelerindeki temayı, III. Ah-med'e yazdığı kasidesinde yinelemiştir: *Binüb sâd izz ü nâz ile semend-i şûh-reftâre*

/ *Güzeller Atmeydamnda alur şimdi meydânı.*

Bu yüzyılda Atmeydanı'nın tanık olduğu iki büyük şenlik, 1720'deki III. Ah-med'in oğullarının sünnet düğünü ile 1759'da III. Mustafa'nın kızı Hibetullah Sultan'ın vilâdet (doğum) şenliğidir. 1720 düğününü *Surnâme-i Vehbî*, At-meydanı'na yansıyan eğlenceleriyle verir. 1759 şenliğinde ise İstanbul esnaf ve sanatkârlarının "kırkbeş sınıf üzere dalga dalga ve arkalarında tabılhâne ile mutantan Atmeydanı'ndan. Saray-ı Hümayun"a yürüdüklerini, *Mür'i't-Tevarih* anlatır.

Atmeydanı'nın, istanbul halkına korku salan bir yer olarak ünlenmesi ise buradaki idam infazları ve kanlı ayaklanmalardandır. Tarihe geçen önemli idamlardan ilki, dinsizlikle suçlanan Molla Lûtfî'nin 1494'te "Atmeydanına iletülüb başını kılıca uzatması"dır. 1529' da ise Melamî-Bayramî Şeyhi İsmail Ma-şuki ile on iki müridi Atmeydanı'ndaki çeşme önünde boyunları vurularak idam edilmişlerdir. Daha sonra bunların anısına Atmeydanı'na bakan yamaçta Üçler Mescidi yapılmıştır.

Meydanın ayaklanmalara sahne oluşu ise III. Mehmed döneminde 1602' deki ilk sipahi eylemi ile başlamıştır.

Birtakım isteklerle Atmeydanı'nda toplanan sipahilerin üzerine yeniçeri ağası bir bölük yeniçeriyle hücum etmiş ve eylemcileri dağıtmıştı. 1622'deki II. Osman Vakası'nda ise Atmeydanı, ayaklanmacı askerlerle onlara destek veren ulemanın toplanma yeri olmuştu. Bundan sonra sık sık, sipahilerin bazen de yeniçerilerin kışlalarından hareket edip Atmeydanı'na gelerek kazan kaldırmaları olgusu yaşanmıştır. Bunların en korkunçları ve sonuç verenleri, 1622 ve 1648'deki sipahi-yeniçeri kavgalarıdır. Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi, Hezarpare Ahmed Paşa'nın, Cinci Ho-ca'nın idamları sonrasında yaşanan ve bir kent savaşı boyutunda günlerce süren Atmeydanı Olayı(-0; 1651'de Kösem Mahpeyker Sultan'ın boğulmasıyla sonuçlanan olaylar; 1655'te 500 silahlı istanbul'a gelen Kürt Mehmed'in eylemi; 1656'daki Çınar Olayı(->), ertesi yılki sipahilerin Köprülü Mehmed Pa-şa'ya karşı gerçekleştirdikleri başarısız ayaklanma da Atmeydanı'nda odaklanmıştır. Bu olaylarda, Atmeydanı'ndaki "dıraht-ı çınar" denen bir çınar ağacından söz edilmesi, ayaklanmacı askerlerin bunun altında kazan kaldırmaları, toplanıp kararlar almaları, öldürülenlerin cesetlerinin bu ağacın dallarına asılması ayrıca ilginçtir.

29 Haziran 1680 günü ise istanbul tarihinde bir benzeri daha yaşanmayan bir "recm" (taşlayarak idam) olayı gerçekleşmişti. Aksaray'da, evli bir Müslüman kadın, bir Yahudi ile cinsel ilişki halinde yakalanmış, şariat gereği rec-medilmesine kadı hüküm vermişti. İnfaz günü IV. Mehmed, İbrahim Paşa Sarayı'na geldi. Suçlu kadın ve Yahudi, Ameydam'na getirildiler. Önce Yahudi-nin kılıçla boynu vuruldu. Sonra kadın, beline kadar çukura gömüldü. Halk tarafından atılan taşlarla öldürüldü.

1687'de, IV. Mehmed'in tahttan indi-

ATMEYDANI OLAYI

418

419

ATPAZARI SARNICI

rilip II. Süleyman'ın padişah olmasını izleyen günler boyunca kapıkulu askerleri Atmeydam'ndan ayrılmayarak türlü eylemlerde bulundular, idamını istedikleri İstanbul kaymakamının cesedini burada parçaladılar. Kapalıçarşı'yı yağmalayıp naralar atarak Atmeydanı'na döndüler. Sarayı, bahşiş istekleriyle bunalttılar. Sipahilerden başka, yeniçeriler, cebeciler, topçular da bu eylemlere katıldılar. Nihayet 11 Şubat 1688'de İstanbul çarşı esnafı beyaz bayrak açıp Atmeyda-nı'ndaki askerlerin üzerine yürüdü. Esnafı, halk, Galata, Eyüp kasabalarından gelen silahlı gençler desteklediler, bunun üzerine isyancılar dağılıp kaçtı.

18. yy'ın başında da Atmeydam, asilerin toplanma yeri idi. Ülkeyi Edirne' den yöneten II. Mustafa'ya (hd 1095-1703) karşı 15 Temmuz 1703'te 200 cebeci Atmeydanı'nda toplanmış; birkaç gün içinde bunlara İstanbul esnafı, halktan yüzlerce insan da katılmıştı. İstanbul'dan yürüyüşe geçen ayaklanmacılar, Edirne Vakası denen ihtilalle II. Mustafa'nın tahttan indirilmesini, birçok kişinin idamını gerçekleştirmişlerdir. 28 Eylül 1730'da başlayan Patrona Halil Ayaklanması^ ve 25 Mayıs 1807'deki Kabakçı Mustafa Ayaklanması'ndaO) da toplanma yeri Atmeydam olmuştu. 1808' deki Alemdar Olayı'nda(->) yeniçeriler, ara kararlar almak ve din bilginlerine danışmak için birkaç kez Atmeydanı'nda toplanmışlardı. Nihayet 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasıyla sonuçlanan Vak'a-i Hayriye sırasında da bu meydana önemli olaylar geçti. Kazan kaldırma olayını haber alan II. Mahmud, Beşiktaş'tan Topkapı Sarayı'na geldi. Sancak-ı şerif çıkartıldı. Herkesin bu kutsal bayrak altında toplanması istendi. Atmeydanı'nda toplanan yeniçeriler, saray muhafız birliğinin başında meydana gelen padişaha saygı gösterdiler. Fakat buyruğunu dinlemeyerek alışkanlıkları olan yağmalan yapmak için kente dağıldılar. Bu, onlara karşı, kesin sonuçlu hareketin başlamasına fırsat verdi.

Tarih-i Lûtfî'de, Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasından, yeniçerilikle ilgili ya da bu ocağı çağrıştıran her şeyin yasaklanmasının ardından, Etmeydanı'na(->) ») "Ahmediye", Atmeydam'na da Ahmedi-ye Meydanı adlarının verildiği yazılıdır.

30 Eylül 1895 günü, silahlı bir grup Ermeninin Kadırga'dan Sultanahmet Meydanı'na çıkıp buradan Babıâli'ye yönelmeleri, İstanbul'da heyecan uyandırmıştı.

II. Meşrutiyet döneminde, Sultanahmet Meydanı adıyla İstanbul'un başlıca miting alanı durumuna gelen burada, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesinin ardından protesto mitingleri düzenlendi.

Bibi. Şeyhî, *Vekayiu'l-Fuzalâ*, II, 89, III, 590; *Silahdar Tarihi*, I, 731; *Tarih-i Solakzade*, 459; *Tarih-i Selânikî*, 166; Bostanzade Yahya, *Tarih-i Saf/Tuhfetu'l-Ahbab*, {*Duru Tarih*, [haz. N. SakaoğluD, İst., 1978, s. 108-109; *Surname-i Hümayun*, Topkapı Sarayı Ktp.,

Hazine no. 1344; Evliya, *Seyahatname*, I, 64-66, 559-560; Vehbî, *Surnâme-i Sultan Ah-med Han*, Topkapı Sarayı Ktp., Ahmed III, no. 3593-3594; *Mür'i't-Tevarih*, II/A, 29; *Tarih-i Râşid*, II, 26-28; *Tarih-i Lutfî*, III, 166; Hans Derneshwam, *istanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, (çev. Y. Önen), Ankara, 1987, s. 137-140; Kömürciyan, *istanbul Tarihi*, 92, 93, 97; İnciciyan, *İstanbul*, 63-66; Jean Thevenot, *1655-1656'da Türkiye*, (çev. N. Yıldız), ist., 1978, s. 63; Lady Montagu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, (çev. A. Kurutlu-oğlu), ist., ty, s. 126; Doriha L. Neave, *Eski istanbul da Hayat*, (çev. O. Öndeş), ist., 1978, s. 92; Ernest Mamboury, *istanbul, Reh-ber-i Seyyahın*, ist., 1925, s. 171 vd; Köprülü-zade Mehmed Fuad, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, 1931, s. 270-271; Ahmed Refik "Kafes ve Ferace Devrinde istanbul At Meydanı", *Akşam*, 17 Şubat 1936; Z. Orgun, *ibrahim Paşa Sarayı* (Arkitekt'ten ayrı basım), ist., 1939; Konyalı, *İstanbul Sarayları*; T. Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda istanbul'da Hayat*, Ankara 1983, s. 41; Şehsuvaroğlu, *İstanbul*, 27-28; E. A. Çavlı, "Sultanahmet At Meydanı", *Cumhuriyet*, Aralık 1960; M. And, *Kırkgün Kırkgece*, ist., 1959; "Tezkiretü'l Enbiye", *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar Belgeler*, (haz. Z. Sönmez), ist., 1988, s. 74-75.

NECDET SAKAOĞLU

ATMEYDANI OLAYI

25-28 Ekim 1648 günleri boyunca İstanbul'un yaşadığı kanlı olaylar ve karışıklıktır. "Atmeydam Vakası", "Sipahi Fetreti", "Sipahi Fitnesi", "Sultanahmed Muharebesi", "Sultanahmed Vakası" da denmiştir. Bu ayaklanma başlamazdan önce Sultan İbrahim'in tahttan indirilip boğdurulması, eski vezirazam Hezarpa-re Ahmed Paşa'mn, Cinci Hoca'nın idamları, kentteki gerilimi artırmıştı. Bu nedenle kolaylıkla yatıştırılabilecek bir olay, büyük bir ayaklanmaya dönüştü. Atmeydam Olayı, yeniçerilerle sipahiler arasındaki düşmanlığı daha da artırdığından sonraki yıllarda bu iki ocağın askerleri arasında sık sık kavgalar oldu. Osmanlı tarihinde ağalar saltanatı denen kısa ve başarısız bir askeri yönetim de bu olayın bir sonucu olarak ortaya çıktı.

7 yaşında tahta oturtulan IV. Meh-med'in (hd 1648-1087) ilk günlerinde Vezirazam Sofu Mehmed Paşa, kamu ha-zinesindeki açıkları kapatabilmek için

önlemler aldı. Acemioğlanlarmın bir bölümünün "çıkma" yöntemiyle sipahi sınıfına geçip ulufeli (aylıklı) olmalarını erteledi. Ocaktan atılmış sipahilere yeniden asker yazılmaları için Girit Savaşı'na gitmeleri koşulunu koydu. Sipahilerin bayram harçlıklarını, kuloğlu denen asker çocuklarının terakkilerini (aylık zammı) vermedi. Bundan dolayı sipahiler Üsküdar'da toplanmaya başladılar. Baba-dağı'ndan dönen ve iki yıldır aylık alamayan bir kısım sipahi de bunlara katıldı. Toplanan vezirler, ocak ağalarını Üsküdar'a gönderip sipahilere öğüt verdirdiler. Ama, Osmanlı deyimiyle "kul yüze çıkmış", ayaklanma kaçınılmaz olmuştu. Bununla birlikte sipahilerin ramazan ayı boyunca etkili bir eylemleri görülmedi.

Diğer yandan, Galata Sarayı'ndaki

acemioğlanları yarı aç, harçlıksız ve başıboş, "çıkma" müjdesi beklerlerken bunun gerçekleşmediğini öğrenince 25 Ekim 1648 günü saraydan boşandılar. Kontrolsüz gruplar halinde kenti heyecana ve paniğe boğarak Atmeydam'na geldiler. Buradaki İbrahim Paşa Sarayı acemioğlanları da kendilerine katıldı. Olayı öğrenen Topkapı Sarayı Enderun gılmanları da (içoğlanları) engelleri aşıp dışarı çıktılar. Yatıştırmaya gelen yeniçeri ağasını tutsak alan acemioğlanları, çarşıya doğru harekete geçtiler. Elçi Ha-nı(-t) ile o çevredeki birkaç hanı ele geçirdiler. Küçük gruplar halinde kente dağılıp yağmaya ve soyguna başladılar. İsteksiz olarak Girit'e gitmek üzere yola çıkmış bulunan bin kadar sipahi de Silivri'den geri döndü. Bıyıklı Mahmud adlı bir sipahi çalığı ise peşindeki zorbalarla Sultan Ahmed Camii'ne yakın bir eve yerleşip ayaklanmanın elebaşısı oldu. Kente dağılmış olan acemioğlanla-rıyla içoğlanları Bıyıklı Mahmud'un, çevresinde toplanmaya başladı. Yönetim karşıtları, çıkarıcılar, Sultan İbrahim yanlıları da birer ikişer Mahmud'un yanında yer aldılar. Sofu Mehmed Paşa, ulema sınıfından saygın kişileri nasihatçi gönderdi. Fakat söz dinletmek olanaksızdı. Üsküdur'daki sipahiler de kayıklarla bu tarafa geçip Ahır Kapısı'ndan Atmeydam'na çıkmaktaydılar. Paşakapı-sı'nda toplanan vezirazam ve vezirler, yeniçerilerin silahlanıp karşı hareket için hazır bekletilmeleri kararını aldılar. Şeyhülislam, ayaklanmayı sürdüren sipahilerin ve acemioğlanlarının öldürülmeleri yönünde fetva verdi. Buna karşılık Atmeydanı'nda mevzilenen ve savunma önlemleri alan ayaklanmacılar, 26 Ekim günü aldıkları kararla ayak divanı istediler. Ayrıca, Sultan İbrahim'in katili olan vezirlerin idam edilmeleri koşulunu öne sürdüler. Örgütlenen ayaklanmacılar, yöneticilerin, ocak ağalarının evlerini taşlamaya giriştiler ve kent halkını korkutucu eylemlere yönelttiler. Herkes kaçıp saklanacak yer aramaya başladı. 27 Ekim günü, ikinci bir fetva yayımlanarak teslim olan acemioğlanlarının ocağa çıkarılacakları, diğerlerinin öldürülecekleri duyuruldu. Bunun etkisi görüldü ve bir kısım acemioğlanları ile sipahiler dağılmaya başladılar. Bıyıklı Mahmud da zorbaların bir bölümüyle Üsküdar'a geçti.

Olay neredeyse yatışmış iken Sofu Mehmed Paşa ile Şeyhülislam Abdürrahim Efendi(->), zağarcıbaşını henüz Sultanahmet Meydanı'nda bulunan kalabalığa gönderip elebaşları istediler. Bu, yeni bir tepki doğurduğu gibi, gece denetimi yapan ocak ağaları ve silahlı yeniçeriler, üç sipahiyi tutukladılar. Ertesi gün Şehzadebaşı Camii önünde bunların boyunları vuruldu. Kent içindeki sipahi evlerine baskınlar düzenlendi. Olaylar ikinci kez alevlendi.

Sipahiler ve acemioğlanları "Bunlar bizi ayırıp kılıçtan geçirecekler!" diyerek yemden Atmeydanı'nda toplandılar. Hü-

seyin Kethüda ve Kara Kethüda, sipahileri kışkırtıcı konuşmalar yaptılar. Sofu Mehmed Paşa ise İstanbul surlarının tüm kapılarının kapatılmasını, deniz ulaşımının durdurulmasını emretti. Fakat ayaklanmacılar Ahır Kapısı'nı açtırıp Üsküdar'a haber ulaştırdılar. Bıyıklı Mahmud, teknelere doldurduğu zorbalarla geri döndü. Saraya bir arzuhal veren ayaklanmacılar, yeniçerilerin kendilerini kıracağını bildirip tarafsız bir vezirazam atanmasını istediler. Padişahın ağzından "Yeniçeri ve sipahi kullarımın çengine iznim yoktur. Dağılırsamz vezirazam ve müftüyü azlederim" yollu bir hatt-ı hümayunla cevap verildi. Bunu öğrenen Sofu Mehmed Paşa, Yeniçeri Ocağı'na sığındı. O ve öteki vezirlerle şeyhülislam, geceyi Orta Cami'de geçirdiler.

Atmeydanı'ndaki ayaklanmayı yeniden örgütleyen Hüseyin Kethüda, Kara Kethüda, Bıyıklı Mahmud, Dalaklı Ali, Oruç Ağa, Kara Abdullah, Pandur Ali, Deli Birader Ahmed, Bengi Mehmed adlı sipahiler, Hüseyin Kethüda'yı başbuğ seçtiler. Fakat meydanı ve camiyi dolduran ayaklanmacıların çoğu silahsızdı. Günlerdir aç susuz ve yorgundular. O gece saray hasahırımın hademe ve seyisleri de kendilerine katıldılar. "Aramızda bir de din bilgini bulunsun!" diyerek o semtte oturan Hanefi Efendi'yi zorla getirdiler. Sabaha kadar, planlar kurdular.

28 Ekim günü sabahı Orta Cami'de toplanan vezirler ve ulemanın gönderdiği öğütçüler bir başarı sağlayamadılar. Kara Abdullah'ın başkanlığındaki bir zorba grubu IV. Mehmed'in katına çıkıp isteklerini yinelediler. Padişah, "Kimi isterseniz vezir yapayım." dedi. Yeniçeriler bunu haber alınca, sipahileri kılıçtan geçirmek üzere harekete geçtiler. Kentin her semtine tellallar gönderip "Kim bu cenge hazır olmazsa avreti boştur!" diye bağırtdılar. Mahalle imamlarına haberler saldılar. Bu arada Sofu Mehmed Paşa iki tarafı daha da öfkeliendirmek için bir yeniçeri çorbacısını sözde öğüt için Atmeydanı'na göndertti. Bu subayı, Atmeydanı yakınında sipahi kılığına girmiş adamlarına öldürttü. Yeniçeriler olayı öğrenince büsbütün galeyana geldiler. Sipahilerle acemioğlanları ise Atmeydanı'nın dört yanına metrisler kazmış, sokak girişlerini tutmuşlardı. Önemli noktalara okçular mevzilenmiş-ti. Yeniçeri bölüklerinin arkasından vezirler, ocak ağaları, ulema da atlara binmiş ilerlemekteydiler. İstanbul, kanlı bir iç savaş gününü yaşamak üzereydi. Şeyhülislam Abdürrahim Efendi'nin

oğlu Galata Kadısı Mehmed Çelebi, zırh giymiş, başına miğfer geçirmişti. Nâ-ima'nın deyimiyle "zırh-ı dâvudî giyüb başına miğfer-i polad üzerine kansariy-ye destar-ı cedit ve kolçaklar" ile sefere çıkan vezirler gibiydi. Elçi Hanı önüne gelindiğinde yeniçeriler iki tümene ayrıldılar. Bir kol, Atmeydam'nın bir yönünden diğeri öbür yönünden alanı kuşattılar. Son kez öğütçü giden Kenan

Paşa ile yanındakileri sipahiler tutsak alınca hücumla geçtiler. Önlerine geleni kılıçla doğramaya başladılar. Sipahiler ve içoğlanları ise ok yağdırıp sapan taşı atıyorlardı. Bir ara yeniçeriler neredeyse çekilecek gibi oldular. Ocak ağalarından Muslihiddin, atını ileri sürüp cesaret verdi. Asker "çorbaya seğırtir gibi" çılgınca saldırdı. Bir anda Atmeydam'nın ortasına kadar ilerlediler. Önlerine gelen herkesi kılıçla yere serdiler. Cami avlusuna ve içerisine sığınanlara da tüfeklerle kurşun yağdırdılar. Savaş nedir bilmeyen, fakat ikide bir savaş açılması için fetvalar veren din bilginleri bu can pazarı ortamında tir tir titremekteydi. Kimi ağalara yalvarıyor, kimi kaçmak için yol arıyordu. Meydan, ak sakallı, kara sakallı sipahilerin, gencecik ' içoğlanlarının ve acemioğlanlarının kelleleri, cesetleri ile dolmuştu. Yeniçerilerden de epeyce ölen vardı. Bıyıklı Mahmud ile Hüseyin Kethüda, kendi adamlarıyla Ahır Kapısı'na inip kayıkla Üsküdar'a savuşmuşlardı. Camide kalanlar, şadırvan çevresinde, içeride mihrap önünde, minber basamaklarında kılıçtan geçirildi. Caminin ince kapıları, işlemeli camlan tüfenk fındıkları (kurşun) ile delik deşik oldu. Yeniçeriler, öldürülenlerin giysilerini, para keselerini, silahlarını yağmaladılar. Her baş getirene Yeniçeri Ağası Murad Ağa bahşişler verdi. Minarelere çıkıp şerefelerde yalvarıp ağlayan acemioğlanlarına son anda af ilan edilerek dokunulmadı. Savaş yerinden 70 içoğlanı ve acemi, 50 ahır hademesi, 200 sipahi cesedi toplandı. Olay yatışınca teşhis edilen cesetleri, aileleri ve yakınları alıp götürdüler. Kalan 200 cesedi asesbaşı arabalara yükletip denize attırdı.

Olay, kapıkulu ocaklarının iki büyük sınıfı olan yeniçerilerle sipahiler arasındaki kin ve düşmanlığı artırdı. Sipahilerin süregelen etkinlikleri de bu olayla sona erdi. Yeniçeri Ocağı'nın ileri gelen ağaları, İstanbul'da, yönetimi etkileyecek kadar nüfuz kazandılar. 1651'e değin süren bu nüfuz dönemi, ağalar saltanatı olarak bilinir. Sipahilerin pek çoğunun ocak kayıtları silindi. Sipahioğulları denen ve aylıklı asker adayı sayılanların ise tamamı bu haktan yoksun bırakıldılar. Bursa'ya kaçan Bıyıklı Mahmud, Yenişehir yakınında yakalanıp idam edildi. Olayın etkili olduğu günler boyunca İstanbul'da yaşam durdu. Dükkânlar açılmadı. Kimse sokağa çıkmaya cesaret edemedi. Cemaat, camilere gitmedi. Padişah ve saray halkı, Topkapı içinde mahsur kaldılar. Boğaziçi'nde tek bir gemi görünmedi. Aynı günlerdeki şiddetli bir fırtına halkı büsbütün korkuttu.

Şehrin güvenliğinden sorumlu asker sınıfları ile o dönemin askeri okulları

niteliğindeki Acemi Ocağı celepleri (ace-mioğlanı) ile Enderun içoğlanlarının katıldığı bu ayaklanma, İstanbul tarihinin en önemli olaylarından biridir. 17. yy'ın ortasında İstanbul'un, disiplinsiz, soyguna, öldürmeye susamış 10-20.000 mevcutlu

bir terör potansiyeli içerdiği bu ayaklanma ile bir kez daha kanıtlanmıştır.

Atmeydanı'nda yoğunlaşan olayın, bu çevredeki tarihi eserlere, en çok da Sultan Ahmed Camii'ne büyük zarar verdiği anlaşılmaktadır. Sipahiler, savunma maksadıyla Atmeydanı'ndaki birçok yapı kalıntısını söküp siperler yapmışlar, kimi yerleri de yıkıp kazmışlardır. Bibi. *Tarih-i Naima*, IV, 350 vd; J. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, X, ist., 1338, s.130 vd; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, I. Kısım, 242-244; Danişmend, *Kronoloji*, III, 413.

NECDET SAKAOĞLU

ATPAZARI SARNICI

Fatih Atpazarı'nda (bak. Atpazarları) Bizans dönemine ait sarnıç. Bugün Mıhçı-lar Caddesi'nin altında kalmıştır.

Bizans döneminde bu bölgede sığır pazarı bulunuyordu. Valens (Bozdoğan) Kemerli'ne oldukça yakın bir yerde bulunan bu sarnıçtan, İstanbul'daki Bizans su tesisleri ile ilgili kapsamlı bir çalışma hazırlamış olan, bu konunun uzmanları Ph. Forchheimer ve J. Strzygowski, kitaplarında bahsetmekteyse de, bu araştırmacılar sarnıcın içine girememişlerdi. Atpazarı Sarnıcı bu tespitten çok uzun bir süre sonra, ancak 1978'de incelenmiş ve Alman Arkeoloji Enstitüsü müdürlerinden Prof. Dr. W. MüHer-Wiener tarafından planı çıkarılmıştır.

Atpazarı Sarnıcı bir binaya altyapı teşkil eden bir mahzenin (kyripta) sarnıç şeklinde düzenlenmesiyle meydana gelmiştir. Sarnıcın mimari formunda bir kiliseye altyapı oluşturduğu belirgindir.

Atpazarı Sarnıcı'nın W. Müller-Wiener tarafından çizilmiş planı. Müler-Wiener, *Bildlexikon*

ATPAZARI TEKKESİ

420

421

ATPAZARLARI

Bu kilisenin plan tipi ise büyük bir olasılıkla bazilika olmalıdır. Altyapıda bazi-lik tipte bir kilisede bulunan nefler, apsis, pastophorionlar, derin bir bema ve narteksin planı rahatlıkla bulunabilir.

Dikdörtgen bir plana sahip olan sarı niç kuzeybatı-güneydoğu istikametinde yönlendirilmiştir. İç ölçüleri 32,25x16,70 m'dir. Ortada boylu boyunca uzanan geniş mekân iki sıra halinde sekiz mermer sütunla bölünmüş,

bu sütunlar birbirlerine ve yan duvarlara kemerler aracılığı ile bağlanmıştır. Bölünmüş olan bu mekân tuğla ve harçla örülmüş kubbeli tonozlarla örtülmüştür. Apsisin iz-düşümündeki mekânda sütunların yerini iki masif paye almıştır.

Yapıda kullanılan sütun başlıklarının büyük çoğunluğu, kesik piramidal şeklindeki süslemesiz başlıklar olup, bema kısmının altına rastlayan mekân parça-sındaki dört sütunun başlığı özenle işlenmiş değişik tiptedirler. Bunlar, üst parçası kesik piramidal formlu ve iki yüzü Latin haçı kabartmalı bir impost ile altta iyonik volütleri bulunan bir diğer parçadan meydana gelmiş "iyonik impost" tipindeki başlıklardır.

Eski kaynakların yetersiz olmasından dolayı sarnıcın hangi kiliseye altyapı teşkil ettiği konusunda fazla bir şey bilinmemektedir. Ancak inşa tekniği ve duvar işçiliği değerlendirilerek bu yapı 9-11. yy'lar arasına tarihlenmiştir. **Bibi.** Strzygowski-Forchheimer, *Byzantini-schen Wasserbehälter*, 113; G. Tiğrel-T. Ergil, "Atpazan Sarnıcı", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Yıl 2, S. 6-7 (1979), s. 28-32; S. Eyice, "İstanbul'un Bizans Su Tesisleri", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 5 (1989), s. 10.

ENİS KARAKAYA

ATPAZARI TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Atpazan mevkiinde, Hüsambey Mahallesi'nde, İmam Niyazi Sokağı'nda, Manısalı Mehmed Paşa Ca-mii'nin içinde tesis edilmiştir.

Tekkenin "derununda" yer aldığı cami Fatih devri uleması ve devlet ricalinden Manısalı Mehmed Paşa (ö.1495) tarafından yaptırılmıştır. Vakfiyesi 909/1503'te düzenlenen caminin, paşanın, önemli görevler üstlendiği Fatih devrinde yaptırıldığı tahmin edilebilir. Söz konusu cami, İstanbul'un asayişinden sorumlu olan on iki yeniçeri çorbacısının, nöbet yerlerine dağılmadan önce topluca akşam namazlarını kıldıkları yer olduğu için "Kul Camii" adı ile de tanınmıştır.

Atpazan Tekkesi ise, "Fazıl-ı İlahî", "Atpazarî" ve "Kutup" lakapları ile anılan Celvetî şehlerinden Şeyh Osman Efen-di'nin (Ö.1690) 17. yy'ın ikinci yarısında, imam-hatip olarak görev yaptığı bu camiye meşihat koydurması sonucunda kurulmuştur. Bu arada Şeyh Osman Efendi'nin, cami-tekkenin çevresine derviş hücreleri eklettirdiği, yine bu civarda, tekkenin harem dairesi olarak kullanılan bir ev satın aldığı bilinmektedir. Eleştirmekten çekinmediği bazı yöneticilerin önce Şumnu'ya, sonra da Magosa'ya sür-

Atpazan Tekkesi haziresinde bulunan Mollacızkade ailesine ait ortak mezar taşı. *M. Baha Tanman, 1983*

durduğu Şeyh Osman Efendi Magosa'da vefat etmiş, kabrinin üzerine bir türbe ile bunun yanına "Kutup Osman Tekkesi" olarak tanınan bir tekke inşa edilmiştir. Atpazan Tekkesi ise faaliyetini sürdürmüş, ancak 18. yy'ın

sonlarında Halvetî-liğin Şabanî koluna, yaklaşık yarım yüzyıl sonra aynı tarikatın Sünbülî koluna intikal etmiş, 19- yy'ın sonlarında tekrar Celvetîlerin eline geçmiştir. Bu tarikat değişikliği sırasında, tekkenin ayin gününün de pazartesiden pazara alındığı tespit edilmektedir. Şeyh Osman Efendi" den sonra posta geçen iki kişinin adları bilinmemektedir. Dördüncü şeyhten itibaren postnişinler şu kimselerdir: Şeyh İbrahim Keşfi Efendi (ö. 1790), Şeyh Seyyid Ahmed Efendi (ö. 1810), Şeyh Seyyid Hamdi Efendi (ö.1825), Şeyh Mehmed Selim Efendi (ö. 1868), Tulumbacı Şeyh Ali Efendi (ö. 1865), Şeyh "Mehmed Hasib Efendi, Neccarzade İmamı Şeyh Hafız Seyyid Ali Efendi (ö. 1876), Trabzonlu Şeyh Mehmed Haşim Efendi (ö. 1885), Şeyh Salih Efendi.

Atpazarî Tekkesi'nin, çevresini tahrip eden çeşitli yangınlardan zarar gördüğü ve her seferinde onarım geçirdiği, hattâ yeniden inşa edildiği tahmin edilebilir. Son olarak 1901'de, civarında çıkan yangında ve özellikle 1918 tarihli ünlü Cibali-Fatih yangınında harap olmuş, bir müddet dört duvardan ibaret bir yıkıntı olarak duran yapı 1964'te dış boyutları korunmak suretiyle yeniden inşa edilmiştir.

Kareye yakın dikdörtgen planlı, kagir duvarlı ve ahşap çatılı olan cami-tev-hidhane, sıradan bir mescit niteliğindedir. Aslında duvarları moloz taş ve tuğla ile özensiz bir biçimde örülmüş iken, ihya edildiği sırada, bir sıra kesme küfe-

ki taşı ve iki sıra tuğla ile özenli bir almaşık örgü tercih edilmiştir. Cephelerde, klasik Osmanlı üslubuna uygun biçimde düzenlenmiş ve tasarlanmış, iki sıralı dörder pencere bulunmaktadır.

Hazirede, Manisalı Mehmed Paşa başta olmak üzere, devlet ricalinden, ulemadan, tekkenin şeyhlerinden ve mensuplarından bazı kimseler gömülüdür. Caminin banisine ait olan mezar taşı 15. yy. Osmanlı mezar taşlarının güzel bir örneğidir. Yine burada, çok değişik tasarımı ile dikkati çeken, Anadolu Kazaskeri Mollacıkzade İshak Efendi'nin dayısı Ahmed Efendi'ye (ö. 1701), kız kardeşi Hatice Hatun'a (ö. 1731) ve kayınvalidesi Rukiyye Hatun'a (ö. 1752) ait ortak bir mezar taşı bulunmaktadır: Yekpare mermer kitlesi, yan yana bitişik duran bağımsız üç mezar taşı görünümü verecek şekilde işlenmiş, yüzeyine, farklı tarihlerde vefat etmiş olan bu üç kişinin kimliklerini belirten kitabeler, tepelerine de değişik cinsten ve yükseklikte serpuşlar kondurulmuştur.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 240-242; Evliya, *Seyahatname*, I, 212; Ayvansarayî, *Ha-dîka*, I, 160-161; Çetin, *Tekkeler*, 586; Aynur, *Salih Sultan*, 34, no. 22; *Âsitâne*, 10; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 76-77, no. 122, 86-87, no. 137 ve no. 353; Münib, *Mecmua-i Te-kâyâ*, 7; *İhsaiyat* II, 21; Zâkir, *Mecmua-i Te-kâyâ*, 59-60; "Atpazan Yangını", *İSTA*, III, 1324; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 94; Ayverdi, *Fatih III*, 452-453; H. K. Yılmaz, *Azîz Mah-mûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, ist.,

1982, 239-240, 288; *Fatih Camileri*, 160; M. B. Tanman, "Atpazarı Tekkesi", *DİA*, IV, 85.

M. BAHA TANMAN

ATPAZARLARI

Bizans ve Osmanlı dönemlerinde şehrin ulaştırma, ticari taşımacılık gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere yük ve binek hayvanlarının alınıp satıldığı ve bu sektör içinde yer alan esnafın topluca faaliyet gösterdiği pazar yerleri. İstanbul'da biri Fatih, diğeri Üsküdar'da olmak üzere iki atpazarı vardı.

Fatih Atpazan, kuruluş tarihi bakımından Bizans dönemine dayanması ve şehrin iktisadi hayatındaki geniş kapsamlı fonksiyonu nedeniyle Üsküdar Atpaza-rı'na oranla daha çok tanınmış ve uzun ömürlü olmuştur. Diğer yandan her iki pazar, çevrelerinde mahalle-semt çekirdeğinin oluşmasını sağlamışlar, böylece "atpazarı" ismi, iktisadi bir odak etrafında şekillenen ve bu özelliklerinden dolayı dini yapıları merkez alan geleneksel iskân alanlarından farklı bir toplumsal dinamiğe sahip bulunan bu yerleşim bölgeleri için mahalle-semt anlamını kapsayacak biçimde de kullanılmıştır.

Fatih Atpazarı, Bizans döneminde imparator mezarlarının bulunduğu ve bu yüzden kutsal kabul edilen Ayia Apostoloi (Havariler) Kilisesi yakının-daydı. Tarihi kaynaklar buradan "Sığır Pazarı" olarak söz ederler. Bizans döneminde esnaf ve zanaatkarların meslek kollarına göre kendilerine ayrılan bölgelerde faaliyet göstermeleri kuralına

bağlı olarak büyükbaş hayvan alım satımıyla uğraşan zümre de, Edirnekapı-Beyazıt eksenindeki kara ticaret yolu üzerinde kurdukları pazarda örgütlenmiş ve bu iktisadi gelenek daha sonra Osmanlı döneminde kapsamı genişletilmek suretiyle devam ettirilmiştir.

Bizans dönemine ait atpazarı hakkında yeterli bilgi yoktur. Fetih'ten sonra kısa bir süre Rum Ortodoks Patrikha-nesi'ne tahsis edilen Ayia Apostoloi Kilisesi'nin yerine II. Mehmed tarafından Fatih Külliyesi'nin(->) inşa ettirilmesiyle 15. yy'ın son çeyreğinde yeniden eski ticari canlılığını kazanan atpazarı, külliye çevresinde yaptırılan Fatih Kervansarayı ve Saraçlar Çarşısı ile organik bir bütünlük oluşturmuş, saraç ve nalbant esnafının odaklandığı bir merkez durumuna gelmiştir.

II. Mehmed dönemindeki (hd 1451-1481) atpazarı, Fatih Külliyesi bünyesinde olup günümüze gelemeyen "darüşşi-fa"nın doğusunda yer almaktaydı. Kuzeyinde Sankiyedim Mescidi, doğusunda Manisalı Mehmed Paşa Camii'nin bulunduğu bu alanı güneyden Bozdoğan Kemer(->) kuşatıyordu. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde* burası "Eski Atpazarı" olarak anılmaktadır. Batı yönünde Fatih Darüşşifası ile bütünleşen alanda 170 adet ahır ve ayrıca semerci esnafına ait dükkânlar vardı.

Tarihsel süreç içinde atpazarının geçirdiği değişiklikler yeterince bilinmemektedir. Ancak tarihi topografya üzerinde önemli hasarlara yol açan yangın ve depremlerin atpazarını etkilediği ve bu alanın zamanla doğu yönünde bir gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Tarihte, "Kıyamet-i sugra" olarak bilinen 1509 depreminde Fatih Camii ile birlikte burasının da hasar gördüğü tahmin edilebilir. Tarihçi Mustafa Selânikî Efendi, III. Murad dönemi sonlarına doğru 1592' de çıkan yangının atpazarını bütünüyle tahrip ettiğini ve buradaki kavaflar ile semerci esnafının büyük zarar gördüğünü kaydetmektedir. Kâtibzade'nin kaleme aldığı "Tarîh-i İhrâk-ı Kebîr" başlıklı manzum tarihte ise 1070/1660'ta çıkan yangının atpazarını nasıl harap ettiği şu beyitle anlatılmaktadır: *Âteş aldı At-ba-zârı'n Sarrâchâne'yi dahi/Karamanlı ile yandı hem büyük Ârestah*. Fatih Atpazan, 1693, 1718 ve 1751'de tekrar yanmış, 1830 yangınından sonra ise Fatih Külliyesi'nin çevresindeki yangın alanları yeniden düzenlenerek ızgara planlı bir yerleşim dokusu oluşturulmuş, birbirine paralel sokakların meydana getirdiği bu yeni iskân alanı Eski Atpazarı ile külliye arasındaki organik ilişkiyi keserek pazarın doğuda Bozdoğan Kemerı boyunca gelişmesini zorunlu kılmıştır. 1930'lara kadar faaliyetini sürdüren ve Atpazarı Meydanı olarak bilinen bu alanın böylece yeni şeklini 19- yy başlarında aldığını söyleyebiliriz. 1875 tarihli İstanbul haritasında, atpazarının bu yeni konumunu görmek mümkündür. Buna göre alanı kuzeyden Dest-

Adını

bir zamanlar
burada kurulan
atpazarından
alan Fatih'teki
Atpazarı semti.

Araş Neftçi, 1993

gâhçılar Caddesi, güneyden de Bozdoğan Kemerı sınırlamakta, doğuda Masraf Sokağı ile batıda Mıytablar Sokağı meydanı her iki yönden kesmektedir. Meydanın ortasına Abdülmecid tarafından 1269/1852'de hayvanların su içmesi için yalaklı bir çeşme yaptırılmıştır. 1875 tarihli haritada gösterilen bu çeşme günümüze gelememiştir. Ayrıca II. Abdülhamid'in yaptırdığı namazgah da bugün mevcut değildir. 1908 Çırçır yangını atpazarını büyük ölçüde tahrip etmiş, bu nedenle esnaf bir süre başka yerde faaliyet göstermiş ise de 1913'te Şehremaneti tarafından yeniden eski yerine taşınmış, fakat şehir hayatına giren modern taşımacılık düzenine ayak uydura-mayarak köklü geleneklerinden uzaklaşmış ve Cumhuriyet'in ilk on yılı içinde tamamen tarihe karışmıştır.

Atpazarı esnafının kökenini, II. Mehmed döneminde Rum Mehmed Paşa tarafından

Larende'den (Karaman) İstanbul'a göç ettirilen nüfus oluşturur. Âşık-paşazade ve Evliya Çelebi bu göçmen nüfusun, atpazarını içine alan Büyük Karaman Mahallesi'nde iskân edildiklerini yazmaktadırlar. II. Mehmed'in uyguladığı iskân politikası, İstanbul'a kalifiye işgücünün göç ettirilmesine dayandığı için atpazarı esnafının daha başlangıçta saraçlık, kavaflık ve muytabhk mesleklerine bağlı bir zümreden oluştuğu varsayılabilir. Nitekim bu meslek kolları, tarih boyunca atpazarının temel faaliyet alanını belirlemişlerdir. Buna göre, semerciler pazarın "aşağı meydan" denilen kısmında; hayvan kılından giyim eşyası yapan muytablar, batıda Fatih Külliyesi'ne doğru uzanan kendi adlarını verdikleri sokakta; araba yapımcıları Bozdoğan Kemerinin "keme-raltı" denilen kuzey cephesinde; saraçlar kemerin güneyindeki çarşılarında; nalbantlar ise, Fatih Tabhanesi'ne açılan sokakta faaliyet gösterirlerdi.

Atpazan esnafı, şehremaneti kurulmadan önce ihtisap ağasının denetimi altındaydı. Bu zümre, kendi aralarından seçtikleri bir "kethüda" ve onun yardımcısı olan bir "yiğitbaşı" tarafından idare edilirdi. Esnafın ihtisap ağasıyla ilişkisini kethüda sağlar, yiğitbaşı ise daha çok pazarın iç düzeniyle ilgilenirdi. Görevleri arasında hayvan mezatlarına nezaret

etmek ve esnafın gedik usulünce kayıtlarını tutmak en başta gelenleriydi. Pazarın idaresi, Tanzimat'tan sonra kurulan Şehremaneti'ne verilmiştir.

Yük ve binek hayvanlarının alım satımı Fatih Atpazarı'nın başlıca gelir kaynağı olmakla beraber burası Anadolu-Rumeli bağlantılı transit ticaretin başlıca konaklama merkezlerinden birisi durumunda bulunması nedeniyle de kendi bünyesinde bir hizmet sektörü yaratmıştı. Başlangıçta kervanların, daha sonraki yüzyıllarda tüccar gruplarının uğrak yeri olan atpazarı, hayvan bakımı ve kiralık ahır işletmeciliğiyle iş kapasitesini artırmıştı. Önceleri yalnızca at alım satımının yapıldığı pazarda zamanla diğer hayvanların ticareti de yapılmıştır. Senede 30.000 manda ve öküz ile 7.000 beygirin satıldığı atpazarında hayvanların baytar kontrolünden geçmeleri titizlikle uyulması gereken bir kuraldı. Bir diğer kural da, satılan hayvanın 39 gün içinde herhangi bir sakatlık veya hastalığının çıkması durumunda müşteriye ödenen paranın tüccar tarafından iade edilmesiydi.

Atpazan, Cumhuriyet dönemine kadar Osmanlı esnaf geleneklerini yaşatan bir kültür mekânı olarak da dikkat çeker. Esnaf her sabah pazarın "dua meydanı" denilen yukarı kısmında toplanarak imam tarafından okunan duaya topluca iştirak eder ve daha sonra dükkânlarını açardı.

İstanbul'daki ikinci atpazarı Üsküdar'da Atıkvalde semtinde olup Fatih'te-kine oranla daha az tanınmıştır. Üsküdar Atpazarı hakkındaki bilgiler çok sınırlıdır. Bu bilgiler çerçevesinde söz konusu pazarın birkaç handan ibaret küçük bir alanı kapsadığı ve hayvan satışlarının yalnızca cuma günleri yapıldığını belirtmek gerekir.

Bibi. *Tarih-i Selânikî*, I, 316; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih*, 422; Inciciyan, *istanbul*, 35; Emrullah, *Muhitü'l-Ma'arif*, I, Dersaadet, 1318, s. 417-418; *İSTA*, III, 1322-1324; R. Mantran, "Un document sur l'ih̄tisab de Stamboul a la fin du XVII⁶ siöcle", *Melanges Louis Massignon*, Institut Français de Damas, 1957, s. 134; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 275; Ayverdi, *İstanbul Haritası*, c/4; *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Deften*, (haz. M. S. Kütükoğlu), ist., 1983.

EKREM İŞİN

AUGUSTA

422

423

AUGUSTEİON

antik çağın şair, filozof, oratör (hatip) gibi ünlülerinin mermer ve bronz heykelleriyle kent yaşamı için bir çekim noktasıydı. Halk bitişikteki Hippodrom'a büyük beşik tonozlu dehlizlerle Augusteion tarafından giriyordu. İmparatorlar ise saraydan doğruca "katizma" denilen imparator locasına geçiyorlardı. Hippodromun meydan yönünde bir de kulesi vardı.

Hippodrom her *zaman* halka açıktı ve halk isteklerim burada dile getirirdi. Araba yarışları ise Bizans yaşamının, bugünkü futboldan daha da büyük ilgi toplayan törensel ve politik bir etkinliğıydi. Böylece Hippodrom halkın yoğun kullanışı açısından Augusteion ile birleşiyordu. Eski bir deyişle, Konstanti-nopolis'te Tanrı Ayasofya'ya, imparatorlar Büyük Saray'a, halk da Hippodrom'a sahipti. Augusteion ile çevresindeki bütün bu anıtsal yapılar ve onların etkinlikleri düşünöldüğünde, gerek fiziksel atmosferin görkemi, gerekse sosyal, kültürel, ekonomik ve politik etkinliklerin yoğunluğu açısından bu meydanın kentte en başta gelen merkezlerden biri olduğı söylenebilir. Özellikle Nika Ayaklanmasında Büyük Kilise, saray girişi, Zeuksippos Hamamı, Hippodrom,

AUGUSTA

Bizans imparatoriçelerine verilen unvan. Augusta ya da Grekçe basilissa genelde imparatorun karısının unvanıdır. Fakat I. Aleksios'un annesi Anna Delassena gibi imparator anaları ya da II. Teodosios'un ablası Pulheria gibi güçlü saray kadınları da augustalığı almışlardı. Augusta bir unvan olmaktan öteye sahibine hemen hemen imparatora eş bir politik statü kazandıran ilginç bir kurumdur. Gerçi bütün imparatoriçelere bu unvan verilmemiştir, ama sadece Constantinus'tan I. iustinianos dönemine kadar dokuz augusta vardır. Bunlar adlarına para

bastırmışlar, resmi belgelerde özel mühürlerini kullanmışlar, statülerini belirten giysiler giymişler, resmi maiyetleri olmuş ve imparatorun idari statüsüne paralel, onun kadar güçlü değilse bile, belli bir idari statüleri bulunmuştur. Genellikle, bizde erkek evlat doğuran hasekinin sultan unvanı alması gibi, bir vâris doğurdıkları zaman imparatoriçe-lerin bazılarına bu unvanın verildiği görülmektedir. Bizans'ta imparator aynı zamanda en büyük rahip niteliği taşıdığı ve kadınlar da rahip olamayacakları için, augusta unvanı dinsel açıdan zorlayıcı olduğu halde bu pratik sürmüştür. Özellikle imparator öldüğünde onun yerine birisi geçene kadar devleti idare etmişler ve bazen yeni imparatorun seçimini de yapmışlardır. Örneğin, Marki-anos, Augusta Pulheria, Anastasios ise Augusta Ariadne tarafından imparatorluğa getirilmişlerdir. Makedonya sülalesinin vârisi olan III. Romanos'un karısı Augusta Zoe, kız kardeşiyle imparatorluğu idare etmiş, evlendiği ikinci ve üçüncü kocaların da imparator yapmıştı. Augusta unvanı verilen imparatoriçe-ler de imparator gibi taç giymişlerdi. Fakat bu taç, imparatorunkinden farklı olarak, patriğin değil, imparatorun elinden giyilirdi. Belki hiçbir imparatorlukta rastlanmadığı kadar çok sayıda kadının imparatorluğun idaresine ortak olması, bazen de yalnız başlarına bu sorumluluğu taşımaları Bizans tarihinin en ilginç özelliklerinden biridir. Augusta (ya da basilissa) sıfatıyla imparatorluk makamını işgal edenlerin içinde IV. Leo'nun eşi olup öz oğlunu kör eden İrene(->) gibi ilk kadın hükümdarlar da vardı.

DOĞAN KUBAN

AUGUSTEİON

Erken Bizans döneminde imparator sarayı (bak. Büyük Saray), Ayasofya(->) senato, Hippodrom(->), *Bazilika* Sarnıcı (bak. Yerebatan Sarayı), Milion (bak. Milion Taşı) gibi bellibaşlı yapılarla çevrili bir saray önü olan ana kent meydanı. Latince "augustaeum" denir. Ayasof-ya Camii önündeki bu meydan, günümüzde bile topografyasının ve ilk yerleşme anılarının kentsel yapıya süreklilik kazandıran öğeleri ve çevresindeki arkeolojik verilerle İstanbul'un tarihi kimliğinde önemli bir yer tutar.

Bu meydan ya da forum Bizans kaynaklarında çok kez anlatılmıştır. Sınırları ve fiziksel özellikleri konusunda belgelere ve arkeolojik kazılara dayalı kesin bir şey söylemek zorsa da, Ayasof-ya'nın, Hippodrom kalıntılarının, büyük bazilikanın sarnıcının ve güçlü bir olasılıkla Milion'a ilişkin verilerin varlığı, meydanın büyüklüğü konusunda bir fikir vermektedir. Augusteion uzun kenarı ortalama 150 m civarında olan, ya dikdörtgen ya da kare planlı, fakat kesin biçimini gene de söyleyemeyeceğimiz bir meydandı. Burasının kent tarihi içinde gelişimi, işlevi, görkemi, çevresindeki anıtlar ve bir saray meydanı olarak sahne olduğu olaylar konusunda güvenilir tarihi gözlemler vardır. Meydanın hayali rökonstrüksiyonları da yapılmıştır. Bir kent

tarihinde mekânın sürekliliğini, prestijini ve kullanılışını koruması açısından Augusteion, yani bugünkü Ayasofya Meydanı dünya tarihinin en eski ve tek örneği sayılabilir. Ne Roma, ne Atina ne de herhangi bir dünya kenti böylesine tarihi derinlikte bir kullanılır mekân örneğine sahiptir.

ilk Yunan koloni kenti Bizantion' un(->) güneybatı platosu üzerindeki agorası (*pazar meydanı*) Augusteion'un öncülüdür. Septimus Severus çağında *agora* meydanının çevresine yeniden dört büyük revak (*stoa*) yapılarak meydan tekrar düzenlenmiştir (bak. Tetras-toon). Constantinus Yeni Roma'yı kurarken aynı meydan, kentin forumları içinde, saray ve büyük kilise çevresindeki merasim işlevleri ve Constantinus Forumu (bak. Çemberlitaş) ile birlikte kentin en önemli iki meydanından birini oluşturur. Augusteion'a ilişkin bilğimiz yazılı kaynaklarda Constantinus çağına kadar uzanmaz. En eski kaynak 5. yy'ın birinci yarısında yazılmış olan *No-titia Urbis Constantinopolüa.nae'dir*(->). Constantinus döneminde yapılan ilk saray bu meydana bağlanıyordu. Sarayın girişini ünlü Halke giriş holü oluştuyordu. 3ÖO'ta ilk Ayasofya Meydanı'nın kuzeydoğusuna inşa edildi. Saray girişi yanında, alanın güneydoğusunda senato vardı. Meydanın kuzeybatısında ise Ayasofya'dan önce yapılan büyük bazilika (bak. bazilikalar) yer alıyordu. Bu bazilikanın girişinde bir tetrapilon(->), başka bir deyişle anıtsal dört ayaklı bir kemer yapısı olan Milion bulunmaktaydı. Bu yapı hem kentin anayolunun çıkış noktası idi, hem de imparatorluğun dört tarafına giden bütün yolların başlangıçlarını gösteriyordu.

Bu meydan Constantinus'un annesi Augusta Helena'nın anısına sunulduğu için Augusteion adını taşıyordu. Ortasında büyük bir porfir sütun üzerinde Helena'nın heykeli vardı. Ayrıca, bu meydanda I. Teodosius'un üzerinde heykel olan sütunu, Arkadius'un karısı Eudoksia'nın yine bir sütun üzerindeki gümüş heykeli, Büyük Leo'nun heykelli sütunu ve daha başka birçok heykel bulunmaktaydı. Meydan 459'da Prefekt

Teodosius tarafından tekrar düzenlenmiş, bu sırada revaklar da tekrar yapılmıştır.

532'de ünlü Nika Ayaklanması I. İus-tinianos'un duruma egemen olmasıyla sonuçlanınca, imparator, Augusteion'u yeniden inşa ettirdi. I. İustinianos'un yeni Ayasofyası, mekâna yepyeni bir boyut ve görkem kazandırdı, meydan da buna uygun şekilde düzenlendi. Dönemin ünlü tarihçisi ve I. İustinianos'un yapılarını anlatan Prokopios(->) senato önündeki bu büyük alanın ortasında imparator tarafından yaptırılan sütunu şöyle betimliyor: Meydanda dolaşanların çıkıp oturduğu yedi mermer basamaklı büyük bir kaide üzerinde yüksek bir sütun vardı. Taş dilimlerle inşa edilmiş bu büyük sütun, bezemeli bronz levhalarla kaplandığı için tek parça gibi gözüküyordu. Prokopios bu malzemenin saf altından daha yumuşak renkte olduğunu ve değerinin de gümüşten daha az olmadığını söylüyor. Bu süslü sütunun başlığı üzerinde

imparatorun bronzdan çok büyük bir atlı heykeli vardı. İmparator Bizanslıların hâlâ saygı duydukları Akilleus kıyafetindeydi; Perslerin ülkesine doğru bakıyor ve elinde dünyayı simgeleyen bir küre tutuyordu. Kürenin üzerine bir haç çizilmişti. I. İustinianos sağ elini de doğuya uzatmıştı. Bütün bu işaretler imparatorun dünya egemenliğini ve zaferlerini simgeliyorlardı. Anılan sütunun daha önce II. Teodosios tarafından yaptırıldığı söylenenler vardır. Mango ise sütunun I. İustinianos tarafından inşa ettirildiği ve üzerindeki heykelin de daha eskiye ait olduğu kanısındadır.

Ayasofya Kilisesi'nden sonra meydanın en önemli yapısı büyük sarayın girişini oluşturan Halke idi. Yine Prokopi-os'un tanımına göre kubbesi altın yaldızlı bronzla kaplı ve içi mozaiklerle süslü bu muhteşem yapı bir saray gibi görkemliydi. Bu binanın daha önce I. Anastasios döneminde yapıp, Nika Ayaklanması'ndan sonra I. İustinianos döneminde büyük ölçüde tamir edilmiş olması muhtemeldir. İmparator *ayrıca* meydanın doğusunda yeni bir senato inşa ettirmişti. Revakları ve çatısındaki heykelleriyle bu bina da klasik bir Roma yapısı olarak 6. yy'da Konstantino-polis'in mimari etki açısından hâlâ Romalı karakterini koruduğuna işaret eder. Meydanın çevresindeki yapılar içinde eski *bazilika* ve onun avlusundaki ünlü yeraltı sarnıcı kentin anıtsal tarihinde önemli bir yer işgal eder. Bazilikada büyük bir olasılıkla abartılan bir sayı ile, 600.000 ciltlik bir kitaplık bulunduğunu Bizanslı tarihçiler yazar. Pierre Gilles(->), Konstantinopolis'teki bazilikanın Roma'daki gibi pazar yeri olmaktan çok, gençler için bir öğrenme yeri olduğunu söyler. I. İustinianos döneminde (527-565) yeniden yapılan bu bazilikanın biçimini pek bilmiyoruz. Fakat hemen yanında bakırcılar çarşısı (Halkoprateia) bulunuyordu. Bazilika-

Augusteion

istanbul Ansiklopedisi

nın yanında ise Milion ya da Miliarium Aureum vardı. Büyük bazilikanın Augusteion'la ve çok muhtemeldir ki, Re-gia veya Piliatou Palatiou ya da Basile-ios Stoa denen ve sarayla Constantinus Forumu arasında uzanan büyük revakla da bağlantısı vardı. Augusteion'un yanındaki büyük revakta dava görüldüğünü Prokopios yazıyor. Ayrıca arzuhalçiler de buradaydılar. Bütün çevre gibi I. Constantinus tarafından ilk kez yaptırılan bu revağın da heykellerle süslü olduğu biliniyor. Milion'dan geçerek sarayı Constantinus Forumu'na bağlayan revak dışında, Augusteion'un çevresi de Tetrastoon gibi dört tarafından revaklar-la çevriliydi.

Meydan üzerinde kentin en ünlü antik hamamı olan Zeuksippos Hama-mı(->) bulunmaktaydı. Bu hamam adını, Bizanslı tarihçilere göre, eskiden aynı yerde duran Zeus Tapınağı'ndan almaktaydı ve Hippodrom'un yanına inşa edilmişti. Ayasofya'ya da yakındı. Bugünkü Ayasofya

Hamamı muhtemelen Zeuksippos'un bulunduğu alanın bir bölümünü kaplamaktadır. Bizans döneminde Zeuksippos kentin en ünlü ve eski hamamı idi. Büyüklüğü ve kullanılan malzemenin zenginliğinin yanısıra

y⁻r

•

SENATO

r

HALKE (BDvr

ÜK SARAYIN GİRİŞİ)

Milion, Regia ve büyük bazilika tümüyle yandıktan ve bunlar I. İustinianos tarafından onarıldıktan ya da yeniden inşa edildikten ve imparatorun sütunu bu meydana dikildikten sonra Augusteion kuşkusuz kentin en önemli merkezi olmuştur.

7. yy'dan bu yana kentin tamamı gibi, Augusteion da ihmal edilmeye başlanmış, anıtlar yavaş yavaş tahrip edilmiş, madeni heykeller eritilmiş, giderek köhneleşmiş, *zaman zaman* onarılmasına karşın Türk döneminden önce hemen hemen ortadan kalkmıştır. Augusteion'un güneydoğu köşesine 7. yy'da bir patrikhane yapılmış ve bina 1453'e kadar bu işlevini sürdürmüştü. 8. yy başında Augusteion, Ayasofya Kilisesi'nin avlusu haline dönüşmüş olmakla birlikte bazı anıtsal yapıları hâlâ koruyordu. Haçlı istilası sırasında bütün kent gibi bu meydan da soyuldu, İustinianos Sü-tunu'nun kaplamaları ve heykelleri de götürüldü ya da tahrip edildi. 1316'daki bir fırtınada İustinianos Sütunu da kısmen yıkıldı. Meydan en son kez II. Andronikos döneminde (1282-1328) bir tamir daha görmüştür.

Augusteion'un son durumunu I. Selim (Yavuz) döneminde (1512-1520) İs-

AVARIZ

424

425

AVCILAR İLÇESİ

tanbul'a gelen Pierre Gilles'in kitabında buluyoruz. Ayasofya Meydanı'nda yapılan bir kazı nedeniyle tesadüfen Korent düzeni yedi sütun gördüğünü söyleyen Gilles bunların kaidesinin toprak altında kaldığını, altı ayak (ortalama 9 m) uzunluğunda olduğunu ve bütün kolon sisteminin yüksekliğinin kaideyle birlikte 14 m tutalabileceğini ve kolonlar arasında ortalama 6 m açıklık bulunduğunu yazar. Gilles'in gördüğü

sütunlar meydan çevresindeki revakların öğeleriye, bu yükseklikteki revakların çevresinde duran yapıların Ayasofya boyutlarıyla ahenk içindeki anıtsal kütleler olduklarını ve Konstantinopolis'in imparatorluk Roma'sından hiç de aşağı kalmayan bir kentsel ortama sahip bulunduğunu söyleyebiliriz.

Bibi. Prokopios, *Notita Urbis Constantinopolitanae*, (çev. B. Dewing), Londra-Cambridge, 1564, s. 33-35; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 248-249; *Constantinople in the Early Eight Century. the Parastaseis Syntomoi Chronikai*, (haz. A. Cameron-J. Herrin), Leiden, 1984, s. 232-262; P. Gilles, *The Antiquities of Constantinople*, New York, 1988, s. 104-108; Janin, *Constantinople byzantine*, 65-67; Guilan, *Etudes*, 40-54; C. Mango, "le Developpement Urbain de Constantinople (IVe-VIe siècles)", *Travaux et Memoires du centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance*, Paris, 1985, s. 8-19.

DOĞAN KUBAN

AVARIZ

"Avârız-ı divaniye", "avarız akçası" da denmiştir. Tekâlif-i örfiye türünden bir vergi olup, 19. yy sonlarına değin İstanbul'da da uygulanmıştır. Başlangıçta, savaş zamanlarında, olağanüstü harcamaları gerektiren durumlarda alınmakta iken zamanla olağan vergiler kapsamına girmiştir. "Avarız akçası"nı "hane" denen yükümlü grupları öderlerdi.

Tarihçi Lûtfî Paşa, avarızın ilk kez I. Selim (Yavuz) zamanında (1512-1520) konduğunu ve "hane" (gelir durumuna göre 3-5 aileyi kapsayan yükümlü birimi) başına önceleri beş senede bir 20 akçe, daha sonra 40 akçe alındığını yazar. IV. Murad döneminde (1623-1640) ise bu miktarın 300 akçeye çıktığını Ko-çi Bey bildirmektedir. *Mür'it-Tevarih'te* ise, bu verginin II. Bayezid döneminde (1481-1512) konduğu, gerek İstanbul ve gerekse Anadolu ve Rumeli bölgelerinden toplandığı yazılıdır. Başlangıçta bu vergiye "peksimet-bahâ" denmesi, bunun savaş zamanlarına mahsus bir uygulama olduğunu düşündürür. Ancak, üç beş yılda bir kez konan avarız, daha sonraları deprem, sel, yangın vb afetler de gerekçe gösterilerek sık sık alınmaya başlandı ve I. Mustafa'nın ikinci saltanatında (1622-1623) ise maktu vergiye dönüştü. Her yıl Fatih Camii avlusunda yinelenen bir artırma ile de diğer bazı vergiler gibi toplanması, kapıkulu sipahilerine ihale ediliyordu. Sipahiler avarız tahsili karşılığında "gulamiye" denen ayrı bir vergi daha almaktaydılar.

Gerek İstanbul gerekse taşra yükümlüleri

ise her yıl ödenen ve yasal vergiler kapsamına giren avârız-ı divaniyeyi ödemek için sandıklar, vakıflar kurmuşlar, buralarda biriken parayı faize vermişlerdir. Bununla birlikte vilayetlere konan avarız vergilerinin hem yüksek olması, hem de yöneticilerin, kadıların çıkarıcı tutumları yüzünden pek çok yerde halkın perişan olduğunu tarihler haber verir.

Fındıklık Süleyman Efendi, *Mür'i't-Tevarih'te*, Anadolu'nun harap oluşunun ve yoksul düşüşünün bir nedenini avarız olarak gösterir.

Avarızın İstanbul'daki uygulamasına ilişkin en eski kayıt, 1044/1634'te düzenlenmiş olan "Defter-i hânehâ-yı avâriz-ı mahallât ve zimmîyân ve yahûdiyân tâ-bi-i kaza-i mahmiye-i İstanbul" başlıklı avarız defteridir. Burada, İstanbul'un, Müslüman, Hristiyan ve Yahudi yükümlüler olarak toplam 288 mahallede 2.990 "hane" (vergi birliği) oluşturduğu görülmektedir. Bu sayı 1650'de 3.055'e çıkmıştır. Yüzyıllar boyunca birçok ayrıcalıkları ve muhtelif vergilerden bağışıklıkları bulunan İstanbul halkından, IV. Murad dönemine ait ve olasılıkla Revan seferi (1634-1635) öncesinde düzenlenen bu defterde ne kadar avarız vergisi toplandığına ilişkin bir bilgi yoktur. Ancak, *Koçi Bey Risalesi'nde*, avarız defterinin doğrudan vezirazam tarafından dağıtılması, toplama işinin Müslüman ve dindar kimselere yaptırılması, hane başına 300 akçe, toplayan için 40 akçe alınması öngörüldüğüne göre yalnızca İstanbul' dan (Galata ve Üsküdar hariç) yaklaşık 1.000.000 akçe tutarında avarız geliri elde edildiği tahmin edilebilir. Bununla birlikte 1640'tan sonra, bir yandan Girit Savaşı'nın (1645-1669) getirdiği parasal yük, diğer yandan eyaletlerden gelmesi gereken vergilerin tahsilindeki güçlükler, İstanbul'un vergi yükünü artırmış gözükmemektedir. Özellikle de üç ayda bir kapıkulu ulufelerinin ödenmesinde karşılaşılan güçlükler çarşı esnafına ve mahalle halkına yeni avarızlar yüklenmesini gerektirmiştir. Bunun sonucunda ise İstanbul halkının ve esnaf zümrelerinin ilginç çözüm yolları buldukları, avarız sandıkları ve vakıfları oluşturdukları saptanmaktadır. Doğal olarak bu tür kurumlar mahalle, çarşı ve arasta ölçeklerinde yeni dayanışmalara, yardımlaşmalara ortam hazırlamıştır. Örneğin Yahudi cemaatinin "kaza, bela sandığı" adını verdiği ve avarız bedellerinin ödenmesinde yararlanılan ortak paradan, lööl'de Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'ya rüşvet verme yolları arayarak Eminönü'ndeki Yahudi Mahallesi'nin yıkılmasını durdurmaya çalıştığı bilinmektedir.

Müslüman mahallelerinde oluşturulan avarız sandıklarında biriken paradan ise, vergi ödendikten sonra arta kalan para ile düşkünlere, yoksullara, evi yanan veya yıkılanlara yardım edildiğine ilişkin pek çok örnek saptanabilmektedir. Bir tür mahalle kasası olan bu sandıklar, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar sosyal işlevini sürdürmüş,

ancak savaşın getirdiği ağır ekonomik buhran nedeniyle kamuca İstanbul'daki tüm avarız sandıklarına el konularak ne kadar "avarız akçası" varsa hepsi hazineye gelir yazılmış ve bir daha mahalle ölçeğinde avarız sandıkları kurulamamıştır. Aynı şekilde esnaf örgütlerinin birer kredi ve kefalet kaynağı işlevinde-ki avarız sandıkları da kapanmıştır.

Avarız uygulamasının ortaya çıkardığı ikinci tür kurumlar, avarız vakıflarıydı. Kimi hayır sahipleri, ev, dükkân, bağ, bahçe, tarla gibi taşınmazlarını ya da

bir miktar parayı avarız vakfı yapmaktaydılar. Bu vakıfların gelir veya nemalarından, yoksul yükümlülerin avarız vergisi payları ödendiği gibi, hastalara, afetzedelere, yoksullara da bu vakıflardan yardımda bulunuluyordu. Avarız vakfından, mahallenin çeşmesi, mektebi, camisi, yolu onarılıyor, yoksul ailelerin kızları gelin ediliyor, dükkân açanlara sermaye akçesi dahi veriliyordu. İstanbul'da bu türden pek çok vakıf vardı. Avarız vakfı mallarının kirası ile sair gelirlerinden ihtiyacı olanlara kredi açılıyordu. Esnaf ve mahalle avarız sandıklarından sorumlu mütevellileri İstanbul ve Bilâd-ı Selâse kadıları denetlerlerdi. Musahibzade Ce-lal'in *İstanbul Efendisi* oyununda, Kadı Savleti ile avarız mütevellisi arasında geçen konuşmalar, mahallenin su, kaldırım vb işlerinin sandık parasıyla yapıldığına ilginç bir örnek verir. İstanbul'da, avarız vergisini ödemeyenlerin davasına ise İstanbul kadısının yardımcılarında olan avarız naibi bakıyordu.

Tanzimat'ın ilanından (1839) sonra vergi ve yükümlülük konularındaki yeni düzenlemelerden sonra avarız sandıkları ve vakıfları, avarız vergisiyle ilgili asıl işlevini yitirdi. Fakat İstanbul'daki kuruluşlar, mektep ve mahalle yolları yapımı gibi hayır işlerine daha çok ağırlık verdiler. 1830'lu yıllarda İstanbul mahallelerinde muhtarlık ve ihtiyar heyeti örgütü kurulunca avarız sandık ve vakıflarının yönetimi de bunlara bırakıldı. Ancak 1836'dan sonra avarız vakıflarının yönetimi, Evkaf Nezareti'ne, avarız sandıklarının yönetimi ise 1869'dan itibaren belediye dairelerine bırakıldı. Fakat mahalle ya da esnaf örgütleri ölçeğinde, bireylerin karar ve katılımı ile oluşan bu sosyal kuruluşlara, Osmanlı hükümetinin nizamnameler çıkartarak müdahale etmesi, zaman zaman da savaş gerekçeleriyle parasal birikimlerine el koyması, hoşnutsuzluk doğurdu. Avarız sandık ve vakıflarını besleyen yardımlar kesildi. Bu kuruluşların yönetiminde birtakım yolsuzluklar ortaya çıktı.

1870'te yayımlanan 34 maddelik bir yönetmelikle, her mahallede birer tedris encümeni oluşturulması ve semt mektebinin ihtiyaçlarının bu encümence ve "avarız akçası" toplanmak suretiyle karşılanması öngörüldü. 1912'de İstanbul mahallelerinin tedris encümenlerine maarif encümeni adı verilerek yeni bir yönetmelik çıkartıldı. Yönetmelik, semt okullarının masraflarını karşılayıcı gelir

kaynakları arasında "avarız akçası'na da yer verilmekteydi. Fakat bu paranın toplanması ve yerine harcanması sağlanamadı. Bu nedenle 1913'te yayımlanan Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakka-ti'nde (geçici ilköğretim yasası) bu vergiye yer verilmedi.

Bibi. Lûtfî Paşa, *Asafname*, İst., 1326, s. 24-25; *Koçi Bey Risalesi*, İst., 1972, s. 124-125, *Mür'i't-Tevarih*, 481; *Silahdar Tarihi*, I, 218 vd, Ö. Lûtfî Barkan, "Avarız", *İA*, II, 13-19; Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi*, ist, 1328, s. 98-99; M. Aktepe "XVII. Asra Ait İstanbul Kazası Avarız

Defteri" *istanbul Enstitüsü Dergisi*, III, 1957, s. 109-125; Ergin, *Maarif Tarihi*, III, 726, IV, 1066; Ergin, *Şehircilik*, 27; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, I, 112 vd; Musahipzade, *İstanbul Yaşayışı*, 1992, 61-62; Musahipzade Celal, *İstanbul Efendisi*, İst., 1938, s. 70; Uzunçarşılı, *ilmiye*, 143.

NECDET SAKAOĞLU

AVASKÖY KEMERİ

Atışalanı'nda eski adıyla Avasköy olarak bilinen yerededir. Sinan'ın yaptığı sukemmerleri arasında gerek *Tezkiretü'l-Bün-yan* ve gerekse *Tezkiretü'l-Ebniye'de* "Müderris Köyü kurbundaki kemerdir" diye bir kemerden bahsedilir, fakat adı verilmez.

Witteck, von der Goltz Paşa'nın haritasında gösterilen ve halen Metris Çiftliği diye anılan yerin Fatih Sultan Mehmed tarafından hocası Müderris Alaeddin Tu-si'ye verildiğini ve bu yüzden de burasının Müderris Köyü diye anıldığını bildirmektedir. Ancak yeni haritalarda ve hattâ 19. yy'daki haritalarda Müderris Köyü adını bulmak mümkün değildir. Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı III. Ahmed bölümünde bulunan 1161/1748 tarihli haritada Müderris Köyü, Avasköy'ün (Atışala-nı) yanında çizilmiştir. Böylece Müderris Köyü'nün Metris Çiftliği ve bahsedilen kemerin de on bir açıklıklı ve bir katlı Avasköy Kemerı olduğu kesin olarak anlaşılmıştır. Bu kemerin yapısındaki zara-

Avasköy Kemerı

Kâzım Çeçen

fet ve uygulanan teknik de Sinan yapısı olduğunu açıkça göstermektedir.

Yatay kuvvetlerin karşılanması için Sinan'ın Uzunkemer, Paşa Kemerı ve diğer kemerlerde uyguladığı 3 m eninde ve tabandaki 10,60-0,75 m'lik çıkıntılar, tepede sıfır olacak şekilde yapılan payandalar bu kemerde de aynen uygulanmıştır. Gözlerin açıklıkları 4,50 m'dir. Yalnız ortadaki göz 6 m olarak yapılmıştır. On bir gözü vardır. Talveg'den tepesinin yüksekliği 10,30 m'dir. Sert kalker taşları ile yapılmış olan bu kemer insanların tahribatından kurtulamamış, künk-leri ve taşları sökülmiş ve sökülmeaktadır. Künklerin iç çapı 21 cm'dir.

Süleymaniye suyollarına ait haritada bu kemer on bir gözlü, Topkapı Sarayı Müzesi III. Ahmed bölümündeki 1607 tarihli haritada on iki gözlü, 1748 tarihli haritada ise yine on iki gözlü olarak çizilmiştir. Bu sonuncu harita eski haritalar içerisinde ölçekli çizilmeye çalışılan ilk haritadır ve Müderris Köyü Avas-köy'ün kuzeydoğusunda işaretlenmiştir.

Sinan'ın bu önemli yapısının kenarına her türlü pislik ve moloz dökülmekte, günden güne harap olmaktadır.

Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde 1815 numaralı ve 1748 tarihli Beylik Suyu haritasında on iki gözlü, aynı yerdeki Süleymaniye suyollarına ait

haritada ise on beş gözlü, Köprülü Kütüphane-si'ndeki 244/2 numara ve 1859 tarihli haritada ise on iki gözlü gösterilmiş ve Yılanlıkemer olarak yazılmıştır. Bu kemerin üzerinden Süleymaniye ve Beylik sularının künk boruları geçer. Kemerin göz sayısı on birdir. Yukarıda sözü edilen haritada on iki olarak gösterildiğine göre bir göz yıkılınca sonradan kapatılmış olabilir.

Bibi. O. Dalman, *Der Valen Aquadukt in Konstantinopel*, Bamberg, 1933; Çeçen, *Halkalı*, 129-130.

KAZIM ÇEÇEN

AVCILAR İLÇESİ

İstanbul şehrinin, Trakya kesimine yayılmasına katkıda bulunan eski köy yerleşmelerine tipik bir örnek olan Avcılar, 1987'ye kadar Bakırköy İlçesi'ne bağlı idi. İdari bakımdan köy statüsünü sürdürürken 1966'da ayrı bir belediyeye sahip oldu. 1987'de Küçükçekmece'nin ilçe yapılmasıyla buraya bağlanan Avcılar 1992'deki yeni idari yapı değişiklikleri çerçevesinde, Küçükçekmece İlçe-si'nden ayrılarak İstanbul'un yeni ilçelerinden biri haline getirildi.

İstanbul'a 27 km uzaklıktaki Avcı-lar'ın yerleşme alanının bulunduğu kesim, Ayazma Deresi ile hafifçe parçalanmış, yaklaşık 90 m yükseklikte bir plato görünümündedir.

Bugünkü Avcılar'ın bulunduğu yörede, Ambarlı'da(->), Cumhuriyet'ten önce, 40-50 haneden oluşan bir Rum köyü vardı. Balıkçılık ve bağcılıkla uğraşan köy halkının 1924'te mübadeleye tabi tutularak Türklerle yer değiştirmesi, köyün ekonomik faaliyetlerinin de değişmesine neden oldu; balıkçılık ve bağcılığın yerini tarım aldı. Kısa bir süre sonra, 1928'de yöreye 35 hanelik bir göçmen gurubunun gelmesi, bu kez yerleşmenin mekânsal değişimine yol açtı. Kıyıdaki yerleşmenin kuzeyinde bulunan 12.000 dönümlük Amindos Çiftliği satın alınarak Avcılar Köyü'nün çekirdeği oluşturuldu. Avcılar Köyü'nün nüfusu, böylece 1935'te 340'a çıktı. 1940'ta, 1.222'ye yükselen nüfus, 1945'de II. Dünya Savaşı sırasında, 1.730'a çıktı. Bu artışta, savaş sırasında bölgeye yerleştirilmiş askeri birliklerin de payı olabilir. Savaştan sonra tekrar bir miktar azalma göstererek 1950'de 1.130'a inen nüfus, 1950'den itibaren tekrar artmaya başladı. 1970'ten sonra daha hızlı bir artış sürecine girerek 1960'ta 1.979, 1965'te 3.295, 1970'te 9.856, 1975'te de 14.888 oldu; 1985'te 105.668 ve 1990'da da 126.282'ye erişti.

Avcılar nüfusunun hızla çoğalmasında, özellikle 1965'ten sonra yerleşme sınırları içinde kurulan sanayi tesisleri başrolü oynamıştır. Önceleri Ambarlı'da, bir süre sonra da Haramidere'de kurulan tesisler, zamanla Londra Asfal-tı'nın iki kenarında yayılmaya başlamış; 1970'te burada yalnızca 9 tesis bulunmasına rağmen, bölgede sanayi, balıkçılık ve tarım sektöründen daha önemli bir duruma gelmiştir. Böylece, Avcılar'ın

ekonomisinde balıkçılık, bağcılık ve tarım tarihe karışmış, bunların yerini sanayi, ticaret ve rekreasyon (eğlence-dinlenme) almıştır. Yakın yıllarda İstanbul Üniversitesi kampusunun buraya taşınmasıyla, Avcılar'a yeni bir hareketlilik ve canlılık gelmiştir.

Köy statüsündeyken sanayi tesisi kurma izninin son derece kolay verilmesi kısa bir süre içinde yerleşmenin sanayi tesisleriyle dolmasına yol açmış, işletmelerdeki işçi talebi, İstanbul'un birçok bölgesinde olduğu gibi, ülkenin

AVCILIK

426

427

AVCILIK

yardımla, av tüfeği ile avlanıyordu. Karadeniz kıyılarında ise, ahali, geceleri ateşle veya lamba ışığı ile cezbettikleri bıldırcınları ağlarla yakalardı. Kimi zaman kuşlar çok bitkin düştükleri için elle bile yakalanırdı. Bu şekilde tutulan bıldırcınların bir bölümü İstanbul'a kafeslerle gönderilir, Beyoğlu Balıkpazarı'nda canlı canlı satılırdı. Bıldırcın mevsiminde bazı günler hiç kuş olmaz, bazı günler de her adımda bıldırcın kalkardı. Kuşun çok bol olduğu günlere, İstanbul avcıları, İtalyanca gün anlamında "gior-nata"dan curnata derlerdi. İstanbul'da gece şiddetli karayel estiğinde ertesi gün bıldırcın bol olurdu.

İstanbul'da bıldırcın avcılarının piri Sadrazam Koca Reşid Paşa'nın torunu Veliyeddin Kocareşid'di. Veliyeddin Bey, Küçükçekmece ile Büyükçekmece ara-

Avcılar

istanbul Ansiklopedisi

çok çeşitli yerlerinden bölgeye nüfus akması ve gecekonduların ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Daha 1959'da, Yakıt Depolama ve Dolum Tesisleri ile Termik Santral'in kurulmaya başlamasıyla özellikle Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgelerinden gelen göç hareketi, diğer sanayi tesislerinin ve bu arada kıyıda dinlenme tesisleri ve yazlık evlerin inşası için işçi ihtiyacına bağlı olarak hızla artmıştır. Bugün Avcılar nüfusunun, yüzde 70 kadarı İstanbul dışı illerden gelenlerden oluşmakta; hattâ, Cihangir Mahallesi'nde bu oran yüzde 90'ı aşmaktadır.

Avcılar'da sanayi faaliyetleri, İstanbul'da kent içinde Ortaköy'de bulunan petrol depolama ve dolum tesislerinin, tehlikeli oldukları düşüncesiyle o za-

Avcılar'ın Nüfusu (1990)

<u>Merkez</u>	<u>21.902</u>
<u>Cihangir</u>	<u>15.519</u>
<u>Ambarlı</u>	<u>19.121</u>
<u>Denizköşkler</u>	<u>29.759</u>
<u>Mustafakemalpaşa</u>	<u>11.221</u>
<u>Firuzköy</u>	<u>11.292</u>
<u>Üniversite</u>	<u>4.414</u>
<u>Gümüşpala</u>	<u>15.044</u>

manlar şehirden çok uzak sayılan Am-barlı'ya taşınmasıyla başlamıştır. Avcılar'da 1974'e kadar, gerek doğrudan burada kurulan gerekse İstanbul'dan (hattâ bir tesis de Konya'dan) taşınarak gelen toplam 37 tesis vardı. Bu tarihte Avcılar Belediyesi'nde sanayi alanlarını belirlemeye doğru bir hareket başladı: Cihangir Mahallesi'nde sanayi tesisi kurulmasına izin verildi. Ancak daha sonraki yıllarda yalnızca sanayi değil, diğer şehrsel fonksiyonlar da plansız bir şekilde arttı. Böylece, 1980'lere kadar bağımsız bir belediye olan Avcılar, bu tarihten sonra İstanbul Büyükşehir Belediyesi sınırları içine alındı ve arazi kullanımı açısından tam bir kargaşa içinde olan yeni bir alan parçası daha İstanbul'a eklendi.

Günümüzde Avcılar'da, başta madeni eşya, dokuma, giyim eşyası olmak üzere 350'den fazla sanayi tesisi faaliyettedir.

Avcılar'da yerleşmenin ilk çekirdeğini oluşturan Merkez Mahallesi'yle birlikte toplam 8 mahalle bulunmaktadır. Bunların en yenisi 1985 nüfus sayımında bile yer almayan Üniversite Mahallesi'dir. Bu mahalle, yakın yıllara kadar oldukça tekdüze bir yaşantısı olan Avcılar'a canlılık getirmiş, özellikle rekreasyon tesisleri başta olmak üzere, ticaret hayatının da hareketlenmesine yol açmıştır. Avcı-lar'm 8 mahallesini E-5 Karayolu ikiye böldüğü için, 4 mahalle (Merkez, Cihan-

gir, Ambarlı, Denizköşkler) karayolunun üst, yani göl tarafında; 4 mahalle de (Mustafakemalpaşa, Firuzköy, Üniversite, Gümüşpala) deniz tarafında kalmaktadır. Bu 8 mahallenin 1990'a ilişkin nüfusu tabloda gösterilmiştir.

EROL TÜMERTEKİN

AVCIOK

İstanbul'un coğrafi konumu ve doğal yapısı sayesinde, yakın zamana kadar şehrin çevresinde avlanmak mümkündü. Fetih'ten itibaren, İstanbul ahalisi şehir civarında, özellikle de Haliç ve Boğaz sırtlarındaki kırlık ve ormanlık arazide avlanıyordu. Ava elverişli arazinin bir bölümü kuru adı altında padişahın avlanmasına tahsis edilmiş olup buralarda başkalarının avlanması yasaktı. 16-18. yy'lar arasında, Frenklerin korularda avlanmalarını men etmek için yazılmış olan fermanlardan, bu avlaklardan bazılarının: Kâğıthane'den sukemerlerine uzanan bölge; Beykoz, Tokat Bahçesi ve Akbaba arasındaki bölge; Halkalı ve Belgrad Ormanı yakınındaki Arnavut-köy olduğu anlaşılmaktadır. I. Ahmed İstanbul'da Üsküdar, İstavroz (Beylerbeyi), Tersane ve

Davutpaşa bahçelerinde avlanırdı. Bununla birlikte padişahların doğancı, şahinci, zağarcı, seksoncu gibi avcı birlikleriyle sürek avı düzenledikleri asıl avlakları Trakya'da, Çatalca'dan Edirne'ye uzanan bölgedeydi. 1853'te yaptırılan İhlamur Kasrı'nın "av köşkü" olarak nitelenmesi, o tarihte bile, şehrin hemen kenarında iyi av yapılabildiğini göstermektedir. İstanbul'da sadece kara hayvanları değil, su kuşları da avlanabiliyordu. Melling'in 18. yy'a ait bir gravüründe, o zaman yer yer sazlıklarla kaplı olan Halic'in iç kısımlarında tüfekte ya-banördeği avlandığı görülmektedir.

Türkiye'de geleneksel av silahı ok ve yaydı. Padişah ve devlet ricali, kuş avını doğanlarla yapmayı tercih ederdi. Geyik, karaca gibi hayvanlar ise zağarlar tarafından bulunup kıştırıldıktan sonra okla vurulurdu. 18. yy'da ağızdan dolma çakmaklı tüfekler ok ve yayın yerini aldı. 20. yy başında da fişek atan kırma tüfekler kullanılmaya başlandı.

Evliya Çelebi 17. yy'da en çok avlanan kuşlar olarak, yabankazı (*Anser* ve *Branta* türleri), yabanördeği (*Anas*, *Aythya*, *Netta* vb türleri), turna (*Grus grus*), toy (*Otis tarda*), balıkçıl (*Ardea* ve *Egretta* türleri), turaç (*Francolinus francolinus*), keklik (*Alectoris graeca*), çil keklik (*Ferrix perdix*), karatavuk (tahminen ormanlavuğu: *Tetrao urogallus*) ve sülünü (*Phasianus colchicus*) sayar; memelilerden ise, geyik ve karacadan söz eder.

20. yy başına geldiğinde, bu liste epey değişmiş; turaç ve ormantavuşu-nun İstanbul çevresinde soyları tükenmişti. Turna ve balıkçılar ise artık av kuşu olarak kabul edilmiyordu. Turna ve balıkçıl tüyleri, başta yeniçeriler olmak üzere birçok askeri sınıf mensubu

İstanbul civarında tavşan ve keklik vurmuş avcılar, 1940'lı yıllardan bir görünüm.
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Afrika'da geçirmek üzere göç ederlerken Türkiye'den geçerler. Eylül ve ekim aylarında bıldırcınlar Karadeniz'i geçtikten sonra kendilerini bitap durumda Türkiye kıyılarına atarlar. Sahile gece varan bıldırcınlar ertesi günü dinlenerek ve beslenerek geçirirler ve bu sırada avlanırlar. Geçit kuşu olduğu için en akla gelmedik yerlerde bile görülebilmesine rağmen, İstanbul'da bıldırcın avı en çok Rumeli yakasında Bakırköy'ün ilerisinden başlayıp Büyükçekmece'ye kadar uzanan kırık arazide, özellikle Avcılar, Ambarlı, Beylikdüzü, Hadımköy ve Haramidere'de, Karadeniz kıyısında Karaburun'da, Anadolu yakasında ise Maltepe'den Kartal'a uzanan alanda yapılırdı. İstanbul'da bıldırcın fermacı, yani koklayarak yerini bulduğu avı burnuyla işaret ederek avcıya gösteren av köpekleri

tarafından sorguç olarak başlıklarına takılırdı. Eti makbul olmayan bu kuşların eski devirde yalnızca tüyleri için avlandıkları tahmin edilebilir. Gözde av kuşları olmaya devam eden sülün, keklik, çil keklik, ördek ve kazın

yamsıra, İstanbul'da av kuşları arasına, çulluk (*Scolopax rusticola*), suçulluğu (*Gallinago gallinago*) ve bir kumru türü olan üveyik (*Streptopelia turtur*) katılmıştı. Geleneksel av hayvanlarına göre daha küçük oldukları için eskiden avlanmaya değer bulunmayan, Anadolu'da 20. yy başında bile avlanmayan bu kuşların İstanbul'da avlanmaya başlanması, 19. yy'da İstanbul hayatının birçok cephesinde kendisini gösteren Avrupa, özellikle de Fransa etkisine bağlanabilir. Avın daha kıt olduğu Fransa'da bu türler geleneksel olarak avlanıyordu. Bu türlerden çulluğa uzun süre İstanbul avcıları tarafından Fransızca "becassine" den "bekas" denmesi de bu modayla ilgilidir. Bu dönemin av kuşları arasında, son olarak, etinin lezzetiyle tanınan bıldırcını (*Coturnix coturnix*) zikretmek gerekir. Başlıca memeli av hayvanları ise tavşan (*Lepus europaeus*), karaca (*Capreolus capreolus*) ve yabandomuzu (*Sus scrofa*) idi. Geyik (*Cervus elaphus*) Istanca Ormanları'nda varlığını sürdürmekle birlikte artık İstanbul çevresinde görülüyordu. Sansar (*Martes foina*), tilki (*Vulpes vulpes*), çakal (*Canis aureus*) ve kurt (*Canis lupus*) özel olarak avına çıkılmayan, rast geldiğinde veya evcil hayvanlara zarar verdiğinde vurulan türlerdi.

20. yy başında İstanbul'da keklik, çil keklik ve sülün gibi her mevsim avlanması mümkün olan yerli kuşlar azaldığından, av kuşu olarak, güzün geçit yapan bıldırcın ve kışlamaya gelen çulluk, ördek ve kaz başta geliyordu. Doğu Avrupa ovalarında üreyen bıldırcınlar kışı

Haliç'te sazlıklar arasında yapılan tüfekli ördek avını gösteren gravürden ayrıntı. Melling'in "Karaağaç Manzarası" adlı deseninden, 18. yy.

Voyage Pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore, tıpkıbasım, 1969

TETTVArşivi

AVCILIK

428

429

AVNİİFİJ

sında bulunan Yakuplu Köyü yakınındaki çiftliğinde 1889'dan 1934'e kadar her yıl bıldırcın avlamıştı. Bu zaman zarfında bir mevsimde 3.394 kuşla en çok bıldırcını 1893'te vurmuştu. Günlük rekorunu da 404 kuşla aynı yılın 13 Eylül'ündeki curnatada kırmıştı. Bütün avcılık hayatında vurduğu bıldırcın sayısı ise 49.000'di.

İstanbul'da tüfekle bıldırcın avlayanların yanısıra bu kuşu atmaca (*Accipiter nisus*) ile avlayanlar da vardı. Bütün yırtıcı kuşlarda olduğu gibi atmacanın da dişişi erkeğinden daha iri ve güçlü olduğundan, bu iş için dişi atmaca kullanılırdı. Atmacayla bıldırcın avcılığı 1970'li yıllara kadar

Haramidere'de sürüyordu.

ESKİ

İSTANBUL AVCILARI

Avcılar! zâlim avcılar! ah! avcılar! Tevekkeli size şarkı çıkarmamışlar!

İki puhu bir derede su içer

Dertli puhu dertsizine dert açar

Buna karasevda derler tez geçer

Zâlim avcı niçin kıydın canıma

Yazmayayım diyorum, yine yazıyorum. O ne kıyafet! Başta siyah tüylü kıvırcık kalpak, üstte şayak, enli yaka, arkası taraka, yanlar yarık, yukarıdan aşağı cep bir ceket, çift sıra düğmeli jile (cepken), fişeklik, onun altında Trablus kuşak, aba pantolon, üstü çarık tulum, çarığın altında kalın tüylü Bursa çorabı, ellerde, omuzlarda adamına göre santral, bake, likoşe tüfek.

Aman avcılar! O ne tavrı! Kaşlar çatık, surat mehib, bıyıklar dondan nemnâk, koltuklar şişkin, kollar bedenden biraz açıkta sallanıyor. Bunlara kır kabadayıları denirmiş. Fakat tarz-ı mükâleme dahi şık!

- Ahmed Bey, Çekmece'ye geliyoruz ben farkına vardım a. Bir tanesi şöyle hani ya yukarıki sırt yok mu, tâ onun hizasından aykırı geçti.

- Yeşilbaş mıydı?

- Yok., (kılkuyruk). Bekledim, anladım ki var. Biraz daha gezindim. Yukarıdan bir (Macar) söktü, durdum, durdum ama (iyice bindirdim).

☐ Sonra?

☐ Sonrası dokununca (çektim aldım).

- Duple mi?

- (Duple) çektim ama saçmalar patır patır dokundu.

- Ben de bir (patka) vurdum. Haberin var mı?

- Neden?

- Geçen gün bizimkiler bir yabankargası vurmuşlar, yolda güzelce yolmuşlar, Bedros'la Mıgırı da çağırmışlar, (çamurcun) diye yedirmişler.

Kah! kah!

- Geçen gün onlar ne vurmuşlar?

- Ne vuracaklar; iki gün durmuşlar iki üç (sekerme) ile bir teker. Mösyö Bodöva bir tane (jilli patka), bağcı Petro üç (yeşilbaş), şık beyi dört tane kadın ördeği, Ayastefanos'taki Hırvat bir iki (elmabaş), Nemseli Frenk de iki

macarla
bir dişi (sütlabi).

işte bizim köyün avcıları! Onların rivayetine göre şimdilik av eti namına çulluk nev'inden:

Bekaca -sultani bekaçin- bekaçinya -diğer kuşlardan yalıçapkını, tarlakuşu, karatavuk, sığırcık, duy, kuğu, yabankazı, (çobanaldatan) varmış.

*Bakırköy'ünde işittiğime inanılacak olursa köy avcıları berây-ı sayd u şikâr Çekmece tarafına gittikleri zaman kendilerini seferi zannederek oruç bozuyor-larmış. Günahı diyenlerle yiyenlerin boynuna?

"Tahkikatıma göre avcıların da tavgıları varmış. Bunlar da avcıysa da barut, fişek meselesinde biraz fakirce olduklarından şöyle ördek vurmuşlar, böyle kuş düşmüş diye diğerlerini kışkırtıp bu suretle ava gidiyorlarmış.

"Ördek avına giden sayyâdândan biri "es-sayyâdu müselles velev kâne mü-sennâ" meseline ittibâen avda satın aldığı bir ördeği üçleştirmek için kümesteki ördeği kesmiş, orta kattakini de kırmışmış.

*Ördek bahsinin ehemmiyetine binâen icra eylediğimiz tahkikatta ta'dâd eylediğimiz nevilerden mâada bağırtlak, çıkırıkçın, cin ördeği, kaçıkçın, karaca, vezne boşaltan namında birkaç cins daha varmış.

"Ördek denince "paytak" kelimesini hatırlamamak kabil olmaz. Badi badi yürümek bu hayvanın muhtereât-ı mâşiyânesindendir. Fakat o savt-ı kerih dinlenir sadâlardan değildir. Şâyân-ı sayd olmayıp da mâil-i inkisar olan nev'i ötmeye bedel ses çıkarmaktadır. İlm-i hayvanât ulemasınca ikisi de suda yaşamakta yani zü'l-maîşeyn ise de biri suda yüzdüğü halde diğerinde su ve me-vadd-ı mâiye yüzmekteymiş. Doğru olup olmadığını bilenlerden sual ederiz.

""Ördek gibi sudan çıkmaz" lisanımızda fart-ı istihmama müptelâ olanlar hakkında darb olunur hadd-i ma'rûftur.

Ahmet Kasım, *Şehir Mektuplun*, İst., 1992, III-IV, s. 40-43

Doğu Avrupa ve Rusya'nın ormanlarında üreyen çulluklar kasım ayından itibaren kışı geçirmek üzere Türkiye'ye gelmeye başlarlar. Özellikle şiddetli tipilerin ardından çulluk curnatası yapıldığından çulluk avına çıkmak için böyle havalar beklenirdi. Nemli ormanlarda yaşayan çulluğun tüylerinin rengi orman zeminindeki kuru yapraklarla kusursuz bir uyum gösterdiği ve ürkünce sindiği için, bu kuşun avı fermacı köpeklerle yapılırdı. Yüzyıl başında Bo-ğaz'ın her iki yakasındaki köylerin arkalarındaki ağaçlıklarda bile çulluk boldu. Boğaz'daki yalı ve köşk sahipleri çulluk avını kendi korularında yaparlardı. Şehrin büyümesiyle birlikte, çulluk avı için Rumeli yakasında Belgrad Ormanı, Anadolu yakasında Ömerli, Elmalı çevresi gibi daha geniş ormanlık alanlar tercih edilmeye başlandı. Curnatalarda istanbullu bir avcının 50, hattâ 100 çulluk vurması olağandı. Fransız etkisiyle çulluk istanbul'da seçkin zümrenin ve lüks lokantaların mönüsüne dahil

olduğu için büyük sayılarda ağlarla yakalanır ve Balıkpazarı'nda tavukçu dükkânlarında satılırdı.

İstanbul'da ördek avı ağustos sonu ve eylül başında, istanbullu avcılarının (herhalde bıldırcın mevsimine denk düştüğü için) bıldırcın ördeği dedikleri çıkırıkçın (*Anas querquedula*) avı ile başlardı. Diğer ördek türleri gibi kışı ılıman kuşakta değil Afrika'da geçirdiği için erken göç eden çıkırıkçınlar ağustos sonundan eylül sonuna değin İstanbul'un Karadeniz tarafından, Kilyos ve Kavaklar'da sabah ve akşam geçit yaparlardı. Bunu sadece meraklı ördek avcıları bilirdi. Bu avın tatsız tarafı, o havalinin çoğu balıkçı olan ahalisinin, avcının etrafında bekle-şerek vurulan ördekleri kapışmak âdetinde olmasıydı. Eğer avcı atik davranıp vurduklarından kapamazsa, kapışılan ördekler üzerinde hak iddia edemeyeceğinden, eli boş kalabilirdi.

Asıl ördek mevsimi ise, kasımda havaların soğumasının ardından, kışlamak üzere büyük sürülerin gelmesiyle başlardı. Özellikle Tuna'nın donması sonucunda İstanbul'a çok ördek geldiğinden, ördek avcıları her gün gazetelerde Tuna'nın donduğu haberini ararlardı. Kışın avlanan başlıca ördek türleri yeşilbaş (*Anas platyhyrnchos*), boz ördek (*Anas streperd*), fiyo (*Anas penelope*), çamurcun (*Anas crecca*), kılkuş (*Anas acuta*), kaşıkçın (*Anas clypeata*), Macar ördeği (*Netta rufina*), elmabaş patka (*Aythya nyrocd*), pasbaş patka (*Aythya ferrugined*), karabaş patka (*Aythya marild*) ve tepeli patka (*Aythya fuliguld*) idi. Bunlardan eti en makbul sayılan yeşilbaşı, İstanbul'un başlıca ördek avlakları Küçükçekmece ve Büyük-çekmece gölleri idi. Uzak olduğu ve fazla ördek tutmadığı için Terkos Gölü'ne pek rağbet edilmezdi. En basit ördek avı yöntemi parlama avıydı. Bu, kasık veya boy çizmesiyle sazların arasında gezerek kalkan ördekleri vurmaktan

ibaretti. Parlama avında, düşen ördekleri alması için köpek de kullanılabilirdi. Güme avı ise daha teferruatlı fakat daha verimli bir yöntemdi. Güme göl kenarında avcılarının gizlenerek av yapmasına yarayan tahtadan bir odacıktır. Güz başında, sular çoğalmadan, kıyıda toprak kazılarak açılan bir çukura oturtulur. Toprak fazla kazılırsa su çıkacağından, üstten yükseltilmesi durumunda ise, ördekler ürkeceğinden, güme, içinde ayakta dumlamayacak kadar alçak olur. Göle bakan cepheye, mazgal denen küçük pencereler açılır; bunların arkasına da ateş ederken dirsek dayamak için bir tahta konur. Güme tamamlanınca üstüne teneke mihlanır, bunun üzerine de toprak dökülerek çimlendirilir. Güme-nin içi muşamba, kilim ve minderlerle döşenir. Isınmak için gümede mangal yakılır. Ördekler mührerler aracılığıyla gümenin önüne indirilir. (Göllerde kuluçkaya yatan ördeklerin yumurtaları toplanarak yavrular çıkartılır ve evcil ördek gibi yetiştirilir. Bunlara mührer denir.) Mührerler ayaklarındaki firdöndülü meşin kösteklerden, dişiler bir tarafa, erkekler bir tarafa olmak üzere, gümenin önünde suya çakılı kazıkların arasına gerilmiş iplere

bağlanır. Mühreleri gören, daha çok da seslerini işiten yabanördekleri, yanlarına konmak üzere inerlerken gümedeki avcılar tarafından vurulur. 1980'lere kadar Büyükçekmece Gölü'nde az sayıda güme bulunuyordu. Üçüncü ördek avlama yöntemi ise İstanbul'a özgüydü. Ördekler Büyükçekmece ve Küçükçekmece gölleri arasında gidip geldikleri için, bazı avcılar iki göl arasındaki tepelerden avlanırlardı.

Çekmece göllerinde, ördek kadar olmamakla beraber, özellikle karlı havalarda kaz da avlanırdı. En çok boz kaz (*Anser anser*), daha seyrek olarak sakarca kaz (*Anser albifrons*), ara sıra da Sibirya kazı (*Branta ruficollis*) vurulurdu. Kemerli kuğu (*Cygnus olor*) ve sarıca kuğu da (*Cygnus cygnus*) av kuşu kabul edilir ve avlanırdı.

Eskiden İstanbul avcılarının bir bölümü yalnızca ördek avına çıkar, başka avlarla ilgilenmezdi. Güme ve mühre avını bunlar yapardı. Ördek avcıları ördekçi kahvesi denen, biri Fatih'te, biri de Sultanahmet'te, Dikilitaş'ın karşısında bulunan iki kahvede toplanırlardı.

1970'lerde Küçükçekmece Gölü su kirliliği ve çevresindeki yoğun yapılaşma nedeniyle ördeklerin barınabileceği bir yer olmaktan çıktı. 1985'te şehir suyuna bağlanması için Büyükçekmece Gölü'nün önüne bir baraj yapıldı. Bunun sonucunda su seviyesi çok yükselince, göl, ördeklerin beslenmesine elverişsiz hale geldi. Böylece Çekmece göllerinde ördek avı tarihe karışmış oldu.

20. yy başında Belgrad Ormanı'nda ve Beykoz'dan Şile'ye ve Ömerli'ye uzanan ormanlık alanda karaca ve ya-bandomuzu avlanıyordu. Bu avlar genellikle zağarlarla ve sürekle avı şeklinde yapılırdı. Domuz avına özellikle Hırsti-

yan avcılar rağbet ederdi. Dönemin en tanınmış domuz avcıları Börekçi İbrahim Bey, Akbabalı Karadayı, Polonez-köylü Yaşo, Emil ve Yanoş'tu. Müslüman avcıların çoğu vurdukları domuzları Hırstiyanlara satardı. Domuzun sert kılları da fırça yapımında kullanılırdı. Beykoz'un doğusundaki ormanlık bölgede, günümüzde de yabandomuzu avlanmaktadır. Bununla birlikte şehrin hızla genişlemesiyle eski avlakların hemen hepsi tarihe karıştığından bugün İstanbul ve yakın çevresinde avcılık yapılmamaktadır.

Bibi. N. A. Banoğlu, *Turkey, A Sportsman's Paradise*, Ankara, 1957; H. Gündeş, *Türkiye Av Ansiklopedisi*, izmir, 1966; N. Özcan, *Kara Avcılığı*, İst., 1971; Evliya, *Seyahatname*, I.

SELİM SOMÇAĞ

AVNİİİFİJ

(1886, Samsun - 3 Haziran 1927, İstanbul) Manzara ve figürlü kompozisyonlarındaki şiirsel, simgeci tavrı ile Türk resminde özgün bir kişilik oluşturan ressam. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında

Kafkasya'nın Kuban bölgesinden göç eden ailesi önce Samsun'a, daha sonra İstanbul Rumelihisan'na yerleşti. Çocukluk yılları yoksulluk içinde geçti. İlköğrenimini Fatih'te mahalle mektebinde yaptı. Ortaöğrenimini Şehzadebaşı Numune-i Terakki İdadisi'nde yaparken resim ve müzikle ilgilenmeye başladı. Babası Abdullah Efendi'nin, resim konusundaki katı inançlı tutumu nedeniyle çalışmalarını gizli olarak sürdürdü. Şiir ve edebiyatla ilgilendi. Kendi imkânlarıyla özel dersler alarak Fransızca öğrendi. Bu olağanüstü duyarlı ve yetenekli genci Ayasofya'nın mimari çizimlerini yapan Henry Prost keşfederek onu Sana-yi-i Nefise Mektebi Müdürü Osman Hamdi Bey ile tanıştırdı. Karakalem de-

Avni Lifij'in "Haliç" adlı yapıtı. *Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi*

Avni Lifij

Ara Güler fotoğraf arşivi

senlerinden ve hiçbir eğitim almadan yaptığı, bugün İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nde bulunan yağlıboya kendi portresinden çok etkilenen Osman Hamdi Bey, Avni Lifij'i, o sıralar Avrupa'ya iki öğrenci göndermek isteyen Şehzade Ab-dülmecid'e (daha sonra Halife Abdülme-cid Efendi) tavsiye etti. Sanayi-i Nefise Mektebi'nde bir yıl temel sanat eğitimi alan Avni Lifij 1909'da Paris'e gitti. Türk izlenimcileri olarak bilinen Hikmet Onat, İbrahim Çallı, Namık İsmail gibi ressamalara hocalık yapmış olan Fernand Cor-mon'un atölyesine devam etti. Cormon' un katı, reçeteleşmiş akademik eğitim

AVRAT PAZARLARI

430

431

AVRUPA PASAJI

tarzını benimsemedi. Duyarlı, çağım izleyen, yaratıcı yapısı onu dönemin sembolist ressamlarına, özellikle Puvis de Cha-vannes'e yaklaştırdı. 1912'de İstanbul'a dönen Avni Lifij, İstanbul Lisesi ve Kandilli Kız Lisesi'nde öğretmenlik yaptı. Sanat ortamına ilk kez, 1916'da Galatasaray Yurdu'nda açılan sergiye iki resmini vererek katıldı. Ertesi yıl aynı yerde açılan sergide, "Haliç", "Eyüp'te Bir Sokak", "Sabah", "Servili Sokak", "Mezarlık" gibi İstanbul'un çeşitli görünümüleri olan 20 resmi yer aldı. Sanat gelişimini borçlu olduğu Halife Abdülmecid'in isteği üzerine "Biat Merasimi" adlı tablosunu yaptı. Ab-dülmecid Köşkü'ndeki "Çeşme Başında Aşk Dedikoduları" ve Kadıköy Belediyesi için hazırladığı "Kalkınma" gibi büyük boyutlu eserleri onun dekoratif amaçlı duvar resimlerine olan yatkınlığını gösterir. Bir süre Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından açılan Şişli'deki resim atölyesinde savaş ve kahramanlık konulu çalışmalar yapan Avni Lifij,

sergilere düzenli olarak resim verdi. 1923'te Sanayi-i Nefise Mektebi'nde süsleme hocalığına getirildi ve bu bölümün gelişmesi için ölümüne kadar büyük çabalar harcadı, bölüme italya'dan bir öğretmen getirilmesini sağladı. Ölümünden sonra 1931'de istanbul Alay Köşkü'nde geniş bir sergisi düzenlendi.

Avni Lifij, izlenimci Türk ressamlarının estetiği içinde değerlendirilmesine karşın, anlayış olarak tümüyle farklı bir kişilik gösterir. Doğayı görünür yanıyla değil, içsel anlamıyla yansıtmaya çalışır. Bir anlamda doğa karşısında kendi karmaşık ruh halinin görünümlerini arar.

Bibi. Ö. Altan, *Avni Lifij, Retrospektif Sergi Broşürü*, ist., 1986; A. Çöker, *Avni Lifij, Po-sadlar*, İst., 1983.

AHMET ÖZEL

AVRAT PAZARLARI

Satıcıları ve alıcıları çoğunlukla kadınlar olan, haftada bir gün kurulan eski semt pazarlarıdır. İstanbul'daki avrat pazarlarının başlıcaları Üsküdar, Fatih ve Aksaray'daydı. Zamanla eski avrat pazarlarına sabit çarşı düzenleri yerleşti. Hafta *pazarları* ise sokaklarda kurulmaya başlandı.

Anadolu'da, üretim yörelerinin merkezi konumlu kent, kasaba ve büyükçe köylerde haftada bir ya da iki gün kurulan, üreticiden tüketiciye satış ilkesine dayalı *pazarlama* geleneği istanbul'da da yaygındı., iskelelere yakın çarşı mu-hitlerindeki satıcıları ve alıcıları erkekler olan, her gün veya belirli günlerde kurulan *pazarlardan* ayrı olarak yoğun yerleşim semtlerinde de kadınlara dönük hafta *pazarları* kurulmaktaydı. Bu tür yerlere, Anadolu'da kadın *pazarı*, kadınlar *pazarı* dendiği gibi (örneğin Bartın'da halen bu adla kurulan *pazar* vardır) istanbul'da da avrat *pazarı* deniyordu. Bu adlandırma kuşkusuz bir belirlemeyi de ifade etmekteydi. Buralara çoklukla orta yaşlı ve yaşlı kadınlar çıkabilmekte ve yine çoğunluğu çevre

köylerden gelen kadın üreticilerden, ev-. lerinin gereksinimlerini almaktaydılar. Doğal olarak avrat pazarlarına, semte yabancı olanlar gelmedikleri gibi, herhalde genç *kızlar* ve delikanlılar da buralara girmiyorlardı.

Evliya Çelebi'nin bir esnaf alayı vesilesiyle geçide katılan gruplar arasında "ehl-i kâr-ı avret *pazarı*, dükkânları be-raberlerindedir, nefer 300" kısa bilgisine yer vermesi, bu pazarların 17. yy'daki durumunu aydınlatma bakımından ö-nemlidir. Bu bilgiden, pazarcıların seyyar dükkânlarının olduğu ve istanbul'da avrat *pazarlarına* tezgâh kuran satıcıların 300 dolayında bulunduğu anlaşılmaktadır. Kuşkusuz, bu satıcılar, esnaf *alayına* katılabildiklerine göre erkektiler.

Eremya Çelebi Kömürciyan 17. yy'da *pazar* geleneğinin Üsküdar'da yaygın olduğunu, civar köylerden gelen satıcı ve üreticilerin cuma pazarını hareketlendirdiklerini ve bu *pazarın* Üsküdar'a özgü olduğunu yazar fakat, müşteriler konusunda bir açıklamada bulunmaz. Buna

Bir arşı
ressamının
gözüyle
Arkadios
Sütunu ve
Avrat Pazarı,
17. yy.
Metin And
koleksiyonu

karşılık, istanbul'da, kentin muhtelif yerlerinde kurulan *pazarlarda* kadınların hem alıcı hem satıcı olarak gündelik yaşamın bu işlevine katıldıklarını vurgular. Bu *pazarların* kuruldukları yerleri ise günlere göre sıralamaktadır. Cuma günü Üsküdar, Edirnekapı, Sulumanastır yakınındaki Kocamustafapaşa ile Kasımpaşa'da, cumartesi günü, kentin ortasına düşen Alipaşa ile Kasımpaşa yakınındaki Kulaksız'da, *pazar* günü, Arkadios Sü-tunu'nun bulunduğu Avrat Pazarı'nda, pazartesi günü Macuncu'da, salı günü, Tophane ile Fındıklı arasındaki Mehme-dağa'da (daha sonra burası Salıpazarı adını almıştır), arşamba günü, Fethiye Camii'nin bulunduğu yerde (burası da zamanla arşamba adını almıştır), perşembe günü Galata'da pazar kurulmaktaydı. *Galata pazarına* ilaç satıcıları, şerbetçiler de gelmekteydiler. Kömürçiyen, Üsküdar Avrat Pazarı'na bahçe ve bostanlardan gül kadar iri karanfillerin de saksılar içerisinde getirilip satıldığını yazmaktadır.

Avrat pazarları esas olarak yiyecek maddelerinin satıldığı yerlerdir. Bizans devrinden kalma meydanlarda, bazen bir anayolun iki tarafında kurulan bu pazarlarda, taşınması ve kurulması kolay seyyar dükkânlar ve tezgâhlar da vardı. Kuşkusuz pazar yerlerinin çevresinde daimi dükkânlar, kadınlara mahsus hamamlar da bulunuyordu. Kentteki pazarları gün sırasına göre dolaşan pazarcılar ise kadın müşterilerin gereksinimi olan aktariye (kına, şap, nöbetşe-keri, mum, tohum, ilaç vb), bez, iplik, havlu, terlik vb satmaktaydılar.

İnciciyan, istanbul'un 18. yy'daki gündelik yaşamıyla ilgili bilgiler verirken bit-pazarının, atpazarının, tavuk pazarının ve esir pazarının yerlerini açıklar ve kentte haftanın yedi gününde belirli semtlerde *pazarlar* kurulduğunu vurgular. Buna göre, 17. yy için Kömürçiyen'in belirttiğı *pazar* kurma yerlerinde ve günlerinde bir değışiklik olmadığı görölmektedir. İnciciyan, I. Süleyman'ın (Kanuni) bir hasekisinin anısına yapılan medrese, imaret ve darüşşifa ile bir caminin ise Avrat Pazarı'ndaki dikilitaşın (Arkadios Sütunu) yakınma yapıldığını ve bu semtin Haseki adını aldığını da açıklamaktadır. Günümüzde de burası

aynı adla anılır. IV. Murad'la (hd 1623-1640) Bağdat seferine giderken yolda ölen ve cenazesi istanbul'a getirilerek Cerrahpaşa'da Avrat Pazarı yakınındaki türbesine gömülen Bayram Paşa'nın Avrat Pazarı'ndaki hanında ise esir satılmaktaydı. Buradaki pazar yerinin, Şehzadebaşı'ndaki Direk-lerarası'nın küçük bir benzeri olduğu ve bu özelliğini 20. yy başına kadar koruduğu da günümüze ulaşan bilgilerdendir. 1905'te Avrat Pazarı'nın önündeki çatı kaldırdığından dükkânlar ortaya çıkmış ve eski özelliği kaybolmuştur, istanbul'un sık sık yaşadığı yangın afetlerinin, özellikle 18. yy başında bu çevreyi de etkilediği biliniyor. 1701'deki şiddetli bir yağmurda da *pazar* yerindeki Arkadios Sütunu'na yıldırım isabet etmiş, 1757'de-ki büyük yangında ise Cerrahpaşa, Da-vutpaşa semtleriyle birlikte buradaki Avrat Pazarı da yanmıştı.

III. Selim'in (hd 1789-1807) bazı hükümlerinde istanbullu kadınların açık saçık kıyafetlerle *pazar* yerlerine, çarşılara gittikleri, bu tutumun genel ahlak kurallarına aykırı olduğu belirtilerek kadınların açık *yakalı* feracelerle dışarı çıkmalarının önlenmesi istenmektedir.

istanbul'daki avrat pazarlarının geleneksel düzenlerinin 19. yy'm ikinci yarısına doğru bozulma sürecine girdiği, daha kozmopolit, her çeşit satıcının tezgâh açtığı, kadınlarla birlikte erkeklerin de alışveriş yaptıkları yerlere dönüştüğü saptanıyor. Avrat pazarı deyimi ise kimi semtlerin, sokakların adı olarak korunmuş bulunmaktadır. Ancak 17. yy'a ait istanbul'daki mahallelerin adlarını veren kayıt ve defterlerde avratpazarı diye bir mahalle adına rastlanmadığına göre, bu addaki küçük semtlerin oluşumu daha sonradır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 616; Şeyhî, *Ve-kayiu'l-Fuzalâ*, II-III, 100, 215; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*, 48, 111; Mür'i't-Tevarih, II/A, 9; İnciciyan, *istanbul*, 36, 49-52, 69-70; Mantran, *istanbul*, 67-69; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IH/2, 386, 582; M. Aktepe, "XVII. Asra Ait İstanbul Kazası Avarız Defteri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, III, 1957, s. 126-138.

NECDET SAKAOĞLU

AVRAT TAŞI

bak. ARKADİOS SÜTUNU

AVRUPA PASAJI

Beyoğlu, Meşrutiyet Caddesi ile Sahne Sokağı'm (eski Hamalbaşı ve Tiyatro sokakları) birbirine bağlayan, kagir bir yapıdır. Aynalı Pasaj olarak da tanınır.

Avrupa Pasajı'nın inşa edildiği yerde eskiden Naum Tiyatrosu bulunuyordu. Bu dönemde tiyatrodan ingiliz Elçili-ği'ne kadar uzanan geniş arazi "Jardin des Fleurs" adıyla tanınıyordu. 1856'da burada Louis Souillier, kendi adına kurduğu sirkte gösteriler yapmıştır. Bir süre sonra

arazinin sahibi Mr. Scribe, Jardin deş Fleurs Tiyatrosu'nu açmış ve 1862' de Karagöz temsilleri vermiştir. 5 Haziran 1870'te çıkan Beyoğlu yangınında tamamen yanan tiyatronun yerine daha sonra Avrupa Pasajı yaptırılmıştır.

Pasajda ilk defa faaliyet gösterenler şunlardır: Kuaför Karkonakis, Massalı

1950'lerde |
Avrupa %
Pasajı'nın J
içinden bir f
görünüm, fe
Ara Güler ffi

ve Zografos, terzi Konstantin Hisar, Madam Rizzo ve Marko Perpignai, ibrişim-ci Emmanuel Karlatos ve Yorgo Tsiotis, iplikçi Josef Miari, saatçi Wosterling ve çiçekçi Sabuncakis.

Avrupa Pasajı'nda hemen bitişiğindeki Krepen Pasajı'nda olduğu gibi ayakkabı malzemesi satan dükkânlar da bulunuyordu. Örneğin M. Bön, N. Mora-itis, Yani Siottos, Hacı Angelidis, Jan Vakkas, C. A. Efrimidis ve A. Tombro hem ayakkabı imal ederler hem de ayakkabıcılar için malzeme satarlardı.

1920'den sonra pasajda faaliyet gösteren Antranik Ütücüyan'ın yerine terzi Menetaos, terzi Patrikles'in yerine müzik aletleri tamircisi Felix Livarevich, ayakkabıcı Moraitis'in yerine de daha sonraları istiklal Caddesi'ne taşınacak olan ünlü kuyumcu Paghonis yerleşmiştir. 1945'te Kadıköylü Mehmet Tipi'nin "Çamlıca Pazarı" burada faaliyete geçmiş, ancak bir süre sonra Ömer Aksoy ile Mustafa Katipoğlu tarafından devralınmıştır.

1929'da hazineye intikal eden Avrupa Pasajı, Emlak ve Eytam Bankası (bugün Emlak Bankası) tarafından satılmıştır.

BEHZAT ÜSDİKEN

Mimari

1874'te Naum Tiyatrosu ile "Palais deş Fleurs" Bahçesi'nin bulunduğu yere, Ohing adlı bir Ermeni tarafından mimar

AVUKATLIK

432

433

AYA İRİNİ KİLİSESİ

Pulgher'e yaptırılmıştır. Uzunluğu 56 m'dir. Üzeri cam ve "fer forje"den (dövme

demir) bir çatıyla örtülü orta geçidin iki yanında dükkân sıralarının bulunduğu lineer pasaj tipine girer. Toplam yirmi iki adet dükkândan her birinin bir mahzeni, üst katta da bir odası ve mutfağı vardır.

Yapı neorönesans üslubundadır. Her iki sokağa bakan dış cephelerde, üzeri yüksek bir alınlıkla vurgulanmış girişin iki tarafında, iki katlı birer pencere sırası ile simetrik düzen elde edilmiştir. Özel dövmeler demir kapılar tam kemerli, pencereler ise düz atkıdır. Kilit taşlı kapı kemerleri birinci kat silmesi üzerine oturtulmuş, çatı silmesi olarak da kirpi saçak taklidi sıva ile sembolik bir friz oluşturulmuştur.

Dıştaki sadeliğe karşın, içerde dekoratif yoğunluğu daha belirgin düzenlemelere gidilmiştir. Bunlar arasında, mekânı zenginleştirmek amacıyla ana taşıyıcılar üzerine yerleştirilmiş insan boyunda aynalar ile üst katta nişler içinde heykeller ve korent başlıklı sütunların arasında yer alan üzerleri kemerli ikiz pencereler sayılabilir. Ayrıca dış kapıların üzerinde, birinde aslan başı kabartması diğerinde de Atatürk maskının yer aldığı rozetler bulunmaktadır.

Pasaj ilk yapıldığında aynaların önündeki gaz lambalarıyla aydınlatılırken, daha sonra elektriğin bağlanmasıyla bu lambalar kaldırılmış, yerlerine modern aydınlatma objeleri takılmıştır, iki sokak arasında 1,5 m olan kot farkı iyi bir mimari çözümle mekân içinde hissedilme-mektedir. Bunu sağlamak için, ortadaki geçit yaklaşık yüzde 3'lük tek eğimli bir rampa şeklinde oluşturulurken, dükkânlar da buna bağlı olarak kendi arala-

Avusturya Elçiliği Yazlığı

Erkin Emiroğlu, 1993

rında kademelendirilmiş, ancak birinci kat silmesi üzerinde yatay, bir düzene geçilmiştir. Zemin Trieste taşı ile döşeli-. dir. Cephedeki taşlar da Malta Ada-sı'ndan getirtilmiştir, ilk yıllarda binada piyano yapımcılarıyla ayakkabı ustalarının dükkânları yer alırken, bunlar yerlerini Cumhuriyet döneminde düğme ve kemercilere terk etmiştir. Bu durum 1989'da mal sahibinin yapıyı restore ettirmek amacıyla boşaltmasına kadar sürmüştür. 1993'ün ekim ayında bitmesi planlanan yenileme çalışmaları halen devam etmektedir.

SEZA DURUDOĞAN

AVUKATLIK

bak. BARO

AVUSTURYA ELÇİLİĞİ YAZLIĞI

Boğaziçi'nde Yeniköy sahilinde yaklaşık 36 dönümlük bir alan üzerinde yer alan yapılar topluluğu.

Osmanlı-Avusturya dostluğunun bir nişanesi olarak Mıgırdıç Cezayirliyan'a ait olan arazi II. Abdülhamid'in emri ile kamulaştırılmış ve Avusturya-

Macaristan imparatoru II. Franz Joseph'e 1898'de hediye edilmiştir.

Sefarethane denize cepheli görkemli saray binasından ve buna bağlı müstemilat yapılarından oluşmaktadır. 36x27 m ebatlarındaki ana yapı üç katlıdır. Zemin katın altında binanın yarısını kaplayan bir bodrum katı vardır.

Neoklasik üslupta kagir olarak inşa edilen yapının birinci ve ikinci katları, üçüncü kata nazaran daha yüksek ve malzeme olarak daha gösterişlidir. Bu da bize üçüncü katın yapıya daha sonra eklenmiş olabileceğini düşündürmektedir. Dikdörtgen formdaki yapı

blok tesirinin hafifletilmesi amacı ile çok sayıda geniş pencereyle şeffaflaştırılmış ve mermer sövelerle zenginleştirilmiştir. Cephelede hâkim diğer bir öğe de balkonlar ve teraslardır. Yapının ana karakteristiği simetriye uygun olarak yapılmış dört cephedeki masif mermer payandaların taşıdığı balkonlar ve cepheleri içeriye çeken teraslar kütleyi hafifletirler.

Simetri anlayışı yapının dış cepheleri gibi içinde de hissedilir. Denize göre sağ taraftaki kısa cepheden muhteşem bir portik ile yapıya girilir. Bu katta merkezde orta sofa benzeri bir mermer taşlıktan odalara girilir. Yüksek tavanlı odaların tavanları ve tavan koltuk silmeleri sade bir kalem işi ile bezelidir. Bu kattan bir üst kata mermer bir merdivenle çıkılır. Bu merdivenin bitki motifleriyle bezeli demir döküm korkuluğu, merdiveni zenginleştiren önemli bir unsurdur. Kabul ve toplantılar için düzenlenmiş olan bu kata zengin bir süsleme hâkimdir. Üçüncü kat hizmet birimlerine ve yatak odalarına ayrılmıştır.

Sefarethanenin bahçesi 19. yy Boğaziçi setli bahçelerinin güzel bir örneği olup, flora olarak çok çeşitli ve zengindir.

Bibi. F. Irez-H. Aksu, *Boğaziçi Sefarethaneleri*, ist., 1992, s. 42-43.

YAMAN İREPOĞLU

AVUSTURYA HASTANESİ

bak. SANKT GEORG HASTANESİ

AVUSTURYA KÜLTÜR OFİSİ

istanbul'da, Avusturya Başkonsolosluğu bünyesinde kurulu, ancak çalışmalarını bağımsız olarak sürdüren kültür kurumu.

Kuruluş çalışmaları 1955-1956 arasında St. George Avusturya Lisesi'nde görevli öğretmenler tarafından başlatılan Avusturya Kültür Ofisi, İstanbul'da görevli Avusturya kültür temsilcisinin, Ka-hire'de bulunan Ortadoğu Avusturya Kültür Temsilciliği bünyesine alınmasından sonra doğan boşluk üzerine, Ekim 1963'te, Teşvikiye Caddesi'ndeki binasında resmen kuruldu ve 1974'te, Avusturya Federal Dışişleri Bakanlığı'na bağlandı.

Avusturya Kültür Ofisi'nin başlıca amaçları arasında, Avusturya kültür ve düşünce yaşamının tanıtılması, Avusturya ile Türkiye arasındaki kültürel ilişkilerin geliştirilmesi, bu konuda ortak projeler hazırlanıp

desteklenmesi sayılabilir. Kurulduğundan bu yana okuma güleri, film, tiyatro ve müzik programları, sergiler, sempozyumlar, seminerler vb üç bine yakın kültürel etkinlik gerçekleştiren ofisin bu etkinliklerine yaklaşık üç milyon kişi katıldı.

Toplam sekiz kişilik personeli, dört bin kitaplık kütüphanesi, yüz yirmi kişilik sinema salonu, video ve film bölümleri ile faaliyet gösteren Avusturya Kültür Ofisi'nin, 1994 sonbaharında Yeniköy, Köybaşı Caddesi'ndeki yeni binasına taşınması planlanıyor.

AYŞE HÜR

AYA İRİNİ KİLİSESİ

Topkapı Sarayı dış avlusunda, Sur-ı Sul-tani(->) içerisindedir.

Ayasofya'dan sonra Bizans'ın ikinci büyük kilisesi olan Aya irini, günümüze, yapılan onarımlar sonucu iyi bir durumda gelebilmiştir. Kaynaklardan aynı yerde Roma döneminin Artemis, Afrodit ve Apollon mabetlerinin bulunduğu öğrenilmiştir.

Aya Irini'nin yapımı oldukça eski bir tarihe inmektedir. Eski tarihler kiliseyi buradaki Roma mabetlerinin kalıntılarından yararlanılarak 4. yy'ın başlarında I. Constantinus'un (hd 324-337) yaptırdığını belirtmişlerdir. I. Contantinus Ayasofya için "Mukaddes Hikmet", "Mukaddes Kudret", Aya irini için de "ilahi Selamet" sözcüklerini kullanmıştır.

Ayasofya ile-aynı avlu duvarı içerisindeki Aya irini 532'de Nika Ayaklan-ması'nda yanındaki Sempson Zenon'la birlikte yanmıştır.

imparator L Iustinianos (hd 527-565) Ayasofya'nın yamsıra Aya Irini'yi de yeniden yaptırmıştır. Aya trini'nin yapımına 532'de başlanmışsa da bitim tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bununla beraber tımparatoriçe Theodora'nın ölümünden (548) önce bitirilmiş olduğu sanılmaktadır. I. Iustinianos'un son yıllarındaki bir yangında Ayasofya Atriumu'yla beraber Aya irini Atriumu, yakınlarındaki iki manastır ve Sempson Zenon denilen düşkünlerevi de yanmıştır. III. Leon (hd 717-741), V. Konstantinos (hd 741-775), IV. Leon (hd 775-780) zamanındaki depremler yapıya büyük zarar vermiş, 9. yy'da daha şiddetli bir deprem binada önemli hasara neden olmuştur.

Aya İrini

Kilisesi'nin

planı.

MüllerAVİener,

Bildlexikon 'dan

yararlanarak

Aya İrini

Bizanslıların patrikhane şapeli diye niteledikleri Aya İrini, İstanbul'un fethinden sonra Topkapı Sarayı'nı çevreleyen Sur-ı Sultani içerisinde kalmış, III. Ahmed'e (hd 1703-1730) kadar iç cebe-hane, sonra da Harbiye Nezareti'nin silah ambarı olarak kullanılmıştır. Osmanlılar yapıyı camiye çevirmemiş, savaşlarda ele geçen silahları burada korumuş, Türkiye'deki ilk müze de aynı yerde açılmıştır.

Osmanlı İnparatorluğu'nun çeşitli yerlerinden gönderilen eserler Mecma-i Esliha-i Atıka (Eski Silahlar Koleksiyonu) ve Mecma-i Âsâr-ı Atıka (Eski Eserler Koleksiyonu) isimleri altında iki ayrı bölüm olarak Aya İrini'de toplanmıştır. Türkiye'deki ilk müze çalışmaları Aya İrini'de başlamıştır. Bu nedenle Osmanlıların açtıkları bir kapı üzerine 1139/

1726 tarihli bir kitabe konulmuştur (bak. Askeri Müze). Aya İrini'yi araştıran sanat tarihçilerinden F. L. Cassars ve Salzen-berg bazı kesitler alarak yapının planını çizmişlerdir. Onları A. Choisy'in 1875-1876'da yapmış olduğu incelemeler, C. Gurlitt ile W. S. George'un tanıtımı izlemiştir. V. Peschlow'un 1978'deki inceleme ve çizimleri ise bugün ana başvuru kaynağı olma özelliğini korumaktadır.

Aya İrini'de 1946-1947'de M. Ramaza-noğlu, 1958-1961'de F. Dirimtekin kazı ve araştırmalar yapmıştır. I. Öz de 1974-1976'da yapıyı rutubetten arındırmak için çevresindeki toprak dolguları kaldırmıştır. M. Ramazanoğlu, Aya İrini'nin kuzeyinde bazı kalıntıları gün ışığına çıkar-mışsa da bunların tanıtımını yeterince yapamamıştır. F. Dirimtekin onun kazdığı alanı düzelttiği gibi kazıyı biraz daha

AYA İRİNİ KİLİSESİ

434

435

AYAK DİVANI

AYAK DİVANINDA HAFİZ AHMED PAŞA'MIN ÖLDÜRÜLMESİ

Sipahiler Orta Kapu'dan içerü yürüyüb Divân-hâne-i Hümâyûn asker ile dolub ol namdar zorbarlar ileri durub padişahımıza sözümüz vardır, divâna çıksun! deyü çağmb bağırmağa başladılar... Padişah hazretleri taşra çıkub şiâr-ı saltanat ile ayak divânı-edüb taht-ı hilâfet üzere karar eyledi. Nedir kullarım? deyü sa-ded-i suâlde olıcak, ol bî-edebler ifrat-ı vakahat edüb bir mertebe edepsizlik ve itale-i lisân eldiler ki tâ'bire gelmez ve Hafız Paşa'yı ve defter etdikleri onyedî mû'teber erkân-ı devleti bize ver paralayalım, zira bunlar devlete ve padişahımıza dost değildir dediler ve padişahın ma'kul olan

mukabelesini dinlemediler ve bağırub elbetde verirsiniz, paralarız, yoksa iş gayri olur deyü yakın hücum edüb padişaha el uzatacak kadar yaklaştılar, padişah, nasihatının dinlenmediğini görünce çünkü cevâba kulak tutmıazsız ve kabil-i hitâb değilsiz. Niçün beni taşra divâna davet eylediniz? deyü kalkub içeri girdi. Fakat sonra Receb Paşa'nın rica ve ısrarıyla saray kapısı açılub tekrar tahta oturdu. Âsilerin isteklerini kabul etti ve ibtidâ Hafız Ahmed Paşa'nın feci' şehâdeti vuku' buldu.

Tarih-i Naima, III, 87

derinleştirmiştir. Bu çalışmalar sonunda Aya İrini'nin kuzeydoğusunda, yuvarlak yapı (Skvephylakion) ve onun kiliseyle bağlantısını sağlayan bir kapı ortaya çıkmıştır. Ancak çalışmalar Sur-ı Sultani nedeniyle fazla bir ilerleme göstermemiş, güneydeki kazılar atrium ortasından kilisenin batısına uzanmıştır.

Aya İrini'nin ilk yapısı ahşap çatılı, üç nefli bir plan düzenindeydi. Günümüze ulaşan ve 738 depreminden sonra yapılmış olan kilisenin zemini bazilika, üst örtüsü ise kapalı Yunan haçı planın-dadır. I. Iustinianos devrinin tüm mimari özelliklerini yansıtan yapının dış görünümü diğer Bizans kiliselerinde olduğu gibi kaba ve hantaldır. Bazilika ile kapalı Yunan haçı arasındaki mimari geçiş, döneminin en tipik örneğidir. Ayasofya planına da benzeyen, üç nefli, 100x32 m ölçüsündeki yapının ana mekânının ortası 15 m çapında, 35 m yüksekliğinde dört büyük payeye oturmuştur. İçeriden küre, dışarıdan yüksek kasnaklı kubbenin çevresinde yirmi pencere varsa da bunlardan on dördü tuğla ile örülerek kapatılmıştır. Onların varlıkları sıva tabakası üzerindeki ke-

Aya İrini'nin içinden iki görünüm. Apsisten atriuma doğru genel (üstte) ve apside doğru ayrıntılı bir bakış (yanda). *Bünyad Dinç (üst), Erdem Yücel (yan)*

mer izlerinden anlaşılmaktadır. Bu kubbenin atrium yönünde ise elips görünümünde, dıştan basık ve yayvan ikinci bir kubbe daha vardır. Bunun dışında kalanlar ise beşik tonozlarla örtülmüştür, iki katlı yan neflerin üst katlarındaki sütunların taşıyıcı özellikleri bulunmamaktadır. Sütunların başlıklarında İmparator Basileus ve eşi Teodora'nın monogramları vardır. Bu monogramların benzerleri Sergios Bakkus Kilise-si'nde de (Küçük Ayasofya) karşımıza çıkmaktadır.

Sütunlar çeşitli yerlerden toplanmış olduklarından bazılarının altına mimariye uyum sağlayabilmek için korkuluk levhaları yerleştirilmiştir. Aya İrini, ana mekân, narteks ve atriumdan meydana gelmiştir. Apsis dıştan üç cepheli olup, her cephede birer penceresi vardır. İçeriden yarını yuvarlak olan apsisin kalın duvarları arasına 1 m genişliğinde, kemerli bir dehliz yerleştirilmiştir. Ayrıca apsis kademeleri bu dehliz üzerine oturtulmuş, iki yanına da pareklesion diye isimlendirilen hücreler yapılmıştır. Yapının ana mekânına, kuzey yönünde Osmanlıların

açmış oldukları üzeri kubbeli,

revaklı bir kapıdan girilmektedir. Dışarıdan biraz daha taşkın olan nartekse ana mekândan açılan, günümüzde yalnızca üçü görülen beş kapıdan geçilmektedir. Osmanlı döneminde büyük değişikliğe uğrayan, revaklarla çevrili atrium hem küçülmüş, hem de orijinalliğinden epeyce uzaklaşmıştır. Bununla beraber Aya İrini İstanbul'da günümüze gelebilmiş yegâne atriumlu Bizans kilisesidir.

I. İustinianos zamanında yapılmış kiliselerin zengin bir bezemesi vardır. Aya İrini de aynı şekilde bezemeli olması gerekirken, günümüze yalnızca apsis yarım kubbesindeki altın yaldızlı haç mozağından başka belirli bir örnek ulaşamamıştır. Bunun da nedeni Bizans'a 726-842 arasında egemen olan İkonoklazma (tasvirkırcılık) akımıdır. Aya İrini'deki apsis yarım kubbesindeki mozaik bu dönemde yapılmış, depremden hasar gören yapıda daha önceki yıllara ait mozaikler yenilenmemiştir. Apsis yarım kubbesinde dört kademeli bir kürsü üzerinde geniş kollu bir haçın yükseldiği görülmektedir. Burada haç İsa'yı, kademeli kürsü de onun çarmıha gerildiği Golgota Tepesi'ni tanımlamaktadır. Ayrıca, Mezmurlar kitabından alınan iki satırlı bir yazı da bu kompozisyonu çevrelemektedir. Mozaik zemininde altın tanecikler arasına yer yer gümüş küpler de yerleştirilmiş, böylece görünüm yumuşatılmıştır. Siyah renkli haç üzerinde yer yer kalem izleri, yazı frizinde de alçı ve boya izleri sonraki yıllarda yapılmış onarımları işaret etmektedir.

Aya İrini müze olarak kullanıldığında bu mozaığe dokunulmamış, yalnızca üzerine bir bayrak örtülmekle yetinilmiştir.

Aya İrini'de bu mozaikten başka mozaiklerin olup olmadığı bilinmiyordu. Dr. Firfield'in burada yaptığı araştırmalar, kubbe ve pandantiflerde İkonoklazma döneminden önceye tarihlenen mozaiklerin günümüze ulaşmadığını ortaya koymuştur. Yalnızca narteks tonozları ve oradaki kemer ayaklannda bulunan — küçük parçalar halindeki mozaiklerle daha sonraki yıllarda karşılaşmıştır. Büyük bir olasılıkla bunlar, I. İustinianos zamanında narteksle beraber yapılmışlardır. Ana mekânda yapılan araştırmalarda iki parça halinde döşeme mozaikleriyle karşılaşmıştır. Bunlar, İmparator I. Constantinus zamanında yapılmış ilk yapıdan arta kalan, Bizans'ın erken mozaik örnekleridir. Yapının sağ üst galerisinde ise aziz başlarını tasvir eden geç devrin freskoları bulunmuştur. Bu freskolar Aya İrini'nin, son Bizans devrinde (1261-1453) freskolarla bezeli olduğunu kanıtlamaktadır. Son dönemlerinde Bizanslılar mozaik yapımından daha kolay ve daha az masraflı oluşundan ötürü freske yönelmişlerdir.

Aya İrini'nin avlusundaki iki porfir lahit, İstanbul'un fethinden sonra Fatih Camii yakınlarındaki Havariun Kilise-si'nden getirilmiştir.

Aya İrini'de 1983'te Kültür Bakanlığı-

ğınca açılan "Anadolu Medeniyetleri Sergisi" yapının ismini duyurmuş, bunun

ardından da İstanbul Festivali başta olmak üzere çeşitli etkinliklere tahsis edilmiştir. Böylece Aya İrini konser ve gösteri merkezi olma özelliğine bürünmüştür. 1992 başında burada çıkan bir yangına hemen müdahale edilmiş, yapının zarar görmesi önlenmiştir. Müze olarak kullanıldığı zamana tarihlenen ahşap balkon bu sırada yanmışsa da orijinalliğinden uzaklaşılmadan onarılmıştır. Bibi. A. Oğan, "Aya İrini Kilisesi", *TTOK Belleteni*, (1946), s. 55-56; M. Ramazanoğlu, *Sent İren ve Ayasofyalar Manzumesi*, ist., 1946; A. Oğan, "Aya İrini", *ISTA*, III, 1363-1369; Mathews, *Early Churches*; ay, *The Byzantine Churches of Istanbul a Photographic Survey*, Pennsylvania, 1976; V. Peshlow, *Die İrenen Kirche in Istanbul Untersuchungen zur Arcitektur*, Tübingen, 1977; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 112-117; H. Tezcan, *Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi*, İst., 1989.

ERDEM YÜCEL

AYA KAPISI

bak. SURLAR

AYAD, FAHRİ

(1896, İstanbul - 1965, İstanbul) Spor adamı. Futbol oynamakla başlayan spor hayatını boksör, hokeyci, yüzücü, atla-yıcı, sutopu oyuncusu olarak sürdürdü. Önce Fenerbahçe'de futbol oynadı, sonra Altınordu kulübüne geçti. Futbolu orada bıraktıktan sonra tekrar Fenerbahçe'ye döndü. Boks yaparken bir yandan da genç boksörler yetiştirdi, Yavuz İsmet (Uluğ) ve Çanakkale Fırtınası Nuri (Kadıköylü) gibi büyük şampiyonlar ortaya çıkardı. Trampelen ve kule atlamada, Fenerbahçe Sutopu Takımı'nda da çok başarılı oldu. Birçok spor dalında başarı gösterdiğinden "Yedibela Fahri" lakabıyla ün yaptı. Fenerbahçe, Beykoz ve Modaspor yüzme takımlarını çalıştırdı. Bu arada kızı Nermin Ayad'ı da şampiyon bir yüzücü olarak yetiştirdi. Türk sporunda "Yedibela" lakabıyla anılmasına rağmen mükemmel bir salon adamıydı. Türkiye'nin ilk "Dans Krallığı"nı da kazanmıştı. Komple bir sporcu, mükemmel bir hoca ve iyi bir yönetici olarak tanındı.

CEM ATABEYOĞLU

AYAK DİVANI

16. yy'da kent sorunlarıyla ilgili olarak,

17. yy'da da ayaklanmalarda, padişahın
önünde yapılan olağanüstü toplantılar
dır. Bu toplantılarda padişah tahtta otu-
rurken herkes ayakta dururdu.

Ayak divanı geleneği Osmanlı Devle-ti'nin kuruluşundan 16. yy'a değin savaşlarla ilgili olagelmışti. Otağda ya da açıkta, padişahın, devlet erkânı ve

komutanların katılımıyla yapılan ayak divanlarının konusu genelde savaş taktiklerini belirlemektir. Yalnızca padişah tahtta oturur, sadrazam ve diğerleri belli bir düzende ayakta dururlardı. Bu, alınması gereken kararın oturmaya zaman

ayrılmayacak kadar ivedi olduğuna bir işaretti. Bu gelenek, padişahların orduyla sefere çıkmadıkları zamanlarda da sadrazam ve serdar-ı ekremin başkanlığında sürdürüldü.

İstanbul'un başkent olmasından sonra, gündemi kent sorunları olan farklı bir ayak divanı daha gelenekleşti. Saraydaki Divan-ı Hümayun ve ulufe divanlarından farklı ve düzenli olmayan bu tür toplantılar padişahın istemiyle gerçekleşiyordu. Saptanabilen bu tür ayak divanlarından ilki, 1509'da İstanbul depremi sonrasında, II. Bayezid'in başkanlığındadır. Kentin imarıyla ilgili emirler veren II. Bayezid, bu sırada atından inmediği için, kimi tarihçiler buna "at divanı" demeyi uygun bulmuşlardır. I. Selim'in (Yavuz) 1512'de İstanbul'a gelip alayla kente girdikten sonra Topkapı Sarayı'nda Bâb-ı Hümayun önünde babası II. Bayezid'den saltanatı devraldığı törene de ayak divanı denmiştir.

I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) İstanbul'a yeni su kaynakları sağlamak üzere proje hazırlattığı Kerzi Ni-kola'yı Vezirazam Rüstem Paşa'nın tutuklatması, Kâğıthane'de ilginç bir ayak divanı yapılmasına neden olmuştu. *Ta-rih-i Selânikî'nin* yazdığına göre, padişah, bu divanda Rüstem Paşa'yı, Niko-la'yı haksız yere tutuklamakla suçlamış, o da buna gerekçe olarak kente daha fazla su olanağı sağlamanın nüfus artışına neden olacağını ve bu kez yiyecek sıkıntısı çekileceğini ileri sürmüştü. Kanuni'nin bir kez de Semiz Ali Paşa'nın vezirazamlığında (görevi 1561-1565), bir Türk gemisinin, Malta Şövalyeleri tarafından zaptedilmesi üzerine devlet erkânını saraya çağırıp ayak divanı akdettiği bilinmektedir.

17. yy'da ise ayak divanlarının padişahın istemi dışında, ayaklanmacıların baskısıyla yinelenen riskli ve disiplinsiz tartışmalara dönüştüğü saptanmaktadır. Topkapı Sarayı'nın, revaklı açık sofasının bir tören salonu gibi kullanılan iç kapısı (Bâbüssaade) önünde gerçekleşen bu tarz ilk ayak divanı 6 Ocak 1603 tarihindedir. İstanbul Kaymakamı Gürcü

Mahmud Paşa'nın kışkırttığı sipahiler, sözde ülke sorunlarıyla ilgileniyorlarmış gibi topluca saraya yürüyerek III. Meh-med'i (hd 1595-1603) ayak divanına çağırdılar. İlk kez böyle bir öneriyle karşılaşan saray halkı, kanunnamelerde olmayan bu divan için Bâbüssaade'nin dışına bir taht koydular. III. Mehmed, ar-zodasından gelip oturdu. Sipahi kalabalığından öne çıkan Hüseyin Halife, Poyraz Osman ve Kâtip Çelebi, padişahı saygıyla selamladılar. Kâtip Çelebi, Anadolu'daki Celalilerden yakındı. Üzerlerine gönderilen komutanların bir iş başaramadıklarını söyledi. Devletin saygınlığını yitirdiğini ileri sürdü ve suçlu gördükleri eski İstanbul kaymakamı Saatçi Hasan Paşa, Kapı

Ağası Gazanfer Ağa ve Darüssaade Ağası Osman Ağa'nın idam edilmelerini istedi. Padişah bir yanıt vermedi. İkinci gün, kentte taşkınlıkların artması üzerine iki ağa da idam edildi.

Bu ilk örnek olaydan sonra İstanbul'daki kapıkulu askerleri için yeni bir başvuru yöntemi de ortaya çıkmış oldu. İki de bir ayaklanan askerlerin saraya girip ayak divanı istememeleri için çoğu zaman Bâb-ı Hümayun'un kapatılması ve saray surları çevresinde önlemler alınması gerekti.

IV. Murad (hd 1623-1640), saltanatının despotizm olarak nitelendirilen ve İstanbul'u titreten ikinci evresinin başında tehlikeli ayak divanları deneyiminden geçti. İstanbul Kaymakamı Recep Paşa'nın tahrikiyle harekete geçen sipahiler 10 Şubat 1632'de saraya girmeyi başardılar. Ayak divanına çağırılan IV. Murad'a, Recep Paşa, -öldürülebileceği-ni ima ile- abdest alması uyarısında bulundu. Gerçekten de IV. Murad gözü dönmüş sipahilerin karşısında güç anlar yaşadı. Zorbalar padişahın gözü önünde Vezirazam Hafız Paşa'yı öldürdüler. Bundan daha tehlikeli ikinci bir ayak divanı 12 Mart 1632 günü gerçekleşti. Bu kez ayaklanmacı sipahiler, Hüsrev Paşa'nın haksız yere idam edildiğini öne sürerek ileri geri konuştular. Tarihçi Naima'nın deyiimiyle neredeyse IV. Murad'ın yaka-

AYAKAPI

436

437

AYAKAPI KARAKOLU

sına yapışacak oldular. Musahip Musa Çelebi'nin, Hasan Halife'nin, Defterdar Mustafa Paşa'nın idamlarını istediler. Halk arasında boğuldukları söylenen şehzadelerin kendilerine gösterilmesi önerisinde bulundular. IV. Murad, sarayın Şimşirlik Kasrı'nda tutuklu kardeşleri Bayezid, Süleyman, Kasım ve Sultan İbrahim'i getirtti. Bunlardan Şehzade Bayezid ve Süleyman, ayaklanmacılara yal-vararak "Bizi kendi hâlimise bırakmayıp niçin nâmımızı anıp bizi lisâna getirirsiniz? Yoksa bizi suçlandırıp öldürtmek mi istiyorsunuz?" dediler. O gün dağılan sipahiler, eylemlerini ertesi gün de sürdürdüler ve padişahı idamını istedikleri kişileri getirtip Atmeydanı'ndaki İbrahim Paşa Sarayı'nda öldürdüler. Üçüncü ayak divanının ise önceki iki ayak divanının düzenleyicisi olarak gördüğü Vezirazam Recep Paşa'yı idam ettirdikten sonra IV. Murad kendisi düzenledi. 18 Mayıs 1632'de, Sinan Paşa Köşkü'ne çağırdığı devlet adamlarının yanında, sipahilerin önde gelenlerine öğütlerde bulundu. Yeniçeriler bağılık bildirdiler. Sipahiler de korkup bir daha ayaklanmayacaklarına ilişkin söz verdiler. Orada bir tutanak düzenlendi. Ama, IV. Murad çok sayıda sipahiye yine de boğdurttu. Bu olaydan sonra da giderek daha da

sertleşen, acımasız bir buyrukçuluğa yöneldi.

Ayak divanlarının sonuncuları IV. Mehmed döneminde (1648-1687) yaşandı. Bunların ilki 3 Şubat 1651'dedir. Melek Ahmed Paşa'nın(-) bütçe açığını kapatmak düşüncesiyle istanbul esnafına ayarı düşük para bozdurtmak ve ek vergiler uygulamak istemesi üzerine ayaklanan, halktan askerden de destek gören esnaf zümreleri, Şeyhülislam Kara-çelebizade Abdülaziz Efendi'yi(^) önlerine katarak ilkin Paşakapısı'na gittiler. Melek Ahmed Paşa, bunları kovdu. Oradan Topkapı Sarayı'na yöneldiler. IV. Mehmed henüz 10 yaşında bir çocuktü. Bâbüssaade önüne konan tahta oturdu. Bir esnaf kahyası söz alarak "padişahım, bu zulme takatimiz yoktur. Lalana vardık, bize kâfirler diye sitem eyledi. Hâlen sana geldik. Halife-i rûy-i zeminsin. Hakkımızı hak edip üzerimizden zulmü def eyle!" dedi. Padişah, danışmanlarının uyarısıyla bir hatt-ı hümayun yazdırdı ve haksızlığın önlenmesini duyurdu. Melek Ahmed Paşa da görevden alındı, ikinci ayak divanı Kösem Sultan'ın boğdurulmasının ardından 3 Eylül 1651 tarihinde, bu kez padişahın istemiyle düzenlendi. Bâbüssaade önünde tahta oturan IV. Mehmed'in yanı başına Sancak-ı Şerif de dikilmişti. Yapılan duyurular üzerine halk da saray avlusunu doldurmuştu. Padişah buyruklarına uymayanların idam edilecekleri herkese ilan edildi. Şeyhülislam ve kazaskerler görevlerinden alındılar. Saray ağalarından birçoğu da öldürüldü. 5 Mart 1656 günü başlayan Çınar Olayı'nda(->) da ayaklananlar saraya yürüdüler. Fakat Bâb-t-Hümayun kapatıldığı için Alay Köşkü

önünde toplandılar. Padişah IV. Mehmed, köşkün bir penceresi önüne kumlan tahtına oturdu. Onbinlerce asker ve halk, Atmeydanı'ndan Gülhane'ye kadar olan alanı doldurmuş bulunuyordu. Asilerin sözcülüğünü yapanlar, ilkin yanık bir sesle dua okudular. Bundan sonra Mehter Hasan Ağa, ulufelerinin ödenmediğini, sarayda ve dışarıda birçok suçlu bulunduğunu yüksek sesle açıkladı. Cebinden çıkardığı ayarı bozuk, kırkık akçeleri gösterdi. Padişah, durumun düzeltileceğini, suçluların da idam edileceklerini bildirdi. Bostancıbaşı, Kızlara-ğası Behram, Kapı Ağası Bosnalı Ahmed ile bir zenci ağayı hemen boğdurup surların üzerinden ayaklanmacıların önüne attırdı. Kalabalık, bu ölümlere türlü işkenceler ederek Atmeydam'na döndüler.

Osmanlı tarihindeki son ayak divanı, İstanbul dışında, Edirne'de gerçekleşti. 15 Ekim 1658'deki bu divanı, IV. Mehmed toplattı. Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa ile devlet ileri gelenlerinin katıldığı bu divanda Anadolu'daki Abaza Paşa Ayaklanması görüşüldü.

Bibi. *Tarih-i Naima*, I, 117, V, 97 vd, VI, 357; *Silabdar Tarihi*, I, 142, *Tarih-i Selânikî*, 5 vd; Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, I-II, Ankara, 1988, s. 186, 233, 253; *Tarih-i Peçevî*, II, 421; J. V. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VIII, İst., 1336, s. 20; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/I, 257; Uzunçarşılı, *Saray*, 30, 114, 225-229; Uzunçarşılı,

Kapıkulu, I, 470, II, 201, 204, *Uzunçarşılı*, *Merkez ve Bahriye*, 13, 14; *Koçu*, *Topkapu Sarayı*, 23, 26, 27, 58, 65, 225; *Pakalın*, *Tarih Deyimleri*, I, 117-118.

NECDET SAKAOĞLU

AYAKAPI

Halic'in güney yakasında, Cibali ile Fener arasındaki semt. Aykapı adıyla da bilinir. Bugün Fatih İlçesi'ne bağlı Kü-çükmustafapaşa Mahallesi sınırları içindedir. Bizans dönemi kentinin yedi tepesinden beşincisi olan ve daha sonra Sultan Selim Külliyesi'nin üzerine kurulduğu tepenin kuzeydoğu yamaçları ile Haliç kıyısı arasındaki düzlükte bulunan Ayakapı semti, adını Haliç surları kapılarından biri olan Aya Teodosia Kapı-sı'ndan almaktadır.

Ayakapı/-
semtine adını
veren Aya
Kapısı.
Hazım Okurer,
1993

Kapının adı da muhtemelen aynı azizeye adanan, 1490'da cami haline dönüştürülen, bugünse Gül Camii diye anılan ve semtin Bizans döneminden kalma en önemli yapısı olan aynı adlı kiliseden gelmektedir. Söz konusu kapı Bizans döneminde kentin bu kesiminde Deksiokratinai adlı bir semt bulunması nedeniyle Deksiokrates Kapısı olarak da anılmaktaydı. Bugünkü durumuyla kapı, iki dikmenin üzerine oturtulmuş yekpare taş bir lento ile lentonun üzerindeki yükü azaltmak amacıyla yapılmış tuğla bir kemerden oluşmaktadır. Gerek dikmelerin, gerek lentonun dış yüzünde bir zamanlar yuvarlak ya da dikdörtgen çerçeveler içinde bazı kabartma figürlerin bulunduğu anlaşıl-maktaysa da son derece aşınmış olmaları nedeniyle neyi betimledikleri seçile-memektedir. Cibali Kapı-sı'ndan başlayarak batıya doğru Abdüleziz Paşa Caddesi boyunca yer yer binaların arasında ya da arka tarafında izlenebilen Haliç kıyı surları, almalı tuğla ve taş sıralarından örülmüş tek bir kurtin ile bunu aralıklarla berkiten kare ya da dikdörtgen planlı burçlardan oluşmaktadır. Burçlardan büyük bir bölümü bugün yok olmuştur. Aya Kapı-sı'nın yaklaşık 50 m kadar batısında yer alan Yenikapı ya da Bâb-ı Cedid, Kanuni döneminde sur yıkılarak ya da burada bulunan eski bir Bizans poterni genişletilerek açılmıştır. Semtte Bizans döneminden kalma diğer yapılar arasında, 16. yy'da Sinan Paşa Mescidi adıyla camiye çevrilen (bugünkü İncebel Sokağı'ndaki) kilise ile Yeni-kapı'nın hemen doğusunda sur,duvarlarına bitişik kalıntıları görülen küçük kilise sayılabilir.

Fethi izleyen yıllarda kentin diğer kesimlerinde olduğu gibi bu semtte de yoğun bir imar faaliyeti yaşanmıştır: Fatih devri (1451-1581) şeyhülislamlarından Molla Hüsrev Mehmed Efendi tarafından Ayakapı'da bir mescit yaptırıldığı (vakfiyesi 870/1465 tarihini taşımaktadır) ve mescidin çevresindeki mahallenin de aynı adla anıldığı bilinmektedir. Yakınındaki Mustafa Paşa Hamamı nedeniyle Küçük Mustafa Paşa Mescidi de deni-

len bu bina zamanla harap olduğundan 19. yy'da yeniden inşa edilmiştir. Fatih dönemi ricalinden Ahmed Çelebi de Aya Kapısı'nın hemen yanında surla bitişik olarak bir mescit inşa ettirmiştir. Altında İstanbul'un fethi sırasında şehit düşen Sekbanbaşı Abdurrahman Ağa'nın kabri bulunduğu Sekbanbaşı Mescidi olarak da bilinen bu mescit 1666/1752'de Şehla Ahmed Paşa tarafından yenilenmiştir. Bugün kapıdan çıkılınca sağ tarafta, giriş katında sekbanba-şının sandukasını barındıran 19. yy'dan kalma ahşap bir yapı görülmektedir.

15. yy sonlarından itibaren Anadolu ve Rumeli'den İstanbul'a gelmeye başlayan Rumların bir bölümü Ayakapı'ya yerleştirilmiştir. 17. yy'da yaşamış Erem-ya Çelebi'ye göre Rumlar sur duvarının deniz tarafında oturmaktaydılar. Kıyıda salhaneler, bir mumhane ve deniz güvenliğinden sorumlu bir de kulluk bulunmaktaydı. Fener'e doğru bir sonraki kapı olan Yenikapı'da ise, Fatih ve Sul-tanselim'deki konaklarda yaşayan yüksek tabakadan kişilerin sandallarla deniz gezintisi yapmak için kullandıkları bir iskele vardı. Aynı yazar, Ayakapı ile Cibali arasında, surların karaya doğru yaptığı bir girinti içinde yer alan Aya Nikola Rum Kilisesi'nin o tarihte mevcut olduğunu belirtmektedir. Ancak, bugünkü kilise yapısı 19. yy'dan kalmadır ve Aynaroz'daki Vatopedi Manastırı'nın İstanbul'daki şubesi (metokhion) olarak kullanılmıştır. Bitişigindeki Hara-lambos Ayazması ise taş konsollu çıkmasıyla bir önceki yüzyıl mimarisinin özelliklerini göstermektedir. 1814-1815 arasında tanzim edilen bir bostancıbaşı defterindeki kayıtlar da, Ayakapı ve Yenikapı iskeleleri arasında kıyı boyunca sıralanan hanelerin çoğunlukla ticaretle uğraşan gayrimüslimlere ait olduğunu göstermektedir. Müslüman nüfusun daha çok sur içinde kalan kesimde oturduğu anlaşılmaktadır. Nitekim yukarıda sözü edilen iki mescidin yanı sıra, semtin dinsel yaşamında belli bir rolü olan Sirkeci Tekkesi de bu kesimde yer almaktadır. Halvetîye'nin Sümblüye kolundan Yorganı Emîr Şeyh Mehmed Giysudâr Geylânî (ö. 977/1569) tarafından kurulan tekkenin binası 19. yy'da yıkılmıştır. Buna karşılık oğlu Şeyh İsmail Efendi'nin (ö. 1020/1611) türbesi bugün hâlâ ayakta. Türbe yapısının yanı başındaki küçük hazirede, 18. ve 19. yy'larda semtte yaşamış orta tabakadan kişilerin mezarları bulunmaktadır.

İstanbul'un diğer semtleri gibi Ayakapı da sık sık yangın felaketine maruz kalmış, özellikle Haliç kıyısında çıkıp, sert poyraz rüzgârı nedeniyle kentin iç

bölümüne yayılan büyük yangınlarda önemli ölçüde hasar görmüştür. 1130/ 1718, 1169/1756 ve 1249/1833 Cibali yangınları semtteki binaların hemen hemen tümünün yanmasına neden olmuştur. 1145/1732 Ayakapı yangınında ise Ayakapı ile Yenikapı arasındaki tüm binalar yanmıştır. 19. yy'daki yangınlar-

dan sonra semtin yol şebekesi yeniden düzenlenerek ızgara planlı bir dokuya kavuşturulmuştur. Sıkça görülen yangın felaketleri yüzünden günümüzde Aya-kapı'daki sivil mimari örneklerinin büyük bir bölümü 19. yy'dan ya da 20. yy'dan kalma kagir konutlardan oluşmaktadır. Bunlar Fener'deki benzerlerine göre daha mütevazı boyutlarda ve orta halli ailelerin oturabileceği süssüz, gösterişsiz evlerdir.

1980'li yıllarda Haliç'te gerçekleştirilen geniş çaplı düzenleme çalışmalarından Ayakapı kıyıları da nasibini almış, bu kesimdeki binalar yıkılarak yerleri parka dönüştürülmüştür.

Bibi. Ayverdi, *Mahalleler*, 39, 77; Cezar, *Yangınlar*; Dirimtekin, *Haliç Surları*, 17, 44-45; Kömürciyan, *istanbul Tarihi*, 18; Janin, *Constantinople byzantine*, 271-272; R. E. Koçu, "Bostancıbaşı Defterleri", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, S. 4 (1958), s. 39-90; K. Krei-ser, "Sirkeci Dede. Ein İstanbuler Derwisch-Kloster", *MüncherZeitschriftfürBalkankunde*, S. 1 (1978), s. 157-181; J. Pervititch, *Plan d'assurances*, no. 21: *Aya-Kapu, Gül Cami, Cibali, 1:1000*, ist., 1928; Schneider, *Mau-ern*, 65-107; A. Tibet, "A la recherche du temps perdu. Le quartier de Cibali Ayakapı", *Lettre d'information*, 3, Observatoire Urba-ine d'Istanbul, İst., 1992, s. 25-29.

AKSEL TİBET

AYAKAPI ÇEŞMESİ

Fatih İlçesi'nde, Cibali-Ayakapı'da, Apti-subaşı Mahallesi'nde, Gülçeşme Soka-ğı'nda bulunmaktadır.

Yakınındaki Aya Kapısı'nın adıyla anılan bu çeşmenin, iki beyitlik kitabesinde 994/1585 tarihi bulunmakta ancak banisinin adı verilmemektedir. Kesme küfeki taşı ile klasik üslupta inşa edilmiş olan çeşmenin dikdörtgen cephesi silmelerle çerçevelenmiş ve sivri kemerli bir nişle donatılmıştır. Mermerden yontulmuş olan ayna taşında, süsleme olarak bir kabartma rozet ile çatık kaş kemer biçiminde bir silme görülmektedir. Ayna taşının üst köşelerinde, aynı tür kemerciklerin taçlandığı birer maşrapa nişi, ayna taşı ile sivri kemerin arasında da mermer kitabe levhası bulunmaktadır. İstifli sülüsle yazılmış olan kitabenin mısraları, dilimli kemer-ciklerle sonuçlanan kartuşların içine alınmıştır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 34-35; *İSTA*, III, 1379.

M. BAHA TANMAN

AYAKAPI HAMAMI

Haliç surlarının Aya Kapısı ile Fener Kapısı arasındaki bölümünde, Yenikapı a-dıyla tanınan kapının hemen yanındadır. Kitabesine göre 990/1582 tarihli olduğu bilinir. III Murad'ın annesi Nurbâ-nu Sultan tarafından Mimar Sinan'a yap-tırılmıştır. Yapı Valide Sultan, Yenikapı veya Havuzlu Hamam isimleri ile de tanınır. Bugün okunması mümkün olmayan kitabeyi Ayvansarayî Hüseyin Efendi *Mecmuâ-i Tevârib'te* şöyle vermektedir: *Bihamdillah bu cây-i hurrem-âbad*

Ayakapı Hamamı

Araş Neftçi

/Hezârân sa'yile buldu çün itmam/Bu âlî menzile denildi tarih /Ki yüzü suyudur şehrin bu hammâm 990.

Yapıya verilen yanlış isimler nedeniyle Ayakapı Hamamı'nın bir Sinan eseri olduğu uzun yıllar bilinmemiş, 1940'lı yıllarda artık kullanılmayan bir hamam olduğu için de yakın tarihimizde pek tanınmamıştır. Bugün yapının içi tümüyle harap olmuş durumdadır. 1947' de bu yapı bir kereste deposu olarak kullanılmaya başlanmış ve bugüne kadarda bu fonksiyonunu sürdürmüştür.

Hamam doğu-batı doğrultusunda yerleşmiş dikdörtgen bir plana sahiptir. Ancak yapının iki kısa kenarı aynı uzunlukta olmadığından dikdörtgen düzgün değildir. Sıcaklık kısmı tamamen harap haldeki hamamın içine, burayı depo olarak kullanan kişilerce betonarme bir tadilat yapılmış ve üst yapının çökmesi önlenmeye çalışılmıştır. R. E. Koçu'nun 19öO'lı yıllarda bahsettiği duvarlardan ve kubbe desteklerindeki süsleme öğelerinden hiçbirini günümüze ulaşmamıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârib*, 374; Sâî, *Tezkiretü'l-Bünyân*, İst., 1315, s. 44; (Al-tınay), *Mimarlar*, 110-111; Meriç, *Mimar Sinan*, 45; İSTA, III, 1379-1381; Ayverdi, *istanbul Haritası*, C/3; Konyalı, *Mimar Sinan*, 51; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 198-199; Eyice, *Bizans Mimarisi*, 52-53; T. Cantay, "Mimar Sinan'ın Az Tanınan Bir Eseri: Ayakapı Hamamı", TAÇ, no. 7 (Kasım 1987), s. 18-19.

ZİYA NUR SEZEN

AYAKAPI KARAKOLU

Fatih İlçesi'nde, Cibali-Ayakapı'da, Kü-çükmustafapaşa Mahallesi'nde, Ayakapı Mescidi'nin bitişiğinde yer almaktadır.

Günümüzde karakolun bulunduğu yerde, Sadrazam Şehlagöz Ahmed Paşa'nın (ö. 1753), Ayakapı Mescidi'ni yeniden inşa ettirirken bir yeniçeri kolluğu yaptırdığı, Vak'a-i Hayriye'de (1826) Yeniçeri Ocağı'nın lağvından sonra bu kolluğun karakola dönüştürüldüğü bilinmektedir. Girişin üzerinde yer alan 1302/1884 tarihli II. Abdülhamid tuğrası, yapının adı geçen padişah tarafından bu tarihte yenilendiğini kanıtlamaktadır. Cumhuriyet devrinde bir müddet CHP, Çocuk Esirgeme Kurumu ve Türk Hava Kurumu tarafından ortaklaşa, Cibali semt ocağı olarak

kullanılan karakol binasının içinde halen bir kereste atölyesi bulunmaktadır.

AYAKAPI KİLİSESİ

439

AYAKLANMALAR

Dikdörtgen bir alanı kaplayan, iki katlı, kagir binanın girişi, Ayakapı Meydanı üzerindeki doğu cephesindedir. Yuvarlak kemerli girişin yanlarında, aynı tür kemerlerle donatılmış birer pencere yer alır. Abdüleziz Paşa Caddesi'ne bakan kuzey cephesinde, zemin kat duvarında, atölyenin girişi olarak kullanılan geniş bir açıklık meydana getirilmiş, üst katta üçü doğuya, ikisi kuzeye bakan, toplam beş adet, basık kemerli pencere açılmıştır. Aynı dönemde inşa edilen ve eklektik zevke uygun aşın süslü cephe-leriyle dikkati çeken birtakım karakol binalarının aksine, Ayakapı Karakolu'nun cephe tasarımında Osmanlı ampir üslubunun sadeliği gözlenmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 237; *İSTA*, III, 1381.

M. BAHA TANMAN

AYAKAPI KİLİSESİ

İstanbul'un Haliç surlarındaki Aya Kapı-sı'nın (veya Ayakapı) iç tarafında eski bir Bizans şapeli bulunuyordu. Şehrin Bizans dönemi eski eserleri hakkında araştırmalar yapanların ihmal ettikleri bu yapının, tarihte adları geçen ve bu bölgede oldukları bilinen kiliselerden birinin kalıntısı olmasına ihtimal verilir.

Bu yapıdan ilk bahseden Dr. Mordt-mann, bunun Petrion Mahallesiindeki Aya Iuliane Kilisesi veya onun bir parçası olabileceğini öne sürmüştü. Başkaları ise yine Petrion Mahallesi'nde Zenon döneminde (474-475 ve 476-491) yapıldığı ileri sürülen, fakat harap olduğundan I. Basileios'un (hd 867-886) yemden yaptırarak, muhteşem surette tezyin ettirdiği Ayios Elios Kilisesi üzerinde durmuşlar, bazıları da Andronikos'un oğlu, 1176'da Miriokefalon Savaşı'nda ölen İo-annes tarafından yapılan ve 1420'de hâlâ duran Evergetes İsa Manastırı'nı teklif etmişlerdir. Bu duruma göre kesin bir çözüme ulaşılammıştır. Yapı uzun süre boş olarak durmuş, geçen yüzyıl içinde yakınındaki Ayakapı Hamamı'nın(->) o-dun deposu olmuş, bu hamam kullanılmaz duruma gelince de yanındaki boş arsadaki kerestecinin kullanımına geç-

Ayakapı

Karakolu

(sağda) ve

Ayakapı

Mescidi

(solda).

M. Baha Tanınan

mistir. Eksik bir planı ilk olarak A. M. Schneider tarafından 1935'te yayımlanmış, bu satırların yazarı da 1947'de Ayakapı Kilisesi'ni incelediğinde, harabenin güney tarafında Schneider'in planında gösterilmemiş, tonozlarla örtülü mekânlar halinde tuğladan büyük bir ek binanın varlığını tespit etmiştir.

1935'te bu harabenin üstünde ahşap bir ev bulunuyordu. 1947'de ise bu ev ortadan kalktığından kilise, daha doğrusu şapel bütünüyle ayıklanmış halde, kerestelerin istif edildiği arsanın kenarında iyi sayılabilecek bir durumda bulunuyordu. Fakat çok yakın tarihte gerçekleştirilen bir parselasyon sonunda, gerek şapelin gerek yanındaki tonozlu mekânların üstlerine konutlar yapılarak, bu tarihi yapı, dışarıdan görülemeyecek şekilde, yok edilmiştir. 1993 başlarında yerinde yapılan incelemede, surların hemen arkasındaki dar sokağın içinde, bir konuta temel olmuş, kilise veya şapele ait olduğu tahmin edilen tuğladan bir duvar parçası görülebilmıştır. Böylece Ayakapı Kilisesi şimdiki halde İstanbul'un tarihi topografyasından silinmiş durumdadır.

Ayakapı Kilisesi, aralarında tuğla hatıllar olan taş sıralarından inşa edilmişti. Alt kısımlarda, taşların aralarında dikine konulmuş tuğlalar da görülüyordu. Taşları tuğlalar ile çerçeveleme tekniği Bizans yapı sanatında 11. yy'dan itibaren başlamıştır. Ayrıca tuğla ve harç kalınlığı orantıları 11-12. yy'larm duvar örgüsü tekniğine işaret etmektedir.

Plan bakımından esas mekân, üstü çapraz tonozla örtülü, haç biçiminde bir odadan ibaret olup doğu tarafında, ortasında penceresi olan yarım yuvarlak bir apsis halinde dışarıya taşıyordu. Duvarın bir köşesindeki izden, sur duvarı tarafında bir devamı olduğu anlaşıyordu. Ap-sisli mekânın batısında birbirine geçit veren dikdörtgen planlı iki mekân daha vardı. Bunların güneyinde ise, herhalde 1935'te görülemediğinden Schneider'in planında işaretlenmeyen tonozlu odalar, üstteki sokağın kenarına kadar uzanıyordu. Ayakapı Kilisesi'nin bugünkü du-

rumu, İstanbul'un tarihi eserlerinin sorumsuzca tahribinin bir örneğidir.

Bibi. Mordtmann, *Esquisse*, 74; Schneider, *Byzanz*, 53-54; Janin, *Eglises et monasteres*, 137-138; T. F. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul. A Photographic Survey*, Pennsylvania-Londra, 1976, s. 23-24; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 97.

SEMAVÎ EYİCE

AYAKAPI MESCİDİ

Fatih İlçesi'nde, Ayakapı'da, Küçükmus- tafapaşa Mahallesi'nde, "Aya Kapısı" o-larak

anılan sur kapısının yanında bulunmaktadır.

Aya Kapısı'nın dışında, sur duvarına bitişik olarak inşa edilmiş bulunan bu mescidi, Ahmed Çelebi adında, ölüm tarihi bilinmeyen bir hayır sahibi yaptırmış, zamanla harap olan yapı, 18. yy'm birinci yarısında Sadrazam Şehlagöz Ahmed Paşa (ö. 1753) tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Bugünkü ahşap binanın ise geçen yüzyıla ait olduğu söylenebilir. Mescidin zemin katında, İstanbul'un fethinde şehit düşenlerden, Fatih'in sek-banbaşı Abdurrahman Ağa'nın türbesi bulunmakta, söz konusu mescidin, bu fetih şehidinin hatırasını yaşatmak amacıyla tesis edildiği anlaşılmaktadır.

Ahşap malzemesi, tasarımı ve dış görünüşü ile ufak boyutlu bir eski İstanbul evini andıran bu mescit-türbenin zemin kat cephesinde, Abdurrahman Ağa Türbesi'nin, enine dikdörtgen açık-lıklı ve demir parmaklıklı ziyaret penceresi ile bunun sağında giriş yer almaktadır. Girişi izleyen ve günümüzde çay ocağı olarak kullanılan koridordan türbeye geçilmekte ve fevkani mescide çıkılmaktadır. Yakın zamana kadar mesken olarak kullanıldığı bilinen, halen harap durumda bulunan mescit, sokak yönünde bir çıkma ile genişletilmiş ve dikdörtgen pencerelerle donatılmıştır.

Ayakapı Mescidi, İstanbul'da sayıları epeyce azalmış olan ahşap mescitlerin son örneklerinden birini teşkil etmekte, ayrıca türbe ziyareti ve ibadet fonksiyonlarının, üst üste iki katta karşılandığı, kendine özgü tasarımı ile, kökleri Osmanlı öncesi Anadolu Türk mimarisindeki kümbetlere kadar giden bir geleneği sürdürmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 237; *İSTA*, III, 1380-1381; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 27; Av-yerdi, *Fatih IV*, 757; Ünver, *Mutlu Askerler*, 2; *İKSA*, I, 78.

M. BAHA TANMAN

AYAKLANMALAR

Bizans Dönemi

İstanbul Bizans dönemi boyunca çeşitli ayaklanmalara sahne olmuştur. Bu ayaklanmaları dini, siyasi ve sosyoekonomik nedenlere bağlayarak üç ana grup altında incelemek mümkündür. Ama bu ayaklanmalar çoğu kez bu nedenlerin birbirine eklemlenmesiyle gerçekleşmiştir. Örneğin, I. Anastasios(->) (hd 491-518) döneminde, imparatorun desteklediği monofizitlik akımına tepki gösteren

başkent halkının sık sık düzenlediği ve en şiddetlisi 512'de gerçekleşen dinsel kökenli ayaklanmalara çoğu kez Ortodoksluk taraftarı Mavilerin de katılmasıyla, sosyal ve politik bir boyut eklenmiştir (bak. Maviler ve Yeşiller). Öte yandan 532'de İmparator I. İustini-anos'u(->) neredeyse tahtından eden Ni-ka Ayaklanması(->) hem siyasi, hem sosyoekonomik içerikli bir harekettir. Yeşillerin Hippodrom'da(->) alışılagelmiş başkaldırılarından biri olarak başlayan, sonra Maviler,

halktan kişiler ve birçok Senato üyesinin katılmasıyla büyüüp başkent sokaklarına yayılan ayaklanmayı kışkırtan nedenler arasında, I. İustinianos'un giderek otokratikleşen rejimi, yükselen vergiler ve bazı devlet memurlarının icraatları sayılabilir.

Bizans İmparatorluğu'nda hükümdarın iktidara geliş biçimine dair kesin bir kural veya yasa mevcut olmadığı ve başarılı bir ayaklanma sonucunda tahta çıkan imparatorun meşruiyeti sorgulanmadığı, diğer bir deyişle başarılı bir ayaklanma bir nevi meşruiyet aracı olarak görüldüğü için, iktidarı ele geçirmeyi amaçlayan şahıslar veya kendi adaylarını tahta geçirmek isteyen askeri güçlerin başlattığı ayaklanmalara Konstantinopolis'te çok sık rastlanır. Sayısız Bizans imparatoru bu şekilde tahta geçmiş veya tahtını kaybetmiştir.

Buna karşılık, iktidardaki imparatoru müdafaa etmek veya bir hanedanın tahtta sürekliliğini sağlamak amacıyla düzenlenen ayaklanmalar da az değildir. Örneğin, Makedonyalılar Hanedanı'nın(->) son iki kadın ferdinden biri olan İmparatoriçe Zoe'nin(-0 evlat edin-mesiyle tahta çıkartılan V. Mihael Kala-fates'in (hd 1041-1042) devlet idaresini tümünden eline geçirmek arzusuyla Zoe'yi Büyükada'ya sürdürmesi üzerine, başkent halkı 19 Nisan 1042'de "Annemiz Zoe'yi isteriz" haykırılarıyla imparatora karşı ayaklandı. Patrik Aleksios Studites ve Senato üyeleri tarafından desteklenen isyancılar, Zoe'nin Büyükada'dan geri getirilmesiyle yatışmayıp, ancak kız kardeşi Teodora'nın(->) da Ayasofya(->) Kilisesi'nde İmparatoriçe ilan edilip taç giymesinden sonra sakinleştiler. Yaklaşık üç gün süren ve üç binden fazla insanın hayatlarını kaybettikleri söylenen ayaklanmanın sonunda, saraydan kaçıp Studios Manastırı'na (İmrahor Camii) sığınan V. Mihael'in gözleri kör edildi ve başkent dışına sürüldü.

Çok geçmeden Zoe'yle evlenerek imparator olan IX. Konstantinos Mono-mahos'un (hd 1042-1055) sarayda metresi Skleraina'yla açıkça sürdürdüğü ilişki halk tarafından tepki gördü. Bu ilişkinin, imparatorun saltanatı resmen paylaştığı Zoe ve Teodora'nın dolayısıyla Makedonyalılar Hanedanı'nın, emniyetini tehlikeye düşürdüğünden kuşkulanıyordu. Kentte patlak veren ayaklanmalar ancak iki yaşlı kız kardeşin saltanat kıyafetleri içerisinde halkın önüne çıkma-

rılmaları yoluyla bastırıldı. Ayaklanmalara kentteki Müslüman ve Hristiyan yabancıların da katıldığını yazan İbn el-Esir'e göre, imparator bu olaydan sonra Konstantinopolis'te yaşamakta olan tüm yabancıları kovdurttu. Yabancı yasağı otuz yıla yakın bir süre devam etti.

11. yy'ın ikinci yarısında başkent, üçü iktidardaki imparatorların devrilmesiyle sonuçlanan, en az dört büyük ayaklanmaya sahne oldu. Bunlardan birincisinde, Patrik I. Mihael Kerularios'un kışkırtmasıyla VI. Mihael Stratiotikos'a

(hd 1056-1057) karşı örgütlenen lonca şefleri ve Senato üyeleri Ayasofya'da toplanarak İsaakios Komnenos'u (bak. Komnenos Hanedanı) 30 Ağustos 1057'de imparator ilan ettiler. Nisan 1061'de, X. Konstantinos Dukas'a (hd 1059-1067) karşı ordu ve donanma komutanları tarafından yapılan darbe, başarısız olmasına rağmen, Konstantinopolis eparkı-nın (bak. Eparhos tes poleos) sivil halktan isyancıların liderliğini üstlenmiş olması açısından ilginçtir. Öte yandan 1078'de III. Nikeforos Botaneiates'in tahtı ele geçirmesiyle sonuçlanan girişim, 1057 ayaklanması ile büyük benzerlikler gösterir. Ayasofya'da toplanan ve aralarında senatörlerle halktan kişilerin bulunduğu isyancıları, Patrik I. Kosmas sadece desteklemekle kalmadı, darbeye henüz katılmamış olan devlet görevlilerine gözdağı veren mektuplar yolladı. Bu sırada Büyük Saray'ı(->) kuşatıp içeri giren isyancılar İmparator VII. Mihael Dukas'ı (hd 1071-1078) (bak. Dukas Hanedanı) 31 Mart 1078'de tahtı terk etmeye zorladılar. Üç yıl sonra III. Nikeforos Botaneiates bir başka darbe sonucunda, 1-4 Nisan 1081'de tahtı L Aleksios Komnenos'a terk etti. I. Aleksios'un darbesi, 1028'de Makedonyalıları Hanedanı'nın son erkek ferdinin ölümünden itibaren, Anadolu'nun askeri aristokrasisinin Konstantinopolis'in sivil aristokrasisine karşı örgütlediği elli-altmış dolayındaki ayaklanmanın sonucusudur. Bu ayaklanmaların hepsi eyaletlerde başlamakla beraber, isyancı generallerin amacı Anadolu'da ayrılıkçı devletler kurmak yerine Bizans tahtını ele geçirmek olduğu için, Konstantinopolis'le doğrudan ilgilidirler.

12. yy'da ise başkenti sarsan en önemli hareketler arasında Latinlere karşı yöneltilen halk isyanları gelir. İktisadi, siyasi ve ideolojik nedenlere dayanan

Latin karşıtı gösterilerin en şiddetlisi
1182 ilkbaharında kentteki Cenevizli ve
Pisalı tacirlerin katliamı ve mallarının
tümünden yağmalanmasıyla son bulan a-
yaklanmadır. Latin karşıtı hareketler Pa-
leologoslar devrinde de (bak. Paleolo-
gos Hanedanı) (1261-1453) devam etti.
Örneğın, İmparator II. Andronikos'un
1305'te müttefiki Cenova'nın deniz kud-
retine güvenerek Bizans donanmasını
dağıtmasına isyan eden Konstantinopo-
lis ahalisi, başkentte oturan Cenevizlile-
rin evlerini ateşe verdi.

Bizans devrinin tüm ayaklanmaları gözden geçirildiğinde, öncelikle Maviler ve Yeşillerin, Konstantinopolis halkının siyasi görüşlerinin taşıyıcısı ve temsilcisi sıfatıyla, 5. ve 7. yy'lar arasındaki ayaklanmalarda oynadıkları merkezi rol belirgindir. Ancak I. Anastasios devrinde ve Nika Ayaklanması'ndaki faaliyetlerinin ardından, sırasıyla Mavrikios (582-602), Fokas (602-610) ve Herakleios hanedanları (610-711) altında patlak veren isyanlarda hep ön planda olan Maviler ve Yeşiller, 7. yy'ın sonundan itibaren siyasi önemlerini yitirmişler ve ayaklanmalardaki rolleri sona ermiştir. 8. ve 11. yy'lar arasında, başkentte çeşitli ayaklanmalar görülürse de, bu devirde isyanların odak noktası eyaletlere kaymıştır. Fakat çoğunluğunu askeri ayaklanmaların oluşturduğu bu hareketlerin bir kısmı Konstantinopolis'te iktidar değişikliklerine sebep olmuştur: Örneğın, Leontios (hd 695-698), Filippikos (hd 711-713), III. Leon(-0 (hd 717-741), Artabasdos (hd 742-743) ve II. Mihael (hd 820-829) eyaletlerde başlayan isyanlar sonucunda bu dönemin ilk yarısında tahta çıkan ordu komutanlarıdır. 11. yy ve sonrası, Konstantinopolis halkının tekrar yoğun olarak ayaklanmalara iştirak ettiği bir dönemdir. Özellikle 11. yy'da loncaların ve kilisenin, erken Bizans dönemindeki Maviler ve Yeşiller gibi, başkent halkının sosyal ve siyasi görüşlerinin temsilciliğini yapan kurumlar olarak ayaklanmalarda önemli rol oynadıkları göze çarpar. Esnaf ve zanaatkar sınıfın etrafında toplandığı Konstantinopolis lonca teşkilatının 11. yy'a mahsus olan bu özelliği, ortaçağda gerek Avrupa'da gerek İslam dünyasında lonca teşkilatlarının ayaklanma vb siyasi hareketlerdeki yaygın faaliyetlerim çağırıştırır. Konstantinopolis loncaları, 1081' den sonra eriyen siyasi güçleriyle birlikte, ayaklanmalardaki rollerini yitirmiş, ancak kilise, Bizans devrinin sonuna dek, hattâ Osmanlının fethinden sonra dahi koruduğu kentin Ortodoks ahalisinin dini ve siyasi temsilciliği vasfıyla, halk hareketlerinde faal olmaya devam etmiştir.

Konstantinopolis'teki ayaklanmalarda zaman zaman kadınların da faal olduğu

görülür. 8. yy'da İkonoklazma(->) hareketini başlatan İmparator III. Leon'un(->) Büyük Saray'ın Halke Kapısı'nda asılı duran İsa ikonunun kaldırılmasına ilişkin emrine, öncelikle başkentin kadın nüfusu sokaklara dökülerek tepki göstermiş, hattâ ikonu kaldırmak üzere yollanan bir görevlinin oradaki kadın isyancılar tarafından öldürüldüğü ileri sürülmüştür. Makedonyalılar Hanedam'nın son temsilcileri Zoe ve Teodora'nın müşterek iktidarıyla sonuçlanan 1042 ayaklanmasında da kadınlar aktif bir rol oynamışlardır. 1185'te I. Andronikos Komnenos'un tahttan düşürülüp öldürülmesine yol açan isyanda yine halktan kadınların katılımı olduğu bilinir. Bibi. Al. Cameron, *Circus Factions*, Oxford,

AYAKLANMALAR

440

441

AYAKLANMALAR

1976; W. Kaegi, *Byzantine Military Unrest*, 471-843, Amsterdam, 1981; Sp. Vryonis, "Byzantine Demokratia and the Guilds in the Eleventh Century", *Dumbarton Oaks Papers*, 17, 1963, s. 289-314.

NEVRA NECİPOĞLU

Osmanlı Dönemi

İstanbul, Konstantinopolis'ten birçok gelenekle birlikte kanlı ve korkunç ayaklanma geleneğini de devraldı. İlki 1482'de gerçekleşen bu ayaklanmaların sonuncusu 1909'dadır. 428 yıllık süre dikkate alındığında İstanbul'daki Osmanlı dönemi ayaklanmalarının, Bizans dönemindekilere oranla daha az sayıda ve ılımlı olduğu saptanır. Niteliklerine ve gerçekleştirenlerine göre, fitne, kul kıyımı, vaka, hâile, kazan kaldırma, ihtilal vb adlar verilen bu olaylarda ilk sırayı, kapıkulu ocaklarından sipahilerle yeniçeriler almıştır. Medreselilerin, çarşı esnafının, çapulcu ve işsizlerle ayaktakımının gerçekleştirdikleri ayaklanmalar da vardır. Ayaklanma nedenleri çoğunlukla asker aylıklarının zamanında verilmemesi ya da noksan ödenmesi, savaş olasılığı, pahalılık, yönetim bozukluğu, disiplinsizliktir. İstanbul'un büyük bir ticaret merkezi olması ve kentteki servet birikimleri de, bunlara göz dikenlerin görece nedenlerle ayaklanma çıkarmalarına yol açtığı gibi, iktidar grupları arasındaki çekişmeler de kentteki etkin örgün kesimleri ayaklanmalara yönlendirebilmiştir.

Ayaklanmaların en tehlikelileri ve etkili olanları, padişahın tahttan indirilmesi

hattâ öldürülmesiyle sonuçlananlardır. Dört Osmanlı padişahı (II. Osman, İbrahim, III. Selim ve IV. Mustafa) ayaklanmalar sonunda tahttan indirilmiş ve öldürülmüşler; yedi padişah da (II. Bayezid, IV. Mehmed, II. Mustafa,

III. Ahmed, Ab-dülaziz, V. Murad, II. Abdülhamid) tahtı yitirmiş ama canlarını kurtarabilmişlerdir. İstanbul'un gündelik hayatı ve ekonomik düzeni, her ayaklanmada çok yönlü sarsıntı geçirmiş, ayaklanmaların olumsuz sonuçları, bazen yeni eylemlerin gerekçesi olmuştur. II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) İstanbul'da kapıkulu ocaklarının kalabalık kadrolarla yeniden örgütlenmesine koşut biçimde askeri disiplin ve kent güvenliği de sağlandığından herhangi bir ayaklanma girişimi olmamıştır. Fakat ölümünü (3 Mayıs 1481) izleyen günlerde, yeniçeriler ilk ayaklanmayı gerçekleştirdiler. Fatih'in cenazesinin İstanbul'a getirilmesi sırasında, Vezirazam Karamanî Mehmed Pa-şa'nın Üsküdar-İstanbul deniz trafiğini kesmesi ve yeniçerilerin kente geçişlerini önlemek istemesi, beklenmedik tepkilere yol açtı. El koydukları mavna ve kayıklarla İstanbul'a geçen yeniçeriler, bir baskın düzenleyerek Mehmed Paşa'yı katlettiler ve başını bir mızrağa geçirip sokaklarda gezdirdiler. Yahudi hekim Yakup'u öldürdüler. Eminönü'ndeki Yahudi Mahallesi'ni, Venediklilerin ve Flo-ransalıların mağazalarını yağmaladılar. İshak Paşa, ayaklanmayı güçlkle yatıştırdı. II. Bayezid, babası Fatih'in beklen-

Yabancı gözüyle bir ayaklanma sahnesi. M. Guer, *Moeurs et usages Turcs*, Paris, 1747. *İAM Kütüphanesi*

medik ölümünün uyandırdığı yasla birlikte bu ayaklanmadan doğan korkulu ortamda Amasya'dan geldi ve İstanbul'da tahta çıkan ilk padişah oldu.

Yeniçerilerin ikinci ayaklanması, otuz yıllık bir sükûnetten sonra Ağus-tos-Eylül 1511 tarihindedir. II. Baye-zid'in, büyük oğlu Şehzade Ahmed'i tahta oturtmak için İstanbul'a çağırması, küçük oğlu Şehzade Selim'i tutan yeniçerilerin ayaklanmasına neden oldu. Kent 21-22 Eylül günleri yağmalandı. Rical ve ulema konakları yerle bir edildi. İskeleleri zapteden askerler, Üsküdar'a geçişi kestiler. Ayaklanma, yeniçerilere bol para dağıtılarak bastırıldı. Fakat bu olaydan altı ay sonra 6 Mart 1512' de II. Bayezid'in sarayını kuşatan ve gösteriler yapan yeniçeriler, Yavuz Se-lim'in İstanbul'a girişini ve Osmanlı tarihinde ilk kez askeri baskıyla padişahın tahttan indirilmesini sağladılar.

Ortada haklı bir gerekçe yokken bir disiplinsizlik belirtisi olarak yeniçerilerin ayaklanmaları 25 Mart 1525'tedir. I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) o yıl kışı Edirne'de geçirmesi, Vezirazam İbrahim Paşa'nın Mısır'da oluşu, İstanbul'da yönetim boşluğuna neden olmuştu. Fakat yeniçeriler başka bir gerekçeyle kendilerinin, yağma ve ganimet olanakları sağlayan bir sefere götürülmeyiş-leri ve padişahın hareketsiz kalması yüzünden eyleme geçtiler. İkinci Vezir Ayaş Paşa'nın, devlet adamlarının saraylarını, gümrük binasını, Yahudi Mahalle-

si'ni yağmaladılar. Kâğıthane Köş-kü'nden Topkapı Sarayı'na gelen Kanuni, elebaşları idam ettirdi. Ama, askere de 1.000 duka altını değerinde

para dağıttırarak kışlalarına dönmelerini sağladı.

İstanbul, Kanuni'nin ölümüne değin (1566) tarihinin en müreffeh ve huzurlu yıllarını yaşadı. Bu 40 yılı aşkın dönemin ardından yeniçeriler bir kez de II. Selim'in (hd 1566-1574) padişah olarak İstanbul'a girişinde, kendilerinin korkulması gereken potansiyel bir güç oluşturdıklarını kanıtladılar. II. Selim, Edirne Kapısı'ndan kente girerken alay kortejinin ilerleyişini engellemeye başladılar. Edirnekapı'dan Ayasofya Meyda-nı'na giden Uluyol'u yer yer kestiler. Öğüt vermek isteyen paşaları tartakladılar. Padişahı saraya sokmadılar. Ancak, II. Selim'in "cümle bahşişleri ve terakkileri verilsin" fermanı çıktıktan sonra dağıldılar. II. Selim döneminde İstanbul' daki Yahudi sarrafların Osmanlı altınını Avrupa'ya satmalarından kaynaklanan enflasyon yüzünden halkın, esnafın ve kapıkulu sipahilerinin, kendilerine noksan ödeme yapıldığını ileri sürerek bölükler halinde saraya yönelmeleri ve toplantı halindeki Divan-ı Hümayun'u basmaları ise III. Murad'ın (hd 1574-1595) 1575'te ilk saltanat yılına, rastlar. O zaman vezirazam olan Sokollu Mehmed Paşa, sipahileri, haklarının verileceğini söyleyerek yatıştırmıştı. Benzeri bir gerekçeyle bu kez yeniçerilerin harekete geçmeleri 1589'dadır. Ulufe akçesinin mağşuş (ayarı bozuk) olduğunu ileri sürerek ayaklanan yeniçerilere sipahiler de katıldılar. Esnafın bozmadığı sikkeleri gösterip "Üç yüzyıldır, padişahlar askere böyle para verdiler mi?" diyerek taşkınlıklarda bulundular. III. Murad'ın musahibi Rumeli Beylerbeyi Mehmed Paşa ile Defterdar Mahmud Efendi idam edildi. Osmanlı tarihine Beylerbeyi Olayı(->) olarak geçen bu ayaklanmanın öncekilerden bir farkı, ilk kez ayaklanmacıların "kelle" istemeleri ve amaçlarına ulaşmalarıdır. III. Murad döneminde kapıkulu ocaklarının önceki düzenini ve disiplinini yitirmesi, kuşkusuz asker ayaklanmalarının daha sık ve sudan bahanelerle yinelemesine bir nedendi. Nitekim 1593'te sarayı basan sipahiler, yeniçerilerin ulufelerinin tam verilmesine karşılık, kendilerine noksan para verildiğini ileri sürerek Vezirazam Siyavuş Paşa'nın, Başdefterdar Emir Paşa'nın, saray haremünde etkinliği olan Kethüda Kadın'ın idamlarını istediler. Saray ikinci avlusundaki taşkınlık ve tehdit karşısında, III. Murad, enderunlu-ları ve baltacıları sipahilere saldırtarak olayı önledi. Bu *kavgada*. 300'den fazla sipahinin öldürüldüğü ileri sürülmüştür.

Osmanlı tarihine "Sipahi Patırtısı" olarak geçen ve yine ulufe dağıtımı sırasında çıkan 1595 olayının nedeni ise kendilerine sipahilik vaat edilerek Gence'nin muhafazasına gönderilen kulo-ğullarının İstanbul'a dönünce *ocağa* alınmamalarıydı. Bunlar ve ulufelerinin

verilmesi geciken sipahiler birleşip kentte gösteriler yaptılar. Saraydan dönen vezirlerin önünü kestiler. III. Murad, yine ilk kez yanlış bir önleme başvurarak bunların üzerine yeniçerileri saldırttı. Gerçi kuloğulları ve sipahiler dağıldılar. Fakat bu tarihten başlayarak kapıkulu ocaklarının

bu iki zümresi arasına giderek düşmanlığa dönüşecek olan kırgınlık bu olayla girdi.

III. Mehmed döneminde (1595-1603), kapıkulu ayaklanmaları daha değişik gerekçelerle çıktı. Birinde, rüşvet karşılığı sarayda iş çeviren Kira Kadın'a karşı 1 Nisan 1600 tarihinde ayaklanan sipahiler haklıydılar. Çünkü Kira Kadın'ın gümrük iltizamı bedeli olarak hazineye ödediği düşük ayarlı paralar askere ve-

17. yy'daki bir
ayaklanmada
mızrağa
geçirilmiş
vezir başlarını
dolaştıran
asiler.
M. Guer,
*Moeurs et
usages Turcs*,
Paris, 1747.

1AM Kütüphanesi

riliyordu. Bu kez, devşirme kökenli vezirlerle Anadolu-Türk kökenli vezirlerin süregelen iktidar mücadelesi, Sadaret Kaymakamı Mahmud Paşa'nın kışkırtmasıyla sipahileri ayaklandırdı. Buna karşılık Yeniçeri Ocağı da harekete geçti. Böylece İstanbul'un iki büyük askeri örgütü arasındaki düşmanlık büsbütün arttı. Sipahiler bazı yöneticilerin görevden uzaklaştırılmasını yeterli görmeyerek III. Mehmed'i ayak divanına(->) çağırdılar. Bu tarihe gelinceye kadar ancak padişahın isteğiyle yapılan bu tür bir divan, ilk kez asi askerlerin önerisiyle yapıldı. III. Mehmed, darüssaade ve Bâbüssaade ağalarını idam ettirerek sipahileri yatıştırdı. Fakat İstanbul günlerce güvenden yoksun kaldı. Sipahiler

AYAKLANMALAR

442

443

AYAKLANMALAR

Osmanlı tarihinin İstanbul'daki son büyük ayaklanması olan 31 Mart Olayı'm konu alan bir

kartpostal.

kentin bütün semtlerine korku saldılar. Atmeydanı'na yürüyerek vezirazamın sarayını kuşattılar. Vezirazam Yemişçi Hasan Paşa, asilerin elinde parçalanmaktan güçlkle kurtuldu ve Yeniçeri Ocağı'na sığındı. Askerleri, sipahilere karşı savaşımaya tahrik etti. Fakat, görevinden uzaklaştırılıp idam edildi.

I. Ahmed döneminde (1603-1617), ocakla ilişkileri kesilmiş eski bölük ağalarından bir grup, ayaklanmaya istekli sipahileri çevrelerinde toplayarak 1605'te Divan-ı Hümayun'u bastılar. İstekleri yeniden ocağa alınmaktı. Bunların, geçmişteki suçları bağışlandı ve hepsi, sefere gitmek koşulu ile yeniden ocağa alındılar. Bu kez, yeniçeriler ve sipahiler, ulufelerinin zamanında ödenmemesini ileri sürüp ayaklandılar. I. Ahmed, bunlara ödün vermedi. Elebaşlarını idam ettirerek eylemcileri sindirdi.

istanbul, 17. yy'm en korkunç ayaklanmasını, Mayıs 1622'de II. Osman'ın (Genç) tahttan indirilip daha sonra trajik biçimde boğulmasıyla gelişen bir dizi olaylarla yaşadı. Osmanlı tarihine "Hâ-ile-i Osman", "Genç Osman Vakası" olarak geçen bu büyük ayaklanma sırasında kentte can güvenliği kalmadı. Esnaf, korkusundan dükkânını açamadı. Herkes evine kapandı veya uzak köylere gitti. Bu ayaklanmadan altı ay *kadar* sonra, karşıt ayaklanmalar gerçekleşti ve İstanbul adeta bir korku kenti durumuna girdi. Yeniçerileri ve sipahileri padişah katili olmakla suçlayan ve Anadolu'da isyan bayrağı açan Abaza Meh-med Paşa, II. Osman'ın kan davasını güderek İstanbul'a yürürken, sipahiler de Divan-ı Hümayun önünde toplanıp "Taşrada bize sultan katili deniyor. Katiller kimse haklarından gelinsin!" diyerek gösterilerde bulundular. Eylemlerini 31 Aralık 1622-3 Ocak 1623 günlerinde de sürdüren sipahiler ile yeniçeriler arasındaki olası bir savaş güçlkle önlendi. Eski vezirazam Davud Paşa ile II. Osman'ın katili olarak bilinenler idam edildi. Bu kez eski vezirazamlardan Mere Hüseyin Paşa yeniden bu makama gelebilmek için ocaklıları ayaklandırdı. Ulufe günü kapıkulu askerleri Vezirazam Gürcü Mehmed Paşa'ya baş kaldırdılar. "Sen bizim arkadaşlarımızı öldürttün. Hadımdan vezir istemeyiz. Ayrılmazsan hançer üşürüp seni paralarız" dediler. Mere Hüseyin Paşa, amacına ulaştı ve vezirazam oldu. Ayaklanmacı askerleri "koyun parası" vererek dağıttı. Padişah I. Mustafa (hd 1622-1623) akıl hastası, Mere Hüseyin Paşa ise sağduyu yoksunuydu. Bir gün Divan toplantısında Rumeli beylerbeyini dövdürerek öldürtmüş, peygamber soyundan bir kadıya da dayak arttırmıştı. Bu sonuncu olay, İstanbul'a daha değişik yapıda bir ayaklanma yaşattı. Dayak yiyen kadı, İstanbul'daki tüm kadıları, müderrisleri toplayıp Bostanzade Yahya Efendi ile Fatih Camii'ne gittiler. "Vezirazam ile davamız vardır!" diyerek ilk ulema ayaklanmasını başlattılar. Tarihe "Fatih Vakası"

diye geçen bu olay, ayaklanmacıların aleyhine sonuçlandı. Yeniçeri Ocağı'na sığınan Mere Hüseyin Paşa, yeniçerilerle acemioğlanlarını Fatih Camii'ne saldırttı. 19 kişi öldürüldü. Kadı ve müderrislerin birçoğu sürgüne gönderildi. Bundan etkilenen ozan Meyl uzun bir müseddes yazmıştır. Bunun iki dizesi şoyledir: *Girdiler çok âlim  l-i Re-sul'n kanına / Döndü sahn-ı Han Mehmed Kerbel meydanına*. Yeterince güçlendiğine inanan Mere Hüseyin Paşa, yeniçerilerle bostancıları harekete geçirip sipahileri ortadan kaldırmayı amaçladı. Fakat durumu öğrenen sipahiler ayaklanıp Divan-ı Hümayun'u bastılar. Mere Hüseyin Paşa azledildi, bir süre sonra da öldürüldü.

Tüm bu eylemler boyunca hazine boşalmıştı. Padişah adına buyrukları Valide Sultan ve ocak ağaları vermekteydiler. Anadolu'da Celali ayaklanmaları sürmekteydi. Kentte güvenlik yoktu. Bundan dolayı yaşam neredeyse durmuştu ve kıtlık yaşanıyordu. Bu sırada, adını bilmeyecek kadar bilinç yitikliğine uğramış bulunan I. Mustafa tahttan indirilerek yerine henüz 11 yaşındaki IV. Mu-rad (hd 1623-1640) padişah yapıldı. Bu değişikliği onaylayan kapıkulu askerleri, hazine açığı nedeniyle cülus bahşışı almayacaklarına daha önce söz vermişlerken aradan birkaç gün geçince "Bahşışimizi isteriz!" diyerek taşkınlıklara başladılar. Enderun hazinesinde ne kadar altın, gümüş eşya varsa Darpha-ne'ye verilerek yeni para kesildi ve bahşış dağıtıldı.

Doğudaki sorunlar nedeniyle 1631'e değin seferlere giden kapıkulu askerlerinin İstanbul'da yeni bir eylemi olmadı. O yıl alınan bir kararla tüm ocaklılar İstanbul'a çağırıldı. Dönen birliklerin içerisinde, yıllarca Anadolu'daki Celali ayaklanmalarına katılmış zorbabaşı sipahiler de vardı. Bunlar İstanbul'daki eylemlerinin ilkini 10 şubat 1632'de gerçekleştirdiler. "Sipahi Fitnesi" denen bu ayaklanmada hedef olarak IV. Murad seçilmişti. Sadaret Kaymakamı Topal Recep Paşa'nın yönlendirdiği olaylar sırasında saraya yürüyen asiler, padişahı ayak divanına çıkmak zorunda bıraktılar. 17 kişinin idamını istediler. IV. Murad, eski Vezirazam Hafız Ahmed Paşa'yı teslim mecbur kaldı. Sipahiler, Ahmed Paşa'yı parçaladılar. İkinci saray baskını bir ay sonra 12 Mart 1632'de yapıldı. IV. Murad, yine ayak divanına çağırıldı. Sipahiler, hiçbir saygı kaygısında bulunmaksızın ileri geri konuştular. Padişaha doğru neredeyse hamlede bulundular. Tutuklu şehzadeleri getirttiler. Saraydan dönüşlerinde, ramazan ayında bulunulmasına önem vermeksizin sokaklarda naralar attılar, içki içtiler. Dükkânları yağma ettiler. Silahlı eteler halinde kol gezip türlü kötülüklerde bulundular. Halktan, din adamlarından haraç aldılar. Ramazan Bayramı'nda, eski bir ocak geleneği uyarınca sokaklarda salıncaklar kurup vezirazamdan halka kadar herkesin piş-

keş denen hediyeler getirip asmalarını istediler. İstanbullular, korkularından para, üstlük, kumaş vb götürdüler. Kentin her tarafına dağılan zorbalar, yer yer engi oynatmakta, yakaladıkları kadınların, oğlan çocuklarının

ırzlarına geçmekteydiler. IV. Murad, sipahilerin ü-çüncü kez Atmeydanı'nda toplanmakta olduklarını öğrendiği gün, ulemayı, ocak ağalarını çağırarak bu sefer kendisi bir ayak divanı topladı. Daha önce yeniçerilerin elde edilmiş olmasından da güç alarak ayaklanmacıların önderlerini saraya çağırdı. Bunlara Kuran üzerine yemin ettirdi. Yeniçeriler ve sipahi ağaları, kentte kimseye haksızlık etmeyeceklerine, yağma ve soygun yapmayacaklarına, yasaklara ve padişahın buyruklarına uyacaklarına ilişkin tutanak imzaladılar. Bundan sonra IV. Murad, sert bir yönetim biçimiyle İstanbul'da yasaklar uyguladı ve bunlara uymadıkları gerekçesiyle pek çok zorbayı ve disiplinsiz askeri idam ettirdi.

Uzunca bir süre sessiz kalan sipahiler ve yeniçeriler, Sultan İbrahim'in (hd 1640-1648) Edirne'ye gitmiş olmasını fırsat bilerek 15 Temmuz 1644'te İstanbul'da bir ayaklanma denemesinde bulundular. İlk halk arasında büyük bir isyanın başlayacağı dedikodusunu yaydılar. Bu haber piyasayı karıştırdı. Halk, evlerine yiyecek içecek doldurmaya başladı. Fiyatlar arttı. Haberler Edirne'ye ulaşınca padişah İstanbul'a döndü. Fakat ayaklanma olmadı. Ama 4 yıl sonra, Sultan İbrahim'in saray çılgınlıkları ve bitmeyen rüşvet istekleri karşısında ulema ile anlaşılan ocak ağaları, darbe amaçlı bir ayaklanma için anlaştılar. İstanbul'daki bütün din bilginleri, kapıkulu ağaları ve subayları önce Fatih Camii çevresinde toplandılar. Buradan Orta Cami'ye hareket ettiler. Sofu Mehmed Paşa'yı vezirazam seçip saraya gönderdiler. İstanbul'un denizden ve karadan dışarıyla tüm bağlantısı da kesildi. Önceki vezirazam Damat Ahmed Paşa öldürüldü. Sultan İbrahim'e gönderilen Kadı Beyazı Hasan Efendi, padişaha tahttan indirileceğini ima etti. O gün (7 Ağustos 1648) İbrahim tahttan indirilerek IV. Mehmed (hd 1648-1687) padişah ilan edildi. Sarayda hapsedilen İbrahim, sipahilerin kendisini yeniden tahta çıkarmak için ayaklanacakları söylentisinin İstanbul'da yayılması üzerine on gün sonra boğuldu. Aynı yıl içinde ace-mioğlanlar ile sipahilerin işbirliğine dayalı Atmeydanı Olayı(->) yaşandı. Yüzlerce acemioğlanı, sipahi, yeniçeri, halktan kimseler öldü. Ertesi yıl ise sipahiler, yine ulufelerinin zamanında verilmesi yüzünden eyleme geçtiler. Hazineye para olmadığı için avârız(->) vergisi toplandı. İstanbul ve Galata çarşılarının-daki esnaftan alınan paralarla ulufeler dağıtıldı ve olay yatıştırıldı. Ama, 1651' de aynı nedenle çarşı esnafına avarız ve salyane yüklenmesi, ayarı düşük paraları, halis akçelerle değiştirmelerinin istenmesi bu kez esnafı ayaklandırdı

(bak. Ahmed Paşa [Melek]). İki gün süren ve yönetimde değişikliklere neden olan bu olay, İstanbul'daki ayaklanma odaklarına esnaf kesimini de katmış olmaktadır.

1645'te, İbşir Mustafa Paşa'nın Anadolu tımarlı sipahilerinden silahlı bir birlikle İstanbul'a gelip vezirazam olmasının ardından da kentte,

ayaklanmalara özgü terör havası yaşandı. Bu durum al-, ti ay kadar sürdü. İbşir Paşa'nın sipahileri, yeniçerilerle anlaşp İstanbul sokaklarında kapıkulu sipahileriyle cenk ettiler. Çarşı pazar yağmalandı. Kürt Meh-med'in önderlik ettiğı sipahiler Üsküdar'dan Atmeydanı'na geçip karşı ayaklanma ile İbşir Paşa'yı idam ettirdiler.

28 Şubat 1655'te, Girit'ten dönen 200 kadar yeniçeri, biriken ulufe alacaklarının ödenmemesi yüzünden, topçu ve cebecileri de yanlarına alarak Atmeydanı'nda toplandılar. Kısa sürede sayıları 5.000'i buldu. 5 Mart günü bu kalabalık iki katına çıktı. Ayaklanmayı yöneten Celeb Hasan Ağa, çok zeki ve güzel konuşan bir sipahiydi. Alınan karar gereğı, ayaklananların isteklerini bildiren bir dilekçe saraya gönderildi. Uzlaşma olmadı. 6 Mart günü, 60 kişilik bir idam edilecekler listesi hazırlandı. Padişah Alay Köşkü'nde ayak divanına çıktı. Şeyhülislam azledildi. Saray ağalarından ikisi boğdurulup asilere teslim edildi. Olaylar 12 Mart 1655 tarihine değin sürdü. İstanbul'da sıkıntılı günler yaşandı. Can güvenliğı kalmadı. Ayaklanmaya öncülük eden 50'den fazla yeniçeri ve sipahi idam edildi. Bu ayaklanmayı, o sırada İstanbul'da bulunan Jean Thevenot, bir görevlisinin her akşam sunduğı raporlardan izlemiş ve anılarında anlatmıştır.

1656'mn daha korkunç boyutlu ayaklanması Çınar Olayı'dır(->). Ayaklanma sırasında öldürülenlerin cesetleri At-meydanı'ndaki ünlü çınara asıldığından, Doğu mitolojisindeki meyvesi insan olan Vakvak Ağacı'ndan esinle bu olaya "Vak'a-i,Vakvakiye"de denmiştir.

17. yy'ın ikinci yarısına doğru, İstanbul'da ortaya çıkan daha değişik bir başka ayaklanma nedeni, şeriatçılarla tarikatçıların ya da medrese-tekke ikilisinin çatışmalarıdır. Bu çatışmalara iliş-, kin, en önemli olay 1656'da yaşandı. Üstüvanî Mehmed Efendi'nin başını çektiğı şeriatçılar, kent ölçeğinde terör esti-rirlerken dindışı saydıkları tüm tarikatlara ve tekkelere karşı da savaş açtılar. Bunlar, kendi özel yaşamlarındaki türlü ahlaksızlığı ve günahı saklayarak İstanbulluları, Hz Muhammed dönemindeki (Asr-ı Saadet) basit, yalın, donanımsız yaşamaya zorlamaktaydılar. Her gün yineledikleri tehditlerle yetinmeyerek 15 Eylül 1656'da Fatih Camii'nde toplandılar. Tekkelerin yıkılmasına, şeyhlerin ve müritlerinin dinsiz oldukları için öldürölmelerine karar verdiler. Bunun için fetvalar çıkardılar. Fakat bu doğrultuda bir katliama ve eyleme yönelemeden, henüz sadrazam olmuş bulunan Köprölü Mehmed Paşa'nın aldığı önlemlerle

Kadıızadeliler denen şeriatçı önderleri yakalanıp sürgüne gönderildiler. 1657'nin ilk günlerinde ise sipahiler yine ulufelerini alamadıkları bahanesiyle bir ayaklanma denemesinde bulundular. Defterdarın konağını taşladılar. Köprölü Mehmed Paşa, sipahilere karşı yeniçerileri harekete geçirerek bu asi kesimi sindirdi.

Köprölülerin 30 yıl kadar süren iktidarları boyunca İstanbul'da önemli bir ayaklanma yaşanmadı. 15 Şubat 1665 tarihinde Banyon denen Tersane Zinda-

nı'ndaki mahkûmların boşanıp Galata-Kasımpaşa semtlerinde yağma ve soygunda bulunmaları, bu arada ölenlerin olması halkı korkuttu. Kısa zamanda mahkûmlar toplanıp yeniden zindana kapatıldılar. Evliya Çelebi ise 1668'de meydana gelen, Osmanlı tarihlerinde ayrıntılarına rastlanmayan bir ayaklanmadan söz eder. Yeniçeri Ağası İbrahim'in ivedilikle Girit'ten İstanbul'a çağrılıp vezirlikle sadaret kaymakamlığına atanması, halk arasında, IV. Mehmed'in kardeşlerini boğdurtma hazırlığı içinde olduğu tarzında yorumlanmış, çarşı esnafı "cemiyet-i kübrâ edib biz şehzadeleri kati ettirmeyiz!" diyerek Atmeydanı'nda toplanmışlardı.

Uzun bir aradan sonra 1684'te donanma gemilerindeki leventler, gemilerinin onarımında olmasını fırsat bilerek Boğaziçi köylerine çeteler halinde baskınlar düzenleyip yağmalarda bulundular. İstanbul'daki Fransız kolonisi ile kavgalar etmeleri sonucunda ise Bo-ğaz'daki Fransız kalyonundan karaya çıkan 500 muhafız, leventlerle ve topçularla savaşa tutuştular. İki taraftan da ölenler oldu.

1687'de Avusturya cephesindeyken ayaklanan ve padişahı tahttan indirmek üzere İstanbul'a dönmeyi amaçlayan kapıkulu askerleri, Edirne'de oyalanmaya-

rak Sadrazam Siyavuş Paşa'ya karşı çıktılar. "Ulufemizi İstanbul'da alıp şer' ile devamızı anda görürüz ve illa otağını başına yıkarız!" diyerek yürüyüşe geçtiler. Silivri'de ocak ağaları ile görüşen Siyavuş Paşa, askerlerin İstanbul'a bir zarar vermemeleri için önlemler aldırdı. 8 Kasım 1687 günü, kapıkulu askerleri İstanbul'a girmeden IV. Mehmed tahttan indirildi ve II. Süleyman padişah oldu. Yeni padişahın cülusu üzerine sadrazam askerle birlikte gelip Çırpıcı Çayırı'nda oyalanmak, cülus bahşisi verildikten sonra askeri dağıtmak istiyordu. Fakat asiler, zorla İstanbul'a girdiler. Eski ve Yeni Odalar'a, Atmeydanı'ndaki İbrahim Paşa Sarayı'na, saraya yakın hanlara yerleşip edepsizliklere başladılar. Ulufe bahanesiyle çarşayı yağmaladılar. Devletten hem maaş ve cülus bahşisi, hem de terakki, gulamiye ve velediş istediler. Hazineye para yoktu. Sipahiler, Siyavuş Paşa'nın önerilerini kabul etmediler. Yanlarına cebecileri de alarak bir daha çarşılara saldırdılar. Dükkânlar kapandı. İstanbul 23 gün süreyle tam bir terör yaşadı, hayat durdu. Vezir konakları taşlanıp yıkıldı. Artık ocaklılar, sıradan kaldırım kabadayısı olmuşlardı. Askerlikle ve disiplinle ilgileri yoktu. Cephede yenilgiler sürerken onlar salt daha fazla para kopartmak için başkenti teröre boğmaktaydılar. Sonunda, zorbabaşı Fetvacı Hüseyin, gidişin iyi olmadığını görüp askerin bir an önce cepheye dönmesi için sadrazama öneride bulundu. Bu kez sefer masraflarını karşılamak için para bulunamadı. Siyavuş Paşa görevden alındı. Yakalanan zorbabaşıları idam edildi. Asiler ise Siyavuş Paşa'nın konağını basıp kendisini öldürdüler. Konağında ne varsa yağmaladılar. İstanbulluların, çarşı esnafının dayanacak halleri

kalmamıştı. Dükkânı yağmalananlardan Yağlıkçı Emir'in açtığı beyaz

AYAKLANMALAR

444

AYAS BİN ABDULLAH

bayrak altında toplananlar, "Ümmet-i Muhammed'den olan yanımıza gelsin!" dediler. Herkes koştu. Bedesten, Arasta, Saraçhane, Bitpazarı, Uzunçarşı ile öteki çarşıların esnafının katılımıyla 5-6.000 kişilik bir kalabalık oluştu. Bunlar saraya doğru yürüdüler. Sancak-ı Şerifin çıkartılmasını istediler. Sarayda toplantılar yapıldı. Sancak-ı Şerifin çıkartılması karşısında zorbalara, tüm kent halkının kendilerine cephe almalarından korktular. Zorbabaşlarının bazıları, sancak beyliği verilerek İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Gece sokağa çıkma yasağı kondu. Sipahi ağalarından Hacı Ali, Deli Piri öldürüldü. Bu olaylar tam dört ay sürdü. (Kasım 1687-Mart 1688).

Cebecilerin 15 Temmuz 1703'te başlattıkları ayaklanma da görünüşte ulufelerin ödenmemesine dayanıyordu. Oysa bu ayaklanma da etkisi Edirne'ye kadar uzanan ve II. Mustafa'nın (hd 1695-1703) tahttan indirilmesi ve pek çok insanın öldürülmesiyle sonuçlanan bir darbenin başlangıcıydı. Tarihe "Edirne Vakası" olarak geçen bu ayaklanmayı, *Nusret-name'nin* yazdığına göre Edirne'de bulunan Sadrazam Damat Hasan Paşa, ce-becibaşı atadığı İbrahim Ağa'yı İstanbul'a göndererek düzenletmişti. Cebecilerin eylemine yeniçeriler de katıldılar. İzleyen günlerde, sarayın yağmalanmaması için önlemler alındı. Bunu gören asiler Ağa Kapısı'na gidip orayı yağmaladılar. Ağa Kapısı zindanındaki mahkûmları serbest bıraktılar. Paşakapısı'nı, İstanbul kaymakamının konağını bastılar. Tomruk denen cezaevlerini boşalttılar. Üçüncü gün ayaklanma tüm İstanbul'u sardı. Sekbanbaşı öldürüldü. At-meydanı'nda toplanan ayaklanmacılara İstanbul'daki devlet adamları da katıldılar. Bunların tepkisi, neredeyse 40 yıldır padişahların ve sadrazamların İstanbul'u terk etmeleri, vakitlerinin çoğunu Edirne'de geçirmeleri yüzündendi. Asiler, "Padişah adil değil!" diyerek cuma namazı kılınmasını yasakladılar. Bostancılar da kalabalık gruplar halinde bunların yanında yer aldı. Ayaklanmayı Kara-kaş Mustafa adında bir tımarlı sipahi yönlendiriyordu. Onun buyruklarıyla birçok atama yapıldı. İmam Mehmed Efendi şeyhülislam oldu. Padişah Edirne'den İstanbul'a çağrıldı.

26 Temmuz'a gelindiğinde eylemcilerin sayısı o kadar artmıştı ki, Atmey-dam'nda toplanma olanağı kalmadı. Buradan Yenibahçe'ye gidildi. Ulufe için Edirne'den gönderilen para, askerin ya-tıştırılması için bir çözüm olmadı. Nihayet 10 Ağustos 1703 günü, 4.000 terak-kili sipahi ve silahdar, 1.100 ulufeci, 4.000 cebeci, 1.000 topçu, 300 top arabacı ile 15.000 yeniçeri ve bir o kadar da halktan katılanlar, Edirne'ye doğru

hareket ettiler. Olay Edirne'de etkisini gösterdi ve II. Mustafa tahttan çekildi. Hocası Şeyhülislam Feyzullah Efendi ve daha birçok kimse öldürüldü. Edirne'de tahta çıkan III. Ahmed (hd 1703-1730) bir süre İstanbul'a gelemedi. Gelişini iz-

leyen günlerde de (Ekim 1703) yeniçerilerin, sarayı korumakla görevli bostancıların ulufe bahanesiyle baskıları ve eylemleri sürdü.

III. Ahmed de tahtı elde etmesine olanak veren Edirne Vakası'ndan daha korkunç bir ayaklanma sonunda padişahlıktan çekildi. Patrona Halil Ayaklanması(-t) denen ve 28 Eylül 1730 tarihinde başlayan bu büyük ihtilal, İstanbul'un tahribine de neden oldu. O gün Beyazıt'ta Kaşıkçılar Kapısı'nda kılıç sıyırıp "Şer' ile davamız vardır. Ümmet-i Muhammed'den olanlar dükkânını kapayıp bayrak altına gelsinler!" diyen 17 kişi, İstanbul'u altüst edecek en büyük ayaklanmayı başlatmış oldular. Bu ayaklanmanın bir özelliği de ilk kez yeniliklere karşı gerici bir tepkinin, padişahın tahttan indirilmesi, vezirlerin öldürülmesi, kentin tahrip edilmesi gibi sonuçlar veren bir ihtilale dönüşmesidir. İstanbul'un birçok semti harabeye çevrilmiş, çarşılar yağmalanmış, gayrimüslim halk Adalar'a kaçmak zorunda kalmışlardır.

Bu tarihten sonra 1807'deki yine gerici bir hareket olan Kabakçı Mustafa Ayaklanması'na(->) kadar, İstanbul'da ciddi bir ayaklanma yaşanmadığı saptanıyor. Kent tarihinde, ayaklanmaların yinelenmesi açısından en uzun ara, bu dönemdir. Kuşkusuz bunun nedenleri arasında kapıkulu ocaklarının artık potansiyel bir güç olmaktan çıkması, ocağa kayıtlı gözükenlerin neredeyse tamamının çarşı esnafı olması, bunların, ellerindeki esame (aylık belgesi) kâğıtlarını yitirmemek düşüncesiyle eylemlere sıcak bakmamaları başta gelir. Bu dönemde tahta çıkan padişahlar ise genelde mümaşaat (popülizm) siyaseti gütmüşler, kentteki güç odaklarını tepkiye yöneltecek uygulamalardan kaçınmışlardır. Nitekim, aynı politikayı benimsemeyen -ve köklü yenilikleri gündeme getiren III. Selim'e (hd 1789-1807) karşı, Boğaz yamaklarının eyleme geçişi 25 Mayıs 1807'de Kabakçı Mustafa Ayaklanması denen yeni bir ihtilale dönüşmüştür. Padişahın tahttan indirilmesi, Nizam-ı Cedid yeniliklerinin yasaklanması ile noktalanın bu ayaklanmadan sonra 1808 içinde yeni olayların yaşandığı görülmektedir. Bunlardan, Mart 1808'de gerçekleşen Fatih Camii olayı, medreseliler ile yeniçeriler arasında eskiden beri devam eden düşmanlığın son kez yinelenmesi olmuştur.

Milis kuvvetleriyle İstanbul'a gelen Alemdar Mustafa Paşa'nın III. Selim'i ikinci kez tahta çıkarma girişimi, Se-lim'in öldürülmesi, IV. Mustafa'nın (hd 1807-1808) tahttan indirilmesi ve II. Mah-mud'un saraydaki suikasttan kurtulup tahta çıkması gibi, bir dizi olaya neden oldu. Bundan dört ay sonra ise Alemdar Mustafa Paşa'nın, İstanbul

gelenekleriyle bağdaşmayan yönetim anlayışına karşı geleneksel ayaklanmaların sonuncularından olan Alemdar Olayı(->) yaşandı. Kent, öncekileri unutturacak bir pa-

nik ortamına girdi. Çarşılar bir kez daha yağmalandı. Soygunlar, suikastlar, idamlar birbirini izledi. Yaşamını ve tahtını güvenceye almak isteyen II. Mahmud (hd 1808-1839) ağabeyi eski padişah rv. Mustafa'yı boğdurdu. Günlerce çarşı pazar açılmadı, gayrimüslimler evlerinden dışarıya çıkamadılar. Yeniçeri kıyafetlerine giren hırsızlar ve soyguncular, taşradan gelen çeteler, İstanbul'u bir dehşet kenti durumuna soktular. Zorbalar, yakaladıkları herkesi kışlalara götürüp haraç almaya çalıştılar. Kadınlar, çocuklar kaçırıldı. Babıâli yakıldı, Alemdar Mustafa Paşa ve adamları öldürüldü. Kentte yangınlar çıktı. 1809'da disiplin altına alınabilen asker kalabalıkları Rusya cephesine gönderilerek İstanbul'un nefes alabilmesi sağlandı.

1826'ya kadarki kısa dönemde, İstanbul'daki yeniçeri ortaları arasında semt kavgalarının sıklaşması dikkat çeker. Orta savaşı denen bu eylemler, birer ayaklanma olmaktan çok, ocaklı geçinenlerin, balta asmak, nişan koymak vb yöntemlerle kent halkını *hanca*, kesme alışkanlıklarının gereği idi. Nisan 1810' da Yeniçeri Ocağı'na kayıtlı birkaç hamalın, Balıkpazarı'nda güpegündüz ve kalabalığın içinde bir kadını yakalayıp odalarına götürmeye kalkışmaları ise bir esnaf ayaklanmasına neden olmuştu. Kadın zorbaların elinden kurtarılma ile birlikte ertesi gün silahlanan esnaf, bundan böyle yeniçeri giysili kimi görürlerse kurşunla vuracaklarını duyurdular. Korkan ocak halkı, kendi aralarında suçlu ilan ettikleri birkaç kişiyi öldürüp aklanmayı gözettiler. 1814'te bir grup zorba yeniçerinin Ağa Kapısı'm kuşatıp yeniçeri ağasını öldürmeleri karşısında, kent yaşamını olumsuz biçimde etkileyecek yeni bir ayaklanmaya neden olmamak için bir müdahalede bulunulmadı. 1819'da ise ilkin, Hasköy'de tersane vardiyacıları ile humbaracılar arasında bir orta savaşı çıktı. Olay Kasımpaşa semtini etkileyen bir ayaklanmaya dönüştü. Humbaracılar ve lağımıcılar silahlanıp baskınlara koyuldular. Kışlalar yakılıp yıkıldı. Yeniçeriler ise Galata ve Karaköy semtlerini dehşete boğdular. Bir bölümü gemilerden, bir bölümü de Galata Kulesi'nden, karşılıklı kurşun yağdırdılar. İstanbul-Galata-Üsküdar deniz ulaşimleri kesildi. Benzeri bir olay Ocak 1820'de yineleni. Kulluk neferleri ile yeniçeri geçinen inşaat ırgatları kavgaya tutuştular. 21 Temmuz 1820'de ise Katolik ve Gregoryen Ermeniler arasında kavga çıktı. Bir grup, Ermeni patrikhanesine saldırdı. Patrik, kaçarak kurtuldu. Elebaşılardan 5'i idam edildi, birçoğu da sürgüne gönderildi.

İstanbul, her üç ayda bir, çok çirkin bir ayaklanma gösterisine sahne olmaktaydı. Bu, yeniçerilerin sözde "ulufe şenliği" idi. Ulufe divanı günlerinde ve gecesinde kışlalarından ve bekâr odalarından boşanan disiplinsiz, serseri, çoğu sadist ve soyguncu kişiler, naralar atıp rasgele kurşun

sıkarak arşıllara dalmak-

ta, sokak aralarında taşkınlık yapmaktaydılar. Günahsız insanlar öldürölüyor, soyuluyordu. Yönetim, bu disiplinsizliğin önünü alamayınca İstanbul halkını silahlanmaya zorladı. Silahsız sokağa çıkmak yasaklandı.

Mora'da Rumların ayaklanmasının sürdüğü 1821'de, İstanbul'da Rum patriğinin ve suç ortaklarının idamının ardından, 26 Nisan günü, medreselilerle onlara uyan bir kısım sivil halk, sözde bir ayaklanma başlattılar. Hristiyan mahallelerine, kiliselere saldırıldı. Galata ve Beyoğlu semtlerinde evler, işyerleri yakılıp yıkıldı.

Yeniçeriler, ocaklarının yıkılmasını, adlarının yasaklanmasını gerektirecek son eylemlerini 1826'da gerçekleştirdiler. 15 Haziran 1826'daki bu son ocaklı ayaklanması, Sancak-ı Şerifin çıkartılması, eğitimli teknik sınıf askerleriyle birlikte halkın da karşı cephede yer alması nedeniyle tam bir yeniçeri katliamına dönüştü. Ele geçirilen yeniçeriler boğduruldu. Kışlalar topa tutulup yıkıldı. İstanbul'un yüzyıllarca korkulu rüyası olan yeniçerilik tarihe karıştı. Bu olaya Vak'a-i Hayriye(-0 denmiştir.

1859'daki ayaklanma girişimi (bak. Kuleli Olayı) dışında 1876'ya kadar İstanbul'da herhangi bir eylem ya da ayaklanma olmadı. 10 Mayıs 1876 tarihinde, Fatih ve Beyazıt meydanlarında toplanarak "Devletin ve memleketin hukuku ve istiklali çiğnenirken derse oturulmaz!" diye eyleme geçen medrese öğrencileri, değişim amaçlı bir ayaklanma başlattılar. Bu olay aynı zamanda, İstanbul'daki ilk siyasal amaçlı mitingdir. Birkaç gün boyunca başına sarık saran herkes kalabalıkları daha da sıklaştırdı. Hristiyan kent halkına tehditler yönetildi. Tipik bir provokasyon olan ve "Talebe-i Ulûm Kıyamı" denen bu hareket, askeri bir ihtilalle Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin ilk eylemidir. 1876 içindeki Çerkez Hasan Olayı(->) ile Çırağan Olayı(->) ise birer ayaklanmadan çok, kişisel başkaldırılardır.

1895 ve 1896'da Ermeni militanların gerçekleştirdikleri Ermeni Ayaklanma-sı(->) ve Osmanlı Bankası Olayı(->) İstanbul'da, basının da işlemesiyle geniş çapta heyecan uyandırmıştır. Osmanlı tarihinin İstanbul'daki son büyük ayaklanması ise Otuz Bir Mart Olayı'dır.(->)

Bibi. Celâlzâde Mustafa, *Selimnâme*, Ankara, 1990, s. 88-101; Hoca Saadeddin Efendi, *Tâ-cü't-Tevarib*, II, ist., 1280; *Tarih-i Selânikî*, 65, 252; *Tarih-i Naima*, I, 75-78, II, 235-250, 354 vd, III, 79 vd, V, 4-88, 133-149, VI, 1-54; Silahdar, *Nusretname*, II; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I, ist., 1268, s. 186-192, II, s. 337; *Tarih-i Raşid*, II, 26-28, III, 11-70; *Tarih-i Şânizade*, III, 50 vd; *Âsim Tarihi*, İst., ty, I, s. 317-384, II; s. 2-38; Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, II, (çev. Ö. Çobanoğlu), Ankara, 1979, s. 138 vd; Es'ad Efendi, *Üss-i Zafer*, İst., 1242; Mah-mud Celaledin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, I, İst., 1326, s. 194; Ş. Tekindağ, "İstanbul", *IA*, V/2, s. 1199-1214; M. Seroğlu, "İstanbul", *IA*, V/2, s. 1214/1-44; M. Aktepe, *Patrona isyanı*,

ist., 1958; Ahmed Refik, *Lâle Devri*, Ankara, 1973. s. 110-141; J. Thevenot, *1655-1656'da Türkiye*, (çev. N. Yıldız), İst., 1978, s. 184; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 177, IH/2. 274; Danişmend, *Kronoloji*, I-IV.

NECDET SAKAOĞLU

AYANOĞLU, İSMAİL FAZİL

(1893, Bursa - 14 Haziran 1975, İstanbul} Mezar taşları ve kitabeler hakkındaki çalışmalarıyla tanınan tarihçi. Bursa'da özel öğrenim gördükten sonra idadiden mezun oldu. Önce Bursa'da, 1921'den itibaren İstanbul'da tarih ve coğrafya öğretmenliği yaptı. Bir yandan da tarih incelemeleri için yazılı kaynaklardaki biyografilerde kaydedilen ölüm tarihlerini kontrol etmek amacıyla mezar taşlarıyla ilgilenmeye başladı. Çok sayıda tarihi mezar taşının fotoğrafını çekerek kitabelerini kaydetti. Önemli ve sanat bakımından da değerli pek çok mezar taşının cami nazirelerinde bulunması onu Vakıflar İdaresi ile ilişki kurmaya yöneltti. Bu konuda Evkaf-ı İsla-miye Müzesi (bugün Türk ve İslam E-serieri Müzesi) Müdür Yardımcısı Ab-dülkadir Erdoğan'dan(->) ve Arkeoloji Müzeleri Müdürü Halil Edhem El-dem'den(->) himaye ve destek gördü. Uzun yıllar İstanbul'da, Vakıflar Bölge Başmüdürlüğü'nde mezar taşları ve eski eserler uzmanı olarak çalıştı.

Çoğu kendi çektiği fotoğrafları içeren makaleleri şunlardır: "Vakıflar İdaresince Tanzim Ettirilen Makbereler", *VD*, S. 2 (1942); "Bekri Mustafa Nerede Gömül-

B

ismail Fazıl Ayanoğlu, Karacaahmet Mezarlığı'nda, 1972. *H. Necdet İşti arşivi*

dü?", *Tarih Dünyası*, S. 23 (1951); "Eşsiz Mezartaşları", *Tarih Hazinesi*, S. 12 (1951); "Fatih Devri Ricali Mezartaşları ve Kitabeleri", *VD*, S. 4 (1958); "Vakıf Yapan Türk Kadınları", *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XXIX, S. 1-2 (1963); "Fer-had Paşa ve Gizli Kalan Vakıfları", *VD*, S. 7 (1968); "İstanbul'da Yola Kalbedilen Cami Vesaire", *VD*, S. 8 (1968); "Tahrip Edilen Eski Eserler Serisi, Lûtfi Efendi Mezarı", *VD*, S. 9 (1971). *Okmeydanı ve Okçuluk Tarihi* adlı kitabı ölümünden sonra 1976'da basıldı. "İstanbul, Bursa, Edirne Kitabeleri" ve "İstanbul Namazgahları" adlı kitapları basılmamışUr. "Şeyhülislam Mezartaşları Kitabeleri" ve "İstanbul Tekkeleri" adlı çalışmaları ise kayıptır.

H. NECDET İŞLİ

AYAŞ BİN ABDULLAH

(?, ? - 1487, İstanbul) Osmanlı mimarı. "İyas", "İyaz" veya "İlyas" adları ile de anılır. II. Mehmed ve II. Bayezid dönemlerinde eser vermiştir. Mimar Atik

Yusuf Sinan'ın öğrencilerinden olan Ayaş'ın, II. Mehmed döneminde Fatih Camii'nin yapımında bulunduğu ve o sırada saray mimarlarına katıldığı sanılmaktadır. Atik Sinan'ın ölümünden (1471) sonra Ayaş, saray mimarı olacak çalışmalarını sürdürdü. Mimar Kemâled-din ile birlikte, II. Bayezid dönemine ait yapıların inşaatında görev aldı. En tanınmış eseri, Saraçhanebaşı'nda kendi adına yaptığı camidir. "Mimar Ayaş Camii" veya "Saraçhanebaşı Mescidi" olarak bilinen ve günümüze ulaşmamış olan bu yapı, Şehzade Camii yakınlarında, Sahilaltı bölgesinde bulunmaktaydı. Yapımı 891/1486'ya tarihlenir. Bu bina dışında, mimarın Afyonkarahisar'da 879/ 1475 tarihli bir camiye daha imza attığı bilinmektedir.

Ayaş 892/1487'de ölmüş ve Saraçhanebaşı'ndaki camiinin avlusuna gömülmüştür. Caminin niyaz penceresinde yer aldığı bilinen kitabe mimarın ölümünü tarihler: "Cennet-mekân firdevs-âşiyân ve cealel cennetu misvahi Ebü'l-Feth Sultan Mehmed han hazretlerinin mimarı sahibü'l-hayrât üstad Mimar Ayaş merhumun ruhi içün ve cemi' ehl-i iman ruhi içün rızaenlillahi teâlâ el-Fa-tiha 892."

Mimar Ayaş Camii kesme taştan ve tek sağır kubbeli olarak yapılmıştır. 1956'da gerçekleştirilen yol açma çalışmalarında yeniden inşa edilmek üzere yıktırılmış, bugüne kadar da tekrar yaptırılmamıştır.

Bibi. N. Emre, "Ahmet Refik'in 'Türk Mimarları' Adlı Eseri Hakkında", *Arkitekt*, 1 (1937), s. 11; İ. Kumbaracılar, "Türk Mimarları", *Arkitekt*, 2 (1937), s. 59; K. Altan, "Klasik Türk Mimarlarından Esir Ali", *Arkitekt*, 3 (1937), s. 81; L. A. Mayer, *Islamic Architects and their Works*, Geneva, 1956, s. 55-56; Öz, *istanbul Camileri*, I, 119; G. Goodwin, *Ottoman Architecture*, Londra, 1971, s. 122; Ayverdi, *Fatih III*, 455-457.

BURCU ÖZGÜVEN

AYAŞ MEHMED PAŞA TÜRBESİ 446

447

AYASOFYA

Ayasofya 859'da büyük bir yangın geçirdi. Fakat 8 Ocak 869 günü meydana gelen depremde batıdaki yarım kubbelerden biri yıkıldı. I. Basileios (hd 867-886) derhal gerekli onarımı yaptırdı. 989'un 25-26 Ekim gecesi olan depremde, kilisenin birçok kısımları ile büyük kubbe önemli ölçüde çöktü. II. Basileios (hd 967-1025) altı yıl süren ve Tiridat adında Ermeni asıllı bir mimarın yürüttüğü çalışmalar ile Ayasofya'yı eski haline getirtti ve 13 Mayıs 994'te kilise yeniden ibadete açıldı. Onarımın bu kadar uzun sürmesi, tahribatın büyüklüğüne bir işaret sayılır.

Bizans'a esir olarak 10. yy'da gelen Harun bin Yahya, Ayasofya'nın bir köşesinde

bulunan bir "vakit gösterme ara-cı"ndan bahseder. Kilisenin güneybatı köşesinde olan bu horologio'nun içindeki bir mekanizma ile her saat başı bir kapağın açılması ile bir kukla dışarıya çıkıyordu. Sonra sırası ile başka kapaklardan başka kuklalar görünüyordu. İmparator VII. Konstantinos Porfirogenne-tos (hd 913-959), yazdığı "*Törenler Kitabı*"nda, Ayasofya'da imparator ve patriğin katılımı ile yapılan törenleri ayrıntıları ile anlatır. Bizans tarihi içinde patrikhane, Ayasofya'mn güney tarafında olmakla beraber, büyük dini toplantılar, kilisenin üst katındaki güney galerisinde yapılıyordu. Bu toplantılardan L Manuel

Ayaş Mehmed Paşa Türbesi'nin planı. *Yıldız Demiriz*

AYAŞ MEHMED PAŞA TÜRBEŚİ

Eyüp'te Eyüb Sultan Camii'nin Bostan İskelesi'ne açılan dış kapısının sağında, çevre duvarının içindedir.

Türbede medfun bulunan Ayaş Mehmed Paşa 1482'de doğmuş, devşirme o-larak saraya alınmış ve Enderun Mekte-bi'nde yetişmiştir. Yavuz Sultan Selim zamanında yeniçeri ağalığı, Anadolu beylerbeyliği yapan paşa, Kanuni devrinde vezir olmuştur. Ölüm tarihi hakkında farklı bilgiler vardır. Ayvansara-yi'ye göre 942/1535'te, Lutfi'ye göre ise 946/1539'da vefat etmiştir. Türbedeki mezar taşının kitabesi 1539 tarihini vermektedir. Bu tarih doğru olarak kabul edilmelidir ve aynı zamanda türbenin de tarihidir. Türbenin yapım tarihi Mimar Sinan'ın hassa başmimarlığına tayini yıllarına rastladığından, onun eseri olduğunu ileri sürenler vardır. Ancak, tezkirelerde adı geçmez, dolayısıyla Mimar Sinan'ın eseri değildir.

Ayas Mehmed Paşa Türbesi'nin kapı kitabesi.

Yıldız Demiriz

Kare planlı açık türbe, dört sütun üzerinde sivri kemerlerin sağladığı sekizgen kasnağa oturan bir kubbeden ibarettir. Malzeme olarak düzgün kesme küfeki taşı kullanılmıştır. Sütunlar ve baklavali başlıkları ise mermerdendir. Yapı oldukça sadedir. Başlıca süslemesi kademeli silmeler ve sütunların aralarında yer alan geometrik mermer şebekelerdir. Türbe girişi kuzey tarafta asma kapı ile sağlanmıştır. Kapı üzerinde bir palmet frizi bulunur.

Ayaş Mehmed Paşa'mn madalyon bezemeli mermer lahti, türbenin ortasında bulunmaktadır. Baş ve ayak taşları sivri kemerlidir ve üçer sıra mukarnaslı mih-rapçıkla bezenmiştir.

Bibi. Akakuş, *Eyyûb Sultan*, 167; Unsal, *Türbeler*, 82; Demiriz, *Türbeler*, 16-18; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 156-158.

YILDIZ DEMİRİZ

AYASOFYA

Bizans sanatının en büyük eseri olan Ayasofya'nın yerinde daha önceki paga-nisma dönemi mabetlerinden birinin bulunduğu sanılır. İlk yapıldığında Büyük Kilise (Megale Ekklesia) olarak adlandırılan Ayasofya'ya ancak 5. yy'da sadece Sopfia denilmeye başlanmıştı. Hristiyan üçlemesinin ikinci unsuru olan Kutsal Hikmet'e (Sofia) adandığından Ayia Sofia olarak tanınmıştır. Fakat Bizans halkı buraya uzun süre Büyük Kilise demeye devam etmiştir. Aynı ad fetihten sonra da Ayasofya biçimini alarak günümüze kadar yaşamıştır.

Ayasofya'nın iç süslemesinin ihtişamı, mimari ölçülerinin bir kilise için alışılmamış büyüklükte oluşu ve hepsinin üstünde, orta mekânına hâkim olan kubbenin yüksekliği ve çapının genişliği, daha yapıldığı yıllardan itibaren herkesi şaşırtmış ve hayranlık duymalarına yol açmıştır. Hristiyan dünyası bu cüret-

li kubbenin yapımını insanüstü güçlere bağlamış ve bu gözlem, dini inanç ile birleşince, Ayasofya ortaçağ mistisizminin erişilmez bir sembolü olmuştur. Ortodoks inancında insanlar ve dünya üstünde semavi âlemi temsil eden kubbe, burada en yüceleştirilmiş görünümüne kavuştuğundan, bu kubbenin "sanki boşlukta yüzdüğü"ne inanılmış ve böylece, Ayasofya adının maddeleşmiş bir belirtisi sayılmıştır. Ortaçağ insanının bu görüşü, günümüze kadar insanları aynı güçle etkisi altında bırakabilmiş ve Aya-sofya'yı inceleyen çağımızın ilim adamları da çok defa bu görüşlere katılmaktan kendilerini alamamışlardır.

İmparator I. Constantinus (hd 324-337), Hristiyanlığı yasaklanan bir inanç olmaktan resmen çıkardıktan sonra, imparatorluğun her tarafında büyük kiliseler yapımına başlandı. Constantinus'un bu hoşgörüsünden dolayı birçok kilisenin kurucusu olduğu iddia edilmiştir. Fakat bu söylentilerin en eskisi 7. yy'-dan daha geriye gitmez. Halbuki 380-440 arasında İstanbul'da yaşayan, kilise tarihi yazarı Sokrates, Ayasofya'nın ilk yapısının İmparator Constantius (hd 337-361) tarafından inşa ettirildiğini bildirir. Constantius'un hayatını kaleme alan Evsebios (260-339) onun böyle bir kilise yaptırttığından hiç söz etmez.

Ayasofya'nın ilk açılış töreni, 15 Şubat 360'ta yapıldı. Bu üstü ahşap çatı ile örtülmüş, uzunluğuna gelişen bir bazilika idi. İstanbul Patriği İoannes Krisosto-mos, Arkadios'un (hd 395-408) eşi Ev-dokia'nın Ayasofya önüne gümüş kaplamalı bir heykelinin dikilmesi yüzünden çıkan tartışmada, 20 Haziran 404'te İç Anadolu'ya sürgün edildiğinde meydana gelen ayaklanmada, ilk Ayasofya kısmen yandı. Onarım ancak II. Teodo-sios döneminde (408-450) tamamlandı ve açılış 10 Ekim 415'te yapıldı. A. M. Schneider (1896-1952) tarafından, binanın batı tarafında yapılan kazıda bulunan, üzerlerinde On iki Havari'yi temsil eden kuzu kabartmaları olan mermer blokların, bu ikinci Ayasofya'nın abidevi ölçüdeki girişinin parçaları oldukları ileri

sürülmüştür. Bu Ayasofya da tahmin edildiğine göre yine ahşap çatılı, bazilika tipinde bir yapı idi.

imparator I. İustinianos (hd 527-565) aleyhine 13 Ocak 532'de başlayan ayaklanmada, isyancıların önce başarıya ulaştıklarını sanarak "zafer" diye haykırımları yüzünden Nika (Zafer) olarak adlandırılan büyük kargaşada çıkan yangında, 13-14 Ocak gecesi kilise ikinci defa yandı. Durum düzeldikten sonra İustinianos derhal kilisenin ihyasına girişti. İmparatorun hayatı ve işlevi hakkında pek çok eser yazan Prokopios (yak. 500-562) inşaata 23 Şubat'ta başladığını bildirir ki, bugün görülen işte bu üçüncü Ayasofya'dır.

Ayasofya'nın içinde ve çevresinde 1946'dan itibaren kazılar yapan Muzaffer Ramazanoğlu (1901-1958) bazı yeni görüşler ileri sürerek, ilk binanın Constan-

Ayasofya'mn havadan çekilmiş bir fotoğrafı. Sağda arkada Aya İrini ve Topkapı Sarayı, önde sağ köşede III. Ahmed Sebili ve Çeşmesi. *Ara Güler, 1970*

si, "erişilmez bir sınırsızlık, mozaik ve renkli taşlarla kaplı duvarlar, çayır, orman ve denizleri" temsil eden yeryüzü olarak kabul ediliyordu.

Ayasofya'mn, Ağustos 553'te ve 14 Aralık 557'deki depremlerde büyük kubbesi ile doğudaki yarım kubbesinde çatlaklar belirmesi üzerine onarımına geçildi, fakat 7 Mayıs 558 günü kubbenin büyük bir kısmı çökerken, sunak masası, kiborion ve ambon'u da parçaladı. I. İustinianos'un emri ile İsidoros" un yeğeni Genç İsidoros onarımı üstlendi. Bu mimar, kubbeyi otuz ayak (7 m kadar) yükselterek daha hafif malzemeden yaptı ve açılış 23 Aralık 562'de oldu. Bu ikinci açılış töreni dolayısıyla, Pavlos Silentiarios, Ayasofya'nın büyüklük, güzellik ve ihtişamını öven abartılı manzum bir destan (ekphrasis) yazmıştır. Bu sıralarda kilisenin hizmetini gören din adamlarının sayısı altı yüz olarak belirlenir.

Bizans tarihinde önemli bir akım olan İkonoklazma (tasvirkırcılık) döneminde (726-842), Ayasofya'daki bütün figürlü resimlerin yok edildikleri bilinir. Bu akımın en büyük taraftarı İmparator Teofilos (hd 829-842), Ayasofya'ya değer verdiğini göstermek üzere, antik çağa ait bir binadan alınmış, tunçtan çok güzel bir çift kapı kanadını, kilisenin güney taraftaki girişine taktırmıştır.

tinus zamanında yapıldığını, oğlu Kons-tantios'un bunu büyütüp, üç nefli bir bazilika biçimine soktuğunu iddia etmiştir. II. Teodosios bu bazilikanın güney kısmının üstünde yeni kiliseyi yapmış olup şimdi görülen iç ve dış holler (nar-teksler), bunun orta ve bir yan nefi üstündedir. Nihayet I. İustinianos'un kilisesi ise bu kalıntıların üstünde kurulmuştur. Ancak bu görüşler hiç taraftar bulmadığı gibi, iddiaların çoğu inandırıcı olamamıştır. Fakat Ramazanoğlu'nun yeteri kadar tanıtılmadan kalan kazı buluntularının da arkeoloji bakımından önemli oldukları inkâr

olunamaz.

- I. İustinianos, Ayasofya'nın yapımı için Batı Anadolu'lu iki mimar-mühendis görevlendirdi. Bunlar Miletoslu (Söke yakınında Balat) İsidoros(->) ile Trallesli (Aydın) Antemios(->) idi. İnşaat için, her taraftan malzeme toplanırken, başta Efesos'ta Artemis'teki olmak üzere pagan (putperest) mabetlerinin sütunları da İstanbul'a getirildi. Bir kaynağın bildirdiğine göre, yüz ustabaşının idaresinde on bin amele ile yapılan inşaat beş yıl sürdü ve açılış 27 Aralık 537 günü yapıldı. Fakat içinin süslemesi daha yıllarca sürerek ancak II. İstinos (hd 565-578) döneminde bitti. Ayasofya yapıldığında "... kaplanamaz, sınırlanamaz bir boşluk, çevrelenemeyen kozmosun" bir sembolü olarak görülmüştü. Kubbe-

AYASOFYA

448

449

AYASOFYA

Fossati'nin çizimiyle Ayasofya ve çevresi (solda) ile içinden bir görünüm (sağda), 19. yy. *Tahsin Aydoğan'ın fotoğraf arşivi*

le bir türbe haline sokularak I. Mustafa buraya gömülmüş, on yıl kadar sonra Sultan İbrahim de (hd 1640-1648) idam edildiğinde aynı yere defnolunmuştur.

Ayasofya camiye çevrildiğinde içindeki bütün mozaiklerin üstlerinin kapatıldıkları sanılır. Fakat bu doğru değildir. 16. yy'dan itibaren burayı ziyaret eden yabancı seyyahların hepsi, mozaiklerin görülebildiğini, yalnızca figürlerin yüzlerinin kapatıldığını bildirirler. Müslüman ziyaretçilerden 1590'a doğru Fas sultanının elçisi olarak İstanbul'a gelen Ebu el-Hasan et-Tamgruti de bu mozaik resimlerin çoğunu görmüştür. Evliya Çelebi de 17. yy'da bu mozaikleri "... kubbelerin hepsinin içlerinde altınla mineden resimlerle... ve başka insan resimleri yapılmıştır ki, dikkat gözüyle seyredenlerin hayretlerinden parmakları ağızlarında kalır..." cümleleri ile

Komnenos döneminde (1143-1180) 1166'da yapılanında alınan karar bir ferman halinde mermer levhalara işlenerek, narteks bölümünün duvarına yapıştırılmıştı. Fetihden sonra uzun süre yerlerinde duran bu levhalar II. Selim (hd 1566-1574) döneminde, 1566'da kaldırılıp, ters çevrilerek Kanuni Sultan Süleyman türbesinin saçağında kullanılmıştır.

- IV. Haçlı Seferi 1203'te Byzantion'a geldiğinde, onlara borçlu olan IV. Alek-sios, Ayasofya'nın değerli bazı eşyasını Latinlere bağışlamak zorunda kalmıştır. Kısa süre sonra 1204'te Batılı şövalyeler şehri ele

geçirdiklerinde, Ayasofya ciddi surette yağmalandığı gibi, ilk kargaşa günlerinde bir dini bina için yakışsız bazı çirkin olaylar da oldu. Kaynaklara göre, Meryem sunağı parçalandı, dini ayin kupalarında şarap içildi, yağmalanan eşyayı taşımak için hayvanlar kilisenin içine kadar sokuldu. Hattâ Bizanslı yazar Niketas'a inanılırsa, bir fahişe, kürsüye çıkarak şarkı okumuş ve dans etmiştir. Bu arada Hristiyanlığın birçok kutsal eşyası (rölik), içinde saklandıkları değerli mahfazaları ile Ayasofya'dan alınarak, Batı'daki kiliselere yollanmıştır.

İlk taşkınlıklar durulduktan sonra Ayasofya Venediklilerin idaresinde kalmıştır. Buranın idaresini diğer Katoliklerle vermek istemedikleri için aralarında ciddi sürtüşmeler olmuştur. Fakat 1261'e kadar süren Latin işgali sırasında, Batılı beş imparator burada taç giymiştir. Ayasofya'nın yukarı kattaki güney galerisinde yerde görülen Henricus Dandolo yazılı taşın, İstanbul'un Haçlılar tarafından işgali için çok uğraşan ve burada ölen Venedik dojunun mezarı olduğuna inanılır. Ancak bu yazının 1847-1849 arasındaki onarım sırasında, Dandolo'nun hatırasını yaşatmak için sembolik bir mezar yeri uydurmak düşüncesiyle buraya işlendiği de ileri sürülür.

Bizans, 1261'de şehri geri alıp imparatorluğu ihya ettiğinde Ayasofya oldukça yıpranmış halde idi. Büyük ihtimal ile binanın batı tarafındaki dört destek payandası bu sırada yapılmıştır. II. Andronikos (hd 1282-1328), 1317'de yapının doğu ve kuzey taraflarının tehlikeli durumunu önlemek için, bu cephelere destek payandaları yaptırmıştır. 1344 Ekim'indeki şiddetli depremde, Ayasofya'nın birçok kısmı çatlamış, fakat çöküntü 19 Mayıs 1346'da olmuştur. Kubbenin bir parçası ile doğu kemeri ve bazı bölümler yıkılmıştır. Bu sırada imparatorluk, onarımın giderlerini karşılayacak durumda olmadığından, Ayasofya bir süre kapalı kalmış, ancak 1354'te özel bir vergi toplamak ve bağışlar almak suretiyle Astras ve Peraeta adlarında iki Latin mimar tarafından gerekli onarımlar yapılabilmiştir. İstanbul'un 1453'te fethinden kısa süre önce, Ayasofya'da bazı onarımlar yapmak üzere Ali Neccar adında bir Türk mimarın gönderilmiş olduğu yolundaki söylentinin doğruluk derecesi bilinemez. Bizans İmparatorluğu'nun son döneminde Ayasofya artık bakımsız ve perişan bir haldedir. Semerkant'a, Timur'a elçi olarak giden İspanyol Ruy Gonzales de Clavijo, 1403'te kilisenin birçok kapısının düşmüş ve çevresinin harabelerle dolu olduğunu seyahatnamesinde yazar.

II. Mehmed (Fatih) 29 Mayıs 1453'te Byzantion'u fethedip, şehre girdiğinde, gerek Tacizade Cafer Çelebi, gerek Tursun (Tûr-ı Sînâ) Bey'in haber verdiklerine göre, doğru Ayasofya'ya giderek, kubbenin üstüne kadar çıkmıştır. Fetihte *bizzat* bulunan Tursun Bey II. Mehmed'in (Fatih) kilisenin çevresini çok harap bulduğunu bildirirken, onun burada ünlü Farsça beyti söylediğini de kaydeder (Türkçesi, *Örümcek Kısra'nın*

takında perdedarhk ediyor / Baykuş Ef-

râsiyâb'ın kalesinde nevbet vuruyor). Gerekli temizlik yapıldıktan sonra, usul gereğince fetih işareti olarak, kilise camiye çevrilmiş, genç padişah imamlık görevini yapan Akşemseddin'in idaresinde ilk cuma namazını artık Ayasofya Cami-i Kebiri olan bu mabette kılmış, onun adına burada ilk hutbe okunmuştur. Bundan itibaren de Ayasofya'nın Türk dönemi başlamış oldu.

16. yy'da yaşayan Gelibolulu Âli'nin *Künhü'l-Ahbar'du* bildirdiğine göre Fatih, Ayasofya hakkındaki Bizans yazmalarını toplatarak, bunları Türkçeye çe-virtmiştir. Pek çok kütüphanede yazma olarak rastlanan *Tarih-i bina-i Aya Sofya* başlıklı risalelerin hepsinin özünün, Bizans döneminde yazılmış "Patria" denilen İstanbul tarihlerinin, Ayasofya'dan bahseden "Diegesis" adlı bölümüne dayandığı belirlenmiştir.

Bellibaşlı Türk şehirlerinde varlığı görülen bir ulu cami İstanbul'da yapılmamış, bu görevi Ayasofya görmüştür. Fatih, değişik nüshaları günümüze kadar gelen vakfiyelerinde Ayasofya Camii'nin bakımı için gelir sağlayacak pek çok mülk ayırdıktan başka, caminin hizmetlerini görmek üzere 62 görevli atamıştır.

Fatih döneminde, genellikle sanıldığı gibi tuğla minare değil, batıdaki yarım kubbenin güney köşesindeki ağırlık kulesinin üstüne ahşaptan bir minare yapılmıştır. Fatih caminin kuzey tarafına da bir medrese inşa ettirmiştir.

II. Bayezid döneminde (1481-1512), Bâb-ı Hümayun tarafındaki minarenin yapıldığı söylenirse de, bize göre bu minare daha sonra Mimar Sinan tarafından yapılmış olup Bayezid döneminde inşa edilen minare tuğladan olmalıdır. II. Bayezid medresenin üzerine bir de kat ilave ettirmiştir. I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) Macaristan'da Bu-din'in fethi üzerine oradaki katedralden

çıkarılan iki şamdan Sadrazam İbrahim Paşa tarafından mihrabın iki yanına konulmuştur.

Ayasofya'ya en fazla ilgi gösteren padişah II. Selim'dir (hd 1566-1574). Tahta çıktığında Ayasofya'yı ziyaretinde narteks kısmında duvarda gördüğü 1166 tarihli mermer levhalara işlenmiş kararın ne olduğunu sormuş, kendisine, "Hazret-i Ali'nin tilsimidir" şeklinde gülünç bir açıklama yapılması üzerine, bir Rum papaz getirterek bu metnin tercümesini yaptırmış ve 1567'de İstanbul'da olan Marco Antonio Pigafetta'nın yazdığına göre 8 Ağustos 1567'de II. Selim'in emri ile bu levhalar kaldırılmıştır. Bunlardan beş tanesi 19öO'ta Kanuni türbesinin saçağında ters çevrilmiş olarak bulunmuştur. Asılları türbedeki yerlerine konulurken, kopyaları da Ayasofya'daki yerlerine yapıştırılmıştır. II. Selim, Bâb-ı Hümayun tarafındaki gövdesi yivli minareyi yaptırdıktan başka, caminin etrafının açılması ve binanın

onarımı ile Hassa Başmimarı Sinan'ı görevlendirdi. 1572 ve 1573 tarihli belgeler ve tarihi kaynaklarda, Fatih döneminden kalan ahşap minarenin kaldırılması ve yeni bir minare yapılması, harap kısımların onarılması, duvarların payandalarla desteklenmesi, camiye bitişik ev yapanların cezalandırılmaları gibi hususların kararlaştırıldığı öğrenilir.

II. Selim, Ayasofya'ya iki minare daha ilave edilerek kendisi için de bir türbe yapılmasını istemiş, fakat bunlar ancak onun ölümünden sonra III. Mu-rad'ın (hd 1574-1595) ilk yıllarında tamamlanmıştır. Duvarları çini kaplı hünkâr mahfili ile çok zarif bir mermer minber, vaaz kürsüsü ve müezzin mahfili de bu sırada yapıldıktan başka, Bergama'da bulunmuş, yekpare mermerden oyulmuş antik çağdan kalan iki küp buraya getirilerek caminin içine konulmuştur. Bu küplerden üçüncüsü ise 1837'de Paris'te Louvre'a götürülmüştür.

Mimar Sinan'ın Ayasofya'nın güneydoğusunda II. Selim için yaptığı türbe ile burası bir hanedan mezarlığına dö-ülmüştür. Aynı yerde 1600'de Hassa Başmimarı Davud Ağa, III. Murad için ikinci türbeyi yapmış, bunu III. Mehmed'in (hd 1595-1603) ölümünden sonra mimar Dalgıç Ahmed Ağa'nın yaptığı üçüncü büyük türbe binası takip etmiştir. Her üç türbe de Osmanlı dönemi Türk mezar mimarisinin en muhteşem anıtlarından sayılırlar. Gerek bu türbelerin içlerine, gerek etraflarına genellikle hanedandan pek çok kineşe gömüldüğü gibi, burada ayrıca Şehzadeler Türbesi olarak adlandırılan küçük bir mezar binası daha yapılmıştır. 1617'den itibaren önce doksan altı gün, sonra on altı ay iki defa padişah olan ve tam deli olduğundan sarayın bir dairesine kapatılan L Mustafa 1639'da öldüğünde (veya öldürüldüğünde), Ayasofya'nın güneybatı köşesinde evvelce vaftizhane olan ve burası camiye dönüştürüldüğünde kandil yağları ambarına dönüşen bina, ace-

Matrakçı Nasuh'un *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han* adlı yapıtında yer alan iki minareli Ayasofya ve çevresini betimleyen minyatürü, 1537. *Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi*

tarif eder. Ayasofya'nın ilk planı ve içini gösteren gravürler G.-J. Grelot tarafından 1680'de yayımlanmıştır. Fakat Ayasofya'nın içini ve mozaiklerini gösteren en mükemmel desenler 1710'da İstanbul'da bulunan İsveçli mühendis subay Cornelius Loos tarafından çizilmiştir.

III. Ahmed döneminde 1717'de Ayasofya'nın sıvaları yenilenmiş, kubbenin ortasına eski gravürlerde görülen, dövme demirden çok büyük bir top kandil asılmıştır. Hüseyin Ayvansarayî (ö. 1787), *Mecmuâ-i Tevârih* adlı eserinde 1733-1734'te yapılan bir tamiri idare eden mimardan, zeminden kubbe yüksekliğinin 72 arşın olduğunu öğrendiğini yazar. Fakat en önemli onarım ve ek binaların yapımı, L Mahmud (hd 1730-1754) tarafından 1739-1740'ta yapıldı. Türk sanatının şaheserlerinden şadırvan, sıbyan mektebi, aşhane-imaret, kütüphane ve

AYASOFYA

450

451

AYASOFYA

Ayasofya iç mekânında apsise doğru bir bakış.

Ara Güler

yeni bir hünkâr mahfili ile mihrap inşa edildikten başka bu dönemde içerideki mozaiklerin de üstlerinin kalın badana tabakası ile kapatıldıkları bilinir. Baron de Tott, 1755'te mozaiklerin artık görülemediğine işaret eder.

Hocapaşa semtinde çıkan ve 36 saat süren yangında ise, çevredeki alevlerin şiddetinden Ayasofya'nın kubbe kurşunları eriyerek çörlenlerden aşağıya akmıştır. I. Mahmud'un inşa ettirdiği ek binalar ile Ayasofya, bir külliye'nin merkezi durumuna girmişti. Gabi Said Efen-di'nin *Vekayiname* 'sinden öğrenildiğine göre, II. Mahmud tarafından 1809-1810' da sekiz yüz kese kadar para harcanarak Ayasofya tekrar onarılmıştır. Fakat bunun yeterli olmadığı, Abdülmecid (hd 1839-1861) tarafından çok büyük çapta bir onarım girişiminde bulunulmasından anlaşılır. İsviçre asıllı mimar Gaspere T. Fossati'ye (1809-1883) havale edilen bu işin gerçekleşmesi için mi-rasçısız ölen Şeyhülislam Mekkîzade Mustafa Asım Efendi'nin (1733-1846) devlete kalan parası kullanılmıştır. Kardeşi Giuseppe (1822-1891) ile 1847'den itibaren çalışmalarına başlayan Gaspere Fossati, ortalama sekiz yüz işçi çalıştırarak, yapıdaki çatlakları o yılların tekniği ile giderirken, iç ve dış süslemeyi de bütünü ile elden geçirmiş, mozaikleri meydana çıkarmış, bunların desenlerini

çizdikten sonra yeniden üstlerini örtmüştür. Bu arada bazı yeni ek binalar da inşa edilmiş, medrese bütünüyle 19-yy üslubunda bir yapı halinde yeniden yapılmıştır. Dökülmüş mozaik tanelerinden, Lanzoni adlı mozaik ustasına Ab-dülmecid'in bir tuğrası işletilmiştir. Kandiller yenilenmiş, kible duvarındaki renkli alçı pencereler yapılmış, Tekneci-zade İbrahim Efendi tarafından 1644-1645'te yazılan kare çerçeveli büyük levhalar indirilerek, yerlerine Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin (1801-1877) Allah, Muhammed, ilk dört halifenin adlarını ve Hasan, Hüseyin adlarını celi sülüs hatla yazdığı dev ölçüde yuvarlak çerçeveli sekiz levha asılmıştır. Fossati ayrıca Ayasofya'nın dış duvarlarını sarı ve koyu kırmızı şeritler halinde boyatmıştır. Fossati'nin inşa ettiği ek binaların başında kible duvarına bitişik, neobi-zans üslubundaki yeni hünkâr mahfili gelir. Bu, arkadaki küçük çapta bir saray mekânı görünümünde olan Kasr-ı Hümayun'a bağlanmıştır. Bunun iç dekorasyonu A. Fornari tarafından yapılmıştır. Fossati avlu kapısının

yanına bir muvakkithane de inşa etmiştir. Bu onarımın bitmesi üzerine 1265 yılı ramazanının ilk cuması (13 Temmuz 1849) çok büyük bir törenle açılış yapılmış, bu olayın hatırası olarak da taslağını Fossati'nin çizdiği ve Darphane'de görevli fo-

toğrafçı Robertson'un hakkettiği altın, gümüş ve bronz bir de madalya basılmıştır. Bu olay Lutfi Efendi'nin *Vekayi-nam&sinde* de anlatılır. Fossati, Abdülmecid'in yaptığı maddi yardımla, Ayasofya'nın içini, dışını ve çevresini gösteren renkli resimlerden oluşan bir albümü 1852'de Londra'da yayımlamış, onun kurduğu iskelelerden faydalanarak meydana çıkan mozaiklerin 1848' de resimlerini çizen W. Salzenberg de (1803-1887) ilim ahlakına aykırı düşen bir davranışla, bunların renkli resimlerini büyük bir albüm olarak 1854'te bastırmıştır.

Mozaiklerde tahribat 19. yy'da yabancıların artık Ayasofya'yı rahatça gezebilmeleri ile başlamıştır denilebilir. Çünkü bazı cami hademeleri, elle erişilebilecek yerlerdeki mozaik tanelerini, bahşiş karşılığında yabancı ziyaretçilere veriyorlardı. Th. Gautier de 1852'de böylece bir avuç mozaik tanesine sahip olduğunu bildirir. Fakat en önemli tahrip 10 Temmuz 1894 günü meydana gelen depremde vuku bulmuş, yarım kubbeler ile tonozlardaki sıvalardan çok büyük parçalar ile mozaikler aşağıya düşmüştür. Cami bu depremin arkasından uzun süre kapalı kalmıştır.

Ayasofya hakkında ilk ilmi monografi W. R. Lethaby ve H. Swanison tarafından yayımlanmış (1894) ve az sonra E.

M. Antoniadès üç büyük cilt halinde bir eser vermiştir (1907-1909). Sonra şehircilik uzmanı olan H. Prost (1874-1959), 1904 ve 1905'te Ayasofya'da teferruatlı ölçüler alarak, rölöveler çizmiş, ayrıca Fransa Maarif Vekâleti'ne bina hakkında raporlar vermiştir. Prof. C. Gurlitt de (1850-1938) öğrencileri ile yaptığı çalışmalarda Ayasofya'nın 1906'da yeni rölö-velerini çizmiş ve yayımlamıştır. Binada bazı tehlikelerin belirdiğine dair haberlerin çıkması üzerine Evkaf Nezareti 1910'a doğru Mimar Kemaleddin Bey' in(->) başkanlığında, Avrupa'nın değişik ülkelerinden uzmanlar toplayarak onlardan raporlar istemiştir. Fakat Balkan ve I. Dünya savaşları yüzünden bir girişimde bulunulamamıştır. İstanbul'un işgali sırasında bir oldubitti ile Ayasofya'yı ele geçirerek tekrar kilise yapmak isteyenler ile, bunlara karşı olanların mabedi havaya uçurmak yolundaki teşebbüsleri zorlukla önlenmiştir.

Ayasofya 1926'da küçük bazı onarımlar görmüştür. Amerikalı Th. Whitte-more (1871-1950), Salzenberg'in fazla idealleştirilmiş renkli resimleri ile tanınan mozaikleri tekrar gün ışığına çıkarmak üzere 1931'de Türk hükümetinden izin alarak, ancak 1932'den itibaren çalışmalara başladı. Bu çalışmalar sürerken 1934'te bir akşam, Atatürk sofrada Ayasofya'nın müze haline getirilmesi yolundaki düşüncesini ortaya atmış, Milli Eğitim Bakanı Abidin Özmen, ertesi gün Vakıflar

İdaresi'ne, caminin kendi bakanlığına devredilmesini isteyen ilk yazıyı yollamıştır. 24 Kasım 1934'te Bakanlar Kurulu'ndan kararın çıkması üzerine 1 Şubat 1935'te Ayasofya resmen müze olmuştur. Başlangıçta, içinde müzelik eşyanın da sergilenmesi tasarlanmıştı. Yerlerdeki halılar kaldırılmış, büyük yuvarlak levhalar indirilmiştir. Bunların başka camilere asılması düşünülmüştür. Fakat çapları hiçbir kapıdan geçmesine izin vermediğinden, Ayasofya'nın yan nefinde bir köşeye istiflenerek bırakıldılar, ancak 1950'li yıllarda tekrar eski yerlerine asıldılar.

Amerikan Bizans Enstitüsü, mozaik arama ve temizleme işleri ile uğraşırken, R. Van Nice idaresinde bir ekip, binanın, taş taş ölçülerek rölövelerini çıkarmaya girişmiş, daha önce 1936'da Alman Arkeoloji Enstitüsü, avluda kazılar yapmış, Muzaffer Ramazanoğlu, müdürlüğü sırasında 1945-1955 arasında Ayasofya'nın içinde ve yakın çevresinde araştırmalar yapmıştır. I. Mustafa ve Sultan İbrahim Türbesi olan eski vaftizhane ile ana bina arasındaki boşluk 1945'te temizlenerek, 1639'da burası türbe yapıldığında dışarıya çıkarılan yekpare mermerden oyulmuş çok büyük bir vaftiz teknesi bulunmuştur. 1979'da ise, I. Mahmud döneminde zemini 4-5 m yükseltilip, içine ahşap bir kantar konularak aşhane-imaretin erzak ambarı yapılan "skevofilakion" denilen hazine binasının ana tabam bulunmuş, 1982'de, 1935'te yıkılmış olan medresenin temelleri mey-

Galeriden bir görünüm.

Bünyad Dinç

dana çıkarılmış, 1984'te güneydoğudaki yukarıya çıkışı sağlayan rampa ve kuzeydoğudaki dış köşe temizlenmiş, burada Ayasofya'y a bitişik küçük bir ek şapelin kalıntıları ortaya çıkmıştır. Ayasofya hakkında pek çok söylenti ve efsane de halk tarafından yaratılmıştır. Ciddi bir esasa dayanmayan bu hurafelerden bazıları ise (duvarda Fatih'in elinin izi, atının çifteleyerek kırdığı mermer gibi) bütünüyle 19. yy sonlarında, yerli azınlıklardan seyyah rehberleri tarafından kasıtlı olarak uydurulmuştur. **Mimari**

1

Uzun, ahşap çatılı bazilika tipi yapılar ile, üstü kagir kubbe ile örtülü merkezi tipte yapı tipini birleştiren yeni bir mimari düzenleme örneği, en abidevi denemesi olan Ayasofya'da iki Batı Anadolu mimar-mühendisin Tralles'li Artemios ile Miletos'lu İsidoros'un eseri olarak meydana getirildi. Narteks ve apsis çıkıntısı hariç içten uzunluğu 73,50 m ve genişliği 69,50 m'dir. Apsis ise 6 m dışarı taşar. Avlunun batısında sütunlu revaklı bir avlu vardı. Bunun güneybatı köşesindeki parçası 1870'lerde bile henüz ayakta idi. Avlu şimdiki toprak seviyesinin çok altında idi ve Alemdar Caddesi'ne doğru uzanıyordu.

Avludan girildiğinde üstü çapraz tonozlarla örtülü, içten 5,75 m genişliğinde dış

narteks (hol) uzanır. Buradan beş kapıyla geçilen esas iç narteks 9,55 m genişliğindedir. Öncekinden daha yüksek ve süslemesi bakımından çok zengin olan bu kısım, eksene paralel atılmış kemerlerle dokuz bölüm halindedir. Bu bölümün kuzey ucundaki mekân ise yukarıdaki galerilere çıkış sağlayan rampalara geçit vermektedir. Güney ucundaki yan kapı ise Horologion Kapısı olarak adlandırılmıştı; bazı törenlerde imparatorlar buradan Ayasofya'ya girdiğinden

burası önemli bir geçit yeri idi. Bu dehlizin bitişiğinde yukarıya çıkışı sağlayan güney rampası bulunur.

Narteksten esas mekâna açılan kapılardan üç tanesi imparator kapıları olarak adlandırılmıştır. İmparatorlar en büyük orta kapının eşiğinde secde ettikten sonra içeri girerlerdi. Kapıların meşe ağacından kanatlarının yüzeyleri tunç levhalarla kaplanmıştı. Burası cami olduğunda bunların üstlerindeki kabartma haçların, yalnızca yatay kollan kaldırılmıştı. İç narteksin tonozlarına, altın zemin üzerine geometrik motifli mozaikler işlenmişti. Yan duvarlar ise irice mermer çubuklarla sınırlanmış renkli taş levhalarla kaplanmıştı. Duvarlar ile kemerlerin ve tonozların başlangıcı, kakma tekniğinde renkli bir friz ve derin oyuklarla bezenmiş ikinci bir frizle ayrılmıştı.

Ayasofya'nın ana mekânı iki tarafında dört büyük paye ve bunların aralarında sıralanan sütunlar ile yan neflerden ayrılmıştı. Uzun yapı (bazilika) şemasına bağlı kalındığından, orta nef batı-doğu ekseni üzerinde ileriye doğru gelişmiştir. Bu mekânı örtmek üzere tam ortada, zeminden yüksekliği 55 m olan büyük bir kubbe yapılmıştı. Bu kubbe muntazam bir daire biçiminde olmadığından çapı 31,24 m ile 32,81 m arasında değişir. İlk yapıldığında Roma mimarisindeki sisteme uygun olarak köşe pandantifleri (küresel üçgenler) ile bir bütün teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Fazla yayvan ve basık olan bu kubbe 558'de yıkılınca yerine kırk kaburgalı ve pencereli daha yüksek bir yenisi yapılmıştı.

Bu kubbenin baskısının karşılanması statik bakımdan sorun yaratmıştı. Orta nefin üstünü kapatmak için batı-doğu ekseni üzerinde yapılan iki büyük yarım kubbe, aynı zamanda ana kubbenin bu yönlerdeki baskısını ikiye bölerek karşılıyordu. Bu baskı her yarım kubbe-

AYASOFYA

452

453

AYASOFYA

Bizans dönemi Ayasofya'sının kesitli izometrik perspektifi. *Arkeoloji ve Sanat Yayınları Arşivi*

de üçe bölünerek daha da azaltılmıştır. Bu sistem ana kubbe ağırlığının, batı-doğu eksenini üzerinde dağıtılarak, dış duvarlara kadar getirilmesini, buradan da zemine indirilmesini sağlamıştır. Halbuki aynı baskı yanlarda (kuzey ve güneyde) ve binanın içinde birtakım kemerlerin yardımı ile karşılanmaya çalışıldığından, bu sistemin statik bakımdan yetersizliği yüzünden, Ayasofya'nın güney ve kuzey cephelerine zaman zaman destekleyici payandaların yapılmasını gerektirmiştir. Taşıyıcı büyük payelerin, renkli taştan levhalarla kaplanması ile ağırlıkları gizlenerek, orta nefin aydınlık, geniş bir mekân halini alması sağlanmış, ortaçağda başka benzeri olmayan kubbenin seyirci üzerindeki etkisi daha güçlenmiştir.

Orta nefin iki yanındaki büyük kemerlerin içlerini kapatan tympanon'da (üst duvarlar) açılmış pencereler ile kubbedekiler ortayı aydınlatır. Bu geniş sahanın zemini, dikdörtgen büyük mermer levhalar ile kaplıdır. Ancak Rama-zanoğlu'nun 1947-1950 arasında yaptığı araştırmada, daha önceki mermer döşe-

me, yıkılan kubbenin parçalarından çökmüş durumda şimdiki kaplamanın altında bulunmuştur. Orta nefin sağ tarafında, döşemede görülen renkli taşlardan yuvarlaklar kesilerek yapılmış süslemenin, taban yükseltildiğine göre geç bir tarihe ait olduğu belirlidir. Bu yuvarlaklarda evren, burçlar ve Hristiyan üçlemesinin sembollerini görmek isteyen hipotez inandırıcı görülmemiştir. Omfa-los adı verilen bu yer, bazı kaynaklardan öğrenildiğine göre, Bizans'ın son yıllarında imparatorların taç giydikleri yerdir.

Orta nefi yanlarındaki netlerden ayıran paye ve sütunların başlıkları zengin biçimde bezenmiştir. Uzak ülkelerdeki mabetlerden getirilen bu sütunlar madenden kalın çemberlerle dayanıklı duruma sokulmuştur. Başlıkların, kuvvetli gölge-ışık tesirlerine sahip olmaları için üzerlerindeki yaprak motiflerinin araları matkapla oyulmuştur; ortalarında ise I. İustinianos'un adını veren markalar (monogram) işlenmiştir. Bütün duvar yüzeyleri damarlı mermer veya başka cins renkli taş levhalarla kaplanmış, ay-

nı kitleden biçilen tabakaların bitleştiril-mesi suretiyle bazı şekiller ortaya çıkmıştır. Halk bunlarda bazı figürleri ve aralarında şeytanın resmini de gördüğünü sanır. Bazı levhalarda ise Byzanti-on'un simgesi olan yunusbalığı motifleri kabartma olarak görülür.

Kuzey ve güneydeki rampalardan çıkılan üst galeriler, narteks ile yan nefle-rin üzerlerinde uzanır. Narteks üstündeki, boydan boya beşik tonozla örtülü olan uzun galeri kadınlara mahsus idi. Tam ortada imparatoriçeye tahsis olan yer belirtilmiştir. Burada önemli ve benzeri çok az görülen bir özellik, kemerlerin aralarındaki ağaç gergi

kirişleridir. Bunların yüzeylerinde motifler oyma olarak işlenmiştir. Bu galerinin güney ucunda, Türk döneminde "papaz odaları" denilen birkaç mekân vardır. Güney galeri, patrik başkanlığında metropolitlerin toplantısı için kullanıldığına göre, bu odaların da patrik ve kilise adamlarına mahsus oldukları tahmin edilir.

Güney nefin üstündeki galeride kubbenin iki yana olan baskılarını karşılayan, paye, kemer ve tonoz sistemi gö-

rülür. Bunun statik yetersizliği, sütunların dikeyliklerini kaybetmelerinden an-laşılır.

Güney galeriyi ayıran mermer bölme ise, ağaç .ve tunç kapı kanatlarının taşa işlenmiş kopyasıdır. Bu bölmenin gerisindeki kısımda kilise adamları toplantı yapıyorlardı. Bu galerinin sağındaki payandaların içinde yapılmış olan, çok ufak karanlık hücre, 1453'te Türkler şehri aldığı anda, güya ayini idare eden papazın içine girerek kaybolduğu ve bir gün, Ayasofya tekrar kilise olduğunda çıkacağı yer olarak gösterilmiştir. Ayasofya'nın güney tarafına bitişik olan baptisterion (vaftizhane) ise zeminde kare planlı bir binadır. Köşelerde yarım yuvarlak çıkıntılardan sonra üst yapısı sekizgene dönüşür ve üstünü bir kubbe örter. Vaftizhane ile ana bina arasında küçük bir avlu vardır. Bu yüzden bu binanın Iustinianos Ayasofya'sından daha eski olabileceği düşünülür. Burası 17. yy'da türbeye dönüştürüldüğünde dışarıdaki aralığa çıkarılan yekpare mermerden oyulmuş 3,20 m uzunluk ve 2,50 m genişliğindeki muazzam vaftiz teknesi bugün hâlâ orada durur.

Ayasofya'nın kuzeydoğu köşesinde, esas binadan 5 m kadar açıkta yuvarlak bir ek bina bulunur. İç çapı 11,50 m, dış çapı ise 14,50 m olan bu yapının, kilisenin değerli eşyalarının saklandığı skevo-filakion (hazine binası) olduğu genellikle kabul edilir. I. Mahmud döneminde arkada aşhane-imaret yapıldığında burası erzak ambarı olmuştu. 1980'li yıllarda içindeki kalın toprak tabakası temizlendiğinde, çepeçevre on iki niş meydana çıkmış, ayrıca duvara saplanmış mermer konsollar da görülmüştür. Bunun da, Iustinianos Ayasofya'sından daha eski olabileceği tahmin edilmiştir.

Mozaikler

I. Iustinianos tarafından yaptırıldığında kilisenin içinin mozaiklerle kaplandığı bilinmekle beraber, bunlar arasında figürlü kompozisyonların da yer alıp almadıkları hakkında bir şey bilinmez. Pavlos Süentiarios, sadece kubbenin ortasını büyük bir haçın süslediğini bildirir. Çok zayıf bir ihtimal ile eğer figürlü resimler var idiyse, bunlar 726-842 arasındaki, İkonoklazma (tasvirkincilik) Akımı sırasında kazınmış olmalıdır. I.

Iustinianos döneminin renkli ve yaldızlı yüzeyler meydana getiren bezemeleri ise günümüze kadar gelmiştir.

Ayasofya'da bugün görülen ve 1932' den itibaren Amerikan Bizans Enstitüsü tarafından meydana çıkarılan figürlü mozaiklerin hepsi de

İkonoklazma Akımı 842'de kapandıktan sonraya aittir. Bunlar peyderpey yapıldıklarından aralarında üslup birliği yoktur. Fetih'ten sonra uzun süre, yalnızca yüzleri kapatılmış olarak görülen figürlü mozaiklerin bütünüyle örtülmeleri ancak 18. yy'ın ortalarına doğru gerçekleşmiştir.

Th. Whittemore'un 1932'de başlayan mozaikleri meydana çıkarma çalışmaları, onun ölümünden sonra 1970'e kadar sürdürülmüştür. Fakat Fossati'nin notlarına göre yeni tespit edilen bazı yerlerde mozaik bulunmaması şaşırtıcıdır. Whittemore'un açıkladığı gibi, mozaiklerin hiçbirinde kasıtlı tahrip veya yüzlerin kazınması gibi bir durum görülmemiştir. 1932-1970 arasında üstleri açılan mozaikler şunlardır:

Narteksten esas mekâna açılan imparator Kapısı üstünde, ortada tahtında

AYASOFYA

454

455

AYASOFYA

ya az sonra yapıldıklarına ihtimal verilir.

Yan neflerin üstünde büyük kemerlerin içini dolduran üst duvarlarda, pencerelerin aralarında da birtakım mozaikler olduğu bilinmekle beraber, araştırmalarda bunlardan yalnızca alt sıradaki-ler bulunmuştur. Bunlar aziz olarak kilisenin kabul ettiği bazı din adamlarıdır. Üzerlerinde rahiplere mahsus beyaz kıyafetler olan bu azizler soldan itibaren Genç Ignatios, İstanbul Patriği İoannes Krisostomos ve Antakya Piskoposu Ignatios Teoforos'tur.

İmparator Kapısı üstündeki Pantokrator İsa ve önünde secde eden imparatoru
(muhtemelen

17~(T fir|r|| nf\ctf^ffrt mı-s'niL^

1. Leon) Ara Güler

Apsis yarım kubbesinde altın zemin üzerinde tahtında oturan, kucağında çocuk İsa ile Meryem tasvir edilmiştir. Bunun, İkonoklazma Akımı'nın arkasından ilk yapılan figürlü mozaik olduğu anlaşıyor. Bazı belgelerden bu mozağin 867'den önce yapıldığı açıklanmıştır.

Burada Meryem'in "ilahi" bir güzellikte olmasına özen gösterilmiştir. Apsisin önündeki büyük kemerin alt uçlarında ise karşılıklı iki başmelek tasviri vardı. Bunlardan soldakinin *yalnızca* ayakları kalmış, sağdaki ise oldukça tamam bir haldedir ve bunun Cebrail (Gabriel) olduğu kabul edilir. Başmelek, imparatorların ve saray ileri gelenlerinin kıyafetleri ile giyimlidir. Bu mozaiklerin Meryem ile aynı tarihlerde ve-

duran Pantokrator (kâinatın hâkimi) İsa ile önünde secde eder vaziyette bir imparator. Bunun VI. Leon (hd 886-912) olduğuna kuvvetle ihtimal verilir.

Güneyden binanın içine geçit veren dehlizin kapısı üstünde, ortada kucağında İsa ile şehrin koruyucusu Meryem tasvir edilmiştir, iki yanında iki imparator ona kurdukları iki eserin modelini takdim ederler. Bunlardan biri, Byzanti-on'u sunan I. Constantinus, diğeri Aya-sofya'nın modelini sunan I. Iustinianus'tur. Ancak bunlardaki yüzler gerçek portreler değildir. Zaten imparatorların üstlerindeki kıyafetler de yaşadıkları çağın değil, bu mozağin II. Basileios dönemindeki (976-1025) onarımına tarih-lendiğine göre 10-11. yy'ın kıyafetleridir.

Güneydeki galerinin bir duvarında 6x4,68 m ölçüsünde büyük bir mozaik vardır. Burada yine altın zemin ortasında Pantokrator İsa ve yanında Meryem ile İoannes Prodromos (Vaftizci Yahya) tasvir olunmuştur. Bu aslında mahşer günü kompozisyonunun orta kısmı olan Deisis'tir. Burada İsa'ya en yakın iki varlık olan Meryem ve İoannes, mahşer günü insanlara yardım etmesi için şefaatinin rica ederler. Çok üstün kalitede olan bu mozaik, üslup ve teknik bakımından da dikkate değer. Burada antik sanat geleneklerinin estetik özelliklerinin aradan geçen yüzyılları aşarak yaşadığı belirlidir. Bu mozağin maalesef alt kısımları bahşiş karşılığı tahribe uğramıştır. Deisis panosu genellikle 12. yy'a ait olarak tarihlenir ise de bu tarihi 11. yy'a indirenler olduğu gibi, 13- yy'ın sonlarına, hattâ daha geç bir döneme çıkaranlar da vardır. Fakat en doğru ta-rihleme herhalde 12. yy olmalıdır.

Galerinin sonunda, güney duvarındaki pencerenin sağında ve solunda iki mozaik pano Bizans tarihinin önemli bazı kişilerinin gerçek portreleri olmaları bakımından son derece önemlidir. Bunlardan soldaki, İsa'ya bir adak sunan imparator IX. Konstantinos Monomachos (hd 1042-1055) ile eşi Zoe'yi tasvir eder. Ancak burada imparatorun adını veren yazıda, Konstantinos'un hattâ Zoe'nin yüzlerinin değiştirilmiş oldukları görülür. Buna göre esas bağışı yapan Zoe'nin ilk kocalarından III. Romanos Argyros (hd 1028-1034) veya IV. Mihail'dir (hd 1034-1041). Fakat Zoe'nin de yüzü değiştiril-

”_____

Yan neflerdeki üst duvarlarda bulunan aziz mozaikleri: Soldan sağa, Genç İgnatios, İoannes Krisostomos ve İgnatios Teoforos.

Fotoğraflar Tahsin Aydoğanlı

diğine göre, eşinin adı Zoe olan başka bir hükümdar çifti de düşünülebilir. Bunların üzerlerinde Bizans imparator ve imparatoriçelerinin 10-11. yy'lardaki muhteşem tören kıyafetleri vardır ve günümüze kadar gelen görüntüleri ile yüzler IX. Konstantinos ile eşi Zoe'nin gerçeğe uygun portreleridir.

Pencerenin diğer yanında ise, aynı şekilde, kucağında İsa ile Meryem'e adak kesesi sunan imparator II. İoannes Komnenos (hd 1118-1143) ile ilk eşi, Macar kralının kızı, Bizans'taki adı ile Eirene (irini) tasvir olunmuştur. Yanlarında, 1122'de 17 yaşında tahta ortak yapılan ve kısa bir süre sonra veremden ölen oğulları Aleksios'un portresi de yer almıştır. Gerek İmparator II. İoannes Komnenos, gerek eşi sarı örgülü saçları, açık gri gözleri, pembe yanakları ile tipik bir Macar olan Eirene ve nihayet oğulları, yüzü kırışıklar ile kaplı, hastalıklı Aleksios, burada çok kuvvetli gerçekçi portreler olarak işlenmiştir.

Kuzeydeki galerinin güç bulunur kuytu ve karanlık bir tonoz kemerinde ise, kardeşi VI. Leon'un tahtta kendisine ortak yaptığı Aleksandros'un portresi ile karşılaşılır. Tarihe kardeşinin gölgesinde ömrünü geçiren son derecede silik bir kişi olarak geçen Aleksandros ancak 13 ay tek başına imparatorluk yaparak 913' te, 43 yaşında iken ölmüştür. Bu mozaik onun imparator olduğu 912-913 arasında yapılmış olmalıdır. Fakat resminin neden bu kadar ücra ve karanlık bir yere yapılmış olmasına bir anlam verilemez.

Yukarı kattaki galerilerin köşesinde, evvelce "*papaz odaları*" denilen ve Bizans döneminde patrikhane mensuplarına ait olduğu sanılan mekânlarda; çok bozuk durumda, bir Deisis'ten başka havarilerden Petrus, Andreas, Lukas (?), Simeon Zelotes ile Peygamber Ezeziel, imparator I. Constantinus ile annesi He-lena (?) tasvir edilmiştir. Ayrıca burada patriklerden Germanos, Nikeforos, Ta-rasios ve Metodios'un resimleri de teşhis edilmiştir. Bunların 850-860'a doğru yapıldıkları tahmin edilmiştir.

Büyük kubbenin geçişini sağlayan dört pendentifin yüzeylerinde dört melek resmi işlenmiştir. Ancak batıdaki iki tanesi daha Bizans çağında bozulduklarından fresko olarak tamamlanmıştır. Fossati'nin onarımı sırasında bunların yüzleri altın yaldızlı oval bir yıldızla kapatılmıştır. Yalnız bir yüz ve kanatlardan ibaret olan bu meleklerin Kerubin mi, yoksa Serafin mi oldukları hususunda değişik görüşler vardır. Bazılarına göre (Schneider) bunlar Kerubin, bazılarına göre (Antoniades, Mango) ise Serafin'dir.

Ayasofya'da meydana çıkmayan daha birçok mozağin varlığı biliniyordu. Kubbenin ortasında 1355 yılı onarımında yapılan Pantokrator İsa resmi 17. yy'a kadar görülebiliyordu. Fossati onarımı sırasında bunun yerine hattat Mustafa izzet Efendi bugün görülen sureyi yazmıştır. Doğu tarafındaki büyük kemerde ise or-

Güneydeki
galerinin bir
duvarında
bulunan
Deisis mozaïği:
ortada
Pantokrator
İsa, yanında
Meryem ve
Vaftizci Yahya
(İoannes
Prodromos)
(üstte) ve
galerinin güney
duvarında solda
yer alan, isa'ya
adak sunan
İmparator IX.
Konstantinos
ile eşi Zoe'yi
betimleyen
mozaik
(sağda).

Fotoğraflar

Ara Güler

tada, Hetoimasia (İsa için hazırlanan kutsal koltuk) ile kuzeyde orans (niyaz) vaziyetinde Meryem, sağda ise Vaftizci Yahya (İoannes Prodromos) yer almıştı. Kemerin alt kenarlarında ise kuzeyde, bu mozaikleri 1354'teki onarımda yaptıran İmparator V. Ioannes Paleologos'un (hd 1341-1391) portresi bulunuyordu. Fossati tarafından krokisi çizilen bu mozaiklerin sadece ufak bir parçası ile karşılaşılmıştır. Batı kemerinde ise bir madalyon içinde Meryem ile iki yanında havarilerden Petrus ve Paulus'un resimlerinin olduğu, Fossati ile Salzenberg tarafından tespit edilmişti. 1894 depreminde çok büyük zarar gören bu kemerin yüzeyi bütünüyle yeniden sıvandığına göre, mozaiklerin yok oldukları tahmin edilir.

Loos'un 1710'da çizdiği resimlerde güney galerinin ortadaki bölümünün iki tonozundan birinde büyük bir Pantokrator İsa, diğerinde ise Pentekoste (havariler toplantısı) mozaikleri olduğu görülür. Bunlar da bulunamamıştır.

Türk Dönemine Ait İç Ekler

Güney dehlizinde duvardaki küçük mihrabın fetihten sonra II. Mehmed'in ilk namazı kıldığı yer olduğu yolundaki söylentinin sağlam bir dayanağı yoktur. Caminin içindeki esas mihrap ise, üslubu bakımından 19. yy'ın eklektik (kar-

AYASOFYA

456

457

AYASOFYA EFSANELERİ

Osmanlı dönemi mermer ve taş işçiliğinin en güzel örneklerinden biri olan minber ve minber gibi 16. yy üslubunu yansıtan müezzin mahfili (üstte) ile Fossati'nin Bizans üslubunda yaptığı hünkâr mahfili (sağda).

Fotoğraflar Tahsin Aydoğmuş

ma) üslubuna sahiptir. Herhalde Fossati tarafından yemlenen bu mihrabın yerinde, Türk mimari üslubunda bir mihrap vardı. Belki de kalıntıları bugün görülenin arkasında hâlâ durur.

Minber, Osmanlı dönemi Türk mermer işçiliğinin en güzel eserlerindendir. 16. yy sonlarında II. Selim ve III. Murad dönemlerindeki büyük tamir sırasında konulmuş olmalıdır. İki yan levhası dantela gibi oymalı olarak işlenmiştir. Giriş alınlığında ise renkli ve altın yaldızlı nakışlar bulunmaktadır.

Caminin ortasındaki müezzin mahfili, minber gibi 16. yy'ın üslubuna işaret eder. Caminin içinde ve nartekste aynı üslupta dört mahfil daha vardır ki, bunların hepsi de 16. yy sonlarındaki ona-

nmda yapılmış olmalıdır. Aynı dönemde vaaz kürsüsü de yapılmış olmalıdır. Bu mermer eserler, ahenkli orantıları ve zarif süslemeleri ise Türk sanatının taş işçiliğinin en parlak dönemine işaret ederler.

Ayasofya'nın mihrabı etrafında değerli bazı çiniler de vardır. Mihrabın üstünde eski apsisi saran çini kuşak, 1016/ 1607 tarihli olup Mehmed adında bir hattatın imzasını taşır. İznik çini sanatının son eserlerinden olan bu çini şeridin bir kısmı bozulduğundan, eksik kısımlar 19. yy'da boya ile tamamlanmıştır. Mihrabın sağ (güney) tarafındaki aralıkta iki çini pano bulunmaktadır. Bunlardan birincisi tek çini halinde olup üzerinde Hazret-i Muhammed'in türbesi tasvir edilmiştir. Ayasofya'ya vakıf olarak sunulan bu çininin kitabesinde 1053/1643-44 tarihi ve Debbagzade Mehmed Bey adı okunur. Aynı yerdeki ikinci çini pano

ise birçok parçadan yapılmış ise de, Kabe'yi gösteren karolardan biri çalınmış, yerine yine 16. yy'ın yapraklı bir karosu yapıştırılmıştır.

Mihrabın güney tarafında bulunan bir karosu çalınmış Kabe'yi betimleyen çini pano.

Tahsin Aydoğmuş

Caminin içindeki yazılardan, büyük payelere asılı olan, Teknecizade İbrahim Efendi'nin kare çerçeveli ve mimariye uyan büyük levhaları Fossati tarafından kaldırılarak yerlerine Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin yeşil zemin üzerine altın yaldızla yazılan 7,50 m çapındaki büyük yuvarlak yazıları asılmıştır. Bunlar bütün İslam âleminin en dev ölçüde yazıları olarak kabul edilirler. Kubbenin ortasında, Pantokrator İsa mozaığının herhalde üstüne yazılan yazının da hattatı Kazasker İzzet Efen-di'dir. Mihrabın sağ ve sol duvarlarında genellikle padişahlar tarafından bizzat yazılan levhalar bulunmaktadır. Bunların arasında II. Mustafa'nın (hd 1695-1703) hattı olduğu sanılan bir levhadan başka III. Ahmed, III. Selim, II. Mah-mud'un hattı olan levhalar ile Şeyhülis-

lam Veliyüddin Efendi (ö. 1768), ve Mehmed Esad Efendi'nin (ö. 1798) hatları ile yazılmış levhalar da vardır. Aya-sofya müzeye dönüştürüldüğünde pek çok yazı levhası Türk ve İslam Eserleri Müzesi ile Sultan Ahmed Camii'ne götürülmüştür.

Ayasofya'nın ilk hünkâr mahfili bilinmez. Eski resimlerden bunun, apsisin sol (kuzey) tarafındaki iki ana payenin önünde olduğu anlaşılır. Şair Nedim'in bir tarih kasidesinde hünkâr mahfilinin 1141/1728'de Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından genişletilerek daha güzel biçimde yeniden yapıldığı övülür. 16. yy çinileri ile kaplanmış olan eski mahfil, Fossati tarafından kaldırılarak, çinili mihrabı ile bazı çinileri iki paye arasındaki tonozlu dar dehlizde bırakılmıştır. Eski hünkâr mahfilinde, padişahın dışarıdan girişi, Bâb-ı Hümayun tarafındaki bir kapıdan oluyor ve bütün büyük camilerde olduğu gibi, bu giriş ile namazın kılındığı mahfil arasında ufak bir dinlenme mekânı bulunuyordu. Kasr-ı Hümayun demlen bu kasır, L Mahmud döneminde yapılmış ve içerideki eski mahfil ile bağlantı sağlanmıştır. Fossati kasrın dış mimarisini değiştirerek üç kemerden ikisini demir parmaklıklı pencere şekline sokmuş, or-tadakine de mermer söveli kapı yapmıştır. Bu kapının üstünde Mustafa İzzet Efendi'nin ta'lik hatla 1848/1849 tarihli kitabesi yer alır. Bunun üstünde de Ab-dülmecid'in tuğrası bulunur. Bu girişin arkasında bir holden, klasik üslupta kemerli bir kapıdan 19. yy saray mimarisi taklidi bir sofaya, oradan da uzun bir salona geçilir. Buradan caminin içindeki ve Fossati'nin Bizans üslubunda yaptığı hünkâr mahfiline geçmek mümkündür.

Kasr-ı Hümayun'un dış cephesi yanında Soğukçeşme Sokağı başındaki köşede geniş saçaklı barok üsluptaki zengin bezemeli kapı, I. Mahmud tara-

findan yaptırılmıştır. Gerek bunun, gerek içerideki aşhane-imaretin ambarı olan yuvarlak Bizans binasının duvarındaki kitabeler, garip ve kötü şöhreti olmakla beraber başarılı bir hattat olduğu bilinen Kızlarağası Beşir Ağa tarafından yazılmıştır.

Ayasofya müzeye dönüştürüldüğünde içinde müzelik eşyanın sergilenmesi de düşünülmüştü. Çok ciddi eleştirilerle karşılaşan bu tasarı gerçekleşmedi. Yalnızca dış narteks bölümünde az sayıda taş eser toplanmış bulunuyor. Yukarı kattaki "papaz odaları" denilen mekânlarda ise ikonlardan bir koleksiyon yer almıştır. Ayasofya'nın dışında, batı tarafındaki avluda İstanbul'un çeşitli yerlerinden toplanmış bir kaç anıt kaidesi ile mimari parçalar sergilenmiştir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 3-7; G. Fossati, *Aya Sophia of Constantinople as Recently Restored by Order of H. M. the Sultan Abdul-Medjid*, Londra, 1852; W. Salzenberg, *Alt-cbristliche Baundenkmale von Konstantino-pel*, Berlin, 1854; A. D. Hamlin, "Aya Sofia. A Study of Origins Byzantirie Structural Art", *Architectural Review*, II (1893), s. 39-44; W. R. Lethaby-H. Swainson, *The Church of Sancta Sophia Constantinople: A Study of Byzantine Building*, Londra, 1894; E. Antoniadès, *Ekphrasis tes Hagias Sophias*, Atina, I-III, 1907-1909; Gurlitt, *Konstantinopels*; J. Ebersolt, *Sainte Sophie de Constantinople*, Paris, 1910; H. Holtzinger, *Die Sophienkirche und Verwandte Bauten der Byzantinischen Architektur*, Berlin-Stuttgart, 1898; G. A. Andreades, "Die Sophienkathedrale von Konstantinopel", *Kunstwissenschaftliche Forschungen*, I, Berlin, 1933, s. 33-94; F. von Caucig, "Grabungen im Atrium der Hagia Sophia", *Christliche Kunst*, XXI (1934-1935), s. 348-351; A. M. Schneider, *Die Hagia Sophia zu Konstantinopel*, Berlin, 1939; E. H. Swift, *Hagia Sophia*, New York, 1940; W. Emerson-R. L. van Nice, "Hagia Sophia, Istanbul, Preliminary Report on a Recent Examination of the Structure", *American Journal of Archaeology*, (1943), s. 403-436; K. Kumaniecki, "Eine Unbekannte Monodie auf den Einsturz der Hagia Sophia im Jahre 558", *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1929-1930), s. 35-43; E. Mamoury, "Topographie de Sainte Sophie", *Studi Bizantini e Neoellenici*, VI/2 (1940), s. 197-209; P. A. Michéles, *Hagia Sophia*, Atina, 1946; Th. Preger, "Die Erzählung vom Bau der Hagia Sophia", *Byzantinische Zeitschrift*, X (1901), s. 455-476; H. Prost, *Monuments antiques relevés et restaurés par les architectes pensionnaires de l'Académie de France à Rome-Supplément*, Paris, 1924; P. M. Michelis, *L'esthétique d'Hagia-Sophia*, Faenza, 1963; P. Sanpaulesi, *Santa Sofia a Costantinopoli*, Fienze, 1965; F. Dirimtekin, *Ayasofya Kılavuzu*, İst., 1966; R. L. van Nice, *Saint Sophia in Istanbul: An Architectural Survey*, Washington, DC; G. Bonfiglioli, *Sainte Sofia di Costantinopoli L'architettura*, Bologna, 1974; W. R. Zoloziecky, *Die Sophienkirche in Konstantinopel*, Citta del Vaticano, 1936; A. M. Schneider, *Die Grabung in Westhof der*

Sophienkirche zu istanbul, Berlin, 1941; ay, "Die Hagia in der Politisch-Religi-ösen Gedankenwelt der Byzantiner", *Das Werk des Künstlers* II, (1941), s. 4-15; M. Ra-mazanoğlu, *Sentiren ve Ayasofyalar Manzumesi*, ist., 1946; H. Jantzen, *Die Hagia Sophia des Kaisers Justinian in Konstantinopel*, Köln, 1967; D. Köhler-C. Mango, *Hagia Sophia*, Londra, 1967; Th. Whittemore, "The Mo-saies of St. Sophia at İstanbul"- *First Preliminary Repon*, Oxford, 1933; *Second Preliminary Report*, Oxford, 1936; *Third Prelimi-*

nary Report, Oxford, 1942; *Fourth Preliminary Report*, Oxford, 1952; C. Mango, *Materials for the Study of St. Sophia at istanbul*, Washington, 1962; A. Sami Boyar, *Ayasofya ve Tarihi*, ist.. 1943; A. M. Schneider, "Sophienkirche und Sultansmoschee", *Byzantinische Zeitschrift*, XLIV (1951), s. 509-516; S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve incelemeleri*, I (1963), s. 36 vd, 51 vd; E. Yücel, "Ayasofya Onarımları ve Vakıf Arşivinde Bulunan Bazı Belgeler", VD, X (1973), s. 219-220; C. Mango-E. S. W. Hawkins, "The Apse Mosaics of St. Sophia at istanbul", *Dumbarton Oaks Papers*, XIX (1965), s. 113-151; M. Is. Nomidis, *Ta Mosa-ika tes Hagias Sophias*, İst., 1937; O. Oikono-mides, "Leo VI and the Narthex Mosaic of Saint Sophia", *Dumbarton Oaks Papers*, XXX (1976), s. 151-173; ay, "The Mosaic Panel of Constantine and Zoe in Saint Sophia", *Revue des Etudes Byzantines*, XXXVI (1978), s. 219-232; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 84-96; *İSTA*, III, 1439-1475; S. Eyice, *Ayasofya*, I-III, İst., 1984-1986; ay, "Ayasofya", *DİA*, IV, 206-210. SEMAVİ EYİCE

AYASOFYA EFSANELERİ Bizans Dönemi

Ayasofya'nın geç dönem Bizans mimarisinin erişemediği bir yapıt olması, etrafındaki efsanelerin giderek yoğunlaşmasına yol açmıştır. Bu konuda ilk ve önemli metin 9. yy'da yazılmış anonim "*Ayasofya adlı Tann'ya adanmış büyük kilisenin yapılma öyküsü*"dür. Burada genel çizgilerde tarihsel olaylara bağlı kalınmakla birlikte bazı önemli değişiklikler yapılmıştır. Başlıcası, Ayasofya'yı 532'de inşa etmeye başlayan mimarlar Tralles'li Artemios ve Miletos'lu İsidoros ile 558'de yıkılan kubbesini tamir eden Genç İsidoros'un yerlerini efsanevi tek bir kişiye, mimar İgnatios'a bırakmalarıdır. Kilisenin inşası ve kubbenin tamiri I. İustinianos dönemine (527-565) rastlamasına rağmen efsanede tamir olayı ondan sonra başa geçen II. İustinos dönemine (565-578) kaydırılmıştır. Böylece, mimarları tek bir kişiye indirgeyip imparatorun kişiliğini parçalayan efsane, mimarın rolünü pekiştirmektedir. Burada söz konusu olan, Hz Süleyman'ın Kudüs Tapınağı efsanesinden bu yana süregelen Tanrı-mimar-hükümdar ilişkisini mimardan yana geliştirme çabasıdır. Bizans efsanesinin asıl amacı, mimarı hükümdarın aleti olmaktan çıkarıp, Tanrı'nın aleti haline getirmek ve böylece tapınağı beşeri iktidarın simgesi olmaktan kurtarıp ilahi güce mal etmektedir. Bundan dolayıdır ki, efsanede

inşaatın seyrini, önemli ölçüde, bazen imparatora, bazen de mimara görünen bir melek belirler. Bizans efsanesi, kısmen de olsa, Ayasofya'nın yapılışını hükümdarın iradesinden koparıp Tanrı'nın iradesine bağlamaktadır.

Aynı zamanda, 13. yy'a doğru gelişen ve Konstantinopolis'in kurucusu Büyük Constantinus'u efsaneleştiren hikâyeler, onu Ayasofya'nın kurucusu haline getirirler. Ancak, burada da efsanevi bir mimar, Efratas, araya girer. Bu efsaneye göre hem kenti hem kiliseyi kuran bu mimarın adı metinlerde Constan-tinus'un ki kadar geçmektedir.

Bizans İmparatorluğu'nun sonuna doğru Ayasofya'nın, giderek zayıflayan imparatorluk simgesinden koparak Tann'ya mal edilmesi sürecinin bir ögesi de, kilisenin Tanrı'nın göndermiş olduğu bir melek tarafından korunması hikâyesidir. Yukarıda adı geçen 9. yy'a ait efsaneye göre, bu melek paydos saatinde aletleri beklemekte olan mimarın oğluna görünerek kiliseden ilk defa Ayasofya (Kutsal Bilgelik) adıyla bahseder ve inşaatın hızlanması için genç işçileri çağırmaya gönderir; onun dönmesine kadar orada kalacağına ve aletleri bekleyeceğine yemin eder. Bu haberi alan mimar İgnatios oğlunu geri göndermeyerek meleğin sonsuza dek orada kalmasını sağlar. Meleğin saklı olduğu yerin, kalın bakır levhalarla kaplı olmasına rağmen yüzyıllarca ziyaretçilerin dokunması ile aşınan sütunun yeri olduğu kabul edilir ve ortaçağın sonuna kadar Konstantinopolis'i gezen seyyahlar, özellikle Rus hacılar, burayı meleğin bulunduğu yer olarak anlatırlar.

1453 kuşatmasına Türk saflarında katılan Rus Nestor İskender, fetihten beş gün önce, meleğin Ayasofya'yı terk e-dip göklere yükseldiğini yazar. Böylece kilise ve dolayısıyla kent, Türklere karşı korunmasız kalmıştır.

İstanbul'un fethinden sonra Rum çevrelerinde gelişen efsane ise bir geri dönüş efsanesidir. Türklerin gelmesiyle Ayasofya'daki son ayini yarıda bırakıp elindeki kutsal kaplarla görünmez bir kapının arkasında kaybolan papaz, kentin geri alınacağını işareti olarak, aynı yerden çıkıp ayine kaldığı yerden devam edecektir.

Osmanlı Dönemi

Bizans'ın son döneminde Ayasofya efsanelerinin gelişmesi, bunların İslam dünyasına da yayılmalarına yol açar.

Efsaneye göre bir meleğin saklı olduğu sütunu kaplayan bakır levha, ziyaretçilerin dokunmalarıyla aşınmış durumda.

Tahsin Aydoğmuş

AYASOFYA HAMAMI

458

459

AYASOFYA KÜTÜPHANESİ

Arap gezginler ve coğrafyacılar, 12. yy' dan önce Ayasofya'dan doğrudan bahsetmezler. Kilisenin adı ilk defa 1180'de kaleme alınan Haravi'nin *Hac Yerleri Rehberi'nde* geçer. Ancak, Ayasofya'da namaz kılanlara cennetin yolunun açılacağına dair hadise ya da Hz Muham-med'in, miracında göğün yedinci katında görmüş olduğu Mescid ül-Aksa'nın yeryüzü örneğinin Ayasofya olduğu konusundaki hikâyelere fetihten önce rastlanmaz, yani Ayasofya'nın Müslüman efsanelerinin tümü Türk olduğu gibi, bunlar kilisenin camiye çevrilmesinden sonraya aittir.

Bu efsaneler Konstantinopolis'in kurulmasını da içeren genel bir temanın içinde toplanır. Oysa bu temanın iki önemli varyantı vardır. Birincisi, 9. yy Bizans efsanesini Türkçeye çevirerek bazı değişikliklerle imparatorun Ayasofya'nın kuruluşundaki rolünü güçlendirir. Burada yükseltilmek istenen imparatorluk iktidarındır, çünkü Osmanlı hükümdarı bu iktidarın, devamcısıdır. ikincisi, bunun aksine, imparatorluk karşıtı bir metindir ve kuruluşundan beri lanetli bir Kostantiniye (Konstantinopolis) hikâyesi anlatır. 15. yy Türk yazarlarının icat etmiş olduğu, kentin ilk kurucusu Yanko bin Madyan lanetli bir kişidir ve dolayısıyla Kostantiniye yok olmaya mahkûm bir kenttir. Ayasofya'ya gelince, bu tapınak Tanrı'nın doğrudan yönettiği bir mimarın yapıtıdır ve Tanrı-mimar ikilisinin karşısında imparator tümüyle etkisiz ve çaresizdir.

ikinci varyantın en gelişmiş hali olan 1491 tarihli metinde, anonim yazar Ayasofya efsanesini anlattıktan sonra "Ol zaman zulümle bina yapıdırmazlardı" deyip II. Mehmed (Fatih) dönemi düzenini ve Fatih Camii'nin yapımını sert bir dille eleştirir. Yazara göre cami hazineden para çıkarmamak için eyaletlerin geliri ile yapılmıştır. Bu durumu da "Ol suretle yapılan binadan sevab ummak dürüst müdür? Anın sevabından geçilmelidir, eğer günahı olmazsa ve illa gü-nahdan gayrı dahi nesi vardır ola?" şeklinde anlatır. Ayrıca yazar, hükümdarın, caminin mimarı olan Atık Sinan'ı "habs içinde döge döge" öldürttüğünü söyler ve bu bilgi başka kaynaklarca da doğrulanmaktadır. Oysa imparatorluk karşıtı Ayasofya efsanelerinde Tanrı'nın aleti durumunda olan mimarın öldürülmesinin ne denli ağır bir suç oluşturduğu ortadadır. Bu efsanenin amacının, Fatih Sultan Mehmed'in Bizans'tan devralıp sürdürmek istediği imparatorluk projesine karşı çıkmak olduğu açıktır."

Aynı tartışma 16. yy'ın ortalarında Süleymaniye Camii'nin yapımıyla yeniden ortaya çıkar, İlyas Efendi 1562'de yazmış olduğu *Tarih-i Konstantiniye'de* Ayasofya efsanesinde imparatorun rolünü yeniden yüceltirken metnin sonunda Süleymaniye'ye uzun bir methiye düzer. Orada bulunan malzeme ve taşların her biri bir "memleketin harcı"na eşdeğerdir. Somaki sütunlarının her biri ise bi-

rer padişahın yadigârı. Hz Süleyman ya da İskender Zülkarneyn tahtından alınmıştır. Böylece Süleymaniye büyük hükümdarların tahtları üstünde kurulmuş bir imparatorluk anıtı haline gelir.

Flerhalde *Tarih-i Konstantiniye'je* yanıt olarak yazılmış anonim *Tarih-i Bina-i Ayasofya* ise Süleymaniye'den söz etmemekle birlikte Ayasofya'yı yüceltir ve onun Hz Muhammed'in miracında görmüş olduğu caminin yeryüzündeki örneği olduğunu yazar. İki melek durmadan Ayasofya kubbesinin çevresini tavaf eder ve "nuraniyetine münevver olurlar". Yazara göre açıkça, Ayasofya'nın kutsallığı Süleymaniye'yi gereksiz kılmaktadır.

Mimar Sinan'ın Edirne'deki Selimiye Camii'nin kubbesini Ayasofya'nın kubbesinden altı zira daha geniş ve dört zira daha derin yaptığını ilan etmesiyle, efsaneler aracılığıyla yürütülen bu tartışma sona erer. Ancak 19. yy'da Batı etkisinde tarih yazılıncaya dek Ayasofya ve Konstantiniye efsanelerinin getirmiş oldukları öğeler ideolojik vasıflarını yitirmelerine karşın kent tarihinin bir parçası olarak yaşamlarını sürdüreceklerdir. Örneğin Yanko bin Madyan'ın İstanbul'un ilk kurucusu olduğuna uzun zaman herkesçe inanılacaktır. Ayasofya efsaneleri örneğinin önemi, efsanelerin ideolojik fonksiyonlarını ortaya çıkarmasıdır. Bu metinler okuyucuya hoş vakit geçirtmekten ya da tarih bilgisi eksikliğini örtmekten çok, açıkça yapılamayan politik ve ideolojik tartışmaların kılıfı olarak karşımıza çıkar.

Bibi. G. Dagron, *Constantinople Imaginaire*, Paris, 1984; S. Yerasimos, *Türk Metinlerinde Konstantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, İst., 1993.

STEFANOS YERASİMOS

Ayasofya îmareti'nde avlu ve asıl binanın girişi. *M. Baba Tanman*

AYASOFYA HAMAMI

bak. HASEKİ HAMAMI

AYASOFYA İMARETİ

Ayasofya Külliyesi kapsamındaki aşevi, fırın, erzak ambarı gibi binalardan oluşan imaret. I. Mahmud, Ayasofya Camii ve müstemilatında geniş çaplı onarım, yenileme ve genişletme çalışmalarına giriştiğinde, bazı binaların ilavesi, bazılarının da tadili sonucunda kurulmuştur.

Kitabelerde 1155/1742-43 diye geçen inşaatın bitim tarihini, Şem'danizade zilhicce (şubat), Hammer ise zilkade (ocak) ayları olarak gösterir. Kitabelerin üzerindeki sülüs hatlı mensur yazılar, Morali lakabıyla bilinen ve adı darüssaade ağası ya da hazinedar gibi görev unvan-larıyla anılan Beşir Ağa, manzumeler ise dönemin şairlerinden Nimetullah Efendi tarafından yazılmıştır. Böylece, I. Mahmud devrinde söz konusu inşaat faaliyeti sonucunda Ayasofya Camii imare-tiyle, sıbyan mektebiyle, kütüphanesiyle, sebilleriyle ve şadırvanıyla bir külliye haline getirilmiştir.

Zamanın çeşitli bekçi destanlarından ve menkıbelerinden anlaşıldığına göre, imarette dağıtılan ve fodla denilen ekmeklerin yanısıra, fukaraya her gün çorba veriliyor, perşembe günleri ayrıca zerde ve pilav çıkıyordu.

İmaretlerin kapatılmasından sonra Vakıflar İdaresi Başmüdürlüğü deposu olarak kullanılan bina, daha sonra kurşun levha atölyesine dönüştürüldü.

Caminin çevre duvarının Bâb-ı Hümayun tarafı köşesindeki muhteşem bir barok kapıdan geçilerek imarete girilmektedir. Cami ile aşhane arasında bir avlu yer alıyor, ambar ise kuzeydoğu-

Ayasofya İmareti'nin kapısı. *Ali Hikmet Varlık*

daki yivli minare yanında bulunuyordu. Bizans'ta hazine binası diye adlandırılan bu yuvarlak yapı tadil edilmiş, içine ahşap bir kat eklenmiş, tabanı bir hayli yükseltildiğinden, yeni kapı ve pencereler açılmıştı, girişte ise kocaman bir kantar duruyordu.

1979'daki bir kazıda, binanın eski Bizans zeminine kadar inilmiş, bu arada ahşap kat ve kirişleri ile kantar kaldırılmıştır. İmaretin esas binası caminin kuzey dış duvarı boyunca batıdan doğuya doğru uzanır. Üç bölümlü binanın ilk iki bölümü fodlahane ve aşhanedir, üçüncü kubbeli bölüm ise "mek'el" olarak adlandırılan yemekhanedir. Bu kısmın ana girişinde sütunlar üzerinde üç bölümlü bir revak bulunur.

Ayasofya İmareti'nin sanat tarihi açısından önemi, Osmanlı mimarisinde Batı etkilerinin görüldüğü ilk yapılardan birisi olmasıdır.

Bibi. *Mür'i't-Tevârih*, I/A, 110; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 5; *Ramazannâme*, (yay. A. Çele-bioğlu), İstanbul, 1965, s. 165-167; Hammer, *Constantinople-Bosporus*, XXV, XLVI-XLVII; A. Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri ve Süslemelerine Dair Bir Araştırma", *VI*, IX (1971), s. 286; E. Yücel, *Ayasofya Müzesi*, İstanbul, 1986, s. 32; S. Eyice, "Ayasofya İmareti", *DİA*, IV, 212.

SEMAVÎ EYİCE

AYASOFYA KÜRSÜ ŞEYHİ

Osmanlılar döneminde İstanbul'daki cuma namazı kılınan büyük camilerde vaaz veren hocaların en kıdemlisinin unvanı. "Ayasofya vaizi", "Ayasofya cuma vaizi" de denmiştir.

İlmiye sınıfının şeyhülislamdan, ibti-da-i hariç müderrisliğine kadar derecelenmiş bir kadrosu vardı. Cami görevlileri ilmiye sınıfından sayılmazlardı. Ancak katar şeyhleri denen ve selatin camilerde

vaaz veren, aynı zamanda çoğu birer tarikat şeyhi olan küçük bir gruba, ilmiye sınıfı ayrıcalıkları tanınmıştı. Bunlara ait "tarik defteri"nde (protokol ve kadro sıralaması) ön sırayı Ayasofya kürsü şeyhi almakta, onu, cuma namazı kılınan diğer Sultan Ahmed, Süleymaniye, Bayezid, Fatih, Nuruosmaniye, Sultan Selim, Eyüb Sultan, Laleli, Şehzade, Üsküdar Yeni Valide, Ayazma, Beylerbeyi, Hasköy Va-lidesultan, Selimiye,

Nusretiye, Şemsipa-şa camilerinin ve Yeni Cami'nin vaizleri izlemekteydiler. Ayasofya vaizliğine ve diğerlerine, İstanbul'daki başlıca dergâh ve âsitanelerin şeyhleri öncelikle atanmaktaydılar. Bu konumdaki vaizlere kürsü şeyhi, tümüne birden de katar şeyhleri denmekteydi.

Selatin camilerde hemen her gün, sıradan vaizler tarafından halka vaazlar verilirken Ayasofya kürsü şeyhi ve öteki selatin camilerin vaizleri, yalnızca cuma günleri, çok kalabalık cemaatlara vaazlar vermekteydiler. Bunun bir nedeni de cuma hutbelerinin baştan sona Arapça okunmasıydı. Halk hutbede okunan ve söylenenleri anlamadığından cuma vaazı, genellikle o günkü hutbenin konusunu açıklamaya dönük olmaktaydı. Ayasofya'nın İstanbul camileri arasındaki özel saygınlığı, saraya yakın oluşu, cemaatinin ise saray ve Babîâli görevlileri ile çarşı esnafından oluşması nedeniyle de kürsü şeyhinin buradan verdiği mesajlar önemsenirdi. Bu bakımdan Ayasofya kürsü şeyhliğine, İstanbul'da en çok saygı duyulan, erdemi, bilgisi ve hi-tabetiyle tanınmış bir tarikat şeyhinin atanmasına özen gösterilirdi. Bu nitelikte birisi bulunmadığı dönemlerde ise diğer camilerin vaizliklerinde bulunarak kıdem ve deneyim kazanmış ve sırası gelmiş olan cuma vaizi atanırdı. Atama işlemi Şeyhülislam'lık'ça yapılan Ayasofya şeyhine yüksek bir aylık ödenir, ayrıca bu caminin vakfından da ücret bağlanırdı.

Ayasofya kürsü şeyhi ya da vaizi olan kişinin sarayla ilgili tüm dinsel törenlere katılması kuraldı. Şehzadelerin bed'-i besmele (okumaya başlama), sünnet, hatim törenlerinde, mevlid alayında vaaz verip dua etme, Ayasofya kürsü şeyhinin görevlerindendi. Örneğin, *Mür'i't-Tevârih'e* göre 18 Ağustos 1766' da düzenlenen Sultan Ahmed Ca-mii'ndeki mevlid alayında, III. Mustafa hünkâr mahfiline gelip kafes penceresinden cemaati selamladıktan sonra Ayasofya şeyhi kürsüye çıkıp törenin amacına uygun vaaz verip dua etmiş, kürsüden inince kendisine samur bir kürk giydirilmişti. Yine aynı tarihin yazdığına göre, Şehzade Selim (III. Selim) için 1766'da İncili Köşk'te düzenlenen bed'-i besmele cemiyetinde de padişahın, sadrazamın ve yüksek devlet ve din adamlarının huzurunda ilk dersi Şeyhülislam Efendi verdikten sonra Ayasofya şeyhi dua etmişti. 1767'de ise Ayasofya vaizi olan Bayramı Şeyhi Him-metzade Abdüşşükür Efendi'nin ölümü, kentte üzüntüye neden olmuştu.

Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı'nda-ki yazma eserler arasında bulunan Müstakimzade Süleyman Saadeddin Efendi'nin *Ayasofya-ı Kebîre Şeyh Olanlar* adlı risale, 17. ve 18. yy'larda bu göreve atananların biyografilerini ve Ayasofya vaizliği ile ilgili açıklamaları içerir.

NECDET SAKAOĞLU

AYASOFYA KÜTÜPHANESİ

Ayasofya Camii içinde I. Mahmud (hd 1730-1754) tarafından yaptırılan kütüphane.

Vakfiyesi 1152/1740'ta düzenlenmiş ve 21 Nisan 1740'ta açılmıştır. Bu dönemde kütüphanede 4.000 civarında kitabın bulunduğu Vakanüvis Subhî Mehmed Efendi tarafından belirtilmektedir. Kütüphanenin dördü yazma biri de basma olmak üzere beş tane katalogu vardır. 1968'de mevcut kitapları Süleymaniye Kütüphanesi'ne(-0) nakledilmiştir.

Ayasofya Kütüphanesi, başlıbaşına bir yapı olarak tasarlanmakla birlikte, caminin güneyindeki iki payandanın arasına inşa edilmiştir. Türk kütüphane binalarında rutubetin önlenmesi gayesiyle hava akımını sağlamak için alt kısımların boş bırakılması, geleneksel bir mimari uygulama iken burada böyle bir yer seçimi şaşırtıcıdır.

Kütüphanenin girişi ve okuma odası, caminin sağ tarafındaki sahnın içine inşa ettirildiğinden, kitapların muhafazasına ayrılan müstakil binanın cami haricinde kalan bu payandaların arasına isabet ettiği düşünülebilir. Burası barok üslupta harikulade bir işçiliğe sahip bulunan tunç şebekelerle cami harimin-den ayrılmıştır. Bu tunç işçiliğine, daha gerideki kubbeli giriş holünün kemerleri ve kapısında da rastlanır. 90 derecelik dik bir açı yapan dar koridor, kemer kısmında "besmele" bulunan bir kapı ile kitapların muhafaza edildiği hazine bölümüne açılır. Burası ince mermer sütunlarla ayrılmış ve ilki kubbeli, ikincisi ise hafifçe yüksek seki halinde olup aynalı tonozla örtülüdür. Kubbeli bölümün ortasında sedef kakmalı, nakışlı ahşap kitap dolabı yer almaktadır.

Ayasofya Kütüphanesi, tunç şebekeleri kadar içindeki nakışlar ve duvar çi-nileriyle de tanınmıştır. Ancak bu çiniler binayla aynı tarihte yapılmamış olup 16. yy'dan itibaren imal edilen farklı üsluptaki parçalardan meydana gelmektedir. Duvarlara devşirme İznik, Kütahya ve Tekfur Sarayı atölyelerinde imal edilmiş çiniler konulmuş, aralarına İtalya Faen-za çinileri yerleştirilmiştir. Burada eski çinilerin içindeki bilhassa servi motifli pano son derece kıymetlidir. Kitap hazinesi kısmındaki dolap aralarında da çiniler bulunmaktadır. Kubbe kasnağını kuşatan celi sülüs hattıyla yazılmış "Fâ-tır" suresinin 29-32. ayetleri Baltacızade Mustafa Paşa'nın eseridir. Kubbe içindeki alçı kabartma süslemeler ve okuma odası ile kitap hazinesindeki taş kakma tekniğiyle yapılmış tuğralar, kütüphanenin başlıca süsleme unsurlarıdır.

AYASOFYA MEDRESESİ

460

461

AYASOFYA MÜZESİ YILLIĞI

Ayasofya Kütüphanesi'nden görünümeler.

Fotoğraflar Tahsin Aydoğmuş.

Daha sonraki dönemlerde kütüphane binasının iç mimari özelliklerini bozan bazı değişiklikler yapılmış, özellikle 1906'da yapı önemli bir tamir görmüştür. 1959-1960'ta Kütüphaneler Genel Müdürlüğü'nün emri üzerine okuma odasının sedirleri kaldırılarak tavanı sunta ile kaplanmıştır. Bu düzenleme sırasında kitap hazinesindeki kalem işi nakışlarla süslü ahşap dolapların yerine sac dolaplar konulmak istenmiş ise de bu teşebbüs durdurularak tarihi öneme sahip dolaplar kurtarılmıştır. 1982-1983' te yapılan geniş çaplı restorasyonda ise önceki bütün ilaveler kaldırılmış, örülmek suretiyle dolap haline getirilen pencereler açılmıştır. Öte yandan bakımsızlıktan harap olan kitap dolapları tamir ettirilerek aslına uygun biçimde parçalan yeniden birleştirilmiştir.

18. yy'in ikinci yarısında derlendiği tahmin edilen bekçi destanlarından birinde "Fasl-ı Kütüphane" başlığı altında Ayasofya Kütüphanesi'nden söz edilmekte, nakışları, çinileri, padişaha mahsus al "pûşîde" örtülü yer ve kitap dolabı anlatılmakta, burada bir de elmas askının bulunduğu belirtilmektedir.

Ayasofya Kütüphanesi, Türk sanatındaki barok etkinin başladığı ilk döneme ait olmakla birlikte klasik üslubun izlerini de taşıyan güzel bir binadır. Günümüzde okuma odasının eski şekliyle

düzenlenip bu mekânın Türk kütüphane mimarisinin bir örneği olarak yaşatılması yerinde bir davranış olacaktır.

Bibi. Subhî Mehmed, *Tarih*, İst., 1198, vr 174a-175a; *Defter-i Kütüphane-i Ayasofya*, İst., 1304; (Altınay), *Onikinci Asırda*, 142, 145, 147, 150, 151; M. Yahya Dağlı, *İstanbul Mahalle Bekçilerinin Destan ve Mânî Katarları*, İst., 1948, s. 58-61; *Ramazannâme*, (yay. A. Çelebioğlu), İst., ty, s. 123-125; N. Malkoç, "Ayasofya Kütüphanesi", *TTOK Belleteni*, S. 170 (1956), s. 11-12; A. Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri ve Süslemelerine Dair Bir Araştırma", *VD*, IX (1971), s. 284-286; Unsal, *Kütüphaneler*, 102; E. Yücel, "La bibliotheque du Sultan Mahmud I a Sainte Sophie", *Travaux et Recherches en Turquie*, II, Paris, 1985, s. 201-208; ay, *Ayasofya Müzesi*, İst.; 1986; İ. E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II. Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara, 1988, s. 87-90; M. Özlü, "Ayasofya Kütüphanesi", *ista*, m, 1482-1484.

SEMAVİ EYİCE

AYASOFYA MEDRESESİ

Ayasofya Camii Külliyesi'nin bir bölümü olan medrese binası, II. Mehmed (Fatih) tarafından yaptırılmıştır.

İstanbul'un fethinden (1453) sonra medrese binası olarak Ayasofya Camii' nin hemen yanındaki *papaz* okuluna ait bazı bölümler kullanıldıysa da asıl medrese binasının Fatih tarafından eklendiği, külliyenin

vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Fatih Külliyesi'nin inşası üzerine bir süre boş kalan Ayasofya Medresesi, II. Bayezid(-0 döneminde (1481-1512) tekrar kullanılmaya başlanmıştır. Müderrisleri arasında 15. yy'ın ünlü bilginlerinden Molla Hüsrev ile Fatih Medre-sesi'nin açılışına kadar çalışan Ali Kuşçu vardı. Hüseyin Ayvansarayî' ye göre, medresenin kapısının hemen yanında Akşemseddin'in bir halvethanesi bulunuyordu.

1596 tarihli masraf defterinden anlaşıldığına göre, daha önce yıktırılan medrese, 1596'da yeniden ihya edilmiştir. Medrese herhalde birkaç tamir veya değişiklikten sonra, 1846-1849 arasında, Abdülmecid(->) tarafından İsviçreli mimar Gaspare Fossati'ye(->) yaptırılan büyük tamir sırasında köklü değişiklik-

Ayasofya
Medresesi'nin
kalıntıları.
Arkada
Soğukçeşme
Sokağı'mn
evleri
görülüyor.

Tahsin Aydoğmuş

ler geçirmiş olmalıdır. Çünkü 19. yy'a ait bazı fotoğraflarda, medrese binası o günlerde moda olan Batı tarzı görünüşü ile dikkat çekmektedir.

Konya İzzet Koyunoğlu Müzesi arşivinde no. 13363'te kayıtlı bulunan 12867 1869 tarihli "Cedvel-i Medâris-i Âsitâne" başlıklı belgeye göre medrese 198 talebeyi barındırmakta ve İstanbul'un en kalabalık eğitim müessesesi olma özelliğini taşımaktadır. Ayasofya-i Kebîr Medresesi olarak tanınan bu yapı Şeyhülislam Hayri Efendi'nin başlattığı medreselerin ıslahı çalışmaları sırasında, "Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye medreseleri" başlıklı düzenlemede talî kısım-ı evvelin 2. sınıfına dahil edilmişti.

1924'e kadar eğitim müessesesi olarak kullanılan medrese bu tarihte İstanbul Belediyesi tarafından öksüzler yurdu haline getirildi. 1934'te Ayasofya Camii, Vakıflar İdaresi'nden alınarak Müzeler Genel Müdürlüğü'ne bağlandıysa da 1935'te bina boşaltılarak yıktırılmıştır. Ayasofya'nın etrafını açmak amacıyla yapılan bu davranış, zamanında pek çok eleştiri almıştı. 1985-1986'da medrese arsasındaki molozlar kaldırılarak binanın temeli ortaya çıkartılmış ve binanın bu plana uyarak yeniden yapılması düşünülmüşse de henüz bu gerçekleşmemiştir.

1915'te hazırlanan ve İstanbul Müftülüğü Şer'i Siciller Arşivi'nde bulunan Ders Vekâleti Medrese ve Müderris Def-teri'ndeki bilgilere göre, Ayasofya Medresesi, iki katlı bir bina olup, alt katında 14, üst katında 18 olmak üzere toplam 32 odalı bir yapıydı. Odalar çeşitli boyutlarda olup, 80-90 talebenin barınmasına müsaitti. Ayrıca her iki katta helası, ortasında şadırvanı ile genişçe bir avlusu, gusülhane ve çamaşırhanesi olan medresenin C. Gurlitt (ö. 1938) tarafından yapılan ve tam doğru olmayan planına göre, medrese binası, caminin kuzey tarafında, kuzeybatı köşesindeki minare ile yan giriş dehlizine bitişik bir yapı idi. Daha sonradan A. Süheyl Ünver ve E. Hakkı Ayverdi tarafından yapılan planlarla Gurlitt'in planı arasında bazı farklılıklar görülmektedir. Daha

sonrakilere göre, medrese iki bölümlü olup, büyük bölümle cami arasında yine ortasında revaklı bir avlu olan daha küçük bir başka bölüm vardır.

Mevcut fotoğraflara göre, her iki katta da avlu revaklarındaki payeler ahşaptı ve bunların üzerinde yayvan yay biçiminde kemerler vardı.

19. yy'da yaygın olan Batı üslubundan etkilenmiş görünen medrese binasının dar bodrum pencerelerinin üzerinde iki sıra halinde *uzanan* yarım yuvarlak kemerli büyük pencereler o güne dek alışlagelmiş medrese mimarisine çok uzaktır.

Ayasofya Camii'nin kuzeyinde, Alemdar Yokuşu kenarındaki Mimar Sinan'a ait yapıya da genellikle Ayasofya Medresesi denmekle birlikte, burası Darüs-saade Ağası Cafer Ağa Medresesi olup Soğukçeşme Medresesi olarak da bilinir. Bu medrese Ayasofya Külliyesi'ne ait değildir.

Bibi. BOA, Maliyeden Müdevver Defter, no. M 4517; BOA, Tamirat Defterleri, no. 2; Aya-vansarayî, *Hadîka*, I, 3; Gurlitt, *Konstantino-pels*, XXV-XXVI; A. Süheyl Ünver, *İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç: Fatih Külliyesi*, ist., 1946; ay, Ali Kuşçu, *Hayatı ve Eserleri*, İst., 1948; *Fâtih Mehmed II Vakfiyeleri* (yay. Vakıflar Umum Müdürlüğü), Ankara, 1948, s. 42; Ayverdi, *Fatih III* 316-321; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 474-480; Kütükoğlu, *istanbul Medreseleri*, 29; ay, *Darü'l-H'ilafe*, 15-30; E. Yücel, *Ayasofya Müzesi*, İst., 1986, s. 28; M. Erdoğan, "Osmanlı Mimarlık Tarihinin Arşiv Kaynakları", *TD*, S. 5-6 (1951-1952), s. 99; A. Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri ve Süslemelerine Dair Bir Araştırma", *VD*, IX (1971), s. 289.

SEMAVi EYİCE

AYASOFYA MUVAKKİTHANESİ

Ayasofya etrafına Türkler tarafından inşa edilen mekânlardan biridir. Saatlerin muhafazası için yapılmıştır.

Ayasofya'da Bizans döneminde kullanılan bir saatin (Horologion), yapının güneybatı köşesinde bulunduğu bilinmektedir. Ancak bu saatin ne *zamana* kadar kullanıldığı belli değildir. Bu saatin bir benzerinin minyatürü İsmail

bin Rezzâz el-Cezerî'nin *Kitâbü 'l-Hiyel* adlı eserinde mevcuttur.

Fetih'ten sonra ulu cami haline gelen Ayasofya'da, namaz vakitlerinin düzenli bir biçimde takip edilebilmesi için muvakkitlerin gözetiminde saatlerin korunmasına mahsus ayrı bir bina, bir mu-vakkithane inşası ancak geçen yüzyıl içinde düşünülmüş ve Abdülmecid döneminde (1839-1861) camide yaptıkları köklü tamirattan hemen sonra, Fossati Kardeşler tarafından 1853'te inşa edilmiştir. Bu konuda mevcut bir belgeye göre caminin Şekerci Kapısı bitişiğinde yer alan muvakkithane, Mısırlı müteahhit Yani Kalfa nezaretinde yapılmıştır. Aynı belgede yapının inşası için harcanan para da belirtilmiştir. Fossati'ler tarafından çizilen bu yapının orijinal planları bugün İsviçre'nin Bellinzona kentinde muhafaza edilmektedir. Planlar ile mevcut yapı karşılaştırıldığında bazı

Fossati

Kardeşler

tarafından

inşa edilen

Ayasofya

Muvakkithanesi.

Tahsin Aydoğmuş

önemli farklılıklar olduğu göze çarpar. Pencere aralarındaki madalyonlardan, kubbe kasnağındaki saate kadar birçok süsleme unsuru projede bulunduğu halde yapıda görülmez. Böylece yapının çizimlerine göre daha sade bir anlayışla inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Muvakkithane, avlu kapısının hemen bitişiğinde, cephesi yaya kaldırımı üzerinde olacak şekilde inşa edilmiştir. Kare plana sahip olan yapı, iç tarafta dairesel şekilde dizilmiş sekiz sütuna sahiptir. Kapısı cami tarafında olup diğer üç cephede demir parmaklıklı üçer pencere bulunmaktadır. İçteki sütunlar pencereli, sekizgen bir kasnağa oturan kubbeyi taşımaktadırlar. Kubbe dışındaki bölüm eğimli bir çatıyla örtülüdür. Kubbe ve bu eğimli örtü kurşun kaplıdır. İç mekânın tam ortasına isabet eden yerde mermer bir ayak üstünde yine yekpare kalın mermerden bir masa bulunmaktaydı. Bu masa son yıllarda kırılmıştır. Caminin müzeye dönüşmesinden sonra muvakkithanede bulunan yazı levhaları ile saatler dağıtılmış, buranın müze bürosu haline gelmesinden sonra da yapıda mimari ifadesini bozan tadilat ve ekler yapılmıştır.

Ayasofya Muvakkithanesi'nin, külliye'nin diğer Türk devri eserleri gibi yeniden ele alınarak yapıldığı dönemdeki durumuna ve fonksiyonuna getirilmesi ve kaldırılan levha ve saatlerin yerlerine yerleştirilip, kendi alanındaki tek örnek olarak yaşatılması Türk kültür mirasının tanıtımı açısından

önemli ve gereklidir.

Bibi. Ünver, *Muvakkithaneler*, 236; A. Akar "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri ve Süslemelerine Dair Bir Araştırma, *VD*, IX (1971), s. 286-287; S. Eyice, "Ayasofya Horologion'u ve Muvakkithanesi", *AMY*, IX (1983), s. 15-25.

SEMAVİ EYİCE

AYASOFYA MÜZESİ YILLIĞI

Ayasofya Müzesi'nin belirli aralıklarla yayımladığı, Bizans konularına ağırlık veren bilimsel dergi.

Müzenin müdürü Feridun Dirimte-kin'in C-O kişisel çabasıyla Ayasofya Mü-

zesi'ni daha iyi tanıtmak amacıyla ilk defa 1959'da yayımlandı. 1. sayısından Ayasofya'nın dış narteksinde ve bahçede eserlerin sergilendiği öğrenilmekte; Kariye, Fethiye, Fenari İsa, İmrahor Stü-dios Bazilikası, Aya İrini, Tekfur Sarayı, Bodrum Camii'nin de Ayasofya'ya bağlı birimler olduğu belirtilmektedir. Ayrıca İnceğiz mağara-manastır ve kilise grupları, Çatalca-Kestanelik yolundaki *mağara*, Hereke'nin Bizans kalesi ile İstanbul Pınarhisar-Vize-Saray bölgesinde müzenin yapmış olduğu araştırmalara yıllıkta yer verilmiştir. Hereke Kalesi (F. Dirimte-kin), Beylerbeyi Kilisesi (F. Dirimte-kin) hakkında kısa birer monografi yayımlanmıştır. Yıllığın 1960'ta yayımlanan 2. sayısında 1959-1960 yılı müze çalışmaları ile onarımlar anlatıldıktan sonra Ayasofya'da yeni bulunan bir mozaik (F. Dirimtekin), atriumun güneybatı başlangıcı üzerindeki salon (F. Dirimtekin), Saraçhane'de Belediye Sara-yı'nın batısındaki eski park yerinde bulunan eserler (F. Dirimtekin), Fenari İsa-Eglise de Monastere de Lips'deki mozaik kalıntıları (F. Dirimtekin), St. İren'in güneydoğusundaki Bizans sarnıcı (A. Erder), Fethiye Camii'nde onarım çalışmaları (S. Tansuğ), Bizanslılarca kullanılmış antik bir lahit kapağı (N. Fı-ratlı) tanıtılmıştır. 1961'de yayımlanan 3. sayısında 1960-1961 yılı müze çalışmaları, onarımlar, Ayasofya'nın bronz kapıları (F. Dirimtekin), Ayasofya iç nar-teksinin altındaki mekân (F. Dirimtekin), Vize'deki Ayasofya Kilisesi (F. Dirimtekin), Ayasofya contrefort'larının (istinat payesi) birisinin içinde bulunan freskli oda (F. Dirimtekin), Bizans mimarisinde dış cephelerde kullanılan bazı keramoplastik süsler (S. Eyice), Ayasofya dış narteksindeki iki kabartma levha (A. Erder), Ayasofya'da bir *vaftiz* teknesi (L. Akın), Ayasofya Şadırvanı (S. Tansuğ) tanıtılmıştır. 1962'de yayımlanan 4. sayısında, İstanbul'da çeşitli inşaatlarda çıkmış mimari parçalar, mozaik araştırmaları ve Trakya tetkiklerinden sonra İmparator Manuel Komnenos'un

AYASOFYA SARNICI

462

463

AYASOFYA ŞADIRVANI

topladığı 1166 Synode kararlarını kapsayan mermer levhalar (F. Dirimtekin), Olympiade Kadınlar Manastırı (F. Dirimtekin) Ayasofya'daki kabartma bir levha (A. Erder), Figürlü Sütun Başlıkları (L. Akın), İstanbul'da bilinmeyen bir Bizans sarnıcı (A. Ataçeri), Maltepe Süreyya Paşa İşçi Sanatoryumu Korusu'n-da Bizans eserleri (S. Tansuğ), St. İrene Kilisesi'nde ilk mozaik onarımı (S. Tansuğ) ile ilgili yazılar yayımlanmıştır. 1963'te yayımlanan 5. sayısında müze çalışmaları ve Trakya'da yapılan araştırmalar tanıtıldıktan sonra Vize (F. Dirimtekin), Pınarhisar Kalesi, Çatalca, Çatalca Surları (anonim), Midye Surları ve Aya Nikola Kilisesi (F. Dirimtekin), Aya-sofya Müzesi'nde teşhir edilen kabartma bir levha (A. Erder), Bizans mimarisinde tuğla tezyinat (L. Akın) gibi yazılara yer verilmiştir. İki yıllık bir aradan sonra 1965'te yayımlanan 6. sayısında Bodrum Camii'nin Ayasofya yönetiminden ayrıldığı, onarımlar ve bahçede yapılmış küçük bir kazı ile Trakya ve İstanbul civarındaki araştırmalara yer verilmiştir. Ayrıca Vize tetkikleri (F. Dirimtekin), Selymbria (Silivri) Bizans Kalesi (F. Dirimtekin), Ayasofya'daki II. Selim Türbesi ve içindekiler (E. Oktay-İ. Artuk), Geyikli mermer levha (A. Erder), İstanbul'da yeni bulunan birkaç Bizans su sarnıcı (E. Ataçeri), Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Ayasofya'ya ait madalyalar (C. Artuk), Bizans keramiği (anonim) tanıtılmıştır. 1967'de yayımlanan 7. sayısında Ereğli-Perinthus, Heraklara, Mygdonia ve batısındaki liman kalıntısı (F. Dirimtekin), Ayasofya çevresi (S. Tansuğ), Ayasofya'daki ilk Osmanlı ke-ramikleri (A. Erder) yazıları yer alır. 1909'da yayımlanan 8. sayısında Fenari İsa'nın müze yönetiminden ayrıldığı, öğrenilmektedir. Augustaion ve Milion (F. Dirimtekin), Silivri'nin 35 km kuzeydoğusundaki Subaşı Köyü civarında bulunan antik bir Autel (F. Dirimtekin), Ayasofya ve Osmanlı ekleri (S. Tansuğ), Krautheimer'de İstanbul yapıları (S. Tansuğ) yılının bellibaşlı yazılarıdır.

Feridun Dirimtekin'in 1970'te emekliye ayrılışı üzerine yıllık bir süre yayımlanmamıştır. On dört yıllık bir aradan sonra 1938'de Cumhuriyet'in 60. yılı özel sayısı olarak TTOK'nin (Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu) maddi katkılarıyla yeniden yayımlanmıştır.

9. sayıda müze çalışmaları (E. Eren), on beş yıl Ayasofya Müzesi müdürlüğü görevini sürdüren Feridun Dirimtekin anısına (S. Tansuğ), Ayasofya Horologi-on'u ve muvakkithanesi (S. Eyice), Ayasofya Skevophilakionu kazısı (S. Tür-koğlu), Divine Numbers in the Dimen-sions of Hagia Sophia in istanbul (A. Arpat), Mangalar bölgesinde 1976'da yapılan kurtarma kazısına ait rapor (A. Pasinli-C. Soyhan), Ayasofya Müzesi'nde bir Bizans İncili (Ş. Başeğmez), Dr. Nezih Fıratlı (E. Yücel) makalelerine yer verilmiştir.

Yıllığın 1985'te, yine TTOK'nin mad-

ÂYÂSOFYA MÜZESİ YILLIĞI

ANNUAL OF AYASOFYA «IISEIM (No. 1)

İS59 i- MAAKİSİ BİSİMEVİ :

Ayasofya Müzesi Yıllığının ilk sayısının kapağı.

Ayasofya Müzesi Müdürlüğü

di katkısıyla yayımlanan 10. sayısında Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile Avusturya Bilimler Akademisi'nin işbirliği ile 1983'te başlanan Büyük Saray mozaiklerinin konservasyon çalışmalarına ve Ayasofya onarımlarına ağırlık verilmiştir. Büyük Saray mozaikleri ve konservasyon çalışmaları (E. Yücel), Ayasofya kubbe kasnağındaki payandalar onarım sorunları-kurşun kaplama önerisi (A. Koyunlu), The Nave Cornices of Hagia Sophia: Preliminary results of a Study undertaken in 1938 (L. Butler), Jesus Christus und die Zahl 12 in den Dimensionen der Sergios-Bakchos Kirche zu Istanbul (A. Arpat), Dendrochronological Investigation at St. Sophia in Istanbul, A preliminary report (P. L. Kuruhölm-C. L. Striker), İstanbul-Küçükayasofya semtinde bulunan bir Bizans sarnıcı (A. Pasinli-C. Soyhan-T. Birgili), Beyazıt Simkeşhane yapısı restorasyonu Theodosius Takı ve Hasan Paşa Hanı'nın sorunları (İ. Öz), 1964 Sultanahmet kazılarında çıkan Osmanlı kermikleri (A. C. Üstüner), Österreichisch-Türkische Restaurierungsarbeiten an den Mosaiken des "Graben Plastes" von Konstantinopel (W. Jobst-E. Yücel) bellibaşlı yazılardır. Beş yıllık aradan sonra 1990'da yılğın 11. sayısı yayımlanmış, Ayasofya'lar (S. Eyice), Recent Studies of the Design, Construction, and subsequent history of Justinian's Hagia Sophia (R. Mainstone), Ermenice elyazması iki İncil'de Selçuklu üslubunda süslemeler (Ş. Başegmez), İstanbul'da Bizans sarayı ve kent ilişkisi üzerine (W. M. Wiener), Entwurf und Grundlagen im Grabdenkmal des Osmanischen Admirals Barbaros Hayrettin (A. Arpat), Bir buluntu ışğında I. II. III. Ayasofya'nın döşemeleri ve konumu (A. Koyunlu), Ayasofya ça-

lışmaları ve yapılan onarımlar (E. Yücel), İstanbul'daki Bizans saray mozaiklerinin korunması (K. Herold) incelemelerine yer verilmiştir. 1992'de yayımlanan 12. sayısı daha çok Ayasofya Koruma Problemleri ile ilgilidir. Prof. Dr. Semavi Eyice, Prof. Doğan Kuban, Prof. Dr. Metin Ahunbay, Prof. Dr. Feridun Çih, Prof. Dr. Mustafa Erdik, Prof. Dr. Özal Yüzügüllü, Prof. Dr. Müfit Yorulmaz, Yüksek Mimar Alpaslan Koyunlu, W. Koenigs'in bildirileri yılğı oluşturmuştur. Bunun yanında Bericht Über Restaurierungsprobleme der Hagia Sophia in Istanbul (W. Jobst, K. Gollman, P. Berzobohaty), İstanbul'daki Saray Mozaiklerinin araştırması ve restorasyonu (W. Jobst, P. Turnovsky), 1991 yazında Aya-sofya'da yapılan araştırma çalışması ön raporu (K.

Hidaka), Boukaleon Sarayı (C. Mango), İstanbul'un Bizans sarnıçları hakkında bir Osmanlı arşiv belgesi (N. Bayraktar), Ayasofya Müzesi'nde bulunan ikonalar katalogu da (S. Eskalen) diğer yazılardır.

Ayasofya Müzesi Yıllığı periyodik yayın düzenini maddi imkânsızlıklar nedeniyle sürdürememiştir. Bununla beraber müze tanıtımı, yerli ve yabancı araştırmacıların Bizans sanatı ağırlıklı incelemeleri yıllığın bilimsel bir kaynak niteliği kazanmasını sağlamıştır.

ERDEM YÜCEL

AYASOFYA SARNICI

bak. SOĞUKÇEŞME SOKAĞI SARNICI

AYASOFYA SEBİLLERİ

Ayasofya'da, biri avluda, diğeri ise avlu duvarı dışında iki sebil bulunmaktadır.

Avlu duvarının dışında, güneybatı köşesinde yer alan birinci sebil, İ. Kumba-racılar'a göre Sultan İbrahim döneminde inşa ettirilmiştir. Ancak yazıda bahsedilen vakfiyenin yayımlanmamış olması dolayısıyla bu tarihlendirme ispatlanmamış-tır. Ancak eğer bu bilgiler doğru ise, o *zaman* sebili Sultan İbrahim dönemi Hassa Başmimarı Koca Kasım Ağa'nın yapmış olması ihtimal dahilindedir. Çok, uzun bir süre terk edilmiş halde kalan sebil 1960'larda belediye zabıtası tarafından turizm merkezi olarak ihya edilmiş, daha sonraki yıllarda ise büfe ve çayhane haline konmuştur. Bugün bu fonksiyonunu devam ettirmektedir.

Mermer bir yapı olan sebil, çevredeki zemin kotlarının yükselmesi dolayısıyla ölçeği bozulacak derecede alçakta kalmıştır. Ancak yine de Türk sanatının zarif ve sade ölçülerini aksettirmesi bakımından önemlidir. Dört penceresi alt seviyede üçer gözlü mermer tas verme yerlerine sahiptir. Çatısı kurşun kaplı bir kubbe olup tepesinde taş bir alem bulunmaktadır. Batı yönündeki demir bir kapıyla girilen iç mekânda Bizans döneminden kaldığı kabartma tasvirlerinden anlaşılan mermer bir tekne mevcuttur.

Ayasofya'daki ikinci sebil, avluda güney taraftaki girişle bitişiktir. Hem Bi-

zans, hem de Türk dönemlerinde yapıya ana giriş mahalli olarak kullanılan, ancak son yıllardaki düzenlemeler sonucu bu fonksiyonunu kaybetmiş bulunan bu önemli geçit bölümünün köşesinde yer alan sebil, 90 derecelik açıyla birbirini kesen iki ana cephesiyle ilginçtir. Kimin yaptırttığı bilinmemekle birlikte, mimari üslubu, yapının 18. yy'a tarihlenmesini sağlarsa da 1740'lı yıllarda Ayasofya'ya I. Mahmud tarafından inşa ettirilmiş ek mekanlardaki zengin üslup ve işçilik burada yoktur. Bu bakımdan yapıyı I. Mahmud ilaveleri arasına sokmak pek mümkün değildir.

Sebil tamamen mermer kaplı olup iki pencerelidir. Pencerelerden birine üç basamaklı bir merdivenle çıkılır. Bu pencere önünde yer alan platform (seki)

sütunların taşıdığı bir saçakla örtülüdür. Saçak aynı zamanda geriye doğru uzanarak sebilin yanında sıralanan abdest musluklarını da örter. **Bibi.** Kumbaracılar, *Sebiller*, 65; K. Altan "Ayasofya Etrafında Türk Sanat Ekleri", *Arki-tekt*, S. 9 (1935), s. 267; S. Eyice, "Mimar Kasım Hakkında", *TTOK Belleteni*, XLIII/172, s. 799; *DİA*, IV, 216.

SEMAVİ EYİCE

AYASOFYA SİBYAN MEKTEBİ

İnşa edildiği tarih, kitabesinden anlaşılamayan bu yapı Ayasofya avlusunda, parka bakan bölümdedir. 1740'lı yılların hemen başında I. Mahmud tarafından yaptırıldığı bilinir.

Taş ve tuğla malzemenin alması kullanılması ile zarif bir görünüm kazanan bina, pek çok sıbyan mektebinde

Bartlett'in
deseninden
renklendirilmiş
gravürde
Ayasofya
Şadırvanı ve
arka planda
Ayasofya.
Erkin Emiroğlu
fotoğraf arşivi

Ayasofya Sıbyan Mektebi

Tahsin Aydoğmus

olduğu gibi iki katlı olarak inşa edilmiştir. Zemindeki kat iki bölümdür. Bugün camekânla kapatılmış iki kemer ile dışarı açılan mekânın ne amaçla yapıldığı belli değildir. Bu kattaki kapalı olan bölüm ise büyük ihtimalle "bevrap odası" olmalıdır. Üst kat kare bir mekândır ve taş bir merdivenle çıkılır. Merdivene komşu duvarda bir ocak vardır. Diğer üç duvar ise üçer pencerelidir. Çatı, dört eğimli olmakla birlikte tam ortasında kasnağı pencere, aydınlık feneri görüntüsünde bir kubbeye sahiptir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında düzenle-

nen bir Vakıf Mektepleri Listesi'nde (Mekâtib-i Vakfiyye Cedveli) o tarihlerde bu binanın imama tahsis edilmiş olduğu belirtilmiştir. Caminin müzeye çevrilmesinden sonra bir süre büro olarak kullanılmış olan sıbyan mektebi bir süre de müze müdürüne lojman olarak tahsis edilmiştir. Alt katı bugün kütüphane olarak kullanılmaktadır. Bibi. Ayvansarayî, *Hadika* I, 3; Aksoy, *Sıbyan Mektepleri*, 68; K. Altan "Ayasofya Etrafında Türk Sanat Ekleri", *Arkitekt*, S. 9 (1935), s. 266-267; Kut,

AYASOFYA ŞADIRVANI

I. Mahmud tarafından, Ayasofya'nın birtakım ek binalarla donatılması sırasında, 1153/1740-41'de yaptırılmıştır. Şadırvan, Ayasofya'nın Osmanlı devrinde ana girişi durumuna gelen güneydeki yan kapısının yakınına yerleştirilmiştir.

Şadırvanın revağı, bir sekizgenin köşelerine oturtulmuş ve mukarnaslı başlıklarla donatılmış sütunların taşıdığı sivri kemerlerden oluşmaktadır. Mermerle örülmüş olan revak kemerlerinin üstünde, dış yüzde, Baltacızade Mustafa Paşa'nın celi sülüs hattıyla kabartma olarak yazılmış ve yaldızlanmış bir kuşak yazısı dolaşmaktadır.

Bu kuşakta, sekizgenin her kenarına iki beyit gelecek şekilde, "Kaside-i Bür-de"nin on altı beyti yer almaktadır. Aynı kesimin iç yüzünde ise ta'lik hatlı tarih manzumesi yine bir yazı kuşağı oluşturmaktadır. Gerek bu manzume gerekse de havuzun üzerindeki panolarda yer

AYASOFYA ÜÇÜZLÜ ÇEŞMESİ 464

465

AYASPAŞA

alan on altı beyitlik diğer tarih manzumesinin metni Emin adlı bir şaire, yazısı ise devrin ünlü hattatlardan Ahmed Arif Efendi'ye aittir.

Şadırvanın ortasında on altı bölümlü mermer su havuzu yer' alır. Tunç musluklarla donatılmış olan bölümler barok üslupta çiçek kabartmaları ile süslüdür. Havuza yaklaşılmaması için düşünülmüş olan, tunç şebekelerin üzerinde, şadırvanın yapım tarihini veren diğer tarih manzumesinin yazılı olduğu panolar sıralanır. Bunların da üzerinde havuzu örten tel kubbe görülür. Havuzun merkezinde mermerden bir şadırvan göbeği bulunmaktadır.

Revağın üstü, kurşun kaplı geniş bir ahşap saçakla örtülmüş, saçığın ortasına, yine kurşun kaplı küçük bir kubbe oturtulmuştur. Saçağın tavanı, çiçek motiflerinin kullanıldığı yaldızlı nakışlar ve çıtalarla süslenmiş, kubbenin maviye boyalı iç yüzeyi yaldızlı çıtalarla dilimlere taksim edilmiştir. Tunç kafesin tepesinde bulunan alem Enbiya Suresi'ndeki "Biz her şeyi sudan yarattık" ayetini içermektedir. Bu alemin küçük boyutlu benzerleri havuzun bölümlerini ayıran sütunçe-lerin üzerinde de tekrarlanmıştır.

Ayasofya Şadırvam'nda dikkati çeken husus, Osmanlı mimarisinde, Batı'dan ithal edilen birtakım mimari unsurların hızla yayıldığı, barok üslubun oluştuğu bir dönemde inşa edilmiş olmasına rağmen, Ayasofya'nın çevresinde aynı yıllarda yaptırılan binalardan farklı olarak,

tasarımının ana hatlarında klasik Osmanlı çizgisini sürdürmesidir. Barok etkiler ancak süsleme ayrıntılarında kullanılmıştır.

İstanbul'daki şadırvanlar arasında gerek oranları gerekse de itinalı süslemesi ile müstesna bir yer işgal eden Ayasofya Şadırvanı 18. yy'ın ikinci yarısına ya da sonlarına ait bir bekçi destanında şu mısralarla övülmüştür: *Bin konak yerden sayılır / Her gören ona kapılır / Böyle bir ra 'nâ şadırvan / Ne yapılmış ne yapılır.*

Bibi. Suyolcuzade Mehmed Necib, *Devha-tü'l-Küttâb*, (yay. Kilisli Muallim Rifat), ist., 1942, s. 121; M. Yahya Dağlı, *İstanbul Mahalle Bekçilerinin Destan ve Mânî Katarları*,

:- Ayasofya

"':~^.'-''~*~:~''••''' ''';=v^-'''' Şadırvanı ~—•~ •,, , ••;-yv>7"~~.-~
Tahsin Aydoğmuş

ist., 1948, s. 38-39; E. Tokay, *İstanbul Şadırvanları*, ist., 1957, s. 19; S. Tansuğ, "18. Yüzyılda İstanbul Çeşmeleri ve Ayasofya Şadırvanı", *VD*, VI (1965), s. 93-110; *İSTA*, III, 1484-1486; E. Yücel, *Ayasofya Müzesi*, İst., 1986, s. 30-31; S. Eyice, "Ayasofya Şadırvanı", *DİA*, IV, 217.

SEMAVİ EYİCE

AYASOFYA ÜÇÜZLÜ ÇEŞMESİ "Ayasofya Üçüzlü" veya "Üçyüzlü" olarak da tanınan çeşme, Ayasofya Ca-mii'nin batı yönünde, Alemdar Caddesi üzerinde, Yerebatan Sarayı çıkışının kar-şısındadır.

1330/1911 tarihli olan bu çeşme grubunun banisi ve mimarı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak ortadaki çeşmenin kemeri üzerinde yer aldığım bildiğimiz V. Mehmed Reşad tuğrasından (bugün kazınmış) hareketle adı geçen padişah tarafından yaptırılmış olduğu tahmin edilebilir. Aynı şekilde, tasarımına egemen olan I. Ulusal Mimarlık Üslu-bu'ndan ötürü, inşa edildiği yıllarda Evkaf Nezareti başmimarı Kemaleddin Bey'in eseri olması muhtemeldir.

Çeşmenin cephesi tümüyle beyaz mermer kaplı olup, birbirine bitişik üç kitleden oluşmaktadır. Ortadaki, diğerlerinden daha geniş ve daha yüksek tutulmuş, yandaki çeşmeler buna göre simetrik olarak tasarlanmış ve cephe hattıyla dar açı oluşturacak şekilde yerleştirilmiştir. Orta bölüm iki yandan yüzeyleri ince düğümlü geçme bordürle çerçevelenmiş

Ayasofya Üçüzlü Çeşmesi

Elif Erim / TETTV Arşivi

payelerle kuşatılmış, üst hizada köşeleri pahlanan payelerin caddeye bakan cephelerine kabaralar yerleştirilmiş ve kemerlerle hareketlendirilmiş babalarla taç-landırılmıştır. Her üç kitleden de sivri kemerli nişler içine gömülmüş birer dikdörtgen ayna taşı bulunur. Kemerler, rozetler ve tas yuvalarıyla hareketlendirilen ayna taşlarından ortadaki, iki yandaki simetrik aynalığa göre daha gösterişlidir. Üç çeşmenin de kemerleri

iki renkli taşla örülerek hareketli bir görünüm kazandırılmıştır. Orta bölümün kemerinin kilit taşının üzerindeki yuvarlak boşluk daha önce sözünü ettiğimiz V. Mehmed Reşad tuğrasının yeridir. Yan çeşmelerin kemerlerinin üzerinde kartuşla sınırlanmış kitabe levhaları yer almıştır. Her üç çeşmede de sülüs hatla yazılmış olarak, genellikle suyla ilgili yapılarda rastlanan ayetler bulunmaktadır. Soldaki çeşmenin ayna taşı üzerindeki levhada 1330/1911 tarihi görülür. Yan çeşmeler de orta bölüm gibi payelerle kuşatılmıştır. Fakat bu payeler daha sade bir görünüme sahip olup, sekizgen başlığın üzerinde prizma-tik bir örtü bulunmaktadır. Ortadaki bölüm, boyut ve süslemeleriyle yandakiler-den daha gösterişli olarak tasarlanmış, kemerin üzerindeki dışa taşkın silmeli saçak ve en üstteki iki baba arasında ajurlu sekiz köşeli yıldızlarla bu bölüme bir taç kapı görünümü verilmiştir.

Bibi. Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, I, 307-309; *İSTA*, III, 1476-1478; A. Ödekan, "Kentiçi Çeşme Tasarımında Tipolojik Çözümleme", *Semavi Eyice Armağanı/istanbul Yazılan*, ist., 1992, s. 281-297; S. Eyice, "Çeşme", *DİA*, VIII, 277-287.

BELGİN DEMİRSAR

AYASPAŞA

Taksim Meydanı'ndan, doğuda Dolma-bahçe, güneydoğuda Kabataş'a doğru inen dik yamaçlar üzerinde, İnönü (eski Gümüşsüyü) Caddesi ile Kabataş arasındaki yörede kurulu, Beyoğlu İlçesi'ne bağlı semt. Gümüşsüyü Mahallesi olarak da bilinir.

Atatürk Kültür Merkezi(->) ve Taksim Gezisi'nin(->) güneydoğusunda, Park Otel(-0 inşaatının her iki yanında ve al-, tında uzanan semt, Kabataş'a doğru inen sırtlarda kurulduğu için dik yokuşlu, çoğu merdivenli dar sokakları, cadde üstünde ve bu sokaklardaki çoğu yüzyılın ilk çeyreğinden kalma eski apartmanları, Alman Konsolosluğu (bak. Alman Elçiliği Binası) vb görkemli binalarıyla kentin kendine özgü çizgiler taşıyan gelenekli, seçkin yerleşme bölgelerinden biridir. Atatürk Kültür Merke-zi'nden başlayıp tam bir dirsek çizerek Gümüşsüyü Askeri Hastanesi'nin önünden geçip aşağı, Dolmabahçe'ye doğru inen İnönü Caddesi, Ayaspaşa'nın üst sınırını belirler. İnönü Caddesi'nin her iki yanında bakımlı ve eski apartmanlar yükselir. Semt İnönü Caddesi'nin dirseğinin altında, yamaçta uzanır.

Ayaspaşa'nın Dolmabahçe yönünden Taksim'e doğru, eski ve önemli sokak-

lan Bağ Odaları (bugün Tarık Zafer Tu-naya Sokağı), Beytulmalcı, Sulak Çeşme, Çifte Vav, Selime Hatun Camii, Saray Arkası, Ayaspaşa Camii, Kutlu, Bo-lahenk, Hariciye Konağı, Sağlık sokak-larıyla semtin sınırını çizen Pürtelaş ve Sormagir sokaklarıdır. Parke taşlı, bol kıvrımlı ve yokuşlu bu sokakların çoğu merdivenlerle kesilir ya da bir çıkmazla son bulur.

Semt, adını, I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) sadrazamlarından Ayaş Paşa'dan alır. Yeniçeri Ocağı'ndan yetişen Ayaş Paşa, Kanuni döneminde sadrazamlığa kadar yükselmiş ve 1539'da vebadan ölmüştür. Ayaş Paşa'nın kendi adıyla bilinen bu semtte, havuzlu bir bahçe içinde konağı olduğu bilinmektedir. Ayaspaşa semtinin bulunduğu yöreye ait ilk Osmanlı kayıtlarından, buranın sık koruluk olduğu anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi'ye göre burada, 16. yy'da, padişahın köpeklerinin yetiştirilip beslendiği bir "Samsunhane" ve onun yakınında da Evliya'nın "Müneccim Kuyusu Mesiresi" dediği bir mesire, bir de Ayaspaşa Havuzlu Mesiresi vardı. Ayaspaşa'nın büyük havuzlu bahçesinin ise günümüzün Cennet Bahçesi'nin yerinde olduğu sanılmaktadır. Bölgedeki arazinin büyük bölümü Ayaş Paşa Vakfı'na aitti.

17. yy'dan itibaren Taksim'den şimdiki İnönü (Gümüşsüyü) Caddesi'nin dönemecine kadar uzanan ve günümüz Ayaspaşa'sının büyük bölümünü kapsayan yöre aşağılara, Dolmabahçe'ye kadar mezarlık alanı haline gelmiştir. 1615'te yapılan bir anlaşmayla burada, yukarılarda, Taksim'e daha yakın bir bölgede Hristiyanlara da bir mezarlık yeri tahsis edilmiş ve bütün bu yöre, 19. yy ortalarına kadar "Grand Champs de Morts (Büyük Mezarlık)" olarak anılmıştır.

Tanzimat'tan sonra Batılılaşma süreciyle birlikte İstanbul'un yapısı yavaş yavaş değişirken o dönemlere kadar yabancıların, Levantenlerin, Hristiyanların bölgesi sayılan^ Pera ve çevresine Müslüman Türk nüfusun kalburüstü kesimleri de rağbet etmeye başlayınca, kentin yerleşim bölgeleri Talimhane, Taksim ve nihayet Ayaspaşa'ya doğru genişlemeye başlamıştır. Kentin ortasındaki büyük mezarlığın görünümü göze batar olmuş ve 18. yy ortalarından itibaren önce Hristiyanlara Feriköy çevresinde bir mezarlık alanı sağlanmış, Ayaspaşa Mezarlığı da yavaş yavaş kaldırılmıştır. 1850'le-re kadar burada önemli bir yerleşmenin bulunmadığı bilinmektedir. Yine 19. yy ortalarına kadar İstanbul'a gelmiş yabancıların çoğu, kenti anlatırlarken "Grand Champs de Morts"tan söz etmişler, İstanbul ve çevresinin en güzel manzaralarından birinin bu noktadan seyredilebileceğini, mezarlığın Boğaz'a, Üsküdar'a, Adalar'a, hattâ Mudanya Dağları ve Alemdağ'a kadar tüm ufka hâkim olduğunu yazmışlardır.

Semtteki ilk önemli bina, 1870'te büyük Beyoğlu yangınından sonra tümü-

Ayaspaşa, 1926

Pervitüch haritasından yararlanılarak hazırlanmıştır.

le yanan Alman Sefareti'nin, Ayaspaşa Mezarlığı'nın bir bölümünde verilen yere kurulan yeni binasıdır.

1877'de biten binanın çatısında Prusya kartallarının heykelleri olduğu için o dönemde halk arasında "Kuşlu Saray" diye bilinirdi. Alman Sefareti'nin

yapıldığı tarihte, etraf henüz mezarlıktı. "Kuşlu Saray"ın biraz üstünde Dolmabahçe'ye bakan yamaçta ise 1849'da yapılmış Gümüşsüyü Askeri Hastanesi ve halen İstanbul Teknik Üniversitesi binalarından biri olan Gümüşsüyü Kışlası binaları vardı. Dolmabahçe Sarayı'ndan(->) yukarı, Taksim'e doğru çıkan ve mezarlığı ikiye bölen toprak yol ise bugünkü İnönü Caddesi'dir.

Semtin hem tarihini hem de bugününü belirleyen önemli bir bina da bugün artık yerinde bulunmayan, ama semtin tarihine olduğu kadar geleceğine de damgasını vuran Hariciye Konağı'dır. Padişaha itimatnamesini 1887'de sunan İtalya Büyükelçisi Baron Alberto Blanc' m sefaret binası olarak inşa ettirdiği yapı, kısa süre sonra II. Abdülhamid tarafından satın alınmış ve Berlin sefiri iken hariciye nazırı olarak İstanbul'a dönen

Ahmed Tevfik Paşa'nın ikametine tahsis edilmiştir. 1897'de konak, İsviçre asıllı eşiyle birlikte konağın güzelleştirilmesine büyük katkılar yapan ve konağı çok seven Ahmed Tevfik Paşa'ya ihsan edilmiştir. Bina 1911'de yanmış, ancak sağında ve solunda bulunan kagir bölümler kurtulmuş; 1930'da bu bölümlerden Kâtipler Dairesi, Park Otel' in çekirdeği olan Miramar Otel adıyla açılmış, daha sonra da Park Otel'e dönüşmüştür.

İnönü Caddesi üzerindeki tek ahşap yapı olan Japon Elçiliği ise 1904'te yapılmıştır. Konağın ilk sahibi Osmanlı Bankası müdürlerinden Pangiris'tir. Japon Konsolosluğu, Pangiris adını Pandelli olarak vermekle birlikte bunun eski yazıyı okurken yapılan bir hatadan kaynaklandığı sanılmaktadır. 1928'de bina Japon Elçiliği'nin mülkiyetine geçmiş, bugüne kadar da eski haliyle korunmuştur. Ayaspaşa'da bulunan eski binalardan biri de Sarayarkası Sokağı'ndaki Ayaspaşa Hamamı'dır. Ancak bina I. Dünya Savaşı sırasında Fransız Cizvitleri tarafından satın alınarak kiliseye dönüştürülmüş, eski görünümünü tümüyle kaybetmiş, sadece hamamın kubbeli bö-

AYASPAŞA MESCİDİ

466

467

AYASTEFANOS RUS ANITI

lümü aynen bırakılmıştır. Selime Hatun Camii Sokağı'na adını veren mescit 1930' larda ibadete kapatılmış ve minaresi yıktırılmış, daha sonra Demokrat Parti döneminde onarılarak yeniden açılmıştır.

Özenli, görkemli apartmanlarıyla da tanınan Ayaspaşa'daki konut ve apartmanların tarihinin 1925-1930'lardan geriye gitmediği anlaşılmaktadır. 19. yy'm ortalarına kadar mezarlık olan semtte mezarların tümüyle kalkması uzun bir döneme yayılmıştır. Ayaspaşa'nın eski sakinleri mezarlığın

bütünüyle kalkmasının tarihi olarak 1925'i vermektedirler. O sıralarda vilayet bu bölgede arazi satışına başlamış, arsalar birkaç kişi tarafından çok ucuz fiyatla kapatılmış ve ilk olarak Park Otel'in karşısına Ayaspaşa Apartmanı yapılmıştır.

Diğerleri arasında, Ankara Palas, Kardeşler, Gümüşsü Palas(-»), Hayırlı, Rüya, Pamir apartmanları gerek tarihleri ve kendilerine özgü üslupları, gerekse günümüzde birçok ünlü sanatçının, aydının, eski İstanbul'un konutları olmalarıyla, özellikle hatırlanmaya değer.

1930'lardan itibaren semtin profilini ve havasını belirleyen en önemli yapı ve merkez, kuşkusuz Park Otel'dir. Park OtePin sadece bir bina ve otel olmaktan ibaret olmayan tarihi ve 1981 sonrasında kent profiline ilişkin en büyük tartışmanın odak noktası olarak günümüzdeki durumu, Ayaspaşa'nın 20. yy'daki tarihiyle hep iç içe olmuştur. Üstelik 1993 Kasım'ında yıkılması gündeme gelen yeni Park Otel inşaatı nedeniyle semtin eski sokaklarından Ağa Çırağı Sokağı inşaat sahiplerine satılmış ve sokak yok edilmiştir.

Günümüzde İnönü Caddesi'nin iki

yanındaki apartmanlarının alt katlarında turizm acenteleri, çeşitli dükkânlar ve restoranlar açılmışsa da yöre hâlâ İstanbul'un Beyoğlu kesiminin muteber ve seçkin bir yerleşme alanıdır. Ayaspaşa'nın en eski ve ünlü sakinleri arasında Ahmed Tevfik Paşa'nın oğulları ve torunları, Ziyad Ebüzziya, daha yenilerde ise Semiha Berksoy, Hilmi Yavuz, sinema sanatçısı Hale Soygazi, tiyatro sanatçısı Haldun Dormen, yönetmen Sinan Çetin, opera sanatçısı Suna Korad, sinema sanatçısı Lale Mansur, tiyatro sanatçısı Ali Poyrazoğlu ve daha birçok sanatçı, yazar, mimar, bilim adamı, ünlü avukat ve hekimler vardır.

Bibi. "Ayaspaşa", *Arkitekt*, S. 4 (1993), s. 15-50; "Ayaspaşa", *IKSA*, c. II, s. 853, 854; "Ayaş Paşa", *İA*, c. II; Evliya, *Seyahatname*, I.

İSTANBUL

AYASPAŞA MESCİDİ

bak. KADI MESCİDİ

AYASPAŞA MEZARLIĞI

Taksim'den başlayarak, Gümüşsüyü üzerinden Dolmabahçe ve Fındıklı'ya kadar indiği bilinir. Bugün izi kalmamıştır. Mezarlığın adı I. Süleyman (Kanuni) dönemi vezirlerinden Ayaş Pa-şa'dan gelmektedir. Bu bölgenin Ayaş Paşa Vakfı'na ait olması ve Ayaş Paşa Konağı'nın da aynı yörede bulunması nedeniyle bu ismi aldığı bilinir. İstanbul'u anlatan eski seyahatnamelerde tasvir edilen ve gravürlerde görülen Ayaspaşa Mezarlığı daha I. Dünya Savaşı öncesinde harap vaziyetteydi. Mezarlık 1933'te Vakıflar İdaresi tarafından kadro dışı bırakılmış ve İstanbul Belediyesi'ne devredilmiştir.

Eylül 1926 tarihli Pervititch paftasında mezarlığın vaziyet planı bulunmaktadır. I. Dünya Savaşı yıllarında balondan çekilen hava fotoğrafları ise mezarlığın servilerle kaplı olduğunu göstermektedir. Mezarlık alanında inşaatların yapılması tartışmalara neden olmuş, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda yaralanıp Gümüşsüyü Askeri Hastanesi'ne getirilip vefat eden asker kabirlerinin başka yerlere nakli bu tartışmaları büyütülmüştür. Ama arazinin çok değerlendirilmesi, tartışmaların bir etki yaratmasına imkân vermemiş ve mezarlık parsellenip satılmıştır. Mezar taşlarının büyük bölümü tahrip olmuş ya da inşaat temellerinde kullanılmıştır. Bunlardan çok küçük bir bölümü Alman Elçiliği (bugün Başkonsolosluk) bahçesinde muhafaza altına alınmıştır.

Mezarlıktaki kıymetli taşların kitabeleri 19. yy sonlarında Fındıklılı İsmet Efendi tarafından tespit edilmiş, ancak yayımlanmayan bu eser, yazarın eviyle birlikte yanmıştır.

Tarihçi Fındıklık Silahdar Mehmed Ağa, şair Şinasi gibi ünlü kişilerin gömülü olduğu mezarlığın bir bölümü üzerinde de, bugün, Atatürk Kültür Merkezi bulunmaktadır. Karşı köşede Gümüşsu-yu'na inen yolun başındaki işhanı da 1980'lerde inşa edilmiş ve mezarlığın kalan son parçası ortadan kalkmıştır.

Bibi. *SiciU-i Osmanî*, I, 161, 446, 447; *İSTA*, III, 1488; *İKSA*, II, 853, 854; Eklem, *Boğaziçi Anılan*, 8, 16, 18; inal, *Son Hattatlar*, 213, 340; *Malûmat*, S. 158 (1314); F. Ayanoglu "Tahrip Edilen Eski Eserler Serisi: Lûtfi Efen-di'nin Mezarı", *VD*, IX (1971), s. 264; I. Ar-tuk, "Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa", *TD*, XXVII (1973), s. 130; Ç. Gülersoy, *İstanbul Görünümleri*, II, Milano, ty, s. 123.

İSTANBUL

Yaklaşık 300 yıl varlığını sürdüren Ayaspaşa Mezarlığı'nı (Grand Champs de Morts) betimleyen bir gravür. *Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi*

AYASTEFANOS ANTLAŞMASI

Ayastefanos Muahedesi, San Stefano (Yeşilköy) Muahedenamesi de denir. Osmanlı resmi kayıtlarında "Rusya ile Ayastefanos Mukaddimat-ı Sulhiye Muahedesi" adıyla geçer. 1877-1878 Os-manlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonunda 3 Mart 1878'de Yeşilköy'de imzalanmıştır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın son evresinde, Osmanlı hükümeti, devletin büsbütün yıkılmasını önlemek amacıyla Avrupa devletlerinin müdahalesini istedi. Bu girişimin bir etkisi olmadı. II. Abdülhamid, Rus Çarı II. Aleksandr'a bir telgrafla başvurdu ise de çar, antlaşma koşullarının komutanlarla görüşülebileceği cevabını verdi. Bu sırada Rus ordusu Edirne'yi işgal etmiş bulunuyordu. Başkomutan Grandük Nikola, Osmanlı ordu komutanlarına 31 Ocak 1878 günü Edirne Ateşkes Antlaşması'm imza ettirdi. Bu belge, Rus ordusunun Çatalca

hattına kadar ilerlemesi koşulunu da içermektedir. Bu oldubitti, İngiltere, Fransa, Avusturya ve İtalya yönetimlerini kaygılandırdı. İngiltere, Akdeniz filosuna İstanbul'a hareket emri verdi. Amacını da İstanbul'da yaşayan uyruklarının güvenliğini sağlamak olarak açıkladı ve gerektiğinde zor kullanılacağını da duyurdu. Bu gelişme karşısında Rusya, İngiliz donanmasının İstanbul Boğazı'na girmesi durumunda, ordusunun İstanbul'u işgal edeceği tehdidinde bulundu.

Her iki tehdit de İstanbul'a yönelik olduğundan kentte, tarihte benzeri görülmeyen bir korku ve bunalım yaşanmaya başladı. Esasen, savaş boyunca Balkanlar'dan göçmüş bulunan 200.000 dolayındaki göçmen de kent yaşamını altüst etmiş bulunuyordu. Bu sırada karargâhını Ayastefanos'a taşıyan Grandük Nikola, II. Aleksandr'a gönderdiği telgrafta, Ayasofya'nın minarelerinin görüldüğünü ve önünde hiçbir engelin kalmadığını bildirmişti.

II. Abdülhamid'in başkanlığında toplanan Meclis-i Fevkâlade'deki tartışmalardan bir sonuç çıkmadı. Ancak ilk kez padişaha karşı bir halk temsilcisi sesini yükseltebildi. İstanbul Mebusu Astarçılar Kethüdası Ahmed Efendi "Bizim görüşümüzü almak için, düşmanın İstanbul'a dayanmasını mı beklediniz?.." dedi. Konuşmalardan bunalan padişah *ayağa*, kalkıp "Bu meclisi ben topladım. Şu efendi evvela bunu bilmiyor. Eğer Rus tümeninin İstanbul'a girmesini kabul etmezseniz, bana uyanlarla gider savaşır, gerekirse ölürüm!" yollu konuştu.

İstanbul'da bunlar olurken Rusya ile İngiltere kendi çıkarlarını dengeleyip anlaştılar. İngiliz donanması Mudanya'da demir attı. Rusya da İstanbul'a asker sokmaktan vazgeçti. Yeşilköy'deki Rus karargâhı için de sözde padişah'tan izin alındı. Bundan sonra barış görüşmelerine geçildi. Osmanlı delegeleri Hariciye Nazırı Saffet Paşa ile Berlin Büyükelçisi Sadullah Bey (Paşa), Rusya delegeleri de Kont İgnatiev ile Nelidof tu. On gün süren görüşmelerden sonra

Ayastefanos

Antlaşması'm

konu edinen

bir resim. '

Nazım Timuroğlu

fotoğraf arşivi

3 Mart 1878'de 29 maddelik antlaşma metni imzalandı. Saffet Paşa'nın belgeyi imzalarken ağlaması meşhurdur. İmza aşamasında, hiç değilse Osmanlı donanmasının Rusya'ya verilmesi koşulunun kaldırılmasını, Başvekil (sadrazam) Ahmed Vefik Paşa, Yeşilköy'e gidip Grandük Nikola'yı, salt kişisel saygınlığı ile ikna ederek sağlamıştı. Bununla birlikte antlaşma, Balkanlar'daki Slav uluslarına bağımsızlık kazandırdığı gibi, daha kötüsü bu bölgedeki Osmanlı egemenlik

sınırlarını da birbiriyle bağlantısız üç ayrı noktada (Yunanistan, Arnavutluk ve Bosna-Hersek) muhafaza e-derek ilk fırsatta yeni bir savaşın gerekçesini hazırlamış bulunuyordu. Yine, bu antlaşma ile İstanbul'u besleyen bölgeler elden çıkmakta, Rumeli'de yitirilen topraklar 195.500 km2'yi bulmaktaydı. Buralardan göçen ve göçecek olan yüz binlerce göçmen de başlıbaşına büyük bir sorundu.

İstanbul'u doğrudan ilgilendiren bir başka koşul, sözde egemenlik hakları korunan Osmanlı Devleti'nin başkentinin iki yıl boyunca Rus askeri işgalinde tutulması ve bir Rus askeri komiserinin görevlendirilmesi idi. Ancak bu maddenin antlaşmada yer alması Avrupa'da tepkilere yol açtı ve Ayastefanos metninin yürürlüğe girmemesi için kampanya başlatıldı. Kamuoyu baskıları sonucu Rusya, antlaşmanın yeniden gözden geçirilmesi önerisini kabul etti. İngiltere ile 30 Mayıs 1878'de gizli bir antlaşma imzaladı. Buna karşılık 4 Haziran 1878' de Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında Kıbrıs ödünü verilerek bir savunma antlaşması imzalandı. 13 Haziran-13 Temmuz 1878 tarihleri arasında Berlin'deki görüşmeler sonunda Ayastefanos Antlaşması geçersiz ilan edilerek Osmanlı Devleti lehine hükümler içeren Berlin Antlaşması imzalandı. Rusya, işgal ettiği yerlerin büyük bir bölümünden çekildi.

Grandük Nikola, Yeşilköy'de bulunduğu aylarda İstanbul'u ziyaret etti. 26 Mart 1878'deki resmi ziyaretinde Dolmabahçe Sarayı rıhtımında tüm devlet erkânınca karşılandı ve sarayda II. Ab-

dülhamid'le görüştü. Padişah, aynı gün, Nikola'mın konuk edildiği Beylerbeyi Sarayı'na Teşrifîye Vapuru ile ziyaret iadesinde bulundu. Bu, Osmanlı tarihinde padişahın bir düşman komutanının ziyaretine gidişme tek örnektir. II. Abdülhamid, ertesi gün de Rus orduları başkomutanı ile komutanlarına Yıldız Kas-rı'nda bir ziyafet verdi. Daha sonra Ayastefanos Antlaşması'mın anısına, gerçekte ise Rusya'nın İstanbul kapılarına kadar dayandığını simgeleyen bir anıt yapıldı. Ayastefanos Rus Anıtı(->) adı verilen bu anıt, 1914'te İttihad ve Terakki Fırkası'nın kararıyla yıktırılmıştır.

Dönemin basınında Ayastefanos görüşmeleri ve antlaşması konusunda ilginç yazılar çıkmıştı. Örneğin, karşılıklı ziyafetler, Rusların İstanbul'a gelişleri vb yarı acı, yarı alaylı haber üsluplarıyla halka duyurulmuştu.

Bibi. *Mecmua-i Muahedat*, IV, ist., 1298, s. 183 vd; Ed. Engelhardt, *Tanzimat*, ist., 1976, s. 290; Reşad Ekrem (Koçu), *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar*, ist., 1934, s. 218 vd; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, 57 vd.

NECDET SAKAOĞLU

AYASTEFANOS RUS ANITI

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda ölen Rus askerlerinin anısına yaptırılmış bir anıttır. Yeşilköy'de Galataria'da (eski Kalkıratya Köyü'nün hemen

yanında) yapıldığı bilinen anıt bugün mevcut değildir.

Anıtın yapılma nedeni görünüşte oldukça makul ve hümanisttir: Savaş sırasında yaşamını yitiren 5.000 civarında Rus askeri çok dağınık bir biçimde ve çeşitli mezarlıklarda gömülüdür. Bunların gözetimi ve bakımı zor, hattâ olanaksızdır. Rus hükümeti soruna çözüm olarak dini gerekler için bir şapel eşliğinde mezarları bir kemik gömütlüğünde (ossuaire) birleştirmek istemektedir. Öneri, Babıâli'ye iletildiğinde savaşın sonunda koşulları çok ağır bir barış antlaşmasını imzalamak zorunda kalmış olan Osmanlı hükümeti tarafından teknik bir sorun olarak ele alınır ve antlaşmanın yapıldığı ve Rus ordusunun savaş sırasında konakladığı Ayastefanos'ta is-

AYAŞLI, MÜNEVVER

468

469

AYAZAĞA AV KÖŞKÜ

. *Maniitnent :jK?fsse:-a:_ S?.. Si ifana". -*

tenen arsa bulunur; Barutçubaşı ailesine ait arazinin satın alınmasına izin verilir.

Yapımına 1895'te başlanan anıt ise önerinin amacını aşan bir biçimde ve boyutta gerçekleştirilmiştir. Aslında St. Petersbourg hükümetince istenen, Rus zaferini simgeleyen bir anıtın dikilmesi idi. Gerçekleştirilen anıt, II. Abdülha-mid'in itirazı üzerine varılan bir uzlaşmanın sonunda kabul edilen öneridir.

Anıt, Rusya'nın İstanbul'daki askeri ataşesi Albay Peçkov tarafından yapılan taslak üzerine üç yıldır İstanbul'da çalışmakta olan Rus mimar Bozarov tarafından tasarlanıp inşa edilmiştir.

Ayastefanos Rus Anıtı, kare bir plan üzerine simetrik şemalı üç platformu olan ve sonuncu platform üzerinde kolonların taşıdığı piramidal bir kule-örtü sistemiyle sonlanan bir yapıttır. Geniş merdivenlerle ulaşılan birinci platform, görkemli giriş kapısının bulunduğu kattır, iç içe yarım daire kemerli ve ortasında muhtemelen metal bezemeli kapısı olan girişin üstünde ve iki yanında aziz figürlerinin bulunduğu panolar vardır. Girişin iki yanından yükselen merdiven-

Ayastefanos Rus Anıtı (üstte solda) ve yıkılma aşamalarını gösteren kartpostal ve fotoğraflar (üstte sağda ve yanda). *Afişe Batur koleksiyonu (üst sol), Gökhan Akçura arşivi (üst sağ ve yan)*

lerle ulaşılan ikinci platformda yine yarım daire kemerli ve ortası metal bezemeli bir bölüm daha vardır. Bu platformların oluşturduğu ilk bölüm, masif görünümlü ve Romanesk-Bizans karması biçimler taşıyan, hattâ kale benzeri militer vurgusu olan bir karakter göstermektedir. Kolonların taşıdığı ve alttan ayrılıp yükselen üst kesim ise belirgin neoslav çizgiler taşımaktadır. Çan kulesi işlevi de gören bu kesim, yeşil renkli parlak bir malzemeye inşa edilmiştir. Anıtın bitiminde kullanılan Rus kiliselerinin taç motifi ve üçlü Rus haçı da parlak görünümlü bir malzemedendir.

Son derece kısıtlı olan görsel malzeme bile yapıtın dini ve hümanist amacını aşan bir anıtsallıkla biçimlendirilmiş olduğunu göstermektedir. Yazılı kaynaklara göre anıt, tamamen taştan ve son derece sağlam bir biçimde inşa edilmişti.

Dönemin fotoğraflarında iki taraflı merdivenlerle çıkılan platformların, ö-zellikle ilk platformdaki mazgallı yapının güçlü etkisi belirgindir.

I. Dünya Savaşı başladığında ve Rus-

ya'ya savaş açıldığında 1877-1878 yenilgisinin anısını taşıdığı düşünülen yapıt 14 Kasım 1914 tarihinde yıkılmıştır. Yıkıma ilişkin yazılı kaynaklardan son derece görkemli bir yapı olduğu, binanın iç yüzünde savaşta ölen askerlerin adlarının işlendiği nişlerin sıralandığı, kemiklerin mahzenlere doldurulmuş olarak korunduğu, rahip ve muhafızlar için özel hacimlerin düzenlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Yıkım, on iki kagir ayak tarafından taşındığı belirtilen son platforma yerleştirilen tahrip kalıplarıyla gerçekleştirilmiştir.

Yıkımdan önce, çanlar indirilmiş, Askeri Müze'ye gönderilmiş; binadaki eşya polis müdüriyetine teslim edilmiştir. Bunlar arasında bilinen önemli bir parça, yapının pirinç döküm ve altın yaldızlı maketidir, ikona ve benzeri dini eşya Rus rahipler tarafından alınmıştır.

Yıkım, Fuad Uzkınay adlı bir yedek subay tarafından filme alınmıştır, ilk Türk aktüalite filmi olarak bilinen bu çekim halen kayıptır.

Bibi. *BOA*, Yıldız Hususi, V, 269/18 (7.7. 1310); *BOA*, Yıldız Mütenevvia, VIII, 162/107 (10.2.1315); *Moniteur Oriental*, (12 Ocak 1893 ve 13 Temmuz 1897); *İSTA*, III, 1499-1502.

AFİFE BATUR

AYAŞLI, MÜNEVVER

(1906, *Selanik*) Roman ve anı yazar. Fransa'da eğitim gördü, Şark Dilleri Okulu'nu bitirdi; ayrıca, tasavvuf konusunda köklü bilgiler devşirdi. Anı, gözlem, tarih ağırlıklı yazılar yazdı. *Pertev Bey'in Üç Kızı* (1968), *Pertev Bey'in İki Kızı* (1969), *Pertev Bey'in Torunları* (1976) adlarını taşıyan, üç ciltlik bir de ırmak-romanı vardır.

Münevver Ayaşlı, *19. Asır/Teşrinisani ve Ötesi* (1971) adlı kitabında, Osmanlı

İmparatorluğu'nun çözülüşünü dile getirirken, payitaht İstanbul'un siyasal panoramasını muhafazakâr bir bakış açısıyla çizmiştir. Batılılaşma girişimlerine ve yenilik hareketlerine, örneğe, "Nizam-ı Cedid'in İhyası"na, "Vak'a-i Hayriye"ye farklı yaklaşımlarla eğilen yazar, göçen imparatorluk devlet düzeniyle birlikte ağır yükümlülükler altına girildiği görüşündedir. Şehzade Ömer Faruk Efendi'nin hatırasına adanmış kitapta, ayrıca, İstanbul'dan İnebolu'ya giden ve İstiklal Harbi'ne katılmak isteyen bu şehzadeye Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal'in, 27 Eylül 1921 tarihli yanıtı da yer almaktadır: Gönderilen telgrafta şehzadenin şimdilik İstanbul'da oturması, "vatan ve millet menfaati icabı" görülmüştür.

"Pertev Bey'in Kızları" dizisinde İstanbul'un son yüz-yüz elli yılını, edebi kaygılardan uzak biçimde, kaleme getiren Münevver Ayaşlı, şehrin değişen kültürüne, kaybolan törelerine, nesli tükenen İstanbul ailesine eğilmiş; İstanbul'un mimarisini, ev içi düzenini, İstanbul kültürünün bir denektaşı olan eşya ve aksesuarı canlı, renkli tasvir-

lerle saptamıştır. Bu eserde, alafranga yaşamak isteyen Pertev Bey'in kızlarından biri, sefahat dünyasının içine düştükten sonra, gönlün kurtuluşunu tasavvufta arayacak ve bulacaktır.

Dersaadet (1975) ise İstanbul'un dünü ve bugünü üzerine, oldukça iğneleyici bir anlatımla yazılmış yazılar toplamıdır. Ayaşlı, bitki örtüsü inşaat alanlarına dönüşen Boğaziçi'ni, kozmopolit kültürünü yitirerek bir eğlence merkezi olarak kalıveren Beyoğlu'nu, saltanatlı günleri sona ermiş Bağlarbaşı ve Çamlı-ca'yı dün ve bugün kıstasıyla işlerken, imparatorluğun ve Cumhuriyet'in belediye başkanlarına, değişik dönemlerin şehircilik anlayışına, siyasetine olumsuz eleştiriler yöneltir. Kitapta ayrı dönemlerin, ayrı kesimlerin çok çeşitli kişileri, imparatorlar, imparatoriçeler, prensesler, hukuk ve din adamları, padişahlar, sultanlar, paşalar, ressamalar vb Bizans' tan 1960'lara bir geçit törenine çıkartılmış gibidir. Bu kişiler, adeta, bir İstanbul albümünün enstantanelerini oluşturmuşlardır, *işittiklerim*, *Gördüklerim*, *Bildiklerim* (1973) adlı anı kitabında da tanıdığı edebiyatçıların ilginç portrelerini çizmiştir.

Bibi. A. Uçman, "Münevver Ayaşlı'yla Söyleşiler", *Hisar*, Temmuz 1976, Temmuz ve Ağustos 1977; *TDEA*, I, 238.

SELİM İLERİ

AYAZAĞA

Şişli İlçesi'ne bağlı bir semttir. Şişli-Büyükdere asfaltına 2,5 km uzaklıkta, yine Şişli'ye bağlı toplu bir köy yerleşmesi iken, nüfusunun iç göçlerle hızla artması ve çeşitli şehirselle faaliyetlerin köy sınırları içinde yer almasıyla büyüyerek, "köy" statüsünden çıkarılıp Belediye Şube Müdürlüğü'ne yükseltilmiş, aynı zamanda, fiziki bir yakınlığı olmadığı halde Şişli'nin bir mahallesi haline getirilmiştir.

Ayazağa olarak anılan yerleşme alanı, doğuda Şişli-Büyükdere asfaltı, batıda Kemerburgaz ve Kâğıthane, kuzeyde Fatih Ormanı, İmamçesme, İmam Bayırı, Abacı Yokuşu, Hadımkoru yolu, Orman Kuyu, Maslak, Mezarlık ve Köyiçi mahallelerinden meydana gelmişken, bugün, Ayazağa Belediye Şube Müdürlüğü sınırları, aynı zamanda Şişli'nin mahalleleri olan Ayazağa, Huzur ve Maslak mahallelerinden oluşmaktadır. Şişli-Ayazağa yolunun iki yanında uzanan geniş topraklar askeri bölge olup III. Kolordu Komutanlığı da Ayazağa Mahallesi sınırları içindedir.

Ayazağa'nın, özellikle Şişli-Büyükdere asfaltı kenarındaki Atatürk Oto Sanayii Sitesi'ne kadar uzanan kısmında, çeşitli fonksiyonlara sahip binaların yoğun bir halde bulunuşu, sözü edilen asfaltın Boğaziçi tarafında İstinye doğrultusunda geniş bir alan kaplayan iTÜ kampusu, büyük iş merkezleri, bu kesimde hızlı bir yapılaşmaya neden olmuştur.

Şişli-Büyükdere asfaltı, Maslak Kav-şağı'nda ikiye ayrılmakta; bir yol İstinye'ye yönelirken, asfalt, Maslak Mahallesi'nin doğu sınırını çizerek kuzeye, Büyükdere'ye doğru devam etmektedir. Büyük iş, alışveriş, banka ve holding merkezleri yolun bu kesiminde, Maslak Mahallesi'ndedir.

Ayazağa halkı, 1960'lı yıllara kadar zengin çayırılarına dayanan mandıracılık ve sebzeçilik faaliyetleriyle geçiniyordu. 1960'ta, yerleşmenin nüfusu 295'i kadın, 545'i erkek 840 kişiydi. Beş yıl içinde (1965'te) nüfus birdenbire 3-558'e yükseldi. Nüfus artış hızına, gecekondulaşmayı ve sanayi başta olmak üzere, çeşitli faaliyetlerin de buraya gelmesi eşlik etti. Sanayi faaliyetlerinin kontrolsüz bir şekilde çoğalmalarını büyük banka ya da şirketlerin merkezi binaları (Alarko, Emlak Bankası), okullar (Polis Koleji, Yıldız Üniversitesi Elektronik Fakültesi vb), otel (Mövenpick). televizyon istasyonu (Kanal 6), alışveriş merkezleri (Çarşı, Pabetland, Paşabahçe vb) izledi. Böylece, Ayazağa'nın gittikçe artan nüfusu 1985'te 12.871'e (tek mahalle halinde), 1990'da da (yukarıda sıralanan üç mahallenin toplamı olarak) 20.149'a çıktı. 1990'dan sonra daha da hızlanan yapılaşmayla günümüzde nüfusun 40.000'i geçtiği tahmin edilmektedir.

Büyük şirket merkezleri ve alışveriş birimleri daha çok Maslak Mahallesi'nde ve asfalta yakın bölgede yer alırken, sanayi tesisleri ağırlıklı olarak Ayazağa Mahallesi'nde, yani Şişli-Büyükdere asfaltının iyice gerisinde kalan eski köy arazisinde, İmamçesme Caddesi ve Kâğıthane'ye uzanan Cendere yolu ile Kemerburgaz yolu üzerinde kurulmuştur. Kemerburgaz yolunun batısında Organik Kimya, Arkimya, Kimtaş, Rem-san, DYO Boya Fabrikası, Yapaş, Fargo Yağ Sanayii; Cendere ve Maslak Ayazağa yollarının doğusunda Adela Sucuk Fabrikası, Oralet, Prima Çocuk Maması, Meksan vb bunların bazılarıdır. Bu sanayi yoğunlaşmasının nedeni, Ayazağa'nın güneybatıdan İstanbul'un eski sanayi bölgelerinden Kâğıthane ile bağlantılı olması ve erişme kolaylığıdır. Böylece sanayi ucuz işçi ve

boş arazi yanında, ulaşım kolaylığı nedeniyle de

Ayazağa Av

Köşkü'nün

içinden bir

görünüm.

TAÇ Vakfı

kuruluş yeri olarak Ayazağa'yı seçmiştir. Bunun doğal sonucu, artan gecekondu, trafik yoğunluğu ve çevresel bozulma olmuştur.

1900'larm tarımcı, hayvancı küçük Ayazağa Köyü'nün gerek alansal genişlemesinde, gerekse nüfusunun artmasında sanayi faaliyetleri başrolü oynamıştır. Özellikle 1965'ten sonra İstanbul'un çeşitli yerlerinden buraya gelen ya da doğrudan burada faaliyete geçen sanayi tesislerinin sayısı 100'e yakındır; 300'den fazla da küçük işyeri vardır. Gerek bu sanayi tesislerinde gerekse diğer faaliyetlerde çalışanların önemli bir bölümü yakın çevrede kendi yaptıkları gecekonduarda oturmaktadır. Ancak, gecekondur türü konutlar mekânsal bakımdan iyice yayılarak İstinye sırtlarından Şişli-Büyükdere asfaltına doğru ilerlemiştir. Arazi kullanılışı bakımından (sanayi-konut-ticaret-ulaşım-rekreasyon-eğitim vb) ortaya çıkan kargaşa ve rekabet, Ayazağa'nın İstinye Kavşağı (Maslak Kavşağı) olarak da adlandırılan bu kesimini bir şehrsel sorun alanı haline dönüştürmüştür.

EROL TÜMERTEKİN

AYAZAĞA AV KÖŞKÜ

Maslak'ta eski Ayazağa Köyü Haznedar Çiftliği arazisinde geniş bir koruluk içindedir.

Tasarım konsepti ve plan şeması bakımından Validebağ Koşuyolu'ndaki Ab-dülaziz Av Köşkü'nün benzeridir. Bu nedenle köşkün II. Mahmud tarafından yaptırıldığına ilişkin çeşitli kaynaklarda verilen bilgilerin ihtiyatla karşılanması gerekmektedir. Burada II. Mahmud tarafından kullanılan bir köşk var idiyse bile Abdülaziz döneminde yenilenmiş -hattâ Validebağ'daki köşkle art arda ve aynı mimar tarafından yapılmış olmalıdır.

Yapı, neoklasik anlayışın egemen olduğu II. Mahmud döneminin değil, açık olarak oryantalist eğilimin egemen olduğu Abdülaziz döneminin mimari anlayışını sergilemektedir.

Köşk, Validebağ'daki şemayı yineler. Yapı iki yanında küçük servis hacimlerinin yer aldığı bir giriş bölümü ile bir sa-

AYAZAĞA KASIRLARI

AYAZMA CAMÜ

Ayazağa Av Köşkü

TAC Vakfı

londan meydana gelmiştir ve dört cephesinde, ahşap kolonlarla desteklenen geniş saçakların örttüğü revaklarla çevrilidir ve cepheler, Validebağ'daki gibi girişteki kapı dışında ayrımsız olarak aynı düzenlemeye sahiptir. Benzer biçimde iç ve dış cepheler dikdörtgenler oluşturan bir çerçeveleme sistemi ile bölüm-lenmiştir. Pencere ve bezeme grupları bu çerçeveler içine yerleştirilmiştir.

Özetle bu küçük av köşkleri, biri öbürüne referans veren ve Balyan atölyesinin neoottoman bir üslup arayışını simgeleyen denemeler olmuştur.

iki köşk arasında başlıca ayırım bezeme düzenindedir. Örneğin burada alt ve üst pencereler arasındaki panolar ma-dalyonsuzdur veya alt ve üst pencereler çerçeveli bir bant ile değil iyice inceltilmiş şeritlerle birbirinden ayrılır. Geniş saçakları taşıyan torna işi çift köşebent öğeleri bu köşkte çok daha incelikli olarak işlenmiştir. Kapının üst kesiminde yarım daire içine yerleşmiş bir şemse (güneş) motifi vardır.

Tavanda çapraz çatalı ve renkli bir düzenleme, saçaklarda ise geleneksel geçmeli yıldız motifinin yenilenmiş örnekleri vardır. Köşkün içinde geometrik desenli Avrupa seramikleri ile çok renkli ve altın yaldızlı oryantalist bezemeler vardır. Üst pencereleri renkli camlıdır. Alt pencereler neogotik denebilecek *çapraz* kayıtlarla bölünmüştür.

Validebağ'dakinden farklı olarak burada köşkün önünde büyük bir havuz bulunmaktadır. Yaklaşık 20x100 m boyutundaki havuzun üç kenarı rıhtımlı olarak düzenlenmiş; köşkün karşısına gelen kenar, doğal konumunda bırakılarak veya dönüştürülerek büyük kaya parçaları yerleştirilmiş ve pitoresk bahçe karakterine yaklaştırılmıştır.

Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra köşk, orduya teslim edilerek süvari okuluna verilmişti. Bu okulun ve sınıfın kal-

dırılmasının ardından 3. Kolordu'nun denetimine geçen yapı, günümüzde büyük bir kültür kompleksinin kurulması amacıyla Haznedar Çiftliği arazisi ile birlikte istanbul Kültür ve Sanat Vakfı'na verilmiştir. Mimar D. Tekeli-S. Sisa ortaklığı ve Arupp firması tarafından hazırlanan proje, yakında uygulanacaktır.

Bibi. *İSTA*, III, 1434-1435; Eldem, *Türk Evi*, II, 208-209.

AFİFE BATUR

AYAZAĞA KASIRLARI

Maslak'ta Ayazağa Köyü yakınında eski Haznedar Çiftliği arazisi üzerinde bulunan

yapılardır.

II. Mahmud döneminden beri Hazi-ne-i Hassa'ya ait olduğu ve padişahın sık sık avlanmaya geldiği bilinen *arazide* ilk olarak iki katlı bir kasır yaptırılmış; arazinin ve yapıların bakımı ile Baş-silahdar Ali Ağa görevlendirilmişti. Bahçesinde bulunan 1831 tarihli bir nişan taşından buradaki ilk yapının da bu tarihlerde olduğu düşünülmektedir.

Bugünkü yapılar, Abdülaziz dönemine (1861-1876) aittir. Mimarı, döneminde Ser Mimar-ı Devlet olarak tanınan Sarkis Balyan'dır. II. Meşrutiyet'ten (1908) sonra orduya verilen ve I. Dünya Savaşı yıllarında Süvari Küçük Zabit (astsubay) Mektebi olarak kullanılan ana bina, 1930'lu yılların başında onarılmış ve süvari okuluna verilmiştir. Süvari sınıfının kaldırılmasından sonra 1960'ta jandarma kuvvetlerine tahsis edilen yapılar, 1973'te bir onarım daha geçirmiştir. Son olarak yapıların ve arazinin sivil kullanıma açılması düşüncesi gündeme gelmiş ve kültürel amaçlı kullanım için 49 yıllığına İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı'na verilmiştir. Vakfın yürütücülüğünde burada bir kültür ve kongre merkezi kurulması öngörülmüş ve açılan sınırlı yarışmayı (1991), tanınmış bir mimarlık-

mühendislik grubu olan Arupp Assosi-ation kazanmıştır. Yapım çalışması Mart 1994'te başlayacaktır. 5.000 kişi kapasiteli merkezin 29 Ekim 1995'te açılması planlanmaktadır.

Çiftlik arazisi içindeki tarihi yapıların en büyüğü Ayazağa Kasrı olarak bilinen yapıdır. Ayazağa Kasrı, yaklaşık 21,50x 20,50 m boyutlarında, kare planlı ve bir bodrum, bir zemin ve birinci kat ile çatı katından oluşan dört katlı kagir bir yapıdır. Kasrın yapımında II. Mahmud döneminde yapılan binanın temellerinden yararlanıldığı düşünülmektedir.

Simetrik, aksiyal planlı kasrın kuzey-güney doğrultusunda karşılıklı iki girişi vardır. On iki basamakla ulaşılan sahanlıklar, binanın ortasını tümüyle kaplayan ve yaklaşık 16x17,50 m boyutunda bir büyük salon/hole açılmaktadır. Girişlerin belirlediği aksa dik yönde, doğu-batı yönünde, biri servis için kullanılan, diğeri ise anıtsal nitelikli merdivenler bulunmaktadır. Köşeler, birer salonla tutulmuştur. Betimlenen bu plan, son derece açık ve net, geometrik olarak tanımlanabilen, klasik bir şemadır. Cepheler de bu şemaya uyan klasik bir düzen içindedir. Hemen hiçbir sürprizi ve fantezisi olmayan, aynı modüler öğenin yinelen-mesiyle oluşturulmuş ve nerdeyse birbirine eş dört cephesi vardır. Yalınlık ve denge kavramlarının geometrik bir düzen içinde çizilip sunulduğu bir yapıdır. Bir korulukta ve padişahın kısa süre kalması için yapılmış bir biniş kasrından çok, resmi yapı görünümüne sahiptir.

Yapının formel yalınlığının ve geometrisinin ana ögesi tek bir biçimi olan pencere modülüdür. Düz bir dikdörtgen olan bu pencere yalın ve derinliği az bir silme ile çevrilidir. Üst kat pencerelerine ince bir tabla eklenmiştir.

Ne var ki, bu yalın ve adeta tek modülün kullanımına indirgenmiş cephe, taş ve sıvalı yüzeylerin ardışık düzeni ile ve taş ve sıva renginin farklılaşmasıyla canlandırılmış; duvarın ve dokusunun öne çıktığı, taş ve sıvalı yüzeylerin düşey çizgisinin kat kornişlerinin belirgin yatay çizgileriyle dengelendiği klasik bir konsept ortaya konmuştur.

Yüksek tutulmuş arduvaz çatının eğimi içine yerleştirilen çatı katının kemerli pencereleri, bu eğimden dışarı çıkan hacimleri ile çatıya ve yapıya beklenmedik bir plastik katkı getirirler.

Aslında yapının, plan, kitle ve cephelerinin klasik ve geometrik bir yalınlık olarak betimlediğimiz özelliklerini en beklenmedik biçimde değiştiren uygulama, içerideki dekoratif düzenlemelerdir. İçerideki bütün hacimlerde tavanlar, ahşap kasetleme ile küçük kare ve dikdörtgenlere bölünmüş ve her biri almaşık düzenli motif çiftleriyle bezenmiştir. Kırmızı, yeşil ve mavinin egemen olduğu bu bezeme, giriş katında her salonda ayrı motifle uygulanmıştır. Motiflerin oryantal/İslam kökenli olmamasına karşılık renk ve düzenleri, oryantalist bir izlenim vermektedir.

Ancak asıl şaşırtıcı düzenleme, anıtsal merdiven holünde görülmektedir. Geniş ve tek kollu başlayan ve sahanlıktan sonra çift kollu olarak devam eden merdivenin iki yanı doku/desen ve renk kalitesi bakımından son derece değerli mermer plaklarla kaplanmıştır. Merdiven holü, her biri yelken tonoz biçiminde eğrisel örtülü 3x3 m'lik bir aks sistemi içinde bölünmüştür. Şaşırtıcı olan bu mekândaki öğelerin historisist/oryanta-list biçimlenmeleridir. Bütün aks açıklıkları, magrip (mauresque) üslubunda dilimli kemer biçimi verilmiş öğelerle geçilmiştir. Taşıyıcılar, gövdeleri yeşil, tabanları beyaz mermerden yapılmış incecik dörtlü kolonetlerden oluşmaktadır. Örtü kesimi canlı renkli kalem işi oryantalist bir bezeme ile işlenmiştir.

Kasrın plan, kitle ve cephelerindeki klasik disiplinin tamamen dışına düşen bu fantezi ve hattâ irrasyonalist düzenleme, muhtemelen yapı için umulmadık bir çekim noktası vardır ve bu mekân çevresindeki diğer hacimlerden (yaklaşık 1,50 m kadar) daha yüksek tutulmuş ve bu yükseklik aslında dekoratif nitelikli kaburgalı konstrüksiyonla sağlanmıştır. Bu hayli maniyerist biçimlenme de elbet klasik disiplin içinde gerçekleştirilmiş bir çözüm değildir. Kaburgalı strüktürün kendisinin ve bezemesinin neogotik üslupta olması, dönemin mimarlık konsepti için ilginç bir veri olmalıdır/ Ayazağa Kasrı'nı önemli kılan da bu ikilemidir.

Haznedar Çiftliği içinde servis işlevleri için ve padişahın maiyeti için kullanıldığı düşünülen bir ikinci köşk daha vardır. Kasrın kuzeyinde ve yaklaşık 100 m kadar ötesindeki bu bina, muhtemelen daha geç tarihli olmalıdır. O yıllarda şale tarzı denen biçimde yüksek çatılı, oymalı çatı pervazları ve kavisli eliböğründeleri olan bir yapıdır. Plan şeması ana binadan çok farklı olmamakla birlikte cephe ve kitle düzeni iyice

farklıdır ve daha geç bir tarihe ait olmalıdır. İlginç olan iç bezemelerinin asıl kasrın benzeri hattâ aynı oluşudur. Ayrıca zemin kattan üst kata çıkan dairesel planlı ahşap merdiven de kalem işi bezeli ilginç bir uygulamadır. Halen oldukça harap durumdadır.

Çeşitli yayınlarda, kasrın güneydoğu kesiminde bulunduğu yazılan, ancak bugün mevcut olmayan (belki de başka bir yere taşınmış olan) II. Mahmud adına dikilmiş bir nişan taşı bulunmaktaydı. Muhtemelen, arazinin II. Mahmud dönemi kullanımı için tek örnekti. Nişan taşı 5,30 m yüksekliğinde ve 1831 tarihini veren 14 mısralık kitabesi olan bir anıttı. Nişan taşının arka yüzünde de buraya süvari okulunun yerleşmesini bildiren bir ikinci kitabe vardı.

Ayazağa Av Köşkü(->) olarak tanınan ve yine Sarkis Balyan tarafından tasarlandığı bilinen yapı da aynı arazinin sınırları içindedir.

Burada yapımı kararlaştırılan yeni müzik kompleksi, tarihi yapıların aslına uygun onarımı ile bu kompleks içinde seminer vb toplantılar için kullanımını öngörmektedir. Av köşkü ise önündeki büyük havuza bakan 450 kişilik bir açık hava amfisi ile birlikte önerilen kültür merkezinin önemli çekim noktalarından biri olacaktır.

Bibi. *İSTA*, III, 1435-1436; S. Eyice, "Ayazağa Kasrı", *DİA*, IV, 205-206

AFİFE BATUR

AYAZMA CAMÜ

Üsküdar'da Şemsipaşa ile Salacak semtleri arasında, Marmara'ya hâkim bir tepede, Kız Kulesi'nin hemen karşısında yer alır.

Cami III. Mustafa tarafından annesi Mihrişah Emine Sultan ile ağabeyi Şehzade Süleyman adına yaptırılmıştır. Kapısı üstünde yer alan kitabelerden yapının 1174/1700-61 tarihli olduğu anlaşılır. Kitabe ta'lik hatla yazılmış olup tarih manzumesi Sadrazam Râgıb Mehmed Paşa'ya, hat ise şeyhülislam ve hattat Velîyüddin Efendi'ye aittir.

İnşaata 19 Receb 1171/29 Mart 1758' de başlanmış, 1174 Cemaziyelevverinin sonları/Ocak 1761'de tamamlanmıştır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan 1137 numaralı inşaat defterinde bu yapı ile ilgili bilgiler arasında yapı emini olarak İshak Ağa'nın ismi geçer. Bu zatin Beykoz'da meşhur bir çeşmesi bulunmaktadır. Yine Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde bulunan 5446 numaralı ve 1172/1758-59 tarihli bir belgeden de caminin, yerleştiği *arazide* evvelce Ayazma Sarayı ve Bahçesi'nin bulunduğu anlaşılmaktadır. Başka bir arşiv belgesine göre 1740'lı yıllarda Ayazma Sarayı iyi durumda olup tamir edilerek İran elçisinin ikametine tahsis edilmişti.

Camiye vakıf olarak bir hamam ile birçok dükkân ve han yaptırılmış, ayrıca cami, hamam ve avluya bitişik çeşmeye Bulgurlu'dan su getirilmiştir. Cami, Şem'dânîzade Fındıklık Süleyman Efendi'nin yazdığına göre 1174

Cemazi-yelevvel/Ocak 1761'de bir cuma günü Râgıb Paşa ve Veliyüddin Efendi'nin de hazır bulundukları bir törenle ibadete açılmıştır. Birkaç defa tamir gören caminin yıkılan minaresi de iki defa yeniden yapılmıştır. Yapı son yıllarda bir onarım daha geçirmiştir.

Geniş bir avlunun ortasında yerleşmiş bulunan caminin son cemaat yerine yarım daire düzeninde on basamaklı bir merdivenle çıkılır. Avlu kapıları üstünde celi hatla yazılmış ayet-i kerimeler bulunmaktadır. Son cemaat yeri üç bölümlüdür. Esas mekân dikdörtgen planlı olup dört kemere oturan merkezi bir kubbe ile örtülüdür. Sol tarafta yapıya bitişik Hünkâr Köşkü yer alır. Sokak yönünde taş konsollar tarafından taşınan bu mekân, sütunlar tarafından taşınan ve iki katlı olan bir galeriyle caminin hünkâr mahfiline bağlıdır. Caminin içinde çok göz alıcı bir biçimde dekore edilmiş bulunan hünkâr mahfili de sütunlar üzerinde taşınır. Altın yaldızlı süs-

lemeler bu bölümün en çarpıcı yönüdür. Bugün kalan parçalardan anlaşıldığına göre duvarlarda önceleri İtalyan çinileri kaplı idi.

Ayazma Camii genelde Avrupa sanat üsluplarının etkisinde kalınan bir dönemde yapılmış olmakla birlikte, büyük kemerler içindeki pencereler, Türk klasik mimarisi özelliğini taşımaktadırlar. Minber, vaaz kürsüsü ve mihrapta çeşitli renkli taşların zarif birleşmesiyle meydana getirilmiş zengin bir süsleme dikkati çeker. Bunların, genellikle Türk sanatı geleneklerine ters olmakla birlikte göze hoş görünen bir ihtişama sahip oldukları kesindir. Yapının kapı üstündeki yazılarının hattat Seyyid Abdullah'a ait olduğu bilinmektedir. Bazı renkli camlı alçı pencerelerdeki yazılar ise Seyyid Mustafa'ya aittir.

Ayazma Camii'nin müstemilatından olan sıbyan mektebi, hamam ve muvak-kithane yıkılmıştır. Önceleri cami yakınında inşa edilen vakıf dükkânlardan ise sadece bazı izler kalmıştır. Caminin duvarlarında küçük konsol çıkmaları üzerlerine oturan tam bir Türk köşkünün minyatür modeli biçimindeki kuş evleri görülmektedir. Caminin haziresinde ise saraya mensup pek çok kişinin mezarı bulunmaktadır.

Geniş avluyu çevreleyen duvarın bir köşesinde mermerden büyük bir çeşme vardır. Kitabesinden 11747 1761'de cami ile birlikte yapıldığı anlaşılan bu çeşmenin manzum tarih kitabesi şair Zihnî'nindir. Alışılmamış bir biçimde olan bu çeşme, mermer bir cepheye yapıştırılmış dört köşe bir paye şeklindedir. Alt kısmı taş ve tuğla, üst pencereci kısmı taş olan avlu duvarında açılan esas kapının önünde taş korkuluklu iki taraflı rampa bulunuyordu.

Ayazma Camii'nin ana girişini oluşturan batı cephesi.

Bünyad Dinç

AYAZMA KAPISI

472

473

AYAZMALAR

Bu ayazmalar dışında İstanbul'da sayıları 150'yi bulan ayazma olduğu bilinmektedir. Her ne kadar pek çoğunun yapımıyla ilgili erken tarihler öne sürülürse de, bunların çoğu geç tarihli Rum ayazmalarıdır. Her konuda olduğu gibi ayazmaların kurulması ve yaşatılması konusunda da Türkler hoşgörülü davranmışlar (bazı yabancı yazarlara göre kayıtsız kalmışlar), dolayısıyla Osmanlı döneminde, özellikle 1808-1861 arasında ayazmaların sayılarında bir hayli artış olmuştur.

İstanbul'daki ayazmalar hakkında çok ciddi bir çalışma yoktur. Sadece Hakkı Göktürk'ün hazırlamış olduğu, oldukça eski sayılabilecek katalog çalışmasından başka bir yenisinin yapılmadığı bilinir. Bu çalışmadan yararlanarak İstanbul'un önemli ayazmaları şöyle sıralanabilir:

On İki Havari'ye adanmış olan Fındıklı ve Bebek'teki ayazmalar; Ayios An-donios'a ithaf edilen Beylerbeyi'ndeki ayazma; Ayios Atanasios'a ithaf edilmiş olan Kurtuluş'taki iki ve Kuleli'deki bir ayazma; Ayios Demetrios'a ithaf edilmiş Kumkapı, Kuruçeşme ve Çengelköy'deki ayazmalar; Fener'de Ayios Eftimios'a ithaf edilmiş ayazma; Fener, Yeniköy, Kurtuluş, Çengelköy, Cibali ve Küçük-çekmece'deki Ayios Haralambos'a sunulmuş ayazmalar; Ayios İoannes'e ithaf edilmiş Bebek'teki üç ayazma ile Yeni-

•BE

Ayazma Camii

Doğan Kuban

Ayazma Camii, Türk mimarisinde artık yabancı üslubun hâkim olduğu bir dönemin örneği olmakla beraber, normal ölçüleri aşan yüksekliği ve yapıldığı yerin topografik durumu ile bunu bir kat daha artıran heybetli bir görünüme sahiptir. Marmara ve Boğaz'ın girişine hâkim oluşu ile şehrin Anadolu yakasına değişik bir güzellik kazandırdığı açıkça görülmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 189; *Mür'i't-Tevarih*, II/A, 39; *Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Kılavuzu*, I, İst., 1938, s. 48; (Konyalı), *Abideler*, 9-10; ayT *Üsküdar Tarihi*, I, 96-104; Kuban, *Barok*, 29; E. Hakkı Ayverdi, "Ayazma Camii", *İSTA*, III, 1505-1511; S. Eyice, "Ayazma Camii", *DİA*, IV, 230-231.

SEMAVİ EYİCE

AYAZMA KAPISI

bak. SURLAR

AYAZMA MEKTEBİ

bak. MUSTAFA III MEKTEBİ

AYAZMALAR

Ayazmalar, Hristiyanlık dünyasında Or-todokslarca şifa verdiği kabul edilen ve bu nedenle kutsal sayılmış ya da sonradan kutsanan su kaynakları üzerine inşa edilmiş binalardır.

Yunanca "kutsal yer" anlamında olan "hagiasma" sözcüğünden dilimize yerleşmiştir. Genellikle bulunduğu bölgenin halkı tarafından saygı duyulan aziz veya azizeye ithaf edilmişlerdir. Şifa dağıtıcı özelliklerinden ötürü Ortodoksların önemli ziyaretgâhlarından sayılan ayazmalar, adım aldıkları, başka bir deyişle ithaf edildikleri aziz veya azizenin, Ortodoks takvimine göre yortularına rastlayan *zamanlarda* kalabalık halk toplulukları tarafından ziyaret edilmektedirler. Bu yortularda *ayazmanın* bağlı olduğu veya ona en yakın bulunan kilisenin kıdemli din adamı tarafından yö-

netilen ayinler yapılır. Ziyaretçiler aziz veya azizenin gözyaşları olduğuna inandıkları bu suları şifa bulmak niyetiyle içerler, vücutlarının hasta olan yerlerine derman olsun diye sürerler, şişelere doldurup evlerine götürürler. Ayrıca bu suların canlılara manevi bir güç aşıladığına da inanılmaktadır. Bunun yamsıra bu aziz veya azizeye dileklerde bulunulur, onun ikonası önünde mumlar dikilerek adaklar adanır. Ayazmalar yalnızca bu özel günler içinde değil, sair günlerde de ziyaret edilirler.

Ayazmaların boyutları çok değişken olup; mimari özellik arz eden, geniş hacimli yapılar olabileceği gibi, içi ancak bir kulübe genişliğinde olan *ayazmalar* da vardır. Böyle kutsal sayılan veya kutsanmış kaynak suları etrafında tesis edilmiş olan kilise ve diğer dini yapıların içinde kalmış olanları ilk grubu oluştururken, müstakil olan küçük *ayazmalar* diğer grubu teşkil ederler.

Ayazmaların mimari özelliğe sahip örneklerinde genel olarak, oldukça basit bir planın uygulandığı görülür. Bun-

Çengelköy'deki Ayios

Panteleymon

Ayazması'nın

içi.

Enis Karakaya

lar, üzeri uzun bir beşik tonozla örtülü merdivenli bir koridor ile bu koridorun nihayetindeki mahzen bölümünden meydana gelmektedir. Koridor kimi zaman tam düz olmayıp, kıvrılmalar gösterebilmektedir.

Merdivenlerin basamak sayısı ise bu koridorun uzunluğuna bağlı olarak değişmektedir. Böyle bir koridora sahip olmayan, daha sade *ayazmalar* da vardır.

Ayazmanın asıl mekânı olan mahzene gelen suyun kaynağı gür olabileceği gibi, sızıntı veya damla damla akan sular da olabilir. Bu nedenle, suyun şiddetine göre, su hazneye direkt olarak gelebileceği gibi, kuyu veya sarnıçlarda toplanarak, gerektiğinde ve gerekli miktarda da alınabilir. Buradan su ayazmaya borular ve kanallar vasıtasıyla ulaşır. Gelen su mahzenin ortasındaki bir havuza ya da duvardaki bir kanaldan mermer su teknelerine akar. Su kaynağı kuvvetli olan büyük *ayazmalarda* ana tekneye gelen suyun savaklar vasıtasıyla diğer küçük teknelere dağıtıldıkları görülür.

Mahzen dikdörtgen ya da kare planlı olup, Anadolu'daki bazı örneklerde görülen değişik formdaki mahzen planına (örneğin İznik Böcek Ayazması'ndaki daire planlı mahzen) İstanbul'da rastlanmaz. Mahzen duvarının üst seviyelerinde yer alan çeşitli menfezler vasıtasıyla içeriye ışık ve hava girer. Ayazmanın kendisine ithaf edildiği aziz veya azizenin ikonaları ya duvarlara asılır ya da birtakım nişler içine yerleştirilir. Bu ikonaların önünde, içi ince kum ile doldurulmuş ve adak için mum dikmeye mahsus mumluklar yer alır. Ayazmaların sözü edilen bu köşeleri ufak bir şapel ya da dua odalarına benzetilebilir.

İstanbul'da, bilinen *ayazmalar* içinde ortaçağa ait, yani Bizans döneminde inşa edilmiş olan *ayazmaların* sayısı fazla değildir. İstanbul'un sağlam durumdaki en eski Bizans kilisesi olan Studios Manastırı Kilisesi yanındaki bu komplekse ait ayazma, kilisenin güneydoğu köşesine bitişik ve batıdan bir sarnıca komşu vaziyette inşa edilmiştir. Ayazmanın ortasında iki bodur sütun gövdesi üzerine oturan iyonik impost başlıklar bulun-

maktadır. Yakın bir tarihte bir yangında tahrip olmuş olan bu *ayazma şarap* atölyesi olarak kullanılmakta idi.

Sarayburnu'nda, sahil surlarının yakınındaki Hodegetria (Meryem) Ayazması, işgal yıllarında Fransızlar tarafından bulunmuştur. Yan duvarları mermer levhalarla kaplı olan bu ayazmanın oldukça yakınında, İncili Köşk'ün kemer altına rastlayan yerdeki Soterios Ayazması (Kumluca Ayazması) basamaklarla inilen dikdörtgen planlı bir mahzenden ibarettir.

Salkımsöğüt'te, Sur-ı Sultani dibinde, sağlığı koruyan bir aziz olarak bilinen Terapon'a ithaf edilmiş Metamorfosis (Transfigürasyon) Ayazması da kısa bir merdivenli koridorun nihayetinde yer alan dikdörtgen planlı ana mekândan meydana gelir.

İlk inşa tarihi Bizans dönemine indirilen bir başka ayazma II. Teodosios surlarının hemen dışında, Mevlevihane Kapısı'nın yakınında bulunan Zoodohos

Piyi Ayazması'dır. Adı "yaşam bağışlayan kaynak" anlamına gelen ve Meryem'e ithaf edilmiş olan bu ayazma, Meryem'in şifa veren kudretini temsil etmektedir. Türk döneminde "Balıklı Ayazma" diye ünlenen bu yapının I. Le-on (hd 457-474) tarafından bir minnet borcu olarak inşa ettirildiği rivayet edilirse de, bazı kaynaklarda I. İustinianos dönemine (527-565) tarihlenmektedir. Daha sonraları pek çok mimari değişiklik geçirmiş olan bu *ayazma* halen Balıklı Manastırı kompleksi içinde yer alan ve ziyaret edilen bir ayazmadır.

Büyük Bizans ayazmalarından bir başkası, İstanbul'un Bizans döneminde önemli bir bölgesi olan Blahernai, Haliç surları ile kara surlarının birleştikleri yere yakın ve surların iç kısmında yer alan Meryem'e ithaf edilmiş *ayazmadır*.

Zeyrek, Bıçakçı Çeşmesi Sokağı'nda-ki Ayia Teodosia Ayazması ise üzeri bir beşik tonozla örtülü, merdivenli bir koridorun uzandığı dikdörtgen planlı bir mahzenden oluşmakta, duvarlarında kaplama levhaları bulunmaktadır.

Kadıköy yakınındaki Eufemia Bazili-kası'nın yakınında, yine bu azizeye ithaf edilen bir ayazmanın bulunduğu, bu yapıların 7. yy başlarında Sasaniler tarafından tahrip edildiği bilinir. Bugün mevcut olmayan Çengelköy'deki Ayios Mihael Kilisesi bir ayazma üzerine inşa edilmişti. Bugün Çoban Ayazması diye anılan Yarımburgaz civarındaki Bizans ayazması ise Ayia Paraskevi'e ithaf edilmiştir. Florya yakınındaki Bizans *ayazmalarından* biri Ayia Eufemia'ya, 12. yy sonlarında inşa edilmiş bir diğeri ise Ayia Fo-tini'ye ithaf edilmiştir. Boğaziçi'nin her iki yakasında da çeşitli *ayazmalar* bulunuyordu. Yuşa Tepesi'ndeki kiborion planlı bir kilise harabesinin yakınındaki bina kalıntısının kuzey duvarında bulunan kapı göz önüne alınarak bunun bir ayazma olabileceği ileri sürülmüştür. Bu yapı iki bölümlü, üzeri *çapraz* tonozla örtülü ve dikdörtgen planlıdır.

Burgazadası'ndaki Ayios Yeoryios Kilisesi avlusundaki *ayazmanın* girişi (üstte) ile içinden bir görünüm (sağda). *Enis Karakaya*

şehir, Yeşilköy, Samatya, Topçular, Lan-ga, Çırağan, Arnavutköy, Tarabya, Paşalimanı, Üsküdar ve Burgazadası'ndaki ayazmalar; Akametoı (Uyumazlar) Manastın rahiplerinden İoannes Kaliviti'e ithaf edilen Kadirga'daki ayazma; İoannes Prodromos'a (Vaftizci Yahya) ithaf olunan Kadirga, Fener, Tarabya, Üsküdar, Kalamış ve Pendik'teki ayazmalar; Büyükdere'de, Beykoz yakınında, Çengelköy, Yeniköy ve Büyükada'daki Ayios Konstantinos ayazmaları; yine Ayios Konstantinos ve annesi Ayia Helena'ya sunulmuş olan Beyoğlu ve Tarabya'daki ayazmalar; Yeşilköy'de Ayios Mamas; Samatya, Kumkapı, Balat ve Fener'deki Ayios Menas; Eğrikapı, Kefeliköy ve Heybeliada'daki Ayios Nikitas ayazmaları; Ayios Nikolaos'a ithaf

edilmiş Topka-pı, Kumkapı, Fener, Balat, Arnavutköy ve Paşabahçe'deki ayazmalar; Ayios Onofrios'a sunulmuş Paşabahçe ve Arnavutköy'deki ayazmalar; hekim Ayios Panteleymon'a sunulmuş Bakırköy, Haznedar, Hasköy, Ayazağa, Emirgân, Çengelköy ve Pendik'teki ayazmalar; Yu-nus'ta Ayios Stefanos, Langa'da Ayios Teodoros ayazmaları; Kıbrıs'ta Araplar tarafından öldürülmüş olan Ayios Tera-pon adına yapılmış Yeniköy, Sarıyer, Çubuklu ve Pendik ile Ayios Yeoryios *adına* Kumkapı, Üsküdar, Kızıltoprak ve Burgazadası'ndaki ayazmalar.

Moda'daki Ayia Katerina Ayazması'nın

içinden bir görünüm.

Ahmet Kuzik

Çeşitli azizelere ithaf edilmiş olan

AYDEDE

474

475

AYDINLATMA

ayazmaların bazıları ise: Çengelköy'de Ayia Anaryiri; Fener'de Ayia Anna; Kadıköylü Ayia Eufemia'ya adanmış olan Fener, Beylerbeyi ve Heybeliada'daki ayazmalar; Ayia Katerina'ya ithaf edilen Kadıköy ve Moda'daki ayazmalar; Ayia Eudoksia'ya sunulan Langa'daki ayazmalar; Balat'ta Ayia Elisavia; Arnavut-köy, Yeniköy, Yeşilköy, Büyükdere ve Cevizli'de Ayia Fotini; Arnavutköy, Kireçburnu, Kadırga ve Paşabahçe'de Ayia Kiryaki; Kireçburnu, İstinye, Tarabya ve Fenerde Ayia Marina ayazmaları ile Ayia Paraskevi'ye ithaf edilen Arnavut-köy'deki iki ayazma; Baltalimam, Çıra-ğan, Büyükdere, Küplüce, Beykoz, Kadıköy, Edirnekapı (Hançerli Ayazma), Küçüksu, Kuruçeşme, Kasımpaşa, Kireçburnu, Küçükçekmece, Kartal, Merdivenköy, Maltepe, Sötlüce, Yeşilköy, Se-faköy, Hasköy, Fener, Yeniköy, Kumka-pı, Büyükada ve Heybeliada'daki ayazmalar ile Mevlevihane Kapısı dışındaki Yılanlı Ayazma; Fener'de Ayia Teodosia; Süreyyapaşa ve Mevlevihane Kapısı dışındaki Ayia Trias ayazmalarıdır.

Bu ayazmalardan bir kısmı Hakkı Göktürk'ün listeyi hazırladığı tarihlerde (1947) yok olmuş durumdaydı. Bir kısmı da o tarihten sonra çeşitli nedenlerle günümüze ulaşamamıştır. Tehlike arz ettikleri için kapatılanlar, bina ve yol inşaatlarında ortadan kaldırılanlar dışında bir kısmı da özel konutların bahçe kuyusu haline sokulmuş, bir kısmı ise ayazma inancı olmayan Gregoryen mezhebinin kiliselerinin içinde kalmıştır (örneğin Balat Surp Hreşdagabet, Surp Kevork Ermeni kiliseleri). Ama

ayazmalara karşı gösterilen saygı ve inancın eksilmediği, mevcut ayazmaların yalnızca Ortodokslar tarafından değil, Müslümanlarca da ziyaret edilerek, adaklar adanıp, dileklerde bulunduğu görülmektedir.

Bibi. M. H. Bayrı, "İstanbul ilinde Yer Adları.- Bentler, Sukemerleri, Ayazmalar, Kaynaklar", *TFA*, 11/45 (Nisan 1953), s. 716-171; *İSTA*, III, 1505; Erdenen, *Adalar*, 67, 74, 92, 102,118; Eyice, *Boğaziçi*, 68-69, 109-110; İn-ciciyan, *İstanbul*, 118; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 409-414, Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 109, 302, 309, 497; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*, 172-173, 182-184; H. Tezcan, *Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi*, ist'., 198°9, s. 115-116; S. Eyice, "Ayazma", *DİA*. IV, 229-230.

ENİS KARAKAYA

AYDEDE

Kurtuluş Savaşı'na karşı çıkan en etkili mizah dergisi. İlk sayısı 2 Ocak 1922'de yayımlandı. Haftada iki defa çıkıyordu. Sahibi ve başyazarı İttihatçılara karşıtlı-ğıyla tanınan, onların iktidarında çeşitli baskılar altında bırakılıp sürgüne gönderilen Refik Halit (Karay)(^) idi. Refik Halit Mütareke döneminde, bir ara posta ve telgraf umum müdürlüğü yaptıktan sonra tekrar gazeteciliğe dönmüş ve *Aydede*'yi çıkarmaya başlamıştı.

Dönemin siyasal olayları içinde yoğrulan Refik Halit, İtilafçıların olumsuzluğuna da tanık olmuş, dergisinin ilk sayısında iki akımı da reddettiğini açıklamış; bunların bir devamı saydığı "milliciliği" de aynı mantıkla dışladığını kaydetmiştir. *Aydede'nin*, bu üç yola da hevesiz ve üçünün gidişinden de bezgin olarak, edebi, mizahi, yani nezih ve eğlenceli bir yol izleyeceğini, ne onu ne bunu ne ötekini benimseyip, her yolun kabahatini yüzüne vuracağını belirtmiştir.

Kurtuluş Savaşı döneminde, çözüm önermeden sadece eleştiriye hedefleyen *Aydede*, yazar ve çizerlerinin kaliteli olmasına karşılık, ilkesi bulunmadığı için, İstanbul'daki sınırlı bir kesim dışında genellikle tepkiyle karşılanmıştır. Milli Mücadele'yi İttihatçılıkla özdeşleştirdiği için bütün yazı ve karikatürlerinde Kemalistler! eleştirmiştir. 30 Ağustostan sonra gazete Mustafa Kemal'e övgü yazı ve resimleri basmış, ama 9 Kasım 1922' de yayımına son vermiştir.

Yazarları arasında Orhan Seyfi (Or-hon), Halil Nihad (Boztepe), Fazıl Ah-med (Aykaç), Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Osman Cemal (Kaygılı) gibi isimlere rastlanır. Karikatürist olarak, Rıfkı, Cem, Ramiz (Gökçe), Ratip Tahir (Burak) sayılabilir.

150'likler listesinde yer aldığı için

Aydede'nin 5 Ocak 1922 tarihli ikinci (solda) ve 1 Ekim 1949 tarihli son sayısının kapakları. *Nuri Akbayar koleksiyonu*

yurtdışında yaşayan, 1938'de affedilince Türkiye'ye dönen Refik Halit, *Aydede*'yi ikinci kez 8 Mayıs 1948'de yayımlamaya başladı. Cemal Refik, Fikret Âdil, Semih Mümtaz, Melih Cevdet Anday, Fazıl Ah-med Aykaç, Ercümen Ekrem Talu gibi yazarlar ve Togo, Turhan Selçuk gibi karikatürcülerin katkısına rağmen, dergi fazla başarı sağlayamadı ve 1 Ekim 1949' daki 125. sayısında kapandı.

İSTANBUL

AYDINLATMA

Bizans Dönemi

Bizans'ın geç Roma dönemi sayılabilecek ilk yüzyıllarında aydınlatma, saray ve evlerde yağ lambaları ile sağlanıyordu. Yağ lambaları genelde seramikten yapılırdı. Maden ve camdan olanlarına da Roma döneminden bu yana rastlanır. Lambalar genellikle çanak biçiminde bir yağ deposu, içinden fitil çıkması için ona açılan küçük bir üst cidar, taşımak ya da asmak için kol ya da kulaklardan oluşur, genellikle kabartmalarla beze-nirdi. Kullanılan yağ genelde kükürtlü zeytinyağı idi. Fitil olarak da üstüğü ya da papirüs kullanılırdı.

Bütün Bizans ülkelerinde olduğu gibi, Konstantinopolis'te de, çanak şeklindeki yağ lambalarının yerini, 7. yy'dan sonra mum kandilleri (kerion, keros) aldı. Eparhos'un kitabında mumların balmumu ve zeytinyağı ile yapılması ve hayvan yağı kullanılmaması gerektiği yazılıdır. 7. yy'dan sonra mumculardan (keroularios) ve mum atölyelerinden (keropoleion) söz edilmeye başlandı. O dönemlerde sokakların aydınlatılması söz konusu değildi. Büyük alanların aydınlatılması için birbirine bağlanmış, bazen yanıcı yağlarla yağlanmış ve demet haline getirilmiş meşaleler kullanılıyordu. 5. yy'da Prefekt Kiros'un bazı ana-caddeleri aydınlattığı söylenir. II. Teodo-sios döneminde (408-450) Augusteion yakınındaki bazı dükkânların kandillerle aydınlatıldığı anlaşıyor. Fakat bu uygulamalar uzun ömürlü olmamıştır.

Bizans ortaçağında mumcuların Cons-tantinus Forumu civarında çalıştıkları, 931'de çıkan bir yangında atölyelerinin yanmasından anlaşıyor. Ayasofya'nın ise kendi mumhanesi vardı. Kuşkusuz sarayın da özel mumhanesi olmalıdır. Paskalya gibi merasimlerde renkli ve gösterişli mumlar kullanıldığı biliniyor. Bu geleneğin Osmanlılara miras kalıp sonradan daha da zenginleşmiş olduğu, Osmanlı dönemi kaynaklarında belgelenmiştir.

Kiliselerin aydınlatılması pratik olduğu kadar simgesel bir anlam da taşıyordu. Kiliselerin aydınlatılması için vakıflar kurulmuştu. Hristiyanlar için mum, ışık kaynağı olan İsa'yı simgeliyordu. Mum adamak Hristiyanlıkta günümüzde de devam eden bir âdettir. İstanbul'da

Müslümanlar da mezar ziyaretlerinde bu âdeti benimsemişlerdir. İslam geleneğine kandil ve buhurdanlık, kilise gelenekle-

rinden miras kalmıştır. Hristiyanlar mezarlarda, ikonalar önünde ve kilisede ikonostais üzerinde mum dikerek, bugün de olduğu gibi, dilekte bulunurlardı. Kiliselerde kullanılan mumlu kandillerin değişik biçimleri vardı. Çok mumlu cam ve madeni avizelere (polikande-lon, polikandela) erken yüzyıllarda rastlanır. Kilise akarlarında döşemeye oturan büyük şamdanlar (kandelabra), çoğu kez gümüşten yapılan ajurlu lambalar (kaniskia) değişik kandil türleridir. Bunların hemen hepsi, bazen içine elektrik lambaları takılsa da günümüze kadar kullanılageldi. Bizans ortaçağı, yere konan büyük kandil ve şamdanları yeğlemişti. Kapıların, nişlerin, ikonaların iki yanlarına konan şamdanlar genel aydınlatma araçlarıydı. Kubbeli kiliselerde kubbeye asılan büyük polikandelalar vardı. Kilise çevresine, içine çok sayıda kandil alan fenerler asılırdı.

Osmanlı Dönemi

Fetihten (1453) sonraki aydınlatma araçları da Bizans döneminde kullanılanların aynısıydı. Bir bakıma çıra kandili diyebileceğimiz meşale, çıra ve başka kolay alev alan ağaçların taşındığı, demir bir sırığa bağlı ilkel bir aydınlatma aracıydı. Meşaleci, meşaleyi tutuşturan ve gezdiren, çoğu kez asker olan bir görevliydi. Ancak Osmanlı döneminde de temel aydınlatma aracı mumdu. Bunun Bizans döneminden farkı, yapımında zeytinyağı yerine hayvan yağı kullanılmasıdır. Mumun esas malzemesi içyağı ve balmumu idi. Birçok divan kaydında, kasapların, hattâ evinde koyun kesenlerin, yağları mumculara vermeleri emredilmiştir. Özellikle fetihten sonraki ilk yüzyıllarda İstanbul'da sürekli bir mum darlığı olduğu anlaşıyor. Mumcular zimmi yani Müslüman olmayanlardan oluşuyordu. II. Mehmed'in mum işleyenlerin zimmi olduğu ve ihtiyaçları olan yağın onlara verilmesi gerektiğini bildiren bir iradesi vardır. 17. yy'da bu gereği anımsatan bir divan kararını Ahmed Refik yayımlamıştır. Mumcular genellikle "kefere tayfasından" Rumlardı. Bunların işyerleri (mum kârhaneleri) çokluk Yedikule civarındaydı. İstanbul'un daha birçok yerinde de mumhaneler olduğunu biliyoruz. Örneğin 1575'te Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'da yaptırdığı Şemhane'ye yağ sağlanmasına ilişkin bir divan kararı vardır. Mum üreten Rumlar yeniçerilere ve halka saptanmış fiyatlardan mum satarlardı. Sonraları yeniçeri kışlalarında kullanılan mumların, örneğin 18. yy'da, doğrudan kışlaların (odaların) mumcu kârhanele-rinde mumcu denilen askerler tarafından yapıldığı anlaşıyor. Sarayın mumları ise saray mutfağında görevli mumcular (şemgerân-ı hassa) tarafından hazırlanıyordu. Çok büyük sayıda küçük ve büyük baş hayvan tüketen saray mutfağının bütün içyağları, gereken balmumu ile karıştırılarak, mum yapımında kullanılırdı. Fakat bu mumcuların atölyeleri saray dışındaydı. Ağa kârhanesi denen ve

yeniçeri ağasına bağlı atölye-

lerdendi. Mumcuların kontrolünü şem-hane emini yapar, kontrol edilen mumlar damgalanırdı. Ancak bunun yaygın ve sürekli bir kontrol olduğu kuşkuludur. 19. yy'da, balina başından alınan yağla yapılan ispermeçet (Latince ve Yunanca "balina" anlamına gelen sözcük) mumu denilen mumlar içyağı ile yapılanların yerine geçtikten sonra, 1863' te Beykoz'da bir ispermeçet mumu fabrikası kuruldu. İhtisab Nezareti tarafından 1831'de çıkarılan bir narh listesinde şişe mumu, sade mum ve yerli mum olarak ayrılan üç tür mumun fiyatları okka başına 4 kuruş 15 para ile 3 kuruş 38 para arasında değişiyordu. Aynı listede, bir okka iyi un 1 kuruş, kelleşekeri 5 kuruş, bir okka beyazpeynir 2 kuruş 30 para idi.

Uzun yüzyıllar boyunca mum kullanımı, bu malzemeyi taşıyan değişik araçların yaratılmasına neden olmuş, değişik amaçlarla kullanılan mum için ilginç kandil ve lamba biçimleri ortaya çıkmıştı. Konutlarda mumlar kandil ve şamdanlara konurdu. Kandiller düz bir yüzeye oturan cam şişeler ya da zincirle asılan kap şeklinde fanuslar biçiminde yapılırdı. 16. yy'da yapılmış, her iki türe ait, yaldızlı, klasik bezemeli örnekler Topkapı Sarayı Müzesi'nde vardır. Top şeklinde madeni büyük ajurlu avizeler de özellikle sarayda kullanılmıştır. İstanbul'da ilk cam kandillerin; hamam, cami ve benzeri yerlere şişe işleyen sır-çacı fırınlarının Yahudilere ait olduğu ve bunların atölyelerinin Eyüp civarında bulunduğu biliniyor. Madeni şamdanlar da ufak profil farklarıyla cam kandillere benzerdi. Bazılarında yapıldıkları tarihler yazılıdır. 16. yy'dan sonra İstanbul'da üretilmişlerdi. İstanbul'da pirinç, bronz, gümüş, altın ya da tombak (cıvayla parlatılmış bakır) kandiller yapılırdı. Saraylar için bunların değerli taşlarla süslü olanları da üretilirdi. Osmanlı döneminin İznik işi klasik kandilleri de çini işçiliğinin ve klasik bezemenin büyük boyda ünlü örnekleri arasındadır. Son yüzyıllarda, zengin konutlarda ve saraylarda, büyük aynalı ve mermer kaplı konsolların iki yanlarında, değişik biçimlerde, renkli camdan bezemeli fanuslar taşıyan petrol lambaları, ev dekorasyonunun önemli öğeleri olmuştu.

Camilerde iki tür ışık kaynağı kullanılırdı: Birincisi, mihrabın iki yanındaki büyük şamdanlar; ikincisi, kubbeye zincirlerle asılmış, caminin asıl ışık kaynağı olan Bizans döneminin polikandelonu-na tekabül eden ve top kandil denen *avize*. Yukarıya asılı anlamına gelen Farsça avize sözcüğü büyük kandil karşılığı kullanılmıştır. Bazen insan boyunu geçen dev şamdanlar içine çapları 20-30 cm'yi bulan büyük mumlar konurdu. Top kandiller ise kubbeye asılan büyük bir madeni çember üzerine dizilmiş cam fanuslar içindeki mumlardan oluşuyordu. Asılan kandiller içinde daha çok bir vazoya benzeyen, gümüş, bakır ya da pirinçten yapılanları da vardı. Şamdan-

ların bir grubu, büyük bir kesik koni biçiminde yüksek bir kaidenin çanak oluşturan

yüzeyi üzerindeki zengin profilli silindirik bir üst bölümden meydana gelirdi. Cami mihraplarında kullanılan başlıca tip buydu.

Bir başka tür şamdan, zengin profilli uzun çubuk biçimindeydi. Küçük büyüklük çubuk şamdanların bir lale motifi ile bitirilmeleri Lale Devri'nden sonra yaygınlaşmıştır. Altıgen ya da sekizgen piramidal bir kaide üzerine yivli küresel başlıkla biten delikli (ajurlu) cami lambaları da vardı. Bunlar Memluk geleneği uzantılarıydı. Bu temel biçimlerin dışında kalan, özel olarak üretilmiş gümüş şamdanlara ve lambalara her dönemde rastlanmıştır. Benzer biçimleri yineleyen seramik şamdanlar, kandiller ve lambalar, genelde İznik atölyelerinde karakteristik çini bezeme ve renkleriyle de üretilmiştir. Cam avizeler özellikle son yüzyıllarda Avrupa'dan ithal edilmişse de İstanbul'da yapılan avizeler de vardır. Beykoz Cam Fabrikası'nın "çeşm-i bülbül" tekniğinde yapılan çiçek motifleri ile süslü avizeleri, bunların en gözde olanlarıydı (bak. camcılık).

Fenerler bakır, bronz ya da gümüşten yapılan, camlı, taşınabilir kandillerdi. Tümüyle karanlık olan sokaklarda yatsı namazından sonra fenersiz dolaşmak IV. Murad döneminde (1623-1640) yasaklanmıştı. Yaygınlaştıktan sonra, madeni, pahalı fenerlerin yerini muşamba fenerler aldı. Bunların alt ve üst iki madeni parça arasında armonika gibi katlananları da vardı.

Vakfiyelerde camilerin aydınlatılmasında görevli olanlar ve yapacakları işler özenle belirtilmiştir. Fatih Vakfiye-si'nde cami için, "Kandili zerrin ile ol kubbe-i simin evc-i letafette mah ü per-vindir" denir. Caminin aydınlatılması için "dört nefer suleha-i nurani mezhahir-i saadet-i tevfiq-i rabbani suruc ü kanadil huddamı olup evvel-i leyde ikad ve iş'al-i kanadile iştigale ikdam ve bade edai's-salat iftası ile ihtimam edüp..." denmiştir. Ayasofya'nın aydınlatma hizmetlerinin "Üç nefer merd-i salih siraci vehhaç" "gah lema-i nur ile şem-i mür-deyi ihya, gah nefha-i sur ile mahv ü ifna..." ederek yerine getirildiği anlatılmaktadır. Süleymaniye Camii'nde de sekiz "siraci" vardı.

Osmanlı döneminde sokakların aydınlatılması 19. yy'a kadar söz konusu değildi. Sadece gece bekçileri, ellerinde fenerlerle dolaşırlardı. Geceleyin sokağa çıkmanın da, o dönemler nadir olduğunu anımsamak gerekir. Sokağa fenersiz çıkmanın yasak edilmesinden, evlerin ve dükkânların önüne fener asılmasının istenmesinden sonra, sokakta fener kullanımı artmıştır. Cam fenerler genellikle kapı önüne asılmış sabit fenerlerdi.

Elde dolaştırılan fenerler ise özel olarak hazırlanmış muşamba bez ya da daha ucuz olarak kâğıttan yapılırdı. Muşamba fenercilerin en ünlü merkezi, Süleymaniye'de Tiryaki Çarşısı idi.

AYDINLATMA

AYDINLATMA

Toplumsal amaçlı aydınlatma, törenler, şenlikler, donanmalar, ramazan, bayram ve kandillerde ortaya çıkmış, yabancıları da yerliler gibi etkileyen ve hayran bırakan olağanüstü zengin, yaratıcı biçimlere bürünmüştür. "Şehrâyin" sözcüğü şehrin donanması anlamına kullanılmıştır. Mevrit ve regaip kandillerinde minarelere kandil asılmasının II. Selim döneminde (1566-1574) başladığı söylenir. Berat ve miraç kandillerinde de minareleri kandille süslemenin Ko-camustafapaşa Dergâhı Şeyhi Necmed-din Hasan Efendi'nin tavsiyesiyle, 1577'de III. Murad tarafından irade edildiği söylenir. Ramazan gecelerinde minarelerin aydınlatılması ise I. Ahmed döneminde (1603-1617) yaygınlaşmıştır. Ramazanda mahya kurmak törensel aydınlatmanın en önemli gösterilerinden biridir. Zengin bir geleneği ve tekniği olan mahyacılık Lale Devri'nden bu yana, mahya asılacak camilerin sayısının Damat İbrahim Paşa tarafından artırılmasından sonra gelişmiştir. Bayram günlerinde kandil asılması da Esmâ Sultan'ın 1725'teki doğum şenliklerinden sonra yaygınlaşmıştır.

Dini günlerde camilerin mahya ve kandillerle süslenmesi dışında ışığın törensel kullanımına daha da görkemli büyük şenlikler sırasında rastlanırdı. Büyük şenliklerde çok sayıda meşale ve kandil düzenlemeleri yapılırdı. Kandillerle mahya düzenlemek de sadece camilere özgü değildi. Denizde gemi direkleri arasında ya da yüksek yerlerde kandillerle resimler yapılır, yazılar yazılırdı. Böyle tören günlerinde kentin aydınlatılması olağanüstü boyutlara ulaşırdı. Petit la Croix 17. yy'da Boğaz'ın iki kıyısının da aydınlatıldığını söyler. Anlaşıldığına göre, ahşap direklerle yapılan hafif konstrüksiyonlara, iplerle çeşitli biçimler meydana getirecek şekilde kandiller asılıyordu. Bunlar makaralar *aracılığı* ile inip çıkıyor, çeşitli biçim olanakları yaratıyorlardı. Bu kandiller *rüzgâra*, karşı cam fanuslarla korunuyordu. Fanusun içine kaba yağ, su ve fitil olarak pamuk konuyordu.

Osmanlı tarihinde ışığın gösterilerde kullanımının doruğa çıktığı dönem Lale Devri'dir. Lale Çeragânı denen gösteriyi Muradgea d'Ohsonn anlatır. Çırağan Sa-rayı(->) bu gösterinin yapıldığı Boğaziçi Kasrı yerine sonradan yapılan saraydır. Işık, çiçek, kandil biçimleri, hareket eden objeler, üzerine konan kandiller, *aynalar* ve meşalelerle yaratılan ışık düzenleri Osmanlı döneminde etkili bir sanat haline dönüştürülmüştür. O dönemde, olağanüstü günlerde bütün kentte saraylar, kışlalar, yalılar, minareler on binlerce kandille donanırdı. Ne var ki, bu gösteriler *havagazı* ile aydınlatma başlayana kadar, kent sokaklarını karanlıktan kurtaramamıştır. Bu nedenle ramazan geceleri, daha aydınlık bir kent imgesi olarak folklorda özel bir yer tutmuştur.

Ramazan gecelerinde daha aydınlık olan sokaklarda, halk elinde fenerlerle gezintiye çıkardı. Ahmed Ra-sim, şair Sabit'in *Ramazaniye'sinde*, iftardan iftara dolaşan bir obur tipini çizer: *Elde işkembe fener, arkada zenbil-i sahur / Gece faslında şikemhürelendir meydan*. Tarihi belgeler incelendiğinde şenliklerde görülen düzenlemelerin dana küçük boyutlarda günlük yaşama da yansıdığı anlaşılır. T. Gautier bir kahvehanenin ilginç aydınlatma düzenini şöyle anlatır: "Fitilli, yağ dolu kandiller kıvrımlı tellerle tavana asılıdır. Bu teller bir tür yay ödevi görür. Kahveci ara sıra kandillere dokununca kandiller, ışıktan bir bale gibi, inip, çıkar... Çizgilerini belirten birçok ışıkla süslü telden yapılmış gemi biçimindeki bir avize de bu garip ışıklandırmayı tamamlar."

Işığın simgeselliği Bizans kültüründe olduğu kadar Osmanlı kültüründe de geçerlidir. Dini yapıların, türbelerin aydınlatılması, adaklar, karakteristik göstergelerdir. Bektaşî tekkelerinde on iki köşeli kandiller (şebçırağ). On iki tıam için yakılırdı. "Kandil" sözcüğü günlük yaşamın pratik sözlüğünde, folklorda ve *argoda* olduğu kadar, simgesel ve şiirsel kavram ve sözlükte de ışıkla ilgili olarak büyük yer tutar. Mehmet Akif'in Çanakkale şehitleri için yazdığı şiirde şehitlerin mezarı üzerine astığı avize, Yedi Kandilli Süreyya, Boğa Burcu içinde yedi yıldızdan oluşan Ülker grubunu simgeleyen bir metafordur.

Bibi. "Lighting", "Lamps"; *Dictionary of Byzantium*, II; L. Bouras, "Byzantine Lighting Devices", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 32/3 (1982), s. 479-91; Bün-gül, *Eski Eserler*; And, *Şenlikler*, 101-121, d'Ohsonn, *Tableau*.

DOĞAN KUBAN

Tanzimat Dönemi

Osmanlı döneminde sokakların düzenli aydınlatılması ilk kez Tanzimat sonrasında gündeme geldi. Kent önce gazyağı, ardından *havagazı* ve nihayet elektrikle aydınlatıldı.

Sokakların petrol lambasıyla aydınlatılmasından önce, geceleri ender de olsa sokağa çıkıldığında fenerle dolaşılır-dı. Fenersiz sokağa çıkmak yasaktı. Devriye memurları fenersiz gezenleri karakola çekerdi. Fenerler muşamba ya da kâğıttan yapılırdı.

Tanzimat'la birlikte kent hizmetleri önem kazandı. Batı'mın çağdaş kent olgusu Osmanlı'yı da benzer önlemler almaya sevk etti. 1847'de yayımlanan bir resmi bildiride geceleri sokakların aydınlatılmasının "mamuriyet ve medeniyet" eseri olduğu belirtilerek çarşıda dükkânların önlerine kandil asılması gereği vurgulandı. Arzu edenler evlerinin önüne de kandil asabileceklerdi. Bir süre sonra, Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliye kararı üzerine, bundan böyle memur ve bendegân hane ve yalıları önlerinde tüm yıl boyunca birer veya ikişer kandil yakmaya mecbur

tutuldular. Halk arasında da bu usulü benimseyenlerin hükümet nezdinde takdir görecekları kaydediliyordu. Ayrıca şehremanetinden

esnaf kethüdalarına yapılan tenbihle, aralarında hane bulunmayan dükkân sahiplerinin masrafını kendileri karşılamak üzere kırk-elli adım aralıkla kandil yakmaları gerekiyordu. Fenerlerin tek tip olması için zaptiye yerel *zabıtaya* birer örnek göndermişti.

Böylece sokaklarda kandil veya fener yakılması âdet haline geldi. Yüksek rütbeli memurlar ve zengin kimseler evlerinin önlerini kandillerle süslediler. Geceleri çarşı bekçileri fenerleriyle dolaşır, dükkânların kandillerini denetlerlerdi. Bu uygulamaya rağmen, gazyağı dönemine kadar kenti karanlıktan kurtarmak mümkün olamadı. Geceleri sokakta dolaşmak tehlikeli addedildi.

Petrol 1850'lerin sonlarına doğru ABD'de Pennsylvania'da keşfedilmiş ve kısa sürede Avrupa'da kullanılmaya başlanmıştı. Osmanlı'ya da ticari mal olarak gecikmeden geldi. Başlangıçta İstanbul'a yerleşmiş yabancılar ve hali vakti yerinde olan yerli halk tarafından kullanıldı. Petrolden önce, iç mekân aydınlatma aracı olarak varlıklı kesim balmumu, fakirler yağmumu ya da zeytinyağı, hattâ yerine ve bolluğuna göre sadeyağ kullanıyorlardı. Petrol zeytinyağı kandilleriyle mumlara oranla daha fazla ışık veriyordu. Bu nedenle, kısa sürede, ülkeye tenekelerle çok miktarda gazyağı ithal edildi. Bir süre sonra biriken tenekeler Osmanlı'da tahıl ölçü birimi o-larak kullanılmaya başlandı.

Petrol beraberinde depolama sorununu getirdi. İstanbul'daki yapıların büyük çoğunluğunun ahşap oluşu nedeniyle, zaten eksik olmayan yangın tehlikesini artırmamak için şehir dışında depolar kurularak oralarda gaz depolanması uygun görüldü. Önceleri petrole sulu gaz deniyordu. *Zamanla* bu tabir değişti, gazyağı denmeye başladı. Romanya'nın ardından Çarlık Rusyası'ndan da petrol getirildiğinde, halk arasında Romen gazına oranla daha vasıflı olan Rusya kaynaklı petrole Batum gazı adı verildi.

O zamanlar sokakların aydınlatılması kentin güvenliğiyle ilgili bir sorun olarak görülüyordu. Hers adında yabancı bir müteahhit 1864'te dönemin güvenlik işlerine bakan en yüksek mercii olan Bâb-ı Zaptiye Nezareti'ne başvurarak sokakları gazyağıyla aydınlatma imtiyazını aldı. Görüşmeler sonucu teklif uygun görülmüş ve yapılan anlaşma gereğince müteahhit firma, İstanbul, Üsküdar ile Boğaziçi ve Marmara kıyılarındaki köylerin aydınlatılmasını taahhüt etmişti.

Müteahhide her ay için lamba başına 22,5 kuruş ödenecek, gaz lambalarının yerleri *Zaptiye* Nezareti tarafından tespit edilecekti. Fenerler yaz ve kış, güneşin batmasından sonra yakılacak, güneş doğuncaya kadar yanık kalacaktı. Fenerlerle gaz lambalarını mahalli idare sağlayacak; bu fenerlerin yakılmasına, sön-dürülmesine ve bakımına müteahhit firmanın adamları memur edilecekti.

Fenerlerin işler bir halde bulundurulmasına, tamirine, kırılan lambaların ye-
Aydınlatmada kullanılan araçlardan bazı örnekler.

I. sıra: *Ahmet Kuzik, Aydınlatma ve Isıtma Araçları Müzesi (2, 4 ve 5), Nazım Timuroğlu (orta); II. sıra: Aydınlatma ve Isıtma Araçları Müzesi, Hazım Okurei; Ahmet Kuzik (3, 4 ve 5); III. sıra: Hazım Okurei; Tahsin Aydoğmuş, Elif Erim/TETTV Arşivi;*

IV. sıra: *Elif Erim/TETTV Arşivi, Hazım Ohurer (orta ve sağ)*

L

AYDINLATMA

478

479

AYDINLATMA

nilenmesine ait giderler, müteahhit tarafından ödenecekti. Müteahhit, masrafı kendisi tarafından karşılanmak üzere uygun yerlerde gaz ambarları kuracaktı. Her mahallenin sokaklarında yakılan gaz bedeli, zaptiye idaresi tarafından, mahalle imam ve muhtarları eliyle her ay halktan tahsil edilecekti. 1877'de gaz bedellerinin tahsili "tenviriye resmi" a-dıyla belediyelere verildi.

Sonraları İstanbul dışında diğer kentlerde de sokaklar petrol lambalarıyla aydınlatılmaya başlandı. Bu nedenle belediyeler "gazhane" adıyla petrol tenekelerini muhafaza etmek için depolar açma gereği duydular, İstanbul'da en büyük petrol ambarları şehremanetinin Çubuklu depolarıydı.

Batı'da *havagazı*, yani madenközü-ründen gaz üretimi 1812'de bulundu. İlk olarak 1813'te, Londra, havagazıyla aydınlatılmaya başlandı. Onu Paris ve diğer Batı kentleri izledi. Osmanlı topraklarında ise *havagazı* Abdülmecid döneminde (1839-1861) Dolmabahçe Sarayı'nın yapımıyla gündeme geldi. Sarayın aydınlatılması için yakın bir mekânda bir gazhane kurulması gereği doğmuş, bu nedenle Dolmabahçe Gazhanesi inşa edilmişti. Daha sonra Beylerbeyi Sarayı inşa ettirildiği sırada, Kuzguncuk'ta dere içinde ikinci bir *gazhane* kuruldu.

Her iki *gazhane* de başlangıçta sarayın aydınlatılması için yapılmışsa da bir süre sonra saray dışına da hizmet götürdü. Gazhaneler 1856'da, özellikle sokak aydınlatması için saray dışına gaz vermeye başladılar. İlk aydınlatılan cadde, Beyoğlu'nda bugün İstiklal Caddesi ile Galip Dede Caddesi'ni kapsayan eskinin Cadde-i Kebir'idir.

İstanbul suriçinin aydınlatılması ise ancak II. Abdülhamid döneminde gerçekleşti. 1880'de Yedikule Gazhanesi inşa edilerek kentin bu kesimi de

havagazıyla aydınlatılmaya başlandı.

1891'de Georgy isminde bir Fransız mühendise 50 yıl süreyle Kadıköy, Üsküdar ve 8. Daire-i Belediye sınırlarına kadar olan yörelerin madenkömürün-den üretilen gaz ile aydınlatılma ve ısıtılma imtiyazı verildi. Böylece Kadıköy Gaz Şirketi de faaliyete geçmiş oldu.

Elektrik alanında 19. yy'm ilk yarısında önemli gelişmeler sağlanmışsa da elektriğin aydınlatmada kullanılması için yüzyılın sonunu beklemek gerekiyordu. Paris'te *havagazı* aydınlatması 1838'de başladı; 1878'den sonra elektrik ile aydınlatmaya geçildi.

Elektriğin Osmanlı payitahtına gelişinin gecikmesini, şehremaneti mektupçusu Osman Nuri (Ergin) de dahil birçok yazar II. Abdülhamid'in istibdatma ve güvenlik kaygısına bağlar. Hattâ devlet, Şam, Selanik gibi diğer kentlerde elektrik donanımına izin verdiği halde İstanbul'da elektrik kullanımına geçilememiş, bu nedenle tramvaylar da elektrik gücüyle işletilememişti.

II. Meşrutiyetle (1908) birlikte elektrik fobisi kalktı. Ancak İstanbul'da

elektrik imtiyazının verilmesini tramvay ve gaz şirketlerinin imtiyazlarıyla bağdaştırmak güçtü. Sorun, görüşmeler sonucu çözüldü ve merkezi Peşte'de bulunan Ganz Elektrik Anonim Şirketi'ne 50 yıl için Rumeli cihetinde 1. ile 12. daireler sınırları içinde elektrik dağıtım imtiyazı verildi. Sözleşme gereği elektrik donanımı Haziran 1913'te tamamlanacaktı. Ancak Silahtarağa'da yapımına başlanan santral, Balkan Savaşı nedeniyle bir süre aksadı. Öte yandan 28 Eylül

1913 günü İstanbul'u sel bastı ve santral binası önemli ölçüde hasar gördü.

Sözleşme gereği 3.000 kw'lık (kilovat) bir merkez fabrikası kurulacak ve imtiyaz süresince şehremaneti adına 600 genel aydınlatma lambası konacaktı. 24.000 paydan oluşan 12 milyon frank (528.000 lira) sermaye ile şirket kurulmuş ve Silahtarağa Elektrik Santrali 14 Şubat 1914'te faaliyete geçmişti. Santral işletmeye alındıktan sonra pay senetleri tümüyle Belçika'dan Sofina müessesesine devredilmiş, böylece Ganz ismi ortadan kalkarak yerini Sofi-na'ya bırakmıştı.

Santral her biri beşer bin kilovatlık üç türbojeneratör grubu ile saatte 12-13.000 kg buhar verecek altı *kazanla* donatılmıştı. 1921'de bu üç türbin grubuna, yeni bir makine dairesi de inşa edilerek, 12.000 kw'lık bir türboalterna-tör ile saatte 12.000 kg buhar veren iki *kazan daha* eklenmişti.

İstanbul'da öncelikle tramvaylara elektrik verildi. Balkan Savaşı nedeniyle, tramvay kumpanyasının çekim gücü olan *atlara* ordu tarafından el konmuş, elektrik tek seçenek olarak kalmıştı. Ardından özel tesisata da akım verildi.

1914 sonunda şebeke uzunluğu 258.320

m, indirici merkez adedi 60 ve müşteri toplamı 2.055'ti.

İstanbul'da elektrik 1914'te üretilmiş-se de sokakların elektrikle aydınlatılmasına ancak 1920'de başlanabildi. Gaz ve elektrik şirketlerine ayrıcalık verildiği sırada sözleşmelere sokakların belediye adına ve hesabına *parasız* fenerle donatılması konmuştu.

Nitekim Dersaadet Gaz Şirketi belediye hesabına parasız 200 fener yakmakla yükümlüydü. I. Dünya Savaşı öncesi İstanbul sokaklarına sözleşme gereği 3.943 fener konmuştu.

Dolmabahçe Gazhanesi'nce de şehremaneti hesabına parasız 200 fener yaktı-rılması sözleşmeye alınmış, Üsküdar ve Kadıköy Gaz Şirketi de sokaklara 2.989 fener koymuştu. Bunların 70 adedi parasız, diğerleri bedel karşılığıydı. Fitillerin değişimi ve şişelerin bakımı dahil fenerlerin yakılması şehremanetine ayda 85 ile 90.000 kuruş dolayında bir meblağa mal oluyordu. Şirketin imtiyazı 25 Temmuz 1920 tarihinde 50 yıl uzatılırken bedelsiz fener adedi 100'e çıkarıldı.

Şehremaneti, elektrik şirketiyle sözleşme yaparken bedelsiz 12 amperlik 600 adet ark lambası asılması şart koşulmuştu. 600 lambadan 300'ünün her biri

yılda 4.000 saat, diğer 300'ünün her biri yılda 2.000 saat yakılacaktı. Diğer bir deyişle yarısı sabaha kadar, diğer yarısı gece yarısına kadar yakılacaktı.

Yabancı şirketlerle yapılan bu tür sözleşmelere konan aydınlatma maddeleri yeterince işletilemedi. Yukarıda belirtildiği gibi elektrik şirketi ancak 1920' den itibaren kenti aydınlattı. Yedikule Gazhanesi savaş yıllarında ordunun fabrikayı tahrip ettiği gerekçesiyle işlemedi. Dolmabahçe Gazhanesi ise yeni sözleşmeyi savaş ve işgal yıllarında uzun süre uygulamaya koymadı.

I. Dünya Savaşı başladığında Yedikule Gazhanesi'nce Beyazıt ve Fatih dairelerinde 4.000; Tophane Gazhanesi'nce Beyoğlu ve kısmen Yeniköy dairesi dahilinde 1.966 ve Kadıköy Gazhanesi'nce Üsküdar, Kadıköy ve kısmen Hisar daireleri sokaklarında 2.776 fener yakılmaktaydı. Üç gazhanenin beslediği toplam fener adedi 8.742 idi. Yine savaş öncesi belediye daireleri dahilinde 2.316 petrol, 277 ark lambası (lüks) yakılmakta idi.

Durum 1920'de de farklı değildi. Elektrikle aydınlatma başlamadan önce İstanbul ve Bilâd-ı Selase diye bilinen Üsküdar, Galata-Beyoğlu ve Eyüp semtleri toplam 8.747 lambayla donatılmıştı. Bu sayıyla ancak İstanbul'un birinci ve ikinci derecedeki sokakları geceleyin aydınlatılıyordu. Osman Nuri Ergin'in tahminine göre kentin gereği gibi aydınlatılması için yirmi-otuz bin sokak fenerine ihtiyaç vardı.

Cumhuriyet Dönemi

17 Haziran 1923'te Sofina, Ankara hükümetiyle yeni bir sözleşme yapmış, o güne

kadar sağladığı hak ve çıkarları hükümete kabul ve tasdik ettirmişti. Fabrika ve şebekede yapılacak tevsiata karşılık olmak üzere kuruluş sermayesini de 12 milyon franktan 30 milyon franga (1.320.000 Türk Lirası) çıkarmıştı. Aynı yıl fabrikadaki türbojeneratörler-den biri sökülerek yerine 10.000 kw takatinde yeni bir türbin konmuştu.

Şebeke Büyükdere ve Bakırköy'e kadar uzatılmış, indirici merkezi sayısı 152'ye, şebeke uzunluğu 265 km'ye ve müşteri sayısı 30.228'e çıkmıştı.

Cumhuriyet'in ilk yılında aydınlatmada kullanılan *havagazı*, petrol ve lüks lambalarının sayıları sırasıyla 1.345, 250 ve 66'ya düştü. Buna karşılık 1.228 elektrik lambası kondu. Bu lambaların 323'ü 1.500 mumluk ve 905'i 250 mumluktu. Beyazıt, Beyoğlu, Yeniköy ve Makriköy (Bakırköy) tümüyle elektrikle aydınlatılmıştı. Bu dairelerdeki ampul sayıları sırasıyla; 196, 538, 75 ve 40 idi. Fatih Dairesi de hemen hemen tümüyle elektrikle aydınlatılmıştı. 7 lüks radyum lambasına karşılık 188 elektrik lambasına sahipti. Üsküdar ve Adalar hâlâ havagazı kullanıyordu. Bu dairelerde sırasıyla 371 ve 719 *havagazı* lambası vardı. Hisar ise 250 petrol lambası ve 245 havagazı lambasıyla aydınlatılıyordu.

Dolmabahçe Gazhanesi. *Am Güler, 1950'ler*

1924'te Kadıköy Gaz Şirketi hükümetle yeni bir anlaşma yaparak geriye kalan imtiyaz müddetini yeniden 50 yıl uzattı. Bu arada Kadıköy ve havalisinin elektrik imtiyazı da bu şirkete verildi ve şirketin adı Kadıköy Elektrik ve Havagazı Kumpanyası (Satgazel) oldu.

I. Dünya Savaşı'nda faaliyetini tatil eden Yedikule Gazhanesi de Satgazel tarafından devralındı. Şirket bir süre elektrik şirketinden satın aldığı elektriği Anadolu cihetinde şebeke tesisi ile satmaya devam etti. Ancak faaliyetini daha fazla devam ettiremeyerek imtiyaz ve tesisatını 1931'de Sofina Şirketi'ne sattı.

Cumhuriyet ertesi, kentin yıllardır süregelen ekonomik durgunluğu giderek son bulmuş, sanayi faaliyetleri, atölyeler, imalathaneler ve fabrikalar kurulmaya başlamış, sınırlı da olsa nüfus artışıyla kentte bina yapımı artmıştı. Elektrik tüketiminin sürekli artışı karşısında, Eylül 1926'da Sofina Şirketi hükümetle yeni bir sözleşme yaparak imtiyaz müddetini 1993'e kadar uzattı; sermayesini 56 milyon İsviçre Frangı'na, buna karşılık yeni bir türboalternatör ile fabrikanın üretim gücünü 47.000 kw'a çıkardı. Arnavutköy-Vaniköy arasında denizaltı-na döşenen kablo ile elektrik enerjisi Anadolu yakasına da verildi. Şirket 1927' de Silahtarağa-Yedikule yüksek gerilim havai hattını kurdu ve buna karşılık sermayesini 60 milyon İsviçre Frangı'na yükseltti.

21 Nisan 1931'de yapılan bir sözleşme ile Kadıköy Elektrik ve *Havagazı* Kumpanyası (Satgazel) şirketçe 2.785.500 isviçre Frangı'na satın alındı; böylece

şirketin faaliyet alanı Pendik'ten Adalar ve Karadeniz Boğazı'na kadar genişledi. Yapılan takviye neticesinde fabrikanın elektrik üretim kudreti 65.000 kw'a yükseltildi.

Ancak 1931-1937 arası dünya buhranı ve Türkiye'nin izlediği para politikası nedeniyle Sofina dış borçlarını ödeye-medi; bu nedenle de taahhütlerinin bir kısmını yerine getiremedi. Var olan tesisler ufak tefek tamiratla sürdürülmeye çalışıldı. Sözleşme hükümlerinin yerine getirilmediğini gören hükümet şirketin donanımını satın almaya karar verdi ve görüşmeler sonucu 31 Aralık 1937 günü tüm mal varlığı ve tesisat 11.500.000 lira bedel karşılığı ve yüzde 5 faizle 20 yılda ödenmek koşuluyla satın alındı.

Elektrik şirketi devralındığı tarihte fabrikada 65.000 kw gücünde 5 muhtelif grup ve 40.0000 kw gücünde buhar veren 12 *kazan* bulunuyordu. 345 km yeraltı kablosu, 12 km denizaltı kablosu ve 53 km yüksek gerilim şebebesi; 409 km yeraltı ve 478 km alçak gerilim şebekesi ve ayrıca 55 km pilot kablosu ve nihayet 301 indirici merkezi, 422 transformatör ve 3.669 genel ışık lambası vardı. Müşteri sayısı 107.156 ışık ve 4.618 sınaî tatbikat olmak üzere 111.774 abone idi.

1 Ocak 1938 günlü ve 3480 sayılı yasayla hükümetçe satın alınarak Nafia Ve-kâleti'ne bağlı İstanbul Elektrik İşleri Umum Müdürlüğü kuruldu. Bir süre bu şekilde yönetildikten sonra 16 *Haziran* 1939 gün ve 3645 sayılı kanunla belediyeye devredildi. İşletmenin aynı yıl ürettiği elektrik 145.245.515 kw/saat; şebeke

uzunluğu 1.402 km; indirici merkezi sayısı 319 ve abone sayısı 123.781 idi.

İETT(-0 (İstanbul Elektrik, Tramvay ve Tünel İşletmeleri) 16 Haziran 1939 gün ve 3645 sayılı yasayla tüzel kişiliği olan ve İstanbul Belediye Reisliği'ne bağlı bir umum müdürlük olarak kuruldu. *Havagazı* şirketi 1945'te satın alındı ve İETT bünyesinde yer aldı. İdare gelirleriyle kurulmuş olan otobüs ve tro-leybüs işletmeleri ile birlikte İstanbul'un en önemli altı kamu hizmeti İETT bünyesinde toplanmış oldu. İETT İşletmeleri Umum Müdürlüğü elektrik ve havagazı üretecek ve dağıtacak; kent içi otobüs, trolleybüs ve tramvay-tünel yolcu taşımacılığı yapacaktı.

İstanbul günden güne genişliyor, sınaî faaliyet yoğunlaşıyordu. Kentin elektrik enerjisine olan ihtiyacı her geçen gün artıyordu. Sofina'dan devralınan ve amortisman süresini çoktan doldurmuş bulunan eski tesisatın bakımdan geçirilmesi, yenilenmesi ve tevsii gerekiyordu. Bu nedenle yönetim 5 yıllık bir ıslahat programı hazırladı.

Bu program gereğince önce fabrikanın üretim gücünü artırmak gerekiyordu. Bu amaçla 1939'da Almanya'ya saatte 12.000 kw gücünde gelişmiş iki adet *kazan* sipariş edildi. Aynı *zamanda* 1.000 m2 genişliğinde ve 1 m kalınlığında betonarme bir radye üzerine kazan dairesi yapıldı. II. Dünya Savaşı'na rağmen kısa sürede getirilen ve bina ile birlikte bir milyon liraya mal olan yeni *kazanlar*, yönetimin belediyeye devrinin

ilk yıldönümünde, yani 17 Haziran 1940' ta hizmete alındı.

AYDINLATMA

480

481

AYDINLIK

ili

Günümüzde aydınlatma görsel bir işlev de kazanmıştır. Fotoğrafta böyle bir kullanım örneğinde Kız Kulesi ve arka planda, Süleymaniye Camii'nin minareleri arasına gerilmiş mahya görülüyor.

Aydınlatma ve Isıtma Araçları Müzesi'nin binası (üstte) ile içinden bir görünüm (sağda).

Aydınlatma ve Isıtma Araçları Müzesi (üst), Nazım Timuroğlu (sağ)

İETT ayrıca yüksek ve alçak gerilim şebekelerim güçlendirmek ve güvenilirliklerini artırmak için önemli islahata girişti. Bu arada Boğaz'ı iki taraftan çevirmek üzere 35.000 volt gücünde bir bukle tesis ve Silahtar, Beyazıt ve Bakırköy'de merkezler yapımına girişildi. 1940 sonuna kadar, değişik ebatta 150 km'lik şebeke ve 26 indirici merkezi inşa edildi. Ancak savaşın neden olduğu güçlükler nedeniyle programa devam edilemedi, ithal edilemeyen bir kısım malzemenin ülkede imali yoluna gidildi. Güç şartları altında İstanbul elektriksiz bırakılmamaya çalışıldı.

Savaş yıllarında her tür malzeme fiyatının günden güne artması, memur maaşlarına ve işçi ücretlerine zam yapılması, yönetimin masraflarının katlanması üzerine elektrik ücreti 1942'de kw'ı 12 kuruştan 15 kuruşa ve 1943'te 15 kuruştan 17 kuruşa çıkarıldı. Bu zamlar sayesinde yönetim belini doğrultabildi. 1943'te 1.493.986 lira kâr etti.

Abone sayısı 141.238'e, genel ışık lambaları 6.851'e, fabrikada üretilen enerji 143.067.165 kw/saate yükseldi.

Savaş sonrası ekonomik gelişmenin neden olacağı talebi göz önünde bulunduran İETT, Silahtar fabrikasını 30.000 kw gücünde yeni bir türbojeneratör ile güçlendirmeye karar verdi. 1945'te bir İsviçre firmasına sipariş edilen bu türbojeneratör Mayıs 1949'da bütün yardımcı tesisleriyle birlikte hizmete girdi. 1948'de abone sayısı 168.235'e yükseldi. Genel ışık lambaları 10.200'e ulaştı. Fabrika 223.989-995 kw/saat enerji üretti. Yeni türbojeneratörün hizmete girişiyle elektrik tüketimine konmuş olan sınır da kaldırıldı.

İstanbul'un elektrik enerjisi 1952'ye kadar Silahtarağa Santralı'ndan karşılandı. Bu tarihten sonra Çatalağzı Santralı'ndan da elektrik alınmaya başlandı. 1950'li yıllarda İstanbul hızla büyüdü; nüfusu arttı; yerleşme alanı genişledi. Kentleşme ve sanayileşme elektrik tüketimini sürekli yukan çekti. 1950'li yılların sonlarına doğru ICA uzmanları kurumu ziyaretleri sırasında İETT'nin İstanbul'daki sanayiye besleyen bir sınaî kuruluş olduğunu gördüler; Amerikan yardımından yararlanmasının zorunlu olduğunu vurguladılar. ICA İstanbul'un elektrik sorununu EBACO firmasına inceletti ve Si-lahtarağa'nın genişletilmesi amacıyla ICA tarafından 42 milyon dolar tutarında kredi açılmasını ve 120.000 kw'lık. iki santral kurulmasını kararlaştırdı.

Ancak 1960'taki askeri müdahale, gelişmeleri olumsuz etkiledi. Üst yöneticiler görevlerinden alındılar. İETT'ye yeni bir yönetim geldi. 1961 başında elektrik üretimi 714.576.880 kw/ saattti; şebeke uzunluğu 3.411.633 m'yi buldu. İndirici merkezi adedi 692 idi. 1961'de Silahtarağa Elektrik Fabrikası'nın kazan ve türbin takati 130.000 kw'tı.

1962-1963'te İETT'nin, ICA kredisini mali gerekçelerle almakta tereddüt göstermesi üzerine hükümet bu olanağı ka-

Ara Güler

çırmamak için krediyi ve santral kuruluşunu Etibank'a devretti. Bundan böyle İstanbul'un aydınlatılmasında ve enerji ihtiyacında İETT-Etibank ikilemi gündeme geldi. Elektrik üretimini ve dağıtımını yitirmek İETT için önemli bir kayıptı. Bu nedenle Etibank karşısında İETT varlığını koruyabilmek çabası içerisindeydi.

Bu arada 1960'lı yılların ikinci yarısında İsviçre'den 36 milyon dolarlık kredi karşılığında 300.000 kw gücünde bir santral kurma girişiminde bulunuldu. Böylece İstanbul'un elektriği güvence altına alınmış olacak, arızalar ve kesilmeler önlenecek, voltaj düşüklüğünün önüne geçilecekti. Fakat sonunda İsviçre kredisi de Etibank'a devredildi.

İstanbul'u besleyecek yeni santral, Etibank tarafından Silahtarağa'da kurulmak işlendiyse de, toprak anlaşmazlığından ötürü Küçükçekmece'nin Haramidere yöresinde, Ambarlı'da kuruldu ve birinci ünite 1966'nın son ayında çalışmaya başladı. Ambarlı Termik Santra-h'nın(->) ikinci ünitesi 1967'de hizmete girdi. Her iki üniteden ayrı ayrı 110.000 kw'lık elektrik elde edildi. Üçüncü ünite 1970'te faaliyete geçti.

Ambarlı Termik Santralı'ndan üretilecek elektrik enerjisinden bütün Trakya illerinin de yararlanması öngörülmüştü. Ambarlı Keban'dan sonra Türkiye'nin ikinci büyük santralıydı. İstanbul, Ambarlı kuruluncaya kadar Silahtarağa'nın yamsıra Çatalağzı ve Kuzeybatı Anadolu santrallerinden alınan ek enerji ile beslenmişti.

1312 sayılı yasayla kurulan Türkiye Elektrik Kurumu (TEK) ülkenin elektrik işlerine yeni bir yön verdi. Yasaya göre TEK elektriği İstanbul belediye

sınırına

kadar getirecek, abonelere belediye adına dağıtımını İETT üstlenecekti. Yasa gereğince 8 Ekim 1970'te Silahtarağa Santrali da TEK'e devredildi.

Kent şebekesinin ıslahı ve güçlendirilmesi için yeni indirici merkezler kuruldu. Gerekli yemlemelerle ek kuruluşlar yapıldı. İstanbul'da Yıldıztepe, Da-vutpaşa ve Ümraniye'deki transformatör merkezlerinin kapasiteleri TEK tarafından iki katına çıkarıldı. Aksaray ve Taksim gibi merkez bölgelerde yeni transformatör merkezleri kuruldu.

1970'li yılların başında İETT idaresi de Hasköy, Tozkoparan, Harbiye ve Kazlı-çeşme'de yeni transformatör merkezleri kurmuştu. Şebekeye verilen elektrik enerjisi 1968'de 1.505.190.950 kw/saat iken 1972'de 2.100.000.000 kw/saate ulaştı. 1960'ta 23.023 olan genel aydınlatma lamba sayısı 1970'te 35.262 oldu. Bu arada 10 yıl içinde 9.492 normal lamba, cıva buharlı lambaya çevrildi.

1970'li yıllarda kentin elektrik ihtiyacı ağırlıklı olarak Ambarlı Termik Santrali'nden sağlandı. Kent elektrik dağıtım şebekesi giderek yurt ölçeğinde gerçekleştirilen elektrik ağına alındı. Önce ulusal sistemin Batı Anadolu bölümüne, sonra ulusal sisteme bağlandı. Ancak, uzak mesafeden güç taşınması büyük enerji kayıplarına neden olmaktaydı. Bu nedenle kent büyük ölçüde Ambarlı ve Batı Anadolu santrallerinden beslendi. 1977'de kentin dağıtım şebekesine 3.226 milyon kw/saat enerji verildi. Ancak, bu miktar büyüyen ve sanayileşen kentin ihtiyacını karşılamakta yetersiz kaldı. Sanayi kuruluşlarının bir bölümü jeneratör kullanmak zorunda kalıyordu.

İETT ve ODTÜ'nün işbirliği ile hazırlanan projede 1975-1985 dönemi için

yeni santraller öngörüldü. İstanbul'un kişi başına günlük elektrik tüketiminin 0,5 kw'tan, 1,11 kw'a çıkması bekleniyordu. İstanbul Elektrik Şebekesi Tevsii ve Islahı Projesi kapsamında 17 büyük merkez, 574 dağıtım merkezi ve 500 km dağıtım şebekesi yapımı planlandı.

1977'de İETT'nin toplam şebeke u-zunluğu 7.022 km, toplam abone sayısı ise 999.579'du. Sağlanan elektrik enerjisi 35-10 kw'lık alçak gerilim şebekesi ile dağıtılıyordu. Abonelerin 933.713'ü konut, ticaret kuruluşu ve resmi kurumlar, 65.462'si küçük ve 404'ü büyük sanayi kuruluşuydu. Türkiye genelinin üçte birini oluşturan İstanbul'un sanayi kuruluşları, İstanbul'a verilen enerjinin yüzde 60-70'ini tüketiyordu. Abone sayısı bir milyona yaklaşıyor görünüyorsa da, gerçek sayı kaçak kullanımlar nedeniyle bunun çok üzerindeydi.

30.3.1990 tarihinden bu yana, TEK Genel Müdürlüğü ile bir sözleşme imzalayan AKTAŞ Elektrik Şirketi, İstanbul'un Anadolu yakasındaki elektrik dağıtım hizmetlerini yürütmektedir. 1992 verilerine göre, yüzde 50'si Ar Hol-ding'e, yüzde 15'i ise TEK'e ait olmak üzere çok ortaklı bir kuruluş olan AK-TAŞ'ın kurulu gücü 1.175 MVA (Mega Volt Amper)

ve abone sayısı 955.000'dir. 1992'de TEK' ten satın alınan enerji miktarı 3.051.860.000 kw/saattir. Bu miktarın 501.860.000 kw/saatlik miktarı, şebeke kaybı olup, 103.569.000 kw/saati genel aydınlatmaya, 4.585.300 kw/saati ise karayolu aydınlatmasına ayrılmış, geri kalan 2.441.842.000 kw/saat ise çeşitli kurum ve meskene satılmıştır. Net elektrik satışının yaklaşık olarak abonelere dağılımı şöyledir: Mesken tüketimi 920.937.000 kw/saat, bina ortak kullanımı 85.443.260 kw/saat, ticarethane tüketimi 292.541.900 kw/saat, resmi daire tüketimi 79-757.075 kw/saat, sanayi kullanımı 832.405.500 kw/saat, İSKİ kullanımı 172.985.900 kw/saat ve diğer tüketim

miktarı yaklaşık 57.770.000 kw/saattir. Anadolu yakasındaki toplam şebeke uzunluğu 3.250.000 m'dir.

1993 verilerine göre, İstanbul'un Avrupa yakasına elektrik veren TEK'e ait şebeke uzunluğu ise yaklaşık 18.000.000 m'dir. Bu miktar, her turla havai hat, yeraltı ve sualtı kablolarını da kapsamaktadır. TEK İstanbul Şubesi için satın alınan toplam elektrik miktarı 7,3 milyar lav/saat iken bunun 6,2 milyar kw/saati abonelere satılmaktadır. Yaklaşık 2.100.000 abonesi olan TEK'in abonelerinin 1.500.000'i mesken, 310.000'i ticarethane, 100.000'i küçük sanayi kuruluşu, 130.000'i mesken dışı ortak kullanım alanları, 13.000'i şantiyeler, 6.000'i resmi kurumlar, 3-500'ü TEK'te çalışan personel, 2.000'i büyük sanayi kuruluşları, 1.500'ü tüketim bedeli alınmayanlar, 1.400'ü hayır kurumları, 45'i tarımsal sulama yerlerinden oluşmaktadır.

ZAFER TOPRAK

AYDINLATMA VE ISITMA ARAÇLARI MÜZESİ

Kadıköy, Büyükçamlıca Tepesi'nde üç katlı bir evin düzenlenmesiyle oluşturulan Türkiye'nin ikinci özel müzesi.

25 Haziran 1991'de ziyarete açılan müzenin kurucusu ve sahibi işadamı Mehmet Yıldız'dır. Büyükçamlıca'da Sefa Tepesi adıyla bilinen yerde, eski bir evin onarılması ve eklemeler yapılmasıyla oluşturulan bina, üç müze katı ve bir bodrum kattan oluşmaktadır. Toplam 400 m2 kullanım alanına sahip olan müzenin birinci ve ikinci katlarında eserler sergilenmekte, üçüncü kat ise ziyaretçiler için dinlenme yeri olarak kullanılmaktadır.

Müzedede sergilenen eserlerin hemen hepsi, Mehmet Yıldız'm 50 sene boyunca derlediği 2.500 parçalık koleksiyonun bir bölümüdür. Bunların yüzde 90'ı Anadolu'dan, özellikle de Elazığ, Erzincan ve Ağrı yöresinden derlenmiştir-

tir. Ayrıca Çukurcuma, Horhor, Mecidi-yeköy, Çadırcılar ve Topkapı bitpazarları ile Beşiktaş hurdacılarından alınmış çok değerli parçalar vardır. Diğer eserler ise, Mehmet Yıldız tarafından Hollanda, Fransa, Avusturya ve İngiltere' den satın alınmıştır.

Müzedede, MÖ 7000 yıllarından kalma kandillerden günümüzde kullanılan modern aydınlatma ve ısıtma araçlarına kadar her dönemden 600 eser bulunmaktadır. Kandiller; karpit, gaz, havagazı ve mumla yanan fenerler; tekke, kilise, sinagog ve konak şamdanları; sobalar; kaloriferler; 1867'de İngiltere'de yapılmış ilk şofben, buhurdanlar, mangallar dikkat çekicidir. Müzedede bulunan en değerli parçalar arasında tarihöncesi dönemden kalma toprak, cam ve metal kandiller, Roma ve Bizans şamdanları, Selçuklu ve Memluk demir kandilleri, bir eşi de Fransa'da Louvre Müzesi'nde olan porselen kandil, 13. yy'a ait ocaklar, Beykoz işi kandiller, giyotinli şamdanlar, yumurtanın tazeliğini ölçmeye yarayan aynalı şamdan, İngiltere'den gelme yürüyen soba sayılabilir.

Müzenin bir bölümünde de, gene Yıldız tarafından toplanmış elle çalışan film makineleri, buhar makinesi maketleri, ilk pil, radyo, gramfon örnekleri gibi değerli başka eserler sergilenmektedir.

AYŞE HÜR

AYDINLIK

Mütareke döneminde, İstanbul İtilaf Devletleri işgali altındayken yayımlanmaya başlayan ve yayımını 1925'e kadar sürdüren Marksist dergi.

Aydınlık'm ilk sayısı Haziran 1921' de yayımlanmış, çeşitli ara vermelerle yayımı sürdürülerek, son (31.) sayısı 1925 Şubat'ının ortalarında basılmıştır. Dergi, diğer birtakım muhalif süreli yayınların yamsıra, 6 Mart 1925'te Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanılarak hükümet tarafından kapatılmıştır.

AYDEVOĞLU TEKKESİ

482

483

AYDINOĞLU TEKKESİ

Aydınlık'vn. 13 Aralık 1924 tarihli sayısı. *Aydınlık Arşivi*

1921 başında, Türkiye'de resmi Türkiye Komünist Fırkası'ndan başka, komünist eğilimli başlıca 4 örgüt vardı: İstanbul'da *Kurtuluş* dergisi çevresi tarafından 1919 sonlarında kurulan "Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası" (TİÇSF), Ankara'da 1920 sonlarında kurulan "Türkiye Halk iştirakiyim Fırkası" (THİF), Ermenilerin sol "Hınçak Partisi" (yeraltında) ve Rumların daha çok bir sendika federasyonu niteliğindeki "Beynelmillel İşçiler ittiadı".

1919 ilkbaharında, Berlin'de, gençlerden oluşan bir Türk solcuları grubunca yayımlanan *Kurtuluş* dergisi, bu grubun üyelerinin bir bölümünün İstanbul'a dönmesinden sonra Dr. Şefik Hüsnü (Değmer) ve Sadrettin Celal (Antel) gibi aydınların da katılmasıyla İstanbul'da 1919 Eylül'ü

ile 1920 Şubat'ı arasında beş sayı daha çıkarılmış; bundan sonra TİÇSF çevresi 15 ay herhangi bir yayın yapamamıştır.

Çoğu, sosyalizmi eğitim gördükleri Avrupa ülkelerinde tanıyan *Kurtuluş* çevresinden İstanbullu Türk Marksistler, 1921 yazında, tabloid boyutlarda 32 sayfalık bir "içtimai, Terbiyevi, Edebi Aylık Mecmua" çıkarmaya girişmişlerdir. Dergiye verilen *Aydınlık* adının, H. Bar-busse yönetimindeki Fransız *Clarte* dergisinden esinlendiği anlaşılmaktadır.

1921'de 6 sayı çıkan *Aydınlık*, ertesi yılın ilk yarısında yayımlanamamıştır. 1922'de basılan 5 sayıdan sonra, 1923'te 8, 1924'te 9 sayısı çıkmış; 1925'te çıkan 3 sayıdan sonra yasaklanmıştır.

Aydmhk'tz tefrika edilen telif ve tercüme yazıların bazıları, ayrıca kitapçıklar halinde de basılmıştır. (Şefik Hüs-nü'nün yaptığı ilk tam metin *Komünist Manifesto* çevirisini de içeren külliyat 13 yayından oluşmaktadır.)

Derginin son (31.) sayısı, "Fevkalade

Gençlik Nüshası'dır. Bir sunuş eklenerek 1976'da yeni harflerle basılmıştır. *Aydmhk'm* 10 Şubat 1923 tarihli 13. sayısı, "tamamen amele hareketlerine tahsis edilmiş", ayrıca 1924 yazından itibaren 16'şar sayfalık 8 sayı da "Fevkalade Amele Nüshaları" çıkarılmıştır. Bunlardan bulunabilen 6'sının tıpkıbasım ve çevrim yazıları 1975'te yeni harflerle yayımlanmıştır. Çevre, işçilere yönelik yayınlarını, 1925 Ocak ayı sonuyla Mart başları arasında 7 sayı (4'er sayfa) çıkardığı haftalık *Orak Çekifle* sürdürmüştü; ama bu dergi de *Ay-dmhc'la* birlikte yasaklanmıştır.

İç içe geçmiş görünen yeraltındaki İstanbul TKP, TİÇSF ve *Aydınlık* çevresi, 1923'ün son aylarında *Vazife* adlı bir de gündelik gazete çıkarmaya çalışmış, fakat mali güçlükler nedeniyle yayımı devam ettirememiştir. Tirajı 1.500 olarak gösterilen *Aydınlık*'in sorumlu müdürü Sadrettin Celal; *Orak Çekiğin* ise eczacı Hüseyin Vasıftı.

Dr. Şefik Hüs-nü, *Aydınlık* dergisinin başyazarı durumundadır. Sadrettin Celal ve eşi Leman Hanım (William Morris'in *News from Nowhere* adlı ütopyik romanını çevirip tefrika etmiştir), Ali Cevdet, Vedat Nedim (Tor). Ahmet Cevat (Emre) başlıca yazarlardır. Ayrıca, Şevket Süreyya (Aydemir), Nâzım Hikmet (Ran), Kerim Sadi (Nevzat Cerrahlar), Mimar Sâmih ile Hasan Âli (Ediz), Hikmet (Kıvılcımlı), Memduh Necdet gibi Askeri Tıbbiye öğrencileri, derginin genç yazarları arasında yer almışlardır.

Yeraltındaki Türkiye Komünist Parti-si'nin (TKP) yasal bir uzantısı olan, bu nedenle de, yazarları Ankara İstiklal Mahkemesi'nce ağır hapis cezalarına çarptırılan *Aydınlık* çevresi, Komintern'in ısrarlarına karşın, İstanbul'daki Rum ve Ermeni örgütleriyle birleşemediği gibi, Ankara'da 1922 ilkbaharında canlandırılan Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (THİF) ile de anlaşamamıştır. Nitekim, 1922 Ekim ayında

Moskova'da toplanan IV. Komintern Kongresi'ne, Türk solcuları iki ayrı grup olarak, ayrı temsilcilerle katılmışlar; Ankara'dan THİF'den seçilen delegelerin yanısıra, İstanbul'dan da Sadrettin Celal, Sakallı Celal ve Vedat Nedim İstanbul TKP ve *Aydınlık* çevresini tem-silen kongreye gitmişlerdir.

Aydınlık'taki yazıların içeriği hakkında genellemeler yapmak güçtür. I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Türkiye'de, Marksizmin ve Sovyet deneyiminin birçoklarına bir kurtuluş umudu olarak görüldüğü söylenebilir. Aslında, TİÇSF/ *Kurtuluş* çevresinin bazı üyeleri, daha *Aydınlık* çıkmadan önce Ankara'ya giderek Milli Mücadele'ye katılmışlardı. Geri kalanlar, sosyalizmin ancak proletarya ile birlikte var olabileceği inancıyla ve işçilerin çoğunun İstanbul'da bulunduğu bakarak, Anadolu'ya geçmemiş, ama "an-tiemperyalist" nitelikte gördükleri Milli Mücadele'yi desteklemişlerdir. Hattâ, *Aydınlık* çevresinin Cumhuriyet hükümetinin "kapitalist olmayan" bir kalkınma yoluna yönlendirilebileceği umuduyla ikti-

darı fazla yakın durması, Komintern'in 1924'teki V. kongresinde "sosyal patri-otizm" eleştirilerine yol açmıştır.

Yine de, özellikle Dr. Şefik Hüsnü' nün *Aydınlık* sayfalarında geliştirdiği, Türkiye sorunlarını Marksist kavram ve yöntemlerle çözümleme çabaları özgün ve değerlidir. Bu makalelerin hepsi, "Ahmet Çavuşoğlu" tarafından yeni harflerle ve dilce sadeleştirilerek Ankara'da iki kez kitap halinde basılmıştır. Ancak, *Aydınlık* döneminden sonra Komintern disiplinine girilince, bu tür bir özgünlüğün kalmadığı ve yeni analizlerin basmaka-lıplaştığı da belirtmek gerekir.

Bibi. M. Tuncay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, Ankara, 1978, s. 293-374, 521-524; *Aydınlık Fevkalade Gençlik Nüshası*, Ankara, 1976; *Aydınlık Fevkalade Amele Nüshaları*, ist., 1975; Şefik Hüsnü, *Seçme Yazılar*, Ankara, 1971; Şefik Hüsnü, *Türkiye'de Sınıflar*, ist, 1976.

METE TUNCAY

AYDINOĞLU TEKKESİ

Eminönü İlçesi'nde, eskiden "Salkımsö-ğüt" olarak anılan semtte, Hocapaşa Mahallesi'nde, Alemdar ve Hüdavendigâr caddelerinin kavşağında yer almaktadır.

Banisi, II. Bayezid devri ulemasından "Saçlı Emir" lakaplı Tebrizli Muhyiddin Mehmed Efendi'dir. Mescit-zaviye niteliğinde olan ve inşa tarihi tespit edilemeyen ilk tesisin, Kasım Çavuş adında bir hayır sahibi tarafından yaptırıldığı ve bir depremde ortadan kalkan mescidin yerinde bulunduğu bilinmektedir. Söz konusu depremin 1509'da İstanbul'un altını üstüne getiren ve "kıyamet-i sugrâ" (küçük kıyamet) olarak anılan büyük deprem olduğu tahmin edilebilir. Bu durumda tekkenin yapımını 1509'dan kısa bir süre sonraya tarihlemek mümkün

görülmektedir. Aydınolu Tekkesi "Aydmzade", "İzzî Efendi", "Saçlı Emir" ve "Ünsî Hasan Efendi" adlarıyla da adlandırılmaktadır.

Tekkenin 17. yy'daki postnişinlerin-den Aydınolu (Aydmzade) Şeyh Mehmed Efendi 1095/1683'te mescit-tevhid-haneye bir minber koydurmuş, ayrıca şadırvan ile avlu kapısının yanındaki küçük çeşmeyi yaptırmıştır. Kendisinden sonra posta geçen Şeyh Ünsî Hasan Efendi'nin (ö. 1724) vefatını müteakip mezarının üzerine bir türbe inşa ettirilmiştir. Uzun müddet iddiasız bir zaviye niteliğini koruyan Aydınolu Tekkesi, 1894 depreminde harap olduktan sonra Şeyh Mehmed Bedreddin İzzî Efendi (ö. 1920) tarafından üç defa onarılmıştır. Adı geçen şeyhin, tekkenin mensuplarıyla birlikte bizzat işçi olarak çalıştığı bu onarımlarda tekkeye yeni bölümler (harem, selamlık, derviş hücreleri) eklenmiş, eskileri tadil edilerek yenilenmiş, bu arada tevhidhane üç defa büyütülmüştür. Yine bu yıllarda tekkenin kaybolan vakıfları yeniden düzenlenerek bunlar yeni eklerle zenginleştirilmiştir. Tekkelerin kapatılmasından sonra harap olmaya terk edilen yapı 1960'larda, kavşağında bulunduğu

caddelerin genişletilmesi sırasında yıktırılmıştır. Günümüzde Aydınolu Tekkesi'nden arta kalanlar Ünsî Hasan Efendi Türbesi, hazire, şadırvan ve yıktırıldıktan sonra geriye çekilerek yeniden inşa edilmiş olan çevre duvarıdır.

Tekkenin elde bulunan şeyhler listesi Halveti tarikatından Kutup Şeyh Ahmed Efendi (ö. 1664) ile başlamakta, başlangıçta hangi tarikatın burada faaliyet gösterdiği açıklık kazanmamaktadır. Aydınolu Tekkesi, Kutup Ahmed Efendi'nin yerine postnişin olan Aydınolu Şeyh Mehmed Efendi ile Kadirîliğe, 1683'te Aydınolu'nun şeyhlikten uzaklaştırılıp yerine -vezirlerden Karahasanoğlu Mustafa Paşa'nın delaletiyle- Şeyh Ünsî Hasan Efendi'nin tayini ile Halvetîliğin Ka-rabaşî koluna, bu tarihten az sonra Şa-banî koluna, 1742'de Köstendilli Şeyh Ali Efendi'nin (ö. 1729/30) oğlu Şeyh Seyyid Muhyiddin Efendi'nin (ö. 1760/7 61) posta geçmesiyle aynı tarikatın Ra-mazanî (daha sonra Cerrahî) koluna, son olarak da Üsküdarlı Şeyh Osman Şems Efendi'nin (ö. 1893) halifelerinden Şeyh Mehmed Bedreddin İzzî Efendi'nin postnişin olması ile 1894'ten itibaren tekrar Kadirîliğin Üveysî ve Enverî kollarına intikal etmişti. Her ne kadar İstanbul tekkelerine ilişkin dökümlerde Aydınolu Tekkesi'nin ayin günü cuma olarak gösteriliyorsa da, son zamanlarda burada haftada dört kere olmak üzere gerek Kadiri gerekse de Halvetî-Şabanî ayini icra edildiği bilinmektedir. Ayrıca 1885'te tekkede, dördü erkek olmak üzere, yedi kişinin devamlı ikamet ettiği, her Kurban Bayramı'nda Maliye Nezare-ti'nden dört koyun istihkakı olduğu tespit edilmektedir. Aydınolu Tekkesi, statü itibariyle bir âsitane olmasa da, çoğu şeyhlerinin seçkin kişilikleri sayesinde ve özellikle Şeyh İzzî Efendi'nin şeyhlik yıllarında (1894-1920) İstanbul'un en verimli

tasavvuf merkezlerinden birisi olmuştur. Tekkelerin son yıllarında bu tekkede, kalabalık bir mürit ve muhip topluluğunun yanısıra diğer tarikatların mensuplarından, âlimlerden, sanatçılardan ve musiki ustalarından birçok kişinin toplandığı bilinmektedir.

Tekke binalarının başlangıçtan 19. yy sonlarına gelinceye kadar geçirdikleri aşamalar hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Tekkenin, 1894 depreminden sonra gerçekleştirilen onarımlar ve tadilat sonucunda aldığı şekil ise şöyle özetlenebilir: Birimler arsanın kuzey kesimini işgal eden tek bir kitlenin içinde toplanmıştır. Söz konusu kitle, değişik malzemeleri ve cephe tasarımlarıyla birbirinden kolayca ayırt edilen iki ana bölümden meydana gelir: Kuzeydeki üç katlı harem kanadı ile bunun güneyinde, tevhidhaneyi ve selamlık birimlerini barındıran iki katlı kesim. Hüdavendigâr Caddesi'ne açılan bağımsız bir girişi olan harem bölümü, iç taksimatı ile olduğu kadar dış görünüşü ile de herhangi bir ahşap meskenden farksızdır. Cadde üzerindeki doğu cephesi,

Aydınoğlu
Tekkesi'nde
tevhidhanenin
dış görünüşü,
1944.

İAM, Encümen Arşivi, I, no. 5891

payandaların takviye ettiği kademeli çıkmalarla hareketlendirilmiştir.

Tevhidhane ile selamlığı içeren kesimin cadde üzerindeki doğu duvarı kagir, diğer duvarları ahşaptır. Caddenin hattına uydurulan doğu duvarı kavisli şekilde örülmüş, avluyu sınırlayan çevre duvarında bu kavis devam ettirilmiştir. Çevre duvarının üzerinde, avlu girişinin ve pencerelerin yuvarlak kemerlerine paralel olarak dalgalanan kiremit kaplı bir harpuşta uzanmaktadır. Geriye çekilerek tekrar inşa edilen bu duvarın oranları değişmiş, bu arada avlu kapısının içinde yer aldığı bilinen ufak çeşme de ortadan kalkmıştır. Avluya girince hemen sağda tekkenin cümle kapısı bulunur. Bu kapının üzerinde, metni Yenişehirli Avni Bey'e (ö. 1884) ait olan ve 1095/1683 o-narım tarihini veren bir kitabe mevcuttur.

Aydınoğlu Tekkesi'nin tasarımında -tarikât yapılarının çoğunda olduğu gibi-tekke yaşantısının gerektirdiği fonksiyonlar ve kullanım şemaları göz önünde tutulmuş, bu yüzden mekânlar arasında, merdivenler, koridorlar ve kapılar aracılığı ile, oldukça karmaşık yatay ve düşey bağlantılar kurulmuştur. Zemin kattaki "L" planlı taşlığın doğusunda erkân minberleri ile döşeli olduğu bilinen bir "intizar odası" vardır. Taşlığa açılan pencerelerin aydınlattığı bu mekândan, döner bir merdivenle üst kattaki şeyh odasına ve tevhidhaneye

çıkılabilmektedir. Taşlığın güney kesiminde, tekkenin son genişletilmesi sırasında yapı kitlesi ile kuşatılmış bulunan Ünsî Hasan Efendi Türbesi bulunmaktadır. Tekke yıktırıldıktan sonra bu türbe eski haline rücu ederek bağımsız bir yapı niteliği kazanmıştır. Kare planlı ve kubbeli olan bu küçük türbenin duvarları moloz taş ve tuğla ile örülmüş, kapısının üzerine, içinde gömülü olan şeyhin kimliğini belirten, ta'lik hatlı ufak bir kitabe yerleştirilmiştir.

Zemin kattaki taşlığın kuzey duvarında harem dairesine, batı duvarında ise avluya açılan kapılar vardır. Zemini taş döşeli olan ve kısmen hazire şeklinde değerlendirilmiş bulunan avlunun merkezinde, Aydınoglu Şeyh Mehmed Efendi'nin hayratı olan, altıgen planlı, fiski-

yeli bir şadırvan yer alır. Altıgenin kenarlarına, mermerden oyulmuş Mevlevi sikkeleri dizilmiştir. Şadırvanı, ince uzun ahşap dikmelerin taşıdığı, Halvetî-Şabanî tacı tepeliği şeklinde taksim edilmiş bir camekân örtmektedir. Bu ilginç mimari ayrıntı geç devir tekkelerinde tarikat sembollerinin tasarıma yansıtılmasına güzel bir örnek oluşturmaktadır.

Şadırvan avlusu batıda, komşu parseli ayıran bir duvarla, güney-kuzey yönlerinde ise ikişer katlı ahşap binalarla kuşatılmıştır. Bu ahşap kanatlardan kuzeydeki derviş hücrelerini, diğeri, zemin katta kahve ocağını, üst katta da konuk odalarını (mihmanhane) barındırmaktadır. Söz konusu ahşap bölümlerle şadırvanın arası, çevredeki duvarlar ile ca-mekânın ahşap dikmelerine oturan bir tavanla kapatılmıştır. Bu garip örtü sistemi, bağdadi sıva ile oluşturulmuş, aynalı tonoz biçiminde tavan parçalarını içermektedir.

Avlunun doğu yönünde bulunan çift kollu bir merdivenle fevkani tevhidhaneye çıkılmaktadır. Tevhidhane mekânı düzgün olmayan, geometri açısından tanımlanması imkânsız bir plan arz eder. Kuzey duvarı boyunca ahşap dikmelerle ve korkuluklarla sınırlandırılmış iki katlı mahfiller uzanmaktadır. Kadınlara mahsus olan üstteki mahfiller kafeslerle donatılmış ve harem dairesi ile irtibatlandırılmıştır. Tevhidhanenin güney kesiminde, Ünsî Hasan Efendi'nin türbesine isabet eden alan yapıya dahil edilmeyip üzeri boş bırakılmış, etrafı, türbenin kubbesine bakan pencerelerin bulunduğu bir duvarla çevrilmiştir. Bu ilginç mimari çözümün en çok dikkat çeken yönü, üzerinde, küçük pencerelerle donatılmış bir aydınlık fenerinin yer almasıdır. Ayınlar bu türbe üstü boşluğu ile doğu duvarı arasındaki alanda icra edilmekteydi. Bu kesimde, cepheden dışarı taşan mihrap bulunur. Tevhidhane toplam on sekiz adet pencereden ışık almaktadır. Doğü duvarındaki pencerelerle mihrabın yanlarında bulunanlar, basık kemerler ve silmeli pervazlarla donatılmıştır. Duvarlarda kalem işlerinin, tavanda da, branda üzerine yağlıboya ile yapıl-

AYETULLAH BEY

484

485

AYNALIKAVAK KASRI

Aynalıkavak Kasrı'nın, Choiseul de Gouffier'nin *Voyage Pittoresque de la Grece* adlı albümünde yer alan gravürü. J. B. Hilaire'in deseni. *Ara Güler fotoğraf arşivi*

mış süslemelerin bulunduğu bilinmektedir. Söz konusu süslemelerin, II. Abdül-hamid devrinin eklektik zevkim yansıttığı tahmin edilebilir. Tevhidhanenin kuzeydoğu köşesinde yer alan ahşap minare, kısa ve kalın gövdesi ile yapının oranlarıyla uyum içindedir.

Bibi. Kut, *Dergehname*, no. 9, 230; Ayvansa-rayî, *Hadîka*, I, 30-31; Ayvansarayî, *Meç-muâ-i Tevârih*, 255; Çetin, *Tekkeler*, 584; Aynur, *Saliha Sultan*, no. 24, 34; *Âsitâne*, 4; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, no. 21, 12-13; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 3; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 10-11; M. B. Kâhyaoğlu, "Aydınoğlu Dergâhı ve Mescidi", *İSTA*. III, 1520-1526; Öz, *istanbul Camileri*, I, 26; *Os-manh Müellifleri*, I, 213; M. B. Tanınan, "Aydınoğlu Tekkesi", *DİA*, IV, 238-239.

M. BAHA TANMAN

AYETULLAH BEY

3, *İstanbul - 1918, İstanbul*) Fenerbahçe Spor Kulübü'nün kurucularından. Piyade Feriki (korgeneral) Şevki Paşa'nın oğludur. Saint Joseph Lisesi'ni bitirdi. Önce Terkos Şirketi'nde, daha sonra da Osmanlı Bankası'nda çalıştı. Bu memuriyeti sırasında iki arkadaşıyla birlikte -Nu-rizade Ziya Bey (Songülen) ve Prof. Necip Bey (Okaner)- 1907 ilkbaharında Fenerbahçe Spor Kulübü'nü kurdu. Kısa bir süre ilk takımlarda futbol da oynadı, sonra yöneticilikte karar kıldı. Kâtib-i umumi (genel sekreter) olarak çalışırken, Reis Ziya Bey'in istifası üzerine, 1910'da henüz 22 yaşındayken başkanlığı üstlendi. Dağılmak üzere bulunan kulübü toparlayan ve kurtaran kişi oldu. Fenerbahçe kulübüne büyük hizmetler verdi, bu arada Türkiye'de izciliğin vücut bulmasında da önemli rol oynadı. I. Dünya Savaşı'nın son yılında İstanbul'da baş gösteren ve pek çok cana mal olan "İspanyol nezlesi" salgını sırasında, henüz 30 yaşındayken hayata gözlerini yumdu. Karaca-ahmet Mezarlığı'nda toprağa verildi.

CEM ATABEYOĞLU

AYGÜN, KEMAL

(1916; *Şebinkarahisar- 1979, İstanbul*) İstanbul'un Şehir Meclisi'nce seçilmiş ilk belediye başkanı.

istanbul'da 1928'den beri valilik ve belediye başkanlığı aynı kişinin uhdesinde toplanmıştı. Valiliğe atanan kişi belediye başkanlığı görevini de üstleniyordu. 1958'den itibaren bu uygulamaya son verildi. Kemal Aygün İstanbul Şehir Meclisi'nce belediye reisi seçildi. 25 Aralık 1958 ile 27 Mayıs 1960 arası görevde kaldı.

Kemal Aygün, 1950'li yılların istimlaklerinin yarattığı bezginlik ortamında görevi devraldı. Kendinden önce yapılan istimlaklerin borçlarını kısmen ödedi. Ancak istimlak işleri onun döneminde de hızla devam etti. Dolmabahçe-Tophane yolu, Yıldız-Beşiktaş, Millet Caddesi-Beyazıt, Sirkeci-Florya sahil yolunun bir kısmı beton asfalt olarak bitirildi. Karaköy-Azapkapı yolu açıldı. Karayollarıyla ortaklaşa Sirkeci-Florya sahil yolu düzenlendi.

1959'da toplam 782.188 m2 beton yol yapıldı. Aynı yıl inşası biten yol sayısı 192 idi. inşaatı devam eden yol toplamı ise 69 idi. Kemal Aygün döneminde Kadıköy'de Bağdat Caddesi'ni düzenleme çalışmalarına başlandı. Beyazıt-Eminönü istimlaki hazırlandı. Kanalizasyon projeleri ihale edildi.

1950'li yılların sonlarına doğru İstanbul'da inşaat sayısında büyük artış oldu. Kırsal kesimlerin çözülmesi ve İstanbul'a göç kenti sürekli büyütüyordu. Eskiden yılda iki-üç bin inşaat yapılırken bu sayı 1958'de yedi bine ulaşmıştı. Apartman inşası ve satışları karaborsaya düştü. Kentte gecekondular yapıları bariz bir şekilde arttı.

Yükselen konut talebi karşısında inşaatların niteliği sorgulanmaya başlandı. Yapılarda eksik malzeme kullanımı ve teknisyenlerin bilgisizliği nedeniyle yeni binaların ve ilave katların zaman zaman çöktüğü görülüyordu. Bu nedenle Belediye Mimarlar Odası ile birlikte inşaat malzemelerinin standart bir hale getirilmesi için bir çalışma başlattı, inşaatlarda kullanılan biriket, tuğla, fayans, kereste, demir vb malzemenin kalitelerini denetleme hedeflendi. Kaçak inşaatların kontrolü ve önlenmesi için imar zabıtası kurulması düşünüldü, ancak gerçekleştirilemedi.

1959'da Vakıflar idaresi ile birlikte büyük küçük 22 cami onarıldı. Tophane'de Nusretiye ve Fındıklı'da Molla Çelebi camileriyle, Tophane Çeşmesi, Edirnekapı'da Mihrimah Camii ve medreseleri, Topkapı'da Kara Ahmed Paşa, Üsküdar'da Atik Valide ve Abdurrahman Ağa, Yeni Valide camileri, Şehzade Medresesi, Ayasofya Hamamı, Amcazade Hüseyin Paşa Medresesi, Laleli Camii, sebili ve dükkânları, Eyüp imaretleri, Yıldız Çeşmesi restore edildi.

Taksim'deki bugün adı Atatürk Kültür Merkezi olan Büyük Opera binasının inşaatı hızlandırıldı. Tepebaşı'ndaki Dram Tiyatrosu'nda Ankara Devlet Operası'nın desteğiyle opera kadrosu oluşturuldu. Kemal Aygün'ün girişimiyle kurulan Şehir Operası 12 Nisan 1960'ta Kültür Sarayı'nın açılışına kadar etkinliklerini sürdürdü.

25 Ocak 1960'ta Avrupa Konseyi üyesi ülkelerin yerel yönetim ve belediye temsilcileri Strassbourg'daki toplantılarında 1959'daki imar çalışmalarıyla önde gelen kent olarak istanbul'u oybirliğiyle Avrupa Ödülü'ne layık gördüler. Kemal Aygün, ödülü Avrupa Konseyi Avrupa Ödülü İstişare Komisyonu Başkanı M. Van Cauvelaret'den büyük bir törenle aldı ve istanbul'da getirdi.

Bu arada Belediye Zabıtası yeni baştan kuruldu. Zabıta memurlarının kıyafeti değiştirildi. Yeşil yerine lacivert renk elbise kabul edildi. Türkiye'nin ilk çağdaş belediye binası, Belediye Sarayı'nın tamamlanması ve hizmete açılması için büyük gayret sarf edildi. Binanın inşasına Aralık 1953'te başlanmıştı. 2 Mayıs 1960'ta NATO'nun bakanlar dü-

zeyindeki toplantısıyla hizmete açıldı. Kemal Aygün NATO toplantısından sonra 26 Mayıs 1960'ta makam odasında yarım gün çalışmış ve burada ancak bir ziyaretçi kabul edebilmişti. Ertesi gün 27 Mayıs askeri darbesi olmuş ve tutuklanmıştı. Belediye daireleri binaya 3 Haziran günü taşınabildiler.

İSTANBUL

ÂYİNE-İ VATAN

istanbul'un ikinci resimli Türkçe gazetesi, ilk sayısı 14 Ocak 1867'de çıktı. Gazete haftalık olduğunu belirtmesine karşılık, on gün arayla çıkmıştır, ilk sayısında İstanbul camiler profilim ve hal girişini Beyoğlu yönünden gösteren, şimşir kalıpla basılmış bir çizgi resim vardır. Klişe yaptırmanın güç olduğu o dönemde bu önemli bir yenilikti. Ancak, sürekli yeni klişe sağlamanın olanaksızlığı karşısında aynı resmin birkaç kez kullanıldığı görülmektedir. 8. sayısının kapağında Paris Uluslararası Sergisi'ndeki Türk pavyonunun bir resmi yer almaktadır.

Yayımcı Giritli Mehmed Arif, sunuş yazısında gazetenin ünlü kişiler, ünlü tesisler, olaylar, sanayi kurumları hakkında resim ve haberler vereceğini, politika ve edebiyattan da bahsedeceğini belirtmiş, resim ve hakk (oyma) sanatlarının Türkiye'de pek geç kalmış olması sebebiyle hatalar olabileceğini ve bunun hoş karşılanması gerektiğini de eklemiştir. Haberleri fazla ciddi olmayan, Mısır hıdivinin resimlerini yayımlayarak, bu yolla para kazanmayı tasarladığı anlaşılan *Âyine-i Vatan'm* ömrü pek uzun olmamış, Mart 1867'de *Vatan* adıyla çıkmıştır. Aynı yılın temmuz ayında "*Ruzname-i Âyine-i Vatan*" adıyla çıkan gazetenin de *Vatan'm* devamı olduğu sanılmaktadır.

İSTANBUL

AYKAÇ, EŞFAK

(1919, istanbul) Futbolcu, yönetici ve spor yazarı. Şair Fazıl Ahmet Aykaç'ın oğludur. Futbola, Galatasaray Lisesi'nde başladı, Galatasaray Spor Kulübü'nde yetişip parladı. 1934-1946 arasında Galatasaray birinci takımında yer aldı. Oyuncu olarak en parlak dönemi, milli maçların

yapılmadığı 1937-1948 arasına rastladığından milli formayı giyemedi. Bununla birlikte, 1955'te Futbol Federasyonu üyeliğine, sonra da milli takım tek seçiciliğine getirildiğinde, Türkiye'nin o zamanki efsanevi Macaristan futbol takımını 3-1 yendiği maçta (Şubat 1956) takımın başındaki teknik sorumlu olmak onurunu kazandı.

Galatasaray Spor Kulübü yöneticiliğinde ve o yıllardaki başarılı Feriköy futbol takımı antrenörlüğünde de bulunan Aykaç, Sümerbank'taki memuriyetinden emekliye ayrılınca *Cumhuriyet* gazetesinde spor yazarlığına başladı ve yazılarını daha sonra *Hürriyet*'te sürdürdü. Aykaç, İstanbul'un yetiştirdiği büyük futbol otoritelerinden birisidir.

CEM ATABEYOĞLU

AYLA, SAFİYE

bak. TARGAN, SAFİYE AYL

AYNALI PASAJ

bak. AVRUPA PASAJI

AYNALIKAVAK KASRI

Kasımpaşa'da Hasköy'de bulunan bir zamanlar Haliç sahilinin en büyük sa-hilsarayı olan Tersane Sarayı arazisinde yer alan kasır.

Tersane Sarayı, Topkapı, Üsküdar ve Beşiktaş saraylarından sonra Osmanlı hanedanının istanbul'da inşa ettirdiği dördüncü büyük saraydır. İmparatorluk tersanesinin Kasımpaşa'da kuruluşu I. Selim (Yavuz) zamanında başlamıştı. Bu devirde Haliç kıyısından Okmeyda-m'na doğru Kasımpaşa sırtlarını büyük bir koru kaplamıştı. Sahilde tersane kurulunca bu koru "Tersane Bahçesi", sultanların bir tenezzüh mahalli olması nedeniyle de "Hasbahçe" diye anılır oldu. Bu bahçede ilk kasrın ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Örneğin Evliya Çelebi 17. yy'da burada bir hamam, sofalar ve şadırvan olduğunu kaydederken kasrın yapımını da II. Mehmed'e (Fatih) atfeder. Evliya, II. Mehmed'in aynı zamanda buraya sat-rançvari düzende 12.000 servi ağacı diktirdiğini söylemekte; deniz kenarındaki kasrı ise Sultan İbrahim'in yaptırmış olduğunu iddia etmektedir. Vakanüvis Naima ise 1613 sonlarında I. Ahmed'in Edirne'den gönderdiği bir hatt-ı hümayun ile, istanbul'a döneceği bir yıl içinde, çok sevdiği ve oradan sık sık yaya olarak Ebâ Eyyübül-Ensârî'nin türbesini ziyarete gittiği Tersane Bahçesi'n-de bir kasır yaptırılmasını emrettiğini kaydeder. Ancak bu ifadedden kasrın bir

öncülü olup olmadığını anlamak mümkün değildir. 1614 Şubat'ında istanbul'a döndüğünde I. Ahmed hemen sarayı ziyaret ettiği gibi, Tersane Kasrı'nın yanında bir de çiçek bahçesi düzenlenmesini istemişti. Başta şeyhülislam olmak üzere devrin vüzerası, uleması bu bahçeye nadide çiçek soğan ve fidanları hediye ettiler. Sultanın emriyle yapımını Kaptan-ı Derya Halil Paşa'nın üstlendiği bu kasır 1677'de yanmış ve

1679'da IV. Mehmed tarafından yeniden yaptırılmış, özellikle III. Ahmed ve III. Selim devirlerinde tamamen yenilenmişti; saray ise tecdiden yapılan binalar ve ilavelerle sürekli büyümüş idi.

Bugün elimizde olan arşiv belgeleri de Tersane Sarayı'nın ve Aynalıkavak Kasrı'nın 1613 öncesi tarihine ışık tuta-mamaktadır. Bu tarihten sonraki belgeler de yeterli değildir ve genellikle kısmi onarımlarla ilgilidir. Bu nedenle 19. yy başına kadar sarayın bütünsel yerleşim şeması hakkında bilgi edinmek mümkün olamamaktadır. Gene Naima'da bulunan bir kayda göre Tersane Sarayı'nın harem kısmı denizi görmezdi; önünde yüksek bir duvar vardı. Gününün büyük bir kısmını haremden geçiren Sultan İbrahim tarafından 1647'de bu duvar yı-kıldı; haremın yüzü denize açıldı, buna karşılık, o taraftan pereme ve kayıkların geçmesi yasak edildi; fakat bu yasağın halka verdiği zarar fark edilerek bir hafta sonra yasak kaldırıldı.

Tersane Sarayı'nı tercih eden sultanlardan biri de IV. Mehmed olmuştur. 1677 Mart ayı ortalarında sultan haremi ile birlikte Tersane Sarayı'nda bulunurken horanda odalarından birinin ocağından sıçrayan ateşle yangın çıkmıştı. Vakanüvis Fındıklılı Mehmed Ağa bu

yangın sırasında cariyelerin önce sultanın bulunduğu "camlı büyük köşke", sonra da "deryaya nazır kafesli köşke" kaçtıklarını kaydeder. Eski bir bina olduğu için yangın söndürme çalışmalarının fayda etmediğini, yangının ancak camlı büyük köşke sıçramak üzereyken durdurulduğunu ekler. Fındıklık Mehmed Ağa, Polonya seferinden dönen IV. Mehmed'in, şerefine üç gün üç gece süren bir şenlikle karşılandığında, Haliç'te kayıklarla büyük bir esnaf alayı ile donanma düzenlendiğini kaydetmektedir. Esnaf at kayıkları ve mavnaları birbirine çattırıp, üstlerine köşkler yaptırıp Galata önünde toplandıktan sonra çeşitli gösteriler yaparak Tersane Sarayı'nın önünden geçmiş, Sultan bu alayı kafesli köşkten seyretmişti.

Fakat Tersane Sarayı'ndaki Aynalıkavak Kasrı'nı tarihe geçiren asıl şenlik III. Ahmed zamanında, 1720'de, sultanın dört oğlu ile Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın oğlu ve yüzlerce yoksul çocuğun sünnet edildiği otuz gün süren düğündür. Sultan düğün süresince haremi ile birlikte Tersane Sarayı'nda kalmıştı. Saray gündüz ve gece muhteşem eğlencelere sahne olurken, bu düğünü anlatan *Surname-i Vehbi* adlı bir manzum eser kaleme alan şair Vehbi'nin, bu eserinin minyatürlü kopyalarında çok canlı olarak sultan defalarca Aynalıkavak Sarayı'nda resmedilmiştir. Bu resimlerden birinde kasrın yanındaki bir kavak ağacının üstüne çerçeve içinde bir ayna asılmış olduğu ve üzerine de aynalı kavak yazıldığı görülmektedir. Seyyahların ifadesine göre Tersane Sarayı'nın Aynalıkavak Sarayı adını alması 17. yy ortasında olmuştur. Daha 1654'te Sieur du Loir sarayın görkemli aynalarına ve adına

AYNÎ ALİ BABA TEKKESİ

AYNÎ ALÎ BABA TEKKESİ

dikkati çeker. 1718 Pasorofça Antlaşması sonrasında Venedik Cumhuriyeti'nin Osmanlı sarayına hediye olarak gönderdiği aynalar da bu sarayın bazı dairelerini süslemişti. Öyle ki, bir iddiaya göre de bu "kavak kadar uzun endam aynaları", halk dilinde sarayın adının Aynalıkavak Sarayı'na dönüşmesine neden olmuştu. Bu dönemde, *Surname-i Vehbi'deki* minyatürlerde görüldüğü gibi kasır, direkler üzerinde denize taşan üç sofalı tipin güzel bir örneği idi. Sarayı 1727'de görmüş olan La Motraye kasrın zengin nakışlı bir yalancı kubbe ile örtülü olduğunu, bu kubbenin dışının ise kurşun çatılı olduğunu kaydetmiştir.

Tersane Sarayı harem ile enderun takımının ancak bir kısmını alabildiğinden, padişah buraya göç ettiğinde maiyetinden bir kısmı da Halic'in sonundaki Karaağaç Kasrı ile yanında, yine em-lak-ı midyeden Yusuf Efendi Bahçesi'ne çıkardı. Aynalıkavak Sarayı'nın bazı binalarının 1766-1767, 1779 ve 1787'de de I. Abdülhamid'in sadrazamı Koca Yusuf Paşa'nın girişimiyle tamir edildiği anlaşılmaktadır. III. Selim zamanında ise Kap-tan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa, sarayı tamir ettirmişti. Bu tamir sırasında civardaki Piyale Büyük Hasan Paşa'nın sarayı da alınarak Aynalıkavak Sarayı'nın harem dairesine eklendi. Ancak Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın gayretleriyle tersane genişletilmeye başlandığından sarayın bazı yapıları da peyderpey yıkılarak tersaneye katıldı. Harabesi 1787 Rus Savaşı sırasında erzak ambarı olarak kullanılmış olan Aynalıkavak Kasrı (Kasrı Hümayun) yerine III. Selim 1791'de Hasbahçe Köşkü'nü inşa ettirdi; mimarının Kırkor Balyan olduğu iddia edilmektedir. III. Selim'in sırkatibi Ahmed Efendi tarafından tutulan ve sultanın 1791-1802 arasındaki gündelik faaliyetlerini kaydeden *Ruzname* 'sinden, 1799'a dek tekrar Tersane Sarayı denilmeye başlanan sarayı sultanın oldukça sık ziyaret ettiği anlaşılmaktadır. Bu yıllarda sarayın daha çok bazı diplomatik görüşmelere sahne olduğu da anlaşılmaktadır. R. E. Koçu, Câbi Said Efendi'nin elyazması vekayi-namesinden naklederek 1802-1803 arasında da sarayın son izlerinin yok edildiğini söylemektedir. Bu belgeye göre Aynalıkavak Sarayı'nın taşları Mihrişah Valide Sultan'ın Eyüp'te inşa edilecek medrese ve türbesinde kullanılmak üzere naklölünmüştü.

Ancak 1911'de Saffet Bey tarafından yayımlanmış, Bahriye Arşivi'nde bulunduğu söylenen ve bir keşif defteri olması gereken 1805-1806 tarihli bir belge, sarayın asıl yapı gruplarının bu tarihte ayakta olduğunu göstermektedir. Bu keşif defterinde harem, daire-i hümayun,

namazgah köşkü, kızlarağası dairesi, hazinedar ağa ve maiyetinin dairesi, acemi-oğlanı koğuşları, hademe odaları, enderun ağalarının odaları, silahdar ağa, hazine ve seferli daireleri, balıkhane, köşkler, hamamlar, havuzlar, kapılar ve camiler gibi çok sayıda bina ismi geçmekte-

dir. Bu belgeden özetle S. H. Eldem sarayın Osmanlı saray düzenini ve teşkilatını tamamen yansıttığını gösteren yapı grupları dışında bazı mimari ve süsleme elemanlarına dair ayrıntılı bilgi ile bazı yapıların isimlendirilmelerine ve boyutlarına dair tanımlamamıza yardımcı olabilecek bilgiler aktarmıştır. Ancak bu tür belgeler bir tarihsel bütünlük içinde incelenmedikçe sarayın geçirdiği aşamalar konusunda aydınlatıcı olamamaktadır. Örneğin sarayın III. Ahmed veya III. Selim dönemlerine tarihlenmesi konusunda anlaşmazlıklar vardır. Bugünkü kasrın, III. Ahmed zamanında inşa edilen kasrın 18. yy sonunda geçirdiği onarım sırasında iç dekorunun yenilenmesi ve divanhanenin kısmen değiştirilmiş olması dışında aynen kaldığı ya da III. Selim zamanında tamamen yıkılarak yeniden yapıldığı konusuna bir açıklık getirilememekte; yapının mimari özelliklerine bakarak yapılan yorumlar kadar bir tek belgeyi yorumlayarak varılan sonuçlar da tatmin edici olmamaktadır. Aynalıkavak Kasrı'nın Abdülmecid devrinde, 1850'de Garabet Balyan tarafından onarılmış olması da onarıma dair böyle bir belgenin o tarihte Garabet Balyan'ın hassa başmimarı olması ile ilişkilendirilmesi-ne dayanmaktadır.

Aynalıkavak Kasrı, III. Selim, II. Mah-mud ve II. Abdülhamid zamanlarında tersaneye yapılan eklemeler sırasında denizden koparak içeride kalmıştır. Bugünkü Aynalıkavak Kasrı'nın ön cephesi kara tarafındadır ve iki katlıdır. Arazinin eğiminden faydalanan Haliç yönündeki cephe ise üç katlıdır. Kasrın planı, kuzeydoğu-güneybatı ekseninin iki tarafında yer alan salonlarla örülmüştür. Güney cephesinde ortası hafif bir bombe ile yükseltilmiş, sade bir örtüsü olan sahanlıktan yapıya girilir. Hemen karşıya gelen giriş holü ile merdivenlerin yer aldığı bölümün altında, arazinin eğiminden yararlanılarak, hizmet odalarının bulunduğu bir alt kat inşa edilmiştir. Giriş holünün sol taraftan açıldığı yan odalar ve servis hacimleriyle de bağlantılı büyük sofanın köşeleri pahlıdır ve iki eyvanı vardır. Haliç yönünde bulunan eyvan daha az derinliklidir. Bu salonun iki tarafında simetrik olmayan dört oda bulunmaktadır. Burası kasrın harem bölümüdür. Giriş holünün sağında 'bir köşe kapısıyla ulaşılan kasrın diğer bölümü, üç eyvanlı bir divanhane ile ona bağlı bir arzodasından oluşur. Kasrın en önemli mekânları bu odalardır. Divanhane kubbeyle örtülü olmasına rağmen bu kubbe içeriden algılanmaz. Divanhanenin pencereleri üzerinde Yesarizade'nin ta'lik hat ile yazdığı Enderunî Fazıl'ın Aynalıkavak Kasrı'nı öven şiiri bulunmaktadır. Divanhaneden arzodasına geçilmektedir. Bu odanın pencereleri üzerinde gene Yesarizade'nin ta'lik hatla yazdığı Şeyh Galib'in III. Selim'i öven şiiri

bulunmaktadır. Kasrın selamlık bölümü olan bu bölüm, bezemelerinin yoğunluğu ve kendi için-

deki şematik bütünlüğüyle ilgi çekicidir. Salonların ve odaların bütünlüğü, cephelerde alt ve tepe pencerelerinden oluşan birimlerin üçlü gruplar halinde düzenlenmesiyle sağlanmıştır. Alt pencerelerden Haliç yönündekiler dikdörtgen biçimli klasik çerçevelerle çevrilidir; kara tarafındakiler ise basık kemerli ve çerçevesizdir.

Yüzeylerin ele alınışı ve bezeme bakımından kasrın en ilginç bölümü divanhane ve arzodasıdır. Divanhanenin üç duvarını çevreleyen alt pencereler arasında, basık kemerlerle birbirine bağlanan dekoratif kolonlar bulunmaktadır. Bu bölümde kemer ayaklarının içi aynalarla ya da mermer levhalarla kaplıdır. Kasrın ortasındaki bu mekânın tavanı, içeriden tekne biçiminde yükseltilmiştir. Bu tavanda, arzodası ile benzer biçimde, çapraz kordonlarla geometrik örgeli bir girift bezeme düzeni oluşturulmuş, bitkisel ve stilize örgelerle de zenginleştirilmiştir. Yanlardaki eyvanlar ise altın yaldızlı bir dal şeridi ile çevrilmiştir. Tavan köşelerinde daire biçimli dört madalyon yer alır.

Tersane Sarayı'nın tersanenin genişletilmesi öncesindeki durumunu bütün olarak gösteren tek gravür Antoine-Ignace Melling'e aittir. Bu gravürde sarayı tanımlayıcı ayrıntılar seçilememekte; ancak resmin sağ başında görülen, zaman zaman "Hasoda Kasrı", "Hasbahçe Kasrı", "Daire-i Hümayun" olarak bilinen Aynalıkavak Kasrı hakkında genel bir fikir edinilebilmektedir. Üzeri yüksek bir kubbeyle örtülü olan kasır, 1720 minyatürlerinde olduğu gibi iki katlı ve üç so-falıdır. Orta sofa denize doğru taşmaktadır. Choiseul Gouffier albümündeki iki gravür ise kasrı daha ayrıntılı olarak gösterir. Üç çıkmalı olan kasır, yüksek bir subasman üzerine yerleştirilmiştir. Alt katı daha geniş olmak üzere iki kattan oluşmaktadır; üzeri kubbeyle örtülüdür. Geri plandaki yüksek bahçe duvarının arkasında kalan binalar saraya ait olan köşk ve dairelerdir. Ancak bu gravürde de ayrıntılar seçilememektedir. Oysa sarayı 1710-1711'de gören Corne-lius Loos'un hazırladığı dört adet resim kasrın iç mekânlarını çok ayrıntılı olarak göstermektedir.

Aynalıkavak Kasrı'nın alt katında bugün eski müzik aletlerinin sergilendiği Türk Müziği Araştırma Merkezi ve Çalgı Müzesi yer almakta; zaman zaman da klasik Türk sanat müziği konserleri düzenlenmektedir.

Bibi. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, I, 250-284, II, 311-324; P. Tuğlacı, *The Role of the Baltan Family in Ottoman Architecture*, ist., 1990, s. 9-15; M. Sözen, *Devletin Evi Saray*, İst., 1990, s. 98-111.

TÜLAY ARTAN

AYNÎ Aİİ BABA TEKKESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Kasımpaşa semtinin Çürüklük kesiminde, Bedrettin Mahalle-

si'nde, Ayni Ali Baba Sokağı ile Lobut Sokağı'nın kavşağında yer almaktadır.

II. Mehmed (Fatih) devrinde Aynî Ali Baba adında bir tarikat şeyhi tarafından tesis edildiği rivayet edilmektedir. Aynî Ali Baba'nın hayatı hakkında hemen hiçbir şey bilinmemekte, hangi tarikata bağlı olduğu da tespit edilememektedir. Tekke 13187 1902'de, Kadirî ve Rıfâî tarikatlarına bağlı Bağdatlı Şeyh Mehmed Ensarî tarafından yeni baştan inşa edilmiştir. Söz konusu şeyh daha önce Erzincan'da kendi mülkü olan bir tekkede postnişin iken 19. yy'ın sonlarında İstanbul'a gelmiş ve yeniden inşa ettirdiği bu tekkede gösterdiği "burhanlar" (Rıfâî ayinleri sırasında yapılan, Allah'a bütün benliği ile teslim olanların bedeni yaralardan etkilenmeyeceklerini ve acı duymayacaklarını kanıtlamaya yönelik gösteriler: Vücudun çeşitli yerlerine "topuz" denilen şişleri ya da kılıç, tığ türünden aletleri saplamak, "gül" denilen kızgın demirleri yalayarak söndürmek vb) ile büyük şöhret yapmıştır. Ailesi Aynî Ali Baba Tekkesi'ne mensup olan Aziz Nesin'in hemen bütün çocukluğu bu tekkede geçmiş, *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez* adını verdiği hatıra kitabında tanık olduğu coşkulu Rıfâî ayinlerini, bu ayinler sırasında gösterilen burhanları çarpıcı bir dille aktarmıştır.

Tekkelerin kapatılmasından sonra Vakıflar idaresi tarafından mesken olarak kiraya verilmiş, 1950'den sonra kiracılar çıkartılarak, tekkenin 2. banisinin oğlu ve son postnişini olan Emekli Albay Şeyh Muhyiddin Ensarî (ö. 1978) tekkeye yerleşmiştir. Tevhidhaneyi cami olarak kullanan, buranın imam-hatipli-ğini üstlenen Şeyh Muhyiddin Ensarî vefatına kadar ailesi ile tekkenin harem bölümünde ikamet etmiştir. Uzun yıllar Bedrettin Mahallesi'nin muhtarlığını da üstlenen şeyh efendi hayatının sonuna kadar tekkenin kapısını herkese açık tutarak Cumhuriyet devrinde tarikat geleneklerini ve tekke folklorunu yaşatan nadir simalardan birisi olmuştur. Tamire muhtaç durumda bulunan tekke binası 1980'lerin başında şeyh efendinin kızı yüksek mimar Fahrünissa Ensarî'nin hazırladığı restorasyon projesi çerçevesinde, özgün şekline sadık kalınarak esaslı bir onarım geçirmiştir. Tevhidhane bölümü günümüzde de cami olarak kullanılmakta, son şeyhin ailesi harem bölümünde ikamet etmektedir.

Aynî Ali Baba Tekkesi, Kasımpaşa' dan Şişhane'ye ve Tepebaşı'na doğru uzanan, kabir taşı yaptıracak parası olmadığından üst üste gömülen fakirlerin mezarlarını içeren, halk tarafından "Çürüklük" olarak anılan mezarlık alanının içinde yer almaktaydı. Günümüzde bu alanın büyük bir kısmı yollar ve meskenler tarafından işgal edilmiş, bir kısmı da yeşil saha olarak değerlendirilmiş bulunmaktadır.

Tekkeyi oluşturan bölümler, 14,50x 13 m boyutlarında, üç katlı bir binanın içinde toplanmıştır. Zemin katın kagir duvarları kısmen moloz taşla örülmüş, birinci ve ikinci katın ahşap iskeletli duvarları dışardan ahşap kaplama, içerden

Aynî Ali Baba
Tekkesi'nin
güney cephesi.
M. Baha Tanman,
1982

bağdadi sıva ile oluşturulmuştur. Ahşap çatı alaturka kiremitlerle kaplıdır. Eşine az rastlanır cinsten karmaşık ve organik bir plan düzeni arz eden tekkenin cümle kapısı batıda, Aynî Ali Baba Sokağı üzerindedir. Kapının üzerindeki kitabe tekkenin ikinci kuruluş tarihini (1318) taşımakta, sülüs hatla yazılmış, yarı manzum yarı mensur bir metin içermektedir. Kitabenin üst kısmına bir Rıfâî tacı kabartması işlenmiştir.

Cümle kapısından geniş bir taşlığa girilir. Taşlığın solunda mutfak, bunun karşısında iki hela yer alır. Aradaki kapıdan tekkenin kuzeyindeki küçük bahçeye çıkılmaktadır. Taşlığın güney kesiminde, hâlâ misafir odası olarak kullanılan iki adet derviş hücresi, aynı sırada, yapının güneydoğu köşesinde türbe bölümü ile buna bağımlı bir ziyaret mekânı bulunur. Aynî Ali Baba ile aslında Kulaksız Mezarlığı'nda gömülü olan Şeyh Mehmed Ensârî'nin sandukalarını barındıran bu bölüm kısmen "makam türbesi" niteliğindedir. Türbenin kuzeyine bitişik olan birim ise çay ocağıdır.

Aynî Ali Baba
Tekkesi'nin
planı.

M. Baha Tanman

Biri cümle kapısının sağında, diğeri çay ocağı ile helaların arasında bulunan iki merdiven zemin kat ile birinci katın bağlantısını sağlar. Bu katta binanın çekirdeğini oluşturan tevhidhane yer almaktadır. Ayinlere tahsis edilmiş alanın doğu sınırında dört adet halvethane sıralanmaktadır. Belirli dönemlerde -özellikle muharrem aylarında- halvete giren, "erbain çıkarar" dervişler için düşünülmüş bulunan, asgari ölçülerdeki (1,5x1,5 m) bu hücreler perdeli birer kapı ile tevhidhaneye açılmaktadır. Kible duvarında, cephede çıkıntı yapan, yarım daire planlı mihrap yer alır. Tevhidhanenin batı yönünde, içinde ahşap minberin yer aldığı, ahşap korkuluklarla ayin alanından ayrılmış olan "mevlidhan maksuresi" vardır. Bunun yanında da, ayinleri izlemek isteyen hatırlı konuklara mahsus ufak bir mahfil bulunur. Tevhidhane bölümü Şeyh Muhyiddin Ensârî tarafından adeta bir tarikat müzesi gibi düzenlenmiş, eski levhalar, bulunmaları gereken yerlere konmuş, özellikle mihrap, Rıfâîli-ği simgeleyen tarikat eşyası

(teber, kılıç,

AYRAL, MACİD

489

AYŞE SULTAN ÇEŞMESİ

Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı'nın günümüze kalmış bölümünden (solda) bir görünüm.

AH Hikmet Varlık, 1993

şiş. tığ vb) ile ve bu tarikata özgü bir düzen içinde tefriş edilmiştir.

Tevhidhanenin kuzeyinde, ayinleri izleyen erkek seyircilere ayrılan, ahşap korkuluklarla sınırlandırılmış bir mahfil yer almaktadır. Zemin kattan hareket eden iki merdiven de, aynı zamanda son cemaat yeri gibi kullanılan bu mahfile ulaşır. Bu mahfilin batısında yan yana iki ufak mekân sıralanır. Bunlar, tekkeye gelen önemli konukların şeyh efendi tarafından ağırlandığı "şeyh odası" ile dervişlerin sohbetine tahsis edilen "meydan odasıdır". Zemin kattan bu mahfile çıkan merdivenin yanından, tekkenin batı cephesindeki "mükebbireye" geçilir. Minaresi olmayan bazı tekkelerde olduğu gibi, burada da minarenin yerini tutan bu e-zan okuma mahalli cepheye iliştirilmiş minyatür bir köşk niteliğindedir.

Erkek seyircilerin kullandığı mahfilin bir kısmı, ahşap bir bölme duvarı ile ayrılarak kadınlar mahfiline dönüştürülmüştür. Buradan dar bir merdivenle, tevhidhanenin bütün kuzey duvarı boyunca devam eden fevkani kadınlar mahfiline ulaşılır. Alçak tavanlı olan bu iki mahfilin tevhidhaneye bakan yüzleri ahşap kafeslerle kapatılmıştır. Birinci kata göre bir miktar içeri çekilmiş olan ikinci kat harem bölümüne aittir. Bu katta, iç içe iki sofanın çevresinde yatak odaları, harem mutfak, hela ve gusül-hane gibi birimler sıralanmaktadır. Harem bölümü tek katlı sıradan bir mesken gibi tasarlanmış ve adeta tekkenin üzerine iliştirilmiştir.

Her türlü şekilcilikten ve üslup kaygısından uzak olarak tasarlanan Aynî Ali Baba Tekkesi'nin planındaki düzensizlik, asimetri ve organik doku cephelerine de aynen yansımaktadır. Bu özelliği ile, estetik açısından başarılı olmasa da, çağdaşı olan diğer tekkelerden farklı "nev'i şahsına mahsus" bir yapıdır. Ayrıca günümüzün İstanbul'unda, Galata Mevlevîhanesi dışında, bütün özgün aksesuvarıyla döşeli olarak ayakta duran başka tekke bulunmadığı için Aynî Ali Baba Tekkesi tekke folkloru açısından büyük kıymet taşımaktadır.

Bibi. H. Göktürk, "Aynîbaba Dergâhı", "Ay-nâlibaba Sokağı", "Aziz Ensari Bey", *İSTA*, III, 1621-1622, 1723-1725; ay, "Ensari (Mu-hiddin)", *İSTA*, IX, 5126-5127; A. Nesin, *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez*, ist., 1975 (4. baskı), 75-79.

AYRAL, MACİD

(11 Nisan 1891, İstanbul - 17 Mart 1961, İstanbul) Hattat. Şehremaneti müdürlerinden Zühdü Bey'in oğludur. Beylerbe-yi'nde doğdu. Üsküdar İdadisi'nde (lise) okurken sağlık sebepleri yüzünden okulu bıraktı, 1908'de Evkaf Nezareti Teftiş Heyeti Kalemî'ne memur olarak girdi. 1923'te Polis Müdüriyeti sicil memurluğundan ayrılınca Babîâlî'de bir yazıhane açarak hattatlık yaptı. Cumhuriyet döneminde Ankara'da Vilayet Genel Meclisi Başkâtipliği'nde çalıştıktan sonra

emekli oldu. 1955'te davetli olarak Bağdat'a gitti ve 1959'a kadar Bağdat Üniversitesi'ne bağlı Güzel Sanatlar Okulu'nda hat hocası oldu.

Ayral küçük yaşta hat sanatıyla ilgilenmeye başladı. Ali Bey ile Enderunlu Ahmed Rakım Efendi'den sülüs, nesih ve rık'a dersleri aldı. Yazılarına hayran olduğu hattat Şefik Bey gibi yazmak en büyük emeliydi. Medresetü'l-Hattatın'e devam ederek İsmail Hakkı Altunbe-zer'den(->) celi sülüs, Hulûsî Yazgan'dan ta'lik yazı öğrendi ve icazetname aldı.

İstanbul'da Şişli, Levent (Âfet Yola), Bebek, Yeşilköy, Beyoğlu, Kamer Hatun ve Davutpaşa camilerinde yazıları vardır. Bunun dışında Topkapı'da sur kapısının dış tarafında İstanbul'un alınacağına dair olan hadis ve bazı çeşmelerdeki celi sülüs yazıları da sayılabilir. Eserlerinin kâğıt üzerine olanlarına ise özel koleksiyonlarda rastlanmaktadır. Ayral'ın bir özelliği de, imzasız olan yazıların hangi hattata ait olduğunu tammasıydı.

Sülüs ve nesih'te Hafız Osman, celi sülüste Mustafa Rakım, talikte de Yesâ-rîzade Mustafa İzzet Efendi ekolüne bağlıdır.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar*, 179-182; Rado, *Hattatlar*, 263; U. Derman, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri*, ist., 1982.

ALİ ALPARSLAN

AYRILIK ÇEŞMESİ

Kadıköy'de İbrahimağa Mahallesi'nde Bağdat Caddesi ile Acıbadem'e çıkan yolun kesiştiği yerde yol kenarındadır.

Kızlarağası Gazanfer Ağa tarafından 17. yy'm başlarında yaptırıldığı bilinen çeşme üzerindeki kitabeden anlaşıldığına göre 1154/1741 tarihinde de kızlara-ğası olan Ahmed Ağa tarafından tamir ettirilmiştir. Yine yapıda bulunan bir başka kitabeye göre 1340/1921-22 tarihinde de V. Mehmed'in (Reşad) torunu Dürriye Sultan adına bir kez daha tamir ettirilmiştir.

Ayrılık Çeşmesi

Nazım Timuroğlu, 1993

İ. H. Tanışık'ın belirttiğine göre çeşme 1940'lı yıllarda bir miktar toprağa gömülmüş

ve suyu akamaz durumda idi. 1980'lerin sonunda Kadıköy Belediyesi Ayrılık Çeşmesi'nin yaşamasını sağlamak amacıyla yapıyı yol kotunun üstüne çıkartmış ve temizletmiştir. Bölüm bölüm bozulmuş olan saçaktaki palmet-li friz çimento harcı ile tümlenmeye çalışılmış, ancak pek başarılı olmamıştır.

Çeşme oldukça sade bir yapı olmasına karşın, sosyal hayattaki önemi açısından çok tanınır. Bunun nedeni, doğu seferlerine çıkarken ordunun burayı ilk menzil noktası olarak kullanmasıdır. IV. Murad Bağdat seferine (1638) çıkarken, ordu buradan hareket etmiş ve istanbul ayanı tarafından bu menzilden uğurlan-mıştır. Bundan sonradır ki ordunun izlediği yol Bağdat Caddesi(->), çeşme de Ayrılık Çeşmesi olarak adlandırılmıştır.

Çeşme 17. yy'm başlarında şimdi yok olmuş bulunan bir namazgahın kıyısına inşa edilmişti. Namazgahın bir diğer tarafında da, bugünkü Bağdat Caddesi boyunca bir hazire meydana gelmiştir. Bu hazirede önemli şahsiyetler gömülü olmakla birlikte, bakımsızlıktan taşları çalınmış ve mezarların çoğu yok olmuştur.

Ayrılık Çeşmesi mimari açıdan klasik Osmanlı üslubunun basit bir örneğidir. Küfeki taşından inşa edilmiş, haznesiz bir yapıdır. Kaş kemerli ayna nişinde iki kitabe yer alır.

Birinci kitabe 1154/1741-42 tarihlidir ve iki kıta halinde manzum halde yazılmıştır. Tarih beyti, *Geldi bir hayr ehli tarihin dedi / Pak ihya eyledi Ahmed Ağa 1154*, şeklinde, ikinci kitabe ise bunun altında ve tek satırdır; "Dürriye Sultanın rûhiçün el fatiha 1340".

Ayna taşı yüzeysel bir sivri kemer motifi ile bezelidir. Musluk kopartılmış olduğundan akamaz haldeki çeşme, cephesinin iki kenarı yuvarlak sütunçeli o-lup, başlıkları stalaktiktir. Tanışık'a göre üç yalaklı olan yapının bugün ayna altındaki tek yalağı içi toprak dolu olarak durur. Diğerleri -ki Tanışık'taki resimden bunların çeşmenin sağ ve solunda uzanan hayvan sulama yalakları olduğu anlaşılır- yok olmuştur.

Bibi. *İSTA*, III, 1631; S. Eyice, "Ayrılık Çeşmesi", *İA*, IV, 284; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 346; S. Eyice, "İstanbul-Şam Bağdat Yolu Üzerindeki Mimari Eserler", *TD*, 13, s. 90-92; M. K. Özergin, "Üsküdar Bostancıbaşı Derbendi Güzergâhı Mimarî Eserlerinin Kitabeleri", *TD*, 13, s. 121-123.

ZİYA NUR SEZEN

AYRILIK ÇEŞMESİ MEZARLIĞI

Kadıköy'de Rasimpaşa Mahallesi'nde, Acıbadem yolu üzerindeki Yıldızbak-kal'dan başlamakta ve tren hattına paralel uzanarak İbrahimağa'da Ayrılık Çeşmesi ve namazgahı yanında sona ermektedir. Adını Ayrılık Çeşmesi ve namazgahından alır. Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı 1934 tarihli *İstanbul Rehberi'n*-deki haritaya göre Ayrılık Çeşmesi Sokağı

ile Taşköprü Caddesi ve bu cadde

ile Hasanpaşa Mezarlık Sokağı arasında bulunan iki ayrı yapı adasında iki parça halinde uzanıyordu.

Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı, Üsküdar' dan başlayıp Kızıltoprak'a kadar uzanan büyük Karacaahmet Mezarlığı'nın günümüze kalabilen son ucudur. Anadolu yakasının bu çok geniş sahaya yayılan mezarlığı ayrı adlar alarak, arada boşluklar ile tarihi Bağdat yolu boyunca devam etmekteydi. Bağdat yolunun önemli menzil noktalarından biri olan Ayrılık Çeşmesi ve namazgahından itibaren hafif bir yokuş şeklinde yükselen arazide, Bağdat yolunun iki yanında Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı uzanıyordu. Bugünkü Yıldızbakkal'ı atladıktan sonra tekrar aşağıya inen yamaçta Söğütlüçeş-me, daha ileride Mahnuud Baba mezarlıkları bulunmaktaydı. Yoğurtçu Dere-si'nden sonra da yine küçük bir mezarlık yer alıyordu. Son otuz-kırk yıl içinde bu kabristanların hepsi yok olmuştur. Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı'nın ise İbrahimağa tarafında Bağdat Caddesi'nden inerken sol yanda tren yolunu izleyen parçası müstakil bir mezarlık halinde iskân bölgesinin içinde kalmıştır. Sağ taraftaki bölümden hiçbir iz kalmamıştır. Sadece gecekondu arasında duran birkaç servi ağacı burada bir zamanlar mezarlık bulunduğunun işaretidir. Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı'nın tren yolu tarafındaki kısmı da aynı kadere uğramakta, hattâ içine gecekondu yapılmakta iken 1970'li yıllarda Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nun müdahalesiyle bir ölçüde kurtarılmıştır. Kurum buradaki gecekonduları yıktırarak, kırık ya da toprağa gömülmüş mezar taşlarını (şahide) çıkartarak dikilebilecek durumda olanları dikirmiş ve mezarlığa demir parmaklıklar yaptırmıştır.

Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı'nda genellikle saraya mensup kişilerin kabirleri bulunmaktadır. Bugün pek az bir parça-

sı kalabilen mezarlıkta mevcut mezar taşları da yarı yarıya gömülmüş, bir kısmı parçalanmış, büyük bir kısmı da bitki örtüsü altında kaybolmuş durumdadır. Sahiplerinin unvan ve adlarıyla vefat tarihleri tespit edilebilen taşların incelenmesi sonunda Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı'nın 18. yy sonlarına doğru oluşmaya başladığı ve 20. yy başlarına kadar buraya defin yapıldığı anlaşılmaktadır.

Mezarlığın Acıbadem yolu ile Bağdat Caddesi'nin kesiştiği bölümünde tuğla duvarla çevrili bir sofa yer alır. Mezarlıktaki birçok önemli şahsiyetin hüviyetleri Mehmed Raif Bey'in *Mir'at-ı İstanbul* adlı kitabında yer almıştır.

SEMAVi EYİCE

AYŞE HATUN ÇEŞMESİ

Üsküdar'da Duvardibi'nde Karacaahmet Mezarlığı'nın Tunusbağı Caddesi tarafındaki bölümünün duvarına bitişiktir.

Ampir üslubunda ve bir sütun şeklindeki çeşme 1209/1794-95 tarihli dir. Rodoslu Hasan Efendi'nin kızı olan Ayşe Hatun tarafından yaptırıldığı kitabesinden anlaşılır.

Tek parça mermerden inşa edilen çeşmenin tepesinde "Maşallah" yazılı bir bölüm ve üstünde sonsuzluğu^ sembolize eden alem niteliğindeki küçük bir küre yer alır. Bunun altındaki bölüm ise "Ve min el-maî külli şey'in hayy" ayet-i kerimesine ayrılmıştır. Cephenin iki kenarı boyunca bir bitki motifli süsleme kuşağı aşağı kadar iner. Bunlar stilize akantus yaprakları altında paye biçimli süslemelerdir. Bunların arasında cephenin ortasında istiridye motifi olarak adlandırılan antik kökenli bir süsleme bulunur. Bunların altında bir silme ile sınırlandırılmış üçüncü bölümde, iki yanda birer sütun-çe arasına dört satırlık kitabe yerleştirilmiştir. Kitabenin üst tarafında kitabe imzası olarak "Muhammed Kâşif" adı okunur. Kitabe metni ise şöyledir: "Beray-ı

Ayşe Hatun Çeşmesi

Erkin Emiroğlu, 1981

şâdânî-i rûh-ı sâhibetü'l hayrat merhû-. me Ayşe Hâtûn binti Hasan el-Rodosî rûhiçün el-fâtiha Sene 1209".

Burada tarih sırasının iki yanında birer rozet yer alır. Bu bölümün altında ise bereketi sembolize eden üzümlerin kabartma olarak işlendiği bir başka bölüm göze çarpar. Bugün yok olmuş bulunan teknenin ve musluk bölümünün hemen üzerinde küçük bir dal kıvrım yaparak burayı ikiye ayırır.

Çeşme bugün sağlam olmakla birlikte, arkasındaki mezarlığın yüksek kotunun baskısı ile bir miktar yerinden oynamıştır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 396; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 79-80.

ZİYA NUR SEZEN

AYŞE SULTAN ÇEŞMESİ

Şehzadebaşı'nda Şehzade Camii'nin, Belediye Sarayı karşısındaki avlu kapısının sağında yer alır.

Çeşme, t. H. Tanışık'a göre 1012/ 1603-04 tarihinde III. Murad'ın kızı Ayşe Sultan (ö. 15 Mayıs 1604) adına kocası İbrahim Paşa tarafından yaptırılmıştır. Ancak İbrahim Paşa 1011/1602 tarihinde ölmüştür. Kitabelerde ise tarih 1012' dir. Ayrıca kitabe metninde İbrahim Paşa'nın ruhuna dua istenmektedir. O tarihte hayatta olsa idi, böyle denmeyecekti. Böylece çeşmenin Tanışık'ın dediği gibi İbrahim Paşa tarafından değil, hanımı Ayşe Sultan tarafından kocasının ruhu için yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca yine Tanışık'ın dediği Rumi takvim hesabının da doğru olmadığı kesindir.

AYŞE SULTAN ÇEŞMESİ

490

491

AYVANSARAY

Ayşe Sultan Çeşmesi, Şehzadebaşı

Nazını Timuroğlu, 1963

Hazneli bir çeşmedir. Sırtı caminin avlu duvarına bitişik ve üç cephelidir. Sağ cephe mermer kaplı, sol taraf ise kesme taştır. Bu tarafın restorasyonlu olma ihtimali yüksektir. Ana cephenin iki köşesi yuvarlak sütunçelerle yumuşatılmıştır. Vaktiyle yapının tümüyle mermer kaplı olduğu anlaşılır. Ancak zamanla kötü kaliteli mermerler kırılmış ya da dökülmüş, yerleri taş ile restorasyona tabi tutulmuşlardır. Ayna nişi iki yanda keskin köşeler yaparak cepheye oturur. Kemerli yuvarlaktır ve içeride daha sık, basık bir kemer ile arasındaki kavsarası tavus kuyruğu motifi denilen tarzda düzenlenmiştir. Ayna bunun dışında sadedir. Musluğun çevresi boyuna dikdörtgen bir silme ile çerçevelenmiştir. Bu bölümün üstünde, basık kemerle arasındaki boşlukta yüzeysel beşgenlerden oluşan bir bordur ve altında sekiz mısra-lık bir kitabe yer alır. Şair Hükmi'ye ait kitabenin tarih beyti şöyledir: "Oldu İbrahim Paşa ruhu için sayılâb 1012".

Ayna nişinin yuvarlak kemerinin tepesinde cephe boyunca tek kıtalık bir diğer kitabe ile, bunun da üstünde ortada bir tuğralık bulunmakta ancak içi boş durmaktadır. Buradaki kitabenin tarih beyti ise: *Hükmiyâ söyler dehan-ı lülesi tarihini/ İçin İbrahim Paşa ruhuna eyleyin dua 1012* şeklindedir.

Saçak yine beşgenli bordur ile iki kademeli bir silme halinde yapıyı çevreler. Çatısı taştır ve dört eğimlidir. Çeşme bugün akmamaktadır. **Bibi.** Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, I, 54-56.

ZİYA NUR SEZEN

AYŞE SULTAN ÇEŞMESİ

Üsküdar'da İmrahor Caddesi'nden Ayazma Camii'ne ayrılan yolun köşesinde, İmrahor Camii karşısındadır.

Tamamen mermerden, hazneli ola-

Ayşe Sultan Çeşmesi, Üsküdar

Ziya Nur Sezen, 1993

rak inşa edilmiş olan yapı kitabesine göre 1007/1598-99 tarihinde I. Süleyman'ın (Kanuni) torunu ve III. Murad'm kızı Ayşe Sultan (ö. 15 Mayıs 1604) tarafından 1598/99'da yaptırılmıştır. Celi sülüs hatla kaleme alınmış

kitabesi tek beyit halindedir ve bir satıra yazılmıştır. Kemerin tepesi ile saçak arasında yer alan kitabenin tarih bölümü şöyledir: "Zülâl-i çeşme-i aynü'l-hayât 1007".

Vaktiyle çeşmenin arkasında mevcut hazire yok olduğundan burası belediye tarafından düzenlenerek park haline getirilmiştir.

Çeşmenin haznesi kesme taştan yapılmıştır ve dardır. Mermer cephe hazne cephesini tümüyle kaplamaz. Bunun sol tarafında haznenin kesme taşları izlenebilir. Bu yöndeki yan cephenin saçağında daha önceden var olan bir ahşap sundurma örtüsünü taşıyan parçalar bugün durmaktadır. Yapının üstü düz bir örtüye sahiptir.

Ayşe Sultan Korusu

Faik Yaltmk, 1993

Yapının arka cephesi sonradan yapılan tamir sırasında kesme taş-tuğla karışımı bir örgü ile süslü bir cephe haline konmuş, ancak bu, çeşmenin özgün yapısı ile bağdaşmamıştır.

Klasik Osmanlı mimarisi üslubundaki çeşmenin ayna kemeri iki renkli (kırmızı-beyaz) taş işçiliğinin de güzel bir örneğidir. Kemer alınlığında, iki yanda palmetli rozetler bulunur. Kemer ince bir silme ile kademelendirilmiştir. Ayna üzerinde de musluk çevresini sınırlayan bir dikdörtgen silme yer alır. Bunun içinde ise bitki motifleriyle süslemeli kabartmalar göze çarpar.

Yalak yekpare mermer olup, gömüldüğü için cephesindeki süsleme bugün bir miktar görülebilir. İki yanındaki kovalık sekileri durmaktadır. Ancak bunlar da yol hizasına kadar gömülmüşlerdir. 1940'lı yılların başında aktığı bilinen çeşmeye bugün şehir şebekesinden su verilmiştir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 262; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 15-16.

ZİYA NUR SEZEN

AYŞE SULTAN KORUSU

Bebek-Rumelihisarı arasındaki sahil yolundan Boğaziçi Üniversitesi korusuna ve kampusuna doğru yükselen güneydoğu ve kuzeydoğuya bakan yamaçlar, tepecikler ve vadilerden oluşan oldukça dik eğimli bir arazi parçası üzerindedir. Alanı yaklaşık 60-65 dönüm kadardır.

Adı kuru ile bütünleşen Ayşe Sultan (Ayşe Hamide Osmanoglu), II. Abdül-hamid'in kızıdır. 1886'da İstanbul'da doğmuş, özel öğrenim görmüştür. İlk evliliğini sonradan Suriye cumhurbaşkanı olan Damat Ahmed Nâim Bey ile yapmış, daha sonra Müşir Rauf Paşazade Kurmay Albay Damat Mehmed Ali Bey ile evlenmiştir. Hanedan mensubu olduğu için Cumhuriyet'in ilanından sonra 1924'te yurtdışına çıkmak zorunda kalmış, Paris'e gitmiş, 1952'de Türkiye'ye dönmüş, 1960'ta İstanbul'da vefat etmiştir.

Ayşe Sultan, mülkü olan koruyu, 1942' de, henüz Avrupa'da yaşarken, İstanbul'

da güvendiği bir yakınının aracılığıyla Sami Ozan'a (Serozan) satmış, 1960 sonrasında da koru parsellenerek İstanbul' un zengin ve tanınmış kişilerine satılmış, üzerine ilk olarak 20 kadar iki-üç katlı villa, ev veya apartman inşa edilmiştir. Korunun içinde bulunan balta yontusu, meşe lata ve kalaslarla inşa edilmiş, tek katlı, 38 odalı, iç ve dış duvarları bağdadi ve sıvalı, kireç badanalı köşk, daha 1958'de yıktırılmış, 1960 sonrasında, inşaat alanı haline gelirken de ağaçların çok büyük bölümü kesilmiştir. Görgü tanıkları, 80-90 cm çapındaki ulu, yaşlı çamların kesildiğini anlatmaktadırlar.

Bugün Ayşe Sultan Korusu'nun yerinde bir mahalle oluşmuş, koru yok olmuştur. Ancak ev ve apartmanların çevresindeki müşterek alanlar üzerinde, korudan arta kalmış ağaçlar, örneğin, yaşlı fıstık-çamlan, mavi atlas sedirleri, Himalaya sedirleri, serviler, erguvanlar, defneler, ceviz ağaçları, acemdutları, dişbudak ve kokarağaçlar, dağ akçaağacı Boğaz'da her yerde pek rastlanmayan yaşlı Macar meşesi (*Quercusfrainetto*), karayemişler, sakızağaçları, akçakesme ve karaağaçlar mahalle sakinleri tarafından bir ölçüde korunmaktadır. Ayrıca mülk sahipleri, kendi evlerinin bahçelerine manolya, at-kestenesi, morsalkım, kırmızı yapraklı sü-seriği, porsuk, mavi ladin, mavi göknar, Uludağ göknarı, oyaağacı, gülibrişim, zakkum, ağlayan kadın kalbi (*calycant-hus*), Trabzon hurması, kelebekçalısı gibi süsleme değeri olan ağaç ve çalıları dikmişlerdir. Ayşe Sultan Korusu, günümüzde orman görünümünü yitirmiş, yeşillikler içindeki bir mahalleye dönüşmüştür. FAİK YALTIRIK

AYTAÇ, HÂMİD

(1891, Diyarbakır - 19 Mayıs 1982, İstanbul) Hattat. Asıl adı Şeyh Musa Az-mi'dir. 30 yaşlarına kadar yazılarında Azmi imzasını kullandıktan sonra Hâmid adını almış ve ölümüne kadar onu kullanmıştır. Babası kasap Zülfikâr Efen-di'dir. Dedesi ise, *Tuhfe-i Hattatın* adlı hattatlar tezkiresinde adı geçen Âdem-i Âmidî'dir (Diyarbakırlı Âdem).

Aytaç, ilk ve orta öğrenimini Diyarbakır'da yaptı. Diyarbakır İdadisi'ni bitirdi. 1908'de İstanbul'a gelerek Hukuk Mektebi'ne kaydoldu ise de sanata olan merakı dolayısıyla bir yıl kadar sonra ayrılıp Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Okulu) resim ve hakk (oymacılık) şubesine girdi. Hayatını kazanma zorunluluğu karşısında burayı da bıraktı.

Yazı sevgisini Diyarbakır'da sıbyan okulunda, sonradan Diyarbakır milletvekili olan Mustafa Akif Tütenk'ten aldı. Askeri rüştiyede Hoca Vâhid Efendi'den rık'a ve jandarma kolağalarından Ahmed Hilmi Efendi'den sülüs yazı meşketi. İdadide de yazı öğretmeni akrabası Ab-düsselâm Efendi'den istifade ederek yazısını geliştirdi; İstanbul'a geldiğinde fırsat buldukça devam ettiği Nazif Bey'den celi sülüs; Kâmil Akdik'ten(-0 sülüs ve nesih yazarak eksiklerini tamamladı. İ. Hakkı Altunbezer'den(->) tuğra çekmeyi öğrendi. Hulusi Yazgan'dan bir miktar talik yazdı. Çok kabiliyetli olduğu için her türlü yazıda ilerledi.

Bir aralık Hase-ki'de Gülşen-i Maârif Mektebi'nde resim ve yazı öğretmenliği yaparken hattat Halim Özyazıcı'mn(->) yetişmesinde rolü oldu. 1914'te Mekteb-i Harbiye Matbaası, daha sonra da yazı hocası Nazif Bey' in ölümü üzerine Erkân-ı Harbiye Matbaası hattatlığına geçti. Burada yedi yıl çalıştıktan sonra kendi isteği ile ayrılıp 1920'de "Hattat Hâmid Yazı Evi" adında bir yer açtı. Nuruosmaniye'deki dükkânını altı ay sonra Babîâli Caddesi'nde Reşid Efendi Hanı'na taşıdı. Orada yazı, etiket, kartvizit ve çinkografi işleriyle meşgul olmaya başladı. Daha sonra kendini yalnızca *yazıya* verdi ve 1980'e kadar burada çalıştı.

Hâmid Bey, geçim kaygısı yüzünden hocalarından düzenli ders görmemesine rağmen yeteneğiyle çağımızın en kudretli hat sanatçısı oldu. Şöhreti, İslam ülkelerine yayılmıştı. Birçok öğrenci yetiştirmiştir ki en tanınmışları Halim Özyazıcı, Hasan Çelebi, Hüseyin Kutlu'dur. Eserleri sayılamayacak kadar çoktur. İki Kuran yazmıştır. Bunlardan biri Almanya'da ve Türkiye'de basılmıştır. İstan-

Hâmid Aytaç

çalışma

odasında.

Erkin Emiroğlu

bul'da Şişli, Söğütluçeşme, Moda, Kartal, Pendik camileriyle Eyüb Sultan Camii kubbe yazısı onun eseridir. Şişli Ca-mii'nin ana kapısı üstündeki müsenna yazı bir şaheserdir. Sülüs ve nesihthe Hafız Osman, celi yazıda Mustafa Rakım, ta'likte Yesârîzade Mustafa İzzet, rık'ada Mehmed İzzet Efendi yolundadır.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar*, 119-123; Rado, *Hattatlar*, 267-268; TDÜA, I, 542; U. Derman, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri, ist.*, 1982; M. Z. Kuşoğlu, "Köprü İnsanlardan Hattat Hâmid Aytaç ve İmzalan", *Kaynaklar*, 6, 1988, s. 29-32; A. Alparslan, "Hattat Hamid'in Kaybının Düşündürdükleri", *Milliyet*, 8 Temmuz 1982; M. H. Subaşı, "Aytaç, Hâmid", *DİA*, IV, s. 287-289.

ALİ ALPARSLAN

AYVANSARAY

İstanbul'da tarihi yarımada'nın kuzeybatısında, kara surlarının Haliç surlarıyla birleştiği köşede yer alan ve Fatih İlçesi sınırları içinde bulunan tarihi semt. Ay-vansaray Karabaş, Atik Mustafa Paşa ve Abdülvedud mahallelerinden oluşur. Ba-lat'tan Eyüp yönüne giden Demirhisar Caddesi, Kalafatçı Hüsnü Sokağı kavşağında sona erer ve buradan itibaren Ay-vansaray Caddesi, Haliç surları ile deniz arasında uzanarak 1980'li yıllara kadar gemi ve teknelerin yapıldığı Kalafat Meydanı'na ulaşır. Ayvansaray vapur iskelesi de buradadır. Yavedut Caddesi, Ayvansaray Caddesi'nin Eyüp'e doğru devamını oluşturur.

Arazi Ayvansaray Caddesi'nden batıya, Ayvansaray semtinin üst kısmındaki Tekfur Sarayı'na doğru oldukça dik bir biçimde yükselir. Kimi merdivenli dar sokaklar, yer yer hâlâ rastlanan eski, mütevazı İstanbul evleri ve Bizans ya da Osmanlı döneminden kalma harap vaziyetteki anıtlar semtin genel manzarasını oluşturur.

Ayvansaray adının kökeni konusunda değişik tezler vardır. Bunlardan biri, Osmanlı döneminde semtteki bazı Bizans mahzenlerinde, sıcak ülkelere getirilen hayvanların barındırılması nedeniyle halk arasında kullanılmaya başlayan "hayvan sarayı" deyiminin zamanla bozularak Ayvansaray'a dönüştüğünü iddia eder. Bir başka tez, buradaki Bizans sarayının "kemerli yüksek bina" anlamına gelen "eyvan" sözcüğüyle "Eyvan Sarayı" olarak anıldığını ve giderek Ayvansaray adının oluştuğunu ileri sürer. 18. yy Ermeni yazarı P. ğ. İnciciyan(->) semtin adının "Ayios Mamas"dan geldiği kanısındadır. Türkolog J. H. Mordtmann ise Ayvansaray adının Eyyüb Ensari'den geldiğini, Eyüp'e giden yolun başında surlarda açılan bir gediğe verilen "Eyyüb Ensari Kapısı" adının zamanla "Ayvansaray Kapısı"na dönüştüğünü ileri sürmüş, Evliya Çelebi de 17. yy'da bu kapının adını "Ayyub Ansari" kapısı şeklinde yazmıştır.

Ayvansaray, Bizans ve Osmanlı devirleri tarihinin kucaklaştığı semtlerden biridir. Semt, Arap kuşatmaları sırasında burada şehit olanlar (bak. Sahabe) nedeniyle İslamiyet açısından da önem ka-

AYVANSARAY

492

493

AYVANSARAY

Haliç Köprüsü'nden Ayvansaray'ın görünümü. *Araş Neftçi, 1989*

zanmıştır. Bu nedenle Ayvansaray'da her uygarlığa ait tarihi kalıntılara, Bizans sarayının set duvarlarına, mahzenlere, surlara, kilise ve ayazmalara, türbe ve kabirlerle cami ve mescitlere sık sık rastlanır.

Bizans Dönemi

Ayvansaray, imparator II. Teodosios döneminde (408-450) yazılmış olan ve İstanbul'un mahallelerini anlatan Latince *Notitia Urbis Constantinopolitana*<?ye(->) göre XTV. bölgede (regio) bulunuyordu. Ayvansaray bu belgeye göre, o sıralarda Bizantion adını taşıyan şehrin bitişiğinde yer alan bir kasaba konumundaydı ve etrafı bir surla çevriliydi. Surların içinde bir kilise, bir saray, bir çeşme, bir hamam, bir tiyatro ve bir lusarium (oyun yeri) bulunuyordu. Semtin o zamanki adı olan Blahernai'nin burada çok yeti-

şen blehron (yabani nane) veya ble-hon'dan (eğreltiotu) ya da o sıralar Haliç

kıyılarında çokça tutulan lahernai' den (palamut) geldiğim ileri sürenler vardır. 2. yy'da yaşadığı sanılan Dionisi-os Bizantios'a göre, kasaba adını Blak-hernas isimli bir Trak şefinden almıştır.

Bizantion surları 5. yy'da, şimdiki kara surları yapılarak büyütüldüğünde, Blahernai şehrin surları içine alınmış ve onun bir mahallesi ya da bölgesi haline gelmiştir. Blahernai'nin kuzey ve doğu tarafındaki eski surlarına artık ihtiyaç kalmadığından bunlar yıktırılmış olmalıdırlar. Blahernai'nin sur dışında kalan, Haliç kıyılarındaki ucu 626'daki Avar kuşatması sırasında tahrip edilmiştir. İmparator Heraklios 627'de, sur dışında kalan bu bölgeyi ve burada yer alan ve

Ayvansaray,

19. yy

istanbul Ansiklopedisi

Meryem'in elbisesinin muhafaza edildiği Teotokos ton Blahernon Kilisesi'ni korumak için surları genişletmiştir. V. Le-on da 813'te surların önüne bir hisarpe-çe yaptırmıştır. Böylece bugün iç avlusunda Toklu Dede Mescidi(->) ve hazi-resi bulunan hisar meydana gelmiştir. Bizans döneminde bu iç hisara Pterion denilmekteydi. Kara tarafı surları ile Haliç kıyısı surlarının birleştikleri yerde bulunan bir duvar Halic'e doğru uzanmakta ve kıyı parçasını dışarıdan ayırmaktaydı. Bu duvarda açılan Ksiloporta adlı kapı, kıyı şeridinin dışarıyla bağlantısını sağlıyordu. Bu duvar ve kapının 1868'de yıktırıldığı bilinmektedir.

10. yy'dan itibaren imparatorlar ve saray halkı Blahernai'ye rağbet etmeye başlamışlardır. Atmeydanı ile Marmara

kıyısı arasındaki geniş alanda yer alan Büyük Saray(-t) 11. yy'da ihmal edilmeye başlanmış ve imparatorlar bu yüzyıldan başlayarak Bizans'ın çöküşüne kadar Blahernai Sarayı'nda(->) yaşamışlardır. Blahernai Sarayı'nın bugün İvaz Efendi Camii'nin(->) bulunduğu teras üstünde yer aldığı sanılmaktadır. I. Ma-nuel Komnenos'un(-0 yaptırdığı belirtilen sarayın ise Tekfur Sarayı(->) olduğu tahmin ediliyor. Manuel Komnenos'un Blahernai Sarayı'nı korumak amacıyla yaptırdığı surlar, Halic'e doğru uzanarak Anemas zindanları denilen mahzenlerin kuzey ucunda sona erer.

Semtte, Ayvansaray Kapısı adıyla anılan iki kapıdan söz edilebilir. Bunlardan biri, Mordtmann'ın semtin adının menşeiini izah ederken sözünü ettiği kapıdır. Mordtmann Ayvansaray adının Ebu Ey-yub Ensari'den geldiğini ve Haliç surlarında açılan bir gediğin kapı olarak görüldüğü için Eyüp semtine giden yolun başında bulunan bu kapıya "Eyyub En-sari Kapısı" denildiğini ileri sürmüştür. Böyle bir kapının günümüzde izi kalmamıştır. Esas Ayvansaray Kapısı ise bugün Haliç tarafındaki bir sur parçasının üzerindeki Ayvansaray Mescidi'nin tam dibinde idi.

Bugün izi kalmayan bu kapı, şehrin Haliç tarafı surlarının en batıdaki son kapısı olup Bizans devrinde Koili-omene Porta (Çukur veya Alçak Kapı) adındaki geçit olmalıdır. Schneider'e göre bu kapı, şehrin esas kapılarından biri olmayıp Blahernai Kapısı örülerek battal

edildikten sonra açılmış bir geçit yeri idi. Kapının karşısında, Teotokos ton Blahernon Kilisesi ve Ayazması'nı deniz yoluyla ziyarete gelen imparator kayıklarının yanaştığı bir iskele bulunuyordu. Ayvansaray vapur iskelesinin doğu tarafındaki küçük koyun, imparator iskelesini de koruyan barınağın son kalıntısı olduğuna ihtimal verilmektedir. Ancak bütün bunlar sağlam dayanaklara bağlanamayan hipotezlerdir.

Teotokos ton Blahernon Kilisesi İmparator Markanos (hd. 450-457) ve eşi Pulheria(-») tarafından yaptırılmıştı. Bu binanın yanında I. Leon tarafından yaptırılan yuvarlak ek binada Meryem'in el-

Geçen yüzyılın

sonlarında

Ayvansaray

kıyılarından

bir görünüm.

Sebah & Joaillier'in

fotoğrafından

renklendirilmiş

bir kartpostal.

Erkin Emiroğlu

fotoğraf arşivi

bisesi muhafaza ediliyordu. Bu tarihte yanında bir de ayazma tesis edilmişti. Büyük ölçüde bir bazilika biçiminde olan kilise, kaynaklardan öğrendiğimize göre muhteşem mozaiklere sahipti. Bu bina, sonuncusu 1434'te çıkan çeşitli yangınlara duçar olmuş ve bir daha ihya edilememiştir. Bugün aynı yerde bulunan Panayia (Kimisis) Vlaherna Kilise ve Ayazması 1869'da Ortodoks Hristiyanların Kürkçüler Cemiyeti tarafından inşa olunmuştur.

Notitia Urbtâte XIV. bölgede bir ağaç köprü'nün bahsi geçer. Bu köprü'nün Blahernai'yi Halic'in karşı kıyısına bağladığı düşünülebilir. Köprü'nün sonra-

AYVANSARAY KÖPRÜLERİ

Geçen yüzyılın sonlarında bir Ayvansaray sokağını gösteren fotoğraftan kartpostal.

İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı

dan kagire çevrildiği görüşü bir tahminden ibarettir.

Ayvansaray bölgesinde Haliç Köprü-sü'nün yapımı sırasında son derece değişik süslemeleri olan iki adet, Bizans sütun başlığı ortaya çıkarılmıştır. Bu sütun başlıkları bugün İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde teşhir edilmektedir.

Toklu Dede Haziresi içinde, bu yüzyılın başlarına kadar var olan Ayios Basi-leios Ayazması bugün taş ve molozlarla dolmuş ve kaybolmuş vaziyettedir. Hazi-renin kuzeydeki köşesinde kare planlı bir kule vardır. Üzerindeki, ince mermerden iki frize, kabartma harflerle işlenmiş kitabe, kulenin İmparator Ro-manos tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir. Anılan imparatorun III. Romanos (hd. 1028-1034) olduğu sanılmaktadır. Kulenin Aziz Nikolaos'a adanmış bulunması, burada, Bizans kaynaklarında adı geçen Ayios Nikolaos Kilisesi'nin bulunduğu dair bir delil sayılmaktadır.

Bölgedeki birçok Bizans mahzen veya sarnıcının en büyüğü Emir Buhari Mescidi ve Tekkesi altında bulunmaktadır. Bu mahzen peş peşe sıralanan küçük mekânlar halindedir.

Osmanlı Dönemi

1453'te İstanbul'un fethiyle sonuçlanan kuşatma sırasında Ayvansaray yöresinde de şiddetli çarpışmalar cereyan etmiştir. II. Manuel Paleologos(->) ile Venedikli Leonardo Langoso'nun komutasındaki birlikler, bölgeyi Rumeli Beylerbeyi Karaca Bey'in komutasındaki Osmanlı birliklerine karşı savunmuştur. Fetihten sonra Ayvansaray, burada bulunan Sahabe kabirleri nedeniyle bir Müslüman mahallesi olarak gelişmiştir. İstanbul hakkında, başta camilere dair *Hadika-tü'l Cevâmi* olmak üzere birçok eserin müellifi olan Hüseyin Ayvansarayî(->) de burada doğmuş ve burada vefat etmiştir. Kabrinin Toklu Dede Haziresi'n-de olması gerekir. Ancak mezar taşına rastlanmamıştır.

Ayvansaray'ın 18. yy'da parlak bir dönem yaşadığı tahmin edilebilir. İstanbul kıyılarında sıralanan yalı, ev ve diğer tesislerin adlarını veren Bostancıba-şı Defterleri'nden(-0 1814-1815'te yazıldığı tespit edilen bir tanesinde Ayvansaray kıyılarında kayıkthane, ev ve yalıların bulunduğu belirtilmektedir. Burada sözü edilen yalılar arasında sabık Tersane Emni Vahid Efendi'nin yalısı, sabık Bosna mollası efendinin yalısı, Bezirci-başı Salih Efendi'nin yalısı, Kasap Mustafa'nın yalısı, Sadık Ağa'nın yalısı sayılmaktadır.

Surların bittiği yerle, bugünkü Haliç Köprüsü dibindeki Abdülvedud Mescidi arasında, Sultan IV. Mehmed'in kızı Hatice Sultan'ın (ö. 1743)

sahilsarayı bulunuyordu. Bu yalı, Saray Hamamı ya da Yalı Hamamı'nın yanındaydı. Melling'in 1806 tarihli Haliç resminde bu sahilsaray görülmektedir. 1814-1815 tarihli Bostancıbaşı Defteri'nde ise Saray Hamamı'nın yanı boş arsa olarak gösteril-

inmektedir. O halde 1806-1814 tarihleri arasında bu sahil-saray ortadan kalkmış olmalıdır.

Ayvansaray semti Bizans döneminde 1069, 1203 ve 1434'te olmak üzere birkaç büyük yangın geçirmişti. Osmanlı döneminde ise 27 Temmuz 1729'da Ba-lat'tan Ayvansaray kıyılarına kadar yayılan bir yangın bölgeyi harabeye çevirmiştir. 1755, 1773, 1862, 1864, 1880 ve 1911 yangınları da Ayvansaray'da büyük tahribat yapmış ve semtin körelme-sine neden olmuştur.

Ayvansaray'ın iki büyük camii vardır. Bunlardan Atik Mustafa Paşa Camii(->) kiliseden çevrilmedir. Haliç'e ve sur dışına hâkim bir yerde kurulan İvaz Efendi Camii ise Mimar Sinan'ın son yıllarında gerçekleştirilmiştir. Ama günümüze gelen tezkirelerde bu caminin adı yoktur.

Ayvansaray'ın kıyıya yakın kesiminde yer alan Toklu Dede Mescidi küçük bir Bizans kilisesinden çevrilmişti. Daha kıyıda, sur üzerine oturan Ayvansaray Mescidi(->) Korucu Mehmed Çelebi tarafından 1590-1591'de yaptırılmıştır ve Korucu Mehmed Mescidi adıyla da anılır. Çınarlıçeşme Caddesi'nde bulunan Çı-narıçeşme Mescidi 1713-1716 arasında Sadrazam Şehit Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bugün sadece duvar kalıntıları bulunmaktadır. 1920'lerde çekildiği tahmin edilen bir fotoğrafta mescidin o tarihte çok iyi durumda olduğu anlaşılmaktadır. Fotoğrafa göre dikdörtgen planlı bir yapı olan mescidin üstü kiremit örtülü idi ve ahşap minaresi vardı.

İvaz Efendi Camii'nin biraz aşağısın-daki Emir Buhari Mescidi ve Tekkesi bugün bir harebe yeri haline gelmiştir. Surların dışında Eyüp'e giden yolun üzerinde bulunan Abdülvedud Tekkesi 1960'lı yıllarda yeniden yapılmıştır.

Suya büyük önem veren Osmanlı medeniyeti Ayvansaray'ın çeşitli yerlerinde vakıf çeşmeleri bırakmıştır. Bugün bu

çeşmelerin hepsi harap vaziyettedir, bazıları ise ortadan kalkmıştır. Bu çeşmelerin en eskisi, 975/1567-68 tarihli Sim-keşbaşı İskender Bey Çeşmesi, Ayvansaray Mescidi'nin yanındadır.

Bu iddiasız mahalle çeşmelerinin dışında Ayvansaray'da surların Haliç kıyısı ile birleştiği köşede Hatice Sultan'ın hayratı olan 1123/1711 tarihli bir çeşme ile bir sıbyan mektebi ve bir de sebil vardı. Sebil 1970'li yıllarda, yol inşaatı nedeniyle yok edilmiştir. Çeşmenin bazı taşları koparılmış durumda ve sıbyan mektebi de bir harabe halindedir.

Ayvansaray'da üç eski hamamın varlığı bilinir. Atik Mustafa Paşa Camii'nin üst

tarafında bulunan Mustafa Paşa Hamamı yok olmuştur. Hançerli Yoku-şu'ndaki Hançerli Hamamı'nın II. Bayezid'in kızı Hatice Sultan evkafından olduğu söylenir. Ayvansaray'ın üçüncü hamamı ise bugün sadece yerini bildiğimiz Yalı Hamamı idi.

Ayvansaray'da Sahabe kabirlerinin en yoğun olarak toplandığı bölge Bizans döneminde Pterion denilen hisarın içindeki avludur. Ebu Şeybet el-Hud-ri'nin kabri buradadır. Atik Mustafa Paşa Camii içinde Cabir bin Şemre veya Ca-bir bin Abdullah'ın kabri bulunmaktadır. Çınarlıçeşme Mescidi yanında da Ebu Zerr el-Gıfari'nin türbesi bulunur. Haliç surlarının bir burcunun dibinde Muhammed el-Ensari'nin makam türbesi bulunmaktadır.

Sur dışında, Eyüp'e giden yolun solunda Şeyh Abdülvedud Dede (Yave-dud) Türbesi görülür. Ayvansaray'ın en önemli haziresi, Toklu Dede adına olanıdır. Bu küçük kabristanın içinde Sahabe türbe ve mezarları yanında Ayios Basileios adına bir ayazma bulunduğundan, Hristiyanlarca da uzun süre ziyaret edilmiştir.

İbni Sina'nın *Kanun* adlı eserini 1180/ 1766-67'de Türkçeye çeviren Mustafa

Ayvansaray'da bir sokak. *Hazım Okurer, 1993*

Efendi ile pek çok kitap ve üç yüzden fazla mushaf yazan hattat Osman Ağa ve Hafız Hüseyin Ayvansaray'ın burada gömülü olmaları, Ayvansaray semtinin, 18. yy İstanbul kültür hayatının önemli merkezlerinden biri olduğunu gösterir.

Ayvansaray, komşusu olan Musevi Ba-lat(->) ve Hristiyan Fener(->) gibi semtlerin yanında İslam medeniyetinin ve yaşam tarzının damgasını vurduğu, kıyısındaki iskeleleri, yalı ve sahilсарayları ile eski İstanbul'un güzel bir köşesiydi. Müslüman karakterine rağmen, semtin Ortodoksluk açısından önemi nedeniyle Hristiyan mabetleri de buradaki varlıklarını sürdürmüşlerdi. Ayios Dimitrios Ka-navis Kilisesi(-0 ve Panayia (Kimisis) Vlaherna Kilise ve Ayazması bu mabetlerden günümüze kalmış olanlarıdır.

Bir yandan yangınlar, diğer yandan 19. yy ortalarından itibaren sanayi yapılarının bölgeye yayılması semtin tarihi karakterinin değişmesine neden olmuş, irili ufaklı fabrikalar, atölye ve depolar özellikle sur dışındaki sahil kesiminde sıralanmıştır. Bunlar arasında bir de değirmen bulunmaktaydı. Haliç kıyısında ise bir kalafat yeri vardı. Burada 300 tona kadar gemiler, tekneler ve ünlü Ayvansaray kayıkları yapıldı. Semt ahalisi daha çok işçi, küçük esnaf, denizci ve balıkçılardan oluşmaktaydı, İç kesimlerde ise geniş bir Çingene kolonisi yaşıyordu. 1950'lerden sonra İstanbul'un büyük bir göç dalgasına maruz kalması semtin nüfus ve kültür yapısında değişikliklere neden olmuştur. Genellikle dar gelirlilerin yaşadığı semtte apartmanlara, eğlence yerlerine ve büyük mağazalara rastlanmaz.

1980'li yıllarda Haliç kıyılarındaki sanayi yapıları ve depoların yıkılması, çevre yolları ve Haliç Köprüsü'nün yapılması, Ayvansaray üzerinde önemli etkiler husule getirmiştir. Eskiden semt

sakinlerinin bir bölümü, yakınlarındaki bu sanayi alanında istihdam edilmekteydiler. Sanayi alanlarının ortadan kalkması mahalli esnafı da etkilemiş olmalıdır. Ancak halihazırda bu konularda yayımlanmış araştırmalar bulunmamaktadır. Günümüzde Ayvansaray, Haliç sa-hilyolu, çevre yolları ve Haliç Köprüsü aracılığıyla kolay ulaşılan, ancak yoksul ve bakımsız bir vaziyettir.

Bibi. J. B. Papadopoulos, *Leş Palais et leş eg-lises deş Blachemes*, Atina, 1928; R. Ülke, *Ayvansaray, Balat ve Fener Semtlerindeki Anıtlar*, İst., 1957; Eyice, *Haliç*; Müller-Wiener, *Bildlexikon*; A. D. Mordtmann, "Die Hafe-uquartiere von Byzanz ", *Mitteilungen deş Deutschen Excursions-Clubs in Konstantino-pel*, 1/3, Konstantinopel, 1891; F. Dirimtekin, "14. Mıntika (Blachemae)", *Fatih ve istanbul*, 1/2, ist., 1953; R. E. Koçu, "Ayvansarayî", *İSTA*, III; Dirimtekin, *Haliç Surları*; Ayvansarayî, *Hadîka*; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevâ-rih*; Kumbaracılar, *Sebiller*; Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, I; Ünver, *Sahabe Kabirleri*; Ünver, *Mutlu Askerler*; Evliya, *Seyahatname*, I; Bayrı, *istanbul Folkloru*.

SEMAVİ EYİCE

AYVANSARAY KAPISI

bak. SURLAR

AYVANSARAY KÖPRÜLERİ

Özgün kaynaklardan Bizans döneminin başlarında, 5. ve 6. yy'larda Haliç üzerinde iki köprünün varlığına ilişkin bilgiler derlenebilmektedir. S. Eyice, bu köprülerden birinin Ayvansaray (Bla-hernai) Mahallesi'ni karşı kıyıya bağladığını, ortaçağ boyunca kaynaklarda adından söz edilmeyen bu köprünün 5. yy'dan sonraki varlığının tartışmalı olduğunu, diğlerinin ise Kâğıthane Deresi üzerinde kurulmuş olabileceğini ileri sürmektedir. Yine aynı yazara göre, 6. yy'da I. İustinianos'un yaptırdığı bilinen Ayios Kallinikos (sonra Ayios Panteley-mon) Köprüsü bunlardan ikincisi olmalıdır (bak. Haliç Köprüleri). İkisinin de

ahşap olarak yapıldığı ve daha sonra bunlardan birinin kagire çevrilmiş olabileceği konusunda da çeşitli görüşler bulunmaktadır. 16. yy'da Pierre Gilles'in Ayvansaray'da suyun içinde kagir köprü ayakları görüldüğünü aktarması ve Evliya Çelebi'nin de eskiden Eyüp-Sütlüce arasında zincirle taşman bir köprünün bulunduğunu ve kalıntılarının hâlâ görülebildiğini belirtmesi, bu bölgede bilinmeyen bir geçmişte, en azından kıyıya mesnetlerime noktalan kagir olan bir köprünün var olduğunu düşündürmektedir. Öte yandan, Ayvansaray'daki bu

kalıntıların köprü ayaklarına ait olduğu konusunda da kuşku bulunmamaktadır.

Tarihsel kaynaklarda adı geçen Haliç'teki ilk Osmanlı köprüsü, Fatih'in İstanbul kuşatması sırasında Piripaşa-Ay-vansaray ya da Kumbarafiane-Defterdar arasında kurdurmuş olduğu yüzer köprüdür. Bu köprüde tombaz adı verilen güvertesiz özel gemiler birbirlerine ve kıyıya zincirlerle bağlanmış, üzerlerine de bir tabiiye oturtulmuştur. Kritovoulos, bu köprünün yapımına daha kuşatmanın başlarında girişildiğini, ancak gerçekleştirilmesinin gemiler karadan Haliç'e indirildikten sonra mümkün olduğunu belirtir. Askeri amaçlarla kurulan köprünün fetihten sonra ne kadar süreyle kullanımda kaldığı bilinmiyor.

19. yy'ın ortalarında Ayvansaray ile Piripaşa arasında ahşap bir köprünün kurulmuş ve bir süre kullanılmış olduğu bilinmektedir. Söz konusu köprünün, konuyla ilgili çalışmaların hemen tümünde Mıgırdıç Cezayirliyan adında bir sarrafın özel teşebbüsüyle 1863'te yapıldığı ve 10 gün içinde kayıkçılar tarafından yakıldığı aktarılmaktadır. Oysa, Yahudi Köprüsü olarak adlandırılan bu köprü, Robertson tarafından 1853-1854' te çekilmiş olması gereken bir fotoğrafta görülmektedir. Döneminin Fransızca yayımlanan gazetelerinden 19 Şubat 1852 tarihli *Journal de Constantinople'da* da yapımına ilişkin ayrıntılı bilgi vardır. Haberde İstanbul'un kuzeyi ile Hasköy kıyılarını birleştiren yeni köprünün tamamlandığı, köprünün Cezayirli Mıgır-dıç'ın sağladığı imkânlarla bir firma tarafından inşa edildiği ve bir milyon kuruşa mal olduğu bildirilmektedir.

Ahşap dubalar tarafından taşınan ve 380 m uzunluğunda olan bu köprünün genişliği 8 m'dir. Ayrıca inşaatın tersaneden Vassil Janide adında bir müteahhide verildiği, önemli bir yenilik olarak yaya kaldırımlarının yoldan demir parmaklıklarla ayrılmış olduğu ve döşemenin bindirmeli bir kaplama olarak yapıldığı da belirtilmektedir. Yukarıda sözü edilen yazının yayımlandığı tarihte sultan tarafından açılışı beklenen bu köprüden, 1852'de İstanbul'da dokuz ay kalan T. Gautier de anılarında bahsetmektedir. Preziosi tarafından Eyüp sırtlarından yapılan 1853 tarihli bir Haliç gravüründe de köprü görülür. Bu köprünün ömrünün uzun olmadığı, dubaları batmaya başlayınca yerinden söküldüğü de ileri

AYVANSARAY MESCİDİ

496

497

AYVAZOVSKI, fVAN

sürülmüştür. Ancak. 1858 tarihli bir kitabın eki olan haritada Haliç üzerindeki diğer iki köprünün yamsıra bu köprü de gösterilmiştir. Dolayısıyla, söz

konusu köprünün ne zamana dek kullanıldığı ve akıbeti konusunda kesin bilgi yoktur.

Bugün Ayvansaray'ı Halıcıoğlu'na bağlayan ve Haliç Köprüsü adını taşıyan köprü, 1974'te hizmete girmiştir. Boğaz Köprüsü çevre yollarının Haliç geçişini sağlayan bu köprü, ayaklar üzerinde inşa edilmiştir. Yapımı Türkiye Karayolları Genel Müdürlüğü, İshikawa-jime-Harima Heavy Industries adlı Japon ve Julius Berger-Bauboang A. G. adlı Alman kuruluşlar tarafından üç yılda gerçekleştirildi. Uzunluğu 995 m, genişliği 31,20 m, deniz yüzeyinden yüksekliği 22 m'dir.

Bibi. Eldem, *İstanbul Anılan*, 260; S. Eyice, "İstanbul'da İhmal Edilmiş Tarihi Bir Semt Ayvansaray", *TAÇ*, no. 5, Nisan 1987; Y. Kâhya-G. Tanyeli, "Haliç Köprüleri ve Kent Ulaşımına Etkileri", *Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaşım Teknikleri*, // *Türk Bilim Tarihi Sempozyumu*, 1989.

GÜLSÜN TANYELİ-YEGÂN KAHYA

AYVANSARAY MESCİDİ

Ayvansaray'da, Ayvansaray Caddesi ile Kuyu Sokağı'nın birleştiği köşede bulunuyordu. Halk arasında "Korucu Meh-med Ağa Mescidi" ya da "Korucu Meh-med Çelebi Mescidi" diye de bilinir.

Hüseyin Ayvansarayî, bu mescidi Ayvansaray Kapısı dışında olarak tarif ettiğine göre, esas bina herhalde daha Haliç tarafında idi. Ancak sonraları bir ihya sırasında şimdiki yerine yapılmış olmalıdır. Yapı Korucu Mehmed Çelebi bin Hüseyin tarafından yaptırılmıştır. Vakfiyesinin tarihi 999/1590'dır. Bu zatın mezarı Tok-maktepe Mezarlığı'nın eteğinde, Eyüp'e giden yolun sağ tarafındadır. Minberini, Zal Mahmud Paşa Türbesi yakınında bulunan İskender Bey Okulu öğretmenlerinden ve Çömlekçiler yakınındaki Arpacı Hayreddin Mescidi'nin imamı olan Şeyh Abdullah Efendi koymuştur.

1187/1773 ve 1249/1833 Ayvansaray yangınlarında iki defa yanan mescit, Kadılar Kapısı Kethüdası Muhzir Hacı Bekir'in kızı olan bir hanım tarafından tekrar yaptırılmıştır.

Mart 1947'de Vakıflar İdaresi'nce kadro dışı bırakılan mescit, mimari önemi olmayan, basit bir ev görünümüne sahip, kırmızı aşıboyalı, harap, ahşap bir yapıydı. Fevkani bir mescit olup, minaresi yoktu. Ezan, balkonumsu bir yerden okunurdu. Mescidin altında bir tane dükkân ve Osmanlı-Türk klasik üslubunda kesme taştan 975/1567 tarihli bir Mimar Sinan eseri olan İskender Paşa Çeşmesi vardı.

Mescit, 1930'larda Vakıflar idaresi tarafından kiraya verilmiş, tutan kişi de burayı gemi ve kalafat ameleleri için bekâr pansiyonu haline getirmişti. Bugün çeşme yerinde durmakla beraber, yanan mescitten günümüze bir şey ulaşmamıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 236; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 26; *İKSA*, IV, 2064;

AYVAT BENDİ

İstanbul'un kuzeyinde Kemerburgaz nahiyesinin takriben 4,5 km kuzeydoğusunda, Belgrad Ormanı içerisindeki Ay-vat Deresi üzerindedir ve Kırkçeşme sistemine su verir.

I. Süleyman (Kanuni) tarafından yaptırılarak 1563'te hizmete giren Kırkçeşme tesislerinin kuzey kolu üzerinde olan Ayvat Bendi 1765'te III. Mustafa tarafından yaptırılmıştır. Kitabesi yoktur. Bent yağışlı zamanlarda ihtiyaç fazlası suyu depolayarak şehre daha fazla su verilmesi sağlanmıştır. Ayvat Bendi ke-mer-ağırlık baraj tipine örnek olarak gösterilir. Bazı yabancı kaynaklarda ise "Bizans Bendi" olarak tanımlanmıştır. Bizans ile hiçbir ilgisi olmadığı açıktır.

Ayvat Bendi Kırkçeşme tesislerinden iki yüz sene sonra yapılmış, ama mevcut sulama tesisleri ile çökeltme havuzu aynen muhafaza edilmiştir. 15ö3'te yapılmış olan küçük bağlama ve yüzen cisimleri tutan ızgaralar ile kumlan tutan dairesel çökeltme havuzları bendin hemen altında bulunmaktadır. Bendi su tarafındaki payandalarla tahkim edilmiş olan mermer plakalar vasıtasıyla daha fazla suyun depolanması mümkün olmuştur. Kırkçeşme tesislerinden sonra yapıldığı için sulama sistemi bentten uzaktır.

Ayvat Deresi'nin başından alınan sular, üstü kapalı kanallarla güneydoğuya iletilmekte, Ortadere ve Bakraç Dere-si'nden gelen kollar ile birleşerek, Kurt Kemeri ve Uzun Kemer üzerinden Baş-havuz'da diğer koldan gelen sular ile birlikte depolanmaktadır.

Ayvat Bendi'nin drenaj alanı 2 km², derenin en alçak yerinden (talveg) itibaren su tarafındaki payandalı plakların üstüne kadar olan yüksekliği 13,45 m; bu plakların yüksekliği 1 m, kalınlıkları 0,18 m'dir. Bendi teppe uzunluğu 65,8 m, genişliği 6,90 m, taban genişliği 8,42 m olup mansap duvarı yüzde 81,5

Ayvat Bendi

Kâzım Çeçen

eğimlidir. Göl hacmi 156.000 m³, göl uzunluğu 700 m'dir. Sağ sahildeki dolu savak 1,05x0,55 m boyutlarında olup savak eşiği payandalı plaklardan 0,55 m aşağıda, sol sahil dolu savağı ise 1,05x 0,28 m boyutlarında ve savak eşiği payandalı plaklardan 0,28 m aşağıdadır. Tahliye 0,250 mm'lik boru üzerine konmuş vana yardımı ile yapılmakta ayrı bir 0,250 mm'lik borunun üzerindeki vana vasıtasıyla ise su alınmaktadır.

Bentten alınan suyun debisinin ölçülmesi, ölçme sandığı kenarına, ekseni su yüzeyinden 96 mm aşağıda yerleştirilmiş, kısa borular yardımı ile

yapılmaktadır. Debi bu boruların çapına göre belirlenir. Bentten toplam 46 llelik su, yani günde 2.392 m³ su alınabilmektedir. Bent ormanlık bölgede yapılmış olduğundan haznesinde 1735'ten beri biriken katı madde çok azdır.

Bibi. Nirven, *İstanbul Sulan*, İst., 1946; een, *Kırkçeşme*; een, *Su Tesisleri*.

KÂZIM ÇEÇEN

Mimari

Ayvaz Bendi, tasarım açısından İstanbul bentlerinin en yalın örneklerinden biridir. Kırık çizgilerle kemer biçimi verilen bir planı vardır. Bu, direnç artırıcı olmasının ötesinde bendin yalın biçiminin hareketli bir kitle etkisiyle karşılanmasını da sağlamıştır. Ayrıca doğa içinde değişen perspektifler elde edilmiştir.

18. yy Osmanlı barok konsepti buraya doğrudan yansımamış görünmektedir. Düzgün kesme taştan hiç bezemesiz olan bent, menba tarafında 1 m yükseklikte bir parapetle çevrilidir. Basit profilli plaklardan oluşan parapet, set tarafında "C" profilli takozlarla desteklenmektedir. Destekleyici işlevi de olan köşklerin tabanındaki payanda biçiminde iki çıkma üzerinde birer küçük köşk oluşturulmuştur. Yine "C" biçimli takozlara oturan çıkmalara parapetle çevrili ve zeminden  basamakla çıkılan küçük açık meknlardır. Köşklerin tabanında takozlarla bütünleşen profil dizisinin plastik etkisi ve bendin kırık çizgili planı, dolaylı da olsa bir barok izlenim olarak yorumlanabilir.

AFİFE BATUR

AYVAZLAR

Batılılaşma döneminde İstanbul'da konak yaşamının bir tipidir. Avrupa mali-knelerindeki "servant"la hizmet benzerliği olan ayvaz, 18. yy'da yaşama katıldı. 20. yy başında ise ayvaz istihdamı, yaşam koşullarının değişimiyle sona erdi. Boğaziçi sarayları ile Osmanlı hanedanı mensuplarının kşklerindeki ayvazlara ise "saraydar" deniyordu.

"İşe koyulmuş, hazır bekleyen" anlamına gelen ayvaz, çoğu Van yöresinden gelen ve konaklarda çalışma olanağı bulan Ermeni gençlerine deniyordu. Aynı yörelerden gelen Kürtlerden de ay-vazlık edenler olurdu. Bunların zellikleri gl kuvvetli oluşları ve insan gücüne dayalı işlerdeki becerileriydi. İstanbul'da iş bulmak, belirli yörelerden olmaya ve aranılan yetenekleri taşımaya bağlıydı. Bu nedenle Van yöresinden gelenler de aynı işi yapan hemşerileri-nin aracılığı ile ayvaz olmaktadır.

İstanbul saray ve konaklarında ne zamandan beri *ayvaz* istihdam edildiğine ilişkin kesin bilgiler yoktur. Fakat kuşkusuz olan, Batı'ya açılışla birlikte yazın sayfiyeye, kışın kentteki konaklara taşınmanın ve konaklar arası ilişkilerin artmasının yeni istihdamları gerektirdiği, ayvaz istihdamının da bu süreçte yaygınlaştığıdır. Orta düzeydeki bir

İstanbul konağında haremde bir "bacı", selamlıkta da bir ayvazın yardımı aileye yeterken büyük ve kalabalık konaklarla saray ve sahilhanelerde, kâhya ya da vekilharcın yönetiminde iki-üç ayvaz bulunduğu olurdu. Tek olan ayvaz, konağın kâhyalığını, vekilharçlığını da çoğu kez yüklenirdi. *Ayvaz* istihdamının bir nedeni de selamlık-harem ilişkilerindeki gelişmeydi. Konakların bu iki ayrı dünyasının giderek yakınlaşması, kaç-göç kaygılarının azalması ile ayvazlar da her iki tarafın en çok aranan ve işe koşulan hizmetçileri oldular. Fakat II. Meşrutiyet döneminde (1908-1918) İstanbul'un yaşadığı kıtlık ve yokluk, eski varlıklı aileleri de etkilediğinden, *ayvaz*, yanaşma, bahçıvan, aşçı vb istihdamı olanağı da sona erdi. Bununla birlikte resmi dairelerde özellikle de Hariciye Nezareti'nde makam odalarının temizlik ve tertibinden sorumlu, ayvaz denen özel giyimli hademeler Osmanlı Devle-ti'nin yıkılışına değin istihdam edildi.

Osmanlı hanedan saraylarında ise mutfaklarda pişen yemekleri feriyeye dairelerine, dağıtılması gereken diğer yerlere tablalarla götüren hizmetlilere de ayvaz veya saraydar deniyordu.

Köşk, konak, yalı ve sahilhanelerde-ki ayvazlar, kapı bekçiliği, geleni karşılama, oda kapısında emre hazır bekleme, dönme dolaptan veya mutfaktan yemek servisi yapma, tablayla yemek götürme, lambaları, avizeleri hazırlama, ocakları yakma, ateşi mangallara tevzi etme, odun kırma ve taşıma, hamam yakma, su taşıma, çarşı pazar işlerine bakma, gerektiğinde kayıkçılık etme vb

Saray mutfaklarından şehzade ve sultan dairelerine yemek servisi yapan ayvaz.

Elbise-i Osmaniye, Dersaadet LAM Kütüphanesi

gibi büyük bir evin ve kalabalık bir eski zaman ailesinin pek çok ağır işlerini sabahın erken saatlerinden başlayarak yaparlardı. Daha ileri giderek *ayvaza* mutfak işleri veren, sebze ayıklatan, bulaşık yıkatan, çocuk baktırtan, hayvan otlatan aileler de vardı. Bu yüzden hizmet sınıfı içinde en bakımsız, üstü başı kirli, yorgun ve çilekeş olanlar ayvazlardı. Bu kadar yorulmalarına karşılık düşük düzeyde aylık ya da yıllık ücret alırlar, bununla memleketlerindeki ailelerinin geçimim sağlamaya çalışırlar; kendileri ise yanaştıkları ailenin himayesinde barınır ve geçinirlerdi. Eski bir İstanbul halk destanında geçen "*Dangul dungul bitli ayvaz mı desem / Hamam külhanında haylaz mı desem*", "*Gözleri güzelmiş yüzü maskara / El ayak düzgünmüş ama kapkara*", "*Bir çuval sabunla ağarmaz eti / Kaşlarında oynar cambazdır biti*" vb dizeler, ayvazların perişan durumunu anlatır. Bunlara yatıp kalkmaları için de konağın müştemilatından eski bir yer ya da mutfaka, ahıra, ambara bitişik bir oda gösterilirdi. Buraya *ayvaz* evi veya ayvaz odası denirdi.

Çalıştırılan personelin kılık kıyafetine, temizliğine özen gösterilen konaklarda ise ayvazlar için ortak kıyafet, kalıpsız fes, buna sarılı ve hem Ermeni

hem de *ayvaz* olduklarının işareti mor veya mavi puşı, tülbent ya da yemeni,

sırtlarında salta yahut omuzdan iliklenen kapalı yelek, siyah şalvar, kaba kundura, renkli ve desenli çorap, bellerinde de siyah kuşaktı. Siyah giysi, kir göstermemesi nedeniyle tercih ediliyordu. Yerel alışkanlıklarını bırakmayan kimi ayvazlar ise arkası basık yemeni veya tomak giyerlerdi.

Gerek bu kıyafetleri gerekse çok kaba yerel şivelerle konuşmaları ayvazları ilginç bir İstanbul tipi olarak ilk Türk tiyatro oyunlarına ve romanlara sokmuştur.

Bibi. Pakalın, *Tarih Deyimleri* I, 127; "Ayvaz", *İsta*, m, 1655-1656.

NECDET SAKAOĞLU

AYVAZOVSKİ, İVAN KONSTANTİNOVİÇ

(29 Temmuz 1817, Feodosia/Kırım - 2 Mayıs 1900, Feodosia) Daha çok deniz konulu resimleriyle tanınan, İstanbul'da bulunmuş ve İstanbul tabloları da yapmış Ermeni asıllı Rus ressam. Resme olan yeteneği küçük yaşta fark edildi. Çar I. Nikola'ya sunulan resim çalışmalarının beğenilmesi üzerine çarın emriyle 16 yaşında Petersburg Akademisi'ne girdi. M. Vorobyov'un öğrencisi oldu. Klasik Rus resminin temel öğretilerini aldı. Puşkin, Gogol, Glinka gibi sanatçıların sanat anlayışlarından etkilendi, romantik tarzı benimsedi. 1836'da akademiden mezun olduktan sonra, devlet tarafından yurtdışına gönderildi. Portekiz, Fransa, İngiltere, Hollanda, Malta gibi çeşitli ülkeleri dolaştığı bu dönemde, tablolarını Roma, Venedik, Paris gibi önemli sanat merkezlerinde sergiledi. 1844'te Petersburg'a dönüşünde Rus donanması resmi ressamlığına atandı ve Petersburg Akademisi'ne üye seçildi.

İstanbul'a ilk kez 1845 Haziran'ında Batı Anadolu ve Ege adalarına yaptığı gezi sırasında geldi. Tarihçi ve eğitimci Avadis Berberyan'ın yazdığına göre bu gezide Rusya imparatorunun oğlu Gran-dük Konstantianos'a refakat ediyordu ve heyetle birlikte Beylerbeyi Sarayı'na davet edilerek padişah tarafından kabul edildi. Aynı tarihçiye göre Ayvazovski ikinci İstanbul ziyaretini, 1857'de, kardeşi rahip (daha sonra başpiskopos) Kap-riel Ayvazovski ile birlikte Paris dönüşünde yaptı. Bu defa İstanbul'da 13 gün kaldı.

Üçüncü kez 1874 Ekim'inde sultanın davetlisi olarak İstanbul'a geldi. Bu gelişinde Mimarbaşı Sarkis Balyan'ın Kuruçeşme'deki adacık üzerinde bulunan ikametgâhında bir ay kadar misafir oldu. Sultan Abdülaziz'in Dolmabahçe Sarayı için sipariş ettiği tabloları burada hazırladı. Bu vesile ile Osmanî Nişanla taltif edildi.

Ayvazovski'nin İstanbul'a son gelişi, ölümünden bir süre önce 1890 Mayıs'ın-dadır. Bu gelişinde de II. Abdülhamid'in huzuruna kabul edilerek padişaha

iki tablosunu hediye etti. Tablolar padişah tarafından çok beğenildi. Bazı kaynaklar ressamın İstanbul'a dört defa değil de

AYVERDİ, EKREM HAKKI

498

499

AYVERDİ, SÂMİHA

bul'a yeni bir kimlik kazandıran Osmanlı dünyasını deşiyordu.

Boğaziçi'nde Tarih (1964) bu anlayış çerçevesinde Boğaziçi'nin semt semt, köy köy bir gezintisi; bir yandan da Osmanlı İmparatorluğu tarihi içinde zamana bir yolculuktur. Ayverdi yüzyılların olaylarına, hikâyelerine, çocukluğu ve gençliği boyunca yakından gözlemlediği Boğaziçi'ni katıştırarak, kendi türünde, neredeyse bir benzeri olmayan bir eser armağan etmiştir: Böylece *Boğaziçi'nde Tarih*, imparatorluğun yükseliş ve çöküş günlerini, Boğaziçi'nde yaşa-

Ayvazovski'nin "Mehtapta istanbul" adlı *Aurora ArtPublishers, Leningrad, 1980*

yedi-sekiz defa geldiğini yazarlarsa da bu yanılgı İstanbul'da açtığı, ancak kendisinin bulunmadığı sergileri yüzünden olmalıdır. Ayvazovski'nin tabloları istanbul'da 1881, 1882, 1886 ve 1888'de olmak üzere dört kez sergilendi. 1888'de-ki son sergi Beyoğlu'ndaki Rus Sefare-ti'nde tertiplenmiş ve elde edilen gelir ressamın isteği üzerine hayır kurumlarına verilmişti. Sergide en fazla göze çarpan tablolar, "Boğaziçi Üzerinde Ayın Doğuşu", "Güneş Doğarken Vezüv Yanardağı", "Fırtınalı Deniz", "Boğaziçi'nde Osmanlı Zırhlı Gemisi" vb idi.

Ayvazovski'nin istanbul manzaralarına hasredilen tabloları kronolojik sıra ile şunlardır: "Tophane'de Bir Kahvehane" (1846), "Mehtapta istanbul" (1846), "Sultan Ahmed Camii ve Marmara Denizi" (1847), "Kız Kulesi" (1848), "Marmara Kıyı Surları" (1859), "Mehtaplı Gece" (1862), "Sarayburnu" (1874), "Tophane Üstlerinde Sarayburnu" (1874), "Fethi Paşa Korusu" (1874), "Göksu Kasrı" (1875), "Çırağan Sarayı" (1875), "Güneş Batarken İstanbul" (1891), "Sarayburnu Önünde Osmanlı Kadırgaları" (tarihsiz), "Kayığa Binenler" (tarihsiz), "istanbul'da Güneşin Batışı" (tarihsiz).

Beş binin üzerinde eseri olan Ayvazovski'nin tablolarının büyük bir kısmı Moskova, Leningrad, Erivan devlet müzelerinde ve Odessa resim galerisindedir. Türkiye'de de, Dolmabahçe Sarayı, Deniz Müzesi, Askeri Müze, Fener Pat-

yapıtı, 1846.

rikhanesi koleksiyonlarında tabloları vardır.

Bibi. P. Tuğlacı, *Ayvazovski Türkiye'de*, İst., 1983; N. Novovspensky, *Ayvazovski*, Londra, 1980; V. Pilipenko, *Ayvazovski*, Leningrad, 1991; K. Pamukciyan, "Ermeniler Hakkında Biyografik Notlar" (Ermenice yayımlanmamış çalışma).

KEVORK PAMUKCİYAN-AHMET ÖZEL

AYVERDİ, EKREM HAKKI

(22 Aralık 1899, istanbul - 24 Nisan 1984, istanbul) Mühendis, mimarlık tarihçisi. Piyade miralayı İsmail Hakkı Bey'in oğludur. Vefa Sultanisi'nde okudu. 1920'de Mühendis Mektebi'ni bitirdi. Kısa bir süre İstanbul Şehremaneti Fen İşleri Dairesi'nde çalıştıktan sonra serbest inşaat müteahhitliğine başladı. Fabrika, yol, köprü, hastane, cami gibi yapılar yanında eski binaların tamir ve restorasyon işlerini de üstlendi ve bu alanda uzmanlaştı.

İstanbul'da tamir ya da restore ettiği yapılardan başlıcaları Zeynep Hanım Konağı (1922), Medresetü'l-Kuzat (1922) (bugün İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Eski Eserler Bölümü), Harbiye Nezareti (1922 ve 1933) (bugün İstanbul Üniversitesi merkez binası), Bâli Paşa Camii (1935), Mesih Paşa Camii (1935), Laleli Camii (1937), Kuyucu Murad Paşa Medresesi ve Sebili (1943-1950), Hasan Paşa Medresesi (1943-1950), Gazanfer

Ağa Medresesi (1943-1950), Ayasofya (1943) ve Topkapı Sarayı'nın çeşidi bölümleridir (1935-1945).

Ayverdi özel çabasıyla hat, tezhip, işleme, çini, yazma kitap gibi eski el sanatları alanında zengin bir koleksiyon oluşturdu. Bütün bu birikimiyle 1950'den sonra Osmanlı mimarlığı üstünde çalışmalara girişti. Bu arada İstanbul Fetih Cemiyeti ile bu cemiyete bağlı İstanbul Enstitüsü ve Yahya Kemal Enstitü-

Ekrem Hakkı Ayverdi

ilhan Ayverdi'nin izniyle

sü'nün kurucuları arasında yer aldı. Uzun yıllar İstanbul Fetih Cemiyeti'nin başkanlığını yaptı.

Ayverdi'nin İstanbul'a ilişkin eserlerinin başında ilk biçimi 1953'te yayımlanan *Fatih Devri Mimarisi* gelir. II. Meh-med (Fatih) döneminde (1451-1481) Osmanlı topraklarında meydana getirilmiş bütün mimari eserleri kapsayan bu kitabın genişletilmiş ve tamamlanmış biçimi *Osmanlı Mi'mârisinde Fatih Devri* adıyla iki cilt olarak yayımlanmıştır (1973-1974). Ayverdi'nin İstanbul'a ilişkin diğer eserleri de *XVIII. Asırda Lâle* (1950), *Fatih Devri Hattattan ve Hat Sanatı* (1953), *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskam ve Nüfusu* (1958), *XIX. Asırda istanbul Haritası* (1958, yb 1978) ve *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri-953 (1546) Tarih-/z"*dir (1970-0. L. Barkanla birlikte). Ayrıca İstanbul üzerine görüşlerini de içeren çeşitli gazetelerde ve dergilerde

çıkmiş yazılarından seçmeler *Makaleler* (1985) adlı kitapta toplanmıştır.

İSTANBUL

AYVERDİ, SÂMİHA

(21 Kasım 1905, İstanbul - 22 Mart 1993, İstanbul) Tarih, anı, roman yazarı. Süleymaniye Kız Numune Mektebi'ni bitirdi (1921). Daha sonra köklü bir özel öğrenim gördü. Tasavvuf, Osmanlı tarihi, İstanbul gelenek ve görenekleri konusunda geniş ve derin bilgiler edindi. Eserlerinde, çağdaşlarından hayli farklı bir tutumu seçerek, dini sorunlara eğildi. Bu açıdan ele alındığında *Yolcu Nereye Gidiyorsun* (1944), *Mesihpaşa İmamı* (1948) gibi romanları 19. yy'dan 20. yy'a geçişte Müslüman Türk insanının duyarlıkları, ruh sarsıntıları, endişeleriyle yüklüdür.

Sonraları roman türünde eser vermekten uzak duran Ayverdi, İstanbul'

Sâmiha Ayverdi

Ara Güler

un Türk ve Müslüman dünyasını anı ve tarih kitaplarında ayrıntı zenginlikleriyle işlemiştir. Zaman zaman söyleşi havasında, zaman zaman şiirsel bir anlatımla örülmüş bu eserlerden *Edebî ve Manevî Dünyası İçinde Fatih* (1953) İstanbul'un Bizans'tan Osmanlı'ya geçişinin bir panoramasıdır. Yazar, bu eserinde dini kaynaklardan, yüzyılların imbiğinden süzülmüş efsanelerden, günümüz okurunun ulaşamadığı eski tarihlerden yola çıkarak ve esinlenerek II. Mehmed'in (Fatih) bir portresini çiziyor, İstanbul'u Bizans'tan gitgide uzaklaştıran, İstan-

E S K İ

İSTANBUL

BİR BAKIŞ

Geceler... dedim; İstanbul geceleri... gündüzleri de söylesem, hattâ buna, gece-, lerin ve günlerin teknesinde yuğurulup şekillenmiş içimizin sesinden ve nefesinden de bir tutam katsam günah mı olur? Amma Asya ile Avrupa'nın ortasında, boşluğa kurulmuş muazzam bir örümcek ağı gibi, her telini bir kıt'aya ilâştirmiş olan bu şehrin mânevi fezasında dolaşmak, onun kıldan ince tellerini koparmadan, örselemeden bir taraftan öbür tarafa geçmek mehâreti nerede?

Sanır mısınız ki İstanbul, meyvelerinin altına çarşaf tutulup silkelenen bir ağaç gibi, asırlar boyunca, dallarında budaklarında oldurduğu ne varsa, çelimsiz bir insan gücü, mütevâzî bir teşebbüs, münferit bir hamle ile döküp bitirecektir? Onu gövdesinden tutup sarsacak ve haşmetli mazisini, lezzetleri, zevkleri, hüsrânları, hatâları, meziyetleri, mürüvvetleri, hülyaları, ümitleri, hulâsa bütün çeşni ve hasiyet terkîbi ile eteğine indirecek kuvvetli bâzû nerede? Nerede bu şehri fedaice benimsemiş,

nerede onun hâkim hüviyetini can gibi gizlemiş, nerede onun irfanına, tabiatla târihin iş birliğinden örülmüş mâzîsine hasretle yanmış serdengeçti nerede? Nerede o adam ki, bir yürek dağının tek solukta söylediği kasideler misâli, onun beyanında tükenircesine feryâd etsin; içinden, tâ içinden vurulmuşların ateşi ile coşup, bir sevdâlinin bağı gibi yansın ve tütsün...

İstanbul ağacı, gölgesinden gelip geçenlerden, boylarının yettiği miktar kendisine uzananlara, meyvelerini esirgememiş, hattâ tırmanıp uzanmağı külfet sayıp da dallarına budaklarına taşlar atıp sopalar vuran küstahları bile nasipsiz bırakmamıştır. Fakat bir dolaşık saç kadar birbirini içine kenetlenmiş tepelerini ne kimse merak etmiş ne kimse yetişmiş, ne de yoluna varıp sıralarını fethedebil-miştir. Böylece de İstanbul, hırpalanmış güzelliği, hakarete uğramış şahsiyeti, kırılan gururu, hiçe sayılan irfanı ortasında, kocasını evlendirmek için görücü gezen bir kadının hazin kahramanlığı ile sabırlı, hazımlı, iffetli temkin ve feragatinden bulduğu bir tokgözlülükle hep başı yukarda kalabilmiştir.

İstanbul tiryakiliği... buna insafı olup da İstanbul hastalığı da desek olur. İp-tilânın bir derecesi vardır ki artık bize zevk yerine ıstırap verir. Fakat bu öyle bir ıstıraptır ki, bedelini hiç bir zevkin dudağında bulamayız. Belki de bu yüzden bir İstanbul tiryakisi, içinde doğup büyüdüğü bu şehrin heyecanı âfetine yakalanmış samimi bir İstanbul dîvânesidir.

Onun için acaba, bir varmış bir yokmuş, evvel zaman içinde kalbur saman içinde., diye tıpkı bir masala başlar gibi, böyle bir İstanbul tiryakisi ağzı ile geçmiş zamandan konuşmaya âğâz etsek nasıl olur? Gerçi bu geçmişin, efsâne ve esatirle alâkası yoksa da, görünmez bir buyruğun keyfi, üzere tasarruf edilmekte olan biz insanların birer masal kahramanından ne farkımız vardır? Başlangıcı bilinmiyen uzun ve ezelî dünyâ hikâyesinin zincirine kendi masalını ekliyerek geçip giden insan oğlu, belki de bu yüzden mâzîsine, yaşadığı günden daha muhabbeti!, daha yatkın, daha sokulucu ve onu daha derinden eşeleyicidir. Belki gene aynı yaradılışın zorlayışı ile, sislerinden, örtülerinden, gizliliklerinden kurtaramadığı daha eski bir geçmişe, bir öte âleme de, peçesini açması, sırrını dökmesi, düğümünü çözmesi için istidadına göre kâh muhabbetle yalvarır, kâh hiddetle yumruk sıkar, kâh inatla baş çevirir, kâh sabırla bekleyici ve araştırmacı olur, kâh ise ümide düşer, kâh meysus olur, kâh inkâr eder, kâh düşman kesilir ve kâh dize gelir.

Amma bilmem, uzak ve yakın târihinin kollan arasında uyuyan İstanbul'u beşiğinde sallamak, biraz okşayıp, biraz olsun öpüp sevmek dururken, idrâk ve şuur aydınlığının işlemediği fikir kesafetlerine dalmaya, yaradılışın sırları eskiliğinden söz açmaya da ne lüzum var? Evet, gözün ve hafızanın ölçüye sığan bir mâzî tarlasında el birliği ile toplayıp şuraya buraya sakladığı tohumları aramak dururken...

AZAK SİNEMASI

500

501

AZARYAN, BEDROS

tır. Tarihin eşliğinde, Osmanlı-Türk kültürünün nitelikleri, uygarlığımızın üzerinde henüz pek durulmamış birçok özelliği bu eserin başlıca değer kıstası sayılabilir. Boğaziçi'nin, semt semt bir peyzajını da çıkaran Ayverdi, İstanbul' un özel bir yöresiyle bütün bir şehri dile getirme imkânına kavuşmuş gibidir.

Boğaziçi'nde Tarih, İstanbul'u yalnızca bir payitaht olarak saptamaz; bu şehir, doğrudan doğruya, imparatorluğun çekirdeği, atardamarıdır. Boğaziçi'ni yıllar boyu ayakta tutan "vakıf müessesesi", Ayverdi'nin bakış açısıyla, Osmanlı-Türk uygarlığının evrensel uygarlığa büyük bir katkısı, imparatorluğu *uyakta*, tutan büyük bir güçtür. Aynı şekilde, inançlardan geleneklere, törelerden törenlere, yaşama biçiminden sanat kollarına, İstanbul'un dünyasını sürüp giden, kesintiye uğramayan bir çizgide gören Ayverdi, asıl kültürümüzün yenilikler ve yenilik hareketleri karşısında yenik düştüğü kanısına varmıştır.

Zaten daha *istanbul Geceleri* (1952) adlı yorum ve anı kitabında, yazar, İstanbul'un çehresini değiştiren etkenler arasında, Batılılaşmayı ve yenilikçiliği gördüğünü açıkça kaleme getirmiştir. Yer yer önyargılı denebilecek bu olumsuz yaklaşım sebebiyle, *İstanbul Gecele*-rfinde şehrin bazı semtleri, özellikle alafranga semtleri ya hiç anılmamış, ya da hayli sert bir dille tasvir edilmiştir. Buna karşılık, geleneğin korunduğu, törel dünyanın henüz yıkılmamış olduğu öteki semtler, örnekse, şehrin İstanbul yakasındaki semtler adeta şiirsel bir ortam içinde irdelenmiştir.

Roman, anı, yorum ve gözlem karışımı *İbrahim Efendi Konağı* (1964) ise, Ayverdi'nin artık yaşadığı günden, yaşadığı İstanbul'dan büsbütün kopuşunu belgeler. Bu eserde biri dünya işlerine fevkalade bağlı, ötekisi huzur arayışı içindeki iki erkek kardeşi kıyaslayan yazar, yüzyılın başına geri döner ve yakın gelecekte çöküp kaybolacak konak hayatının, dolayısıyla İstanbul'un belli bir kesiminin sergilemesine girişir. Anlatımından sözcük seçimine eski dönemlerin bilinçli bir savunusu olan *İbrahim Efendi Konağı*, geçmişte kalan bir uygarlığı saptamak ve tasvir etmekle yetinmez, bu uygarlığın günümüzün sarsıntılarına bir çözüm olabileceğini de ileri sürer.

Yazar, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları* adlı üç ciltlik tarih kitabında (1975-1976), Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu, yükselişini ve çöküşünü kişisel bir

bakış açısıyla saptarken, sık sık İstanbul'a sayfalar açmış ve şehrin tarihi çizelgesini çıkarmıştır. II. Abdülhamid'i tahttan indiren İttihat ve Terakki'yle birlikte büyük yıkılışın gelip çattığı kamsındaki Ayverdi, İstanbul'u da gerek mimarisi, doğal görünümü, gerekse şehircilik anlayışı açılarından imparatorluğun yükselişi dönemlerinde önemli bir başkent saymakta; İttihat ve Terakki'yle birlikte İstanbul'un özelliksizleştiği düşüncesi-

ne varmaktadır. *Rahmet Kapısı* (1985), *Ne İdik Ne Olduk* (1986), *Hey Gidi Günler Hey* (1988) adlı kitaplarda topladığı anıları da kendisinden çok yaşadığı dönemin olaylarını hikâyeler biçiminde anlatır.

Yakın tarihe adamakıllı iğneleyici bir dille eğilen Ayverdi, daha çok muhafazakâr çevrelerin ilgisini çekmiş olmakla birlikte, 20. yy'ın sayılı "İstanbul yazarlarından" biridir. Yalnız bu özelliği bile, Sâmiha Ayverdi'yi, günümüzün nesnel aydın okuru katında önemli kılmaya yetmektedir.

Bibi. K. Yetiş, *Sâmiha Ayverdi Hayatı ve Eserleri*, Ankara, 1993.

SELİM İLERİ

AZAK SİNEMASI

Beyazıt'tan Kumkapı'ya inen Tiyatro Caddesi'nde (eskiden Gedikpaşa Caddesi) bulunan eski sinema salonu.

Azak Sineması'nın yerinde daha önce Gedikpaşa Tiyatrosu bulunuyordu. 1884'te tiyatronun yıkılmasından sonra uzun süre boş kalan arsası 1931'te Tevfik Azakoğlu ve kardeşleri tarafından satın alınarak buraya Azak Sineması yaptırıldı. 1935'te açılan, parter, balkon ve locaları bulunan sinema 550 kişilikti. Dönemine göre çok konforlu olan sinemada sıcak ve soğuk hava tertibatı da bulunuyordu. Ancak sanat düzeyi düşük ve eski filmler gösterildiği için müşterisini çoğunlukla orta halli semt halkı ve çocuklar oluşturmuyordu.

Azakoğlu kardeşler kışlık sinemanın açılmasından bir süre sonra az ileride büyük bir garaj yaptırılar ve garajın üstünü yazlık sinema haline getirdiler. Yazlık sinemada Muammer Karaca, İsmail Dümbüllü ve Zati Sungur da temsil ve gösteriler düzenliyordu. 1961'de aralarında Gazanfer Özcan, Gönül Ülkü, Tevfik Gelenbe, Âdile Naşit'in de bulunduğu, Şehir Tiyatrolarından ayrılan bir grup sanatçı, yazlık sinemanın altındaki garajı tiyatro salonu haline getirdiler. Fakat kısa bir süre sonra sinemalar ve tiyatrolar kapandı. Bugün yerlerinde bir işhanı bulunmaktadır.

BEHZAT ÜSDİKEN

A2APKAPI

Şişhane'den Atatürk Köprüsü'ne inerken bugünkü Yolcuzade İskender Cadde-si'nin güneyinde kalan, güneybatıda Tersane Caddesi ve köprüünün ayaklarından denize kadar uzanan semt. Atatürk ve Galata köprüleri

ile Haliç'in güney kıyısına, dolayısıyla Eminönü ve Aksaray bölgelerine bağlantısı bulunmaktadır. Batısındaki Yolcuzade İskender Caddesi ile de Taksim'e ulaşılabilir. Azapkapı, bugün Arap Camii ile Emekyemez mahalleleri muhtarlık sınırları içindedir ve bu iki mahallenin belirli bir kısmını oluşturmaktadır.

Semte Azapkapı adının verilmesinin nedeni, İstanbul'un fethinden sonra kurulan, o zamanlar İstanbul Tersanesi olarak bilinen, bugünkü Haliç Tersanesi'nin yanındaki Azebler Kışlası ve surların bu bölgedeki kapının adı olan Azeb Kapısı'dır. Azebler, 15. yy'ın ilk yarısından itibaren, gemi hizmetlerinde, tersane ve donanmada görevli deniz erleriydi. Kışlaları tersane yakınındaydı.

Azapkapı, Bizans döneminde Cenevizlilerin ticaretlerini yürüttükleri imtiyazlı Galata bölgesinin sınırları içinde bulunmaktaydı. Ama semt Bizans'ın son dönemlerine kadar meskûn değildi. Cenevizlilerin bölgedeki hâkimiyetlerinin bir izi olan mahkeme binaları hâlâ Azapkapı'da depo olarak kullanılmaktadır. Bizans döneminde *Galata* surları Tophane'den Haliç Tersanesi'nin bulunduğu yere kadar uzanıyordu. Galata yönünden gelen deniz surlarının hemen bitiminde bulunan kapıya, Bizans döneminde Porta di San Antonio da denirdi. Arapların 716-717'deki kuşatmaları sırasında inşa ettikleri söylenen Arap Camii(-») semtin en ünlü yapısıdır.

II. Mehmed'in (Fatih) Konstantino-polis'i fethinden sonra buradaki surların bir bölümü yıktırıldı. Surların tersane tarafındaki kapısı ise yıkılmamıştır. Surların kalan bölümü çok sonra 1864'te belediye tarafından yıktırılmış, ancak Ha-rup Kapısı'na doğru uzanan küçük bir kısmı günümüze kalabilmiştir.

Semt II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) iskân edilmeye başlanmış ve Azapkapı semtinin Haliç'ten genel görünümü

Cenevizlilerin yaşadığı bir yer olmaktan çıkmıştır. İstanbul'un fethinden önce burada yaşayan halk önce Okçumusa'ya, oradan da Asmalımescit'e doğru kayarak yeni yerleşim merkezleri oluşturmuştur. I. Süleyman (Kanuni) döneminde Mısırlılar, Suriyeliler ve Iraklılar Arap Camii çevresine yerleştirilmişlerdir. Sokollu Mehmed Paşa, 1577'de Mimar Sinan'a kendi adını taşıyan camiyi yaptırdı (bak. Sokollu Mehmed Paşa Camii). Saliha Sultan tarafından 1145/1732-33'te yaptırılan Saliha Sultan Sebili ve Meydan Çeş-mesi(-0 ve sıbyan mektebi, Sokollu'nun Mimar Sinan'a yaptırdığı Azapkapı Hamamı semtte bulunan önemli tarihi yapılardandır. Azapkapı 16. yy'dan itibaren iş merkezi olmaya başlamıştır. Kömürce-yan 17. yy'da Azapkapı'da birçok büyük demirci dükkânının ve her türlü ürünün satıldığı bir iskelenin bulunduğunu belirtmektedir. Yine Kömürceyan buradaki demircilerin gemiler için lazım olan büyük güllerini imal ettiğini ve gemilerin burada kalafat edildiklerini anlatmaktadır. II. Mahmud döneminde (1730-1754),

Unkapanı ile Azapkapı arasında 1836'da yapılan Hayratiye Köprüsü (bak. Unkapanı Köprüleri) Azapkapı'yı karşı yakaya bağlamıştır. İstanbul'un ilk tramvay hattı 1872'de Azapkapı-Beşiktaş arasında kurulmuştur.

Köprü son kez 1939'da yenilenmiş, ama Atatürk Bulvarı'nın açılabilmesi için Azaplar Camii ile Azaplar Hamamı yıktırılmıştır.

Cumhuriyet'ten sonra Azapkapı tamamen bir iş merkezine dönüşmüş ve

Perşembepazarı olarak anılmaya başlanmıştır. Semtın görünümü 1960'larda yapılan alt ve üst geçitler ve yonca yaprağı düzenlemeleri ile çok değişmiş, semt adeta bu ulaşım bağlantılarının altında kaybolmuştur.

İnşaat malzemeleri, hırdavat ve elektrik gereçlerinin satıldığı işyerleri Azap-kapı'nın görünümüne egemen olmuşlardır. B. Dalan'ın belediye başkanlığı döneminde (1984-1989) Haliç kıyılarını açmayı amaçlayan istimlakler, semtin yola göre Haliç kıyısında kalan bölümünü hemen hemen yok etmiştir. Perşembepazarı tüccarları için Okmeydanı'nda inşa edilen PERPA, gerek açılışı geciktiren nedenler, gerekse de çarşı esnafının buraya gitmek istememesi nedeniyle Perşembepazarı'nın yerini alamamıştır.

Bugün Yeşildirek Hamamı diye bilinen Azapkapı Hamamı'nın arkasında bulunan Cenevizlilerden kalma sarnıç halen çöplerle dolmuş durumdadır. Sarıkçı Sokağı'nda bulunan 1476 tarihli Yolcuzade Camii, günümüzde mimarisine uygun olmayan bir tarzda boyanmış bir haldedir. Kapısında adı Fransızca olarak yazılı, 1881 tarihli Ticari Han ile 1912 tarihli Roman Han, Azapkapı'nın önemli tarihi binalarındandır.

Azapkapı semti, 1715, 1797 ve 1807' deki yangınlarda büyük ölçüde yanmış, her defasında yeniden inşa edilmiştir.

FİĞEN TAŞKIN

AZAPKAPI CAMÜ

bak. SOKOLLU MEHMED PAŞA CAMİİ

AZAPKAPI SEBİLİ

bak. SALİHA SULTAN SEBİLİ VE MEYDAN ÇEŞMESİ

AZARYAN APARTMANI

bak. GÜMÜŞSÜ PALAS

AZARYAN, BEDROS

(12 Aralık 1842, İstanbul - 3 Eylül 1906, Frenzenbad/Avusturya) Ermeni asıllı Osmanlı işadamı.

Aristakes Azaryan'ın oğludur. Yüksek tahsil gören Bedros Azaryan, önce babasının ticari işlerini yönetmiştir. 1892'de, mütemayiz rütbesini haiz tacir olarak zikredilmektedir. 1899'da, İstanbul Ticaret Odası başkan vekili

olarak adı geçmektedir. 1901'de ise, ula sanisi rütbesini haiz olup, İstanbul Ticaret Odası başkanı idi. Ömrünün sonuna kadar bu görevde kalmıştır. 1906'da, üçüncü sınıf mecidî nişanını haizdi. Şir-ket-i Hayriye'nin idare meclisi azalığının-da ve Aliyans Sigorta Şirketi'nin müdürlüğünde de bulunmuştur. Ermeni Katolik Cemaati'nin idari işlerinde dahi görevler deruhte etmiştir ve hayratı ile de tanınmıştır.

19 Nisan 1874'te Takuhi Maruş'la evlenmiştir. Evlatları şunlardır: Anna-Marta (1876-1878), Ohannes Aristakes (1880-1902), Nektarine (1892-1908), Mariamik adındaki kızı ise, 1901'de ünlü mimar ve araştırmacı Prof. Levon GüreğyanTa (1869-1950) evlenmiştir. Mezarı Şişli Ermeni Katolik Mezarlığı'ndadır. **Bibi.** *Yedikule Ermeni Hastabanesi Salnamesi*, 1892, 1899, 1901 ve 1908; *Dzağik* (Çiçek),

AZARYAN KÖŞKÜ

502

503

AZINLIK OKULLARI

Beyoğlu'nda, Meşelik Sokağı'ndaki Zapyon Rum Kız Lisesi (solda) ve Esayan Ermeni Kız Lisesi binaları (sağda). *Hazmı Okurer*, 1993

Azaryan Köşkü, Büyükada

Erkin Emiroğlu, 1985

S. 4 (631), 8 Eylül 1906; *Hanrakidak* (Ansiklopedi), 9 Eylül 1906; s. 3; *Kerezmanadun Katoğike Hayotz Gosdantnubolso* (İstanbul Katolik Ermenileri Mezarlığı), s. 83; Pamukci-yan, "Ermeniler Hakkında Biyografik Notlar" (Ermenice, yayımlanmamış çalışma).

KEVORK PAMUKCİYAN

AZARYAN KÖŞKÜ

Büyükada'da, eski adı "Nizam Caddesi" olan Çankaya Caddesi'nde yer almaktadır.

Son devir Osmanlı hariciyecilerinden Manuk Azaryan Efendi (1850-1922) tarafından 1885-1890 arasında inşa ettirilmiştir. Mimar Fotiadis'in tasarladığı köşkün inşaatını Yorgo Simota Kalfa üstlenmiştir. Azaryan Efendi'den, Tophane Müşiri Zeki Paşa'ya (1849-1914) intikal eden köşk birçok sahip değiştirdikten sonra 1972'den itibaren Büyükada Tenis ve Su Sporları Kulübü'nün yönetim binası olmuştur. Yaz aylarında faal olan kulübün konaklama tesisleri, tenis kortları, yüzme havuzları, çeşitli eğlence ve spor birimleri, köşkün, denize kadar inen geniş bahçesi içinde dağılmış bulunmakta, kıyıda da plaj yer almaktadır.

Kagir bir bodrum katının üzerinde yükselen ahşap köşk, iki kat ile bir çatı katından oluşmaktadır. Eğimli araziden ötürü cadde yönünde (güney) istinat

duvarına yaslanan bodrum katı, deniz yönüne (kuzey) bir revakla açılmaktadır. Bodrumda sarnıç ile çeşitli servis birimleri (mutfak, kiler, çamaşırhane) bulunmaktadır. Diğer katlar, yapının merkezinde dik açıyla kesişen iki eksene göre simetrik biçimde tasarlanmıştır. Söz konusu katlarda, Osmanlı sivil mimarisinin en yaygın plan tiplerinden olan ve "karnıyarık" tabir edilen iç sofalı plan uygulanmıştır.

Gerek zemin katta gerekse de üst katta, kuzey-güney doğrultusunda köş-

kün bir ucundan diğer ucuna "zülvec-heyn" sofalar uzanmakta, zemin katta çeşitli yaşama birimleri, üst katta da yatak odaları bu sofalara açılmaktadır. Köşkün kuzey ve güney cephelerinin yanlarında, doğu ve batı cephelerinin ise ortalarında çıkıntılar oluşturulmuş, bu çıkıntıların arasına, içerdeki zülvecheyn sofaların devamı olan, eyvan niteliğinde teraslar ve balkonlar yerleştirilmiştir.

Köşkün ana girişi zemin katta, güney cephesindeki terasta bulunmaktadır. Kuzey cephesindeki terastan iki kollu mermer merdivenlerle bahçeye inilmektedir. Terasları iki yandan kuşatan, zemin kata ait mekânların köşeleri pahlanarak yarım altıgen biçiminde kitleler meydana getirilmiştir. Kuzeydoğu köşesinde, İstanbul'un son devir köşk mimarisinde epeyce yaygın olan, Adalar'm yamsıra Kadıköy-Bostancı eksenindeki banliyölerde, ayrıca Bakırköy-Yeşilköy yöresindeki köşklere de sıkça rastlanan, "mehtabiye" denilen cihannüma niteliğinde bir kule yükselir. Kulede, çepeçevre balkonlarla kuşatılmış olan iki kat bulunmakta, çinko kaplı konik bir külah kuleyi taçlandırmaktadır. Marsilya kiremitleriyle kaplı olan dik meyilli çatı, köşkün çıkıntılarının üzerinde üçgen alınlıklar meydana getirmekte, kuzey ve güney cephelerinde bu alınlıkların arasında çatı katına ait önleri balkonlu, küçük üçgen alınlıklarla donatılmış mekânlar bulunmaktadır.

Azaryan Köşkü'nde, geç devre ait Osmanlı sivil mimari eserlerinin büyük çoğunluğunda olduğu gibi, iç mimari ile dış mimari arasında üslup açısından bir tezat gözlenir: Mekânların tasarımında sivil mimarinin köklü geleneklerine uyulmuş, buna karşılık cephelerin tasarımı ve süslemesinde II. Abdülhamid devrinin eklektik zevki egemen olmuş-

tur. Küçük konsollarla desteklenen kat arası ve saçak altı silmelerinde, pencerelerin üzerindeki konsollu küçük saçaklarda ve birtakım başka ayrıntılarda ampir üslubunun etkileri görülmekte, Orta Avrupa şalelerini hatırlatan çatı katı cephelerinde, özellikle alınlıkları dol-gulayan dekoratif kemerlerde ve şebekeli ahşap panolarda Hint, Magrib-En-dülüs ve gotik etkileri harmanlanmış bulunmaktadır. **Bibi.** Tuğlacı, *İstanbul Adalan*, I, 211-214.

M. BAHA TANMAN

AZARYAN YALISI

Boğaziçi'nde Büyükdere'de Piyasa Caddesi'nde 27-29 no'lu yalı-konak.

Bugün Sadberk Hanım Müzesi(-0 olan yapı 20. yy başında yanan daha eski bir konak arsasında tüccar Bedros Azaryan tarafından yaptırılmıştır. Büyükdere'deki yabana kolonisinin ve azınlıkların değişik üsluplarda yapılmış konakları içinde Azaryan ailesinin konağı o çağın Batılılaşmaya özenen ya da doğrudan Batılı modelleri örnek alan zengin konut anlayışını yansıtır. Yüzyıl sonlarında egemen olan geleneklerden kopmuş seçmeciliğin örneklerinden biridir. Plan açısından İstanbul'da son dönemin büyük konutlarındaki merkezi planlı ve merkezi çıkmalı temel tipolojiye uyan ahşap konak, cephe tasarımıyla çevresindeki yapılardan ayrılır. Az derin bir bodrum katı üzerinde üç ana kat ve bir çatı katından oluşur. Cadde üzerinde olan ana giriş kapısından parke kaplı büyük bir sofaya girilir. Düşey sirkülasyon sofanın iki yanında, biri servis için, iki merdivenle yapılır. Servis merdiveni, girişe göre solda bulunan servis kapısına açılır. "Piano Nobile" birinci kattadır. Çatı katı, Batılı örneklerde de görüldüğü gibi, hizmetçilere tahsis edilmiştir. Bezeme duvarlarda ampir üslubunda kalem işleri, mermer taklidi sıvalar ve tavanlarda alçı malzeme ile Orta Avrupa mimarisinden esinlenen seçmeci ve zengin bir tasarımla gerçekleştirilmiştir.

Yapının dış mimarisi ahşap karniyarık tipi konakla "chalet" anılarının bir karışımıdır. Osmanlı konağında daha çok bir

Bugün Sadberk Hanım Müzesi olarak kullanılan Azaryan Yalısı.

Ara Güler

cihannüma olarak biten çıkma burada, Alp şalelerinde görüldüğü gibi bir balkonla sonlanmaktadır. Ahşap kaplama yine Avrupa ahşap yapılarından esinlenmiş kesişen diyagonallarla dekoratif bir çatki düzeniyle vurgulanmıştır. Fakat bu artikülasyon art nouveau(->) bezemenin moda olduğu bir dönemde oldukça mekanik ve kuru bir seçimi yansıtır. Diyagonal çatki, çıkma üzerindeki pencerelerin biçimini de saptamıştır.

Azaryan Yalısı arkada Yazlık Rus Se-fareti'nin sınırlarına kadar uzanan çok büyük bir bahçe içindedir. Boğaz kıyısındaki bütün büyük konaklardaki gibi teraslarla yükselen bahçede anıtsal ağaçlar vardır. Yapı birinci derece tarihi eser olarak tescil edilmiştir.

DOĞAN KUBAN-ÇETİN ANLAĞAN

AZINLIK OKULLARI

Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk uyruklu kişilerin, özel yasaya göre açtıkları okullardır. İstanbul'un fethinden sonra II. Mehmed (Fatih) her dinden ve milletten insanların, ortak çıkarlar etrafında uyumlu ve uzlaşmaya dayalı toplumlar oluşturmalarını amaç edinmiş, Rumlara, Ermenilere ve Yahudilere azınlık (cemaat) hakları vererek, bunların

kendi geleneklerini, kültürlerini yaşatmalarını, dini mahiyette örgütlenmelerini ve eğitim yapmalarını, evrensel siyasetinin gereği saymıştır. Bunlar Tanzimat'a (1839) kadar dinsel bir organizasyon içinde cemaatlerin ruhani liderlerinin sorumluluğunda kurumlaşmışlardır. Azınlık okullarının gelişim süreci incelendiğinde, Rumların diğer azınlıklara kıyasla daha ayrıcalıklı konumda olageldikleri görülür. Fener Rum Mektebi, İstanbul'un fethi yıllarına dayanan köklü bir kurum olup, burada teoloji, felsefe, tıp ve dil öğretimleri yapılmakta idi. Rumlar Türkiye'deki ilk gerçek üniversite olarak da tanıtılan "Kuruçeşme Mektebi"ni 1805'te açtılar. Burada laik eğitim ve ilk ciddi tıp öğretimi yapılmıştır.

Ermeniler de Osmanlı tarihinde kendilerinden "Millet-i Sadıka" olarak bahsedilmesi ayrıcalığını kullandılar. Özellikle eğitim yoluyla, unutulmakta olan Erme-niceyi canlandırmayı amaçladılar. 16. yy'da matbaacılığa el atarak, Osmanlı yayın dünyasında önemli bir yer edindiler. Kilise örgütünün dışında ilk özel Ermeni okulunu 1790'da Amira Miricanyan, Kum-kapı'da açmıştır. Ermeni okullarının laikleşmesi sürecinde, 1838'de Üsküdar'da açılan Cemeran Okulu aynı zamanda ilk yatılı yüksekokuldur. 1860'a doğru ise Ermeni cemaatinin anayasası kabul edilen "Nizamname-i Millet-i Ermeniyan" çıkartılarak azınlık okullarının yönetimleri için de seçimle belirlenen bir eğitim kurulu oluşturulmuştur.

Yahudiler ise 19. yy'm ikinci yarısına kadar gelenekçi "Talmut Torah" okulları ile eğitimlerini sürdürmüşlerdir. Buna karşın, Haskala (aydınlanma) denen laik kültüre ve eğitime yöneliş ilk defa Tür-

kiye'deki Yahudi okullarında görülmüştür. Yahudilerin Alliance Israelite Üniverselle aracılığı ile okullaşmaya önem vermesi 19. yy'm ikinci yarısında başlamıştır (bak. Alliance Israelite Okulları).

18. yy'ın ortalarından sonra azınlık okullarının sayısı hızla artmış, ama bunlar 19. yy ortalarına kadar her türlü denetimden uzak kalmışlardır. Ancak 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin çıkmasıyla azınlık okullarının konumları belli olmaya başlamıştır. Nizamnamenin 2. maddesindeki "mekâtib-i hususiye" deyiimiyle bu okullardan bahsedilmiş, 131. maddesinde de Meclis-i Maarifin üyeleri arasında cemaat temsilcisi olarak ruhani reisler yer verilmiştir. 1914'te çıkan "Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname"den sonra da devlet tarafından bütün yabancı ve azınlık okullarının denetlenme sorumluluğu üstlenilmiştir. 1915'te "Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi" adı altında azınlıkları doğrudan ilgilendiren ilk önemli yönetmelik çıkmıştır. Bu yönetmelikte ekalliyet (azınlık) deyiimi yerine "Türk cemaatleri" deyiimi kullanılmıştır. Bu talimatname ile yabancıların yeni okul açmaları yasaklanmış, azınlıklara (Türk cemaatlerine) ait okullara da kuruluş ve işleyiş açısından birtakım esaslar getirilmiştir. II. Meşrutiyet döneminde

(1908-1918) ise hükümet, bu okullara atanacak öğretmenlerin Osmanlı uyruğu olup olmadık,-ları konusuna eğilmiş, öğrencilerin kayıtları konusunda da bazı prensip ve koşullar getirilmiştir.

24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması'nda, azınlık haklarına ve eğitime ilişkin maddeler de yer almıştır. 40. maddede, azınlık mensuplarının TC vatandaşı olarak eşit haklara sahip oldukları belirtilmiş, eğitim-öğretim kurumlarını kurup çalıştırmada, yönetmede, giderlerini karşılamada, kendilerine tanınan haklara yer verilmiştir. 41.

madde de azınlıkların ilköğrenimlerin-den söz edilerek Türkiye Cumhuriyeti hükümeti, bunların yoğun olduğu bölgelerde kendi dilleriyle öğrenim görmelerini sağlamayı taahhüt etmiştir. Buna karşılık okul yönetimlerinin de Türkçe öğretiminin zorunlu olmasını engellemeyecekleri kuralı getirilmiştir. 45. madde ise yalnızca Rum azınlıkla ilgili olarak mütakabiliyet esasını öngörmüş, "Türkiye'nin tanıdığı hakların, Yunanistan'daki Müslüman-Türk azınlığa da tanınması" benimsenmiştir.

1 Mart 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu yürürlüğe girince yabancı ve azınlık okulları da doğrudan Maarif Vekâle-ti'ne bağlı konuma girmiş ve bunun gereği olarak da bu okullardaki dini faaliyet ve eğitimler yasaklanmıştır. Cumhuriyet hükümetinin eğitime verdiği önem sonucunda 1925-1931 arasındaki atılımlarla resmi okulların cazip hale gelmesiyle azınlık okullarına ilgide düşüş görülmüştür. 1930'lu yıllarda, tamamına yakını İstanbul'da olmak üzere Rumların 43 ilk, 3 orta, 4 liseleri; Ermenilerin 34 ilk, 1 orta, 3 liseleri; Musevilerin de 6 ilk, 1 liseleri öğretime açıktı. Çok sayıda okul ise öğrencisizlikten kapanmıştı.

1935'te yürürlüğe giren 2762 sayılı Vakıflar Kanunu ile de azınlık okulları vakıflarının başka bir amaç için kullanılması yasaklanmıştır. Azınlık kurum ve okullarının onarım izni ile onarımın, taşınmazın asli yapısına aynen uygun tarzda gerçekleştirilmesi işini kontrol görevi, Vakıflar Tüzüğü'nün 48. maddesi ile Vakıflar Başmüdürlüğü'nün yetkisindedir. Yine aynı tarihte yayımlanan 2739 sayılı Bayramlar ve Genel Tatiller Hakkında Kanun gereği, azınlık okullarında, resmi bayram ve tatil günleri dışında, kendi özel dini gün ve bayramlarında da öğretime ara verilir. 1955'te yürürlüğe giren 6581 sayılı Azınlık Okulları Türkçe ve Türkçe Kültür Dersleri Öğretmenleri

AZİZ BERKER İLÇE HALK

504

505

AZİZ MAHMUD HÜDAÎ

Hakkında Kanun ile, bu okullardaki Türkçe ve genel kültür derslerinin, Milli Eğitim Bakanlığı'nca atanan Türk öğretmenlerce okutulması yasalaşmıştır. Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan 20 Nisan 1951 tarihli kültür antlaşması ve 20 Aralık 1968 tarihli Atina protokolü, azınlık okullarını ilgilendiren bazı özel hususları da içermektedir.

Tüm azınlık okulları 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu doğrultusunda eğitim ve öğretim yapmakla yükümlüdürler. Rumların halen İstanbul'da 21 okulları vardır. Ancak örnek olarak Hey-beliada Rum Erkek Lisesi, Fener Yuva-kimyon Kız Lisesi gibi okullarda kayıtlı öğrenci bulunmamaktadır. Ermenilerin 19 ilköğretim, 5 ortaokul ve 5 lise olmak üzere 29 okulları, Yahudilerin de 2 ilköğretim ve 1 lise olmak üzere 3 okulları eğitim-öğretime devam etmektedir.

AHMET MÜLAYİM

AZİZ BERKER İLÇE HALK KÜTÜPHANESİ

Kadıköy'de Rasimpaşa Mahallesi, Nüz-het Efendi Sokağı no. 73'tedir.

Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yaptırılan kütüphane 23 Nisan 1969'da Kadıköy İlçe Halk Kütüphanesi adıyla hizmete açılmıştır. Bu tarihte çocuk bölümü, evlere ödünç kitap verme bölümü ve müracaat kitapları bölümü ile üç katta faaliyet gösteren kütüphanenin, kat sayısı daha sonra beşe yükseltilmiş 23 Nisan 1971'de de Kütüphaneler eski genel müdürü Aziz Berker'in adı verilmiştir. Bina, 894 m²'lik bir alanda yer almaktadır.

1992 itibarıyla kütüphanenin toplam dermesi 18.826'dır. Yılda ortalama 20.000 kullanıcı fotokopi, çocuk bölümü ve evlere ödünç verme hizmetlerinden yararlanmaktadır. 7 günlük gazete, 80 süreli yayın izlenmektedir. Kitap ve yazar adlarına göre hazırlanmış alfabetik kataloglar ile Dewey onlu tasnif sistemine göre

Aziz Berker İlçe Halk Kütüphanesi'nin binası. Hazım Okurer, 1993

oluşturulmuş konu katalogu vardır. Birçok kültürel etkinliğin düzenlendiği kütüphanede açık raf sistemi uygulanmakta ve 14 personel çalışmaktadır.

Ömer Faruk Toprak Halk Kütüphanesi, Muhtar Özkaya Halk Kütüphanesi, Bahariye Çocuk Kütüphanesi, Serap Sedat Çocuk Kütüphanesi gibi semt kütüphaneleri Aziz Berker Halk Kütüphanesi'nin bağlı birimleridir.

AYTEN ŞAN ŞÖLEN

AZİZ EFENDİ

(1871, Maçka/Trabzon - 16 Ağustos 1934, İstanbul) Hattat. Asıl adı Mehmed Abdülaziz'dir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ailesiyle birlikte İstanbul'a geldi. Güzel yazıya daha sıbyan mektebinde iken başladı ve Bakkal Arif Efen-di'ye(->) tavsiye edildi. Oturduğu Kâğıthane'den yaya olarak gelip gittiği hocasından sülüs ve nesih

öğrendi. 1896'da icazet aldı. Ayrıca devam ettiği Muhsinza-de Abdullah Bey'den(->) ve Karinâbâdlı Hasan Hüsnü Efendi'den de icazeti vardır. Devrin üstadı Sami Efendi'den(->) de yazarak, Hasan Hüsnü Efendi'den başladığı ta'lik kemale erdirmiştir.

1893'te Bâb-ı Meşihat'a (şeyhülislamlık) kâtip olarak girdi. Sekiz yıl sonra aynı idarenin mektubi kalemî kâtipliğine getirildi. Aynı yıllarda Şehri Ahmed Efendi'ye devam ederek "ilmiye icazetnamesi" aldı. Dürüstlüğü ve yazısının güzelliği cihetiyle çalıştığı dairede mü-himme kâtipliğine yükseldiği gibi Med-resetü'l-Kuzât ve Mahmudiye Merkez Rüstiyesi'nde ve çalıştığı yerde memurlara talik yazı dersleri verdi.

Mısır Kralı I. Fuad'ın bir Kuran yazdırmak istemesi üzerine Bâb-ı Meşihat tarafından verilen izinle 1922'de Kahi-re'ye giderek altı ay kaldı. Kuran'ın tezhibi de kendinden istenince izni altı ay daha uzatıldı. 1923'te Cumhuriyet'in ilanıyla Bâb-ı Meşihat kapatılınca açıkta kalan Aziz Efendi, Kahire'de yazı öğretimi için bir okul açması hususundaki teklifi kabul ederek Mısır'da kaldı ve Halil Ağa Medresesi'nde birinci ve daha sonra Şeyh Salih Medresesi'nde ikinci hat okulunu açtı ve böylece on bir yıl içinde orada hem yazı ve hem de tezhip dersleri vererek birçok öğrenci yetiştirdi. İstanbul'a döndükten kısa bir zaman sonra Çarşamba'daki evinde vefat etti. Edirnekapı Mezarlığı'na gömüldü.

Aziz Efendi, her çeşit yazıda usta idi. Tuğra çekmesini de bilirdi. Divan-ı Hümayun'da tuğrakeşlik vazifesini kabul etmesi için hocası Sami Efendi ısrar etmişse de Bâb-ı Meşihat'taki vazifesini bırakmak istemediğinden kabul etmemişti. Süratli yazı yazardı. Tezhip sanatında da usta idi. Her isteyene parasız yazar, hattâ tezhip ederek verirdi. On iki Kuran yazmıştır. Bunlardan biri Afganistan Kralı Emânullah Han'ın babasında, birisi Mısır Krallığı hazinesinde idi. Bir Kuran da Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'nın annesi için yazmıştı. Ayrıca bir tanesi de kendi

ailesindeydi. Diğerlerinin nerede olduğu bilinmemektedir. Yazdığı büyük boydaki üç Hilye'den biri Topkapı Sarayı'nda ikisi de ailesindedir.

Önceleri "Abdülaziz Eyyûbi" sonra "Aziz", 1908'de Rıfâî şeyhlerinden Kenan Bey'e (Büyükaksoy) intisap ettiği için olacak son zamanlarda da eş-Şeyh Mehmed Abdülazizü'r-rifâî diye imza atardı.

Aziz Efendi, sülüs ve nesihte Hafız Osman, celi sülüste Mustafa Rakım, ta'likta Yesârizade Mustafa İzzet okuluna bağlıdır.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar*, 68-72; Rado, *Hattatlar*, 251; M. Serin, *Hattat Aziz Efendi*, İst., 1988

ALİ ALPARSLAN

AZİZ EFENDİ TEKKESİ

Eminönü İlçesi'nde, Sultanahmet'te, Cankurtaran Mahallesi'nde, Kabasakal Caddesi

üzerinde, Sultan Ahmed Arasta-sı'nın karşısında bulunmaktaydı.

Rıfâî tarikatından, "Seyyah Şeyh" ya da "Seyyah Aziz" lakapları ile tanınan Şeyh Abdülaziz (Aziz) Efendi tarafından 1285/1868-69'da tesis edilmiştir. Tekke bazı kaynaklarda Şeyh Aziz Efendi'nin bu lakapları ile kayıtlı olduğu gibi, avlu girişi üzerindeki kitabede "Seyyah Eren Dergâhı" olarak anılmakta, ayrıca, karşısında bulunan arastadan dolayı "Arasta Tekkesi" olarak da tanınmaktadır.

Aziz Efendi Tekkesi "Büyük Saray" denilen Bizans İmparatorluk Sarayı'nın kalıntıları üzerinde yer almaktadır. Tekke binalarının üzerinde bulunduğu set, Marmara yönünde, bu saray kompleksinden arta kalmış istinat duvarları ile desteklenmekte, arsanın batı kesiminde, aynı komplekse ait birtakım binaların altyapıları teşhis edilmektedir. Fetih'ten sonra, özellikle 16. ve 17. yy'larda Büyük Saray'ın arazisinde, çoğunluğu kagir olan vezir saraylarının inşa edildiği, geç devirde ise daha ufak boyutlu parseller içinde inşa edilmiş ahşap konakların, bunların yerini aldığı bilinmektedir. Nitekim tekkenin, Kabasakal Caddesi boyunca uzanan yüksek bahçe duvarı ile bu duvarda bulunan avlu girişinin, tekkeden en az iki yüzyıl daha eski bir vezir sarayına ait olduğu söylenebilir.

Zâkir'in, *Mecmua-i Tekâyâ'sında* bu tekkenin şeyhleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bandırmalızade A. Münib' in *Mecmua-i Tekâyâ'sım* yayımladığı 1307/1889-90'da Şeyh Aziz Efendi'nin hayatta olduğu anlaşılmaktadır. Tekkenin son şeyhi ise Sadık Efendi'dir. Varlıklı ve yardımsever bir insan olduğu, İstanbul'daki tekke şeyhleri içinde maddi sıkıntı çekenlere yardımda bulunduğu bilinen Şeyh Sadık Efendi büyük bir ihtimalle Aziz Efendi'nin neslindendir. Ayın günü pazar olan, 1885'te içinde iki erkek ile üç kadının ikamet ettiği bilinen Aziz Efendi Tekkesi'nin, 1925'te kapatıldıktan sonra bir müddet son şeyhin ailesi tarafından mesken olarak kullanıldığı, mülkiyetinin Vakıflar İdaresi ile şeyh ailesi arasında dava konusu oldu-

Aziz Efendi Tekkesi'nin cümle kapısı. *Hakan Arlı, 1988*

ğu anlaşılmaktadır. Cumhuriyet devrinde giderek harap düşen ve bu arada el değiştiren tekke binaları 1980'li yılların başlarında, yerlerine otel yapılmak üzere yıktırılmış, ilgili mercilerin izin vermemesi sonucunda söz konusu otel de hâlâ inşa edilememiştir.

Aziz Efendi Tekkesi'nin mimari özellikleri ayrıntılı olarak tespit edilememiştir. Günümüzde mevcut olan yüksek bahçe duvarında, yer yer tuğla hatıllarla beslenmiş moloz taş örgü görülür. Dikdörtgen açıklıklı küçük cümle kapısı, aslında çok daha geniş tutulmuş olan, ancak tekkenin yapımı sırasında örülerek daraltıldığı anlaşılan anıtsal girişin sol kenarında bulunmaktadır. Tekkenin yerindeki saraya ait olması gereken bu büyük girişin yanları pahlı yüzeylerle donatılmış, bu yüzeylerin üst kesimlerine, testere dişi biçiminde üç sıralı konsollar

yerleştirilmiştir. Bu konsollara oturan kemerin kesilerek kemer açıklığının bir demir putrelle geçildiği görülmektedir. Putrelin üzerinde, bir kısmının içi sonradan örülmüş olan, yuvarlak kemerli ufak pencereler sıralanmaktadır.

Tekkenin cümle kapısı, dikdörtgen tablalı ahşap kanatlarla donatılmış, kapı açıklığını geçen ahşap hatılın üzerine iki kitabe levhası yerleştirilmiştir. Büyük boyutlu olan alttaki levhada, Rıfâîliğin piri Seyyid Ahmed Rıfâî'ye ithaf edilmiş, talik hatlı dokuz beyitlik bir methiye, "Derunî" mahlaslı bir şaire ait olan bu metnin sonunda da tekkenin inşa tarihi (1285) bulunmaktadır. Levhanın en altında, ortada yer alan kartuşta "Seyyah Eren Dergâhı" olarak tekkenin adı, ayrıca Arapça, Farsça ve Türkçe olarak tekkenin ayin günü (yevmü'l-ahad/ruz-i yekşenbe/gün pazar) belirtilmiştir. Kitabede gözlenen bu ibare, geçen yüzyılda İstanbul tekkelerinde, haftalık ayin günlerinin önem kazanması, bu döneme ait listelerde tekkelerin, ayin günlerine göre

sınıflandırılması yolundaki gelişmeleri yansıtmaktadır. Üstteki küçük boyutlu levhada, cami şeklinde istiflenmiş olarak Seyyid Ahmed Rıfâî'nin ismi bulunmaktadır. Sülüsle yapılmış olan bu istifte kullanılan, merkezi kubbeli ve altı minareli cami motifinin, tekkenin yakınındaki Sultan Ahmed Camii'ni hatırlatması dikkat çekicidir. Minarelerin yanı sıra, kubbenin sağına ve soluna simetrik biçimde yerleştirilmiş olan iki sancak, Seyyid Ahmed Rıfâî'nin iki kere kutbiyet makamına sahip olduğunu ve "Ebü'l-âlemeyn" (iki âlem sahibi) lakabını taşıdığını ifade etmektedir. Birtakım tarikat sembolleri ile oluşturulmuş, adeta tarikat arması niteliğindeki bu tür kompozisyonların geçen yüzyılda tekke çevrelerinde revaç bulduğu bilinmektedir.

Prof. Dr. S. Eyice'den alınan bilgilere, ayrıca bir-iki kere cümle kapısının aralığından görebildiklerimize dayanarak tekke binaları hakkında şunları söyleyebiliriz: Tevhidhaneyi, selamlığı ve haremi barındıran, büyük bir ahşap görünümündeki asıl bina, cümle kapısının karşısında yer almaktaydı. Kapının solunda Şeyh Aziz Efendi ile aile fertlerinin gömülü oldukları küçük bir türbe bulunmaktaydı. Kagir duvarlı ve ahşap çatılı olan türbenin pencereleri basık kemerlerle taçlandırılmış, demir parmaklıklarla donatılmıştı. Arsanın kuzey sınırı boyunca uzanan, sırtı avlu duvarına dayalı, tek katlı binanın bir dizi derviş hücrelerini barındırdığı tahmin edilebilir.

Bibi. Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 62-63, no. 96; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 8; *th-saiyatll*, 20; Vassaf, *Sefine*, V, 270.

M. BAHA TANMAN

AZİZ MAHMUD HÜDAÎ

(1541, Şereflikoçhisar - 2 Ekim 1628, istanbul) Celvetî tarikatının kurucusu mutasavvıf. Asıl adı Mahmud, mahlası Hüdaî'dir.

Ailesi hakkında bilgi olmayıp yalnızca babası Fazlullah bin Mahmud'un adı bazı kaynaklarda geçmektedir. Öğrenimine Sivrihisar'da başladı. Daha sonra İstanbul'a gelerek Küçükayasofya Med-resesi'ne devam etti. Burada dönemin tanınmış müderrislerinden Nâzırzade Ramazan Efendi'nin (ö. 1576) öğrencisi oldu ve medreseyi bitirdikten sonra uzun yıllar hocasının yanında muidlik (müderris yardımcılığı) görevinde bulundu. 1571'de Nâzırzade, Edirne Selimiye Medresesi'ne tayin edilince onunla birlikte Edirne'ye gitti. Bir süre burada kaldıktan sonra Nâzırzade'nin kadı olarak Mısır ve Şam'a gönderilmesiyle bu ülkeleri görme fırsatını elde etti. 1573'te Mısır'dan dönerek Bursa'da Fer-hadiye Medresesi müderrisliği ve Cami-i Atik Mahkemesi naipliğini üstlendi. Hocası Nâzırzade'nin 1576'da Bursa'da vefat etmesi üzerine ilmiye mesleğinden ayrılarak tamamen tasavvufa yöneldi. Bursa'dan Sivrihisar'a ve ardından Rumeli'ye giderek bir süre Eski Zağra'da kaldı. Daha sonra İstanbul'a geldi. Şeyhülislam Hoca Sadeddin Efendi'nin aracılığıyla Küçükayasofya Tekkesi meşihatına atandı. 1599'a kadar Fatih Camii, ardından Üsküdar Mih-rimah Sultan Camii vaizliğinde bulundu. 1589'da kendi adına bir tekke kurmak için Üsküdar'da arazi satın aldı ve inşaat 1595'te tamamlanıncaya kadar Rum Mehmed Paşa Camii yakınındaki bir eve yerleşti, lölö'da Sultan Ahmed Camii'nin açılışında ilk hutbeyi okudu ve bir süre burada vaizlik yaptı. Vefatına kadar tarikat faaliyetlerini Üsküdar'daki tekkesinde sürdürdü. Türbesi, kendi adıyla anılan Aziz Mahmud Hüdaî Külliyesi'ndedir(->).

Sia_İŞ|Bj Siyç

Aziz Mahmud Hüdaî'nin 1287/1870'te basılmış olan *Külliyat'ıma* ilk sayfası.

Nuri Akbayar koleksiyonu

AZİZ MAHMUD HÜDAÎ

506

507

AZİZ MAHMUD HÜDAÎ

Aziz Mahmud Hüdaî, 15 ve 16. yy'lar-da istanbul'da faaliyet gösteren Nakşî, Halveti, Mevlevî ve Bayramî tarikatlarının yanısıra bu dönemde şehir hayatına henüz yeni girmeye başlayan Kadirî-lik(->) ve Rıfâîlik(-«) ile aynı toplumsal kültür zemini üzerinde örgütlenip yaygınlaşan Celvetîliğin kurucusudur. Tarikat kurucusu olarak "pir" unvanıyla anıldığı gibi tasavvuf tarihinde kendisine "kutbü'l-aktâb" ve "sahib-i zaman" sıfatları da verilmiştir.

Tasavvufa yönelmesi, Küçükayasofya Medresesi'ndeki öğrencilik yıllarına rastlar. Burada hem Nâzırzade Ramazan Efendi'den zahiri ilimleri öğrenmiş hem de dönemin ünlü Halvetî şeyhlerinden Filibeli Nureddinzade

Musliheddin Efendi'nin (ö. 1573) sohbetlerine katılmıştır. Nureddinzade, Rumeli kökenli Halvetîliğin Melamî-meşrep tasavvuf anlayışına bağlı temsilcilerinden olup Batını eğilimlerinden dolayı idamı istenen ünlü Bayramî/Melamî şeyhi Haşimî Osman Efendi'nin (ö. 1594) koruyuculuğunu üstlenerek bağışlanmasını sağlayan nüfuzlu bir şeyhtir. Hüdâî'ain Nureddinzade ile tanışması, onun daha sonra kuracağı Celvetîlik(-») içinde Melamî mistisizmiyle yoğrulan Halvetî kültürünün önemli bir yer tutmasına neden olmuştur. Halvetîliğin Hüdâî üzerindeki bir diğer etki kaynağı ise Mısır'da bulunduğu yıllarda intisap ettiği, tarikatın Demirtaşîlik koluna mensup Kerimüddin Halvetî'dir.

1573'te Mısır'dan bir Halvetî şeyhi olarak Bursa'ya dönen Hüdâî'nin burada Muhyieddin Üftâde (ö. 1580) ile tanışıp onun Kaygan Camii'ndeki cemaatine girmesi, tarikat ve tasavvuf anlayışı üzerinde Bayramî etkisinin başladığı dönem olarak kabul edilebilir. 1577'de Üftâde'

Aziz Mahmud

Hüdâî'yi anan

bir tekke

levhası:

Yâ hazret-i

pîr şeyh

seyyid

Mahmud

Hüdâî.

M. Baha Tanınan

koleksiyonu

ye intisap etmiş ve ondan tarikat hilafeti ile daha sonra şiirlerinde kullanacağı "Hüdâî" mahlasını almıştır. Aziz Mahmud Efendi'nin İstanbul'a gelmeden önce Bursa'da geçirdiği 1573-1580 arasında Halvetî ve Bayramî zümreleriyle yakın ilişki kurduğu, fakat Üftâde aracılığıyla daha çok Bayramîlerin etkisinde kaldığı görülmektedir. Diğer yandan intisap ettiği Üftâde'nin tarikat silsilesi, Muk'ad Hızır Dede (ö. 1512) ve Akbıyık Meczub (ö. 1456) tarafından Hacı Bayram-ı Ve-li'ye (ö. 1429) bağlandığı için Hüdâî'nin sonradan İstanbul'da kurduğu Celvetîlik, tasavvuf tarihinde Bayramîliğin bir kolu gibi yorumlanmıştır. Ancak Celvetîlik, Rumeli Halvetîliği ile Anadolu Bayramî-liğinin kültürel bütünleşmesiyle meydana gelmiş ve her iki tarikattan bağımsız bir tasavvuf anlayışını temsil etmiştir. Hüdâî, kurduğu tarikatın mistik öğretisini tasavvufta "halveften ayrılma" anlamına gelen ve "tevhid"e işaret eden "cel-vet" kavramı etrafında şekillendirmiş, Halvetî ve Bayramî zikrinin temelini oluşturan "esma-i

seb'a"ya ilaveler yaparak 12'ye çıkarmış ve "tevhid" akidesiyle birlikte 13 sayısının kutsallığını sembolize eden 13 terkli (dilimli) Celvetî tacını müritlerine giydirmiştir.

Aziz Mahmud Efendi'nin İstanbul'a gelmesi ve Celvetîliği şehrin mistik hayatına sokması 1580'lerin başına rastlar. Önceleri Küçükçamlıca'da yaptırdığı "çilehane"de inzivaya çekildiği rivayeti yaygındır. Fakat tarikatın başlangıçtaki asıl merkezi, kendisinin daha önce öğrencilik yıllarının geçtiği Küçükayasofya Camii ve Medresesi bünyesindeki tekke olmuştur. Burada sekiz yıla yakın post-nişinlik yapmış, yerine Filibeli İbrahim Efendi'yi bırakarak Üsküdar'da inşa ettirdiği "âsitane"nin başına geçmiştir.

17. yy başlarında İstanbul'un saray çevresini nüfuzu altına alan tarikat şeyhleri arasında Hüdâî, belki de en etkili olanıdır. Hayatı boyunca dokuz padişahın saltanat dönemim yaşamış ve besiyile yakın ilişki kurarak Celvetîliğin hem İstanbul'da hem de Batı Anadolu, Ege adaları ve Rumeli'de hızla yaygınlaşmasını sağlayacak siyasi desteği elde etmiştir. Hüdâî'nin padişahlarla kurduğu ilişki, iki temel noktada odaklanır. Bunlardan birincisi, başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun gündelik hayatına ilişkin sorunların pratik çözüm önerileriyle birlikte padişaha mektuplar aracılığıyla sunulmasıdır. Bu mektupların içeriği, İstanbul'un iâşesinden bürokrasideki çeşitli atamalara kadar uzanan geniş bir sorunlar dizisini kapsamakta ve Hüdâî kendisini padişah üzerindeki nüfuzuna dayanarak kamu vicdanının sesi olarak ön plana çıkartmaktadır. *Tezakir-i Hüdâî* adlı mecmuada toplanan bu mektupların büyük bir kısmı III. Murad'a yazılmıştır. Hüdâî'nin sarayla kurduğu ilişkinin odaklandığı bir diğer önemli nokta da, padişahların gördükleri rüyalara yaptığı uygun yorumlarda kendisini gösterir. III. Murad (hd 1574-1595), III. Mehmed (hd 1595-1603), I. Ahmed (hd 1603-1617) ve II. Osman'ın (hd 1618-1622) rüyalarını yorumlamış, devlet yönetimini ilgilendiren kimi kararların alınmasında bu yolla etkili olmuştur. Rüya yorumculuğu, Hü-daî'den sonra Celvetîlik içinde özellikle üzerinde durulan bir konu değerini kazanmış ve bu alanın isim yapmış kişileri tarikatın üyeleri arasından çıkmıştır. Hüdâî'nin saray üzerindeki nüfuzunu vurgulamak için ayrıca onun IV. Murad'a (hd 1623-1640) kılıç kuşattığını da belirtmek gerekir.

Aziz Mahmud Hüdâî'nin tarikat faaliyetleri, sarayın yanı sıra bürokrasi ve aydın zümre arasında da destek bulmuş, dönemin önde gelen devlet adamları, sanatçılar ve diğer tarikatlara mensup şeyhler ona bağlanmak suretiyle güçlü bir çevre oluşturmuşlardır. Sadrazam Halil Paşa (ö. 1629) bu çevre içinde adı en çok dikkati çeken kişidir. Hüdâî ile kurduğu ilişkiyi vefatına kadar sürdürmüş, sahip olduğu vakıf gelirlerini tarikata bağışlayarak Celvetîliği maddi yönden desteklemiştir. Abaza Mehmed Paşa ayaklanmasında başarı

gösteremeyince Aziz Mahmud Efendi'nin tekkesine sığınmış ve Hüdâî tarafından IV. Murad'a bağışlatılmıştır. Mimar Mehmed Ağa'ya yaptırdığı türbesi, Hüdâî Âsita-nesi yakınındadır. Aziz Mahmud Efendi'ye bağlanan diğer önemli kişiler arasında, Sunullah Efendi, Hoca Sadeddin Efendi, Şeyhülislam Hocaşade Esad Efendi ve Okçuzade Mehmed Şâhî Efendi gibi ilmiye sınıfına mensup isimler de vardır. Ayrıca diğer tarikatlara mensup şeyh ve mutasavvıfların da Hü-daî'ye bağlandıkları, böylece 17. yy başlarında Celvetîliğin İstanbul hayatı içinde zengin bir tasavvuf okuluna dönüştüğü görülmektedir. Şair ve tezkireci

Nev'îzade Ataî(->), Bayramî/Melamî mutasavvıf Sarı Abdullah(-0 ve "Olanlar Şeyhi" lakabıyla tanınan Halvetî/Melamî Şeyhi İbrahim Efendi(->), özellikle mensubu bulundukları tarikatların mistisizmini Celvetîlik ile bütünleştiren kişiler olarak dikkati çekerler.

Celvetîliğin İstanbul'da orta tabaka arasında yaygınlaşması, Hüdâî'den sonra onun yetiştirdiği halifeleri aracılığıyla gerçekleşmiştir. "Serhalife" unvanıyla tanınan Muk'ad Ahmed Efendi (ö. 1639), Veliyüddin Efendi (ö. 1651), Mehmed Fenaî Efendi (ö. 1664) ve Tophaneli Veli Efendi (ö. 1697) İstanbul'da faaliyet göstermişler, Muk'ad Ahmed Efendi ile kendi adına Celvetîlikten kol ayıran Mehmed Fenaî Efendi ayrıca Hüdâî Âsi-tanesi'nde postnişinlik görevinde bulunmuşlardır. Diğer halifeleri ise başta Bursa ve Edirne olmak üzere Rumeli'de faaliyet göstermişlerdir. Bu yoğun faaliyet ve örgütlenme sonucunda İstanbul'daki diğer tarikatlara ait bazı tekkeler Celve-tîlerin denetimine geçmiştir. Özellikle tasavvuf anlayışı bakımından Celvetîliğe yakın olan Halvetîlere ait tekkeler bu grup içinde ön sırayı almaktadırlar. 17. ve 18. yy'lar arasında İskender Baba, Küçükayasofya, Sokollu Mehmed Paşa, Alaeddin, Akbıyık, Erdebil, Bezirgan ve Sertarikzade tekkeleri Halvetîlerden Celvetîlere geçmiş, bunları Kadirîliğe bağlı Akarca ile Nakşîlere ait Zeyrek ve Çakır Dede tekkeleri izlemiştir. 19. yy başlarından itibaren Celvetîliğin İstanbul'da eski önemini kaybetmeye başladığı ve suriçindeki tekkelerim özellikle Halvetî denetimine bırakarak faaliyet alanını büyük ölçüde Üsküdar'da yoğunlaştırdığı gözlenmektedir.

İbnü'l-Arabî'nin "vahdet-i vücud" anlayışına bağlı kalan Aziz Mahmud Hüdâî, Arapça ve Türkçe kaleme aldığı eserlerinde bu tasavvuf çizgisinin başarılı örneklerini vermiştir. Arapça yazdığı *Kegfû'l-Kmâ an Vecbi's-Semâ*, 17. yy'da sema ve musikinin İslamiyete aykırı olduğu için yasaklanmasını isteyen Kadı-zadeliler'e(~0 karşı bu tarikat ritüellerinin savunmasını yapan ve bu açıdan İstanbul'daki tekke hayatını yakından ilgilendiren bir eserdir. Türkçe eserleri arasındaki Celvetî tarikatının adap ve erkânını inceleyen *Tarikatname* (İst., 1287, 1338) ve padişahlara yazdığı mektuplarının yer aldığı *Tezakir-i Hüdâî* adıyla da tanınmış *Mektûbât*, İstanbul hayatını yakından ilgilendirir. Yunus

Emre etkisinde kalarak yazdığı ilahiler pek çok bestekâr tarafından bestelenmiş ve İstanbul tekkelerinde yaygın şekilde okunmuştur. Bu ilahiler ile birlikte çeşitli rubai ve kıtaları da *Divan-ı İla-hiyyat* (İst., 1287, 1338, yb 1970, 1986) başlığı altında toplanmıştır.

Bibi. Cemaleddin Hulvî, *Lemezât-ı Hulviye*, Süleymaniye Ktp, Hacı Mahmud Efendi, no. 4536, vr 187a; Harîrîzade, *Tibyân*, Süleymaniye Ktp, İbrahim Efendi, no. 430, vr 227a-245b; *Tarih-i Naima*, I, 112; *Tarih-i Peçevî*, II, 36; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, ist., 1287, s. 113-114; Evliya, *Seyahatname*, I, 479; Ataî,

Hadaiku'l-Hakaik, II, 760-762; Şeyhî, *Veka-yiü'l-Fuzalâ*, I, 280-281; İsmet, *Tekmiletü's-Şakaik*, 345-346; Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 195-204; ay, *Mecmuâ-i Tevârih*, 55-56; İ. Hakkı Bursevî, *Silsile-i Tarîk-i Celvetî*, ist., 1291; Raif, *Mir'at*, 63-67; Hocazade, *Ziyaret*, 56-64; Vassaf, *Sejîne*, II, 372-382; Mehmed Gülsen, *Külliyat-ı Hazret-i Hüdaî*, İst., 1338; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 72; E. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, I, Londra, 1958, s. 218; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 337-339; Beldiceanu-Steinherr, "Hüdaî", *El2*, II, 538-539; F. A. Tansel, "Seyyid Aziz Mahmud Hü-dâyî", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV, (1967) s. 1-42; H. K. Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayî ve Celvetiyye Tarikatı*, İst; 1982; ay, "Aziz Mahmud Hüdayî", *DİA*, IV, 338-340; Z. Tezeren, *Seyyid Aziz Mahmud Hüdayî*, I, ist., 1984.

EKREM İŞİN

AZİZ MAHMUD HÜDAÎ KÜLLİYESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Doğancılar'da, Ah-metçelesi Mahallesi'nde, Hüdaî Mahmut, Aziz Mahmut ve Aziz Efendi Mektebi sokaklarının kuşattığı bir arsa üzerinde yer almaktadır.

Külliyenin çekirdeğini oluşturan tekkenin banisi Celvetî tarikatının piri Şeyh Aziz Mahmud Hüdaî'dir (ö. 1628). 1589' da tekkenin arsasını satın alıp inşaata başlattığı tespit edilmektedir. Muhtemelen mensuplarının da katkılarıyla 1003/1594-95'te tamamlanan ilk tekkenin şu bölümlerden oluştuğu anlaşılmaktadır: Aynı zamanda tevhidhane olarak kullanılan ve 1007/1598-99'da bizzat baninin minber ekletmesiyle camiye dönüştürülen bir mescit, bunun etrafında yer alan derviş hücreleri, aşhane niteliğinde büyük bir mutfak, taam-hane, biri Aziz Mahmud Hüdaî'ye, dördü de kızlarına tahsis edilmiş toplam beş adet meşruta ev, cümle kapısı ile bunun yanındaki iki çeşme. Bu yapılara, Aziz Mahmud Hüdaî'nin vefatına yakın inşa edilen türbesi de eklenmiştir.

İstanbul'un tasavvuf hayatında önemli bir yeri olan Celvetîliğin merkezi Aziz Mahmud Hüdaî Tekkesi'dir. Bünyesinde bu tarikatın pirinin türbesini de barındır-

Aziz Mahmud Hüdaî Külliyesi'nin vaziyet planı.

dığı için "pirevi" niteliği arz eden bu tekke kaynaklarda şu adlarla da anılmaktadır: Hazret-i Hüdaî Âsitanesi, Hüdaî Mahmud Efendi Âsitanesi, Pişvây-ı Tari-kat-ı Aliyye-i Celvetiyye, Aziz Mahmud Hüdaî Efendi Hankahı, Hankah-ı Celvetî, Hüdaî Aziz Mahmud Efendi Hankahı, Hazret-i Hüdaî Aziz Mahmud Efendi Dergâhı, Hüdaî Dergâhı, Hüdaî Aziz Mahmud Efendi Tekkesi.

Bir tarikat külliyesi olan bu yapı topluluğu 19. yy'ın ortalarına kadar çeşitli eklerle genişletilmiş, kalabalık bir derviş zümresini besleyebilecek güçte maddi kaynaklara, bu kalabalığı barındırabilecek ölçüde mekânlara sahip olmuştur. 1850'de Üsküdar çarşısında çıkan ve külliyenin bulunduğu yamaca doğru yayılan bir yangında, Hüdaî Türbesi dışında kalan binalar ortadan kalkmış, bu yangından sonra kısa bir müddet dervişler türbede toplanarak ayinleri icra etmişlerdir. Abdülmecid 1855'te, türbe de dahil olmak üzere külliyei yeni baştan inşa ettirmiştir. Bu ikinci kuruluşunda, külliyenin yerleşim düzeni aynen korunmuş, fazladan cami-tevhidhaneye bir hünkâr mahfili, arsanın güney kesimine bir sıb-yan mektebi eklenmiştir. Bu son dönemde, II. Abdülhamid'in "mukarriblerinden" Lütfi Bey, 1317/1899-1900'de cami-tev-hidhanenin karşısına bağımsız bir kütüphane binası yaptırmış, bu binanın bir kısmını kendisi ve ailesi için türbe olarak ayırmıştır. Külliye, bundan bir yıl sonra, giderleri Hazine-i Hassa'dan karşılanmak suretiyle tamir ettirilmiş ve günümüzde ayakta olan harem bölümü inşa olunmuştur. Kısa bir süre sonra 1910' da yıldırım düşmesiyle yıkılan minare, türbenin önüne, türbedarlara ayrılan bölümün üzerine devrilerek burayı tahrip etmiş, bu olayın hemen ardından minare yeniden inşa edildiği gibi, Mısır Hıdivi İsmail Paşa'mın (ö. 1895) kızlarından Prenses Fatma Hanımefendi (ö. 1912) tarafından türbenin camekânlı giriş bölümü yaptırılmıştır.

Bu haliyle, tekkelerin kapatıldığı 1925 tarihine kadar gelen külliyenin ca-

AZİZ MAHMUD HUDAI

508

509

AZİZ MAHMUD HÜDAÎ

Aziz Mahmud Hüdaî Külliyesi'nde cami-tevhidhanenin içi. Sağ alt köşede "şeyh kafesi" görülüyor. *Bekir Tosun, 1983*

Aziz Mahmud Hüdaî Külliyesi'nin cümle kapısı ile iki yanındaki çeşmeler. *M. Baha Tannan. 1983*

mi-tevhidhanesi bundan böyle yalnızca cami olarak kullanılmış, meşruta evler ise cami görevlileri ile Vakıflar İdare-si'nin kiracılarına mesken olmuştur.

Bu arada mutfak, nazire, çeşmeler, türbe ve cümle kapısı gibi unsurların günümüze aynen gelebilmiş olmalarına karşılık, derviş hücreleri, selamlık ve mektep gibi kullanımlarını yitiren bazı bölümler de tarihe karışmıştır. Binalar, başta cami olmak üzere, Vakıflar İdaresi tarafından 1975'te onartılmış olup sağlam durumdadır. Son yıllarda kurulan Aziz Mahmud Hüdâî Vakfı, külliye'nin bakımını yapmakta, ayrıca öğrencilere ve muhtaçlara dağıtılmak üzere mutfakta her gün yemek pişirilmektedir.

Aziz Mahmud Hüdâî Külliyesi, Osmanlı döneminde İstanbul'un en parlak tasavvuf merkezlerinden birisiydi. Aziz Mahmud Hüdâî'nin etkili kişiliği hükümdarları, hanedan ve saray mensuplarını, devlet ricalini, ulemayı, sanat ve musiki erbabını, çeşitli zümre ve meslekten birçok kişiyi buraya çekmiş, bu durum tekkenin postuna oturmuş olan şeyhler tarafından sürdürülmüştür. H. K. Yılmaz'ın *Aziz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı* başlıklı incelemesinde, Hüdâî Tek-kesi'nin şeyhleri, hayatları ve kişilikleri ile ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır.

Aziz Mahmud Hüdâî Külliyesi'nin ilk aşamadaki özellikleri hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Yine de, cami-tev-hidhane ile Hüdâî Türbesi'nin aynı yerde bulundukları, ancak daha ufak boyutlu oldukları söylenebilir. Külliye'yi 17. yy'da görmüş olan Evliya Çelebi, arsadaki dağılım ve mimari özellikler konusunda doyurucu bilgi vermemekte, üç yüz kadar dervişin müstakil hücrelerde barındığını söylemekle yetinmektedir. 18. yy'daki durumu kısmen aydınlatması bakımından Ayvansarayî'nin *Hadîkatü'l-Cevâmi'de* naklettiği şu bilgiler kayda değer: "... cami-i şerifin avlusunda şadırvanı ve etrafında fevkani ve tahtanî mahfilleri vardır. Ve zaviye kapısında müteaddit çeşmeler vardır. Ve zaviye hücerâtı cami etrafındadır. Şeyh dairesi başka olup müstakil meşruta menzilleri dahî vardır". Külliye'nin 1272/1855-56'daki ihyası sırasında, Batılılaşma eğiliminin yoğunlaştığı Tanzimat dönemine ait hemen bütün onarım ve yenileme faaliyetlerinde olduğu gibi, buradaki yapılar da, özgün mimarileri hiç hesaba katılmaksızın, Aziz Mahmud Hüdâî'nin yaşadığı devre tamamen yabancı düşen ampir üslubunda yenilenmişlerdir. Külliye'nin ilk halinden günümüze intikal edebilen unsurlar cami-tevhidhanenin batısındaki Fatma Hammsultan Türbesi ile cümle kapısının solundaki iki çeşmedir.

Batıdan doğuya doğru alçalan arsa birçok istinat duvarı ile setlere ayrılmış, külliye'nin binaları bu setler üzerine yerleştirilmiştir. Arsa batıda Hüdâî Mahmut, güneyde Aziz Efendi Mektebi, doğuda Aziz Mahmut Efendi sokakları, kuzeyde de komşu bir parselle kuşatılmıştır. Ayrıca külliye'nin tam ortasından geçerek ar-

sayı doğu-batı doğrultusunda ikiye bölen basamaklı bir geçit vardır. Bu geçit zaman içinde, tekke sakinleri ve cami cemaatinin yanısıra çevre halkınca da kullanılarak "Hüdâî Avlusu Sokağı" adını almıştır. Bu sokak niteliğindeki kademeli geçidin doğu ucunda, Aziz Mahmut Efendi

Sokağı'yla birleştiği noktada külliye'nin cümle kapısı yer alır.

Cümle kapısından girince, Hüdai Avlusu Sokağı üzerinde, solda Aziz Mahmud Hüdâî Türbesi ile sonradan buna bitleştirilmiş olan, tekke şeyhleri ile aile fertlerinin gömülü oldukları türbe, Hüdâî Türbesi'nin arkasında bu yapıya bitişik olarak yer alan cami-tevhidhane, dar bir geçitten sonra, içinde, Kaya Sul-tan'ın (ö. 1699) kızı Fatma Hammsül-tan'ın (ö. 1727-1728) gömülü olduğu türbeyi 'barındıran hazire parçası sıralanmaktadır. Bu nazirenin batısında, Aziz Efendi Mektebi Sokağı'mn kuzeye doğru kıvrılan kesiminden sonra, duvarlarla çevrili bir bahçenin içinde harem dairesi ile harem mutfacı bulunmaktadır.

Hüdai Avlusu Sokağı'mn diğer (kuzey) yakasında ise, en alttaki küçük meşruta evden sonra sırayla, zemini yükseltilmiş bir hazire parçası, mutfak ile buna bitişik hünkâr mahfili girişi, abdest muslukları, kütüphane ve yine bir bölüm hazire yer almaktadır. Abdest musluklarının sıralandığı duvarın arkasında, arsanın kuzey kesiminde vaktiyle derviş ' hücrelerinin, kahve ocağının, taamha-nenin ve diğer selamlık birimlerinin bulunduğu bilinmektedir. Ahşap oldukları anlaşılan bu binalar tamamen tarihe karışmış, yerlerine son yıllarda Aziz Mahmud Hüdâî Vakfı tarafından bir öğrenci yurdu inşa edilmiştir. Hüdai Avlusu Sokağı'mn Hüdai Mahmut Sokağı'na kavuştuğu yerde de, cümle kapısı ile aynı boyutlarda bir kapı bulunur. Bu kapıdan çıkınca solda, sokak üzerinde, kül-

liyeye ait meşruta evlerden ikisi, bağımsız bahçeleri içinde yer almaktadır.

Cümle Kapısı ve Yanındaki Çeşmeler: Cümle kapısı küfekiden pilastrlar ile iki yandan kuşatılmış, dikdörtgen açıklığının üzerine, iki silme arasına 1272 tarihli ihya kitabesi yerleştirilmiştir. Metni Süleyman Seniha Efendi'ye (ö. 1900) ait olan talik hatlı kitabe iki parça halinde düzenlenmiş, bunların ortasına Abdül-mecid'in tuğrası konmuştur.

Kapının solunda yan yana iki çeşme mevcuttur. Klasik üslupta silmeler ve sivri kemerlerle donatılmış olan bu çeşmeleri yaptıran, büyük bir ihtimalle Aziz Mahmud Hüdâî'dir. Solda, kemerin üzerinde 1033/1623-24 tarihli sülüs hatlı ve Arapça metinli mensur bir kitabe, kemer aynasının içinde de 1272/1855-56 tarihinde külliye ile birlikte Abdülmecid tarafından tamir ettirildiği gösteren, manzum metni Ahmed Sadık Ziver Paşa'ya (ö. 1862) ait talik hatlı diğer bir kitabe bulunmaktadır. Bunun sağındaki daha ufak boyutlara sahip çeşmede ise son mısraı ebcedle 1019/1610-11 tarihini veren sülüs hatlı manzum bir kitabe yer alır.

Cümle kapısının sağındaki çeşmede, 1141/1728-29'da, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın oğlu "Genç" lakaplı Damat Mehmed Paşa (ö. 1734/35) tarafından yaptırıldığını belirten, metni Bahçe-saraylı Mustafa Rahmi'ye ait, ta'lik hatlı manzum bir kitabe görülmektedir. Söz konusu çeşmenin, ampir üslubunda olan oranları ve ayrıntıları külliye

ile beraber yenilendiğini kanıtlamaktadır.

Çeşmelerin üzerinde, halen imam ve müezzin meşrutası olarak kullanılan birer ahşap mesken vardır. Geçen yüzyılda yenilendikleri anlaşılan bu evlerden soldaki, yakın bir zamanda kagire dönüştürülerek özgün şeklini kaybetmiştir. Bunun arkasında, külliye'nin ilk yıllarından kalma olması muhtemel bir su haznesi ile bir dizi hela yer almaktadır.

Cami-Tevhidhane: Kagir duvarlı, ahşap çatılı, fevkani bir yapıdır. Biri bodrum katı, biri de mahfillerin oluşturduğu kısmi üst kat olmak üzere, toplam üç katlıdır. Bütün açıklıkların basık kemerlerle geçilmiş olduğu cephelerde, kat döşemeleri ve saçak hizalarında yatay silmeler dolaşmaktadır. Zemin katta, namaza ve ayinlere tahsis edilen dikdörtgen alan, kible yönünde yer almakta, batı ve kuzey yönlerinde, zeminleri bir seki ile yükseltilmiş mahfillerle çevrili bulunmaktadır. Bu mahfillerin sınırında, ahşap korkuluklar arasında, fevkani mahfilleri taşıyan ve alçak bir korkuluk duvarından sonra tavana kadar devam eden ahşap dikmeler sıralanır. Söz konusu dikmeler kare kesitli olup pilastr başlıklarla donatılmıştır. Her dikmeye, karşısındaki duvarla aynı boyutlarda bir duvar payesi tekabül etmekte, bunların arasında altlı üstlü ikişer pencere bulunmaktadır. Batıdaki zemin kat mahfilleri ortada, iki dikme arasında kesintiye uğratılarak buraya, yalnız Hüdaî Tekkesi'nde bulunan "şeyh kafesi" yerleştirilmiştir.

Şeyh kafesinin varlığı, Aziz Mahmud Hüdaî ile Hızır Aleyhisselam arasında cereyan ettiğine inanılan bir menkıbeden dolayı, sırf bu tekkede icra edilen ayinlerde uygulanan farklı bir ritüelden kaynaklanmaktadır. Cuma namazlarından sonra icra edilen ayinlerde, cuma namazını bu kafesin içinde eda eden şeyh efendi, ayinin belirli bir yerinde, dervişler kıyama kalktıktan bir müddet sonra kafesten çıkarak ayindeki yerini alırdı. Gerektiğinde kapı gibi açılabilen kafesli bölmelerin kuşattığı bu mekânın arkasında, iki ucu kapılarla donatılmış ufak bir geçit, mahfiller arasındaki bağlantıyı sağlamaktaydı. Şeyhler, harem dairesinin bulunduğu batı yönünde, binayı kuşatan dar geçide açılan "şeyh kapısını" kullanarak cemaate görünmeden bu kafese girerlerdi. Şeyh kafesinin kible yönündeki sınırında yer alan seki,

camı-tevhidhanenin ilk inşa edildiği yıllardaki sınırını göstermektedir.

Kuzey yönündeki mahfiller de ortada, iki sütun arasındaki açıklık miktarınca kesintiye uğramakta ve: bu açıklığın ekseninde, harimin güney duvarında mihrap, kuzey duvarında son cemaat yerine açılan kapı, bunun da karşısında yapının dış duvarındaki esas kapı yer almaktadır. Dışarıdan bir sıra basamakla ulaşılan ve cami cemaatine kullanıldığı anlaşılan bu kapının üzerinde, ortada Abdülmecid'in tuğrası, yanlarda şair Ziver'in kaleminden çıkmış ve talikle yazılmış 1272/1855-56 tarihli bir kitabe bulunmaktadır. Bu esas kapının batı yönünde, aynı şekilde önü basamaklı, daha ufak boyutlu diğer bir kapı daha vardır ki "tevhidhane kapısı" olarak adlandırıldığına göre daha ziyade tekke

sakinlerince kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu girişin üzerindeki kitabe levhasında, sülüsle yazılmış ve Aziz Mahmud Hüdâî'ye ithaf edilmiş bir beyit yer almaktadır. Son cemaat yerinin doğu ucundan geçilen minare, dışarı taşkın, kare bir kaide üzerinde yükselen daire kesitli gövdesi, basit şerefesi ve kurşun kaplı koni biçimindeki ahşap külâhı ile iddiasız bir görünümündedir.

içinde birçok sofayı, odayı ve bir helayı barındıran hünkâr mahfilinin girişi, cami-tevhidhanenin kuzeyinde, Hüdâî Avlusu Sokağı'nın öbür yakasında yer alan kısmı bir zemin kattan sağlanmış. Duvarları içeriden bağdadi sıva, dışarıdan ahşap kaplama ile donatılmış olan ve bir hünkâr kasrı niteliği arz eden bu bölümün üst katı, iki çift ahşap dikme üzerinde, köprü gibi sokağı kat ederek yapıya bağlanmaktadır. Cami-tevhidhanenin kafeslerle donatılmış olan üst kat mahfillerinin kuzey kanadı hünkâr ile maiyetine ve hanedan mensuplarına, batı kanadı ise kadınlara tahsis edilmiştir. Ahşap bölmelerle taksim edilmiş olan mahfillere, biri son cemaat yerinden, diğeri de batı yönündeki geçitten başlayan iki merdivenle ulaşılabilir.

Bodrum katının, ilk mescit-tevhidhanenin altına tekabül eden kuzey kesiminde, dar uzun koridorlara açılan ve ufak pencerelerden az miktarda ışık alan halvethane (çilehane) niteliğinde mekânlar vardır. Güney kesiminde ise, 1855-1856'daki genişletme sırasında içeriye alınarak bir türbe niteliği kazanmış olan hazire parçası yer almaktadır.

Ampir üslubuna has sadeliğin hâkim olduğu cami-tevhidhane cephelerinde herhangi bir süsleme unsuru göze çarpmaz. İçeride de süsleme asgari ölçülerde tutulmuştur. Şöyle ki; profilli çıtalarla meydana getirilmiş geometrik taksimata sahip tavanda, ayrıca pencere sıraları ile alt ve üst kat mahfilleri arasındaki kuşakta, pastel renkler kullanılarak ampir üslubunda stilize çiçekler ve dal kıvrımlarından oluşan bir tezyinat uygulanmıştır. Ayrıca üst kat pencereleri ile üst kat mahfillerinin kafesleri oymalı ve yaldızlı hotozlarla taçlandırılmıştır. Bu hotozların tepelerinde, zemini siyaha boyalı daireler içine, zerendûd tekniği kullanılarak "Muhammed" ibareleri ile Dört Halife'nin isimleri yazılmıştır. Minber ile şeyh kafesinin önünde yer alan vaaz kürsüsü ahşaptan mamul olup, "S" ve "C" kıvrımlarını ihtiva eden ve daha ziyade barok üsluba bağlanan kabartmalar ile süslüdür.

Türbeler ve Hazire: Aziz Mahmud Hüdâî'nin türbesi, vefatından 1925'e kadar, Celvetî tarikatı mensuplarınca, bayram arifelerinde, âsitane şeyhinin riyasetinde debdebeli bir şekilde ziyaret edilmiş, ayrıca İstanbul'daki veli türbeleri içinde en çok rağbet görenlerden birisi olma özelliğini günümüze dek sürdürmüştür. Cami-tevhidhane ile aynı inşaat ve süsleme özelliklerini paylaşan türbe, kuzeyden güneye doğru sıralanan camekânlı bir giriş bölümü, türbe-darların nöbet tuttukları, piramit biçiminde bir külâhla örtülü oda ve esas harimden oluşmaktadır. Harim kapısı üzerinde Aziz Mahmud Hüdâî'nin vefat tarihini

(1038/1628) veren Arapça mensur metinli ve talik hatlı bir kitabe vardır. Dikdörtgen planlı harimin ortasında daire kesitli dört adet mermer sütuna oturan ve içeriden Celvetî tacının tepeliği gibi on üç dilime taksim edilmiş olan bir ahşap kubbe yükselmektedir. Pirin yaldızlı demir şebekelerle kuşatılmış olan ahşap sandukası, bu kubbenin altındadır. Çevresinde çocuklarına ve bir torununa ait toplam on adet sanduka sıralanmaktadır. Duvarların üst kesiminde hattat Mahmud Celaleddin'in (ö. 1829) kaleminden çıkmış, Sure-i Mülk'ü içeren, sülüs bir yazı kuşağı dolaşmaktadır. Türbede bulunan sandıklar içinde Aziz Mahmud Hüdaî'nin birtakım emanetleri muhafaza edilmektedir.

Bu türbenin doğusunda, ilk önceleri açık hazire şeklindeyken muhtemelen 1855-1856'da, üstü örtülerek türbeye dönüştürülmüş olan bölüm vardır. Tekke şeyhlerinden, mensuplarından ve aile efradından birçok kişinin gömülü ol-

r

AZİZİYE CAMÖ

510

511

AZNAVUR PASAJI

..:S.V~ "v..".-." ..:: V':' •".'•••" -."--'"; "•":'- İ*liçe de Karakent, Galata,
Ooasfca

1355.. Edileır îlaî.,Fnjctıternam,. Cımstaatiaogle". , .

Aziziye Karakolu'nu gösteren bir fotoğraf kartpostal. *Afife Batur koleksiyonu*

düğü bu ikinci türbenin çatısı Cumhuriyet devrinde ortadan kalkınca ahşap sandukaların yerlerine çimentodan garip lahitler kondurulmuş, üzerlerine de bir kısmı hatalı olan, Latin harfli ufak kimlik levhaları ilıştırılmıştır.

Külliyenin haziresinde, birçoğu hat ve oymacılık sanatları açısından dikkat çekici nitelikte mezar taşları bulunmaktadır. Carni-tevhidhanenin batısındaki hazire parçası içinde yer alan Fatma Hanımsultan Türbesi, hepsi mermerden yontulmuş sekiz adet sekizgen kesitli ve baklavalı başlıklı sütunları, bunlara oturan sivri kemerleri, sütunların arasını kapatan tunçtan dökülmüş nefis şebekeleri ile açık türbeler içinde ayrıcalıklı bir yere sahiptir.

Mutfak: Külliye'nin mutfağı, kagir duvarlı ve ahşap çatılıdır. Biri daha büyük olan, iç içe iki birimden oluşmaktadır. Basık kemerli kapılar ve pencerelerle donatılmış olan bu mekânlardan büyük olanında, tuğladan örülmüş kemeri ile anıtsal ocak yer alır. 20. yy'ın başlarında Hüdaî Tekkesi'nin Maliye Nezareti'nden aldığı "taamiye tahsisatı" şöyledir: Günde üç

çift ekmek ve altı okka et, Kurban Bayramlarında yirmi beş adet koyun, zeytinyağı bedeli ve yılda 216 kuruş.

Kütüphane: Dikdörtgen planlı olan kütüphane binasının duvarları sarı renkli yumuşak bir taşla kaplanmıştır. Üzeri tuğladan örülmüş bir tekne tonozla örtülü olan yapının girişi cami-tevhidha-neye bakan güney cephesinin ortasın-dadır. Gerek bu kapı, gerekse de pencereler, kilit taşları konsollarla belirtilmiş, yuvarlak kemerlere sahiptir. Aralarında, duvara gömülmüş ve iyon nizamında başlıklarla donatılmış yivli sütunlar vardır. Başlıkların üstünde de "arc-hitrave" görünümünde bir kuşak uzanmaktadır. Cephenin en üst kesimi sütunların hizasında yer alan, ortaları birer kabartma rozetle süslenmiş küçük pi-lastrlarla üçe taksim edilmiş, bu bölümlere, banî Lütfî Bey'in adını ve ebcedle 1317/1899-1900 tarihini veren, talik hatlı manzum kitabenin mısraları yerleştirilmiştir. Halen Aziz Mahmud Hüdâî Vakfî'nin idare binası olarak kullanılan kütüphanenin batı kesimi, demir parmaklıklarla tecrit edilerek, banî ile ailesine ait sandukaları barındıran bir türbe haline sokulmuştur. Ampir üslubunun antik tapınak cephelerini taklit eden ve Osmanlı mimarisine çok yabancı düşen bir uygulamanın sergilendiği bu binanın tonozlu örtüsü üzerinde de, başka yerde benzerine rastlanılmayan koni biçiminde üç madeni alem sıralanmaktadır.

Harem Dairesi ve Meşruta Evler: Hepsi ahşap olan bu yapılar 19. yy'ın ikinci yarısı içinde yenilenmişlerdir. Kagir bir zemin kat üzerinde yükselen üç katlı, büyük boyutlu harem dairesi bir eski İstanbul konağının bütün özelliklerini yansıtmaktadır.

Aziz Mahmud Hüdâî Külliyesi, Hüdâî Tekkesi'nde 1304/1885-86'da, 29 erkek ile 20 kadının ikamet ettiği, Dahiliye

Nezaretî'nin istatistiklerinde belirtilmektedir. Diğer İstanbul tekkeleri ile karşılaştırıldığında oldukça kalabalık görünen bu nüfusun bir kısmı harem dairesi ile meşruta evlerde, bir kısmı da derviş hücrelerinde yaşamaktaydı.

Külliye İle İlişkili Yapılar. Külliye'nin yakın ve uzak çevresinde bulunan ve burası ile ilişkili olan bazı tesisler şunlardır: Aziz Mahmud Hüdâî'nin halifelerinden, tekkenin üçüncü postnişini "Ehl-i Cennet" Mehmed Efendi'nin (ö. 1664) cümle kapısının karşısında yer alan türbesi; Aziz Mahmud Hüdâî'nin mensuplarından olup mürşidine duyduğu saygıdan ötürü kendisini onun tekkesinde "kapıcı" olarak niteleyen Maraşlı Halil Paşa'nın (ö. 1629), külliye'nin güneydoğusunda, biraz ilerisinde inşa ettirdiği Kapıcı Tekkesi ve Bulgurlu'da, Aziz Mahmud Hüdâî'nin çileye girdiği mevki olduğundan "Çilehane" adını alan yerde 1024/1618'de inşa ettirdiği mescit-tekke.

Bibi. *Tarib-i Naiına*, II, 112; *Evliya, Seyahatname*, î, 329; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, ist., 1287/1870-71, II, 114; Kut, *Dergebnâme*, no. 41; 232, Ayvansarayî,

Mecmuâ-i Tevârih, 55-56, 87-88, 222-223, 231, 273, 328, 395; ay, *Ha-dîka*, II, 195-204; Çetin, *Tekkeler*, 588; Aynur, *Salih Sultan*, no. 25, 34; *Asitâne*, 2; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, no. 192, 72-73; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 5; Raif, *Mir'at*, 53, 63-67, 102; *İhsaiyat* II, 21; Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlardan Bursalı Tabir Bey*, ist., 1335/1916-17, 101; Mehmed Gülsen, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, İst., 1338/1919-20, 5; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 72-74; "Aziz Mahmud Efendi (Şeyh Hüdâyî)", *İSTA*, III, 1718-1722; Öz, *istanbul Camileri*, II, 31; A. H. Tanpınar, *Beş Şehir*, ist., 1969 (2. bas.), 185; K. Şenocak, *Seyyid Aziz Mahmud Hüdâyî*, İst., 1970, 29-32; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 104-107, 129-130, 325-341, II, 16-18, 69-70, 128, 303, 403, 437, 356, 419, 427-428, M. O. Bayrak, *istanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar*, İst., 1979, 119; H. K. Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, İst., 1982, 246-258; M. B. Tanınan, "Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi", *DİA*, IV, 340-343.

M. BAHA TANMAN

AZİZİYE CAMÜ

Maçka, Taşlık'ta Vişnezade Mahalle-si'nde Abdülaziz (hd 1861-1876) tarafından inşaatına başlatılmış, ancak tamamlanamamıştır.

Projesine göre Abdülaziz bu camiye Maçka'nın Dolmabahçe üzerindeki hâkim bir noktasında dört minareli olarak yaptırmak istemişti. Caminin mimarı Sar-kis Balyan olacaktı.

Yaptırdığı bütün büyük yapılarda şehrin kuzey taraflarını tercih eden Abdülaziz, inşaatı başlatmadan önce cami giderleri için, günümüzde de Akaretler olarak anılan sıra evleri yaptırdı. 1874 sonları veya 1875 başlarında büyük bloklar halindeki temel taşları yerleştirilerek bina temelden yükselmeye henüz başlamışken Abdülaziz 30 Mayıs 1876'da tahttan indirilmiş ve inşaat durmuştur. Duvarların ve büyük ana payelerin uzun süre burada duran temel taşları, mevkinin "Taşlık" adını almasına sebep olmuştur.

Cumhuriyet döneminde bu temeller üzerinde Taşlık Gazinosu inşa edilmiş, 1980'li yıllarda ise beş yıldızlı bir otel (Swissotel-Bosphorus) yükselmiştir. Caminin, avlu olarak tasarlanmış bölümü ise Vişnezade inönü Parkı olarak düzenlenmiştir.

SEMAVÎ EYİCE

AZİZİYE KARAKOLU

Karaköy'de, köprü'nün Galata çıkışında Perşembepazarı ile Karaköy Meydanı arasında bulunmakta idi. Bugün mevcut değildir.

Aziziye Karakolu, 19- yy'ın ortalarında başlatılan kolluk kuvvetlerinin yeniden örgütlenmesi girişimlerinden sonra yaptırılan karakollardan biridir. 1860'lardan sonra hızlanan karakol yapımları, asayiş sorunları olan

Galata vb liman bölgelerinde öncelikle gerçekleştirilmiştir.

Adını dönemin padişahı Abdülaziz' den alan Aziziye Karakolu ve yapım tarihi hakkında şimdilik fazla bilgi bulunmamaktadır. Karakol, 1894 depreminde hasar gören yapılardan biri idi. Onarımı, tanınmış İtalyan mimar Raimondo D'Aronco(-0 tarafından yapıldı. Onarım konusundaki kayıtlardan, yapının demirden bir kuşaklama sistemine sahip olduğu ve deprem sırasında rıhtımının da çöktüğü anlaşılmaktadır. Bunun dışında R. D'Aronco'nun yapıya ne ölçüde müdahale ettiği bilinmemektedir.

Aziziye Karakolu, döneminin karakol yapılarının en görkemlilerinden biri olmalıdır. İki katlı kagir bir yapıdır. Ayrıca fotoğraflarında geride kalmış bir saçak görünmektedir. Giriş aksına göre simetrik düzenlenmiş cephede, giriş aksı dışında, kat ve saçak kornişlerinin sürekli çizgisiyle belirlenmiş yatay bir bölümlene görülmektedir. Katlarda her aksta bir çift pencerenin yer aldığı sade bir cephe düzeni kurulmuştur. Zemine kadar indirilmiş görünen pencereler, giriş katında basık kemerli ve dökme demir parmaklıklıdır. Üst katta ise yine basık kemerli olan pencereler, üstten kemerli alınlıklarla yükseltilmiştir.

Giriş aksı, iki yanda pilastrlarla ayırt edilmiştir. Bunun içine, üstten bir üçgen frontonun konturuyla çevrili ve bu kon-turun köşelerini tutan çift kolonlu ve çift pilastrlı bir cephe modülü oturtulmuştur. Kolon çiftleri zeminde dairesel, üst katta kare kesitli görünmektedir. Zemin katın kolon çiftinin korentiyen bir başlık düzeni olduğu fark edilmektedir. Cephe modülünün merkezine tam daire biçimli bir tür gül pencere yerleştirilmiş ve bunu kuşatan bir biçimde geniş bir yarım daire kemer yapılmıştır. Gül pencerenin dökme demir parmaklıkları olmalıdır. Giriş modülü alçak kabartma gibi görünen bir bezemeye sahiptir. Bu düzenleme son derece ilginç ve bu yapıya özgü bir biçimlenmedir. Mimarının adı -şimdilik-saptanamamıştır. Binanın akıbeti ve ne zaman ortadan kaldırıldığı da bilinmemektedir. Yerine sonraları Seyr-i Sefain Dairesi (Denizyolları) binası yapılmıştır. AFİFE BATUR

AZNAVUR, HOVSEP

(1845, Londra - 3 Mayıs 1935, Kahire) Ermeni kökenli mimar. 1867'de, uzun süre Londra'da yaşamış ve orada bir yeniçeri müzesi kurmuş olan babasıyla birlikte İstanbul'a geldi. Aynı yıl Vene-dik'e gönderildi, orada Murad-RafayeL yan Okulu'nda öğrenimini sürdürdü. Mimarlık eğitimine 1876'da Roma Güzel Sanatlar Akademisi'nde başladı. Henüz öğrenciyken Duperis adlı bir şirkete ait yazlık bir villa için açılan proje yarışmasında birinci geldi ve yapının gerçekleştirilmesi işini üstlendi. 1879'da, akademiden "Valore" ödülünü alarak mezun oldu. Aynı yıl İstanbul'a döndü ve I. Dünya Savaşı bitene kadar burada kaldı. Daha sonra Mısır'a yerleşti ve çalışmalarını ölümüne kadar orada sürdürdü.

İstanbul'da çok sayıda proje ve yapıya imzasını atmış olan Hovsep Aznavur'un bilinen yapıları ve kesin bilinmemekle birlikte ona atfedilmiş olan diğer yapılar saptanabildiği kadarıyla şunlardır:

Tepebaşı Tiyatrosu, Beyoğlu Ermeni Tiyatrosu, Beyoğlu Fransız Tiyatrosu (1884'te yanan Alkazar Tiyatrosu yerine yaptırıldı, 1892'de yandı), Fener Stefan (Sveti) Kilisesi(-*), Sansaryan Hanı, Gül-benkyan Hanı, Topalyan Hanı (yandı), Katırcıoğlu Hanı (1979'da yandı), Sebuhan Hanı, Cibali Tütün Fabrikası(->), Alman Pazarı (Bazaar Alman), Beyoğlu İngiliz karma okulları, Nusret Bey Hanı, Kanlıca Prenses Rukiye Sultan Yalısı, Prenses Hatice Beyoğlu apartmanları, Ki-riks Apartmanı, Culyani Apartmanı, Vuçi-no Apartmanı, devlet adamı Vahan Efendi'nin türbesi, Heybeliada'da Abbas Halim Paşa Köşkleri(->), Mısır Apartma-m(->). Ayrıca Kahire, Rado, İskenderiye, Loji'de de çeşitli yapıtları vardır.

Bu listeden de anlaşıldığı gibi, Aznavur, çeşitli işlevlerde çok sayıda yapının tasarımcısı ve mimarıdır. Yapıları arasında yer alan Fener Stefan (Sveti) Kilise-si'nin uygulama projesi, neorönesans ön tasarımı temel alınarak, uluslararası bir yarışma sonucunda hazırlanmıştır. Yapı, gerek prefabrikasyona dayanan yapım tekniği, gerek malzeme olarak demir kullanılmasıyla dönemi için bir ilk örnek olmuştur.

H. Aznavur'un ticari yapıları arasında, iç avlulu plan semah neoklasik Sansaryan Hanı ve işlevselliği öne çıkaran, sade Tütün Rejisi binası sayılabilir. Ayrıca, döneminin varlıklı kesimi için, aralarında neoklasik tarzda Abbas Halim Paşa Köşkü ve seçmeci (eklektik) Mısır Apartmanı da bulunan çok sayıda konak ve villa tasarlamıştır. Mesleği dışında da hareketli bir toplumsal yaşantısı olan Aznavur, İstanbul'da Sahmanatra-kan Ramgavar (Meşrutî Sosyalist) adlı bir partinin kurucuları arasında yer almış, daha sonra Kahire'de Ermeni cemaati yönetim kurulunun ve Güzel Sanatları Sevenler Ermeni Cemiyeti'nin üyesi olmuş, ayrıca Ermeni Spor Kulü-bü'nün başkanlığını yapmıştır.

Bibi. Hasan Kuruyazıcı, "İstanbul'da Fe-ner'deki Sveti Stefan Bulgar Kilisesi'nin Yapım Tarihi ve Mimarı Üzerine", *TT*, Aralık 1992; Tuğlacı, *İstanbul Adatan*, I.

VARTUHI S. İBİŞOĞLU

AZNAVUR, KEVORK VİÇEN

(18 Aralık 1861, İstanbul -11 Kasım 1920, İstanbul) Özellikle İstanbul florası hakkındaki çalışmalarıyla tanınan amatör botanikçi. Mekteb-i Sultani'yi (bugün Galatasaray Lisesi) bitirdi. Asıl işi, Mah-mutpaşa Havuzlu Flan'da bulunan, kimyasal madde ithal eden Aznavur Biraderler şirketine defter tutmaktı. Amatör olarak botanikle ilgilenmeye başlamıştı. 1885'ten itibaren önce İstanbul çevresinde, daha sonra Anadolu'nun Konya, Merzifon, Rize, Van, Ağrı gibi çeşitli yörelerinde bitki toplayarak yaklaşık 20.000

Kevork Viçen Aznavur

Turhan Baytop koleksiyonu

örneklik bir herbaryuma sahip oldu. 1897'den itibaren araştırmalarının sonuçlarını içeren 19 çalışmasını Fransızca olarak yayımladı. Bu yayınlarda 1.000 kadar bitkiyi tanımlayarak dağılımlarını göstermiş, 44'ü tür, 4'ü alttür, 37'si varyete ve 8'i altvaryete olmak üzere 93 yeni bitkiyi adlandırmıştır.

Aznavur'un 1920'de ölmesi üzerine 5 ciltlik *Flöre de Constantinople* (İstanbul Florası) adlı eserinin yazma nüshası, kitaplığı ve herbaryumunun satın alınması için kardeşi İstanbul Üniversitesi Fen ve Tıp fakülteleri öğretim üyesi Dr. Esad Şe-refeddin Köprülü ve Robert Kolej hekimi Dr. B. V. D. Post'a müracaat etmiş, İstanbul Üniversitesi gerekli parayı bulamadığından koleksiyon 2.000 dolara Dr. Post tarafından satın alınmıştır. Dr. Post bu arada *Flöre de Constantinople* 'u 5 yıl içinde bastıracağına dair mirasçılara verdiği sözü tutmamış, kitabı 1950-1952'de *La flöre du Bospore et deş environs* adıyla iki cilt olarak ve eşi Anna Post ve kendisinin imzasıyla yayımlamıştır. Bu kitabın ilk bölümü Doç. Dr. Mehpare Başarman (Heilbronn) tarafından Türkçeye çevrilerek 1945'te *Boğaziçi ve Dolaylan Florası* adıyla yayımlanmıştır. Aznavur'un İstanbul çevresine ait bitki koleksiyonu halen Cenevre'deki Conservatoire et Jar-din Botaniques'te bulunmaktadır.

Bibi. A. Baytop, "G. V. Aznavur ve istanbul Florası", *Türk Biologi Dergisi*, 11 (3): 87, (1961); H. Demiriz, "Jorj Vensan Aznavur, Hayatı ve İstanbul Florasına Hizmeti", *Türk Biologi Dergisi*, 14 (2): 49, (1964).

TURHAN BAYTOP

AZNAVUR PASAJI

Beyoğlu'nda İstiklal Caddesi'nin Tünel-Galatasaray kesiminde, no. 212'de yer alır.

Bugünkü pasajın yerinde 1887'de "Ca-fe Commerce"nin bulunduğu bilinmektedir. 1900'lü yılların başında, burası yıkı-

AZNİF HANIMLAR

512

513

BÂB NÂİBİİĞİ

olarak *Aznavur* Sitesi yapıldı. Bu site bir yarım pasaj şeklindeydi, Tepebaşı'na çıkışı bulunmuyordu. Bu yönde, Aznavur ailesinin kendi evleri vardı. 1924'te evin altından bir geçitle pasaj Tepebaşı ile birleşti. Bina, 1993'te işyeri kompleksi olmak üzere aslına uygun olarak restore edildi. Yazılı kaynaklarda yapının mimarının adına rastlanmamıştır.

Altı katlı kagir binanın, ilk üç katı, cephenin simetri ekseninde orta bölüm boyunca cumba biçiminde bir çıkma yapmaktadır. Üst katlarda bu çıkma, yerini balkonlara bırakır. Giriş katı oldukça yüksek tutulan binada, kapının iki yanında art nouveau stilize floral süslemeler yer alır. Bu süslemeler, cumba konsolunda ve pencere sövelerinin üst kısımlarında da yinelenir. Kapının hemen üzerinde, alınlık olarak nitelendirilebilecek camlı bölümde, demir malzeme kullanılarak oluşturulmuş art nouveau floral süslemeler bulunmaktadır.

Pasajın dar girişi, koridor boyunca pi-lastr ve pasaj içinde de neoklasik başlıklı sütunlarla devam eder. Buradan, orta merdivenlerle bir kat aşağıya inilirken, yan merdivenlerden üst katlara çıkılır.

BANU KUTUN

AZNİF HANIMLAR

Bu adı taşıyan ve aynı dönemlerde sahneye çıkmış olan iki Aznif Hanım vardır. 1853'te İstanbul'da doğup 1920'de Kafkasya'da ölmüş olan Aznif Hratçya

sahneye ilk kez 1869'da çıktı. Onu, tiyatroya annesinin muhalefetine rağmen Bedros Magakyan çekmişti. İstanbul'daki sahne hayatı 1879'a kadar sürdü. Bu arada kısa bir süre Güllü Agop'la, daha sonra Magakyan'la ve döneminin diğer önemli kumpanyalarıyla çalıştı. En önemli rol arkadaşı zamanın en iyi aktörlerinden sayılan Bedros Atamyan'dı. Her role çıkmayan, titiz, mesleğine önem veren bir sanatçı olarak tanınırdı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Edirne'de de temsiller verdiği, burada ve Zekiye rolüne çıktığı *Vatan Yahut Silist-re*'de Türkçe oynadığı ve başarı kazandığı bilinmektedir. Döneminin önemli tiyatro topluluklarında çalışmış olan Aznif Hratçya 1880'lerin başında Atamyan, Siranuş, Mari Nivart, Karakaşyan Kardeşler ve Mardiros Mınakyan'la Kafkasya'ya gitti. Tiflis'te verdiği temsillerde başarı kazandı. Schiller, Shakespeare ve Lermontov'un eserlerinde oynadı. Özellikle *Kamelyalı Kadın'daki* rolüyle tanındı. Hastalandığı için Türkiye'ye döndü ve 10 yıl sahneden uzak kaldı. 1893'te bir kez daha Tiflis'e çağrıldı. Çok hasta olmasına rağmen *Kamelyalı Kadın'ı* birkaç kez daha oynadı. 1900'lerin başında hastalığı onu sahnelerden uzaklaştırdı. *Bir Kadın Oyuncunun Anıları (Souvenir d'une tragedienne)* adlı anıları Ermenice ve 1912'de de *la Patrie* gazetesinde dizi halinde Fransızca yayımlandı.

İlk Ermeni kadın tiyatro sanatçıları geleneğinin halkalarından olan; sahnelerde yıllarca kalan ve Osmanlı tiyatrosunda önemli bir yere sahip bulunan Aznif Hanım, 1864'te İstanbul'da doğdu. 1884'te sahneye çıktı. 1894'te, 1908'e kadar tiyatro hayatının en önemli adı sayılan Mardiros Mınakyan'ın başta gelen kadın sanatçıları arasında yer aldı. Aznif Hanım'ın 1908'de Şehzadebaşı Ferah Tiyatrosu'nun karşısındaki binada, Müfit Ratip Bey ve arkadaşlarının Ev Tiyatrosu grubuyla ve

Küçük Şamran Ha-nım'la birlikte *Nasıl Oldu* ve *Zor Nikâhı* oyunlarında sahneye çıktığı biliniyor. Aznif Hanım, kısa bir süre Osmanlı Donanma Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi'nde de oynadı. 1915'te, kuruluşu sırasında Darülbedayi'ye girdi. Özellikle kaynana rolleriyle tanındı. 1924'te Muhsin Ertuğ-rul'un Ferah Tiyatrosu'nda sahneye çıktı. 1925'te Raşit Rıza (Samako) yönetimindeki Darülbedayi temsil heyetinin İstanbul Tepebaşı Tiyatrosu'ndaki kadrosunda görülen Aznif Hanım, 40 yılı aşan bir sahne hayatından sonra 1929' da İstanbul'da öldü. Aznif Hanım, Muhsin ErtuğruPun ilk filmi *İstanbul'da bir Facia-i Aşk'ta* da (1922) rol almıştı. **Bibi.** And, *Osmanlı*, 137-138; And, *Meşrutiyet*; And, *Tanzimat*; M. And, "Geçen Yüzyılda Bir Kadın Oyuncunun Anıları", *Devlet Tiyatrosu Dergisi*, Ankara, Ekim 1967; (Seven-gil), *Türk Tiyatrosu*, I-II; M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın*, ist., 1989.

İSTANBUL

BÂB NÂİBİİĞİ

Bâb mahkemeleri olarak da bilinir. Osmanlılar döneminde İstanbul merkezi ile Eyüp, Galata ve Üsküdar'daki yargı mer-cileriydi. Bu mahkemeleri kentteki diğer mahkemelerden ayıran özellikleri, asıl yargıçlarının İstanbul kadısı ile Eyüp, Galata ve Üsküdar kadıları olmasıydı. Ancak bunlar adına davalara, görevlendirdikleri bâb nâibleri bakmaktaydılar.

Eski adalet örgütlenmesi içinde farklı yargı kurumları vardı. Örneğin, Divan-ı Hümayun, aynı zamanda bir yargı kurulu olduğu gibi, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri de ayrı ayrı davalara bakmaktaydılar. İstanbul kadısı ile Bilad-ı Sela-se kadıları da kendi sorumluluk bölgelerinin en büyük yargıçları konumun-daydılar. Bunların başkanlık ettikleri mahkemelere bâb mahkemesi deniyordu. Ayrıca, İstanbul'da ve Eyüp, Galata, Üsküdar beldelerinde çok sayıda başka mahkemeler de vardı. Gerek İstanbul kadısı gerekse Bilad-ı Selase kadıları, kendi bölgelerinin yöneticisi ve bir bakıma belediye başkam oldukları gibi daha üst düzeydeki yönetsel, yargısal ve törensel birçok etkinliğe katılmak durumunda bulunduklarından, bâb mahkemesine doğrudan başkanlık etmezler; bu görevi, vekil olarak atadıkları bâb nâibleri aracılığıyla yerine getirirlerdi. Kapı naibi de denen bâb nâibleri, şer'i konularda uzmanlaşmış, uzun süre bu tür mahkemelerde hizmet vermiş kişilerden seçildiği için, yargılamaların sağlıklı yürütülmesi bakımından da bu sistem doğruydı. Çünkü, İstanbul ve Bilad-ı Selase kadılıkları, süresi bir yıl olan kısa görevlerdi. Terfi ederek bu görevlere atananlar, ekseriya, bâb mahkemesinin naibini ve diğer görevlilerini yerlerinde bırakarak yargı işlerinin düzenli gitmesine imkân vermekteydiler. Bâb mahkemelerinin bir numaralısı, İstanbul kadısına bağlı olardı.

Bâb mahkemelerinin tarihini, ilmiye sınıfıyla ilgili ilk belirlemelerin yapıldığı 1470'li yıllara kadar götürmek mümkündür. Ancak, bu döneme ilişkin bilgi

ve belge yoktur. Kuşkusuz 15. yy sonu ile 16. yy başında bâb mahkemelerine İstanbul ve Bilad-ı Selase kadıları fiilen

bakmaktaydılar. Fakat nüfusun artması, yargı işlerinin yoğunlaşması sonucu bir yandan Mahmutpaşa, Davutpaşa, Ahiçe-lebi, Balat semtlerine mahkemeler açılırken diğer yandan da bâb mahkemelerine nâibler atanmaya başlandı. 1521'de ilk kez bâb naibi atayan İstanbul kadısının ise Muhyiddin Fenarî olduğu bilinmektedir. Bâb mahkemelerinin bir özelliği de resmi nitelikli bir binalarının bulunmayışıydı. Her görev değişiminde bâb mahkemesi de yeni kadının konağına taşınırdı. Ancak 1837'de Bâb-ı Me-şihat'ta İstanbul kadısına bir makam ayrıldığı gibi, burada bir de bâb mahkemesi dairesi düzenlendi. Yine bu yıllarda bâb mahkemelerinin görev alanları yeniden belirlendi ve birçok konu, yeni kurulmakta olan nizami mahkemelere bırakıldı. 1850'de ticaret, 1867'de ceza yasalarının ve bunlarla ilgili yargısal düzenlemelerin yürürlüğe konmasıyla da bâb mahkemeleri diğer şer'îye mahkemeleri gibi salt şer'î konulara bakan birer yargı organı konumunda kaldı. 1888' deki düzenleme ile, bâb mahkemeleri, evlenme, boşanma, nafaka, miras, diyet, kısas vb konulara bakmakla yükümlü kılındı. 1914'te ise şer'îye mahkemeleri kapsamında bâb mahkemelerinin görev ve yetkileri yeniden belirlendi. 8 Nisan 1924'te ise bütün şer'îye mahkemeleriyle birlikte bâb mahkemeleri de kapatıldı.

Bâb mahkemelerinde, nâibden başka reisülküttab (başkâtip), kâtipler, vekayi kâtibi, muhızırbaşı veya muhızırlar vardı. Muhzırın görevi, suçluyu yakalayıp getirmektir. Vekayi kâtibi İstanbul'la ilgili her türlü hüküm, ferman ve kararları, bâb mahkemesi siciline aynen yazardı. Başkâtip, yargı yöntemlerini, şer'î kuralları en iyi bilen ve gerektiğinde naibi, hattâ kadıyı uyaran uzmandı. Kâtiplerin de kentin geleneklerini, kurallarını, tarihini, semtlerini, iş ve yaşam düzenlerini, ayrıca şeriatı bilmeleri koşuldu. Bunun yanında hüküm kaydetmek, vakfiye, hüccet, ilam vb belgeleri düzenlemek konularında deneyimli olmaları gerekiyordu. Bâb mahkemelerinin çalışma düzenini ve görevlilerini sorumlu kadı her zaman denetler ve gerekli gördüğünde müdahalede bulunurdu. Şeyhî Mehmed Efendi *Vekayiu'l-Fuzalâ'da.*, özgeçmişlerini verdiği Eyüp kadılığından emekli başkâtip Müftizade Mehmed Efendi (ö. 1721) ile Müderris Nalbandzade Ahmed Efendi'nin (ö. 1722) ve İstanbul Kadısı Sunullah Efendi'nin (ö. 1724) İstanbul Bâb Mahkemesi'nde uzun süre kâtiplik, başkâtiplik yaptıklarını, çok bilgili, yargı belgelerinin düzenlenmesinde uzman olduklarını vurgulamıştır.

Diğer şer'îye mahkemelerinde olduğu gibi bâb mahkemelerinde de arşive sicil deniyordu. Burada dava tutanakları, sözleşme, senet, satış, vakfiye, vekâlet, kefillik, vesayet, ı'takname, tereke, paylaşım vb belgeleri, günlük narh listeleri, esnaf denetim kayıtları, ferman, berat, divan,

mektup, rüüs, tezkire su-

retleri veya asılları saklanıyordu. Kadıların her görev değişikliğinde tüm sicil kadıdan kadıya, nâibden naibe tutanakla teslim ediliyordu. Yapılan işlemler ve yargılamalar için alınan ücret ve harçlar da düzenli olarak kayda geçirilmekteydi. Bu açıdan, İstanbul bâb mahkemelerinde biriken ve en eski tarihlileri 17. yy ortalarına değin inebilen şer'ie sicilleri, II. Meşrutiyet'e (1908) kadarki iki yüzyıldan fazla bir zaman için, kent tarihinin en önemli belgelerini içermektedir.

İstanbul bâb mahkemeleri, narh tespiti, esnaf denetimi gibi birçok belediye görevlerini, noter hizmetlerini, icra ve vakıf işlemlerini, yargısal çalışmalarla birlikte yürütmekteydi. İstanbul kadısı adına davalara bakan bâb naibi, soruna kesin bir çözüm bulamadığı durumlarda konuyu kadıya aktarır o da gerekli görürse Divan-ı Hümayun'a götürürdü. Buna karşılık, Divan-ı Hümayun'dan bâb mahkemesine havale edilen davalar ve sorunlar da olurdu. Bâb naibi ile kâtipler, muhızır, mübaşir, çuhadar vb görevliler mahkemedeki hizmetlerinin karşılığında yargı ve işlem harçlarından belirli oranlarda pay alırlardı. İstanbul Bâb Mahkemesi'nin yetki alanı suriçi İstanbul'la sınırlı olduğu gibi, Eyüp, Galata ve Üsküdar bâb mahkemeleri de bu beldelerin sınırları içinde kalan davalara bakmaktaydılar.

Davalara Hanefî mezhebine göre bakılır, ancak başvuranlar davalarının diğer Sünnî mezheplerden birisine göre bakılmasını isterlerse gereği o yönde yapılırdı. İstanbul ve Galata bâb mahkemelerinde, kentteki müs'temin denen yabancı gayrimüslimlerin davalarına da bakılır, gerektiğinde tercüman kullanılırdı. Eğer davalı ve davacı, her ikisi de yabancı-gayrimüslim iseler, aralarındaki davanın şer'i yönden çözümü bulunmadığına ilişkin yetkisizlik kararı verilir ve konu bir hakem kuruluna havale edilirdi. Yargılamalarda, davanın özelliğine göre tanık, taraflar, dinleyiciler bulunurlardı. Duruşmaların açık olması değişmez kuraldı. Bilgisine başvuru kethüda, yiğitbaşı, imam, yeniçeri ihtiyarı, müderris vb "şuhudu'l-hâl" (danışmanlar) olarak karar belgelerini imzalarlardı. Bâb mahkemesinde yargı özeti veya işlem, aynı anda "sicill-i mahfuz" denen deftere yazılır, karar da tebliğ edilirdi.

Bâb naibi her duruşmada, ilkin davaya ya da konuya bakmaya yetkili olup olmadığını saptardı. Önce davacıyı, ardından davalıyı dinler, sorular yöneltirdi. Eğer davalı, davacının iddiasını kabul ederse karara geçer; reddederse bu kez davacıdan iddiasını kanıtlamasını isterdi. Tanık ve kanıt yoksa yemin önerir, şayet davalı da yemin ederse dava düşerdi. Bâb naibi gerekli durumlarda keşif naibi göndererek veya doğrudan yerinde incelemede bulunurdu.

İstanbul bâb mahkemelerini en çok işgal eden davalar, esnaf kesiminden gelen gedik nizamına uyulmaması, narhın altında veya üstünde fiyatla satış yapılması, ölçü, tartı, kalite hileleri vb konulardı. Genellikle bu

konulan yiğitba-şılar, esnaf kâhyaları yargı önüne getirmekteydiler. Kol gezme denen kontrollerde ve denetimlerde kadının ve naibin saptadıkları usulsüzlükler bâb mahkemelerine havale edilirdi.

Bibi. J. Schacht, "Mahkeme", *IA*, VIII, 146 vd; E. Mardin, "Kadı". *IA*, VI, 45; Mantom, *istanbul*, I, 126, 131, 137-139; Uzunçarşılı, *İlmiye*, 117, 133; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, I, 142; İ. Ortaylı, "Osmanlı Kadısı-Tarihi Temeli ve Yargı Görevi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgeler Fakültesi Dergisi*, 1-4, s. 117-128; ay, "Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme", *Bülent Nuri Esen'e Armağan*, Ankara, 1977, s. 245-262; (Ergin), *Mecelle*, 6; Şeyhî, *Vekayiu'l-Fu-zalâ*, II-III, 530, 532, 581.

NECDET SAKAOĞLU

BABA ALİ ŞAH TEKKESİ

Eminönü tlçesi'nde, Mollafenari Mahal-lesi'nde, Mahmud Paşa Külliyesi'nin(->) yakınında, Mengene Sokağı ile Celal Ferdi Gökçay Sokağı'nın kavşağında yer almaktadır.

istanbul Vakıfları Tahrir Defteri 'nde, "Vakf-ı Baba Alişâh b. Zengî" başlığı altında, tekkenin, 891 Muharrem'inin or-taları/1486'da tescil edilen vakfiyesinin özeti verilmektedir. Vakfiyede, zaviye şeyhliğinin, baninin vefatından sonra, halifesi olduğu anlaşılan Şahkulu tarafından üstlenilmesi, vakfedilen evin kiraya verilerek bunun geliri ile zaviye giderlerinin karşılanması, arta kalanın da her gece baninin kabri üzerinde kandil yakılmasına harcanması, ayrıca Mahmud Paşa vakıflarına müteveli olan kişinin zaviyenin vakfına da nezaret etmesi vasiyet edilmiştir. Mimari özellikleri tespit edilemeyen bu ilk tesisin, dar gelirli küçük bir zaviye niteliğinde olduğu ve Baba Ali Şah'ın türbesini barındırdığı anlaşılmaktadır.

Tekkenin, kuruluşundan 20. yy başlarına kadar geçen zaman içinde fie gibi aşamalardan geçtiği bilinmemektedir. 18. yy'm ortalarından itibaren kaleme alınan çeşitli *istanbul tekke listelerinde* Baba Ali Şah Tekkesi'nin adı geçmez. Ayvansarayî'nin 1765-1785 arasında ka-

leme aldığı anlaşılan *Mecmuâ-i Tevâ-rih'inde* türbe ile ilgili şu kayda rastlanmaktadır: "Osmaniye (Nuruosmaniye) Camii kurbünde Cebeci kulluğu karşısında çıkmaz sokak içinde vâki türbe-i mahsûsasmda medfûndur. Ali Baba nâm ehl-i hâl ni'ne'l-ceyşden olup Fatih ile gelenlerdendir. Ol etrafta nezr ü sadakası mücerribâtdan olmağla teber-rûken tahrîr olundu." Buradan, 18. yy'm ikinci yarısında Baba Ali Şah Tekkesi'nin çevresi hakkında bilgi edinilmekte, ayrıca -tekke binasının değilse bile-en azından türbenin bu dönemde mamur olduğu ve çevre halkı tarafından ziyaret edildiği öğrenilmektedir. Birçok yangına sahne olan bir bölgede bulunduğu için, tekkenin çeşitli tarihlerde yenilenmiş olması muhtemeldir.

Diğer taraftan ne *Tahrir Defteri'nde* ne de *Mecmuâ-i Tevârib'ie* Baba Ali Şah'ın ve

kurmuş olduğu tekkenin tarikatına ilişkin bir bilgiye rastlanmaktadır. Mamafih "Baba Ali Şah" ve "Şahkulu" adları, ayrıca *Mecmuâ-i Tevârih'te* geçen "ehl-i hâl" tabiri bu kişinin, İstanbul'un fethine katılan, Batini ve Alevi eğilimlere sahip heterodoks zümrelerden birine (Rum Abdallarına, Kalenderîlere veya Bektaşîlere) mensup olma ihtimalini güçlendirmektedir, istanbul tekke listelerinde adı geçmeyen bu tesisin zaman içinde hangi tarikata -veya tarikatlara-hizmet ettiği de karanlıkta kalmaktadır. 16. yy başlarından itibaren Anadolu ve Rumeli'deki hemen bütün heterodoks zümreleri bünyesinde toplayan Bektaşîliğe bağlanmış olduğu, bir varsayım olarak ileri sürülebilir. Ne var ki, Bektaşîliğin lağvedildiği Vak'a-i Hayriye'de (1826), istanbul'da, kapatılan ya da yıktırılan, şeyhleri sürgüne yollanan Bektaşî tekkelerinden söz eden kaynaklarda da Baba Ali Şah Tekkesi'ne değinilmektedir.

Baba Ali Şah Tekkesi 20. yy başlarında Sa'dî tarikatına bağlı olarak ihya edilmiştir. Vakıflar İstanbul Başmüdürlüğü nezdinde bulunan, bu son binaya ait ahşap kitabe levhasında şunlar yazılıdır: "Şah Ali Baba nâm-ı diğer Şeyh Şerefeddin Efendi Dergâhı 1333/1914-

15". Kitabede adı geçen şeyhin, tekkenin son banisi olduğu tahmin edilebilir. Maliye Nezareti'nce 1325/1910'da hazırlanan *İstanbul Tekkeleri Taamiye ve Tahsisat Defteri'nde*, Mahmutpaşa yakınlarında, her sene Kurban Bayramı'n-da 3 adet koyun istihkakı olan "Âmâ Ali Efendi Zaviyesi'nin" adı geçmektedir. Söz konusu çevrede çok az sayıda tarikat tesisi bulunduğundan bu belgede kayıtlı olan Âmâ Ali Efendi Zaviyesi ile Şah Ali Baba Tekkesi'nin aynı yapı olması kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla tekkenin, kitabedeki tarihten (1333/ 1914-15) biraz daha önce ihya edilmiş olması da ihtimal dahilindedir.

İki katlı ufak bir ahşap bina ile Baba Ali Şah'ın bağımsız kagir türbesinden oluşan bu son tekke binası 1925'ten sonra bir müddet şeyh ailesi tarafından ikametgâh olarak kullanılmış, daha sonra terk edilen ve harap olan binalar Temmuz 1984'te, "mail-i inhidam" (yıkılmaya yüz tuttuğu) oldukları gerekçesiyle belediye ekiplerince yıkılmıştır. Baba Ali Şah'ın türbesi 1986'da Vakıflar İdaresi tarafından yeniden inşa ettirilmiş, tekke binasının yeri ise boş arsa olarak bırakılmıştır.

Tevhidhanenin yanısıra harem ve selamlık birimlerini barındıran asıl tekke binası 13,25x9,25 m boyutlarındadır. Dış duvarları kagir olan bir zemin kat ile iki ahşap kattan meydana gelmektedir. Kuzeybatı köşesindeki cümle kapısından, sonradan eklenmiş izlenimini uyandıran, ahşap duvarlı, yamuk planlı bir sofaya girilir. Sofanın güney kesiminde, tevhidhanenin bulunduğu üst kata çıkan bir merdiven, doğusunda ise yan yana iki mekân yer alır. Bu mekânlardan kuzeydekinin, küçük kapsamlı tarikat yapılarında görülen, çok fonksiyonlu (sohbet, yemek, barınma) bir selamlık birimi, diğerinin de harem-se-lamlık bağlantısını sağlayan mabeyin odası olduğu tahmin edilebilir.

Kuzeydoğu köşesindeki harem kapısının ardında ise üst kata çıkan diğer bir merdiven ile iç içe iki yaşama birimi bulunur.

Üst katın önemli bir kesimini işgal eden tevhidhane kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Biri batı, diğeri doğu duvarında bulunan iki ayrı girişi vardır. Dervişlerin ve ayinleri izlemeye gelen erkek konukların kullandığı batı girişi, zemin katta, cümle kapısını izleyen merdivenin ulaştığı küçük bir sofaya açılır. Bu sofadan hatırlı misafirlerin kabul edildiği, kare planlı şeyh odası ile buna bitişik olan kahve ocağına da geçilmektedir. Gerek söz konusu sofa gerekse de bu iki mekân, tekkenin batı cephesinde, üçgen biçiminde çıkmlar teşkil etmektedir. Tevhidhanenin doğu duvarındaki giriş ise zemin kattaki harem bölümü ile bağlantılı olan ince uzun bir sofaya açılmakta ve yalnızca şeyh efendi tarafından kullanılmaktadır. Koridor görünümündeki bu sofadan, ikinci bir merdivenle kadınlara mahsus mahfillere çıkılır.

Çubuklu bir tavana sahip olan tevhidhane, ikisi güney, üçü de kuzey yönüne bakan beş adet pencereden ışık almaktadır. Güneye bakan pencerelerin arasında, cephede taşkınlık yapan, basık kemerli mihrap yer alır. Mihrabın içinde bulunan perde ve kandil motifleri tekkede teşhis edilebilen yegâne süsleme unsurlarıdır.

Ayinlere tahsis edilen alan, kuzey ve batı yönlerinde, zemini bir seki ile yükseltilmiş olan, erkek seyircilere mahsus mahfillerle kuşatılmıştır. Bu mahfillerin sınırında yer alan, kare kesitli ahşap dikmeler, kadınlara mahsus fevkani mahfil taşımaktadır. Tevhidhaneye bakan tarafları ahşap kafeslerle kapatılmış olan fevkani mahfil, doğu yönündeki ince uzun sofanın üzerinde de devam ederek yukarıdan "U" şeklinde ayin alanını kuşatır.

Asıl tekke binasının kuzeydoğu köşesine bitişik olan ufak boyutlu (3,50x3 m), tek katlı bölümün mutfak olması gerekir. Yine bu yapının güneybatı köşesinde, Mengene Sokağı'ndan girilen iki katlı küçük (5x3,50 m) bir bölüm daha görülmektedir. Burasının da dervişlerin barınmasına ayrıldığı tahmin edilebilir. Eski şekline az çok uygun bir biçimde yenilenmiş olan Şah Ali Baba Türbesi dikdörtgen (4x3 m) planlı, kagir (moloz taş) duvarlı ve ahşap çatılı bir yapıdır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 45, no. 272; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih*, 357.

M. BAHA TANMAN

BABA CAFER

Eminönü'nde Zindankapısı Mahallesi'n-de türbesi bulunan ve yaşamı hakkında kesin bilgi elde edilemeyen Abbasi elçisi. Caferü'l-Ensârî, Baba Caferü's-Sâdık, Seyyid Cafer, Cafer-i Sâdık gibi adlarla andırsa da İstanbul halkı arasında Baba Cafer diye şöhret bulmuştur.

Baha Cafer hakkındaki rivayetlerin kaynağı Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sidir. Bu

kaynakta verilen bilgilere göre Baba Cafer, İmam Hüseyin soyundan olup Abbasi halifelerinden Harunü'r-Re-şid döneminde (786-809) Şeyh Maksud adlı birisiyle birlikte elçilik göreviyle Bizans'a gönderilmiştir. Baba Cafer ve Şeyh Maksud, İmparator I. Nikeforos (hd 802-811) tarafından kabul edilmişlerdir. O sırada Bizanslılarla Müslümanlar arasında bir çatışma çıkmış, çok sayıda Müslüman öldürülmüş ve cesetleri de ortalıkta bırakılmıştı. İmparatorla görüşme sırasında bunun hesabını sormak isteyen Baba Cafer, bugün mezarının bulunduğu yerin yanındaki zindana hapsedilir ve daha sonra da zehirlenerek öldürülür. Zindanda bulunduğu sırada kerametlerini müşahade eden zindancı da Müslüman olmuş ve Ali Baba adını almıştır.

İmparator, Baba Cafer'le birlikte Ali Baba'yı da öldürtmüş ve aynı yere gömdürmüştür. Evliya Çelebi'nin rivayetlerini bazı bilgiler ekleyerek *Mec-*

muâ-i Tevârih adlı eserinde tekrar eden Hafız Hüseyin Ayvansarayî, Hayrî adlı bir şairin Baba Cafer'in menakıbını manzum hale getirdiğini belirterek yirmi sekiz beyitten oluşan ve o yıllarda türbe duvarında asılı duran manzumeyi de kaydetmiştir.

İstanbul'un fethi sırasında şehre Baba Cafer Türbesi'nin bulunduğu yerden giren Abdür-rauf Samedanî, Baba Cafer'in mezarını keşfetmiş ve ecdadı olduğunu beyan ederek yeşil imamesini başucuna koymuş, daha sonra da buraya inşa edilen türbeye türbedar tayin olunmuştur.

Baba Cafer Türbesi İstanbul halkı tarafından adak ve ziyaret yeri olarak benimsenmiştir. Halk arasındaki geleneğe göre türbeden alınan toprağın (cevher) şifa verici olduğuna inanılırdı. Doğum yapacak kadınlar türbeye bir deste mum adarlar, dokuz yüz doksan dokuzluk tespihten geçerler, doğuma kadar çocuk için hazırlanan çamaşırı bir bohça içerisinde türbede bekletirlerdi. Doğumdan sonra çocuklarla birlikte dokuz yıl boyunca türbe ziyaret edilirse çocuğun yaramaz olmayacağına inanılırdı. Ayrıca çocukların akıllı olması için tespihten geçirilmesi, iyi hattat ve hafız olmaları için türbeye kalem ve Kuran getirilmesi de gelenek haline gelmişti. Türbeden birçok hastalık ve aile içi huzursuzluklar için de dilekte bulunulurdu.

Ziyaretçilerin Baba Cafer'i ziyaret ederken Ali Baha'nın mezarına uğramaları ve buradaki kuyudan su içmeleri de gelenek haline gelmişti. **Bibi.** Evliya, *Seyahatname*, I, s. 82-86, 101; (Ergin), *Mecelle*, I, 928-933; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, I, 328-332; M. Önüş, "İstanbul'da Bazı Ziyaret Yerleri", I-II, *HBH*, S. 104, 105 (Haziran, Temmuz 1940); Ünver, *Sahabe Kabirleri*, 14-21; Tanyu, *Adak Yerleri*, 221-222; İşli, *Sahabe*, 85-88; Hoccoğlu, *Sahabe*, 171-172; Gürel, *İstanbul Evliyalari*, 60-63; *İSTA*, IV, 1733-1734; Demircanlı, *Evliya Çelebi*, 563; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih*, 408-410; S. Eyice, "Dünüyle, Bugünüyle, Çevresiyle Zindan Kapısı", *İstanbul*, S. 3 (Ekim 1992), s. 129-138;

BABA CAFER TÜRBEŚİ VE TEKKESİ

Eminönü'nde Baba Cafer Zindanı ile aynı burç içinde yer alan ve bu zindana adını vermiş olan türbe. 9. yy'm başlarında Bizans'ta şehit edildiği rivayet edilen Abbasi elçisi Seyyid Cafer'e atfedile-gelmiştir. Burcun yanında yer alan ve giderek bu çevreye adını vermiş olan Zindan Kapısı'nın Seyyid Cafer'in türbesinden dolayı "Bâb-ı Cafer" olarak da anıldığı bilinmektedir. Fetihten sonra yeniçerilerin, bağlı oldukları Bektaşî geleneği doğrultusunda bu kelimeyi "Baba Cafer" şekline sokmuş olmaları muhtemeldir. Her halükârda İstanbul halkının zaman içinde "Baba Cafer" olarak anmayı âdet edindiği bu kişinin hayatı ve şahsiyeti hakkındaki bilgiler daha ziyade menkıbe düzeyinde olduğundan

söz konusu türbenin makam niteliği taşıdığı söylenebilir. Eski İstanbul'un dini folklorunda önemli bir yeri olan, zamanında beş adet türbedarı olduğu bilinen bu türbenin, Fetihten hemen sonra "Şeyh Zindanı" lakaplı Abdür-rauf Samedanî tarafından, Seyyid Cafer'in hatırasını canlı tutmak amacıyla tesis edildiği anlaşılmaktadır.

Seyyid Cafer'in neslinden geldiği söylenen Şeyh Zindanî'nin Edirne'de, kendi adını taşıyan bir tekkesi ve türbesi olduğu rivayet edilmiştir. Ayrıca, Baba Cafer Zindanî'nin batısında, Yemiş İskelesi'n-de yer aldığı bilinen, yine Bizans dönemine ait bir burcun içinde tesis edilmiş diğer hapishanede de bir türbenin var olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan Lüleburgaz'da, Sokollu Külliyesi'nin karşısında bulunan Zindan Baba Türbesi ve özellikle Kütahya Hapishanesi'nin içinde yer alan Cafer Dede Türbesi, üzerinde ayrıca durulmayı ve aydınlatılmayı gerektiren bir geleneğin, bir tür "hapishane yatırı kültürünün", birbiriyle bağlantılı tezahürleri gibi görünmektedir.

İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü nezdinde bulunan *Esâmi-i Tekâyâ Defte*-n'nde, Baba Cafer adına tescilli, yeri belirtilmeyen bir tekkenin kaydına rastlanır. Gerek İstanbul'da gerekse de taşrada, halkın rağbet ettiği pek çok türbenin, bir türbedar-şeyhin nezaret ettiği minyatür zaviyeler niteliğinde olduğu, bilinen bir gerçektir. Baba Cafer Türbesi'nin de bu tür bir tesis olması muhtemel görünmektedir.

Baba Cafer Türbesi'nin, kitabelerinden, II. Mahmud tarafından tamir ettirildiği, daha sonra 1298/1881'de *de* bir onarım geçirdiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar Seyyid Cafer ashabdan olmasa da, II. Mahmud'un, İstanbul'daki sahabe makamlarının hemen hepsini ihya etmesi ile bu onarımın aynı döneme rastlaması tesadüf olmasa gerektir.

Son olarak 1989-1990'da, bitişiğindeki Zindan Hanı ile birlikte onarım geçiren türbenin girişi üzerinde 1298/1881 tarihini taşıyan, bu türbeyi ziyaret

etmenin yararlarını anlatan manzum bir kitabe bulunur. Söz konusu kitabede Baba Cafer'den "Caferü'l-Ensârî" olarak söz edilmesi dikkat çekicidir. Demir kanatlı dış kapıyı izleyen giriş bölümünün ön kısmı taşla, arka kısmı ahşap malzeme ile kaplanmıştır. Giriş bölümünün solunda türbedar odası, üst kattaki zindana çıkan merdiven ve türbenin kapısı sıralanmaktadır. Türbe girişi II. Mahmud'un tuğrası ve manzum onarım kitabesi ile taçlandırılmıştır.

Küçük bir taşlıkla donatılmış olan türbe, dikdörtgen planlı, zemini tahta döşeli ve tonozlu bir mekândır. Ancak kapıdan ışık alabilen türbede Baba Cafer ile Zindancı Ali Baba'ya ait sandukalar yer alır. Aslında Seyyid Cafer'in Bizanslı gardiyanı olduğu halde İslamiyeti kabul ettiği için katledildiği rivayet edilen Zindancı Ali Baba'ya ait sandukanın yanında, suyunun, birtakım hastalıklara

BABA CAFER ZİNDANI

516"

517

BABA SUNGUR TEKKESİ

Baba Cafer Zindanı (sağda) ve Zindan Hanı restore edilmeden önce. *Erkin Emiroslu* iyi geldiğine inanılan kuyu bulunmaktadır. Birçok başka türbede gözlenen şifalı su kültü burada da karşımıza çıkar. Üst katta, zindanın girişinde yer alan, ufak boyutlu ve mihraplı mescidin Cafer Baba Türbe-Tekkesi ile bağlantılı olması kuvvede muhtemeldir.

Bibi. Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih*, 408-410; Evliya. *Seyahatname*, I, 82-86; *İST*, IV, 1733-1737; A. 'Özcan, "Baba Cafer Zindanı", *DİA*, IV, 366-367; Okan, *İstanbul Evliyalari*, 181-185; Bayrı, *istanbul Folkloru*, 154-156; *IKSA*, II, 931-934; A. Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi-Bir Deneme", *Atatürk' ün Doğumunun 100. Yılına Armağan*, İst., 1981-1982, 171-700 (429); O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarîsi*, İst., 1986, 254; S. Eyi-ce, "Dünüyle, Bugünüyle, Çevresiyle Zindan Kapısı", *istanbul*, S. 3 (Ekim 1992), 129-138. M. BABA TANMAN

BABA CAFER ZİNDANI

Eminönü'nde, Haliç kıyısında, istanbul Ticaret Odası binası ile Galata Köprüsü arasında Zindan Hanı'na bitişik kule. Zindan adını Baba Cafer'den(->) almıştır.

I. Süleyman (Kanuni) zamanında (1520-1566) bir elçilik heyeti ile İstanbul'a gelen, Kuzey Almanya'da Flens-burg'lu Melchior Lorichs (veya Lorck) 1554'te yaptığı 11 m uzunluğundaki İstanbul panoramasında, Baba Cafer Zin-danı'nın resmini çizmiştir. Resme göre oldukça yüksek olan kulenin sadece küçük bir mazgalı vardır ve üstünde bir galeri ile sivri

bir çatı işaretlenmiştir. "Kayserin gefangene Thurm" (sultanın hapisane kulesi) açıklaması bunun zindan olduğunu belli eder.

Bir Alman elçilik heyeti ile gelerek 1553-1555 arasında İstanbul'da bulunan Hans Derscham, 8 Aralık 1554 günü çıkan büyük bir yangından bahsederken Tahtakale civarında bir hapisane kulesi olduğunu ve içinde çeşitli suçlardan tutuklanmış yüz kadar suçlunun bulunduğunu bildirir. Yangın yüzünden kapılar açılmış ve suçlular serbest bırakılmışlardır. Derscham'm yazdığına

göre aynı kulede Baba Cafer denilen bir yatır vardır.

Naima'nın yazdığına göre 19 Mayıs 1622'de, II. Osman'ın(->) tahttan indirilerek yerine I. Mustafa'nın(-0 getirilmesi üzerine askerler yeni cülusu kutlamak üzere Baba Cafer ve Galata zindanlarına giderek buradaki tutukluları salıvermişlerdir.

İstanbul Kadılığı sicillerinden Osman Nuri Ergin tarafından çıkarılan bir kayda göre 1180/1766'da Baba Cafer Zindanı idaresi ile ilgili bir yönetmelik vardır. Buraya kapatılanlara iase verilmediğinden, tutuklular halkın yardımlarıyla yaşarlardı. Zindanı idare edenler buradaki tutuklulardan para ve haraç almaya başladıkları için bu yönetmelik yazılarak sıkı önlemler alınmıştır. Yönetmeliğe göre zindanın hesaplan, dört ayda bir İstanbul kadısı tarafından kontrol edilecektir.

Ahmed Lütfi Efendi'nin bildirdiğine göre, II. Mahmud(->) zamanında (1808-1839) burası fahişelikten suçlu kadın mahkûmlara tahsis edilmiştir. 1247/1831'd.e kadınlar Ahmediye'deki Tabha-ne'ye götürülmüş ve zindana bir kara-kolhane yapılmıştır.

Baba Cafer Zindanı 1989-1990 arasında restore edilerek bitişiğinde bulunan Zindan Hanı'nın iç fonksiyonlarına bağlanmıştır.

Bibl.Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih*, 408-410; Evliya, *Seyahatname*, I, 82-86; Kömürçi-yan, *İstanbul Tarihi*, 167-169; Mordtmann, *Esauisse*, 45-47; Millingen, *Walls*, 214 vd; H. Derscham, *İstanbul*, 165; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, I, 330-332; (Ergin), *Mecelle*, I, 909-915, 927-933; E. Oberhummer, *Konstan-tinopel unter Sultan Suleiman dem Grossen, Aufgenommen im Jahre 1559 durch Melchior Lorichs aus Flensburg*, Münih, 1902, s. 12-13, levha IX-X; Ayverdi, *İstanbul Haritası*, B/5; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 342; ISTA, IV, 1733-1737; A. Özcan, "Baba Cafer Zindanı", *DİA*, IV, 366-367; S. Eyice, "Dünüyle, Bugünüyle, Çevresiyle Zindan Kapısı", *İstanbul*, S. 3 (Ekim 1992), s. 129-138.

SEMAVİ EYİCE

BABA HAYDAR MESCİDİ VE TEKKESİ

Eyüp İlçesi'nde, eskiden "Bürüncüklü-ayazma" olarak tanınan semtte, Düğmeciler

Malıallesi'nde, Haydar Baba ve Baba Haydar Camii sokaklarının kavşağında yer almaktadır.

Başından beri mescit-tekke niteliğinde olduğu anlaşılan bu yapıyı, I. Süleyman (Kanuni), Nakşibendî şeyhlerinden Baba Haydar Semerkandî (ö. 1550) adına inşa ettirmiştir. Tam olarak tespit edilemeyen inşa tarihinin Kanuni'nin cülusu ile şeyhin vefatı arasında (1520-1550) yer alması gerekir. Yapıya adını vermiş olan şeyh, Naşibendî tarikatının ileri gelenlerinden Hâce Ubeydullah Ahrâr'm (ö. 1490) mensuplarındandır. Semerkant'tan İstanbul'a gelerek, tekkenin yerinde bulunan bir kulübede münzevi bir hayat geçirdiği, zaman zaman Eyüb Sultan Camii'nde iti-kâfa girdiği rivayet edilmektedir.

III. Mustafa devrinde, Eyüp'teki Arpacı Mescidi'nin imamı olan Şeyh Abdullah Efendi mescit-tevhidhaneye minber koydurmak suretiyle burasını camiye dönüştürmüştür. Geçirdiği birtakım onarımlara rağmen özgün mimarisini büyük ölçüde koruyabilmiş olan mescit-tevhidhane günümüzde cami olarak kullanılmaktadır. Çevre duvarı ve hazire dışında kalan tekke bölümleri tarihe karışmıştır. Ayin günü perşembe olan Baba Haydar Tek-kesi'nde şeyhlik yapanların tam bir listesi bulunmamaktadır. Ancak Saliha Sul-tan'ın 1834'teki düğününe davet edilen Nakşibendî şeyhleri arasında "Eyübensa-rî'de Babahaydar Mahallesi'nde mescidi zaviye eden Şeyh Tahir Efendi'nin" adı geçer. Buradaki ifadeden, tekkenin meşihatının belirli bir müddet kesintiye uğradıktan sonra adı geçen şeyh tarafından, muhtemelen 19. yy'tn birinci çeyreğinde ihya edildiği anlaşılmaktadır. Öte yandan Bandırmalızade A. Münib Efen-di'nin *Mecmua-i Tekâyâ'sında*. da, Baba Haydar Tekkesi şeyhi olarak Niyazi Efendi'nin adı verilmektedir.

Baba Haydar Tekkesi, Nişancı Tepe-si'nin, Haliç kıyısına (doğu) doğru alçalan dik meyilli bir yamacı üzerinde inşa edilmiştir. Bu yüzden1 arsa, çepeçevre istinat duvarları ile desteklenmiş, avluya, iki sokaktan da merdivenli girişler düzenlenmiştir. Mescit-tevhidhane, moloz taş örgülü duvarların sınırladığı dikdörtgen planlı bir harim ile kapalı bir son cemaat yerinden meydana gelmektedir. Her iki bölüm de kurşun kaplı bir ahşap çatı altına alınmıştır.

Son cemaat yeri ile harimin girişleri, kuzey duvarlarının doğu kesiminde, aynı eksen üzerindedir. Ahşap duvarlarla kuşatılmış olan son cemaat yerinin cephesi, eliböğründelere oturan geniş bir saçakla son bulmakta; yapıya bir sivil mimari çeşnisi katan bu cephe, harimin kirpi saçaklı kagir cepheleriyle ilginç bir tezat oluşturmaktadır. Harim duvarlarında, klasik Osmanlı üslubundaki ilkelere uygun olarak, iki sıra halinde düzenlen-

Baba Haydar Mescidi ve Tekkesi

Mescit-tevhidhanenin planı. *Şinasi Aydemir/MSÜ Arşivi*

mis pencereler sıralanmaktadır. Alttakiler dikdörtgen açıklıklı olup kesme taşın söveler, demir parmaklıklar ve sivri hafifletme kemerleriyle donatılmış, sivri kemerli tepe pencereleri ise alçı revzen-lerle dolgulanmıştır.

Son cemaat yerinin üstü, harime açılan fevkani bir mahfil olarak değerlendirilmiştir. Süsleme olarak göze çarpan unsurlar mihrabın mukarnaslı kavsarası ile harim tavanının merkezinde bulunan, muhtemelen 19. yy'ın ikinci çeyreğine ait "Sultan Mahmud güneşi" biçimindeki tavan göbeğidir. Ahşap minber ile vaaz kürsüsünün herhangi bir özelliği yoktur. Harimin kuzeybatı köşesinde yükselen minarenin kapısı son cemaat yerine açılmaktadır. Minarenin, kare planlı ve almaşık örgülü kaidesi ile kesme taş örgülü baklavalı pabucu ilk yapıdan kalmadır. Silindir biçimindeki gövde ile basit demir parmaklıkların kuşattığı şerefenin ise geç tarihli bir onanma ait olduğu söylenebilir. Avlunun doğusundaki girişi izleyen merdivenlerin sonunda, soldaki hazire duvarında, Baba Haydar Semer-kandî'nin kabrine açılan, kitabeli bir niyaz (ziyaret) penceresi bulunmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 285; Çetin, *Tekkeler*, 587; Aynur, *Saliha Sultan*, 38, no. 189; *Âsitâne*, 17; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmî*, II, 2-3, no. 8; Münib, *Mecmua-i Tekâ-yâ*, 13; *İSTA, N*, 1742-1743; Öz, *İstanbul Ca-'mileri*, I, 30; Okan, *İstanbul Evliyaları*, 217-225; Akakuş. *Eyyûb Sultan*, 314; *IKSA*, II, 936-937; M. B. Tanman, "Baba Haydar Camii ve Tekkesi, *DİA*, IV, 367-368; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 27-29; H. Algar, "Baba Haydar", *DİA*, IV, 367.

M. BAHA TANMAN

BABA SALTUK ZAVİYESİ

bak. MİMAR SİNAN TEKKESİ

BABA SUNGUR TEKKESİ

Beşiktaş İlçesi'nde, Vişnezade Mahallesi'nde, Vişneli Tekke Sokağı'nda, Dolmabahçe Sarayı'na bağlı Camlı Köşk'ün karşısındaki yamaçta yer almaktadır.

İstanbul'un dini folklorunda kendine özgü bir yeri olan ve "Ahmed Turanı Tekkesi" olarak da anılan bu tesisin kökeni, tarihçesi ve niteliği tam olarak aydınlatılmış değildir. Söz konusu tekkenin bodrum katında, hâlâ belirli günlerde Ortodoks cemaati tarafından ziyaret edilen bir ayazma bulunmaktadır. Osmanlı kaynaklarında "şenlendirme" olarak adlandırılan geleneğe uyularak, özellikle fetih öncesine ait kült yerlerinin üzerine inşa edilen birtakım tarikat tesisleri ve veli türbelerinde karşılaşılan bu durum, Baba Sungur Tekkesi'nin yerinde de Bizans dönemine ait bir ziyaret merkezinin bulunduğunu düşündürmektedir. Nitekim İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü'nde bulunan 1341/1925 tarihli *Esâmi-i Tekâ-yâ Defteri*'nde Baba Sungur

Tekkesi'nin "Ayasofya-i Kebir mülhakatından" olduğu kayıtlıdır. Söz konusu kayıt, tekkenin, İstanbul'un fethinden hemen sonra, II. Mehmed (Fatih) tarafından Ayasofya vakıflarının düzenlendiği yıllarda tesis edilmiş olabileceğini göstermektedir. Tekkeye adını vermiş olan ve küçük hazirede, kendisine izafe edilen bir mezarın yer aldığı Baba Sungur hakkında hemen hiçbir şey bilinmemektedir.

Diğer taraftan, biri tekkenin hazire-sinde, diğeri tekkenin karşısında, Dol-mabahçe Sarayı'nın Kuşluk Bahçesi'nde olmak üzere, iki tane mezarı bulunan Ahmed Turanî'nin hayatı ve kişiliğine ilişkin menkıbeleri de belirli bir tarih ve

Baba Haydar

Mescidi ve

Tekkesi'nin

kuzeydoğudan

görünümü.

M. Baha Tanman,

1980

coğrafya çerçevesine oturtmak zordur. Menkıbelerde Ahmed Turanî, Emevi-Bizans mücadelelerinin efsanevi kahramanı Seyyid Battal Gazi'nin çağdaşı olarak gösterilmekte, önceleri Battal Gazi'nin rakibi olan bir Bizans cengâveri iken zorlu bir çengin sonunda Battal Gazi ile dost olduğu, onun telkini ile İslamiyeti kabul ettiği, daha sonra Bizans'ı kuşatan İslam ordusuna katıldığı ve şehit düşerek Dolmabahçe Sarayı'nın Kuşluk Bahçesi'nde, kendisine izafe edilen ikinci kabrin bulunduğu yerde gömüldüğü nakledilmektedir. Ahmed Turanî'nin Abdülmecid'in rüyasına girerek, yüzyıllar boyunca unutulmuş "mesnedinin" yerini gösterdiği, kendisine bir türbe yaptırmasını istediği de yaygın rivayetler arasındadır. Tarihi gerçeklere uygunluğu çok şüpheli olan bu rivayetlerde dikkati çeken husus Ahmed Turanî'nin Bizans kökenli olarak gösterilmesi ve Bizans'ın çevresinde cereyan eden İslam-Hıristiyan mücadelesinde rol aldığına inanılmasıdır. Kuşluk Bahçesi'nin duvarına bitişik olan açık türbenin şahidesinde ise kendisinden "Nakşibendî Hâce Tayfur-u Taşkendî hulefâsından Hâce Ahmed Turanî Hazretleri" olarak söz edilmekte, ancak ölüm tarihi verilmemektedir. S. Ünver ise Ahmed Turanî'nin Hicri 9. yy'da (15. yy) yaşamış Nakşibendî şeyhlerinden olduğunu, ne zaman İstanbul'a geldiğinin bilinmediğini, sarayın karşı yamacındaki türbesi Hıristiyanların ziya-retgâhı olmaya devam ettiğinden, saray bahçesindeki bu makamın ihdas edildiğini ileri sürmektedir.

Ahmed Turanî ve onunla bağlantılı bu tekke hakkında henüz kesin bir şey söylemek mümkün değilse de, söz konusu kişinin, İstanbul'u fetheden Osmanlı ordusu içinde yer alan çok sayıdaki tarikat şeyhlerinden birisi olduğu,

sonraki yüzyıllarda Nakşibendîler tarafından bir ölçüde yaşatılan, Türkistan kökenli "Hacegân" geleneğine bağlı bulunduğu, fetihten sonra, Fatih'in izniyle bir Bizans dini tesisini tekkeye çevirdiği ya da bir manastır-ayazma harabesi üzerine tekkesini inşa ettirdiği varsayım olarak ileri sürülebilir.

Tekkenin zaman içinde geçirdiği aşamalar da tespit edilememiştir. 18. yy ortalarından itibaren kaleme alınmış olan İstanbul tekke listelerinin hiçbirinde ne Baba Sungur Tekkesi'nden ne de Ahmed Turanî Tekkesi'nden söz edilir. Tekkelerin kapatıldığı tarihte düzenlenen *Esâmi-i Tekâyâ Defteri'nde*, vakfiyesinin kayıtlı olmadığı, son şeyhinin Ahmed Şükrü Efendi olduğu belirtilmektedir. Halen tekkede ikamet eden torunlarından, Ahmed Şükrü Efendi'nin Nakşibendî tarikatına bağlı olduğu, babasının Harput'tan gelerek İstanbul'a yerleştiği, Ahmed Şükrü Efendi'nin 1947-48'de vefat ettiğinde Feriköy Mezarlığı'na gömüldüğü öğrenilmektedir. Şahıs mülkü olduğu anlaşılan tekke binasında günümüzde son şeyhin torunları yaşamakta, tekkenin altındaki ayazma da faaliyetini sürdürmektedir.

BABAHİNDİ SÜHA.

518

519

BABIÂLİ

Baba Sungur Tekkesi dikdörtgen planlı, tek katlı, kagir duvarlı, ahşap çatılı bir yapıdır. Mütevazı bir *zaviye* niteliğinde olduğu anlaşılan bu son tekke binası 1925'ten sonra büyük ölçüde tadilata uğramış, içerdiği mekânlar gibi cepheleri de özgünlüğünü yitirmiştir. Yapının kuzey kesiminde ufak bir tevhidhanenin bulunduğu, geriye kalan kesimin de selamlık ve harem birimlerine tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Kuzey yönündeki bahçe kapısının solunda, silindir biçiminde dört adet yazısız mezar taşını barındıran ufak hazire yer almaktadır. Ayazmanın doğuya (Dolrnbahçe Sarayı yönü) bakan girişi son yıllarda üçgen alınlıktı ahşap bir saçakla donatılmıştır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 449-450; Raif, *Mir'at*, 309; Okan, *İstanbul Evliyaları*, 134-138; Ünver, *Mutlu Askerler*, 3-4; *IKSA*, I, 482-485.

M. BAHA TANMAN

BABAHİNDİ SÜHA

(1924, *İstanbul*) İstanbul spor sahalarının ilk amigosu. Asıl adı Seha Erge'dir. İstanbul Erkek Lisesi'nde öğrenim gördüğü dönemde elinde yarım metre u-zunluğunda kaynanazırıltısı ile Fenerbahçe tribünlerinde ortaya çıktı. İstanbul Erkek Lisesi'nin çatısı altında doğan "Bir babahindi (Heey Allah), Olsa da şimdi (Heey Allah), Pilavla zerde

(Heey Allah), Kaşık da nerde (Heey Allah)" sloganını Fenerbahçe tribünlerine taşıdı. O slogan atınca tribündekiler "Heey Allah!" nakaratıyla kendisine cevap verirlerdi. Uzun yıllar tribünlere hâkim olan bu slogan nedeniyle "Babahindi Süha" olarak tanındı. İstanbul Erkek Lisesi'nden mezun olduktan sonra Yüksek Ticaret Mekte-bi'ni bitirdi. Baba mesleği olan erkek gömleği imalatıyla uğraştı. Sağlık sebepleriyle uzun süredir tribünlerden uzaktır. Maçları televizyon ve gazetelerden izlemekte, "Bir babahindi"yi sadece İstanbul Erkek Lisesi'nin geleneksel Aşure Günü törenlerinde çekmektedir.

CEM ATABEYOĞLU

BABANAKKAŞZADELER

Fetihten sonra İstanbul'a yerleşerek sanat ve tarikat öncülüğü yapan Horasanlı Özbek asıllı aile. Çatalca'da bir köy (Ba-banakkaş, bugün Nakkaşköy) ile Boğa-

Baba Sungur Tekkesi

M. Baha Tanman, 1993

ziçi'nde Kuzguncuk'ta sonradan mezarlık olan semt (Nakkaşbaba Bahçesi) bu ailenin adını taşımaktadır.

Ailenin atası, nakkaş Şeyh Mehmed, Horasanlı ve Özbek asıllı Bayezid'in oğludur. Ataî, ailenin atasını Bayram-ı A'ce-mî adıyla verir. Şeyh Mehmed, bir sanatkâr ve Nakşibendî şeyhi olarak II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) İstanbul'a geldi. 1466'da, Fatih tarafından kendisine, Çatalca'ya bağlı İncegiz ve Kutlubay köyleri toprakları mülk olarak verildi. Türölü bilimlerde uzman olan Şeyh Mehmed, bu padişahın sohbet meclislerine katılanlardandı. Olasılıkla Osmanlı sarayının ilk nakkaşlık atölyesini kurdu. Kendisine verilen Kut-lubey Köyü'nde bir mescit ile mektep ve hankâh yaptırdı. 1474'te bir vakıfname düzenleyerek 200 kuyulu evi, 5 çeşmesi bulunan Kutlubey Köyü toprakları ile İncegiz'deki bir değirmeni, yaptırdığı mescit ile mektep ve hankâha vakfetti. İlk Nakşibendî dergâhını da burada kurup başına geçti. Aynı zamanda bir nakkaş (resim ve tezhip ustası) olan Şeyh Mehmed Efendi, Osmanlı sarayında nakkaşlık çalışmalarım başlattı. Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre İstanbul'daki Eski Saray'ın cümle kapısı saçağmdaki süslemelerle Topkapı Sarayı'nın Sultan Bayezid Divanhanesi kubbesi süslemeleri onun elinden çıkmıştı.

II. Bayezid'in (hd 1481-1512) musahibi ve olasılıkla saray nakkaşbaşısı olan Şeyh Mehmed uzun bir ömür sürdü. Yaşı ve sanatındaki ünü nedeniyle kendi döneminde "Baba Nakkaş" olarak ünlendi. 1525'e doğru öldü ve sonradan kendi adını alan Kutlubey Köyü'ndeki mescidin haziresine gömüldü. 15. yy'da Osmanlı sarayında gelişen yeni hatayî ve rumî bezeme tekniklerine sonradan Baba Nakkaş üslubu dendiği gibi, aynı yüzyıldan kalma olup İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan

bir esere de Baba Nakkaş Albümü adı verilmiştir.

Şeyh Mehmed Efendi'nin oğlu Şeyh Himmetullah Çelebi (?), bunun oğlu Şeyh Mahmud Defteri (ö. 1529) Nakşibendî dergâhı şeyhi idiler. Ailenin daha sonraki bireyleri ve tarikat şeyhleri arasında kimlikleri hakkında bilgi bulunmayan, İbn Baba Nakkaş lakabıyla ünlü Derviş Mehmed Çelebi, Şeyh Bayram Ali

Çelebi (ö. 1566) saptanmaktadır. Bunlar aynı zamanda Baba Nakkaş Vakfı'nın da mütevellileriydiler.

16. yy'da ailenin en ünlü siması Şeyh Mustafa Çelebi'dir (ö.1572). Ataî'nin verdiği özgeçmişine göre Mustafa Çelebi ile I. Süleyman (Kanuni) dönemi defterdarlarından Derviş Çelebi (ö. 1573) kardeştiler. Ataî, bunları, Babanakkaş adlı köyün kurucusu Bayram-ı A'cemî' nin halefleri olarak belirtir. Şeyh Mustafa önceleri medrese öğrenimine yönelmiş, Şeyhülislam Ebussuud Efendi ile dönemin büyük din bilginlerinden dersler almışken öğrenimini yarıda bırakıp Nakşibendî şeyhlerinden Hekim Çelebi'ye mürit olmuştu. Evliya Çelebi'ye göre Şeyh Mustafa, Dobruca bölgesine gidip Babadağı'nda yerleşti. Cami ve dergâh yaptırttı. Orada öldü. Oysa Ataî, Şeyh Mustafa'nın Babanakkaş Köyü'nde öldüğünü, kardeşi Defterdar Derviş Çelebi'nin yaptırttığı caminin haziresine gömüldüğünü yazmaktadır.

Şeyh Mustafa yumuşak huylu, dünya zevklerinden uzak, dindar bir kişiydi. Kamu hizmetinde yükselerek iki kez başdefterdar olan (1561-1562 ve 1569-1573) kardeşi Derviş Çelebi her hafta ziyaretine geldiği halde ona ziyarete gitmez, gönderdiği yiyecekleri de kabul etmezdi.

Babanakkaşzadelerin soyu Derviş Çelebi'den yürüdü. Derviş Çelebi 1502 ve 1572 tarihli iki ayrı vakfiye ile de aileye ait önceki vakfı genişletmiş, Bursa'daki bazı taşınmazları da eklemiştir. Ataî, bu iki kardeşin "Acem soylu" olmaları nedeniyle hoşsohbet, derviş yaradılışlı ve bilgili olduklarını açıklamaktadır.

Babanakkaşzadeler, İstanbul'un en eski Türk-Müslüman yerlileri olarak varlıklarını günümüze kadar korumuşlardır. Ancak Derviş Çelebi'nin oğlu Ömer Osman Efendi'den (Ö.1618) sonra öncekiler düzeyinde ünlü bir simaya rastlanmaz. Ömer Osman Efendi ise 1581'de Babanakkaş Köyü'ndeki camiyi onartmış, Kütahya ve Konya kadılıklarında bulunmuştur.

19. yy başında Çatalca eşrafından olarak ve vakıf mütevellisi sıfatıyla adı geçen Babanakkaşzade Mustafa Ağa'nın kızı Fatma Şerife Hanım 1926'da ölmüştür. Aileye anneleri tarafından akraba ünlüler arasında Mareşal Fevzi Çakmak (ö. 1950), Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver (ö. 1986), hattat Mehmed Şevki Efendi (ö. 1909), şair Şükûfe Nihal Başar (ö. 1973) ile Yılmaz Öztuna da (d. 1930) vardır.

Bibi. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, VI, İst., 1318, s. 151-152; Ataî, *Hadaiku'l-Hakaik*,

II, 204; *Sicill-i Osmanî*, II, 328, IV, 113, 709; A. Ünver, "Baba Nakkaş" *Fatih ve İstanbul*, S. 7-12 (1954); Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 371-372; Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, Ankara, 1989, s. 584-586; F. Çağman, "Baba Nakkaş", *DİA*, 369-370.

NECDET SAKAOĞLU

BÂB-I SERASKERÎ

bak. HARBÎYE NEZARETİ BİNASI

BABIALÎ

Osmanlı Devleti'nde sadaret makamıdır. Diğer bir deyişle devlet yönetiminin merkezidir. "Yüksek kapı" anlamına gelir. Özellikle 19. yy başından itibaren yaygın kullanılan bir deyimdir.

Sadrazam ya da yezirazamın özel ikametgâhı önceleri resmi daire olarak da kullanılırdı. Bu mekâna kapı denilirdi. 18. yy'ın ikinci yarısından itibaren Babiâli hükümet merkezi olarak biçimlenmeye başladı. Sadrazamların devlet işlerini yönettikleri resmi ikametgâh oldu.

Babiâli tarih yazınında çoğu kez Osmanlı hükümeti anlamına kullanıldı. Nitekim Batı yazınında da Babiâli anlamına gelen "Porte Sublime", "Sublime Porte", "Hohe Pforte" sözcükleri Fransız, İngiliz ve Alman diplomasisinde uzun süre Osmanlı hükümeti anlamına geldi.

Klasik dönemde devlet işleri divan-ı hümayunda görülürdü. Divan ilk devirlerde her gün toplanırdı. 16. yy'dan itibaren bu haftada dört güne indi. Savaş dönemlerinde haftalık toplantı ikiye düşerdi. Nihayet sırf kapıkulu askerlerine ulufe vermek ve sefir kabul etmek üzere divan üç ayda bir toplanır oldu.

18. yy'ın ikinci yarısından itibaren devlet işleri vekil-i saltanat denilen sadrazamın ikindi divanında ve olağandışı görüşmelerde değişik yerlerde toplanan şûrada görülmeye başladı. Böylece kub-bealtı toplantısı ve kubbe vezirleri usulü kalkarak vekiller heyeti oluşmaya başladı. İstanbul'da bulundukları zaman kaptanpaşalar da bu toplantıya katıldılar. Kimi zaman şeyhülislamın konağında yapılan toplantılar nedeniyle zamanla şeyhülislamın da vekiller heyeti bünyesinde yer alması uygun görüldü.

Böylece sadrazamın ikindi divanı devlet işlerini üstlendi. Yeni bir toplantı düzeni kuruldu. Divan-ı hümayunda bulunan kalemler, defterler ve kayıtlar Babiâli bünyesinde yer aldı. Reisülküt-tab ve divan kalemleri, çavuşbaşı ile daire ve maiyeti, teşrifâtçı vb Babiâli'ye taşındı. Bunlar sadrazamın maiyeti olan kethüda ve mektupçu ile birlikte hade-me-i Babiâli adını aldılar.

Başlangıçta Babiâli toplantılarının günü ve toplantıya katılan üyelerin sayısı belli değildi. Bazı gizli toplantılara sadrazam, devlet erkânından dilediğini ça-ğırıyordu; gündem ıslahat üzerine ya da askeri nitelikte ise

toplantıya yeniçeri ağasıyla diğer ileri gelen ocak ağaları, kazaskerler ve bunların mazulleri, İstanbul kadısı ve ulema katılırdı.

Olağan görüşmelerde ise hemen her zaman sadrazam kethüdası, reisülküttab, defterdar, çavuşbaşı, nişancı ve tezkireci-ler bulunurlardı. Gerektiğinde darphane emini, tersane emini vb kişiler de davet olunurdu.

Toplantılar önceleri gerektiğinde yapılırdı. II. Mahmud döneminde (1808-1839) toplantıların *haftada* iki gün, perşembe ve pazartesi günleri olduğu ve bunlardan birinin Babiâli'de, diğerinin

şeyhülislam konağında yapıldığı bilinmektedir. Sadrazam iki günü az görerek cumartesi günleri de toplanmayı padişaha arz etmişse de öneri halk arasında dedikoduya neden olacağı gerekçesiyle kabul görmedi.

1826'da yeniçeriliği kaldıran Vak'a-i Hayriye'den sonra padişah tarafından atanan ve azledilen vekillerden oluşan heyet-i vükela yavaş yavaş belirmeye başladı. Sadrazamın başkanlığında kap-tan-ı derya ve daha. sonra bahriye nazırı adını alan vezir ile eski adı kethüda-ı sadr-ı âli olan mülkiye ya da dahiliye nazırı ve eski adı reisülküttab olan hariciye nazırı ve defterdar ya da maliye nazırı, serasker ve eski adı çavuşbaşı iken sonradan değiştirilen deâvi nazırı vekiller heyetini oluşturdular.

Sonraları şeyhülislam da heyete katıldı. Buna karşılık Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışına kadar sırf kapıkulu ocaklarına ulufe dağıtım merasiminde divana katılan kazaskerler heyetten düşürüldü. Ana hatlarıyla padişahın arzusuna göre oluşturulan bu yapı Meşrutiyet'in ilanına kadar sürdü. Vak'a-i Hayriye'den sonra Babiâli ve bazı daireler perşembe ve pazar olmak üzere haftada iki gün tatil yapmaya başladılar. Vak'a-i Hayriye'den önce perşembe günü vükelanın toplantı günüydü.

Öte yandan Tanzimat'la birlikte gündeme gelen meclisler de Babiâli'nin yapılanmasında rol oynadılar. 1838'de kurulan Meclis-i Vâla-yı Ahkâm-ı Adliye ile Dar-ı Şûra-yı Babiâli, Osmanlı bürokrasisine yeni bir boyut getirdiler. II. Mahmud döneminde zaman zaman toplanan meşveret meclislerinin yetersiz kalışı üzerine oluşturulan bu iki meclis geniş bir memur kadrosunu gerektirdi. Tanzimat'ın ilanından sonra bu iki meclis birleştirildi (1840) ve Babiâli'deki yeni binasında görev yapmaya başladı. 1854'te tekrar Meclis-i Âli-i Tanzimat ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye olarak ikiye ayrıldı. 1861'de bir kez daha bir araya geldiler. 1868'de Şûra-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye olarak son kez ikiye ayrıldılar. Babiâli'nin tek katlı daireleri üzerine bir kat daha eklenerek 1869'dan itibaren Şûra-yı Devlet heyetinin topluca burada çalışması sağlandı.

Babiâli, sadaret makamı olarak biçimlendiği 19. yy başlarında altlı üstlü birçok odadan oluşuyordu. Şimdiki vilayet binasının olduğu yerden itibaren Defterdarlık binası da dahil olmak üzere arkasındaki Tomruk Dairesi'nin olduğu alanı ve önündeki bahçeyi içine alıyordu. Alt

katının bir kısmı kagir olarak harem ve selamlık daireleri, ahırlar, ambarlar, silahhane, cebehane, geniş avlu ve bahçelerden oluşuyordu.

Binaya Soğukçeşme tarafındaki büyük kapıdan geniş bir avluyla giriliyordu. Bu avludan Naili Mescit yanındaki Babıâli yokuşuna çıkılan bahçe kapısına ulaşıyordu. Bu bahçe gibi meydanda çavuşbaşı, tevkii, telhisçi daireleri ile divanhane ve bunun merasim kapısı vardı.

Naili Mescit denilen caminin etrafı aynı adı taşıyan bir mahalleyi oluşturuyordu. Buradan dar bir geçit ile belirtilen kapıların açıldığı meydanlığa geçilirdi. Vezir teşrifatına mahsus Bâb-ı Asafî ve binek taşı buradaydı.

Beşir Ağa Camii ve binek önündeki dar ve çıkmaz bir sokak harem kapısı olan Tomruk kısmının arka kapılarını oluşturuyordu. Naili Mescit tarafından da Tomruk'a girilirdi. Aynı alandan çavuşlar, kavaslar ve seyisler dairelerine açılan ve aile ve maiyetin geçmesi için değişik kapılar vardı. Harem ile selamlığın birleştiği yer olan zülveçheyn sofalar buradaydı.

Vezir dairesi bu kısmın üzerindeydi. Dairenin buradan Ayasofya'ya uzanan kısmı reis ve kethüda dairelerini içeriyordu. Şengül yokuşuna ve Fatma Sultan Mektebi Sokağı'na, sebil ve camiye ve kütüphaneye karşı olan kısımlarda sokağa bakan şahnişinler vardı.

Alay Köşkü'nün karşısında "Bab-ı Kebir" de denilen görkemli kapı bulunuyordu. Bunun üzerinde kethüda-i sadr-ı âli'nin makam odası vardı. Odanın, kapı üzerinde oluşturduğu şahnişin ve altındaki payanda ve direklerin araları boştu. Kalem memurları, hacedgân ve diğer daire reisleri deniz tarafındaki kısımda is, görürlerdi. Dairenin altında sarnıç, mahzen, izbe, bodrum ve tünel gibi birçok mekân bulunuyordu.

Sadrazam, Babıâli'nin batı tarafında Babıâli yokuşu kısmında Ebussuud Caddesi'ne kadar uzanan fevkani bir pavyondaki resmi odalarda çalışırdı. Buradan özel selamlık dairesi olan Naili Mescit tarafındaki divanhaneye ulaşıldı. Yatmak için ise harem dairesinin bulunduğu Tomruk kısmına geçilirdi.

Tomruk Dairesi iki kısımdan oluşuyordu: Doğusunda harem dairesi, batısında mutfaklar, sekban koğuşları, ahırlar, kışlalar vardı.

Babıâli odalarının en ünlüleri divanhane, arzodası ve hü'at giydirilen kürk odasıydı. Divanhane, sadrazamın divanı topladığı salondur. Arzodası kabul ve merasim salonuydu; vezirler ve sefirler bu odada kabul edilirdi. Önemli toplantılar da arzodasında yapılırdı.

Kethüda bey odası, reis efendi odası, âmedi odası, beylikçi odası, mektupçu odası, büyük efendi (tezkire-i evvel) odası, küçük efendi (tezkire-i sani) odası, tahvil kalemi odası, rüus kalemi odası, mühimme odası, çavuşbaşı odası, mektubi kalemi odası, kethüda kâtibi odası, kapıcılar kethüdası odası, teşrifatçı odası, çavuşbaşı abdest odası, kapıcılar bölükbaşısı odası, kethüda kalemi odası, hünkâr köşkü, sarık odası,

hazine odası, yatak odası ve Havuzlu Köşk Babiâli'nin divanhane, arzodası ve kürk odasının dışında başlıca mekânlardı. Selamlık kısmını oluşturan bu odaların altında mutfak, kahve ocağı, muhızır ve yoldaşlarının yerleri, uşak ve kavas odaları, sadrazamın maiyetinin koğuşları, ahırlar bulunuyordu.

BABIÂLİ

520

521

BABIÂLİ

' ""'^"x^f~V'^-s^fV " Jj« Subiimeijl^rjife. ' ^Nts^/f'sa™H£s:

£? .; 'F^r2-^8» '

Z^TJ^.

Babiâli binalarının 1911'de yanmadan önceki durumu (arka cephe). *Afife Batur koleksiyonu*

Babiâli'nin düzeni, binalar Alemdar Olayı'nda(->) yanmadan önce bu şekildeydi. Yangından sonra binalar yeniden yaptırıldı ve dönemin padişahı Mahmud-ı Adli diye bilinen II. Mahmud'a izafeten Bâb-ı Adi ya da Bâb-ı Adli dendi. Ancak 1820'lerin ikinci yarısında Babiâli deyimine dönüldü.

1826'da yeniçeriliğin kaldırılması ertesi Babiâli, sadrazamların ikametgâhı olmaktan çıktı; resmi bir devlet dairesi oldu. Ancak nazırların ayrı daireleri yoktu. Sabahlan kâtipleri ve defterleriyle selamlık dairesine geliyor, iş görüyorlardı. Tanzimat'ın ilanından (1839) sonra Dahiliye Nezareti, Hariciye Nezareti, Adliye Nezareti ve ardından Şûra-yı Devlet buraya taşındı. Böylece Tanzimat bürokrasisi Babiâli'yi mesken edindi.

Babiâli gerçek kimliğini Tanzimat döneminde kazandı. II. Abdülhamid'le birlikte iktidar odağı Yıldız Sarayı'na kaydı. II. Meşrutiyetle (1908) birlikte Babiâli tekrar güç kazandı.

Babiâli hükümet merkezi olarak Osmanlı Devleti ile birlikte tarihe karıştı. Bir süre Büyük Millet Meclisi Hükûme-ti'nin istanbul Temsilciliği'ne verildi. Sonraları istanbul vilayet binası olarak kullanılmaya başlandı. Hariciye kısmı ise defterdarlık oldu. Bugün Babiâli'nin simgesi olan bina Vilayet diye bilinmektedir. Cumhuriyet yıllarında Babiâli sözcüğü farklı bir anlam kazanmaya başladı. Uzun yıllar Babiâli denince basın-yayın dünyası anlaşıldı. Babiâli Yokuşu da bu anlamda kullanıldı. Ancak günümüzde basın dünyasının bellibaşlı kuruluşları ve matbaaların sur dışına göçü sonucu sözcük bu anlamını da giderek yitirmekte ve tarihsel bir içerik kazanmaktadır.

Bibi. Ahmed Şuayb, *Hukuk-ı idare*, I-II, İst., 1910-1913; Roderic H. Davison, *Reform*

in the Ottoman Empire, 1856-1876, Princeton, 1963; Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte*

1789-1922, Princeton, 1980; A. Heidborn, *Manuel de droit public et administratif de l'Empire Ottoman*, I, II, Vienna-Leipzig, 1908-1912; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye* ; "Babîâli", *İSTA*, IV, 1740-1754; "Babîâli", *İKSA*, II, 939-944; M. T. Gökbilgin, "Babîâli", *İA*, II, 174-177; M. İpşirli-S. Eyice "Babîâli", *DİA*, IV, 378-389.

ZAFER TOPRAK

Mimari

"Kapı" gerek Doğu'da, gerekse de Ba-tı'da çok uzun bir süre boyunca devletin yönetim işlevleriyle bazen somut bir biçimde, bazen de simgesel olarak bağlantılı bir kavram olmuştur. Örneğin, geç antik çağda saray kapısının bu simgesel önemi belirgindir. Japon ve Çin geleneklerinde de benzer bir yaklaşım görüldüğü öne sürülmüştür. İran'da ise devletin yönetim işlevleriyle saray kapısı arasındaki ilişki en azından daha Sasani döneminden başlayan bir gelenek oluşturmıştır. Bu gelenek İlhanlı egemenliği çağında Türk-Moğol pratikleriyle de uzlaşabilmiştir. Sözelimi, toplantı çadırı kapısı biçimindeki anlamıyla "bâb-ı kir-pas" terimi o dönemin yönetimini nitelemiştir. Osmanlı dönemindeyse terimin anlam içeriği, sıralanan dönem ve uygarlıklardaki eşdeğerlerini aşan bir genişlik kazanmıştır. Önceleri yalnızca sultan sarayını ve onu merkez alan örgüt bütünü niteleyen "kapu" sözcüğü, giderek yüksek devlet görevlilerinin yönetim bürosu işlevini de taşıyan konutlarını ve sonuçta da devlet dairesi kavramını karşılamaya başlamıştır. İlk (dar) anlamıyla sözcük "kapıkulu", "kapıya çıkmak", "kapı ağası", "Bâb-ı Hümayun", "Bâbüs-saade" vb terimlerde görülür. Anlamı genişledikçe vezirazam sarayına "Paşa Kapısı", defterdarlık dairesine "Defterdar Kapısı", yeniçeri ağasının konutuna "Ağa Kapısı" denmiş, aynı yaklaşımla "Bâb-ı Meşihat", "Bâb-ı Âsafî" ve "Bâb-ı Zaptiye" gibi tamlamalar da oluşturulmuştur.

Babîâli'nin bir yönetsel ve mimari gerçeklik olarak doğusuyla sonuçlanacak olan gelişmeler doğrudan doğruya Osmanlı merkezi bürokrasisinin evrimiyle ilintilidir. 15. ve 16. yy'larda devletin "kalemiye" diye anılan "sivil" bürokrasisi ve onunla bağlantılı örgütler çok küçükken, bunlar için özel bir yapı ya da yapı topluluğu inşa etmek gerekmemiştir. Henüz tüm yönetim sisteminin odağını "Divan-ı Hümayun" oluşturmakta, merkezi yönetim işlemlerinin çok ağırlıklı bir kesimi onun aracılığıyla yapılan yazışmalardan ibaret bulunmaktadır. Divan, Topkapı Sarayı'nda(-0 toplanır, onun ilgi alanının dışındaki tüm yönetsel işlevlerse, özel olarak tahsis edilmiş resmi bir daire yerine, sadrazamın kişisel sarayında yürütülürdü. Dolayısıyla, sadrazamın konutu tüm merkezi bürokrasiyi barındıran bir resmi daire gibi de işlev görmekteydi. Bu sistemin

egemen olduğu sırada, tüm devlet mekanizmasının kesin bir mimari çerçevesi ve sabitleşmiş bir görsel imajı bulunan tek ögesinin Topkapı Sarayı oluşu doğaldı. Resmi işlerin yürütüldüğü diğer yapılar sahiplerinin görev süresiyle kısıtlı bir ömre sahiptiler. Başka kültürlerdeki benzerleri gibi, Osmanlıların da hükümdarlık sarayından bağımsız bir yönetim mimarisi geliştirmedikleri anlaşılıyor.

17. yy'dan başlayarak, adım adım yeni "kalem"ler ve çok daha karmaşık bir bürokratik işlemler dizgesi belirince, eski yönetim düzenine bağımlı mimari-me-kânsal düzenin aynen sürdürülebilmesi artık olanaksız hale gelecekti. Ancak Babıâli'nin sadrazamın sürekli resmi konutu ve bürosu olarak kullanılan bir yapı topluluğu olarak ilk kez ne zaman ortaya çıktığı konusu tartışmalıdır. Bugünkü Babıâli'nin konumlandığı alandaki ilk yapıdan Evliya Çelebi söz eder. İstanbul'a ilişkin bilgileri 1630'dan başlayarak topladığı anlaşılan yazar, "Alay Kasrı kur-bunda" (yakınında) bir Sokollu Mehmed Paşa Sarayı'nın varlığını haber vermektedir. Adı geçen paşanın ölümünden yaklaşık elli yıl sonrasına ait olan bu bilgi başka hiçbir kaynaktan yinelenmez. Evliya belki de burada inşa edilen ilk sarayın sahibinin Sokollu olduğunu belirtmektedir. Yapının 1620'lerin sonundaki sahibiyse, Halil Paşa (1560 P-1629) olmalıdır. Ancak, Naima, yaklaşık on beş yıl sonra, Kemankeş Mustafa Paşa'nın 10537 1643'teki idamından söz ederken, paşanın sarayının burada olduğu sonucuna varmayı sağlayan veriler sunar. Anlaşılan, saray oldukça kısa bir süre içinde ve nasıl olduğu bilinmeyen bir biçimde onun eline geçmiştir. Benzer durumlarda sık sık yapılageldiği gibi, onun idamının ertesinde ise, mülkü müsadere edilerek devlet malı haline getirilmiş olmalıdır. Çünkü 1654'te IV. Mehmed'in aynı yapı topluluğunu onartarak yararlıkları nedeniyle Derviş Mehmed Paşa'ya armağan ettiği bilinir. 24 Temmuz 1660 büyük yangınında ortadan kalkan yapılardan söz eden dönemin özgün kaynakları sa-

Babıâli'nin
Sadaret Dairesi
olan bugünkü
Vilayet binası.
Hazım Okurer,
1993

rayın adını anmazlar. Oysa, Babıâli bölgesinin kentin çok önemli bir kesimini tahrip eden o yangından kurtulamadığı bilinir. Yapının bu yangında adı bile anılmayacak kadar önem yitirmesi, belki de sadrazamlık kurumunu güçlendiren ve saygınlık kazandıran Köprülü Mehmed Paşa zamanında hiç kullanılmamış oluşundan ötürüdür. Ancak, sarayın 1660-1082 arasında yeniden inşa edilip "miri" statü kazandığı

anlaşıyor. *Silah-dar Taribi'nden* derlenen bu bilgiye göre, 1093/1682'de Alay Köşkü(->) önünde sadrazamlar tarafından kullanılmakta olan bir "miri" saray vardır.

O tarihten 1740'a dek bu yapı topluluğundan söz eden bir kaynak yoktur. Ancak, "miri" olmakta devam etmesine karşın, sarayın 1740'ta Paşa Kapısı olarak işlev görmediği kesindir, Çünkü, aynı yılın şubat ayının sonlarında çıkan bir yangında yanan kompleks bugünkü Babiâli değil, o sıralarda Paşa Kapısı olarak kullanılan eski Maktul İbrahim Paşa Sara-yı'dır.^Cağaloğlu makamı ve konutu, dönemin kaynaklarında "eski Paşa Kapısı" olarak nitelenen şimdiki yerine taşınır. Böylelikle Babiâli'nin bugüne dek ardışık yıkım ve yapımlarla süren kesintisiz yaşamı başlamaktadır. Ne var ki, sadece on beş yıl sonra, 30 Eylül 1755'te bir başka yangın, bu yapı topluluğunun ortadan kalkmasına neden olacaktır. Yenisi yapılan dek Paşa Kapısı, Kadırga'da Esmâ Sultan Sarayı'na geçici olarak yerleşir ve 1169 Muharrem'i/Ekim-Kasım 1755'te Babiâli'nin yapımına başlanır. Yalnızca sekiz ay sonra; 6 Şevval 1169/3 Temmuz 1756'da yapımı bitirilen kompleks sultan tarafından resmen açılacaktır.

1740'tan başlayarak Babiâli'nin yeni bir anlam ve işlev kazandığı kesindir. O döneme kadar sık sık sadrazam konutu

ve bürosu olarak kullanılmakla birlikte, Paşa Kapısı'nın burada konumlanmasının bir kural olmaktan uzak bulunduğu anlaşıyor. Oysa, 1740 sonrasında kompleks ancak belirgin fiziksel engeller belirmediği zaman geçici olarak kullanım dışı kalacak, sorun çözüldüğünde, yeniden aynı işlevi yüklenecektir. Örneğin, 27 Ramazan 1223/16 Kasım 1808'de Alemdar Olayı(->) sırasında yeniçerilerin kuşatması altında kalan saray bir kez daha yanar. Sadrazam Beyazıt'ta Yusuf Ağa' mın konağına taşınır. 10 Muharrem 1125/ 15 Şubat 1810'da ise yeni Babiâli kompleksinin temeli atılır. Bu yapım da bir yıldan az sürede bitirilip yapı 31 Aralık 1810'da -kullanıma açılır. Ancak, sadece on altı yıllık bir ömrü bulunan kompleks 2 Ağustos 1826 yangınında yeniden yerle bir olarak sadrazamı Süleymaniye'deki Ağa Kapısı'na(->) taşınmak zonanda bırakır. Yeni kompleksin yapım işlemleri, bu gibi durumlarda adeta gelenekselleşmiş olan bir hızla yürütülerek, 22 Ekim 1827' de tamamlanacak ve sadrazamın konuluyla büroları yeni yerleşim alanına bir kez daha nakledilecektir. Üstelik, bu yapım sırasında çevrede istimlakler yapılarak, Babiâli arsası da büyük oranda genişletilmiştir. Ne var ki, bu da kısa ömürlü bir yapı topluluğudur. 5 Zilkade 1254/ 20 Ocak 1839'da çıkan yangın onu da yeryüzünden siler. Sadrazam ve onunla birlikte devletin merkez örgütünün önemli bir bölümü tekrar geçici barınma alanlarına taşınırlar. Yeni bina yapıncaya dek çok kısa bir süre Vezneciler'deki Necib Efendi Konağı'nda ve ardından da Defterdar Kapısı'nda yerleşeceklerdir.

1839 yangını Babiâli'nin tarihinde kesin bir dönüm noktası oluşturur. O döneme dek

bu kompleks tüm yeniden yapımlara karşın, 17. yy'dan beri sürdürülen mimari çerçevesini fazla zorlama-mıştır. Hattâ, eldeki kısıtlı sayıda veriden anlaşıldığı kadarıyla, 16. yy sadrazam saraylarında da aynı mekânsal-mimari düzen egemendir. Saray, harici ve dahili ya da harem diye nitelenen iki kesimi içermektedir. Dahili kesim sadrazamın özel konutu olarak kullanılır. Harici kesimse, sarayın resmi işlevlere tahsis edilmiş bölümüdür ve 18. yy'ın sonlarında sayısı 130-200 kadar olan bir memur kitlesinin çalışma alanıdır. Bu kesimde bulunan ve "kalem" diye adlandırılan büroların yine 18. yy sonlarında nasıl bir görünüme sahip olduğu da kabaca bilinir. Kalem odaları dönemin üst sınıf konaklarındaki odalardan pek az farklıdır. Onlar gibi, bir giriş (pabuçluk) ve ondan bir basamak yükseltilmiş bir oturma bölümünü içermektedirler. Oturma bölümünün üç tarafı sedirlerle çevrenmiştir. Bu sedirlerde ve onların önünde ikinci bir sıra oluşturan minderlerde memurlar oturur. Sedir ve minder dizisinin arasındaysa, küçük hattat rahleleri dizilidir. Kalemin şefi olan görevli, odanın simetri ekseninde konumlanır, sağ ve solda ondan uzaklaştıkça hulefa ve şakırdan olarak kıdemlerine göre pabuçluğa dek diğer görevliler sıralanır. Harici bölümün kalemler dışında bir de arzodasım (belki de arzodalarını) içerdiği, bu mekânın devlet ricalinin resmi toplantıları için kullanıldığı ve hattâ, içinde ziyafetler de verilebildiği anlaşıyor.

Dahili ve harici kesimler bodrum ve zemin katları dışında tümüyle ahşaptandır ve saray tek bir yapı kitlesinden değil, farklı işlevlere hizmet eden çok sayıda yarı bağımsız yapıdan oluşur. Bu mimari ilkelerin Bâbîâli özelinde nasıl so-mutlaştığıysa bilinmez. Bilinenlerin başında, sarayın ana kapısının Alay Koş-

BABÎÂLÎ

522

523

BÂBÎÂÎ BASKINI

Günümüzde Bâbîâli ve çevresi eski görünümünü bir ölçüde korumaktadır.

Ali Hikmet Varlık, 1993

Bâbîâli'ye adını veren Alay Köşkü karşısındaki kapının 19. yy sonlarındaki görünümü. *Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi*

kü'ne baktığı ve 1808'e dek üstünde sadr-ı âli kethüdalarının dairelerinin konumlandığı geliyor. Bu kapıyla Alay Köşkü arasında genişçe bir meydanlığın bulunduğu ve ona, büyük olasılıkla kumla kaplı olduğundan Kum Meydanı denildiği de anlaşılmaktadır. Topkapı Sarayı tarafındaki bu bölge sadrazam sarayının harici kesimini oluşturmaktaydı. Doğrulanamayan bir bilgiye göre, 1808' de

yanmadan önce Babiâli bürolarının önemli bölümü deniz ya da Hocapaşa tarafındaydı. Sarayın dahili bölümünün-se Cağaloğlu'na doğru uzanan alanda, kabaca bugünkü Vilayet Konağı'nın konumunda olduğu biliniyor. Bu iki ana bileşeni dışında, sarayın varlığından haberdar olunan mutfak ve ahır gibi donatılarının yeri de meçhuldür. Babiâli, Mel-ling'in kitabının sonundaki bir haritada üzerinde "Vesir Serai ou la Porte" yazılı bir kompleks olarak betimlenmiştir. Ancak, biri ahır olarak nitelenmiş ortası avlulu iki birimi içeren bu şematik haritanın gerçek durumu ne oranda yansıttığı kestirilemiyor.

Bugünkü Babiâli kompleksi içinde 1839 öncesinde yapılmış tek bir yapı vardır. Aslen Babiâli'ye ait olmadığı halde, 1826 veya 1844'teki yeniden yapımlar sırasında arsa çevreye doğru genişletilir-ken, bu yapı da kompleksin sınırları içinde kalmıştır. Tek kubbeli ve almaşık duvarlıdır ve üzerindeki yazıta göre 971/ 1563-64 tarihli Şah Huban Hatun Medre-sesi'nin dershanesi olmalıdır. Adı geçen medresenin faaliyetini 1856 ile 1914 arasındaki bir tarihte durdurduğu bilinir. Dolayısıyla, medresenin 1826 ya da 1844 sonrasında burada değil, başka bir yapıda etkinlik gösterdiği düşünülmelidir.

Babiâli'nin 1839 yangını sonrasındaki yeniden yapımı öncekilerden köklü biçimde farklı olmuştur. Bu döneme dek kompleks hem sadrazam konutu, hem de devlet dairesi olarak ikili işlev görmektedir. Oysa, 6 Rebiülevvel 1260/26 Mart 1844'te yeniden kullanıma açılan yapı, artık yalnızca bir resmi bürodur. Yaklaşık iki yüzyıllık bir evrim süreci nihai sonucuna varmış ve çağdaş bürokrasilerin ana özelliği olan noktaya ulaşılmıştır: "Profesyonel" yöneticinin kişisel ve evsel yaşamı kamusal yaşamından özerk olacaktır.

Stefan Kalfa adlı bir mimarın ürünü olan yeni Babiâli, eskilerden kat döşemeleri hariç, kagir oluşu nedeniyle de ayrılmaktadır. Söz konusu yapı çeşitli değişiklik ve yıkımlara karşın, ana hatlarıyla bugün de varlığını sürdürüyor. Ancak, eski mekân düzeni yalnızca bugün Vilayet Konağı olarak kullanılan eski Sadaret Dairesi tarafında korunabilmiştir. Özgün halindeyken yapı, birbirlerine ku-zeybatı-güneydoğu doğrultusunda bağlı geniş sofalar çevresinde dizilmiş odalardan oluşuyordu. Yaklaşık 220 m uzunluğundaki bu kitlenin iki ucunda alçak, ortadaysa yüksek bir bölüm yer almaktaydı. Söz konusu alçak kitlelerden kuzey-batıdaki Sadaret, güneydoğuda Hari-

ciye Nezareti, ikisi arasındaysa, Şura-yı Devlet daireleri yerleşmişti.

Mimari açıdan eski Babiâli'den farklı-laşsa da yeni yönetim merkezini var eden ana ilkelerin büyük oranda eski yaklaşımla bağlantılı oldukları kesindir. Örneğin, klasik dönemden beri daima devletin merkezi mali yönetimiyle mülki yönetimi birbirinden özerk, ama kendi içlerinde adeta "monolitik" iki büyük bürokratik kitle oluşturmuştu: Bâb-ı Defteri ve Bâb-ı Âsafi. Batılılaşma döneminin başlaması ve yeni Babiâli binasının yapılması, bu örgütlenme ve onun bazı mimari

yansımaları açısından oldukça az şeyi değiştirmiştir. Her şeyden önce, yeni Babiâli'nin de önceki gibi bir bakanlıklar kompleksi olmadığı görülür. Yapı, eski örgütlenmede olduğu biçimde harici ve mülki işlevleri ve sadrazamlığı birbirinden bağımsızlaşmamış nitelikte yürüten "monolitik" Bâb-ı Âsafi düzenini sürdürmektedir. Bu bürokratik örgütlenme, yapının, örneğin, Dolmabahçe Sara-yı'na benzeyen hareketli, ancak tekil bir kitlesel ve işlevsel bütün oluşturan mimarisinde de ifadesini bulur.

İç işleyiş mekanizması açısından eskiyle bağlantılı olsa da yeni Babiâli'nin kentsel konumu eskisinden tümüyle farklıdır. Her şeyden önce, varlığını yüzyıllardır sürdürebilmiş olan küçük Kum Meydanı, söz konusu yapımda Babiâli bahçesinin içine alınarak yok edilmiştir. Alay Köşkü artık özgün işleviyle kullanılmamaktadır; dolayısıyla, bir meydanlığa bakması gerekmemektedir. 1259/1843-44 tarihli anıtsal kapı bu eski meydanın ortasında konumlanıyor.

Öte yandan, 1844'e dek kompleksin ana kapısı daima Alay Köşkü tarafında olmuşken, yenisinde artık güneye, Ca-ğaloğlu tarafına açılan kapılar da ağırlık kazanmıştır. Topkapı Sarayı'nın işlevini yitirışı o yöndeki bağlantının ikinci plana düşmesine yol açmış olmalıdır. Bunu bütünleyen bir diğer nedense, 1868 Ho-

capaşa yangını sonrasında açılan bugünkü Ankara Caddesi'nin, çevrenin tüm ulaşım bağlantılarını farklılaştırmış oluşudur. Yine de bu değişim, yapının ilk inşa edildiği yıllarda gerçekleşmiş değildir; en az yarım yüzyıllık bir süreç içinde belirmiştir. Öyle ki, 20. yy'ın başına gelindiğinde, kuzeydeki girişler adeta kullanılmaz olmuş ve mimarının 1844'te belki de hiç amaçlamadığı biçimde güney cephesi ana cephe haline gelmiştir. Bugün de öyledir.

Sonraki yıllarda Babiâli alanı içinde söz konusu ana kitleden başka sadece iki önemli yapı gerçekleştirilecektir. Bunlardan birincisi, muhtemelen 1846'dan başlayarak İsviçreli-İtalyan mimar Gaspa-re Fossati(->) tarafından tasarlanıp yapılmış olan arşiv binasıdır. Aynı yıl, o güne dek Babiâli'nin kagir bodrum katlarında torba ve sandıklar içinde tutulan ve yüzyıllar boyunca yangınlardan korunması için büyük çaba harcanan belgelerin daha çağdaş koşullarda saklanmasını örgütlemek üzere Hazine-i Evrak Nezareti (sonra müdüriyeti) kurulmuştur. Fossati'nin duvarları kagir, kat döşemeleri, merdiven, kapı ve pencere kanatları demirden olan ve İstanbul Tersanesi'nde üretilmiş bulunan binası, bu yeni örgütün nüvesini barındıracaktır. Yapının diğer bir özelliği de Türkiye'deki ender Palladyen tasarımlardan biri oluşudur. Şah Huban Hatun Medresesi'nden artakalan yapı, büyük olasılıkla o dönemden beri aynı kurumun deposu olarak kullanılmaktadır. Fosatti'nin bu yıllarda Sadaret Dairesi tarafındaki bir salonu da yeniden dekore ettiği bilinir. 1910'larday-sa, komplekse Ankara Caddesi tarafında konumlanan ve yine arşiv tarafından kullanılacak, I.

Ulusal Mimarlık Akımı çizgisinde küçük bir yapı daha eklenmiştir.

Ana Babiâli yapısı 1844'teki yapımının ardından iki büyük yangın daha geçirmiştir. 21 Cemaziyelevvel 1295/23 Mayıs 1878'de ortada Şura-yı Devlet'i

barındıran kesimin ve güneydoğu ucunun bir kesimi yanmış ve hızla onarılmıştır.

Orta kesim 6 Saf er 1329/6 Şubat 1911'de bir daha yanacak ve artık onarılmayarak ortadan kaldırılacaktır. Böylece tek bir kitle yerine birbirinden bağımsız iki ayrı yapı ortaya çıkmıştır. Cumhuriyet döneminde eski Sadaret Dairesi kesimi Vilayet Konağı olarak kullanılmaya başlanır. 1930'larda cephelerindeki neoklasik bezemeler soyularak yalın bir biçimde sıvanıp sözde yenilenen bu yapı, 1980'lerin sonlarında yeniden eski görünümüne kuvuşturul-mak üzere bir inşaat etkinliğine sahne olur. Diğer kitleyse İstanbul Defterdarlığı olarak kullanılırken, bir yangın daha geçirecek ve 1970'ler boyunca süren çok başarısız bir restorasyonla yeniden kullanılabilir hale getirilecektir.

Modern Türkiye tarihinin bu belki de en önemli resmi yapısı belgesel önemi nedeniyle hak ettiği tarihsel, mimari ve resmi dikkate 1923 sonrasında hiçbir zaman hedef olmamıştır. Oysa, çağdaş Türkiye'yi var eden değişimler dizisini siyasal rolüyle olduğu gibi, mimarisiyle de örnekleyen bu kompleks, kısmi yeniden yapım çalışmaları da dahil olmak üzere, çok daha kapsamlı bir ilgiyi gereksinmektedir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 323; Subhi, *Ta-rih-i Subhi*, îst., vr 172b-173c; *Tarih-i Şâni-zade*, I, 146, 339; *Tarih-i Vâsıf*, I, 43, 66; *Si-lahdar Tarihi*, II, 299; *Mürî'i't-Tevârih*, I/A, 95, 182; *Tarih-i Lutfî*, V, 138, VII, 79, 85; d'Ohsonn, *Tableau*, VII, 158; (Konyalı), *Abideler*, 14; T. Gökbilgin, "Babiâli", *IA*, II, 174-177; *İSTA*, IV, 1746-1750, 1762-1765; Cezar, *Yangınlar*, 337-341; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 434; C. V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton, 1980; S. Eyice, "Fossati, Gaspare ve Giuseppe", *İSTA*, IX, 5818-5823; ay, "Mimar Gaspare Fossati ve İstanbul", *Arredamento-Dekorasyon*, S. 43 (Aralık 1992), s. 128; ay, "Babiâli", *DİA*, IV, 386-389.

UĞUR TANYELİ

BABIÂLİ BASKINI

İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından 23 Ocak 1913 günü düzenlenen hükümet darbesi.

Arnavutluk'ta çıkan isyan bastırılırken İttihatçılara muhalif "Halaskar Zabitan" grubu dağa çıktı. Bu kesimin İstanbul'daki yandaşları hükümete verdikleri muhtıradan meclisin dağılmasını, Kâmil Paşa başkanlığında yeni bir hükümet kurulmasını istediler. İttihatçılar boyun eğdi. Gazi Ahmed Muhtar Paşa başkanlığında yeni bir kabine kuruldu (22 Temmuz 1912); ancak güvenoyu alamadı. Sadrazamın isteği üzerine padişah

meclisi feshetti.

O sırada Balkan Savaşı başlamıştı. Siyasi istikrarsızlığın hüküm sürdüğü bir dönemde ordu savaşa hazır değildi. Rumeli'nin büyük bir kesimi Osmanlı Devleti'nin elinden çıktı. Alman yenilgiler Gazi Muhtar Paşa'yı istifaya zorladı. Kâmil Paşa kabinesi kuruldu (29 Ekim 1912).

Bulgar ordusu Trakya'da ilerledi ve Çatalca önlerine vardı. Osmanlı ordusunda şiddetli bir kolera salgını hüküm sürüyordu. Rumeli'den kaçan binlerce göçmen İstanbul sokaklarında sersefil dolaşıyorlardı. Her gün açlıktan ve hastalıktan birçok insan ölüyordu.

Osmanlı hükümeti Balkan devletleriyle Londra'da masaya oturdu. 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'nın 23. maddesini öne süren büyük devletler, bir Osmanlı eyaleti olan Bulgaristan'ın işlerine açıktan açığa karışmayı hak görüyorlardı. Büyük devletler Babiâli'ye bir nota vererek Edirne'nin Bulgaristan'a ve Ege adalarının kendilerine bırakılmasını istediler. Dolmabahçe Sarayı'nda toplanan ve ileri gelen devlet adamlarının katıldığı Şûra-yı Umumi durumu görüştü. Balkan Savaşı'nın ilk evresinde alınan yenilgiler ertesi Kâmil Paşa hükümeti Londra Konferansı'nda önerilen

Midye-Enez sınırını kabule yanaşıyordu. Osmanlı ordusunun Lüleburgaz ve Kırklareli'nde de yenilişi hükümeti büsbütün çıkmaza sokmuştu.

Bu sırada İttihatçılar iktidarı tekrar ele geçirmek için harekete geçtiler. Balkan Savaşı'ndaki yenilgileri ve Edirne'nin Bulgaristan'a terk edilmesini fırsat bilerek hükümete karşı darbe planladılar. Baskın cemiyet merkezinde hazırlandı. Enver Bey (Paşa), Talat Bey (Paşa), Hilmi, Sapançalı Hakkı, Midhat Şükrü (Bleda), Yakup Cemil, Mustafa Necip, Kara Kemal ve Ömer Naci baskını düzenleyen önde gelen kişilerdi.

23 Ocak 1913 günü Enver Bey ve İttihatçı fedailerden Yakup Cemil'in başı çektiği grup, cemiyetin Nuruosmani-ye'deki merkezinden ata binerek Babiâli'ye yöneldi. Bu arada Talat Bey de bir grup İttihatçıyla Babiâli'ye gitmişti. Ayrıca Babiâli binası civarındaki önemli noktalara altmış kadar İttihatçı yerleştirilmişti. Yol boyunca toplanan halkın da katılımıyla ellerinde bayraklarla tekbir getiren kalabalık Babiâli'ye vardı.

Kabine toplantı halindeyken Enver Bey ve yanındakiler Babiâli'ye girdiler. Sadaret yaveri Nafiz Bey müdahale etmek istediye de öldürüldü. Harbiye nazırının yaveri Kıbrıslızaade Tefik Bey de vuruldu. Bu arada Tefik Bey'in tabancasından çıkan kurşunla İttihatçılardan Mustafa Necip öldü. Vurulanlar arasında kapıyı bekleyen polis komiseri Celal Bey de vardı. Harbiye Nazırı Nazım Paşa baskıncılara karşı direnir "ne oluyor" demeye kalmadan Yakup Cemil tarafından alınandan vuruldu. Silah sesleri üzerine kabine üyeleri dağılmıştı. Enver Bey Sadrazam Kâmil Paşa'nın makamına girerek sert bir ifadeyle milletin kendisini istemediğini ve istifa etmesini bildirdi. Kâmil Paşa asker tarafından

gelen teklif üzerine istifaya mecbur kaldığını padişaha hitaben yazdı. İttihatçılar buna "ahali" sözcüğünü de ilave ettirdiler. Böylece istifa gerekçesi "ahali ve asker tarafından" gelen teklife dönüştü. Bu sırada İttihatçıların ünlü hatiplerinden Ömer Naci Babiâli önünde toplanan kalabalığı coşturuyor "Yaşasın millet!.. Yaşasın İttihat ve Terakki!" diye bağırıyordu.

Kısa sürede İstanbul İttihatçıların denetimine geçti. V. Mehmed (Reşad) İttihatçıların isteği üzerine Mahmud Şevket Paşa'yı kabineyi kurmakla görevlendirdi. Böylece iktidar tekrar İttihatçılara geçti. Aynı gece Cemal Bey (Paşa) İstanbul muhafızlığı, Azmi Bey polis müdürlüğünü ve Halil Bey (Paşa) (Kut) merkez kumandanlığını ele geçirdiler. Talat Bey dahiliye nazırı vekili unvanını kullanarak vilayetlere çektiği telgrafta Kâmil Paşa hükümetinin, Edirne vilayetini tamamen ve Ege adalarını kısmen düşmana bıraktığını ve bu kararım sorumsuz bir meclise tasdik ettirdiğini kaydediyor ve bu nedenle milli galeyan sonucu devrildiğini bildiriyordu.

Kurulan yeni hükümet Ali Kemal ve Rıza Nur gibi muhalifleri tutukladı. Şad-

BÂBİÂİ CADDESİ

524

525

BÂBİÂİ CADDESİ

lanmadan, bölgeyi "dekorsuz, kulissiz, perdesiz bir ortaoyunu meydanı"na benzetir ve sınırlarını oldukça geniş tutarak "Sultan Mahmud Türbesi'ndeki Çemberli-taş Hamamı bitişiğindeki kitapçı Celil'den sonra Cağaloğlu istikametine inilir, kitapçılar ve gazete idarehaneleri arasından ilerlenip Ebussuud Caddesi'nin altına ve karşısındaki postane tarafındaki sokaklara varılır" diye çizer.

Bu "Matbuat Meydanındaki kalem ehlinin 1880'lerdeki sınıflandırılması

razam Kâmil Paşa, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Maliye Nazırı Abdurrahman Bey ve Dahiliye Nazır Reşid Bey ülke dışına çıkarıldılar. Savaşa girmek ve savaşı beceriksizce yönetmek gerekçesiyle Gazi Ahmed Muhtar Paşa ve Kâmil Paşa kabineleri aleyhine tahkikat açıldı.

Darbe cephede pek değişikliğe neden olmadı. 30 Mayıs 1913 günlü Londra Antlaşması'yla Edirne- Bulgaristan'a geçti. Ağır barış koşulları kabul edildi.

Babiâli Baskını'nın ilginç yönü hükümetin böyle bir baskının yapılacağından haberdar olmasıydı. Ancak, bu tür ihbarlar pek önemsenmiyordu. Nitekim İstanbul Muhafızlığı'ndan Babiâli'ye bir bölük asker getirilmesiyle yetinilmişti. Bu bölük de baskın sabahı eğitime çıkma bahanesiyle Babiâli'den uzaklaştırılmıştı. Yerlerine Anadolu

rediflerinden yeni silah altına alınmış bir müfreze görevlendirilmişti. O nedenle İttihatçılar pek fazla direnişle karşılaşmaksızın Babiâli'ye girdiler. Babiâli Baskını'nın diğer bir boyutu İttihatçıların önceden Alman ve Avusturya elçiliklerini de haberdar etmeleridir. Nitekim Alman Elçiliği baştercümanı ile Anadolu Bağdat Demiryolu Genel Müdürü Huguenen baskın sırasında Babiâli'de bulunuyorlardı.

Babiâli Baskını İttihatçıların muhalefeti sindirerek ülkeyi fiilen tek parti yönetimine sokmalarına neden olan olaydır. Kaba kuvvet kullanarak iktidarı ele geçirme yöntemlerinin tarihteki kalıcı bir örneğidir.

Bibi. F. Ahmad, *İttihad ve Terakki (1908-1914)*, ist., 1971; S. Aksin, *Jön Türkler ve ittihat ve Terakki*, ist., 1980; Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, II, I. Kısım, Ankara, 1943; A. F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara, 1984; Tunaya, *Siyasal Faniler*, I, III.

ZAFER TOPRAK

BABIÂLİ CADDESİ

Cumhuriyet dönemi öncesinde, Sirkeci Meydanı'ndan başlayıp Cağaloğlu'na doğru dik bir yokuşla yükselen ve Nu-ruosmaniye Sokağı'yla kesiştiği noktaya kadar devam eden yoldu. Cumhuriyet' in ilanından sonra, Sirkeci'den İran Konsoloslugu'na, Türk Ocağı ya da eski adıyla Çifte Saraylar Sokağı'na kadar uzanan bölümüne Ankara Caddesi, oradan Divanyolu'na kadarki bölümüne de Babiâli Caddesi dendi.

Babiâli sözcüğünün Osmanlı'nın yönetim merkezi anlamı dışında Türkçe basın merkezi anlamını da kazanması 1870'lerden sonraya rastlar. Deyim, giderek sadece gazeteleri ve basımevlerini değil, basın alanında çalışan bütün emekçileri, onların yaşamını, tüm basın dünyasını içeren bir kavram haline geldi.

Fransızca başta olmak üzere, yabancı dilde gazete ve yayınların merkezinin Galata-Pera olmasına karşılık, Babiâli Caddesi ve Cağaloğlu, 1870'lerden sonra Türkçe basının merkezi oldu. Bir görüşe göre, Türkçe basının burada kümelenmesinin nedeni, hükümetin, sayıları birden artmaya başlayan gazeteleri

ve diğer yayınları kontrol altında tutabilme amacıyla bunları Babiâli'ye yakın bir yerde toplamağıydı. Bir başka görüşe göre, Levanten kültürünü temsil eden Galata-Pera'yı "karşı taraf olarak niteleyen Müslüman Osmanlı kesim, kendi kültürel kimliğini yerli bir ortam içinde koruyabilmek amacıyla Babiâli çevresinde kümelenmişti.

B

1870'ten sonra bu bölgede çıkan Türkçe gazetelerin ve çalışanların sayısı giderek arttı. Ahmet Rasim, Babiâli adını kul-

B

İ

İ

D D

Şimdi elli altmış yıl evvelki Babîâli Caddesi'ndeyiz. Buradaki hayat büsbütün başka bir şeydi o çağlarda.

Babîâli Caddesi'nde o zaman orta kaldırım yoktu, parke, mozayık filân. İki yanda eciş bücüş, çaştak çuştak, eğri büğrü, kırık dökük, kanbur zanbur Malta taşlarından yapılmış, sözümona yaya kaldırımı vardı ki çamurlu, yağmurlu havalarda bunların üstünden yürümek, hele yürüyenleri seyir ve temaşa etmek hem eğlenceli, hem acıklı olurdu. Çünkü taşları gelişigüzel dizilmiş, hayranlığı çeken bir hokkabazlık maharet ve el çabukluğu kerametiyle çimentosuz, kumsuz, harçsız bastırılmış, yani efendim tükürükle yapıştırılmış, her parçası ayrı ayrı oynar, gerçekten şakrak, oynak, fıkırdak bir kaldırım olduğundan, aralarına, altlarına yağmur sulan, çamurlar girer, çıkar, birikir. Üstünden geçenler bu taşlara bastı mı? bastı. Taşlar hiddetlenir, gazaba gelir, isyan eder, ayağa kalkar, yahut yere gömülür, çamurlar fişkirir, gelip geçenlerin üstlerini, başlarını tepeden tırnağa serpmeye ve serpilme kirletir, leke içinde bırakır.

Arabalara, atlara, eşeklere, köpeklere, öküzlere, ineklere, koyun keçi sürülerine, ördeklere, tavuklara, hindilere, kazlara, hamallara... Ve damatlara mahsus orta kısım ise güya, hani, odur o! çapından şose müsveddesi gibi bir şeydi. Evet şose gibi bir şey ama yalnız toprakla yapılmış. Halis muhlis yerli malı. İlâç için de ötesine berisine o günkü Şehremaneti bir iki avuç çakıl atmış.

Yaya kaldırım ile şose arasındaki kenarlara seller için hendekler açılmış ama yağmurlar ve seller bu hendeklerin güzelliğini bozmamak, estetik durumunu kırmamak, yoksa bunları taciz etmemek için midir, nedir? şosenin ortasından, yaya kaldırımların üstünden şarıl şarıl akar, şosenin binbir yerinde hendekler, tepeler, çukurlar, dağlar, dereler, yarlar, uçurumlar yapar ve yakalayabildiği kadar taşları, toprakları sallasırt edip götürür. Sirkeci istasyonu önünde ehramlar kurardı.

Şu halde yaya kaldırımları kıyılarındaki sel hendekleri neye yarardı?., diyeceksiniz. Yarardı, îştaynbi ruh, Kafkasya birahanelerinde, veya Sirkeci meyhanelerinin birinde kafayı fazla tutan, fitil olan, zom olan, yolunu kaybeden gazete muharrirlerinin yan gelip yatmasına. Kaç muharriri sabahları bu sel yalaklarında sızmış kalmış buldular bilseniz!

Gelgelelim o zaman buralarda yer tutmuş gazetelerle, matbaalara, bunlarla ilgili yerlere o şeylere. Kafamda kalanlar:

Bugünkü Adliye postahanedan, yahut postahaneli adliyeden Babîâli Cadde-si'ne (Ankara Caddesi) gelirken Halk Sandığı olan bina (Âlem Matbaası, Ahmet İhsan ve Şürekâsı, *Servet-i f ünün*), Babîâli Caddesi'ne köşeyi dönün, İkbâl Kü-tüphanesi'nin üstünde (Sucu Kosti'nin dükkânı),

Sucu Kosti'nin dükkânı o günlerin şairleri, edipleri, gazetecileri için bir mahfildi, bir harabat sarayı. O devrin matbuat hayatıyla bu dükkân kadar ilgili yer pek azdır. Bunun karşısında, caddenin solunda Mihran Matbaası, *Sabah* gazetesi, şimdiki Tan Matbaası, yukarı doğru çıkınız. *Vakit* matbaa ve gazetesinin biraz altındaki handa İkdâm Matbaası, *İkdâm* gazetesi. Şimdiki Vakit'in üst tarafındaki büyük bina (Tahir Bey Matbaası) Baba Tahir'in. Ve *Malûmat*, *Servet*, *Musavver Fen ve Edeb*, *Irtika*, Arapça *el-Malûmat*, Fransızca *Servet* gazeteleri. Geri dönünüz, Meserret apartmanının yanından Ebussuud Caddesi'ne giriniz. Sağda (Kırkanbar Matbaası) *Tercüman-ı Hakikat*, *Mecmua-i Edebiye*, solda biraz ilerde *Hanımlara Mahsus Gazete* ile *Çocuklara Mahsus Gazete*.

İkdâm Ahmed Cevdet'indi. *Servet-i Fünun* Edebiyat-ı Cedide Mektebi'ni kurmuştur. *Kırkanbar* Ahmet Mithat Efendi'nindir. *Hanımlara Mahsus Gazete* ile *Çocuklara Mahsus Gazete* 'yi İbnülemin Tahir Bey çıkarırdı. Bunların dışında da gazete ve risaleler vardı. *Tarik*, *Maarif*, *Mektep*, *Hazine-i Fünun*, *Pul Mecmuası*, *Terakki*... O günlerin diğer bellibaşlı tabileri de Asır Kütüphanesi sahibi Kırkor Faik, Kitapçı Arakel.

Sadri Sema, *Eski İstanbul'dan Hatıralar*, İst., 1991 (ilk basımı 1952), s. 80-82_

şöyledir; Meşhur edipler ve mümtaz şahsiyetler, meşhur şairler, başmuharrirler, muharrirler, makale yazarları, müellifler, mütercimler, mecmuaların kadrosu, edebiyatımıza müntesip görünenler, şark edebiyatı taraftarları, garp edebiyatı taraftarları, kalem erbabının meşhurlarını tanıma iddiasında bulunanlar, umumi olarak gazetelerin mensupları, muhabirler, musahhihler, imzasız yazı yazarlar, başkalarının yazılarını kendisininmiş gibi gösterenler, her yerde ceplerinde okunacak şiir bulunanlar, bir başkasına tercüme, yine başkasına tashih ettirdikten sonra meydana gelen metni benimseyenler, uydurmasyoncu-lar, meşhur eserlerin hamalları, ezberciler, lügatçiler, çeşitli kitaplardan bilgi toplayanlar, ıskatçılar, piyesçiler.

Bunlardan başka, bir ikinci grup daha vardır ki küçük farklarla bazen bunlara katılır, bazen ayrılırlar: Asker ve molla yazarlar, meyhanelerde oturanlar, dervişler, tasvirciler, nazire, kıta, tahmis, tesdis söyleyenler, manzume ve kasidelerin şerh edicileri, eski tarz nesir yazarları, tarih düşürenler, senebaşı şairleri vb. Bunların da altında gazete idarecileri, mürettepler, baskıcılar, hamallar, mü-vezziler bulunur.

Ahmet Rasim bu kalabalığın mahşeri andırır şekilde karışık yaşadığını; içlerinde, ülkedeki Müslüman unsurun her birinden kimseler bulunduğu gibi, Rum, Ermeni, Musevi, Süryani, Keldani, Katolik, Levanten, Leh, Macar, Alman, Fransız ve İtalyanlara rastlandığını ekliyor. Bu da, Tanzimat'ın önerdiği Osmanlılık tezinin en çok uygulanma şansı bulunduğu yerin Babîâli olduğunu gösteriyor.

Bu değişik kökenli insanlar, bölgenin kahvehane, kıraathane ve birahanelerinde bir

araya gelir; ortak şakaları, ortak düşünceleriyle bir arada yaşarlardı. Kalem ehlinin en üst düzeyini oluşturanların dışındakiler az parayla çok keyfe dayanan bir "gazeteci hayatı" sürerlerdi. Ailesini tamamen terk edip kendisini Babiâli yaşamına kaptırmış kimseler görülürdü. Gazeteci simit ve çayla yaşar düşüncesi, bunlar gibilerin hayatından yayılmış olmalıdır.

1922'de Osmanlı Devleti'nin tarihe karışmasıyla, Babiâli deyimini siyasi içeriğini kaybedince, sözcüğün salt basını ifade eden anlamının yaygınlığı daha da arttı. Babiâli Yokuşu ve daha sonra Cağaloğlu Yokuşu ve nihayet "Bizim Yokuş" deyimleri kullanılmaya başlandı. "Cağaloğlu" ve "Yokuş" deyimleri, belli bir yöreyi anlatmak için çok kullanıldı. Rıfat İlgaz *Yokuş Yukarı*, Hikmet Feridun Es *Bir Yokuşun Romanı*, Yusuf Ziya Ortaç *Bizim Yokuş* adlı eserlerinde Babiâli'deki yaşamı anlatmışlar. Babiâli deyimini ise giderek bütün Türk basınına ifade etmeye başladı.

II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar, yeni gazeteler ve önemli basımevleri yine bu bölgede açıldı. Gazeteci yaşamı da, eskisinden az farklarla devam etti. Yapısal değişimin başlangıcı, çokpartili

Babiâli Caddesi, 1910'lar

İstanbul Ansiklopedisi

BABIÂLİ MESCİDİ

526

527

BADOER, GIACOMO

^^,^/^,^^^ , c*" «r^

%^**r*t<s*£'£Cr*2î -• ^**:*'!^ \$*\$'? *\$*<&'*&-'iat;.<£" ^ ***<&» &#&j~£

^ift^ 4^,'-C.»: ^^f*^ b^^,ta;

i^illİSMi^^l

rejime geçilmesiyle makale gazeteciliğinin yerini haber gazeteciliğinin alması oldu. Ülkenin her yanında sabahın erken saatlerinde satışa sunulmak yarışı, her şeyden evvel sayfa bağlanmasını gece yarısından akşam saatlerine geriletti; bunun sonucunda, gazetede sabahlayan gazeteci tipi yavaş yavaş kaybolmaya başladı. Haber, resim ve baskı teknolojilerinde beliren yemlikler de yeni gazeteci tipinin ortaya çıkmasına yol açtı.

Babiâli'nin kadroları köklü bir değişime girerken, basının daha 1950'lerden itibaren Babiâli'den uzaklaşmasının başlaması, Babiâli deyiminin basınla özdeş-letirilmesi anlayışını etkiledi. *Yeni istanbul* basımevini Tepebaşı'nda kurarak bu alanda ilk adımı attı (1949). Ardından *Tercüman* 1950'li yıllarda Beşiktaş'a yerleşti, daha sonra tesislerini

Topkapı'da kurdu. *Son Havadis* ve *Milli Gazete* de o bölgeye gittiler. *Sabah* ise 1980'lerin ortasında Mecidiyeköy'e yerleşti. Bütün bunlar, "Babîâli dışında kurulan gazete yaşamaz" inancım sona erdirdi. Öte yandan, turizmin gelişmesi, tarihi İstanbul'un bu bölgesinin yapı değiştirmesine katkıda bulundu. Eskiden Sirkeci bölgesinde, taşradan gelenlerin yerleştiği ucuz otellerin yerini daha kaliteli turistik oteller, turistlere hizmet veren lokanta ve hediyelik eşya mağazaları aldı. 1980'lerin son yıllarında Dalan'ın belediye başkanlığı döneminde, büyük tirajlı gazeteleri şehir dışına çıkarmak için bunlara İkitelli bölgesinde arsalar tahsis edildi. *Hürriyet*, *Milliyet*, *Sabah* gazeteleri muhteşem tesislerle buralara taşındı. Bu Babîâli'nin kabuk değiştirmesinin son aşaması oldu. Basın Sarayı ile Basın Müzesi, bugün Babîâli ve Babîâli Caddesi'nin geçmişteki işlev ve anlamını hatırlatacak tek tek örnekler olarak varlıklarını sürdürüyorlar.

DOĞAN KOLOĞLU

BABÎÂLÎ MESCİDİ

bak. NALLI MESCİT

BABÎÂLÎ RİK'ASI

Rık'a yazısının bir üslubu. Osmanlı-Türk hattatları tarafından 18. yy'in ortalarına doğru, divani denen yazının kurallarının değiştirilmesi sonucunda ortaya çıkan rık'a önceleri gelişigüzel yazılırken Babîâli'deki devlet dairelerinde yavaş yavaş kendine özgü bir karakter kazanmaya başladı. Nihayet, Hariciye Nezareti vekâletinde bulunan; daha sonra maliye nazırı olan Ebubekir Mümtaz Efendi (1810-1871) tarafından nispeten güzel ve kaideli bir biçimde yazıldığı görülünce, onun yazı üslubu başkaları tarafından da benimsendi. Gençliğinde Divan-i Hüma-yun'da güzel yazı öğrendiği ve kısa bir zaman sonra divani ve celi divani yazılar hattatlığına getirildiği için rık'aya güzel bir biçim kazandıran Mümtaz Efendi'nin üslubu, sonradan gelenlerce de sürdürüldüğünden, bu yazıya "Mümtaz Efendi Rık'ası" veya yazıldığı yere nispetle "Babîâli Rık'ası" adı verilmiştir.

Bu tür rık'a yazısının harflerinde düzlük fazla, yuvarlaklık azdır. Adeta kufî yazısı gibi sert köşelidir. Ayrıca, hızlı yazılmaya elverişli olduğu için günlük işlerde çok kullanılmış bir yazıdır. Harfler bazen birbirine girmiş olduğu için kelimelerin okunması zordur.

Bu rık'a, II. Abdülhamid zamanında, hattat izzet Efendi (1841-1903) tarafından bir sanat yazısı haline getirilmiştir. Buna rağmen Babîâli Rık'ası 1928'e kadar kullanılmıştır.

Bibi. 1. H. Baltacıoğlu, *Türklerde Yazı Sanatı*, Ankara, 1958, s. 69-71; inal, *Son Hattatlar*, 724-729.

ALİ ALPARSLAN

BABİNGER, FRANZ

(1891, Weiden/Almanya - 1967, Draç/ Arnavutluk) Alman Türkolog.

Yükseköğrenimini Münih Ludwig-Maximilan Üniversitesi'nde, tarih ve İslam sanatı konusunda yaptı. I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine, 1914'te gönüllü olarak İstanbul'a geldi, buradaki Alman karargâhında çalıştı. Çanakkale, Kafkasya ve Galiçya cephelerinde bulundu. 1918'de Filistin'e gitti, Cevat Paşa'nın (Çobanlı) kurmay heyetinde görev aldı. Savaşın bitiminde Almanya'ya döndü. 1921'de, Berlin Friedrich-Wilhelms Üniversitesi'nde İslam bilimleri doçenti; 1924'te ise ünlü şarkiyatçı C. H. Becker'in desteğini kazanarak Doğu dilleri profesörü oldu.

Naziler iktidara gelince 1934'te üniversiteden uzaklaştırıldı ve Almanya'dan ayrıldı. 1935'te Romanya'da Bükreş Üniversitesi'nde, 1937-1943 arasında ise İaşi (Yaş) Üniversitesi'nde çalıştı. Savaştan sonra Almanya'ya döndü ve 1948'de Münih Ludwig-Maximilan Üniversitesi'nde Yakındoğu Tarih ve Medeniyeti ve Türkoloji kürsüsünün başına geçti.

Çalışmalarının büyük bölümü Türk tarihi ve Türk dili üzerine olan Babinger, Babıâli Rık'ası'na bir örnek.

AH Alparslan arşivi

ayrıca 15-17. yy'larda İstanbul konulu resimler ve bunların ressamaları üzerine sanat tarihi kitapları yazmıştır.

Babinger, bazı çevreler tarafından eserlerinde tarafsızlıktan uzaklaşmak ve bilimsel dayanaktan yoksun yargılar vermekle suçlanmıştır. İstanbul'un fethinin 500. yılı dolayısıyla yazdığı *Mehmed der Eroberer und seine Zeit* (Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı) adlı kitabıyla yine tartışmalara neden oldu. Özellikle Fatih hakkında, yabancıların vaktiyle onu kötülemek amacıyla yaptığı yakıştırmaları ve söylentileri kaynak belirtmeden aktarması; fetih olayını bir katliam gibi sunması, Fatih'i acımasız, kan dökücü bir tiran olarak anlatması eleştirildi.

Adı geçen kitabın 1978 tarihli İngilizce basımının önsözünü yazan W. C. Hickman'a göre, yazarın başka kitaplarında da bu türden özel bakış ve güvenilmez bilgilere rastlanmıştır.

Emekli olduktan sonra davetli olarak gittiği Arnavutluk'ta ölen Babinger'in İstanbul'la ilgili başlıca çalışmaları şunlardır: *Stambuler Buchivesen im 18. Jahr-hundert* (XVIII. yy'da İstanbul Kitapçılığı) Leipzig, 1919; *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927 (*Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Ankara, 1982); *VierBauvorschlâ-ge Lianardo da Vinci's an Sultan Baje-zid II* (Sultan II. Bayezid'e Leonardo da Vinci'nin Dört Proje Teklifi). Göttingen, 1952; *Mehmed der Eroberer und seine Zeit* (Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı), Münih, 1953; *Sultanische Urkunden zur Geschichte der Osmanischen Wirtschaft und Staatsverwaltung anı Ausgang der Herrschaft Mehmed U der Eroberer* (II. Mehmed'in, Ticaret ve Devlet

Yönetimine İlişkin Bir Fermanının Tıpkıbasımı), Münih, 1956; *Fetihname-i Sultan Mehmed (ist., 1956), Drei Stadtansichten von Konstantinopel, Galata und Skutari aus dem Ende des 16. Jahrhunderts* (16. yy

Sonlarına Ait İstanbul, Galata ve Üskü-'dar'ın Üç Manzarası), Viyana, 1959; *Zivei Stambuler Stadtansichten aus den Jah-ren 1616 und 1642* (lolo ve 1642 Yıllarına Ait İki İstanbul Manzara Resmi), Münih, 1960; *Ein ıveiteres Sultansbild von Gentile Bellini?* (Gentile Bellini'nin Bir Başka Sultan Portresi mi?), Viyana, 1961; *Ein Unbemerkte Hollandische Grossansicht von Konstantinopel* (İstanbul'un Gözden Kaçmış Bir Felemenk Tablosu), Göttingen, 1962.

Makalelerinden 83'ü, merkezi Münih'te bulunan Südosteuropa-Gesell-schaft (Güneydoğu Avrupa Derneği) tarafından üç cilt olarak 1962, 1966 ve 1976 yıllarında basılmıştır.

Bibi. F. Babinger, *Aufsätze und Abhandlun-gen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, Münih, 1962, s. 1-51; M. Gubuoğlu, "Franz Babinger", *Studia et Açta Orientalia*, Budapeşte, 1968, s. 233-235; H. J. Kissling, "Franz Babinger (1891-1967)", *Sud-Ost For-schungen*, XXVI, s. 375-379; *ISTA*, IV, 1773-1774; *M*, IV, 391.

İSTANBUL

BACANOS, YORGO

(1900, Silivri - 24 Şubat 1977, İstanbul) Rum asıllı udi, besteci. Lavtacı Haralam-bos'un oğludur. Besteci, kemençeci Ale-ko Bacanos ağabeyi, kemençeci Anastas dayısı, kemençeci Sotiri de amcasının oğludur. Saint-Benoît Lisesi'ne girdiyse de musiki hevesiyle okulu yarıda bıraktı. Babasından aldığı lavta dersleriyle musikiye başladı, ayrıca Büyük Sinan-yan'dan Batı müziği tekniğiyle piyano dersleri aldı. Taksim'deki Eftalofos Gazi-nosu'nda çok genç yaşta profesyonelliğe yöneldi; dört-beş yıl içinde şöhret oldu. Piyanoda da başarılıydı.

Bacanos 1927'de Büyük Postane'nin üstünde Türk Telsiz Telefon Şirketi'ne bağlı ilk radyo açıldığı zaman, ağabeyi Aleko ile birlikte, radyo müdürü Mesud Cemil tarafından iki kişilik fasıl heyetinde çalmak üzere davet edildi. Bu tarihten başlayarak elli bir radyoda çaldı. 1928'de gene Aleko Bacanos ve kanuni Ahmet Yatman ile birlikte, Hafız Kemal ile Hafız Sadeddin'e (Kaynak) eşlik etmek üzere Berlin'e gidip plak doldurdu; bir yıl sonra kemani Sadi Işılay ve Aleko Bacanos ile, Işılay'ın eşi Denizkızı Eftalya'ya eşlik etmek üzere Paris'e gitti. Doldurduğu rast, hüzzam, hüseyini, nihavent taksim plakları bu döneme aittir. Aynı ekiple Kahire'ye geçen sanatçı burada başta ünlü Ümmü Gülsüm ile ona eşlik eden besteci, udi Muhammed el-Kasapçı olmak üzere Mısırlı musikişinasların takdirlerim kazandı; hocalık etmek üzere Kahire'de kalma teklifini ise kabul etmedi, 1946'da İstanbul Belediye Konservatuarı İcra Heyeti'ne katıldı; 1953'ten itibaren Münir

Nurettin Selçuk yönetiminde iki haftada bir Şan Sinema-sı'nda klasik Türk musikisi konserleri veren bu toplulukta 1960'lı yılların ortalarına kadar çaldı.

Özellikle "Sevdası henüz sinede gönlüm gibi sağdı", "Hâlâ kanayan kalbimi

aşk âteşi dağlar", "Neş'eyle geçen ömrümü eyvah keder ettin" gibi şarkıları sık sık okunan Bacanos, Türk musikisinin yetiştirdiği birkaç büyük udiden biridir. Uttan çıkardığı ses taklit edilemeyecek ölçüde zengindi. Son yetmiş yılın udileri arasında "Yorgo üslubu"ndan hiç etkilenmemiş sanatçı yok gibidir. Mızrap şakırtısı çıkarmayan keskin, tannan bir ses; açık tel-basılı perde farkını ortadan kaldıran kaydırmaz, temiz parmak baskılan; çok sağlam ritim duygusu sonucu hızlı parçalarda "lavta mızrabı" denen teknikle aynı anda hem tempo verip hem ezgi' çalma yeteneği; taksimlerinde bayağı ezgilere rağbet etmeyip klasik makam anlayışına sadık kalması ut üslubunun başlıca özellikleridir. Sanatçı aynı zamanda "varyasyon" denilen süslü veya alternatifli ezgi yaratma sanatının da Tanburi Cemil Bey'den sonraki büyük bir ustasıydı; günümüzde birçok fasıl aranağmesi onun varyasyonlarıyla çalınır. Gerek taksimleri, gerekse besteli eserlerdeki hemen ayırt edilen icrasıyla Yorgo Bacanos, Türk saz musikisinin büyük üstatlarından biridir.

CİNUÇEN TANRIKORUR

BACI

İstanbul'daki esir pazarının yıktırılması ve köle alım satımının yasaklanmasından (1847) sonra, hacca gidenlerin ya da görevle Hicaz'a, Yemen'e, Afrika'ya gidip dönenlerin getirdikleri zenci kadın kölelerdi. Köle kaçakçılığı yapanlar da Afrika'dan aldıkları zencileri İstanbul'a getirip gizlice satmaktaydılar. Aile içinde bunlara bacı, arap bacı, kara anne, dadı, kara böcek vb lakaplar verilirdi.

İstanbul aileleri için bacı, evin uğuru gibiydi. Çoğu zaman da gelin edilen kızın yanına, onunla akran bir bacı katılırdı. Bacı, koca evinde, gelinin dert ortağı, sırdaşı, yardımcısı, oda hizmetçisi olur, doğan çocuklara dadılık ederdi. Giderek yaşamını hanımına bağlar, ailenin bireyi konumunda ölünceye kadar evden kopmazdı.

Yalnız zengin konaklarında değil orta halli evlerde bile bacılar vardı. Bunların kölelikleri, Osmanlı yasalarına göre söz konusu değilken şer'an köle sayılmaktaydılar. Fakat aileler bacıları açıkça alıp satamazlardı. Evin birçok işini yüklenen, örneğin aşçılık, çocuk bakıcılığı, temizlik yapan bacılar, hamama bohça götürürler, çarşıya pazara gzmeye gidişlerde hanıma koruyuculuk yapar, dert dinler bazen dedikodu üretirlerdi. Çocuklar, bunlardan kâh korkar, kâh kucaklarından inmezlerdi. Kent kültürünü yeterince edinememiş olan ve Türkçeyi kendilerine has bir şiveyle konuşan bacılar, aile ortamında birçok gülünç olaylara neden olurlar ve günlük yaşamın tuzu biberi sayılırlardı. Kapılındıkları aile

içinde yaşamlarını tamamlayanlar mutlu ölümler, fakat geçinemeyenler, kendilerine yeni bir kapı ya da eş ararlar, bulamazlarsa evsiz barksız kalır, şurada burada gündelikçilik, çocuk bakıcılığı, na-

tırlık, bohçacılık ederlerdi. Kimileri de kaçak esircilere gidip kendilerini sattır-lardı.

Bacıların bir âdeti, İstanbul'daki erkek hemcinsleri haremağaları gibi, her yıl 1 Mayıs günü Çamlıca'daki Çilehane Bayramı'na katılmaktı.

Cumhuriyet'in ilanından (1923) sonra İstanbul'a türlü yollardan zenci kadın getirtilmesi sona ermekle birlikte önceden gelenler, 1940'lara değin, kapılandıkları ailelerin ikinci, üçüncü kuşakları yanında barınma olanağını bulmuşlar; bunlara, ana baba yadigârı gözüyle bakılmıştır.

Tanzimat dönemi ve sonraki Türk edebiyatının roman ve hikâyelerinde, bacı tipinin sıkça işlendiği görülür. Aynı dönemlere ait anılarda da bacılara ilişkin ilginç olaylar anlatılmıştır. Bacı tipini radyoda Selçuk Kaskan'ın yazdığı Uğurlugiller skeçlerinde Reşit Baran(->) canlandırmış, daha sonra bu rolü radyoda ve televizyonda Tevfik Gelenbe sürdürmüştür.

İSTANBUL

BADOER, GIACOMO

(15. yy) 1436-1440 yıllarını Konstantino-polis'te geçiren Venedikli tüccar. Burada yaptığı işleri kaydettiği muhasebe defteri Bizans başkentinin 15. yy ticaret yaşamına ışık tutan nadir ve önemli kaynaklardan biridir.

Badoer'in ticari hesap defterinde kayıtlı bilgilerden anlaşıldığına göre Konstantinopolis, Bizans İmparatorluğu'nun bu devirde karşı karşıya bulunduğu siyasi, iktisadi ve diğer tüm zorluklara rağmen, Batılı ve Doğulu tüccarların sık sık uğradığı, Bizanslıların da katılımının kayda değer olduğu, canlı bir uluslararası ticaret merkezi niteliğiyle varlığını sürdürmekteydi. Sadece orta seviyede bir tüccar olan Badoer'in Bizanslı, İtalyan, Osmanlı ve diğer tüccarlarla giriştiği muhtelif ticari faaliyetlerinde yılda dönen para ortalama 126.000 Bizans Altını (hiperpira) civarındaydı. Kentteki yabancı tüccarlar arasında İtalyanlar, bunların arasında da başta Cenevizliler ve sonra Venedikliler, Badoer'in iş ilişkileri içinde bulunduğu en kalabalık grubu teşkil etmekteydi. Anılan yabancı gruplar aynı zamanda oldukça büyük sermayelerle ticaret yapıyorlar, Batı'dan beraberlerinde çoğunlukla ipek kumaşlar getirip, Avrupa pazarlarına Konstantinopolis'ten çeşitli hammaddeler ve balmumu geri götürüyorlardı.

Sayıları çok fazla olmamakla birlikte, kentte Osmanlı tüccarları da bulunmaktaydı. I. Bayezid (Yıldırım)(-0 zamanında Konstantinopolis'te kurulan Türk mahallesinin Ankara Savaşı'ndan (1407) sonra yok edilmesini izleyen yıllarda, Osmanlı tüccarları buradaki ticari faaliyetlerine geçici olarak ara vermişlerdi. Bir süre sonra Bizans başkentine tekrar gitmeye başlayan Osmanlılar, Badoer'in muhasebe kayıtlarında görüldüğü gibi,

1430'larda burada balmumu, kuru

BAĞCILAR İLÇESİ

528

529

BAĞDAT CADDESİ

Bugünkü Bağdat Caddesi'nden görünüm. Sağda Caddebostan'da Bağdat Caddesi'ne açılan bir sokak. *Fotoğraflar Elif Etim, 1992*

üzüm, hayvan postu, yün, keten ve kumaş ticareti yapıyorlardı. Ancak Osman-lı-Bizans siyasi ilişkilerinin bozuk olduğu 1439-1440 arasında, Badoer'in kayıtlarında hiçbir Osmanlı tüccarının adına rastlanmaz.

Badoer'in iş yaptığı Bizanslılar ise sayıca çok olmakla beraber, bunların girişimlerinin parasal hacmi, özellikle kentteki İtalyanlarınkine görece, oldukça düşüktü. Bizanslı tüccar ve işadamlarının çoğunluğu perakende alım satım işleriyle uğraşırlardı ve aralarında denizaşırı ticarete katılanların oranı küçüktü.

Bibi. U. Dorini, T. Bertele (haz.), *II libro dei Conti di Giacomo Badoer {Constantinopoli, 1436-1440}*, Venedik, 1956; T. Bertele, "II giro d'affari di Giacomo Badoer: precisazioni e deduzioni", *Akten des XI. internationalen Byzantinistenkongresses*, Münih, 1960, s. 48-57; M. M. Sitikov, "Konstantinopol'i veneci-anskaja trgovlja v pervoj polovine XV v. po dannym knigi scetov Dzakomo Badoera", *Vizantiskij Vremennik*, XXX, 1969, s. 48-62; N. Necipoğlu, "Ottoman Merchants in Constantinople during the First Half of the Fifteenth Century", *Byzantine and Modern Greek Studies*, XVI, 1992, s. 158-169.

NEVRA NECİPOĞLU

BAĞCILAR İLÇESİ

İstanbul'un Rumeli kesiminde, Çatalca Yarımadası'nda yer alır. Kuzeyden ve doğudan Güngören, güneyden Bahçeli-evler, batıdan Küçükçekmece ilçeleri ile çevrilidir. Bu alan içinde, yüzölçümü 20,98 km²'dir.

Bağcılar (Yeşilbağ) 1981'e kadar Bakırköy İlçesi içinde bağımsız bir belediye iken 1981'de yapılan düzenlemeyle önce Bakırköy İlçesi'nde İstanbul Belediyesi'ne bağlı dört şube müdürlüğünden Güngören'e bağlandı; daha sonra 1984'te bütün bu şube müdürlükleri yeniden Bakırköy Belediyesi'ne dahil edildi. 3 Haziran 1992'de yürürlüğe giren 3806 sayılı yasayla bağımsız bir ilçe olan Bağcılar, aşağıda adlan verilen 21 mahalleye sahiptir. İlçenin kendisine bağlı köyü yoktur. Mahalleleri şunlardır: Bağcılar, Bağlar, Barbaros, Çınar, Demirka-pı, Evren, Fevziçakmak (Kirazlı bölgesi), Fevziçakmak (Bağcılar bölgesi), Hürriyet, Güneşli, Göztepe, İnönü, Kazımka-rabekir, Kemalpaşa,

Mahmutbey (merkez), Sancaktepe, Yavuzselim, Yenigün, Yenimahalle, Yıldıztepe ve Yüzüncüyü.

Bağcılar'ın nüfus gelişimi, ilçenin sosyal yapısı konusunda da bir fikir vermektedir (bak. tablo).

Demografik gelişmenin dikkat çeken bir özelliği, 1970-1990 arasındaki yaklaşık yüzde 3.500'ü bulan olağanüstü artış, diğer bir özelliği de kadın nüfusun erkek nüfusa oranla azlığıdır.

Öteden beri askeri tesis ve kışlaların bulunduğu bölgede erkek nüfus fazlalığı, kışlalardaki er sayısı ile açıklanabilir. Bölge nüfustaki büyük artışın nedeni ise, İstanbul'un benzer ilçe ve bölgelerinde de gözlenen iç göç olgusudur.

1950'lere kadar bağlık bahçelik, gevşek yerleşimli bir köy görünümünde

Bağcılar İlçesi

İstanbul Ansiklopedisi

olan, adını da bağ ve bahçelerden alan bölgede ilk gecekondular, ilin diğer gecekondu bölgelerinden biraz daha geç olarak 1960'lardan sonra yapılmaya başlanmıştır. Askeri birliklerin de varlığı hesaba katılırsa 1970 sayımında 8.500 civarı olan nüfus 20 yıl içinde 300.000'i aşarak diğer iç göç bölgeleriyle karşılaştırıldığında bile benzersiz bir artış göstermiştir.

Bağcılar'a yönelen iç göç, daha çok Karadeniz ve Orta Anadolu kaynaklıdır. 1960'ların gecekonduları 1980'lerdeki imar aflarından da yararlanarak günümüzde kat ortalaması 5 veya 6 olan apartmanlara dönüşmüş, ilçe küçük bir Anadolu kasabası görünümünü kazanmıştır.

İlçenin faal nüfusu, ilçenin dışındaki büyük sanayi kuruluşlarında olduğu kadar Bağcılar'ın bütün semtlerine yayılmış küçük atölyelerde, imalathanelerde çalışmaktadır. Marangozluk, doğramacı-

Bağcılar'ın Nüfus Gelişimi

<i>Yıllar</i>	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>	<i>Toplam</i>
1935	1.124	709	1.833
1940	1.196	792	1.988
1945	1.300	799	2.099
1950	?	?	3.869
1955	2.994	1.179	4.173
1960	2.360	1.208	3.568
1965	4.486	1.571	6.057
1970	4.674	3.919	8.593

1975	17.323	14.752	32.075
1980	43.601	38.646	82.247
1985	?	?	169.762
1990	?	?	306.586

lık en yaygın işlerden biridir. Yine küçük arabalarıyla seyyar satıcılık yapanlar, küçük dükkânlar, ilçenin mahallelerinin sosyal profilini çizmektedir.

Bağcılar İlçesi'ni batıdan sınırlayan, havaalanı ile TEM'i bağlayan "Trakya Otoyolu-E-5 Bağlantı Yolu" üzerinde ve çevresinde 1990'lardan sonra yer almaya başlayan basın kuruluşları ve Metro gibi büyük mağazalar ilçeye yeni özellikler kazandırmaktadır. *Hürriyet* gazetesi, tesislerini Bağcılar'ın mahallelerinden olan Güneşli'ye taşımış, bağlantı yolunun batısında ve Küçükçekmece İlçesi sınırları içinde yer alan İkitelli'deki *Sabah*, *Milliyet* ve diğer basın kuruluşlarıyla Bağcılar'ın bir bölümünü de içeren bölge, İstanbul'un basın merkezi haline gelmeye başlamıştır.

Bağcılar İlçesi'nde 18 ilkokul, 15 ilköğretim okulu, 1 ortaokul, 4 lise ve 1 endüstri meslek lisesi bulunmaktadır.

İSTANBUL

BAĞDAT CADDESİ

Anadolu yakasında, Kadıköy İlçesi sınırları içinde ana ulaşım yolu. Bağdat Caddesi, şehre doğrudan gelen yolun bir bölümünü teşkil eder. Bizans döneminde de var olan bu yol, kıyının az içerisinde İzmit'ten Üsküdar'a kadar uzanıyordu. Bu yol ile kıyı arasında en azından iki manastır bulunduğu, biri Şaşkın-bakkal'da, diğeri ise Bostancı'da Çatal-çeşme'de bulunan bazı kalıntılardan anlaşılır. Bostancı dolaylarında yeri kesinlikle bilinmeyen bir yerde ise Satiros Manastırı bulunuyordu. Bir süre bu dini yapının kalıntısı olduğu sanılan önemli bir yapının bodrum katı ve mahzeni olan bir altyapı ise Bağdat Caddesi'nin kenarında Küçükyalı'da bulunmaktadır.

Bunun İmparator Teofilos döneminde 9. yy'm ilk yarısında yapıldığı bilinen Bryas Sarayı(->) olduğu anlaşılmıştır. Bizans dönemindeki tam güzergâhının bi-linmeyeşine karşılık Türk dönemindeki izi, bu yol kenarında değişik tarihlerde yapılan köprü, çeşme ve namazgahlardan takip edilebilmektedir.

Osmanlı döneminde, Üsküdar'dan Şam veya Bağdat yönünde gidecek kervanlar gibi, Doğu'ya yapılacak seferlerde ordu, bu yol üzerinden yolculuğuna başlıyordu. Mühendis F. Kauffer tarafından, Fransa'nın elçisi Comte de Choise-ul-Gouffier için 1776'da çizilen, fakat 1786'da yine F. Kauffer ile Le Chevali-er'nin düzeltip tamamladıkları İstanbul ve çevresini gösteren haritada, o sıralarda etrafı tamamen boş kırık olan yerlerden geçen bu yol İzmit yolu (Chemin de Nicomedie) olarak işaretlenmiştir. Necip Bey'in adı altında İstanbul Şehremaneti

(Belediyesi) tarafından, Kadıköy paftası 1918'de yayımlanan şehir planında, yalnızca dereden doğuya doğru kısa bir parçası Bağdat Caddesi olarak adlandırılan yol, Kızıltoprak'tan itibaren İhlamur Caddesi olarak işaretlenmiştir.

Bu yol Bağdat Caddesi adı ile İstanbul Belediyesi tarafından 1934'te yayımlanan *İstanbul Şehri Rebberi'nde* Yo-ğurtçu-Kurbağalı derelerinin evvelce üzerinden geçen Taşköprü'den başlamaktadır. Bu başlangıç şimdi, Fenerbahçe Sta-dı'nın arkasında, Kadıköy-Üsküdar-An-kara yollarının birleştiği yoncanın olduğu yerdir. Buradan itibaren doğuya uzanan Bağdat Caddesi, Kalamış Koyu hizasında bir kavis yaptıktan sonra, hemen hemen düz bir çizgi halinde Fe-neryolu, Çiftelhavuzlar, Göztepe, Erenköy, Suadiye semtlerinden geçerek Bostancı Deresi'nin batı tarafındaki Bostancı Çarşısı'na ulaşıyordu.

1930'lu yıllara kadar ancak iki araba-

nın yan yana geçebileceği, tozlu ve kışın çamurlu toprak bir şose yol halinde olan Bağdat Caddesi 1930'dan sonra Bostancı yönünden Fenerbahçe yolu kavşağına kadar asfalt kaplanmış, buradan Kadıköy-Üsküdar yönlerindeki devamı parke döşeli olarak bırakılmıştır. Bu durum böylece uzun yıllar sürmüştür. 1935'ten sonra da caddenin iki tarafından tramvay hatları geçirilmiştir. Önceleri bu tramvay hatlarının içleri balastlı, ayrı yolları varken, 1940'tan sonra Bağdat Caddesi'ni genişletebilmek için, raylar esas caddenin kotuna indirilerek trafik yolu daha ferah bir duruma sokulmuştur.

Bağdat Caddesi, Adnan Menderes dönemindeki şehir düzenlemesi sırasında 1958'de tekrar ele alınmış ve zaten tramvay hatları da bütünüyle kaldırıldığından, cadde aylar boyunca trafiğe kapatılarak yeniden genişletilmiş, kazılmış, iki yanındaki bahçeler istimlak edilerek kesilmiş, duvarlar geri alınmıştır. 1960'lardaki hükümet değişikliği kargaşası içinde uzun süre öylece kalan çalışmalar, sonra tekrar sürdürülerek Bağdat Caddesi yeniden düzenlenmiş, bazı bölümlerinde yaya kaldırımları ile trafik yolu arasına iki sıra halinde çınar ağaçları dikilmiştir.

Bedrettin Dalan'ın belediye başkanlığı yıllarında (1984-1989) Kalamış'tan itibaren sahilin doldurulması ve sahil yolunun yapılması, Bağdat Caddesi'nin yalnızca Kadıköy yönünde tek istikamet olarak trafiğe tahsisi ile de yeni bir dönem başlamıştır.

Bağdat Caddesi'nin Osmanlı dönemi boyunca iki tarafının boş ve ekili arazi olduğu bilinir. Burada, resmen Bağdat Caddesi'nin başladığı Taşköprü, 16. yy'da yapılmış, klasik üslupta üç gözlü bir köprü idi. 1957'de bu köprü'nün modern köprü'nün altında kalan 6,50 m açıklığındaki küçük gözlerinden biri ile 3,60 m genişliğinde bir ayağı, mahmuzu

(selyaranı) ve bir de ölçüsü verilen ayağın ortadaki büyük gözün bir parçası henüz görülebiliyordu. O sırada, olması gereken diğer küçük gözden bir

kalıntı fark edilemedi. Yakın tarihlerde burada üst üste yapılan üç düzenlemeden sonra bu tarihi köprünün bütün izleri ortadan kalkmıştır. Köprünün her iki ucunda da sağlı sollu, Karacaahmet Mezarlı-ğı'nın devamı olmakla beraber ayrı adlar alan mezarlıklar (Mahmud Baba, Sö-ğütlüçeşme, Taşköprü) bulunuyordu.

Taşköprü'den Kızıltoprak yönünde, solda Papazınbağı denilen geniş bir bağ ve bostan vardı. Bundan sonra da solda Kalyonlar Başhalifesi Hacı Ömer Efen-di'nin 1186/1772'de yaptırdığı güzel bir namazgah yer almıştı. Çok değişik biçimde bir çeşme, namazgah sofası, kible taşı ve mermer bilezikli kuyudan oluşan bu küçük manzume çok yaşlı üç ağaç ile gölgelenmişti. Yanındaki hazi-rede, namazgahın kurucusu Ömer Efendi (ö. 1191/1777) ile ailesi mensuplarının mezarları bulunuyordu. Yakın zaman önce namazgah ve mezarlar da kaldırılmış, ağaçlar kesilmiş, yerlerine bir oto galerisi ile apartmanlar yapılmıştır (geriye yalnızca bir ağaç kalabildi).

Az ileride Kadıköy'den gelen yolun birleştiği yerde Zühdî Paşa Camii'nin arkasında, İhlamur menzili denilen bir yer vardı. Burada evvelce ulu çınarlar bulunduğu göre herhalde bir namazgah da olmalıydı. 1177/1763 tarihli, "Kadı karyesi sakinlerinden Kürt Hasan Ağa" nın hayır eseri olan ve 1955'te arkasındaki apartmanın sahibi tarafından yıktırılan bir de çeşme vardı.

Feneryolu'nu geçtikten sonra Selami-çeşme semtine adına veren namazgah ile çeşme görülür. Bunlardan namazgah 23,10x12 m ölçülerinde, taş duvarla çevrili bir sofa idi. Kible taşı 1194/1780 tarihli olup, yüzeyi zengin surette kabart-

BAĞDAT CADDESİ

530

531

BAĞDAT KÖŞKÜ

Bağdat Caddesi, Kızıtoprak'tan Caddebostan'a kadar.

İstanbul Ansiklopedisi

Bağdat Caddesi, Erenköy'den Bostancı'ya kadar.

İstanbul Ansiklopedisi

malarla bezenmişti. Namazgahın yerinde şimdi benzin istasyonu vardır. Karşısında olan Selamiçeşme ise 1215/1800 tarihli ilk kitabesine göre Kethüda Sunî Kadın tarafından ihya edilmiştir, ikinci kitabede ise çeşmenin 1254/1838'de Hazinedar Usta tarafından II. Mahmud'un isteği üzerine bir daha tamir ettirildiği öğrenilir. Bağdat yolundan giden yolcuları

ikinci kademe uğurlama yeri olan Selamiçeşme'nin kitabeleri evvelce kazınmışken, 1961'de bir müteahhitin gayreti ile yemden işlenmiştir.

Bağdat yolu, şimdiki Caddebostan semtinde, sol tarafta Çukurçeşme olarak adlandırılan bir menzil yerine sahip bulunuyordu. Evvelce arkasında bir namazgah sofası olan bu kitabesiz çeşme, önce bir evin bahçe duvarına bitişik olarak kalmış, yakın tarihlerde de arkasında kurulan bir restoran yapılırken yok edilmiştir. İhyası için 1991'de yapılan girişimler sonuçlanmamıştır.

Çınardibi semtinde çok yaşlı bir çınarın bulunması burada da evvelce bir menzilin bulunduğuna işaret sayılabilir. Nitekim uzun yıllar açık hava tiyatrosu, sonraları sinema olarak kullanılan bu yerde yakın tarihlerde modern bir cami yapılırken buranın Valide Sultan vakfı olduğu ileri sürülmüştür. Zaten C. Von der Goltz'un haritasında bu yerde Çoban Çeşmesi adıyla bir çeşme işaretlenmiştir.

Bağdat Caddesi kenarındaki menzil yerlerinden biri de Bostancı'da Çatalçeşme denilen yerdedir. Sağ tarafta olan namazgah yıllar önce herhalde Vakıflar İdaresi tarafından satıldığından, yaşlı çınar ağacı binaların arasına sıkışmıştı. 1991'de ağaç kesilerek ortadan kaldırıldı. Karşı tarafta olan çeşmesi ise 1946-1947'de yerinden sökülerek geriye alındı. Esas kitabesine göre İstanbul'un çok az sayıdaki en eski çeşmelerinden olan bu küçük anıt, 957/1550'de büyük ihtimal ile İhsan adında bir kişi tarafından vakfedilmiş ve ikinci kitabesine göre de 1282/1865'te

Hâce Mahtume Hatun'un cariyesi Hâce Narkerâb Kalfa tarafından ihya edilmiştir.

Bağdat Caddesi'nin İstanbul Belediyesi sınırlarının ucunda olan Bostancı menzili ise evvelce Bostancıbaşı kolluğunun önünde olan birkaç yaşlı ağacın gölgelediği, geniş bir namazgah ve bir çeşme ile işaretlenmişti. Çeşme ve kible taşı son yıllarda birkaç defa yer değiştirmiş ve son olarak da çok çirkin bir biçimde yan yana dikilmiş, namazgah sofası ise ortadan kalkmış, sadece ağaçlar kalmıştır. Ahşap bir bina olan Bostancıbaşı kolluğu da, Bostancı Karakolu olarak uzun yıllar hizmet ettikten sonra son yıllarda yıktırılmıştır. Önceki mimari bütünlüğünü kaybetmiş olan çeşme, daha eski bir çeşmenin ihyası suretiyle II. Mahmud tarafından 1247/1831'de yaptırılmıştır.

Bağdat Caddesi, bu menzillerin hemen yanında olan, klasik üslupta mima-rili köprüde sona ermektedir. Bu köprüden itibaren tarihi yol, Küçükalyı-Malte-pe-Kartal-Pendik yönünde değişik adlar alarak uzanır. Bağdat Caddesi'nin iki yanındaki arazilerde geniş bahçeler içinde Batı üslubunda büyük köşkler, II. Ab-dülhamid döneminin (1876-1909) sonlarına doğru yapılmaya başlamıştır. S. Muhtar Alus'un yazdığına göre, Papazın-bağı denilen yer, I. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda oldukça ünlü bir mesire ve eğlence yeri idi. Aynı yerlerde Ali Paşa'nın köşkü bulunuyordu. Bağdat Caddesi'nin Kızıltoprak semtine

kavuştuğu yerde, sol tarafta Maarif Nazırı Zühdî Paşa'nın büyük ahşap köşkü vardı. Zühdî Paşa, aynı yerdeki ilk köşkünün yanması üzerine bu ikincisini yaptırmış; Cumhuriyet döneminde Kadıköy Kız Orta-okulu'na dönüştürülen bu büyük yapı da 1940'larda yanarak yok olmuştur. Köşkün yanında olan Zühdî Paşa ailesinin mezarları, oradaki caminin az berisinde hâlâ durur.

S. Muhtar Alus, Bağdat Caddesi'nden istasyona çıkan yol üstünde bazı köşk-

leri sayar. Cadde üzerinde ise Kâzım Paşa ile adını vermediği bir mollanın köşklerini bildirir. 1940'lara kadar, Kalamış'a ayrılan caddenin kenarında çok büyük bir köşk bulunuyordu. Solunda Hakkı Paşa'nınki ile Hüseyin Avni Paşa'nın damadı Reşid Paşa'nın köşkleri vardı. Sağdaki Abacıbaşı Köşkü sonra Esad Paşa'nın olmuştur.

Yine S. Muhtar Alus'un yazdığına göre, Bağdat Caddesi'nin sol tarafında, sadrazam yaveri Cemal Paşa'nın bağları, bostanları, kebir havuzu, kaskatları ve sayfiyegâhı, sağda sonradan yapılan cami (Erenköy-Galip Paşa Camii), Şem-seddin Sami'nin köşkü, yanında Dr. Celal İsmail Paşa'nın yazlık ve kışlığı, ilerisinde tek tuk evler yer alırdı. Şaşkın-bakkal'daki ağaçların altı pazarları Hiris-tiyanlarla dolar, laternalarla ve mandolinlerle horalar tepilirdi. Buradaki köşklere kime ait olduğu kesinlikle anlaşılamayan bir tanesi Şemseddin Sami Bey'inkinden sonra geliyordu. Bunun büyük havuzu çok yakın tarihlere kadar Bağdat Caddesi'nin kenarında görülebiliyordu. Havuzun iki yanından köprülerle tam ortasındaki yuvarlak bir müzik kameriyesine geçiliyordu. Köprüler ve kameriye, 19. yy sonlarında köşk ve saray bahçelerinde moda olan ağaç taklidi olarak betondan yapılmıştı.

Bağdat Caddesi'nin etrafında seyrek olarak bazı ufak ahşap köşkler 20. yy'ın başlarında yapılmıştı. Bunlar arasında Suadiye ile Bostancı koylarını ayıran burnun üzerinde Mabeyinci Sadi Bey'in köşk ve yalısı bulunuyordu. Girişi Bağdat Caddesi üzerinden olan köşkün arazisi çok geniş olup, iki tarafı ağaçlı bir yoldan ahşap köşke bağlantı sağlanmıştı. Bir tarafı Bağdat Caddesi, diğer tarafı denizle sınırlanan köşkün, denize uzanan burnun üstünde içinde fıskiye havuzu olan tek katlı kagir bir müstemilatından başka koruluk halindeki bahçesinde hizmet binaları, çok büyük bir li-

monluk (sera), meyve ve sebze porter-leri de vardı. Bir süre kır kahvesi olan arazi parsellenirken, ahşap köşk de yandı. Bugün yerinde birçok sokak ile yüksek apartmanlardan meydana gelen mahalleler bulunmaktadır.

Bostancı'ya yakın bölümdeki iki katlı ahşap köşklere bazıları ise, I. Dünya Savaşı'nda Cihangir yangınında evleri yananlar tarafından inşa ettirilmiştir. Bunlar 1950'lerden itibaren peyderpey yıktırılarak, yerlerine önce bahçeli kagir villalar yapılmış; 1970'lerden itibaren bu villalar da yerlerini, belediye imar mevzuatı ancak beş kata izin verdiğinden, bu ölçüde apartmanlara bırakmışlardır. Yalnız tam

Çatalçeşme'nin yanında 1935'ten sonra devrin bakanlarından Tahsin Coşkan tarafından satın alınan güzel ahşap köşk durmaktadır. Suadiye'de yine cadde kenarında olan üç katlı "Yağcıların Köşkü" denilen yapı da yakın tarihlerde ortadan kalkmıştır.

Bağdat Caddesi'nin, şehir sınırına yaklaştığı yerde, Bostancı'da son önemli köşkler, cadde ile deniz arasında bulunan, Anadolu-Bağdat Demiryolları Genel Müdürü, İsviçreli Huguenin'in 1900' e doğru yaptırdığı muhteşem köşkler ve parktır. Cadde kenarında, aslında etrafı yüksek duvarla çevrili sebze bahçesi olan malikâne, deniz tarafındaki parkın içinde, Batı üslubunda iki köşk halindedir (bak. Bostancı).

Bağdat Caddesi'nin canlanması 1930' lu yıllarda Mustafa Güler Bey'in Suadiye Plajı'nı yaptırması ile gerçekleşmiştir. Mabeyinci Sadi Bey Korusu'nun yanındaki koyda ilk tesislerini kuran Mustafa Bey, plajına Moda ve Altinkum plajlarının müşterilerini çekebilmek için, koyu kırmızı renge boyalı dört otobüs yaptırarak (bu yıllarda otobüsler kamyon şasisi üzerine yapılırdı), İstanbul halkının Kadıköy İskelesi'nden Suadiye Plajı'na geliş ve dönüşünü sağlamıştı. Bir süre sonra asfalt kaplanan Bağdat Caddesi

İstanbul'un Anadolu yakası gençliğinin yaz aylarında saat 17.00'den genellikle 20.00'ye kadar trafik olmadığı için rahatça gezinti yaptığı bir arter oldu. "Asfalta çıkmak" denilen bu akşam gezintileri ancak 1950'lerde sona erdi. Bu "asfalt piyasalarında kalabalık arasında, zarif süvari giyimi içinde güzel atının üstünde gezintiye katılanlar da vardı-. Bunlardan biri, İstiklal Savaşı sırasında İçerenköy'de Rum çetecilere karşı çarpışan, sonra Bostancı'da imar mevzuatına aykırı gazino ve otel yapmasına göz yumulan Şaban'ın kızı, bir diğeri Şaşkın-bakkal'da oturan "Atlı Muazzez" olarak adlandırılan genç bir hanım ile, onlara heveslenerek atıyla caddeye çıkan ve sonra atını zapt edemeyen lise öğrencisi Zülâl Ece idi.

Bağdat Caddesi'nin iki yanındaki araziler, 1935'ten sonra küçük parsellere bölünerek, buralara genişçe bahçeler içinde, genellikle iki katlı küçük villalar inşa edilmiştir. Bunların fotoğrafları 1935-1940 arasında çıkan *Arkitekt* ve *Yedigün* dergilerinde görülür.

Bağdat Caddesi kenarında yeni apartmanlar yapılırken, aralarındaki parsellerde Fenerbahçe Lisesi ile Semiha Şakir Lisesi de inşa edilmiştir. Bugün Bağdat Caddesi, blok apartmanların altında geniş vitrinli mağazaları, banka şubeleri, caddeyi dört dizi halinde işgal eden yoğun trafiği ile tamamen değişik görünümlü bir anacadde olmuştur.

Bibi. C. von der Goltz, *Karte der Umgegend von Konstantinopel*, Berlin, ry, 1:100.000; *istanbul* Şehremaneti (Necip Bey), *İstanbul Rehberi*, İst., 1918, Anadolu yakası paftası; Ergin, *Rehber*; S. M. Alus, "Yoğurtçudan Bağdat Caddesi Boyu", *Akşam*, Şubat 1938; S. Eyice, "İstanbul-Şam-Bağdad Yolu Üzerindeki Mimari Eserler, I-Üsküdar-

Bostancıbaşı Derbendi Güzergâhı", *TD*, S. 13 (1958), s. 81-110; M. K. Özergin, "Üsküdar-Bostancıba-şı Derbendi Güzergâhı Kitabeleri", *TD*, S. 13 (1958), s. 111-132; R. E. Koçu, "Bağdat Yolu-Caddesi", *ISTA*, IV, 1811-1814.

SEMAVİ EYİCE

BAĞDAT KÖŞKÜ

Topkapı Sarayı(->) manzumesi içinde dördüncü avluda yer alan yapılardan biridir.

Bağdat Köşkü (Bağdat Kasrı) IV. Mu-rad tarafından yaptırılmıştır. 1624'te Sa-feviler tarafından ele geçirilen Bağdat'ın 1638'in son günlerinde yeniden fethedilmesinin hatırası olarak bu adla anılmıştır. Naîmâ, Bağdat seferini anlatırken köşkün inşaatının sefere çıkılırken em-redildiğini ve yapımının bir yıl içinde tamamlandığını bildirir. IV. Murad'ın Bağdat seferi bir yıl iki ay sürdüğüne göre Bağdat Köşkü'nün inşası 1639'da gerçekleşmiş olmalıdır. İç süslemelerin ise bir süre daha devam ettiği tahmin edilebilir.

Ahmed Refik'in (Altınay) kaynak göstermeksizin belirttiğine göre köşkün mimarı, Mimarbaşı Hasan Ağa'dır. Oysa bu tarihlerde hassa başmimarının Kasım Ağa olması gerekir. Sedat Hakkı Eldem de Bağdat Köşkü'nün mimarının Kasım Ağa olabileceğini muhtemel görmüştür.

19. yy sonlarına doğru Bağdat Köşkü revaklarının araları demir çerçeveli bir camekânla kapatılmıştı. II. Abdülhamid (hd 1876-1909) bu camlı galerinin bir bölümünü döşetmişti. Padişah ramazan ayının on beşinde saraya geldiğinde bir süre bu dar aralıkta dinlenirdi. Bu oda ve camekân yakın tarihlerde kaldırılmıştır.

Bağdat Köşkü, Topkapı Sarayı manzumesinin en güzel ve ilk şekli bozulmaksızın günümüze gelmiş bir parçasıdır ve Türk köşk mimarisinin şaheserlerinden sayılır. Sarayın "Şimşirlik" ve "İncirlik" denilen iki bahçesinin birleştiği yerde 7 m yüksekliğinde kemerli bir bodrum katı üstüne oturtulmuştur. Haliç ve Marmara'ya, Galata ve Beyoğlu semtlerine hâkim bir konumdadır.

Köşkün ana mekânı dört tarafında çıkıntılar olan bir sekizgen biçimindedir. Dikdörtgen çıkıntılar birer sivri ke-

BAĞDAT VAPURU

532

533

BAĞLARBAŞI

merli eyvan şeklinde orta mekâna açılırlar. Ortasında bir aydınlık feneri bulunan kurşun kaplı bir kubbe orta mekânı örter. Çok dengeli bir planı olan

köşkün bir tarafına dikdörtgen planlı ve üstü aynalı tonoz ile örtülü bir oda eklenmiştir. Bu odanın duvar kalınlığı içine ustalıkla gizlenmiş bir hela bulunur. Baklavalı başlıklı mermer sütunlara sahip bir revak köşkün etrafını dolaşır. Bu sütunlara oturan çift renkli taşlardan işlenmiş sivri kemerler kurşun kaplı geniş bir saçağı taşımaktadır. Sütunlar arasında mermer şebekeli korkuluklar vardır.

Bağdat Köşkü'nün esas girişinin üstünde Farsça bir beyit yazılmıştır. Dış duvarları renkli taş kaplama ve çiniler süsler. Kuzey rüzgârlarına maruz kalan bu çiniler büyük ölçüde zarar görmüş ve bazı yerleri de kötü biçimde tamir edilmiştir. Kapı seviyesinden itibaren beyaz zemin üzerinde narçiçeği ve enginar yapraklı çiçeklerle bezenmiş olan çiniler klasik devir Türk çini sanatının son ve güzel örnekleridir.

Köşkün içindeki ocağın altın yaldız kaplamalı muhteşem bir davlumbazı vardır. Ocak ince uzun bir baca ile dışarıya bağlanmıştır. Planda çıkıntı olarak görülen hücrelerin içlerinde sedirler yer almaktadır. Bu kısımların ahşap tavanları altın yaldızlı ve bugün artık sayılı denilebilecek ölçüde az örneği kalmış malakâri bir süslemeye sahiptir, iç duvarlar kubbe eteğine kadar çimlerle kaplanmıştır. Ocağın iki yanında bulunan çiniler hem ölçüleri hem de süslemede kullanılan kuş motifleri bakımından son derece nadirdir. İki pencere dizisi arasında ise mavi zemin üzerinde beyaz harflerle yazılmış yine çini bir yazı kuşağı çepeçevre mekânı dolaşır. Dıştan pirinç şebekeli olan alt sıra pencerelerin ve dolapların ahşap kanatları fildişi, sedef ve bağa kakma süslemelidir. Üst sıra pencereler renkli camlı alçı çerçeveli revzenlere sahiptir.

Bağdat Köşkü'nde 360 kadar kitaba sahip bir kütüphane de bulunuyordu. İçlerinde nadir yazmalar bulunan bu kitaplar, Ağalar Camii'nde kurulan ve

Bağdat Köşkü'nün giriş yönünden (solda) ve bahçeden (sağda) görünüşleri.

Fotoğraflar Araş Neftçi

BAĞDAT VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. Yandan çarklı yolcu vapurlarındandı. Basra ile Halep adlı iki de eşi vardı. Anadolu-Bağ-dat Demiryolu Şirketi tarafından 1904'te Almanya'da, Kiel'deki Howaldtswerke tezgâhlarında inşa ettirilmişti. 434 grostonluktu. 54 m boyunda, 7 m genişliğin-deydi. 900 beygirgücünde, üç genleşmeli makinesi vardı. İdare-i Mahsusa adlı deniz işletmeciliği kuruluşuna, bedelleri Haydarpaşa hattı gelirlerinden karşılanmak üzere yaptırılmıştı. Gerçekten zarif, güzel ve rahat bir vapurdu. Beyaza boyanmıştı, yalnızca bacası siyahtı. Baş ve kıç tarafında birinci mevki iki geniş salonundan başka, önemli kişilere ayrılmış özel yan kamaraları da vardı.

Ağustos 1910'da öteki iki eş vapurla birlikte Seyr-i Sefain İdaresi'ne verilen Bağdat, 1918'de sisli bir havada Ada-lar'a giderken Mühürdar önlerindeki

kayalara bindirdi. Sonra Haydarpaşa mendireğinin içine çekildiyse de orada bata-rak dibe oturdu; yalnızca direği ve bacası suyun üzerinde kaldı. Sonra yeniden çıkartılarak onarılıp servise kondu.

"Yeni Kütüphane" adı verilen, içinde saraya ait bütün kitapların bir araya getirildiği merkeze alınmıştır.

Klasik devir Türk sanatının en muhteşem eserlerinden olan Bağdat Köşkü eski Türk yapı geleneklerinin değişik bir uygulamasıdır.

Bibi. *Tarihi Naima*, III, 1442, 1448; H. Et-hem (Eldem), *Topkapı Sarayı*, ist., 1931, s. 23; *Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi*, İst., 1933, s. 135-136; N. M. Penzer, *The Harem*, Londra, 1936, s. 253-255; T. Öz, *Turkish Ceramics*, Ankara, 1953, s. 36, levha LXIII-LXIV; K. Otto-Dorn, *Türkische Keramik*, Ankara, 1957, s. 132; Melek Celâl Lampe, *Le vieux se-raü deş Sultans*, ist., 1959, s. 80; Koçu, *Topkapı Sarayı*, 108-112; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, I, 298-318; Eldem-Aksozan, *Topkapı Sarayı*, 28-29; F. Davis, *The Palace of Topkapı in Istanbul*, New York, 1970, s. 180-184; H. Tezcan, *Köşkler*, İst, 1978, s. 10-13; Ab-durrahman Şeref, "Topkapı Sarayı Hümayunu", *TOEM*, II/7 (1327), s. 411-414; Ahmed Refik (Altınay), "Bağdat Kasrı", *Cumhuriyet*, (24 Mayıs 1935); E. H. Ayverdi, "Bağdat Köşkü", *İSTA*, IV, 1804-1808; S. Eyice, "Mimar Kasım Hakkında", *Belleten*, LXIII/172 (1979), s. 767-808; ay, *Topkapı Sarayı*, İst., 1985, s. 35; ay, "Bağdat Köşkü", *DİA*, IV, 444-446.

SEMAVİ EYİCE

Bağdat Vapuru Moda İskeleyi'ne yanaşıyor. *Salâbaddin Giz*

Daha çok, Moda-Kalarmış-Caddebostan hattında kullanıldı. II. Dünya Savaşı sırasında, 1940'ta araba vapuru haline getirildiyse de dengesi bozuk olduğundan uzun süre çalıştırılmadı. Ekim 1954'te hizmet dışı bırakıldı. Hâlâ çalışabilir durumdaki makinesi, 1956'da yapılan "Karamürsel" araba vapurunda kullanıldı.

ESER TUTEL

BAĞLAR

Bizans döneminde, özellikle manastırların çevresinde üzüm bağları olduğu (bak. Adalar), Heybeliada ve Büyüka-da'daki bağlarda üretilen üzümlerden yapılan şarapların ünü bilinmektedir. Yine Bizans döneminde Boğaz'ın Rumeli yakasında Rumelikavağı'ndan Büyük-dere'ye doğru bağlar bahçeler bulunduğu, Anadolu yakasında Fenerbahçe'den bugünkü Pendik'e uzanan bölgede bağ yetiştirildiği eski kaynaklarda ve gezi notlarında geçmektedir. Ancak, Osmanlı döneminde "bağ" sözcüğü üzüm bağından daha geniş anlamda, meyve bahçelerini de içeren biçimde kullanılmıştır. İslam dini şarabı yasakladığından şarap yapımını hedefleyen yaygın bir bağcılık Osmanlı döneminde görülmez. Buna karşılık Osmanlı dönemi İstanbul'unda meyve bağları

yaygındır. Ayrıca çeşitli üzüm türlerinin büyük özenle yetiştirildiği üzüm bağları da elverişli yörelere ve saray bahçelerine dağılmıştır.

Kentin, gerek üzüm gerekse meyve bağlarının yoğun ve ünlü olduğu bölgeleri, Anadolu ve Rumeli yakası Boğaziçi köyleri; Çamlıca ve etekleri, Yakacık, Bağlarbaşı(->) bölgesi; Üsküdar'dan Erenköy, Göztepe, Maltepe'ye kadar yayılan alan; Kadıköy'den Fenerbahçe'ye uzanan kesim; Kartal, Pendik çevresi; Rumeli tarafında Topkapı Maltepe'si; Ayas-paşa'dan Kabataş'a doğru inen sırtlar ve nihayet Adalar'dır. Eski bağların en ünlülerinin nerelerde bulunduğu bugünkü semt, sokak ya da durak adlarından da çıkarılabilir: Örneğin Bağlarbaşı, Valde-bağı, Papazınbağı, Viranbağ, Dolaybağ-ları ve kentin çeşitli yerlerindeki Bağo-daları adını taşıyan sokaklar vb.

Eremya Çelebi Üsküdar tepelerinden Çamlıca'ya kadar sağlı sollu uzanan çoğu Ermenilere ait bağlardan söz eder. Yine Kadıköy'den Fenerbahçe'ye yayılan bölgenin gözleri okşayan bağlarla örtülü olduğunu söyler. Bu bağların bir bölümü zaman zaman sökülüş ya da hastalık girdiğinden kavrulup kırılmıştır. 19. yy ortalarında, meyve ağacı ve çeşit çeşit bağ kütüğü yetiştirme merakının saray çevresinde yaygınlaştığı görülür. Dönemin bağ meraklılarının başında, Hekimbaşı Salih Efendi ve bağ merakını ondan aldığı söylenen, Abdülme-cid'in annesi Bezmiâlem Sultan bulunmaktadır. Bugün de Valdebağı olarak bilinen yörede 1848'de Valide Sultan, içinde 573 ayrı cins meyvenin ve üzümün yetiştiği dillere destan bir bağ kurmuşdur. Bu bağda 206 armut, 98 el-

ma, 25 ayva, 43 şeftali, 13 vişne, 31 kiraz, 21 kayısı, 9 nar, 11 incir, 11 dut, 15 muşmula, 59 üzüm, 31 portakal türü yetiştiği yazılmaktadır. Bu değişik türler gerek yurtdışından, gerek imparatorluğun çeşitli yörelerinden, gerekse İstanbul'un bağlarından getirtilmiştir.

Çavuşüzümünün en iyisinin Valde-bağı'nda, Pendik civarındaki Dolaybağ-ları'nda, Kurbağalıdere'deki Dereba-ğı'nda yetiştiği; Göztepe-Maltepe arasındaki bağlarda bir, hattâ iki ay süren üzüm panayırı yapıldığı; Maltepe bağlarında panayır boyunca eğlenceler düzenlendiği kaynaklarda belirtilmiştir.

Üzüm bağlarına çıkma ve buralarda eğlenme mevsimi, ağustos sonu, eylül başlarıdır. Meyve bağları ise, hangi meyvenin mevsimiyse ona göre şenlenir. Boğaz sırtlarındaki bağlar, ilkbahar ve yaz aylarında tercih edilmiştir. Gerek üzüm gerekse meyve bağları, 20. yy'a doğru daralmaya ve bakımsızlaşmaya başlamışsa da Çamlıca eteklerinde, Ada-lar'da, Maltepe tarafında ve Boğaz'ın Rumeli yakasında yer yer küçük bahçeler halinde 1950'lere kadar varlığını korumuş; 1950'lerden, hele de yapılaşmanın hız kazandığı 1970'lerden sonra, birkaç meraklının özel bahçeleri dışında, bütünüyle yok olmuştur.

Osmanlı döneminde bağların bakım ve işletmesiyle uğraşanlar, çoğunlukla

Arnavutlar, Rumlar ve Ermenilerdi. Saray mensuplarının ve devlet ricalinin bağlarında bahçıvan olarak Arnavutlar çalışırdı. Boğaziçi köylerinde bağ işle-tenlerse daha çok Kumlardı. Adalar'da yakın zamanlara kadar süren bağcılık yine Rumların, yer yer de Ermenilerin elindeydi.

.Günümüzde, İstanbul'un bağlarının yerinde evler, apartmanlar, asfalt yollar, beton bloklar veya eski günleri hatırlatan durak levhalarından başka bir şey kalmamıştır.

Bibi. "Bağ ve Bahçe", *İSTA*, III, 959-963; "Bağ, Bağlar, Bağcılar", *IKSA*, II, 1790; Kö-mürçiyen, *İstanbul Tarihi*, 48-49, 68; Erde-nen, *Adalar*; Evliya, *Seyahatname*.

İSTANBUL

BAĞLARBAŞI

Bağlarbaşı semti, Üsküdar yönüne doğru Selamsız ve Fıstıkağacı, Kadıköy yönüne doğru Nuhkuyusu, Kısıklı yönüne doğru Altunizade, Beylerbeyi yönüne doğru Nakkaştepe arasında kalan, Üsküdar İl-çesi'ne bağlı bölgeyi kapsar. Semtin çok eskiden tümüyle bağlık bir arazi olduğu; Ermeni manastırının bağı olan bölgeye manastır anlamına gelen "vank" sözcüğünden "Vankınbağı" da dendiği bilinmektedir. Sonraları bağlık arazinin başladığı yere "Bağlarbaşı" denmiş ve semt bu adla anılmaya başlamıştır.

Kaynaklara göre, uzun yıllar Kudüs'e kervan götüren Atam adlı bir Ermeni deveci, 1700'lerde bu bölgedeki bağlık bir araziye satın alarak merzarlık yapılmak üzere semt halkına bağışlamıştır. 1718'de ölen Atam'ın mezarı, mezarlık

haline getirilen bu bağda, ilk gömüldüğü yerdedir. Osmanlı mimarisinin değerli kalfalarından Balyanlar da (bak. Balyan ailesi) aynı mezarlıkta yatmaktadırlar. Ermeni edebiyatının ustalarından Mateos Zarifyan'ın ve Bedros Turyan'ın mezarları da buradadır.

Bağlarbaşı Meydanı'ndan ilahiyat fakültesine doğru inen caddenin sol yakası tümüyle mezarlıktır. Bu mezarlık Rum ve Ermeniler arasındaki uzun tartışma ve kavgalardan sonra, iki başı Ermeni mezarlığı, ortası Rum mezarlığı olarak üçe bölünmüştür. Eskiden arka tarafında, tam Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin karşısında Yahudi mezarlığı vardı. Bu alan bugün belediyenin park ve bahçeler müdürlüğü olarak kullanılmaktadır.

Osmanlı döneminde semtte çoğunlukla Ermeniler, az sayıda da Rum oturduğundan camiler oldukça yenidir. İslam Enstitüsü Camii, Beylerbeyi'ne inen yol üzerinde Hacı Yakub Kazdal Camii, Üsküdar yolu üzerinde Kuruçeşme Camii ve otobüs garajının karşısındaki Bağlarbaşı Camii hep yeni yapılardır.

Kiliseler ise oldukça eskidir. Bağlar-başı'nda Ermenilere ait iki kilise vardır.

Yenimahalle'deki Surp Garabet Kilisesi 15. yy'da Vanlı Despot Zakarya tarafından yaptırılmıştır. 1727'de Patrik Ohan-nes Golod binayı yenilemiş, Kudüs'e giden hacılar için bir de manastır yaptırmıştır. Kiliseye bağlı olarak 1844'te "Ce-meran" okulu yapılmış, fakat bina 1887' de yanmış, 1888'de yeniden inşa edilmiştir. Bugün "Semerciyan Cemeran İlkokulu" olarak öğretim görevini sürdürmektedir. İkinci Ermeni kilisesi, Selam-sız'daki Surp Haç Kilisesi'dir. 1697'de Papaz Abraham tarafından inşa edilmiştir. Abraham'ın mezarı kilisenin bahçe-sindedir. Patrik Gblod, 1727'de binayı yenilemiş, daha sonra 1830'da bina halkın bağışlarıyla bir kez daha yeni baştan yapılmıştır.

Semtteki tek Rum kilisesi Rodoslu taş ustalarının kendi ibadetleri için 1804'te inşa ettikleri Profotis İlyas Kilisesi'dir. 4.000 m2'lik bir bahçe içindeki bu bina, İstanbul'daki kiliselerin en büyük ve en bakımlılarından biridir. İçindeki ikonalar ve avizeler çok değerlidir. Kilisenin karşısındaki Profotis Okulu, bugün Doğu Anaokulu olarak kullanılmaktadır. Rum anaokulu ise Altı-Yedi Eylül Olayları(-») sırasında yakılmıştır.

Semtteki diğer eski ve yeni okullar şunlardır: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Üsküdar Amerikan Kız Koleji (şimdi karma), Cumhuriyet Lisesi, Özel Belde Deneme Lisesi, eski Fransız erkek ve kız okulları (sonra 48. İlkokul, şimdi Bağlarbaşı İlkokulu), Tibrevank Rahip Okulu (şimdi Surp Haç Lisesi), Nersesyan Yermoniyen İlkokulu, Kalfa-yan Kız Yetimhanesi İlkokulu, Hayuh-yats Okulu (kapanmıştır), Garabetyan Okulu (kapanmıştır), Berberyan Okulu (kapanmıştır).

Bağlarbaşı ile Altunizade(-*) semtle-

BAĞODALARI MESCİDİ

534

535

BAHARİYE

Melling'in Eyüp'ü betimleyen deseninde Bahariye'nin bir bölümü ve Bahariye adaları görülüyor, 18. yy. *Ara Güler fotoğraf arşivi*

Bağlarbaşı

istanbul Ansiklopedisi

rinin birleştiği yerde, son yıllarda Altunizade Kültür Merkezi kurulmuştur. Binada 200 kişilik tiyatro salonu, konferans ve sergi salonları vardır. Etkinlikleri arasında org, solfej, Türk sanat müziği, ut, gitar, bale, aerobik, resim ve tiyatro dersleri yer almaktadır.

Sanat yönünden Bağlarbaşı semtinin geçmişi zengindir. Eskiden "Frenk Tepesi" denilen yerde büyük bir tiyatro vardı. Bugün ilahiyat fakültesinin

kurulduğu, "Çiftlik Gazinosu" adı verilen arazide de büyük bir tiyatro ve Napolyon Konser Salonu bulunuyordu. Ayrıca Beyleroğlu Bahçesi, Çırağan Bahçesi, Kalfanın Bağı Tiyatrosu gibi açık hava tiyatrolarında, aralarında Minakyan, Karakaş, Agopyan Candaş, Zarifyan, Apelyan, Agavni Necip, Ertuğrul Sadi Tek, Raşit Rıza, İsmail Dümbüllü, Tevfik ince, Şevki Şakrak'ın da bulunduğu birçok ünlü oyuncu sahneye çıkmıştı. Geçmişte, semtin bir de ahenk ve fanfar takımı vardı.

En eski sakinleri Ermeniler ve Rumlar olan, 19. yy'dan itibaren de seçkin kişilerin yaşadığı bu semti Osmanlı sarayı mensuplarının konakları süslerdi. Bunlardan Abdülmecid Efendi Kasrı oldukça iyi durumda korunmuştur ve halen Yapı ve Kredi Bankası'nın dinlenme yeridir. Son yıllarda Koç Holding, Şark Sigorta gibi büyük firmalar da genel müdürlüklerini bu semte taşımışlardır.

Bağlarbaşı'nda iki spor kulübü vardır: Bağlarbaşı Spor Kulübü ve Gökspor. Eskiden Bağlarbaşı Meydanı'nda Aslan'ın Gazinosu denen bahçeli lokantanın arkası futbol sahasıydı. Şimdi bu alanda apatmanlar ve Gençlik ve Spor II Müdür-lüğü'ne bağlı spor tesisleri bulunmaktadır. Tesisler üç kapalı salondan oluşmak-

ta ve basketbol, voleybol, jimnastik, karate ve bale çalışmaları yapılmaktadır.

Bağlarbaşı'ndan Üsküdar'a inen yol üzerinde Selamsız Mahallesi (eski adı Selamiye) ve burada Çinili Karakolu vardır. Bu bina 1842'de Sultan Abdülmecid tarafından hassa askeri için yaptırılmış, sonra maliye ve itfaiye binası olarak da kullanılmıştır. Arkası eskiden mezarlıkken, sonraları mezarlık kaldırılarak buraya Belediye Evleri yapılmıştır.

Selamsız geçmişte Çingenelerin oturduğu bir mahalleydi. Buraya Çingene Mahallesi de denirdi. Çingene aileleri arasındaki kavgalar adeta seyirlik bir gösteriye dönüşürdü. Kalabalık seyirci topluluklarının izlediği bu kavgaların özelliği, tarafların üstünlüklerini kanıtlamak için mallarını birer birer sokağa taşımaları ve şarkılı sözlü taşlamalarla karşı tarafı alt etmeye çalışmalarıydı. Semtın diğer yanları gibi bu bölge de günümüzde hızlı bir yapılaşmaya sahne olmuş; folklorik öğelerini yitirmiştir.

TUNA BALTAÇIOĞLU

BAĞODALARI MESCİDİ

Fatma Hatun adıyla da anılan bu mescit, Beyoğlu İlçesi'nde, Kabataş sırtlarında, Ömeravni Mahallesi'nde, Beyodaları Sokağı ile Bağodaları Sokağı'nın (Tarık Zafer Tunaya Sokağı) birleştiği köşededir.

Tersane Emini Hüseyin Efendi'nin kızı Fatma Hatun tarafından 1117/1705-06'da yaptırılmıştır. Kitabesine göre, bir yangın geçirmiş ve 1839'da Ali Paşa mescidi ihya ettirmiştir.

Kagir duvarlı ve ahşap çatılı yapı, yolun eğimine göre belirlenmiş yamuk bir plan

gösterir. Sokak üzerindeki sade kapıdan küçük bir hazırlık mekânına girilir, buradan da merdivenlerle bodrum katma inilir. Harim bölümünde, taş bir merdivenle çıkılan fevkani mahfil bulunur. Duvarlar son yıllarda yarıya kadar mermerle kaplanmıştır. Mermer mihrap ve minber oldukça basittir. Mescit, altta uzun dikdörtgen, üstte ise küçük pencerelerden ışık almaktadır.

Kuzeybatıda, kare kesitli bir kaide üzerine oturan bodur minaresi kesme taştandır. Şerefe altı, kalın bir konsol dizisiyle desteklenmiştir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 87; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 9; *İSTA*, X, 5578.

TARKAN OKÇUOĞLU

BAHARATÇILAR

Baharat, yemeklerin ve bazı yiyeceklerin tadını, çeşnisini, kokusunu değiştirmek, hazmını çabuk ve kolay hale getirmek amacıyla kullanılır, bitkilerin kök, gövde kabuğu, soğan, çiçek, tepecik, meyve, tohum ya da yaprak gibi bölümlerinin kurutulmasıyla elde edilir. Bu maddelerin pek çoğu İstanbul'a Hindistan'dan ve Uzakdoğu'dan gelirdi.

İlaç, kutsal yağ ve merhem hazırlanmasında kullanıldığı gibi afrodizyak olarak da kullanılan baharat, dinsel törenlerde rahiplerin yararlandığı maddeler arasında da yer almış, bazılarından da adak olarak yararlanılmıştır.

7. yy'a kadar Bizans İmparatorluğu, Hindistan'dan ve Uzakdoğu'dan gelen her türlü baharatın toplandığı limanların çoğunu sınırları içinde bulundurduğundan temininde herhangi bir güçlükle karşılaşılmıyordu. Daha sonraki yüzyıllarda Konstantinopolis'e baharatın, kuzeyden Trabzon, güneyden ise Dimyat (Mısır) yoluyla ulaştığı biliniyor. 627'de İran seferine çıkan Herakleios (hd 610-641), Deştgerd'deki hükümdar sarayını zapt ettiğinde, ele geçen ganimet arasında biber, zencefil, sarısabır otu da zikredilmiştir.

10. yy'da Arap tacirlerin Bizans İmparatorluğu'nun çeşitli limanlarına karanfil, sarısabır, kara ve sarı helilenin yamsıra o zamana kadar pek bilinmeyen hindis-tancevizini de taşıdıkları biliniyor. 13. yy'da Çin'den getirilen baharat arasında biber, kakule ve havlıcan kökü de bulunuyordu. Büyük gezgin Marco Polo'nun ailesi de 1250'lerde Konstantinopolis'e gelmiş, Galata'da bir ticarethane açarak kürk ve baharat ticaretine başlamışlardır. *Marco Polo Seyabatnamesi'tide* de Ortadoğu ve Uzakdoğu ile ilgili bilgiler verilirken baharat ve baharatçılık konusuna da değinilmiştir.

Konstantinopolis'e baharat sevk eden ülkeler arasında pelin ve ravent üreten Rusya da vardı. 14. yy'da Konstantinopolis'e baharatın en çok Trabzon üzerinden geldiği biliniyor. Daha sonra baharat pazarına Magosa (Kıbrıs) ve İskenderiye' nin de (Mısır) katıldığı görülmektedir.

İstanbul'un fethiyle birlikte şehirdeki esnafa fazla dokunulmamış, bu arada

baharatçılar da eski faaliyetlerini devam

ettirmişlerdir. Bizans döneminde baharat ticaretini elinde bulundurduğu bilinen üç ailenin fetihten sonra da bu işe devam ettikleri sanılıyor.

Osmanlı döneminde İstanbul'da toptan baharat ticareti yapanlar Büyük Valide Hanı, Vezir Hanı gibi merkezlerde yerleşmişlerdi. Perakendeciler ise Bizans döneminde olduğu gibi Meşe (Di-vanyolu) üzerindeydi. Daha sonra yapımı 1664'te tamamlanan Yeni Cami Külliyesi içinde yer alan ve bir zamanlar Yeni Çarşı diye de anılmış olan Mısır Çarşısı'ndaki(->) dükkânlara taşındılar.

İstanbul'un değişik semtlerinde de baharatçı dükkânları vardı. Mısır Çarşısı esnafı genellikle aktar-baharatçı sayılırdı. Bu çarşıda ticaretle uğraşan aktarlar(->) aynı zamanda baharat da satarlardı. Evliya Çelebi bu gerçeği kendi döneminde de gördüğünden *Seyahatna-metde* baharatçıları ayrı bir esnaf olarak değerlendirmemiş, sayıları 3-500'ü geçen aktarlar içinde zikretmiş olmalıdır.

İstanbul halkı, güvenilir ve taze olması bakımından Mısır Çarşısı esnafından alışveriş yapar, ihtiyacını buradan temin ederdi. Ayrıca haftanın yedi gününde İstanbul'un her yerinde açılan semt pazarlarında tezgâh kuran seyyar baharatçılar da vardı. Günümüzde gerek Mısır Çarşısı, gerek seyyar pazar esnafı ve gerekse semt aralarında açılmış olan küçük baharatçı dükkânları halkın ihtiyacını karşılamaktadır. Ayrıca bakkal ve marketlerde küçük paketler halinde hazırlanmış baharat da bulunmaktadır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I; N. Baylav, "Baharat, Baharatçılar", *İSTA*, IV, 1841-1842; M. İzer, *Baharatın İzleri*, ist., 1975, s. 9-10; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Ankara,

1975; "Baharat ve Baharatçılar", *İKSA*, II, 970-972; E. Ashtor, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton, 1983; "Baharat", "Baharat Ticareti", *Ana Britannica*, III, İst., 1987, s. 185-187; *Dictionary of Byzantium*, III, 1937-1938.

İSTANBUL

BAHARİYE

Halic'in sonunda, Eyüp İskelesi'nden sonra gelen Bostan İskelesi ile bugünkü Silahtarağa arasında, bayıra yaslanmış dar bir kıyı şeridi üzerinde kurulu, bir zamanların seçkin semti. Bugün Eyüp İlçesi'ne bağlı mahalle.

Yüzyıllar öncesindeki Halic'in doğal güzelliği içinde, bu sakin, yemyeşil, çiçekler, bahçeler arasındaki köşe, birkaç yüzyıl boyunca bir sayfiye semti olmuş, İstanbul elitinin ve sultanların köşkleri, yalıları, sahil sarayları ile süslenmişti. 18. yy sonu ile 19. yy'ın ilk yarısına tarihlenen bostancıbaşı defterleri, yalı sahiplerinin meslekleri ve unvanları göz önüne alındığında, Haliç sahillerindeki en itibarlı Müslüman

yerleşmesinin Bahariye semti olduğunu açıkça göstermektedir. Örneğin Bostan İskelesi ve Bahariye Kasrı(->) ile Eyüp İskelesi ve Defterdar-burnu'ndaki yalıların sahipleri açısından bir karşılaştırma yapıldığında, Melling'in Eyüp semtini resmeden gravüründe de görüldüğü gibi, Bahariye'deki miriye ait görkemli sahilsaraylar ile Eyüp ve Def-terdarburnu'nun mütevazı yalıları arasındaki büyük fark ortaya çıkar. Eyüp gibi dini efsaneler ve gelenekle bezenmiş bir semt ile hemen yanı başındaki zengin, debdebeli Bahariye'de, gündelik yaşam biçimlerinin de çok farklı olabileceği anlaşılmaktadır.

Semtın ne zaman yerleşmeye açıldığı, buradaki günümüzde hiçbir izi kalmamış Kasrı Hümayun'un ne zaman inşa edildiği konusunda söylenceler dışında bilgiye sahip değiliz. Bizans döneminde, yemyeşil görünümü yüzünden buraya Kozmidion adı verildiği, Bahariye adını İstanbul'un fethinden sonra yine aynı nedenle yeşilliği ve çiçeklerle bezenmiş doğası nedeniyle aldığı sanılmaktadır.

İstanbul sahillerinin bir çeşit eğlence ve lüks yaşam merkezleri olan yalılar ve sahilsaraylarla donandığı 18.' yy'da Bahariye Kasrı'nın özellikle itibar gördüğü anlaşılmaktadır. III. Ahmed döneminde Kâğıthane ve Alibeyköy dereleri boyunca Sa'dâbâd(->) ve Asafâbâd isimlerini alan saray ve köşkler yapılırken Bahariye'de de devletin üst kademe görevlileri ile saray mensuplarının, özellikle hanım-sultanların yalılar yaptırdığı, sultanın ve maiyetinin de sis sık Bahariye Kasrı'nı ziyaret ettiği görülmektedir. Özellikle I. Mahmud'un, 1730 isyanı sonunda kısmen tahrip olan Sa'dâbâd yeniden yapıncaya dek ve daha da sonra, bu kasra sık sık geldiği bilinmektedir. Ayrıca bu sahilde öteden beri valide sultan ile sultan kızları, kardeşleri ve kız kardeşlerine tahsis edilmiş olan sahilsaraylar bulunmaktaydı. Bostancıbaşı defterlerinden ve çeşitli kaynaklardan 19. yy başlarında bu saraylardan Bahariye Saray-ı Hümayunu, Beyhan Sultan (daha sonra Hibe-tullah Sultan) Yalısı, Hatice Sultan Yalısı, Esmâ Sultan Yalısı, Çukursaray gibilerini tespit edebilmekteyiz.

Bahariye 18. yy sonuna kadar itibarlı bir sayfiye semti olmaya devam etmişse de, Bahariye Kasrı gözden düşmüş, 19. yy'da ilginin Haliç'ten Boğaziçi'ne kay-

BAHARİYE

536

53 7 BAHARİYE MEVLEVÎHANESİ

B

H

R

D

R

Halic'in sonuna doğru, Bahariye semtinin karşısına rastlayan bölümde, bugün de fark edilen, eskiden Bahariye ya da Haliç adaları diye bilinen küçük adacıklar vardı. 18. ve 19. yy gravürlerinde, bu adacıkların, Halic'in o zamanlar tertemiz, pırlırlı olan sularının üstünde yüzer gibi, çimenlerle kaplı olarak, yükseldikleri görülür.

Hiçbir yükseltisi olmayan, adeta düz yeşil bir halıyı andıran bu adacıklar, daha 16. yy'da İstanbul'un gözde ve seçkin mesire yerlerindendi. Bahariye adalarına Deniz Hamamı Mesiresi adı da verilir, burada suya girip yüzülür, sonra yemyeşil çimenler üzerinde dinlenilirdi. Yine adacıklar çevresinde çeşitli balıklar, özellikle tekir ve kayabalığı ile iri karidesler bol bulunur; kolayca avlanırdı. Bölgeye avcılar ördek avı için de gelirler, bele kadar suya girerek ördek avlarıydı.

Bahariye veya Haliç adaları eski Haliç ve o dillere destan Bahariye semtiyle bir bütündü. Çevrenin yapısının hızla değişmesiyle adacıkların yapısı ve görünümü de değişti. Çevreye ilişkin anılarını aktaranlar, Bahariye adalarının 1920' lerde hâlâ yeşil olduğunu, sahilden adacıklara yüzerek geçilebildiğini, geceleri suların yakamozlandığını anlatıyorlarsa da 1950, hele de 1960lara gelindiğinde Bahariye adacıklarının üstünde çimenden eser kalmadığı, bu toprak parçacıklarının üzerine çevredeki kontrplak fabrikalarının tomruklarının ve çeşitli sanayi çöp ve artıklarının yığıldığı bilinmektedir. Günümüzde Halic'in temizlenmesi ve kurtarılması projelerine bağlı olarak Bahariye adalarının da eski görünümüne kavuşturulması düşüncesi gündeme gelmiş, ancak bu yolda henüz hiçbir somut adım atılamamıştır.

İSTANBUL

Kadıköy Bahariye Opera Sineması'nın yerine yapılan Opera Çarşısı ve trafiğe kapalı olarak yeni düzenlenmiş ana caddeden bir görünüm.

Elif Erim, 1993

masıyla birlikte, örneğin III. Selim ve maiyeti günlük ve mevsimlik göçlerde artık hanedanın Boğaziçi'ndeki saraylarını tercih eder olmuşlardı. II. Mahmud devrinde de Bahariye terk edilmeye devam etmiş, 19. yy ortalarından itibaren hanedan sarayları, görkemli yalılar, sa-hilsaraylar yıkılarak yerlerini sanayi yapıları almaya başlamıştır. II. Mahmud döneminde zaten harabe haline gelmiş olan Bahariye Kasrı ve Hatice Sultan Sa-hilsarayı yıkılmış, yerlerine iplikhane ve kışla yapılmıştır.

Semt 20. yy'dan başlayarak ve 1950' .lerden sonra hızlanarak, sanayi kuruluşlarının peş peşe yerleştiği bir bölge olmuş, Bahariye Mensucat Fabrikası, iplikhanenin yerinde Santral Dikiş Sanayii, kontrplak, briket imalathaneleri, kimyasal madde ve boya fabrikaları, Çıkvaş Vili

Mensucat Sanayii, yağ imalathaneleri, madeni eşya sanayii, Gisla-vet Lastik ve Kauçuk Fabrikası vb semtin 1960'lardaki çehresini belirlemiştir.

Günümüzde Bahariye tümüyle harap ve düzensiz bir sanayi alt bölgesi görünümündedir.

Bibi. "Bahariye" *İSTA*, 1844-1850; Haskan, *Eyüp Tarihi*, 64-66; Evliya, *Seyahatname*, I; Ayvansarayî, *Hadîka*, I.

TÜLAY ARTAN

BAHARİYE

Kadıköy'ün, Moda, Küçükmoda ve Şifa arasında kalan bir semtidir. Adını, havası güzel olduğu için bir zamanlar piknik yeri olarak kullanılmasından aldığı söylenir. Şimdiki Bahariye Caddesi'nin Altı-yol'a doğru giderken sağ tarafı Kalamış Koyu'na bakar. Yayıldığı alanda Pekmez-çoğlu, Cevizlik ve Sakızağacı mahalleleri vardır. Moda ile aşağı yukarı aynı tarihlerde meskûn hale gelmiş olmalıdır.

1960'lara kadar nüfusu oldukça karışıktı. Ermeniler başta olmak üzere Rumlar ve daha az sayıda Yahudiler de yaşıyordu. Ortalama gelir düzeyi her zaman görece yüksek olmuştur.

Semtin can daman anacaddedir. Eskiden adı Bahariye Caddesi iken, orada oturmuş olan bir emekli generalden ötürü şimdi adı Asım Gündüz Caddesi olarak değiştirilmiştir. AltıyoHa, yani Kadıköy'ün öteden beri en işlek alışveriş merkeziyle birleşen bu caddede, bu yüzyılın ilk yarısında bazı sinemalar açılmış; böylece Bahariye Kadıköy semtinin bu tarz eğlence hayatının merkezi

haline gelmiş; bundan sonra da başka dükkânlar, doktor ve dişçi muayenahaneleri için de tercih edilen merkezi bir yer olmuştur.

Bahariye'deki en büyük sinema, 1938' de cadde üstünde açılan Opera Sinema-sı'dır. Küçükmoda yönünde giderken sol kolda kalan bu oldukça şık sinema yakınlarda yıkılmıştır. Bundan sonra, aynı sırada, Süreyya Paşa'nın (İlmen) inşa ettirdiği Süreyya Sineması(->) gelir. Onun tarihi daha erkendir (1926). Yapılış gerekçesi hakkında çeşitli söylenti ve yorumlar olmakla birlikte, asıl amacın Batılı hayat tarzını Türkiye'de yerleştirmek olduğu söylenebilir. Bina bu amaca uygun olarak hayli şık bir şekilde yapılmış, heykel ve tavan resimleriyle, ağır avizelerle süslenmiş, 1950'de Da-rüşşafaka Cemiyeti'ne bağışlanmıştır.

Gene aynı sırada, halkevi olarak yapılan binada Yurt Sineması vardı. Onun karşısındaki, sağ koldan girilen Sakızgü-lü Sokağı'nda (asıl adı Saksıgülü olmalı) ise, semtin en eski sinema salonu bulunur. Burası Kadıköy'deki Ayia Eufemia Kilisesi'nin mülküydü ve Apollon Tiyatrosu adıyla tanınıyordu. Daha sonra Hale Sineması oldu. Şimdi adı Reks'tir (bak. Apollon sinemaları).

Bahariye, Kadıköy'ün sinemalar semti olma özelliğini bugün de sürdürmektedir. Yukarıda sayılanlardan faaliyete devam edenlerin yanısıra, Moda Sineması ve diğer bazı sinema salonları da açılmıştır.

Bahariye Caddesi'nin Altıyol'a birleştiği köşede, Kalamış yönünde bir Katolik kilisesi vardır. 1980'lerde burada, Bağdat Caddesi'ne giden yolun ağzında yol genişletme çalışmaları yapılırken Bizans döneminden kalma bazı mezarlar bulunmuştur.

Gene cadde üstünde, Nisbiye Soka-

ğının köşesinde Ayia Trias Rum Ortodoks Kilisesi vardır. Ayrıca, Süreyya Sineması'nın yanında bahçe içindeki tarihi ahşap bina da Ortodoks kilisesine aittir. Günümüzde Bahariye Caddesi üstünde adliye, maliye gibi devlet daireleri de bulunmaktadır.

Burada bulunan bellibaşlı, kurumlaşmış dükkânlar arasında, Saray Muhallebicisi ile Ermeni kilisesinin yanındaki Ankara Pasta Salonu'nu, Kadıköy yakasının en ünlü ayakkabıcısı Antranik i sayabiliriz.

Moda ile aynı zamanlarda, yani 1960' lardan başlayarak, Bahariye de eski ahşap binaların yıkılıp yerlerini apartmanlara bıraktığı bir semt haline geldi. Bugün semtte eskiyi hatırlatan çok az bina kaldı.

Nisbiye Sokağı köşesinde, bahçesinde cüce heykelleri olan eski ev, eski genelkurmay başkanlarından Asım Gün-düz'e aitti. Celal Esat Arseven ölünceye kadar Yoğurtçu Parkı'na yakın güzel ahşap bir evde oturmuştu. Nâzım Hik-met'in de bir süre burada oturduğu bilinmektedir.

MURAT BELGE

BAHARİYE KASRI

Eyüp'te Bahariye sahil şeridinin sonunda yer alan kasır. Günümüze ulaşmamıştır.

Bostancıbaşı defterlerinden bu kasırdan sonra Alibeyköy'e kadar olan sahanın tamamen boş olduğu anlaşılmaktadır. İlk olarak ne zaman inşa edildiği kesin olarak saptanamamaktadır. Bahariye Kasrı sultanların kısa süreli binişlerinde kullanılmış; 1708 ve 1722'de, geçirdiği önemli tamirat, yenileme ve bahçe düzenlemeleri sonucunda tekrar itibar görmüş, özellikle I. Mahmud devrinde (1730-1754), burada birçok resmi tören yapılmış, elçiler, konuklar ağırlanmış, ziyafetler verilmiştir. Sultanların günlük ziyaretleri sırasında biniş yerlerindeki geleneksel eğlence türlerinden atış talimleri, güreş müsabakaları yapılmış, yemekler yenmiş ve oyunlar oynanmıştır.

19. yy başında sahilde küçük bir bina olan kasır harap durumda idi. Kasra verilen ad sonradan bütün sahilin ismi olmuştur.

Bibi. *İSTA*, IV, 1853-1854; M. Erdoğan, "Osmanlı Mimari Tarihinin Arşiv Kaynakları", *TD*, III/5-6 (1951-1952), s. 64-66; Haskan, *Eyüp Tarihi*, II, 64-66.

TÜLAY ARTAN

BAHARİYE MEVLEVÎHANESİ

Eyüp'te Halic'in Kâğıthane kıyımındaki Bahariye mevkiinde olup adını buradan alan adaların karşısındaydı. Kara tarafı kuzeyde Silahtarağa Caddesi ile sınırlanan mevlevîhane güneyde Halic'e uzanmakta ve cümle kapısı Mevlevîhane Çık-mazı'nın sonunda bulunmaktaydı. Günümüze yalnızca mescidi, oldukça bozulmuş bir şekilde kalabilen mevlevîhanenin diğer yapıları, tekkelerin kapatıldığı 1925'ten itibaren çeşitli nedenlerle tahrip edilerek ortadan kaldırılmıştır.

Bahariye Mevlevîhanesi'nin tarihi, 1622'de kurulan Beşiktaş Mevlevîhane-si(->) ile doğrudan ilgilidir. Bu dergâhın son postnişinlerinden Hasan Nazif Dede (ö. 1861) ailesine mensup şeyhler, daha sonra Bahariye Mevlevîhanesi meşihatım üstlenmişler ve bu aile fertlerince İstanbul'daki Mevlevî zümresi içinde yaygın-laştınlan Bektaşî/Melamî-meşrep tasavvuf anlayışı, bir kültürel miras olarak Bahariye Mevlevîhanesi'nde temsil edilmiştir.

1622'de Ohrili Hüseyin Paşa tarafından, günümüzde Çırağan Sarayı'nın(->) bulunduğu alanda inşa ettirilen Beşiktaş Mevlevîhanesi, 1807'ye kadar faaliyetini Boğaziçi'nde sürdürmüş, ancak Abdüla-ziz'in eski sarayın yerine yenisini inşa ettirmek istemesi üzerine yıktırılarak önce Fındıklı'daki Karacehennem İbrahim Paşa Konağı'na, ardından 1871'de Maçka'ya ve daha sonra 1874'te geçici olarak Eyüp'teki Hatab Emmini Mustafa ve Hüseyin efendilere ait yalılara taşınmış, 1877' de ise Bahariye'deki yeni binalarına yerleşerek 1925'e kadar Bahariye Mevlevîhanesi adıyla faaliyet göstermiştir.

Dergâhın ilk postnişini Hüseyin Fah-reddin Dede'dir(->). Beşiktaş Mevlevîhanesi Şeyhi Hasan Nazif Dede ile Zübey-de Havva Hanım'ın oğlu olan Fahred-din Dede (1854-1911), babasının vefatından sonra Beşiktaş Mevlevîhanesi meşihatına atanmış ise de yaşça küçüklüğü nedeniyle dergâhı Râşid Dede vekâleten yönetmiştir. 1871'de asaleten Maçka Mevlevîhanesi meşihatını üstlenen Fahreddin Dede, bu görevini 1877'den 1911'e kadar Bahariye Mevlevîhanesi'nde yürütmüştür.

Bahariye Mevlevîhanesi, Hüseyin Fahreddin Dede döneminde İstanbul'daki rint Mevlevîliğin başlıca merkezidir. Bazı Mevlevîlerce "Şems" kolu olarak nitelendirilen tarikat içindeki bu "ehl-i beyt" yanlısı tasavvuf anlayışının kökeni, 17. yy'da Yenikapı Mevlevîhanesi şeyhliği yapan Sabuhî Ahmed Dede'ye kadar uzanır. Bektaşî ve Melamîlere yakınlığıyla tanınan Fahreddin Dede, bu rint Mevlevîlik anlayışını Bahariye Mevlevîhanesi'nde sürdürmüş, damadı olduğu Yenikapı Mevlevîhanesi Postnişini Osman Salâheddin Dede'nin hem Midhat Paşa yanlısı siyasi fikirlerinden, hem de geleneksel Mevlevîlik anlayışından bağımsız bir çizgide dergâhım yönetmiştir. Bu dönemde Bahariye Mevlevîhanesi, aralarında Yenikapı Mevlevîhanesi Şeyhi Mehmed Celâleddin Dede ile Galata Mevlevîhanesi Şeyhi Mehmed

Ataullah Dede'nin de bulunduğu ve Medeni Aziz Efendi, Tanburi Kâmil Bey, Yeniköylü Hasan Efendi, Bolahenk Nuri Bey, Dr. Subhi Ezgi ile Rauf Yekta gibi tanınmış isimlerden meydana gelen aydın bir çevreyi bünyesinde barındıran, İstanbul'un bellibaşlı mûsiki merkezlerinden birisi durumundadır.

Fahreddin Dede'nin meşihat döneminde melevîhane önemli bir tamir

görmüştür. Evkaf Nezareti'nce 1908-1910 arasında gerçekleştirilen bu tamiratta melevîhanenin bütün yapıları yenilenmiş ve bir de tek katlı selamlık köşkü inşa edilmiştir. Bu tamirat sırasında semahan-türbe binası yeniden ele alınmış, Halic'e bakan cephesindeki payandalar yerine ahşap dikmeler konulmuştur. Daha önce semahanenin zemin katında bulunan kadınlar mahfili üst kata taşınmış, böylece "züvvar maksuresinin alanı genişletilmiştir. 1877'de üç katlı yaptırılan harem-selamlık binası ise iki kata indirilmiş, selamlık ayrı bir bina olarak semahanenin batısında yeniden inşa edilmek suretiyle harem kısmından ayrılmıştır. Melevîhanenin mescidi ile cümle kapısının da bu dönemde inşa edildiğı hem kitabelerinden hem de yansıttıkları Birinci Ulusal Mimarlık Üs-lubu'ndan anlaşılmaktadır. Tamirat sonrası yapılan açılış törenine ait izlenimler, Fahreddin Dede'nin yazma "mec-mua"sında kayıtlıdır. V. Mehmed Reşad başta olmak üzere Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi ve kalabalık bir davetli grubunun katıldığı bu törende Zekâi Dede'nin Isfahan ayini okunmuş, ardından Kocamustafapaşa Âsitanesi Şeyhi Mehmed Kutbeddin Efendi tarafından "Sünbülî devranı" icra edilmiştir.

19H'de Fahreddin Dede'nin vefatıyla yerine oğlu Küçük Hasan Nazif Dede (ö. 1915) geçer. 1878'de dergâhta doğmuş ve henüz 7 yaşındayken 1885'te sema çıkarmıştır. Postnişinliği dört yıl gibi kısa bir dönemi kapsayan Nazif Dede'nin vefatıyla meşihat makamı, Fahreddin Dede' nin kızı Fatma Fasiha Hanım'dan doğma Selman Faik Dede'ye asaleten geçmiş ise de, bu tarihte yaşça küçüklüğü nedeniyle dergâh önce, Salâheddin Çelebi ve ardından da Bahaeddin Dede'nin idaresinde kalmıştır. Salâheddin Çelebi, Mevla-na'nın torunu Mutahhara Hatun'a bağlı "İnas Çelebileri" kulundandır. Salâheddin Çelebi'den sonra dergâh meşihatını üstlenen ikinci postnişin, Beşiktaş Melevîhanesi Şeyhi Büyük Nazif Dede'nin kardeşi el-Hac Arif Efendi'nin torunu Bahaeddin Dede'dir. Bilecik Melevîhanesi postnişini iken Bahariye Melevîhanesi meşihatına atanmış ve bu görevini tekkelerin kapatıldığı 1925'e kadar sürdürmüştür. Bu tarihten önce vekâleten yürüttüğü dergâh meşihatım tarikat geleneğine aykırı bir şekilde Evkaf Nezareti'ne onaylatarak asaleten postnişin olan Bahaeddin Dede'nin bu tartışmalı şeyhliği, Meleviler arasında hoş karşılanmamış ve Selman Dede son postnişin olarak kabul edilmiştir.

1885 sayımına göre barındırdığı 24 kişilik nüfus açısından Yenikapı, Kasımpaşa ve Galata melevîhanelerinden sonra dördüncü sırayı alan Bahariye

Mevlevîhanesi, I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı ordusunda görev yapan I. Kolordu'ya bağlı Alman subayların ikametine ayrılmıştır. Cumhuriyet döneminde Hazine, Vakıflar İdaresi ve mirasçılar arasında çıkan mülkiyet davası uzunca

BAHARİYE MEVLEVÎHANESİ 538

539

BAHARİYE MEVLEVÎHANESİ

Bahariye Mevlevîhanesi'nin vaziyet planı restitüsyonu. 1. cümle kapısı, 2. mescit, 2A. kadınlar (bacılar) mahfili, 3. dedegân hücreleri, 3A. neyzenbaşı hücre, 3B. kudümzenbaşı hücre, 3C. aşçı dede hücre, 4. örtülü arka geçit, 5. sundurma, 6. helalar, 7. abdest muslukları, 8. somathane, 9. matbah-ı şerif ve çilekeş canlar odası, 10. harem, 11. erkekler hamamı, 12. harem hamamı, 13. harem mutfığı, 14. inek ahır, 15. kameriye, 16. semahane, löA. türbe, 17. semahanenin esas girişi, 18. türbe girişi, 19. hünkâr girişi, 20. harem girişi, 21. selamlık, 21A. kahve ocağı, 22. selamlık girişi, 23. Gazi Müşir Edhem Paşazade Hafî Bey kabri. *Barihüda Tannkorur*

ziz devrinin birçok yapısında kullanılmış olan, içi damarlı, kıvrık yapraklar seçilebilmektedir. 1910 tarihli mescitteki benzerlerine bakarak semahane-türbe-nin de bu tarihte aynı nakkaşlar eliyle tekrar süslendiği ileri sürülebilir. Aynı eklektizmin görüldüğü ahşap korkuluklardan türbeye ait olanın üstünde yer alan sikkeler ise geç devir tekke mimarisinde bolca kullanılmış olan tarikat sembollerindendir.

İç mekândaki bu karmaşık bünyeli süsleme programına karşılık cephelerde, ahşap mimari geleneği içinde varlığını sürdürebilen, eklektizmden pek etkilenmemiş olan sade ve dingin ifadenin egemen olduğu görülüyor. Aynı boyutta pencerelerin sıralandığı, zamanında tahini boyalı olduğu bilinen bu cephelerden Halic'e bakan güney cephesi, hünkâr mahfili ile bacılar mahfiline ait simetrik çıkmalarla hareketlendirilmiş, bu şekilde semahane-türbe binasının sivil mimari ile olan yakınlığı artırılmıştır. Çatının tepe noktasında Mevlevî tacı biçiminde, oldukça büyük bir alem yer almaktadır. Semahane-türbe binasının dış görünüşleri ele alındığında, geç de-

bir süre çözümlenememiş, 1935'te semahanesi Vakıflar tdaresi'nce yıktırılmış ve ardından 1939'da harem binası yanmıştır. 1968'de mülkiyet davasını kazanan mirasçılar, yanmış bulunan türbedeki postnişin mezarlarını Silahtarağa Caddesi üzerindeki 16 Mart şehitlerinin eski yerine naklederek dergâh arsasını satmışlar, bu alan üzerinde daha sonra Gislaved ve Aydın Yüz Mensucat fabrikaları kurulmuş, 1970'te ise selamlık dairesi ile cümle kapısı yeni mülk sahiplerince yıktırılmıştır.

1986'da Haliç çevre düzenlemesi projesine alınan mevlvî-hane arsasındaki fabrikalar kamulaştırılmış, bu arada pek çok kıymetli mezar taşı da tahrip olunarak bir zamanlar Ah-med Irsoy, Dr. Suphi Ezgi, Ahmed Avni Konuk ve Abdülbaki Gölpınarlı gibi aydınları yetiştiren Bahariye Mevlvîhanesi tamamen ortadan kaldırılmıştır.

- Bibi.** *BOA*, İrade Dahiliye, no. 33050 (24 Şevval 1278); *BOA*, İrade Evkaf, no. 291/15 (15 Safer 1326); *BOA*, Plan, Proje ve Kroki, no. 544 (11 Rebiülevvel 1326); Hüseyin Fah-reddin Dede, *Mecmû'a*, Konya Mevlânâ Müzesi İhtisas Ktp, no. 7467, vr 109b-110b; *Âsi-tâne*, 13; *1301 İstatistik Cedveli*, 58; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 12; M. Ziya, "Şeyh Hüseyin Fahreddin Efendi", -*Musavver Nevşâl-i Os-manî*, İst., 1328, s. 274; R. Yekta, "Şeyh Hüseyin Fahreddin Efendi", *Musavver Nevşâl-i Osmanî*, İst., 1328, s. 282; Lutfi Simavî, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, I, İst., 1340, s. 131; Yeşilzade Mehmed Salih, *Rehber-i Tekâyâ*, Süleymaniye Ktp, Tırnovalı, no. 1035/4m, s. 21; Vassaf, *Sefine*, V, 269; John P. Brown, *The Darvishes or Oriental Spiritualizm*, Londra, 1927, s. 469; *Tarih-i Lutfî*, X, 64; Er-gun, *Antoloji*, II, 507; İnal, *Türk Şairleri*, II, 347; ay, *Hoş Şada*, 193-196; Veled Çelebi İz-budak, *Hatıralarım*, İst., 1946, s. 24; Bige Özkan, *İstanbul'daki Mevlvîhanelet*; (1967), İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp, no. 4842,
- s. 62-66; *İSTA*, IV, 1854-1856; E. Yücel, "Be-şiktaş-Bahariye Mevlevihanesi", *STY*, XII (1982), s. 166; M. Baha Tanman, "Bahariye Mevlevihanesi", *DİA*, IV, 471-473; E. Işın, "İstanbul'un Mistik Tarihinde Beşiktaş/Bahariye Mevlvîhanesi", *İstanbul*, S. 6 (Temmuz 1993), s. 129-137.

EKREM İŞİN

Mimari

Deniz seviyesinden 1-2 m kadar yüksekte olan mevlvîhanenin kullanımı ve içindeki yapıların dağılımı şu şekildedir: Kuzeyde cadde boyunca mevlvîhanenin bostanları uzanmaktadır. Arsanın kuzeybatı köşesinde, caddeye bağlanan Mevlvihane Çıkmazı'nın sonunda cümle kapısı yer alır. Çıkmazın doğu yönünde, bostanları ayıran diğer bir duvar uzanmaktadır. Bu iki duvarın kesiştikleri köşede, cümle kapısından girince hemen solda mescit vardır. Mescidin hizasında, batıdan doğuya doğru şu bölümler sıralanmaktadır: Mescit, geçit, üç adet dedegân hücresi, geçit, on beş adet dedegân hücresi, geçit, helalar ve abdest muslukları. Bu binaların kuzeyinde (arkasında), bostanı ayıran duvara paralel, üstü örtülü bir geçit uzanmakta ve yukarıda adı geçen geçitler buna bağlanmaktadır. Helalardan itibaren bölümler güney-kuzey doğrultusunda Halic'e (güney) doğru sıralanmaya devam ederler. Helalardan sonra, arsanın doğu kesimim işgal eden arka bahçeye açılan bir geçit, bundan sonra da birbirlerine bitişik olarak somathane ile matbah-ı şerif yer almaktadır. Hücreler dizisinin avluya bakan güney cephesi boyunca uzanan ahşap direkli sundurma güneye

doğru dönerek somathane-matbah-ı şerif kitlesinin önünde de devam eder. Matbah-ı şerifin güneyinde arka bahçeye açılan diğer bir

geçit, bundan sonra da, harem binasının kuzeydoğu köşesine bitişik olan erkekler hamamı, harem hamamı ve harem mutfakı bölümleri sıralanmaktadır. Arsanın güney sınırında, Haliç boyunca uzanan moloz taş örgülü bir rıhtım görülmektedir. Bunun az gerisinde, batıdan doğuya doğru selamlık, semahane-türbe ve harem yapıları bağımsız kitleler olarak sıralanır. Bu binaların arasında, rıhtım ile bahçenin sınırında, kare kesitli kagir babalara oturan ve üç tane girişle donatılmış olan madeni parmaklık uzanmaktadır. Haliç kıyısındaki bu yapı grubu ile kuzeydeki yapı dizisi arasında kalan alan, ortasında fiskiyeli havuzu, se-mahane-türbenin doğusunda kameriyesi, çeşitli meyve ağaçları ile bir iç bahçe (avlu) şeklinde düzenlenmiştir.

Kesme küfeki taşından titiz bir işçilikle örülmüş olan kapı 4,10x2,20 m boyutlarındadır. Kapının dış cephesinde, kemerin hemen üstünde, kaval silmeli basit bir çerçeve içine 1328/1910 tarihli yenileme kitabesini içeren mermer levha yerleştirilmiştir. Talik hatla yazılmış olan manzum kitabe, Üsküdar Mevlevîhanesi'nin son postnişini Şeyh Ahmed Remzi (Akyürek) Dede Efendi'ye (1872-1944) aittir. Birinci Ulusal Mimarlık Üs-lubu'nun bütün özelliklerini gösteren cümle kapısının Mimar Kemaleddin Bey' in eseri olduğu ileri sürülebilir.

Mevlevîhanenin meydan-ı şerifi olarak da kullanıldığı anlaşılan mescidin boyutları yaklaşık 10x10 m'dir. Duvarları Batı standartlarına uygun tuğlalar ile örülmüştür. Yapının planı güneybatı ve güneydoğu köşelerinde 45 derece pah-lanmış bir karedir. Basık kemerli giriş batı cephesinin eksenindedir. Bunun yanlarında sivri kemerli birer pencere, güney ve doğu cephelerinde de aynı tipte ikişer pencere vardır. Kuzey duvarı sağırdır. Güney duvarının ortasında, pencerelerin arasında, içe taşkın bir kitle oluşturan yuvarlak nişli mihrap bulunmaktadır. Kuzey duvarı boyunca, fevkani kadınlar (bacılar) mahfili uzanır.

Mescidin içinde, duvarlarda ve tavanda kalem işi tezyinat görülmektedir. Duvar yüzeyleri, kapı, pencere ve mihraba uyularak kalırdı inceli müteaddit çizgilerle dikdörtgen panolara ayrılmış, bu panoların içine, klasik üslubun rumîle-rinden bozma kıvrık dallar ve stilize yapraklardan oluşan köşe dolguları resmedilmiştir. Mihrap hücresinin ortasında ve kavsarasında da aynı üslupta birer süsleme grubu yer alır. Cümle kapısında olduğu gibi mescidin cephelerine de Birinci Ulusal Mimarlık Üslubu egemendir. Bu yapının da Mimar Kemaleddin Bey'e ait olması kuvvetle muhtemeldir. Mamafih iç mekândaki süslemelerde, bu üslubun yanısıra eklektik zevkin de devam ettiği görülmektedir.

İki katlı olan semahane-türbe binasının boyutları dışardan yaklaşık 27,50x23 m'dir. Ana hatları itibariyle, kuzey-gü-ney doğrultusunda, ortasından geçen bir eksene göre simetrik olarak tasarlanmış

bulunan bu binanın dört tane girişı vardır. Mukabelelerde, semaya bizzat katılanlar ile erkek seyircilerin (züvvarın) kullandığı esas giriş kuzey duvarının ekseninde yer alır. Bunun üzerinde, 12767 1859-60 tarihini taşıyan ve Beşiktaş Mevlevîhanesi'nden getirildiğı anlaşılan Şair Musa ve Kâzım Paşa'ya ait manzum kitabe yer almaktaydı. Doğu duvarının kuzey kesiminde, türbeye yakın olan bir yerde, mukabeleler dışında türbeyi ziyaret etmek isteyenlere mahsus diğer bir kapı görülür. Semahane-türbe binasının girişleri, dörder basamakla çıkılan kagir sahanlıklar ile donatılmıştır.

Yapının ortasında 15,50x15,50 m boyutlarında, köşeleri çeyrek dairelerle yumuşatılmış kare planlı, iki kat yüksekliğinde esas semahane yer alır. Semahaneyi sınırlayan çizgi üzerinde, üst kat mahfillerini taşıyan on sekiz adet, sekizgen kesitli ve pilastr başlıklı ahşap sütun sıralanmaktadır. Ayrıca, geri planda, dördü sema alanının güneyinde, biri de batısında bulunan beş sütun daha mevcuttur.

Binanın dış duvarları ile semahaneyi sınırlandıran bu sütun dizisi arasındaki alan şu şekilde kullanılmıştır: Kuzeyde esas kapının önündeki açıklığa tekabül eden alan girişe, doğuda ortadaki açıklık ile bunun kuzeyindekine tekabül eden bölüm ahşap sandukaları barındıran türbeye, güneydeki kesim mihrap önü bölümüne, geriye kalan alan da erkek seyircilere mahsus züvvar maksurelerine tahsis edilmiştir.

Esas girişin sağında ve solunda fevkani mahfillerin kuzey kanadına çıkan bir çift merdiven bulunmaktadır. Zemin katta yapının kuzeybatı köşesine 4,50x 4,50 m boyutlarında "T" planlı şerbetha-ne yerleştirilmiştir.

Üst katın ortasında semahanenin boşluğu yer almakta, bunun çevresinde zemin kattakiler ile aynı hizalarda, çatıyı takviye eden on sekiz adet daire kesitli ve korint başlıklı ahşap sütun sıralanmaktadır. İki katın sütun dizileri arasında bir parapet duvarı uzanır. Semahaneden başka bunun gibi iki kat yüksekliğinde olan türbe ile mihrap önü bölümü dışında kalan alan şu şekilde değerlendirilmiştir: Kuzeyde, zemindeki esas girişin üstüne ve mihrabın tam karşısına denk gelen kesim mıtrıp maksuresidir. Batı yönüne açılan üç pencerenin aydınlattığı bu maksure yanlarda ve semahaneye bakan güney yönünde ahşap parmaklıklar ile sınırlandırılmış, güney yönünde, ortadaki iki sütunun arasında kavisli bir çıkma ile genişletilmiştir.

Semahane-türbe binasının iç süslemesinde, Sultan Abdülaziz devrinde (1861-1876) ortaya çıkan ve 19.yy'ın sonlarına kadar etkinliğini sürdüren Osmanlı eklektizminin izleri görülmektedir. Nitekim antik Yunan-Roma mimarisinden alınma üçüz yivlerin yanı sıra klasik Osmanlı üslubuna bağlanan dilimli kaş kemerler ile geç devir Endülüs süslemesinden kaynaklanan ve Abdüla-

Bahariye Mevlevîhanesi'nde harem binası (üstte) ile semahane-türbe ve selamlık binalarının Haliç'ten görünümü (altta). *Fotoğraflar fAM Encümen*

vir tekke tasarımı ile mesken tasarımı arasındaki kaynaşma bütün açıklığı ile belirir.

Tek katlı olan selamlığın boyutları, dışardan 16,70x15,30 m'dir. Malzeme ve inşaat tekniği bakımından semahane-türbe ile aynı özelliklere sahiptir. Yapı, kuzey-güney ve doğu-batı doğrultularında uzanan iki eksene göre simetrik olarak tasarlanmıştır. Kuzeyde, avlu yönündeki girişin önünde, iki yandan basamaklarla çıkılan ufak bir sahanlık bulunur. Girişi izleyen "T" planlı sofanın güneyine, şeyh odası olduğu anlaşılan, Haliç cephesinden 1,50 m kadar taşkınlık yapan, dikdörtgen planlı bir mekân yerleştirilmiştir. Selamlığın en geniş birimi (6,20x4,50 m) olan bu odadan başka, sofanın yanlarında, farklı boyutlarda üçer oda, kusursuz bir simetri içinde sıralanmaktadır. Söz konusu odalardan, ortada bulunan ikisi doğu ve batı cephelerinden taşmaktadır. Merkezdeki sofaya açılan bu mekânlardan, yapının kuzeybatı köşesini işgal edenin kahve ocağı, bir diğerrinin de kütüphane odası olduğu bilinmektedir. Ayrıca girişin yanlarında, ince uzun dikdörtgen planlı

ti.

BAHÇE SİNEMALARI

540

541

BAHÇEKAPI

20, 1958'de 103, 1960'ta 122, 1964'te 143, 1966'da 169, 1967'de 184, 1969'ta 188. 1970'li yılların ortalarına dek devamlı artış gösteren bahçe sinemaları, 1974'ten sonra televizyonun devreye girmesiyle sinemada kendini hissettiren krizden etkilenerek, işlevlerini yitirdiler ve kapanmaya başladılar.

Filmlerin yaz aylarında serbest bir biçimde izlenmesine büyük katkıları olan bahçe sinemaları, yalnızca film gösterilen yerler değil, aynı zamanda sıcak yaz aylarının topluca eğlenilen değişik ve unutulmaz mekânları olmuştur. Bu sinemalara çoluk çocuk ailece gidilir; fındık fıstık ihmal edilmez; evden tahta iskemlelerin üzerine koymak için minderler götürülür; sonbahara doğru yün şallar, bacaklara örtmek için küçük battaniyeler de alınırdı. Sigara tiryakileri sigaralarını tütürürler; bebek arabalarında bebekler uyutulur; böylece küçük çocuklu anneler de sinemadan istifade edebilirlerdi. Bahçe sinemalarının hemen hemen tümünde film gösterilerinin yanısıra konserler, sünnet düğünleri, ti-

Moda Park Sineması'nın

sjü-',, dört ayrı dilde

SSŞ yazılmış

koleksiyonu

ikişer mekân daha vardır. Soldakilerin hela-abdestlik birimleri olduğu anlaşılmaktadır. Sağdakilerin de ardiye türünden birimler olması muhtemeldir.

Dışardan yaklaşık 16x12 m boyutlarında olan harem iki katlıdır. Malzeme ve işçilik olarak semahane-türbe ile aynı özellikleri paylaşır. Harem binasının iç taksimatı açık seçik bilinmemektedir. Elimizdeki fotoğraflarda ancak Haliç üzerindeki güney cephesi ile semaha-ne-türbeye bakan batı cephesi görülebilmektedir. Selamlık binasındaki gibi ortasında kesişen iki eksene göre simetrik bir düzene sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yaklaşık 16 m uzunluğundaki güney cephesi 4 m'lik dört eşit parçaya bölünmüş, sonlarda ve ortada yer alan parçalar 2 m kadar ileri çıkarılmıştır. Zemin katta, ileriye çıkan kesimin ekseninde harem binasının esas girişlerinden biri yer alır. Şeyh efendinin ve aile bireylerinin semahane-türbe başta olmak üzere mevlevîhanenin diğer bölümleri ile olan ilişkilerini sağlayan bu kapının önünde basamaklı bir sahanlık ve semahane-türbe binasında görülenlerin eşi olan camekânlı bir bölme yer almaktadır. Batı cephesinde de bir baca seçilmektedir. Güney cephesindekiler-den daha dar, pervazlı ve panjurlu on iki tane pencere sayılabilmektedir. Harem bahçesinin moloz taş örgülü ve iki sıra tuğla hatıllı duvarı doğuya doğru uzanmakta, haremın önündeki rıhtımda küçük bir kayık iskelesi görülmektedir.

Harem binası geç devir yalı mimarisinin sıradan örneklerinden biridir. İlk inşa edildiğinde bütün cephelerinde, batı cephesindekiler gibi, Türk ahşap yapı geleneğine uygun oranlara sahip pencerelerin bulunduğu, Haliç üzerinde olduğu için, nemden en fazla etkilendiği tahmin edilen, ayrıca en fazla göze çarpan güney cephesinde yer alanların 1910 onarımı sırasında, bu dönemde İstanbul'da moda olan art nouveau(->) üslubuna uygun oranlarla tadil edildikleri anlaşılmaktadır. Nitekim haremın yegâne dış süslemesini oluşturan pencere pervazları ile ajurlu balkon korkuluklarında da art nouveau'nun izleri görülüyor.

Bahariye Mevlevîhanesi her şeyden önce tam teşekküllü bir Mevlevî âsita-nesi olarak, mimari programının zenginliği ve bölümlerinin geniş araziye rahatça dağılışı ile dikkati çeker. Osmanlı dönemine ait ahşap tarikat yapılarının sivil mimari ile kurdukları yakın ilişki ve çevredeki ahşap meskenler ile sağladıkları uyum burada en açık şekilde ifade edilmiştir. Yine tarikat mimarisine has türbe-ibadethane kaynaşması Bahariye Mevlevîhanesinin özelliklerinden birini oluşturur.

Bahariye Mevlevîhanesi'nin en ilginç yönlerinden biri de. Mevlevî terminolojisinde "nevr-i Mevlânâ" ya da "nevr-i Mevlevî" olarak adlandırılan, uğurlu ve kutlu sayılan 18 rakamının, dedegân hücrelerinin adedinin yanısıra

semahanedeki sütun adedini de belirlemiş ol-

masıdır. Yenikapı Mevlevîhanesi ile Gelibolu Mevlevîhanesi'nde ,de karşımıza çıkan bu durum tarikat sembollerinin süslemeden de öte *bizzat* tasarımı etkileyebileceğini kanıtlamaktadır. Ayrıca türbe korkuluklarında ve semahane aleminde görülen Mevlevî serpuşları geç devir mimarisinde tarikat alametlerinin mimarideki kullanımını göstermektedir.

Bibi. Ziya, *istanbul ve Boğaziçi*, II, 242; *İSTA*, IV, 1854-1865; E. Yücel, "İstanbul Mevle-vihaneleri", *Hayat Tarih Mecmuası*, XI/58 (Aralık 1969), 28-33; B. Turnalı, "Bahariye Mevlevîhanesi'nin Yıkılan Büyük Avlu Kapısı", *Bizim Anadolu*, 13.1.1971; M. Erdoğan, "Mevlevî Kuruluşları Arasında istanbul Mev-levîhaneleri", *GDAAD*, 4-5 (1975-1976), 15-46; E. Yücel, "Bahariye Mevlevihanesi", *Türk Edebiyatı Dergisi*, 46 (1977), 31-33; ay, "Yok Olan İstanbul Mevlevihaneleri", *TOK Belleteni*, 60/339 (Eylül-Ara 1977), 3-7; ay, "Beşiktaş (Bahariye) Mevlevihanesi", *STY*, XII (1982), 161-168; *İKSA*, II, 975-981; M. B. Tanman, "Bahariye Mevlevihanesi", *DİA*, IV, 471-473; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 112-116; E. Işın, "İstanbul'un Mistik Tarihinde Beşiktaş/Bahariye Mevlevihanesi", *İstanbul*, S. 6 (Temmuz 1993), 129-137.

M. BAHA TANMAN

BAHÇE SİNEMALARI

Yazlık sinemalar da denen, sıcak mevsimlerde açık havada geceleri film gösteren sinemalar. Sinemanın İstanbul'da yaygınlaşmasında büyük rol oynayan bahçe sinemaları, uzun yıllar halkın tek ve en ucuz gece eğlencelerinden biriydi. Kışlık sinemalara oranla daha ucuz olması, şehrin çeşitli semtlerinde ailecek gidilebilecek yakınlıkta bulunması ve halkın çok kısıtlı olan gece eğlencelerine farklı bir boyut getirmesi, bahçe sinemalarının yaygınlaşmasına ve uzun süre seyirci toplamasına neden oldu.

İstanbul'da ilk bahçe sineması 1913' te Şişli Halaskârgazi Caddesi'nde no. 192-194'te açıldı. Osmanbey Bahçesi adını taşıyan yerde aynı adla açılan sinemanın bir de kışlık bölümü bulunuyordu. Halen yerinde Yapı ve Kredi Bankası'nın bulunduğu sinema, uzun yıllar bahçe sineması olarak İstanbullulara hizmet etti.

Bir yıl sonra, Erenköy'de aynı adı taşıyan ikinci bahçe sineması açıldı. Bu sinema 1933'te Sefa Bahçesi adını alarak 1940'h yılların başına kadar film gösterilerine devam etti. 1915'te Kadıköy'de Milli Sinema açıldı. Kuşdili Çayı-rı'nın hemen başında olan bu sinema bir süre sonra Kuşdili adını aldı.

1920'de Kadıköy'ün ve İstanbul'un en ünlü ve en büyük bahçe sinemalarından biri olan Mısırlıoğlu Sineması açıldı. Kadıköy'ün Halitağa Mahalle-si'nde bir konağın bahçesinde film gösterilerine başlayan sinemanın

işletmeciliğim, başta Apollo Sineması olmak üzere Kadıköy'deki birçok sinemayı işleten Siroçkin Kardeşler yaptılar. Film gösterilerinin yanısıra konser, tiyatro ve zaman zaman da sünnet düğünlerinin yapıldığı bahçe bir süre sonra Halk Sineması adını aldı. Siroçkin Kardeşler aynı yıl bah-

çe sinemalarının da en az kışlık sinemalar kadar kârlı bir iş olduğunu görünce Mısırlıoğlu Sineması'nın yanısıra yine aynı mahallede Zamoğlu Sineması'nın işletmeciliğini üstlendiler.

İstanbul'da yazlık sinemaların en çok izleyici bulduğu semt Üsküdar'dı. İlk Türk sinemacısı Fuat Uzkmay aynı zamanda sinema işletmeciliğinde de öncüler arasında yer alır. Uzkmay 1920'de önce Malul Gaziler Cemiyeti adına Doğancılar (daha sonra Jale, 1921'de Park, 1940'ta Aypark adını aldı), daha sonra da Üsküdar Hâkimiyeti Milliye Caddesi no. 1-3'te Hale Sineması'nı işletti. Her iki açık sinemada da zaman zaman başta Türk filmleri olmak üzere birinci vizyon filmler de gösterildi.

1922'de bahçe sineması geleneği, Üsküdar'dan karşı yakaya Beşiktaş'a sıçradı. Önce bugün Balıkçılar Çarşısı'nın bulunduğu yerde Elektra, sonra da Hasfırın Caddesi no. 67'de Park sinemaları açıldı. Bu sinema 1930'da Suatpark adını aldı, 1984'te yıktırıldı.

1934'te Kadıköy'deki kışlık sinemalar yazın da gösterilerine devam etmek için yazlık bahçe sinemaları açmaya başladılar. Bu sinemaların başında Süreyya İl-men'in sahipliğini üstlendiği Süreyya Sineması geldi. Bu sinema film gösterilerinin yanısıra çeşitli yaz eğlenceleri ile balo ve sünnet düğünleri için de kullanıldı. Ayrıca çeşitli tiyatro toplulukları yazlık gösterilerini yine aynı sinemada yaptı.

1930-1940 arasında, yerli yapımların artması ve ithal filmcilik alanındaki kımıldamaya paralel olarak kışlık ve yazlık sinemalarda da bir artış gözlemlendi. Bahçe sinemaları geleneği Kadıköy, Üsküdar ve Beşiktaş semtlerinin dışına da taşarak yaygınlaşmaya başladı. 1930'da Karagümrük'te Uzunbahçe; Bakırköy'de Lale; 1935'te Gedikpaşa'da Kadri, Ali ve İzzet Cemalî kardeşlerin işlettiği Azak; 1937'de İstanbul Belediyesi'nin işletmeciliğinde Bebek Bahçesi; Şehremini'de İnşirah ve Akgün; 1939'da Cağaloğlu'nda bugün İstanbul Erkek Lisesi'nin yatakhane bölümünün bulunduğu yerde Çiftesaraylar; 1940'ta ise Beyazıt'ta bugün Beyazsa-ray'ın olduğu yerde Lale; Galatasaray Lisesi'nin bahçesinde ise Galatasaray adlı bahçe sinemaları açıldı. Savaş yıllarında sinemada ve dolayısıyla bahçe sinemalarında patlama yaşandı. Avrupa filmlerinin yerini Mısır filmlerinin alması, yerli yapımlarda buna öykünen filmlerin yapılması sinemaya ilgiyi artırdığı gibi sinema salonlarının çoğalmasına da zemin hazırladı. 1943'te açılan başlıca bahçe sinemaları, Nurpak (Suadiye), Çırağan daha sonra Bağlarbaşı (Üsküdar), Ünal (Kasımpaşa), Kiğili (Kâzımpaşa), Çiçek (Arnavutköy), Aile Bahçesi (Sarıyer), Emek (Paşabahçe), Çiçek

(Karagümrük),  skele (Beylerbeyi), Tunca (Yedikule),  ınar (Suadiye) oldu.

 stanbul'un unutulmaz bahçe sinemaları arasında ilk sırayı Suadiye'de 1943'te açılıp aralıksız 1980'li yılların başına dek film gösteren  i ek Sinema-

sı aldı. Çoğunlukla yabancı filmleri orijinal kopyadan gösterme gibi bir geleneğe sahip olan bu sinema, çok az da olsa yılın en iyi yerli filmlerine de programında yer verdi. Kadıköy'de Yo urt u-park Karakolu'nun yanında aynı adla anılan bahçe sineması ise çok az bir ücret karşılığında gösterdiği iki    filmiyle en çok müşteri çeken yazlık sinemaların başında yer aldı. Henüz hava kararmadan gösterime başlayan bu sinemada müşteri çekmek için filmlerden önce ünlü komik Fahri Bey'in e i Ayten Hanım borazan, davul ve klarnet eşliğinde konserler verdi. Beyoğlu sinemalarında gösterilen, hemen hemen tümü serial olan filmler yazın bu sinemada, çoğu kesilmiş olarak bir kez daha yinelendi. Bu sinemanın bir diğer özelliği de  stanbul'daki tüm bahçe sinemalarından önce açılıp, en sonra kapanmasıdır. Kimi yıllar yağmurlu havalarda bile film gösterimine devam etmesiyle, mizah edebiyatımıza konu olmuştur.

yatro ve benzeri eğlenceler de yapılmış; d n n bahçe sinemaları bugünün sanat merkezlerinin adeta prototipini oluşturmuştur. Bugün  stanbul'da tümü gecekondü semtlerinde olmak üzere sadece 9 bahçe sineması, eski geleneği sürdürme çabasındadır.

BURÇAK EVREN

BAHÇE TÜPÜ VAPURLAR

Köprü-Adalar ile Yalova ve  ınarcık'a çalışan, büyük, hızlı ve çok yolcu alan  ehir hattı vapurlarının ortak adı. İki saati bulan Köprü-Adalar seferlerinin daha kısa sürede yapılabilmesi için, biri 1952'de İtalya'da, ikisi 1953'te İngiltere'de inşa ettirilip getirtilen Pa abah- e(->), Dolmabahçe(-+) ve Fenerbah- e(->) adlı yeni vapurların adlarında yer alan "bahçe" s zc  nden ötürü, bu hızlı vapur tipine "bahçe tipi" vapurlar dendi. Tıpkı, Çengelköy, Ortaköy, Vani-köy gibi benzeri vapurlara "köy tipi" vapurlar dendi i gibi.

Bu vapurlarla "ekspres" seferleri yapılmaya başlanınca bilet fiyatları da normal posta vapurlarınıninkinin bir misli daha fazla oldu. Ekspres vapurlar, Kadıköy, Kınalıada ile Burgazadası'na uğramadan do ruca Heybeliada ile Büyüka-da'ya u ruyorlar, oradan da Yalova'ya gidiyorlardı.

Günümüzde, 658 grostonluk, 2.100 kişi taşıyabilen, 18 mil hızı olan Bahçe-kapı ile e i Fahri S. Korutürk adlı iki vapur da bahçe tipi vapurlardan sayılabilir. ESER TUTEL

BAHÇEKAPI

Halic'in ağzında, Galata Köprüsü'nün güney ayağında, Yeni Cami'nin arkasında,

Eminönü ile Sirkeci arasında kurulu, halen Eminönü İlçesi'nin Hobyar Mahallesi sınırları içinde bulunan semt. Kuzeyinde Eminönü ve Yeni Cami, doğusunda Sirkeci, güneyinde Sultanha-mam, batısında Mısır Çarşısı vardır. Günümüzde çok sayıda dükkân, işyeri, yazıhane, ticarethane ve seyyar satıcılarla canlı bir iş ve ticaret bölgesidir.

Semt, adını İstanbul'un deniz surlarının Haliç ağzına açılan kapılarından biri olan Bahçe Kapısı'ndan almaktadır. Bizans döneminde bu kapıya "Porta Neori-on" dendiği belirtilmekle birlikte, İstanbul'un fethine yakın yıllarda "Porta Ore-at" diye anıldığı, fetihten sonra Türklerin buraya "Orya Kapısı" adını vermiş olmalarıyla da doğrulanmaktadır. Bizans döneminde, kapının çevresindeki nüfusun çoğunluğu Musevilerden olduğundan kapıya "Porta Hebraica" ya da "Porta Ju-deca" denmiş, Türkler de bu yüzden "Çıfit Kapısı" adını vermişlerdir.

Bizans döneminde kapının yakınında bir kule olduğu, Halic'in *ağzına*, gerili zincirin bir ucunun bu kuleye, diğer ucunusa Galata Kulesi'ne bağlı bulunduğu söylenir. Kapının yerinin bugünkü Yeni Cami arkasında, Arpacılar Caddesi üzerinde olduğu sanılmaktadır. Piri Reis

BAHÇEKAPI

542

543

BAHÇELER

haritasında Çıfit Kapısı, Yeni Cami'nin civarında işaretlidir. Eremya Çelebi ise Bahçe Kapısı'nı Sarayburnu'ndan sonraki ilk kapı olarak tarif eder. Bahçe Ka-pısı'mn, Osmanlı döneminde sadrazamlığa terfi eden vezirlerin saraya götürülmek üzere geçirildikleri kapı olduğu bilinmekte, kente getirilen zahire ve diğer her türlü ticari metanın da bu kapıdan geçirildiği kaydedilmektedir. Akşamları, şehir kapıları kapandıktan sonra geç kalanların şehre girdikleri kapı da burasıdır. Kapı ve çevresindeki surlar 1865' teki büyük Hocapaşa yangınından sonra şehrin bu bölgesindeki sokaklar ge-nişletilirken yıktırılmıştır.

Sadece Osmanlı döneminde ve günümüzde değil Bizans döneminde de Bah-çekapı yoğun bir ticaret merkezi olmuştur. Bizans döneminde Musevilerin yoğun olarak yerleştikleri bölgede, bugün Yeni Cami'nin yerinde de St. Antoine Kilisesi vardı, istanbul'un fethinden sonra semtte, Müslüman Türk nüfus ağırlık kazanmaya başladı. Museviler buradan çıkarılarak Hasköy'e iskân edildiler. Osmanlı tebaası olmayan yabancıların elinden ticaret yapma hakları alındı. Bölge ticari merkez görünümünü sürdürdüyse de han, hamam, cami, mescit gibi binaların yanında bahçe içinde konaklar, köşkler de yapıldı. Ancak bu binaların hemen hiçbiri günümüze kadar ulaş-

Bahçekapı'da seyyar satıcıların ve mağazaların iç içe olduğu bir sokak. *Araş Neftçi*

madı. Bunun en önemli nedenleri arasında yangınları ve 1980'lere kadar yüzyıllar boyu devam eden bilinçsiz yıkımları saymak gerekir.

1569'da Demirkapı'da başlayıp Bah-çekapı'ya uzanan yangında semtin Yahudi mahallesi bütünüyle yandı. 1723' te, 1750'de, 1865'te ve 1909'da çıkan yangınlarda birçok yapı yok oldu. Yine çeşitli yapılaşmalar sırasındaki yıkımlarda da tarihi eserler zarar gördü ya da bütünüyle ortadan kalktı. Bahçekapı çevresindeki bugün tümüyle ortadan kalkmış yapılar arasında, Fatih döneminde inşa edilen Yıldız Hamamı, Ab-basağa Hamamı, Abdullah Paşa Konağı, Abbasağa Mektebi sayılabilir. Günümüzde semtte bulunan önemli yapılar oldukça yeni tarihlidir. Semtın kimi tarihi yapıları örneğın Abdülhamid I Külli-yesi'nin(->) imareti, sıbyan mektebi, 4. Vakıf Hanı inşaatı sırasında yok olmuş, eskiden senitte bulunan I. Abdülhamid Sebili de buradan kaldırılıp Gülhane Parkı'mın karşısına yeniden kurulmuştur. Zahir Borsası olarak da bilinen Ticaret Borsası halen Zahir Borsası Soka-ğı'ndadır. 4. Vakıf Hanı, Hamidiye Cad-desi'ndedir. Yine aynı caddede Agop-yan Hanı vardır. Eskiden arpacıların bulunduğu Arpacılar Sokağı'ndaki Arpacılar Camii bir başka eski yapıdır. Uzun süre Emniyet Müdürlüğü binası olarak

kullanılan, halen Eminönü Adliyesi'nin bulunduğu Sansaryan Ham da semtin ünlü yapılarındandır.

Bahçekapı'da 1960'lara kadar Ermenilerin ve Türklerin barındığı konutlar varken 1960'lardan sonra tümüyle ticari merkez haline gelmiş, küçük ama ünlü dükkânların, örneğın Hacıbekir'in, ayakkabıcıların, tuhafiyecilerin yanında büyük işyerleri, yazıhaneler ve bankalar semte yerleşmiştir. Bugün elektronik eşya, beyaz eşya ve giyim eşyası satan mağazalar çoğunluktadır. Semt bir zamanlar İstanbul'un en tanınmış Milli Piyango bayii olan Nimet Abla gişesiyle de ünlüdür.

Bahçekapı'nın çevresi her türlü ulaşım aracının ilk durak ve iskeleleriyle doludur. Galata Köprüsü'nün ayağının doğusunda, Eminönü Meydanı'ndan Sirkeci'ye doğru şehrin Rumeli yakasını Anadolu yakasına ve Boğaziçi'ne bağlayan şehir hatları vapur iskeleleri sıralanmıştır. Bu iskelelerin önünde şehrin hemen her yanına kalkan otobüslerin ilk durakları bulunmakta, ayrıca Sirkeci-Ce-vizlibağ arasında işleyen çağdaş tramvay sistemi de (hızlı tramvay) Bahçekapı'nın doğu sınırında Sirkeci'den başlamaktadır.

İSTANBUL

BAHÇEKAPI

bak. SURLAR

BAHÇEKAPI VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. 1989'da İstanbul'da, Haliç Tersanesi'nde inşa edildi. 658 grostonluktur. 78,4 m boyunda, 11,6 m genişliğindedir. Her biri

1.500 beygircüünde iki dizel Pendik-Sulzer motorlu olup 18 mil hızı vardır. 2.100 yolcu alabilmektedir. Eşi Fahri S. Korutürk'le birlikte daha çok Kabataş-Yalova, Kabataş-Çınarcık hatlarında çalışmaktadır. Kalabalık saatlerde de Ka-dıköy-Sirkeci hattına verilmektedir.

ESER TUTEL

Bahçekapı Vapuru Heybeliada Iskelesi'nde.

Eser Tutel, 1992

BAHÇELER

Meyve, sebze, çiçek, süs bitkileri ve şifalı otların yetiştirildiği, bunun yanında doğanın yeşilliğinin, güzelliğinin, din-lendiriciliğinin insan eliyle denetim altında tekrarlandığı toprak parçası.

İstanbul'da bahçeler, meyve bahçeleri (bak. bağlar) sebze bahçeleri (bak. bostanlar), küçük ev bahçeleri, konak

ve saray bahçeleri, manastır bahçeleri, özel korular, kamu için düzenlenmiş açık hava dinlenme alanları (bak. mesireler; parklar) olarak ayrılabilir.

Bizans Dönemi

Bizans'ta, ev yaşamının ayrılmaz parçası halinde ailenin ihtiyaçlarına dönük bahçelere genel olarak "peripolion" adı verilirdi. Bir de bağ, üzüm bağı ve bahçe kavramlarını birlikte ifade eden "ampe-lokepion" sözcüğü vardı. Terminolojide bağ, bostan, gezinti bahçesi ve ev bahçesi için ayrı ayrı sözcükler bulunmamasına karşın tarımsal ilişkileri düzenleyen Çiftçiler Yasası'nın 85 maddesinden 9'u, bağ ve bahçelerle ilgiliydi. Bizans dönemi İstanbul'unda geniş bağ ve bahçeler, özellikle de üzüm bağları manastırlar çevresindeydi. Buralarda manastır ve diğer dini kurumların ihtiyaçlarının ötesinde ticari amaçlı tarım da yapılırdı. En yoksul manastırların bile bağ ve bahçeleri vardı.

Bizans bahçelerini, hane ihtiyaçlarına yönelik ev bahçeleri, tıbbi amaçlı bitkiler üreten bahçeler, soyluların bahçeleri, manastır bahçeleri ve Konstantinopo-lis'te izine rastlanmayan, ancak imparatorluğun diğer yörelerinde dinlenme ve eğlence için düzenlenmiş oldukları bilinen gezinti bahçeleri olarak beş kümede incelemek olanaklıdır.

Küçük ev bahçeleri, ailenin yaşamı ve beslenmesi açısından önemliydi. Bu bahçelerde soğan, turp, yabani havuç ve pancar gibi kök bitkiler, pırasa, kabak, rezene ve ıspanak gibi sebzeler yetiştirildiği bilinmektedir. Aile bireylerinin beslenmesine yardımcı olan bu bahçeler dışında, Bizans köylülerinin çoğunun da, yetiştirdiklerini satarak geçimlerini sağlamaya yönelik bahçeleri vardı.

Bütün ortaçağ toplumlarında olduğu gibi Bizans'ta da, ilaçlar çeşitli ot ve bitkilerden elde edildiğinden, tıbbi amaçlı bitkilerin üretildiği bahçeler önemliydi. Bu türden bahçeler manastırlara, çeşitli dinsel kurumlara bağlı ya da

özel kişilerin mülküydü. Buralarda çemenotu, biberiye, nane, adaçayı, sedefotu, süsen, yarpuz, bergamot, kimyon, yaban kerevizi, rezene, leylak, gül yetiştirilirdi.

Soylulara ait bahçeler ise, sıradan ev bahçelerinden hem büyüklüğü hem de düzenlemesiyle ayrılır, bu bahçelerde, ihtiyaç için üretilen sebze ve diğer bitkiler yanında, dekoratif amaçlı süs bitkileri ve çiçekler de bulunurdu. Gül, leylak, menekşe, safran, şakayık, süsen, çuhaçiçeği, adaçayı, kasımpatı en fazla rastlanan türlerdi. Bahçede ayrıca elma, şeftali, vişne ağacı mutlaka bulunur, çardak ya da kütük üzümleri özenle yetiştirilirdi. Büyük zengin hanelerinin bahçelerinin bir bölümü depo olarak ayrılır; eğlence, dinlenme, sohbet için düzenlenmiş özel mekânlar, gölgelikler, pergolalar, patikalar, havuzlar bulunurdu. Önceleri, yabani gül ve benzeri çalılardan oluşan çitlerle çevrilen bu bahçelerin etrafına daha sonra tuğla duvar-

lar örülmeye başlandı. Bazı zenginler bahçelerine girilmesini önlemek için özel görevliler tutarlardı.

En yoksul manastırın bile kendi gıda ve tıbbi ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir bahçeye sahip bulunduğu başkentte, manastır ve kiliselerin büyük toprakları, bağları ve bahçeleri olurdu. Bahçeler genellikle dikdörtgen biçiminde düzenlenir, patikalarla haç şeklinde dörde ya da ikiye bölünürdü. Bahçe yolları çakıl taşlarının dekoratif düzenlemesiyle güzelleştirilir, süs bitkileri geometrik biçimlerde budanır, çiçeklere özen gösterilirdi. Manastır bahçelerinin temel amacı, dinsel arınma, düşünme ve tedaviye hizmet etmek olduğundan, bahçenin işlevselliği yanında güzelliğine de önem verilmesi doğaldı. Din ve felsefe konularındaki dersleri izleyen öğrenciler, rahip veya keşiş adayları bahçedeki patikalarda gezinir; manastır sakinleri ağaçların altında kitap okur veya dinlenirdi. Bahçeyi geometrik şekiller çizerek kesen patikaların tam ortasında, genellikle yaşam kaynağını simgeleyen bir çeşme ya da fıskiye bulunurdu. Çevre halkının veya kölelerin çalıştığı, ihtiyaç ve ticarete dönük sebze ve meyve bahçeleriyle üzüm bağları da manastırların doğal uzantısıydı.

Bahçeler mümkün olduğunca su kenarlarında kurulur, sulak topraklar "hypopotion" diye adlandırılır, uzak kalan bahçelere su kanallarla ulaştırılırdı.

Bibi. A. R. Littlewood, "Romantic Paradises: The Role of the Garden in the Byzantine Romance", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 1979/5, s. 95-114; O. Schissel, *Der Byzantinische Garten*, Viyana, 1942.

AYŞE HÜR

Osmanlı Dönemi

Kentli yaşamın bir parçası olan bahçelerin, özel olarak da İstanbul bahçelerinin tarihi, Osmanlı kültür tarihi çalışmalarının genel sorunlarının izlerini taşır. Bugüne kadar yazılı kaynakların dağınıklığı, niteliği ve günümüz

mimarlık tarihçilerinin Osmanlıca tarihi belgeleri kolaylıkla kullanamamaları nedeniyle, bu konuda yapılan çalışmalar, çoğunlukla, var olan bilgilerin yinelenmesiyle sınırlı kalmıştır. Ayrıca bu bahçeler, 19. yy'da başlayan hızlı kentleşme süreci içinde yok olduklarından, çalışmaların gelecekte tatmin edici sonuçlara varması u-mudu da fazla gözükmemektedir.

Yazılı kaynaklar üzerinde konuyla ilgili önemli çalışmalar yapan Muzaffer Erdoğan, 15. yy'a dek uzanan bahçecilik ve çiçekçilik uygulamalarını, çiçekleri ve çiçekçilikle ilgilenenleri kaydederken risaleler, tezkireler, arşiv belgeleri gibi bazı tarihi kaynakları tanıtmakta; ayrıca İstanbul'daki bazı görkemli bahçeleri, düzenleniş ve kullanım biçimlerine, içinde yer alan yapılara, yetişen ağaç ve çiçek türlerine ışık tutacak özellikleriyle saptamaktadır.

İstanbul'da her evin, konağın, yalının bir bahçesi olduğu gibi sultanların saray, kasır ve sahil saraylarının da bahçe-

leri vardı. Anılan geniş doğa parçaları av, spor faaliyetleri ve diğer eğlenceler için kullanılırken bir yandan da buralarda sarayların ihtiyacını karşılamak üzere çiçek, sebze ve meyve yetiştiriliyordu. Hadaik-i hassa denilen bu miribahçeler-den Bostancıbaşı Ocağı sorumluydu. Topkapı Sarayı hasbahçesi ile saray dışındaki bahçe ve bostan işleriyle uğraşan bostancılar ikiye ayrılır, Topkapı Sarayı bahçe ve bostanlarıyla ilgilenenlere hasbahçe bostancıları adı verilirdi. Saray yapılarını doğu, kuzey ve batıdan kuşatan hasbahçeyi işleyen :bu bahçıvanlar Hasbahçe Ocağı'na bağlı bulunuyorlardı ve 20 bölüktüler. Maaş almayan ocak mensupları, saray mutfakları olan matbah-ı âmireye gerekli meyve ve sebzeyi burada yetiştirirler; geçimlerini ürün fazlasını satarak sağlıyorlardı. Nazırlarına bostancı-başı, amirlerine de silahdar ağa denirdi. 16. yy sonlarında sayıları, -1563'te 705, 1576'da 641, 1588'te 921 olmuştu.

Topkapı Sarayı haricinde bahçe ve bostanlarda çalışan hassa bostancıları ise "usta" denilen başlarının denetiminde ayrı gruplar halinde organize edilmişlerdi. 16. yy sonlarında sayıları 1576'da 971 ve 1588'de 1.109 idi. Bu bahçelerin toplam sayıları da zaman içinde değişmiştir. 1588'de sayıları 39 olarak tespit edilmişti. Başlıcaları Davudpaşa, İskenderçeşme, Haramidere, Siyavuşpaşa, Halkalı, Tersane, Florya (Filurya, Fi-lorina), Topçular, Vidos, Alibeyköyü, Kâğıthane, Karaağaç, Beşiktaş, Dolma-bahçe, Karabali, Arnavutköy (Hasan Halife Bahçesi), Bebek, Mirgün, Kalender, Büyükdere, Beykoz (Tokat Bahçesi), Sultaniye, Paşabahçe, İncirli, Çubuklu, Kandilli, İstavroz, Üsküdar, Ayazma, Haydarpaşa ve Fenerbahçe'de bulunuyordu. Bu bahçelerin bir kısmı aynı zamanda halka açık mesire yerleriydi.

İstanbul bostancıbaşısı her yıl hasbahçe ve saray dışındaki bahçelerde yetiştirilerek satılan mahsullerden elde edilen geliri, yapılan masrafı ve bostancı

bahşışlerim bir deftere kaydeder; defteri belirli zamanlarda sultana sunar; çeşitli masraflar dūřıldükten sonra kalan kâr, kasım ayından kasını ayına sultanın kişisel hazinesine gönderilirdi. Bazı bahçelerin mahsulleri önceden tespit edilmiş olan 200 kadar sebzehaneye giderdi, çiçekler 17 çiçekçi dükkânına, ıspanaklar da 30 kadar ıspanakçı dükkânına verilirdi.

Bu hasbahçelerin hemen hepsinde sultanın günlük gezilerinde ve av partilerinde dinleneceği, düzenlenen çeşitli eğlenceleri izleyeceği köşk ve kasırlar inşa edilirdi. Bazılarında, örneğin Tersane Bahçesi, Davutpaşa Bahçesi, Üsküdar Bahçesi'nde sultanın harem halkıyla birlikte bir süre kalabileceği daireler bulunurdu. Bu bahçelerin mimarisine dair bazı ipuçları ile havuzlar, sarmaşıklı çardaklar, köşkler, kameriyeler, setler, duvarlar, parmaklıklar, merdivenler, fıskiye, çeşme ve selsebiller, mermer sofalar, çiçek tarhları, gülistan, laleazar ve çemenzarlar gibi

BAHÇELER

544

545

BAHÇELER

18. yy'da oluşturulan Kâğıthane bahçeleri aynı *zamanda* halkın da yararlandığı en önemli mesire yerlerinden biriydi. Allom'un bir deseninden gravür, 19. yy. *Ara Güler fotoğraf arşivi*

Bebek'te yalılar ve bahçeleri. Allom'un bir deseninden gravür. " *Constantinople and Ihe Scenery of the Senen Churches of Asıcı Minör*", 1838. *Ara Güler fotoğraf arşivi*

yapılarla ilgili bazı bilgileri çeşitli dönemlerde yapılan inşaat ve tamiratı kaydeden belgelerde bulmak mümkündür. Bazen Bostancı Ocağı teşkilatını, usta ve bahçıvanları, kimlikleri, görevleri, kazançları açısından tanımlayıcı bilgiler ile bu bahçelerde yetişen meyve ağaçlarını, meyvesiz ağaçları ve elde edilen geliri öğrenmek de mümkün olmaktadır.

Örneğin Evliya Çelebi, II. Mehmed zamanında Tersane Bahçesi'ne 12.000 adet satrançvari servi ağacı dikildiğinden söz eder ki, bu düzenleme ilkesinin 19. yy sonlarına dek uygulandığı görölmektedir. Çeşitli arşiv belgeleri, hassa bahçeleri için, örneğin izmit'ten 4.000 adet çınar, dişbudak, karaağaç, idris, çitlembik, meşe, defne, erguvan ve ahlat fidanı (1735); Karaağaç Bahçesi için gene izmit'ten ıhlamur, karaağaç, meşe, dişbudak, gürgen ve çınar türlerinde 500 ağaç fidanı (1745) ısmarlanması ya da Uzeyr'den 500.000 sümböl soğanı (1579), Maraş'tan 50.000 al sümböl ve 50.000 gök sümböl soğanı (1593), Edirne'den gül (1578), 400 kantar kırmızı gül ve 300 kantar sakızgülü

(1593) getirilmesi gibi bilgiler içerir. Bazen bahçelerdeki parmaklıkların, havuzların biçimi ya da örneğin, Hatice Sultan'ın Defter-darburnu'ndaki sahilsarayını görüntüleyen Melling'in gravüründe de görülen, bahçeden dışarıyı görebilmek amacıyla

açılan geniş pencereci sahil duvarının arka yüzeyinin çiçek desenleriyle bezeli olması gibi bir ayrıntıyı tamirat ve keşif belgelerinden öğrenebiliyoruz. 18. yy'da bahçelerin iç duvarlarının çiçek motifleriyle bezenerek bahçeyi kuşatması; yalı bahçelerinin duvarlarının denizle bahçe arasında bir görsel bağ kuracak biçimde geniş pencerelerle boşaltılmasının birçok yalı ve sahilsaray tamirat ve keşif defterinde karşımıza çıkması, bu devrin ayırt edici bir tarzı olduğu sonucunu doğurmaktadır. Belgelerde sözü edilen satrançvari ağaç dikimi, şahnişinler, yılankavi tarikler, bahçe hamamları (grotto) türü ayrıntılardan, bahçe düzenlemelerinde tercih edilen üslupları izlemek mümkün olmaktadır.

istanbul bahçelerim 1930-1940 arasında henüz izleri kaybolmadan tespit etmiş olan S. H. Eldem, yazılı ve görsel kaynakları da içeren bu çığır açıcı çalışmasında doğal ve formel (şekillere dayalı olan) bahçeler olarak ikiye ayrılan Osmanlı başkentinin bahçe mimarisinin bazı özelliklerini belirleyerek halka açık mesire yerleri ve doğal parklar; setli mesireler ve özel parklar; asma bahçeler, parterler, iç avlu ve meydanlar, iç bahçeler ile yalı bahçelerini ayırt edici tipler olarak saptamış, bunları örneklerle belgelemiştir. Bu örneklerden hareketle Eldem, istanbul bahçelerinin ken-

dine özgü bir üslubu olduğunu, doğayı yeniden işleyen ve anlamlandıran Çin ve ingiliz natüralist bahçelerinden farklı şekilde, Osmanlı bahçelerinde yol, rampa, merdiven, set, duvar gibi elemanlarla doğaya müdahalenin en az düzeyde tutulması ile doğa karşısında insan gücünün sınırlılığının kabul edilmiş olduğu tezini ileri sürmektedir.

Ancak genel olarak İslamiyette doğanın üstünlüğü kabul edilirken, tasavvuf insanı doğanın uyumlu bir parçası diye tarif etmektedir. Ağaçlar, çiçekler, hayvanlar, su ve insan bir bütünün eşit parçalarıdır; bu doğa parçalarını bir araya getiren bahçede, insan kendisinin de parçası olduğu bütünü ve diğer parçaları hissederek yaşar. Bir başka deyişle, insanla doğa arasında var olan böyle bir ilişki biçimi içinde bahçe seyirlik bir tablo, gösteri sahnesi ya da prestij sembolü değil, içinde yaşanan bir mekândır. Dolayısıyla bu bahçede ağaç grupları, bahçe yolları, tarhlar ve havuzlar, tek bakışta algılamayı ya da hareketi yönlendirecek eksenler üzerinde planlanmaz. Bu nedenle geniş düzlüklere de gerek yoktur. Ancak küçük ölçekli istanbul bahçelerinde dahi boyutlarıyla karşılaştırılamayacak zenginlikte algılama noktaları bulunur: Bir meyve ağacı, gölge veren bir başka ağaç, bir çeşme, bir havuz, karmaşık bir algılama sistemi yaratır.

Özellikle yapılmış doğal görünümlü tepeler, vadiler, göller, ağaç topluluklarının inşa edilmesiyle oluşan İngiliz ve Çin bahçelerinin aksine, Osmanlılar

doğayı denetim altına alarak bahçe haline getirmişlerdir, istanbul'da doğal bahçeler ve mesireler manzaraya, tercihen Boğaziçi veya Halic'e açılan vadilere yerleşmiştir. Bu çok geniş alanlarda ağaç grupları veya tek ve anıtsal ağaçlar, dereler, pınarlar, kanal, çeşme, havuz gibi su elemanları, taş veya çemen sofalar, köşkler, tarih, mihrap ve nişan taşlarıyla özel noktalar yaratılmıştır. Düz çayırılık alan, çeşitli eğlenceler, oyunlar ve cirit, güreş, ok talimi gibi spor eylemleri için ayrılmıştır. Çayırı amfiteatr şeklinde kuşatan tepelerde ise gezinti patikaları bulunur. Yer yer sıra ağaçlarına, düzenli dikilmiş ağaç kümelerine de yer verilir. Özellikle Boğaziçi'ndeki eğimli arazi, değişik set düzenlemelerine olanak vermiş, geç dönemlerde, maliyeti yüksek barok eğrilerle biçimlenmiş setler en görkemli bahçelerde uygulama alanı bulmuştur.

istanbul'da şehir içindeki bahçeler ise mimari elemanlarla çevrilmiştir. Küçük ya da büyük olsun, konak ve yalıların avlu, iç ve dış bahçelerinde, iklimin gereksinimi olarak sergiler, asmalık ve çardaklarla oturma mekânları yaratılırken; bahçenin çevresindeki mimari

elemanlarla, örneğin merdivenler, setler, kafesler, duvarlar, havuzlar, köşklerle de ilişki kurulduğu anlaşılmaktadır. Buna karşın iç bahçenin doğal çevreyle ilişkisi az ve uzaktadır; bazen bir ya da daha fazla yönden, doğaya veya dış bahçeye, manzaraya açılır, iç bahçeden doğal bahçeye ya da dış bahçeye geçiş, taklar, kapılar, duvar pencereleri aracılığıyla sağlanır.

Bahçe alam küçüldükçe geometrik çizgiler bahçe düzenine hâkim olur. Bir ya da iki eksen etrafında ve simetri esasına göre köşk, havuz, merdiven, çeşme gibi mimari elemanların, çiçek tarhlarının fiskiyelerin yerleştirilmesiyle formel bahçe uygulamalarının bazı öğelerim eski istanbul bahçelerinde görmek mümkün olmaktadır. Paris Elçisi 28. Mehmed Çelebi'nin 1720'de Versailles, Fontainebleau ve Marly saray ve bahçelerinin planlarını istanbul'a getirdiği söylenir. Bu planların etkisi, 1722'de inşa edilen Kâğıthane'deki Sa'dâbâd Kasrı bahçelerinin düzenlenmesinde görülürken ayrıca 18. yy sonunda İstanbul'daki elçiliklerde görevli bazı yabancı mimarların ve bahçıvanların birçok bahçe düzenlemesi yaptıkları, bu sırada örneğin kaskat, labirent, grotto, nemfiyum gibi bazı öğeleri de uyguladıkları bilinmektedir. Formel Batı bahçesinin istanbul'daki uygulamalarının en güzel örneklerini ise 19. yy

yapıları Çırağan, Beylerbeyi ve Dolma-bahçe saraylarının bahçelerinde görüyoruz. Bundan 50 yıl önce henüz izleri duran Boğaziçi yalı bahçelerinde de birkaç formel bahçe örneği tespit edilebiliyordu. Ayrıca bu dönemde inşa edilmiş ve bugüne planları kalmış olan Kuruçeşme Zekiye Sultan Yalısı bahçesinde olduğu gibi, birçok sultanefendi sahilsarayı bahçesinde; ya da Ayazağa, Maslak, Levent ve Kalender kasırlarında görüldüğü gibi biniş yellerinde, formel bahçe ile infor-mel (şekillere

dayalı olmayan) bahçenin bir arada düzenlenmesinin örneklerini bulabilmekteyiz.

Su motifi, bu bahçelerin vazgeçilmez bir elemanıdır. Havuzlardaki su, fiskiyeler ve çağlayanlarla hareketlendirilir; üzerinde adacıklar, köprüler, kayalıklar yapılır ve kayıklar yüzdürülür. Havuzlar önceleri dörtgen şeklindeyken 18. yy'da yuvarlak, oval ve kesik kıvrımlı hatlar; 19. yy'da yapay göl şekilleri itibar görmüştür. Kimi zaman havuzlar çok büyük boyutlara varabilmiş, bütün bahçelerde çeşmeler, selsebiller, şadırvanlar yer almıştır.

İstanbul bahçeleri, doğal olarak Doğu ve Batı bahçe mimarlığının kimi ilkelerini özümsemiş, taklit etmiş ve yeniden yaratmış, aynı zamanda bir başkent modası oluşturarak imparatorluğun dört bir köşesine yayılmış, yeni sentezlerin doğmasına imkân vermiştir.

BAHÇELER

546

547

BAHÇELER

1982'den sonra, Boğaziçi öngömnüm bölgesinde (Ulus Mahallesi'nde) inşa edilmiş, yüzme havuzlu ile geniş bahçeli villalar (solda) ve 1950'den sonra oluşan bahçeli evlerin bulunduğu semtlerden 2. Levent.

Fotoğraflar Faik Yaltırık arşivi

Bibi. Evliya, *Seyahatname*; Kömürciyan, *istanbul Tarihi*; İnciciyan, *İstanbul*; M. Erdoğan, "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", *VD*, IV, 149-182; Uzunçarşılı, *Saray*, 465-473; G. A. Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri ve Özellikle Eski istanbul Bahçeleri*, Ankara, 1972; ay, *Tarih İçinde Formel Bahçenin Gelişimi ve Türk Bahçesinde Etkileri*, Ankara, 1974; Eldem, *Türk Bahçeleri*.

TÜLAY ARTAN

Tarihte Önemli İstanbul Bahçeleri

istanbul'un fethinden sonraki dönemde, kent, saraylar, camiler vb ile süslenirken ilk önemli ve özenli bahçeler de ortaya çıkar. Topkapı ve Üsküdar saraylarının bahçeleri dikkat çeken örneklerdir.

Bizans döneminde, büyük olasılıkla ulaşım güclüğü yüzünden, Boğaziçi'nin fazla rağbet görmediği anlaşılmaktadır. Üsküdar'dan başlayarak Anadolu yakası tercih edilmiş, yazlık saraylar, daha çok bu bölgede sıralanmıştır. Osmanlılarla birlikte Boğaziçi'nin önemi artmış, gelişmesi sağlanmış, İstanbul'un bu güzel beldesi fetihten başlayarak ilgiyi üzerine çekmiştir. II. Mehmed (Fatih) 1458'de

Osmanlı

bahçelerinde

doğayla uyuma

özen

gösterilmesinin

örneklerinden

olan Yıldız

Parkı (üstte) ve

19. yy'da çeşitli

biçimlerin

kullanıldığı

uygulamaların

en güzel

örneklerinden

biri olan

Dolmabahçe

Sarayı'nın

bahçesi

(yanda).

Gürol Kara (üst),

Ara Güler (yan)

Beykoz'da, Akbaba'nın yakın çevresinde avlanırken, Mahmud Paşa'nın Tokat'ı aldığı haberi gelmiş; padişah habere çok sevinmiş, "tez şurada bir hadika-i rehnü-ma bina edin ve ismine Tokad Bahçesi deyin, etrafına da avlanan hayvanların muhafazası için Tokad suruna benzer bir sur çekin" buyurmuştur. Böylece Bo-ğaz'daki ilk bahçe Fatih'in buyruğu ile kurulmuş olur. Bahçenin içinde bir köşk ve bir hamam, büyük bir havuz, bir de şadırvanın yer aldığı, bu bahçeden L Süleyman'ın da (Kanuni) çok hoşlandığı, IV. Murad'ın da çimenliklerinde cirit oynadığı söylenir. Tokat Bahçesi'yle başlayan büyük Boğaziçi bahçeleri kısa sürede çoğalmış, yaygınlaşmıştır.

Kentin doğal su kaynaklarının çokluğu, yeşilin bolluğuna yol açmış; hele Kırkçeşme suları da getirilince kentin dört bir yanında birçok çeşme yaptırılmış (16. yy'ın sonunda kentte 740 çeşmenin bulunduğu söylenir), Boğaziçi, 16. yy'ın ikinci yarısında insan eliyle işlenmiş bir yeşillik bürünmüştür.

Bazı varlıklı kişilerin, örneğin Arna-vutköy'de Abdülmecid'in kayınbiraderi Ahmed Fethi Paşa'nın, Ermeni Düzyan ailesinin, Bebek'te Hekimbaşı Mustafa

Behçet Efendi'nin, Baltalimam'nda Tahir Paşa'nın, Emirgân'da Hüsrev Paşa'nın, Kandilli'de padişahın kayınbiraderi Halil Paşa'nın, Vaniköy'de Mustafa Nuri Paşa'nın bahçelerindeki limonlukların güzelliği ve genişliği dillere destandı. Kandilli'de Suphi Paşazade Sami Bey'in yalı bahçesindeki serası da ün yapmıştı.

17. yy'da Fındıklı (Fındıklıdere), güzel bahçeleri ve mesireleriyle kentin en yakın sayfiyesiydi. Semt, adını çevresinin fındık ağaçları ile kaplı oluşundan almıştı. Burada, Hasan Ağa'nın yalı bahçesinde çok sayıda fındık ağacı vardı. Şeyhülislam Ebussuud Efendi'ye ait olup kıyıda setlerle yükselen, çeşmeli, selsebilli, fiskiyeli Ayaspaşa Havuzlu Mesiresi ve korusu ünlüydü.

II. Abdülhamid ve önceki üç padişaha hizmet etmiş olan Şeyhül-Vüzerâ Namık Paşa'nın, bir kapısı Fındıklı'da, öbür kapısı Kabataş'ta olan geniş bahçesi de geçmişteki İstanbul bahçeleri hakkında bir fikir vermesi açısından önemlidir. Fındıklı ve Kabataş kapıları set üzerinde yükseltilmiş olduğundan, arabalar Ayaspaşa Kapısından girer ve iki yanı üzüm bağı, meyvelikler ve ha-remağa bahçesiyle çevrilmiş yoldan geçerek selamlık bahçesine ulaşırdı. Harem bahçesine aynı zamanda "mehtap bahçesi" de denirdi; çünkü, mehtap buradan çok güzel görünürdü.

Beşiktaş ve çevresi de her devirde ünlü bahçelere sahip olmuştu.

Beşiktaş'ta Yahya Efendi Bahçesi diye anılan bir bahçe vardı ki, sonraları mesire yeri olmuştu. Yahya Efendi 16. yy başlarında Trabzon'dan göç edip satın aldığı bahçede bir ev, bir de mescit yaptırmıştı. Bir süre sonra, dünyevi yaşamdan elini eteğini çekmiş, burada bir dergâh kurmuştur. Dergâh bahçesi, halkın her zaman gezip dolaşmasına açık; çınar, söğüt, sakız, servi, ceviz, çitlembik ağaçlarının gölgelendirdiği; Boğaz'ı geniş bir açıdan gören güzel bir bahçe ve sonraları mesire yeri idi.

19. yy sonlarında Kuruçeşme'de yaptırılan Memduh Paşa köşk ve bahçelerinin kalıntıları hâlâ durmaktadır.

Bebek, Bizanslılar zamanında büyük bir servi ormanı halindeydi. Her dönemde padişahların gözde semti olmuştu. II. Mehmed (Fatih) bugünkü Bebek semtine Bebek Çelebi adında birini bölükbaşı atamış, onun kurduğu bahçe sonradan hasbahçe olmuştur. Bebek Bahçesi(->) kıyıda, 1,5 km kadar uzanıyordu.

19. yy'm ilk yarısında II. Mahmud döneminde düzenlenen bir bostancıba-şı defterinden, Akıntıburnu'ndan başlayarak Bebek kıyılarında tümü Türk kökenli paşa, şeyhülislam, kadı, kâhyaba-şı gibi ileri gelenlere ait 40 kadar yalının bulunduğu anlaşılmaktadır. Yalıların arkasında çoğunlukla büyük ve bakımlı bahçeler vardı. Adı geçen yalılar-

dan Hekimbaşı Yalısı, II. Mahmud'un hekimbaşısı Mustafa Behçet Efendi'ye aitti.

Yalının arkasındaki yamaç üzerinde, setler halinde düzenlenmiş büyük ve güzel bir meyve ve çiçek bahçesi, tepedeki Mahmud Baba Dergâhı'na kadar uzanıyordu.

Mustafa Reşid Paşa'nın geniş (bugünkü Kemik Hastalıkları Hastanesi) büyük bir bahçesi, bahçenin ucunda ayrı bir hünkâr dairesi, arkada da Baltalimanı çayırının üstüne kadar uzanan büyük bir meyveligi vardı (bak. Baltali-manı Sahilsarayı).

Emirgân'da, içerisinde zarif bir İran sarayının yer aldığı Nişancı Feridun Bey'in bahçesi de ünlüydü. Bu bahçeyi IV. Murad Emirgûneoğlu'na armağan etmişti. Bahçe, Bizans devrindeki servi ormanının içinde kalıyordu. Koruları, servi ve diğer ağaçlarla yemyeşil olan bu bahçe, bundan böyle Emirgân Ko-rusu(->) diye anıldı.

I. Süleyman'ın (Kanuni) bizzat uğraştığı Yeniköy Hasbahçesi de ün yapmıştı.

İstinye ile Yeniköy arasında, kıyı boyunca bahçeli yalılarla köşkler sıralanmıştı. Yeniköy'ün biraz ilerisinde, küçük bir vadi üzerinde Kalender Bahçesi görülürdü.

Tarabya, çoğunlukla Rumların oturduğu bir köydü. II. Mahmud'un burada bir yazlık sarayı, bir de köşkü vardı. Saray basit bir yapımevini andırır yalınlıktaydı; padişah buraya seyrek gelirdi, ama yüksek duvarlarla çevrilmiş olan bahçesi çok geniş ve güzeldi.

Sarıyer'de, Beykoz'da, Çubuklu'da, Kanlıca'da ünlü bahçeler bulunurdu. Kanlıca Tekkesi ile iskele arasında şimdi çorak bir alan olan Saffet Paşa Bağı; havuzlu setleri ve kestaneliği ile Saffet Paşa Korusu; korunun en yüksek yerindeki Saffet Paşa Köşkü ile çevresindeki çiçek ve sebze bahçeleri zamanında ün yapmıştı.

16. yy'ın sonunda, Göksu Çayırı'nın yerinde bir hasbahçe mevcuttu; burada ustanın buyruğunda 66 bostancı çalışı-

yordu. Sık servilerle donanmış Göksu Çayırı'm çok seven IV. Murad dere kıyılarını düzenletip hasbahçeyi daha da güzelleştirmişti.

Kandilli'de, setler üzerinde padişah köşkleri ve bahçeleri vardı. Kayalar üzerine bir dizi setler yapılmış, bunlar lale ve sümbüllerle bezenmişti. IV. Murad, Revan seferinden döndüğünde Nevâ-bâd Köşkü'nde bir şehzadenin doğumu üzerine, bahçedeki boylu bir servi ağacını yedi gece kandillerle donattığından o günden sonra bahçe Kandilli Bahçe-si(->) diye anılmıştı.

Bugünkü Kuleli Askeri Lisesi'nin yerinde, I. Süleyman'ın (Kanuni) bir sarayı ve bahçesi vardı. Saray bahçesine Narlı Bahçe veya Kale Bahçesi denilirdi. I. Süleyman'ın bu hasbahçeye kendi eliyle bir servi ağacı diktiği söylenir.

17. yy başlarında I. Ahmed dönemin
de, İstavroz hasbahçesinde Şevkâbâd

Kasrı inşa edilmişti. İstavroz Bahçesi IV. Mehmed döneminde çok parladı; özellikle kiraz mevsiminde aranılan bir yer oldu. Yazları padişah çevre bahçeleri de kiralayıp haremiyle birlikte buraya göçerdi.

Salacak ile Harem arasında, içinde padişah köşklerinin ve hasbahçenin olduğu Kavak Sarayı topluluğuna "Üsküdar Hasbahçesi" de denirdi (bak. Kavak Sarayı Bahçesi). Üsküdar Bahçesi en eski ve en önemli hasbahçelerden biriydi. I. Süleyman (Kanuni) tarafından 1555'te Mimar Sinan'a yaptırılan sarayı III. Murad genişletti. Bahçesindeki yeşillik daha çok çam ve servilerden meydana geliyordu. Süs ağaçları veya çiçek tarhları yoktu. Üstelik bahçede sebze yetiştirmeye özel bir önem verildiğinden, işlevsel bir yanı da vardı.

18. yy'da büyük önem kazanıp dille re destan olan Kâğıthane mesiresi ve bahçeleri, parlak yaşantısıyla belki de diğerlerinin tümünü gölgede bırakmıştı.

III. Ahmed ve sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, elçi olarak Fransa'da bulunup dönen ve XIV. Louis'nin

Versailles Sarayı'nı ve bahçelerini öven Çelebi Mehmed Efendi'nin etkisinde kalarak, Boğaziçi'nde ve Haliç'te çeşitli saray, köşk ve bahçeler yaptırmışlardı. Sâ'dâbad Sarayı ve bahçesi bunların en ünlüsüydü. Yapımı 61 günde tamamlanan bu sarayın bahçesinde, mermer setlerden düşürülen çavlanlar ve süslü çeşmeler yanında, müzik pavyonlarına ve bir camiye yer verilmiş; çınar, ıhlamur, karaağaç ve dişbudak gibi ağaçlar dikilmiş; geniş çim sahalara lale, nergis, sümbül, çiğdem gibi çiçekler serpiştirilmiştir. Özellikle lale, bu dönemde gözde çiçek olmuş; 800 kadar lale çeşidi yetiştirilmiştir.

Anılan bahçe ve mesirelere ek olarak padişahların av yarışmaları düzenledikleri, avlanarak eğlendikleri ve geceledikleri, İstanbul çevresinde inşa edilmiş av köşkleri, kasır bahçeleri (örneğin Vidos Hasbahçesi, Halkalı Hasbahçesi, Harami Bahçesi) ile 15. yy'ın ikinci yarısında II. Bayezid'in sadrazamı Davud Paşa'nın, padişahların orduları uğurlayıp karşılama törenlerinde geceleri konaklayabilmeleri için geniş bir alan üzerinde inşa ettirdiği padişah kasır ve bahçesi anılmaya değer. Rumeli'ye akına giden orduların uğurlandığı ve karşılandığı bölgede düzenlenen bu hasbahçe "Davutpaşa Bahçesi" diye anılmış ve ün yapmıştır.

Cumhuriyet döneminin ilk yirmi yılında (II. Dünya Savaşı'nın sona ermesine kadar) İstanbul'da bahçeler ve yeşil alanlar açısından büyük bir değişiklik olmamıştır. Fakat şehirleşme ve özellikle 1950'li yıllardan sonra süratli bir sanayileşme, İstanbul nüfusunun hızla artmasına sebep

olmuş; bu zorunlu, bilinçsiz ve plansız yerleşmelerin kötü etkileri Boğaziçi ve yakın çevresi ile bir zamanlar İstanbul'un "Rivierası" sayılan Fenerbahçe, Kalamış, Erenköy ve Bostancı semtlerinde görülmüştür. Ahşap evler ile yalılar, köşkler ve konaklar, arsaya olan talebin birdenbire artması üzerine yıktırılmış veya yakılmış, yerle bir edilmişlerdir. Bugün mevcut olan bir villa ertesi gün yok

BAHÇELİEVLER İLÇESİ

545

549 BAHRIYE NEZARETİ BİNASI

Bahriye Merkez Hastanesi'nin (arkada set üstündeki yapılar) Haliç'ten görünüşü.

olmuştur; bunların parsellenen bahçeleri üzerinde birbirinin sırtına binen, beş-on katlı beton binalar yükselmiştir. Bu insafsız yıkımdan kurtulmuş, tek tuk bahçeli evler ile villalar ise, sahiplerinin kanunlara karşı saygılı olması yüzünden, etraflarında yükselen apartmanlar arasında sıkışıp kalmışlardır. Böylece, bir zamanlar bahçeleri süsleyen, insanlara huzur veren güzelim nadide ağaçlar kesilip, parçalanıp yok edilmiştir.

Günümüzde, İstanbul'da çeşitli bölgelere dağılmış gecekonduların bir bölümünün daha çok ev ihtiyaçlarına yönelik sebze dikilmiş bahçeleri vardır. Bu bahçelerde bazen kavak ağaçlarına ve birkaç meyve ağacına da rastlanır. Öte yandan Boğaz'ın yamaçlarındaki, Adalar'daki vb semtlerdeki villaların özenli bahçeleri İstanbul'un bahçe geleneğinin son örnekleridir. (Ayrıca bak. korular; mesireler; parklar.)

Bibi. M. Erdoğan, "Osmanlı Devrinde istanbul Bahçeleri", *VD, S. 4* (1958); G. A. Evya-pan, *Eski Türk Bahçeleri ve Özellikle Eski İstanbul Bahçeleri*, Ankara, 1972; Ç. Gülersoy, *Boğaziçinin Yeşil Örtüsü, Geçmişte ve Bugün*, İst., 1972; B. Pamay, *Park-Bahçe ve Peyzaj Mimarisi*, İst., 1979; D. Kuban, "Osmanlı Çağında Boğaziçi Yerleşmesi", *İstanbul Boğazı ve Çevre Sorununun Sempozyumu, 12-15.11.1973*, Çevre Koruma ve Yeşillendirme Derneği, İst., 1975.

FAİK YALTIRIK

BAHÇELİEVLER İLÇESİ

İstanbul'un Rumeli kesiminde, Çatalca Yarımadası'nda yer alır. 3 Haziran 1992 tarihinde yürürlüğe giren 3806 sayılı kanunla Bakırköy İlçesi'nden ayrılarak kurulmuştur. İlçenin doğusunda Güngö-ren(->), güneyinde Bakırköy(->), batısında ve kuzeyinde ise Bağcılar(->) ilçeleri yer almaktadır. Bu alan içinde yüzölçümü 16,7 krrf'dir. Bahçelievler İlçesi'nin Cumhuriyet, Çobançeşme, Fevziçakmak (Yenibosna bölgesi), Hürriyet (Yenibos-na bölgesi), Kocasınan, Siyavuşpaşa, Soğanlı, Şirinevler, Yenibosna, Zafer ve Bahçelievler olmak üzere 11

mahallesi bulunmaktadır, bağılı bucak ve köyü yoktur.

Bahçelievler İlçesi sınırları içinde geçmişte Kocasinan ve Yenibosna köyleri yer alıyordu. 1955-1960 arasında Bakırköy yerleşmesi O-1 Karayolu'na (eski E-5) doğru gelişmiş ve yolun kuzeyi hızla yerleşmeye açılmış; yerleşmeye açılan bu çevrede 1960'a doğru önce konut kooperatiflerinin inşa ettirdiği, bahçe içinde tek tip evler yapılmış, 1960'tan sonra Bahçelievler Mahallesi kurulmuştur. Kocasinan ve Yenibosna köylerinin tüzel kişiliği 1980'den sonra kaldırılmış, birer mahalle grubu olarak, onlar da 1992'de Bahçelievler ile birlikte Bakırköy İlçesi'nden ayrılarak diğer mahallelerle birlikte yeni ilçeyi oluşturmuşlardır.

Günümüzde Bahçelievler İlçesi sınırları içinde yaşayan nüfusun gelişimi tablodaki gibidir.

1960'a kadar sadece Kocasinan ve Yenibosna köylerinin nüfuslarını kapsayan bu tabloda, ilçeyi oluşturan mahallelerde nüfusun özellikle 1955'ten sonra artmaya başladığı görülmektedir. İstanbul'a yakınlık, ucuz arsa fiyatları, O-1 Karayolu'na (eski E-5) yakınlık gibi etkenler, nüfusun artmasına ve sanayi tesislerinin bu yöreyi kuruluş yeri olarak tercih etmesine yol açmıştır. 1965'ten itibaren önce Kocasinan'da konut alanları ve sanayi kuruluşları, bozuk altyapıya rağmen hızla gelişme göstermiş, buna daha sonraki yıllarda Bahçelievler ve Yenibosna da sanayi bölgelerine katılmıştır. Kocasinan, Cumhuriyet, Siyavuşpaşa, Soğanlı ve Şirinevler mahallelerinden oluşan Kocasinan bölgesi, günümüzde ilçenin en çok nüfus barındıran kesimidir. Kocasinan ve Yenibosna, sanayi tesisleri, ticarethaneler ve konut alanlarının karışık karakteri ile belirginleşirken Bahçelievler daha çok konutların hâkim olduğu yerleşmesi ile dikkati çekmektedir.

SEDAT AVCI

BAHİRİYE MERKEZ HASTANESİ

Kasımpaşa'da bulunan askeri hastane. Bugün İstanbul Deniz Hastanesi adını taşımaktadır.

Bahriye teşkilatının ilk hastanesi Kasımpaşa'da şimdiki Sakızağacı Camii'nin bulunduğu sırtta inşa edilmiş ahşap bir binada 1827'de hizmete girmiştir. Hastane bulunduğu yer sebebiyle Sakızağacı Bahriye Hastanesi adıyla tanınmaktaydı. Tersane-i Âmire kışlaları ile Riştehane-i Âmire'deki (İplikhane) asker ve subaylar, denize uzaklığı yüzünden Sakızağacı Hastanesi'nden yeterince yararlanamıyorlardı. Bu nedenle 19. yy'ın ortalarına doğru Aynalıkavak'ta hastane olarak kullanılmaya elverişli bir yalı 250 yataklı bir hastaneye dönüştürülerek bahriyeye tahsis edilmişti. Ayrıca, *Tak-vim-i Vekâyi'de*; "Tersane-i Amire Hastanesi", "Asâkir-i Bahriye Hastanesi" ve "Asâkir-i Mansure-i Bahriye Hastanesi" adlarıyla anılan bir bahriye hastanesi daha geçmektedir. Bu Tersane-i Âmire Hastanesi,

Sakızağacı'ndaki veya Ayna-lıkavak'taki hastanenin adı mıdır ya da bunlardan ayrı bir hastane midir; bugünkü bilgilerimizle bu sorulara cevap vermemiz mümkün değildir.

Sakızağacı Bahriye Hastanesi, Tersa-ne'ye uzak olduğundan denize yakın uygun bir yere nakledilmesine karar verilmiştir. Daha geniş ve Tersane'ye yakın bir bina aranırken Kasımpaşa'da 1838'de Cezayirli Hasan Paşa Konağı'nın yerinde inşa edilmiş olan Bahriye Mektebi binası uygun görülmüştür. Bunun üzerine Bahriye Mektebi 1850'de Heybeli-ada'daki Bahriye Kışlası'na nakledilmiş Kasımpaşa'daki okul binasına da Sakızağacı'ndaki hastane taşınarak Bahriye

Hazım Okurer, 1993

Merkez Hastanesi adıyla faaliyete geçmiştir. Sakızağacı'ndaki hastane binası ise 1852'de yıktırılmıştır.

Kırım Savaşı sırasında (1853-1856) hastane Fransız askerlerinin tedavisi için Fransız kuvvetleri komutanının emrine verilmiştir. Bu vesile ile bazı sıhhi nizamnameler Türkçeye çevrilerek yürürlüğe konmuş; savaş bitince Fransız hükümeti birçok cerrahi aleti hastaneye hediye etmiştir. 1866'da Kaptan Muhtar Bey'in konağı hastaneye ilave edilmiştir.

1882'den itibaren hastane hizmetlerinde ihtisaslaşma başlamış, göz, cerrahi, deri ve frengi hastalıkları "emraz-ı mütenevvia" (çeşitli hastalıklar) kapsamından çıkarılmıştır.

1885'ten sonra Mekteb-i Tıbbiye'yi bitirerek donanma hizmetine girmek isteyen askeri hekimler bir sınavdan geçirilerek başarılı olanlar yüzbaşı rütbesiyle hastaneye kabul edilmişlerdir. Hastanede iki yıl staj gören bu hekimler kolağası rütbesiyle bahriye teşkilatında görevlendirilmişlerdir.

Hastanenin operatörü Angelo Bohor Tersane-i Âmire fabrikalarında Çarkçı Kolağası Ali Efendi ile birlikte basınçlı su buharı ile çalışan ilk yerli tebhir (etüv) makinesini yapmıştır. Bu etüv makineleri Hicaz'daki hastanelere, nizamiye kışlalarına, Mekteb-i Tıbbiye, Gu-rabâ-i Müslimin ve Hamidiye Etfal hastanelerine yerleştirilerek uzun süre kullanılmıştır.

Tıptaki yenilikleri izleyen hastane Robert Koch'un 1890'da tüberkülini, tüberkülozu tedavi edici bir ilaç olarak tanıtmaya ilgisiz kalmamış derhal bu yeni tedaviyi öğrenmek üzere Dr. Yüzbaşı Süleyman Nuri Berlin'e gönderilmiştir. 1891'de Dr. Hakkı Şinasi Paşa hastanede görevlendirilmiştir. 1894'te başhekimlik görevini Kozma Paşa yürütmekteydi. Kozma Paşa'dan sonra 1900-1908 arasında Hakkı Şinasi Paşa başhekimlik yapmıştır. 1897'de deniz hizmetlerinde kullanılmak üzere eczacı ve cerrah muavini yetiştirilmesi amacıyla hastane

bünyesinde Eczacı ve Tımarcı Sıbyan Mektebi açılmıştır.

Bozcaadalı Hasan Paşa'nın bahriye nazırlığı sırasında 1908'de ana binanın Hasköy tarafına yeni bir bina, 1910'da da Kasımpaşa'ya bakan tarafına ikinci bir bina yaptırılmıştır. Bundan sonra ana binaya 1. pavyon, Kasımpaşa tarafındaki binaya 2. pavyon ve Hasköy ta-rafındakine de 3. pavyon adı verilmiştir.

Bahriye Nazırı Cemal Paşa (1914-1918) hastanenin gelişmesi için büyük çaba harcamış, hastanenin arsasını genişleterek etüv, kalorifer dairesi, depo ve bakteriyoloji pavyonu yaptırmıştır.

Hastane Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı'nda deniz ve kara kuvvetlerinin hasta ve yaralılarını tedavi etmiştir. Savaş sırasında artan sağlık personeli ihtiyacını karşılamak üzere 15 Mart 1917'de hastanede bir sıhhiye kursu açılmıştır.

Cumhuriyet'in ilanı ile Sıhhiye Daire-si'ne bağlanmış, 1929'da tersane ve donanma Gölcük'e taşınınca 1931'de hastane de nakledilerek Gölcük'te Nured-din Paşa Köşkü'nde faaliyetini sürdürmüştür. Kasımpaşa'daki bina, Deniz Acemi Erler Talim Taburu'na yatakhane ve kışla olarak tahsis edilmiştir. Hasköy tarafındaki bina da Deniz Telsiz Oku-lu'na verilmiştir. Sadece cerrahi pavyon küçük bir revir halinde bırakılmıştır.

1934'te İstanbul'un ihtiyacı göz önünde tutularak hastane yeniden Kasımpaşa'ya getirilmiş ve Deniz Müsteşarlığı emrine verilmiştir. Bu tarihten sonra İstanbul Deniz Hastanesi adını alan kurumda 1937'de büyük bir restorasyon ve onarım başlatılmış 1939'da yatak sayısı 500'e çıkarılmıştır. 1943'te akıl ve sinir hastalıkları klinikleri ile patoloji bölümünün yerleştirildiği 4. pavyon binası faaliyete geçmiştir. Hastaneye 1962'de yeni bir poliklinik ve hemşire lojmanı, 1965'te hariciye, nöroşirurji, bakteriyoloji, biyokimya, patoloji laboratuvarları ile morgun bulunduğu bina ve 1971'de de kadın-doğum, çocuk ve dahiliye klinikleri binası eklenmiştir.

Bibi, "Mevadd-ı Askeriye", *Takvim-i Vekâyi*, no. 3, 7, 15, 19, 23 (1247), no. 28, 29, 38, 39, 42, 45, 50, 51, 54, 56 (1248), no. 60, 62, 71, 73, 82 (1249), no. 85 (1250); Tahsin, *Tıbbiye*, II, 60; *Deniz Mektepleri Tarihçesi*, ist., 1931, s. 7-8; E. K. Unat, *Osmanlı İmparatorlu-ğu'nda Bakteriyoloji ve Viroloji*, ist., 1970, s. 106-107; B. N. Şehsuvaroğlu: "İstanbul Deniz Hastanesi", *istanbul İl Yıllığı*, İst., 1973, s. 446-447; B. N. Şehsuvaroğlu-A. D. Erdemir-G. C. Güreşsever; *Türk Tıp Tarihi*, Bursa, 1984, s. 134-135; Özbay, *Asker Hekimliği*, III, 1. Kitap, 196-233; N. Yıldırım, "Askeri Eczacı Yetiştiren İki Okul: Haydarpaşa Hastane-si'ndeki Eczacı Sınıfı-Eczacı ve Tımarcı Sıbyan Mektebi", *Güncel Eczacılık*, S. 5 (Eylül 1993), s. 20-21.

NURAN YILDIRIM

BAHRİYE NEZARETİ BİNASI

Halic'in kuzey kıyısında Kasımpaşa'dadır. İki katlı, görkemli ve iyi durumda bir yapıdır. Günümüzde Kuzey Deniz Saha Komutanlığı binası olarak kullanılmaktadır.

Osmanlı döneminde Halic'in kuzey kıyılarının Kasımpaşa-Hasköy kesiminin gemicilik, gemi yapımı ve buna bağlı yan kuruluşları barındırdığı bilinmektedir. Büyük Piyale Deresi'nin ağzından Hasköy'e kadar uzanan bu alan, Bizans döneminde sık ve yüksek ağaçlarla kaplı imparator bahçelerinden biriydi, İstanbul'un alınması sırasında donanmanın burada karadan denize indiği ve II. Mehmed'in (Fatih) Otağ-ı Hümayun'u burada kurdurduğu söylenmektedir. Buradaki ilk yapılar, II. Mehmed'in yaptırdığı tersane ile bugünkü Kasımpaşa Vapur İskeleyi'nin yakınında olduğu sanılan Kaptanpaşa Divanhane ve cami olmalıdır. Yörenin asıl gelişmesi I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) olmuş, "İstanbul şehri âdem deryası kesilip omuz omuzu sökmez olunca" bölgenin iskâna açılması ve bayındır hale getirilmesiyle Sadrazam Kasım Paşa görevlendirilmiştir. Divanhane yenilenmiş, yanına bir saray yapılmış; bölgenin yönetimi, kaptanpaşa ile tersane ketdüha-sına ve subaşısına verilmiştir. Genişleyen tersaneye donanmanın bakım ve yönetim yapıları eklenmiş; divanhane ise birkaç kez yıkılıp yeniden yapılmıştır.

İstanbul yazarlarının ve gezginlerinin ilgiyle anlattıkları buradaki kurum ve yapılar arasında tersane ve divanhane önde gelenlerdendir. Gravürlerden eski divanhaneleri izlemek ve öğrenmek mümkündür. Bu divanhaneler ahşaptandır; deniz cepheleri sütunlar üzerindedir ve denize çıkma yapıları. Önem verilmiş ve bezenmiş yapılar oldukları bellidir.

Bilinen son divanhane II. Mahmud döneminde 1834'te yapılandır. İki katlı ve ampir üslubunda olduğu bilinen bu divanhane de ahşaptandı. Zamanla harap olan yapının yerine Abdülaziz tarafından yeni, daha büyük ve görkemli bir yapı yapılması istenmiş ve bugünkü yapı inşa edilmiştir. Donanmanın yeniden örgütlenmesi ve modernizasyonu girişimi sırasında yapımı kararlaştırılan

BAHRİYE NEZARETİ BİNASI

550

551

BAKER MAĞAZALARI

Bahriye Nezareti binasının deniz cephesinden görünümü (üstte) ve şadırvanlı orta avludan

bir görünüm (sağda).

Tuğrul Acar (üst), Erkin Emiroğlu (sağ)

bina, eski divanhanelerin yerinde fakat tamamen yeni bir anlayışla tasarlanıp

yapılmıştır.

Artık divanhane tipinde olmayan Bahriye Nezareti binası, denize çakılan yaklaşık 7.000 *kazık* üzerinde elde edilen dolgu zeminde inşa edilmiş, oldukça yüksek bir bodrum kat üzerinde, iki katlı ve kagir bir yapıdır. 1865'te temeli atılmış ve 1869'da bitirilmiştir. Mimarı Sarkış Balyan olmalıdır.

Bahriye Nezareti binasının aksiyal ve tam simetrik bir planı ve cephe düzeni vardır. Birbirini dik kesen iki eksen üzerinde geliştirilmiş birbirinin aynı plan ve cephelerden oluşan bir yapıdır. Eksenlerin bölümlediği dört grubun da eş ve bakışumlu düzenlenişi ve eksenler üzerindeki dört giriş, aranmış bir geometrik düzeni işaret etmektedir. Geometriye açık ve kesin biçimde bağlı bu tasarıma orta avlulu klasik bir şema eşlik etmektedir.

Orta avlu motifi, ölçü, oran, biçim, kullanım ve verilen işlev bakımından farklı olsa da hem Batı hem Osmanlı

mimarlığının geleneksel plan öğelerinden biridir. Mutlak simetri gösteren bir plan şemasına eşlik eden bu üstü camla örtülü avlu, 19. yy Batı Avrupa kentlerindeki belediye binası, banka, borsa vb bazı kamu yapılarında görülen modele yakındır. Ancak, mimarın burada girişleri ve merdiven çekirdeklerini kolona-dın gerisinde tutması, kendi içinde bir bütünlük kazandırdığı gibi avluyu Avrupa modellerinden ayırmaktadır. Ayrıca ortasına konan ve boyutları nedeniyle biraz dekoratif görünen sekizgen planlı küçük mermer şadırvan, mekâna yerli ve Doğulu bir motif olarak eklenmiştir. Zemin kat kolonadının kemerleri bu İs-lam-Doğu referansını güçlendirmektedir. Dönemin "oryantalist" modası içinde yaygın olarak kullanıldığı bilinen bu Magrip (Moresque) kökenli basık at nalı biçimindeki kemer modeli, yapısal olmayan biçimiyle son derece dekoratif bir görünüme sahiptir.

Yalnızca moresk kemerleriyle değil taşıyıcılarının maniyerist biçimlenişi ile de avlu arkadı, planın açık geometrisin-

Bahriye Nezareti binasının iskele cephesinin çizimi.

(Günümüzde Kuzey Deniz Saha Komutanlığı Karargâh Binası olarak kullanılmaktadır.)

deki rasyonalist konseptten farklılaşmıştır. Gerçekten de zemin katta kemer dayanaklarının önüne alınmış yuvarlak kolonlar, üst kattaki önlü ve arkalı kolon çiftleriyle birlikte, görsel algıya iki farklı düzlem sunmaktadır. Zemin kat kolon başlığının üzerinde kat yüksekliğine ulaşmak için dikine yerleştirilmiş bir kare prizma vardır. Korniş hizasında bunun üzerine bir yatık dikdörtgen parça gelmekte, üstte de üst kat kolonadının ayak parçası bulunmaktadır. Bu tablalar, yani üç tane dikdörtgen parça birbiri üzerine küçükten büyüğe doğru

sıralanarak yerleştirilmişlerdir. Yapı statîği ilkelerine uymayan bu atektonik dizilim, mimari öğelerle elde edilen bir de-korativizmi biçimlendirmektedir. Arkad-ların düzenlenişindeki bu maniyerizm, düz beyaz ve -günümüzde- bezemesiz olan orta avlu mekânını özenli ve özentili yapmaktadır.

Buradaki taşıyıcılarda kolon grupla-ması veya ayaklık gibi Osmanlı geleneğinde olmayan biçimleri kullanan mimar, bazı ikincil öğelerde örneğin korkuluğun

mermer şebekeleri veya kornişteki niu-karnas dizisi gibi yerlerde Osmanlı geleneğinden seçmeler yapmaktadır.

Yapının simetrik plan şemasına bağılı olarak birbirinin aynı olan dört cephesi vardır. Kolaylıkla tekdüze olabilecek bu biçimleniş, önce eksenlerdeki ve köşelerdeki çıkmaların plastik katkısıyla giderilmiştir. İkincil olarak pencere biçimlerinin farklılığına dayanan cephe düzenlemesi yapılmıştır. Bu, kullanılan biçimlerin sayısını artırarak hem çeşitleme yapma olanağı vermekte, hem de plastik etkiyi artırmaktadır.

Planda'birbirinin aynı ölçülere sahip pencereler üç ayrı grup içinde toplanarak farklı biçim ve düzenlemeler yapılmıştır. Eksendeki pencereler at nalı biçimindedir. Tıpkı orta avludakine benzer bir arkad içinde yer alırlar ve aynı atektonik düzenlemeye sahiptirler.

Köşe çıkmalarındaki pencereler, üçgen kemerli ikili gruplar halinde düzenlenmiştir. Üçgen kemerin o dönem için çok yeni hattâ alışılmadık bir biçim olduğu ayrıca belirtilmelidir. Ara pencereler, profilli veya dilimli moresk biçimli kemer öğeleriyle belirtilmiş ve pilastrla-rın oluşturduğu panolara yerleştirilmiştir.

Böylece, cephe düzenlemesinde genel olarak yüksek pilastrlar ve bordür-lerle meydana getirilen pano gruplama-ları, cephe yüzeyinden ileri geri çıkma ve çekilmelerle planda karşılığı olmayan son derece hareketli bir perspektif elde edilmektedir. Mimari öğelerin bu kullanımı, orta avluda değinilen maniyerist yaklaşımla eşdeştir. Geniş ve taş-

013 6 t)m

kın bir kornişe biten bu çok öğeli cephe düzeni, simetrik bir kutudan görkemli bir kamu yapısının elde edilmesini sergilemektedir.

Yapının simetrik ve betimlediğimiz gibi geometriye bağımlı bir planı oluşu, mekânların işlevlerine özgü nitelikler ve boyutlar edinmesini zorlaştırmıştır. Örneğin bir köşede amirallere ayrılmış olan salon ve oda grubu diğer köşede aynı boyut ve düzenle vardır ve bu kez yazıcılara ait bir hacim olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle mimarın, mekânların özellik kazanmasını bezemeyle ve bezemenin yoğunluğu ile sağlamaya giriştiği görülmektedir.

Dört giriş içinde en zengin bezeme deniz tarafındaki tören girişinde gerçekleştirilmiştir. Simetriği olan tersane yönündeki giriş bir dizi

merdivenle ulaşılan giriş holünün duvarları ve örtüsünde kalem işi çalışılmıştır. Duvarlarda panolar ayrılmış, örtüde geometrik çerçeveleme yapılmış ve ileri neoklasik motiflerle işlenmiştir.

Binanın üst katının deniz cephesi bahriye nazırına veya amirallere ayrılmış bölüm olarak çok özenle düzenlenmiştir. Bu bölümün özgün dekorasyonu ve hattâ mobilyası korunmuştur. Geometrik bölümlene içinde klasik motifli dekorasyon burada da geçerli olan programdır. Bezeme, ayrıca altın yaldızla zenginleştirilmiştir. Bu kesimde geometrik çerçeveleme, sekizgen, yıldız, altıgen, beşgen, üçgen vb olarak çeşitlenmiştir. Göbek ve köşelerde natüralist iek veya manzara resimlerinin bulunduğu madalyonlar

Bahriye Nezareti binasının giriş kat planı.

kullanılmış, duvarlara fresk tekniğinde denizle ilgili resimler yapılmıştır. **Bibi. A.** Batur, "Bahriye Nezareti Binası", *H. Kemali SöylemezoğluAnı Kitabı*, İst., 1982, s. 45-60; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*, 219-226; Demircanlı, *Evliya Çelebi*, 564-566; "Divanhane", Pakahn, *Tarih Deyimleri*, I, 462; *Kuzey Deniz Saha Komutanlığı Karargâhı Binası*, İst., 1989.

AFİFE BATUR

BAKER MAğAZALARI

Kırım Savaşı'ndan sonra (1856) İstanbul'a gelerek yerleşen, İngiliz kökenli Baker ailesi tarafından kurulan mağazalar. Baker *mağazaları* ile ilgili olarak İngiliz kökenli Binns ve Edwards aileleri de zikredilmelidir.

Bu iki İngiliz kökenli aile İstanbul'a yerleştiğinde ayrı ayrı işyerleri açmış ve değişik işkollarında çalışmış olmalarına karşılık, *zamanla* firmalarını ya Baker'a devretmişler ya da onlarla ortak olmuşlardır. Baker mağazalarının kurucusu olan George Baker'ın, Londra'da daha o dönemler büyük bir işyeri vardı.

George Baker, İstanbul'a ilk geldiğinde, Hayden'la ortak olmuş ve birlikte biri Grand Rue de Pera'da (şimdiki İstiklal Caddesi) Anadolu Hanı'mn bulunduğu yerde, diğeri, Kulekapısı'nda şimdiki Serdarı Ekrem Sokağı'nın karşısında *Galata* Kulesi'ne bakan köşede olmak üzere iki mağaza açmışlardı. 1860' lı yıllardan 1870'li yılların sonlarına kadar, ortaklık bozulmamıştı.

Bu yıllarda Baker ve Hayden birbirinden ayrıldı. Hayden eski mağazalarında kaldı, George Baker ise, yeni mağazalar açtı. Bu mağazalardan biri, Kuledibi'nde şahdeğirmeni Sokağı'ndan önce idi, diğeri ise eski Kanzuch Ecza-nesi'nin bitişiğinde bulunuyordu.

- George Baker, Grand Rue de Pera' daki ilk mağazasından sonra şimdiki Sümerbank'ın bulunduğu yerde ikincisini de açmıştı.

şahdeğirmeni Sokağı'nın yanındaki ile birlikte, Pera yönünde üç mağazası olan Baker

firmalarında, her türlü konfeksiyon, yatak takımları, çarşaf, mobilya aksesuarı ile mobilya dahi satılıyordu. Bunun dışında, birçok yabancı firmanın Türkiye'deki temsilciliklerini almışlardı.

Bu aileye yakınlığı bilinen Binns'ler-den, Cuthbert Evelyn Binns, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Baker mağazalarına müdür olmuştu. İngiliz kökenli diğer aile Edwards'ların kurduğu "Edwards ve Oğlu" firması G. ve A. Baker firması 1920'de birleşti.

Bu dönem firmanın müdürü C. E. Binns oldu. 1926'da değişen kanunla şirketleşme söz konusu olunca, birleşik firma ayrı ayrı anonim şirkete dönüştü.

C. E. Binns, genel müdür olarak kaldı. W. G. M. Edwards, yönetim kurulu üyesi olarak görevini sürdürdü. 1924-1925'te W. G. M. Edwards, İstanbul'daki İngiliz Ticaret Odası üyeliğini sürdürdü. 1930'da da başkanlığına seçildi.

BAKIRCILAR

552

BAKIRCILAR

Baker mağazalarının bir ilan fotoğrafı.

Resimli Uyanış (Seruet-i Fünun), 15 Ocak 1931 Bebzat Üsdiken koleksiyonu

George Baker, Hayden'dan ayrıldıktan sonra, sürekli kendi adını kullanmış ve tüm firmalarını G. Baker olarak açmıştı. Oğullarının her ikisinin küçük isimleri A ile başladığı için sonraları firma unvanına bunları eklemişti. Baker mağazaları Beyoğlu'nda olmasına karşılık, yönetim merkezleri hep İstanbul tarafında kalmıştı. 1880'de Tarakçılar Caddesi üzerindeki Matteo Ham'nda, ihracat, ithalat ve komisyon işlerini yürütüyordu. Daha sonra buradan Tahtaka-le'deki Prevuayans Hanı'na taşındılar. Firmaları tasfiye edilinceye kadar da burada kaldılar. Balat'ta Fener Caddesi üzerinde büyük bir antrepoları vardı. Tütün depolan ve satım yerleri ise Beşiktaş'ta bulunuyordu. Baker'ın ayrıca, Seager ile ortak olarak çalıştırdığı, Baker ve Seager deniz taşımacılığı firması, Galata Hovagimyan Han'da idi. 1950'li yılların başında Baker'lar firmalarını tasfiye etmeye başladılar, Önce istiklal Caddesi üzerindeki büyük konfeksiyon mağazasını kapattılar. Hachette'in bitişiğindeki mobilya mağazasını ise İstanbul'un en zengin Rum ailelerinden biri olan Pallavidisler sattılar.

Bu arada, Şahdeğirmeni Sokağı'na gelmeden önce ve Şahdeğirmeni Sokağı ile köşe yapan diğer mağazalarını da evvelce elden çıkarmışlardı. Bu mağazalarını satın alan Pallavidisler, mobilya işlerini bırakarak yalnızca konfeksiyon ve ayakkabı işini yürüttüler. Bu arada Dimitri Pallavidis (ailenin büyüğü), eski adı Rekor olan pastanenin sahibi Leoni-das Yotto ile anlaşarak buraya da ortak oldu ve pastanenin adı

Kervan olarak değişti.

Her ne kadar, Pallavidisler mağazanın adını Pallavidis olarak değiştirmiş-lerse de, Beyoğlu halkı buraya Baker demeyi sürdürmüştü. Altı-Yedi Eylül Olayları'nda(->) Pallavidislerin her iki mağazası da harap olmuştu. Bu olaydan sonra mağazalar yemden düzenlendi. Ancak Dimitri Pallavidis'in ölümü üzerine mağaza kapandı. Dimitri Pallavidis'in oğlu Niko, Cihangir'de "şark Eksport" adı ile büyük bir ithalat ve ihracat firması kurdu. Bu firma halen yaşamını sürdürmektedir.

BEHZAT ÜSDİKEN

BAKIRCILAR

Bizans Dönemi

Bizans başkentinin ekonomik hayatı ile ticaret hukukunu aktaran en ciddi kaynak olan *Eparkhos tes Poloetfde* bakır satışının gümüşçülere yasaklanmasının dışında, bakırcılar ve bakır ticaretine ait daha fazla bilgi bulamamaktayız. I. Ba-sileios(-0 (hd 867-886) ve VI. Leon(->) (hd 886-912) dönemleri arasındaki kanunlarda da meslek loncaları ele alınmaktadır. Bakırcılarla ilgili bir başlık olmasına karşın, metnin gerisi yoktur. 10-11. yy Konstantinopolis'ine ait mahkeme kararlarının arasında ise, ticarete ilişkin bir tek davaya rastlamaktayız. Bu dava, ham madeni zamanında teslim almadığı için ödeme yapmayan bir bakırcıyla ilgilidir.

Konstantinopolis semt adlarından faydalanarak, bakırcıların Halkoprateia' da, yani Ayasofya'nın doğusunda yerleşmiş olduklarını görebiliyoruz. Halkoprateia isminin kökü bakırcılıktan gelmektedir, fakat bu mesleki çalışmaya ilişkin özel bir kaynağımız yoktur. Halkoprateia semti, I. Basileios'un şehirde başlatmış olduğu yapı ve onarım programında yer almaktadır, ancak kaynaklar sadece buradaki Meryem Ana Kilisesi'nden bahsetmektedir. 7. yy'ın ortalarında yazılmış, Aziz Artemios'un hayatını anlatan bir eserde ise, Domninos re-vağında çalışan Kilikyalı (bugünkü Çukurova) bir bakırcıdan (Halkeus ya da Halkotupos) bahsedilmektedir. Günümüze değin bir el zanaatı olarak gelen bakırcılıkta kazan, tencere, tava, kâse, gibi açık formulu kaplar, genelde dövme tekniği ile yapılır, bakırcı, önceden dökümle elde ettiği ince bakır levhasını ısıtır ve çekeçle vurarak şekillendirir.

Levha, saf bakıra belirli bir oranda kalay katılarak elde edilir. Böylece kalay, yumuşak bir maden olan bakırın sertleşmesini sağlar. Aksi halde, saf bakırın yüzeyini bozmadan üzerine süslemeler kazımak zor olur.

Işıklandırma aletleri (polycandela, yağ lambaları, şamdanlar), buhurdan ve kişisel dini eşyalar, daha ziyade seri halinde kalıplara dökülürdü. Dökümü kolaylaştırmak için bakıra, kalayla birlikte kurşun ve çinko da katılır böylece elde edilen kalay ağırlıklı alaşıma tunç, çinko ağırlıklı alaşıma ise pirinç denir. Kalıplar eşyaya sadece genel formunu değil,

dekorunu da intikal ettirebilirler. Dekor, kalem ve keskilerle tamamlanarak özgünleştirilebilir. Bizans'ta poly-candela'ların delik işi süslemeleri, kesme ve delme aletleri ile gerçekleştirile-bilse de, daha ziyade seri döküm tekniği tercih edilmekteydi. Bizans koleksiyonlarında, aynı kalıpta dökülmüş olmaları muhtemel birçok polycandela'ya rastlanmaktadır.

Seri imalat, kişisel dini eşyalar için de geçerlidir. Özellikle Orta Bizans çağına ait büyük sayıda buhurdan, tunç ikona, haç ve çeşitli boylarda rölik muhafazaları bilinmektedir. Aynı tarz metal kutular, önemli belgeleri ve değerli eşyaları saklamak için de kullanılırdı. Kazıma usulü ile süslenmiş bakırdan kilitler, aynalara, menteşe ve anahtarlara, fildişi kutulara da takılmaktaydı.

Gümüşçü ve kuyumcuların modellerinden esinlenerek, hattâ aynı kalıpların kullanılmasıyla elde edilmiş, bakır mücevher ve ziynet eşyaları da vardır. Altın veya gümüş bilezik, küpe, kemer tokası ve haçların, bakır alaşımlarından yapılmış kopyalarına rastlamaktayız.

Bakırcılara talep sadece özel kişilerden değil, kilise ve manastırlardan da gelmekteydi. Başlıca siparişler, ışıklandırmaya yönelik eşyalarla birlikte, ayinlerde kullanılan kutsal takımlardan oluşurdu, bunun yanısıra, özel kişiler tarafından kiliselere vakfedilmiş takımlara da rastlanmaktadır. Kutsal şarap kadehi (kalis), kutsal ekmeğin takdim edildiği tabak (paten), ekmek kutusu, kaşık ve maşrapa, Ortodoks ayininin ayrılmaz parçalarıdır. Kilisenin hazine odasında saklanan bu eşyalar genelde gümüşten olup, 10-11. yy'lara ait, kalaylanmış bakır örnekler de vardır (yüzeydeki kalay gümüş izlenimi vermektedir).

Kiliselerde rastlanan diğer metal eşyalar ise çeşitli boylarda merasim haçları, yine merasimlerde kullanılan yelpazeler (ripidia), buhurdanlıklar, rölik kutuları ile İncil muhafazalarından oluşur. Dini eşyalarda, bitkisel ve geometrik süslemelerin arasında, İsa'nın hayatından sahneler, tahtta oturan İsa, İncil yazarlarının büstleri, dua eden aziz figürleri ve Meryem Ana tasvirleri, kabartma veya kazıma usulüyle işlenmiştir. Kazıma dekorun oluşturduğu yivlerin, savatla zenginleştirildiği de görülür. Bu teknikle benzeri bitkisel veya geometrik

dekor, aynı çağlarda gelişen İslam bakırcılığında da geniş çapta kullanılmıştır.

Konstantinopolis bronz işçiliğinin bir başka yüzünü de 11. yy'ın ikinci yarısında Amalfili tüccar Pantaleone tarafından İtalya'ya gönderilmiş dev kapılar oluşturmaktadır. Amalfililer(->) aynı zamanda Roma'ya Bizans ayin kapıları, şamdanlar ve dokuma kumaşlar da ihraç etmekteydiler. Roma'nın sur dışında bulunan St. Paul Kilisesi'nin kapıları, Konstantinopolis atölyelerinde çalışan, Süryani döküm ustası Stavrakios'un imzasını taşımaktadır. Kapıların kanatları, dökümle elde edilmiş levhalardan oluşur. Her levhada gümüş kakma dini sahneler tasvir edilmiştir. Aynaroz'daki Büyük Lavra Manastırı'nın bronz kapısı

da muhtemelen başkent atölyelerinde yapılmıştır. Kabartma geometrik ve bitkisel süslemeler arasında oluşan haçlar, ince bir bronz levhanın preste basılmasıyla elde edilmiştir. Aynı manastırda, kuşkusuz Konstantinopolis atölyelerine ait, bir çift savatlanmış pirinç şamdan da bulunmaktadır.

Konstantinopolis atölyelerinde bakır alaşımlarından elde edilmiş eşyaların listesine, mesleki aletleri de ekleyebiliriz. Zanaatkarların kullandığı aletlerin dışında, çeşitli terazi ve ağırlıklar, tıp aletleri ve usturlaplar sayılabilir. **Bibi.** C. Bouras, "The byzantine bronze doors of the Great Lavra monastery on Mount At-hos", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 24, Viyana, 1975, s. 229-250; L. Bouras, "Three byzantine bronze candelabra from the Grand Lavra monastery and Saint Catherine's monastery in Sinai", *Deltion tes Hristianikes Arbaiologikes Etairias* 1989-1990, Atina, 1990, s. 19-26; M. E. Frazer, "Church doors and the gates of paradise: byzantine bronze doors in Italy", *Dumbarton Oaks Papers* 27, 1973, s. 147-162; J. C. Waldbaum, *Metalwork from Sardis: The Finds Through 1974*, Cambridge-Massachus-

sets, 1983.

BRIGITTE PITARAKIS

Osmanlı Dönemi

İstanbul'un fethinden sonra İstanbul Türkler tarafından yeniden kurulmaya başlandığında inşa edilen çarşı ve atölyeler arasında "kazgancı" olarak adlandırılan bakırcı dükkânlarının önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. İlk kez kurulan bu atölyeler, ordunun ve toplumun günlük hayatta kullandığı ve büyük bir gereksinme duyduğu bakır kap kaçağı ürettiyordu. İstanbul'da ilk bakırcı atölyeleri II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) Uzunçarşı'nın aşağılarında kurulmuştu. Bugünkü Tahtakale sınırları içinde yer alan Uzunçarşı'da 45 dükkân bulunmaktaydı. Fatih Vakfiyesi'nde Uzunçarşı, "Yahudi Kilisesi (Havra-Sina-gog), Murad Paşa Hanı ve Hacı Timur-taş mülkü"yle sınırlanmaktadır.

Osmanlı belgelerine göre, 16. yy'ın ikinci yarısından itibaren bakırcılar Süleymaniye, Bitpazarı, Kumkapı, Fındıklı, Yedikule ve Unkapam'nda bulunmaktaydı. Ayrıca seyyah, tarihçi ve coğrafyacıların eserlerinden de bakırcıların Galata, Beyoğlu, Tahtakale, Uzunçarşı

Surname-i

Vehbî'de

bakırcılar,

18. yy

Selâmet Taşkın fotoğraf arşivi

Başı Sokağı (Mercan), Kapalıçarşı ve çevresinde toplandıklarını öğreniyoruz.

Bakırcıların üretecekleri kap kaçakta uymak zorunda oldukları kurallar, kanunnamelerle belirlenmişti. I. Selim (Yavuz) döneminde (1512-1520) yayımlanan kanunlarda, bakırcıların kazanları nasıl yapacakları açıkça belirtilmiştir. IV. Mehmed dönemine (1648-1687) ait kanunlarda da, tıpkı I. Selim dönemindeki kanunlarda belirtildiği şekilde, bakırcıların kazanları nasıl yapmaları gerektiği belirtilmiştir.

İstanbul'daki bakırcı atölyelerinde üretilen çeşitli eşya ve çok zengin mutfak kaplarının yardımıyla, hem Osmanlı bakırcılık sanatının gelişimini, hem de bu sanatın karakteristik bir Anadolu özelliğini nasıl kazandığını açık bir şekilde öğrenebilmekteyiz. İstanbul'daki bakırcı atölyelerinin bir başka ilginç özelliği de, kuruluşundan günümüze kadar, geleneksel Türk bakırcılık sanatı-

nı başarılı bir şekilde devam ettirmiş olmasıdır. Öyle ki, günümüzde bile İstanbul atölyelerinde üretilen bakır ve bronzdan yapılmış çeşitli eşya Avrupa ülkelerine ihraç edilmektedir.

Gerek Osmanlı belgelerinden, gerekse Topkapı Sarayı'ndaki *Ehl-i Hiref Me-vacib Defterleri*"nden öğrendiğimize göre, İstanbul'daki bakırcıların büyük bir bölümü hem Balkanlar'dan, hem de Anadolu'dan gelmekteydi. Balkanlar' dan gelen bakırcılar özellikle Saraybos-nalıydı. Anadolu'dan gelen zanaatkarların çok büyük bir kısmı ise, Tokat, Kastamonu ve özellikle Trabzon ve yakın çevresindendi. Böylece İstanbul atölyelerinde bir taraftan Anadolu'nun geleneksel kap formları üretilirken, üzerlerindeki bezeme ve işlemelerin de yer yer Balkanlar'daki motiflerden meydana geldiği görülmüştür.

Bakır eşya üretiminin ve bakırcı esnafının Osmanlı sosyal yaşantısında oy-

BAKIRCILAR CADDESİ

554

555

BAKIRKÖY

ELLİ

Seferi sırasında, İstanbul Latinlerin eline geçtiğinde, Hebdemon da Latin egemenliği altına girmiş; 1203-1261 arasında yıkılmış, terk edilmiş, bir süre tarih sahnesinden silinmiştir.

Bizans'ın son dönemlerinde, günümüzün Bakırköy'ü kimi kaynaklara göre "Makro Hori" (Uzun Köy), kimi kaynaklara göre "Makri Köy" (Uzak Köy) adıyla anılıyordu ve eski debdebesini çoktan yitirmiş küçük bir balıkçı köyüydü. Osmanlı döneminde, Makri Köy, adının da belirttiği gibi gerçekten uzak bir köy, bir çeşit taşra sayılıyordu. Osmanlı'nın buraya ilgi göstermeye, köşkler, konaklar, camiler, hamamlar yaptırmaya

başlaması 17. yy'm başına rastlar. Örneğin, Bakırköy'de günümüze kalan en eski yapılardan Çarşı Camii, 1601'de (kimi kaynaklara göre 1650'ler) yapılmıştır. Yine, daha sonra Bakırköy Şifa Hamamı olarak bilinen hamam da cami ile aşağı yukarı eşzamanlıdır.

namış olduğu önemli rolü, yazmalardan ve minyatürlerden de öğrenmekteyiz. III. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed (III. Mehmed) için 1582'de Atmeydam'nda düzenlenen görkemli sünnet düğününü anlatan ve minyatürlerini Nakkaş Osman'ın yaptığı yazarı bilinmeyen *Sur-name-i Hümayun* adlı yazmada, esnaf loncalarının alaylar halinde geçişlerinde, bakırcılar "Âmeden-i Kazgâniyan" başlığı altında oldukça ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Evliya Çelebi'nin IV. Murad'ın ordu esnaf alaylarını ayrıntılı olarak anlatırken, bakırcıları anlatmaması ilginçtir. Buna karşın Evliya Çelebi "Süleymaniye Dökümcüleri" hakkında çok yararlı bilgi vermiştir. Eremya Çelebi 1657'de IV. Mehmed'in huzurunda ordunun Girit seferine çıkmadan önce esnaf alaylarının geçişlerini anlatırken, bakırcıları kazancı ve dökmece esnafıyla birlikte tasvir etmiştir. Hüseyin Vehbî'nin yazdığı ve saray başnakkaşı Levnî'nin minyatürlerini yaptığı *Sumame-i Vehbî'de* 1720' de III. Ahmed'in üç şehzadesinin sünnetleri dolayısıyla yapılan şenliklerde, bakırcılar da diğer esnaf loncalarıyla birlikte ayrıntılı gösterilmiştir.

Beyazıt'ta Çadırcılar Caddesi'nde bir bakırcı ustası. *Erdal Yazıcı*

1862'de A. Paspatis tarafından yazılan kitapta, İstanbul'daki bakırcı dükkânları, bakırcı mesleği ve zanaatkarları konusunda geniş bilgi vardır. 19. yy'm sonlarında İstanbul'da araştırma yapan Pretextat-Lecomte'un bakırcılar hakkında verdiği ayrıntılı bilgi, İstanbul'da üretim yapan bakırcıları anlatan en canlı gözlemi oluşturmaktadır.

Son 20-25 yıldır günlük hayatta kullanılan kap kaçağın bakır yerine daha ucuz olan alüminyumdan ya da kalayla-

Bakırcılar Caddesi

/I. Gündoğ Kayaoglu, 1983

ma zahmeti getirmeyen çelikten yapılması bakırcılık sanatının mutfak eşyası üretiminden, dekoratif ya da turistik eşyaya yönelmesi sonucunu doğurmuş, geleneksel yapıdaki bakırcı atölyeleri yavaş yavaş kapanmaya başlamıştır. Ancak ihracata yönelik dekoratif bakır kap kaçak yapımı devam ettiği için bakırcılık sanatı İstanbul'da mahiyet değiştirmiş olarak devam etmektedir. **Bibi.** *Surname-i Hümayun*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp, Hazine, no. 1344; Hüseyin Vehbî, *Surname-i Vehbî*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp, Ahmed III, no. 3543, 3594; *Ehl-i Hiref Mevacib Defterleri*, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. 9706/1; A. Paspatis, *Ipamnima Peri tu Greklku Nasakomiu ton epta Pirgon*, Atina, 1862; P. Lecomte, *Leş arts et metiers de la*

Turquie et de l'orient, Paris, 1902; Kömür-cıyan, *İstanbul Tarihi*; O. Belli-İ. G. Kayaoğ-lu, *Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi-Bakır Yatakları, Üretimi ve Atölyeleri*, ist., 1993, s. 61-115.

OKTAY BELLİ-İ. GÜNDAĞ KAYAOĞLU

BAKIRCILAR CADDESİ

Beyazıt Meydanı'ndan İstanbul Üniver-sitesi'nin avlu duvarı boyunca devam eden ve üniversite avlusunun doğu duvarı boyunca uzanan Fuatpaşa Caddesi ile köşe yaparak biten cadde. Meydanın altından gelen "tün-el-yol" ile Çadırcılar Caddesi, Mühürdar Eminpaşa Sokağı ve Fuatpaşa Caddesi'nin açıldığı küçük meydanlığa bakan bu cadde "tün-el-yol" un yapımından önce geniş ve iki taraflı idi. Üniversitenin avlu duvarının karşı tarafında Dişçi Mektebi'nin altında da dükkânlar vardı. Dişçi Mektebi'nin istimlak planına alınmasıyla bu taraftaki dükkânlar boşaltılmış, bugün Beyazıt Devlet Kütüphanesi olarak kullanılan bu binanın yanından Çadırcılar Caddesi'nin başına kadar dar bir koridor kalmıştır. Üniversitenin avlu duvarının altındaki dükkânlar ise durmaktadır.

Bugünkü İstanbul Üniversitesi merkez binası, II. Mehmed (Fatih) döneminden (1451-1481) kalma Eski Saray'ın yerine "Bâb-ı Seraskeri" olarak 1870'te inşa edildiğinde, yeni binanın çok geniş olan meyilli bahçesinin güney ve doğu tarafları doldurulmuş ve altına sıra dükkânlar yapılmıştır. Bakırcılar Caddesi ve Fuatpaşa Caddesi boyunca yapılan ve Darüşşafa-

faka'ya vakfedilen dükkânlara bakırcılar yerleştirilmiştir. Daha sonra Darüşşafaka tarafından satışa çıkarılan dükkânlar -çoğunlukla- içlerindeki bakırcılar tarafından satın alınmıştır. Bakırcılar bu çevrede Uzunçarşı, Mercan, Süleymaniye, Çadırcılar Caddesi'ne de yayılmışlardır.

Bakırcılar Caddesi'nde bugün 18 dükkân bulunmaktadır. 1986-1987'ye kadar bu dükkânların tümünde bakırcılar vardı. Bu yıllarda Yugoslav, Romen ve Rus turistlerin bavul turizmine dönük tekstil ürünleri ticaretinin yoğunlaşması ve bu işin daha çok gelir getirmesi caddedeki dükkânların teker teker tekstil ürünleri satan dükkânlar haline gelmesine yol açmış, bakırcılar Bayrampaşa, Davutpaşa, Esenler, Rami gibi sur dışındaki semtlerde çeşitli atölyelere dağılmışlardır. Birkaç bakırcı da Kasımpaşa Bahriye Caddesi'ne taşınarak turizm tesislerinin mutfaklarına yönelik iş yapmaya başlamışlardır. Yalnızca, Bakırcılar Caddesi ile Fuatpaşa Caddesi'nin kesiştiği köşede 1 kalaycı dükkânı bulunmaktadır.

İ. GÜNDAĞ KAYAOĞLU

BAKIRKÖY

Bakırköy İlçesi'nin(->) merkezini oluşturan doğuda Çırpıcı Deresi, batıda Ata-köy(-0, güneyde Marmara Denizi, kuzeyde O-1 (eski E-5) Karayolu ile sınırlı

yerleşim bölgesi. Doğuda Veliefendi Hi-podromu'nun(->) da içinde bulunduğu Osmaniye Mahallesi, bu mahallenin batısındaki Kartaltepe Mahallesi, onun batısında Ruh ve Sinir Hastalıkları Hasta-nesi'nin de içinde yer aldığı Zuhuratba-ba Mahallesi, güneybatıdan güneydoğuya doğru Zeytinlik, Cevizlik, Sakızağacı mahalleleri ve demiryolunun güneyinde Cevizlik ve Sakızağacı mahallelerinin kuzeyinde bir orta bölüm olarak uzanan Yenimahalle'den oluşur.

İstanbul'un eski ve gelenekli semtlerinden biri olan Bakırköy'ün tarihinin Roma İmparatorluğu dönemine kadar gittiği, imparatorluğun Avrupa kesimini Bizantion'a bağlayan anayol Via Eгна-tia'nın üzerinde bulunduğu, o dönemde Hebdemon adıyla tanındığı bilinmektedir. İmparator Constantinus döneminde, bugünkü Bakırköy semtinin de içinde bulunduğu geniş bölgede, yazlık saraylar, av köşkleri, kiliseler yapılmıştır. Mil-lingen'in *Byzantine Constantinople, The Walls of the City* eserinde Hebdemon Sarayı'nın Bakırköy'ün Yenimahalle bölgesinde bulunduğu yazılıdır. 1960 öncesinde yapılan kazılar sırasında Bizans'ın en eski kiliselerinden Ayios İoannes'in kalıntılarına rastlanmışsa da, 1960'lardan sonra bu alanda binalar yapılırken kalıntıların tümü yok edilmiştir. Bizans imparatorları bu bölgeye önem vermişler, Hebdemon, bahçeler, havuzlar, Roma hamamları ve köşklerle bezenmiş, ancak zaman zaman Avarların, Bulgarların, Arapların ve nihayet 13. yy'da Latinlerin istilasına uğramış, her seferinde yakılmış, yıkılmış, yağmalanmıştır. IV. Haçlı

YIL

EVVELKİ

BAKIRKÖY

Sirkeci-Küçükçekmece treninden inip istasyonun dik merdivenlerini nefes nefese tırmandıktan sonra insan kendini oldukça تنها bir köprü'nün üstünde bulur. Sağ tarafta semtin çarşısı ve deniz kıyısına kadar uzanan hafif kavisli bir cadde, sol tarafta da "Londra asfaltı" diye bilinen Avrupa karayoluna bağlantılı ıssız bir "İncirli asfaltı".

Elli yıl evvelki Bakırköy'ü tarif ediyorum. 1935-40 yıllarının Bakırköy'ünü. O zamanları yaşamış olanlar demiryolu köprüsünün üstünde bugün durup etrafa bir göz atınca yoğun kalabalık içinde kendilerini yapıyabancı hissederler. Her-şey okadar değişti, okadar gelişti ki..

İncirli yolu Avrupa karayoluna çıktığı için olacak, yarım asır evvel dahî asfalt kaplama idi. Yer yer çukurlarla, tümseklerle dolu bir asfalt, ama yine de asfalt. Bundan dolayı da adı İncirli asfaltı olmuştu. Yol boyunca bomboş arsaların arasında tek tuk evlere, bahçelere rastlamak mümkündü. "Dikili Taş" denilen minyatür abideden dar bir araba yolu uzaklara, yeşillikler içindeki Akıl Hastahane-sine inerdi. O devrin

esprisi olacak, "Bakırköylüyüm" diyene millet kahkahayı basardı.

Ondört yaşındayken Beyoğlu'nda Karlman Pasajından satın aldığım ruleli patinaj ayakkabılarım koltuğumda Dikili Taşa yürür, oradan az meyilli asfalt üzerinde istasyona kadar patinaj yapardım. Bugün trafiğin adama göz açtırmadığı o ana caddede o zamanlar ancak birkaç fayton arabası görebilirdiniz. Otomobil, kamyon yok denecek kadar enderdi.

Daha geride "Zuhurat Baba" türbesi mistik bir ziyaret yeri olarak ün salmıştı. Nikel çeyreği evliyanın, içinde demir cevheri bulunan mezar taşma bastırıp adak adayan Tanrı yolcusu muradına erecekse para taşaya yapışıp kalır, aksi halde düşerdi.

istasyon köprüsünden sağa, çarşı tarafına saparsanız Sirkeci otobüslerinin durak yerini, sonra bakkalları, kitapçıları, polis karakolunu, eczaneyi, meyvacı-ı, kasapları, başka bakkalları, fırını geçerek işlek bir yol kavşağına varırdınız.

Ondan sonra iyice tenhalaşan çarşı yolu Ebüzziya caddesi ismi altında Bakır sinemasının, Rum Ortodoks Kilisesinin, Ermeni Gregorian Kilisesinin, Dadyan Ermeni İlkokulunun arasından sıyrılarak, mahalle kadar büyük bir alam kâplı-yan bostanı da sollayarak deniz kıyısına varır, Galip beyin gazinosunun önünde son bulurdu. Bu gazino daha sonraları Viyana gazinosu ismini aldı.

Bakırköy'ün bir semtine "Cevizlik" derlerdi, ikişer üçer katlı ahşap evler, daha yenice birkaç kagir bina, gelişigüzel oraya buraya serpiştirilmişti. Tepebaşında bir gardenbar işleten Bohemyalı Novotny'nin levanten mimari kırmızı konağı, bu muhitin en göze çarpan yapısı idi. Bunun ötesinde de ibadullah boş arsalar, çayırlar, izbelikler ve deniz kenarında da harap bir balıkthane. Hepsi bu kadar...

Bakırköy kazasının bütün nüfusu 1935'lerde topu topu onbeşbini geçmezdi. Türkiye'nin nüfusu ise resmen 18 milyondur. 20 milyon, 30 milyon olalım diye propaganda yapıldı.

Rasin Orsan, *Kaybolan Bakırköy*, s. 7-9

Osmanlı döneminde, semtin iskân bölgesi haline gelmesi, bu yapılara ve diğer kimi belgelere dayanılarak 17. yy'a tarihlenebilir. O zamandan sonra adı Makri Köy olmuş, bu ad 1925'e kadar sürmüş, 1925'te yer adları Türkçe-leştirilirken Bakırköy'e çevrilmiştir.

Yakın zamanlara kadar Bakırköy'ün en önemli özelliği olan Rum, Ermeni, Müslüman, Yahudi, Türk nüfusun bir arada, birbirleriyle oldukça kaynaşmış biçimde yaşamalarının kökleri de 19. yy başlarına gider. Rumların Bakırköy çevresinde yerleşmeleri, 18. yy sonu 19. yy başında tek tek muhacir Rum ailelerinin gelişiyi başlatmış, 1870'lerden sonra ise gerek İstanbul'un köklü Rum zenginlerinin, gerekse Anadolu Rum cemaatinden hali vakti yerinde Rumların yerleşme-riyle sürmüştür. Ermenilerin Bakırköy'e yerleşmeleri de

19. yy ortalarına doğru olmalıdır. Nitekim 17. ve 18. yy seyahatnamelerinde ve Ermeni tarihlerinde Ba-

BAKIRKÖY

556

557

BAKIRKÖY İLÇESİ

Bakırköy

İstanbul Ansiklopedisi

kırköy'de Ermeni nüfustan söz edilmez. II. Mahmud döneminde (1808-1839), bugün Ataköy'ün bulunduğu bölgede kurulan baruthane yapılmış, bu sırada baruthanede çalışmak üzere Ermeni cemaatinden önemlice bir nüfus Bakırköy'e gelip yerleşmiştir (bak. baruthaneler), ilk Ermeni kilisesi 1844'te inşa edilmiş, Ermeni mezarlığının mülkiyeti cemaate 18ö8'de geçmiştir. 1870'li yıllarda, tren yolunun Bakırköy'den geçmesiyle o zamana kadar şehre bağlantısı

arabalarla iki-üç saat süren Makri Köy' ün ulaşımının kolaylaşması, semte daha fazla nüfus çekmiş; Müslüman Türk, Ermeni, Rum aileler, özellikle de semtin keşfedilip moda olmaya başlamasıyla Osmanlı seçkinleri, yüksek memurlar, aydınlar yanında yabancı misyonlardan ecnebler de Bakırköy'de köşkler, konaklar, yalılar yaptırmışlardır.

Semtin nüfus bileşimindeki ilk büyük değişiklik 1922'de Rumlar istanbul'u kitlesel olarak terk ettikten sonra

olmuş, Altı-Yedi Eylül Olayları'ndan(->) sonra ve 1980 sonrasında da yeni göçlerle Rum nüfus yok olma düzeyinde azalmıştır. Ermeni nüfusta da nihayet tek tuk kalana dek benzeri bir azalma gözlenir. Böylece, 1940'lı yıllarda bile Bakırköy mahallelerinde gözlenen tüm cemaatlerin kaynaştıkları ve paylaştıkları yaşam ortamı giderek yok olmuştur. Arnavutkaldınlı sokaklarda, arkalarında maltaeriği, hurma ağaçları, sarmaşık gülleri ve taflanlarla gölgeli, rutubetli eski bahçeler bulunan ahşap evlerin kapı önlerinde yaz akşamları görülen her dinden ve ırktan mahallelinin birlikte yaşamı, yerini sıradan bir apartman düzenine bırakmıştır.

Son 40-50 yılda Bakırköy'de değişen sadece toplumsal çehre değildir. Aynı zamanda fiziksel coğrafi görünümü de değişmiştir. Semtin günümüzde son derece yoğun bir trafiğe sahne olan ve iç içe apartmanlarla dolan, Kartaltepe Ma-hallesi'ni de içeren kuzey kesimi daha 40 yıl öncesinde tarlalar, kırlar, bahçeler ve yeşillikler arasında bahçeli köşklerle doluydu. Bakırköy, tren yolunun güneyinde, deniz kenarına kadar uzanırdı. 1957'de Florya yolunun dolgu yapılarak sahilten geçirilmesine kadar istasyondan doğru aşağı inen yol denize kavuşur,

sıra sıra yalılar, tek tuk çay bahçeleri, kayıkhaneler ve balıkthane sahile dizilirdi. Bugün de Bakırköy önünden geçip Ataköy'e doğru gidilirken yolun sağ tarafında kalan kimi binaların yüksekçe taş ve kayalık temellerinden, önleri doldurulup yol geçirilmeden önce denizin nereye kadar geldiğini izlemek olanaklıdır.

Semtın batısında, bir zamanlar ağaçlıklı ve yemyeşil sahilleri pırıl pırıl kumsal olan Baruthane kesiminde, bugün bir uydu kent görünümündeki Ataköy ile marina ve diğer tesisleriyle geniş bir turistik bölge bulunmaktadır. Eski Bakırköy'ün yalıboyunun önünden işlek sahil yolu geçmekte ve yolun kenarında restoranlar, turistik tesisler, turistik dükkânlar, gece kulüpleri, barlar sıralanmaktadır. Tren yolunun güneyinde kalan Yenimahalle, Cevizlik, Sakızağacı ve Zeytinlik mahalleleri öteden beri görece daha yoğun yerleşme bölgeleri, günümüzde Veliefendi Hipodromu'nun yer aldığı Osmaniye Mahallesi ve Kartaltepe Mahallesi'nin doğu kesimleri de yoğun bir yapılaşmaya sahne olmuştur. Osmaniye ile Kartaltepe'nin sınırında, en önemlileri Ankara Gazozu, Kartaltepe Mensucat, Dora Plastik, Bakırköy Yün iplik, Bornovalı Yün iplik, Narin Mensucat, Enboy Boya Fabrikaları vb olan çok sayıda işletmenin yer aldığı bir sanayi ve iş bölgesi doğmuştur. Semtin içlerinde de eski ahşap yapıların hemen hemen tümü yıkılıp yerine çok katlı apartmanlar yükselmiştir. Öte yandan 19. yy'm ve 20. yy'ın ilk yarısının şehirden biraz uzakça sakin yöreni Bakırköy, bugün büyük çarşıların yüzlerce dükkânın bulunduğu, çok yoğun bir alışveriş

Bakırköy Meydam'ndan bir görünüm.

Araş Neftçi, 1993

ve ticari hayatın sürdüğü, kalabalık bir semttir.

Bakırköy'ün günümüze kadar gelmiş tarihi binaları arasında, Dantelacı Soka-ğı'nın istanbul Caddesi'ne açıldığı köşedeki Çarşı Camii en eski yapılardan biri olması bakımından kayda değer. Caminin löl'de (bazı kaynaklarda 17. yy ortası) Şaban Ağa adlı biri tarafından yaptırıldığı, caminin yakınındaki Hüsreviye Sokağı üzerinde bulunan bir çeşmenin kitabesine dayanılarak iddia edilmektedir. Kitabede *Bin on şalinde eyleyüb himmet Şaban Ağa merhum/Bu mevkide bina itmişti âlâ cami vü çeşme* yazısı okunmaktadır ve kitabenin altına tarih olarak 1292/1875 düşülmüştür. Başka kaynaklar, ahşap Şaban Ağa Camii'nin harap olması üzerine bu tarihte caminin Abdülaziz tarafından aynı yerde yeniden inşa ettirildiğini kaydetmektedir. Bazı kaynaklara göre de 1650-1655 arasında Kocamustafapaşalı Derviş Ahmed Efendi tarafından ahşap olarak yaptırılmış, 1878'de yanmış, 1880'de yeniden onarılmıştır. Bu caminin yakınındaki hamam da 17. yy'a aittir. Günümüze gelene kadar çeşitli onarımlar ve tadilat sırasında orijinal görünümünü ve özelliklerini tümüyle kaybetmiştir. Semtin en eski binaları, Ayios Yeoryios Rum Ortodoks Kilisesi, Rum mezarlığındaki

Analipsis Kilisesi, Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve Bakırköy'ün, biri semtin doğusunda, diğeri batısında yer alan iki ünlü kurumu, Yenimahalle'nin kuzeyinde Osmaniye Mahallesi'ndeki, bugün de at yarışlarının yapıldığı 1913 tarihli Veliefendi Hipodromu ile Zuhuratbaba Mahallesi içinde kalan eski Reşadiye Kışlası binalarındaki Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Has-tanesi'dir(->).

Bibi. Bakırköy Belediyesi, *Bakırköy Rehberi, isi.*, 1987; R. Orsan, *Kaybolan Bakırköy*, İst., 1989; "Bakırköy", *İSTA*, III; "Bakırköy", *İKSA*, II; *Bakırköy Belediye Başkanlığı, Faaliyet Raporu 1992, 1993*, İst., 1993.

istanbul

BAKIRKÖY CAMÜ

bak. KARTALTEPE CAMii

BAKIRKÖY HALK KÜTÜPHANESİ

Bakırköy İlçesi Kartaltepe Mahallesi, incirli Caddesi, Yavuklular Sokağı, no. 2'dedir. Tam adı Bakırköy Rıfat İlgaz ilçe Halk Kütüphanesi'dir.

Kültür Bakanlığı tarafından yaptırılan bina, 27 Mayıs 1979'da hizmete açılmıştır. Dört katlı olup, kullanım alanı 1.746 m2'dir. Çevresinde 935 m2'lik bahçesi vardır. Kütüphane iki okuma salonu, bir çocuk bölümü, ödünç verme bölümü, okulöncesi bölümü, cilt atölyesi, kitap deposu ve bürolardan ibarettir.

1992 yılı itibariyle 26.339 kitaplık dermesi olan kütüphane 155 adet süreli yayın ve 6 gazeteyle abonedir. Dewey sistemine göre düzenlenmiş yazar, kitap adı ve konu katalogları vardır. Kütüphanede açık raf sistemi uygulanmakta, okuyuculara müracaat, ödünç kitap, çocuk kütüphanesi, okulöncesi bölümü ve fotokopi hizmeti verilmektedir. Kütüphanede 11 personel çalışmakta, istanbul kütüphanelerinin ciltleme işleri de buradaki cilt atölyesinde yapılmaktadır.

Avcılar Halk Kütüphanesi, Güngören Halk Kütüphanesi, Küçükçekmece Halk

Bakırköy Halk Kütüphanesi

Hazım Okurer, 1993

Kütüphanesi, Sefaköy Halk Kütüphanesi, Mahmutbey Köyü Halk Kütüphanesi ve Siyavuşpaşa Çocuk Kütüphanesi Bakırköy Rıfat İlgaz ilçe Halk Kütüphanesi-si'ne bağlı birimlerdir.

AYTEN ŞAN ŞÖLEN

BAKIRKÖY İLÇESİ

ilin batı yarısında, Çatalca Yarımadası üzerinde, Marmara Denizi'nin kuzeydoğu sahillerinde yer alır. ilçe 30 Mayıs 1926 tarihinde yürürlüğe giren 877 sayılı kanunla kurulmuştur. İlçenin sınırları zamanla değişmiş, en son değişiklik 1992'de yapılmıştır, ilçeyi batıdan Küçükçekmece, kuzeyden Bahçelievler, kuzeydoğudan Güngören ve doğudan

Zeytinburnu ilçeleriyle, güneyden Marmara Denizi çevrelemektedir. Bu alan içindeki yüzölçümü 35 km²'dir. 15 mahalleden oluşmaktadır. Bağlı bucağı ve köyü yoktur. Mahalleleri 1992'deki son düzenlemelere göre Ataköy (1. Kısım), Ataköy (3. ve 4. kısımlar), Ataköy İlhan Biber (2., 5. ve 6. kısımlar), Ataköy Bahriye Üçok (7., 8., 9. ve 10. kısımlar), Basıncıköy (Zümrütyuva), Cevizlik, Kartaltepe, Şenlikköy, Osmaniye, Sakızağacı, Yeşilköy, Yeşilyurt, Yenimahalle, Zeytinlik, Zuhuratbaba'dır.

İlçenin yer aldığı alanın topografisi, genelde, Trakya'da hâkim olan hafif dalgalı bir yapıdadır ve deniz seviyesinden yükselti, ortalama 100 m'dir. Marmara kıyılarından kuzeye doğru arazi daha yükselerek Habibler Mahallesi civarında 220 m'ye varmaktadır.

Trakya'nın bütününde hâkim olan sırtlar ve derin olmayan vadiler dizisi doğu-batı doğrultusunda açık bir şekilde görülmektedir, ilçe sınırları içinde fiziki coğrafya anlamında "tepe" olarak nitelenebilecek yükseklik yoktur; fakat bulundukları yere göre tepelikler halinde yükseklikler görülür. Kartaltepe, Gü-neşlitepe, Yıldıztepe, Sancaktepe bunlar arasındadır.

Türkiye'de modern anlamda ilk sayımın yapıldığı 1927'de Bakırköy İlçesi' nin biri Merkez Bucağı olmak üzere 3 bucağı, 9 mahallesi ve 17 köyü vardı. O tarihte toplam 20.441 kişi olan nüfusunun 9.892'sini erkekler, 10.549'unu da kadınlar oluşturuyordu.

İstanbul'a yakınlığı nedeniyle, Bakırköy ve çevresi hızla gelişen bir yöre oldu. Bakırköy İlçesi'ndeki büyük nüfus artışlarından biri II. Dünya Savaşı'm takip eden yıllarda Yugoslavya'dan gelen göçmenlerin yerleştirildiği Zeytinbur-nu'nda görüldü. Zeytinburnu(->) 6-7 yıl gibi kısa bir süre içinde özellikle gecekondular tarafından işgal edildi ve hızlı bir gelişim sürecine girdi. Bunun sonucunda, 1953'te Bakırköy İlçesi'ne bağlı bir bucak merkezi, 1957'de de ayrı bir ilçe oldu.

Bakırköy İlçesi'nin yüzölçümünde ve sınırlarında 1957-1989 arasında değişiklik olmadı. Ancak 1970 öncesinde Yeşilköy Bucağı kaldırıldı ve bucağın köyleri

BAKIRKÖY PAMUKLU SANAYİ 558

Merkez Bucağı'na bağlandı. İlçenin 1970: te 5'i Merkez Bucağı'na, 13'ü de Mah-nutbey Bucağı'na bağlı olmak üzere 18 köyü vardı. Gelişmeye bağlı olarak köylerin birbirleriyle ve Bakırköy yerleşmesiyle birleşmesi sonucunda adeta tek bir yerleşme halini alan ilçede idari bir düzenlemeye gidilerek Merkez Bucağı ve 2 köyden meydana gelen Bakırköy ilçesi oluşturuldu. Diğer köyler kent alanı içine alındı.

Bakırköy İlçesi'nden 1957'de Zeytin-burnu'nun ayrılmasından sonra ikinci bölünme 1989'da oldu ve Küçükçekme-ce ilçesi kuruldu. Bakırköy İlçesi'nin hızlı gelişimi karşısında bir ölçüde de politik nedenlerle ilçe

sınırlarında son geniş çaplı değişiklik 1992'de yapıldı. Bakırköy İlçesi'ni doğu-batı doğrultusunda iki parçaya ayıran O-1 (eski E-5) Karayolu'nun kuzeyinde üç yeni ilçe kuruldu.

Cumhuriyet döneminin başlangıcında batıda Avcılar Köyü'nden doğuda Topkapı surlarına kadar; kuzeyde Mah-mutbey'den güneyde Marmara Denizi'ne kadar uzanan Bakırköy ilçesi, günümüzde batıda Küçükçekmece, doğuda Zeytinburnu, kuzeyde O-1 Karayolu ve güneyde de Marmara Denizi ile çevrilen saha içinde kalmıştır.

Bakırköy İlçesi'nin bugünkü sınırlarının kapsadığı alandaki nüfus gelişimi 1935-1990 arasında tablodaki gibidir.

Bakırköy İlçesi'nde nüfus sürekli artma eğilimi göstermiştir. Bunda Bakırköy'ün 1950-1970 arasında, uzun süre sanayi tesisleri için yer seçiminde tercih edilen bir ilçe olmasının payı vardır. Erkek nüfusun kadın nüfustan fazla olması da bu durumun bir göstergesidir. 1955-1960 arasında nüfusta görülen azalmanın nedeni ise, Zeytinburnu'nun 1957'de Bakırköy'den ayrılarak müstakil bir ilçe yapılmasıdır.

1992 öncesinde Bakırköy İlçesi'nde merkez yerleşmenin genel olarak konutlara ayrıldığı, kuzeyde kalan yerlerin ise sanayi ve ticaret fonksiyonlarına bağlı olarak geliştiği, sanayi tesislerinin aralarında evlerin yer aldığı bilinmektedir. Ancak günümüzde sanayi alanlarının çoğu yeni kurulan ilçelerin sınırları içinde kalmış, merkezdeki sanayi tesisleri de ilçe sınırları dışına çıkartılmışlardır. Bakırköy İlçesi'nin çeşitli mahallelerinde, 1992'den sonra konutlar, hâkim kentsel fonksiyon haline gelmiştir. Bakırköy'ün konut ağırlıklı bir iskân bölgesi olması dışında önemlice bir ticaret fonksiyonu da vardır. Bakırköy, büyük çarşıları ve alışveriş merkezleriyle istanbullular için bir alışveriş semti olma özelliğine sahiptir.

Son yıllarda ilçenin gelişen bir diğer fonksiyonu da turizmdir. Ataköy turizm kompleksinin yapımından sonra, mari-nasıyla, otelleriyle, eğlence ve büyük alışveriş merkezleriyle Bakırköy, İstanbul'un önemli bir eğlence ve turizm merkezi olmuştur.

SEDAT AVCI

BAKIRKÖY PAMUKLU SANAYİ İŞLETMESİ

Basmahane ve Bakırköy Bez Fabrikası olarak da bilinen; 1850'de, Yenimahalle'de, tren yoluyla deniz kıyısı arasında kalan *alanda*, kurulan fabrika.

Osmanlı Devleti'nin 19. yy'da başlattığı sanayileşme hareketi çerçevesinde, dokuma endüstrisinin özel bir yeri vardı. Yeniden biçimlendirilen Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'nin elbise ve iç çamaşırı ihtiyacını karşılamak amacıyla iplik, yün ve çeşitli dokumaları üretecek fabrikalar kurulmaktaydı.

Bu projenin ilk ve en önemli fabrikaları, Tanzimat'tan önce Eyüp'teki ünlü Feshane ve İplikhane olmuştur.

Tanzimat'la birlikte, bu tesislerin bir kısmı genişletilmiş, bir kısmı ise o günkü ihtiyaçlara göre yeniden örgütlenmiştir. İslimiye Çuha Fabrikası, İzmit Çuha Fabrikası gibi kuruluşlar yanında, bu fabrika 1850'de özel teşebbüs tarafından "Basmahane" adıyla kurulmuştur. Gerçekte Bakırköy ve Zeytinburnu çevresi o tarihlerde bir organize sanayi bölgesi olarak geliştirilmeye çalışılıyordu.

Başlangıçta el tezgâhları dokumacılığı ve el basmacılığı ile işe başlamıştır. Önceleri, İngiltere'den getirilen desenler, şimşir kalıplar üzerine işlenmiş, daha sonra Türk desenleri, motifleri ve renkleri ile başarılı kumaşlar üretilmiştir. 10 yıl bu şekilde çalıştıktan sonra Avrupa ürünlerinin rekabeti yüzünden 1860'ta Hazine-i Hassa'ya devredilmiştir.

1860-1867 arasında Hazine-i Hassa emrinde çalışan fabrika, o yıl Harbiye Nezareti Levazımat-ı Askeriye Dairesi'ne devredilmiş ve Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye Bez Fabrikası adıyla 1921'e kadar ordu ihtiyaçları için üretim yapmıştır. Bu süre boyunca, er elbiseliği, astarlık, iç çamaşırı, çadır bezi ve- çanta kumaşı üretilmiştir.

1921-1925 arasında o zamanki Harbiye Nezareti Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü emrine geçmiş olan fabrika 1924'te kabul edilen 3 yıllık bir imar ve

ıslah programı gereğince bazı yeni makinelerle aynı yılda kısmen yenilenmiş şekilde işletmeye açılmıştır.

1924'e kadar günde 10 saatlik bir mesai ile 203 kg pamuk ipliği ve 1.015 m bez imal edilirken, 1924'teki yenilemeden sonra yıllık bez imalatı 600.000 m'ye ulaşmıştır.

Bakırköy Bez Fabrikası, 1925'te Sanayi ve Maadin Bankası'na, 1932'de de Sanayii Ofisi'ne geçmiştir.

3 Haziran 1933 tarih ve 2262 sayılı Sümerbank Kanunu ile kurulmuş Sü-merbank kuruluşları arasında yer alan Bakırköy Bez Fabrikası'nın o tarihteki yıllık üretimi 1.100 ton iplik ile 7.000.000 m bezdir. Sümerbank, bu tarihten sonra, yüklendiği imar ve ıslah programını uygulamış, 1944'te eski binalar yıktırılarak modern tekniğin gereklerine uygun olarak yeniden fabrika binaları inşa edilmiş, bu yeni binalarda 8.928 iğlik iplik, 320 dokuma tezgâhı ile bu ham dokuma üretimini mamul hale getirebilecek kapasitede boya-apre tesisleri işletmeye açılmıştır.

Fabrika günden güne artan yurt ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla, 1949'da yeniden genişletilmiş, 1950'de 29.904 iğlik iplik ve 445 dokuma tezgâhı ile çalışmaya başlamıştır.

1968-1980 arasında çeşitli defalar tezgâh sayısı artırılmış, yeni makine ve bölümler eklenmiş, 1983'te "Sümerbank Pamuklu İşletmeleri Rasyonalizasyon ve Modernizasyon Projesi" kapsamında, iplik makineleri çıkarılarak günde 5.000 adet gömlek ve 1.500 adet pijama kapasiteli hazır giyim tesisi kurulmuştur. Makinelerin montajına Şubat 1986'da başlanmış ve

deneme üretimine geçilmiş olup, tam kapasiteye ulaşmak için gerekli çalışmalar tamamlanmıştır.

İşletmenin dokuma ve terbiye ünitelerindeki makinelerde 1986 içerisinde boşaltılmış kapasitesi günde 3.300 adete ulaşmış ve ikinci bir hazır giyim tesisi için çalışmalar başlatılmıştır. Nisan 1987 içerisinde gerekli makineleri montaj ve işletmeye alma çalışmalarına başlanmış, Haziran 1987'de işletmeye alınmıştır.

Dokuma ve terbiye binası içine, ayrıca 1986'da Haliç'teki imar çalışmaları nedeniyle yıkılmış olan eski Feshane-Defterdar Fabrikası'nın kapasitesi olan, günde 200 takım elbiselik Hazır Giyim işletmesi yerleştirilmiştir.

Bu gelişmeler sonucunda Sümerbank Bakırköy Pamuklu Sanayi İşletmesi'nin faaliyet alanı, tekstilde en son aşama olan konfeksiyon üretimine dönüşmüş olmakta ve 3 konfeksiyon tesisi ile iç piyasa ve ihracata dönük olarak, ekonomiye katkıda bulunmaya devam etmektedir.

Bibi. R. Önsoy, *"Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası"*, Ankara, 1988; **Ö. Küçükerman**, *Türk Giyim Sanayiindeki Ünlü Fabrika "Feshane" Defterdar Fabrikası*, Ankara, 1988; Sümerbank, Bakırköy Konfeksiyon Sanayii işletmesi Arşivi.

ÖNDER KÜÇÜKERMEN